కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర

మహాభారతము

18 పర్వములు

3-II పర్వము

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

(సరళ వ్యాఖ్యాన సహితం)

సంపుటము - 5

ఆరణ్యపర్వ శేషము

(4వ ఆశ్వాసము 142వ పద్యమునుండి 5,6,7 ఆశ్వాసములు)

కృతికర్త

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ

వ్యాఖ్యాత

డాక్టర్ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య

ప్రధానసంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

తిరుపతి

2013

KAVITHRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM

With Commentary
Aranyaparvamu of Yerrapreggada
Vol. V.
Cantos 4 (concluding portion),5,6, and 7

Commentary by
Dr. Nanduri Ramakrishnamacharya

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Publications Series No.604
First Edition : August 2000
First Re-print : 2006

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

Published by
Sri. M.G. Gopal, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D. Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాట

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంనుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోహదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవద్గీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తూనే ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహోద్యమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కందజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపర్యవేక్షణలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముప్ఫైమంది పండితులచేత 18 పర్వాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహేతిహాస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరపు శ్రీవారి బ్రహ్మోత్సవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥శ్రీ వైయస్.రాజశేఖరరెడ్డి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికీ అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్ముద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పాతూరి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు

4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్ముద్రించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞులైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యీ ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్సులు అందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

సరళవ్యాఖ్యాన సహిత

కవిత్రయ భారతం ద్వితీయ ముద్రణ

పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మణి కిరీటంలో జాజ్వల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎనలేని పాత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధ్రులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రీతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 'ధర్మో రక్షతి రక్షితః' అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దఎత్తున చేపట్టింది.

మహోన్నతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యాఖ్యానంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు ఋత్విక్కుల పాత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్లపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషకృషి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పాత్రను పోషించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పద్దెనిమిది పర్వాల భారతాన్ని పదిహేను సంపుటాలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రను వహించారు. ఇదే పరంపరలో 'సప్తగిరి' సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత 'సప్తగిరి' సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహరించారు. పిదప 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో 'కవిత్రయ భారతం' ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్నీ పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను **1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి 3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు 7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు** – ఈ ఏడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్వీకరించిన శ్రీ ఐ.వై.ఆర్.కృష్ణారావుగారు ప్రత్యేక శ్రద్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో నన్ను కూడా ఒక సభ్యుడిగా దేవస్థానం స్వీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్హేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్కాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, 'కవిత్రయ భారత పునర్ముద్రణ'ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారకృపవల్ల 'కవిత్రయ భారతం' పునర్ముద్రణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహాభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.ఏ.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.ఏ.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.ఏ.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ మహాభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్యా ఇంజనీర్ అయినప్పటికి సాహిత్యాభిలాషతో తి.తి.దే. మహాభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్తా పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్ముద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహృదయులు 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్ముద్రణ విషయంలో అడుగడుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహాకవి విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపల్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సం నరసింహాచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఫల్గుణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. ఆపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్గ్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

'ఆంధ్రత్వమాంధ్రభాషా చ నాల్పస్య తపసః ఫలమ్' అని అప్పయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రుడుగా పుట్టడం, ఆంధ్రభాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్సు చేస్తేకానీ లభించని అదృష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రులకు అందించటం ఆంధ్రుల పుణ్యవిశేషం ! ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం ! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పాఠకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్వాదిస్తారనీ, మహాభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహాభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవుడైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంచైవ నరోత్తమమ్
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్

భారతీయుల విజ్ఞాన సర్వస్వం భారతం. ఈ గ్రంథం తొలుతటిపేరు 'జయం'. వేదవాఙ్మయం యొక్క సారం ఇందులో ఇమిడి ఉన్నందున ఇది పంచమ వేదంగా ప్రశస్తిగాంచింది. పూర్వం దేవతలు, ఋషులు – దీని మహిమను పరీక్షించదలచి – నాలుగు వేదాలను ఒక వైపు, ఈ గ్రంథాన్ని మరోవైపు తులలోపెట్టితూచినారట! ఈ గ్రంథం ఉన్నవైపే అధికంగా ముల్లు చూపినందువలన, ఈ జయేతిహాసం మిగుల మహత్త్వం కలదిగా, చతుర్వేదాలకన్న బరువైనదిగా వెల్లడయింది. ఆనాటి నుండి ఈ గ్రంథానికి 'మహాభారత' మనే నామధేయం సార్థకంగా స్థిరపడింది. "మహత్వాత్ భారవత్త్వాత్ చ మహాభారత ముచ్యతే" – అనే నిర్వచనం అలా ఏర్పడింది. 'భరత వంశీయుల చరిత్ర భారతం' – అనే వ్యుత్పత్తి కూడ ఇందుకు తోడయింది.

భారతంలోని భాగాలకు పర్వాలని పేరు. 'పర్వ' మంటే చెఱకు గణుపు. మహాభారతం పదునెనిమిది గణుపులు గల చక్కని చిక్కని చెఱకు గడవంటిదని వ్యాసభగవానుని అభిప్రాయం. చెఱకుగడలో ప్రతి గణుపులోనూ మధురరసం సమృద్ధిగా ఉన్నట్లే, భారతంలో గల ప్రతి పర్వంలోనూ కావ్యరసం పుష్కలంగా నెలకొని ఉంటుందనే భావం ఇందులో వెల్లడౌతున్నది. "భారతం చేక్షుఖండం చ ప్రతిపర్వరసోదయమ్"– అనే ఆర్యోక్తి ఈ సత్యాన్ని చాటుతూవుంది.

మహాభారతం దివినుండి భువికి దిగివచ్చిన దివ్యగంగావాహిని; పారిజాత కల్పవృక్షం; సమస్త కళలతో విరాజిల్లే పూర్ణచంద్రుడు; అమృతకలశం – ఇలా ఈ జాతీయ కావ్యం యొక్క మాహాత్మ్య వైభవం ఆ యా సందర్భాల్లో అనేక రీతుల అభివర్ణింపబడింది.

దేవభాషలో అవతరించిన భారతం కాలక్రమేణ తమిళ, కర్ణాటాది దేశభాషలలోనికి అనువదింపబడుతూవచ్చింది. ప్రాంతీయ భాషలలో వెలువడిన ఆ యా భారతానువాదాలన్నిట్లోనూ తెలుగులో 'కవిత్రయం' వారు రచించిన ఆంధ్రమహాభారతం విశిష్టమై విలసిల్లుతూవుంది. కృష్ణద్వైపాయనుడు ఏ పరమార్థాన్ని మూలంలో నిరూపించాడో, ఆ నిరూపితార్థం చెక్కుచెదరకుండా పుణికి పుచ్చుకొని ఆవిర్భవించిన స్వతంత్రరచన ఆంధ్రమహాభారతం. కవిత్రయం కావించిన పునఃసృష్టి !

ఆంధ్రావళికి ఆదికావ్యాన్ని ప్రసాదించిన మహాకవులు ముప్వురూ త్రిమూర్తుల వంటివారు. వారిలో ఆదికవియే విష్ణువు, కవిబ్రహ్మయే బ్రహ్మదేవుడు, ప్రబంధ పరమేశ్వరుడే పరమేశ్వరుడు. ఈ ముగ్గురు సారస్వత మూర్తులు వేరు వేరు కాలాల్లో, తెలుగుదేశంలోని వేరు వేరు ప్రాంతాల్లో తమ తమ రచనల్ని కొనసాగించినప్పటికీ, కవిత్రయ భారతం స్వరూపంలోనూ, సందేశంలోనూ ఏకవాక్యతతో విలసిల్లుతూవుంది. ఇది ఆంధ్రావనికి దైవికంగా సిద్ధించిన అదృష్ట విశేషం ! తరతరాల తెలుగు జాతికి ఆదర్శంగా తెనుగు సాహితీ మందిరంపై నిర్మించిన సమున్నత స్వర్ణగోపురం ఆంధ్రమహాభారతం ! ఆ

సుందర గోపురాన్ని నెలకొల్పిన అక్షరశిల్పులు "కవిత్రయం" అందరకూ ఆరాధ్యులు !!

భారతంలోని పర్వాల్లో మూడవది ఆరణ్యపర్వం, ధర్మాత్ములైన పాండునందనులకు విజయం తథ్యమనే విషయానికి స్పష్టమైన నిదర్శనాలు మొదటిసారిగా ఈ పర్వంలో గోచరిస్తాయి. 'ఎక్కడ ధర్మం ఉంటుందో అక్కడ భగవానుడు ఉంటాడు; ఎక్కడ భగవానుడు ఉంటాడో అక్కడ విజయం నిశ్చయం'.

"యతో ధర్మః తతో విష్ణుః, యతో విష్ణుః తతో జయః'

– అనేదే ఆరణ్యపర్వం యొక్క ప్రధాన సందేశం !

'ధర్మోవిగ్రహవానివ' – అని కొనియాడబడిన ధీరోదాత్తుడు యుధిష్ఠిరుడు. ధర్మమూర్తియైన ఆ మహారాజు రోమశుడనే మహర్షిని అడిగిన ప్రశ్న – తీర్థయాత్రల ప్రయోజనాన్ని గూర్చి తెలిపేది – ఈ సందర్భంలో ముఖ్యంగా ప్రస్తావింపదగి ఉంది :

అచేతనాలైన కొండలు, నదులు, సరస్సులు మొదలైనవి జనుల పాపాలను పోగొట్టేవై ఉండటానికి గల కారణమేమి? – అని ధర్మజుడి ప్రశ్న.

ధర్మపరాయణులైన దేవతలు, ఋషులు వాటిని ఆసక్తితో ఆశ్రయించి ఉండటం చేత పర్వతాలు, నదులు, సరోవరాలు మొదలైనవి పవిత్రాలై, పుణ్యతీర్థాలై, జనుల పాపాలను నివారిస్తూ, వారి వారి కోరికలను ఈడేరుస్తూ, జగత్తును పావనం చేస్తూ ఉంటాయి – అని రోమశుడి సమాధానం.

(ఆరణ్యపర్వం, రెండవ ఆశ్వా., 309వ వచనం, 317వ వచనం.)

ఈ సమాధానం తీర్థయాత్రలయొక్క ప్రాముఖ్యాన్ని, పరమార్థాన్ని చక్కగా విశదీకరిస్తూ వుంది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు చేపట్టి నిర్వహిస్తూ వున్న అనేక ధార్మిక ప్రచురణల కార్యక్రమాల్లో "వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారత ప్రచురణ ప్రణాళిక" విస్తృతమైనది, విశిష్టమైనది. ఈ బృహత్తర ప్రణాళికలో భాగంగా నన్నయభట్టారకుని ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), సభాపర్వం – ఇటీవలే (కడచిన మే నెలలో) దేవాదాయ ధర్మాదాయ శాఖామాత్యులు గౌ॥ శ్రీ దండు శివరామరాజు మహోదయుల కరకమలాల మీదుగా ఆవిష్కరింపబడినాయి.

ఇప్పుడు ప్రచురితమైన ఆరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటం. ఈ సంపుటం కూడ గ్రంథ పరిమితి ననుసరించి, పాఠకుల సౌకర్యాన్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని రెండు భాగాలుగా వింగడింపబడింది. ఆరణ్యపర్వం రెండు భాగాల్లో ఇది రెండవ భాగం. ఈ రెండవభాగం ప్రథమభాగ రచయిత అయిన నన్నయభట్టు పేర ఎఱ్ఱాప్రెగడ రచించినది. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వాన్ని తెలుగులో రెండు వేర్వేరు భాగాలుగా ప్రచురించటం ఇదే ప్రథమం.

ఒకానొక ప్రాచీన కవి కవిత్రయ భారతాన్ని వాగ్దేవిశారద ధరించిన ముత్యాలహారంగా వర్ణించాడు. ఆ హారంలో

కొంతమేర నన్నయ్యభట్టు కూర్చాడు. ఆ మాలికలో చాలా భాగాన్ని తిక్కనసోమయాజి సమకూర్చాడు. ఈ ఇరువురు కవీంద్రులు కూర్చిన భాగాలు రెంటిని ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ అరణ్యపర్వశేష రచనమనే తన కూర్పుతో సొంపుగా కలిపి, ఆ ముత్యాల కంఠమాలకు సమగ్రతను సుందరమైన ఏకరూపతను తీర్చిదిద్దినాడు. అలా ఆ మహాకవి సంధానించిన అరణ్యపర్వశేషం ఈ రెండవ భాగం. ఈ భాగం ఆంధ్ర మహాభారత కావ్యహారం నడుమ వెలుగులీనుతున్న సువర్ణ పతకంగా భాసిస్తూవుంది. ఈ సువర్ణ పతకం నట్టనడుమ నీలికాంతుల నిగ్గులతో ప్రకాశించే నాయకమణి రామోపాఖ్యానం !!

ఈ పర్వానికి వ్యాఖ్యను సమకూర్చినవారు డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు. దీనిని పరిష్కరించినవారు 'వ్యాఖ్యాసహిత కవిత్రయాంధ్రమహాభారతం ప్రాజెక్టు' ప్రధాన సంపాదకులు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. మరియు, ఈ వాఙ్మయ యజ్ఞంలో పలుతెఱగుల పాలుపంచుకొంటున్న విద్వాంసులు, విద్యావేత్తలు అనేకులు ! సుగృహీత నామధేయులయిన ఈ సహృదయులందరికీ పేరుపేరున కృతజ్ఞతాభివాదాలు తెలుపుతున్నాము.

నిత్యకల్యాణ మూర్తి అయిన వేంకటేశ్వరుని అనుగ్రహ విశేషం వలన, వ్యాఖ్యాన సమేతమైన ఈ జయేతిహాసం సర్వజనులకు జయప్రదము, ఆనంద సంధాయకము కాగలదని మా ఆశయము, ఆకాంక్ష.

అనతికాలంలోనే ప్రతులన్నీ చెల్లిపోయిన కారణంగా పునర్ముద్రిస్తున్నాము. ఎప్పటిలాగే పాఠకులు సమాదరిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

కార్యనిర్వహణాధికారి,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండీ ఆర్షధర్మప్రబోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తూవుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్షధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి, మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్సంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్షసంస్కృతి సముద్ధరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమస్కంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, 'శ్రీనివాస బాలభారతి' పక్షాన "పోతన" పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహత్త్వాన్ని చాటే స్మారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్లే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు "వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత" గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యేండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ~~ఈ~~ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరీ తీరమందలి రాజమహేంద్రవరంలో, చాళుక్యరాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ~~ఈ~~ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహనీయసన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - 83 విద్యావత్సరాన్ని "నన్నయ సంవత్సరం" గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్ర వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యుత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టపాత్రను ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యుత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహేంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; 'భారతావతరణము' (రూపకం) 'నన్నయ భట్టారకుడు' (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, 'నన్నయ వ్యాస పీఠము' - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్వాలకు) వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్యా గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవీవిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్మణులతో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్లవేంకటావధాని

డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య

డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జూలై 11వ తేదీన హైదరాబాదు బాలాజీభవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

"ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాఙ్మయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్య పర్వములో శేషభాగము ఎఱ్ఱన వ్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే వ్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగ ప్రచురించవలెనని నిర్ణయము గైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యులకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యావహారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో వ్రాయవలెనని నిర్ణయం జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యులకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు వ్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరం. మూలములో ఉన్న కఠినపదాలు పరిహరించి, సుబోధకములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథంగ వ్రాయవలెను. అర సున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా వ్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణవిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు వ్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు వ్రాయదగును.

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చవచ్చు. పాఠాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటె ఇతర పాఠము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము వ్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయతల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసి యున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు వ్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంసిద్ధముచేయగానే, ఒక సమిష్టి సమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి, అనంతరము వ్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీఠిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను."

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్వానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్వానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్వానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృషినిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై ముప్వురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ, తుదిమెఱుగులు దిద్ది వ్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల "వ్యాఖ్యాసహిత నన్నయభారత ప్రచురణ" కార్యక్రమ పురోగతికి విఘాతం ఏర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిగమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్ణ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రి గారు కీ.శే. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథారీతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్వాల వ్రాతప్రతులను క్రమంగాపర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్వాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రక్క జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీఠిక, ఉపోద్ఘాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీఠికలకు తుదిరూపం ఇవ్వటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జూలై 3వ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో 'పబ్లికేషన్సు ఎడిటర్'గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్వాన్ డి. నాగసిద్దారెడ్డి గారు (రిటైర్డు ప్రిన్సిపాల్, యస్.వి.

ఓరియంటల్ కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి "తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక"ను గూర్చి 1992 ఆగస్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

"తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్వాలకు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డినేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్వీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వర్తించగలను".

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తూరి వెంకటేశ్వరరావు	**ప్రొ॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య**
ప్రొ॥కె. సర్వోత్తమరావు	**శ్రీడి. నాగసిద్దారెడ్డి (కన్వీనర్**

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటిదొణప్ప	**ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం**
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు	**ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు**
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	**డా॥రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి**
ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి	**శ్రీకాట్రపాటి సుబ్బారావు**
ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్య	**శ్రీములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి**

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మార్గదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

"రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిని అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని

అతికేసమయంలో పూర్వాపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థూలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్తూ, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు వ్రాయని విశేషాంశాదులను 'సంపాదకులు' 'ఎడిటోరియల్ నోటు' వ్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్లు రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికీ, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికీ సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉస్మానియా యూనివర్సిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సొబగైన పాఠములున్నచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు."

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాల్లోని 46 ఆశ్వాసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. 'తిక్కనభారత ప్రణాళిక' యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జూలై 15వ తేదిన కార్యనిర్వహణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీడి. నాగసిద్దారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యా రచయితలు వ్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్వాంసులచేత వ్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత 'నన్నయభారత ప్రణాళిక'గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు "కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా" సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్వాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్న భిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్వాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని "కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు"కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి 'ఎడిటరు' కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం వ్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్ గ్రంథ పరిష్కరణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

"మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికీ, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికీ ఈ వ్యాఖ్యానం లక్షింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక

వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్ఫూర్తిని పఠితలకు కల్పింపచేయాలని నిర్ణయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్చవలసి వచ్చినపుడు ఇపుడున్న 'ఒరిజినల్' వ్రాతప్రతిని చెడగొట్టకుండా 'ప్రెస్‌కాపీ'ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల వ్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కాని, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికీ, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికీ సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్ణయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం వ్రాయడానికి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్ణయించడమైనది. ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కాని, కొందరు రచయితలు నిర్దేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. అటువంటి ఘట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని వ్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్చవలెనని నిర్ణయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని 1/4 'డెమ్మీసైజు'లో పంద్రెండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్ణయించడమైనది. పుస్తకం 'సైజు'ను నిర్ణయించడంలో పాఠకుణ్ణి, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పాఠకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, 'వాల్యూమ్'కు పర్వాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్వవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి 'క్లాసిక్' (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా 1/4 'డెమ్మీసైజు' బాగుంటుందని తీర్మానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్వం, ఆరణ్యపర్వం, శాంతిపర్వంలాంటి పెద్దపర్వాలు, మహాప్రస్థానిక పర్వంలాంటి చిన్నపర్వాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు 'వాల్యూమ్' విభాగంలో కొంత వెసులబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, 'ఎడిటరు' గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్వం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి".

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్వ, సభాపర్వాల డి.టి.పి. 'మాష్టరు కాపీ'లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్వాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదక మండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థీకరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

సలహామండలి సభ్యులు

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన 'క్యాంప్ ఆఫీస్'లో పై రెండు మండలులలోని సభ్యులయొక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటాలన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్వాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు 'వర్క్‌షాప్'లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్ణయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు 'పంచమవేద' మందలి ధర్మప్రబోధాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్తపాత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఈ క్రమంలో ఇప్పుడు ప్రథమ సంపుటం - ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం - సభాపర్వం వెలువడినాయి. ఇప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥ పి. కృష్ణయ్య, ఐ.ఏ.ఎస్. గారు వచ్చిన తక్షణమే ఆంధ్ర మహాభారత ప్రచురణను గూర్చి ఆసక్తితో గమనిస్తూ అన్నివిధాల సహకరించి ఆది సభా పర్వాల విడుదలకు ఏర్పాటు చేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాల నిర్ణయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ ప్రణాళిక వ్యాఖ్యాసహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. తరువాతి సంపుటాలు సైతం త్వరలోనే వెలుగుచూడనున్నాయి. అక్షరాస్యులైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య 'కరదీపిక' కావాలని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూవున్న ఈ 'వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారతం' ముద్రణలో ఏవైనా నూత్నాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయ సాహితీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి అధికారికమైన ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులెల్లరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారకులైన సహృదయులు డా॥ ఐ.వి.సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారికి అనేక ధన్యవాదాలు. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ పి.కృష్ణయ్య, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేక్షణకు కైమోడ్పులు. సాహిత్య ప్రీతి కలవారైన తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కె.నారాయణ, ఐ.ఏ.ఎస్., గారికి వందనములు.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా నూతనముగా వచ్చి సలహామండలి ఎక్స్ అఫిషియో సభ్యులైన డా॥ పి. రంగారావు, పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయసహకారాలందించిన తదితర అధికార గణానికి నమస్సులు. ఈ ప్రణాళిక ద్వారా "వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారతము"ను ఆంధ్రావళికి అందజేయటంలో ప్రధాన పాత్ర వహించిన - వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదక మండలి, సలహా మండలి) యందలి విద్యావేత్తలు ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు - ఈ విద్వాంసులందరికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు. తి.తి. దేవస్థానముల సవ్యాఖ్యాన మహాభారతాన్ని ప్రకటించడం వేగాన్ని పుంజుకోవడానికై తీర్మానించినప్పుడు ఎడిటోరియల్ కమిటీ వారు దాని కొరకై ప్రధాన సంపాదకునికి సహాయంగా స్థానిక పండితవర్యుల ఒక ఉపసంఘం (ఎడిటోరియల్ సెల్) నిర్మాణానికి సిఫారసు చేయగా, దేవస్థానం ఆమేరకు ఎడిటోరియల్ కమిటీలో ఉన్న **డా॥ కె.సర్వోత్తమరావు, డా॥ కె.జె.కృష్ణమూర్తి గారలతో స్థానికులైన విద్వాంసులు, పండితవరేణ్యులు శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య, మహాకవి శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు** గారలతో ఎడిటోరియల్ సెల్‌ను ఏర్పరచడం జరిగింది. ఈ మేరకు ఆరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయభాగంతో ఆరంభమైన ఈ సెల్ ఉపకారం మరువరానిది. వీరు వర్క్‌షాపువలె శ్రీ వేంకటేశ్వర లైబ్రరీ మరియు పరిశోధన కేంద్రంలో నిర్వహించబడ్డ కవిత్రయ మహాభారత యజ్ఞంలో పాలుపంచుకొన్నారు. అందువలననే అతి త్వరితకాలంలో ఆరణ్యపర్వ శేషభాగం ముద్రణ ఔతూ ఉండగా విరాటపర్వం కూడ ప్రెస్సుకు పంపగల్గుతున్నాము. తక్కిన పర్వసంపుటాలను ఇలాగే అందించగలమని ఆశిస్తున్నాము.

"సప్తగిరి" సంపాదకులుగా ఉండి, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి ప్రముఖ పాత్ర వహించిన కీ.శే. కాట్రపాటి సుబ్బారావుగారికి హార్దిక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్నివిధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహోద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ, తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డాక్టర్ కె.రాధారమణ, డాక్టర్ ఎ.సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్నడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి.ఎస్.శ్రీనివాసన్ గారికి, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చిదిద్ది పాఠకులకు అతి తక్కువ వ్యవధిలో ముద్రించిన టి.టి.డి. ముద్రణాలయ అధికారి శ్రీ ఐ.పార్వతీశ్వర రావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి అనుగ్రహ విశేషంవల్ల ఈ మహోత్తమగ్రంథం వెలుగు చూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఘటిస్తున్నాము.

డా॥ ఎన్.ఎస్. రామమూర్తి
కన్వీనర్
సంపాదకుడు - సప్తగిరి
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

సంపాదకమండలి

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

	వ్యాఖ్యాతలు	పర్వాలు, ఆశ్వాసాలు
1.	డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2.	డాక్టర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా. 1
3.	డాక్టర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా 1,2
4.	డాక్టర్ సందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ. ఆశ్వా. 1,2
5.	డాక్టర్ కె. సర్వోత్తమరావు	విరాట. ఆశ్వా 1
6.	డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7.	శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా. 2
8.	డాక్టర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా. 4
9.	డాక్టర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా. 5
10.	డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; సౌప్తిక. ఆశ్వా. 1,2
11.	శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12.	శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13.	డాక్టర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14.	డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15.	డాక్టర్ కె. రాజన్న శాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16.	శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17.	డాక్టర్ యస్వీ. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18.	డాక్టర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19.	డాక్టర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20.	డాక్టర్ హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద	స్త్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా 1,2; మౌసల-1; మహా. 1; స్వర్గా-1
21.	డాక్టర్ ఎస్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22.	డాక్టర్ దావులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23.	డాక్టర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24.	శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25.	డాక్టర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26.	డాక్టర్ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27.	డాక్టర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28.	డాక్టర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	అను. ఆశ్వా. 5
29.	శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
30.	డాక్టర్ ఎ. నాగభూషణం	ఆశ్ర. ఆశ్వా. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం	క.	-	కందపద్యం
సభా.	-	సభాపర్వం	వ.	-	వచనం
ఆర .	-	ఆరణ్యపర్వం	ఆ.	-	ఆటవెలది
విరా.	-	విరాటపర్వం	తే.	-	తేటగీతి
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం	సీ.	-	సీసం
భీష్మ.	-	భీష్మపర్వం	ఉ.	-	ఉత్పలమాల
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం	చ.	-	చంపకమాల
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం	మ.	-	మత్తేభ విక్రీడితం
శల్య.	-	శల్యపర్వం	శా.	-	శార్దూల విక్రీడితం
సౌప్తి.	-	సౌప్తికపర్వం	ఆశ్వా.	-	ఆశ్వాసం
స్త్రీ.	-	స్త్రీ పర్వం	క్రీ.శ.	-	క్రీస్తుశకం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం	య.	-	యగణం
అను.	-	అనుశాసనికపర్వం	మ.	-	మగణం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం	త.	-	తగణం
ఆశ్ర.	-	ఆశ్రమవాసపర్వం	ర.	-	రగణం
మౌస.	-	మౌసలపర్వం	జ.	-	జగణం
మహా.	-	మహాప్రస్థానికపర్వం	భ.	-	భగణం
స్వర్గా.	-	స్వర్గారోహణపర్వం	న.	-	నగణం
సం.	-	భండార్కరు సంస్థవారి సంస్కృతభారతప్రతి	స.	-	సగణం
			ల.	-	లఘువు
			గ.	-	గురువు
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము	అలం.	-	అలంకారం
అను.	-	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు	సం.	-	సంవత్సరం
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు	మొ.	-	మొదలైన

పీఠిక

ఉ. "భారత కావ్యహార మొక భాగము నన్నయభట్టు గూర్చె ము
క్తారమణీయ వాక్యములఁ దక్కిన భాగము సోమయాజి పెం
పార నొనర్చె, రెంటిఁ గలయన్ శివదాసుఁడు మధ్యనాయక
శ్రీ రచియించె శారద ధరింపఁ, గవిత్రయకీర్తి మించఁగన్".

చింతలపూడి ఎల్లనార్యుడు (తారకబ్రహ్మరాజీయము)

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం శారద మక్కువతో ధరించే ముక్తారమణీయ కావ్యహారం. అందులో కొంతభాగం నన్నయభట్టు కూర్చాడు. తక్కిన భాగం తిక్కన సోమయాజి సమకూర్చాడు. శంభుదాసుడైన ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ఆ దండకు మధ్యనాయక మణిశ్రీని సంధానించాడు. దానితో కవిత్రయ కీర్తి మిన్నంటింది. ఆంధ్ర భారతి ధరించే భారత కావ్యహార నాయకమణి శ్రీ- ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ నన్నయ పేర వెలయించిన ఈ ఆరణ్యపర్వశేషం.

1. కవిత్రయ కీర్తన సంప్రదాయం

నన్నయ తిక్కనలు తమ తమ భాగాలను ముక్తా రమణీయ వాక్యాలతో రచించినట్లు ఆ విశేషణాన్ని ఇద్దరికీ అన్వయించేటట్లు పద్యంలో నాయకమణిగా అనుసంధించాడు చింతలపూడి ఎల్లనార్యుడు. నన్నయ తిక్కనల మీద ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడకున్న సమగౌరవ భావం పై పద్యంలో ధ్వని. ఆ యిద్దరి కవితలు ఎంత అందంగా ఉన్నా, ఆ రెండు భాగాలను పరమరమణీయంగా అనుసంధానం చేసిన ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం శంభుదాసుడైన ఎఱ్ఱనదే. ప్రబంధం అంటే పూర్వాపర సంగతి అనీ, రెండింటిని కలిపి వేసే గట్టిముడి అనీ అర్థాలున్నాయి. ఆ రెండువిధాలా ఎఱ్ఱన కృతి సార్థకమే. కాబట్టి తెలుగులో కవిత్రయ భావనకు ప్రారంభాన్నీ, పరిపూర్ణతనూ ఇచ్చిందీ, తెలుగు కవుల కా ముగ్గురిని కలిపి కీర్తించే ఒక సాహితీ సంప్రదాయాన్ని కల్పించిందీ ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడే. కవిత్రయ కీర్తనం భావి కావ్యావతారికలకు కాంతి తోరణంగా ప్రకాశించింది. జక్కన కవి ఆ కవిత్రయ భావనకు మొదటిసారి కట్టిన ముక్తా తోరణం మచ్చుకు గమనిద్దాం.

ఉ. "వేయివిధంబులందుఁ బదివేవురు పెద్దలు సత్ప్రబంధముల్
పాయక చెప్పి రిట్లు రసబంధుర వాగ్విభవాభిరామ ధౌ
రేయులు శబ్దశాసన వరేణ్యులు నాఁగఁ బ్రశస్తి కెక్కిరే
యేయెడ నన్నపార్యుగతి నిద్ధర? నట్టి మహాత్ముఁ గొల్చెదన్.

చ. పరువడి భారతాఖ్య గల పంచమవేదము నాంధ్రభాష సు
స్థిరత రచించుచోఁ గృతిపతిత్వముఁ గోరి ప్రసన్నుఁడైన యా
హరిహరనాథుచేఁ బడసె నవ్యయసౌఖ్యపదంబు నెవ్వఁ డా
పురుషవరేణ్యుఁ దిక్కకవిఁ బూని నుతింతుఁ గృతాధ్వరోత్సవున్.

ఉ. ఈ త్రయిఁ దాఁ బ్రబంధ పరమేశ్వరుఁడై విరచించె శబ్ద వై
చిత్రి నరణ్యపర్వమున శేషము శ్రీ నరసింహ రామ చా
రిత్రములన్ బుధవ్రతగరిష్ఠత నెఱ్ఱయ శంభుదాసుఁ డా
చిత్రకవిత్వ వాగ్విభవ జృంభితుఁ గొల్చెద భక్తియుక్తితోన్. (విక్కమార్కచరిత్రము : 1.12-14)

లోకంలో త్రిమూర్తి భావనం త్రివేణీ భావనం వలెనే కవిత్రయ భావనం ఆంధ్ర సాహిత్య జగత్తులో సుప్రతిష్ఠితం. జక్కన వారిని బిరుదనామాలతో గుర్తించి పై పద్యాలలో ఒక వైశిష్ట్యాన్ని ప్రతిపాదించాడు. నన్నయ 'శబ్దశాసనుడు', తిక్కన 'సోమయాజి', ఎఱ్ఱన 'ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు'. బిరుదనామాల ప్రశస్తి తెలుగులో ఎఱ్ఱన కాలంలోనే అరుణోదయ స్ఫూర్తిని పొందింది.

2. ప్రబంధ పరమేశ్వర బిరుదం : ఆరణ్య పర్వశేషం

సీ. 'భవ్యచరిత్రుఁ డాపస్తంబ సూత్రుండు। శ్రీ వత్సగోత్రుండు శివపదాబ్జ
సంతతధ్యాన సంసక్త చిత్తుఁడు సూర। నార్యునకును బోతమాంబికకును
నందనుఁ డిలఁ బాకనాటిలో నీలకం। ఠేశ్వరస్థానమై యెసక మెసఁగు
గుడ్లూరు నెలవుగ గుణగరిష్ఠత నొప్పు। ధన్యుండు ధర్మైకతత్పరాత్ముఁ

తే. డెఱ్ఱనార్యుండు సకల లోకైక విదితుఁ । డయిన నన్నయభట్ట మహాకవీంద్రు
సరససారస్వతాంశ ప్రశస్తి దన్నుఁ । జెందుటయు సాధుజనహర్షసిద్ధిఁ గోరి.

క. ధీరవిచారుఁడు తత్కవి । తారీతియుఁ గొంత దోఁపఁ దద్రచనయ కా
నారణ్య పర్వశేషము । పూరించెఁ గవీంద్ర కర్ణపుట పేయముగాన్'. (ఆర. 7.469-470)

ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించాడని తెలియటానికి ఆ కవియే తెరచిన వాఙ్మయ కవాటం ఈ పద్యద్వయం. మొదటి సీసపద్యం చదువగానే, ఆదిపర్వావతారికలో నన్నయభట్టు తనను గురించి చెప్పిన 'తనకులబ్రాహ్మణు ననురక్తు....' అనే సీస పద్యం తెలుగు వారి మనసులలో తళుక్కుమంటుంది. నన్నయ లౌకిక వ్యక్తిత్వాన్నీ, సాహితీ వ్యక్తిత్వాన్నీ ఆ పద్యం ఎట్లా రేఖాచిత్రంగా గీచి చెప్పిందో, ఎఱ్ఱయను గురించి పై సీస పద్యం కూడా ఒక చిత్రపటాన్ని అట్లా చిత్రించి మన కందించింది.

ఎఱ్ఱయ లౌకిక వివరాలు - పాకనాటిలో నీలకంఠేశ్వరస్వామి దేవస్థానంవలన క్షేత్రగౌరవాన్ని పొందిన గుడ్లూరు జన్మస్థానంగా పుట్టి, పుట్టిన ఊరికే పుట్టెడు గౌరవం తెచ్చిన పుణ్యాత్ముడు. ఆపస్తంబసూత్రుడు, శ్రీవత్సగోత్రుడు, శివపదారాధనతత్పరుడు, పోతమాంబా సూరనార్యులనే పుణ్యదంపతుల పుత్రుడు. అతడు భవ్యచరిత్రుడు. ధర్మైక తత్పరుడు.

ఎఱ్ఱయ కవితా వ్యక్తిత్వ వివరాలు- సకల లోకానికీ తెలిసిన నన్నయభట్టు అనే మహాకవీంద్రుడి సరస సారస్వతాంశ ఎఱ్ఱయకు అబ్బింది - అనే ప్రశస్తి లోకంలో బాగా ఉన్నవాడు. చాల మంది సహృదయులు 'మీకు నన్నయ కవితారీతి కొంత అబ్బింది కదా! మీరు కూడా నన్నయవలె ఎందుకు కావ్య రచన చేయకూడదు? చేస్తే, మాకు అంతకంటె ఆనందం మరేముంటుంది?' అని ఎఱ్ఱయతో అంటూ ఉంటే- వారిని ఎట్లాగైనా సంతోషపెట్టాలనే అభిలాష పడినవాడు. అంతేకాదు - వారికి హర్షసిద్ధి కలిగే ఉపాయాన్ని గాఢంగా ఆలోచించిన ధీరవిచారుడు. ఆలోచించగా ఆలోచించగా అతడికి ఒక అద్భుతమార్గం తోచింది. నన్నయ కొంతమేరకు రచించగా మిగిలిన ఆరణ్యపర్వభాగం - ఆరణ్యపర్వశేషం - ఎవరైనా అర్హులు పూరించవలసి ఉన్నది. దాదాపు రెండున్నర శతాబ్దాల తరువాత నన్నయ కవితారీతి కొంత స్ఫురించి, నన్నయయే ఇన్నాళ్ళకు తన కవిత్వం తిరిగి చెప్పుతున్నాడా అన్నట్లు రచిస్తున్న తాను ఆ ఆరణ్య పర్వ శేషాన్ని నన్నయ రచనగానే వ్రాస్తే ఎంత బాగుంటుంది? అని అపూర్వంగా ఆలోచించినవాడు. ఆ విధంగా చేస్తే కవీంద్రులు (మహాకవులు) చెవులదొప్పలతో తన కవితను ఆస్వాదిస్తారని భావించినవాడు. నన్నయవలె తనను గురించి ప్రథమ పురుషలోనే చెప్పుకొనే నిరహంకార ప్రవృత్తి కలవాడు - ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ.

ఆరణ్యపర్వశేషం నన్నయపేర రచించినప్పుడు ఎఱ్ఱనకు ప్రత్యేకంగా బిరుదులున్నట్లు లేవు. 'శివపదాబ్జ సంతత ధ్యాన సంసక్త చిత్తు'డైనా శంభుదాసుడనే అభిజ్ఞనామం ఇంకా కుదురుకొన్నట్లు లేదు. కాగా, ఆరణ్యపర్వశేష రచనం వలన ఆయనకు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడనే బిరుదనామం లోకంలో వ్యాపించిందని తన తాతగారైన ఎఱపోతసూరి ప్రశంసగా ఎఱ్ఱన చెప్పిన పద్యం సూచిస్తున్నది.

ఉ. "ఉన్నత సంస్కృతాది చతురోక్తి పథంబులఁ గావ్యకర్తవై
యెన్నికమైఁ బ్రబంధపరమేశుఁ డనంగ నరణ్యపర్వశే
షోన్నయ మంద్రభాష సుజనోత్సవ మొప్పఁగ నిర్వహించి తా
నన్నయభట్ట తిక్కకవినాథుల కెక్కిన భక్తి పెంపునన్". (నృసింహపురాణము 1.17)

ఎఱ్ఱన కృతులు నాలుగు. 1. రామాయణం, 2. ఆరణ్యపర్వ శేషం, 3. హరివంశం, 4. నృసింహపురాణం. (ఈ రచనలు ఏ వరుసలో వ్రాశాడన్న దానిపై భిన్నాభిప్రాయా లున్నాయి). వీటిలో ఆరణ్యపర్వశేషం నిర్వహించటంలో- నన్నయ సారస్వతాంశను కవితారీతిని ఆవహింపజేసికొనటంతోనూ, తిక్కన పలుకుబడిని రంగరించుకొనటంతోనూ, నన్నయ తిక్కనల ప్రక్కన ఎఱ్ఱన కవిత్రయంలో ఒకడుగా మాన్యత గడించుకొన్నాడు.

ఎఱ్ఱన స్వభావరీత్యా కావ్యకర్త. 'లోకోత్తర వర్ణనానిపుణ కవికర్మ కావ్యమ్'- అనే లక్షణం చేత సహజంగా వర్ణనా నిపుణుడైన కవి ఎఱ్ఱన. ఇది సామాన్య లక్షణం. అతడికి 'ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు' అనే కీర్తి వచ్చింది. ఇది విశిష్టార్థ బోధక వాచకం. ప్రకృష్టమైన బంధం ప్రబంధం. ఒక కవి తన రచనా శైలిచేత స్వీయ ముద్ర గల కవితారీతిచేత ఒక రచనను ప్రజల హృదయాలలో కలకాలం నిలపగలిగితే దానిని ప్రబంధం అనాలి. ఎఱ్ఱయ తనకు ముందు విశిష్ట రచనా శైలులు గల మహాకవులు తెలుగులో ఇద్దరే అన్నట్లు - నన్నయ తిక్కనలను పేర్కొన్నాడు. వారిద్దరిలో నన్నయ సరససారస్వతాంశ తనకు కొంత చెందిందని లోకంలో ప్రసిద్ధికెక్కాడు. దీనినిబట్టి ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం అంటే- పూర్వకవుల రచనా రీతిలో రచన చేయగల ప్రజ్ఞాప్రావీణ్యం కలిగి ఉండటమే. నన్నయ తరువాత నన్నయవలె పద్యం చెప్పగల ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ తెలుగులో మొదటి 'ప్రబంధపరమేశ్వరు' డయ్యాడు. దానికి అక్షరసాక్ష్యం ఆరణ్యపర్వశేషం.

3. ప్రబంధపరమేశ్వరుడు : త్రిముఖాత్మకత

బిరుదాలకు అర్థం చెప్పటం కష్టం. 'కవిబ్రహ్మ' 'ప్రబంధపరమేశ్వరుడు' - ఈ రెండూ (ఎఱ్ఱన పేర్కొన్నవే) సమానార్థకాలని కొందరు విమర్శకు లన్నారు. అది స్థూలమైన పరిగణనం. సూక్ష్మ పరిశీలన చేస్తే 'బ్రహ్మ' శబ్దం సృజనాత్మక శక్తినీ, 'పరమేశ్వర' శబ్దం సర్వశక్తిమత్త్వాన్నీ (ప్రభుత్వాన్నీ) ధ్వనింపజేస్తాయి. ప్రబంధం కావ్యవాచియే అయినా దాని రచనా బంధం అందులోని ప్రధాన లక్షణం. ఒక్కొక్క ప్రబంధానికి ఒక్కొక్క రచనా బంధం (సంఘటన) సహజంగా రాణిస్తుంది. ప్రక్రియకు అనువైన రచనాబంధం ప్రసిద్ధంగా రాణించేటట్లు ప్రపంచించటం కూడా ప్రబంధపరమేశ్వరత్వమే. ఎఱ్ఱన నన్నయ శైలిని కూర్చగలడు, పురాణ శైలి వ్రాయగలడు, కావ్యశైలి నిర్మించగలడు, ప్రబంధ శైలి ప్రదర్శించగలడు. తిక్కన పద్ధతి వేరు. ప్రక్రియలు వేరైనా అతడి శైలి ఒక్కటే - కావ్యరూపక మిశ్రశైలి. కాని, ఎఱ్ఱన బహురూపశైలిని ప్రక్రియానుగుణంగా ప్రకటించగలిగాడు. అప్పటి కది గొప్ప వైచిత్రి, అపూర్వ ఫణితి. అందువలననే ఆతడి కా బిరుదం వచ్చింది.

ఎఱ్ఱన చేసిన ప్రతిప్రయోగం యౌగికంగా ఒక ప్రబంధం. ప్రబంధ శబ్దాన్ని ప్రక్రియాపరంగా, రచనా పరంగా అన్వయించుకొనాలి. రెండు గాని, అంతకంటె ఎక్కువ గాని ప్రక్రియల యొక్క లక్షణాలకూ, గుణాలకూ, స్వభావాలకూ ఏర్పడే గాఢమైన అనుబంధాన్నీ, సంఘటననూ, అంటుకట్టునూ ప్రక్రియాపరమైన ప్రబంధంగా గుర్తిస్తాం. దానికి తగినట్లు రచనలో సాగించే శబ్దార్థ రూపమైన శైలి కూడా ప్రబంధమే. అంటే - ప్రక్రియోచితమైన శైలిని ప్రదర్శించగల ఉక్తివైచిత్రి కూడా ప్రబంధపరమేశ్వరత్వంగా పరిగణించబడుతుందన్న మాట!

ఎఱ్ఱన ప్రయోగాలలోని ప్రబంధ స్వభావాలను ఈ క్రింది విధంగా పేర్కొనవచ్చును.

1. ఆరణ్య పర్వశేషము - కావ్యకవితాశైలి+ఇతిహాస వస్తువు+ కథా కథనాత్మక వర్ణనాత్మక మిశ్ర పద్ధతి.
2. హరివంశము - పురాణకవితాశైలి + ఇతిహాస వస్తువు + కథాకథన పద్ధతి.
3. నృసింహపురాణము - ప్రబంధకవితాశైలి + పురాణవస్తువు + వర్ణనాత్మక పద్ధతి.

వీటిలో నన్నయ తిక్కనలకు అనువుగా ఎఱ్ఱన మలచుకొన్నది మొదటి రకం ప్రబంధ శైలి. దానిని అతడు అన్ని ప్రక్రియలలోనూ పాటించలేదు. ఆయా ప్రక్రియలకు అనుగుణమైన శైలులను ఆయన వేరువేరుగా నిర్మించుకొన్నాడు. హరివంశంలో వస్తువు ఇతిహాసమైనా ఎఱ్ఱన పలికింది. పురాణ శైలి. నృసింహపురాణం వస్తుతః పురాణమైనా అందులో ఎఱ్ఱయ నిబంధించింది వర్ణనాత్మక ప్రబంధశైలి. అందుకే ఎఱ్ఱన కవిత పై మూడు ప్రయోగాలలో మూడు రకాలుగా ముచ్చట గొలుపుతుంది. అందువలననే ఆయన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం కూడా మూడు రకాలుగా సార్థకమౌతుంది. 1. పూర్వమహాకవుల కవిత్వాంశలతో కవిత్వం చెప్పటం మొదటిరకం ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం. 2. వివిధ సాహిత్య ప్రక్రియల లక్షణాలను జోడించి ఒక వినూత్న

మిశ్ర ప్రక్రియను రూపొందించటం మరొక రకమైన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం. 3. ప్రక్రియకు తగిన కవితా శైలిని కల్పించటంతో పాటు దాని వ్యక్తిత్వానికి ప్రాణప్రదమైన ఉక్తిచమత్కృతి నొకదానిని పొందుపరచటం మూడో రకమైన ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం. ఈ మూడు రకాల ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వ గుణాలను వరుసగా ఆరణ్యపర్వశేష రచనతో, హరివంశ నృసింహ పురాణ రచనలతో సాధించిన మహాకవి ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వానికి త్రిముఖాత్మక మహత్త్వాన్ని ప్రసాదించిన తొలి తెలుగు కవి ఎఱ్ఱన. అందుకే ఆయన అన్ని విధాలా అర్హుడైన ప్రబంధపరమేశ్వరుడు.

4. ప్రాచీన మహాకవులవలె కవిత్వం చెప్పటం ; ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం

తాను చూపిన ప్రబంధ మార్గాన్ని అనుసరించే కవులను భావికాలంలో కలిగి ఉండటం కూడా ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వమే. నన్నయాది కవులు పూర్వకవిస్తుతిని చేశారు. అందులో వారి వారి అభీష్ట కవులను, వారి కవితాగుణాలను యథావకాశంగా ప్రస్తుతించారు. కాని, ఆయాకవుల కవితావైలక్షణ్యాలను తమ కవితలలో ప్రతిఫలింప చేసికొన్నట్లు గాని, వారి వారి కవిత్వాంశాలు తమకు సంక్రమించినట్లుగాని చెప్పిన జాడలు కానరావు. తెలుగులో మొదటిసారి ఎఱ్ఱన తనకవితలో నన్నయ సరససారస్వతాంశ ప్రతిఫలించిందనీ, నన్నయ కవితా రీతి కొంత కనపడుతుందనీ చెప్పుకొన్నాడు. ఇది పూర్వకవి స్తుతి కాదు. ప్రభావ ప్రసార ప్రశస్తి సంస్కృత వాఙ్మయంలో ఈ సంప్రదాయం సుప్రతిష్ఠితంగా ఉండేది. అటువంటి దానిని తెలుగులో వెలుగులోకి తెచ్చిన తొలికవి ఎఱ్ఱన. ఎఱ్ఱన తరువాత ఆ సంప్రదాయాన్ని ఒక ఘంటాపథంగా మార్చినవాడు శ్రీనాథుడు.

సీ. “వచియింతు వేములవాడ భీమన భంగి । నుద్దండలీల నొక్కొక్కమాటు;
భాషింతు నన్నయభట్టు మార్గంబున । నుభయవాక్ప్రౌఢి నొక్కొక్కమాటు;
వాక్రుత్తుఁ దిక్కయజ్వ ప్రకారము రసా । భ్యుచితబంధముగ నొక్కొక్కమాటు;
పరిఢవింతుఁ బ్రబంధపరమేశ్వరుని తేవ । సూక్తివైచిత్రి నొక్కొక్కమాటు....” (కాశీఖండము. 1.13)

కవిసార్వభౌముడు తన కవితపై పూర్వాంధ్ర మహాకవుల కవితారీతుల ప్రభావాలున్నాయని పేర్కొనటం ఆయన అనుకరణశీలాన్ని తెలిపే అవగుణం కాదు. అవిచ్ఛిన్న సంప్రదాయ పోషకుడైన కవి తనకు ముందున్న కవితారీతులలో తన ప్రజ్ఞాప్రాభవాన్ని ప్రకటిస్తూనే స్వతంత్ర కవితారీతిని భావికవుల కందించే సాహితీ సంప్రదాయాన్ని సంపన్నం చేస్తాడని పై సీస పద్యం చెప్పక చెప్పుతున్నది. ఈ మార్గం ప్రబంధ పరమేశ్వరుడైన ఎఱ్ఱన చూపిందే. అయితే ఈ ప్రస్థానాన్ని ప్రబంధపరమేశ్వరుల వంటి అరుదైన ప్రజ్ఞావంతులే చేయగలరు. అసమర్థులు ఆ మార్గాన్ని అనుసరిస్తే అనుకర్తలుగా మిగిలిపోతారు. ఎఱ్ఱన వలె యుగకర్తలు కాలేరు. ప్రాచీన కవుల కవితలలో తాను మెచ్చుకొన్న గుణాలు చెప్పటం వేరు. వారి కవితల నుండి తాను తెచ్చుకొన్న గుణాలు చెప్పటం వేరు. మొదటి పద్ధతి నన్నయాదులు నేర్పింది. రెండో పద్ధతి ఎఱ్ఱన ఆరంభించింది. ఆ పద్ధతిలో మార్గదర్శకుడైన ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ప్రథమ ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు.

5. విశిష్టప్రక్రియా నిర్మాణ దక్షత : ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం

కావ్యేతిహాసం నన్నయ తిక్కనలు అపూర్వంగా దిద్దితీర్చిన ప్రక్రియ. దానిని మించి మరొక రచన చేయటం, ఎఱ్ఱనకు కూడా అసాధ్యమే. మహాభారతంమీది భక్తి చొప్పున, నన్నయ తిక్కనల కవితా మహత్త్వం మీద మక్కువ చొప్పున భారత ఖిలభాగమైన హరివంశాన్ని తెలుగుచేసి ఎఱ్ఱన మేలు చేశాడు. హరివంశాన్ని పురాణేతిహాసంగా ఎఱ్ఱన సంభావించాడు. కావ్యేతిహాసంకంటె విలక్షణమైనది ‘పురాణేతిహాసం’. దానికి ఒక ప్రక్రియా గౌరవాన్ని కలిగించి తెలుగులో హరివంశాన్ని నిర్మించాడు. సంస్కృత హరివంశ ప్రక్రియ కంటె ఇది భిన్నమైనది. నన్నయ తిక్కనల బాటలో నడిచి ఎఱ్ఱన గూడ మహాభారత ఖిలభాగానికి

విలక్షణ ప్రక్రియా గౌరవాన్ని కలిగించి తెలుగు రచనను పునస్సృష్టిగా నిర్వహించాడు. దానికి సమకాలీనాంధ్ర సాహిత్య ప్రక్రియలు కూడా దోహదం చేసి ఉంటాయి. తిక్కన యుగంలో మార్కండేయ మహాపురాణం వెలసింది. మారన దానిని ఒక విలక్షణ కవితాశైలిలో రచించాడు. ఎఱ్ఱన అతడికంటె ఒక ప్రత్యేకతను ప్రదర్శించాడు. హరివంశ వస్తువును ఇతిహాసగతిలో సాగించి, కవితను పురాణశైలిలో నిబంధించాడు. ఆకృతికి ఇతిహాసంగా, అనుభూతికి పురాణంగా ఎఱ్ఱన చేతిలో హరివంశం రూపొందింది. నన్నయ తిక్కనల కంటె భిన్నమైన కవితాశైలి కావటం చేత, కావ్యేతిహాసంకంటె విలక్షణమైన మిశ్ర ప్రవృత్తి గల ప్రక్రియ కావటం చేత ఎఱ్ఱన హరివంశానికి ప్రత్యేక గౌరవం ఏర్పడింది. కొందరు హరివంశ రచన వలననే ఎఱ్ఱన ప్రబంధపరమేశ్వరుడయ్యాడన్నారు. అది కూడా కాదన లేని సత్యం!

నృసింహపురాణమని పిలువబడే ఎఱ్ఱన రచనను ‘నరసింహావతారం బను పురాణ కథ’ అని కవియే గద్యలో చెప్పుకొన్నాడు. అంటే దశావతారాలలో ఒకటైన నృసింహావతారపు ఆవిర్భావ కథను పురాణ కథగా ఎఱ్ఱన రూపొందించదలచుకొన్నాడన్నమాట! అదే కథా నిర్మాణ ధ్యేయమైతే నృసింహావతారానికి కారణాలైన కథార్థాలను సంవిధానం చేయటమే కావ్య నిర్మాణమర్మమౌతుంది. కాని, ఎఱ్ఱన దానికి క్షేత్ర మాహాత్మ్య లక్షణాన్ని కూడా జోడించాడు. అందువలన మొదటా, చివరా అహోబిలక్షేత్ర ప్రశస్తి అమర్చటం జరిగింది. క్షేత్ర మాహాత్మ్యంలో దైవ, క్షేత్ర, తీర్థ, పర్వ, భక్తచరిత్రలు, మహిమలు, వర్ణనలు యథావకాశంగా చోటు చేసికొంటాయి. ఎఱ్ఱన అంతటితో ఆగలేదు. కావ్య సహజమైన అష్టాదశవర్ణనలు కూడా యథావకాశంగా అందులో పొందుపరచాడు. ఆ వర్ణనలలో అలంకృతిశైలిని ప్రవేశపెట్టి రచనలో రీతికి, శయ్యకు ప్రాధాన్యమిచ్చి ప్రబంధ స్పృహను పోషించాడు. ఇట్లా తయారైన ఆ రచన- నాలుగు ప్రక్రియల నాణెమైన మిశ్రమం. పురాణకథ+క్షేత్ర మాహాత్మ్యం+కావ్యవర్ణనలు+ప్రబంధశైలి. ఇటువంటి సంశ్లిష్ట మిశ్ర ప్రయోగం అంతకు ముందు ఎవ్వరూ చేయలేదు. అందువలన నృసింహపురాణం అపూర్వ ప్రక్రియా ప్రయోగంగా ఆ కాలంలో ప్రకాశించింది. దానినే ‘ప్రబంధపురాణం’ అనే ప్రక్రియగా నేడు పిలుస్తున్నాం ప్రబంధ పురాణం ప్రబంధపరమేశ్వరత్వానికి ప్రకృష్టమైన తార్కాణం.

6. ఆరణ్యపర్వ శేష వస్తు వైశిష్ట్యం : ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం

ఆంధ్ర మహాభారతంలో నన్నయ రచించిన ఆరణ్యపర్వ భాగానికీ, ఎఱ్ఱన పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషానికీ వస్తు స్వభావాన్ని బట్టి స్పష్టమైన భేదం కనపడుతుంది. నన్నయ భాగంలో మైత్రేయ బృహదశ్వులు, నారద వ్యాసమునీంద్రులు చెప్పిన కథాంశాలు పాండవుల అరణ్యవాస జీవితంతో పెనవేసికొని విస్తృతంగా వినిపిస్తాయి. వాటిలో ధర్మజాదుల తీర్థయాత్రా విశేషాలే సగానికి సగం వ్యాపించి ఉండటం గమనిస్తాం. కాగా, ఎఱ్ఱన పూరించిన భాగంలో మార్కండేయమహర్షి చెప్పిన కథాంశాలే ప్రముఖ పాత్ర వహిస్తాయి. పాండవవనవాస జీవిత కథా ఘట్టాలు పరిమితంగా ఉంటాయి. స్థూలంగా ఈ స్వభావాన్ని సమీక్షిస్తే నన్నయ భాగంలో ఇతిహాస స్వభావం ఎక్కువ. ఎఱ్ఱన భాగంలో పురాణ స్వభావం ఎక్కువ.

ఎఱ్ఱన (క్రీ.శ. 1280-1364) ప్రబంధపురాణకావ్యయుగ నాయకుడు. హరివంశంలో పురాణ కవితను, నృసింహపురాణంలో ప్రబంధ కవితను వెలార్చిన ఎఱ్ఱన వస్తుతః పురాణ ప్రబంధ కవిత్వాలకు ఒక వారధిగా ఆ కాలంలో నిలిచాడు. పురాణ మార్గంలో పోతనాదులకు, ప్రబంధ మార్గంలో శ్రీనాథ పెద్దనాదులకు మార్గదర్శకుడైనాడు. మఱి ఆరణ్యపర్వ శేష రచనలో ఎఱ్ఱన నిర్వహించిన పాత్ర ఎటువంటిది? అనే ప్రశ్న అత్యంత ప్రాధాన్యాన్ని వహిస్తుంది. విమర్శకు లీయంశంపై భిన్నాభిప్రాయాలను వెలిబుచ్చారు.

ఏమైనా, ఎఱ్ఱనకు నన్నయ కవిత్వాంశ కొంత ఉన్నది. నన్నయ వలె పద్యం నడపగలడు. ఒక్కొకసారి ఆయనను బాగా అనుకరించగలడు, అనుసరించగలడు, కొన్నిసార్లు నన్నయ పద్యానికి దీటుగా అనుసృజనం చేయగలడు. కాని, ఎఱ్ఱన బాణీలో నన్నయ కంటె విశిష్టమైన పౌరాణిక, ప్రాబంధిక వాక్పాకం మిలమిలలాడుతూ ఉంటుంది. ఆ కవిత్వ స్వభావాన్ని ప్రక్రియా స్వభావానికి అనుగుణంగా సంవదించగలిగే అవకాశం ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఎఱ్ఱయకు లభించింది.

భారతేతిహాసంలో పురాణలక్షణ విశిష్టమైన వస్తువును ఇతిహాసోచితంగా నిర్వహించే ఘట్టాలు ఎఱ్ఱయ పూరణ చేసిన భాగంలో ఉండటం విశేషం. అవి కల్పాంతంలో కూడా చిరంజీవిగా ఉండే మార్కండేయుడు చెప్పటం మరీ విశేషం. అటువంటి పురాణ విశేషాలు ఇతిహాస వస్తువులో ఉండటం సహజం. క్రీ.పూ. 4వ శతాబ్ది ప్రాంతం వాడైన కౌటిల్యుడు తన అర్థశాస్త్రంలో ఇతిహాస స్వరూపం గురించి చెప్పాడు. రాజు పూర్వాహర్భాగంలో హస్త్యశ్వప్రహరణ విద్యాభ్యాసాలు చేయాలనీ, పశ్చిమాహర్భాగంలో ఇతిహాసశ్రవణం చేయాలనీ పేర్కొన్నాడు. ధర్మరాజు అరణ్య వాసంలో కూడా అట్లాగే విస్తృతమైన ఇతిహాస శ్రవణం చేశాడు. దానికి అరణ్యపర్వంలో మునీంద్రులు చెప్పిన కథలే సాక్ష్యాలు. ఇతిహాసమంటే- ''పురాణ మితివృత్త మాఖ్యాయికోదాహరణం ధర్మశాస్త్రమర్థశాస్త్రం చేతిహాసం'' (అర్థశాస్త్రమ్. 1.5) అని కౌటిల్యుడు చెప్పాడు. అంటే- ఇతిహాసంలో కొంత పురాణం ప్రవర్తిల్లుతుందనీ, కార్యకారణ సంబద్ధమైన ప్రఖ్యాతవృత్తం నిబంధించబడుతుందనీ, నాయకనాయకేతరుల చేత చెప్పబడే కొన్ని ఆఖ్యాయికలూ, దృష్టాంతరూపాలైన కొన్ని గాథలూ, ధర్మార్థ శాస్త్ర విషయ చర్చలూ సంతరించబడి ఉంటాయనీ స్పష్టమౌతున్నది. ఈ లక్షణాలన్నీ ఆరణ్యపర్వశేషంలో అమరి ఉండటం గమనార్హం.

(1) పురాణ వస్తువు

''ఇదంవా అగ్రే నైవ కించి దాసీత్ - ఇత్యాదికం జగతః ప్రాగవస్థా ముపక్రమ్య సర్గ ప్రతిపాదకం వాక్యజాతమ్ పురాణమ్'' అని విద్యారణ్యులు ఐతరేయబ్రాహ్మణ భాష్యోపోద్ఘాతంలో పేర్కొన్నారు. ఈ విషయాన్ని గురించి తెలిసికొనే జిజ్ఞాస ధర్మరాజుకు సహజంగా ఉండటం అతిడి ఉత్తమ క్షత్రియ సంస్కారం. ఎవరి వద్ద నుండి ఎటువంటి విజ్ఞానాన్ని ఎట్లా రాబట్టుకొనాలో ధర్మరాజుకు తెలిసినంతగా మరొకరికి తెలియదు. మార్కండేయు డొక్కడే సర్గాన్ని గురించి స్వీయానుభవంతో వాస్తవంగా చెప్పగల మహర్షి. అందువలన 'సకల చరాచరోత్పత్తి స్థితి విలయ ప్రకారంబులు నీకుం బెక్కుమాఱులు ప్రత్యక్షంబులయి కానంబడి యుండుఁ గావున ని న్నడిగెద- లోకంబులు విలయకాలంబున నెట్టిభంగి యగు నెఱింగింపుము' (ఆర. 4.239) అని అన్నాడు. మహా ప్రళయ సమయంలో సముద్రాలన్నీ పొంగి ఏకార్ణవమై నప్పుడు వటవృక్షపత్ర శయనం మీద పరుండి ఉన్న పరమసుందర బాలకరూప పరమాత్మను దర్శించి, ఆయన గర్భకుహరంలో సంగుప్తమై ఉన్న సృష్టినంతా సందర్శించి, వెలువడి, బ్రహ్మ చేసే ప్రతిసర్గాన్ని పరికించిన కథను మార్కండేయ మహర్షి చెప్పటం ఇతిహాసంలోని పురాణాంశం. ఆ దృశ్యాన్ని స్వయంగా దర్శించి ఇది ఇట్లా జరిగింది అని వాస్తవ కథనంగా మార్కండేయుడు చెప్పటంలో పురాణం ఇతిహాస స్ఫూర్తిని పొందింది. నిత్యుడైన ఆ పరమాత్ముడే మానుష రూపధారియైన శ్రీకృష్ణుడని పేర్కొనటం వలన సర్గకథనానికి కూడా సాక్షీభూతుడు దొరికాడు. సృష్టి, స్థితిలయకారకుడైన పరమాత్ముడు భూతలంపై అవతరించి వాటిని తన జీవిత కాలంలో చరిత్రలో ప్రవర్తింపజేస్తాడని ఇతిహాస స్పృహతో ధ్వనింపజేసినట్లైనది. రాజు తెలియదగిన పురాణాంశంలో సర్గం మొదటిది. సర్గాన్ని దర్శించినవారు మరికొందరున్నారు. వారిలో ముఖ్యులు వైవస్వత మనువు, సప్తర్షులు. ప్రళయకాలంలో ఏకార్ణవ గర్భాన భద్రమైన ఓడలో ఉండి మహామత్స్యరూపుడైన నారాయణుడి మహిమను, కరుణను, స్వయంగా తెలిసికొనిన ఆ అద్భుత అనుభూతిని తెలిపే కథ వైవస్వత మనువృత్తాంతం. అనేక మన్వంతరాలను చూచిన మార్కండేయుడే ఈ అంశాన్ని కూడా తెలియచెప్పగలడు. కాబట్టి పురాణ సర్గ విశేషానికి సంబంధించిన కథను మార్కండేయుడి నడిగి ధర్మజుడు చెప్పించుకొని విన్నాడు. సృష్టి ప్రాగవస్థను గురించి చెప్పిన ఈ ఘట్టాలలో సైతం ఎఱ్ఱన కావ్య పురాణ ప్రబంధ రచనా ధోరణులను యథావకాశంగా ప్రవేశపెట్టి రచించటం విశేషం. సామాన్యంగా సర్గాది విషయాలు విజ్ఞానాత్మకంగా, గంభీరంగా, సమాధి భాషలో, ప్రతీకాత్మకంగా ఉంటాయి. కాని,ఎఱ్ఱయ కవితలో అవి సరసవర్ణనా మధురాలుగా మారాయి.

(అ) పరమాత్ముడి గర్భంలో ప్రవేశించి మార్కండేయుడు దర్శించిన లోక సముదాయాన్ని వర్ణించిన ఈ పద్యం పురాణ కథన రూపమైన కవితకు నిదర్శనం.

సీ. 'గంగాదినదులతోఁ గనకశైలాదిభూ। ధరములతో సముద్రములతోడ
వివిధ పట్టణ నవద్వీప వర్షములతో। బహుకర్మరతులైన ప్రజలతోడఁ
బక్షిమృగవ్యాళ పశుసంఘములతోడఁ। దద్దయు నొప్పారు ధాత్రిఁ గంటి
సూర్యేందుతారకా జ్యోతిరుజ్జ్వలమైన। గగనంబుఁ బవనమార్గములుఁ గంటి

తే. శక్రయమవరుణాది నిర్జరసమేత। మైన నాకంబు గంటి మహాహియక్ష
రాక్షసాసుర విద్యాధర ప్రముఖులఁ। గంటి, వేయేల సకలలోకములుఁ గంటి.' (ఆర. 4. 256)

చూచిన వస్తువుల పట్టీని చెప్పే పద్యం ఇది. అయితే, ఉదరంలో బ్రహ్మాండాన్ని చూచిన అద్భుతరసావేశంతో మార్కండేయుడు చేప్పిన పద్యంగా ఎఱ్ఱన నిర్మించాడు. 'కంటి' అనే క్రియను ప్రతివాక్యం చివర కూర్చటం వలన అద్భుతం వ్యక్తమైంది. భూమిపై ఉన్న నదీనద సముద్ర పర్వతాదులను 'తో' అనే తృతీయా విభక్తి ప్రత్యయంతో (కరణ కారకంతో) వేర్పరచి చెప్పటం అద్భుత భావోద్దీపకంగా ఉన్నది. క్రియా, కారక ప్రత్యయాల పునరావృత్తితో, సమాసఘటనలో వర్ణ పునరావృత్తితో పద్యాన్ని అక్షర వైచిత్రిమయం చేశాడు ఎఱ్ఱన. ఇది పురాణ కవితా రీతి. నన్నయ వలె అక్షరరమ్యతను ప్రదర్శిస్తూనే క్రియకారక ప్రయోగ వైచిత్రిని చేర్చి ఎఱ్ఱయ తన సూక్తివైచిత్రిని వెలార్చా డిందులో.

(ఆ) ఆలంకృత వర్ణనా వైచిత్రితో కావ్యశైలిని ప్రదర్శించాడు ఎఱ్ఱన - ఏకార్ణవ వర్ణనంలో.

సీ. 'గరుసులు గడవంగఁ గదలి యల్లల్లన। యొత్తుచు నెడముల నుత్తరించి
వేడుకఁ జేతులు విచ్చి యాడెడునట్లు। లోలోర్మిపంక్తులఁ గ్రాలి క్రాలి
ప్రచురహాసస్ఫూర్తి పచరించుచాడ్పున। నురుఫేనరోచులఁ దెరలు గవిసి
యురువడి వర్ధిల్లుచున్న జలంబుచేఁ। బొంగారి దెసలెల్ల మ్రింగికొనుచుఁ

ఆ. బ్రబల విలయకాల పటురయ బహుళస। మీరణౌఘ దుర్నివార మగుచు
నుగ్రభంగిగాఁ బయోనిధు లొక్కటఁ। బెల్లు రేఁగి జగము లెల్ల ముంచె'. (ఆర. 4.227)

పయోధులు ఉగ్రభంగితో విచ్చలవిడిగా విజృంభించి లోకాలను ముంచివేశాయి. విలయ నాట్యం చేసే పయోధులను వర్ణిస్తూ పయోధులనే ప్రచండ యోధులనో, వీరులనో, భూతాలనో, సావయవ రూపకంగా చేసి వర్ణించవచ్చును. కాని ఆరోపితమైన ఉపమానాన్ని చెప్పకుండా ఊహించుకొనేటట్లు చేసి, చెప్పని లోపాన్ని స్ఫురింపచేయకుండా ఉండేటట్లు చేసే అలంకృతోక్తి వైచిత్రి ఎఱ్ఱయకు ఉగ్గుతో వచ్చిన విద్య. ఒక ప్రాంతాన్ని ఆక్రమించటానికి దండుగా, దండిగా క్రమ్ముకొని వస్తున్న ప్రచండవీరుల ఉగ్ర పరాక్రమ విస్ఫూర్తిని, విభావానుభావ స్ఫూర్తితో వర్ణించడం పై పద్యంలోని వర్ణనాత్మక శిల్పం. సీమలు దాటి ముందుకుసాగి, మెల్లమెల్లగా త్రోసికొంటూ క్రమ్ముకొని, దూరాలను అతిక్రమించటం (సముద్రాలనే) వీరుల విజృంభణ చర్య. విజయాలను సాధించినప్పుడూ, పగరను దాడికి పిలిచేటప్పుడూ (ఎత్తైన అలలనే) చేతులెత్తి ఆడించి తమ పరాక్రమాన్ని ప్రకాశింప చేయటం ఆంగిక చేష్టా విశేషం. ప్రచురహాసాలంటే వికటాట్టహాసాలు. వీరుల విజృంభణంలో తిరుగులేని పురోగమనం సాగుతున్నప్పుడు విజయగర్వద్యోతకమైన (ఫేనరోచులనే) అట్టహాసం చేయటం సాత్త్వికభావ విశేషం. వేగంగా పొంగుతున్న జలంతో (ఇక్కడే చలంతో అనే చమత్కార స్ఫూర్తి గమ్యం) దిక్కులన్నీ ఆక్రమించటం రౌద్ర భావ వ్యంజకమైన ఆంగికాభినయ విశేషం. ప్రళయకాల వాయుతరంగాలవలె అడ్డగించటానికి అసాధ్యమైన ప్రచండవేగంతో ముందుకు చొచ్చుకొని వచ్చే వేగాభినయ విశేషం ఉగ్రభంగిమ. ఇట్లా పయోనిధులనే ప్రచండవీరులు ఒకే సమయంలో గుమికూడి పెచ్చు పెరిగి భూమినంత ఆక్రమించిన ఒక పెద్ద దాడిని వర్ణించిన స్ఫూర్తి ఈ పద్యంలో ఎఱ్ఱన కల్పించాడు. నిరవయవ రూపకంతో వస్తు ధ్వనిని సాధించే శిల్పం ఎఱ్ఱయలో ఎక్కువ.

సావయవరూపకంతో వస్తుధ్వనిని సాధించే శిల్పం నన్నయలో ఎక్కువ. నన్నయ రీతిలో పద్యాన్ని ఎత్తుకొన్నా ఎఱ్ఱన ఫణితిలో దాన్ని నిర్వహించడం ఇందులో గమనార్హం. ఇటువంటి పద్యాలు ఎన్నో ఎఱ్ఱయ రచనలో ఆణిముత్యాలవలె అందగిస్తూ ఉంటాయి. కావ్యశైలికి అవి కమనీయ కరదీపికలు.

(ఇ) వర్ణనలకు అవకాశం ఉంటే అదనెరిగి విస్తరించటం, లేనిచోట పదనెరిగి కల్పించుకొనటం, ఆయా సందర్భాలలో రీతి శయ్యాగుణ విశిష్టమైన ప్రబంధోచిత పద్యరచనా విన్యాసాలను వెలార్చటం - అనే మెలకువలు సర్గాది వర్ణన ఘట్టాలలో కూడా ఎఱ్ఱన అవలీలగా ప్రదర్శించగలడు. ఉదాహరణకు- నూరు సంవత్సరాల అనావృష్టి తరువాత, ప్రచండ సూర్య సప్తకం విజృంభించి జలాన్ని హరించి లోకాలను దగ్ధం చేసిన తరువాత, కొన్నేళ్ళు సంవర్తవలాహక మేఘాలు క్రమ్మి పుష్కలంగా వర్షిస్తాయి. ఆ ఘట్టంలో ఎఱ్ఱన మూడు వృత్తాలను ఎన్నుకొని, మబ్బులు క్రమ్మటం,ఉరుములు ఉరమటం, ధారాపాతంగా వర్షించటం అనే అవస్థాత్రయాన్ని వర్ణనారమణీయంగా పఠితల మనస్సులలో ప్రత్యక్షీకరింప చేయటం ప్రబంధ రచనా రీతి. గమనించండి.

మ. 'సితపీతారుణనీల పింగరుచులై స్నిగ్ధంబులై యుద్యతా
యతవిద్యుల్లలితంబులై ఘనగిరీంద్రాకార ఘోరంబులై
తతనిర్ఘాత నిపాత భీమబిదురధ్వానంబులై సంతతో
ద్ధత సంవర్తవలాహకంబులు వెసం దోఁతెంచు దిగ్భిత్తులన్.

ఉ. పెల్లునఁ గూలుతజ్జలము పెక్కువ నొక్కట నమ్మహానలం
బెల్లను నాఱిపోవుఁ బృథివీశ్వర! యేఱులు నబ్ధులున్ వెసం
దొల్లిటియట్ల నిండుఁ; బటుతోయద సంఘము లంతఁ బోక గ
ర్జిల్లుచు వెండియుం గురియుఁ జిత్రము గాఁగ ననేక కాలముల్.

శా. ధారాపాత నితాంతవేగమున నిర్ధాత్రీతలం బాహతం
బై రూపేది మునుంగుఁ దోయములలో; నత్యంత గంభీరవాః
పూరంబంతయు ముంచి మించుటయు దిగ్భూమీ నభోభాగముల్
వే రూపింపఁగ రాకయుండఁ దమముల్ వేష్టించుఁద్రైలోక్యమున్'. (ఆర. 4.245 - 247)

రచనా రామణీయకంతో విభావావస్థాత్మికమైన దృశ్యపరికల్పనం ఎఱ్ఱన ప్రబంధశైలిలో ఉన్నవైచిత్రి. ఇది తరువాతి ప్రబంధ కవులకు శిల్పభిక్ష పెట్టింది. సర్గ ప్రతిసర్గాది పురాణ వస్తువును సైతం ప్రబంధ రచనా సుందరంగా ఆవిష్కరించే ఎఱ్ఱన ప్రతిభ ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వాన్ని ప్రకటించింది.

(2) పురాణవస్తు విశేషాలు

కుమారిలభట్టు తన తంత్రవార్తికంలో పురాణాలు పురషార్థసాధనకు ఉపయోగపడతాయని అన్వయించి చెప్పాడు. ''తేన సర్వస్మృతీనాం ప్రయోజనవతీ ప్రామాణ్యసిద్ధిః । తత్ర యావద్ధర్మమోక్ష సంబన్ధి తద్వేద ప్రభవమ్ । యత్త్వర్థ సుఖ విషయం తల్లోక వ్యవహారపూర్వక మితి వివేక్తవ్యమ్ । ఏషైవేతిహాసపురాణ యో ర ప్యుపదేశ వాక్యానాం గతిః । ఉపాఖ్యానాని త్వర్థవాదేషు వ్యాఖ్యాతాని । యత్తు పృథివీవ్యాపార కథనం తద్ధర్మాధర్మ స్మరణమూలం । దేశకాల పరిమాణ మపి లోక జ్యోతిశ్శాస్త్ర వ్యవహార సిద్ధ్యర్థం దర్శన గణిత సంప్రదాయానుమానపూర్వకమ్ । భావికథన మపి త్వనాదికాల ప్రవృత్తయుగ స్వభావ ధర్మాధర్మానుష్ఠాన ఫల విపాక వైచిత్ర్య జ్ఞాన ద్వారేణ వేదమూలమ్.... '' (తంత్ర వార్తికమ్. జై. 1.3.1) (స్మృతులకు

ప్రామాణికత్వం పురాణాల వలన ప్రతిష్ఠాపిత మౌతుంది. అందలి ధర్మమోక్ష సంబంధమైన వస్తు జాలమంతా వేదప్రభవమే. అర్థ సుఖ విషయజాలమంతా లోకవ్యవహార పూర్వకమే. ఈ విధంగా స్మృతులలో ఉండే అంశాలను వివేచించి తెలిసికొనాలి. అదే విధంగా పురాణేతిహాసాలలోని ఉపదేశ వాక్యాలను కూడా వివేచించాలి. వాటిల్లోని ఉపాఖ్యానాలను అర్థవాదాలుగా వ్యాఖ్యానించవచ్చును. కించిద్దర్శన పూర్వకం, కించిద్వేద మూలం అయిన పృథివీ విభాగాది కథనం తద్ధర్మాధర్మసాధన ఫలోపభోగ ప్రదేశ వివేకార్థం ఉపయోగ పడుతుంది. దర్శన గణిత సంప్రదాయానుపూర్వక మైన దేశకాల పరిగణన కథనం అనాది కాల ప్రవృత్త యుగ స్వభావ ధర్మాధర్మానుష్ఠాన ఫల విపాకవైచిత్ర్య జ్ఞానార్థం పురాణాలలో అభివర్ణితాలై ఉంటాయి. ఈ సమన్వయాన్ని బట్టి లోకవేద ప్రభవాలైన ధర్మాదులను అభివర్ణించటం చేత పురాణాలు లోకానికి పురుషార్థ సాధన పరిజ్ఞానాన్ని అందించటానికి ఏర్పడినవని స్పష్టమౌతున్నది.

పాశ్చాత్యులు పురాణవాఙ్మయాన్ని మైథాలజీ (Mythology) అని పిలుస్తారు. దానిలో దైవలీలలే కాక, సర్గ ప్రతిసర్గాదులవంటి అంశాలూ, ఖగోళ రహస్యాలూ, స్వర్గ నరకాది పరలోక విషయాలూ, పుణ్యపాపఫలానుభవ విశేషాలూ, నరులు చేసే ఆముష్మిక పుణ్యకర్మలకు దేవతలు తృప్తులై లోకానికి వారు చేసే ప్రత్యక్షప్రత్యుపకారాదులు, అట్లే దేవతల ఆగ్రహచర్యలు వర్ణించబడతాయని పేర్కొన్నారు. అతి ప్రాచీన విషయాల యొక్క ఉత్పత్తి వికాసాల నెరిగించే కథలలో కొన్ని స్థానిక చరిత్రలే పురాణ గాథలుగా పరివర్తనం చెందటం కూడా కనపడుతుంది. పురాణ వాఙ్మయం సూర్యుడి చుట్టూ తిరుగుతున్నదని చెప్పినా ఆశ్చర్యం లేదని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. (చూడు: The Outlines of Mythology by Lewis Spencer. p.25)

పురాణ వాఙ్మయంలో కానవచ్చే కథాంశాలను గురించి పైన పేర్కొనబడిన లక్షణాలను స్థూలంగా గమనిస్తే ఆరణ్యపర్వశేషం పురాణ కథార్థ బీజ సంపుటిగా ప్రత్యక్షమౌతుంది. మచ్చుకు కొన్ని ఉదాహరణలు.

(అ) దర్శన గణిత సంప్రదాయానికి సంబంధించిన దేశకాల పరిగణన కథనం, అనాది కాల ప్రవృత్త యుగ స్వభావ విశేష కథనం- ఆరణ్యపర్వ చతుర్థాశ్వాసంలో ధర్మరాజు 'కలియుగంలో సకల ధర్మలోపం జరుగుతుందని అంటారు. దాని తీరును వివరించండి'- అని అడిగాడు. మార్కండేయ మహర్షి చతుర్యుగ స్వభావాలను చెప్పి, కలియుగ లక్షణాలు వివరించి, విష్ణువు కల్కిగా అవతరించి ధర్మాన్ని సముద్ధరించి కృతయుగారంభానికి నాంది నాలపిస్తాడని చెప్పటం పురాణ కథాంశమే.

(ఆ) ఖగోళ రహస్యాలు - ఇందులో జ్యోతిషాది విజ్ఞాన విశేషాలు కూడా పరిగణించబడతాయి. ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఇంద్రుడు దేవసేనకు కాబోయే భర్తను గురించి నిర్ణయించటానికి తత్కాల ముహూర్త స్వభావాన్ని ప్రమాణంగా తీసికొని గుణించటం గమనార్హం. ఆమె ప్రశ్న అడిగిన కాలం రౌద్ర ముహూర్తం. అమావాస్యనాడు చంద్ర సూర్యుల సంగమ కారణంగా ఆ ముహూర్తం సిద్ధిస్తుంది. ఆ సమయంలో పూర్వ సంధ్యారుణ కాంతులు సముద్రంలో ప్రతిఫలించి రక్తారుణమైన యుద్ధభూమిని స్ఫురింపచేస్తున్నాయి. కాబట్టి ఆ సముద్ర తీరంలో సురాసురుల నడుమ మహా యుద్ధం జరుగుతుందని నిర్ణయించాడు. భృగువు, అంగిరసుడు మొదలైన ఋషులు అగ్నిలో వేల్చే హవ్యాలను మోసికొని అగ్నిదేవుడు సోమాగ్నులతో సమావేశమయ్యాడు. కాబట్టి అటువంటి ముహూర్తం దేవసేనకు కాబోయే భర్త (దేవసేనకు నాయకుడు) సూర్యుడు, చంద్రుడు, అగ్ని, రుద్రుడు అనే దేవతల అంశాలతో కూడి ఉండటం తథ్యమని ఇంద్రుడు నిర్ణయించాడు. ఇది ఖగోళ విజ్ఞాన సంబంధి కథాంశం.

కుమారస్వామి కథ చాల వరకు ఖగోళ రహస్యాలతో కూడుకొన్నదే. ముఖ్యంగా ఆరుగురు ఋషుల భార్యలు రోహిణీ నక్షత్రం ప్రక్కన అభిజిత్తు నక్షత్ర స్థానంలో కృత్తికలుగా అగ్నిదైవత్యమనే నక్షత్రంగా ఆకాశంలో ప్రకాశించేటట్లు ఇంద్రుడు నిర్దేశించిన కథ ఖగోళ శాస్త్ర సంబంధికావటం సుస్పష్టం. కుమారస్వామి కథ ఖగోళ శాస్త్ర సంబంధి కాగా, ఆతడి చుట్టూ ఉన్న ఉపగ్రహాల కథలన్నీ మంత్రతంత్ర శాస్త్రాలకు సంబంధించినవి. ఎఱ్ఱయ నాటి సమాజ పరిస్థితులకు, విశ్వాసాలకు ఇవి సముచితంగా అమరి ఉండి ఉండవచ్చును కూడా.

(ఇ) స్వర్గనరకాది పరలోక విషయాలు

(i) **ఇంద్రద్యుమ్నుడి కథ -** స్వర్గలోక భోగాలకు సంబంధించింది. నరుడు తాను చేసిన పుణ్యకార్యాల వలన కలిగే కీర్తి ఎంతకాలం భూలోకంలో ఉంటుందో అంతకాలం అతడికి స్వర్గలోక నివాసం ఉంటుందని చెప్పే ఆ కథను మార్కండేయ మహర్షి (చతుర్థాశ్వాసంలో) ధర్మజుడికి చెప్పాడు.

(ii) **వ్రీహిద్రోణోపాఖ్యానం:-** వ్యాసుడు ధర్మరాజుకు వ్రీహి ద్రోణాఖ్యానం చెప్పాడు. అందులో ముద్గలుడికి దేవదూత పుణ్యలోకాల స్వరూప స్వభావాలను గురించి వివరించి చెప్పాడు. స్వర్లోకం, బ్రహ్మలోకం - ఈ రెండులోకాల అనుభవాలలో ఉండే తారతమ్యాన్ని విన్న తరువాత, ముద్గలుడు పుణ్యఫల భోగానంతరం భూతలంపై జన్మించే అవకాశమున్న స్వర్గం కంటె శాశ్వతమోక్షప్రదమైన బ్రహ్మలోకమే ఉత్తమమని భావించి, దానవ్రతం వలన కలిగిన స్వర్గాన్ని త్యజించి తపస్సు చేత సిద్ధించిన బ్రహ్మలోకాన్ని పొందిన కథ- స్వర్గం కంటె మోక్షం మానవులు పొందదగిన గమ్యమని ఉపదేశిస్తున్నది.

(ఈ) ధర్మాధర్మానుష్ఠాన ఫలవిపాక వైచిత్రి:- ఈ శాఖకు సంబంధించిన కథలు ఆరణ్య పర్వశేషంలో విశేష ఖ్యాతిని పొంది ఉన్నాయి.

(i) పతివ్రతామాహాత్మ్యం ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం, కౌశికుడి కథ మొదలైనవి పేర్కొనదగినవి, ఉత్తమ గార్హస్థ్య ధర్మానికీ, పుత్ర ధర్మానికీ, అహింసా ధర్మానికీ ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం బోధనా కల్పతరువు. ఎఱ్ఱన పురాణ వస్తు నిర్వహణ ప్రజ్ఞకు చక్కని తెరువు.

(ii) బ్రాహ్మణ ధర్మ నిర్వహణంతో మృత్యువును జయించవచ్చునని చెప్పే కథ తార్క్ష్యుడి ఆశ్రమ ధర్మవృత్తాంతం: ఆ ఆశ్రమ వాసుల ధర్మనుష్ఠాన గీతి ఈ పద్యం.

శా. 'ఆలస్యం బొక యింత లేదు; శుచి యాహారంబు; నిత్యక్రియా
జాలం బేమఱ; మర్చనీయు లతిథుల్; సత్యంబ పల్కంబడున్;
మే లై శాంతియు బ్రహ్మచర్యమును నెమ్మిం దాల్తు; మిట్లొట నె
క్కాలంబుం బటురోగమృత్యుభయశంకం బొంద మే మెన్నడున్.' (ఆర. 4.190)

ధుంధుమారుడి చేత పొరపాటున చంపబడిన బ్రాహ్మణ బాలుడు పునర్జీవితుడు కావటం తార్క్ష్యాశ్రమవాసుల ధర్మానుష్ఠాన ఫలమే. పై పద్యం నన్నయవలె ఎఱ్ఱన తీర్చిదిద్దిన రుచిరార్థ సూక్తి. సర్వమానవులకు వర్తించే సాధారణ ధర్మ సంహిత ఈ సూక్తి.

(iii) బ్రాహ్మణులు క్షత్రియులు నిజ వర్ణాశ్రమ ధర్మ నిర్వహణంలో పాటించదగిన బాధ్యతలను చెప్పటంలో ప్రసిద్ధిచెందిన కథ అత్రిగౌతమ సంవాదం. గృహస్థుడైన బ్రాహ్మణుడు సంతానాన్ని పొంది, వారి సుఖ జీవితానికి వలసిన ద్రవ్యాన్ని ఆర్జించి వారి కిచ్చి, తాను వానప్రస్థాశ్రమానికి వెళ్ళాలి. వెళ్ళేటప్పుడు భార్య తనతో వస్తానంటే తీసికొనిపోవాలి. లేదా పుత్రుల రక్షణలో ఉంచి వెళ్ళాలి. ఒకవేళ స్వయంగా ధనాన్ని ఆర్జించే అవకాశం లేకపోతే రాజు నర్థించి అర్థ సంపాదనం చేయవచ్చును. ఏమైనా అర్థం స్వీయభోగానికి కాదు, ఆశ్రమ ధర్మ నిర్వహణం కొరకే - అనే తాత్పర్యం అత్రి అనే బ్రాహ్మణుడి కథ చెప్పింది.

అత్రి గౌతములు క్షత్రియ ధర్మ విధులను గురించి తమకున్న భిన్నమైన అభిప్రాయాలను ప్రకటించారు. వారిరువురి వాదాలను సనత్కుమారుడు విని తీర్పు చెప్పాడు. రాజే ధర్మ నిర్వహణంలో బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, సన్మునీంద్ర ప్రశంసాపాత్రుడు ఔతాడని అత్రివాదం. రాజున కా అర్హతలు లేవని గౌతముడి వాదం. సనత్కమారుడు అత్రినే సమర్థించి ఇట్లా ప్రకటించాడు.

ఉ. 'అత్రి నిజంబ పల్కెఁ; దగ నాతని వాక్యము ధర్మయుక్త; మీ
ధాత్రి సమస్తమున్ బృహదుదగ్రభుజాగ్రమునందుఁ దాల్చు సత్
క్షత్రియుఁ డెల్లవారలను గావను బ్రోవఁ బ్రభుండు గావునన్
శత్రునిషూదనుం డతఁడు శక్రుఁడు నీశ్వరుఁడున్ విధాతయున్'. (ఆర.4.202)

అత్రి బ్రాహ్మణ ధర్మాన్ని ఆచరించి పురుషార్థ సాధకుడయ్యాడు. క్షత్రియ ధర్మాన్ని లోకంలో చాటి ధర్మప్రభువుల జీవన ధర్మాన్ని ప్రబోధించాడు. ఎఱ్ఱన ఈ పురాణార్థాన్ని సారరసార్ద్రసుందరంగా ఆవిష్కరించాడు.

(iv) ఈ వరుసలో అత్యుత్తమమైనది సరస్వతీ గీత. దీనివలన విశిష్ట ధర్మాలు తెలుస్తాయి. తార్క్ష్యుడు భారతి నారాధించి ఆమె నుండి భౌతిక సౌఖ్యాలు వరంగా కోరలేదు. 'మానవుడికి ఉత్తమ ధర్మ మేది? ఏ ధర్మాన్ని ఆచరిస్తే పరమపుణ్యాత్ముడై శాశ్వతమైన పుణ్యలోకాలను పొందుతాడు? బోధించు' మని అడిగాడు. అంటే తార్క్ష్యుడు భారతిని బ్రాహ్మణు డాచరించవలసిన పరమ ధర్మ జ్ఞానాన్ని భిక్షగా అడిగాడు. ఆమె సూత్రప్రాయంగా ఇట్లా చెప్పింది.

మ. 'ధృతి వేదంబులు నాలుగుం జదివి భూదేవుండు నానాధ్వర
వ్రతుఁడై యుండెడు నట్టి పుణ్యుఁ డమరావాసంబునం దుండు ను
న్నత వృత్తస్తనభార మంథర మరున్నారీ పరీరంభసం
భృత రోమాంచ సమంచితాంగుఁ డగుచుం బెక్కేండ్లు సంప్రీతితోన్.' (ఆర. 4.210)

పురాణ కవితా శైలిలో చెప్పిన ఈ పద్యానికి వివరణంగా ఎఱ్ఱన నాలుగైదు పద్యాలు రచించాడు. ఇవన్నీ కర్మకాండకు సంబంధించినవే. శ్రుతి తత్త్వాన్ని చెప్పుతుంది. స్మృతి దానిని పురుషార్థసాధనోచితంగా ఆచరించే జీవన విధానంలోని విధులను వివేచిస్తుంది. వేదార్థ బృంహితమైన స్మృతి లక్షణాలను కవితామయం చేసి చెప్పేది ఇతిహాసం. పారమార్థిక విషయాలను సైతం ప్రబంధ కవితాబంధురంగా చెప్పటం ఎఱ్ఱన ఇతిహాసానికి నేర్పిన హితం. పై పద్యంలో తాత్పర్యమంతా ఒక యెత్తు. 'ఉన్నత వృత్తస్తన భారమంథర మరున్నారీ పరీరంభ సంభృత రోమాంచ సమంచితాంగు' ‹డనే సమాస మొక్కటీ ఒక్క యెత్తు. పురాణ కథనంలో ప్రబంధ సూక్తి వైచిత్రి ఇది. "కుంభినీధరసుతా కుచకుంభ పరిరంభ మహాలోలుపాయో న్నమశ్శివాయ" అని పరమేశ్వర స్తవంలో కూడా ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు ప్రసాదించిన సూక్తి వైచిత్రిని పుక్కిటపట్టి పులకించిపోయాడు కవిసార్వభౌముడైన శ్రీనాథుడు.

(ఉ) పుణ్యాపాప ఫలానుభవ విశేషాలు

(i) వలచిన పురుషులను వంచించే పాపకార్యాన్ని ఆచరించటం వలన సుశోభన తండ్రిశాపానికి గురియై కపట వర్తనులైన పుత్రులను పాపఫలంగా పొందింది.

(ii) ఆమె మొదటి కొడుకు శలుడు వామదేవుడి నుండి వామ్యాశ్వాలను తెచ్చి, ఇచ్చిన మాట ప్రకారం వాటిని తిరిగి ఇవ్వకపోగా, అహంకరించి వామదేవుడిని అవమానించి, సంహరించేందుకు ప్రయత్నం చేయటంతో బ్రాహ్మణాగ్రహానికి గురియై చనిపోయాడు. పరులధనాన్ని పాపబుద్ధితో హరిస్తే ప్రాణాపాయం తప్పదని శలుడి కథ చాటి చెప్పింది.

(iii) శలుడి తమ్ముడు నలుడు. అన్నను మించిన అహంకారి. వామదేవుడికి వామ్యహయాల నివ్వకపోగా అతడిని విషబాణంతో చంపాలని యత్నం చేశాడు. ఆ బాణం అతడి పుత్రుడిని బలిగొన్నది. అయినా మరల అహంకరించి బాణాన్ని ప్రయోగించబోయాడు. వామదేవుడి తపశ్శక్తివలన నిశ్చేష్టుడయ్యాడు. చివరకు చేసేది లేక అతడిని శరణువేడి ప్రాణాలతో బైటపడ్డాడు. అధర్మాన్ని ఆచరించి, దాని ఫలాన్ని అనుభవించి, పశ్చాత్తాపపడి మరల ధర్మాచరణ ఫలాన్ని పొందిన కథ ఇది. పాపం చేసిన ఫలం పశ్చాత్తాపంతో సగం పోతుంది. మరల చేయనని నిశ్చయించటంతో పూర్తిగా పోతుంది- అని నిరూపించింది ఈ కథ.

(3) ఇతిహాసశ్రవణం : ఇతరాంశాలు

కౌటిల్యుడి అర్థశాస్త్రంలో రాజు వినే ఇతిహాసాంశాలుగా చెప్పబడిన వాటిలో పురాణ కథల తరువాత- ప్రఖ్యాత వస్తువులైన కథలు, ఆఖ్యాయికలు, దృష్టాంతరూపాలైన కథలు, ధర్మార్థ విషయ చర్చలూ ఉన్నాయి. ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఇవన్నీ కూడా ఉండటం గమనార్హం.

1. ప్రఖ్యాత కథలు: ధర్మరాజు మార్కండేయ మహర్షిని కొన్ని ప్రఖ్యాత కథలను గురించి ప్రశ్నించాడు. అతడి వలన వాటిని ప్రామాణికంగా వివరంగా విని తెలిసికొనాలని భావించాడు. లోకంలో ఇదివరకే ప్రసిద్ధమై ధర్మజుడి దృష్టి కవి వచ్చాయి. అందువలన ప్రసిద్ధవృత్తాలే. అటువంటివి- వైవస్వతుడి చరిత్రం, కువలాశ్వచరిత్రం, లేదా ధుంధుమారుడి కథ, మధుకైటభ వృత్తాంతం, అంగిరసుడనే అగ్ని చరిత్రం మొదలైనవి.

2. ఆఖ్యాయికలు - బ్రాహ్మణ ప్రభావం, కర్ణుడి జన్మవృత్తాంతం చెప్పే కథలు, మున్నగునవి.

3. దృష్టాంతరూప కథలు - రామాయణ కథలు - రామాయణ కథ, సావిత్ర్యుపాఖ్యానం, వ్రీహిద్రోణాఖ్యానం.

4. ధర్మార్థ విషయ చర్చ - ధర్మవ్యాధకౌశిక సంభాషణం, అత్రి గౌతముల సంవాదం, సత్యాద్రౌపదీసంవాదం, యక్షప్రశ్నలు ధర్మజుడి సమాధానాలు ఇత్యాదులు.

(4) ఇతిహాస శ్రవణఫలం

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఇతిహాసాంశాలను వినిన ధర్మజుడు ధర్ముడు పెట్టిన యక్షప్రశ్నల పరీక్షలో నెగ్గాడు. ఈ సంవిధానం ఇతిహాసకథార్థాలలో గల అంతరార్థం.

ఆరణ్యపర్వంలో ధర్మజుడు చేసింది శ్రవణ, మనన, నిదిధ్యాసనలు. శ్రవణం ద్వారా విని, మననం ద్వారా మథించి, తెలిసికొన్న తత్త్వాన్ని అనుభవంలోకి తెచ్చుకొనటంలో చేసే తీవ్రమైన ప్రయత్నమే నిదిధ్యాసనం. శంకరులు 'వివేక చూడామణి' లో శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనల తారతమ్యాన్ని చెప్పారు.

"శ్రుతేః శతగుణం విద్యా న్మననం మననా దపి,
నిదిధ్యాసం లక్షగుణ మనంతం నిర్వికల్పకమ్."

శ్రవణం కంటె మననం వందరెట్లు గొప్పది. మననం కంటె నిదిధ్యాసనం లక్షరెట్లు శక్తిమంతమైనది. నిర్వికల్ప సమాధి వీటన్నిటికంటె లెక్కలేనన్ని రెట్లు గొప్పది. బ్రహ్మానందాన్ని పొందటానికి శ్రవణాదులు మూడూ మూడు మెట్లు. ప్రతిసాధకుడూ సాధించవలసిన సాధనత్రయం. ధర్మజుడు నిరంతర శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనల వలన సాధనత్రయాన్ని సాధించి సిద్ధిపొందాడు. శంకరులు ఆత్మబోధలో -

"శ్రవణాదిభి రుద్దీప్తో జ్ఞానాగ్ని పరితాపితః,
జీవః సర్వమలా న్ముక్తః స్వర్ణవత్ ద్యోతతే స్వయమ్."

అని అన్నారు. శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనల వలన ప్రదీప్తుడై, జ్ఞానాగ్నివలన తేజోవంతుడై, సర్వపాపాల నుండి విముక్తుడై, జీవుడు బంగారం వలె ప్రకాశిస్తాడు. యక్షపరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడైన ధర్మజుడు పుటం పెట్టిన బంగారంవంటివాడు.

ధర్మరాజు ధర్మవీరుడు. అతడిలోనిది ధర్మజ్ఞానాగ్ని, ధర్మాన్ని గురించిన సమగ్ర విజ్ఞానాన్ని శ్రవణ మననాల ద్వారా నిదిధ్యాసనలో నిలపటం ఆరణ్యపర్వంలోని ఇతిహాస శ్రవణ ఫలం. "వేదోక్తో హి ద్వివిధో ధర్మః ప్రవృత్తి లక్షణో నివృత్తి లక్షణశ్చ" అని శంకర గీతా భాష్యం. ప్రవృత్తి ధర్మం నివృత్తితో సమన్వయం పొంది శీలంగా మారటమే ఉత్తమ సంస్కారం. అది

సత్సంగాదులవలననే సాధ్యం. "విద్వద్భి స్సేవిత స్సద్భిః నిత్య మద్వేష రాగిభిః । హృదయేనా భ్యనుజ్ఞాతో ధర్మః" అని మనుస్మృతి. ద్వేషరాగ రహితులైన విద్వాంసులు నిత్య మాచరించేది ధర్మం.

"అహింసా సత్య మస్తేయం శౌచ మింద్రియనిగ్రహః,
దానం దమో దయా క్షాంతిః సర్వేషాం ధర్మసాధనమ్".

అని యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి చెప్పుతున్నది. అహింస, సత్యం, అస్తేయం, శౌచం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, దానం, దయ, క్షాంతి మొదలైన వాటి ద్వారా ధర్మసాధనం చేయవచ్చును.

"ధృతి క్షమా దయాఽస్తేయం శౌంత మింద్రియనిగ్రహః,
హ్రీ ర్విద్యా సత్య మక్రోధో దశకం ధర్మలక్షణమ్".

అని మహాభారతం చెప్పుతున్నది. ధృతి, క్షమ, దయ, అస్తేయం, శౌచం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, లజ్జ, విద్య, సత్యం, అక్రోధం అనే పది లక్షణాలు కలది ధర్మం. ఈ ధర్మాన్ని తెలిసికొని, ఆయా జీవిత పరిస్థితులలో మననం చేసికొని, అనుమానాలను పెద్దల నడిగి తీర్చికొని, దానిని అనుభవంలోనికి తెచ్చుకొనటం ధర్మస్వరూపాన్ని పరిపూర్ణంగా పొందటం.

యక్ష ప్రశ్నల చివర ధర్ముడు తన రూపాలు పది అని పేర్కొన్నాడు.

"యశః సత్యం దమః శౌచ మార్జవం హ్రీ రచాపలమ్,
దానం తపో బ్రహ్మచర్య మిత్యేతా స్తనవో మమ". (సం.3.298.7)

యశస్సు, సత్యం, శౌచం, ఋజుభావం, లజ్జ, స్థిరత (అచాపలత్వం), దానం, తపస్సు, బ్రహ్మచర్యం - అనేవి పది - ధర్మ శరీరాలు. ధర్ముడిని చేరటానికి ఆరు మార్గాలు ఆయనే చెప్పాడు.

"అహింసా సమతా శాంతి స్తపః శౌచ మమత్సరః,
ద్వారా ణ్యేతాని మే విద్ధి ప్రియోహ్యసి సదా మమ". (సం. 3.298.8)

అహింస, సమత్వం, శాంతి, తపస్సు, శౌచం, మాత్సర్య రాహిత్యం అనేవి ధర్మ దర్శనానికి ఆరు ద్వారాలు. ధర్మరాజుకు వీటన్నిటి మీద అనురాగ మున్నదనీ, అధికార మున్నదనీ ధర్ముడు ప్రశంసించాడు. వీటిని ధర్మజుడు సాధించిన విధం ఆరణ్యపర్వ ప్రబంధ ధ్వని. దాని సిద్ధికి పరీక్ష యక్షప్రశ్నల ఘట్టం. తెలుగులో 'యక్షప్రశ్న' లంటే గడ్డుప్రశ్నలనే భావం ఏర్పడటానికి వాటిల్లో ఉండే గాఢతయే కారణం. ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి అహింసా స్వరూపాన్ని వివరించి చెప్పాడు.

తే. 'హింస సేయనివాఁడు లేఁ డిజ్జగమున । నొక్కఁడైనను దమతమ యోపినట్లు
హింసతెరువున కెడగల్గి యేఁగవలయు । నదియ చూవె యహింసనా నతిశయిల్లు'. (ఆర. 5.60)

దానిని ధర్మరాజు తెలిసికొని అనుష్ఠాన వేదాంతి అయ్యాడు. కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని ప్రశంసిస్తూ చెప్పిన ఈ క్రింది పలుకులు సమతా గుణాన్ని ధర్మజుడి మనసున కెక్కించాయి. తుల్యమనస్కత సమత.

చ. 'నిజగుణదోష కర్మముల నెట్టన మేలును గీడు వచ్చుఁ; ద
త్ప్రజనిత సౌఖ్య దుఃఖములఁ బ్రాజ్ఞులు దుల్యమనస్కులై మనో
రుజలును దేహజంబులగు రోగములున్ హిత ధర్మకర్మ భే
షజములఁ జేసి పాపుదురు సర్వము సాత్త్వికదృష్టిఁ జూచుచున్.' (ఆర. 5. 139)

ఈ మాటలు ధర్మరాజును తుల్యమనస్కుడైన ప్రాజ్ఞుడిగా మార్చాయి.

చ. ‘అనఘుఁడు సాత్త్వికుండగు మహాత్ముఁడు బోధనిరూఢి సర్వముం
గనికొని లోకవృత్తములు గా వని రోసి సమస్తసంగ భం
గనిరతుఁడై తొఱంగు మమకారవికార మహంక్రియాచ్యుతిం
బనుపడి సంయమప్రకట భావన నుత్తమశాంతి గైకొనున్’. (ఆర. 5.98)

అనే ధర్మవ్యాధుడి ప్రబోధం ధర్మరాజును శాంతివలన సాత్త్వికుడైన మహాత్ము డయ్యేటట్లు చేసింది.

క. ‘మనమున నింద్రియముల వ । ర్తనమును సరిగా నొనర్చు ధర్మంబు దపం
బని చెప్పుదు; రిట్టితపం । బనఘా! నీయంద కలిగె నభినవ భంగిన్’. (ఆర. 6.124)

అని దుర్వాసోముని ముద్గలుడిని కీర్తించిన పద్యం విని, అది తనకే వర్తించేటట్లు జీవితాన్ని తపస్సుతో మలచుకొన్నాడు ధర్మరాజు.

ఆ. ‘పాపవర్తనుండు బ్రాహ్మణుం డయ్యును । నిజము శూద్రుకంటె నీచతముఁడు;
సత్యశౌచధర్మశాలి శూద్రుండయ్యు । నతఁడు సద్ద్విజుండ యనిరి మునులు’. (ఆర. 5.137)

అనిన కౌశికుడి బోధలు ధర్మరాజును నిత్యశౌచిగా మార్చాయి.

చ. అరయఁగ జీవితంబు గడు నస్థిర; మింత యెఱింగి యాత్మ నె
వ్వరిదెసఁ గీడు రోయక ధ్రువంబగు మైత్రి భజించి సత్కృపా
నిరతుఁడు నిష్పరిగ్రహుఁడు నిత్యతపస్వియు నిత్యతృప్తుఁడుం
బరమశమాన్వితుండు నగు బ్రాహ్మణుఁడొందు సనాతనస్థితిన్’. (ఆర. 5.111)

ఎవ్వరిపట్ల కీడు తలపెట్టకుండా దృఢమైన మైత్రి భజించటం అమత్సరభావం. దానిని పొంది బ్రహ్మగుణ స్థితుడైనాడు ధర్మరాజు.

ఈ విధంగా ఆరణ్య పర్వశేషంలో ధర్మబోధ విశేషాలు తెలిసికొని ధర్మరాజు ఆ ఆరు మార్గాల ద్వారా ప్రస్థానం చేసి పరిపూర్ణ ధర్మదర్శనం చేయగలిగాడు.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ పై మార్గషట్కాన్ని తెలుగులో చెప్పలేదు. ధర్మదేవత రూపాలను పదిగా కాక ఎనిమిదిగా పేర్కొన్నాడు. శంభుదాసుడు పరమేశ్వరుడి అష్టమూర్తులను ధర్ముడిలో దర్శించినట్లున్నాడు. ప్రసన్నుడైన ధర్ముడి ప్రసంగ మిది-

మత్తకోకిలము

‘ఏను ధర్ముఁడఁ జువ్వె రాజకులేంద్ర! సత్యము శౌచమున్
దానముం దపమున్ శమంబును దాంతియున్ యశముం బరి
జ్ఞానయుక్తియు నాదుమూర్తులు; సమ్మదంబున నిష్ట మ
త్సూను నుత్తమధార్మికున్ నినుఁ జూచువేడుక వచ్చితిన్.’ (ఆర.7.462)

ధర్ముడు అష్టవిధ ధర్మస్వరూపుడు, శుద్ధ జ్ఞానమూర్తి, అతడి పుత్రుడు ధర్మరాజు. అతడు ఆ ధర్మాలను ఆచరించి చూపించేవాడు. తండ్రి సిద్ధుడు. కొడుకు సాధకుడు. సాధన సమగ్రంగా సంపన్నం కావటంచేత ఉత్తమ ధార్మికు డయ్యాడు.

అతడిని అనుగ్రహించటానికి వచ్చాడు వాత్సల్యరసమూర్తి, పరిపూర్ణ ధర్మదీప్తి - యమధర్మరాజు. ఇది ఎఱ్ఱన చిత్రించిన నిర్వహణ ఘట్టం.

ధర్మరాజు సత్యాన్ని పాటించి అరణ్యాజ్ఞాతవాసవ్రతాన్ని నిర్వహిస్తున్నాడు. శ్రీకృష్ణాదులు ధర్మజుడి కొరకు యుద్ధం చేసి రాజ్యాన్ని సంపాదించి ఇస్తామని చెప్పినా పెద్దలముందు చేసిన ప్రతిజ్ఞకే అతడు బద్ధుడైనాడు. ధర్మరాజు ఆచరణ శీలుడైన సత్యవ్రతుడు. సత్యశీలం వలన అతడికి అంతర్బహిశ్శౌచాలు అలవడ్డాయి. అతడు ఆలోచనలో ఆచరణలో సత్యశౌచ ధర్మశాలి. సత్యం వలన శౌచం, దాని వలన ధర్మం ఉత్తముడికి సాధ్యమౌతాయి. శౌచంవలన సత్యశీలుడు స్వార్థపరిత్యాగంతో కూడిన పరార్థ, పరమార్థ వర్తనాన్ని పొందుతాడు. అతడిలో దానగుణం దానివలన ఏర్పడుతుంది. ఆరణ్యవాసంలో కూడా నిరతాన్నదానం, శరణాగతరక్షాదానం ధర్మజుడి శీలానికి బంగారానికి తావి వలె అబ్బాయి. దుర్యోధన సైంధవుల పట్ల ఆయన చూపిన ఔదార్యం దానగుణం వలన ఏర్పడిన సాత్త్విక గుణ సంపత్తి. వ్యాసభట్టారకుడు ధర్మజుడికి చేసిన బోధలో ఒకటైన వ్రీహి ద్రోణాఖ్యానం దాన తపస్సుల తులనాత్మక వివేకాన్ని కలిగించింది. అన్యాయార్జితమైన విత్తంతో చేసేదానం కంటె యుక్తన్యాయార్జిత విత్తంతో చేసే దానం అల్పమైనా మాన్యమౌతుందని వేదవ్యాస వచనం. అన్యాయార్జిత విత్తంతో దుర్యోధనుడు వైష్ణవ యజ్ఞం చేసి భూరి దానా లిచ్చాడు. వాటి కంటె అరణ్యంలో న్యాయార్జిత విత్తంతో చేసే ధర్మజుడి దానం విశేష ఫలప్రదమని తాత్పర్యం. వ్యాసుడు ధర్మరాజును తపస్సు చేయుమని హితబోధ చేశాడు. దానివలన అతడికి క్షమ, అహింస, సత్యం, సమత, ఇంద్రియ జయం, శమం, పరిత్యాగం- అనే గుణ సప్తకం అలవడుతుందని చెప్పాడు. (ఆర. 6.108) మూలంలో చెప్పబడిన ధర్మద్వారాలన్నీ తపస్సువలన తెరుచుకొంటాయని తెలుగులో స్పష్టమౌతున్నది. తపస్సువలన కలిగే సిద్ధి అంతరింద్రియ నిగ్రహమైన శమం. ఆ రెండింటి వలన పురుషుడు స్థితప్రజ్ఞుడౌతాడు. అతడి జీవితం ఆదర్శవంతమౌతుంది. దానివలన అతడికి యశస్సు లభిస్తుంది. ఆ యశస్సును నిష్కళంకంగా నిలుపుకొనటానికి జీవన ధర్మంలో నిత్య జాగృతుడై ఉండాలి. అది పరిజ్ఞానయుక్తి. దానిని పరీక్షించేదే యక్ష ప్రశ్నల పరీక్ష.

(5) యక్షప్రశ్నలు : ధర్మజ పరిజ్ఞానం

పరిజ్ఞానం అంటే ఉపరిజ్ఞానం కాదు. లోకవర్తనాన్ని పరమార్థతత్త్వంతో వివేచించే గాఢమైన విజ్ఞానం. అప్పుడే అది అనుభవజ్ఞానంగా మారిన శాస్త్రజ్ఞానమై పరిజ్ఞానం అనబడుతుంది. తెలుగులో ‘వాడి కామాత్రం పరిజ్ఞానం లేకపోయె’ అనే వాడుక ఉంది. జ్ఞానమంటే శాస్త్ర జ్ఞానం, బ్రహ్మజ్ఞానం. పరిజ్ఞానమంటే దానిని ఆచరణలో నిలిపిన అనుభవ జ్ఞానం. యక్షప్రశ్నలు శాస్త్ర జ్ఞానం అనుభవ జ్ఞానంగా మారిన పరిజ్ఞానాన్ని పరీక్షించేవి.

యక్షప్రశ్నలలో మొదటి నాలుగూ సూర్యుడికి సంబంధించినవి. అవి సూర్యుడిని గురించిన భౌతిక శాస్త్రజ్ఞానానికి గాని, పౌరాణిక ఐతిహాసిక విజ్ఞానానికి కాని సంబంధించినవి కావు. జ్ఞాన ప్రతీక అయిన సూర్యతత్త్వానికీ ధర్మానికీ ఉన్న సంబంధ పరమార్థానికి సంబంధించినవి. అందుకే మొదటి ప్రశ్న-సూర్యుడిని నడిపే శక్తి ఏది? అని మొదలౌతుంది. ధర్మజుడు బ్రహ్మమని సమాధానం చెప్పాడు. ‘అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా’ అని బ్రహ్మసూత్రాలు మొదలైనట్లు యక్షప్రశ్నలు ఆరంభ మయ్యాయి. సూర్యుడిని సేవిస్తూ తిరిగేవారు సురకోటి అనీ, సూర్యు డస్తమించటానికి కారణం ధర్మమనీ, సూర్యుడికి ఆధారం సత్యమనీ చెప్పే నాలుగు ప్రశ్నలు సమాధానాలు జ్ఞాన దీపికలు. అనశ్వరమైన బ్రహ్మం జ్ఞానశక్తి. దానిని సేవించేవారు దేవతలు. అందువలననే బ్రహ్మజ్ఞాన విదులు భూసురు లనబడతారు. బ్రహ్మజ్ఞానులు కూడా కర్మను వదలరాదు. సంగరహితులై తామరాకుపై నీటి బిందువువలె వర్తిస్తూ ధర్మాన్ని సక్రమంగా నిర్వహించాలి. అందుకు సూర్యోదయాస్తమయాలు సాక్ష్యం. ఉదయానికి ధర్మ మెంత మూలమో అస్తమించటానికి కూడా ధర్మ మంతే మూలమని తెలియటం ధర్మసూక్ష్మం. ఎఱ్ఱన మాటలలో అది పరిజ్ఞానం. సూర్యుడికి ఆధారం సత్యం. అంటే సర్వజ్ఞానానికి ఆధారం సత్యమని భావం. ఈవిధంగా మొదటి నాలుగు ప్రశ్నలు జ్ఞానవిషయకమైన పరిజ్ఞానాన్ని పరీక్షించేవి.

తరువాత యక్షు డడిగిన తొమ్మిది ప్రశ్నలు శ్రోత్రియులైన బ్రాహ్మణుల మాహాత్మ్య పరిజ్ఞానానికి సంబంధించినవి. ఆరణ్యపర్వశేషంలో బ్రహ్మక్షత్రియ మాహాత్మ్యాలను గురించి, వారిద్దరి కుండే అవినాభావసంబంధాన్ని గురించి ధర్మరాజు మార్కండేయ మహర్షిని గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి అడిగితెలిసికొన్నాడు. 'తొల్లి యధర్మంబునకు వెఱచి బ్రాహ్మణులు నిజతేజోబలంబులు క్షత్రియులందు నిక్షేపించిరి; నాఁటంగోలె బ్రాహ్మ్యంబువలన క్షత్త్రంబు ప్రవర్తిల్లుచుండు; బ్రహ్మక్షత్రంబులు వరస్పర సంశ్రయంబులు; వెలిగా వర్తింపనేరవు. క్షత్రియుండు బ్రాహ్మణ సంసేవనంబునం దేజోనిరూఢుండయి యాదిత్యుండు చీఁకటి నడంచునట్లు దురితంబుల నడంచును.' (ఆర. 4.204) అని తెలిసికొన్నాడు. ఆ పరిజ్ఞానంతో ధర్మజుడు ఆ ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పగలిగాడు.

ఆరణ్యపర్వశేషంలో ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం మాతృపితృసేవాధర్మ ప్రభావ ప్రబోధకం. అది వినిన తరువాత భూమికంటె గొప్పదైనది తల్లి అనీ, ఆకాశం కంటె పొడవైనవాడు తండ్రి అనీ చెప్పగలిగిన పరిజ్ఞానం కరతలామలకం కావటంలో ఆశ్చర్యం లేదు. ఆ రెండు ప్రశ్నలూ సర్వవర్ణాశ్రమ సామాన్యధర్మ పరిజ్ఞానసారం.

తరువాతి పది ప్రశ్నలు లోక పరిజ్ఞానానికి సంబంధించినవి. మృతుడికి మిత్రు డెవ్వడు? అనే ప్రశ్నతో ఇహపరసంబంధ పరిజ్ఞాన పరీక్ష మొదలౌతుంది. ఆ మిత్రుడు ధర్మమని చెప్పిన ధర్మరాజు ధర్మ పరిజ్ఞాని, ఇహపరకర్మ భోగాల వివరణం వినిన వివేకచూడామణి.

ధర్మువునకు కుదురు దాక్షిణ్యమని చెప్పిన అంశంనుండి లోకానికి దిక్కు సజ్జనులే అని తేల్చి చెప్పిన అంశం వరకూ వ్యాపించియున్న ప్రశ్నలన్నీ ధర్మ స్వరూప స్వభావాలను గురించి ధర్మజుడికున్న పరిజ్ఞానాన్ని పరీక్షించేవే. అందులో ఉత్తమ ధర్మం అహింసగా పేర్కొనటం గమనార్హం. ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానంలో అహింసా స్వరూపం వివేచించబడింది. అది యక్షప్రశ్నల ఘట్టంలో పరిజ్ఞానంగా ప్రసన్నమైంది.

'దేనివలన జలం, అన్నం, సంభవిస్తాయి? విషం వంటి దేది? శ్రాద్ధ విధికి సమయ మేది?'- మొదలైన ప్రశ్నలు వేదవిహిత కర్మానుష్ఠానానికి సంబంధించినవి. చివరి మూడు ప్రశ్నలూ మానవుడి ఉత్తమ శీలానికి ఉండే లక్షణాలకు సంబంధించినవి. ధర్మవిజ్ఞానం ఒక ధర్మ సాధకుడిని తయారు చేయాలి. జ్ఞానం ఆచరణంలో బ్రతకాలి. శీలం ధర్మఫలం, 'విత్తరక్షకుఁ గడు మేలు వృత్తరక్ష' (ఆర. 4.129) అన్న ధర్మజుడి ఆశయం ఇతిహాస శ్రవణం వలన కలిగే పార్యంతిక ఫలం.

ధర్ముడు: మనుజుడు వేటిని పరిత్యజిస్తే జనప్రియుడు, నిశ్శోకుడు, అర్థవంతుడు, సుఖి ఔతాడు?

ధర్మరాజు: మానవుడు గర్వం వదలి సర్వజన సమ్మతు డౌతాడు. క్రోధాన్ని అణచుకొని శోకానికి దూరమౌతాడు. లోభాన్ని విడిచి అర్థాఢ్యుడౌతాడు. తృష్ణను త్యజించి సుఖుడౌతాడు.

ధర్ముడు: ఎటువంటివాడు పురుష శబ్దవాచ్యుడు?

ధర్మరాజు: భూమ్యాకాశాలు నిండిన కీర్తిసంపద ఎవరికుంటుందో అతడే పురుషుడు.

ధర్ముడు: సర్వధని అయినవా డెవ్వరు?

ధర్మరాజు: ప్రియాప్రియాలు, సుఖదుఃఖాలు, భూతభవిష్యద్వర్తమానాలు ఎవరికి సమంగా కనిపిస్తాయో అతడు సర్వధని- అంటే సర్వార్థసిద్ధుడు.

ఈ మూడు ప్రశ్నలు ధర్మజుడు తన శీలాన్నే అనుశీలించుకొని వినయంతో ఆవిష్కరించాడా? అన్నట్లుంటాయి. ఆ తరువాత ధర్ముడు కూడా మరే ప్రశ్న వేయలేకపోయాడు. ధర్మ పరిజ్ఞానం శిఖరం చివరి ప్రశ్న. దానిని అధిరోహించిన ధర్మరాజు సర్వార్థసిద్ధుడే!

యక్షప్రశ్నల ఘట్టంలో ప్రబంధపరమేశ్వరుడు తెలుగువారి కిచ్చిన తియ్యని మాకందం- ఇతిహాసశ్రవణ పరిజ్ఞానానికే ఒక అందం.

క. 'శ్రుతమువలన శ్రోత్రియుఁ డగు । నతుల తపోయుక్తిఁ గడు మహత్త్వము వడయున్
ధృతిచే సహాయయుతుఁ డగు । నతిశయముగ బుద్ధిమంతుఁ డగు బుధసేవన్'. (ఆర.7.428)

ఆరణ్యపర్వమంతా ధర్మజుడి బుధజనసేవతో నిండిపోయింది. దానితో ఆయన బుద్ధిమంతు డయ్యాడు. తరతరాలుగా మనలను బుద్ధిమంతులను చేస్తున్నాడు. ఇతిహాస ఫలాన్ని విశ్వజనీనంగా పొందండని మనల కందరికీ మిత్రసమ్మితంగా ప్రబోధిస్తున్నాడు.

7. ఆరణ్యపర్వశేష నిర్వహణ నైపుణ్యం : ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం

ఆరణ్యపర్వం సహజంగానే రెండు భాగాలుగా విభక్తమై ఉన్నది. స్థూలంగా - మొదటి భాగం నహుషప్రశ్నలతో, రెండవ భాగం యక్షప్రశ్నలతో ముగుస్తాయి. తెలుగులో దాదాపుగా నన్నయ, ఎఱ్ఱయలు ఈ రెండు భాగాలనూ వరుసగా నిర్వహించటం కాలపురుషుడి క్రియావైచిత్రి. ఈ రెండు భాగాలలో ఉన్న సామ్యభేదాలను గురించి ఆరణ్యపర్వ ప్రథమ భాగపీఠికలో కొంత సమీక్షించటం జరిగింది. మరికొన్ని విశేషాలు ఇక్కడ ముచ్చటించటం సమంజసం.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ 'నన్నయభట్ట తిక్క కవినాథుల కెక్కిన భక్తిపెంపునన్' ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని ఆంధ్ర భాషలో 'సుజనోత్సవ' మొప్పగా నిర్వహించాడు. కాబట్టి ఎఱ్ఱన రచన నన్నయ తిక్కన రచనలవలె అనువాదం కాదు అనుసృజనం. అనుసృజనంలో మూలంలోని తాత్పర్యం చెడకుండా ఉంటుంది. కాని, వస్తు నిర్వహణం మాత్రం ఎఱ్ఱన ప్రతిభాశక్తితో ఉన్మీలితమౌతుంది. దీనిని అనుశీలించటానికి గణాంకం కంటె గుణాంకనం ఎక్కువగా ఉపకరిస్తుంది. అయినా, గణాంకం గుణ మూల్యాంకనానికి కొంత తోడ్పడవచ్చును.

సంస్కృత మహాభారతంలో వనపర్వం 13,664 శ్లోకాలలో, 16 ఉపపర్వాలతో కూడి ఉన్నది. తెలుగులో అది ఏడాశ్వాసాలలో 2894 గద్య పద్యాలలో అవతరించింది. అందులో నన్నయ 6981 శ్లోకాలు గల భాగాన్ని 1299 గద్యపద్యాలలోనూ, ఎఱ్ఱయ 6683 శ్లోకాలు గల భాగాన్ని 1595 గద్యపద్యాలలోనూ నిర్మించారు. ఈ గణాంకాలను పరిగణనంలోకి తీసికొని, డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మగా రిట్లా నిర్ణయించారు - "నన్నయ మూలముకంటె ఎఱ్ఱయ మూలము మూడువందల శ్లోకములు తక్కువ. నన్నయ మూలముకంటె ఎఱ్ఱనయనువాదము మూడువందల గద్యపద్యములు ఎక్కువ. మూలమునకు ఎక్కువ సన్నిహితమగుటయు, ఎడనెడ రసభావానుగుణములైన వివరణలు వర్ణనలు ఎక్కువగా చేరుటయు కారణములుగా ఎఱ్ఱయ యనువాదము నన్నయ యనువాదముకంటె కొంత భిన్నమై, తిక్కన మార్గము ననుసరించుచు, శ్రీనాథాదులకు త్రోవచూపుచున్నట్లున్నది. (ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమివారి ఆంధ్ర మహాభారతము - ఆరణ్యపర్వ పీఠిక. పుట. 53). కవిత్రయంవారిది కథానువాదమనే ఆలోచనధారలో అనుశీలించిన శర్మగారి మాటలలో ఎఱ్ఱన స్వతంత్రవైఖరిని గుర్తించటమే ప్రస్తుతాంశం.

ఎఱ్ఱన నన్నయ పేరనే ఆరణ్యపర్వశేషం రచించటం చేత తవ కవితలో కానబడే సాపేక్ష లక్షణాలను ప్రత్యేకంగా చెప్పలేదు. నన్నయ కవితారీతి కొంత తన కవితారీతిలో ఉంటుందని మాత్రం చెప్పి ఊరుకొన్నాడు. కాగా- ఆ లక్షణాలను - హరివంశం, నృసింహపురాణావతారికలనూ వివిధ కవులు ఎఱ్ఱనను గురించి చేసిన ప్రశంసలనూ ఆధారంగా చేసికొని సూత్రీకరించుకొనవలసి వస్తున్నది. దీనికి తోడు ఆరణ్యపర్వశేషం ఎప్పుడు రచించాడు? ఆయన రచనలలో ఇది ఎన్నోది? అప్పటి ఆయన కవితా దృక్పథం, కావ్యశైలీ పరిపాకం ఎటువంటిది? అనే ప్రశ్న లెన్నో ఎదుట నిలుస్తాయి. వాటికి చెప్పుకొనే సమాధానాలే ఆరణ్యపర్వశేష కవితానుశీలనానికి ప్రాతిపదికలు కాగలుగుతాయి.

(1) ఆరణ్యపర్వశేషం : ప్రబంధపరమేశ్వరుని ప్రయోగపర్వం

సాహిత్య చరిత్రకారులు ఎఱ్ఱన కృతులను రెండు జంటలుగా భావించి పౌర్వాపర్య నిర్ణయానికి పూనుకొన్నారు. రామాయణ హరివంశాలు (ఇవి ప్రోలయ వేమారెడ్డికి అంకితమైనవి) ఒక జంట, ఆరణ్యపర్వశేషం, శ్రీలక్ష్మీ నరసింహావతారమనే నృసింహపురాణం మరొక జంట. (వీటిలో నృసింహపురాణం అహోబల నృసింహస్వామి కంకితం). ఆరణ్యపర్వ రచనంవలన ప్రబంధ పరమేశ్వర ప్రశస్తి ఎఱ్ఱనకు వచ్చినట్లు నృసింహపురాణంలో చెప్పబడి ఉంది కాబట్టి, ఈ రెంటిని కలిపి చెప్పటం విమర్శకులకు పరిపాటి అయింది. కావ్యశైలీ పరిణామ దృష్టితో చూస్తే ఆరణ్యపర్వశేషం హరివంశ నృసింహపురాణాల కంటె ముందే ఉండాలని చాలమంది భావించారు. కొందరు హరివంశాన్ని చివరి రచనగా పేర్కొన్నారు. కవిశైలి మొదట ప్రాథమికంగా అప్రౌఢంగా ఉంటుందనీ, తరువాత సలక్షణంగా, ప్రౌఢతరమౌతుందనీ, క్రమంగా అది పరిపక్వమై, ప్రసన్నతనూ, సారళ్యాన్నీ పొందుతుందనీ భావించే వర్గం వారికి హరివంశమే చివరి కావ్యం. అనుకర్త నుండి యుగకర్తగా ఎఱ్ఱన ఎదిగాడని భావించే వారికి అతడి రచనలో ప్రౌఢ ప్రబంధ కవితా పరిపాకమే తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. కాబట్టి నృసింహపురాణమే చివరి రచన. ఇదే సత్యానికి సన్నిహితమైన సమాలోచన. అయితే సమస్య ఏమంటే - ఎఱ్ఱన తరువాత అతడి హరివంశాన్ని అనుసరించేవారు కొందరూ, నృసింహపురాణాన్ని అనుసరించేవారు కొందరూ కనబడతారు. ఏ వర్గం వారికి ఆ రచన గొప్పదిగా అనిపించటం సహజం. వివిధ వాదాల కదే మూలం కూడా.

ఎఱ్ఱన మొదట రామాయణం రచించాడని చాల మంది అంగీకరిస్తున్నా, ఆ కావ్యం ఉపలభ్యం కావటం లేదు. దాదాపు 46 పద్యాలు మాత్రం దొరుకుతున్నాయి. దానికి కారణం అది ప్రాథమికమైనదీ, సంగ్రహమైనదీ, అప్రౌఢమైనదీ అయిన రచన అయి ఉండవచ్చును. లేదా ఆరణ్యపర్వంలో ఎఱ్ఱన చెప్పిన రామాయణ కథను చదివిన తరువాత ఆ కావ్యం విస్మృతిలో పడిపోయి ఉండవచ్చును. ఎఱ్ఱనకు ఆప్తమిత్రుడు, ప్రోలయవేమారెడ్డి తమ్ముడు, మహాసేనాని అయిన మల్లారెడ్డి చదలవాడలో రామలక్ష్మణుల విగ్రహాలను ప్రతిష్ఠించినప్పుడు ఎఱ్ఱయచేత రామాయణం వ్రాయించి ఉండవచ్చును. మల్లారెడ్డి ప్రోత్సాహంతో ప్రోలయ వేమారెడ్డికే ఎఱ్ఱయ కృతినిచ్చి ఉంటాడు. ప్రోలయ వేమారెడ్డి "చేతోమోద మెలర్ప రామకథ మున్ జెప్పించి యత్యుత్తమ ఖ్యాతిం బొందితి, నింక నేను దనియన్ గావ్యామృతాస్వాదనన్" అని హరివంశం కూడా చెప్పించుకొన్నాడు. అటువంటి రామాయణం కూడా కాలగర్భంలో కలిసిపోయింది. భారత పరాంశమైన 'హరివంశం' మాత్రం చిరంజీవిగా నిలిచింది. కారణం తెలియదు.

ఎఱ్ఱన రామాయణాన్ని 'వల్మీకభవు వచోవైఖరి' ననుసరించి చెప్పాడని చదలవాడ మల్లన పేర్కొన్న దానిని బట్టి, వాల్మీకి రామాయణాన్ని యథామూలంగా తెలుగులోకి అనువదించి ఉండవచ్చును. తెలుగులో యథావాల్మీకంగా రచించిన రామాయణాలకు అంత ప్రాచుర్యం లేదు. ప్రాచీనులు (ఎంతటి గొప్పవారైనా) వ్రాసిన అటువంటి రామాయణాలు కాలగర్భంలో కలిసిపోయాయి. ఎఱ్ఱన రామాయణానికి కూడా అటువంటి స్థితియే ఏర్పడి ఉండవచ్చును. తెలుగు ప్రజలు అవాల్మీకకల్పనలున్న రామాయణాలనే ఆదరిస్తారు.

ప్రాచీన కాలంలో ఒక పరిపాటి ఉండేది. ఎవరైనా భారతం వ్రాయదలచుకుంటే ముందుగా రామాయణాన్ని రచించేవారట! దానిని అనుసరించి నన్నయ భారతానికి ముందు రాఘవాభ్యుదయాన్ని వ్రాశాడనే ఒక వదంతి ఉన్నది. తిక్కన నిర్వచనోత్తర రామాయణ రచన చేయటం ప్రసిద్ధం. ఆ బాటలో నడచిన ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేష హరివంశ రచనలకు ముందే రామాయణం రచించి ఉండవచ్చును. ఇది ఊహామాత్రమే.

రామాయణం తరువాత ఆరణ్యపర్వశేషమే ఎఱ్ఱన రచించి ఉంటాడు. దీని దొక ప్రత్యేకమైన చరిత్ర. ఎఱ్ఱయకు చిన్ననాటి నుండే కావ్యరచన చేసే ఆసక్తి ఉండేది. అందులోనూ నన్నయ తిక్కనలవలె తానూ ఒక మహాకవి కావాలని ఆయన కలలు కన్నాడు. దేవుడి కంకితమైన నృసింహపురాణం అవతారికలో తన ఆత్మ సంవేదన వినిపించాడు.

ఉ. "మించిన వేడ్క వీనులకు మిక్కుటమై మధువృష్టి గ్రమ్మ రా
యంచలు కూయఁ గ్రౌంచమును నావలఁ గూయఁ గడంగుభంగిఁ బ్రౌ
ఢాంచిత శబ్దసారులు మహాకవు లాద్యులు కావ్యశయ్యఁ గీ
లించిన కీర్తిసంగసుఖలీలకు నేనును గాంక్షఁ జేసితిన్". (నృ.పు.1.13)

ఆ ఆశను ఆశయంగా మార్చుకొన్నాడు. నన్నయ కవితారీతిని సాధించాడు. నన్నయకు వారసు డనిపించుకొన్నాడు. ఎఱ్ఱనది ఏకలవ్యభక్తివలె కనపడుతుంది. నన్నయ పేరనే తన కవితను వ్రాయ నారంభించాడు. ఎఱ్ఱన గుప్తభక్తి పండించిన గొప్ప కవిత ఆరణ్యపర్వశేషం. అయితే, హరివంశంలో, నృసింహపురాణంలో పరిణతి చెందిన కవిత్వ మహత్త్వశక్తులు ఇందులో అంకురావస్థ నుండి పుష్పావస్థకు పెరుగుతున్నాయి. అందువల్లనే ఆరణ్యపర్వశేషం ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ సర్వకావ్యకళాజగత్తుకు బీజ సంపుటి. వటపత్రశాయి గర్భ కుహరంలో గుప్తంగా దాగి ఉండి, మార్కండేయ మహర్షికి బీజప్రాయంగా సర్వజగత్ సృష్టి దర్శనమిచ్చినట్లు ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఎఱ్ఱన కవితాకళా వైభవం బీజప్రాయంగా ప్రత్యక్షమౌతుంది. ఈ రచన కూడా నరాంకితమే. నన్నయ్యలో పరకాయ ప్రవేశం చేసిన ఎఱ్ఱయ్యకు రాజరాజ నరేంద్రుడు తప్ప మరొక రాజేంద్రుడు కనపడడు. అందువలననే కాబోలు ముగిసిన ఆరణ్యపర్వం ముచ్చట ఎత్తకుండానే ప్రోలయ వేమారెడ్డి భారత పరాంశమైన హరివంశ ప్రసక్తి తెచ్చాడు. తానూ, తన తాత ఎఱపోత సూరి తప్ప సమకాలీనులలో మరెవ్వరూ ఆరణ్యపర్వశేష పూరణ ప్రసక్తిని వాచ్యం చేసినట్లు ప్రస్తావించకపోవటం ఎఱ్ఱన పాటించిన పరమౌచిత్యం! ఆరణ్యపర్వశేషం ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి ప్రయోగభూమి.

(2) నన్నయ ప్రసాదకవి : ఎఱ్ఱయ మధుర కవి

నన్నయ ప్రతి ఆశ్వాసం చివర తాను ఆభాగంలో ప్రదర్శించిన కవితా కళాంశాన్ని సూచించాడు. ఎఱ్ఱయ దానిని పాటించాడు.

ఆరణ్యపర్వం

1.	ప్రథమాశ్వాసం	-	పుణ్యకథ యతిరమణీయంబుగాను'.....	(1.398)	నన్నయ
2.	ద్వితీయాశ్వాసం	-	'కథాక్రమం బతిరమ్యంబుగాను'...	(2.354)	నన్నయ
3.	తృతీయాశ్వాసం	-	'కథ రమ్యంబుగ....	(3.397)	నన్నయ
4.	చతుర్థాశ్వాసం	-	'ఎఱింగించిన తెఱంగు...'	(4.414)	ఎఱ్ఱయ
5.	పంచమాశ్వాసం	-	'కథావిశేషంబు సవిస్తరంబుగా...'	(5.435)	ఎఱ్ఱయ
6.	షష్ఠాశ్వాసం	-	'ఆఖ్యానంబు విఖ్యాత మాధుర్యమనోహరంబుగా'	(6.409)	ఎఱ్ఱయ
7.	సప్తమాశ్వాసం	-	'సవిస్తర మధురంబుగా నుపన్యసించి...'	(7.467)	ఎఱ్ఱయ

నన్నయ ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తితో కవిత చెప్పి కథాకవితకు మార్గదర్శి అయినవాడు. ఆరణ్యపర్వంలో ఆఖ్యానం పరిమితం. ఆఖ్యానకాలు, ఉపాఖ్యానాలు విశేషం. కథను ఏకవాక్యతతో అందంగా చెప్పే గుణాన్ని రమణీయమన్నాడు నన్నయ. కథా సంవిధాన శిల్పాన్ని రమ్యత అన్నాడు. కథా నిర్మాణాన్ని కవితామయంగా ఆస్వాదయోగ్యంగా చెప్పటం రమణీయమనీ, రమ్యమనీ నన్నయ నిర్దేశం. (ఈ అంశాలను గురించి ఆరణ్యపర్వం పీఠిక మొదటి భాగంలో పరిశీలించాం)

ఎఱ్ఱయ కూడా నన్నయవలె కథాకథనం మీదనే శ్రద్ధ వహించి దానిని వర్ణనామయం చేసి, రచనలో తాను పాటించిన నాలుగంశాలను చెప్పాడు. అవి ఆయా ఆశ్వాసాల కథలను తీర్చిదిద్దిన పద్ధతులలో కానవచ్చే శిల్ప విశేషాలు. ఆరణ్యపర్వ

శేషంలోని చతుర్థాశ్వాసంలో మార్కండేయ మహర్షి చెప్పిన పురాణవస్తు విశేషాలు విస్తారంగా ఉన్నాయి. వాటిని తాను తెలిపిన పద్ధతిని గమనించుమన్నాడు ఎఱ్ఱన. పంచమాశ్వాసంలో ధార్మికాంశాలు, రసవత్కథాంశాలు కలిసి ఉన్నాయి. వాటిల్లో కథా విశేషాలను విస్తరించి రచించే పద్ధతిని ఎఱ్ఱన ప్రదర్శించాడు. ఆరవ ఆశ్వాసంలోని ప్రధాన కథను చెప్పే పద్ధతిలో స్పష్టంగా అందరికీ తెలిసేటట్లు ప్రసిద్ధ మాధుర్యగుణ ప్రధానమైన రచననూ, మనోహరమైన వర్ణనలనూ చేసి రక్తి కట్టించి ఆస్వాదయోగ్యతను ఎఱ్ఱన పెంచాడు. సప్తమాశ్వాసం విస్తరించి చెప్పటం చేత మనసుకు తియ్యదనం కలిగేటట్లు ఎఱ్ఱయ ప్రపంచించాడు. ఈ లక్షణాలు ఆయా ఆశ్వాసాలకే కాక ఎఱ్ఱయ ఆరణ్యపర్వశేషానికంతా వర్తిస్తాయని కూడా సంభావించవచ్చును.

నన్నయ రమ్య, రమణీయ శబ్దాలను వాడితే, ఎఱ్ఱయ మధుర, మాధుర్య, మనోహర శబ్దాలను వాడాడు. కవిత్వంలో చిత్తాన్ని రమింపజేసే గుణం రమ్యత; చిత్తరమణం ప్రసాదగుణ సహజ స్వభావం; చిత్తాన్ని ద్రవింపచేసే గుణం మాధుర్యం. నన్నయ ప్రసాదగుణానికీ, ఎఱ్ఱన మాధుర్య గుణానికీ కవితలో ప్రాధాన్యాన్ని కల్పించారని ఆ పదజాలం చెప్పుతున్నది. కవిత్వం వలన సహృదయుల హృదయాలు పొందిన ద్రవస్థితిని 'మధురం' అంటారు. అట్టి ద్రవస్థితిని కలిగించే రచనా గుణాన్ని 'మాధుర్య' మంటారు. దానిని కథా సన్నివేశాల్లో, వర్ణనాదులలో ప్రదర్శించినప్పుడు కలిగే అభివ్యక్తి శక్తిని 'మనోహరత్వ' మంటారు. ఇట్లా తన కవిత్వాన్ని అనుశీలించటానికి అనువైన సూచనలను ధ్వనిమయంగా చేయటం నన్నయబాటయే. నన్నయ ప్రసాద కవి, ఎఱ్ఱయ మధుర కవి.

మాధుర్యం వస్తువునూ, రచననూ, రసాన్నీ ఆశ్రయించి ప్రసరిస్తుంది. స్త్రీలకు సంబంధించిన కథార్థాలు అధికంగా ఉన్నప్పుడుకాని, పరమాత్మభావనంతో ఆత్మరసమైన ఆనందాన్ని అభివ్యక్తం చేసే కథార్థాలను ఆర్ద్రంగా చెప్పినప్పుడుగానీ, కరుణాది రసాలు ప్రవర్తిల్లిన ఘట్టాలను చిత్రించినప్పుడుగాని వస్తుపరమైన మాధుర్యం వ్యక్తమౌతుంది. రచనలో మాధుర్యం శబ్దార్థాలను ఆశ్రయించి అభివ్యక్తమౌతుంది. పృథక్పదత్వంలో శబ్దాన్నాశ్రయించిన మాధుర్యం మనస్సును ఆకర్షిస్తుంది. ఉక్తివైచిత్ర్యంలో అర్థగుణమైన మాధుర్యం ఉన్మీలిస్తుంది. తద్భావనం హృదయాన్ని ఆర్ద్రం చేస్తుంది. నన్నయ రచనలో శబ్దగుణమైన మాధుర్యానికి ఉక్తివైచిత్రి ఉపబలకం. ఎఱ్ఱయ రచనలో అర్థగుణమైన ఉక్తివైచిత్రికి శబ్దగుణం ఊతం ఇస్తుంది. తిక్కన గారిది అర్థగుణ ప్రధాన రచన. ఆయన రచనలలో ఉక్తివైచిత్రికి శబ్దగుణ మాధుర్యం ఊడిగం చేస్తుంది. ఈ తారతమ్యాన్ని గమనిస్తే ఎఱ్ఱయ నన్నయ రీతికి సన్నిహితుడు. నన్నయ కవిత రమింపచేస్తుంది. తిక్కన కవిత మనసును వికసింప చేస్తుంది. వీరిద్దరికీ నడుమ ఎఱ్ఱయ కవిత హృదయాలను ద్రవింపచేస్తుంది. ఈ మూడో గుణం కవిత్రయంవారి ఆంధ్ర భారత కవిత్వానికి ఒక పరిపూర్ణతను కలిగించింది. అందుకే ఎఱ్ఱన ప్రబంధపరమేశ్వరుడు.

(3) విడమరచి, విస్తరించి, మధురంగా, మనోహరంగా చెప్పటం

ఆరణ్యపర్వశేషంలో భారత కథ 35 శాతం, మార్కండేయుడు చెప్పిన సర్గాది పురాణ ధర్మకథార్థాలు 35 శాతం, రామకథ, సావిత్రికథల వంటి ఉపాఖ్యానాలు 30 శాతం మేరకు వ్యాపించి ఉన్నాయి. అంటే ఆఖ్యానంకంటే ఉపాఖ్యానాల భాగమే ఎక్కువ. దాదాపు మూడింట రెండు వంతులు. ఉపాఖ్యానాలన్నీ ధర్మజుడి ప్రశ్నలకు సమాధానాలే. ఆ ప్రశ్నలు కూడా మూడు రకాల ఆసక్తుల నుండి పుట్టాయి.

మొదటిది- పురాణ జిజ్ఞాస. రెండవది - బ్రహ్మక్షత్రియ, పుత్ర, పతివ్రతాదుల మాహాత్మ్య శ్రవణాసక్తి. మూడవది: తనవలె తన భార్యవలె అవమానాలు, అగచాట్లు పడినవారి వృత్తాంతాలు వినాలనే అభిలాష. ఈ మూడు రకాల కథలను నిర్వహించటంలో ఎఱ్ఱన - విడమరచి చెప్పటం, విస్తరించి చెప్పటం, మధురంగా చెప్పటం అనే మూడు పద్ధతులను ఎన్నుకొన్నాడు. ఇక మిగిలింది ప్రధాన కథ. దానిని ఈ లక్షణాలతోపాటు మనోహరంగా కూడా చెప్పాడు ఎఱ్ఱన. కాబట్టి ఎఱ్ఱయ కథాకథన శిల్పానికి నాలుగు ముఖాలు. అవి - విడమరచి, విస్తరించి, మధురంగా, మనోహరంగా చెప్పే విద్యలు.

(4) ఎఱ్ఱన కవిత : ఆర్ద్రమైన ఆత్మీయత, మాధుర్యం

శంభుదాసుడు సహజంగా శివకేశవ భక్తి రసార్ద్రచిత్తుడు. అందువలన అతడి వాక్కు ప్రసాదమధురం, స్వీయవాగ్విలాసాన్ని కథాగత పాత్రలకు కూడా అంటగట్టే స్వభావం ఆయనకు లేకపోలేదు. కొన్ని పాత్రలు ఎఱ్ఱన కవితలో భక్తులయ్యాయి. మచ్చుకు ఉదంకుడిని ముందుగా చెప్పవచ్చును.

ఉ. 'శంకరసన్నిభుండు జనశంకరుఁడున్ గరుణాకరుం డనా
తంకుఁ డుదంకుఁ డన్ముని వ్రతస్థితుఁడై మరుభూమియందు ని
శ్శంకమతిన్ వసించి యనిశంబును నవ్యయు నచ్యుతున్ మనః
పంకజవేదిపై నిడి తపం బొనరించె ననేకవర్షముల్'. (ఆర. 4.373)

ఈ పద్యం ఎఱ్ఱన ఆత్మీయత నుండి ఆవిర్భవించింది. స్వయంగా శంకర సన్నిభుడైన శంభుదాసుడు అచ్యుతుడిని స్వీయమనః పంకజవేదికపై ఉంచి అనేక సంవత్సరాలు కవితా తపస్సు చేసి చతుర్విధ పురుషార్థ సాధన రూపాలైన నాలుగు కావ్యాలు రచించాడు. ఉదంకుడు ప్రచ్ఛన్న శంభుదాసుడు.

మార్కండేయ మహర్షి పాత్రలో ఎఱ్ఱన పరకాయప్రవేశం చేశాడు. మూలంలో లేని 'మంజుల వాగమృత ప్రవాహం' (4.164) ఆయన వాక్కులో ప్రసాదమధురంగా పొంగించాడు. మార్కండేయుడు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి కవితాభివ్యక్తికి కమనీయ వాహిక. తన కిష్టమైన పురాణ కావ్య ప్రబంధ వాగ్విలాసాల నన్నింటినీ ఆయన కథాకథన శిల్పంతో విడమరచి, వివరించి, మధురంగా చెప్పటంలో నిక్షేపించాడు. అందుకే మూల భారతంలో మార్కండేయ కథనం విషయ విజ్ఞాన భాండార ప్రదర్శనం, ఎఱ్ఱయ కవితలో మధుర వాగ్విలాస మధుధార. కవి ఏమి చెప్పాడన్నది మూలంలో ముఖ్యం, ఎట్లా చెప్పాడన్నది ఎఱ్ఱయ రచనలో ముఖ్యం.

ప్రసాద మాధుర్యాలు భక్తికవితకు శ్వాసకోశాలు. మార్కండేయుడు ఎంతటి దార్శనికుడో అంతటి ఆర్ద్రచిత్తుడు. దార్శనికుడికి ఉండే ప్రసాదవాగ్వృత్తి, ఆర్ద్రుడికుండే రసార్ద్రచిత్తవృత్తి ఆయన వాక్కులలో మిలమిలలాడుతూ ఉంటాయి. పరమసుందర బాలాకారుడైన వటపత్రశాయి పాదపద్మాలకు మ్రొక్కి, జిజ్ఞాసతో అడిగిన మాటలు మనసును ద్రవింపచేస్తాయి.

శా. 'ఈ యేకార్ణవ మీ వటక్షితిరుహం బీ పర్ణపర్యంక మి
ట్లై యొప్పారుచు నుండఁగా నుదరభాగైక ప్రదేశంబునం
దీ యీరేడు జగంబులున్ మెలఁగఁగా నిట్లున్న బాలత్వమే
నేయందంబున నిశ్చయించి సుఖినై యేపారుదుం జెప్పవే'. (ఆర. 4.261)

త్రికంలోని ఈకారం ప్లుతంగా ఉచ్చరించబడే కాకువు అద్భుతం నుండి పుట్టిన భక్తిమాధుర్యాన్ని పరమ చమత్కారంగా ఆవిష్కరించింది. ఆర్ద్రత ఈ పద్య హృద్యోక్తిలోని భక్తి మాధుర్యం.

వటపత్రశాయి అయిన మధురబాలుడిని పాండవ ప్రాణ బంధువైన ప్రౌఢ గోపాలుడిగా గుర్తించి పారవశ్యంతో చెప్పే పద్యం భక్తి పరిపక్వతకు పరమోదాహరణం.

శా. 'నా కమ్మెఁ బొడసూపెఁ దాను గృపతో నా కందు, నేఁ డియ్యెడన్
నీకున్ గాదిలిచుట్టమై సచివుఁడై నెయ్యంబుమై నున్న పు

ణ్యాకారుం గమలాయతాక్షుఁ గరుణైకాయత్తు నత్యుత్తమ
శ్లోకుం గృష్ణునిఁ గంటి నా సుకృతముల్ శోభిల్లెఁ బక్వంబులై.' (ఆర. 4.281)

మొదటి పద్యంలో అద్భుతం నుండి పుట్టిన మాధుర్యం, రెండవ పద్యంలో భక్తిరసార్ద్రచిత్తం నుండి పుట్టిన మాధుర్యం. ఈ మధురోక్తి ఎఱ్ఱయ వాక్కుకు పూచిన భక్తిసుమం. పోతన భాగవత భక్తి కవితకు ఈ రచన ప్రథమావతారం.

మాధుర్యగుణంతో కవిత్వాన్ని మనోహరంగా మార్చటం ఎఱ్ఱన వాగ్విలాసం. దీనినే సూక్తివైచిత్రిగా తరువాతి వారు చెప్పుకొన్నారు. మార్కండేయమహర్షి యుగధర్మాలను చెప్పే సందర్భంలో కుప్పగా పడి ఉన్న విశేషాలను ఎన్నిక చేసి, వర్గీకరించి, విడమరచి, విశ్లేషించి, వాటిని తగిన వృత్తాలలో, తగిన పాకాలలో రీతులలో గుణోత్కృష్టంగా చెప్పటం ఎఱ్ఱయ పాటించిన విధానం.

(1) విడమరచి చెప్పే పద్ధతికి ఏ చరణానికి ఆచరణం విరిగే సీసపద్యం ఛందోమయ సాక్ష్యం. మచ్చుకు చూడండి- కలియుగ ధర్మకథనంలో -

సీ. 'సత్యంబు నరులకు సంక్షిప్తమగు; సత్య । హాని నాయువు గడు నఱిగి పోవు;
నాయువు దఱిఁగిన నల్పంబులగు విద్య; । లల్పవిద్యలను మోహంబు మిగులు;
మోహంబువలనఁ బై ముసురు లోభంబు; లో । భావేశమునఁ గామ మగ్గలించుఁ;
గామంబు పెంపునఁ గడఁగుఁ గ్రోధంబు; క్రో । ధంబున వైర మెంతయును బెరుఁగు;

ఆ. వైరమున నశేషవర్ణులు నన్యోన్య । పీడ సేయుచును విభిన్నబుద్ధి
నొక్కఁ డొకని మేర నుండక వర్ణసం । కరము సేయఁగలరు కలియుగమున'. (ఆర.4.287)

కలియుగ ధర్మాలలో అనేక రకాలు కలగూరగంపగా చెప్పబడి ఉన్నాయి. వాటిలో సర్వజన సామాన్యమైన ప్రవర్తన విశేషాలను గుదికూర్చి, ఒక పద్యంలో విస్పష్టంగా విడమరచి చెప్పటం పురాణ కవితలోని వైశిష్ట్యం. ఎఱ్ఱయ ఆ పద్ధతిలో నిష్ణాతుడు. వస్తు విస్తృతిని బట్టి వృత్తాన్ని ఎన్నుకొనటం, విడమరచి చెప్పే పద్ధతిని బట్టి పాదగతిని సాగించటం వస్తువును మధురతరం చేసే కథన శిల్పం.

కలియుగంలో జనపదాల స్థితిగతులను తెలిపే చోట ఎఱ్ఱన ఆవేదనపడి చెప్పినట్లున్నది. దానికి కారణం లేకపోలేదు. కాకతీయ సామ్రాజ్యం పడిపోయిన తరువాత తురుష్కుల దాడుల వలన తెలుగునాట హైందవ సంస్కృతితో పాటు, జానపద జీవనం కూడా కలుషితం, కష్టతరం, దుఃఖమయంగా మారింది. ఆ దుర్భరస్థితి నుండి దేశాన్ని సముద్ధరించాలని కంకణం కట్టుకొన్న రాచకొండ, దేవరకొండ, నాయక రాజులు, అద్దంకి రెడ్డి ప్రభువులు, విద్యారణ్య శిక్షణలో విజృంభించిన అనెగొంది ప్రభువులు ఆ కాలంలో సాగించిన సమష్టి దేశభక్తి ఉద్యమంలో పాల్గొన్న మహాకవి ఎఱ్ఱన - కలియుగ లక్షణాలంటే వేరే ఎక్కడా లేవనీ ఆనాటి సంక్షోభ సమాజంలోనే ఉన్నాయనీ భావించి సమకాలీన సామాజిక స్పృహకు స్పందించిన ఆత్మీయతతో ఈ ఘట్టాన్ని ఆర్ద్రంగా రచించాడు. ఆయన నగరాలలో కంటె జనపదాలలో ఎక్కువగా నివసించాడు. అ సంవేదన ఈ పద్యంలో ప్రతిధ్వనిస్తుంది.

మ. 'వివిధ వ్యాఘ్రమృగోరగాకులము లై, విస్తీర్ణశూన్యాటవీ
నివహాభీలములై, యరాజకములై, నిర్మూలధర్మంబులై
ద్రవిళాభీర తురుష్కబర్బరపుళింద వ్యాప్తి దుష్టంబు లై
భువిలో నెల్లెడఁ బాడగున్ జనపదంబుల్ దద్యుగాంతంబునన్'. (ఆర. 4.289)

పాడుబడ్డ గ్రామాల దుర్భరస్థితి ఇందులో కళ్ళకు కట్టినట్లు చిత్రించాడు ఎఱ్ఱన. క్రూరమృగాల విహారంతో భయాందోళన చెందటం, వ్యవసాయ భూములు తగ్గి అడవులు పెరగటంతో రక్షణకు దూరం కావటం, అరాజకాలు కావటంతో గ్రామాలలో న్యాయం లేకపోవటం, ధర్మస్థితి భగ్నం కావటంతో జీవన విధానం చిల్లులుపడటం కలియుగ ధర్మాలుగా ఎఱ్ఱయ చెప్పాడు. మూలంలో ఉన్నవన్నీ ఆయన చెప్పాడా లేదా అన్నదికా దిక్కడ ప్రశ్న. వీటికి కారణం 'ద్రవిళాభీర తురుష్కబర్బర పుళింద వ్యాప్తి'తో గ్రామాలు దుష్టములైపోవటమే అని ఎఱ్ఱన భావం. ఎందుకంటే మూలంలో తురుష్కుల ఆగడాలు ఉండటానికే వీలు లేదు. ఎఱ్ఱయ రచనలో అవి ముఖ్యపాత్ర వహించాయి. అంటే- ఆంధ్ర భారతంలోని జనపదాలు ఎఱ్ఱయ కాలంలోనివే అని స్పష్టం. స్వంతంగా చూచిన కష్టాలను అందరికీ తెలిసేటట్లు ప్రత్యేకంగా ఒక వృత్తంలో తనకు నచ్చిన ప్రబంధశయ్యలో ఎఱ్ఱన ఆవిష్కరించాడు. అంతే కాదు. కలియుగ ధర్మాల ఘట్టాన్ని స్వీయానుభవామ్రేడితంగా చెప్పటంతో ఎఱ్ఱయ రచన ఆత్మీయతతో కూడుకొన్న ఒక సంవేదనగా మారింది. అది రచనలో రవళిస్తూ పఠితల హృదయాన్ని ద్రవింప చేస్తుంది. ఎఱ్ఱయ యుగధర్మకథనం ఒకరకమైన ఆత్మాశ్రయ కరుణ రస ఖండ కావ్యం!

దాని ముగింపులో ఎఱ్ఱయ చెప్పిన ఆ కృతయుగం ఆయన చూచిందో, లేక ఆశించిందో ఏమైనా ఈ పద్యం సామాజిక జీవన మధుర సంగీతం!

శా. 'ఆరామవ్రజ చైత్యసద్మవన దేవాగార సౌమ్యంబు లై
భూరి బ్రహ్మతపస్వి సంకులములై పుణ్యాధ్వరారంభసం
భారోదారములై నితాంత ఫలిత భ్రాజిష్ణు సస్యంబులై
యారూఢస్థితి నెల్లదేశములు నొప్పారుం బ్రకాశంబులై'. (ఆర. 4.312)

హిందూ ధర్మోద్ధరణం కొరకు కృష్ణకు దక్షిణాన వెలసిన నాయక, రెడ్డిరాజ్యాల సమూహాన్ని ఉద్దేశించి ఈ పద్యం పుట్టి ఉండవచ్చును. 'ఎల్లదేశములు' అవే అయి ఉండవచ్చును. ఏమైనా ఎఱ్ఱన భారతీవృత్తికి ఇది మధురఫలం.

(5) ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం : విడమరచి చెప్పే విద్య

వర్ణాశ్రమాల కతీతంగా గార్హస్థ్య ధర్మనిర్వహణం ఎంతటి విశ్వజనీనమయిందో చెప్పుతూ వైదిక ధర్మాచరణ వైదుష్యాన్ని వెన్నలా పంచిపెట్టే మధురగాథలు పతివ్రత కథ, ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం.

కథా జీవితానికి ఒక బలమైన బీజం ఉంటుంది. దానిని పఠితల దృష్టికి తెచ్చేటట్లు, వారి మనసులలో పదిలంగా నిలిచేట్లు చెప్పే పద్ధతి విడమరచి చెప్పే కవితా విధానంలో పాటించే మొదటి విలువ.

పతివ్రతకు పతిసేవ ముఖ్యమా? అతిథి సత్కారం ముఖ్యమా? ఆ రెండింటికీ పోటీ వస్తే ఏది ముందు? ఏది వెనుక? అని పతివ్రత కథలోని ప్రధానమైన ప్రశ్న. కౌశికుడు అతిథి ధర్మం గొప్పదనేవాడు. పతివ్రత పతిసేవా ధర్మం ఉత్తమమనేది. అయితే వీరిద్దరికీ వాదు వస్తే ఎఱ్ఱన రచించిన రెండు పద్యాలు మనకు రెండు మధురావిష్కృతులుగా దొరుకుతాయి.

కౌశికుడు అతిథి నిరాదరణకు ఆగ్రహించి పతివ్రతతో అన్న మాటలు.

ఉ. 'నీమగఁ డంత యెక్కుఁడె? మనీషులు భూసురు లింత తక్కువే?
కోమలి! యేల యిట్లు గడుఁగ్రొవ్వునఁ గానవు లోకవంద్యులన్?
భూమిసురేంద్రులన్; దివిజపుంగవుఁ డాదిగ భక్తిఁ గొల్చుచో
నేమిట నొక్కొ! వారు గడునెల్లిద మై రిటు నీకు నిచ్చటన్'. (ఆర. 5.16)

సతీధర్మాన్ని ధిక్కరిస్తూ పలికిన ఈ పద్యం కథా పరమార్థాన్ని ప్రశ్నిస్తున్న ప్రతిపక్షం. ఇది ఎంత తీవ్రంగా వెలువడిందో అంతకంటె తీవ్రంగా పతివ్రత సమాధానం వెలువడింది.

సీ. 'దేవతాసములు భూదేవతావరు లౌట । యేను దన్మాహాత్మ్య మెఱుఁగనయ్య?
యొక విప్రుఁ డలిగి పయోనిధి జలము ల । పేయముల్ గాఁగ శపింపఁ డెట్లు?
దండక విషయంబు దగ్ధంబు సేయండె । యలుకమై నొక్కమహాద్విజుండు?
వాతాపి యను దైత్యవరు మ్రింగి యఱిగించు । కొనఁడె భూదేవుఁ డొక్కరుఁడు గినిసి?

తే. ధరణి మఱియును బెక్కువిధంబులందు । బ్రహ్మవిదులైన బ్రాహ్మణ ప్రభుల మహిమ
వినమె? యెఱిఁగి యెఱింగి సద్వినుతచరిత! కొఱవి గొని వెఱ్ఱినే తలఁ గోఁకికొనఁగ?' (ఆర. 5.19)

రెండూ అధిక్షేపాత్మక అభివ్యక్తులే. కౌశికుడి పద్యం పూర్వార్ధంలోని రెండు చరణాలూ ప్రశ్నలుగా పలికితే, సీసపద్యంలో నాలుగు చరణాలను ప్రశ్నలుగా మారుపలికింది పతివ్రత. ఆమెది రెట్టింపు అధిక్షేపం. అతడిది ఆచరించని శాస్త్ర జ్ఞానం. ఆర్ద్రత లేని అహంకారం, సత్సంగం లేని సంస్కారం, నిగ్రహంలేని ఆగ్రహం, ప్రమాదంలో పడ్డ బ్రాహ్మణ భావం. ఇన్ని అవగుణాలు ఆ కౌశికుడిలో గూడుకట్టుకొని ఒక్కటిగా అతడి మాటలలో మారుమ్రోగుతున్నాయి. వాటన్నిటినీ విడమరచి అతడికి అర్థమయ్యేటట్లు పతివ్రత సీసపద్య మెత్తుకొని ఒక్కొక్కపాదంలో ఒక్కొక్క మహాబ్రాహ్మణుడు నిర్వహించిన ఘనకార్యాన్ని ఉటంకించి ఎత్తిపొడిచింది. వారందరూ 'బ్రాహ్మణప్రభువు' లని వెటకారంగా వెక్కిరించింది. అట్టివారట బ్రహ్మవిదులట! అని అవహేళనంగా నవ్వింది. అంతమందిని అంతవ్యంగ్యంగా అధిక్షేపించి 'సద్వినుత చరిత!' అని కౌశికుడిని సంబోధించి విపరీత వ్యంగ్య ధోరణిని ప్రదర్శించింది. అంతటితో ఆగకుండా తాను కొఱవితో తలగోకుకొనే తెలివితక్కువ దానిని కానని హెచ్చరించింది. ఆ మాట మనీషినని విర్రవీగే కౌశికుడికి కశాఘాతంవలె తగిలింది. పతివ్రత పతిసేవలో ఎంత నిపుణురాలో, హితబోధలో కూడ అంత చతురురాలు. పతివ్రత పలుకులు ఎఱ్ఱయ చతురోక్తులు.

'చతురవచోనిధి' గా పేరుగాంచిన అల్లసాని పెద్దన ఎఱ్ఱన చతురోక్తులను అక్కడక్కడ కొల్లగొట్టాడు. "ఏమిటనొక్కొ వారు గడునెల్లిదమై రిటు నీకు నిచ్చలున్' అన్న కౌశికుడి చతురోక్తి పెద్దన్నగారి వరూథిని నోట మధురోక్తిగా మారింది. "నీకింత భయంబులేకడుగ నెల్లిదమైతిమె మాట లేటికిన్" (మను.2.41). పురుషుడు పలికిన చతురోక్తిని స్త్రీ నోట మధురోక్తిగా మార్చాడు పెద్దన. ఎఱ్ఱన పతివ్రత చేత పలికించిన సీసం - ప్రబంధ నాయికలకు సూక్తివైచిత్రిగా మారిపోయింది. "వెలివెట్టిరే బాడబులు పరాశరుఁ బట్టి । దాశకన్యాకేళిఁ దప్పుఁజేసె" (మను. 2.73) వంటి పద్యాలు ఎఱ్ఱయ అభివ్యక్తులకు అనుసృజన శిల్పాలే.

గహనమైన తాత్త్విక వేదాంత విషయాలను సుగమమైన రుచిరార్థసూక్తులవలె పలికించటం ఎఱ్ఱయకు నన్నయవలె అబ్బిన సూక్తివైచిత్రి.

(i) సత్పురుషులు ధర్మాచరణం వలన పొందే లాభాలు:

చ. 'చిరముగ ధర్మముల్ నడపఁ జిత్తము దేఱుఁ; బ్రసన్నచిత్తుఁడై
పరువడి నింద్రియార్థముల భంగులు రిత్తలుగా నెఱింగి చె
చ్చెర నవి యంతవట్టు నిరసించి తపో దమ సత్యశీలతం
బరిణతి నొందుఁ; బొందుఁ బిదపం బరమార్థపద ప్రభావమున్'. (ఆర. 5.77)

(ii) ఇంద్రియాలను జయించిన ఉదారుడి స్వభావాన్ని చెప్పే ఆలంకారికోక్తి:

చ. 'అరదము దేహ; మింద్రియము లశ్వము; లాత్ముఁడు సూతుఁ; డమ్మహా
తురగచయంబు ధైర్యమను తోరపుఁబగ్గములన్ దృఢంబుగా
నురవడిఁ బోక యుండ వెరవొప్పఁగఁ బట్టినవాఁడు సేమపుం
దెరువున నేఁగు; నప్పరమ ధీరుఁడు సువ్వె యుదారుఁ డయ్యెడన్'. (ఆర. 5.92)

ధర్మ విషయాలను సూక్తులుగా వెలయించటం వెలలేని విలువ. ధారణలో నిలిచే పద్యాలను ఆణిముత్యాలవలె ఆవిష్కరించే ప్రతిభ ఎఱ్ఱన సూక్తివైచిత్రిలో ఒక కళ.

(6) కుమారస్వామి కథ : విస్తరించి చెప్పే విద్య

పంచమాశ్వాసాన్ని 'కథావిశేషంబు సవిస్తరంబుగా' చెప్పానని ఎఱ్ఱన పేర్కొన్నాడు. కుమారస్వామి కథ మూలంలో తొమ్మిది అధ్యాయాలలో (213-221) 354 శ్లోకాలలో ఉండగా,ఎఱ్ఱన తెలుగులో 115 గద్యపద్యాలలో చెప్పాడు. ఈ అంకెలు సవిస్తరంగా చెప్పే పద్ధతిని భౌతికంగా సూచించవు. అయితే, ఎఱ్ఱయ కథ అనీ, కథా విశేషమని రెండంశాలు చెప్పాడు. కథా విశేషమంటే వర్ణనమే. ఆయన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వ సూచకమైన లక్షణం వర్ణనం. "ఇతివృత్తమును వర్ణనలచే అలంకరించెడి నూత్న పద్ధతికి సూత్రధారు డగుటచే నాతని కాబిరుదము కలిగియుండును"- అన్న ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతముగారి మాటలు ఇక్కడ స్మరణీయాలు (ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర. పు.275). విస్తరణమంటే ఎఱ్ఱయ దృష్టిలో ఇతివృత్తాన్ని వర్ణనలతో విస్తరించటమే. దీనికి అనుబంధంగా కథా భాగాన్ని అనువుగా సంగ్రహించటమని కూడా ఆయన చెప్పినట్లు గ్రహించాలి.

మూలంలో కుమారస్వామి కథ సాఫీగా, సరళంగా పురాణ పద్ధతిలో నాతిసంగ్రహంగా సాగుతుంది. ఎఱ్ఱన కథను కుదించి సారవంతం చేశాడు. యథావకాశంగా వర్ణనలను నిర్వహించి తనదైన ప్రబంధశయ్యను చతురోక్తి విలాసాలతో ప్రదర్శించాడు. మచ్చుకు ఒకటి, రెండు ఉదాహరణలు.

(i) సప్తర్షులు అమావాస్యాహోమం చేయసమకట్టారు. దేవతలందరూ హవిర్భాగాలు తీసికొనటానికి విచ్చేశారు. అగ్ని ఆహవనీయాగ్నిలో ఆవేశించి ఆహుతుల నందుకొని దేవతల కందిస్తూ సప్తర్షి భార్యలను చూచి మోహించాడు. ఈ భాగంలో మూలం.

శ్లో: "నిష్క్రామంశ్చాప్య పశ్య త్స పత్నీ స్తేషాం మహాత్మనామ్ ।
స్వేష్వాశ్రమేషూపవిష్టాః స్నాయంతీ శ్చ యథా సుఖమ్॥
రుక్మవేదినిభా స్తాస్తు చంద్రలేఖా ఇవామలాః।
హుతాశనార్చిప్రతిమాః సర్వా స్తారా ఇవాద్భుతాః॥
స తద్గతేన మనసా బభూవ క్షుభితేంద్రియః।
పత్నీర్దృష్ట్వా ద్విజేంద్రాణాం వహ్నిః కామవశం యయౌ॥
సభూయ శ్చింతయామాస న న్యాయ్యం క్షుభితో ఒ స్మియత్।
సాధ్వీః పత్నీ ర్ద్విజేంద్రాణా మకామాః కామయామ్యహమ్॥
నైతాః శక్యా మాయాద్రష్టుం స్ప్రష్టుం వా ప్యనిమిత్తతః।
గార్హపత్యం సమావిశ్య తస్మా త్పశ్యా మ్యభీక్ష్ణశః ॥
సంస్పృశన్నివ సర్వా స్తాః శిఖాభిః కాంచన ప్రభాః।
పశ్యమానశ్చ ముముదే గార్హపత్యం సమాశ్రితః ॥" (సం. 3.213. 42-47)

ఆరు శ్లోకాల మూలం మూడు పద్యాల తెలుగు భాగంగా అవతరించింది. అది అనువాదం కాదు. అనుసృజనం, మూలతాత్పర్యానికి మధురమైన విస్తరణం.

సీ. 'ఆ సమయంబున నమ్మునీంద్రుల భార్య । లందఱు సుస్నాన మొందఁజేసి,
రమణీయ మాల్యాంబర విభూషణాద్యలం । కారంబు లొనరించి గారవమునఁ
జనుదెంచి పతులకు సన్మతిం బరిచర్య । సేయుచు మెలఁగంగ వాయుసఖుఁడు
మెలఁతల వాలిక మెఱుఁగు గన్నుల యొప్పుఁ । దెలినవ్వుమొగముల విలసనంబు

సీ. నడబెడంగులు నన్నువ నడుములందు । వెలయు వళులబావంబులు వలుదచన్నుఁ
గవలనిక్కును నేర్పడఁ గని కరంగి । మదనమార్గణ విదళితహృదయుఁ డయ్యె'.

వ. 'ఇట్లు వికలేంద్రియుండై వైశ్వానరుం డమ్మునిపత్నులయందుఁ దగిలిన డెందంబు మగిడింప నేరక వారలం గదియ నప్పళించి గార్హపత్యకుండంబున నావేశించి'

చ. 'అతివలు దన్నుఁ జేరుటకు నాసపడుం; బొరిఁ జేరుచోట నా
యతవిలసచ్ఛిఖాగ్రముల నల్లన వారల నంటుఁ; గౌతుకం
బతిశయమై తదంగలత లాదటఁ గౌఁగిటఁ జేర్పఁగోరుఁ; గం
పితధృతియై కలంగుఁ గడుఁ బెల్లగు రాగరసంబు ముంపఁగన్'. (ఆర. 5.195-197)

ఎఱ్ఱయ తన కథావిశేష విస్తరణ బీజాలను రెండు చోట్ల నాటాడు. అవి- 'మదనమార్గణ విదళిత హృదయుఁడయ్యె' అని ఒకచోట, 'కలంగుఁ గడుఁ బెల్లగు రాగరసంబు ముంపఁగన్' అని మరొక చోట. సుందరాంగులైన అన్యకాంతలయందు వలపు పెంచుకొని మోహపారవశ్యంలో, రతిభావదీప్తితో శృంగారహావభావాలను లీలలను దశావిస్ఫూర్తితో వెలారిస్తే అది నిజానికి శృంగారరసాభాసం. దానిని 'రాగసాగరంగా' మార్చి రమణీయంగా రక్తికట్టించిన తిక్కన నాటకీయరచనాపద్ధతి ఎఱ్ఱనకు స్ఫూర్తినిచ్చింది. సప్తర్షుల భార్యలను చూచి విరాళి ననుభవించే అగ్నిభట్టారకుడు విరాటపర్వంలోని కీచకతుల్యుడుగా భాసించటం సహజం. ఆ పాత్ర చిత్రణంలో తిక్కనపెట్టిన బాణి ఎఱ్ఱయకు విస్తృతి వివేకంగా తోచింది. కీచకుడు 'మనోజవికారమగ్నుఁడై' (విరా. 2.31) 'వలరాజుబారికి నగ్గమయ్యె' (విరా. 2.86) 'రాగసాగరపూర నిర్మగ్నుఁడయ్యె' (విరా.2.33) అని తిక్కన చేసిన వర్ణనలు ఎఱ్ఱనకు ఒజ్జబంతులయ్యాయి. అభినయ స్ఫోరకమైన కీచక విరహాన్ని విభావ విస్ఫూర్తిని ఈ చిన్ని సన్నివేశంలో కొండను అద్దంలో చూపినట్లు ఎఱ్ఱయ ప్రదర్శించాడు. కీచకఘట్టంతో పోలిస్తే ఇది ఒక వెలుగురవ్వ. ఈ కథలో ఇది రసభావ విస్తర శిల్పం.

మూలంలో ఋషిపత్నులు బంగారువన్నెవారు, చంద్రరేఖలవలె నిర్మలులు, అగ్ని శిఖలకు ప్రతిరూపాలు. నక్షత్రాలవలె వెలిగేవారు, చూచేవారికి అబ్బురపాటు కలిగించేవారు. వ్యాసుడిది స్థిరచిత్రవైఖరి. ఎఱ్ఱన వారిని చలచిత్రాలుగా మార్చి ప్రాణంపోశాడు. మేనికాంతులను వదలివేసి మేనితళుకుబెళుకులను ప్రదర్శింపజేశాడు. మూలంలోని ఋషిపత్నుల మేనికాంతులు చూస్తే ఎదుటివారికి ఆశ్చర్యంతోపాటు ఆరాధన భావం కూడా కలుగుతుంది. అయినా వారిపై వలపు పెంచుకొని హుతాశనుడు కాముకుడయ్యాడు. వ్యాస హృదయం మూలంలో అదే. ఎఱ్ఱయది ప్రబంధ కవి హృదయం. అందువలన ఋషిపత్నులకు రమణీయ మాల్యాంబర విభూషణాద్యలంకారాలు తొడిగించాడు. వారు పరిచర్యలు చేస్తుంటే భక్తిప్రపత్తులకు బదులు 'వాలికమెఱుంగుఁ గన్నులయొప్పు, తెలినవ్వు మొగముల విలసనంబు, నడబెడఁగులు, నన్నువ నడుములందు వెలయు వళుల భావంబులు, వలుద చన్నుఁగవల నిక్కులు' స్పష్టంగా అగ్నికి కనపడేటట్లు ప్రదర్శింప జేశాడు. ఎఱ్ఱన సృష్టిలో ఆ ఋషిపత్నులు శాంత రసమూర్తులు కారు. శృంగార రసదీప్తులు. వారిని "ఏర్పడ' చూస్తే ఏమౌతుంది? ఎంతటివాడైనా ముందు నిలువునా కరగిపోతాడు. ఆ తరువాత మన్మథుడి బాణాల బారిన పడి విదళహృదయు డౌతాడు. అగ్నిపని అదే అయింది. ఎఱ్ఱయ కైశికీవృత్తిని మధురంగా పోషించి రసికుల హృదయాలను ద్రవింపచేశాడు. అది ఆయన ప్రబంధ పరమేశ్వర బిరుద మహిమ.

ఎఱ్ఱన వర్ణనం మూలవిరుద్ధంగా ఉన్నది. అది వివేచకులకు అనౌచిత్య మనిపించవచ్చును. ఎఱ్ఱన ఇక్కడ సూక్తి వైచిత్రిని ప్రదర్శించి సన్నివేశ మాధుర్యాన్ని సంరక్షించాడు. అగ్నివంటి వాడిని ఆకర్షించగలిగిన అందం అపూర్వశృంగార విభావాల వలననే ఆవిష్కృతం కావాలి. అగ్నికి కామభావం కలుగకపోతే కథ లేదు. మూలంలో ఋషిపత్నుల రూపాలు రతిభావోద్దీపకాలు కావు. అందువలన ఎఱ్ఱన వారిని రసానుకూల రమణీయ విలాస వీచికలుగా మార్చాడు. అగ్ని వారిని పొందాలని ఆశపడ్డాడు. మూలంలో అగ్ని పతివ్రతల తేజస్సులను చూచి, మహర్షుల మహిమలను తలచి వారిని కామించటానికి మొదట భయపడ్డాడు. కాని, కామాన్ని అణచుకొనలేక వారి సామీప్యస్పర్శాది సుఖాలను కోరి గార్హపత్యాగ్నిలో ఆవేశించి నిత్యసాంగత్య సౌఖ్యం కొరకు ప్రాకులాడాడు. అగ్ని ఋషులవలనిభయంతో వితర్కించిన వైనాన్ని ఎఱ్ఱన వదలివేశాడు. శృంగార పరంగా ఇది పెద్దమార్పు కామాతురులకు లజ్జాభయాలు ఉండవని తెలుగులో అగ్నిదేవుడు తేల్చిచెప్పాడు. అందువలననే శృంగారనాయకుడి వలె రాగరసంలో మగ్నుడు కాగలిగాడు. రాగరసం నాట్యరసం. దానిని కావ్యరసంగా సాగరమంతచేసి తిక్కన తెలుగు కవితలో తీర్చిదిద్దాడు. దానిని ఎఱ్ఱన ఒక పద్యంలో చిత్రించి సరోవరంగా చూపించాడు.

సన్నివేశం చిత్రమైనది. అగ్ని ఉన్నచోటి నుండి కదలలేడు. కాని కాళ్ళులేని వాడు కాడు. అగ్నికుండం అతడి అవధి. దానిని దాటలేడు. మనసును ఆపుకొనలేడు. ఋషిపత్నులే ఆయన వద్దకు రావాలి. వారికి అగ్నిమీద భక్తి ఉన్నది కాని, రక్తి లేదు. అందువలన అర్చనా విధుల సమయంలోనే అగ్నిసేవలు చేసికొంటారు. కాగా. అతడు పడే విరహం దయనీయం. ఆ వనితలు తన దగ్గరికి రావాలని ఆశపడతాడు. వచ్చేదాకా అర్రులు చాస్తాడు. వచ్చిన క్షణాలను వృథా చేసికొనకుండ బాగా చాచిన శిఖాగ్రాలతో (చేతికొనవేళ్ళతో తాకినట్లు) తాకుతాడు; దర్శన, స్పర్శనాలు వారి పొందుకోరే ఆసక్తిని పెంచేవి. లతలవంటి వారి శరీరాలను బిగికౌగిట చేర్చాలని ఉబలాటపడేవాడు. కాని, అది తీరని కోర్కెగా మిగిలిపోయేది. తన కా అదృష్టం జీవితంలో కలిగే అవకాశం లేదేమోనని నిరాశచెంది, ధైర్యాన్ని కోల్పోయేవాడు. అప్పుడు మనసులో ఎంతో బాధపడేవాడు. కాని, ఆ విరహం అతడి రతిభావాన్ని పెంచి ఒక మధురవేదనగా పొంగి, చివరకు ఆతడినే ఆ రాగరసంలో ముంచివేసింది. ఈ పరిణామ సుందరమైన రసభావవివృతి మూలంలో లేదు.

'కడు పెల్లగు రాగరసంబు' అనే మాట వాడిన ఎఱ్ఱన రెండు ప్రయోజనాలు సాధించాడు. ఒకటి: ఇక్కడ తిక్కన బాటను అనుసరించానని వ్యంగ్యంగా చెప్పటం. రెండవది - తిక్కన 'రాగసాగర' శబ్దాన్ని వాడినప్పుడు చేసిన వ్యాఖ్యను మనకు జ్ఞాపకం చేసి, తన సూక్తి వైచిత్రిని, చతురవాక్య విలాసాన్నీ ప్రదర్శించటం. తిక్కన పద్యం ఇక్కడ స్మరణీయం -

తే. 'ఉన్న పాంచాలిఁ గనుఁగొని యన్నరాధ ! ముఁడు వివేకవిహీనుఁడై ముదితుఁ డగుచు
మదన వికృతియకాఁ దనమదిఁ దలంచి । రాగసాగరపూర నిర్మగ్నుఁ డయ్యె". (విరా. 2.33)

సహజ శరీర విలాససుందరి అయిన పాంచాలి స్వేదాది సాత్త్విక భావాలను భయంవలన ప్రదర్శిస్తే- వాటిని శృంగార సాత్త్వికభావాలుగా భావించి కీచకుడు వలపు తలపును పెంచుకొన్నాడు. ఇక్కడ ఋషుల భార్యలూ అంతే. సహజ శరీర విలాసభాసినులు. వారు తన పొందు కంగీకరిస్తారని భావించటం అగ్ని అవివేకం. అయినా మదన వికారానికి లోనుకావటం అనౌచిత్యం. కీచకుడు దీనిని తెలియక రాగరసమనే సముద్రంలో మునిగిపోయాడు. అత డింక తేలటం కష్టం- అని తిక్కన తెలిపాడు. ఎఱ్ఱన 'కడుపెల్లగు' రాగరసాన్ని చెప్పాడే కాని అది సాగరమని సావయవ రూపకం చేయలేదు. అది ఆయన చతురోక్తి. అగ్నిని కీచకుడివలె రాగరసంలో ముంచి, తిక్కన తీర్పును మన భావనకు వదలి అలంకార ధ్వనిని అపూర్వంగా నిర్వహించిన ఎఱ్ఱన ప్రతిభ అల్పాక్షరాలలో అనల్పార్థ విస్తృతిని ప్రదర్శించ గలిగిన ప్రబంధ పరమేశ్వర విభూతి.

(ii) కుమారస్వామి కథ రౌద్రరసభావోన్నిద్రం. నానారసాభ్యుదయోల్లాసం. కథ వేగంగా సాగుతూ ఉంటుంది. మధ్యమధ్య రసోచిత వర్ణనలు వికసిత కమలవనాల వలె రాణిస్తాయి. భిన్నరసాల ముద్రలు గల ప్రబంధశయ్యల సూక్తి వైచిత్రులు లాస్యం చేస్తాయి. మచ్చుకు రెండుమూడు:

1) భయానక రసోక్తి వైచిత్రి:

మ. 'కులశైలంబులు గ్రక్కునం గదలె, దిక్కుల్ వ్రయ్యలయ్యెన్, మహీ
వలయంబంతయు దిర్దిరం దిరిగె, దేవవ్రాతముల్ సాధ్వసా
కులతం బొందెఁ, బయోధు లన్నియును సంక్షోభించె, సప్తాశ్వస
ప్తులు బిట్టుల్కి రథంబు నల్దెసలకుం బోనీడ్చె సంభ్రాంతమై.' (ఆర. 5.208)

2) శివసాక్షాత్కార మధురోక్తి వైచిత్రి:

శా. 'నానాసిద్ధగణంబు గొల్వఁ బరమానందంబునం జంద్రరే
ఖా నవ్యాంచితమౌళి భూరి భుజగాకల్పోజ్జ్వలాకారుఁ డీ
శానుం డానత శంకరుండు గిరిజాసంయుక్తుఁడై వచ్చెఁ ద
త్సేనానిం బ్రియసూను షణ్ముఖుని వీక్షింపం గడుం బ్రేమతోన్.' (ఆర. 5.233)

3) యుద్ధవీర రసోన్నిద్ర అలంకృతోక్తి వైచిత్రి:

శా. 'గీర్వాణ ప్రవిముక్త బాణ పటల క్రీడా విలూనంబులై
గర్వోన్మత్త సురారి శీర్షములు వీఁకం డొల్లెఁ గల్పచ్ఛిదా
నిర్విద్ధాంబుద మండలోద్గత మహానిర్ఘాత పాతావధూ
తోర్వీభృద్ఘన గండశైలములతో నూహింపఁ దుల్యంబులై'. (ఆర. 5.276)

ఉ. 'లోహిత రత్నభూషణుఁడు లోహిత మాల్యధరుండు విస్ఫుర
ల్లోహిత లోచనుండు నవలోహిత వస్త్రుఁడు లోహితాస్యుఁడై
యాహవకేళికిం గడఁగునప్పుడు సూడఁగ నొప్పె లోక ని
ర్దాహ సమిద్ధ నూతన పతంగుఁడ పోలె రథాధిరూఢుఁడై'. (ఆర. 5.282)

ఈ పద్యాలలో కొన్నింట నన్నయ తిక్కనల పద్యాల ఎత్తుగడలు కనపడవచ్చును. కాని, నిర్వహణ, సమాస సంఘటన, అభివ్యక్తి వైచిత్రి ఎఱ్ఱయ వాగ్విలాసమే. విశేషమేమంటే నన్నయ తిక్కనలలో కంటె ఎఱ్ఱన పదబంధంలో అకుంఠితమైన ఆర్ద్రత భారతీవృత్తి నాశ్రయించి ప్రసాదమధురంగా ప్రవహిస్తుంది. అందువలన ఎఱ్ఱయ కథావిశేష విస్తృతి ఆయన రచనా సంస్కృతి!

(7) పరిక్షితుని కథ : మధురంగా చెప్పేవిద్య

మార్కండేయమహర్షి బ్రాహ్మణప్రభావాన్ని తెలిపే వామదేవ వృత్తాంతాన్ని చెప్పటానికి పూనుకొని ఆ కథకు పూర్వరంగమైన సుశోభనా పరిక్షితుల వృత్తాంతాన్ని చెప్పాడు. వారిరువురిది చిత్రమైన శృంగారగాథ. సుశోభన కప్పలరాజు కూతురు. మనోహర మానవాకృతితో మనుజపతులను ఆకర్షించి అగచాట్ల పాలుచేసేది. పరిక్షితుడు ఆమెను వనంలో ఒంటరిగా ఉండగా చూచాడు. వారిరువురి మధ్య ఈ విధంగా సంభాషణ సాగింది.

ఉ. 'ఎవ్వరిదాన వంబుజదళేక్షణ! యేకత మిట్టు లేల నీ
వివ్వనభూమియందుఁ జరియించెదు?; నావుడుఁ దండ్రి పంపునం

దివ్వనభూమియందుఁ జరియించెద సద్వరుఁ గోరి; కన్య; నే
నెవ్వరి దానఁ గావలయు నేర్పడఁ జెప్పుము రాజనందనా!' (ఆర. 4.323)

ఈ ఎఱ్ఱన పద్యం ఎంత అదృష్టం చేసికొన్నదో! ఒకపద్యంలోని పూర్వాపరార్ధాలలో ఉక్తి చాతుర్యంతో కూడుకొన్న సంభాషణలు నిబంధించాడు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. ఈ పద్యం 'ఎవ్వతెవీవు భీతహరిణేక్షణ! యొంటి చరించె దోటలే కివ్వన భూమి?'.... (మను.2.39) అనే మనుచరిత్ర పద్యానికి త్రోవ చూపిందని చాలమంది విమర్శకులు గుర్తించారు. అందులో అనుమానం లేదు. అయితే ఆ పద్య నిర్మాణ చాతుర్యం వేరు. ఈ పద్య నిర్మాణ చాకచక్యం వేరు. అది ఒకపాత్ర మాట్లాడే మహనీయ వాక్యసంపుటి. ఇది నాయికానాయకుల మనసులు గుబాళించే మధుర వాక్య విలాసమంజరి. ఎఱ్ఱన శృంగార రసమధుర రమణీయోక్తి వైచిత్రికి ఈ పద్యం రత్నరాజం.

ఈ పద్యంలోని చమత్కారమంతా 'ఎవ్వరిదానవు?' అని అతడు అడగటంలోనూ, 'ఎవ్వరి దానఁ గావలయు'నని ఆమె తిరిగి ప్రశ్నించటం లోనూ ఉంది. 'ఎవ్వతె వీవు?' అన్న పద్యంలో పెద్దన ఈ చమత్కారాన్ని చేయలేక పోయాడు. ఆయన చతురోక్తి అంతా 'భీతహరిణేక్షణ!' అనే సంబుద్ధిలో నిబంధించాడు. చాలామంది విమర్శకులు దీనిని పట్టించుకోకుండా పెద్దన ఎఱ్ఱన ననుసరించాడని చెప్పుతారు. పద్యాల ఎత్తుగడలను చూచి ప్రభావ పరిశీలనం చేసేవారు చేసే పొరపాట్లలో ఇది ఒకటి. అది అలా ఉంచుదాం.

ఈ పద్యంలో ప్రతిపదం చతురోక్తి పథంలో నడిచిందే. పరిక్షితుడు - 'ఎవ్వరిదానవు?' అన్నాడే కాని 'ఎవ్వతెవు?' అని అనలేదు. పెండ్లి కాని పిల్ల అయితే తండ్రిపేరు చెప్పుతుంది. వివాహిత అయితే భర్త పేరు చెపుతుంది. ఆ రెండిట్లో ఏదో ఒకటి ముందుగా తెలిసికొనాలని నాయకుడి ఆసక్తి. ఆ తరువాత 'అంబుజదళేక్షణ!' అని సంబుద్ధి. అది ఆమె కన్నుల అందాన్ని కీర్తించేదే కాదు, కన్నార్పకుండా చూస్తున్న ఆమె ఆసక్తిని గూడా చెప్పకచెప్పే విశేషణం. ఆ చూపు ఆమె వివాహిత కాదని అతడు ఊహించటానికి ఆస్కారం కలిగించింది. వెంటనే అతడు మాటల గాలాలను వేశాడు మనసును పట్టుకొందామని. పైవాక్యంలో పదా లెంత ముఖ్యమో, వాటి కూర్పు కూడా అంత సార్థకం. 'ఒంటరిగా- ఈ విధంగా - ఎందుకు - ఈ వనభూమిలో - చరిస్తున్నావు?' అని అతడి ప్రశ్న. ఇది అమాయకపు ప్రశ్న కావచ్చును. చతురుడైన రసికు డడిగే ప్రశ్న కావచ్చును. ఆమె ఒంటరిగానే ఉన్నదేమో తెలిసికొందామన్న కుతూహలం, ఆమె విలాసంగానే ఉన్నది కాని విషాదంగా లేదు - దానికి కారణం తెలిసికొందామనే ఆసక్తి. ఆమె ఏ ప్రయోజనం కొరకు ఇల్లు వెడలి అడవిలోకి వచ్చిందో తెలిసికొందామనే ఆకాంక్ష ముప్పిరికొన్న ప్రశ్న అది. కథకు కావలసిం దంతవరకే. పెద్దన ప్రవరుడి చేత 'ఒంటి చరించె దోటలే కివ్వనభూమి?' అని ప్రశ్న నడిగించటంలో ఎఱ్ఱన చాతుర్యాన్ని వాడుకొన్నాడు.

పరిక్షితుడికి దీటైన సమాధానం చెప్పింది సుశోభన. అతడి ప్రశ్నలోని వరుసను ఆ వైపునుండి ఈ వైపుకు నరుక్కొంటూ రావటం సూక్తి చాతుర్యం. ఈ శిల్పాన్ని కొల్లగొట్టి "ఇంతలు కన్నులుండ తెరువెవ్వరి వేడెదు భూసురేంద్ర!" (మను.2.41) అనే పద్యంలో పెద్దన వాడుకొన్నాడు. పెద్దనది పెద్ద వ్యూహం. ఎఱ్ఱనది జిలుగు శిల్పం. 'ఇవ్వనభూమియందుఁ జరియించెద' అనే మాటలు ప్రశ్నలోనివే ఎన్నుకొని పునరుక్తిగా పలికింది సుశోభన. అయితే ముందు 'తండ్రిపంపున' వెనుక- 'సద్వరుఁగోరి' అని కలిపి చెప్పింది. తండ్రి తన కూతురిని మంచి వరుడిని వెదుక్కొనుమని అడవులకు పంపాడట! ఆశ్చర్యకరమైన సమాధానం. ఆ చర్యవెనుక ఏదో దేవరహస్యం ఉండే ఉండాలి. ఆమె వరుడు ఆ అడవికి వచ్చినవాడే కావాలి. అంతవరకెవ్వరూ రాలేదు. అప్పుడు పరిక్షితుడు వచ్చాడు. ఆమె నాతడు చూచిన సంఘటన స్వయంవర ఘట్టంగా మారుతుందా? ఆమె మొదటి వాక్యం ఎంతటి ఉత్కంఠను అతడిలో లేపింది! ఆమె ఒక్కమాటలో 'కన్యను' అని ప్రకటించింది. ఆమె కింకా వరుడు దొరకలేదని తేలింది. అయితే, అతడి హృదయంలో ఒక అనుమానం మిగిలి ఉంది. ఆమె వివాహం ఆమె నిర్ణయం మీద ఆధారపడి ఉందా? కాబోయే వరుడి కోరిక మీద ఆధారపడి ఉందా? - అని. దానిని పసిగట్టిన సుశోభన చతురోక్తిని వ్యంగ్యవైభవంతో విసిరింది. 'ఏ నెవ్వరి దానఁ గావలయు నేర్పడఁ జెప్పుము రాజనందనా!' అని. ఆమె సమాధానంలో ఎవ్వరిదానవంటే - పేరు

బైటపెట్టని ఒక తండ్రి కూతురనని చెప్పింది. ఆమె క్షత్రియ వివాహయోగ్య అవునా కదా? అన్న ప్రశ్న ఊగిసలాడుతూనే ఉంది. దానికి 'రాజనందనా!' అనే సంబుద్ధి సమాధానం. 'నీవెట్లాగూ క్షత్రియుడవే కాబట్టి, యువకుడవు కాబట్టి నే నెవ్వరి భార్యను కావాలో తేటపడేటట్లు నీవే చెప్పుము' అని అడిగింది. అంతవరకూ వారి మాటలలో ఏదో అభిలాష అంతర్వాహినిగా సాగుతూ గూఢార్థ గుంఫనంగా సంభాషణ సాగింది. ఇద్దరిలో ఎవరికి ఎవరూ తీసిపోరని నిరూపించుకొన్నారు. ఇక ఆ నర్మోక్తులు, గూఢోక్తులు, వ్యంగ్యోక్తులు మాని మనసును వాచ్యం చేయుమని కోరింది సుశోభన. ఆమె రూపంకంటె ఆమె మాటలు అతడి కెంతో నచ్చాయి. ఆ మాట ఎఱ్ఱన 'దాని ప్రగల్భ వచనంబులకు నధిక విలోలుండై' తన మనసులోని మాటను ఆమెకు తెలియపరిచాడని బైటపెట్టాడు.

ఆమె ఆ తరువాత 'జలక్రీడలకు తనను పిలువకుండా ఉంటే ఆతడిని పెండ్లాడతా' నని ఒక కట్టడి చేసింది. ఆమె మాటల అబ్బురపాటులో మునిగిపోయిన ఆతడు మారుమాటాడకుండా ఒప్పుకొన్నాడు. విశేషమేమంటే సుశోభనా పరిక్షితుల వివాహం మాటకట్టడి మీద ఆధారపడి ఉన్నది. ఆ ఆయువుపట్టును గ్రహించి ఎఱ్ఱన ఆ చిన్నికథకు ఉక్తివైచిత్రిని ఊపిరిగా నిలిపాడు. ఆ ఉక్తి వైచిత్రికి ఉజ్జ్వలనీలమణి ఈ పద్యం.

సుశోభనా పరీక్షితుల వృత్తాంతం మూలంలో 43 శ్లోకాల నిడివి కలది (3. 190.1 నుండి 43 వరకు). దీనిని ఎఱ్ఱయ 17 గద్యపద్యాలలో రచించాడు. అంత చిన్నకథలో నాలుగైదు రత్నాలవంటి పద్యాలను నిర్మించాడు. వాటిలో మరొక ఉదాహరణం.

చ. 'అతులిత పుష్పపల్లవ ఫలాన్విత భూరుహభూరి వల్లరీ
వితతముఁ జారుకైరవ నవీన సరోరుహషండ మండలా
యత సరసీమనోహరము నైన పురోపవనంబునన్ సము
న్నత విభవుండు వాసభవనంబు లొనర్పఁగఁ బంచి యిమ్ములన్.' (ఆర. 4.325)

ఈ పద్యం నన్నయ అక్షర రమ్యతకు అపరావతార మనుకొనవచ్చును. కాని, నన్నయ ప్రసాద గుణం కంటె ఓజోమాధుర్యం పాలు ఎక్కువ. నిజానికి ఈ పద్యం నృసింహపురాణ రచనకు పురివిప్పుకొంటున్న ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్యలోని మధురాభివ్యక్తి. భారతీవృత్తి ప్రదర్శించే మరొక విలాసం.

ప్రకృతి వర్ణనం ఎఱ్ఱనలోని ప్రబంధ పరమేశ్వర విభూతిని రెచ్చగొడుతుంది. ఆయన నృసింహావతార ధోరణిలో విజృంభిస్తాడు. మచ్చు కొకటి రెండు.

వర్షర్తు వర్ణనం

మ. 'ఉరు ఘర్మోఘ విఘాత సంవిహిత విశ్వోల్లాసమై సంచల
త్సరసాంభోద నినాద తూర్యరవమై చంచద్బలాకాగరు
ద్భరలీలా నవచామర స్ఫురణమై పర్జన్య సామ్రాజ్య మొ
ప్పె రమామందిరమై యుదగ్రశిఖినీ పింఛాతపత్రంబులన్.' (ఆర.6.388)

పర్జన్య సామ్రాజ్యంతో వర్షాకాలాన్ని రూపకం చేసి వర్ణించిన ఈ పద్యం ఎఱ్ఱన ప్రబంధశయ్యలోని అలంకృతోక్తి. వర్షర్తు చిహ్నాలను రాజ లాంఛనాలుగా రూపించిన పద్ధతి ఇందులోని ఉక్తి వైచిత్రి.
సముద్ర వర్ణనం:

స్రగ్ధర:'లీలం గల్లోలమాలోల్లిఖిత గగనమై లీన నానాకుళీర
వ్యాళోగ్ర గ్రాహమీనావళుల నెసఁగి దుర్వార వారోఘ గంభీ

రాలంఘ్య ప్రౌఢవేగం బగుచు బహుతరాయామ విస్తారమై బి
ట్టాలోకింపంగ నుగ్రంబగు జలనిధి నంతంతటం గంటి మంతన్'. (ఆర. 7.16)

భీకర రమణీయమైన సముద్ర స్వరూప స్వభావాలను ఓజోమధురంగా వర్ణించిన ఈ పద్యం ఎఱ్ఱన ప్రబంధోక్తియే.

ఎఱ్ఱయ కవిత ఆరణ్యపర్వశేషంలో నన్నయ తిక్కన కవితల కొకవారధి వంటిదని భావించటం ప్రసిద్ధంగా ఉన్నది. కాని, పరిశీలించి చూస్తే నన్నయ తిక్కనల బాటలలో చతురోక్తి పథాలను కల్పించి ప్రబంధయుగానికి దారులు చూపిన మార్గదర్శిగా, మహర్షిగా ఎఱ్ఱన దర్శనమిస్తాడు.

8. ఆరణ్యపర్వశేష కవితా వ్యక్తిత్వం : ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం

కావ్యకళారహస్య కోవిదులు కవిత్వంలో - వస్తుకళ, భావకళ, రచనాకళ ఉంటాయని గుర్తించారు. ఇతిహాసాదులలో వస్తుకళ రాణిస్తుంది. కావ్యకవితలో అది ఒక్కటి చాలదు. 'నహి కవే రితివృత్తమాత్ర నిర్వాహేణ ఆత్మపదలాభః ఇతిహాసాదేవ తత్సిద్ధేః'- అని ధ్వన్యాలోకకర్త నిర్దేశించటం ప్రసిద్ధమే. కావ్యంలో భావకళకు పట్టం కట్టాలి. నన్నయ తిక్కన్నలు ఆంధ్రమహాభారతాన్ని కావ్యేతిహాసంగా తీర్చిదిద్దుతూ అందులో వస్తుకళతోపాటు భావకళకు ప్రాణం పోశారు. నన్నయ కవితలో వస్తుకళకు భావకళ పోషకం. తిక్కన కవితలో భావకళకు వస్తుకళ సాధకం.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ నన్నయరీతికి రచనాకళను ఉపరంజకంగా అనుసంధించాడు. ఆ తరువాత శ్రీనాథుడు వస్తుభావ రచనాకళలను ముప్పేటగా పేనాడు. వారిద్దరి మధ్య నాచనసోముడు రచనాకళకు కవితలో రాజ్యం కట్టి మిగిలిన వాటితో ఆ కళకు దాస్యం చేయించాడు. ఆంధ్ర కవితాపరిణామ దశలో ఎఱ్ఱన కవిత ఒక మలుపు. రచనాకళను గౌరవించినా వస్తు భావకళలకు ఉపపోషకంగా నిలిపి మన్నించిన గౌరవం ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడకు దక్కింది. కవిత్రయ కవిత్వానికీ తరువాతి కావ్య ప్రబంధకవిత్వానికీ ఆయన కవిత ఒక మధుర పరిణామ దశ. నన్నయ తిక్కనల కంటె రచనాకళలో ఎఱ్ఱయ ఒక అడుగు ముందుకు వేశాడు. దానిని ఆయన ఏ పేరుతోనూ పిలవ లేదు. కాని, తరువాతి వారు దానికి తమకు నచ్చిన పేర్లుపెట్టి పిలిచారు. ఎందువల్లనంటే - తెలుగు కవులు కవితాకళలో చేసే విన్నూత ప్రయోగాల కన్నిటికీ సంస్కృత లక్షణ గ్రంథాలలో పేర్లూ, నిర్వచనాలూ దొరకవు. తెలుగు కవుల కవితాకళలో క్రొత్త క్రొత్త పారిభాషిక పదాల సృష్టి జరిగింది. ఎఱ్ఱయ కవితా లక్షణాలని చెప్పేవన్నీ అటువంటి సాపేక్ష దేశీ సంప్రదాయ సంజనితాలే. అయితే, వాటికి ప్రాతిపదికలు సంస్కృత, ప్రాకృత, దేశి సంప్రదాయ భూమికల నాశ్రయించే ఉంటాయి.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ 'ఉన్నత సంస్కృతాది చతురోక్తి పథంబులఁ గావ్యకర్త'యై ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించి ప్రబంధపరమేశ్వరు డయ్యాడని ఎఱపోతసూరి చెప్పాడు. ఉక్తి అంటే సుందరమైన కవితాభివ్యక్తి. చతురమైన ఉక్తి అంటే నిపుణమైన లేదా ప్రౌఢమైన కవితాభివ్యక్తి. 'చతతే కాంక్షతే ప్రయోజన మితి చతురః' అని గురుబాల ప్రబోధిక. అంటే - ఉద్దిష్టమైన ఒక ప్రయోజనానికి సాధనభూతుడైన వాడు చతురుడు. అటువంటి లక్షణం కలిగింది చతురోక్తి. దాని వలన కవి సాధించేది రసం. 'సాధ్యోహి రసోయథా తథం కవిభిః' అని ఆర్యోక్తి. రససిద్ధిని కాంక్షించి తత్సాధకంగా శబ్దార్థాలను ప్రయోగించటం చాతుర్యం. అటువంటి చాతుర్యాన్ని ప్రదర్శించి రసాన్ని సాధించటంలో ఉత్తమ ప్రస్థానాలు సంస్కృతాది సాహిత్యాలలో జరిగి ఉన్నాయి. ఆ పరిజ్ఞానం బాగా ఉన్నవాడు, వాటిని ఏ యే ప్రక్రియలలో ఏవిధంగా ప్రయోగించాలో తెలిసిన ప్రయోక్త - ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు.

ఉక్తి, సూక్తి పదాలు అందమైన కవితాభివ్యక్తిని కలిగించే శబ్దార్థ ప్రయోగ వైచిత్రిని తెలిపే పారిభాషిక సంకేతాలు. తెలుగులో సూక్తుల ప్రసక్తి నన్నయ నన్నెచోడాదులు తెచ్చారు. నన్నయ 'నానా రుచిరార్థసూక్తి నిధి'. అక్కడ సూక్తి అంటే రుచికరమై చమత్కారయుక్తమైన కూర్పు అని అర్థం చెప్పారు ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం గారు. ఆ చమత్కారం ఒక్కొక్క పదంలోనూ, పదబంధంలోనూ, సమాసంలోనూ, కారకంలోనూ, వాక్యంలోనూ బహుభంగుల చూడవచ్చునని వారు పేర్కొన్నారు. సూక్తులంటే ఒక కవివాగ్వృత్తిని ముద్రించుకొన్న అందమైన కవితాభివ్యక్తులనీ, ప్రియమైన మాటలనీ, శ్రేష్ఠములైనమాటలనీ,

మృదుమధురమైన మాటలనీ, సుభాషితాలు, నీతులు, జాతీయాలు, లోకోక్తులు, నానుడులు మొదలైనవనీ విమర్శకులు వివేచిస్తున్నారు.రుచిరార్థమంటే రమణీయార్థ ప్రతిపాదకమనీ, కావ్యసందర్భంలో ఒప్పిదాలై భాసించే వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యార్థాలనీ కొందరు వ్యాఖ్యానించారు. సూక్తిని అలంకార పర్యాయవాచిగా కొందరు భావిస్తున్నారు. నన్నయ కవిత్వంలో వాటినన్నింటినీ ఆయా దృక్పథాలతో వివేచిస్తున్నారు.

నన్నెచోడుడు తన కుమారసంభవ కావ్యంలో సూక్తులు (1.35, 36) సదుక్తులు (1.39) చతురోక్తులు (1.39) అని ప్రయోగించాడు. సూక్తులు అంటే అందంగా చెప్పిన మాటలు లేదా, సుభాషితాలు. సదుక్తులంటే నిర్దుష్టమైన సాధుశబ్దాలు, చతురోక్తులంటే ప్రౌఢోక్తులు అని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. కావ్యానికి సూక్తులకంటె చతురోక్తులే సౌభాగ్య హేతువులని నమ్మినవాడు నన్నెచోడుడు.

క. “చతురోక్తుల నుతపదబహు। గతుల నలంకార భావకాంతి రసార్థో,
న్నతిఁ గృతి నతిరసికులు వర। సతిగతి నెఱిఁగింపవలదె సౌభాగ్యమునన్”. (కుమా. 1.39)

అని అనటమే అందుకు తార్కాణం. చతురోక్తిమయ కవిత్వంలో నుతపద బహుగతులు, అలంకార భావకాంతులు, రసార్థోన్నతి ఉంటాయని నన్నెచోడుని నిర్దేశం. ఎఱపోత సూరి చెప్పిన ‘చతురోక్తి పథంబు’ లకూ దీనికీ ఏమైనా సంబంధం ఉన్నదా అని ఆలోచించాలి. నుతపద బహుగతులు- విశిష్ట పదరచనా రూపాలైన రీతిప్రస్థానాలనూ, అలంకార భావకాంతులు- అలంకార గుణప్రస్థానాలనూ, రసార్థాలు- రసధ్వని ప్రస్థానాలనూ సూచిస్తున్నాయి. వీటన్నింటిలో చతురోక్తులుండటం సర్వసాధారణం. రీతి, గుణాలంకార, రసధ్వని ప్రస్థానాలలో ఆయా కావ్యాత్మ ప్రయోజనాలను సాధించే ప్రౌఢోక్తుల ప్రయోగ విధానాలు- చతురోక్తి పథాలుగా ఎఱ్ఱయనాటికి చెప్పబడుతూ ఉండవచ్చును.

వాఙ్మయాన్నంతా ఉక్తివిశేషంగానూ, ఉక్తి సముదాయంగానూ భావించే భోజుడు - సరస్వతీ కంఠాభరణంలో-

“వక్రోక్తి శ్చ రసోక్తి శ్చ। స్వభావోక్తి శ్చ వాఙ్మయమ్,
సర్వాసు గ్రాహిణీం తా సు। రసోక్తిం ప్రతిజానతే”. (5.8)

అని అన్నాడు. అతడి దృష్టిలో సాహిత్యం వక్రోక్తి. రసోక్తి, స్వభావోక్తిమయం. ఆ మూడింటిలో రసోక్తులే శ్రేష్ఠమని పేర్కొన్నాడు. ఉక్తులకూ సాహిత్య ప్రస్థానాలకూ అవినాభావ సంబంధం ఉన్నదని భోజుడి మాటలు చెప్పక చెప్పుతున్నాయి.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కూడా చతురోక్తులు (నృ.పు.అవ.17), మధురోక్తులు (నృ.పు.అవ.21), హృద్యోక్తులు (హరి.పూ.1.51) అని మూడు రకాలు పేర్కొన్నాడు. కాని, ఆయన చెప్పిన సందర్భాలను బట్టి మధురోక్తులు, హృద్యోక్తులు ఒకటే కావచ్చును. లేదా మనసును కరగించేవి మధురోక్తులు, మనసును ఆకర్షించేవి హృద్యోక్తులు కావచ్చును. ఏమైనా ఆరణ్యపర్వశేషం చతుర, మధుర, హృద్యోక్తుల మయమని స్పష్టం. ఎఱ్ఱన కవిత్వంలో చతుర వచోవైభవంతోపాటు మధురవచో వైదగ్ధ్యం కూడా కవితకు హృద్యత నేర్పరచింది.

కీ.శే. నోరి నరసింహశాస్త్రిగారు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవితాపాకాన్ని గురించి అంతర్గత సాక్ష్య మాధారంగా ఈవిధంగా వివేచించారు-

మ. “క్రమపాకంబునఁ గెంపుతోడి నలుపెక్కన్ మిక్కుటం బైన గం
ధము దిక్కుల్ సురభీకరింప రసమంతర్గామియయ్యున్ వెలిం
గమియం గాఱుచు నున్న చాడ్పున విలోక ప్రీతిఁ గావింప హృ
ద్యములై యున్నవి చూచితే ఫలము లీ తాళద్రుమ శ్రేణులన్”.(హరివంశము. పూర్వభాగము.7.77)

“ఈవిధముగా ధేనుకాసురుని తాళవనములోని ఫలములను బలరామునికి శ్రీకృష్ణుడు చూపుచు పలికినాడు. ముట్టినంతనే స్రవించిపోవు ద్రాక్షఫలముల రసము కాదు. అతికష్టసాధ్యమగు నారికేళరసమును గాదు ఎఱ్ఱయ కభిమానమైనది! అంతర్గామియై చిక్కని రసముండుటే కాక అది వెలిం గమియం గారుచున్నట్లుండి నేత్రపర్వము చేయుచు ఉచితమగు పాకముచే దట్టమగు సుగంధము దిక్కులు నిండిపోవునట్లు చేయగల తాళఫల రసపాక మతని కభిమానపాత్ర మైనది.

“అతడు తనకావ్యములలో స్తోత్రము చేసినది సంస్కృత కవులలో వ్యాస వాల్మీకులను, తెలుగువారిలో నన్నయ తిక్కనలను మాత్రమే. ఎఱ్ఱయకు సూక్ష్మ విషయములలో గూడ ఔచిత్యవిచార మెక్కువ. ఏ కావ్యములో ఎవరిని ముందు స్మరించవలెనో కూడ అతడు విచారించియే చేసెను. ఈ నలువురి స్మరణచే అతని కెట్టి కవిత్వమభిమానమో కూడ సూచించినాడు. ఆంధ్రమహాకవులను మహర్షులగు వ్యాసవాల్మీకులతో పోల్చుట సాహసము కాని, కవితామార్గములలో నన్నయకు వాల్మీకి ఫక్కియు, తిక్కనకు వ్యాసఫక్కియు నిష్టములనుటకు అభ్యంతరముండదు. అంతర్గామి రస మొకరికిని, వెలింగమియంగారు రస మొకరికిని కావ్యరచనలో అభిమతములు. ఈ రెండు మార్గముల రసయోగము సాధించుట ఎఱ్ఱయ ఆదర్శమా?’ (ఎఱ్ఱయ కవిత - వ్యాసం). ఔననియే శాస్త్రిగారి అభిప్రాయం. వస్తుకళలో అంతర్గామి అయిన రసమున్నూ, భావకళలో వెలింగమియంగారు రసమున్నూ ఒప్పారటం సహజం. ఈ రెంటికీ సంగమక్షేత్రం ఎఱ్ఱయ కవిత. అంటే - వస్తుకళకు భావకళతో వన్నెబెట్టే కవిత ఎఱ్ఱయది.

(1). ‘కావ్యశయ్యఁ గీలించిన కీర్తి’

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ‘ప్రౌఢాంచిత శబ్దసారులు, మహాకవులు, అయిన నన్నయ తిక్కనల ‘కావ్యశయ్యఁ గీలించిన కీర్తి సంగ సుఖలీలను’ పొందాలని భావించాడు. ఇందులో వాడిన ‘కావ్యశయ్య’ కవితాశైలికి సంబంధించింది. దీని నాధారంగా చేసికొని కీ.శే. శిరోమణి వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారు ఎఱ్ఱన కవితా వివేచనం చేశారు.

“శయ్యా పాకములు సముచితముగా నాదరింపఁబడి యందఱి మనసులకును నవగాహనమై యానందదాయకమగు హితరచన....తెనుఁగు మహాభారతమున మన కవిత్రయము స్వరసముగాఁ గూర్చినది. అయితే కేవలము వైదర్భీశయ్య యగుచో నది కథాకలితార్థయుక్తి కనువుగాదు. గౌడీశయ్య యగుచో జగద్ధితము కాదు. పాంచాలీశయ్య యగుచోఁ బై రెండింటికిని మధ్యస్థమై పై రెండు గుణములను సమకూర్చగలదు. “అశ్లిష్టశ్లథభావాంతు పురాణచ్ఛాయ యాన్వితాం, మధురాం సుకుమారాంచ పాంచాలీం కవయో విదుః” అని కదా వామనాచార్య డన్నది. కాని, యిది సాంస్కృతికుల మతము. అయితే, మన యాదికవి సకలాంధ్రభువనోపజీవ్యుడు నన్నయభట్టారకుఁడు సర్వేసర్వత్ర సరసోదాత్తమగు వైదర్భీ శయ్యయే చాల జాగ్రత్తగా ఉపయోగించి, ద్రాక్షాపాకముతో మేళవించి, కథాగమనమున కడ్డుతగులకుండ రసమయమగు రచన యొనరించెను. ఆ మార్గమే కవిబ్రహ్మయగు తిక్కనయు నించుమించుగా నమలోదాత్తమగు శయ్యాపాకముతోనే తన భావమంజుల కవితను సాగించెను. మన యెఱ్ఱన మహాకవి వారిరువురియందును హరిహరులందువలె గాఢభక్తి తత్పరత గలవాఁ డగుటవలన నిరువురి రచనలను ననుసరింపఁ బూని, తన శక్తి కొలఁదిఁ బాంచాలీశయ్యలో విశ్రాంతుడయ్యెను. కనుకనే నన్నయ రచనలో నెచ్చటను వర్ణనల వలనఁ గథాగమన మడ్డుపడక రసమంజులముగాఁ గథాప్రవాహ మత్యంతోదాత్తముగా శ్రవణాంజలిపుట పేయమగు నక్షరరమ్యతతోఁ గవిత యెసలారును. కవిబ్రహ్మ తిక్కన రచనా విన్యాసము కూడా నించుమించుగా నాత్రోవలోనే యనుభావ బహుళమగు భావముతో నుజ్జ్వలమై వర్ణన లెడనెడఁ గొంచెము వ్యవధానము కల్గించినను, దానినిఁ దోపనీయని స్ఫూర్తితో సాగిపోవును. మన యెఱ్ఱన మహాకవి రచనయుఁబై యిరువురి త్రోవలఁ దప్పిపోవక యటనట వర్ణనలు కథాభావములందు పర్యవసింపఁగా సరళముగా, శిథిలమధురమగు నడకతో మాఘమాసపు సరస్వతీ ప్రసన్నతతో మృదువుగాఁ జదువరులఁ దనవంక నాకర్షించును.” (ఆంధ్ర మహాభారతోపన్యాసములు- శ్రీ ఎఱ్ఱన మహాకవి ఆరణ్యపర్వశేషము (వ్యాసం) ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు: చతుర్థముద్రణం, 1966-పుట, 38,39.)

శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారు కవిత్రయ శైలీ స్వరూపాన్ని కావ్యశాస్త్ర దృష్టితో విశ్లేషించి ఇచ్చిన తీర్పు ఇది:

నన్నయశైలి- “మూలగతములగు భావములను వివక్షితములగు విశిష్ట భావాంతరములచే వ్యంగ్యసరళినిఁ బోషించి రసపరిణతములుగా నాస్వాదింపఁ జేయునట్టి మహోజ్జ్వలమగు ననువాదమున రసైకప్రవణమైన దృష్టియు, లోకులవాడుక యందలి సంస్కృతమున నెక్కుడాదరమును, దెనుఁగున స్వభావాదరణ గల తీరును, సహజమగు కైశికీవృత్తియు, సుందరమగు వైదర్భీరీతియు, ద్రాక్షాపాకమును, లోకహితైక నిరతమగు దృష్టియు నన్నయ భట్టారకునిది.”

తిక్కనశైలి- “అనువాదమున ననుభావ విశేషములచే (మూల వివక్షితములైనను గాకున్నను గూడ) మూలగత భావముల నుజ్జ్వలముగాఁ బ్రదర్శించుటయు ద్రాక్షాపాకమును, దెనుఁగు జాతీయమగు నుడికారము సొగసున నత్యధికమగు దృష్టియు, సంస్కృతము విషయమున సామాన్యమగు దృష్టియుఁ, గొలఁది ప్రబంధ బీజధోరణియు, నర్ధకైశికీవృత్తియు, సామాన్యముగా వైదర్భీ రీతియు, జనానంద సంధానమునఁ జూపును దిక్కనది.”

ఎఱ్ఱనశైలి- “అనువాదమున సామాన్య దృష్టియుఁ, గదళీపాకము, స్వతంత్రమగు సూక్తివైచిత్రియుఁ, దెనుఁగు సంస్కృతముల సమాదరణమును, బాంచాలీ రీతియు, జనులనుఁ దృప్తిపరచుటలో శ్రద్ధయు, నెఱ్ఱన కున్నవి”. (పై గ్రంథమే, పుట.85)

(2). కవిత్రయ కవితాశయ్యలు

నన్నయశైలి - ధ్వని ప్రస్థానం, వస్తుధ్వని - రసదృష్టి - కైశికీవృత్తి - వైదర్భీరీతి - ద్రాక్షాపాకం - ప్రసాదగుణం.

తిక్కనశైలి - ధ్వని ప్రస్థానం, రసధ్వని - అభినయ దృష్టి - సాత్త్వతి, అర్ధకైశికీవృత్తి - వైదర్భీరీతి - ద్రాక్షాపాకం - ప్రసాదగుణం.

ఎఱ్ఱన శైలి- ధ్వని ప్రస్థానం, అలంకార ధ్వని - చతురోక్తి - భారతీవృత్తి - పాంచాలీరీతి - కదళీపాకం - మాధుర్య గుణం.

(3). ఎఱ్ఱన కావ్యశయ్య : భారతీవృత్తి

ఆధునికుల శైలీ విచారం వంటిదే ప్రాచీనుల శయ్యావివేచనం. శయ్య అంటే పదమైత్రి. “మాలాకారో రచయతి యథాసాధు విజ్ఞాయ మాలాం, యోజ్యం కావ్యే ష్వవహితధియా తద్వదేవాభిధానః” అని భామహుడు. మాలాకారుడు ఏ పూవు తరువాత ఏ పూవును ఏ విధంగా కూర్చి అల్లితే అందంగా ఉంటుందో తెలిసికొని తెలిసి దండను మనోహరంగా ఎట్లా తయారు చేస్తాడో కవి కూడా అట్లాగే శబ్దమైత్రితో రచనా సౌందర్యాన్ని సృష్టిస్తాడు. (దీనినే ఇంగ్లీషులో ‘ The choice of best words in best place' అని అంటారు.) దీనిని ‘పరివృత్త్యసహిష్ణుత’ అంటారు. అంటే కవి రచనలో ప్రయోగించిన పదాల పొందికనుండి ఏ పదాన్ని అయినా మార్చి మరొక పద్ధతిలో చెప్పటానికి వీలులేని కూర్పరితనం అన్నమాట! దీనివలన కవిశైలి రూపుకట్టుతుంది. 'Style is the man' అని అన్నట్లు కావ్యశయ్యయే కవిశైలి. శైలియే కవి వ్యక్తిత్వం.

శయ్యా (శైలి) స్వభావాన్ని నిర్దేశించేవి- వృత్తులు, రీతులు, గుణాలు, పాకాలు. అర్థగంభీరిమ పాకం అని అంటాడు విద్యానాథుడు. వృత్తి, రీతి, గుణాల కలయికవలన పుట్టిన ఆస్వాదం పాకం. దీనినే ఆధునికులు రుచి (Taste) అంటారు. వాడే పదార్థాలు ఒకటే అయినా వండే పిండివంటల రుచులు ఏ విధంగా మారుతుంటాయో ఆ విధంగానే శబ్దమైత్రి రూపమైన శయ్యలకు, అర్థవైవిధ్యంతో కలిగించే రుచి స్వభావ భేదాలనుబట్టి పాకం మారుతుంది.

ప్రధాన రుచి స్వభావాలను బట్టి పాకం నవవిధాలని కొందరూ, మూడు విధాలని చాలమంది భావించారు. అవి- ద్రాక్షాపాకం, కదళీపాకం, నారికేళపాకం. శబ్దమైత్రివలన ఏర్పడే రచనలోని రుచి అందులోని అర్థగంభీరిమను ఆస్వాదింపజేసే పద్ధతిగా గుర్తించబడింది. పాకమంటే అర్థాస్వాదన భేదమన్నమాట. ప్రచుర పదాలకై కూర్పుతో అర్థాన్ని ఆపాతంగా ఆస్వాదించటానికి అనువైన అర్థాస్వాదనరుచి ద్రాక్షాపాకం. గూఢమైన అర్థాస్వాదన రుచి నారికేళపాకం. ఎక్కువ ప్రయత్నం లేకుండా మక్కువతో

కలిగే అర్థాస్వాదన రుచి కదళీపాకం. రుచిలో ఉండే ఆస్వాద స్వాదుత్వాన్ని మధురమని పిలుస్తారు. ద్రాక్షాపాకాన్ని సర్వాకార మధురమనీ, కదళీపాకాన్ని ప్రచురమైన మధురమనీ, నారికేళపాకాన్ని అల్పమధురమనీ వివేచిస్తారు. ఈ సంప్రదాయం తెలిస్తే - ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని ‘విఖ్యాత మాధుర్యమనోహరంబుగా’, ‘సవిస్తర మధురంబుగా’ రచించినట్లు చెప్పటంలోని ఆంతర్యం అవగత మౌతుంది. నన్నయ తిక్కనల శయ్యలలోని రుచి ప్రధానంగా సర్వాకారమధురమైన ద్రాక్షాపాకం కాగా, ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి శయ్య ప్రచురమైన- లేదా - ప్రఖ్యాతమైన - లేదా - సర్వాంగంగా కాక ఎక్కువ భాగం మధురమని పిలువబడే కదళీపాకంగా అమరిందని స్పష్టం. రాయల ఆముక్తమాల్యదవంటి ప్రబంధంలోని రుచి నారికేళపాకం కాబట్టి అది అల్పమధురం. తాత్పర్యమేమంటే- ఎఱ్ఱయ పాకం నన్నయపాకంవలె సర్వాకారమధురం కాక, ఎక్కువ భాగం మధురం కాబట్టే “తత్కవితారీతియుఁ గొంత దోఁపఁ దద్రచనయకా నారణ్యపర్వశేషము పూరించె” నని పేర్కొన్నాడు.

అలంకారవాదులవలె గాక ధ్వనిరసవాదులవలె వృత్తి. రీతి, గుణాదులు రసధర్మాలని నమ్మే నన్నయ తిక్కనల మార్గంలో నడిచినవాడే ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. వృత్తులు నాట్యాశ్రయాలు కావటం చేత సాక్షాత్ రసోపస్కారకాలు. రీతులు రచనాశ్రయాలు. గుణ విశిష్ట పదరచనలే రీతులు. గుణాలవలన రీతులు, రీతులవలన వృత్తులూ రూపుకట్టుతాయి. గుణాలు ఎన్నైనా ముఖ్యమైనవి మూడు. అవి: ప్రసాదం, ఓజస్సు, మాధుర్యం. మిగిలినవి ఈ మూడింటిలో అంతర్భవిస్తాయి. అట్లాగే శబ్దార్థ గుణాల పరిగణనం ఆచారంలో ఉన్నా శబ్దగుణాలలో అర్థగుణాలను కూడా దర్శించటం ధ్వని రస సంప్రదాయం. వృత్తులు నాలుగు. అవి: కైశికి, ఆరభటి, సాత్త్వతి, భారతి. రసాభివ్యక్తికి ఇవి రమణీయోపకరణాలు. నాట్య సంప్రదాయం నుండి తెచ్చుకొన్న వృత్తులను శ్రవ్యకావ్యరీతుల కనుగుణంగా అన్వయించటం సాహితీసంప్రదాయం. కైశికీవృత్తి శృంగారకరుణాది సుకుమార రసార్థాలలో, ఆరభటీ వృత్తి రౌద్ర బీభత్సాది ఉద్ధతరసార్థాలలో, భారతీవృత్తి హాస్య శాంతాద్భుతాది ఈషన్మృదు రసార్థాలలో, సాత్త్వతీవృత్తి, వీరభయానకాదులైన ఈ షత్ప్రౌఢరసార్థాలలో ప్రవర్తిల్లుతాయి.

ఆరణ్యపర్వ శేష కథార్థాలలో మూడు రకాల కథార్థాలున్నాయి. మార్కండేయ మహర్షి చెప్పే పురాణ ధర్మ ప్రబోధ కథార్థాలు శాంతాద్భుత రస ప్రధానాలై భారతీవృత్తికి అనుకూలాలుగా ఉన్నాయి. ఘోషయాత్ర, సైంధవ వృత్తాంతం, కర్ణదానవీరవృత్తాంతం, మొదలైన ప్రధాన కథలలోని ఘట్టాలు వీరరౌద్ర రసోల్లాసాలుగా ప్రకాశిస్తున్నా, ఒకవైపు ధర్మజుడి శాంత ప్రవృత్తి,, మరొకవైపు కర్ణుడి త్యాగప్రవృత్తి, చివరకు యక్షప్రశ్నలలో ధర్మరాజు శమదమప్రవృత్తి వీరరౌద్రాదులను శాంతాద్భుతాలలో అంతర్భవింపచేస్తున్నాయి.

ఇవి కాక- రామాయణకథ, సావిత్ర్యుపాఖ్యానం ధర్మజుడి చిత్తశాంతికై చెప్పబడ్డాయి. రామాయణ కథలో వీరరౌద్రాలు, సావిత్రి కథలో శాంతాద్భుతాలు పఠితకు అనుభూయమానాలౌతున్నాయి. మొత్తం మీద పరిశీలిస్తే ఆరణ్యపర్వశేషంలోని కథార్థాలకు భారతీవృత్తి పరమ రమణీయంగా అమరి ఉంటుంది. కైశికి దానికి ఉపబలకంగా ఉంటుంది. అందుకే కాబోలు తెలుగు సాహిత్యంలో వెలసిన భారతీస్తుతులలో పరమోదాత్తమైన పద్య శిరోమణి ఎఱ్ఱయ గళంలో వినిపించింది. భక్తిరసావతారమైన పోతన్నను కూడా ప్రలోభపెట్టిన పద్యరాజ మిది-

ఉ. ‘అంబ, నవాంబుజోజ్జ్వల కరాంబుజ; శారద చంద్ర చంద్రికా
డంబర చారుమూర్తి, ప్రకటస్ఫుటభూషణ రత్నరోచిరా
చుంబిత దిగ్విభాగ, శ్రుతిసూక్త వివిక్తనిజప్రభావ, భా
వాంబరవీథి విశ్రుత విహారి ననుం గృపఁ జూడు భారతీ!’ (ఆర: 4.215)

ఎఱ్ఱయకు పూర్వం భారతీవృత్తిని చేపట్టి ఇంత పరమోదాత్తంగా నిర్వహించిన కవి కానరాడు. ఎఱ్ఱయ ఎన్నుకొన్న కావ్య వస్తువులన్నీ భారతీవృత్తికి అనుకూలాలే. అందువలన భారతీవృత్తి పరిపోషణలో ఎఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరు డయ్యాడు.

సాత్త్వతి అంటే సత్త్వప్రకాశమైన మనస్సు. మనః ప్రభవాలైన హర్షశౌర్య త్యాగాదులను సాత్త్వతాలని పిలుస్తారు. వాటిని ప్రధానంగా కలది సాత్త్వతీవృత్తి అని శార్ఙ్గదేవుడు తెలిపాడు. కోమలప్రౌఢార్థ సందర్భం కలది సాత్త్వతి అని భోజుడు భావించాడు. ఈషత్ప్రౌఢార్థం కలది సాత్త్వతి అని విద్యానాథు డన్నాడు. ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషంలోని కొన్ని ఘట్టాలలో సాత్త్వతిని సందర్భసుందరంగా హృదయరంజకంగా పోషించాడు. ముఖ్యంగా రామాయణ కథలో, సావిత్ర్యుపాఖ్యానంలో, కర్ణుడి కథలో.

ఆరణ్యపర్వంలోని నన్నయ భాగంలో సాత్త్వతీవృత్తికి అనుకూలంగా ఉన్న కథార్థాలు ఎక్కువ. భీమార్జునుల వీరవిహార గాథలు వీరరౌద్ర భయానకరస ఘట్టాలు. అందువలన నన్నయలో భారతీవృత్తి తక్కువ. అయితే ఆయన సాత్త్వతీవృత్తి కంటె కైశికీవృత్తిని ఎక్కువగా పాటించాడు. గుణాలనన్నింటినీ ప్రసాదగుణంలో పొదిగే నన్నయ వృత్తులనన్నింటినీ కైశికితో కరగ్రహణం చేయించి తన ప్రయోగ నైపుణ్యం ప్రకటించాడు. తిక్కన కైశికిని సాత్త్వతికి పోషకంగా నిలపటంలో దిట్ట. విమర్శకులు నన్నయ తిక్కన లిద్దరి రచనలనూ కైశికీవృత్తి ప్రధానాలుగా పరగణిస్తారు. ఆపైన తారతమ్యాలను గుర్తిస్తారు. ఎఱ్ఱన రచనలో కూడా కైశికీవృత్తి కనుకూలమైన కథార్థాలున్నాయి.

నన్నయ భాగంలోవలె ఎఱ్ఱయ భాగంలో స్త్రీలను గురించిన కథార్థాలు విస్తారంగా ఉండటం విశేషం. నన్నయ భాగంలో ద్రౌపది మనోవేదన, సౌగంధికాది పుష్పాలపై చూపిన వలపు వర్ణించబడ్డాయి. ఆనాటి కౌరవ సభలో తనకేశాలు పట్టి లాగి పరిభవించిన కౌరవుల దుశ్చర్యలను తలచి శ్రీకృష్ణుడితో మొరపెట్టుకొన్నది ద్రౌపది. ధర్మరాజుతో వాదించి అతడి మనసు మార్చి రణం చేయించి అరణ్యవాసం నుండి విముక్తం కావాలని యత్నించింది. అర్జునుడి వలని విప్రలంభాన్ని సున్నితంగా అనుభవించింది, సమస్యల మధ్య సతమతమౌతున్నా సౌగంధికాది పుష్పాల వలన కలిగే సుఖం కొరకు తాపత్రయపడి భీమాదులను చిక్కులలో పడవేసింది. ఆ భాగంలో స్త్రైణమైన ద్రౌపది కథలో తీవ్రవేదన అధికం; సుఖప్రదమైన రక్తి తక్కువ. అంటే కరుణాది రసాలకున్న ప్రాధాన్యం శృంగారాదులకు లేదు. అయినా ప్రసన్నమైన నన్నయ రచనలో కైశికీవృత్తి ప్రధాన భూమిక నిర్వహించింది.

అయితే ఉపాఖ్యానాలలో నలదమయంతుల చరిత్ర నన్నయ కొకవరం. దమయంతీ పరంగా శృంగారాన్నీ, విప్రలంభాన్నీ విస్తారంగా పోషించే అవకాశం ఆయనకు దొరికింది. కైశికీవృత్తి అందులో పురివిప్పుకొన్నది. మిగిలిన ఉపాఖ్యానాలలో కూడ అగస్త్యలోపాముద్ర చరిత్రం, ఋశ్యశృంగ వృత్తాంతం, సౌకన్యాఖ్యానం మొదలైన కథార్థాలను చిత్రించేటప్పుడు పోషించిన శృంగారంలో కైశికీవృత్తిని నన్నయ కుశలంగా పోషించాడు.

ఎఱ్ఱన భాగంలో కూడా స్త్రీ గాథలు విస్తారంగానే ఉన్నాయి. మార్కండేయుడు చెప్పిన కథలలో పతివ్రత కథ, స్వాహాదేవి కథ, సత్యాద్రౌపదుల సంవాదం, సైంధవుడు ద్రౌపదిని మోహించి ఆమె పట్ల రతిభావస్ఫోరకంగా పలికిన ఘట్టం, సీతాసావిత్రుల పాతివ్రత్యమహిమల కథలు శృంగారకరుణ రసానుకూలంగా ఉన్నాయి. అయితే నన్నయ భాగంలోని స్త్రీ ప్రవృత్తుల కంటె ఎఱ్ఱయ భాగంలోని స్త్రీ పాత్రల ప్రవృత్తులు ఈషత్ప్రౌఢాలని చెప్పకతప్పదు. వీరిలో కరుణం కంటె ధార్మిక వీరచైతన్యమే ఎక్కువగా భాసిస్తుంది.

ద్రౌపదికి కురుసభలో జరిగిన అవమానంతో పోల్చుకుంటే సైంధవుడి వలన కలిగిన పరాభవం గొప్పది కాదు. మొదటి దానికి ప్రతీకారం జరుగలేదు; రెండోదానికి ఆమె కళ్ళ ఎదుటనే ప్రతీకారం జరిగింది. సీతలో కరుణం ధర్మవీరానికి అంగమైపోయింది. సావిత్రిలోని శృంగారం మృత్యుంజయ వ్రతనిష్ఠలో శమించిపోయింది. పతివ్రత భర్తృసేవలో నిమగ్నురాలైనా శృంగారమూర్తి కాదు; ధర్మజ్ఞాన చైతన్యమూర్తి. మొత్తంమీద ఎఱ్ఱన చిత్రించిన స్త్రీ పాత్రలు ధర్మమూర్తులే. అందుకే ఎఱ్ఱయకు కైశికీవృత్తి అనువు కాలేదు. సాత్త్వతి సబబు కాలేదు. భారతీవృత్తిని చేపట్టవలసి వచ్చింది. మిగిలిన మూడు వృత్తులనూ భారతితో ముడివేసి ప్రబంధ పరమేశ్వరు డయ్యాడు.

(4) ఎఱ్ఱన రచన : మాధురీగుణం, పాంచాలీ రీతి

రచనలో కవి వాడే వర్ణాలు గుణాలను వ్యంజింపచేస్తాయి. గుణాల వలన రీతు లేర్పడతాయి. గుణాలవలెనే రీతులూ రసధర్మాలే. మాధుర్యగుణ విశిష్టమైన పదరచన వలన వైదర్భీరీతి, ఓజోగుణ విశిష్ట పదరచన వలన గౌడీ రీతి, ప్రసాద గుణ పదరచనవలన పాంచాలీరీతి ఏర్పడతాయి - అని సామాన్యంగా లక్షణకారులు చెప్పారు. కాని ప్రతిభావంతులైన కవులు వక్తృవాచ్య ప్రబంధాల యొక్క ఔచిత్యాన్ని బట్టి ఈ సంఘటనలు మార్చవచ్చును. (పాక, వృత్తి, గుణ, రీతుల, సంవిధానం సంఘటన).

పైగుణరీత్యాదులను గురించి ఆలంకారికులలో ఏకాభిప్రాయం లేదు. నిరంకుశులైన కవులు తమ ప్రస్థానాన్ని ఎన్నుకొని ఆయా కావ్యాంశాలను గురించి తదనుగుణమైన అభిప్రాయా లేర్పరచుకొనవచ్చును. దానికి ఉదాహరణంగా నన్నయ తిక్కనల కవిత్వంలో ప్రసాద గుణం, వైదర్భీరీతి ఉన్నాయనీ, ఆ రెంటినీ వారు తెలుగులో సంఘటించారనీ ఆంధ్రధ్వన్యాలోక కర్త శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు భావించి నిరూపించటం దానికి తార్కాణం. ఆయనే ఎఱ్ఱన రచనలో మాధురీగుణం, పాంచాలీ రీతి ఉన్నాయని వివేచించారు. ఇటువంటి సమన్వయం పండితరాయాదులు ఇదివరలో అంగీకరించిందే. సామాన్య విశేష దోషాలు లేకుండా మధుర సుందర పద వర్ణ విన్యాసం కలిగి, నిర్మాత యొక్క వ్యుత్పత్తిని వెల్లడి చేసే ప్రసాద గుణములు కలదానిని వైదర్భి అని పండితరాయల అభిమతం. సమాసయుక్తమై అత్యద్భుత పదజాలంతో కూడి ఓజఃకాంతి గుణసహితమై ఉన్న ఆడంబర బంధం గౌడీరీతి అనీ, సమాసయుక్తమైన అయిదారు పదాలు కలిగి ఓజఃకాంతి వర్జితమై మధుర సుకుమారమైనది పాంచాలీ రీతి అనీ భోజుడి లక్షణం. వైదర్భి గౌడీ రీతుల మేలికలయిక పాంచాలి అని విశ్వనాథుడి అభిప్రాయం. ఇటువంటి లక్షణాల ననుసరించి నన్నయ తిక్కనలది వైదర్భీ రీతి అని, ఎఱ్ఱనది పాంచాలి రీతి అని నిశ్చయించవచ్చును. వీటికి సమాంతరంగా ఇంగ్లీషులో The plain and elegent style', The elevated and forcible style', అని పేర్కొనవచ్చును.

(5) ఎఱ్ఱన కవిత మంజుల వాగమృత ప్రవాహం

రీతిని మార్గమని కొందరు పిలిచారు. 'రియంతే పరంపరయా గచ్ఛంతి అనయా కరణసాధనోయం రీతి శబ్దః మార్గపర్యాయః'. రసపదవిని పొందటానికి తోడ్పడే మార్గంగా రీతిని సంభావించడం గమనార్హం. గుణాలు దానిలో నడుస్తాయి కాబట్టీ, వాఙ్మధుధార అందులో స్రవిస్తుంది కాబట్టి రీతి అనే పేరు కుదిరిందట! ''రిణంతి గచ్ఛంతి అస్యాం గుణాః ఇతి, రీయతే క్షరతి అస్యాం వాఙ్మధుధారా ఇతివా రీతిః అధికరణేక్తిః'' (కామధేనువ్యాఖ్య). ఎఱ్ఱన ఈ ప్రస్థానానికి చెందినవాడు కాబట్టి రీతిని గుణ ప్రసారమార్గంగా, వాఙ్మధుధారగా ఎఱ్ఱన భావించాడు.

ఆరణ్యపర్వశేషంలో మూడింట రెండు వంతులు మార్కండేయ మహర్షి కథనం. ఆయన రీతి (శైలి) మంజులవాగమృత ప్రవాహమట!

ఉ. 'ఏనును బాండునందనులు నిమ్మునిముఖ్యులు నిష్ఠ లోక స
మ్మానితవాక్య! నీ దయిన మంజుల వాగమృత ప్రవాహమున్
వీనులదోయి నించుచును వేడుకఁ గ్రోలికొనంగ నాత్మలం
బూనెద; మస్మదీప్సితము పూర్ణము సేయఁగ నర్హ మెమ్మెయిన్''. (ఆర. 4,164)

శ్రీకృష్ణాదులు శ్రోతలు. వారు శ్రవణానందంగా మార్కండేయ కథాకథన విధానాన్ని ఆస్వాదించాలని కోరుకొంటున్నారు. ఆ మహర్షి మాటలు 'మంజులవాగమృత ప్రవాహమట' - దానిలోని కవితామధువును వీనులనే దోసిళ్ళతో ఎత్తుకొని త్రాగి ఆత్మానందాన్ని పొందాలట. మహర్షి మాటలకు ఎఱ్ఱన వేసిన విశేషణం అమూలకం! అంటే - ఆ మహర్షినోట పలికే ఎఱ్ఱయ మాటలలో మాధుర్యగుణమనే మధుధార ప్రవహించి పాంచాలీ రీతిగా రూపొందుతుందన్న మాట!

ఆరణ్యపర్వాంతంలో యక్షరూపుడైన ధర్ముడు ధర్మజుడి పట్ల ప్రసన్నుడై 'ప్రసాదమధురంబైన ఆలోకనంబు' ప్రసరించాడట! ఇది ఎఱ్ఱయ రీతి ముద్ర. ఆయన కవిత్వాన్ని ఆలోకించేవారు (అనుశీలించేవారు) కూడా ప్రసాదమధురమైన గుణవద్రచనను పరిశీలించాలని హెచ్చరిక! మంజుల వాగమృత ప్రవాహమంటే కోమలమైన ప్రసాదగుణంచేత సహజంగా భాసించే ఎఱ్ఱన మహాకవి వాక్కు వస్తు (ప్రబంధ) స్వభావాన్ని అనుసరించి మాధురీ మహిమను ప్రదర్శించిందని సూచన! ప్రసాదమాధుర్యం ఎఱ్ఱన వాగ్వైభవం!

(9) ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు : చతురోక్తి పథాలు

ప్రబంధపరమేశ్వరు డంటే ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడయే - అని ఆయన జీవిత కాలంలోనే ప్రసిద్ధికెక్కాడు. తరువాతి కవులు ఆయన పేరుకంటె బిరుదానికే పెద్దపీట వేశారు. ఆయన కవితను వడబోశారు. తమ కవితా ప్రస్థానాలకు ఎఱ్ఱయ కవిత ఏ విధంగా దారులు చూపిందో సమీక్షించుకొంటూ ఆయన కవితాగుణాలను కీర్తించారు. అట్లా కీర్తించిన వారిలో మొదట పేర్కొనదగినవారు శ్రీనాథ, జక్కనలు. వీరు కవిత్రయాన్నీ, వారి కవితా వైలక్షణ్యాలనూ విశేషించి పేర్కొన్నారు. అయితే, వారు ఎఱ్ఱనను వారి చూపులతో అంచనావేసి ప్రశంసించారన్న సత్యాన్ని మరువరాదు.

ఆంధ్ర కవితా పరిణామంలో శ్రీనాథ యుగం ఒక పెద్ద మలుపు. దానికి తోడ్పడిన సమీప ప్రేరక శక్తులలో ముఖ్యుడు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. శ్రీనాథ యుగారంభంనాటికి అంటే క్రీ॥శ॥ 1400 సంవత్సరం నాటికి తెలుగులో చతుర్విధ కవితా ప్రక్రియలకు ప్రాచుర్యం రావటం ప్రారంభమైంది. 15,16 శతాబ్దాలలో ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తర కవితలూ, 17, 18 శతాబ్దాలలో ఆశు, బంధ, గర్భ, చిత్ర కవితలూ తెలుగు కవితా రంగంపై తమ ప్రభావాన్ని ప్రదర్శించాయి. శ్రీనాథ యుగం నుండి వెలసిన మహాకవులందరూ చతుర్విధ కవితలలో చతురులై ఉంటారు. ఏదో ఒక శాఖలో ప్రౌఢులై ఉంటారు. ఆ మారే కాలానికి మొదట మార్గం చూపినవారు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ, నాచన సోముడు. వీరిద్దరూ విస్తరకవితలే వ్రాశారు. కాని, వాటిలో తమ వాగ్విలాసాలను ప్రదర్శించి ఆశు, మధుర, చిత్ర కవితా సౌగంధ్యాలను గుబాళింప చేశారు. వారిరువురిలో కవిత్రయంలో స్థానాన్ని పొందినవాడూ, ధ్వని సంప్రదాయంలో సాగినవాడూ అయిన ఎఱ్ఱన శ్రీనాథాదులకు మహర్షివలె కనిపించాడు. చమత్కార ప్రస్థానంలో సాగిన నాచనసోముడు ఒంటివాడై కొంతకాలం నిలిచిపోయాడు. శ్రీనాథాదులు ఎఱ్ఱయపట్ల చేసిన ప్రశంసలను ఈ భూమికతో సమీక్షించాలి.

"పరిఢవింతుఁబ్రబంధ పరమేశ్వరుని రేవ
సూక్తి వైచిత్రి నొక్కొక్కమాటు" (కాశీఖండము. 1.13)

అని శ్రీనాథుడి ప్రశంస. 'సూక్తి వైచిత్రి' అనేది సంస్కృత లక్షణ గ్రంథాలలో రూఢికెక్కిన పారిభాషిక పదం కాదు. ఆ మాటకు వస్తే ఆ సీసపద్యంలో వాడిన వేములవాడ భీమకవి 'ఉద్దండలీల', నన్నయభట్టు 'వాక్ప్రౌఢి', తిక్కయజ్వ 'రసాభ్యుచితబంధం' కూడా అటువంటివే. అంతే కాదు - అవి శ్రీనాథుడి కవితా ప్రస్థానానికి తోడ్పడిన పూర్వ కవుల కవితారీతులు. రీతులు రసధర్మాలని నమ్ముతూనే రసాన్ని పొందటానికి గుణాలకంటె రీతులే మధురమైన మార్గాలని నమ్మిన కవిసార్వభౌముడు శ్రీనాథుడు. ఆయనకు ముందున్న ప్రబంధపరమేశ్వరుడు కూడా రీతులను రసధర్మాలని నమ్మినవాడే కాని, ధ్వని సంప్రదాయాన్ని అనుసరించి రీతి గుణాలలోనే పర్యవసిస్తుంది అనే మతాన్ని ('రీతిర్హిగుణేష్వేవ పర్యవసితా' - ధ్వన్యాలోకం, లోచనవ్యాఖ్య. తృ.ఉ.44) అనుసరించి ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించి నన్నయ తిక్కనల త్రోవన నడిచాడు. అక్కడి నుండి హరివంశ నృసింహపురాణాలలో శ్రీనాథుడికి బాటలువేస్తూ సాగాడు. ఎఱ్ఱన పరిణామకవి. అందువలననే శ్రీనాథాదులు కవిత్రయంలో ఒకడైన ఎఱ్ఱయను మహర్షిగా భావించి నమస్కరిస్తారు; హరివంశ నృసింహ పురాణ రచయితగా ఆతడిని మార్గదర్శిగా పురస్కరిస్తారు.

(1) చతురోక్తి : సూక్తివైచిత్రి

శ్రీనాథుడు ఉక్తివైచిత్రినే సూక్తివైచిత్రిగా చెప్పాడేమో అని అనుమానించటానికి వీలుంది. ఎందువల్లనంటే- ఆ కాశీఖండంలోనే ఎఱ్ఱయను 'సత్ప్రబంధపరమేశ్వరు' డని ఉపసర్గతో కలిపి విశేషంగా పేర్కొన్నాడు. అది ఆయన సూక్తి వైచిత్రి. ఉక్తివైచిత్రి అంటే అందమైన కవితాభివ్యక్తిని ఆవిష్కరించటంలో ప్రదర్శించే ఆకర్షణీయమైన విలాసవైవిధ్యం. ఇది సర్వ కవిసామాన్య ధర్మం. సూక్తివైచిత్రి అంటే - అది ఆ కవే చేయగలడు అని చెప్పుకోతగినట్లు విశిష్టంగా కొట్టవచ్చినట్లు అందమైన కవితాభివ్యక్తిని ఆవిష్కరిస్తూనే అందులో ప్రదర్శించే ఆకర్షణీయమైన విలాసవైవిధ్యం. ఇది శబ్దార్థాల సంఘటనలకు సంబంధించినదే కాదు; దానికి పరివేషంగా వెలిగే సౌందర్యాభివ్యక్తి శక్తికి సంబంధించినది. సూక్తి - సౌందర్యాభివ్యక్తి సంబంధి. వైచిత్రి - దాని ప్రయోగ వైవిధ్య ప్రౌఢికి సంబంధించినది. ఇది కవి ప్రతిభాజన్యమై ఎప్పటికప్పుడు అపూర్వంగా భాసించేది కాబట్టి లక్షించదగిందే కాని లక్షణం చెప్పలేనిది. మచ్చుకు ఒకటి రెండు ఉదాహరణలు:

బ్రాహ్మణ వేషంలో ఇంద్రుడు కర్ణుడివద్దకు వచ్చాడు. అతడు ఇంద్రుడని తెలియకే కర్ణుడు సహజదానగుణ ప్రేరితుఁడై బంగారు నగలున్న ప్రమదలు కావాలా? గోగణాలతో నిండిన గ్రామాలు కావాలా? కోరుకొమ్మన్నాడు.

"హిరణ్యకంఠీః ప్రమదా। గ్రామాన్వా బహుగోకులాన్
కిం దదానీతి తం విప్ర। మువాచాధిరథి స్తతః." (సం. 3.294.2)

ఎఱ్ఱన ఈ భావాన్ని ఒక కందంలో చెప్పితే సరిపోయేది. కాని, ఒక వృత్తం ఎత్తుకొన్నాడు.

చ. 'అలసవిలాసలాలస రసాన్వితలైన నితంబినీజనుల్
వలసిన, భూరివిస్ఫురితవస్తుసమగ్రము లైన గ్రామముల్
వలసిన, నుల్లసన్మణిసువర్ణ విభూషణగోధనావళుల్
వలసినఁ గోరు మిచ్చెద ధ్రువంబుగ నావుడు నాతఁ డిట్లనున్.' (ఆర.7.359)

ఈ పద్యంలో చెప్పిన భావం చిన్నది. చెప్పిన తీరు పెద్దది. శబ్దార్థాల సంఘటనతో ఒక అభివ్యక్తిని ఎఱ్ఱన కల్పించాడు. అడిగేవాడిని ఆకర్షించేవి వస్తువులే అని వ్యాసుడి హృదయం. అందుకే నగలున్న ప్రమదలంటే చాలనుకొన్నాడు. ఎఱ్ఱయ పెట్టు నగలు తీసి పుట్టునగలు పెట్టాడు. నగలవలన ప్రమదలైనారు మూలంలో. అలసవిలాసలాలస రసాన్వితలు కావటం చేత నితంబినులైనారు తెలుగులో. "హిరణ్యకంఠీః" అనే విశేషణంలో కోమలత్వం కొరవడింది. ఎఱ్ఱయ మసృణత్వ మనే శబ్దగుణం గల శ్లేషను అనుప్రాసతో కూడిన సౌందర్యంతో కలిపి ఒక పాదాన్ని సృష్టించాడు. అది ఆయన పోకడగానే అనిపించింది. మూలంలో గ్రామాలు బహుగోకులాలు. వ్యాసుడి కాలంలో గోవులే ధనాలు గ్రామాలకు. ఎఱ్ఱయకాలంనాటికి అగ్రహారాలు, నల్లిళ్ళు ప్రసిద్ధం. అందువలననే భూరివిస్ఫురిత వస్తు సమగ్రాలైన గ్రామాలుగా అవి మారాయి. వస్తు సమగ్రతకు భూరి విస్ఫురత్వం ప్రదర్శించటం ఎఱ్ఱయ అభివ్యక్తి శిల్పం. దీనినే సాహిత్యపరంగా అన్వయిస్తే ఆయన అభివ్యక్తి లక్షణం. కావ్య వస్తువు (వర్ణ్య వస్తువు) నిండుగా ఉండాలంటే దానిని దండిగా అందంగా ఆకర్షణీయంగా చెప్పాలని భావం. ఈ పద్యంలో ప్రతి చరణం అందుకు నిదర్శనం. మూలంలోని బంగారు నగలను, గోకులాలను మణిధనావళులతో కలిపి మూడోచరణాన్ని సంపన్నం చేశాడు ఎఱ్ఱయ. 'ఉల్లసన్మణి సువర్ణ విభూషణ గోధనావళుల్'- అభివ్యక్తిలో మూలంలో లేని మాధుర్యం ఏర్పడింది. 'వలసిన' అనే క్రియతో మూడు చరణాల మొదళ్ళు విరగటంతో దాత యొక్క దానోత్సాహం వ్యక్తమౌతుంది. మూలంలో ఏదో ఒకటి తీసికొమ్మని కర్ణు డడిగాడు. కవచకుండలాలు రెండూ కోరుకొనేవాడికి ఆమాట తరువాత ఇబ్బంది పెట్టవచ్చును. అందుకని ఎఱ్ఱన 'లేదా' అనే మాటను లేకుండా చేశాడు. అన్నీ కావాలన్నా అడుగు, అభ్యంతరం లేదన్నాడు. భూరిదాన

విస్ఫురత్వం కర్ణుడు భవిష్యత్తులో చేయబోయే భూరిదాన మహత్త్వానికి మహనీయ భూమికగా ఎఱ్ఱయ సిద్ధం చేశాడు. పద్యం మొత్తం మీద వక్త, వస్తువు, ప్రబంధ సందర్భాలను ధ్వనింపచేసే భావాన్ని అభివ్యక్తి సౌందర్యంతో ఆవిష్కరించినట్లుంటుంది. ఇటువంటి కవితా స్వభావం నన్నయ తిక్కనలలో కూడా ఉన్నది. ఎఱ్ఱయలో అది భూరి విస్ఫురత్వాన్ని సంతరించుకొన్నది. శ్రీనాథుడు దీనిని తన కవితలో భూరికవితావైభవంగా ప్రదర్శించాడు. దీనికి ఆ కవిసార్వభౌముడు సంకేతించిన పదం - 'సూక్తివైచిత్రి'. శ్రీనాథుడి కవితలో దాని పరిపూర్ణావతారం ఇట్లా ఉంటుంది-

శా. "కాలాంతఃపురకామినీకుచతటీ కస్తూరికా సౌరభ
శ్రీలుంటాకము చందనాచలతట శ్రీఖండసంవేష్టిత
వ్యాలస్ఫారఫణాకఠోరవిషనిశ్వాసాగ్ని పాణింధమం
బేలా నాపయి దక్షిణానిలము పక్షీ! సేయు దాక్షిణ్యమున్." (శృం.నై. 2.32)

శ్రీనాథుడి సమగ్రసూక్తి వైచిత్రికి ఎఱ్ఱయది బీజప్రాయమే. ఆరణ్యపర్వశేషంలో కనపడే 'సూక్తివైచిత్రి' అంకురావస్థలోనిదే. అదే నృసింహపురాణంలో పుష్పావస్థకు చేరింది. మచ్చుకీ పద్యం చూడండి.

ఉ. "శ్రీస్తనకుంకుమద్రవ నిషిక్తభుజాంతర భాగవిస్ఫుర
త్కౌస్తుభరత్న నూత్నరుచి గర్వితనాభిసరోజ సౌరభ
ప్రస్తుత మత్తభృంగరవరాగరసోల్బణ భోగి భోగత
ల్పాస్తరణుం దలంచు సుకృతాత్ము లపాస్తసమస్త కల్మషుల్". (నృ.పు. 2.37)

ఈ పరిణామ దశను గమనిస్తే ఎఱ్ఱన చతురోక్తి పథాలలో సాధించిన ఒక నేర్పు సూక్తివైచిత్రి.

అభివ్యక్తి సమాసాడంబరానికి సంబంధించింది కాదు. చెప్పే విధంలో కొట్టవచ్చినట్లు కనపడే సంఘటనకు సంబంధించింది. ఎఱ్ఱన పైపద్యం మాధురీ శబ్దగుణ సమన్వితం. ఈ క్రింది పద్యం అర్థగుణమైన మాధురికి మధురాభివ్యక్తి.

సత్యవంతుడు పునర్జీవితుడై సావిత్రితో కూడి నెమ్మదిగా ఆశ్రమానికి బయలుదేరాడు. ఆ సందర్భంలో యముడి వరంవలన కన్నులు వచ్చిన ద్యుమత్సేనుడు శైబ్యతో కలిసి పుత్రుడు కానరాలేదని, ఆశ్రమాలన్నీ చుట్టివచ్చి, కానంతా తిరిగి, కాళ్ళకూ చేతులకూ గాయాలైనా లెక్క చేయక, ఉన్మత్తుడివలె రోదించాడని మూలం.

"ఏతస్మిన్నేవకాలేతు । ద్యుమత్సేనో మహావనే
లబ్ధచక్షుః ప్రసన్నాత్మా । దృష్ట్యా సర్వం దదర్శ హ ॥
స సర్వానాశ్రమాన్ గత్వా । శైబ్యయా సహ భార్యయా
పుత్రహేతోః పరామార్తిం । జగామ మనుజర్షభ ॥
తావాశ్రమా న్నదీ శ్చైవ । వనాని చ సరాంసి చ
తాం స్తాన్దేశాన్విచిన్వన్తౌ । దంపతీ పరిజగ్మతుః ॥
శ్రుత్వా శబ్దంతు యత్కించి । దున్ముఖౌ సుతశంకయా
సావిత్రీ సహితో ఉ భ్యేతి । సత్యవా నిత్యధావతామ్ ॥
భిన్నైశ్చ పరుషైః పాదైః । సవ్రణైః శోణితోక్షితైః
కుశకంటకవిద్ధాంగా । వున్మత్తా వివ ధావతః ॥" (సం. 3.282.1-5)

ఈ సన్నివేశాన్ని ఎఱ్ఱన తెలుగులో నిర్మించిన తీరు ప్రబంధపరమేశ్వరత్వాన్ని చాటుతుంది.

ఉ. "కన్నులు వచ్చి యెల్లెడలుఁ గన్గొని వృద్ధనరేంద్రుఁ డాత్మకుం
గన్నులుఁ బోలె నైన తన గాదిలిపుత్త్రుఁ డు గాననంబులో
నెన్నఁడు లేని యింత తడవేటికిఁ జిక్కెనొ యంచు నార్తితోఁ
గన్నులు లేనియ ట్లతఁడుఁ గానక యేడ్చె సతీసమేతుఁడై'.

తరలము:

'కొడుకు నిందును నందు రోయుచుఁ గోరి ప్రేమభరంబునం
గొడుకు సద్గుణకోటి యెల్లను గోటిభంగుల నోలి ను
గ్గడన సేయుచు సత్యవంతునిఁ గానరే మునులార! యే
యడవిలోపల నంచు 'హా సుత' యంచు ధైర్యము డించుచున్.' (అర. 7.269,270).

మూలానికీ తెలుగుకూ పోలిక లేదు - రెండింటికీ అభివ్యక్తి భిత్తికలు వేరుకాబట్టి. మూలంలో శైబ్యాద్యుమత్సేనులు కన్నులు వచ్చినా కొడుకును కానక, కానలలో తిరుగుతూ ఉన్మత్తులవలె రోదించారు. కుశకంటకాలు గ్రుచ్చుకొని వారి శరీరాంగాలు పాదాలు గాయపడి నెత్తురులు కారాయి. కన్నులు వచ్చాయి కాబట్టి తిరిగారు. కన్నులున్నా కాళ్ళకు గాయాలు తప్పలేదు. దానికి కారణం వారు ఉన్మత్తులవలె అయిపోవడమే అని మూలం. మూలవర్ణనం సహజసుందరంగా ఉన్నది. అందులో వైచిత్రి లేదు. చమత్కారం లేదు. ఉన్మత్తులవలె శైబ్యాద్యుమత్సేనులను సహజంగా చిత్రించటం దాని తాత్పర్యం.

ఎఱ్ఱన సృష్టికి భిత్తిక వేరు. ద్యుమత్సేనుడు ఉదాత్తుడు, ధీరుడు. కొడుకంటే అతడికి ఆరవప్రాణం. అతడికి కన్నులు వచ్చాయి. నాలుగుదిక్కులా పరికించి చూచాడు. తనకు దిక్కైన గాదిలి కొడుకు కనపడలేదు. కన్నులు లేనప్పుడు కన్నకొడుకు ఆత్మకు కన్నులుగా ఉండేవాడు. కన్నులు వచ్చి లోకాన్ని చూపించాయి కాని తన కన్నకొడుకును చూపించలేకపోయాయి. లోచూపు లేని పైచూపు ఆయనకు ఆవేదన కలిగించింది. ఒక్కగా నొక్కడైన తన గారాబు కొడుకు అడవిలో ఎందుకు అంతగా ఆలస్యం చేశాడో? అని వితర్కించాడు. ఎఱ్ఱన ఇక్కడ పద్యాన్ని ధ్వనిమయంగా గొప్పగా నిర్వహించాడు. కన్నులు లేని విధంగా, దేనినీ చూడలేని శూన్యదృక్కులతో భార్యాసహితుడై ఆర్తితో దుఃఖించాడట ద్యుమత్సేనుడు. వితర్కానంతరం ఆర్తిని పొందాడట! అట్లా చిత్రించటం సూక్తివైచిత్రి. పుత్రుడు చనిపోయి ఉంటాడేమో అన్న శంక ఆర్తికి కారణమైనదని ధ్వని. అందుకే అంతటి దుఃఖం. ఒకవేళ కొడుకు పోతే? ఏడవటం సహజం. ఇక్కడ ఏడ్పులో ఒక అర్థవైచిత్రి ఉంది. కొడుకు ఆత్మకు కన్నులవంటివాడు. లోచూపు పోతుంది. వచ్చిన వెలిచూపుతో చూడదగింది నాలుగుదిక్కుల లోకం కాదు. తనకు దిక్కైన కన్నకొడుకును కన్నులతో చూడలేని దుఃస్థితియే ఏర్పడితే అంతా శూన్యమే. మరేగతీ లేదు. కళ్ళున్న కబోది కొడుకులేని తండ్రి. ఆ భావం రాగానే తల్లిదండ్రులను కడతేర్చే కొడుకులేని ఒక అభాగ్యస్థితి రాజుకు తోచింది. దాన్ని సగభాగంగా పంచుకొనే ఇల్లాలిని దగ్గరికి తీసికొన్నాడు ద్యుమత్సేనుడు. ఒక్క కొడుకు ఇద్దరిని గ్రుడ్డివారిని చేశాడు. ఈ పద్యం శబ్దవైచిత్రివలె పైకి కనపడుతుంది. కాని అర్థం విచిత్రమైన పాత్ర నిర్వహిస్తుంది. అందులోనూ తెలుగుపదాలు. 'కన్నులు వచ్చి కన్గొనటం. ఆత్మకు కన్నులవంటి గాదిలి పుత్రుఁడు కనపడకపోవటం, కన్నులు లేని యట్లతఁడు గానక' - అనే వాక్యాలలో పదాలకంటె జాతీయాలవలె అవి ఇచ్చే అర్థాలే పద్యానికి ప్రాణాలు. మరికొంత లోతుగా ఆలోచిస్తే ఆ పదాలను ఆ వరుసలో ఆ విధంగా కూర్చటంలో కవితాశయ్య ఏర్పడింది. పద్యం తీర్చిదిద్దిన కవితా సౌందర్యాభివ్యక్తిగా ప్రత్యక్షమైంది. ఇది ఎఱ్ఱయ నాటికి చతురోక్తి. శ్రీనాథుడి నాటికి సూక్తివైచిత్రి.

(2) చతురోక్తి : మధురోక్తి

'కన్నులు వచ్చి.... ' అనే పద్యంలో భావతీవ్రతను భాషావైచిత్రితో చిత్రించగా, 'కొడుకునిందును.....' అనే పద్యంలో అభినయరమ్యతతో ప్రదర్శించాడు. మొదటి పద్యం చతురోక్తిమయం. రెండో పద్యం మధురోక్తిమయం. ప్రేమగౌరవంతో తల్లిదండ్రులు కొడుకును అక్కడా ఇక్కడా వెదకారు. కొడుకు సద్గుణకోటిని కోటి విధాలుగా మక్కువతో కీర్తించారు. అడవిలో ఎక్కడైనా చూచారా? అని కనపడిన మునులందరినీ పదేపదే పేరు పేరునా అడిగారు. ఎక్కడా కొడుకు జాడ తెలియలేదు. చివరకు మనోధైర్యం జారిపోయింది. గుండె పగిలిపోయింది. 'హా కుమారా!' అని ఎలుగెత్తి ఆకాశంవైపు చూచి అరిచారు. నాటకీయంగా సాగిన ఈ వర్ణనలో ద్యుమత్సేన దంపతులు ఉన్మత్తులు కారు. ఉదాత్తులే. ఆర్తితో కొడుకు గుణాలను కోటి విధాలుగా కీర్తించటం, మక్కువతో ఎదురైన వారినల్లా అడిగి తెలిసికొనటం వారి ప్రేమ హృదయాల దుఃఖ భారానికి వాచికాభినయం. వచ్చిన కన్నులలో వత్తులు వేసికొని వెదకటం వారి ఆంగికాభినయం. చివరకు అధైర్యంతో 'హా కుమారా!' అని పిలవటం సాత్త్వికాభినయం. మనసున్న కన్నవారు మమకారం కొద్దీ వేదన వేయి విధాలుగా వ్యక్తం చేసిన అభివ్యక్తి అభినయం కాని, మూలంలో వలె ఉన్మత్త వర్తనం కాదు, ఔచిత్యం చెడని ఉదాత్తవర్తనం. ఎఱ్ఱన దీనిని మధురోక్తి అంటాడు. భోజుడు రసోక్తి అంటాడు. ఛందోమర్మజ్ఞులు దీనిని తరలోక్తి అన్నా అనవచ్చును.

(3) చతురోక్తి : అలంకృతోక్తి : అలంకారధ్వని

ఉక్తి అంటే అందమైన వాక్కనీ, సూక్తి అంటే అలంకృతమైన వాక్కనీ కొందరంటారు. ఒకటి శబ్దానికి చెందిందీ, మరొకటి అర్థానికి సంబంధించిందీ అనేవారున్నారు. చతురోక్తి పథంలో అలంకృతోక్తి ఒక అందమైన అభివ్యక్తి. అయితే ఎఱ్ఱన సూక్తివైచిత్రి అలంకార సంప్రదాయానికి గాని, వక్రోక్తి సంప్రదాయానికి గాని చెందింది కాదు. ధ్వని సంప్రదాయ సంబంధి. ప్రత్యేకించి చెప్పవలసివస్తే అది అలంకార ధ్వని ప్రస్థానం. అందులో నన్నయ వస్తు ధ్వనినీ, తిక్కన రస ధ్వనినీ, ఎఱ్ఱన అలంకార ధ్వనినీ అభిమానించి పోషించి ధ్వనిత్రయ సమగ్రదర్శనాన్ని మహాభారతాని కందించారు. అలంకార ధ్వని అలంకారాన్నీ, వస్తువునూ, పరంపరగా రసాన్నీ కూడా ధ్వనింపజేయవచ్చునని ఆలంకారికులు అభిప్రాయపడ్డారు. ఈ వివరాలు ఆదిసభా పర్వపీఠికలలో వివరించడమైనది.

ఎఱ్ఱన అలంకారధ్వనిని అనంతముఖాలుగా నిర్వహించాడు. ఆరణ్యపర్వంలో ఎన్నో పద్యా లున్నాయి. మచ్చుకు ఒకటి. రామాయణ కథలో రామలక్ష్మణులు పంపాసరోవరాన్ని సమీపించారు. ఎఱ్ఱన వారి కనులముందు ఆ సరోవర రసస్వాదుమూర్తిని ధ్వనిమయంగా ఆవిష్కరించాడు.

సీ. 'కమనీయకమలినీ కహ్లారదళకేస । రాన్విత జలముల నర్ఘ్యవిధియుఁ
దరళతరంగహస్తములఁ బాద్యంబు ను । న్మదచక్ర సారస మధుప హంస
రుతులఁ బ్రియోక్తులు రుచిరవానీరని । వేశనచ్ఛాయల విశ్రమంబు
మందసంచారిత మారుతంబుల నురు । తాపనోదనమును దగిలి యెపుడు

ఆ. నాచరించుచును సమంచితాతిథి జన । సేవనమునఁ దనరు జీవనంబు
ఫలము నొంద నొప్పు పంపాసరోవరం । బెదురఁ గాంచి రన్నరేంద్రసుతులు'. (ఆర. 6.364)

మరొక కవి అయితే ఈ పద్యంలో సమస్త వస్తు విషయసావయవ రూపకాన్నే వాడేవాడు. ఎఱ్ఱన దానిని ఏకదేశ వివర్తిరూపకం చేయటమే ఇక్కడ వైచిత్రి. పంపాసరోవరమునందు అతిథిసేవానురక్త అయిన వనితాస్వభావాన్ని ఆరోపించటం

అలంకారధ్వని. పఠితకు దాని వలన చమత్కారం కలగటమే కాకుండా అట్టి సీతాస్వరూపాన్ని రాముడి భావవీథిలో తోపింపచేసి పూర్వకథార్థ భావనం కలిగించటం వస్తు ధ్వని. సీతాస్మరణంవలన రాముడు శోకమూర్తిగా మారుతాడు. అలంకార వ్యంగ్యోక్తి రసానుభూతి వరకు పరంపరానుభూతిని కలిగించటం అలంకారధ్వని. దీనిని చతురోక్తి అని అంటారు కొందరు; సూక్తి వైచిత్రి అంటారు కొందరు. కవితలోని ఆలంకారికోక్తి వైచిత్రి చర్వణం వలన సజాతీయ భావనిష్ఠమైన సహృదయుడి చిత్తవృత్తి నాయక చిత్తవృత్తితో సహానుభూతిని పొందటానికి సౌముఖ్యం ఏర్పడుతుంది. చతురవాక్కు సాధించే పరమప్రయోజనం కూడా అదే.

శబ్దవైచిత్రి అంటే అక్షరరమ్యత అనీ, సూక్తివైచిత్రి అంటే అర్థగతమైన ప్రౌఢత అనీ డా॥ పాటిబండ మాధవ శర్మగారు అభిప్రాయపడ్డారు. (చూడు: ఆరణ్యపర్వ పీఠిక- సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ) అలంకార సందర్భాలు, రసభావాది వ్యంజకాలు అయిన ఎఱ్ఱన వర్ణనలలో ఆ రెండు లక్షణాలనూ వారు వివేచించారు. ఎఱ్ఱనకు శబ్దాలంకారాల కంటె అర్థాలంకారాల మీదనే ఎక్కువ మక్కువన్నారు. ఎఱ్ఱన ఉపమాలంకార ప్రయోగ ప్రౌఢతను సమీక్షిస్తూ, అర్థశ్రౌతీభేదాలతో ఒప్పారే పూర్ణోపమలలో ఎఱ్ఱన అర్థోపమలను వాడి చమత్కారాన్ని సాధిస్తాడని చెప్పుతూ ఈ క్రింది పద్యాన్ని ఉదాహరించారు.

తే. 'అని తలంచుచు నల్లన యక్కుమారుఁ । జేరఁ బోయిన నాతఁడు సితసరోజ
రేఖ దలకొనఁగా నలరించెఁ గన్ను । లవధరించెను నను లోచనాంచలముల'. (ఆర. 4.254)

నేత్రవికాసం సరోజవికాసంవలె ఉన్నదని చెప్పే ఉక్తివైచిత్రి ఇది. ఇది నేత్రోన్మీలనానుభవ వర్ణనాన్ని చమత్కరిస్తున్నది. దీనివలన ఎఱ్ఱన శబ్దాలంకారాలలో అర్థాలంకారాలలో, అందులోనూ ప్రౌఢోక్తి శిల్పాలలోను ప్రసిద్ధుడని వారు వివేచించారు.

(4) చిత్రకవిత : శబ్దవైచిత్రి

శ్రీనాథయుగంలోనివాడే అయిన జక్కన తన విక్రమార్క చరిత్రలో ఎఱ్ఱయ కవిత్వాన్ని ప్రస్తుతించాడు. ఎఱ్ఱన శబ్దవైచిత్రితో ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించాడనీ, శ్రీనృసింహపురాణ రామాయణాదులలో పాండిత్య ప్రకర్షను ప్రదర్శించి చిత్ర కవిత్వ వాగ్విభవజృంభితుడైనాడనీ పేర్కొన్నాడు. జక్కన తాత పెద్దయామాత్యుడు నెల్లూరు తిక్కభూపతి ఆస్థానంలో చతుర్విధ కవితాకోవిదుడై ప్రశంసలందుకొన్నవాడట. తండ్రి అన్నయ 'జనవినుత రసప్రసంగ సంగత కవిరాజుల' ప్రశంసల నందుకొన్నవాడట. కృతిపతి అయిన జన్నయసిద్ధమంత్రి విక్రమార్క చరిత్రాన్ని 'ప్రబంధశయ్యగా' చెప్పుమని అడిగాడు. "స్వాభావిక నవకవితా । ప్రాభవముల నుభయ భాషఁ బ్రౌఢిమఁ జెప్పన్ । భూభువనంబున సరిలే । రా భారతి నీవుఁ దక్క నన్నయ జక్కా!" (1.24) అని ప్రశంసించాడు. జక్కన కవితాశయాలలో ప్రతిపద్య వైచిత్రి ప్రధానమని తోస్తున్నది.

క. "ప్రతిపద్యముఁ జోద్యముగాఁ । గృతి జెప్పిన నొప్పుఁగాక కృతి నొక పద్యం
బతిమూఢుఁడైనఁ జిత్రతఁ । బ్రతిపాదింపఁడె ఘుణాక్షర న్యాయమునన్" (1.17)

అని ఆయన పేర్కొన్నాడు. ఈ వివరాలను బట్టి చూస్తే జక్కన కాలంలో చతుర్విధ కవితా సమర్థులైన కవులకు, వారివంశాలలో పుట్టిన కవులకు రాజాస్థానాలలో గౌరవం ఉన్నట్లు స్పష్టమౌతుంది. అయితే ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తర కవిత్వాలలో కవితా కళ గల మేటి ప్రక్రియగా విస్తరకవితనే భావించేవారు. కాగా, ఆ కాలంలో 'స్వాభావిక నవకవితా ప్రాభవాలు' నవకవులకు ఉపాదేయాలుగా ఉండేవి. అవి 'ప్రబంధశయ్య'లో కవిత్వం చెప్పటం. అందులో చిత్ర కవిత్వ స్వభావం సంఘటించటం అప్పటి నవ్యత్వం. అయితే చతుర్విధ కవితా ప్రస్థానాలలో రెండు శాఖ లున్నట్లున్నాయి. 1. చతుర్విధ కవితా శాఖలలో చిత్ర కవిత్వ మొకటి అని భావించే శాఖ. అందులో ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తర కవితా ప్రక్రియలు సమంగా పరిగణించబడతాయి. కవితా స్వభావాన్ని బట్టి చేసే వివేచన అది. 2. ఇక రెండవ శాఖ విస్తరకవిత్వ శాఖకే సంబంధించింది. అందులో నాలుగురకాల కవిత్వా లుంటాయి. అవి ఆశు, బంధ, గర్భ, చిత్రకవితలు. నన్నెచోడుడు ఈ శాఖకు చెందినవాడు.

ఎఱ్ఱన ఈ పద్ధతివాడు కాడు. అందులోనూ ఎఱ్ఱన జక్కనల కాలంలో (వారిద్దరూ దాదాపు సమకాలీనులే) కావ్యంలో కథాకథన ధోరణికంటె ప్రతిపద్యం చోద్యంగా చెప్పే ఒక నవ్యధోరణి 'ప్రబంధశయ్య'గా ప్రాచుర్యం పొందుతున్నది. కాబట్టి జక్కన దృష్టిలో కథాకథనంలో ప్రతిపద్య వైచిత్రికి కృషి చేయటం నవీన ప్రబంధ ధోరణి. అదే ఆనాటి చిత్రకవిత్వ వాగ్విభవజృంభణం. దానికి ఆచార్యుడు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడని జక్కన కీర్తించాడు. అయితే అందులో ఆరణ్యపర్వశేష రచనలో ప్రతి పద్య శబ్దవైచిత్రి స్పృహ మాత్రమే కనపడుతుందనీ మిగిలిన వాటిల్లో అది విస్తరించిందనీ ఆయన గుర్తించాడు. మొత్తం మీద ఎఱ్ఱయలో జక్కన చూచిన క్రొత్తదనం చిత్రకవిత్వ వాగ్విభవజృంభణం. దాని ఆదిదశ ఆరణ్యపర్వశేషంలో శబ్దవైచిత్రిగా సాక్షాత్కరిస్తుంది.

ఆరణ్యపర్వశేషం మీద పరిశోధన చేసిన డా॥ ఓగేటి అచ్యుతరామ శాస్త్రిగారు ఎఱ్ఱన కవితలో చిత్రకవిత్వం లేదని చెప్పి, ఆతడి అలంకార ప్రయోగవైచిత్రియే చిత్రకవిత్వ వాగ్విభవంగా వ్యాఖ్యానించారు. ఎఱ్ఱన రాజరాజును 'విచిత్రా లంకారోజ్జ్వల కవితాలాప కలాప సంతతానందమతీ! (ఆర. 6.1) అనీ, 'మహాకావ్య రస ప్రయోజనారూఢమతీ!' (ఆర. 7.1) అనీ సంబోధించాడు. ఆ రెండు సంబుద్ధులూ ఎఱ్ఱయ కవితా లక్షణాలకు ప్రతిరూపాలని వారు భావించారు. అంతేకాక, చిత్రముద్రిత పద్య సప్తకాన్ని గుర్తించి వ్యాఖ్యానించారు. వారు ఉదాహరించిన పద్యా లివి-

1. ఉ. 'పెల్లునఁగూలు తజ్జలము... వెండియుం గురియుఁ జిత్రముగాఁగ ననేకకాలముల్' (ఆర. 4.246)
2. వ. 'అత్యంతవిచిత్రంబైన యీ వృత్తాంతంబు నాకు ననుభవగోచరంబైనయది' (ఆర. 4.280)
3. క. 'ఆ దివ్యాస్త్రజ్వలనము... నొనరించెఁ జిత్రముగ నొకమాత్రన్' (ఆర. 4.411)
4. ఉ. 'పాపవినిశ్చయుండు... చిత్రముగ భూమితలంబునఁ ద్రెళ్ళె....' (ఆర. 6.190)
5. ఉ. 'వీరుఁడు చిత్రయోధి దృఢవేధి.....సహదేవుఁడు దేవనిభుండు పెంపునన్' (ఆర. 6.214)
6. మ. 'కృతహస్తుండు.... నొప్పారిరి చిత్రవారిధర పంక్తిచ్ఛన్న శైలాకృతిన్' (ఆర. 7.82)
7. ఉ. 'జైత్రులు గోత్రభూమిధరసారులు.... ఉల్లసచ్చిత్ర ధనుఃకళావిదు లజేయులు.... చిత్తవృత్తులై.' (ఆర.7.118)

వీటిపై డాక్టర్ అచ్యుతరామ శాస్త్రిగారి వ్యాఖ్య గమనార్హం - "ఎఱ్ఱనార్యుడు ఈ చిత్రవిచిత్ర శబ్దములను ముద్రించి రచించిన పద్యములు ఆరణ్యపర్వశేషమున ఈ యేడుమాత్రమే కాన్పించుచున్నవి. వీనిలో మొదటి పద్యమున ప్రలయ ప్రకారము 'చిత్రముగ' తోచిన విధము వర్ణింపబడినది. రెండవ వచనమున సృష్టి ప్రకారము 'విచిత్రంబై' అనుభవగోచరమైన విధము సూచించబడినది. మూడవ పద్యమునందలి చిత్ర శబ్దమువెనుక యోగవిద్యా ప్రభావము గుప్తమొనర్పబడిన విధము గ్రహించబడినది. నాల్గవ పద్యమునందలి చిత్రశబ్దము అదృశ్యశక్తి ప్రభావమును గర్భీకరించుకొన్న విధ మూహింపబడినది. అయిదవ పద్యమందలి చిత్ర శబ్దమునకు, దేవ శబ్దమునకు అంతస్సూత్రత గోచరించు విధ మూహింపబడినది. ఆరవ పద్యము నందలి చిత్రశబ్దము ద్వారా ప్రకృతిగత చిత్రత్వము, దేహధారుల తత్కాలస్థితియందు పోల్చబడిన విధము గుర్తింపబడినది. ఏడవ పద్యమందలి విచిత్రశబ్దము దివ్య ద్వారా ప్రకృతిగత చిత్రత్వము, దేహధారుల తత్కాలస్థితియందు పోల్చబడిన విధము గుర్తింపబడినది. ఏడవ పద్యమందలి విచిత్రశబ్దము శాంబరీ శక్తిని, దివ్య శక్తిని గర్భీకరించుకొన్నవైనము గమనింపబడినది. దీనిని బట్టి యెఱ్ఱన ఈ చిత్ర విచిత్ర శబ్దములను ఏదియో ఒకానొక అద్భుత తత్త్వమును ప్రతిపాదించుటకు ప్రయోగించినట్లు చెప్పవచ్చును. అంతేకాదు - ఒక విషయమును ఇంతకంటె మించి చెప్పుటకు సాధ్యము కాదు అని తోచినప్పుడు ఈ శబ్దములను ప్రయోగించి, ఆపైని మనయూహకే వదలివేయచున్నాడనియు ననిపించును. అతని యితర ప్రబంధములలో గూడ, ఈ ప్రయోగము లున్నట్లున్నవి. వానిని గూడ గుర్తించి యీతని 'యలౌకిక' చిత్రకవిత్వతత్త్వము 'లోనారయుట' ఆవశ్యకము." (ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషము (1989) పు. 124-125)

ఎఱ్ఱన కవితలోని శబ్దవైచిత్రికి ఒక ఉదాహరణము:

చ. 'పతివిరహంబు దుస్సహము: భర్తృవినాకృత యైన కాంత దూ
షిత యగు సర్వమంగళ విశేషములందును; గాన మత్ప్రియుం
డతులితకీర్తిశాలి, సుగుణాఢ్యుఁడు, సాళ్వసుతుండు లబ్ధజీ
వితుఁడుగ నిమ్ము ధర్మపదవీ పరిరక్షణ! పుణ్యవీక్షణా!' (ఆర.7.249)

సావిత్రి యముడిని భర్తప్రాణాలను కోరే నాల్గవ వరాన్ని కోరుతూ తన కోరికకు తగిన హేతువును నిబంధిస్తూ కార్యకారణబద్ధంగా పలికిన వాక్యాలివి. ఇందులోని కావ్యలింగాలంకారం సావిత్రి ఉక్తులకు వైచిత్రిని కల్పించింది. అది సార్థక శబ్ద సమాస ప్రయోగాల వలన సిద్ధించింది. దీనిలోని సమాస ప్రయోగవైచిత్రిని గురించి డా॥ అచ్యుతరాయ శాస్త్రిగారి వ్యాఖ్య ఇది - "ఇందు రెండవ పాదమున 'కాన', నాల్గవ పాదమున 'ఇమ్ము' అన్న తెలుగు శబ్దములు రెండును విరామచిహ్నములుగ పని చేసి పద్యమంతటిని మూడంశములుగ విరియజేయుట గమనింపగలము. ఈ రెండును దక్క తక్కిన పద్యమంతయు సంస్కృత పదపరీమళభరితమే. ఇచట 'భర్తృవినాకృతయైన' అన్నది ముఖ్యము. భర్తలేకుండా చేయబడినది అని యర్థము. భర్త లేనిది యనుటకు బదులు ఇట్లు చెప్పుట శబ్ద వైచిత్రికి ఉదాహరణము. సత్యవంతుని కిది కాలమృత్యువు కాదు; అకాలమృత్యువు. ఇది జరిగినట్లున్నను ఇప్పటికైనను జరుగనట్లు చేసికొనుటకు వీలున్నది. ఈ సర్వార్థమును సూచించు ప్రయోగ మిది. ఇది మూలమున మూడుసార్లు ప్రయోగింపబడినది:

"న కామయే భర్తృవినాకృతా సుఖం। న కామయే భర్తృవినాకృతా దివమ్,
న కామయే భర్తృవినాకృతా శ్రియం। న భర్తృహీనా వ్యవసామి జీవితుమ్". (సం. 3.281.52)

దీనిని ఎఱ్ఱన ఒక్కమాఱు మాత్రమే ప్రయోగించి తక్కిన భావమునంతయు 'సర్వమంగళ విశేషములందు' అన్న వాక్యమున నిమిడ్చినాడు. మూలమున భర్తృ శబ్దము నాలుగుమారులు ప్రయోగించబడినది. రెండు, మూడు, నాల్గు పాదములందలి భర్తృ శబ్దమును ఎఱ్ఱన తన పద్యమునందలి మూడవపాదములో మూడు విశేషణములుగా అన్యథాకరించినాడు. 'భర్తృ వినాకృతయైన కాంత' - అని ఒక్కమారు ప్రయోగించుటవలన, అది ప్రయోగించిన తీరును బట్టి 'వైచిత్రిని' ని సంతరించుకొన్నది. ఎఱ్ఱనార్యుని యిట్టి ప్రయోగములను చూచియే కావలయును శ్రీనాథుడు శృంగార నైషధమున 'గమికర్మీకృతనైకనీవృతా' వంటి మూల ప్రయోగాలను తెలుగునకు దించుకొనినాడు." (ఎఱ్ఱన అరణ్యపర్వశేషము - పుట 145-146)

క. 'తల్లడపడి యరదము డిగి। విల్లును నమ్ములును విడిచి వెల్లనగుచు మే
నెల్లఁ జెమర్పఁగ నూర్పులు। పెల్లుగ నమ్మనుజపశువు పెలుచం బఱచెన్'. (ఆర. 6.244)

ఈ పద్యంలో 'మనుజపశువు' అనే సమాసాన్ని కల్పించివాడటంలో శబ్దవైచిత్రి ఉంది. పద్యమంతా ఆచ్ఛిక తద్భవపదాలే కాని ఈ సమాసం సంస్కృత పద విశిష్టం. ఇందులో రూపకాలంకారాన్ని కవి ప్రౌఢంగా నిబంధించాడు. కందంలోని పూర్వార్థంలో మనుజ చేష్టలు చెప్పబడ్డాయి. తల్లడిల్లటం, రథం దిగటం, ధనుర్బాణాలను వదలివేయటం, మొగం వెలవెలలాడేటట్లు సిగ్గుపడటం ఇవి మానవచేష్టలు. మేనెల్లచెమర్చటం, ఊర్పులు పెల్లుగా విడవటం - అనేవి పశు లక్షణాలు. వివేక హీనుడైన సైంధవుడు పశుతుల్యుడు. వావివరుసలు లేని పశుప్రవృత్తిని ప్రదర్శించిన సైంధవుడి శీలాన్ని ఒక్కమాటలో ధ్వనింపచేసిన ఎఱ్ఱన శబ్దవైచిత్రి ఇది.

(5) ఎఱ్ఱన వాగ్విలాసం : అతిగాంభీర్య విభూతి

శ్రీనాథయుగంలోనివారైన నందిమల్లయ ఘంట సింగయలు 'కీర్తితంబులయిన శంభుదాసుని వాగ్విలాసాలను నెమ్మనంబున నిలిపా'మని చెప్పారు. (వరాహపురాణము.1.18). దక్షిణాంధ్రయుగంలో ఉన్న గణపవరపు వేంకటకవి శ్రీప్రబంధ

www.mohanpublications.com www.granthanidhi.blogspot.in

రాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసంలో సూక్తిప్రౌఢికి ప్రబంధ పరమేశుడైన ఎఱ్ఱాప్రెగడను తలుస్తానని పేర్కొన్నాడు. మరెందరో కవులు ఈ బాటలో చెప్పి ఉండవచ్చును. సూక్తివైచిత్రి. ఉక్తివైచిత్రి, వాగ్విలాసం, సూక్తిప్రౌఢి - ఇటువంటి వన్నీ తరతమ భేదాలతో చతురోక్తుల కవితాభివ్యక్తులలోని సంఘటనా వైవిధ్యాన్ని సూచిస్తున్నాయి.

 మ. ‘అతిగాంభీర్యవిభూతి నేకచుళుకాహంకారనిశ్శేషశో
షితపాథోధిపయస్కుఁడైన ముని దోఁచెం బుణ్యతేజోమయా
కృతి నయ్యామ్యదిగంతవీథిఁ బ్రకటక్రీడాకళాగర్వగ
ర్జిత మండూకకళంకితాంబుశుచితాసిద్ధి ప్రదాచార్యుఁడై.’ (ఆర.4. 145)

అగస్త్య నక్షత్రోదయం వర్షర్తువులోని బురదనీటిని తేర్చి శరదాగమనాన్ని సూచిస్తుంది. ఎఱ్ఱన రచించిన ఈ పద్యం అమూలకం. ఆరణ్యపర్వశేషంలోని గొప్ప పద్యాలలో ఇది ఒకటి. కారణం ఇందులోని ప్రబంధశయ్య, భారతీవృత్తి, మాధురీ గుణం, పాంచాలీ రీతి. వీటన్నింటిని మించి సూక్తిప్రౌఢి, వాగ్విలాసం, ఉక్తివైచిత్రి. ఇన్ని కలిసి పండిన పంట ఈ పద్యం.

తోచింది ఎవరు? అగస్త్యుడనే నక్షత్రం. కాని, నక్షత్రమని చెప్పకుండా పేరుకూడా చెప్పకుండా, నిండుగర్వంతో దోసిలెత్తి సముద్రజలాలనన్నింటినీ త్రాగిన ముని అని సూచించాడు. ఈ పద్యంలో కర్తపేరు గూఢంగా ఉన్నది. వృత్తిమాత్రం వాచ్యమైంది. వృత్తిచేత వక్త పేరు వ్యంగ్యంగా ధ్వనించబడింది. ఒక దీర్ఘ సమాసం చేత, ఒక లోకహిత చర్యావర్ణనం చేత కర్త ఊహించబడుతున్నాడు. ఆ ముని ‘అతి గాంభీర్యవిభూతి’ కలవాడట. ఈ చెప్పే తీరంతా ‘అతి గాంభీర్యవిభూతి’గా పఠితకు తోస్తున్నది. నిజానికి వ్యంగ్య గౌరవంతో సాగుతున్న ఈ పద్యంలోని శబ్దాలు అర్థవైచిత్రితో ఎన్నో విశేషాలను ప్రతీయమానం చేస్తున్నాయి. మూలంలో లేని ఈ ముని ఎందుకు వచ్చాడు? ఎఱ్ఱయ ఎందుకు తెచ్చాడు? ఆయనయే ఎఱ్ఱయ ఏమో! అయితే ఆయన సూక్తిప్రౌఢి-లేదా-ఉక్తివైచిత్రి- ‘అతి గాంభీర్యవిభూతి’ని ప్రదర్శిస్తుందన్నమాట! అది ఆయన వాగ్విలాసవైఖరి. ఎఱ్ఱన ఆ ముని వలెనే పుణ్యతేజోమయాకృతి. ఆయన ఆచార్యుడైన యుగకర్త. శబ్దాడంబరమనే కప్పలరొద నుండి కవితా జీవనాన్ని తేర్చి ప్రసాదమాధుర్య బంధురం చేయటానికి అవతరించిన ప్రబంధాచార్యుడు ఎఱ్ఱన. ఈ భావన ఆ ప్రబంధశయ్య -సూక్తివైచిత్రి-వలన ఏర్పడిందే. ఆ ఆచార్యుడైన ముని ఎఱ్ఱన గురువు కూడా కావచ్చును. ఆ భావన కూడా ధ్వనిమయమై మరొక మధురానుభవానికి తోడ్పడుతుంది. పద్యంలోని శబ్దార్థాభివ్యక్తి యొక్క వ్యంగ్యశక్తి వలన భారతారణ్యశేష పూరణకర్త భారతాంబరవీథిలో అవతరించిన పుణ్యసంఘటన ప్రసాదమధురంగా స్ఫురిస్తుంది. ఇట్టి అర్థవ్యక్తి నందించే అభివ్యక్తిని ఎఱ్ఱయభాషలో - ‘అతిగాంభీర్యవిభూతి’ అనవచ్చును.

(6) శరత్కాల వర్ణనం : వస్తు-అలంకార ధ్వనులు

ఆరణ్యపర్వశేషరచన ‘స్ఫురదరుణాంశురాగరుచి’తో పొంపిరివోయినట్లు ప్రారంభమౌతుంది. నన్నయ కవిత్వం శరత్కాల పూర్ణిమానిశలో ఆగుతుంది. ఎఱ్ఱయ కవిత్వం ఉదయారుణ కాంతులతో తెల్లవారినట్లు వెలుగులు చిమ్ముతుంది. నన్నయ శరత్కాల వర్ణన ఒక భరతవాక్యంవలె, ఎఱ్ఱయ శరత్కాల వర్ణనం ఎత్తుగడ ఒక నాందీ వాక్యంవలె భాసిస్తాయి. ఆ ఘట్టంలోని ప్రతి వర్ణనాంశం ధ్వనిమయం.

శరత్కాలవర్ణనలో నన్నయ రెండు పద్యాలు వ్రాసి విశ్రాంతి పొందితే, ఎఱ్ఱయ దానిని అయిదు పద్యాలతో ఎందుకు సాగించి ముగించాడు? - అనే ప్రశ్న మొదట ఉత్పన్నమౌతుంది. ఆరణ్యపర్వం ఏడాశ్వాల ప్రబంధం. ఒక్కొక్క ఆశ్వాసానికి ఒక్కొక వైశిష్ట్యం ఉంది. అట్లాగే ఆ ఏడు పద్యాలలో కూడా. ప్రతి పద్యం చోద్యంగా చెప్పిందే. నన్నయ పద్యాలు వస్తు ధ్వనికి శరత్పూర్ణిమ. ఎఱ్ఱయ పద్యాలు అలంకార ధ్వనికి అరుణోదయం.

ఉ. ‘భూసతికిం దివంబునకుఁ బొల్పెసఁగంగ శరత్సమాగమం
బాసకల ప్రమోదకరమై విలసిల్లె మహర్షి మండలో
పాసిత రాజహంసగతిభాతి ప్రసన్న సరస్వతీక మ
బ్జాసన శోభితం బగుచు నబ్జజుయానముతో సమానమై’. (ఆర. 4.140)

ఇది నన్నయ పద్యం. శరత్కాలం వచ్చింది. భూమికీ స్వర్గానికీ సంబంధం కలిపింది. అందరికీ ఆనందాన్ని తెచ్చింది - ఇది ఒక భాగం. ఇందులో పాశుపతాస్త్ర వృత్తాంతం ధ్వని. రాబోయే యుద్ధంలో భీష్మాదులను వధించే ఉపాయాన్ని ఆలోచిస్తున్న ధర్మజుడి వ్యూహంలో ఆరణ్యవాసం యుద్ధ విజయ సన్నాహమే. అందులో వ్యాసుడి దయవలన ప్రతిస్మృతి విద్య లభించటం, దానిని అర్జునుడికి ధర్మజు డివ్వటం, అతడు దానిచేత పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి పాశుపతాస్త్రాన్ని పొందటం, ఆపైన దేవేంద్రుడి ఆహ్వానంపై ఇంద్రలోకానికి వెళ్ళటం, దేవతల దయవలన మహాస్త్రాలను సంపాదించటం, జగదేకవీరుడిగా ప్రశంసలంది ఇంద్ర సింహాసనంలో సగ భాగం మీద ఆసీనుడు కావటం- అనే కథార్థాలు ‘భూసతికిం దివంబునకుఁ బొల్పెసఁగంగ శరత్సమాగమం బాసకల ప్రమోదకరమై విలసిల్లె’ నన్న వాక్యంలో నన్నయ ధ్వనింపజేశాడు.

ఆ శరత్కాలం ఎట్లా సాగిందంటే - బ్రహ్మదేవుడి యానంతో సమానంగా సాగిందట. పద్మజుడు పద్మనాభుడిభక్తుడు, ఆరణ్యపర్వశేషంలో ధర్మజుడు శ్రీకృష్ణుని శరణువేడిన విజ్ఞుడు. బ్రాహ్మణుల మధ్య, ఋషుల మధ్య నివసిస్తూ యజ్ఞతపోవిధుల నాచరిస్తూ మహర్షుల వలన వేదపురాణేతిహాస సకల శాస్త్ర రహస్య విశేషాలను అడిగి తెలిసికొంటూ వింటూ, ద్రౌపది భీమాదులు వాదించినా, ధర్మ విశేషాలనూ, నీతి రహస్యాలనూ వివరిస్తూ ఉచితానుచిత వివేక విశారదుడైన రాజహంస ధర్మజుడే. రాజహంస బ్రహ్మవాహనం. అది మహర్షి మండలోపాసితం, ప్రసన్న సరస్వతీకం, బ్రహ్మ తనపై అధివసించటం చేత ప్రకాశమానం. ఈ లక్షణాలన్నీ ధర్మజుడికి వర్తిస్తాయి. ధర్మజుడు శ్రీకృష్ణాశ్రితుడు, నిరంతరం మహర్షుల సత్సాంగత్యంలో ఉండి ప్రసన్నమైన సరస్వతిని (వాక్కు) కలవాడు. శ్రీకృష్ణుని అండ ఉండటం చేత సర్వార్థాలనూ సాధించగల జీవన ప్రస్థానాన్ని అరణ్యంలో కూడా వివేకంతో ముందుకు సాగిస్తున్నాడు. హంసమీద ఎక్కి ప్రయాణం చేసే బ్రహ్మగమనంగా శరత్కాలగమనం భాసించిందనే ఈ వర్ణనలో ఆరణ్యపర్వంలోని ప్రథమాశ్వాస కథార్థాలు ధ్వనింపబడుతున్నాయి. ‘లోనారసి’ చూచేవారికి ఇది ‘మేలు’ అనిపిస్తుంది. ‘ప్రసన్న సరస్వతి-’ నన్నయ భారతి.

ఉ. ‘శారదరాత్రు లుజ్జ్వల లసత్తర తారకహార పంక్తులం
జారుతరంబు లయ్యె వికసన్నవ కైరవ గంధబంధురో
దార సమీర సౌరభము తాల్చి సుధాంశు వికీర్యమాణక
ర్పూరపరాగ పాండురుచి పూరములం బరిపూరితంబులై.’ (ఆర. 4.141)

ఇది నన్నయ రెండవ పద్యం. ఇందులో వర్ణించబడినవి శారదరాత్రులు. అవి ఉజ్జ్వల లసత్తర తారకహార పంక్తులతో అందంగా భాసించాయి. క్రొత్తగా వికసిస్తున్న కలువపూల సువాసనలను తెచ్చే ఉదారమందపవనాలతో ఆ రాత్రులు పరిమళభరితాలుగా రాణించాయి. కర్పూర కళికల పొడివలె అచ్చమైన తెల్లనికాంతుల చంద్రుడి వెన్నెలలతో నిండిపోయాయి - అని పైపద్య భావం.

ఆరణ్యవాసంలో అర్జునుడు తపస్సుకు వెళ్ళిన తరువాత అతడు మరల తిరిగి వచ్చేంతవరకు ధర్మజుడు చింతాక్రాంతుడై ఉన్నాడు. విజయసూచకమైన శరత్కాలంలో అది రాత్రికాలం. అయితే అందులో చీకటి లేదు, చంద్రకాంతి ఉంది. బృహదశ్వ, నారద, ధౌమ్య, రోమశాది మహర్షులు ధర్మజుడి చిత్తోపశాంతికై ఎన్నో కథలు గాథలు చెప్పారు.

అందులో బృహదశ్వుడు చెప్పిన నలోపాఖ్యానం కళాపూర్ణోదయం వంటిది. దాని వెన్నెల ప్రకాశం ధర్మజుడి చిత్తం మీద బాగా ప్రభావం చూపింది. ఆ పైన రోమశుడు చెప్పిన అర్జున మహాస్త్ర లాభ వృత్తాంతం ధర్మజుడికి మనోల్లాసాన్ని కలిగించింది. శరత్కాలరాత్రులలో ధర్మజుడి మనస్తాపం తగ్గి విజయాశలు క్రమంగా వెలుగొందటం తారకహారపంక్తుల కాంతితోరణం. విరిసే కలువ పూవులు విరజిమ్మే వాసనలు ఋషులు చెప్పే కథలలోని ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తులైన కవితా పరిమళాలు. అర్జునుడు ఇంద్రలోకంలో పొందిన గౌరవం పాండుతనయుల సుధాంశు ధవళకీర్తి లోకమంతా నిండిన సుఖాన్ని కలిగించింది. ఈ పద్యంలో ఆరణ్యపర్వ ద్వితీయాశ్వాసంలోని కథార్థాల కాంతులు ధ్వనిమయాలై చారుతరాలౌతున్నాయి.

చ. ‘స్ఫురదరుణాంశురాగరుచిఁ బొంపిరివోయి నిరస్తనీరదా
వరణములై దళత్కమలవైభవ జృంభణ ముల్లసిల్ల ను
ద్ధురతరహంస సారస మధువ్రత నిస్వనముల్ సెలంగఁగాఁ
గరము వెలింగె వాసరముఖంబులు శారదవేళఁ జూడఁగన్’. (ఆర. 4.142)

ఇది ఎఱ్ఱయ మొదటి పద్యం. అరుణాంశురాగరుచి ఎఱ్ఱన కవిత్వారంభ స్ఫోరకమైన ధ్వనిగా పలువురు గుర్తించారు. అదొక విశేషం. ఇక వస్తువుకు సంబంధించి ఈ పద్యం తృతీయాశ్వాస కథార్థాలను ధ్వనింపజేస్తున్నది. అందుకే ఇది ఎఱ్ఱయ ముద్ర గల పద్యం. నన్నయ బాటకు కొనసాగింపు.

అర్జునుడి వార్త తెలియటం చేత ధర్మరాజు మనసులో విజయావకాశాల అరుణాంశురాగ కాంతులు ఆశాకిరణాలవలె అంకురించాయి. భీష్మాదివీరులవలన కలిగే ముప్పుల వలని భయాలమబ్బులు క్రమంగా తొలగిపోయాయి. అర్జునుడి దర్శనమయ్యేదాకా తీర్థయాత్రలు సాగించాడు ధర్మరాజు. తీర్థాలను సేవించాడు. రోమశుడు చెప్పిన తీర్థ మాహాత్మ్యాలను విన్నాడు. ధర్మ కర్మ జ్ఞానోదయం కలిగింది. శారద వాసరముఖంవలె ధర్మరాజు మొగం తేజోవంతమయింది. ఆ తీర్థగాథలో అగస్త్య భగీరథ ఋశ్యశృంగ పరశురామ కార్తవీర్య మాంధాతృ సోమక శిబి సుకన్యాదుల చరిత్రలు ‘ఉద్ధురతర హంస సారస మధువ్రత నిస్వనాల’ వంటివని ధ్వని. సౌగంధిక పుష్పాపహరణ గాథలోని భీముడి విజృంభణం ‘దళత్కమలవైభవ విజృంభణం’లో సూచితం. శబ్దం వలన, అర్థం వలన, వస్తు సూచనం చేసే ఉక్తివైచిత్రి ఇందులో స్పష్టం.

శా. ‘దానాంభః పటలంబునం బృథుపయోధారావళిం దాల్చి గ
ర్జా నిర్ఘోషము బృంహితచ్ఛలనఁ బ్రచ్ఛాదించి ప్రావృట్పయో
దానీకంబు శరద్భయంబున నిగూఢాకారతన్ డిగ్గె నాఁ
గా నొప్పారె మదోత్కట ద్విరద సంఘంబుల్ వనాంతంబునన్’. (ఆర. 4.143)

ఎఱ్ఱయగారి ఈ పద్యం సూక్తి ప్రౌఢికి, ప్రబంధశయ్యకు, అలంకార ధ్వనికి పరమోదాహరణం. కొంత మంది విమర్శకులు ఇందులో ధ్వనితమైన కథార్థాలను వివేచించే యత్నం చేశారు. పద్యంలోని ద్విరదాలు పాండవ సూచకాలని, ప్రచ్ఛాదించటం అజ్ఞాతవాస సూచనమని కొందరు భావించారు. ఘోషయాత్రా సూచకమని కొందరన్నారు. నన్నయను మదద్విరదంగా పూర్వకవి స్తుతిలో ఎఱ్ఱయ భావించాడు కాబట్టి, ఆ ద్విరదమే కాలాంతరంలో నిగూఢాకారతతో వనపర్వమధ్యంలో దిగి విహరించిందనీ, దానిని ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడగా కొందరు ఊహించారు. ఇన్ని ఊహలకు అవకాశమున్న అలంకార ధ్వన్యాత్మకమైన పద్య మిది! కాగా చతుర్థాశ్వాస వస్తువును ధ్వనింపజేసిన పద్ధతిని వివేచించటం ప్రస్తుతం.

ఈ పద్యంలోని అలంకారం ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమానముయొక్క తాదాత్మ్యాన్ని ఉపమేయమునందు సంభావించటం దాని లక్షణం. ఇక్కడ ఉపమేయం మదోత్కట ద్విరద సంఘాలు (మదించి ఏనుగుల గుంపులు). శరత్కాల భయంచేత

వర్షాకాల మేఘాల రహస్యరూపాలతో అడవులలో తిరుగుతున్నాయా అన్నట్లున్నాయి అవి. అట్లా ఊహించటానికి కారణం అవి మేఘాల నీటిధారలవలె మదజల ధారలను కలిగి ఉన్నాయి. మేఘాల గర్జలవలె ఘీంకారాలను చేస్తున్నాయి. చూడగా మేఘాలే తమ రూపాలను కప్పిపుచ్చుకొని గూఢరూపాలతో తిరుగుతున్నాయా అన్నట్లు ఊహించటానికి అనువుగా ఉన్నాయి.

ఈ అలంకారం ఆరణ్యపర్వ చతుర్థాశ్వాసంలోని ప్రధాన కథార్థాలను భావించటానికి అనువుగా ఉన్నది. మేఘాల గుంపుల వంటివారు దేవగణాలు. భీముడు సువర్ణమయ పంచవర్ణసురభికుసుమాలను తెచ్చే సందర్భంలో కుబేరసేన నోడించాడు. ఆ సందర్భంలో సురగరుడ గంధర్వ యక్షరాక్షస సహితుడైన కుబేరుడు భూతలానికి దిగి ధర్మజాదుల నాశీర్వదించి, వారి కిదివరకే ఉన్న ధర్మానిలశక్రాశ్వినుల రక్షలతోపాటు తన రక్షను కూడా అనుగ్రహించాడు. ఆ తరువాత ఇంద్రుడు సమస్త దేవగణాలతో ధర్మజుడికి దర్శనమిచ్చి పార్థుడి జగదేకవీర పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించి, అతడివలన యుద్ధంలో విజయం, తరువాత రాజ్యప్రాప్తి కలుగుతుందని సూచించాడు. ఆరణ్యపర్వంలో ఇదొక అద్భుత సన్నివేశం. స్వర్గంలోని దేవతలు భూమిపైకి దిగుతారు. భూమిమీది అర్జునుడు దేవలోకంలో విహరించి విజయయాత్రలు చేస్తాడు. దేవతలు వార్షుక మేఘాలవలె పార్థుడిపై అస్త్ర శస్త్రాలనే వరాలను వర్షిస్తారు. దేవతలు గెల్వలేని రాక్షసులను నరుడు జయిస్తాడు. దివంలో నివసించే దేవతలు భువిమీద పాండవుల సహాయం కోరుతారు. వారిని దైవాంశసంభూతులుగా కీర్తిస్తారు. శ్రీకృష్ణార్జునులు నరనారాయణావతారులు. ధర్మజాదులు ధర్మానిల శక్రాశ్వినుల అంశావతారాలు. నిజానికి వీరందరూ దేవలోకంలో ఉండదగినవారే. కాని, భావి మహాభారత యుద్ధంలో రాక్షసాంశ సంభూతులను వధించి ధర్మస్థాపన చేయటానికై భూతలం మీద అవతరించారనీ, దైవలక్షణాలను దాచుకొని మానవ వీరులుగా అడవులలో సంచరిస్తున్నారనే భావం ఆరణ్యపర్వ చతుర్థాశ్వాసం కలిగిస్తుంది. పాండవులు ప్రచ్ఛన్న రూపాలతో తిరుగుతున్న దేవతలే అనే అంశాన్ని అందంగా ధ్వనింపజేసి చెప్పిన ఆలంకారిక అభివ్యక్తి ఈ పద్యం.

క. ‘కలనీలకంఠకోలా। హలలీలలు సెలఁగె, రాజహంసకులంబుల్
విలసించె, సప్తపర్ణా। వలి విగళిత కుసుమ కుటజవాటిక లడరెన్’. (ఆర.4.144)

ఈ పద్యంలోని ‘నీలకంఠ కోలాహల లీలలు’ అనే సమాసంలోని అర్థవైచిత్రిచేత రౌద్రాంశ సంభూతుడైన కుమారస్వామి పరాక్రమ లీలావిశేషాలు, మహిషాసుర సంహారం మొదలైన కథలు సూచించబడ్డాయి. ‘రాజహంస కులంబు’ లనే సమాసంలోని అర్థ వైచిత్రి వలన మార్కండేయ మహర్షి, ధర్మవ్యాధుడు, ధర్మరాజు ధ్వనించబడుతున్నారు. పురాణ వివేకజ్ఞుడు మార్కండేయ మహర్షి, ధర్మసూక్ష్మతత్త్వజ్ఞుడు ధర్మవ్యాధుడు, చిత్రసేనుడి చెర నుండి దుర్యోధనుడిని సబాంధవంగా విడిపించి శరణాగత ధర్మవివేకాన్ని ప్రదర్శించినవాడు ధర్మజుడు. వీరందరు స్వభావం చేత రాజహంసలే. వీరందరికథలూ పంచమాశ్వాసంలో విలసిల్లాయి. ఏడాశ్వాసాల ఆరణ్యపర్వంలో నేర్వదగిన ధర్మసారమంతా ఈ ఆశ్వాసంలోనే ఉన్నది. పంచమాశ్వాసం ఆరణ్యపర్వ ధర్మనికుంజం. పై పద్యంలో చెప్పబడిన సప్తవర్ణి ఆరణ్యపర్వమే. దాని నుండి రాలిన పూలు అందులోని ధర్మవిశేషాలే. ఈ వస్త్వలంకార ధ్వనులను అక్షరరమ్యంగా చెప్పింది ఈ కందం.

మ. ‘అతిగాంభీర్యవిభూతి.... శుచితాసిద్ధి ప్రదాచార్యుఁడై’ - (ఆర. 4.145)

ఈ పద్యంలో కానవచ్చే ధ్వనిని గురించి ముందే కొంత చర్చించాం. ఇప్పు డిది ఆరణ్యపర్వ షష్ఠాశ్వాస వస్తు తత్త్వాన్ని ధ్వనింపచేసే విధాన్ని సమీక్షిద్దాం. ఈ పద్యంలో తోచేది పుణ్యతేజోమయాకృతుడైన ముని. ఆరవ ఆశ్వాసంలో ఆమూలాగ్రం తోచేది మహాప్రళయాలను దర్శించిన మహాపుణ్యాత్ముడు మార్కండేయ మహాముని. ఆయన చేసిన పని ఏమిటి? ప్రకట, క్రీడా, కళా, గర్వ, గర్జిత, మండూక, కళంకిత, అంబువులకు నిర్మలత్వాన్ని కలిగించాడు. ఈ శబ్దాల కూర్పువలన ఏర్పడే అర్థవైచిత్రి ఇక్కడ వ్యంగ్యం. ఈ ఆశ్వాసంలో బురదనీరువలె కలతబారింది ధర్మజుడి మనస్సు. ఈ ఆశ్వాసంలో క్రీడాకళాగర్వ

గర్జితులు కర్ణ దుర్యోధన సైంధవులు. దుర్యోధనుడి మెప్పుకొరకు అర్జునుడిని ఆహవంలో హతమొనరించేంతవరకు కాళ్ళకు గోళ్ళు తీసికొననని కర్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేసి ధర్మజుడికి రాత్రిళ్ళు నిద్రలేకుండా చేశాడు. వైష్ణవ యజ్ఞాన్ని చేసి తృప్తిపడక పాండవులను వధించి రాజసూయం చేయాలని దుర్యోధనుడు సంకల్పించాడు. వావివరుసలు కూడా చూడక ద్రౌపదిని పరాభవించటానికి ప్రయత్నించిన మానవపశువు సైంధవుడు పాండవులకు మానని మనోవేదన కలిగించాడు. ద్రౌపది పడిన పాట్లను తలచుకొని భర్తలు బడబాగ్నులవలె మండిపోతున్నారు. కర్ణ దుర్యోధన సైంధవులు పలికిన ప్రగల్భాలు వాననీటిలోని కప్పల బెకబెకలు, ఈ ఆశ్వాసమంతా ఆ నిష్ఫల ప్రగల్భాలతో మారుమ్రోగిపోయింది. పాండవులు కార్యశూరులై కష్టాల నెదుర్కొన్నా, మనసులోని కలతమాత్రం బురదనీరువలె కల్మషాన్ని కలిగించింది. దానిని తన దివ్య కథామృతశక్తితో తేర్చి ధర్మజాదుల మనసులను ప్రసన్నం చేస్తున్న కథ షష్ఠాశ్వాసం. అగస్త్యనక్షత్రోదయ ప్రశంస వస్తుధ్వనికి విలువైన ఉదాహరణం.

ఈ పద్యంలో కూడా ఉత్ప్రేక్షాలంకారం ఉన్నది. ఉపమేయం 'నిర్మలకమలాకరములు'. ఇవి రెల్లుగడ్డి పొదలతో చుట్టబడి ఉన్నాయి. ఊహించే వారికి అవి శరత్కాల మేఘాలతో చుట్టబడి అందంగా ఉండే అవకాశానికి ప్రతిబింబాలో అన్నట్లు ఉన్నాయట! సప్తమాశ్వాసాన్ని గురించిన చక్కని ముగింపు ఈ అలంకార ధ్వని. ఇందులో వర్ణ్య వస్తువు నిర్మలజల సరోవరాలు. ఆరణ్యపర్వం చివరి ఘట్టంలో నాలుగుసార్లు సరోవరాల ప్రసక్తి వచ్చింది. రామాయణ కథలో పంపాసరోవరం, సావిత్రి కథలో ఆమె భర్తతో కలిసి చూచిన సరోవరాలు, కర్ణుడి కథలో ఆతడు సూర్యుడికి అర్ఘ్యమిచ్చి దానాలు చేసే సరోవరం, యక్షప్రశ్నల ఘట్టంలో ధర్మజుడు తమ్ములను బ్రతికించుకొన్న భవ్యసరోవరం, ఇవి భౌతిక సరోవరాలు. నిర్మల సరోవరాలు రసానుభూతి పొందే సహృదయుల చిత్తాలను ధ్వనింపజేస్తున్నాయి. గగనం బ్రహ్మానందం. అతి ప్రతిబింబించిన సరోవరం బ్రహ్మానంద సహోదరమైన రసానుభవం. రామాయణంలోని సరోవరం యుద్ధ వీరం, సావిత్ర్యుపాఖ్యానంలోని సరోవరం తపోవీరం, కర్ణుని కథలోనిది దానవీరం, యక్షసరోవరం ధర్మవీరం. చతుర్విధ వీర రసానంద సూచకం నిర్మల కమలాకర ప్రశంస. రామాదుల వృత్తాంతాలు శరత్కాలమేఘాలు. ధర్మరాజు పొందిన చిత్తశాంతి రెల్లుపొదలు. శరత్కాలం ధర్మజుని ధర్మవీర రసవ్యంజకం. ఈ విధంగా ముగింపులో రస విషయాన్ని ధ్వనింపజేసి ఎఱ్ఱన అలంకార వస్తు రసధ్వనుల నిర్వహణంలో ప్రబంధపరమేశ్వరు డనిపించుకొన్నాడు.

ఉక్తివైచిత్రి అంటే - సంభాషణలో మాటల నేర్పరితనం అని ఒక అర్థం చెప్పవచ్చును. వాటిని ఎన్నో రకాలుగా ప్రకటించవచ్చును. మచ్చుకు రెండు మూడు విశేషాలు.

ఒక భావ వ్యక్తీకరణలో పాత్ర యొక్క భావావస్థ ప్రకటితమయ్యేటట్లు మూడు పద్యాలను వరుసగా చెప్పే ఒక ఉక్తివైచిత్రిని ఎఱ్ఱన కొన్ని చోట్ల పాటించాడు. ఉదా:

(1) లోకంలో ఇహలోక సుఖాలను పొందేవారినీ, పరలోక సుఖాలను పొందేవారినీ, ఉభయలోక సుఖాలను పొందేవారినీ చెప్పటానికి మూడు వృత్తాలు ఎత్తుకొని ముచ్చటగా విడమరచి వరుసగా చెప్పటం - (4.175, 176, 177)

(2) మహాప్రళయకాలంలో ఏకార్ణవం ఏర్పడటం - (4,245, 246, 247)

(3) ఉదంకుడి విష్ణు స్తుతి - (4,375,376,377)

(4) పాంచాలి సత్యభామతో తన పతిసేవా పద్ధతి చెప్పటం- (5,296,297,298)

(5) అసురవరులు దుర్యోధనుడి జన్మ కారణం చెప్పటం- (6,43,44,45)

(6) సైంధవుడు ద్రౌపదిపై అంకురించిన మోహాన్ని వ్యక్తీకరించటం- (6,147,148,149)

(1) ధర్మవిశేషాలు తెలిపేటప్పుడు ఎఱ్ఱన నన్నయ మార్గంలో ప్రసాదగుణాన్ని పోషించాడు. అయితే అందుట్లో శబ్దార్థ గుణలక్షణాలను రెండింటినీ కలిపి నిర్వహించాడు. మార్కండేయ ప్రోక్తంగా ఇహ, పర, ఉభయలోకాలు పొందేవారి వర్ణనం చేసే మూడు పద్యాలు శబ్దార్థగుణాలైన ప్రసాదలక్షణాలు కలవి. వాటికితోడు అర్థవ్యక్తిని పోషకంగా నిలిపాడు. విడమరచి చెప్పే పద్ధతిలో ప్రసాదగుణాన్ని నిపుణంగా వాడతాడు ఎఱ్ఱన. ఆ పద్యత్రయంలో మొదటిది రుచిరార్థ సూక్తి కూడా.

చ. 'ధనములు సాల గల్గి సతతంబును నింద్రియవాంఛ సల్పుచున్
మనమున నెన్నఁడున్ సుకృతమార్గము పొంతకుఁ బోక లోభమో
హనిహతబుద్ధులై తిరుగునట్టి జనుల్ పరలోక సౌఖ్యముల్
గనుటకు నేర; రిప్పటి సుఖంబులు మేలయి తోఁచు వారికిన్.' (అర.4.175)

(2) మహాప్రళయ కాలంలోని ఏకార్ణవ వర్ణనంలోని వస్తు స్వభావాన్ని బట్టి ఎఱ్ఱన ప్రసాదంలో ఓజస్సును మిశ్రమం చేశాడు. దీన్ని పూర్వమే కొంత పరిశీలించాం.

(3) విష్ణుస్తుతి భక్తిభావ ప్రపూర్ణం కాబట్టి మాధుర్యగుణంలో రచన చేశాడు ఎఱ్ఱన. శబ్దగుణమైన మాధుర్యానికి పృథక్పదత్వం, అర్థగుణ ప్రధానమైన మాధుర్యానికి ఉక్తివైచిత్ర్యం లక్షణాలు. భక్తిపోషకంగా మొదటి పద్యంలో నామకీర్తనం, రెండవ పద్యంలో భావ మాధుర్యం పోషించి మూడవ పద్యంతో ఉభయాత్మక పద్ధతిని పాటించి పదవైచిత్రిని ప్రదర్శించాడు. మొదటి రెండు పద్యాలూ నన్నయ బాణీవే. మూడవది ఎఱ్ఱయ శబ్దవైచిత్రి. మూడింట రెండు మత్తకోకిలలు కావటంతో మాధుర్యాన్ని సౌకుమార్యంతో మహనీయం చేయటం జరిగింది. ఇది ఛందౌచిత్యం. ఛందోవైచిత్రి కాదు.

మత్తకోకిలము

'విక్రమత్రయలీల నోలిన విష్టప త్రితయంబుఁ బె
ల్లాక్రమించితి క్రూరులైన సురారివీరులఁ బ్రస్ఫుర
చ్చక్ర విక్రమకేళిఁ ద్రుంచితి సర్వయజ్ఞఫలావహ
ప్రక్రియాత్ముఁడ వీవు నిశ్చలభావభవ్య జనార్దనా!' (4.377)

ఇది నన్నయశైలి కంటె భిన్నమైనది. ప్రబంధశయ్యకు దగ్గరైనది.

(4) సత్యభామ పలుకులు స్వభావం చేత మధురాలు, చెప్పటంలో ప్రసాద మధురాలు. నాటకీయంగా పాత్రోచితాలు. ఇందులో వాక్యవైచిత్రి విశేష లక్షణం. ఆమె పలికిన మొదటి పద్యం తెలుగునాట బాగా ప్రచారం చెందింది కూడా!

చ. 'అలయక మంత్రతంత్ర వివిధౌషధ భంగులఁ జేసి యెంతయున్
వలతురు నాథు లంట మగువా! కడు బేలతనంబు; దాన మున్
గలిగిన ప్రేమయుం బొలియుఁ గాని యొకండును సిద్ధిఁ బొంద; ద
ప్పొలఁతుకతోడి మన్కి యహిపొత్తుగఁ జూచు విభుం డెఱింగినన్'. (5.296)

వాక్యాలలో వ్యావహారికత కనపడుతుంది. అంటే - లోకంలో మాట్లాడేటప్పుడు సామాన్యంగా వాక్యవిన్యాసాలలో ఏయే పదక్రమాలను పాటిస్తామో వాటిని పద్యంలో రూపొందించటం. సత్యభామ నోట ఆ లక్షణం తేటగా ప్రసరించింది. అది ఎఱ్ఱయ సూక్తివైచిత్రి.

(5) సత్యభామ మాటలను ప్రసాదమాధుర్యంలో పలికించి, అసురవరుల పలుకులను మాధుర్యౌదార్య మిశ్రమంగా సాగించటం ఎఱ్ఱన నన్నయ దగ్గర నేర్చిన శిల్పం. కాని, దానికి ఎఱ్ఱన శబ్దవైచిత్రిని జోడించి ప్రబంధశయ్యను కల్పిస్తాడు. మూడూ ఉత్పలమాలలు కావటం సమతాగుణ పోషకం. సమత మాధుర్య పోషకం.

ఉ. ‘ఏము తపంబు సేసి పరమేశ్వరు నీశ్వరుఁ బార్వతీమనః
కాముకుఁ గామవైరి నవికారుఁ బురాంతకుఁ బ్రీతుఁ జేసినం
గామితదాయి యైన శితికంఠుఁడు నిన్ను సృజించి యిచ్చె ను
ద్దామదయావిధేయుఁడు ముదంబున మాకు నధీశ్వరుండుగన్’. (6.43)

ఈ పద్యం రాక్షసులు రాజసంతో పలికింది. కాని, భక్తితో విశ్వాసంతో చెప్పింది. వినేవాడు నమ్మేటట్లు చెప్పాలని పరమేశ్వరుడిని అనేక నామాలతో పేర్కొన్నారు. అందులో ఆడంబరం ఉంది. ఆతురత ఉంది. కావలసిన దానికంటె ఎక్కువ చెప్పటం ఉంది. కాబట్టి వికటత్వం భాసిస్తుంది. దాన్ని ఉదారత అనే గుణంగా చెప్పాలి. పరమేశ్వరుడు పరమదయాళువు అనే భావాన్ని ‘ఉద్దామదయావిధేయుఁడు’ అని చెప్పి, ఆసుర స్వభావముద్రితమైన వికటత్వాన్ని ప్రదర్శిస్తారు. అందుకే ఇక్కడ గుణం మాధుర్యౌదార్యాల మధుర మిశ్రమం.

(6) విరాటపర్వంలోని కీచకుడివంటివాడు ఆరణ్యపర్వంలోని సైంధవుడు. ద్రౌపదిని మోహించి, కామించి రత్యావేశంతో శృంగారోక్తులు పలికిన ధీరోద్ధతుడు. తెలుగు భారతంలో ముందు కీచకుడు పుట్టి తరువాత సైంధవుడు పుట్టినట్లుంటుంది. తిక్కన తీర్చిదిద్దిన కీచకుడి నీడలు సైంధవుడి మీద పడక తప్పదు. కాని, ఈ పాత్రను పోషించినవాడు ప్రబంధపరమేశ్వరుడు - ఉత్పలమాలాత్రయంలో ఉజ్జ్వలంగా పలికించాడు. ద్రౌపదిని ఆశ్రమంద్వారం వద్ద చూచి ఆమె అందానికి విలాసానికి ఆశ్చర్యపోయి, మన్మథాయత్తమైన చిత్తంతో సఖుడైన కోటికాస్యుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు సైంధవుడు.

ఉ. ‘ఇన్నలినాక్షి యెవ్వతియొ? యివ్విపినంబున నేకతంబ యి
ట్లున్న నిమిత్త మేమియొ? సురోత్తమ కన్యయొ? యక్షకాంతయో?
పన్నగ భామయో? మనుజభామిని గామి నిజంబ; యిట్టి చె
ల్వున్నదియే మహీతలము నుగ్మలు లెవ్వరియందు నారయన్.’

ఉ. ‘లీల యెలర్పఁగా నబల లేఁజిగురాకును బోలె నొప్పు కెం
గేలు కదంబశాఖతుదిఁ గీల్కొనఁ జేసి వసంత విభ్రమో
న్మీలితబాలవల్లిక్రియ మేలగు చూడ్కుల మించి పావక
జ్వాలయపోలెఁ జిత్తము నిజం బెరియింపఁ దొడంగెఁ జూచితే?’

ఉ. ‘ఈ కమలాక్షి నాకు హృదయేశ్వరి యైనఁ ద్రిలోకరాజ్యముం
జేకుఱ నేలినట్లు విలసిల్లనె? దర్పకవీరు బంటుఁగాఁ
గైకొని సర్వభోగములుఁ గాంతు; నొడంబడఁ బల్కి దీనికిన్
నాకును బొందొనర్చి కరుణం జరితార్థునిఁ జేయవే ననున్’. (ఆర. 6.147 - 149)

మూలంలో కంటె ఈ మాటలు ముగ్ధమోహనంగా ఉన్నాయి. మూలంలో రతిభావ వ్యక్తీకరణమే ఉన్నది. ఎఱ్ఱయ దానిని శిల్పీకరించాడు. మూలంకంటె ముచ్చటైన సన్నివేశచారుత్వాన్ని, ఉక్తివైచిత్ర్యాన్ని జోడించాడు. పునస్సృష్టి చేశాడు. మూలంలోని మాట లివి-

శ్లో. “కస్య త్వేషానవద్యాఙ్గీ యది వాసి న మానుషీ ॥
వివాహార్థో న మే కశ్చి దిమాం దృష్ట్వాతిసుందరీమ్
ఏతా మేవాహ మాదాయ గమిష్యామి స్వమాలయమ్ ॥
గచ్ఛ జానీహి సౌమ్యైనాం కస్య కాచ కుతోఽ పి వా
కిమర్థ మాగతా సుభ్రూ రిదం కంటకితం వనమ్ ॥
అపి నామ వరారోహా మా మేషా లోకసున్దరీ
భజే దద్యాయతాపాఙ్గీ సుదతీ తనుమధ్యమా ॥
అప్యహం కృతకామః స్యా మిమాం ప్రాప్య వరస్త్రియమ్
గచ్ఛ జానీహి కో న్వస్యా న్వథ ఇత్యేవ కోటిక ॥ (సం. 3.248. 12-16)

మరొక వివాహానికి తరలిపోతున్న దక్షిణ నాయకుడు సైంధవుడు. ద్రౌపదిని చూచి ఎవరి భార్యయో, మనుష్యస్త్రీ అగునో కాదో, ఆమె ఒంటరిగా ఆ కీకారణ్యానికి ఎందుకు వచ్చిందో తెలిసికొని రమ్మంటాడు కోటికాస్యుడిని. ఆమె వివాహానికి అంగీకరిస్తే మరెవరినీ వివాహమాడకుండా ఆమెను చేపట్టి ఇంటికి తిరిగిపోతానంటాడు. మూలంలోని సైంధవుడు రసికుడూ కాడు. మాట నేర్పరీ కాడు. వట్టి మదించిన కాముకుడు. వెనుక ముందు ఆలోచించలేని ఆవేశపరుడు. ఎఱ్ఱయ అతడిని సంస్కరించాడు. అందాన్ని చూచి ఆశ్చర్యపడి, ఆర్ద్రతను ప్రకటించే భావుకతను, కాల్పనిక చిత్తవృత్తిని అతడిలో నారుపోశాడు. పై వాటిలోని మొదటి పద్యంలో అతడు వ్యక్తం చేసిన భావాలు మూలంలో అతడివి కావు. అతడి వెంట వస్తున్న వీరులవి. మెరుపుతో మెరుస్తున్న మేఘంవలె వనానికే వెలుగుతెస్తున్న ద్రౌపదిని చూచి వారంతా ఆమె అప్సరసో, దేవకన్యో, లేక దేవతలు కల్పించిన మాయో! అని ఆశ్చర్యపోయారు. ప్రథమ వీక్షణంలో కలిగే ఆ అద్భుతం మూలంలో ఇతరులకు దక్కింది. వితర్కం మాత్రం సైంధవుడికి మిగిలింది. ద్రౌపదిని చూచి మనుజభామో కాదో అని అనుమానం వచ్చినా, దాన్ని నిశ్చయించుకొనే తెలివి అతడికి ఉన్నట్లు లేదు. ఆమెనే అడిగి తెలిసికొనాలనుకొంటాడు. ఎఱ్ఱన అతడికి ఈ రెండు దుస్థితుల నుండి తప్పించి మొదటి పద్యాన్ని నిర్మించాడు. రతి భావాంకురం క్రమదశాభివృద్ధి చెందటం ఆ పద్యంలోని శిల్పం.

చూడగానే ఆమె కన్నులు అతడిని ఆకర్షించాయి. అందుకే’ ‘ఇన్నలినాక్షి’ అని అన్నాడు. త్రికసంధిని ఆశ్చర్య వ్యంజకంగా వాడటం ఉక్తివైచిత్రి. ఇన్నలినాక్షి, ఎవ్వతియొ, ఇవ్విపినంబున- అని ముమ్మారు వరుసగా ప్రయోగించి ప్రథమ వీక్షణంలో కలిగిన రాగగాఢతను ఎఱ్ఱన రచనలో వ్యక్తం చేశాడు. ఎవ్వతియొ అని అనటం ఆమె రూపవైభవానికి కలిగిన అబ్బురపాటు వలన. అడవిలో ఏకాంతంగా ఉండటానికి ఏదో కారణ ముంటుందనే ఆసక్తి, తన కొరకే నేమో అన్న మోహం కలగటం సహజం. ఎవరు? అన్న ప్రశ్నకు తన వివేకాన్ని ఉపయోగించి ఉల్లేఖంగా ఊహించటం భావుకుడైన రసికుడి లక్షణం. ఆమె మనుజవనిత కావటానికి వీల్లేదు. అది నిజం అని నిశ్చయించటం - అద్భుతం నుండి రాగోదయమైన చిహ్నం. భూతలంమీద ఇంత అందగత్తె లేదని ప్రశంసించటం రాగం పల్లవించిన దానికి గుర్తు. ఎఱ్ఱయ యతి కోసం వాడాడనుకొన్నా ‘ఉగ్మలి’ శబ్దాన్ని ప్రయోగించి అపూర్వతను ప్రదర్శించే ఉక్తివైచిత్రి ప్రదర్శించాడు. పద్యంలోని మాటలు, వాక్యాలు పాత్ర మనసును క్రమంగా ఆవిష్కరించాయి. ఎఱ్ఱయ భావ క్రమోన్మీలన చిత్ర కళాకోవిదుడు.

రెండవ పద్యం ఎఱ్ఱన అపూర్వ సృష్టి. ద్రౌపది కొక రమణీయ భంగిమ నేర్పి ఛాయాచిత్రం తీసి చూపించాడు ఎఱ్ఱన. స్థిరచిత్రం నన్నయ శిల్పం. చలచిత్రం తిక్కన శిల్పం. ఇందులో నన్నయ బాట కనపడుతుంది. ఆశ్రమ ప్రాంగణంలో విరగబూచిన కడిమి చెట్టు, చెట్టుకొమ్మల చివర చిగురాకులున్నాయి. ద్రౌపది చిగురాకుల వంటి వేళ్ళున్న తన చేతిని ఒక కొమ్మ చివర చేర్చింది. ఆ చెట్టుకే మారుచిగురాకు తొడిగినట్లుంది. అదొక ఆశ్చర్యం. అందం కూడా. ఆమె అట్లా నిలబడితే చెట్టుకు తీగ అల్లుకొన్నట్లున్నది. వసంతకాల ప్రభావ విజృంభణం వలన బాగా పూలు వికసించిన లేత తీవెగా ఉన్నది. ఆమె కన్నులు పద్మాలని వేరే చెప్పనవసరం లేదు. ఆమె చూపులు ఇంపుగొలుపుతున్నాయి. ఆమె శరీర భంగిమలో ఒక లీల కొట్టవచ్చినట్లు కనపడుతున్నది. లీల శృంగార విలాస చేష్ట, సామాన్యంగా ఆ భంగిమలో నిలువబడిన శృంగారనాయిక ప్రియ సమాగమాకాంక్షతో విరహాన్ని వ్యక్తం చేస్తూ తన్మయత్వాన్ని ప్రదర్శిస్తూ ఉంటుంది. ఆ విషయం తెలిసిన రసికుడు, నాట్య శాస్త్రకోవిదుడు సైంధవుడు. ఎఱ్ఱని కడిమి చెట్టు, దానినిండా ఎఱ్ఱని పూలు, ఆమె అనురాగమూర్తి, ఆమె కన్నులు ఎఱ్ఱని పద్మాలు, ఆమె చేతులు ఎఱ్ఱని చిగురాకులు, ఆమె భంగిమ రాగభావాభివ్యక్తి- ఆ దృశ్యాన్ని చూచిన సైంధవుడి హృదయం రాగజ్వాలగా మారింది. బయటి దృశ్యమే లోని భావదృశ్యమై ప్రజ్వలించింది. మొదటి పద్యం రాగోదయాన్ని, రెండవ పద్యం రాగ విజృంభణాన్నీ తెలుపుతున్నాయి. 'వసంత విభ్రమోన్మీలిత బాలవల్లి క్రియ' అన్న ఉపమాలంకారంలో వాడిన విభ్రమ, ఉన్మీలిత శబ్దాలు రసభావ వ్యంజకాలై ఉక్తివైచిత్రిని వెలారుస్తున్నాయి.

మూడవ పద్యం రాగహృదయం కలలుకంటున్న దృశ్యం చిత్రించిన ఊహాచిత్రం. 'ఇన్నలినాక్షి' 'ఈ కమలాక్షి' అయింది. ఆశ్చర్యం నుండి ఆవిర్భవించిన ఊహాప్రవృత్తి దీర్ఘాక్షరంలో ధ్వనించబడింది. ఆమె కమలాలవంటి కన్నులు ఇంకా అతడిని తాడిస్తూనే ఉన్నాయి. ఆమె హృదయేశ్వరి అయితే త్రిలోక సామ్రాజ్యం లభించినట్లు పొంగిపోతాడట! మన్మథుడిని బంటుగా జేసికొని అన్ని భోగాలనూ పొందుతాడట! ఈ మాటలు ఉత్తమ సంస్కారి అయిన రసికవల్లభు డనే రమణీయోక్తులు. ఎఱ్ఱన సైంధవుడు తిక్కన కీచకుడి తమ్ముడు. అయితే అతడి మాటలు, చూపులు, ఊహలు నన్నయ బాటలో సాగిన ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్యలు. నన్నయే ఈ ఘట్టం రచిస్తే మొదటి రెండు పద్యాలు వ్రాసి ఊరుకుండేవాడేమో! ఎఱ్ఱయ మూడో అడుగు ముందుకు వేసి ప్రబంధ పరమేశ్వరుడయ్యాడు.

పరిశీలిస్తే ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి రచనలో ఇటువంటి సంభాషణా సూక్తివైచిత్రులు కుప్పలు తెప్పలు.

ఉ. "నన్నయభట్టుఁ గావ్యరచనా నిధిఁ, దిక్కన సోమయాజి న
ఛ్ఛిన్న మహత్త్వ సంవిహితశేముషి, నెఱ్ఱయప్రెగ్గడన్ సము
త్పన్న నవ ప్రబంధరస భావన నింపునఁ బ్రార్థనాంజలుల్
మున్నుగ నాత్మలోఁ దలఁతు ముప్పుర; ముప్పురఁ బోలు పుణ్యులన్."

ఈ పద్యం నిశ్శంక కొమ్మయ కవి రచించిన వీరమాహేశ్వరంలోనిదని కీ.శే.వేటూరి ప్రభాకర శాస్త్రిగారు ప్రబంధ రత్నాకరంలో ఉదాహరించారు. అతడి కాలం ఏదైనా కవిత్రయాన్ని వారి వారి ప్రత్యేక కవితా వ్యక్తిత్వాలతో స్మరించి కవితాసిద్ధిని పొందాలని భక్తితో భావించే ఒక అవిఛ్ఛిన్న సంప్రదాయానికి ఈ పద్యం మరొక ఉదాహరణం. ఈ విధంగా ఎన్నో పద్యాలను పేర్కొనవచ్చును. అది ఒక ప్రత్యేక ప్రయత్నమే ఔతుంది.

నిశ్శంక కొమ్మయ నన్నయలో కావ్యరచనా నిధిని, తిక్కనలో నిరంతరమైన మహాకవిత్వ దీక్షతో కూడిన ప్రజ్ఞాప్రాభవాన్నీ, ఎఱ్ఱనలో ఎప్పుడూ క్రొత్తక్రొత్తగా ప్రబంధరచనలో, రసభావనలో ప్రయోగాలు చేసే ఆసక్తినీ దర్శించాడు. ఆధునికులలో కవి

సమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు; "ఋషివంటి నన్నయ రెండవవాల్మీకి, తిక్కన్న శిల్పపుఁదెనుఁగుతోఁట; ఎఱ్ఱన్న సర్వమార్గేచ్ఛావిధాతృండు" అని ప్రశంసించారు. పురాణమార్గం, ఇతిహాస మార్గం, కావ్యమార్గం, ప్రబంధమార్గం మొదలైన వాటిల్లో ఇచ్చవచ్చినట్లు సంచరించ గల సృజనాత్మక శక్తి సంపన్నుడు ఎఱ్ఱన అని వారి అభిప్రాయం. 'ప్రబంధపరమేశ్వర' బిరుదానికి వారిచ్చిన అరుదైన వ్యాఖ్య!

10. ఆరణ్యపర్వశేషం : ఆఖ్యానవైచిత్రి

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని అఖ్యానం (ప్రధానకథ) వైశాల్యంలో చిన్నదైనా వైచిత్రిలో గొప్పది. శంభుదేవుని ఆకృతికి అష్టవిధ విభూతులవలె శంభుదాసుడి రచనకు అష్టవిధ వైచిత్రులున్నాయి. కవిత్రయంలో మూడవ వాడైన ప్రబంధపరమేశ్వరుడు ఈ భాగాన్ని రచించాడు కాబట్టి ఆ వైచిత్రులన్నీ మువ్వన్నెలతో, ముప్పేటగా ముచ్చట గొలుపుతూ ఉంటాయి.

(1) మూడు మలుపులు

మహాభారత కథా జీవితాన్నే మార్చివేయగలిగిన పెద్ద మలుపులు మూడు ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఉన్నాయి. అవి: 1.ఘోషయాత్ర ఘట్టం, 2. సైంధవోదంతం, 3. కర్ణుడు కవచకుండలాలు దానం చేయటం. వనవాస క్లేశ దుఃఖితులైన పాండవులను, విశేషించి పాండవ పట్టమహిషి అయిన ద్రౌపదిని, తమ అనంత సంపదల విలాసాల ప్రదర్శనంతో వెక్కిరించి వారు మనసులో కుమిలిపోయేటట్లు చేసి తాము సంతోషించే దుష్టవ్యూహం పన్నింది దుష్టచతుష్టయం. పాపం నలుగురిది అయినా ఫలభోక్త అయినవాడు దుర్యోధనుడే. దుర్యోధనుడు గంధర్వపతిచేత బంధితుడై ఇంద్రుడిచేత చంపబడితే కథ మరొక విధంగా ఉండేది. నిజాని కది ఊహించలేనిది. హస్తినాపురం ధృతరాష్ట్రపాలనలోనే ఉండేది. దుర్యోధనుడు చనిపోయినా ధర్మజుడు అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలు పూర్తి చేయకుండా తిరిగి రాజధానికి వెళ్ళేవాడు కాడు. అది అట్లా ఉండగా- కాదగిన కార్యాన్ని గంధర్వులే తీరిస్తే పాండవులకు మిగిలే కార్యమేముంది? వారి ప్రతిజ్ఞ లేమౌతాయి?. పాశుపతాస్త్రం ఏమౌతుంది? దుర్యోధనుడు బందీ అయినా కర్ణుడు కాలేదు. అతడు యుద్ధం చేసి దుర్యోధనుడిని విడిపించేనా? ఒకసారి ఓడిన ఆ వీరుడు అందుకు సాహసించేవాడో లేదో?- అన్నీ ఊహలే. కథ చెల్లాచెదరైపోయింది. చెదరిన ఆ కథా సూత్రాలనన్నింటిని ధర్మరాజు సప్రయత్నంగా తమ్ములసాయంతో ఒకచోటికి తెచ్చి ముడివేసి భారత కథకు ప్రాణంపోశాడు.

క. 'శరణంబని వచ్చిన భీ। కరశత్రువు నయినఁ బ్రీతిఁ గావఁగవలయుం;
గరుణాపరుల తెఱం గిది; । యిరవుగ సరిగావు దీని కే ధర్మంబుల్. (అర. 5.413)

శరణాగతత్రాణరూపమైన దయ యమతనయుడి అష్టవిభూతులలో ఒకటి. అది కథను చావనీయకుండ ప్రాణం పోసింది. ఇది మొదటి మలుపు.

అర్జునుడు పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించినా, భీష్మకర్ణాదులను చంపగలిగిన అస్త్రశక్తి అతనికి ఉన్నదని దేవేంద్రుడు ప్రకటించినా, స్వేచ్ఛామరణవరబలం గల భీష్ముడినీ, సహజకవచకుండలరక్ష గల కర్ణుడినీ వధించే ఉపాయ ద్వారాలు కథలో ఇంకా తెరువబడలేదు. అందువలన పాండవ విజయం అనుమానాస్పదంగా ఊగిసలాడుతున్నది. కర్ణుడి కవచకుండలాలను హరించటానికి ఇంద్రుడు పాండవపక్షపాతియై మాయోపాయాన్ని పన్నాడు. బ్రాహ్మణరూపంలో వాటిని దానంగా అడిగితే కర్ణుడు ఇవ్వటం తథ్యం. ఒకవేళ అదే జరిగితే కథలో పట్టుతగ్గుతుంది. అర్జునుడి ప్రతివీరుడి ప్రతాపం నిర్వీర్యమౌతుంది. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞకు అర్థం లేకుండాపోతుంది. అందుకని సూర్యుడు కర్ణుడిచేత ఇంద్రుడి శక్తిని ప్రత్యుపకారంగా అడిగింప జేస్తాడు. శక్తి

అవక్రవిక్రముడైన ఒక వీరుడిని చంపగలుగుతుంది. దానిని కర్ణుడు ప్రాణాపాయ సమయంలో ప్రయోగించాలి. ఆ నియమం మహాభారత కథలో ఒక అపూర్వమైన ఆసక్తిని పోషిస్తుంది. మహాభారత యుద్ధంలో ఘటోత్కచ వధదాకా సాగే ఉత్కంఠకు ఈ మలుపు బీజం.

ఉజ్జ్వలాకారులైన పాండవులూ ద్రౌపదీ అజ్ఞాతవాసంలో ఇతరులచేత తెలియబడకుండా ఉండటం నిజానికి అసాధ్యం. ఆ సమస్య పాండవుల హృదయాలలో బడబాగ్నివలె రగులుతూనే ఉన్నది. భీమాదులు ధర్మజుడి యెదుట ఎన్నోసార్లు అన్నారు. కూడా! కాని, ధర్మాన్ని నమ్మిన ధర్మరాజు మౌనంగా ఉండిపోయాడు. కథలో అది ఒక యక్షప్రశ్నగా మిగిలిపోయింది. యక్షప్రశ్నల తరువాత ధర్ముడు పాండవులకు అజ్ఞాతవాసంలో కోరుకొన్న రూపాలు కలిగేటట్లు, ఇతరులు వారిని గుర్తించకుండా ఉండేటట్లు వరమిచ్చాడు. దానితో భావికథ శుభపరిణామాలతో సాగుతుందని ధైర్యమేర్పడింది.

ఈ విధంగా ఆఖ్యానంలోని మూడు మలుపులు కథాగతికి క్రమంగా ప్రాణం పోసి, ఉత్కంఠను పెంచి, శుభపరిణామాలకు దారితెరిచాయి. ఎఱ్ఱన భాగంలో ఇవి ఆసక్తిదాయకంగా పోషించబడ్డాయి.

(2) మూడు రహస్యాలు

చిత్రసేనుడి బారినుండి దుర్యోధనుడు ధర్మరాజు దయవలన విముక్తుడై ఆ అవమానభారానికి తట్టుకోలేక ప్రాయోపవేశానికి పూనుకొన్నాడు. కర్ణ దుశ్శాసనశకును లెంత చెప్పినా తన నిశ్చయాన్ని మార్చుకొనకుండ ఆమరణనిరాహారదీక్ష పూనాడు. ఆ రాత్రి అసురులు అతడిని కృత్యసహాయంతో పాతాళలోకానికి పిలిపించుకొని, అతడికి హితబోధ చేశారు. అసురులందరూ పరమేశ్వరుడిని గూర్చి తపస్సు చేసి, వజ్రకాయుడైన దుర్యోధనుడిని వరప్రసాదంగా పొందారని చెప్పారు. అతడు వారికి నాయకుడనీ, ఆశాదీపమనీ పొగిడారు. కర్ణ సహాయంతో పాండవులను చంపగలడని ధైర్యం చెప్పారు. అడ్డులేకుండా రాజ్యాన్ని దుర్యోధనుడే పాలిస్తాడని ప్రకటించారు. దుర్యోధనుడు వారి మాటలు నమ్మి భవిష్యత్తుపై ఆశపెంచుకొని మరునా డుదయమే ప్రాయోపవేశాన్ని మాని హస్తినాపురానికి బయలుదేరాడు. కాని, ఆ రాత్రి జరిగిన ఆ రహస్యాన్ని ఎవరికీ బయటపెట్టలేదు. ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఈ కీలకమైన రహస్యం భావి దుర్యోధన జీవన విధానంమీదా, కర్ణుడిపై పెంచుకొనే ఆశలమీదా, యుద్ధంలో విజయం తథ్యమనే నమ్మకం మీదా బలంగా ప్రభావం వేసింది. నిజానికి - ప్రాయోపవేశంలో ప్రాణాలు పోయే దుర్యోధనుడికి ప్రాణదానం చేసిన రహస్యం భావికథకు జీవనదానం చేసింది.

ధర్మరాజుచేత విముక్తుడైన సైంధవుడు గంగాద్వారంలో పరమేశ్వరుని గూర్చి తపస్సు చేసి అర్జునుడిని తప్ప, మిగిలిన పాండవులను ఒకనాటి యుద్ధంలో జయించగలిగేటట్లు వరాన్ని పొందాడు.

చ. 'విజయుఁ డొకండు దక్క నతివీరులఁ బార్థుల నున్న నల్వురన్
నిజ మొకనాఁటికయ్యమున నీవు జయింపుము; ఫల్గునుండు స
ర్వజగదజయ్యు విక్రముఁడు; వాని నెదుర్కొని నాకు నైనఁ బో
ర జితునిఁ జేయు టెంతయు భరంబగు; నిక్కము వల్కితిం జుమీ'. (ఆర. 6.257)

ఈ నిక్కాన్ని బయటికి పొక్కకుండా సైంధవుడు హృదయంలో దాచాడు. అది రాబోయే మహాభారత యుద్ధంలో అభిమన్యుడి మరణానికి కారణమౌతుందని తెలిసికొనే పఠిత ఆర్ద్రుడైపోతాడు.

మూడవ రహస్యం కర్ణుడి జన్మరహస్యం. ఆరణ్యపర్వశేషంలో సూర్యుడు కర్ణుడి క్షేమంగోరి ఇంద్రుడికి కవచకుండలాలను దానం చేయవద్దని హితవు చెప్పాడు. ఆ విధంగా తనంతట తాను కర్ణుడి మేలుకోరి పలకటానికి ఒక దేవరహస్యం ఉన్నదనీ,

అది కాలాంతరంలో కాని బయటపడదనీ చెప్పి ఊరుకొన్నాడు. ఆ దేవరహస్యమే కర్ణుడికి శాపమై కాటందింది. కర్ణుడి జన్మరహస్యాన్ని మొదట దాచింది తల్లికుంతి, ఆమె కట్టడితో ఆపై సూర్యుడు. దేవరహస్యాలు తెలిసికొనగలిగిన దివ్యాదివ్యులెవ్వరో ఒకరిద్దరికి తప్ప - కృష్ణవ్యాసభీష్మాదులకు తప్ప - మిగిలిన వారికి కూడ వారికివలె చూచాయగానైనా తెలియదు. తెలిసినవారు కూడా దేవరహస్యాన్ని భద్రంగా హృదయపేటికలలో పెట్టి తాళం వేశారు. కర్ణ జన్మరహస్యం బయటపడితే పాండవకౌరవ వైరం లేదు; దుర్యోధనుడికి బలం లేదు; చివరకు భారత కథే లేదు. ఈవిధంగా మూడు రహస్యాలు ఎఱ్ఱయ భాగంలో ముప్పిరిగొని భావికథను ముందుకు లాగాయి. రహస్యాల ఫలాలు బయటపడటమే తప్ప రహస్యాలు బయటపడటమనేది కథలో ఉండదు. అదే కథా రహస్యం కూడా.

(3) మూడు రసాభాసాలు

ఆరణ్యపర్వశేషంలో దుర్యోధన కర్ణ సైంధవులు మూడు రకాల రసాభాసాలకు విభావాలుగా నిలిచారు. దుర్యోధనుడు ధీరోద్ధతుడు, సచివాయత్తసిద్ధుడు. అతడికి స్వయంప్రతిభ తక్కువ. కాని, ఆడంబరం, అహంకారం, కుటిలవర్తనం ఎక్కువ. అతడి ఘోషయాత్ర వీరయాత్ర కాదు; కపటదండయాత్ర. అతడు చిత్రసేనుడితో చేసింది వీరయుద్ధమే అయినా తాను చేసిన ప్రతాపోక్తులను ప్రగల్భాలుగా నిరూపించుకొన్న అప్రగల్భుడు. ఓడి, ధర్మజుడి చేత విడువబడి, ప్రాయోపవేశం కూడా చేసి, కారణాంతరం వలన మాని, ఆటోపంగా హస్తినాపురానికి చేరి, లజ్జారహితుడై భీష్మాదులముందు అవినయాన్ని ప్రదర్శించిన దుర్యోధనుడు చేసిన ప్రతిపనీ ఆభాసానికి అమూల్యోదాహరణమే. అసురులతో జరిగిన పాతాళ సమావేశం తరువాత దుర్యోధనుడు ససైన్యుడై బయలుదేరిన ఘట్టం ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్యలో రచించాడు. నన్నయ ప్రసిద్ధ పద్యపు ఎత్తుగడతో సగందాకా పద్యాన్ని సాగించాడు.

చ. 'రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగనక్రసం
చయములఁ జంచలచ్ఛటుల సైనిక మత్స్యములన్ మహోన్నతం
బయి కురురాజచంద్రు నుదయంబునఁ దద్దయుఁ బొంగెఁ బ్రస్ఫుర
ద్భయద మనోహర ప్రకట భంగులఁ దద్బలవార్ధి యుద్ధతిన్'. (ఆర. 6.58)

రూపకసమాస సుందరమైన ఈ పద్యంలో కురురాజచంద్రుడు కర్త. ఆయన ఉదయమంటే పుట్టుక కా దిక్కడ. అసురవీరుల ప్రబోధంచేత ప్రేరితుడై భవిష్యత్తులో పాండవులను చంపి కురురాజ్యాన్ని నిష్కంటకంగా పాలించగలననే మనోధైర్యంతో, వెనుకటి దైన్యాన్ని వీడి, నూతనోత్సాహంతో హస్తినవైపు ప్రయాణభేరి మ్రోగించిన ఉత్సాహమూర్తి యొక్క అవతారం అని అర్థం. ఈ పద్యం ఒక విజయాన్ని సాధించి మరొక విజయం కొరకు పోయే రాజు యొక్క సైన్య వర్ణనమైతే వీరరౌద్ర రసపోషకంగా ఉండేది. ఓడినరాజు ఉద్ధతితో తిరిగిపోతుంటే అది రసాభాసమే అవుతుంది. అసందర్భమైన ఆలంకారిక రచన ఆభాసానికి దారితీస్తుంది. అయితే అసందర్భంగా అనిపించే ప్రబంధశయ్య దుర్యోధనుడి అవివేకాన్ని, ఆడంబర ప్రవృత్తినీ, లజ్జారాహిత్యాన్నీ వ్యంజింపజేయటానికి, అతడివెంట నడుస్తున్న ఆ సముద్రంవంటి సైన్యవాహిని సజీవసాక్షిగా మలచి హాస్యం పుట్టించటానికి కవి ప్రౌఢంగా ఇటువంటి రచనను ప్రవేశపెట్టవచ్చును. ఎఱ్ఱయ చేసిన పని అదే.

ఈ పద్యంలోని పూర్వభాగమంతా నన్నయదే. ఆయన సభాపర్వంలో శిశుపాలసైన్య విజృంభణాన్ని ఇదే విధంగా వీర రసాభాస శిల్ప ఖండికగా రచించాడు. దానిని గుర్తెరిగి, నన్నయరీతిలో తానూ ఆపని చేశానని ఎఱ్ఱయ వ్యంగ్యంగా సూచించాడు. పై పద్యం ఎత్తుగడను అనుకరణ మంటాం. కాని ఒక విధమైన రసాభాస శిల్పానికి నన్నయ పెట్టిన ఒరవడిని తాను మన్నించి తరువాతి తరాలవారికి అందిస్తున్నానన్న స్పృహతో రచించిన ఎఱ్ఱయ పద్యం ప్రయోగ ప్రతిభకు ప్రమాణం.

అంతటి ఆర్భాటంతో హస్తినాపురికి పోయిన దుర్యోధనుడిని భీష్ముడు ఇట్లా అధిక్షేపించాడు.

మ. 'హితులై పెద్దలు బుద్ధి సెప్పఁగఁ గ్రియాహీనుండవై త్రోచి పో
యితి దుష్టాత్ములఁ గూడి; దానికి ఫలం బెట్లయ్యెనో చూచితే?
గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనందనుఁడు గల్గంబట్టి యప్పాట దు
ర్గతికిం దప్పితి గాక; చిక్కితిగదా గంధర్వుచే నాజిలోన్.' (ఆర. 6.61)

ఈ పద్యంలోని సూక్తివైచిత్రి దుర్యోధనాలంబితమైన రసాభాసాన్ని ధర్మజుడి ధర్మవీరానికి అంగంగా, పోషకంగా నిబంధించే పద్ధతిని వ్యంగ్యంగా నిర్దేశించింది.

దుర్యోధనుడు రాజసూయం చేయాలని ఉబలాటపడటం మరొక రసాభాసం. దానిని కర్ణుడు బలపరచటం, పురోహితుడు అభ్యంతరం చెప్పటం, రాజసూయంబదులు వైష్ణవ యజ్ఞం చేయవచ్చునన్న పురోహితుడి సూచన ననుసరించి ఆ యజ్ఞానికి పూనుకొనటం మరింత రసాభాసం. యజ్ఞం అయిపోయిన తరువాత దుర్యోధనుడు భవిష్యత్తులో పాండవులను సంహరించి తప్పక రాజసూయం చేస్తాననటం, అతడిచేత కర్ణుడు చేయిస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేయటం ఆసక్తిని కలిగిస్తూనే నవ్వు పుట్టించే రసాభాసం. యుద్ధం చేసి నవ్వులపాలైన దుర్యోధనుడు యజ్ఞం చేసి ఎగతాళి పాలైనాడు పఠితల ఎదుట.

దుర్యోధనుడు చేసిన యజ్ఞం ముగిసిన తరువాత దక్షిణలు పుచ్చుకొన్న వారు, సన్మానా లందుకొన్నవారు దుర్యోధనుడి ఎదుట యజ్ఞవైభవాన్ని అద్భుతంగా కీర్తించారు.

శా. 'సారోదారవిభూతిమై మును హరిశ్చంద్రుం డొనర్చెం గ్రియా
పారీణుండయి రాజసూయ మది సెప్పన్ వింటి; మయ్యజ్ఞముం
గౌరవ్యోత్తముఁడైన ధర్మసుతుఁడుం గావింపఁగాఁ గంటి మే;
మా రెండున్ సరిగావు నీ మఖముతో నత్యున్నతిన్ భూవరా!' (ఆర. 6.88)

ఇవి ముఖస్తుతులు. అసలు మాటలు అంతరంగంలోనివి. ఎక్కడో మనసు విప్పి చెప్పుకొంటారు. ఎఱ్ఱన ఆ సంగతి కూడా చెప్పి బండారాన్ని బయటపడవేశాడు. '....కొంద! అయ్యుధిష్ఠిరు రాజసూయంబు చిదుర । పాలుఁ బోల దీ మఖము వైభవ సమృద్ధి! నని తలంచిరి నిజహృదయంబులందు' (ఆర. 6.90). ఇది ఆ ప్రశంసకు విరుగుడు. దీనివలన దుర్యోధనుడి యజ్ఞకార్యోత్సాహం ఆభాసగా పఠితల హృదయాలలో మారిపోతుంది. ఇది మొదటి ఆభాసం.

అగ్నికి వాయువు తోడైనట్లు దుర్యోధనుడి యత్నానికి కర్ణుడి ప్రోత్సాహం దోహదంగా నిలిచింది. కర్ణుడిపాత్ర చిత్రమైనది. అతడు స్వయంగా ధీరోదాత్తుడు. ధీరోద్ధతుడైన దుర్యోధనుడిని మెప్పించటానికి ఉద్ధతుడివలె వ్యవహరిస్తాడు. అందువలననే దానాదులలో అతడు ధీరోదాత్తుడు. అతని స్వంత జీవితం వేరు; దుర్యోధనుడియొద్ద సేవా జీవితం వేరు. ఒకరు రసాభాసం పాలైతే మరొకరు వారితోపాటు కావలసిందే. చిత్రసేనుడితో జరిగిన యుద్ధంలో ఒంటరిపోరు చేయలేక పారిపోయిన కర్ణుడు మహాభారత యుద్ధంలో అర్జునుడిని సంహరిస్తాననీ, అందాకా కాళ్ళగోళ్ళు తీయించుకోననీ భీకర ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. దుర్యోధనుడు మహానందంతో అతడిని కౌగిలించుకొంటాడు. ధర్మరాజు కర్ణప్రతిజ్ఞను విని విషణ్ణుడౌతాడు. మరి పఠిత?

పాండవు లొకసారి ప్రతిజ్ఞ చేస్తే దానిని సాధించి తీరుతారన్న విశ్వాసం పఠితలకు వారేర్పరిచారు. కర్ణాదులు ప్రతిజ్ఞ చేస్తారు. కాని, అది తీరటం దైవాధీనం. ఈ సత్యం తెలిసిన సహృదయులు కర్ణుడి ప్రతిజ్ఞను విని కన్నులలో నవ్వుకొంటారు. అంతటి వీరం ఆభాసమైపోతుంది.

సైంధవఘట్టంలో శృంగారరసాభాసం ఒక చిత్రమైన విచికిత్స. సైంధవుడు అటు ఉద్ధతుడు కాడు. ఇటు లలితుడు కాడు. రెంటికి చెడ్డ రేవడి. అతడు వట్టి ఇంద్రియలోలుడు. ద్రౌపది నొంటరిగా చూచి మదనశర పీడితుడై కోటికాస్యుడితో

వలపుమాటలు పలికినప్పుడు రసికుడివలె కనపడతాడు. కాని, ద్రౌపదితో మాట్లాడినప్పుడు కాని, ఆమెను బలవంతంగా రథంమీద ఎక్కించుకొని తరలిపోయేటప్పుడు కాని, అతడు ధర్మదృష్టి నేమాత్రమూ ప్రదర్శించలేదు. పాండవ పరాక్రమాన్ని తక్కువ అంచనా కట్టి ప్రమాదం తెచ్చుకొన్న అపరిణతుడు. యుద్ధభూమి నుండి పారిపోతున్న సైంధవుడిని చూచి భీముడు' ఇట్టి కడిమి నమ్మియే ప్రల్లదంబులు సేయఁ దొడఁగితి'వా? అని అవహేళనం చేశాడు. అతడితో కలిసి సహృదయులు కూడా పరిహసిస్తారు.

వరుసకు చెల్లెలైన ద్రౌపదిని పరిభవించాలని భావించిన సైంధవుడు 'మానవపశువు'. అతడి చేష్టలు అనౌచిత్యాలు. అందువలన అవి రసభంగహేతువులు. ఈ ఘట్టంలో రసచర్చ కడు సున్నితం. స్త్రీ పురుషు లిద్దరిలో ఒకరికి మాత్రమే కోరిక ఉండి రెండవ వారికి లేకపోతే ఆభాసం. అయితే, కోరకూడని వనితను కోరినా, పురుషుడిని కోరినా అది రసభంగం. శృంగార రస రీత్యా సైంధవుడు ద్రౌపదిని వాంఛించటం ఆభాసంకంటె రసభంగమే కావాలి. ద్రౌపది అనౌచిత్యాన్ని ఎత్తి చూపింది. అతడు పట్టించుకొనలేదు. అప్పుడు ఆమె పాండవ వీర ప్రశంస చేసింది. వారితో వైరం ప్రాణహానికి దారితీస్తుందని భయపెట్టింది. సైంధవుడు దానిని లెక్కచేయలేదు. ఆమెను బలవంతంగా ఎత్తుకొని పోయాడు. చివరకు అటు శృంగారంలోనూ, ఇటు పౌరుషంలోనూ అల్పుడని నిరూపించుకొన్నాడు. అయినా, అతడి సాహసం పాండవుల మనసులపై ఒకగాయం మిగిల్చింది. అందువలన అసమర్థుడి సాహసం శృంగారవీర రసాభాసంగా ఈ ఘట్టంలో పఠితలకు స్ఫురిస్తుంది. రసపరంగా ఇది ఒక సంశ్లిష్ట ప్రయోగం. ఎఱ్ఱన ఈ ఘట్టాన్ని నిపుణంగా నిర్వహించి ప్రబంధ గౌరవాన్ని కాపాడాడు, మరొక ఊరట ఏమిటంటే, సైంధవోదంతం ఆరణ్యపర్వ శేషంలో రామాయణం, సావిత్రి చరిత్రంవంటి కథలను వినటానికి హేతువయింది. అది కీడులో మేలు.

(4) మూడు ఉక్తివైచిత్రులు

కాకువువలన ఉక్తివైచిత్రి కలుగుతుందని అంటారు. అపకారం చేసి చేజిక్కిన శత్రువును వెటకారం చేస్తూ పలికే మాటలకు భారతంలో మొదట చెప్పుకొనేవి నన్నయ ద్రోణుడితో అనిపించినవి.

క. 'వీరెవ్వరయ్య? ద్రుపదమ । హారాజులె? యిట్లు కృపణులయి పట్టువడన్
వీరికి వలసెనె? యహహ! మ । హారాజ్యమదాంధకార మది వాసెనొకో!' (ఆది. 6.90)

ఇటువంటి సూక్తివైచిత్రులను వెలార్చే అవకాశాలు మూడు దొరికాయి ఎఱ్ఱనకు. అందులో రెండు ధర్మరాజు పాత్ర చేత, ఒకటి ద్రౌపది పాత్రచేత పలికించాడు.

ఘోషయాత్ర ఘట్టంలో దుర్యోధనుడి బంధవిముక్తుడిని చేసి ధర్మరా జన్న పద్యం-

ఉ. 'ఎన్నఁడు నిట్టి సాహసము లింక నొనర్పకు మయ్య; దుర్జనుం
డన్నన సాహసక్రియలయందుఁ గడంగి నశించుఁ; గావునం
గ్రన్నన తమ్ములన్ దొరలఁ గైకొని యిమ్ములఁ బొమ్ము వీటికిన్;
సన్నుత! దీని కొండొక విషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్'. (ఆర. 5.434)

సైంధవుడిని మందలిస్తూ ధర్మజుడన్న మాటలు-

ఆ. 'ఎట్టికష్టుఁడైన నిట్టిపాపము సేయ । నెత్తికొనునె? ధరణి నీవు దక్క;
నరుగు మింక నేమి యందుము నిన్ను నిం । ద్రియవిలోలు నల్పు ధృతివిహీను.' (ఆర. 6.252)

ద్రౌపది సత్యభామను సున్నితంగా మందలిస్తూ నవ్వులాటగా చేసిన ఎత్తిపొడుపు-

క. 'నను నిట్లు దుష్టవనితా । జనము నటులుగాఁ దలంపఁ జనునే నీకున్?
మన సొప్పదు పురుషోత్తము । వనితవుగాఁ దగవు నీవు వనరుహనయనా!' (ఆర. 5.294)

ద్రోణుడు బ్రాహ్మణుడు, ద్రౌపదీ ధర్మజులు క్షత్రియులు. నన్నయ అన్నట్లు- ''నిండుమనంబు నవ్యనవనీత సమానము, పల్కు దారుణాఖండల శస్త్రతుల్యము జగన్నుతవిప్రులయందు; నిక్కమీ రెండును రాజులందు విపరీతము'' (ఆది.1.100). ద్రోణుడి వాక్కులు పరుషాలు, తీవ్రాలు, ధర్మజుడి వాక్కులు చతురాలు, నిశితాలు. ద్రౌపదివాక్కులు వ్యంగ్యాలు, వెటకారాలు, అధిక్షేపించబడే వారి అధికారాలను బట్టి కూడ వక్తలు సూక్తివైచిత్రులను మలచుకొంటారు. ద్రుపదుడు తామసికుడు; సైంధవుడు అల్పుడు, నీచుడు, దుర్యోధనుడు రాజసికుడు, సత్యభామ అహంకారి. అందువలన ద్రోణుడు బాణాలవలె మాటలను ప్రయోగించాడు. ధర్మజుడు దుర్యోధనుడికి చెంపపెట్టుగాను, సైంధవుడికి పాదతాడనంగానూ దెబ్బకొట్టినట్లు చెప్పాడు. ద్రౌపది సత్యభామకు కూరలో తిరుగబోత వేసినట్లు చెప్పింది. పాత్రోచిత కాకువైచిత్రి నిర్వహణంలో నన్నయతో దీటైనవాడు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. అందుకే తెలుగువారికి కాకువులంటే ఈ నాలుగు పద్యాలు 'శ్లోకచతుష్టయం' వలె నెమరుకు వస్తాయి.

(5) మూడు వీరరస భేదాలు

వీరరస పరిణామ వికాస దశలను పరిశీలిస్తే ఎఱ్ఱన కాలంనాటికి వీరరసం మూడు రకాలు- అనేవాదం సమసిపోయి నాలుగురకాలనే వాదం ప్రాచుర్యంలోకి వచ్చింది. విద్యానాథాదులు దాన, ధర్మ, దయా, యుద్ధ, వీరాలను పేర్కొన్నారు. ఆరణ్యపర్వశేషంలో చతుర్విధ వీరరస వైచిత్రి పోషించబడింది. ఈ భాగంలో నాయకపక్షంలో ధర్మరాజు, ప్రతినాయకపక్షంలో కర్ణుడు రసస్థితిని ప్రదర్శించిన ప్రధానపాత్రలు.

నాయకుడైన ధర్మరాజు ధర్మవీరరసానికి ఉదాత్త విభావం. నిజానికి ధర్మవీరమే మూలవీరం. 'ధర్మవీర ఏవ రసానాం రసః' అనే వాదం ఆంధ్ర భారత రసపోషణకు ఆయుస్సూత్రం. (చూడు. రసోల్లాసం-(1980) జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం). అయితే ధర్మసాధకుడైన ధర్మరాజు ఆయా సన్నివేశాలలో ఆయాప్రయోజనాలను బట్టి దాన, దయా, యుద్ధాది వీరాలను ప్రదర్శిస్తూ ఉంటాడు. కాని, అన్నిభేదాలూ ధర్మవీరపోషకాలే. అందులోని భాగాలే. ఘోషయాత్రలో శరణాగత ధర్మరక్షకై గంధర్వులతో యుద్ధం చేసి దుర్యోధనాదులను విడిపించుమని భీమాదులను ఆదేశించాడు ధర్మరాజు. యుద్ధం చేసేది అనునాయకులైన భీమాదులు. వారి యుద్ధవీరం ధర్మజుని ధర్మవీరానికి అంగమయింది. ఆ సందర్భంలో ధర్మజుడు దయాభావపూర్ణుడై. దుర్యోధనుడిని వదలిపెట్టాడు. అందువలన సన్నివేశగతంగా ధర్మవీరంలో పార్శ్వమైన దయావీరం ప్రాధాన్యాన్ని పొందుతుంది. ఎఱ్ఱన ఈ మర్మం తేటపడేటట్లు ఆ ఘట్టాన్ని చిత్రించాడు.

అమాత్యులు వచ్చి ధర్మరాజును శరణువేడుతూ - ''నీయనుజవ్రాతముఁ గావవే కరుణ నిండారంగ రాజోత్తమా!' (5.402) అని ప్రార్థించారు. భీముడు దుష్టుడైన దుర్యోధనుడి పట్ల 'కృపసేయవలదు' (5.407) అని ధర్మరాజును హెచ్చరించాడు. ధర్మరాజు భీముడిని అనునయిస్తూ 'శరణుజొచ్చిన వారి పట్ల కరుణ చూపటం నీకు మాత్రం ధర్మం కాదా!' (5.408) అని అంటాడు. భీముడు ధర్మరాజును 'మనుజనాథ! కేవలంపుఁగరుణపూని యుండు దరయ నెప్పుడు' (5.410) అని విసుక్కుంటాడు. 'శరణుకోరినవారిని రక్షించటం కరుణాపరుల పద్ధతి; ఆ దయకు ఏ ధర్మాలూ సరికావు' అని ధర్మజుడు తేల్చి చెప్పాడు (5-413). ఇట్టి చోట్ల ఆ సందర్భంలో దయావీరమే ప్రధానంగా పేర్కొన్న ఎఱ్ఱన దుర్యోధనుడిని వదలిపెట్టిన ఘట్టంలో ధౌమ్యాది మునులందరూ 'ధర్మతనయు ధార్మికత్వాన్ని' కీర్తించారని చెప్పటం గమనార్హం. ఇది రసపోషణ విధానం తెలిసిన కవి చేసే రచన. తాత్పర్య మేమంటే- ఈ ఘట్టంలో ప్రధానమైనది దయావీరం, దానికి పోషకం యుద్ధవీరం. దయావీరం ధర్మవీరంలో అంతర్భాగం. మహాభారత ప్రధానరసమైన ధర్మవీరానికి ఇక్కడి దయావీరం అంగం.

సైంధవ పరాభవ ఘట్టంలో ప్రధాన రసం రౌద్రం. శత్రుకృతాపరాధానికి క్రుద్ధులై పాండవులందరు యుద్ధానికి సిద్ధమై మహాయుద్ధంలో శత్రు సంహారాన్ని నిర్దాక్షిణ్యంగా చేయ నారంభించారు. యుద్ధం రౌద్రరసోన్నిద్రం. సైంధవుడు బంధువు. గాంధారికి అల్లుడు, అనుచితం చేసినా, మరణదండనార్హుడైనా, గాంధారికి కలిగే దుఃఖాన్ని తలచి ధర్మజుడు అతడిని చంపవద్దని తమ్ముల నాదేశించాడు. భీముడు సైంధవుడిని 'ఒడలెల్లఁ బిండికూడుగఁ । బొడిచి', రాజవేషాన్ని వికల్పించి 'పాండవదాసుడ' నని పలికించి ధర్మజుడి వద్దకు తెచ్చాడు. 'పాండవదాస' బిరుదం సైంధవుడికి ప్రాణదానం చేయించింది. ఇందులోని రససమన్వయం సున్నితం.

కామదూషితుడైన సైంధవుడి వలన పాండవపత్నికి దుఃఖం కలిగింది. ఆమెను ఎత్తుకొనిపోవటం పాండవుల పట్ల అతడు చేసిన అపరాధం. దానివలన పాండవులలో క్రోధం ప్రజ్వలించింది. అవమానం వలన ఆగ్రహం రౌద్రరూపం తాల్చింది. ఈ కథలో ద్రౌపది చేత పాండవుల వీరరౌద్రప్రతాపతేజోవైభవాలను కీర్తింపజేసే పద్యాలను పుంఖానుపుంఖంగా ప్రబంధశయ్యలో రచించి ఎఱ్ఱన ప్రబంధపరమేశ్వర గౌరవానికి పాత్రుడయ్యాడు. విరాటపర్వంలో తిక్కనకు ఇటువంటి అవకాశం దొరికింది. ఎఱ్ఱయకు ఇక్కడ దొరికింది. పోటీపడి పద్యాలు వ్రాశారా అన్నట్లు ఉంటాయి. అయితే అజ్ఞాతవాసంలో అంతటివారు ఆ విధంగా దీనంగా ఉన్నారని చెప్పే పద్యాలు తిక్కనవి. ఇక్కడ పాండవ పరాక్రమమూర్తులను వర్ణించి సైంధవుడిని భయపెట్టి ఆపదనుండి తనను రక్షించుకొనేయత్నంగా ద్రౌపది చేత పలికించినవి. ఓజోగుణభూయిష్ఠమైన ఎఱ్ఱయ రచన నన్నయ తిక్కనల రీతికంటె విలక్షణమైనది. భారతీవృత్తి, పాంచాలీ రీతి, ప్రబంధశయ్య వీటి శైలీ విలాసాలు.

ద్రౌపది పాండవులను రెండు ఘట్టాలలో కీర్తించిన పద్యాలను రెండు తెగలుగా చెప్పవచ్చును. 1. బెదరింపు పద్యాలు 2. అదలింపు పద్యాలు. మొదటి తెగవి - ఆశ్రమంలో పాండవ పరోక్షంలో చెప్పినవి. రెండవ తెగవి రణరంగంలో వారిని చూపిస్తూ ప్రత్యక్షంగా చెప్పినవి. మొదటి తెగలో అలంకార ప్రౌఢోక్తులు, రెండవ తెగలో ఉదాత్తమధురోక్తులు. మొదటి తెగలో పాత్రల రీతి వర్ణనం ప్రధానం; అందువలన పాంచాలీరీతి ప్రధాన రచనగా గోచరిస్తుంది. రెండవ తెగలో పాత్రల రూపగుణ వర్తనం ప్రధానం కాబట్టి, మాధుర్యగుణ ప్రధానంగా రచన సాగింది. అది ఎఱ్ఱన ఔచిత్యదృష్టి. మొదటిసారి వర్ణించిన పద్యాలలో కొన్ని

1.	హిమవత్పాదవనాంత కేళీరతిమై-	(ధర్మరాజు)	6.175
2.	శాతనఖాగ్ర ఖండిత లసన్మదకుంజర-	(భీముడు)	6.176
3.	చలజిహ్వాగ్రవిలీఢ విస్ఫురితదంష్ట్రాభీషణంబైన-	(అర్జునుడు)	6.177
4.	బోరనవిస్ఫులింగములు వొడ్మఁగ-	(నకులసహదేవులు)	6.178

హిమవత్పర్వతగుహాంతరంలో కోపారుణనేత్రాలతో ఉన్న మదించిన ఏనుగును సమీపించి సిళ్ళు చూపటం వంటిదే ధర్మజుడికి ఎదురుగా కనిపించటం. మదించిన ఏనుగుల కుంభస్థలాలను వాడిగోళ్ళతో పగులగొట్టగా రాలిన ముత్యాలతో నిండిన గుహాంతర ప్రాంతంలో నిద్రిస్తున్న సింహాన్ని జూలుపట్టి లాగటమే భీముడిని ఉసికొల్పటం. వాడికోరలతో కూడుకొన్న నాల్కతో భీషణంగా లంఘించే బెబ్బులిని కర్రతో కొట్టి రెచ్చగొట్టి దానినుండి తప్పించుకొనవచ్చునేమో కాని అర్జునుడి వాడి బాణాల తాకిడికి చావని వారుండరు. విస్ఫులింగాలు రాలగా ఘోరవిషాన్ని వెళ్ళగ్రక్కే పాముల జంటను సమీపించి పాదాలతో త్రొక్కి రెచ్చగొట్టినట్లు కవలను ధిక్కరించి పాతాళంలో దాగినా మృత్యువు తప్పదు. పాండవ స్వభావాలను అలంకృతోక్తి వైచిత్రితో వెలార్చిన పాండవరౌద్రం సైన్యసంహారంతో చల్లారుతుంది. ధర్మరాజులోని ధర్మవీరం జాగృతమై దయావీరంగా జాలువారుతుంది. సైంధవుడి ప్రాణం నిలుస్తుంది. బంధుభావం దయాభావానికి ప్రేరకం. రౌద్రాన్ని నిగ్రహించుకొనే శక్తి ధర్మజుడికి జన్మసిద్ధం. భీమాదులకు ఆతడి శిక్షణలో సాధ్యం. దానిని నిపుణంగా నిర్వహించి చూపించాడు కథలో ఎఱ్ఱన.

కర్ణుడి దానవీరగాథ అపూర్వం. దానం కూడా ధర్మస్వరూపమే. కర్ణుడి జన్మవ్రతం దానం. అయితే అతడు దానాన్ని కీర్తికాంక్షతో చేస్తాడు కాని, మోక్షకాంక్షతో చేయడు. ఆతడి ప్రవృత్తిని బట్టి ఒక్కొకసారి దానవీరం యశోవీరానికి అంగంకూడా కావచ్చును. నా 'వీరరస' గ్రంథంలో యశోవీరమనే భేదాన్ని క్రొత్తగా చెప్పటం జరిగింది. దానికి కీర్తి పొందాలన్న ఉత్కటోత్సాహమే స్థాయి. కర్ణునినోట వెలువడిన ఈ పద్యత్రయం యశోవీర త్రివర్ణ పతాక!

మ. 'మతిఁ గుంతీసుతపక్షపాతి యగుచున్ మాయాస్వరూపంబుతో
జితదైత్యుండు శతక్రతుండు నను భిక్షింపంగ నేతెంచు న
ట్టి తెఱంగైనఁ దదీయకీర్తియ చుమీ డిందుం; ద్రిలోకీసము
న్నతమై యొప్పు మదీయకీర్తి; యిది సూ నాపుణ్య మెబ్భంగులన్'.

ఆ. 'కీర్తి విడువఁజాలఁ; గీర్తితో మెలఁగంగఁ । జావు వచ్చెనేనిఁ జత్తుఁ గాని
జగములోన నెల్ల సడికంటెఁ జావు మే । లనఁగఁ బరఁగుమాట యనఘ! వినవె?'

మ. 'కీర్తియ యిచ్చుఁ బుణ్యగతిఁ, గీర్తియ తల్లియుఁబోలెఁ బ్రోచు, స
త్కీర్తియ యాయువున్ సిరియు; గీర్తి విహీనుఁడ చూ శవంబు; దు
ష్కీర్తను నెల్ల చేటులును గిట్టి హరించు ననండె తొల్లి భ
ర్గార్తిహరుండు నాఁ బరఁగు నంబుజసూతి జగద్ధితంబుగన్'. (ఆర. 7.292-294)

మహాభారతంలో యశోవీరానికి ఏకైక నాయకపాత్ర కర్ణుడు. అది స్థాయి కందుకొన్న ఘట్టం ప్రబంధపరమేశ్వరుని సూక్తివైచిత్రిలో ప్రకాశించింది.

(6) ముగ్గురు పతివ్రతల కథలు

ఆరణ్యపర్వంలో దమయంతి, సీత, సావిత్రి, ద్రౌపది - అనే పతివ్రతా చతుష్టయం ప్రత్యక్షమౌతుంది. అందులో దమయంతి పాత్ర నన్నయ కవితలో అమృతాభిషేకం చేసికొన్నది. ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్యపై మిగిలిన ముగ్గురూ స్వర్ణాభిషేకం చేయించుకొన్నారు.

ద్రౌపది తన వర్తనమే తన జీవిత సందేశమని చాటే ఉపన్యాసం సత్యభామకు చెప్పింది. తన జీవితానుభవాలలో నుండి ఏరిన రత్నాలతో పతివ్రతా లక్షణహారాన్ని కూర్చి ఉపదేశోపహారంగా లోకానికి అందించింది. మహాభారతంలో తనను గురించి తానే ఎక్కువగా చెప్పుకొన్న పాత్ర ద్రౌపది. అందులోనూ తన పతివ్రతా స్వభావాన్ని గురించి తానే చెప్పుకొన్నది ఎఱ్ఱయ కవితలోనే. అది విశేషం.

సైంధవ దుర్నయోదంతం ధర్మజ ద్రౌపదుల మనస్సులను కలత పెట్టింది. ఆమెవలె మహారాణి అయి పరపురుషుడిచేత అపహృతయై దుఃఖపడిన వనితకథను వినాలనీ, ఆమె విరహంతో బాధపడిన పురుషుని కథ వినాలనీ ధర్మజుడు మనసుపడ్డాడు. మార్కండేయమహర్షి రామాయణ కథ చెప్పాడు. సీతారాములు రావణాది రాక్షస వీరులచేత పడిన యాతనలు వినిన తరువాత ధర్మజుడు కొంత కుదుట పడ్డాడు. ఆ తరువాత పతిభక్తి తాత్పర్యంతో అఖిలదుఃఖాల కోర్చి శుభాలు పొందిన పతివ్రత కథను చెప్పుమన్నాడు. మార్కండేయుడు అల్పాయుష్కుడైన భర్తను తన వ్రతనిష్ఠామహిమతో పునర్జీవితుడిని చేయటమే కాక, అతడికి పూర్ణాయువును, శతపుత్ర సంతతి కలిగేటట్లు, అతడి తండ్రికి కంటిచూపు, రాజ్యవైభవం మరల కలిగేటట్లు, ఆమె తండ్రికి శత పుత్ర సంతానం కలిగేటట్లు యముడివలన వరాలు పొంది తననూ, తనవారినీ ఉద్ధరించిన ఉత్తమ పతివ్రత చరిత్ర- సావిత్రి కథను వినిపించాడు.

దమయంతి స్వయంవరంలో దేవతలను, కలిని కాదని నలుడిని వివాహమాడినందుకు ఫలితంగా భర్తకు దూరమైనది. అయినా, ధైర్యంతో తననూ, తన బిడ్డలనూ, రక్షించుకొని దీక్షతో కష్టాల కోర్చి భర్తను విపత్తు నుండి తప్పించుకొనే ప్రజ్ఞను ప్రదర్శించింది. భార్యచేత ప్రేమించబడినవాడు, ఉద్ధరించబడినవాడూ నలుడు. నలుడి జీవితాన్ని ఉద్ధరించిన ప్రేమశక్తి దమయంతి.

సీత శివధనుర్భంగవీరుడైన రాముడిని స్వయంవరంలో వివాహమాడింది. మనసా వాచా కర్మణా భర్త ననుసరించింది. రాక్షసమాయకు లోనై భర్తకు దూరమై రావణుడి వద్ద కొంతకాలం ఉన్నది. కాముకుడైన రావణుడి అంతఃపురంలోని అశోకవనంలో ఉన్నా సర్వకాల సర్వావస్థలలో రాముడినే స్మరిస్తూ తన పవిత్ర మానసికవ్రతాన్ని పాటించింది. స్త్రీకి పతిని త్రికరణశుద్ధిగా ప్రేమించి సేవించి తరించడమే జీవితలక్ష్య మని సీతకథ చెప్పిన సందేశం. రాముడు సీతామనోరాముడు. ఆమె కొరకు వానరుల స్నేహం చేసి వారిధిని దాటి, రావణుని వధించి అపూర్వ పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించాడు. పరపురుషు నింట ఉండి కూడా నిష్కళంక చరిత్రగా ఉండగలిగిన స్త్రీ వృత్తాంతం విని, సైంధవ వృత్తాంతం జరిగిన తరువాత కలిగిన మనస్తాపాన్ని చల్లార్చుకొని ఉంటాడు ధర్మజుడు. సీతను రావణు డెత్తుకొనిపోయిన కథకూ, సైంధవుడు ద్రౌపది నెత్తుకొనిపోయిన కథకూ హస్తిమశకాంతరం ఉన్నది. సీత పడ్డ కష్టాలతో, రాముడు చేసిన యుద్ధంతో పోలిస్తే పాండవులకు కలిగిన కష్టం విస్మరించదగిందని స్పష్టమౌతుంది.

సావిత్రి కథ అన్నిటా భిన్నమైనది. యమదర్శనం చేసికొని ఆయనతో మాటలాడి, పతిప్రాణాలతో కలిసి నడిచిపోయి, సతీపతులప్రాణ చైతన్యాలకు అద్వైతస్థితి ఉంటుందని నిరూపించిన నిరుపమాన తపోనిధి సావిత్రి. ఆమె వంటిదే ద్రౌపది అన్నారు ఋషులు - వంశాన్ని, కులాన్ని, భర్తలను ఉద్ధరించటంలో చిత్రమేమంటే ఆరణ్యపర్వశేషంలో యముడిని చూచి, అతడితో మాట్లాడి, మాటలతో మెప్పించి, వరాలు పొంది, మృతులను సైతం బ్రతికించుకొనగలిగిన శక్తిగల వ్యక్తులు ఇద్దరే కనపడతారు. కథగా మిగిలిన సావిత్రి, కథను సృష్టించిన ధర్మరాజు. ఆ రెండు పాత్రలు ఆరణ్యపర్వశేషానికే కొసమెరుపులు.

ద్రౌపది అచ్చమైన ఇల్లాలు. ఆమె దమయంతివలె భర్తల చేత వదలబడలేదు. సీతవలె భర్తకు దూరం కాలేదు. సావిత్రివలె మృతులైన భర్తలను బ్రతికించుకొనలేదు. అయితే ఆయా పతివ్రతలు ఆయా పతివ్రతా ప్రవృత్తుల వలన ఏయే ఫలాలను సాధించారో వాటిని భారతకాలంలో కులసతిగా సాగించింది. ఆరణ్యపర్వంలో చెప్పబడిన పతివ్రతల మహిమలన్నీ ఒక యెత్తు. ద్రౌపది పాటించే కులసతి ధర్మం ఒక్కటీ ఒకయెత్తు.

చ. 'పతిఁ గడవంగ దైవతము భామల కెందును లేదు; ప్రీతుఁడై
పతి గరుణించెనేనిఁ గలభాషిణి భాసురభూషణాంబరా
న్వితధనధాన్యగౌరవము విశ్రుత సంతతియున్ యశంబు స
ద్గతియును గల్గు; నొండు మెయిఁ గల్గునె? యెన్ని తెఱంగు లారయన్.' (ఆర. 5.314)

ఎన్ని తెరగుల పతివ్రతలచరిత్రలైనా చెప్పే పరమార్థ మిదే!

(7). మూడు ఎఱ్ఱ(న) గుర్తులు

ఆరణ్యపర్వశేష పూరణం ఎఱ్ఱయ చేశాడని నిర్ణయించటానికి ముఖ్యంగా మూడు గుర్తులు చెప్పుకొనవచ్చును. 1.ఛందో విశేషాలు. 2. కర్ణుడి జన్మవృత్తాంతం. 3. మూలంలోని శిబిదుర్వాసాదుల వృత్తాంతాలను వదలిపెట్టటం.

ఈక్రింది ఛందోవిశేషాలు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ నన్నయకంటె విలక్షణంగా పాటించినవి. వాటి వివరాలను డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మగారి మాటలలో-

“ఆరణ్యపర్వశేషమున ఎఱ్ఱయ రచించిన గద్యపద్యములు మొత్తము 1595. వాని వివరణములు - గద్యము - 496, కందము-413, సీసము-102, తేటగీతి-109, ఆటవెలది-91, చంపకమాల-135, ఉత్పలమాల-126, శార్దూలము-18, మత్తేభము-69, మత్తకోకిల-13, తరలము-8, తరువోజ 2, ఉత్సాహము-2, స్రగ్ధర-2, మహాస్రగ్ధర-2, మాలిని-1, వనమయూరము-1, లయగ్రాహి-1, మధ్యాక్కర-1, మధురాక్కర-2, స్రగ్విణి-1. గద్యములతో కలిపి మొత్తము 21 భేదములు. నన్నయ రీతి కొంత తోచునట్లు చేయుటలో ఎఱ్ఱయ ఛందముల విషయమునను గొంతయత్నము చేసెను. ఇతరులు వాడని, తాను ఇతరగ్రంథములలో వాడని మధ్యాక్కరను, మధురాక్కరను నన్నయ వాడెను గనుక తానును వాడెను. (కాని యతిస్థాన విషయమున నన్నయతో భేదించెను. నన్నయ మధ్యాక్కరలో అయిదవ గణము మొదట యతిని పాటించగా ఎఱ్ఱన నాల్గవ గుణము మొదట యతిని నిలిపెను. (4.309); నన్నయ మధురాక్కరను ఒక్కటే వాడినాడు (4.49) ఎఱ్ఱన రెండు రచించెను. (6,352, 7.309). కాని, వాని లక్షణాలలో భేదము లేదు). సీసములందు, ఆటవెలదులందు నన్నయ పాటించిన యతి, ప్రాసయతి నియమములు తానును ఈ పర్వమున పాటించెను. నన్నయ వ్రాసిన 13 సీసభేదములలో 7 భేధములు మాత్రమే వాడెను. కాని, నన్నయ వాడిన సర్వప్రాసయతి సీసమున నొక విశేషనియమును పాటించుచు రెండు సీసములు వ్రాసెను. (6.369, 7.350). సీసపాదములందు ఉభయఖండములందును ఒకే ప్రాసాక్షరము పాటించుట యందలి విశేషము. (పై పద్యములలోని రెండవ దానిలో) ఎత్తుగీతియందలి సర్వపాదములందును ప్రాసాక్షరము పాటింపబడినది. నన్నయ రచనలో నిట్టివి లేవు. లాక్షణికులు చెప్పిన సీసభేదములలో ఇవి యిముడవు.”

“నన్నయ రచించిన 251 సీసములలో 225 సీసములకు ఎత్తుగీతులు ఆటవెలదులు. ఎఱ్ఱయ రుచి దీనికి భిన్నము. ఆయన వ్రాసిన 102 సీసములలో 62 సీసములకే ఆటవెలదులు గలవు. తేటగీతి, ఆటవెలది విషయమున గూడ నన్నయ నియమములను ఎఱ్ఱయ పాటించెను. వీనిలో మూడింట రెండువంతులు కేవల యతిమైత్రి గలవి. భిన్నవృత్తములు స్వీకరించుటలో నన్నయకు, ఎఱ్ఱనకు ఎంతో రుచిభేదము కనపడుచున్నది. నన్నయకంటె ఎఱ్ఱన పద్యములందును, విశేషించి వృత్తములందును ఎక్కువ ఆసక్తి ప్రదర్శించినట్లు స్పష్టము. వారు రచించిన భాగము లందలి వస్తు స్వభావము దీనికి కారణమైనను, ప్రధాన కారణము వారి అభిరుచి భేదమే.” (ఆరణ్యపర్వపీఠిక-ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ-పు.61-62)

కర్ణుడి జన్మవృత్తాంతం ఆదిపర్వంలో నన్నయ రచించాడు. అందులో కర్ణుడు సద్యోగర్భ సంజాతుడు. ఎఱ్ఱన భాగంలో కూడా కర్ణుడి జన్మవృత్తాంతం చెప్పబడింది. కాని, అందులో కుంతి నవమాసాలు రహస్యంగా మోసి కన్నబిడ్డ. ఈ భేదం మూలంలోనే ఉన్నది. నన్నయే ఈ భాగం రచించి ఉంటే ఏమి చేసేవాడో తెలియదు. ఎఱ్ఱయ మూలానికి న్యాయం చేశాడు. ఆ కథను రసవత్తర వర్ణనా మాధుర్యంతో నింపివేశాడు. నన్నయ కర్ణుడి రూపాన్ని ఎఱ్ఱయ కంటె మనోహరంగా చెప్పాడు. (ఆది. 5.26) బిడ్డను గంగలో వదలిపెట్టేటప్పుడు వాత్సల్యానికీ అపవాద భీతికీ నడుమ ఏర్పడిన సంఘర్షణను నన్నయ రమణీయంగా విశేష వృత్తాలలో వ్యక్తం చేశాడు (ఆది. 5.28,29). నన్నయ విస్తరించిన చోట ఎఱ్ఱయ తలవంచి నడిచి, కుంతి మనస్సులో పరిపరివిధాల మథనపడిన వేదనను వివరించకుండా నన్నయ సూచించి విడిచిన చోట ఎఱ్ఱయ తన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వాన్ని ప్రదర్శించాడు. (ఆర. 7.342-348) ఆ పద్య సప్తకం చక్కని వత్సల రసఖండకావ్యం. ఆ పద్యాలలో తక్కిన అన్నీ ఒక యెత్తు; అంతటి అందగాడైన బాలుడు మునుముందు యువకుడై ఎందరి యువతుల మనసులు దోచుకుంటాడో ఎందరి వీరులను భయపెడతాడో అని భావించిన పద్యమొక్కటీ ఒక యెత్తు. అది ఎఱ్ఱన ముద్ర. అక్షరరమ్యత నందగించుకొన్న ప్రసన్నమధుర చతురరచన.

ఉ. ‘లాలితయౌవనోజ్జ్వల విలాసములం దిలకించు సుందరా
భీలవిచేష్టితం బమర భీమమనోభవసింహరేఖమై
వ్రాలవె యింక నీ వెలమి వామవిలోచన లంగజన్మలీ
లాలసలై విపక్షులు భయాలసులై ధృతి యేది చూడఁగన్.’ (ఆర. 7.345)

నన్నయ కుంతి పసికందును పసికందుగానే భావించి దుఃఖించింది. ఎఱ్ఱయ కుంతి పసిగ్రుడ్డులో భావి జీవితాన్నంతా కలలుగని కన్నీరుపెట్టింది. ఆమె కంటె ఈమె అధికురాలు.

కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో కానవచ్చే కొన్నికథలు ఎఱ్ఱయ ఆరణ్యపర్వశేషంలో చోటుచేసికొనలేదు. అవి ఎఱ్ఱయ అనుసరించిన మూలప్రతులలో లేకపోవచ్చును. లేదా ఆయనే ఔచిత్య దృష్టితో వదలి ఉండవచ్చును. దక్షిణాది ప్రతులలో సామాన్యంగా కానవచ్చే కథలు ఎఱ్ఱయ భాగంలో లేకపోవటం చేత వాటిని అతడు కావాలనే వదలినట్లు భావించటానికి వీలున్నది. అట్టి వాటిలో మార్కండేయుడు చెప్పిన ఇంద్ర బక సంవాదం, యయాతి చరిత్ర, నేదుక వృషాదర్భుల వృత్తాంతం, ఇంద్రాగ్నులు శిబిని పరీక్షించటం, శిబి మహిమాభివర్ణనం, దుర్వాసుడు దుర్యోధన ప్రేరితుడై వేలాది శిష్యులతో ధర్మజుడి ఆశ్రమానికి వచ్చి, భోజనాలయిన తరువాత ద్రౌపది విశ్రాంతి తీసికొంటున్న సందర్భంలో - వారందరికి మృష్టాన్న భోజనాలు పెట్టుమని అడగటం, చివరకు శ్రీకృష్ణ ప్రభావంతో కుక్షులు నిండి, పాండవులకు శ్రీకృష్ణుడి అండ ఉన్నదని తెలిసి తిరిగిపోయిన కథ మొదలైనవి. పరిశీలించి చూస్తే వీటిని వదలటంలోనే ఔచిత్యం ఉన్నది.

మార్కండేయుడి కన్న వృద్ధతము డెవరో తెలిసికొనగోరిన ధర్మజుడి ప్రశ్నకు సమాధానంగా ఇంద్రద్యుమ్నాదుల చరిత్ర చెప్పబడింది. దీర్ఘాయువుకు తోడ్పడే జీవన విధానాలను వివరించే ఇంద్ర బక సంవాదం వంటివి వదలటం సమంజసమే. క్షత్రియమాహాత్మ్యాన్ని చెప్పే శిబిచక్రవర్తి కథ ఆరణ్యపర్వంలోని నన్నయ భాగంలో చెప్పబడి ఉన్నది. కావున పునరుక్తిని పరిత్యజించటం న్యాయమే. దుర్వాసుడి కథ వ్యాస భారతంలో చేరిన ప్రక్షిప్త కథ కావచ్చును. అటువంటి కథలు తమిళ భారతంలోనూ, తెలుగులోని స్త్రీల పాటలలోనూ కనపడుతున్నాయి. దుర్వాసుడి కథ కృష్ణమహిమను, ద్రౌపదిభక్తిని చెప్పేది. పై కథలు లేకపోయినా ప్రధాన కథకు ఎటువంటి ప్రమాదం లేదు. ఆరణ్యపర్వంలోని వస్తుగాఢతకు అవి అంతగా తోడ్పడవు కూడా.

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఈ మూడు గుర్తులూ ఎఱ్ఱన కర్తృత్వాన్ని బలపరచే ప్రమాణాలు.

(8) మూడు రుచుల మువ్వన్నె సొబగు

కవిత్రయ కవిత ఆంధ్ర మహాభారతంలో త్రివేణీ సంగమంవలె కలిసింది. వస్తుధ్వని, కథాకథనరీతి గల నన్నయ కవిత గంగవలె సాగింది. రసధ్వని, నాటకీయ ఫణితి గల తిక్కన కవిత యమునవలె పొంగింది. అలంకారధ్వని, వర్ణనాత్మక ఫణితి గల ఎఱ్ఱన కవిత సరస్వతి వలె భాసించింది. ఎఱ్ఱనలో నన్నయ తిక్కనలు ప్రవహించారు. ఎఱ్ఱయ భారతీవృత్తిగా నిలిచాడు.

మూల భారతంలోని కథ వ్యాసుడిదైనా, తెలుగులో పండిన పద్యాలూ, అందులోని గుణాలూ కవిత్రయ ప్రతిభాజన్యాలే. అందులో శబ్దాన్ని శిల్పీకరించి గుణవృద్ధిని సాధించే తారకమంత్రం నన్నయ తెలుగు కవితకు ఉపదేశిస్తే, తిక్కన అర్థాన్ని ఆవిష్కరించే అనల్పగుణసిద్ధిని బ్రహ్మసూత్రంగా తెలుగు కవితకు ప్రబోధించాడు. ఎఱ్ఱన చతుర శబ్దార్థ గుణాలతో శోభాతిశయత్వాన్ని అలవరించే ఆర్జవం కవితకు ఆగమసూత్రంవలె నేర్పాడు. నన్నయ శబ్దగుణ మార్గం రథాలు నడిచే రాజమార్గంవలె తెలుగు కవితలో సాగింది. తిక్కన గారి అర్థగుణ మార్గం ఓడలు సాగే జలమార్గంగా మిగిలిపోయింది. రాజమార్గం నలుగురూ నడవటానికి, వింతలూ, వినోదాలూ, సాములూ, గరడీలు ప్రదర్శించటానికి వీలైన త్రోవ. అందువలననే ఎఱ్ఱన నన్నయ మార్గాన్ని అలంకరించి ఉత్సవయాత్ర సాగించాడు. తిక్కన మార్గం ‘తన కావించిన సృష్టి తక్కొరుల చేతం గాదునాన్’ సాగిందని పేర్కొన్నాడు. రసమార్గంలో విహరించ నేర్చినవారికి మాత్రం జలమార్గం నిపుణంగా పయనించటానికి వీలైన త్రోవ. పాదయాత్రతో బాటను తరించవచ్చును. యానపాత్ర ముంటేనే జలమార్గాన్ని తరించగలిగేది. శబ్దగుణం రచనకు యానపాత్ర. శబ్దగుణ ప్రస్థానానికి మహారథి నన్నయ. అర్థగుణ ప్రస్థానానికి కర్ణధారి అయిన అతిరథుడు తిక్కన. ఉభయగుణాలను ఉజ్జ్వలంగా పండించుకొని అలంకారకవచాన్ని తొడుక్కొన్న సమరథి ఎఱ్ఱన. సమరథి సామర్థ్యంలో అతిరథ మహారథుల జాడలు తోచినా నూత్నరుచితో వెలిగే ఒక మువ్వన్నె కాంతి ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది. ప్రబంధపరమేశ్వరుడి ఆరణ్యపర్వశేషం ఆ మువ్వన్నె వెలుగు!

డా॥ పాటిబండ మాధవ శర్మగారు ఆ మువ్వన్నె ముచ్చటను ఒక పద్యంలో త్రివేణీసంగమంవలె దర్శించారు-

శా. 'ప్రీతుండై చనుదెంచె నాశ్రిత జనాభీష్ట క్రియాశీలుఁ డు
దీ్గతామ్నాయుఁడు, నిర్విధూత దురితక్లేశుండు, యోగామృత
స్ఫీతస్వాంతుఁ డనంత సంతత సమావిర్భూత కారుణ్యధా
రాతోయస్నపనైక శీలుఁ డగు పారాశర్యుఁ డచ్చోటికిన్'. (అర. 6.103)

"ఈ పద్యమునందలి ధార నన్నయది, విఱుపులు తిక్కనవి, పదము లిరువురివి, కూర్పు ఎఱ్ఱనది. ఈ పద్యమున కవిత్రయ మున్నది. కవిత్రయమున కాశ్రయమైన వేదవ్యాసు డున్నాడు." ఇది మూడు రుచుల మువ్వన్నెసొబగు.

11. రామాయణ కథ మధురమనోహరం

ఆరణ్యపర్వశేషంలో రామాయణ కథ పెద్ద ఉపాఖ్యానం. ఎఱ్ఱన దానిని షష్ఠాశ్వాసంలో కొంత భాగం, సప్తమాశ్వాసంలో కొంత భాగం చెప్పాడు. మూలంలో 19 అధ్యాయాలలో (సం. 3. 258-276) 727 శ్లోకాలలో వ్యాపించి ఉన్న రామకథను ఎఱ్ఱన 315 గద్యపద్యాలలో రచించాడు. అంటే - తెలుగులో వివరంగా వ్రాసినట్లే. ఎఱ్ఱన షష్ఠాశ్వాసంలోని ఆఖ్యానాన్ని విఖ్యాతమాధుర్య మనోహరంగానూ, సప్తమాశ్వాసంలోని ఆఖ్యానాన్ని సవిస్తరమధురంగానూ, ఉపన్యసించానని పేర్కొన్నాడు. ఉభయాశ్వాసాలలో వ్యాపించి ఉన్న రామాయణకథ ఉభయస్వభావాలనూ కలిగి ఉంటుంది. అయితే బాలకాండ నుండి కిష్కంధ కాండవరకు ఉన్న కథ ఒక భాగంగా, సుందర యుద్ధకాండలు మరొక భాగంలో ఎఱ్ఱన ఎన్నుకొన్నాడు. మొదటి భాగాన్ని 147 గద్యపద్యాలలో, రెండో భాగాన్ని 168 గద్యపద్యాలలో చెప్పాడు. పూర్వార్థం కంటె ఉత్తరార్థమే విస్తరించింది.

రామాయణ కథను ఎందుకు చెప్పాడు? ఎట్లా చెప్పాడు? అనే ప్రశ్నలు ప్రస్తుతాలు. శ్రోత అడిగినట్లు ఈ కథను మార్కండేయుడు చెప్పాడు. మూలంలో ధర్మరాజు నాలుగు ప్రశ్నలు సూటిగా వేశాడు- "కస్మి న్నామ కులే జాతః? కిం వీర్యః కిం పరాక్రమః? రావణః కస్యవా పుత్రః? కిం వైరం తస్య తేనహి?" (3.258.4). ఈ ప్రశ్నలు తెలుగులో మారు రూపం తాల్చాయి. 'రాముం డెవ్వని వంశంబునవాఁడు? రావణుఁడెవ్వని తనయుండు? ఏమి నిమిత్తంబున సీతాపహరణంబు సేసె? రామరావణులకు సంగ్రామం బెట్లు ప్రవర్తిల్లె?" - అని ఎఱ్ఱన వేయించిన ప్రశ్నలు.

పాండవసైంధవ సంబంధాలు బావమరదుల సంబంధాలు. ఇరుతెగలవారు ఉత్తమ వంశజాతులే. అయినా సైంధవు డనౌచిత్యానికి పాల్పడ్డాడు. ఈ భూమికతో ధర్మరాజు రామరావణుల వంశప్రసక్తిని ముందుగా తెచ్చి ఉంటాడు. సైంధవుడి కథలో ఉభయ వర్గాల పరాక్రమాలను తులనాత్మకంగా చెప్పుకొన్న వైఖరి కనపడుతుంది. ద్రౌపది పాండవుల పరాక్రమాన్నీ, కోటికాస్య సైంధవులు సైంధవ పరాక్రమాన్నీ కీర్తించటం స్పష్టం. ఆ భూమికతో రామరావణ పరాక్రమాలను గురించి ధర్మజుడు మూలంలో అడిగాడు. తెలుగులో ఆ ప్రశ్న లేదు. మూలంలో రామరావణ వైరమెందుకు గలిగిందని ప్రశ్న. దానికి కారణం శూర్పణఖకు జరిగిన అవమానం, ఖరదూషణాది రాక్షస సంహారం. సీతాపహరణం ప్రతీకార వ్యూహంలో భాగం. అందువలన అది డొంక తిరుగుడు ప్రశ్న. ఎఱ్ఱన దానికి బదులు సీతాపహరణం ఎందుకు చేశాడని అడిగించాడు. శ్రోత- సైంధవుడు ద్రౌపదిని హరించటానికీ, రావణుడు సీతను హరించటానికీ ఉన్న భేదాన్ని తెలిసికొనదలిచాడు. ఆ తరువాత యుద్ధం జరిగింది. సైంధవ ఘట్టంలో కూడా విపుల యుద్ధం సాగింది. రామరావణ యుద్ధం కూడా అట్లాగే సాగి ఉండాలని భావించి ఆ వివరాలు ఎఱ్ఱనగారి ధర్మరాజు అడిగాడు. మూలంలోని ప్రశ్నలకంటె తెలుగులోని ప్రశ్నలు శ్రోతృహృదయంలో ఉన్న ఆకాంక్షను క్రమబద్ధం చేసి ఆవిష్కరించినవి. కథా జీవితానికి బాట వేసినవి.

ఆరణ్యపర్వశేషంలో రామాయణ కథ - కథ కొఱకు చెప్పింది కాదు, కళ కొరకు చెప్పింది. మూలంలో రూపుకట్టని ఎన్నో రూపచిత్రాలు తెలుగులో మధురంగా మనోహరంగా సజీవంగా కళ్ళ ఎదుట నిలుస్తాయి. దానికి కారణం ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్య. భరతుడు చిత్రకూటంలో శ్రీరామదర్శనం చేసికొనటం రామాయణంలో ఒక ప్రసిద్ధ ఘట్టం. ఆ సందర్భంలో శ్రీరామ రూపవర్ణనం మధురంగా ఉండాలి. కాని, మూలంలో- "దదర్శ చిత్రకూటస్థం, స రామం సహలక్ష్మణమ్, తాపసానా మలంకారం ధారయంతం ధనుర్ధరమ్" (సం. 3.261.37) అని చెప్పబడి ఉన్నది. వేషానికి తపస్విగా ఉన్నా ధనుర్ధారియై లక్ష్మణ సహితుడై ఉన్న రాముడిని చిత్రకూటంలో చూచాడని మాత్రం చెప్పి ఊరుకొన్నాడు మూలకర్త. ఎఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరుడై రామమూర్తిని దర్శింపజేశాడు-

మ. 'కనియెం గోమలనీల మేఘ సుభగాకారున్ జటావల్కలా
జినధారున్ సితభూతి భూషితుని రాజీవాక్షుఁ గల్యాణకీ
ర్తనుఁ గాకుత్స్థ కులప్రదీపకుని సీతాలక్ష్మణోపేతు స
న్మృని లోకార్చితు సత్కృపాభరణు రామున్ రాజచూడామణిన్.' (అర. 6.309)

ఎఱ్ఱయ్య మాధుర్య గుణంలో మనోహరంగా చిత్రించిన రామరూపచిత్ర మిది. కథలో ఆయువుపట్టులైన వ్యక్తుల దర్శనాలను 'కనియెన్' అనే క్రియతో ప్రారంభించటం ఎఱ్ఱయ తీరు. రామాయణంలో రాముడు, సావిత్రి కథలో యముడు ఒక ప్రబంధశయ్యలో భిన్న రసాలకు ప్రాణచిత్రాలుగా నిలిచారు.

మ. 'కనియెం గోమలి నీలమేఘ విలసత్కాలాంజనాకారు ఘో
రనిశాతోత్కట దంష్ట్రు నుజ్జ్వలచలద్రక్తాక్షుఁ బ్రత్యగ్రకాం
చనవర్ణాంబరు నంత్యకాల దహనజ్వాలా ప్రచండున్ జగ
జ్జన సంత్రాసను నొక్కదివ్యుఁ బటుపాశప్రౌఢ హస్తోద్ధతున్'. (అర. 7.217)

నన్నయ స్థిరచిత్రాల ప్రసన్న శిల్పి. ఎఱ్ఱయ మధురశిల్పి.

ఒక చిన్న ఉపాఖ్యానంలో రామాయణంలోని ప్రధాన పాత్రల అక్షర రూపశిల్పాలను నిలిపి ఒక ఆర్ట్‌గ్యాలరీ సృష్టించాడు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు. విభీషణుఁడు (6.278), ఋక్షవానరవీరులు (6.292), త్రిదండి వేషంలో రావణుడు (6.336), జటాయువు చేసిన గాయాలతో నిలిచిన రావణుడు (6.348), వాలిసుగ్రీవుల ఉగ్రరూపాలు (6.380), త్రిజటాస్వప్నంలో కనపడిన విభీషణ రాఘవ మూర్తులు (6.398, 399) అశోకవనంలో విషణ్ణమూర్తి సీత (7.28), సుషేణుడు (7.37); వానరవీరులు (7.64); కుంభకర్ణుడు (7.97), ఇంద్రరథం (7.146), కృశాంగి అయిన సీత (7.156). ఈ చిత్రాలు ఉపాఖ్యానాన్ని ఒక ప్రబంధంగా మార్చి వేశాయి. ఇంత తక్కువ కథలో ఇన్ని ఎక్కువ చిత్రాలు ఒక్కచోట కొలువు తీరటం అపూర్వం.

ఎఱ్ఱయగారి స్థిరరూప చిత్రాలు మధురంగా ఉంటే, చలచిత్రాలు మనోహరంగా ఉంటాయి. రామాయణంలో బంగారు లేడిని వర్ణించలేకపోతే అతడు కవే కాడని తెలుగువారు అనుకొంటారు. మూలంలో లేడికంటె వేగంగా కథ పరుగెత్తటంతో వర్ణనలకు తావే లేకపోయింది. భయంతో పరుగెత్తుతున్న బంగారు లేడిని ఎఱ్ఱన స్వభావోక్తి సుందరంగా మనకు చూపించి కన్నుల పండువు చేశాడు.

మ. 'పఱచున్ దవ్వుగఁ జేయలంతి నిలుచుం బట్టీక యాసాసలం
బిఱువోవుం బొదలందు డిందుఁ బొడమున్ బిట్టుల్కి వేదాఁటుఁ గ్ర
మ్మఱి చూచుం జెవి దార్చి నిల్చు మలయున్ మట్టాడుఁ గోరాడు నే
మఱినట్లుండుఁ దృణంబు మేయు నెలయున్ మాయామృగం బిమ్మలన్'. (అర. 6.327)

హరిణవర్ణనంలో తెలుగు సాహిత్యంలో మొదటి వరుసలో నిలిచే మోహన సృష్టి ఇది. మనోహరత్వానికి మారు పే రీ రచన. ఇటువంటివే మరి రెండున్నాయి. దేని కదే.

మధువనంలో విజయోత్సాహంతో విహరించే వానరవీరుల విచిత్ర సహజచేష్టల మనోహర వర్ణనం.

ఉ. ‘తేనెలు గ్రోలి క్రోలి, కడుఁ దియ్యని కమ్మని పండు లింపు సొం
పానఁగ నాని యాని, పరపందిన నీడలు మెచ్చి మెచ్చి, మం
దానిలశైత్యసౌరభ సమగ్రతకుం గడుఁ జొక్కి చొక్కి, యు
ద్యానమునందు మారుతసుత ప్రముఖుల్ విహరించి తృప్తులై’. (7.11)

లాటానుప్రాస శబ్దవైచిత్రి వానరచేష్టలలోని మాధుర్యాన్ని మనోహరంగా మలచి ఆస్వాదనీయతను పెంచిందీ రచనలో. ఎఱ్ఱయ చలచ్చిత్రాలలో ఉత్తమమైనది - సీతాదేవి శోకానుభావ చిత్రం. తిక్కన ప్రక్కన ఎఱ్ఱనను నిలిపే సాత్త్విక భావచిత్రం.

సీ. ‘కన్నీరు జడిగొని క్రమ్మఁ బ్రాఁ కెక్కిన । కమ్రకపోల భాగములు గలిగి
యవశమై యొఱఁగిన యంగవల్లిక పొంత । నున్న భూమీరుహం బూత గాఁగ
వెడలు నిట్టూర్పుల వేఁడిమిఁ బగిలిన । యధరపల్లవము గారాకుఁ బోలఁ
దలఁపుల సందడి దందడించిన తాల్మి । గదిరి శిరఃకంపగతుల బెరయ

ఆ. నున్న పుణ్యమూర్తి నుత్తమ సౌందర్య । నవనతాస్య నార్త యైనదానిఁ
గని విదేహతనయఁ గా నెఱింగితి నేను । హా రఘుప్రవీర యనుచు నడల’. (అర. 7.28)

తిక్కన అభినయ శిల్పాన్ని, అచ్చ తెలుగు పదాల పొందికను, రసాభ్యుచిత బంధాన్ని పుక్కిటపట్టిన ఎఱ్ఱయ రచన ఈ పద్యం - మాధుర్య మనోహరత్వాలకు మచ్చుతునక.

ఎఱ్ఱన తిక్కన యుద్ధ వర్ణనలలోని మేలిమి శిల్పాన్ని తెచ్చి తన రణ చైతన్య చిత్రాలు మలచి రామాయణ కథను రక్తికట్టించాడు. యుద్ధాలలో ద్వంద్వ యుద్ధాల కొక ప్రత్యేకస్థానం ఉన్నది. వాలిసుగ్రీవులు, రామరావణులు, లక్ష్మణమేఘనాదులు మొదలైన వీరుల జంట యుద్ధాలు మూలంలో మాటమాత్రంగా ఉన్నా, ఎఱ్ఱన వీర రౌద్రరసతరంగాలుగా మలచాడు. యుద్ధ ఘట్టాలలో వీరోచిత ప్రసంగాలకు కూడా ప్రాముఖ్యం ఉంటుంది. ఆంగికాభినయానికి అవి వాచికాభినయ గౌరవాన్ని కలిగిస్తాయి. వీటికి తోడు కవి స్వీయ ప్రతిభతో వీరవిభావాలను వర్ణించి ప్రత్యేకతను ప్రదర్శిస్తాడు. వీటికన్నిటికి ఎఱ్ఱయ రామాయణ కథలో ఎన్నదగిన ఉదాహరణ లున్నాయి. సంభాషణలకు- 6వ ఆశ్వాసంలోని 269, 318, 320, 338, 341, 405, 406, యుద్ధ చైతన్య చిత్రాలకు-6. 346, 347, 380-384, 7. 64,66, 82-84, 118, 127, 142 మొదలైనవి. పుష్పకారూఢులై అయోధ్యకు బయలుదేరిన సీతారామచంద్రుల దర్శనం ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు మధుర మనోహరంగా చేయించాడు.

మ. ‘అవిరోధంబుగ జానకీసహితుఁడై యాబద్ధరత్నప్రభా
నవపుష్పం బగు పుష్పకం బను విమానం బెక్కి యర్కాన్వయ
ప్రవరుం డిమ్ముల నేఁగె సమ్మదభరప్రాగ్భాగవారాకర
ప్లవమానుం డగుచుం బురంబునకుఁ బ్రాప్తశ్రీవిశేషోన్నతిన్.’ (అర. 7.166)

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని రామాయణం కథ యథావాల్మీకం కాదు. “రామోపాఖ్యానమునందలి విశేషాంశములను స్వర్గీయ పెండ్యాల సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రిగారు విపులముగా చర్చించినారు. వాల్మీకి రామాయణములో లేని నూతనాంశములెన్నియో దీనియందు గలవు. అందులో కొన్ని- రావణకుంభకర్ణాదుల పూర్వజన్మ వృత్తాంతము, వాలిసుగ్రీవులు యుద్ధము చేయుచుండగా హనుమంతుడు సుగ్రీవుని హారాలంకృతుని చేయుట, త్రిజటాకథా సందర్భమున అవింధ్యుడను వృద్ధరాక్షసుని వృత్తాంతము మున్నగునవి. సీత యగ్ని ప్రవేశము చేసినట్లు ఎఱ్ఱన వ్రాయలేదు. రామాయణ సన్నివేశములను గూర్చి విభిన్న కథనములు ప్రాచీనము నుండియు వాడుకలో నుండునట్లు తోచును” అని ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనముగా రన్నారు. (ఆరణ్య పర్వపీఠిక- ‘ఎఱ్ఱాప్రెగడ’- ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ ఆంధ్ర మహాభారత సంశోధిత ముద్రణం పు. 77).

ఎఱ్ఱన రామాయణం దొరకలేదన్న దిగులు ఈ కథ చదువుకొన్న తెలుగువారికి తీరిపోతుంది.

12. సావిత్రి కథ మధురమహోజ్జ్వలం

భారతీయ సాహిత్యంలో సావిత్రికి పతివ్రతామణులలో అగ్రతాంబూలం అందుతుంది. ‘పతిభక్తి తాత్పర్యంబున నఖిల దుఃఖంబుల కోర్చి శుభంబులొందిన పుణ్యసతి చరిత్రం’ (అర. 7.169)గా సావిత్రి కథ ఆరణ్యపర్వశేషంలో చెప్పబడింది. ఈ కథంతా చెప్పి మార్కండేయు డిట్లా అన్నాడు.

క. ‘తనమగని, నత్తమామల । జననీ జనకులను దన్ను సకలంబును దా
ఘనముగ సముద్ధరించెను । జనవర! సావిత్రి ధర్మ చరితము కంటే!’

తే. ‘ఆ పతివ్రతయట్ల యీ యాజ్ఞసేని । పరమకల్యాణ కర్మసంభావనీయ
యధిప! మిమ్మును మీ యఖిలాన్వయంబు। నుద్ధరించు మహాభాగ్యయుక్తిఁ జేసి’. (అర.7.279,280)

‘సావిత్రి ధర్మచరితము కంటే!’ - అన్నాడు ఋషి. ‘వింటే!’ అనలేదు. అంటే - సావిత్రి ఆచరించిన ధర్మాన్ని దర్శించావా? అని భావం. చూచేది, వినేది భౌతిక దృష్టికి కనపడే ప్రవృత్తి ధర్మం. బుద్ధితో దర్శించేది నివృత్తి ధర్మం. సావిత్రి జీవితంలో నైష్ఠికురాలైన వ్రతశీలి. ఆ వ్రతం పతివ్రతమే. దానివలన లౌకిక, అలౌకిక, భౌతిక ఆధ్యాత్మిక ఫలాల నామె సాధించింది. దానిని దర్శించి తెలిసికొనాలి. అంటే - సావిత్రి కథ దర్శనమూల మని తాత్పర్యం. ఆధ్యాత్మిక అంతరార్థ దర్శనం కథాఫలమని ఫలితాంశం. సావిత్రి కథ లౌకికకథ కాదు; ఆధ్యాత్మిక ప్రతీకాత్మక అభివ్యక్తి.

సావిత్రిది ధర్మ చరితము - ధర్మాన్ని శీలంగా మార్చుకొన్న ప్రవృత్తి చరితము. చరితమంటే కథ అనే అర్థం లౌకికం. శీలం అనే అర్థం పారమార్థికం. ఆమె తమవారినందరినీ ఉద్ధరించింది. తమను తాము ఉద్ధరించుకొని ఇతరులను ఉద్ధరించేవారే ఉత్తములు. సావిత్రి అటువంటి ఉత్తమురాలు.

ఆమె తనపతిని ఉద్ధరించింది. ఎట్లా? ముందు ప్రేమించి, ఆ తరువాత వివాహమాడి, పతివ్రతగా ఆయన ననుసరించి, ఆపై మృత్యువు నుండి విముక్తుడిని చేసి ఉద్ధరించింది. వివాహమాడిన సంవత్సరానికి విగతజీవు డౌతాడని తెలిసి తెలిసి పెండ్లాడి, మృత్యుభయం లేకుండ పతివ్రతాన్ని చేపట్టి అమృతత్వాన్ని సాధించిన సావిత్రిశీలం పతివ్రతా దర్శనానికే ఒక ప్రతీక. సావిత్రి కథను వ్యాఖ్యానించాలంటే సావిత్రి ధర్మశీలాన్ని దర్శించి వివేచించాలి. ఎందరో మహానుభావులు వేదకాలం నుండి సావిత్రి కథాతత్త్వాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తూనే ఉన్నారు. అది యుగయుగాల కథ.

సావిత్రికథలో కొన్ని గ్రంథగ్రంథులున్నాయి. సవితృసంబంధమైన శక్తి- అంటే పరిశుద్ధజ్ఞానం సావిత్రి. ఆమెను ఉపాసించాడు మద్రేశుడు పదునెనిమిదేండ్లు. 18 బ్రహ్మసంఖ్య. దానిసిద్ధి సావిత్రి దర్శనం. అతడు కొడుకును కోరాడు. ఆమె కూతురు నిచ్చింది. మద్రేశుడు తన వంశాన్ని ఉద్ధరించే కొడుకును కోరాడు. సావిత్రి ఉభయవంశాలను ఉద్ధరించగల పుత్రిక నిచ్చింది. మద్రేశుడికి ఆధ్యాత్మికంగా పుత్రిక విలువ తెలియదు. అందువలన తన కోర్కె సఫలం కాలేదని బాధపడి దేవితో మొరపెట్టుకొన్నాడు. ఆ మొర నాలకించిన సావిత్రి 'యోగమూర్తి, గాఢకారుణ్య వికచహృత్కమల'. ఈ మాటలు ఎఱ్ఱన ఎందుకు వాడినట్లు?

ఆత్మను పరమాత్మతో యోగం చేయగలశక్తి యోగశక్తి. ఆమె స్త్రైణమైన చైతన్యమూర్తిగా నిలిచి ఉన్నది. యోగవిద్య స్త్రీ శక్తి యొక్క చిత్కళయే. వివాహమంటే స్త్రీ-పురుషునితో యోగించటమే. జీవాత్మ పరమాత్మతో అద్వైత సిద్ధి పొందినట్లు. ఈ రహస్యాన్ని దానిశక్తిని, తత్ఫలాన్నీ స్త్రీ గార్హస్థ్య ధర్మనిర్వహణం ద్వారా జీవితానుభవంగా మారుస్తుంది. స్త్రీ పురుషునితో సంసారం చేయటం ఆధ్యాత్మికంగా వారిరువురు అమృతమూర్తులని, పరమాత్మ స్వరూపులనీ, ద్వైతం లేదనీ, ఉన్నా అది లౌకికమనీ నిరూపించటమే. ఆ తత్త్వమంతా చెపితే తెలిసికొనే వివేకం మద్రేశుడికి లేదు. అందువలన పుత్రుడి నివ్వటానికి బ్రహ్మ ఆజ్ఞ లేదని చెప్పింది సావిత్రి. అంటే అతడి కింకా బ్రహ్మజ్ఞానస్థాయిలో తత్త్వదర్శనం చేసే శక్తి రాలేదనీ, అది కుమార్తె వలననే కలుగుతుందని చెప్పింది. పుత్రిక కారణంగా కాలాంతరంలో నూరుగురు కొడుకులు కలుగుతారని తెలిపింది. అతడు కోరింది ఒక కొడుకునైతే, సావిత్రీదేవి ఇచ్చింది పుత్రశతాన్ని. దైవయోగం వలన కలిగించగలిగిన శక్తిమంతురాలైన పుత్రికను, ఒక పుత్రిక నూర్గురు పుత్రులతో సమానమన్నట్లు సూచించింది. నిజానికి - ఇవన్నీ దేవరహస్యంగా దాచవలసినవే. మద్రేశుడి దైన్యాన్ని చూచి తల్లివలె కరిగిపోయింది సావిత్రి. గాఢమైన దయతో వికసించిన హృదయంతో ఆ సంగతులన్నీ చెప్పింది. శక్తి రూపిణి అయిన స్త్రీ కరుణిస్తే మాతృవాత్సల్యం అమృతమై వర్షిస్తుంది.

సావిత్రీదేవి ప్రసాదంతో మద్రపతికి పుత్రిక పుట్టింది. ఆమె కూడా సావిత్రియే. పరాశక్తి వనితగా జన్మించి పతివ్రతం నిర్వహించి కులాన్ని ఉద్ధరిస్తుంది. అది ఒక యోగప్రస్థానం. వనితకు కన్యాత్వం, పురుషుడికి బ్రహ్మచర్యం పుట్టుకతో వచ్చే దివ్యలక్షణాలు. స్త్రీ తన కన్యాత్వాన్ని బ్రహ్మచర్యంతో యోగింప చేస్తుంది. అది ధర్మం, యోగం. బ్రహ్మలో చరించే పురుషతత్త్వంతో యోగమైన స్త్రీ- బ్రహ్మంలోనే చరిస్తుంది. అప్పుడు పురుషుని కంటె స్త్రీ తత్త్వతః భిన్నం కాదు. దీనిని సాధించటానికే ఉపవాసవ్రతం. దేవుడితో కలిసి వసించటం ఉపవాసం. పరమాత్మ చైతన్యమైన భర్తతో కలిసి పరమాత్మ చైతన్యంగా జీవించే జీవాత్మ యోగసాధనమే ఉపవాస వ్రతం. సావిత్రి త్రిరాత్రోపవాసం చేస్తుంది. దీని తాత్పర్యం యోగపరంగా చెప్పుకొనాలి. శరీరాలుగా రెండుగా బ్రతికే భార్యాభర్తలలో భార్య ఉపవసించటం వలన మొదటి రాత్రి దేహభావం తొలగిపోతుంది. రెండవ రాత్రి ఆత్మభావంలో అభేదస్థితి కలుగుతుంది. మూడవ రాత్రి అద్వైతసిద్ధి ఏర్పడుతుంది. ఈ సాధన సావిత్రీదేవీ దత్తమైన ఆత్మజ్ఞానం వలన పుట్టుకతోనే తెలిసికొనిన స్థితప్రజ్ఞురాలు మద్రేశుడి కూతురు సావిత్రి.

సావిత్రి యుక్తవయస్కురాలుకావటం గార్హస్థ్య ధర్మాన్ని ఆశ్రయించి పతివ్రతాన్ని ప్రారంభించే సమయ మాసన్నం కావటం. ఆమె తనంతట తాను ఎన్నుకొన్న వరుడు సత్యవంతుడు. నిత్యసత్యస్వరూప జ్ఞానానంద చైతన్యం సత్యవంతుడనే భర్త. అతడల్పాయుష్కుడని, సంవత్సరంలో చనిపోతాడని నారదుడి హెచ్చరిక. అప్పుడు సావిత్రి అన్నమాట లివి -

క. 'వినుము మనోవాక్కాయము । లను మూఁడుదెఱంగు లందు నంతఃకరణం
బనఘ! ప్రధానము గావున । మనసునఁ గైకొన్న భర్త మానుటఁ దగునే?'. (ఆర. 7.183)

భర్తృభావన శరీరస్పృహతో, వాక్స్పృహతో, అంతరంగ స్పృహతో మూడంచెలలో ఉంటుందనీ, అందులో చివరిదే భర్తృ భావనకు ముఖ్యమనీ సావిత్రి చెప్పింది. ఆ భావన యోగులైన వారికే ఏర్పడుతుంది. నారదుడు దానిని గుర్తించి, వెంటనే

ఆమెకు సత్యవంతుడితో వివాహం చేయుమని అనుమతించాడు. 'కమలానన చేసిన పుణ్యగౌరవంబున నయినం బ్రియుండు పరిపూర్ణచిరాయు రుపేతుఁడయ్యెడున్' - అని ఆశీర్వదించాడు నారదుడు.

అనుకొన్న ప్రకారం వివాహమైపోయింది. సావిత్రి వనవాసయోగ్యమైన నారచీరలు కట్టి, దీక్షావ్రతంతో పతిసేవ చేస్తున్నది. త్రిరాత్రోపవాసవ్రతం చేసింది. ఆ తరువాత భర్తతో కలిసి అడవికి పోయింది. పెద్దలు ఆమెకు 'సౌభాగ్య భాగ్యవర్ధనం' కావాలని ఆశీర్వదించారు. పతియొక్క పరిపూర్ణానురాగం సౌభాగ్యం. దానిని పూర్తిగా పొందటం భాగ్యం. అంటే పతివ్రత తనకును భర్తకును యోగసిద్ధిలో ఎటువంటి భేదం లేదని అనుభవంలోకి తెచ్చుకొనటం. దీనినే భార్యాభర్తల అద్వైతసిద్ధి అంటారు.

సత్యవంతుడు మృతి చెంది దేహాన్ని వదలుతాడు. సావిత్రి దేహంతో బ్రతికి ఉంటుంది. అద్వైతసిద్ధి పొందిన తరువాత, శరీరావరణ భావం పోయి ఆధ్యాత్మిక స్థితియే ఆమెలో జాగృతమై ఉంటుంది. అందువలన మృత్యువు అటువంటి దంపతులను విడదీయలేడు. అందుకే దూతలను పంపక తానే వచ్చాడు. తన రాక గమనించి దర్శించగలిగిన సావిత్రి ఆత్మజ్ఞానానికి ఆశ్చర్యపోయాడు యముడు. సత్యవంతుడి ప్రాణాలను బంధించి యముడు తనవెంట తీసికొనిపోతున్నా, సావిత్రి ఆయన వెంటనే ఎటువంటి అవరోధాలు లేకుండా పోగలిగింది. ఎట్లా? ఆ ప్రశ్నయే సావిత్రి కథలో యక్షప్రశ్న.

" By her power of austerity, it appears that her life and her husband's life is inseparable and hence God of Death had to surrender and give her the boon of restoring her husband to life". (The light of Ramayana P.325) అని జస్టిస్ పమిడిఘంటం కోదండ రామయ్యగారు మంచి తీర్పు చెప్పారు. యమపాశబద్ధుడైన సత్యవంతుడి జీవుడు సావిత్రి జీవుడి కంటె భిన్నుడు కాడని సావిత్రి తన త్రిరాత్రోపవాసయోగసిద్ధి వలన యముడి కర్థమయ్యేటట్లు చేసింది. అందువలననే భర్తవెంట యోగయానం చేయగలిగింది. సావిత్రి యముడివెంట పోవటం లేదు. యముడే సత్యవంతుడితోపాటు సావిత్రిని కూడా తత్త్వతః తీసికొనిపోతున్నాడు. కాగా, సావిత్రి జీవుడికంటె సత్యవంతుడి జీవుడు కూడా భిన్నుడు కాడు. ఆ సత్యం సత్యవంతుడి అనుభవంలో లేదు. అందువలన అతడు పేరుకు సత్యవంతుడు. అర్హతకు సత్పురుషుడు, సత్యసాధకుడు. దాని ఫలమే యమపాశబద్ధత. సావిత్రి అమృత జీవి. ఆమెతో అభిన్నుడైన సత్యవంతుడు మృతస్థితిని పొందటానికి వీలులేదు. సత్యవంతుడి మృతి ఆపాదితమే కాని సహజం కాదు. ఆ స్థితి సావిత్రి పతివ్రతాయోగసిద్ధివలన అతడికి కలిగింది. యముడు సందిగ్ధంలో పడ్డాడు-' 'సత్యవంతుడి ప్రాణాలు తీయబోయి సావిత్రి ప్రాణాలు కూడా తీశానా?' అని. పరీక్షించి చూచాడు. సావిత్రి పతివ్రత యోగప్రస్థాన సిద్ధులను క్రమంగా ఆవిష్కరిస్తూ వస్తున్నది. గమనించాడు.

క. 'పతు లెందుఁ జనిన నచటికి । సతులుం జనవలదె? నీ ప్రసాదమునను మ
త్పతిభక్తి కతమునను సం । స్తుతగుణ! నా కరుగరాని చోటుం గలదే?' (ఆర. 7.222)

పై పద్యంలోని వాక్యాలు ఎఱ్ఱన చతురోక్తులు. కాకువులు వాటి ప్రాణాలు. చనవలదె? అరుగరాని చోటుం గలదే? అనే మాటలు రెండర్థాల నిచ్చేవి. భర్త ఎక్కడికి వెళ్ళితే అక్కడికి భార్య వెళ్ళకూడదా? ఇది ఒక లౌకికార్థం. తప్పకుండా వెళ్ళాలి అనో, వెళ్ళకుండా ఆపవచ్చునా? అనో (చనన్+వలదె?) ఏర్పడే అర్థవిశేషం ధర్మపరమైన అర్థం. వెళ్ళకూడని చోటున్నదా అని లౌకికార్థం. ధర్మప్రసాదం చేత, పతిభక్తి ప్రభావం చేత (పురుషకారదైవానుకూల్యాల అనుసంధానం వలన) వెళ్ళలేని చోటు ఉన్నదా? అని ధర్మపరమైన అర్థం. లౌకికార్థం తెలిసినవారు లౌకికులు. అందులోని ధర్మతత్త్వం తెలిసినవారు ధర్మదేవతలు. వారు లోకంలో సజ్జనులవలె దర్శనమిస్తారు. వారిదర్శనం పాపనాశనం చేస్తుంది. ఏదోవిధంగా ఫలాన్నిస్తుంది. ఇది ధర్మవర్తనం వలన కలిగే యోగం. దానిని చతురోక్తి పథంలో పలికింది సావిత్రి. యము డాశ్చర్యపోయాడు-ఆమె చతుర (ప్రగల్భ) వచనాలకు. ఆమె ఉదారవాగ్భంగికి మెచ్చి పతిప్రాణాలు తప్ప ఏదైనా వరమిస్తానన్నాడు. సాళ్వభూపతికి కనుచూపు వచ్చేటట్లు వరం కోరింది సావిత్రి. యముడు దానిని ప్రసాదించాడు. కథలో ధర్మసూక్తి సావిత్రిది. చతురోక్తి ఎఱ్ఱయది.

వరమిస్తే భర్తనుండి వేరుపడుతుం దనుకొన్నాడు యముడు. ఆమె మరల యోగయానం సాగించింది. మొదటివరం పతివ్రతాధర్మంలోని సహగమన ధర్మానికి అందినఫలం. ఆపైన సావిత్రి ఆర్యధర్మాన్ని గురించి ప్రస్తావించింది. యముడు ఆర్యుడు కావటంతో ఆశ్రితుల కోర్కెలు తుదముట్టతీర్చటం ఆయన కర్తవ్యం. అతడు ధర్మదేవత. ధార్మికు లాచరిస్తున్న ధర్మానికి అనుగుణమైన ఫలాన్ని అందించాలి. అతడు జీవులకు కర్మఫలాలను సమంగా సమకూరుస్తాడు కాబట్టి సమవర్తి. భూతాలను నియమిస్తాడు కాబట్టి యముడు, పాపాలను శమింపచేస్తాడు కాబట్టి శమనుడు. ఈ మాటలతో సావిత్రి యముడిని ప్రశంసించింది. ఇది పైకి ప్రశంసే కాని, లోనారసి చూస్తే పతివ్రత స్వీయధర్మంతో సాధించే యోగశక్తుల ఫలాన్ని ప్రకటించటం. అంటే పతివ్రతా ధర్మయోగంవలన సర్వార్థసిద్ధి, సర్వధర్మ సమభావం, సత్కర్మాచరణశీలం, శమదమాది తపస్సిద్ధులు కలుగు తాయని సావిత్రి చెప్పింది. అవి ఆమె సాధించిన సిద్ధులు. వాటికి తగిన ఫలాన్ని గుర్తించి ఇవ్వటం ధర్మదేవత ధర్మం- అని పలికింది. ఇవి చమత్కార వాక్కులు కావు. మధురోక్తులు.

ఆ మాటలు విని, దప్పికవేసినవాడు చల్లని నీరు త్రాగి ఎంత సంతోషపడతాడో అంత ఆనందం పొందా డా ధర్మదేవుడు. ఆమె మాటల చమత్కారాన్ని చూచి కాదు, ఆమె పొగడ్తలకు ఉబ్బిపోయి కాదు. సావిత్రి ధర్మాన్ని వాఙ్మనః క్రియలలో సమంగా సాధించి ఆచరిస్తున్నందుకు. అందుకే ఆర్ద్రుడై పతిప్రాణాలు తప్ప ఏ వరమైనా కోరుకొనుమన్నాడు. ద్యుమత్సేనుడు కోల్పోయిన రాజ్యం తిరిగి అతడికి లభించేటట్లు కోరింది. యము డావరాన్ని ప్రసాదించాడు. పతిభక్తికి తగిన ఫలాన్ని పొందావు, ఇక తిరిగి పొమ్మని సావిత్రిని కోరాడు.

ఆమె తాను తిరిగిపోవటం తన ధర్మం కాదని ప్రతిపాదించింది. 'ధర్మాత్ములు తాము చేసే ధర్మాన్ని ఏ పరిస్థితులలోనూ వదలకూడదనీ, ఆ దీక్షలో మోహతాపాలకు తావుండరాదనీ ధర్మం తెలిసినవారు చెప్పుతారు. ప్రథమ ధర్మాధ్యక్షుడైన యమధర్మరాజే ఆ ధర్మస్థితిని రక్షించకపోతే ఇక మరెవరు దిక్కు?' అని ప్రశ్నించింది.

క. 'కావునఁ బతియనుగమనం । బేవిధమున విడువఁ దగునె? యెట్లయినను మో
హావేశముఁ బొందక ధ । ర్మావస్థితి సలుపవలదె? యవహితబుద్ధిన్.' (ఆర. 7.238)

ఈ పద్యంలో పతి అనుగమనం చేయకుండా విడవటం ధర్మమేనా? మోహావేశాలకు లోనుకాకుండా ధర్మాన్ని నిలపటం ధార్మికుల కర్తవ్యం కాదా?- అని తన ధర్మాచరణస్థితి యొక్క నిత్యత్వాన్ని స్థిరపరిచింది. 'పతి అనుగమన' మంటే మృతియా? యమపాశబద్ధతయా? పతి ఎక్కడికి పోతున్నాడని సతి ఆయన వెంటపోవాలి? ఈ ప్రశ్నలన్నీ తలయెత్తుతాయి. సావిత్రికి పతిస్థితియే సతిస్థితి. ఆతడు మృతుడైతే సతి మృతిపొందటమే ధర్మం. యము డామె ప్రాణాలను కూడా తీసికొనిపోవాలి కాని, రాకూడదని అడ్డుపెట్టకూడదు- అని ఆమె తాత్పర్యం.

సతీపతుల మధ్య సావిత్రి సాధించిన అభేదభావస్థితిని యముడు గమనించాడు. ఆమెను 'ప్రకటధర్మవిశేష తత్పరు' రాలని అభినందించి, పతిప్రాణం తప్ప మరొకదాన్ని కోరుకొనుమన్నాడు. మద్రేశ్వరుడికి పుత్రశతం కలగాలని కోరింది. ఆ వరాన్ని ధర్ముడిచ్చాడు. మూలంలో సావిత్రి అయిదు వరాలు కోరింది. మద్రేశ్వరుడికి శతపుత్రలాభం వరంగా ప్రసాదించిన తరువాత సావిత్రి తనకు కూడా శతపుత్రలాభాన్ని వరంగా కోరుతుంది. యముడు దానినీ ఇస్తాడు. ఆ తరువాత భర్త లేకుండ పుత్రు లెట్లా కలుగుతారు? అది ధర్మవిరుద్ధం కాదా? అని ప్రశ్నించి యముడిని ఉచ్చులో పడవేస్తుంది. చివరకు తప్పనిసరియై సత్యవంతుడి ప్రాణాలను తిరిగి ఇచ్చాడు. ఎఱ్ఱన ఈ భాగం వదిలాడు. ఆ ప్రశ్న అడిగిన సావిత్రి అచ్చమైన లౌకిక ప్రజ్ఞ ప్రదర్శించింది. ఉదాత్తత కోల్పోయింది. అందువలన ఎఱ్ఱన వదలిఉంటాడు.

సతీసహగమనానికి ధర్మయోగపరమైన వ్యాఖ్యానం చేసింది సావిత్రి. యమధర్మరాజు ఉక్కిరిబిక్కిరయ్యాడు. కాలంతీరిన సత్యవంతుడిని తీసికొనివెళ్ళే హక్కు ఉంది కాని, కాలం తీరనిది మరణంలో సతిని పతితో అనుగమనం చేయించే హక్కు యముడికి లేదు. యముడు అప్పుడొక చమత్కారం చేశాడు. 'సావిత్రీ! నీవు నీపతి వెంట చాల దూరం నడిచివచ్చావు. నీ అనుగమన ధర్మంలో చాల అలసిపోయావు. ఇక తిరిగి పొ'మ్మన్నాడు. ఆమె వెంటనే స్పందించింది. భర్త నాశ్రయించిన ఆమెకు అలసట లేదనీ, 'సతులకు నన్యమెట్టిదియును ధర్మమె భర్తృ సంశ్రయము కాక' అనీ తేల్చిచెప్పింది.

సావిత్రి పతివ్రతాధర్మ ప్రస్థానంలో సాధించింది అద్వైతయోగసిద్ధి. దానివలన ఆమెకు అమృతసిద్ధి కలిగింది. ఆమెవలన కలిగిన యోగంతో సత్యవంతుడు మృతుడు కాలేడు. దానిని ధర్ముడు గుర్తించి పరిష్కారం కొరకు యోచించాడు. సావిత్రి ఆత్మధర్మనిరతులైన పుణ్యాత్ముల వర్తనాన్నీ, సాప్తపదీన న్యాయాన్నీ ఉపన్యసించింది. 'పతివినాకృత' (పతిలేకుండా చేయబడిన వనిత) లోకంలో ఎట్లా దూషిత ఔతుందో, సర్వమంగళ విశేషాలకు దూరమౌతుందో చెప్పింది. ధర్మాచరణానికీ, తత్ఫలసిద్ధికీ జీవితంలో ఇహపర సంబంధం ఉంటుందని విడమరచి చెప్పింది. భార్యాభర్తలు కలిసి ఇహంలో ఉంటేనే, పరంలో అనుభవించదగిన అద్వైతయోగసిద్ధి కలుగుతుందని వివరించింది. ఆమెలో పతివ్రతా ధర్మం అమృతయోగంగా నిలిచింది. అది లౌకికంగా ఫలించాలి. అదే సిద్ధులు సాధకుల కివ్వగలిగిన వరం. ధర్ముడు ప్రసన్నుడైనాడు. పూర్ణఫలాన్ని అందించాడు.

చ. 'కొను మిదె నీ మనఃప్రియునిఁ గోమలి, వీఁడు చతుశ్శతాబ్దముల్
మను నిటమీఁదఁ; బుత్రులఁ గ్రమంబున నూర్వురఁ గాంచుఁ; గీర్తివ
ర్ధనుఁ డగు, సంతతాధ్వర వితానములం బరితుష్టిసేయు న
య్యనిమిషకోటి కెల్లను, నిజాన్వయమౌళివిభూషణంబగున్'. (ఆర. 7.251)

ఈ పద్యం తరువాత జరిగిన కథ అంతా సావిత్రి సాధించిన వరాల ఫలానుభవమే. ఆ వరుసనంతా మధురంగా చెప్పి ఎఱ్ఱన సావిత్రి కథను సర్వాంగసుందరం చేశాడు.

ఎఱ్ఱన సావిత్రి కథలోని తాత్త్వికార్థాన్ని ధ్వనిమయం చేయగల చతురోక్తులను రచనలో మణులవలె నిబంధించాడు. ఆ కాంతులలో కథలోని బోధ వెలుగులోకి వచ్చింది.

సావిత్రి కథను ఎన్నుకొని అరవిందయోగి ఒక మహాకావ్యాన్ని ఆంగ్లంలో రచించారు. ప్రపంచసాహిత్యంలో సమున్నతాధ్యాత్మికేతిహాసంగా అది ప్రసిద్ధికెక్కింది. ఆయన భావంలో సావిత్రికథ అమృతత్వసాధన యోగం. పరాశక్తి ప్రాపంచికక్లేశ విమోచనార్థం మానవరూపంలో సావిత్రిగా అవతరించింది. మూర్తీభవించిన సత్యమే సత్యవంతుడు. మానవలోకంలో సత్యాన్ని స్థాపించటానికి వ్యర్థ ప్రయత్నం చేస్తున్న మానవప్రవృత్తికి ప్రతినిధి సత్యవంతుడు. అతడు విధివశాత్తు మరణిస్తాడు. అయితే ఆ మానవయత్నం విషాదాంతం కారాదు. అందువలన మూర్తీభవించిన దివ్యానుగ్రహమైన సావిత్రి అసత్యసూత్రధారి అయిన యముడితో పోరి, తన తేజస్తత్త్వంతో మృత్యుదేవతా స్వరూపాన్ని లయం చేసి, మానవుడికొరకు, మానవ జగత్తు కొరకు అమృతత్వాన్ని సంపాదించింది.

సావిత్రి మగడిని ఉద్ధరించటమంటే ఈ విధంగా నిశ్చయించగలిగితే మిగిలినవారిని ఉద్ధరించిన కథకు భాష్యం చెప్పటం సులభం. దైవానుగ్రహం లేని సత్యసాధకుడు సత్యవంతుడు. ఆ కొడుకును నమ్ముకొన్న తల్లిదండ్రులకు రెండు కళ్ళూ పోయాయి. అంటే వారికి ఇహపరాలూ గ్రుడ్డివైపోయాయి. ఇహసుఖాలు దూరమయ్యాయి కాని, వారు తపస్సుకూ, జ్ఞానార్జనకూ అనువైన అడవిలో ఉండటంవలన సత్సంగభాగ్యం లభించింది. దానికి ఫలంగా దివ్యానుగ్రహరూపురాలైన సావిత్రి సత్యవంతుడిని చేరింది. ఆమెను ప్రేమతో ఆరాధించాడు సత్యవంతుడు. ఆమె 'యోగమూర్తి', 'గాఢకారుణ్యవికచహృత్కమల'

అయింది. సత్యవంతుడితో యోగించి తన అమృతత్వయోగసిద్ధిని పంచింది. తాను మృత్యువును మెప్పించింది. సత్యవంతుడికి అమృతత్వసిద్ధిని పొందించే యోగాన్ని ప్రసన్నబుద్ధితో అందించింది. అతడు తల్లిదండ్రులకు ఆత్మచక్షువుల వంటివాడు. అతడి వలన ద్యుమత్సేన దంపతులు లౌకిక ఆధ్యాత్మిక దృష్టులను పొంది సావిత్రీ సత్యవంతుల ధర్మయోగాన్ని ఆరాధించారు. వారికి రాజ్యసుఖాలు అందాయి. సావిత్రి అత్తమామలు ఇహపరసుఖాలు పొందారు. మద్రపతి పుత్రశతాన్ని పొందాడు. అతడికి కోరిక అదే. సావిత్రి స్వయంగా గార్హస్థ్యధర్మాచరణంలో సతి పతివ్రతాయోగం ద్వారా సాధించగలిగిన పూర్ణఫలం సాధించింది. దానికి సుమంగళీత్వమని పేరు పెట్టింది. లోకంలోని సాధ్వుల కందరికీ అది ఒక సాత్త్విక యోగమనీ, దానివలన జగత్కల్యాణం కలుగుతుందనీ, తన జీవితమే ఒక సందేశంగా చెప్పింది. ద్రౌపది కూడా పతివ్రతా ధర్మమార్గానుశీల. ఆమె పతులను భక్తితో సేవించి క్రమంగా ధర్మానురక్తినీ, కర్మాభిరతినీ, భక్తిప్రవృత్తినీ, జ్ఞానరతినీ, ఋజుమతిని సాధించి, తననూ తన వంశాన్నీ ఉద్ధరించగలుగుతుందని మార్కండేయుడు చెప్పాడు. ఇది ఉపాఖ్యాన తత్త్వం. కథ మధురం. బోధ మహోజ్జ్వలం. ఎఱ్ఱన తీర్చిదిద్దిన విధం మధురమహోజ్జ్వలం.

13. ఆరణ్యపర్వం : అంతరార్థం

క. 'ఆరణ్యపర్వ మనఁగా । నారణ్యప్రముఖ షోడశాంతః పర్వా
ధారమయి సకలసూరి స । భారమ్యం బగు తృతీయపర్వము వెలయన్.' (ఆది. 1.40)

అని నన్నయభట్టు పర్వసంగ్రహంలో చెప్పినట్లు ఆరణ్యపర్వం సకలసూరిసభారమ్యం. పండితసభలలో రమ్యత కవితావిలాసాలను వివేచించటంలోనే కాక, తత్త్వవివేచన చేయటంలో కూడ దర్శనమిస్తుంది. అందువలన భారత, రామాయణ, భాగవతాది పవిత్రగ్రంథాలలో నిబంధించబడే ఆధ్యాత్మికమైన అంతరార్థాలను మథించి వెలికితీసి ఆత్మానంద నవనీతాన్ని అందించటం సూరిసభల సంస్కృతి. మహాభారతంలోని అంతరార్థాన్ని గురించి అనేక విశేషాలను వ్యాఖ్యానించి చెప్పిన పండితులు దేశంలో ఎందరో ఉన్నారు. వారిలో డా॥ వేదుల సూర్యనారాయణ శర్మగారొకరు. వారు 'అంతరార్థ మహాభారతము' (ముక్తి సాధనామార్గము) అనే గ్రంథాన్ని క్రీ.శ. 1985లో రచించారు. అందులో భారతంలోని ప్రసిద్ధ కథాంశాలకన్నిటికి ఆధ్యాత్మికమైన అంతరార్థాలను చెప్పారు. వాటిలో ఆరణ్యపర్వ కథార్థాలకు వా రిచ్చిన అంతరార్థ విశేష సూచిక-

	ఆరణ్యపర్వకథాంశం	**ఆధ్యాత్మిక సాధన రూప అంతరార్థం**
1.	సూర్యోపాసన	- జ్ఞానధ్యాన సాధన
2.	పాశుపతాస్త్రప్రాప్తి	- ఇంద్రియ వశీకరణ సాధన
3.	నలోపాఖ్యానం	- అసంగతత్త్వ సాధన
4.	తీర్థయాత్రా ఫలం	- ఆత్మగుణలాభసాధన
5.	అగస్త్యుని మాహాత్మ్యం	- నిశ్చలతత్త్వంతో మాయానాశన సాధన
6.	వింధ్యగర్వాపహరణం	- తార్కికహేతువాద ఖండనా సాధన
7.	అగస్త్యుడు సముద్ర జలపానం చేయటం	- నిశ్చలతత్త్వసాధనలో భగవంతుని ఆవరించిన మాయను నాశనం చేసే సాధన
8.	పరశురామోపాఖ్యానం	- పరమానందానుసంధాన సాధన
9.	సుకన్యోపాఖ్యానం	- అద్వైతసిద్ధి సాధన
10.	సోమకోపాఖ్యానం	- ప్రకృతి ప్రలోభనంతో సాధనాభ్రష్టతను నివారించుకొనే సాధన
11.	సౌగంధిక పద్మాపహరణం	- వ్యష్టిగతానందంలో సమష్టిగత నిర్విషయ బ్రహ్మానంద సంధాన సాధన
12.	జటాసురవధ	- త్రిపుటీగత మాయావినాశన సాధన
13.	నివాతకవచ కాలకేయుల వధ	- కుంభకయోగగతి తామసికవృత్తివినాశసాధన
14.	మత్స్యోపాఖ్యానం	- అహంకార మమకార విచారణ సాధన
15.	భర్తృవశీకరణం గూర్చి సత్యభామా ద్రౌపదుల సంభాషణ	- పరమాత్మవశీకరణ సాధన
16.	ఘోషయాత్ర	- తామసిక దుష్కార్యనివారణ సాధన
17.	సీతారాముల చరిత్ర	- ప్రకృతి పురుషైక్య సాధన
18.	సావిత్ర్యుపాఖ్యానం	- పరమాత్మను చేర్చే నిస్స్వార్థసాధన
19.	ఇంద్రునిచే కర్ణుని కవచకుండలాల అపహరణం	- ముక్తిని కోరే మనస్సు ద్వారా కుంభక యోగ గత దోషనివారణ సాధన

మహాభారతం ప్రతిపర్వరసోదయం. ప్రతిపర్వం అంతరార్థ మహోదయం.

14. కవిత్రయ మహాభారతం : వ్యాఖ్యానం

ఆంధ్రుల ఆదికావ్యమైన ఆంధ్ర మహాభారతానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్రలో అరుదైన ఘట్టం. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి దివ్యానుగ్రహ పూర్ణఫలంగా ఇది తెలుగువారికి అందటం అదృష్టవిశేషం. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు సాగించే బృహత్తర ధర్మప్రచారయజ్ఞంలో ఈ అక్షర సమారాధనం ఆంధ్రావళికి మోదాన్ని కలిగించే అమృతసంభావనం. ఈ పవిత్ర మహత్తర పుణ్యకార్యంలో స్వామిపక్షాన కార్యకర్తలై ఈ భారతభారతిని సేవిస్తున్న మాన్యులు, మహనీయులు- టి.టి.డి. బోర్డ్‌ఛైర్మన్, కార్యనిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్వన్మణులూ, సంపాదకవర్గ సభ్యులూ, సలహామండలి సభ్యులూ, అంతేకాక ఎన్నో విధాల ఈ కార్యక్రమ విజయానికి నిరంతరం కృషి చేస్తున్న అధికార, అనధికారులూ ధన్యులు. వారికి నా కృతజ్ఞతాంజలులు.

ఈ గ్రంథాన్ని ఆమూలాగ్రం చదివి ఆమోదించి, ప్రోత్సహించిన శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకులకూ, కంట్రోలర్ ఆఫ్ పబ్లికేషన్స్‌కూ నా ధన్యవాదాలు.

పదునెనిమిది పర్వాలలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటిగా- రెండు భాగాలలో - వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. ఆరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటిగా సిద్ధమయింది. అందులో నన్నయ రచించిన ఆరణ్యపర్వభాగం మొదటి భాగంగానూ, నన్నయ పేర ఎఱ్ఱయ పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషం ఈ రెండవ భాగంగానూ వెలువడుతున్నాయి. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వం రెండు భాగాలుగా రావటం కూడా ఇదే ప్రథమం. ఒక క్రొత్త ఒరవడి కూడా. ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించి ప్రబంధపరమేశ్వరుడుగా ప్రసిద్ధి పొందిన ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవితా వ్యక్తిత్వాన్ని విస్తృతంగా, సమన్వయాత్మకంగా, సాధ్యమైనంత విషయ సమగ్రంగా చిత్రించే పీఠికతో వెలువడటం ఇందులో విశేషం. సహృదయులు ఈ ప్రయత్నానికి సంతోషిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

విద్వత్కవులు, పండితులు, రాష్ట్ర అధికార భాషా సంఘం మాజీ అధ్యక్షులు అయిన డాక్టర్ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యుల వారు ఆరణ్యపర్వానికి రమణీయ వ్యాఖ్య రచించారు. వారు మొదట సరళగ్రాంథిక భాషలో వ్రాయగా, దానిని శిష్ట

వ్యావహారికంలోకి మార్చటం జరిగింది. దానికి వారు దయతో అంగీకరించారు. దీనిని శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారు ప్రచురించటం ముదావహం. వారికి నా కృతజ్ఞతలు.

ఆరణ్యపర్వశేషం ప్రూఫులు సరిచూడటంలో తోడ్పడిన విద్వన్మణులు డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావుగారికి, డాక్టర్ వి. సీతాకల్యాణి గారికి, డాక్టర్ జె. రామ సుబ్బలక్ష్మి గారికి, శ్రీమతి జి. సుశీల, శ్రీమతి లక్ష్మీవిద్యానాథ్‌గారలకు నా ధన్యవాదాలు. భారతం మీద వచ్చిన లఘువ్యాఖ్యలను సేకరించటంలో తోడ్పడిన డాక్టర్ దంటు హేమలత గారికి ముద్రణ కనువైన అక్షరాకృతి నిచ్చిన శ్రీ దత్తసాయి గ్రాఫిక్స్ అధినేత్రి డాక్టర్ జి.యస్. లక్ష్మిగారికి నా శుభాకాంక్షలు.

భక్తజన కల్పద్రుమమైన భద్రమూర్తి పద్మావతీ సహిత శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామి ధర్మకల్పద్రుమమైన ఈ భారత వ్యాఖ్యకు ప్రభువు. సత్యశివసుందరమైన ఆ స్వామి దివ్యసన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్యా సంపుటిని వాఙ్మయారాధనలోని భాగంగా పుణ్యపూజాకుసుమ మంజరిగా భక్తితో సమర్పించుకొంటున్నాను.

హైదరాబాదు
వృష ఉగాది
25-3-2001

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
ప్రధాన సంపాదకుడు
కవిత్రయ మహాభారత ప్రాజెక్టు
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం.

ఆరణ్యపర్వశేషం - కథాసారం

ఎర్రనైన కిరణాల రాగరుచితో శరత్కాల సూర్యోదయ సమయాలు ప్రకాశించాయి. ఆకాశం మబ్బులు వీడి తేటపడింది. పద్మాలు వికసించాయి. రాజహంసలు, బెగ్గురు పిట్టలు, తుమ్మెదలు చేసే మధుర నాదాలు వ్యాపించాయి. నెమళ్ళు నాట్యం చేస్తూ క్రేంకార నాదాలు చేశాయి. వర్షాకాల మేఘాలు శరత్కాలానికి భయపడి నేలకు దిగి వచ్చినట్లుగా ఏనుగుల గుంపులు మదజలాలు వర్షిస్తూ ఘీంకరిస్తూ వనాలలో తిరిగాయి. దక్షిణాన ఆకసంలో అగస్త్య నక్షత్రం కనిపించింది. తెల్లని మబ్బులు క్రమ్ముకొన్న ఆకాశంవలె రెల్లుపూలు చుట్టూ కాసిన సరస్సులు బింబ ప్రతిబింబ భావంతో రాణించాయి. అటువంటి రమణీయ శరత్కాలంలో పాండవులు సరస్వతీ నదిని సేవించి కామ్యకవనం చేరారు.

శ్రీకృష్ణు డా సంగతి తెలిసికొని పాండవులను చూచి యోగక్షేమాలు తెలిసికొనటానికి సత్యభామా సమేతుడై కామ్యకవనానికి వచ్చాడు. అదే సమయంలో మార్కండేయ మహర్షి కూడా పాండవుల ఆశ్రమానికి వచ్చాడు. పాండవులు వారందరికీ అతిథి సత్కారాలు చేశారు.

శ్రీకృష్ణుడు ధర్మజుడి ధర్మనిష్ఠను ప్రశంసించాడు. అర్జునుడు పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి పాశుపతాస్త్రాన్ని పొందినందుకు అభినందించాడు. శమదమాది గుణాలను సహజసంపదగా పొంది ఉన్న ధర్మరాజు సార్థక నామధేయుడని ప్రశంసించాడు. దుర్యోధనాదులు నిండుసభలో దుర్నీతివర్తనులై, చేసిన పాపకృత్యాలను సహించిన ధర్మజుని క్షమాశీలాన్ని మెచ్చుకొన్నాడు. కౌరవసభలో ధర్మజుడు కొంచెం కోపగించుకొన్నా భీమాదులు శత్రువర్గాన్ని నాశనం చేసి ఉండేవారనీ, తమ్ములనే సముద్రాలకు ధర్మజుడి సత్యసంయమనం చెలియలి కట్టవలె నిలిచిందని వ్యాఖ్యానించాడు. అంధక వృష్ణి భోజ కుకురాది వంశాలకు చెందిన యాదవ ప్రభువులందరూ ధర్మరాజుపట్ల బంధుప్రేమతో ఉన్నారనీ, ధర్మరాజు కొరకు కౌరవులతో యుద్ధం చేసి వారిని జయించి విజయాన్ని సాధించగలరనీ, దానికి ధర్మజుడు సంకల్పిస్తే చాలు. మరుక్షణంలో నాలుగు సముద్రాల చేత ఆవరించబడిన అఖిలభూమండలానికీ అతడే సార్వభౌముడౌతాడనీ ఉత్తేజపరిచాడు.

శ్రీకృష్ణుడి సాదర వచనాలకు ధర్మజుడు వినమ్రుడైనాడు. మిగిలి ఉన్న వనవాసాన్నీ, ఆపైన అజ్ఞాతవాసాన్నీ ముగించి మాటనిలబెట్టుకొని, ఆ తరువాత పరాక్రమంతో రాజ్యాన్ని జయిస్తే, నిందలు రావని సవినయంగా శ్రీకృష్ణుడికి నివేదించాడు. 'మేమందరం నీ శరణుకోరి ఉన్నాం. మా కార్యభారాన్నంతా నీవే నిర్వహించాలి. మాకు పరమశుభాలు ప్రసాదించాలి' అని వేడుకొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజును పరమప్రీతితో సంభావించాడు.

శ్రీకృష్ణుడు ద్రౌపదిని సాదరంగా పలుకరించాడు. ఉపపాండవులందరూ యాదవరాజకుమారులతో కలిసి వివిధ రాజవిద్యలను అభ్యసిస్తూ సంతోషంతో కాలం గడుపుతున్నారనీ, ప్రద్యుమ్నుడు వారందరికీ దివ్యాస్త్ర ప్రయోగంలో శిక్షణ ఇచ్చాడనీ, సుభద్ర అభిమన్యుడి మీది కంటె ఉపపాండవుల మీద అనురాగాన్ని అధికంగా చూపుతున్నదనీ చెప్పి ఆమెను ఊరటపరిచాడు. త్వరలో వారందరూ ఉజ్జ్వలమైన శుభాలను పొందుతారని చెప్పి ఆమెను అనునయించాడు.

అంతలో మార్కండేయ మహర్షి పాండవుల ఆశ్రమానికి వచ్చాడు. అందరూ ఆ మహర్షికి ఆహ్వానం పలికారు. అతిథిసత్కారాలన్నీ అయిన తరువాత శ్రీకృష్ణుడు ఆ మహర్షి యొక్క మంజుల వాగమృత ప్రవాహాన్ని చెవులారా క్రోలి ఆనందాన్ని పొందే అవకాశాన్ని కలిగించుమని కోరాడు. దేవతలకు, రాజులకు, బ్రాహ్మణులకు, పతివ్రతలకు సంబంధించిన పుణ్యకథలను వినిపించుమని అడిగాడు.

అదే సమయానికి నారద మహాముని అక్కడకు వచ్చాడు. అందరూ ఆయనను పూజించారు. నారదుడు కూడా మార్కండేయ మహర్షిని ప్రోత్సహించాడు. శ్రీకృష్ణుడికీ, పాండవులకూ ప్రియాన్నీ హితాన్నీ కలిగించే పుణ్యకథలు వినిపించుమని చెప్పి వెళ్ళాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు మార్కండేయమహర్షితో ఇట్లా అన్నాడు.

ధర్మరాజు: మే మెప్పుడూ ధర్మాన్ని తప్పకుండా నడుచుకుంటాం. అయినా, నా కెప్పుడూ తీరని కష్టాలే. అటు - కౌరవులు ఎప్పుడూ పాపాలు చేస్తుంటారు. కాని, వారు సౌఖ్యాలనూ, అభ్యుదయాలనూ పొందుతున్నారు. ఈ విపరీత స్థితి ఏమిటి? అని నే నెప్పుడూ విచారిస్తుంటాను. నరుడు ఇప్పుడు చేసే కర్మలకు ఫలాన్ని ఇహంలో పొందుతాడా? పరంలో అనుభవిస్తాడా? ఇహపరాలలో రెండింటా పొందుతాడా? దేవుడిని నమ్మని వాడికి కర్మఫలం ఉండదా? ఈ శరీరంతోనే కర్మఫలం కూడా తొలగిపోతుందా? ఈ అనుమానాలను నీవే తీర్చగలవు. నాకు వాటిని గురించి వివరంగా చెప్పుము.

మార్కండేయుడు: పూర్వం బ్రహ్మదేవుడు ప్రథమసృష్టి చేసినప్పుడు పవిత్రులు, ధర్మనిరతులు, సత్యసంపన్నులు, సత్యవాదులు, సత్య సంకల్పులు, బ్రహ్మజ్ఞానులు, స్వచ్ఛందజీవులు అయిన మానవులను కల్పించాడు. వారు దేవమార్గాలలో విహరిస్తూ చేసిన కర్మకు సులభంగా అధికఫలాన్ని పొందేవారు. సర్వధర్మాలను తెలిసి, మాత్సర్యం లేనివారై, వేలసంఖ్యలలో సంతానాన్ని పొందుతూ, అనేక వేల సంవత్సరాలు దీర్ఘాయుష్కులై నివసిస్తూ ఉండేవారు. కొంతకాలం గడిచేసరికి ఆ మానవులు కామక్రోధాది గుణాలకు లోనయ్యారు. మాయా ప్రవర్తనులయ్యారు. దేవతలకు దూరమయ్యారు. అల్పాయువులు, అల్పబల శరీర సత్త్వులు, దరిద్రులు, నిష్ఫలారంభులు, బహురోగ పీడితులు, నాస్తికులు అయ్యారు. ఒకరిమీద మరొకరు అసూయలు పెంచుకొని, పాపకార్యాలు చేస్తూ, పశుపక్ష్యాదులుగా పుట్టుతూ, నరకయాతనలు అనుభవిస్తూ, పుట్టుచావుల చక్రభ్రమణంలో చిక్కి చిక్కుల పాలౌతున్నారు. వారు చేసిన పుణ్యపాపాలు వారివెంటనే నీడలాగా సాగిపోతూ వాటి ఫలాలను అనుభవింపజేస్తూ మరల మరల వారికి జన్మలను కలిగిస్తున్నాయి. ధర్మరాజా! ఎంతవారికైనా పాపపుణ్యాల ఫలాలు అనుభవించక తప్పదు. శరీరం నశించి పోతుంది కాని,చేసిన కర్మమాత్రం చెడిపోదు. దాని ఫలం అనుభవించక తప్పదు.

సంపదలతో తులతూగుతూ, ఇంద్రియలోలురై, పాపచింతలతో జీవించేవారు పరలోకసౌఖ్యాలు పొందలేరు. వారికి ఇహలోక సుఖాలే మేలుగా అనిపిస్తాయి. నియమనిష్ఠాపరులై, తీర్థయాత్రలు చేస్తూ, వేదాధ్యయన పరాయణులై జీవించేవారు ఇహంలో కష్టాలనుభవించినా, పరంలో కలిగే సుఖమే తృప్తిని కలిగిస్తుంది. ధర్మమార్గంలో జీవితాన్ని సాగిస్తూ, గృహస్థాశ్రమ విధులు నిర్వహిస్తూ, యజ్ఞయాగాలు చేసేవారు ఇహంలోనూ, పరంలోనూ సౌఖ్యాలను అనుభవిస్తారు. సత్యం, శమం శౌచం లేనివారై, నాస్తికులై, చేయరాని పనులు చేస్తూ జీవించేవారు ఇహపరాలకు రెంటికీ చెడ్డ రేవడులై దుఃఖాల ననుభవిస్తారు. మానవుల కర్మగతి పద్ధతి ఇది.

ధర్మరాజా! మీరు దివ్యులు. దేవతలకు హితం చేయటానికి ఈ భూతలం మీద మీరు అవతరించారు. మీరు శత్రువులనందరినీ సంహరిస్తారు. పరాక్రమ ప్రభావంతో భూమిని పాలిస్తారు. చివరికి మీ దేవభావాన్ని పొందుతారు.

ఈ మాటలు విని ధర్మరాజు బ్రాహ్మణప్రభావాన్ని గురించి చెప్పుమని మార్కండేయమహర్షిని కోరాడు. ఆ మునీంద్రుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు-

పూర్వం హైహయవంశంలో ధుంధుమారుడు అనే రాకుమారుడు ఉండేవాడు. అతడు వేటకు వెళ్ళి, పొదలమాటున జింకచర్మాన్ని ఉత్తరీయంగా ధరించి ఉన్న ఒక బ్రాహ్మణ యువకుడిని జింకగా భ్రమించి బాణంతో కొట్టాడు. ఆ వేటుకు ఆ యువకుడు మరణించాడు. ధుంధుమారుడు ఆ బ్రాహ్మణ మృతకళేబరాన్ని చూచి, మిక్కిలి విచారించి, రాజధానికి తిరిగివెళ్ళి, జరిగిన సంగతి పెద్దలకు చెప్పి, వారిని వెంటబెట్టుకొని అడవికి వచ్చి ఆ శవాన్ని చూపించాడు.

ఆ సమీపంలోనే తార్క్ష్యుడు అనే మహర్షి ఆశ్రమం ఉన్నది. వారందరూ కలిసి అక్కడికి వెళ్ళారు. జరిగిన సంగతి చెప్పారు. ఆ బ్రాహ్మణ యువకుడిని చంపిన మహాపాపాన్ని తొలగించుకొనే ఉపాయం చెప్పుమని ప్రార్థించారు. అప్పుడు తార్క్ష్యుడు వారితో ఇట్లా పలికాడు - 'మా ఆశ్రమంలోని వారికి భయం, రోగం, చావు మొదలైన వాటిచేత కలిగే బాధలు

ఉండవు. మూడు లోకాల వారికీ ఈ సంగతి తెలుసు'- అని చెప్పి, చనిపోయాడని భావించే ఆ యువకుడిని సజీవుడిగా వారి ముందు చూపించాడు. చనిపోయినవాడు ఆ విధంగా మరల బ్రతికిన మహిమకు కారణమేమిటని వారు అడిగారు. తార్క్ష్యుడు ఇట్లా చెప్పాడు - 'మా ఆశ్రమవాసులమందరం మాంద్యం లేని వారం, శుచి అయిన ఆహారం తినేవారం, నిత్యం ఆచరించే విధులను తప్పక నిర్వహించే వారం. అతిథులను అర్చిస్తాం. నిజమే పలుకుతాం, బ్రహ్మచర్యాన్నీ, శాంతచిత్తవృత్తినీ కలిగి ఉంటాం. అందువలన మేమెన్నడూ రోగమృత్యుభయం లేనివారమై ఉంటాం. ఇది మా మహిమ. కాబట్టి మీకు బ్రహ్మహత్యాదోషం లేదు.' ధర్మరాజా! 'బ్రాహ్మణ ప్రభావం ఇటువంటిది. అంతేకాక, బ్రాహ్మణ క్షత్రియ మహిమను తెలిపే ఒక ఇతిహాసాన్ని చెప్పుతాను వినుము' అని మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

పూర్వం అత్రి అనే బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడున్నాడు. ఆయన తపస్సు చేయాలని అడవికి పోదలచాడు. భార్యను 'నాతో తపోవనానికి వస్తావా? లేదా కొడుకుల దగ్గర ఉంటావా?' అని అడిగాడు. 'గృహస్థాశ్రమంలో ఉన్న యజమాని కుటుంబ భారాన్ని మోయటానికి తగిన వసతులను పుత్రులకు కల్పించి వానప్రస్థాశ్రమాన్ని తీసికొనటం ధర్మం' అని చెప్పి, 'వైన్యభూపతి అర్థులకు విరివిగా దానం చేస్తున్నాడు. ఆయనను అడిగి ద్రవ్యాన్ని సంపాదించి కొడుకులకు ఇచ్చి తపోవనానికి వెళ్ళు' మని అత్రి భార్య తన భర్తకు హితవు చెప్పింది. భార్య హితవు అత్రికి ధర్మయుక్తంగా తోచింది. అతడు వైన్యుడి వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ రాజు అశ్వమేధయాగం చేస్తూ విప్రులకు అపార ధనాలను దానం చేస్తున్నాడు. అత్రి అతడిని దర్శించి ఆశీర్వదించి ఇట్లా ప్రశంసించాడు -

'ఓ రాజా! నీవే బ్రహ్మవు, నీవే సమస్త జనసార్వభౌముడవు. నీవే సమస్త ధర్మ విశారదుడవు, నిన్ను పోలిన రాజులు ఈ భూమండలంలో మరెవ్వరూ లేరు. ఋషులందరూ నిన్నే ప్రశంసావాక్యాలతో కీర్తిస్తూ ఉంటారు.'

ఆ మాటలు విని సభలో ఉన్న గౌతమ మహాముని మండిపడ్డాడు. 'అత్రీ! ఈ రాజే బ్రహ్మ అనీ, ఇంద్రుడనీ, ఈశ్వరుడనీ నోరరిగేటట్లు ఎందుకు అట్లా కీర్తిస్తావు? డబ్బు కాశపడి ఒక సామాన్య మానవుడిని అసామాన్యుడిగా కీర్తించటం దేనికి?' - అని అధిక్షేపించాడు. అతడికి అత్రి ఇట్లా బదులు చెప్పాడు - 'గౌతమా! నీకు ఉచితానుచితాలు తెలిసినట్లు లేదు. లోకాలను నిర్మలమైన నీతితో, పరాక్రమంతో పరిపాలించే ప్రభువు ధర్మాలకన్నింటికి కుదురు. అటువంటి రాజును కీర్తించటంలో తప్పేమున్నది?' అని ప్రశ్నించాడు. గౌతముడు వెటకారంగా- 'తల నరిసినంత మాత్రాన జ్ఞానివి కావు. జ్ఞానవృద్ధుల మాటలే ప్రమాణాలు' అని అన్నాడు. క్రమంగా వారిద్దరి మధ్యా మాటా మాటా పెరిగి వాదం తీవ్రరూపం తాల్చింది. ఆ సభలో కాశ్యపుడనే ముని సనత్కుమారుడిని మధ్యవర్తిగా ఉంచితే బాగుంటుందని సూచించాడు. సదస్యులందరూ దాని కంగీకరించి సనత్కుమారుడి దగ్గరకు వెళ్ళి వాదసారాంశాన్ని చెప్పారు. అంతా విని సనత్కుమారుడు అత్రి వాదాన్ని సమర్థించాడు. 'అత్రి మాట నిజం. అతని వాదం ధర్మయుక్తం. రాజ్యాన్ని తన భుజబలంతో వహించి, ప్రజలను రక్షిస్తాడు కాబట్టి అతడు ప్రభువు. శత్రువులను సంహరించి అతడే ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, బ్రహ్మ అనబడతాడు. రాజు ప్రజలందరికీ పూజించదగినవాడు. అతడి శాసనం వలన మంచివారు, మునులు మంచిమార్గంలో నడుస్తుంటారు. కాబట్టి ఆతడి ఆజ్ఞను ఎవ్వరూ జవదాట రాదు. క్షత్రియ మాహాత్మ్యం ప్రశంసనీయం. వేదాలు రాజును - విరాట్టు, సమ్రాట్టు, విధిజితుడు, సత్యమన్యుడు, యథాజీవుడు, ధర్ముడు- అనే పేర్లతో ప్రశంసించాయి. పూర్వం బ్రాహ్మణులు అధర్మానికి భయపడి తమ తేజస్సులను, బలాలను క్షత్రియులలో నిక్షేపించారు. అప్పటినుండి బ్రాహ్మణ మాహాత్మ్యం వలన క్షత్రియ పరాక్రమం ప్రవర్ధిల్లుతూ ఉన్నది. బ్రాహ్మణ మహిమ, క్షత్రియ మహిమ ఒక దానిని ఒకటి ఆశ్రయించుకొని ఉంటాయి. విడివిడిగా ఉండలేవు. క్షత్రియుడు బ్రాహ్మణ సేవవలన తేజస్వియై సూర్యుడు చీకట్లను చీల్చినట్లుగా పాపాలను పటాపంచలు చేస్తాడు. అందువలన క్షత్రియుడే అందరికంటె అధికుడవటం నిశ్చయం' - అని తీర్పు చెప్పాడు సనత్కుమారుడు. ఋషు లా తీర్పును వైన్యుడికి నివేదించారు. వైన్యుడు సంతోషించి అత్రికి కోటి ధనాలను కానుకలుగా ఇచ్చాడు. వాటిని అత్రి తనపుత్రుల కిచ్చి తాను తపస్సుకై అడవికి పోయాడు.

సరస్వతీ గీత

పూర్వకాలంలో తార్క్ష్యుడు అనే మునీంద్రుడు భారతిని గురించి తపస్సు చేశాడు. ఆ దేవి ప్రత్యక్షమైంది. ఆ ముని భారతిని ఇట్లా అడిగాడు. 'తల్లీ! మానవుడికి ధర్మం ఏది? పురుషుడు దేనివలన పుణ్యాత్ముడై ఉత్తమ గతులు పొందగలడు? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పి ధన్యుడిని చేయుము', భారతి ఇట్లా చెప్పింది - 'నాలుగు వేదాలు చదివి, వివిధ యజ్ఞాలు చేసిన బ్రాహ్మణుడు స్వర్గానికి పోయి అప్సరసలతో కలిసి పెక్కేండ్లు సుఖిస్తాడు. దూడతో కూడిన పాడి ఆవును యోగ్యుడైన బ్రాహ్మణుడికి దానం ఇస్తే ఆ ఆవు మేనిమీద ఎన్ని రోమాలుంటాయో అన్నివేల సంవత్సరాలు స్వర్గంలో ఉంటాడు. ఒక ఆబోతును దానం చేస్తే స్వర్గలోకాన్ని పొందుతాడు. ఏడేండ్లు దీక్షతో అగ్నిని నేతితో వేల్చి సేవిస్తే ఏడు తరాల పితృదేవతలతో సహా స్వర్గానికి పోతాడు. ఎల్లప్పుడు దేవతలను అగ్నిహోత్రం ద్వారా తృప్తిపరచినవాడు గోలోకభోగాలను అనుభవిస్తాడు. అగ్నిహోత్రం నా ఆత్మ. యజ్ఞద్రవ్యాలన్నీ నావే. నేను అగ్నిముఖం నుండి పుట్టుతాను. జ్ఞానుల సంశయాలను తీరుస్తాను. స్వాధ్యాయ దానవ్రత పరాయణులు శోకరహితులౌతారు. మధుక్షీరాది ద్రవ్యాలతో ఇంద్రాగ్ని ప్రముఖులైన దేవతలను తృప్తిపరిచే యజ్ఞశీలురు నాలోకాన్ని పొందుతారు' అని చెప్పిన భారతిని తార్క్ష్యుడు భక్తితో స్తుతించి తరించాడు- అని మార్కండేయ మహర్షి ధర్మరాజుకు చెప్పాడు.

వైవస్వత మనువృత్తాంతం

వైవస్వత మనువు ఏవిధంగా మహిమాన్వితుడయ్యాడు? అని ధర్మరాజు అడుగగా మార్కండేయు డిట్లా వివరించాడు-

చాక్షుష మన్వంతరంలో వైవస్వతుడు పదివేలేండ్లు నిరాహార దీక్షతో తపస్సు చేశాడు. ఒకనాడు ఒక సరోవరంలో స్నానంచేసి ఒడ్డున నిలిచి ఉండగా ఒక చిన్నచేప వచ్చి తనను ఆ కొలనిలో పెద్దచేపల బారినుండి రక్షించి, ఒక భద్రమైన చోటికి చేర్చుమని వేడింది. అందుకు ప్రత్యుపకారం చేస్తానని మాట ఇచ్చింది. అతడు ఆశ్చర్యపడి ఆ చిరుచేపను ఒక నూతిలో వదిలాడు. రోజూ దాని యోగక్షేమాలు విచారించేవాడు. అది క్రమంగా పెరిగి పెద్దదై తిరగటానికి చోటు చాలక పోవటంతో మరొక మేలైన చోటికి చేర్చుమని వైవస్వతుడిని కోరింది. అప్పుడు దానిని తీసికొని వెళ్లి ఒక బావిలో వదిలాడు. కొన్నాళ్ళకు ఆ చేప బలిసి బావిలో ఉండలేక పోయింది. అతడు దానిని గంగలో విడిచాడు. కాలక్రమంగా అది పెరిగి పెద్దదయింది. గంగమడుగు చాలకపోతే వైవస్వతుడు దానిని సముద్రంలో వదిలాడు.

అప్పుడు చేప వైవస్వతుడితో ఇట్లా అన్నది- 'నీవు నాకు మేలు చేశావు. నీకు నేనొక మేలు చేస్తాను. కొద్ది కాలంలో మహాప్రళయం జరుగబోతున్నది. మహాసముద్రాలన్నీ పొంగి ఏకం కాబోతున్నాయి. దాన్ని మన్వంతర సంధి అంటారు. కాబట్టి నీవు ఒక పెద్ద ఓడను బలమైన తాళ్లతో కట్టి అందులో అన్నిరకాల ధాన్యాలు, బియ్యాలు భద్రపరుచుము. సప్తర్షులతో కలిసి ఆ ఓడనెక్కి సముద్రతీరానికి చేరి నన్ను స్మరించుము. నే నొక పెద్ద కొమ్ముగల రూపంతో కనబడి మీకు మేలు చేస్తాను' - అని చెప్పి వెళ్ళింది. ఆ చేప చెప్పినట్లు వైవస్వతుడు ఒక నౌకను నిర్మించి, సప్తర్షులతో కలిసి సముద్రతీరం చేరి, ఆ చేపను స్మరించాడు. ఆ చేప ఎత్తైన ఆకారంతో పొడుగైన కొమ్ముతో కనపడింది. ఆ చేప కొమ్ముకు ఓడ తాడును తగిల్చి కట్టాడు. అపరిమితమైన వేగంతో ఆ చేప ఆ నావను సముద్ర మధ్యానికి లాగికొని తీసికొనిపోయింది. క్రమంగా సముద్రాలన్నీ పొంగి ఏకమయ్యాయి. లోకాలన్నీ నీటిలో మునిగిపోయాయి. లోకమంతా ఏకార్ణవమైపోయింది. ఆ నీటి నడుమ పెక్కువేలేండ్లు ఆ చేప ఆ ఓడను త్రిప్పుతూనే ఉంది. క్రమంగా వెల్లువ తగ్గింది. ఓడను హిమవత్పర్వతశిఖరం దగ్గరకు చేర్చి, ఆ చేప ఆ శిఖరానికి ఓడను కట్టివేయుమని వైవస్వతుడితో చెప్పింది. అత డట్లాగే చేశాడు. ఆనాటి నుండి ఆ కొండ కొమ్ముకు 'నౌకాబంధం' అనే పేరు వచ్చింది.

వారితో ఆ మహామత్స్యం ఈ విధంగా చెప్పింది - 'ఓ వైవస్వతమనూ! సప్తర్షులారా! మహాప్రళయకాలంలో ప్రమాదం రాకుండ మిమ్మల్ని నేను కాపాడాను. నేను ఈ అనంత విశ్వానికి కర్తనైన ఈశ్వరుడిని. మీమీది దయతో ఈ చేప రూపంతో మిమ్మల్ని ఇన్నివిధాల కాపాడాను. మీరు నిర్భయులై ఉండండి. ఈ మనువు- దేవతలు, అసురులు, మానవులు మొదలైన

వారితో కూడుకొనే జగత్తును సృష్టిస్తాడు. నాదయ వలన అతడికి పరమజ్ఞానోదయం ఔతుంది' అని కరుణించి మహామత్స్యం అంతర్ధానమయింది. వైవస్వతుడు ఘోరతపస్సు చేసి సకలచరాచర భూతకోటిని సృష్టించాడు.

ఫలశ్రుతి : ఉత్తమమైన ఈ వైవస్వతుడి చరిత్రం భక్తితో విన్నవారికీ చదివిన వారికీ మహాపాపాలన్నీ మాయమైపోతాయి. ఇహపరసుఖాలు సిద్ధిస్తాయి.

ధర్మరాజు : ఓ మార్కండేయ మహర్షీ! నీవు బ్రహ్మదేవుడివంటి వాడివి. నీ మాహాత్మ్యం అద్భుతమైనది. మహాప్రళయకాలంలో కూడా నీవు సాక్షీభూతుడవై ఉంటావు. సృష్టి సమస్తం నీటిలో మునిగినప్పుడు పద్మపీఠం మీద ప్రకాశించే బ్రహ్మదేవుడిని ఆరాధించగలిగే పుణ్యాత్ముడవు. ఆ ప్రభావాన్ని ఆ పరమాత్మయే నీకు అనుగ్రహించాడు. యముడి శిరస్సును ఎడమకాలితో తన్నిన మృత్యుంజయుడవు నీవు. ఈ సకల చరాచర సృష్టి లయ ప్రకారాలను ఎన్నోసార్లు నీవు చూచి ఉంటావు. కాబట్టి ఎన్నో అద్భుత విశేషాలు నీవలన తెలిసికొనగలను. కాబట్టి - ప్రళయ కాలంలో లోకాలు ఏవిధంగా ఉంటాయో తెలుపుము.

మార్కండేయుడు : ధర్మజా! నీకు ఇష్టసఖుడుగా, మంత్రిగా, నీకు హితుడై ఉన్న ఈ పుణ్యాత్ముడు శ్రీకృష్ణుడే శాశ్వతుడు, అఖిల భూతాలకు పరమేశ్వరుడు, ఆదిదేవుడు, జగదాది జన్ముడు, ఆదిమధ్యాంతరహితుడు, కారణజన్ముడు, అజరుడు అయిన పరమాత్మ, ఆ విశాలనేత్రుడు, ఆ కనకాంబరధారి, పద్మనాభుడు, ఇంద్రాది వంద్యుడు అయిన మహావిష్ణువు. ఆ మహాత్ముడిని వినయంతో స్మరించి, అతని అనుమతితో వివరిస్తాను వినుము.

యుగాలు నాలుగు. కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలి యుగాలు. అవి మొత్తం కలిస్తే పన్నెండువేల దివ్య సంవత్సరాల కాలం అవుతుంది. దాన్ని మహాయుగం అంటారు. వేయి మహాయుగాల కాలం బ్రహ్మకు ఒక పగలు (బ్రహ్మదివసం). దాని చివర నూరేళ్ళపాటు అనావృష్టి కలుగుతుంది. ఆ సమయంలో సూర్యుడు ఏడు రూపాలు ధరించి నదీనదాల్లోని, సముద్రాల్లోని నీటినంతా ఆవిరిచేసి లోకాలను మండింపజేస్తాడు. ఆ మంటతోపాటు పెద్దగాలి వీస్తుంది. దానితో మూడు లోకాలూ బూడిదై పోతాయి. ఆ తరువాత పర్వతాకారాలతో ప్రళయమేఘాలు క్రమ్మి, దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు ఉరుముతూ ధారాపాతంగా చాలాకాలం వర్షించి ఆ మంటలనన్నిటినీ ఆర్పుతాయి. భూగోళమంతా లోతైన నీటిలో మునిగిపోతుంది. చీకట్లు వ్యాపిస్తాయి. దిక్కులు తెలియవు. అప్పుడు బ్రహ్మదేవుడి ఆజ్ఞతో ఒక పెనుగాలి చెలరేగి వీస్తుంది. దాని వేగానికి ఆ మేఘాలన్నీ చెల్లాచెదరౌతాయి. ఆ గాలిని పీల్చి బ్రహ్మదేవుడు నీటి నడుమ పద్మంమీద నిద్రిస్తాడు. దాన్ని కల్పాంతం అంటారు. అటువంటి కల్పాంతాలు ఎన్నో గడిచాయి. మరెన్నో గడవనున్నాయి.

కల్పాంతంలో నేను పెను చీకటిలో ఒంటరిగా ఎంతోకాలం తిరుగవలసి వచ్చేది. ఒకసారి ఆ ప్రళయజల మధ్యంలో నాకు ఒక పెద్ద మర్రిచెట్టు కనపడింది. ఆ చెట్టు ఆకుల శయనం మీద నీలమేఘశ్యాముడు, చంద్రవదనుడు అయి ఉదయిస్తున్న సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తూ నిద్రిస్తూ కుసుమకోమలుడైన ఒక బాలుడిని చూచి ఆశ్చర్యపోయాను. అతను ఎవరో అని తలపోస్తూ సమీపించాను. ఆ బాలుడు కనుదమ్ములు విచ్చి నావైపు ఓరగా చూచి మధురస్వరంతో పలకరించాడు. 'అయ్యా! నీవు బాగా అలసినట్లున్నావు. విశ్రాంతి తీసుకో, అవకాశమిస్తాను, ఇదిగో నా శరీరంలో ప్రవేశించి శయనించుము' అని నోరు తెరిచాడు. నేను బలవంతంగా ఆ నోట్లోకి లాగబడ్డాను. ఆ బాలుడి కడుపులోనికి ప్రవేశించాను. అందులో సమస్త లోకాలనూ, సమస్త సృష్టి విశేషాలనూ కన్నారా చూచాను. వాటినన్నిటినీ దర్శిస్తూ నూరేండ్లు అందులో తిరిగాను. మనసులో భయం వేసింది. ఆ మాయాబాలుడి దివ్యపాదాలను భక్తితో ధ్యానించాను. ఆ బాలుడి శ్వాసవేగంతో అతడి ముఖం నుండి బయటపడ్డాను. ఆ వటపత్రశాయిని దర్శించాను. అతడు నా యోగక్షేమాలను అడిగి తెలిసికొన్నాడు. అతడి పాదాలను నా తలమీద పెట్టుకొని 'నీదయ వలన సకల చరాచర ప్రపంచాన్ని నీలో దర్శించాను. కాని, నీ మాయాప్రభావం నాకు అర్థం కాలేదు. నీ మహిమను నీవే వివరించి నాకు చెప్పాలి' అని ప్రార్థించాను. విష్ణుదేవుడు ఇట్లా చెప్పాడు-

'మహర్షీ! నా మహిమను దేవతలు మునులు కూడా తెలియలేరు. నీవు పుణ్యాత్ముడవు పితృభక్తుడవు కావటం చేత నీకు చెప్పుతాను వినుము. నేను నారాయణుడను. నారములంటే నీళ్ళు. నారములే స్థానంగా కలవాడను కాబట్టి నారాయణు

డనబడుతున్నాను. నేను శాశ్వతుడను, లోకాలను సృష్టించేవాడిని, పాలించేవాడిని, లయించేవాడిని, చిదానందమూర్తిని, బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, యముడు, కుబేరుడు, వరుణుడు మొదలైన దేవతలు నామూర్తులే. భూమియే నా పాదద్వయి. అగ్నియే నా ముఖం. సూర్యచంద్రులు నా కన్నులు, ఆకాశం నా శిరస్సు. ఇటువంటి నారూపం అద్భుతమైనది. నేను మహాదక్షిణలతో కూడుకొన్న ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశాను. అటువంటి యజ్ఞాలు చేస్తూ భువిలో రాజులూ, వైశ్యులూ నన్ను సేవిస్తూ ఉంటారు. ప్రళయకాలంలో సముద్రంలో మునిగిన భూమిని ఉద్ధరించే ఆదివరాహాన్ని నేనే. వేయి పడగలతో భూభారాన్ని మోసే ఆదిశేషుడను నేనే. సప్తసముద్రాలు నీటిని దహించే బడబాగ్నిని నేనే. ప్రళయకాలంలో ఆ నీటిని త్రాగేదీ నేనే, మరల వదిలేదీ నేనే. సృష్ట్యారంభకాలంలో నానోటి నుండి, భుజాల నుండి, తొడలనుండి, పాదాల నుండి క్రమంగా నాలుగు వర్ణాలవారిని సృష్టిస్తాను. నా ముఖం నుండి నాలుగు వేదాలు ఉదయిస్తాయి. చివరకు అవి నాలోనే లయమౌతాయి. నిరహంకారులు, క్రోధరహితులు, నిస్సంగులు, అధ్యాత్మవిదులు, సత్యనిష్ఠులు, మహామునులు నన్ను మోక్షాపేక్షతో సేవిస్తూ ఉంటారు. నక్షత్రాలు, తారాగణం, గ్రహాలు, ఆకాశం, వాయువులు, దశదిశలు - అన్నీ నారూపాలే. సముద్రాలన్నీ శయనంగా నేను నిత్యానందమూర్తినై పవళించి ఉంటాను. దానం, సత్యం, తపస్సు, జ్ఞానం, అహింస - అనబడే సాత్త్వికగుణాలూ, కామం, క్రోధం, అజ్ఞానం వంటి తామసగుణాలూ అన్నీ నాలోనివే. ఈ జగత్తులో వ్యక్తమై కనపడేదంతా నేను. అవ్యక్తంగా ఉండేదీ నేనే. ఇందులో సందేహం వద్దు. లోకంలో ధర్మానికి హాని ఎప్పుడు కలుగుతుందో, అధర్మం ఎప్పుడు విజృంభిస్తుందో, దైత్యులు క్రూరులై ఎప్పుడు గర్వంతో అతిశయిస్తారో, దేవత లెప్పుడు దైన్యస్థితిని పొందుతారో, అప్పుడు నేను మంచి కుటుంబంలో పుట్టి, నా ప్రభావంతో దేవతలను, దేవేంద్రుడిని ఉత్తమ ధర్మపదవిలో నిలుపుతాను. నేను కృతయుగంలో తెల్లగాను, త్రేతాయుగంలో ఎర్రగాను, ద్వాపరయుగంలో నల్లగానూ, కలియుగంలో పసుపుపచ్చగానూ ఉండే దేహాలతో ప్రకాశిస్తూ నాలుగు యుగాలలోనూ ధర్మస్థాపనం చేస్తాను. నా వృత్తాంతాన్నంతా నీకు చెప్పాను. సృష్టికర్త అయిన బ్రహ్మ నాలో సగపాలు.

నారాయణనామంతో, బాలకరూపంతో, శంఖచక్రధారినై, ఏకార్ణవంలో వేయి మహాయుగాలు యోగనిద్రలో ఉంటాను. అటువంటి భయంకర కల్పాంతాన్ని చూచి నీవు భయపడటం తెలిసికొని, నీమీది దయతో నాలో గుప్తంగా ఉన్న సకలలోకాలను నీకు చూపించాను. నీ వింక యథేచ్ఛగా విహరించుము. బ్రహ్మ చేసే సృష్టిని కన్నారా దర్శించుము - అని ఆదేశించి ఆ బాలుడు అదృశ్యమయ్యాడు. అద్భుతమైన ఆ అనుభవం నేను ప్రత్యక్షంగా పొందాను.

ఓ ధర్మరాజా! నా కప్పుడు ఆవిధంగా దర్శనమిచ్చిన బాలదేవుడే, ఈ నాడు నీకు గాదిలిచుట్టంగా, మంత్రిగా, మిత్రుడుగా ఉన్న శ్రీకృష్ణుడు. పుణ్యాకారుడు, కమలాక్షుడు, కరుణామయుడు, ఉత్తమశ్లోకుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడిని నా పుణ్యాలపంటగా దర్శించగలిగాను. ఈ దేవదేవుడి దర్శనం వలననే నాకీ పూర్వ సంఘటనలన్నీ జ్ఞాపకానికి వచ్చాయి. శ్రీకృష్ణుడు పరమాత్మ, మహావిష్ణువు. ఆయనను శరణుపొందుము? అని మార్కండేయ మహర్షి బోధించాడు.

ధర్మరాజాదులు శ్రీకృష్ణుడిని పరమాత్మగా భావించి కీర్తించారు.

కలికాల ప్రభావం

ధర్మరాజు : మహర్షీ! కలియుగంలో కలిగే ధర్మలోపం గురించి చెప్పండి.

మార్కండేయుడు: కృతయుగంలో ధర్మం నాలుగు పాదాలతో పరిపూర్ణంగా నడుస్తుంది. త్రేతాయుగంలో మూడు పాదాలతో,ద్వాపరంలో రెండు పాదాలతో, కలియుగంలో ఒకపాదంతో మాత్రమే ప్రవర్తిల్లుతుంది.

కలియుగంలో మానవులలో సత్యవర్తనం క్షీణిస్తుంది. దాని వలన ఆయుఃప్రమాణం తగ్గుతుంది. దాని వలన విద్య స్వల్పమౌతుంది. అల్పవిద్యల వలన మోహం పెరుగుతుంది. మోహం వలన లోభం, దాని వలన కామం, దాని వలన క్రోధం, దాని వలన వైరం, దాని వలన మానవుల మధ్య పరస్పర పీడనం పెరుగుతుంది. దానివలన తమ తమ మేరలు మీరి వర్ణ సంకరానికి పాల్పడతారు. బ్రాహ్మణులు జపనియమ స్వాధ్యాయ విధులను వదలిపెట్టుతారు. శూద్రులు విస్తారంగా తపస్సులు చేస్తారు.

కలియుగాంతంలో జనపదాలు పాడైపోతాయి. అవి క్రూరమృగాలకు నెలవులౌతాయి. అడవులు విస్తరిల్లుతాయి. ధర్మం నశిస్తుంది. ద్రవిళాభీరతురుష్క బర్బర పుళిందాదులు విజృంభిస్తారు. క్షత్రియజాతులు శౌర్యం, సంపద, తేజస్సు, మైత్రి కోల్పోయి శూద్రులవలె తిరుగాడుతారు. సుగంధద్రవ్యాలు, ద్రావణాలు సారవిహీనాలౌతాయి. పంటల దిగుబడి తగ్గిపోతుంది. ఆవుల పాడి తరిగిపోతుంది. చెట్లకు పూలు ఫలాలు పూయటం, కాయటం తగ్గుతుంది. రాజులు పన్నులు విరివిగా వసూలు చేయటానికి ప్రజలను పీడిస్తారు. బ్రాహ్మణులు వర్తక వ్యాపారాది వృత్తులు చేస్తారు.

కలియుగంలో వర్ణాశ్రమ ధర్మాలు నాస్తిక వేదాంతంతో నిండుతాయి. ప్రజలు పుణ్య పాప చింత లేకుండా దేహరక్షణే ముఖ్యమనుకొంటారు. వానలు సకాలంలో కురవవు. విత్తనాలు సారం కోల్పోయి పొల్లుగా మారతాయి. క్రయవిక్రయాలలో మోసం పెరుగుతుంది. కుదువబెట్టిన డబ్బును కూడా కాజేస్తారు. మంచివారు అష్టకష్టాలు పడతారు, రోగాలతో బాధపడుతూ అల్పాయుష్కులౌతారు. పాపులు సిరిసంపదలతో తులతూగుతూ చాలాకాలం బ్రతుకుతారు. వ్యవసాయంలో తిండిగింజల పంటలకంటే వ్యాపారపు పంటలు ఎక్కువౌతాయి. గొర్రెల పాడి పెరుగుతుంది. మగవారికి ఆడువారితో వివాహేతర సంబంధాలు ఎక్కువౌతాయి. చాలామంది మాంసాహారు లౌతారు. పితృదేవకార్యాలు దేశకాలపాత్రాల కనుగుణంగా జరుగవు. బ్రాహ్మణులలో హేతువాదం ప్రబలుతుంది. వారు వేదాలను నిందిస్తారు. సదాచారాలను యజ్ఞయాగాలను విడనాడుతారు. ఆడువారివి, బలహీనులవి, దీనులవి, బంధువులవి అయిన సర్వద్రవ్యాలను అపహరించే దుష్టులు; తల్లిదండ్రులను, కన్నబిడ్డలను, మిత్రులను చంపేవారు, యథేచ్ఛావిహారులు- లోకంలో గౌరవించబడతారు. బ్రాహ్మణులు ఆ దుర్మార్గులను ఆశ్రయించి, వా రిచ్చిన ద్రవ్యాలను గ్రహిస్తూ, అవమానాల పాలౌతారు. రాజులు ప్రజలను రక్షించేబదులు బహిరంగంగా దోపిడీ చేసే దొంగల్లాగా వారిని దోచుకొంటారు. సాధువుల సొత్తులను, స్త్రీధనక్షేత్రాలను హరిస్తారు. రాజులమధ్య వైరం పెరిగి పరస్పర యుద్ధాలు చేసికొంటారు. ప్రజానష్టం బాగా జరుగుతుంది.

కలికాలంలో కొడుకు తండ్రిని, భార్య భర్తను అవమానిస్తారు. భార్యాభర్తలు ఒకరి నొకరు తిరస్కరించుకొంటూ స్వేచ్ఛగా చరిస్తూ ఉంటారు. దేవతారాధనలు, పితృదేవతార్చనలు, వేదవేదాంగాధ్యయనాలు తగ్గిపోతాయి. అజ్ఞానాంధకారం అలముకొంటుంది. లోకం దుష్టులతో నిండిపోతుంది.

కలియుగంలో ప్రజల ఆయుఃప్రమాణం పదహారేండ్లకు పడిపోతుంది. ఏడెనిమిదేళ్ళ వయస్సులోనే ఆడపిల్లలు సంతానవతులౌతారు. దాతలు కరువై బీదలు దొంగతనాలకు పాల్పడతారు. ఎంత తెలిసిన వారైనా క్రూరులై పాపానికి ఒడిగడతారు. బ్రాహ్మణులు అన్నాన్నీ, వేదాన్నీ విక్రయిస్తారు. స్త్రీలు డబ్బుకొరకు మానాన్ని అమ్ముకొంటారు. శూద్రులు కోపోద్రేకాలకు లోనై చాలామందిని నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపుతారు. దొంగలముఠాలవారు చెలరేగి ద్రవ్యాన్ని అపహరించటమే కాక ప్రాణాలు కూడా తీస్తారు. బ్రాహ్మణులు తమకు దిక్కెవ్వరూ లేక దీనులై నాలుగు దిక్కులా పరుగెత్తుతారు. జనులు బాధలు పడలేక కాకులవలె అడవులలో తలదాచుకొంటారు. శూద్రులు వేదార్థాలను వివరిస్తూంటే బ్రాహ్మణులలో పెక్కుమంది వింటారు. వారికి దాసులై మిక్కిలి నిందించదగిన పనులు చేస్తారు. కలికాలంలో దేవాలయాలు, బ్రాహ్మణాగ్రహారాలు, పవిత్ర ఆశ్రమాలు పాడైపోతాయి. చెడిన ఆడువారికి, మద్యపానానికి గిరాకీ పెరుగుతుంది. ఈ కాలంలో శిష్యులు గురువులను నిందిస్తారు. గురువులు శిష్యులను మోసగిస్తారు. జనుల మధ్య మంచి సంబంధాలు ఉండవు. కరవులు తరుచుగా ఏర్పడుతాయి. ప్రజలు ఎప్పుడూ భయాందోళనలకు గురి ఔతూ ఉంటారు. ఈ విధంగా కలికాలంలో ధర్మాలన్నీ తలక్రిందులౌతాయి. దేశాలు పట్టణాలు నాశనమౌతాయి. ప్రజలు శాంతిభద్రతలను కోల్పోయి కొండల్లో గుట్టల్లో నదీ తీరాల్లో తలదాచుకొంటారు.

కలియుగాంతంలో శంబళగ్రామంలో కల్కి అవతార పురుషుడు - విష్ణుయశుడు అనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు - పుట్టుతాడు. అతడు స్మరణమాత్రంతోనే సర్వశాస్త్రాలనూ, సమస్త అస్త్రశస్త్రాలనూ సులువుగా సంపాదించి సార్వభౌముడౌతాడు. అతడు పూనికతో మ్లేచ్ఛులను సంహరించి ధర్మాన్ని తిరిగి స్థాపిస్తాడు. అశ్వమేధయాగం చేస్తాడు. అతడు భూమిని బ్రాహ్మణధనంగా

భావించి, వారికి పంచిపెట్టి, తాను తపోవనానికి పోతాడు. అతడు నెలకొల్పిన ధర్మపద్ధతిలో, చాతుర్వర్ణ్య వ్యవస్థలో ప్రజలు తమ తమ విధులు నిర్వహిస్తూ ఉంటారు. దానివలన అటుపైన కృతయుగం ప్రవర్తిల్లుతుంది.

కృతయుగంలో ధర్మం నాలుగు పాదాలతో నడుస్తుంది. అన్ని దేశాలూ ఆదర్శప్రాయంగా ఒప్పారుతాయి. జనులు ఆయురారోగ్యాలతో ధర్మనిష్ఠమైన బుద్ధితో కలకాలం జీవిస్తూ సుఖిస్తారు. కృత, త్రేతాయుగ, ద్వాపర యుగాలు క్రమంగా వర్తిల్లుతాయి. ధర్మరాజా! ఇప్పుడు ఒక హితవు చెప్పుతున్నాను వినుము. 'నీవు బ్రాహ్మణులకు హితమైన కార్యాలను ఆచరించుము. విప్రులు సంతృప్తి చెందితే నీకు అనంతపుణ్యఫలం కలుగుతుంది. అంతేకాక, నీవు సమస్త ప్రాణులను దయతో చూడుము. ప్రజలను బిడ్డలవలె పాలించుము. లోగడ పెద్దలు చేసిన నిర్ణయాలను పరిశీలించుము. అజ్ఞానాన్ని తొలగించుము. అహంకారాన్ని త్యజించుము. సత్యాన్ని ప్రేమించుము. కాలగతులను తెలిసికొని జ్ఞానాన్ని నిరంతరం పెంచుకొమ్ము. భరతవంశజుడవు కాబట్టి నీవు సహజంగా నిర్మలుడవు, ప్రాజ్ఞుడవు'.

ధర్మరాజు ఆ మాటలు విని మునీంద్రుడికి నమస్కరించాడు. తాను ముని చెప్పినట్లు పూర్వం నుండి ఆచరిస్తున్నట్లు విన్నవించుకొన్నాడు. లోభ మాత్సర్యాది గుణాలను త్యజించి, ధర్మశాసనం సమగ్రంగా చెల్లేటట్లు చేస్తానని వాగ్దానం చేశాడు. అంతేకాక బ్రాహ్మణప్రభావాన్ని మరింత వివరించుమని కోరాడు. మార్కండేయమహర్షి మరొక ఇతిహాసాన్ని ధర్మరాజుకు చెప్పాడు.

వామదేవుడి వృత్తాంతం

పూర్వకాలంలో పరిక్షితుడు అనే రాజు అయోధ్యను పాలిస్తూ ఉండేవాడు. సూర్యవంశజుడైన ఆ రాజు సూర్యుడివలె తేజస్సుతో వెలుగుతూ ఉండేవాడు. అతడు ఒకనాడు గుర్రమెక్కి అడవికి వేటకు వెళ్ళాడు. అనేక మృగాలను వేటాడాడు. ఒకచోట ఆ మహారాజు ఒక అందగత్తెను చూచి, మదనభావానికి వశుడై ఆమెను సమీపించాడు. ఆమెకూడా ఆతడిని నర్మగర్భంగా చూచి వలపును ప్రకటించింది. ఆమె తండ్రి యాజ్ఞ చొప్పున తగిన వరుడి కొరకు అన్వేషిస్తూ ఆ అడవిలో నడయాడుతున్నదని తెలిసికొని ఆమెపైగల తన వలపును తెలియపరిచాడు. ఆమె అతడిని వివాహమాడటానికి అంగీకరించింది. కాని, ఆమెను ఎప్పుడూ జలవిహారానికి నియోగించకూడదని కట్టడి చేసింది. అతడు ఆ నియమానికి కట్టుబడి ఆమెను రాజధానికి తనతో తీసికొనిపోయాడు. అక్కడ క్రీడాభవనాలలో, ఉద్యానవనాలలో ఆమెతో రమిస్తూ విహరించాడు. ఒకనాడు విలాసభవనం నుండి వెలువడిన పరిక్షితుడి శరీరం చెమటతో తడిసింది. అందువలన సమీప సరోవరంలో స్నానం చేయాలని అనుకొన్నాడు. తన ప్రియురాలిని కూడా రమ్మని, సరోవరంలో దిగి జలకాలాడుమని పిలిచాడు. ఆమె చిరునవ్వు నవ్వుతూ ఆ కొలనులో దిగి వెంటనే అదృశ్యమైపోయింది.

రాజు అందుకు ఆశ్చర్యపడిపోయాడు, ఆ కొలనంతా ప్రియురాలి కొరకు గాలించాడు. నీరంతటినీ తోడి బైట పోయించాడు. అయినా ఆమె కనపడలేదు. కాని, అడుగున ఎన్నో కప్పలు ఉండటం గమనించాడు. అవే తన ప్రియురాలిని మ్రింగి ఉంటాయని భావించి, ఆగ్రహించి, తన రాజ్యంలో ఉన్న కప్పలనన్నింటిని వెదకి వెదకి చంపటానికి భటులను ఆజ్ఞాపించాడు. వారు నీటిపట్టులనన్నింటినీ గాలించి కప్పలను చంపి కుప్పలుగా పోయ నారంభించారు.

దానిని గమనించి కప్పలరేడు ఒక మహర్షి రూపం ధరించి పరిక్షితుడు వద్దకు వచ్చి అతడి కప్పలమీది ద్వేషానికి కారణమడిగాడు. తన ప్రేయసికి చేసిన అపకారానికి ప్రతిగా కప్పలను చంపుతున్నాని ఆ రాజు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని మునివేషం వదలి కప్పలనాయకుడైన ఆయువు నిజరూపంతో కనపడి, పరిక్షితుని ప్రేమించిన కన్య తన కూతురనీ, ఆమె పేరు సుశోభన అనీ ప్రకటించాడు. ఆమె తన వలపుతో అంతకుముందే ఎందరినో మోసగించిందని చెప్పాడు. రాజు కోరికపై ఆమెను నిజరూపంతో అతడికి అప్పగించాడు. ఆమె రాజులను చులకనగా భావించి మోసగించింది కాబట్టి ఆమెకు పుట్టే కొడుకులు మోసగాండ్రు ఔతారని శపించాడు. ఆయువు కూతురుకు హితవు చెప్పి వెళ్ళిపోయాడు. పరిక్షితుడు సుశోభనయందు శలుడు, నలుడు, వలుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులను పడశాడు. వారిలో పెద్దవాడైన శలుడికి పట్టం కట్టి తపోవనానికి పోయాడు.

ఒకనాడు శలుడు బంగారు తేరు మీద అడవికి వేటకు వెళ్ళాడు. ఎన్నో మృగాలను సంహరించాడు. ఒక మృగాన్ని వాడియైన బాణంతో కొట్టాడు. గ్రుచ్చుకొన్న బాణంతో ఆ లేడి తప్పించుకొని పారిపోసాగింది. దాని వెంట రథాన్ని పరుగెత్తించాడు. కాని, ఆ రథాశ్వాలు అంతవేగంగా రథాన్ని లాగలేకపోయాయి. రథసారథి వామ్యజాతి గుర్రాలైతే రథాన్ని అద్భుత వేగంతో లాగగలవని రాజుకు విన్నవించుకొన్నాడు. వామ్యహయాలు వామదేవుడనే మహర్షి వద్ద ఉంటాయని తెలియచెప్పాడు. శలుడు వామదేవాశ్రమానికి వెళ్ళి, ఆ వామ్యాశ్వాలను అర్థించాడు. ఆ ముని కరుణించి, పని తీరిన తరువాత వెంటనే ఆ గుర్రాలను తిరిగి తన కిచ్చే కట్టడితో ఆ రాజుకు వామ్యాశ్వాలను ఇచ్చాడు. శలుడు ఆ కట్టడి కంగీకరించి, వామ్యాశ్వాలను రథానికి పూన్చుకొని, మృగాన్ని వెంటాడి దానిని చంపి, తన పట్టుదల సాధించి సంతృప్తి చెందాడు. కాని, ఆ వామ్యాశ్వాలను వామదేవుడికి తిరిగి ఇవ్వకుండానే తన రాజధానికి వెళ్ళాడు. 'ఆ మేటి గుర్రాలు రాజుల వద్ద ఉండదగినవి కాని, పేదబాపడి కెందు'కని భావించి అహంకరించి ఆ గుర్రాలను తన అంతఃపురంలో ఉంచుకొన్నాడు.

నెల రోజులు గడిచాయి. వామదేవుడు శలుడి దురహంకారాన్ని పసికట్టాడు. అశ్వాలను అడిగి తెమ్మని తన శిష్యుడైన ఆత్రేయుడిని పంపాడు. ఆత్రేయుడు రాజును దర్శించి వామదేవుడి సందేశాన్ని వినిపించాడు. శలుడు దురహంకారంతో దుర్భాషలాడి గుర్రాలనిచ్చేది లేదని, తిరిగి పొమ్మని, తిరస్కరించాడు. ఆత్రేయుడు తిరిగి వెళ్ళి గురువు కా సంగతి చెప్పాడు. వామదేవు డాగ్రహించాడు. శలుడి దగ్గరకు స్వయంగా వెళ్ళాడు. పరద్రవ్యాపహరణం పాపహేతువని హెచ్చరించి తన గుర్రాలను తిరిగి ఇచ్చి మాట నిలబెట్టుకొనుమని కోరాడు. శలుడు అతడి మాటలు పట్టించుకొనలేదు. బ్రాహ్మణులకు గుర్రాలు నిరుపయోగాలనీ, గుర్రాలకు బదులు ఎద్దులను గాని, అధికసంఖ్యలో కంచరగాడిదలను గాని ఇస్తానని చెప్పాడు. అంతటితో ఆగక వామ్యజాతి గుర్రాలను ముని కోరటం అనుచితమని నిందించి, తిరిగిపొమ్మని పరుషంగా పలికాడు. అతడి మాటలను వామదేవుడు సహించలేకపోయాడు. 'విప్రుల ధనాన్ని అపహరించటమే ఒక పాపం. దానికి బదులు మరేదో ఇస్తాననటం హాస్యాస్పదం. అది అన్యాయం'- అని అన్నాడు. ఆ మాటలకు శలుడు మండిపడ్డాడు. వామదేవుడిని పట్టి బంధించి శూలాలతో చంపండని భటుల నాజ్ఞాపించాడు. వామదేవుడి ముఖం కోపంతో ఎర్రబారింది. అందులో నుండి ఆ క్షణంలో అనేకమంది రాక్షసులు పుట్టి, శలుడిపై లంఘించి శూలాలతో పొడిచి అతడిని చంపివేశారు. మునీంద్రుడు తిరిగి వెళ్ళాడు.

శలుడి తరువాత అతడి తమ్ముడు నలుడు రాజయ్యాడు. కొంతకాలం గడిచింది. వామదేవుడు మరల రాజాస్థానానికి వచ్చి, తన గుర్రాలను తిరిగి ఇచ్చి ధర్మాన్ని కాపాడుమని నలుడిని అడిగాడు. నలుడు మండిపడ్డాడు. వామదేవుడికి యుక్తాయుక్త విచక్షణ లేదని నిందించాడు. విషబాణంతో వామదేవుడి వక్షాన్ని చీల్చిచంపుతానని సారథిని- విల్లును సిద్ధం చేయుమన్నాడు. ఆ మాటలు వామదేవుడికి ఈటెలుగా చెవులకు తాకాయి. 'ఓ రాజా! నీవు ప్రయోగించే బాణం అంతఃపురంలో ఉన్న పసివాడైన నీ కొడుకును సంహరిస్తుంది చూడు' మని హెచ్చరించాడు. వామదేవు డన్నంత పని అయింది. అంతఃపురంలో బాలుడు చనిపోయాడని స్త్రీలు రోదించనారంభించారు. నలుడు కోపోద్రిక్తుడయ్యాడు. బాణంతో బ్రాహ్మణుడిని చంపటానికి వింటినారి సారించాడు. కాని, వామదేవుడి మహిమతో నలుడి చేతులు అమ్ముతో పాటు స్తంభించిపోయాయి. నలుడు ఆశ్చర్యపడి, చేసేది లేక తలవంచుకొన్నాడు. కొంత తడవు విచారించి అందరూ వినేటట్లు ఈవిధంగా ప్రకటించాడు. 'నేను అనేక దుర్భాషలాడాను, అవన్నీ వమ్మయిపోయాయి. బాణం వేసే శక్తి నాకు పోయింది. బ్రాహ్మణమాహాత్మ్యం నిజంగా గొప్పది. నేను వామదేవుడి ముందు ఓడిపోయాను. ప్రజలారా! మీ ముందు ఈ మహామునిని శరణు వేడుతున్నాను'- అని పేర్కొన్నాడు. అందరూ అతడితోపాటు మునీంద్రుడిని శరణు వేడారు. వామదేవుడు ప్రసన్నుడై స్తంభన స్థితి నుండి రాజును విముక్తుడిని చేశాడు. మృతబాలుడిని తిరిగి బ్రతికించాడు. నలుడు తన అంతఃపురం నుండి వామ్యాశ్వాలను తెప్పించి వామదేవుడికి వినయంతో సమర్పించాడు. వామదేవుడు వామ్యాశ్వాలను తీసికొని తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు. బ్రాహ్మణప్రభావం - అంటే ఇటువంటిది- అని మార్కండేయ మహర్షి ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

ఇంద్రద్యుమ్నుడి కథ

ధర్మరాజు : మార్కండేయ మహర్షీ! మీ కంటె వృద్ధుడైన పురుషుడు ఈ లోకంలో ఎవరైనా ఉన్నాడా? ఉంటే తెలపండి.

మార్కండేయుడు: ఇంద్రద్యుమ్ను డనే రాజు స్వర్గలోకంలో ఎంతోకాలం ఉన్నాడు. క్రమంగా అతడి కీర్తి తగ్గింది. అందువలన అతడిని స్వర్గం నుండి భూమికి పంపారు. అతడు నావద్దకు వచ్చాడు. 'నన్ను గుర్తించగలవా?' అని

నన్నడిగాడు. 'నేను గుర్తించలేను కాని, హిమవత్పర్వత శిఖరం మీద ఉండే ప్రావారకర్ణుడనే గుడ్లగూబ నాకన్న వయసులో పెద్దది. అది నిన్ను గుర్తించవచ్చు' నని నేనన్నాను. ఇంద్రద్యుమ్నుడు తనతో నన్ను కూడా రమ్మన్నాడు. 'రసఘుటికసేవించి ఉన్నాను. కనుక రాజాలను' అని అనినప్పటికీ అతడు గుర్రంగా మారి తన వీపుమీద నన్నెక్కించుకొని ఆ గుడ్లగూబ వద్దకు తీసికొనిపోయాడు. ప్రావారకర్ణుడు కూడా అతడిని గుర్తించలేకపోయాడు. ఇంద్రద్యుమ్నమనే సరోవరంలో నాళీకజంఘుడనే పేరుగల బకవల్లభుడు తనకంటె పెద్దవాడున్నాడని ప్రావారకర్ణుడు పేర్కొన్నాడు. అతడిని కూడా తన వీపుమీద కూర్చుండబెట్టుకొని నాళీకజంఘుడి వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ కొంగల రేడు కూడా ఇంద్రద్యుమ్యుడిని గుర్తించలేకపోయాడు. కాని, అతడికంటె వృద్ధుడైన అకూపారుడనే తాబేటిరేడు ఆ కొలనులోనే ఉన్నాడని పేర్కొన్నాడు. అతడిని పిలిచి ఇంద్రద్యుమ్నుడిని గుర్తించగలవా? అని అడిగారు. అతడు కొంచెం సేపు జ్ఞాపకం తెచ్చుకొని కన్నుల నుండి ఆనందబాష్పాలు రాలుతూ ఉండగా గద్గదస్వరంతో ఇట్లా అన్నాడు.

'అయ్యా! ఎంతమాట! ఇంద్రద్యుమ్న మహారాజును నేను ఎట్లా మరచిపోగలను? ఆయన మహాత్ముడు. నన్ను ఎన్నో ఆపదలనుండి కాపాడాడు. ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశాడు. ఆ యజ్ఞాలలో దక్షిణలుగా లెక్కకు మించి గోవులకదంబాలను బ్రాహ్మణులకు అర్పిస్తుండేవాడు. ఆ ఆవుల గిట్టల తాకిడికి పల్లపు గొయ్యిగా ఏర్పడినదే ఈ సరోవరం. ఇది లోక ప్రసిద్ధం.'

ఆ మాటలు వినగానే దేవదూతలు వచ్చి విమానం తెచ్చి ఇంద్రద్యుమ్నుడిని స్వర్గానికి రమ్మని ఆహ్వానించారు. అతడి కీర్తి లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండేది కాబట్టి స్వర్గలోక సౌఖ్యాలు శాశ్వతంగా అనుభవించవచ్చు నన్నారు. అంటే - ఈ లోకంలో ఎవరి కీర్తి ఎంతకాలం నిలిచి ఉంటుందో వారు అంతకాలం వరకు స్వర్గలోక సౌఖ్యాలను అనుభవిస్తా రన్నమాట!

ఇంద్రద్యుమ్నుడు మార్కండేయ మహర్షిని, ప్రావారకర్ణుడిని, నాళీకజంఘుడిని వారి వారి చోట్లలో దింపి, తాను దివ్యరథమెక్కి స్వర్గలోకం చేరుకొన్నాడు. మార్కండేయుడు చెప్పిన ఈ కథను ధర్మజుడు విని సంతోషించాడు. మార్కండేయుడి కంటె కూడా వృద్ధు డున్నాడని తెలిసి ఆశ్చర్యపడ్డాడు.

ధర్మరాజు : మార్కండేయ మహర్షీ! ఇక్ష్వాకు వంశంలో పుట్టిన కువలాశ్వుడికి ధుంధుమారుడనే పేరు ఎట్లా ఏర్పడిందో చెప్పండి.

మార్కండేయుడు: ఉదంకుడనే ముని అనేక సంవత్సరాలు విష్ణువును గూర్చి తపస్సు చేశాడు. అతడి తపస్సుకు మెచ్చి విష్ణువు ప్రత్యక్ష మయ్యాడు. ఉదంకు డా దేవదేవుడిని అనేక విధాలుగా స్తుతించాడు. విష్ణువు ఉదంకుడిని వరం కోరుకొనుమన్నాడు. విష్ణు దర్శనం కంటె కోరదగిందేముంటుందని అంటూనే తన మనస్సు ఎల్లప్పుడూ సత్యధర్మశమభావాలతో సుస్థిరంగా ఉండి విష్ణువుపై దృఢభక్తి కలిగి ఉండాలని కోరుకొన్నాడు. ఆ వరాన్ని విష్ణుదేవుడు ప్రసాదించి, అతడి వలన త్రిలోకహితం కలిగే ఒక పని సాధించబడుతుందని పేర్కొన్నాడు. ''ధుంధుడనే రాక్షసుడు లోకాలకు ఉపద్రవాలను కలిగిస్తాడు. అతడిని వధించటానికై బృహదశ్వుని కుమారుడైన కువలాశ్వుడిని నీవు ప్రేరేపించాలి. ఆ రాజు నా దయవలన కలిగే యోగబలంతో, నీ యాజ్ఞ చొప్పున ఆ రాక్షసుడిని సంహరిస్తాడు. నీ వలన కలిగే ఆ సత్కార్యానికి లోకాలన్నీ సంతోషిస్తాయి' అని వివరించి విష్ణువు అంతర్ధానమయ్యాడు. ఉదంకుడు మరల తపస్సులో మునిగాడు.

ఇక్ష్వాకు వంశంలో బృహదశ్వుడికి కువలాశ్వుడు పుత్రుడై పుట్టాడు. అతడికి ఇరవై ఒక్కవేల మంది కొడుకులు పుట్టి అస్త్రశస్త్రవిద్యలలో ఆరితేరారు. బృహదశ్వుడు కువలాశ్వుడికి పట్టం కట్టి, తపోవనానికి పోవాలని నిశ్చయించాడు. ఆ సంగతి తెలిసి ఉదంకుడు అయోధ్యకు వచ్చాడు. ధుంధుడు చేసే దుండగాలను అతడితో చెప్పాడు. మధుకైటభుల కొడుకైన ధుంధుడు బ్రహ్మవలన పొందిన వరబలంతో దేవగంధర్వాదులను ముప్పతిప్పలు పెట్టాడు. ఆ తరువాత ఉదంకాశ్రమ సమీపంలో గల సముద్రతీరంలోని ఇసుక తిన్నెలలో ఒక పెద్ద సొరంగం త్రవ్వుకొని అందులో హాయిగా పవళించి నిద్రిస్తున్నాడు. అతడు పీల్చిన

గాలి వదలేటప్పుడు అది పెనుగాలిగా మారి అగ్నిజ్వాలలతో పొగలతో నిండి భయంకరంగా వ్యాపించి కొండలను, అడవులను, ఇసుక రేణువులతో మాటు పడేటట్లు చేస్తుంది. 'సంవత్సరాని కొకసారి ఏడురోజులపాటు ఆ సంకటం మా ఆశ్రమవాసుల కేర్పడుతుంది. కాబట్టి నీవా రాక్షసుడిని చంపి మాకూ లోకానికీ శాంతిని కూర్చి తపోవనానికి వెళ్ళు' మని కోరాడు. 'ఆ రాక్షసుడిని చంపటానికి పూనుకొనే వీరుడికి విష్ణువు తన యొక్క శక్తిసామర్థ్యాలు ప్రసాదిస్తాడ'ని పేర్కొన్నాడు.

బృహదశ్వుడు తపోవనానికి పోవ సంకల్పించి అస్త్ర సన్యాసం చేయటం వలన తన కుమారుడైన కువలాశ్వుడికి ఆ బాధ్యత నప్పగించాడు. కువలాశ్వుడు తన పుత్రులందరూ వెంటరాగా, అపార చతురంగ సైన్యంతో ధుంధుడి మీదికి దండయాత్రకు బయలుదేరాడు. విష్ణువు తన శక్తిని కువలాశ్వుడికి దత్తం చేశాడు. దేవతలు అతడిని ఆశీర్వదించారు. కువలాశ్వుడి కొడుకులు వివిధాయుధాలతో ఇసుక తిన్నెలను వారం రోజులపాటు త్రవ్వారు. నిద్రిస్తున్న ధుంధుడు సొరంగంలో కనపడ్డాడు. అతడి ముక్కులలో నుండి వేడి నిట్టూర్పు గాలులు అగ్ని జ్వాలలతో కలిసి వెలువడుతున్నాయి. కువలాశ్వుడి కుమారులు వివిధాయుధాలను ప్రయోగించి ధుంధుడిని నిద్రలేపారు. ఆ రాక్షసుడు నిద్రలేచి నోరు తెరిచి ఆవులించాడు. ఆ నోటిలో నుండి వెలువడ్డ మంటలకు కువలాశ్వుడి కుమారులలో ముగ్గురు తప్ప అందరూ- కపిలమహర్షి కోపాగ్నికి ఆహుతి అయిన సగరపుత్రులవలె- దగ్ధులయ్యారు.

కువలాశ్వుడు కోపోద్రిక్తుడై ధుంధుడిని ముట్టడించాడు. అతడు లేచాడు. అతడి దేహం నుండి అగ్నిజ్వాలలు భయంకరంగా వెలువడుతున్నాయి. మండుతున్న భల్లాన్ని అతడు ప్రయోగించాడు. కువలాశ్వుడు విష్ణుయోగ శక్తి వలన అతడి దేహం మీది మంటల నార్పి, బ్రహ్మాస్త్ర ప్రయోగంతో అతడిని వధించాడు. అతడి పరాక్రమానికి మెచ్చి దేవతలూ, ఋషులూ అతడికి 'ధుంధుమారు' డనే బిరుదనామాన్ని ప్రసాదించారు. ఉదంకుడు, ఇంద్రుడు ప్రసన్నులై కువలాశ్వుడిని వరం కోరుకొనుమన్నారు. అతడు బ్రాహ్మణభక్తినీ, నిరంతర దాన శీలాన్ని, విష్ణువుతోటి చెలిమినీ, వరాలుగా కోరుకొన్నాడు. వా రా వరా లిచ్చి వెడలిపోయారు. కువలాశ్వుడు అయోధ్యకు తిరిగి వచ్చి సముజ్జ్వల సామ్రాజ్య సౌఖ్యాల ననుభవించాడు.

మధుకైటభుల వృత్తాంతం

ధర్మరాజు : మునీంద్రా! ధుంధుడు మధుకైటభుల పుత్రుడని చెప్పారుకదా! వారు ఏకాలం వారు? వారు చివర కేమైనారు?

మార్కండేయుడు: పూర్వం ప్రళయకాలంలో మూడు లోకాలూ ఏకార్ణవంగా ఏర్పడిన నీటిలో మునిగి ఉండగా, విష్ణువు శేషశయనం మీద పవ్వళించి యోగనిద్రలో ఉండగా చాలాకాలం గడచింది. పిదప మధుకైటభులు బలగర్వితులై విష్ణుదేవుడి నాభీ కమలంలో ఉన్న బ్రహ్మదేవుడిని పట్టి మోదారు. ఆ దెబ్బలకు బ్రహ్మదేవుడు 'ఆదిపురుషా! నన్ను రక్షించు' అంటూ ఆక్రందన చేశాడు. విష్ణువు యోగనిద్ర నుండి మేల్కొని భయంకర పరాక్రములైన మధుకైటభులను చూచి, 'వరాలు కోరుకొనండి ఇస్తాను' అని ప్రకటించాడు.

మధుకైటభులు గర్వంతో అట్టహాసం చేశారు. 'వరాలు నీ విచ్చేదేమి? మేమే నీ కిస్తాం కోరుకొ'మ్మన్నారు. అదే సమయమని మహావిష్ణువు తన చేతిలో వారు మరణించాలని వరం వేడుకొన్నాడు. మధుకైటభులు తమ వాగ్దానాన్ని పాటించి, జగమంతా జలమయమని భావించి, ఉపాయాన్ని ఊహించి, నీరులేని చోట విష్ణువు తమను సంహరించటానికి అంగీకరించారు. విష్ణువు తన తొడలనే వేదికగా చేసి, సుదర్శన చక్రంతో మధుకైటభుల తలలను నరికాడు. ఆ మధుకైటభులకు పుట్టిన వాడు ధుంధుడు.

తల్లిదండ్రులు-పుత్రులు

ధర్మరాజు : పుత్రుల కొరకు పడే ఆయాసంలో తల్లిదండ్రు లిద్దరిలో ఎవరిపాలు ఎక్కువ?

మార్కండేయుడు: సంతానాన్ని ఉదరంలో నవమాసాలు కష్టపడి మోసి ప్రాణసంశయ స్థితిని పొంది కడుపార కనేది తల్లి. సంతానం కోరి తపస్సులు, యజ్ఞాలు, దానాలు, వ్రతాలు, తీర్థయాత్రలు చేసి పాటుపడి ప్రయత్నం చేసేవాడు తండ్రి. ఈ విధంగా పుత్రుడి (సంతానం) కొరకు తల్లిదండ్రు లిద్దరూ పడేపాట్లు సమానమే.

ధర్మరాజు : తల్లిదండ్రుల పట్ల పుత్రుడు ఏవిధంగా మసలుకొనాలి?

మార్కండేయుడు: తనయుడు తమకు భక్తుడై ఉంటాడనీ, ధర్మానురక్తుడై వర్తిస్తాడనీ తల్లిదండ్రులు ఆశపడుతూ ఉంటారు. వారి ఆశలకు, ఆశయాలకూ ఫలసిద్ధి కలిగించేవాడే పుత్రుడు. ఎవడి ప్రవర్తనంవలన తల్లిదండ్రులు సంతోషపడతారో ఆ తనయుడు ధర్మాన్నీ, కీర్తినీ సమానంగా పొందుతాడు. చివరకు అక్షయపదాలను అందుకొంటాడు.

పతివ్రతామాహాత్మ్యం

ధర్మరాజు : ఇంద్రియాలను నిగ్రహించి, మనస్సును నియమించి, అహంకారాన్ని అణచుకొని, సద్భక్తి పెంపుతో ఎల్లప్పుడూ భర్తృశుశ్రూషలో నిమగ్నలైన పతివ్రతలు లోకోత్తరలు. వారి చరిత్రలు ధర్మసూక్ష్మాలతో కూడి ఉంటాయి. వాటిని తెలిసికొనటం కష్టం. కాబట్టి, పతివ్రతా మాహాత్మ్యాన్ని వివరించండి.

మార్కండేయుడు: భర్తృశుశ్రూషలో నిత్యాసక్తురాలైన పతివ్రతకు యజ్ఞదాన తపస్సులు చేసిన ఫలాలు సులభంగా లభిస్తాయి. ఈ తాత్పర్యాన్ని బోధించే ఒక ఇతిహాసం చెప్పుతాను వినుము. అందులో నీవడిగిన అంశాలన్నీ తేటపడతాయి.

పూర్వం కౌశికుడనే బ్రాహ్మణుడు నిరంతరం వేదాధ్యయనం చేస్తూ ఒక గ్రామంలో ఉన్నాడు. ఒకనాడు ఆయన గ్రామసమీపంలోని ఒక చెట్టు క్రింద కూర్చుండి వేదాలు వల్లెవేస్తున్నాడు. ఆ చెట్టుమీది ఒక కొంగ అతడి మీద రెట్టవేసింది. అతడు కోపంతో తీక్ష్ణంగా ఆ కొంగవైపు చూచాడు. అది చచ్చి క్రింద పడింది. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి కౌశికుడు బాధపడ్డాడు. తన హృదయ కాఠిన్యాన్ని నిందించుకొన్నాడు. నిష్కారణంగా ఒక జీవిని హింసించినందుకు మనశ్శాంతిని కోల్పోయాడు. చాలాసేపు చింతించాడు. మధ్యాహ్న మయింది. గ్రామంలోకి పోయి బ్రాహ్మణవీథిలో ఒక గృహం ముందు నిలిచి, 'భిక్షాం దేహి' అని అన్నాడు. ఆ ఇంటి ఇల్లాలు భిక్ష నివ్వటానికి పాత్రను సిద్ధపరచుకునే లోపలే ఆమె భర్త ఆకలితో సోలుతూ తూలుతూ వచ్చాడు. ఆ ఇల్లాలు ఆయనకు స్నానం చేయించి, భక్తితో భోజనం పెట్టి, సెజ్జపై అతడు పరుండగా తాంబూల మిచ్చి, పాదాలొత్తి, ఆతడు నిద్రించిన తరువాత ముంగిట్లో ఉన్న బ్రాహ్మణుడికి భిక్షపెట్టటానికి వెళ్లింది.

కౌశికుడు ఆమెను చూచి కసరుకొన్నాడు. కన్నెర్ర చేసి, భిక్షను ఆలస్యంగా పెట్టి తనను అవమానించినట్లు నిష్ఠురాలాడాడు. ఆ పతివ్రత తన భర్త రాకను, తాను ఆతడికి చేసిన శుశ్రూషను పేర్కొని, తాను తప్పేమీ చేయలేదనీ, దానిని సహించాలనీ పేర్కొన్నది. మగువలకు మగని కంటె అతిథులు ముఖ్యమనీ, లోకవంద్యులైన బ్రాహ్మణులను ఇంద్రాదులే భక్తితో పూజిస్తుంటే ఆమె అవమానం చేసిందని కౌశికుడు నిష్ఠురమాడాడు. అవమానితులైన బ్రాహ్మణులు కోపగిస్తే వారి క్రోధాగ్నిశిఖలు భూమినంతా దగ్ధం చేస్తాయన్న సంగతి తెలియదా? అని గద్దించాడు. ఆమెకూడా తనకు బ్రాహ్మణమాహాత్మ్యం తెలుసుననీ, వారిని అవమానించటం కొరవితో తల గోక్కొనటమేననీ చెప్పింది. అయినా, తన పాలిటి దైవం పతియే అనీ, త్రికరణశుద్ధిగా ఆయనను సేవించటం కంటె మరొక ధర్మం లేదనీ పేర్కొన్నది. కౌశికుడు కోపాగ్నితో కొంగను చంపిన విషయం పేర్కొని దానిని తన పాతివ్రత్య మహిమ వలన తెలిసికొన్నానని హెచ్చరించింది. బ్రాహ్మణులు క్రోధమోహాలనే అంతశ్శత్రువులను ముందుగా జయించాలని హితవు చెప్పింది. సత్యం పలికేవాడు, అహింసావ్రతుడు, గురుజనహితం కోరేవాడు, ఇంద్రియాలను జయించి సర్వభూతాలను తనవలె భావించేవాడు, కామరహితుడు, షట్కర్మనిరతుడు, పుణ్యాత్ముడు అయినవాడే బ్రాహ్మణుడని ఆర్యులు పేర్కొంటారనీ శమదమాదులు విప్రుల ధర్మసాధనలనీ, వేదవిహిత విధులు ముఖ్యంగా ఆచరణీయాలనీ పేర్కొన్నది. ధర్మం అనేక మార్గాలలో అన్వయించుకొనవలసిన అతిసూక్ష్మమైన విద్య అనీ, స్వాధ్యాయపరుడైన కౌశికుడు

ధర్మసూక్ష్మాన్ని తెలియలేదనీ చెప్పింది. జితేంద్రియుడు, సత్యవాది, మాతాపితృ భక్తియుక్తుడైన ధర్మవ్యాధుడనే కిరాతుడు మిథిలానగరంలో ఉంటాడనీ, అతడిని దర్శించి ధర్మాలన్నింటినీ తెలిసికొమ్మని హితవు చెప్పింది. వనితలు ఎట్టి అపరాధాలు చేసినా క్షమార్హలు కాబట్టి తనపై కోపగించవద్దని కోరింది. కౌశికుడు ఆమె మాటలకు చిత్తశాంతి పొంది, ఆమెను ఆశీర్వదించి, ధర్మవ్యాధుడిని దర్శించటానికి వెంటనే బయలుదేరాడు.

మిథిలానగరంలో మాంస విక్రయవృత్తిలో నిమగ్నుడై ఉన్న ధర్మవ్యాధుడిని చూచాడు. మాంస విక్రయశాలకు కొంతదూరంగా తొలగిపోయి నిలిచాడు. ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని గుర్తించి సమీపించి కుశల మడిగాడు. పతివ్రత పంపగా వచ్చిన సంగతి తనకు తెలుసునని చెప్పి, కౌశికుడిని తన యింటికి అతిథిగా తీసికొని వెళ్ళాడు. పతివ్రత ప్రదర్శించిన జ్ఞానానికే ఆశ్చర్యపడిన కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడి జ్ఞానానికి మరీ ఆశ్చర్యపోయాడు. కౌశిక ధర్మవ్యాధుల మధ్య సంభాషణ ఈ విధంగా సాగింది-

కౌశికుడు : ధర్మవ్యాధా! నీవు ధర్మం తెలిసినవాడవు. ఈ విధంగా జీవహింస చేయటం ఉత్తమ పద్ధతియా? నా మనస్సు దీనికి విచారిస్తున్నది.

ధర్మవ్యాధుడు: బ్రాహ్మణులకు తపస్సు, స్వాధ్యాయం, సత్యం, శౌచం, బ్రహ్మచర్యం పరమధర్మాలు. అట్లాగే రాజులకు దండనీతి, వైశ్యులకు వ్యవసాయం, పశుపాలనం, వాణిజ్యం, శూద్రులకు శుశ్రూష, మాకు మృగమాంసవిక్రయంతో జీవించటం వృత్తిధర్మం. వంశపరంపరగా వచ్చే ఆచారం దాటరానిది. మా రాజైన జనకుడు వర్ణ ధర్మ రక్షకుడు. ఆ ధర్మాన్ని ఉల్లంఘిస్తే తన కొడుకునైనా మా రాజు దండిస్తాడు. కాబట్టి నేను నా వృత్తి ధర్మాన్ని పరిత్యజించలేను. నేను స్వయంగా జీవహింస చేయను. మాంసాన్ని క్రయం చేసి, ముక్కలు చేసి విక్రయిస్తాను. ఇది నా బ్రతుకు తెరువు. ఇందులో నాకు మనశ్శాంతి కలుగుతుంది.

వృత్తిధర్మంతోపాటు నేను పెద్దల సేవ చేస్తాను. విప్రులను దేవతలను ఆరాధిస్తాను. సత్యశౌచాలను పాటిస్తాను. పనివారిని దయతో చూచుకొంటాను. ఓర్పుతో, అసూయకు లోనుగాక, ఆశకు పోక, పరదూషణం చేయక ఏకపత్నీవ్రతంతో, వ్రతనిష్ఠలతో, సమచిత్తంతో జీవిస్తాను. కాబట్టి తక్కువ కులంలో పుట్టినా పవిత్రుడనే. ప్రసంగవశంగా ఈ మాటలు నన్ను గురించి చెప్పాను గాని, ఇక నీకు ధర్మ విశేషాలు వివరిస్తాను వినుము - అని అన్నాడు.

ధర్మవ్యాధుడి ధర్మబోధలు

ధర్మరాజు : మార్కండేయ మహర్షీ! తక్కువ కులంలో పుట్టినవాడు కూడా ఎటువంటి నడవడిక కలవాడైతే ఉత్తమ ధార్మికలోకాలను పొందగలడు?

మార్కండేయుడు: ధర్మరాజా! నీ వడిగిన అంశాల కన్నిటికీ ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానంలో సమాధానాలు దొరుకుతాయి వినుము. ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ఈ విధంగా ధర్మబోధ చేశాడు-

ధర్మవ్యాధుడు: ప్రతివాడూ తన కుల ధర్మాన్ని పరమధర్మంగా పాటించాలి. మనసులో దయ కలిగి ఉండాలి. అందరి భావాలనూ విని సహించి, విషయవాంఛలు వదలుకోవాలి. త్యాగశీలుడికి అసాధ్యమనేది ఉండదు. సత్యహితవచనం, సుజనుల పట్ల గౌరవభావం, కామక్రోధ విద్వేషాలతో మనసు కలుషితమైనా ధర్మం తప్పకుండా ఉండటం, ద్వంద్వాతీత ప్రవృత్తి కలిగి ఉండటం, విశ్వశ్రేయోభావనం, కీడు చేసిన వారికి కూడా మేలు చేయటం- అనే గుణాలు ఉత్తముల లక్షణాలు. ఇతరులకు కీడు తలపెట్టితే ఆ పాపమే వాడికి కీడు చేస్తుంది. నాస్తికుల మాటలు విని ధార్మికులు తమ ధర్మాలపట్ల ఆసక్తిని కోల్పోరాదు. పాపం తెలియక చేసినా దానికి విచారిస్తే సగం పోతుంది. ఇకముందు అటువంటి పాపం చేయనని సంకల్పిస్తే పాపమంతా పోతుంది. క్రోధలోభాలు మహాపాపాలు; వాటిని జయించినవాడు ఉత్తముడు. గడ్డితో కప్పబడిన బావులవలె కపట ధర్మాలు కొన్ని మార్గంలో తగలవచ్చు. వాటికి దూరంగా ఉండి శిష్టాచారాలను పాటించటం ధర్మం.

కౌశికుడు : శిష్టాచారాలని వేటిని అంటారు? వాటిని తెలపండి.

ధర్మవ్యాధుడు: దానం, సత్యం, తపస్సు, యజ్ఞం, ఆర్జవం, కామలోభరాహిత్యం, గురుజన శుశ్రూష, కోపం లేకపోవటం, దమం, సంతోషం, నిరంతరాధ్యయనం, దాంభికత్వ రాహిత్యం, దైన్యరాహిత్యం, అసూయా రాహిత్యం, అహంకార రాహిత్యం, ధర్మానురక్తి, నాస్తిక గోష్ఠికి దూరంగా ఉండటం, శీలాన్ని రక్షించుకొనటం, పుణ్య తీర్థాలను సేవించటం, శౌచం, భూతదయ, మితహితోక్తి, సంశ్రితమిత్ర గుప్తి - అనేవి శిష్టాచారాలు. శిష్టాచారాలపథంలో ప్రవేశించిన తరువాత మరొక మార్గాన్ని అవలంబించటం దుర్లభం.

శిష్టాచారంలో ధర్మానికి ప్రాముఖ్యం ఉంటుంది. సత్యం, అహింస దానికి తోడుగా ఉంటాయి. అహింస ధర్మాలన్నిటిలో మిన్న. అది సత్యంతో కూడి ఉండటంచేత శిష్టాచారాలలో సత్యానికే అధిక ప్రాధాన్య ముంటుందని పండితులు పేర్కొన్నారు. ధర్మాలు మూడు రకాలు. 1. వేదవిహితాలు 2. శాస్త్రవిహితాలు 3. శిష్టాచారాలు అని. ఈ మూడూ ఉత్తమ గతులు కలిగిస్తాయి.

కౌశికా! నీవు నా వృత్తి హింసాబహుళమని పేర్కొన్నావు. అయితే ఇది హింస, ఇది అహింస అని విభజించటం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. ప్రాణులు తమ కర్మకు ఫలరూపంగానే చనిపోతాయి. చంపేవాడు నిమిత్తమాత్రుడే. అంతేకాక పశువులకు చెట్లు చేమలు పండ్లు ఆకులు ఆహారంగా బ్రహ్మ సృజించాడు. శిబిచక్రవర్తి తన శరీరాన్ని హింసించి ఇంద్రాగ్నులకు ఆమెతగా అందించలేదా? అయినా అతడికి ఉత్తమగతి వచ్చింది. పూర్వం రంతిదేవుడు ప్రతిరోజూ రెండు వేల గోవుల చొప్పున వేయి సంవత్సరాలు వధించలేదా? బ్రాహ్మణులు యజ్ఞాలలో పశువులను వధిస్తారు కదా! వారందరికి ఉత్తమగతులు కలగలేదా? అగ్ని కార్యాలలో, పితృదేవ కార్యాలలో మాంసాన్ని వినియోగించటం, శేషాన్ని భుజించటం ఆచారమే కదా! రైతు పొలం దున్నేటప్పుడు నాగలి కొన తగిలి ఎన్ని జీవులు నశించవు? అది హింస ఔతుందా? మానవుల అడుగుల క్రిందపడి ఎన్ని సూక్ష్మజీవులు నశించటం లేదు? నీరు, భూమి, ఆకాశం, అన్నీ జంతుమయాలే. అన్నిటా అనుక్షణం హింస జరుగుతూనే ఉంది. దీనిని గమనించకుండా కొందరు 'మేము హింసచేయము' అని అంటూ ఉంటారు. అహింసావ్రతాన్ని పాటిస్తారు. కూరలు, పండ్లూ కోయటం, తినటం హింస కాదా? ఈ లోకంలో హింస చేయనివాడు లేడు. అయితే వీలైనంతవరకు హింసకు దూరంగా ఉండటమే అహింస.

ధర్మం బహువిధాలుగా ఉంటుంది. దానికి శ్రుతి ఎంత ప్రమాణమో, పెద్దల ఆచారం కూడా అంతే ప్రమాణం! జీవుల మేలు కొరకు పలికే అబద్ధం సత్యవాక్య ఫలాన్ని ఇస్తుంది. జీవులకు భయం కలిగించే అచ్చమైన సత్యం కూడా అసత్యమౌతుంది. ప్రాణరక్షణలో, పెండ్లిలో అబద్ధమాడినా సత్యం కంటె మించిన ఫలాన్నిస్తుంది. ఇటువంటివి ధర్మసూక్ష్మాలు.

మానవుడు తన కర్మఫలానికి తానే కర్త. ఆపద కలిగినప్పుడు మూఢులు దేవుడిని నిందిస్తారు. అది తప్పు. మంచివారు చేసే పనులు కొన్ని విఫలమౌతాయి. దుర్మార్గు లాచరించే కొన్ని కర్మలు విశేషంగా ఫలిస్తాయి. అటువంటి వన్నీ కర్మఫలాలని తెలిసికొమ్ము.

జీవలక్షణం

కౌశికుడు : ధర్మవ్యాధుడా! జీవు డెటువంటి వాడు?

ధర్మవ్యాధుడు : జీవుడు సనాతనుడు, పాపరహితుడు. కర్మవశాన అనిత్యమైన దేహంలో ప్రవేశిస్తాడు. దేహం నశించినా జీవుడు చెడడు. ఒక దేహాన్ని వదలి మరొకదాన్ని చెంది సుఖదుఃఖాలను పొందుతాడు. కర్మవశాన మరల మరల అనేక దేహాలను ధరిస్తూ ఉంటాడు.

పుణ్యకర్మలవలన దేవజన్మ వస్తుంది. పుణ్యపాప సాంకర్యం వలన మానవ జన్మ ఏర్పడుతుంది. పాపాలు చేస్తే క్రిమికీటకాది జన్మలు ఏర్పడతాయి. ఈ విధంగా జీవుడు మోహసముద్రంలో మునిగి తేలుతూ ఉంటాడు. ఎన్నడూ తీరం చేరడు. పండితు లీసంగతి తెలిసికొని పాపమార్గాన్ని వీడి ధర్మమార్గాన్ని ఆశ్రయిస్తారు. సత్కర్మలు చేస్తారు. ధర్మాచరణ వలన

మనస్సు తేటపడుతుంది. దానివలన క్రమంగా ఇంద్రియాలను జయించి తపస్సు, దమం, సత్యశీలతను సాధిస్తారు. చివరకు మోక్షాన్ని పొందుతారు.

కౌశికుడు : ఇంద్రియాలంటే ఏవి? వాటిని నిగ్రహించకపోతే ఎటువంటి పాపా లేర్పడతాయి? నిగ్రహించగలిగితే ఎటువంటి సత్ఫలితాలు కలుగుతాయి?

ధర్మవ్యాధుడు: ఇంద్రియ జ్ఞానానికి మనసు మూలం. మనస్సు కామక్రోధాలకు వశమై ఇంద్రియ సుఖాలను కోరుతూ ఉంటుంది. మొదట రాగం, దానివలన లోభం అలవడుతుంది. లోభికి దయ ఉండదు. గర్వం పెరుగుతుంది. అతడు పాపాలకు పాల్పడతాడు. న్యాయమైన మాటలు వినడు: చెడ్డవారితో చెలిమి చేస్తాడు. త్రికరణశుద్ధిని కోల్పోతాడు. ఇహపరాలకు దూరమౌతాడు. కాబట్టి మంచివారితో స్నేహం చేసి ఇంద్రియాలను జయించి ఉత్తమగతి పొందటం మేలు.

ఆకాశం, వాయువు, అగ్ని, జలం, భూమి- అనేవి పంచభూతాలు. వాటి గుణాలు క్రమంగా శబ్దం, స్పర్శ, రూపం, రసం, గంధం - అనేవి. పంచభూతాలు ఆకసం మొదలుకొని వరుసగా అనులోమ పద్ధతిలో పుట్టుతాయి. ప్రతిలోమగతిలో లయిస్తాయి. ఆరవ ఇంద్రియం మనస్సు, ఏడవ, ఎనిమిదవ ఇంద్రియాలు బుద్ధి, అహంకారాలు. సత్త్వరజస్తమస్సులు మూడు గుణాలు. ఇవన్నీ అవ్యక్తంలో నుండి పుట్టి అవ్యక్తంలోనే అంతర్భవిస్తాయి.

ఇంద్రియాలు శబ్దాది విషయాలలో ఎప్పుడూ రమిస్తూ ఉంటాయి. ధీరుడు ఆ సంగతిని గ్రహించి ఇంద్రియాలను జయిస్తాడు. సర్వభూతాలలో వ్యాపించిఉన్న పరమాత్మగా తనను తాను తెలిసికొంటాడు. విషయ విముఖమైన బుద్ధివైభవమే యోగం. యోగి తపస్సులో స్థిరపడతాడు. స్వర్గ నరకాలనేవి వేరే ఎక్కడా లేవు. ఇంద్రియాలను నిరోధించటమే స్వర్గం. ఇంద్రియాలను నిరోధించలేని బలహీనతే నరకం. దేహం రథం, ఇంద్రియాలు గుర్రాలు. ఆత్మ రథసారథి. ధైర్యమనే బలమైన పగ్గాలతో సారథి రథాన్ని తోలుతాడు. ఆ రథాన్ని ఎక్కి పోయేవాడు ధీరుడు. ఇంద్రియాలు లాగేవైపుకే మనస్సు పరుగెత్తుతూ ఉంటుంది. దాని వేగాన్ని నిగ్రహించక పోతే సముద్రంలో పెను తుపానుకు గురి అయిన ఓడవలె బుద్ధి చెడిపోతుంది. ఇంద్రియాలనూ మనస్సునూ వశం చేసికొన్న మానవుడు ధ్యానసమాధిసమగ్రు డౌతాడు. అతడిని దేవతలూ, మునులూ కీర్తిస్తారు.

కౌశికుడు : సత్త్వరజస్తమో గుణాల స్వభావాలు తేటపడేటట్లు వివరించుము.

ధర్మవ్యాధుడు : తమోగుణం మోహమయం, గర్హణీయం. సత్త్వగుణం నిత్యప్రకాశవంతం. రజోగుణం ఆ రెండు గుణాల మిశ్రరూపం. ఏడుపుగొట్టుతనం, నిద్ర, దైన్యం, మోహం, ఓర్పులేనితనం- తమోగుణ లక్షణాలు. రాగం, లోభం, జడత, అభిమానం- రాజస గుణ లక్షణాలు. ధైర్యం, శాంతి, సంతోషం, విద్య మొదలైనవి సాత్త్విక గుణ లక్షణాలు. సాత్త్విక గుణ సంపన్నుడు జ్ఞానియై నిరహంకార చిత్తవృత్తితో తాపస ప్రవృత్తిని పొంది శాంతిని అనుభవిస్తాడు. శూద్రుడు సత్త్వగుణుడైతే వచ్చే జన్మలలో క్రమంగా వైశ్య, క్షత్రియ, బ్రాహ్మణ భావాన్ని పొంది ముక్తుడౌతాడు.

కౌశికుడు: దేహంలోని ధాతువుల నాశ్రయించి అగ్ని ఎట్లా ఉంటాడు? శరీర వాయువు లుండే తావు లేవి? తెలియచెప్పుము.

ధర్మవ్యాధుడు: ఆత్మాగ్ని మూర్ధప్రదేశం వరకు వ్యాపించి ఉంటుంది. నాభి దానికి ఆశ్రయం. ప్రాణం మరొక అగ్ని రూపంలో శిరస్సు నాశ్రయించి ఉంటుంది. ఆ అగ్ని జీవాత్మ. ప్రాణాపాన వాయువులు రెండూ ఆ అగ్నిని ప్రకాశింపజేస్తాయి. అపానవాయువు గుదస్థానంలోని అగ్నితో కూడి ఉంటుంది. మలమూత్ర విసర్జనలో తోడ్పడుతుంది. ఉదానవాయువు కంఠతలంలో ఉంటుంది. కర్మఫలయత్నకారిగా శరీరంలోని కీళ్ళలో సంచరిస్తుంది. ప్రాణాపాన వాయువులు, సమానుడనే అగ్ని అన్నరసాన్ని జీర్ణం చేస్తూ, నాభిస్థానంలో ఉండి

శరీర ధాతువులను పోషిస్తూ ఉంటాయి. ఈ అంశాలను యోగదర్శనం ద్వారా తెలిసికొనవచ్చును. ప్రాణాయామం చేసే యోగి అభ్యాసంతో ఆత్మను సహస్రారంలో నిలుపగలడు. దేహమంతా ప్రాణాపాన సమాన సహితుడై చరించే అగ్ని జీవాత్ముడుగా తెలిసికొంటాడు. సరోవరంలోని నీటి మీది తామరాకు ఎట్లా అసంగంగా ఉంటుందో అట్లాగే జీవాత్మ దేహంలో అంటీ అంటక నిలుస్తాడు. ఆ జీవాత్మే పరమాత్మ, సకల భూతాలలో వెలుగొందే పరమాత్మను, అవ్యయుడిని, జ్యోతిర్మయుడిని అద్వైత బుద్ధితో దర్శించి జ్ఞానులు ఆనందిస్తారు. దానిని బ్రహ్మవిద్య అంటారు.

బ్రహ్మజ్ఞాని శుభాశుభ కర్మలలో మగ్నుడు కాడు. సుఖదుఃఖాలవంటి ద్వంద్వాలలో సమబుద్ధిని కలిగి ఉంటాడు. అతడి దినచర్య విశిష్టం. ఆహారాన్ని నియమంగా స్వీకరిస్తాడు. జితేంద్రియు డౌతాడు. పూర్వాపర రాత్రి సమయాలలో యోగధారణ చేస్తాడు. జ్ఞానోదయమై ఆత్మానుసంధానం చేసికొంటూ గాలికి కదలాడని దీపం వలె ప్రకాశిస్తూ అమృతత్వాన్ని పొందుతాడు. యోగి ఏమరుపాటు లేకుండా ఎప్పుడూ కామక్రోధాలను జయించాలి. నిత్యం కర్మ చేస్తున్నా, ఫలాన్ని కోరకుండా ఉండాలి. మనశ్చాంచల్యాన్ని మట్టుపెట్టాలి. అటువంటి వాడు ఎవడైనా బ్రాహ్మణుడే.

జీవితం అస్థిరమని తెలిసికొని, ఎవరికీ కీడు తలపెట్టకుండా, అందరితో మంచి స్నేహభావంతో కలసిమెలసి తిరుగుతూ దయార్ద్ర హృదయుడై, ప్రతిఫలాన్ని ఆశించకుండా, నిత్యతపస్విగా, నిత్యతృప్తుడుగా, శమగుణాన్వితుడుగా ఉండేవాడు బ్రాహ్మణుడు. అతడు బ్రహ్మస్థితిని పొందుతాడు.

ఈవిధంగా ధర్మవ్యాధుడు కౌశికు డడిగిన ధర్మాంశాల నన్నింటినీ వివరించి చెప్పాడు. ధర్మవ్యాధుడిని సర్వజ్ఞుడిగా కౌశికుడు కీర్తించాడు. జ్ఞానబోధ చేసినందుకు కృతజ్ఞతలు తెలిపాడు.

జ్ఞానానికి మూలమైన ధర్మం

ఉత్తమ జ్ఞానాన్ని పొందటానికి మూలమైన ధర్మ విశేషాన్ని ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ప్రత్యక్షంగా చూపించాలని తలచాడు. కౌశికుడిని ఇంటిలోపలిభాగంలోకి తీసికొనిపోయాడు. అందమైన చతుశ్శాల. అందులో సుగంధాలు విరజిమ్మే మేడ. అందులోని గదిలో గొప్పవైన ఆసనాల మీద కూర్చుండి ఉన్న తన తల్లిదండ్రులను దర్శింపచేశాడు. వారికి నమస్కరించి యోగక్షేమాలు అడిగి తెలిసికొన్నాడు. అతడి తల్లిదండ్రులు ఈ విధంగా అన్నారు - 'కుమారా! నీవంటి కొడు కుండగా మాకేమి లోటు? నీవు చేసే ధర్మమే నీకు రక్ష. అదే నీకు ఆయువును, అర్థసంపత్తిని కలుగజేస్తుంది. నీ శీలం వలన మనవంశం పవిత్రమైంది. నీవు మానవరూపంలో ఉన్న దేవతవేమో అనిపిస్తుంది. త్రికరణశుద్ధిగా తల్లిదండ్రులను పూజించే నిన్ను ముందుగా పేర్కొని, తరువాతే పరశురాముడిని చెప్పాలి. పితృభక్తిలో మరెవ్వరూ నీకు సాటి రారు.' ఆ మాటలు విని ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని వారికి పరిచయం చేశాడు. అతిథి మర్యాదలు నడిపాడు. ఆపైన ఇట్లా అన్నాడు.

'వీరు నా తల్లిదండ్రులు. వీరికి శుశ్రూష చేయటం వలననే నేనీ జ్ఞానాన్ని పొందాను. అందరూ దేవతలను ఆరాధిస్తారు. నా పాలిటి దేవతలు నా కన్న తల్లిదండ్రులే. సుగంధద్రవ్యాలతో, మనోహర భక్ష్యభోజ్యాలతో వారిని తృప్తి పొందించి, భార్యాపుత్రసహితుడనై నేనే వీరిని స్వయంగా సేవిస్తాను. వీరి సేవయే నాకు వేదాధ్యయనం, యజ్ఞవ్రత పుణ్యకార్యాచరణం. తల్లి, తండ్రి, గురువు, అగ్ని, ఆత్మ- అనే అయిదుగురినీ ఎవడు సుగతిని కోరి పూజిస్తాడో వాడే ధర్మాత్ముడు.

పతివ్రత పంపితే నీవు ధర్మజ్ఞానం తెలిసికొనటానికి నావద్దకు వచ్చావు. ఆమె అనుగ్రహం వలన నీ కన్నీ నేను చెప్పాను. కానీ, నీ పట్ల నాకంత ఆదరం లేదు. దానికి కారణం- నీవు చేసిన ఒక అకార్యమే. అదేమంటే నీ తల్లిదండ్రులకు నీవొక్కడవే కుమారుడవు. వారు వృద్ధులయ్యారు. నీవే వారిని సేవించి కడతేరుస్తావని ఆశతో బ్రతుకుతున్నారు. అటువంటి వారిని నీవు కాదని వేదాధ్యయన నిమిత్తం నిశ్చింతగా ఇల్లు వెడలి ఒంటరిగా వచ్చేశావు. నీ పోకకు మీ తల్లిదండ్రుల అనుమతి తీసికొనలేదు. నీవు వారిని వీడి వచ్చిన తరువాత వారు గుండె పగిలేటట్లు చాలాకాలం దుఃఖించారు. ఆ శోక తీవ్రత వలన వారి కళ్ళు పోయాయి. నీవు తప్ప వారి శోకాన్ని ఎవరు ఆర్పగలరు? వారిని సేవించలేని నీ వేదాధ్యయనం నిష్ఫలం. కాబట్టి తిరిగి ఇంటికి వెళ్ళుము. నీ తల్లిదండ్రులను శ్రద్ధతో సేవించుము. నా మాట వినుము. నీకు మేలు జరుగుతుంది.'

ధర్మవ్యాధుడి హితవును శిరసావహించి, తల్లిదండ్రుల సేవకై పోవ నిశ్చయించి కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడితో ఈ విధంగా పలికాడు. 'నా అదృష్టంవలన నీతోటి స్నేహం దొరికింది. నాకు ఆనందం కలిగింది. నేను శుభాలు పొందటానికి అర్హుడనయ్యాను. నా పాపాన్ని ప్రబోధంతో ప్రక్షాళనం చేసి, నా పాలిటి దేవుడ వనిపించుకొన్నావు. లోకంలో ధర్మమార్గం అందరికీ అందదు. ఏ పదివేల మందికో ఒకడు ధర్మపరాయణుడు ఉంటే ఉండవచ్చును. కాని, సనాతనధర్మ విజ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించి నీవలె జీవితాన్ని సాగిస్తున్న పండితులు ఉండటం అరుదు. నీవు నిజంగా శూద్రుడవని నే ననుకొనటం లేదు. నీ చరిత్ర గమినిస్తే నాకు అద్భుతమనిపిస్తుంది. నీవు ఏకారణంతో ఇటువంటి జన్మ నెత్తావో నాకు తెలియచెప్పుము. త్రికాలాలూ నీకు తెలిసే ఉంటాయి.' అతడి మాటలు విని ధర్మవ్యాధుడు తన పూర్వజన్మ వృత్తాంతం ఇట్లా చెప్పాడు.

ధర్మవ్యాధుడి పూర్వజన్మ వృత్తాంతం

ధర్మవ్యాధుడు పూర్వజన్మలో బ్రాహ్మణుడు. వేదవేదాంగ విదుడు. అతడికి ఒక క్షత్రియ కుమారుడు మిత్రుడు. అతడితో కలిసి ధనుర్వేదాన్ని కూడా అభ్యసించాడు. ఒకనాడు మిత్రులిద్దరూ కలిసి వేటకు వెళ్ళారు. బ్రాహ్మణుడు పొరపాటున పొదలచాటున తపస్సు చేసికొంటున్న మునిని మృగమని భ్రమించి బాణంతో కొట్టాడు. ఆ ముని బాణఘాతానికి బాధపడుతూ అరిచాడు. జరిగిన పొరపాటు తెలిసికొని బ్రాహ్మణుడు ఆ మునిని సమీపించి ఊరడింపు మాటలు పలికాడు. ఆ ముని కోపించి కులవృత్తి కాని వేట నెన్నుకొని జీవహింస చేసినందుకు రాబోయే జన్మలో బోయవాడిగా పుట్టుమని శపించాడు. తెలియక చేసిన అపరాధానికి హీనజన్ముడిగా పుట్టే శాపం ఇవ్వవద్దని ఆ బ్రాహ్మణుడు మునిని వేడుకొన్నాడు. ఆ తపస్వి దయార్ద్రుడై బోయవాడైనా అతడు సర్వధర్మవేత్తగా ఉంటాడనీ, తల్లిదండ్రులను భక్తితో పూజించి గురుశుశ్రూషాఫలంగా సర్వశుభాలను పొందుతాడనీ, పూర్వజన్మ జ్ఞానం కూడా అతడికి స్మృతిలో ఉంటుందనీ, మరుజన్మలో బ్రాహ్మణుడౌతాడనీ అనుగ్రహించాడు. బ్రాహ్మణుడు ముని శరీరంలో నాటిన బాణాన్ని నిపుణంగా బైటికి తీసి, ఉపచారాలు చేసి, అతడిని ఆశ్రమానికి చేర్చాడు. అతడి సేవల వలన ఆ మునికి ప్రాణాపాయం తప్పింది. ఆ బ్రాహ్మణుడే ధర్మవ్యాధుడు.

కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుని మహత్త్వాన్ని కీర్తించాడు. శాపఫలంగా అనుభవిస్తున్న బోయ జీవితానికి విచారించవద్దనీ స్నేహభక్తిపూర్వక వచనాలు పలికి తన తల్లిదండ్రుల వద్దకు వెళ్ళి, వారిని భక్తితో సేవించి కృతార్థుడయ్యాడు.

అంగిరసుడు అగ్ని అయిన కథ

ధర్మరాజు : మార్కండేయ మునీంద్రా! అగ్నిదేవుడు మహా తపస్సు ఎందుకు చేశాడు? అంగిరసుడు ఏకారణం వలన అగ్ని అయ్యాడు? అగ్నులు ఎన్నివిధాలుగా అతిశయిల్లుతూ ఉంటాయి?

మార్కండేయుడు: పూర్వం ఒకసారి అగ్నికి దేవతలమీద కోపం వచ్చింది. వారి హవ్యాలను మోయకుండా అలిగి అరణ్యానికి పోయి అగ్నిదేవుడు ఘోర తపస్సు చేయనారంభించాడు. చాలాకాలం గడిచింది. ఒకనాడు అగ్ని తనలో ఈ విధంగా తలపోశాడు. 'నేను అడవులకు వచ్చి నారూపాన్ని ఉపసంహరించుకొని వెలుగకుండా ఉంటే లోకజీవితమే స్తంభించిపోతుంది. బ్రహ్మదేవుడు వెంటనే మరొకరిని అగ్నిపదంలో నియోగిస్తాడు. నేను రెంటికి చెడ్డ రేవడినౌతాను కాబట్టి, ఇక్కడ ఉండక, తిరిగి వెళ్ళుతాను' అని నిశ్చయించుకొని తన స్థానాన్ని సమీపించాడు. అప్పటికే బ్రహ్మనియోగంతో అంగిరసుడు త్రిలోకాగ్నిగా ప్రజ్వరిల్లుతున్నాడు. అతడిని చూచి అగ్ని భయపడి తిరుగుమొగం పెట్టాడు. కాని, అంగిరసుడు వినయంతో అగ్నివద్దకు వచ్చి అతడి ప్రథమాగ్ని పదాన్ని స్వీకరించుమని వేడాడు వినయంతో. అగ్ని ప్రథమాగ్ని పదవిని తిరిగి అంగీకరించలేదు. చివరకు అంగిరసుడు వేడుకోగా అగ్ని ప్రథమాగ్నిగా, అంగిరసుడు ద్వితీయాగ్నిగా అగ్నికి ప్రథమపుత్రుడిగా ఉండేటట్లు అంగీకరించాడు. నాటి నుండి అంగిరసుడు అగ్ని పుత్రుడుగా అపరాగ్నివలె రాణించాడు. అతడికి శివ అనే కన్యతో వివాహమైంది. వారికి బృహత్కీర్తి, బృహజ్జ్యోతి, బృహద్బ్రహ్మ, బృహన్మనసుడు, బృహన్మంత్రుడు, బృహద్భానుడు, బృహస్పతి అనే ఏడుగురుకొడుకులూ, భానుమతి, రాగ, సినీవాలి, కుహువు, అర్చిష్మతి,

మహిష్మతి, మహామతి అనే ఏడుగురు కూతుళ్ళూ జన్మించారు. వారందరికీ వివాహాలై పుత్రపౌత్ర పరంపరాభివృద్ధిగా అగ్నివంశం విస్తరిల్లింది. ఇట్లా ఏర్పడిన అనేక వహ్నులు సకల ధర్మక్రియా సాధకులై ప్రకాశించారు. (వివరాలకు చూడు: ఆరణ్య. 5.153-174). అగ్ను లెందరైనా వారి ఆత్మ అయిన తేజస్సు ఒక్కటే.

కుమారస్వామి వృత్తాంతం

ధర్మరాజు : మార్కండేయ మహర్షీ! మహాసేనుడైన కుమారస్వామి అగ్నికి, కృత్తికలకు, శివుడికీ కుమారుడైన కారణ మేమిటి? వినవలెనని ఉన్నది. విస్తరించి చెప్పండి.

మార్కండేయుడు: పూర్వం ఒకసారి ఇంద్రుడు దైత్యులతో యుద్ధం చేసి ఓడిపోయి దేవతలతో కలిసి మానసమనే పర్వతానికి పారిపోయి తలదాచుకొన్నాడు. రాక్షసులను జయించగలిగిన సేనాపతి ఎప్పుడు లభిస్తాడో అని విచారిస్తూ ఏకాంతంలో ఉండిపోయాడు.

కేశి అనే రాక్షసుడు దేవసేన అనే కన్యను బలవంతాన చెరపట్టి తీసికొని పోతుండగా ఆమె సహాయార్థం ఎలుగెత్తి మొరపెట్టుకొన్నది. ఇంద్రుడు వజ్రాయుధంతో రంగంలోకి దిగి కేశిని పారద్రోలి దేవసేనను రక్షించాడు. ఆమె అరిష్టనేమి అనే ప్రజాపతి కూతురు. ఆమె తన అక్క దైత్యసేనతో కలిసి, తండ్రి అనుమతి పొంది, మానసపర్వత ప్రాంతంలో విహరిస్తూ ఉండగా కేశి వారిని అనేక పర్యాయాలు సమీపించి వింత వింత మదన వికార చేష్టలను ప్రదర్శించి వారిని ఆకర్షించ ప్రయత్నించాడు. అతడి చేష్టలు దైత్యసేనకు సమ్మతమయ్యాయి కాని, దేవసేనకు ప్రీతి కలిగించలేదు. కేశి దైత్యసేనను ఆకట్టుకొని ఆమెను వశంచేసికొని తీసికొనిపోయాడు. ఆ తరువాత దేవసేనను కూడా బలవంతంగా వశం చేసికొనటానికి ప్రయత్నం చేశాడు. ఇంద్రుడు రంగంలోకి దూకి ఆమెను రక్షించాడు. దేవసేన చరిత్రను తెలిసికొన్న ఇంద్రుడు ఆమెను ఒక వరాన్ని కోరుకొమ్మని అడిగాడు. దేవసేన తండ్రి అరిష్టనేమి తన కూతురుకు ప్రసిద్ధ పౌరుషవంతుడైన పురుషుడు భర్త కాగలడని చెప్పి ఉన్నారు. దేవసేన ఆ సంగతి ఇంద్రుడికి తెలిపి, తన కటువంటి భర్తను చేకూర్చి పెట్టుమని వేడుకొన్నది. తన భర్త దేవదానవులకు అజేయుడై ఉండాలనీ, భయంకర శత్రువులను తునుమాడగలిగి ఉండాలనీ, మూడు లోకాలనూ రక్షించగలగాలనీ, ఇంద్రుడికి మిత్రుడై ఉండాలనీ, ఉత్తమగుణశోభితుడై ఉండాలనీ దేవసేన కోరుకొన్నది. అటువంటి భర్తను తనకు కూర్చుమని వేడుకొన్నది.

ఆమె భర్త ఎవ్వరై ఉంటాడా? అని ఇంద్రుడు కొంత సేపు ఆలోచించాడు. అప్పటి కాలగ్రహస్థితులను గమనించాడు. అది రౌద్రముహూర్తం. సూర్యచంద్రులు కలిసి ఉండే అమావాస్యాతిథి ఆరంభం. ఉదయసంధ్యా రాగంలో ఎర్రబారిన సముద్ర జలం ఆ సమీపాన జరుగబోయే దేవదానవ యుద్ధ సూచకం. సూర్యోదయ సమయంలో భృగువు, అంగిరసుడు మొదలైన మునులు అందించే హవ్యాలను గ్రహించి అగ్నిదేవుడు సూర్యమండలంలో ప్రవేశిస్తున్న ముహూర్త మది. సూర్యసోమాగ్ని సమాగమం గల రౌద్రమూహూర్తం అది. కాబట్టి దేవసేన భర్త కూడా సూర్యసోమాగ్ని తేజంతో పుట్టేవాడై ఉండాలని ఇంద్రుడు భావించాడు. ఆమెను బ్రహ్మవద్దకు తీసికొనిపోయాడు. ఆమెకు కానున్న భర్త ఎవరో తెలుపుమని కోరాడు. ఆమె భర్త పరాక్రమవంతుడూ, త్రిలోకరక్షకుడూ యశస్వీ ఔతాడనీ, అతడు దేవసేనాపతి భావాన్ని పొంది దేవతలను రక్షిస్తాడనీ, ఆ సంఘటన త్వరలో జరుగుతుందనీ బ్రహ్మదేవుడు చెప్పాడు. ఇంద్రుడు సంతోషించాడు.

కొంత సేపటికి సప్తర్షులు అమావాస్యాహోమం చేయబూనారు. మొదట అగ్నిని ఆహ్వానించారు. అతడి ద్వారా హవ్యాలను అఖిల దేవతలకు అందించారు. ఆ యజ్ఞ సమయంలో సుందరులైన సప్తర్షి భార్యలు శుచులై తనూవిలాసాలు విలసిల్లగా తమ తమ భర్తలకు యజ్ఞకార్యంలో సహకరించారు. ఆయా సందర్భాలలో వారి అందచందాలను చూచిన అగ్నిదేవుడు వారిపై మరులుగొన్నాడు. గార్హపత్యాగ్నిలో ప్రవేశించి తన జ్వాలలతో మునిపత్నులను స్పృశించాలనీ, కౌగిట చేర్చాలనీ ఉల్లాసపడ్డాడు. అంతలో ఆ యజ్ఞం ముగిసింది. కాని, అగ్నిదేవుడి విరహం పెరిగింది. సప్తర్షుల భార్యల పొందు దుర్లభంగా భావించి అగ్నిదేవు

డొక అరణ్యానికి పోయి ఏకాంతస్థలంలో శరీరత్యాగం చేయాలని తలపెట్టాడు. ఆ సంగతి అగ్నిదేవుడి భార్యయైన స్వాహాదేవి గమనించింది. భర్తకు ప్రియం చేయాలని భావించి సప్తర్షులలో ఒకడైన అంగిరసుడి భార్య శివ అనే ఆమె రూపం ధరించి అగ్నిదేవుడిని సమీపించింది. సప్తర్షుల భార్యలందరూ మనోహర విలాసంతో కూడిన అగ్నిదేవుడి సౌందర్యానికి ఆకర్షితులై అతడి పొందుకోరి విరహంతో అక్కడికి వచ్చారనీ, ముందుగా పొందుగోరి శివ వచ్చినట్లుగా చెప్పింది. అగ్నిదేవుడు ఆమెను కాదంటే విరహంతో ప్రాణాలు వదలుతానని పలికి, అతడి వలపును కోరింది. అగ్ని అనుకూలించాడు. శివరూపంలో ఉన్న స్వాహాదేవి అగ్నిదేవుడు కోరిన కోర్కెలు తీర్చి అతడిని సంతోషపెట్టింది. అనంతరం అతడి తేజోధాతువును ధరించి ఆడ గరుడపక్షి రూపంలో ఆకసానికి ఎగసి, అత్యంతవేగంగా శ్వేతపర్వతానికి పోయి, అక్కడ ఒకచోట రెల్లుగడ్డితో కప్పబడిన ఒక బంగారు కుండలో అగ్నిదేవుడి శుక్లాన్ని భద్రపరచింది. ఆ విధంగా ఒక్క అరుంధతి రూపం తప్ప మిగిలిన ఆరుగురు మహర్షి భార్యల రూపాలను వరుసగా ధరించి, అగ్నిదేవుడితో క్రీడించి, అతడి శుక్లాన్ని క్రమంగా ఆ బంగారు పాత్రలో భద్రపరచింది. అందులోనుండి సూర్యతేజంతో, పన్నెండు చేతులతో, ఆరు మొగాలతో, దశదిశలు వెలిగే ప్రకాశంతో, తేజోవంతుడైన కుమారస్వామి ఉద్భవించాడు.

కుమారోత్పత్తి క్రమం ఈ విధంగా సాగింది. శుక్లపక్షపాడ్యమినాడు అగ్ని వీర్యం నిక్షేపించబడింది. విదియనాడు గర్భం వ్యక్తమైంది. తదియనాడు కుమారుడి శరీరం ఆవిర్భవించింది. చతుర్థినాడు అది సకలావయవ సంపూర్ణమైంది. పంచమినాడు కుమారస్వామి నిండురూపంతో లేచి, ఆ కొండలో దాచబడి ఉన్న శివధనుస్సును (త్రిపుర సంహారంలో శివుడుపయోగించిన విల్లును) పైకెత్తి, అల్లెత్రాటిని మ్రోగించాడు. ఆ భయంకర ధ్వనికి ఐరావత సుప్రతీకాలనే దిగ్గజాలు కోపించి కుమారస్వామిపై దాడిచేయగా ఆ రెంటిని పట్టి రెండు చేతులతో నిలిపాడు. మరొక చేతిలో సహజసిద్ధమైన శక్తిని, ఇంకొక చేతిలో విలాసంగా ధరించే కోడిని, రెండు చేతులతో పూరిస్తున్న శంఖాన్నీ ధరించాడు. ఆరుముఖాలలో ఆరు చేతుల బొటనవ్రేళ్ళను ఉంచుకొని బాల్యక్రీడగా చీకుతూ, వాడియైన బాణంతో క్రౌంచపర్వతాన్ని ఛేదించాడు. శక్తిపాతంతో శ్వేతగిరి శిఖరాన్ని కూల్చాడు. ఆరుముఖాలతో పెద్దపెట్టున ఘోషించాడు. ఆ శబ్దానికి కులపర్వతాలు కంపించాయి. దిక్కులు బ్రద్దలయ్యాయి. నేల గిర గిర తిరిగింది. సముద్రాలు సంక్షోభించాయి. సూర్యరథాశ్వాలు నలుదిక్కులకూ లాగాయి. ఆ మహోత్పాతాలకు భయపడి మునులు శాంతిక్రియలు చేశారు.

ఆ సమయాన చైత్రరథ నివాసులైన జనులు కుమారస్వామి అగ్నిదేవుడికి అంగిరఃప్రముఖ మునీంద్రుల సతుల వలన పుట్టిన బాలుడనీ, అతడి వలన ఆ అనర్థం కలిగిందనీ ఆక్రోశించారు. ఆ అపవాదులు విని సప్తర్షులలో వసిష్ఠుడు తప్ప మిగిలినవారు తమ భార్యలను వదలిపెట్టారు. కొంతమంది జనులు ముని భార్యలు నిర్దోషులనీ, వారి వేషాలతో పతిని కూడింది అగ్ని భార్య స్వాహాదేవియే అనీ అన్నారు. ఈ వాదోపవాదాలను విని స్వాహాదేవి స్వయంగా సప్తర్షుల వద్దకు వెళ్ళి తనవలన జరిగిన విశేషమంతా చెప్పి, ఋషిపత్నులు నిర్దోషులని విన్నవించింది. ఆమె ఎంత చెప్పినా ఋషు లామెమాటలు పట్టించుకొనలేదు. తమ భార్యల నేలుకొనలేదు.

కుమారస్వామికి విశ్వామిత్రుడు జాతకర్మాది విధులు నిర్వహించాడు. దేవతలందరు ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్ళి కుమారస్వామి పరాక్రమాన్ని వినిపించి, అతడి వలన ఇంద్రపదవికి చేటురాకుండ అతడిని వధించుమని హితవు చెప్పారు. ఇంద్రుడు కుమారస్వామిని చంపటానికి సప్తమాతృకలను నియోగించాడు. వారు కుమారస్వామి యొక్క మహాతేజస్సును చూచి భయపడి, వారు లోకమాతలు కాబట్టి అతడు కూడా వారిని మాతృభావంతో గౌరవించవలసిందిగా కోరారు. కుమారస్వామి వారిని మాతలుగా స్వీకరించాడు. అగ్నికూడ తన కొడుకు వద్దకు వచ్చి అతడి రక్షణలో నిలిచాడు. సప్తమాతృకల కోపం నుండి పుట్టిన లోహితాస్య-కుమారుడికి దాదిగా కుదిరి అతడిని లాలించింది. సకలభూత గణాలు వచ్చి కుమారస్వామిని పరివేష్టించి నిలిచాయి.

అది తెలిసి ఇంద్రుడు తన అపారసైన్యాన్ని కుమారుడిపై పంపాడు. కుమారస్వామి ముఖం నుంచి వెలువడిన మంటలు వారిని కాల్చివేయ నారంభించాయి. వారు భయపడి కుమారస్వామిని శరణువేడారు. ఆ సంగతి తెలిసి ఇంద్రుడు క్రుద్ధుడై అతడి మీద వజ్రాయుధం ప్రయోగించాడు. అది కుమారుడి కుడి పార్శ్వాన్ని తాకింది. ఆ భాగంలోనుండి విశాఖుడనే శక్తిధరుడు మేకమొగంతో పుట్టాడు. అతడివెంట కన్యాకుమార గణాలు అసంఖ్యాకంగా పుట్టాయి. ఆ సంరంభం చూచి ఇంద్రుడు భయపడి కుమారస్వామిని శరణువేడాడు. వా రిరువురి చుట్టూ చేరి దేవతలు హర్షనాదాలు చేశారు.

అగ్నికుమారుడు, అజానుబాహుడు, కవచధారి, తేజస్వి, కుండల మండితుడు, కనకకిరీటధారి, యువకుడు, సర్వలక్షణయుక్తుడు అయిన కుమారస్వామిని చూచి, వరించి లక్ష్మీదేవి అతడిని పొందింది. ఆరవరోజు మహామునులందరు కుమారస్వామిని సమీపించి విశేషంగా ప్రస్తుతించి, ఇంద్రపదవిని స్వీకరించుమని అతడిని కోరారు. ఇంద్రుడు కూడా వారి అభిమతాన్ని బలపరిచాడు. కాని, కుమారస్వామి ఇంద్రపదవిని కోరక, ఇంద్రుడికి హితుడుగా ఉండి దేవకార్యాన్ని తీర్చటానికి దేవతల సైన్యాధిపత్యానికి అంగీకరించాడు. దేవవిరోధులను సంహరించటానికి ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ఇంద్రుడు సంతోషించి కుమారస్వామిని దేవసేనానిగా అభిషేకించాడు. దేవగణాల సంతోషం మిన్నుముట్టింది.

అప్పుడు పరమేశ్వరుడు గిరిజాసమేతంగా కుమారస్వామి వద్దకు వచ్చాడు. కుమారుడిని కౌగిలించుకొన్నాడు. విశ్వకర్మ నిర్మితమైన బంగారపు పూలమాలను బహూకరించాడు. పరమేశ్వరుడికి కుమారస్వామి కొమరుడౌతాడు. ఎట్లాగంటే - పూర్వం రుద్రుడు తన వీర్యాన్ని అగ్నియందు సంగ్రహించాడు. ఆ తేజో విశేషం చేత అగ్నిదేవుడు కుమారుడిని ఉత్పాదింపచేశాడు.అంతేకాక అగ్నియే రుద్రుడని వేదాలు తెలిసిన విప్రులంటారు. కాబట్టి అగ్నిపుత్రుడు రుద్రపుత్రుడని కూడా చెప్పవచ్చును. స్వాహాదేవి కృత్తికలు అనే పేర ప్రసిద్ధిచెందిన ఆరుగురు ఋషిపత్నుల రూపాలను గైకొని ప్రియుని పొంది శ్వేతపర్వతంలో రేతస్కందం చేయటం వలన పుట్టాడు కాబట్టి కుమారస్వామి కార్తికేయుడనీ, స్కందుడనీ ప్రసిద్ధికెక్కాడు. ఇంద్రుడు బ్రహ్మవద్ద భద్రంగా ఉంచిన దేవసేన అనే కన్యను తెచ్చి కుమారస్వామి కిచ్చి వివాహం చేశాడు. అప్పు డతడు రెండర్థాలలో దేవసేనాపతి-(దేవతలసేనకు నాయకుడు, దేవసేనకు భర్త) అయ్యాడు. కుమారస్వామిని లక్ష్మీదేవి పంచమినాడు, దేవసేన షష్ఠినాడు పొందటం చేత ఆ రెండు తిథులు శుభ తిథులయ్యాయి.

అదే సమయంలో మునుల చేత పరిత్యక్తలైన మునిభార్య లారుగురు కుమారస్వామిని సమీపించి, తమ గోడు వినిపించి, పుణ్యలోకాలను కోల్పోయి దుఃఖిస్తున్న తమకు పుణ్యగతులను కల్పింప వేడారు. వారికి పుత్రుడిగా అనుగ్రహించి తమ దుఃఖాన్ని తీర్చుమని కోరారు. కుమారస్వామి వారి ప్రార్థన మన్నించి, ఇంద్రుని సంప్రదించి రోహిణీ నక్షత్ర సమీపంలో ఖాళీగా ఉన్న అభిజిన్నక్షత్ర స్థానంలో కృత్తికలుగా ఆరుగురికి అగ్నిదైవత్యమనే పేర ఆకాశంలో స్థానం కల్పించాడు. ఆ తరువాత స్వాహాదేవి వచ్చి 'నేను నీ తల్లిని, నీ వద్దనే ఉంటా' నని కోరింది. కుమారు డంగీకరించాడు.

ఆ పిమ్మట కుమార మాతృకలు ఏడుగురు వచ్చి తమను జగన్మాతలుగా చేయుమని కోరారు. కుమారుడు వారిని వేరేవరం కోరుకొనుమన్నాడు. శిశువులకు పీడ గలిగించే శక్తిని వరంగా అడిగారు. ఆ కోరిక నివ్వటానికి సమ్మతి లేకపోయినా ఇచ్చిన మాటకు కట్టుబడి- శిశువులు పుట్టింది మొదలు పదహారేళ్ళవరకు సప్తమాతృకల పీడ కలుగగలదని వరమిచ్చాడు. స్కందాపస్మారమనే పేరుగల దైత్యుడిని తన దేహం నుండి పుట్టించి వారికి రక్షకుడిగా నిలిపాడు. బలిశాంతులవలన వారి పీడ తొలగేటట్లు సూచించాడు. వారు కలిగించే పీడలన్నీ పరమేశ్వరభక్తుల నేమీ చేయలేవని అభయమిచ్చాడు.

అప్పుడు స్వాహాదేవి కుమారస్వామిని ఒక వరం కోరింది. అగ్నికీ స్వాహాదేవికీ ఎప్పుడూ ఎడం లేకుండా ఉండే వరమది. ఆమె కోరికను మన్నించి కుమారస్వామి - ద్విజులు అగ్నిలో హవ్యము లిచ్చేటప్పుడు స్వాహాకారంతో కలిపి ఇవ్వాలని కట్టడి చేశాడు. దాని వలన అగ్నితో స్వాహాదేవికి నిత్యసహవాసం సిద్ధించింది.

అంత బ్రహ్మదేవుడు సకలముని గణాలతో కూడి అక్కడకు వచ్చాడు. కుమారస్వామిని అభినందించి, పార్వతీ పరమేశ్వరులను అతని తల్లిదండ్రులుగా పరిచయం చేశాడు. కుమారస్వామి వారిని పూజించి స్తుతించాడు. దేవతలు కానుకలందించారు. ఈశ్వరుడు కుమారుని కౌగిటచేర్చి లాలించాడు. అతడిని వెంటబెట్టుకొని, దేవమునిగణాలు బారులు తీరి వెంటరాగా ఉత్సాహంగా సాగి భద్రవటం చేరాడు. కుమారస్వామిని సప్తమారుత స్కంధానికి అధిపతిని చేశాడు. దేవతలకు ఎప్పుడూ మేలు చేయుమన్నాడు. శివపదధ్యానాన్ని మరువ వద్దన్నాడు.

ఆ సమయంలో మహిషాసురుడు దేవతలపై తన భీకరసైన్యాన్ని పంపాడు. వారి ధాటికి భూమి కంపించింది. ఎన్నో ఉత్పాతాలు కలిగాయి. రాక్షససైన్యం భీకరంగా విజృంభించి దేవసేనను చీల్చి చెండాడింది. దేవతల సైన్యం ఛిన్నాభిన్నమైంది. దేవేంద్రుడు వారినందరిని పురికొల్పి తాను శత్రువులపై విరుచుకపడ్డాడు. పోరు భయంకరంగా సాగింది. రాక్షససైన్యం దేవతల చేతుల్లో నుగ్గు నుగ్గు అయింది. ఆ సంగతి గమనించి మహిషాసురుడు మండిపడి దేవతలపై తిరుగబడ్డాడు. ఒక మహాపర్వతాన్ని రెండు చేతులతో ఎత్తి దేవసైన్యం మీద విసిరాడు. పదివేలమంది దేవసైనికులు దాని క్రిందపడి చనిపోయారు. ఆ దృశ్యం చూచి ఇంద్రుడే భయపడి పారిపోయాడు. అంత మహిషాసురుడు రుద్రుని రథం మీద దాడిచేసి దాని అగ్రభాగాన్ని పట్టుకొన్నాడు. హరుడు రాక్షసుల చేజిక్కాడని మునులు దేవతలు భయపడ్డారు. శివుడు మందహాసంతో కుమారస్వామిని ఆ రాక్షసవధ చేయుమని ఆజ్ఞాపించాడు. కుమారస్వామి ప్రళయమహాగ్ని జ్వాలవలె రాక్షసుల మీద విజృంభించాడు. దేవతలు ధైర్యంతో ఆతడి వెంట నిలిచారు. స్కందుడు తన సహజశక్తిని రాక్షసుడిపై విసిరాడు. అది ఆ దానవుడిని దహనం చేసి చంపింది. కుమారుడు మరల మరల శక్తిని ప్రయోగించి దానవ సైన్యాన్ని మట్టుపెట్టాడు. దేవతలు, దేవేంద్రుడు ఆనందోత్సాహాలతో కుమారస్వామిని కీర్తించారు. లోకత్రయంలో కుమారస్వామి కీర్తి వ్యాపించింది. పరమేశ్వరుడు కుమారుడిని కౌగిలించుకొని ఆశీర్వదించాడు. తనపట్ల ఎంతటి భక్తి చూపుతారో అంతటి భక్తి కుమారస్వామి పట్ల కూడా చూపండని దేవతలకు పరమేశ్వరుడు ఆదేశించాడు. శివుడు భద్రవటం చేరాడు. అమరులు తమ నివాసాలకు పోయారు.

ఈ విధంగా షణ్ముఖుడు ఒక్కదినంలో రాక్షసులనందరినీ చంపాడు. జగాల నన్నింటినీ రక్షిస్తానని దయాగుణంతో అభయమిచ్చాడు. అటువంటి కుమారస్వామి కథను ఎవరు భక్తితో వింటారో, కీర్తిస్తారో, వారు సర్వదోషాల నుండి విముక్తులై, దివ్యశుభాలను పొందుతారు.

సత్యాద్రౌపదీ సంవాదం

మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజు కోరిన కథలను చెపుతున్న ఆ సమయంలో సత్యభామా ద్రౌపదులు ఏకాంత స్థలంలో కూర్చుండి ఈ విధంగా సంభాషించుకొన్నారు.

సత్యభామ: ద్రౌపదీ! నీ భర్తలు సామాన్యులు గారు. లోకపాలకుల వంటివారు, పరాక్రమవంతులు, నిర్మల చరిత్రం కలవారు. అంతటి వారిని నీవు ఒకేరకంగా అనురాగంతో ఏవిధంగా సేవిస్తావు? నీ భర్తలయిదుగురూ ఒకరికంటె మరొకరు నీకు అనురక్తులు కావటం ఆశ్చర్యంగా ఉంది. అందరూ నీతో ఎప్పుడూ నవ్వుతూ మాట్లాడతారు కాని కోపగించుకోరు. పతుల వలన నీవు పొందే ఈ విశేష సౌభాగ్యానికి కారణం ఏమిటి? ఏదైనా వ్రతం చేసిన ప్రభావమా? మంత్రౌషధ మహిమా? నాకు తెలియచెప్పుము. నీ వలన ఆ కిటుకు తెలుసుకొని నా భర్త అయిన శ్రీకృష్ణుడిని నా వశం చేసికొని, అత్యంత స్నేహానురాగాలను పొందుతాను.

ద్రౌపది : (సత్యభామ మాటలు ద్రౌపదికి కొంచెం కోపం తెప్పించాయి. కాని, కోపాన్ని అణచుకొని చిరునవ్వు మొగం మీద పులుముకొని నిబ్బరంగా ఇట్లా అన్నది) సత్యా! నన్ను ఈ విధంగా దుర్మార్గురాలుగా భావించటం నీకు న్యాయమేనా? నీవు శ్రీకృష్ణదేవుడి భార్యవైనావు కాబట్టి నిన్ను నే నేమీ అనలేకపోతున్నాను. అంతటి వాడి భార్యవు నీవు ఇంతటి మాటలు అనవచ్చునా? (అంటూ ఎగతాళిగా నవ్వులాట కన్నట్లుగా అంటూనే సత్యభామ అవివేకం ఆమెకే తెలిసి వచ్చేటట్లు నిపుణంగా మాట్లాడింది.)

మంత్రాలను, తంత్రాలను, ఔషధాలను అనేక విధాలుగా ప్రయోగిస్తే భర్తలు భార్యలను వలచి వారి వలలో పడతారని అనుకొనటం వెర్రితనం. వాటి వలన భర్తలకు భార్యలపై అంతకు ముందున్న ప్రేమకూడా పోతుంది కాని, లాభ మేమీ కలుగదు. మంత్రతంత్రాలతో మగడిని లొంగదీసుకొనాలనుకొనే భార్యతో కలిసి జీవించటం పాముతో పొత్తువలె భర్త భావిస్తాడు. మగడిని వశం చేసికొనటానికి పెట్టే మందులూ మాకులూ వికటిస్తే భర్తకు మూగతనం, జడత్వం, వివిధ రోగాలూ మొదలైన బాధలేర్పడవచ్చును. ఆ బాధలు భార్యవలన ఏర్పడినవని తెలిస్తే ఆమె లోకనిందకు పాల్పడి, దుర్గతిపాలు కావలసి వస్తుంది.

కాబట్టి భార్య భర్త పట్ల కపటచర్యలు చేయరాదు. అతడి మనస్సును తెలిసికొని తదనుగుణంగా మసలితే అదే అన్నిపనులూ సాధించి పెట్టుతుంది.

పాండవులపట్ల నే నెట్లా వర్తిస్తూ పతుల అనురాగాన్ని పొందగలిగానో చెప్పుతాను వినుము. నా పతులు మరే వనితలతో కూడినా నేను కోపగించుకొనను. ఎప్పుడూ అహంకరించను; మదాన్ని ప్రదర్శించకుండా, ప్రమాదానికి లోనుకాకుండా వారందరికి ఏకాగ్రతతో ఎప్పుడూ భక్తితో సేవలు చేస్తుంటాను. చూపులో, పలుకులో, కోర్కెలో, స్నేహంలో ఎప్పుడూ ఎటువంటి తేడా లేకుండా ఉంటాను. దేవతలనైనా పరపురుషులుగా భావిస్తాను. స్నానభోజన శయన సేవలను పతులకు నేనే స్వయంగా నిర్వహిస్తాను. పతులకు ఆసనపాద్య విధులు నేనే చేస్తాను. ఇతరుల చేత ఆ పనులు చేయించను. ఆయా కాలాలలో క్రమం తప్పకుండా స్నానభోజనాదులను అమర్చటం, ధనధాన్యాలు వృథావ్యయం కాకుండా చూడటం, ఇంటి పనులు చక్కదిద్దుకొనటం, బంధువులకు ప్రమోదం కల్గించటం మొదలైన బాధ్యతలన్నీ నేనే నిర్వహిస్తాను. ముందువాకిట్లో చాలాసార్లు నిలవటం, యువతులతో కలసిమెలసి తిరగటం, గిల్లికజ్జాలు పెట్టుకొనటం, హాస్యపు మాటలతో పెద్దగా విరగబడి నవ్వటం- మొదలైనవి నాకు నచ్చనివి. భర్తలు ఇంట్లో లేకపోతే, ప్రవాసంలో ఉంటే నేను పుష్పగంధాదులతో అలంకరించుకొనను, పతులనే మనస్సులో తలపోస్తూ ఉంటాను. అత్తకు భక్తితో సేవలు చేస్తాను. ఆమె చెప్పినట్లు వింటాను. గురు విప్రజనాతిథి పూజలు భక్తిభావంతో చేస్తాను. ఓర్పు, మెత్తదనం, మంచిమనసు అనే గుణాలను ఎల్లప్పుడూ కలిగి ఉంటాను.

పాండవులు నాపట్ల చాల మృదువుగా ఉంటారని వారిని లెక్కచేయక తేలికగా చూడను. వారికి కోపం వస్తే విషసర్పాలవలె క్రూరులని తెలిసి జాగ్రత్తగా సేవిస్తాను. ప్రతినిత్యం ధర్మరాజుపంక్తిలో ఎనిమిదివేల మంది బ్రాహ్మణులు, పదివేలమంది యతులు బంగారు పళ్ళాలలో భోజనం చేస్తారు. వారందరికీ అన్నపానాదులు, వస్త్రభూషణ సత్కారాలూ సక్రమంగా జరిగేటట్లు స్వయంగా నేను పర్యవేక్షిస్తాను. అంతేకాక ధర్మరాజు కొలువులో నూరువేల మంది పరిచారకులు రేయింబవళ్ళు అతిథి సత్కారాలు సమకూర్చటంలో నిమగ్నులై ఉంటారు. వారి బాధ్యతలు, జీతబత్యాలు, యోగక్షేమాలు అన్నీ నేనే చూస్తుంటాను. అట్లాగే ఉత్తమ గజాశ్వాలు నూరువేలకు పైగా ఉన్నాయి. వాటి పోషణ బాధ్యతలను నేనే నిర్వహిస్తాను. చిట్టచివరకు గోపాలకులను, భృత్యులను కూడా స్వయంగా పలకరించి వారి యోగక్షేమాలను విచారిస్తాను. ఈ పనులన్నీ నిర్వహించి రాత్రి ఒకజాము మాత్రమే కలత నిద్రపోయి వెంటనే లేచి కార్యనిర్వహణ దీక్షలో మునిగిపోతాను. నాభర్తలు ఆ విషయాలన్నీ నా మీద వదలి నిశ్చింతగా తమ రాజ్యభార వ్యవహారాలలో నిమగ్నులై ఉంటారు. ఇటువంటి ప్రవర్తనతో నా పతుల అనురాగాన్ని పొందగలుగుతున్నానే కాని, నీవనుకొన్నట్లు మందుమాకుల మహిమల వలన గాని, మరే ఇతర ఇంద్రజాలాల వలన గాని కాదు సుమా!

సత్యభామ : (సిగ్గుపడి తలవంచుకొని) నాకు తెలియక అజ్ఞానంతో నిన్నిట్లా అడిగాను. నా తెలివి తక్కువతనానికి మన్నించుము. నా మాటలు నవ్వులాటల కన్నవిగా తీసికొమ్ము. ఈ లోకంలో నీ చరిత్ర మహిమ గౌరవించదగింది.

పతివ్రతాధర్మాలు

ద్రౌపది : సత్యభామా! పతి మనస్సును ఆకట్టుకొనే నిపుణమైన ఉపాయాలను చెప్పుతాను వినుము. ఇవి ఉత్తమమైనవి. ధర్మంతో కూడినవి, మంచి నడవడి కలిగించేవి.

పతిని మించిన దైవం సతికి మరొకరు లేరు. పతి సంతోషించి కరుణిస్తే ధనధాన్య సంతాన గౌరవాలూ, కీర్తి, సద్గతులూ కలుగుతాయి. ఎప్పుడైన ఎంతో కష్టపడితేనే గాని కాస్త సుఖం కలుగదు. పతి సేవవలన అమితమైన శుభం సుఖం లభిస్తుంది. కాబట్టి ఎప్పుడూ భర్త పట్ల అనుకూలభావం, ప్రేమ, భయభక్తులు, ప్రీతి ప్రసరిస్తే అతడు సతిపట్ల ఆసక్తుడౌతాడు.

శ్రీకృష్ణుడు నీ ముంగిట్లోకి రాగానే లేచి ఎదురుపోయి మనసారా ఆహ్వానించుము. అంతఃపురంలోకి చేరగానే ఆసనాది గౌరవాలన్నీ నీవే స్వయంగా సమకూర్చుము. నీ మగడు మనసుపడి నీతో గోముగా చెప్పిన వలపు మాటలను నీ ప్రాణ

స్నేహితురాండ్రకు కూడా చెప్పవద్దు. ఆ మాటలు సవతులకు తెలిస్తే రవరవలు కలుగుతాయి. శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు విరుగుతుంది. పతికి నచ్చిన మిత్రులు విందుకు వస్తే వారిని ఆదరించుము. పతికి నచ్చని వారు నీకు మిత్రులైనా వారిని నీవు మెచ్చుకొనవద్దు. నీకు పుత్రులైనను ప్రద్యుమ్నాదులతో కలిసి ఏకాంతంలో ఒకే ఆసనంలో ఉండ తగదు. లోకులు పలుగాకులు. ఉత్తమ కుల సతులతో స్నేహం చేయుము. శీలం లేని వనితలకు దూరంగా మసలుకొమ్ము. ఈవిధంగా నడచుకొనటమే పతిసౌభాగ్యలాభానికి ఉపాయం.

సత్యభామ : (సంతోషంతో) ద్రౌపదీ! నీవు ధర్మజ్ఞురాలవు. నీ భర్తలు దేవతల వంటివారు. ధర్మతేజో బలశౌర్య సంపన్నులు. కాబట్టి వారికి ధరణీరాజ్యం తప్పక దక్కుతుంది. మీకు కీడుచేసిన కౌరవులకు దిక్కులేని చావు మూడుతుంది. వారి వనితలు రోదిస్తుంటే చూచి నీవు సంతోషపడతావు. ఉత్తములైన కొడుకులను కన్న ఇల్లాలివి. నీకు చింత వద్దు. నీ కొడుకులను రుక్మిణీ సుభద్రలు తమ కొడుకులుగా ప్రేమతో చూచుకొంటున్నారు. వారి దిగులు నీకు వద్దు. నిశ్చింతగా ఉండుము.

అంతలో కృష్ణుడు పాండవులను వీడ్కొని ప్రయాణానికి సిద్ధమయ్యాడు. సత్యభామ ద్రౌపదిని స్నేహపూర్వకంగా కౌగిలించుకొని వీడ్కోలు పలికింది. అంత సత్యభామా సహితుడై శ్రీకృష్ణుడు ద్వారవతీపురానికి వెళ్ళాడు. మార్కండేయమహర్షి పాండవుల నాశీర్వదించి తిరిగి తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు.

పాండవులు కామ్యకవనం నుండి ద్వైతవనానికి చేరారు. అప్పుడు హస్తినాపురం నుండి ఒక బ్రాహ్మణుడు వచ్చి పాండవులను దర్శించి, తిరిగి హస్తినాపురానికి వెళ్ళి, ధృతరాష్ట్రుడితో పాండవుల వనవాస జీవిత క్లేశాలను గురించి వివరించి చెప్పాడు. వాటిని విని ధృతరాష్ట్రుడు దుఃఖించాడు. దుర్యోధనుడి దుర్వర్తనానికి వాపోయాడు. మహాబలవంతులైన పాండవులు అరణ్యవాస క్లేశాలవలన పొందుతున్న బాధలను పేరుపేరున పేర్కొని పరితపించాడు. ప్రత్యేకించి భీమార్జునుల పరాక్రమాలను, ప్రతీకార పౌరుషాలను తలచి లోలోన భయపడ్డాడు. కౌరవులు పాండవులపట్ల చేసిన కీడులను వరుసగా స్మృతికి తెచ్చుకొని పాండవుల వలన రాబోయే కీడును శంకించి కౌరవనాశనం దాపురించిందని దద్దరిల్లాడు. దుర్యోధనుడు ధృతరాష్ట్రుడి మనోవేదనను పసికట్టి శకుని కర్ణులతో కూడి రహస్య సమావేశం జరిపి, కార్యాలోచనం చేశాడు.

ఘోషయాత్ర

పాండవులు ద్వైతవన సరోవర తీరంలో ఉన్నారు. వారు వనవాస క్లేశాలను అనుభవిస్తున్నారనీ, వారి ముందు కౌరవసంపదను ప్రదర్శించి వారికి మరింత దుఃఖాన్ని కలిగించాలనీ దుష్టచతుష్టయం పన్నాగం పన్నింది. ద్వైతవనంలో ఉన్న గోవులు క్రూరమృగబాధకు గురి అవుతున్నాయనీ, తత్‌క్షణమే ప్రభువులు వాటికి రక్షణ కల్పించాలనీ సమంగుడనే గోపాలుడి ద్వారా నాటకమాడించి ఒక వినతిని కల్పించారు. దానిని నమ్మినా ధృతరాష్ట్రుడు మొదట దుర్యోధనాదులను గోరక్షకు పంపటానికి అంగీకరించలేదు. శకుని నచ్చ చెప్పిన తరువాత ఎట్టకేలకు సమ్మతించాడు. అయితే, ఆ వనంలోనే నివసిస్తున్న పాండవుల కెటువంటి కీడును తలపెట్టవద్దని హెచ్చరించాడు. దుర్యోధనుడు దాని కంగీకరించి ఘోషయాత్ర ప్రకటించాడు. మహావైభవంగా, అట్టహాసంగా, సకుటుంబ పరివారంగా దుర్యోధనాదులు ద్వైతవనం చేరి వసతిగృహాలుగా డేరాలు వేయించి, వినోద విలాసాలతో కాలం గడపసాగారు. గోవుల సంపదను పరిశీలించి తగిన భద్రతలను ఏర్పాటు చేశారు. ధార్తరాష్ట్రుల సంపదలనూ, వైభవాలనూ చూచి పాండవులూ, ద్రౌపదీ మనసులలో బాధపడాలని వారి పన్నాగం.

ద్వైతవనంలో దుర్యోధనాదులు కొంతకాలం మృగయా వినోదం సాగించారు. ద్వైతసరోవర ప్రాంతంలో ధర్మరాజు యజ్ఞదీక్షితుడై ఉన్నాడని తెలిసి, సరోవరానికి ఆవలి ఒడ్డున క్రీడాగృహాలను నిర్మించటానికి భటులను ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ ప్రయత్నాన్ని కొందరు గంధర్వులు అడ్డగించారు. చిత్రసేనుడనే గంధర్వరాజు క్రీడార్థం కల్పించుకొన్న కొలను కాబట్టి, ఇతరులు దానిని ఉపయోగించరాదని హెచ్చరించారు. కౌరవసేనలు వారి మాటలు లెక్కసేయక చిత్రసేనుడి గంధర్వసేనతో యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. పోరు ఘోరంగా జరిగింది. గంధర్వుల దాడికి కౌరవసైన్యం నిలవటం కష్టతరమైంది. దుశ్శాసన కర్ణాది వీరులందరూ తమ తమ సైన్యాలతో పోరుకు దిగారు. దుశ్శాసనాదులు గంధర్వుల దాడికి ఆగలేక వెనుదిరిగి దుర్యోధనుడి వద్దకు వెళ్ళారు.

కర్ణు డొక్కడే రణరంగంలో నిలిచి గంధర్వులను ఎదుర్కొన్నాడు. వేలమంది గంధర్వులను చంపాడు. కాని, వెంటనే శతసహస్ర సంఖ్యలో గంధర్వులు వచ్చేవారు, రణరంగమంతా నిండి శత్రువులను ముంచి వేశారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు శకుని దుశ్శాసనాది వీరులతో కలిసి ససైన్యుడై కదనరంగానికి కదలి వెళ్ళాడు. భయంకర యుద్ధం సాగింది. కౌరవవీరుల బాణవర్షానికి గంధర్వులు చాలామంది నేలగూలారు. ఆ సంగతి తెలిసి గంధర్వపతి అయిన చిత్రసేనుడు మదగజాన్ని ఎక్కి కోపంతో కౌరవుల మీదకు స్వయంగా ససైన్యుడై యుద్ధానికి వచ్చాడు. చిత్రసేనుడు మాయాయుద్ధ నిపుణుడు, వివిధాస్త్రాలను ప్రయోగించి గాలి ఆడకుండా చేశాడు. సూర్యకిరణాలు సోకకుండా చీకట్లు కల్పించాడు. కౌరవసేనలో ప్రతి ఒక్కొక్క వీరుడికీ పదిమంది చొప్పున గంధర్వులు చుట్టుముట్టి హతమార్చటం మొదలు పెట్టారు. ఆ ధాటికి ఆగలేక కౌరవసైన్యం ధర్మరాజును శరణువేడటానికి పరుగెత్తటం మొదలుపెట్టింది. కర్ణుడు వారందరికీ ధైర్యం చెప్పి, పారిపోకుండా ఆపి, కులపర్వతం వలె స్థిరంగా నిలిచి గంధర్వులను వీరోచితంగా ఎదుర్కొన్నాడు. దుర్యోధనాదులందరూ అతడికి అండగా నిలిచారు.

అప్పుడు అనంతసత్త్వులైన గంధర్వులు కర్ణుడిని చుట్టుముట్టారు. అతడి రథాన్ని కూలగొట్టారు. కర్ణుడు వికర్ణుడి రథ మెక్కి రణభూమికి దూరంగా తొలగిపోయాడు. దుర్యోధనుడు పోరు సాగించాడు. చిత్రసేనుడు అతడిపై విజృంభించి రథాన్ని విరుగగొట్టాడు. దుర్యోధనుడి జుట్టుపట్టి లాగి నేలపై పడవేశాడు. పెడకేల బంధించి సింహనాదం చేశాడు. అతడి ఆజ్ఞతో గంధర్వులు దుశ్శాసనాది భ్రాతృవర్గాన్నీ, కౌరవుల భార్యలనూ, మంత్రులనూ పట్టి బంధించారు. ఆ దృశ్యం చూచి కౌరవసైన్యంలోని మిగిలిన వారంతా ఆక్రోశిస్తూ పరుగెత్తి ధర్మరాజును శరణువేడారు. జరిగిన కథంతా చెప్పారు. దుర్యోధనుడికి సకుటుంబంగా చిత్రసేనుడి చెరనుండి విముక్తి కలిగించుమని ధర్మరాజును శరణువేడారు.

భీమసేను డప్పుడు పెద్దగా నవ్వి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. 'మనం చేయవలసిన పని గంధర్వులే చేశారు. ఎంతో మంచి పని జరిగింది! మన కే భారమూ లేకుండా. ఇప్పుడు ఊరకుంటే చాలు మనకు జయం కలుగుతుంది. పుట్టుక నుండి కపటిగా పాపాలకు దిట్టగా పెరిగి లోకులచేత తిట్లుపడ్డ ఆ క్రూరుడికి బ్రహ్మదేవుడు తగిన శాస్తి చేశాడు. వనవాస క్లేశాల ననుభవిస్తున్న మనలను పరిహసించటానికి పన్నాగం పన్ని వచ్చిన ఆ పాపి తన పాపఫలాన్ని అనుభవిస్తున్నాడు. వాడి మీద దయచూపవలసిన అవసరం లేదు.'

ధర్మరా జామాటలు విని భీముడితో ఈ విధంగా పలికాడు - 'భీమసేనా! ఇది పరుషవాక్యాలు పలికే సమయమా? శరణుజొచ్చిన వారిని కరుణతో చూడటం నీ ధర్మం కాదా? ఒక వంశంలో పుట్టి, జ్ఞాతులమైన వారం మనం. అర్థసంబంధమైన అభిప్రాయభేదాలు మనమధ్య ఉండవచ్చును. కాని, ఇతరులవలన మనకు అవమానం కలిగేటప్పుడు ఒకరు మరొకరిని ఆదుకొనకపోవటం నింద్యం. దుర్యోధనుడు దుర్మార్గుడే కావచ్చును. భార్యలతో సహా పగవారిచేత పట్టుబడగా మనం ఉపేక్ష చేస్తే కులహాని అవుతుంది. అంతే కాదు, శరణువేడిన వారిని రక్షించటం సామాన్యక్షత్రియుడికే ధర్మం కాగా, నీవంటి బలవంతులకు అవశ్యకర్తవ్యమని వేరే చెప్పవలెనా? లెమ్ము, నీవూ, నీ తమ్ములూ రథా లెక్కి వెళ్ళి దుర్యోధనుడి చెరవిడిపించండి'- అని ధర్మరాజన్నాడు. భీముడు కోపంతో దుర్యోధనుడు తమకు పూర్వం చేసిన అపకారాలనన్నింటినీ అన్నకు గుర్తు చేసి, వాటిని మరచిపోయి ఎప్పుడూ దయచూపితే, కార్యహాని అవుతుందని హెచ్చరించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు భీమసేనుడిని బుజ్జగిస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

'రక్షించుమని వేడితే బలహీనుడైనా తనకు ఓపినంత చేస్తాడు. నీవంటి శూరుడు దీనుల వైఖరి చూచి కూడా ఊరకుంటాడా? భయంకర శత్రువైనా శరణని వస్తే సంతోషంతో రక్షించాలి. ఇది దయామయుల తీరు. దానికి ఏ ధర్మాలూ సరిగావు. దుర్యోధనుడు మీ బలశౌర్యాలు తెలిసిన వాడు కాబట్టి, మీరు తప్పక తనను విడిపిస్తారనే ఆశతో వీరందరినీ పంపి ఉంటాడు. అతడిని రక్షిస్తే పుణ్యం, కీర్తి కలుగుతాయి. నిజానికి నేను ని న్నింత బలవంతపెట్టకూడదు. అయినా నేను యజ్ఞదీక్షలో ఉన్నాను కాబట్టి నేను వెళ్ళరాదు కాబట్టి, నిన్ను వెళ్ళమంటున్నాను. ముందుగా గంధర్వులను సామోపాయంతో నచ్చచెప్పి పని సాధించండి. సామమార్గంలో మాట వినకపోతే శత్రువుల నోడించి కార్యాన్ని పూర్తి చేయండి. తద్వారా నాయజ్ఞాన్ని

సఫలం చేయండి.' ధర్మజుడి మాటలకు భీముడు ఎట్టకేలకు అంగీకరించాడు. అర్జునుడు కూడ ధర్మరాజు ఆజ్ఞను తీసికొని దుర్యోధనుడి చెరవిడిపిస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. నకుల సహదేవులు భీమార్జునుల వెంట నడిచి గంధర్వసేనలపై విజృంభించారు.

చిత్రసేనుడు వారిని అస్త్రశస్త్రాలతో ఎదుర్కొన్నాడు. అర్జునుడు సౌమ్యంగా దుర్యోధనుడిని చెరవిడిపించుమని కోరాడు. కాని,అతడి మాట పట్టించుకొనకుండా గంధర్వపతి అర్జునుడి రథాన్ని భగ్నం చేయపోయాడు. కవ్వడి విజృంభించి గంధర్వులను బాణవర్షంతో నొప్పించాడు. అప్పుడు గంధర్వులు చెరపట్టిన దుర్యోధనాదులను రక్షించుకొంటూ ఆకాశానికి ఎగిరి గంధర్వలోకంవైపు పరుగెత్తసాగారు. అర్జునుడు ఆకాశమంతా బాణాలతో కప్పి వారిని నిలువరించాడు. గంధర్వులు వలలో చిక్కిన పక్షులవలె విలవిలలాడారు. గంధర్వులు భీమాదుల మీద అస్త్రశస్త్రాలు ప్రయోగించారు. అర్జునుడు ఆగ్నేయాస్త్రంతో వారిని మంటలలో చిక్కుకొనేటట్లు చేశాడు. చిత్రసేనుడు మాయాయుద్ధం చేశాడు. అర్జునుడు శబ్దభేదులైన బాణాలతో చిత్రసేనుడి శరీరాన్ని గాయపరిచాడు. అప్పుడు చిత్రసేనుడు యుద్ధం చాలించి అర్జునుడి ఎదుట నిలిచి ఈవిధంగా అన్నాడు:

చిత్రసేనుడు : అర్జునా! దురాత్ముడైన ఈ దుర్యోధనుడు మిమ్మల్ని అపహసించటానికి ఈ వనానికి భార్యాబంధు సమేతంగా వచ్చాడు. ఇతడిని బంధించి తెమ్మని ఇంద్రుడు నన్ను పంపాడు. అందువలన దుర్యోధనాదులను ఇంద్రుడివద్దకు తీసికొని పోతున్నాను. నీవు నన్ను అడ్డగించబోకుము. నీవు నా స్నేహితుడవు. నీమీద నాకు మాత్సర్యం లేదు.

అర్జునుడు : చిత్రసేనా! ఈ సుయోధనుడు మాకు సహోదరుడు. కాబట్టి ఇతడిని వదలిపెట్టటం నీ కర్తవ్యం. అట్లా చేస్తే ధర్మరాజు సంతోషిస్తాడు. ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ అయినా మరేదైనా దానిని ధర్మరాజు సమక్షంలో చెప్పి, ఆయన ఎట్లా ఆదేశిస్తే అట్లా చేయవలసిందే. కాబట్టి నా మాట విని ధర్మరాజు కడకు రమ్ము - అని పలికి, చిత్రసేనుడిని ఒప్పించి ధర్మరాజు వద్దకు తీసికొని వెళ్ళాడు.

చిత్రసేనుడు పెడరెక్కలు విరిచికట్టిన దుర్యోధనుడిని స్వయంగా ధర్మరాజు ఎదుట నిలిపి, అతడి దుష్టస్వభావాన్ని బయటపెట్టాడు. ధర్మరాజు చిత్రసేనుడి ఔదార్యాన్ని కొనియాడి, అతడిని గౌరవించి, గంధర్వలోకానికి సాగనంపాడు. ఆపైన దుర్యోధనాదుల బంధాలను ఊడదీయించాడు. 'ఎప్పుడూ ఇటువంటి సాహసాలు చేయకుము సోదరా! దుర్జనుడు సాహసిస్తే నశిస్తాడు. కాబట్టి వెంటనే నీ తమ్ములను కుటుంబాలను తీసికొని నగరానికి వెళ్ళిపొమ్ము. దీన్ని మనసులో పెట్టుకొని బాధపడకుము' - అని మెత్తగా మందలించి దుర్యోధనుడిని వీడ్కొలిపి పంపించాడు. ధర్మజుడి ధర్మప్రవృత్తిని ధౌమ్యాదులందరూ ప్రశంసించారు.

దుర్యోధనుడు పాండవుల చేత విడిపించబడిన అవమానాన్ని, అపకీర్తిని భరించలేక నగరానికి తిరిగిపోతూ మార్గమధ్యంలోనే ప్రాయోపవేశం మొదలు పెట్టాడు. కర్ణ, శకుని, దుశ్శాసనాదులు ఎన్నో రీతుల చెప్పిచూచారు. కాని, ఫలం లేకపోయింది. ఆనాటి రాత్రి పాతాళవాసులైన రాక్షసులు కృత్యను సృష్టించి పంపి దుర్యోధనుడిని తమవద్దకు తెప్పించుకొన్నారు. అతడి పూర్వజన్మ వృత్తాంతం వివరించి చెప్పారు. రాక్షసులు తపస్సుచేసి పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి రాక్షసపతిగా అతడిని పొందారు. పరమేశ్వరుడు స్వయంగా సృష్టించటం వలన అతడి శరీర పూర్వభాగం సహజవజ్రతుల్యం. అస్త్రశస్త్రాలు ఆ భాగాన్ని ఏమీ చేయలేవు. అయినా కోమలంగా, మనోహరంగా, స్త్రీ జనరంజకంగా ఉంటుంది. దుర్యోధనుడు భూలోకంలో పుట్టటంతోనే అతడికి సహాయంగా అనేక దైత్యదానవగణాలు వివిధ రాజకులాలలో భగదత్తాది రాజకుమారులుగా పుట్టారు. భీష్మద్రోణకృపాదులు దేవాంశసంభవులైనా, వారి భావాలు రాక్షసావేశాలై ఉంటాయి. అందువలన యుద్ధంలో నిర్దయులై బంధువులను సంహరిస్తారు. పాండవులు బంధుప్రేమను విడిచి యుద్ధానికి దిగి దుర్యోధనుడి చేత సంహరించబడతారు. అతడి మనసులో అర్జునుడి వలన భయం ఉండటం రాక్షసులు పేర్కొని, నరకాసురాంశతో కర్ణుడు పుట్టాడనీ, అతడు తన దివ్యాస్త్రాలతో కృష్ణార్జునులను సంహరిస్తాడనీ చెప్పారు. పాండవరక్షణార్థం ఇంద్రుడు కర్ణుడి కవచకుండలాలను కపటరూపంతో అపహరిస్తాడు. భూమిపై వేయి లక్షలమంది సంశప్తకులు పుట్టారు. వారందరు దనుజులు. వారు యుద్ధంలో ఇంద్రసుతుడైన అర్జునుడిని నిగ్రహిస్తారు. శత్రుకంటకాలు లేని భూతలాన్ని దుర్యోధనుడు పాలిస్తాడని రాక్షసులు ధైర్యం చెప్పారు. రాక్షస

వంశానికే దుర్యోధనుడు ఆశాకిరణమని అభివర్ణించారు. ప్రాయోపవేశం చేయవద్దని చెప్పారు. కృత్య ఎప్పటివలె ఆతడిని వసతిమందిరంలో ఉంచింది. దుర్యోధను డది నిజమని నమ్మాడు. పాండవులను చంపగల ధైర్యం తెచ్చుకొన్నాడు. దైత్యులు తనతో చెప్పిన అంశాలను రహస్యంగా తనమదిలో దాచుకొన్నాడు. తెల్లవారగానే కర్ణుడు వచ్చి తాను రాబోయే మహాయుద్ధంలో అర్జునుడిని సంహరిస్తానని తన ఆయుధ మంటి శపథం చేశాడు. కర్ణుడి మాటలు, రాత్రి దానవులు చెప్పిన మాటలు ఒకటిగా ఉండటం గమనించి దుర్యోధనుడు ప్రాయోపవేశాన్ని వదలి హస్తినాపురానికి ససైన్యంగా వెళ్ళాడు.

భీష్మాదులు ఘోషయాత్రలో జరిగిన సంఘటనలు తెలిసికొని పాండవులతో కలిసి ఉండుమని దుర్యోధనుడికి హితవు చెప్పారు. కాని, అతడు ఆ మాటలు పెడచెవిన పెట్టి తాతను అనాదరించాడు; కర్ణుడి అండను నమ్మి ఉప్పొంగిపోయాడు. ధర్మరాజువలె దుర్యోధనుడు కూడా రాజసూయ యాగం చేయాలని సంకల్పించాడు. కర్ణశకునులు ఆ అభిప్రాయాన్ని బలపరచారు. ఆ విషయాన్ని పురోహితుడితో సంప్రతించారు. అతడుకూడా విద్వజ్జనులతో విచారించి పాండవులను జయించకుండా రాజసూయం చేయటం ధర్మం కాదు కాబట్టి దాని వంటి ఫలమిచ్చే వైష్ణవమనే యజ్ఞాన్ని పేర్కొన్నాడు. దుర్యోధనుడు పెద్దల అనుమతితో వైష్ణవ యజ్ఞాన్ని వివిధ దక్షిణలతో వైభవోపేతంగా చేశాడు.

ఆ యజ్ఞానికి పాండవులను ఆహ్వానించటానికి ఒకదూతను పంపారు. ధర్మరాజు తాము వనవాసవ్రతంలో ఉండటం చేత రాలేమని సందేశం పంపాడు. భీముడు క్రోధోద్రిక్తుడై ఇట్లా పలికాడు. 'ఓ దూతా! పదమూడేళ్ళు పూర్తికాగానే ధర్మరాజు శస్త్రాస్త్రాలనే యజ్ఞాగ్నిలో కౌరవులనే పశువులను వేలుస్తూ యుద్ధమనే సత్రయాగం చేయటానికి వస్తాడు కాని, అందాకా హస్తినాపురానికి రా' డని దుర్యోధనుడితో చెప్పుమని నిష్ఠురంగా పలికాడు. యజ్ఞంలో పాల్గొన్న సభాసదులలో కొందరు ఆ వైష్ణవ యజ్ఞం అపూర్వమని ప్రశంసించారు. మరికొందరు ధర్మజుడి రాజసూయమే ఆ యజ్ఞముకంటె ఉదాత్తమైనదని భావించారు. యజ్ఞాంతంలో అవభృథ స్నానం చేసి దుర్యోధనుడు పెద్దల ఆశీస్సులతో బంగారు సింహాసనం మీద తేజరిల్లాడు. అప్పుడు కర్ణుడు దుర్యోధనుడికి ఆనందం కలిగేటట్లుగా - యుద్ధంలో అర్జునుడిని చంపేంతవరకు కాళ్ళగోళ్ళు తీసికొన నని శపథం చేశాడు. దుర్యోధనుడు ఉప్పొంగిపోయాడు. అనంత సంపదను ప్రియసత్కారాలతో పంచిపెడుతూ త్యాగభోగాలతో తులతూగుతూ ఉన్నాడు. కర్ణుడి శపథం విని ధర్మరాజు విషణ్ణుడై కంటిమీద కూరుకు లేకుండా వేదనపడ్డాడు.

వ్రీహిద్రోణోపాఖ్యానం

పాండవులు ద్వైతవనం నుండి కామ్యకవనం చేరారు. అక్కడకు వ్యాసమునీంద్రుడు వచ్చాడు. పాండవుల పూజలందుకొని వారికి ఈ విధంగా బోధించాడు.

మానవులకు సుఖదుఃఖాలు వరుసగా వస్తూ ఉంటాయి. పండితు లాసత్యం తెలిసికొని మోదఖేదాలు పొందకూడదు. ధర్మరాజా! నీవు ఆపదలకు ఓర్చుకొని తపస్సు చేయుము. తపస్సు సకల సౌఖ్యాలను కలిగిస్తుంది. క్షమ, అహింస, సత్యం, సమత, ఇంద్రియనిగ్రహం, శమం, పరిత్యాగం - అనేవి తపో లక్షణాలు. వీటిలో ఒక్కొక్కటి ఉత్తమ గతికి సోపానాలు, తపశ్శక్తితో కూడిన దానం చేస్తే అధిక ఫలం కలుగుతుంది. కష్టార్జితమైన ధనాన్ని దానం చేయటం ఉత్తమం. అన్యాయార్జితమైన విత్తాన్ని దానం చేయటం మూర్ఖన్యాయం. దానివలన ఫలమేమీ ఉండదు. న్యాయంగా ఆర్జించిన ధనం కొద్దిగానైనా సరే గౌరవప్రదం. అది యోగ్యుడైన వాడికి దానం చేస్తే ఎంతో ఫలిస్తుంది. దానికి ఉదాహరణంగా ఈ కథ వినుము.

పూర్వం కురుక్షేత్రంలో ముద్గలుడనే విప్రుడు ఉంఛవృత్తితో జీవించేవాడు. ఆ పుణ్యాత్ముడు అతిథిప్రియుడు. అతడు పక్షోపవాసవ్రతం చేపట్టాడు. పాడ్యమి మొదలు పదునాల్గు రోజులు ఒక్కొక్క గింజగా తూమెడు వడ్లు సమకూర్చేవాడు. పర్వదినాన (అమావాస్య పూర్ణిమలలో) ఆ బియ్యాన్ని పాకం చేసి, దేవపితృపూజలు చేసి, పుత్రకళత్రాదులతో భుజిస్తూ దేహయాత్ర సాగిస్తుండేవాడు.

ఒక పర్వదినాన ముద్గలుడి ఇంటికి దుర్వాసమునీంద్రుడు అతిథిగా వచ్చాడు. ముద్గలు డతడిని పూజించి అన్నం వడ్డించాడు. దుర్వాసుడు వండిన అన్నమంతా తిన్నంత తిని మిగిలిన దానిని దేహమంతా పులుముకొని వెళ్ళాడు. ముద్గలుడికి

తినటానికి ఏమీ మిగులలేదు. అయినా, అతడు నిర్వికారంగా పక్షోపవాసవ్రతం సాగిస్తూనే ఉన్నాడు. దుర్వాసుడు, ఆరు పర్వాలు వరుసగా వచ్చి ముద్గలుడిని పరీక్షించాడు. కాని, అతడిలో ఎటువంటి అసహనం కనపడలేదు. దానవ్రతంలో దీక్ష తగ్గలేదు. దుర్వాసు డతని దానశీలతకు మెచ్చి బొందితో స్వర్గం పొందే వరం ప్రసాదించి వెళ్ళాడు. ఆ తరువాత దేవదూత దివ్యరథాన్ని తెచ్చి ముద్గలుడిని స్వర్గానికి రమ్మని ఆహ్వానించాడు. ముద్గలుడు స్వర్గలోకంలోని గుణదోషాలను తెలుపుమని దేవదూత నడిగాడు. అత డీవిధంగా చెప్పాడు.

స్వర్గం ఈలోకానికి పైగా ప్రకాశమానంగా ఉంటుంది. అది దివ్యదృష్టితో చూడగలిగింది, దేవయానంతో చేరగలిగింది. తపస్విలు, సోమయాజులు, సత్యసంధులు, ఉత్తములు, జితేంద్రియులు, సమబుద్ధి కలవారు. దానపరులు, రణశూరులు - ఆ లోకంలో నివసిస్తారు. అందులో అప్సరసలు, సాధ్యులు, దేవమునులు వేరువేరుగా తగిన చోట్ల ఉంటారు. ముప్పయిమూడు వేల యోజనాల విస్తీర్ణం గల మేరుపర్వత శిఖరం మీద ఆ లోకం ఉంటుంది. నందన వనోద్యానాలు పుణ్యాత్ముల విహారస్థలాలు. అక్కడి వారికి ఆకలిదప్పులు, శీతోష్ణబాధలు, జరారోగ బాధలు ఉండవు. మనస్సు కాహ్లాదం కలిగించే ప్రకృతి సౌందర్యం అక్కడ ఉంటుంది. ఆ లోకవాసులు దివ్యదేహాలతో దివ్యభోగాలను అనుభవిస్తూ ఉంటారు. దివ్య విమానాలలో తిరుగుతూఉంటారు. ఆ లోకం మీద బ్రహ్మలోకం ఉన్నది. అందులో శోక మనేది ఉండదు. మానవులు, బ్రహ్మలు, మునులు అందులో వసిస్తారు. లోభం, క్రోధం, పాపం, అపకీర్తి, దుఃఖం, మరల పుట్టటం అనేవి అక్కడివారి కుండవు. ప్రళయం తరువాత కూడా ఆ లోకం నిలిచి ఉంటుంది. ఇంద్రాదులు కూడా ఆ లోకాన్ని పొందాలని అనుకొంటారు.

స్వర్గంలో ఉండే దోషాలు కూడా వినుము. జీవు లాలోకంలో పుణ్యఫలాలను అనుభవిస్తారే కాని, పుణ్యం చేసికొనలేరు. పుణ్యఫలానంతరం మరల భూమిపై జన్మ లెత్తుతూ ఉంటారు. స్వర్గ సుఖం నిత్యం కాదు. అందులోని వారు అసూయలకు పాల్పడతారు. అయినా బ్రహ్మలోకం తరువాత స్వర్గమే ఉత్తమం - అని దేవదూత వివరించాడు. ముద్గలుడు పునర్జన్మలేని బ్రహ్మలోకాన్ని పొందగోరి స్వర్గలోక భోగాన్ని త్యజించాడు. ఉంఛవృత్తి మాని జ్ఞానయోగంతో సమత్వాన్ని సాధించి మోక్షాన్ని పొందాడు.

కాబట్టి ధర్మరాజా! నీవు రాజ్యాన్ని కోల్పోయావని విచారించక తపస్సు చేయుము. దాని వలన శుభాలు కలుగుతాయి. పదమూడవ యేడు ముగియగానే రాజ్యం నీకు లభిస్తుంది - అని చెప్పి ధర్మరాజును ఓదార్చి వ్యాసుడు తన ఆశ్రమానికి పోయాడు.

సైంధవపరాభవం

ఒకనాడు పాండవులు తృణబిందుడి ఆశ్రమంలో ధౌమ్యుడిని, ద్రౌపదిని ఉంచి వేటకు వెళ్ళారు. ఆ సమయంలో సైంధవుడు సాల్వకన్యను వివాహమాడే నిమిత్తమై ఆ వైపునుండి ససైన్యుడై తరలిపోతున్నాడు. ఆశ్రమ ద్వారంలో నిలిచి ఉన్న ద్రౌపదిని చూచాడు. ఆమె యొక్క అపూర్వ లావణ్యవైభవాన్ని చూచి మోహించి ఆమెకు తన కోర్కెను కోటికాస్యుడనే మిత్రుడి ద్వారా తెలియపరిచాడు. దూతకు ద్రౌపది తన వివరాలు తెలిపి, తాను పాండవపత్ని అనీ,సంతానవతీ అనీ, పేర్కొని, పాండవులు వేటనుండి తిరిగి వచ్చేంతవరకు ఉండి వారి ఆతిథ్యాన్ని స్వీకరించి వెళ్ళుమని చెప్పుతుంది. ఆ సంగతి కోటికాస్యుడు సైంధవుడికి నివేదించాడు.

సైంధవుడు మదనాతురుడై, రథం, దిగి, ద్రౌపది ఉన్న ఆశ్రమంలో ప్రవేశించి, ఆమెను పలకరించాడు. ఆమె అతిథి మర్యాదలు చేసింది. సైంధవు డామెను వలపుగొన్న మాటలతో పలకరించి తనవెంట రమ్మని అనుచితమాడాడు. ఆమె తనకు చెల్లెలని కూడా భావించకుండా కామాంధకారంతో మాట్లాడిన అతడి వైఖరికి నిష్ఠురంగా సమాధానం చెప్పింది. పాండవులు ఆగ్రహిస్తే అతడికి కలిగే విపత్తును చెప్పి హెచ్చరించింది. అయినా, అతడు లెక్కచేయకుండా ఆమెను బలాత్కారంగా ఎత్తుకొని, రథం మీద ఉంచుకొని బయలుదేరాడు. ద్రౌపది ధౌమ్యుడిని పిలుస్తూ ఆక్రందించింది. ధౌమ్యుడు సైంధవుడిని హెచ్చరిస్తూ అతడి రథం వెంట పరుగిడసాగాడు.

పాండవులకు అడవిలో అపశకునాలు ఎదురయ్యాయి. కలతచెంది వారందరూ కలిసి ఆశ్రమానికి తిరిగివచ్చారు. ద్రౌపది చెలికత్తె అయిన ధాత్రేయిక వలన జరిగినదంతా తెలిసికొన్నారు. అందరూ సైంధవుడి మీదకు లంఘించారు. వారి రథాలను చూచి సైంధవుడు వారిని పరిచయం చేయుమని ద్రౌపదిని కోరాడు. ఆమె క్రమంగా పాండవ పరాక్రమ మూర్తులను వర్ణించి చెప్పి, వారిబారిన పడినవారికి మృత్యువు తప్పదని హెచ్చరించింది.

పాండవులు దిక్కులు చీకట్లు క్రమ్మేటట్లు బాణాలు గుప్పించారు. త్రిగర్త, శిబి, సింధు, సౌవీర సైన్యాలు పాండవుల నెదుర్కొన్నాయి. భీముడు సైంధవుడినీ, యుధిష్ఠిరార్జునులు సౌవీరులనూ, నకుల సహదేవులు మిగిలిన వారినీ ఢీకొన్నారు. సంకుల సమరం సాగింది. రణభూమి శవమయం అయిపోయింది. సైంధవుడు ద్రౌపదిని నేలపై దిగవిడిచి రథం తోలుకొని పలాయనం చిత్తగించాడు. భీమార్జునులు ఆ దుర్మార్గుడిని విడిచిపెట్ట దలచలేదు. పాంచాలి క్రుద్ధురాలై సైంధవుడిని చంపటానికి వారిద్దరినీ పురికొల్పింది. ధర్మరాజు మాత్రం సైంధవుడిని చంపవద్దని హెచ్చరించాడు. ధౌమ్యధర్మజద్రౌపదులను, నకుల సహదేవులను ఆశ్రమానికి తిరిగి పంపి, భీమార్జునులు అతడిని వెన్నంటి తరిమి పట్టుకొన్నారు. భీముడు సైంధవుడిని చితకపొడిచాడు. మొగంనుండి నెత్తురుకారుతూ అతడు మూర్ఛపోయాడు. వాడియైన కత్తితో అతడి తల, మీసం గొరిగి 'పాండవదాసుడ'నని సభలలో చెప్పుకొనటానికి అంగీకరించినందువలన సైంధవుడిని ప్రాణాలతో వదిలాడు. ధర్మజుడి ఆనతి మేరకు భీమార్జునులాతడిని ప్రాణాలతో తీసికొని పోయి' ఇడుగో పాండవ దాసుడు' అని అన్న పాదాలముందు పడవేశారు. పాండవదాసుడైతే ప్రాణాలతో వదలివేయండని ధర్మజుడు పలికాడు. ద్రౌపది అతడి దైన్యాన్ని చూచి వదలిపెట్టుమన్నది. సైంధవుడు అవమానభారంతో క్రుంగుతూ వెళ్ళిపోయాడు. ధర్మరాజు చూపిన కరుణకు అక్కడివారందరూ జయజయ ధ్వానాలు చేశారు.

సైంధవుడు విషణ్ణుడై గంగాద్వార క్షేత్రం వద్దకు వెళ్ళి, పరమేశ్వరుడిని గూర్చి బొటనవ్రేలి మీద నిలిచి తపస్సు చేశాడు. శివుడనుగ్రహించి ప్రత్యక్షమై వరం కోరుకొనుమన్నాడు. సైంధవుడు పాండవులనైదుగురను ససైన్యంగా ఓడించే వరం కోరాడు. శివుడది అసాధ్యమని పేర్కొన్నాడు. అర్జునుడిని జయించటం తనకే కష్టతరమని పలికాడు. పార్థుడు లేనప్పుడు మిగిలిన పాండవులను ఒకనాటి యుద్ధంలో నిలువరించగలిగే వరాన్ని ప్రసాదించి అంతర్థానమైనాడు. సైంధవుడు తిరిగి సింధు దేశానికి వెళ్ళాడు.

ఆ తరువాత కొన్నాళ్ళకు కామ్యకవనంలో ఉంటున్న పాండవులవద్దకు మార్కండేయ మహర్షి వచ్చాడు. సైంధవుడు పాంచాలి పట్ల వ్యవహరించిన తీరును ధర్మరాజు చెప్పాడు. అతడిని అవమానించటానికి తాము పడ్డ కష్టాన్ని కూడ వివరించాడు. ద్రౌపదివలె కష్టాలపాలైన వనితగాని, ధర్మరాజువలె శోకసముద్రంలో మునిగిన రాజుకాని ఏకాలంలోనైనా ఎవరైనా ఉన్నారా? అని అడిగాడు. మార్కండేయముని సీతారాము లున్నారని పేర్కొన్నాడు. వారి కథను వివరించాడు.

రామాయణకథ

ధర్మరాజు : మార్కండేయ మహర్షీ! రాము డెవరి వంశంవాడు? రావణుడు ఎవరి కొడుకు? అతడు ఏ కారణం వలన సీతను అపహరించాడు? రామరావణయుద్ధం ఏ విధంగా ప్రవర్తిల్లింది? నాకు వివరించి చెప్పండి.

మార్కండేయుడు : ఇక్ష్వాకు వంశంలో ప్రసిద్ధుడైన అజమహారాజు కొడుకు దశరథుడు. అతడికి మువ్వురు భార్యలు. కౌసల్యకు రాముడు, కైకేయికి భరతుడు, సుమిత్రకు లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులు జన్మించారు. రాముడు విదేహరాజైన జనకుడి కూతురు సీతను వివాహమాడాడు.

బ్రహ్మమానసపుత్రుడైన పులస్త్యుడికి వైశ్రవణుడు పుత్రుడు. అతడు బ్రహ్మనుగూర్చి తపస్సుచేసి నలకూబరుడనే కొడుకును, లోకపాలకత్వం, ధనేశ్వరత్వం, లంకానగరం, శంకరుడితో స్నేహం - అనే వరాలను పొందాడు. అతడి మహిమను చూచి తండ్రి అయిన పులస్త్యుడు అసూయపడి, తన శరీరం నుండి విశ్రవసుడిని సృష్టించి వైశ్రవణుడికి కీడు చేయుమని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ సంగతి తెలిసి వైశ్రవణుడు విశ్రవసుడి వద్దకు వెళ్ళి, అతడిని ప్రసన్నుడిని చేసికొని నృత్తగీత విద్యావిశారద

లయిన ముగ్గురు రాక్షస స్త్రీలను అతడికి పరిచారికలుగా ఇచ్చాడు. వారు పుష్పోత్కట, మాలిని, పాక(బక) - అనేవారు. వారు చేసే సేవలకు ప్రీతుడై విశ్రవసుడు వారికి పుత్రదానం చేశాడు. పుష్పోత్కటకు రావణ కుంభకర్ణులు, మాలినికి విభీషణుడు, పాక(బక)కు ఖరుడు, శూర్పణఖ అనే కవలబిడ్డలు జన్మించారు. వారు క్రమంగా పెరిగి పెద్దవారయ్యారు. రావణుడు లోకమందు లోకభయంకరుడయ్యాడు. కుంభకర్ణుడు క్రూరుడుగా మారాడు. విభీషణుడు ఉత్తమచిత్తుడయ్యాడు. ఖరుడు బ్రాహ్మణులను చంపి వారి మాంసం తినేవాడయ్యాడు, శూర్పణఖ పాపకర్మురాలయింది.

వారందరూ వేదవేదాంగాలను నేర్చుకొని గంధమాదన పర్వతం మీద ఉంటూ, వైశ్రవణుని సంపద తపస్సిద్ధమని తెలిసి మత్సరబుద్ధితో వారుకూడా తపస్సులు చేయ సంకల్పించారు. రావణుడు వాయుభక్షకుడై ఘోరతపస్సు చేశాడు. నియతాహారుడై కుంభకర్ణుడు, పర్ణాహారుడై విభీషణుడు తపస్సులు చేశారు. ఖరశూర్పణఖలు వారికి సపర్యలు చేశారు. వేయి సంవత్సరాలు గడిచాయి. రావణుడు తన పదితలలలో ఒకదానిని ఖండించి అగ్నిలో వేల్చాడు. అట్లాగే వేయేండ్ల కొక తల చొప్పున ఆహుతి చేస్తూ వచ్చాడు. పదో తలను త్రెంచుకొనే సమయంలో బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమై వరం కోరుకొనుమన్నాడు. సమస్త దేవతలు, పితృగణాలు, దైత్యులు, సర్పాలు, గంధర్వులు, రక్షోగణాలు, విద్యాధరయక్షజాతులు తననేమీ చేయలేనట్లు, కామరూపంతో స్వేచ్ఛగా విహరించ గలిగేటట్లు వరాలు కోరాడు. 'మనుష్యుల వలన తప్ప ఇతరుల వలన నీకు ప్రాణభయం ఉండ' దని బ్రహ్మ వరమిచ్చాడు. కుంభకర్ణుడు గాఢమైన నిద్రను కోరాడు. దానిని బ్రహ్మ ప్రసాదించాడు. విభీషణుడు ఆపదల సమయంలోకూడా తన మనస్సు పాపచింతలకు లోనుకాకుండ ధర్మబద్ధమై ఉండాలనీ, బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రసాదించాలనీ కోరాడు. రాక్షసుడైనా విభీషణుడు ధర్మబుద్ధి కలవాడని తెలిసి అతడు అడిగిన వరాలిచ్చి, అమరత్వాన్ని ప్రసాదించాడు బ్రహ్మ.

రావణుడు వరగర్వంతో వైశ్రవణుడిపై దండెత్తాడు. వైశ్రవణుడు భీతుడై యక్షకింపురుషులతో కలిసి లంకానగరం విడిచి గంధమాదన పర్వతం వైపు పోతూ ఉండగా ఆతడిని అవమానించి పుష్పక విమానాన్ని హరించాడు. కుబేరుడు కోపించి ఆ విమానం రావణుడి శత్రువుల పాలౌతుందని శపించాడు. రావణుడు రాక్షస రాజ్యానికి రాజుగా పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. అతడు దేవేంద్రాదులను జయించి, వారి పదవులను ఆక్రమించి జగద్రావణం చేసి, రావణుడని లోకంలో ప్రఖ్యాతి పొందాడు.

దేవతలు రావణుడి ఆగడాలను బ్రహ్మకు నివేదించుకొన్నారు. బ్రహ్మ ఆ సమస్యను అంతకుపూర్వమే విష్ణువుతో నివేదించాడు. ఆ దేవదేవుడు మానవాకారంతో అవతరించి ఆ రాక్షసుడిని సమూలంగా నశింపచేస్తానని మాట ఇచ్చాడు. ఇంద్రాది దేవతలు భల్లూక వానర జాతులలో మహావీరులై పుట్టుతారనీ, భయపడవద్దనీ బ్రహ్మ దేవతలకు, ఋషులకూ నివేదించాడు. వారి యెదుటనే దుంధుభి అనే గంధర్వ వనితను పిలిచి మంథర అనే కుబ్జరూపంగా భూలోకంలో పుట్టి తగినవిధంగా దేవకార్యాన్ని నిర్వహించటానికి నియోగించాడు. ఆ తరువాత దేవతలందరూ తమ తమ అంశలతో మహాకపివీరులను భువిపై పుట్టించారు.

ధర్మరాజు : మహర్షీ! దశరథుడు ధర్మమూర్తి అయిన రాముడిని అరణ్యానికి ఎందుకు పంపాడు? ఆ కథ చెప్పండి.

మార్కండేయుడు: దశరథ మహారాజు తన కొడుకులలో పెద్దవాడైన శ్రీరాముడు అన్నివిధాలా యౌవరాజ్య పట్టాభిషేక యోగ్యుడని నిరూపించి అభిషేకానికి ముహూర్తం నిర్ణయించాడు. ఆ శుభదినంనాడు మంథర ప్రబోధానికిలోనై కైకేయి దశరథ మహారాజును రెండు వరా లడిగింది. ఒకటి - యౌవరాజ్య పదవిలో భరతుడికి పట్టాభిషేకం చేయాలి. రెండు- రాముడు పదునాలుగేండ్లు అడవిలో గడపాలి. ఆ మాటలు విన్న దశరథుడు పిడుగుపడ్డ చెట్టువలె మూర్ఛితుడై భూమిపై పడ్డాడు. ఆ సంగతి రాముడు తెలిసికొని తన తండ్రి సత్యప్రతిజ్ఞుడు అగుగాక- అని తలచి సీతాసమేతంగా అడవికి బయలుదేరాడు. లక్ష్మణుడు వారిని అనుసరించాడు. రాముడు వనానికి వెళ్ళాడని తెలిసి దశరథుడు తద్వియోగ దుఃఖంతో రాముడినే స్మరిస్తూ ప్రాణాలు వదిలాడు.

దశరథ మరణానంతరం కైకేయి భరతుడిని పిలిపించింది. తండ్రి మరణవార్త వినిపించింది. రాముడు వనానికి వెళ్ళాడని చెప్పింది. అర్హుడైన అతడిని రాజ్యభారాన్ని స్వీకరించుమని కోరింది. భరతుడా మాటలు విని కోపశోకాలతో కలత

చెందాడు. తల్లి చేసిన ఆ దురంతానికి దురపిల్లాడు. తల్లిని నిందించాడు. తండ్రికి అపరక్రియలు నిర్వర్తించాడు. వెంటనే మంత్రిసామంతబంధు పౌర వర్గాలతో చిత్రకూట పర్వతానికి వెళ్ళి రాముడిని దర్శించాడు. పితృమరణవార్త అన్నలకు తెలియచెప్పాడు. శ్రీరాముడిని తిరిగివచ్చి రాజ్యభారాన్ని చేపట్టుమని అనేక విధాల ప్రార్థించాడు. రాముడు తమ తండ్రి సత్యవాక్పరిపాలకుడుగా చిరకీర్తి పొందాలంటే తాను అరణ్యవాసం చేయటమే ధర్మమని ప్రబోధించి, భరతుడి కోరికపై తన పాదుక లాతని కిచ్చి పంపాడు. భరతుడు పాదుకలను నందిగ్రామంలో ఉంచి సేవిస్తూ, రాముడి రాకకై ఎదురుచూచాడు.

రాముడు చిత్రకూటం నుండి శరభంగ మహర్షి వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆయన ఆదేశంతో దండకారణ్యంలో ప్రవేశించి గోదావరీ తీరంలో పంచవటిలో ఆశ్రమం నిర్మించుకొని ఉన్నాడు. అప్పుడు శూర్పణఖ వారికి అపకారం తలపెట్ట రాగా రామలక్ష్మణులు కోపించి దాని ముక్కు చెవులు కోసి అవమానించారు. ఆమె రోదించింది. ఖరదూషణులు పదహారు వేల రాక్షసులతో రామలక్ష్మణులపై దాడిచేశారు. వారిని క్షణకాలంలో చంపి రాముడు దండకారణ్యాన్ని రాక్షసభయం నుండి దూరం చేశాడు. శూర్పణఖ జరిగినదంతా లంకలోని రావణుడికి నివేదించింది. అతడు వెంటనే గోకర్ణ క్షేత్రానికి వెళ్ళి అక్కడ తపస్సు చేసికొంటున్న మారీచుడిని చూచి, రాముడిని అవమానించటానికి అతడి సహాయాన్ని అర్థించాడు. మారీచుడు రామపరాక్రమాన్ని రావణుడికి నివేదించాడు. అతడితో వైరం కులక్షయ కారకమని హితవు చెప్పాడు. ఆ మాటలకు రావణుడు కోపించి మారీచుడిని చంపబోయాడు. అతడి చేతిలో చచ్చేదానికంటె రాముడి చేతిలో మరణించటమే ముక్తిదాయకమని భావించి మారీచుడు రావణుడికి సహాయం చేయటానికి అంగీకరించాడు. బంగారు లేడి రూపం దాల్చి సీతను ప్రలోభపెట్టాలనీ, రాము డా లేడిని వెన్నంటి దూరదూరాలకు పోవాలనీ, అప్పుడు రావణుడు సీతను చెరపట్టాలనీ వ్యూహం సిద్ధం చేశాడు.

మారీచుడు కనకమృగరూపంలో రామాశ్రమ ప్రాంతంలో తిరుగాడసాగాడు. జానకి ఆ మృగాన్ని పట్టి తెమ్మని రాముడిని కోరింది. విధివశాన రాముడు ఆమె కోర్కెను తీర్చటానికి మాయామృగం వెంట బయలుదేరాడు. ఆ మాయామృగం రాముడికి చిక్కక అతడిని చాలాదూరం అడవిలోకి తీసికొని వెళ్ళింది. రాముడు విసిగి దానిని బాణంతో కొట్టాడు. ఆ లేడి రాముడిగొంతుతో 'హా లక్ష్మణా! సీతా!' అంటూ అరిచి కుప్పకూలిపోయింది. సీత ఆ పిలుపు విని రాముడి కేదో ఆపద కలిగిందని శంకించి లక్ష్మణుడిని ఆతడికి సాయం పొమ్మని కోరింది. 'రాముడు సర్వరక్షకుడు. అతడి కే కీడూ రాదు. అది రాక్షసమాయ; రాముడిప్పుడే తిరిగిపస్తాడు' - అని లక్ష్మణుడు సీతకు ధైర్యం చెప్పాడు. కాని, సీత కోపంతో వివేకాన్ని కోల్పోయి లక్ష్మణుడి సంకల్పాన్ని శంకించి నిందించింది. రాముడి తరువాత తాను లక్ష్మణుడికి వశం కానని నిష్ఠురాలాడి లక్ష్మణుడి శీలాన్ని అవమానించింది. అతడు చేసేది లేక, ఆమె మాటలు భరించలేక, ఆమెను ఒంటిగా వదలి అన్నగారి కొరకు అడవిలోకి వెళ్ళాడు.

ఆ సమయంలో రావణుడు మాయా సన్న్యాసి వేషంలో సీతను సమీపించాడు. ఆతడిని అతిథిగా భావించి సీత పూజలు చేసింది. ఆమె సౌందర్యానికి ఆశ్చర్యపడి, రావణుడు తనను రావణుడిగా పరిచయం చేసికొని, తన పరాక్రమ విశేషాలను కీర్తించుకొని, తనకు భార్య కమ్మని కోరాడు. రాముడు సామాన్య మానవుడనీ, అతడితో కలసి అడవులలో ఇడుములు పడవద్దనీ, తనను పొంది పరమభోగాల ననుభవించుమనీ కోరాడు. సీత తన పతిభక్తిని చాటిచెప్పే పలుకులు పలికింది. మిన్ను విరిగి నేల గూలినా రాముడిని దప్ప అన్యుని స్మరించనన్నది. రావణుడు భయంకరాకారాన్ని తాల్చి ఆమె నెత్తుకొని ఆకాశానికి ఎగసి లంకవైపు వేగంగా పోజొచ్చాడు. సీత తన దీనస్థితిని ఎలుగెత్తి రోదిస్తూ తెలిపింది. 'రక్షించండి' అని విలపించింది. ఆమె మాటలు విని సమీప పర్వత గుహలో నుండి జటాయువు రెక్కలు ఎగిరే కులపర్వతం వలె ఎగసి, రావణుడిపై దాడిచేశాడు. ఇద్దరి నడుమ పోరు ఘోరంగా సాగింది. కాని, చివరకు దశకంఠుడు రెక్కలను నరకటంతో జటాయువు నేలకూలాడు. రావణుడు వేగంగా పోసాగాడు. సీత నిరాశచెంది మార్గమధ్యంలో కొందరు కపివరులను గమనించి చింపిన చీర కొంగులో తన ఆభరణాలను మూటకట్టి, దానిని వారిముందు పడేటట్లు విడిచింది. రావణుడు లంకకు చేరి సీతను అశోకవనంలో ఉంచి, ఆమెకు కాపలాగా రాక్షసీ గణాన్ని ఏర్పరచి అంతఃపురానికి వెళ్ళాడు.

రాముడు మాయామృగాన్ని చంపి తిరిగివస్తూ ఎదురుగా వస్తున్న లక్ష్మణుడిని చూచి సీత నొంటిగా వదలివచ్చినందుకు మందలించాడు. కాని, లక్ష్మణుడు సీత తనను అవమానించి పలికిన మాటలు చెప్పి తన తప్పు లేదని మనవి చేసికొన్నాడు. రాముడు బాధపడుతూ ఆశ్రమానికి చేరాడు. చైతన్యం లేని శరీరం వలె సీత లేని కుటీరాన్ని చూచాడు. మూర్ఛపోయాడు.

లక్ష్మణుడి సేవలతో కొంతసేపటికి తెప్పరిల్లాడు. సీతాన్వేషణకు తమ్ముడితో కలిసి బయలుదేరాడు. మార్గంలో జటాయువును దర్శించారు. అతడు చెప్పిన కథనంతా విన్నారు. రావణుడు సీతను తీసికొని పోయిన దిక్కు చూపించి జటాయువు ప్రాణాలు విడిచాడు. అతడికి రామలక్ష్మణులు అత్యంత గౌరవంతో అగ్నిసంస్కారం చేసి దక్షిణాభిముఖులై పయనించారు.

దారిలో కబంధుడు లక్ష్మణుడిని కబళించబోయాడు. రాముడు అతడి బాహువును నరికి లక్ష్మణుడిని రక్షించాడు. లక్ష్మణుడు అతడి రెండవ బాహువును నరికాడు. కబంధుడు శాపవిముక్తుడై విశ్వావసుడనే గంధర్వుడుగా నిలిచాడు. అతడు సీత లంకలో ఉన్నదనీ, రామలక్ష్మణులు పంపా సరోవరం దాటి ఋశ్యశృంగ పర్వతం చేరి, సుగ్రీవుడితో చెలిమి చేస్తే కార్యసిద్ధి కలుగుతుందనీ చెప్పి అంతర్ధానమయ్యాడు. అతడు సూచించినట్లు రామలక్ష్మణులు ఋశ్యశృంగ పర్వతం చేరి సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేశారు. సుగ్రీవుడు సీత జారవిడిచిన ఆభరణాల మూటను రాముడికి సమర్పించాడు. రాముడు వాలిని చంపి వానరరాజ్యాన్ని సుగ్రీవుడికి ఇస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. సుగ్రీవుడు సీతను తేవటంలో రాముడికి సహాయ పడతానని మాట ఇచ్చాడు.

ఆ తరువాత రామ సహాయంతో సుగ్రీవుడు కిష్కంధకు వెళ్ళి వాలిని ద్వంద్వ యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు. వాలి రోషోద్రేకంతో సుగ్రీవుడిపై విజృంభించాడు. తార హితవు చెప్పినా పట్టించుకొనలేదు. వాలి సుగ్రీవుల మధ్య భీకరమైన ద్వంద్వ యుద్ధం ప్రవర్తిల్లింది. ఇద్దరిదీ ఒకేరూపం కావటంతో రాముడు వాలిపై బాణం సంధించటం కష్టమైపోయింది. అదనెరిగి లక్ష్మణుడి ప్రేరణతో హనుమంతు డొక చిగురాకు దండను సుగ్రీవుడి మెడలో గుర్తుగా ఉంచాడు. రాముడు వాలిని గుర్తించి అతడి గుండెపై బాణంతో కొట్టాడు. వాలి రాముడిని నిందిస్తూ ప్రాణాలు వదిలాడు. రాముడు తారను సుగ్రీవుడికి వశం చేసి, అతడిని వానర సామ్రాజ్య ప్రభువుగా పట్టాభిషేకం చేశాడు.

అప్పుడు గ్రీష్మకాలం ముగుస్తున్నది. వర్షర్తువు ముందున్నది. ఆ సమయం దాటగానే వానర సేనలతో సీతాన్వేషణం చేయిస్తానని సుగ్రీవుడు మాట ఇచ్చాడు. రామలక్ష్మణులను అంతవరకు మాల్యవత్కూటంలో నివసించడానికి వసతి కల్పించాడు.

అశోకవనంలో సీత- వలలో చిక్కిన లేడిపిల్లవలె చిక్కి రామధ్యాన వివశురాలై శోకిస్తూ ఉన్నది. రాక్షసీగణం సీత చుట్టూ చేరి రావణ ప్రశంస చేసి సీతమనసు బాధపెట్టేవారు. సీత వారితో తెగవేసి చెప్పింది. తాను రాముడిని తప్ప అన్యపురుషుల నాశించనని. ఆ సంగతిని రావణుడికి తెలియచెప్పటానికి రాక్షసస్త్రీలు వనితలు అతడి వద్దకు వెళ్ళారు. ఆ సమయంతో త్రిజట అనే సాత్త్విక రాక్షసవనిత సీతను సమీపించి అవింధ్యుడనే వృద్ధ దైత్యుడు తెలిపిన రామక్షేమ వార్తను, సుగ్రీవాదులతో కలిసి చేస్తున్న యుద్ధ యత్నాలను గురించి సీతకు నివేదించింది. తనకు వచ్చిన స్వప్న వృత్తాంతం వివరించి రావణపతనం, రామవిజయం, సీతారామ పునస్సమాగమం, శ్రీరామ పట్టాభిషేకం మొదలైనవి తప్పక జరుగనున్నాయని ధైర్యం చెప్పింది. సీత ఆ మాటలపై విశ్వాసం ఉంచి కొంత ఊరట చెందింది.

రావణుడు దేవదానవగంధర్వాది భూతవర్గాలను జయించగలిగాడే కాని మన్మథుడిని జయించలేకపోయాడు. ఒకనాడు సీతను స్మరించి మదనతాపాన్ని ఓర్వలేక దివ్యమాల్యాభరణాలను అలంకరించుకొని అశోకవనానికి బయలుదేరాడు. అలంకరించుకొన్న రావణుడు నడుస్తున్న కల్పవృక్షంవలె ఉన్నా, చూడటానికి శ్మశానంలో ఉన్న మర్రిచెట్టువలె భయంకరంగా కనపడుతున్నాడు. అతడు రోహిణీ నక్షత్రాన్ని సమీపించే శనైశ్చరుడివలె సీతను సమీపించి ప్రణయపూర్వకంగా ఈ విధంగా పలికాడు.

రావణుడు : ఓ మదిరాక్షీ! నీ వెందుకు అనవసరంగా ఆవేదనపడతావు? అలంకృతవై నన్ననుగ్రహించుము. వేయిమాట లెందుకు? దేవయక్షరాక్షస అప్సరఃకిన్నర పన్నగాసురాంగన లెందరున్నా వారందరినీ కాదని నిన్ను నే ననురాగంతో ఆదరించటం నీ అదృష్టం సుమా! దీన్ని నీవు తెలిసికొనలేక పోతున్నావు. గర్వంతో కూడుకొన్న ఆలోచనలే చేస్తున్నావు. ఇక రాము డంటావా? గౌరవాన్నీ, రాజ్యాన్నీ కోల్పోయి అరణ్యంలో దుఃఖ సముద్రంలో మునిగిన ఒక అల్పమానవుడు. అతడి మీద అమితంగా వలపు లొలకపోస్తూ మనసును

వగపు వెల్లువలో తల్లడిల్లగా చేసికొంటూ ఈ విధంగా ఉండటం ఏమి సుఖం? చెప్పుము. నేను సకల లోకాలకు అధిపతిని. నాకు బంట్లుగా పదునాలుగుకోట్లమంది దానవులు, ఇరువది ఎనిమిది కోట్లమంది రాక్షసులు, ఎనుబదిఆరు కోట్ల మంది యక్షులు సేవలు చేస్తారు. ధనాధిపతి కుబేరుడు నా అన్న. బ్రహ్మతో తుల్యుడైన విశ్రవసుడు నా తండ్రి. కుబేరుడి విలాసవనితలైన గంధర్వాప్సరోగణాలు నన్ను సేవిస్తారు. నాకు 'పంచమలోకపాలకుడు' అనే కీర్తి త్రిలోకాలలో వ్యాపించి ఉంది. ఇంద్రభవనం (స్వర్గం)లో వలెనే నా ఇంటకూడా భక్ష్యభోజ్యాది వస్తువులు తామరతంపరలుగా ఉన్నాయి. ఇంతటి నా వైభవానికీ, ఇంతటి నా జీవితానికి నీవు అధీశ్వరివై సుఖంగా భోగించుము.

సీత : (క్రోధశోక వ్యాకుల హృదయంతో ఒక గడ్డిపోచను చూస్తూ, రావణుడివైపు చూడకుండా అతడిని గడ్డిపోచవలె హీనుడిగా పరిగణిస్తూ) అక్కటా! నేను పరాంగనను, అబలను, పతివ్రతను, చూడ నేను మానవాంగనను, నీవు రాక్షసుడవు. మనిద్దరికి పొత్తెక్కడ? మనసులో అనురాగం ఆవంతలేని ఆడదాని పొందు ఏమంత సౌఖ్యం కలిగిస్తుంది? అదట్లా ఉంచుము. నీవు బ్రహ్మదేవుడి మనుమడివనీ, లోకపాలకుడితో సమానుడవనీ, శివుడి స్నేహితుడైన కుబేరుడి తమ్ముడవనీ నీ మహిమను నీవే చెప్పుకొన్నావు. ఇట్టి నీవు ధర్మాన్ని తెలిసికొని పాపవర్తనాన్ని విడవటం నీ కర్తవ్యం కాదా? సిగ్గులేకుండా ఈ విధంగా ప్రగల్భాలు పలకటం ప్రతాపమా? ఔచిత్యమా? (అని అంటూ పైటకొంగు కప్పుకొని దయనీయంగా దుఃఖించింది).

రావణుడు మరికొన్ని దుర్భాషలాడి. అంతర్ధానమయ్యాడు. సీత రాక్షసీజనుల చేత రక్షించబడుతూ అశోకవనిలో శోకమూర్తిగా ఉన్నది.

సీతాన్వేషణ

శ్రీరాముడు మాల్యవంత పర్వత గుహామందిరంలో వర్షర్తువును సీతా విరహంతో వెళ్ళబుచ్చాడు. శరదృతువు వచ్చింది. రాత్రులు దీర్ఘమయ్యాయి. వెన్నెలలు క్రుమ్మరిస్తున్నాయి. రాముడు సీతా విరహాన్ని సహించలేక లక్ష్మణుడిని సుగ్రీవుడి వద్దకు పంపాడు. సీతాన్వేషణ యత్నాలు మొదలుపెట్టి కృతజ్ఞుడై మసలాడా సరి. లేదా సుగ్రీవుడిని వాలివలెనే సంహరించుమని ఆదేశించాడు. సుగ్రీవు డప్పటికే కపి సేనలను నాల్గుదిక్కులా పంపాడు. నెలరోజుల గడువిచ్చాడు. గడువు పూర్తి కావటానికి అప్పటికి అయిదు రోజులింకా మిగిలి ఉన్నాయి. ఆ సంగతి సుగ్రీవుడు స్వయంగా వచ్చి రాముడికి నివేదించాడు. సుగ్రీవుడి చిత్తశుద్ధికి రాముడు హర్షించాడు.

తూర్పు, పడమర, ఉత్తరం దిక్కులకు పోయిన వానర వీరులు తిరిగి వచ్చి సీత జాడ తెలియలేదని రాముడికి నివేదించారు. రాముడు ఖిన్నుడైనాడు. దక్షిణ దిశకు పోయిన కపివీరులు తప్పక సీతాక్షేమ వార్త తెస్తారని ప్రాణాలు నిలువ బెట్టుకొని ఉన్నాడు. మరొక నెల గడిచింది. వానరులు మధువనంలోని పండ్లను విశృంఖలంగా తిని దానిని పాడు చేస్తున్నారన్న వార్త సుగ్రీవుడికి అందింది. అంగద జాంబవదాదులు, హనుమదాదులు సీతను కనుగొన్న హర్షాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నట్లు కపిరాజు పసిగట్టాడు. దానిని రాముడికి సూచించాడు.

దక్షిణ దిశకు వెళ్ళిన వానరులందరూ సుగ్రీవ లక్ష్మణ సహితుడై ఉన్న రాముడిని చూచి సంతోషాతిశయంతో నమస్కరించారు. మతిమంతుడైన హనుమంతుడు తాను లంకానగరంలో సీతను చూచిన శుభవార్తను రాముడికి నివేదించాడు. ఆ పైన సీతాన్వేషణ యాత్రను గురించి విపులంగా వివరించి చెప్పాడు.

వానరులందరూ దక్షిణాభిముఖంగా పయనిస్తూ ఒకపెద్ద భూవివరం (సొరంగం)లో ప్రవేశించి కొన్ని వేలయోజనాలు చీకట్లో పయనించారు. సూర్యప్రకాశంలో వెలుగొందే మయుడి నగరాన్ని కనుగొన్నారు. అందులోని ప్రభావతిని దర్శించారు. ఆమె పెట్టిన విందులు భుజించి, సహ్యాదర్దుర పర్వతాలను దాటి దక్షిణ సముద్ర తీరానికి చేరారు. ఆ విశాల వారాశిని

దాటలేమనీ, సీతను కాంచలేమనీ, తమ బ్రతుకులు నిరర్థకాలనీ తలంచి కపులందరూ నిరశనవ్రతం పట్టారు. సీతారక్షణలో జటాయువు ప్రదర్శించిన భక్తిపరాక్రమాలను ప్రశంసించారు. వారి మాటలు విని సంపాతి పర్వతం మీదినుండి దిగి అక్కడికి వచ్చి, తన సోదరుడు జటాయువు మరణించిన వార్త తెలిసికొని, విచారించి, సీత లంకలో ఉంటుందనీ, పదివేల యోజనాల విస్తీర్ణమున్న సముద్రాన్ని దాటటానికి ఉపాయం ఆలోచించండనీ సలహా చెప్పి వెళ్ళాడు.

వానరుల ప్రేరణతో హనుమంతుడు సముద్రలంఘన యత్నం చేశాడు. లంకానగరం చేరాడు. అశోకవనంలో మూర్తీభవించిన శోకరసంవలె నున్న సీతను చూచాడు. నిరంతరం రామస్మరణ చేస్తున్న ఆమెను సీతగా గుర్తించాడు. ఆమెను సమీపించి తనను రామదూతగా పరిచయం చేసికొన్నాడు. రామలక్ష్మణుల కుశలవార్త తెలిపాడు. సుగ్రీవ సహాయంతో లంకపై రాముడు దాడిచేసి సీతను చెరనుండి విముక్తురాలిని చేసే ప్రయత్నాలు జరుగుతున్నాయని ధైర్యం చెప్పాడు.

సీతకు త్రిజట చెప్పిన మాటలు స్మృతికి వచ్చాయి. ఆమె హనుమంతుడి మాటలు నమ్మింది; శిరోమణిని ఆనవాలుగా ఇచ్చింది. చిత్రకూటంలో జరిగిన కాకాసుర వృత్తాంతాన్ని గుర్తుగా చెప్పింది. హనుమంతుడిని వీడ్కోలిచ్చి పంపింది. అతడు లంకాదహనం చేసి, వారధి దాటి రాముడిని జేరి కథనంతా చెప్పి, సీత పంపిన ఆనవాలును రాముడి కిచ్చాడు. ఆ శిరోరత్నాన్ని రాముడు కౌగిలించుకొని సీతయే తనకు లభించినంత హర్షాన్ని పొందాడు. వెంటనే లంకపై యుద్ధయాత్ర ప్రకటించాడు.

అపార కపిసైన్యం సమకూడింది. ఒక సుముహూర్తాన రణభేరి మ్రోగించి దక్షిణసముద్ర తీరాన్ని చేరింది. వారందరికీ సముద్రం దాటటం ఒక పెద్దప్రశ్నగా మారింది. ఎన్నో యోచనలు చేశారు. వాటన్నింటిని రాముడు కాదన్నాడు. లక్ష్మణుడితో కలిసి సముద్ర తీరంలో దర్భశయనాలపై వసించి ఉపవాసముండి సముద్రుడిని ఉపాసించారు. అతడు ప్రత్యక్షమై రాముడి కోరిక నడిగాడు. వానరసేన లంకకు చేరటానికి అనువుగా నీటిని చీల్చికొని బాట ఇమ్మని రాముడు సముద్రుడిని కోరాడు. సముద్రుడు అట్లా చేస్తే అది ఒక విపరీతమైన సంప్రదాయమౌతుందని చెప్పి వారధి కట్టి దాటండని సూచించాడు. మయుడి కుమారుడైన నలుడి సహాయంతో కపులు వారధి నిర్మించారు. రాముడు అపార కపిసేనతో సముద్రాన్ని దాటి లంకను ముట్టడించాడు.

రామరావణయుద్ధం

సాగరాన్ని దాటేముందే విభీషణుడు మంత్రులతో కలిసివచ్చి రాముడిని శరణు వేడాడు. అతడిని లంకా సామ్రాజ్యానికి ప్రభువుగా పట్టాభిషేకం చేస్తానని రాముడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. శుకసారణులనే రాక్షసులు మారురూపాలతో రామసైన్యంలో గూఢచారి వృత్తితో మెలగుతూ ఉండగా విభీషణుడు వారిని గుర్తించి రాముడికి ఒప్పజెప్పాడు. రాముడు వారికి రామసైన్య విశేషాలనన్నింటినీ చూపజేసి తిరిగి లంకకు పంపాడు. వారు వెళ్ళి కపిసైన్యం దుర్జయమని రావణుడికి హితవు చెప్పారు. కాని, అతడు దానిని పెడచెవినబెట్టి యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు. రాముడు యుద్ధం మొదలు పెట్టే ముందు సామోపాయంగా అంగదుడిని రాయబారిగా రావణుడి వద్దకు పంపాడు. అంగదుడి హితవు రావణుడు వినకపోగా అతడిని దండించబోయాడు. అంగదుడు కుప్పించి ఎగసి రామసైన్యంలో దూకాడు. సామదానాదులు విఫలమయ్యాయి. ఇక మిగిలింది దండోపాయమే.

లంకానగర దుర్గం శత్రుదుర్భేద్యం. కోట గోడలమీద నల్లమబ్బులవలె రాక్షసులు భయంకరంగా నిలబడి ఉన్నారు. వీరోత్సాహంతో పొంగులువారుతున్న వానరవీరులు వేనకువేలు ఒక్కసారిగా కుప్పించి కోట గోడలమీద వాలి, రాక్షసవీరులను చంపి, బురుజుల నాక్రమించి, నగరవాసులకు భయం కలిగించారు. రావణుడు కోటానకోట్ల రాక్షసవీరులను వారిపైకి పంపాడు. వారు విజృంభించి కపివీరులను పారద్రోలి ప్రాకారాన్ని మరల కైవసం చేసికొన్నారు. కోతులతో కపిలవర్ణంతో వెలిగిపోయిన కోట మరల రాక్షసులతో మేఘవర్ణంగా మారింది.

రామలక్ష్మణులు యుద్ధానికి నాంది పలికారు. వానరవీరులు గుమికూడి కోటగోడ లెగబ్రాక నారంభించారు. రాక్షస కపివీరులకు బాహాబాహి యుద్ధం సాగింది. రావణుడు- పర్వతుడు, ప్రఘసుడు, ఖరుడు, క్రోధవశుడు, ప్రరుజుడు అనే

అయిదుగురు సేనాపతులను రాక్షసపిశాచ సేనలతో యుద్ధానికి పంపాడు. వారు అదృశ్యాకారులై విజృంభించి వానరసేనను నొప్పించారు. వారిని విభీషణుడు స్వయంగా ఢీకొని సేనాపతులను చంపి, రాక్షససైన్యంలో సగభాగాన్ని అంతమొందించాడు. మిగిలిన సగం సైన్యం లంకలోకి పరుగెత్తిపోయింది.

రావణుడు క్రుద్ధుడై మంత్రులతో కలిసి యుద్ధరంగానికి వచ్చాడు. రాముడు రావణుడితో, లక్ష్మణుడు ఇంద్రజిత్తుతో, సుగ్రీవుడు విరూపాక్షుడితో, తారుడు నిఖర్వటుడితో ఎదుర్కొని వీరోచిత యుద్ధం చేశారు. రాముని పరాక్రమం అవక్రమని తెలిసి రావణుడు లంకకు తిరిగి వెళ్ళాడు. అతడి వెంట అతడి కొడుకులు, మంత్రులు కూడా వెళ్ళారు. అప్పుడు రావణుడి సేనాని ప్రహస్తుడు ప్రతాపంతో కపిసేనను ఎదుర్కొన్నాడు. విభీషణుడికీ ప్రహస్తుడికీ భీకరయుద్ధం సాగింది. విభీషణుడు ప్రయోగించిన శక్తితో ప్రహస్తుడు నేలకూలాడు. వెంటనే ధూమ్రాక్షుడు ప్రచండంగా పూనుకొని కపిసేనను నుగ్గు చేయనారంభించాడు. అతడిని హనుమంతుడు అనంతబలంతో ఢీకొన్నాడు. ఇంద్రుడికీ వృత్రాసురుడికీ జరిగిన యుద్ధాన్ని తలపించేటట్లు వారిద్దరూ వివిధాయుధాలతో భయంకరమైన యుద్ధం చేశారు. చివరకు హనుమంతుడు ఒక మహావృక్షంతో కొట్టిన దెబ్బలకు ధూమ్రాక్షుడు నెత్తురుకక్కి చచ్చాడు.

రావణుడు విషణ్ణుడై మరొకమార్గం లేక గాఢనిద్రలో ఉన్న కుంభకర్ణుడిని లేపి కపిసేన మీదకు పంపాడు. కుంభకర్ణుడు కపివీరులను లెక్కచేయక సరాసరి శ్రీరాముడిమీదకే నడిచాడు. అడ్డం వచ్చి యుద్ధం చేస్తున్న కపివీరులను వేలమందిని పొట్టనబెట్టుకొన్నాడు. సుగ్రీవుడు కోపించి అతడిమీద లంఘించాడు. ఆ రాక్షసుడు కపివీరుడిని పట్టాడు. దానిని చూచి లక్ష్మణుడు కుంభకర్ణుడి మీద పిడుగువంటి బాణాన్ని వేశాడు. ఆ రాక్షసుడు ఆ దెబ్బకు నొచ్చుకొని సుగ్రీవుడిని వదలి, కోపించి లక్ష్మణుడితో పోరుకు సిద్ధమయ్యాడు. సౌమిత్రి అతడి బాహువులు త్రుంచాడు. కాని, వెంటనే ద్విగుణీకృతంగా బాహువులు మొలవటం గమనించాడు. కోపించి బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అది కుంభకర్ణుడిని నిలువునా కూల్చింది.

తమ్ముడి చావుకు రావణుడు విచారించాడు. అప్పుడు అతడి పెద్దకొడుకు మేఘనాదుడు తండ్రి అనుమతితో మాయాయుద్ధ పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించి వానరవీరులను గగ్గోలు పరిచాడు. లక్ష్మణుడికీ, మేఘనాదుడికీ మధ్య భీకరాస్త్ర ద్వంద్వ యుద్ధం సాగింది. అంతలో అంగదుడు పూనుకొని ఒకమద్దిచెట్టుతో ఆ రాక్షసుడి రథాన్ని ధ్వంసం చేశాడు. మేఘనాదుడు అదృశ్యుడై ఆకాశంలో విహరిస్తూ మాయాయుద్ధం చేయటం మొదలుపెట్టాడు. రామలక్ష్మణులు శబ్దభేది దివ్యాస్త్రాలు ప్రయోగించారు. సుగ్రీవాదులు వృక్షాలు తీసికొని ఆకసానికి ఎగసి యుద్ధం చేశారు. ఇంద్రజిత్తు సుగ్రీవాదుల ప్రయత్నాలను వమ్ముచేసి రామలక్ష్మణులను అస్త్రాలతో బంధించి గాయపరచి మూర్ఛపడేటట్లు వేశాడు. విభీషణుడు బ్రహ్మాస్త్ర ప్రయోగం చేసి వారిని బంధ విముక్తులను చేశాడు. సుగ్రీవుడు విశల్యకరణి అనే ఔషధంతో వారి విరిగిన ఎముకలను, కలిగిన గాయాలను మానేటట్లు చేశాడు. రామలక్ష్మణులు మరల యుద్ధం ప్రారంభించారు. శ్వేతుడైన గుహ్యుడు పంపిన దివ్యజలాలను విభీషణుడు రామలక్ష్మణులకు అందించాడు. ఆ జలంతో కన్నులు కడుక్కోగానే అదృశ్య వస్తువులన్నీ కంటికి స్పష్టంగా గోచరించాయి. అన్నదమ్ము లామేఘనాదుని నొప్పించారు. అతడు ఆశ్చర్యపోయి హోమం చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. అతడు హోమాన్ని పూర్తిచేస్తే అజేయుడౌతాడు. అందువలన విభీషణుడు లక్ష్మణుడిని అతని పైకి పురికొలిపి వధించుమని ప్రేరేపించాడు. లక్ష్మణు డతనిపై విజృంభించాడు. ఇరువురి మధ్య ఘోరయుద్ధం జరిగింది. చివరకు లక్ష్మణుడి నిశిత బాణాలకు ఇంద్రజిత్తు భుజాలనూ, శూలానికి తలనూ కోల్పోయి చెట్టువలె నేలపై కూలి మరణించాడు.

పుత్రశోకాన్ని భరించలేక రావణుడు క్రుద్ధుడై అశోకవనానికి వెళ్ళి కత్తితో సీతను చంపటానికి పూనుకొన్నాడు. అప్పుడు అవింధ్యుడనే వృద్ధుడు స్త్రీవధ వీరోచిత కార్యం కాదని హితవు చెప్పి ఆ పని మాన్పించాడు. రావణుడు పౌరుషంతో కపిసేన మీద దండెత్తాడు. మాయాయుద్ధంలో తనదేహం నుండి అనేకమంది వీరులను సృష్టించి కపిసేనను సంక్షోభ పరిచాడు. రామలక్ష్మణులు వారినందరినీ సంహరించారు. రావణుడు మాయాయుద్ధాన్ని ప్రచండంగా సాగించాడు. ఇంద్రుడు మాతలితో తన రథాన్ని రాముడికి పంపాడు. రథారూఢుడైన రాముడు రావణుడిపై శస్త్రాస్త్రాలను నిరాఘాటంగా ప్రయోగించాడు. చివరకు బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి దశకంఠుడిని తుదముట్టించాడు. ఇంద్రాది దేవతలు శ్రీరాముడిని కీర్తించి పూలవాన కురిపించారు. శ్రీరాముడు విభీషణుడికి లంకారాజ్య పట్టాభిషేకం చేశాడు.

విభీషణుడు అవింధ్యుడితో కలిసి సీతను సగౌరవంగాతెచ్చి శ్రీరాముడి కర్పించారు. దుష్టాచారుడైన రావణుడు తన యింట నుంచుకొన్న సీతను తాను గ్రహిస్తే లోకనింద వస్తుందని శ్రీరాముడు సీతను పరిగ్రహించనన్నాడు. శత్రువుపై ప్రతీకారంగానే యుద్ధం చేసి విజయం సాధించా నన్నారు. సీత అతడి మాటలకు మూర్ఛపోయి, కొంతసేపటికి తేరుకొని, తన సచ్చరిత్రం తేటపడేటట్లు అగ్నిప్రవేశం చేయటానికి సిద్ధమైంది. అప్పుడు పంచభూతాలు అందరూ వినేటట్లుగా సీతా శీలపావిత్ర్యాన్ని పతివ్రతామహత్వాన్ని చాటిచెప్పాయి. ఆ తరువాత బ్రహ్మదేవుడు దేవగణాలతో ప్రత్యక్షమై సీతాదేవి పవిత్రచరిత్రాన్ని కీర్తించాడు. శ్రీరాముడు సీతను పరిగ్రహించి, సర్వసేనాసమేతుడై పుష్పకమెక్కి అయోధ్య చేరి, భరతాదులను కూడి, పట్టాభిషిక్తుడై అనేకయాగాలు చేసి, అనేక వేలేండ్లు భూమిని ధర్మమయంగా పాలించాడు.

శ్రీరాముడు వనవాసక్లేశాలను అనుభవించి, శత్రువులు చేసిన అపకారం వలన కలిగిన దురవస్థలకు ఓర్చి, శుభాలను పొందినట్లే, ధర్మరాజుకూడా వనవాస దుఃఖానంతరం సర్వసామ్రాజ్యసౌఖ్యాన్ని పొందగలడని మార్కండేయమహర్షి చెప్పాడు. ధర్మజుడు రాముడి పరాక్రమాన్ని జానకి పాతివ్రత్య మహిమనూ తెలిసికొని ఆశ్చర్యపోయాడు.

సావిత్రికథ

పతిభక్తితో సమస్త దుఃఖాలను సహించి శుభాలు పొందిన పుణ్యవతి చరిత్రం వినాలని ఉన్నదని ధర్మరాజు అడుగగా మార్కండేయమహర్షి సావిత్రికథను చెప్పాడు.

అశ్వపతి మద్రదేశానికి అధిపతి. సంతానం కొరకు అతడు పదునెనిమిదేళ్ళు సావిత్రీదేవిని గురించి తపస్సు చేశాడు. ఆ దేవి ప్రత్యక్షం కాగా పుత్రుడిని వరంగా కోరుకొన్నాడు. ఆమె పుత్రిక కలుగుతుందని అనుగ్రహించింది. ఆమె కారణంగా అశ్వపతికి నూరుగురు పుత్రులు పుట్టుతారని చెప్పి దేవి అంతర్ధానం చెందింది. ఆ రాజుకు మాళవి అనే భార్యయందు సావిత్రి అనే పుత్రిక జన్మించి, శుక్లపక్షచంద్రబింబం వలె పెరిగి యౌవనవతి అయింది. ఆమె సౌందర్యం దేవతాస్త్రీలకంటె మిన్నగా ఉండేది. సాళ్వదేశాధిపతి అయిన ద్యుమత్సేనుడి కొడుకు సత్యవంతుడు తనకు తగిన గుణవయోరూప వైభవాలు కలవాడుగా తెలిసికొని, సావిత్రి మనసులో అతడినే భర్తగా నిశ్చయించుకొని, సహజమైన సిగ్గుతో ఎవరికీ చెప్పకుండా ఉండింది.

ఒకనాడు నారదుడు అశ్వపతి వద్దకు వచ్చాడు. తండ్రివద్దనున్న సావిత్రిని చూచి త్వరలో వివాహం చేయుమని సలహా చెప్పాడు. సావిత్రి తాను సత్యవంతుడినే వివాహమాడుతానని తండ్రికి తెలిపింది. ద్యుమత్సేనుడు రాజ్యాన్ని కోల్పోయి, చూపును కోల్పోయి అడవులలో నివసిస్తున్నా అతడి కొడుకైన సత్యవంతుడినే ఆమె ఎన్నుకొన్నది. అశ్వపతి ఆ సత్యవంతుడి గుణశీలాదులను గురించి సర్వజ్ఞుడైన నారదుడిని అడిగాడు. ఆ మహర్షి ఇట్లా చెప్పాడు: 'ఎల్లప్పుడూ సత్యం పలకటం చేత సత్యవంతుడని సార్థక నాముడయ్యాడు. అతడికి చిత్రాశ్వుడనే రెండోపేరు ఉన్నది. తేజస్సులో సూర్యుడిని, బుద్ధిలో బృహస్పతిని, పరాక్రమంలో ఇంద్రుడిని, ఓర్పులో భూమిని, కాంతిలో చంద్రుడిని, అందంలో అశ్వినిదేవతలను పోలి ఉంటాడు. తపస్సు, శమం, దమం, దానం, బ్రాహ్మణభక్తి అధికంగా ఉన్నవాడు. అంతటివాడిలో ఒకదోషం కూడా ఉన్నది. ఈనాడు మొదలుకొని ఒక సంవత్సరానికి చనిపోతాడు. ఇది చెప్పవలసినమాట కాబట్టి చెప్పుతున్నా' నని నారదుడు పలికాడు. అశ్వపతి ఆ అల్పాయుష్కుడైన వరుడిని వీడి మరొక వరుడిని కోరుకొమ్మని సావిత్రిని అడిగాడు.

ఆమె తన నిర్ణయాన్ని ఇట్లా చెప్పింది- 'మనోవాక్కాయకర్మలలో మనస్సు ముఖ్యమైనది. అట్టి మనస్సుతో ప్రేమించిన భర్తను మానటం ధర్మమా? సత్యవంతు డెటువంటి వాడైనా కానీ, నేను అతడిని తప్ప మరొకరిని కోరను.' ఆమె మాటలు విని అశ్వపతి ఏమీ అనలేక నారదుడివైపు దీనంగా చూచాడు. ఆ మహర్షి ఇట్లా అన్నాడు.

'నీ కూతురు సుగుణాల కుప్ప. ఆమె మనసు మార్చటం మనకు శక్యం కాదు. ఇంక అనుమానం ఎందుకు? ఆ వరుడికిచ్చి వెంటనే వివాహం చేయుము. ఆమె చేసిన పుణ్యమహిమవలననైనా ఆమె భర్త పరిపూర్ణచిరాయువు పొందగలడు'. నారదుడి మాటలు అశ్వపతి శిరసావహించి సావిత్రి వివాహానికి నిశ్చయించాడు. ఆ దేవర్షి దేవలోకానికి వెళ్ళాడు.

ఒక మంచిరోజున అశ్వపతి తన కుమార్తెను సర్వవివాహ సంభారాలతో సహా తీసికొని ద్యుమత్సేనుడి వద్దకు వెళ్ళి, సావిత్రిని సత్యవంతుడి కిచ్చి పెండ్లి చేయటానికి వచ్చినట్లు తెలిపి, ఆమెను కోడలిగా స్వీకరించుమని అతడిని కోరాడు. 'రాజ్యాన్ని కోల్పోయి అడవులలో కష్టాలు పడుతున్న తమతో ఆ సుకుమారి ఉండి ఓర్చుకొనగలదా?' అని ద్యుమత్సేను డడిగాడు. అతడితో అశ్వపతి ఇట్లా అన్నాడు. 'కలిమిలేములు కలకాలం ఉండేవి కావు. కలిమికి పొంగటం, లేమికి క్రుంగటం ధీరుల స్వభావం కాదు. ఆ సంగతి నాకు తెలుసు. మా అమ్మాయి కూడా వయసుకు చిన్నదైనా, తెలివితేటలలో ధీమంతురాలు. మా కూతురిని గురించి నే నింతకంటె ఎక్కువ చెప్పటం న్యాయంకాదు. నీతో వియ్యమందుదామని మనసుపడి వచ్చాను. నా ప్రార్థన మన్నించకుండా ఉండటం మీకు న్యాయం కాదు' అని వేడుకొన్నాడు. ద్యుమత్సేను డంగీకరించాడు. ఆశ్రమవాసులైన ముని గణాల సమక్షంలో సావిత్రీ సత్యవంతుల వివాహం శాస్త్రోక్తంగా జరిగింది. అశ్వపతి అల్లుడికీ, కూతురికీ కానుక లిచ్చి తన రాజధానికి తిరిగి వెళ్ళాడు.

సావిత్రి రాణివాసపు అలంకారాలను తీసివేసి, నారచీరలు కట్టి, భక్తితో భర్తకు సేవలు చేసింది. అత్తమామలను కథలతో, మాటలతో, సేవలతో సంతోషపెట్టింది. క్రమంగా కాలం గడిచింది. సంవత్సరం ముగియటానికి నాలుగు రోజులు తక్కువగా ఉన్నది. నారదుడు పేర్కొన్నట్లు నాల్గవ రోజు తన భర్త చనిపోతాడని తెలిసిన సావిత్రి త్రిరాత్రోపవాసవ్రతం చేపట్టింది. అత్తమామలు వారించగా, కష్టమైన ఆ వ్రతాన్ని పరమశుభాలు కోరి ప్రారంభించాననీ, కారణం కాలాంతరంలో తెలియవస్తుందనీ సావిత్రి వారికి నచ్చజెప్పింది.

నాల్గవరోజు తెల్లవారుజాముననే సావిత్రి నిద్రలేచింది. భర్త మరణించే దినమని మనసులో సంతాపం చెందింది. వ్రతవిధులాచరించింది. అత్తమామలకూ, ఆశ్రమ విప్రులకూ నమస్కరించి సుమంగళిగా భర్తృవాల్లభ్యాన్ని పొందేటట్లు నిండుదీవెన లందుకొన్నది. త్రిరాత్రులు ముగిసాయి కాబట్టి, ఆనాడు పారణచేయుమని అత్తమామలు కోరినా ఆనాడు ప్రొద్దుకుంకేవరకు ఉపవాసవ్రత దీక్ష పట్టానని చెప్పి వారిని ఒప్పించింది. సమిధలు, దర్భలు, ఫలాలు తేవటానికి సత్యవంతుడు అడవికి బయలుదేరాడు. అతడివెంట తానూ వెళ్ళటానికి సావిత్రి సిద్ధమయింది. సత్యవంతుడూ, అత్తమామలూ వద్దన్నా తన కోర్కెను మన్నించండని వారిని ప్రార్థించింది. ఎన్నడూ, ఏమీ కోరని సావిత్రి కోరికను వారు కాదనలేకపోయారు. సత్యవంతుడు తన వెంటవచ్చిన సావిత్రికి అడవిలోని ఎన్నో ప్రకృతి రమణీయ దృశ్యాలను చూపాడు. ఆ తరువాత ఎన్నో ఫలాలు కోసి బుట్టనింపాడు. ఆ తరువాత ఒక చెట్టెక్కి గొడ్డలితో కట్టెలకై కొమ్మలను నరుకుతున్నాడు. ఉన్నట్లుండి ఆయాసపడుతూ గొడ్డలి క్రింద పారవేసి క్రిందకు దిగాడు. అతడి మొగం వెలవెలపోయింది. శరీరం వశం తప్పింది, మనస్సు భ్రమచెంది తూలింది. తల శూలాలతో పొడుస్తున్నట్లు నొప్పిపుట్టింది. నేలమీద నిలవలేకపోయాడు- కొంతసేపు విశ్రాంతి తీసికొందామని సావిత్రి తొడపై తలనుంచి పవళించాడు. క్రమంగా అతడు సోలిపోయాడు. నిశ్చేతనుడయ్యాడు.

అప్పుడు సావిత్రి యెదుట నీలమేఘంవలె నల్లనైనవాడు, పెద్దకోరలతో, ఎర్రనిచూపులతో, బంగారుబట్టలతో, భయంకరాకారంతో ప్రళయాగ్నివలె ప్రజ్వలిస్తూ, పాశధరుడై ఒక దివ్యపురుషుడు నిలిచాడు. మెల్లగా అతడు సత్యవంతుడిని సమీపించాడు. సావిత్రి భయపడి, పతిశరీరాన్ని ప్రక్కన ఉంచి ఆ దివ్యపురుషుడితో ఇట్లా మాట్లాడింది.

సావిత్రి : అయ్యా! మీ రెవరు? ఇక్కడికి ఏం చెయ్యాలని వచ్చారు?

యముడు : అమ్మా! నేను కాలుడను. పాతివ్రత్య మహిమవలన నీవు నన్ను చూడగలిగావు కాని, నేను ఇతరులకు కానరాను. నీ భర్త పరమ పుణ్యాత్ముడు కాబట్టి నేనే స్వయంగా వచ్చాను. అతడి అంత్యకాలం వచ్చింది. నేనే ఇతడి ప్రాణాలను తీసికొని పోతాను. (అని ప్రకాశిస్తున్న సత్యవంతుడి జీవుడిని (ప్రాణాలను) దేహం నుండి బయటికి లాగి భయంకర పాశంతో గట్టిగా బిగించి, దక్షిణదిశగా ఘోరమైన మార్గంలో పయనం సాగించాడు).

సావిత్రి : (తన భర్త దేహాన్ని రహస్యస్థలంలో దాచి యముని వెంట బయలుదేరింది)

యముడు : (ఆమెను చూచి దయతో) నీవు కోమలాంగివి. ఎందుకు వస్తున్నావు? వద్దు ఈ బాట ఇకమీద నీవు నడవటానికి శక్యం కానిది.

సావిత్రి : పతులెక్కడికి పోతే సతులుకూడా అక్కడికి పోవాలి కదా! మహానుభావా! నీ దయవలన, నా పతిభక్తి వలన నేను ప్రవేశించలేని చోట్లున్నాయా? అన్ని మార్గాలలోనూ ధర్మమార్గం ప్రధానం. అటువంటి ధర్మానికి సజ్జనులే ఆధారమని పెద్దలంటారు. సజ్జనులలో ఉత్తముడవు నీవు. నీ దర్శనం వలన పరమశుభాలను పొందకుండా నేను వట్టి మనుషులవలె ఊరకే ఎట్లా తిరిగిపోతాను? (అని ప్రగల్భంగా మాట్లాడింది).

యముడు : ఓ కోమలాంగీ! నీ ఉదార వాక్యవిన్యాసానికి నేను మెచ్చుకొంటున్నాను. నాకు మనసు ప్రసన్నమయింది. నీ భర్త జీవితం తప్ప ఏదైనా వరం కోరుకో ఇస్తాను.

సావిత్రి : ప్రభూ! సాళ్వభూపతి రాజ్యాన్ని కోల్పోయి అడవులలో ఇడుములు పడుతూ జీవిస్తున్నాడు. ఆయనకు కనుచూపు వచ్చేటట్లు కరుణించుము.

యముడు : తథాస్తు! నీవింక రావద్దు. తిరిగి వెళ్ళుము. (వేగంగా పోసాగాడు)

సావిత్రి : (కొంతదూరం వెళ్ళి) దేవా! ఉత్తములైనవారు త్రికరణశుద్ధిగా ఎప్పుడూ ఎవ్వరికీ ఎగ్గుచేయరు. దీనులైన వారిని దయతో కాపాడాలని చూస్తారు. ఇవ్వదలచుకొంటే ఎదుటివారి కోర్కెలన్నీ తీరేటట్లుగా నిండుగా దండిగా ఇస్తారు. ఆశ్రయించిన వారి మనస్సులకు అధికమైన ఆనందాన్ని కలిగిస్తారు. నీకు తెలియని ధర్మం ఏముంది? ధర్మగతులన్నీ నీ అధీనాలే. అందువలననే నీవు ధర్మదేవతగా వెలిశావు. సమస్త జీవులకూ వారివారి కర్మఫలాలను సమబుద్ధితో సమకూరుస్తావు కాబట్టి నీవు సమవర్తివని జగత్ప్రసిద్ధి పొందావు. సర్వభూతాలనూ నీవు యమిస్తావు (నియమిస్తావు) కాబట్టి నిన్ను యముడని పిలుస్తారు. పాపాలను శమింపజేస్తావు కాబట్టి నీవు శమనుడవైనావు.

యముడు : సావిత్రీ! దప్పిక గొన్నవారికి చల్లని నీరిస్తే ఎట్లా సంతోషం కలుగుతుందో అట్లా నిష్కల్మషమైన నీ సమంజస వాక్యాలు నన్ను సంతోషపెట్టాయి. కాబట్టి, సత్యవంతుడి ప్రాణాలు తప్ప ఏ కోరికనైనా అడుగుము. దాన్ని సఫలం చేస్తాను.

సావిత్రి : దేవా! ద్యుమత్సేనుడు శత్రువుల వలన కోల్పోయిన రాజ్యాన్ని తిరిగిపొందేటట్లు వరమిచ్చి నన్ను అనుగ్రహించుము.

యముడు : అట్లే అగుగాక! ఇక నీవు రావద్దు. ఆగిపో, నీ భక్తి నీమగడికి చెందింది. ఇది దుర్గమమైన త్రోవ. నీ వడిగినవన్నీ ఇచ్చాను. ఇక రావటానికి అనుజ్ఞ లేదు.

సావిత్రి : ప్రథమ ధర్మాధ్యక్షా! ధర్మాత్ములు తాము చేసే ధర్మాచరణలను ఎన్నడూ ఎటువంటి పరిస్థితులలోనూ తప్పరు. ధార్మికులు మోహాన్నీ, తాపాన్నీ పొందరు. కాబట్టి, భర్తను అనుసరించటాన్ని సతి ఏవిధంగానూ విడవటం ధర్మంకాదు. సమాహితంతో మనసును నిలిపి మోహావేశం పొందకుండా ధర్మస్థితిలో ఉండేటట్లు చేయటం దోషంకాదు కదా!

యముడు : నీవు ధర్మవిశేషాలు బాగా తెలిసినదానవు కాబట్టి, నీ భర్త బ్రతుకుతప్ప ఏదైనా వరం కోరుకొమ్ము.

సావిత్రి : దేవా! మా తండ్రి మద్రేశ్వరుడు. మగసంతానం లేనివాడు. ఆయనకు నూరుగురు కొడుకులు కలిగేటట్లు వరాన్ని ప్రసాదించుము.

యముడు : నీ వడిగిన వరాన్ని ఇచ్చాను. ఇవ్వేళ నీవు చాలాదూరం వచ్చి అలసిపోయావు. ఇక తిరిగిపోవటం మంచిది.

సావిత్రి : నాకు దప్పిక లేదు. నా పతి చరణాలయందు భక్తితో ఆసక్తమై ఉన్న నా మనసు అలసిపోలేదు. భర్తను ఆశ్రయించి ఉండటం తప్ప, భార్యలకు మరొకధర్మం లేదుకదా! ఆత్మధర్మంతో కూడుకొన్న పుణ్యాత్ములు దొరకటం దుర్లభం. వారు పుణ్యతీర్థాలవలె పవిత్రమూర్తులు. వారిని దర్శిస్తే సమస్త పాపాలు శాంతిస్తాయి. వాళ్ళ వలననే కదా సూర్యచంద్రులు గతులు తప్పకుండా తిరుగుతున్నారు. సముద్రాలు పొంగకుండా ఉన్నాయి. ఈ భూమి నిబ్బరంగా నిలిచి ఉంది. మరొకమాట! ఏడుమాట లాడితే ఎటువంటి వారైనా మంచివారికి బంధువు లౌతారని లోకంలో ప్రసిద్ధి ఉంది. మరి మీతో చాలా సేపటి నుండి ఇన్ని మాటలు మాట్లాడటం వలన మీకు నేనే బంధువునని వేరే చెప్పాలా? కాబట్టి మిత్రుల, బంధువుల మనసులోని కోర్కెలను తీర్చటం మీవంటి మహానుభావులకు అవశ్యకర్తవ్యం.

యముడు : నీకు ప్రసన్నుడయ్యాను. నీ మనసులో ఉన్న కోరిక నొకదానిని వరంగా కోరుకొమ్ము ఇస్తాను.

సావిత్రి : ధర్మమూర్తీ! ఇంతకుముందు సత్యవంతుడి జీవితం తప్ప ఏదైనా కోరుకొనుమని అడుగుతూ ఉండేవాడివి. ఇప్పుడామాట లేదు. కాబట్టి సంతోషంతో అడుగుతాను. సతికి వైధవ్యం భరించరానిది. భర్త లేని వనిత శుభకార్యాలన్నింటిలోనూ దూరంగా ఉంచబడుతుంది. నా సతీధర్మం సురక్షితంగా నిలిచేటట్లు సుగుణాలశాలి అయిన నా భర్తను నాకు అనుగ్రహించి పుణ్యాత్ముడ వనిపించుకొమ్ము!

యముడు : (అంగీకారంతో సత్యవంతుడిని పాశవిముక్తుడిని చేసి) ఓ కోమలీ! ఇడుగో నీ మనోనాథుడు. తీసికొనుము.ఇతడిక మీద నాలుగు శతాబ్దాలు జీవిస్తాడు. నూరుగురు కొడుకులను క్రమంగా కంటాడు. అనేక యజ్ఞాలు చేసి, అమరులను సంతోషపెట్టి కీర్తిమంతుడౌతాడు. అతడి వంశానికే వన్నెతెస్తాడు. (అని చెప్పి అదృశ్యుడయ్యాడు).

సావిత్రి తిరిగివచ్చి, పతి శిరస్సును తన తొడపై ఉంచుకొని కూర్చున్నది. కొంతసేపటికి సత్యవంతుడు చైతన్యవంతుడయ్యాడు. చాలాసేపు నిద్రపోయినట్లు, కలలో ఒక బలవంతుడు తనను బలవంతంగా లాగినట్లు, అది కలగా కాక నిజమైనట్లు భయంపుడుతున్నట్లు, పేర్కొంటూ ఆ బలవంతు డెవరో చెప్పుమని సత్యవంతుడు సావిత్రిని అడిగాడు. ఆమె ఆ సంగతంతా రేపు చెప్పుతానని పలికి, చీకటిపడుతున్నది కాబట్టి, త్వరగా ఆశ్రమానికి వెళ్ళాలని హెచ్చరించింది. అతడు చాలా నీరసించి ఉన్నాడు. అంతప్రొద్దుపోయే దాకా తల్లిదండ్రులకు దూరంగా ఉన్నందుకు వారెంత విచారిస్తున్నారో అని ఆవేదనపడ్డాడు. సావిత్రి అతడిని ఓదారుస్తూ, బరువుగా ఉన్న పండ్లబుట్టను చెట్టుకు తగిలించి, గొడ్డలి నిపుణంగా చేతపట్టుకుని, భర్తను తన చేతులతో పొదివిపట్టి, అడుగులలో అడుగులు వేయించుకొంటూ మెల్లగా, మాటలతో మనసు నుల్లాస పరుస్తూ సావిత్రి సత్యవంతుడిని ఆశ్రమానికి తీసికొనిపోసాగింది.

యము డిచ్చిన వరంవలన ద్యుమత్సేనుడికి చూపు వచ్చింది. కన్నులువచ్చినా ఆత్మకు కన్నులవంటి కొడుకును కాంచలేక కన్నులు లేనివాడి వలెనే ఆ రాజు సతీసమేతంగా దుఃఖించాడు. ఆశ్రమవాసులు ఆ రాజుకు దృష్టివచ్చినందుకు ఆశ్చర్యపడ్డారు. కొడుకు త్వరలో తిరిగివస్తాడని ఆ రాజదంపతులకు ధైర్యం చెప్పసాగారు. అంతలో సావిత్రీ సమేతుడై సత్యవంతుడు వచ్చాడు. తల్లిదండ్రు లా కొడుకును కౌగిలించుకొని, వారి రాకలోని ఆలస్యానికి కారణాన్ని అడిగారు. సావిత్రి జరిగిన కథంతా చెప్పింది. ద్యుమత్సేన వంశాన్ని ఆపత్సముద్రంనుండి రక్షించిన నావగా ఆమెను అందరూ కీర్తించారు. ఆ తరువాత ద్యుమత్సేనుడికి రాజ్యం దక్కింది. సత్యవంతుడు యువరాజయ్యాడు. ఆ విధంగా సావిత్రి తన భర్తను, అత్తమామలను, తల్లిదండ్రులను, వంశాన్ని ఉద్ధరించింది. సావిత్రి వంటిదే ద్రౌపది. పరమపతివ్రత. ధర్మాత్మురాలు, ఉభయవంశాలను ఉద్ధరించే పుణ్యాత్మురాలు- అని మార్కండేయమహర్షి చెప్పాడు. అనంతరం తిరిగి తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు.

కర్ణుడి దానవీరం

పాండవ వనవాసంలో పన్నెండవ యేడు గడుస్తున్నది. కర్ణుడి సహజ కవచకుండలాలను బ్రాహ్మణరూపంలో దానంగా గ్రహించి, రాబోయే మహాయుద్ధంలో అర్జునుడికి మేలు చేయాలని ఇంద్రుడు సంకల్పించాడు. ఆ తలపు తెలిసికొని సూర్యుడు ముందుగానే కర్ణుడి దగ్గరకు బ్రాహ్మణవేషంలో వచ్చి, అతడికి ఇంద్రుడి వ్యూహాన్ని గురించి వివరించి చెప్పాడు. అప్పుడు కర్ణుడు తన జన్మవ్రతమైన దానవ్రతాన్ని ప్రాణంపోయినా విడనాడనని పలుకుతాడు. 'శతక్రతుడు, జితదైత్యుడు, స్వర్గాధిపతి, దేవతల సార్వభౌముడు అయిన ఆ దేవేంద్రుడే పాండవపక్షపాతంతో మాయాబ్రాహ్మణవేషంతో నన్ను భిక్షకోసం యాచించటానికే వస్తే అతడి కీర్తియే తరిగిపోతుంది. నా కీర్తి మూడు లోకాలు నిండి పెరిగిపోతుంది. అదే జరిగితే అంతకంటె పుణ్యం మరేముంటుంది?' అని దానవీరుడైన కర్ణుడు ప్రాణాలకంటె కీర్తి గొప్పదని చెప్పి సూర్యుడి మాటను మృదువుగా కాదన్నాడు. సూర్యుడెన్నో విధాలుగా బ్రతిమలాడి చెప్పాడు. అట్లా కర్ణుడి మీద వాత్సల్యాన్ని ప్రకటించటానికి దేవనిర్మితమైన రహస్యం ఒకటి ఉన్నదని కర్ణ జన్మవృత్తాంతాన్ని సూచించి రహస్యంగా ఉంచాడు. కాలాంతరంలో అది వెలువడుతుందని పలికాడు. కర్ణార్జునుల నడుమ పగ పెరిగి యుద్ధం వస్తే సహజ కవచకుండలధారి అయిన కర్ణుడు అర్జునుడికంటె అధికుడౌతాడు. అర్జును డాతడిని చంపలేడు. అందువలన ఇంద్రుడు కర్ణుడిని మోసం చేసి, తన కొడుకుకు మేలు చేసికొనదలచాడు. కాబట్టి కవచకుండల దానం మానుమని సూర్యుడు కర్ణుడికి హితవు చెప్పాడు. అయినా, కర్ణుడు దాని నంగీకరించలేదు. సూర్యుడు అతడిపట్ల జాలిపడ్డాడు. చివరకు ఒక ఉపాయం చెప్పాడు. ఇంద్రుడి వద్ద అమోఘమైన శక్తి అనే ఆయుధం ఉంది. అది శత్రువును సంహరించి మరల తిరిగివస్తుంది. కవచకుండలాలను దానం చేసే కర్ణుడు వాటికి ప్రతిఫలంగా ఇంద్రశక్తిని పొందవలసిందిగా సూర్యుడు సూచించి అంతర్ధానమయ్యాడు. సూర్యుడన్నంత పనీ జరిగింది. కపట బ్రాహ్మణవేషంతో వచ్చి ఇంద్రుడు కర్ణుడి కవచకుండలాలను దానంగా పొందాడు. కర్ణుడి కోరికపై ఇంద్రుడు శక్తిని అతడి కిచ్చాడు. అయితే, ప్రాణసంశయ స్థితిలో అసాధ్యుడైన మహావీరుడి మీద ఆ శక్తిని ఒక్కసారి మాత్రమే ప్రయోగించి అతడిని సంహరించటానికి వీలుంటుందనీ, ఆ ప్రయోజనం తీరిన తరువాత ఆ శక్తి ఇంద్రుడిని చేరుతుందని చెప్పి శక్తి ప్రదానం చేశాడు. కర్ణుడు శక్తిని గ్రహించి, దానిని అర్జునుడిపై ప్రయోగించి దివిజనాథుడికి తగిన బుద్ధిచెప్పాలని లోలోన భావించి సంతృప్తుడైనాడు. ఇంద్రుడి మహిమవలన కవచకుండలాలు కోల్పోయినా, కర్ణుడి శరీరం ఉదయభానుడి అరుణవర్ణంతో ప్రకాశించింది. కర్ణుడి కవచకుండలాల సంగతి తెలిసి పాండవులు సంతోషించారు. కౌరవులు చింతించారు.

ఈ సందర్భంలోనే జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు కర్ణజన్మవృత్తాంతాన్ని వివరించి చెప్పాడు.

యక్షప్రశ్నలు

మార్కండేయమహర్షి వలన అనేక పుణ్యకథలు విని ధర్మరాజు మరల ద్వైతవనానికి తిరిగివచ్చాడు. ఒకనాడు ఒక బ్రాహ్మణుడు తాను కోల్పోయిన అరణిని తన కిప్పించుమని ధర్మరాజును శరణు వేడాడు. మృగ మొకటి ఆ అరణిని కొమ్ముకు తగిలించుకొని పారిపోయిందనీ, అరణి లేకపోతే నిత్యానుష్ఠానం నిలిచిపోతుందనీ, దానిని త్వరగా తెచ్చి ధర్మస్థితిని కాపాడుమనీ ధర్మరాజు నా బ్రాహ్మణుడు ప్రార్థించాడు.

అరణిని తేవటానికి ధర్మరాజు తమ్ములతో కలిసి బయలుదేరాడు. మృగం వారికి చిక్కకుండా చాలాదూరం పరుగెత్తి చివరకు కనపడకుండా పోయింది. పాండవులకు దాహం వేసింది. ఒక మర్రిచెట్టు నీడన పాండవులు విశ్రాంతి తీసికొనటానికి ఆగారు. అప్పుడు వారి మధ్య ఈ క్రింది సంభాషణ జరిగింది.

నకులుడు : ఉత్తమ కులశీలాలతో, దయాగుణంతో, ధర్మాచరణ బుద్ధితో జీవిస్తున్న మనకు ఈ విధమైన అలజడి రావటానికి మూలకారణ మేమిటి?

ధర్మరాజు : సుఖదుఃఖాలకు కారణం వారు వారు చేసికొన్న పూర్వకర్మమే. మరొక కారణం ఉండటానికి వీలులేదని ప్రాజ్ఞు లంటారు.

భీముడు : ఆనాడు ప్రాతికామి పోయి పాంచాలిని నిండుకొలువులోనికి తెచ్చినప్పుడు కోపోద్రేకంతో కౌరవులందరిని మట్టుపెట్టకుండా నే నూరుకొన్నందుకు ఈ ఆపద మనకు కలిగింది.

అర్జునుడు : తమ్ముడా! ఆనాడు ఆ సభలో ఆ కర్ణుడు మదించి ఆ విధంగా పలికిన మాటలను విని కూడా కోపగించుకొనకుండా తలవంచుకొని సామాన్య జనుడివలె అడవులకు నడచిరావటంవలననే మన కీ అనంతదుఃఖాలు మీదపడ్డాయి.

సహదేవుడు : కపటద్యూతపరుడు, దుష్టుడు అయిన ఆ శకునిని పట్టి వెంటనే ప్రాణాలు తీయకపోవటం చేతనే మనం అడవులలో ఈ అగచాట్లు పడుతున్నాం.

ఆ మాటలు విన్న ధర్మరాజు నకులుడిని పిలిచి, దగ్గరలో ఏదైన నీటికొలను ఉంటే గమనించి, అక్కడినుండి నీరు తెచ్చి తమకు దప్పిక తీర్చవలసిందిగా కోరాడు. నకులుడు చెట్టెక్కి చూచి, సరోవరాన్ని గుర్తించి, అక్కడికి వెళ్ళి, నీటిని త్రాగబోగా, ఒక అశరీరభూతం అతడిని వారించింది. తటాకం తనదనీ, జలాలు త్రాగాలంటే ముందుగా తానడిగే ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పాలనీ హెచ్చరించింది. ఆ మాటలు లెక్కచేయక నకులుడు నీరు త్రాగి ఆ సరోవరతీరంలో నిశ్చేష్టితుడై పడిపోయాడు.

నకులుడు రావటం ఆలస్యమైనదని ధర్మరాజు సహదేవుడిని పంపాడు. అతడూ అట్లాగే వ్యవహరించి సరోవర తీరంలో పడిపోయాడు. ఆ తరువాత అర్జునుడు, ఆ తరువాత భీముడు కూడా అదేవిధంగా అయినారు. చివరకు ధర్మరాజే స్వయంగా తమ్ములను వెదకికొంటూ వచ్చి, వారి పరిస్థితిని గమనించి కొన్నిక్షణాలు విషాదంతో నిర్విణ్ణుడైపోయాడు.

క్రమంగా ధైర్యం తెచ్చుకొని పరిస్థితులను పరిశీలించాడు. ఎవరూ వచ్చిన జాడలు లేవు. యుద్ధం జరిగిన జాడలు లేవు. భీమాదుల శరీరాలపై గాయాలు కానరావు. మరెందుకు వారట్లా ఉన్నారో తెలియక మథనపడ్డాడు. కౌరవులు పన్నిన పన్నాగమే అని శంకించాడు. భీమాదుల మొగాలు వివర్ణాలు కాకపోవటం చేత, త్రాగిన నీరు విషమయం కాదని నిశ్చయించాడు. మహావైభవంతో జీవించవలసిన భీమాదు లనాథలుగా పడిఉన్నందుకు విచారించాడు. వారందరూ మృతిపొందితే తాను హస్తినాపురి కేగి తల్లికీ బంధువులకూ ఏమని సమాధానం చెప్పేదని బిగ్గరగా శోకించాడు. అతడు దప్పికకు ఆగలేకపోయాడు. కొలనులో దిగాడు. అశరీరభూతం అతడిని వారించింది.

'ఓ ధర్మరాజా! నే నొక కొంగను. ఈ జలాశయం నా సొత్తు. నీ తమ్ములు నా మాట మన్నించక నీరుగ్రోలి ప్రాణాలు కోల్పోయారు. నీవూ అట్లాగే చేస్తే నీపనీ అంతే ఔతుంది. నే నడిగిన ప్రశ్నలకు తగిన సమాధానాలు చెప్పి నీరు త్రాగితే నీకు మేలౌతుంది' అని హెచ్చరించింది. ధర్మరాజు ఆలోచిస్తూ ఇట్లా పలికాడు. 'అయ్యా! నీవు బకరూపంలో ఉన్న రుద్రుడవా? అగ్నివా? వాయువువా? లేకపోతే కులపర్వతాలవంటి నా తమ్ములను పడద్రోచే బలం ఒక పక్షికి కలుగుతుందా? దేవాసురగంధర్వయక్షాదులకు కూడా దుర్జయులైన ఈ వీరులను ఈ విధంగా చేసి, కానివాడవుగా ఉన్న నిన్ను భావిస్తే నాకు అద్భుత భయకౌతుకాలు ఏర్పడుతున్నాయి. ఇంతకు నీ వెవ్వరవు? నీ ఉద్దేశ మేమిటి? నాకు తెలిపి నా హృదయవేదనను మాన్పు' మని వేడుకొన్నాడు.

అప్పుడు తాటిచెట్టంత పొడవున భయంకరాకారంతో ఒక యక్షుడు ఆ సరోవర తీరంలో నిలబడి అతడి అనుమతి లేకుండ ఆ నీరు త్రాగితే ఎంతటి వారైనా చనిపోతారనీ, ధర్మరాజు విచారశీలుడు కాబట్టి ఆలోచించ గలిగాడనీ, తన ప్రశ్నలకు సమాధానాలు చెప్పవలసిందనీ అడిగాడు. ధర్మజుడు వినయశీలుడై 'నానేర్చు విధంగా చెప్పుతాను. అడుగు' మన్నాడు.

యక్షుడి ప్రశ్నలు - ధర్మరాజు సమాధానాలు

01. సూర్యుడిని నడిపే శక్తి ఏది? - బ్రహ్మము.

02. సూర్యుడిని సేవిస్తూ తిరిగే దెవ్వరు? - సురకోటి.

03. సూర్యుడు దేనివలన అస్తమిస్తాడు? - ధర్మునిచేత.

04. సూర్యుడికి ఆధారమేది? - సత్యం.

05. శ్రోత్రియుడని దేనివలన పిలువబడతాడు? - శ్రుతమువలన.

06. పురుషుడు దేనివలన మహత్త్వాన్ని పొందగలడు? - తపస్సు చేత.

07. పురుషుడు దేనిచేత సహాయయుతు డౌతాడు? - ధృతిచేత.

08. పురుషుడు దేనిచేత బుద్ధిమంతు డౌతాడు? - బుధులను సేవించటం చేత.

09. బ్రాహ్మణుడు దేనివలన దేవభావాన్ని పొందుతాడు? - అధ్యయనం వలన.

10. అతడికి సాధుభావం ఏవిధంగా కలుగుతుంది? - అధికవ్రతశీలం వలన.

11. అతడికి అసాధుత్వం దేనివలన కలుగుతుంది? - శిష్టవృత్తిని వదలటం వలన.

12. అతడు దేనివలన మానుషు డౌతాడు? - మృత్యుభయం వలన.

13. జీవన్మృతుడు ఎటువంటి వాడు? - దేవాతిథి పితృభృత్య జనాలకు అన్నం పెట్టకుండా తానే తినేవాడు.

14. భూమికంటే గొప్పదైన దెవరు? - తల్లి.

15. ఆకాశం కంటె పొడవైన దెవరు? - తండ్రి.

16. గాలికంటె వేగం కలిగిన దేది? - మనస్సు.

17. గడ్డిపోచకంటే హీనమైన దేది? - చింత.

18. నిద్రిస్తూ కూడా కన్ను మూయని దేమిటి? - చేప.

19. పుట్టికూడా చేతనత్వం పొందని దేది? - గ్రుడ్డు.

20. రూపముండి హృదయం లేని దేది? - రాయి.

21. వేగం వలన ప్రకాశించేది ఏది? - ఏరు.

22. బాటసారికి, రోగార్తుడికి, గృహస్థుడికి, మృతుడికి మిత్రులెవరు?

-వరుసగా... సార్థము, వైద్యుడు, సద్భార్య, చేసినధర్మం.

23. ధర్మువుకు కుదురేది? - దాక్షిణ్యం.

24. కీర్తికి ఆశ్రయ మేది? - దానం.

25. స్వర్గానికి అనువైన మార్గ మేది? - సత్యం.

26. సుఖాల కన్నిటికీ ఆశ్రయ మేది? - శీలం.

27. నరుడికి ఆత్మ ఎవ్వరు? - పుత్రుడు.

28. మానవుడికి దైవికమైన చుట్ట మెవ్వరు? - భార్య.

29. మానవుడి జీవిక దేనివలన కలుగుతుంది? - పర్జన్యుడి వలన.

30. మానవుడు దేనిని కొనియాడి అభివృద్ధి చెందుతాడు? - దానం.

31. ఉత్తమ ధర్మ మేది? - అహింస.

32. ఎప్పుడూ పండి ఉండేది ఏది? - యాగకర్మ.

33. దేనిని నిగ్రహిస్తే ప్రయోజనసిద్ధి కలుగుతుంది? - మనోఽహంకారం.

34. ఎవరితోడి చెలిమి ఎన్నటికీ చెడిపోకుండా ఉంటుంది? - సజ్జన స్నేహం.

35. లోకానికి ఎవరు దిక్కు? - సజ్జనులు.

36. దేనివలన జలమూ, అన్నమూ సంభవిస్తాయి? - ఆకాశం, భూమి, జలం.

37. విషం వంటి దేది? - విప్ర ధనం.

38. శ్రాద్ధవిధికి సమయ మేది? - బ్రాహ్మణుల రాక.

39. మానవుడు వేటిని వదలిపెట్టితే సర్వజనసమ్మతుడు, నిశ్శోకుడు, అర్థవంతుడు, సుఖి కాగలడు? - గర్వం, క్రోధం, లోభం, తృష్ణ.

40. పురుషు డెవ్వడు? - యశస్వి

41. సర్వధని అయినవా డెవ్వడు? - సమచిత్తుడు.

ధర్మరా జిచ్చిన సముచిత సమాధానాలకు యక్షుడు సంతోషించి 'నలుగురు తమ్ములలో ఒకడిని మాత్రం బ్రతికిస్తాను. అతడి నెన్నుకో'మ్మని ధర్మరాజును అడిగాడు. ధర్మరాజు నకులుడిని బ్రతికించుమని కోరుకొన్నాడు. 'భీమార్జునులలో ఎవరైనా అయితే నీకు సహాయకులుగా అండదండలందించ గలిగిన మేటి వీరులౌతారుగాని నకులుడు ఎందుకు పనికివస్తా' డని యక్షుడు ప్రశ్నించాడు. 'కుంతీపుత్రులలో మొదటివాడిని నేనున్నాను. అట్లాగే మాద్రి పుత్రులలో నకులుడు బ్రతికి ఉండటం ధర్మ' మని ధర్మరాజన్నాడు. యక్షుడు ధర్మరాజు యొక్క ధర్మబుద్ధికి, సమచిత్తానికి సంతోషించి, చనిపోయిన భీమాదుల నందరినీ పునర్జీవితులను చేశాడు. ధర్మాత్ముడని ప్రజలచేత పొగడబడే ధర్మరాజు ధర్మహానికి ఓర్వడని నిరూపించుకొన్నాడు.అతడు అన్నివిధాలా సార్థకనామధేయుడు.

'ఓ యక్షనాయకా! నీవు యక్షమాత్రుడ వని నేననుకొనటం లేదు. ఏ ఇంద్రుడవో, కుబేరుడవో, అగ్నిదేవుడవో, వాయుదేవుడివో, కాక జగన్మాన్యుడైన నా తండ్రి ధర్మదేవతవో దయతో ఎరిగించుము' అని ధర్మరాజు ప్రార్థించాడు.

ఆ మహాత్ముడు చిరునవ్వుతో ఇట్లా అన్నాడు- 'ఓ రాజేంద్రా! నేను ధర్ముడను. సత్యం, శౌచం, దానం, తపస్సు, శమము, దాంతి, యశస్సు, జ్ఞానం అనేవి నా మూర్తులు. ఉత్తమ ధార్మికుడవు, నా కుమారుడవు అయిన నిన్ను చూడాలనే వేడుకతో వచ్చాను. నన్నాశ్రయించిన వారు దుర్గతి పొందరు. కాబట్టి నీ కిష్టమైన వరం కోరుకొమ్ము' అని అన్నాడు.

ధర్మరాజు సంభ్రమంతో భక్తిభావంతో ధర్ముడికి నమస్కరించి స్తుతించాడు. హరిణం అపహరించిన బ్రాహ్మణుడి అరణిని తిరిగి ఇప్పించి కర్మలోపం ధర్మలోపం కాకుండా కరుణించుమని అడిగాడు. ధర్మజుని ధర్మబుద్ధికి సంతోషించి ఆ మాయ నంతా తానే కల్పించానని తెలిపి, ధర్ముడు అరణిని ధర్మరాజుకు తిరిగి ఇచ్చాడు.

'ధర్మజా! పదమూడవ యేడు వస్తూ ఉన్నది. మీరు అజ్ఞాతవాసం చేయవలసి ఉన్నది. ఆ కాలంలో మీరు ఎవ్వరు ఎక్కడ ఏ రూపంలో తిరగాలని అనుకొంటే ఆ రూపాలు మీకు ఏర్పడుతాయి. మిమ్మల్ని అజ్ఞాతవాసంలో ఎవ్వరూ పాండవులని గుర్తించకుండా ఉండేటట్లు వరమిస్తున్నాను. ఇంకేదైనా కావాలంటే అడుగుము' అని ధర్ముడు పలికాడు.

'దేవా! ధర్మదేవతవు నీవే దయతో ప్రత్యక్షమయ్యావు, ధన్యుడనైనాను. ఇంకేమి కోరేది? ఎప్పుడూ నామనస్సు ధర్మమందే స్థిరమై ఉండేటట్లు అనుగ్రహించు' మన్నాడు. ఆ దేవు డాతడికి ఆ వరం అనుగ్రహించాడు. పాండవులు తిరిగి ఆశ్రమానికి వెళ్ళారు. బ్రాహ్మణునికి అరణి నిచ్చివేశారు. బ్రాహ్మణాశీస్సులను పొందారు.

ఈ విధంగా పాండవులు అరణ్యవాసవ్రతాన్ని నియతితో పూర్తి చేశారు.

ఇంతవరకు నన్నయపేర ఎఱ్ఱన రచించిన ఆరణ్యపర్వశేషం.

ఇది ఆరణ్యపర్వ కథాసారంలో రెండవభాగం.

ఇంతటితో ఆరణ్యపర్వ కథాసారం ముగిసింది.

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం

సంపుటము - 5

ఆరణ్యపర్వము

(శేష భాగము)

(ఆరణ్యపర్వశేషము : ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ విరచితము)

విషయసూచిక

చతుర్థాశ్వాసము

పంచమాశ్వాసము

షష్ఠాశ్వాసము

సప్తమాశ్వాసము

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వ శేషము

(4వ ఆశ్వాసము 142వ పద్యము నుండి 5,6,7 ఆశ్వాసములు)

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము -చతుర్థాశ్వాసము

ఇక్కడ నుండి ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవిత్వము

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం అన్ని వ్రాత ప్రతులలోనూ "ఇక్కడ నుండి ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవిత్వము'' అనే శీర్షిక కానవస్తున్నది. విద్వాంసులు అందరు ఏకగ్రీవంగా ఈ విషయాన్ని ఆమోదిస్తున్నారు.

ఎఱ్ఱన పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషంలోని కవిత్వంలో ఆతడి ఆత్మీయతాముద్ర కనబడుతుంది. అయినను, 'సకలలోకైక విదితుడైన నన్నయభట్టు మహాకవీంద్రు సరస సారస్వతాంశప్రశస్తి' తనను చెందగా తాను "తత్కవితారీతియుఁ గొంత దోఁప' - 'తద్రచనయ కా' ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించానని చెప్పుకొన్నాడు.

అనగా ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ తాను వ్రాసిన భాగాన్ని నన్నయభట్టుపేరుమీదనే కొనసాగించాడు. ఆశ్వాసాంత పద్యాలు రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలే. ఆశ్వాసాంత గద్యలలో 'ఇది సుకవిజనవినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబునందు' - అని రచించాడు.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ చేసింది నిష్కామ సారస్వతసేవ. శైలిలోనూ, కొన్ని ఛందోవిషయాలలోను ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ తన వ్యక్తిత్వాన్ని నిరూపించుకొని ఉండటంచేత విమర్శకులు, సాహితీవేత్తలు ఈతడి భారతకవితకు గల విశిష్టతను గుర్తించి ఉన్నారు. భారతరచనవలననే 'కవిత్రయం'లో ఎఱ్ఱనకు తరతరాల తెలుగుసాహిత్యచరిత్రలో సముచితస్థానం లభించింది.

చ. **స్ఫురదరుణాంశురాగరుచిఁ బొంపిరివోయి నిరస్తనీరదా**
వరణము లై దళత్కమలవైభవజృంభణ ముల్లసిల్ల ను
ద్ధురతరహంససారసమధువ్రతనిస్వనముల్ సెలంగఁగాఁ
గరము వెలింగె వాసరముఖంబులు శారదవేళఁ జూడఁగన్. **142**

ప్రతిపదార్థం: స్ఫురత్+అరుణ+అంశు, రాగ, రుచిన్= ప్రకాశిస్తున్న ఎర్రనికిరణాలుకల, అనగా-బాలసూర్యుడికాంతియొక్క తళతళచేత; పొంపిరి+పోయి= అతిశయించి; నిరస్త, నీరద+ఆవరణములు+ఐ= తొలగించబడిన మబ్బుల చుట్టుకొనుటలు కలవై, అనగా మబ్బులు క్రమ్మటం తొలగినవై; దళత్, కమల, వైభవ, జృంభణము= వికసిస్తున్న పద్మాల సంపదయొక్క అతిశయం; ఉల్లసిల్లన్= వ్యక్తమయ్యేటట్లుగా; ఉద్ధురతర, హంస, సారస, మధువ్రత, నిస్వనముల్= మిక్కిలి దట్టంగా వ్యాపించిన హంసలయొక్క, బెగ్గురు పిట్టలయొక్క, తుమ్మెదలయొక్క మ్రోతలు; చెలంగఁగాన్= విస్తరించగా; వాసర, ముఖంబులు= దినారంభసమయాలు, అనగా ప్రొద్దు పొడుపులు; శారద, వేళన్= శరత్కాలంలో; చూడఁగన్= చూడటానికి; కరము= మిక్కిలి; వెలింగెన్= శోభించాయి.

తాత్పర్యం: శరత్కాలంలో సూర్యోదయ సమయాలు కనులపండువుగా శోభిల్లాయి. అప్పుడు మబ్బులు క్రమ్మటాలు తొలగిపోయాయి, బాలభానుడి అరుణకిరణాలు విస్తరించాయి. పద్మాలు వికసించి, శోభాయమానంగా వెలుగొందాయి. హంసలు, బెగ్గురుపిట్టలు, తుమ్మెదలు చేసే కలరవాలు వెల్లివిరిశాయి.

విశేషం: ఉద్ధురం అంటే దట్టంగా వ్యాపించటం, ఉద్ధురతరము= మిక్కిలి దట్టంగా వ్యాపించటం. విశేషణాలకు 'తర-తమ' ప్రత్యయాలు చేరినపుడు ఆధిక్యాన్ని సూచిస్తాయి.

శా. **దానాంభఃపటలంబునం బృథుపయోధారావళిం దాల్చి గ**
ర్జానిర్ఘోషము బృంహితచ్ఛలనఁ బ్రచ్ఛాదించి ప్రావృట్పయో
దానీకంబు శరద్భయంబున నిగూఢాకారతన్ డిగ్గె నాఁ
గా నొప్పారె మదోత్కటద్విరదసంఘంబుల్ వనాంతంబునన్. **143**

ప్రతిపదార్థం: వన+అంతంబునన్= అడవిలోపలిభాగంలో; మద+ఉత్కట, ద్విరద, సంఘంబుల్= పొగరు ఎక్కిన ఏనుగుల గుంపులు; దాన+అంభస్+పటలంబునన్= మదజలాల సముదాయంచేత; పృథు, పయస్+ధారా+ఆవళిన్= ఎక్కువైన నీటిధారల సముదాయాన్ని; తాల్చి= ధరించి; గర్జా, నిర్ఘోషము= మేఘాలు చేసే ధ్వనిని; బృంహిత+ఛలనన్= ఏనుగులు చేసే ఘీంకారం అనే మిషతో; ప్రచ్ఛాదించి= కప్పిపుచ్చి; ప్రావృట్+పయోద+అనీకంబు= వానకాలపు మబ్బుల గుంపు; శరద్+భయంబునన్= శరదృతువు వలని వెరపుచేత; నిగూఢ+ఆకారతన్= రహస్యమైన ఆకృతితో; డిగ్గెన్= (భూమికి) దిగినవి; నాన్+కాన్= అన్నట్లుగా; ఒప్పారెన్= విలసిల్లాయి.

తాత్పర్యం: అడవిలో మదించిన ఏనుగులగుంపులు విలసిల్లాయి. శరత్కాలానికి వెరచి, వానకాలంలోని మబ్బుల గుంపు మారువేషంలో భూమికి దిగి వచ్చాయా అన్నట్లు అవి కన్పించాయి. మదించిన ఏనుగులు కాబట్టి వాటికి మదజలం ప్రవించటం కద్దు. అవి మబ్బులకు ఉండే నీటిజల్లులో అన్నట్లున్నాయి. అట్లే, ఏనుగులు చేసే బృంహితధ్వనులు మేఘాలగర్జనలో అన్నట్లున్నాయి.

విశేషం: అలం : ఉత్ప్రేక్ష. మదపుటేనుగులు ఉపమేయం. వానకారు మబ్బులు ఉపమానం.

క. **కలనీలకంఠకోలా। హలలీలలు సెలఁగె, రాజహంసకులంబుల్**
విలసించె, సప్తపర్ణా। వలి విగళిత కుసుమ కుటజ వాటిక లడరెన్. **144**

ప్రతిపదార్థం: కల, నీలకంఠ, కోలాహల, లీలలు= అవ్యక్తమధురాలైన నెమళ్ళకలకల ధ్వనులతో కూడిన విలాసాలు; చెలఁగెన్= ఒప్పినాయి; రాజహంస, కులంబుల్= రాజహంసల గుంపులు; విలసించెన్= శోభిల్లాయి; సప్త పర్ణ+ఆవలి, విగళిత, కుసుమ, కుటజ, వాటికలు= ఏడాకుల అరటిచెట్ల గుంపులు; రాలిన పువ్వులు గల కొండమల్లె (పొన్న) పొదరిండ్లు; అడరెన్= విలసిల్లాయి.

తాత్పర్యం: నెమళ్ళ కలరవాలతో కూడిన ఆటలు విలసిల్లాయి. అనగా నెమళులు అవ్యక్తమధురాలైన ధ్వనులు చేస్తూ నృత్యం చేశాయి. రాజహంసలగుంపులు శోభిల్లాయి. ఏడాకుల అరటిచెట్ల గుంపులు మరియు పూలురాలిన కొండమల్లెల పొదలు విలసిల్లాయి.

విశేషం: శరత్కాలంలో నెమళుల క్రేంకారనాదాలు విస్తరిల్లుతాయి. రాజహంసలకు శరదృతువు వినోదవిహారసమయం. ఆ ఋతువులో కొండమల్లె (పొన్న) చెట్లనుండి తెల్లని పువ్వులు రాలుతాయి. 'రాజహంసకులములన్ దిలకించె సప్తపర్ణావళి విగళిత కుసుమ కుటజ వాటికల గెడన్' - ఈ పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

మ. **అతిగాంభీర్యవిభూతి నేకచుళుకాహంకారనిశ్శేషశో**
షితపాథోధిపయస్కుఁ డైన ముని దోఁచెం బుణ్యతేజోమయా
కృతి నయ్యామ్యదిగంతవీథిఁ బ్రకటక్రీడాకళాగర్వ గ
ర్జితమండూకకళంకితాంబుశుచితాసిద్ధిప్రదాచార్యుఁ డై. **145**

ప్రతిపదార్థం: అతిగాంభీర్య, విభూతిన్= మిక్కుటమైననిండుదనంతో కూడినవైభవంచేత; ఏక, చుళుక+అహంకార, నిశ్శేష, శోషిత, పాథోధి, పయస్కుఁడు= ఒకపుడిసిలితో - గర్వంతో శేషం లేకుండ అంటే మిగులకుండగా ఎండించబడిన సముద్రజలాలు కలవాడు, అనగా గర్వంతో ఒక్క పుడిసిలి పట్టి సముద్రజలం అంతటినీ ఒక్కచుక్కకూడ మిగులకుండ ఎండింపచేసినవాడు; ఐన= అయినట్టి; ముని= ఋషి, అనగా అగస్త్యుడు, అగస్త్యనక్షత్రం; ఆ+యామ్య, దిగంత(దిక్+అంత)వీథిన్= ఆ దక్షిణదిశ చివరిభాగంలోని బాటలో; పుణ్య, తేజస్+మయ (తేజోమయ)+ఆకృతిన్= శుభం పావనం ఐన కాంతితో కూడినరూపంతో; ప్రకట, క్రీడా, కళా, గర్వ, గర్జిత, మండూక, కళంకిత+అంబు, శుచితా, సిద్ధిప్రద+ఆచార్యుఁడు+ఐ= వ్యక్తమైన ఆటసొబగులోని పొగరుతో పెద్దధ్వని చేసే (బెక బెక మనే) కప్పలచేత బురదగా చేయబడిన నీటికి నిర్మలత్వ ప్రాప్తిని ప్రసాదించే గురువై; తోఁచెన్= కానుపించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శరత్కాలంలో ఆకసాన దక్షిణదిశలో అగస్త్యనక్షత్రం కన్పించింది. ఆ అగస్త్యుడు మిక్కుటమైన నిండు వ్యక్తిత్వంగల మహర్షి. ఆయన సమస్త సముద్రజలాన్ని తనపుడిసిలి పట్టి, ఒక్కచుక్క మిగులకుండ త్రాగివేశాడు. అంతవరకు బెకబెకమని సవ్వడి చేస్తూ క్రీడాలాలసాలైన కప్పలవలన బురదగా చేయబడిన నీళ్లకు నిర్మలత్వాన్ని ప్రసాదించే గురువు ఆ అగస్త్యుడు.

విశేషం: 1) వర్షాకాలంలో కప్పలు బెక బెక మంటాయి. అది కప్పలకు ఋతుకాలం. వర్షాకాలంలో నీళ్లు బురదగా ఉంటాయికదా. శరత్కాలంలో అగస్త్యనక్షత్రోదయ మౌతుంది. అప్పుడు నీరు నిర్మల మౌతుంది. 2) అగస్త్యమహర్షి తన తపోమహిమవలన సముద్రజలాలను పుడిసిలితో పానంచేసిన పురాణగాథ సుప్రసిద్ధం. కాలకేయాదిరాక్షస నిగ్రహార్థం అగస్త్యుడు సాగరజలాలను పుడిసిలి బట్టి నిశ్శేషంగా పానం చేశాడు.

తే. **విశదశారదాంబుద పరివేష్టనమునఁ। బొలుచు గగనంబు ప్రతిబింబములో యనంగ**
వికచకాశవనీ పరివేష్టనమున। నతిశయిల్లె నిర్మలకమలాకరములు. **146**

ప్రతిపదార్థం: విశద, శారద+అంబుద, పరివేష్టనమునన్= స్వచ్ఛమైన శరదృతువుకు సంబంధించిన మబ్బుల చుట్టురేకచేత; పొలుచు= ఒప్పునట్టి; గగనంబు= ఆకాశంయొక్క; ప్రతిబింబములు+ఒ= మారురూపాలో; అనంగన్= అన్నట్లుగ; వికచ, కాశ, వనీ, పరివేష్టనమునన్= పూచిన రెల్లుచెట్ల గుంపులతో చుట్టబడటంచేత; నిర్మల, కమల+ఆకరములు= స్వచ్ఛమైనసరస్సులు (కమల+ఆకరములు= పద్మాలకు నెలవులు); అతిశయిల్లెన్= శోభిల్లాయి.

తాత్పర్యం: తెల్లని శరత్కాల మేఘాలు చుట్టుముట్టి ఉన్న ఆకసానికి ప్రతిరూపాలో అను నట్లు తెల్లనిపూలు పూచిన రెల్లుమొక్కలచేత చుట్టుకొనబడిన నిర్మలసరస్సులు శోభిల్లాయి.

విశేషం: 1)అలం : ఉత్ప్రేక్ష. 2) శరదృతువులోని మేఘాలు తెల్లగా ఉంటాయి. అవి ఆకసంలో ఉంటాయి. రెల్లుపూలుకూడ తెల్లగా ఉంటాయి. అవి సరస్సుల చుట్టూ ఉంటాయి. శరదృతువులో రెల్లుపూలు పూస్తాయి. ఆకసం నిర్మల సరోవర జలాలలో

ప్రతిఫలిస్తూ ఉంటుంది. ఆకాశంలోని తెల్లమబ్బులే నిర్మలమైన నీటిలో ప్రతిఫలించాయా అన్నట్లు సరోవరాలలో రెల్లుపూలు శోభిల్లాయి.

వ. అట్టి శారదాగమంబున నుత్ఫుల్లకమలకల్హారకేసరకరాళకలితకల్లోలమాలినియు, ననేకమునిలోకసతత సంసేవ్యమాన విపుల పులినోత్సంగయు, నిరంతర తీర వానీర వనమండలీవిలసితయు, నాకాశసంకాశవిశద సలిలయు నైన సరస్వతీమహానది ననుదినస్నానపానాదివిశేషంబులం బరితోషంబు నొందుచుఁ బాండునందనులు మరుభూమిం గొన్నిదినంబులు వసియించి, తదనంతరంబ ధౌమ్యాదిభూసురులు నింద్రసేనాదిభృత్యులు దోడ నరుగుదేరఁ గామ్యకవనంబునకు వచ్చి, యచ్చటిమునులచేత నభినందితులై, యందు సముచితవర్తనంబుల నున్నంత; నొక్కనాఁడు. 147

ప్రతిపదార్థం: అట్టి, శారద+ఆగమంబునన్= శరత్కాలం వచ్చినప్పుడు; ఉత్ఫుల్ల, కమల, కల్హార, కేసర, కరాళ, కలిత, కల్లోల మాలినియున్= వికసించిన పద్మాలయొక్క ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక ఎరుపురంగు కల సౌగంధిక పుష్పాలయొక్క కింజల్కాల సర్జ రసతైలంతో కూడిన కెరటాల దొంతరలదండ కలదిన్నీ; అనేక, ముని, లోక, సతత, సంసేవ్యమాన, విపుల, పులిన+ఉత్సంగయున్= పెక్కు మంది ఋషులసముదాయంచేత ఎల్లప్పుడు ఆరాధించబడుతున్న విశాలమైన ఇసుకతిన్నెలనెడి ఒడి కలదిన్నీ; నిరంతర, తీర, వానీరవన, మండలీ విలసితయున్= దట్టంగా ఒడ్డునందుండే నీటి ప్రబ్బలి తోపుల గుంపులచే శోభిల్లేదిన్నీ; ఆకాశ, సంకాశ, విశద, సలిలయున్= ఆకసంతో సరిపోలే స్వచ్ఛమైన నీరు కలదిన్నీ; ఐన; సరస్వతీ, మహానదిన్= సరస్వతి అనే పేరు కల గొప్ప ఏటిలో; అనుదిన, స్నాన, పాన+ఆది, విశేషంబులన్= ప్రతిరోజు స్నానం చేయటం నీరు త్రాగటం మున్నగు గొప్ప పనులచేత; పరితోషంబున్= సంతసాన్ని; ఒందుచున్= పొందుతూ; పాండునందనులు= పాండవులు; మరుభూమిన్= మరువు అనే పేరుకల దేశంలో; కొన్ని, దినంబులు= కొన్ని రోజులు; వసియించి= నివసించి; తద్+ అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; ధౌమ్య+ఆది, భూసురులున్= ధౌమ్యుడు మున్నగు బ్రాహ్మణులున్నూ, ఇంద్రసేన+ఆది, భృత్యులు= ఇంద్రసేనుడు మున్నగు సేవకులున్నూ; తోడన్= తమతో; అరుగుదేరన్= రాగా; కామ్యక, వనంబునకున్= కామ్యకం అనే పేరు కల అరణ్యానికి వచ్చి; అచ్చటి, మునులచేతన్= అచట ఉన్న ఋషులచేత; అభినందితులు+ఐ= సంతోషింపజేయబడినవారై; అందున్= (ఆ కామ్యకవనంలో;)సముచిత వర్తనంబులన్= ఎప్పటికప్పటికి సరిపడే పనులు చేస్తూ; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా; ఒక్క, నాఁడు= ఒక రోజున.

తాత్పర్యం: అది శరదృతువు. ఆ శరత్కాలంలో సరస్వతీ మహానదిలో నిత్యమూ క్రుంకులిడుతూ, ఆనదీజలాలు త్రాగుతూ పాండవులు సంతోషంతో మరుదేశంలో కొన్ని నాళ్ళు గడిపారు. వికసించిన కమలాలతో, సౌగంధికపుష్పాలతో, ఆ పుష్పపరాగ తైలంతో తడిసిన కెరటాల దొంతరలతో, పెక్కుమంది ఋషులచేత ఎల్లప్పుడు ఆరాధించబడే ఇసుకతిన్నెలతో పాండవులకు ఆ సరస్వతీనది కనులపండువుగా కన్పించింది. అటు పిమ్మట పాండవులు ధౌమ్యుడు మున్నగు బ్రాహ్మణులు, ఇంద్రసేనుడు మున్నగు సేవకులు తమతోపాటు రాగా, కామ్యకవనం చేరి అక్కడి ఋషులచేత అభినందించబడి, అచట యథోచితకర్తవ్యాలు నెరవేరుస్తున్నారు. ఒకనాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో పలుతావుల సరస్వతీ మహానది ప్రసక్తి ఉన్నది. వేదాలలో పెక్కుపర్యాయాలు సరస్వతీనది అభివర్ణితం. ఇప్పుడు 'ప్రయాగ' గంగా యమునా సంగమ క్షేత్రం. ఒకానొకప్పుడు సరస్వతికూడ అచ్చటనే కలిసెడిదనీ, అందుచేతనే దానికి 'త్రివేణీక్షేత్ర' మనే నామం ఏర్పడిం దనీ పెద్దల ప్రవచనం. ఇప్పుడు సరస్వతి 'అంతర్వాహిని' అని అంటారు. భారతదేశంలో

ఏర్పడిన భౌగోళికమైన మార్పులలో పేర్కొన దగింది సరస్వతీనది అంతర్ధానం. ఒకనొకప్పుడు జీవనదిగా ఉన్న సరస్వతీ మహానది ఎప్పుడు ఎట్లు ఇంకిపోయింది? ఈ విషయంపై పెక్కురు ఇంకను పరిశోధనలు చేస్తున్నారు.

క. వాసవనందనసఖుఁ డగు । భూసురుఁ డొకఁ డరుగుదెంచి భూవినుతగుణో
ద్భాసితు ధర్మజు విప్రస । భాసీనుం గాంచి యిట్టు లనియెం బ్రీతిన్. 148

ప్రతిపదార్థం: వాసవ నందన సఖుఁడు+అగు= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడి యొక్క మిత్రుడు అయిన; భూసురుఁడు+ఒకఁడు= ఒక బ్రాహ్మణుడు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; భూ, వినుత, గుణ+ఉద్భాసితున్= భూమి యందలి ప్రజలచేత పొగడబడిన మంచి లక్షణాలు కలిగి ప్రకాశిస్తున్న; విప్ర, సభా+ఆసీనున్= బ్రాహ్మణు లున్నసభలో కూర్చొని ఉన్నవాడిని; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; కాంచి= చూచి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులమధ్య కూర్చొని కొలువుదీరి ఉన్న ధర్మరాజువద్దకు, అర్జునుడిమిత్రు డైన బ్రాహ్మణుడు ఒకడు వచ్చి అనురాగంతో ఈ విధంగా వచించాడు.

చ. 'జనవర! నీవుఁ దమ్ములును సమ్మద మొప్పఁగ నివ్వనంబునం
దునికి ధ్రువంబుగా విని మహోజ్జ్వలతేజుఁడు దేవకీసుతుం
డనఘుఁడు మిమ్ముఁ జూచుటకునై యిదె వచ్చుచునున్నవాఁడు మీ
కును ననిశంబుఁ దా హితమ కోరుచునుండు నతండు నెయ్యుఁడై. 149

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= ఓ రాజా!; నీవున్= నీవున్నూ; తమ్ములును= (నీ) సోదరులున్నూ; సమ్మదము+ఒప్పఁగన్= ప్రీతి ఇంపెసలారగా; ఈ+వనంబునందున్= ఈ అడవిలో; ఉనికి= ఉండటం; ధ్రువంబుగాన్= నిశ్చయంగా; విని= ఆలకించి; మహా+ఉజ్జ్వల, తేజుఁడు= గొప్పగా వెలుగొందే కాంతి కలవాడు; అనఘుఁడు= పాప రహితుడు; దేవకీ, సుతుండు= దేవకి యొక్క కుమారుడు; మిమ్మున్+చూచుటకున్+ఐ= మిమ్ములను దర్శించటానికి; ఇదె= ఇదిగో; వచ్చుచున్+ఉన్నవాఁడు= వస్తున్నాడు; అతండు= అతడు (దేవకీసుతుడైన ఆ కృష్ణుడు); తాన్= తాను; నెయ్యుఁడు+ఐ= మిత్రుడై; మీకునున్= మీకు; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడున్నూ; హితము+అ= మేలునే; కోరుచున్+ఉండున్= కోరుతుంటాడు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ఈ అడవిలో నీవూ, నీసోదరులూ నెమ్మదితో ఉన్నట్లు నిశ్చయంగా తెలిసికొని, మీకు సదా మేలుకోరే మీ మిత్రుడు, గొప్ప తేజస్వి, పాపరహితుడు, దేవకీసుతుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడు మిమ్మల్ని చూడవలె ననే కోరికతో ఇక్కడకు ఇప్పుడే వస్తున్నాడు.

వ. మఱియు ననేకయుగసహస్రజీవియు నప్రమేయతపఃప్రభాసియు వినుతవిధేయుఁడును నైన మార్కండేయుండును భవదీయదర్శనార్థం బీక్షణంబ చనుదెంచు' నని చెప్పిన యనంతర ముహూర్తంబున. 150

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదియునుంగాక; అనేక, యుగసహస్ర, జీవియున్= పెక్కు వేల యుగాలు బ్రదికినట్టివాడున్నూ; అప్రమేయ, తపస్+ప్రభాసియున్= గొప్ప తపస్సుచేత ప్రకాశించే వాడున్నూ; వినుత, విధేయుఁడునున్= మహాత్ములయెడ అణకువ కలవాడున్నూ; ఐన= ఐనట్టి; మార్కండేయుండును= మృకండుమహామునిపుత్రుడున్నూ; భవదీయ, దర్శన+అర్థంబు= నిన్ను చూడటం కొరకై; ఈ క్షణంబు+అ= ఈ నిమేషకాలంలోనే, చనుదెంచున్= వస్తాడు; అని చెప్పిన, అనంతర, ముహూర్తంబునన్= అనిచెప్పిన తరువాతి క్షణంలోనే.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, పెక్కువేల యుగాలు జీవించినవాడున్నూ, గొప్ప తపస్సు చేసిన వాడున్నూ, మహాత్ములపట్ల వినయవిధేయతలు చూపేవాడున్నూ, మృకండు మహర్షి పుత్రుడున్నూ ఐన మార్కండేయుడు ఈ క్షణంలోనే నిన్ను చూడటంకొరకై వస్తున్నాడు' అని చెప్పిన మరుక్షణంలోనే.

శ్రీకృష్ణుఁడు సత్యభామతోడఁ బాండవులయొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-180-7)

సీ. **శైబ్యసుగ్రీవాదిజవనాశ్వయుక్త మై । యాబద్ధనూత్నరత్నాంశుపటల**
భాసితం బై చారుపతగ పతాకా వి । భూషితగగన మై పొలుపు మిగుల
దివ్యరథంబున దేవకీసుతుఁడు ప్రి । యంబున సత్యభామాన్వితముగఁ
దరళసౌదామినీదామసముజ్జ్వల । ధారాధరోత్సంగతలమునందు

ఆ. **శచియుఁ దాను వెలుఁగు శతమఖుండును బోలె । నరుగుదెంచె ఘనరథాంగనేమి**
విపులఘోష తాండవిత బర్హిశబ్ద శ । బ్దాయమాన వనవిభాగుఁ డగుచు. **151**

ప్రతిపదార్థం: శైబ్య, సుగ్రీవ+ఆది, జవన+అశ్వ, యుక్తము+ఐ=శైబ్యం' 'సుగ్రీవం' మొదలైన వేగంగా పోయే గుర్రాలతో కూడినదై; ఆబద్ధనూత్నరత్న+అంశు, పటల, భాసితంబు+ఐ= కూర్చబడిన రతనాల వెలుగుల సముదాయంతో ప్రకాశించేదై; చారు, పతగ, పతాకా, విభూషిత గగనము+ఐ= మనోహర మైన పక్షి (గరుత్మంతుడి) జెండాచేత అలంకరించబడిన ఆకసం కలిగినదై; పొలుపు, మిగులు= అందంతో అతిశయించిన; దివ్య, రథంబునన్= దేవతాసంబంధమైన మహిమ కల్గిన తేరియందు; దేవకీ సుతుఁడు= దేవకి కుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; సత్యభామా+అన్వితముగన్= సత్యభామతో కూడి; తరళ, సౌదామినీ, దామ, సముజ్జ్వల, ధారాధర+ఉత్సంగ, తలమునందున్= మెరుస్తున్న మెరుపు తీగెల దండలతో ప్రకాశిస్తున్న మేఘాల ఒడియందు; శచియున్+తాను, వెలుఁగు, శతమఖుండును, పోలెన్= (భార్యయైన) శచితోపాటు వెలుగొందే దేవేంద్రుడివలె; ఘన, రథాంగ, నేమి, విపుల ఘోష, తాండవిత, బర్హి, శబ్ద, శబ్దాయమాన, వన, విభాగుఁడు+అగుచున్= గొప్పవైన రథచక్రాల పట్టాలయొక్క ఎక్కువైన నాదంచేత నర్తిస్తున్న నెమళ్ళు చేసే సవ్వడులచేత ధ్వనిస్తున్న అడవి కలవాడౌతూ; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దేవకీనందనుడైన శ్రీకృష్ణుడు, తన దేవేరి అయిన సత్యభామతోపాటు, రథాన్ని ఎక్కి గొప్ప వైభవం ఒప్పారేటట్లుగా ధర్మరాజును సందర్శించటానికై ఏతెంచాడు. శ్రీకృష్ణుడు సత్యభామతోపాటు రథంపై ఉన్నప్పుడు వారిరువురు మెరపు తీగలతో మిరుమిట్లు గొల్పుతూ ఉన్న మేఘాల మధ్య ప్రకాశిస్తున్న దేవేంద్రుడూ శచీదేవివలె వెలుగొందారు. ఆ రథంమీద గరుడలాంఛనంతో చెక్కబడిన జెండా ధగ ధగ లాడుతున్నది. ఆ రథానికి శైబ్యసుగ్రీవాది అశ్వాలు పూన్చబడ్డాయి. అది పొదగబడిన క్రొత్త రత్నాల కాంతులతో వెలుగొందుతూ ఉన్నది. ఆ రథచక్రాల సవ్వడి మేఘగర్జనలవలె ధ్వనించింది. ఆ ధ్వనికి అడవిలో ఉన్న నెమళ్ళు నృత్యం చేయసాగాయి.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు విష్ణుమూర్తి అవతారం. విష్ణుదేవుడి రథానికి కట్టే గుఱ్ఱాలు. 1. శైబ్యం 2. సుగ్రీవం 3. మేఘపుష్పం 4. వలాహకం. మేఘగర్జనలకు నెమళ్ళు నృత్యం చేయటం సహజం. ఆ శ్రీకృష్ణుడి రథచక్రఘోష మేఘగర్జనను పోలటంచేత అక్కడ అడవిలోని నెమళ్ళు నృత్యం చేసినట్లు ఇక్కడ అభివర్ణితం.

వ. **ఇట్లు వచ్చి వాసుదేవుండు రథావతరణంబు సేసి, ధర్మనందనున కభివందనం బొనరించి, భీమార్జున నకుల సహదేవులం గౌఁగిలించుకొని, ద్రౌపదిం గారవించి, ధౌమ్యాది మహీసురులచేత నభినందితుం డయ్యె; నంతఁ గౌంతేయాగ్రజుండు గదాధరునకు నర్ఘ్యాదిసత్కారంబులు నిర్వర్తించి, తమ్ములుం దానును విప్రజనంబులు నతనిం బరివేష్టించి యుండి; రప్పుడు కృష్ణుండు ధనంజయుం దన చేరువ నునిచికొని చిరకాల దర్శనోల్లసితంబు లైన యాలోకనంబుల నతని యాకారం బత్యాదరంబున నభినందించి ధర్మరాజున కి ట్లనియె.** **152**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; వచ్చి= ఏతెంచి; వాసుదేవుండు= వసుదేవుడి కుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు; రథ+అవతరణంబు +చేసి= తేరునుండి దిగి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; అభివందనంబు+ఒనరించి= నమస్కారం చేసి; భీమ+అర్జున, నకుల, సహదేవులన్= భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; ద్రౌపదిన్+ గారవించి= ద్రౌపదిని మన్నించి; ధౌమ్య+ఆది, మహీ సురులచేతన్= ధౌమ్యుడి మొదలైన బ్రాహ్మణులచేత; అభినందితుండు+ అయ్యెన్= అభినందించబడినవాడు అయ్యాడు; అంతన్= అంతట; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతీకుమారులలో మొదటివాడు- ధర్మరాజు; గదా ధరునకున్= శ్రీకృష్ణుడికి; అర్ఘ్య+ఆది, సత్కారంబులు= స్వాగత పురస్సర మైన పూజాద్రవ్యాలు ఇవ్వటం మొదలైన మన్ననలు; నిర్వర్తించి= చేసి; తమ్ములున్+తానును= తన సోదరులున్నూ తానున్నూ; విప్ర జనంబులున్= బ్రాహ్మణులున్నూ; అతనిన్= అతడిని (అనగా శ్రీకృష్ణుడిని); పరివేష్టించి+ఉండిరి= చుట్టూ కూర్చొని ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృష్ణుడు; ధనంజయున్= అర్జునుడిని; తన చేరువన్= తనకు దగ్గరగా; ఉనిచికొని= ఉంచుకొని; చిరకాల, దర్శన+ఉల్లసితంబులు+ఐన= చాలాకాలానికి చూడటంవలన మిక్కిలి వికసించిన; ఆలోకనంబులన్= చూపులతో; అతని+ఆకారంబు= అతడి (అర్జునుడి) రూపాన్ని; అతి+ఆదరంబునన్= మిక్కిలి మన్ననతో; అభినందించి= సంతోషపడేటట్లు చేసి; ధర్మరాజునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడికుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు ఈ విధంగా వచ్చి రథాన్ని దిగి, ధర్మరాజుకు నమస్కరించాడు. భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని కౌగిలించుకొని మన్నన తెలిపాడు. ద్రౌపదిని గౌరవించాడు. ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులు శ్రీకృష్ణుడిని గౌరవించారు. ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుడికి అర్ఘ్యాన్ని ఇచ్చి, స్వాగత సత్కారాలు సలిపాడు. అంతట ధర్మరాజూ అతని తమ్ములూ బ్రాహ్మణులూ శ్రీకృష్ణుడి చుట్టూ కూర్చున్నారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని తనకు దగ్గరగా చేర్చుకొని, చాలాకాలం తరువాత కలిసికొనటంచేత ఏర్పడిన అభిమానం చొప్పున అతడిపై అనురాగం జాలువారే చూపులు పరపి, అభినందించాడు. ఆ తరువాత శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడి గద పేరు 'కౌమోదకి'. శ్రీకృష్ణుడికి దానివలన గదాధరుడు అనే పేరు ఏర్పడింది.

సీ. **'భాగ్యంబు గాదె యీ పార్థుండు హరుఁ డాది । యైన నిర్జరసమూహంబువలన**
నెలమిఁ గృతాస్త్రుడై యేతెంచు; టరయంగ । ధన్యుండ వైతివి ధర్మతనయ!
నీ ధర్మనిష్ఠయు నీ తపంబును జూవె । యింతకుఁ గారణం బిద్ధచరిత!
రాజ్యంబుకంటెను రాజేంద్ర! ధర్మంబె । యిష్టమై యుండు నీ కెల్లనాఁడు ;

తే. వేదవేదాంగ విదుఁడవు, వివిధయజ్ఞ । కర్త వైతి, ధనుర్వేదకర్మఠుఁడవు,
ధరణి యెల్ల నేలెడి రాజధర్మ మమర । సులభ మయ్యె నీ కిహపరశోభనంబు. 153

ప్రతిపదార్థం: ఈ పార్థుండు= ఈ అర్జునుఁడు; హరుఁడు+ఆది+ఐన= శివుడు మున్నగువారైన; నిర్జర, సమూహంబువలనన్= దేవతల సముదాయం వలన; ఎలమిన్= ప్రీతితో; కృత+అస్త్రుఁడు+ఐ= ఆర్జించిన అస్త్రాలు కలవాడై; ఏతెంచుట= రావటం; భాగ్యంబు, కాదె= అదృష్టం కదా; అరయంగన్= పరిశీలించగా; ధర్మతనయ!= ఓధర్మరాజా!; ధన్యుండవు+ఐతివి= చరితార్థుడవు అయినావు; నీ, ధర్మ, నిష్ఠయున్= నీకు ధర్మం నిర్వహించటంలో ఉన్న తదేకదీక్షయున్నూ; నీ, తపంబును= శరీరక్లేశాన్ని ఓర్చుకొని, ఇంద్రియాలను కైవసం చేసికొనే నీ సాధన; చూవె= కదా; ఇంతకున్+కారణంబు= ఇంతవరకు మీరు సాధించిన ఘనకార్యాల సముదాయానికి హేతువు; ఇద్ధ, చరిత!= ప్రకాశించే నడవడి కలవాడా!; రాజ+ఇంద్ర!= రాజేంద్ర= రాజులలో ఇంద్రుడివంటి వాడా, రాజశ్రేష్ఠుడా!; నీకున్+ఎల్లనాఁడు= నీకు అన్ని సమయాలలో; రాజ్యంబు కంటెను= భూమిని పాలించటం కంటె కూడా; ధర్మంబు+ఎ= ధర్మమే; ఇష్టము+ఐ+ఉండున్= సమ్మతమై ఉంటుంది; వేద, వేద+అంగ, విదుఁడవు= వేదాలను, వేదాంగాలను తెలిసినట్టి పండితుడవు; వివిధ, యజ్ఞ, కర్తవు+ఐతివి= ఎన్నో జన్నాలు చేసినవాడవు అయితివి; ధనుస్+వేద, కర్మఠుఁడవు= విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడవు; ధరణి+ఎల్లన్= భూమినంతటిని; ఏలెడి= పరిపాలించేటి; రాజధర్మము= రాజులకు సంబంధించిన కర్తవ్యనిర్వహణం; అమరన్= ఒప్పియుండగా; నీకున్= నీకు; ఇహ, పర, శోభనంబు= ఈ లోకంలోనూ పరలోకంలోనూ కూడ కలిగే మేలు సులభము+అయ్యెన్= సులువు అయింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఆ అర్జునుడు పరమేశ్వరుడు మొదలుగా గల దేవతలనేకుల దయవలన అస్త్రలాభం పొంది రావటం నీ భాగ్యంకదా! దానివలన నీవు కృతార్థుడ వైనావు. ఓ పవిత్రచరిత్రా! ధర్మాచరణలో నీకున్న నిష్ఠ, నీ తపస్సే దీనికంతకు కారణం. ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! నీ కెల్లప్పుడూ రాజ్యంకంటె ధర్మమే ఇష్టమై ఉంటుంది. నీవు వేదవేదాంగాలను తెలిసినవాడవు, అనేక యజ్ఞాలు చేసినవాడవు, విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడవు. భూమి నంతటినీ పరిపాలించగల రాజధర్మం నీయందు ప్రకాశిస్తూ, నీకు ఇహంలోనూ పరంలోనూ శుభాన్ని సులభ సాధ్యం చేసింది.

చ. దమమును సత్యయుక్తియును ధైర్యనిరూఢియు నిత్యతృప్తియున్
శమమును నీకు నైజములు; సన్మతి నర్థవశంబుఁ గామలో
భములును బొంద; వట్లగుటఁ బార్థివకుంజర! ధర్మరాజనా
మమునఁ ద్రిలోకపూజ్యమహిమం బొగడొందెద విప్విధంబునన్.' 154

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ, కుంజర!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా!; దమమును= ఇంద్రియ నిగ్రహమున్నూ; సత్య, యుక్తియును= నిజాన్నే మాటాడే నైపుణ్యమున్నూ; ధైర్య, నిరూఢియున్= చిత్తస్థైర్యమున్నూ; నిత్య, తృప్తియున్= ఎల్లప్పుడున్నూ తనివి చెందటమున్నూ; శమమును= అంతరింద్రియ నిగ్రహమున్నూ; నీకున్= నీకు (ధర్మరాజునకు); నైజములు= స్వభావసిద్ధాలు; సత్+మతిన్= సన్మతిన్= మంచి బుద్ధి ఉండటంచేత; అర్థ వశంబున్= ధనానికి లోబడటం; కామలోభములును+పొందవు= కోర్కెలకు దురాశలకు నీవు లోబడవు; అట్లు+అగుటన్= ఆ విధంగా ఉండటంచేత; ధర్మరాజ నామమునన్= ధర్మరాజు అనే పేరుతో; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; త్రిలోక, పూజ్య, మహిమన్= మూడులోకాలలో ఆరాధించదగిన గొప్పదనంతో; పొగడు+ఒందెదవు= కీర్తి నార్జిస్తూ ఉన్నావు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియ నిగ్రహం, సత్యసంధత, ధైర్యసాహసాలు, ఎల్లప్పుడూ తనివిచెంది ఉండటం, అంతరింద్రియ నిగ్రహం నీకు సహజగుణాలు. మంచిబుద్ధి కలవాడవైనందున నీవు ధనానికి లోబడిఉండవు. నీకు దురాశలు లేవు.

రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓధర్మరాజా! నీవు సార్థకనామధేయుడవు. అందుచేతనే, నీకు మూడులోకాలలోనూ ఆరాధించదగిన గొప్పదనం ఏర్పడింది.'

వ. అని వెండియు. 155

ప్రతిపదార్థం: అని, వెండియున్= అనిచెప్పి, మరియు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

శా. 'ద్యూతవ్యాజమునన్ సభాంగణమునన్ దుర్యోధనుం డట్లు దు
ర్నీతిం గూరి యొనర్చినట్టి యఘముల్ నిష్కంపధైర్యోన్నమ
చ్చేతస్సారుఁడ వైన నీ కొకనికిం జెల్లెన్ సహింపంగ; వి
ఖ్యాతక్షాంతులు లేరె ధార్మికులు? నిక్కం, బిట్టిరే యెవ్వరున్? 156

ప్రతిపదార్థం: ద్యూత, వ్యాజమునన్= జూదం అనే మిషచేత; సభా+అంగణమునన్= సభా ప్రదేశంలో; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అట్లు= ఆవిధంగా; దుస్+నీతిన్+కూరి= చెడ్డ నీతిలో చొచ్చి; ఒనర్చినట్టి= చేసినట్టి; అఘముల్= పాపాలు; నిస్+కంప, ధైర్య+ఉత్+నమత్+చేతస్+సారుఁడవు+ఐన= చలించని ధైర్యంచేత పెంపొందించబడిన మనస్ స్థైర్యం కలిగినవాడవు అయిన; నీకున్+ఒకనికిన్= నీకు ఒక్కడికి మాత్రమే; సహింపంగన్+చెల్లెన్= ఓర్చుకొనటానికి వీలైంది; ధార్మికులు= ధర్మం ప్రకారం నడచుకొనేవారు; విఖ్యాత, క్షాంతులు= పేరు కెక్కిన సహనస్వభావం కలవారు; లేరె= లేరా, (అనగా ఉన్నారు కాని); ఎవ్వరున్= ఇంకెవ్వ రైనను; నిక్కంబు= నిజంగా; ఇట్టిరు+ఏ= ఇట్టి వారలా? (నీవంటివారలు కారు సుమా).

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ఆనాడు నిండుకొలువుకూటంలో జూదం అనే మిష కల్పించి దుర్యోధనుడు ఆరీతిగా ఎంతటి దురంతాలకు ఒడి గట్టాడు! అటువంటి ఘోరమైన పాపకృత్యాలను నీవు కాబట్టి సహించ గలిగావు. నీ క్షమాగుణం ప్రశంసించతగింది, చలించని మనోధైర్యంతో కూడిన అట్టి సహనం నీకొక్కడికే చెల్లింది. లోకంలో సహనశీలురు పలువురు ఉండవచ్చు నేమో కాని, నిజంగా నీవంటివారు మరెవ్వరైనా ఉన్నారా?

ఉ. ఉల్లము సత్యసంయమము నూనినవాఁడవు నీవు విక్రమం
బొల్లమిఁ గౌరవాధములయుద్ధతి యమ్మెయిఁ జెల్లెఁగాక; యొం
డెల్లను నేల? నీదుమది నించుక కిన్క జనించినన్ మహీ
వల్లభ! యప్డ రూపఱదె వారక వైరికులంబు సర్వమున్. 157

ప్రతిపదార్థం: మహీవల్లభ!= భూమికి భర్తవైన ఓ రాజా- ధర్మరాజా!; సత్య, సంయమమున్= సత్యవ్రతం గల; ఉల్లమున్= మనస్సును; ఊనినవాఁడవు= కలవాడవు; నీవు= నీవు; విక్రమంబు+ఒల్లమిన్= పరాక్రమం ప్రదర్శించటానికి ఇష్టపడకపోవటంచేత; కౌరవ+అధముల= కౌరవ కులంలో నీచులైనవారి (దుర్యోధనాదులయొక్క); ఉద్ధతి= దర్పం; ఆ+మెయిన్= ఆవిధంగా; చెల్లెన్+కాక= సాగింది కాని; ఒండు+ఎల్లనున్+ఏల?= వేరొక రీతి అంతా ఎందుకు?; నీదు, మదిన్= నీ మనస్సులో; ఇంచుక, కిన్క= కొంచెం కోపం; జనించినన్= పుట్టినట్లైతే (కలిగినట్లైతే); అపుడు+అ= అప్డ= అప్పుడే; వారక= ఉడుగక; వైరి, కులంబు= శత్రుసముదాయం; సర్వమున్= సమస్తమున్నూ; రూపు+అఱదె= నశించదా?

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! నీవు సత్యసంధతతో కూడిన హృదయంకలవాడవు. హింసతో కూడిన పరాక్రమం నీకు ఇష్టం కాలేదుకాని, నీవే కాస్త కోపించి విజృంభించి ఉంటే కౌరవులదర్పం ఆ విధంగా కొనసాగిఉండేది కాదు. వేరుమాట లెందుకు? నీ మనస్సులో ఇంచుక కోపం ప్రజ్వరిల్లినట్లయితే నీ శత్రువు లందరూ ఆ క్షణంలో నశించి పోయి ఉండేవారుకదా!

చ. వినుత భవన్నియోగ మను వేల యలంఘ్యము గాన యిమ్మెయిన్
ఘనభుజవీచివిభ్రమవికాసముఁ జూపక నిల్చెఁ గాక స
జ్జననుత! చూడ నీ యనుజసాగరముల్ దఱితోడ విద్విష
జ్జనలయకాలులై కడఁగు సర్వజగంబుల నాక్రమింపఁగన్. 158

ప్రతిపదార్థం: సత్+జన నుత!= మంచివారిచేత పొగడబడినవాడా!; నీ+అనుజసాగరముల్= నీ తమ్ములు అనే సముద్రాలు; వినుత= గొప్పగా పొగడబడిన; భవత్+నియోగము+అను, వేల= నీయొక్క ఆజ్ఞ అనే చెలియలికట్ట; అలంఘ్యము= దాట రానిది; కాన= కాబట్టి; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; ఘన, భుజ, వీచి, విభ్రమ, వికాసమున్= గొప్పవైన భుజాలు అనే కెరటాల ఉవ్వెత్తు పొంగును; చూపక నిల్చెన్+కాక= ప్రదర్శించకున్నాయి కాని; చూడన్= అరయుగా; తఱితోడన్= అవకాశం వచ్చినపుడు; విద్విషత్+జన, లయకాలులు+ఐ= శత్రువులు అయిన జనులకు ప్రళయకాలంలోని యములు ఔతూ; సర్వ జగంబులన్= అన్ని లోకాలను; ఆక్రమింపఁగన్= కైవసం చేసికొనటానికి; కడఁగున్= పూనుకొంటాయి.

తాత్పర్యం: నీ తమ్ములు సముద్రాలవంటివారు. నీ ఆనతి అనే చెలియలికట్ట వారికి మీరరానిది. అందుచేత వారు పరాక్రమవిజృంభణం చూపక ఆగారు. వారి భుజ పరాక్రమప్రాభవం ఉవ్వెత్తుగా లేచి పొంగారే కడలి కెరటాల వంటిది! అయినప్పటికిని అవకాశం వచ్చినప్పుడు సమస్తలోకాలను ఆక్రమించుకొనగలిగిన శక్తి వారికి ఉన్నది. అదను దొరికినప్పుడు వారు శత్రువులను ప్రళయకాలంలోని యముడివలె విజృంభించి నాశనం చేయగలరు!

విశేషం: అలం: రూపకం. ధర్మరాజు నియోగం=వేల. అనుజులు= సాగరాలు, ఘనభుజాలు= వీచి విభ్రమ వికాసం. ఉపమేయాలకు, ఉపమానాలకు అభేదాధ్యవసాయం కల్పించబడింది. ప్రళయకాలంలో సముద్రాలు, యముడు విజృంభించటం ఉపపన్నం.

ఉ. అంధక వృష్ణి భోజ కుకురాన్వయభూపతు లెల్ల నీదెసన్
బాంధవ సౌహృద ప్రణయ భక్తివిశేషము లొప్ప నీ మనో
గ్రంథి యడంగఁజేయ నెసకంబునఁ బూనినవారు లోభ మో
హాంధులు ధార్తరాష్ట్రులు జనాధిప! మార్కొనువారె వారలన్? 159

ప్రతిపదార్థం: జన+అధిప!= జనులకు అధిపతి అయినవాడా, ఓ ధర్మరాజా!; అంధక, వృష్ణి, భోజ, కుకుర+అన్వయ, భూపతులు+ఎల్లన్= అంధక, వృష్ణి, భోజ, కుకుర వంశాలకు సంబంధించిన రాజులు అందరున్నూ; నీదెసన్= నీయెడ; బాంధవ, సౌహృద, ప్రణయ, భక్తి, విశేషములు+ఒప్పన్= చుట్టరికం, మైత్రి, ప్రేమ, ఆరాధనతో కూడిన గొప్పభావాలు అలరారేటట్లుగా; నీ, మనస్+గ్రంథి= నీ మనస్సుకు సంబంధించిన కంతివంటి బాధను; అడంగన్+చేయన్= అణగేటట్లు చేయటానికి; ఎసకంబునన్= మిక్కుటమైన ఉత్సాహంతో; పూనినవారు= పట్టుదల వహించి ఉన్నారు; ధార్తరాష్ట్రులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులైన కౌరవులు; లోభ, మోహ+అంధులు= దురాశచేత, భ్రాంతిచేత కనులు కాననివారు; వారలన్=వారిని (ఆ రాజులనందరిని); మార్కొనువారు+ఎ?= ఎదిరించి పోరాడగలిగినవారా?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! అంధక, వృష్ణి, భోజ, కుకుర వంశాలకు చెందిన ప్రభువులు అందరూ నీయెడ బంధు ప్రేమతో, స్నేహంతో, పూజ్యభావంతో నీ మానసిక వ్యాకులతను పోగొట్టటానికై ఉత్సహిస్తున్నారు. దురాశతో భ్రాంతితో కన్నులు కన్పించక గ్రుడ్డివారైన ధార్తరాష్ట్రులు ఆ రాజులను అందరిని ఎదిరించి పోరాడగలరా?

క. చతురంభోధిపరీత । క్షితితల సామ్రాజ్యలక్ష్మికిం బతివి జగ
న్నుత! నీవ; నీవు దలఁచిన । నతిదుష్కర మెందు లే దనర్గళమహిమన్.' 160

ప్రతిపదార్థం: జగత్+నుత!= లోకంలోని ప్రజలచేత పొగడబడినవాడా, ఓ ధర్మరాజా!; నీవు+అ= నీవే; చతుర్+అంభస్+ధి, పరీత, క్షితి తల, సామ్రాజ్య, లక్ష్మికిన్= నాలుగు సముద్రాలచేత చుట్టుకొనబడి ఉన్న గొప్ప రాజ్యసంపదకు; పతివి= భర్తవు; అనర్గళ, మహిమన్= అడ్డు లేని ప్రాభవంతో; నీవు= నీవు; తలఁచినన్= తలచుకొంటే; ఎందున్= ఎచ్చటను; అతిదుష్కరము= మిక్కిలి చేయలేనిది అంటూ ఏదీ; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: జగత్తులోని ప్రజలచేత పొగడబడిన ఓ ధర్మరాజా! నీవు సంకల్పిస్తే చేయలేని పని ఎక్కడాలేదు. నాలుగుసముద్రాలచేత ఆవరించబడిన సువిశాల సామ్రాజ్యానికి నీవే సార్వభౌముడవు.'

విశేషం: జగత్+నుత= జగన్నుత, జగత్తు అనగా జగత్తులోని ప్రజలు. ఇది అజహల్లక్షణ అని ఆలంకారిక నిర్దేశం. జగత్తు అనే పదాన్ని వదలకుండ జగత్తులోని ప్రజలు అని ఇట అర్థం చెప్పవలసివచ్చింది. కావున అజహత్= వదలని, లక్షణ= లక్షణార్థం.

వ. అనిన సంతసిల్లి కుంతీనందనుండు దేవకీనందనుతోడ 'దేవా! యెవ్విధంబున నైన నల్పావశిష్టంబైన వనవాసకాలంబును నజ్ఞాతవర్తనంబును దీర్చి, లోకనింద్యంబు గాని విక్రమంబునం బగఱ జయింపఁ గోరెదము; దీని నంతయు నిర్వహించు భారంబు నీయదియ; నిన్ను శరణంబు సొచ్చిన మాకుం బరమశోభనంబులును సులభంబు లగుట నిశ్చయంబుగాదె!' యనియె; నప్పుడు కృష్ణుండు నిజసమీపంబున నున్న పాంచాలిం జూచి యిట్లనియె. 161

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పిన; కుంతీనందనుండు= కుంతియొక్క కొడుకు ధర్మరాజు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; దేవకీనందనుతోడన్= దేవకియొక్క కొడుకైన శ్రీకృష్ణుడితో; దేవా!= ప్రభువా!; ఏ+విధంబునన్+ఐనన్= ఏ విధంగానైనా; అల్ప+అవశిష్టంబు+ఐన= కొద్దిగా మిగిలి ఉన్నట్టి; వన, వాస, కాలంబునున్= అడవిలో నివసించవలసిన సమయాన్ని; అజ్ఞాత, వర్తనంబును= ఒరులకు తెలియకుండ బ్రదుక వలసిన నడవడికను; తీర్చి= నిర్వహించి; లోక, నింద్యంబు కాని= లోకులచేత నిందింపదగని; విక్రమంబునన్= పరాక్రమంచేత; పగఱన్= శత్రువులను; జయింపన్+కోరెదము= గెలువటానికి కోరుకొంటున్నాం; దీనిన్+అంతయున్= ఈ పనినంతటిని; నిర్వహించు= నెరవేర్చే; భారంబు= బరువు; నీ+అది+అ= నీదే; నిన్నున్= నిన్ను; శరణంబు+చొచ్చిన= కాపాడవలెననే కోరికతో ప్రార్థించి చేరిన; మాకున్= మాకు (పాండవులకు); పరమ, శోభనంబులును= గొప్ప మేళ్ళు; సులభంబులు+అగుట= సులువుగా చేకూరుట; నిశ్చయంబు= ధ్రువం; కాదె= కదా; అనియెన్= అని అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో, కృష్ణుండు= కృష్ణుడు; నిజసమీపంబునన్+ఉన్న= తనకు దగ్గరగా ఉన్న; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన మాటలకు ధర్మరాజు సంతోషించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పాడు- 'దేవా! మా ఒడంబడిక ప్రకారం ఇంక మేము నిర్వహించవలసిన అరణ్యవాసం ఎంతోకాలం మిగిలి ఉండలేదు. ఆ స్వల్పవనవాసాన్నీ, మరియు ఒకయేడు అజ్ఞాతవాసాన్నీ ఎట్లో ముగియజేసికొన్నపిమ్మట మాపరాక్రమం చూపటం మంచిది. అప్పుడు మమ్మల్ని లోకం నిందించదు కదా! దీనినంతా నిర్వహించేభారం నీదే. మేము నీభక్తులం; నిన్ను శరణు చొచ్చిఉన్నాం. ఇక మాకు మేలు కలగటం ధ్రువం'. అంతట శ్రీకృష్ణుడు తనకు దగ్గరగా నిలిచిఉన్న ద్రౌపదితో ఈవిధంగా పలికాడు.

సీ. **'నీ పుత్త్రులేవురు నీరజలోచన! । యదుకుమారులుఁ దారు ముదముతోడ**
ననుపమ స్నేహసమాహితహృదయు లై । కరిహయారోహణపరతఁ దగిలి
యాడుచు, వివిధశస్త్రాస్త్ర ప్రయోగముల్ । గఱచుచు నొండెల్ల మఱచి యున్న
వారు; ప్రద్యుమ్నుండు వారికి దివ్యాస్త్ర । జాతంబు లెల్లను బ్రీతి నొసఁగెఁ;

ఆ. **దన్వి యా సుభద్ర తన పుత్త్రుకంటె నీ । తనయులందుఁ గూర్మిఁ దనరఁ జేయు;**
నూఱడిల్లు మింక; నుజ్జ్వలోన్నతులఁ బెం । పారఁ గాల మనతిదూర మయ్యె'. 162

ప్రతిపదార్థం: నీరజలోచన!= పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రౌపదీ!; నీపుత్త్రులు= నీకొడుకులు; ఏవురు= ఐదుగురు; యదు, కుమారులున్= యదువంశంలోని బాలురూ; తారు= తామూ; ముదముతోడన్= సంతోషంతో; అనుపమ, స్నేహ, సమాహిత, హృదయులు+ఐ= సాటిలేని చెలిమితో ఏకమైన హృదయాలు కలవారలై; కరి, హయ+ఆరోహణ, పరతన్= ఏనుగులను, గుర్రాలను ఎక్కి స్వారి చేయటంలోని దీక్షతో; తగిలి+ఆడుచున్= ఉత్సహిస్తూ; వివిధ, శస్త్ర+అస్త్రప్రయోగముల్= పెక్కు శస్త్రాలను అస్త్రాలను ప్రయోగించటం; కఱచుచున్= నేర్చుకొంటూ; ఒండు+ఎల్లన్, మఱచి, ఉన్నవారు= మిగిలినది అంతా విస్మరించి ఉన్నారు; వారికిన్= (ద్రౌపదికుమారులకు, యాదవకుమారులకు); ప్రద్యుమ్నుండు; దివ్య+అస్త్ర, జాతంబులు+ఎల్లను= దైవసంబంధ మైన మంత్రబాణ సముదాయాలను అన్నింటిని; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఒసగెన్= ఇచ్చాడు; తన్వి, ఆ సుభద్ర= సుకుమారి అయిన ఆ సుభద్ర; (శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలు- అర్జునుడిభార్య); తన, పుత్త్రుకంటెన్= తనకొడుకు (అభిమన్యుడి) కంటె; నీ, తనయులందున్= నీయొక్క కొడుకులయందు; కూర్మిన్= ప్రేముడిని; తనరన్+చేయున్= విలసిల్లజేస్తుంది; ఇంకన్= ఇకమీద; ఊఱడిల్లుము= ఉపశాంతిచెందుము; ఉజ్జ్వల+ఉన్నతులన్+పెంపు+ఆరన్= వెలుగొందే అభివృద్ధితో అతిశయించటానికి; కాలము= సమయం; అనతిదూరము+అయ్యెన్= తక్కువ దూరం అయింది- అంటే సమీపించింది.

తాత్పర్యం: 'ద్రౌపదీ! నీఐదుగురు కొడుకులు యాదవరాజకుమారులతో పాటు సంతోషంగా కాలం గడుపుతున్నారు. వారు యదుకుమారులతోపాటు ఏనుగులను ఎక్కటం, గుర్రాలను స్వారీ చేయటం మున్నగు వీరకృత్యాలతో అస్త్రశస్త్రాలు ప్రయోగించటం అభ్యసిస్తూ, మిగిలిన అంశాలను అన్నిటినీ మఱచి ఉత్సాహంతో ఉన్నారు. ప్రద్యుమ్నుడు వారందరికి దివ్యాస్త్రాలను ప్రీతితో ఇచ్చాడు. సుభద్ర తన కొడుకుమీదకంటె, ఎక్కువ ప్రేముడితో నీకొడుకులను ఆదరిస్తున్నది. ఇక నీవు ఊరడిల్లవచ్చును. పాండవులెల్లరు ఉజ్జ్వలమైన ఉన్నతులతో వెలుగొందే శుభసమయం సమీపిస్తున్నది.'

మార్కండేయుండను మహాముని పాండవులయొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-180-39)

వ. **అని యాశ్వాసించు సమయంబునం బరమతపోవృద్ధుం డయిన మార్కండేయుండు సనుదెంచినం గృష్ణుండును బాండవులును నతని నెదుర్కొని యథోచితవిధులం బూజించిరి; మునీంద్రుండును బ్రత్యేకంబ వారి కుశలంబు లడిగెఁ; దదనంతరంబ యందఱు నాసీనులై యున్నయెడఁ బాండవహితార్థియై వనజోదరుం డమ్మునివరున కి ట్లనియె.** 163

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా చెప్పి; ఆశ్వాసించుసమయంబునన్= (ద్రౌపదిని) ఓదార్చే సమయంలో; పరమ, తపస్+వృద్ధుండు= మిక్కుట మైన తపస్సుచేత అధికుడైన వాడు; మార్కండేయుండు= మార్కండేయుడు (అనెడి ముని); చనుదెంచినన్= రాగా; కృష్ణుండును= శ్రీకృష్ణుడును; పాండవులును; అతనిన్= (మార్కండేయుడిని); ఎదుర్కొని= ఎదురుగా వెడలి స్వాగతం చెప్పి; యథా+ఉచిత, విధులన్= ఆ (సమయానికి) తగినట్లు, సంప్రదాయానికి అనుగుణమైన మర్యాదలతో; పూజించిరి= ఆరాధించారు; ముని+ఇంద్రుండును= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన మార్కండేయుడును; ప్రత్యేకంబు+అ= విడివిడిగా, విశేషంగా; వారి కుశలంబులు= వారి యోగక్షేమాలు; అడిగెన్= ప్రశ్నించి తెలిసికొన్నాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటుమీదట; అందఱున్= అందరును; ఆసీనులు+ఐ+ఉన్న+ఎడన్= కూర్చొని ఉన్న సమయంలో; పాండవ, హిత+అర్థి+ఐ= పాండవులమేలు కోరినవాడై; వనజ+ఉదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+మునివరునకున్= ఆమునులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి శ్రీకృష్ణుడు ద్రౌపదీదేవిని ఊరడించాడు. ఆ సమయాన తపోవృద్ధుడైన మార్కండేయ మహర్షి అక్కడికి వచ్చాడు. వచ్చిన మునీశ్వరుడికి కృష్ణుడూ పాండవులూ ఎదురేగి ఆహ్వానించి, ఆతిథ్యస్వాగత మర్యాదలతో అతడిని అర్చించారు. మార్కండేయుడు అందరి యోగక్షేమాలు విచారించాడు. అందరు కూర్చొని ఉన్నపిదప, పాండవుల మేలుకోరేవాడై శ్రీకృష్ణుడు ఆ మునివరుడితో ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. **'ఏనును బాండునందనులు నిమ్మునిముఖ్యులు నిప్డు లోకస**
మ్మానితవాక్య! నీదయిన మంజులవాగమృతప్రవాహమున్
వీనులదోయి నించుచును వేడుకఁ గ్రోలికొనంగ నాత్మలం
బూనెద; మస్మదీప్సితము పూర్ణము సేయఁగ నర్హ మెమ్మెయిన్. 164

ప్రతిపదార్థం: లోక, సమ్మానిత, వాక్య!= లోకంలోని జనులచేత గౌరవించబడినమాటలు కలవాడా!; ఏనును= నేనున్నూ; పాండునందనులున్= పాండవులున్నూ; ఈ+ముని ముఖ్యులున్= మునులలో శ్రేష్ఠులైన వీరున్నూ; ఇప్డు= ఇప్పుడు; నీదు+అయిన= నీ యొక్క; మంజుల, వాక్+అమృత, ప్రవాహమున్= మనోహరమైన మాటలు అనే అమృతధారను; వీనులదోయిన్= రెండుచెవులలోనూ; నించుచును= నింపుకొంటూ; వేడుకన్+క్రోలికొనంగన్= సంబరంతో ఆస్వాదించ గోరి; ఆత్మలన్+పూనెదము= మనసార కోరుకొంటాము; ఏ+మెయిన్= ఏవిధంగానైనా; అస్మత్+ఈప్సితము= మాకోరిక; పూర్ణము, చేయఁగన్= నెరవేర్చటానికి; అర్హము= తగింది.

తాత్పర్యం: 'వాక్య నిపుణుడవైన మార్కండేయమహర్షీ! నేనున్నూ, పాండవులున్నూ ఇక్కడి మునిశ్రేష్ఠులున్నూ మీ మాటలను వినవలె నని ఉవ్విళ్ళూరుతున్నాం. మీ పలుకులు లోకంలోని ప్రజ లెల్లరూ గౌరవించేవి. మీ వాగమృతం మా వీనులకు విందు చేయాలి. మా ఈ కోరికను తాము దయచేసి మన్నించ వేడికోలు.

వ. కావున. **165**

తాత్పర్యం: కాబట్టి.

క. దేవ నరదేవ ధరణీ । దేవ చరిత్రములు భర్తృదేవత లనఁగా
భూవినుత లయిన సతుల ప్ర । భావము లెఱిఁగింపు మోలిఁ బ్రస్ఫుటములుగన్.' **166**

ప్రతిపదార్థం: దేవ, నరదేవ, ధరణీదేవ, చరిత్రములు= దేవతలయొక్కయు, రాజులయొక్కయు, బ్రాహ్మణులయొక్కయు జరిగినకథలు; భర్తృదేవతలు= పతివ్రతలు; అనఁగాన్= అని; భూవినుతలు= భూమియందు కీర్తించబడినవారు అనగా అశేషభూజనులచేత ప్రశంసించబడినవారు; అయిన; సతుల= మంచి ఇల్లాండ్ర యొక్క; ప్రభావములు= మహిమలు; ఓలిన్= వరుసగా; ప్రస్ఫుటములుగన్= తేటతెల్ల మయ్యేటట్లుగా; ఎఱిఁగింపుము= తెలియజెప్పుము.

తాత్పర్యం: దేవతల, రాజుల, బ్రాహ్మణుల వృత్తాంతాలను, మహాపతివ్రతలుగా భూలోకంలో యశస్సు నార్జించిన సతీమణుల మహిమలను వరుసగా తేటతెల్ల మయ్యేటట్లు ఎఱిగించుము.'

వ. అని యడుగుచున్నయెడ నారదుం డేఁగుదెంచిన, నందఱు ప్రత్యుద్గతు లయి ప్రణమిల్లి యాతని నుచితసత్కారంబులం బ్రీతునింజేసిన, నమ్మహాముని మార్కండేయునింజూచి 'కృష్ణపాండవప్రియార్థంబుగాఁ బరమపుణ్య కథాకథనం బొనరింతువుగాక!' యని పలికి వారల నామంత్రణంబు సేసి నిజేచ్ఛం జనియెఁ; దదనంతరంబ ధర్మతనయుండు మార్కండేయున కి ట్లనియె. **167**

ప్రతిపదార్థం: అని, అడుగుచున్న; ఎడన్= ఆ విధంగా ప్రశ్నిస్తున్న సమయంలో; నారదుండు= నారదుడు; ఏఁగుదెంచినన్= రాగా; అందఱు= అచట ఉన్న పాండవులు మున్నగువారు అందరున్నూ; ప్రత్యుద్గతులు+అయి= లేచి (సగౌరవంగా) నిల్చినవారై; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; ఆతనిన్= ఆ నారద మహర్షిని; ఉచిత, సత్కారంబులన్= తగినమర్యాదలతో (మన్నించి); ప్రీతునిన్= సంతృప్తి చెందినవాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; ఆ+మహాముని= ఆ నారదమహర్షి; మార్కండేయునిన్; చూచి; కృష్ణ, పాండవ, ప్రియ+అర్థంబుగాన్= శ్రీకృష్ణుడికి పాండవులకు సంతసం కలిగేటట్లుగా; పరమ పుణ్య, కథా, కథనంబు= గొప్పశుభ ఫలాల నిచ్చే వృత్తాంతాలను చెప్పటం; ఒనరింతువు+కాక= చేయుదువు గాక; అని పలికి= అని చెప్పి; వారలన్; ఆమంత్రణంబు, చేసి= వీడ్కోలు చెప్పి; నిజ+ఇచ్ఛన్= తనకు ఇష్టమైన చొప్పున; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్+ అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; మార్కండేయునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నిస్తున్న సమయాన నారదమహాముని అక్కడికి వచ్చాడు. అందరున్నూ ఆమహర్షికి ఎదురేగి నమస్కరించి, తగిన మర్యాదలతో సంభావించి అతడిని ఆనందింప జేశారు. ఆ నారదమహర్షి, మార్కండేయుడిని చూచి, 'కృష్ణుడు, పాండవులు సంతోషించేటట్లు పుణ్యకథలు చెప్పుము' అని పలికి, వారలను వీడ్కొని తాను ఇచ్చ వచ్చిన చొప్పున వెళ్ళాడు. అటుపిమ్మట ధర్మరాజు మార్కండేయ మహర్షితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. 'కడఁగి ధర్మముతోడ నడచుచు నే మిట్లు । దందడి దుఃఖంబుఁ బొందుటయును
నేపున నెప్పుడు పాపంబు సేయుచు । ధృతరాష్ట్రజులు సుఖోన్నతు లగుటయుఁ,

గని యివ్విపర్యయమునకు నే నూహింతుఁ । బాయక నరుఁ డిప్డు సేయు కర్మ
మున ఫల మిందుఁ బొందునొ? పరలోకంబు । నందుఁ బొందునొ? యిందు నందుఁ గనునొ?

ఆ. విశ్వకర్తయైన యీశ్వరుఁ గానని । పురుషుఁ గర్మఫలము పొరయకున్నె ?
యొడలితోనఁ గృతము వెడలిపోవునొ? యిది । దెలియవలయు నాకు నలఘుపుణ్య ! **168**

ప్రతిపదార్థం: అలఘుపుణ్య!= తక్కువకాని, అనగా గొప్పపుణ్యం కలవాడా!; కడఁగి= పూని; ధర్మముతోడన్= న్యాయంతో కూడిన ప్రవర్తనతో; నడచుచున్= ప్రవర్తిస్తూ; ఏము= మేము; ఇట్లు= ఈవిధంగా; దందడి= అధికమైన; దుఃఖంబు= బాధ; పొందుటయును= అనుభవించటయున్నూ; ఏపునన్= అతిశయించి; ఎప్పుడు= ఎల్లప్పుడు; పాపంబు= పాపం; చేయుచున్= ఆచరిస్తూ; ధృతరాష్ట్రజులు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు; సుఖ+ఉన్నతులు= సౌఖ్యాన్ని పొందటంచేత గొప్పవారు; అగుటయున్; కని= చూచి; ఈ+విపర్యయమునకున్= ఈతారుమారునకు; ఏన్= నేను; ఊహింతున్= ఈవిధంగా ఊహచేస్తాను (భావిస్తాను); నరుఁడు= మానవుడు; ఇప్డు= ఇపుడు; చేయు= ఒనరించే; కర్మమునన్= పనివలన; ఫలము= ఫలితం; ఇందున్= ఈ ఇహలోకంలో; పొందునొ?= అనుభవిస్తాడా?; పర, లోకంబునందున్= మరణించిన పిదప ఐన లోకంలో; పొందునొ?= అనుభవిస్తాడా?; ఇందున్= ఈ లోకంలోనూ; అందున్= పరలోకంలోనూ; కనునొ?= పొందుతాడా?; విశ్వ కర్త+ఐన= సృష్టినిర్మాత అయిన; ఈశ్వరున్= దేవుడిని; కానని= చూడని; పురుషున్= మనుజుని= మానవుడిని; కర్మఫలము= చేసిన పనుల ఫలితం; పొరయక+ఉన్నె= చేరకుండునా; ఒడలితోనన్= దేహంతోనే; కృతము= చేసినకర్మ; వెడలిపోవునొ?= తొలగిపోతుందా?; ఇది= ఈవిషయం; నాకున్, తెలియవలయున్= నాకు తెలిసికొనవలసినట్టిది.

తాత్పర్యం: 'మార్కండేయ మహామునీ! మేము పూనికతో ధర్మం ఆచరిస్తున్నవారమే అయినప్పటికీ ఈవిధంగా ఇడుమలు పొందుతూ మిక్కుట మైన దుఃఖాన్ని అనుభవిస్తున్నాం. ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు ఎల్లప్పుడు పాపకార్యాలనే చేస్తున్నవారే అయినప్పటికీ గొప్పసౌఖ్యాలను అనుభవిస్తున్నారు. ఈ విపరీతస్థితిని గురించి నేను ఎక్కువగా ఆలోచించవలసి వస్తోంది. నా ఈ ధర్మసందేహాన్ని దయచేసి తాము తీర్చాలి. మనుజుడు ఈభూలోకంలో ఇప్పుడు చేసే కర్మఫలం ఇక్కడే ఇప్పుడే అనుభవిస్తాడా? పరలోకంలో అనుభవిస్తాడా? లేక ఇహంలోనూ పరంలోనూ కూడా అనుభవిస్తాడా? సృష్టికర్తఅయిన పరమేశ్వరుడిని సందర్శించని మానవుడిని కర్మఫలం పొందకుండా ఉంటుందా? మరణించిన పిదప శరీరపాతంతోపాటు చేసిన కర్మకూడా వెడలిపోతుందా? ఓ మహానుభావా! ఈ విషయాన్ని నాకు తేటతెల్లం చేయండి.

విశేషం: ఇది గొప్ప ప్రశ్న! చెడ్డవారు ఎందుకు సౌఖ్యాలు అనుభవిస్తున్నారు? మంచివారికే ఎందుకు దుఃఖం సంప్రాప్తిస్తున్నది? మహాభారతంలో ఈ ప్రశ్నకు సమాధానం పలుతావుల చర్చించబడింది.

వ. ఇంతయు నెఱింగింప నీవ యర్హుండ' వనినఁ బరమజ్ఞాననిధి యైన యత్తపోనిధి యతని కి ట్లనియెఁ 'దొల్లి విధాత ప్రథమకల్పంబున నత్యంతనిర్మలంబులును ధర్మతంత్రంబులును నైన శరీరంబులు సృజియించె; నట్లు పుట్టింపఁబడిన యా మనుష్యులు మహాసత్త్వసంపన్నులు, సత్యవాదులు, సత్యసంకల్పులు, బ్రహ్మభూతాత్ములు, స్వచ్ఛందజీవులు నై దేవయానంబుల విహరించుచు ననాయాసంబున నధికఫలసిద్ధిం బొందుచు, సర్వ ధర్మజ్ఞులై విగతమత్సరులై బహుసహస్రసంతానులై బహుసహస్ర సంవత్సరాయుష్మలై వర్తిల్లుచుండి; రంతఁ గాలాంతరంబునం గామక్రోధాది గుణంబులు దమ్ముం బొందుటయు మాయా ప్రవర్తనులై దేవతలచేత

విడువంబడి యల్పాయువులు, నల్పబలశరీరసత్త్వులును, దరిద్రులును, నిష్ఫలారంభులును, బహురోగ పీడితులును, నాస్తికులును నై యొండొరుల మెచ్చక దురితంబులు సేయుచుఁదిర్యగ్యోనులం బుట్టుచు, నరకాగ్నులం గ్రాఁగుచు, గతాగతభ్రమణంబుల నలయం దొడంగి; రిట్లు దిరుగుచున్న సంసార చక్రంబునందు. **169**

ప్రతిపదార్థం: ఇంతయున్= ఈ విషయాన్ని అంతటిని; ఎఱింగింపన్= తెలియచెప్పటానికి; ఈవు+అ= నీవుమాత్రమే; అర్హుండవు= తగినవాడవు, సమర్థుడవు; అనినన్= అని చెప్పగా; పరమ, జ్ఞాన, నిధి+ఐన= మిక్కిలి గొప్ప దైన జ్ఞానానికి నెలవు, పాదు అయిన; ఆ+తపస్+నిధి= తపస్సుకు ఆకరమైనవాడైన ఆ మార్కండేయ మహర్షి; అతనికిన్= అతడికి అనగా ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; విధాత= బ్రహ్మదేవుడు; ప్రథమ+కల్పంబునన్= మొట్టమొదటి 'కల్పం'లో (కల్పం అనగా మనుష్యమానంలో నాలుగు యుగాలు వేయిమారులు తిరిగి వస్తే బ్రహ్మకు ఒక పగలు ఔతుంది); అత్యంత, నిర్మలంబులును= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైనవిన్నీ; ధర్మ, తంత్రంబులును+ఐన= ధర్మాన్ని అనుసరించి నడిచేవిన్నీ అయిన; శరీరంబులు= దేహాలు; సృజియించెన్= నిర్మించాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; పుట్టింపఁబడిన= సృజించబడిన; ఆ, మనుష్యులు= ఆ మానవులు; మహాసత్త్వ సంపన్నులు= మిక్కిలి బలవంతులు; సత్యవాదులు= నిజం మాటాడేవారున్నూ, సత్యసంకల్పులు= నిజమయ్యే కోరికలు కలవారున్నూ; బ్రహ్మ, భూత+ఆత్ములు= జ్ఞానానుభూతిని పొందినవారున్నూ, (బ్రహ్మస్వరూపాన్ని పొందినవారు); స్వచ్ఛందజీవులును+ఐ= స్వాతంత్ర్యం కలిగి నడవడికను దిద్దుకొనినవారున్నూ అయి; దేవ, యానంబుల= దేవతలు చరించే మార్గాలలో; విహరించుచున్= తిరుగుతూ; అనాయాసంబునన్= శ్రమలేకుండగా; అధిక, ఫల, సిద్ధిన్= మిక్కుటమైన ఫలితం లభించటాన్ని; పొందుచున్= పొందుతూ; సర్వ, ధర్మ, జ్ఞులు+ఐ= అన్నిధర్మాలను తెలిసినవారై; విగత, మత్సరులు+ఐ= పోయిన మాత్సర్యం కలవారై అనగా అసూయాద్వేషాలు లేనివారై; బహుసహస్ర సంతానులు+ఐ= పెక్కువేలమంది కొడుకులు, కూతుళ్ళు కలవారై; బహుసహస్ర, సంవత్సర+ఆయుష్యులు+ఐ= పెక్కువేలేండ్ల ఆయుర్దాయం కలవారై; వర్తిల్లుచున్+ఉండిరి= బ్రదుకుతూ ఉండేవారు, సంచరిస్తూ ఉండేవారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; కాల+అంతరంబునన్= తరువాతి కాలంలో; కామ, క్రోధ+ఆది, గుణంబులు= కామం, కోపం మొదలైన లక్షణాలు; తమ్మన్= తమను (అనగా ఆ మానవులను); పొందుటయున్= చేరటంవలన; మాయా, ప్రవర్తనులు+ఐ= చెడు నడవడిక కలవారై; దేవతలచేతన్= వేల్పులచేత; విడువన్+పడి= వదలివేయబడినవారై; అల్ప+ఆయువులు= తక్కువ కాలం బ్రదికేవారు; అల్ప, బల, శరీర, సత్త్వులును= తక్కువబలం, కల్గిన దేహం, సత్త్వగుణంకలవారున్నూ; దరిద్రులును= బీదవారున్నూ; నిష్ఫల+ఆరంభులును= ఫలించని ప్రయత్నాలు చేసేవారు - అనగా చేసిన ప్రయత్నాలు విఫలమయ్యేవారున్నూ; బహు, రోగ, పీడితులును= పెక్కు జబ్బులచేత బాధపడేవారున్నూ; నాస్తికులునున్+ఐ= వేదాలను, దేవుడిని తిరస్కరించే వారున్నూ అయి; ఒండొరులన్= ఒండు+ఒరులన్= ఒకరిని ఒకరు; మెచ్చక= అంగీకరించక; దురితంబులు= పాపాలు; చేయుచున్= ఆచరిస్తూ; తిర్యక్+యోనులన్= జంతువులయందు, పక్షులయందు; పుట్టుచున్= జన్మిస్తూ; (తిర్యగ్యోనులందు పుట్టటం అంటే పక్షిజాతులందుగాని, మృగజాతులందుగాని జన్మించటం); నరక+అగ్నులన్= నరకంలోని నిప్పు లందు; క్రాఁగుచున్= మండుతూ; గత+ఆగత, భ్రమణంబులన్= పోవటం, రావటం - అంటే చావటం పుట్టటం అనే వలయాలలో తిరగటంవలన; అలయన్+తొడంగిరి= అలసట చెందారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తిరుగుచున్న; సంసార, చక్రంబునందున్= ప్రపంచ మనే వలయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రశ్నకు ఆ మార్కండేయమహర్షి మాత్రమే సముచితసమాధానం చెప్పగల సమర్థుడని ధర్మరాజు ఆ మహర్షిని ప్రశంసించాడు. గొప్పజ్ఞానం కలవాడైన మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా చెప్పాడు. 'ఓధర్మరాజా! పూర్వకాలంలో, బ్రహ్మదేవుడు తొలుత సృష్టికి ఉపక్రమించిన సమయంలో మనుష్యులశరీరాలు నిర్మలాలై ఉన్నాయి. వారు పుణ్యాత్ములై ఉన్నారు. అట్టి మనుజులు గొప్పబలవంతులై ఎల్లప్పుడు సత్యాన్నే పలికే

వారు. వారి కోరికలు ఈడేరేవి. వారు జ్ఞానులు. వారు సర్వతంత్రస్వతంత్రులై దేవతలు వెళ్ళే దారులలో పయనించగలిగారు. తక్కువ ప్రయత్నంతో ఎక్కువఫలితాలను సులువుగా పొందగలిగారు. వారు సమస్త ధర్మాలు తెలిసికొనగలిగారు. వారికి అసూయ మొదలైన దుర్గుణాలు ఉండేవి కావు. వారికి వేలకొలది కొడుకులు, కూతుళ్ళు ఉండేవారు. వారు వేలకొలది సంవత్సరాలు జీవించేవారు, కాని, కాలం గడచినపిదప, మనుష్యులలో కామం, క్రోధం మొదలైన దుర్గుణాలు ప్రవేశించాయి. వారి ప్రవర్తనలో మాయ చొరబడింది. అందుచేత దేవతలు వారిని విడనాడారు. తదుపరి, వారు బలం లేని శరీరాలతో, ఆయుర్దాయం క్షీణించి, దరిద్రులై, చేసిన గొప్ప ప్రయత్నాలకు తక్కువ ఫలితాలు పొంది, పెక్కు జబ్బులచేత పీడించబడసాగారు. ఇక ఒకరినొకరు నిందించుకొంటూ. వేదాలను దేవుడిని నిరసించి పాపకార్యాలు చేస్తూ, మరణానంతరం పశుపక్షులుగా తిరిగి జన్మించసాగారు, నరకంలోని అగ్నిలో వేగుతూ, పుట్టుతూ చస్తూ, మరల పుట్టుతూ చస్తూ సంసారవలయంలో చిక్కుకొని బ్రదుకసాగారు.

విశేషం: పుట్టటం, చావటం, మరలా పుట్టటం, చావటం అనే విషవలయాన్నిగూర్చి భారతీయవేదాంతులు పలుతావుల నొక్కి వక్కాణించి ఉన్నారు. తొలుత సృష్టియొక్క తొలిఉషస్సులలో ధర్మదేవత కామధేనురూపాన నాల్గుపాదాలతో నడిచిన దనిన్నీ, రాను రాను కలియుగంలో ఏకపాదమాత్రంగా నిలిచిన దనిన్నీ మూలమహాభారతంలో కనబడుతుంది.

చ. **మనుజులు పుణ్యపాపములు మానక యి ట్లొనరించుచుం దుదిం**
దనువు దొఱంగి పోవునెడఁ దప్పదు నీడయవోలెఁ గర్మమున్
వెనుకన యేఁగి భూరిసుఖవిస్మృతియుం బటుదుఃఖదైన్యమున్
దనుకఁగఁ జేయుఁ; గ్రమ్మఱఁగఁ దాన యొనర్చు భవంబు దేహికిన్. **170**

ప్రతిపదార్థం: మనుజులు= మానవులు; పుణ్య, పాపములు= మంచివిచెడ్డవి అయిన పనులు; మానక= విడువక; ఇట్లు+ఒనరించుచున్= ఈవిధంగా చేస్తూ; తుదిన్= చివరకు; తనువు= శరీరం; తొఱంగిపోవు+ఎడన్= విడిచిపెట్టే సమయంలో; నీడ+అ+పోలెన్= ఛాయవలె; కర్మమున్= చేసిన క్రియల ఫలితంకూడా; తప్పదు= తప్పదు; వెనుకన్+అ= వెనువెంటనే; ఏఁగి= వెళ్ళి; భూరి, సుఖ, విస్మృతియున్= గొప్ప సౌఖ్యాన్ని మరచుటయున్నూ; పటు= మిక్కిలి; దుఃఖ, దైన్యమున్= శోకంవలన ఏర్పడే కష్టాన్ని; తనుకఁగన్+చేయున్= ఏర్పడేటట్లు చేస్తుంది; క్రమ్మఱఁగన్= మరల; దేహికిన్= శరీరం ధరించినవాడికి, అనగా మానవుడికి; తాను+అ= తానే అనగా ఆ కర్మమే; భవంబు= పుట్టుక; ఒనర్చున్= కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జననమరణాల వలయంలో తగుల్కొని మానవులు పుణ్యాలు పాపాలు విడనాడక చేయటంచేత, చనిపోయిన తరువాత కూడా వారి కర్మ నీడవలె వెనువెంటనే నడచివెళ్ళి, సౌఖ్యాన్ని మరపుకు తెచ్చి, దుఃఖం వలన అధిక దైన్యానికి పాల్పడ జేసి శరీరధారులకు మరల మరల జన్మలను కలిగిస్తూనే ఉంటుంది.

క. **విను మనుజున కెవ్విధమునఁ। దన చేసిన సుకృత దుష్కృతంబులు నెఱయం**
దన కనుభవింపఁ బా లివి; । తనువు సెడుం గాని కర్మతతి సెడ దనఘా! **171**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= ఓ పాపరహితుడైన వాడా! (ధర్మరాజా); విను= ఆలకించుము; మనుజునకున్= మానవునకు; ఏ విధమునన్= ఏ రీతిగా నైనా; తన, చేసిన= తాను చేసినట్టి; సుకృత, దుష్కృతంబులు= పుణ్య పాపాలు; నెఱయన్= నిండుగా; తనకున్= తనకు; అనుభవింపన్+పాలివి= అనుభవింపదగినవి; తనువు= శరీరం; చెడున్+కాని= పాడయిపోతుంది-అనగా

నశించిపోతుంది కాని; కర్మ, తతి= పుణ్యాపాపకర్మలు చేయటం వలన ఏర్పడే ఫలితాల సముదాయం; చెడదు= చెడిపోదు-అనగా నశించదు.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నేను వివరించేది సావధానంగా ఆలకించుము. మనుజులు తాము చేసిన పుణ్యాపాపాలఫలం ఏవిధంగానైనా సరే అనుభవించక తప్పదు. శరీరం నశించిపోతుంది కాని, కర్మ (ఫల) సముదాయంమాత్రం ఎన్నటికీ నశించదు.

వ. మఱియు నొక్క నిదర్శనంబు సెప్పెద. 172

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదనంగా; ఒక్క= మరియొక; నిదర్శనంబు= ఉదాహరణం; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: అంతే కాక, నీకు మరొక ఉదాహరణను వివరించి చెప్పగలను.

క. ఈ లోకమ యగుఁ గొందఱ; । కా లోకమ కొందఱకు; నిహంబును బరమున్
మే లగుఁ గొందఱ కధిపా! । యే లోకము లేదు వినవె యిలఁ గొందఱకున్. 173

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా! (ఓధర్మరాజా!); కొందఱకున్= కొంత మందికి; ఈ, లోకము+అ= ఈలోకం మాత్రమే; అగున్= ఏర్పడుతుంది, అనగా కొందరికి ఈభూలోకం సుఖంగా ఉంటుంది; కొందఱకున్= కొంతమందికి; ఆ లోకము+అ= ఆలోకం మాత్రమే అనగా కొంతమందికి పరలోకసౌఖ్యం మాత్రమే ప్రాప్తిస్తుంది; కొందఱకున్= కొంతమందికి; ఇహంబును= ఈ లోకమున్నూ; పరమున్= పరలోకమున్నూ; మేలు+అగున్= శుభంగా పరిణమిస్తుంది; ఇలన్= భూలోకంలో; కొందఱకున్= కొంత మందికి; ఏ, లోకము= ఏలోకం కూడా; లేదు= ఉండదు అనగా కొందరు ఏలోకంలోకూడా (ఇహంలోగాని పరంలోగాని) మేలు పొందలేరు; వినవు+ఎ= సావధానంగా విందువుగాక.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! కొందరు ఈభూలోకంలో సౌఖ్యం అనుభవిస్తారు. కొందరకు పరలోకసౌఖ్యం కలుగుతుంది. కొందరికి ఇహపరాలలో రెండింటను మేలు కలుగుతుంది. కొందరికి ఇహపరసౌఖ్యాలు రెండూ దక్కవు. ఈ విషయాన్ని సావధానంగా వివరిస్తాను.

వ. అది యెట్లంటేని. 174

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆవిషయం; ఎట్లు+అంటి(వి)+ఏని= ఏవిధంగా జరుగుతుందని ప్రశ్నించావా.

తాత్పర్యం: ఆ విషయం ఏరీతిగా సంభవిస్తుందని నీవు ప్రశ్నిస్తే దానికి సమాధానం చెప్పుతాను.

చ. ధనములు సాలఁ గల్గి సతతంబును నింద్రియవాంఛ సల్పుచున్
మనమున నెన్నఁడున్ సుకృతమార్గము పొంతకుఁ బోక లోభమో
హనిహతబుద్ధు లై తిరుగునట్టి జనుల్ పరలోకసౌఖ్యముల్
గనుటకు నేర; రిప్పటి సుఖంబులు మేలయి తోఁచు వారికిన్. 175

ప్రతిపదార్థం: లోభ, మోహ, నిహత, బుద్ధులు+ఐ= ఇతరుల ద్రవ్యాన్ని కైవసం కావించుకొనవలె ననే అత్యాశచేతను, ధర్మ మేదో తెలియక పోవటంవలన కలిగే తబ్బిబ్బుచేతను పోగొట్టబడిన బుద్ధికలవారై; తిరుగు+అట్టి; జనుల్= ప్రజలు; ధనములు= సంపదలు; చాలన్= మిక్కుటంగా; కల్గి= ఉండి; సతతంబును= ఎల్లప్పుడున్నూ; ఇంద్రియ, వాంఛ, సల్పుచున్= ఐహిక సౌఖ్యాలను అనుభవించవలె ననే కోరికలు కోరుతూ; మనమునన్= మనసులో; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడున్నూ; సుకృత, మార్గము= పుణ్య పథం, మంచి త్రోవ; పొంతకున్= వైపునకు; పోక= వెళ్లక; పరలోక, సౌఖ్యముల్= ఆముష్మికసుఖాలు; కనుటకున్= పొందటానికి; నేరరు= సమర్థులు కారు; వారికిన్= అట్టివారికి- అనగా ధనవంతులై విషయలోలురై తిరుగాడేవారికి; ఇప్పటి, సుఖంబులు= వర్తమానకాలంలో భూలోకంలో అనుభవించే సౌఖ్యాలు; మేలు+అయి= మంచివి అయి; తోఁచున్= కన్పిస్తాయి.

తాత్పర్యం: అధిక సంపదలు కలిగి, పుణ్యం ఆర్జించే మార్గాలవైపునకు పోవక, లోభ మోహాలకు లోనై, విషయసుఖాలను అనుభవించవలె నని మనస్సులో ఎల్లప్పుడు తలపోసే వారు, ఆముష్మిక సౌఖ్యాన్ని సంపాదించ సమర్థులు కారు. వారికి ఐహికసుఖాలే మంచివిగా కనబడుతూ ఉంటాయి.

విశేషం: ఇంద్రియాలు పది. జ్ఞానేంద్రియాలు - చర్మం, కన్ను, చెవి, జిహ్వ, ముక్కు అయిదు. కర్మేంద్రియాలు- వాక్కు, పాణి, పాదం, పాయువు, ఉపస్థ - అయిదు. ఇంద్రియ నిగ్రహంతో కూడిన ఆత్మసంయమనమే విశ్వవిజయంగా సనాతన భారతీయసంస్కృతి పలుతావుల నొక్కి చెప్పింది.

మ. ఉపవాసవ్రత సంతతాధ్యయన తీర్థోపాసనాది క్రియై
క పరత్వంబునఁ జేసి యైహికము దుఃఖప్రాయమై పోవఁగా
విపులానందముఁ బొందఁ గల్గుఁ దుది నావిర్భూతభోగైకలో
లుపబుద్ధిం జిరపుణ్యశీలురకు నా లోకంబునన్ భూవరా! 176

ప్రతిపదార్థం: భూ, వరా!= భూమికిభర్తవయిన ఓరాజా! (ఓధర్మరాజా!); ఉపవాస, వ్రత, సంతత+అధ్యయన, తీర్థ+ఉపాసన+ఆది, క్రియా+ఏక, పరత్వంబునన్= ఆహారం స్వీకరించక నియమంతో ఉండే నోములవలన ఎల్లప్పుడూ (వేదాలుమున్నగువాటిని) చదవటం, పుణ్యతీర్థాలకు యాత్రలు చేసి, జపాలు మున్నగు పనులను చేయటంలో మాత్రమే నిమగ్నమైఉండటం; చేసి= చేత; ఐహికము= ఈలోకంలోని అనుభవం; దుఃఖ, ప్రాయము+ఐ= శోకంతో కూడిందై; పోవఁగాన్= సాగగా; తుదిన్= చివరకు; ఆవిర్భూత, భోగ+ఏక, లోలుప, బుద్ధిన్= కేవల సౌఖ్యాలే (నిజమైన సౌఖ్యాలే) అనుభవించవలెనన్న తలంపు కలగటంచేత; చిర, పుణ్య, శీలురకున్= ఎల్లప్పుడున్నూ మంచిపనులనే చేసే స్వభావం కలవారికి; ఆ, లోకంబునన్= (మరణానంతరం చేరునట్టి) మరొకలోకంలో-అనగా పరలోకంలో; విపుల+ఆనందమున్= గొప్పదైన సంతోషం; పొందన్+కల్గున్= అనుభవించటానికి వీలు కల్గుతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నియమ నిష్ఠలతో కూడిన ఉపవాసవ్రతాలు, వేదాధ్యయనం, తీర్థయాత్రలు, మొదలైన పుణ్యకార్యాలు నిరంతరంగా చేయటంచేత ఈ లోకంలోని అనుభవం దుఃఖమయం కాగా, చివరకు కేవల సౌఖ్యాలే సత్యమైన సౌఖ్యాలే అనుభవించాలనే తలంపు జనించటంచేత చిరపుణ్యశీలురైన వీరికి పరలోకంలో గొప్ప సౌఖ్యాన్ని పొందటానికి వీలు కలుగుతుంది.

విశేషం: ఈ ప్రకరణంలో - సంస్కృత మహాభారతమూలంలోని ఈ శ్లోకం అనుశీలించదగింది.

యే యోగయుక్తాస్తపసి ప్రసక్తాః । స్వాధ్యాయశీలా జరయన్తి దేహాన్ ।
జితేంద్రియా భూతహితే నివిష్టా । సైషామసౌ నాయమరిఘ్నలోకః ॥ 11-186-39

ఉ. ధర్మమ సల్పుచుం దగిలి ధర్మపథంబునఁ జేసి యర్థముం
బేర్మియుఁ గాంచి ధర్మవిధిఁ; బెండిలి యై ప్రజలన్ సృజించి స
త్కర్మములం బ్రశస్తములుగాఁ గ్రతువుల్ వొనరించు సజ్జనుల్
ధర్మజ! యిందు నందును ముదంబునఁ గాంతు రభీష్టసౌఖ్యముల్. 177

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజ!= ఓధర్మరాజా!; ధర్మము+అ= ధర్మం మాత్రమే; సల్పుచున్= చేస్తూ; తగిలి= నిష్ఠతో; ధర్మ, పథంబునన్+చేసి= ధర్మమార్గాన్ని అనుసరించి; అర్థమున్= ధనాన్ని; పేర్మియున్= ఘనతను; కాంచి= పొంది; ధర్మ, విధిన్= ధర్మప్రకారంగా; పెండిలి+ఐ= వివాహం చేసికొని; ప్రజలన్= సంతానాన్ని; సృజించి= పుట్టించి, (కని); సత్, కర్మములన్= మంచి పనులు; (చేసి); ప్రశస్తములు, కాన్= మెచ్చ దగినట్లుగా; క్రతువుల్= యజ్ఞాలు; పొనరించు= చేసే; సత్+జనుల్= మంచివారు; అభీష్ట, సౌఖ్యముల్= కోరుకొనిన సుఖాలు; ఇందున్= ఈ భూలోకంలో; అందును= ఆ పరలోకంలోనూ; కాంతురు= పొందగలరు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ధర్మాన్ని ఆచరించి, ధర్మమార్గాన్ని అనుసరించి, ధనాన్ని, గొప్పతనాన్ని ఆర్జించి, ధర్మయుక్తంగా వివాహం చేసికొని సంతానాన్ని కని, మంచికర్మలను ఆచరించి, మెచ్చదగిన యజ్ఞాలను చేసే మంచివారు ఈ భూలోకంలో ఆ పరలోకంలోకూడ వారు కోరుకొన్న సౌఖ్యాలను అనుభవిస్తారు.

ఆ. సత్యమును శమంబు శౌచంబు లేక, నా । స్తిక్యమును నిషిద్ధసేవనంబు
గలిగి తిరుగు దుష్టకష్టజనశ్రేణి । పొలియు నుభయలోకములకుఁ గాక. 178

ప్రతిపదార్థం: సత్యమును= సత్యాన్ని పాటించటం; శమంబు= ఇంద్రియ నిగ్రహం; శౌచంబు= శుచిత్వం అనగా పరిశుభ్రత; లేక= ఉండకుండగా; నాస్తిక్యమును= (వేదాల యందు) దేవుడియందు నమ్మకం లేకపోవటం; నిషిద్ధ, సేవనంబు= శాస్త్రాలు కూడదని వెలివేసినవాటిని ఆచరించటం; కలిగి= ఉండి; తిరుగు= సంచరించే; దుష్టకష్ట, జన, శ్రేణి= చెడ్డవారు, పాపులు అయిన మనుజుల సముదాయం; ఉభయ, లోకములకున్= రెండు లోకాలకు (అనగా ఇహ పరాలు రెండింటికి); కాక= సరిపడక; పొలియున్= నశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నిజాన్ని చెప్పక, ఇంద్రియనిగ్రహం పాటించక; పరిశుభ్రత (పవిత్రత) కలిగిఉండక, చేయగూడని పనులను చేస్తూ, నాస్తికులై తిరిగేవారు ఇహపరలోకాలు రెంటికి చెడినవారై చెడునడవడికతో దుఃఖాన్ని అనుభవిస్తూ నశిస్తారు.

వ. ఇది మనుష్యుల కర్మగతిప్రకారంబు. 179

ప్రతిపదార్థం: ఇది; మనుష్యుల= మానవుల; కర్మ, గతి, ప్రకారంబు= కర్మ నడిచే తీరు.

తాత్పర్యం: ఇది మానవుల కర్మ నడిచే తీరు.

చ. జనవర! మీరు దివ్యులరు; సమ్మతి దేవహితార్థ మి మ్మహిన్
జననము నొందినారరు; ప్రశస్తపరాక్రమలీలఁ బేర్చి యిం

క నఖిలశత్రునిర్మథనకర్మ మొనర్చి మహీభరంబు దీ
ర్చి నియతిఁ బెక్కు జన్నములు సేసి భజింతురు దేవభావమున్.' 180

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= ఓ రాజా! (ధర్మరాజా!); మీరు; దివ్యులరు= దేవతల అంశలతో పుట్టినవారు; ఈ+మహిన్= ఈ భూలోకంలో; సమ్మతిన్= అంగీకారంతో; దేవహిత+అర్థము= దేవతలకు మేలు చేయటం కొరకై; జననమున్+ఒందినారరు= పుట్టారు; ఇంకన్= ఇక మీదట; ప్రశస్త, పరాక్రమ, లీలన్= మెచ్చదగిన శౌర్య మహిమ చేత; పేర్చి= అతిశయించి; అఖిల, శత్రు, నిర్మథన, కర్మము= సమస్తశత్రువులను సంహరించే కార్యాన్ని; ఒనర్చి= నిర్వహించి; మహీ, భరంబు+తీర్చి= భూమియొక్క బరువును తగ్గించి; నియతిన్= నిష్ఠతో; పెక్కు జన్నములు= అనేక యజ్ఞాలు; చేసి= ఒనర్చి; దేవ, భావమున్= దివ్యత్వాన్ని; భజింతురు= సేవిస్తారు - అనగా పొందుతారు.

తాత్పర్యం: జనపతివైన ధర్మరాజా! మీరు వేల్పుల అంశలతో ఈ భూలోకంలో జన్మించారు. దేవతల సమ్మతితో, వారికి మేలుచేయటం కోసం మీరు పుట్టారు. ఇకపై మీరు మీ పరాక్రమ వైభవాన్ని ప్రదర్శించి, సమస్తశత్రువులను జయించి, భూభారాన్ని తగ్గిస్తారు. పెక్కుయజ్ఞాలు చేసి, తప్పక దివ్యత్వాన్ని పొందుతారు'.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకు బ్రాహ్మణప్రభావంబు సెప్పుట (సం. 3-182-1)

వ. అనిన విని ధర్మనందనుండు 'బ్రాహ్మణప్రభావంబు వినవలతుం జెప్పవే' యనిన మార్కండేయుం డిట్లని చెప్పెఁ; దొల్లి హైహయవంశోద్భవుండైన ధుంధుమారుండను కుమారుండు మృగయాసక్తుండై వనంబునఁ గ్రుమ్మరువాఁ డొక్కయెడం దృణలతాగుల్మమధ్యంబునం గృష్ణాజినోత్తరీయుం డై యున్నవాని నొకవిప్రు దవ్వులం గని మృగం బను బుద్ధిం జేసి యేసి, డాయంజని, నిశ్చేతనుండైన యతనిం జూచి యత్యంతదుఃఖితుండయి పురంబునకుం బోయి నిజవంశవృద్ధులైన హైహయుల కంత వృత్తాంతంబునుం జెప్పి, వారిం దోడ్కొని వచ్చి యవ్విప్రకళేబరంబు సూపిన. 181

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= బ్రాహ్మణులయొక్క మహిమ; వినవలతున్= ఆలకించగోరుతున్నాను; చెప్పవే= వచింపవలయును; అనినన్= అని పల్కగా; మార్కండేయుండు= మార్కండేయుడు; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; చెప్పెన్= వచించాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; హైహయ, వంశ+ఉద్భవుండు+ఐన= హైహయ వంశంలో పుట్టిన; ధుంధుమారుండు+అను= ధుంధుమారుడు అనే పేరు కల; కుమారుండు= పుత్రుడు (యువకుడు); మృగయా+ఆసక్తుండు+ఐ= వేటయందు మిక్కిలి ఇష్టంకలవాడై; వనంబునన్= అడవిలో; క్రుమ్మరు వాఁడు= తిరిగేవాడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; తృణ, లతా, గుల్మ, మధ్యంబునన్= గడ్డితీగల, పొదల సందున; కృష్ణ+అజిన+ ఉత్తరీయుండు+ఐ= జింకచర్మాన్ని పైన వేసికొనే వస్త్రంగా కప్పుకొన్నవాడై; ఉన్నవానిన్= ఉన్నవాడిని; ఒక, విప్రున్= ఒక బ్రాహ్మణుడిని; దవ్వులన్+కని= దూరం నుండి చూచి; మృగంబు+అను, బుద్ధిన్+చేసి= లేడి అనే ఊహతో (జింకగా భావించి); ఏసి= (బాణాన్ని) ప్రయోగించి; డాయన్+చని= దగ్గరకు వెళ్ళి; నిస్+చేతనుండు+ఐన= కదలిక లేక ఉండగా (చనిపోయి ఉండగా); అతనిన్+చూచి= వాడిని చూచి; అతి+అంత, దుఃఖితుండు+అయి= మిక్కిలివిషాదంతో కూడినవాడై; పురంబునకున్+పోయి= నగరానికి వెళ్లి; నిజ, వంశ, వృద్ధులు+ఐన= తనవంశంలో వయసు మళ్ళిన పెద్దలు అయిన; హైహయులకున్= హైహయవంశంలో పుట్టినవారికి; అంత, వృత్తాంతంబునున్= సమస్త సమాచారాన్ని; చెప్పి; వారిన్= వారలను; తోడ్కొని వచ్చి= వెంట బెట్టుకొని తీసికొని తెచ్చి; ఆ+విప్ర, కళేబరంబు= ఆ బ్రాహ్మణుడియొక్క శరీరాన్ని; చూపినన్= చూపగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, ధర్మరాజు బ్రాహ్మణమహిమను వినగోరి, ఆ విషయాన్ని వివరించుమని అడుగగా మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో హైహయవంశానికి చెందిన రాజకుమారుడు ధుంధుమారుడు వేటకొరకై అడవిలో తిరుగుతూ జింక చర్మాన్ని ఉత్తరీయంగా ధరించి, పొదలమాటున ఉన్న ఒక యువకుడిని చూచి, జింకగా భ్రమించి బాణప్రయోగం చేసి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. అక్కడ ఆ విప్రుడి మృతకళేబరాన్ని కాంచి, మిక్కిలి దుఃఖించి, రాజధానికి వెళ్ళి జరిగినసంగతి తన పెద్దవారికి వివరించి, వారిని వెంటబెట్టుకొని అడవికి తోడ్కొనితెచ్చి, ఆ బ్రాహ్మణుడి శవాన్ని చూపాడు.

తే. **వార లందఱు వందురి వగచి యచటి । కతిసమీపంబునను దార్క్ష్యుఁడను మునీంద్రు**
నాశ్రమం బున్న నయ్యెడ కరిగి కనిరి । దేవమునిసిద్ధలోకప్రతీక్ష్యుఁ దార్క్ష్యు. **182**

ప్రతిపదార్థం: వారలు+అందఱు= వారలు అనగా వృద్ధ హైహయులు అందరు; వందురి= దుఃఖించి; వగచి= విచారించి; అచటికిన్= ఆ ప్రదేశానికి; అతి సమీపంబునను= మిక్కిలి దగ్గరగా; తార్క్ష్యుఁడు+అను= తార్క్ష్యుడు అనే పేరుకల; ముని+ఇంద్రు+ఆశ్రమంబు+ఉన్నన్= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడి కుటీరం ఉండగా; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి; అరిగి= వెళ్ళి; దేవ, ముని,సిద్ధ, లోక, ప్రతీక్ష్యున్= వేల్పులు, ఋషులు, సిద్ధులసమూహాలు ఎదురుచూడదగినవాడిని; తార్క్ష్యున్; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: అంతట, ఆ వృద్ధహైహయులు అందరున్నూ, అచటికి దగ్గరగా ఉన్న తార్క్ష్యుడు అనే పేరుగల మహర్షి ఆశ్రమానికి వెళ్ళారు. ఆ మహర్షి సందర్శనానికై వేల్పులు, మునులు, సిద్ధులు ఎదురుచూడటం కద్దు. అంతటి మహానుభావుడు ఆ తార్క్ష్య మహర్షి

క. **కని భక్తి మ్రొక్కుటయు, న । య్యనఘుఁడు దీవించి వారి కర్హమ్ముగు పూ**
జనము లొనరింపఁ బంచెం । దన శిష్యులఁ బరమసంశితవ్రతుఁడు దయన్. **183**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; భక్తిన్= భక్తితో; మ్రొక్కుటయున్= నమస్కారం చేయగా; ఆ+అనఘుఁడు= పాపరహితుడైన ఆ మహానుభావుడు; దీవించి= ఆశీర్వదించి; వారికిన్= (ఆ హైహయులకు); అర్హమ్ము+అగు= తగినట్లుగా; పూజనములు= సత్కారపూర్వకంగా చేసే ఆతిథ్యమర్యాదలు; ఒనరింపన్= చేయటానికి; తనశిష్యులన్= తనదగ్గర చదువుకొనే విద్యార్థులను; పరమ, సంశిత, వ్రతుఁడు= తీక్ష్ణమైన వ్రతానుష్ఠానం కలవాడు; దయన్= కరుణతో; పంచెన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ హైహయులు తనను సందర్శించి నమస్కారం చేయగా, తీక్ష్ణమైన వ్రతానుష్ఠానంతో కూడిన గొప్ప సౌశీల్యం కల ఆ మహర్షి వారిని దీవించి, వారికి ఆతిథ్యమర్యాదలు చేయటానికి తనశిష్యులను నియోగించాడు.

వ. **హైహయులు నమ్మునీంద్రునకు సాష్టాంగదండప్రణామంబుసేసి 'మహాత్మా! యిక్కుమారుండు మృగయాసక్తుం డై వచ్చి యింతకుమున్న యివ్వనంబున నొక్కబ్రాహ్మణుం గృష్ణాజినసంవృతు నతిశాంతుం బాపంబునం జేసి మృగం బను బుద్ధి నేసిన నతండు మృతుం డయ్యెఁ; నేము మహాపాతకదూషితుల మైతిమి గావున మీ చేయు సత్కారంబుల కర్హులము గా; మిప్పాపంబున కెయ్యది నిష్కృతి?' యనిన నవ్వుచుఁ దార్క్ష్యుం డి ట్లనియె.** **184**

ప్రతిపదార్థం: హైహయులున్= హైహయ వంశంలో పుట్టినవారు; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆతడికి; స+అష్ట+అంగ, దండ, ప్రణామంబు+చేసి= ఎనిమిది అవయవాలు భూమిని తాకేటట్లుగా నమస్కారం చేసి; మహా+ఆత్మ!= గొప్పఆత్మకలవాడా!; ఈ+కుమారుండు= ఈ(రాజ)పుత్రుడు; మృగయా+ఆసక్తుండు+ఐ= వేటయందు మిక్కిలి కోరిక కలవాడై; వచ్చి= చేరి; ఇంతకున్, మున్ను+అ= ఇంతకు ముందే; ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; ఒక్క, బ్రాహ్మణున్= ఒక విప్రుడిని; కృష్ణ+అజిన, సంవృతున్= జింకచర్మంచేత చుట్టబడినవాడిని (జింకచర్మాన్ని కప్పుకొని ఉన్నవాడిని); అతిశాంతున్= వికారాలు ఉపశమించిన మిక్కిలి నెమ్మదితో కూడినవాడిని; పాపంబునన్+చేసి= పాపంచేత (పాపంప్రాప్తించేకర్మవలన); మృగంబు+అను, బుద్ధిన్= జింక అనే ఊహతో; ఏసినన్= (బాణాన్ని ప్రయోగించి) కొట్టగా; అతండు= (ఆ బ్రాహ్మణయువకుడు); మృతుండు+అయ్యెన్= మరణించాడు; ఏము= మేము; మహా, పాతక, దూషితులము+ఐతిమి= గొప్ప పాపంచేత చెరుపబడినవారము ఐనాము; కావునన్= కాబట్టి; మీ, చేయు= మీరు చేసే; సత్కారంబులకున్= గౌరవమర్యాదలకు; అర్హులము, కాము= తగినవారము కాము; ఈ+పాపంబునకున్= ఈ పాపానికి; ఏ+అది= ఏది; నిష్కృతి= పరిహారం; అనినన్= అని అడుగగా; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; తార్క్ష్యుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హైహయులు మహానుభావుడైన ఆ ఋషికి సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి, 'మహాత్మా!, యువకుడైన ఈ రాకుమారుడు వేటపట్ల తమకంతో- జింకచర్మం ధరించి పొదల మాటున ప్రశాంతంగా తపస్సు చేసికొంటున్న బ్రాహ్మణకుమారుడిని, జింకగా భ్రాంతి చెంది, బాణంతో కొట్టి సంహరించాడు. అందుచేత మేము అందరం పాతకుల మైనాము. కాబట్టి, మీరు చేసే ఈ ఆతిథ్యసత్కారాలు పొందే అర్హతను మేము కోల్పోయాం. ఈ మహాపాపానికి ఏదైనా పరిహారం ఉన్నదా? దయచేసి తెలుపండి' అని విన్నవించారు. అంతట ఆ మహర్షి చిరునవ్వుతో ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. **'వినుఁ డెన్నఁడు మా యాశ్రమ । మున నెవ్వారలకు లేవు భూరిభయవ్యా**
ధినిరోధమృత్యుదోషా । ద్యనేకదుఃఖములు త్రిజగదాశ్చర్యముగన్. **185**

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఆలకించండి; ఎన్నఁడు= ఎప్పుడైనా కాని; మా+ఆశ్రమమునన్= మా ఆశ్రమంలో; ఏ+వారలకున్= ఎట్టివారికి కాని; త్రి, జగత్+ఆశ్చర్యముగన్= మూడులోకాలకు అచ్చెరువు కొలిపేటట్లుగా; భూరి, భయ, వ్యాధి, నిరోధ, మృత్యు, దోష+ఆది+అనేక, దుఃఖములు= గొప్పవైన వెఱపు, రోగం, చెరబడటం, చావు మున్నగు దోషాలవలన ఏర్పడే పెక్కు బాధలు; లేవు= ఉండవు.

తాత్పర్యం: 'ఆలకించండి. మా ఆశ్రమంలో ఏ కాలంలోనూ, ఎవరికిగాని భయం, రోగం, చావు, చెరబడటం, వీటివలన సంక్రమించే బాధలు ఏర్పడవు. ఈ విషయం మూడులోకాలకు అచ్చెరువు గొలిపేటటువంటిది.'

వ. **అని పలికి తనపుత్త్రు నధికతపోబలసమన్వితుం జూపి.** **186**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అనిచెప్పి; అధిక, తపస్+బల, సమన్వితున్= గొప్పతపస్సు అనే బలంచేత కూడినవాడైన; తన, పుత్త్రున్= తనకుమారుడిని; చూపి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, గొప్పతపస్సు అనే బలం కలిగిన తన కుమారుడిని చూపించి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'ఈతఁ డగునె మీ బాలకు । చేత నిహతుఁ డైనఁవాడు సెప్పుఁ' డనుడు వా
రాతఁడ తమ మును చూచిన । యాతం డగుటకు మహాద్భుతాత్మకు లగుచున్. 187

ప్రతిపదార్థం: మీ, బాలకుచేతన్= మీ(రాజ)పుత్రుడిచేత; నిహతుఁడు+ఐనవాఁడు= చంపబడినవాడు; ఈతఁడు+అగునన్+ఎ= ఇతడే అగునా?; చెప్పుఁడు= వచించండి; అనుడున్= అని చెప్పగా; వారు= (ఆ హైహయులు); ఆతఁడు+అ= అతడే; తమ, మును, చూచిన, ఆతండు+అగుటకున్= తాము లోగడ చూచిన వాడే కావటంవలన - అనగా చంపబడినవాడే కావటంవలన; మహా+అద్భుత+ఆత్మకులు+అగుచున్= గొప్ప ఆశ్చర్యాన్ని పొందిన హృదయాలు కలవారు ఔతూ.

తాత్పర్యం: 'ఈతడేనా మీ రాజకుమారుడిచేత చంపబడినవాడు? చెప్పండి' అని ఋషీశ్వరుడు హైహయులను అడిగాడు. ఆ హైహయులు అతడిని చూచి, లోగడ మరణించినవాడు, తాము చూచినవాడు ఆ యువకుడే అని గుర్తించి ఆశ్చర్యం చెందారు.

క. 'మృతుఁ డయి క్రమ్మఱ సం । జీవితుఁ డయ్యె నితండు; కరము విస్మయ మిది భూ
నుత! యిట్టి మహిమ కలిమికిఁ । గత మెయ్యది? యానతిమ్ము కారుణ్యమునన్. 188

ప్రతిపదార్థం: భూనుత!= భూమి యందలి ప్రజలచేత పొగడ బడినవాడా!; ఇతండు= ఈ బ్రాహ్మణకుమారుడు; మృతుఁడు+అయి= చనిపోయి; క్రమ్మఱన్= మరల; సంజీవితుఁడు+అయ్యెన్= తిరిగి బ్రదికినవా డయ్యాడు; ఇది= ఇది; కరము= మిక్కిలి; విస్మయము= ఆశ్చర్యకరమైనది; ఇట్టి= ఈవిధమైన; మహిమ, కలిమికిన్= ప్రభావం కలిగి ఉండటానికి; కతము+ఏ+అది= కారణం ఏది; కారుణ్యమునన్= దయతో; ఆనతి+ఇమ్ము= వివరించి చెప్పండి.

తాత్పర్యం: 'భూజనులచేత పొగడబడిన ఓ మహానుభావా! ఈ బ్రాహ్మణ కుమారుడు మరణించి మరల బ్రతికాడు. ఇది మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన అంశం. మీకు ఇట్టి మహిమ ఏర్పడటానికి గల కారణం దయచేసి వివరించి చెప్పండి'.

వ. అని యడిగినఁ దార్క్ష్యుం డిట్లనియె. 189

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా అడుగగా తార్క్ష్యుడు ఇట్లా అన్నాడు.

శా. ఆలస్యం బొక యింత లేదు, శుచి యాహారంబు, నిత్యక్రియా
జాలం బేమఱ, మర్చనీయు లతిథుల్, సత్యంబ పల్కంబడున్,
మేలై శాంతియు బ్రహ్మచర్యమును నెమ్మిం దాల్తు; మట్లౌట నె
క్కాలంబుం బటురోగమృత్యుభయశంకం బొంద మే మెన్నఁడున్. 190

ప్రతిపదార్థం: ఆలస్యంబు+ఒక+ఇంత, లేదు= జాగుచేయటం ఎంతమాత్రమూ ఉండదు; ఆహారంబు= భోజనం; శుచి= పరిశుభ్రంగా ఉంటుంది; నిత్య, క్రియా, జాలంబు+ఏమఱము= ప్రతిదినమూ జరుపవలసిన పనులను చేయటం ఏమాత్రమూ మరచిపోము; అతిథుల్= ఇంటికి వచ్చేవారు; అర్చనీయులు= పూజింపబడుతుంటారు; సత్యంబు+అ= నిజం మాత్రమే; పల్కంబడున్= మాచే వచించబడుతూ ఉంటుంది; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; మేలు+ఐ= శుభంకలిగి, లేదా మేలు పొంది; శాంతియున్= ఎట్టి వికారాలు లేని నెమ్మదియు; బ్రహ్మచర్యమును= ఇంద్రియనిగ్రహంతో కూడిన నిష్కామవ్రతాన్ని; తాల్తుము=

ధరిస్తాము; అట్లు+ఔటన్= ఆ విధంగా ఉండటంచేత; ఏము= మేము; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడుకూడా; ఏ+కాలంబున్= ఏ సమయంలో కూడా; పటు, రోగ, మృత్యు, భయ, శంకన్= తీవ్రమైనరోగ, మరణ, భయ, ఆందోళనలను; పొందము= అనుభవించం.

తాత్పర్యం: మహర్షి చెప్పిన సమాధానం ఇది - ' ఈఆశ్రమంలో మేము కొన్ని నియమాలను నిష్ఠతో ఆచరిస్తాం. ఇక్కడ మేం ఎన్నడున్నూ కాలహరణం చేయం. ఆహారం పరిశుభ్రంగా ఉంచుతాం. అతిథులను పూజిస్తాం. సత్యవ్రతాన్ని సదా పాటిస్తాం. శాంతి, బ్రహ్మచర్యం మాకు మేలైన అనుష్ఠానాలు. ఇట్టి నియమాలను నిష్ఠతో పాటించటంచేత, ఇక్కడ మాకు మృత్యుభయమే లేదు. అట్లాగే ఎటువంటి భయాందోళనలకూ ఈ ఆశ్రమంలో తావు లేదు.

విశేషం: కాలంయొక్క విలువను గుర్తించి ఒక్క నిముసంకూడ వృథాపుచ్చక పోవటం, ఆహారపరిశుభ్రత, అతిథిసత్కారం, సత్యవ్రతం, బ్రహ్మచర్యదీక్ష, శాంతి - అలనాటి ప్రాచీనభారతీయ ఆశ్రమజీవితంలో మృత్యుంజయసిద్ధిగా అనుష్ఠించబడేవని స్పష్టం.

వ. ఇది యస్మదీయ ప్రభావంబు; మీకుఁ బాతకభయంబువలవ; దరుగుం' డనినం దార్క్ష్యు వీడ్కొని హైహయులు నిజనివాసంబులకుం జనిరి; భరతవంశోత్తమ! యిట్టిది బ్రాహ్మణప్రభావం' బని మఱియు మార్కండేయుండు 'బ్రహ్మక్షత్త్రస్వరూపనిదర్శనం బయిన యొక్కయితిహాసంబు సెప్పెద విను' మని ధర్మరాజున కిట్లనియె.191

ప్రతిపదార్థం: ఇది, అస్మదీయ, ప్రభావంబు= ఇది మాదైన మహిమ; మీకున్= మీకు; పాతక, భయంబు= పాపం దాపురిస్తుందనే వెరపు; వలవదు= పెట్టుకొన నవసరం లేదు; అరుగుండు= వెళ్ళండి; అనినన్= అని చెప్పగా; తార్క్ష్యున్= తార్క్ష్యుడిని (వద్ద); వీడ్కొని= సెలవుగైకొని; హైహయులు; నిజ, నివాసంబులకున్= తాము నివసించే గృహాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు; భరత, వంశ+ఉత్తమ!= భరతవంశాన పుట్టిన వారిలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= బ్రాహ్మణులయొక్క మహిమ; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అని= అనిచెప్పి; మఱియున్= మరల; మార్కండేయుండు; బ్రహ్మ, క్షత్త్ర, స్వరూప, నిదర్శనంబు+అయిన= బ్రాహ్మణులయొక్కయు, క్షత్రియుల యొక్కయు కలరూపును (నిజస్వభావాన్ని) తెలిపేదైన; ఒక్క+ఇతిహాసంబు= ఒక కథ; చెప్పెదన్= వినిపిస్తాను; వినుము; అని; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇది మా మహిమ. మీకు పాపం వస్తుందనే భయం లేదు వెళ్ళండి' అని చెప్పగా, ఆ హైహయులు ఆ మహర్షి వద్ద సెలవు తీసికొని, తమ ఇండ్లకు వెళ్ళారు. భరతవంశంలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓధర్మరాజా! బ్రాహ్మణులయొక్క మాహాత్మ్యం ఇటువంటిది' అని చెప్పి, 'ఈ గాథయేకాక, బ్రాహ్మణుల క్షత్రియుల స్వభావాలను వివరించే మరొక గాథ కూడ వినిపిస్తాను; సావధానంగా ఆలకించుము' అని మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా అంటున్నాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో - 'సంబోధనలు' పలురీతుల కానిపిస్తాయి. 'మీకు పాతకభయంబు వలవ దరుగుండు' - అనే మాటలు తార్క్ష్యుడు హైహయులకు చెప్పినవి. ఇక-'భరతవంశోత్తమ' అనే సంబోధనం - మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజును ఉద్దేశించినట్టిది.

చ. వినుతచరిత్రుఁ డత్రి యను విప్రవరుండు తపం బొనర్పఁ గా
ననమున కేఁగుచుండి తన నాతిఁ గనుంగొని యిట్లనుం 'దపం
బున కిదె యేను బూని వనభూమికిఁ బోవుచు నున్నవాఁడ, నో
వనరుహనేత్ర! నీవు నట వచ్చెదొ పుత్త్రులయొద్ద నుండెదో.' 192

ప్రతిపదార్థం: వినుతచరిత్రుఁడు= మిక్కిలి గొప్పగా పొగడబడిన జీవితం కలవాడు; అత్రి+అను, విప్రవరుండు= అత్రి అనే పేరుగల బ్రాహ్మణోత్తముడు; తపంబు+ఒనర్పన్= తపస్సు చేసికొనటానికి; కాననమునకున్= అడవికి; ఏఁగుచున్+ఉండి= వెళ్ళుతూ; తన, నాతిన్= తన వనితను (భార్యను); కనుంగొని= చూచి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా వచించాడు; ఓవనరుహనేత్ర!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!; ఇది+ఎ= ఇదే= ఇప్పుడే; ఏను= నేను; తపంబునకున్= తపస్సు చేసికొనటానికై; పూని= సిద్ధపడి; వనభూమికిన్= అడవికి; పోవుచున్+ఉన్నవాఁడన్= వెళ్లుతూ ఉన్నాను; నీవున్= నీవు కూడా; అట వచ్చెదు+ఒ= అక్కడికి వస్తావో; పుత్త్రులయొద్దన్= కొడుకులదగ్గర; ఉండెదో= నివసిస్తావో.

తాత్పర్యం: మహానుభావుడైన అత్రి అనే బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు తపస్సుచేసికొనటానికై అడవికి వెళ్ళాలని తలపోసి తన భార్యను సమీపించి, ఈవిధంగా అన్నాడు: 'పద్మాలవంటి కన్నులుకలదానా! ఏను తపస్సు చేసికొనటానికై అరణ్యానికి పోవ సంకల్పించాను. నీవు నాతోపాటు అరణ్యానికి వస్తావా? లేక, నీకొడుకులదగ్గరనే ఉంటావా?'

చ. అనుటయు భార్య యిట్లనియె 'నక్కట! పుత్త్రులకుం గుటుంబభా
ర నియమవృత్తు లెల్లను దిరంబుగఁ జేయక యాశ్రమాంతరం
బునకు మహాత్మ! నీకు నిటు వోవుట ధర్మువు గాదు; వైన్యభూ
జనపతి యిచ్చు నర్థులకుఁ జాలఁగ; నర్థము వేఁడు మవ్విభున్.' 193

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనిచెప్పగా; భార్య= అత్రి మహర్షి పెండ్లం; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది; అక్కట!= అయ్యో!; మహా+ఆత్మ!= ఓ మహానుభావా!; పుత్త్రులకున్= కొడుకులకు; కుటుంబ, భార, నియమ, వృత్తులు+ఎల్లను= కుటుంబాన్ని ఏవిధంగా మోయవలెనో అందుకు ఏర్పరచదగిన కట్టుబాటులు, జీవనోపాయాలు అన్నిటిని; తిరంబుగన్= నిలుకడగా; చేయక= ఏర్పాటు చేయకుండా; ఆశ్రమ+అంతరంబునకున్= ఇంకొక ఆశ్రమానికి; ఇటు, పోవుట= ఈవిధంగా పోవటం, నీకున్= నీకు; ధర్మువు+కాదు= ధర్మం కాదు; వైన్యభూజనపతి= వైన్యప్రభువు; అర్థులకున్= వేడినవారికి; అర్థము= ధనం; చాలఁగన్= మిక్కుటంగా; ఇచ్చున్= దానంచేస్తాడు; ఆ+విభున్= ఆ రాజును; వేఁడుము= ప్రార్థించుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అత్రిభార్య ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పింది. 'అయ్యో, ఓ మహానుభావా! కుటుంబంయొక్క బరువును ఏవిధంగా భరించవలెనో, ఎట్టి ఏర్పాటులు అవసరమో, కొడుకులకు బాగా విశదీకరించి కట్టుబాటులు, జీవనాధారాలు చేయకుండానే, గృహస్థాశ్రమాన్ని విడిచి వానప్రస్థాశ్రమాన్ని స్వీకరించటం మీబోటివారికి ధర్మంకాదు. వైన్యమహారాజు వేడినవారికి ధనాన్ని దానం చేస్తాడు. ఆప్రభువును ప్రార్థించి కావలసిన ధనాన్ని సంపాదించి కొడుకులకు ఇచ్చి, అటుపిమ్మట నీవు తపస్సుకై అడవికి పోవచ్చును.'

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతి ప్రకారం మానవజీవితం - బ్రహ్మచర్యం, గార్హస్థ్యం, వానప్రస్థం, సన్న్యాసం - అని నాలుగు ఆశ్రమాలుగా వింగడించబడింది. శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్ । వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాంతే

తనుత్యజామ్॥'' అని కాళిదాసు రఘువంశం. చిన్నతనంలో విద్యాభ్యాసం చేయాలి; యౌవనంలో గృహస్థాశ్రమాన్ని స్వీకరించి విషయ భోగాలను అనుభవించాలి; ముసలితనంలో వానప్రస్థంలో ఇంద్రియనిగ్రహంతో ఇలువీడి కుటుంబానికి దూరంగా ఉండాలి. మరణించటానికి పూర్వమే సన్న్యాసం స్వీకరించాలి. ఇది సనాతన భారతీయసంప్రదాయం. ఏ వయసుకు తగిన ఆశ్రమం ఆ వయస్సున పాటించాలి. ఆమరణ బ్రహ్మచర్యాన్నిగాని శాశ్వతభోగలాలసత్వాన్నిగాని సనాతనభారతీయసంస్కృతి శాసించ లేదు.

వ. అనినం గొండొక విచారించి భార్యపలుకులు ధర్మయుక్తంబు లగుటకు సంతసిల్లి, యమ్మహాద్విజుం డప్పుడు చని యశ్వమేధాధ్వరదీక్షితుండయి, విప్రులకు నపారధనంబు లిచ్చుచున్న వైన్యుం గని యాశీర్వాద పురస్సరంబుగా ని ట్లనియె. 194

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహా, ద్విజుండు= ఆ గొప్పబ్రాహ్మణుడు; కొండొక, విచారించి= కొంత ఆలోచన చేసి; భార్య, పలుకులు= పెండ్లాం చెప్పిన మాటలు; ధర్మ, యుక్తంబులు+అగుటకున్= ధర్మంతో కూడినవి కావటంచేత; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అప్పుడు= ఆ వేళలో; చని= వెళ్ళి; అశ్వమేధ+అధ్వర, దీక్షితుండు+అయి= అశ్వమేధ మనే యజ్ఞాన్ని చేయటానికి పూనినవాడై; విప్రులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అపార, ధనంబులు= మితి లేని ద్రవ్యాలను; ఇచ్చుచున్+ఉన్న= దానం చేస్తున్న; వైన్యున్= వైన్యుడు అనేరాజును; కని= చూచి; ఆశీర్వాద, పురస్సరంబుగాన్= దీవెనలు మొట్టమొదట చేసినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అత్రికి భార్య చెప్పిన మాటలు నచ్చినవి. ఆమె మాటాడింది ధర్మంగా ఉన్నట్లు ఆయన భావించి, కొంత తడవు ఆలోచించి, ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు వైన్య మహారాజు కడకు వెళ్ళాడు. అప్పుడు ఆ మహారాజు అశ్వమేధయాగ దీక్ష వహించి ఉంటూ బ్రాహ్మణులకు మితి లేని ధనాలను దానం చేస్తున్నాడు. అత్రి మహాముని ఆ మహారాజును సమీపించి మొట్టమొదట ఆశీర్వాదం చెప్పి, తదుపరి ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'నీవ విధాత, వింద్రుఁడవు నీవ, సమస్తజనేశ్వరుండవున్
నీవ, యశేషధర్మములు నీవ యెఱుంగుదు, నిన్నుఁ బోలఁగా
నీ వసుధాతలంబున మహీశ్వరు లెవ్వరు లేరు, సన్మునీం
ద్రావలి యెప్డు నిన్నుఁ గొనియాడుఁ బరిస్ఫుటవాక్యభంగులన్.' 195

ప్రతిపదార్థం: నీవు+అ= నీవే; విధాతవు= బ్రహ్మదేవుడవు; నీవు+అ= నీవే, ఇంద్రుఁడవు= వేల్పులరాజవు; నీవు+అ= నీవే; సమస్త, జన+ఈశ్వరుండవున్= సమస్తజనులకు పతియైన పరమేశ్వరుడవు; నీవు+అ= నీవే; అశేష, ధర్మములు= సమస్త ధర్మాలు; ఎఱుంగుదు= తెలిసిఉన్నావు; ఈ, వసుధా, తలంబునన్= ఈభూతలంలో; నిన్నున్+పోలఁగాన్= నీతో సరితూగ గల; మహీ+ఈశ్వరులు= మహారాజులు; ఎవ్వరున్ లేరు= ఎవరూ లేరు; పరిస్ఫుట, వాక్య, భంగులన్= తేటతెల్లమయ్యే వాక్యాల తీరు తీయాలతో; సత్+ముని+ఇంద్ర+ఆవలి= ఉత్తమ ఋషుల సముదాయం; ఎప్డు= ఎల్లప్పుడు; నిన్నున్= నిన్ను; కొనియాడున్= ప్రశంసిస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహారాజా! నీవే బ్రహ్మదేవుడవు; నీవే ఇంద్రుడవు; సమస్తధర్మాలు తెలిసిన వాడవు నీవే; నీతో సరిపోలిన మహారాజులు ఈ భూప్రపంచంలో మరి ఎవ్వరూ లేరు. తేటతెల్ల మయ్యే మాటల నుడికారపు ఇంపు సొంపులతో మేలి ఋషులు మహానుభావులు నిన్ను సదా ప్రశంసిస్తారు.'

చ. అని పలుకంగ గౌతమమహాముని యచ్చట నుండి యంతయున్
విని, కలుషించి, 'యేల యిటు వీఁకున నో రఱుగంగఁ బ్రేలె; దీ
జనపతియే విధాతయును శక్రుఁడు నీశుఁడు నర్థకాంక్షి వై
మనమున శంక లేక యొక మానవు నింత నుతింప నేటికిన్?' 196

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకంగన్= అని వచించగా; గౌతమ, మహా, ముని= గౌతముడు అనే గొప్పఋషి; అచ్చటన్+ఉండి= అక్కడ ఉండి; అంతయున్; విని; కలుషించి= కోపించి; ఏల= ఎందుకు; ఇటు= ఈవిధంగా; వీఁకునన్= పూనికతో; నోరు+అఱుగంగన్= నోరు అరిగేటట్లుగా; ప్రేలెదు= నోటికి వచ్చినట్లు మాటాడతావు; ఈ జనపతియే= ఈమహారాజే; విధాతయును= బ్రహ్మయును; శక్రుఁడున్= ఇంద్రుడూ; ఈశుఁడున్= శివుడూనా; అర్థకాంక్షివి+ఐ= ధనాన్ని కోరుతున్నవాడి వై; మనమునన్= మనస్సులో; శంకలేక= జంకు గొంకులు లేకుండా; ఒక మానవున్= ఒక మనుష్యుడిని; ఇంత= ఈవిధంగా గొప్ప చేసి; నుతింపన్+ఏటికిన్?= పొగడటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అని అత్రి ఆ విధంగా ప్రశంసించగా, అక్కడ ఉన్న గౌతమమహర్షి ఆ స్తోత్రాన్ని అంతా విని, ఆగ్రహించి ఈ విధంగా పలికాడు: 'ఓ అత్రీ! నీవు కేవలం ధనకాంక్షతో నోటికి వచ్చినట్లు ప్రేలుతున్నావు. ఈ మహారాజు నిజంగా బ్రహ్మదేవుడా? ఇంద్రుడా? శివుడా? జంకు గొంకులు ఏమాత్రం లేకుండా ఒక మానవమాత్రుడిని ఈ విధంగా ప్రస్తుతించటం దేనికి?'

అత్రిగౌతముల పరస్పరసంవాదము (సం. 3-183-11)

వ. అనుటయు నత్రి యి ట్లనియె. 197

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిమ్మట అత్రిమహర్షి ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'ఊరక మీఱ నాడెదవు; యుక్త మయుక్తము నాత్మఁ జూడఁగా
నేరవు; సర్వలోకములు నిర్మలనీతిపరాక్రమంబు లొ
ప్పారఁగ నేలి ధర్మముల కన్నిటికిం గుదురై వెలుంగు ధా
త్రీరమణుండు మేటిగ నుతింపఁగ వోలదె నాకు నిమ్మెయిన్?' 198

ప్రతిపదార్థం: ఊరక, మీఱన్+ఆడెదవు= నిరర్థకంగా అధికప్రసంగం చేస్తున్నావు; యుక్తము= తగింది; అయుక్తమున్= తగనిది అని; ఆత్మన్+చూడఁగాన్+నేరవు= ఆంతర్యంలో విచారించ జాలవు; సర్వ, లోకములు= సమస్తమైన ప్రపంచాలను; నిర్మల, నీతి, పరాక్రమంబులు= స్వచ్ఛమైన నీతి, శౌర్యాలు; ఒప్పు+ఆరఁగన్= విలసిల్లేటట్లుగా; ఏలి= పరిపాలించి; ధర్మములకున్+అన్నిటికిన్= సమస్తమైన ధర్మాలకు; కుదురు+ఐ= నెలవై (ఆలవాలమై); వెలుంగు= ప్రకాశించే; ధాత్రీ, రమణుండు= రాజు (భూమికి సంతసం చేకూర్చే భర్త); మేటిగ= గొప్పగా; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; నాకున్; నుతింపఁగన్+పోలదు+ఎ= పొగడటం సరికాదా?

తాత్పర్యం: 'ఏది ఉచితం, ఏది అనుచితం అనే ఆంతర్యం విచారించకుండ నీవు నిరర్థకమైన అధిక ప్రసంగానికి పాల్పడ్డావు. రాజే ధర్మానికి కుదురు. రాజే స్వచ్ఛమైన శౌర్యంతో సమస్తలోకాలను పరిపాలించే ప్రభువు. ధర్మ

రక్షణకు, పరిపాలనకు ఆధారకేంద్రమైన రాజు యొక్క గొప్పతనాన్ని స్థానాన్ని గుర్తించి ఈ రీతిగా ప్రశంసించటం నాకు తగదా?'

విశేషం: కేవలం ధనకాంక్షచేత ఒక మానవమాత్రుడిని ఇంద్రుడు చంద్రుడు ఈశ్వరుఁడు అని ముఖ స్తుతి చేయటం అనుచితం- అని గౌతమమహర్షి ఆక్షేపణం. ధర్మనిర్వహణలో సామాజికవ్యవస్థకు పరిపాలనలో కేంద్ర గరిమనాభి రాజు. అతడు వ్యవస్థగాని వ్యక్తి మాత్రుడు కాడు. అతడి గౌరవభూమిక గుర్తించటం నేరం కాజాలదు- అని అత్రి వాదం. ఇది సులభంగా తేలే వివాదం కాదు కాబట్టి మధ్యవర్తి అయిన తగవరి కావలసి వచ్చింది.

వ. అని త న్నాక్షేపించిన గౌతముండు. 199

తాత్పర్యం: అని తనను విమర్శించగా గౌతముడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

ఆ. 'కలయ నరలు వచ్చి తల తెల్ల నైనంతఁ । జేసి నీకు నెట్లుఁ జేరు నెఱుక?
జ్ఞానవృద్ధుఁడైన వాని మాటలు గదా । సభలఁ జెల్లు నార్యజనుల కెక్కి.' 200

ప్రతిపదార్థం: కలయన్, నరలు, వచ్చి= ముసలితనంచేత తెల్లనైన వెండ్రుకలు అలముకొని; తల= శిరస్సు; తెల్లన+ఐనంతన్+చేసి= తెలుపు రంగుగా మారినంతమాత్రంచేత; నీకున్; ఎఱుక= తెలివిడి, జ్ఞానం; ఎట్లున్= ఏవిధంగా; చేరున్= ఏర్పడుతుంది; జ్ఞాన వృద్ధుఁడు+ఐన వాని మాటలు కదా= వయస్సుచేత కాక పాండిత్యంచేత పెద్దవాడు అయినవాడి పలుకులు కదా; ఆర్య జనులకున్+ఎక్కి= పూజించతగినవారి మనస్సులలో చేరి; సభలన్= పెద్దల సమావేశాలలో; చెల్లున్= సరిపడతాయి.

తాత్పర్యం: 'వయసుమళ్ళి, తలవెండ్రుకలు తెల్లబడినంతమాత్రాన నీకు జ్ఞానం సంక్రమిస్తుందా? పాండిత్యంలో పెద్ద అయినవాడిమాటలు సభలలో రాణిస్తాయి. ఆర్యులు జ్ఞానవృద్ధుడి మాటలనే అంగీకరిస్తారు కదా!'

వ. అని తొడంగి యయ్యిరువురు మహానాదంబుగా వివాదంబు సేయుచుండఁగాశ్యపనామధేయుం డైన ముని సభాసదులైన మునులం జూచి వీరలవాదు మనచేతఁ జక్కంబడదు; సకలధర్మజ్ఞుం డయిన సనత్కుమారు నడుగుద' మనిన నా సదస్యులందఱు సనత్కుమారుపాలికిం జని యత్రిగౌతములవివాదంబు తెఱం గెఱింగించిన, నతండు వారల కి ట్లనియె. 201

ప్రతిపదార్థం: అని= అని వచించి; తొడంగి= (వాదుకు) ఉపక్రమించి; ఆ+ఇరువురు= ఆ ఇద్దరు (ఋషులు); మహా, నాదంబుగాన్= పెద్ద రొద పుట్టేటట్లుగా; వివాదంబు= మాటల జగడం; చేయుచుండన్= సలుపుతుండగా; కాశ్యప నామధేయుండు+ఐన= కాశ్యపుడు అనేపేరు కల; ముని= ఋషి; సభాసదులు+ఐన= సభలో ఉన్న; మునులన్+చూచి= ఋషులను చూచి; వీరల వాదు= (అత్రిగౌతమమునుల) వివాదం; మనచేతన్= (ఇక్కడ ఈసభలో ఉన్న) మనచేత; చక్కన్+పడదు= సరిగాదు, తీరదు; సకల ధర్మజ్ఞుండు+అయిన= సమస్త మైన ధర్మాలు తెలిసినవాడైన; సనత్కుమారున్= సనత్కుమారుడిని; అడుగుదము= కోరుదాం; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆసదస్యులు+అందఱు= ఆసభలో ఉన్నసభ్యులు అందరున్నూ; సనత్కుమారు, పాలికిన్= సనత్కుమారుడు ఉన్నచోటికి; చని= వెళ్ళి; అత్రిగౌతముల, వివాదంబు, తెఱంగు= అత్రి గౌతముల మాటలజగడపు తీరు; ఎఱింగించినన్= తెలియజేయగా; అతండు= ఆ సనత్కుమారుడు; వారలకున్= ఆసదస్యులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అత్రి గౌతములు ఇరువురున్నూ ఆవిధంగా మాటలజగడాన్ని ఆరంభించారు. అది పెద్దరొదగా మారింది. అప్పుడు కాశ్యపుడు అనే పేరుకల ఋషి, సదస్యులైన మునులతో ఈవిధంగా అన్నాడు- 'వీరి వాదం మనవంటివారు తీర్పు చెప్పదగింది కాదు. సమస్తధర్మాలు తెలిసిన సనత్కుమారుడిని అడిగితే ఆయన తగవరిగా తీర్పు చెప్పవచ్చును.' ఆ మాటలు విని, ఆ సదస్యు లందరు కలిసి సనత్కుమారుడి దగ్గరికి వెళ్ళి, అత్రిగౌతముల వివాదాన్ని వివరించి చెప్పారు. సనత్కుమారుడు ఆ వివాదాన్ని సావధానంగా ఆలకించి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

చ. **'అత్రి నిజంబ పల్కెఁ; దగ నాతని వాక్యము ధర్మయుక్త; మీ**
ధాత్రి సమస్తమున్ బృహదుదగ్రభుజాగ్రమునందుఁ దాల్చు సత్
క్షత్రియుఁ డెల్లవారలను గావను బ్రోవఁ బ్రభుండు; గావునన్
శత్రునిషూదనుం డతఁడు శక్రుఁడు నీశ్వరుఁడున్ విధాతయున్. **202**

ప్రతిపదార్థం: అత్రి= అత్రి (మహర్షి); నిజంబు+అ= నిజమే; పల్కెన్= చెప్పాడు; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఆతని, వాక్యము= అతడు చెప్పినమాట; ధర్మ యుక్తము= ధర్మంతో కూడింది; ఈ, ధాత్రి, సమస్తమున్= ఈభూమి అంతయు; బృహత్+ఉదగ్ర, భుజ+అగ్రమునందున్= పెద్దది, గొప్పది అయిన భుజంయొక్క పైభాగంలో; తాల్చు= ధరించే; సత్‌క్షత్రియుఁడు= మంచిక్షత్రియుడు; ఎల్లవారలను= అందరిని; కావను= రక్షించటానికి; ప్రోవను= పోషించటానికీ; ప్రభుండు= ప్రభువు; కావునన్= కాబట్టి; అతఁడు= అట్టిరాజు; శత్రునిషూదనుండు= శత్రువులను నిర్జించేవాడు; శక్రుఁడు= వేల్పులఱేడైన ఇంద్రుడు; ఈశ్వరుఁడున్= శివుడును; విధాతయున్= బ్రహ్మదేవుడుకూడ.

తాత్పర్యం: 'అత్రి చేసింది సరైన వాదమే. ఆతడి ప్రతివాదన సత్యమైనదే, ధర్మంతో కూడినదే. ఈ భూమండలాన్ని సమర్థవంతమైన తనభుజస్కంధంమీద ధరించే సత్‌క్షత్రియుడు, అందరిని కాపాడే ప్రభువు, శత్రువులను నిర్జించేవాడు, కాబట్టి అతడే ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, బ్రహ్మదేవుడు అని చెప్పటం సముచితం.

క. **జనులకు నెల్లను బూజ్యుఁడు । జనపాలుం; డతని మహితశాసనమున స**
జ్జనులును మునులును సద్విధిఁ । జనువారలు గాక; కడవఁ జన దెవ్వరికిన్. **203**

ప్రతిపదార్థం: జనపాలుండు= రాజు; జనులకున్+ఎల్లను= ప్రజలందరికి; పూజ్యుఁడు= ఆరాధించదగినవాడు; అతని మహిత శాసనమునన్= అతడియొక్క గొప్పఆజ్ఞవలన; సత్+జనులును= మంచి మనుజులున్నూ; మునులును= ఋషులున్నూ; సత్+విధిన్= మంచి మార్గంలో; చనువారలు= ప్రవర్తించేవా రౌతారు; కాక= ఆవిధంగా కాక; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; కడవన్+చనదు= అతడి ఆజ్ఞను జవదాటటానికి వీలు కాదు.

తాత్పర్యం: ప్రజలందరికి ఆరాధించతగినవాడు ప్రజలను పరిపాలించే ప్రభువు. మీరజాలని ఆతడి ఆజ్ఞవలననే మంచివారు, ఋషులు మంచిమార్గంలో నడవగలరు. ఎవ్వరూ ఆతడి ఆనతి జవదాట రాదు.

వ. **క్షత్రియప్రభావం బే మనవచ్చు! విరాట్టు, సమ్రాట్టు, విధిజితుండు, సత్యమన్యుండు, యథాజీవుండు, ధర్ముండు నను భవ్యనామంబుల నిగమంబులు పార్థివుం గొనియాడుఁ; దొల్లి యధర్మంబునకు వెఱచి బ్రాహ్మణులు నిజతేజోబలంబులు క్షత్రియులందు నిక్షేపించిరి; నాఁటంగోలె బ్రాహ్మ్యంబువలన క్షత్త్రంబు ప్రవర్తిల్లుచుండు; బ్రహ్మక్షత్త్రంబులు పరస్పరసంశ్రయంబులు; వెలిగా వర్తింప నేరవు; క్షత్త్రియుండు బ్రాహ్మణ సంసేవనంబునం**

దేజోనిరూఢుం డయి యాదిత్యుండు చీఁకటి నడంచునట్లు దురితంబుల నడంచు; నట్లగుటంజేసి క్షత్త్రియుండు సర్వాధికుం డగుట నిశ్చయం' బనిన, నమ్మునులందఱుఁ జని వైన్యునకుఁ దత్ప్రకారం బంతయు నెఱింగించిన నా భూవరుం డత్రిం జూచి. **204**

ప్రతిపదార్థం: క్షత్త్రియ, ప్రభావంబు= క్షత్రియుడి మహిమ- అనగా రాజకులానికి సంబంధించినవాడి శక్తి; ఏమి+అనవచ్చున్!= ఏవిధంగా చెప్పవీలవుతుంది!; విరాట్టు= విశేషమైన దక్షత గల ప్రభువు; సమ్రాట్టు= గొప్ప రాజు; విధి, జితుండు= అదృష్టాన్ని జయించినవాడు; సత్య, మన్యుండు= సత్యంకొరకైన కోపం కలవాడు; యథా, జీవుండు= ప్రాణి కోటిని క్రమబద్ధంగా శాసించేవాడు; ధర్ముండు= ధర్మంతో కూడిన నడవడిక కలవాడు; అను= అనునట్టి; భవ్య, నామంబులన్= మనోహరమైన పేళ్ళతో; నిగమంబులు= వేదాలు; పార్థివున్= రాజును; కొనియాడున్= పొగడుతాయి; తొల్లి= పూర్వం; అధర్మంబునకున్= ధర్మం లేమికి; వెఱచి= భయపడి; బ్రాహ్మణులు= బ్రహ్మజ్ఞానం కలమేధావులు; నిజ, తేజస్+బలంబులు= తమవైన వెలుగు శక్తులు; క్షత్త్రియులందున్= రాచకొలంవారియందు; నిక్షేపించిరి= దాచిపెట్టారు; నాఁటన్+కోలెన్= ఆసమయంనుండి; బ్రాహ్మ్యంబువలనన్= బ్రాహ్మణులకు సంబంధించిన మహిమ వలన; క్షత్త్రంబు= క్షత్రియులకు సంబంధించిన పరాక్రమం; ప్రవర్తిల్లుచుండున్= ఒప్పుతూ ఉంటుంది; బ్రహ్మ, క్షత్త్రంబులు= బ్రాహ్మణుల మహిమ, క్షత్రియులమహిమ; పరస్పర, సంశ్రయంబులు= ఒకదానిపై ఒకటి ఆధారపడి ఉండేవి; వెలిగాన్= ఒకదానిని విడిచి వేరొకటి ఉండేవిగా; వర్తింపనేరవు= ఒప్పవు; క్షత్త్రియుండు= రాచకొలంవాడు; బ్రాహ్మణ, సంసేవనంబునన్= బ్రాహ్మణులను సేవించటంవలన; తేజస్+ నిరూఢుండు+అయి= వెలుగుతో కూడుకొన్నవాడై; ఆదిత్యుండు= సూర్యుడు; చీఁకటిన్= అంధకారాన్ని; అడంచు+అట్లు= పోగొట్టే రీతిగా; దురితంబులన్= పాపాలను; అడంచున్= పోగొట్టుతాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; అగుటన్+చేసి= జరుగుటవలన; క్షత్త్రియుండు= పరాక్రమం కలిగిన రాచకులంవాడు; సర్వ+అధికుండు+అగుట= అందరిని మించేవాడు కావటం; నిశ్చయంబు= దృఢమైన నిర్ధారణ; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మునులు+అందఱున్= ఆఋషులు అందరున్నూ; చని= వెళ్లి; వైన్యునకున్= వైన్యుడు అనే పేరుకల ఆరాజుకు; తద్, ప్రకారంబు+అంతయున్= ఆవిధంగా జరిగిన సంగతిని అంతటిని; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ఆ, భూ, వరుండు ఆరాజు (అనగా వైన్యమహారాజు); అత్రిన్+చూచి= అత్రిని కనుగొని.

తాత్పర్యం: పరాక్రమంతో భూజనులను పరిపాలించే ప్రభువుయొక్క మహిమను ఏవిధంగా వర్ణించటానికి వీలౌతుంది? విశిష్టమైన పరిపాలనాదక్షత కలవాడు, గొప్పప్రభువు, అదృష్టాన్ని తనవశం చేసికొన్నవాడు, సత్యాన్ని కాపాడటానికి ఆగ్రహావేశం కలవాడు, ప్రజలను క్రమశిక్షణతో నడిపించేవాడు, ధర్మంతో కూడిన నడవడిక కలవాడు అనే అర్థాలు కల శబ్దాలతో వేదాలు రాజును అభివర్ణిస్తాయి. పూర్వకాలంలో అధర్మం ప్రబలుతుందేమోననే భయంతో, బ్రాహ్మణులు తమశక్తి యుక్తులను రాజులయందు దాచిపెట్టారు. ఆ సమయంనుండి, బ్రాహ్మణులతేజస్సు క్షత్రియులగొప్పతనం ఒకదానిపై ఒకటి ఆధారపడి ఉన్నాయి. క్షాత్రబలం లేని బ్రాహ్మణశక్తి, బ్రాహ్మణశక్తి లేని క్షాత్రం రాణించజాలవు. క్షత్రియుడు బ్రాహ్మణులను పూజించటంచేత, తేజస్సును ఆర్జించి, సూర్యుడు చీకటిని పోగొట్టేటట్లు పాపాలను హరింపచేయగలడు. అందుచేత క్షత్రియుడు అందరికంటె అధికుడు. ఇది నిశ్చయం' అని సనత్కుమారుడు తీర్పుచెప్పాడు. అంతట ఆతీర్పును వినిన ఆ మునులు ఆసంగతిని వైన్యమహారాజు కడ కేగి విన్నవించారు. అప్పుడు వైన్యమహారాజు అత్రిని గౌరవించి, (ఈవిధంగా పలికాడు).

క. **'నను నెల్లజనులకంటెను । ఘనుఁ డని కొనియాడి తీవు కడు నిజముగఁ గా**
వున నిదె ప్రీతుఁడ నైతిన్ । గొను మిచ్చెద నీకు నేను గోటిధనంబుల్.' **205**

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; ఎల్ల, జనులకంటెను= అందరు మనుజులకంటెను; ఘనుఁడు+అని= గొప్పవాడు అని; కొనియాడితి+ఈవు= నీవు పొగిడావు; కడు, నిజముగన్= మిక్కిలిసత్యంగా; కావునన్= కాబట్టి; ఇదె= ఇప్పు డీసమయంలో; ప్రీతుఁడన్+ఐతిన్= సంతోషించాను; ఏను= నేను; నీకున్= నీకు; కోటిధనంబుల్= కోటిద్రవ్యాలు; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; కొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: నీవు నన్ను అందరికంటెను గొప్పవాడ వని పొగిడావు; నాకు మిక్కిలి సంతోష మైనది. కావున నీకు కోటి ధనాలను దానంగా ఇస్తాను; దయచేసి స్వీకరించుము.

క. అని యిష్టధనము లిచ్చినఁ । గొని వచ్చి మునీశ్వరుండు గొడుకులకుఁ బ్రియం
బునఁ బంచి యిచ్చి యిమ్ములఁ । జనియె వనంబునకు ధర్మసంహితబుద్ధిన్. 206

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ఇష్ట, ధనములు+ఇచ్చినన్= కోరినద్రవ్యాలు ఇవ్వగా; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ముని+ఈశ్వరుండు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన (అత్రి); కొడుకులకున్= పుత్రులకు; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; పంచి+ఇచ్చి= భాగాలు చేసి ఒసంగి; ధర్మ, సంహిత, బుద్ధిన్= ధర్మం నెరవేర్చ వలె ననే కోరికతో కూడిన ఆలోచనతో; వనంబునకున్= అడవికి; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, వైన్యమహారాజు తనకు ఇచ్చిన ధనాలనుగైకొని ఇంటికి పోయి, అత్రి మహాముని వాటిని కొడుకులకు పంచిపెట్టి ధర్మంతో కూడిన ఆలోచనతో తాను అడవికి వెళ్ళాడు.

వ. అని చెప్పి మార్కండేయుండు పాండవేయునితో నిట్లను; సరస్వతీగీత యను నితిహాసంబు సెప్పెద; నందు విశిష్టధర్మంబు లెఱుఁగ నగుఁ; దొల్లి తార్క్ష్యుండను మునివరుండు భారతి నారాధించిన నద్దేవి ప్రత్యక్షం బగుటయు ని ట్లని యడిగె. 207

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వచించి; మార్కండేయుండు= మృకండుమహాముని కుమారుడైన మార్కండేయుడు; పాండవేయునితోన్= పాండురాజుకొడు కైన (ధర్మరాజుతో); ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; సరస్వతీ, గీత+అను= సరస్వతీ గీత అనే పేరు కల; ఇతిహాసంబు= జరిగిన కథ; చెప్పెదన్= వినిపిస్తాను; అందున్= (ఆ ఇతిహాసంలో); విశిష్ట, ధర్మంబులు= విశేషంగా పేర్కొనదగిన ధర్మాలు అనగా ధర్మసూక్ష్మాలు; ఎఱుఁగన్+అగున్= తెలిసికొనటానికి వీలౌతుంది; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; తార్క్ష్యుండు+అను= తార్క్ష్యుడు అనే పేరుకల; ముని, వరుండు= ఋషులలో గొప్పవాడు; భారతిన్+ఆరాధించినన్= సరస్వతీదేవిని ప్రార్థించగా; ఆ+దేవి; ప్రత్యక్షంబు+అగుటయున్= తనయెదుట కన్పించగా; ఇట్లు+అని+అడిగెన్= ఈ విధంగా ప్రార్థించాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా వైన్యుడిచరితాన్ని చెప్పి, పిమ్మట ధర్మరాజుతో మార్కండేయమహర్షి ఈవిధంగా అన్నాడు. 'నీకు ఇప్పుడు సరస్వతీగీత అనే ఇతిహాసం వినిపిస్తాను. అందులో పెక్కు ధర్మసూక్ష్మాలు ఉన్నవి. నీవు వాటిని గ్రహించటం అవసరం. పూర్వకాలంలో తార్క్ష్యుడు అనే ఒక గొప్పఋషి ఉన్నాడు. అతడు సరస్వతీదేవినిగూర్చి తపస్సు చేయగా, ఆ దేవి అతడికి ప్రత్యక్ష మయింది. అతడు ఆ సరస్వతీదేవిని ఈవిధంగా అడిగాడు.

క. 'పురుషున కెయ్యది ధర్మువు? । పురుషుం డెద్దానఁ బరమపుణ్యాత్మకుఁ డై
చిరపుణ్యగతులు వడయును? । దిరముగ నిది యానతిమ్ము దేవీ! నాకున్.' 208

ప్రతిపదార్థం: దేవీ!= ఓ సరస్వతీదేవీ!; పురుషునకున్= మానవుడికి (ఇచట జనులకు అనిభావం); ఏ+అది= ఏది; ధర్మువు= ధర్మం; పురుషుండు= పురుషుడు; ఏ+దానన్= దేనివలన; పరమ, పుణ్య+ఆత్మకుఁడు+ఐ= శ్రేష్ఠమైన పుణ్యాలతో కూడుకొన్న అంతరంగం కలవాడై; చిర, పుణ్య, గతులు= శాశ్వతమైన పుణ్యంతో కూడిన మార్గాలు; పడయును?= పొందుతాడు?; నాకున్= నాకు; ఇది= ఈవిషయం; తిరముగన్= గట్టిగా నాటుకొని ఉండేటట్లుగా; ఆనతి+ఇమ్ము= దయతో చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఓసరస్వతీ దేవీ! దయతో ఈప్రశ్నలకు నీవు సరైన సమాధానాలను నాకు సెలవిమ్ము. మనుజుడు పాటించవలసిన ధర్మం ఏది? మనుజుడు ఏవిధంగా పుణ్యగతులు సంపాదించగలుగుతాడు? ఆపుణ్యం ఎట్లా శాశ్వతంగా ఉంటుంది? నీవు చెప్పే సమాధానాలు నా మనస్సుకు సదా అంటిపెట్టుకొని ఉండేటట్లు సెలవిమ్ము.'

వ. అనిన వానికి నప్పరమేశ్వరి యి ట్లనియె. 209

తాత్పర్యం: అని అడుగగా, ఆ సరస్వతీదేవి అతడికి ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పింది.

మ. 'ధృతి వేదంబులు నాలుగుం జదివి భూదేవుండు నానాధ్వర
వ్రతుఁ డై యుండెడునట్టిపుణ్యుఁ డమరావాసంబునం దుండు ను
న్నతవృత్తస్తనభారమంథర మరున్నారీపరీరంభ సం
భృత రోమాంచ సమంచితాంగుఁ డగుచుం బెక్కేండ్లు సంప్రీతితోన్. 210

ప్రతిపదార్థం: ధృతిన్= ధైర్యంతో (అనగా దీక్షతో); వేదంబులు, నాలుగున్, చదివి= నాలుగువేదాలను పఠించి; భూ, దేవుండు= బ్రాహ్మణుడు; నానా+అధ్వర, వ్రతుఁడు+ఐ+ఉండెడు+అట్టి+పుణ్యుఁడు= పెక్కు యజ్ఞాలను చేసే పూనికతో మెలగి పుణ్యాన్ని ఆర్జించినవాడు; అమర+ఆవాసంబునందున్= దేవతలు నివసించే స్వర్గలోకంలో; ఉన్నత, వృత్త, స్తన, భార, మంథర, మరుత్+నారీ, పరీరంభ, సంభృత, రోమాంచ, సమ్+అంచిత+అంగుఁడు+అగుచున్= ఎత్తయిన, గుండ్రని గబ్బిగుబ్బలతో తిరుగాడే దేవలోకపు స్త్రీల కౌగిలింతలవలన ఏర్పడిన గగురుపాటుతో కూడిన శరీరం కలవాడౌతూ; పెక్కు+ఏండ్లు= అనేక సంవత్సరాలు; సంప్రీతితోన్= మిక్కుట మైన సంతోషంతో; ఉండున్= నివసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'దీక్షతో నాలుగువేదాలు పఠించి, పెక్కు యాగాలు చేసి పుణ్యాన్ని ఆర్జించిన బ్రాహ్మణుడు మరణించిన పిమ్మట స్వర్గలోకానికి పోతాడు. అక్కడ గబ్బిగుబ్బలతో నడయాడే అప్సరసల కౌగిలింతలవలన ఏర్పడిన గగుర్పాటు గల దేహంతో అతడు పెక్కు సంవత్సరాలు మిక్కిలి సంతోషంతో గడపుతాడు.

సీ. మేలగు క్రేపుతోఁ బాలు సాలఁగ గల్గి । లాలితం బగు తొలిచూలు మొదవుఁ
బాత్రభూతుం డైన శ్రోత్రియునకు నిచ్చు । సదమలచరితుఁ డమ్మొదవు మేన
నెన్నిరోమము లుండు నన్ని వేలేఁడులు । సురలోకసౌఖ్యవిస్ఫురణ నొందు;
భారంబునకుఁ జాలి భూరిసత్త్వాఢ్య మై । బిరుదైన యెద్దు భూసురున కిచ్చి

ఆ. నరుఁడు ధేనుదశక మిరవొంద నిచ్చిన । ఫలము వడయు; మఱియు వలువ లొసఁగి
చంద్రలోకమునకు సంప్రీతుఁడై చనుఁ; । గనక మిచ్చి నాకమునకు నరుగు. 211

ప్రతిపదార్థం: మేలు+అగు= మేలగు= మంచిదైన; క్రేపుతోన్= దూడతో; పాలు= క్షీరం; చాలఁగన్+కల్గి= ఎక్కువగా ఉండి; లాలితంబు+అగు= ఒప్పారునట్టి; తొలి, చూలుమొదవున్= మొదటి కానుపు కన్న ఆవును; పాత్రభూతుండు+ఐన= యోగ్యత

కలిగినట్టి; శ్రోత్రియునకున్= సదాచారం పాటించే బ్రాహ్మణుడికి; ఇచ్చు= ఒసగునట్టి; సత్+అమల, చరితుఁడు= మంచిదైన నిర్మలమైన సత్ప్రవర్తన కలిగినవాడు; ఆ+మొదవు, మేనన్= ఆ ఆవుయొక్క దేహంలో; ఎన్నిరోమములు+ఉండున్= ఎన్ని వెంట్రుకలు ఉంటాయో; అన్ని, వేల+ఏఁడులు= అన్నివేల సంవత్సరాలు; సురలోక, సౌఖ్య, విస్ఫురణన్= స్వర్గ లోకంలో అనుభవించే సౌఖ్యాన్ని; ఒందున్= పొందుతాడు; భారంబునకున్+చాలి= బరువు మోసే బలం కలిగి; భూరి, సత్త్వ+ఆఢ్యము+ఐ= గొప్పశక్తితో కూడి ఉన్నదై; బిరుదు+ఐన+ఎద్దున్= మెచ్చదగిన ఎద్దును; భూసురునకున్= బ్రాహ్మణుడికి; ఇచ్చి= ఒసగి; నరుఁడు= మనుజుడు; ధేను, దశకమున్= పది ఆవులను; ఇరవు+ఒందన్= ఒప్పారేటట్లుగా; ఇచ్చిన= ఒసగిన; ఫలము= ఫలితం (పుణ్యం); పడయున్= పొందుతాడు; మఱియున్= ఇంకను; వలువలు+ఒసఁగి= బట్టలు ఇచ్చి; సంప్రీతుఁడు+ఐ= మిక్కిలి సంతోషం చెందినవాడై; చంద్రలోకమునకున్= చంద్రుడి లోకానికి; చనున్= వెళ్ళుతాడు; కనకమున్+ఇచ్చి= బంగారాన్ని ఒసగి; నాకమునకున్= స్వర్గలోకానికి; అరుగున్= వెళ్ళుతాడు.

తాత్పర్యం: మంచిదూడతో ఉండి, ఎక్కువ పాల నిస్తున్న మొదటి చూలు ఆవును యోగ్యుడైన శ్రోత్రియ బ్రాహ్మణుడికి దానమిచ్చిన పుణ్యాత్ముడు (మరణానంతరం) స్వర్గలోకానికి చేరుతాడు. ఆ ఆవుదేహంమీద ఎన్నివెంట్రుకలు ఉంటాయో అన్ని వేల సంవత్సరాలు ఆదాత స్వర్గలోకంలో ఉంటాడు. బరువు మోయగల బలం కలిగిన కోడెయెద్దును బ్రాహ్మణుడికి దానం చేసినవాడు పది ఆవులను దానం చేసిన పుణ్యఫలాన్ని ఆర్జిస్తాడు. మరియు, వస్త్రదానం చేస్తే చంద్రలోకానికి పోతాడు. బంగారాన్ని దాన మిస్తే స్వర్గలోకం పొందుతాడు.

క. కృతమతి యై యేడేఁడులు । హుతవహు ఘృతమునను బ్రీతి నొందించిన సు
వ్రతుఁ డీరేడుతరంబుల । పితరులఁ గొని దివికి నేఁగుఁ బెంపెసలారన్. 212

ప్రతిపదార్థం: కృతమతి+ఐ= దీక్షతో కూడిన బుద్ధికలవాడై; ఏడు+ఏఁడులు= ఏడు సంవత్సరాలు; హుతవహున్= అగ్నిహోత్రుడిని; ఘృతమునను= నేతిని వేల్చుట చేత; ప్రీతిన్+ఒందించిన= తృప్తి చెందేటట్లుగా చేసిన; సు, వ్రతుఁడు= మంచి నోమును నోచిన వాడు; ఈరేడు తరంబుల= పదునాలుగు పురుషాంతరాల తరబడి; పితరులన్= పితృదేవతలను; కొని= వెంటబెట్టుకొని; పెంపు+ఎసలు+ఆరన్= గొప్పదనం ఒప్పారేటట్లుగా; దివికిన్+ఏఁగున్= స్వర్గానికి వెళ్ళుతాడు.

తాత్పర్యం: దీక్షతో ఏడుసంవత్సరాలు అగ్నిహోత్రుడిని నేతితో వేల్చి సంతృప్తి చెందించిన నైష్ఠికుడు పదునాలుగు తరాలకు చెందిన పితృదేవతలను తనతోపాటు తీసికొని గొప్పదనం ఒప్పారేటట్లుగా స్వర్గలోకానికి వెళ్ళుతాడు.

క. సతతంబును శుచియై దే । వతలఁ బ్రదీప్తాగ్నియందు వదలక సంత
ర్పితులుగఁ జేసి పడయు నం । చితముగ గోలోకవాస చిరసౌఖ్యంబుల్. 213

ప్రతిపదార్థం: సతతంబును= ఎల్లప్పుడును; శుచి+ఐ= పవిత్రుడై ఉండి; వదలక= విడువక; ప్రదీప్త+అగ్ని+అందున్= మండుతుండే అగ్నిలో; దేవతలను= వేల్పులను; సంతర్పితులుగన్+చేసి= తృప్తి చెందిన వారినిగా చేసి; అంచితముగన్= ఒప్పునట్లుగా; గోలోక, వాస, చిర, సౌఖ్యంబుల్= గోలోకంలో నివసించే శాశ్వతమైన సుఖాన్ని; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడును పవిత్రతను పాటించి, అగ్నిహోత్రంలో నిరంతరాయంగా హవిస్సులు వేల్చి దేవతలను తృప్తి పొందించేవాడు చాలకాలం గోలోకంలో నివసించి సౌఖ్యాలను అనుభవిస్తాడు.

వ. అగ్నిహోత్రం బస్మదాత్మకం బని యెఱుంగుము; సకలయజ్ఞంబులందుఁ గల్గింపఁ బడు విశిష్టద్రవ్యంబు లన్నియు మదీయంబు; లేను మహనీయం బైన యగ్నిహోత్రముఖంబునం బ్రభవింతు; నాత్మజ్ఞు లగు మహాత్ములకు నఖిలసంశయచ్ఛేదంబు సేయుదు; ననవరత స్వాధ్యాయ దానవ్రత పరాయణులైన తపోధను లెందేని వీతశోకులై వసియింతు; రట్టిది మామకంబైన పరమపదంబు; వినుము! ప్రచుర మధుక్షీరతోయంబులును శర్కరాసైకతంబులును మాంసాపూపప్రకరతీరంబులును బాయసకర్దమంబులు నైన యేఱు లనేకంబు లుత్పాదించి యింద్రాగ్ని ప్రముఖు లైన దివిజులకుఁ దృప్తి సేసి యజనశీలురు మత్పదంబుం బ్రాపింతు' రని చెప్పినఁ దార్క్ష్యుండు కృతాంజలియై. 214

ప్రతిపదార్థం: అగ్నిహోత్రంబు= అగ్ని; అస్మత్+ఆత్మకంబు= నా స్వరూపమే అయినట్టిది; అని; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; సకల, యజ్ఞంబులందున్= అన్ని జన్నాలలో; కల్గింపఁబడు= వాడబడే; విశిష్ట ద్రవ్యంబులు= విశేష పదార్థాలు; అన్నియున్= సమస్తాలున్నూ; మదీయంబులు= నావే; ఏను= నేను; మహనీయంబు+ఐన= గొప్ప దైన; అగ్నిహోత్ర, ముఖంబునన్= అగ్నియొక్క మొగంలో; ప్రభవింతున్= పుట్టుతాను; ఆత్మజ్ఞులు+అగు= ఆత్మనుగూర్చిన జ్ఞానాన్ని ఎఱిగినట్టి; మహా+ఆత్ములకున్= గొప్పవారికి; అఖిల, సంశయ+ఛేదంబు, చేయుదున్= అన్నిసందేహాలను త్రుంచివేస్తాను; అనవరత, స్వాధ్యాయ, దాన, వ్రత, పరాయణులు+ఐన= ఎల్లప్పుడు వేదాలను వల్లెవేసే, ఇతరులకు (తమకున్నవాటిని) దానంచేసే దీక్షతో నోములు నోచే; తపస్+ధనులు= తపోధనులు= తపస్సునే ధనంగా కలవారు; ఎందున్+ఏని= ఎచ్చోటనైనా; వీతశోకులు+ఐ= పోయినదుఃఖం కలవారై (దుఃఖం లేనివారై); వసియింతురు= నివసిస్తారు; అట్టిది= అటువంటిది; మామకంబు+ఐన= నాదైన; పరమపదంబు= గొప్పస్థానం; వినుము= ఆలకించుము; ప్రచుర, మధు, క్షీర, తోయంబులును= అధికమైన తేనెయే, అధికమైన పాలే నీళ్ళుగా గలవై; శర్కరా, సైకతంబులును= చక్కెర అనే ఇసుకతిన్నెలు కలిగినవై; మాంస+అపూప+ప్రకర, తీరంబులును= మాంసం, పిండివంటకాలు మున్నగునవి అనే గట్టులు కలిగినవియును అయి; పాయస, కర్దమంబులును+ఐన= పాయసాలు అనే బురదలు కలిగినవి అయిన; ఏఱులు+అనేకంబులు= పెక్కునదులు; ఉత్పాదించి= పుట్టించి; ఇంద్ర+అగ్ని, ప్రముఖులు+ఐన= ఇంద్రుడు అగ్ని మున్నగువారైన; దివిజులకున్= దేవతలకు; తృప్తిచేసి= సంతుష్టిని కల్గించి; యజనశీలురు= యజ్ఞాలు చేసేవారు; మత్+పదంబున్= నాదైన స్థానాన్ని; ప్రాపింతురు= పొందుతారు; అని చెప్పినన్= అని వచించగా; తార్క్ష్యుండు; కృత+అంజలి+ఐ= ఘటించిన కైమోడ్పు కలవాడై-అనగా నమస్కరించినవాడై.

తాత్పర్యం: అగ్నిహోత్రం నా స్వరూపానికి సంబంధించిందని తెలిసికొనుము; అన్ని యజ్ఞాలలోనూ సమకూర్చబడే వస్తువులు అన్నియు నాకు సంబంధించినవే. నేను అగ్నిహోత్రుడి ముఖంలోనుండి పుట్టుతాను. ఆత్మనుగూర్చిన పరిజ్ఞానం గల విద్వాంసులు అందరకు సమస్త సందేహాలను తీర్చగలను; ఎల్లప్పుడు వేద వేదాంగ పారాయణ చేస్తూ, దానధర్మాలు చేసి దుఃఖాతీతులై బ్రదికే మహాత్ములు ఉండేచోటు నా విశిష్టస్థానం. తేనె పాలు చక్కెర మాంసం పిండివంటలు పుష్కలంగా వెచ్చించి (తేనె, పాలు అనే నీళ్ళతో, చక్కెరలనే ఇసుక తిన్నెలతో, మాంసం పిండివంటలు అనే తీరాలతో, పాయసాలనే బురదలతో అనేక నదులను కల్పించి) యజ్ఞాలు చేసి దేవతలకు సంప్రీతి చేకూర్చే నైష్ఠికులు మరణానంతరం నా లోకానికి చేరగలరు' అని సరస్వతీదేవి ఆనతిచ్చింది. అంత ఆమెకు తార్క్ష్యుడు భక్తితో నమస్కరించి ఆమెను ఇట్లా ప్రార్థించాడు.

విశేషం: ఇచట అలంకారం రూపకం. యజ్ఞాలలో యజమానులు పెక్కు ఏఱులు ఉత్పాదిస్తా రట. నదులలోని నీరు - మధుక్షీరాలు, శర్కరలు - సైకతాలు, మాంసాపూప ప్రకరాలు తీరాలు; పాయసాలు కర్దమాలు. ఇట ఉపమానోపమేయాలకు అభేదాధ్యవసాయం కల్పించబడింది.

ఉ. అంబ! నవాంబుజోజ్జ్వలకరాంబుజ । శారదచంద్రచంద్రికా
డంబరచారుమూర్తి! ప్రకట స్ఫుట భూషణ రత్న రోచిరా
చుంబితదిగ్విభాగ! శ్రుతిసూక్తవివిక్తనిజప్రభావ! భా
వాంబరవీథివిశ్రుతవిహారి! ననుం గృపఁ జూడు భారతీ! 215

ప్రతిపదార్థం: భారతీ!= ఓ సరస్వతీ!; అంబ!= మాతృమూర్తి అయిన దేవీ!; నవ+అంబుజ+ఉజ్జ్వల, కర+అంబుజ!= క్రొత్తపద్మాలవలె వెలుగొందే చేతులు అనే పద్మాలు కలదానా!; శారద, చంద్ర, చంద్రికా+ఆడంబర, చారు, మూర్తి!= శరత్కాలంలోని చంద్రుడి వెన్నెల యొక్క దర్పంవంటి దర్పంతో మనోహరమైన ఆకృతి కలదానా!; ప్రకట, స్ఫుట, భూషణ, రత్న, రోచిస్+ఆచుంబిత, దిక్+విభాగ!= పైకి బాగా కనుపించే ఆభరణాలకు చెందిన రత్నాలయొక్క కాంతులచేత బాగుగా స్పృశించిన (ముద్దుపెట్టబడిన) దిక్కులయొక్క భాగాలు కలదానా!; శ్రుతి, సూక్త, వివిక్త, నిజ, ప్రభావ!= వేదాలలోని సూక్తాలలో (సూక్తులలో) బాగా వెల్లడించబడిన సొంతమహిమ కలదానా!; భావ+అంబర, వీథి, విశ్రుత, విహారి!= ఆలోచనలు అనే ఆకాశపుదారులలో ప్రసిద్ధమైన విహారం కలదానా!; ననున్= నన్ను; కృపన్+చూడు= దయతో చూడుము.

తాత్పర్యం: అమ్మా! సరస్వతీ దేవీ! క్రొత్తపద్మాలవలె ధగధగలాడే చేతులు కలదానా! శరత్కాలంలోని వెన్నెలవెలుగువలె మిలమిలలాడే మనోహరాకారం కలదానా! దిగ్దిగంతాలవరకు కాంతులు వెల్లివిరియజేసే రత్నభూషలు కలదానా! వేదాలలోని సూక్తాలలో వెల్లడించబడిన స్వీయమహిమ కలిగినదానా! ఆలోచనల ఆకాశపు దారుల్లో ప్రశస్తరీతిలో విహరించేదానా! నన్ను దయతో మన్నించుము.

విశేషం: ఈ పద్యం తెలుగువారి నాలుకలపై చాటువువలె చిరకాలంనుండి నాట్య మాడుతున్నది. చాలామందికి ఈపద్యం వ్రాసిన కవి ఎఱ్ఱన అని తెలియదు. పోతన భాగవతంలోని అవతారికలో ఈపద్యం కన్పించటంచేత పలువురు ఇది పోతనకవికృత మనిన్నీ, భాగవతంలోని పద్యం అనిన్నీ భ్రమించటం కద్దు. అనుప్రాసాలంకార ప్రియుడైన పోతనమహాకవి ఈ పద్యాన్ని తన భాగవత అవతారికలో ఒజ్జబంతిగా స్వీకరించి చేర్చె నని భావించవచ్చును. అలం : రూపకం. (కరాంబుజ) అనుప్రాసం. బిందుపూర్వక బకారప్రయోగ పౌనఃపున్యం, అట్లే చంద్ర చంద్రికా, సూక్త, వివిక్త - విహారి, భారతీ !

వ. అని వినుతించి కృతార్థుం డయ్యె' ననిన విని మృకండుపుత్త్రునకుఁ బాండుపుత్త్రుం డి ట్లనియె 'మునీంద్రా! వైవస్వతమను వెత్తెఱంగునం బ్రభావసంపన్నుం డయ్యెఁ జెప్పవే' యనిన మార్కండేయుం డి ట్లనియె.216

ప్రతిపదార్థం: అని వినుతించి= అని పొగడి; కృత+అర్థుండు+అయ్యెన్= ధన్యుడు అయినాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; మృకండుపుత్త్రునకున్= మార్కండేయుడికి; పాండుపుత్త్రుండు= పాండురాజుకొడుకు-ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; వైవస్వత మనువు= వైవస్వతుడు అనే మనువు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏవిధంగా; ప్రభావ, సంపన్నుండు+అయ్యెన్= గొప్పదనంతో కూడినవాడు అయినాడు?; చెప్పవే= వచించ బూనుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; మార్కండేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా ప్రశంసించి, ధన్యుడయినాడు' అని చెప్పగా విని, మార్కండేయుడితో ధర్మరాజు ఈవిధంగా పలికాడు - 'మునీంద్రా! వైవస్వతమనువు ఏరీతిగా గొప్పమహిమను సంపాదించగలిగాడు? దయచేసి చెప్పండి' అని అడుగగా, మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. 'విను చాక్షుషమన్వంతర । మున వైవస్వతుఁడు పరమపుణ్యుండు దపం
బొనరించె నిరాహారత । ననుపమధైర్యుండు దశసహస్రాబ్దంబుల్. 217

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; చాక్షుష, మన్వంతరమునన్= చాక్షుషుడు అనే మనువుకాలంలో; పరమ, పుణ్యుండు= మిక్కిలి సుకృతం కలవాడు; అనుపమధైర్యుండు= సాటిలేని ధైర్యం కలవాడు; వైవస్వతుఁడు= వైవస్వతుడు అనేవాడు; నిర్+ఆహారతన్= తిండి లేకుండా; దశ, సహస్ర+అబ్దంబుల్= పదివేలసంవత్సరాలు; తపంబు+ఒనరించెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆలకింపుము. పుణ్యాత్ముడు, సాటిలేని ధైర్యం కలవాడు అయిన వైవస్వతుడు చాక్షుషమన్వంతరంలో ఆహారం తీసికొనకుండ పదివేలసంవత్సరాలు తీవ్రతపస్సు చేశాడు.

విశేషం: మనువు - ప్రాచీనభారతీయసంస్కృతి పదునాల్గురు మనువులను పేర్కొంటున్నది.

"స్వాయంభువో మను స్తాత స్వారోచిషస్తథా
ఉత్తమస్తామసశ్చైవ రైవతశ్చాక్షుష స్తథా
వైవస్వతశ్చ కౌరవ్య సాంప్రతో మను రుచ్యతే
సావర్ణిశ్చ మనుస్తాత భౌచ్యో రౌచ్యస్తథైవ చ
తథైవ మేరుసావర్ణశ్చత్వారో మనవః స్మృతాః." హరివంశమ్, 1-7-4

మన్వంతరం అనగా, డెబ్బదియొక్క దివ్యయుగాలకాలం. ప్రస్తుతం జరుగుచున్నది ఏడవ మనువు వైవస్వత మన్వంతరం. మన్వంతరం:- కృతయుగం-17,28,000 మానవ వత్సరాలు; త్రేతాయుగం-12,96,000 మానవ వత్సరాలు; ద్వాపరయుగం - 8, 64,000 మానవ వత్సరాలు; కలియుగం- 4,32,000 మానవ వత్సరాలు. ఈ నాలుగు యుగాలు కలిసినకాలం ఒక మహాయుగం. వేయి మహాయుగాలు గడిస్తే బ్రహ్మకు ఒక పగలు. అట్లే బ్రహ్మకు ఒక రాత్రి. ఒక బ్రహ్మదివసంలో పదునాల్గురు మనువులు పరిపాలిస్తారు. అనగా 337, 142, 658 సంవత్సరాలు ఒక మన్వంతరం. ఇంతవరకు స్వాయంభువు, స్వారోచిషుడు, ఉత్తముడు, తామసుడు, రైవతుడు, చాక్షుషుడు అనే మనువుల ఏలుబడి గడిచింది. ప్రస్తుతం గడుస్తున్నది వైవస్వత మన్వంతరం -అందులో ప్రస్తుతం కలియుగం ఇరువది ఎనిమిదవ ఆవృత్తం.

ఆ. అనఘుఁ డూర్ధ్వబాహుఁ డై యేకపాదంబు । నందు నిలిచి బదరికాశ్రమమునఁ
జలిపె మఱియుఁ బెక్కుసంవత్సరంబులు । తపము సకలజనులుఁ దను నుతింప. 218

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= (పాపరహితుడైన) పుణ్యాత్ముడు (వైవస్వతుడు); ఊర్ధ్వబాహుఁడు+ఐ= పైకి చాచి నమస్కరిస్తున్న చేతులు కలవాడై; ఏకపాదంబునందున్= ఒంటికాలిమీద; నిలిచి= నిలబడి ఉండి; బదరికా+ఆశ్రమమునన్= బదరిక అనే పేరు కల ఆశ్రమంలో; సకల, జనులున్= ప్రజలందరూ; తనున్= తనను; నుతింపన్= పొగడగా; పెక్కు, సంవత్సరంబులు= అనేక సంవత్సరాలు; తపము= తపస్సు; చలిపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వైవస్వతుడు చేతులు పైకి ఎత్తి నమస్కరిస్తూ ఒంటికాలిపై సదా నిలబడి ఉండి బదరికాశ్రమంలో ఎన్నో ఏండ్లు, సర్వజనులు తనను పొగడేటట్లుగా తపస్సు చేశాడు.

విశేషం: బదరికాశ్రమం హిమాలయపర్వతశ్రేణులమధ్య సముద్రపు నీటిమట్టానికి సుమారు 13 వేల అడుగుల ఎత్తున అలకనందా నదీతీరంలో గల పుణ్యక్షేత్రం. బదరిక అనగా రేగుచెట్టు. ఈ వనంలో నరనారాయణులు తపస్సుచేసినట్లు పురాణకథనం. ఇచ్చట బ్రహ్మకపాలం, ఉష్ణకుండం ఉన్నవి.

మార్కండేయుండు ధర్మరాజునకు వైవస్వతు వృత్తాంతంబును చెప్పుట (సం. 3-185-1)

వ. ఆ వైవస్వతుం డొక్కనాఁడు గృతస్నానుం డయి జలాశయతీరంబున నున్నయెడ నొక్కమత్స్యంబు జలంబుల దరికిం జనుదెంచి యి ట్లనియె; 'నయ్యా! యేను గడు నల్పమత్స్యంబ నగుటం జేసి బలవంతంబు లగు జలచరంబులవలన నాకుఁ దద్దయు భయంబు గలిగియుండు; నిమ్మడుపు మహామత్స్యసంకులంబు గావున నపాయంబు వొందకుండ నన్నుద్ధరించి, యొండెడం బెట్టవే! యేను నీకుఁ బ్రత్యుపకారంబు సేయనోపుదు' ననిన విస్మితుండై యతం డమ్మీను నెత్తికొని పోయి యొక్కనూతియందు విడిచి దానిం బలుమాఱు నరసికొని యుండె; నదియును గ్రమంబున వర్ధిల్లి యొక్కనాఁ డమ్మనువున కి ట్లనియె. 219

ప్రతిపదార్థం: ఆ వైవస్వతుండు; ఒక్క, నాఁడు= ఒక రోజున; కృతస్నానుండు+అయి= చేయబడిన స్నానం కలవాడై (స్నానం చేసినవాడై); జల+ఆశయ, తీరంబునన్= చెరువు గట్టుపై; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న తరుణంలో; ఒక్కమత్స్యంబు= ఒక చేప; జలంబులదరికిన్+చనుదెంచి= నీటిఒడ్డు సమీపానికి వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది; అయ్యా!= అయ్యా!; ఏను= నేను; కడున్= మిక్కిలి; అల్ప, మత్స్యంబను= చిన్నిచేపను; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; బలవంతంబులు+అగు= బలంగలిగిఉన్న; జల, చరంబులవలనన్= నీటిలో చరించే జంతువులవలన; నాకున్= నాకు; తద్దయున్= మిక్కిలి; భయంబు+కలిగి+ఉండున్= భీతి ఉంటున్నది; ఈ+మడువు= ఈ చెరువు; మహా, మత్స్య, సంకులంబు= గొప్పగొప్పచేపలచేత దట్టమైనది; కావునన్= కాబట్టి; అపాయంబు+పొందకుండన్= ప్రమాదంవాటిల్లకుండ; నన్నున్+ఉద్ధరించి= నన్ను పైకి తీసి; ఒండు+ఎడన్= వేరొకచోట; పెట్టవే?= ఉంచవా? అని ప్రార్థిస్తున్నాను; ఏను= నేను; నీకున్; ప్రతి+ఉపకారంబు= చేసిన మేలుకు తిరిగి చేసేమేలు; చేయన్+ఓపుదున్= చేయజాలుతాను; అనినన్= అనిచెప్పగా; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చెరువు చెందినవాడై; అతండు= అతడు (వైవస్వతుడు); ఆ+మీనున్= ఆచేపను; ఎత్తికొని పోయి= (ఆ చెఱువునుండి) తీసికొనిపోయి; ఒక్కనూతియందున్= ఒక చేదుడు బావిలో; విడిచి= వదలిపెట్టి; దానిన్= దానిని (ఆచేపను); పలుమాఱున్= చాల సార్లు; అరసికొని= చూచికొని; ఉండెన్; అదియును= ఆ చేపకూడా; క్రమంబునన్= వరుసగా; వర్ధిల్లి= పెంపుచెంది; ఒక్కనాఁడు= ఒక రోజున; ఆ+మనువునకున్= ఆవైవస్వతుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ వైవస్వతుఁడు ఒకనాడు స్నానంచేసి చెఱువుగట్టున ఉండగా, ఒకచేప నీటిఒడ్డుదగ్గరికి వచ్చి అతడితో ఈవిధంగా అన్నది- 'అయ్యా! నేను మిక్కిలి చిన్న చేపను. ఈ చెరువులో పెద్దపెద్ద జలచరాలు ఎన్నెన్నో ఉన్నాయి. అవి నన్ను సులువుగా కబళించి వేయవచ్చును. అందుచేత పెద్దచేపలంటే నాకు మిక్కిలి భయం ఏర్పడింది. ఎట్టి ప్రమాదం నాకు సంభవించకుండగా, నాయందు కరుణ కలిగి, నన్ను కాపాడాలని నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను. దయచేసి వేరొకచోటికి తరలించి నన్ను రక్షించుము. నీకు ప్రత్యుపకారం చేస్తాను'. ఆ చేపమాటలకు వైవస్వతుడు ఆశ్చర్యం చెంది, ఆ చేపను తీసికొనివెళ్లి ఒకనూతిలో పడవేసి, అప్పుడప్పుడు దాని యోగక్షేమాలను చూస్తూ ఉండేవాడు. కాలక్రమాన ఆ చేప బాగా పెంపొంది పెద్దగా ఎదిగి ఆ వైవస్వతుడితో ఇట్లా అన్నది.

ఆ. 'అనఘ! నీ ప్రయత్నమున నా శరీరంబు । పొదలె; నాకు నిందు మెదల నెడము
సాల; దట్లుగాన మేలగు నొండొక । యెడకుఁ గొంచుఁ బొమ్ము కడఁగి నన్ను. 220

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపంలేనివాడా, పుణ్యాత్ముడా!; నీ ప్రయత్నమునన్= నీవు చేసిన కృషివలన; నా,శరీరంబు= నా దేహం; పొదలెన్= పెంపు చెందింది; నాకున్= నాకు; ఇందున్= (ఈనూతిలో); మెదలన్= తిరుగాడటానికి; ఎడము= తగినచోటు; చాలదు= సరిపోవటం లేదు; అట్లు+కాన= అందుచేత; మేలు+అగు= శుభము ఒనగూడునట్టి, ఒండొక+ఎడకున్= వేరొకచోటికి; కడఁగి= పూని; నన్నున్= నన్ను; కొంచున్+పొమ్ము= తీసికొని పొమ్ము.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! నీవు చేసిన ఉపకారం వలన, నాశరీరం పెరిగి పెద్దదైంది. ఈ నూతిలోని స్థలం నాకు తిరగటానికి సరిపోవటం లేదు. కాబట్టి అనువైన వేరొకచోటికి నన్ను తిరిగి తీసికొని పొమ్ము.'

వ. అనిన నతం డాజలచరంబుఁ గొని చని యొక్క బావియందు విడిచిన, నది యెప్పటియట్ల యక్కజంబుగాఁ బొదలి, తనకు బావియందు నవకాశంబు పర్యాప్తం బగుటం జెప్పి, యతనిచేత గంగమడువున విడువంబడి, కాలక్రమంబున నచ్చోటఁ దిరుగం బట్టు చాలకున్న నమ్మనువున కెఱింగించిన, నతం డెత్తికొనిపోయి సముద్రంబునం బెట్టిన, నది వాని కి ట్లనియె. 221

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; అతండు= అతడు (వైవస్వతుడు); ఆ, జలచరంబున్+కొని చని= ఆచేపను తీసికొని వెళ్లి; ఒక్కబావి+అందున్= ఒకపెద్దనూతిలో; విడిచినన్= వదలిపెట్టగా; అది= (ఆచేప); ఎప్పటి+అట్ల= ఇదివరకు మాదిరిగానే; అక్కజంబుగాన్= ఆశ్చర్యకరంగా; పొదలి= పెరిగి పెద్దదై; తనకున్= తనకు (ఆచేపకు); బావి+అందున్= పెద్దనూతిలో; అవకాశంబు= తెఱపి; పర్యాప్తంబు+అగుటన్= చాలకపోవటాన్ని; చెప్పి= వచించి (తెలిపి); అతనిచేతన్= (ఆ వైవస్వతుడిచేత); గంగమడువునన్= గంగయందు లోతైనచోటున; విడువన్+పడి= వదలిపెట్టబడి; కాల, క్రమంబునన్= కాలక్రమంగా; అచ్చోటన్= ఆ ప్రదేశంలో; తిరుగన్= అటూ ఇటూ తిరగటానికి; పట్టు= ఎడం; చాలక+ఉన్నన్= సరిపోకపోవటంచేత; ఆ+మనువునకున్; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; అతండు= అతడు (ఆ మనువు); ఎత్తికొనిపోయి= తీసికొని వెళ్ళి; సముద్రంబునన్= సముద్రంలో; పెట్టినన్= ఉంచగా; అది= (ఆచేప); వానికిన్= అతడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ చేపమాటలు విన్నపిదప, వైవస్వతుడు ఆ చేపను ఆ చిన్ననూతిలోనుండి తీసికొనివెళ్ళి ఒక పెద్దబావిలో పడవైచి దానిని రక్షిస్తూ ఉన్నాడు. ఆ చేప ఆ బావిలో దినదినాభివృద్ధి చెంది, పెరిగి పెద్దదై, తనకు ఇంక అక్కడ ఉండటానికి తగిన అవకాశం లేదని చెప్పింది. అంతట ఆతడు ఆచేపను అక్కడనుండి తరలించి గంగమడువులో విడిచిపెట్టాడు. ఆ చేపపెరుగుదలకు గంగమడువు కూడ సరిపోలేదు. అంతట ఆ వైవస్వతుడు ఆ చేపను ఎత్తికొనిపోయి సముద్రంలో విడిచిపెట్టాడు.

క. 'ఉపకారం బొనరించితి । కృపతో నా కిట్లు నీవుఁ గృతమతి వై; ప్ర
త్యుపకారం బొనరించెద । విపులగుణాభరణ! తెలియ విను నా పలుకుల్. 222

ప్రతిపదార్థం: విపుల, గుణ+ఆభరణ!= గొప్ప గుణగణాలు అనే భూషణాలు కలవాడా!; తెలియన్= తెలిసేటట్లుగా; నా, పలుకులు= నా మాటలు; విను= ఆలకింపుము; నీవున్= నీవు; కృతమతివి+ఐ= పరిణతి చెందిన బుద్ధి కలవాడవై- అనగా మంచి మనస్సు కలవాడవై; నాకున్+ఇట్లు= నాకు ఈరీతిగా; కృపతోన్= దయతో; ఉపకారంబు= మేలు; ఒనరించితి(వి)= చేశావు; ప్రతి+ఉపకారంబు= ప్రత్యుపకారంబు= చేసిన మేలుకు జోడగుమేలు; ఒనరించెదన్= (నీకు) చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'గొప్పగుణగణాలు గల మహానుభావా! నీవు కరుణ గలవాడవు; మంచి నిశ్చయంతోకూడిన మనస్సుతో నీవు నాకు మేలు చేశావు. తిరిగి నీకు నేను మేలు చేస్తాను. ఇప్పుడు నేను చెప్పుతున్న మాటలు దయచేసి సావధానంగా వినుము.

తే. **తడవు లే దింక; నిఖిలభూతములుఁ బ్రళయ । మొందనున్నవి యిప్డు; డొండొండ పొంగి**
కలయఁబాఱుఁ బయోధు లుగ్రముగఁ బుణ్య । చరిత! యిదియ మన్వంతరసంధి యండ్రు. **223**

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యచరిత!= పుణ్యమైన ప్రవర్తన కలవాడా!; తడవు= వ్యవధి; లేదు= లేదు; ఇంకన్= ఇక మీదట; నిఖిల, భూతములున్= అన్ని సజీవ నిర్జీవపదార్థాలున్నూ; ప్రళయము+ఒందన్+ఉన్నవి= సర్వనాశనం కానున్నవి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; పయోధులు= సముద్రాలు; ఒండు+ఒండ, పొంగి= ఒక్కొకటే క్రమంగా పొంగి; ఉగ్రముగన్= భయంకరంగా; కలయన్+పాఱున్= కలిసిపోయి అంతటా ప్రవహిస్తాయి; ఇది+అ= ఇదియే; మన్వంతర సంధి= ఒక మన్వంతరానికి, మరియొక మన్వంతరానికి మధ్య కాలం; అండ్రు= అని అంటారు; (మన్వంతరం= ఒకమనువు ఏలుబడికాలం - యుగాల సమాహారం.)

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యచరితుడా! ఇక వ్యవధానం లేకుండా ప్రళయం దాపురించబోతున్నది. ఇప్పుడు ఈ సృష్టిలో ఉన్న సజీవ నిర్జీవ పదార్థాలన్నీ సర్వనాశనం కానున్నవి. సముద్రాలన్నీ పొంగిపొరలి కలిసిపోయి ప్రవహించగలవు. దీనిని పెద్దలు మన్వంతరసంధి అని అభివర్ణిస్తారు.

వ. **కావున నీవు దృఢరజ్జుబంధురంబును సకలధాన్యతండుల కలితంబునుంగా నొక్క పేరోడ గావించి, సప్తముని సహితుండ వై దాని నెక్కి సముద్రంబు దరియందు నన్నుం దలంచునది; యేనును ఘనశృంగశోభితంబయిన రూపంబునఁ బొడసూపి మీకు మేలొనరించెద' నని యమ్మత్స్యంబు చనియె; వైవస్వతుండును దదుక్తప్రకారంబున నోడ నిర్మించి సప్తమునిసహితంబుగాఁ గృతారోహణుండై పయోధిఁ దఱియం దొడంగె; నంత.** **224**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఈవు= (ఓవైవస్వతుడా) నీవు; దృఢ, రజ్జు, బంధురంబును= గట్టిగా పేనబడిన బలం గల త్రాటిచేత దృఢంగా కట్టబడినదిన్నీ; సకల; ధాన్య, తండుల, కలితంబునున్+కాన్= అన్ని విధాలయిన ధాన్యాల విత్తనపు గింజలతో కూడినట్టిదిగా; ఒక్క, పేరు+ఓడ= ఒకపెద్దనావను; కావించి= నిర్మించి; సప్త, ముని, సహితుండవు+ఐ= ఏడుగురు ఋషులతో కూడినవాడ వై; దానిన్= ఆ ఓడను; ఎక్కి= ఆరోహించి; సముద్రంబుదరియందున్= కడలియొడ్డుదగ్గర; నన్నున్= నన్ను; తలంచునది= స్మరించవలసింది; ఏనును= నేనును; ఘన, శృంగ, శోభితంబు+అయిన= పెద్దకొమ్ముతో ఒప్పారేదైన; రూపంబునన్= ఆకారంతో; పొడసూపి= కన్పించి; మీకున్; మేలు+ఒనరించెదన్= ఉపకారం చేయగలను; అని= అని చెప్పి; ఆ+మత్స్యంబు= ఆ చేప; చనియెన్= వెళ్ళిపోయింది; వైవస్వతుండును; తద్+ఉక్త, ప్రకారంబునన్= ఆ(చేపచేత) చెప్పబడిన రీతిగా; ఓడ= నౌక; నిర్మించి= నిర్మాణంచేసి; సప్త, ముని, సహితంబుగాన్= ఏడుగురు ఋషులతోపాటు; కృత+ఆరోహణుండు+ఐ= ఎక్కినవాడై; పయోధిన్= సముద్రాన్ని; తఱియన్+తొడంగెన్= చేరబోయాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ప్రళయకాలం సమీపిస్తున్నది కాబట్టి నీవు ఒక పెద్ద ఓడను నిర్మించుము. ఆ ఓడ దృఢమైన గొప్ప త్రాటితో బాగుగా కట్టబడి చాలకాలంవరకు మను నట్టిదిగా ఉండాలి. అందులో వివిధ ధాన్యాల విత్తనపు గింజలను సమృద్ధిగా సేకరించి పెట్టాలి. నీవు సప్తమునులతోపాటు ఆ ఓడ నెక్కి సముద్రం చేరేటప్పుడు నన్ను స్మరించునది. నేను పెద్ద కొమ్ము కల పెనుచేప ఆకారంతో కన్పించి మీకు ఉపకారం చేస్తాను' అని ఆ చేప చెప్పింది. అంతట ఆ వైవస్వతుడు ఆ చేప చెప్పినరీతిగా పెద్ద ఓడను నిర్మించి, సప్తర్షులతోపాటు ఆ నౌక నెక్కి సముద్రాన్ని చేరబోయాడు. అంతలో.

మ. **మతి వైవస్వతుచేఁ దలంపఁబడి యమ్మత్స్యంబు దోఁతెంచె నా**
యతశృంగోన్నతమూర్తి; నాతఁడుఁ దదాజ్ఞాయత్తుఁ డై తచ్ఛిరో
గతశృంగాగ్రమునం దగిల్చె నతిదీర్ఘం బైన పాశంబు; న
ద్భుతవేగంబున నోడ నీడ్చె నది యంభోరాశిమధ్యంబునన్. **225**

ప్రతిపదార్థం: వైవస్వతుచేన్= వైవస్వతుడిచేత; మతిన్= బుద్ధిలో; తలంపఁబడి= స్మరించబడి; ఆ+మత్స్యంబు= ఆ చేప; ఆయత, శృంగ+ఉన్నత, మూర్తిన్= పొడుగైన కొమ్ముచేత ఎత్తుగా ఉన్న ఆకృతితో; తోఁతెంచెన్= ప్రత్యక్షమయింది; తద్+ఆజ్ఞా+ఆయత్తుఁడు+ఐ= ఆ(చేప); ఆనతిచేత సంసిద్ధుడై; ఆతఁడు= అతడు (వైవస్వతుడు); తద్+శిరోగత, శృంగ+అగ్రమునన్= ఆ(చేపయొక్క) తలయందున్న కొమ్ము చివరిభాగానికి; అతి, దీర్ఘంబు+ఐన= మిక్కిలి పొడవైన; పాశంబున్= ఆ గొప్ప త్రాటిని; తగిల్చెన్= తగిలించాడు; అది= (ఆచేప); అద్భుత, వేగంబునన్= అచ్చెరువును కలిగించే వేగంతో; అంభస్+రాశి, మధ్యంబునన్= సముద్రపు మధ్యభాగాన; ఓడన్= ఆ నౌకను; ఈడ్చెన్= లాగింది.

తాత్పర్యం: వైవస్వతుడిచేత స్మరించబడిన చేప వెంటనే వచ్చింది; పొడుగైన కొమ్ము గలిగి, మిక్కిలి ఎత్తయిన ఆకృతితో ఉన్న ఆ చేపయొక్క అనుమతి పొంది, అతడు ఆ చేప తలపై ఉన్న పెద్దకొమ్ముకొసకు మిక్కిలి పొడుగైన ఆ త్రాటిని తగిల్చాడు. అంతట అచ్చెరువు గొల్పే వేగంతో ఆచేప ఓడను సముద్రమధ్యంలో ఈడ్చుకొని పోయింది.

వ. **తదనంతరంబ.** **226**

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

సీ. **గరుసులు గడవంగఁ గదలి యల్లల్లన । యొత్తుచు నెడముల నుత్తరించి,**
వేడుకఁ జేతులు విచ్చి యాడెడునట్లు । లోలోర్మిపంక్తులఁ గ్రాలి క్రాలి,
ప్రచురహాసస్ఫూర్తి పచరించు చాడ్పున । నురుఫేనరోచులఁ దెరలు గవిసి,
యురువడి వర్ధిల్లుచున్న జలంబుచేఁ । బొంగారి దెసలెల్ల ధ్రింగికొనుచుఁ,

ఆ. **బ్రబలవిలయకాలపటురయబహుళ స । మీరణౌఘదుర్నివార మగుచు**
నుగ్రభంగిగాఁ బయోనిధు లొక్కటఁ । బెల్లు రేఁగి జగము లెల్ల ముంచె. **227**

ప్రతిపదార్థం: పయస్+నిధులు= సముద్రాలు; గరుసులు= అవధులు; కడవంగన్= మీరేటట్లుగా; కదలి= సంచరించి; అల్ల+అల్లన= క్రమక్రమంగా; ఒత్తుచున్= నొక్కుచు; ఎడములన్= మధ్యభాగాలను; ఉత్తరించి= దాటి; వేడుకన్= వినోదంతో; చేతులు= హస్తాలు; విచ్చి= విప్పి; ఆడెడు+అట్లు= ఇటుఅటుత్రిప్పేటట్లు; లోల+ఊర్మి, పంక్తులన్= చలించే కెరటాల వరుసలతో; క్రాలి, క్రాలి= మెరసి మెరసి; ప్రచుర, హాస, స్ఫూర్తి= అధికమైన నగవులతోడి ప్రకాశాన్ని; పచరించు చాడ్పునన్= వ్యాపింపచేస్తున్నట్లుగా; ఉరు, ఫేనరోచులన్= గొప్పవైన నురుగుల వెలుగులతో; తెరలు, కవిసి= క్రిందికి పైకి లేస్తూ; ఉరువడిన్= మిక్కిలివేగంగా; వర్ధిల్లుచున్+ఉన్న= పొంగారుతున్న; జలంబుచేన్= నీటిచేత; పొంగు+ఆరి= పై కుబికి; దెసలు+ఎల్లన్= దిక్కు లన్నింటిని; ధ్రింగికొనుచున్= కబళిస్తూ; ప్రబల, విలయ, కాల, పటు, రయ, బహుళ, సమీరణ+ఓఘ, దుస్+నివారము+అగుచున్= మిక్కుటమైన ప్రళయ సమయంలోనిదై, ఎక్కువ వేగంగా పలురీతుల వీచే పెనుగాలి ప్రవాహంచేత అడ్డగించటానికి అనువు గాని విధంగా; ఉగ్ర, భంగిగాన్= భయంకరమైన విధంగా; ఒక్కటన్= ఒకేసమయంలో; పెల్లు రేఁగి= మిక్కిలి అతిశయించి; జగములు+ఎల్లన్= ప్రపంచాల నన్నింటిని; ముంచెన్= (నీటిలో) మునిగేటట్లు చేశాయి.

తాత్పర్యం: వైవస్వతుడు, సప్తర్షులు ఆవిధంగా ఓడపై ఎక్కి, సముద్రమధ్యభాగాన్ని చేరినపిమ్మట సముద్రాలన్నీ పొంగులువారి ఒకేసమయంలో మహాభయంకరంగా విజృంభించి జగా లన్నిటిని ముంచివేశాయి. చెలియలికట్టలను త్రెంచుకొని సముద్రజలాలు మిట్టపల్లాలను ఏకం చేస్తూ, వినోదంకొఱకై చేతులు విచ్చి ఆడుతున్నట్లున్న పెనుకెరటాలతో పొంగి, నవ్వులాటలు ఆడుతున్నట్లున్న నురుగులతో త్రుళ్లింతలాడుతూ పై కుబుకుతున్న నీటితో దిక్కు లన్నిటిని ఆక్రమించి సముద్రాలన్నీ లోకాలనన్నింటిని ముంచివేశాయి.

విశేషం: ఈ సీసపద్యం ఎఱ్ఱనకవితాశిల్పానికి నిదర్శనప్రాయం. ఇందులో ఎఱ్ఱన తన కాలంలోని ఉప్పెనను ప్రళయ జలంగా వర్ణించి ఉంటాడు. ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వ శేషాన్ని నన్నయపేరు మీదనే, నన్నయకవితాశిల్పాన్ని అనుకరించి 'తద్రచనయకా' వ్రాయబూనాడు. అయినను ఎఱ్ఱన స్వీయకవితాముద్ర అచ్చటచ్చట గోచరిస్తూనే ఉన్నది. ఎఱ్ఱనకు సమకాలీనులు ప్రసాదించిన బిరుదం- 'ప్రబంధపరమేశ్వరుడు. ప్రబంధశైలికి అంతరాత్మ వర్ణనాప్రియత్వం. ఈ సీసపద్యంలో ఎఱ్ఱనమహాకవికి కల వర్ణనాభిరుచి సుస్పష్టంగా స్వయంవ్యక్తమౌతున్నది.

వ. **ఇట్లు లోకంబెల్ల నేకార్ణవం బైన నమ్మత్స్యంబు దజ్జలాంతరంబున ననేకసహస్రవర్షంబు లయ్యోడం దిగుచుచుఁ బదంపడి యప్పెనువెల్లి యల్లనఁ దిగిచి పోవందొడంగునెడం దుహినగిరిశృంగసమీపంబున నయ్యోడ నిలిపి వారలతోడ.** **228**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; లోకంబు+ఎల్లన్= ప్రపంచం అంతయును; ఏక+అర్ణవంబు+ఐనన్= ఒకేఒక సముద్రం కాగా; ఆ+మత్స్యంబు= ఆ చేప; తత్+జల+అంతరంబునన్= ఆనీటిమధ్యభాగంలో; అనేక, సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేలేండ్లు; ఆ+ఓడన్+తిగుచుచున్= ఆనౌకను ఇటునటు నడుపుతూ; పదంపడి= పిమ్మట; ఆ+పెను, వెల్లి= ఆ పెద్దవరద; అల్లనన్= క్రమంగా; తిగిచిపోవన్+తొడంగు+ఎడన్= తగ్గిపోవటానికి పూనుకొనే అదనులో; తుహిన, గిరి, శృంగ, సమీపంబునన్= మంచుకొండయొక్క శిఖరందగ్గరలో; ఆ+ఓడన్= ఆ ఓడను; నిలిపి= ఆపి; వారలతోడన్= ఆ వైవస్వతుడితో, సప్తర్షులతో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రపంచమంతా ఒకే ఒక సముద్రంగా మారిపోయింది. అప్పుడు ఆ చేప ఆ నీటి మధ్యభాగంలో పెక్కువేల సంవత్సరాలు ఆ ఓడను లాగింది, పిమ్మట ఆ వరద తగ్గుమొగం పట్టిన పిదప, ఆ ఓడను హిమాలయపర్వతశిఖరం దరికి చేర్చి ఆ చేప వైవస్వతుడితో, సప్త ఋషులతో ఈ విధంగా అన్నది.

తే. **'ఈ నగంబుశృంగంబున నిపుడు మీరు । గట్టుఁ డియ్యోడ' ననిన నక్షణమ వారు**
నట్ల చేసిరి; విను, మమ్మహాద్రిశృంగ । మనఘ! నౌబంధనం బన నవనిఁ బరఁగె. **229**

ప్రతిపదార్థం: ఈ నగంబు శృంగంబునన్= ఈ పర్వతపు శిఖరానికి; ఇపుడు= ఇప్పుడు; మీరు; ఈ+ఓడన్= ఈ ఓడను; కట్టుఁడు= బంధించండి; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+క్షణము+అ= ఆ త్రుటికాలంలోనే; వారు (వైవస్వతుడును సప్తర్షులును); అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేసిరి= చేశారు; అనఘ!= ఓపుణ్యాత్ముడా!; వినుము= ఆలకించుము; ఆ+మహా+అద్రిశృంగము= ఆపెద్దకొండ శిఖరం; నౌబంధనంబు= నౌకను కట్టినచోటు; అనన్= అనే పేరుతో; అవనిన్= భూలోకంలో; పరఁగెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ వైవస్వతా! సప్తర్షులారా! ఈ పర్వతశిఖరాన ఈ ఓడను కట్టండి' అని ఆ చేప చెప్పగా, వారు ఆక్షణంలోనే ఆవిధంగా చేశారు. అందుచేత అప్పటినుండి ఆ కొండకొమ్ముకు 'నౌబంధనం' అనే పేరు ఏర్పడింది.

క. **మనుసహితు లైన మునులం । గనుఁగొని, యమ్మీను గరము గారవమున ని**
ట్లనుఁ, 'బ్రళయంబున కీడునఁ । జనకుండఁగ మీకు రక్ష సలిపితిఁ గరుణన్. **230**

ప్రతిపదార్థం: మను సహితులు+ఐన= మనువుతో కూడుకొనిన; మునులన్+కనుఁగొని= ఋషులను చూచి; ఆ+మీను= ఆ చేప; కరము, గారవమునన్= మిక్కుటమైన పూజ్యభావంతో, ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికింది; ప్రళయంబునన్= సర్వం నాశనమయ్యే సమయాన; కీడునన్+చనకుండఁగన్= అపాయం చెందకుండగా; మీకున్; కరుణన్= దయతో; రక్ష సలిపితిన్= కాపాడాను.

తాత్పర్యం: ఆ చేప వైవస్వతమనువుతోపాటు కూడికొని ఉన్న సప్తర్షులతో ఈ విధంగా పలికింది; 'ఈ ప్రళయకాలంలో ప్రమాదం రాకుండ దయతో మిమ్మల్ని కాపాడాను.

క. **మునులార! యేను విశ్వం । బునకుఁ బరమకర్త యగు ప్రభుఁడ; వాత్సల్యం**
బున మత్స్య మైన రూపం । బున నిమ్మెయి నిన్ని చందములఁ జనవలసెన్. **231**

ప్రతిపదార్థం: మునులార!= ఓఋషులార!; ఏను= నేను; విశ్వంబునకున్= జగత్తుకు; పరమ, కర్త+అగు= ఏకైకసృష్టికర్త అయిన; ప్రభుఁడన్= పరిపాలకుడను; వాత్సల్యంబునన్= అనురాగంతో కూడిన దయతో; మత్స్యము+ఐన, రూపంబునన్= చేప అయిన ఆకారంతో; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; ఇన్ని, చందములన్= ఇన్ని విధాలుగా; చనన్‌వలసెన్= చరించవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఓ మహర్షులారా! నేను ఈ సమస్తవిశ్వాన్ని సృష్టించి పరిపాలిస్తున్న ఏకైకప్రభుడను. కేవలం మీమీద నాకు ఏర్పడిన వాత్సల్యంవలన నేను మత్స్యమైన రూపంతో ఇన్నివిధాల చరించవలసివచ్చింది.

వ. **మీరు నిర్భయు లై చరియించునది; మఱియు నిమ్మనువును, దేవాసురమానుషం బైన జగం బఖిలంబును సృజియించు; మత్ప్రసాదంబున నతనికిఁ బరమజ్ఞానోదయం బగు' నని చెప్పి యయ్యాదిమత్స్యం బదృశ్యం బయ్యెః వైవస్వతుండును మఱియు నధికతపంబు సేసి సకలచరాచరభూతంబుల సృజియించె.** **232**

ప్రతిపదార్థం: మీరు; నిర్భయులు+ఐ= భయం లేనివారై; చరియించునది= సంచరించండి; మఱియున్= ఇదికాక; ఈమనువును; దేవ+అసుర, మానుషంబు+ఐన= దేవతలకు, రాక్షసులకు మనుజులకు సంబంధించిన; జగంబు+అఖిలంబును= ప్రపంచం సమస్తాన్నీ; సృజియించున్= నిర్మిస్తాడు; మత్+ప్రసాదంబునన్= నాదయవలన; అతనికిన్= (ఆమనువుకు); పరమ+జ్ఞాన+ఉదయంబు+అగున్= గొప్పతెలివిడి పుట్టుతుంది; అని, చెప్పి= అని పలికి; ఆ+ఆది, మత్స్యంబు= ఆ మొదటిచేప; అదృశ్యంబు+అయ్యెన్= కన్పించకుండ మాయ మయింది; వైవస్వతుండును; మఱియున్= అటుపిమ్మట; అధిక, తపంబు, చేసి= ఎక్కువ తపస్సు చేసి; సకల, చర+అచర, భూతంబులన్= కదలునట్టి కదలనట్టి సమస్తమైన పదార్థాలను అన్నింటిని; సృజియించెన్= నిర్మించాడు.

తాత్పర్యం: మీరు ఎట్టిభయం లేకుండ సంచరించండి. ఈ వైవస్వతమనువు ఇక చరాచరజగత్తును సృష్టించగలడు; నా దయవలన అతనికి పరమజ్ఞానం లభించగలదు' అని చెప్పి ఆ చేప మాయమయింది. అంతట వైవస్వతుడు గొప్పతపస్సు చేసి దేవతలకు రాక్షసులకు మనుజులకు సంబంధించిన జగత్తులను సృష్టించాడు.

క. పరమం బగు వైవస్వతు । చరితం బతిభక్తి వినినఁ జదివినను మహా
దురితంబు లడఁగు జనులకు । నిరవుగ సిద్ధించు ననఘ । యిహపరసుఖముల్.' 233

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓపుణ్యాత్ముడా!; పరమంబు+అగు= మిక్కిలిగొప్పది అయిన; వైవస్వతు చరితంబు= వైవస్వతుడియొక్క నిజ, కథ; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; వినినన్= ఆలకించినా; చదివినను= పఠించినా; జనులకున్= ప్రజలకు; మహా, దురితంబులు= మిక్కుటాలైన పాపాలు; అడఁగున్= నశిస్తాయి; ఇహ, పర, సుఖముల్= భూలోకస్వర్గలోక సౌఖ్యాలు; ఇరవుగన్= సరిపడేటట్లుగా; సిద్ధించున్= లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఈ వైవస్వతుడి కథ జీవితగాథలలో మిక్కిలి విశిష్టమైనది. పరమమైన విజ్ఞానం కలిగించేది. దీనిని భక్తితో వినినవారికీ, చదివినవారికీ, సర్వపాపాలు నశిస్తాయి, ఇహపరసౌఖ్యాలు లభిస్తాయి.'

విశేషం: ఈ వైవస్వతచరితం చివర ప్రత్యేకమైన ఫలశ్రుతి కన్పిస్తున్నది. అందుచేత మహాభారతంలో చేరినట్టి ప్రాచీన గాథలలో ఇది ఒకటి అని విమర్శకుల అభిప్రాయం. ప్రపంచంలో ప్రాచీనవాఙ్మయాలలో పలుతావుల జలప్రళయం సంభవించటం, అప్పుడు మానవులు కొందరు మాత్రం ముఖ్యమైన జంతుజాలంతో పాటు ఒక నౌకలో చిరప్రయాణం చేయటం గూర్చిన గాథలు కన్పిస్తున్నవి. మహాభారతంలోని జలప్రళయంలో తప్పించుకొని, నౌకలో చేరినది వైవస్వతమనువు, సప్తర్షులు. బైబిలులో నోవా, నోవాతోపాటు కొన్ని జంతువులు ఒక నౌకలో జలప్రళయంనుండి తప్పించుకొని బ్రదికినగాథ సుప్రసిద్ధం.

వ. అనిన నమ్మేదినీశ్వరుం డమ్మునీశ్వరునకుఁ బ్రణతుండై యి ట్లనియె. 234

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మేదినీ+ఈశ్వరుండు= భూమికి అధిపతి అయిన ఆరాజు (ధర్మరాజు); ఆ+ముని+ఈశ్వరునకున్= ఆ మునులకు అధినేత అయిన (మార్కండేయుడికి); ప్రణతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ధర్మరాజు మార్కండేయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'పరమేష్ఠికల్పుఁడవు ని । ర్భరభూరితపఃప్రభావపరిపూర్ణుఁడ వ
చ్చెరువు భవన్మాహాత్మ్యము । సురమునిలోకప్రణామశోభితచరణా! 235

ప్రతిపదార్థం: సురముని, లోక, ప్రణామ, శోభిత, చరణా!= దేవతల, ఋషుల సముదాయాలయొక్క నమస్కారాలచేత ఒప్పారిన పాదాలు కలవాడా!; పరమేష్ఠి, కల్పుఁడవు= బ్రహ్మతో సరిసమానుడవు; నిర్భర, భూరి, తపస్+ప్రభావ, పరిపూర్ణుఁడవు= గాఢమూ, గొప్పదీ అయిన తపస్సుయొక్క మహిమచేత నిండైన వాడవు; భవత్+మాహాత్మ్యము= నీదైన గొప్పతనం; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం కలిగించేది.

తాత్పర్యం: దేవతల, ఋషుల సమూహాలు చేసే నమస్కారాలచేత ఒప్పారే పాదాలు గల మార్కండేయ మహర్షీ! నీవు బ్రహ్మదేవుడితో సమానమైనవాడివి; నీ తపస్సుయొక్క మహిమ మిక్కిలి కీర్తించదగింది. నీ మహిమ ఆశ్చర్యకరమైనది.

క. అడరి నిఖిలాండకోటియుఁ । జెడునప్పుడుఁ జెడక నీవు జీవించెద; వే
ర్పడ జగములు గ్రమ్మఱఁ గలి । గెడునప్పుడు సూచెదవు వికృతిరహితుఁడ వై. 236

ప్రతిపదార్థం: అడరి= కలతచెంది; నిఖిల+అండ+కోటియున్= సమస్తమైన జగత్తుల గోళముల సముదాయాలున్నూ; చెడున్+అప్పుడున్= నశించేటప్పుడు; నీవు; చెడక= చెడిపోవక, నశించక; జీవించెదవు= బ్రదికిఉంటావు; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; జగములు= లోకాలు; ఏర్పడన్= స్పష్టములై; కలిగెడు+అప్పుడు= వ్యక్తమై, పుట్టేటప్పుడు; వికృతి, రహితుఁడవు+ఐ= ఎట్టి మార్పును లేనట్టివాడవై; చూచెదవు= (సాక్షివై) చూస్తూ ఉంటావు.

తాత్పర్యం: ఈ సృష్టిలోని గ్రహతారకాగోళాలతోడి లోకాలన్నీ నశించిపోయే ప్రళయకాలంలో కూడ, నీవు నశించకుండా బ్రదికి ఉంటావు. ప్రళయానికి పిమ్మట మరల సమస్తలోకాలు పుట్టినప్పుడు కూడ నీవు కేవలం సాక్షీభూతుడవై చూస్తూ ఉంటావు.

విశేషం: అండం అనగా గ్రుడ్డు. ఇచట నిఖిలాండకోటి అనే ప్రయోగంలో అండం అనగా గుండ్రంగా ఉండే గ్రహతారకా గోళ, లోకాలయొక్క సముదాయం అని అర్థం ఏర్పడుతున్నది. భగవంతుడిని గూర్చి వేదాంతులు తరచు వాడే సంబోధనం- అఖిలాండకోటి బ్రహ్మాండనాయకా!; అఖిలాండాలతో ఏర్పడినట్టిది బ్రహ్మాండం.

చ. తొడరి చరాచరప్రతతితో జగమంతయు వార్ధిఁదొట్టి న
ప్పుడు లలితాబ్జపీఠమునఁ బొల్చు చతుర్ముఖుఁ బద్మగర్భుఁ బెం
పడర భజించి తీవు; జగదాదిజుఁ డైన ప్రభుండు నీయెడం
గడు ననురక్తుఁడై యొసఁగెఁ గాదె మునీశ్వర! యీ ప్రభావమున్. 237

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఈశ్వర!= ఋషులకు అధిపతి అయినవాడా!; తొడరి= పూని; చర+అచర, ప్రతతితోన్= కదలునట్టి, కదలనట్టి, పదార్థసముదాయంతో; జగము+అంతయున్= ప్రపంచం అంతయును; వార్ధిన్= సముద్రంలో; తొట్టిన+అప్పుడు= మునిగిన సమయంలో; లలిత+అబ్జ, పీఠమునన్= మనోహరమైన తామరపువ్వు అనే పీఠంమీద; పొల్చు= ఒప్పారెడి; చతుర్ముఖున్= నాలుగుమోములు కల బ్రహ్మదేవుడిని; పద్మగర్భున్= పద్మం జన్మస్థానంగా గలవాడు- బ్రహ్మను; పెంపు+అడరన్= గొప్పతనం అతిశయింపగా; ఈవు= నీవు; భజించితి(వి)= ఆరాధించావు; ఈప్రభావమున్= ఈగొప్పతనాన్ని; జగత్+ఆదిజుఁడు+ఐన= ప్రపంచానికి మొట్టమొదటివాడైన; ప్రభుండు= పరిపాలకుడు; నీ+ఎడన్= నీయందు; కడు= మిక్కిలి; అనురక్తుఁడు+ఐ= ప్రేమకలవాడై; ఒసఁగెన్+కాదె= ఇచ్చి ఉన్నాడు కదా.

తాత్పర్యం: మునీశ్వరా! ఈ సృష్టి సమస్తం చరాచరప్రకృతితో సముద్రంలో మునిగిపోయినపుడు మనోహరమైన పద్మపీఠాన చెలువారు బ్రహ్మదేవుడిని ఆరాధించిన పుణ్యాత్ముడవు నీవు; సృష్టికి ఆధారభూతుడైన ప్రభువు నీయందు అనుగ్రహం కలిగినవాడై నీకు ఇట్టి గొప్పతనాన్ని ప్రసాదించాడు కదా!

క. జగముల నెల్లను మ్రింగెడు । జగదంతకు మౌళి వామచరణం బిడి పె
ల్లగు రోగజరాభరముం । దిగ విడువఁగఁ జెల్లె నీకుఁ ద్రిభువనవినుతా! 238

ప్రతిపదార్థం: త్రి, భువన, వినుతా!= మూడులోకాలచేత పొగడబడినవాడా!; జగములన్+ఎల్లను= లోకాలను అన్నింటిని; మ్రింగెడు= కబళించెడు; జగత్+అంతకు, మౌళిన్= జగత్తును సంహరించే యముడియొక్క శిరస్సునందు; వామ, చరణంబు+ఇడి= ఎడమపాదం పెట్టి (తన్ని); పెల్లు+అగు= మిక్కుటమైన; రోగ, జరా, భరమున్= వ్యాధివలన ముసలితనంవలన ఏర్పడే బరువును (దుఃఖాన్ని); దిగవిడువఁగన్= క్రిందికి త్రోసివేయుటకు; నీకున్= నీకు; చెల్లెన్= సాధ్యమైనది.

తాత్పర్యం: మూడులోకాలచేత పొగడబడిన ఓ మార్కండేయమహర్షీ! జగత్తులను అన్నిటిని అంత మొందించే యముడిశిరస్సును నీ యెడమకాలితో తన్ని, మిక్కుటమైన భారాన్ని కల్గించే ముసలితనంనుండి వ్యాధులనుండి విముక్తుడవు కాగలిగావు. ఇట్టి గొప్పతనం నీకు మాత్రమే సాధ్యమైనది.

వ. సకలచరాచరోత్పత్తిస్థితివిలయప్రకారంబులు నీకుం బెక్కుమాఱులు ప్రత్యక్షంబు లయి కానంబడి యుండుఁ గావున ని న్నడిగెద; లోకంబులు విలయకాలంబున నెట్టిభంగి యగు? నెఱింగింపు' మనిన మార్కండేయుం డి ట్లనియె. 239

ప్రతిపదార్థం: సకల, చర+అచర+ఉత్పత్తి, స్థితి, విలయ, ప్రకారంబులు= సమస్తమైన కదలునట్టి కదలనట్టి భూతాల యొక్క పుట్టుట, ఉండుట, నశించుట యొక్క పద్ధతులు; నీకున్= నీకు; పెక్కుమాఱులు= ఎన్నోసారులు; ప్రత్యక్షంబులు+అయి= ఎదురుగా గోచరించినవై; కానంబడి= కన్పించి; ఉండున్= ఉంటాయి; కావునన్= కాబట్టి; నిన్నున్+అడిగెదన్= నిన్ను ప్రశ్నిస్తాను; లోకంబులు= జగత్తులు; విలయ, కాలంబునన్= ప్రళయ సమయంలో; ఎట్టి, భంగి= ఏరీతి; అగున్?= ఔతాయి?; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అనినన్= అని చెప్పగా; మార్కండేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ సకల చరాచరసృష్టిస్థితిలయాల ప్రకారాలు పలుమారులు ఆవృత్తాలుగా నీవు చూచావు. ఇవి పుట్టటం, ఉండటం, గిట్టటం నీకు అనుభవామ్రేడితాలుకదా. కాబట్టి నిన్నే ఈ ప్రశ్నలు అడుగవలసివచ్చింది. లోకాలు ప్రళయకాలంలో ఏరీతిగా ఉండునో దయచేసి వివరించి తెల్పుము' అని అడుగగా, మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకుఁ బ్రళయప్రకారంబు సెప్పుట (సం. 3-186-13)

సీ. 'శాశ్వతు నఖిలభూతేశ్వరు నవ్యయు । నాదిదేవుని జగదాదిజన్ము
నాదిమధ్యాంతవిచ్ఛేదవిదూరు నా । శ్చర్యకారణకర్మధుర్యు నజరు
నీ కిష్టసఖుఁడును నీకుఁ బ్రెగ్గడయు నై । వెలుఁగొందుచున్న యీ యలఘుపుణ్యు
లాలితదీర్ఘవిశాలసితేక్షణుఁ । గనకవర్ణాంబరు వనజనాభు

ఆ. నింద్రనీలవర్ణు నింద్రాదిసురగణ । వినుతుఁ గృష్ణుఁ గరము వినయ మొప్పఁ
దలఁచి, యతని యాజ్ఞఁ దలకొని యెఱిఁగింతు । వినుము వరుసతోడ మనుజనాథ! 240

ప్రతిపదార్థం: శాశ్వతున్= ఎల్లకాలం ఉండేవాడిని; అఖిల, భూత+ఈశ్వరున్= సర్వచేతనాచేతనపదార్థాలకు అధిపతి అయినవాడిని; అవ్యయున్= నాశరహితుడైనవాడిని; ఆదిదేవునిన్= దేవతలలో మొదటి దేవుడైనవాడిని; జగత్+ఆది, జన్మున్= సృష్టిలో మొట్టమొదట పుట్టినవాడిని; ఆది, మధ్య+అంత, విచ్ఛేదవిదూరున్= మొదలు, మధ్య, తుది అనే విభాగాలకు అతీతుడైనవాడిని; ఆశ్చర్యకారణకర్మధుర్యున్= అచ్చెరువుకు హేతువైన పనులను చేయునట్టి మహిమ కలవాడిని; అజరున్= ముసలితనం లేనట్టివాడిని; నీకున్+ఇష్ట, సఖుఁడును= నీకు అభిమానపాత్రుడైన మిత్రుడును; నీకున్+ప్రెగ్గడయున్+ఐ= నీకు మంత్రి అయినవాడు నై; వెలుఁగొందుచున్+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్న; ఈ అలఘు, పుణ్యున్= ఈ గొప్పపుణ్యం కలవాడిని; లాలిత, దీర్ఘ, విశాల, సిత+ఈక్షణున్= మనోహర మైన పొడుగైనటువంటి, విరివియైనటువంటి, తెల్లనై నటువంటి చూపులు కలవాడిని; కనక, వర్ణ+అంబరున్= పసిడి రంగుబట్టలు కలవాడిని; వనజనాభున్= పద్మం నాభియందు కలవాడిని, శ్రీ విష్ణుదేవుడిని; ఇంద్ర, నీల, వర్ణున్= ఇంద్రనీలమణివంటి నల్లనిరంగు గల (శరీరం) కలవాడిని; ఇంద్ర+ఆది, సుర, గణ, వినుతున్= ఇంద్రుడు మొదలైన వేల్పులగుంపుల చేత ప్రస్తుతించబడేవాడిని; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; కరమున్= మిక్కిలి; వినయము+ఒప్పన్= నమ్రత ఒప్పేటట్లుగా; తలఁచి= స్మరించి; అతని+ఆజ్ఞన్, తలకొని= అతడి ఆనతి వహించి; వరుసతోడన్= క్రమంగా; ఎఱిఁగింతున్= తెలుపుతాను; మనుజనాథ!= ఓరాజా (ధర్మరాజా)!; వినుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు సమాధానం మహానుభావుడు అవతారమూర్తి అయిన శ్రీకృష్ణుడి ఆనతిచొప్పున తెలుపగలను వినుము. శ్రీకృష్ణుడు నీకు ప్రియమిత్రుడు మాత్రమే కాదు. అతడు నీకు మంత్రి మాత్రమే కాడు. అతడు నాశరహితుడు. ఎల్లప్పుడు ఉండునట్టివాడు. అఖిల భూతాలకు ఈశ్వరుడు. ఆదిదేవుడు. ముసలితనం లేనివాడు. మొదలు, మధ్య, తుది అనే విభాగాలకు అతీతుడు. ఆశ్చర్యం కలిగించే కార్యాలను నెరవేర్చగలవాడు. ఇంద్రుడు మొదలైన వేల్పులచేత ఆరాధించబడేవాడు పీతాంబరధారి అయి సువిశాలనేత్రాలతో విలసిల్లే ఈ కృష్ణుడు పద్మాన్ని నాభియందు తాల్చే ఆ విష్ణుమూర్తి అవతారమే.

వ. కృత త్రేతా ద్వాపర కలినామంబు లయిన యుగంబులు నాలుగును బండ్రెండువేల దివ్యవర్షంబులం బర్యవసితంబులగునియ్యుగంబులు నాలుగు నొక్కమహాయుగం బనం బరఁగు; మహాయుగసహస్రపర్యంతం బైనకాలంబు బ్రహ్మకు దివసంబ నాఁబరఁగుఁ; దద్దివసావసానంబునందు శతవార్షికంబైన యనావృష్టిదోషంబు ప్రవర్తిల్లు నప్పుడు. 241

ప్రతిపదార్థం: కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలి, నామంబులు+అయిన= కృతం, త్రేత, ద్వాపరం, కలి- అనే పేళ్ళు కలిగినవయిన; యుగంబులు= పెక్కుసంవత్సరాల పరిమాణం గల కాలమానాలు; నాలుగును= నాలుగున్నూ; పండ్రెండు వేల దివ్యవర్షంబులన్= పండ్రెండువేల వేల్పుటేండ్లు (దేవమానంలో పండ్రెండువేల ఏండ్లు); పర్యవసితంబులు+అగున్= ముగుస్తాయి; ఈ+యుగంబులు నాలుగున్= ఈ నాలుగు యుగాలు అనగా కృతత్రేతాద్వాపరకలియుగాలు నాలుగు వెరసి; ఒకమహాయుగంబు= ఒకమహాయుగం; అనన్+పరఁగున్= అనేనామంతో వ్యవహరించబడుతుంది; మహాయుగ; సహస్ర, పర్యంతంబు+ఐన, కాలంబు= వేయిమహాయుగాలు గడచునట్టి కాలం; బ్రహ్మకున్= బ్రహ్మదేవునికి; దివసంబు+అ, నాన్+పరఁగున్= పగలు అనగా ఒప్పుతుంది; తద్+దివస+అవసానంబునందున్= ఆ పగలు గడచిన పిమ్మట; శతవార్షికంబు+అయిన= నూరేండ్లు పట్టునట్టి; అనావృష్టి, దోషంబు= వాన కురియకపోవటం అనే కీడు; ప్రవర్తిల్లున్= ఏర్పడుతుంది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగాలనే నాలుగు యుగాలు పండ్రెండువేల దివ్యసంవత్సరాల సమాహారం. పై నాలుగు యుగాలు కలిస్తే ఒక మహాయుగం ఔతుంది. ఒక వేయి మహాయుగాలు కలిస్తే బ్రహ్మదేవుడికి ఒక పగలు (బ్రహ్మదివసం) ఔతుంది. ఆ బ్రహ్మదివసపు చివర నూరు సంవత్సరాలు అనావృష్టి ఏర్పడుతుంది. అప్పుడు.

ఆ. సప్తహయుఁడు మూర్తిసప్తకంబు ధరించి । కరము వేఁడి మిగులు కరము లొప్ప
నదనదీజలములు నుదధిజలంబులుఁ । జీల్చి జగము లెల్లఁ బ్రేల్చుఁ గడఁగి. 242

ప్రతిపదార్థం: సప్తహయుఁడు= ఏడుగుర్రాలు కలవాడు అనగా సూర్యుడు; మూర్తిసప్తకంబు= ఏడు ఆకారాలు; ధరించి= తాల్చి; కరము= మిక్కిలి; వేఁడి= ఉష్ణం; మిగులు= అతిశయించే; కరములు+ఒప్పన్= కిరణాలు శోభించగా; నద, నదీ,

జలములున్= నదములయొక్క నదులయొక్క నీళ్ళు; ఉదధిజలంబులున్= సముద్రంలోని నీళ్లు; పీల్చి= త్రాగి; కడఁగి= పూని; జగములు+ఎల్లన్= అన్నిలోకాలను; ప్రేల్చున్= మండజేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆకాలంలో, సూర్యుడు ఏడాకారాలు ధరించి మిక్కిలి తీక్ష్ణాలైన కిరణాలతో ప్రకాశించి, నదులలోని నదాలలోని నీళ్ళు, సముద్రాలలోని నీళ్ళు త్రాగి లోకాల నన్నింటిని మండింపజేస్తాడు.

విశేషం: సూర్యుడు ప్రాచీన భారతీయ వాఙ్మయంలో 'సప్తహయుడు' గా ప్రసిద్ధుడు. సూర్యకిరణాల వ్యాపృతిచేత ఏర్పడే ఇంద్రధనుస్సును- సప్తవర్ణశబలితం, VIBGYOR అని నవీనశాస్త్రజ్ఞులు నిరూపించిఉన్నారు. దీనినే మన ప్రాచీనులు అర్థవాదరూపాన చెప్పారు. నది= ఏరు- పశ్చిమం నుండి తూర్పుకు ప్రవహించే ఏరు. నదము= తూర్పునుండి పడమరకు ప్రవహించే ఏరు.

చ. **దినకరతిగ్మతేజము ప్రదీప్తహుతాశనుఁ డై యుగాంతసం**
జనిత మహాసమీరణవశంబునఁ బేర్చి నగవ్రజంబుతో
మనుజులతోడ నిర్జరసమాజముతోడ భుజంగపంక్తితో
దనుజులతో జగత్త్రయముఁ దత్క్షణమాత్ర నొనర్చు నీఱుగన్. **243**

ప్రతిపదార్థం: దినకర తిగ్మతేజము= సూర్యుడియొక్క తీక్ష్ణమైన దీప్తి; ప్రదీప్త హుతాశనుఁడు+ఐ= బాగా మండే అగ్నిహోత్రుడై; యుగ+అంత, సంజనిత, మహా, సమీరణవశంబునన్= యుగాల చివరికాలంలో అనగా ప్రళయకాలంలో పుట్టే, గొప్ప గాలికి లోబడిందై; పేర్చి= అతిశయించి; నగ, వ్రజంబుతోన్= కొండల గుంపులతో; మనుజులతోన్= మనుష్యులతో; నిర్జరసమాజముతోడన్= దేవతలసముదాయంతో; భుజంగ, పంక్తితోన్= పాముల వరుసతో (భుజంగులనేవారు దేవతలలో ఒకతెగ); దనుజులతోన్= రాక్షసులతో; జగత్+త్రయమున్= మూడులోకాలను; తద్+క్షణమాత్రన్= ఒక త్రుటిమాత్రంలోననే; నీఱుగన్= బుగ్గిగా; ఒనర్చున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: సూర్యుడియొక్క వేడిమి ప్రళయకాలంలో వీచే గాలితోపాటు చెలరేగి ఈ మూడులోకాలను - పర్వత సమూహాలను, దేవతల, మనుష్యుల, భుజంగాల, రాక్షసుల సమూహాలను ఒక్కక్షణంలోనే బూడిద అయ్యేటట్లు నిర్మూలించగలదు.

వ. **తదనంతరంబ.** **244**

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

మ. **సితపీతారుణనీలపింగరుచులై స్నిగ్ధంబులై యుద్యతా**
యతవిద్యుల్లలితంబు లై ఘనగిరీంద్రాకారఘోరంబు లై
తతనిర్ఘాతనిపాతభీమభిదురధ్వానంబు లై సంతతో
ద్ధతసంవర్తవలాహకంబులు వెసం దోఁతెంచు దిగ్భిత్తులన్. **245**

ప్రతిపదార్థం: సిత, పీత+అరుణ, నీల, పింగ, రుచులు+ఐ= తెలుపు, పసుపు, ఇంచుకెరుపు, నలుపు, గోరోచనపురంగు, వెలుగులు కలవై; స్నిగ్ధంబులు+ఐ= దట్టమైనవై; ఉద్యత్+ఆయత, విద్యుత్+లలితంబులు+ఐ= పైకెత్తబడి నిడివిగా ఉండే

మెఱపుతీగెలతో కూడి మనోహరా లైనవై; ఘన, గిరి+ఇంద్ర+ఆకార, ఘోరంబులు+ఐ= పెద్దవి నిడివికలవి అయిన శ్రేష్ఠములైన కొండలవంటి ఆకారాలచేత భయంకరాలుగా కన్పించునట్టివై; తత నిర్ఘాత నిపాత భీమ భిదుర ధ్వానంబులు+ఐ= విస్తారంగా పిడుగులు పడటంచేత భయంకరమైన వజ్రపాతంయొక్క ధ్వనివంటి ధ్వనులు కలవై; సంతత+ఉద్ధత, సంవర్త, వలాహకంబులు= ఎల్లప్పుడూ అతిశయించి ఉండే సంవర్తం, వలాహకం అనే పేరులు గల (ప్రలయకాల) మేఘాలు; దిక్+భిత్తులన్= దిక్కులనెడి గోడలపై; వెసన్= శీఘ్రంగా; తోఁతెంచున్= గోచరిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడు క్షణక్షణం అతిశయించేవైన ప్రళయకాలమేఘాలు, తెలుపు, పసుపు, ఎరుపు, నలుపు, గోరోచనం రంగుల కాంతులు కలిగినవై, మిరుమిట్లు గొలుపే మెఱపుతీగెలతో మనోహరాలై, గొప్పనిడివి గల కొండల ఆకారాలు భీతి గొల్పుతూ, విస్తారంగా పిడుగులు కురిపిస్తూ, వజ్రాయుధం వంటి భయంకరాలైన నినాదాలు చేస్తూ వేగంగా దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు దట్టంగా ఆవరిస్తాయి.

విశేషం: ప్రళయకాలంలో ఆవరించే మేఘాలకు సంవర్తం అని, వలాహకం అని పేర్లు.

ఉ. **పెల్లునఁ గూలు తజ్జలము పెక్కువ నొక్కట నమ్మహానలం**
బెల్లను నాఱిపోవుఁ బృథివీశ్వర! యేఱులు నబ్ధులున్ వెసం
దొల్లిటి యట్ల నిండుఁ; బటుతోయదసంఘము లంతఁ బోక గ
ర్జిల్లుచు వెండియుం గురియుఁ జిత్రముగాఁగ ననేకకాలముల్. **246**

ప్రతిపదార్థం: పృథివీ+ఈశ్వర!= భూమికి అధిపతియైనవాడా!; పెల్లునన్= మిక్కుటంగా; కూలు= క్రిందికిపడే; తద్+జలము, పెక్కువన్= ఆ మేఘాలనుండి అమితంగా పడేటటువంటి నీటియొక్క ఆధిక్యంచేత; ఆ+మహా+అనలంబు+ఎల్లను= ఆ గొప్పఅగ్నిహోత్రం అంతయును; ఆఱిపోవున్= చల్లారిపోతుంది; ఏఱులు= నదులు; అబ్ధులున్= సముద్రాలును; వెసన్= శీఘ్రంగా; తొల్లిటి+అట్లు+అ= పూర్వం మాదిరిగానే; నిండున్=(నీటితో) నిండుతాయి; అంతన్= అటుపిమ్మట; తోయద సంఘములు= మేఘాల సముదాయాలు; పోక= వెడలిపోక; గర్జిల్లుచున్= పెద్దధ్వని చేస్తూ; వెండియున్= మరల; చిత్రము+కాఁగన్= అచ్చెరువు కొలిపేటట్లుగా; అనేకకాలముల్= పెక్కునాళ్ళు; కురియున్= వర్షిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! మిక్కుటంగా కురిసిన ఆ వాననీటిచేత, ఆ మహాగ్ని అంతా ఆరిపోతుంది. అంతట పూర్వంమాదిరిగానే ఏరులు, సముద్రాలు నీటితో నిండి ప్రవహిస్తాయి. ఇంకను ఆ మేఘాలు చెదరిపోకుండా ఆకసంలోనే నిలిచి, గర్జిల్లుతూ చాలాకాలం వర్షిస్తూనే ఉంటాయి.

శా. **ధారాపాతనితాంతవేగమున నిద్ధాత్రీతలం బాహతం**
బై రూపేది మునుంగుఁ దోయములలో నత్యంతగంభీరవాః
పూరం బంతయు ముంచి మించుటయు దిగ్భూమీనభోభాగముల్
వే రూపింపఁగ రాకయుండఁ దమముల్ వేష్టించుఁ ద్రైలోక్యమున్. **247**

ప్రతిపదార్థం: ధారాపాతనితాంతవేగమునన్= ఎల్లప్పుడు ఎడతెగకుండగా కురుస్తున్న వాననీటిచాలుయొక్క వడిచేత; ఈ+ధాత్రీ, తలంబు= ఈ భూమిపైభాగం; ఆహతంబు+ఐ= బాగుగా కొట్టబడినట్టిదై; రూపు+ఏది= ఆకృతిని కోలుపోయి; తోయములలోన్= నీటిలో; మునుంగున్= మునిగిపోతుంది; అత్యంత, గంభీర, వార్+పూరంబు+అంతయున్= మిక్కుటమగు లోతుగల

నీటిసముదాయం అంతయు; ముంచి= కప్పివేసి; మించుటయున్= అతిశయించటంచేత; దిక్+భూమీ, నభస్+భాగముల్= దిక్కులయొక్కయు, భూమి యొక్కయు, ఆకసంయొక్కయు ప్రదేశాలు; వేరూపింపఁగన్, రాక+ఉండన్= వేగంగా వేరు చేసి చూపించటానికి వీలులేకుండా ఉండగా; త్రైలోక్యమున్= మూడులోకాలను; తమముల్= చీకట్లు; వేష్టించున్= చుట్టుముట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ ఎడతెగక కురిసే వర్షాలచేత భూగోళమంతా బాగుగా కొట్టబడి, రూపాన్ని కోల్పోయి నీటిచేత పూర్తిగా ఆవరించబడుతుంది. మిక్కిలి లోతైన నీరు ముంచెత్తటంచేత దిక్కులు ఇవి, ఇవి భూభాగాలు, ఇది ఆకాశం అని వేర్పరచటానికి వీలుండదు. పెనుచీకట్లు దట్టంగా మూడులోకాలను ఆవరిస్తాయి.

తే. అంతఁ బరమేష్ఠిచోదిత మైన యొక్క। మారుతము నలి రేఁగి దుర్వారభంగి
విలయకాలవిశృంఖలవిపులవారి। ధరచయంబుల నెల్లను విరియ నడఁచు. 248

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత; పరమేష్ఠి, చోదితము+ఐన= బ్రహ్మచేత ఆజ్ఞాపించబడిన; ఒక్క, మారుతము= ఒక్కగాలి; నలి రేఁగి= మిగుల విజృంభించి; దుర్వారభంగిన్= వారించటానికి వీలులేనిరీతిగా; విలయ, కాల, విశృంఖల, విపులవారిధరచయంబులన్+ ఎల్లను= ప్రళయసమయంలో స్వేచ్ఛగా విస్తరించిన మేఘాలసముదాయాలను అన్నింటిని; విరియన్+అడఁచున్= విచ్చిపోయేటట్లుగా అణచివేస్తుంది.

తాత్పర్యం: అంతట, బ్రహ్మదేవుడిచేత ఆజ్ఞాపించబడిన ఒక పెనుగాలి విజృంభించి,వారించటానికి వీలులేని విధంగా వీస్తుంది. అది అంతవరకు స్వేచ్ఛగా విస్తరించి ఉన్న మేఘాలనన్నింటిని చెదరగొట్టి అణచివేస్తుంది.

క. ఆ మారుతంబు గ్రోలి పి। తామహుఁ డెంతయును ఘోరతర మగు సలిల
స్తోమంబునందు నడుమం। దామరపై నిదురవోవుఁ దద్దయు నెమ్మిన్. 249

ప్రతిపదార్థం: ఆ మారుతంబున్= ఆగాలిని; క్రోలి= ఆస్వాదించి; పితామహుఁడు= బ్రహ్మదేవుడు; ఎంతయును ఘోరతరము+అగు= మిక్కిలి భయంకరమైన; సలిల, స్తోమంబునందు= నీటిసముదాయంలో; నడుమన్= మధ్యభాగాన; తామరపైన్= పద్మంపై; తద్దయు, నెమ్మిన్= మిక్కిలిప్రీతితో; నిదుర+పోవున్= నిద్రపోతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ గాలిని పీల్చి, బ్రహ్మదేవుడు ఆభయంకరమైన వరదనీటిమధ్య పద్మంపై మిక్కిలిప్రీతితో నిద్రిస్తాడు.

వ. ఇట్టి కల్పాంతంబు లనేకంబులు సనియె; నింకఁ గానున్నవి యనేకంబులు; విను; మతీతకల్పాంత సమయంబున నేను బ్రబలాంధకారంబున నేదెసయుం గానక యొక్కండన యత్యంతభయాతురుండ నగుచుం బెద్దకాలంబు పరిభ్రమించుచుండ నొక్కతఱి నయ్యుదకమధ్యంబున నత్యున్నతం బయిన వటభూరుహంబు గానంబడియె; మఱియుఁ దదీయ పర్ణపర్యంకంబునందు. 250

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి కల్పాంతంబులు= ఇటువంటి బ్రహ్మదినాల అంత్యభాగాలు; అనేకంబులు= పెక్కులు; చనియెన్= నడచినవి; ఇంకన్= ఇకమీదట; అనేకంబులు= (పెక్కులు); కానున్నవి= కడవనున్నవి; వినుము= ఆలకింపుము; అతీత, కల్ప+అంత, సమయంబునన్= కడచిన కల్పానికి చివరికాలంలో; ఏను= నేను; ప్రబల+అంధకారంబునన్= పెనుచీకటిలో; ఏదెసయున్+కానక= ఏదిక్కును చూడలేక; ఒక్కండను+అ= ఒక్కడనే ఏకాంతంగా; అత్యంతభయ+ఆతురుండను+అగుచున్= మిక్కిలి వెఱపు చెందినవాడను ఔతూ; పెద్ద కాలంబు= చాలకాలం; పరిభ్రమించుచుండన్= తిరుగాడుతుండగా; ఒక్క,

తఱిన్= ఒక అదనులో; ఆ+ఉదక, మధ్యంబునన్= ఆనీటినడుమ; అతి+ఉన్నతంబు+అయిన= మిక్కిలి ఎత్తుగా ఉన్న; వట, భూరుహంబు= మఱ్ఱిచెట్టు; కానంబడియెన్= కన్పించింది; మఱియున్= అంతియకాక; తదీయ, పర్ణ, పర్యంకంబునందున్= ఆ ఆకు పాన్పుపై.

తాత్పర్యం: ఈవిధమైన కల్పాంతాలు ఎన్నో గడచాయి; ఇకమీద ఎన్నో కల్పాంతాలు గడవనున్నవి; ఆలకింపుము; జరిగిన కల్పాంతకాలాలలో దట్టంగా విస్తరించిన పెనుచీకటిమధ్య, దిక్కుతోచక ఏకాంతంగా నేను చాలాకాలం తిరుగాడవలసివచ్చింది. ఒక తఱి, ఆపెనువరదనీటి నడుమ నాకు ఒక పెద్దమఱ్ఱిచెట్టు కన్పించింది. ఆ మఱ్ఱిచెట్టు ఆకు పాన్పుమీద.

విశేషం: కల్పాంతం అనగా కల్పం చివర దాపురించే ప్రళయం, కల్పం అనగా బ్రహ్మదినం. మనుష్యమానంలో కృతత్రేతాద్వాపర కలియుగాలు నాలుగున్నూ వేయిమారులు తిరిగివస్తే బ్రహ్మకు ఒక పగలు ఔతుంది. బ్రహ్మయొక్క దివాభాగంలో జగత్తు చేష్టాయుక్త మౌతుంది. అతడి రాత్రిభాగంలో జగత్తు నిశ్చేష్టమై ఉంటుంది.

క. కమనీయజలదవర్ణుని, । హిమకరబింబాస్యు, నుద్యదినతేజుఁ బ్రమో
దమునఁ బవళించువానిం । గుమారు నొక్కరునిఁ గుసుమకోమలుఁ గంటిన్. 251

ప్రతిపదార్థం: కమనీయజలదవర్ణునిన్= అందమైన మేఘంవంటి రంగు కలవాడిని; హిమకరబింబ+ఆస్యున్= చంద్రబింబంవంటి మొగం కలవాడిని; ఉద్యత్+ఇన, తేజున్= ప్రకాశిస్తున్న సూర్యుడివంటి వెలుగు కలవాడిని; ప్రమోదమునన్= సంతోషంతో; పవళించువానిన్= శయనించేవాడిని; కుసుమకోమలున్= పువ్వువంటి సౌకుమార్యంకలవాడిని; కుమారున్+ఒక్కరునిన్= ఒక చిన్నబాలకుడిని; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: నీలమేఘశ్యాములుడై, చంద్రబింబంవంటి మొగం కలవాడై, ప్రకాశిస్తున్న సూర్యుడివంటి తేజస్సుకలవాడై సంతోషంతో శయనించిఉన్న ఒక చిన్నిబాలకుడిని చూచాను. ఆ బాలకుడు పువ్వువంటి సౌకుమార్యం కలవాడు.

వ. కని, విస్మితుండనై యాత్మగతంబున. 252

తాత్పర్యం: ఆ బాలకుడిని చూచి, మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలవాడనై నాలో నేను (ఈవిధంగా ఆలోచించాను).

క. లోకంబులు దెగటారఁగ । నేకార్ణవమైన యిచట నిబ్బాలుఁ డొకం
డేకతమున నిద్రించుచు । నేకతమున నున్నవాఁడొ? యెవ్వాఁ డగునో! 253

ప్రతిపదార్థం: లోకంబులు= ప్రపంచాలు; తెగటారఁగన్= నశించిపోగా; ఏక+అర్ణవము+ఐన+ఇచటన్= ఒకే ఒక సముద్రంగా మారిన ఈస్థలంలో; ఈ+బాలుఁడు+ఒకండు= ఈ చిన్నికుమారుడు ఒక్కడు; ఏకతమునన్= ఒంటరిగా; నిద్రించుచున్= నిదురపోతూ; ఏ, కతమునన్= ఏకారణంచేత; ఉన్నవాఁడు+ఒ= ఉన్న వాడగునో; ఏ+వాఁడు+అగునో= అతడు ఎవడై ఉంటాడో?

తాత్పర్యం: ఈ సృష్టిలోని లోకాలు అన్నీ నాశం చెంది, ఒకే ఒక సముద్రంగా మారిన ఈస్థలంలో ఈచిన్ని బాలకుడు ఒంటరిగా ఏకారణంవలన నిదురిస్తూ ఉన్నాడో? ఈతడు ఎవ్వడు అయి ఉంటాడో?

తే. అని తలంచుచు నల్లన యక్కు మారుఁ । జేరఁబోయిన నాతండు సితసరోజ
రేఖ దలకొనఁగా నలరించెఁ గన్ను । లవధరించెను నను లోచనాంచలముల. 254

ప్రతిపదార్థం: అని తలంచుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; అల్లన= మెల్లమెల్లగా; ఆ+కుమారున్= ఆ బాలకుడిని; చేరన్+పోయినన్= సమీపించగా; ఆతండు= ఆకుమారుడు; సిత, సరోజ, రేఖ= తెల్లని పద్మంయొక్క సౌందర్యం, తలకొనఁగాన్= విస్తరించగా; కన్నులు; అలరించెన్= వికసింపజేశాడు; ననున్= నన్ను; లోచన+అంచలములన్= కనుగొలకులతో; అవధరించెను= దయ జాలువార చూచాడు.

తాత్పర్యం: అని యోచిస్తూ మెల్లమెల్లగా నేను ఆ బాలకుడిని చేరబోయాను. ఆ బాలకుడు తెల్లని కనుదమ్ములు విప్పారగా నాపై ఓరచూపులు సారించాడు.

వ. తదనంతరంబ గంభీరమధురస్వరంబున ని ట్లనియె, 'నయ్యా! నిన్ను నతిశ్రాంతుంగా నెఱింగితిఁ; గొండొకసేపు విశ్రమింప వలతేని నవకాశం బిచ్చెద; నాశరీరంబు ప్రవేశించి సుఖంబున శయనింపు' మని తనవదనంబు వివృతంబుగాఁ జేసిన, నేనును బలాత్కార క్షిప్తుండునుం బోలెఁ బరవశుండ నై తన్మార్గంబున నతని యుదరంబుఁ బ్రవేశించి, యందు. 255

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట, వెనువెంటనే; గంభీర, మధుర, స్వరంబునన్= లోతైన, తియ్యనైన కంఠధ్వనితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నిన్నున్= నిన్ను; అతిశ్రాంతుంగాన్= మిక్కిలి బడలిక చెందిన వాడినిగా; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొన్నాను; కొండొకసేపు= కొంతకాలం మేర; విశ్రమింపవలతు(వు)+ఏనిన్= విశ్రాంతిని తీసికొన కోరుతున్నయెడల; అవకాశం+ఇచ్చెదన్= అదను కల్పిస్తాను; నా శరీరంబు= నాదేహం; ప్రవేశించి= చొరబడి; సుఖంబునన్= సుఖంగా; శయనింపుము= పవ్వళించుము; అని= అని చెప్పి; తన వదనంబు= తన నోరు; వివృతంబుగాన్+చేసినన్= తెరవబడినట్టిదిగా చేయగా; ఏనును= నేను కూడా; బలాత్కార, క్షిప్తుండునున్+పోలెన్= బలవంతంగా నెట్టివేయబడినవాడి రీతిగా; పరవశుండను+ఐ= తన్మయత్వం చెందినవాడనై; తద్+మార్గంబునన్= ఆదారివెంట; అతని= ఆ బాలకుడి; ఉదరంబున్= కడుపులోనికి; ప్రవేశించి= చొరబడి; అందున్= దానిలో.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట వెనువెంటనే లోతైనతియ్యని కంఠధ్వనితో ఆ బాలకుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'అయ్యా! నీవు మిక్కిలి డస్సి ఉన్నట్లు తోస్తున్నది. నీకు విశ్రాంతి తీసుకొనాలనే కోరిక ఉన్నట్లయితే అటువంటి అదను నీకు కల్పిస్తాను, నాదేహంలోకి ప్రవేశించి, సుఖంగా పవళించుము' అని చెప్పుతూ అతడు తన నోరు విప్పాడు. అంతట బలవంతంగా నెట్టివేయబడినట్లుగా నేను ఆ బాలకుడి నోటిదారివెంట, అతని కడుపులోకి ప్రవేశించాను. అందులో.

సీ. గంగాదినదులతోఁ గనకశైలాదిభూ । ధరములతో సముద్రములతోడ
వివిధపట్టణనవద్వీపవర్షములతో । బహుకర్మరతు లైన ప్రజలతోడఁ
బక్షిమృగవ్యాళపశుసంఘములతోడఁ । దద్దయు నొప్పారు ధాత్రిఁ గంటి;
సూర్యేందుతారకాజ్యోతిరుజ్జ్వల మైన । గగనంబుఁ బవనమార్గములుఁ గంటి;

తే. శక్రయమవరుణాది నిర్జరసమేత । మైన నాకంబు గంటి; మహాహియక్ష
రాక్షసాసురవిద్యాధర ప్రముఖులఁ । గంటి; వేయేల సకలలోకములుఁ గంటి. 256

ప్రతిపదార్థం: గంగా+ఆది, నదులతోన్= గంగమొదలైన ఏరులతోను; కనకశైల+ఆది, భూధరములతోన్= బంగారుకొండ (మేరుపర్వతం) మున్నగు పర్వతాలతోను; సముద్రములతోడన్= సాగరాలతోను; వివిధ, పట్టణ, నవద్వీప, వర్షములతోన్= పెక్కునగరాలతోనుక్రొత్తదీవుల భూఖండాలతోను; బహు, కర్మ, రతులు+ఐన, ప్రజలతోడన్= పెక్కుపనులు చేయటంలో ఆసక్తులై ఉన్న జనులతోనూ; పక్షి, మృగ, వ్యాళ, పశు, సంఘములతోడన్= పిట్టలు, జంతువులు, పాములు, నాలుగుకాళ్ల జంతువుల సమూహాలతోనూ, తద్దయున్= మిక్కుటంగా; ఒప్పారు= శోభిల్లే; ధాత్రిన్= భూమిని; కంటిన్= చూచాను; సూర్య+ఇందు, తారకా, జ్యోతిస్+ఉజ్జ్వలము+ఐన= సూర్యుడితో, చంద్రుడితో, నక్షత్రాల కాంతులతో ధగధగలాడుతున్న; గగనంబున్= ఆకాశాన్ని; పవన, మార్గములున్= వాయువు సంచరించే తెరువులను; కంటిన్= చూచాను; శక్ర, యమ, వరుణ+ఆది, నిర్జర, సమేతము+ఐన= ఇంద్రుడితో, యముడితో, వరుణుడు మున్నగు దేవతలతో కూడిఉన్న; నాకంబున్= స్వర్గలోకాన్ని; కంటిన్= చూచాను; మహా+అహి, యక్ష, రాక్షస+అసుర, విద్యాధర, ప్రముఖులన్= గొప్పపాములు (భుజంగులు) యక్షులు రాక్షసులు, అసురులు, విద్యాధరులు మున్నగువారిని; కంటిన్= చూచాను; వేయి+ఏల= వేయిమాటలు ఎందుకు?; సకల, లోకములున్= అన్నిజగత్తులు; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: గంగ మొదలైన నదులతో, మేరుపర్వతం మున్నగు పర్వతాలతో, సముద్రాలతో, పెక్కునగరాలతో, పెక్కుదీవులతో, భూఖండాలతో వివిధ వ్యాపారాలను చేసికొనటంలో నిమగ్నులైఉన్న ప్రజానీకాలతో, పక్షులు, మృగాలు, పాములు, పశువులు తిరుగాడుతున్న ప్రదేశాలతో ఒప్పారే సువిశాలభూభాగాలను చూచాను. సూర్యుడు, చంద్రుడు, నక్షత్రాలు ప్రకాశిస్తున్న ఆకసాన్ని చూచాను, వాయువులు చరించే మార్గాలను చూచాను. ఇంద్రుడు, వరుణుడు, యముడు మున్నగు దేవతలు నివసించేలోకాలను చూచాను. భుజంగులు, యక్షులు, రాక్షసులు, అసురులు, విద్యాధరులు మున్నగువారు నివసించేలోకాలను చూచాను. వేయిమాటలతో విస్తరించి అభివర్ణించ నక్కరలేదు. ఒక్క ముక్కలో చెప్పవలె ననిన, నేను సమస్తలోకాలూ ఆ బాలకుడి కడుపులో ఉండటం చూచాను.

చ. అరుదుగ నమ్మహాత్ముని మహాజఠరాంతరభూమి నూఱువ
త్సరముల యంతకాలము వసం బఱి త్రిమ్మరితిం గడంగి య
ప్పరుసున నెందుఁ గాల్గొనఁగఁ బట్టదు చిత్తము భీతిమీఱఁ ద
త్పరమతి నంత నక్కపటబాలు పదంబులు సంస్మరించితిన్. 257

ప్రతిపదార్థం: అరుదుగన్= అచ్చెరువుగా; ఆ+మహా+ఆత్మునిన్= గొప్ప ఆత్మ గల ఆమహానుభావుడి; మహా, జఠర+అంతర, భూమిన్= గొప్పకడుపు అనే భూప్రదేశంలో; నూఱు, వత్సరముల+అంత, కాలము= వందయేండ్లకు సరిపడే కాలం; వసంబు+అఱి= స్వాధీనత తప్పి; త్రిమ్మరితిన్= తిరుగాడాను; కడంగి= పూని; ఆ+పరుసునన్= ఆవిధంగా; ఎందున్= ఎచటను; కాల్+కొనఁగన్= కాలూనటానికి; నిలవటానికి; పట్టదు= ఏర్పడదు; చిత్తము= మనస్సు; భీతిమీఱన్= భయం అతిశయించగా; తద్ +పరమతిన్= తదేకధ్యానంతో; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ కపటబాలు పదంబులు= ఆ మాయబాలకుడి యొక్క పాదాలు; సంస్మరించితిన్= ధ్యానించాను.

తాత్పర్యం: ఆ మహాత్ముడి కడుపులో ఉన్న భూప్రదేశంలో నూరుసంవత్సరాలు ఆశ్చర్యంతో తిరుగాడాను గాని ఎచ్చటను సుస్థిరంగా నిలవలేకపోయాను. మనస్సు భీతిచేత ఆవరించబడింది. అంతట మాయావిగా తోచిన ఆ బాలకుడి పాదాలనే ధ్యానించసాగాను.

వ. ఇట్లు శరణ్యవరేణ్యుం డైన కారుణ్యనిధి నద్దేవుం దలంచుచుండ నతండు నన్నుం దనవదనానిలవేగంబునం జేసి వెలువరించె; నంత నెప్పటియ ట్లమ్మహావటవిటపిశయనుం డైన యబ్బాలు నాలోకించితి; నంత.258

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; శరణ్య, వరేణ్యుండు+ఐన= శరణు పొందదగిన వారిలో గొప్పవాడు అయిన; కారుణ్యనిధిన్= దయకు పెద్ద నెలవు అయినవాడు; ఆ+దేవున్= ఆ దేవుడిని; తలంచుచుండన్= ధ్యానిస్తూ ఉండగా; అతండు= ఆబాలకుడు; నన్నున్; తనవదన+అనిల, వేగంబునన్+చేసి= తన నోటిగాలియొక్క వడిచేత; వెలువరించెన్= వెలికి వచ్చేటట్లుగా చేశాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట; ఎప్పటి+అట్లు+అ= ఇంతకు ముందు ఉన్నరీతిగనే; ఆ+మహావట విటపిశయనుండు+ఐన= ఆగొప్పమర్రిచెట్టుపై పవళించి ఉన్నవాడైన; ఆ+బాలున్= ఆ కుర్రవాడిని; ఆలోకించితిన్= చూచాను; అంతన్= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: దయానిధి అయినవాడు, ఆశ్రయించదగిన వారిలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు అయిన ఆదేవుడిని నేను సంస్మరిస్తూ ఉండగా, ఆ దేవుడు తన నోటినుండి వెలువడిన గాలివేగంచొప్పున నన్ను వెలువరించాడు. అంత యథాప్రకారం ఆ మర్రిచెట్టు(ఆకు)పై పవళించిఉన్న ఆ బాలకుడిని చూచాను. అంత.

క. ననుఁ గనుఁగొని యెలనవ్వునఁ । దనవదనము వింతచెన్ను దలకొనఁగా ని
ట్లను నబ్బాలుఁడు 'విశ్రమ । మొనరించితె యనఘ! యస్మదుదరములోనన్?' 259

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; కనుఁగొని= చూచి; ఎలనవ్వునన్= చిరునవ్వుతో; తనవదనము= తనమొగం; వింతచెన్ను= అచ్చెరు వొనరించే సొగసు; తలకొనఁగాన్= వహింపగా; ఆ+బాలుఁడు; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాడు; అనఘ!= పాపరహితుడా!; అస్మత్+ఉదరములోనన్= నా పొట్టలో; విశ్రమము+ఒనరించితి(వి)+ఎ?= విశ్రమించావా?

తాత్పర్యం: నన్ను చూచి చిరునవ్వు తనమొగానకు అచ్చెరువుగొలిపే సొగసు చేకూర్చగా ఆబాలకుడు ఈవిధంగా పలికాడు. 'పుణ్యాత్ముడా! నా పొట్టలో నీవు విశ్రాంతి తీసికొన్నావా?'

వ. అనిన నేనును సంభ్రమంబున నతనిం జేరనరిగికెందామరరేకులందెగడు నంగుళంబులు గలిగి తరుణకిసలయ సుకుమారంబు లయిన తచ్చరణకమలంబులు శిరంబునం జేర్చి 'దేవా! దేవరప్రసాదంబున నత్యాశ్చర్యకారణం బైన సకలచరాచరభూత ప్రపంచంబుఁ జూచితి; భవదీయమాయాప్రభావంబు భావింప నేరకున్నవాఁడ. 260

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఏనును= నేనును; సంభ్రమంబునన్= తొట్రుపాటుచొప్పున; అతనిన్+చేరన్+అరిగి= అతడిదగ్గరకు చేరేటట్లుగా వెళ్లి; కెందామరరేకులన్ (కెంపు+తామరరేకులన్)= ఎర్రనితామరపువ్వుల రేకులను; తెగడు= నిరసించే; అంగుళంబులు, కలిగి= చేతివ్రేళ్లు కలిగి; తరుణ, కిసలయ, సుకుమారంబులు+అయిన= లేతచిగురుటాకులవలె మెత్త నైన; తద్+చరణ, కమలంబులు= ఆ(బాలకుడి) పాదపద్మాలు; శిరంబునన్+చేర్చి= తలమీద హత్తుకొని; దేవా= ఈశ్వరా!; దేవర, ప్రసాదంబునన్= దేవరవారిదయవలన; అతి+ఆశ్చర్య, కారణంబు+ఐన= మిక్కిలి అచ్చెరువు కొలుపుటకు హేతువైన; సకల, చర+అచర, భూత, ప్రపంచంబున్= సమస్తమైన కదలునట్టి కదలనట్టి పదార్థాలు కల జగత్తును; చూచితిన్= దర్శించాను; భవదీయ, మాయా, ప్రభావంబు= నీదైన భ్రమను కూర్చునట్టి మహిమ; భావింపనేరక+ఉన్నవాఁడ(న్)= ఆలోచించి అర్థం చేసికొనజాలకున్నాను.

తాత్పర్యం: అని చెప్పినపుడు, నేను తొట్రుపాటుచొప్పున ఆ బాలకుడిదగ్గరకు చేరబోయాను. ఆ బాలకుడిచేతివ్రేళ్ళు ఎర్రతామరపువ్వుయొక్క రేకులకంటె సొగసైనవి, అతడి పాదపద్మాలు లేతచిగురుటాకులకంటె సుకుమారాలుగా ఉన్నాయి. ఆతడి చరణాలను నాశిరస్సున తాల్చి. 'దేవా! నీదయవలన, మిక్కుటమైన అచ్చెరువు కలిగించే సకల చరాచరసృష్టిని నీపొట్టలో చూచాను; నీమాయాప్రభావాన్ని ఎంత యోచించినా నేను అర్థం చేసికొనలేకున్నాను.

శా. ఈ యేకార్ణవ మీ వటక్షితిరుహం బీ పర్ణపర్యంక మి
ట్లై యొప్పారుచునుండఁగా నుదరభాగైకప్రదేశంబునం
దీ యీరేడుజగంబులున్ మెలఁగఁగా నిట్లున్న బాలత్వ మే
నేయందంబున నిశ్చయించి సుఖి నై యేపారుదుం జెప్పవే! 261

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ఏక+అర్ణవము= ఒకే ఒక్కటిగా ఏర్పడిన ఈసముద్రం; ఈ, వట, క్షితిరుహంబు= ఈమఱ్ఱిచెట్టు; ఈ, పర్ణ, పర్యంకము= ఈ ఆకు శయ్య; ఇట్లు+ఐ= ఈవిధంగా నుండినదై; ఒప్పారుచున్+ఉండఁగాన్= విలసిల్లుతూఉండగా; ఉదర, భాగ+ఏక, ప్రదేశంబునందున్= పొట్టలోపలి భాగంలోనే ఇమిడి ఉన్న స్థలంలో; ఈ+ఈరు+ఏడు, జగంబులున్= ఈపదునాలుగు లోకాలును; మెలఁగఁగాన్= వర్తిల్లగా; ఇట్లు+ఉన్న= ఈ రీతిగా ఉన్న; బాలత్వము= పసిపిల్లవాడి తనం; ఏన్= నేను; ఏఅందంబునన్= ఏవిధంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; సుఖిని+ఐ= సౌఖ్యాన్ని పొందే వాడనై; ఏపారుదున్= ఒప్పారుతాను; చెప్పవే= చెప్పగోరుతాను.

తాత్పర్యం: దేవా! స్థూలదృష్టికి నీవు ఒకపసిబాలకుడివిగా భాసిస్తున్నావు. సూక్ష్మదృష్టితో ఎంత తరచి చూచినప్పటికీ నీ మహిమ నా ఊహలను దాటిపోతున్నది. ఇది ఎటు చూచినా అంతు దరి చిక్కని ఒకేఒక పెనుకడలి. దీనిని ఏమనవలె? మరి ఈ పెను మఱ్ఱి చెట్టు, ఆకు శయ్య ఏమిటి? నీపొట్టలో పదునాలుగు లోకాలు పెట్టుకొని పసిపాపడి వలె పవ్వళించటం ఏమిది? ఈ పసిబిడ్డడి సొగసు ఎట్టి దని నిర్వచించగలను? నిశ్చయించగలను? ఆ ఆనందసౌఖ్యం నాకు ఏవిధంగా చేకూరునో దయచేసి నీవే చెప్పాలి.

క. నాదైన యాశ్రితత్వము । నీదగు చిత్తమునఁ గలిమి నియతమ యేనిన్
సాదరఫణితుల నన్నవ । సాదితసమ్మోహుఁగాఁ బ్రసాదింపఁదగున్.' 262

ప్రతిపదార్థం: నాదు+ఐన, ఆశ్రితత్వము= నేను నిన్ను ఆశ్రయించటం; నీదు+అగు, చిత్తమునన్= నీదైన మనస్సులో, కలిమి= కలిగి ఉండటం; నియతము+అ+ఏనిన్= నిత్యమైనదే అయితే; స+ఆదర, ఫణితులన్= ఆదరంతో కూడిన తీరుతెన్నులతో; నన్నున్= నన్ను; అవసాదిత సమ్మోహున్+కాన్= పోగొట్టబడిన భ్రాంతి కలవాడినిగా; ప్రసాదింపన్+తగున్= అనుగ్రహించదగును.

తాత్పర్యం: దేవా! నేను నీకు నిజమైన ఆశ్రితుడను. ఆ సంగతి నీ మనస్సులో ఎల్లప్పుడూ పాయక నిల్చేదే అయితే, నన్ను ఆదరించి నీవు నా భ్రాంతిని దయచేసి తొలగించి, నన్ను రక్షించుము.'

నారాయణుఁడు మార్కండేయునకుఁ దన ప్రభావంబు సెప్పుట : (సం. 3-187-1)

క. అని యేను వేఁడికొనుటయు । ఘనతరకరుణారసానుకలితహృదయుఁ డై
తన దివ్యమహిమ యిట్లని । వనజాక్షుఁడు సెప్పె గారవంబున నాకున్. 263

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లు పలికి; ఏను= నేను; వేడికొనుటయున్= ప్రార్థించటమున్నూ; వనజ+అక్షుఁడు= పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడు- విష్ణుమూర్తి; ఘనతర, కరుణా, రస+అనుకలిత, హృదయుఁడు+ఐ= మిక్కిలి గొప్ప దైన దయ అనెడి రసం చేత కూడిన డెందం కలవాడై; తన, దివ్య, మహిమ= తనయొక్క దేవతాసంబంధమైన గొప్పతనం; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా వివరించి; గారవంబునన్= గౌరవభావంతో; నాకున్= నాకు; చెప్పెన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నేను ప్రార్థించటంచేత, పద్మాలవంటి కన్నులు కల విష్ణుదేవుఁడు నాయందు గొప్పదైన దయకలవాడై, మిక్కుటమైన వాత్సల్యంతో తన దివ్యమహిమను నాకు ఈ విధంగా వివరించి చెప్పాడు.

ఆ. 'అనఘ! దేవతలును మునులును నాదైన । మహిమఁ దెలియ లేరు, మహితబుద్ధి
నతులపుణ్యమతివి పితృభక్తుఁడవు గాన । యెలమి నీకుఁ జెప్పవలసెఁ దెలియ. 264

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! (ఓమార్కండేయమహర్షీ); నాదు+ఐన, మహిమ= నాకు సంబంధించిన గొప్పతనం; దేవతలును= వేల్పులును; మునులును= ఋషులును; తెలియన్‌లేరు= గ్రహించనేరరు; మహితబుద్ధిన్= గొప్ప దైన మతిచేత; అతుల, పుణ్యమతివి= సాటిలేని సుకృతంతో కూడిన బుద్ధి కలవాడవు; పితృభక్తుఁడవు= తండ్రియందు పూజ్యభావం కలవాడివి; కాన= కావున; ఎలమిన్= సంతసంతో; నీకున్= నీకు; తెలియన్= తెలిసేటట్లుగా; చెప్పవలసెన్= వచించవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'ఓపుణ్యాత్ముడా! వేల్పులు ఋషులు కూడ నామహిమ తెలియ నేరరు; నీవు గొప్పమేధావివి; సాటిలేని సుకృతం ఆర్జించినవాడవు; తండ్రిని ఆరాధించేవాడవు. కావున సంతసంతో నీకు తెలిసేటట్లుగా నామహిమ వివరించి చెప్పవలసి వచ్చింది.

క. నారము లందురు జలముల; । నారయ నారములు నాకు నయనం బగుటన్
నారాయణుఁ డను పేర, న । పారనిగమఫణితులందుఁ బరఁగుదుఁ బేర్మిన్. 265

ప్రతిపదార్థం: జలములన్= నీళ్ళను; నారములు+అందురు= 'నారములు' అని అంటారు; ఆరయన్= విచారించి చూడగా; నారములు= జలములు; నాకున్+అయనంబు+అగుటన్= నాకు స్థానం కావటంచేత; నారాయణుఁడు= నార+అయనుఁడు= నారములు అయనముగా అనగా స్థానంగా కలవాడు; అను పేరన్= అనే పేరుమీద; అపార= పారం లేని అనగా అంతు కనరాని; నిగమఫణితులందున్= వేదపద్ధతులలో; పేర్మిన్= పెంపారేటట్లుగా; పరఁగుదున్= ఒప్పారుతూ ఉంటాను.

తాత్పర్యం: ఓ మార్కండేయ మహర్షీ! జలాలకు పర్యాయపదం నారములు. నాకు జలాలు స్థానం. అందుచేత నాకు 'నారాయణుడు' (నారములు స్థానంగా కలవాడు) అనే సార్థకనామధేయం ఏర్పడింది.

తే. అట్టి నారాయణాఖ్యుండ నైన నేను । శాశ్వతుండ నై ప్రభుఁడనై సకలజగము
లోలిఁ బుట్టింతుఁ బాలింతు నుచితవేళ । సంహరింతుఁ జిదానందశాలి నగుచు. 266

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; నారాయణ+ఆఖ్యుండను+ఐన= నారాయణుడు అనే పేరుకలిగినవాడనైన; నేను; శాశ్వతుండను+ఐ= ఎల్లప్పుడు ఉండేవాడనై; ప్రభుఁడను+ఐ= పరిపాలించేవాడనై; చిత్+ఆనందశాలిన్+అగుచున్= జ్ఞానంతో కూడిన ఆనందం కలవాడను ఔతూ; సకల జగములు= లోకాలను అన్నింటిని; ఓలిన్= క్రమంగా; పుట్టింతున్= ఉద్భవింపచేస్తాను; పాలింతున్= ఏలుకొంటాను; ఉచిత వేళన్= తగిన సమయంలో; సంహరింతున్= నశింపజేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా 'నారాయణుఁడు' అనే పేరు కల నేను ఎల్లప్పుడూ ఉండేవాడిని, పాలించేవాడిని. జ్ఞానంతో కూడిన ఆనందం కలవాడినౌతూ, వెల్లివిరిసే ఈ లోకాలనన్నిటిని క్రమంగా నేను సృష్టిస్తాను. నేనే ఏలుకొంటాను. తగిన సమయంలో వాటిని లయంచేస్తాను.

మత్తకోకిలము.

అంబుజాసనుఁ డింద్రుఁ డీశ్వరుఁ డంతకుండు ధనేశ్వరుం
డంబుధీశుఁడు లోనుగా సుర లస్మదాకృతు; లుర్వి పా
దంబు, లగ్ని ముఖంబు, సూర్యసుధాకరుల్ నయనంబు, లీ
యంబరంబు శిరంబుగా నిటు లద్భుతాకృతి నుండుదున్. 267

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ+ఆసనుఁడు= పద్మం ఆసనంగా కలవాడు- బ్రహ్మదేవుడు; ఇంద్రుఁడు= వేల్పులదొర అయిన ఇంద్రుడు; ఈశ్వరుఁడు= శివుడు; అంతకుండు= యముడు; ధన+ఈశ్వరుండు= ధనానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడు; అంబుధి+ఈశుఁడు= సముద్రాలకు ప్రభువు- వరుణుడు; లోనుగాన్, సురలు= మొదలుగాగల దేవతలు; అస్మత్+ఆకృతులు= నా ప్రతిరూపాలు ధరించిన వారే; ఉర్వి= భూమి (నాకు); పాదంబులు= కాళ్ళు; అగ్ని= అగ్ని; ముఖంబు= (నా)మొగం; సూర్య, సుధాకరుల్= సూర్యుడూ చంద్రుడూ; (నా) నయనంబులు=(నా) కన్నులు; ఈ+అంబరంబు= ఈ ఆకాశం; శిరంబు+కాన్= తలఅయి; ఇటులు= ఈవిధంగా, అద్భుత+ఆకృతిన్= అచ్చెరువు గొలిపే ఆకారంతో; ఉండుదున్= ఉంటాను.

తాత్పర్యం: పద్మం పీఠంగా గల బ్రహ్మదేవుడున్నూ, వేల్పులను పాలించే ఇంద్రుడున్నూ, ధనానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడున్నూ, సముద్రాలకు అధిపతి అయిన వరుణుడున్నూ, మిగిలిన వారందరున్నూ, నా అంశను పంచుకొన్న నా ప్రతినిధులే సుమా! భూమి నాయొక్క పాదాలు, అగ్నిహోత్రుడు నా ముఖం, సూర్యచంద్రులు నా నేత్రాలు, ఈ ఆకాశం నా శిరస్సు, ఈ విధమైన అద్భుతాకారం ధరించి నేను విలసిల్లుతాను.

విశేషం: 1. ఇట విష్ణుపారమ్యం ప్రతిపాదించబడింది. శ్రీమన్మహావిష్ణువే సృష్టిస్థితిలయకారు డైన పరమాత్మగా ఇట అభివర్ణితం. మహాభారతకథలో శ్రీకృష్ణుడు నిర్వహించిన విశిష్టపాత్ర అందరికీ తెలిసిందే. ఆ కృష్ణుడు సమకాలీనులచేత విష్ణుమూర్తి అవతారంగా అగ్గింపబడటం మహాభారతంలోనే సుస్పష్టంగా ఉన్నది. విష్ణు తత్త్వాన్ని వేదవ్యాసమహర్షి ప్రతిపాదించాడనిన్నీ దానిని వైశంపాయనుడు విస్తరించి వర్ణించాడనిన్నీ, శ్రీ వైద్య మొదలైన విమర్శకుల అభిప్రాయం, వైశంపాయనమహర్షి జనమేజయుడి సత్రయాగంలో తన భారతం వినిపించాడు. భారతం మహాభారతమైనది. ఉగ్రశ్రవసుడు నైమిశారణ్యంలో శౌనకాది మహర్షులకు విన్పించింది సత్త్రయాగసమయంలోనే. ఇతడే విష్ణు పారమ్యం, శివపారమ్యం, బహుదేవతా పారమ్యాలను ప్రబోధించే పలుగాథలను అభివర్ణించి శివకేశవాద్వైతతత్త్వాన్ని సైంధవవధఘట్టంలో ప్రతిపాదించిన సమన్వయ సంధాత. మహాభారతంలో మొట్టమొదట ద్రౌపదీ స్వయంవరఘట్టంలో ఎట్టి పూర్వపరిచయం లేకుండానే శ్రీకృష్ణపాత్ర ప్రవేశపెట్టబడటం గమనించదగింది.

2. మత్తకోకిలలోని ప్రతిపాదంలోనూ ర,స,జ,జ,భ,ర - అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 11వ అక్షరం యతి స్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

చ. అతులితదక్షిణాన్వితమహాధ్వరసంఘము లే నొనర్చితిం;
జతురమనీషితాప్రచురసౌఖ్యులు భూసురముఖ్యు లంచిత

వ్రతులు మహీపతుల్ సుగుణవంతులు వైశ్యులు భక్తి నన్ను సం
తతమును గొల్తు రీక్షితి నుదాత్తమహాక్రతు కర్మశీలురై. 268

ప్రతిపదార్థం: అతులిత, దక్షిణా+అన్విత, మహా+అధ్వర, సంఘములు= సాటిలేని, దక్షిణలతో కూడిన గొప్పయజ్ఞాలు పెక్కులు; ఏను= నేను; ఒనర్చితిన్= చేశాను; చతుర, మనీషితా, ప్రచుర, సౌఖ్యులు= ఎప్పటి కప్పుడు వికసించే బుద్ధిచేత విస్తరించే సౌఖ్యాలు కలవారు (అగు); భూసుర, ముఖ్యులు= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; అంచితవ్రతులు= గొప్ప వ్రతాలు గల; మహీపతుల్= రాజులును; సుగుణవంతులు వైశ్యులు= మంచిలక్షణాలు కల కోమటులును; నన్నున్; సంతతమును= ఎల్లప్పుడూ; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; ఈ క్షితిన్= ఈ భూమిమీద; ఉదాత్త, మహాక్రతు, కర్మ శీలురు+ఐ= దానాలతో కూడిన గొప్పయజ్ఞాలు చేసే స్వభావం కలవారై; కొల్తురు= పూజిస్తారు.

తాత్పర్యం: నేను ఎన్నో యజ్ఞాలను సాటిలేని దక్షిణలతో చేసి ఉన్నాను. మేధావులై నిరతం సుఖించే బ్రాహ్మణోత్తములున్నూ, మెచ్చుకొనదగిన దీక్షాదక్షతలు కల ప్రభువులున్నూ, సద్గుణాలు కల వైశ్యులున్నూ దానధర్మాలతో కూడిన యజ్ఞాలు చేసే స్వభావం కలవారై నన్ను భక్తితో ఆరాధిస్తారు.

చ. **విలయపయోధిమగ్న మగు విశ్వమహీవలయంబుఁ దొల్లి యే**
నలఘువరాహవిగ్రహుఁడ నై వెస నెత్తితి, శేషమూర్తి నై
లలితఫణాసహస్రకము లావునఁ దాల్తు నశేషధాత్రియున్
జలనిధి నిమ్నగా నగ లసన్నగరీ వనమండలంబుతోన్. 269

ప్రతిపదార్థం: విలయ, పయోధిమగ్నము+అగు= ప్రళయకాల సముద్రంలో మునిగిపోయిందైన; విశ్వ, మహీ, వలయంబున్= సమస్తమైన భూగోళాన్ని; తొల్లి= పురాతనకాలంలో; ఏన్= నేను; అలఘువరాహవిగ్రహుఁడను+ఐ= గొప్ప పంది ఆకారం కలవాడ నై; వెసన్= శీఘ్రంగా; ఎత్తితిన్= ఉద్ధరించాను; శేషమూర్తిన్+ఐ= ఆదిశేషుడి ఆకారం కలవాడనై; లలిత, ఫణా, సహస్రకము, లావునన్= సుకుమారమైన వేయిపడగలయొక్క శక్తిచొప్పున; అశేషధాత్రియున్= సమస్తభూమిని; జలనిధి, నిమ్నగా, నగ, లసత్‌నగరీ, వన, మండలంబుతోన్= సముద్రాల, నదుల, పర్వతాల, ఒప్పారే నగరాల, అడవులతోడి సమూహంతో; తాల్తున్= ధరిస్తాను.

తాత్పర్యం: ప్రళయకాలంలో సముద్రంలో మునిగిపోయిన సమస్త భూగోళాన్ని వరాహరూపం ధరించి ఉద్ధరించింది నేనే. సముద్రాలతో నదులతో పర్వతాలతో పట్టణాలతో అడవులతో ఒప్పారే ఈ సమస్త భూమండలాన్నీ మనోజ్ఞమైన వేయిపడగలపై ఆదిశేషుడిరూపంతో ధరిస్తున్నవాడను నేనే సుమా!

క. **బాడబదహనుఁడనై వడి । నేడు సముద్రముల జలము లేఁ గ్రోలుదు నీ**
రేడుజగంబులు విలయముఁ । గూడెడు నెడఁ దజ్జలంబు గొనకొని విడుతున్. 270

ప్రతిపదార్థం: బాడబదహనుఁడను+ఐ= బడబాగ్నినై; వడిన్= వేగంగా; ఏడుసముద్రములజలములు= ఏడుసముద్రాలలోని నీళ్ళు; ఏన్= నేను; క్రోలుదున్= త్రాగుదును; ఈరేడు, జగంబులు= పదునాలుగు లోకాలు; విలయమున్+కూడెడు+ఎడన్= ప్రళయంతో కూడే సమయంలో అనగా- ప్రళయకాలంలో; తత్+జలంబు= ఆ నీరు; గొనకొని= పూని; విడుతున్= విడిచిపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: బాడబమనే అగ్నినయి ఏడుసముద్రాల నీళ్లను నేను త్రాగుతాను, ఆ నీళ్లను ప్రళయకాలంలో నేను విడిచిపెట్టుతాను.

విశేషం: బడబ అనగా ఆడుగుర్రం యొక్క ఆకృతిలో సముద్రగర్భంలో ఉండే అగ్ని.

చ. **వదనభుజోరుపాదముల వర్ణచతుష్టయమున్ యుగాదియం**
దొదవ సృజింతు; ఋగ్యజుషసూక్తులు సామము నయ్యథర్వమున్
విదితముగా మదీయముఖవీథుల నుద్భవమొందు; నన్నియుం
దుదిఁ బరివర్తనక్రమవిధూతము లై ననుఁ జేరుఁ గ్రమ్మఱన్. 271

ప్రతిపదార్థం: వదన, భుజా+ఊరు, పాదములన్= ముఖం, భుజాలు, తొడలు, కాళ్ళనుండి; వర్ణచతుష్టయమున్= నాలుగువర్ణాలను; యుగ+ఆదియందున్= యుగాలకు ముందుగా; ఒదవన్= కలిగేటట్లుగా; సృజింతున్= సృష్టిచేస్తాను; ఋక్+యజుష, సూక్తులు= ఋగ్వేదానికి యజుర్వేదానికి సంబంధించిన మంచిమాటలు; సామమును= సామవేదాన్ని; ఆ+అథర్వమున్= ఆ అథర్వవేదాన్ని; విదితముగాన్= తెల్లమయ్యేటట్లుగా; మదీయ, ముఖ, వీథులన్= నామొగం అనెడి తెరువులందు; ఉద్భవము+ఒందున్= పుట్టుతాయి; అన్నియున్= (పైన చెప్పబడిన వన్నీ) అన్నియును; పరివర్తన, క్రమ, విధూతములు+ఐ= మార్పుచెందేవరుసపద్ధతిచేత చెదరగొట్టబడినవై; క్రమ్మఱన్= మరల; ననున్+చేరున్= నన్ను పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: సృష్టి ఆరంభించే సమయంలో నా నోటినుండి, భుజాల నుండి, తొడలనుండి, పాదాలనుండి నాలుగు వర్ణాలను సృష్టిస్తాను. అట్లే నాలుగువేదాలు- ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వవేదం నాముఖాలనుండి ఉద్భవిస్తాయి. ఇవి అన్నీ తుట్టతుదకు ప్రళయకాలంలో అవశ్యంగా చెందేమార్పుకు లోనై తిరిగి నన్నే చేరుతాయి.

క. **అనహంకృతు లక్రోధను । లనసూయులు సంగరహితు లధ్యాత్మవిదుల్**
ఘనసత్యాత్మకులు మహా । మునులు ననుం గొల్తు రెపుడు మోక్షాపేక్షన్. 272

ప్రతిపదార్థం: అనహంకృతులు= అహంభావం లేనివారు; అక్రోధనులు= కోపం లేనివారు; అనసూయులు= అసూయ లేనివారు; సంగరహితులు= మమత్వం లేనివారు; అధ్యాత్మవిదుల్= విజ్ఞానవేత్తలు; ఘనసత్య+ఆత్మకులు= గొప్పదైన సత్యంలో నిష్ఠ కలవారు; మహామునులు= గొప్పఋషులు; మోక్ష+అపేక్షన్= ముక్తిమీది ఆసక్తిచేత; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; ననున్= నన్ను; కొల్తురు= ఆరాధిస్తారు.

తాత్పర్యం: అహంభావం లేనివారు, కోపం లేనివారు, అసూయ లేనివారు, మమకారం లేనివారు, ఆత్మజ్ఞానం ఎరిగినవారు, సత్యమునందు నిష్ఠకలవారూ అయిన మహర్షులు ముక్తికొరకై సదా నన్ను ఆరాధిస్తారు.

తే. **అఖిలనక్షత్రతారాగ్రహములు గగన । పవనదిశలును మత్స్వరూపములు వినవె!**
సకలరత్నాకరంబులు శయ్యగాఁగ । నిత్యసుఖలీలమై శయనింతు నేను. 273

ప్రతిపదార్థం: అఖిల, నక్షత్ర, తారా, గ్రహములు= సమస్త మైన చుక్కలు, తారలు (సూర్యాది) గ్రహాలు; గగన, పవన, దిశలును= ఆకసం, వాయువు, దిక్కులున్నూ; మత్+స్వరూపములు= నా ఆకృతులే అని; వినవె= తెలిసికొనుము; సకల, రత్న+ఆకరంబులు= సమస్త సముద్రాలు; శయ్య, కాఁగన్= శయనం కాగా; ఏను= నేను; నిత్య, సుఖ, లీలమైన్= ఎల్లప్పుడు సంతోషించే స్వభావం కలవాడనై; శయనింతున్= పవ్వళిస్తాను.

తాత్పర్యం: సమస్తమైన నక్షత్రాలు, తారలు, గ్రహాలు, ఆకసం, వాయువులు, దిక్కులు అన్నీ నా ఆకృతులే. సమస్త సముద్రాలు పర్యంకంగా నేను నిత్యసంతోషినై పవళించి ఉంటాను- అని తెలిసికో.

విశేషం: ఇట 'నక్షత్రతారా' ప్రయోగం స్థూలదృష్టికి పునరుక్తిగా తోచవచ్చును. అయినా-నక్షత్రాలు అనగా అశ్వినీభరణ్యాది నక్షత్రాలు అనిన్నీ, తారలు అనగా తదితర నక్షత్రాలనిన్నీ కవిహృదయంగా తెలిసికోవాలి. అశ్విన్యాది నక్షత్రాలేకాక, గగనంలో లెక్కకు మిక్కిలి చుక్కలు కనబడతాయి కదా! రత్నాకరం-అనగా రత్నాలకు నెలవైనది-అనగా సముద్రం అని రూఢ్యర్థం.

క. దానము సత్యంబు తపో । జ్ఞానాహింస లనఁబరఁగు సాత్త్వికగుణసం
తానముఁ గామక్రోధా । జ్ఞానంబులు మన్మయములు సంయమివర్యా! 274

ప్రతిపదార్థం: సంయమి, వర్యా= ఓఋషిశ్రేష్ఠుడా!; దానము= ఈవి (తనకు కలదానిని నిర్వ్యాజంగా పరోపకారార్థం ఇవ్వటం); సత్యంబు= నిజం (పలకటం); తపస్+జ్ఞాన+అహింసలు= తపస్=తపం; జ్ఞాన= (శాస్త్ర) మోక్ష విషయకమైన తెలివిడి; అహింసలు= హింస చేయకపోవటం; అనన్+పరఁగు= అనిపిలువబడెడి; సాత్త్విక, గుణ, సంతానమున్= సౌమ్యమైన లక్షణాల సముదాయం; కామ, క్రోధ+అజ్ఞానంబులు= కోరికలు, కోపం, తెలియకపోవటాలు; మత్+మయములు= నాయందు నిండినట్టివే.

తాత్పర్యం: ఓఋషిశ్రేష్ఠుడా! ఈవి, నిజం పలకటం, తపస్సు, తెలివిడి, అహింసలు అనబడే సాధుసౌమ్యలక్షణాలున్నూ, కోరికలు, కోపతాపాలు, అజ్ఞానం అనే తామసగుణాలున్నూ నా యందు నిండినవే.

విశేషం: ఆధ్యాత్మికవికాసానికి దానం, సత్యం, తపం, జ్ఞానం, అహింస విశిష్టలక్ష్యాలుగా వివరించబడినవి. "అహింసా పరమో ధర్మః!" "సత్యం వద" మున్నగునవి సుప్రసిద్ధాలు. అన్నిమతాలున్నూ 'దానము' యొక్క విశిష్టతను నొక్కివక్కాణించాయి. షోడశదానాలు: గోదానం, భూదానం, తిలదానం, హిరణ్యదానం, రత్నదానం, విద్యాదానం, కన్యాదానం, దాసీదానం, శయ్యాదానం, గృహదానం, అగ్రహారదానం, రథదానం, గజదానం, అశ్వదానం, ఛాగ(మేక)దానం, మహిషీదానం. ఇచ్చట సద్గుణాలు మాత్రమే కాక కామక్రోధాదులు కూడ 'మన్మయములు' అనే నారాయణప్రవచనం గమనించతగింది.

క. విను మింకఁ బెక్కుమాటలఁ । బని యేటికి? జగమునందుఁ బ్రకటితముగఁ గ
ల్గినయదియు నేన, లేనిది । యును నేన; సునిశ్చితముగ నూహింపు మెదన్. 275

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; ఇంకన్= ఇకమీద; పెక్కు, మాటలన్= పలుమాటలచేత; పని+ఏటికి?= అవసరమేమికలదు? జగమునందున్= లోకంలో; ప్రకటితముగన్+కల్గిన+అదియున్= సుస్పష్టంగా ఉండి ఉన్నదియును; ఏను+అ= ఏన= నేనే; లేనిదియును= అవ్యక్తమైనది అంతయునుకూడ; నేను+అ= నేనే; ఎదన్= (నీ) హృదయంలో; సునిశ్చితముగన్= ఎట్టిసందేహానికి తావు లేకుండా ఉండే సత్యంగా; ఊహింపుము= భావించుము.

తాత్పర్యం: ఇక నేను చెప్పేది సావధానంగా ఆలకించుము. ఈ జగత్తులో సుస్పష్టంగా వ్యక్తమై కన్పిస్తున్నది అంతా నేనే! ఈ జగత్తులో అవ్యక్తమై లేనిదిగా తట్టేది అంతా నేనే! ఈ సంగతి నీవు ఎట్టి సందేహాలకు తావు లేకుండా సత్యంగా తెలిసికొమ్ము.

ఉ. ఎప్పుడు ధర్మహాని యగు, నెప్పు డధర్మము మీఱుఁ, గ్రూరు లై
యెప్పుడు దైత్యు లుబ్బుదురు, హీనతఁ బొందుదు రెప్డు వేల్పు లే

నప్పుడు సత్కులీనుల గృహంబుల నుద్భవ మొంది లీలమై
నెప్పటియట్ల నిల్పుదు సురేంద్రుల నంచితధర్మపద్ధతిన్. 276

ప్రతిపదార్థం: ఎప్పుడు= ఏసమయంలో; ధర్మ, హాని+అగున్= ధర్మానికి కీడు మూడుతుందో; ఎప్పుడు; అధర్మము మీఱున్= అధర్మం అతిశయిస్తుందో; ఎప్పుడు; దైత్యులు= రాక్షసులు; క్రూరులు+ఐ= ఇతరులకు హాని కలిగించేవారై; ఉబ్బుదురు= విజృంభిస్తారో; వేల్పులు= దేవతలు; హీనతన్+పొందుదురు= అణగారిపోతారో; అప్పుడు= ఆసమయంలో; (నేను) సత్+కులీనుల గృహంబులన్= మంచికులాలకు చెందినవారి ఇండ్లలో; ఉద్భవము+ఒంది= పుట్టి; లీలమైన్= విలాసంతో, మహిమతో; సురేంద్రులన్= దేవతలను, దేవేంద్రుడిని; అంచిత, ధర్మ, పద్ధతిన్= ఒప్పిదమైన ధర్మమార్గంలో; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; నిల్పుదున్= నిలబెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: లోకంలో ఎప్పుడు ధర్మానికి కీడు ఏర్పడుతుందో, ఎప్పుడు అధర్మం విజృంభిస్తుందో, ఎప్పుడు రాక్షసులు క్రూరులై అతిశయిస్తారో, ఎప్పుడు వేల్పులు హీనస్థితికి దిగజారుతారో, అప్పుడు మంచికులానికి సంబంధించిన వారి ఇండ్లలో జన్మించి, దేవతలను, దేవేంద్రుడిని కాపాడి యథాప్రకారం ధర్మమార్గంలో నిలబెట్టుతాను.

విశేషం: ఈఘట్టం భగవద్గీతలోని శ్రీకృష్ణప్రవచనాన్ని స్మరణకు తెస్తున్నది.

యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లాని ర్భవతి భారత । అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహమ్ ॥
పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ॥

భగవద్గీత : 4-7,8

క. సితరక్తనీలపీత । ద్యుతి విలసితరూపములఁ జతుర్యుగముల నే
నతిధృతిఁజరియించి సమం । చితధర్మస్థాపనంబు సేయుదు ననఘా! 277

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!; సితరక్తనీలపీతద్యుతివిలసితరూపములన్= తెల్లని ఎర్రని నల్లని పసుపురంగుల కాంతులతో విలసిల్లే ఆకృతులలో; చతుర్+యుగములన్= నాలుగుయుగాలలో; ఏన్= నేను; అతిధృతిన్= మిక్కిలిధైర్యంతో; చరియించి= ప్రవర్తించి; సమ్+అంచిత= మిక్కిలి పూజించదగిన; ధర్మస్థాపనంబు= ధర్మాన్ని నెలకొల్పటం; చేయుదున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓపుణ్యాత్ముడా! కృతయుగంలో తెల్లని ఆకృతితో, త్రేతాయుగంలో ఎర్రనిరూపంతో, ద్వాపరయుగంలో నల్లనిదేహంతో, కలియుగంలో పసుపుపచ్చని ఆకృతితో విలసిల్లుతూ నాలుగుయుగాలలో నేను ఆరాధించదగిన ధర్మాన్ని నెలకొల్పుతాను.

మత్తకోకిలము.

కాలచక్రము నిర్వికల్పము గాఁగ నేన నయింతు ను
న్మీలితక్రమవిక్రమైకసమృద్ధినై; లయవిక్రియా
వేళ నింతయు సంహరింతుఁ బ్రవృద్ధయోగబలోల్లస
త్కాలరూపము దాల్చి దుర్వహగర్వనిర్వహబుద్ధి నై. 278

ప్రతిపదార్థం: కాలచక్రము= కాలం అనే చక్రం; నిర్వికల్పము= వికల్పం లేనట్టిది, నిర్ణీతక్రమాన్ని ఎన్నడున్నూ తప్పనట్టిది; కాఁగన్= అయ్యేటట్లుగా; ఉత్+మీలిత, క్రమ, విక్రమ+ఏక, సమృద్ధిన్+ఐ= వికసించే పద్ధతిచొప్పున ప్రసరించే పరాక్రమంయొక్క అతిశయంకలవాడనై; ఏను+అ= ఏన= నేనే; నయింతున్= నడపుతాను; లయ, విక్రియా,వేళన్= ప్రళయం వచ్చిన సమయంలో; ప్రవృద్ధ,యోగ, బల+ఉల్లసత్, కాల రూపము= కొనసాగి పెంపొందిన శక్తిచేత ఒప్పారే యముడి ఆకృతిని; తాల్చి= ధరించి; దుర్వహ, గర్వ, నిర్వహ, బుద్ధిన్+ఐ= వహించ శక్యంగాని మదాన్ని పూనే మతికలవాడనై; ఇంతయున్= దీనిని ఇంతటిని, ఈ సమస్తసృష్టిని; సంహరింతున్= నాశ మొనరిస్తాను.

తాత్పర్యం: క్రమపరిణామవికాసం చెందే నాపరాక్రమంచేత కాలచక్రాన్ని నిర్ణీతక్రమాన్ని ఎన్నడూ తప్పనట్టిదిగా నేనే నడుపుతాను. ప్రళయకాలంలో, పెంపొందే శక్తిచేత విలసిల్లే యముడిరూపం ధరించి ఈ సృష్టిని అంతటిని దురంత గర్వాతిరేకంతో నేనే సంహరిస్తాను.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి ఆరణ్యపర్వం 4.267 విశేషం చూడండి.

క. నా తెఱఁగంతయు నిప్పుడు । చేతోముద మొదవ నీకుఁ జెప్పితిఁ ద్రిజగ
ద్ధాత యగు పితామహుఁడు సు । జాతుఁడు నాయెడలఁ జక్క సగబాలు సుమీ! 279

ప్రతిపదార్థం: నాతెఱఁగు+అంతయున్= నావిధాన్ని అంతటిని; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నీకున్= నీకు; చేతస్+ముదము+ ఒదవన్= మనస్సుకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా; చెప్పితిన్= వచించాను; త్రిజగత్ ధాత+అగు= మూడులోకాలు సృజించేవాడైన; పితామహుఁడు= బ్రహ్మదేవుడు; సుజాతుఁడు= గొప్పపుట్టుక కలవాడు; నాయెడలన్= నాకు సంబంధించినమేరకు; చక్క= చక్కగా; సగము+పాలు, సుమీ= సగంవంతు, సుమా!

తాత్పర్యం: నా వృత్తాంతాన్ని అంతా నీ మనస్సుకు ఆహ్లాదకరంగా వివరించి చెప్పాను. మూడులోకాలను సృష్టించే బ్రహ్మదేవుడు కూడ నాలో సగం అంశం మాత్రమే అని గ్రహించుము.

వ. నారాయణాభిధానుండ నైన యేను బాలరూపంబున శంఖచక్రగదాధరుండ నై యేకార్ణవంబునందు మహాయుగసహస్రసమయంబయిన కాలంబున యోగనిద్రావరవశుండనై యుండుదు; నిట్టి దారుణకల్పాంతంబు సూచి నీవు భీతుండ వగు టెఱింగి, నీవలని యనుగ్రహంబున నాత్మగుప్తంబు లైన సకలలోకంబులు గనునట్టి తెఱంగుఁ గావించితి; నీ వింక నిశ్శంకహృదయుండ వయి వలసినయెడం జరియింపుము; మదీయనాభికమలకర్ణికాశయనుం డయి యున్న చతురాననుండు మేల్కని సృజియించు లోకంబు లేర్పడం జూచెద' వని యానతిచ్చి యద్దేవుం డచ్చోటన యంతర్హితుం డయ్యె; నత్యంత విచిత్రం బైన యీవృత్తాంతంబు నాకు ననుభవగోచరం బైనయది. 280

ప్రతిపదార్థం: నారాయణ+అభిధానుండను+ఐన= నారాయణుడు అనే పేరు కలవాడను అయిన; ఏను=నేను; బాల, రూపంబునన్= పసిబిడ్డని ఆకృతిలో; శంఖచక్రగదాధరుండను+ఐ= శంఖ చక్ర గదలను ధరించినవాడనై; ఏక+అర్ణవంబునందున్= ఒకేఒకటిగా మారిన సముద్రంలో; మహా, యుగ, సహస్ర, సమయంబు+అయిన= వేయిమహాయుగాలకు సరిసమానమైన; కాలంబునన్= సమయంలో; యోగ, నిద్రా, పరవశుండను+ఐ= యోగానికి సంబంధించిన నిదుర చొప్పున మైకం చెందినవాడనై; ఉండుదును= ఉంటాను; ఇట్టి= ఇటువంటి; దారుణ, కల్ప+అంతంబు= ఘోరమైనది, కల్పం చివర దాపురించేది అయిన

ప్రళయం; చూచి= అరసి; నీవు; భీతుండవు+అగుట= భయపడినవాడవు కావటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; నీవలని, అనుగ్రహంబునన్= నీమీది దయచేత; ఆత్మ, గుప్తంబులు+ఐన= నాలో దాచబడిన; సకల, లోకంబులు= అన్ని జగత్తులు; కను+అట్టి= చూచునట్టి; తెఱంగున్= మార్గాన్ని; కావించితిని= కల్పించాను; నీవు+ఇంకన్= నీవు ఇకమీద; నిస్+శంకహృదయుండవు+అయి= ఎట్టి సందేహాలు లేని హృదయం కలవాడవై; వలసిన+ఎడన్= ఇచ్ఛవచ్చినచోట; చరియింపుము= సంచరించుము; మదీయ, నాభి, కమల, కర్ణికా, శయనుండు+అయి= నాబొడ్డులో ఉన్నట్టి పద్మము యొక్క దుద్దునందు పవ్వళించి ఉన్న వాడయి; ఉన్న= ఉన్నట్టి; చతురాననుండు= (చతుర్+ఆననుండు) బ్రహ్మదేవుడు (నాలుగుమోములుకలవాడు); మేల్కని= (యోగనిద్రనుండి) లేచి; సృజియించు= నిర్మించే; లోకంబులు= జగత్తులు; ఏర్పడన్+చూచెదవు= రూపుకట్టటం చూస్తావు; అని+ఆనతి+ఇచ్చి= అని దయతో చెప్పి; ఆ+దేవుండు= (ఆ బాలకుడు); ఆ+చోటన్+అ= ఆస్థలంలోనే; అంతర్హితుండు+ అయ్యెన్= మాయమైనాడు; అత్యంత, విచిత్రంబు+అయిన= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన; ఈవృత్తాంతంబు= ఈసంఘటన; నాకున్; అనుభవ, గోచరంబు+ఐన+ అది= నాకు ప్రత్యక్షంగా కనుపించినట్టిది.

తాత్పర్యం: నారాయణుడు అనే పేరు కల నేను వేయిమహాయుగాలమేర బాలరూపం ధరించి, వటపత్రశాయినై ప్రపంచాన్ని అంతటిని ఆవరించిన ఒకే ఒక సముద్రంపై యోగనిద్రలో మునిగి ఉంటాను. కల్పాంతసమయాలలో దాపురించే భయంకరప్రళయాన్ని చూచి నీవు భయపడి ఉండటం తెలిసికొని, నీమీది వాత్సల్యంచొప్పున నీకు నా పొట్టలో దాచిఉంచిన ప్రపంచాలను చూపించాను. ఇక నీవు యథేచ్ఛగా నీకు తోచిన చోటికి పోవచ్చును. ఇక నాబొడ్డుతామరలో నిదురిస్తున్న బ్రహ్మదేవుడు మేల్కొని సృష్టించే జగత్తులను నీవు చూడగలవు' అని దయతో సెలవిచ్చి ఆ బాలదేవుడు అక్కడనే మాయమైనాడు, మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన ఈసంఘటనను నేను ప్రత్యక్షమైన అనుభవంచేత తెలిసికొన్నాను.

విశేషం: నిద్ర వేరు, యోగనిద్ర వేరు. నిద్ర యథేచ్ఛగా వచ్చేది కాదుకదా. యోగంవలన వచ్చే నిద్ర యోగనిద్ర. ఇది యథేచ్ఛా ప్రవర్తితం. యోగిసంకల్ప శక్తివలన ఏర్పడేది. అనుభవగోచరం అయిన జ్ఞానం తెలివిడి వేరు, శాస్త్రపఠనంవలన వచ్చే తెలివిడి వేరు. మొదటిది ప్రత్యక్షపరిజ్ఞానం, రెండవది శాస్త్రజన్యమైన పరోక్షపరిజ్ఞానం.

శా. నా కమ్మైఁ బొడసూపెఁ దాను గృపతో నా కందు; నేఁ డియ్యెడన్
నీకున్ గాదిలిచుట్టమై సచివుఁడై నెయ్యంబుమై నున్న పు
ణ్యాకారుం గమలాయతాక్షుఁ గరుణైకాయత్తు నత్యుత్తమ
శ్లోకుం గృష్ణునిఁ గంటి; నా సుకృతముల్ శోభిల్లెఁ బక్వంబు లై. 281

ప్రతిపదార్థం: ఆ కందు= ఆ చిన్ని బాలుఁడు; తాను; కృపతోన్= దయతో; నాకు+అమ్మైన్= నాకు ఆవిధంగా; పొడసూపెన్= కన్పించాడు; నేఁడు ఇయ్యెడన్= ఈనాడు ఈచోటనే; నీకున్= నీకు; గాదిలి, చుట్టము+ఐ= ప్రియమైన బంధువై; సచివుఁడు+ఐ= మంత్రిఅయి; నెయ్యంబు, మైన్+ఉన్న= స్నేహంతో ఉన్న; పుణ్య+ఆకారున్= సుకృతం మూర్తీభవించినవాడిని; కమల+ఆయత+ అక్షున్= తామరపువ్వులవలె నునుపొడగన్నులు కలవాడిని; కరుణా+ఏక+ఆయత్తున్= దయతో నిండుగా కూడినట్టివాడిని; అతి+ఉత్తమశ్లోకున్= మిక్కిలి పూజనీయు డైన వాడిని; కంటిన్= చూచాను; నా, సుకృతముల్= నాపుణ్యాలు; పక్వంబులు+ఐ= పండినవై; శోభిల్లెన్= విలసిల్లాయి.

తాత్పర్యం: శ్రీమన్నారాయణమూర్తి వాత్సల్యంతో నాకు ఆవిధంగా దర్శనం అనుగ్రహించాడు నాడు! ఆ బాలదేవుడే నేడు నీకు అనుగుబంధువుగా, మంత్రిగా, స్నేహంతో ఉన్నాడు. ఆ పుణ్యమూర్తిని, కరుణార్ద్రహృదయుడిని,

కమలాలవంటి నునుసోగ కన్నులు కలవాడిని, పరమపూజనీయుడిని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రత్యక్షంగా సందర్శించే భాగ్యం నాకు అబ్బింది. నా పుణ్యాలు ఫలించాయి.

క. ఈ దేవదేవుకరుణం । గాదే కురునాథ! నిర్వికారుఁడనై నిః
ఖేదుఁడ నై యుండుదు దే । వాదివివిధభూతవిలయ మయ్యెడునపుడున్. 282

ప్రతిపదార్థం: కురునాథ!= కురువంశానికి అధిపతి వైన ధర్మరాజా!; ఈదేవదేవు కరుణన్+కాదే= ఈ పరమదేవుడి దయవలన మాత్రమే కదా; దేవ+ఆది, వివిధ, భూత, విలయము+అయ్యెడున్+అపుడున్= దేవతలు మొదలుగాగల పెక్కు పదార్థాల యొక్క సర్వనాశనం అయ్యే సమయంలో కూడా; నిస్+వికారుఁడను+ఐ= ఎట్టి మార్పును లేనట్టివాడనై; నిస్+ఖేదుఁడను+ఐ= దుఃఖం లేనివాడ నై; ఉండుదున్= ఉంటాను.

తాత్పర్యం: ధర్మజా! దేవదేవుడైన ఈశ్రీకృష్ణుడి దయవలననే కదా నేను ప్రళయకాలంలో సయితం దేవతలు మొదలైన సకలభూతాలు లయమందేటప్పుడుకూడ, దుఃఖరహితుడనుగా, నిర్వికారుడనుగా మనగల్గాను.

తే. అనఘ! యిద్దేవుసన్నిధి యగుటఁ గాదె! నాకుఁ బూర్వవర్తనకథనంబునందు
బోధ మిప్పుడు గలిగె; నిప్పుణ్యుఁ బరమ । పురుషుఁ బ్రభవిష్ణుఁ గృష్ణుని శరణు సొరుము.' 283

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవైన ఓధర్మరాజా!; ఈ+దేవు సన్నిధి+అగుటన్+కాదె= ఈదేవుడి (శ్రీకృష్ణుడి) దర్శనం అగుట చేతనే కదా!; పూర్వ, వర్తన, కథనంబునందున్= ఎప్పుడో వెనుక జరిగిన దానిని చెప్పటంలో; బోధము= జ్ఞానం; నాకున్= నాకు; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; కలిగెన్= కలిగింది; ఈ పుణ్యున్= గొప్పమహిమ కల వాడిని; పరమపురుషున్= పరమాత్మను; ప్రభవిష్ణున్= విష్ణువును; కృష్ణునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; శరణు+చొరుము= కాపాడుమనే ప్రార్థనతో చేరుము.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ ధర్మరాజా! దేవదేవు డైన శ్రీకృష్ణుడి దర్శనభాగ్యం నా కిప్పుడు కలగటంచేతనేకదా, నాకు పూర్వసంఘటనలను జ్ఞాపకం చేసికొని చెప్పగలశక్తి చేకూరింది. గొప్పప్రభావం కలిగిన ఈ పుణ్యపురుషుడిని శ్రీకృష్ణపరమాత్మను శరణు పొందుము.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకుఁ గలియుగధర్మంబులు సెప్పుట (సం. 3-188-5)

వ. అనిన విని ధర్మనందనుం డనుజసహితుం డై కృష్ణునిం బ్రశంసావచనంబుల నభినందించి, మార్కండేయుం జూచి, 'మునీంద్రా! భవత్ప్రసాదంబున నత్యద్భుతకథాశ్రవణపరితోషితుల మైతిమి; కలియుగంబున సకలధర్మలోపం బగు నని చెప్పుదురు; తత్ప్రకారం బెఱింగింపవే!' యనిన నతం డతని కి ట్లనియె. 284

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; అనుజసహితుండు+ఐ= తమ్ములతో కూడుకొనిన వాడై; కృష్ణునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రశంసా, వచనంబులన్= పొగడ్తతో కూడిన మాటలతో; అభినందించి= సంతోషింపచేసి; మార్కండేయున్+చూచి; ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడ వైన వాడా!; భవత్+ప్రసాదంబునన్= నీదైన అనుగ్రహంవలన; అతి+అద్భుత, కథా, శ్రవణ, పరితోషితులము+ఐతిమి= మిక్కిలి అచ్చెరువు నొందించే కథలను వినటంచేత సంతోషం చెందినవారం అయినాం; కలియుగంబునన్= కలియుగంలో; సకల, ధర్మ, లోపంబు+అగును+అని= అన్నిధర్మాలు తక్కువ అయిపోవటం జరుగుతుంది అని; చెప్పుదురు= అంటారు; తద్+ప్రకారంబు= ఆ తెఱగు; ఎఱింగింపవే= తెలుప వేడికోలు;

అనినన్= అని అడుగగా; అతండు= (మార్కండేయుడు); అతనికిన్= (ధర్మరాజుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా మార్కండేయుడు 'శ్రీకృష్ణుడు శ్రీమన్నారాయణుడి అవతారం' అని చెప్పగా విని, ధర్మరాజు తనతమ్ములతోపాటు శ్రీకృష్ణుడిని ప్రశంసించాడు. పిమ్మట ధర్మరాజు మార్కండేయుడిని ఇట్లా అడిగాడు: 'మునీంద్రా! మేము నీదయవలన మిక్కిలి ఆశ్చర్యకర మైన కథలను వినటంచేత ఆనందపూరితులం అయినాం. కలియుగంలో సర్వధర్మాలు క్షీణిస్తాయని పెద్దలు చెప్పుతారు; ఆ విషయాన్ని దయచేసి వివరించి చెప్ప ప్రార్థన' - అని అనగా మార్కండేయుడు ధర్మరాజుకు ఈవిధంగా చెప్పాడు.

క. 'కృతయుగమునందు ధర్మువు । చతురంశంబులను బరఁగుఁ జను; నది త్రేతన్
ద్రితయమున నొక్కఁ డొకఁడుగఁ । బ్రతియుగమునఁ దఱుఁగఁ దొడఁగుఁ బాళులు వరుసన్. 285

ప్రతిపదార్థం: కృతయుగమునందున్= కృతయుగంలో; ధర్మువు= ధర్మం; చతుర్+అంశంబులను= నాలుగు అంశాలలోనూ, (నాలుగు పాదాలలోనూ అనగా పరిపూర్ణంగా); పరఁగన్+చనున్= ఒప్పారుతుంది; అది= (ఆధర్మం); త్రేతన్= త్రేతాయుగంలో; త్రితయమునన్= మూడు భాగాలలో (ఉంటుంది); ఒక్కఁడు+ఒకఁడుగన్= ఒకటి ఒకటిగా; ప్రతియుగమునన్= ప్రతియుగంలోనూ; పాళులు= అంశాలు; వరుసన్= క్రమంగా; తఱుఁగన్, తొడఁగున్= తగ్గిపోతాయి.

తాత్పర్యం: 'కృతయుగంలో ధర్మం నాలుగుపాదాలతో సంపూర్ణంగా విలసిల్లుతుంది. త్రేతాయుగంలో మూడుపాళ్ళతో వర్ధిల్లుతుంది. వరుసగా, యుగానికి ఒక్కొక్కపాలు తగ్గి, ద్వాపరయుగంలో రెండు పాళ్ళన్నూ, కలియుగంలో ఒకపాలు మాత్రమే వర్ధిల్లుతాయి.

వ. అట్లగుటం జేసి ధర్మంబు కలియుగంబునఁ గరంబు దుర్లభం బయి పాదమాత్రావశిష్టంబయి యుండు; దత్ప్రవర్తనం బాకర్ణింపుము. 286

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆవిధంగా; అగుటన్+చేసి= జరగటంవలన; ధర్మంబు= ధర్మం; కలియుగంబునన్= కలియుగంలో; కరంబు= మిక్కిలి; దుర్లభంబు= లభించరానిది; పాద, మాత్ర+అవశిష్టంబు+అయి= ఒకపాదం మాత్రంగానే మిగిలి; ఉండున్= ఉంటుంది; తత్+ప్రవర్తనంబు= ఆ జరిగే విధం; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా కావటంచేత, కలియుగంలో ధర్మం క్షీణించి, ఒకపాదంమాత్రమే మిగిలిఉంటుంది. ఆవిషయాన్ని విశదీకరిస్తాను. వినుము.

సీ. సత్యంబు నరులకు సంక్షిప్త మగు; సత్య । హాని నాయువు గడు నఱిగిపోవు;
నాయువు దఱిఁగిన నల్పంబు లగు విద్య; । లల్పవిద్యలను మోహంబు మిగులు;
మోహంబువలనఁ బై ముసురు లోభంబు; లో । భావేశమునఁ గామ మగ్గలించుఁ;
గామంబుపెంపునఁ గడఁగుఁ గ్రోధంబు; క్రో । ధనంబున వైర మెంతయును బెరుఁగు;

ఆ. వైరమున నశేషవర్ణులు నన్యోన్య । పీడ సేయుచును విభిన్నబుద్ధి
నొక్కఁడొకని మేర నుండక వర్ణ సం । కరము సేయఁగలరు కలియుగమున. 287

ప్రతిపదార్థం: సత్యంబు= సత్యం; నరులకున్= మానవులలో; సంక్షిప్తము+అగున్= క్షీణిస్తుంది; సత్య,హానిన్= నిజానికి ఏర్పడిన కీడువలన; ఆయువు= ఆయుర్దాయం; కడున్= మిక్కుటంగా; అఱిగిపోవున్= తగ్గిపోతుంది; ఆయువు= ఆయుస్సు; తఱిఁగినన్= క్షీణించగా; విద్యలు= చదువులు; అల్పంబులు+అగున్= తక్కువ ఔతాయి; అల్పవిద్యలను= తగ్గిన విద్యలచేత; మోహంబు= భ్రాంతి మూలకమైన అజ్ఞానం; మిగులున్= అతిశయిస్తుంది; మోహంబువలనన్= భ్రాంతిమూలక మైన అజ్ఞానంచేత; లోభంబు= అత్యాసక్తి; పైముసురున్= పైనక్రమ్ముకొంటుంది; లోభ+ఆవేశమునన్= అత్యాసక్తి విజృంభించటం మూలంగా; కామము= కోరిక; అగ్గలించున్= విజృంభిస్తుంది; కామంబు పెంపునన్= కామం అతిశయించటంచేత; క్రోధంబు= కోపం; కడఁగున్= ఒదవును; క్రోధంబునన్= కోపంవలననే; వైరము= పగ; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; పెరుఁగున్= అతిశయిస్తుంది; వైరమునన్= శత్రుత్వంవలన; అశేష, వర్ణులున్= అన్నివర్ణాలవారు; అన్యోన్య,పీడ+చేయుచును= ఒకరి నొకరు హింసించుకొంటూ; విభిన్నబుద్ధిన్= భేదభావంతో; ఒక్కఁడు ఒకని మేరన్+ఉండక= ఎవరిహద్దులలో వారు ఉండక; కలియుగమునన్= కలియుగంలో; వర్ణ సంకరము+చేయఁగలరు= కులాల మిశ్రమాలను చేస్తారు.

తాత్పర్యం: మనుజులలో సత్యం తరిగిపోతుంది. సత్యహానిమూలంగా ఆయుర్దాయం తగ్గుతుంది. ఆయుస్సు క్షీణించటంవలన చదువులు తరిగిపోతాయి. అల్పవిద్యలవలన మోహం ప్రబలుతుంది. మోహం ప్రబలటంవలన లోభం పైగ్రమ్ముతుంది. లోభం విజృంభించటంచేత కామం అధికమవుతుంది. కామం వలన కోపం ఏర్పడుతుంది. క్రోధం అతిశయించటం వలన పగ ఏర్పడుతుంది. పగ ఏర్పడటం వలన భిన్నకులాలవారు అన్యోన్యహింసకు పాల్పడతారు. ఈవిధంగా ఎవరిహద్దులలో వారు ఇముడకపోవటంచేత వర్ణసాంకర్యం ఏర్పడుతుంది.

క. **జపనియమస్వాధ్యాయ । ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు, జనా**
ధిప! శూద్రులు విపుల తపః । క్షపితులు గాఁగలరు, వినవె! కలికాలమునన్. **288**

ప్రతిపదార్థం: జన+అధిప!= జనులకు అధిపతివైన ఓ ధర్మరాజా!; కలికాలమునన్= కలియుగంలో; జప, నియమ, స్వాధ్యాయ, ప్రపంచములు= మంత్రాదుల ఆవృత్తి, అనుష్ఠానం, వేదాధ్యయనం వీటిని; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; విడువఁగలరు= వదలిపెట్టుతారు; శూద్రులు= (నాల్గవజాతివారైన) శూద్రులు; విపుల, తపస్+క్షపితులు= గొప్పతపస్సుచేత క్లేశమునొందినవారు; కాఁగలరు= ఔతారు; వినవె= అవధానతతో ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: జనులకు ప్రభు వైన ఓధర్మరాజా! కలికాలంలో బ్రాహ్మణులు మంత్రాలను వల్లెవేయటం మానేస్తారు, నిగ్రహాన్ని కోల్పోతారు, వేదాధ్యయనాన్ని వీడుతారు; శూద్రులు తపస్సు నాచరిస్తారు. ఈ విషయాలను సావధానంగా ఆలకించుము.

విశేషం: నియమం అనగా కేవలనిగ్రహం మాత్రమే కాదు. పతంజలి అష్టాంగయోగంలో నియమాన్ని ఈవిధంగా ప్రస్తావించాడు. నియమం= బాహ్యాభ్యంతరశౌచం+సంతోషం+తపస్సు+స్వాధ్యాయం+ఈశ్వరప్రణిధానం.

మ. **వివిధవ్యాఘ్రమృగోరగాకులము లై విస్తీర్ణశూన్యాటవీ**
నివహాభీలము లై యరాజకములై నిర్మూలధర్మంబులై
ద్రవిళాభీరతురుష్కబర్బరపుళిందవ్యాప్తిదుష్టంబు లై
భువిలో నెల్లెడఁ బాడగున్ జనపదంబుల్ దద్యుగాంతంబునన్. **289**

ప్రతిపదార్థం: తద్+యుగ+అంతంబునన్= ఆయుగంలోపలిభాగంలో; వివిధ, వ్యాఘ్ర, మృగ+ఉరగ+ఆకులములు+ఐ= పెక్కు పెద్దపులుల చేతను, జంతువులచేతను, పాములచేతను కలతనొందించబడినట్టివై; విస్తీర్ణ, శూన్య+అటవీ, నివహ+ఆభీలములు+ఐ= విస్తరించిన, పాడుపడినట్టి అడవుల సముదాయంచేత భయంకరాలై; అరాజకములు+ఐ= ప్రభువుల ఆధిపత్యం చెల్లనట్టివై; నిర్మూల, ధర్మంబులు+ఐ= నశింపజేయబడిన ధర్మాలు కలవై; ద్రవిళ+ఆభీర, తురుష్క, బర్బర, పుళింద, వ్యాప్తిదుష్టంబులు+ఐ= ద్రవిళులు, ఆభీరులు, తురుష్కులు, బర్బరులు, పుళిందులు (అయిన అనాగరకజాతులవారి) విజృంభణచేత చెడినట్టివై; భువిలోన్= పుడమిలో; ఎల్ల+ఎడన్= అన్నిచోటులలో; జనపదంబుల్= మనుజులు నివసించే పల్లెపట్టులు; పాడు+అగున్= చెడిపోతాయి.

తాత్పర్యం: కలియుగంలో, భూమిమీద అన్నిచోటులలో ప్రజలు నివసించే పల్లెలు పాడయిపోతాయి. పెక్కు పెద్దపులులకు జంతువులకు పాములకు నెలవై భయంకరాలౌతాయి. అడవులు విస్తరించి పల్లెలను భయంకరంగా క్రమ్ముతాయి. అవి అరాజకాలౌతాయి. ప్రభుత్వాధికారం నశిస్తుంది. ధర్మాలు నిర్మూలించబడతాయి. దుష్టులైన ద్రవిళులు, ఆభీరులు, తురుష్కులు, బర్బరులు, పుళిందులు విజృంభిస్తారు. జనపదాలు సర్వనాశన మౌతాయి.

విశేషం: ఎఱ్ఱన కలియుగవర్ణన సూక్ష్మదృష్టితో అనుశీలించదగింది. ఎఱ్ఱన కలికాలవర్ణనలో సంస్కృతభారతమూలాన్ని అచ్చటచట అతిక్రమించాడు. ఈపద్యంలోని 'తురుష్క' శబ్దప్రయోగం అట్టిదే. ఎఱ్ఱన మహాకవి తుఘ్లక్ చక్రవర్తికి సమకాలీనుడు. ఓరుగల్లు తురుష్కాక్రాంత మయ్యేనాటికి ఎఱ్ఱన మహాకవి బహుశః నూనూగుమీసాలనూత్నయౌవనంలో ఉండిఉంటాడు.

క. **క్షత్త్రియజాతులు శూద్రచ । రిత్త్రంబున శౌర్యమును సిరియుఁ దేజంబున్**
మైత్త్రియును లేక చెదరి ధ । రిత్త్రీశ్వర! శూన్యు లై చరించెదరు ధరన్. **290**

ప్రతిపదార్థం: క్షత్త్రియజాతులు= రాచకొలంవారు; శూద్రచరిత్రంబునన్= శూద్రులప్రవర్తనతో; శౌర్యమును= పరాక్రమాన్ని; సిరియున్= సంపదను; తేజంబున్= దీప్తిని; మైత్రియును= నెయ్యమును; లేక= ఉండక; చెదరి= ఒకచోట ఉండక ఇటు అటు పోయి; ధరిత్రీ+ఈశ్వర!= ఓరాజా!; ధరన్= భూమిపై; శూన్యులై= దిగజారినవారై; చరించెదరు= తిరుగాడుతారు.

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజా! పరాక్రమ ప్రాభవంచేత రాజ్యంలోని ప్రజలను రక్షించి పరిపాలించవలసిన రాచకొలంవారు శౌర్యం, సంపద, తేజస్సు, మైత్రి లేకుండ, దిగజారిపోయి సేవకవృత్తిని అవలంబించే శూద్రులవలె భూలోకంలో తిరుగాడుతారు.

క. **రసగంధద్రవ్యంబులు । పసచెడు, సస్యంబు లల్పఫలము లగు, మహిం**
బసిపాఁడి దఱుఁగుఁ, దరువులఁ । గుసుమఫలంబులును గరముఁ గొంచెంబు లగున్. **291**

ప్రతిపదార్థం: రసగంధద్రవ్యంబులు= ద్రవాలుగా ఉండేవి, వాసనగలవి అయిన పదార్థాలు; పస చెడున్= సారాన్ని కోల్పోతాయి; సస్యంబులు= పంటలు; అల్ప, ఫలములు+అగున్= తక్కువ దిగుబడి కలవి ఔతాయి; మహిన్= భూమియందు; పసిపాఁడి= ఆవులపాలు; తఱుఁగున్= తగ్గిపోతాయి; తరువులన్= చెట్లయందు; కుసుమ, ఫలంబులును= పూలున్నూ పండ్లున్నూ; కరమున్= మిక్కుటంగా; కొంచెంబులు+అగున్= క్షీణిస్తాయి.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో ద్రావకాలు, సువాసనద్రవ్యాలు సారాన్ని కోల్పోతాయి. పంటలదిగుబడి తగ్గిపోతుంది. ఆవులపాలు తరిగిపోతాయి. వృక్షాలవలన పువ్వులు పండ్లు మిక్కిలి కొంచెంగా లభిస్తాయి.

క. **అరులు మిగులఁ గొని రాజులు । నరులకు నెంతయును భయ మొనర్తురు; ధరణీ**
సురులు గడఁగి వాణిజ్యముఁ । గరిసనమును జేయఁగలరు కలియుగవేళన్. 292

ప్రతిపదార్థం: కలియుగవేళన్= కలియుగసమయంలో; రాజులు= ప్రభువులు; అరులు= పన్నులు; మిగులన్+కొని= మిక్కుటంగా తీసికొని; నరులకున్= మనుజులకు; ఎంతయును= ఎంతయో ఎక్కువగా; భయము+ఒనర్తురు= భయాన్ని కలిగిస్తారు; ధరణీసురులు= బ్రాహ్మణులు; కడఁగి= పూని; వాణిజ్యమున్= వర్తకవ్యాపారాన్ని; కరిసనమును= సేద్యాన్ని; చేయఁగలరు= చేస్తారు.

తాత్పర్యం: కలియుగసమయంలో ప్రభువులు పన్నులు మిక్కుటంగా విధించి వసూలుచేసి మనుజులను పీడించి భయపెట్టుతారు. బ్రాహ్మణులు వర్తకవ్యాపారానికి దిగుతారు, సేద్యాన్ని చేస్తారు.

సీ. **పాషండదర్శనబహుళంబు లయ్యెడు । వర్ణాశ్రమంబులు వసుమతీశ!**
తవిలి శరీరంబుఁ దద్దయుఁ బ్రోతురు । పుణ్యఫలంబులు బొంకు లనుచుఁ;
గాలంబుతోఁ గూడఁ గలుగవు వానలు; । పొల్లులై బీజముల్ వొలిసిపోవుఁ;
గ్రయవిక్రయంబులఁ గపటంబు దఱచగుఁ; గడఁగి యిల్లడసొమ్ము లడఁచికొంద్రు;

ఆ. **సాధుచరితు లైన జనులు దుర్గతుల రో । గములఁ దెగుదు; రల్పకాలమునన**
పాపపరులు లగ్గుఁ బరమాయువును నరో । గతయు సిరియుఁ బొందఁగాంతు రెందు. 293

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ+ఈశ!= భూమికి పరిపాలకుడైన ఓరాజా!; వర్ణ+ఆశ్రమంబులు= కులాలు, ఆశ్రమాలు (బ్రహ్మచర్యం, గృహస్థం, వానప్రస్థం, సన్న్యాసం); పాషండ, దర్శన, బహుళంబులు+అయ్యెడున్= నాస్తికులకు చెందిన తత్త్వాలుగా పరిణమిస్తాయి; పుణ్య, ఫలంబులు= సుకృతాలు చేయటంవలన కలిగే ఫలితాలు; బొంకులు= అసత్యాలు; అనుచున్= అని తలస్తూ; తవిలి= పూని; శరీరంబున్= దేహాన్ని; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; ప్రోతురు= పోషించి రక్షిస్తారు; కాలంబుతోన్+కూడన్=ఋతువులకు అనుగుణంగా; వానలు= వర్షాలు; కలుగవు= ఉండవు, కురియవు; బీజముల్= గింజలు (విత్తనాలు); పొల్లులు+ఐ= పస లేనివై; పొలిసిపోవున్= వ్యర్థాలౌతాయి; క్రయవిక్రయంబులన్= కొనటాల్లో అమ్మకాలలో; కపటంబు= మోసం; తఱచు+అగున్= ఎక్కువ ఔతుంది; కడఁగి= పూని; ఇల్లడ సొమ్ములు= తాకట్టుగా పెట్టబడిన ఆభరణాలు; అడఁచికొంద్రు= దాచివేస్తారు; సాధుచరితులు+ఐన= మంచినడవడి కలిగిన; జనులు= మనుజులు; దుర్గతులన్= చెడ్డస్థితులచేత; రోగములన్= వ్యాధులచేత; అల్పకాలమునన్+అ= కొద్దిసమయంలోనే; తెగుదురు= చనిపోతారు. పాపపరులు= పాపాత్ములు; లగ్గున్= శుభాన్ని; పరమ+ఆయువును= గొప్పఆయుస్సును; అరోగతయున్= ఆరోగ్యాన్ని; సిరియున్= సంపదను; ఎందున్= అన్నిచోటులలో; పొందన్+కాంతురు= పొందగలుగుతారు!

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజా! కలియుగంలో వర్ణాశ్రమాలు నాస్తికవేదాంతంతో ప్రబలుతాయి. పుణ్యాపాపఫలాలు అసత్యాలని నిరసిస్తూ మనుజులు దేహాన్నే ముఖ్యంగా భావించి దేహసంరక్షణకే పూనుకొంటారు. సకాలంలో వర్షాలు కురియవు. విత్తనాలు సారంలేనివై పొల్లుగా పరిణమిస్తాయి. క్రయవిక్రయవ్యాపారాలలో మోసం అధికమౌతుంది. తాకట్టుగా తమ వద్ద పెట్టిన ఆభరణాలను అన్యాయంగా దాచివేస్తారు. సాధుజనులు అష్టకష్టాలు అనుభవిస్తారు, రోగాలతో బాధపడి అల్పాయుష్కులై మరణిస్తారు. పాపులు దీర్ఘాయువులై విలసిల్లి శుభాలు అనుభవిస్తారు, సిరిసంపదలతో తులదూగుతారు!

విశేషం: పాషండులు నాస్తికులు, దేవుడులేడనీ, వేదాలు ప్రామాణికాలు కావనీ చెప్పేవారు. పాషండులలో చార్వాకులు సుప్రసిద్ధులు. 'ఋణం కృత్వా ఘృతం పిబేత్' 'అప్పుచేసి నేయి త్రాగుము' అనేది వారి వేదాంతం. దర్శనం అంటే తాత్త్విక సిద్ధాంతసంపుటం.

క. **ఉఱవగు నారికెపంటలు, । గొఱియల పాడియును దఱచగుం, బురుషులకుం**
దెఱవలు సుట్టము లయ్యెద, । రెఱచియు భుజియింతు రర్థి నెల్ల జనంబుల్. 294

ప్రతిపదార్థం: ఆరికెపంటలు= 'ఆరికె' సస్యం; ఉఱవు+అగున్= అధికం ఔతుంది. (ఆరికె= ఒక పంటవిశేషం); గొఱియల, పాడియును= గొర్రెలపాలదిగుబడియున్నూ; తఱచు+అగున్= అభివృద్ధి ఔతుంది; పురుషులకున్= మగవారలకు; తెఱవలు= స్త్రీలు; చుట్టములు= వివాహేతరబంధం గలవారు; అయ్యెదరు= కాగలరు; ఎల్ల, జనంబుల్= మనుజులు అందరును; ఎఱచియున్= మాంసాన్ని; అర్థిన్= కోరికతో; భుజియింతురు= తింటారు.

తాత్పర్యం: ఆరికె మొక్కల సేద్యం ఎక్కువ ఔతుంది. గొర్రెలపాడి అభివృద్ధి చెందుతుంది. మగవారికి స్త్రీలు ఉంపుడుకత్తెలవుతారు. మనుజులు అందరు ప్రీతితో మాంసాన్ని తింటారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని 'పురుషులకుం దెఱవలు సుట్టము లయ్యెదరు' అనే ప్రయోగం అనుశీలించ దగింది. చుట్టము అనగా బంధువు అనేది నిఘంటువులలోని అర్థం. చుట్టరికం అంటే జారత్వ సంబంధం అనే అర్థం ఇచ్చే ప్రయోగం మనుచరిత్రలో ఉన్నది. 'కులములో వన్నె తక్కువ యయ్యెనే గాధిపట్టికి మేనక చుట్టరికము' - మనుచరిత్ర 2-73. ఎఱ్ఱనకవిహృదయం కలియుగంలో మగవారికి ఆడువారు భార్యలు కాక, జారత్వబంధం కల చుట్టాలు మాత్రమే ఔతారు- అని చెప్పవచ్చును. ఇప్పట్టున సంస్కృత మహాభారత మూలం. 'భార్యా మిత్రాశ్చ పురుషా భవిష్యంతి యుగక్షయే' (11-193-30).

క. **పితృదైవతకార్యంబుల । నితరేతరభోక్తలగుదు రెల్లయెడలఁ గు**
త్సితదేశకాలపాత్ర । ప్రతతియ వర్తించు దైవపైతృకవిధులన్. 295

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లఎడలన్= అంతటను; పితృ, దైవత, కార్యంబులన్= పితృదేవతలకు చేసే శ్రాద్ధకర్మలలో; ఇతర+ఇతర, భోక్తలు+అగుదురు= ఒకరికి ఇంకొకరు తినెడివారలు ఔతారు; దైవపైతృకవిధులన్= దేవాలయాలలో జరిగే పూజలలోను శ్రాద్ధకర్మలలోను; కుత్సిత, దేశ, కాల, పాత్ర, ప్రతతి+అ= రోతగలిగించే ప్రదేశం, సమయం, వ్యక్తుల సమూహం మాత్రమే; వర్తించున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: అన్నిచోట్లా పితృదేవతలకు చేసే శ్రాద్ధకర్మలలో, ఒకరికొకరు వేయబడిన పిండప్రదానాలను ఇంకొకరు తింటారు. దేవకార్యాలలోనూ, పితరులకై చేసే శ్రాద్ధకర్మలలోనూ ప్రదేశంకాని, సమయంకాని, వ్యక్తులుకాని, రోతగొలిపేటట్లుగానే ఉంటాయి. అంటే దైవపైతృకకార్యాలు ఎక్కడ కూడా దేశకాలపాత్రాలకు అనుగుణంగా జరుగవు.

క. **హేతుప్రత్యయవాదవి । చేతసులై వేదనింద సేయుచును మఖ**
వ్రాతంబులు వ్రతములుఁ బెడఁ । బాతురు దుర్మార్గకర్మపరు లై విప్రుల్. 296

ప్రతిపదార్థం: విప్రుల్= బ్రాహ్మణులు; దుర్మార్గ,కర్మపరులు+ఐ= చెడుదారులు పట్టినవారై; హేతు, ప్రత్యయ, వాద విచేతసులు+ఐ= హేతువునందు నమ్మకంతో కూడినవాదంలో పరిపూర్ణంగా నిండిన మనస్సు కలవారై; వేద, నింద చేయుచును=

వేదాలను తూలనాడుతూ; మఖ, వ్రాతంబులు= యజ్ఞాల సముదాయాలను; వ్రతములున్= నోములను; పెడఁబాతురు= విడనాడుతారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులు హేతువాదంలో విపరీతమైన విశ్వాసం కలవారై, చెడుత్రోవలు పట్టినవారై, వేదాలను నిందిస్తూ వ్రతాలు యజ్ఞయాగాదులు విడనాడుతారు.

మ. వనితాదుర్బలదీనబంధుజనసర్వస్వాపహారుల్ సుహృ
జ్జనమాతాపితృపుత్త్రహంతలు యదృచ్ఛాకర్మశీలుర్ ధరన్
జనసంపూజితు లై చరింతురు; వినష్టశ్రీకు లై విప్రు లా
జనులం జేరి పరిగ్రహించెద రవజ్ఞాపూర్వదుర్విత్తముల్. 297

ప్రతిపదార్థం: వనితా, దుర్బల, దీన, బంధు, జన, సర్వస్వ+అపహారుల్= ఆడువారి, బలంలేనివారి, దరిద్రుల, బంధుజనుల సమస్తాన్ని అపహరించేవారున్నూ; సుహృత్+జన, మాతా, పితృ, పుత్త్రహంతలు= మిత్రులైన జనులను, తలిదండ్రులను, కన్నబిడ్డలను చంపేవారున్నూ; యదృచ్ఛాకర్మశీలుర్= ఇచ్ఛవచ్చినచొప్పున ప్రవర్తించే వారున్నూ; ధరన్= భువిపై; జన, సంపూజితులు+ఐ= జనులచేత ఆరాధించబడిన వారై; చరింతురు= తిరుగాడుతారు; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; వినష్టశ్రీకులు+ఐ= పోగొట్టుకొనబడిన సంపద కలవారై-దరిద్రులై; ఆజనులన్+చేరి= అట్టి మనుజులచెంత చేరి; అవజ్ఞాపూర్వదుర్విత్తముల్= అవమానంతో కూడిన ఆ చెడ్డ ద్రవ్యాలను; పరిగ్రహించెదరు= పుచ్చుకొంటూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆడువారి, బలహీనుల, దీనులైనవారి, బందుగుల సర్వస్వం అపహరించే దుష్టులు, తలిదండ్రులను కన్న బిడ్డలను మిత్రులను చంపేవారు, ఇచ్ఛవచ్చినచొప్పున ప్రవర్తించే స్వైరవిహారులు భూలోకంలో ప్రజలచేత పూజించబడుతూ సంచరిస్తారు. బ్రాహ్మణులు అట్టి దుర్మార్గుల దరి చేరి, పరమదరిద్రులై వారిచ్చే ద్రవ్యాలను సిగ్గు, అవమానాలు దిగమ్రింగి పుచ్చుకొంటారు.

మ. ధరణీరక్షణ మాచరింపక నృపుల్ దర్పంబునం బశ్యతో
హరులై సాధుల దోఁచి చేకుఱు తదీయ స్త్రీధన క్షేత్రముల్
హరియింపంగలవారు; దారుణతరం బై పెల్లు చెల్లుం బర
స్పరవైరంబు ధరాతలేంద్రులకు విశ్వప్రాణి నాశంబుగన్. 298

ప్రతిపదార్థం: నృపుల్= ప్రజలను పరిపాలించేరాజులు; ధరణీ, రక్షణము+ఆచరింపక= భూమిని కాపాడక (అనగా భూప్రజలను రక్షించక); దర్పంబునన్= గర్వంతో; పశ్యతోహరులు+ఐ= బహిరంగంగా దొంగతనం చేసే బందిపోటు దొంగలై; సాధులన్= సౌమ్యంగా బ్రదికే సజ్జనులను; దోఁచి= దోపిడిచేసి; చేకుఱు= లభించునట్టి; తదీయస్త్రీధనక్షేత్రముల్= వారివైన స్త్రీలను సంపదలను పొలములను; హరియింపంగలవారు= దోచుకొనగలవారు; ధరాతల+ఇంద్రులకున్= భూమిని పరిపాలించే ప్రభువులకు; దారుణతరంబు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరమై; పరస్పర, వైరంబు= ఒకరితో మరి ఒకరికి కయ్యం; విశ్వ, ప్రాణి, నాశంబుగన్= ప్రపంచంలోని ప్రాణులు నశించేటట్లుగా; పెల్లు= అధికంగా; చెల్లున్= ప్రవర్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: భూమిని పరిపాలించే రాజులు ప్రజలను రక్షించటానికి బదులు, బహిరంగంగా దోపిడిచేసే దొంగలై ప్రవర్తిస్తారు. వారు సాధువులను దోచి వారి స్త్రీధనక్షేత్రాలను హరిస్తారు. భూమి నేలే రాజులకు ఒండొరులతో గొప్పయుద్ధాలు జరుగుతాయి. ప్రపంచంలోని ప్రాణికోటి సర్వనాశనమౌతుంది.

క. సుతుఁ డవమానించు జనకుఁ; । బతి నవమానించు భార్య; పడఁతులుఁ బతులున్
మతి నొండొరువుల మెచ్చక । సతతముఁ జరియింతు రిష్టసంచారములన్. 299

ప్రతిపదార్థం: సుతుఁడు= కొడుకు; జనకున్= తండ్రిని; అవమానించున్= కించపరుస్తాడు; భార్య= పెండ్లాం; పతిన్= భర్తను; అవమానించున్= కించపరుస్తుంది; మతిన్= మనసులో; ఒండొరువులన్= ఒకరినొకరు; మెచ్చక= లక్ష్యపెట్టక; సతతమున్= ఎల్లప్పుడు; ఇష్టసంచారములన్= ఇచ్ఛవచ్చినరీతిగా; చరియింతురు= ప్రవర్తిస్తారు.

తాత్పర్యం: కుమారుడు తండ్రిని అవమానిస్తాడు. భార్య భర్తను కించపరుస్తుంది. భార్యాభర్తలు ఒకరినొకరు లక్ష్యపెట్టక, ఇచ్ఛవచ్చినట్లు సంచరిస్తారు.

క. నడవవు దేవపితృక్రియ, । లుడుగును వేదార్థసమ్యగుపదేశంబుల్,
గడఁగు మహామోహతమము, । పుడమి సమస్తంబుఁ గుజనభూయిష్ఠ మగున్. 300

ప్రతిపదార్థం: దేవపితృక్రియలు= దేవుడికి పితృదేవతలకు జరపవలసిన పనులు, అనగా దేవపూజలు శ్రాద్ధక్రియలు; నడవవు= జరగవు; వేద+అర్థ, సమ్యక్+ఉపదేశంబుల్= వేదాలలోని భావాలకు సంబంధించిన సముచితమైన బోధనలు; ఉడుగును= అంతరిస్తాయి; మహా+మోహ, తమము= గొప్ప అజ్ఞానం అనెడి చిమ్మచీకటి; కడఁగున్= క్రమ్ముతుంది; పుడమి= భూమి; సమస్తంబున్= సర్వమును; కుజన, భూయిష్ఠము+అగున్= దుష్టులైన జనులతో నిండిపోతుంది.

తాత్పర్యం: దేవాలయాలలో పూజలు, పితృదేవతలకు శ్రాద్ధదినవారక్రియలు జరుగవు. వేదవేదాంత వేదాంగ ప్రబోధం అంతరిస్తుంది. అజ్ఞానం అనే చిమ్మచీకటి దట్టంగా గుబురుకొంటుంది. భూలోకమంతా దుష్టులతో క్రిక్కిరిసిపోతుంది.

సీ. పదియాఱువర్షముల్ పరమాయు వయ్యెడు । ధరణీశ! కలియుగాంతమున వినవె;
యేడును నెనిమిదియేండ్ల ప్రాయంబునఁ । బ్రజ లుద్భవింతురు భామినులకు;
ద్రవ్యవిహీనులై దాత యొక్కఁడు లేక । యన్యోన్యతస్కరు లగుదు రెందు;
నెఱిఁగెడువారును నెంతయుఁ గ్రూరు లై । చెనసి పాపంబు సేసెదరు సూవె!

తె. యన్నవిక్రయ మొనరింతు రఖిలజనులు, । వేదవిక్రయు లగుదురు విప్రవరులు,
పణ్యయోనుల యగుదురు పద్మముఖులు । గష్టతర మైన యక్కలికాలవేళ. 301

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= భూమికి ప్రభువైన ఓధర్మరాజా!; వినవె= అవధానంతో ఆలకించుము; కష్టతరము+ఐన= మిక్కుటమైన దుఃఖంతో కూడిన; ఆ కలికాలవేళన్= ఆ కలియుగ సమయంలో; పది+ఆఱు, వర్షముల్= పది ఆరేండ్లు; కలియుగ+అంతమునన్= కలియుగం లోపల; పరమ+ఆయువు+అయ్యెడున్= గొప్ప ఆయుర్దాయం ఔతుంది; ఏడునున్+ఎనిమిది +ఏండ్ల ప్రాయమునన్= ఏడుసంవత్సరాలు, లేక ఎనిమిది వత్సరాల వయస్సు వచ్చినప్పుడు; భామినులకున్= స్త్రీలకు; ప్రజలు+ఉద్భవింతురు= సంతానం కలుగుతుంది; ఎందున్= ఎచ్చటెచ్చటను; ద్రవ్యవిహీనులు+ఐ= దరిద్రులై; దాత= దానం చేసేవాడు; ఒక్కఁడు లేక= ఒకవ్యక్తి కూడా లేకపోయి; అన్యోన్య, తస్కరులు+అగుదురు= ఒకరిసొత్తు మరొకరు దొంగలించేవారు ఔతారు; ఎఱిఁగెడువారును= తెలిసిన జ్ఞానులు సయితం; ఎంతయున్= మిక్కిలి; క్రూరులు+ఐ= దుష్టులై; చెనసి= కడగి; పాపంబు+చేసెదరు+చూవె= చెడ్డపనులను చేస్తారు సుమా!; అఖిలజనులు= అందరు; అన్నవిక్రయము+ఒనరింతురు= అన్నాన్ని ధనం కోరి అమ్ముతారు; విప్రవరులు= బ్రాహ్మణోత్తములు; వేదవిక్రయులు= వేదాలను అమ్మేవారు అనగా జ్ఞానాన్ని

ధనం కొరకై అమ్మేవారు; అగుదురు= ఔతారు; పద్మముఖులు= పద్మంవంటి ముఖం కలవారు- స్త్రీలు; పణ్యయోనులు+అ= ధనం కొఱకే మానాన్ని అమ్ముకొనేవారు; అగుదురు= ఔతారు.

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజా! కలియుగంలో ప్రజల ఆయుఃప్రమాణం పదియారేండ్లకు మించదు. ఏడెనిమిది సంవత్సరాల వయస్సు వచ్చే సరికే ఆడపిల్లలు సంతానవతులు ఔతారు. దానం చేసేదాతలు కర్వై, ప్రజలు ఒకరిసొత్తు నొకరు అపహరిస్తారు. తెలిసిన జ్ఞానులు సయితం మిక్కిలి దుష్టులై, వెనుకాడక పాపకృత్యాలు చేస్తారు. అంతేకాక, పరమదుఃఖంతో నిండిన ఆ కలికాలంలో అందరును అన్నాన్ని ధనం కొరకై అమ్ముతారు. బ్రాహ్మణోత్తములు జ్ఞానాన్ని అమ్ముకుంటారు. అందమైన ఆడవారు తమ మానాలను ధనం కొరకై అమ్ముకొంటారు.

తరువోజ.

ఉక్కున శూద్రు లత్యుగ్రు లై కవిసి । యొండొండ పెక్కంద్ర నుఱక చంపుటయు
దిక్కెవ్వరును లేక దీనులై వసుమ । తీసురుల్ నాలుగు దెసలఁ బాటెదరు;
ముక్కడిచోరులు ముట్టి నిశ్శేష । ముగ ధనావలిఁ గొని మొగి వధియింప
స్రుక్కి కాకులయట్ల శూన్యులై చెదరి । సొంపఱి యడవులు సొత్తురు జనులు. 302

ప్రతిపదార్థం: ఉక్కునన్= దర్పంతో; శూద్రులు= నాలుగవ జాతివారు; అతి+ఉగ్రులు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరులై; కవిసి= విజృంభించి; ఒండు+ఒండ= ఒక్కరొక్కరే క్రమంగా; పెక్కండ్రన్= పలువురిని; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక (నిర్దాక్షిణ్యంగా); చంపుటయున్= సంహరించటం; దిక్కు+ఎవ్వరును, లేక= కాపాడేవారెవ్వరున్నూ లేక; దీనులు+ఐ= దుఃఖం పొందేవారై; వసుమతీ, సురుల్= బ్రాహ్మణులు; నాలుగుదెసలన్= నాలుగుదిక్కులకు; పాఱెదరు= పారిపోతారు; ముక్కడిచోరులు= నీచులు అయిన దొంగలు; ముట్టి= చేరి; నిస్+శేషముగన్= శేషం లేకుండా, అనగా పూర్తిగా; ధన+ఆవలిన్= సంపదలను; కొని= గ్రహించి; మొగి= కడగి; వధియింపన్= సంహరించగా; స్రుక్కి= వెతచెంది; కాకుల+అట్లు+అ= కాకులవలె; శూన్యులు+ఐ= ఏమియులేనట్టి వారై; జనులు= ప్రజలు; సొంపు+అఱి= శోభ నశించి; అడవులు+చొత్తురు= అరణ్యాలలోకి చేరతారు.

తాత్పర్యం: నాల్గవజాతివారైన శూద్రులు మిక్కిలిభయంకరమైన పరాక్రమంతో విజృంభించి ఒకరొకరే వరుసగా పలువురు ప్రజలను సంహరిస్తారు. బ్రాహ్మణులు తమను రక్షించేవారు ఎవ్వరూ లేక, నాలుగుదిక్కులా చెల్లాచెదరై పారిపోతారు. దుష్టు లైన దొంగలు చెలరేగి ద్రవ్యాన్ని హరించటంమాత్రమే కాక ప్రాణాలను కూడా హరిస్తారు. ఆ బాధలతో అలమటించి, ప్రజలు దరిద్రులై కాకులవలె అడవులలో తలదాచుకుంటారు.

విశేషం: ద్విపద పాదద్వయం ఒక తరువోజ పాదం. మూడు ఇంద్ర గణాలమీద ఒక సూర్యగణం, మరల మూడింద్ర గణాల మీద ఒక సూర్యగణం ప్రతిపాదంలోనూ ఉంటాయి. రెండేసి గణాల మీద పాదంలో మూడు యతులుంటాయి. ప్రాస నియమం ఉంది. అన్ని పాదాలూ మొదటి పాదాన్ని అనుసరించి గుర్వాదులో, లఘ్వాదులో కావాలి.

క. శ్రుతిధర్మంబులు శూద్రులు । ప్రతిభం జెప్పంగ వినుచు బ్రాహ్మణజాతుల్
ధృతి సెడి తత్సేవకు లై । యతినిందితకర్మకారు లయ్యెద రధిపా! 303

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ ధర్మరాజా!, శ్రుతిధర్మంబులు= వేదాలకు సంబంధించిన ధర్మాలు; శూద్రులు= శూద్రులు; ప్రతిభన్+చెప్పంగన్= ప్రతిభతో వివరించి చెప్పగా; బ్రాహ్మణజాతుల్= విప్రులలోని పెక్కు తెగలవారు; ధృతి+చెడి= ధైర్యం

కోలుపోయి; వినుచున్= ఆలకిస్తూ; తద్+సేవకులు+ఐ= వారికి దాసులై; అతి, నిందిత, కర్మకారులు+అయ్యెదరు= మిక్కుటంగా నిందించబడిన పనులు చేసేవారు ఔతారు.

తాత్పర్యం: వేదాలకు సంబంధించిన ధర్మాలనుగూర్చి శూద్రులు వివరించి చెప్పగా, బ్రాహ్మణులలోని పెక్కు తెగలవారు వీను లొగ్గి వింటారు. అంతేకాక, ధైర్యం కోలుపోయి వారు ఆ శూద్రులకు సేవకులౌతారు. మిక్కిలి నిందించదగిన పనులు చేసేవారు ఔతారు.

మత్తకోకిలము.

దేవతాయతనంబులున్ జగతీసురావసథంబులుం
బావనాశ్రమభూములుం జెడి పాడగున్ శుభవృక్ష వ
ల్లీవనంబులు నాశ మొందుఁ గలిప్రచారమునందు దు
స్త్రీవిహారము మద్యపానముఁ జెల్లుఁ బెల్లుగ నెల్లెడన్. 304

ప్రతిపదార్థం: కలిప్రచారమునందున్= కలియుగం నడుస్తున్నప్పుడు; దేవతా+ఆయతనంబులున్= దేవతల కోవెలలు; జగతీసుర+అవసథంబులున్= బ్రాహ్మణుల ఇండ్లును; పావన+ఆశ్రమ, భూములున్= పవిత్రాలైన ఆశ్రమప్రదేశాలును; చెడి, పాడు+అగున్= చెడిపోయి పాడుపడతాయి; శుభ, వృక్ష, వల్లీ, వనంబులు= మంచి చెట్లు, తీగెలు, తోటలు; నాశము+ఒందున్= నశిస్తాయి; దుస్+స్త్రీవిహారము= చెడిపోయిన స్త్రీల విజృంభణం; మద్యపానమున్= కల్లు (మొదలైన) మత్తు కలిగించే పానీయాలు త్రాగటం; ఎల్ల+ఎడన్= అన్ని చోట్ల; పెల్లుగన్= మిక్కుటంగా; చెల్లున్= ప్రవర్తిల్లుతాయి.

తాత్పర్యం: కలియుగం నడచేటప్పుడు దేవాలయాలున్నూ, బ్రాహ్మణుల గృహాలున్నూ, పవిత్రమైన ఆశ్రమాలున్నూ పాడయిపోతాయి; మంచి చెట్లు, తీగెలు, అడవులు ధ్వంసం అయిపోతాయి. దుష్టస్త్రీల విజృంభణం, మద్యపానం మిక్కుటంగా ప్రవర్తిల్లుతాయి.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వం 4.267 పద్య విశేషవ్యాఖ్య.

క. గురుఁ గొనియాడఁడు శిష్యుఁడు; । గురుఁడును శిష్యునెడ వంచకుం డగు; మది నొం
డొరువుల నొల్లరు బంధులు; । పొరిఁబొరి గఱవు లగుఁ బ్రజకుఁ బొడమును భయముల్. 305

ప్రతిపదార్థం: శిష్యుఁడు= విద్యార్థి; గురువున్= గురువును; కొనియాడఁడు= మెచ్చుకొనడు; గురుఁడును= అధ్యాపకుడుకూడ; శిష్యు+ఎడన్= తనదగ్గర చదువుకొనే విద్యార్థియెడ; వంచకుండు+అగున్= మోసగాడు ఔతాడు; బంధులు; మదిన్=మనస్సులో; ఒండు+ఒరువులన్= ఒకరినొకరు; ఒల్లరు= అంగీకరించరు; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికి; కఱవులు+అగున్= కాటకాలు ఏర్పడుతాయి; ప్రజకున్= జనులకు; భయముల్= భీతులు; పొడమును= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: కలియుగంలో శిష్యుడు గురువును మెచ్చడు. గురువు శిష్యుడిని మోసగిస్తాడు. బంధువులు ఒకరి నొకరు అనురాగంతో చూడరు. మాటిమాటికి కరవులు ఏర్పడతాయి. ప్రజలకు భయాందోళనలు అధికమౌతాయి.

తే. ఇవ్విధంబున ధర్మంబు లెల్ల నపగ । తమునఁ బడ జనులెల్లను దల్లడిల్ల
బహువిధోత్పాతములు పుట్టుఁ బార్థివేంద్ర! । కడఁగి తత్కలికాల సంక్షయమునందు. 306

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ+ఇంద్ర!= రాజులలో ఇంద్రుడి వంటివాడా!; తద్+కలి, కాలసంక్షయమునందున్= ఆ కలియుగంలో దాపురించే వినాశంలో; ఈ+విధమునన్; ధర్మంబులు+ఎల్లన్= అన్ని ధర్మాలున్నూ; అపగతమునన్+పడన్= నాశనం చెందగా; జనులు+ఎల్లను= ప్రజలు అందరును; తల్లడిల్లన్= అట్టుడికి పోగా; కడఁగి= ఒదవి; బహు, విధ,+ఉత్పాతములు= పెక్కురకాలైన భయంకర అపశకునాలు; పుట్టున్= పుట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓధర్మరాజా! ఆ కలియుగంలో ఏర్పడే వినాశంలో ఈవిధంగా అన్నిధర్మాలూ తలక్రిందులౌతాయి. ప్రజాసమూహం తల్లడిల్లుతుంది. భయంకరమైన దుశ్శకునాలు దాపురిస్తాయి.

క. **క్రమమున రాష్ట్రములును నగ । రములును నాశంబు నొందు; రక్షాచ్యుతులై**
భ్రమియింతురు జను లతి దు । ర్గమ గిరిసరిదంతికములఁ గడునాతురు లై. **307**

ప్రతిపదార్థం: క్రమమునన్= వరుసగా; రాష్ట్రములును= ప్రదేశాలున్నూ; నగరములును= పట్టణాలున్నూ; నాశంబున్+ఒందున్= నాశనం చెందుతాయి; జనులు= ప్రజలు; కడున్= మిక్కుటంగా; ఆతురులు+ఐ= కష్టాలకు లోనవటంచేత ఆవేదన చెందినవారై; అతిదుర్గమ గిరి సరిత్+అంతికములన్= నడవటానికి మిక్కిలి కష్టమైన పర్వతాల, నదుల ప్రాంతాలలో; రక్షా, చ్యుతులు+ఐ= భద్రతలేనివారై; భ్రమియింతురు= తిరుగాడుతారు.

తాత్పర్యం: వరుసగా ప్రదేశాలు, పట్టణాలు నాశనమౌతాయి. ప్రజలు శాంతి భద్రతలు కోలుపోయి, మిక్కిలి దైన్యంతో దాటశక్యంగాని కొండలలో, ప్రవాహాల ప్రదేశాల్లో ఇటు నటు తిరుగాడుతారు.

కలియుగంబున విష్ణుండు గల్కిరూపంబున ధర్మంబు ప్రతిష్ఠించుట (సం. 3-188-89)

వ. **అంతఁ గలియుగాంతంబునందు భువనవిదితం బయిన శంబళ గ్రామంబున కల్క్యాత్మకుం డైన విష్ణుయశుం డను బ్రాహ్మణుండు జనియించి, సంస్మరణమాత్రన వేదశాస్త్రంబులును సమస్త శస్త్రాస్త్రవిశేషంబులు నధిగమించి సార్వభౌముండయి.** **308**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; కలి, యుగ+అంతంబునందున్= కలియుగంయొక్క కడపటిభాగంలో; భువన, విదితంబు+అయిన= లోకానికి అంతటికి తెలిసినట్టి; శంబళగ్రామంబునన్= శంబళ అనే పల్లెటూరిలో; కల్కి+ఆత్మకుండు+ఐన= కల్కిరూపుండైన; విష్ణుయశుండు+అను+బ్రాహ్మణుండు= 'విష్ణుయశుడు' అనే పేరు కల విప్రుడు; జనియించి= పుట్టి; సంస్మరణమాత్రన్+అ= జ్ఞాపకం చేసికొనటం మాత్రంచేతనే; వేద, శాస్త్రంబులును, సమస్త, శస్త్ర+అస్త్ర, విశేషంబులును= వేదాలను. శాస్త్రాలను, అన్నిఆయుధాలను, మంత్రబాణాలలో గొప్పవైనవాటిని; అధిగమించి= పొంది; సార్వభౌముండు+అయి= రారాజు అయి.

తాత్పర్యం: అంతట ఆ కలియుగంకడపటిభాగంలో, ప్రపంచంలో అందరికి తెలిసినట్టి; శంబళగ్రామంలో కల్కి అవతార మైన విప్రుడు - విష్ణుయశుడు అనే పేరు గలవాడు పుట్టుతాడు. అతడికి కేవలం స్మరణమాత్రంచేతనే చదువనక్కరలేకుండానే వేదాలు శాస్త్రాలు అవగత మౌతాయి. అతడు ఆయుధాలను అన్నిటిని, శస్త్రాస్త్రవిశేషాలను, సులువుగా సంపాదించి సార్వభౌము డౌతాడు.

మధ్యాక్కర.

అసదృశతేజుఁడు బ్రాహ్మణానీకసహితుఁ డై కడఁగి
వసుమతియందు నధర్మవర్తు లై యున్న మ్లేచ్ఛులను
మసలక నిజశక్తిఁ జేసి మడియించి ధర్మంబు నిలిపి
వసునిభుం డొనరించుఁ బేర్మి వాజిమేధము నిష్ఠ యొప్ప. **309**

ప్రతిపదార్థం: అసదృశతేజుఁడు= సాటిలేని తేజంకలవాడు; బ్రాహ్మణ+అనీక, సహితుఁడు+ఐ= విప్రులసమూహంతో కూడినవాడై; కడఁగి= పూని; వసుమతి+అందున్= భూమియందు; అధర్మ, వర్తులు+ఐ+ఉన్న, మ్లేచ్ఛులను= ధర్మాన్ని అనుసరించని అనాగరకు లైన తెగలవారిని; మసలక= విడువక; నిజ, శక్తిన్+చేసి= తనదైన బలంచేత; మడియించి= సంహరించి; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; నిలిపి= ప్రతిష్ఠించి; వసు, నిభుండు= వసువుతో సమానుడైనవాడు (విష్ణుయశుడు); వాజిమేధము= అశ్వమేధయాగాన్ని; నిష్ఠ+ఒప్పన్= దీక్షతో; పేర్మిన్= అతిశయంతో; ఒనరించున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేనితేజస్సు కలవాడైన విష్ణుయశుడు బ్రాహ్మణబృందాలతో కూడి, పూనికతో అధర్మవర్తనులయిన మ్లేచ్ఛులను సంహరించి, ధర్మాన్ని తిరిగి నెలకొల్పుతాడు. తదుపరి, వసునిభుడైన ఆతడు దీక్షతో అశ్వమేధయాగం చేస్తాడు.

విశేషం: మధ్యాక్కరలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం, రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్య గణం ఉంటాయి. నాలుగో గణం మొదటి అక్షరం యతిస్థానం. ప్రాస నియతి ఉన్నది.

క. **ఘనుఁ డిలయెల్లను బ్రాహ్మణ । ధనముగ భాగించి యిచ్చి ధర్మయశోవ**
ర్ధనుఁ డై వార్ధకమున న । త్యనఘుండు దపోవనంబునందు వసించున్. **310**

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు (విష్ణుయశుడు); ఇల+ఎల్లను= భూమిని అంతటిని; బ్రాహ్మణధనముగన్= విప్రుల సొత్తుగా; భాగించి+ఇచ్చి= పంచిఇచ్చి; ధర్మ, యశస్+వర్ధనుఁడు+ఐ= ధర్మాన్నీ, కీర్తినీ పెంపొందించేవాడై; వార్ధకమునన్= ముసలితనంలో; అతి+అనఘుండు= మిక్కిలి పుణ్యంకలవాడు; తపస్+వనంబునందున్= తపస్సు చేసికొనే అడవిలో; వసించున్= నివసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఘనుడై, మిక్కిలి పుణ్యం ఆర్జించినవాడై విష్ణుయశుడు భూమినంతటిని విప్రులకు చెందిన సొత్తుగా భావించి, దానిని వారికి భాగించి పంచిపెట్టి, ముసలితనంలో తాను తపోవనంలో నివసిస్తాడు.

వ. **అతనిచేతం బ్రతిష్ఠితం బైన ధర్మంబు ననుసరించి బ్రాహ్మణాదివర్ణంబులు సమర్యాదంబులై వర్తింపంగలయవి; దాననచేసి కృతయుగంబు సంప్రాప్తం బగు; నందు.** **311**

ప్రతిపదార్థం: అతనిచేతన్+ప్రతిష్ఠితంబు+ఐన= ఆవిష్ణుయశుడిచేత నెలకొల్పబడిన; ధర్మంబున్= ధర్మాన్ని; అనుసరించి= అనుగుణంగా నడచుకొని; బ్రాహ్మణ+ఆది+వర్ణంబులు= బ్రాహ్మణులు మొదలైన కులాలు; సమర్యాదంబులు+ఐ= మర్యాదలతో (హద్దులతో) కూడినవై; వర్తింపంగలయవి= నడచుకొనగలవు; దానన్+అ+చేసి= అందుచేతనే; కృతయుగంబు; సంప్రాప్తంబు+అగున్= తిరిగి సంభవిస్తుంది; అందున్= ఆ కృతయుగంలో;

తాత్పర్యం: అతనిచేత స్థాపించబడిన ధర్మాన్ని అనుసరించి బ్రాహ్మణులు మొదలైన వర్ణాలవారు వారి వారి మర్యాదలను పాటించేవారై వర్తిస్తారు. దానివలన తరువాతియుగమైన కృతయుగం ప్రవర్తిల్లుతుంది. అందులో.

శా. **ఆరామవ్రజచైత్యసద్మవనదేవాగారసౌమ్యంబులై**
భూరి బ్రహ్మతపస్వి సంకులములై పుణ్యాధ్వరారంభ సం
భారోదారములై నితాంతఫలిత భ్రాజిష్ణుసస్యంబులై
యారూఢస్థితి నెల్లదేశములు నొప్పారుం బ్రకాశంబులై. **312**

ప్రతిపదార్థం: ఆరామ, వ్రజ, చైత్య, సద్మ, వన, దేవ+అగార, సౌమ్యంబులు+ఐ= తోటల సమూహాలతో, గుడులతో, ఇండ్లతో, ఉద్యానాలతో, దేవాలయాలతో, ప్రశాంతంగా ఉండేవై; భూరి, బ్రహ్మ తపస్వి, సంకులములు+ఐ= గొప్పవారైన బ్రహ్మర్షులచేత క్రిక్కిరిసినవై; పుణ్య+అధ్వర+ఆరంభ, సంభార+ఉదారములు+ఐ= సుకృతం కల్పించే యజ్ఞాలు మొదలు పెట్టటానికి ఉద్దేశించబడిన వస్తుసామగ్రిచేత దట్టములైనవై; నితాంత, ఫలిత, భ్రాజిష్ణు సస్యంబులు+ఐ= ఎల్లప్పుడు మంచి దిగుబడితో దేదీప్యమానమైన పంటలు కలిగినవై; ఆరూఢస్థితిన్= ఒప్పారునవిగా ఉండేవై; ఎల్లదేశములున్= అన్ని ప్రదేశాలున్నూ; ప్రకాశంబులు+ఐ= విలసిల్లేవై; ఒప్పారున్= వర్ధిల్లుతాయి.

తాత్పర్యం: ఇంక కృతయుగం తిరిగి ఆరంభించటంచేత ధర్మం నాలుగుపాదాలతో పరిపూర్ణమై వికసిస్తుంది. అన్ని దేశాలున్నూ ఆదర్శప్రాయంగా ఒప్పారుతాయి. తోటలు, ఉద్యానవనాలు గుడులు, దేవాలయాలతో వర్ధిల్లే దేశాలు బ్రహ్మర్షిసమూహాలతో క్రిక్కిరిసి పుణ్యయజ్ఞాలు చేయటంకొరకు ఉద్దేశించబడిన వస్తుసామగ్రితో ఒప్పారుతాయి. ఆ విష్ణుయశుడిచేత నెలకొల్పబడిన ధర్మాన్ని అనుసరించి, బ్రాహ్మణులు మొదలైన కులాలవారు సంప్రదాయాలను అనుసరించి ప్రవర్తించగలరు.

క. **సమయముతోడఁ గురియు వ । ర్షములు, గరము తేజ మెక్కి చరియించు నవ**
క్రములై గ్రహంబు, లారో । గ్యము సౌఖ్యము సమధికముగఁ గలుగు నరులకున్. **313**

ప్రతిపదార్థం: సమయముతోడన్= సకాలంలో; వర్షములు= వానలు; కురియున్= కురుస్తాయి; గ్రహంబులు= గ్రహాలు (కుజుడు, బుధుడు మున్నగు గ్రహాలు); అవక్రములు+ఐ= వంకరటింకర కాని నడకతో; తేజము+ఎక్కి= మిక్కుటమైన కాంతిని పొంది; చరియించున్= తిరుగుతాయి; నరులకున్= మనుజులకు; ఆరోగ్యము= స్వాస్థ్యం, రోగాలు లేని సుఖస్థితి; సౌఖ్యము= సుఖం; సమ్+అధికముగన్+కలుగున్= మిక్కిలి ఎక్కువగా ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: వానలు సకాలంలో కురుస్తాయి. గ్రహాలు వక్రగమనం లేకుండగా మిక్కుటమైన కాంతితో తిరుగుతాయి. మనుజులకు ఆయురారోగ్యాలు కలుగుతాయి.

వ. **ఇది కృతయుగప్రవర్తనంబు; త్రేతాద్వాపర యుగంబులందుఁ ద్రితయ ద్వయపాదంబుల ధర్మంబ వర్తిల్లు; నిట్టి తెఱంగునం గాలగతు లనేకంబులు నాకుం బ్రత్యక్షసిద్ధంబు లయ్యె; నీ వడిగిన యతీతానాగతంబు లయిన విశేషంబు లెఱింగించితి; నింక నొక్క హితోపదేశంబు సేసెద; నాకర్ణింపుము.** **314**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది; కృత, యుగ, ప్రవర్తనంబు= కృతయుగం నడిచే తెరగు; త్రేతా, ద్వాపర, యుగంబులందున్= త్రేతాయుగంలోనూ, ద్వాపరయుగంలోనూ; త్రితయ, ద్వయపాదంబులన్= మూడు, రెండు పాదాలతో; ధర్మంబు+అ= ధర్మమే; వర్తిల్లున్= విలసిల్లుతుంది; ఇట్టి+తెఱంగునన్= ఈవిధంగా; కాల, గతులు= కాలపు నడకలు; అనేకంబులు= పెక్కురీతులు; నాకున్+ప్రత్యక్షసిద్ధంబులు+అయ్యెన్= నాకు స్వానుభవపూర్వకంగా కన్పడినవి; నీవు+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; అతీత+అనాగతంబులు+అయిన= భూతకాలంలో జరిగినవి, భవిష్యత్కాలంలో జరుగబోయేవి అయిన; విశేషంబులు= ముఖ్యంగా పేర్కొనదగిన సంగతులు; ఎఱింగించితిన్= తెలిపితిని; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒక్క= ఒక; హిత+ఉపదేశంబు+చేసెదన్= నీ మేలు కోరి చెప్పేమాట వినిపిస్తాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు నేను నీకు చెప్పింది కృతయుగంలో జరిగే తీరుతెన్నులు. త్రేతాయుగంలో మూడు పాదాలతో, ద్వాపరయుగంలో రెండుపాదాలతో ధర్మం వర్తిల్లుతుంది. ఈవిధంగా కాలచక్రం పలుమారులు తిరుగుతూ ఉంటుంది. ఆ విషయం నాకు స్వానుభవపూర్వకమైనది. జరిగిన సంగతులతో పాటు రాబోయే కాలంలో జరిగేవికూడ జోడించి వివరించి చెప్పాను. ఇక నీకు ఒక ముఖ్యమైన ఉపదేశం నీ మేలుకోరి చెపుతాను. సావధానంగా వినుము.

క. **ధరణీసురులకు నెప్పుడుఁ । గర మిష్టము సేయుమయ్య కౌరవవంశో**
త్తర! విప్రులు సంతుష్టిం । బొరసినఁ జేకుఱు నశేషపుణ్యఫలంబుల్. **315**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ వంశ+ఉత్తర!= కౌరవ వంశంలో శ్రేష్ఠుడవు అయినవాడా!; ధరణీసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఎప్పుడున్= ఎల్లవేళలలో; కరము= మిక్కిలి; ఇష్టము+చేయుము+అయ్య= కోరినదానిని నెరవేర్చు మయ్య; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; సంతుష్టిన్+పొరసినన్= సంతృప్తి చెందితే; అశేష పుణ్యఫలంబుల్= పెక్కు సుకృత్యాల ఫలితాలు; చేకుఱున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: కౌరవవంశంలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నీవు ఎల్లప్పుడూ బ్రాహ్మణులకు ఇష్టమైనదానిని చేయుము; ఎందుచేత నంటే, బ్రాహ్మణులు సంతృప్తి చెందితే సమస్తపుణ్యాలు కలుగుతాయికాబట్టి.

సీ. **సకలభూతములందు సదయాత్ముఁడవు గమ్ము । పాలింపు ప్రజల నీ ప్రజలఁ బోలె;**
విశదవృద్ధాచారవేదివై ధర్మంబు । సలుపుము దురితవర్జనము గాఁగ;
నెఱుఁగమిఁ బాప మొక్కించుక దొడరినఁ । జయ్యన ప్రతికారశాలి వగుము;
గర్వంబు విడువుము, గరము ప్రియంబును । నిజమునుగా వచోనియతి నడపు;

తే. **కాలగతు లెల్ల నెఱిఁగి యస్ఖలితబోధ । యుక్తుఁడవు గమ్ము; భరతవంశోద్భవుఁడవు**
నీవు గావున నత్యంతనిర్మలుఁడవు । ప్రాజ్ఞుఁడవు; నీకు వేఱ చెప్పంగ నేల? **316**

ప్రతిపదార్థం: సకల+భూతములందున్= అన్ని ప్రాణులపట్ల; సదయ+ఆత్ముఁడవు+కమ్ము= జాలితో కూడిన ఆత్మ కలవాడవు అగుము; ప్రజలన్= (నీరాజ్యంలోని) జనులను; నీ, ప్రజలన్+పోలెన్= నీసంతానంవలెనే; పాలింపు(ము)= ఏలుకొనుము; విశదవృద్ధ+ఆచార, వేదివి+ఐ= తెల్లముగా ముసలివారి ప్రవర్తనను తెలిసికొనే వాడివై; దురిత, వర్జనము+కాఁగన్= పాపాలు వదలివేయబడినవి అగునట్లుగా; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; చలుపుము= ఆచరించుము; ఎఱుఁగమిన్= అజ్ఞానంచొప్పున; పాపము+ఒక్కించుక= కొంచెం పాపం; తొడరినన్= ఏర్పడితే; చయ్యన= వెనువెంటనే; ప్రతికారశాలివి+అగుము= మారుచేత చేసే వాడివి అగుము; గర్వంబు= గర్వాన్ని (అహంకారాన్ని); విడువుము= వదలి పెట్టుము; కరము= మిక్కిలి అయిన; ప్రియంబును= ఇష్టమును; వచస్+నియతి= మాటలాడే నియమం; నిజమును, కాన్= సత్యంతో కూడిందిగా; నడపు(ము)= నిర్వహించుము; కాల, గతులు+ఎల్లన్+ఎఱిఁగి= కాలం ఏయే రీతులుగా నడచునో వాటిని అన్నింటిని తెలిసికొని; అస్ఖలిత, బోధ, యుక్తుఁడవు, కమ్ము= జారనట్టి జ్ఞానంతో కూడినవాడవు అగుము; నీవు; భరత, వంశ+ఉద్భవుఁడవు= భరతవంశంలో

పుట్టినవాడవు; కావునన్= కాబట్టి; అతి+అంత, నిర్మలుఁడవు= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన శీలం కలవాడవు; ప్రాజ్ఞుఁడవు= బాగా అన్నివిషయాలను తెలిసికొనినవాడవు; నీకున్= నీకు; వేఱు+అ= వేరుగా, ప్రత్యేకించి; చెప్పంగన్+ఏల= చెప్పటం ఎందుకు? (అంటే) చెప్పనవసరం లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ సృష్టిలో ఉన్న చరాచర మైన సమస్తభూతాలపట్ల జాలిగలిగినవాడవు కమ్ము. నీరాజ్యంలోని పౌరులను నీ కన్నబిడ్డలవలెనే పరిపాలించుము. ధర్మాన్ని నిర్ణయించుకొనేటప్పుడు, లోగడ జ్ఞానవృద్ధులైన మహానుభావులు ఏవిధంగా ఆచరించారో పరిశీలించి, ఆవిధంగా ప్రవర్తించుము. తెలియక కొంచెం పాప మేర్పడినా వెంటనే దానికి ప్రాయశ్చిత్తము చేసుకొనుము. అహంభావాన్ని విడిచిపెట్టుము; సత్యాన్ని ప్రియాన్ని మాటాడుము; కాలాన్ని అనుసరించి జ్ఞానం పరిణతి చెందుతుందనే విషయాన్ని మరవకుండటంచేత, నీ తెలివితేటలు జారిపడకుండుగాక! నీవు భరతవంశంలో పుట్టినవాడవుకాబట్టి మిక్కిలి పవిత్రుడవు. కల్మషం లేనివాడవు. సర్వవిషయాలు బాగా ఎరిగిన ప్రాజ్ఞుడవు. నీకు ఇంతకంటె విస్తరించి చెప్పనవసరం లేదు.

విశేషం: మహాభారతంలో పలుతావుల 'కాలగతి'ని గూర్చిన ప్రస్తావన వస్తుంది. కాలగతులు తెలియకపోతే బోధ స్ఖలితం కావచ్చు ననే హెచ్చరిక ఇట గమనించతగింది.

వ. అనిన విని యుధిష్ఠిరుండు 'మునీంద్రా! నీయానతిచ్చిన వాక్యంబు లన్నియు నవహితుండ నై వింటి; నింతకుమున్ను నా యోపిన తెఱంగున లోభమాత్సర్యాది దుర్గుణంబులు పరిహరింతు; నింకను భవదుక్తం బైన ధర్మశాసనంబును బ్రయత్నంబునం బాలించెద'నని యతనికిఁబ్రణమిల్లి మఱియును బ్రాహ్మణప్రభావంబు వినువాఁ డై యతనిం బ్రార్థించినఁ, దద్విషయం బైన యితిహాసం బతనికి నమ్మహాముని యిట్లని చెప్పె.317

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడి వంటి వాడా!; నీ+ఆనతి+ఇచ్చిన= నీవు సెలవిచ్చిన; వాక్యంబులు+అన్నియున్= మాటలు అన్నింటిని; అవహితుండను+ఐ= శ్రద్ధతో కూడినవాడనై; వింటిన్= ఆలకించాను; ఇంతకున్, మున్ను= ఇదివరకు; నా+ఓపిన, తెఱంగునన్= నాకు శక్తి వంచన లేని తీరుగా; లోభ, మాత్సర్య+ఆది, దుర్గుణంబులు= అత్యాశ, అసూయ మొదలైన చెడులక్షణాలు; పరిహరింతున్= లేకుండేటట్లుగా చేస్తూ ఉన్నాను; ఇంకను= మరియును; భవత్+ఉక్తంబు+ఐన= నీచేత చెప్పబడిందైన; ధర్మ, శాసనంబును= ధర్మంతో కూడిన ఆనతిని; ప్రయత్నంబునన్= సాధనంచేత; పాలించెదన్= అనుసరిస్తాను; అని= అనిచెప్పి; అతనికిన్= (మార్కండేయమహర్షికి); ప్రణమిల్లి= నమస్కారంచేసి; మఱియును= ఇంకను; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= విప్రులయొక్క మహిమ; వినువాఁడు+ఐ= ఆలకించటానికి కుతూహలం కలవాడై; అతనిన్= (ఆమార్కండేయమహర్షిని); ప్రార్థించినన్= వేడగా; తద్+విషయంబు+ఐన= ఆ బ్రాహ్మణమహిమకు సంబంధించిన; ఇతిహాసంబు= పూర్వకాలంలో జరిగిన కథ; అతనికిన్= (ఆధర్మరాజుకు); ఆ+మహాముని= ఆమహర్షి అయిన మార్కండేయుడు; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: 'మహామునీ! మీరు సెలవిచ్చిన మాటలన్నీ శ్రద్ధతో విన్నాను. ఇదివరకే నా శక్తివంచన లేకుండా అత్యాశ, అసూయ మొదలైన చెడుగుణాలను పరిహరిస్తూ ఉన్నాను. ఇప్పుడు మీచేత బోధించబడిన ఈ ధర్మశాసనాన్ని ప్రయత్నపూర్వకంగా ఆచరిస్తాను'- అని అంటూ మార్కండేయ మహర్షికి నమస్కరించి, బ్రాహ్మణప్రభావాన్ని గురించి తెలియజెప్పుమని ప్రార్థించాడు. ఆ మహాముని ఆ అంశానికి సంబంధించిన ఒక ఇతిహాసాన్ని ఈవిధంగా చెప్పాడు.

మార్కండేయుండు ధర్మరాజునకు బ్రాహ్మణప్రభావంబు సెప్పుట (సం. 3-190-1)

చ. ఘనుఁడు పరిక్షితుం డనఁ బ్రకాశితుఁ డైన మహీవిభుండు భా
నునిభుఁడు భానువంశ్యుఁడు వినూతనకీర్తి యయోధ్య యేలువాఁ
డనుపముఁ డొక్కనాఁడు మృగయారతుఁడై చరియించెఁ గానన
మ్మున నొకరుండ యిమ్ముల నపూర్వజవోగ్రహయాధిరూఢుఁడై. 318

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; పరిక్షితుండు+అనన్= పరిక్షితుడు అనేపేరుతో; ప్రకాశితుఁడు+ఐన= వెలుగొందిన; మహీ, విభుండు= భూమికి భర్త అయిన రాజు; భాను, నిభుఁడు= సూర్యుడితో సమానుడైనవాడు; భానువంశ్యుఁడు= సూర్యవంశానికి చెందినవాడు; వినూతనకీర్తి= మిక్కిలి క్రొత్తదైన యశస్సు గల వాడు; అయోధ్య+ఏలువాఁడు= అయోధ్య అనే పట్టణం రాజధానిగా కల రాజ్యం ఏలే వాడు; అనుపముఁడు= సాటిలేని వాడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక దినమున; కాననమ్మునన్= అడవిలోపల; ఒకరుండు+అ= ఒంటరిగా; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; అపూర్వజవ+ఉగ్ర, హయ+అధిరూఢుఁడు+ఐ= క్రొంగ్రొత్తదైనది, వేగంచేత భయంకరమైనది అయిన గుర్రాన్ని ఎక్కినవాడై; మృగయా, రతుఁడు+ఐ= వేటలో మిక్కిలితమకం కలవాడై; చరియించెన్= తిరుగాడాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో అయోధ్యను పరిపాలించే ప్రభువు, సూర్యుడితో సమానమైన తేజస్సు కలవాడు, సూర్యవంశంలో పుట్టినవాడు, ముందెవ్వరును ఆర్జించనంత యశస్సు నార్జించినవాడు, సాటిలేని పరాక్రమ ప్రాభవాలు కలవాడు అయిన పరిక్షితు డనే మహారాజు ఒకానొకనాడు అడవికి వెళ్ళి, సంప్రీతితో మిక్కిలి వేగంతో పరుగెత్తగల గుర్రాన్ని ఎక్కి వేటయందలి తమకంతో తిరుగాడజొచ్చాడు.

వ. ఇవ్విధంబునం బెక్కుమృగంబుల వధియించుచుఁ గ్రుమ్మరువాఁ డొక్కయెడ. 319

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; పెక్కుమృగంబులన్= అనేకజంతువులను; వధియించుచున్= చంపుతూ; క్రుమ్మరువాఁడు= తిరిగేవాడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోటున.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా పెక్కుమృగాలను వేటాడుతూ ఆ అడవిలో ఒకచోట.

ఆ. మదగజాభిరామ మృదులయానం బొప్ప। నల్లఁ బొలయుచును లతాంతరములఁ
గరములీలఁ గమ్మవిరులు గోయుచునున్న। పువ్వుఁబోఁడి నొక్క పొలఁతిఁ గనియె. 320

ప్రతిపదార్థం: మదగజ+అభిరామ, మృదుల, యానంబు+ఒప్పన్= మదించిన ఏనుగువలె అందమైన మృదువైన నడక ఒప్పారగా; అల్లన్= మెల్లమెల్లగా; పొలయుచును= తిరుగాడుతూ; లతా+అంతరములన్= తీగలమధ్య; కరములీలన్= మిక్కుటమైన హొయలుతో; కమ్మవిరులు= అందమైన పూవులు; కోయుచున్+ఉన్న= త్రుంచుతున్న; పువ్వుబోఁడిన్= పరిమళించే పువ్వువంటి మేను కలదానిని; ఒక్కపొలఁతిన్= ఒక స్త్రీని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఆమహారాజు ఒక అందగత్తెను చూచాడు. ఆమె మదించిన ఏనుగునడకవంటి నడక కల సొగసరి. మెల్లమెల్లగా నడయాడుతూ, పువ్వువంటి సుకుమారసుందరమైన దేహం కల ఆ జవరాలు తీగలమధ్యకు చొరబడి, పరిమళపుష్పాలను కోస్తూ తిరుగుతున్నది.

క. **కని యంతఁ గదిసి యా కా । మిని యొప్పులఁ జూడ్కి దగుల మీఱిన తమకం**
బున ననిమిషలోచనుఁ డై । జననాథుఁడు మదనబాణసంహతిఁ దూలెన్. **321**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; అంతన్= అంతట; కదిసి= సమీపించి; ఆ, కామిని+ఒప్పులన్= ఆజవ్వనిసొగసులయందు; చూడ్కి= చూపు; తగులన్= తగులుకొనటంవలన; మీఱిన= అతిశయించిన; తమకంబునన్= మోహంతో; అనిమిష, లోచనుఁడు+ఐ= మూతపడని కన్నులు కలవాడై; జననాథుఁడు= రాజు (పరిక్షితుడు); మదన, బాణ, సంహతిన్= మన్మథుడి తూపులతాకిడిచేత; తూలెన్= ఇటునటు చలించెను.

తాత్పర్యం: ఆ ఒప్పులకుప్ప అయిన అందగత్తెను చూచి, ఆ మహారాజు ఆమెదగ్గరకు వెళ్లి, కనురెప్పలు మూయకుండ ఆమెను చూడసాగాడు. అంతట అతడు మన్మథుడి తూపులచేత కొట్టబడి తూలిపోయాడు.

వ. **అదియును నతిసుందరం బైన తదీయమూర్తివిభవంబునకు మెచ్చి సాభిప్రాయంబుగా నవలోకించె; నంత నమ్మహీకాంతుం డక్కాంత కి ట్లనియె.** **322**

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్= ఆమెయును; అతిసుందరంబు+ఐన= మిక్కిలి అందమైనట్టి; తదీయ, మూర్తి, విభవంబునకున్= ఆతడియొక్క ఆకారసంపదకు; మెచ్చి= గొప్పగా ఎంచి; స+అభిప్రాయంబుగాన్= (వలపుతో కూడిన) ఆలోచనతో కూడినట్టిదిగా; అవలోకించెన్= చూచింది; అంతన్= పిదప; ఆ+మహీ, కాంతుండు= భూమికిభర్త అయిన ఆ రాజు; ఆ+కాంతకున్= ఆ సౌందర్యవతితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తనవైపు వలపుచూపులు సారించిన రాజుగారి సుందరాకృతికి సంతోషించి, ఆ సుందరాంగికూడ ఆతడిపై నర్మగర్భ మైన ఓరచూపులు ప్రసరింపజేసింది. అప్పుడు ఆమహారాజు ఆసౌందర్యవతితో ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. **'ఎవ్వరి దాన వంబుజదళేక్షణ! యేకత మిట్టు లేల నీ**
వివ్వనభూమియందుఁ జరియించెదు?' నావుడుఁ 'దండ్రిపంపునం
దివ్వనభూమియందుఁ జరియించెద సద్వరుఁ గోరి; కన్య; నే
నెవ్వరిదానఁ గావలయు నేర్పడఁ జెప్పుము రాజనందనా!' **323**

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ, దళ+ఈక్షణ!= తామరపువ్వురేకులవంటి కన్నులు కలదానా!; ఎవ్వరిదానవు= నీవు ఎవరికి చెందినదానవు; ఏకతము+ఇట్టులు= ఒంటరిగా ఈరీతిగా; ఏల= ఎందుకొరకు; నీవు; ఈ+వనభూమియందున్= ఈ అడవిసీమలో; చరియించెదు= తిరుగాడుతున్నావు? నావుడున్= అని అడుగగా; రాజనందనా!= ఓ రాజకుమారా! తండ్రిపంపునందున్= మానాన్నగారి ఆనతి చొప్పున; ఈ+వనభూమియందున్= ఈ అడవిలో; సత్+వరున్+కోరి= మంచిభర్తను పడయ నెంచి; చరియించెదన్= తిరుగుతున్నదానను; కన్యను= పెండ్లికాని దానను; ఏన్= నేను; ఎవ్వరిదానన్+కావలయున్= నేను ఎవరికి చెందినదానను కావలయునో; ఏర్పడన్+చెప్పుము= (నీవే యోచించి) నిర్ధారణ చేసి తెలుపుము.

తాత్పర్యం: 'పద్మపత్రాలవంటి అందమైన కన్నులు గల ఓచిన్నదానా! నీవు ఎవ్వరిదానవు? ఇక్కడ, ఈ అడవిలో ఒంటరిగా ఎందుకు తిరుగుతున్నావు? ' అని ఆ మహారాజు ఆమెను ప్రశ్నించాడు. అంతట ఆమె, 'ఓరాజకుమారా! నేను పెండ్లికాని జవరాలను. తండ్రి ఆనతిచొప్పున ఈ అడవిలో మంచిపెండ్లికొడుకును అన్వేషిస్తూ తిరుగుతున్నాను. ఇప్పుడు ఆలోచించి చెప్పుము. ఇక నేను ఎవ్వరిదానను కావలయునో'.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని సంభాషణచారిమ గమనించదగింది. 'అంబుజదళేక్షణ' అనే సంబోధనలోని స్వారస్యం సుస్పష్టం. అంతేకాక, రాజుమాటలు నర్మగర్భాలు. ఆమె సమాధానం రాజు చాతుర్యానికి తీసిపోలేదు. 'రాజనందనా' అనే సంబోధనం మాత్రమేకాక - 'ఏను కన్యను, సద్వరుఁ గోరి ఈ అడవిలో గ్రుమ్మరుచుంటిని - నేను ఎవ్వరి దానఁ గావలయును - ఏర్పడఁజెప్పుము' అనే మాటలోని సద్యఃస్ఫూర్తి స్వారస్యం గమనించతగింది. ఈ పద్యం ప్రబంధకవులకు ఒజ్జబంతి అయింది. మనుచరిత్రలో పెద్దన వ్రాసిన సుప్రసిద్ధపద్యం - 'ఎవ్వతె వీవు భీతహరిణేక్షణ! యొంటిఁ జరించె దోట లే కివ్వనభూమి' - అనేది - ద్విరుక్తవకార ప్రాసతో భాషలోను, భావంలోను, ఛందస్సులోను ఎఱ్ఱనపద్యానికి మనోహరమైన ప్రతికృతి అని చెప్పవచ్చును. ఎఱ్ఱనమహాకవి కూడ ఈ పద్యం తదుపరి వ్రాసిన వచనంలో 'దాని ప్రగల్భవచనంబులకు' అని ఈ పద్యంలోని సంభాషణచారిమను సూచించాడు.

వ. **అనిన దానిప్రగల్భవచనంబులకు నధికవిలోలుం డై భూపాలుండు దనయభిలాషం బెఱింగించిన నమ్మగువ 'నన్నెన్నండును జలవిహారంబునకుఁ జొనుపకుండు నది; యట్లయిన నిన్ను వరియించెద' ననిన వాఁడును దత్సమయంబున కొడంబడి దానిం దోడ్కొని పురంబునకుఁ జనుదెంచి యిష్టసుఖతత్పరుం డయి యుండె; నంత నొక్క శరత్సమయంబునందు.** **324**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; దాని= ఆమెయొక్క; ప్రగల్భ, వచనంబులకున్= తెలివితేటలతో కూడిఉన్న మాటలకు; అధిక, విలోలుండు+ఐ= ఎక్కువగా చలించినవాడై; భూపాలుండు= రాజు (ఆ పరిక్షితుడు); తన+అభిలాషంబు= తనకోరిక; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ఆ+మగువ= ఆవనిత; నన్నున్+ఎన్నండును= నన్ను, ఎప్పుడుకూడా; జల, విహారంబునకున్= నీటిలో విహరించటానికి; చొనుపక+ఉండునది= నియమించకుండ ఉండవలె; అట్లు+అయినన్= ఆవిధంగా అయితే; నిన్నున్; వరియించెదన్= (వలపుతో) ఎన్నుకొంటాను; అనినన్= అని చెప్పగా; వాఁడును= (ఆపరిక్షితుడును); తద్+సమయంబునకున్= ఆమె పెట్టిన ఒప్పందానికి; ఒడంబడి= అంగీకరించి; దానిన్= ఆమెను; తోడ్కొని= వెంటనిడుకొని; పురంబునకున్= (రాజధాని) పట్టణానికి; చనుదెంచి= వెళ్ళి; ఇష్ట, సుఖ, తత్+పరుండు+అయి+ఉండెన్= తనకు నచ్చిన సౌఖ్యాలను అనుభవించటంలో ఏకాగ్రత కలవాడై, ఉన్నాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఒక్క= ఒక; శరద్‌సమయంబునందున్= శరదృతువులో.

తాత్పర్యం: రాజు ఆమెసమాధానవచనాలలోని తెలివితేటలు గుర్తించాడు. అంతకుముందే ఆరాజు ఆమె రూపసౌందర్యానికి ముగ్ధుడైనాడు. ఇప్పుడు ఆమె వాక్చాతుర్యంవలన, మరింత ముగ్ధుడయ్యాడు. ఇంక అతడు ఆమెకు తనవలపు తలపు వెల్లడించాడు. ఆమె తన సమ్మతి తెలుపుతూ ఒక ఒడంబడిక సూచించింది - ఆతడు తనను ఎప్పుడూ జలవిహారానికి నియోగించరాదని. ఆతడు ఆ ఏర్పాటుకు అంగీకరించి ఆమెను తనతోపాటు వెంటబెట్టుకొని తనరాజధాని నగరానికి చేరాడు. అతడు అటు కొంతకాలం తాను కోరిన సుఖాలను అనుభవిస్తుండగా శరదృతువు వచ్చింది.

విశేషం: ఇట - 'అధికవిలోలుండై' అనే ప్రయోగంలోని స్వారస్యం గమనించదగింది. రాజు తొలుదొల్త ఆమె స్వరూపసౌందర్యానికి - 'విలోలుడు'. తదుపరి ఆమె 'ప్రగల్భవచనాలకు' ఇప్పుడు - 'అధిక' విలోలుడు.

చ. **అతులితపుష్పపల్లవ ఫలాన్వితభూరుహభూరివల్లరీ**
వితతముఁ జారుకైరవనవీనసరోరుహషండమండలా
యతసరసీమనోహరము నైన పురోపవనంబునన్ సము
న్నతవిభవుండు వాసభవనంబు లొనర్పఁగఁ బంచి యిమ్ములన్. **325**

ప్రతిపదార్థం: అతులిత, పుష్ప, వల్లవ, ఫల+అన్విత, భూరుహ, భూరి, వల్లరీ, వితతమున్= సాటి లేని పువ్వులు, చిగురుటాకులు, పండ్లతో కూడిన చెట్లయొక్కయు, గొప్పతీగెలయొక్కయు సముదాయాలు కలిగినదిన్నీ; చారు, కైరవ, నవీన, సరోరుహ, షండ, మండల+ఆయత, సరసీ, మనస్+హరమును= సుందరమైన తెల్లకలువల, క్రొంగ్రొత్తపద్మాలగుంపుల గుండ్రని ఆవరణలుకల నిడువైన సరస్సులచేత మనస్సును హరించేది; ఐన=ఐనట్టి; పుర+ఉపవనంబునన్= నగరమందలి= ఉద్యానవనంలో; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; సమ్+ఉన్నత, విభవుండు= మిక్కిలి ఎత్తయిన సంపద కలవాడు - ఆ మహారాజు; వాసభవనంబులు= ఉండటానికి అనువైన మందిరాలు; ఒనర్పఁగన్= నిర్మించటానికి; పంచి= ఆజ్ఞాపించి.

తాత్పర్యం: ఆ పరిక్షితమహారాజు ప్రీతితో తనరాజధానిలోని ఉద్యానవనంలో క్రీడించటానికి అనువైన భవనాలను నిర్మించటానికి ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ ఉద్యానవనం మిక్కిలి సుందరమైనది. అందులో సాటిలేని పుష్పాలతో చిగురుటాకులతో విలసిల్లే గొప్పచెట్లు, లతలు ఉన్నాయి. ఆ ఉద్యానవనంలోని సరస్సులు, గొప్పవైశాల్యం కలవి. అందులో తెల్లకలువలు, పద్మసంతతులు మనోహరాలై వికసిస్తూ ఉంటాయి.

విశేషం: నన్నయ వృత్తాలు సుకుమారసుందర సంస్కృత సమాసాలతో - 'అక్షర రమ్యత' తొలుకాడుతూ ఉంటాయి. ఈపద్యం వ్రాసినది ఎఱ్ఱనమహాకవి అయినను, ఇందు నన్నయ శయ్య గుబాళిస్తున్నది. ఎఱ్ఱనయే తాను 'తద్రచనయకా' నన్నయను అనుకరించినట్లు ఆరణ్యపర్వం చివర ప్రకటించాడు కదా!

క. దేవీసహితంబుగఁ బృ । థ్వీవరుఁ డవ్వనమునందు విహరించె ఘనాం
తావసరవాసరంబుల । భావితపద్మవనపవనపరిచితుఁ డగుచున్. 326

ప్రతిపదార్థం: దేవీ, సహితంబుగన్= భార్యతోపాటుగా; పృథ్వీ; వరుఁడు= రాజు (పరిక్షితుడు); ఆ+వనమునందున్= ఆ అడవిలో; ఘన+అంత+అవసరవాసరంబులన్= వర్షాకాలం పూర్తిఅయిన పిమ్మట వచ్చే శరదృతువులోని రోజులలో; భావిత, పద్మవన, పవన, పరిచితుఁడు+అగుచున్= తామరపూవులతోటనుండి వెలువడే గాలియొక్క పరిమళంతో నెయ్యంకలవాడై; విహరించెన్= ప్రీతితో తిరుగాడాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పరిక్షిన్మహారాజు ఆ శరదృతువులోని దినాలలో తామరపువ్వులతోటలనుండి ప్రసరించే పరిమళంతో కూడిన గాలులు పీలుస్తూ, తనదేవేరితో కలిసి ఆ అడవిలో విహరించాడు.

వ. అంత నొక్కనాఁడు నితాంతఘర్మజలకణకలితశరీరుండై ప్రియాసమేతంబుగా వాసగృహంబు వెలువడి తత్సమీపంబున నతిమనోహరం బయిన కమలాకరంబుఁ గని దాని తీరంబున నయ్యుగ్మలి నునిచి తాను గృతావగాహుం డై. 327

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక దినమున; నితాంత, ఘర్మజల, కణ, కలిత, శరీరుండు+ఐ= ఎడతెగని చెమ్మటనీటి బొట్టులచేత కూడిన మేను కలవాడై; ప్రియా సమేతంబుగాన్= వలపుగత్తెతో పాటుగా; వాస, గృహంబు= నివసించే ఇల్లు; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; తత్+సమీపంబునన్= ఆచోటికి దగ్గరగా ఉన్న; అతి, మనస్+హరంబు+ఐన= మిక్కిలి సుందరమైన (మనస్సును మిక్కుటంగా ఆకర్షించే దైన); కమల+ఆకరంబున్= సరస్సును; కని= చూచి, దాని, తీరంబునన్= దాని (ఆకొలనియొక్క) ఒడ్డున; ఆ+ఉగ్మలిన్= ఆ పొలతిని; ఉనిచి= ఉంచి; తాను= (ఆ పరిక్షితుడు); కృత+అవగాహుండు+ఐ= నీటిలోకి దిగినవాడై.

తాత్పర్యం: అంతట, ఒకానొక దినమున ఆ పరిక్షిన్మహారాజు చెమటబిందువులచేత తడిసిన దేహం కలవాడై ప్రియురాలితోపాటు తనవిడిదిఇల్లును వెలువడివచ్చి, ఎదుట మనోహరమైన ఒక కొలనును, తామరపువ్వులతో కళకళలాడుతున్న దానిని చూచాడు. అతడు తనప్రేయసిని ఆకొలనుగట్టున ఉంచి, తాను ఆ నీటిలోకి దిగాడు.

క. 'మే లై యున్నది జలము వి । శాలనయన! చెమట వోవఁ జయ్యన దేహ
క్షాళన మొనరింపు' మనిన । నా లేమ దరస్మితాననాంబుజ యగుచున్. 328

ప్రతిపదార్థం: విశాలనయన!= నిడివిఅయిన కన్నులు కలదానా!; జలము= నీరు; మేలు+ఐ+ఉన్నది= చాల బాగా ఉన్నది; చెమట+పోవన్= స్వేదజలం పోయేటట్లుగా; చయ్యన= వేగంగా; దేహ, క్షాళనము= మేను కడుగుకొనటం, స్నానం చేయటం; ఒనరింపుము= చేయుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ, లేమ= ఆ వనిత; దరస్మిత+ఆనన+అంబుజ+అగుచున్= చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖపద్మం కలదై.

తాత్పర్యం: 'నిడివిఅయిన కన్నులు గల ఓచిన్నదానా! ఈ సరోవరంలోని నీరు మిక్కిలి నిర్మలంగా ఉన్నది. నీవుకూడా, నీశరీరంలోని చెమట పోగొట్టుకొనటానికై సంప్రీతితో రివ్వున ఈ కొలనులో దిగి స్నానం చేయుము' అని ఆ రాజు చెప్పగా విని ఆమె తనముఖపద్మంలో చిరునవ్వు వెల్లివిరిసేటట్లుగా. (తరువాతిపద్యంతో అన్వయం)

ఆ. మడుఁగు సొచ్చి మునిఁగి మాయ మై పోయిన । నద్భుతాత్ముఁ డగుచు నవనివిభుఁడు
మడుఁగు గలయ వెదకి మానినిఁ గానక । జలము లెల్ల వెడలఁ జల్లె గడఁగి. 329

ప్రతిపదార్థం: మడుఁగు+చొచ్చి= సరోవరంలోకి ప్రవేశించి; మునిఁగి= నీటిలో అణగి; మాయము+ఐ+పోయినన్= కనుపించకుండ అంతర్ధానమై పోగా; అవని విభుఁడు= భూమికి భర్తఐనరాజు; అద్భుత+ఆత్ముఁడు+అగుచున్= అచ్చెరువుతో నిండిన ఆత్మకలవాడు ఔతూ; మడుఁగు= కొలను; కలయవెదకి= పూర్తిగా గాలించి; మానినిన్= మగువను; కానక= అరయక; కడఁగి= పూని; జలములు+ఎల్లన్= నీళ్ళుఅంతటిని; వెడలన్+చల్లెన్= బయటకు పోయేటట్లు చిమ్మివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆసరోవరంలోకి ప్రవేశించి ఆమె అదృశ్యమయిపోయింది. అంతట రాజు మిక్కుట మైన ఆశ్చర్యం పొంది, ఆకొలను అంతటిని గాలించాడు. ఎంత వెదకినా ఆమె కన్పించలేదు. అందుచేత ఆ రాజు ఆ కొలనిలోని నీటి నంతటిని వెలికి చిమ్మివేశాడు.

వ. ఇట్లు సల్లి యందు మండూకంబు లనేకంబు లున్నం జూచి 'యివి మత్ప్రియాంగనను మ్రింగినవి గా కేమి' యని కలుషించి యనుచరులం బిలిచి 'నాకుఁబ్రియంబు సేయవలసినవారు గలిగినం బుడమిం గల కప్పల నెల్లం బొడవడంగించునది' యని పంచిన నలుదిక్కులకుం జని తదీయ కింకరవర్గంబు. 330

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా, చల్లి= (నీటిని) విరజిమ్మి; అందున్= (ఆకొలనునందు); మండూకంబులు= కప్పలు; అనేకంబులు= పెక్కు; ఉన్నన్+చూచి= ఉండటం తిలకించి; ఇవి= (ఈ కప్పలు); మత్+ప్రియా+అంగనను= నాయొక్క వలపుకత్తెను; మ్రింగినవి= భక్షించినవి; కాక+ఏమి= ఇదికాక ఇంక వేరుగా ఏమి జరిగిఉంటుంది?; అని= అని; కలుషించి= కోపంచెంది; అనుచరులన్+పిలిచి= సేవకులను రావించి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు+చేయవలసినవారు= ప్రీతిని ఘటించవలసినవారు; కలిగినన్= ఉన్నచో; పుడమిన్+కల= భూమిపై ఉన్నట్టి; కప్పలన్+ఎల్లన్= కప్పలను అన్నింటిని; పొడవు+అడంగించునది= చంపేది; అని; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; తదీయ కింకరవర్గంబు= ఆతడి సేవకుల సమూహం; నలుదిక్కులకున్+చని= నాలుగు వైపులకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ఆ కొలనులోని నీటినంతా బయటికి చిమ్మి. అందులో పెక్కు కప్పలు ఉండటం రాజు చూచాడు. అతడు ఆ కప్పలే తన ప్రేయసిని మ్రింగాయని తలపోసి, తనసేవకులను పిలిచి ఈ విధంగా ఆజ్ఞాపించాడు; 'నాకు ప్రీతి ఘటించవలె ననే తలపు మీకు ఉన్నట్లయితే ఈ భూలోకంలో ఉన్న కప్పల నన్నిటిని సంహరించండి'. అంత ఆరాజభటులు నలుదిక్కులకు వెళ్ళారు.

చ. **కొలఁకుల వాగులన్ నదులఁ గ్రోవుల బావుల నిర్ఝ రంబులం**
గలయఁగ రోసి రోసి వడిఁ గప్పలఁ గుప్పలుగా వధించుచో
నలుగుల మందు భేకనివహంబు గనుంగొని భేకనాయకుం
డలఘుతపస్విరూపమున నా నృపుపాలికి వచ్చి యిట్లనున్. **331**

ప్రతిపదార్థం: కొలఁకులన్= మడుగులను; వాగులన్= చిన్నఏరులను; నదులన్= పెద్దఏరులను; క్రోవులను= నీళ్ళు పారే ప్రదేశాలను; బావులన్= నూతులను; నిర్ఝరంబులన్= సెలయేఱులను; కలయఁగన్= పూర్తిగా; రోసి, రోసి= వెదకి వెదకి; వడిన్= వేగంగా; కప్పలన్= కప్పలను; కుప్పలుగాన్= మేటలు పడేటట్లుగా; వధించుచోన్= సంహరించటంచేత; అలుగులము+ అందు= వెతచెందే; భేక, నివహంబు= కప్పలసముదాయాన్ని; కనుంగొని= చూచి; భేక, నాయకుండు= కప్పల అధినేత; అలఘుతపస్విరూపమునన్= గొప్పఋషి ఆకారంతో; ఆ నృపుపాలికిన్= ఆ రాజు దగ్గరకు; వచ్చి= ఏగుదెంచి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజభటులు నీరుండే తావులు అన్నిటిని-చెరువులు, మడువులు, సెలయేరులు, వాగులు, నదులు, వాననీరు పోవటానికై త్రవ్విన కాలువలు అన్నిటిని వెదకి వెదకి కప్పలను చంపసాగారు. అంతట ఆకులత చెందిన కప్పలను చూచి, కప్పలనాయకుడు ఒక మహర్షిరూపం ధరించి రాజుకడకు అరుదెంచి, ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఉ. **'అక్కట! లోకమెల్ల నగ నాఱడి కప్పలఁ జంప నేల ? యిం**
దెక్కడి పెంపు గల్గుఁ బృథివీశ్వర! కోపము డింపు; కప్పలం
జక్కని చూడ్కిఁ జూడు; మిది చాల నధర్మము' నావుడున్ విభుం
'డెక్కడి మాట? నాసతికి నెగ్గొనరించెఁ గడంగి భేకముల్.' **332**

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో!; లోకము+ఎల్లన్= లోకంలోని జనులందరూ; నగన్= నవ్వగా; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; కప్పలన్= కప్పలను, చంపన్+ఏల= వధించటం ఎందుకు?; ఇందున్= (ఈవిధంగా సంహరించేపనిలో); ఎక్కడి పెంపు+కల్గున్= ఎక్కడినుండి గొప్పతనం లభిస్తుంది?; పృథివీ+ఈశ్వర!= భూమికి అధిపతి వైన ఓమహారాజా!; కోపమున్= ఆగ్రహాన్ని; డింపు= క్రిందకు నెట్టుము అనగా తగ్గించుకొనుము; కప్పలన్= కప్పలను; చక్కని, చూడ్కిన్+చూడుము= మంచి చూపులతో చూడుము; ఇది= (ఈవిధంగా కప్పలను చంపటం); చాలన్+అధర్మము= మిక్కిలి అన్యాయం; నావుడున్= అని చెప్పగా; విభుండు= రాజు; ఎక్కడిమాట= ఏ తీరుతెన్ను కల పలుకు?; నాసతికిన్= నా భార్యకు; భేకముల్= కప్పలు; కడంగి= పూని; ఎగ్గు= కీడు; ఒనరించెన్= చేశాయి.

తాత్పర్యం: 'ఇది ఎంత ఆశ్చర్యం! మహారాజా! నీవు ఆలోచించావా? కప్పలను ఈవిధంగా సంహరించటం అన్యాయం. లోకమంతా ఈ నికృష్టచర్యను చూచి నవ్వుతున్నది సుమా! దీనివలన నీకు ఏవిధమైన గొప్పదనం కూడా

రాదు కదా! మహారాజా! నీఆగ్రహాన్ని తగ్గించుకొనుము. కప్పలపై జాలిచూపు సారించుము' అని మహర్షిరూపంలో ఉన్న భేకనాయకుడు అడిగాడు. అంతట రాజు 'ఏమయ్యా! నీవు ఈవిధంగా తగవు చెప్పుతున్నావు; ఈకప్పలు నా ప్రేయసికి కీడు చేశాయి కాబట్టే నేను కసిదీర్చుకొంటున్నాను. ఇది న్యాయమే' అని సమాధానమిచ్చాడు.

క. **'నా యిష్టవనిత మ్రింగిన । మాయపుఁబుర్వు లివి వీని మడియింతు మునీం**
ద్రా! యుడుగుము నీ' వనుటయు । నాయన యత్యంతదుఃఖితాత్ముం డగుచున్. **333**

ప్రతిపదార్థం: నా+ఇష్టవనితన్= నాకు ప్రీతికరమైన వనితను, నాప్రేయసిని; మ్రింగిన= భక్షించిన; మాయపున్+పుర్వులు+ఇవి= దొంగ కీటకాలు ఇవి; వీనిన్= వీటిని; మడియింతున్= చంపుతాను; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఉడుగుము= మానుము; నీవు; అనుటయున్= అనిచెప్పుటయున్నూ; ఆయన= (ఆముని); అతి+అంత, దుఃఖిత+ఆత్ముండు+ అగుచున్= మిక్కిలి వెతచెందిన ఆత్మ కలవాడు ఔతూ.

తాత్పర్యం: 'నా ప్రేయసిని మ్రింగిన దొంగ పురుగులు ఈ కప్పలు; వీటిని సంహరిస్తాను. ఓమునీంద్రా! నీప్రయత్నాన్ని ఇంక విరమించుము' అని ఆ రాజు సమాధానం చెప్పాడు. రాజు మాటలు వినిన ఆ మునివరేణ్యుడు మిక్కుటంగా వెత చెందాడు.

వ. **'ఏను మండూకనాయకుఁడ; నాయు వనువాఁడ; నమ్మగువ నా కూతురు సుశోభన యనునది; దానిచేత ననేకులుబేలువడిరి; నీవెంతవాఁడ?' వనిన నప్పరిక్షితుం 'డట్లేని నాకు నమ్మెలఁతుకఁదెచ్చి యొప్పింపవలయు' నని ప్రార్థించిన నతండు నవ్వుచు నవ్వామనయనం దలంపున రావించి యారాజునకు నిచ్చి, దానిం జూచి కోపించి 'నీవు గడుం జెట్టవు; ప్రసిద్ధు లగు రాజులం బెక్కండ్రం జిక్కులం బెట్టితివి గావున నీకుం బుట్టెడు కొడుకులు కపటవర్తను లయ్యెడు' మని కూఁతు శపియించి, మండూకరాజు నిజేచ్ఛం జనియెఁ; బరిక్షితుండును సంప్రాప్తమనోరథుండయి సుశోభనయందుఁగ్రమంబున శలుండును నలుండును వలుండును నను ముప్పురు గొడుకులం బడసి, యం దగ్రజుండయిన శలు నభిషిక్తుం జేసి తపోవనంబున కరిగె; నంత.** **334**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మండూక, నాయకుఁడన్= కప్పలకు రాజును; ఆయువు అనువాఁడన్= ఆయువు అనే పేరుగలవాడను; ఆ+మగువ= ఆ వనిత; నా, కూఁతురు= నా పుత్రిక; సుశోభన+అను+అది= సుశోభన అనే పేరు కలది; దానిచేతన్= ఆమెచేత; అనేకులు= పెక్కుమంది; బేలు+పడిరి= మోసపోయారు; నీవు+ఎంతవాఁడవు= నీవు ఏమాత్రపువాడివి? (అనగా ఆ అందరి కంటె నీవు ఏమాత్రం తెలివికలవాడవు కావు అని భావం); అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+పరిక్షితుండు; అట్లు+ఏనిన్= ఆవిధం నిజమే అయితే; నాకున్= నాకు, ఆ మెలఁతుకన్= ఆ పొలతిని; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ఒప్పింపవలయున్= సమ్మతింపచేయవలెను; అని, ప్రార్థించినన్= వేడికొనగా; అతండు= (ఆ కప్పలదొర); నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఆ+వామనయనన్= ఆ అందమైన కన్నులు కలదానిని; తలంపునన్= స్మరణమాత్రం చేతనే; రావించి= వచ్చేటట్లుచేసి; ఆరాజునకున్= ఆప్రభువుకు; ఇచ్చి= ఆమెను ఇచ్చి; దానిన్+చూచి= ఆమెను చూచి; కోపించి= ఆగ్రహం చెంది; నీవు; కడున్+చెట్టవు= మిక్కిలి చెడ్డదానవు; ప్రసిద్ధులు+అగు= పేరుకెక్కిన; రాజులన్= ప్రభువులను; పెక్కండ్రన్= పలువురను; చిక్కులన్+పెట్టితివి= కష్టాల పాలు చేశావు; కావునన్= కాబట్టి; నీకున్+పుట్టెడు, కొడుకులు= నీకు పుట్టే పుత్రులు; కపట, వర్తనులు+అయ్యెడున్= మోసంతో నిండిన ప్రవర్తన కలవారు ఔతారు; అని; కూఁతున్= పుత్రికను; శపియించి= శాపం పెట్టి; మండూకరాజు= కప్పలదొర;

నిజ+ఇచ్ఛన్= తన కోరిక ప్రకారం; చనియెన్= వెళ్ళాడు; పరిక్షితుండును= పరిక్షితుడు అనే ఆ రాజున్నూ; సంప్రాప్త మనోరథుండు+ఐ= ఒడగూడిన కోరిక కలవాడై; సుశోభనఅందున్= సుశోభన అనే దేవియందు; క్రమంబునన్= వరుసగా; శలుండును; నలుండును; వలుండును; అను= అనే పేర్లుకల; ముప్వురు, కొడుకులన్= ముగ్గురుపుత్రులను; పడసి= పొంది; అందున్= (ఆకొడుకులలో); అగ్రజుండు+అయిన= మొదట పుట్టిన వా డయిన; శలున్= శలుడిని; అభిషిక్తున్+చేసి= రాజ్యం ఏలుటకు పట్టం కట్టి; తపస్+వనంబునకున్= తపస్సుచేసికొనే అడవికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: 'ఓమహారాజా! నేను ఋషివరేణ్యుడను కాను. నేను కప్పలదొరను. నాపేరు ఆయువు. నీప్రేయసి నాకూతురే. ఆమె ఎందరినో మోసగించింది. నీవు ఆమెకు ఒక లెక్కా? నీవు మంచివాడవుగా కనిపిస్తున్నావు' అని అతడు అన్నాడు. అంతట ఆ రాజు 'అయితే దయచేసి నీవు నాప్రేయసిని రప్పించి నా కప్పగించు' అని ప్రార్థించాడు. ఆ కప్పలదొర స్మరణమాత్రంచేతనే తన కూతురును అక్కడ ప్రత్యక్షం కావించి, ఆమెతో ఇట్లా చెప్పాడు- 'నీవు మిక్కిలి చెడ్డదానవు. నీవు పలువురు రాజులను లోగడ ఇట్లే మోసగించి ఉన్నావు. నిన్ను శపిస్తున్నాను. నీకు పుట్టే కొడుకులు మోసగాండ్రు అయ్యెదరుగాక'. పిదప కప్పలదొర తనకు తోచిన చోటికి వెళ్ళిపోయాడు. అంత పరిక్షిన్మహారాజు ఈడేరిన కోరికగల వాడై ఆ సుశోభనయందు శలుడు, నలుడు, వలుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులను పడసి, వారిలో పెద్దవాడయిన శలుడికి పట్టంకట్టి తాను తపోవనానికి పోయాడు.

క. **శలుఁ డొక్కనాఁడు కనకో । జ్జ్వల మగు రథ మెక్కి వేఁట సని పెక్కుమృగం**
బులఁ జంపఁగ నొక్క మృగం । బలఘుతరశరాగ్రవిద్ధమై వెసఁ బఱచెన్. 335

ప్రతిపదార్థం: శలుఁడు= (శలు డనే ఆ రాజకుమారుడు); ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక దినమున; కనక+ఉజ్జ్వలము+అగు= బంగారంవలె ధగధగ వెలుగొందుతున్న; రథమున్= తేరును; ఎక్కి; వేఁట+చని= వేటకై వెళ్ళి; పెక్కు మృగంబులన్= పలుజంతువులను; చంపఁగన్= సంహరించగా; ఒక్క, మృగంబు= ఒక జంతువు; అలఘు, తర, శర+అగ్ర, విద్ధము+ఐ= మిక్కిలి గొప్పదైన బాణపు చివరిభాగంచేత కొట్టబడినదై; వెసన్= శీఘ్రంగా; పఱచెన్= పారిపోయింది.

తాత్పర్యం: రాజకుమారు డైన శలుడు ఒకానొక దినం బంగారుకాంతులతో వెలుగొందే తేరు నెక్కి, అడవికి వేటకు పోయాడు. అతడు వేటాడి ఎన్నో జంతువులను సంహరించాడు. అందులో ఒకజంతువు మిక్కిలి వాడియైన బాణం గ్రుచ్చుకొనికూడ, తప్పించుకొని పారిపోయింది.

ఆ. **ఇట్లు పఱచుటయును నెంతయు రయమున । నమ్మృగంబువెనుక నరిగి యరిగి**
యెయిద లేక ధారుణీశుండు సారథిఁ । బదరి 'తేరు వేగ పఱపు' మనియె. 336

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; పఱచుటయునున్= (మృగం) పారిపోవటంతో; ఎంతయున్= ఎంతయో (మిక్కిలి); రయమునన్= వేగంతో; ఆ+మృగంబు, వెనుకన్= ఆ జంతువు వెనుక; అరిగి+అరిగి= వెళ్ళి, వెళ్ళి; ఎయిద లేక= వెంబడించనేరక; ధారుణీ+ఈశుండు= భూమికి భర్త ఐన రాజు (శలుండు); సారథిన్= తేరు తోలేవాడిని; పదరి= కోపించి; తేరు= రథం; వేగ= రయంగా; పఱపుము+అనియెన్= నడపుము అని ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: దెబ్బతిన్నమృగం తప్పించుకొని పారిపోవటంచేత మిక్కిలి వేగంగా ఆ శలుడు తన తేరు పోనిచ్చాడు. కాని, ఆతడు ఆ మృగాన్ని తరమటంలో వెనుకపడిపోయాడు. అందుచేత ఆతడు తన సారథిని కోపంతో హెచ్చరించి 'రథాన్ని మరింత వేగంగా పోని'మ్మని ఆజ్ఞాపించాడు.

సీ. **అనవుడు సూతుఁ డిట్లను 'దేవ! మన మెంత । దఱిమిన మృగము దద్దయు జవంబు**
గలదు; రథ్యంబులు గడుకొని కూడంగఁ । జాలవు; వలవని జాలి యేల?
మన తేరిహరులు వామ్యము లైన నమ్మృగ । మగపడు; లేకున్న నలవి గాదు'
నా విని' వామ్యముల్ నాఁగ నెవ్వని హయం । బులు సెప్పు' మనియె నబ్భూవిభుండు;

తే. **వామదేవమహామునివరుని హరులు । వామ్యములు నాఁగఁ జను' నని వాఁడు సెప్పెఁ;**
'నతని యాశ్రమ మెచ్చట? నచటి కిపుడ । తేరు వోవ ని' మ్మనియె ధాత్రీవిభుండు. 337

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; సూతుఁడు= రథసారథి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా అన్నాడు; దేవ!= ఓప్రభూ!; మనము+ఎంత+తఱిమినన్= మనం ఎంతగా ముందుకు పరుగెత్తటానికి హెచ్చరించినప్పటికినీ; మృగము= జంతువు (లేడి); తద్దయున్= మిక్కిలిగా; జవంబు+కలదు= శక్తికలదు; రథ్యంబులు= గుర్రాలు; కడుకొని= ఉత్సహించి; కూడంగన్+చాలవు= (ఆ మృగాన్ని) చేరలేవు; వలవని= సాధ్యంకాని దానికై పడే; జాలి+ఏల= వేదన ఎందుకు?; మనతేరిహరులు= మన రథానికి పూన్చిన గుర్రాలు; వామ్యములు+అయినన్= సవ్యజాతికి చెందినవి అయితే; ఆ+మృగము= ఆ జంతువు; అగపడున్= కన్పిస్తుంది; లేక+ఉన్నన్= లేకపోతే; అలవికాదు= సాధ్యంకాదు; నాన్+విని= అనగా విని; వామ్యముల్= సవ్యజాతికి చెందినవి; నాఁగన్= అనగా; ఎవ్వని, హయంబులు= ఎవడికి చెందిన గుర్రాలు; చెప్పుము= వచింపుమని; ఆ+భూవిభుండు= ఆరాజు; అనియెన్= అన్నాడు; వామదేవ, మహామునివరుని, హయములు= వామదేవుడు అనే పేరుకల మహర్షిశ్రేష్ఠుడియొక్క గుర్రాలు; వామ్యములు= సవ్యజాతికి చెందినవి; నాఁగన్= అనగా; చనును= చెల్లుతాయి; అని; వాఁడు= (రథసారథి); చెప్పెన్= చెప్పాడు; ధాత్రీవిభుండు= భూమికి భర్త అయిన రాజు; అతని+ఆశ్రమము= (ఆ వామదేవుడియొక్క ఆశ్రమం); ఎచ్చటన్= ఎచట ఉన్నదో; అచటికిన్= ఆ స్థలానికి; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; తేరు= రథం; పోవనిమ్ము+అనియెన్= పోయేటట్లుగా చేయుము (అనగా తోలుము అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా రాజుగారు ఆజ్ఞాపించగా, రథసారథి ఇట్లా చెప్పాడు: 'ప్రభూ! మనం రథాన్ని ఎంత వేగంగా తోలినప్పటికి ఆమృగాన్ని చేరలేం; ఆమృగం మిక్కిలిశక్తిమంతమై వేగంగా పరుగెత్తగలిగింది; మనగుర్రాలు అంతవడిగా పరుగెత్తలేవు; సాధ్యంకాని దానికై ఈ మనోవేదన ఎందుకు? మన తేరిగుర్రాలు 'వామ్య' జాతికి చెందిన వైతే ఆమృగం వశమౌతుంది.' అంత ఆ రాజు 'వామ్య'జాతికి చెందిన అశ్వాలు ఎచ్చట ఉన్నాయి? అవి ఎవరివి?' అని ప్రశ్నించాడు. 'వామ్యహయాలు వామదేవుడు అనే మహర్షి దగ్గర ఉన్నాయి' అని సారథి సమాధానం చెప్పాడు. రాజు తత్క్షణమే రథాన్ని వామదేవమహర్షి ఆశ్రమానికి పోనిమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషం: 'వలవని జాలియేల?' - అనే పాఠానికి 'వలవని జోలి యేల' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

వ. **వాఁడును రథంబు సత్వరంబుగా వామదేవునాశ్రమంబునకుం బఱపినం జని, యాతం డాతపోనిధిం గని నమస్కరించి, 'మునీంద్రా! నాచేత నేటువడి యొక్కమృగంబు రయంబునం బఱచె; నమ్మృగంబు వధియింపవలయు; భవదీయహయంబుల నీవలయు' ననిన నతండు' నీవు కృతకార్యుండవై మా హయంబులం దడయక యొప్పింపవలయు, నట్లేనిం గొనిపొ' మ్మనిన వల్లె యని వామ్యంబులం గొని రథయుక్తంబులం గావించి తదీయజవంబునకు మెచ్చుచు ముహూర్తమాత్రంబునఁ గూడముట్టి మృగంబు సమయించి మగిడి నిజపురంబునకు వచ్చి.** 338

ప్రతిపదార్థం: వాఁడును= (ఆ రథసారథియును); రథంబున్= తేరును; సత్వరంబుగాన్= వేగంగా; వామదేవు+ఆశ్రమంబునకున్= వామదేవుడియొక్క తోటవిడిదికి; పఱపినన్= తోలుకొనిపోనివ్వగా; చని= వెళ్లి; అతండు= (ఆ పరిక్షితుడు); ఆతపస్+నిధిన్= తపస్సునకు నెలవు అయిన వాడిని; కని= చూచి; నమస్కరించి= వందనంచేసి; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; నాచేతన్, ఏటు, పడి= నాచేత దెబ్బతిని; ఒక్క, మృగంబు= ఒకజంతువు; రయంబునన్= వేగంగా; పఱచెన్= పారిపోయింది; ఆ+మృగంబున్= ఆజంతువును; వధియింపన్వలయున్= చంపాలి; భవదీయహయంబులన్= నీయొక్కగుర్రాలను; ఈవలయున్= ఇవ్వాలి; అనినన్= అని అడుగగా; అతండు= (ఆ వామదేవుడు); నీవు; కృతకార్యుండవు+ఐ= నెరవేరిన పని కలవాడ వై; మా, హయంబులన్= మాగుర్రాలను; తడయక= ఆలసించక; ఒప్పింపవలయును= అప్పగించవలె; అట్లు+ఏనిన్= ఆవిధంగా చేయటానికి ఇష్టమైతే; కొనిపొమ్ము= తీసికొని వెళ్ళుము; అనినన్= అని చెప్పగా; వల్లె+అని= సరే అని చెప్పి; వామ్యంబులన్+కొని= సవ్యజాతి గుర్రాలను తీసికొని; రథ, యుక్తంబులన్+కావించి= తేరుకు కూడినట్టివాటినిగా చేసి; తదీయ, జవంబునకున్= (ఆగుర్రాలయొక్క) వేగానికి; మెచ్చుచున్= సంతోషిస్తూ; ముహూర్తమాత్రంబునన్= క్షణకాలంలోనే; కూడ, ముట్టి= సమీపించి, చేరి; మృగంబున్= లేడిని; సమయించి= చంపి; మగిడి= తిరిగి; నిజపురంబునకున్= తనపట్టణానికి; వచ్చి= చేరి.

తాత్పర్యం: ఆ రథసారథి తేరును వేగంగా వామదేవుడి ఆశ్రమానికి తోలాడు. పరిక్షితుడు ఆమహర్షిని సందర్శించి నమస్కరించి, 'మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! నాచేత ఒకమృగం దెబ్బతిని తప్పించుకొని పారిపోయింది. దానిని సంహరించాలి. దయచేసి నీ గుర్రాలను ఇమ్ము' అని ప్రార్థించాడు. ఆ మహర్షి, 'మహారాజా! నీ పని పూర్తిఅయిన పిమ్మట తిరిగి నాగుర్రాలను నాకు ఇవ్వాలి. అందుకు సమ్మతిస్తే, నీవు నా గుర్రాలను తీసికొనుము' అని చెప్పాడు. రాజు అందుకు అంగీకరించాడు. అంతట, రథసారథి వామ్యజాతికి చెందిన ఆగుర్రాలను తేరునకు పూన్చాడు. రాజు ఆగుర్రాల వేగాన్ని మెచ్చుకొన్నాడు. క్షణకాలంలో ఆరథం దెబ్బతిన్న మృగాన్ని చేరుకొన్నది. రాజు ఆజంతువును వేటాడి చంపి, రాజధానినగరానికి తిరిగి వెళ్ళాడు.

మత్తకోకిలము.

'రాజయోగ్యము లైన యీ హయరత్నముల్ జవసత్త్వ వి
భ్రాజితంబులు వాని కేటికిఁ బాఱువానికి' నంచు నా
రాజు రాజసబుద్ధి నంతిపురంబునం దిడఁ బంచె న
వ్వాజియుగ్మము; వేడ్క నూనినవాఁడు దోస మెఱుంగునే? 339

ప్రతిపదార్థం: రాజ, యోగ్యములు+ఐన= రాజులకు మాత్రమే తగినవి అయిన; ఈ, హయరత్నముల్= ఈగొప్పగుఱ్ఱాలు; జవ, సత్త్వ, విభ్రాజితంబులు= వేగంచేత బలంచేత విలసిల్లేవి; వానికిన్+ఏటికిన్+పాఱువానికిన్= బ్రాహ్మణుడైన వాడికెందుకు?; అంచున్= అని ఆలోచిస్తూ; ఆ రాజు= ఆ ప్రభువు; రాజసబుద్ధిన్= అహంభావపూరిత మైన బుద్ధితో; అంతిపురంబునందున్= అంతఃపురంలో- రాజుగారిలోపలి నగరిలో; ఆ+వాజి, యుగ్మమున్= ఆ గుర్రాల జతను; ఇడన్= ఉంచటానికి; పంచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; వేడ్కన్+ఊనినవాఁడు= వ్యామోహంతో కూడిన కోరికను పూనినవాడు; దోసము= తప్పు; ఎఱుంగును+ఏ= తెలియునా?

తాత్పర్యం: 'ఈ గొప్పగుర్రాలు రాజులకు మాత్రమే యోగ్యా లైనవి. ఇంత గొప్ప బలం, వేగం కల గుర్రాలు పేదబాపనికి ఎందుకు?' అని ఆలోచించి దురహంకారంతో వాటిని అంతిపురంలో ఉంచుమని ఆజ్ఞాపించాడు. వేడుక పూనినవాడు తప్పును గమనించగలడా?

విశేషం: హయరత్నములు= అనగా గుర్రాలలో శ్రేష్ఠములైనవి. 'రత్నహారీ తు పార్థివః' - అనే న్యాయం చొప్పున శ్రేష్ఠాలైన వాటిని గైకొనే హక్కు రాజులకు ఉంటుంది. అలం: అర్థాంతరన్యాసం. వృత్త లక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వము 4.267 విశేషం.

వ. అట వామదేవుండును దనయశ్వంబుల శలుండు గొనిపోయి మగుడ నొప్పింపక తడయుటకాత్మగతంబున. 340

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అచట, (ఆశ్రమంలో); వామదేవుండును= వామదేవుడుకూడ; తన+అశ్వంబులన్= తనగుర్రాలను; శలుండు= శలుడు (అనేరాజు); కొనిపోయి= తీసికొనివెళ్లి; మగుడన్= తిరిగి; ఒప్పింపక= అప్పగించక; తడయుటకున్= ఆలస్యం చేయటానికి; ఆత్మ, గతంబునన్= తన లోలోపల (ఆలోచించాడు).

తాత్పర్యం: ఇట శలుడు అంతఃపురం చేరిన పిదప, అట ఆశ్రమంలో వామదేవమహర్షి శలుడు గుర్రాలను తనకు తిరిగి ఇవ్వకపోవటాన్నిగూర్చి తనలో తానే ఈవిధంగా యోచించాడు.

తే. 'రాజపుత్త్రుండు బలియుండు రాజసుండుఁ। గొండి; కాతండు వేడుకఁ గొనుచు నరిగె
నశ్వములఁ గ్రమ్మఱఁగ నిత్తు నను విచార। మెవ్విధంబున నతనికి నేల కలుగు?' 341

ప్రతిపదార్థం: రాజపుత్త్రుండు= రాకొమరుడు, (శలుడు); బలియుండు= బలం కలవాడు; రాజసుండున్= అహంకారం కలవాడు; కొండిక= బాలుడు; ఆతండు= అతడు (చిన్నవాడయిన రాజకుమారుడు); అశ్వములన్= గుర్రాలను; వేడుకన్+కొనుచున్+అరిగెన్= సంబరంతో కూడిన కోరికతో తీసికొని వెళ్ళాడు; అతనికిన్= (ఆశలుడికి); క్రమ్మఱఁగన్= మరల; ఇత్తున్= ఇస్తాను; అను= అనునట్టి; విచారము= ఆలోచన; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; ఏల= ఎందులకు; కలుగున్= ఏర్పడుతుంది?

తాత్పర్యం: 'శలుడు వయస్సులో చిన్నవాడు, రాజపుత్రుడు, బలవంతుడు, అహంకారం గర్వం దర్పం కలవాడు. గుర్రాలను తిరిగి ఇచ్చివేయవలె ననే ఆలోచన అతడికి ఏరీతిగానైనా ఎందుకు కలుగుతుంది?'

వ. అని శంకించి నిజశిష్యునాత్రేయుండనువానింజూచి' శలుండు మన వామ్యంబులం గొనిపోయి యొక్కమాసం బరుగుదెంచె; వాఁడును దనయంతఁ దెచ్చుట గలుగనేరదు; నీ వరిగి మనతురంగరత్నంబులం గొని ర'మ్మని పంచిన, నప్పుడ కదలి యయోధ్యానగరంబునకుం జని. 342

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆరీతిగా; శంకించి= సందేహించి; నిజ, శిష్యున్= తనదగ్గర చదువుకొనే వాడిని; ఆత్రేయుండు+అనువానిన్= ఆత్రేయుడు అనే పేరు కలవాడిని; చూచి= అరసి; శలుండు= శలుడు; మన, వామ్యంబులన్= సవ్యజాతికి చెందిన మన గుర్రాలను; కొనిపోయి= తీసికొనివెడలి; ఒక్క, మాసంబు= ఒకనెల; అరుగుదెంచెన్= కడచింది; వాఁడును= (ఆ శలుడును); తన అంతన్= తనంతట తానై; తెచ్చుట= (ఆ గుర్రాలను తిరిగి) తీసికొనివచ్చి ఇవ్వటం; కలుగనేరదు= జరుగదు; నీవు+అరిగి= నీవు (అచటికి) వెళ్లి; మన, తురంగ, రత్నంబులన్= శ్రేష్ఠాలైన మనగుర్రాలను; కొనిరమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; అని పంచినన్= అని ఆజ్ఞాపించగా; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; కదలి= బయలుదేరి; అయోధ్యా, నగరంబునకున్= అయోధ్య అనే పట్టణానికి; చని= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని లోలోపల శంక ఏర్పడగా వామదేవుడు తనశిష్యుడైన ఆత్రేయుడిని పిలిచి ఈవిధంగా చెప్పాడు: 'శలమహారాజు శ్రేష్ఠాలైన మన గుర్రాలను తీసికొనివెళ్లి ఒకనెలరోజులు అయింది. ఆతడు తనంతట తాను గుర్రాలను

మనకు తిరిగిఇచ్చేటట్లు కన్పించటం లేదు. కావున, నీవు వెళ్ళి మన గుఱ్ఱాలను అడిగి వెనుకకు తీసికొనిరమ్ము.' గురువుగారి ఆజ్ఞను అనుసరించి ఆత్రేయుడు వెంటనే బయలుదేరి అయోధ్యానగరానికి వెళ్ళాడు.

క. మనుజపతిఁ గాంచి యాతఁడు । 'మునిపతి పుత్తేర నధిపముఖ్య! యిచటి కేఁ
జనుదెంచితి మా హయముల । నెనసిన నెయ్యంబుతోడ నిమ్మని యడిగెన్. 343

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= (ఆత్రేయుడు); మనుజపతిన్= రాజును; కాంచి= చూచి; అధిపముఖ్య!= ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!; మునిపతి= మునులలో శ్రేష్ఠుడు (వామదేవుడు) పుత్తేరన్= పంపగా; ఇచటికిన్= ఇచ్చటికి (అయోధ్యకు); ఏన్= నేను; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; ఎనసిన= సరిపోలిన; నెయ్యంబుతోడన్= స్నేహంతో; మా, హయములన్= మా గుఱ్ఱాలను; ఇమ్ము+అని= ఇవ్వవలసింది అని; అడిగెన్= కోరాడు.

తాత్పర్యం: ఆత్రేయుడు రాజును సందర్శించాడు. 'రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ మహారాజా! మునులలో శ్రేష్ఠుడైన వామదేవుడు పంపగా నేను ఈ అయోధ్యానగరానికి వచ్చాను. నీవు లోగడ తీసికొనిన మా గుఱ్ఱాలను దయచేసి స్నేహపూర్వకంగా తిరిగి మాకు ఇవ్వవలసింది' అని అడిగాడు.

విశేషం: ఇచట 'ఎనసిన నెయ్యంబుతోడ' అనే ప్రయోగంలో స్వారస్యం అరయదగింది. మునిశిష్యుడు ఆత్రేయుడు 'ఓమహారాజా మేము మిక్కుటమైన స్నేహభావంతో అడగగానే మా గుఱ్ఱాలను నీకు ఇచ్చాం. నీవు సయితం అట్టి స్నేహభావాన్నే మాయెడ చూపవలసి ఉన్నది కదా! ఇప్పటికే ఆలస్యమైనది. ఇకనైన కర్తవ్యం గుర్తించవలెను సుమా!' అనే హెచ్చరిక ఇందులో ఇమిడి ఉన్నది. ఇది మిక్కిలి సౌమ్యమైన హెచ్చరిక.

క. అనవుడు శలుఁ డిట్లనియెం । 'జను నినుఁ బుత్తేర నతఁడు, సాలుదు వీవుం
గొనిపోవఁ దురంగంబులఁ, । జనుమీ! దుర్భాషణములు సైఁపవు మాకున్.' 344

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని పలుకగా; శలుఁడు; ఇట్లు+అనియెన్; అతఁడు= (వామదేవుడు); నినున్+పుత్తేరన్= నిన్నుపంపటం; చనున్= సరిపోయింది; ఈవున్= నీవును; తురంగంబులన్= గుఱ్ఱాలను; కొనిపోవన్= తీసికొనిపోవటానికి; చాలుదువు= సరిపోతావు; మాకున్= మాకు; దుర్భాషణములు= చెడుమాటలు; సైఁపవు= రుచించవు; చనుమీ!= వెళ్ళిపోవయ్యా!

తాత్పర్యం: ఆత్రేయుడు ఆవిధంగా చెప్పగా, శలుడు ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పాడు: 'ఆయన పంపటం, గుఱ్ఱాలను తీసికొనిపోవటానికి నీవు రావటం బాగుంది! 'పోవయ్యా!పోపో! మేము మహారాజులం. ఇంతకు మించి దురుసు మాటలాడటం మాకు ఇష్టంలేదు! అంతరం గుర్తించకుండ నీవు నోటికి వచ్చినట్లు మాట్లాడటం మేము సహించలేం; జాగ్రత్త'.

విశేషం: ఇందు 'దుర్భాషణములు సైఁపవు మాకున్' అనే ప్రయోగంలోని అంతరార్థం గుర్తించదగింది. 'మాకున్' అనే బహువచనప్రయోగం రాజదర్పసూచకం. 'అసలు రాజుగారి దగ్గరకు రావలసింది అడుగవలసింది, మీ గురువుగారు కాగా, కుఱ్ఱకుంక వయిన నిన్నా ఇక్కడకు పంపేది? ఇంతకంటె దురుసు మాటలు మాకు రావని రాజసంగా మందలించాడు. 'ఎనసిన నెయ్యంబుతోడ' అనేమాట సమస్కంధులమధ్య చెల్లుతుంది కాని, రాజుగారితో ఒక బ్రాహ్మణబాలకుడు అనదగింది కాదు' అని శలుడి మాటలలోని అంతరార్థం.

వ. అనిన నమ్ముని కుమారుండు గ్రమ్మఱి చని గురునకు నవ్విధం బెఱింగించిన, వామదేవుండు క్రోధపరీతచేతస్కుం డై శలునిపాలి కరిగి యి ట్లనియె. 345

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మునికుమారుండు= ఆ మునిపుత్రుడు; క్రమ్మఱి, చని= తిరిగివెళ్లి; గురునకున్= ఒజ్జకు; ఆ+విధంబున్= ఆ తీరును; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; వామదేవుండు; క్రోధ, పరీత, చేతస్కుండు+ఐ= కోపంచేత చుట్టుకొనబడిన మనస్సు కలవాడై; శలునిపాలికిన్= శలుడిదగ్గరకు; అరిగి= వెళ్ళి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆత్రేయుడు తిరిగి వెళ్ళి, రాజు చెప్పిన మాటలను గురువుగారికి నివేదించాడు. రాజుగారి సమాధానం వినిన వామదేవుడికి మిక్కుటమైన కోపం వచ్చింది. అతడు ఆగ్రహంచేత చుట్టబడిన మనస్సు కలవాడై శలుడి దగ్గరకు వెళ్ళి ఈవిధంగా పలికాడు.

క. 'ఇమ్ము నరేశ్వర! మా తుర । గమ్ముల; నీ కార్య మయ్యెఁగాదే; కడులో
భమ్మున నొండుల సొమ్ములు । రమ్మనినన్ వచ్చునే? యెరవు సతత మగునే? 346

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర!= ఓరాజా!; మా తురగమ్ములన్= మా గుఱ్ఱాలను; ఇమ్ము= ఇచ్చివేయుము; నీకార్యము= నీపని; అయ్యెన్+కాదే= నెరవేరిందికదా; కడున్= మిక్కిలి; లోభమ్మునన్= దురాశచేత; ఒండులసొమ్ములు= ఇతరుల ద్రవ్యాలు; రమ్ము+అనినన్= రావలెను అని కోరితే; వచ్చును+ఏ= వస్తాయా?; ఎరవు= ఇల్లడ- తిరిగి ఇచ్చే ఒడంబడికతో తీసికొన్నది; సతము+అగునే= శాశ్వతం అవుతుందా?

తాత్పర్యం: 'ఓరాజా! మా గుఱ్ఱాలను మాకు ఇమ్ము. నీ పని నెరవేరింది కదా! మిక్కుటమైన దురాశచొప్పున పరుల ద్రవ్యాలను కాంక్షించినంతమాత్రాన అవి చేకూరుతాయా? ఎరవుగా పుచ్చుకొన్నది ఎల్లకాలం ఉంచుకొనటానికి వీలౌతుందా?

క. పరధనహరణము దురితము । పరికింపుము; వరుణుచేతిపాశంబుల ని
ష్ఠురముగఁ గట్టువడకు; ని । ర్భరనరకకృశాను శిఖలఁ బడకుము మీఁదన్.' 347

ప్రతిపదార్థం: పరికింపుము= ఆలోచించి చూడుము; పర, ధన, హరణము= ఇతరులసొత్తు అపహరించటం; దురితము= పాపం; వరుణుచేతి పాశంబులన్= వరుణుడియొక్క చేతిలో ఉండే త్రాళ్లచేత; నిష్ఠురముగన్= కఠినంగా; కట్టు+పడకు= బంధించబడకుము; మీఁదన్= అటుపిమ్మట (పరలోకం చేరినపిదప); నిర్భర, నరక, కృశాను, శిఖలన్= భరించశక్యంగాని నరకలోకంలోని అగ్నిజ్వాలలలో; పడకుము= కూలవద్దు.

తాత్పర్యం: ఆలోచన చేసి చూడుము. ఇతరులసొత్తును అపహరించటం పాపం. అట్టిపాపం చేసినవారు వరుణపాశాలచేత కఠినంగా బంధించబడతారు. పిదప భరించరాని నరకలోకంలోని అగ్నిజ్వాలలలో పడిపోతారు.'

విశేషం: ఇట పరధనాన్ని హరించింది రాజు. అందుచేత అతడికి రాజదండన భయం లేదు కదా. ఇక వామదేవుడు పెట్టిన భయం 'మీఁదన్.' ఇహదండన తప్పినప్పటికీ పరదండనమాత్రం తప్పదు అని హెచ్చరిక.

చ. అనుటయు నాతఁ డిట్లనియె 'నాఱడివిప్రుల కేల యశ్వముల్?
ఘనతరసత్త్వమూర్తు లనఁ గాఁ దగు నెడ్లను రెంటి నిచ్చెదన్;

విను మటుగాక బల్లిదపువేసడముల్ వలతేని నిత్తుఁ గై
కొనుము తగంగ; వామ్యములఁ గోరక పొ; మ్మడియాస లేటికిన్?' 348

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పినపిదప; ఆతఁడు= (శలుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; అశ్వముల్= గుఱ్ఱాలు; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; విప్రులకున్+ఏల= బ్రాహ్మణులకు ఎందుకు?; ఘన, తర, సత్త్వమూర్తులు= మిక్కుటమైన గొప్పబలం గల రూపాలు కలవి; అనఁగాన్+తగు= అని చెప్పదగిన; ఎడ్లను= ఎద్దులను; రెంటిని; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; వినుము= ఆలకించుము; అటు+కాక= ఆవిధం నచ్చకపోతే; బల్లిదము+వేసడముల్= మిక్కిలి బలంకలిగిన కంచరగాడిదలు; వలతు+ఏనిన్= కోరితే; ఇత్తున్= ఇస్తాను; కైకొనుము= స్వీకరించుము; తగంగన్= తగునట్లుగా; వామ్యములన్= సవ్యజాతి గుఱ్ఱాలను; కోరక= కాంక్షించక; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అడి+ఆసలు= అడియాసలు= వ్యర్థమైన కోరికలు; ఏటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అంతట ఆ రాజు ఇట్లా పలికాడు. 'గుఱ్ఱాలు బ్రాహ్మణులకు ఎందుకు? అవి వారికి నిరుపయోగాలు కదా! మంచిబలం గల రెండు ఎద్దులను ఇస్తాను. వినుము. ఒకవేళ నీకు అవి నచ్చకపోతే, నీకు ఇష్టమైనయెడల గొప్ప బలంగల కంచరగాడిదలను ఇస్తాను; స్వీకరించుము. సవ్యజాతికి చెందిన గుఱ్ఱాలను నీవు కోరటం అనుచితం. వ్యర్థమైనకోరికలు కోరక తిరిగి పొమ్ము.'

క. అనిన 'నివి యేటి మాటలు? । వినువారలు నవ్వ నకట! విప్రులధనముల్
గొని వేఱ యొంటి నిచ్చెద । నను టిది యేనాఁటిచంద?' మని ముని పలికెన్. 349

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; వినువారలు, నవ్వన్= వినేవారు నవ్వేటట్లుగా; ఇవి, ఏటి, మాటలు?= ఇవి ఏవిధమైన మాటలు?; అకట!= అయ్యో!; విప్రుల, ధనముల్= బ్రాహ్మణుల సొత్తులు; కొని= తీసుకొని; వేఱు+అ+ఒంటిన్= మరొకటి, ఇంకొకటి; ఇచ్చెదన్ అనుట= ఇస్తాననటం; ఇది= ఈ రీతిది; ఏనాఁటి చందము= ఏకాలానికి చెందినతీరు; అని; ముని= ఋషి (వామదేవుడు); పలికెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రాజు చెప్పిన మాటలకు వామదేవముని ఇట్లా బదులు పలికాడు: 'మహారాజా! నీవు చెప్పే సమాధానం వినినవారు నవ్వుతారు. అకటా! బ్రాహ్మణులసొత్తు అపహరించటమే ఒక మహాపాపం. అంతేకాక దానికి బదులు మఱేదో ఒకటి ఇస్తా నని చెప్పటం హాస్యాస్పదం. ఇది ఏకాలానికి చెందిన న్యాయమయ్యా? నాకు ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది'.

క. పలుకుటయు నలిగి శలుఁ 'డి । ప్పలుగుఁ దపసి నంటఁ గట్టి పటుశూలములం
బొలియింపుఁ' డనుచు భీకర । బలుల నియోగించెఁ దనదు పార్శ్వజనములన్. 350

ప్రతిపదార్థం: పలుకుటయున్= మాటాడగా; అలిగి= కోపించి; శలుఁడు=(రాజు); ఈ+పలుగు+తపసిన్= దుష్టుడైన ఈ మునిని; అంటన్+కట్టి= బంధించి; పటుశూలములన్= గొప్పవైన బల్లేలతో; పొలియింపుఁడు= చంపండి; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; భీకరబలులన్= భయంకరులైన బలంకలవారిని; తనదు, పార్శ్వజనములన్= తనచుట్టుప్రక్కల ఉండే వారిని; వినియోగించెన్= ఏర్పరిచాడు.

తాత్పర్యం: వామదేవుడిమాటలకు రాజైన శలుడికి కోపం వచ్చింది. 'దుష్టుడైన ఈ మునిని పట్టి బంధించి శూలాలతో పొడిచి చంపండి' అని తన చుట్టూఉన్న బలిష్ఠులైన భటులను ఆజ్ఞాపించాడు.

వ. అంతయుం జూచి వామదేవుండు ఘనరోషభీషణ ప్రహాసదుర్నిరీక్ష్యముఖుం డగుటయు, నాక్షణంబ ఘోరాకారు లగు రాక్షసు లనేకులు పుట్టి నిశాతశూలంబుల నా భూపాలుంబొడిచి కాలగోచరుం జేసిరి; మునీంద్రుఁడు నిజేచ్ఛం జనియెఁ; దదనంతరంబ శలానుజుండు నలుం డనువాఁడు నిజరాజ్యపట్టభద్రుండై సుఖంబుండఁ గొండొకకాలంబునకు వామదేవుండు సనుదెంచివానింగని' 'మహాత్మా! నీవు ధర్మపరుండవు; ధర్మువుదప్పనోడుదేని, మా హయంబుల ని' మ్మనుటయు, నలుం డలిగి నిజసమీపంబున నున్న సారథిం జూచి యిట్లనియె. 351

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్+చూచి= (జరిగింది) అంతా గమనించి; వామదేవుండు= వామదేవుడనే ముని; ఘనరోషభీషణప్రహాస+దుస్+నిరీక్ష్యముఖుండు+అగుటయున్= గొప్పదైన కోపంచేత భయంకరంగా ఏర్పడిన వెగటునవ్వుచేత చూడటానికి వీలులేని మొగం కలవాడు కాగా; ఆ క్షణంబు+అ= త్రుటికాలంలోనే; ఘోర+ఆకారులు+అగు= భయంకరమైన రూపంగల; రాక్షసులు+అనేకులు= రక్కసులు పలువురు; పుట్టి= ఉద్భవించి; నిశాత, శూలంబులన్= వాడి అయిన బల్లేలతో; ఆ, భూపాలున్= ఆ రాజును; పొడిచి= గ్రుచ్చి; కాలగోచరున్+చేసిరి= సంహరించారు; ముని+ఇంద్రుండు= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడు (వామదేవుడు); నిజ+ఇచ్ఛన్= తన ఇచ్ఛచొప్పున; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటుమీదట; శల+అనుజుండు= శలుడియొక్క తమ్ముడు; నలుండు+అనువాఁడు; నిజరాజ్యపట్టభద్రుండు+ఐ= తనయొక్క రాజ్యానికి పట్టంకట్టబడినవాడై; సుఖంబు+ఉండన్= సుఖంగా ఉండగా; కొండొక, కాలంబునకున్= కొంతకాలానికి; వామదేవుండు; చనుదెంచి= వచ్చి; వానిన్= అతడిని (నలుడిని); కని= చూచి; మహా+ఆత్మా!= గొప్పఆత్మకలవాడా!; నీవు; ధర్మపరుండవు= ధర్మాన్ని ఆచరించేవాడవు; ధర్మువు, తప్పన్+ఓడుదు(వు)+ఏని= ధర్మాన్ని అతిక్రమించటానికి జంకేవాడవు అయితే; మా, హయంబులన్= మా గుఱ్ఱాలను; ఇమ్ము= ఇచ్చునది; అనుటయున్= అని చెప్పగా; నలుండు; అలిగి= కోపించి; నిజ, సమీపంబునన్+ఉన్న= తనకు దగ్గరలో ఉన్న; సారథిన్+చూచి= రథం నడిపేవాడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: జరిగినదంతా చూచిన వామదేవుడిముఖం కోపంతో భయంకరంగా కన్పడింది. ఆ క్షణంలోనే పెక్కండ్రు రక్కసులు ఉద్భవించి ఆ రాజును శూలాలతో పొడిచి చంపేశారు. పిదప వామదేవుడు తన ఇచ్ఛవచ్చినచోటికి వెడలిపోయాడు. అటుపిమ్మట, శలుడితమ్ముడైన నలుడు సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించాడు. అతడు కొంతకాలం సుఖంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించాడు. ఒకానొకనాడు వామదేవుడు అచటికి వచ్చి, 'మహానుభావుడవైన ఓ మహారాజా! నీవు ధర్మాన్ని అనుసరించేవాడవు. ధర్మువు తప్పి చరించటానికి జంకేవాడివైతే, మా గుఱ్ఱాలను మాకిమ్ము' అని అడిగాడు. ఆ మునిమాటలకు రాజు కోపించి తనకు దగ్గరగా ఉన్న సారథిని చూచి ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'కడుఁ గ్రొవ్వి తేఁకువ సెడియె నీ పాఱుండు । వీఁకమై నిప్పుడు వీని ఠొమ్ము
వ్రయ్యంగ నేసెదఁ జయ్యన విషదిగ్ధ । సాయకమును శరాసనముఁ దెమ్ము'
నావుడు నమ్మహీదేవుండు నగుచు ని । ట్లనియె; 'న న్నేయఁ దెమ్మనిన విశిఖ
మంతఃపురంబున సంతసంబున నున్న । యనఘు భవత్సుతుఁ దునుముఁగాక!'

తే. యనఁగఁ దదనంతరంబ ఘోరాస్త్రనిహతుఁ । డైన బాలునిఁ గొనుచు హాహారవంబు
లెసఁగ నంతిపురంబువా రెల్ల వచ్చి; । రది ధ్రువంబుగఁ గనియును నవ్విభుండు. 352

ప్రతిపదార్థం: కడున్+క్రొవ్వి= మిక్కుటంగా చెడబలిసి; ఈ పాఱుండు= ఈ బ్రాహ్మణుడు; తేఁకువ+చెడియెన్= మంచి చెడుగులను వివక్షించే తెలివితేటలను కోల్పోయాడు; వీఁకమైన్= పరాక్రమంతో; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; వీనిఱొమ్మున్=

వీడివక్షాన్ని; వ్రయ్యంగన్+ఏసెదన్= ముక్కలు అయ్యేటట్లుగా కొట్టుతాను; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; విషదిగ్ధసాయకమును= విషంతో పూయబడిన బాణాన్ని; శరాసనమున్= విల్లును; తెమ్ము= తీసికొని రమ్ము; నావుడున్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీదేవుండు= ఆబ్రాహ్మణుడు (వామదేవుడు); నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; నన్నున్+ఏయన్= నన్ను కొట్టటానికి; తెమ్ము+అనిన= తీసికొని రమ్మనిన; విశిఖము= బాణం; అంతఃపురంబునన్= లోపలిరాచనగరిలో; సంతసంబునన్+ ఉన్న= సంతోషంతో ఉన్న; అనఘున్= పాపరహితుడైన; భవత్+సుతున్= నీకొడుకును; తునుమున్+కాక= సంహరిస్తుందిగాక; అనఁగన్= అని వచించగా; తద్+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మటవెంటనే; ఘోర+అస్త్ర+నిహతుఁడు+ఐన= భీతిని కలిగించే మంత్రబాణంచేత చంపబడినవాడైన; బాలునిన్+కొనుచున్= పిల్లవాడిని తెస్తూ; హాహా, రవంబులు+ఎసఁగన్= ఏడుపురొదలు విస్తరించగా; అంతిపురంబువారు+ఎల్లన్= లోపలిరాచనగరులోనివారందరున్నూ; వచ్చిరి= అరుగుదెంచారు; అది= (ఆవిధంగా జరిగినదానిని) ధ్రువంబుగన్= సత్యమైన సంఘటనగా; కనియును= చూచికూడా; ఆ+విభుండు= ఆరాజు.

తాత్పర్యం: 'కండకావరంచేత ఈ బ్రాహ్మణుడు యుక్తాయుక్తపరిజ్ఞానాన్ని కోలుపోయాడు. ఇతడి వక్షాన్నిపరాక్రమంతో ఛేదిస్తాను. విషం పూసిన అమ్ముతో పాటు విల్లును నాకు తెచ్చిఇమ్ము' అని ఆరాజు పలికాడు. ఆ మాటలకు వామదేవుడు నవ్వి, 'రాజా! నన్ను సంహరించటానికై నీవు ఉద్దేశించిన బాణం, అంతఃపురంలో ఉన్న అమాయకుడైన నీకొడుకునే పరిమార్చగలదు. జాగ్రత్త' అని హెచ్చరించాడు. అటుపిమ్మట, ఘోరమైన అస్త్రంచేత చంపబడిన బాలకుడి మృతదేహాన్ని మోసికొంటూ అంతిపురంలోని వారు ఏడ్పురొదలతో అచ్చటికి వచ్చారు. జరిగినసంగతి కనులార చూచినప్పటికి, బుద్ధిలేక రాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. కోపావేశఘూర్ణమాన విగ్రహుం డగుచుఁ దన దురాగ్రహంబు విడువక సమీపవర్తులం జూచి. 353

ప్రతిపదార్థం: కోప+ఆవేశ, ఘూర్ణమాన, విగ్రహుండు+అగుచున్= కినుకవలన ఏర్పడిన ఒళ్ళెరుగని తమకంచేత తిరుగుడుపడిన దేహంకలవాడై; తన దుస్+ఆగ్రహంబు= తన చెడుకోపం; విడువక= వదలక; సమీపవర్తులన్ చూచి= దగ్గరగా ఉన్నవారిని చూచి.

తాత్పర్యం: కినుకవలన ఒడలు తెలియని తమకంతో తల్లడిల్లిన ఆకారం కలవాడై ఆవేశాన్ని అణచుకొనజాలక, ఆ రాజు తన సమీపంలో ఉన్నవారిని చూచి.

మ. 'వినుఁడీ సర్వజనంబులుం గడఁగి యీ విప్రున్ దురాలాపు దు
ర్జనునిం దున్మెద నస్మదీయసుమహచ్చాపోగ్రనిర్ముక్త బా
ణనిపాతచ్ఛిదురాంగరక్తజలశోణక్షోణిసంగస్థుఁగాఁ
గనుఁడీ యీ దురితాత్ము' నంచు నతి శీఘ్రప్రాప్తకోదండుఁ డై. 354

ప్రతిపదార్థం: సర్వజనంబులున్= ప్రజలందరును; వినుఁడు+ఈ= సావధానంగా ఆలకించండి; కడఁగి= పూని; ఈవిప్రున్= ఈ బ్రాహ్మణుడిని; దుస్+ఆలాపున్= చెడుమాటలు ప్రేలేవాడిని; దుస్+జనునిన్= చెడ్డవాడిని; తున్మెదన్= సంహరిస్తాను; అస్మదీయ, సు, మహత్+చాప+ఉగ్ర, నిస్+ముక్తబాణ, నిపాత, ఛిదుర+అంగ, రక్త, జల, శోణ, క్షోణి, సంగస్థున్+కాన్= నాదైన మిక్కిలి గొప్పదైన వింటినుండి భయంకరంగా వెడలిన అమ్ములచేత కొట్టబడి ముక్కలుగా చేయబడిన దేహంయొక్క నెత్తురునీరుచేత ఎర్రనైన నేలయొక్క పొత్తునం దున్న వాడినిగా; ఈదురిత+ఆత్మున్= ఈపాపంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడిని; కనుఁడు+ఈ= చూడండి; అంచున్= అంటూ; అతిశీఘ్రప్రాప్త కోదండుఁడు+ఐ= మిక్కిలి వేగంగా పొందబడిన విల్లు కలవాడై.

తాత్పర్యం: 'అందరూ నాప్రతిజ్ఞ సావధానంగా ఆలకించండి. నోటికి వచ్చినట్లు ప్రేలెడి ఈదురాత్ముడైన బ్రాహ్మణుడిని నేను సంహరిస్తాను. క్షణంలో నావింటినుండి వెలువడిన బాణంచేత నెత్తురుకారుతున్న ఈతనిదేహం నేలపై పొరలాడటం మీరందరూ సావధానంగా చూస్తారు గాక' అని పలుకుతూ మిక్కుటమైన వేగంతో వింటిని చేతబూనాడు.

క. శర మరిఁ బోయుటయును ద । త్కరయుగ్మము బాణకార్ముకంబులతోఁ జె
చ్చెర సంస్తంభము నొందుడు । నరనాథుఁడు విస్మయోపనతమానసుఁడై. 355

ప్రతిపదార్థం: శరము= బాణం; అరిన్+పోయుటయును= అల్లెత్రాటితో కూర్చేసరికి; తద్+కర, యుగ్మము= అతడియొక్క చేతులజంట; బాణ, కార్ముకంబులతోన్= అమ్ముతోను వింటితోను; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; సంస్తంభమున్+ఒందుడున్= కదలలేక పోగా, నరనాథుఁడు= రాజు; విస్మయ+ఉపనత, మానసుఁడు+ఐ= ఆశ్చర్యం పొందిన మనస్సు కలవాడై.

తాత్పర్యం: బాణాన్ని అల్లెత్రాటితో కూరుస్తున్నంతలోనే ఆరాజు రెండుచేతులున్నూ అమ్ముతోపాటు, వింటితోపాటు స్తంభించిపోయాయి. అందుచేత ఆ రాజు ఆశ్చర్యచకితచిత్తుడైనాడు.

విశేషం: ఉ.వి.ఆం.మ.భా సంశోధిత ప్రతిలో 'విస్మయావనత మానసుఁడై'- అనే పాఠమున్నది. దానికంటే వావిళ్ళ ప్రతిలోని 'విస్మయోపనత మానసుఁడై' అనే పాఠం సార్థకం.

క. పుల్లవడి చలము రోషముఁ । బొల్లయు నై చనఁగఁ గొంతప్రొద్దు మొగమునన్
వెల్లఁదనము గదుర నిలిచి । యెల్లజనులు వినఁగ మఱియు నిట్లని పలికెన్. 356

ప్రతిపదార్థం: పుల్ల+పడి= భయపడి; చలమున్ రోషమున్= మాత్సర్యమూ, కోపమూ; పొల్లయున్+ఐ, చనఁగన్= వ్యర్థమై పోవగా; కొంత, ప్రొద్దు= కొంతసమయం; మొగమునన్= ముఖంలో; వెల్లఁదనము= వెలవెలపాటు; కదురన్= క్రమ్ముకొనగా; నిలిచి= స్తంభించిపోయి; ఎల్లజనులున్= అందరు ప్రజలు; వినఁగన్= ఆలకింపగా; మఱియున్= వెండియు; ఇట్లు+అని పలికెన్= ఈవిధంగా వచించాడు;

తాత్పర్యం: ఆ రాజు భయపడి స్తంభించిపోయాడు. అసూయ, రోషంకూడ వ్యర్థమై పోయాయి. అతడు కొంతతడవు మొగం వెలవెలబోయి నిలిచి, తదుపరి అందరూ వింటూఉండగా ఈవిధంగా పలికాడు.

ఉ. 'ఆడితిఁ బెక్కుమాట; లవి యెల్లను వమ్మయి పోయె; నస్త్రసం
తాడనశక్తి గీడ్పడియెఁ; దథ్యము బ్రాహ్మణశక్తి యెక్కు; డే
నోడితి వామదేవునకు; నో జనసంఘములార! సజ్జనా
మ్రేడితకీర్తి నిమ్ముని నమిత్రనిషూదను నాశ్రయించెదన్'. 357

ప్రతిపదార్థం: ఓ జనసంఘములు+ఆర!= ఓప్రజల సమూహములారా!; పెక్కు, మాటలు= ఎన్నోమాటలు; ఆడితిన్= అన్నాను; అవి+ఎల్లను= (ఆమాటలు అన్నీకూడా); వమ్ము+అయి, పోయెన్= వ్యర్థమైపోయాయి; అస్త్ర, సంతాడన, శక్తి= మంత్ర, పురస్సరమైన ఆయుధాలశక్తి; కీడ్పడియెన్= నశించిపోయింది; బ్రాహ్మణశక్తి= విప్రులయొక్క మహిమ; ఎక్కుడు= అధికమైనది; తథ్యము= నిజం; వామదేవునకున్; ఏన్= నేను; ఓడితిన్= పరాజయం పొందాను; ఈ+మునిన్(వామదేవుడిని); సత్+ జన+ ఆమ్రేడిత, కీర్తిన్= మంచివారలచేత పలుమారులు పొగడబడిన యశస్సు కలవాడిని; అమిత్రనిషూదనున్= శత్రువులను చంపేవాడిని; ఆశ్రయించెదన్= శరణు వేడుతాను.

తాత్పర్యం: 'ప్రజలారా! నేను ఎంతో అధికప్రసంగం చేశాను. అంతా వ్యర్థమైపోయింది. ఇప్పుడు పశ్చాత్తాపం చెందాను. నా ఆయుధాల పస చెడింది. బ్రాహ్మణులశక్తిగొప్పది. ఇది సత్యం అని స్వానుభవంచేత తెలిసికోగలిగాను. నేను ఓడిపోయాను. వామదేవమహర్షి గెలుపొందాడు! ఆతడు శత్రువులను నిర్జించేశక్తికల మహానుభావుడు. సజ్జనులచేత పలుమారులు పొగడబడే ఆ మునీంద్రుడినే నేను శరణువేడుతాను.'

వ. **అని యివ్విధంబున నతం డేపు దప్పి జోహారు వెట్టుటయుఁ, దదీయ బంధుమిత్త్ర జనంబులు భయసంభ్రమంబులతో నమ్మునినాథు శరణు సొచ్చి యనునయించినఁ, బ్రసన్నుండై యమ్మహాత్ముండు దత్కరయుగస్తంభనంబు మాన ననుగ్రహించి, తదీయనందను ప్రాణంబు లొసంగె; నంత నమ్మహీకాంతుండు భార్యాసహితంబుగా నతనికిఁ బ్రణమిల్లి హయంబులఁ దెచ్చి యొప్పించినం గైకొని వామదేవుఁ డరిగె; 'నిట్టిది బ్రాహ్మణప్రభావం' బని చెప్పిన విని.** **358**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఈ+విధంబునన్= ఈ తీరుగా; అతండు= (ఆ రాజు); ఏపు+తప్పి= గర్వం వీడి; జోహారు+పెట్టుటయున్= నమస్కరించుటయున్నూ; తదీయబంధుమిత్రజనంబులు= అతడి యొక్క చుట్టాలున్నూ, స్నేహితులున్నూ అయినవారు; భయసంభ్రమంబులతోన్= వెఱపు, తొట్రుపాటులతో; అమ్మునినాథు, శరణు+చొచ్చి= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆతడిని శరణుకోరుతూ చేరి; అనునయించినన్= బతిమాలగా; ప్రసన్నుండు+ఐ= శాంతించినవాడై; ఆ, మహా+ఆత్ముండు= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడు (వామదేవుడు); తద్+కర, యుగ, స్తంభనంబు= ఆతడియొక్క చేతులజంట మ్రాన్పడిపోయిఉండటం; మానన్= నయమయ్యేటట్లు; అనుగ్రహించి= దయచేసి; తదీయ, నందను, ప్రాణంబులు= ఆతడి కొడుకుయొక్క అసువులు; ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అంతన్= పిదప; ఆ+మహీకాంతుండు= భూమికిభర్తఅయిన ఆ రాజు; భార్యాసహితంబుగాన్= పెండ్లాంతోపాటు; అతనికిన్= (వామదేవుడికి); ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; హయంబులన్= గుర్రాలను; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ఒప్పించినన్= ఒప్పగించగా; కైకొని= స్వీకరించి; వామదేవుఁడు= వామదేవుడు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= విప్రులయొక్క మహిమ; అని, చెప్పినన్, విని.

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా ఆరాజు గర్వాన్ని వదలి ఆమునికి నమస్కరించాడు. అంతట ఆ రాజు చుట్టాలున్నూ మిత్రులున్నూ వామదేవుడిని శరణు వేడారు. పిదప, అతడు ప్రసన్నుడై, రాజు రెండు చేతులు మ్రాన్పడటం తొలగించాడు, రాజుకొడుకును తిరిగి బ్రదికించాడు. రాజు అంతఃపురంనుండి ఆ గొప్పగుర్రాలను తెప్పించి మునీశ్వరుడికి సమర్పించాడు. ఆమేలి గుర్రాలను తీసికొని వామదేవుడు వెళ్ళాడు. 'ఇటువంటిది బ్రాహ్మణప్రభావం' - అని మార్కండేయమహర్షి సోదాహరణంగా ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

క. **మునిపతికి మ్రొక్కి కుంతీ । తనయుఁడు 'మీకంటె వృద్ధతముఁ డగు పురుషుం**
డనఘా! కలఁడె జగమ్మున?' । నని యడిగిన నాతఁ డిట్టులని యెఱిఁగించెన్. **359**

ప్రతిపదార్థం: కుంతీతనయుఁడు= కుంతికొడుకు (ధర్మరాజు); మునిపతికిన్= మునిరాజుకు (మార్కండేయుడికి); మ్రొక్కి= నమస్కరించి; అనఘా!= పుణ్యాత్ముడా!; జగమ్మునన్= లోకంలో; మీకంటెన్; వృద్ధ, తముఁడు+అగు= వయస్సులో మిక్కిలి పెద్దవాడైన పురుషుండు= మగవాడు; కలఁడు+ఎ= ఉన్నాడా?; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా, ఆతఁడు= (మార్కండేయుడు); ఇట్టులు+అని+ఎఱిఁగించెన్= ఈవిధంగా తెలియజెప్పాడు;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మార్కండేయమహర్షికి నమస్కరించి ఈవిధంగా ప్రశ్నించాడు. 'పుణ్యపురుషా! ఈ లోకంలో మీకంటె కూడ వయస్సులో మిక్కిలి వృద్ధుడైన పురుషుడు ఉన్నాడా?' ఆప్రశ్నకు సమాధానంగా ఆ మహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: వృద్ధతముఁడు= అందరికంటె ముసలివాడు. 'తర-తమ' ప్రత్యయాలు ఉత్తరోత్తరాధిక్యసూచకాలు.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకు నింద్రద్యుమ్నుని కథ సెప్పుట (సం. 3-191-2)

క. **ఘనుఁ డింద్రద్యుమ్నుం డను । జనపతి గలఁ; డాతఁ డింద్రసదనమున ముదం**
బున నుండఁగ బహుకాలం । బున కాతని కీర్తి లోకమున మాయుటయున్. **360**

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; ఇంద్రద్యుమ్నుండు+అను, జనపతి, కలఁడు= ఇంద్రద్యుమ్నుడు అనే పేరు కల రాజు ఉండేవాడు; ఆతఁడు= అతడు (ఇంద్రద్యుమ్నుడు); ఇంద్రసదనమునన్= ఇంద్రుడి ఇంటిలో (స్వర్గలోకంలో); ముదంబునన్+ఉండఁగన్= సంతసంతో నివసించగా; బహుకాలంబునకున్= చాలకాలానికి; ఆతని కీర్తి= ఇంద్రద్యుమ్నుడి యశస్సు; లోకమునన్= జగత్తులో; మాయుటయున్= క్షీణించిపోవటంచేత.

తాత్పర్యం: ఇంద్రద్యుమ్నుడు అనే ఒక గొప్పమహారాజు ఉండేవాడు. అతడు చిరకాలం స్వర్గలోకంలో సంతసంతో నివసించాడు. చాలకాలానికి లోకంలో ఆతని కీర్తి మాయమై పోవటంచేత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **అమరు 'లిచ్చోట నుండలే వరుగు' మనుచు । నుర్విఁ ద్రోచిన నతఁడు నా యున్నకడకు**
నర్థిఁ జనుదెంచి యిట్లను 'ననఘ! నన్ను । నిద్ధపుణ్యు నింద్రద్యుమ్ను నెఱుఁగు దయ్య?' **361**

ప్రతిపదార్థం: అమరులు= దేవతలు; 'ఇచ్చోటన్= ఈస్థలంలో; ఉండలేవు= నివసించజాలవు; అరుగుము= వెళ్ళుము;' అనుచున్= అనిచెప్పుతూ; ఉర్విన్= భూమికి; త్రోచినన్= నెట్టగా; అతఁడు= (ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడు); నా+ఉన్న, కడకున్= నేను ఉన్నచోటికి; అర్థిన్+చనుదెంచి= కోరికతో వచ్చి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అనఘ!= పాపరహితుడా; ఇద్ధపుణ్యున్= ప్రకాశించే పుణ్యం కలవాడిని; నన్నున్= నన్ను; ఇంద్రద్యుమ్నున్= ఇంద్రద్యుమ్నుడిని; ఎఱుఁగుదు+అయ్య= ఎఱుగుదువా?'

తాత్పర్యం: దేవతలు ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడిని 'ఇక నీవు స్వర్గంలో ఉండజాలవు; నీ పుణ్యం తరిగిపోయింది' అని చెప్పి, అతడిని భూలోకానికి నెట్టారు. అంతట ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడు నే నున్నచోటికి వచ్చి ఈవిధంగా పలికాడు. 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! ప్రకాశించే పుణ్యాలు కల ఇంద్రద్యుమ్నుడను నేను. అయ్యా! నన్ను నీవు ఎరుగుదువా?'

సీ. **అనుడు నే నిట్లంటి నయ్య! ని న్నెఱుఁగంగఁ । జాలనయ్యెద; హిమశైలశృంగ**
వాసియై యుండు ప్రావారకర్ణుం డను । పేరి ఘూకము గడు పెద్ద; యదియు
నాకంటె నిన్ను నిర్ణయముగ నెఱుఁగుఁ బొ । మ్మనుటయు; నన్ను రమ్మనియె నతఁడు;
ఘనరసాయనఘుటికాప్రయోగంబున । దేహతాపంబు వర్ధిల్లె నందుఁ

తే. **గదలి రాఁజాల నే నంటిఁ; గడఁగి యన్న । రేంద్రుఁ డశ్వమై ననుఁ బ్రీతి నెత్తికొనుచు**
నయ్యులూకముపాలికి నరిగి నన్ను । నడిగినట్టుల దానిని నడుగుటయును. **362**

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అని పలుకగా; ఏన్= నేను; ఇట్లు+అంటిన్= ఈవిధంగా అన్నాను; అయ్య= ఆర్యా!; నిన్నున్+ఎఱుఁగంగన్+చాలను+అయ్యెదన్= నిన్ను తెలియజాలకున్నాను; హిమ, శైల, శృంగ, వాసి+ఐ+ఉండు= మంచుకొండ శిఖరంమీద నివసించే వాడై ఉన్న; ప్రావారకర్ణుండు+అను, పేరి= ప్రావారకర్ణుడు అనే పేరు కలిగిన; ఘూకము= గ్రుడ్లగూబ; కడు, పెద్ద= మిక్కిలి పెద్దది (వయస్సులో); అదియున్= ఆ గుడ్లగూబయు; నాకంటెన్= నన్నుమించి; నిన్నున్= నిన్ను; నిర్ణయముగన్= నిశ్చయంగా; ఎఱుఁగున్= తెలియును; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అనుటయున్= అని అనగా; నన్నున్= నన్ను; అతఁడు= అతడు (ఇంద్రద్యుమ్నుడు); రమ్ము+అనియెన్= (తనతోకూడ) రమ్ము అని అడిగాడు; ఘన, రసాయన; ఘుటికాప్రయోగంబునన్= గొప్పదైన రసౌషధానికి సంబంధించిన మాత్రను వాడటంచేత, దేహతాపంబు= శరీరంయొక్కబాధ; వర్ధిల్లెన్= వృద్ధిచెందింది. అందున్= అచ్చటికి; ఏను= నేను రాన్+చాలను+అంటిన్= రావటానికి శక్తి సరిపోదు అని చెప్పాను; కడఁగి= పూనుకొని ఆ, నర+ఇంద్రుఁడు= ఆరాజు (నరులలో ఇంద్రుడివంటివాడు); అశ్వము+ఐ= గుర్రం రూపం ధరించి; ననున్= నన్ను; ప్రీతిన్= అనురాగంతో; ఎత్తికొనుచున్= మీదపెట్టుకొంటూ; ఆ+ఉలూకము, పాలికిన్= ఆ గుడ్లగూబ ఉన్నచోటికి; అరిగి= వెళ్ళి; నన్నున్= నన్ను; అడిగిన+అట్టులు+అ= ప్రశ్నించినరీతిగానే; దానినిన్= (ఆగ్రుడ్లగూబను); అడుగుటయును= ప్రశ్నించగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు నేను ఈవిధంగా పలికాను: 'అయ్యా! నేను నిన్ను తెలిసికొనలేకపోయాను, కాని, హిమాలయపర్వతశిఖరంకడ నివసించే ప్రావారకర్ణుడు అనే పేరుకల గ్రుడ్లగూబ వయస్సులో మిక్కిలి పెద్దది; అందుచేత అతడు నాకంటె నిన్నుగూర్చి నిశ్చయంగా తెలియగలడు; అతడి దగ్గరికి పొమ్ము'. అంతట ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడు తనతోపాటు నన్ను కూడ రమ్మన్నాడు! 'అయ్యా!ముసలితనంలో శక్తినొసగే మాత్రను సేవించి యున్నాను. అందువలన కలిగిన దేహతాపం కారణంగా కదలలేకుండా ఉన్నాను' అని చెప్పాను. అప్పుడు ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడు గుర్రపురూపం ధరించి నన్ను తన వీపుపై ఉంచుకొని ఆ గుడ్లగూబ ఉన్నచోటికి వెళ్ళి, నన్ను అడిగినట్లే అతడు ఆ గుడ్లగూబను అడిగాడు.

విశేషం: ప్రాచీనభారతీయసాహిత్యంలో జంతుపాత్రలు బహుళాలు. అవి మానవచిత్తప్రవృత్తులకు ప్రతీకలే. ఆ జంతువుల పేర్లు సార్థకాలు. ప్రావారకర్ణుడు= ఉత్తరీయాలవంటి చెవులు కలవాడు అనగా భుజాలపై వ్రాలునట్టి నిడివిఅయిన చెవులుకలవాడని అర్థం.

వ. **అదియునుం గొండొకసేపు దలపోసి చూచి 'యేను నిన్ను నిక్కువంబుగా నెఱుంగనేర; నింద్రద్యుమ్నం బను**
కొలనియందు నాళీకజంఘుం డనుపేరి బకవల్లభుండు వసియించు; నవ్విహంగంబు నాకుఁ బెద్ద; నిన్నెఱుంగు
నరుగు' మనిన నమ్మనుజపతి నాతోడఁగూడ నయ్యులూకంబు మోచికొని నాళీకజంఘునొద్దకుం జని
తనపేరు సెప్పి 'నన్నెఱుంగుదే?' యనిన నదియు 'నే నిన్నెఱుంగంజాల నాకంటెఁ జిరకాలజీవి యైన
యకూపారుండను కచ్ఛపంబు గల; దదియును నిక్కొలన నుండు నజ్జలచరము నిన్నెఱుంగంబోలు; నడిగి
చూతముగాక' యని యక్కమఠంబుఁబేర్కొని' యొక్క సందేహంబు నిర్ణయించుట కయి
యీయార్యజనంబులు నిన్ను గుఱించి వచ్చినవారు; నీవు సనుదేరవలయు' నని పలుకుటయును. 363

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్= (ఆగ్రుడ్లగూబకూడ); కొండొకసేపు= కొంతసమయం; తలపోసి= యోచించి; చూచి= అరసి; ఏను= నేను; నిక్కువంబుగాన్= నిజంగా; ఎఱుంగనేరను= తెలియజాలను; ఇంద్రద్యుమ్నంబు+అను, కొలనిఅందున్= ఇంద్రద్యుమ్నం అనే పేరుకల సరస్సులో; నాళీకజంఘుండు+అను, పేరి= నాళీకజంఘుడు అనే పేరు కల; బక వల్లభుండు=

కొంగలరేడు; వసియించున్= నివసిస్తాడు; ఆ+విహంగంబు= ఆపక్షి; నాకున్+పెద్ద= నాకంటె వయస్సులో పెద్దది; నిన్నున్+ఎఱుంగున్= నిన్ను తెలియును; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మనుజపతి= ఆరాజు; నాతోడన్+కూడ= నాతోపాటుగా; ఆ+ఉలూకంబున్= ఆగ్రుడ్లగూబను; మోచికొని= వహించి; నాళీకజంఘునొద్దకున్+చని= నాళీకజంఘుడివద్దకు వెళ్ళి; తనపేరు+చెప్పి; నన్నున్+ఎఱుంగుదు+ఏ+అనినన్= నన్ను తెలియుదువా నీవు- అని అడుగగా; అదియున్= (ఆకొంగకూడ); ఏన్= నేను; నిన్నున్+ఎఱుంగన్+చాలన్= నిన్నుతెలియజాలను; నాకంటెన్= నన్ను మించి; చిర, కాల, జీవి+ఐన= చాలకాలం బ్రదికిన వాడైన; అకూపారుండు+అను= అకూపారుడు అనేపేరు కల; కచ్ఛపంబు= తాబేలు; కలదు= ఉన్నది; అదియునున్= అదిన్నీ; ఈ+కొలనన్+ఉండున్= ఈసరస్సులో నివసిస్తూ ఉంటుంది; ఆ+జలచరము= నీటిలో తిరిగే ఆ జంతువు (తాబేలు); నిన్నున్+ఎఱుంగన్+పోలున్= నిన్ను తెలిసిఉండవచ్చును; అడిగి= ప్రశ్నించి; చూతము, కాక= చూస్తాం గాక; అని= అని చెప్పి; ఆ+కమఠంబున్= ఆతాబేలును; పేర్కొని= పేరుపెట్టి పిలిచి; ఒక్కసందేహంబు= ఒక అనుమానం; నిర్ణయించుటకున్+అయి= నిశ్చయించటంకొరకై; ఈ+ఆర్యజనంబులు= ఈ పెద్దలు; నిన్నున్+గుఱించి= నీకొరకై; వచ్చినవారు= వచ్చారు; నీవు; చనుదేరవలయున్= రావలెను; అని పలుకుటయును= అని అనటమున్నూ.

తాత్పర్యం: ఆ గుడ్లగూబ కొంతసేపు యోచించి, 'నాకు నీవు ఎవరవో తెలియరాలేదు. ఇంద్రద్యుమ్నం అనే పేరుకల ఒకసరోవరం ఉన్నట్లు నాకు తెలియును. ఆ సరస్సులో నాళీకజంఘుడు అనే పేరుకల గొప్పకొంగ ఉన్నది. ఆ కొంగ వయస్సులో నాకంటెను పెద్దది. నిన్నుగూర్చి ఆకొంగకు తెలియును. అక్కడకు వెళ్ళుము' అని చెప్పింది. అంత ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడు నాతోపాటు ఆ గుడ్లగూబను సయితం తనవీపుపైన ఎక్కించుకొని ఆకొంగ దగ్గరకు వెళ్ళాడు. అతడు, తనపేరు చెప్పి ఆ కొంగ తన్నెరుంగునేమో అని ప్రశ్నించాడు. ఆ కొంగ, తాను ఇంద్రద్యుమ్నుడిని ఎరుగను కాని, ఆకొలనులో ఒకతాబేలు కలదనిన్నీ, ఆ తాబేలు అచటి జలచరాలలో ఎక్కువ వయస్సు కలదు అనిన్నీ, ఆ తాబేలుకు తెలిసివుండవచ్చును అని చెప్పి చూతము గాక' అని ఆ తాబేలును పేరెత్తి పిలిచి ఇట్లా పలికింది- 'ఒక సందేహం తీర్చుకొనటానికై పెద్దలు నీకడకు వచ్చారు. నీవు దయచేసి ఇటు రమ్ము.'

తే. **కొలను వెలువడి చనుదెంచెఁ గూర్మవిభుఁడు; । వార లడిగి 'రింద్రద్యుమ్నధారుణీశు**
నెఱుఁగుదే?' యన నదియు నొక్కింతతడవు । దలఁచికొని కన్నుఁగవ నశ్రుజలము లొలుక. 364

ప్రతిపదార్థం: కూర్మవిభుఁడు= తాబేటిరేడు; కొలను= సరోవరం; వెలువడి= బయటికి వచ్చి; చనుదెంచెన్= అరుగుదెంచాడు; వారలు= (నాళీకజంఘుడు, ప్రావారకర్ణుడు); అడిగిరి= (ఇట్లా) ప్రశ్నించారు; ఇంద్రద్యుమ్న, ధారుణీ+ఈశున్= ఇంద్రద్యుమ్నుడు అనెడి రాజును; ఎఱుఁగుదు+ఏ= తెలియుదువా; అనన్= అని అడుగగా; అదియున్= (ఆతాబేలును); ఒక్కింతతడవు= ఒక కొంతసేపు; తలఁచికొని= జ్ఞాపకం తెచ్చికొని; కన్ను+కవన్= కనులజంటయందు; అశ్రు, జలములు+ఒలుకన్= కన్నీరు కారగా.

తాత్పర్యం: తాబేలు ఆ సరస్సునుండి బయలువెడలి కనిపించింది. 'ఇంద్రద్యుమ్నమహారాజును నీవు ఎరుగుదువా?' అని వారు ప్రశ్నించారు. అంత, ఆ తాబేలు కొంచెంసేపు జ్ఞాపకం తెచ్చుకొని, కన్నీరు కనులనుండి కారుతుండగా,

విశేషం: 'ఒక్కింతతడవు తలఁచికొనుట' - 'కన్నుఁగవ నశ్రుజలము లొలుకుట' - 'ఎలుగు రాలుపడుట' మున్నగునవి మానుషవిభావాలే కదా! ఈ పద్యం తిక్కన మహాకవి ఆంగికసాత్త్వికాభినయవర్ణనను తలపిస్తుంది. ఎట్టనపై - నన్నయ ప్రభావముద్రమాత్రమే గాక తిక్కన కవితాశిల్పప్రభావమున్నూ గోచరిస్తుంది.

వ. **ఎలుంగు రాలుపడ వారలం గనుంగొని యి ట్లనియె. 365**

ప్రతిపదార్థం: ఎలుంగు= కంఠస్వరం; రాలుపడన్= బొంగురుపోగా; వారలన్= ఇంద్రద్యుమ్నుడిని, నాళీకజంఘుడిని, ప్రావారకర్ణుడిని; కనుంగొని= చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: గద్గదస్వరంతో వారిని చూచి ఈవిధంగా పలికింది.

ఉ. **'అక్కట! నే నెఱుంగనె మహాగుణభూషణు నమ్మహాత్ము న**
న్నిక్కడఁ బెక్కుమాఱులు ననేకభయంబులఁ బొందకుండఁగా
నక్కటికంబుతోడఁ దగ నాతఁడు గైకొని కాచెఁ గాదె! పెం
పెక్కిన యన్నరోత్తముని నెన్నఁటికిన్ మఱవంగవచ్చునే? 366

ప్రతిపదార్థం: అక్కట= (ఇది ఆశ్చర్యార్థకం - జాలితో కూడిన అచ్చెరువును దెలిపేది); మహా, గుణ, భూషణున్= గొప్పగుణాలు ఆభరణాలుగా కల వాడిని; ఆ+మహా+ఆత్మున్= ఆమహాత్ముడిని; నేను+ఎఱుంగను+ఎ= నేను తెలియనా?; నన్నున్; ఇక్కడన్; పెక్కు, మాఱులు= అనేకపర్యాయాలు; అనేక, భయంబులన్= పెక్కుఆపదలను; పొందకుండఁగాన్= పడయకుండ; అక్కటికంబుతోడన్= దయతో; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; ఆతఁడు= ఆ యింద్రద్యుమ్నుడు; కైకొని= స్వీకరించి; కాచెన్+కాదె= కాపాడాడు కదా; పెంపు+ఎక్కిన= గొప్పతనాన్ని సంపాదించిన; ఆ+నర+ఉత్తమునిన్= ఆ జనులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని; ఎన్నఁటికిన్= ఎప్పటికైనను; మఱవంగన్‌వచ్చును+ఏ= విస్మరించటానికి వీలు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! ఎంతమాట! ఆ ఇంద్రద్యుమ్న మహారాజునా నేను మరచిపోవటం ! ఆతడు మహాత్ముడు, గొప్పగుణాలచేత అలంకరించబడినవాడు. పెక్కుమారులు ఆ మహనీయుడు నన్ను పెక్కు ఆపదలనుండి కాపాడాడు. జనులలో శ్రేష్ఠుడై ఎంతో గొప్పతనాన్ని ఆర్జించిన ఆ ఇంద్రద్యుమ్నుడిని నేను సదా కృతజ్ఞతతో స్మరించవలసి ఉన్నది.

తే. **అమ్మహాత్ముండు బహువిధయజ్ఞదక్షి । ణార్థముగ విప్రవరులకు నర్థి నిచ్చు**
గోగణంబుల గొరిజల గ్రొచ్చియయ్యెఁ । గాదె యీ సరోవరము జగన్నుతముగ.' 367

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+ఆత్ముండు= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడు; బహు, విధ, యజ్ఞ, దక్షిణా+అర్థముగన్= పెక్కురకాలైన యజ్ఞాలలో దానాలకు ఇచ్చే ధనంగా; విప్రవరులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అర్థిన్= ప్రీతితో; ఇచ్చు= ఒసగు; గోగణంబుల= ఆవుల సమూహాలయొక్క; గొరిజలన్= గిట్టలచేత; జగత్+నుతముగన్= లోకం పొగడేటట్లుగా; ఈ సరోవరము= ఈ మడుగు; గ్రొచ్చి= త్రవ్వబడి; అయ్యెన్+కాదె= ఏర్పడినది గదా!

తాత్పర్యం: మహానుభావుడైన ఆ ఇంద్రద్యుమ్న మహారాజు ఎన్నో యజ్ఞాలు చేసి, దక్షిణగా అనేకగోవులను బ్రాహ్మణులకు దానంచేశాడు. ఆ మహాత్ముడు దానం చేసిన వేనకువేల ఆవుల గిట్టల రాపిడే కదా! లోకం పొగడే ఈ మడుగు ఏర్పడటానికి కారణం.

వ. **అనిన యనంతరంబ దేవదూతలు విమానంబు గొనుచుఁ జనుదెంచి యింద్రద్యుమ్నుం గని 'మహాత్మా! నీ కీర్తి జగంబునందు శాశ్వతంబై నిలిచె; నీకుఁ ద్రిదివనివాసంబు సుస్థిరం బయ్యె; నరుగుదెమ్ము; విమానం బెక్కు' మని, వెండియు. 368**

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+అ= అని పలికిన వెంటనే; దేవదూతలు= స్వర్గలోకానికి చెందిన ప్రతినిధులు; విమానంబు, గొనుచున్= ఆకసంలో చరించే వాహనాన్ని తీసికొనివస్తూ; చనుదెంచి= అరుగుదెంచి; ఇంద్రద్యుమ్నున్+కని= ఇంద్రద్యుమ్నుడిని చూచి; మహా+ఆత్మా!= గొప్పఆత్మకలవాడా!; నీకీర్తి= నీయశస్సు; జగంబునందున్= లోకంలో; శాశ్వతంబు+ఐ= ఎల్లకాలం ఉండునట్టిదై; నిలిచెన్= నిలబడింది; నీకున్= నీకు; త్రిదివ+నివాసంబు= స్వర్గలోకంలో నివసించటం; సు, స్థిరంబు+అయ్యెన్= బాగా ఎల్లప్పుడు ఉండునట్టిది అయింది; అరుగుదెమ్ము= రమ్ము; విమానంబు= విమానం; ఎక్కుము= అధిరోహించుము; అని= అని చెప్పి; వెండియున్= మఱియును.

తాత్పర్యం: తాబేలు ఆ మాటలు చెప్పగానే దేవతల ప్రతినిధులు విమానాన్ని గైకొనివచ్చి ఇంద్రద్యుమ్నుడితో ఇట్లా పలికారు: 'మహాత్మా! నీ యశస్సు లోకంలో ఎల్లప్పుడు ఉంటుంది. నీకు శాశ్వతస్వర్గసౌఖ్యం లభిస్తుంది. దయచేసి ఈ విమానం ఎక్కి స్వర్గలోకానికి రమ్ము' అని, ఇంకా ఇట్లా అన్నారు.

క. **'తన కీర్తి యెంతకాలము । వినఁబడు నిజ్జగమునందు వెలయఁగ నందాఁ**
కను బుణ్యలోకసౌఖ్యం । బున నెంతయు నుల్లసిల్లుఁ బురుషుం డనఘా!' 369

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా! ఓఇంద్రద్యుమ్నమహారాజా!; తన, కీర్తి= తనయశస్సు, ఈ+జగమునందున్= ఈలోకంలో; ఎంతకాలము= ఎంతసమయం; వినఁబడున్= (ప్రజలచేత) ఆలకించబడునో; వెలయఁగన్= విలసిల్లేటట్లుగా; అందాఁకను= అంతవరకును; పురుషుండు= నరుడు; పుణ్య, లోక, సౌఖ్యంబునన్= సుకృతం చేసికొనటంవలన లభించే లోకంలోని సుఖంతో; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; ఉల్లసిల్లున్= సంతసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'పాపరహితుడా! ఈలోకంలో తనయశస్సు ఎంతకాలం విలసిల్లుతూ వినబడునో అంతకాలం నరుడు స్వర్గలోకసౌఖ్యాలను అనుభవిస్తాడు.'

విశేషం: ఈప్రకరణంలో భగవద్గీతలోని ఈ క్రింది శ్లోకం స్మరించదగింది. "తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం । క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి" ॥ 9-21.॥

వ. **అనిన నమ్మహీకాంతుండు దివిజకింకరులం జూచి 'యిమ్ముదుసలి తాపసుని, వృద్ధవిహంగంబును గార్యార్థంబు సహాయులుగాఁ దెచ్చితి; వీరిని నిజస్థానంబుల నునిచివచ్చెద; నించుకనిలువుం' డని వారిచేత ననుజ్ఞాతుండై నన్నును నులూకంబును నెప్పటి నెలవులం బెట్టి తానును దేవయానంబున దివంబున కరిగె' నని చెప్పినఁ బ్రీతుండై పృథానందనుండు. 370**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; ఆ+మహీకాంతుండు= భూమికి భర్త అయిన ఆ రాజు; దివిజకింకరులన్= దేవ సేవకులను; చూచి= అరసి; ఈ+ముదుసలితాపసునిన్= వృద్ధుడైన ఈ తపసిని; వృద్ధ, విహంగంబును= ముసలిదైన పక్షిని; కార్య+అర్థంబు= పని నెరవేరటం కొరకై; సహాయులుగాన్= తోడ్పడేవారలుగా; తెచ్చితిన్= తీసికొనివచ్చాను; వీరిని= (మార్కండేయుడిని, ప్రావారకర్ణుడిని, నాళీకజంఘుడిని) నిజస్థానంబులన్= తమతమ నెలవులలో; ఉనిచి= పెట్టి; వచ్చెదన్= వస్తాను; ఇంచుక= కొంచెం సేపు; నిలువుండు+అని= నిలిచి ఉండండి అని చెప్పి; వారిచేతన్= (ఆదేవదూతలచేత); అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుమతి పొందిన వాడై; నన్నునున్= నన్ను (మార్కండేయుడిని); ఉలూకంబునున్= గుడ్లగూబనూ (ప్రావారకర్ణుడిని); ఎప్పటి నెలవులన్+పెట్టి= లోగడ ఉన్నచోటులందే ఉంచి; తానును= ఇంద్రద్యుమ్నుడును); దేవయానంబునన్= దేవతల విమానంలో; దివంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అనిచెప్పినన్= అని వచించగా; ప్రీతుఁడు+ఐ= సంతుష్టి చెందినవాడై; పృథానందనుండు= కుంతీదేవికొడుకు (ధర్మరాజు).

తాత్పర్యం: అని దేవతలు చెప్పగా విని, ఇంద్రద్యుమ్నుడు దేవదూతలతో ఇట్లా బదులు పలికాడు: 'నాపనిమీద ఈ ముదుసలి మహర్షిని, ఈ ముసలిపక్షిని వారిసాయాన్ని కోరి ఇప్పుడు తోడ్కొనివచ్చాను. వీరిని వారివారినెలవులలో దింపి తిరిగిరాగలను. కొంచెం తాళండి'. అని చెప్పి దేవదూతలచేత అనుమతించబడినవాడై యథాస్థానాలలో వారిని దిగబెట్టి, తదుపరి తాను వేల్పులవిమానం ఎక్కి స్వర్గలోకానికి వెళ్ళాడు. ఆ కథ వినిన కుంతీపుత్రుడైన ధర్మరాజు మిక్కిలి ప్రీతిచెందాడు.

విశేషం: ఇంద్రద్యుమ్నోపాఖ్యానంలో ఈక్రింది అంశాలు అనుశీలించదగినవి - 1. ఇది ఒక స్వయంసంపూర్ణమైన మనోహరగాథ. 2. ఇది భగవద్గీతలోని ఒకభావానికి సోదాహరణ వివరణం. పుణ్యకార్యాలు చేసిన స్వర్గసౌఖ్యాలు లభిస్తాయి. నరుడు పుణ్యక్షయం కాగానే భూలోకానికి దిగిపోవలసిందే. పుణ్యకార్యాలకీర్తి ఎంతకాలం నిలుచునో అంతకాలం పురుషుడు స్వర్గసౌఖ్యాలను అనుభవిస్తాడు. 3. దీర్ఘాయుర్దాయం- మనుజులలో అరుదు. దీనికి అపవాదంగా - ఏమార్కండేయమహర్షియో కనబడతాడు. గుడ్లగూబ, కొంగ, తాబేలు ఎక్కువ కాలం బ్రదుకు నని ఈ ఉపాఖ్యానం చెప్తుతున్నది. ఈ విషయాలపై జీవశాస్త్రజ్ఞులు ఇంకను పరిశోధనలు చేయదగును. 4. ఈ ఉపాఖ్యానంలో గల 'కొసమెరుపు' గుర్తించదగింది. ఇంద్రద్యుమ్నుడు ఎంతోకష్టపడి తనకు సాక్ష్యానికి పనికివచ్చే చిరంజీవులను అన్వేషించటం, తుదకు- దేవతలు అతనిపుణ్యం అక్షయమైన దని అతడిని తిరిగి స్వర్గానికి ఆహ్వానించినప్పుడు స్వార్థబుద్ధితో ఆతడు తనకు సాయంచేసినవారిని వదలిపెట్టక, వారిని యథాస్థానాలలో దిగబెట్టి తదుపరి వేల్పులవిమానం ఎక్కటం విశేషం.

క. **'నీకంటె వృద్ధతముని గు । ణాకర! యెఱిఁగించి; తిది మహాద్భుత!' మని సు**
శ్లోకుఁడు మునివరునకుఁ బు । ణ్యాకృతికిఁ గృతప్రణాముఁడై కడుభక్తిన్. **371**

ప్రతిపదార్థం: గుణ+ఆకర!= మంచిలక్షణాలకు నెలవైనవాడా!; నీకంటెన్, వృద్ధతమునిన్= నిన్ను వయస్సులో మించినవాడిని; ఎఱిఁగించితి(వి)= తెలిపితివి; ఇది; మహా+అద్భుతము= ఇది గొప్ప అచ్చెరువును కలిగించేది; అని= అని చెప్పి; సుశ్లోకుఁడు= కీర్తిమంతుడు (ధర్మరాజు); పుణ్య+ఆకృతికిన్= మూర్తీభవించిన పుణ్యానికి (పుణ్యమే ఆకృతిగా గల వాడికి); ముని, వరునకున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడికి, (మార్కండేయుడికి); కృత, ప్రణాముఁడు+ఐ= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడై (నమస్కరించి); కడున్= మిక్కుటమైన; భక్తిన్= భక్తితో.

తాత్పర్యం: 'మంచిగుణాలకు నెలవైన ఓ మార్కండేయమహర్షీ ! నీకంటెకూడ వయస్సులో మించినవాడినిగూర్చి వివరించావు. ఇది మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలిగించే విషయం' అని పలికి పూజ్యుడైన ధర్మరాజు మార్కండేయమహర్షికి మిక్కిలిభక్తితో నమస్కరించాడు.

విశేషం: ఆరణ్యపర్వం బృహద్గ్రంథం కావటానికి ముఖ్యకారణం స్వయంసంపూర్ణాలైన పలుగాథలు ఇందులో చేరటమే. ఈ కథాహారానికి, ఏకవాక్యతను చేకూర్చింది ధర్మరాజుశీలంలోని జిజ్ఞాస.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకుఁ గువలాశ్వచరిత్రము సెప్పుట (సం. 3-192-4)

వ. **'మునీంద్రా! యిక్ష్వాకువంశోద్భవుండైన కువలాశ్వునకు ధుంధుమారుం డను పేరెట్లు గలిగెఁ జెప్పవే!' యని యడిగిన నతం డి ట్లనియె.** **372**

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; ఇక్ష్వాకు, వంశ+ఉద్భవుండు+ఐన= ఇక్ష్వాకువంశంలో పుట్టిన; కువలాశ్వునకున్; ధుంధుమారుండు+అను, పేరు; ఎట్లు+కలిగెన్= ఏవిధంగా ఏర్పడింది; చెప్పవు+ఏ= వచింపవా; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; అతండు= (మార్కండేయుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ మార్కండేయమహామునీ ! ఇక్ష్వాకువంశంలో జన్మించిన కువలాశ్వుడికి ధుంధుమారుడు అనే పేరు ఏరీతిగా ఏర్పడిందో దయచేసి చెప్పవా' అని అడుగగా ధర్మరాజునకు మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

ఉ. **'శంకరసన్నిభుండు జనశంకరుఁడున్ గరుణాకరుం డనా**
తంకుఁ డుదంకుఁ డన్ముని వ్రతస్థితుఁ డై మరుభూమియందు ని
శ్శంకమతిన్ వసించి యనిశంబును నవ్యయు నచ్యుతున్ మనః
పంకజవేదిపై నిడి తపం బొనరించె ననేకవర్షముల్. **373**

ప్రతిపదార్థం: శంకర, సన్నిభుండు= శివుడితో సమానుడు; జన, శంకరుఁడున్= ప్రజలకు శుభాలు కలిగించేవాడును; కరుణా+ఆకరుండు= దయకు నెలవైనవాడు; అనాతంకుఁడు= ఎదురుఅడ్డాలు సరకుపెట్టనివాడు అగు; ఉదంకుఁడు+అన్, ముని= ఉదంకుడు అనే నామంగల ఋషి; వ్రతస్థితుఁడు+ఐ= దీక్షను పూనినవాడై; మరుభూమియందున్= ఎడారి బంజరుభూమియందు; నిశ్శంక, మతిన్= సందేహాలు లేని నిశ్చలమనస్సుతో; వసించి= ఉండి; అనిశంబును= ఎల్లప్పుడును; అవ్యయున్= అక్షరుడైన భగవంతుడిని; అచ్యుతున్= పతనం లేని భగవంతుడిని - అనగా ఆ విష్ణుదేవుడిని; మనస్+పంకజ, వేదిపైన్= మనస్సు అనే తామరపూవుతిన్నెపై; ఇడి= స్థాపించి; అనేకవర్షముల్= పెక్కుసంవత్సరాలు; తపంబు+ఒనరించెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: శివుడితో సమానుడైనవాడున్నూ, ప్రజలకు శుభాలు చేకూర్చేవాడున్నూ, దయామయుడున్నూ, ఎదురు లేనివాడున్నూ, అగు ఉదంకుడనే ఋషి దీక్షతో ఎడారిబంజరుభూమిలో నివసించి, ఎల్లప్పుడును నాశంలేనివాడున్నూ, జారనట్టి స్థితి గలవాడున్నూ అయిన విష్ణుదేవుడిని తనమనస్సు అనెడి తమ్మిపూవుతిన్నెపై నిడి పెక్కుసంవత్సరాలు తపస్సు చేశాడు.

తే. **అతనిభక్తికిఁ బ్రియమంది యాదిదేవుఁ । డంబుజాక్షుఁ డధోక్షజుఁ డక్షరుండు**
గరుణఁ బ్రత్యక్ష మగుటయుఁ గని యతండు । ప్రణతి యొనరించి యిట్లని ప్రస్తుతించె. **374**

ప్రతిపదార్థం: అతని భక్తికిన్= (ఆ ఉదంకుడి); భక్తికి; ప్రియము+అంది= ప్రీతిని చెంది; ఆదిదేవుఁడు= మొదటిదేవుడు; అంబుజ+అక్షుఁడు= పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడు; అధోక్షజుఁడు= జితేంద్రియులకు ప్రత్యక్షమయ్యేవాడు; అక్షరుండు= నాశం లేని వాడు అగు విష్ణువు; కరుణన్= దయతో; ప్రత్యక్షము+అగుటయున్= సాక్షాత్కరించటమున్నూ; కని= చూచి; అతండు= (ఉదంకుడు); ప్రణతి+ఒనరించి= నమస్కారం చేసి; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా పలికి; ప్రస్తుతించెన్= పొగడాడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడి భక్తికి సంతసిల్లి, అతడి దీక్షకు మెచ్చి నాశంలేనివాడున్నూ, తమ్మిపువ్వువంటి కన్నులు కలవాడున్నూ అయిన శ్రీమన్మహావిష్ణువు సాక్షాత్కరించాడు. ఉదంకుడు విష్ణుమూర్తికి నమస్కరించి, అతడిని ఈవిధంగా ప్రస్తుతించాడు.

మత్తకోకిలము.

'దేవదేవ! శ్రుతిప్రమాణవిధేయ! మాధవ! జంగమ
స్థావరాత్మకమైన లోకము సర్వమున్ భవదీయమా
యావిధేయము విశ్వరూపుఁడ వవ్యయుండవు నీవ స
ద్భావసుస్థితి ని న్నెఱింగినఁ బాయుఁ బాపము లచ్యుతా! **375**

ప్రతిపదార్థం: దేవదేవ!= దేవులకు దేవుడవైనవాడా!; అచ్యుతా!= ఓవిష్ణుమూర్తీ!; శ్రుతి, ప్రమాణ, విధేయ!= వేదాలలో నెలకొల్పబడిన సత్యానికి లోబడినవాడా!; మాధవ!= లక్ష్మీదేవికి భర్తవయినవాడా!; జంగమ, స్థావర+ఆత్మకము+ఐన= కదలునది, కదలక స్థిరంగా ఉండునది అయిన; లోకము= జగత్తు; సర్వమున్= అంతయున్నూ; భవదీయ, మాయా, విధేయము= నీదైన మాయకు లోబడి ఉన్నది; విశ్వరూపుఁడవు= సృష్టిసమస్తమున్నూ రూపంగా కలిగినవాడవు; అవ్యయుండవు= నాశం లేనివాడవు; నీవు+అ= నీవు మాత్రమే; సత్+భావస్థితిన్= సత్యమైన యోచన యొక్క ఉనికితో; నిన్నున్+ఎఱింగినన్= నిన్ను తెలిసికొంటే; పాపములు= దోషాలు; పాయున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: విష్ణుమూర్తీ! దేవతలకు దేవుడవైన వాడా! వేదాలు నెలకొల్పిన సత్యానికి నెలవైనవాడా! ఈ చరాచరసృష్టి అంతయు నీమాయకు లోబడినట్టిదే, ఈ సృష్టి అంతయు నీరూపమే. నీవు క్షయం లేనివాడవు. చ్యుతిలేనివాడవు. సరిఅయిన భావంతో నిన్ను ధ్యానిస్తే పాపాలన్నీ పటాపంచలై తొలగిపోగలవు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వము: 4.267 విశేషం.

చ. **అనిమిషసిద్ధసంయమివిహంగభుజంగమముఖ్యు లెల్ల ని**
న్ననిశముఁ గొల్చి నీ దయఁ గృతార్థతఁ బొందుదు; రెందు నీవు నె
మ్మనమున సంతసిల్లుదు సమస్తజగంబులు శాంతిఁ బొందు; నీ
కినుకకు మాఱు లేదు శివకీర్తిత! యీ భువనత్రయంబునన్. **376**

ప్రతిపదార్థం: శివకీర్తిత!= శివుడిచేత పొగడబడినవాడా!; అనిమిష, సిద్ధ, సంయమి, విహంగ, భుజంగమ, ముఖ్యులు+ఎల్లన్= వేల్పులలో, ముక్తులలో, యోగులలో, ఆకసంలో సంచరించేవారిలో, పన్నగులలో గొప్పవారుఅందరున్నూ; నిన్నున్=నిన్ను; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడును; కొల్చి= ఆరాధించి; నీదయన్= నీ కరుణచేత; కృతార్థతన్= ధన్యత్వాన్ని; పొందుదురు= లభింపజేసికొంటారు; ఎందున్= ఎక్కడైనా; ఈవు= నీవు; నెఱ+మనమునన్= నిండుమనస్సున; సంతసిల్లుదు(వు)= సంతోషింతువో; సమస్త, జగంబులున్= అన్నిలోకాలున్నూ; శాంతిన్+పొందున్= శాంతిని అనుభవిస్తాయి; నీ కినుకకున్= నీ కోపానికి; ఈ భువన, త్రయంబునన్= ఈ మూడు లోకాలలో; మాఱు లేదు= ఎదురు లేదు.

తాత్పర్యం: శివుడిచేత ప్రస్తుతించబడినవాడా! దేవతలలో, ముక్తులలో, యోగులలో, విహంగులలో, పన్నగులలో గొప్పవారలు అందరున్నూ ఎల్లప్పుడు నిన్ను ఆరాధించి నీ దయచేతనే ధన్యత్వం పొందుతారు. నీవు నిండు మనస్సుతో సంతసిస్తే అన్ని లోకాలున్నూ శాంతిని పొందుతాయి. నీవు ఆగ్రహిస్తే దానికి ఇక ప్రతిక్రియ లేనే లేదు.

మత్తకోకిలము.

విక్రమత్రయలీల నోలిన విష్టపత్రితయంబుఁ బె
ల్లాక్రమించితి, క్రూరులైన సురారివీరులఁ బ్రస్ఫుర

చ్చక్రవిక్రమకేళిఁ ద్రుంచితి, సర్వయజ్ఞ ఫలావహ
ప్రక్రియాత్ముఁడ వీవు నిశ్చలభక్తిగమ్య ! జనార్దనా! **377**

ప్రతిపదార్థం: నిశ్చల, భక్తిగమ్య= చలించని భక్తికి అందుబాటులో ఉండేవాడా!; జనార్దనా!= ఓ విష్ణుదేవా!; విక్రమత్రయలీలన్= మూడుపాదాలతో ఆడినఆటతో; ఓలిన్+అ= వరుసగా; విష్టపత్రితయంబున్= మూడులోకాలను; పెల్లు+ఆక్రమించితి(వి)= బాగాకైవసం చేసికొన్నావు; క్రూరులు+ఐన= బాధ కలిగించే ప్రవర్తన కలవారైన; సుర+అరి, వీరులన్= దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసవీరులను; ప్రస్ఫురత్+చక్ర, విక్రమకేళిన్= ప్రకాశించే చక్రంయొక్క విజృంభణ మనే విలాసంచేత; త్రుంచితి(వి)= సంహరించావు; ఈవు= నీవు; సర్వ,యజ్ఞ, ఫల+ఆవహ, ప్రక్రియా+ఆత్ముఁడవు= అన్నియజ్ఞాలు చేయటం వలన ఏర్పడే ఫలితాల నొసగే వివిధ కర్మలకు అంతస్సారమైన వాడవు.

తాత్పర్యం: చలించని భక్తిచేత పొందదగిన ఓవిష్ణుమూర్తీ! నీవు మూడుపాదాల హొయలుతో మూడులోకాలను ఆక్రమించినవాడవు. క్రూరులై దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసులను నీ చక్రంతో సంహరించావు. సర్వయజ్ఞాలకు, ఫలాలను ఒసగే సర్వప్రక్రియలకు (సమస్తకార్యవిధానములకు) నీవే అంతస్సారమైనవాడివి.

విశేషం: 'విక్రమత్రయలీల' - మూడుపాదాలతో ముల్లోకాలను ఆక్రమించినకథ - వామనావతారగాథ భాగవతంలో సుప్రసిద్ధం. వామనరూపాన వదాన్యుడైన బలిచక్రవర్తిని మూడుఅడుగులమేర అర్థించి, పడసి, పిదప 'త్రివిక్రముడై' ముల్లోకాల నాక్రమించి, అతడిని పాతాళానికి బోనణచాడు. వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వము: 4.267 విశేషం.

వ. **అనిమఱియుంబెక్కుభంగులంబ్రస్తుతించినం గరుణించిపాంచజన్యధరుండు వరంబడుగు మనిన నుదంకుండు 'దేవా! భవదీయదివ్యరూపంబుఁ బ్రత్యక్షంబుగాఁ గంటి; నింతకంటెవరం బెయ్యది గల? దైనను నామనంబు నిత్యంబును సత్యధర్మశమంబులయందు సుస్థిరంబై నీయందు దృఢభక్తికంబు గావలయు; నిదియ నాకు వరం' బనుటయు నద్దేవుండు 'నీకోరినయట్ల యిచ్చితి; మత్ప్రసాదంబున నీకుం బరమజ్ఞాన యోగంబును సిద్ధించుఁ; ద్రిలోకహితం బైన కార్యం బొక్కటి నీచేత సాధితం బయ్యెడు; నది యెయ్యది యనిన వినుము; ధుంధుండను దానవుండు జగంబుల కుపద్రవంబు సేయంగలవాఁడు; తద్వధార్థం బై నీవు బృహదశ్వసూనుం డైన కువలాశ్వు నుద్యుక్తుంజేసెద; వన్నరేంద్రుండు మత్ప్రసాదలబ్ధం బైన యోగబలంబునం జేసి భవన్ని యోగంబున నయ్యసురం బరిమార్పసమర్థుండగు; నవ్విశేషంబునకు నీవలన నఖిలలోకంబులు సంతసిల్లెడు' నని పలికి విష్ణుదేవుం డంతర్హితుండయ్యెఁ; నుదంకుండును బూర్వప్రకారంబునం దపంబు సేయుచుండె; మఱియును.** **378**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా పలికి; మఱియున్= ఇంకా; పెక్కు, భంగులన్= అనేకరీతులుగా; ప్రస్తుతించినన్= పొగడుతూ వర్ణించగా; కరుణించి= దయగలిగి; పాంచజన్యధరుండు= పాంచజన్యం అనే పేరుగల శంఖాన్ని వహించేవాడు-విష్ణువు; వరంబు+అడుగుము+అనినన్= కావలసిన కోరిక కోరుకొమ్ము అని అనగా; ఉదంకుండు; దేవా!= భగవానుడా!; భవదీయ, దివ్య, రూపంబున్= నీదైన దివ్యమైన ఆకృతిని; ప్రత్యక్షంబుగాన్+కంటిన్= కనులముందు సాక్షాత్కరించగా చూచాను; ఇంతకంటెన్= దీనికంటె; వరంబు= వలసినకోరిక; ఏ+అది= ఏది; కలదు?= ఉన్నది?; ఐనను= అయినప్పటికిని; నామనంబు= నా మనస్సు; నిత్యంబును= ఎల్లప్పుడును; సత్య, ధర్మ, శమంబులయందున్= నిజమునందు, ధర్మమునందు, ఇంద్రియ నిగ్రహమునందును; సుస్థిరంబు+ఐ= బాగా నిలిచి చలించనిదై; నీయందున్; దృఢ, భక్తికంబు, కావలయున్= గాఢమైనభక్తితో

కూడినదిగా ఉండాలి; ఇది+అ= ఇదిమాత్రమే; నాకున్= నాకు; వరంబు= వలసినకోరిక; అనుటయున్= అని చెప్పుటయున్నూ; ఆ+దేవుండు= ఆ దేవుడు (శ్రీవిష్ణువు); నీ, కోరిన, అట్ల+ఇచ్చితిన్= నీవు కోరిన ప్రకారమే ఇచ్చాను; మత్+ప్రసాదంబునన్= నా అనుగ్రహంవలన; నీకున్= నీకు; పరమ, జ్ఞాన, యోగంబును= గొప్పదైన పరిపూర్ణజ్ఞానంయొక్క తీరుతీయం, సిద్ధించున్= లభిస్తుంది; త్రిలోకహితంబు+ఐన= మూడులోకాలకు మేలు చేకూర్చే; కార్యంబు+ఒక్కటి= పని ఒకటి; నీచేతన్= నీమూలాన; సాధితంబు+అయ్యెడున్= సాధింపబడేది అగుగాక; అది= (ఆత్రిలోకహితకార్యం); ఏ+అది= ఏది; అనినన్= అని అడిగితే; వినుము; ధుంధుండు+అను, దానవుండు= ధుంధుండు అనే పేరుగల రాక్షసుడు; జగంబులకున్= లోకాలకు; ఉపద్రవంబు= ప్రమాదం; చేయంగలవాఁడు= చేయగలఁడు; తద్+వధ+అర్థంబు+ఐ= ఆతడిని సంహరించటం కొరకై; నీవు; బృహదశ్వ సూనుండు+ఐన= బృహదశ్వుడి కుమారుడైన; కువలాశ్వున్= కువలాశ్వుడిని; ఉద్యుక్తున్+చేసెదవు= ఆయత్తపడేవాడినిగా చేస్తావు; ఆ+నర+ఇంద్రుండు= నరులలో ఇంద్రుడివంటివా డయిన ఆరాజు; మత్+ప్రసాద, లబ్ధంబు+ఐన= నా అనుగ్రహంవలన సిద్ధించింది అయిన; యోగబలంబునన్+చేసి= యోగంయొక్క శక్తివలన; భవత్+నియోగంబునన్= నీపనుపువలన; ఆ+అసురన్= ఆరాక్షసుడిని; పరిమార్పన్= సంహరించటానికి; సమర్థుండు+అగున్= శక్తికలిగినవాడు ఔతాడు; ఆ+విశేషంబునకున్= పేర్కొనదగిన ఆ సంఘటనకు; నీవలనన్= నీమూలాన; అఖిల, లోకంబులు= అన్ని జగాలు; సంతసిల్లెడున్= సంతోషించగలవు; అని, పలికి= అని చెప్పి; విష్ణుదేవుండు= విష్ణువు; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= మాయమైనాడు; ఉదంకుండును; పూర్వప్రకారంబునన్= వెనుకటి మాదిరిగానే; తపంబు= తపస్సు; చేయుచుండెన్= సల్పుతున్నాడు; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: అని ఇంకను పెక్కురీతుల నుతిచేయగా, పాంచజన్యాన్ని ధరించే విష్ణుదేవుడు కరుణించి ఉదంకుడిని వరం కోరుకొనుమన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు ఇట్లా ప్రార్థించాడు: 'దేవా! నీవు నాకు సాక్షాత్కరించటమేచాలు. ఇంతకంటె నేను కోరదగిన వరం ఏముంటుంది? అయినను, నీ ఆజ్ఞచొప్పున నా వేడికోలు వినిపించెద. నామనస్సు ఎల్లప్పుడు సత్యంపై, ధర్మంపై ఇంద్రియనిగ్రహంపై ప్రసరించి సదా నీయందు భక్తితో లగ్నమై ఉండుగాక' విష్ణుమూర్తి అతడు కోరిన వరాన్ని అనుగ్రహించటం మాత్రమేగాక తనదయవలన అతడికి గొప్పజ్ఞానంగూడ సిద్ధించగలదని చెప్పాడు. అంతేకాక, మూడులోకాలకు శుభం చేకూర్చే కర్తవ్యాన్ని ఉదంకుడు నెరవేర్చవలెనని నిర్దేశించాడు. ఆ త్రిలోకహితకార్యం ఎట్టిదో, దానిని విష్ణుమూర్తి ఇట్లా వివరించాడు. 'ధుంధుడు' అనే రాక్షసుడు లోకాలకు విపత్తు కల్పించగలడు. ఆతడిని సంహరించటానికై నీవు బృహదశ్వుడి కుమారుడైన కువలాశ్వుడిని ఆయత్తం చేయాలి; ఆ రాజు నా అనుగ్రహంవలన లభించిన శక్తిచేతను, నీ నియోగంవలనను ఆ రాక్షసుడిని వధించే శక్తిని ఆర్జించగలడు. చరిత్రాత్మకమైన ఆ సంఘటనవలన అన్నిలోకాలు సంతసించగలవు' అని పలికి విష్ణుమూర్తి అంతర్ధానం చెందాడు. ఉదంకుడు వెనుకటివలెనే తిరిగి తపస్సు చేయసాగాడు.

విశేషం: 1. ఉదంకుడు కోరుకొనినవరం 'విష్ణుదేవుడియెడ దృఢభక్తి'. విష్ణుదేవుడు అతనికి భక్తితోపాటు - 'పరమజ్ఞానయోగాన్ని' గూడ ప్రసాదించాడు. ఉదంకునకు చివరకు లభించినవి- సత్యం, ధర్మం, ఇంద్రియనిగ్రహం, జ్ఞానం. అనగా ఇది కర్మ, భక్తి, జ్ఞానయోగాల సంపుటం.

సీ. **అనఘుఁ డిక్ష్వాకుఁ డీ యఖిలభూచక్రంబు । నేలి నాకమునకు నేఁగుటయును**
నతని నందనుఁడు శశాదుండు రాజయ్యె; । వాఁడు కకుత్స్థుఁ డన్వానిఁ గనియెఁ
నతఁ డనేనసుఁ డను నాత్మజుఁ బడసె నా । పృథివీపతికిఁబుట్టెఁ బృథుఁడనంగఁ
బృథుఁడు విష్వగుఁ డనుపేరి పుత్త్రకుఁ గాంచె; । నతనికి జనియించె నార్ద్రుఁ డనఁగ

తే. **నార్ద్రునకుఁ బుట్టె యువనాశ్వుఁడను తనూజుఁ; । డాతనికిఁ బుట్టె శ్రావస్తుఁ డను విభుండు;**
దత్సుతుఁడు బృహదశ్వుఁ డా ధరణిపతికి । నుగ్రతేజుండు గువలాశ్వుఁ డుదితుఁ డయ్యె. **379**

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= పాపరహితుడు; ఇక్ష్వాకుఁడు; ఈ అఖిలభూచక్రంబున్= సమస్తమైన ఈ భూమండలం అంతటిని; ఏలి= పరిపాలించి; నాకమునకున్= స్వర్గలోకానికి; ఏఁగుటయునున్= వెళ్ళుటయున్నూ; అతనినందనుఁడు= అతని కుమారుడు; శశాదుండు; రాజు+అయ్యెన్= రాజు అయినాడు; వాఁడు= (ఆ శశాదుడు); కకుత్స్థుఁడు+అన్‌వానిన్= కకుత్స్థుడు అనేవాడిని; కనియెన్= కన్నాడు; అతఁడు= (ఆ కకుత్స్థుడు); అనేనసుఁడు+అను, ఆత్మజున్+పడసెన్= అనేనసుడు అనేకొడుకును పొందాడు; ఆ పృథివీ, పతికిన్= ఆ రాజుకు; పృథుఁడు+అనంగన్= పృథుడు అనే పేరు కలవాడు; పుట్టెన్= జన్మించాడు. పృథుఁడు; విష్వగుఁడు+అనుపేరి; పుత్త్రకున్= కుమారుడిని; కాంచెన్= పొందాడు; అతనికిన్= (ఆ విష్వగుడికి); ఆర్ద్రుఁడు+అనఁగన్= ఆర్ద్రుడు అనేవాడు; జనియించెన్= పుట్టాడు; ఆర్ద్రునకున్; యువనాశ్వుఁడు+అను; తనూజుఁడు= కొడుకు; పుట్టెన్; ఆతనికిన్= ఆయువనాశ్వునకు; శ్రావస్తుఁడు+అను, విభుండు= శ్రావస్తుడు అనే రాజు; పుట్టెన్; తద్+సుతుఁడు= ఆతడి కొడుకు; బృహదశ్వుఁడు; ఆధరణీపతికిన్= ఆరాజునకు; ఉగ్రతేజుండు= భయంకరమైన తేజస్సుకలవాడు; కువలాశ్వుఁడు; ఉదితుఁడు+అయ్యెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడైన ఇక్ష్వాకు డీ భూమండలాన్ని ఏలి స్వర్గలోకానికి వెళ్ళాడు. అతడి వంశవృక్షం ఈవిధంగా ఉన్నది. ఇక్ష్వాకుడు; అతడి కొడుకు శశాదుడు; అతడికొడుకు కకుత్స్థుడు; అతడి కొడుకు అనేనసుడు; అతడి కొడుకు పృథుడు; అతడి కొడుకు విష్వగుడు; అతడి కొడుకు ఆర్ద్రుడు; అతడి కొడుకు యువనాశ్వుడు; అతడి కొడుకు శ్రావస్తుడు; అతడి కొడుకు బృహదశ్వుడు; అతడికొడుకు కువలాశ్వుడు.

వ. **అక్కువలాశ్వునకు నఖిలాస్త్రశస్త్రవిద్యావిశారదులనధికసత్త్వసంపన్నులు నైన పుత్త్రు లేకవింశతి సహస్రంబులు పుట్టి; రంత బృహదశ్వుండు నిజపుత్త్రుం గువలాశ్వుం బ్రాప్తసంతాను నత్యంతధర్మాన్వితు నఖిల మహీరాజ్యభార ధౌరేయుంగా నభిషేకించి, తపోవనంబునకుం బోవ సమకట్టి, యయోధ్యానగరంబు వెలువడు నవసరంబున నవ్వార్త విని యుదంకుండు సనుదెంచి బృహదశ్వున కిట్లనియె.** **380**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కువలాశ్వునకున్; అఖిల+అస్త్ర+శస్త్ర, విద్యా, విశారదులు= అన్నిమంత్రబాణాలకు, ఆయుధాలకు సంబంధించిన చదువులలో నేర్పరులు; అధిక, సత్త్వ, సంపన్నులు+ఐన= గొప్పబలం అనెడి సంపద కలవారలును అయిన; పుత్త్రులు= కొడుకులు; ఏకవింశతి సహస్రంబులు= ఇరువదియొక్క వేలమంది; పుట్టిరి= జన్మించారు; అంతన్= పిదప; బృహదశ్వుండు; తనపుత్త్రున్= తనకొడుకును; కువలాశ్వున్= కువలాశ్వుడిని; ప్రాప్తసంతానున్= పొందిన బిడ్డలు కలవాడిని; అత్యంతధర్మ+అన్వితున్= మిక్కిలి గొప్పదైన ధర్మంతో కూడినవాడిని; అఖిల, మహీ, రాజ్య, భార, ధౌరేయున్+కాన్= సమస్తమైన భూమిని పరిపాలించే బరువును మోసే వాడినిగా; అభిషేకించి= పట్టంగట్టి; తపస్+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; పోవన్, సమకట్టి= వెళ్ళటానికి ఉద్యమించి; అయోధ్యా, నగరంబు= అయోధ్యఅనేపట్టణం; వెలువడు, అవసరంబునన్= బయలువెడలే సమయంలో; ఆ+వార్త= ఆసమాచారం; విని= ఆలకించి; ఉదంకుండు; చనుదెంచి= వచ్చి, బృహదశ్వునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ కువలాశ్వ మహారాజుకు ఇరువదియొక్కవేలమంది కొడుకులు పుట్టారు. వారు అందరు మిక్కిలి బలం కలవారు. అస్త్ర శస్త్రాలకు సంబంధించిన విద్యలలో ఆరితేరినవారు, సంతానవంతుడు, మిక్కిలి ధర్మాత్ముడు అయిన కువలాశ్వుడికి పట్టంగట్టి, సమస్తభూమండల సామ్రాజ్యాన్ని పరిపాలించేబరువు బాధ్యతలను ఆతడిపై

మోపి, అతడితండ్రి అయిన బృహదశ్వుడు తపోవనానికి పోవటానికి ఉత్సహించాడు. ఆ సమాచారం తెలిసికొని అయోధ్యానగరానికి వచ్చి, ఉదంకుడు ఆ మహారాజుతో ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. 'నీవు ప్రజాభిరక్షణము నెమ్మి నొనర్పు; మరణ్య భూమికిం
బోవఁగ నేల? రాజులకు భూప్రజఁ గాచుటఁ బోలు; ధర్మువుల్
భూవర! కల్గునే యడవిఁ బోయి వసించినఁ గాని కాదె? ర
క్షావిధిఁ గాదె సద్గతులు గాంచిరి తొల్లిటి రాజముఖ్యులున్. 381

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= భూమికి భర్తవైన ఓరాజా!; ప్రజా+అభిరక్షణము= ప్రజలను బాగా కాపాడటం; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఒనర్పుము= చేయుము; అరణ్య, భూమికిన్= అడవినేలకు; పోవఁగన్+ఏల= పోవటం ఎందుకు; రాజులకున్= ప్రభువులకు; భూ, ప్రజన్= భూమిపై నివసించే జనులను; కాచుటన్+పోలు= కాపాడటంతో సమానమైన; ధర్మువుల్= ధర్మాలు; కల్గును+ఏ= ఉండునా; అడవిన్+పోయి= అడవిలోకి వెళ్ళి; వసించినన్+కాని= నివసించినగాని; కాదు+ఎ?= సరిపడదా?; తొల్లిటి= పూర్వకాలంలోని; రాజముఖ్యులున్= ప్రభువులలో ఎన్నదగినవారలును; రక్షా, విధిన్+కాదు+ఎ= (ప్రజలను) కాపాడే కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్చుటచేతనే కదా; సత్+గతులు= మంచిపుణ్యాన్ని కలిగించే తెన్నులు; కాంచిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: 'ఓ బృహదశ్వమహారాజా! నీవు ప్రీతితో నీరాజ్యంలోని ప్రజలను రక్షించుము. అడవికి పోయి తపస్సు చేయటంవలననే పుణ్యం వస్తుందా? రాజుల కర్తవ్యం ప్రజలను కాపాడటమే. అదే వారి పరమధర్మం. ఆ ధర్మాన్ని నెరవేర్చటం అడవిలో ఒనగూడుతుందా? పూర్వకాలంలో గొప్పరాజులు ప్రజలను రక్షించే ధర్మాన్ని నెరవేర్చటం వలననే కదా పుణ్యాన్ని ఆర్జించారు.

క. నీ రక్షణంబుకతమున । ధారుణి మముబోఁటి సాధుతపసులు నిత్య
ప్రారంభధర్మకర్మో । ద్ధారు లగుట; యదియు నీదు ధర్మువు గాదే! 382

ప్రతిపదార్థం: నీ రక్షణంబు కతమునన్= నీవు కాపాడుతూ ఉండటం మూలంగా; ధారుణిన్= భూమిపై; మముబోఁటి= మావంటి; సాధు, తపసులు= సౌమ్యశీలం గలిగి తపస్సు చేసికొనేవారు. నిత్య, ప్రారంభ, ధర్మ, కర్మ, ఉద్ధారులు+అగుట= ప్రతి దినము మొదలుపెట్టి చేసే ధర్మంతో కూడియున్నకర్మలునెరవేర్చేవారు కావటం; అదియున్= ఆవిధంగా జరగటమున్నూ; నీదు, ధర్మువు= నీయొక్క ధర్మం; కాదు+ఏ= కదా!

తాత్పర్యం: నీవు కాపాడుతూ ఉండటంచేతనే సాధువులైన మావంటితపస్వులు నిత్యంభూమిమీద తమ తమ ధర్మకర్మలు యథావిధిగా నెరవేర్చగలుగుతున్నారు. ఇదికూడా నీ కర్తవ్యమే కదా.

వ. విను మొక్కయద్భుతంబు సెప్పెదఁ; దొల్లి మధుకైటభు లనం బ్రఖ్యాతు లైన యసురులతనయుండు ధుంధుం డనువాఁడు మహాబలపరాక్రమ సంపన్నుండు నిజతపోబలంబునం బితామహువలన వరంబు వడసి, దేవదానవ గంధర్వాదులకు నజయ్యుం డై చరియించుచుండు; నయ్యసుర యిపుడు మదీయాశ్రమ సమీపంబున బహుయోజనవిస్తీర్ణం బగు సముద్రవాలుకాపులినతలంబునందు మహావివరంబు గావించుకొని సుఖంబున నిద్రించుచున్నవాఁడు; వాలుకాంతరితశరీరుండైన వాని నిశ్వాసపవనంబు

ధూమదహనజ్వాలాభీలం బయి సంవత్సరంబున కొక్కమాటు వెలువడి భూనభోంతరంబెల్లను నిరంతరసికతారజఃపటలంబుమాఁటుకొనంజేయుఁ; దదీయ వేగంబునఁ దత్సమీప భూమి శైలకాననంబు లేడు దినంబులదాఁకఁ గంపించుచుండు; నిట్టి దారుణత్వంబుకతంబున మాకు మా యాశ్రమంబున నుండుట సంకటంబు; గావున నద్దురాత్ము వధియించి మాకును లోకంబులకును హితంబు సేసి కృతకృత్యుండవై మఱి తపోవనంబున కరుగుము. 383

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; ఒక్క= ఒక్క; అద్భుతంబు= అచ్చెరువు; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; మధు, కైటభులు+అనన్= మధువు కైటభుడు అనే పేళ్లమీద; ప్రఖ్యాతులు+ఐన= పేరుకెక్కిన; అసురుల= రాక్షసుల యొక్క; తనయుండు= కొడుకు; ధుంధుండు+అనువాఁడు= ధుంధుడు అనేపేరు కలవాడు; మహా, బల, పరాక్రమ, సంపన్నుండు= గొప్పదైన బలం శౌర్యం అనే సంపద కలవాడు; నిజ, తపస్+బలంబునన్= తనయొక్క తపస్సు యొక్క శక్తిచొప్పున; పితామహువలనన్= బ్రహ్మదేవుడివలన; వరంబు= వలసినకోరిక; పడసి= సంపాదించి; దేవ, దానవ, గంధర్వ+ఆదులకున్= దేవతలు, రాక్షసులు, గంధర్వులు మున్నగువారలకు; అజయ్యుండు+ఐ= జయింప నలవిగానివాడై; చరియించుచుండున్= తిరుగుతుంటాడు; ఆ+అసుర= ఆరాక్షసుడు; ఇపుడు; మదీయ+ఆశ్రమ, సమీపంబునన్= నా ఆశ్రమానికి దగ్గరగా; బహుయోజనవిస్తీర్ణంబు+అగు= పెక్కు ఆమడల వైశాల్యంగల; సముద్రవాలుకాపులినతలంబునందున్= కడలిగట్టున ఉండే ఇసుకతిన్నెల చోటులందు; మహా, వివరంబు= గొప్పదైన సొరంగాన్ని; కావించుకొని= నిర్మించుకొని; సుఖంబునన్= హాయిగా; నిద్రించుచున్నవాఁడు= నిదురపోతున్నాడు; వాలుకా+అంతరిత, శరీరుండు+ఐన= ఇసుకతిన్నెలో దూరిఉన్న శరీరము కలవాడైన; వాని నిశ్వాసపవనంబు= వాడు పీల్చిన పిమ్మట మరల బయటికి విడిచేగాలి; ధూమదహనజ్వాలా+ఆభీలంబు+అయి= పొగతోకూడిన అగ్నిశిఖలచే భయంకరమైనదై; సంవత్సరంబునకున్+ ఒక్కమాటు= ఏటేట ఒకసారి; వెలువడి= బయటికి వ్యాపించి; భూ, నభస్+ అంతరంబు+ఎల్లన్= భూమికి ఆకసానికి నడుమ ఉండే అవకాశమంతటికిని; నిరంతర, సికతా, రజస్+పటలంబు= ఎల్లప్పుడున్నూ ఇసుకధూళి; మాఁటుకొనన్+చేయున్= కప్పేటట్లు చేయును; తదీయవేగంబునన్= ఆ(ఇసుకదుమ్ము) తీవ్రతకు; తద్+సమీప, భూమి, శైల, కాననంబులు= అక్కడికి చేరువగా ఉన్ననేల, కొండలు, అడవులు; ఏడుదినంబుల దాఁకన్= ఏడురోజులవరకును; కంపించుచుండున్= వణకిపోతూ ఉంటాయి; ఇట్టి= ఇటువంటి; దారుణత్వంబుకతంబునన్= భయంకరమైన సంఘటనవలన; మాకున్= మాకు; మా+ఆశ్రమంబునన్= మా ఆశ్రమంలో; ఉండుట= నివసించటం; సంకటంబు= కష్టం; కావునన్= కాబట్టి; ఆ+దురాత్మున్= ఆ దుష్టుడిని; వధియించి= చంపి; మాకును= (నాకును, మా ఆశ్రమవాసులకును); లోకంబులకును= జగత్తులకును; హితంబు+చేసి= మేలు ఒనగూర్చి; కృతకృత్యుండవు+ఐ= చేయవలసిన పనిని చేసినవాడవై; మఱి= తదుపరి; తపస్+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; అరుగుము= వెడలుము.

తాత్పర్యం: అచ్చెరువును గూర్చు ఒకవింతను వివరించి చెప్పుతాను వినుము. పూర్వకాలంలో మధుకైటభులు అనేపేర్లతో ప్రసిద్ధికెక్కిన రాక్షసుల కుమారుడు ధుంధుడు అనేవాడు గొప్పబలం కలవాడు. గొప్పశౌర్యంగలవాడు. అతడు గొప్పతపస్సుచేసి బ్రహ్మదేవుడిని మెప్పించి వరం సంపాదించాడు. అందుచేత అతడు దేవతలను రాక్షసులను గంధర్వులను లెక్కపెట్టక విహరించాడు. అతడిని ఎవరూ గెలువలేకపోయారు. ఆ రాక్షసుడు ఇప్పుడు మాఆశ్రమానికి దగ్గరగా, మిక్కిలి విశాలాలైన కడలి ఇసుకమేటలలో ఒక పెద్ద సొరంగం ఏర్పరచుకొని హాయిగా నిదురిస్తున్నాడు. ఇసుకతిన్నెలలో ఉన్న అతడి శరీరం నుండి అతడు పీల్చిన పిమ్మట బయటకు వదిలే పెనుగాలి, పొగతో గూడిన అగ్నిశిఖలచే భయంకరంగా సంవత్సరానికి ఒకసారి వెలువడి దగ్గరగా ఉన్న కొండలు అడవులు ఇసుకదుమ్ముచేత

మాటువడేటట్లు చేస్తూ ఉంటుంది. అట్లా ఏడురోజులు ఎడతెగక ఆ దారుణవాయువులు చెలరేగుతుంటాయి. అందుచేత మాకూ, మాఆశ్రమంలో ఉన్నవారికీ మిక్కిలి కష్టంగా ఉన్నది. కాబట్టి నీవు ఆ దుర్మార్గుడిని సంహరించి మాకే కాక ఇతరులకుగూడ మేలు చేసి, ధన్యాత్ముడవై పిదప తపోవనానికి వెళ్ళుము.

తే. 'ఎవ్వఁ డమ్మహాసురు వధియించు పనికిఁ । బూను నతనికి నాత్మీయభూరిశక్తి
యిచ్చి జయ మిత్తు' నని యానతిచ్చె నధిప! యాదరంబున నాకుఁ జక్రాయుధుండు. 384

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓరాజా!; ఎవ్వఁడు; ఆ+మహాసురున్= ఆ గొప్ప రక్కసుడిని; వధియించుపనికిన్+పూనున్= సంహరించే కార్యానికి పూనుకొంటాడో; అతనికిన్= అట్టివాడికి; ఆత్మీయభూరిశక్తి= నాదైన గొప్పబలం; ఇచ్చి= ఒసగి; జయము= గెలుపు; ఇత్తును= ఇస్తాను; అని= అని పలికి; చక్ర+ఆయుధుండు= చక్రం ఆయుధంగా గల విష్ణుదేవుడు; ఆదరంబునన్= అభిమానం చూపుతూ; నాకున్= నాకు; ఆనతి+ఇచ్చెన్= ఆజ్ఞ ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! 'ఆ గొప్ప రాక్షసుడైన ధుంధువును వధించే పనికి ఎవ్వడు పూనుకొంటాడో, అట్టివాడికి నాశక్తిసామర్థ్యాలనిచ్చి అతడికి విజయం చేకూర్చగల' నని, మిక్కిలి అభిమానంతో విష్ణుదేవుఁడు నాకు సెలవిచ్చాడు.

వ. కావున. 385

తాత్పర్యం: కాబట్టి.

చ. 'అతులితవిష్ణుశక్తిసముపాహితమూర్తివి గమ్ము లెమ్ము! సం
తతభుజశక్తి నిట్టి యవధాన మొనర్పఁగ నీవ కాని యీ
క్షితి నితరుండు లేఁ; డధికకీర్తియుఁ బుణ్యముఁ జేరు నిన్ను; నూ
ర్జితగుణ! యింతవట్టుఁ దగఁ జేయుము; గావుము లోక మంతయున్.' 386

ప్రతిపదార్థం: ఊర్జితగుణ!= గొప్పవైన మంచిలక్షణాలు కలవాడా!; అతులిత విష్ణుశక్తి సముపాహితమూర్తివి+కమ్ము= సాటిలేనట్టి విష్ణువుయొక్క బలంచేత ఆరోపించబడిన ఆకృతి కలవాడవు అగుము; లెమ్ము= మేలుకొనుము; సంతతభుజశక్తిన్= ఎల్లప్పుడు ఉండే పరాక్రమంచేత; ఇట్టి= ఇటువంటి; అవధానము+ఒనర్పఁగన్= ఏకాగ్రతతో కూడిన ఘనకార్యం చేయటానికి; ఈక్షితిన్= ఈభూమిపై; ఈవు+అ+కాని= నీవే తప్ప; ఇతరుండు= మఱిఒకడు; లేఁడు= ఉండడు; అధిక, కీర్తియున్= మిక్కుటమైన కీర్తియు; పుణ్యమున్= సుకృతమూ; నిన్నున్+చేరున్= నిన్ను పొందుతాయి; లోకము+అంతయున్= జగత్తునంతటిని; కావుము= రక్షించుము; ఇంత+పట్టున్= ఈ మేరకైన పనిని; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; చేయుము= ఆచరించుము.

తాత్పర్యం: 'గొప్పవైన మంచి లక్షణాలతో విలసిల్లే ఓ బృహదశ్వమహారాజా! నీవు మేలుకొనుము; విష్ణువుయొక్క బలం సాటిలేనిది, అట్టిశక్తి నిన్ను ఆవహిస్తుంది; ఎల్లప్పుడు ప్రజ్వలించే శౌర్యసాహసాలతో కూడిన ఇట్టి ఘనకార్యం ఈభూలోకంలో నీవు తప్ప ఇంకెవ్వరు నెరవేర్చగలరు? కాబట్టి ఈ లోకాన్నంతటిని కాపాడుము. నీకు గొప్పపుణ్యం చేకూరగలదు. నీకు నిరుపమానమైన యశస్సు లభిస్తుంది.'

వ. అనినం గృతాంజలి యై యుదంకునకు బృహదశ్వుం డి ట్లనియె. 387

తాత్పర్యం: అని అనగా బృహదశ్వుడు చేతులుజోడించి ఉదంకుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'విమలమతి నస్త్రసన్న్యా । సము సేసితిఁ, దప మొనర్ప సమకట్టితి, నిం
క మునీంద్ర! తపోవనగమ । నము దప్పదు నాకు; వినుము నా విన్నపమున్. 388

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్ర!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; విమల, మతిన్= కల్మషం లేని బుద్ధితో; అస్త్రసన్న్యాసము+ చేసితిన్= మంత్రబాణాలను వదలిపెట్టాను; తపము+ఒనర్పన్, సమకట్టితిన్= తపస్సు చేయటానికై పూనుకొన్నాను; ఇంకన్= ఇంకమీద; తపస్+వన, గమనము= తపస్సు కొరకు అడవికి వెడలటం; నాకున్; తప్పదు= తప్పించుకొనరానిది; నావిన్నపమున్= నావిజ్ఞప్తిని; వినుము.

తాత్పర్యం: 'మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ ఉదంకమహర్షీ! నా విన్నపం వినుమని ప్రార్థిస్తున్నాను. ఎట్టి కాలుష్యం లేని మంచి మనసుతో నేను అస్త్రసన్న్యాసం చేసి ఉన్నాను. ఇంక ఆయుధాలను ముట్టను. తపస్సు చేయటానికై వ్రతాన్ని పూనాను. ఇక తపోవనానికి వెడలటం నాకు తప్పనిసరి అయింది.

చ. అనఘుఁడు మత్సుతుండు గువలాశ్వుఁడు వీఁడె మహాబలుండు స
జ్జనహితకారి ధైర్యనిధి సంభృతకీర్తి భవత్ప్రియార్థ మై
జనసుత! యమ్మహాసురునిఁ జంపుట కోపు నవార్యశౌర్యవ
ర్ధనులగుచున్న పుత్త్రులును దాను నభేద్యభుజావిభూతితోన్. 389

ప్రతిపదార్థం: జననుత= ప్రజలచేత పొగడబడినవాడా!; అనఘుఁడు= పాపరహితుడు; మత్+సుతుండు= నాకొడుకు; కువలాశ్వుఁడు; వీఁడు+ఎ= ఇదిగోవీడే; మహా, బలుండు= గొప్ప బలం కలవాడు; సత్+జన, హితకారి= మంచివారలకు మేలు చేసేవాడు; ధైర్య, నిధి= దీమసం ప్రోగైన నెలవు; సంభృతకీర్తి= నిండైన కీర్తి కలవాడు; భవత్+ప్రియ+అర్థము+ఐ= నీకు ఇష్టం కలిగించటంకొరకై; తానును= కువలాశ్వుడును; అవార్య, శౌర్య, వర్ధనులు+అగుచున్న= వారించటానికి వీలు లేకుండగా విలసిల్లే శూరత్వంతో పెంపొందుతున్న; పుత్త్రులును= కొడుకులును; (కువలాశ్వుడి పుత్రులును); అభేద్య, భుజా, విభూతితోన్= భేదింపరాని, పరాక్రమసంపదతో; ఆ+మహా+అసురునిన్= ఆ గొప్పరక్కసుడిని; చంపుటకున్= సంహరించటానికి; ఓపున్= చాలును.

తాత్పర్యం: జనులచేత పొగడబడిన ఓ ఉదంకమహర్షీ! నాకుమారుడు కువలాశ్వుడు పుణ్యాత్ముడు, గొప్పబలవంతుడు. చూడుము. ఒక్కడే చాలు. మంచివారలకు మేలొనగూర్చేవాడు. ఇతడు ధైర్యసాహసాలు గలవాడు. గొప్ప పేరు ప్రతిష్ఠలు ఆర్జించినవాడు. ఇతని పుత్రులు మొక్కవోని శౌర్యసంపద గలవారు. కువలాశ్వుడును, అతని కొడుకులును అప్రతిహతశౌర్యంతో ఆ రక్కసుడిని వధించి నీఅభీష్టం నెరవేర్చగలరు.

వ. నాకుం దపంబున కనుజ్ఞ యీవలయు' నని పలికి యక్కార్యంబునకుఁ బుత్త్రు సమర్పించి యమ్మునిచేత నభినందితుండై బృహదశ్వుండు దపోవనంబునకరిగె' ననిన విని ధర్మనందనుండు, మార్కండేయుతో 'ధుంధుండు మధుకైటభులపుత్త్రుండని చెప్పితి; రమ్మధుకైటభు లెక్కాలంబువా? రేమి యై?' రని యడిగిన నతం డి ట్లనియె. 390

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; తపంబునకున్= తపస్సుకు; అనుజ్ఞ= అనుమతి; ఈవలయున్= ఇయ్యవలెను; అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+కార్యంబునకున్= ఆ పనికి; పుత్త్రున్= కొడుకును; సమర్పించి= ఒసగి (నియోగించి), ఉదంకునకు ఒప్పగించి;

ఆ మునిచేతన్= ఆ ఉదంకమహర్షిచేత; అభినందితుండు+ఐ= పొగడబడినవాడై; బృహదశ్వుండు; తపస్+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అనినన్= అనిచెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; మార్కండేయునితో; ధుంధుండు; మధుకైటభుల పుత్త్రుండు+అని= మధుకైటభులయొక్క కొడుకు అని; చెప్పితిరి; ఆ మధుకైటభులు; ఏ+కాలంబు, వారు= ఏకాలానికి చెందినవారు; వారు+ఏమి+ఐరి= వారు ఏవిధంగా పరిణమించారు; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; అతండు= మార్కండేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నాకు తపస్సు చేసికొనటానికి దయచేసి అనుమతి ప్రసాదింపుము. మీరు కోరిన పనికి నాకుమారుడిని నియోగించి మీకు ఒప్పగించాను' అని బృహదశ్వుడు చెప్పాడు. ఉదంకుడు సంతోషించి బృహదశ్వుడిని అభినందించాడు. అతడు తపోవనానికి వెళ్ళాడు. ఆవృత్తాంతం విని ధర్మరాజు 'ధుంధుడు మధుకైటభుల కుమారుడని తాము చెప్పియుంటిరికదా! వారు ఏకాలానికి చెందినవారు? వారిగతి చివర కేమైనది?' అని ప్రశ్నించగా, మార్కండేయ మహాముని ఈవిధంగా చెప్పాడు.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకు మధుకైటభుల చరిత్రము సెప్పుట (సం. 3-194-13)

సీ. **'అధిప! తొల్లి జగత్త్రయంబు నేకార్ణవ । మై యుండఁగా నప్డు హరి యొకండ**
భాసుర భోగీంద్రపర్యంకమున భవ్య । యోగనిద్రాసుఖయుక్తి నలర
నతిదీర్ఘమగు కాల మరిగెఁ; బదంపడి । దైత్యు లిద్దఱు మహోదాత్తబలులు
మధుకైటభులు నాఁగ మథితశాత్రవు లేఁగు । దెంచి యప్పరమాత్ము దివ్యనాభి

ఆ. **కమలమున వెలుంగు కమలాసనునిఁ గని । దర్పదోషనిహతిఁ దలర వ్రేయ,**
నతఁడు భీతి నొంది యాక్రోశ మొనరించె । 'నాదిపురుష! నన్ను నరయు' మనుచు. 391

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! (ధర్మరాజా!); తొల్లి= పూర్వకాలంలో; జగత్+త్రయంబున్= జగత్తులు మూడును; ఏక+అర్ణవము+ఐ+ఉండఁగాన్= ఒకే సముద్రమై ఉండగా; అప్డు= అప్పుడు; హరి= విష్ణువు; ఒకండు+అ= ఒక్కడే; భాసుర, భోగి+ఇంద్ర, పర్యంకమునన్= ప్రకాశించే పాములరేడు శయ్యగా ఉండగా; భవ్య, యోగ, నిద్రా, సుఖ, యుక్తిన్= శుభమైన యోగంవలన చేకూరినట్టిది అయిన నిద్రవలన ఏర్పడిన సౌఖ్యంతో కూడి; అలరన్= ఒప్పగా; అతి, దీర్ఘము+అగు= చాల నిడివి గల; కాలము+అరిగెన్= కాలం కడచింది; పదంపడి= పిమ్మట; దైత్యులు= రాక్షసులు; ఇద్దరు= ఇరువురు; మహా+ఉదాత్త, బలులు= మిక్కిలిగొప్పదైన శక్తికలవారు; మధుకైటభులు; నాఁగన్= మధుకైటభులు అనగా; మథితశాత్రవులు= మథించబడిన శత్రువులుకలవారు; ఏఁగుదెంచి= వచ్చి; ఆ+పరమ+ఆత్మ= ఆ దేవదేవుడియొక్క; దివ్యనాభికమలమునన్= దివ్యమైన బొడ్డుతామరలో; వెలుంగు= ప్రకాశించే; కమల+ఆసనునిన్= బ్రహ్మదేవుడిని, (తామరపువ్వు ఆసనంగా కలవాడిని); కని= చూచి; దర్పదోషనిహతిన్= గర్వం వలన ఏర్పడిన తప్పుయొక్క తాకిడితో; తలరన్= కలుగునట్లుగా; వ్రేయన్= కొట్టగా; అతఁడు= (బ్రహ్మదేవుడు); భీతిన్+ఒంది= భయంచెంది; ఆదిపురుష!= మొదటి పురుషుడా! - ఓ పరమాత్మా!; నన్నున్= నన్ను (బ్రహ్మదేవుడిని); అరయుము= చూడుము; అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఆక్రోశము+ఒనరించెన్= పెద్దపెట్టున ఏడ్చాడు;

తాత్పర్యం: 'ఓధర్మరాజా! పూర్వకాలంలో మూడులోకాలున్నూ ఒకేఒక మహాసముద్రంగా ఏర్పడి ఉండగా, అప్పుడు ఆ విష్ణుమూర్తి ఒక్కడే ఆదిశేషుడిమీద పవ్వళించి యోగనిద్రాముద్రలో సౌఖ్యతన్మయుడై ఉండగా చాలాకాలం

గడచింది. పిదప, మధుకైటభులు అనే పేర్లుగల ఇద్దరు రాక్షసులు మిక్కిలి గొప్ప బలంగలవారై, ఎందరో శత్రువులను నిర్మూలించినవారై వచ్చి, విష్ణుమూర్తినాభిలో విలసిల్లే కమలంలో ఉన్న బ్రహ్మదేవుడిని గర్వంతో కొట్ట నారంభించారు. అప్పుడు బ్రహ్మ 'ఓ ఆదిదేవా! రక్షించు' మంటూ పెద్దపెట్టున ఏడ్చాడు.

ఉ. **ఆ తెఱఁ గాత్మఁ గాంచి కమలాక్షుఁడు మేల్కని ఘోరవిక్రమో**
పేతుల దైత్యసింహుల నపేతభయాత్ములఁ జూచి 'మీర లి
ట్లీతని నుక్కునం బఱుప నేల? భవద్బలశౌర్యయుక్తికిం
బ్రీతుఁడ నైతిఁ; జెచ్చెర నభీష్టవరంబులు వేఁడుఁ డిచ్చెదన్.' 392

ప్రతిపదార్థం: ఆ, తెఱఁగు= ఆ రీతిని; ఆత్మన్+కాంచి= తనమనస్సులో గ్రహించి; కమల+అక్షుఁడు= పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడు- విష్ణుమూర్తి; మేల్కని= నిద్రనుండి లేచి; ఘోర, విక్రమ+ఉపేతులన్= భయంకరమైన పరాక్రమంతో కూడినవారిని; దైత్యసింహులన్= రాక్షసులలో సింహాలవంటివారిని; అపేత, భయ+ఆత్ములన్= పోయినట్టి భయంగల ఆత్మలు కలవారిని; చూచి; మీరలు= మీరు(మధుకైటభులు); ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఈతనిన్= (ఈ బ్రహ్మదేవుడిని); ఉక్కునన్= శౌర్యంతో; పఱుపన్+ఏల= బాధించటం ఎందుకు; భవత్+బల, శౌర్య, యుక్తికిన్= మీ శక్తిపరాక్రమాల కూడికకు; ప్రీతుఁడన్+ఐతిన్= సంతోషించినవాడను అయినాను; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; అభీష్టవరంబులు= ఇష్టమైన కోరికలు; వేఁడుఁడు= కోరుకొనండి; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: మధుకైటభుల అత్యాచారం ఆత్మలో గ్రహించి విష్ణుమూర్తి యోగనిద్రనుండి మేలుకొన్నాడు. దారుణమైన పరాక్రమంచేత భయం లేకుండా విర్రవీగుతున్న రాక్షసులు సింహసదృశులు విష్ణుమూర్తికి కన్పించారు. అంతట విష్ణుదేవుడు వారలతో, 'నేను మీ ధైర్యసాహసాలకు శౌర్యానికి సంతోషించాను. మీరు కోరిన వరాలు ఇవ్వగలను; శీఘ్రంగా వేడండి' అని అన్నాడు.

తే. **అనినఁ గలకల నవ్వి యయ్యసురవరులు । 'నీవు మా కేమి యిచ్చెదు? నీకు నేము**
వరము లిచ్చెద మడుగుము వలచితేని' । ననిన వారల కిట్లను నవ్విభుండు. 393

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+అసురవరులు= ఆ రాక్షసశ్రేష్ఠులు; నీవు= నీవు (ఓవిష్ణుదేవా); మాకున్+ఏమి+ఇచ్చెదు= (మాకు ఏమి ఇస్తావు); నీకున్ (విష్ణుదేవుడికి); ఏము= (మధుకైటభులం); వరములు+ఇచ్చెదము= వలసిన కోరికలు ఇస్తాము; వలచితి+ఏనిన్= ఇష్టపడితే; అడుగుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+విభుండు= ఆ ప్రభువు (విష్ణుదేవుడు); వారలకున్= (మధుకైటభులకు); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విష్ణుదేవుడిమాటలు విని మధుకైటభులు కలకలనవ్వి ఇట్లా చెప్పారు 'ఓ విష్ణుదేవా! నీవా మాకు వరాలు ఇచ్చేవాడివి? నీ వరాలు మా కేమీ వద్దు. నీకే మేము వరం ఇవ్వగలం. కావలసివస్తే అడుగుము'. అంతట విష్ణుదేవుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. **'సత్యవ్రతులార! వరం । బత్యంతప్రీతి మిమ్ము నడిగెద లోక**
ప్రీత్యర్థముగా నాచే । మృత్యువునం బొందుఁ డిపుడ మీర లిరువురున్.' 394

ప్రతిపదార్థం: సత్యవ్రతులార!= సత్యాన్ని దీక్షతోపాటించే అసురులారా!; వరంబు= వలసినకోరిక; అతి+అంత, ప్రీతిన్= మిక్కిలివేడుకతో; మిమ్మున్ అడిగెదన్= మిమ్మల్ని అడుగుతాను; మీరలు ఇరువురున్= మీరు ఇద్దరున్నూ; లోక, ప్రీతి+అర్థముగాన్= లోకంలోని ప్రజలందరికి సంతసం కలగటం కొరకై; ఇపుడు+అ= ఈక్షణంలోనే; నాచేన్= నాచేతను; మృత్యువునన్+ పొందుఁడు= మరణించుడు.

తాత్పర్యం: 'ఆడినమాట తప్పక దీక్షతో పాటించే మధుకైటభులారా! మిక్కిలి వేడుకతో మిమ్మల్ని నేనే ఒక వరం కోరుతాను. లోకానికి మేలు కలగటం కొరకై మీరు ఇరువురున్నూ ఇప్పుడే నాచేత మరణించండి'.

వ. అనిన వార లొండొరువుల మొగంబులు చూచికొని యా చక్రధరున కిట్లనిరి. 395

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; వారలు; ఒండు+ఒరువుల, మొగంబులు= వారలు (మధుకైటభులు) ఒకరి మొగాన్ని ఒకరు చూచికొని; ఆ చక్రధరునకున్= చక్రం ధరించే ఆ విష్ణువుకు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: అని విష్ణుదేవుడు ఆడిన మాటలు విని ఆ మధుకైటభులు ఇరువురూ ఒకరిమొగం ఒకరు చూచికొని ఆ విష్ణుదేవుడితో ఇట్లా బదులు పలికారు.

చ. 'నగి నగి యేనియున్ విను జనార్దన! యెన్నఁడు బొంకు పల్కు; మ
త్యగణిత విక్రమోరుబలధైర్యసమగ్రుల; మెల్ల భంగిఁ గా
లగతి దొలంగఁ ద్రోవఁగఁ దలం బగునే? ; యగుఁ గాక! నీకు మె
చ్చుగ నిదె ప్రాణ మిచ్చెదము; స్రుక్కము చావున కాత్మ నేమియున్. 396

ప్రతిపదార్థం: జనార్దన!= ఓవిష్ణుమూర్తీ!; విను; నగి= నగి+ఏనియున్= నవ్వులాట కొరకుకూడ; ఎన్నడున్= ఎన్నడున్నూ; బొంకు= అసత్యం; పల్కుము= మాటాడం; అతి+అగణిత, విక్రమ+ఉరు, బల, ధైర్య, సమగ్రులము= మిక్కుటంగా లెక్క పెట్టజాలని శౌర్యంచేత గొప్పదైన శక్తితో దీమసంతో పరిపూర్ణుల మైన వారలం; ఎల్లభంగిన్= ఎన్ని విధాలనైనను; కాలగతిన్= కాలంయొక్క నడకను; తొలంగన్, త్రోవఁగన్= తొలగేటట్లుగా; త్రోసివేయటానికి; తలంబు+అగునే= శక్యం ఔతుందా; అగున్+కాక= నీకోరికనెరవేరుగాక!; నీకున్, మెచ్చుగన్= నీవు అభినందించేటట్లుగా; ప్రాణము+ఇచ్చెదము= ప్రాణం ఇస్తాం; చావునకున్= మరణానికి; ఆత్మన్+ఏమియున్= మనస్సునందు ఏమీ; స్రుక్కము= బాధపడం.

తాత్పర్యం: 'ఓ విష్ణుదేవా! మా ప్రతిన ఆలకింపుము. మేము నవ్వులాటకొరకైనా ఆడినమాట తప్పేవారం కాము. వర్ణనాతీతమైన గొప్పపరాక్రమం గలవారం. ధైర్యసాహసాలు గలవారం. ఎట్టివారికిని కాలగతిని మార్పుచేయటం శక్యమైన పనికాదు. ఆ మాటకేమి గాని, ఇప్పుడు నీకు ప్రీతి కలిగించేటట్లు మాప్రాణం ఇవ్వటానికి సంసిద్ధులం. మేము మనస్సులో కూడ ఎట్టి దుఃఖాన్ని పొందటం లేదుసుమా!

ఆ. చంపెదేని మమ్ము జలములు లేని దే । శమునఁ జంపవలయుఁ గమలనాభ!
నిక్కమింత వట్టు; నీచేత మడియంగఁ । దగుదు' మనిన నగుచు నగధరుండు. 397

ప్రతిపదార్థం: కమలనాభ!= తామరపువ్వు బొడ్డులో కలవాడా!, (ఓవిష్ణుదేవా!); మమ్మున్= (మా ఇరువురను- మధుకైటభులను); చంపెదు+ఏనిన్= సంహరిస్తే; జలములు= నీళ్ళు; లేనిదేశమునన్= లేనిచోటున; చంపవలయున్= సంహరించాలిసుమా;

నీచేతన్= నీచేత; మడియంగన్= చావగా; తగుదుము= ఒప్పుతాం; నిక్కము= నిజం; ఇంతవట్టు= ఇంతమేర; అనినన్= అని చెప్పగా; నగ ధరుండు= (కొండను ధరించినవాడు) విష్ణుదేవుడు; నగుచున్= పరిహసిస్తూ, నవ్వుతూ.

తాత్పర్యం: ఓవిష్ణుదేవా! నీవు మమ్ము చంపదలిస్తే నీరు లేనిచోట చంపాలి. ఇది మేము నిజంగా ఏర్పరచుకొన్న నియమం. నీవు ఈ నియమానికి లోబడితే నీచేత మేము చావటానికి సంసిద్ధంగా ఉన్నాం' -అని మధుకైటభులు అనగా, విష్ణుదేవుడు నవ్వుతూ.

వ. త్రైలోక్యంబును జలమయం బగుట నాలోకించి. 398

ప్రతిపదార్థం: త్రైలోక్యంబును= మూడు లోకముల మేరయును; జలమయంబు= నీటితో నిండటం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: మూడులోకాలున్నూ నీళ్లతో నిండిపోయి ఉండటం చూచి (గమనించి).

క. పరమేశుఁడు దన యూరులు । పరపుగ నొనరించి వానిపైఁ దచ్ఛిరముల్
పరుషతరశితసుదర్శన । ఖరధారానిహతిఁ జేసి గ్రక్కునఁ దునిమెన్. 399

ప్రతిపదార్థం: పరమ+ఈశుఁడు= దేవదేవుడైన విష్ణుమూర్తి; తన, ఊరులు= తనతొడలు; పరపుగన్= శయ్యగా; ఒనరించి= చేసి; వానిపైన్= (ఆ తొడలపై); తద్+శిరముల్= వారితలలు; పరుషతర, శిత, సుదర్శన, ఖర, ధారానిహతిన్+చేసి= మిక్కిలి కఠినమైన, వాడిఅయిన సుదర్శన మనే చక్రాయుధంయొక్క కరకుఅంచుల దెబ్బచేత; గ్రక్కునన్= వేగంగా; తునిమెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: విష్ణుమూర్తి తన తొడలనే వేదికగా చేసి వారి తలలను వాటిపై ఉంచి, పరుషమైనదీ, వాడి అయినదీ అయిన సుదర్శన చక్రధారతో తెగనరికాడు.

తే. పరఁగ నమ్మధుకైటభాసురులసుతుఁడు । సువ్వె ధరణీశ! ధుంధుఁడన్ శూరవరుఁడు
వాఁడు వరగర్వమునఁ జేసి వాఁడి మిగిలి । యమరపతిఁ దొట్టి వేల్పుల నభిభవించె'. 400

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= ఓరాజా, ధర్మరాజా!; ధుంధుఁడు+అన్, శూర, వరుఁడు= ధుంధుఁడు అనేపేరు గల వీరశ్రేష్ఠుడు; పరఁగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఆ+మధుకైటభ+అసురుల, సుతుఁడు= ఆ మధుకైటభులు అనే రక్కసుల కుమారుడు; సువ్వె= సుమా; వాఁడు= (ఆధుంధుడు); వర, గర్వమునన్+చేసి= వరం పొందటంవలన ఏర్పడిన అహంకారంచేత; వాఁడి, మిగిలి= శౌర్యం అతిశయించి; అమరపతిన్+తొట్టి= దేవేంద్రుడు మొదలుకొని; వేల్పులన్= దేవతలను; అభిభవించెన్= అవమానించాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓధర్మరాజా! ఆ మధుకైటభుల కొడుకే ధుంధుడు అనేశూరశ్రేష్ఠుడు. వరలాభంవలన ఏర్పడిన అహంభావంచేత శౌర్యం అతిశయించి, దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతల నందరినీ అవమానించాడు.'

వ. అని చెప్పి యమ్మునీంద్రుం డి ట్లనియె: నట్లు బృహదశ్వుచేత ననుజ్ఞాతుండై కువలాశ్వుండు శుభదినంబున నుదంకపురస్సరంబుగాఁ గృతప్రస్థానుం డై. 401

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని పలికి; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= మునులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు మార్కండేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; బృహదశ్వుచేతన్= బృహదశ్వుడిచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= ఆజ్ఞాపించబడినవాడై;

కువలాశ్వుండు= కువలాశ్వుడు; శుభ, దినంబునన్= మంచి రోజున; ఉదంకపురస్సరంబుగాన్= ఉదంకుడిని ముందు నిడుకొని; కృత, ప్రస్థానుండు+ఐ= చేయబడిన ప్రస్థానం కలవాడై అనగా దండయాత్రకు ఉపక్రమించి.

తాత్పర్యం: మార్కండేయమహర్షి ఇంకా ఈవిధంగా చెప్పాడు- ఆవిధంగా బృహదశ్వుడిచేత ఆజ్ఞాపించబడి అతడిపుత్రుడు కువలాశ్వుడు ఒకానొక శుభముహూర్తాన ఉదంకమహామునిని మార్గదర్శకుడిగా ముందు ఉంచుకొని దండయాత్రకు తరలి వెళ్ళాడు.

తరలము.

దనుజనిర్మథనైకతత్పరతావిజృంభణ మొప్ప స
ద్వినుతతేజుఁడు ఘోరసంగరవిక్రమోత్సవలీలమై
ఘనభుజాబలభూరిదుర్వహగర్వసంగ్రహు లైన నం
దను లనేకసహస్రసంఖ్యులు దన్నుఁ గొల్వ నుదగ్రుఁడై. **402**

ప్రతిపదార్థం: సత్+వినుత, తేజుఁడు= మంచివారలచేత పొగడబడినప్రతాపం కలవాడు, కువలాశ్వుడు; దనుజ నిర్మథన+ఏక, తద్+పరతా, విజృంభణము+ఒప్పన్= రాక్షసులను ధ్వంసం చేయటంలో మాత్రమే కేంద్రీకరించబడి నిమగ్నమైన మోహరింపు విలసిల్లగా; ఘోర, సంగర, విక్రమ+ఉత్సవ, లీలమైన్= భయంకరమైన యుద్ధానికి సంబంధించిన శౌర్యంయొక్క ఆట మాదిరిగా; ఘన భుజాబల భూరి దుర్వహ గర్వ సంగ్రహులు+ఐన= గొప్పదైన బాహువులశక్తికి సంబంధించిన మిక్కుటమైన భరించటానికి శక్యంగాని అహంభావాన్ని చేర్చుకొనిన వారు ఐన - అనగా మిక్కుటమైన ధైర్యశౌర్యసాహసాలు కలవారైన; నందనులు= కొడుకులు; అనేక, సహస్ర, సంఖ్యులు= పెక్కువేలమంది; తన్నున్= తనను; కొల్వన్= ఆరాధించగా; ఉదగ్రుఁడు+ఐ= అతిశయించినవాడై.

తాత్పర్యం: మంచివారిచేత ప్రస్తుతించబడిన తేజస్సు కలవాడైన కువలాశ్వుడు, రాక్షసులను సంహరించవలెననే కుతూహలంతో దీక్షతో విజృంభించి, దారుణయుద్ధాన్ని పండుగవేడుకగా నిర్వహించే సంకల్పంతో, ధైర్యశౌర్యసాహసోపేతులైన కొడుకులు వెన్నంటి వస్తూ ఉండగా, దండయాత్రకు బయలుదేరాడు.

విశేషం: తరలవృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న, భ, ర, స, జ, జ, గ - అనే గణాలు ఉంటాయి. 12వ అక్షరం యతిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

మ. **చతురంగధ్వజినీపదప్రవిహతిన్ సర్వంసహాచక్ర మా**
తతకంపంబుగ నేఁగె; నప్పుడు దగం దైత్యారి యారాజునం
దతులం బైన నిజాంశశక్తి సొనిపెన్; హర్షించి రింద్రాది దే
వతలున్ సన్మునిముఖ్యులున్ నృపతి కైశ్వర్యోన్నతిం జేయుచున్. **403**

ప్రతిపదార్థం: చతురంగ, ధ్వజినీ, పద ప్రవిహతిన్= నాలుగు అంగాలతో కూడిన సేనయందలి భటులయొక్క పాదాలతాకిడిచేత; సర్వం సహాచక్రము= సమస్తమైన భూమండలం, ఆతత, కంపంబుగన్= మిక్కుటంగా చలించేదిగా; (కువలాశ్వుడు) ఏఁగెన్= వెళ్ళాడు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; దైత్య+అరి= రాక్షసులకు శత్రు వైన విష్ణుమూర్తి; ఆ రాజునందున్= ఆ కువలాశ్వుడిలో; అతులంబు+ఐన= సాటిలేని; నిజ+అంశ, శక్తి= తనలో ఒకభాగమైన బలాన్ని; చొనిపెన్= చొప్పించాడు; ఇంద్ర+ఆది, దేవతలున్= ఇంద్రుడు మొదలగు వేల్పులున్నూ; సత్+ముని, ముఖ్యులున్= గొప్పఋషులలో ప్రధానులైన వారలున్నూ; నృపతికిన్= రాజుకు - కువలాశ్వుడికి; ఐశ్వర్య+ఉన్నతిన్+చేయుచున్= సంపద పెంపొందేటట్లుగా చేస్తూ; హర్షించిరి= సంతోషించారు.

తాత్పర్యం: రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్బలాలు అనే నాలుగు అంగాలతో కూడిన సేనతో భూమండలం కంపించేటట్లుగా కువలాశ్వుడు దండు వెడలాడు. అప్పుడు రాక్షసులకు శత్రువైన విష్ణుదేవుడు తనశక్తిని కొంత ఆ రాజులో ప్రవేశపెట్టాడు. అందుకు దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలున్నూ మునిశ్రేష్ఠులున్నూ సంతోషించారు. వారి ఆశీస్సులచేత కువలాశ్వుడు అభ్యున్నతి చెంది వెలుగొందాడు.

ఆ. **మొరసి దివ్యతూర్యములు నందనద్రుమ । సురభికుసుమవృష్టి గురిసెఁ గలయ**
సప్రతీపభంగి యగు మందపవనవి । చేష్టితంబు గర మభీష్ట మయ్యె. **404**

ప్రతిపదార్థం: దివ్య, తూర్యములు= స్వర్గలోకంలోని మంగళవాద్యాలు; మొరసెన్= నినదించాయి; నందన, ద్రుమ, సురభి, కుసుమ, వృష్టి= నందనం, అనేపేరు గల ఉద్యానంలోని చెట్లయొక్క సువాసనతో కూడిన పూలవాన; కురిసెన్= వర్షించింది; కలయన్= చుట్టుపట్టుల వ్యాపించేటట్లుగా; అప్రతీపభంగి+అగు= అనుకూలంగా ఉన్న; మందపవన విచేష్టితంబు= మెలమెల్లగా వీచే పిల్లగాలుల ప్రసారం; కరము= మిక్కిలి; అభీష్టము+అయ్యెన్= ఇంపుగొలుపునట్టిది అయింది.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలోని మంగళవాద్యాలు నినదించాయి. నందనోద్యానంలోని చెట్లకు సంబంధించిన పూలవాన కురిసింది. అనుకూలమయిన పిల్లతెమ్మెరలు వీస్తూ ఇంపుగొలిపాయి.

క. **గగనమున సురవిమానము । లగణితముగఁ గ్రందుకొనియె; ననుకూలము లై**
మృగపక్షిగతులు శోభన । మగు టేర్పడఁ జెప్పె నజ్జనాధిపుయాత్రన్. **405**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+జన+అధిపు, యాత్రన్= ఆ రాజుయొక్క దండయాత్రలో; సుర, విమానములు= వేల్పుల విమానాలు; గగనమునన్= ఆకసంలో; అగణితముగన్= లెక్కకుమిక్కిలై; క్రందుకొనియెన్= గుమిగూడాయి. అనుకూలములు+ఐ= తగినవియై మృగపక్షిగతులు= జంతువులు పక్షులు సంచరించే విధానాలు; శోభనము+అగుట= మేలు చేకూరటాన్ని; ఏర్పడన్+చెప్పెన్= తేటతెల్లమయ్యేటట్లు సూచించాయి.

తాత్పర్యం: ఆరాజు దండయాత్రకు ఉపక్రమించినప్పుడు పెక్కుశుభశకునాలు తారసిల్లాయి. ఆకసంలో వేలుపుల విమానాలు గుమిగూడి కన్పించాయి. జంతువుల, పక్షుల సంచారం శుభం జరుగగలదనే సూచనలను తేటతెల్లం చేసింది.

వ. **ఇట్లు సని కువలాశ్వుండు సముద్రతీరంబున విడిసి నిజపుత్త్రుల నానాస్త్రశస్త్రజ్ఞుల ననేకసహస్ర సంఖ్యులగు వారల నవారితజవసత్త్వుల నవ్వాలుకాపులినఖననంబు సేయ నియోగించిన.** **406**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; చని= వెడలి; కువలాశ్వుండు; సముద్రతీరంబునన్= కడలిఒడ్డున; విడిసి= తాత్కాలికంగా ఆగి; నిజపుత్త్రులన్= తనకొడుకులను; నానా+అస్త్ర, శస్త్రజ్ఞులన్= పెక్కురకాలైనమంత్రాయుధాలను, ఆయుధాలను ఎఱిగినవారలను; అనేక, సహస్ర, సంఖ్యలు+అగు, వారలన్= పెక్కువేలసంఖ్యకలవారిని; అవారిత, జవ, సత్త్వులన్= వారించటానికి వీలులేని

వేగం బలం కలవారిని; ఆ+వాలుకా, పులిన, ఖననంబు+చేయన్= ఆ ఇసుకతిన్నెలను త్రవ్వపనిచేయటానికి; నియోగించినన్= ఏర్పాటుచేయగా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా దండు వెడలిన కువలాశ్వుడు సముద్రతీరం చేరి, అక్కడ తాత్కాలికమైన శిబిరాలు నెలకొల్పాడు. పెక్కు అస్త్రాలు శస్త్రాలు ప్రయోగించటంలో నిపుణులైన తనపుత్రులను పెక్కువేలమందిని, ఆ కడలితీరంలో ఇసుకతిన్నెలను త్రవ్వటం కొరకై నియోగించాడు.

మ. **నరనాథోత్తము నందనుల్ గడఁగి నానా శూలకుద్దాల ము**
ద్గర కాష్ఠాదుల నయ్యుదగ్రసికతౌఘంబంతయున్ సప్త వా
సరముల్ వాయక పాయ గ్రొచ్చి నడుమన్ సంసుప్తుఁడై యున్న యా
సురవైరిం గని రుగ్రనిశ్వసననిష్ఠ్యూతాగ్ని కీలావృతున్. **407**

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ+ఉత్తము, నందనుల్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన కువలాశ్వుడియొక్క కొడుకులు; కడఁగి= పూని; నానాశూల కుద్దాల, ముద్గర, కాష్ఠ+ఆదులన్= పెక్కుబల్లాలు, గడ్డపారలు, సమ్మెటలు, కొయ్యమేకులు మున్నగు పరికరాలతో; ఆ+ఉదగ్ర+సికతా+ఓఘంబు+అంతయున్= దట్టమైన ఆ ఇసుక సముదాయాన్ని అంతటిని; సప్తవాసరముల్= ఏడునాళ్ళు, పాయక= విడువక; పాయగ్రొచ్చి= సొరంగంగా లోతుగా త్రవ్వి; నడుమన్= మధ్యభాగంలో; సంసుప్తుఁడు+ఐ+ఉన్న= నిదురపోయినవాడుగా ఉన్న- అనగా నిదురిస్తున్న; ఉగ్ర, నిశ్వసన, నిష్ఠ్యూత+అగ్ని, కీలా+ఆవృతున్= భయంకరమైన నిట్టూర్పులచేత వెలిగ్రక్కబడిన నిప్పులమంటలచే చుట్టుకొనబడిన వాడైన; ఆ, సుర, వైరిన్= ఆ రక్కసుడిని; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: కువలాశ్వుడి కొడుకులు బల్లేలు, గునపాలు, సమ్మెటలు, కొయ్యమేకులు మున్నగు పరికరాలతో ఆ ఇసుకతిన్నెలను సొరంగంగా ఏడురోజులపాటు త్రవ్వారు. అక్కడ నిదురిస్తున్న రక్కసుడిని చూచారు. ఆ రాక్షసుడి ముఖంనుండి వేడినిట్టూరుపుగాలులు అగ్నిజ్వాలలతో కలిసి వెలువడి ఆ ప్రాంతాన్ని క్రమ్ముకొన్నాయి.

చ. **అడరి నిశాతపట్టిస గదాసి పరశ్వధశూలహస్తు లై**
తడయక వార లందఱును దానవుదేహము వీఁక వ్రేసియుం
బొడిచియు నొంప నెంతయును బ్రొద్దున కయ్యసురాధముండు బి
ట్టొడలు గదల్చి నీల్గి వివృతోగ్రముఖుం డయి యావులించినన్. **408**

ప్రతిపదార్థం: అడరి= విజృంభించి; నిశాత, పట్టిస, గదా+అసి, పరశ్వధ, శూల, హస్తులు+ఐ= వాడిమి గల పట్టిసాలనే ఆయుధాలు, గదలు, కత్తులు, గండ్రగొడ్డళ్ళు, బల్లేలు చేతులలో పూని; తడయక= ఆలసించక; వారలు+అందఱును= వారందరూ (కువలాశ్వుడి కొడుకులు); దానవుదేహము= రక్కసుడిశరీరం; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; వ్రేసియున్= కొట్టియును; పొడిచియున్= గ్రుచ్చియు; నొంపన్= బాధించగా; ఎంతయును ప్రొద్దునకున్= ఎంతో సేపటికి; ఆ+అసుర+అధముండు= రాక్షసులలో నీచుడైనవాడు; బిట్టు+ఒడలు, కదల్చి= ఎక్కువగా శరీరాన్ని కంపింపజేసి; నీల్గి= ఒళ్ళు విరిచికొని; వివృత+ఉగ్ర, ముఖుండు+అయి= తెరవబడింది భయంకరమైనది అయిన మొగం (నోరు) కలవాడై; ఆవులించినన్= ఆవులించగా.

తాత్పర్యం: కువలాశ్వుడి కుమారులు పెక్కు ఆయుధాలు పట్టిసాలు, గదలు, కత్తులు, గండ్రగొడ్డళ్ళు, బల్లేలు చేతులలో పూనినవారై ఆ రక్కసుడిని చుట్టుముట్టారు. ఆ ఆయుధాలతో వారు ఆ రక్కసుడిని చాలసేపు మోదగా మోదగా, అతడు శరీరాన్ని కదల్చి, నోరు భయంకరంగా తెరచి ఆవులించాడు.

ఉ. **భోరున విస్ఫులింగములు వొడ్మఁగఁ దన్ముఖనేత్రనాసికా**
ద్వారములందు వెల్వడియె దారుణవహ్ని శిఖాకలాపముల్
వారక యందు ద్రుంది రనివార్యులు రాజకుమారు లందఱున్
ఘోరత సాగరుల్ గపిలుకోపమునన్ నశియించు చాడ్పునన్. **409**

ప్రతిపదార్థం: భోరునన్= శీఘ్రంగా; విస్ఫులింగములు= అగ్నికణాలు; పొడ్మఁగన్= ఉద్భవించగా; తద్+ముఖ, నేత్ర, నాసికా, ద్వారములందున్= ఆతడియొక్క మొగం, కన్నులు, ముక్కు వీటి రంధ్రాలనుండి; దారుణ, వహ్ని, శిఖా, కలాపముల్= ఘోరమైన అగ్నిజ్వాలల సముదాయాలు; వెల్వడియెన్= బయటికి వ్యాపించాయి; వారక= ఉడుగక; అందున్= అగ్నిలో; రాజకుమారులు+అందఱున్= రాచకొడుకులు అందరున్నూ; అనివార్యులు= వారించటానికి అలవిగానివారు; ఘోరతన్= భయంకరంగా; సాగరుల్= సగరునిపుత్రులు; కపిలుకోపమునన్= కపిలమహర్షియొక్క కినుకచేత; నశియించుచాడ్పునన్= ధ్వంసమైన రీతిగా; ద్రుందిరి= ధ్వంసమయ్యారు.

తాత్పర్యం: ఆ రక్కసుడి నోటి నుండి, కన్నుల నుండి, ముక్కునుండి అగ్నికణాలతో జ్వాలలు బయలుదేరాయి. ఆ ఘోరమైన అగ్నిజ్వాలలలో తప్పించుకొనటానికి వీలులేక అలనాడు సగరుని కొడుకులందరూ కపిలమహర్షి కోపానికి ఆహుతి అయినట్లుగా, కువలాశ్వుడి కుమారులు అందరూ నశించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు దృఢాశ్వ కపిలాశ్వ భద్రాశ్వులు దక్కం దక్కిన కొడుకులందఱుఁ బొడవడంగినఁ గడంగి కినుకం గువలాశ్వుండు సంహారసమయ సప్తాశ్వుండునుం బోలె నుజ్జ్వలుం డయి కదియుటయు, నద్దానవుండు క్రోధసంరంభంబున సముత్థితుండై యొక్కశూలంబెత్తికొని కవిసె నప్పుడమ్మహీవిభుండు తదీయదేహజనితం బై మండుచున్న యనలం బాత్మీయయోగవిద్యాప్రభవం బగు జలప్రవాహంబునం బ్రశాంతంబు గావించి బ్రహ్మాస్త్రంబు ప్రయోగించిన.** **410**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; దృఢాశ్వ, కపిలాశ్వ, భద్రాశ్వులు+తక్కన్= దృఢాశ్వుడు కపిలాశ్వుడు భద్రాశ్వుడు అనేవారు తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; కొడుకులు+అందఱున్; పొడవు+అడంగినన్= రూపుమాయగా; కడంగి= పూని; కినుకన్= కోపంతో; కువలాశ్వుండు; సంహార, సమయ, సప్తాశ్వుండునున్+పోలెన్= ప్రళయకాలంలోని సూర్యుడిని పోలుతూ; ఉజ్జ్వలుండు (ఉత్+జ్వలుండు)+అయి= మిక్కుటంగా ప్రకాశించేవాడై; కదియుటయున్= చుట్టుముట్టుటయున్నూ; ఆ+దానవుండు= ఆరాక్షసుడు; క్రోధసంరంభంబునన్= కినుకవలన ఏర్పడిన వేగిరపాటుతో; సముత్థితుండు+ఐ= లేచి నిలువబడి; ఒక్క+శూలంబు= ఒక బల్లెం; ఎత్తికొని= తీసికొని; కవిసెన్= ఎదిరించాడు; అప్పుడు; ఆ+మహీవిభుండు= భూమికి భర్తయైన ఆ రాజు (కువలాశ్వుడు); తదీయ, దేహ, జనితంబు+ఐ= ఆ (రాక్షసుడియొక్క) శరీరంనుండి పుట్టినది అయిన; మండుచున్న= జ్వలిస్తున్న; అనలంబు= అగ్ని; ఆత్మీయ, యోగ, విద్యా, ప్రభవంబు+అగు= తనదైన యోగవిద్యయొక్క నేర్పువలన జనించినది అయిన; జల, ప్రవాహంబునన్= నీటిపొరుదలచేత; ప్రశాంతంబు, కావించి= అణగారిపోయేటట్లుగా చేసి; బ్రహ్మ+అస్త్రంబు= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రబాణం; ప్రయోగించినన్= నాటేటట్లు విడిచిపెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కువలాశ్వుడి కొడుకులు దృఢాశ్వుడు, కపిలాశ్వుడు, భద్రాశ్వుడు అనే ముప్పురుతప్ప అందరూ మరణించారు. అంతట కోపంతో ప్రళయకాలంలోని సూర్యుడివలె విజృంభించి, కువలాశ్వుడు ఆ రాక్షసుడిని చుట్టుముట్టి యుద్ధం చేశాడు. ఆ రాక్షసుడు లేచి నిల్చొని ఒక్కబల్లెం చేతబట్టి కువలాశ్వుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అంతట రాజు తన యోగశక్తివలన ఉద్భవించిన జలప్రవాహంచేత ఆ రాక్షసుడి దేహంనుండి మండుతున్న అగ్నిజ్వాలలను ఆర్పివేసి, ఆతడిపై బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ఆ దివ్యాస్త్ర జ్వలనము । భూదిగ్గగనములు వెలుఁగఁ బొదివి మహోగ్రం
బై దానవేంద్రుదేహము । బూదిగ నొనరించెఁ జిత్రముగ నొకమాత్రన్. 411

ప్రతిపదార్థం: ఆ దివ్య+అస్త్ర, జ్వలనము= ఆ వేలుపుబాణంయొక్క మంట; భూ, దిక్+గగనములు= పుడమి, దిక్కులు, ఆకాశమున్నూ; వెలుఁగన్+పొదివి= దీప్తులు వ్యాపించ క్రమ్ముకొని; మహా+ఉగ్రంబు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరమై; దానవ+ఇంద్రుదేహము= ఆ గొప్ప రాక్షసుడియొక్క శరీరం; చిత్రముగన్= అచ్చెరువు ఒనగూర్చునట్లుగా; ఒకమాత్రన్= ఒకత్రుటి కాలంలో; బూదిగన్= బుగ్గిగా; ఒనరించెన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: దివ్యశక్తిగల ఆ బ్రహ్మాస్త్రం భూమినీ ఆకాశాన్నీ దిక్కులనూ మిరుమిట్లు గొలిపేటట్లుగా వెలిగించి, ఒక్క త్రుటికాలంలో ఆ రక్కసుడి శరీరాన్ని బుగ్గిగా చేసింది.

విశేషం: రాక్షస+ఇంద్రుఁడు= రాక్షసులలో ఇంద్రుడు అనగా గొప్పరాక్షసుడు, ఇంద్రశబ్దం శ్రేష్ఠవాచకం. ఇట్లే కవీంద్రుడు మున్నగు ప్రయోగాలు.

వ. అంత. 412

తాత్పర్యం: పిదప,

క. 'సురశత్రుఁడైన ధుంధునిఁ । బరిమార్చితి వీవు జగదభయకారివి భూ
వర! ధుంధుమారుఁ డనఁగాఁ । బరఁగు' మనిరి సురలు మునులు పార్థివముఖ్యా! 413

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! ధర్మరాజా!; సుర, శత్రుఁడు+ఐన= వేల్పులకు విరోధి అయిన; ధుంధునిన్= ధుంధుడు (అను పేరు గల రక్కసుడిని); పరిమార్చితివి= సంహరించావు; ఈవు= నీవు; జగత్+అభయ, కారివి= లోకానికి భయం పోగొట్టి శాంతిని అనుగ్రహించిన వాడవు; భూవర!= భూమికి భర్తవైన ఓరాజా!; ధుంధుమారుఁడు+అనఁగాన్= ధుంధుమారుడు అనే పేరుతో; పరఁగుము= ఒప్పుము (అని); సురలు= దేవతలు; మునులు= ఋషులు; అనిరి= (అని) చెప్పారు.

తాత్పర్యం: రాజులలో పేర్కొనదగిన ఓ ధర్మరాజా! ఆ రక్కసుడిని సంహరించిన కువలాశ్వుడిని దేవతలు ఋషులు ఇట్లా అభినందించారు- 'రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓకువలాశ్వా! నీవు దేవతలకు విరోధి అయిన ధుంధుని

సంహరించి లోకానికి అభయప్రదానం చేసిన మహావీరుడవు. ఇప్పటినుండి లోకవ్యవహారంలో నీవు 'ధుంధుమారుడు' అనే బిరుదుపేరుతో విలసిల్లుము'.

వ. ఇట్లు ప్రసన్నులై యింద్రాదిదేవతలు నుదంకప్రముఖ సంయమి వరులును నమ్మహీవరు నభినందించి 'నీ కెయ్యది యిష్టంబు వేఁడు' మనిన, నతండు బ్రాహ్మణభక్తియు ననవరతదానశీలతయు విష్ణునితోడి సఖ్యంబును వరంబులుగాఁ దనకుఁ గోరిన, నట్ల యొసంగి, వారలందఱు నిజనివాసంబుల కరిగిరి; కువలాశ్వుండును విజయోల్లాసభాసితుండై పురంబున కరిగి, సముజ్జ్వల సామ్రాజ్యసౌఖ్యంబులంబరఁగెనని మార్కండేయుండు ధర్మరాజునకుఁ గువలాశ్వుండు ధుంధుమారుం డైన విధంబు సెప్పె నని వైశంపాయనుండు జనమేజయున కెఱింగించిన తెఱంగు. 414

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; ప్రసన్నులు+ఐ= సంప్రీతిని చెందినవారై; ఇంద్ర+ఆది, దేవతలు= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పులు; ఉదంక, ప్రముఖ, సంయమి, వరులును= ఉదంకుడు మున్నగు ఋషివరేణ్యులును; ఆ+మహీవరున్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆతడిని; అభినందించి= సంతసంతో మెచ్చికొని; నీకు+ఏ+అది, ఇష్టంబు= నీకు ఏది ప్రీతిని చేకూరుస్తుందో అది; వేడుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని వచించగా; అతండు= (కువలాశ్వుడు); బ్రాహ్మణభక్తియున్= విప్రులయెడ పూజ్యభావమున్నూ; అనవరత, దాన, శీలతయున్= ఎల్లప్పుడు పరోపకృతికై తన సొత్తు నిచ్చే స్వభావాన్నీ; విష్ణుని తోడి సఖ్యంబును= విష్ణుమూర్తితో స్నేహాన్నీ; వరంబులుగాన్= వలసిన కోరికలుగా; తనకున్= తనకు(కువలాశ్వుడికి); కోరినన్= కోరగా; అట్లు+అ= అట్లే; ఒసంగి=ఇచ్చి; వారలు+అందఱు= వారు అందరును (ఇంద్రాదిదేవతలు); నిజ, నివాసంబులకున్= తాము నివసించే స్థానాలకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు; కువలాశ్వుండును; విజయ+ఉత్+లాస, భాసితుండు+ఐ= గెలుపుచేత ఏర్పడిన గొప్పఉత్సాహంచేత వెలుగొందినవాడై; పురంబునకున్= (తన రాజధాని) నగరానికి; అరిగి= వెళ్ళి; సముజ్జ్వల, సామ్రాజ్యసౌఖ్యంబులన్= మిక్కిలిగా శోభించే గొప్పరాజ్యాన్ని ఏలేటప్పుడు లభించే సుఖాలతో; పరఁగెను= విలసిల్లాడు; అని; మార్కండేయుండు; ధర్మరాజునకు; కువలాశ్వుండు; ధుంధుమారుండు+ఐన, విధంబు= ధుంధుమారుడు అయిన (అనే పేరుమీద పరగిన) రీతిని; చెప్పెన్= చెప్పెను; అని; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్; ఎఱింగించిన= తెల్పిన; తెఱంగు= విధం.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా, సంప్రీతిని చెందిన దేవతలు ఇంద్రుడు మున్నగువారున్నూ, ఉదంకుడు నాయకుడుగా గల ఋషివరేణ్యులున్నూ ఆ కువలాశ్వమహీపతిని అభినందించి, 'నీకు ఇష్టమైన వరాన్ని కోరుకొమ్ము' అన్నారు. ఆ మహారాజు తనకు విప్రులయెడ పూజ్యభావాన్నీ, తాను ఎల్లప్పుడు పరోపకారబుద్ధితో ఇతరులకు దానాలు చేసేస్వభావం కలిగిఉండేటట్లుగానూ; విష్ణుభక్తినీ వరాలుగా ఇమ్మని అర్థించాడు. వారు అతడికి ఆ వరాలు ప్రసాదించి తమతమ నెలవులకు వెళ్ళారు. కువలాశ్వుడు గెలుపువలన ఏర్పడిన సంతోషంతో తన రాజధానీనగరానికి తిరిగి వెళ్ళి, గొప్పగా వెలుగొంది విలసిల్లెడి సామ్రాజ్యసౌఖ్యాలను అనుభవిస్తూఉన్నాడని మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజునకు కువలాశ్వుడు ధుంధుమారుడనే బిరుదుపేరు పడసిన తీరును వివరించి చెప్పాడు. ఆ కథను సర్పయాగసమయంలో జనమేజయమహారాజుకు, వైశంపాయనమహర్షి వినిపించాడు.

విశేషం: ఈకథ చదివే వారికి సహజంగా పుట్టే సందేహం ఒకటి. కువలాశ్వుడు విజయం సంపాదించిన సంతోషం సహజమైనదే కాని, వేలకువేలమంది కొడుకులు మరణించిరిగదా. అది విషాదదాయకం కాదా? కొన్ని ప్రతులలో - 'ఉదంకుని నిజాశ్రమంబున

కనిచి, కుమారసహస్రంబులతో నిజపురంబున కరిగి వారాంగనానృత్యగాన విశేషంబు లాలోకించుచు' అనే పాఠంకూడా ఉన్నది. అంతకు ముందుగా, కువలాశ్వుడు 'దనుజునివలన మృతులైన తనసుతులు గలుగను వరంబు గోరిన' - 'రాక్షసనిహతులైన యతని పుత్త్రులం బునర్జీవితులుగా బ్రసాదించి వార లేగి' రనియున్నూ కలదు. సంస్కృతమూలంలో ఇది లేదు. అందుచేత ఈ భాగం తెలుగులో ప్రక్షిప్తంగా భావించే విమర్శకులు ఉన్నారు. 'వారాంగనా' ప్రసక్తి వలన ఆర్వాచీనుడు ఎవ్వడో తెలుగులో ఈ యధికపాఠాన్ని పాఠకుల సందేహనివృత్తికై చేర్చియుండవచ్చును.

ఆశ్వాసాంతము

క. చరమయుగచరిత ధర్మ। స్థిరీకరణచతురచరిత! ధీగుణలీలా
పరికరపరిచితనయ। విస్తర! వితరణ వివరణైక దానవినోదా! 415

ప్రతిపదార్థం: చరమ, యుగ, చరిత, ధర్మ, స్థిరీకరణచతురచరిత!= చివరియుగం అనగా, కలియుగచరిత్రలో ధర్మాన్ని స్థాపించటంలో నేర్పుకలచరిత్రకలవాడా!; ధీ, గుణ, లీలా, పరికర, పరిచిత, నయ, విస్తర!= బుద్ధిబలంయొక్క లక్షణంచేత ఆటపనిముట్టుగా ఏర్పడిన విలసిల్లిన సౌమ్యరాజనీతి వ్యాపింపజేసేవాడా!; వితరణ, వివరణ+ఏక, దానవినోదా!= త్యాగానికి వ్యాఖ్యానప్రాయమే అనే రీతిగా పరోపకారంకొరకు తన సొత్తును ఇతరులకు ఇచ్చివేయటం అనే వినోదం కలవాడా!

తాత్పర్యం: కలియుగంలో ధర్మం క్షీణిస్తున్నప్పటికీ, తిరిగి ఆ కలియుగంలోనే ధర్మాన్ని నిశ్చలంగా నిలిచేటట్లు ప్రతిష్ఠించే నేర్పుకలవాడా! శేముషీ వైభవంచేత పరిపాలనలో శాంతిభద్రతలు విలసిల్లునట్టి సౌమ్యరాజనీతి కలవాడా! త్యాగం అనే మాటకు, నిదర్శనప్రాయం అని చెప్పి చూపగలిగేటట్లుగా, పరోపకారార్థమై నిజసంపదను ఇతరులకు ఉచితంగా ఇచ్చివేయటం అనే వినోదం కలవాడా!

విశేషం: ఇది ఆశ్వాసాంతపద్యాలలో మొదటిది. ఈ సంబోధనలు కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడికి అన్వయించేవి. రాజరాజనరేంద్రుడు కలియుగంలో ధర్మసంస్థాపకుడు, రాజనీతిచతురుడు, పరిపాలనాదక్షుడు, ఆదర్శదాత అని- ఈ సంబోధనల సారాంశం.

మాలిని.

కరివరకిరికూర్మక్ష్మాధరాధీశ తుల్యో। ద్ధరణగుణధురీణోద్దండబాహార్గళాగ్ర
స్ఫురిత నిఖిలగోత్రాభోగ భాగైక భోగా! తరుణ రుచిరమూర్తీ! ధర్మతంత్రానువర్తీ! 416

ప్రతిపదార్థం: కరివర, కిరి, కూర్మ, క్ష్మాధరాధీశ, తుల్య+ఉద్ధరణ, గుణ, ధురీణ+ఉద్దండ, బాహా+అర్గళ+అగ్ర, స్ఫురిత, నిఖిల, గోత్ర+ఆభోగ, భాగ+ఏకభోగా!= శ్రేష్ఠమైన ఏనుగులు అనగా దిగ్గజాలు, వరాహం, తాబేలు, కొండలరేడుతో సమానమైనఉద్ధరించే లక్షణాన్ని వహించే గడియవంటి గొప్పవైన చేతుల చివరిభాగంవలన సూచించబడే సమస్త భూమి సామ్రాజ్య భాగాన్ని ముఖ్యంగా అనుభవించేవాడా!; తరుణ, రుచిర, మూర్తీ!= యౌవనంతో ప్రకాశించే ఆకృతి గలవాడా!; ధర్మ, తంత్ర+అనువర్తీ!= ధర్మంతో కూడినప్రణాళికను అనుసరించేవాడా!

తాత్పర్యం: దిగ్గజాలతో, ఆదివరాహంతో, ఆదికూర్మంతో, కులపర్వతాలతో సమానమైన భుజశక్తితో సమస్తమైన భూమిని ఏకభోగంగా భరించే సార్వభౌమా! రాజరాజా! యౌవనతేజస్సు గల ఆకృతి కలవాడా! ధర్మాన్నే రాజనీతిగా చేసి అనుసరించేవాడా!

విశేషం: మాలినీ వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ 15 అక్షరాలుంటాయి. న,న,మ,య,య అనే గణాలు పాదంలో వరుసగా నిలుస్తాయి. 9వ అక్షరం యతిమైత్రి స్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది. పురాణ సారస్వతంలో భూమిని భరించేశక్తిగలవి - దిగ్గజాలు, ఆదివరాహం, ఆదికూర్మం, క్ష్మాధరం అనగా పర్వతం. కులపర్వతాలు భూమిని భరించేవి. "మహేంద్రోమలయస్సహ్యశ్శుక్తిమాన్ గంధమాదనః । వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః."

గద్యము.

ఇది సకల సుకవిజన వినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబున యక్ష యుద్ధంబును, గుబేరదర్శనంబును, నర్జునాగమనంబును, బాండవులకడకు నింద్రుండు సనుదెంచుటయు, నర్జునుండు నివాతకవచ కాలకేయ పౌలోమ వధ ప్రకారం బెఱింగించుటయు, నాజగరంబును, బాండవులు గామ్యకవనంబునకు వచ్చుటయుఁ; గృష్ణమార్కండేయాగమనంబును, బ్రాహ్మణప్రభావంబును, సరస్వతీగీతయు, వైవస్వతు చరితంబును,గల్పాంతప్రకారంబును, యుగధర్మకీర్తనంబును, వామ్యాశ్వహరణంబును, నింద్రద్యుమ్నోపాఖ్యానంబును, ధుంధుమారచరితంబును నన్నది చతుర్థాశ్వాసము.417

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈ గ్రంథం-ఆరణ్యపర్వం చతుర్థాశ్వాసం); సకల సుకవిజనవినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతంబు+ఐన= అందరు మంచికవుల సముదాయంచేత స్తుతించబడిన నన్నయభట్టుచేత వ్రాయబడిన, శ్రీమహాభారతంబునందున్= శ్రీమహాభారతంలో; ఆరణ్యపర్వంబునన్= ఆరణ్యపర్వంలో; యక్షయుద్ధంబును= యక్షులతోడిపోరున్నూ; కుబేరదర్శనంబునున్= కుబేరుడిని చూచుటయున్నూ; అర్జున+ఆగమనంబును= అర్జునుడు వచ్చుటయున్నూ; పాండవులకడకున్= పాండవులు ఉన్నచోటికి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; చనుదెంచుటయున్= వచ్చుటయున్నూ; అర్జునుడు; నివాతకవచ, కాలకేయ, పౌలోమ, వధప్రకారంబు= నివాతకవచులయొక్కయు, కాలకేయులయొక్కయు, పౌలోముల యొక్కయు సంహార విధం; ఎఱింగించుటయున్= తెలియజేయుటయున్నూ; అజగరంబును= కొండచిలువకు సంబంధించిన వృత్తాంతమున్నూ; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; కామ్యకవనంబునకున్= కామ్యకం అనే పేరుగల అడవికి; వచ్చుటయున్= రాకయూ; కృష్ణ మార్కండేయ+ఆగమనంబును= కృష్ణుడు, మార్కండేయుడు వచ్చుటయున్నూ; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబును= విప్రులయొక్క మహిమయున్నూ; సరస్వతీగీతయున్= సరస్వతీ గీతయు; వైవస్వతు, చరితంబును= వైవస్వతుడి కథయున్నూ; కల్ప+అంత, ప్రకారంబును= కల్పంచివర దాపురించే ప్రళయం జరిగే తీరున్నూ,యుగధర్మకీర్తనంబును= యుగాలకు సంబంధించిన లక్షణాలను గూర్చిన వర్ణనయున్నూ; వామ్య+అశ్వ, హరణంబును= వామ్యజాతిగుర్రాల అపహరణం; ఇంద్రద్యుమ్న+ఉపాఖ్యానంబును= ఇంద్రుద్యుమ్నుడినిగూర్చిన కథయున్నూ; ధుంధుమారచరితంబునున్= ధుంధుమారుడి కథయూ; అన్నది= అనునట్టిది; చతుర్థ+ఆశ్వాసము= నాలుగవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది అందరు కవులచేత పొగడబడిన నన్నయభట్టు వ్రాసిన శ్రీమదాంధ్రమహాభారతంలో ఆరణ్యపర్వంలోని నాలుగవ ఆశ్వాసం. ఇందలి విషయానుక్రమణిక ఇది. యక్షయుద్ధం, కుబేరదర్శనం, అర్జునాగమనం, పాండవులకడకు ఇంద్రుడు రావటం, అర్జునుడు నివాతకవచులను కాలకేయులను పౌలోములను సంహరించినతీరు, కొండచిలువ వృత్తాంతం, పాండవులు కామ్యకవనానికి రావటం, కృష్ణమార్కండేయులరాక, విప్రులమహిమ, సరస్వతీగీత, వైవస్వతమనువుగాథ, ప్రళయప్రకారం, యుగధర్మవర్ణనం, వామ్యాశ్వాలను అపహరించటం, ఇంద్రద్యుమ్నుడికథ, ధుంధుమారచరితం.

విశేషం: ఆరణ్యపర్వం నాలుగవ ఆశ్వాసంలో 141 పద్యముల వరకు వ్రాసినది నన్నయభట్టు. తరువాత అనగా 142వ పద్యమునుండి ఆరణ్యపర్వంలోని ఏడవ ఆశ్వాసం తుదవరకు వ్రాసింది ఎఱ్ఱన. అయినను, ఆశ్వాసాంతంలో ఎఱ్ఱన - 'నన్నయభట్ట ప్రణీతంబు' అని వ్రాయటమే గాక - ఆశ్వాసాంతపద్యాలను నన్నయకు ఆశ్రయప్రదాత అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలుగానే కూర్చాడు. తెలుగుదేశంలో లభించిన ఆంధ్రమహాభారతం వ్రాతప్రతులు అన్నిటిలో 142 పద్యమునుండి- ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవిత్వారంభము - అనియే కలదు. ఎఱ్ఱనయే ఆరణ్యపర్వం చిట్టచివర ఏడవ ఆశ్వాసాంతపద్యాలలో తాను నన్నయభట్ట కవితారీతియు తోచేటట్లు ఆరణ్యపర్వాన్ని పూరించా నని స్పష్టంగా వ్రాశాడు.

ఆరణ్యపర్వంలో చతుర్థాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము -పంచమాశ్వాసము

శ్రీయువతీప్రియ! నృప నా । రాయణ బిరుదాంక భీమ! రమణీయ గుణ
శ్రీయుత! నిర్మలధర్మప । రాయణ! రవితేజ! రాజరాజనరేంద్రా! **1**

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, యువతీ, ప్రియ!= సిరిజవరాలికి ఇష్టుడ వైనవాడా!; నృప, నారాయణ, బిరుద+అంక, భీమ!= రాజులలో విష్ణుమూర్తి అనెడి బిరుదు ఉండుటచేత భయాన్ని కలిగించేవాడా!; రమణీయ, గుణ, శ్రీ, యుత!= అందమైన మంచి లక్షణాలనెడి సంపదతో కూడి ఉన్నవాడా!; నిర్మల, ధర్మ, పరాయణ!= కల్మషం లేక స్వచ్ఛమైన ధర్మం నెరపటంలో పూనిక కలిగిన వాడా!; రవి, తేజ!= సూర్యుడి వంటి వర్చస్సు కలవాడా!; రాజరాజనరేంద్రా!= రాజరాజనరేంద్రుడు అనే నామధేయం కలవాడా!

తాత్పర్యం: యౌవనంలో ఉన్న లక్ష్మీదేవికి ఇష్టమైనవాడా! రాజులలో విష్ణుమూర్తి అనే బిరుదు కలిగి శత్రువులకు భయాన్ని కలిగించేవాడా! మనోహరమైన సద్గుణాలు కలవాడా! స్వచ్ఛమైన ధర్మాన్ని ఆచరించే దీక్ష పూనినవాడా! సూర్యుడి తేజస్సు వంటి తేజస్సు గలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (i) ఇది ఆశ్వాసారంభ పద్యం. ఈ పంచమాశ్వాసాన్ని రచించినది ఎఱ్ఱన మహాకవి. ఈ పద్యరచన నాటికి సుమారు రెండువందల సంవత్సరాలకు పూర్వమే కీర్తిశేషుడైన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనం ఇది. - నన్నయ వాడిన భావాలనే గుదిగ్రుచ్చి ఎఱ్ఱన మరల ప్రయోగించాడు. (ii) చాళుక్య ప్రభువులు రాజనారాయణ బిరుదాంకితులు.

ధర్మరాజునకు మార్కండేయుఁడు పుత్త్రున కుండఁదగు గుణంబులం దెల్పుట (సం. 3-196-1)

వ. అక్కథకుండు శౌనకాదిమహామునులకుం జెప్పె నట్లు బహుభంగుల మార్కండేయుండు వివరింపం బుణ్యకథావిశేషంబులు విని సంతుష్టహృదయుం డై కౌంతేయపూర్వజుండు మఱియు నమ్మునీంద్రున కి ట్లనియె. **2**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథను చెప్పే సూతుడు; శౌనక+ఆది, మహా, మునులకున్+చెప్పెన్= శౌనకుడు మున్నగు గొప్ప ఋషులకు వచించాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; మార్కండేయుండు; బహుభంగులన్= పెక్కు రీతులుగా; వివరింపన్= విస్తరించి చెప్పగా; కౌంతేయ, పూర్వజుండు= కుంతీ కుమారులలో ముందు జన్మించినవాడు - ధర్మరాజు; పుణ్య కథా, విశేషంబులు= సుకృతాన్ని కలిగించే గాథలలోని గొప్ప విషయాలు; విని= ఆలకించి; సంతుష్ట, హృదయుండు+ఐ= మిక్కుటంగా తృప్తిచెందిన గుండె కలవాడై; మఱియున్= ఇంకా; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ మార్కండేయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా శౌనకుడు మున్నగు మహర్షులకు సూతుడు నైమిశారణ్యంలో సత్రయాగసందర్భంగా మహాభారతకథ వినిపించాడు. మార్కండేయ మహర్షి ఎన్నో పుణ్యకథలను చెప్పగా విని, మిక్కిలి సంతృప్తి చెందిన ధర్మరాజు మరల ఆ మహర్షితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: మార్కండేయమహర్షి చెప్పిన పుణ్యకథలు పెక్కు ఆరణ్యపర్వంలో ఉన్నాయి. మహాభారతానికి పూర్వం ఇట్టి కథలు లోకంలో బహుళప్రచారంలో ఉన్నాయనిన్నీ వాటిని సూతుడు సంగ్రహించి ఆరణ్యపర్వంలో చేర్చాడనిన్నీ నవీన విమర్శకుల అభిప్రాయం.

సీ. **'సమధిక దర్పదుర్జయములై నిగిడెడు । నింద్రియంబులఁ గుదియించి తెచ్చి**
మనసు పొందున నిడి మన సహంకారంబు । పజ్జకుఁ బాపి సద్భక్తియుక్తి
నెరయంగ ననిశంబు నిజభర్తృ శుశ్రూష । యందు సమాహిత యైన వనిత
యఖిలలోకోత్కృష్ట యని యెప్డు నూహింతు; । నరయఁ బతివ్రత లైన వారి

తే. **చరిత మత్యంతధర్మసూక్ష్మంబుఁ గరము । దుష్కరము గాదె తలఁప నిర్ధూత దురిత!**
యట్లు గావున విన వేడ్క యయ్యెఁ జెప్ప । వయ్య ! పుణ్యసతీ ప్రభావంబు నాకు. **3**

ప్రతిపదార్థం: నిర్ధూత, దురిత!= విసరివేయబడిన పాపాలు కలవాడా!; సమధిక, దర్ప, దుర్జయములు+ఐ= మిక్కిలి ఎక్కువ అయిన గర్వం కలిగిఉండటంచేత గెలువరానట్టివై; నిగిడెడు= విజృంభించెడు; ఇంద్రియంబులన్= జ్ఞానకర్మేంద్రియాలను; కుదియించి; తెచ్చి= అణగారేటట్లుగా చేసిపెట్టి; మనసు, పొందునన్+ఇడి= మనస్సుకు లోబడేటట్లుగా చేసి; మనసు+ అహంకారంబు, పజ్జకున్+పాపి= మనస్సును-నేను నాది అనే భావం దగ్గరనుండి వేరు చేసి; సత్+భక్తి, యుక్తి= మంచి భక్తితో కూడికొని ఉండటం; నెరయంగన్= ఒప్పునట్లుగా; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడును; నిజ, భర్తృ, శుశ్రూషయందున్= తనయొక్క పెనిమిటికి పరిచర్య ఒనరించటంలో; సమాహిత+ఐన= కూడిఉన్నట్టిదైన; వనిత= స్త్రీ; అఖిల, లోక+ఉత్కృష్ట= సమస్త జగాలలో గొప్పది; అని; ఎప్డున్= ఎల్లప్పుడును; ఊహింతున్= భావన చేస్తాను; అరయన్= చూడగా; పతివ్రతలు+ఐన వారి, చరితము= భర్తను భక్తితో సేవించటంలోనే నిమగ్నురాం డ్రయిన భార్యల నడవడి; అత్యంత, ధర్మ, సూక్ష్మంబున్= మిక్కిలిలోతుగా పరిశీలిస్తేగాని తెలియనట్టి ధర్మంతో కూడినట్టిదిన్నీ; కరము= మిక్కిలి; దుష్కరము= ఆచరించేందుకు కష్టం అయినట్టిదిన్నీ; కాదె= అవుతుందికదా; తలఁపన్= ఆలోచించగా; నాకున్, పుణ్య, సతీ, ప్రభావంబు= గొప్ప పతివ్రతల మహిమ; వినన్= వినటానికి; వేడ్క+అయ్యెన్= సంబరమైనది. అట్లు+కావునన్= ఆ విధంగా ఉన్నది కాబట్టి; చెప్పవయ్య= దయచేసి చెప్పుము.

తాత్పర్యం: పాపాలను పటాపంచలు చేయగలిగిన ఓ మార్కండేయ మహర్షీ! గొప్ప పతివ్రతల మాహాత్మ్యాలను గూర్చిన కథలు వినవలెనని నాకు మిక్కిలి వేడుకగా ఉన్నది. దయచేసి అట్టి కథలు నాకు వినిపించ వేడికోలు. అరికట్టటానికి వీలు లేని ఇంద్రియాలను అరికట్టి, వాటిని మనస్సుకు లోబడేటట్లుగా చేసి, ఆ మనస్సును అహంకారానికి లోను గాకుండగా చేసి, తన పెనిమిటికి ఎల్లప్పుడు సేవ చేసే వనిత - అన్ని జగాలలో గొప్పది అని నా అభిప్రాయం. అట్టి పతివ్రతల నడవడిలో ధర్మ సూక్ష్మాలు ఇమిడే ఉంటాయి. కావున అట్టి పుణ్యకథలు వినిపింపుము.

విశేషం: 'ధర్మసూక్ష్మము' అనే ప్రయోగంలోని స్వారస్యం అరయ దగింది. ధర్మం తెలియటం కష్టం. స్థూలదృష్టికి 'ధర్మము'గా గోచరించినట్టిది - తరచి విచారించినప్పుడు అనగా సూక్ష్మ దృష్టితో పరికించినపుడు అధర్మం కావచ్చును. రాబోయే ధర్మవ్యాధుడి కథలో పెక్కు 'ధర్మ సూక్ష్మములు' వివరించబడినవి.

వ. **మఱియుఁ దల్లిదండ్రు లిరువురయందును బుత్త్రనిమిత్తం బైన యాయాసం బెవ్వరి కెక్కుడు? వారలయెడం బుత్త్రుం డెట్టివాఁడు గావలయు? హీనయోని జాతుం డైన పురుషుం డేమి తెఱంగు నడవడిం బరమధార్మికుల లోకంబులు వడయు? నివి యన్నియు వివరింప నీవ యర్హుండ' వనిన నమ్మహాముని యమ్మహీపతి కి ట్లనియె.** **4**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; తల్లిదండ్రులు= మాతా పితలు; ఇరువురయందును= ఇద్దరియందును; పుత్త్ర నిమిత్తంబు+ఐన= కొడుకునుగూర్చిన; ఆయాసంబు= శ్రమ; ఎవ్వరికిన్+ఎక్కుడు= ఎవరికి మిక్కుటంగా ఉంటుంది; వారలయెడన్= ఆ తల్లిదండ్రుల పట్ల; పుత్త్రుండు= కొడుకు; ఎట్టివాఁడు, కావలయున్= ఏ విధంగా ప్రవర్తించదగినవాడు అయిఉండాలి; హీనయోని జాతుండు+ఐన= తక్కువ కులంలో పుట్టినట్టి; పురుషుండు= మనుజుడు; ఏమి తెఱంగు, నడవడిన్= ఏ విధమైన ప్రవర్తనవలన; పరమ, ధార్మికుల, లోకంబులు= గొప్ప పుణ్యాత్ములు పొందే లోకాలు - స్వర్గాలు; పడయున్= పొందుతాడు; ఇవి+అన్నియున్= ఇట్టి విషయాలు అన్నిటిని; వివరింపన్= వెల్లడించటానికి; నీవు+అ= నీవ=నీవు మాత్రమే; అర్హుండవు= తగిన వాడవు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహాముని= గొప్పవాడయిన ఆ ఋషి; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ రాజుకు (ధర్మరాజుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఆ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విషయాలే గాక, మఱికొన్నిటిని గూర్చి కూడ తాము దయచేసి వివరించ వేడికోలు. సంతాన విషయాన, తలిదండ్రులు ఇరువురూ పడే శ్రమలో ఎవరిది అధికం అని చెప్పవచ్చును? తలిదండ్రుల విషయంలో పుత్రుడు ఎట్టి నడవడి కలవాడై ఉండదగును? తక్కువ కులంలో జన్మించిన మనుజుడు గొప్ప ధర్మాత్ముడు పొందే లోకాలను ఏవిధంగా పొందగలడు? ఈ ప్రశ్నలకు సరిఅయిన సమాధానం చెప్పగల అర్హత నీయందు మాత్రమే ఉన్నది' అని ధర్మరాజు పలుకగా మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు.

సీ. **'జతనంబు మిగుల మాసములు దొమ్మిది యుద । రంబునం గరము భరంబుతోడ**
భరియించి పదపడి ప్రాణసంశయ దశ । నొంది పుత్త్రునిఁ గాంచు నెందుఁ దల్లి;
తపములు యజ్ఞముల్ దానముల్ వ్రతములు । దేవతా సజ్జన సేవనములుఁ
గావించుఁ బుత్త్రునిఁ గామించి జనకుఁ; డి । ట్లిరువుర పాటును సరియె తలఁపఁ;

సీ. **దనయుఁ గని తల్లిదండ్రులు దమకు నతఁడు । భక్తుఁ డగుటకు ధర్మానురక్తుఁ డగుట**
కాసపడుదురు; విను మట్టియాస సిద్ధిఁ । బొందఁ జేయు నతఁడ చువ్వె నందనుండు. **5**

ప్రతిపదార్థం: ఎందున్= ఏ పరిస్థితుల్లో అయినా; తల్లి= మాత; పుత్త్రునిన్= కొడుకును; ఉదరంబునన్= కడుపులోపల; మాసములు= నెలలు; తొమ్మిది; జతనంబు= యత్నము; మిగులన్= ఎక్కువ అగునట్లుగా; కరము= మిక్కిలి; భరంబుతోడన్= బరువుతో; భరియించి= మోసి; పదపడి= పిదప; ప్రాణ, సంశయ, దశన్+ఒంది= అసువులు కోల్పోవునేమో అనే సందేహ స్థితిని పొంది; కాంచున్= కంటుంది, జనకుడు= తండ్రి; పుత్త్రునిన్= కొడుకును; కామించి= కోరి; తపములు= శరీరక్లేశాన్ని కలిగించే ఉపవాసాది వ్రతాలు; యజ్ఞముల్= క్రతువులు; దానముల్= తన ద్రవ్యాన్ని ఇతరులకు సమర్పణ చేయటాలు; వ్రతములు= నోములు; దేవతా, సత్+జన, సేవనములున్= దేవతలను, మంచి మనుష్యులను అర్చించటాలు; కావించున్= చేస్తాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఇరువుర పాటును= ఇద్దరూ పడే శ్రమకూడా; తలఁపన్= ఆలోచించగా; సరియె= సమానాలైనవే; తల్లిదండ్రులు= మాతయు పితయును; తనయున్= కొడుకును; కని= పొంది; తమకున్= తమకు (తల్లిదండ్రులకు); అతఁడు= ఆ

కొమరుడు; భక్తుఁడు+అగుటకున్= అర్చించేవాడు కావటానికి; ధర్మ+అనురక్తుఁడు= ధర్మంలో ఎక్కువ ఇష్టం కలవాడు కావటానికి; ఆస, పడుదురు= కోరుకొంటారు; వినుము= ఆలకింపుము; అట్టి+ఆస= అటువంటి కోరిక; సిద్ధిన్+పొందన్+చేయు+ అతఁడు+అ= నెరవేరేటట్లుగా ఒనరించే అతడు మాత్రమే; నందనుండు= కొడుకు; చువ్వె= చుమ్ము+ఎ= సుమా. (నిశ్చయార్థకం).

తాత్పర్యం: 'కొడుకును తల్లి - తొమ్మిది నెలలు తన కడుపులో మోసి, మిక్కిలి ప్రయత్నంతో మిక్కుటమైన శ్రమకు ఓర్చి, ఆస్థితిలో అసువులు కోల్పోతానేమో అనే సందేహ స్థితికి వచ్చి ప్రసవిస్తుంది. తండ్రి - కొడుకు పుట్టవలెననే కోరికతో ఉపవాసాది వ్రతాలు చేసి, క్రతువులు నిర్వహించి, దాన ధర్మ కార్యాలు సలిపి, నోములు నోచి, దేవతలను సజ్జనులను పూజిస్తాడు. ఈ విధంగా సంతానానికై పడే శ్రమ తలిదండ్రులు ఇరువురకూ సమానమైనదే అని చెప్పవచ్చును. తలిదండ్రులు - కొడుకు పుట్టిన పిదప ఆతడు తమయెడ ప్రేమ కలిగి తమను ఆరాధించాలనీ ధర్మాచరణలో ఆసక్తికలవాడు కావాలనీ కోరుకొంటారు. అందుచేత, తలిదండ్రుల కోరిక లీడేర్చేవాడే నిజమైన పుత్రుడు అని చెప్పాలికదా!

విశేషం: నందనుడు అనే శబ్దానికి అర్థం - 'సంతోషింప చేసేవాడు'. తలిదండ్రులను సంతసింపజేసేవాడే నిజమైన నందనుడు. ఇట్టి నందన శబ్ద ప్రయోగంలోని స్వారస్యం గుర్తించ తగింది.

క. జననియు జనకుఁడు నెవ్వని । యనువర్తనమునఁ బ్రియంబు నందుదు రెదఁ ద
త్తనయుఁడు ధర్మముఁ గీర్తియు । ననూనముగఁ బడయుఁ బొందు నక్షయగతులన్. 6

ప్రతిపదార్థం: జననియున్= తల్లియును; జనకుఁడున్= తండ్రియును; ఎవ్వని+అనువర్తనమునన్= ఏ(కుమారుడి) నడవడి వలన; ఎదన్= హృదయంలో; ప్రియంబున్+అందుదురు= సంతోషం పొందుతారో; తత్+తనయుఁడు. ఆ కొడుకు; ధర్మమున్= ధర్మాన్ని; కీర్తియున్= యశస్సునూ; అనూనముగన్= ఎక్కువగా; పడయున్= పొందుతాడు; అక్షయ, గతులన్= నాశనం పొందని స్థితులను అనగా గొప్ప పుణ్యలోకాలను; పొందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఏ కుమారుడు తనను కన్న తలిదండ్రులకు తన నడవడికవలన మిక్కుటమైన సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడో ఆ కొమరుడే ధర్మాన్ని, కీర్తిని గొప్పగా సంపాదిస్తాడు. అట్టివాడే శాశ్వతమైన పుణ్యలోకాలను ఆర్జిస్తాడు.

మార్కండేయుఁడు ధర్మజునకుఁ బతివ్రతా మాహాత్మ్యంబు సెప్పుట (సం. 3-196-20)

వ. మఱియు నిజభర్తృ శుశ్రూషయందు నిత్యాసక్తయయిన పతివ్రతకు నఖిలయజ్ఞదానతపఃఫలంబులు సులభంబు లగు; నొక్కయితిహాసంబు సెప్పెద; నందు నీ యడిగిన యర్థంబు లన్నియుఁ దేటపడు నాకర్ణింపుము; కౌశికుం డను బ్రాహ్మణుండు ధర్మతపశ్శీలుండు సంతతాధ్యయనతత్పరుం డయి యొక్క విశిష్టగ్రామంబున నుండు; నతం డొక్కనాఁడు గ్రామసమీపంబునం దొక్కవృక్షమూలంబున నాసీనుండై వేదంబులు గుణియించుచుండం దదీయ శాఖాగతం బైన యొక్క కొక్కెర యాతనిపై రెట్ట వెట్టిన, నమ్మహాద్విజుం డలిగి చూచుటయు నది యప్పుడ నిశ్చేతనం బై నేలంబడినం గనుంగొని యతండు. 7

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; నిజ, భర్తృ, శుశ్రూషఅందున్= తనయొక్క పెనిమిటియొక్క పరిచర్యలో; నిత్య+ఆసక్త+ అయిన= ఎల్లప్పుడు ఇష్టం కలిగినట్టిది అయిన; పతివ్రతకున్= సాధ్వికి; అఖిల, యజ్ఞ, దాన, తపస్+ఫలంబులు= అన్ని క్రతువులు, దానాలు, కఠిన వ్రతాలు చేస్తే సంక్రమించే పుణ్యాలు; సులభంబులు+అగున్= సులువుగా లభిస్తాయి; ఒక్క+ఇతిహాసంబు+చెప్పెదన్= ఒక యథార్థ గాథ వినిపిస్తాను; అందున్= ఆ ఇతిహాసంలో; నీ+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; అర్థంబులు+అన్నియున్= భావాలు అన్నియును; తేటపడున్= వెల్లడి ఔతాయి; ఆకర్ణింపుము= వినుము; కౌశికుండు+అను, బ్రాహ్మణుండు= కౌశికుడు అనే పేరుకల విప్రుడు; ధర్మ, తపస్+శీలుండు= ధర్మాన్ని, తపస్సును ఆచరించే స్వభావం కలవాడు; సంతత+అధ్యయన, తత్పరుండు+అయి= ఎల్లప్పుడు వేదాలు చదువుకొనటంలోనే నిమగ్నుడైనవాడయి; ఒక్క, విశిష్ట, గ్రామంబునన్= పేర్కొనదగిన ఒకపల్లెటూరిలో; ఉండున్= నివసించేవాడు; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఒక్క, నాఁడు= ఒక్క రోజున; గ్రామసమీపమునందున్= ఆ ఊరికి దగ్గరలో; ఒక్క, వృక్ష, మూలంబునన్= ఒక చెట్టు మొదట; ఆసీనుండు+ఐ= కూర్చున్నవాడై; వేదంబులు= వేదాలు; గుణియించుచుండన్= వల్లెవేస్తుండగా; తదీయ, శాఖాగతంబు+ఐన= ఆ చెట్టు కొమ్మమీద ఉన్న; ఒక్క, కొక్కెర= ఒక కొంగ; ఆతనిపైన్= ఆ కౌశికుడిమీద; రెట్ట+పెట్టినన్= మలవిసర్జనం చేయగా; ఆ+మహా, ద్విజుండు= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; అలిగి, చూచుటయున్= కోపించి, చూడటంచేత; అది= ఆ కొక్కెర; అప్పుడు+అ= అప్పటికప్పుడే; నిస్+చేతనంబు+ఐ= పోయిన ప్రాణాలు కలదై - అనగా చనిపోయి; నేలన్+పడినన్= భూమిమీద పడగా; కనుంగొని= చూచి; అతండు= ఆ కౌశికుడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాదు; తన పెనిమిటికి సేవ చేయటంలో ఎల్లప్పుడూ ఇష్టం గల పతివ్రతకు సమస్త యజ్ఞాలు, దానాలు, తపస్సులు చేసిన పుణ్యాలు లభిస్తాయి. ఈ విషయాన్ని రూఢి చేసే ఒక యథార్థగాథను నిదర్శనంగా నీకు వినిపిస్తాను. ఆ ఇతిహాసంలో నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు అన్నిటికిని సరైన సమాధానం లభిస్తుంది. పూర్వం కౌశికుడు అనే బ్రాహ్మణుడు ఒకానొక పల్లెటూరులో నివసిస్తూ ఉండేవాడు. ఆతడు ధర్మాత్ముడు. తపస్వి. ఎల్లప్పుడూ వేదాలను వల్లె వేసేవాడు. ఒకనాఁడు అతడు ఒకచెట్టు మొదట కూర్చొని వేదాలు వల్లెవేస్తుండగా, ఆ చెట్టుకొమ్మపై వాలిఉన్న ఒకకొంగ అతడిపై రెట్ట వేసింది. అంతట ఆ కౌశికుడికి మిక్కుట మైన కోపం వచ్చింది. అతడు ఆగ్రహంతో ఆ పక్షిని చూచాడు. వెంటనే ఆ పక్షి ప్రాణాలు కోల్పోయి నేలపై పడిపోయింది. అప్పుడు అతడు (పశ్చాత్తాపంతో కుమిలిపోయాడు.)

క. 'అక్కట! నాహృదయము గడు । నక్కటికము లేనిదయ్యె; ననిమిత్తమ యీ
కొక్కెర నిటు సేసితి; నా । కెక్కడి శాంతి?' యని వికలహృదయుం డగుచున్. 8

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో!; నాహృదయము= నాగుండె; కడున్= మిక్కిలి; అక్కటికము= దయ; లేనిది+అయ్యెన్= లేనట్టిది అయింది; అనిమిత్తము+అ= ఎటువంటి కారణం లేకుండానే; ఈ కొక్కెరన్= ఈ కొంగను; ఇటు+చేసితిన్= ఈవిధంగా చేశాను అనగా ఈ రీతిగా చంపాను; నాకున్+ఎక్కడి, శాంతి+అని= నాకు ఏవిధంగా శాంతి లభిస్తుంది అని; వికల, హృదయుండు+అగుచున్= కలత చెందిన ఎడద గలిగినవాడు ఔతూ;

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! నా గుండె దయలేనిది అయింది కదా! నిష్కారణంగా నావలన ఈ కొంగ ప్రాణాలు పోగొట్టుకుంది. నేను ఘోరపాపానికి ఒడిగట్టాను, ఇక నాకు ఏవిధంగా శాంతి లభించగలదు?' అని వాపోతూ ఆ కౌశికుడు కలత చెందిన ఎడద కలవా డయ్యాడు.

వ. పెక్కుభంగుల వగచి, మధ్యాహ్నం బగుటయుఁ గృతాహ్నికవిధానుండై గ్రామంబున కరిగి, యందు శుచు లైన విప్రగృహంబుల కరిగి భిక్షాచరణంబు సేయుచు, నం దొక్క పుణ్యగృహంబువాకిట నిలిచి 'భిక్షాం దేహి' యనుటయు, నా యింటియవ్వయు నతిసంభ్రమంబున భిక్ష యిడుటకుం బాత్రశోధనంబు సేయు నెడ. 9

ప్రతిపదార్థం: పెక్కు, భంగులన్= పలురీతుల; వగచి= విచారించి; మధ్య+అహ్నంబు+అగుటయున్= పట్టపగలు నడిమిప్రొద్దు కావటంచేత (మధ్నాహ్నం పండ్రెండుగంటలు-నేటి భాషలో); కృత+ఆహ్నిక, విధానుండు+ఐ= పగలు నెరవేర్చవలసిన కృత్యాలు కలవాడై అనగా పగలు నడిప్రొద్దున చేయదగు విధులు చేసినవాడై; గ్రామంబునకున్+అరిగి= పల్లెటూరికి వెళ్లి; అందున్= ఆ గ్రామంలో; శుచులు+ఐన= పవిత్రులు, అయిన; విప్ర, గృహంబులకున్= బ్రాహ్మణుల ఇండ్లకు; అరిగి= వెళ్లి; భిక్షా+ఆచరణంబు= బిచ్చమెత్తుకొనటం; చేయుచున్= చేస్తూ; అందు+ఒక్క= (ఆ గృహాలలో ఒక); పుణ్య, గృహంబు, వాకిటన్= సుకృతం ఆర్జించిన వారు నివసించే ఇంటి గడప ముందు; నిలిచి= నిలబడి; 'భిక్షాందేహి'= బిచ్చాన్ని ఇమ్మ; అనుటయున్= అని అనటమున్నూ; ఆ+ఇంటి+అవ్వయున్= ఆ ఇంటిఇల్లాలును; అతిసంభ్రమంబునన్= మిక్కిలి వేగిరపాటుతో; భిక్ష+ఇడుటకున్= బిచ్చం వేయటానికి; పాత్ర, శోధనంబు= పాత్రను శుద్ధిచేయటం; చేయు+ఎడన్= చేసే తరుణంలో.

తాత్పర్యం: పలురీతుల విచారించి, అప్పుడు మిట్టమధ్యాహ్నసమయం కావటంచేత, ఏతత్కాలకృత్యాలైన సంధ్యావందనాదికాలు నిర్వర్తించి, సమీపగ్రామానికి వెళ్లి, పరిశుభ్రత, పవిత్రత కల బ్రాహ్మణ గృహాలకు పోయి, "భిక్షాం దేహి" అన్నాడు. అట్లా అంటూ ఒక పుణ్యగృహంముందు నిలిచి భిక్షను కోరాడు. అంతట- ఆ ఇంటి ఇల్లాలు మిక్కిలి వేగిరపాటుతో ఆ బ్రాహ్మణయోగికి భిక్ష సమర్పించటానికై పాత్రను కడుగసాగింది. ఆ సమయంలో.

ఉ. **ఆ యెలనాఁగభర్త కడు నాఁకటఁ దూలుచు వచ్చెఁ; వచ్చినం**
దోయజనేత్ర సంభ్రమముతోఁ దగుపీఠము వెట్టి పాద్యముం
బాయక మజ్జనక్రియయు భక్తి నొనర్చి ప్రియోక్తు లొప్పఁగా
నాయనఁ బ్రీతుఁ జేసె రుచిరాన్నరసంబులఁ జేసి చెచ్చెరన్. 10

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఎలనాఁగ, భర్త= ఆ మగువ పెనిమిటి; కడున్= మిక్కిలి; ఆఁకటన్= ఆకలిచేత; తూలుచున్= తొట్రుపడుతూ; వచ్చెన్= వచ్చాడు; వచ్చినన్= అట్లా రాగా; తోయజనేత్ర= పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఆ మగువ; సంభ్రమముతోన్= వేగిరపాటుతోడ; తగు= తగిన; పీఠము, పెట్టి= కూర్చుండే ఆసనం ఉంచి; పాద్యమున్= కాళ్లు కడుగుకొనటానికి నీటిని (ఇచ్చి); పాయక మజ్జన, క్రియయున్= వదలక తలనిండా స్నానం చేయించుటయున్నూ; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; ఒనర్చి= చేసి; ప్రియ+ఉక్తులు+ఒప్పఁగాన్= మనస్సుకు ఇష్టాలైన మాటలు విలసిల్లేటట్లుగా; రుచిర+అన్న, రసంబులన్+చేసి= కమ్మని అన్నాన్ని వడ్డించి పానీయాలు సమర్పించటం చేత; చెచ్చెరన్= వేగంగా; ఆయనన్= అతడిని, తన భర్తను; ప్రీతున్+చేసెన్= సంతృప్తి చెందిన వాడినిగా చేసింది.

తాత్పర్యం: అంతలో, ఆ ఇల్లాలి పెనిమిటి ఆకలితో తూలుతూ ఇల్లు చేరాడు. భర్తను చూడటంతోనే ఆమె కన్నులు తామర పువ్వులవలె వికసించాయి. ఆమె వేగిరపాటుతో భర్తకు ఎదురేగి కాళ్లు కడుగుకొనటానికి నీటిని అందించింది. పూనికతో అతడికి తలఅంటి స్నానం చేయించింది. అనురాగంతో మంచి మాటలు చెప్పుతూ అతడికి అన్నం వడ్డించింది. పానీయాలు అందించింది. భర్తకు సంపూర్ణ సంతుష్టి కల్పించింది.

చ. **కుడిచినపిమ్మటం గుసుమకోమలి విస్తృతసంస్తరంబుగా**
నొడికపు సెజ్జ చేసి ప్రియుఁ డొయ్యన యందు శయింపఁ దమ్ములం
బిడి చరణంబు లొత్తి మదిరేక్షణ యంతటిలోఁ దలంచె ము
న్నడరఁగ భిక్షకై నిలిచినట్టి మహీసురముఖ్యు నాత్మలోన్. 11

ప్రతిపదార్థం: కుడిచినపిమ్మటన్= (భర్త) భోజనం చేసిన పిదప; కుసుమకోమలి= పువ్వువలె మృదువైనది; విస్తృత, సంస్తరంబుగాన్= విశాలంగా పరచిన పరుపు కలదిగా; ఒడికము+సెజ్జ, చేసి= మనోహరమైన మెత్తని శయ్యను ఏర్పరచి; ప్రియుఁడు= భర్త; అందున్= ఆ శయ్యపై; ఒయ్యన= తిన్నగా; శయింపన్= పండుకొనగా; తమ్ములంబు+ఇడి= తాంబూలం అందించి; చరణంబులు+ఒత్తి= కాళ్లు పిసికి; మదిరా+ఈక్షణ= మత్తెక్కించే కన్నులు కలది, మగువ; అంతటిలోన్= ఆ సమయంలో; మున్ను= అంతకు ముందు; అడరఁగన్= పూనికతో; భిక్షకై= బిచ్చానికై; నిలిచినట్టి= వాకిట నిలబడినట్టి; మహీసుర, ముఖ్యున్= బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడిని; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; తలంచెన్= స్మరించింది. జ్ఞాపకం చేసికొన్నది.

తాత్పర్యం: ఆమెభర్త సంతృప్తిగా భోజనం చేసిన పిదప, ఆ పూబోడి అతనికి మెత్తని శయ్యను ఏర్పరచింది. భర్త ఆ పరుపుపై హాయిగా పవళించిన పిమ్మట అతడికి ఆమె తాంబూల మిచ్చింది. కాళ్లు పిసికింది. భర్తకు సమస్తపరిచర్యలు చేసిన పిదప, అంతకుముందు తన వాకిలివద్ద భిక్షకొరకు నిలిచిన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడిని స్మరించింది.

విశేషం: మదిరేక్షణ అనే పదానికి కాటుకపిట్ట వంటి కన్నులు గలది (స్త్రీ) అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చు.

వ. **ఇట్లు దలంచి భిక్ష గొనుచుం జనుదెంచిన నమ్మగువం జూచి కౌశికుండు రోషరంజితలోచనుం డగుచు ని**
ట్లనియె. 12

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; తలంచి= యోచించి; భిక్షన్+కొనుచున్+చనుదెంచినన్= బిచ్చం (ఇవ్వటానికి అన్నాన్ని) తీసికొనిరాగా; ఆ+మగువన్+చూచి= ఆ వనితను చూచి; కౌశికుండు= కౌశికుడు; రోష, రంజిత, లోచనుండు+అగుచున్= కోపంచేత, ఎర్రబడిన కన్నులు కలవాడు ఔతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఆలోచించి, ఆ బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారికి బిచ్చం పెట్టటానికై పాత్రలో అన్నం నింపికొని వచ్చిన ఆ ఇల్లాలిని చూచి కౌశికుడు, కోపంచేత ఎర్రబడిన కన్నులు కలవాడై ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'అడిగినయప్పుడ చెచ్చెరఁ। గడపినఁ బో నవ్వ! యేను గడుదుర్మతి వై**
పడఁతి! నను నిలిపి భిక్షం। బిడక కడు నవజ్ఞ సేసి తేల మదమునన్?' 13

ప్రతిపదార్థం: అవ్వ!= అమ్మా!; అడిగిన+అప్పుడు+అ= నేను బిచ్చం వేడిన వెనువెంటనే; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; కడపినన్= వెడలు మని అంటే; ఏను= నేను; పోను+అ= పోన= వెళ్లిపోయి ఉండేవాడను కదా; కడున్= మిక్కిలి, దుర్మతివి+ఐ= చెడుబుద్ధి కలిగిన దానివై; పడతి!= ఓవనితా!; ననున్= నన్ను; నిలిపి= ఆపి; భిక్షంబు+ఇడక= బిచ్చం వేయక; మదమునన్= గర్వంతో; కడున్= మిక్కిలి; అవజ్ఞ= అవమానం; చేసితి+ఏల= ఎందుకు చేశావు?

తాత్పర్యం: అమ్మా! అడిగినప్పుడు వెంటనే పొమ్మని అంటే నేను పోయి ఉందునుగదా! మిక్కిలి దుర్బుద్ధి గలదానివై గర్వంతో నన్నిట్లా నిలబెట్టి భిక్షం పెట్టకుండా మిక్కిలి అవమానం ఎందుకు చేసినావమ్మా?

చ. **అనినఁ బతివ్రతాతిలక మాతని కిట్లను 'నయ్య! మత్ప్రియుం**
డనుపమితక్షుధాకలితుఁడై చనుదెంచిన భక్తి నమ్మహా
త్మునకు సపర్యసేయుచు మిమున్ మదిలోనఁ దలంపఁజాల నై
తి; నిదియుఁ దప్పుగాఁ గొనక ధీరత యొప్ప సహింపఁగాఁ దగున్.' 14

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; పతివ్రతాతిలకము= పతివ్రతలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆమె; ఆతనికిన్= ఆ కౌశికుడికి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నది; అయ్య!= ఆర్యా!; మత్+ప్రియుండు= నా మగడు; అనుపమితక్షుధా+కలితుఁడు+ఐ= సాటిలేని అనగా మిక్కిలి ఎక్కువైన ఆకలిచేత కూడినవాడై; చనుదెంచినన్= రాగా; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; ఆ+మహా+ఆత్మునకున్= ఆ గొప్పఆత్మ గల మహనీయుడికి; సపర్య+చేయుచున్= సేవలు సల్పుతూ; మిమున్= మిమ్ము; మదిలోనన్= మనస్సులో; తలంపన్+చాలను+ఐతిన్= స్మరించ లేక పోయితిని; ఇదియున్= ఈ విధంగా మిమ్ము స్మరించకపోవటం; తప్పుగాన్+కొనక= అపరాధంగా గ్రహించక; ధీరత+ఒప్పన్= సహనం విలసిల్లేటట్లుగా; సహింపఁగాన్+తగున్= ఓర్చుకొనటం మంచిది.

తాత్పర్యం: ఆ కౌశికుని అధిక్షేపణకు సవినయంగా ఆ ఇల్లాలు ఇట్లా బదులు పలికింది. 'అయ్యా! నా పెనిమిటి మిక్కిలి ఆకలితో ఇంటికి వచ్చాడు. అందుచేత భక్తితో ఆ మహాత్ముడికి సేవలు చేస్తూ మిమ్ము స్మరింపజాలక పోయాను. దీనిని మీరు అపరాధంగా గ్రహించరాదు. సహనంతో ఓర్చుకొనదగును.

వ. అనిన నమ్మహీదేవుం డప్పతివ్రత కి ట్లనియె. 15

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ+పతివ్రతకున్= ఆ సాధ్వికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ పతివ్రతకు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

ఉ. 'నీ మగఁ డంత యెక్కుడె? మనీషులు భూసురు లింత తక్కువే?
కోమలి! యేల యిట్లు గడుఁ గ్రొవ్వునఁ గానవు లోకవంద్యులన్?
భూమిసురేంద్రులన్ దివిజపుంగవుఁ డాదిగ భక్తిఁ గొల్చుచో
నేమిట నొక్కొవారు గడు నెల్లిద మై రిటు నీకు నిచ్చటన్. 16

ప్రతిపదార్థం: కోమలి!= ఓ వనితా!; నీ మగఁడు= నీ భర్త; అంత+ఎక్కుడు+ఎ= అంత గొప్పతనం కలవాడా?; మనీషులు= గొప్పమేధ కలిగినవారు, విద్వాంసులు; భూసురులు= బ్రాహ్మణులు; ఇంత, తక్కువ+ఏ?= ఇంత హీనత కలవారా?; ఏల= ఎందులకు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; లోక, వంద్యులన్= లోకంలోని ప్రజలచేత నమస్కరించ తగినవారిని; కడున్= మిక్కిలి; క్రొవ్వునన్= మదంతో; కానవు= చూడవు; భూమిసుర+ఇంద్రులన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులను; దివిజపుంగవుఁడు+ఆదిగన్= వేల్పులలో శ్రేష్ఠుడైన ఇంద్రుడు మున్నగువారు; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; కొల్చుచోన్= ఆరాధిస్తుంటే; వారు= ఆ బ్రాహ్మణులు; నీకున్; ఇచ్చటన్= ఇచ్చట; ఇటు= ఈవిధంగా; కడున్= మిక్కిలి; ఏమిటన్+ఒక్కొ= ఎందుకో మఱి; ఎల్లిదము+ఐరి= చులకన అయినారు?

తాత్పర్యం: 'ఏమమ్మా! నీ భర్తయే అంత గొప్పవాడని తలపోస్తున్నావా? నీ ఉద్దేశంలో విజ్ఞానులైన విప్రులు అంత తక్కువవా రయినారా? బ్రాహ్మణులు జగత్సంపూజ్యులు. దేవేంద్రుడు సయితం బ్రాహ్మణులను భక్తితో ఆరాధిస్తాడుకదా! నీవు మాత్రం గర్వంతో అట్టివారిని చులకనగా చూడటం నాకు మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది.

క. అవమానితు లై ధరణీ । దివిజులు క్రోధాగ్నిశిఖల దీపించి మహా
ద్రి వనద్వీపంబులతో । నవని నయినఁ బొడవడంతు రప్రతికారుల్. 17

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, దివిజులు= బ్రాహ్మణులు (పుడమివేల్పులు); అవమానితులు+ఐ= అగౌరవింపబడినవారై; క్రోధ+అగ్ని, శిఖలన్= కోపం అనే అగ్నిజ్వాలలచేత; దీపించి= మండిపోయి; అప్రతికారుల్= తిరుగు లేనివారు; మహా+అద్రి, వన, ద్వీపంబులతోన్= గొప్పకొండలతో అడవులతో దీవులతో పాటుగా; అవనిన్+అయినన్= భూమిని సయితం; పొడవు+అడంతురు= నాశనం చేయగలరు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులు అవమానించబడితే వారి కోపం అగ్నిజ్వాలలవలె ఎగసి, ఈ పుడమిని సమస్తాన్నీ కొండలతో, అడవులతో, దీవులతో పాటుగా దహించివేస్తుంది. వారి మహిమ తిరుగు లేనిది సుమా!

వ. నీ వింత నెఱుంగ నొల్ల వైతివి గాకేమి' యనిన నయ్యంగన యి ట్లనియె. 18

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ఇంతన్= ఈ విషయం, ఎఱుంగన్+ఒల్లవు+ఐతివి+కాక+ఏమి= తెలియలేకపోయావు గదా; అనినన్= అని అనగా; ఆ+అంగన= ఆ వనిత; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు ఈ విషయం తెలుసుకోలేకపోయావు అని చెప్పగా ఆ పతివ్రత ఇట్లా బదులు పలికింది.

సీ. 'దేవతాసములు భూదేవతావరు లౌట । యేను దన్మాహాత్మ్య మెఱుఁగ నయ్య!
యొక విప్రుఁ డలిగి పయోనిధిజలము ల । పేయముల్ గాఁగ శపింపఁ డెట్లు;
దండకవిషయంబు దగ్ధంబు సేయండె । యలుకమై నొక్క మహాద్విజుండు;
వాతాపి యను దైత్యవరు మ్రింగి యఱిగించు । కొనఁడె భూదేవుఁ డొక్కొరుఁడు గినిసి;

తే. ధరణి మఱియును బెక్కు విధంబులందు । బ్రహ్మవిదు లైన బ్రాహ్మణప్రభుల మహిమ
వినమె! యెఱిఁగి యెఱింగి సద్వినుత చరిత! కొఱవి గొని వెఱ్ఱినే తలఁ గోఁకి కొనఁగ? 19

ప్రతిపదార్థం: సత్+వినుత, చరిత!= మంచివారలచేత పొగడబడిన ప్రవర్తన కలవాడా!; భూ, దేవతావరులు= పుడమివేల్పు లైన విప్రులు, దేవతాసములు+ఔట= వేల్పులతో సమానులు; అగుట; ఏను= నేను; తత్+మాహాత్మ్యము= వారి మహిమ; ఎఱుఁగన్+అయ్య!= తెలియనిదానవా?; ఒక, విప్రుఁడు= ఒక బ్రాహ్మణుఁడు; అలిగి= కోపించి; పయస్+నిధి, జలంబులు= సముద్రంలోని నీళ్ళు; అపేయముల్+కాఁగన్= త్రాగకూడనివయ్యేటట్లుగా; శపింపఁడు+ఎట్లు= శాపం ఇవ్వలేదా?; ఒక్క, మహా, ద్విజుండు= ఒక గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; దండక, విషయంబు= దండకం అనే పేరు గల అరణ్య ప్రదేశం; అలుకమైన్= కోపంతో; దగ్ధంబు+చేయండు+ఎ= తగులబడేటట్లుగా చేయడా?; భూదేవుఁడు+ఒక్కొరుఁడు= ఒకానొక విప్రుడు; కినిసి= కోపించి; వాతాపి+అను, దైత్యవరున్= వాతాపి అనే పేరుగల రాక్షస శ్రేష్ఠుడిని; మ్రింగి= భక్షించి; అఱిగించుకొనఁడు+ఎ= జీర్ణంచేసికొనడా?; ధరణిన్= భూమిలో; మఱియును= ఇంకను; పెక్కు, విధంబులందున్= పలురీతులలో; బ్రహ్మవిదులు+ఐన= బ్రహ్మజ్ఞానం తెలిసిన; బ్రాహ్మణ, ప్రభుల మహిమ= విప్రులలో శ్రేష్ఠులైన వారి గొప్పదనం; వినమె= ఆలకించమా?; ఎఱిఁగి, ఎఱింగి= తెలిసి తెలిసి; కొఱవిన్+కొని= మండేకట్టెను తీసికొని; తలన్= శిరస్సును; గోఁకికొనఁగన్= బరుకుకొనటానికి, వెఱ్ఱినే= పిచ్చిదానినా?

తాత్పర్యం: 'పుడమివేల్పులైన బ్రాహ్మణులు దేవతలతో సమానులే. నాకు వారి గొప్పతనం తెలియదా? ఒక బ్రాహ్మణుడు కోపించి సముద్ర జలాలు త్రాగకూడనివయ్యేటట్లుగా శపించలేదా? మరొక బ్రాహ్మణోత్తముడు దండక ప్రదేశం తగులబడిపోయేటట్లుగా చేయలేదా? ఒక విప్రుడు వాతాపి అనే గొప్ప రక్కసిని, తిని జీర్ణించుకొనలేదా? అంతేకాక, భూలోకంలో బ్రాహ్మణోత్తములమహిమ వినమా? మంచివారలచేత పొగడబడిన నడవడి గల ఓ విప్రోత్తమా! తెలిసి తెలిసి నేను బ్రాహ్మణులను అవమానించి కొరవితో తలగోకుకొనే పిచ్చిదానినా?

విశేషం: సముద్ర జలాలను త్రాగగూడనివిగా శపించిన విప్రుడు దుర్వాసుడు; దండకారణ్యాన్ని కోపంతో దహింపజేసిన విప్రుడు శుక్రాచార్యుడు; వాతాపిని జీర్ణించుకొన్న బ్రాహ్మణుడు అగస్త్యుడు.

వ. నా తెఱంగు సెప్పెద నాకర్ణింపుము. 20

తాత్పర్యం: నేను అనుసరించే మార్గాన్ని వివరించి చెప్పుతాను; దయచేసి వినుము.

తే. పతియచూవె నాపాలికిఁ బరమదైవ; । మేను వాఙ్మనఃక్రియలఁ దద్ధితమ యెపుడుఁ
గోరి యొనరింతు; దీని మిగులఁగ నొండు । ధర్మువులు గాన నెందును దలఁచి చూచి. 21

ప్రతిపదార్థం: పతి+అ= పతియ, చూవె= భర్త మాత్రమే కదా; నాపాలికిన్= నాయెడల; పరమదైవము= గొప్పదేవుడు - పరమాత్మ, ఏను= నేను; వాక్+మనస్+క్రియలన్= మాటలచేత, మనస్సుచేత, పనులచేతను; తత్+హితము+అ= ఆతడియొక్క శ్రేయాన్నే; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడున్నూ; కోరి= అభిలషించి; ఒనరింతున్= చేస్తాను; దీని మిగులఁగన్= దీనిని మినహాయించి; ఒండుధర్మువులు= వేరైన ధర్మాలు; తలఁచి, చూచి= ఆలోచించి చూచి; ఎందును= ఎక్కడకూడా కానన్= చూడను.

తాత్పర్యం: నా దృష్టిలో నా పాలికి గొప్ప దేవుడు నా భర్తమాత్రమే. నేను త్రికరణశుద్ధిగా, మనస్సుచేత, మాటలచేత, కర్మలచేత నా పతి శ్రేయస్సునే కాంక్షిస్తాను. ఆ విధంగానే నా ఆచరణను తీర్చిదిద్దుకొంటాను. ఎంత ఆలోచించి తరచి చూచినా, ఇంతకంటె గొప్ప ధర్మాలు నాకు కనుపించటం లేదు సుమా!

వ. నీ వతిక్రోధనుండ వగుటయు నెఱుంగుదు; నీకోపంబున నొక్కకొక్కెర నిహతం బయ్యెం గాదె! యిది మదీయపాతివ్రత్యమహిమం జేసి కాంచితిం; గాన క్రోధంబు గొనియాడుట లగ్గు గా' దని యి ట్లనియె.22

ప్రతిపదార్థం: నీవు= ఓ కౌశికా!; అతిక్రోధనుండవు= మిక్కిలి కోపంతో కూడిన స్వభావం కలవాడివి; అగుటయున్= అగుటయును; ఎఱుంగుదున్= తెలిసినదానను; నీకోపంబునన్= నీ ఆగ్రహంవలన; ఒక్క, కొక్కెర= ఒక కొంగ; నిహతంబు+ అయ్యెన్+కాదె= చచ్చిపోయిందికదా; ఇది= ఈ విషయం (కొంగ చనిపోవటం); మదీయ, పాతివ్రత్య, మహిమన్+చేసి= నాయొక్క పాతివ్రత్య ప్రభావంచేత; కాంచితిన్= చూచాను; కాన= కావున; క్రోధంబు= కోపాన్ని; కొని+ఆడుట= ఆదరించటం; లగ్గు, కాదు= మేలు కాదు; అని= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు తీవ్ర కోపంతో కూడిన స్వభావం కలవాడ వని నాకు తెలియును. నీ కోపంవలన ఒకకొంగ చనిపోయింది కదా! ఈ విషయం నా పాతివ్రత్య మహిమవలన నేను తెలిసికొన్నాను. కావున కోపాన్ని వహించటం మంచిది కాదు సుమా!' అని చెప్పి, మఱియు ఆమె ఇట్లా అన్నది.

తే. 'క్రోధ మోహ నామకు లైన ఘోరశత్రు । లిరువు రెరియించుచుండుదు రెపుడు నంత
రంగ మయ్యుభయంబు నడంగకున్నఁ । గలదె యూరక బ్రాహ్మణ్యగౌరవంబు? 23

ప్రతిపదార్థం: క్రోధ, మోహ, నామకులు+ఐన= కోపం, మోహం అనే పేర్లు గలవారైన, ఘోర, శత్రులు= భయంకరమైన విరోధులు; ఇరువురు= ఇద్దరు, ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; అంతరంగమున్= హృదయాన్ని; ఎరియించుచున్+ఉండుదురు= తగులబెట్టుతుంటారు; ఆ+ఉభయంబున్= ఆ రెండున్నూ; అడంగక+ఉన్నన్= నశించకపోతే; బ్రాహ్మణ్య= బ్రాహ్మణులకు సంబంధించిన, గౌరవంబు= గొప్పతనం; ఊరక కలదె?= నిష్కారణంగా ఏర్పడుతుందా?

తాత్పర్యం: మానవుల హృదయాలలో, కోపం మోహం అనేపేర్లు కల శత్రువులు ఇద్దరు మిక్కిలి భయంకరమైన వారు నివసిస్తుంటారు. వారిని ఇద్దరను అణచివేయకపోతే, బ్రాహ్మణులకు నిజమైన గొప్పతనం ఎట్లా ఏర్పడుతుంది?

సీ. ఎవ్వఁడు సత్యంబ యెప్పుడుఁ బల్కు హిం । సావిదూరుఁడు గురుజనహితార్థి
యింద్రియంబుల నోర్చి యెల్లవారలఁ దన । యట్ల కాఁ జూచు ధర్మాభిరతుఁడు
గామంబు దగులండు కర్మంబు లాఱును । సముచిత సంప్రయోజ్యత నొనర్చు
నట్టి పుణ్యాత్ముని ననఘు బ్రాహ్మణుఁడని । యనిశంబుఁ గీర్తింతు రమరవర్యు;

ఆ. లార్జవంబు శమము నధ్యయనంబును । బరమధనము సువ్వె బ్రాహ్మణునకు
ధర్మగతికి నివియ తగు సాధనంబులు । వేదవిహితముఖ్యవిధులు నివియ. 24

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వఁడు= ఎవడు; సత్యంబు+అ= నిజాన్ని మాత్రమే; ఎప్పుడున్= సతతం; పల్కున్= మాటాడుతాడో; హింసా, విదూరుండు= ఎవరికిని ఎట్టిపీడ చేయనివాడో; గురు, జన, హిత+అర్థి= గురువులు అయిన వారల మేలు కోరే వాడో; ఇంద్రియంబులన్+ఓర్చి= ఇంద్రియాలను నిర్జించి; ఎల్లవారలన్= అందరను; తన+అట్ల, కాన్+చూచు= తనవంటివారలనుగానే చూచే; ధర్మ+అభిరతుఁడు= ధర్మంలో మిక్కిలి ఇష్టం కలవాడో; కామంబు= కోరికయందు; తగులండు= చిక్కుకొనడో; కర్మంబులు+ఆఱును= ఆరుపనులను (షట్ కర్మములను); సముచిత, సంప్రయోజ్యతన్+ఒనర్చున్= తగిన పద్ధతిలో ఆచరించునో అట్టి= పైనచెప్పబడినట్టి విధంగా ఉన్న వాడిని; పుణ్య+ఆత్మునిన్= సుకృతాలు ఆర్జించే మహానుభావుడిని; అనఘున్= పాపరహితుడైనవాడిని; అమరవర్యులు= వేల్పులలో శ్రేష్ఠులు; బ్రాహ్మణుఁడు+అని= బ్రహ్మజ్ఞానం కలవాడని; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడును; కీర్తింతురు= పొగడుతారు; బ్రాహ్మణునకున్= బ్రహ్మజ్ఞానంగలవిప్రుడికి; ఆర్జవము= తిన్ననైన ప్రవర్తన; శమమున్= అంతరింద్రియనిగ్రహం; అధ్యయనంబును= వేదాలను చదవటం; పరమ, ధనము+చువ్వె= ధనాలలో గొప్పధనం సుమా; ఇవి+అ= ఇవియే (అనగా పూర్వోక్తాలైన గొప్పగుణగణాలు మాత్రమే); ధర్మగతికిన్= ధర్మమార్గానికి; తగు= ఉచితమైన; సాధనంబులు= ఉపకరణాలు; ఇవి+అ= ఇవియే; వేద, విహిత, ముఖ్య, విధులు= వేదాలచేత నిర్ణయించబడిన కర్తవ్యాలు.

తాత్పర్యం: ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? ఎవడికి బ్రాహ్మణ్యగౌరవం చెందదగింది? ఎవడు ఎల్లప్పుడును సత్యాన్నే పలుకుతాడో; ఎవడు ఎప్పుడును ఎవరినీ పీడించడో, ఎవడు తల్లితండ్రులు ఒజ్జలు మొదలైన గురువులకు మేలు తలుస్తాడో, ఎవడు సర్వభూతాల యెడ సానుభూతి కలిగి ఉంటాడో, ఎవడు కోరికలను విసర్జిస్తాడో, ఎవడు షట్కర్మలను తగినట్లుగా ఆచరించే అనుష్ఠానవేదాంతియో, అట్టి పుణ్యాత్ముడే, అట్టి మహాత్ముడే బ్రాహ్మణుడు. అట్టి మహానుభావుడినే అచ్చమైన బ్రాహ్మణుడిగా దేవతలు ప్రస్తుతిస్తారు. ఆర్జవ, ఇంద్రియనిగ్రహ, వేదాధ్యయనాలే బ్రాహ్మణుడికి గొప్పధనాలు. ధర్మపథానికి ఇట్టి సద్గుణగణాలే సాధనాలు. ఇవియే వేదాలచేత ఆదేశించబడిన కర్తవ్యాలు.

విశేషం: (i) గురుజనులు:- తండ్రి, మేనమామ, అన్నగారు, చదువు చెప్పిన ఉపాధ్యాయుడు, మంత్రమును ఉపదేశించినవాడు మున్నగువారు గురుజనాలుగా పరిగణించబడతారు. (ii) షట్కర్మలు:- 1. యజనం 2. యాజనం 3. అధ్యయనం 4. అధ్యాపనం 5. దానం 6. ప్రతిగ్రహం.(iii) ధమ్మపదంలో 'ఎవడు బ్రాహ్మణుడు' అని ఒక ప్రత్యేక ప్రశ్న పరంపర ఉన్నది. అందును ఎన్నో సద్గుణగణాలు కలవాడే బ్రాహ్మణుడని చెప్పబడింది. మహాభారతంలోను, వైదికవాఙ్మయంలోను బ్రహ్మజ్ఞానం,

సౌశీల్యం, సద్గుణగణసంచయాలే బ్రాహ్మణత్వ లక్షణాలుగా పలుమారులు నొక్కి వక్కాణించబడ్డాయి. జన్మచేత బ్రాహ్మణత్వాన్ని ఎన్నటం అర్వాచీన లౌకిక సంప్రదాయమే.

వ. ధర్మంబు బహుమార్గదృష్టంబయి సూక్ష్మంబయియుండు; నీవు కేవల స్వాధ్యాయపరుండవు గాని ధర్మ సూక్ష్మత యెఱుంగవు; గావునం దడయక మిథిలానగరంబున కరుగు; మందు జితేంద్రియుండును సత్యవాదియు మాతాపితృభక్తుండును నయినవాఁడు ధర్మవ్యాధుం డను కిరాతుండు నీకు నఖిలధర్మంబులు నెఱింగించి, సంశయచ్ఛేదంబు సేయు; నాదెసం బ్రసన్నుండ వగునది; వనితలకుం బరిజ్ఞానంబు లేదు గావున వా రెట్టి యపరాధంబు సేసినను సహింపవలయుఁ గదా!' యనినఁ గౌశికుం డి ట్లనియె. 25

ప్రతిపదార్థం: ధర్మంబు= ధర్మం; బహు, మార్గ దృష్టంబు+అయి= పెక్కు తెరువులలో తిరుగాడేదిగా కన్పించేది అయి; ఉండున్= ఉంటుంది; ఈవు= నీవు; కేవల, స్వాధ్యాయ, పరుండవు= వేదాలు వల్లెవేయటంలో మాత్రమే నిష్ఠ కలిగినవాడవు; కాని= అంతేకాని; ధర్మ, సూక్ష్మత= ధర్మాధర్మవిచక్షణతలోని ఆంతర్యం; ఎఱుంగవు= తెలియనివాడవు; కావునన్= కాబట్టి; తడయక= ఆలస్యం చేయక; మిథిలా, నగరంబునకున్= మిథిల అనే పేరు కల పట్టణానికి; అరుగుము= వెళ్లుము; అందున్= ఆ మిథిలలో; జిత+ఇంద్రియుండును= జయించబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడును- విషయలోలత్వాన్ని అతిక్రమించిన వాడును; సత్యవాదియున్= నిజాన్ని భాషించేవాడును; మాతాపితృభక్తుండునున్= తల్లిదండ్రులయెడ పూజ్యభావం కలవాడును; అయినవాఁడు; ధర్మవ్యాధుండు+అను, కిరాతుండు= ధర్మవ్యాధుఁడు అనే నామం పొందిన బోయవాడు; నీకున్; అఖిల ధర్మంబులున్= సమస్త ధర్మాలూ, ఎఱింగించి= తెలిపి; సంశయచ్ఛేదంబు+చేయున్= సందేహాలను తెగగొట్టివేస్తాడు; నాదెసన్= నాయెడల; ప్రసన్నుండవు+అగుము= అనుగ్రహం కలవాడవు కమ్ము; వనితలకున్= ఆడువారికి; పరిజ్ఞానంబు= ఎక్కువ తెలివిడి; లేదు= ఉండదు; కావునన్= కాబట్టి; వారు= ఆడువారు; ఎట్టి= ఏవిధమైన; అపరాధంబు= నేరం; చేసినను= చేసినప్పటికీ; సహింపవలయున్+కదా= ఓర్చుకొనవలసిందే కదా!; అనినన్= అని చెప్పగా; కౌశికుండు= కౌశికుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మం మిక్కిలి క్లిష్టమైనది. స్థూలదృష్టికి ఒక విధంగా, సూక్ష్మదృష్టికి మరొక తీరుగా కన్పిస్తుంది. ధర్మంయొక్క తీరుతీయాలు పెక్కు తెరగులు. నీవు వేదాలను వల్లెవేయటంలో మాత్రమే ఎక్కువనిష్ఠ కలవాడవు గాని ధర్మసూక్ష్మత గుర్తించగలిగిన విచక్షణ ఉన్నవాడవు కావు. కావున నీవు మిథిలానగరానికి వెళ్లి, ఆ పట్టణంలో 'ధర్మవ్యాధుడు' అనే పేరుతో విలసిల్లే బోయవాడిని సందర్శించు. అతడు జితేంద్రియుడు. మాతాపితృభక్తుడు. ధర్మసూక్ష్మవేత్త. అతడు నీసంశయాల నన్నింటిని పోగొట్టి నీకు విచక్షణాజ్ఞానం ప్రసాదించగలడు. నాయెడ అనుగ్రహం చూపుము. ఆడువారికి విజ్ఞానం ఉండదుకదా! అజ్ఞానంలో పడి కొట్టుకొనే నాబోటి ఆడువారు ఎటువంటినేరం చేసినా క్షమించవలెను కదా' అని ఆమె చెప్పిన మాటలు విని కౌశికుడు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

క. 'నిను దూఱఁదగదు నీకత । మున నాచిత్తము ప్రశాంతిఁ బొరసెఁ బురంధ్రీ
జన వినుత! పోయి వచ్చెద । ననుపమశోభనసమృద్ధు లయ్యెడు నీకున్.' 26

ప్రతిపదార్థం: పురంధ్రీ, జన, వినుత= మగడు బిడ్డలుగల అనగా ఇల్లాండ్రసముదాయంచేత పొగడబడినదానా!; నినున్= నిన్ను; దూఱన్+తగదు= నిందించరాదు; నీ, కతమునన్= నీకారణాన; నా చిత్తము= నా మనస్సు; ప్రశాంతిన్= మిక్కిలి శాంతిని; పొరసెన్= పొందింది; పోయివచ్చెదన్= వెళ్ళివస్తాను (మిథిలానగరానికి నీఆదేశం ప్రకారం వెళ్ళుతాను); నీకున్= నీకు; అనుపమ, శోభన, సమృద్ధులు= సాటిలేనటువంటి శుభాల పెంపు; అయ్యెడున్= కలిగెడుగాక.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! నీవు కేవలం ఒక ఆడుదానివి కావు. మేటి ఇల్లాండ్రకు మేలుబంతివై కర్మయోగిని వైన నీ మూలాన నాకు జ్ఞానోదయం అయింది. నా మనస్సుకు ప్రశాంతి లభించింది. నీ ఆదేశం ప్రకారం నేను మిథిలానగరానికి వెళ్ళుతాను. నీకు మేలు కలుగుగాక!'

కౌశికుం డను బ్రాహ్మణుండు ధర్మవ్యాధుని యొద్దకుఁ బోవుట (సం. 3-197-1)

వ. అని యా క్షణంబ యమ్మహాద్విజుండు ధర్మవ్యాధ దర్శనలాలసుండై కదలి పతివ్రతయెఱుకకు విస్మయం బందుచు దన్నుం గృతాపరాధునింగాఁ దలంచుచు ననేకనగర గ్రామంబు లతిక్రమించి చని, యనుపమానశోభాసనాథం బయిన మిథిలానగరంబు సొచ్చి, రాజమార్గంబు దఱిసి, యచ్చటి జనంబుల ధర్మవ్యాధుం డున్నయెడ నడిగి, వా రెఱింగింప నట యేఁగి ముందట నల్పమృగమాంసఖండంబు లంగడిం బచరించి యమ్ముచున్నవాని, ననవరత విక్రయాగత జనసమావృతు నక్కిరాతుం గని, యతిజుగుప్సితం బయిన సూనాపణంబు సేర నొల్లక తొలంగి యొక్కయెడ నుండె; నంత. 27

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; ఆ+మహా, ద్విజుండు= ఆ గొప్పబ్రాహ్మణుడు; ధర్మవ్యాధ, దర్శన, లాలసుండు+ఐ= ధర్మవ్యాధుడిని చూడవలె ననే కోరిక కలవాడై; కదలి= అచ్చటి నుండి వెడలి; పతివ్రత, ఎఱుకకున్= పతివ్రతయొక్క తెలివిడికి; విస్మయంబు+అందుచున్= ఆశ్చర్యం చెందుతూ; తన్నున్= తనను; కృత+అపరాధునిన్+కాన్= దోషం చేసిన వాడినిగా; తలంచుచున్= మనసులో ఎన్నుకొంటూ; అనేక, నగర, గ్రామంబులు= పెక్కు పట్టణాలు, పల్లెటూళ్లు; అతిక్రమించి= దాటి; చని= వెళ్లి; అనుపమాన, శోభా, సనాథంబు+అయిన= సాటిలేని వైభవంతో కూడినట్టి; మిథిలా, నగరంబు+చొచ్చి= మిథిల అనే పట్టణాన్ని చేరి; రాజమార్గంబు= రాజుగారు ఊరేగేతెరువు; తఱిసి= సమీపించి; అచ్చటి= అక్కడున్న; జనంబులన్= ప్రజలను; ధర్మవ్యాధుండు+ఉన్న+ఎడన్= ధర్మవ్యాధుడు నివసించే చోటును; అడిగి= ప్రశ్నించి; వారు= (ఆజనులు); ఎఱింగింపన్= తెలుపగా; అట+ఏగి= ఆ చోటికి వెళ్లి; ముందటన్ ఎదురుగా; అల్ప, మృగ, మాంస, ఖండంబులు= చిన్న చిన్న ముక్కలుగా చేయబడిన లేడి మాంసాలు; (లేక జంతువుల మాంసపు ముక్కలు); అంగడిన్= దుకాణంలో; పచరించి= ఏర్పరచి పెట్టి; అమ్ముచున్నవానిన్= విక్రయిస్తున్న వాడిని; అనవరత, విక్రయ+ఆగతజన, సమావృతున్= ఎడతెగకుండా కొనటానికై వస్తున్న ప్రజలచేత చుట్టుకొనబడినవాడిని; ఆ+కిరాతున్= ఆ బోయవాడిని; కని= చూచి; అతిజుగుప్సితంబు+అయిన= మిక్కిలి రోతపుట్టించేది అయిన; సూన+ఆపణంబు= జంతువులను చంపి వాటి మాంసాన్ని అమ్మే అంగడి; చేరన్+ఒల్లక= సమీపించటానికి ఇష్టపడక; తొలంగి= దూరంగా నిలిచి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; ఉండెన్; అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అంతట కౌశికుడు ఆ గృహిణిని వీడ్కొని వెళ్ళాడు. అతడు ఆ పతివ్రత జ్ఞానానికి ఆశ్చర్యపోయాడు. తాను తప్పుచేసినవాడుగా లోలోపల పశ్చాత్తాపం పొందాడు. అట్లే- అతడు ఎన్నో పల్లెలు, పట్టణాలు దాటి పయనించి ఎట్టకేలకు మిథిలానగరం చేరి, ఆ రాజధానిశోభను తిలకించి, రాజమార్గంలోని పౌరులను అడిగి, ధర్మవ్యాధుడు ఉండేచోటు తెలిసికొన్నాడు. అక్కడికి కౌశికుడు చేరినప్పుడు, ధర్మవ్యాధుడు తన అంగడిలో మాంసాన్ని ముక్కలుచేసి అమ్ముతున్నాడు. మాంసాన్ని కొనుగోలు చేసే జనులచేత ఆ అంగడి క్రిక్కిరిసి ఉండింది. రోత పుట్టించే ఆ దృశ్యాన్ని చూడలేక ఆ బ్రాహ్మణుడు ప్రక్కకు ఒదిగి ఒకచోట నిలబడి ఉన్నాడు.

ఆ. **వాఁడు నతనిరాక పోఁడిగ నిజబుద్ధి । నెఱిఁగి యతనియున్నయెడకు వచ్చి**
పరమభక్తిమ్రొక్కి ధరణీసురేశ్వరుఁ । గుశల మడిగి ప్రియము గొనలు నిగుడ. 28

ప్రతిపదార్థం: వాఁడున్= (ఆ ధర్మవ్యాధుఁడును); అతనిరాక= ఆ కౌశికుడు రావటం; పోఁడిగన్= ఒప్పుగా; నిజ, బుద్ధిన్= తనమనస్సుచేత; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; అతని+ఉన్న+ఎడకున్= అతడు ఉన్న చోటికి; వచ్చి= చేరి; పరమ, భక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; ధరణీ, సుర+ఈశ్వరున్= బ్రాహ్మణోత్తముడిని; కుశలము= యోగక్షేమాలను; అడిగి= ప్రశ్నించి తెలిసికొని; ప్రియము= సంతోషం; కొనలు నిగుడన్= విస్తరించగా.

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడు తనవద్దకు ఆ రీతిగా రావటం తన మనశ్శక్తిచేత తెలిసికొని, ఆ విప్రుడు నిలిచిఉన్న చోటికి చేరి అభివాదం చేసి, మిక్కిలి ప్రీతితో అతడిని సంభావించాడు.

విశేషం: అతిథులు అభ్యాగతులు తమవద్దకు వచ్చినపుడు వారి యోగక్షేమాలు అడగటం స్వాగతమర్యాదలో అంతర్భాగం.

చ. **'అనఘ! నితంబినీతిలక మైన పతివ్రత నా తెఱంగు సె**
ప్పినఁ జనుదెంచి తీవు ననుఁ బ్రీతిఁ గనుంగొన; నీమనోరథం
బును మదిలో నెఱుంగుదుఁ; బ్రమోదముఁ బొందితి; రమ్ము మద్గృహం
బున' కని పల్కి తోడుకొనిపోయె నతండు మహీసురోత్తమున్. 29

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా!; నితంబినీ, తిలకము+ఐన= ఆడువారిలో ఉత్తమురాలు అని చెప్పదగిన; పతివ్రత= భర్తను సేవించే గొప్ప ఇల్లాలు; నాతెఱంగు= నా తీరుతెన్నులు; చెప్పినన్= వచించగా; ఈవు= నీవు; ననున్= నన్ను; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కనుంగొనన్= చూడటానికి; చనుదెంచితి= వచ్చావు; నీ, మనో, రథంబును= నీ కోరికను; మదిలోన్= మనస్సులో; ఎఱుంగుదున్= తెలిసికొంటిని; ప్రమోదమున్= సంతోషాన్ని; పొందితిన్= చెందితిని; మత్+గృహంబునకున్= నా యింటికి; రమ్ము+అ= రమ్ము; అని పల్కి= అని వచించి; అతండు= (ఆ ధర్మవ్యాధుడు); మహీసుర+ఉత్తమున్= బ్రాహ్మణులలో గొప్పవాడయిన ఆ కౌశికుడిని; తోడుకొని పోయెన్= తనవెంట తీసికొని వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! నీకు నన్నుగూర్చి ఆ పతివ్రత చెప్పింది గదా! అందుచేత నీవు నన్ను చూడవలెననే కోరికతో నా దగ్గరకు విచ్చేశావు. ఈ విషయాన్ని నేను నా మనస్సుచేత తెలిసికొనగలిగాను. ఎంతో సంతోషం పొందాను. దయచేసి నాయింటికి రమ్ము' అని సగౌరవంగా స్వాగతం చెప్పి, ధర్మవ్యాధుడు బ్రాహ్మణోత్తము డైన కౌశికుడిని తన యింటికి తీసికొని వెళ్ళాడు.

వ. **కౌశికుండును ధర్మవ్యాధునెఱుక కచ్చెరు వంది పతివ్రతయెఱుకయుం దలంచి 'యిది రెండవు నాశ్చర్యంబు గంటి పా' మ్మని తలంచుచుఁదదీయభవనంబున కరిగి వానిచేతంబూజితుం డయి యిష్టకథాప్రసంగంబున నుండి యతని కి ట్లనియె.** 30

ప్రతిపదార్థం: కౌశికుండును= కౌశికుడనబడే ఆ బ్రాహ్మణుడును; ధర్మవ్యాధు+ఎఱుకకున్= ధర్మవ్యాధుడి తెలివిడికి; అచ్చెరువు+అంది= ఆశ్చర్యం పొంది; ఇది= (పతివ్రత తనను మిథిలకు వెళ్ళి ధర్మవ్యాధుడిని సందర్శించు మని చెప్పిన విషయం ఆవ్యాధుడికి తెలియటం); రెండు+అవు+ఆశ్చర్యంబు= రెండవది అయిన వింత; (మొదటి వింత కొక్కెర

చనిపోయిన సంగతి పతివ్రతకు తెలియటం); కంటిన్ పొమ్ము+అని= చూచాను గదా అని; తలంచుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; తదీయభవనంబునకున్= ఆతడి యొక్క అనగా ధర్మవ్యాధుడియొక్క ఇంటికి; అరిగి= వెళ్ళి; వానిచేతన్= అతడి చేత; పూజితుండు+అయి= ఆరాధించబడినవాడై; ఇష్ట, కథా, ప్రసంగంబునన్= నచ్చినట్టి కథలను గూర్చిన సంభాషణలలో; ఉండి= కడపి; అతనికిన్= ఆ ధర్మవ్యాధుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కౌశికుడికి ధర్మవ్యాధుడి మాటలు రెండవ వింతగా తోచాయి. అతడికి మొట్టమొదట వింతగొలిపినవి పతివ్రత మాటలు. ఈ రెండు వింతలనుగూర్చి ఆలోచిస్తూ కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడి ఇంటికి వెళ్లి, అచటి అతిథి సత్కారాలను పొంది, ఉచిత సంభాషణలు సలిపి, అతడితో ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: (i)కౌశికుడు ఎదుర్కొనినవి రెండు వింతలు. మొట్టమొదట అరణ్యంలో తాను ఏకాంతంగా వేదాధ్యయనం చేసేటప్పుడు తన ఆగ్రహానికి లోనయి చెట్టుమీది కొంగ కాలిపోయి నేలమీద పడటాన్ని పతివ్రత తెలిసికొనటం. (ii) రెండవ వింత: తాను సుదూరంగా ఎక్కడో ఆనాడు పతివ్రతతో నెరపిన సంభాషణ - మిథిలానగరంలో ఉన్న ధర్మవ్యాధుడికి ఇక్కడ తెలియటం.

తే. **'నీవు గడు ధర్మవిదుఁడవు జీవహింస । జీవనంబుగ నడచుట శిష్టపథమె?**
యకట! యీ ఘోరకర్మంబునకు మదీయ । బుద్ధి దద్దయు దుఃఖంబు వొందె నిపుడు. 31

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; కడున్= మిక్కిలి; ధర్మవిదుఁడవు= ధర్మాన్ని తెలిసినవాడవు; జీవహింస= ప్రాణులకు పీడ కలిగించటం; జీవనంబుగన్= బ్రదుకుతెరువుగా; నడచుట= వర్తించటం; శిష్ట, పథము+ఎ?= మంచి మార్గం కాగలదా?; అకట!= అయ్యో!; ఈఘోర, కర్మంబునకున్= ఈ భయంకరమైనపనికి; మదీయ, బుద్ధి= నామనస్సు; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; ఇపుడు= ఈసమయంలో; దుఃఖంబు+పొందెన్= విషాదాన్ని పొందింది.

తాత్పర్యం: 'ఓమహానుభావా! నీవు ధర్మమార్గం అనగా ఎట్టిదో బాగా తెలిసినవాడవు కదా! 'జీవహింస'ను బ్రదుకుతెరువుగా గైకొని ప్రవర్తించటం న్యాయమా? నీవు చేస్తున్న భయంకరమైన ఈ పాపకృత్యంవలన నా మనస్సు మిక్కిలి పరితపిస్తున్నది.

వ. **అనుటయు లుబ్ధకుం డి ట్లనియె; 'బ్రాహ్మణులకుఁ దపస్స్వాధ్యాయ సత్యశౌచబ్రహ్మచర్యంబులును, రాజులకు దండనీతియు, వైశ్యులకుఁ గృషిపశుపాలనవాణిజ్యంబులును, శూద్రులకు శుశ్రూషయు నెట్లు పరమధర్మం బయి చెల్లు; నట్ల మాకును మృగమాంసోపజీవనంబు పరమధర్మంబు; విశేషించి యిది వంశక్రమాగతం బయిన యాచారంబు; విను; మదియునుం గాక యీ దేశంబునకు రాజైన జనకుండు రాజధర్మతత్పరుండయి సకలవర్ణధర్మరక్షణంబు వదలకుండు; నట్లుగాన యాత్మకర్మంబులు విడుచువానిం దనపుత్త్రునైనను దండితుం జేయుఁ గావున నేనును నిజకర్మపరిత్యాగంబు సేయ నోడుదు; నీదృశప్రవర్తనుండ నయ్యును.** 32

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పటంతో; లుబ్ధకుండు+ఇట్లు+అనియెన్= వ్యాధుడు(ధర్మవ్యాధుడు) ఈవిధంగా అన్నాడు; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; తపస్+స్వాధ్యాయ, సత్య, శౌచ, బ్రహ్మచర్యంబులును= తపస్సుచేయటం, వేదాలను వల్లెవేయటం, నిజం చెప్పటం, పరిశుభ్రతను పాటించటం, ఇంద్రియనిగ్రహంతో కూడిన జ్ఞానాన్ని ఆర్జించటం; రాజులకున్= క్షత్రియు లైన పాలకులకు; దండనీతియున్= దుష్టులను శిక్షించటం శిష్టులను రక్షించటంతో కూడిన పాలన; వైశ్యులకున్=

కోమట్లకు; కృషి= వ్యవసాయం; పశుపాలన= పశురక్షణ; వాణిజ్యంబులును= వర్తకమున్నూ; శూద్రులకున్= నాలవజాతివారికి; శుశ్రూషయున్= సేవయును; ఎట్లు= ఏవిధంగా; పరమ, ధర్మంబు+అయి= మిక్కిలి గొప్పది అయిన ధర్మం ఔతూ; చెల్లున్= తగును; అట్లు+అ= అదే విధంగా; మాకును= మాబోటి వారలకును; మృగ, మాంస+ఉపజీవనంబు= జంతువుల మాంసంపై ఆధారపడి బ్రతకటం; పరమ, ధర్మంబు= గొప్పదైన ధర్మం; విశేషించి= విశదీకరించి వివరిస్తే; ఇది= మృగమాంసోపజీవనం; వంశ, క్రమ+ఆగతంబు+అయిన= కుటుంబంలో వరుసగా వస్తున్న; ఆచారంబు= సంప్రదాయం; వినుము; అదియునున్+కాక= అంతకంటె మిక్కుటంగా ఎన్నదగింది; ఈదేశంబునకున్= ఈ(మిథిలా) రాజ్యానికి; రాజు+అయిన= ప్రభువు అయిన; జనకుండు; రాజ, ధర్మ, తత్, పరుండు+అయి= ప్రభుత్వం నిర్వహించే విధులను నిష్ఠతో ఆచరించే వాడయి; సకల, వర్ణ, ధర్మ రక్షణంబు= అన్ని కులాలవారు నెరవేర్చవలసిన ధర్మాలను రక్షించటాన్ని; వదలక+ఉండున్= మీరకుండ కాపాడుతుంటాడు; అట్లు+కాన= ఆవిధంగా చేస్తాడు కాబట్టి; ఆత్మ, కర్మంబులు= తాను చేయవలసిన కర్మలను; విడుచువానిన్= త్యజించే వాడిని; తన పుత్త్రున్+ఐనను= తన కొడుకును అయినప్పటికిని; దండితున్+చేయున్= శిక్షను అనుభవించేవాడినిగా చేస్తాడు; కావునన్= కాబట్టి; ఏనును= నేను సయితం; నిజ, కర్మ, పరిత్యాగంబు= నాదైన పనులను వదలటం; చేయన్+ఓడుదున్= చేయటానికి జంకుతాను; ఈ, దృశ్యప్రవర్తనుండన్+అయ్యును= ఈ విధంగా కనిపించే నడవడి కలవాడ నైనప్పటికిని.

తాత్పర్యం: అంతట, ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఎవరికి అనువైన ధర్మాలు వారు ఆచరించవలసి ఉన్నది. బ్రాహ్మణులు నిర్వహించవలసిన ధర్మాలు - తపస్సు, వేదాలను చదవటం, పరిశుభ్రత పాటించటం, ఇంద్రియనిగ్రహంతో కూడి జ్ఞానసముపార్జనం చేయటం; క్షత్రియప్రభువులు పాటించవలసినధర్మం శిష్టరక్షణం దుష్టశిక్షణంతో గూడిన పరిపాలన; వైశ్యులు ఆచరించవలసిన ధర్మాలు - వ్యవసాయం, వర్తకం, పాడిపంటలు అభివృద్ధిచేయటం; శూద్రులకు విహితమైన ధర్మం పరిచర్య. అట్లే, వ్యాధులు నెరవేర్చదగిన ధర్మం మాంసవిక్రయం. మాంసోపజీవనం మాకు వంశక్రమంగా సంక్రమించిన ఆచారం. అంతేకాక, ఇది మిథిలారాజ్యం. ఈ దేశానికి ప్రభువు జనకమహారాజు ఎవరివంశవృత్తులు వారు నిర్వహించవలె నని శాసించేవాడు. ఆ శాసనం మీరేవాడు తన కొడుకైనాసరే దండన విధిస్తుంటాడు. ఇన్ని కారణాలచేత నేను నా స్వధర్మ మైన మాంసవిక్రయాన్ని వీడజాలకున్నాను. స్థూలదృష్టికి నా ప్రవర్తన ఈ రీతిగా కన్పించవచ్చును. కానీ.....

తే. **జీవహింస యెన్నండును జేయ ననఘ! యొరులు సంపి తెచ్చిన మాంస మొనర విలిచి**
తగిన వెల కమ్మి బ్రదుకుదుఁ; దద్ధనమున । నమలమానసశాంతి నా యర్థ మెందు. **33**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా! ఓకౌశికమహర్షీ!; జీవహింస= ప్రాణులను పీడించటం; ఎన్నండును= ఎప్పుడు కూడా; చేయన్= చేయను; ఒరులు= ఇతరులు; చంపి= సంహరించి; తెచ్చిన= తీసికొనివచ్చిఇచ్చిన; మాంసము= మాంసం; ఒనరన్= ఒప్పేటట్లుగా; విలిచి= కొని; తగినవెలకున్= సరియైన ధరకు; అమ్మి= విక్రయించి; తత్+ధనమునన్= ఆ విధంగా సంక్రమించిన డబ్బువలన; బ్రదుకుదున్= జీవిస్తాను; అమల, మానస, శాంతి= స్వచ్ఛమైన మనస్సుకు సంబంధించిన తృప్తి; ఎందున్= అన్ని విధాలుగా; నా, అర్థము= నా సంపద, అనగా జీవిత పురుషార్థమని భావం!

తాత్పర్యం: నా అంతట నేను ఎప్పుడూ ఎట్టి జీవహింసకూ పాల్పడను. ఇతరులు మృగాలను చంపి తెచ్చి ఇచ్చిన మాంసాన్ని నేను కొని, కొద్ది లాభాన్ని మాత్రమే చూచికొని సరిఅయిన ధరకు విక్రయిస్తాను. ఆ విధంగా లభించిన ధనంవలన జీవిస్తాను. నా ధనంవలన నాకు మనశ్శాంతికూడ కలుగుతుంది. అదే నా పరమార్థం.

విశేషం: బ్రతకటానికి కావలసిన ధనం - న్యాయార్జితమైనదానిని, అధికలాభానికి దురాశకు పాల్పడక సంపాదిస్తాననీ, దానివలన తనకు తృప్తి కలుగుతుందనీ ధర్మవ్యాధుడు నొక్కి వక్కాణించాడు. 'జీవించుటకొరకు మాత్రమే ధనం- గాని ధనం కొరకే జీవించటం కూడదు' అని అతడి సందేశం.

చ. **వినయము విస్తరిల్ల గురువృద్ధజనాతిథి విప్ర దేవతా**
ర్చన లొనరింతు, సత్యమును శౌచము నేమఱ, నీగి మన్ననం
దనుపుదు భృత్యబంధుతతిఁ, దాల్మి వహింతు, నసూయఁ జేయ, నెం
దును మదిఁ దృష్ణ సొన్పఁ, బరదోషకథావిముఖుండ నెప్పుడున్. **34**

ప్రతిపదార్థం: వినయము= అణకువతో కూడిన ప్రవర్తన; విస్తరిల్లన్= వర్ధిల్లేటట్లుగా; గురు, వృద్ధ, జన+అతిథి, విప్ర, దేవతా+అర్చనలు= ఒజ్జలకు ముసలివారికి అతిథులకు బ్రాహ్మణులకు దేవతలకు పూజలు; ఒనరింతున్= చేస్తాను; సత్యమును= నిజం పలుకటం; శౌచమున్= పరిశుభ్రత పాటించటం; ఏమఱను= మరచిపోను; ఈగి= దానంచేత; మన్ననన్= మర్యాదలు చేయటం చేతను; భృత్యబంధుతతిన్= సేవకులను, చుట్టాలను; తనుపుదున్= తృప్తి చెందిస్తాను; తాల్మిన్= ఓర్పును; వహింతున్= వహిస్తాను; అసూయన్+చేయన్= మాత్సర్యాన్ని చెందను; ఎందును= ఎట్టి విషయంలోనైనా; మదిన్= మనసులో; తృష్ణ+చొన్పన్= దాహాన్ని (ఎక్కువ అభిలాషను) ప్రవేశపెట్టను; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలోనైనా; పర, దోష, కథా, విముఖుండన్= ఇతరుల తప్పులను గూర్చిన ప్రసంగాలను ఎన్నబోను.

తాత్పర్యం: నేను మిక్కిలి అణకువతో కూడిన ప్రవర్తనతో గురువులను, పెద్దలను, అతిథులను, బ్రాహ్మణులను, దేవతలను పూజిస్తాను. సత్యవ్రతాన్ని పాటిస్తాను. పరిశుభ్రతను ఎన్నడూ మరవను. సేవకులకు దానా లిస్తాను. బంధువులను మర్యాదలు చేసి మన్నిస్తాను. ఓర్పును వహిస్తాను. అసూయ చెందను. ఎట్టి విషయాలలోను మిక్కుటమైన కోరికలను పెంచుకోను. ఎప్పుడూ ఇతరుల దోషాలను గూర్చిన ప్రసంగాలను వినను.

క. **సతతోపవాసనియమ । వ్రతములఁ జరియింతు నేకవనితాప్రియుఁడన్**
ఋతుకాలరతుఁడ నిందా । స్తుతులందు మనంబు నాకుఁ దుల్యత నుండున్. **35**

ప్రతిపదార్థం: సతత+ఉపవాస, నియమ, వ్రతములన్= ఆహారాన్ని గైకొనకుండే నిబంధనలతో, నోములతో ఎల్లప్పుడును; చరియింతున్= నడుస్తాను, (ఆచరిస్తానని భావం); ఏక, వనితా, ప్రియుఁడన్= ఒకే స్త్రీయందు ప్రీతికలవాడను - ఏకపత్నీవ్రతం పాటించేవాడిని; ఋతు, కాల, రతుఁడన్= కాలానుగుణమైన సమయాలలోనే సంభోగించటంలో ఇష్టం కలవాడను; నిందా, స్తుతులందున్= తెగడ్తలలో, పొగడ్తలలో; మనంబు= మనస్సు; నాకున్; తుల్యతన్= సమభావంతో; ఉండున్= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: నేను ఎల్లప్పుడున్నూ ఆహార విహారాలలో నిష్ఠ, నియమాలను పాటిస్తాను. ఉపవాస వ్రతాలను పాటిస్తాను. ఏకపత్నీవ్రతుడను. ఋతుకాలాలను అనుసరించి సంభోగిస్తాను. నామనస్సులో పొగడ్తకు ఉబ్బను. తెగడ్తకు వెతచెందను.

వ. **అట్లగుటం జేసి హీనయోనిజుండ నయ్యును నిర్మలుండ నైతిం; బ్రసంగవశంబున నింత సెప్పవలసె; నీవు ధర్మబోధార్థంబు నాయున్నయెడకుం జనుదెంచితి గావున నీకు ధర్మవిశేషంబు లెఱింగించెద; నవధానతత్పరుండ వయి యాకర్ణింపుము.** **36**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అగుటన్+చేసి= ఆవిధంగా జరగటంవలన; హీన, యోనిజుండన్+అయ్యును= తక్కువకులంలో పుట్టినవాడను అయినప్పటికిన్నీ; నిర్మలుండన్+ఐతిన్= స్వచ్ఛమైన శీలం కలవాడను అయినాను; ప్రసంగ, వశంబునన్= సంభాషణ ధోరణినిబట్టి; ఇంత+చెప్పవలసెన్= ఇంతమేర ఈ విధంగా చెప్పవలసి వచ్చింది; నీవు; ధర్మ, బోధ+అర్థంబు= ధర్మాన్ని తెలిసికొనటానికై; నా+ఉన్న+ఎడకున్= నేను ఉన్నచోటికి; చనుదెంచితి(వి)= వచ్చావు; కావునన్= కాబట్టి; నీకున్; ధర్మ, విశేషంబులు= ధర్మాలలోని ప్రత్యేకవిభాగాలు- ధర్మసూక్ష్మాలు; ఎఱింగించెదన్= తెలియపరుస్తాను; అవధాన, తత్, పరుండవు+అయి= ఏకాగ్రతలో నిష్ఠ కలవాడవై; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అందుచేత, నేను తక్కువకులంలో పుట్టినప్పటికిన్నీ, మంచిశీలం ఏర్పరచుకొన గలిగాను; ఇది నీకు చెప్పటం నాగొప్పదనం చాటుకొనటానికి కాదు. సంభాషణ చేయవలసివచ్చింది కాబట్టి చెప్పక తప్పింది కాదు. నీవు నా దగ్గరకు వచ్చింది ధర్మసూక్ష్మాలను తెలిసికొనటానికే కదా. నీకు ధర్మాలలోని ప్రత్యేకభేదాలను తెలుపుతాను. శ్రద్ధతో జాగరూకుడ వై వినుము.

విశేషం: ఇచట ధర్మవ్యాధుడు తననుగూర్చి తాను కొంత చెప్పుకొనవలసివచ్చింది. అది ఆత్మస్తుతిగా భాసించటానికి కొంత సావకాశమున్నది. అందుచేత ధర్మవ్యాధుడు సంకోచించి, - 'ఇంత' చెప్పవలసె అని క్షమాపణ చెప్పుకొన్నాడు. ఇచట 'ఇంత' అను సార్థకప్రయోగంలోని స్వారస్యం గమనించ తగింది.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు ధర్మవిశేషంబు లెఱిఁగించుట (సం. 3-198-19)

క. **తనకులధర్మము విడువక । మనుట పరమధర్మ మండ్రు మాన్యులు; చిత్తం**
బునఁ గృప గలుగుట ముఖ్యపుఁ । బని; సైరణ వలయు నఖిలభావములందున్. **37**

ప్రతిపదార్థం: మాన్యులు= గొప్పవారు; తనకులధర్మము= తనకులానికి చెందిన ధర్మం; విడువక= వదలక; మనుట= జీవించటం; పరమ, ధర్మము+అండ్రు= గొప్ప దైన ధర్మం అని అంటారు; చిత్తంబునన్= మనస్సులో; కృప= దయ; కలుగుట= ఉండటం; ముఖ్యము+పని= ప్రధాన మైన సంగతి; అఖిల, భావములందున్= అన్నిఅభిప్రాయాలలోను; సైరణ= ఓర్పు; వలయున్= ఉండాలి.

తాత్పర్యం: పెద్దలు చెప్పే గొప్పమాట ఏమంటే - తన కులానికి చెందిన ధర్మాన్ని విడువకుండా ఆచరించటం మంచిది. అసలు మనస్సులో దయ అనేభావం ఉండాలి. దయాగుణమే అన్నిటికంటె గొప్పది. ఈ ప్రపంచంలో విభిన్నభావాలు ఎన్నో ఉండవచ్చును. తన అభిప్రాయమే మంచిది. ఇతరుల భావాలు చెడ్డవి అనే భావం మంచిది కాదు. అన్నిభావాలయెడ సహనం ఉండాలి.

విశేషం: ఈ పద్యంలో రెండు గొప్ప గుణాలు (i) దయ (ii) సహనం శీలానికి గీటురాళ్లుగా పేర్కొనబడినవి. తాను బ్రాహ్మణుడు కావచ్చును. అహింసావ్రతాన్ని తాను పాటిస్తున్నట్లు తలపోయవచ్చును. కాని, మాంసవిక్రయం అధర్మమనే శీఘ్రనిర్ణయానికి పాల్పడరాదు. భిన్నభావాలయెడ సైరణ లేకపోతే ధర్మసూక్ష్మాన్ని ఎఱుగరాదుగదా!- 'సైరణ వలయు నఖిలభావములందున్' అనునది మహాభారతం అందించిన సందేశాలలో మేల్తరంగా ఎన్నదగింది.

ఆ. **విడువవలయు విషయవిషమవాంఛల నెద । విడుపుఁబోలు గుణము వెదకి యెందుఁ**
గానరైరి బుధులు గలదె పరిత్యాగ । శీలునకు నసాధ్యసిద్ధి యెందు. **38**

ప్రతిపదార్థం: ఎదన్= హృదయంలో; విషయ, వాంఛలన్= శబ్దస్పర్శాదులకు సంబంధించిన వంకరటింకర కోరికలను; విడువవలయున్= వదలిపెట్టాలి; బుధులు= పెద్దలు; వెదకి= అన్వేషణంచేసి; విడుపున్+పోలు, గుణము= వదలిపెట్టుట (త్యాగం) అనే దానితో సమానమైన లక్షణాన్ని; ఎందున్= ఎచటను; కానరు+ఐరి= చూడలేక పోయారు; ఎందున్= ఎచట నైనను; పరిత్యాగశీలునకున్= వదలిపెట్టే స్వభావం కలవాడికి; అసాధ్యసిద్ధి= సాధించలేనట్టి ప్రయోజనం; కలదె?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: ఇంద్రియసుఖాలపై గల కోరిక హృదయపూర్వకంగా వీడాలి. త్యాగంతో సరిసమానమైన లక్షణం ఎక్కడా కనపడదని అనుభవపూర్వకంగా అన్వేషించి పెద్దలు చెప్పిన తీర్పుమాట. - త్యాగంచేసే స్వభావం గలవాడికి ఎచటనైన అసాధ్యమైన దెక్కడైనా ఉన్నదా?

విశేషం: ప్రాచీనభారతీయసంస్కృతి - 'త్యాగము'ను వేనోళ్ల ప్రస్తుతించింది. సిద్ధార్థుడు బుద్ధుడైనది - రాముడు దేవుడైనది భారతభూమిలో త్యాగమాహాత్మ్యంవలననే. 'న కర్మణా న ప్రజయా, న ధనేన త్యాగే నై కే, అమృతత్వ మానశుః' - ఇది వేదవచనం.

సీ. **సత్యహితాలాప చతురత యర్హంబు, । సంతత సుజన పూజనము వలయు,**
విను కామసంరంభవిద్వేషములఁ జేసి । మతి గలంగినను ధర్మంబు దప్పఁ
ద్రొక్కక నడచు టత్యుత్తమసరణి; య । ప్రియములయందును బ్రియములందు
దైన్యహర్షంబులఁ దగులక యున్నట్టి । కల్యాణవర్తనకాంక్ష లెస్స;

తే. **యెగ్గు సేసినవారికి హితము సేఁత । యార్యజనములు గీర్తింతు; రన్యదోష**
కారి దనపాపమునఁ దాన కాలిపోవు; । వేఱ వానికిఁ గీడు గావింప నేల? **39**

ప్రతిపదార్థం: సత్య, హిత+ఆలాప, చతురత= నిజాన్ని వచించటం, మేలుకలిగించే దానిని పలకటంలో నేర్పు; అర్హంబు= తగినట్టిది; సంతత, సుజన, పూజనము= ఎల్లప్పుడు మంచివారలను ఆరాధించటం; వలయున్= చేయతగినది; విను= వినుము; కామ, సంరంభ, విద్వేషములన్+చేసి= కోరికల త్రొక్కిసలాటచేత ఏర్పడే పగబూనుటలవలన; మతి+కలంగినను= బుద్ధి చెడిపోయినను; ధర్మంబు+తప్పన్+త్రొక్కక= ధర్మమార్గాన్ని విడిపోవకుండగ; నడచుట= ప్రవర్తించటం; అతి+ఉత్తమ+సరణి= మిక్కిలి మంచిదైన పద్ధతి; అప్రియముల+అందును= తనకు ఇష్టం కాని సంగతులలోనూ; ప్రియములందున్= ఇష్టాలైన సంగతులలోనూ; దైన్య, హర్షంబులన్= క్రుంగిపోవటంలో గాని, ఉబ్బిపోవటంలోగాని; తగులక= చిక్కుకొనక; ఉన్నట్టి= ఉండునట్టి; కల్యాణ, వర్తన, కాంక్ష= మేలినడవడి పెంపొందించుకొనే కోరిక; లెస్స= మేలు; ఎగ్గుచేసినవారికిన్= అపకారం చేసినవారికి; హితము+చేఁత= మేలుచేయుటం; ఆర్యజనములు= పూజించదగినవారు; కీర్తింతురు= పొగడుతారు; అన్య, దోషకారి= ఇతరులకు చెడు చేసేవాడు; తనపాపమునన్= తాను చేసిన దోషం (పాపం) వలన; తాను+అ= తానే; కాలిపోవున్= మండిపోతాడు; వేఱు+అ= భిన్నంగా, (అనగా అంతకంటె అదనంగా); వానికిన్= (అట్టి పాపికి); కీడు= హాని; కావింపన్+ఏల= ఎందుకు చేయాలి? (అనగా చేయ నవసరం లేదు).

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ మంచివారిని పూజించాలి. సావధానంగా ఆలకించుము: ఒక్కొక్కవేళ కోరికలు సందడి కలిగించినప్పటికిని ధర్మమార్గాన్ని తప్పకుండగా తన నడవడి తీర్చి దిద్దుకొనాలి. ఇది మిక్కిలి మంచి పద్ధతి. తనకు శుభం కలిగినా, అశుభం ప్రాప్తించినా పొంగిపోరాదు. క్రుంగిపోకూడదు. అపకారం చేసినవారికి సయితం ఉపకారం చేయటమే ఆర్యులు పొగడే పద్ధతి. అపకారం చేసిన పాపాత్ముడు తనపాపంచేత తానే కాలిపోతాడు కదా! ఇక అట్టి పాపాత్ముడికి వేరే హాని చేయటం అనవసరం.

క. ధార్మికులు సలుపు నుత్తమ । కర్మముఁ జెడనాడు నాస్తికజనము; విను! మా
దుర్మతుల తెఱఁగు గైకొని । ధర్మమునెడఁ బ్రీతి వదలఁ దగదు బుధునకున్. 40

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; నాస్తికజనము= వేదప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించక దేవుడు లేడు అని వాదించే వారలకూటమి; ధార్మికులు= ధర్మాత్ములు; చలుపు= చేసే; ఉత్తమ, కర్మమున్= మంచిపనిని; చెడనాడున్= తెగడుతుంది; ఆ, దుర్మతుల తెఱఁగు= ఆ చెడ్డబుద్ధి కలవారల పద్ధతిని; కైకొని= అంగీకరించి, స్వీకరించి; బుధునకున్= మంచివాడికి; ధర్మము+ఎడన్= ధర్మంపట్ల; ప్రీతి= అభిమానం; వదలన్+తగదు= వీడటం మంచిది కాదు.

తాత్పర్యం: వేదప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించక దేవుడు లేడు అని వాదించేవారు, ధర్మాత్ములు చేసే మంచిపనులను నిందిస్తారు. అట్టి దురాత్ముల పద్ధతిని అంగీకరించి, బుధుడు ధర్మంపట్ల అభిమానాన్ని వీడకూడదు.

విశేషం: నాస్తికుడు - అనేమాటకు లేదు అని ఎంచేవాడు అని అర్థం. వేదములందు, భగవంతుడియందు, పరలోకములందు నమ్మకం లేనివాడు అనే అర్థంలో నాస్తికశబ్దం బహుళంగా ప్రయోగించబడింది.

క. మది మఱపునఁ బాపము దన । కొదవుటయును బిదప వగచి యొక సగమును నే
నిది సేయ నింక ననియెడు । మదిఁ బెఱసగమును నరుండు మలుఁగు నఘంబున్. 41

ప్రతిపదార్థం: మది, మఱపునన్= మనస్సు ఏమరుపాటులో ఉన్నపుడు (అనాలోచితంగా); పాపము= దురితం; తనకున్+ఒదవుటయును= తనకు సంప్రాప్తంకావటమున్నూ; పిదపన్= పిమ్మట; వగచి= దుఃఖించి; ఒక, సగమును= ఒక సగభాగాన్ని; ఏన్+ఇది+చేయన్+ఇంకన్= నేను ఇట్టిపనిని ఇక మీద చేయను; అనియెడు, మదిన్= అని తలపోసే మనస్సువలన; పెఱ, సగమును= ఇంకొక సగభాగాన్ని; అఘంబున్= పాపమును; నరుండు= మనుజుడు; మలుఁగున్= తొలగించుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: ఆలోచించకుండ తనకు పాపం సంప్రాప్తమయినపుడు తాను చిత్తశుద్ధితో పశ్చాత్తాపం చెందితే చేసిన పాపంలో సగభాగాన్నీ, ఇక అట్టి పాపాన్ని తాను చేయనని అనుకొనటంవలన మిగిలిన సగభాగం పాపాన్నీ నరుడు తొలగించుకొనవచ్చును.

తే. పాపముల కెల్ల నెక్కుడు పాతకములు । సువ్వె క్రోధలోభంబులు సువ్రతాత్మ!
వాని రెంటి జయించినవాఁడు గాని । యెందుఁ బరమధార్మికుఁ డని యెన్నఁబడఁడు. 42

ప్రతిపదార్థం: సువ్రత+ఆత్మ!= మంచిదీక్ష కల ఆత్మను కలవాడా! (ఓకౌశికమహర్షీ); పాపములకున్+ఎల్లన్+ఎక్కుడు, పాతకములు= దురితాలలో అన్నిటికంటె అధికమైన దురితాలు; క్రోధ, లోభంబులు+చువ్వె= కోపం; పిసినితనం కదా; వాని రెంటిన్= ఆ రెంటిని (అనగా కోపలోభాలను); జయించిన వాఁడు, కాని= నిగ్రహించిన మనుజుడు గాని; ఎందున్= ఎచటనైనను; పరమ, ధార్మికుఁడు+అని= గొప్ప ధర్మాత్ముడు అని; ఎన్నన్+పడఁడు= ఎంచబడడు.

తాత్పర్యం: ఓ మహర్షీ! అన్ని పాపాలలో మిక్కిలి చెడ్డవైన పాపాలు కోపం, లోభం. కోపలోభాలను జయించనివాడిని ధర్మాత్ములలో గొప్పవాడు అని ఎచటను ఎవరును ఎంచరు సుమా.

వ. శిష్టచరితంబులుగాని మార్గంబులుగొన్ని తృణసంవృతంబులైన కూపంబులుం బోలెఁగపట ధర్మ సంవృతంబులై యుండు; వాని దవ్వులన పరిత్యజించి శిష్టాచారంబుల నడపుట ధర్మలక్షణం' బనినం గౌశికుండు 'శిష్టాచారంబు లెయ్యవి? యెఱింగింపు' మనుటయు ధర్మవ్యాధుం డి ట్లనియె. 43

ప్రతిపదార్థం: శిష్ట, చరితంబులు+కాని, మార్గంబులు= సజ్జనులచే ఆచరింపబడని పద్ధతులు కొన్ని; తృణ, సంవృతంబులు+అయిన= గడ్డిచేత కప్పబడినవి అయిన; కూపంబులున్+పోలెన్= నూతులు వలెనే; కపట, ధర్మ, సంవృతంబులు+ఐ= తప్పుడుధర్మాలచేత కూడినవి అయి; ఉండున్= ఉంటాయి; వానిన్= వాటిని; దవ్వులన్+అ= దూరంనుండే; పరిత్యజించి= వదలిపెట్టి; శిష్ట+ఆచారంబులన్= సజ్జనుల సదాచారాలను; నడపుట= ఆచరించటం; ధర్మ, లక్షణంబు= ధర్మంయొక్క ప్రత్యేకస్వభావం; అనినన్= అని చెప్పగా; కౌశికుండు; శిష్ట+ఆచారంబులు= మంచివారి ప్రవర్తనలు (మంచి ప్రవర్తనలు); ఏ+అవి= ఎయ్యవి; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అనుటయున్= అని చెప్పటమున్నూ; ధర్మవ్యాధుండు= ధర్మవ్యాధుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సజ్జనులు పాటింపని కొన్ని మార్గాలు పైకి ధర్మాలుగా కన్పించవచ్చును. దట్టంగా మొలచిన గడ్డిచేత కప్పబడిన నూతులు పైకి నేలమాదిరిగానే గన్పించినా లోపల లోతైన గోతులుగానే ఉండి తెరువరులకు భ్రాంతి కల్పించవచ్చును. అందుచేత, దూరంనుండే కపటధర్మాలను పరిత్యజించాలి. శిష్టాచారాలను స్వీకరించి ఆచరించటం ధర్మలక్షణం' అని ధర్మవ్యాధుడు చెప్పగా విని, కౌశికుడు, 'మహాత్మా! శిష్టాచారాలు ఏవి?; తెలుపుము' అని ప్రార్థించాడు. అంతట, ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ఇట్లా బదులు చెప్పాడు.

సీ. 'దానంబు, సత్యంబుఁ, దపము, యజ్ఞము, నార్జ । వముఁ, గామలోభాది వర్జనంబు
గురుజన శుశ్రూష, క్రోధ రాహిత్యంబు । దమము, సంతోష, మధ్యయన నిరతి,
దాంభికత్వము లేమి, దైన్యంబు వొరయమి । యనసూయ, యనహంక్రియాభియుక్తి,
దలఁపంగ నాద్యమై తనరు ధర్మమ యెప్డుఁ । గొనియాట, నాస్తికగోష్ఠిఁ జనమి,

తే. శీలసంరక్ష, తీర్థసంసేవ, శౌచ, । మఖిలభూతంబులందు దయార్ద్రుఁ డగుట,
మితహితోక్తులు, సంశ్రితమిత్త్రగుప్తి । యిన్నియును శిష్టచరితంబు లిద్ధచరిత! 44

ప్రతిపదార్థం: ఇద్ధచరిత!= వెలుగొందే గొప్ప ప్రవర్తన కలవాడా!; దానంబు= పరోపకారార్థం తన ధనాన్ని ఇతరులకు ఇవ్వటం; సత్యంబున్= నిజం పలకటం; తపము= మనస్సును ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం; యజ్ఞమున్= క్రతువులను నిర్వహించటం; ఆర్జవమున్= ఋజుత్వం - పరులను మోసపుచ్చని నడవడిక; కామ, లోభ+ఆది, వర్జనంబు= కోరికలను, దురాశలను మున్నగు వాటిని వీడటం; గురు, జన, శుశ్రూష= గురువులకు సేవ చేయటం; క్రోధ, రాహిత్యంబు= కోపం లేకపోవటం; దమము= బహిరింద్రియ నిగ్రహం; సంతోషము= తృప్తితో కూడిన ఆనందం; అధ్యయన నిరతి= వేదాలను చదవటంలోని దీక్ష; దాంభికత్వము లేమి= పటాటోపం లేకపోవటం; దైన్యంబు+పొరయమి= హీనతను పొందకుండటం; అనసూయ= అసూయ లేకపోవటం; అనహంక్రియా+అభియుక్తి= అహంకారంతో కూడి ఉండకపోవటం; తలఁపంగన్= యోచించగా; ఆద్యము+ఐ= మొట్టమొదటిదై; తనరు= ఒప్పునట్టి; ధర్మము+అ= ధర్మమే; ఎప్డున్= ఎల్లప్పుడును; కొనియాట= ఆదరించటం; నాస్తిక, గోష్ఠిన్చనమి= నాస్తికుల కూటమిలోకి వెళ్ళకుండటం; శీల, సంరక్ష= ప్రవర్తనను కాపాడుకొనటం; తీర్థ, సంసేవ= పుణ్యక్షేత్రాలను సేవించటం; శౌచము= పరిశుభ్రత పాటించటం; అఖిల, భూతములందున్= అన్ని జీవరాసులలో; దయా+ఆర్ద్రుఁడు+అగుట= దయచేత తడిసిన చిత్తంకలవాడు కావటం; మిత, హిత+ఉక్తులు= తక్కువగా మాట్లాడటం, శ్రేయస్కర

మైన పలుకులు పలకటం; సంశ్రిత, మిత్ర, గుప్తి= ఆశ్రయించిన స్నేహితులను కాపాడటం; ఇన్నియును= ఇన్ని లక్షణాలు అన్నియును కలిసి; శిష్ట చరితంబులు= మంచివారి ప్రవర్తనలు.

తాత్పర్యం: మహానుభావా! ఎన్నియో గొప్పగుణాలు కలిసినగాని శిష్టాచారం సిద్ధించదు. శిష్టాచారాన్ని వింగడిస్తే ఈ క్రింది గుణాలను ఎన్నవచ్చును. ఉపకారార్థం తన ద్రవ్యాన్ని ఇవ్వటం, ఎల్లప్పుడును నిజమే మాట్లాడటం; ఇంద్రియాలను మనస్సును నిగ్రహించటం, క్రతువులను నిర్వహించి విశ్వశ్రేయం ఒనగూర్చటం, ఇతరులను మోసగించ నట్టి నిర్మల శీలం అలవరచుకొనటం, కామం కోపం మున్నగు గుణాలను అనగా కామ క్రోధ లోభ మోహ మద మాత్సర్యాలను ఉజ్జగించటం, తల్లి తండ్రి విద్యాదానం చేసిన ఉపాధ్యాయుడు మున్నగు వారిని సదా మన్నించటం, కోపం లేని శాంతస్వభావాన్ని ఆర్జించటం, ఇంద్రియనిగ్రహం దీక్షతో సాధించటం, ఎల్లప్పుడు సంతోషంతో సంతృప్తితో ఉండటం, వేదాధ్యయన తత్పరత్వం, పటాటోపం ప్రదర్శించక సదా వినయం గలిగి ఉండటం, ఎన్నడును నీచత్వానికి దిగజారి పోవకుండటం, నాస్తికుల కూటమిలో చేరకుండటం, శీలాన్ని కాపాడుకొనటం, తీర్థయాత్రలు చేయటం, అఖిల భూతాలపట్ల దయకలిగిన ఎడద గలిగిఉండటం, మితభాషణం చేయటం, హితభాషణం చేయటం, ఆశ్రయించిన స్నేహితులను కాపాడటం.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఇంచుమించుగా సనాతన భారతీయ సంస్కృతి అంతయు వివరించబడి ఉన్నది. దానం అనగా త్యాగంతో కూడిన ఈవి. దశదానాలు కలవు. షోడశ దానాలు ఉన్నవి. ఇచట సందర్భాన్ని బట్టి త్యాగపూరితమై పరోపకారార్థం ఇచ్చే ద్రవ్యం అనే అర్థమే చెప్పుకోవాలి. (చతురుపాయాలలో దానం ఉన్నది కాని అది ఇచట వర్తించదు.) యజ్ఞం అనగా పూజ, యజ్ఞయాగాలు బహుళాలు. పంచమహాయజ్ఞాలు పేర్కొన దగినవి. 1. బ్రహ్మయజ్ఞం, 2. దేవయజ్ఞం, 3. పితృయజ్ఞం, 4. భూతయజ్ఞం, 5. మనుష్యయజ్ఞం. (ధర్మవ్యాధుడు చేసిన మాతాపితృ శుశ్రూష యజ్ఞంగానే పేర్కొనదగింది.)

క. వినుశిష్టచరిత గైకొని । యనసూయత నడవ నడవ నంతఃకరణం
బునఁ బొదలు నట్టి సమ్మద । మనఘా! దుర్లభము సూవె యన్యపథములన్. 45

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడ వైన ఓపుణ్యాత్ముడా!; విను= ఆలకింపుము; శిష్టచరిత= మంచి ప్రవర్తన; కైకొని= అవలంబించి= అనసూయతన్, నడవన్ నడవన్= అసూయ లేని ప్రవర్తన తీర్చిదిద్దుకొనగా; అంతఃకరణంబునన్= లోపలి మనస్సులో; పొదలునట్టి= ఏర్పడే; సమ్మదము= సంతోషం; అన్యపథములన్= ఇతర మార్గాలలో; దుర్లభము+చూవె= లభించటం మిక్కిలి కష్టం సుమా.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ కౌశికమునీ! ఆలకింపుము. సత్ప్రవర్తనతోకూడి, అసూయను విడనాడి ప్రవర్తిస్తే లభించే సంతోషం ఇతర మార్గాలను అనుసరిస్తే అంత సులభంగా దొరకదు సుమా.

విశేషం: 'వ్యాధగీత' అని ప్రసిద్ధి నార్జించిన ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం అందించే సందేశం సుస్పష్టం. కర్మయోగం వ్యాధగీతకు అంతరాత్మ. ఇందు ముఖ్యపాత్రలుగా ఎన్నదగిన పతివ్రత కర్మయోగిని. అట్లే ధర్మవ్యాధుడును కర్మయోగియే. భర్తృశుశ్రూషచేత ఇల్లాలు తరించింది. మాతాపితృసేవచేత, కులధర్మం మాంసవిక్రయంచేత వ్యాధుడు 'ధర్మ' వ్యాధుడయ్యాడు. అందుచేత 'శిష్టచరిత' వలన లభించే సమ్మదం ఇతర పథాలలో అంత సులువుగా దొరకదని ధర్మవ్యాధుడు చాటిచెప్పగలిగాడు. అయిన ఆ 'ఇతర పథములు' ఏవి? అవి భక్తి జ్ఞానాదులు. ధర్మవ్యాధుడు జ్ఞాని కాకపోలేదు. అయినను అతని నిష్ఠ, కర్మయోగంలోనే

ఉంది. ఇచట ధర్మవ్యాధుడు కర్మయోగి తదుపరి జ్ఞానయోగి. తలిదండ్రుల సేవ ఉజ్జగించిన కౌశికుడు 'కేవల స్వాధ్యాయ నిరతుడు'. అందుచేత ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడితో, 'నీవు చేసిన యకార్యం బొక్కటి గలదు' - అది మాతాపితృ సేవ విడనాడటం అని నొక్కి వక్కాణించవలసి వచ్చింది.

వ. కావున శిష్టాచారనియతిం జేసి గురుశుశ్రూష సలిపి కృతాధ్యయనుండ వై పరమజ్ఞానపరిపక్వం బైన చిత్తంబుతోడం గామక్రోధ మహామకరసంకీర్ణయు విషయజలపరిపూర్ణయు నైన మోహజలధి నస్ఖలితధైర్యం బను తెప్పం జేసి యశ్రమంబున నిస్తరించి కృతార్థుండ వగు' మని మఱియు నిట్లనియె. 46

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; శిష్ట+ఆచార, నియతిన్+చేసి= మంచి నడవడికలోని దీక్షచేత; గురు, శుశ్రూష, సలిపి= గురువులైనవారలకు సేవ చేసి; కృత+అధ్యయనుండవు+ఐ= వేదాలను చదివినవాడవై; పరమ, జ్ఞాన, పరిపక్వంబు+ఐన= గొప్పతెలివిడిచేత పండినది అయిన; చిత్తంబుతోడన్= మనస్సుతో; కామ, క్రోధ, మహా, మకర, సంకీర్ణయున్= కోరికలు కోపం అనే గొప్ప మొసళ్లతో నిండినదియున్నూ; విషయ జలపరిపూర్ణయును= ఇంద్రియార్థములనే నీళ్లతో నిండినదియున్నూ; ఐన= ఐనట్టి; మోహ, జలధిన్= భ్రాంతి అనెడి సముద్రాన్ని; ఆస్ఖలిత, ధైర్యంబు+అను= జారనట్టి గంభీరత అనెడి; తెప్పన్+చేసి= పడవచేత; అశ్రమంబునన్= సులువుగా; నిస్తరించి= దాటి; కృత+అర్థుండవు+అగుము= ధన్యుడవు కమ్ము; అని= అని చెప్పి; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి నీవు శిష్టాచారంచొప్పున నీప్రవర్తన తీర్చిదిద్దుకొని, గురుజను లైనవారి పరిచర్య చేయునది. తదుపరి సంక్రమించే జ్ఞానంచేత పండిన మనస్సు కలవాడవై మోహసముద్రాన్ని దాటునది. ఆ మోహసముద్రం కామక్రోధా లనెడి మొసళ్లతో కూడి, ఇంద్రియార్థములనెడి నీటితో నిండిన గొప్పసముద్రం. ఆ సముద్రాన్ని దాటటానికి ధైర్యం అనెడి పడవ అవసరం. అప్పుడు నీవు ధన్యుడవు కాగలవు' అని చెప్పి, మఱియు ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. మోహజలధి అనుటకు మోహ మహానది అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

క. 'క్రమమున శిష్టాచార । క్రమ మెఱుఁగఁగ ధర్మమునకుఁ గడు వాటం బై
విమలం బగుఁ జిత్తము స । త్యమును నహింసయును దనకుఁ దావలములుగన్. 47

ప్రతిపదార్థం: చిత్తము= మనస్సు; క్రమమునన్= వరుసగా; శిష్ట+ఆచార, క్రమము= మంచి నడవడిక విధానం; ఎఱుఁగఁగన్= తెలియగా; ధర్మమునకున్; కడున్= మిక్కిలి; వాటంబు+ఐ= అనువు అయినదై; సత్యమును= నిజాన్ని; అహింసయును= ఏప్రాణికి పీడచేయక పోవుటయున్నూ; తనకున్= తనకు; తావలములుగన్= ఉనికిపట్టులుగా; విమలంబు+అగున్= నిర్మలం కాగలదు.

తాత్పర్యం: మంచి నడవడికయొక్క వరుస తెలిసినప్పుడు ఆచరించినప్పుడు, ధర్మానికి మిక్కిలి అనువైనదై, అహింస సత్యం తనకు ఉనికిపట్టులు కాగా, మనస్సు స్వచ్ఛత సంపాదించుకొంటుంది. అనగా - చిత్తం నిర్మల మై ధర్మానికి నెలవు కావటానికి కావలసిన అంశం అహింసతో సత్యంతో జతగూడిన శిష్టాచారం.

ఆ. విను మహింస ధర్మవితతి కెల్లను మేటి; । యదియు సత్యయుక్త మైన వెలయు
ననఘ! శిష్టచరితలందు సత్యమ కడు । నధిక మనిరి శ్రుతుల నరసి బుధులు. 48

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపంలేనివాడా! ఓపుణ్యాత్ముడా!; వినుము= ఆలకింపుము; ధర్మ, వితతికిన్+ఎల్లను= వివిధ ధర్మాలలోను; అహింస= ఏప్రాణికీ ఎట్టిపీడ కలిగించకుండటం; మేటి= గొప్పది; అదియున్= అదియే (ఆ అహింసయే); సత్యయుక్తము+ఐనన్= నిజంతో జతకూడిన యెడల; వెలయున్= వెలుగొందుతుంది; శిష్టచరితలందున్= మంచి ప్రవర్తనలందు; సత్యము+అ= నిజమే; బుధులు= పండితులు; శ్రుతులన్= వేదాలను; అరసి= చూచి; కడున్= మిక్కిలి; అధికము= గొప్పది; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓకౌశికమునీ! ఆలకింపుము. అన్నిధర్మాలలోను అహింస గొప్పది. ఆ అహింస సత్యంతో కూడిన యెడల వెలుగొందుతుంది. శిష్టాచారంలో సత్యమే గొప్పదైనదని పెద్దల ప్రవచనం.

తే. **వేద విహితంబులును శాస్త్రవిహితములును । శిష్టచరితంబులును ననఁ జెప్ప నొప్పి**
ధర్మములు మూఁడువిధములఁ దనరుచుండుఁ । గడఁగి యిన్నియు సద్గతికారణములు. **49**

ప్రతిపదార్థం: వేద, విహితంబులును= వేదాలచేత కూర్చబడినవిన్నీ; శాస్త్ర, విహితములును= శాస్త్రాలచేత కూర్చబడినవిన్నీ; శిష్ట, చరితంబులును= మంచి నడవడికలును; (మంచివారి ప్రవర్తనలును); అనన్+చెప్పన్+ఒప్పి= అని వర్ణించటానికి అనువై; ధర్మములు; మూడు, విధములన్= మూడురీతులుగా; తనరుచుండున్= ఒప్పుతూ ఉంటాయి. కడఁగి= పూని; ఇన్నియున్= ఇవి అన్నియును; సత్+గతి, కారణములు= ఉత్తమ మార్గానికి (మోక్షానికి) హేతువులు.

తాత్పర్యం: ధర్మాలు మూడు తెరగులు. ఒకటి వేదాలచేత విధించబడినట్టివి. రెండు-శాస్త్రాలచేత నిర్దేశించబడినట్టివి. మూడు-పెద్దల మంచినడవడికలు. పైమూడుపద్ధతులున్నూ సద్గతికి హేతువులే.

మ. **అనయంబున్ శ్రుతవంతుఁడై వినుతశిష్టాచారమార్గంబులం**
జను పుణ్యాత్ముఁడు దుర్గముల్ గడచి ప్రజ్ఞాహర్మ్యసంరూఢుఁడై
కనుచుండుం బటు మోహపంకజలమగ్నం బైన లోకంబు వీఁ
క నధోభాగమునందు డింది కడుదుఃఖం బొందఁగా నవ్వుచున్.' **50**

ప్రతిపదార్థం: అనయంబున్= ఎల్లప్పుడును; శ్రుతవంతుఁడు+ఐ= వేదాలలో పరిపూర్ణమైన జ్ఞానం కలవాడై; వినుత, శిష్ట+ఆచార, మార్గంబులన్= పొగడబడిన మంచినడవడికలయొక్క తెరువులలో; చను= వెడలే; పుణ్య+ఆత్ముఁడు= సుకృతం చేసికొన్నవాడు, దుర్గముల్= దాటటానికి వీలులేని కోటలను; కడచి= అతిక్రమించి; ప్రజ్ఞా, హర్మ్య, సంరూఢుఁడు+ఐ= సామర్థ్యంతో కూడినబుద్ధి అనే మేడపై అధివసించెడివాడై; పటు, మోహ, పంక, జల, మగ్నంబు+ఐన= మిక్కిలి భ్రాంతి అనెడి బురదనీటిలో మునిగి ఉండినట్టి; లోకంబు= లోకము; అధోభాగము+అందున్+డింది= క్రింది భాగంలో పడి; వీఁకన్= దైన్యంతో; కడు దుఃఖంబు= మిక్కిలి విచారము; ఒందఁగాన్= పొందగా; నవ్వుచున్= హసించుచు; కనుచున్+ఉండున్= చూస్తూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడును వేదాలలో పరిపూర్ణజ్ఞానం కలిగిన విద్వాంసుడు ప్రజ్ఞ అనెడి మేడను అధివసించి, క్రింద ఉన్న మోహమనే బురదనీటిలో కూరుకుపోయి దైన్యంతో మిక్కిలి దుఃఖించే లోకాన్ని చూచి నవ్వుకొంటాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికున కహింసాస్వరూపంబు సెప్పుట (సం. 3-199-1)

వ. **అని పలికి ధర్మవ్యాధుండు మఱియు నిట్లనియె; 'నయ్యా! నీవు దొలుత నావర్తనంబు గనుంగొని యిది హింసా బహుళంబు గాదె? యని పలికితివి; దాని కేను దగు తెఱంగు సెప్పితి; నది య ట్లుండె; హింస యిట్టిది యహింస యిట్టి దని విభాగింప నెవ్వరికి నేర నగు?** **51**

ప్రతిపదార్థం: అని, పలికి= అని చెప్పి; ధర్మవ్యాధుండు= ధర్మవ్యాధుడు; మఱియున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు; తొలుతన్= మొదట; నావర్తనంబు= నా నడవడికను; కనుంగొని= అరసి; ఇది= (ఈనాప్రవర్తన); హింసాబహుళంబు+కాదు+ఎ= ప్రాణులకు పీడ కలిగించే క్రియలతో కూడినట్టిది కాదా; అని, పలికితివి= అని అన్నావు; దానికిన్= (ఆ విమర్శకు); ఏను= నేను; తగుతెఱంగు+చెప్పితిన్= సముచిత సమాధానం పలికితిని; అది+అట్లు+ఉండెన్= ఆ విమర్శ అట్లాగే ఉండుగాక; హింస= ప్రాణులను పీడించే క్రియ; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అహింస= ప్రాణులను పీడించనట్టి క్రియ; ఇట్టిది+అని= ఇటువంటిది, అని; విభాగింపన్= వింగడించటం; ఏ+వారికిన్= ఏ మనుజులకు; నేరన్+అగు= వీలు అవుతుంది?

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ధర్మవ్యాధుఁడు ఇంకనూ ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆర్యా, నీవు మొదట నాకొక ప్రశ్న వేశావు. నేను చేస్తున్న మాంసవిక్రయం హింసాయుతమైన కార్యం గదా? అని అప్పుడు అడిగావు. ఆ ప్రశ్నకు అప్పుడే నేను నాకు తోచిన ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాను. అది అప్పటికి సరిఅయిన సమాధానమే. ఇప్పుడు - ఆ విషయాన్నే సూక్ష్మంగా విమర్శించి చెప్పదలచాను. ఇది - 'హింస,' ఇది - 'అహింస' అని ఎవ్వరు సుస్పష్టంగా నిర్వచించగలరు? అట్టి నిర్వచనం సాధ్యం కాదని నా అభిప్రాయం.

క. **మును తన చేసిన కర్మం । బునఁ జూవె నశించు భూతములు సంపెడు వాఁ**
డు నిమిత్తమాత్ర మింతయె । యని చెప్పఁగ వినమె యంచితాచారులచేన్. **52**

ప్రతిపదార్థం: మును= పూర్వకాలంలో (ఈజన్మంలో వెనుకటిజన్మంలో); తన చేసిన కర్మంబునన్= తాను ఒనరించిన కర్మవలన; చూవె= సుమ్ము; భూతములు= ప్రాణులు; నశించున్= నశిస్తాయి; చంపెడువాఁడు= సంహరించేవాడు; నిమిత్తమాత్రము= ఉపకరణంమాత్రమే; ఇంత+ఎ= ఇది ఇట్టిదే; అని చెప్పఁగన్= అని పలుకగా, అంచిత+ఆచారులచేన్= ఒప్పారే పనులు చేసెడి పెద్దలవలన; వినము+ఎ= ఆలకింపమా?

తాత్పర్యం: పెద్దలు చెప్పడిమాట, జనశ్రుతిలో తరచు వినబడుతున్నది, మనకు అందరికి తెలిసింది ఉన్నదికదా. ప్రాణులు క్షయం పొందటానికి మూలకారణం ఆ యాప్రాణులు చేసిఉన్న కర్మయే. చంపేవాడు కేవలం ఒక వ్యాజం మాత్రమే సుమా.

వ. **అదియునుం గాక.** **53**

తాత్పర్యం: అదీ కాకుండ.

క. **ఫలమూలౌషధిశాకం । బులుఁ బశుమృగతతులు భక్ష్యములుగా భూతం**
బుల కజుఁడు సేసె నని య । స్ఖలితంబుగ మ్రోయు శ్రుతులఁ గాదన వశమే! **54**

ప్రతిపదార్థం: ఫల, మూల, ఓషధి, శాకంబులున్= పండ్లున్నూ, వేళ్లున్నూ, సస్యములూ, కూరగాయాలూ; పశు, మృగతతులు= జంతువులు మున్నగునవి; భూతంబులకున్= ప్రాణులకు; భక్ష్యములుగాన్= ఆహారపదార్థాలుగా; అజుఁడు= బ్రహ్మదేవుడు; చేసెన్= ఏర్పరిచాడు; అని; అస్ఖలితంబుగన్= సుస్పష్టంగా (జారకుండా); మ్రోయు= నినదించు (గట్టిగా వక్కాణించు); శ్రుతులన్= వేదాలను; కాదు+అనన్, వశమే= కాదు అని తిరస్కరించటానికి వీలు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: మఱియును, పండ్లు, వేళ్లు, ధాన్యాలు, కూరలు వివిధ జంతు సంతతులు ప్రాణులకు ఆహారంగా బ్రహ్మదేవుడు ఏర్పరచినట్లు వేదాలు నొక్కివక్కాణిస్తున్నాయి కదా! ఇక అట్టి వేదప్రామాణ్యాన్ని ఎట్లా తిరస్కరించ గలం?

సీ. **అనఘ! యౌశీనరుం డగు శిబి నిజగాత్ర । హింస నింద్రాగ్నుల కిడఁడె మాంస;**
మతనికి లేదయ్యె నయ్య యుత్తమ గతి? రంతిదేవుం డనురాజు తొల్లి
యనుదినంబును గోసహస్రద్వయంబుఁ దా । వధియింపఁడే వేయి వత్సరములు;
దురిత మమ్మహితాత్ముఁ దొడరెనే? వేదార్థ । నిరతులై యత్యంత నియతు లైన

తే. **ధారుణీసురముఖ్యు లధ్వరములందుఁ । బశువరింపరే పశువులఁ; బరమపుణ్య**
గతులు గలుగవె వారికిఁ? గడఁగి యగ్ను । లధికమాంసార్థు లని శ్రుతులందు వినమె! 55

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! ఔశీనరుండు+అగు, శిబి= ఉశీనరుని కుమారు డైన శిబి; నిజ, గాత్ర, హింసన్= తన దైన దేహాన్ని పీడించి; ఇంద్ర+అగ్నులకున్= ఇంద్రుడికీ, అగ్నికిన్నీ; మాంసము= మాంసము (తన దేహంనుండి కత్తితో కోసి తీసిన మాంసాన్ని); ఇడఁడె= ఇవ్వలేదా; ఉత్తమ, గతి= మంచి మార్గం (అనగా పుణ్యపదవి); అతనికిన్= (ఆ శిబికి); లేదు+అయ్యెన్+అయ్య?= అయ్యా! కలుగక పోయిందా?; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; రంతిదేవుండు+అను, రాజు= రంతిదేవుడు అనేపేరు గల ప్రభువు; అనుదినంబును= ప్రతిరోజు; గో, సహస్ర, ద్వయంబున్= రెండువేల ఆవులను; తాన్= తాను; వేయి, వత్సరములు= వేయిఏండ్లు; వధియింపఁడే= సంహరించలేదా; దురితము= పాపం; ఆ+మహిత+ఆత్మున్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడిని; తొడరెనే= పొందిందా?; వేద+అర్థ, నిరతులు+ఐ= వేదాలలోని భావాలను బాగా ఎరిగిన వారై; అతి+అంత, నియతులు+ఐన= మిక్కిలి గొప్ప దీక్షకలిగిన వారైన; ధారుణీ సుర ముఖ్యులు= బ్రాహ్మణులలో ఉత్తములు; అధ్వరములందున్= యజ్ఞాలలో; పశువులన్= జంతువులను; పశువరింపరే= బలిఇవ్వలేదా?; వారికిన్= (అట్టి బ్రాహ్మణోత్తములకు); పరమ, పుణ్య, గతులు+కలుగవు+ఎ= గొప్పవైన పుణ్యస్థానాలు లభించలేదా?; అగ్నులు= నిప్పులు; కడఁగి= పూని; అధిక, మాంస+అర్థులు+అని= మిక్కుటంగా మాంసాన్ని కోరుకొనేవి అని; శ్రుతులందున్= వేదాలలో; వినమె!= ఆలకించమా!

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ కౌశికమునీ! ఉశీనరుడి పుత్రుడైన శిబిచక్రవర్తి తన శరీరంలోని మాంసాన్నే కోసి ఇంద్రుడికీ అగ్నిహోత్రుడికీ ఇవ్వలేదా? ఆ శిబిచక్రవర్తికి పుణ్యం లభించలేదా? రంతిదేవుడు అనే మహారాజు పూర్వకాలంలో వేయి సంవత్సరాలపాటు ప్రతిదినం రెండువేల ఆవులను వధించి సంతర్పణం చేయలేదా? ఆ మహానుభావుడికి పాపం చుట్టుకొన్నదా? వేదవేదాంగ పారంగతు లైన బ్రాహ్మణోత్తములు యజ్ఞయాగాదులలో పశువులను సంహరించలేదా? వారికి పుణ్యలోకాలు సమకూరలేదా? అగ్నులు మాంసాహారాన్ని మిక్కుటంగా కోరేవి అని వేదాలు ఘోషించటం లేదా? అందుచేత మాంసాహారం కేవలహింసగా పరిగణించటానికి వీలు లేదు.

క. **పితృదైవత కార్యములం । దతిభక్తిని మాంస మిడుట యర్హమనియుఁ ద**
త్పితృదైవశేషములు స । మ్మతి భోజ్యము లనియు మునులమతములు గావే. 56

ప్రతిపదార్థం: పితృ, దైవత, కార్యములందున్= శ్రాద్ధక్రియలలోను, దేవతలకు బలినివేదన చేసే క్రియలలోనూ; అతిభక్తిని= మిక్కుటమైన పూజ్యభావంతో; మాంసము+ఇడుట= మాంసంపెట్టటం; అర్హము+అనియున్= సరైన పద్ధతే అనిన్నీ; తద్+పితృ, దైవశేషములు= ఆ విధంగా శ్రాద్ధాలలో పితరులకు నైవేద్యం చేయగా మిగిలినవి, దేవతలకు నైవేద్యం చేయగా మిగిలినవి (అయినమాంసాలు); సమ్మతిన్= మంచిబుద్ధితో; భోజ్యములు= భుజించదగినవి; అనియున్= అనిన్నీ; మునుల, మతములు+కావే= ఋషీశ్వరుల అభిప్రాయాలే కదా.

తాత్పర్యం: పితృదేవతలకు శ్రాద్ధక్రియలలో నైవేద్యంగా మాంసం సమర్పించటం సరైన పద్ధతి అనిన్నీ, ఆ శ్రాద్ధాలలో నివేదించబడిన పిమ్మట మిగిలిన మాంసం ఆహారంగా స్వీకరించదగింది అన్నీ పెద్దలైన ఋషుల అభిప్రాయమే కదా.

మ. **హలికుం డెంతయు నోజతో దునఁగ సీరాగ్రంబునం జోఁకి ప్రా**
ణు లనేకంబులు సచ్చు, హింస యది యౌనో కాదొ! వేయేల? మ
ర్త్యులు నేలం జరియించుచోఁ బదములం ద్రొక్కంబడుం బెక్కు జం
తులు హింసావిధి గాదనంగ వశమే దోషజ్ఞ! యూహింపుమా! 57

ప్రతిపదార్థం: దోషజ్ఞ!= ఓ పండితుడా!; హలికుండు= వ్యవసాయదారుడు; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; ఓజతోన్= ఉత్సాహంతో; దునఁగన్= దున్నగా; సీర+అగ్రంబునన్+చోఁకి= నాగలికర్రు తాకి; ప్రాణులు+అనేకంబులు= పెక్కుజీవాలు; చచ్చున్= మరణిస్తాయి; అది= (ఆవిధంగా నాగలిక్రిందబడి జీవాలు చావటం); హింస= ప్రాణిపీడ; ఔనో, కాదొ= అవునా? కాదా? అనేది చర్చించవలసిన విషయమేకదా; వేయి+ఏల= వేయిమాటలు ఎందుకు పలుకవలె?; మర్త్యులు= మనుజులు; నేలన్+చరియించుచోన్= నేలమీద నడచేటప్పుడు; పెక్కు, జంతులు= అనేక జీవాలు; పదములన్= పాదాలతో త్రొక్కన్+పడున్= త్రొక్కివేయబడతాయి; హింసావిధి= ప్రాణిపీడనంజరిగేపద్ధతి; కాదు+అనంగన్, వశమే= (అది) కాదు అని చెప్పటానికి వీలు ఉన్నదా?; ఊహింపుమా= యోచన చేయుము.

తాత్పర్యం: ఓ పండితోత్తమా! నాగలితో రైతు భూమిని దున్నేటప్పుడు, ఆ నాగలికర్రును తాకి ఎన్ని జీవాలు చచ్చిపోవటం లేదు? అది హింస కాదని వాదించటానికి వీలున్నదా? తర్జన భర్జనలు అనవసరం. మనుజులు నేలపై నడచేటప్పుడు కూడ వేలకొలది ప్రాణులు చనిపోతున్నాయి. అది హింస కాదని వాదించటానికి వీలు లేదు కదా! ఈ విషయాన్ని దయచేసి నీవే ఆలోచించి తేల్చుకొనుము.

విశేషం: ఇచట ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని, 'దోషజ్ఞ' అని సంబోధించాడు. దోషజ్ఞ అనే శబ్దానికి 'పండితుడు' అని రూఢ్యర్థం. వాచ్యార్థం - దోషాలను ఎరిగినవాడు. ఈ ప్రకరణంలో దోషజ్ఞ శబ్ద ప్రయోగంలోని స్వారస్యం గమనించదగింది. కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని మాంసవిక్రయాన్ని దోషంగా ఎన్నిఉన్నాడు గదా!

చ. **సలిలము లుర్వి యాకసము సర్వము జంతుమయంబు గావునం**
గలుగు నవశ్యమున్ సకలకర్మములందును హింస, హింసకుం

దొలఁగిన దేహయాత్రయును దుర్ఘట మైనటు లుండు; నింతయుం
దలఁపరు హింస సేయ మని తారు తలంతురు గొంద ఱిమ్మహిన్. 58

ప్రతిపదార్థం: సలిలములు= నీళ్లు; ఉర్వి= భూమి; ఆకసము= ఆకాశం; సర్వము= అంతయున్నూ; జంతుమయంబు= ప్రాణులతో కూడిఉన్నట్టిది; కావునన్= కాబట్టి; సకల, కర్మములందును= అన్ని పనులలోను; హింస= ప్రాణిపీడనం; అవశ్యమున్+కలుగున్= తప్పక ఏర్పడుతుంది; హింసకున్+తొలఁగినన్= ప్రాణిపీడనానికి దూర మైతే; దేహయాత్రయును= జీవితం నడపటం కూడ; దుర్ఘటము+ఐన+అటులు+ఉండున్= సాధ్యం కానట్లు తోస్తుంది; ఇమ్మహిన్= ఈ భూమిలో; కొందఱు= కొంతమంది మనుషులు; ఇంతయున్+తలఁపరు= దీనిని ఆలోచించరు; హింస+చేయము+అని= ప్రాణిపీడన చేయము అని; తారు= తాము; తలంతురు= తలపోస్తారు.

తాత్పర్యం: జలాలు, భూమి, ఆకాశం, అన్నీ ప్రాణుల సమూహాలతో నిండిఉన్నవి. కాబట్టి, అన్ని పనులలోను ఏదో కొంత హింస జరుగక తప్పదు. హింస అసలే చేయకుండ మానవజీవితం సాగించటం సాధ్యం కాదు. కొందరు ఈ విషయాన్ని గుర్తించక తాము ఎప్పుడూ ఎట్టి హింస చేయమని అహింసావ్రతుల మని అనుకొని భ్రమిస్తుంటారు.

విశేషం: పాశ్చాత్యశాస్త్రజ్ఞులు ఇటీవలనే గాలిలో నీళ్లలో ఆకాశంలోను, వేలకువేలు సూక్ష్మజీవులు కలవని కనుగొన్నారు. ఈ విషయం నిష్కర్షగా నిర్వచించబడింది.

క. **పనివడి యహింస వ్రతముగఁ । గొని వనమున నున్న మునులకుం దొడరదె హిం**
సనము తరుమూల ఫలశా । కనిపీడన మదియు హింస గాదొకొ తలఁపన్. 59

ప్రతిపదార్థం: పని+పడి= పూని; అహింస= ప్రాణులకు ఎట్టి పీడను చేయక పోవటం; వ్రతముగన్+కొని= దీక్షగా పాటించటానికి పూనుకొని; వనమునన్+ఉన్న= అడవిలో నివసిస్తున్న; మునులకున్= ఋషులకు; హింసనము= ప్రాణులను హింసించటం; తొడరదె?= కలుగదా?; తలఁపన్= యోచనచేయగా; తరు, మూల, ఫల, శాక, నిపీడనము+అదియున్= చెట్లు, వేళ్లు, పండ్లు, ఆకుకూరలు గట్టిగా తరగటం కోయటం అనేవి కూడ; హింస+కాదొకొ?= ప్రాణులను హింసించటం కాదా?

తాత్పర్యం: తాము కేవలం అహింసావ్రతాన్నే పాటిస్తూ అరణ్యాలలో నివసిస్తున్నవారం అనుకొని కందమూల ఫలాలను ఆహారంగా స్వీకరించే మునులుకూడ నిజానికి అహింసావ్రతులు కాజాలరు. ఏలన, కందమూలఫలాలలో కూడ ప్రాణం ఉన్నది. అదికూడా జీవహింసయే అని యోచన చేస్తే తేటతెల్లం అవుతుంది.

తే. **హింస సేయనివాఁడు లేఁ డిజ్జగమున । నొక్కఁడైనను, దమతమ, యోపినట్లు**
హింసతెరువున కెడఁగల్గి యేఁగవలయు । నదియ చూవె యహింసనా నతిశయిల్లు. 60

ప్రతిపదార్థం: ఈ+జగమునన్= ఈలోకంలో; హింస+చేయనివాఁడు= ప్రాణిపీడ చేయనివాడు; ఒక్కఁడు+ఐనను= ఒకడు కూడ; లేఁడు= లేడు; తమతమ+ఓపినట్లు= తమకు తామకు వీలు అయినట్లుగా; హింస తెరువునకున్+ఎడన్+కల్గి= ప్రాణిపీడ చేసే మార్గానికి దూరంగా ఉండి; ఏఁగవలయున్= నడవాలి; అది+అ+చూవె= అట్టిదే సుమా; అహింస+నాన్= అహింస అనగా; అతిశయిల్లున్= శోభిల్లుతుంది.

తాత్పర్యం: ఈలోకంలో హింస చేయనివాడు ఒకడైనా ఉండడు. అయినప్పటికిని తమకు వీలైనంతమేరకు హింస చేయకయే జీవయాత్ర సాగించాలి. ఆవిధంగా యథాశక్తి ప్రాణిపీడన చేయకపోవటమే 'అహింస' అని చెప్పనొప్పును.

వ. **ధర్మంబు బహుప్రకారం బై యుండుఁ; దదీయసూక్ష్మగతి దురవబోధంబు; గావున శ్రుతిప్రమాణంబువలనను వృద్ధాచారనిదర్శనంబులను నెఱింగికొనునది.** 61

ప్రతిపదార్థం: ధర్మంబు= ధర్మం (లోకమును మంచిస్థితిలో నిలబెట్టేది); బహుప్రకారంబు+ఐ+ఉండున్= ఎన్నో రీతులలో ఉంటుంది; తదీయ, సూక్ష్మ, గతి= ఆ(ధర్మంయొక్క) అగోచరమైనంత అల్పరూపత్వంయొక్క నడక; దురవబోధంబు= తెలియజాలనట్టిది; కావునన్= కాబట్టి; శ్రుతి, ప్రమాణంబువలనను= వేదాలయొక్క నిరూపణంమూలంగానూ; వృద్ధ+ఆచార, నిదర్శనంబులనున్= పెద్దల నడవడికలవలన ఏర్పడిన ఉదాహరణలవలననూ; ఎఱింగి కొనునది= తెలియునది.

తాత్పర్యం: ధర్మాన్ని తెలియటం కష్టం. ధర్మం పెక్కురకాలుగా ప్రవర్తిల్లుతుంది. ధర్మసూక్ష్మత తెలియరానట్టిది. కాబట్టి ధర్మాన్ని తెలియటానికి వేదాల ప్రమాణం, పెద్దల నడవడిక, ఆధారాలుగా గ్రహించదగును.

విశేషం: ఇచట - 'వేదప్రమాణము' అనే ప్రయోగం మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. చార్వాకులు మున్నగు నాస్తికులు హేతువాదులు ప్రత్యక్ష ప్రమాణాన్ని మాత్రమే అంగీకరిస్తారు. వేదప్రమాణాన్ని అంగీకరించరు. ప్రాచీనులు తార్కికులు సత్యనిరూపణానికి కొన్ని ప్రమాణాలను నిర్వచించారు. అందులో ముఖ్యమైనవి: 1. ప్రత్యక్షం, 2. అనుమానం, 3. ఉపమానం, 4. శబ్దం, 5. అర్థాపత్తి, 6. అనుపలబ్ధి, 7. సంభవం, 8. ఐతిహ్యం. ఇందు మొదటి నాలుగింటిని తార్కికులు, ఆరింటిని వేదాంతులు, ఎనిమిదింటిని పౌరాణికులు అంగీకరిస్తారు. శబ్దప్రమాణం అనగా శ్రుతిప్రమాణం.

ఉ. **భూతహితంబుగాఁ బలుకు బొంకును సత్యఫలంబు నిచ్చుఁ; ద**
ద్భూతభయాస్పదం బగు ప్రభూతపుసత్యము బొంకు నట్ల; ప్రా
ణాతురుఁ డైనచోఁ, బరిణయంబునయందును బల్కు బొంకు స
త్యాతిశయంబ యండ్రు; మహితాత్మక! యిట్టివి ధర్మసూక్ష్ముల్.' 62

ప్రతిపదార్థం: మహిత+ఆత్మక!= గొప్పఆత్మకలవాడా!; భూత, హితంబుగాన్= జీవులకు మేలుకలిగించేటట్లుగా; పలుకు= మాట్లాడే; బొంకును= అసత్యం కూడ; సత్యఫలంబున్+ఇచ్చున్= నిజం పలికిన ఫలితాన్నే ఇస్తుంది; తద్+భూత, భయ+ఆస్పదంబు+అగు= ఆ జీవులకు భీతికి నెలవైన; ప్రభూతము+సత్యము= ప్రభూతపు సత్యము= గొప్ప దైన నిజం; బొంకు+అట్లు+అ= అసత్యం వంటిదే; ప్రాణ+ఆతురుఁడు+ఐనచోన్= ప్రాణం పోవునేమో అనే భయం కలిగి నప్పుడు; పరిణయంబునఅందున్= పెండ్లిలోనూ; పల్కు= వచించే; బొంకు= అసత్యం; సత్య+అతిశయంబు+అ= సత్యంకంటె గొప్పదే; అండ్రు= అంటారు; ధర్మసూక్ష్మముల్= ధర్మాన్ని ప్రస్తరించేటప్పుడు ఏర్పడే అగోచరా లైన ముఖ్యమైన చిన్న అంశాలు; ఇట్టివి= ఇటువంటివి.

తాత్పర్యం: ఓ మహానుభావా! ధర్మాన్ని ప్రస్తరిస్తే అగోచరా లైనను ముఖ్యమైన చిన్న అంశాలుగా విడివడుతుంది. ప్రాణికోటికి మేలు జరగటానికై చెప్పబడిన అసత్యం సత్యం కంటె కూడ గొప్పది. ప్రాణికోటికి కీడు గలిగించే సత్యం అసత్యంతో సమానం. ప్రాణరక్షణకూ వివాహం జరిపించటానికీ ఆడిన అసత్యం సత్యం కంటె ఘనమైనది. ఇవి ధర్మ సూక్ష్మాలు సుమా!

విశేషం: భాగవతంలో శుక్రప్రోక్తమైన సుప్రసిద్ధపద్యం ఇప్పట్టున స్మరింపదగింది - "వారిజాక్షులందు వైవాహికములందు । ప్రాణవిత్తమాన భంగమందు చకిత గోకులాగ్రజన్మరక్షణయందు । బొంకవచ్చు నఘము వొందదధిప!" భాగవతంలోని ఈ

పద్యం వామన చరిత్రఘట్టంలోనిది. భారత పద్యంలో చెప్పబడిన తాత్పర్యంలో పరోపకారపారీణతతో కూడిన విశ్వశ్రేయం, స్వార్థరహితమైన త్యాగం జీవనాడి.

వ. అని తెలిపి మఱియు నతండు. 63

ప్రతిపదార్థం: అని తెలిపి= అని వివరించి చెప్పి; మఱియున్= వెండియును; అతండు= (ఆ ధర్మవ్యాధుడు).

తాత్పర్యం: అని తెలియజెప్పి ధర్మవ్యాధుడు ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'ఒప్పెడునది యైనను గడు । నొప్పనియది యైన నిజకులోచితపథముం
దప్పఁ దగదండ్రు ధార్మికు । లప్పని నిజభాగ్యవిహిత మని యుండఁదగున్. 64

ప్రతిపదార్థం: ధార్మికులు= ధర్మంతోకూడిన నడవడి కలవారు; ఒప్పెడున్+అది+ఐనను= సరిపడునట్టిది అయినను; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పని+అది+ఐనన్= సరిపడనట్టిదే అయినను; నిజ, కుల+ఉచిత, పథమున్= తనకులానికి తగినట్టి మార్గాన్ని; తప్పన్+తగదు+అండ్రు= తప్పరాదు అని చెప్పుతారు; ఆ+పని= ఆకార్యం (అనగా కులవృత్తి); నిజ, భాగ్య, విహితము= తనఅదృష్టంచేత ఏర్పడింది; అని= అని తలపోసి; ఉండన్+తగున్= ఉండదగును.

తాత్పర్యం: తన కులవృత్తి సరిపడేది కావచ్చును; సరిపడనిది కావచ్చును. ఎట్లయినా అట్టికులవృత్తిని వీడరా దని ధార్మికులు చెప్పుతారు. అట్టి కులవృత్తి తనకు దైవంచేత ఏర్పరచబడినట్లుగనే భావించుకొనాలి.

క. విను, పూర్వకర్మఫలములు । దనకు వశము గాక పొందుఁ దఱితో వానిం;
గనుఁగొననేరక మూఢుఁడు । దన కాపద యైనచోట దైవము దూఱున్. 65

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; పూర్వ, కర్మఫలములు= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడిన ఫలాలు; తనకున్ వశము+కాక= తనకు శక్యంగాకుండగా; తఱితోన్= తగిన సమయంలో; పొందున్= అనుభవిస్తాడు; మూఢుఁడు= అవివేకి; వానిన్= అట్టివాటిని అనగా అట్టి పూర్వకర్మఫలాలను; కనుఁగొననేరక= అరయజాలక; తనకున్+ఆపద+ఐన, చోటన్= తనకు విపత్తు ఏర్పడిన చోట; దైవమున్= దేవుడిని; దూఱున్= నిందిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఎవడు చేసిన కర్మలఫలితం వాడు అనుభవించక తప్పదు. వాటిని ఆపటానికి ఎవరికీ శక్యం కాదు. ఆయా వేళల అవి సంప్రాప్తిస్తాయి. ఆ సంగతి తెలియని మూఢుడు తనకు ఆపదవచ్చినప్పుడు దేవుడిని దూషిస్తాడు.

విశేషం: కర్మ సిద్ధాంతంలో భగవంతుడు కేవలం సాక్షిమాత్రుడే. ప్రతిజీవి తాను చేసిన కర్మలనుబట్టి ఫలితాలను అనుభవించక తప్పదు.

తే. కార్యఫలములయెడఁ దాన కర్త ననుట । కడు నెఱుంగమిఁ జువ్వె! తాఁ గర్తయేని
తగిలి తనదైన కార్యజాతంబు నెల్లఁ । జెడక ఫలియించునట్లుగాఁ జేయరాదె! 66

ప్రతిపదార్థం: కార్యఫలముల+ఎడన్= చేసిన పనులయొక్క ఫలితాలను పొందటంలో; తాను+అ= తానే; కర్తన్+అనుట= చేసే సామర్థ్యం కలవాడను; అనుట= అని భావించటం; కడున్= మిక్కిలి; ఎఱుఁగమిన్+చువ్వె= అజ్ఞానంచేత సుమా!; తాన్= తాను; కర్త+ఏని= తానే పనులను నిర్వహించే సమర్థుడు అయితే; తగిలి= పూని; తనదు+ఐన= తాను చేయునట్టివైన; కార్య, జాతంబున్+ఎల్లన్= అనేక రకాల పనులు అన్నియున్నూ; చెడక= వ్యర్థం కాకుండగా; ఫలియించున్+అట్లుగాన్+చేయన్+రాదె= విజయం పొందునట్లుగనే చూడరాదా?

తాత్పర్యం: తాను చేసే పనులు కొన్ని ఫలిస్తాయి; కొన్ని ఫలించవు; కాబట్టి తాను చేసే పనులయొక్క జయాపజయాలు తన సామర్థ్యంమీదనే ఆధారపడి ఉంటాయి అని భావించటం అజ్ఞానం కదా! అట్లుగాక, తాను చేసేపనులకు తానే సర్వసమర్థుడైన యెడల, అన్ని పనులలో విజయాన్నే సాధించవచ్చును కదా!

వ. అది యెట్లంటేని. 67

తాత్పర్యం: అది ఏవిధంగా జరుగుతుంది అని నీ వడిగితివా (సమాధానం ఇదిగో).

సీ. నీతిమంతులు ధర్మనిరతులు దక్షులు । నగువారు సేయు కార్యములు గొన్ని
సిద్ధిఁ బొందవు, దుష్టచిత్తులు క్రూరు లై । చేయఁ గొన్ని విశేషసిద్ధిఁ బొందు;
నూరక యుండంగ నొందుఁ గొందఱ విపు । లార్థముల్; గొంద ఱాయాస పడియు
నిష్ఫలారంభు లై నిలుతురు; గొందఱు । పేదవారికిఁ బ్రజ పెల్లు వొడము

తే. నర్థవంతులు గొందఱ కర్థి నధిక । దానములు ధర్మములు సువ్రతములుఁ జేయఁ
బ్రజలు వుట్టరు; విను మిట్టిభంగి సుమ్ము । కర్మఫల మాత్మతంత్రంబు గాక యుండు. 68

ప్రతిపదార్థం: నీతిమంతులు= న్యాయమైన నడవడిక కలవారు (యథోచిత మైన తత్త్వాన్ని ఎఱిగి పాటించేవారు); ధర్మనిరతులు= ధర్మంలో దీక్ష కలవారు; దక్షులున్+అగువారు= సామర్థ్యం కలవారు; చేయు, కార్యములు= చేసే పనులు; కొన్ని= కొన్ని(పనులు); సిద్ధిన్+పొందవు= జయప్రదాలు కావు; దుష్ట చిత్తులు= చెడ్డ మనస్సుకలవారు; క్రూరులు+ఐ= హింసతో కూడినట్టి భయంకర మైన కృత్యాలు చేసేవారును ఐ; చేయన్= ఆచరించగా; కొన్ని= కొన్ని(పనులు); విశేషసిద్ధిన్+పొందున్= గొప్ప విజయం పొందుతాయి; ఊరక+ఉండంగన్= ఏపని చేయకుండ ఉన్నా; కొందఱన్= కొంతమందిని; విపుల+అర్థముల్= గొప్ప ధనాలు (విజయాలు); ఒందున్= పొందుతాయి; కొందఱు= కొంతమంది; ఆయాసపడియున్= శ్రమ పడికూడా; నిష్ఫల+ఆరంభులు+ఐ= ఫలం శూన్యం అయిన ప్రయత్నాలు కలవారై; నిలుతురు= ఉంటారు; కొందఱు= కొంతమంది; పేదవారికిన్= దరిద్రులకు; ప్రజ= సంతానం; పెల్లు+పొడమున్= అధికంగా కలుగుతుంది; అర్థవంతులు కొందఱకున్= ధనవంతు లైన కొంతమందికి; అర్థిన్= కోరికతో; అధిక, దానములు, ధర్మములు, సువ్రతములున్+చేయన్= ఎక్కువగా తమ ద్రవ్యాలను ఇతరులకు ఉచితంగా పంచిపెట్టి పలువురకు ఉపయోగపడే మంచిపనులు; మంచినోములు చేసినను; ప్రజలు+పుట్టరు= సంతానం కలుగదు; వినుము; కర్మఫలము= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడేఫలితం; ఇట్టిది+సుమ్ము= ఇటువంటిది సుమా; (కర్మఫలము) ఆత్మతంత్రంబు= తన ఇష్టానుసారంగా నడచేది; కాక+ఉండున్= కానట్టిది.

తాత్పర్యం: 'ఆ కర్మఫలకర్తృత్వం ఎటువంటిది?' అని నీవు అడిగితే నా సమాధానం వినుము. ఈ ప్రపంచంలో అన్నివిషయాలు ఏ యే రీతులలో జరుగుతాయో ఆ యా పద్ధతులను న్యాయాన్ని తెలిసి ప్రవర్తించేవారున్నూ, ధర్మాత్ములున్నూ, సామర్థ్యంకలవారున్నూ చేసే పనులు కొన్ని జయప్రదాలు కాకపోవచ్చును. దుర్మార్గులు, క్రూరులు, అవివేకులు అయిన వారు చేసే పనులు కొన్ని విజయవంతాలు కావచ్చును. కొందరు, ఏపనీ చేయక ఊరకే కూర్చొనిఉన్నప్పటికీ, వారికి ఐశ్వర్యవిజయాలు లభించవచ్చును. కొందరు ఎంతో కష్టించి, గొప్ప పరిశ్రమ చేసినా

వారికి జయం లభించదు. నిరుపేదలకు మిక్కుటంగా సంతానం కలుగుతుంది. ధనవంతులైన కొందరికి దానధర్మాలు యజ్ఞయాగాలు ఎన్ని చేసినా, సంతానం కలుగదు. ఇది కర్మవిపరిపాకం. తన అభీష్టానుసారంగా కర్మఫలం లభించదు.

క. పురుషుఁడు కర్మాధీనత । నరుగక తనవశము యనిన నాపదలు రుజల్
మరణంబును నివి యేమియుఁ । బొరయక యుండంగ బ్రదుకఁబోలదె చెపుమా! 69

ప్రతిపదార్థం: పురుషుఁడు= మనుజుడు; కర్మ+అధీనతన్= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడే పరిపాకానికి లోబడి; అరుగక= ప్రవర్తింపక; తన, వశము+అ+అనినన్= అంతయు తన అధీనంలోనే ఉన్నది అనినట్లయితే; ఆపదలు= విపత్తులు; రుజల్= రోగాలు; మరణంబును= చావును; ఇవి= (పైన చెప్పబడినవి); ఏమియున్+పొరయక+ఉండంగన్= ఏవియు సంప్రాప్తించకుండగా, బ్రదుకన్+పోలదె= జీవించరాదా; చెపుమా= వచించవయ్యా.

తాత్పర్యం: మనుజుడు కర్మాధీనుడు కాకుండగా, తన ఇష్టప్రకారమే అంతా తీర్చిదిద్దుకోగలిగితే - తనకు ఇక్కట్టులు, రోగాలు, చావు మున్నగునవి ఏవీ సంప్రాప్తించకుండానే జీవితాన్ని గడపవచ్చునుగదా? నీవే చెప్పుము.

ఆ. కర్మవశతఁ జావె కలుగు దేహము; దేహ । వర్తనంబు కర్మవశతఁ బుట్టు;
దేహపాత మైన దేహస్థుఁ డగు జీవుఁ । డరుగుఁ గర్మవిహిత మైన యెడకు'. 70

ప్రతిపదార్థం: దేహము= శరీరం; కర్మవశతన్+చూవె= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడే పరిపాకంచొప్పుననే; కలుగున్= ఏర్పడుతుంది; దేహవర్తనంబు= శరీరపు నడవడిక; కర్మవశతన్+పుట్టున్= కర్మకు లోబడి ఏర్పడుతుంది; దేహపాతము+ఐనన్= దేహంపడిపోయినప్పుడు అనగా మరణించినప్పుడు; దేహస్థుఁడు+అగు, జీవుఁడు= దేహంలో ఉన్న ఆత్మ; కర్మ, విహితము+ఐన+ఎడకున్= కర్మంచేత ఏర్పడిన చోటుకు; అరుగున్= వెళ్ళుతాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వం చేసిన కర్మవిపరిపాకంచేతనే మానవశరీరం ఏర్పడుతుంది. శరీర ప్రవర్తనకూడా కర్మపరిపాకాన్ని బట్టియే ఏర్పడుతుంది. మరణించిన పిదప జీవుడూ తన కర్మపరిపాకం నిర్దేశించిన చోటికే వెళ్ళుతాడు.

విశేషం: పూర్వజన్మలో చేసిన కర్మలను బట్టియే మనుజులకు మరుజన్మ కలుగుతుంది. ఆ జన్మలో మనుజుడి ప్రవర్తనకు పూర్వజన్మకర్మపరిపాకమే మూలం. 'బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ!'

వ. అనినం గౌశికుండు 'జీవుం డెట్టివాఁ?' డని యడిగిన లుబ్ధకుం డి ట్లనియె. 71

ప్రతిపదార్థం: లుబ్ధకుండు= బోయవాడు;

తాత్పర్యం: అని ధర్మవ్యాధుడు చెప్పగా, కౌశికుడు 'జీవుడు ఎటువంటివాడు?' అని ప్రశ్నించాడు. తిరిగి ధర్మవ్యాధుడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు జీవలక్షణంబులు సెప్పుట (సం. 3-200-26)

క. 'విను జీవుండు సనాతనుఁ । డనఘుఁడు నిజకర్మవశత నధ్రువదేహం
బునఁ బొందు దేహపాతం । బున నెప్పుడుఁ జెడఁ డతండు భూసురవర్యా! 72

ప్రతిపదార్థం: భూసురవర్యా!= ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా!; విను; జీవుండు= జీవుడు; సనాతనుఁడు= శాశ్వతంగా ఉండేవాడు; అనఘుఁడు= పాపంలేనివాడు; నిజ, కర్మ, వశతన్= తనకర్మకు లోబడి; అధ్రువ, దేహంబునన్+పొందున్= శాశ్వతంగాని అనగా నశించే శరీరాన్ని పొందుతాడు; దేహ, పాతంబునన్= మరణించినప్పుడు; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడున్నూ; అతండు= (ఆ జీవుడు) చెడఁడు= నశించడు.

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మణులలో ఉత్తముడవైన ఓ కౌశికమహర్షీ! వినుము. జీవుడు శాశ్వతంగా ఉండేవాడు. పాపరహితుడు. అతడు తన కర్మవశాన అశాశ్వతమై నశించే శరీరాన్ని తాలుస్తాడు. దేహం మరణసమయాన నశిస్తుంది కాని శాశ్వతుడైన ఆ జీవుడు నశించడు సుమా!

క. ఈ యొడలు విడిచి వేఱొక । కాయముఁ గైకొని శరీరి కర్మవశగతిం
బోయి సుఖదుఃఖములు గనుఁ; । బాయక వెండియును దేహబంధముఁ బొందున్.' 73

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ఒడలు= ఈ దేహం; విడిచి= వదలిపెట్టి; వేఱు+ఒక, కాయమున్= ఇంకొక శరీరాన్ని; కైకొని= స్వీకరించి; శరీరి= శరీరం ధరించిన జీవుడు; కర్మ, వశ, గతిన్= కర్మకు లోబడిన తెరువున; పోయి= వెడలి; సుఖ, దుఃఖములు+కనున్= సౌఖ్యాన్నీ, శోకాన్నీ పొందుతాడు; పాయక= విడువక; వెండియును= మరల మరల; దేహ బంధమున్= పునర్జన్మను; పొందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఈ శరీరాన్ని విడిచి, జీవుడు తాను చేసిన కర్మకు అనురూప మైన ఇంకొక జన్మలో సుఖదుఃఖాలను అనుభవిస్తాడు. అట్లే అతడు ఎన్నో జన్మలు పొందుతాడు.'

వ. అనిన విని బ్రాహ్మణుండు లుబ్ధకునితోడం 'బుణ్యపాపానురూపంబు లయిన దేహబంధంబు లెట్టి?' వనిన వాఁ డి ట్లనియె. 74

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; బ్రాహ్మణుండు= (కౌశికుడు); విని; లుబ్ధకునితోడన్= వ్యాధుడితో; పుణ్య, పాప+అనురూపంబులు+అయిన= పుణ్యానికీ, పాపానికీ తగినవి అయిన, దేహబంధంబులు= జన్మలు; ఎట్టివి?= ఏవిధాలైనవి?; అనినన్= అని అడుగగా; వాఁడు= (ధర్మవ్యాధుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మవ్యాధుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని, కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని మరల ఈ విధంగా ప్రశ్నించాడు. 'పుణ్యకర్మలవలన ఎట్టి పునర్జన్మ ఏర్పడుతుంది? పాపకర్మలవలన ఏర్పడే మరు జన్మ ఎటువంటిది?' అని. ధర్మవ్యాధుడు ఆ ప్రశ్నకు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

చ. 'స్థిరమగు పుణ్యకర్మమున దేవభవం బగుఁ, బుణ్యపాప సం
కరమున మానుషత్వ మగుఁ, గల్మషముల్ పశుకీట భావముం
బొరయఁగఁ జేయు; నిప్పగిదిఁ బుట్టుచుఁ జచ్చుచు మోహవార్ధిలోఁ
దిరుగుచునుండుఁ గాని యొకతీరము సేరఁడు జీవుఁ డెన్నఁడున్. 75

ప్రతిపదార్థం: స్థిరము+అగు, పుణ్య, కర్మమునన్= శాశ్వతమైన పుణ్యం కలిగించే పనులవలన; దేవభవంబు+అగున్= దేవతా జన్మ ఏర్పడుతుంది; పుణ్య, పాప, సంకరమునన్= పుణ్యపాపాలతో మిశ్రితమైన కర్మవలన; మానుషత్వము+అగున్=

మనుజులకు సంబంధించిన (జన్మ) కలుగుతుంది; కల్మషముల్= పాపాలు; పశు, కీట, భావమున్= జంతువులకు పురుగులకు సంబంధించిన జన్మలను; పొరయఁగన్+చేయున్= సంభవింపజేస్తాయి; ఈ+పగిదిన్= ఈరీతిగా; పుట్టుచున్, చచ్చుచున్, మోహ, వార్ధిలోన్= భ్రాంతి అనే సముద్రంలో; తిరుగుచున్+ఉండున్+కాని= పరిభ్రమిస్తుంటాడే కాని; జీవుఁడు; ఎన్నఁడున్= ఎప్పటికిని; ఒక, తీరము+చేరఁడు= ఒక గట్టుకు చేరుకొనడు. అనగా జన్మరాహిత్యాన్ని పొందలేడని భావం.

తాత్పర్యం: శాశ్వత మైన పుణ్యకార్యాలు చేస్తే దేవలోకంలో జన్మ లభిస్తుంది. పుణ్యాలు పాపాలు కలగలిపి చేస్తే మనుజజన్మ కలుగుతుంది. కేవలం పాపాలే చేస్తే, జంతువులుగా పురుగులుగా పుట్టుతారు. ఈ విధంగా జీవుడు పుట్టుతూ చస్తూ సదా సంసారమనే భ్రాంతిసాగరంలో తిరుగాడుతాడే కాని ఎన్నటికిని ఒక ఒడ్డు చేరుకొనలేడు.

చ. ఇది సకలంబుఁ గాంచి బుధుఁ డెన్నఁడుఁ బాపము పొంతఁ బోక ని
ర్మదనిరహంక్రియాత్ముఁడును మత్సరదూరుఁడు నై చరించుఁ బెం
పొదవఁగ ధర్మమార్గమున నొయ్యన ధర్మము తీ పెఱింగి తా
వదలఁడు సత్క్రియావిధము వారక యెక్కు డొనర్చు ధర్మముల్. 76

ప్రతిపదార్థం: బుధుఁడు= పండితుడు; ఇది= దీనిని (జీవుడు మోహసముద్రంలో పడి చావుపుట్టుకల చక్రంలో తిరుగుతూ ఉండటాన్ని); సకలంబున్= అంతటిని; కాంచి= చూచి, గమనించి; ఎన్నఁడున్= ఏనాడుకూడా, ఎప్పుడుకూడా; పాపము, పొంతన్= దోషమైన పని దగ్గరకు; పోక= పోకుండా; నిర్మద, నిరహంక్రియా+ఆత్ముఁడును= పొగరులేని, అన్నింటికీ నేనేకర్తననే అహంకారంలేని, చిత్తంకలవాడున్నూ; మత్సర, దూరుఁడును+ఐ= అసూయ లేనివాడున్నూఅయి; పెంపు+ఒదవఁగన్= అభివృద్ధి కలిగేటట్లు; ధర్మమార్గమునన్= ధర్మం తప్పనిబాటలో; చరించున్= నడుస్తాడు; ఒయ్యన= క్రమంగా; ధర్మము, తీపు+ఎఱింగి= ధర్మంలోని రుచి మరిగి; సత్+క్రియా, విధమున్= మంచిపనులు చేసే పద్ధతిని; తా(న్)= తాను; వదలఁడు= వదలిపెట్టడు; వారక= ఆపకుండా; ఎల్లప్పుడూ, ధర్మముల్= విధివిధానంగా ఉండే పనులు; ఎక్కుడు= అధికంగా; ఒనర్చున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: జీవుడు మోహసముద్రంలో పడి చావుపుట్టుకల చక్రంలో తిరుగుతూ ఉంటాడన్న సంగతి నంతా పండితుడైనవాడు బాగా గమనించి ఎప్పుడూ పాపపు పనులజోలికి పోకుండా, పొగరు అహంకారంలేని మనస్సుతో, అసూయను వదలిపెట్టి ధర్మమార్గంలో నడుస్తూ పెంపును పొందుతాడు. అట్లా ధర్మాన్ని ఎల్లప్పుడూ ఆచరించటం వలన దానిలోని రుచిని మరుగుతాడు. దానివలన మంచిపనులు సదా చేస్తుంటాడు. ధర్మకార్యాలను ఎక్కువగా చేస్తుంటాడు.

చ. చిరముగ ధర్మముల్ నడపఁ జిత్తము దేఱుఁ బ్రసన్నచిత్తుఁ డై
పరువడి నింద్రియార్థముల భంగులు రిత్తలుగా నెఱింగి చె
చ్చెర నవి యంతవట్టు నిరసించి తపో దమ సత్యశీలతం
బరిణతి నొందుఁ బొందుఁ బిదపం బరమార్థపదప్రభావమున్.' 77

ప్రతిపదార్థం: చిరముగన్= చాలకాలం; ధర్మముల్= లోకాన్ని మంచి స్థితిలో నిలబెట్టే పనులను; నడపన్= ఆచరించగా; చిత్తము= మనస్సు; తేఱున్= నిర్మలమౌతుంది; ప్రసన్న చిత్తుఁడు+ఐ= తేరుకొనిన మనస్సు కలవాడై; పరువడిన్= శ్రద్ధతో; ఇంద్రియ+అర్థముల భంగులు= విషయసుఖాలకు సంబంధించిన భావాల రీతులు; రిత్తలుగాన్= వ్యర్థాలైనవిగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; అవి= (ఆ ఇంద్రియార్థాలు); అంత+పట్టు= అంతమేరకు; నిరసించి= త్యజించి; తపస్+దమ, సత్య, శీలతన్= చిత్తప్రసాదాన్నిగలిగించే శరీరక్లేశం మున్నగు పనులచేత, ఇంద్రియనిగ్రహంచేత, నిజాన్ని సదా భాషించే స్వభావంచేత; పరిణతిన్+ఒందున్= గొప్పవికాసాన్ని పొందుతాడు; పిదపన్= తదుపరి; పరమ+అర్థ, పద, ప్రభావమున్= మిక్కిలిగొప్పదైన ఆధ్యాత్మికమైన ఉన్నతి యొక్క మహిమను; పొందున్= ఏర్పరచుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: చిరకాలం ధర్మాలను ఆచరించటంవలన మనస్సు నిర్మల మౌతుంది. చిత్తం ప్రశాంతిని బొందటంచేత, ఇంద్రియ సౌఖ్యాలు వ్యర్థాలైనవి అని తెలుస్తుంది. అట్టి జ్ఞానం లభించిన వెంటనే వాటిని విడనాడి తపస్సు, ఇంద్రియనిగ్రహం, సత్యవ్రతం, మున్నగు సద్గుణాల చేత ఆధ్యాత్మికమైన ఉన్నతస్థితి మహిమ గోచరిస్తుంది. అదియే గొప్ప పరిణత స్థితి.'

వ. అనిన నమ్మహాద్విజుండు ధర్మవ్యాధున కి ట్లనియె. 78

తాత్పర్యం: అనగా ఆ ఉత్తమబ్రాహ్మణుడైన కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'ఇంద్రియంబు లనఁగ నెయ్యవి? యవి నిగ్ర । హింపకున్నఁ బాప మేమి దొడరు?
వాని నిగ్రహించువానికి నగు ఫలం । బెట్టి?' దనిన నాతఁ డిట్టు లనియె. 79

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు+అనఁగన్+ఎయ్యవి?= ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి?; అవి= (ఇంద్రియాలు); నిగ్రహింపకున్నన్= అదుపులో పెట్టకుంటే; పాపము+ఏమి+తొడరున్= ఎట్టి దురితం సంక్రమిస్తుంది; వానిన్= (ఇంద్రియాలను); నిగ్రహించువానికిన్= లోబరచుకొనే వాడికి; అగు ఫలంబు= లభించే ఫలం; ఎట్టిది= ఏవిధమై నట్టిది; అనినన్= అనగా (అని కౌశికుడు అడుగగా); ఆతఁడు= (ధర్మవ్యాధుడు); ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి? ఇంద్రియాలను అదుపులో పెట్టకపోతే కలిగే పాప మేమి? వాటిని నిగ్రహించేవాడికి కలిగే లాభ మేమి?' అని అడిగిన కౌశికుడి ప్రశ్నలకు ధర్మవ్యాధుడు ఈవిధంగా సమాధానం ఇచ్చాడు.

విశేషం: ఇంద్రియాలు అయిదు+అయిదు= పది. జ్ఞానేంద్రియాలు అయిదు; త్వక్కు, చక్షువు, శ్రోత్రం, జిహ్వ, ఘ్రాణం, కర్మేంద్రియాలు అయిదు: వాక్కు, పాణి, పాదం, పాయువు, ఉపస్థ. మనస్సుతో కూడి ఏకాదశేంద్రియాలుగా ప్రాచుర్యం.

క. 'విను విషయజ్ఞానమునకు । ననయంబును మనసు మూల; మది కామక్రో
ధనిరూఢ మగుచుఁ బురుషుని । ననిశము నెలయించు నింద్రియార్థక్రియలన్. 80

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; విషయ, జ్ఞానమునకున్= ఇంద్రియార్థాల తెలివిడికి; అనయంబును= ఎల్లప్పుడును; మనసు= చిత్తం; మూలము= ఆధారం; అది= (ఆ మనస్సు); కామ, క్రోధ, నిరూఢము+అగుచున్= కోరికలతో, కోపతాపాలతో కూడుకొన్నది కావటంచేత; ఇంద్రియ+అర్థ, క్రియలన్= ఇంద్రియభోగాలకు సంబంధించిన పనులలో; పురుషునిన్= మనుజుడిని; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడు; ఎలయించున్= ప్రవేశపెడుతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఇంద్రియార్థాల తెలివిడికి ఆధారమైనది మనస్సు. అది కోరికలతో, కోపతాపాలతో కూడితే మనుజుడిని విషయభోగాలవైపు తరలిస్తుంది.

విశేషం: ఇంద్రియార్థాలు అయిదు. శబ్దం, స్పర్శం, రూపం, రసం, గంధం.

సీ. ఇంద్రియార్థంబుల కెలసిన పురుషుండు । గాఢరాగంబునఁ గరఁగుచుండు;
రాగంబువలనఁ దిరంబగు లోభంబు । లోభియై కరుణకు లోనుగాఁడు;
మఱి సముద్ధతవృత్తి మరగుఁ బాపక్రియఁ । దగువారు సెప్పెడి తగవు వినఁడు;
కుజనుల దెసఁ బ్రీతి గొఱలుఁ; దుల్యంబులు । గాకుండు వాఙ్మనఃకర్మభంగు;

ఆ. లిహమునందుఁ బుణ్యహీనుఁడై చెడిపోవుఁ । బరమునందు దుఃఖభరము నొందుఁ;
గాన యింద్రియార్థగతిఁ బోక సాధుసం । సర్గఁ జేసి సుగతిఁ జనుట యొప్పు. 81

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియ+అర్థంబులకున్= విషయసుఖాలకు; ఎలసిన= లోనైన; పురుషుండు= మనుజుడు; గాఢ, రాగంబునన్= మిక్కుట మైన కామం చేత; కరఁగుచుండున్= ద్రవిస్తూ ఉంటాడు; రాగంబువలనన్= కామంవలన; లోభంబు= పిసినారితనం; తిరంబు+అగున్= ఎక్కువ కాలం నిలుస్తుంది; లోభి+ఐ= లోభం కలవాడై; కరుణకున్= దయకు; లోను+కాఁడు= లోబడడు; మఱి= అదనంగా; సమ్+ఉద్ధతి, వృత్తి= ఎక్కువ గర్వంతో కూడిన భావంచేత; పాపక్రియన్= దురితంతో కూడిన పనియందు; మరగున్= అభిలాష పెంచుకొంటాడు; తగువారు= యోగ్యులు; చెప్పెడి= వచించెడి; తగవు= ధర్మం; వినఁడు= ఆలకించడు. కుజనుల+దెసన్= చెడ్డవారి యెడల; ప్రీతి= అభిమానం; కొఱలున్= అతిశయిస్తుంది; వాక్+మనస్+కర్మ, భంగులు= మాట, మనస్సు, క్రియల రీతులు; తుల్యంబులు= సమమైనవి; కాక+ఉండున్= కావు; ఇహమునందున్= ఈ లోకంలో; పుణ్య, హీనుఁడు+ఐ= సుకృతం లేనివాడై; చెడిపోవున్= నశిస్తాడు; పరమునందున్= ఇంకొకలోకంలో; దుఃఖ, భరమున్= శోకపు బరువును; ఒందున్= పొందుతాడు; కాన= కాబట్టి; ఇంద్రియ+అర్థ, గతిన్= విషయ సుఖాల మార్గంవైపు; పోక= వెడలక; సాధు, సంసర్గన్+చేసి= మంచివారలతోడి కలయిక చేత; సుగతిన్= మంచి మార్గంలో; చనుట= వెడలటం; ఒప్పు= మంచిది.

తాత్పర్యం: విషయసుఖాలకు చిక్కిన మనుజుడు మిక్కుటమైన కామప్రవృత్తికి లోనౌతాడు. మిక్కుటమైన కామ ప్రవృత్తికి లోనుకావటంవలన చాలకాలం నిలిచే లోభం ఏర్పడుతుంది. లోభి కావటంవలన దయకు దూరమైనవా డౌతాడు. గర్వానికి లోనౌతాడు, పాపకార్యాలకు పాల్పడతాడు; యోగ్యులైన వారు చెప్పే ధర్మాన్ని ఆలకించడు. చెడ్డవారి స్నేహం చేస్తాడు. వాక్కుకు, మనస్సుకు, చేతలకు బొత్తిగా పొంతన కుదురదు. ఆ విధంగా అతడు ఈలోకంలో చెడిపోతాడు. పరం దక్కక అతడు దుఃఖమగ్నుడౌతాడు. కాబట్టి విషయభోగాలలో మనస్సును చిక్కనీయక, సాధుజనుల సహవాసం చేసి సుగతికి పోవటం మంచిది.

వ. ఇంద్రియంబు లన నెయ్యవి యనియు, నింద్రియ జయసిద్ధియు నీవు నన్నడిగితివి; తత్ప్రకారంబు బ్రహ్మవిద్యావిషయంబు మాబోఁటివారికి నవాచ్యం బై యుండు; నైనను నీవు బ్రాహ్మణప్రవరుండవు గావున సద్బ్రాహ్మణ ప్రియం బవశ్యకర్తవ్యంబు; పరమబ్రహ్మవిదు లైన బ్రాహ్మణవరులకు నమస్కరించి, బ్రహ్మవిద్యాప్రపంచం బెఱింగించెద; నవధాన పరుండ వై యాకర్ణింపుము. 82

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు+అనన్+ఎయ్యవి= ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి; అనియున్= అనియున్నూ; ఇంద్రియ, జయ, సిద్ధియున్= ఇంద్రియాలపై గెలుపు ఎట్లా సిద్ధిస్తుంది అనిన్నీ; నీవు= నీవు; నన్నున్= నన్ను; అడిగితివి= ప్రశ్నించావు; తత్+ప్రకారంబు= ఆవిధం; బ్రహ్మ, విద్యా, విషయంబు= ఆధ్యాత్మికజ్ఞానానికి సంబంధించిన సంగతి; మాబోఁటివారికిన్= నా వంటి వారలకు; అవాచ్యంబు+ఐ+ఉండున్= చెప్ప నలవి కానట్టిదిగా ఉంటుంది. ఐనను= అయినప్పటికిని; ఈవు= నీవు; బ్రాహ్మణ, ప్రవరుండవు= విప్రులలో ఉత్తముడవు; కావునన్= కాబట్టి; సత్+బ్రాహ్మణ, ప్రియంబు= మంచి విప్రులకు ఇష్టమైనది; అవశ్య కర్తవ్యంబు= తప్పనిసరిగా చేయవలసినట్టిది; పరమ బ్రహ్మవిదులు+ఐన= ఆధ్యాత్మిక తత్త్వాన్ని లెస్సగా తెలిసినవారైన; బ్రాహ్మణ వరులకున్= విప్రులలో శ్రేష్ఠు లైన వారికి; నమస్కరించి= వందనం చేసి; బ్రహ్మ, విద్యా ప్రపంచంబు= ఆధ్యాత్మిక తత్త్వం యొక్క విస్తారం అంతటిని; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; అవధానపరుండవు+ఐ= ఏకాగ్రతతో కూడిన నిష్ఠ కలవాడవై; ఆకర్ణింపుము= ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి? ఇంద్రియనిగ్రహం ఎట్లా లభిస్తుంది? అని నీవు నన్ను ప్రశ్నించావు. అది ఆధ్యాత్మికతత్త్వం. అది నాబోటి వారు చెప్పటానికి అలవి కానిది; అయినను నీవు బ్రాహ్మణోత్తముడవు. జిజ్ఞాసువవు; తెలిసికొనటానికి యోగ్యత యున్నవాడవు. మంచి విప్రులకోరిక ఈడేర్చటం తప్పనిసరిగా చేయవలసినపని. కాబట్టి, మహానుభావులు ఆధ్యాత్మిక తత్త్వకోవిదులు అయిన బ్రాహ్మణోత్తములను ధ్యానించి, వారికి సవినయంగా నమస్కరించి, బ్రహ్మజ్ఞానాన్నిగూర్చి నీకు సవిస్తరంగా తెలుపగలను. ఏకాగ్రతతో కూడిన నిష్ఠతో ఆలకించుము.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు బ్రహ్మవిద్యాప్రపంచం బెఱింగించుట (సం. 3-201-16)

తే. అంబరము వాయు వగ్ని దోయమ్ము ధరణి । భూతపంచక మిది; క్రమంబున మహాత్మ!
శబ్ద సంస్పర్శ రూప రసములు గంధ । సంయుతంబుగ భూతపంచక గుణములు. 83

ప్రతిపదార్థం: మహా+ఆత్మ!= గొప్ప ఆత్మ కలవాడా!; అంబరము= ఆకాశం; వాయువు= గాలి; అగ్ని= నిప్పు; తోయమ్ము= నీరు; ధరణి= నేల; ఇది; క్రమంబునన్= వరుసగా; భూతపంచకము= పంచభూతాల సంపుటి(అవి); శబ్ద, సంస్పర్శ, రూప రసములు= నాదం, తాకుడు, ఆకృతి, ద్రవం; గంధ సంయుతంబుగన్= వాసనతో కూడినవై ఉండటం; భూత పంచకగుణములు= పంచభూతాల గుణాలు.

తాత్పర్యం: గొప్పఆత్మ గల ఓ కౌశికమహర్షీ! ఆకాశం, గాలి, నిప్పు, నీరు, నేల అనేవి పంచభూతాలు. వీటి గుణాలు వరుసగా నాదం, స్పర్శ, ఆకృతి, ద్రవం, వాసనలు. అనగా: ఆకాశ గుణం శబ్దం; వాయు గుణం స్పర్శం; అగ్ని గుణం రూపం; నీటి గుణం రసం; భూమి గుణం గంధం.

క. ఒనరఁగ నాకస మాదిగ । ననులోమముతోడ నిమ్మహాభూతము లే
నును బుట్టు నొకటి కొక్కటి । యనయముఁ బ్రతిలోమగతి లయంబునఁ బొందున్. 84

ప్రతిపదార్థం: ఒనరఁగన్= వరుసగా; ఆకసము+ఆదిగన్= ఆకాశం మొదలుగా; అనులోమముతోడన్= క్రిందివరుసగా; ఈ+మహాభూతములు+ఏనును= ఈ గొప్పభూతాలు అయిదున్నూ; పుట్టున్= ఉద్భవిస్తాయి; ఒకటికిన్+ఒక్కటి= ఒకదానివరుస ఒకటి; అనయమున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రతిలోమగతిన్= పైవరుస క్రమాన; లయంబునన్= వినాశాన్ని; పొందున్= పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: ఆకసం మొదలుగా పంచభూతాలు వరుసగా అనులోమ క్రమంలో పుట్టుతాయి. అవి ప్రతిలోమ క్రమంలో లయమౌతాయి. (అనగా ఆకాశంనుండి వాయువు; వాయువునుండి అగ్ని, అగ్నినుండి నీరు, నీటినుండి భూమి పుట్టుతాయి. ఇది అనులోమ క్రమం. ఇక ప్రతిలోమ క్రమాన ప్రళయకాలంలో భూమి నీటిలో, నీరు అగ్నిలో, అగ్ని వాయువులో, వాయువు ఆకాశంలో లయిస్తాయి.

వ. శ్రోత్రంబును ద్వక్కును జక్షువును జిహ్వయు ఘ్రాణంబును నను నియ్యేనగు నింద్రియంబులు శబ్ద స్పర్శ రూపరసగంధంబు లింద్రియ విషయంబు లై యుండు; నింద్రియపంచకంబునకు షష్ఠం బై మనస్సుప్రకాశిల్లు; సప్తమాష్టమంబు లై బుద్ధియు నహంకారంబును వర్తిల్లు; సత్త్వంబును రజస్సును దమస్సును గుణంబు లై యుండు; నీ చెప్పంబడిన మహాభూతప్రముఖ ప్రపంచంబంతయు నవ్యక్తం బను తత్త్వంబునం దావిర్భావతిరోభావంబులం బొందుచుండు. 85

ప్రతిపదార్థం: శ్రోత్రంబును= చెవియున్నూ; త్వక్కును= చర్మమున్నూ; చక్షువును= కన్నున్నూ; జిహ్వయున్= నాలుకయున్నూ; ఘ్రాణంబునున్= ముక్కున్నూ; అను+ఈ+ఏను+అగు= అనబడే ఈ అయిదు అయిన; ఇంద్రియంబులు= ఇంద్రియాలు; శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధంబులు= నాదం, తాకుడు, ఆకృతి, ద్రవం, వాసనలు; ఇంద్రియవిషయంబులు+ఐ+ఉండున్= ఇంద్రియార్థాలు అయి ఉంటాయి (వీటికి తన్మాత్రలు అని పేరు); ఇంద్రియ పంచకంబునకున్= అయిదు ఇంద్రియాలకు; షష్ఠంబు+ఐ= ఆరవది అయి; మనస్సు= చిత్తం; ప్రకాశిల్లున్= వెలుగొందుతుంది; సప్తమ+అష్టమంబులు+ఐ= ఏడవది ఎనిమిదవది అయినవి; బుద్ధియున్+అహంకారంబును= తెలివియున్నూ, నేను అనెడి అభిమాన భావమున్నూ; వర్తిల్లున్= ఉంటాయి; సత్త్వంబును= సాధువులకుండే మంచితనం అనేగుణం; రజస్సును= భూలోకవాసులలో సర్వసాధారణంగా ఉండే అహంభావపూరితమైన లక్షణం; తమస్సును= కోపతాపాలలో కూడిన మూఢత్వం (త్రిగుణములు= సత్త్వరజస్తమోగుణాలు); గుణంబులు+ఐ+ఉండున్= గుణాలు అయి ఉంటాయి; ఈ చెప్పంబడిన= ఈ విధంగా వివరించబడిన; మహా, భూత, ప్రముఖ, ప్రపంచంబు+అంతయున్= గొప్ప భూతాలతో కూడుకొనిన లోకం అంతయున్నూ; అవ్యక్తంబు+అను, తత్త్వంబునందున్= వ్యక్తం కానట్టి అనగా అగోచరమైనది అనే తత్త్వంలో; ఆవిర్భావ, తిరస్+భావంబులన్= పుట్టుక మరలిపోవటాలను; పొందుచుండున్= పొందుతూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: చెవి, చర్మం, కన్ను, నాలుక, ముక్కు - ఇవి ఐదు ఇంద్రియాలు. శబ్దం, స్పర్శం, రూపం, రసం, గంధం - ఇవి ఐదు ఇంద్రియార్థాలు: వీటికి పంచతన్మాత్రలు అని వ్యపదేశం. ఇంద్రియపంచకానికి తోడు ఆరవది మనస్సు. బుద్ధి ఏడవది. అహంకారం ఎనిమిదవది. సత్త్వం, రజస్సు, తమస్సు - ఇవి మూడున్నూ త్రిగుణాలు. ఈ భూతప్రపంచం సర్వమున్నూ 'అవ్యక్తం' అనే తత్త్వంలో ఉదయిస్తుంది. తిరిగి అందులోనే లయిస్తుంది.

విశేషం: ప్రపంచం : అనగా విస్తారం : విరివి. పెక్కు విధాలు గలిగిన విస్తరణ. బ్రహ్మవిద్యా ప్రపంచం అనగా వేదాంతజ్ఞాన విస్తారం. ఇందు 'తత్త్వమునందు ఆవిర్భావ తిరోభావంబులందు' అనే వాక్యం సృష్టినిగూర్చి ప్రళయాన్నిగూర్చి తెలుపుతుంది. సృష్టికి ఆద్యప్రకృతి అయిన మూలపదార్థాన్నిగూర్చి వివిధమతాలు వేరు వేరు సిద్ధాంతాలను నెలకొల్పినవి.

మతాలు	తత్త్వాలు
బౌద్ధం	శూన్యం
చార్వాకులు	పంచభూతాలు
అర్హతులు	జీవం - అజీవం
అర్హతులు (కొందరు)	జీవం - ఆకాశం - ధర్మం - అధర్మం - పుద్గలం.
సాంఖ్యులు	పంచభూతాలు 5, పంచతన్మాత్రలు 5, ఏకాదశేంద్రియాలు 11, అవ్యక్తం 1, బుద్ధి 1, అహంకారం 1, ఆత్మ 1 = మొత్తం 25.
యోగులు	సాంఖ్యులు 25+ఈశ్వరుడు
ద్వైతులు	స్వతంత్రం+అస్వతంత్రం
విశిష్టాద్వైతులు	తత్త్వత్రయం = చిత్తు+అచిత్తు+ఈశ్వరుడు
అద్వైతులు	బ్రహ్మం.

క. అవ్యక్త తత్త్వ మరయఁగ । నవ్యక్తం బయ్యు నిట్టి దై లక్ష్య మగున్
సువ్యక్తేంద్రియ భూతా । ది వ్యవహారార్థ లింగదృష్టాకృతి యై. 86

ప్రతిపదార్థం: అరయఁగన్= పరిశీలించగా; అవ్యక్త, తత్త్వము= వ్యక్తం కాకుండ అగోచరంగా ఉండే యాథార్థ్యం; అవ్యక్తంబు+అయ్యున్= వ్యక్తం కానట్టిదే అయినప్పటికిని; ఇట్టిది+ఐ= ఈ విధంగా ఏర్పడెదై; సువ్యక్త+ఇంద్రియ, భూత+ఆది, వ్యవహార+అర్థ, లింగ, దృష్ట+ఆకృతి+ఐ= బాగా గోచరించునట్టిదై ఇంద్రియాలలో భూతములు మున్నగునట్టి వానితో కూడి లౌకికమైన వాడుకలు, భావప్రతీతి, లింగ, భేదంతో కన్పించే రూపం కలదై; లక్ష్యము+అగున్= గ్రహించదగినట్టిది ఔతుంది.

తాత్పర్యం: అవ్యక్తమై అగోచరమయ్యే తత్త్వం - అవాఙ్మానస గోచరం అనిర్వచనీయం అనుభవైకవేద్యం అయినదే అయినను, లోకవ్యవహారంలో, ఇంద్రియాలకు భూతాలకు అనువయిన భావనలో లింగభేదంతో కూడిన రూపంతో కన్పించవచ్చును. ఆవిధంగానే అవ్యక్తతత్త్వాన్ని లౌకికులైన మానవులు గ్రహించ వీలు కల్గుతుంది. అనగా అవ్యక్త తత్త్వం వ్యవహారంలో సాకారం కావచ్చును. అసలు అది నిరాకారం. అవ్యక్తం.

వ. అని చెప్పి మఱియు ని ట్లనియె. 87

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తే. అనఘ! శబ్దాది విషయంబులందుఁ దగిలి । యిచ్ఛఁ జరియించు నెప్పుడు నింద్రియములు;
బుధుఁడు దత్స్వభావముఁ దనబుద్ధి నెఱిఁగి । యేమఱక వానిఁ దగఁ గుదియింప వలయు. 88

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా!; శబ్ద+ఆది, విషయంబులందున్= శబ్దం మొదలైనవాటిలో; తగిలి= చిక్కుకొని; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఇంద్రియములు= భోగసాధనాలు; ఇచ్ఛన్= ఇష్టం వచ్చినట్లుగా; చరియించున్= తిరుగుతాయి; బుధుఁడు= తెలివిగలవాడు; తత్స్వభావమున్= వేదాంతాన్ని, యాథార్థ్యజ్ఞానాన్ని; తన బుద్ధిన్= తన తెలివితో; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ఏమఱక= అవధానం పోగొట్టుకొనక; వానిన్= (ఆ ఇంద్రియాలను); కుదియింపవలయున్= నిగ్రహించాలి.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్ముడా! ఇంద్రియాలు శబ్దం మొదలైన భోగసాధనాలలో చిక్కుకొని, ఇష్టానుసారంగా నడుస్తూ ఉంటాయి. బుద్ధిమంతుడు ఏమఱుపాటు చెందక జ్ఞానాన్ని ఆర్జించి ఇంద్రియాలను నిగ్రహించాలి.

ఉ. ధీరుఁడు నిర్జితేంద్రియుఁడు దెల్లముగాఁ దనుఁ గాంచు భూత వి
స్తారనిగూఢ మైన పరతత్త్వముగాఁ, దనయందు భూత వి
స్తారము నెల్లఁ గాంచు సతతస్ఫుటదర్శనుఁ డై సమగ్ర వి
స్ఫారతఁ బొంది నిర్మలతపంబులయందుఁ జలింప కెన్నఁడున్. 89

ప్రతిపదార్థం: ధీరుఁడు= నిలుకడ కల చిత్తం కలవాడు; నిర్జిత+ఇంద్రియుఁడు= నిగ్రహించబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడు- ఇంద్రియాలను జయించినవాడు; సతత, స్ఫుటదర్శనుఁడు+ఐ= ఎల్లప్పుడును బాగా కన్పించే చూపు కలవాడై సమగ్ర, విస్ఫారతన్+పొంది= పూర్ణమైన వికాసాన్ని పొందిన వాడై; నిర్మల, తపంబుల+అందున్= స్వచ్ఛమైన తపస్సులు చేయటంలో; ఎన్నడున్= ఎప్పుడును; చలింపక= వణకక; తెల్లముగాన్= విశదంగా, స్పష్టంగా; భూత, విస్తార, నిగూఢము+ఐన= అన్ని పదార్థాలలో వ్యాపించి రహస్యంగా ఉన్నట్టి; పరతత్త్వముగాన్= పరబ్రహ్మంగా; తనున్+కాంచున్= తనను తెలిసికొంటాడు; తనయందున్= తనలోపల; భూత, విస్తారమున్+ఎల్లన్= ప్రపంచంలో విస్తరించిన పదార్థాల నన్నిటిని, కాంచున్= తెలిసికొంటాడు.

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన తపస్సులు చేసి జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన మహనీయుడు సర్వభూతాలలో తనను తెలిసికొంటాడు; తనయందు సర్వభూతాలను తెలిసికొంటాడు.

విశేషం: 'ఏకమ్ సత్ విప్రాః బహుధా వదంతి.' 'ఏక మేవాఽద్వితీయమ్' - మున్నగు ఉపనిషద్వాక్యాలకు అనురూప మైనది ఈ పద్యం. భిన్ననామరూపభేదాత్మక మైన ప్రపంచంలో అంతర్లీనంగా ఉన్న ఆత్మపదార్థాన్ని తపస్విఅయినవాడు ఇంద్రియనిగ్రహంతో గుర్తించగలడు.

క. **తప మనఁగ సకల విషయ । వ్యపేత మగు నట్టి బుద్ధివైభవము సుమీ!**
తపమున సుస్థిరుఁ డగు యో । గపరునకుం గలవె యొండు కర్తవ్యంబుల్. 90

ప్రతిపదార్థం: తపము+అనఁగన్= తపస్సు అనగా; సకల, విషయ, వ్యపేతము+అగు+అట్టి= అన్ని విషయాలనుండి వెనుకకు మరల నట్టి; బుద్ధి, వైభవము, సుమీ= జ్ఞానంయొక్క గొప్పదనం సుమా; తపమునన్= తపస్సులో; సుస్థిరుఁడు+అగు= నిలుకడ చెందిన వాడగు; యోగపరునకున్= యోగాసక్తునకు; ఒండు= వేరే; కర్తవ్యంబుల్= నెరవేర్చవలసిన పనులు; కలవె= ఉన్నవా? (లేవు).

తాత్పర్యం: తపస్సు అనగా అన్ని విషయాలనుండి వెనుకకు మరలిన మనస్సుతో కూడిన వైరాగ్యమే కదా! తపస్సులో నిలుకడ కనిన యోగికి ఇక చేయవలసిన పనులు వేరేమీ ఉండవు.

క. **స్వర్గనరకంబు లింద్రియ । వర్గ సమాచరణమునన వచ్చును వినవే!**
స్వర్గ మగుఁ దన్నివారణ । దుర్గతి యగుఁ దన్నిరోధ దుర్బలతమెయిన్. 91

ప్రతిపదార్థం: స్వర్గనరకంబులు= స్వర్గమున్నూ నరకమున్నూ; ఇంద్రియ, వర్గ, సమాచరణమునన్+అ= ఇంద్రియ సమూహాల యొక్క ప్రవర్తన వలన; వచ్చును= సంక్రమిస్తుంది; వినవే!= వినలేదా!; తద్+నివారణన్= ఆ (ఇంద్రియాలను) నిగ్రహించటంచేత; స్వర్గము+అగున్= స్వర్గం ప్రాప్తిస్తుంది; తత్+నిరోధ, దుర్బలత, మెయిన్= ఆ ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటంలో ఏర్పడిన బలహీనతచేతనే; దుర్గతి= దుర్గతి, నరకం; అగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం వలన స్వర్గం లభిస్తుంది. ఆ ఇంద్రియాలను నిగ్రహించజాలని బలహీనత వలననే నరకం ప్రాప్తిస్తుంది.

విశేషం: పాపాలు చేసినవారికి యమలోకం ప్రాప్తిస్తుందనిన్నీ, పుణ్యాలు చేసిన వారికి స్వర్గం లభిస్తుందనిన్నీ - పురాణ సాహిత్యంలో చెప్పబడిన అంశం. అర్థవాదరూపంగా గ్రహించనగునని భారత సందేశం.

"న మోక్షో నభసః పృష్ఠే । న పాతాళే న భూతలే ।
సర్వాశాసంక్షయే చేతః । క్షయో మోక్ష ఇతీర్యతే". 70 అన్నపూర్ణ అథర్వవేదం

మోక్షం అనేది ఆకాశం వెనుకగాని పాతాళంలో గాని భూమిమీద గాని ఉండే చోటు గాదు. ఆశాపరివృత మైన చిత్తవృత్తి నశించటమే నిజమైన మోక్షం - అన్న వేదవాక్య మిక్కడ అనుసంధించదగింది.

చ. **అరదము దేహ, మింద్రియము లశ్వము, లాత్ముఁడు సూతుఁ డమ్మహా**
తురగచయంబు ధైర్య మను తోరపుఁ బగ్గములన్ దృఢంబుగా
నురవడిఁ బోక యుండ వెర వొప్పఁగఁ బట్టినవాఁడు సేమపుం
దెరువున నేఁగు నప్పరమధీరుఁడు సువ్వె యుదారుఁ డెయ్యెడన్. 92

ప్రతిపదార్థం: దేహము= శరీరం; అరదము= రథం; ఇంద్రియములు= భోగానుభవ స్థానాలు; అశ్వములు= గుర్రాలు; ఆత్ముఁడు= ఆత్మ అనే పురుషుడు; సూతుఁడు= సారథి; ఆ+మహాతురగచయంబు= ఆగొప్పగుర్రాల సమూహం; ధైర్యము+అను, తోరపున్+పగ్గములన్, తోరపున్+పగ్గములన్= నిలుకడ కలిగిన చిత్తం అనే గొప్పపగ్గాలతో; దృఢంబుగాన్= గట్టిగా; ఉరవడిన్= వేగంగా; పోకయుండన్= పారిపోవకుండేటట్లుగా; వెరవు+ఒప్పఁగన్= ఉపాయం భాసించేటట్లుగా; పట్టినవాఁడు= చేతిలో నిగ్రహించి పూనినవాడు; సేమము+తెరువునన్= క్షేమంగల మార్గాన; ఏఁగున్= వెళ్ళుతాడు; ఆ+పరమధీరుఁడు+చువ్వె= ఆశ్రేష్ఠుడైన, ధీరుడే సుమా; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడైనా; ఉదారుఁడు= గొప్పవాడు.

తాత్పర్యం: ఈ దేహమే ఒక రథం. ఇంద్రియాలు ఈ రథానికి పూన్చిన గుర్రాలు - అని చెప్పవచ్చును. ఆత్మయే ఈ రథాన్ని నడిపే సారథి. చలించని చిత్తం అనే పగ్గాలను చేతబూని ఉపాయంతో ఎవడు ఈ గుర్రాలను తన అదుపులో పెట్టి నడపగలడో అట్టివాడే ధీరుడు. అట్టివాడే క్షేమమార్గాన పోయేవాడు.

విశేషం: ఈ దేహం ఒక రథం. ఇంద్రియాలు అనునవి గుర్రాలు. ఆ గుర్రాలను అదుపులో పెట్టి నడిపించవలసిన గొప్పసారథి - ఆత్మ. అనుభవం మిక్కిలి ప్రాచీనమైనది. "ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథ మేవ తు" - ఇత్యాదులు, మరియు "యస్తువిజ్ఞానవాన్ భవతి । యుక్తేన మనసా సదా । తస్యేంద్రియాణి వశ్యాని । సదశ్వా ఇవ సారథేః" అనే ఉపనిషద్వాక్యాలు ఇట స్మరించదగినవి.

తే. **ఇంద్రియంబులు దివిచిన యెడక పాఱు । చుండు మన సెప్డు; దద్వేగ ముడుపకున్న**
నెడలి చెడిపోవు బుద్ధి యుదీర్ణపవన । హతిఁ బయోనిధిలోఁ గల మవియు నట్లు. 93

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు= శరీరంలో భోగస్థానా లైన అవయవాలు; తివిచిన+ఎడకు+అ= ఆకర్షించిన (లాగిన) చోటికే; మనసు= మనస్సు; ఎప్డున్= ఎపుడును; పాఱుచుండున్= ప్రవహిస్తూ ఉంటుంది; తద్+వేగము= ఆ ఇంద్రియాల శీఘ్రగమనం; ఉడుపక+ఉన్నన్= ఆపకపోతే; ఉదీర్ణ, పవన, హతిన్= పెనుగాలి తాకిడికి; పయస్+నిధిలోన్= సముద్రంలో; కలము= పడవ; అవియున్+అట్లు= నశించిపోయేటట్లుగా; బుద్ధి= తెలివి; ఎడలి= వికలం అయి; చెడిపోవున్= పాడయిపోతుంది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలు ఆకర్షించిన చోటికే మనస్సు సదా ప్రసరిస్తూ ఉంటుంది. ఆ ప్రసార వేగాన్ని అదుపులో పెట్టకపోతే సముద్రంలో పెనుగాలి తాకిడికి పగిలి నశించే పడవవలె, బుద్ధి పాడైపోతుంది.

క. **ఏనింద్రియములు మనసును । బూని తనవశంబ యైన బురుషుండు గదా**
ధ్యానసమాధిసమగ్రుఁడు । వానిం గీర్తింతు రమరవరులున్ మునులున్.' 94

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఇంద్రియములు= అయిదు ఇంద్రియాలు= 1. త్వక్కు, 2. చక్షువు, 3. శ్రోత్రం, 4. జిహ్వ, 5. ఘ్రాణం; మనసును= చిత్తమున్నూ; పూని= దీక్షతో; తన, వశంబు+అ+ఐన= స్వాధీనమైన; పురుషుండు= మనిషి; కదా= సుమా; ధ్యాన, సమాధి, సమగ్రుఁడు= చిత్తచాంచల్యం లేక ఏకాగ్రంగా తలపోయటంలో సంపూర్ణమైన నిష్ఠ కలవాడు; అమరవరులున్= వేల్పులలో ఉత్తములు; మునులున్= ఋషులును; వానిన్= (అట్టి ధ్యానయోగిని); కీర్తింతురు= పొగడుతారు.

తాత్పర్యం: ఐదు ఇంద్రియాలను తన వశం చేసికొనినవాడే కదా ధ్యానయోగి; అట్టివాడినే గదా దేవతలు, ఋషులు పొగడుతారు.'

వ. అనిన నవ్విప్రుండు సత్త్వరజస్తమోగుణంబులతెఱం గెఱింగింపు మనిన నెఱు కి ట్లనియె. 95

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పినపిదప; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; సత్త్వ, రజః+తమః+గుణంబులతెఱంగు= సత్త్వము, రజస్సు, తమస్సు అనే గుణాల విధం; ఎఱింగింపుము= తెలుపుము; అనినన్= చెప్పగా; ఎఱుక= బోయవాడు (ధర్మవ్యాధుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన కౌశికమునితో ధర్మవ్యాధుడు ఇట్లా పలికాడు.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు సత్త్వరజస్తమోగుణంబుల తెఱం గెఱింగించుట (సం. 3-203-3)

క. అతినిందితము తమోగుణ । మతిబోధమయంబు సత్త్వ మనయంబుఁ బ్రకా
శత నొప్పు; నుభయగుణమి । శ్రతఁ బరఁగు రజోగుణంబు సన్నుతచరితా! 96

ప్రతిపదార్థం: సత్+నుత, చరితా!= మంచివారిచేత ప్రశంసించబడిన శీలం కలవాడా! ఓ కౌశికమునీ!; తమస్+గుణము= తమోగుణము= తమస్సు అనే చెడుగుణం; అతినిందితము= మిక్కిలి గర్హించతగింది; సత్త్వము= సత్త్వం అనే మంచిగుణం; అతిబోధమయంబు= మిక్కుటమైన జ్ఞానంతో కూడినట్టిది; అనయంబున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రకాశతన్+ఒప్పున్= వెలుగొందుతుంది; రజస్+గుణము= రజోగుణము= రజస్సు అనే గుణం; ఉభయ గుణమిశ్రతన్+పరఁగున్= రెండింటియొక్క కలయికచేత అనగా తమోగుణ సత్త్వగుణాల రెండిటియొక్క సమ్మేళనంవలన ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: పొగడబడినశీలం కల ఓ కౌశికమునీ! తమోగుణం మిక్కిలి హేయమైనది. సత్త్వగుణం జ్ఞానంతో కూడి వెలుగొందేది. ఇక రజోగుణమా, తమోగుణ సత్త్వగుణాల రెంటి యొక్క సమ్మేళనం.

మ. అసుఖాకారత నిద్ర దైన్యము విమోహం బక్షమత్వంబుఁ దా
మసభావంబులు; రాగలోభజడతామానంబు లూహింప రా
జసవృత్తంబులు; ధైర్యశాంతికరుణాసంతోషవిద్యాదు లిం
పెసఁగన్ సాత్త్విక చేష్టితంబులు; నిజం బి ట్లాత్మఁ గ న్మిన్నియున్. 97

ప్రతిపదార్థం: అసుఖ+ఆకారత= తృప్తి లేని రూపం; నిద్ర= కూర్కుచెందటం; దైన్యం= దురవస్థ; విమోహంబు= మిక్కుటమైన భ్రాంతి; అక్షమత్వంబున్= సహనం కోల్పోవటం; తామసభావంబులు= తమోగుణానికి చెందిన లక్షణాలు; ఊహింపన్= ఆలోచించగా; రాగ, లోభ, జడతా, మానంబులు= కోరికలు, పిసినారితనం, కదలిక లేకపోవటం, అహంకారం అనేవి; రాజసవృత్తంబులు= రజోగుణానికి సంబంధించిన అంశాలు; ధైర్య, శాంతి, కరుణా, సంతోష, విద్యా+ఆదులు= నిలుకడ

కలిగిన చిత్తం, మనస్తృప్తి, దయ, ఆనందం, జ్ఞానం మొదలైనవి; ఇంపు+ఎసఁగన్= ప్రియం ఏపారేటట్లుగా; సాత్త్విక, చేష్టితంబులు= సత్త్వగుణానికి సంబంధించిన లక్షణాలు; నిజంబు= ఇది సత్యము; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఆత్మన్= నీలోలోపల; ఇన్నియున్= వీటిని ఇన్నింటిని; కన్మ= కనుము; అరయుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: సంతృప్తిలేని రూపం, నిద్దురమత్తులో ఉండటం, హీనత్వం, మిక్కుటమైన భ్రాంతి, సహనం లేకపోవటం అనేవి తమోగుణాన్ని సూచించే లక్షణాలు. దురాశ, పిసినిగొట్టుతనం, జడత్వం, దురహంకారం, రజోగుణాన్ని సూచించే లక్షణాలు. ఆపద దాపురించినప్పటికీ చలించని చిత్తవృత్తి, మానసిక సంతృప్తి, జాలి, సంతోషం, తెలివితేటలు మొదలైనవి సత్త్వగుణాన్ని సూచించే లక్షణాలు. ఇది నిజం. ఇదంతా నీ మనస్సులో గ్రహించుము.

చ. అనఘుఁడు సాత్త్వికుం డగు మహాత్ముఁడు బోధనిరూఢి సర్వముం
గనికొని లోకవృత్తములు గావని రోసి సమస్తసంగభం
గనిరతుఁ డై తొఱంగు మమకారవికార మహంక్రియాచ్యుతిం
బనుపడి సంయమప్రకట భావన నుత్తమశాంతిఁగైకొనున్. 98

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= పాపం చేయనివాడు; సాత్త్వికుండు= సత్త్వగుణం కలవాడు; అగు= అయినట్టి; మహా+ఆత్ముఁడు= గొప్ప ఆత్మ గలవాడు; బోధ, నిరూఢిన్= జ్ఞానం స్థిరపడటంవలన; సర్వమున్= అంతటిని; కనికొని= అరసి తెలిసికొని; లోక, వృత్తములు= ఐహికానికి చెందిన అంశాలు; కావు+అని, రోసి= సరిఅయినవి కావు అని అసహ్యాన్ని చెంది; సమస్త, సంగ, భంగ, నిరతుఁడు+ఐ= అన్ని కలయికలను విడవటంలో ఆసక్తిగలవాడై; మమకార వికారము= ఇది నాది అనే భావాన్ని; (అహంకారాన్ని); తొఱంగున్= విడిచిపెట్టుతాడు; అహంక్రియాచ్యుతిన్= అహంకారం జారిపోవటంచేత; సంయమ, ప్రకట, భావన= ఇంద్రియనిగ్రహంతో గూడిన వైరాగ్యం విరిసిన ఆలోచన; పనుపడి= కుదురుకొనేటట్లుగా చేసి; ఉత్తమ శాంతిన్= గొప్పదైన ఆనందాన్ని; కైకొనున్= స్వీకరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: పాపరహితు డైన మహానుభావుడు జ్ఞానాన్ని ఆర్జించి, ఐహికంలోని విషయాలు అన్నీ సరిఅయినవి కావని తెలిసికొని, వైరాగ్యభావాన్ని పెంపొందించుకొని, సంగమును త్యజించి, అహంకారాన్ని నిర్మూలించుకొంటాడు. అహంకారం జారిపోవటంచేత ఇంద్రియనిగ్రహం ఏర్పడినట్టి యోగీశ్వరుడు గొప్పశాంతిని అనుభవిస్తాడు.

వ. సత్త్వగుణనిబద్ధుం డగునేని శూద్రుం డైనను జన్మాంతరంబున వైశ్యత్వంబు నొంది క్రమంబున రాజభూసురభావంబులు భజించి భవవిముక్తుం డగు' నని చెప్పిన నమ్మహీదేవుం డమ్మహానుభావు నభినందించి. 99

ప్రతిపదార్థం: సత్త్వ, గుణ, నిబద్ధుండు+అగున్+ఏని= సత్త్వగుణాలతో కూడినవాడు అయి ఉంటే; శూద్రుండు+ఐనను= శూద్రుడుగా (ఈజన్మలో) పుట్టి ఉన్నప్పటికిని; జన్మ+అంతరంబునన్= మరియొక పుట్టుకలో; వైశ్యత్వంబున్+ఒంది= వైశ్యుడుగా పుట్టుకను పొంది; క్రమంబునన్= వరుసగా; రాజ, భూసుర, భావంబులు= క్షత్రియుడుగా, బ్రాహ్మణుడుగా పుట్టటం; భజించి= పొంది; భవ, విముక్తుండు అగున్+అని= జన్మరాహిత్యం పొందుతాడని; చెప్పినన్= వచించగా; ఆ+మహీ, దేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు- కౌశికుడు; ఆ+మహా+అనుభావున్= ఆ మహాత్ముడిని - ధర్మవ్యాధుడిని; అభినందించి= సంతోషంతో ప్రస్తుతించి.

తాత్పర్యం: సత్త్వగుణాలు కలవాడు ఈ జన్మలో శూద్రుడై పుట్టి ఉన్నప్పటికిన్నీ, మరుజన్మలో వైశ్యుడై పుట్టుతాడు. అట్లే వరుసగా - తదుపరి జన్మలలో క్షత్రియుడై, బ్రాహ్మణుడై పుట్టుతాడు. అప్పుడు జన్మరాహిత్యాన్ని పొందగలడు' - అని చెప్పగా, కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని అభినందించాడు.

తే. **'దేహమున ధాతు సంశ్రయదీప్తుఁ డగుచు । వహ్ని యెట్లుండు? శారీరవాయువులకు**
నెలవు లెయ్యవి? యవి నాకు నిశ్చయముగఁ । జెప్పు' మనుటయు నిట్లని చెప్పె నతఁడు. **100**

ప్రతిపదార్థం: దేహమునన్= శరీరంలో; ధాతు, సంశ్రయ, దీప్తుఁడు+అగుచున్= ధాతువులయొక్క ఆధారంచేత ప్రజ్వలించినవాడయి; వహ్ని= అగ్నిహోత్రుడు; ఎట్లు+ఉండున్= ఏ విధంగా మనుతుంటాడు? శారీరవాయువులకున్= దేహంలో ఉండే గాలులకు; నెలవులు= ఉండేచోటులు; ఏ+అవి= ఏవి?; అవి= ఆ విషయాలను; నాకున్; నిశ్చయముగన్= సందేహాలకు తావులేకుండ, ఖండితంగా; చెప్పుము= తెలుపుము; అనుటయున్= అని పలికినపిమ్మట; ఇట్లు+అని= ఈరీతిగా; అతఁడు= (ఆ ధర్మవ్యాధుఁడు); చెప్పెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: మానవశరీరంలో ధాతువుల ఆశ్రయంచేత అగ్ని ఎట్లా ప్రజ్వలిస్తుంది? శరీరంలోని వాయువులకు ఆటపట్టులు ఏవి? ఈ విషయాలను దయచేసి నాకు సందేహాలకు ఆస్కారం లేని రీతిగా-వివరించి తెలుప వేడికోలు.

విశేషం: దేహం - అనేకధాతువులతో ఏర్పడేది. ధాతువు అనగా ఆధారభూతమైన పదార్థం అని అర్థం. ధాతువులు ఏడు : 1. వస, 2. అసృక్కు, 3. మాంసం, 4. మేదస్సు, 5. అస్థి, 6. మజ్జ, 7. శుక్రం, పక్షాంతరంలో మఱి కొందరు ధాతువు లనగా: 1. రోమం, 2. త్వక్కు, 3. మాంసం, 4. అస్థి, 5. స్నాయువు, 6. మజ్జ, 7. ప్రాణం. అందుచేత సంఖ్యాశాస్త్రంలో ధాతువుకు సప్త సంఖ్యాపరిగణనం ఏర్పడింది.

సీ. **మూర్ధదేశమునకు వర్ధితం బై పర్వు । నాత్మాగ్ని; నాభి దదాశ్రయంబు;**
శిరమునఁ బావకాంతరమునఁ జరియించుఁ । బ్రాణుండు భూతాత్మభావుఁ డతఁడు;
వరుసఁ బ్రాణాపాను లిరువురు నయ్యగ్ని । వెలిగింతు రనపేతవృత్తు లగుచు;
గుదవస్తితలము లాస్పదములుగా వహ్ని । పరిగతుం డగుచు నపానుఁ డుండు;

తే. **గడఁగి విణ్మూత్రనిర్గమకారి యతఁడు; । కర్మబలయత్నకారి యై కంఠతలము**
నం దుదానుండు వర్తించు; నఖిలదేహ । సంధులందును వ్యానుండు సంచరించు. **101**

ప్రతిపదార్థం: ఆత్మ+అగ్ని= ఆత్మ అనబడే అగ్ని; మూర్ధదేశమునకున్= తల ఉన్న చోటికి; వర్ధితంబు+ఐ= ఎదిగి, వ్యాపించినట్టిదై; పర్వున్= విలసిల్లుతుంది; నాభి= బొడ్డు; తద్+ఆశ్రయంబు= ఆ(ఆత్మాగ్నికి) ఆధారం; ప్రాణుండు= ప్రాణమనే పేరు గల వాయువు; శిరమునన్= తలలో; పావకాంతరమునన్= నిప్పుమధ్య; చరియించున్= తిరుగాడుతుంది; అతఁడు= ఆ ప్రాణుడు; భూత+ఆత్మ, భావుఁడు= సకలజీవులకు ఆత్మవంటివాడు; ప్రాణ+అపానులు+ఇరువురున్= ప్రాణుడు, అపానుడు అనే వాయువులు రెండున్నూ; వరుసన్= క్రమంగా; ఆ+అగ్నిన్= ఆ అగ్నిని; అనపేతవృత్తులు+అగుచున్= ఎల్లప్పుడును తొలగని చేష్టలు కలవారౌతూ; వెలిగింతురు= జ్వలింపచేస్తారు; అపానుఁడు= అపానం అనే పేరు గల వాయువు; గుద, వస్తితలములు= మూడి, పొత్తికడుపులు అనేచోటులు; ఆస్పదములు+కాన్= నెలవులుగా; వహ్నిపరిగతుండు+అగుచున్= అగ్ని చేత చుట్టుకొనబడినవాడై; ఉండున్= నివసిస్తాడు. అతఁడు= వాడు; కడఁగి= పూని; విట్+మూత్ర, నిర్గమకారి= మలమున్నూ, మూత్రమున్నూ బయటికి పోయేటట్లు చేసేవాడు; ఉదానుండు= ఉదానుడు అనే పేరు గల వాయువు; కర్మ, బల, యత్నకారి+ఐ= కర్మయొక్క శక్తిని అనుసరించి ప్రయత్నంచేసే వాడై; కంఠతలమునందున్= మెడచోటునందు; వర్తించున్= పనిచేయును; వ్యానుండు= వ్యానుడు అనే పేరుగల వాయువు; అఖిలదేహసంధులందున్= అన్ని అవయవాలు ఒకదానితో మరిఒకటి కలిసే చోటులందు; సంచరించున్= తిరుగాడుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆత్మాగ్ని నాభినుండి శిరస్సువరకు వ్యాపిస్తూంటుంది. ప్రాణుడు అనే వాయువు, ఆ అగ్నిమధ్యగా శిరస్సులో చరిస్తూంటుంది. అతడు సర్వభూతాలకు జీవత్వాన్ని ప్రసాదించేవాడు. ప్రాణుడికి తోడుగా అపానుడు ఎల్లప్పుడు ఆ అగ్నిని జ్వలింప చేస్తుంటాడు. అపానుడు ముడ్డి, పొత్తికడుపు మధ్య అగ్నిచేత పరివేష్టితుడై ఉంటాడు. అతడే మలమూత్రాలను విసర్జించేటట్లుగా చేస్తాడు. ఉదానుడు అనేవాయువు కంఠంలో నివసిస్తాడు. కర్మతంత్రాన్ని నడుపుతాడు. వ్యానుడు అనేవాయువు శరీరంలోని వివిధాలైన అవయవాలు ఒకదానితో మరియొకటి కలిసేచోటులలో ఉంటుంది.

విశేషం: పంచప్రాణాలు : 1. ప్రాణం, 2. అపానం, 3. ఉదానం, 4. వ్యానం, 5. సమానం - అనే పేరులు గల వాయువులు. ఈ పద్యంలో నాలుగు ప్రాణవాయువులను గూర్చి చెప్పబడింది. రాబోయే పద్యంలో సమానవాయువును గూర్చి వ్రాయబడింది.

క. **విను, ప్రాణాపానులు న । య్యనలుఁడుఁ బ్రాపుగ సమానుఁ డన్నరసవిపా**
చనుఁ డగుచు నాభిదేశం । బున నుండును సకలధాతుపోషకవృత్తిన్. **102**

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకింపుము; ప్రాణ+అపానులు= ప్రాణం అపానం అనేవాయువులు; ఆ+అనలుఁడున్+ప్రాపుగన్= ఆ అగ్నినాశ్రయించి సమానుడు అనే వాయువు; అన్న, రస, విపాచనుఁడు+అగుచున్= ఆహారపానీయాలను జీర్ణం చేసేవాడు ఔతూ; సకల, ధాతు, పోషక, వృత్తిన్= శరీరంలోని మూల పదార్థాల నన్నింటిని పెంపొందించే పనితో; నాభిదేశంబునన్= బొడ్డులో; ఉండును= నివసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: సమానుడు అనేపేరు గల వాయువు నాభిప్రదేశంలో ఉండి, ఆహార పానీయాలను జీర్ణింపచేసి, శరీరంలోని ధాతువులు పెంపొందేటట్లుగా చేస్తుంది. సమానుడు ఆత్మాగ్నికి ప్రాణాపానులకు తోడై సహకరిస్తాడు.

క. **ఇది పరమయోగదర్శన । విదితం; బిప్పాటఁ బవనవిదు లైన మునుల్**
వదలక యభ్యాసవిధిన్ । ముదమున ధరియింతు రాత్మమూర్ధతలమునన్. **103**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈ పంచప్రాణాల విషయం); పరమ, యోగ, దర్శనవిదితంబు= శ్రేష్ఠమైన యోగశాస్త్రం చేత తెలియబడునది; ఈ+పాటన్= ఈరీతిగా; పవన, విదులు+ఐన, మునుల్= వాయువులను గూర్చి తెలిసికొనిన ఋషులు; వదలక= విడువక; అభ్యాసవిధిన్= నిరంతరం ఆచరించటంవలన; ముదమునన్= సంతసంతో; ఆత్మన్= ఆత్మను (ఆత్మాగ్నిని); మూర్ధతలమునన్= తలయందు; ధరియింతురు= వహిస్తారు.

తాత్పర్యం: పంచప్రాణాలను గూర్చినట్టి, ఆత్మాగ్నిని గూర్చినట్టి, ఈ పరిజ్ఞానం గొప్పయోగదర్శనం వలన మాత్రమే తెలియదగింది. అభ్యాసంవలన నిష్ణాతు లైన ఋషులు ఆత్మను మూర్ధప్రదేశంలో ధరిస్తారు.

విశేషం: 'యోగదర్శనము' - అనే ప్రయోగం మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. దర్శనం అనగా క్రోడీకరించబడిన జ్ఞానం. 'షడ్దర్శనములు' - 'సర్వదర్శనసార సంగ్రహము' - మున్నగు శీర్షికలు అనుశీలించ దగినవి.

వ. ప్రాణాపానసమాహితుండై సకలదేహంబులందును జరియించుచున్న పావకుండు జీవాత్ముండుగా నెఱుంగు; మతండు జలంబుల నున్న కమలపత్త్రంబునుంబోలె దేహంబునం దుండియు నిర్లేపస్వరూప దీపితుం డయి వెలుంగుచుండు; నిట్టి జీవాత్ముండ కదా పరమాత్ముండు. 104

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ+అపాన, సమాహితుండు+ఐ= ప్రాణుడు అపానుడు అనేవాయువులతో చుట్టుకొనబడినవాడై; సకల, దేహంబులందును= అన్ని శరీరాలలో; చరియించుచున్న= తిరుగాడుతున్న; పావకుండు= అగ్ని; జీవ+ఆత్ముండుగాన్= జీవాత్మగా; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; అతండు= (ఆజీవాత్ముడు); జలంబులన్+ఉన్న= నీళ్లలోఉన్న; కమల, పత్త్రంబునున్+పోలెన్= తామరాకు వలె; దేహంబునందున్+ఉండియున్= శరీరంలో ఉన్నప్పటికిని; నిర్లేప, స్వరూప, దీపితుండు+అయి= పూయబడని ఆకృతిచేత వెలుగొందుతూ (అనగా నీటిచేత తడువని తామరాకువలె); వెలుంగుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తుంటాడు; ఇట్టి= ఈవిధమైన; జీవ+ఆత్ముండు+అ, కదా= జీవాత్ముడు మాత్రమే కదా; పరమ+ఆత్ముఁడు= పరబ్రహ్మం (భగవంతుడు).

తాత్పర్యం: ప్రాణుడు అపానుడు అనబడే వాయువులతో కలసిమెలసి అన్ని శరీరాలలో నడయాడే అగ్నియే జీవాత్మ అని తెలిసికొనుము. నీటిలో తడిసిపోకుండగా ఉండే తామరాకువలె ఆ జీవాత్మ దేహంలో నిర్లిప్తుడై ఉంటాడు. ఆ జీవాత్మయే పరమాత్మ.

క. చేతన రహితక్షేత్రముఁ। జేతనముం బొరయఁ జేయు జీవాత్మ దశో
పేతుఁడు పరమాత్ముఁడు వి। ఖ్యాతుఁడు త్రైలోక్యసంప్రకల్పనుఁ డనఘా! 105

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడ వైన ఓ కౌశికమునీ!; చేతన, రహితక్షేత్రమున్= కదలిక లేనట్టి శరీరం; చేతనమున్+పొరయన్+చేయు= కదలేటట్లుగా చేసేవాడు; జీవ+ఆత్మ, దశ+ఉపేతుఁడు= జీవాత్మ అనెడి అవస్థతో కూడినవాడు; పరమ+ఆత్ముఁడు= పరబ్రహ్మం - భగవంతుడు; విఖ్యాతుఁడు= కీర్తికెక్కినవాడు; త్రైలోక్య, సంప్రకల్పనుఁడు= మూడులోకాలను సృష్టించగల శక్తి కలవాడు.

తాత్పర్యం: అచేతనమైన దేహాన్ని చేతనంగా చేసేవాడు. 'జీవాత్మ'గా భాసించే ఆ పరమాత్మయే. అతడు సుప్రసిద్ధుడు. మూడు లోకాలను సృష్టించగల శక్తి కలవాడు.

క. భూతములయందు వెలిఁగెడు। భూతాత్ముని నెఱుఁగుదురు ప్రబుద్ధులు నిత్య
జ్యోతిర్మయు నవ్యయు న। ద్వైతం బగు బుద్ధి సూక్ష్మధర్మమువలనన్. 106

ప్రతిపదార్థం: భూతముల+అందున్= పదార్థాల అన్నిటిలో; వెలిఁగెడు= ప్రకాశించే; భూత+ఆత్మునిన్= భూతాలకు ఆత్మఅయినవాడిని; జ్యోతిర్మయున్= ప్రకాశంతో నిండినవాడిని; అవ్యయున్= శాశ్వతుడిని; అద్వైతంబు+అగు= ఒకటియే అయిన; బుద్ధిన్= తెలివితో; సూక్ష్మ, ధర్మమువలనన్= వింగడించిన ధర్మాన్ని తెలియటంవలన; ప్రబుద్ధులు= గొప్పబుద్ధిగలవారు= జ్ఞానులు; ఎఱుఁగుదురు= తెలిసికొంటారు.

తాత్పర్యం: స్థూలదృష్టికి భిన్ననామరూపభేదాలచేత సాక్షాత్కరించే జగత్తులో అంతర్లీనంగా ఉన్న ఏకత్వాన్ని సూక్ష్మదృష్టితో గ్రహించగల జ్ఞానులు అద్వైతయోగం వలన జ్యోతిర్మయుడైన, శాశ్వతుడైన భూతాత్మునిగా గుర్తిస్తారు'.

విశేషం: ఎఱ్ఱాప్రెగడకు శంకరాచార్యులవారు ప్రతిపాదించిన 'అద్వైత' సిద్ధాంతంపై గల మక్కువ ఇక్కడ వ్యక్తమౌతున్నది.

వ. అని మఱియుఁ గౌశికునకు ధర్మవ్యాధుండు బ్రహ్మవిద్యా ప్రభావంబు తెఱంగు సంప్రయోగరహస్యంబు తెలియ ని ట్లనియె. 107

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; ధర్మవ్యాధుండు; మఱియున్= ఇంకను; కౌశికునకున్= (జిజ్ఞాసువుగా తనవద్దకు వచ్చిన ఆ విప్రుడికి); బ్రహ్మ, విద్యా, ప్రభావంబు, తెఱంగు= ఆధ్యాత్మికమైన జ్ఞానానికి సంబంధించిన మహిమయొక్క విధానం; సంప్రయోగ రహస్యంబు= కార్యాచరణలో స్వయంవ్యక్తమయ్యే దాపరికం; తెలియన్= తెల్లమయ్యేటట్లుగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి అంతటితో ఆగకుండా, ధర్మవ్యాధుడు వేదాంతజ్ఞానంయొక్క మహిమ ఆచరణలో ఎట్లా వెలువడుతుందో కౌశికుడికి ఇట్లా తెలియచెప్పాడు.

విశేషం: ఇట - 'సంప్రయోగరహస్యంబు తెలియన్' - అనే ప్రయోగం అనుశీలించదగింది. సిద్ధాంతం వేరు. దానిని అనుభూతిలోకి తెచ్చుకొని ఆచరణలోకి అనువదించటం వేరు. సిద్ధాంతం అందరకూ తెలిసినదే కావచ్చును. దాని ఆచరణలోకి దానిని అనువదించటానికి- 'సంప్రయోగ రహస్యములు' - తెలియవలెను. అవి నిగూఢ విషయాలు. ఆ రహస్యాలను వెల్లడించేది తరువాతి పద్యం. అనగా ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి కేవలసిద్ధాంతజ్ఞానాన్ని మాత్రమే తెలిపి ఊరకొనక, సంప్రయోగ రహస్యాలను కూడ వివరించాడు.

సీ. 'తెలివి నొందిన బుద్ధిగల మహాత్ముండు శు। భాశుభ కర్మములందుఁ జొరఁడు;
క్రమమున సౌఖ్యదుఃఖము లాదిగా నశే। షద్వంద్వములయందు సమత నుండు;
విను, మట్టిపుణ్యున కొనరింపవలయు కా। ర్యం బెఱింగించెద ననుదినంబు
నియతాశియును జితేంద్రియుఁడు నై పూర్వరా। త్రమ్మున నపరరాత్రమ్మునందు

తే. యోగధారణనిరతుఁడై యుండవలయు; నపుడు బోధదీపంబున నాత్ము నాత్మ
యందుఁ గనుచు నివాతదీపానుకారి। యై వెలుంగుచు నమృతమయత్వ మొందు. 108

ప్రతిపదార్థం: తెలివిన్+ఒందిన= జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన; బుద్ధి, కల, మహాత్ముండు= మేధావి అయిన గొప్పవాడు; శుభ+అశుభ, కర్మములందున్= మేలుకలుగునట్టి లేక, కీడు కలుగునట్టి పనులలో; చొరఁడు= ప్రవేశించడు; క్రమమునన్= వరుసగా; సౌఖ్య, దుఃఖములు= సుఖం, బాధ; ఆదిగాన్= మొదలైన; అశేష, ద్వంద్వముల+అందున్= అన్ని జంటలలో; సమతన్+ఉండున్= సమభావంతో ఉంటాడు; వినుము; అట్టి; పుణ్యునకున్= పుణ్యాన్ని ఆర్జించేవాడికి; ఒనరింపవలయు, కార్యంబు= చేయవలసిన పని, కర్తవ్యం; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; వినుము; అనుదినంబున్= ప్రతిదినమున్నూ; నియత+అశియును= మితముగా భుజించువాడున్నూ; జిత+ఇంద్రియుఁడును+ఐ= ఇంద్రియాలను నిగ్రహించిన వాడును అయి; పూర్వరాత్రమ్మునన్+అపర రాత్రమ్మునందున్= రాత్రికి ముందు వేళలలో, రాత్రి అయిన తరువాతి వేళలో అనగా అన్నివేళలలో; యోగధారణ నిరతుఁడు+ఐ= యోగసాధనలో పూనిక కలవాడై; ఉండవలయున్; అపుడు= ఆసమయంలో - అనగా యోగసాధన వేళలో; బోధ దీపంబునన్= జ్ఞాన మనెడి దీపంవలన; ఆత్మున్= పరమాత్మను; ఆత్మ+అందున్= తన ఆత్మలో; కనుచున్= చూస్తూ; నివాత, దీప+అనుకారి+ఐ= గాలి లేనిచోట వెలుగొందే దీపాన్ని అనుకరించేవాడై; వెలుంగుచున్= ప్రకాశిస్తూ; అమృతమయత్వము= చావులేని స్థితప్రజ్ఞత్వస్థితిని, అమరత్వాన్ని; ఒందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: 'జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన మహానుభావుడు మంచిపనులలో గాని చెడు పనులలోగాని నిర్లిప్తుడుగా ఉంటాడు. అట్టివాడు - సుఖ దుఃఖాలు మొదలైన ద్వంద్వాలకు అతీతుడు. అన్నిటియెడల ఆతడు సమభావాన్ని పెంపొందించుకొంటాడు. అట్టి పుణ్యాత్ముడు చేయవలసిన కర్తవ్యాలను వివరిస్తాను వినుము. ప్రతిదినం, ఎల్లవేళల అతడు యోగసాధన చేస్తూ మితాహారియై ఇంద్రియాలను నిగ్రహించాలి. ఇంద్రియాలను నిగ్రహించిన యోగి ఆత్మలో పరమాత్మను దర్శించి, గాలి లేనిచోట వెలుగొందే దీపంవలె నిశ్చలు డై ప్రకాశిస్తాడు. అమృతమయుడు ఔతాడు.

విశేషం: (i) "తమసో మా జ్యోతిర్గమయ, అసతో మా సద్గమయ,
మృత్యో ర్మా అమృతం గమయ" - అనే వేదమంత్రాన్ని ఇక్కడ అనుసంధించుకోవాలి.
(ii) ద్వంద్వాతీతుడు అయిన స్థితప్రజ్ఞుడిని గూర్చి విపులంగా భగవద్గీత రెండవ అధ్యాయంలో వివరించబడింది.

క. **కామంబును గ్రోధంబును । నేమఱక జయింపవలయు నెల్ల విధములన్**
ధీమహిత! యిదియ సతత । క్షేమంకర మైన పథము గృతబుద్ధులకున్. **109**

ప్రతిపదార్థం: ధీమహిత!= బుద్ధిచేత గొప్పవాడయినవాడా, మేధావి వయిన ఓ కౌశికా!; కామంబును= కోరికలను పెంచుకొనటమున్నూ; క్రోధంబును= కోపమును; ఏమఱక= మరపులేకుండ; జయింపవలయున్= గెలువవలెను; ఎల్ల, విధములన్= అన్నిరీతులలోను; ఇది+అ= ఇదిమాత్రమే అనగా కామక్రోధాలను అణచివేయటమే; కృతబుద్ధులకున్= పరిపక్వం అయిన మనస్సు కలవారలకు; సతత, క్షేమంకరము+ఐన, పథము= ఎల్లప్పుడును మేలును ఒనగూర్చెడి మార్గం.

తాత్పర్యం: మేధావి అయిన ఓ కౌశికమహర్షీ! ఎల్లప్పుడును ఏమరక కామక్రోధాలను అణచిపెట్టాలి. మనస్సు పరిపక్వమైనవారలకు ఇది ఒక్కటి మాత్రమే శుభాన్ని చేకూర్చే ఉత్తమమార్గం.

క. **నిత్యముఁ గర్మియుఁ గర్మఫ । లత్యాగియు నగుట లెస్స లౌల్యవియోగం**
బత్యుత్తమ యోగము ద । త్ప్రత్యయలక్ష్యుండు సూవె బ్రాహ్మణుఁడు మహిన్. **110**

ప్రతిపదార్థం: నిత్యమున్= అనుదినం, ఎల్లప్పుడును; కర్మియున్= పనులు చేసేవాడును; కర్మ, ఫల, త్యాగియున్= చేసిన పనుల వలన సంక్రమించే ఫలితాన్ని విడిచేవాడును; అగుట; లెస్స= మంచిది; లౌల్య, వియోగంబు= కోరికలనుండి విడివడటం; అతి+ఉత్తమ, యోగము= మిక్కిలి మంచిదైన యోగం; బ్రాహ్మణుఁడు= విప్రుడు (జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన వాడు); మహిన్= భూమిపై; (భూలోకంలో); తత్+ప్రత్యయ, లక్ష్యుండు+చూవె= ఆ ఆశయానికి తగిన ఉదాహరణం సుమా!

తాత్పర్యం: మనుజుడు ఎల్లప్పుడు కర్మను ఆచరిస్తూనే ఉండవలెను; కాని, ఆ కర్మలవలన కలిగే ఫలాన్ని మాత్రం విడనాడాలి. తాను చేసే పనులలోనే మునిగి తేలుతుండటం మంచిది కాదు. కర్మఫలితాలను విడనాడటమే మిక్కిలి మంచిదైన యోగం. నిజానికి జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన బ్రాహ్మణుడు ఈ ఆశయానికి నిదర్శనప్రాయుడుగా అనుష్ఠాన వేదాంతిగా బ్రదుకదగును.

చ. **అరయఁగ జీవితంబు గడునస్థిర; మింత యెఱింగి యాత్మ నె**
వ్వరిదెసఁ గీడురోయక ధ్రువం బగు మైత్రి భజించి సత్కృపా

నిరతుఁడు నిష్పరిగ్రహుఁడు నిత్యతపస్వియు నిత్యతృప్తుఁడుం
బరమశమాన్వితుండు నగు బ్రాహ్మణుఁ డొందు సనాతన స్థితిన్. **111**

ప్రతిపదార్థం: అరయఁగన్= యోచించగా; జీవితంబు= బ్రదుకు; కడున్= మిక్కిలి; అస్థిరము= నిలుకడలేనట్టిది; ఇంత+ఎఱింగి= ఈ విషయాన్ని అంతటిని సంపూర్ణంగా గ్రహించి; ఆత్మన్= మనస్సులో; ఎవ్వరిదెసన్= ఎవరియెడలను; కీడు= చెడుగును; రోయక= తలపోయక; ధ్రువంబు+అగు= నిజమైన; మైత్రి= స్నేహం; భజించి= నెరపి; సత్+కృపా+నిరతుఁడు= మంచిదయ కలిగినవాడు; నిష్పరిగ్రహుఁడు= ఎవరి దగ్గరనుండియు ఏమియు అడిగి పుచ్చుకొననివాడు; నిత్య, తపస్వియున్= ఎల్లప్పుడు తపస్సు చేసికొనే వాడును; నిత్య, తృప్తుఁడున్= ఎల్లప్పుడును తనివిచెందిఉండే వాడును; పరమ, శమ+అన్వితుండున్= మిక్కిలి గొప్ప దైన శాంతం కలవాడును; అగు= అయినట్టి; బ్రాహ్మణుఁడు= జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన విప్రుఁడు; సనాతన, స్థితిన్= శాశ్వతంగా ఆనందమయమైన స్థితిని; ఒందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆలోచన చేస్తే మానవుల బ్రతుకులు బొత్తిగా నిలుకడ లేనట్టివి. ఈ విషయాన్ని అనుభవపూర్వకంగా తనలో తెలిసికొనినవాడు ఎవరికిని ఎట్టి అపకారాన్ని తలపోయడు. అందరియెడ ప్రేమపూర్వక మైన స్నేహభావాన్నే పెంపొందించుకొంటాడు. అట్టి జ్ఞాని ఎల్లప్పుడు జాలితో నిండిన గుండె కలవాడై, ఎల్లప్పుడు తపస్సు చేసికొంటూ ఎవరినీ యాచించడు. ఎవరిదగ్గరనుండి ఏమీ తీసుకొనడు. అతడు నిత్యసంతృప్తుడు. ఆ విధంగా గొప్పఇంద్రియనిగ్రహం సాధించిన బ్రాహ్మణుడు, శాశ్వతమైన ఆనందస్థితిని పొందగలడు.

వ. **నీవడిగిన యఖిలధర్మంబులు సంక్షేపరూపంబున నెఱింగించితి; నింక నెయ్యది వినవల' తనినం గౌశికుండు'**
'మహాత్మా! వినవలయునవి యెల్లను విశదంబుగా వింటిం; బ్రబుద్ధుండ నైతి; నీవు సర్వజ్ఞుండ వగుట దెల్లం
బయ్యె' ననిన ధర్మవ్యాధుం డతని కి ట్లనియె. **112**

ప్రతిపదార్థం: నీవు+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; అఖిల, ధర్మంబులు= అన్ని ధర్మాలు; సంక్షేపరూపంబునన్= కుదించి; ఎఱింగించితిన్= తెలియజేశాను; ఇంకన్= ఇకమీదట; ఏ+అది= ఏది; వినవలతు(వు)= ఆలకించకోరుతున్నావు; అనినన్; కౌశికుండు; మహాత్మా!= గొప్పఆత్మ కల ఓ ధర్మవ్యాధుడా!; వినవలయునవి= వినవలసినవి; ఎల్లను= అన్నియున్నూ; విశదంబుగాన్= తేటతెల్లంగా; వింటిన్= ఆలకించాను; ప్రబుద్ధుండను+ఐతిన్= మిక్కుటంగా విజ్ఞానంచేత మేలుకొలుపబడిన వాడను అయినాను; నీవు= నీవు; సర్వజ్ఞుండవు+అగుట= అన్ని విషయాలు క్షుణ్ణంగా తెలిసినవాడవు కావటం; తెల్లంబు+అయ్యెన్= స్పష్టంగా తెలిసింది; అనినన్= అనిచెప్పగా; ధర్మవ్యాధుండు; అతనికిన్= ఆకౌశికుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు ప్రశ్నించిన విషయాలు అన్నిటిని గూర్చి నేను నాకు తెలిసినంతమేర కుదించి నీకు తెలియజేసి ఉన్నాను. ఇక, నీవు మఱియేవిషయాలనుగూర్చి తెలియగోరుతున్నావు?'- అని ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని అడిగాడు. అంతట కౌశికుడు, 'మహానుభావా! వినవలసిన విషయాలను అన్నింటిని నీవు విశదంగా వివరించి చెప్పగా విన్నాను. నీవు చెప్పిన విషయాలవలన నేను ఆధ్యాత్మికంగా మేలుకొనగలిగాను. నీవు అన్ని విషయాలు తెలిసిన సర్వజ్ఞుడవు అని నేను గుర్తించగలిగాను' అని ధర్మవ్యాధుడికి ధన్యవాదాలు సమర్పించాడు. అప్పుడు కౌశికుడితో ధర్మవ్యాధుడు ఈవిధంగా చెప్పాడు.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునిఁ దన జననీజనకులయొద్దకుఁ దోడ్కొని పోవుట (సం. 3-204-3)

క. 'ఏ నిమ్మెయి నుత్తమ వి । జ్ఞానోన్నతి వడయుటకు నిజం బగు మూలం
బైనది గల దొక ధర్మము । భూనుత! యది నీకు దృష్టముగ నెఱిఁగింతున్. 113

ప్రతిపదార్థం: భూనుత!= భూమియందలి ప్రజలచేత పొగడబడిన ఓ కౌశికమునీ!; ఏను= నేను; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; ఉత్తమ, విజ్ఞాన+ఉన్నతి= మంచి దైన గొప్ప జ్ఞానంలోని ఆధిక్యం; పడయుటకున్= పొందటానికి; నిజంబు+అగు= సత్యమైన; మూలంబు+ఐనది= ఆధారం అయినది; ఒక ధర్మము= ఒక ధర్మం (మంచిపనులు చేయటానికి మూలమైన ఆశయానికి ధర్మం అని వ్యపదేశం); కలదు= ఉంది; అది= ఆధర్మం; నీకు; దృష్టముగన్= కంటికి కనిపించేటట్లుగా, ప్రత్యక్షంగా; ఎఱిఁగింతున్= తెలుపగలను. (ఈపద్యానికి ఆయువుపట్టు అని చెప్పదగిన శబ్దం - 'దృష్టముగ'.)

తాత్పర్యం: ఓ కౌశిక మహర్షీ!, నీవు నన్ను సర్వజ్ఞుడ వంటూ ప్రస్తుతించావు. ఈ రీతిగా, నాకు ఇంతటి విజ్ఞానం సంక్రమించడానికి మూల మైన ధర్మం ఒకటి ఉన్నది. ఆ ధర్మాన్ని నీకు కంటికి కనుపించేటట్లుగా ఎరిగించగలను.

విశేషం: (i) ధర్మం అనేది ఒక ఆశయం. విశ్వశ్రేయానికి ఆధారభూతమైన ఆదర్శం - 'ధర్మము'. ఆ ధర్మం కంటికి కనబడేది కాదు గదా! అయినను - ధర్మవ్యాధుఁడు తనకు ఆధారమైన ఆ ధర్మాన్ని ప్రత్యక్షంగా కౌశికుడికి చూపించగలనని చెప్పుతున్నాడు! జననీ జనకులే తనకు ప్రత్యక్ష దైవాలు అనిన్నీ, మాతాపితలసేవ తన ఆదర్శం అనిన్నీ ధర్మవ్యాధుడు చెప్పి - కౌశికుడికి తన తలిదండ్రులను చూపించాడు.

(ii) ధర్మం అనిర్వచనీయం. సుప్రసిద్ధమైనది - పెద్దల నిర్వచనం ఈ క్రింది శ్లోకంలో కానవచ్చును.

శ్లో॥ ధృతి క్షమా దమోఽస్తేయం । శౌచ మింద్రియనిగ్రహః
ధీ ర్విద్యా సత్య మక్రోధో । దశకం ధర్మలక్షణమ్. ॥ - మనుస్మృతి 6-92.

వ. అభ్యంతరగృహంబునకుర' మ్మని యతనిం దోడ్కొని చని మనోహరంబై చతుశ్శాలంబై వివిధసౌరభసంవాసితం బైన హర్మ్యంబునందు మహితాసనాసీను లైన వారిం దన జననీ జనకుల నభిమతాహారపరితోషితులఁ బరమాంబరాభరణ గంధమాల్యాలంకృతమూర్తుల నతనికిం జూపి, తానును దత్పాదప్రణామంబు సేసి, వారలఁ గుశలం బడిగిన, నయ్యిరువురుం బుత్త్రున కి ట్లనిరి. 114

ప్రతిపదార్థం: అభ్యంతర, గృహంబునకున్= లోపలఉన్న గదిలోకి; రమ్ము+అని= దయచేయుము అని ఆహ్వానించి; తోడ్కొని= వెంటపెట్టుకొని; చని= వెళ్లి; మనస్+హరంబై= మనస్సును ఆకర్షించేదై - అందమైనది అయి; చతుః+శాలంబు+ఐ= నాలుగు వైపులను వాకిళ్లు కలిగినదై; వివిధ, సౌరభ, సంవాసితంబు+ఐన= పెక్కు పరిమళాలచేత గుబాళించేదైన; హర్మ్యంబునందున్= మేడపై; మహిత+ఆసన+ఆసీనులు+ఐన+వారిన్= గొప్ప గద్దెలపై కూర్చొనిఉన్నవారలను; తన, జననీ, జనకులను= తన తల్లిని తండ్రిని; అభిమత+ఆహార, పరితోషితులన్= వారికి ఇష్టమైన ఆహారంతినటంచేత సంతృప్తిచెంది ఉన్నట్టి వారలను; పరమ+అంబర+ఆభరణ, గంధ, మాల్య+అలంకృతమూర్తులన్= గొప్ప వైన వస్త్రాలు, సొమ్ములు, పరిమళద్రవ్యాలు, పువ్వులతో అలంకరించబడిన దేహాలు కలవారలను; అతనికిన్+చూపి= (ఆ కౌశికుడికి చూపించి); తానును= (ధర్మవ్యాధుడును); తత్+పాద, ప్రణామంబు+చేసి= ఆ తలిదండ్రుల కాళ్లకు మ్రొక్కి; వారలన్= వారిని; కుశలంబు= క్షేమంగా ఉన్నారా అని; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆతలిదండ్రులు ఇద్దరున్నూ; పుత్త్రునకున్= కొడుకుతో (ధర్మవ్యాధుడితో); ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: అంతట ధర్మవ్యాధుడు కౌశికమహర్షిని సగౌరవంగా ఆహ్వానించి, తన ఇంటిలో ఉన్న ఒక గదిలోకి తీసికొనివెళ్ళాడు; అది మిక్కిలి అందమైనది. ఆ అభ్యంతర గృహానికి నలువైపుల సావిడులు ఉన్నాయి. మంచి గాలి వెలుతురు అక్కడకు చేరుతున్నాయి. అది ఒక పెద్దమేడ. ఆ మేడపై పెక్కు పరిమళాలు గుబాళిస్తాయి. అందు, గొప్ప ఆసనాలమీద ధర్మవ్యాధుడి తలిదండ్రులు కూర్చొని ఉన్నారు. కోరిన ఆహారాన్ని వారు గైకొని, సంతృప్తిగా సేదతీరుతున్నారు. వారిదేహాలపై క్రొంగ్రొత్తపువ్వులు, ధగధగలాడే నగలు ఒప్పారుతున్నాయి. ధర్మవ్యాధుడు తన తలిదండ్రులను కౌశికుడికి పరిచయం చేసి, తాను వారలిరువురి పాదాలకు మ్రొక్కి, వారి యోగక్షేమాలను గూర్చి అడిగి తెలిసికొన్నాడు. అప్పుడు ధర్మవ్యాధుడి తలిదండ్రులు తమ తనయుడితో ఇట్లా పలికారు.

సీ. 'అన్న! కుమార! నీయట్టి సత్పుత్త్రుండు । గలుగ మా కేమిటఁ గడమ సెపుమ!
నీ చేయు ధర్మంబ నీకుఁ దోడయ్యెడుఁ । బరమాయు రర్థసంపదలుఁ గనుము;
నీ చరిత్రంబున నిఖిలవంశముఁ బవి । త్రిత మయ్యె మానుషదేహ మేల
ధరియించితో కాని తత్త్వమారయఁ బర । దేవత వీవు; సందియము వలదు;

తే. వాఙ్మనఃకర్మములఁ బితృవత్సలత్వ । మొక్కరూపుగఁ జలుపుచు నున్నయట్టి
సద్గుణాకరు నిన్నెన్ని జామదగ్న్యు । నొకని నెన్నంగఁ దగుఁ గాక యొరులు గలరె!' 115

ప్రతిపదార్థం: అన్న!= ప్రియమైనవాడా!; కుమార!= కొడుకా; నీ+అట్టి= నీవంటి; సత్+పుత్త్రుండు= మంచి కొడుకు; కలుగన్= ఉండగా; మాకున్+ఏమిటన్= మాకు ఎందులో; కడమ+చెపుమ= కొదువ కలదో చెప్పుము అనగా మాకు ఎట్టి లోటును లేదు అన్నమాట; నీచేయుధర్మంబు+అ= నీవు ఆచరించే ధర్మమే; నీకున్; తోడు+అయ్యెడున్= సాయం ఔతుంది; పరమ+ఆయుః +అర్థ, సంపదలున్+కనుము= గొప్పదైన ఆయుర్దాయం (చిరకాలం బ్రతకటం), ధనం, ఐశ్వర్యాలు పొందుము; నీచరిత్రంబునన్= నీ ప్రవర్తన వలన; నిఖిల, వంశమున్= మన వంశం అంతయు; పవిత్రతము+అయ్యెన్= పావనం అయింది; (నీవు) మానుష, దేహము= మనుజుడిగా పుట్టి మనుజుడి శరీరాన్ని; ఏల= ఎందుకు; ధరియించితి+ఓ, కాని= వహించావో కాని; తత్త్వము= నిజం; ఆరయన్= పరిశీలించగా; పరదేవతవు+ఈవు= నీవు దేవతలలో కెల్ల గొప్ప దేవతవు; సందియము, వలదు= ఎట్టి అనుమానానికి ఆస్కారం లేదు; వాక్+మనస్+కర్మములన్= త్రికరణశుద్ధిగా - వాక్కుతోడ, మనస్సుతోడ, ఆచరణయందును; పితృ, వత్సలత్వము= తలిదండ్రులపై ప్రేముడి; ఒక్కరూపుగన్= ఎడతెగకుండగ ఒకేమాదిరిగా; చలుపుచున్+ఉన్న+అట్టి= కొనసాగిస్తూన్న; సత్+గుణ+ఆకరున్= మంచి లక్షణాలకు నెలవైన వాడిని; నిన్నున్+ఎన్ని= నిన్ను పరిగణనం చేసి; జామదగ్న్యున్= జమదగ్ని కొడుకు అయిన పరశురాముడిని; ఒకనిన్= మరియొకడిని; ఎన్నంగన్+తగున్+కాక= లెక్కించటం; తగునే కాని; ఒరులు= ఇతరులు; కలరె= ఉన్నారా? (లేరు అని భావం).

తాత్పర్యం: 'ప్రియమైన కుమారా! ధర్మవ్యాధా! నీ వంటి మంచికొడుకు మాకు ఉండగా, ఇక మా కేమి లోటు? నీవు ధర్మమూర్తివి. నీవు రక్షిస్తున్న ధర్మమే నిన్ను రక్షించగలదు. నీవు చిరకాలం జీవించి ధనధాన్యసంపదలతో తులతూగుదువు గాక, నీ ప్రవర్తన వలన మన వంశం పావనమైనది. నీవు కారణజన్ముడవు. నీవు దేవతలలో దేవతవు గాని మనుష్యమాత్రుడవు గావు. అసలు ఈ భూలోకంలో నీవు ఎందుకు ఈ మానవదేహాన్ని ధరించి అవతరించావో మాకు తెలియదు. నీవు త్రికరణశుద్ధితో తలిదండ్రులను ఆరాధిస్తున్నావు. ఇందుకు ఎంతమాత్రం సందియం లేదు. నీదీక్ష నిరుపమానం. తలిదండ్రులను ఆరాధించటంలో నిన్ను ముందు చెప్పి, తదుపరి పరశురాముడిని చెప్పాలి. మరి ఎవ్వరును నీకు సాటి రారు'.

విశేషం: పరశురాముడి కథ సుప్రసిద్ధం. ఆతడు పితృవాక్యపరిపాలనకై తల్లిని వధించి తదుపరి సంప్రీతుడైన తండ్రిచేత తల్లిని తిరిగి బ్రతికేటట్లు వరం సాధించాడు.

వ. అని పలికి; రప్పుడు ధర్మవ్యాధుండు వారికిం గౌశికుం జూపి, 'యిమ్మహాత్ముండు మనలఁ జూచువేడ్కనిటవచ్చె' నని చెప్పిన నావృద్ధు లతనికి నర్ఘ్యసత్కారంబులు గావించినం, గైకొని, యతండు వారలఁగుశలం బడిగె; నంత నవ్విప్రునకు లుబ్ధకుం డి ట్లనియె. 116

ప్రతిపదార్థం: అని పలికిరి= అని అన్నారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; ధర్మవ్యాధుండు; వారికిన్= (తన తలిదండ్రులకు); కౌశికున్+చూపి= కౌశికుడిని చూపించి; ఈ మహా+ఆత్ముండు= ఈ గొప్ప ఆత్మ కలవాడైన బ్రాహ్మణుడు; మనలన్; చూచువేడ్కన్= దర్శించ వలె ననే కుతూహలంతో; ఇట+వచ్చెన్= ఇచటికి వచ్చాడు; అని చెప్పినన్; ఆవృద్ధులు= ఆముదుసలులు; అతనికిన్= ఆ కౌశికుడికి; అర్ఘ్యసత్కారంబులు= తగిన గౌరవమర్యాదలు; కావించినన్= చేయగా; కైకొని= స్వీకరించి; అతండును= అతడును(కౌశికుడును); వారలన్= వారలను అనగా ఆ వృద్ధులను; కుశలంబు+అడిగెన్= యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నించాడు; అంతన్= తదుపరి; లుబ్ధకుండు= వ్యాధుడు; ఆ+విప్రునకున్= ఆ బ్రాహ్మణుడితో (కౌశికునకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిమ్మట ధర్మవ్యాధుడు తన తలిదండ్రులకు కౌశికుడిని చూపించి, 'ఈ మహానుభావుడు మనలను చూడవలె నని పూనికతో ఇక్కడికి వచ్చాడు' అని అన్నాడు. ఆ వృద్ధులు కౌశికుడికి స్వాగతమర్యాదలు చేశారు. కౌశికుడు వారి యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నించాడు. అంతట ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. 'జననుత! వీరు నా జననియు జనకుండుఁ । జూవె! వీరలకు శుశ్రూష సేసి,
యిట్టి పరిజ్ఞాన మేనుఁ బ్రాపించితి । నమరులఁ బూజింతు రర్థి నెల్ల
వారును; నొండు దైవంబుల నెఱుఁగ; నీ వృద్ధుల నాపాలి వేల్పు లనఘ!
కమనీయ ఫలపుష్పగంధభూషణవస్త్ర । ములు మనోహరభక్ష్యభోజ్యములును

తే. వీరి కెపుడు నివేదింతు, వేడ్కఁ బుత్త్ర । దారసహితుండ నై నియతముగ సేవ
యాచరింతును; వేదముల్ యజ్ఞములు వ్ర । తంబులును వీర నా కను తలఁపు దృఢము. 117

ప్రతిపదార్థం: జననుత!= ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడా! కౌశికమునీ; వీరు= ఈ పెద్దలు; నా జననియున్, జనకుండున్= నా తల్లిగారు తండ్రిగారు; చూవె= సుమ్మ; వీరలకున్= వీరికి; శుశ్రూష= పరిచర్య; చేసి= సలిపి; ఇట్టి= ఈ విధమైన; పరిజ్ఞానము= గొప్పజ్ఞానం; ఏనున్= నేనును; ప్రాపించితిన్= పొందాను; ఎల్లవారును= అందరును; అర్థిన్= కోరికతో; అమరులన్= దేవతలను; పూజింతురు= అర్చిస్తారు; ఒండుదైవములన్= వేరే దేవతలను; ఎఱుఁగన్= నేనెరుగను; ఈ వృద్ధులు+అ= ఈ ముదుసలివారే; నా పాలి వేల్పులు= నాకు లభించిన దేవతలు; అనఘ!= పాపం చేయనట్టి ఓ పుణ్యాత్ముడా!; కమనీయ, ఫల పుష్ప, గంధ, భూషణ, వస్త్రములున్= కమ్మని పండ్లు, పూలు, పరిమళద్రవ్యాలు, నగలు, బట్టలు; మనస్+హర, భక్ష్య, భోజ్యములును= మనస్సుకు అనువైన తినుబండారాలున్నూ; వీరికిన్; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; నివేదింతున్= సమర్పిస్తాను; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; పుత్త్ర, దార, సహితుండను+ఐ= కొడుకులతో, భార్యతో కూడిన వాడనై; నియతముగన్= దీక్షతో; సేవ= పరిచర్య; ఆచరింతును= చేస్తాను; వేదముల్= వేదాలు; యజ్ఞముల్= క్రతువులు; వ్రతంబులును= నోములును; నాకున్= నాకు; వీరు+అ= వీరే; అను, తలఁపు= అనే ఆలోచన; దృఢము= గట్టిది.

తాత్పర్యం: 'ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడా! నాతలిదండ్రులు వీరే. వీరికి పరిచర్య చేయటంచేతనే నాకు ఈ పరిజ్ఞానం లభించింది. అందరూ వేడుకతో తమకోరికలు ఈడేరటానికై దేవతలను పూజిస్తారు. నాకు నాతలిదండ్రులే ప్రత్యక్షదేవతలు. వేరే దేవతలను నేను ఎఱుగను. ఈ ముదుసలులే నాపాలిటి వేల్పులు. వీరలను చందనచర్చతో, పండ్లతో, పూవులతో వారలకు కావలసిన తినుబండారాలతో అర్చిస్తాను. నా శ్రీమతితో నా బిడ్డలతో కలిసి వీరికి సేవ చేస్తాను. వారి సేవయే నేను చేసే యజ్ఞం. అదియే వేదాలు, నోములు - అనే భావమే నాలో లోతుగా నాటుకొని ఉన్నది.

తే. జనని జనకుఁడు సద్గురుఁ డనలుఁ డాత్ముఁ । డనఁగ నియ్యేవురును నే గృహస్థుచేత
సుగతివాంఛఁ బ్రసాదితు లగుదు రట్టి । వాఁడ సూవె ధర్మాత్ముండు వసుధమీఁద'. 118

ప్రతిపదార్థం: జనని=తల్లి; జనకుండు= తండ్రి; సత్+గురుఁడు= మంచిఒజ్జ; అనలుఁడు= అగ్ని; ఆత్ముఁడు= ఆత్మ; అనఁగన్= అని చెప్పబడెడి; ఈ+ఏవురునున్= ఈ అయిదుగురున్నూ; ఏగృహస్థుచేతన్= ఏ ఇంటియజమానిచేత; సుగతివాంఛన్= పుణ్యం లభించవలె ననే కోరికతో; ప్రసాదితులు+అగుదురు= సంతోషం పొందించబడిన వారు అగుదురో; అట్టివాఁడు+అ+చూవె= అట్టివాడే సుమా; వసుధమీఁదన్= భూమిపై; ధర్మ+ఆత్ముండు= ధర్మంతో కూడిన ఆత్మకలవాడు - సుకృతుడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యంకోరే గృహమేధి-తల్లి, తండ్రి, గురువు, అగ్ని, ఆత్మ అనే అయిదుగురిని అర్చించి సంతోషపరచాలి. భూమిపై అట్టి గృహస్థుడే ధర్మాత్ముడు.'

వ. అని చెప్పి యిట్లనియెఁ; 'బతివ్రత పనుపునం జేసి నీవు ధర్మజ్ఞానార్థంబు నాయున్నయెడకుం జనుదెంచిన నప్పతివ్రతవలని యనుగ్రహంబున నీకు నెల్లవియు నెఱింగించితిఁ గాని, నీదెస నాదు చిత్తంబు ప్రియంపడియుండదు; నీచేసిన యకార్యం బొక్కటి గల దది యెయ్యది యనిన; 119

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; పతివ్రతపనుపునన్+చేసి= గొప్పఇల్లాలు యొక్క నియోగంవలన; నీవు; ధర్మ, జ్ఞాన+అర్థంబు= ధర్మాన్నిగూర్చిన జ్ఞానాన్ని పొందటానికై; నా+ఉన్న+ఎడకున్= నేను ఉన్నచోటికి; చనుదెంచినన్= రాగా; ఆ+పతివ్రతవలని, అనుగ్రహంబునన్= ఆ మంచి ఇల్లాలి యొక్క దయవలన; నీకున్= నీకు; ఎల్లవియున్= సర్వమును; ఎఱింగించితిన్= తెలిపాను; కాని= అంతేకాని; నీదెసన్= నీయెడ; నా+చిత్తము= నాదు, మనస్సు; ప్రియంపడి, ఉండదు= ప్రీతిని చెందియుండ లేదు; నీ చేసిన= నీవు ఒనర్చిన; అకార్యంబు= చెడ్డపని; ఒక్కటి కలదు= ఒకటి ఉన్నది; అది+ఎయ్యది+అనినన్= ఆ (అకార్యం) ఏది అని అడిగితే.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ధర్మవ్యాధుడు ఇట్లు పలికాడు: ' ఆ పతివ్రత అనుగ్రహంతో నిన్ను పంపింది కాబట్టి, ఆమెపై నాకు గల గౌరవప్రపత్తి చేతను, నీవు జిజ్ఞాసువుగా నే నున్న చోటికే వచ్చి అడిగావు కాబట్టి నాకు తెలిసినమేరకు అంతయు నీకు తెలియజెప్పాను. కాని, నీయందు నాకు ప్రీతి యేర్పడ లేదు. దానికి ఒక మూలకారణం ఉన్నది. నీవు చేసినది ఒక చెడ్డపని ఉన్నది. ఆ చెడ్డపని ఏది అని అడిగితే.

ఉ. ఎంతయు వృద్ధు లై తమకు నీ వొకరుండవ తెప్ప గాఁగ న
త్యంతముదంబునన్ బ్రదుకు తల్లిని దండ్రిని నుజ్జగించి ని

శ్చింతుఁడ వై సదాధ్యయనశీలత వారియనుజ్ఞ లేక యే
కాంతమ యెమ్మెయిన్ వెడలి తక్కట! నీవు గరంబు క్రూరతన్. **120**

ప్రతిపదార్థం: ఎంతయున్, వృద్ధులు+ఐ= మిక్కిలి ముసలివారై; తమకున్; నీవు+ఒకరుండవు+అ= నీవు ఒక్కడవు మాత్రమే; తెప్పకాఁగన్= ఆధారం కాగా; (తెప్ప= నదిని దాటే ఉడుపం); అత్యంత ముదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; బ్రదుకు= జీవించే; తల్లినిన్ తండ్రినిన్= తల్లిని తండ్రిని; ఉజ్జగించి= వదలిపెట్టి; అక్కట= అయ్యో!; నిశ్చింతుఁడవు+ఐ= విచారం లేనట్టివాడవై; సదా+అధ్యయన, శీలతన్= ఎల్లప్పుడును వేదాలను వల్లెవేసే స్వభావం చొప్పున; వారి+అనుజ్ఞ, లేక= ఆ తలిదండ్రులయొక్క అనుమతి లేకుండా; ఏకాంతము+అ= ఒంటరిగా; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; నీవు; కరంబు= మిక్కిలి; క్రూరతన్= కఠినత్వంతో; వెడలితి= వెళ్ళావు.

తాత్పర్యం: నీ తలిదండ్రులు మిక్కిలి ముసలివారు. వారికి నీవు ఒకడవే ఆధారం. నీమీదనే తమ ప్రేముడిని అంతయు పెట్టుకొని బ్రదుకుతున్న నీతలిదండ్రులను వదలిపెట్టావు. వారిని వదలివచ్చేటప్పుడు నీవు వారి అనుమతిని తీసికొన లేదు. నీవు వేదాధ్యయనం చేసి జ్ఞానాన్ని ఆర్జించి, తరింప నెంచావు. కాని, నీతలిదండ్రులగతి ఏమవుతుందో అని ఆలోచించలేదు. కఠినమైన నీ ప్రవర్తన నాకు నచ్చ లేదు.

ఆ. **నీక వగచి వగచి నిర్భిన్నహృదయు లై । విగతచక్షు లైరి వినవె? వార;**
లరిగి యింక నైన నమ్ముదుసళ్ల యు । దగ్రశోకవహ్ని నార్పవయ్య! **121**

ప్రతిపదార్థం: నీకున్+అ= నీకోసమే; వగచి వగచి= మిక్కిలిదుఃఖించి; నిర్భిన్నహృదయులు+ఐ= పగిలిన గుండెలు కలవారై; వారు= (నీతలిదండ్రులు); విగతచక్షులు+ఐరి= పోయిన కన్నులు కలవారు అయ్యారు - గ్రుడ్డివార లయ్యారు. వినవె= ఆలకించవా?; అరిగి= వెడలి; ఇంకన్+ఐనన్= ఇకమీదట నైన; ఆ+ముదుసళ్ల+ఉదగ్ర, శోక, వహ్నిన్= ఆ వృద్ధులయొక్కగొప్పదైన దుఃఖం అనెడి అగ్నిని; ఆర్పవయ్య= ఉపశమింప చేయుము.

తాత్పర్యం: నీకోసమే మిక్కుటంగా గుండెలు పగిలేటట్లు నీ తలిదండ్రులు ఏడ్చి యేడ్చి గ్రుడ్డివారయ్యారు. ఆ సంగతి నీవు ఆలకించ లేదా? ఇకమీదట నైనా, నీవు వారిదగ్గరకు పోయి, ఆ ముదుసలుల శోకాగ్నిని ఆర్పవలెను సుమా!

క. **నీయధ్యయనమ్మును సుకృ । తాయాసము నిష్ఫలంబు లై చను గురుసే**
వాయుక్తి లేక తక్కినఁ । జేయుము నాపలుకు; మేలు సేకుఱు నీకున్.' **122**

ప్రతిపదార్థం: నీ+అధ్యయనమ్మును= నీ చదువున్నూ; సుకృత+ఆయాసమున్= పుణ్యాన్ని ఆర్జించటానికై పడెడి శ్రమయున్నూ; గురు, సేవా, యుక్తి, లేక తక్కినన్= తలిదండ్రుల పరిచర్య లేకపోతే; నిష్ఫలంబులు+ఐ= ఫలం లేనట్టివి అయి అనగా వ్యర్థాలై; చనున్= పోతాయి; నాపలుకు చేయుము= నేను చెప్పిన చొప్పున నడచుకొనుము; నీకున్= నీకు; మేలు= శుభం; చేకుఱున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: నీ చదువు గాని, పుణ్యాన్ని ఆర్జించటానికై నీవు పడెడి శ్రమగాని, తలిదండ్రులకు పరిచర్య చేయకపోతే వ్యర్థా లౌతాయి సుమా! నేను చెప్పిన విధంగా నడచుకొనుము. నీకు మేలు కలుగుతుంది'.

విశేషం: గురుశబ్దానికి విశాల మైన అర్థం ఉన్నది. గురువులు= తలిదండ్రులు, మాతామహి పితామహులు, పినతండ్రి,అన్న, మేనమామ, ఉపాధ్యాయుఁడు, విద్య చెప్పినవాడు, మంత్రోపదేశం చేసినవాడు, గురుపరిచర్య - లేకుంటే జ్ఞానం కలుగదు అని సనాతన సంప్రదాయం.

వ. **అనినఁ గౌశికుం డతని కిట్లనియె.** **123**

తాత్పర్యం: అనగా విని కౌశికుడు ఆ ధర్మవ్యాధుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'ఇది యట్టిద నీ చెప్పిన । సదమలహితవాక్యభంగి సకలము వింటిన్;**
వదలక యిమ్మెయిన చరిం । చెద గురుజనములకుఁ బ్రీతిఁ జేసెద ననఘా! **124**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపం లేనట్టివాడా!(ఓ ధర్మవ్యాధుడా!); ఇది= (నీవు చెప్పింది); అట్టిది+అ= అటువంటిదే, నిజమే; నీ, చెప్పిన= నీవు చెప్పిన; సత్+అమల, హిత, వాక్య, భంగి= మంచివి, స్వచ్ఛమైనవి, మేలుచేకూర్చేవి అయిన మాటలతీరు; సకలమున్= అంతయును; వింటిన్= ఆలకించాను; వదలక= విడిచిపెట్టక; ఈ+మెయిన్+అ= ఈవిధంగానే; చరించెదన్= నడచుకొంటాను; గురుజనములకున్= పెద్దలయిన తలిదండ్రులకు; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; చేసెదన్= కల్గిస్తాను.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన ధర్మవ్యాధుడితో కౌశికుడు ఇట్లా పలికాడు: 'పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నీవు చెప్పినమాటలు సరిఅయినవే. స్వచ్ఛమైనవే. నాకు మేలు చేకూర్చేవే. వాటిని సావధానంగా విన్నాను. నీవు చెప్పిన విధంగా నడచుకొంటాను. నా తలిదండ్రులకు పరిచర్య చేసి నా జన్మ ధన్యం చేసికొంటాను.

క. **నాదైన భాగ్యవశమునఁ ।గాదే నీతోడి చెలిమి గలిగెం, బరమా**
హ్లాదమనస్కుఁడ నైతి, శు । భోదయముల కెల్ల నింక యుక్తుఁడ నైతిన్. **125**

ప్రతిపదార్థం: నాదు+ఐన= నాకు సంక్రమించిన; భాగ్య, వశమునన్+కాదు+ఏ= అదృష్టంచొప్పున కదా; నీతోడి, చెలిమి= నీతో స్నేహం; కలిగెన్= ఏర్పడింది; పరమ+ఆహ్లాద, మనస్కుఁడన్+ఐతిన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో నిండిన మనస్సు కలవాడను అయినాను; శుభ+ఉదయములకున్+ఎల్లన్= మేలు కలిగించే వాటి కన్నిటికిని; యుక్తుఁడను+ఐతిన్= యోగ్యుడిని అయినాను.

తాత్పర్యం: నీతో స్నేహం కలగటం నా అదృష్టం. నా మనస్సు అమితమైన సంతోషంతో నిండింది. నాకు కలుగబోయే శుభాల కన్నిటికిని ఇది సూచకం.

క. **పాపకృతం బగు దుర్గతి । మోపుఁ గనకయుండ ననుఁ బ్రబోధాత్మక లీ**
లాపరిణతుఁ గావించితి; । నాపాలిటి వేల్ప వీవ నరనుతచరితా! **126**

ప్రతిపదార్థం: నర, నుత, చరితా!= జనులచేత పొగడబడిన ప్రవర్తన కలవాడా!; ఓ ధర్మవ్యాధుడా!; పాపకృతంబు+అగు= పాపం చేయటంచేత ఏర్పడిన; దుర్గతి= చెడుమార్గం; మోపున్+కనక+ఉండన్= బరువు కాంచక ఉండేటట్లుగా; ననున్= నన్ను; ప్రబోధ+ఆత్మక, లీలా, పరిణతున్+కావించితి(వి)= జ్ఞానంవలన కలిగే మహిమతో గొప్పవాడిగా వికసించేటట్లుగా చేశావు; ఈవు+అ= నీవే; నాపాలిటి= నాకు సంబంధించిన; వేల్పవు= దేవతవు.

తాత్పర్యం: జనులచేత పొగడబడే ప్రవర్తన కలవాడా, ఓ ధర్మవ్యాధా! పాపం చేయటంచేత దుర్గతి ప్రాప్తించి ఆ బరువు మోస్తూ బ్రదుకకుండ నీవు నన్ను ఉద్ధరించి, నాకు జ్ఞానం గలిగించి, గొప్పవాడినిగా నేను వికసించేటట్లు చేశావు. నీవే నా పాలిటి దేవుడవు.

చ. అనుపమ మెట్టివారలకు నందదు ధర్మపథంబు ధాత్రిలో;
విను, పదివేవురం దొకఁడు విశ్రుతధర్మపరాయణుండు గ
ల్గునొ కలుగండొ సందియము; గోరి సనాతనధర్మ మూఁది యె
వ్వనికిని నీకుఁ బోలె బుధవత్సల! యిట్లు చరింపవచ్చునే. 127

ప్రతిపదార్థం: బుధవత్సల!= జ్ఞానులచేత ఆదరించబడెడివాడా!; విను= ఆలకింపుము; ధాత్రిలోన్= లోకములో; ధర్మ, పథంబు= ధర్మంతో గూడిన మార్గం; అనుపమము= సాటి లేనిది; ఎట్టివారలకున్= ఎటువంటి మనుజులకు ఐనను; అందదు= దొరకదు; పదివేవురందున్+ఒకఁడు= పదివేలమందిమనుజులలో ఒక్కడు; విశ్రుత, ధర్మ, పరాయణుండు= కీర్తికి ఎక్కిన ధర్మవ్రతుడు అనగా ధర్మాన్నే ఎల్లప్పుడు పాటించేవాడు అనే పేరు ప్రతిష్ఠలు ఆర్జించినవాడు; కల్గును+ఒ= కలుగునా?; కలుగండు+ఒ= కలుగడా?; సందియము= సంశయించవలసింది; కోరి= పూనికతో; సనాతనధర్మము+ఊఁది= ప్రాచీనకాలంనుండి అనుస్యూతంగా ఆచరించబడుతున్న ధర్మాన్ని తెలిసి గ్రహించి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఎవ్వనికిని= ఏమనుజుడికి ఐనను; నీకున్+పోలెన్= నీవు ఆచరిస్తున్న విధాన్ని పోలి; చరింపన్‌వచ్చున్+ఏ?= నడవడిక తీర్చిదిద్దుకొనటానికి వీలు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: జ్ఞానులచేత ఆరాధింపబడెడి ఓ ధర్మవ్యాధుడా!; ధర్మమార్గం మిక్కిలి సూక్ష్మమైనది. సాటి లేనిది, ఎట్టివారలకును అది అందుబాటులో ఉండనట్టిది. ఈ భూప్రజలలో పదివేలమంది జనులలో ఒకడైనను అచ్చమైన ధర్మాన్ని ఆచరిస్తున్నట్లు పేరుప్రతిష్ఠలు ఆర్జించినవాడు ఉన్నాడా? ఉన్నట్లు ఖండితంగా చెప్పలేం. సనాతనధర్మాన్ని నీవలె గ్రహించిన అనుష్ఠానవేదాంతి మరియొకడు లేడు.

చ. నిను నొక శూద్రుఁగాఁ దలఁపనేర గుణాకర; నీ చరిత్రముం
గన మది నద్భుతం బొలసెఁ; గావున నెయ్యది కారణంబుగా
నొనరఁగ నిట్టి జన్మమును నొందితి చెప్పుము; భూత భావివ
ర్తనములయందు నీకు విదితంబులు గానివి గల్గ వెమ్మెయిన్'. 128

ప్రతిపదార్థం: గుణ+ఆకర!= మంచి లక్షణాలకు నెలవైన వాడా! ఓ ధర్మవ్యాధుడా!; నినున్= నిన్ను; ఒక, శూద్రున్+కాన్= ఏదో ఒక శూద్రవంశంలో పుట్టిన సామాన్య మనుజుడిగా; తలఁపనేరన్= ఎంచలేను; నీచరిత్రమున్+కనన్= నీశీలమును అరయుగా; మదిన్= మనసునందున; అద్భుతంబు+ఒలసెన్= వింత గలిగింది; కావునన్= కాబట్టి; ఏ+అది= ఏది; కారణంబు+కాన్= హేతువుగా; ఒనరఁగన్= పొసగేటట్లుగా; ఇట్టి= ఈవిధమైన; జన్మమును= పుట్టుకను; ఒందితి(వి)= పొందావో; చెప్పుము= వివరించుము; భూత, భావి, వర్తనములయందున్= లోగడ జరిగినట్టి ఘటనలలోగాని, ఇక ముందుకాలంలో జరుగబోయే ఘటనలలోగాని; నీకున్, విదితంబులు+కానివి= నీకు తెలియనట్టివి; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా నైనను; కల్గవు= ఉండవు.

తాత్పర్యం: మంచి గుణాలకు నెలవైన ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నీవు ఒక శూద్రుడవు మాత్రమే అని భావించలేను; నీ శీలాన్ని అనుశీలించగా నామనస్సులోఇది మిక్కిలి వింతగా ఉన్నది. నీవు ఏకారణంవలన శూద్రజన్మను పొందావో

దయచేసి చెప్పుము. నీవు త్రికాలజ్ఞుడవు. నీకు తెలియని అంశాలు గతానికి సంబంధించినవి గాని భవిష్యత్తుకు సంబంధించినవి గాని లేవు.'

వ. అనిన నతనికి ధర్మవ్యాధుం డిట్లనియె. 129

తాత్పర్యం: అని కౌశికుడు పల్కగా, ధర్మవ్యాధుడు అతడికి ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకుఁ దన పూర్వజన్మ వృత్తాంతంబు సెప్పుట (సం. 3-205-21)

క. 'జననుత! నీ వెయ్యది యడి । గినఁ దెలుపుట నా కవశ్యకృత్యము గాదే!
విను చెప్పెదఁ; బూర్వభవం । బున నే నొక బ్రాహ్మణుండఁ బుణ్యచరితుఁడన్. 130

ప్రతిపదార్థం: జన, నుత!= ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడా!; నీవు+ఏ+అది+అడిగినన్= నీవు దేనిని గూర్చి ప్రశ్నించినా; తెలుపుట= వివరించి చెప్పటం; నాకున్+అవశ్య, కృత్యము+కాదు+ఏ= నాకు తప్పనిసరిగా నెరవేర్చవలసిన పనియే సుమా; విను, చెప్పెదన్; పూర్వ, భవంబునన్= లోగడ పుట్టువునందు; ఏన్= నేను; ఒక, బ్రాహ్మణుండన్= ఒక విప్రుడను; పుణ్య చరితుఁడన్= సుకృతంతో కూడిన ప్రవర్తన కలవాడను.

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత కీర్తించబడిన ఓ కౌశికమునీ! నీవు ఏ ప్రశ్నలు వేసినా వాటికి అన్నింటికి సమాధానాలు చెప్పటం నా కర్తవ్యంగా భావిస్తున్నాను. గతజన్మలో నేను ఒక బ్రాహ్మణుడను. సుకృతాన్ని ఆర్జించే ప్రవర్తన గలవాడిని.

వ. వేదవేదాంగపారంగతుండ నై యుండుదు; నాకుం బ్రియసఖుం డైన యొక్క రాజపుత్త్రుతోడి సంగతిం జేసి ధనుర్వేదంబును నభ్యసించితి; నొక్కనాఁ డమ్మహీపతి వేఁట వోయిన నేనును నతనితోడన చని వనంబునం బెక్కు మృగంబుల నేయుచుండ నం దొక్కబాణంబు దృణలతాంతరితదేహుండైన మునివరు నొక్కరుం దాఁకిన నతఁడు హా! యనుచుం బడియె; నంత నేనును. 131

ప్రతిపదార్థం: వేద, వేదాంగ, (వేద+అంగ) పారంగతుండను+ఐ= వేదాలయొక్క వేదాంగాలయొక్క అవ్వలిఒడ్డును చేరినవాడనై, (అనగా సంపూర్ణంగా తెలిసిన వాడనై); ఉండుదున్= ఉండేవాడను; నాకున్+ప్రియ, సఖుండు+ఐన= నాకు మిక్కిలి ఇష్టుడైన మిత్రుడు అయిన; ఒక్క, రాజపుత్త్రుతోడి= ఒకానొక రాచకొడుకుతోడి; సంగతిన్+చేసి= కూడిక (స్నేహం) వలన; ధనుః+వేదంబును= విలువిద్యను; అభ్యసించితిన్= నేర్చుకొన్నాను; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజున; ఆ+మహీ, పతి= ఆ రాజు; వేఁట+పోయినన్= వేటాడడానికై పోగా; నేనునున్= నేనుకూడ; అతనితోడన్+అ= ఆతడివెనువెంటనే; చని= వెళ్లి; వనంబునన్ అడవిలో; పెక్కు, మృగంబులన్= అనేకజంతువులను; ఏయుచున్+ఉండన్= బాణాలతో కొట్టుతుండగా; అందున్+ఒక్క, బాణంబు= ఆ బాణాలలో ఒకబాణం; తృణ, లతా+అంతరిత, దేహుండు+ఐన= గడ్డిచేతను తీగలచేతను చుట్టుకొనబడిన శరీరం కలవా డయిన; మునివరున్+ఒక్కరున్= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన ఒకరిని; తాఁకినన్= తగులగా; అతఁడు= (ఆమునివరుడు); హా+అనుచున్+పడియెన్= హా అనే (బాధతోకూడినశోకము) ధ్వనితో పడిపోయాడు; అంతన్= పిమ్మట; ఏనును= నేనును.

తాత్పర్యం: పూర్వజన్మంలో నేను వేదాలను, వేదాంగాలను క్షుణ్ణంగా చదివినవాడినే. కాని, నాకు ఒక రాకుమారుడితో స్నేహం ఏర్పడటంచేత విలువిద్యను నేర్చాను. ఒకానొకరోజున ఆ మహారాజుతో నేనుగూడ అడవికి వేటకు పోయి

పెక్కు జంతువులను సంహరించాను. అంతలో నాబాణ మొకటి, గడ్డిచేతను తీగెలచేతను కప్పబడిన ఒక మునివరుడి శరీరానికి తాకింది. వెంటనే ఆతడు హాహాకారం చేస్తూ బాధతో నేలపై ఒరిగిపోయాడు. అప్పుడు నేను.

విశేషం: వేదములు నాలుగు. 1.ఋగ్వేదం, 2.యజుర్వేదం, 3. సామవేదం, 4. అథర్వణవేదం. వేదాంగం అంటే వేదానికి అవయవం. వేదము యొక్క సరియైన అర్థాన్నీ, మంత్రోపయోగం మొదలైన వాటిని తెలిపేది. వేదాంగాలు ఆరు 1.శిక్ష, 2.వ్యాకరణం 3. ఛందస్సు 4. నిరుక్తం 5. జ్యోతిషం 6. కల్పం.

ఆ. **డాయఁబోయి తీవ్రసాయకవిద్ధుఁ డై । పొరలుచున్న విప్రవరునిఁ జూచి**
తలఁకి యనునయంపుఁ బలుకులు పలికినఁ, । గినిసి యిట్టు లనియె మునివరుండు. **132**

ప్రతిపదార్థం: డాయన్+పోయి= సమీపించి; తీవ్రసాయకవిద్ధుఁడు+ఐ= వాడి అయిన బాణాలచేత కొట్టబడినవాడై; పొరలుచున్+ఉన్న= ఇటు అటూ బాధతో మెలికలు తిరుగుతున్నటువంటి; విప్రవరునిన్+చూచి= బ్రాహ్మణులలో ఉత్తముడైనవాడిని సందర్శించి; తలఁకి= భయపడి; అనునయంపు+న్+పలుకులు= ఓదార్పుమాటలు; పలికినన్= పలుకగా; ముని, వరుండు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు; కినిసి= కోపించి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అంతట నేను బ్రాహ్మణోత్తముడిని సమీపించాను. అతడు నాబాణంచేత ఛేదించబడిన శరీరం కలవాడై బాధచేత ఇటూఅటూ పొరలాడుతున్నాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి చలించినవాడనై నేను ఓదార్పుమాటలను పలుకగా, ఆవిప్రుడు మిక్కిలి ఆగ్రహించి ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఆ. **'బ్రాహ్మణుండవయ్యుఁ బాపప్రవృత్తివై । శూద్రకర్మమునకుఁ జొచ్చి తీవు**
గాన నిక్కువము మృగవ్యాధజన్ముండ । వగుము మీఁద' ననియె; ననిన నేను. **133**

ప్రతిపదార్థం: ఈవు= నీవు; బ్రాహ్మణుండవు+అయ్యున్= విప్రుడవై పుట్టికూడా; పాపప్రవృత్తివి+ఐ= చెడ్డపనులు చేసే స్వభావం కలవాడవై; శూద్ర, కర్మమునకున్= శూద్రులు చేసే పనికి; చొచ్చితి(వి)= చొరబడ్డావు; కానన్= కావున; మీఁదన్= తదుపరి (అనగా రాబోయే జన్మలో); మృగ, వ్యాధ, జన్ముండవు= జంతువులను హింసించి జీవించే బ్రతుకుతెరువు కలవాడవు; అగుము= కమ్ము; నిక్కువము= యథార్థం; అనియెన్= అని అన్నాడు (శపించాడు); అనినన్= అట్లా అనగా; ఏను= నేను;

తాత్పర్యం: 'నీవు పుట్టింది బ్రాహ్మణకులంలో. కాని, చెడ్డ వైన హింసాకృత్యాలు చేయటానికి పూనుకొన్నావు. హింస శూద్రుల కను వైనది కాని బ్రాహ్మణులకు తగినపని కాదు. కావున, నీవు రాబోయేజన్మలో శూద్రుడవుగా జన్మించి మృగవ్యాధవృత్తితో బ్రతుకగలవు. ఇది తథ్యం' అని శపించాడు. అపుడు నేను ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడితో ఈ విధంగా నివేదించుకొన్నాను..

చ. **'ఎఱుఁగక తప్పు సేసితి సహింపఁగదే! కడుదుర్భవంబునం**
బఱుపకుమయ్య!' నావుడుఁ గృపన్ మునినాథుఁడు 'దప్ప దివ్విధం;
బెఱుకుకులంబునందు జనియించియు ధర్మువు లెల్ల నిమ్ముగా
నెఱిఁగెదు, తల్లిదండ్రులకు నెంతయుఁ బ్రీతి యొనర్తు భక్తితోన్. **134**

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుఁగక= తెలియకపోవటంచేత; తప్పు= నేరం; చేసితిన్= చేశాను; సహింపన్‌కదే= క్షమించవలసినవాడవుకదా!; కడున్= మిక్కిలి; దుర్భవంబునన్= చెడ్డజన్మంలో; పఱుపకుమయ్య!= నియోగించకండి; నావుడున్= అని చెప్పగా; మునినాథుఁడు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు; కృపన్= దయతో; ఈ+విధంబు= ఈరీతి; తప్పదు= జరుగక తీరదు; ఎఱుకు, కులంబునందున్= వ్యాధకులంలో; జనియించియున్= పుట్టినప్పటికిని; ధర్మువులు+ఎల్లన్= అన్నిధర్మాలను; ఇమ్ముగాన్= సంప్రీతితో; ఎఱిఁగెదు= తెలిసికొంటావు; భక్తితోన్= పూజ్యభావంతో; తలిదండ్రులకున్= మాతాపితలకు; ఎంతయున్= ఎక్కువగా; ప్రీతి= తృప్తిని; ఒనర్తు(వు)= చేయగలవు.

తాత్పర్యం: 'అజ్ఞానంచేత ఇట్టి అపరాధం చేశాను, క్షమించ వేడికోలు. నన్ను చెడుజన్మం పొందేటట్టుగా చేయకుమా మహానుభావా!' అని నేను ప్రార్థించాను. అప్పుడు ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు నాపై దయకలిగి 'నాశాపానికి తిరుగు లేదు. నీవు ఎఱుకవై జన్మించినప్పటికిన్నీ, ధర్మాధర్మపరిజ్ఞానం కలవాడవు కాగలవు. అంతేకాక, తల్లిదండ్రులకు భక్తితో శుశ్రూష చేసి తరించగలవు.

వ. **గురుశుశ్రూషం జేసి నీకుఁ బరమశోభనం బగు; జాతిస్మరత్వంబునుం గలుగు; నపరజన్మంబునఁ బరమబ్రాహ్మణుండ వయ్యెద' వని యనుగ్రహించిన, నవ్విప్రుని దేహంబునందు నాటిన బాణంబు మెత్తన పెఱికి, యతనిం దదీయాశ్రమంబునకుం జేర్చితి; నా చేసినపుణ్యంబున నమ్మహాత్ముండు నపాయంబు వొందం డయ్యెఁ; నాకు నిట్టిజన్మంబు నొంద వలసె' నని చెప్పినం గౌశికుం డిట్లనియె.** **135**

ప్రతిపదార్థం: గురు, శుశ్రూషన్+చేసి= పెద్దలకు పరిచర్య చేయటంవలన; నీకున్= నీకు; పరమ, శోభనంబు+అగున్= మిక్కుటమైన మేలు చేకూరగలదు; జాతిస్మరత్వంబునున్+కలుగున్= పూర్వజన్మయొక్క జ్ఞాపకం లభిస్తుంది; అపర, జన్మంబునన్= తదుపరిపుట్టువులో; పరమ, బ్రాహ్మణుండవు= గొప్పవిప్రుడవు; అయ్యెదవు= కాగలవు; అని= అని చెప్పి; అనుగ్రహించినన్= దయచూపగా; ఆ+విప్రుని= ఆ బ్రాహ్మణుడి; దేహంబునందున్= శరీరంలో; నాటిన= గ్రుచ్చుకొనిన; బాణంబు= అమ్ము; మెత్తన= మృదువుగా; పెఱికి= బయటకు లాగి; అతనిన్= ఆ బ్రాహ్మణుడిని; తదీయ+ఆశ్రమంబునకున్= అతనియొక్క తపోవనానికి; చేర్చితిన్= చేర్చాను; నా, చేసిన= నేను చేసిన; పుణ్యంబునన్= సుకృతంవలన; ఆ+మహా+ఆత్ముండున్= ఆ గొప్ప ఆత్మ గలవాడును, ఆ మహానుభావుడును; అపాయంబు+పొందండయ్యెన్= ప్రమాదానికి లోనుకాలేదు; నాకున్+ఇట్టి, జన్మంబు= నాకు ఈవిధమైన పుట్టుక; ఒందవలసెన్= పొందవలసివచ్చింది; అని చెప్పినన్= అని వచించిన పిదప; కౌశికుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'పెద్దలకు (తలిదండ్రులకు) సేవ చేయటంవలన నీకు మిక్కుటమైన మేలు కలుగగలదు. అపుడు నీకు పూర్వజన్మపరిజ్ఞానంగూడ ఉంటుంది. తదుపరి జన్మలో మరల నీవు బ్రాహ్మణుడ వై పుట్టగలవు' అని ఆతడు దయతో పలికాడు. అంతట నేను ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడి శరీరంలో గ్రుచ్చుకొనిన బాణాన్ని మృదువుగా పెరికి, బయటకు తీశాను. పిమ్మట ఆతడిని ఆతడి ఆశ్రమానికి చేర్చాను. నా పుణ్యంవలన ఆతడికి మృత్యుప్రమాదం తప్పింది. కాని, నాకు ఈ శూద్రజన్మ తారసిల్లింది' అని చెప్పిన ధర్మవ్యాధుడితో కౌశికుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

తే. **'జన్మ మిట్టిది, చరితంబు చంద మిట్టి । దెన్నఁడును నిట్టిచోద్య మే నెందుఁ జూడ;**
నింక జన్మాంతరముదాఁక నేల? యిపుడ । పుణ్యచరిత మై నీవు విప్రుఁడవ కావె! **136**

ప్రతిపదార్థం: జన్మము+ఇట్టిది= నీపుట్టుక ఇటువంటిది; చరితంబు చందము+ఇట్టిది= ప్రవర్తనతీరు ఇటువంటిది; ఎన్నఁడును= ఎప్పుడును; ఇట్టి= ఇటువంటి; చోద్యము= వింత; ఏన్= నేను; ఎందున్+చూడన్= ఎచటను చూడలేదు; ఇంకన్=

ఇకమీద; జన్మ+అంతరముదాఁకన్+ఏల= వేరొకజన్మ ఏర్పడేవరకూ ఆగవలెనా?; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; పుణ్య, చరితమైన్= సుకృతంతో కూడిన ప్రవర్తనవలన; నీవు; విప్రుఁడవు+అకావె!= బ్రాహ్మణుడవే కదా!

తాత్పర్యం: 'ప్రస్తుతం నీ జన్మ చూస్తే శూద్రజన్మం. కానీ, ప్రవర్తనతీరు అనుశీలిస్తే ఇది ఒక వింత. ఇట్టి వింత ఇంతవరకు నేను ఎన్నడూ చూచి ఉండలేదు. నీవు మరుజన్మం వరకు ఆగవలెనా? ఈ జన్మంలోనే పుణ్యాచరిత్రుడ వయిన నీవు నిజంగా బ్రాహ్మణుడవే సుమా!

ఆ. **పాపవర్తనుండు బ్రాహ్మణుం డయ్యును । నిజము శూద్రుకంటె నీచతముఁడు;**
సత్యశౌచధర్మశాలి శూద్రుం డయ్యు, । నతఁడు సద్విజుండ యనిరి మునులు. **137**

ప్రతిపదార్థం: పాపవర్తనుండు= చెడునడవడి కలవాడు; బ్రాహ్మణుండు+అయ్యును= బ్రాహ్మణకులంలో పుట్టినవాడు అయినాకూడ; శూద్రుకంటెన్= శూద్రుని కన్ననూ; నీచతముఁడు= మిక్కిలి నికృష్టు డైన తుచ్ఛుడు; నిజము= సత్యమే(ఈమాట ముమ్మాటికి నిజం అనిభావం); సత్య, శౌచ, ధర్మశాలి= ఎల్లప్పుడు నిజాన్ని మాట్లాడేవాడున్నూ, పరిశుభ్రతను పాటించేవాడున్నూ, ధర్మాన్నే ఆచరించేవాడున్నూ; శూద్రుండు+అయ్యున్= శూద్ర కులంలో పుట్టినవాడైనప్పటికిని; అతఁడు= వాడు; సత్+ద్విజుండు+అ= మంచిబ్రాహ్మణుడేఅని; మునులు= ఋషులు; అనిరి= పేర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: చెడుప్రవర్తన కలవాడు బ్రాహ్మణకులంలో పుట్టినప్పటికినీ శూద్రుడికంటె అధముడే. ఇది నిజం, పరిశుభ్రత పాటించి సత్యాన్నే పలికే ధర్మాత్ముడు శూద్రకులంలో జన్మించినప్పటికిన్నీ అతడు సద్బ్రాహ్మణుడే అని మునులు తీర్పుచెప్పారు.

విశేషం: 1) ద్విజుఁడు= రెండు జన్మలు కలవాడు. అనగా శారీరకమైన పుట్టువు ఒకజన్మం, జ్ఞానార్జన తదుపరి ఎత్తేది మరియొక జన్మం. జ్ఞానోదయమైతే తప్ప బ్రాహ్మణకుటుంబంలో పుట్టినవాడైనా నిజమైన ద్విజుడు (బ్రాహ్మణుడు) కాఁజాలడు. 2) 'ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? - ఈప్రశ్నను సనాతనవైదికమతానుయాయులే గాక బౌద్ధులు పాషండులుకూడ పలుసారులు వేసిఉన్నారు. మహాభారతం నిష్కర్షగా ఎవడును జన్మచేత బ్రాహ్మణుడు కాజాల డనిన్నీ 'సత్యశౌచధర్మశాలి' మాత్రమే నిజమైన బ్రాహ్మణుడనిన్నీ నిర్ణయించింది. అందుచేత ఈ పద్యం మిక్కిలి విలువ కలది, అంతేకాక, ఒకవేళ 'సత్యశౌచధర్మశాలి' శూద్రకులంలో జన్మించి ఉన్నప్పటికీ, ఆతడు నిజంగా బ్రాహ్మణుడే అని ఖండితంగా నొక్కివక్కాణించింది. ఇచ్చట- 'అనిరి మునులు' అనే ప్రయోగం అనుశీలించదగింది. లోకవ్యవహారంలో జన్మ 'కులమును'- నిర్ణయించవచ్చును గాని ఆర్షదృష్టిలో లేదు. మునులదృష్టిలో- 'సత్యశౌచధర్మశాలి' శూద్రకులంలో పుట్టినప్పటికీ బ్రాహ్మణుడే. కౌశికుడి దృష్టిలో ఈజన్మంలోనే శూద్రకులంలో పుట్టిన ధర్మవ్యాధుడు బ్రాహ్మణుడే.

క. **అనయంబు నాత్మకర్మం । బున నతినీచ మగు భవముఁ బొందవలసెనే**
యని నీవు నిరంతరమును । మనమున దుఃఖింపవలదు మహితచరిత్రా! **138**

ప్రతిపదార్థం: మహిత చరిత్రా!= గొప్ప ప్రవర్తన కలవాడా! ఓధర్మవ్యాధా!; అనయంబున్= ఎల్లప్పుడును; ఆత్మకర్మంబునన్= తాను చేసిన కర్మవలన; అతినీచము+అగు= మిక్కిలి నికృష్టమైన; భవమున్= జన్మను; పొందవలసెనే= పొందవలసివచ్చింది కదా; అని; నీవు; నిరంతరమును= ఎల్లప్పుడును; మనమునన్= మనస్సులో; దుఃఖింపన్‌వలదు= విచారించబోకుము.

తాత్పర్యం: గొప్పదైన నడవడిగల ఓమహానుభావా! ధర్మవ్యాధుడా! పూర్వజన్మలో చేసిన కర్మయొక్క విపరిపాకంవలన ఈ జన్మలో నీచమైన జన్మం ఏర్పడింది కదా అని నీవు మనస్సులో సదా విచారించ వలదు.

చ. **నిజగుణదోషకర్మముల నెట్టన మేలును గీడు వచ్చుఁ; ద**
త్ప్రజనితసౌఖ్యదుఃఖములఁ బ్రాజ్ఞులు దుల్యమనస్కులై మనో
రుజలును దేహజంబు లగు రోగములున్ హితధర్మకర్మభే
షజములఁ జేసి పాపుదురు సర్వము సాత్త్వికదృష్టిఁ జూచుచున్. **139**

ప్రతిపదార్థం: నిజ, గుణ, దోష, కర్మములన్= తనదైన మంచిచెడుపనులవలన; నెట్టన= అవశ్యం, తప్పనిసరిగా; మేలును= శుభమున్నూ; కీడున్= చెడుగున్నూ; వచ్చున్= దాపురిస్తాయి; తద్+ప్రజనిత, సౌఖ్య, దుఃఖములన్= ఆవిధంగా ఏర్పడిన సుఖదుఃఖాలయందు; ప్రాజ్ఞులు= పండితులు; తుల్య, మనస్కులు+ఐ= సమమైన చిత్తం కలవారలై; మనస్+రుజలును= మానసికంగా ఏర్పడే రోగాలును; దేహజంబులు+అగు= దేహంనుండి పుట్టిన; రోగములున్= వ్యాధులును; హిత, ధర్మ, కర్మ, భేషజములన్+చేసి= అనుకూలమైన ధర్మంతో కూడిన పనులు అనే వైద్యాలను చేసి; సర్వము= అంతటిని; సాత్త్విక, దృష్టిన్+చూచుచున్= మంచితనంతో కూడిన చూపులతో చూస్తూ; పాపుదురు= తొలగద్రోస్తారు.

తాత్పర్యం: తాము లోగడ మంచిపనులను చేస్తే తదుపరి మేలు కలుగుతుంది. అట్లే చెడుపనులను చేసిఉంటే కీడు కలుగుతుంది. ఆవిధంగా ఏర్పడే సుఖదుఃఖాలను పండితులు సమబుద్ధితో అనుభవిస్తారు. అట్టిసాధుజనులు అన్నిటిని సాత్త్వికదృష్టితోనే చూస్తూ, తమకు ఏర్పడే మానసికవ్యాధులను, శారీరకవ్యాధులను అనువైన ధర్మకర్మలు చేయటంద్వారా పాపుకొంటారు.

క. **ప్రియములు వాయుటయును న । ప్రియములు వెసఁ బొందుటయును బెల్లుగ నగుఁ ద**
త్క్రియలందు మూఢమతికి హృ । దయతాపము పాయ దెపుడు దరికొనుచుండున్. **140**

ప్రతిపదార్థం: ప్రియములు+పాయుటయును= ఇష్టాలైనవి ఎడబాయటమున్నూ; అప్రియములు= ఇష్టం కానివి; వెసన్= వేగంగా; పొందుటయును= లభించటమున్నూ; పెల్లుగన్+అగున్= ఎక్కువగా జరుగుతుంటాయి; తత్+క్రియలందున్= ఆ పనులలో; మూఢమతికిన్= అవివేకికి; హృదయతాపము= గుండెయందు ఏర్పడేవేదన; ఎపుడున్= ఎప్పుడును; పాయదు= పోదు; దరికొనుచుండున్= మండుతూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: శుభాలు దూరం కావటం, అశుభాలు దాపురించటం ఎక్కువగా ఏర్పడేటప్పుడు మూఢుడు మిక్కుటమైన హృదయపరితాపానికి లోనౌతూ ఉంటాడు. అందుమూలాన ఆ తాపం తగ్గదు సరిగదా, సదా మండుతూ ఉంటుంది.

తే. **వగతుమన్న నెవ్వారికి వగవఁ జనదు । చిత్తమున నేమిటికి సంతసింపరాదు**
కాన గతమునందును ననాగతమునందు । వగవ రార్యులు సంతోషవంతు లగుచు. **141**

ప్రతిపదార్థం: వగతుము+అన్నన్= దుఃఖించవలసివచ్చింది అని చెప్పినప్పటికి; ఎవ్వారికిన్= ఎవరికైనను; వగవన్+చనదు= శోకించకూడదు; చిత్తమునన్= మనస్సులో; ఏమిటికిన్= ఎందులకైనను; సంతసింపరాదు= ఉబ్బరాదు; కాన= కాబట్టి; గతమునందునున్= జరిగిపోయినకాలాన్ని గూర్చియున్నూ; అనాగతమునందున్= రానట్టి అనగా భవిష్యత్కాలాన్ని గూర్చియున్నూ; ఆర్యులు= పూజ్యులు; సంతోషవంతులు+అగుచున్= సంప్రీతిని చెందిన వారై; వగవరు= శోకించరు.

తాత్పర్యం: ఎంతటి కష్టాలు దాపురించినా దుఃఖించరాదు. అట్లే, ఎప్పుడును సంతోషించరాదు. ఆర్యులు జరిగిన కాలాన్ని గూర్చి గాని భవిష్యత్‌కాలాన్నిగూర్చిగాని శోకించక- సదా సంతృప్తులై ఉంటారు.

క. వగపునఁ దేజోహీనుం । డగు నాత్మహితక్రియలకు నక్షముఁ డగు న
వ్వగపు దొఱఁగి యుద్యోగము । దగఁ జేయఁగఁ గలుగు నంచితము లగు శుభముల్. 142

ప్రతిపదార్థం: వగపునన్= దుఃఖంవలన; తేజస్+హీనుండు+అగున్= కాంతి గోలుపోయినవాడు కాగలడు; ఆత్మహిత, క్రియలకున్= తనకు మేలు చేకూర్చే పనులకు; అక్షముఁడు+అగున్= సామర్థ్యం లేనివాడు కాగలడు; ఆ+వగపు+తొఱఁగి= ఆ దుఃఖం వదలి; ఉద్యోగము= ప్రయత్నం; తగన్+చేయఁగన్= సరిపడేటట్లుగాచేస్తే; అంచితములు+అగు= ఒప్పారునట్టి; శుభముల్= మేళ్లు; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: దుఃఖంవలన కాంతి కోలుపోవటం సంభవిస్తుంది; దుఃఖంవలన, తనకు మేలు కలిగించేపనులు నిర్వహించే సామర్థ్యం కొరవడుతుంది. దుఃఖాన్ని వీడి, సరిఅయిన ప్రయత్నాలను చేస్తే మంచిగా శుభాలు కలుగుతాయి.

వ. కావున భూతంబుల సదసత్ప్రకారంబులు గనికొని ధీరుండ వై యుండు' మనిన ధర్మవ్యాధుండు 'మహాత్మా! నీ చెప్పినయంతవట్టు నిదర్శనంబులుగాఁగొని యేను నిఃఖేదుండ నై యున్నవాఁడ; భవిష్యత్కాలసద్భావంబునందు సమాహితుండ నై యుండువాఁడ' ననియె; నంత నా భూదేవుండు. 143

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; భూతంబుల, సత్+అసత్+ప్రకారంబులు= పదార్థాల ఆంతర్యాలకు సంబంధించిన సత్యం, అసత్యంయొక్క రీతులను; కనికొని= అరసి; ధీరుండవు+ఐ= స్థైర్యంకలవాడవై; ఉండుము= బ్రతుకుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మవ్యాధుండు; మహా+ఆత్మ!= గొప్ప ఆత్మ కలవాడా!; (మహానుభావా); నీ చెప్పిన+అంత+పట్టు= నీవు చెప్పిన మేరకు; నిదర్శనంబులు+కాన్= ఉదాహరణాలు అయ్యేటట్లుగా; కొని= కడగి; ఏను= నేను; నిః+ఖేదుండను+ఐ= దుఃఖంలేని వాడనై అనగా పూర్ణసంతృప్తి కలవాడనై; ఉన్నవాఁడన్= ఉన్నాను; భవిష్యత్+కాల+సత్+భావంబునందున్= రాబోయే సమయంలో మంచిజరుగుతుందనే ఆలోచనలో; సమాహితుండను+ఐ= నిష్ఠకలవాడనై; ఉండువాఁడన్= ఉన్నాను; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అంతన్= పిమ్మట; ఆ భూదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు (కౌశికుడు).

తాత్పర్యం: కాబట్టి సర్వపదార్థాల ఆంతర్యంలోని సత్యాసత్యసమీక్ష చేసి స్థైర్యంతో బ్రదుకుము అని కౌశికముని చెప్పాడు. అంతట ధర్మవ్యాధుడు 'మహానుభావా! నీవు చెప్పిన ఆదర్శాలకు ఉదాహరణప్రాయంగానే నేను నా బ్రతుకును తీర్చిదిద్దుకొంటున్నాను. నేను నిత్యసంతృప్తుడను. భవిష్యత్కాలంలో నాకు శుభం చేకూరగల దని నానమ్మకం' అని అన్నాడు. అంతట కౌశికముని ఈ విధంగా బదులుపలికాడు.

చ. 'అతులిత పుణ్యమూర్తివి, కృతాత్ముఁడ వెందును నీవు ధర్మ మూ
ర్జితముగ నెప్పు డేమఱక చేయుచు నుండుము, నిత్యశోభన
స్థితి వెలుగొందు; మేను భవదీయసమాగతిఁ జేసి ధర్మ సు
స్థితమతి నైతి న న్ననుమతింపు గుణాకర! పోయి వచ్చెదన్.' 144

ప్రతిపదార్థం: గుణ+ఆకర!= మంచిలక్షణాలకు నెలవైనవాడా, ఓధర్మవ్యాధా!; నీవు= నీవు; అతులిత పుణ్యమూర్తివి= సాటిలేని సుకృతాలు ఆకృతి తాల్చినవాడవు; కృత+ఆత్ముఁడవు= సిద్ధిపొందిన ఆత్మకలవాడవు అనగా ధన్యుడవు; ఎందును= ఎచ్చటను; నీవు= నీవు; ధర్మము= ధర్మమును; ఊర్జితముగన్= సదా వికసించేటట్లుగా; ఎప్పుడున్= ఎల్లవేళల; ఏమఱక= ఎట్టి మరపు లేకుండ; చేయుచున్+ఉండుము= ఆచరిస్తూ ఉండుము; నిత్య, శోభన, స్థితిన్= ఎల్లప్పుడూ శుభాలు ఏర్పడేటట్లుగా; వెలుగొందుము= ప్రకాశించుము; ఏను= నేను; భవదీయ, సమాగతిన్+చేసి= నీ కలయికవలన; ధర్మ, సు, స్థిత, మతిన్+ఐతిన్= ధర్మం ఎల్లప్పుడు పాదుకొని ఉండే బుద్ధికలవాడను అయినాను; నన్నున్+అనుమతింపుము= నాకు సెలవు దయచేయునది; పోయి వచ్చెదన్= నీదగ్గర వీడ్కోలు గైకొని వెళ్ళగలవాడను.

తాత్పర్యం: 'మంచిగుణాలకు నెలవైన ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నీవు పున్నెములప్రోవవు. నీజీవితం ధన్యమైనది. సదా ధర్మాన్నే ఆచరించేవాడవై నీ బ్రతుకును తీర్చిదిద్దుకొనుము; నీ చరిత్రలవలన ధర్మం విస్తరించి వెలుగొందగలదు. నీకు ఎల్లప్పుడు మేలు కలుగు గాక. నిన్ను కలిసికొనటంచేత నా జన్మం ధన్యమైనదిగా భావిస్తున్నాను. నీవలన నేను ధర్మసూక్ష్మాలను తెలిసికొన గలిగాను. నీమూలాన నాకు జ్ఞానోదయమైనది. ఇక దయచేసి నాకు సెలవును అనుగ్రహించుము. నిన్ను వీడ్కొని నేను పోయి వస్తాను.'

వ. అని వానికిం బ్రదక్షిణంబు సేసి వీడ్కొని చని కౌశికుండు నిజజననీజనకుల కతిభక్తి శుశ్రూష చేసి కృతార్థుం డయ్యెం; బాండవోత్తమా! నీయడిగిన తెఱంగునం బతివ్రతామాహాత్మ్యంబును బితృశుశ్రూషావిశేషంబును హీనవర్ణుం డైనవాఁడు ధర్మంబు సలుపు నుపాయంబును జెప్పితి' ననిన విని ధర్మతనయుండు సంతసిలి మఱియు మార్కండేయు నిట్లని యడిగె. 145

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆరీతిగా పలికి; వానికిన్+ప్రదక్షిణంబు+చేసి= (ధర్మవ్యాధుడికి) కుడివైపుగా చుట్టుదిరిగి (నమస్కరించి); వీడ్కొని= సెలవుగైకొని; చని= వెళ్ళి (మిథిలానగరినుండి స్వస్థలానికి వెళ్లి); నిజ, జననీజనకులకున్= తనతల్లికిని తండ్రికిని; అతిభక్తిన్= మిక్కుటమైన పూజ్యభావంతో; శుశ్రూష, చేసి= సేవ ఒనరించి; కృతార్థుండు+అయ్యెన్= ధన్యుడు అయ్యాడు (కౌశికుడు); పాండవ+ఉత్తమా!= పాండురాజు కొడుకులలో శ్రేష్ఠుడవు అయినవాడా! (ఓధర్మరాజా!); నీ+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; తెఱంగునన్= పద్ధతిచొప్పున; పతివ్రతా, మాహాత్మ్యంబును= పతిసేవ చేసే సతుల గొప్పతనాన్ని; పితృ, శుశ్రూషా, విశేషంబును= (తలి)దండ్రులకు సేవచేయటంలోని గొప్పతనాన్ని; హీనవర్ణుండు+ఐనవాఁడు= తక్కువకులంలో పుట్టినట్టివాడు; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; సలుపు= చేసే; ఉపాయంబును= తెరువును; చెప్పితిన్= వచించాను; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; సంతసిలి= సంతోషించి; మఱియున్= ఇంకా; మార్కండేయున్= మృకండుడి కొడుకు అయిన మార్కండేయుడిని; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; అడిగెన్= ప్రశ్నించాడు.

తాత్పర్యం: అంతట కౌశికముని ధర్మవ్యాధుడికి ప్రదక్షిణనమస్కారం చేసి అతడివీడ్కోలు గైకొని తన స్వస్థానానికి వెళ్ళాడు. అచట ఆతడు తన తలిదండ్రులకు సేవచేసి తరించాడు. ఓ ధర్మరాజా! ఇంతకుముందు నీవడిగిన ప్రశ్నలు 1) భర్తకు శుశ్రూష చేసి ధన్యత్వం చెందిన పతివ్రతలమహిమ, 2) తలిదండ్రులకు పరిచర్య చేయటంలోని విశేషం 3) తక్కువకులంలో పుట్టినవాడు ధర్మాత్ముడై వెలుగొందే విధానం గూర్చి నీకు సోదాహరణంగా వివరించిఉన్నాను'- అని మార్కండేయ మహర్షి ధర్మరాజుతో అన్నాడు. ధర్మరాజు మిక్కిలి సంతోషించి మఱియు ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'అగ్నిదేవుండు తొల్లి మహాతపంబు । సేసె నని విందు; నది యేల చేసె ననఘ!
యంగిరసుఁ డేమి కతమున నగ్ని యయ్యె? । నగ్ను లెన్ని విధంబుల నతిశయిల్లు? 146

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడ వైన ఓ మార్కండేయ మహర్షీ!; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; అగ్ని దేవుండు= అగ్ని దేవుడు; మహా+తపము= గొప్ప తపస్సు; చేసెన్; అని; విందున్= వింటాను; అది= (అట్టి తపస్సు); ఏల= ఎందుకు; చేసెన్= చేశాడు?;

అంగిరసుఁడు= అంగిరసుడు (అనే పేరుగల ముని); ఏమి, కతమునన్= ఏ కారణం వలన; అగ్ని+అయ్యెన్?= అగ్ని అయినాడు?; అగ్నులు= నిప్పులు; ఎన్ని విధంబులన్= ఎన్ని రీతుల; అతిశయిల్లున్?= ఒప్పారుతాయి?

తాత్పర్యం: 'మహానుభావా! అగ్నిదేవుడు పూర్వకాలంలో గొప్ప తపస్సు చేసి ఉన్నట్లు విని ఉన్నాను. ఆ విధంగా అగ్ని దేవుడు గొప్ప తపస్సు చేయటానికి గల కారణ మేమి? అంగిరసుడు అగ్నిగా మారినట్లు విన్నాను. దానికి కారణం ఏమిటి? అగ్నులు ఎన్ని విధాలు?

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకు నంగిరసుం డగ్నియైన తెఱంగు సెప్పుట (సం. 3-207-5)

వ. ఇంతయు వినవలతు' ననిన, నమ్మహాముని యిట్లని చెప్పెఁ: 'నగ్నిదేవుండు దేవతలతోడి యలుకం జేసి
హవ్యంబులు వహింప నొల్లక వనంబునకుం జని బహుకాలంబు ఘోరతపంబు సేయుచు నత్యంతకృశుం
డై యాత్మ గతంబున. 147

ప్రతిపదార్థం: ఇంతయున్= దీనినంతటిని; వినవలతున్= ఆలకింప కోరుతున్నాను; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహా+ముని= ఆ గొప్ప ఋషి; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈ విధంగా వచించాడు; అగ్ని దేవుండు= అగ్ని దేవుడు; దేవతలతోడి అలుకన్+చేసి= దేవతలమీదికోపంచేత; హవ్యంబులు= యజ్ఞాలలో వేల్చబడే హోమ ద్రవ్యాలు; వహింపన్+ఒల్లక= మోయటానికి ఇష్టపడక; వనంబునకున్+చని= అడవికి వెళ్లి; బహుకాలంబు= పెక్కు నాళ్లు; ఘోర, తపంబు= మిక్కిలి భయంకరమైన తపస్సు; చేయుచున్= చేస్తూ; అత్యంత, కృశుండు+ఐ= మిక్కిలి చిక్కిపోయిన శరీరం కలవాడై; ఆత్మ గతంబునన్= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: ఈ విషయాన్ని సవిస్తరంగా వినగోరుతున్నాను' అని ధర్మరాజు అడిగాడు. అంతట మార్కండేయ మహర్షి ఇట్లా బదులు పలికాడు: 'అగ్ని దేవుడు దేవతలపై కోపించి హోమద్రవ్యాలు మోయటానికి ఇష్టపడక, అడవికి పోయి మిక్కిలి కఠోర మైన తపస్సు చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. నిరంతర తపస్సువలన అతడి శరీరం మిక్కిలి చిక్కిపోయింది. అప్పుడు అగ్నిదేవుడు ఈ విధంగా చింతించాడు.

విశేషం: సనాతన సంస్కృతిలో అగ్ని హవ్యవాహనుడుగా సుప్రసిద్ధుడు. యజ్ఞాలలో హోమద్రవ్యాలను అగ్నిలో వేలుస్తారు. అగ్ని వాటిని కొనిపోయి దేవతలకు అర్పిస్తాడని పురాణకథనం.

చ. 'అలుకమెయిం దొలంగి విపినాంతరభూమికి వచ్చి యిట్లు నే
వెలుఁగక యున్నచో భువనవృత్తము సర్వము నిల్చు, నిల్చినన్
జలరుహసూతి వేఱొకనిఁ జయ్యన నగ్ని పదంబునందుఁ దా
నిలుపక యున్నె? నే నిచట నిల్చుట పోలదు పోయెదన్ వెసన్'. 148

ప్రతిపదార్థం: అలుకమెయిన్= కోపవశాన; తొలంగి= ఉన్నచోటు విడిచి; విపిన+అంతర, భూమికిన్= అడవి మధ్య భాగానికి; వచ్చి= చేరి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నేన్= నేను; వెలుఁగక+ఉన్నచోన్= మండకుండా ఉంటే; భువన వృత్తము= లోక వ్యవహారం; సర్వమున్= అంతా; నిల్చున్= ఆగిపోతుంది; నిల్చినన్= ఆగిపోయిన యెడల; జలరుహసూతి= పద్మంలో పుట్టినవాడు-బ్రహ్మదేవుడు; వేఱు+ఒకనిన్= ఇంకొకరిని; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; అగ్ని పదంబునందున్= అగ్ని యొక్క పదవియందు;

తాన్= తాను; నిలుపక+ఉన్నె= నిలబెట్టి ఉంచడా? నేన్= నేను; ఇచటన్= (అడవిలో); నిల్చుట= ఉండటం; పోలదు= ఉచితం కాదు; వెసన్= శీఘ్రంగా; పోయెదన్= తిరిగిపోతాను, అనగా అడవినుండి మరలి స్వస్థలానికి చేరగలను అని భావం.

తాత్పర్యం: దేవతలపై కోపించి నేను ఈ విధంగా ఈ అడవికి వచ్చి ఉన్నాను. నేను మండక పోతే లోక వ్యవహారం అంతా నిలిచి స్తంభించి పోతుంది కదా! అందుచేత సృష్టికర్త అయిన బ్రహ్మదేవుడు ఈ కర్తవ్యం నిర్వహించటానికై నాస్థానంలో మరియొకడిని నియమించడా? అందుచేత నేను ఇక్కడ చిరకాలం జాగు చేయటం మంచిది కాదు. కాబట్టి నేను ఇక్కడినుండి తిరిగి నా స్వస్థానానికి శీఘ్రమే మరలి పోతాను.

వ. అని తలంచి తపంబు సాలించి నిజపదంబున కున్ముఖుండై చని చని, యంతకు మున్న బ్రహ్మనియోగంబునం
ద్రిలోకంబులకు నగ్నియై వెలుంగుచున్నవాని నధికతపో విజృంభితు నంగిరసుం గని, భయంపడి, యెప్పటి
యట్ల మగిడిపోవు నెడ నంగిరసుం డతనిపాలికిం జనుదెంచి, యిట్లనియె. 149

ప్రతిపదార్థం: అని, తలంచి= అంటూ ఆలోచించి; తపంబు= తపస్సు; చాలించి= విడిచి పెట్టి; నిజ, పదంబునకున్= తన పదవికి; ఉన్ముఖుండు+ఐ= ఇష్టపడినవాడై; చని, చని= వెళ్లి వెళ్లి (అడవి నుండి బహుదూర ప్రయాణం చేసి అని అర్థం); అంతకున్, మున్ను+అ= అంతకు పూర్వమే; బ్రహ్మ, నియోగంబునన్= బ్రహ్మదేవుడి ఏర్పాటు వలన; త్రిలోకంబులకున్= మూడు లోకాలకున్నూ; అగ్ని+ఐ= నిప్పు అయి; వెలుంగుచున్నవానిన్= ప్రకాశిస్తున్నవాడిని; అధిక, తపస్+విజృంభితున్= మిక్కుటమైన తపస్సుచేత అతిశయించి ఉన్నవాడిని; అంగిరసున్+కని= అంగిరసుడు (అనే వాడిని) చూచి; భయము+పడి= భీతిచెంది; ఎప్పటి+అట్లు+ఆ= యథా ప్రకారం (అనగా లోగడ ఉన్నట్లుగనే); మగిడిపోవు+ఎడన్= తిరిగి పోయేటప్పుడు; అంగిరసుండు; అతని పాలికిన్+చనుదెంచి= అగ్నిదేవుడి దగ్గరకు వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అగ్నిదేవుడు తనలో తాను ఆవిధంగా ఆలోచించుకొని, తన తపస్సు విరమించి, తిరిగి తన పదవిని అధిష్ఠించదలచి అడవిని వీడి తరలి వెళ్ళాడు. కాని అగ్నిదేవుడు స్వస్థానాన్ని చేరటానికి ముందే బ్రహ్మదేవుడు అగ్నిదేవుడి పదవిలో అంగిరసుడు అనే మునీశ్వరుడిని నియోగించి ఉన్నాడు. అంగిరసుడు త్రిలోకాలకు అగ్నిహోత్రుడై గొప్ప తేజస్సుతో ప్రకాశించి విజృంభించాడు. మహాతేజస్వి అయిన అంగిరసుడిని చూచి భయపడి అగ్నిదేవుడు మరలి పోసాగాడు. అంతట అంగిరసుడు అగ్నిదేవుడిని గుర్తించి, అతడి కడకు వెళ్లి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'అనఘ! జగత్త్రయార్చితుఁడవై తిమిరాపహరుండవై తగన్
వనరుహగర్భుచేఁ బ్రథమవహ్నిపదంబునఁ గల్పితుండ వై
తనరుదు; రమ్ము! నీ దగు పదంబున నే నిటులుండ నోడుదున్;
ఘనముగ నీవు నీ పదము గైకొనవే! యవికల్పభావనన్'. 150

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా! (ఓ అగ్ని దేవుడా); జగత్+త్రయ+అర్చితుఁడవు+ఐ= మూడులోకాల చేత పూజించబడిన వాడవై; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; వనరుహ గర్భుచేన్= బ్రహ్మదేవుడిచేత; ప్రథమ, వహ్ని, పదంబునన్= మొట్టమొదటి అగ్ని పదవిలో; కల్పితుండవు+ఐ= నియమించబడిన వాడవై; తనరుదు= విరాజిల్లుతావు; రమ్మ; నీదు+అగు, పదంబునన్= నీకు సంక్రమించిన పదవిలో; ఏన్= నేను; ఇటులు+ఉండన్+ఓడుదున్= ఉండటానికి జంకుతున్నాను; ఘనముగన్= గొప్పగా; ఈవు= నీవు; అవికల్ప, భావనన్= తిరుగు లేని ఆలోచనతో; నీ పదము= నీ పదవిని; కైకొనవే!= స్వీకరించుమయ్యా!.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడ వైన ఓ అగ్నిదేవుడా! నీవు మూడులోకాలచేత పూజించబడినవాడవు; మొట్టమొదట బ్రహ్మదేవుడిచేత అగ్నిహోత్రపదవిలో నెలకొల్పబడినవాడవు. నీ పదవిని తిరిగి నీవే చేపట్టటం ధర్మం. నేను నీ పదవిలో ఉండటానికి సరిపోను. నీవు తిరిగి నీ పదవిని గొప్పగా అలంకరించుము. నీకు ఎట్టి జంకు గొంకులు అవసరం లేదు సుమా! ఇది నేను చిత్తశుద్ధితో నీకు చేసే విన్నపం.

వ. అనిన నగ్నిదేవుం డిట్లనియె. 151

తాత్పర్యం: అనగా అగ్నిదేవుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'విను నా కీర్తి జగంబులఁ । బొనుఁగు పడియె; నీవు భువనపూజితవృత్తిం
బనుపడితి గానఁ దగు నీ । యనలపదము నీక; నాకు నలవడ దింకన్. 152

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ఆలకింపుము; నా కీర్తి= నాయొక్క యశస్సు; జగంబులన్= లోకాలలో; పొనుఁగు పడియెన్= నిస్తేజమై పోయింది; ఈవు= నీవు; భువన, పూజిత, వృత్తిన్= లోకాలచేత ఆరాధించబడిన క్రియకు; పనుపడితివి= పూనుకొన్నావు; కానన్= కాబట్టి; ఈ అనలపదము= ఈ అగ్నిహోత్రుడి పదవి; నీకున్+అ= నీకే; తగున్= ఒప్పుతుంది; ఇంకన్= ఇకమీద; నాకున్= నాకు; అలవడదు= ఒప్పదు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిదప, అగ్నిహోత్రుడు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు. 'మహాశయా!, నా విన్నపం అవధరింప వేడికోలు. నా కీర్తి లోకంలో మరుగుపడింది. నీవా ఇప్పుడు జగజ్జేగీయమానంగా వెలుగొందుతున్నావు. లోకాలు నిన్ను ఆరాధిస్తున్నవి. అందుచేత అగ్నిహోత్రపదవి నీకు మాత్రమే ఒప్పుతున్నది. ఆ పదవి నాకు ఇక సరిపడదు.

వ. 'నీవు ప్రథమాగ్నివైయుండు; మేను ద్వితీయంబగు ప్రాజాపత్యవహ్నినైవర్తించెద' ననిన నంగిరసుండు 'దేవా! యి ట్లానతీ వలదు; ప్రథమాగ్నిత్వంబు నీవ కైకొని, నన్ను నీకుం బ్రథమపుత్త్రుంగా నాదరింపు' మనినం. బావకుండు దాని కొడంబడియె; నివ్విధంబున నంగిరసుం డగ్నికి నగ్రతనయుం డై యగ్నిసారూప్యంబునం దేజరిల్లె; నయ్యంగిరసునకు శివ యను దానికి బృహత్కీర్తియు, బృహజ్జ్యోతియు, బృహద్బ్రహ్మయు, బృహన్మనసుండును, బృహన్మంత్రుండును, బృహద్భానుండును, బృహస్పతియు నన నేడ్వురు గొడుకులు, మఱియు భానుమతియును, రాగయు, సినీవాలియుఁ, గుహువు, నర్చిష్మతియు, మహిష్మతియు, మహామతియు నన నేడ్వురు గూఁతులుం బుట్టిరి. 153

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ప్రథమ+అగ్నివి+ఐ+ఉండుము= మొదటి అగ్నివి అయి ఉండునది; ఏను= నేను; ద్వితీయంబు+అగు= రెండవది అయిన; ప్రాజాపత్య, వహ్నిని+ఐ= ప్రాజాపత్యం అనే పేరుగల నిప్పునై; వర్తించెదన్= మెలగుతాను; అనినన్= అని చెప్పగా; అంగిరసుండు; దేవా; ఇట్లు+ఆనతి+ఈవలదు= ఈవిధంగా శాసించవలదు; ప్రథమ+అగ్నిత్వంబు= మొదటి అగ్నిగా ఉండే పదవి; నీవు+అ= నీవు మాత్రమే; కైకొని= స్వీకరించి; నన్నున్; నీకున్+ప్రథమ, పుత్త్రున్+కాన్= నీ మొదటి కొడుకు వలె; ఆదరింపుము= కరుణతో కాపాడుము; అనినన్= అని చెప్పగా; పావకుండు= అగ్ని; దానికిన్= (ఆమాటకు); ఒడంబడియెన్= సమ్మతించాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అంగిరసుండు; అగ్నికిన్; అగ్రతనయుండు+ఐ= మొదట కొడుకై; అగ్ని, సారూప్యంబునన్= అగ్నితో సమానమైన ఆకారంతో; తేజరిల్లెన్= వెలుగొందాడు; ఆ+అంగిరసునకున్; శివ+అనుదానికిన్=

“శివ'' అనే పేరు గల ఆమెకు; బృహత్కీర్తియున్; బృహత్+జ్యోతియున్; బృహత్+బ్రహ్మయున్; బృహత్+మనసుండును; బృహత్+మంత్రుండును; బృహత్+భానుండును; బృహస్పతియున్; అనన్= అనే పేరులు గల వారలు; ఏడ్వురు, కొడుకులు= ఏడుగురు పుత్రులును; మఱియున్= అదనంగా; భానుమతియును; రాగయున్; సినీవాలియున్; కుహవున్; అర్చిష్మతియున్; మహిష్మతియున్; మహా మతియున్; అనన్= అని పిలువబడే; ఏడ్వురు+కూఁతులున్= ఏడుగురు పుత్రికలు; పుట్టిరి= జన్మించారు.

తాత్పర్యం: 'నీవు మొదటి అగ్నిపదవిలో ఉండుము. నేను ప్రాజాపత్యం అనే పేరు గల ద్వితీయ మైన అగ్ని పదవిలో ఉండగలను'. అని అగ్నిహోత్రుడు పలుకగా, అంగిరసుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు. 'దేవా! నీవే ప్రథమాగ్ని హోత్ర పదవి గైకొని, నన్ను నీ అనుగు పుత్రుడిగా ఆదరించుము.' ఆ సూచనను అగ్ని ఆమోదించాడు. ఈ విధంగా అంగిరసుడు అగ్నిహోత్రుడికి మొదటి కొడుకు అయ్యాడు. అంగిరసుడికి శివ అనే భార్య వలన ఏడుగురు కొడుకులు- 1. బృహత్కీర్తి 2. బృహజ్జ్యోతి 3. బృహద్బ్రహ్మ 4. బృహన్మనసుడు 5. బృహన్మంత్రుడు 6. బృహద్భానుడు 7. బృహస్పతి పుట్టారు. అంతేకాక ఏడుగురు పుత్రికలు జన్మించారు. వారి పేర్లు వరుసగా ఇవి- 1. భానుమతి 2. రాగ 3. సినీవాలి 4. కుహువు 5. అర్చిష్మతి 6. మహిష్మతి 7. మహామతి.

విశేషం: అగ్నులు మూడు విధాలు 1. గార్హపత్యం 2. దక్షిణం 3. ఆహవనీయం. ఇందు ప్రాజాపత్యం అనే అగ్ని గార్హపత్యానికి సంబంధించింది. (ప్రాజాపత్యము= (మీరిరువురు కూడి ధర్మం చేయండని వరుడితో సంభాషించి కన్యాదానం చేసే వివాహవిధికి ప్రాజాపత్యం అని అర్థం.)

క. తనయుఁడు బృహస్పతికి న । త్యనఘుఁడు శంయుండు వుట్టి యాగంబులలో
మునుమును హవిషాజ్యము దాఁ । గొనియెడు వాఁ డయ్యె నధికగుణయుక్తి మెయిన్. 154

ప్రతిపదార్థం: బృహస్పతికిన్= బృహస్పతి అనే కుమారుడికి; తనయుఁడు;= కొడుకు; అతి+అనఘుఁడు= పాపం ఏ మాత్రమున్నూ లేని మహానుభావుడు; శంయుండు; పుట్టి; యాగంబులలోన్= యజ్ఞాలలో; మును మును= ముందుగా; హవిష+ఆజ్యము= హోమద్రవ్యంగా అగ్నిలో వేసే నేతిని; అధిక, గుణయుక్తిమెయిన్= హెచ్చిన మంచి గుణాలతో కూడి ఉండటం చేత; తాన్= తాను; కొనియెడువాఁడు+అయ్యెన్= స్వీకరించేవాడు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అంగిరసుడి కుమారులలో బృహస్పతికి శంయుడు జన్మించాడు. ఆ శంయుడు మహానుభావుడు. గొప్ప గుణాలు కలవాడు. క్రతువులు జరిగేటప్పుడు హోమంలో వేల్చే నేతిని మొట్టమొదట శంయుడికి సమర్పించేవారు. అనగా- క్రతువులలో అతడికి మొదటి పీట వేసి, పూజించేవారు.

వ. ఆ శంయునకు ధర్మపత్ని యైన సత్యకు భరద్వాజుండును భరతుండును నా నిరువురు కొడుకులు పుట్టి; రందు భరతునకు భారతుం డను కొడుకును, భారతి యను కూఁతురుం బుట్టిరి; భరద్వాజునకు వీర యను దానికి వీరుండు పుట్టె. 155

తాత్పర్యం: ఆ శంయునకున్నూ ఆతని భార్య యైన సత్యకున్నూ భరద్వాజుడు భరతుడు అనే పేరులు గల ఇరువురు కొడుకులు జన్మించారు. ఆ భరతుడికి భారతుఁడు, అనే ఒక కొడుకు భారతి అనే ఒక కూతురు కలిగారు. భరద్వాజునకు అతడి భార్య వీర అనే ఆమెకును వీరుడు అనేవాడు జన్మించాడు.

క. వానికి సరయువునకుఁ బటు । భానుం డై పుట్టె సుతుఁడు భానుఁ డనఁగ; నా
భానునకు నిశ్చవనుఁ డనఁ । గా నాత్మజుఁ డుద్భవించెఁ గడు నుజ్జ్వలుఁ డై. 156

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= ఆ వీరుడికి; సరయువునకున్= సరయువు అనే పేరు గల ఆతని భార్యకు; పటు భానుండు+ఐ= మిక్కిలిగా వెలుగొందువాడై; భానుఁడు+అనఁగన్= భానుడు అనే పేరు కలవాడుగా; సుతుఁడు= కొడుకు; పుట్టెన్= జన్మించాడు; ఆ భానునకున్; నిశ్చ్యవనుఁడు+అనఁగాన్= నిశ్చ్యవనుడు అనే పేరుకలవాడుగా; ఆత్మజుఁడు= కొడుకు; కడున్= మిక్కిలి; ఉత్+జ్వలుఁడు+ఐ= ప్రకాశించేవాడై; ఉద్భవించెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: వీరుడు అనువాడికి తేజస్వి అయిన భానుడు పుట్టాడు. భానుడికి నిశ్చ్యవనుఁడు జన్మించాడు.

చ. అతనికిఁ బుట్టెఁ బుత్త్రుఁడు నిరంతరతేజుఁ డుదారకీర్తి ని
ష్కృతి యను పేరివాఁడు విను కిల్బిషభాజను లైన మానవుల్
సతతము నా కృశాను నతిసక్తమనస్స్థితిఁ గొల్చి దోష ని
ష్కృతిఁ దగఁ గాంతు; రట్లగుట గీర్తిత మయ్యెఁ దదాఖ్య వానికిన్. 157

ప్రతిపదార్థం: అతనికిన్= (ఆ నిశ్చ్యవనుడికి); పుత్త్రుడు= కొడుకు; నిరంతర, తేజుఁడు= ఎల్లప్పుడు కాంతితో వెలుగొందేవాడు; ఉదార, కీర్తి= గొప్ప యశస్సు కలవాడు; నిష్కృతి+అను, పేరివాఁడు= 'నిష్కృతి' అనే నామం కలవాడు; పుట్టెన్; విను; కల్బిష భాజనులు+ఐన= పాపానికి పాత్రు లైన; మానవుల్= జనులు; సతతమున్= ఎల్లప్పుడును; ఆ కృశానున్= ఆ అగ్నిని; అతి, సక్త, మనస్,+స్థితిన్= మిక్కుటంగా లగ్నమైన చిత్తంతో; కొల్చి= ఆరాధించి; దోష, నిష్కృతిన్= పాపాల నుండి విడుదలను; తగన్= ఒప్పిదముగా, కాంతురు= పొందుతారు; అట్లు+అగుటన్= ఆ విధంగా జరగటం చేత; వానికిన్= ఆ నిష్కృతి అనే పేరు గల వాడికి; తత్+ఆఖ్య= ఆ పేరు; కీర్తితము+అయ్యెన్= పొగడ్తకెక్కినది అయింది.

తాత్పర్యం: ఆ నిశ్చ్యవనుడికి మిక్కిలి తేజస్వి అయిన నిష్కృతి అనే పేరు కలవాడు జన్మించాడు. అతడు సార్థక నామధేయుడు. నిష్కృతి అనగా విడుదల. ఆ అగ్నిని ఆరాధించే మానవులకు సమస్త పాపాల నుండి విడుదల లభిస్తూ ఉంటుంది కాబట్టి ఆతడికి అట్టి పేరుప్రతిష్ఠలు ఏర్పడ్డాయి.

క. ఘనుఁడు రుజస్కరుఁ డనఁగా । జనియించెను నాతనికి; రుజస్కరునకు న
త్యనుపమకాంతిపరుం డై । జనియించెం గ్రోధుఁ డనఁగ జనవరతిలకా! 158

ప్రతిపదార్థం: జనవర తిలకా!= రాజ శ్రేష్ఠుడా!; ఆతనికిన్= (ఆ నిష్కృతికి); ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; రుజస్కరుఁడు+అనఁగాన్= రుజస్కరుడు అనే పేరు కలవాడు; జనియించెను= పుట్టాడు; రుజస్కరునకున్; అతి+అనుపమ, కాంతి పరుండు+ఐ= మిక్కుటంగా ఉండి, సాటిలేనట్టిదైన వెలుగుతో వెలుగొందేవాడై; క్రోధుఁడు+అనఁగన్= క్రోధుడు అనే పేరు కలవాడు; జనియించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: రాజులలో గొప్పవాడ వయిన ఓ ధర్మరాజా! గొప్పవాడయిన ఆ నిష్కృతికి రుజస్కరుడు జన్మించాడు. ఆ రుజస్కరుడికి క్రోధుఁడు అనేవాడు ఉద్భవించాడు. అతడు అపరిమిత కాంతిమంతుడు.

వ. ఆ క్రోధునకు రసుండు పుట్టె; రసునకు స్వాహా యను కన్యకయుం గాముం డను కొడుకునుం బుట్టిరి; కామునకు నమోఘుండు పుట్టె; నమోఘునకు నుక్థుండు పుట్టె; మఱియుం గాశ్యపుండును వాసిష్ఠుండును

బ్రాణుండును నాంగిరసుండును జ్యవనుండును నను వా రేవురు తేజస్వి యైన కొడుకుం బడయుదు మని యనేక వర్షంబులు ఘోర తపంబు సేసి మహావ్యాహృతిస్మరణంబు సేయుచున్నంత. 159

తాత్పర్యం: క్రోధుడికి రసుడు, రసుడికి స్వాహా అనే కన్యక, కాముడనే కొడుకు పుట్టారు. కాముడికి అమోఘుడు పుట్టాడు. అమోఘుడికి ఉక్థుండు పుట్టాడు. అంతియేకాక-కాశ్యపుడు వాసిష్ఠుడు ప్రాణుడు ఆంగిరసుడు చ్యవనుడు- అనే ఐదుగురున్నూ తేజస్వి అయిన కొడుకును పొందటానికి పెక్కేళ్ళు కఠోరమైన తపస్సు చేసి మహావ్యాహృతిమంత్రాన్ని జపిస్తూ ఉన్నారు.

విశేషం: 'వ్యాహృతి'= సంధ్యావందనం చేసే వేళలలో బ్రాహ్మణులు ఉచ్చరించే ఊర్ధ్వలోక నామ సంకీర్తన రూపమైన మంత్ర విశేషం.

చ. అనలము చాయ మస్తకము, నర్కనిభం బగు బాహుయుగ్మముం,
గనకసముజ్జ్వలంబు లగు కన్నులుఁ, జర్మము కృష్ణవర్ణతం
దనరిన జంఘలుం గల యుదాత్తపు దేహము దేజరిల్లఁగాఁ
దనయుఁడు పుట్టె వారలకుఁ దద్దయు నద్భుత మంద లోకముల్. 160

ప్రతిపదార్థం: అనలము= నిప్పు; చాయ= రంగు; మస్తకము= శిరస్సు; అర్క, నిభంబు+అగు= సూర్యుడితో సరిపోలునట్టి; బాహు, యుగ్మమున్= చేతుల జంటయును; కనక, సమ్, ఉత్+జ్వలంబులు+అగు= బంగరువలె మెరసిపోయే; కన్నులున్= నేత్రాలును; చర్మము= తోలు; కృష్ణవర్ణతన్= నల్లని రంగుతో; తనరిన= ఒప్పిన; జంఘలున్= కాలి పిక్కలును; కల= ఉన్న; ఉదాత్తపు దేహము= గొప్ప దైన శరీరం; తేజరిల్లఁగాన్= ప్రకాశించగా; వారలకున్= వారికి (ఆ యేవురకును); లోకముల్= భువనాలు; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; అద్భుతము+అందన్= అచ్చెరువు పొందేటట్లుగా; తనయుఁడు= కొడుకు; పుట్టెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యేవురకును జగములు అచ్చెరువు పొందేటట్లుగా ఒక కొడుకు జన్మించాడు. ఆ పుత్రుడి దేహం మిక్కిలి ఉదాత్తమైనది. ఆతడి శిరస్సు నిప్పురంగు కలది. రెండు చేతులు సూర్యుడి వలె మిరుమిట్లు కొల్పుతూ వెలుగొందు నట్టివి. కన్నులు బంగరు వన్నె ధగధగలు కలవి. అతడి శరీరం నల్లనిది. బలమైన పిక్కలు అతనికి ఉన్నాయి.

వ. ఇట్లు పుట్టిన యప్పావకుండు పంచజనకప్రభవుండు గావునం బాంచజన్యుం డను పేరం బ్రసిద్ధుం డై దశ సహస్రవర్షంబులు దపంబు సేసి నిజమస్తకంబున బృహద్రథంతరులనువారలను, వదనంబున హరిని, నాభియందు శివుని, బలంబున నింద్రునిం, బ్రాణముల వాయ్వగ్నులను, బాహుయుగదంతపుటంబుల విశ్వభూతంబుల సృజియించె మఱియును. 161

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పుట్టిన= జన్మించిన; ఆ పావకుండు= ఆ అగ్ని; పంచ, జనక, ప్రభవుండు= ఐదుగురు తండ్రులకు పుట్టిన వాడు; పాంచజన్యుండు= పాంచజన్యుడు (అయిదుగురకు పుట్టినవాడు); అను, పేరన్= అనే పేరు మీద; ప్రసిద్ధుండు+ఐ= కీర్తి కెక్కిన వాడై; దశ, సహస్ర, వర్షంబులు= పది వేల ఏండ్లు; తపంబు+చేసి= తపస్సు ఆచరించి; నిజ, మస్తకంబునన్= తనదైన శిరస్సునందు; బృహద్రథంతరులు+అను, వారలను= బృహద్రథంతరులు అనే వారలను; వదనంబునన్=

మొగము నందు; హరిని= విష్ణువును; నాభియందున్= బొడ్డునందు; శివునిన్= ఈశ్వరుడిని; బలంబునన్= శుక్లం వలన; ఇంద్రునిన్= వేల్పుల దొర అయిన ఇంద్రుడిని; ప్రాణములన్= అసువులనుండి; వాయు+అగ్నులను= గాలిని నిప్పును; బాహు, యుగ, దంత, పుటంబులన్= చేతుల జంటలోను పళ్ళ దొప్పలలోను; విశ్వ, భూతంబులన్= సమస్త పదార్థాలను; సృజియించెన్= నిర్మించాడు; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా జన్మించిన ఆ అగ్నిదేవుడు అయిదుగురుతండ్రులకు పుట్టినవాడు కావున 'పాంచజన్యుడు' అనే పేరుమీద విలసిల్లాడు. అతడు పదివేలసంవత్సరాలు తపస్సు చేశాడు. అతడిశిరస్సునుండి బృహద్రథంతరులు పుట్టారు. ఆతడి మొగంనుండి విష్ణువు ఉద్భవించాడు. నాభినుండి శివుడు పుట్టాడు. వీర్యం నుండి ఇంద్రుడు జన్మించాడు. ప్రాణాలనుండి వాయువు అగ్ని జన్మించారు. చేతులజంటనుండి దంతాల నుండి సమస్త భూతాలు ఆవిర్భవించాయి. అంతియ కాక.

విశేషం: 'నిజ మస్తకంబున బృహదంతరు లను వారలను' అని పెక్కు తెలుగు వ్రాత ప్రతులలో ఉన్నది. కాని సంస్కృతమూలంలో "బృహద్రథంతరం మూర్ధ్నో వక్త్రా ద్వాతరసా హరౌ" అని ఉన్నది. (చిత్రశాలా ప్రతి. 3-220-7).

క. **తపుఁ డను వహ్ని నిరంతర । తపోనిరూఢుఁ డయి పంచదశపుత్త్రుల న**
త్యపరిమిత ఘోర తేజో । విపులాత్ములఁ గనియెఁ గపటవృత్తినిపుణులన్. **162**

ప్రతిపదార్థం: తపుఁడు+అను, వహ్ని= తపుడు అనే పేరు కల అగ్ని; నిరంతర, తపస్+నిరూఢుఁడు+అయి= ఎల్లప్పుడును తపస్సు చేయటంలోనే మిక్కుటమైన దీక్షకలవాడు అయి; అతి+అపరిమితమైన ఘోర, తేజస్+విపుల+ఆత్ములన్= మిక్కుటమైన దారుణమైన ప్రకాశంతో ఎక్కువగా కూడుకొని ఉన్నట్టి వారలను అనగా మిక్కిలి భయంకరమయిన తేజస్సుతో వెలుగొందే వారలను; కపట, వృత్తి, నిపుణులన్= మోసం చేయటంలో మిక్కిలి సామర్థ్యం కలవారిని; పంచ, దశ పుత్త్రులన్= పదునైదుమంది కొడుకులను; కనియెన్= (కొడుకులుగా) పొందాడు.

తాత్పర్యం: 'తపుడు'- అనే పేరు గల ఆ అగ్నిహోత్రుడు భయంకరమైన తేజస్సుతో జాజ్వల్యమానంగా వెలుగొందే కొడుకులు పదునైదుగురిని కన్నాడు. ఆ పుత్రులు మోసం చేయటంలో మిక్కిలి సామర్థ్యం కలవారు.

వ. **ఆ పదియేవురు సుభీముండు, నతిభీముండును భీముండును భీమబలుండును నతిబలుండు నను వారొక్క మొగియును, సుమిత్త్రుండును మిత్త్రవంతుఁడును మిత్త్రజ్ఞుండును మిత్త్ర వర్ధనుండును మిత్త్రధర్ముండును నను వా రొక్క మొగియును, సురప్రవీరుండును వీరుండును సువేషుండును సువర్చసుండును సురహంతయు నను వారొక్క మొగియునుగానిట్లు మూఁడుమొత్తంబు లై యజమానుల యజ్ఞఫలంబు లపహరించు చుండుదురు; తత్ప్రశాంత్యర్థంబై యాగంబులందు నగ్నిచయనంబు సేయునది.** **163**

ప్రతిపదార్థం: ఆ పది+ఏవురు= ఆ పదునైదు మంది; సుభీముండును; అతి భీముండును; భీముండును; భీమబలుండును; అతిబలుండు అనువారు; ఒక్క, మొగియును= ఒక పక్షంలోనూ; సుమిత్రుండును, మిత్రవంతుండును, మిత్రజ్ఞుండును, మిత్రవర్ధనుండును మిత్రధర్ముండును అనువారు; ఒక్క మొగియును= ఒక పక్షంలోను; సురప్రవీరుండును, వీరుండును, సువేషుండును, సువర్చసుండును, సురహంతయును; అనువారు; ఒక్క, మొగియును= ఒక పక్షమున్నూ; కాన్= ఒక వర్గం లోని వారలు అగునట్లుగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మూఁడు, మొత్తంబులు+ఐ= మూడు కక్ష్యలుగా చీలి; యజమానుల యజ్ఞ

ఫలంబులు= యజ్ఞాలు చేసేవారి యజ్ఞఫలాలు; అపహరించు చుండుదురు= దొంగలిస్తూ ఉంటారు; తత్+ప్రశాంతి+అర్థంబు+ఐ= వారలను అదుపులో పెట్టేదానికై; యాగంబులందున్= క్రతువులలో; అగ్ని, చయనంబు= అగ్నిని సంస్కరించటం; చేయునది= చేయాలి.

తాత్పర్యం: తపుడికి పదునైదుగురు పుత్రులు పుట్టి, మూడువర్గాలుగా చీలి పోయారు. ఒక వర్గంలో ఉన్నవారు. 1. సుభీముడు 2. అతిభీముడు 3. భీముడు 4. భీమబలుడు 5. అతిబలుడు. మరియొక వర్గంలోని వారు 1. సుమిత్రుడు 2. మిత్రవంతుడు 3. మిత్రజ్ఞుడు 4. మిత్రవర్ధనుడు 5. మిత్రధర్ముడు. మూడవవర్గంలోని వారు. 1. సురప్రవీరుడు 2. వీరుడు 3. సువేషుడు 4. సువర్చసుడు 5. సురహంత. పై మూడు వర్గాలలోని పదునైదుగురు యజ్ఞాలను చేసేవారిని బాధించి వారినుండి యజ్ఞఫలాలను దొంగిలిస్తూ ఉన్నారు. వారిని అదుపులో పెట్టటానికి అగ్నికి సంస్కారం చేయటం అవసరమైనది.

తే. **అధిప! విహగాకృతుల నొప్పు నగ్ని చయన । ముల యుదగ్రపక్షాఘాతములను విప్ర**
వరుల మంత్రఘోషములను వారు నిహతు । లై భయంపడి చేరరు యజ్ఞభూమి. **164**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! (ఓ ధర్మరాజా!); విహగ+ఆకృతులన్= పక్షుల ఆకారాలచేత; ఒప్పు= విలసిల్లే; అగ్ని, చయనములన్= అగ్నులను పేర్చటం చేత; ఉదగ్ర, పక్ష, ఆఘాతములను= గొప్పవైన రెక్కల తాకిడి చేతను; విప్ర వరుల, మంత్ర, ఘోషములను= బ్రాహ్మణోత్తములు మంత్రాలను పెద్దగా చదవటం చేతను; వారు= ఆ పదునేవురు యజ్ఞఫల హర్తలు; నిహతులు+ఐ= కొట్టబడిన వారై; భయము,పడి; భయంపడి= భీతిచెంది; యజ్ఞభూమిన్= యజ్ఞం జరిగే ప్రదేశాన్ని; చేరరు= సమీపించరు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆ పదునేవురిని విప్రులు భయపెట్టి యజ్ఞశాలను చేర నివ్వరు. బ్రాహ్మణోత్తములు మంత్రాలను ఉచ్చరించటంచేతనున్నూ, అగ్నులను పక్షులఆకారంతో పేర్చటంచేతనున్నూ, వారు రెక్కలచేత కొట్టబడి యజ్ఞశాలను చేరరు.

వ. **తపుండు మఱియు సకలయజ్ఞభాగభుజు లైన పుత్త్రుల నేవురం గనియె; నం దగ్రజుండు.** **165**

తాత్పర్యం: తపుడు సమస్త యజ్ఞభాగాలనూ భుజించేవారైన అయిదుగురు కొడుకులను కన్నాడు. వారిలో పెద్దవాడు.

సీ. **వైశ్వానరుం డను వహ్ని చాతుర్మాస్య । విధులందు భూసురవితతిచేతఁ**
బర్జన్యసహితుఁ డై పరమార్చనముఁ గాంచు । నధిప!; రెండగు నాతఁ డఖిలమునకుఁ
బ్రభుఁడు దానై విశ్వపతి యన విలసిల్లు; । వినుము! మూఁడగు వాఁడు విశ్వమునకు
నాత్ముఁడై విశ్వకుం డన నొప్పు; నాలవు । నతఁడు భూతముల యాహార వితతి

తే. **వెలయఁ బక్వము సేయుట విశ్వభుక్కు । నాఁగఁ బెంపొందు; గోపతి నామధేయుఁ**
డై సమస్తధర్మక్రియలందు హేతు । వై ప్రశస్తి వహించు నేనగు నతండు. **166**

ప్రతిపదార్థం: అధిప= ఓ రాజా!; వినుము; వైశ్వానరుండు+అను, వహ్ని= వైశ్వానరుడు అనే పేరు గల అగ్ని; చాతుర్మాస్య, విధులందున్= నాలుగు నెలల దీక్షకు సంబంధించిన నోములలో; భూసుర వితతిచేతన్= బ్రాహ్మణుల సముదాయంచేత;

పర్జన్య సహితుఁడు+ఐ= మేఘుడితో కూడుకొన్న వాడై; పరమ+అర్చనమున్+కాంచున్= గొప్ప పూజను పొందుతాడు; రెండు+అగు+ఆతఁడు= రెండవ వాడు; అఖిలమునకున్= అంతటికిని; ప్రభుండు= పాలకుడు; తాను+ఐ= తానే అయి; విశ్వపతి+అనన్= విశ్వపతి అనే పేరున; విలసిల్లున్= ఒప్పారును; మూఁడు+అగు, వాఁడు= మూడవవాడు; విశ్వమునకున్= ప్రపంచానికి; ఆత్ముఁడు+ఐ= అంతర్యామి అయి; విశ్వకుండు+అనన్+ఒప్పున్= విశ్వకుడు అనే పేరుతో విలసిల్లుతాడు; నాలవు+అతఁడు= నాలుగవ వాడు; భూతముల= జీవులయొక్క; ఆహార వితతి= తినుబండారాల సముదాయాన్ని; వెలయన్= ఒప్పిదంగా; పక్వము+చేయుట= ప్రగ్గేటట్లుగా చేయటం వలన; విశ్వభుక్కు, నాఁగన్= విశ్వభుక్కు అనే పేరుతో; పెంపొందున్= విస్తరిస్తాడు; గోపతి నామధేయుఁడు+ఐ= గోపతి అనే పేరు కలవాడై; ఏను+అగు+అతండు= ఐదవ వాడు; సమస్త, ధర్మ, క్రియలందున్= అన్ని విధాలైన ధర్మకార్యాలలో హేతువు+ఐ= కారణభూతుడై; ప్రశస్తి, వహించున్= కీర్తిని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! తపుడు (యజ్ఞఫలహర్తలైన ఆ పదిహేనుమంది పుత్రులను మాత్రమే గాక) యజ్ఞభాగభోక్తలైన కొడుకుల నైదుగురను కన్నాడు. వారిలో మొదట పుట్టినవాడు 'వైశ్వానరుడు' . ఆ వైశ్వానరుడు- బ్రాహ్మణులచేత మేఘుడితో పాటు పూజించబడేవాడు. నాలుగునెలల నోములలో అతడు అర్చించబడేవాడు. ఓ ధర్మరాజా! రెండవవాడి పేరు - విశ్వపతి. సార్థక నామధేయుడు. అతడు సమస్తసృష్టికి ప్రభువు. మూడవవాడి పేరు 'విశ్వకుడు' అతడు విశ్వానికి అంతర్యామి. నాలుగవవాడి పేరు 'విశ్వభుక్కు'. అతడు భూతాల తినుబండారాలను పక్వం చేసేవాడు. అయిదవవాని పేరు 'గోపతి'. అతడు సర్వధర్మక్రియలకు హేతుభూతుడు.

వ. **మఱియు భానుం డను వహ్నికి సోమపుత్త్రియైన బృహద్భాసయందు బలదుండును మన్యుమంతుండును**
ధృతిమంతుండును నాగ్రయణుండును నగ్నియు సోముండును నన నార్వురు గొడుకులు నిశ యను
కూఁతురుం బుట్టిరి; సకలతపఃఫలంబులు నిర్వహించుట కయి పురందరుండు మను నామ ధేయుం డైన
కొడుకుం బడసె; నమ్మనువు భానుపుత్త్రియైన నిశాకన్యం బెండ్లియై, ప్రాజాపత్యుం డను పేరఁ బరఁగి
పరమబ్రాహ్మణులచేత నర్చితుం డయ్యె; నివ్విధంబున ననేక వహ్నులు సకలధర్మ క్రియాసాధకు లై వెలింగిరి;
దక్షిణాగ్ని ప్రముఖంబు లైన వహ్నులు వాయుహతిం జేసి యన్యోన్య సంస్పృష్టంబు లయ్యె నేనియు,
రజస్వలాది సంకరంబులం బొరసె నేనియు, మృతక జాతకాది సంస్పర్శనంబునం బొందెనేనియుఁ,
దత్ప్రాయశ్చిత్తార్థం బై యష్టాకపాలేష్టి సేయ వలయు' నని చెప్పి మఱియు మార్కండేయుం డిట్లనియె.167

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; భానుండు+అను, వహ్నికిన్= భానుడు అనే పేరు కల అగ్నికి; సోమపుత్త్రి+ఐన= సోముడి కూతురు అయిన; బృహద్భాసఅందున్; బలదుండును; మన్యుమంతుండును; ధృతిమంతుండును; ఆగ్రయణుండును; అగ్నియున్; సోముండును; అనన్= అనగా; ఆర్వురు కొడుకులు= ఆరుగురు కుమారులు; నిశ+అను, కూఁతురున్= నిశ అనే పేరు కల పుత్త్రికయు; పుట్టిరి= జన్మించారు; సకల, తపస్+ఫలంబులు= అన్ని తపస్సులయొక్క ఫలితాలను; నిర్వహించుటకున్+ అయి= సాధించటం కొరకు; పురందరుండు= పురందరుడు అనేవాడు; మను నామ ధేయుండు+అయిన= మనువు అనే పేరు కలిగినట్టి; కొడుకున్+పడసెన్= పుత్రుడిని కన్నాడు; ఆ+మనువు; భానుపుత్త్రి+ఐన= భానుడు అనే వాడి కూతురు అయిన; నిశా కన్యన్= రాత్రి అనే కన్నెను; పెండ్లి+ఐ= వివాహ మాడి; ప్రాజాపత్యుండు; అను, పేరన్+పరఁగి= అనే నామంతో విలసిల్లి; పరమ, బ్రాహ్మణులచేతన్= గొప్ప విప్రుల చేత; అర్చితుండు+అయ్యెన్= పూజించబడ్డాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; అనేక వహ్నులు= పెక్కు అగ్నిహోత్రులు; సకల, ధర్మ, క్రియా, సాధకులు+ఐ= అన్ని ధర్మ కార్యాలను సాధించే వారయి; వెలింగిరి= ప్రకాశించారు; దక్షిణ+అగ్ని, ప్రముఖంబులు+ఐన= దక్షిణాగ్ని మున్నగు నట్టివి

అయిన; వహ్నులు= నిప్పులు; వాయు, హతిన్+చేసి= గాలిచేత కొట్టబడటంచేత; అన్యోన్య, సంస్పృష్టంబులు= ఒక దానితో మరియొకటి కలయిక చెంది నట్టివి; అయ్యెన్+ఏనియున్= అయినప్పటికిని; రజస్వల+ఆది, సంకరంబులన్= ముట్టు అయిన ఆడువారిమైల సోకటం, పొరిసెన్+ఏనియున్= పొందినప్పటికిని; మృతక, జాతక+ఆది, సంస్పర్శనంబునన్+పొందెను+ఏనియున్= చావు, పుట్టుక మొదలైన వాటిచేత కలిగే మైల సోకటం వలన దోషం కలిగినప్పటికి; తత్+ప్రాయశ్చిత్త+అర్థంబు+ఐ= ఆ దోష నిష్కృతి కొరకై; అష్టా కపాల+ఇష్టి= ఎనిమిది మట్టి పాత్రలచేత సంస్కరించబడెడి క్రతువు; చేయన్‌వలయున్= చేయాలి; అని; చెప్పి; మఱియున్; మార్కండేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'భానుడు అనే వహ్నికి అతడి భార్య (సోమపుత్రి) అయిన బృహద్భాస యందు బుధుడు, మన్యుమంతుడు, ధృతిమంతుడు, ఆగ్రయణుడు, అగ్ని, సోముడు అనే ఆర్గురు కొడుకులున్నూ, నిశ అనే కూతురున్నూ కలిగారు. పురందరుడు సర్వతపస్సులఫలాలు పొందటానికై మనువు అనే పేరు గల కొడుకును కన్నాడు. ఆ మనువు భానువహ్నిపుత్రిక అయిన నిశ అనే వధువును పెండ్లాడాడు. ఆ మనువుకే ప్రాజాపత్యుడు అనే గౌరవ నామధేయం ఏర్పడింది. అతడిని బ్రాహ్మణోత్తములు పూజించారు. ఈ విధంగా పెక్కు వహ్నులు ధర్మక్రియలకు హేతుభూతులు అయ్యారు. దక్షిణాగ్ని మొదలైనవి గాలి తాకిడికి ఒకదానితో ఒకటి కలిసి పోయినప్పుడున్నూ; ముట్టయిన స్త్రీలు తాకుట చేతనున్నూ ఏర్పడిన దోషాలను పరిహరించటానికి, పురుడువలన మరణంవలన ఏర్పడే మైలచేత కలిగే దోషాలను పరిహరించటానికి 'అష్టాకపాలేష్టి' ఎనిమిది మట్టి పాత్రలలో అగ్నికి సంస్కారం చేసి చేసే క్రతువు చేయవలసి వస్తుంది' అని చెప్పి, మరల మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: సోమపుత్రి అను నెడ సోముడి కూతురు అని అర్థం చెప్పుకొనటమే ఉత్తమ పద్ధతి. సోముడు అనగా చంద్రుడు, శివుడు, వాయువు, పితృదేవతలలో ఒకడు, వసువులలో ఒకడు, కుబేరుడు, యముడు, సుగ్రీవుడు అనే వివిధార్థాలు ఉన్నాయి. అట్లే మనువు, భానుడు మున్నగు చోట్ల అవి నామధేయాలుగానే స్వీకరించాలి.

క. **'ఆపుఁ డను వహ్ని యతులిత । రూప యయిన ముదిత యను తరుణియందు జగ**
ద్దీపకు నపారతేజు మ । హాపూజ్యుం గనియె నగ్ని నద్భుతనామున్. 168

ప్రతిపదార్థం: ఆపుఁడు+అను, వహ్ని= 'ఆపుడు' అనే పేరు కల అగ్ని; అతులిత, రూప+అయిన= సాటి లేని అందం గల; ముదిత+అను, తరుణి+అందున్= ముదిత అనే పేరుకల జవ్వనియందు; జగత్+దీపకున్= లోకాలను వెలుగొంద జేసే వాడిని; అపార తేజున్= మిక్కిలి ఎక్కువ అయిన కాంతి కలవాడిని; మహా, పూజ్యున్= గొప్పగా ఆరాధించబడే వాడిని; అద్భుత నామున్= అచ్చెరువు కొలిపే పేరు కల వాడిని; అగ్నిన్= అగ్నిని; కనియెన్= కన్నాడు (పుత్రుడుగా పడశాడు).

తాత్పర్యం: ఆపుడు అనే వహ్నికిని, అతిలోక సౌందర్యవతి అయిన ముదితకు అచ్చెరువు గొలిపే పేరు కల 'అగ్ని' ముద్దుబిడ్డ అయి జన్మించాడు.

విశేషం: మానవచరిత్రలో నాగరకతా క్రమపరిణామ వికాసంలో 'అగ్ని' నిర్వహించిన భూమిక ఉగ్గడించ దగింది. అగ్ని బహుముఖ ప్రయోజనాలను నిర్వహించింది. నిత్యాగ్నిహోత్రతత్పరులు- అగ్నిసంప్రదాయాన్ని నిలబెట్టి యున్నారు. అర్థవాద రూపాన ఈ అగ్నిహోత్రాలను నిర్వహించిన కుటుంబాల వివరణాన్ని ఈ ప్రకరణంలో మహాభారతం వివరించినట్లు ఎంచవచ్చును.

చ. **అతఁడు త్రిలోకతంత్రము నిరంతర మై చన నిర్వహించుచున్**
శతమఖుఁ డాది యైన సురసంతతికిం బ్రియ మొప్ప హవ్యముల్
సతతము మోచి యిచ్చుచు భృశం బగు తద్భర మోర్వలేక సు
వ్రత నిరతుం డధర్వుఁ డనువానికి నిట్లను నాదరంబుతోన్. **169**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= (ఆ అగ్ని); త్రిలోక తంత్రము= మూడు భువనాల వ్యవహారం; నిరంతరము+ఐ+చనన్= ఎల్లప్పుడును కొనసాగేదిగా జరుగగా; నిర్వహించుచున్= నెరపుతూ; శతమఖుఁడు+ఆది+ఐన= దేవేంద్రుడు మొదలైన; సుర సంతతికిన్= వేల్పుల సముదాయానికి; ప్రియము+ఒప్పన్= ప్రీతి విలసిల్లేటట్లుగా; హవ్యముల్= హోమంలో వేల్చే ద్రవ్యాలు; సతతమున్= ఎల్లప్పుడు; మోచి+ఇచ్చుచున్= బరువును భరించి ఇస్తూ; భృశంబు+అగు= మిక్కుటమైన; తత్+భరమున్= ఆ బరువును; ఓర్వలేక= భరించలేక; సువ్రత, నిరతుండు= మంచి నోమును దీక్షతో నెరవేర్చునట్టి (ఆ అగ్ని); అధర్వుఁడు+అను వానికిన్ అధర్వుడు అనే పేరు గలవానికి; ఆదరంబుతోన్= మన్ననతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మూడులోకాల వ్యవహారాలను ఎడతెగనిదీక్షతో అగ్ని నిర్వహిస్తున్నాడు. దేవేంద్రుడు మున్నగు వేల్పులకు యజ్ఞాలలో సమర్పించబడే హోమద్రవ్యాలను తాను మోచి సంప్రీతితో వారికి సమర్పిస్తూ ఉన్నాడు. ఈ నిరంతరభారాన్ని చాలాకాలం నిర్వహించిన పిదప, డస్సి, అగ్ని- అధర్వుడు అనే వాడిని చేరి గౌరవంతో కూడిన అభిమానంతో ఇట్లా పలికాడు.

వ. **'ఏను దుర్బలుండ నైతి; నీవు దేవతలకు హవ్యంబులు మోచి యి' మ్మని వానిం బంచి, తాను సముద్రంబు సొచ్చి యందు దాఁగుటయు, దేవత లద్దేవముఖుం డున్న యెడ రోయం దొడంగిన నబ్ధిచరంబు లైన మత్స్యంబులు సురలకు నగ్నిదేవుండు జలధి నుండుట సెప్పుటయుం గనలి యనలుండు మీలం జూచి' జనంబులు మిమ్ము నిర్దయు లై వధియింతురు గావుత' మని శాపం బిచ్చె; నప్పుడు.** **170**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను (అనగా అగ్ని); దుర్బలుండన్+ఐతి(ని)= బలం లేనివాడను అయినాను; నీవు= నీవు; దేవతలకున్= వేల్పులకు; హవ్యంబులు= హోమంలో వేల్చబడిన ద్రవ్యాలు; మోచి+ఇమ్ము+అని= వహించి ఇమ్ము అని; వానిన్= అధర్వుడిని; పంచి= నియమించి; తాను= అగ్ని; సముద్రంబు= సముద్రంలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అందున్= ఆ సముద్రంలో; దాఁగుటయున్= రహస్యంగా నివసించటమున్నూ; దేవతలు= వేల్పులు; ఆ+దేవముఖుండు= ఆ అగ్ని; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నచోటు; రోయన్+తొడంగినన్= వెదకటానికి పూనుకొనగా; అబ్ధిచరంబులు+ఐన= సముద్రంలో తిరుగాడునట్టి; మత్స్యంబులు= చేపలు; సురలకున్= దేవతలకు; అగ్ని దేవుండు; జలధిన్+ఉండుట+చెప్పుటయున్= సముద్రంలో (దాగి) ఉండటాన్ని చెప్పగా; కనలి= కోపగించి; అనలుండు= అగ్నిహోత్రుడు; మీలన్+చూచి= చేపలను చూచి; జనంబులు= ప్రజలు; మిమ్మున్= మిమ్ము (చేపలను); నిర్దయులు+ఐ= జాలి లేని వారై; వధియింతురు+కావుతన్= చంపుదురు గాక!; అని; శాపంబు+ఇచ్చెన్= శాపం ఇచ్చాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: 'నేను ఇంక బలంలేనివాడను అయినాను. ఓ అధర్వుడా! నీవు దేవతలకు హోమద్రవ్యాలను మోచికొనిపోయి అందించునది' అని పలికి అతడిని అందుకు నియమించి, అగ్నిహోత్రుడు సముద్రంలో ప్రవేశించి దాగాడు. అంతట వేల్పులు అగ్నిదేవుడు ఎచట దాగాడో తెలియటానికై వెదక సాగారు. సముద్రంలో చరించే చేపలు అగ్నిదేవుడి ఉనికి దేవతలకు తెలియ చెప్పాయి. అప్పుడు చేపలపై ఆగ్రహించి అగ్నిదేవుడు 'జనులు జాలి లేకుండగా మిమ్ము చంపగలరు' అని శాప మిచ్చాడు.

విశేషం: శాపం:- భవిష్యత్కాలంలో అవశ్యంగా జరుగ గలదు అనే విధి వాక్యం. ఇందులో మూడు అంగాలు ఉంటాయి. 1. భవిష్యదర్థకం ఇది. 2. శపించేవాడు గొప్ప మహిమ కలవాడై ఉంటాడు. 3. ఇది కోపహేతువు. ఫలము ఏదో ఒక కీడు.

ఆ. **హవ్య వహనమునకు నమరోత్తములు దన్ను । వేయువిధుల నొలసి వేఁడుకొనిన**
నెట్లు నియ్యకొనక యెంతయు విసిగి స । మీరసఖుఁడు దనదుమేను విడిచె. **171**

ప్రతిపదార్థం: హవ్య వహనమునకున్= హోమంలో వేల్చిన ద్రవ్యాలను మోయటానికి; అమర+ఉత్తములు= వేల్పులలో గొప్పవారు; తన్నున్= తనను (అగ్నిని); వేయు విధులన్= అనేక విధాలుగా; ఒలసి= పూని; వేడుకొనినన్= ప్రార్థించగా; ఎట్లున్= ఏ రీతిగా; ఇయ్యకొనక= అంగీకరించక; ఎంతయున్= మిక్కిలి; విసిగి= అలసి పోయి; సమీరసఖుఁడు= గాలి నెచ్చెలి - అగ్ని; తనదు మేను= తన శరీరం; విడిచెన్= వదిలాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలలో శ్రేష్ఠులు అగ్నిహోత్రుడిని మరల హోమద్రవ్యాలను మోచి తమకు అందించాలని వేయి విధాల ప్రార్థించారు. కాని, అగ్ని అందులకు సమ్మతించలేదు. అంతే కాక, అతడు విసిగి వేసారి తనదేహాన్ని త్యజించాడు.

వ. **ఇట్లు సంత్యక్తశరీరుం డై ధరాతలంబు ప్రవేశించుటయు, నతనిచేత విడువంబడిన దేహంబువలనం బూయంబున గంధకంబు, నస్థుల దేవదారువును, శ్లేష్మంబున స్ఫటికంబును, బిత్తంబున మరకతంబును, వాతంబునఁగృష్ణశిలయు, నఖంబుల నభ్రకంబును, స్నాయుసంచయంబునం బ్రవాళంబునుం బుట్టె; నతండు భూగర్భస్థితుండై ఘోరతపంబుసేయుచున్నంత భృగ్వంగిరఃప్రముఖులైన మహామునులు నిజతపోబలంబున నతనికి నాప్యాయనంబు సేయుటయుఁ దేజస్వి యై ధరణి వెలువడి వచ్చి యమ్మహాత్ముం డమ్మహామునులం జూచి తదీయతేజంబు దనకు దుస్సహం బగుటయు భయంపడి క్రమ్మఱ నంబుధి సొచ్చి యడంగిన.** **172**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సంత్యక్త శరీరుండు+ఐ= వదలి పెట్టబడిన దేహం కలవాడై - అనగా దేహాన్ని త్యజించిన వాడై; ధరాతలంబు= భూమి ప్రదేశాన్ని; ప్రవేశించుటయున్= చొరబడటమున్నూ; అతని చేతన్; విడువన్+పడిన= వదలిపెట్టబడిన దేహంబువలనన్= శరీరంలోని; పూయంబునన్= చీము రసినుండి; గంధకంబున్= గంధకము (ఉపధాతు విశేషమైన మందు దినుసు) (దీపావళి 'రోలు రోకలి' ప్రేలుడు పదార్థాలలో ఒకటి); అస్థులన్= ఎముకల నుండి; దేవదారువును= దేవదారు చెట్టును; శ్లేష్మంబునన్= కఫం నుండి; స్ఫటికంబును= కర్పూరమును; పిత్తంబునన్= పిత్తమనే దేహ ధాతువు నుండి; మరకతంబును= నవరత్నాలలో ఒకటి అయిన; 'పచ్చ'ను; వాతంబునన్= దేహధాతువులలో ఒకటి అయిన గాలి నుండి; కృష్ణ శిలయున్= పాషాణాన్ని (నల్లరాయిని); నఖంబులన్= గోళ్ల నుండి; అభ్రకంబును= బేగడను (కాకిబంగారము); స్నాయు సంచయంబునన్= నరాల, రక్త నాళాల సముదాయం నుండి; ప్రవాళంబునున్= పగడమును; పుట్టెన్= ఆవిర్భవించాయి; అతండు= (ఆ అగ్నిహోత్రుడు); భూగర్భ స్థితుండు+ఐ= భూమిలోపలి భాగంలో ఉన్నవాడై; ఘోరతపంబు= కఠిన మైన తపస్సు; చేయుచున్+ ఉన్నంతన్= సలుపుతూఉండగా; భృగు+అంగిరస్+ప్రముఖులు+ఐన= భృగువు అంగిరసుడు మున్నగు; మహా+మునులు= గొప్ప ఋషులు; నిజ, తపస్+బలంబునన్= తమ దైన తపస్సు యొక్క గొప్ప శక్తి వలన; అతనికిన్= (అగ్ని హోత్రుడికి); ఆప్యాయనంబు+చేయుటయున్= తృప్తి కల్గించగా; తేజస్వి+ఐ= కాంతి కలవాడై; ధరణిన్= భూమినుండి; వెలువడి వచ్చి= బయటకు వచ్చి; ఆ+మహా+ఆత్ముండు= ఆ గొప్పవాడు (అగ్ని హోత్రుడు); ఆ+మహా+మునులన్= ఆ గొప్ప ఋషులను; చూచి= కాంచి; తదీయ, తేజంబు= వారల యొక్క కాంతి; తనకున్= (అగ్నిహోత్రుడికి); దుస్సహంబు=

సహించటానికి అలవికానిది; అగుటయున్; భయంపడి= భీతిచెంది; క్రమ్మఱన్= మరల; అంబుధి+చొచ్చి= సముద్రంలో ప్రవేశించి; అడంగినన్= దాగి ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా, శరీరాన్ని విడిచిపెట్టినవాడై అగ్నిదేవుడు భూమిలోకి ప్రవేశించాడు. అట్లా అగ్ని చేత విడువబడిన కళేబరంనుండి ఎన్నియో పదార్థాలు ఆవిర్భవించాయి. చీమురసినుండి గంధకం ఏర్పడింది. ఎముకలనుండి దేవదారు చెట్లు పుట్టాయి. కఫంనుండి కర్పూర మేర్పడింది. పిత్తంనుండి నవరత్న విశేషమైన 'పచ్చ' జనించింది. వాతంనుండి పాషాణశిల రూపొందింది. గోళ్ల నుండి కాకిబంగారం ఉద్భవించింది. నరాల, రక్త, నాళాల నుండి పగడ మేర్పడింది. అగ్నిహోత్రు డాపైన భూగర్భంలోనే ఉండి కఠోరతపస్సు చేశాడు. భృగుడు మున్నగు మహర్షులు అతడి తపస్సును మెచ్చి అతడిని ఆశీర్వదించారు. అగ్నిహోత్రు డంతట తృప్తి చెంది, భూగర్భం నుండి బయటకు వచ్చాడు కాని, అతడు ఆ మహర్షుల తేజస్సును చూచి భయపడి మరల సముద్రంలోకి పోయి దాక్కొన్నాడు.

క. విను జననాయక! సంయమి। జనములు వహ్నిపని యంతఁ జాలించి ప్రియం
బున నంచితవిధి సంగ్రహ। మునకై పూజించి రధికపుణ్యు నధర్వున్. 173

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ప్రజలకు నేత వయిన ఓ ధర్మరాజా!; విను= వినుము; సంయమిజనములు= ఋషుల సమూహాలు; వహ్ని పని= అగ్ని కార్యం; అంతన్= అంతట; చాలించి= ఆపి; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; అంచితవిధి సంగ్రహమునకై= చేయవలసిన క్రియలను చేయటానికై; అధికపుణ్యున్= గొప్ప పుణ్యం కలవాడిని; అధర్వున్= అధర్వుడిని; పూజించిరి= అర్చించారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆలకించుము. అంతట మునిగణాలు అగ్నిని వదలి పెట్టి, తాము చేయవలసిన విధ్యుక్త ధర్మాలను నిర్వహించటానికై అధర్వుడిని అర్చించ సాగారు.

వ. అయ్యధర్వాగ్ని తేజంబును నమ్మును లతనికిం జేయు బహుమానంబునుం దన్ముఖంబున నమరులు దృప్తు లగుచునికియుం జూచి సహింపక పావకుండు సకలభూతంబులుఁ జూచుచుండ నంబుధి వెలువడి వచ్చి నిఖిలలోకహితార్థంబుగా నెప్పటియట్ల హవ్యవహత్వంబు నంగీకరించె; ని ట్లనేకశాఖం బయిన యగ్ని వంశంబు ప్రశంసాభాజనం బయ్యె; నగ్ను లెంద ఱైనను దదాత్మ యైన తేజం బొక్కటి' యని చెప్పిన విని సంతసిల్లి యమ్మహామునికి ధర్మతనయుం డి ట్లనియె. 174

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అధర్వ+అగ్ని, తేజంబునున్= అధర్వుడు అనే ఆ అగ్నియొక్క కాంతిని; ఆ+మునులు; అతనికిన్+చేయు= (అధర్వుడికి) ఒనరించే; బహుమానంబునున్= గౌరవమర్యాదను; తద్+ముఖంబునన్= ఆతని మొగం నుండి; అమరులు= దేవతలు; తృప్తులు+అగుచున్+ఉనికియున్= తనివి చెందటమున్నూ; చూచి= అరసి; సహింపక= ఓర్వజాలక; పావకుండు= అగ్నిహోత్రుడు; సకల భూతంబులున్= అన్ని భూతాలున్నూ; చూచుచున్= చూస్తూ ఉండగా; అంబుధి= సముద్రంనుండి; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; నిఖిలలోక, హిత+అర్థంబుగాన్= అన్ని లోకాలకు మేలు చేకూరేటట్లుగా; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథా ప్రకారం; హవ్య వహత్వంబున్= హోమంలో వేల్చబడే ద్రవ్యాలను తాల్చటాన్ని; అంగీకరించెన్= సమ్మతించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనేక, శాఖంబు+అయిన= పెక్కు కొమ్మలుగా ఏర్పడిన; అగ్ని వంశంబు= అగ్ని యొక్క కుటుంబం; ప్రశంసా, భాజనంబు+అయ్యెన్= కీర్తించ తగింది అయింది; అగ్నులు= వహ్నులు; ఎందఱు+ఐనను= ఎందరు అయినప్పటికి; తద్+ఆత్మ+ఐన= వారి అందరికి ఆత్మ, లేక సారభూతం అని చెప్ప దగిన; తేజంబు= కాంతి; ఒక్కటి= ఒక్కటే; అని=

అంటూ; చెప్పినన్= పలుకగా; విని= ఆలకించి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆ+మహామునికిన్= ఆ గొప్ప ఋషికి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అధర్వుడు అనే పేరు గల ఆ అగ్ని యొక్క కాంతిని, ఆ ఋషులు అతడికి చేసే గౌరవమర్యాదలను చూచి, ఆతడిద్వారా వేల్పులు తనివి పొందటాన్ని గ్రహించి, ఓర్వజాలక అగ్నిహోత్రుడు అన్ని భూతాలు చూస్తూ ఉండగా సముద్రగర్భంనుండి బయటకు వచ్చి యథాప్రకారం తాను హోమద్రవ్యాలను వహించటానికి సమ్మతించాడు. అఖిలలోకాలకు ఆవిధంగా శ్రేయస్సు కల్గించాడు. ఈ రీతిగా అగ్నివంశంలో ఎందరెందరో ఉగ్గడించదగిన వారు విలసిల్లారు. అగ్నులలో ఎందరెందరో వేరు వేరు వారలు విలసిల్లినప్పటికిన్నీ, అందరిలో వెలుగొందిన తేజం ఒక్కటే' అని మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు. అంతట ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలికాడు.

క. 'మునినాథ! మహాసేనుం। డనలునకుం గృత్తికలకు హరునకు సుతుఁడై
న నిమిత్త మేమి తెలుఁ గే। వినవలతుం జెప్పవే! సవిస్తరఫణితిన్'. 175

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= ఋషులకు వల్లభుడవైనవాడా! అనగా మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ మార్కండేయుడా!; మహాసేనుండు= కుమారస్వామి; అనలునకున్= అగ్నిహోత్రుడికి; కృత్తికలకున్= కృత్తికలు అనే చుక్కలకు; హరునకున్= శివుడికి; సుతుఁడు+ఐన= కొడు కైన; నిమిత్తము= కారణం; ఏమి తెఱఁగు= ఎటువంటిది; ఏన్= నేను; విన వలతున్= విన గోరుతున్నాను; సవిస్తర, ఫణితిన్= విపుల మైన పద్ధతిలో; చెప్పవే= చెప్పవా? (చెప్పుము).

తాత్పర్యం: 'ఓ మార్కండేయమహామునీ! కుమారస్వామి ఏవిధంగా అగ్నిహోత్రుడికి, కృత్తికలకు, శివుడికి పుత్రుడయ్యాడో విన గోరుతున్నాను. దయచేసి నాకు సంపూర్ణంగా వివరించి చెప్పుము'.

వ. అనిన మార్కండేయుం డతని కిట్లని చెప్పెఁ; దొల్లి దైత్యులతోడ రణంబు సేసి యోటువడి దేవగణసహితుం డై దేవేంద్రుండు దొలంగిపోయి దానవుల నోర్వనోపునట్టి మహాసత్త్వుం డగు సేనాపతి నెందుఁ బడయుదు నొకో! యని యొక్కనాఁడు మానసం బను శైలంబునకుం జని యం దొక్కయెడ నొక్కరుండ కార్యచింతాపరుం డై యున్న యెడ. 176

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; మార్కండేయుండు; అతనికిన్= (ధర్మరాజునకు); ఇట్లు+అని చెప్పెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; దైత్యుల తోడన్= రాక్షసులతో; రణంబు+చేసి= యుద్ధంచేసి; ఓటువడి= ఓడిపోయి; దేవగణ సహితుండు+ఐ= వేల్పుల సముదాయంతో కూడిన వాడై; దేవేంద్రుండు= వేల్పుల దొర; తొలంగిపోయి= (యుద్ధం నుండి) ఆవలికి పోయి; దానవులన్= రాక్షసులను; ఓర్వన్+ఓపునట్టి= జయించజాలునట్టి; మహాసత్త్వుండు+అగు= గొప్ప బలం కలవాడైన; సేనాపతిన్= సేనకు నాయకుని; ఎందున్= ఎచ్చట; పడయుదున్+ఒకో+అని= పొందగలనో అని; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజున; మానసంబు+అను, శైలంబునకున్+చని= మానసం అనే పేరు కల కొండవద్దకు వెళ్లి; అందున్= (ఆ కొండ మీద); ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; ఒక్కరుండు+అ= ఏకాంతంగా ఉండి; కార్య, చింతా, పరుండు+ఐ= చేయవలసిన పనిని గూర్చి యోచించేవాడై; ఉన్న+ఎడన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అనిన, మార్కండేయుడు ధర్మరాజుకు ఈ విధంగా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో రాక్షసులతో యుద్ధం చేసి దేవేంద్రుడు ఓడిపోయాడు. వేల్పుల సముదాయం ఎంతగా పోరాడినా వారికి విజయం లభించలేదు. ఇక

రాక్షసులపై గెలుపు ఏ విధంగా లభిస్తుందా! అని దేవేంద్రుడు ఏకాంతంగా యోచింపసాగాడు. అతడు మానసం అనే పేరుగల కొండపైకి వెళ్ళి ఒకచోట ఆలోచన చేస్తున్నాడు. అప్పుడు.

తే. 'ఒక్క దనుజాధముండు మొఱ్ఱో యనంగ । నన్నుఁ జెఱగొని పోయెడు నన్నలార!
యెవ్వ రిట విడిపింపరే యింత వట్టు । పుణ్యమునఁ బోవరయ్య! కారుణ్యబుద్ధి'. 177

ప్రతిపదార్థం: అన్నలారా!= అయ్యలారా!; నన్నున్= నన్ను; ఒక్క= ఒక; దనుజ+అధముండు= రాక్షసులలో నీచుడు; మొఱ్ఱో+అనంగన్= (ఆపదలో ఉన్నట్లు) 'కేక' వేయగా; చెఱ+కొని పోయెడున్= నిర్బంధించి తీసికొని పోతున్నాడు; ఇటన్= ఇచట; ఎవ్వరు= ఎవరు? విడిపింపరే= చెరనుండి బయట పడ వేయరా; ఇంత+పట్టు= ఈ మాత్రం; కారుణ్య బుద్ధిన్= జాలిగల మనస్సుతో; పుణ్యమునన్+పోవరు+అయ్య= పుణ్యమార్గాన ప్రవర్తింపరా!.

తాత్పర్యం: సోదరులారా! ఒక నీచరాక్షసుడు నన్ను చెఱపట్టి బలాత్కారంగా తీసికొని పోతున్నాడు; ఇక్కడ నన్ను ఈ రాక్షసుడిబారినుండి కాపాడేవారు ఎవ్వరూ లేరా? నా మొఱ ఆలకించి పుణ్యం కట్టుకొనే వారు ఎవ్వరూ లేరా?

వ. అని యిట్లు సువ్యక్తం బైన వనితావిలాపంబు వీతెంచినం బురందరుండు నిజాంతరంగంబు గరుణాతరంగితం బగుటయు 'నోడ కోడకు మిదె యేను వచ్చితి' ననుచు నద్దిక్కునకు నడచి ముందట నతిభయంకరాకారుం బటుగదాహస్తు నప్రచలితవిద్యుల్లతారుచిరమూర్తి యైనదాని నొక్క కన్నియం గొని గగనతలంబునం బఱచువానిం బ్రబలవలాహకవినీలదేహుఁ గేశి యను దానవుం గని సరభసుం డై.178

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు; సువ్యక్తంబు+ఐన= స్పష్టంగా వినిపిస్తున్న; వనితా, విలాపంబు= ఆడుదాని ఆర్తధ్వని; వీతెంచినన్= రాగా; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; నిజ+అంతరంగంబు= తన హృదయం; కరుణా, తరంగితంబు+అగుటయున్= దయఅనే అలలతో నిండినది కావటం చేత; ఓడకుము+ఓడకుము= భయపడకుము భయపడకుము; ఇదె= ఇదుగో ఇప్పుడే; ఏను= నేను; వచ్చితిన్= (నిన్ను ఆదుకోటానికి) వచ్చాను; అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఆ+దిక్కునకున్= ఆ ఆర్తనాదం వెడలిన వైపునకు నడచి; ముందటన్= ఎదురుగా; అతిభయంకర+ఆకారున్= మిక్కిలి వెరపు గొలిపే రూపం కలవాడిని; పటు గదా హస్తున్= గొప్ప గదను పూనిన చేయి కలవాడిని; అప్రచలిత, విద్యుత్+లతా, రుచిర, మూర్తి+ఐన దానిన్= కదలకుండా ఉన్నట్టి మెరపుతీగ వలె వెలుగొందే రూపం కల దానిని; ఒక్క కన్నియన్= ఒక కన్యకను; కొని= పట్టుకొని; గగన, తలంబునన్= ఆకాశస్థలాన; పఱచువానిన్= పరుగెత్తేవాడిని; ప్రబల, వలాహక, వినీల, దేహున్= గొప్ప మబ్బువంటి నల్లని శరీరం కలవాడిని; కేశి+అను, దానవున్= కేశి అనే పేరు కల రాక్షసుడిని; కని= చూచి; సరభసుండు+ఐ= వేగంతో కూడినవాడై.

తాత్పర్యం: అట్లా ఒక స్త్రీయొక్క ఆర్తనాదం వినిపించింది. దేవేంద్రుడు వెంటనే తన హృదయం జాలిచేత కరగి పోవటం చేత 'భయపడకుమమ్మా! ఇదుగో నేను ఇక్కడనే ఉన్నాను; ఇప్పుడే వచ్చి నిన్ను కాపాడగలను' అని గట్టిగా పలుకుతూ ఆ యేడ్పు వచ్చిన వైపునకు తరలి వెళ్ళాడు. అంతట అక్కడ ఒక రాక్షసుడు మిక్కిలి వెరపు గొలిపే రూపం కలవాడు, నల్లనిమబ్బును పోలిన దేహం కలవాడు, గొప్ప గదను చేత ధరించిన వాడు కన్పించాడు. అతడు స్థిరమైనసౌదామని వంటి శరీరసౌందర్యం గల ఒక కన్యకను చెఱబట్టి ఆకాశంలో పరుగెత్తుతున్నాడు. కేశి అనే ఆ రాక్షసుడిని చూచి దేవేంద్రుడు మిక్కుటమైన వేగంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఇంద్రుఁడు కేశి యను రాక్షసునిఁ బాఱఁదోలుట (సం. 3-213-10)

ఉ. 'ఓరి దురాత్మ! యీ యబల నోడక యేటికిఁ బట్టినాడ వం
భోరుహనేత్ర విడ్వు; మెట వోయినఁ బ్రాణము గొందు నింకఁ బ్ర
స్ఫారమహీధరప్రకరభంగవిహారధురీణ ముగ్ర దై
త్యారుణరంజితోగ్ర కులిశాస్త్రము సు మ్మిదె' యంచు డాసినన్. 179

ప్రతిపదార్థం: ఓరి, దురాత్మ!= ఓరీ పాపహృదయం కలవాడా! చెడ్డ ఆత్మకల రాక్షసుడా!; ఈ+అబలన్= ఈ ఆడుదానిని; ఓడక= వెనుదీయక; ఏటికిన్= ఎందుకు; పట్టినాఁడవు= చెఱగొన్నావు; అంభస్+రుహ+నేత్ర= పద్మాల వంటి కన్నులు కల ఆడుదానిని; విడ్వుము= వదలి పెట్టుము; ఎట+పోయినన్= నీవు ఎక్కడికి వెళ్లి నప్పటికిని; ఇంకన్= ఇక; ప్రాణమున్+కొందున్= (నీ) అసువులను తీస్తాను- అనగా నిన్ను చంపుతాను; ప్రస్ఫార, మహీధర, ప్రకర, భంగ, విహార, ధురీణము= నిడివి ఐన కొండల సముదాయాన్ని ముక్కలుగా చేస్తూ తిరుగాడటంలో సామర్థ్యం కలది; ఉగ్ర, దైత్య+అరుణ, రంజిత+ఉగ్ర+కులిశ+అస్త్రము= భయం కలిగించే రాక్షసులను చంపటంచేత వారి నెత్తుటిచే ఎర్రనైన వజ్ర మంత్రాయుధం; సుమ్ము= సుమా; ఇదె= ఇదిగో; అంచున్= అంటూ; డాసినన్= సమీపించగా.

తాత్పర్యం: 'ఓ నీచ రాక్షసుడా! ఈ ఆడుదానిని ఎట్టి శంక లేకుండ, ఎందుకు చెరబట్టినావురా? పద్మాల వంటి కన్నులు కల ఈ అబలను వెంటనే విడిచిపెట్టుము. నీవు ఎటు పారిపోయినా నిన్ను నేను విడువను. నీ అసువులు తీయగలను. ఇదిగో! నావద్ద వజ్రాయుధం ఉన్నది. దీనితో నేను లోగడ ఎందరినో రాక్షసులను వధించిఉన్నాను. వారి నెత్తురుతో ఎర్రబడినట్టిది సుమా ఈ వజ్రాయుధం. ఎన్నో కొండలను కూల్చినట్టిది నా వజ్రాయుధం' అంటూ దేవేంద్రుడు ఆ రాక్షసుడిని సమీపించాడు.

మత్తకోకిలము
ఘోరవిక్రముఁడైన కేశియుఁ గ్రోధఘూర్ణితచిత్తుఁ డై
ధీరుఁ డుక్కున నిల్చి యగ్గదఁ ద్రిప్పి వాసవు వైచె; న
వ్వీరుఁడున్ గద చూర్ణితంబుగ వ్రేసె నాసుర భంగిఁ బొం
గారి దారుణవజ్రపాతరయంబునం బటుహస్తుఁడై. 180

ప్రతిపదార్థం: ఘోర, విక్రముఁడు+ఐన= భయంకర మైన పరాక్రమం కలవాడైన; కేశియున్= కేశి అనే దానవుడుకూడ; క్రోధ, ఘూర్ణిత, చిత్తుఁడు+ఐ= కోపం చేత తిరుగుడు పడిన మనస్సు గలవాడై; ధీరుఁడు= ధైర్యం గలవాడు; ఉక్కునన్= బలంతో; నిల్చి= నిలువబడి; ఆ+గదన్= ఆగదను; త్రిప్పి= గిరగిర వేగంగా త్రిప్పి; వాసవున్+వైచెన్= దేవేంద్రుడిపై ప్రయోగించాడు; ఆ+వీరుఁడున్= ఆ శూరుడుకూడ; గద= గద; చూర్ణితంబుగన్= పొడి అయ్యేటట్లుగా; ఆసుర భంగిన్= రాక్షసుడి మాదిరిగానే (అనగా) ఆ కేశిదానవుడు (ప్రయోగించినట్లుగానే); పొంగారి= ఉత్సాహించి; పటు హస్తుఁడు+ఐ= గొప్ప బాహువు కలవాడై; దారుణ, వజ్ర, పాత, రయంబునన్= భయాన్ని కొలిపే వజ్రపుదెబ్బయొక్క వేగంతో; వ్రేసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: వెఱపు కొలిపే పరాక్రమం కల ఆ కేశి రాక్షసుడు, కోపంచేత తిరుగుడు పడిన మనస్సు గలవాడు ఔతూ దేవేంద్రుడిని ఎదిరించి ఆతడిపై తన గదను గిరగిర త్రిప్పి ప్రయోగించాడు. దేవేంద్రుడున్నూ ఆ దానవుడు

ప్రయోగించినట్లుగనే బలం గల బాహువుతో వేగంగా తన వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించి ఆ గదను ముక్కలు ముక్కలుగా చేశాడు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య. 4.267 విశేషం.

ఆ. **అసుర వీఁక నొక మహాచలశృంగంబు । విఱిచి వైచె నమరవిభునిమీఁద**
గోత్రవైరి ఘోరకులిశాభిహతి వ్రయ్య । నడిచె దానిఁ జదల నదరు లెగయ. **181**

ప్రతిపదార్థం: అసుర= రాక్షసుడు; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; ఒక= ఒక; మహా+అచల, శృంగంబు= గొప్ప కొండ శిఖరాన్ని; విఱిచి= విరగగొట్టి; అమర, విభుని మీఁదన్= దేవతల ప్రభువు మీద; వైచెన్= ప్రయోగించాడు; గోత్రవైరి= (పర్వతాలకు శత్రువు అయిన) ఇంద్రుడు; దానిన్= ఆ కొండ శిఖరాన్ని; ఘోర, కులిశ+అభిహతిన్= భయంకరమైన వజ్రం యొక్క దెబ్బ చేత; చదలన్= ఆకసంలో; అదరులు= నిప్పు కణాలు; ఎగయన్= వ్యాపించగా; వ్రయ్యన్+అడిచెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా అయ్యేటట్లు కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసుడు ఉత్సాహంతో ఒక కొండశిఖరం పెల్లగించి దేవేంద్రుడిపై ప్రయోగించాడు. అంతట దేవేంద్రుడు తన వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించి ఆ కొండ శిఖరాన్ని ముక్కలు ముక్కలు చేసి వేశాడు. అప్పుడు ఆ గిరిశిఖర వజ్రాయుధాల రాపిడికి ఆకసాన నిప్పుకణాలు వ్యాపించాయి.

వ. **ఇట్లు దన సాధనంబులు విఫలంబు లైనం దలంకి దానవుం డక్కన్నియ దిగవిడిచి పఱచిన, నింద్రుండు దానిం జేరంజని 'నీ వెవ్వరిదాన? వీ రక్కసుచేత నెట్లు పట్టువడి?' తనిన నది యతని కిట్లనియె 'నయ్యా! యే నరిష్టనేమి యను ప్రజాపతి కూఁతుర, దేవసేనయనుదాన, దైత్యసేన చెలియల; నేనును మాయప్పయుం గేళికౌతుకంబునఁ దండ్రియనుమతంబు వడసి సఖీజన సహితంబుగా వెడలి యిమ్మానసనగంబు సాను దేశంబులం గ్రుమ్మరుచుండం గేశి నామధేయుం డైన యీ యసురాధముండు.** **182**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తన, సాధనంబులు= తన పరికరాలు; విఫలంబులు+ఐనన్= వ్యర్థాలు కాగా; తలంకి= భయపడి; దానవుండు= రాక్షసుడు; ఆ+కన్నియన్= ఆ కన్యను; దిగవిడిచి= అచ్చట వదలిపెట్టి; పఱచినన్= పారిపోగా; ఇంద్రుండు; దానిన్+చేరన్+చని= ఆమె దగ్గరకు వెళ్లి; నీవు+ఎవ్వరి దానవు= నీవు ఎవ్వరి అమ్మాయివి; ఈరక్కసుచేతన్= ఈ రాక్షసుడిచేత; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; పట్టు+పడితి= చెఱపెట్టబడిన దానవు అయినావు; అనినన్= అని అడుగగా; అది= ఆమె; అతనికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది; అయ్యా= ఆర్యా; ఏను=నేను; అరిష్టనేమి+అను= అరిష్ట నేమి అనే పేరుకల; ప్రజాపతి కూఁతురన్= ప్రజాపతి యొక్క పుత్రికను; దేవసేన+అనుదానన్= దేవసేన అనే పేరు గల దానిని; దైత్యసేన, చెలియలన్= దైత్యసేన అనే పేరుగల ఆమె సహోదరిని; ఏనును= నేనున్నూ; మా+అప్పయున్= మా అక్కయున్నూ; కేళి కౌతుకంబునన్= విహరించుటయెడ గల ప్రీతి చొప్పున; తండ్రి+అనుమతంబు+పడసి= తండ్రి యొక్క అనుజ్ఞను పొంది; సఖీజనసహితంబుగాన్= చెలికత్తియలతో కలసి; వెడలి= వెళ్లి; ఈ+మానస, నగంబు= ఈ మానస పర్వతం (యొక్క); సాను దేశంబులన్= చరియల యందు; క్రుమ్మరుచున్+ఉండన్= విహరిస్తూ ఉండగా; కేశి నామధేయుండు+ఐన= కేశి అనే పేరు కల; ఈ+అసుర+అధముండు= రాక్షసులలో నీచుడు అయిన ఈతఁడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన ఆయుధాలు వమ్మయి పోగా, భయపడి ఆ రాక్షసుడు ఆ కన్యను వదలి పారిపోయాడు. అంతట ఇంద్రుడు ఆ కన్యకను చేరి, ఓదార్చి, 'నీవు ఎవ్వరిదానవు? ఈ రాక్షసుడికి ఎట్లా చిక్కావు?'

అని అడిగాడు. ఆమె, 'ఆర్యమహాశయా! నేను అరిష్టనేమి అనే ప్రజాపతి కూతురిని. నా పేరు దేవసేన. మా అక్క పేరు దైత్యసేన. నేనున్నూ మా అక్కయున్నూ తండ్రిగారి అనుమతి పొంది, చెలికత్తెలతో కలిసి ఈ మానస పర్వతం యొక్క చరియలలో విహరిస్తూ ఉన్నాం. అంతట కేశి అనే పేరు కల ఈ నీచరాక్షసుడు ఈ అత్యాచారానికి ఒడిగట్టాడు.

క. **పలుమాఱు వచ్చి తన దు । ర్విలసితములు మాకుఁ జూపు వేడుక దోఁపన్**
బలుకును మేలమునఁ జెనకఁ । దలఁచుఁ గదియు మదనకదనదళితహృదయుఁ డై. **183**

ప్రతిపదార్థం: పలుమాఱు= చాల పర్యాయాలు; వచ్చి; తన దుర్విలసితములు= తనయొక్క చెడు హొయలు; మాకున్+చూపున్= మాకు (నాకున్నూ మా అక్కకున్నూ) ప్రదర్శిస్తాడు; వేడుక తోఁపన్+పలుకును= తన కుతూహలం బయలు పడేటట్లుగా మాటలాడుతాడు; మేలమునన్= పరిహాసంతో; చెనకన్+తలఁచున్= నొప్పించ తలుస్తాడు; మదన, కదన, దళిత, హృదయుఁడు+ఐ= మన్మథుడికి సంబంధించిన యుద్ధంకొరకై (రతిక్రీడ కొరకై) వికసించిన డెందం కలవాడై; కదియున్= సమీపిస్తాడు.

తాత్పర్యం: కేశి రాక్షసుడు ఎన్నో మారులు మా దగ్గరకు చేరి, అతడి యొక్క హొయలు ప్రదర్శిస్తూ ఉండేవాడు. వేళాకోళం చేస్తూ ఉండేవాడు. మన్మథక్రీడకు సంబంధించిన కోర్కెలు ప్రదర్శిస్తూ సమీపిస్తూ ఉండేవాడు.

తే. **వాని చేష్టలన్నియు దైత్యసేన కభిమ । తంబు లై యుండు; నాకు నెంతయును దుస్స**
హములు; వినవె! యిమ్మెయిన యక్కమలనయనఁ । గోరి దానవుఁ డెలయించి కొంచుఁ జనియె. **184**

ప్రతిపదార్థం: వినవె= (శ్రద్ధతో) వినవయ్యా!; వాని చేష్టలు+అన్నియున్= ఆ రాక్షసుడి యొక్క పనులు అన్నీ; దైత్యసేనకున్= దైత్యసేనకు (మా అక్కకు); అభిమతంబులు+ఐ+ఉండున్= ఇష్టమై ఉండేవి; నాకున్+ఎంతయును, దుస్సహములు+అ= నాకు మాత్రం ఎంత మాత్రమూ సహించరానివిగా ఉండేవి; ఇమ్మెయిన్+అ= ఈ రీతిగానే; ఆ+కమలనయనన్= ఆ అమ్మాయిని (పద్మాల వంటి కనులు కలదానిని); కోరి= వరించి; దానవుఁడు= రాక్షసుడు; ఎలయించి కొంచున్= తన వశం చేసికొంటూ; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శ్రద్ధతో వినుము. అతడి చేష్టలన్నీ దైత్యసేనకు ఇష్టమై ఉండేవి. నాకు మాత్రం సహించరానివిగా ఉండేవి. దానితో ఆ రాక్షసుడు ఆమెను వశం చేసికొని తీసికొని వెళ్ళాడు.

తే. **అంతఁ బోక వెండియు వచ్చి యింత సేసె । నద్దురాత్ముఁడు నన్ను; మీ దైన కరుణఁ**
దొడరి దుఃఖసాగరమునఁ బడుట దప్పె' । ననిన నయ్యింద్రుఁ డనియె నయ్యతివఁ జూచి. **185**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దురాత్ముఁడు= ఆ చెడ్డవాడు; అంతన్+పోక= ఆ విధంగా చేసి- వెడలక; వెండియున్ వచ్చి= మరల వచ్చి; నన్నున్= నన్ను; ఇంత+చేసెన్= ఇంత (ఇంతటి ఆగడం) ఒనరించాడు; మీదైన, కరుణన్= మీ యొక్క దయవలన; తొడరి= పూని; దుఃఖ, సాగరమునన్+పడుట= శోకం అనే సముద్రంలో పడిపోవటం; తప్పెన్= తప్పింది; అనిన్= అని చెప్పగా; ఆ ఇంద్రుఁడు= ఆ+దేవేంద్రుడు; ఆ+అతివన్+చూచి= ఆ వనితను చూచి; అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మా అక్కను ఆకర్షించి లేవదీసికొని పోవటంతో ఆగక, ఆ దుర్మార్గుడు మరల నా దగ్గరికి వచ్చి ఇంతటి ఆఘాయిత్యం చేశాడు. మీ దయవలన నేను ఇట్టి దుఃఖసాగరంలో పడిపోకుండ తప్పించుకోగలిగాను' అని దేవసేన పలుకగా, ఇంద్రుడు ఆమెతో ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. **'విను, దక్షతనూజలు మా । జననియు మీ తల్లియును; నిజంబుగ మా కీ**
వనుజ వయితి; వనజానన! యొనరంగా వేఁడు నీకు నొక వర మిత్తున్'. **186**

ప్రతిపదార్థం: వనజ+ఆనన!= పద్మం వంటి మొగం కలదానా!; విను= ఆలకించుము; మా జననియున్= మా తల్లియున్నూ; మీ తల్లియును= మీ జననియున్నూ; దక్షతనూజలు= దక్షుడి యొక్క పుత్రికలు; నిజంబుగన్= యథార్థంగా; మాకున్= నాకు; ఈవు= నీవు; అనుజవు+అయితి(వి)= సహోదరివి అయినావు; ఒనరంగాన్= ఒప్పిదమౌనట్లుగా; వేడుము= కోరుకొనుము; నీకున్= నీకు; ఒక వరము= ఒక కోరిక; ఇత్తున్= అనుగ్రహిస్తాను.

తాత్పర్యం: పద్మం వంటి మొగం కల సుందరీ!; వినుము; నీవు నాకు చెల్లెలి వౌతావు. మీ అమ్మగారు మా అమ్మగారు దక్షుడి పుత్రికలే. అందుచేత కోరుకో. ఇష్టమైన వరాన్ని నీకు నేను ప్రసాదిస్తాను.

విశేషం: శాపానికి ప్రతియోగ కల్పన - వరం. కోరినవరం ప్రసాదించే మహిమ మహానుభావులకు ఉంటుంది.

వ. **అనిన దేవసేన దేవేంద్రున కి ట్లనియె.** **187**

తాత్పర్యం: అని అనగా దేవసేన దేవేంద్రుడితో ఇట్లా అన్నది.

తే. **'అనఘ! మాతండ్రి యొక్కనాఁ డతిముదమున । నన్ను నుపలాలనము సేసి 'నాతి! నీవు**
ప్రథిత పౌరుషుఁ డగు భర్తఁ బడయు' దనియెఁ; । నట్టి వానిని నీవు నా కరయవలయు. **188**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా (ఓ దేవేంద్రుడా!); మా తండ్రి= మా నాన్న; ఒక్కనాఁడు= ఒక రోజున; అతి, ముదమునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; నన్నున్; ఉపలాలనము+చేసి= గారాబం చేసి; నాతి!= ఓ అమ్మాయీ!; నీవు; ప్రథిత పౌరుషుఁడు+అగు= గొప్ప పేరు కెక్కిన పరాక్రమశాలి అయినట్టి; భర్తన్= పెనిమిటిని; పడయుదు(వు)= పొందుతావు; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అట్టివానినిన్= (మా తండ్రిగారు చెప్పినట్లు గొప్పపరాక్రమవంతుడిని); నీవు= నీవు; నాకున్= నాకు; అరయ వలయున్= వెదకవలెను (నాకు భర్తగా సమకూర్చాలి).

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిమ్మట, దేవసేన దేవేంద్రుడిని ఈ విధంగా అడిగింది: 'పాపరహితుడ వైన ఓ మహానుభావా! మా జనకుడు చిన్నప్పుడు నన్ను గారాబం చేసి, 'అమ్మా! నీకు గొప్ప పేరుప్రతిష్ఠలు ఆర్జించిన మహాపరాక్రమశాలి భర్త కాగలడు' అని చెప్పాడు. ఆయననమాటలు నిజం చేయటమే నేను నీనుండి కోరుకొనే వరం.

చ. **అనిమిష దానవేంద్రులకు నైన నజయ్యుఁడు, నుగ్రవైరిభం**
జనుఁడు, త్రిలోకరక్షణవశంవదుఁడున్, భవదిష్టమిత్రుఁడున్
ఘనగుణకీర్తనుండు నగు కాంతునిఁ గోరెద; నా మనోరథం
బు నెరయ సంఘటించి సురపుంగవ! నన్నుఁ గృతార్థఁ జేయవే!' **189**

ప్రతిపదార్థం: సురపుంగవ!= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా!; అనిమిష, దానవ+ఇంద్రులకున్+ఐనన్= దేవతలలో రాక్షసులలో శ్రేష్ఠులు అయిన వారికి కూడ; అజయ్యుఁడు= గెలువ శక్యం కానివాడు; ఉగ్ర, వైరి, భంజనుఁడు= భయంకరులైన శత్రువులను చంపేవాడు; త్రి, లోక, రక్షణ, వశంవదుఁడున్= మూడు లోకాలను రక్షించటం తనకు స్వాధీనమై ఉన్నవాడు;

భవత్+ఇష్ట, మిత్రుఁడున్= నీకు అనుగు నెచ్చెలి అయిన వాడు; ఘన, గుణ కీర్తనుండును+అగు= గొప్ప గుణాలు కలిగి ఉండటంచేత కొనియాడబడేవాడు అయిన; కాంతునిన్= భర్తను; కోరెదన్= వాంఛిస్తాను; నా మనోరథంబు= నా కోరిక; నెరయన్= సిద్ధించేటట్లుగా; సంఘటించి= ఒనగూర్చి; నన్నున్= నన్ను; కృతార్థన్+చేయవే= ధన్యురాలిని చేయవా?.

తాత్పర్యం: దేవతలలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ దేవేంద్రుడా!; నీవు అనుగ్రహించిన మేరకు నేను వరం కోరుకొంటున్నాను. దేవతలలో రాక్షసులలో శ్రేష్ఠులకు కూడ గెలువ శక్యం కానివాడు. భయంకరులైన శత్రువులను పరిమార్చేవాడు, మూడులోకాల రక్షణం తనకు వశమైనవాడు, నీకు ఆప్తమిత్రుడు అయినవాడు, నాకు భర్త కావలెనని కోరుకొంటున్నాను. నా కోరిక ఈడేర్చి నన్ను ధన్యురాలినిగా చేయ వేడికోలు'.

వ. **అనిన నింద్రుండు దీనికిం బతి యెవ్వం డగు నొకో! యని కొండొక విచారించు నెడ, నమ్ముహూర్తంబు రౌద్ర నామకంబయి సోమ సూర్యసంగమ కారణం బయిన యమావాస్యాముఖం బై యుండం, బూర్వసంధ్యారాగ రక్తాంబుద ప్రతిబింబ పటల పాటలితోదకం బయిన జలనిధి సమీపంబున నమరాసుర సమర సంకులంబుగా నరుణకిరణుం డుదయించుచుండఁ దత్కాలంబున భృగ్వంగిరఃప్రముఖు లైన మునులు వేల్చు హవ్యంబులు మోచికొని హవ్యవహనుండు సూర్యమండలంబు ప్రవేశించుచుండం గనుంగొని, యిది సూర్యసోమాగ్ని సమాగమం బయిన రౌద్ర నామక ముహూర్తంబు గావున సూర్యసోమాగ్ని తేజంబున జనియించిన వాఁడు దీనికిఁ బ్రియుండు గావలయు నని మనంబున నిశ్చయించి, యతం డా క్షణంబ.190**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; ఇంద్రుండు= వేలుపుదొర; దీనికిన్= ఈమెకు (దేవసేనకు); పతి= భర్త; ఎవ్వండు+ అగున్+ఒకో= ఎవ్వడు కాగలడో; అని; కొండొక విచారించు+ఎడన్= కొంతసేపు ఆలోచించే టప్పుడు; ఆ+ముహూర్తంబు= ఆ లగ్నం; రౌద్ర, నామకంబు+అయి= రౌద్రం అనే పేరు కలిగినదై; సోమ, సూర్య, సంగమ, కారణంబు+అయిన= సూర్యుడున్నూ చంద్రుడున్నూ కలియటానికి హేతువైన; అమావాస్యా, ముఖంబు+ఐ= కృష్ణపక్షంలోని కడపటి తిథియొక్క ఆరంభం కలదై; ఉండన్= ఉండటం చేత; పూర్వ, సంధ్యా, రాగ, రక్త+అంబుద, ప్రతిబింబ, పటల, పాటలిత+ఉదకంబు+అయిన= ఉదయసంధ్యా కాలంలోని ఎర్రని వెలుగులతో ఎర్రబడిన మబ్బుల ప్రతిబింబ సముదాయంచేత ఎర్రబడినట్లున్న నీరు గల; జలనిధి, సమీపంబునన్= సముద్రం దగ్గర; అమర+అసుర, సమర, సంకులంబుగాన్= దేవతలు రాక్షసులు చేసే యుద్ధ సంక్షోభంవలె; అరుణ కిరణుండు= సూర్యుడు, ఎఱ్ఱని కిరణాలు కలవాడు; ఉదయించుచున్+ఉండన్= పొడుస్తూ ఉండగా; తద్+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో; భృగు+అంగిరస్+ప్రముఖులు+ఐన= భృగువు, అంగిరసుడు మున్నగునట్టి; మునులు= ఋషులు; వేల్చు, హవ్యంబులు= యజ్ఞకుండాలలో వేసే హోమద్రవ్యాలు; మోచికొని= వహించి; హవ్యవహనుండు= అగ్నిహోత్రుడు; సూర్య, సోమ+అగ్ని, సమాగమంబు+అయిన= సూర్యుడున్నూ, చంద్రుడున్నూ, అగ్నిహోత్రుడున్నూ, కలిసేది అయిన; రౌద్ర, నామక, ముహూర్తంబు= రౌద్రం అనే పేరు కల లగ్న సమయం; కావునన్= కాబట్టి; సూర్య, సోమ+అగ్ని తేజంబునన్= సూర్యుడి యొక్కయు, చంద్రుడి యొక్కయు, అగ్నిహోత్రుడి యొక్కయు కాంతితో; జనియించినవాఁడు= పుట్టినవాడు; దీనికిన్= ఈమెకు (దేవసేనకు); ప్రియుండు= భర్త; కావలయున్= కావాలి; అని= అంటూ; మనంబునన్= మనసులో; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; అతండు= దేవేంద్రుడు; ఆ+క్షణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే.

తాత్పర్యం: దేవసేన వేడిన వరం వినినంతనే దేవేంద్రుడు ఈ విధంగా యోచించాడు. 'ఈమెకు భర్త ఎవ్వడౌతాడు? ఈ ముహూర్తం రౌద్రం అనే పేరు కలది గదా! ఈనాడు తిథి అమావాస్య. అమావాస్యనాడు సూర్యుడు చంద్రుడు ఏకరాశిలో కలిసి ఉంటారు. అంతేకాక- ఇది సూర్యోదయ సమయం. ఈ ప్రభాతకాలంలో సూర్యుడి ఎర్రని

కిరణాలచేత ఎర్రనైన మబ్బులు ప్రతిబింబించటంచేత, సముద్రం కూడ ఎరుపురంగుకలదై కన్పిస్తున్నది. దేవదానవ యుద్ధాన్ని తలపింపజేస్తూ సముద్రం సంక్షుభితమై ఉన్నది. బాలభానుడు ఉదయిస్తున్న ఈ లగ్నంలో భృగువు, అంగిరసుడు మున్నగు మహర్షులు యజ్ఞకుండాలలో వేల్చిన హోమద్రవ్యాలను వహించి అగ్నిహోత్రుడు సూర్య మండలం ప్రవేశిస్తున్నాడు. ఇది సూర్యుడు, చంద్రుడు, అగ్నిహోత్రుడు కలిసిన రౌద్రముహూర్తం. కాబట్టి సూర్య చంద్రాగ్నిహోత్రుల తేజస్సులో జన్మించినవాడు ఈ దేవసేనకు భర్త కాగలడు' అని నిర్ణయించుకొన్నాడు.

విశేషం: అమావాస్య-కృష్ణపక్షంలోని కడపటి దివసం. ఆనాడు సూర్యుడు చంద్రుడు ఆకసంలో ఒకేచోట ఉంటారు. కాని, చంద్రుడు చర్మచక్షువులకు అమావాస్యనాడు కన్పించడు గదా! భారతీయుల జ్యోతిష పరిజ్ఞానం పేర్కొనదగింది. దుర్భిణీ యంత్రాలు లేని ప్రాచీనకాలంలో పాశ్చాత్యులకు తెలియని అంశాలు ఎన్నో ఆనాడు ప్రాచీనభారతీయులకు సుగమాలు. దేవసేన- వరం కోరిన ముహూర్తాన్ని బట్టి దేవేంద్రుడు ఆమెకు ఎటువంటి భర్త- భవిష్యత్కాలంలో లభిస్తాడో జ్యోతిషగణితాన్ని అన్వయించి తెలిసికొనగలిగాడు.

క. బాలం దోడ్కొని యబ్జజు । పాలికిఁజని మ్రొక్కి త్రిదశపాలుఁడు 'దేవా!
యీ లలనకుఁ దగు వరునిఁ గృ । పాలుఁడవై యొసఁగు' మనినఁ బద్మజుఁ డనియెన్. 191

ప్రతిపదార్థం: త్రిదశ పాలుఁడు= వేల్పుల దొర అయిన ఇంద్రుడు; బాలన్+తోడ్కొని= కన్యకను తన వెంటపెట్టుకొని; అబ్జజు పాలికిన్+చని= బ్రహ్మదేవుడి కడ కేగి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; దేవా!= ఓ బ్రహ్మదేవా!; ఈ, లలనకున్= ఈ అమ్మాయికి; తగువరునిన్= యోగ్యుడైన భర్తను; కృపాలుఁడవు+ఐ= దయ కలిగినవాడవై; ఒసఁగుము= ఇమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; పద్మజుఁడు= తామరపువ్వులో పుట్టిన వాడైన బ్రహ్మ; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ఆ కన్యకను తన వెంట పెట్టుకొని బ్రహ్మదేవుడి కడకు వెళ్ళి నమస్కరించి ఇట్లా పలికాడు; 'దేవా! ఈమెకు యోగ్యుడైన భర్తను ప్రసాదించుము. నీవు దయామయుడవు' అనగా, బ్రహ్మదేవుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: త్రిదశపాలుఁడు అనగా దేవతలను పాలించేవాడు. త్రిదశులు - అనగా దేవతలు - ఎల్లప్పుడు ముప్పదేండ్ల వయసుతో ఉండే నిత్య యౌవనులు అన్నమాట.

ఉ. 'దీపితవిక్రమాస్పదుఁడు దీనికి వల్లభుఁ డయ్యెడుం ద్రిలో
కీపరిరక్షణక్షముఁడు గీర్తితమూర్తి యొకండు; వాఁడ మీ
యాపదలెల్లఁ బాపుటకునై ధృతిఁ బూను నశేష దేవసే
నాపతి భావమున్ విబుధనాయక! శీఘ్రమ భావ్య మింతయున్.' 192

ప్రతిపదార్థం: విబుధ నాయక!= వేల్పులకు నేతవైన దేవేంద్రా!; దీపిత, విక్రమ+ఆస్పదుఁడు= ప్రజ్వలించబడిన పరాక్రమానికి నెలవు అయినవాడు; త్రిలోకీ పరిరక్షణ క్షముఁడు= మూఁడులోకాలను కాపాడ గల సామర్థ్యం కలవాడు; కీర్తిత మూర్తి= పేరు ప్రతిష్ఠలను ఆర్జించిన ఆకారం కలవాడు; ఒకండు= ఒకడు; దీనికిన్= ఈమెకు (ఈ దేవసేనకు); వల్లభుఁడు= భర్త; అయ్యెడున్= కాగలడు; వాఁడు+అ= అతడే; మీ ఆపదలు+ఎల్లన్= మీకు దాపురించే కష్టాలను అన్నింటిని; పాపుటకున్+ఐ= పోగొట్టుట కొరకై; అశేష, దేవ సేనాపతి భావమున్= సమస్త మైన దేవతల సేనలకు ఆధిపత్యాన్ని; ధృతిన్+పూనున్= స్థైర్యశౌర్యాలతో వహిస్తాడు. ఇంతయున్= ఇది అంతయు; శీఘ్రము+అ= మిక్కిలి వేగంగానే; భావ్యము= జరుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ దేవేంద్రా!, ఈ దేవసేనకు గొప్ప వీరుడు భర్త కాగలడు. ఆతడు మూడులోకాలను కాపాడగల సామర్థ్యం కలవాడౌతాడు. ఆతడే మీ ఆపదలను పారద్రోలి మిమ్ములను రక్షించగలడు. దేవసైన్యాల కన్నింటికి ఆతడు సేనాపతి కాగలడు. ఇది అంతా సమీప భవిష్యత్కాలంలోనే జరుగుతుంది సుమా!

విశేషం: ఈ దేవసేన భర్త 'అశేష దేవసేనాపతి' కాగలడు అనటంలో సుకుమార సుందర మైన వ్యంగ్యం ఉన్నది. దేవసేనాపతి= దేవసేన యనే కన్యకు భర్త అని సుస్పష్టమైన అర్థం సుగమం. అశేష దేవసేనాపతి భావము-అంటే దేవతల సర్వసేనా నాయకుడు (సేనా నాయకత్వము) అనేది మరొక అర్థం. దేవసేన భర్త, దేవసేన అనుకన్యకకు భర్తయేగాక, దేవతల సర్వసేనలకు నాయకుడు కూడ కాగలడని బ్రహ్మ వచించాడు. దేవసేన సార్థక నామధేయురాలు కావటం ఇక్కడ చమత్కారం.

వ. అనినం బ్రీతుం డై పితామహు వీడ్కొని యింద్రుండు సనియెఁ; దదనంతరంబ వసిష్ఠ ప్రముఖులైన సప్త మహామును లమావాస్యాహోమంబు సేయ సమకట్టిన, నమరు లందఱు నందుల హవిర్భాగంబులు గొనుటకు నాసన్ను లగుటయు. 193

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పిన; ప్రీతుండు+ఐ= సంతృప్తిచెందిన వాడై; పితామహున్= బ్రహ్మదేవుడిని; వీడ్కొని= సెలవుగైకొని; ఇంద్రుండు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; వసిష్ఠ, ప్రముఖులు+ఐన= వసిష్ఠుడు మున్నగువారైన; సప్త, మహామునులు= ఏడుగురు ఋషులు; అమావాస్యా, హోమంబు+చేయన్, సమకట్టినన్= అమావాస్యనాడు అగ్నికుండాలలో హోమాలు చేయటానికి పూనగా; అమరులు+అందఱున్= వేల్పులు ఎల్లరు; అందులన్, హవిస్+భాగంబులు= ఆ హోమద్రవ్యాలలో తమ తమ వంతులు; కొనుటకున్= స్వీకరించటానికి; ఆసన్నులు+అగుటయున్= చేరగా.

తాత్పర్యం: అనగా సంతృప్తి చెంది ఇంద్రుడు బ్రహ్మదేవుడికడ సెలవు గైకొని వెడలిపోయాడు. ఆ తరువాత, వసిష్ఠుఁడు మున్నగు మహర్షులు ఏడుగురు అమావాస్యా హోమం చేయటానికి ఉద్యమించారు. దేవతలు అందరు తమ తమ హవిస్సుల వంతులు తీసికొనటానికి సంసిద్ధులై సమీపించారు.

క. ఆహవనీయ ముఖంబున । నాహూతుం డై హుతాశుఁ డమ్మును లిడఁగా
నాహుతులు గొని దివిజ సం । దోహమునకు వరుస నొసఁగఁ దొడఁగెం బ్రీతిన్. 194

ప్రతిపదార్థం: ఆహవనీయ, ముఖంబునన్= త్రేతాగ్నులలో మొదటిదైన ఆహవనీయం అనే పేరుగల అగ్ని పేరున; ఆ హూతుండు+ఐ= పిలువబడినవాడై; హుతాశుఁడు= అగ్నిహోత్రుడు; ఆ+మునులు= ఆ ఋషులు; ఆహుతులు= దేవతల నుద్దేశించి మంత్రపురస్సరంగా వేల్చబడిన హోమద్రవ్యాలు; ఇడఁగాన్= సమర్పించగా; కొని= గ్రహించి; దివిజ, సందోహమునకున్= వేల్పుల గుంపులకు; వరుసన్= క్రమంగా; ప్రీతిన్= సంతసంతో; ఒసఁగన్+తొడఁగెన్= ఇవ్వసాగాడు.

తాత్పర్యం: సప్తర్షులు ఆహవనీయ మనే పేరున తనను ఆహ్వానించగా, అగ్నిహోత్రుడు ఆ మునులు సమర్పించిన హోమద్రవ్యాలను గైకొని వాటిని దేవతలకు క్రమానుక్రమణిక చొప్పున సంతసంతో అందించసాగాడు.

అగ్నిదేవుండు మునిపత్నులం గామించుట (సం. 3-213-42)

సీ. ఆ సమయంబున నమ్మునీంద్రుల భార్య । లందఱు సుస్నాన మొందఁ జేసి
రమణీయ మాల్యాంబర విభూషణాద్యలం । కారంబు లొనరించి గారవమునఁ
జనుదెంచి పతులకు సన్మతిం బరిచర్య । సేయుచు మెలఁగంగ వాయుసఖుఁడు
మెలఁతల వాలిక మెఱుఁగుఁ గన్నుల యొప్పుఁ । దెలినవ్వుమొగముల విలసనములు

తే. నడబెడంగులు నన్నువనడుములందు । వెలయు వళులభావంబులు వలుఁదచన్నుఁ
గవల నిక్కును నేర్పడఁ గని, కరంగి । మదనమార్గణ విదళిత హృదయుఁడయ్యె. 195

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సమయంబునన్= ఆ కాలంలో; ఆ+ముని+ఇంద్రుల, భార్యలు= ఆ గొప్ప ఋషుల పెండ్లాలు; అందఱున్= అందరును; సుస్నానము= మంచి అభ్యంగన స్నానం; ఒందన్= ఇంపారగా; చేసి= ఆచరించి; రమణీయ, మాల్య+అంబర, విభూషణ+ఆది+అలంకారంబులు= అందమైన పువ్వులు, బట్టలు, నగలు మొదలైన సింగారింపులు; ఒనరించి= చేసికొని; గారవమునన్= మన్ననతో; చనుదెంచి= వచ్చి; పతులకున్= భర్తలకు; సత్+మతిన్= మంచి బుద్ధితో; పరిచర్య+ చేయుచున్= సేవచేస్తూ; మెలఁగంగన్= తిరుగాడగా; వాయుసఖుఁడు= అగ్నిహోత్రుడు; మెలఁతల, వాలిక, మెఱుఁగు+కన్నుల+ఒప్పున్= వనితల నిడివి అయిన వెలుగొందే నేత్రాల అందాన్ని; తెలినవ్వు మొగముల విలసనములు= తేట వైన ముఖాలలో విస్తరిల్లే నవ్వుల సింగారాలను; నడ బెడంగులు= నడకల ఒయ్యారాలు; అన్నువ నడుములందున్= సన్నని నడుములలో; వెలయు= ఒప్పారు; వళుల భావంబులు= మడతల పొందికలు; వలుఁద, చన్నుఁ గవల నిక్కును= గబ్బిగుబ్బల పొటమరింతలను; ఏర్పడన్+కని= స్పష్టంగా చూచి; కరంగి= ద్రవించి; మదన, మార్గణ విదళిత, హృదయుఁడు+అయ్యెన్= మన్మథుడియొక్క బాణాలచేత చీల్చబడిన గుండె కలవాడయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అమావాస్యా హోమం చేస్తున్న సమయంలో సప్తర్షుల భార్యలు అందరున్నూ చక్కగా స్నానం చేసి అందమైన పువ్వులు ముడుచుకొని, క్రొత్త బట్టలు కట్టుకొని, ఆభరణాలు ధరించి, సహధర్మచారిణులై తమ తమ భర్తలకు గౌరవంతో శుశ్రూష చేస్తూ ఉన్నారు. వాయుసఖుడైన అగ్నిహోత్రుడు సప్తర్షుల భార్యల సౌందర్యాన్ని చూచి, కనువేదురుతో ప్రమందసాగాడు. ఆ అంగనల వాలుచూపులు, నునుసోగనేత్రాలు, మందహాసాలు చిందే వదనాలు, నడకలలోని ఒయ్యారాలు, సన్నని నడుములలోని ముడతలు, గబ్బిగుబ్బల పొటమరింతలు చూచి కరగి అగ్నిహోత్రుడు మన్మథబాణాలకు గురి అయి చలించిన హృదయం కలవాడయ్యాడు.

వ. ఇట్లు వికలేంద్రియుండై వైశ్వానరుం డమ్మునిపత్నులయందుఁ దగిలిన డెందంబు మగిడింప నేరక వారలం గదియ నప్పళించి గార్హపత్యకుండంబునం దావేశించి. 196

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వికల+ఇంద్రియుండు+ఐ= వశం తప్పిన ఇంద్రియాలు కలవాడై; వైశ్వానరుండు= అగ్ని దేవుడు; ఆ+ముని, పత్నుల యందున్= ఆ ఋషుల భార్యల యందు; తగిలిన= అంటిన; డెందంబు= హృదయం; మగిడింపన్, నేరక= త్రిప్పజాలక; వారలన్= (ఆ మునుల భార్యలను); కదియన్+అప్పళించి= దగ్గరగా ఉండి స్పృశింపగోరి; గార్హపత్య కుండంబునందున్= గృహస్థులు గార్హపత్యమనే పేరుగల అగ్నిని వెలిగించే కుండంలో; ఆవహించి= చేరి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అగ్నిహోత్రుడు ఇంద్రియనిగ్రహాన్ని కోల్పోయినవాడై, ఆ ఋషులభార్యలయందు తగుల్కొనిన తన హృదయాన్ని మరలించ జాలకపోయాడు. ఆ మునీంద్రుల భార్యలను సమీపంలో ఉండి తాకగోరినవాడై, అతడు గార్హపత్య కుండంలో చేరాడు.

విశేషం: అగ్నులు మూడుతెరగులు 1) ఆహవనీయం 2) గార్హపత్యం 3) దక్షిణం. యజ్ఞానికి అనువైనది ఆహవనీయం. గృహస్థులకు అనువైనది గార్హపత్యం. దక్షిణం త్రేతాగ్నులలో అగ్రగణ్యం. ఇది శ్రోత్రియ బ్రహ్మచారులకు అనువైనది.

చ. అతివలు దన్నుఁ జేరుటకు నాసపడుం, బొరిఁ జేరుచోట నా
యత విలసచ్ఛిఖాగ్రముల నల్లన వారల నంటుఁ, గౌతుకం
బతిశయమై తదంగలత లాదటఁ గౌఁగిటఁ జేర్పఁ గోరుఁ, గం
పిత ధృతి యై కలంగుఁ, గడుఁబెల్లగు రాగరసంబు ముంపఁగన్. 197

ప్రతిపదార్థం: అతివలు= అంగనలు (ఆ మునిభార్యలు); తన్నున్= తనను (అగ్నిహోత్రుడిని); చేరుటకున్= దగ్గరకు రావటానికి; ఆసపడున్= ఆశిస్తాడు; పొరిన్= క్రమంగా; చేరుచోటన్= కలిసిన స్థలంలో; ఆయత, విలసత్+శిఖా+అగ్రములన్= నిడివి అయి ఒప్పారే జ్వాలలయొక్క కొసల భాగాలచేత; అల్లన= మృదువుగా; వారలన్= (ఆ ముని భార్యలను); అంటున్= తాకుతాడు. కౌతుకంబు+అతిశయము+ఐ= వేడుక మిక్కుటమై; తద్+అంగ, లతలు= వారల శరీరాలు అనే తీగలను; ఆదటన్= ఆసక్తితో; కౌఁగిటన్+చేర్పన్+కోరున్= ఆలింగనం చేసుకో గోరుతాడు; కంపిత, ధృతి+ఐ= చలించిన స్థైర్యం కలవాడై; కడున్= మిక్కిలి, పెల్లు+అగు= ఎక్కువ అయిన; రాగ, రసంబు, ముంపఁగన్= వలపు ప్రవాహం ముంచెత్తగా; కలంగున్= బాధ పడతాడు.

తాత్పర్యం: అగ్నిదేవుడు ఆ మునిభార్యలు తన దరికి చేరవలెనని పరితపించసాగాడు. తన దరికి చేరినప్పుడు, వరుసగా వారిని తన జ్వాలలచేత మృదువుగా తాకి స్పర్శసుఖం అనుభవించాడు. సుకుమార మైన లతలను బోలు వారి శరీరాలను తాక గోరాడు. వారిని తన కౌగిలిలో బంధించ తలపోశాడు. ఈ విధంగా ఆతడు తన స్థైర్యాన్ని కోలుపోయి మన్మథ వికారానికి లోనై బాధపడసాగాడు.

విశేషం: ఇందులో మన్మథావస్థలు మనోహరంగా వర్ణించబడ్డాయి. ఈ కాముకచేష్టలు నిసర్గరమణీయాలు. అలం: స్వభావోక్తి.

వ. అంత నమ్మునీంద్రుల హోమవిధి సమాప్తం బగుటయు, జాతవేదుండు మదనవేదనాభరంబు సహింప నోపక నిర్జనం బయిన వనంబునకుం జని మునిపత్నీసమాగమంబు దుర్లభంబుగా వగచి వెగడంది శరీరంబు దిగ విడువ సమకట్టు నెడ, తదీయవల్లభ యైన స్వాహాదేవి తత్ప్రకారం బంతయు నెఱింగి, యతనికిం బ్రియంబు సేయునది యై సప్తమునులలో నంగిరసుభార్య శివ యను దాని రూపంబు గైకొని చని, యేకతంబ యున్న హుతాశనుం గనుంగొని యిట్లనియె. 198

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ+ముని+ఇంద్రుల, హోమ, విధి= ఆ ఋషులలో శ్రేష్ఠులైన వారల యొక్క యజ్ఞం; సమాప్తంబు+అగుటయున్= పూర్తి కావటం చేత; జాతవేదుండు= అగ్ని హోత్రుడు; మదన వేదనాభరంబు= మన్మథ బాధ యొక్క బరువు; సహింపన్+ఓపక= ఓర్వజాలక; నిర్జనంబు+అయిన= జనులు లేనట్టి; వనంబునకున్+చని= అడవికి వెళ్ళి; ముని, పత్నీ, సమాగమంబు= ఋషుల భార్యల యొక్క కలయిక; దుర్లభంబుగాన్= పొందరానిదిగా; వగచి= విచారించి; వెగడు+అంది= దిగులుతో నిస్పృహ చెంది; శరీరంబు= దేహం; దిగవిడువన్, సమకట్టున్+ఎడన్= త్యజించటానికి పూనుకొని ఉండగా; తదీయ, వల్లభ+ఐన= ఆతడి భార్య అయిన; స్వాహాదేవి= స్వాహా అనే పేరు గల శ్రీమతి; తద్+ప్రకారంబు+ అంతయున్+ఎఱింగి= ఆ తీరు నంతటిని తెలిసికొని; అతనికిన్= (అగ్ని దేవుడికి); ప్రియంబు= ప్రీతిని; చేయునది+ఐ= కలిగించేదై; సప్త, మునులలోన్= ఏడుగురు ఋషులలో; అంగిరసు, భార్య= అంగిరసుడు అనే మునియొక్క పెండ్లం;

శివ+అను దాని రూపంబు= శివ అనే పేరు గల ఆమెయొక్క ఆకారాన్ని; కైకొని= స్వీకరించి; చని= వెళ్లి; ఏకతంబు+అ+ఉన్న= ఒంటరిగానే ఉన్న; హుతాశనున్= అగ్నిహోత్రుడిని; కనుంగొని= దర్శించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత సప్తర్షులు ప్రారంభించిన అమావాస్యా హోమం ముగిసింది. ఇక ఆతడికి సప్తర్షుల భార్యలు కనిపించరుగదా! అందువలన అగ్నిహోత్రుడు విరహబాధ చేత తపించి, మన్మథ తాపం ఓర్వజాలక, చింతతో జనం లేని అరణ్యంలోకి పోయి, తన దేహం పరిత్యజించ సమకట్టాడు. అప్పుడు అగ్నిహోత్రుడిభార్య స్వాహాదేవి ఆ వృత్తాంతాన్ని పసికట్టి తనభర్తకు ప్రీతి కలిగించటానికై తాను సప్తర్షులలో నొకడైన అంగిరసుడి భార్య శివ అనే ఆమె రూపాన్ని ధరించి, అడవికి వెళ్లి అక్కడ ఒంటరిగా ఉన్న అగ్నిహోత్రుడిని చేరి ఇట్లా పలికింది.

తే. 'అంగిరసుభార్య నేను శివాభిధాన; । ననఘ! నాకును నాతోడి యంగనలకు
ననుదినంబును నతిమనోహర విలాస । మైన నీమూర్తిపైఁ గోర్కి యడరియుండు. 199

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా! ఏను= నేను; అంగిరసు, భార్యన్= అంగిరసుడు అనే మునియొక్క భార్యను; శివా+అభిధానన్= శివ అనే పేరు గలదానిని; నాకును; నాతోడి+అంగనలకున్= నాతోపాటు కల వనితలకును (అనగా సహవ్రతులైన సప్తర్షుల భార్యలకును); అనుదినంబును= ప్రతి దినం కూడా; అతి మనస్+హర, విలాసము+ఐన= మిక్కిలిగా మనస్సును ఆకర్షించే హొయలు కలది అయిన; నీ మూర్తిపైన్= నీ ఆకారంపై; కోర్కి= అభిలాష; అడరి+ఉండున్= అతిశయమై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! నేను అంగిరసుడు అనే మునీశ్వరుడి భార్యను. నా పేరు శివ. నాకున్నూ, నాతోడి వారలయిన సప్తర్షుల భార్యలకున్నూ నీమీద వలపు ఏర్పడింది. నిత్యం మనోహర మైన నీ ఆకారంపై మేము అందరం మరులుగొన్నాం.

ఉ. నీ మదిచంద మిట్టి దని నిక్క మెఱుంగక మే మజస్రముం
గామశరాహతిం గలఁగి కాఱియ వొందుదు మాత్మలందు; నీ
కామము మాదెసం గలిమి కౌతుకచేష్టలయం దెఱింగి యు
ద్దామ మనోరథప్రచలితస్థితి నందఱముం గ్రమంబునన్. 200

ప్రతిపదార్థం: నీ మది చందము= నీ మనస్సు యొక్క విధం; ఇట్టిది+అని= ఇటువంటిది అని; నిక్కము= నిజం; ఎఱుంగక= తెలియ జాలక; మేము= మేము (సప్తర్షుల భార్యలం); అజస్రమున్= ఎల్లప్పుడున్నూ; కామ, శర+ఆహతిన్= మన్మథుడి బాణాలతో కొట్టబడటంచేత; ఆత్మలందున్= మా మనస్సులలో; కలఁగి= వెత చెంది; కాఱియ+పొందుదుము= బాధపడుతుంటాం; నీ కామము= నీ కోరిక; మా దెసన్+కలిమి= మా యందు ఉండటం; కౌతుక, చేష్టల+అందున్= వేడుక చూపే పనులలో (హావభావాలలో); ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఉద్దామ, మనోరథ, ప్రచలిత, స్థితిన్= మిక్కిలియైన కోరికచే సడలిన మానసిక పరిస్థితి గలిగి; అందఱమున్= (సప్తర్షుల భార్యలం అందరమున్నూ); క్రమంబునన్= వరుసగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: నీ మనస్సు ఏ రీతిగా ఉన్నదో మాకు తెలియక మేము సదా మన్మథతాపానికి చిక్కి వెత చెందాం. కాని, నీకు కూడ మాయందు వలపు ఉన్నదని నీ వేడుకచేష్టలతో గూడిన హావభావాలవలన తెలిసికొన్నాం. ఇక, మేమందరమున్నూ మిక్కుటమైన కోరికచేత చలించని మనోనిబ్బరం కలవారమై, క్రమంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. నినుఁ గవయందలంచి యిట నెమ్మిమెయిం జనుదెంచినార మిం
పునఁ జెలు లెల్లఁ; దొల్త ననుఁ బొమ్మని పంచిన వచ్చితిన్; మనం
బనవరతానురాగమున నంగజకేళి భజింపు మింక నొం
డని యెడ సేసితేనిఁ గుసుమాస్త్రుఁడు సైఁపఁడు నన్నుఁ బావకా!' 201

ప్రతిపదార్థం: పావకా!= అగ్నిహోత్రుడా!; నిన్నున్; కవయన్+తలంచి= పొందగోరి; ఇటన్= ఇక్కడకు; నెమ్మి మెయిన్= ప్రీతితో; ఇంపునన్= ఇష్టంతో; చెలులు+ఎల్లన్= సఖులం అందరం; చనుదెంచినారము= వచ్చాం; తొల్తన్= మొదట; ననున్= నన్ను; పొమ్ము+అని, పంచినన్= వెళ్లుము అని నియోగించగా; వచ్చితిన్= వచ్చాను; మనంబు= మనస్సు; అనవరత+అనురాగమునన్= ఎల్లప్పుడును వలపుతో ఉండేటట్లుగా; అంగజ కేళి= మన్మథ క్రీడ- సంభోగం; భజింపుము= అనుభవించుము; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు+అని= వే రొక మాట చెప్పి; ఎడ+చేసితి+ఏనిన్= దూరం చేశావా; కుసుమ+అస్త్రుఁడు= పూవులు మంత్ర బాణాలుగా కలవాడు - మన్మథుడు; నన్నున్= నన్ను; సైఁపఁడు= ఓర్వడు.

తాత్పర్యం: ఓ అగ్నిదేవుడా! నీ మీద వలపు చొప్పున, నిన్ను పొందాలి- అనే తమకంతో మే మందరం వచ్చాం. సఖులు అందరూ నన్ను ముందుగా నీ దగ్గరికి వెళ్లాలని నిర్ణయించి ఇటకు పంపారు. అందుచేత నేను నీదరికి వచ్చాను. నీవు మనసార నన్ను మన్మథ క్రీడలో తనుపుము. కాక, మరొక రకంగా పలికి నన్ను నిరాకరించావా, నన్ను మన్మథుడు సైపడు సుమా!'

వ. అనిన సంతసిల్లి యగ్నిదేవుండు దానిం గైకొనియె; నదియును నతని నభిమత భోగంబులం బ్రీతునిం జేసి, తదీయ తేజోధాతువు ధరియించి యచ్చోటు వాసి యాక్షణంబ గరుడి యై గగనంబునకు నెగసి యతిత్వరిత గమనంబున శ్వేతపర్వతంబునకుం జని యందొక్కయెడ శరవణస్తంబ సంవృతం బైన కాంచనకుండంబు నందు నిజభర్తశుక్లంబు సంగ్రహించి, మఱియును. 202

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అగ్నిదేవుండు= అగ్నిహోత్రుడు; దానిన్+కైకొనియెన్= దానిని స్వీకరించాడు (ఆమెను అంగీకరించాడు); అదియును= ఆమెయును (స్వాహా దేవియు); అతనిన్= అగ్నిహోత్రుడిని; అభిమత, భోగంబులన్= ఇష్టమైన సౌఖ్యాలచేత; ప్రీతునిన్+చేసి= సంతృప్తి చెందిన వాడిగా చేసి; తదీయ, తేజస్+ధాతువు= ఆతడి యొక్క శుక్లాన్ని; ధరియించి= వహించి; ఆ+చోటు+పాసి= ఆ స్థలం వదలిపెట్టి; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆ ముహూర్తంలోనే, వెనువెంటనే; గరుడి+ఐ= ఆడ గరుడపక్షి అయి; గగనంబునకున్+ఎగసి= ఆకసానికి ఎగిరి; అతి, త్వరిత, గమనంబునన్= మిక్కిలి వేగం కల పయనంతో; శ్వేత పర్వతంబునకున్+చని= తెల్లకొండకు వెళ్లి; అందున్+ఒక్క+ఎడన్= ఆ శ్వేతపర్వతంలో ఒక చోట; శరవణస్తంబ సంవృతంబు+ఐన= రెల్లుగడ్డికాడలచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న; కాంచన, కుండంబునందున్= బంగారు కుండలో; నిజ భర్త శుక్లంబు= తన పెనిమిటి వీర్యాన్ని; సంగ్రహించి= నిక్షిప్తం చేసి, కూర్చిపెట్టి; మఱియును ఇంకను.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు అగ్నిహోత్రుడు సంతోషించాడు. అంతట ఆమె అగ్నిహోత్రుడిని శృంగారభోగంలో తేల్చి, ఆతని వీర్యాన్ని వహించి, ఆచోటు విడిచి ఆడగరుడపక్షి అయి ఆకాశానికి ఎగిరి, మిక్కిలి వేగంగా పయనించి శ్వేతపర్వతానికి చేరింది. అక్కడ ఒక చోట రెల్లుగడ్డికాడలచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న ఒక బంగారు కుండలో తనభర్త శుక్లాన్ని కూర్చిపెట్టింది.

క. మునిపత్నులరూపులు గై। కొని యిట్టుల వరుసఁ బుష్పకోమలి ప్రియుఁ బ్రీ
తునిఁ జేయుచు రేతస్కం। దన మొనరించుచును వచ్చెఁ దత్కలశమునన్. 203

ప్రతిపదార్థం: మునిపత్నుల రూపులు= ఋషుల భార్యల ఆకారాలు; కైకొని= స్వీకరించి; ఇట్టులన్= ఈ విధంగానే; వరుసన్= క్రమంగా; పుష్పకోమలి= పువ్వు వంటి సౌకుమార్యం కలది (స్వాహాదేవి); ప్రియున్= భర్తను (అగ్నిహోత్రుడిని); ప్రీతునిన్+చేయుచున్= సంతృప్తి చెందినట్టివాడిని చేస్తూ; తద్+కలశమునన్= ఆ కుండలో; రేతస్కందనము= శుక్లాన్ని ప్రోగు చేయటం; ఒనరించుచును వచ్చెన్= చేయసాగింది.

తాత్పర్యం: పూవుబోడి అయిన స్వాహాదేవి క్రమంగా మునులభార్యల రూపాలు గైకొని, వరుసగా అగ్నిహోత్రుడి కడ కేగి, ఆతడిని సంతుష్టుడిని చేసింది. ఈ రీతిగా ప్రతి పర్యాయమున్నూ ఆమె తన భర్త శుక్లాన్ని రెల్లుగడ్డి నడుమన ఉన్న కలశంలో నిక్షిప్తం చేసింది.

తే. విను, పతివ్రతాతిలక మై వెలయునట్టి। యయ్యరుంధతి రూపంబు నలవరింప
నెట్లు నేరద కాని యయ్యింతి యున్న। యువిద లార్వుర రూపులు నొనరఁ దాల్చె. 204

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; ఆ+ఇంతి= ఆ వనిత (స్వాహాదేవి); పతివ్రతా, తిలకము+ఐ= పతివ్రతలలో శ్రేష్ఠురాలు అయి; వెలయు+అట్టి= ఒప్పారే; ఆ+అరుంధతి రూపంబున్= ఆ అరుంధతి యొక్క ఆకృతిని; అలవరింపన్+ఎట్లు+నేరదు+అ+కాని= తాల్చటానికి ఏ విధంగానూ అనువు లభింపనిదైనది కాని; ఉన్న= తక్కిన; ఉవిదలు+ఆర్వుర, రూపులు= వనితలు ఆర్గురి ఆకారాలు; ఒనరన్+తాల్చెన్= ఒప్పేటట్లుగా ధరించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఈ విషయాన్ని అవధానంతో ఆలకించుము. స్వాహాదేవి ఆర్గురుఋషులభార్యల రూపాలు ధరించి అగ్నిదేవుడిని తృప్తి పొందించగలిగింది కాని, పతివ్రతలలో శ్రేష్ఠురాలైన 'అరుంధతి' రూపాన్ని మాత్రం ధరించలేకపోయింది. (అరుంధతి వసిష్ఠ మహర్షి భార్య.)

వ. ఇవ్విధంబున నాఱుమాఱులు ప్రస్కందితం బైన యగ్నితేజంబున. 205

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ఆఱుమాఱులు= ఆరు సారులు; ప్రస్కందితంబు+అయిన= స్రవింపజేయబడిన; అగ్ని, తేజంబు= అగ్నిహోత్రుడి వీర్యం.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆరుమారులు స్రవింపజేయటం ద్వారా సేకరించబడిన అగ్నియొక్క వీర్యంనుండి.

కుమారస్వామి యవతారము (సం. 3-211-17)

క. ఆదిత్యనిభుఁడు విపుల। ద్వాదశబాహుండు షడ్వదనుఁ డఖిలదిశా
రోదోంతరంబు వెలుఁగ మ। హోదారుండై కుమారుఁ డుదయం బయ్యెన్. 206

ప్రతిపదార్థం: ఆదిత్య, నిభుఁడు= సూర్యుడితో సమానుడు; విపుల; ద్వాదశ, బాహుండు= నిడివి అయిన పండ్రెండు చేతులు కలవాడు; షట్+వదనుఁడు= ఆరు మొగాలు కలవాడు; అఖిల, దిశా, రోదస్+అంతరంబు= అన్ని దిక్కుల మధ్యభాగం; వెలుఁగన్= ప్రకాశించగా; మహా+ఉదారుండు+ఐ= మిక్కిలి గొప్పవాడయి; కుమారుఁడు= (కుమార స్వామి); ఉదయంబు+అయ్యెన్= ఉద్భవించాడు.

తాత్పర్యం: సూర్యసమానుడు, నిడివిఅయిన పన్నెండు బాహువులు కలవాడు, ఆరు ముఖాలు కలవాడు; సర్వదిశలలో ఆకసానికి భూమికి మధ్య గల ప్రదేశమంతా వెలుగొందేటట్లుగా, మిక్కిలి గొప్పవాడయిన కుమారస్వామి జన్మించాడు.

వ. ఇట్లు శుక్లపక్షంబునం బాడ్యమియందు వీర్యనిషేకంబును, విదియయందు గర్భవ్యక్తియుఁ, దదియయందు శరీరమాత్రావిర్భావంబునుం, జతుర్థియందు సకలావయవ సంపూర్ణతయు నై యుదయించిన కుమారుండు పంచమి యందు సముత్థితాకారుండై, పేర్చిత్రిపురదహన సాధనం బైన హరకార్ముకం బమ్మహీధరంబునందు నిక్షిప్తంబై యున్న దానిం బుచ్చుకొని గుణధ్వని సేసిన, నమ్మహాధ్వని విని కలుషించి యైరావత సుప్రతీకంబులను దిగ్గజంబు లయ్యగ్ని భవుమీఁదం బఱతెంచిన నమ్మహాభుజుండా రెంటినిం బెనఁచిపట్టి రెండుచేతుల ధరియించి, తన సహజం బైన శక్తి యొక్క కేలం, గ్రీడార్థ కలితం బైన కుక్కుటం బొక్కకేలను, బరిపూర్యమాణనినదం బైన శంఖంబు గరద్వయంబునం దాల్చి, హస్తయుగళంబున గగనంబు వ్రేయుచుం బాణియుగ్మంబు వక్త్రంబుల నిడికొని బాల్యోచితంబులైన యంగుళి చర్వణంబులు పొరిఁబొరి నొనరించుచు, నిశిత సాయకంబునం గ్రౌంచపర్వత విభేదనంబు సేసి, పటుశక్తిపాతంబున శ్వేతశైలశృంగభంగంబు గావించి చెలంగి యాఱు ముఖంబుల నొక్కపెట్ట యార్చినం, బ్రళయభైరవారావభీషణం బైన తదాఘోషణంబున. 207

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; శుక్లపక్షంబునన్= శుక్లపక్షంలో; పాడ్యమి అందున్= మొదటి తిథియందు; వీర్యనిషేకంబును= శుక్లాన్ని ఉంచటమున్నూ; విదియ+అందున్= రెండవ తిథియందు; గర్భవ్యక్తియున్= కడుపు కనుపించటమున్నూ; తదియయందున్= మూడవ తిథియందు; శరీర మాత్ర+ఆవిర్భావంబునున్= దేహం మాత్రం ఉదయించటమున్నూ; చతుర్థియందున్= నాలుగవ తిథియందు; సకల+అవయవ, సంపూర్ణతయున్+ఐ, ఉదయించిన= అన్ని అంగాలు నిండి పుట్టిన; కుమారుండు= కుమారస్వామి; పంచమి యందున్= ఐదవ తిథియందు; సముత్థిత+ఆకారుండు+ఐ= బాగా లేచి నిలబడే రూపం కలవాడు అయి; పేర్చి= అతిశయించి; త్రిపుర దహన సాధనంబు+అయిన= మూడు నగరాలను కాల్చి వేయటానికి ఉపకరణం అయిన; హరు, కార్ముకంబు= శివుడి యొక్క విల్లు; ఆ+మహీధరంబు నందున్= ఆ కొండయందు; నిక్షిప్తంబు+ఐ= ఉంచబడినదై; ఉన్నదానిన్= ఉన్నటువంటి దానిని; పుచ్చుకొని= గ్రహించి; గుణ, ధ్వని, చేసినన్= అల్లెత్రాటిని మ్రోగించగా; ఆ+మహా, ధ్వని= ఆ గొప్ప శబ్దం; విని= ఆలకించి; కలుషించి= ఆగ్రహం చెంది; ఐరావత సుప్రతీకంబులు+అను= ఐరావతం, సుప్రతీకం అనే పేళ్ళు కల; దిక్+గజంబులు= దిగ్గజాలు- దిక్కులలో ఉండే ఏనుగులు; ఆ+అగ్నిభవుమీఁదన్= ఆ అగ్నియొక్క కుమారుడి మీద; పరతెంచినన్= ఎదుర్కొనటానికి రాగా; ఆ+మహాభుజుండు= గొప్ప భుజాలు కలవాడు అనగా ఆ మహాపరాక్రమశాలి; ఆ రెంటినిన్= (ఆ ఐరావత సుప్రతీకాలను రెండింటిని); పెనఁచిపట్టి= కదలకుండగా బిగియబట్టి; రెండు, చేతులన్= రెండు హస్తాలతో; ధరియించి= తాల్చి; తన, సహజంబు+ఐన= తనకు నైసర్గికంగా సంక్రమించిన; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; ఒక్క కేలన్= ఒక చేతిలో; క్రీడా+అర్థ, కలితంబు+ఐన= వినోదం కొరకై కూడుకొని ఉన్న; కుక్కుటంబున్= కోడిని; ఒక్కకేలను= ఒక చేతితోనూ; పరిపూర్యమాణ నినదంబు+ఐన= బాగా పూరింపబడి నినదించేదైనట్టి; శంఖంబు= సంకువు; కరద్వయంబునన్= రెండు చేతులతోను; తాల్చి= ధరించి; హస్త, యుగళంబునన్= రెండు చేతులతో; గగనంబు వ్రేయుచున్= ఆకసాన్ని చరుస్తూ; పాణి యుగ్మంబు= రెండు చేతులు; వక్త్రంబులన్= నోళ్ళలో; ఇడికొని= ఉంచి; బాల్య+ఉచితంబులు+అయిన= శిశువుకు తగినవైన; అంగుళి చర్వణంబులు= బొటన వ్రేళ్ళను చప్పరించటం; పొరిన్+పొరిన్+ఒనరించుచున్= మాటిమాటికి చేస్తూ; నిశిత, సాయకంబునన్= గొప్పదైన 'శక్తి' అనే ఆయుధాన్ని ప్రయోగించటంచేత; శ్వేత, శైల, భంగంబు, కావించి= తెల్లకొండ శిఖరాన్ని క్రిందకు పడగొట్టి; చెలంగి= అతిశయించి; ఆఱు ముఖంబులన్= ఆరు మోములతో; ఒక్కపెట్ట= ఒకేసారి; ఆర్చినన్= గొప్ప కేకవేయగా; ప్రళయ, భైరవ+ఆరావ, భీషణంబు+ఐన= ప్రళయకాలంలోని శివగణాధిపుడు చేసే భయంకరనాదంవలె భీతి కలిగించేది అయిన; తద్+ఆఘోషణంబునన్= ఆతడియొక్క (కుమారస్వామి చేసిన) పెద్ద అరుపు వలన.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కుమారస్వామి ఆవిర్భవించి, దినదినాభివృద్ధి పొందాడు. శుక్లపక్షంలో పాడ్యమినాడు వీర్యనిషేకం, రెండవ తిథి విదియనాటికే గర్భం కన్పించటం, మూడవ తిథి తదియనాటికి దేహం మాత్రం ఆవిర్భవించటం జరిగి, నాలుగవ తిథి చతుర్థి నాటికి సాంగోపాంగంగా సంపూర్ణమైన ఆకృతి ఆతనికి లభించింది. పంచమి నాడు లేచి నిల్చినవాడై కుమారుడు ఆ కొండలో దాచబడి ఉన్నట్టి వింటిని - పరమశివుడు త్రిపురాలను కాల్చినట్టి కోదండాన్ని - పుచ్చుకొని, అల్లెత్రాటిని మ్రోగించాడు. ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్గజాలు ఆ కుమారుడిపైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహావీరుడు ఆ రెండు దిగ్గజాలను తన రెండు చేతులతో నణచి పెట్టాడు. ఒక చేతిలో తనకు పుట్టుకతోడనే సంక్రమించిన 'శక్తి' అనే ఆయుధాన్ని ధరించాడు. ఒక్క చేతితో వినోదార్థం ఒక కోడిని పట్టుకొన్నాడు. రెండు చేతులతో పట్టి శంఖాన్ని పూరించాడు. రెండు చేతులతో ఆకసాన్ని చరచాడు; రెండు చేతులు నోళ్ళలో ఉంచుకొని, శిశుసహజంగా బొటన వేళ్ళను లీలగా చప్పరించాడు. ఒక వాడిబాణాన్ని ప్రయోగించి క్రౌంచపర్వతాన్ని బ్రద్దలు కొట్టాడు. తన గొప్ప ఆయుధమైన 'శక్తి'ని ప్రయోగించి శ్వేతశైలశృంగాన్ని విరుగ గొట్టాడు. తదుపరి తన ఆరు మొగాలతో ఆ కుమారుడు సింహనాదం చేశాడు. కుమారస్వామి కావించిన ఆ ధ్వని ప్రళయకాలంలో శివగణాధిపుడైన భైరవుడు చేసే భయంకరనాదం వలె పిక్కటిల్లింది.

విశేషం: 1. శివుడు రాక్షసులకు ఆవాసాలైన మూడుపురాలను నాశనంచేశాడు- అందువల్లే అతడు త్రిపురాంతకు డయ్యాడు. ఇది పురాణగాథ. 2. దిగ్గజాలు:- దిగ్గజాలు ఎనిమిది. 1. ఐరావతం 2. పుండరీకం 3. వామనం 4. కుముదం. 5. అంజనం 6. పుష్పదంతం 7. సార్వభౌమం. 8. సుప్రతీకం. ఇవి ఎనిమిది దిక్కులలో భూమిని మోస్తాయని సాహితీసమయం. ప్రళయం:- జగత్తు అంతా నశించే కాలం. అప్పుడు లయకారుడైన శివుడు ప్రళయతాండవం చేస్తాడు. భైరవుడు అనగా శివుడు అని అర్థం. శివగణాధిపులలో భైరవుడు సుప్రసిద్ధుడు. ఈ ప్రకరణంలో భైరవశబ్దానికి శివగణనేత అని అర్థం చెప్పటం సమంజసం.

మ. **కులశైలంబులు గ్రక్కునం గదలె; దిక్కుల్ వ్రయ్య లయ్యెన్; మహీ**
వలయం బంతయు దిర్దిరం దిరిగె; దేవవ్రాతముల్ సాధ్వసా
కులతం బొందెఁ; బయోధు లన్నియును సంక్షోభించె; సప్తాశ్వస
ప్తులు బిట్టుల్కి రథంబు నల్దెసలకుం బో నీడ్చె సంభ్రాంతమై. **208**

ప్రతిపదార్థం: కుల శైలంబులు= కుల పర్వతాలు; గ్రక్కునన్+కదలెన్= వేగంగా చలించాయి; దిక్కుల్= దిక్కులు; వ్రయ్యలు+అయ్యెన్= పగిలాయి; మహీ, వలయంబు+అంతయున్= భూమండలం సమస్తమున్నూ; దిర్దిరన్+తిరిగెన్= గుండ్రంగా గిరగిర తిరిగింది; దేవ వ్రాతముల్= వేల్పుల సముదాయాలు; సాధ్వస+ఆకులతన్+పొందెన్= భయంతో కూడిన సంచలనానికి లోనయ్యాయి; పయోధులు= సముద్రాలు; అన్నియును; సంక్షోభించెన్= ఆకులతను పొందాయి; సప్త+అశ్వ, సప్తులు= సూర్యుడి యొక్క గుర్రాలు; బిట్టు= మిక్కిలి; ఉల్కి= భయపడి; సంభ్రాంతము+ఐ= ఎక్కువ మోహానికి లోనై తిరుగుడు పడి; రథంబు= తేరును; నల్ దెసలకున్= నాలుగు దిక్కులకు; పోన్+ఈడ్చెన్= పోయేటట్లుగా లాగాయి.

తాత్పర్యం: కులపర్వతాలు వేగంగా చలించాయి, దిక్కులు బ్రద్దలయ్యాయి. భూమండలం గిరగిర తిరుగసాగింది, వేల్పుల సమూహాలు తొట్రుపాటుతో సంచలించాయి. సముద్రాలు పొంగులు వారాయి, సూర్యుడి గుర్రాలు మిగుల భ్రమ చెంది రథాన్ని ఇటు నటు నాలుగుదెసలకు ఈడ్వసాగాయి.

విశేషం: (1) కులపర్వతాలు ఏడు. "మహేంద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమాన్ గంధమాదనః, వింధ్యశ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః". ఈ ఏడు కులపర్వతాలున్నూ భూమిని భరించేవి- అని పురాణకథనం. అందుచేత 'మహీధరము'- భూమిని మోసేది అనగా పర్వతం అనే అర్థ మేర్పడింది. (2) సప్తాశ్వుడు అనగా సూర్యుడు. సూర్యుడి రథానికి ఏడు గుర్రాలు అని ప్రాచీన సాహిత్యసమయం.

క. **ఇట్టిమహోత్పాతంబులు । పుట్టినఁ గని మునులు లోకములకు శుభముగా**
నెట్టన శాంతికవిధు ల । ప్పట్టున నొనరించి రాత్మభావనపరులై. **209**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఈ విధమయిన; మహా+ఉత్పాతంబులు= గొప్పవైన భూతవికారాలు (ఉపద్రవాలు); పుట్టినన్= కలుగగా; కని= చూచి; మునులు= ఋషులు; లోకములకున్= జగాలకు; శుభముగాన్= మేలు కలిగేటట్లుగా; నెట్టన= బాగుగా; శాంతిక విధులు= ఉపద్రవాలు తొలగించటానికై చేసే జపహోమాలు మున్నగు క్రియలు; ఆత్మ భావన పరులు+ఐ= బ్రహ్మజ్ఞానంలో నిల్చిన బుద్ధి కలవారై; ఆ+పట్టునన్= ఆ వేళ; ఒనరించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఏర్పడిన భూతవికారాలను కాంచి, ఆ ఉపద్రవాలు ఉపశమించి లోకకల్యాణం కలుగటానికై జ్ఞానులు అయిన ఋషులు శాంతికవిధులగు జపహోమాదిక్రియలను ఆ సమయంలో నెరవేర్చారు.

విశేషం: ఉత్పాతాలు - శుభాన్ని అశుభాన్ని సూచించే ప్రకృతివికారాలు. ఇవి మూడు విధాలు :- 1. దివ్యం:- సూర్యగ్రహణం చంద్రగ్రహణం మొదలైనవి. 2. అంతరిక్షం :- ఉల్కాపాతం మున్నగునవి. 3. భౌమము:- భూకంపాలు ఉప్పెనలు మున్నగునవి.

వ. **ఆ సమయంబునం జైత్రరథ వననివాసు లైన జనులందఱుం గూడి 'యంగిరః ప్రముఖ మునీంద్రుల భార్యలకు నగ్నిదేవువలనం బుట్టిన బాలుండు లోకంబులకు నిట్టి యనర్థంబు సేయం దొడంగె' నని యాక్రోశించిన, నయ్యపవాదంబునకు రోసి యా సప్తమునులలోన వసిష్ఠుండు దక్కఁ దక్కిన యార్వురుఁ దమ వనితలం బరిత్యజించిరి; మఱియును గొందఱు జనులు 'వీ రేమి సేయుదు? రన్నిపోకలం బోయినది వహ్ని భార్యయ కాక' యని పలుకం జొచ్చి; రంత నమ్మహామునులపాలికిఁ బావకాంగన సనుదెంచి యిట్లనియె.** **210**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సమయంబునన్= ఆ వేళను; చైత్ర రథ, వన, నివాసులు+ఐన= 'చైత్ర రథం'- అనే పేరుగల అడవిలో ఉండునట్టి; జనులు+అందఱున్+కూడి= ప్రజలు అందరున్నూ కలిసి; అంగిరస్+ప్రముఖ, ముని+ఇంద్రుల, భార్యలకున్= అంగిరసుడు మున్నగు ఋషివరేణ్యుల పెండ్లాలకు; అగ్నిదేవువలనన్+పుట్టిన= అగ్నిదేవుడివలన జన్మించిన; బాలుండు= పిల్లవాడు; లోకంబులకున్= జగములకు; ఇట్టి= ఈ విధమైన; అనర్థంబు= ఉపద్రవం; చేయన్+తొడంగెన్= చేయడానికి ఉపక్రమించాడు; అని= అంటూ; ఆక్రోశించినన్= ఎలుగెత్తి దుఃఖంతో ప్రకటించగా; ఆ+అపవాదంబునకున్= ఆ నిందకు; రోసి= వెత చెంది; ఆ సప్తమునులలోనన్= ఆ ఏడుగురి ఋషులలో; వసిష్ఠుండు+తక్కన్= వసిష్ఠుడు మినహాయించి; తక్కిన+ఆర్వురున్= మిగిలిన ఆరుమంది ఋషులున్నూ; తమ, వనితలన్= తమ భార్యలను; పరిత్యజించిరి= వదలి పెట్టారు; మఱియును+కొందఱు జనులు= మరికొందరు ప్రజలు; వీరు+ఏమి+చేయుదురు= (ఈ ఋషుల భార్యలు) ఏమి చేయగలరు; ఇన్ని+పోకలన్+పోయినది= ఇన్ని విధాలైన పద్ధతులలో వెళ్లింది; వహ్నిభార్య+అ, కాక= అగ్ని దేవుడి ఇల్లాలు మాత్రమే కదా అని, పలుకన్+చొచ్చిరి= అని చెప్పసాగారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ+మహా, మునుల, పాలికిన్= ఆ గొప్ప ఋషుల దగ్గరకు; పావక+అంగన= అగ్ని దేవుడి ఇల్లాలు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో 'చైత్రరథం' అనే పేరు గల అడవిలో నివసించే జనులందరు కూడి, 'ఈ ఉపద్రవం కలిగించింది ఋషులభార్యలకు అగ్నిదేవుడివలన జన్మించిన బాలకుడు' అని ఘోషించారు. ఆ నిందకు తాళజాలక, వసిష్ఠుడు తప్ప తక్కిన ఋషులు ఆర్గురూ తమ భార్యలను వదలి వేశారు. కాని, కొందరు ప్రజలు 'పాపం ఈ ఋషులభార్యలు చేసిన తప్పు ఏమున్నది? ఈ నాటకం అంతటిని ఆడింది అగ్నిదేవుడి భార్యయే కదా' అని పలికారు. అంతట అగ్నిదేవుడిభార్య ఆ మునుల దగ్గరకు వెళ్లి ఈ విధంగా చెప్పింది.

క. **'వినుఁ డేను వహ్నివలనం । గనిన కుమారుండు వాఁడు; గడు నిజ మిది; మీ**
వనితలకుం బని గా; దిటు । సనునే కులసతుల విడువ సత్పురుషులకున్?' **211**

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఆలకించండి; ఏను= నేను; వహ్నివలనన్= అగ్నిదేవుడి వలన; కనిన= కన్నట్టి; కుమారుండు= కొడుకు; వాఁడు= (ఆ బాలుడు); కడున్, నిజము+ఇది= ఇది అచ్చమైన సత్యం; మీ వనితలకున్+పని+కాదు= (ఇది) మీ భార్యలవలన జరిగిన కార్యం కాదు; ఇటు= ఈ రీతిగా; సత్+పురుషులకున్= మంచి మగలకు; కులసతులన్= పతివ్రతలైన భార్యలను; విడువన్+చనునే= విడిచిపెట్టటం మంచిదా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: 'అయ్యలారా!, నా మనవి ఆలకించ వేడికోలు. ఈ బాలుడు నాకును నా భర్త అయిన అగ్నిదేవుడికిని జన్మించినవాడు. ఇది మీ భార్యలవలన జరిగిన పని కాదు. సజ్జనులు పతివ్రతలైన భార్యలను విడనాడటం న్యాయం కాదు గదా!'

వ. **అని యెంత సెప్పిన వారొడంబడ రైరి; తదనంతరంబ విశ్వామిత్రుండు గుమారు కడ కరిగి యద్దేవు శరణంబు సొచ్చి వివిధ వాక్యంబులం బ్రస్తుతించి, తదాదేశంబున నతనికి జాతకర్మాదివిధు లొనరించిన, నదియంతయు నెఱింగి యమరు లెల్ల నమరేంద్రుం గానఁ జని యిట్లనిరి.** **212**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; ఎంత+చెప్పినన్= ఏ విధంగా చెప్పినప్పటికి; వారు= (ఆ ఆర్గురు మునులు); ఒడంబడరు+ఐరి= సమ్మతించని వారు అయ్యారు- అంగీకరించలేదు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మటనే; విశ్వామిత్రుండు= విశ్వామిత్రుడు అనే ఋషి; కుమారు కడకున్+అరిగి= (ఆ) బాలకుడి దగ్గరకు వెళ్లి; ఆ+దేవున్= ఆ వేల్పును; శరణంబు+చొచ్చి= ఆశ్రయించి; వివిధ, వాక్యంబులన్= పలుతెరగుల మాటలచేత; ప్రస్తుతించి= పొగడి; తద్+ఆదేశంబునన్= ఆతడి యొక్క ఆజ్ఞ మేరకు; అతనికిన్= (ఆ బాలుడికి); జాత, కర్మ+ఆది, విధులు= పుట్టినపుడు చేయవలసిన జప హోమాలు, వ్రతాలు మున్నగు క్రియలు; ఒనరించినన్= చేయగా; అమరులు+ఎల్లన్= వేల్పులు అందరున్నూ; అది+అంతయున్+ఎఱింగి= ఆ విషయాన్నంతా తెలిసికొని; అమర+ఇంద్రున్+కానన్+చని= దేవేంద్రుడిని చూడటానికి వెళ్లి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అగ్నిభార్య చెప్పింది. కాని ఆ ఋషులు సమ్మతించలేదు. అటు పిమ్మట విశ్వామిత్రుడు అనే ఋషి ఆ బాలకుడివద్దకు వెళ్లి ఆతడిని శరణువేడుకొని, ఆతడి అనుమతిప్రకారం ఆతడికి జాతకర్మాదులను నెరవేర్చాడు. ఆ విషయాన్ని అంతా తెలిసికొని దేవతలు దేవేంద్రుడి వద్దకు వెళ్లి ఈ విధంగా పలికారు.

విశేషం: జాతకర్మం= బిడ్డ పుట్టినప్పుడు జరిగే మంత్ర తంత్ర కర్మకాండం. పుట్టినప్పటినుండి గిట్టేవరకు జరిగేవి షోడశ కర్మలు. అందులో జాతకర్మం ఒకటి. వీటికి సంస్కారాలు అని పేరు. షోడశకర్మలు. 1. గర్భాధానం 2. పుంసవనం 3.

సీమంతం 4. జాతకర్మం 5. నామకరణం 6. అన్నప్రాశం 7. చౌలం 8. ఉపనయనం 9. ప్రాజాపత్యం 10. సౌమ్యం 11. ఆగ్నేయం 12. వైశ్వదేవం 13. గోదానం 14. సమావర్తనం 15. వివాహం 16. అంత్యసంస్కారం.

ఉ. **'దారుణశౌర్యధుర్యుఁ డతిదర్పిత చిత్తుఁడు వహ్నిసూనుఁ డ**
న్వీరుఁడు నిన్నుఁ గైకొనక వీఁకమెయిం జనుదెంచు నిప్డు దు
ర్వారత నీ పదంబు గొనువాంఛ నవశ్యముఁ; గాన యింతలో
నీరస మెత్తి వాని వధియింపుము చెచ్చెర విక్రమోద్ధతిన్. **213**

ప్రతిపదార్థం: దారుణ, శౌర్య, ధుర్యుఁడు= ఘోరమైన పరాక్రమం వహించేవాడు; అతి, దర్పిత, చిత్తుఁడు= మిక్కిలి గర్వం కల మనస్సు గలవాడు; వహ్ని సూనుఁడు+అన్+వీరుఁడు= అగ్నిదేవుడి కొడుకు అనే వీరుడు; నిన్నున్+కైకొనక= ఇంద్రుడవైన నిన్నుసైతం లెక్కపెట్టక; వీఁక మెయిన్= ఉత్సాహంతో; ఇప్డు= ఇప్పుడు; దుర్వారతన్= అడ్డగించటానికి అనువు కాకుండగ; నీ పదంబున్= నీ పదవిని; కొను వాంఛన్= గ్రహించే కోరికతో; అవశ్యమున్= తప్పనిసరిగా; చనుదెంచున్= వస్తాడు; కాన= కావున; ఇంతలోన్= ఈ లోపుగా; ఈరసము+ఎత్తి= ఆగ్రహించి; చెచ్చెరన్= వేగంగా; విక్రమ+ఉద్ధతిన్= పరాక్రమం యొక్క ఆధిక్యం చూపున; వానిన్= ఆ బాలుడిని; వధియింపుము= చంపుము.

తాత్పర్యం: అగ్నికుమారుడు మిక్కుటమైన పరాక్రమం కలవాడు. మిక్కిలి గర్వం కలవాడు. నిన్ను కూడ సరకు గొనడు; నీ పదవిని ఆక్రమించవలె ననెడి దురుద్దేశంతో ఉత్సాహం చూపున తప్పక నీ పయి దండెత్తి రాగలడు. కావున, నీవు ఈ లోపుగనే ఆగ్రహించి ఆతడిని వేగంగా సంహరించుము.

వ. **అట్లయిన నీకు నింద్రత్వంబు శాశ్వతం బగు; నేమును బ్రదుకుదుము; లోకంబు లవ్యాకులంబు లగు' ననినం బురందరుం డప్పుడ సప్తమాతృకలం బిలిచి 'మీరు సని వహ్నిసంభవుం డైన కుమారు సమయించి, నాకుఁ బ్రియంబు సేయుం' డని పంచినం, బనిపూని వారు ఘోరంబుగా నతనిపై నడరి తదీయ తేజోవిశేషంబునకు భయంబంది. యతని శరణంబు సొచ్చి, 'యేము లోకమాతలము; మాయందు నీవు మాతృభావంబు సేయ నర్హుండ' వనినం గుమారుండు వారి నభినందించి చేకొనియె; నంత నగ్నియు నిజపుత్త్రుపాలికి వచ్చి, యతని చేతంబూజితుం డయి తదీయ రక్షాపరత్వంబున నిలిచె; మాతృగణంబు క్రోధంబునం బుట్టినయది లోహితాస్య యను భామిని కుమారునకు దాదియై యుపలాలనంబు సేయుచుండె; నఖిలభూతగణంబులుం బఱతెంచి క్రౌంచారిం బరివేష్టించె; నది యంతయు విని కలుషించి.** **214**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే; నీకున్= నీకు; ఇంద్రత్వంబు= ఇంద్రపదవి; శాశ్వతంబు+అగున్= ఎల్లప్పుడు ఉండేది కాగలదు; ఏమును= మేము కూడా; బ్రదుకుదుము= (హాయిగా) జీవించ గలం; లోకంబులు= జగాలు; అవ్యాకులంబులు+అగున్= కలత చెందినట్టివి కాగలవు; అనినన్= అని చెప్పగా; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; అప్పుడు+అ= వెనువెంటనే; సప్తమాతృకలన్+పిలిచి= ఏడుగురు తల్లులను ఆహ్వానించి; మీరు= మీరు (సప్త మాతృకలు); చని= వెళ్ళి; వహ్ని, సంభవుండు+ఐన= అగ్ని దేవుడికి పుట్టినట్టి; కుమారున్= బాలకుడిని; సమయించి= చంపి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు+ చేయుండు= సంతృప్తి సంఘటించండి; అని= అని చెప్పి; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించి పంపగా; వారు= (ఆ సప్త మాతృకలు); పని, పూని= ఆ కార్యం నెరవేర్చ వలెననే దీక్షను వహించి; ఘోరంబుగాన్= క్రూరంగా; అతనిపైన్= ఆ బాలకుడిపై; అడరి= విజృంభించి; తదీయ, తేజస్+విశేషంబునకున్= ఆతని యొక్క దేదీప్యమానమైన వెలుగుకు; భయంబు+అంది= వెరపు

చెంది; అతనిన్, శరణంబు+చొచ్చి= అతడికి లొంగిపోయి, అతడిని కాపాడుమని వేడుకొని; ఏము= మేము; లోక మాతలము= జగాలకు తల్లులం; మా అందున్= మా యెడల; నీవు= నీవు; మాతృ భావంబు+చేయన్+అర్హుండవు= తల్లి యెడల చూపే ప్రేమను చూపతగినవాడవు; అనినన్= అని పలుకగా; కుమారుండు= బాలుడు; వారినిన్= వారిని (సప్త మాతృకలను); అభినందించి= గౌరవించి; చేకొనియెన్= మన్నించి ఆదరించాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట; అగ్నియున్= అగ్ని హోత్రుడున్నూ; నిజపుత్త్రుపాలికిన్= తన కొడుకు దగ్గరికి; వచ్చి= అరుదెంచి; అతని చేతన్= (కుమారుడిచేత); పూజితుండు+అయి= అర్చించబడినవాడై; తదీయ, రక్షా, పరత్వంబునన్= ఆతడి యొక్క సంరక్షణలో ఉన్నవాడై; నిలిచెన్= ఉన్నాడు; మాతృగణంబు క్రోధంబునన్= తల్లుల సముదాయం యొక్క కోపం వలన; పుట్టిన+అది= జన్మించినట్టిది; లోహితాస్య+అను, భామిని= లోహితాస్య అనే పేరు కల స్త్రీ (ఎర్రని మొగం కలది లోహితాస్య); కుమారునకున్= బాలుడికి; దాది+ఐ= పరిచర్యలు చేసేదై (మాతృస్థానీయ అయి); ఉపలాలనంబు+చేయుచున్+ఉండెన్= ప్రేమతో సేవలు చేస్తూ ఉన్నది; అఖిల, భూత గణంబులున్= సమస్తమైన భూతాల సముదాయాలు; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; క్రౌంచారిన్= (క్రౌంచ+అరిన్) కుమారుడిని; పరివేష్టించెన్= చుట్టును చేరి కొలుస్తూ ఉన్నారు; అది+అంతయున్+విని= ఆ విషయాన్ని అంతా ఆలకించి; కలుషించి= ఆగ్రహం చెంది

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీవు ఆ బాలకుడిని సంహరిస్తే నీకు ఇంద్రపదవి శాశ్వతంగా దక్కగలదు; మేముకూడా హాయిగా జీవించగలం' అని చెప్పగా విని, దేవేంద్రుడు వెంటనే సప్తమాతృకలను పిలిచి 'మీరు అగ్నిహోత్రుడి కుమారుడిని చంపండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ సప్తమాతృకలు దేవేంద్రుడి పనుపు చేయటానికి ఉద్యమించి, కుమారుడి దగ్గరకు వెళ్ళారు. కాని, కుమారుడి దేదీప్యమానమైన తేజస్సును చూచి, భయపడి, అతడిని శరణువేడి, అతడికి పాదాక్రాంతలు అయి ఇట్లా అన్నారు. 'మేము లోకమాతలం; నీవు మమ్మల్ని తల్లులవలెనే చూడదగును.' అనగా కుమారుడు తనను శరణు చొచ్చిన ఆ సప్తమాతృకలను అభినందించి మన్నించాడు. అంతట అగ్నిహోత్రుడుకూడ తన తనయుడి కడకు వచ్చి, అతడిని సంరక్షించే పనిలో ఉండి, అతడిచేత పూజించబడుతూ ఉన్నాడు. సప్తమాతృకలకోపం నుండి ఉద్భవించిన లోహితాస్య అనే స్త్రీ, కుమారుడికి మాతృస్థానీయ యైన దాదిఅయి గారాబంగా అతడిని పెంచుతూ ఉండింది. అఖిల భూతగణాలు స్వచ్ఛందంగా వచ్చి కుమారుడి చుట్టూ చేరారు. ఆ విషయాన్నంతా తెలిసికొనిన దేవేంద్రుడు కోపించాడు.

విశేషం: సప్తమాతృకలు= ఏడ్గురు తల్లులు 1. బ్రాహ్మి 2. మాహేశ్వరి 3. కౌమారి 4. వైష్ణవి 5. వారాహి 6. ఇంద్రాణి 7. చాముండ.

ఇంద్రుఁడు కుమారస్వామిపై నెత్తివచ్చుట (సం. 3-216-3)

ఉ. **స్కందునిమీఁద నెత్తి బలగర్వితుఁడై నడతెంచె నుద్భట**
స్యందన సామజాశ్వభట సంకుల సైన్య సమగ్ర దేవతా
బృంద సమేతుఁడై భువనభీకరసంగరకాంక్ష నింద్రుఁ డ
స్పందితశౌర్యుఁ డగ్నికణజాత భయంకరవజ్రహస్తుఁడై. **215**

ప్రతిపదార్థం: అస్పందిత శౌర్యుఁడు= చలించని పరాక్రమం కలవాడు ఇంద్రుడు; బలగర్వితుఁడు+ఐ= బలంచేత గర్వించినవాడై; ఉత్+భట, స్యందన, సామజ+అశ్వ, భట, సంకుల, సైన్య, సమగ్ర, దేవతా, బృంద, సమేతుఁడు+ఐ= అతిశయించిన, రథాలతో, ఏనుగులతో, గుఱ్ఱాలతో, సైనికులతో, క్రిక్కిరిసిన సేనఅందున్న వేల్పుల సముదాయంతో కూడినట్టివాడై; భువన, భీకర, సంగర, కాంక్షన్= లోకభయంకరమైన యుద్ధంమీది కోరికతో; అగ్ని కణ, జాత, భయంకర, వజ్ర హస్తుఁడు+ఐ= నిప్పు

కణాలు విరజిమ్మటం చేత వెరపు గొలిపే వజ్రాయుధాన్ని చేతియందు ధరించినవాడై; స్కందుని మీఁదన్= కుమారస్వామి పైకి; ఎత్తి= దండెత్తి; నడతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: తన శక్తిసామర్థ్యాలమీది నమ్మకంచేత ఏర్పడిన గర్వంతో, ఉత్సాహంతో ఉరకలు వేస్తున్న రథాలు ఏనుగులు భటులతో కూడిన అపార దేవతాసైన్యంతో లోకభయంకరమైన యుద్ధం చేయటానికి ఉత్సహించిన వాడై, నిప్పులు చెరగుతున్న వజ్రాయుధాన్ని చేతపట్టినవాడై దేవేంద్రుడు కుమారుస్వామిపై దండెత్తి వచ్చాడు.

వ. **అంత.** **216**

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

తరలము.

తరళదీధితిపుంజనిర్భరదారుణాయుధపాణు లై
తెరలఁ ద్రోచి దివౌకసుల్ పఱతెంచి యార్చుచుఁ దాఁకి రా
శరవణోద్భవు; నాతఁడుం దగ సంభ్రమస్ఫుటరోష వి
స్ఫురితనిష్ఠురహాసజృంభణమున్ వహించినఁ జెచ్చెరన్. **217**

ప్రతిపదార్థం: దివౌకసుల్= దేవతలు; తరళ, దీధితి, పుంజ, నిర్భర, దారుణ+ఆయుధ, పాణులు+ఐ= ప్రకాశించే కాంతుల సముదాయంచేత చుట్టుకొనబడి భయంకరంగా కనిపించే ఆయుధాలు కల చేతులు కలవారై; తెరలన్+త్రోచి= ఉప్పొంగి వచ్చి; పఱతెంచి= వేగంగా అరుగుదెంచి; ఆర్చుచున్= కేకలు వేస్తూ; ఆ శరవణ+ఉద్భవున్= రెల్లుగడ్డి గుంపులో జన్మించిన ఆ కుమారస్వామిని; తాఁకిరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఆతఁడున్= ఆ కుమారుడుకూడా; తగన్= అనువుగా, సంభ్రమ, స్ఫుట, రోష, విస్ఫురిత, నిష్ఠుర, హాస, జృంభణమున్= వేగిరిపాటుతో వ్యక్తమైన కోపంచేత వ్యాపించిన కఠోరమైన అతిశయించిన నగవును; వహించినన్= పొందగా; చెచ్చెరన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట దేవతలు తళతళ వెలుగొందుతున్న భయంకర మైన ఆయుధాలు చేతులలో ధరించినవారై ఉత్సాహం ఉప్పొంగేటట్లుగా కేకలు వేస్తూ కుమారస్వామిపై దండెత్తి వచ్చారు. అప్పుడు ఆ కుమారస్వామి వేగిరపాటుతో కూడిన కోపంవలన ఏర్పడిన కఠోరమైన నవ్వు తన పెదవులపై విరియగా, వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య. 4.402 విశేషం.

తే. **అతని ముఖగహ్వరంబుల నద్భుతముగ । నుగ్రదహనశిఖావళు లుద్భవించి**
వేల్పుమూఁకల నరికట్టి వేల్వఁ దొడఁగె; । నంత నెంతయు సంభ్రాంతు లగుచు సురలు. **218**

ప్రతిపదార్థం: అతని, ముఖ, గహ్వరంబులన్= ఆ కుమారస్వామి మొగాలు అనే గుహలనుండి; అద్భుతముగన్= అచ్చెరువు కొలుపుతూ; ఉగ్ర, దహన, శిఖా+ఆవళులు= భయంకరమైన అగ్ని జ్వాలల సముదాయాలు; ఉద్భవించి= పుట్టి; వేల్పు మూఁకలన్= దేవతల గుంపులను; అరికట్టి= అణచివేసి; వేల్వన్+తొడఁగెన్= కాల్చివేయసాగాయి; అంతన్= అటు పిమ్మట; సురలు= దేవతలు; ఎంతయున్; సంభ్రాంతులు+అగుచున్= మనస్సు చెదరినవారు ఔతూ.

తాత్పర్యం: ఆ కుమారస్వామి ముఖాలనే గుహలనుండి ఆశ్చర్యకరంగా అగ్నిజ్వాలల సముదాయాలు వెలువడి, దేవతల గుంపులను అణచివేసి కాల్చసాగాయి. అంతట దేవతలు మనస్సు చెదరినవారు ఔతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'నీ కింకరులము మమ్ముం । జేకొని కృపఁ గావు' మనుచు శిఖినందను న
స్తోకబలు శరణు వేఁడినఁ । జేకొని దాహభయ ముడుగఁ జేసె నతండున్. 219

ప్రతిపదార్థం: నీ, కింకరులము= నీ యొక్క సేవకులం; మమ్మున్= మమ్ము; చేకొని= స్వీకరించి; కృపన్+కావుము= దయతో కాపాడుము; అనుచున్= అని పలుకుతూ; అస్తోక, బలున్= ఎక్కువ శక్తి కలవాడిని; శిఖినందనున్= అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడైన కుమారస్వామిని; శరణు వేడినన్= అభయాన్ని ప్రార్థించగా; అతండున్= ఆ కుమారస్వామియును; చేకొని= స్వీకరించి; దాహ, భయము= అగ్నివలన ఏర్పడిన వెరపును; ఉడుగన్+చేసెన్= తొలగిపోయేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: అంతట దేవతలు, 'ఓ మహానుభావా! మేము నీకు భృత్యులం; మమ్ము నీ దాసులుగా స్వీకరించి దయతో కాపాడుమది' అంటూ కుమారస్వామిని ప్రార్థించారు. కుమారస్వామి వారిపై జాలికలిగి, శరణార్థులైన ఆ దేవతలను అగ్నిభయంనుండి తప్పించి, వారికి అభయం ఇచ్చాడు.

వ. ఇట్లు దేవతలు గుమారు నాశ్రయించినం జూచి బలసూదనుండు క్రోధఘూర్ణితనయనుండై యతనిమీఁద వజ్రంబు వైచిన, నది తదీయ దక్షిణపార్శ్వంబుఁ దాఁకిన, నం దొక్క పురుషుండు గాంచనవర్ణుండును శక్తి ధరుండును మేషవదనుండును నై విశాఖుం డను పేరం బ్రభవించె; మఱియునుం గన్యాకుమార గణంబు లనేకంబులు పుట్టె; నది యెల్లనుం గని జనితభయుం డై హరిహయుం డగ్నిసంభవు నభయం బని కొలిచె; నంత నమరులు సంతసిల్లి సింహనాదంబులు సెలంగ షణ్ముఖు శతమఖులం బరివేష్టించి' రని చెప్పి వెండియు మార్కండేయుం డి ట్లనియె. 220

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దేవతలు= వేల్పులు; కుమారున్+ఆశ్రయించినన్= కుమారస్వామిని శరణు వేడగా; చూచి= అరసి; బలసూదనుండు= దేవేంద్రుడు; క్రోధ, ఘూర్ణిత, నయనుండు+ఐ= కోపం చేత తిరుగుడు పడిన కన్నులు కలవాడై; అతని మీఁదన్= (ఆ కుమారస్వామిపై); వజ్రంబు= వజ్ర మనే ఆయుధాన్ని; వైచినన్= వేయగా; అది= (ఆ వజ్రాయుధం); తదీయ, దక్షిణ పార్శ్వంబున్= ఆ (కుమారస్వామియొక్క) కుడివైపు దేహభాగాన్ని; తాఁకినన్= స్పృశించగా; అందున్= (ఆ కుడి పార్శ్వంలో); ఒక్క, పురుషుండు= ఒక మగవాడు; కాంచన వర్ణుండును= బంగరు మిసిమిరంగు కలవాడున్నూ; శక్తి ధరుండును= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని తాల్చిన వాడున్నూ; మేష వదనుండునున్= మేక మొగం కలవాడున్నూ; ఐ= అగుచు; విశాఖుండు+అనుపేరన్= విశాఖుడు అనే పేరు కలవాడై; ప్రభవించెన్= పుట్టాడు; మఱియునున్= ఇంకను; కన్యా, కుమార, గణంబులు+అనేకంబులు= పెక్కుమంది బాల బాలికల గుంపులు; పుట్టెను= ఉద్భవించాయి; అది+ఎల్లనున్+కని= ఆ సంఘటనను అంతటిని చూచి; జనిత, భయుండు+ఐ= పుట్టిన భయం కలవాడై - అనగా భయపడి; హరిహయుండు= దేవేంద్రుడు; అగ్ని సంభవున్= అగ్నిహోత్రుడికొడుకైన కుమారస్వామిని; అభయంబు+అని, కొలిచెన్= శరణు వేడుకొనెను; అంతన్= పిమ్మట; అమరులు= దేవతలు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; సింహ నాదంబులు+చెలంగన్= సింహ గర్జనలు ధ్వనించగా; షట్+ముఖ, శతమఖులన్= ఆరు మొగాల దేవర అయిన కుమారస్వామిని, నూరు జన్నముల దేవర అయిన దేవేంద్రుడిని; పరివేష్టించిరి= చుట్టును చేరి కూర్చొన్నారు; అని చెప్పి= అని పలికి; వెండియున్= తిరిగి; మార్కండేయుండు= మార్కండేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా, దేవతలు కుమారస్వామిని శరణువేడటంచేత దేవేంద్రుడు ఆగ్రహోదగ్రు డయ్యాడు. అతడు కుమారస్వామిపై తన వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ వజ్రాయుధం కుమారస్వామి శరీరంలోని కుడి భాగాన తాకింది. అప్పుడు ఆ భాగంనుండి ఒక పురుషుడు బంగరుమిసిమిరంగు కల శరీరంతో, మేక మొగంతో జన్మించాడు. ఆ పురుషుడు శక్తి అనే ఆయుధాన్ని ధరించాడు. అతడిపేరు విశాఖుడు. అతడితో పాటు లెక్కకు మిక్కిలి బాల బాలికలు ఉద్భవించారు. ఆ వింతసన్నివేశాన్ని చూచి భయపడి దేవేంద్రుడు తాను కూడ కుమారస్వామిని శరణు వేడాడు. అక్కడ ఉన్న దేవతలందరు సంతోషింతో సింహనాదాలు చేస్తూ కుమారస్వామి దేవేంద్రుల చుట్టూ చేరి నిల్చారు' అని చెప్పి మార్కండేయమహర్షి మరియు ఈ విధంగా తెలిపాడు.

సీ. అయ్యగ్నిసంభవు నాయతోన్నతబాహు, । నాముక్తకవచుఁ, దేజోమహిష్ఠు,
నాలోహితాంబరు, హారికుండలకర్ణుఁ, । గనకరత్నోజ్జ్వల ఘనకిరీటు,
సంపూర్ణయౌవను, సర్వలక్షణయుక్తుఁ । గని, యనురాగిల్లి కమలనిలయ
సాకార యై వచ్చి యఖిలంబుఁ జూడంగ । సితపద్మహస్త యై యతనిఁ బొందె;

ఆ. శ్రీసమేతుఁడై విశేషకాంతిస్ఫూర్తి । నొలసి పూర్ణచంద్రుచెలువు దాల్చి
యున్నవానిఁ జూచి రుత్ఫుల్లలోచన । కుముదు లగుచు మునులు నమరవరులు. 221

ప్రతిపదార్థం: కమల నిలయ= పద్మ నివాసిని అయిన లక్ష్మీదేవి; ఆ+అగ్ని, సంభవున్= అగ్నిహోత్రుడి కుమారుడైన ఆ కుమారస్వామిని; ఆయత+ఉన్నత, బాహున్= నిడివి అయిన మరియు ఎత్తైన భుజాలు కలవాడిని; ఆ ముక్త కవచున్= ధరించబడిన కవచం కలవాడిని- అనగా కవచం ధరించిన వాడిని; తేజస్+మహిష్ఠున్= దేదీప్యమాన మైన వెలుగు చేత గొప్ప వాడైన వాడిని; ఆలోహిత+అంబరున్= మిక్కిలి ఎర్ర నైన వస్త్రాలు కలవాడిని; హారి, కుండల, కర్ణున్= అందమైన దుద్దులు గల చెవులు కలవాడిని; కనక, రత్న+ఉజ్జ్వల, ఘన, కిరీటున్= బంగారంతో మణులతో ప్రకాశించే గొప్ప కిరీటం కలవాడిని; సంపూర్ణ, యౌవనున్= నిండు జవ్వనంతో తొణికిసలాడుతున్న వాడిని; సర్వ, లక్షణ, యుక్తున్= అన్ని మంచి గుణాలతో కూడిఉన్న వాడిని; కని= చూచి; అనురాగిల్లి= ప్రేమించి; స+ఆకార+ఐ, వచ్చి= శరీర ధారిణి అయి అరుగుదెంచి; అఖిలంబున్+చూడంగన్= సమస్తం (సర్వభూతాలును) చూస్తూఉండగా; సిత, పద్మ, హస్త+ఐ= తెల్లని తామరపువ్వులను రెండు చేతుల్లో ధరించినదై; అతనిన్= ఆకుమారస్వామిని; పొందెన్= చేరింది; మునులున్= ఋషులును; అమర, వరులున్= దేవతలలో శ్రేష్ఠులును; శ్రీ, సమేతుఁడు+ఐ= లక్ష్మీదేవితో కూడిన వాడై; విశేష, కాంతి, స్ఫూర్తిన్+ఒలసి= గొప్పదైన వెలుగు యొక్క వ్యాప్తిచేత ఒప్పారి; పూర్ణ, చంద్రు, చెలువు+తాల్చి= నిండు చందురుడి పోలుపు ధరించి; ఉన్నవానిన్= ఉన్న వాడిని, కుమారస్వామిని; ఉత్+ఫుల్ల, లోచన, కుముదులు+అగుచున్= బాగా వికసించిన తెల్లకలువలవంటి కన్నులు కలవారు ఔతూ; చూచిరి= తిలకించారు.

తాత్పర్యం: అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడైన ఆ కుమారస్వామి నిడివి అయి ఎత్తైనభుజాలు కలవాడు. కవచాన్ని ధరించిన వాడు. దేదీప్యమానమైన వెలుగు వెల్లి విరిసిన ముఖం కలవాడు. మిక్కిలి ఎర్రనైన వస్త్రాలు ధరించినవాడు. మణులు పొదిగిన బంగారు కిరీటం ధరించిన వాడు. నిండు జవ్వనం తొణికిసలాడుతున్నవాడు. సర్వ సద్గుణ విరాజితుడు. అట్టి అతడిని చూచి ప్రేమించి, లక్ష్మీదేవి శరీరధారిణి అయి వచ్చి అతడిని చేరింది. ఆమె చేతిలో శృంగారకమలం విరిసి ఉంది. ఆ రీతిగా లక్ష్మీయుక్తుడై దేదీప్యమానంగా వెలుగొందుతున్న కుమారస్వామిని పూర్ణచంద్రుడివలె సౌందర్యంతో ఒప్పారేవాడిని ఋషులు వేల్పులు ఆనందంతో ఆశ్చర్యంతో తిలకించారు.

వ. **అంత షష్ఠదివసంబు సంప్రాప్తం బయ్యెఁ; నందు మహామునులందఱు మహాసేను నతిభక్తిం బూజించి, కృతాంజలులై యిట్లనిరి.** **222**

ప్రతిపదార్థం: అంతటన్= అటు పిమ్మట; షష్ఠ దివసంబు= ఆరవ రోజు; సంప్రాప్తంబు+అయ్యెన్= వచ్చింది; అందున్= అక్కడ; మహా, మునులు+అందఱున్= గొప్ప ఋషులు అందరున్నూ; మహాసేనున్= కుమారస్వామిని; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; పూజించి= ఆరాధన చేసి; కృత+అంజలులు+ఐ= ఘటించిన కైమోడుపులు కలవారలై- నమస్కరించిన వారై; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆ పిమ్మట ఆరవదినం వచ్చింది. అచట ఉన్న గొప్ప ఋషులు కుమారస్వామిని భక్తితో ఆరాధించి, నమస్కారాలు చేసి ఈ విధంగా పలికారు.

ఉ. **'పుట్టిన యాఱునాళులకుఁ బొంపిరివోయి జగంబు లన్నియున్**
దట్టుఁడ వై జయించితి ముదంబుగ నీదు మహత్త్వ మెంతయుం
జిట్టలు గాదె! యిట్టి యవిజేయుఁడ వింద్రపదంబు నీక కాఁ
బట్టము గట్టి యేలుము కృపన్ మము నెల్లను వహ్నిసంభవా!' **223**

ప్రతిపదార్థం: వహ్నిసంభవా!= అగ్నిహోత్రుడి కొడుకు వయిన ఓ కుమారస్వామీ!; పుట్టిన= జన్మించిన; ఆఱు, నాళులకున్= ఆరు రోజులకు; పొంపిరి+పోయి= అతిశయించి; జగంబులు+అన్నియున్= లోకాలు అన్నింటిని; దట్టుఁడవు+ఐ= ధీరుడవై; ముదంబునన్= సంతోషంతో; జయించితి(వి)= గెలిచావు; నీదు, మహత్త్వము= నీ యొక్క గొప్పదనం; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; చిట్టలు+కాదె= అచ్చెరువు కొల్పేది కదా; ఇట్టి+అవిజేయుఁడవు= ఈ విధంగా ఓటమి చెందని వీరుడవు; ఇంద్ర పదంబు= ఇంద్రుడి యొక్క పదవి; నీకున్+అ+కాన్= నీకు మాత్రమే ఉండేటట్లుగా; పట్టము+కట్టి= పట్టాభిషేకం చేసి; మమున్+ఎల్లను= మమ్ముల నందరిని; కృపన్= దయతో; ఏలుము= పరిపాలించుము.

తాత్పర్యం: 'అగ్నిదేవుడి పుత్రుడవైన కుమారస్వామీ! నీ మహిమ మిగుల ఆశ్చర్యకరమైనది. నీవు పుట్టిన ఆరురోజులకే అవలీలగా జగాలనన్నింటిని జయించావు కదా! నీవు అజేయుడవైన మహావీరుడవు. కాబట్టి ఇంద్రపదవిని అధిష్ఠించి, దయతో నీవు మమ్ములను అందరిని పరిపాలించుము'.

వ. **అనినం గ్రౌంచారి వారలం జూచి' యింద్రపదవి నుండువారి కెయ్యది కరణీయం?' బని యడుగుటయు వారిట్లనిరి.** **224**

తాత్పర్యం: అని పలుకగా, కుమారస్వామి అక్కడ ఉన్నవారిని చూచి 'ఇంద్రపదవిలో ఉండేవారు నెరవేర్చవలసిన పని ఏది?' అని ప్రశ్నించగా, వారు ఇట్లా బదులు పలికారు.

మ. **'బలముం దేజము నించి లోకముఁ గృపం బాలించు టర్కేందు భూ**
జల తేజః పవనాంబరంబులకు నస్థైర్యంబు గాకుండ ని
శ్చలశక్తిస్థితి నీఁగి శిష్టజనరక్షాదుష్టశిక్షాసమా
కలనం బింద్రపదస్థుఁ డౌ నతనికిం గర్తవ్యముల్ షణ్ముఖా!' **225**

ప్రతిపదార్థం: షట్+ముఖా!= ఆరు మోముల దేవరా!; ఇంద్ర పదస్థుఁడు+ఔ= ఇంద్రుడి యొక్క పదవిలో ఉండే; అతనికిన్= అతడికి; బలమున్= శక్తిని; తేజమున్= వెలుగును; నించి= నింపి; లోకమున్= జగత్తును; కృపన్= దయతో; పాలించుట= ఏలుట; అర్క+ఇందు, భూ, జల, తేజస్+పవన+అంబరంబులకున్= సూర్యుడికి, చంద్రుడికి, భూమికి, నీటికి, అగ్నికి, గాలికి, ఆకసానికిన్నీ; అస్థైర్యంబు+కాకుండన్= చలనం లేకుండా, అనగా తిరంగా ఉండటానికై; నిశ్చల, శక్తి, స్థితిన్+ఈఁగి= చలించని సామర్థ్యం ఒసగి; శిష్ట, జన రక్షా, దుష్ట, శిక్షా, సమ్+ఆకలనంబు= మంచివారిని రక్షించటం చెడ్డవారిని శిక్షించటం జరుపుతుండటం; కర్తవ్యముల్= చేయవలసిన పనులు.

తాత్పర్యం: 'ఆరుమోములదేవరా! ఓ కుమారస్వామీ! స్వీయసామర్థ్యం తేజస్సు లోకంలో నిలిపి, దుష్టులను శిక్షించటం శిష్టులను రక్షించటం మూలంగా పరిపాలన చేయటం, పంచభూతాలు సూర్యచంద్రులు తిరంగా ఉండేటట్లు చూడటం ఇంద్రపదవి నధిష్ఠించేవాడు చేయదగిన పనులు.

చ. **అనునెడ నింద్రుఁ డిట్లనియె, 'నట్లయినం గడులెస్స; దేవ! నీ**
వనిమిషనాయకత్వమునయం దభిషిక్తుఁడవై ముదంబుతో
ననుఁ బని గొమ్ము నీదు కరుణన్ దొసఁ గెల్లను దీఱి యుండెదన్;
ఘనతర శౌర్యసారుఁడవు గావున నర్హుఁడ వింద్రలక్ష్మికిన్. **226**

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అని చెప్పేటప్పుడు; ఇంద్రుఁడు= వేలుపుదొర; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే (అనిన దేవతల ప్రార్థన మేరకు కుమారస్వామి ఇంద్రపదవిని స్వీకరిస్తే); కడు= మిక్కిలి; లెస్స= మంచిది; దేవ!= ఓ కుమారస్వామీ!; నీవు; అనిమిష నాయకత్వమున+అందున్= దేవతల యొక్క నాయకత్వంలో; అభిషిక్తుఁడవు+ఐ= అభిషేకించబడిన వాడవు అయి (అభిషేకం ప్రభుత్వ లాంఛనం); ముదంబుతోన్= సంతోషంతో; ననున్= నన్ను; పని+కొమ్ము= పనులను చేయటానికై నియోగించుము; నీదు కరుణన్= నీ యొక్క దయవలన; దొసఁగు+ఎల్లను+తీఱి+ఉండెదన్= దోషాలు అన్నిటిని దాటిన వాడవై ఉండగలను; ఘనతర శౌర్యసారుఁడవు= గొప్పదైన పరాక్రమం యొక్క సారాన్ని పొందిన వాడవు; కావునన్; ఇంద్ర లక్ష్మికిన్= ఇంద్రపదవి యొక్క ఐశ్వర్యానికి; అర్హుఁడవు= తగిన వాడవు, యోగ్యుడవు.

తాత్పర్యం: అనగా, ఇంద్రుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'దేవతలు చెప్పిన మాటలు బాగా ఉన్నవి. ఓ కుమారస్వామీ! నీవు దేవేంద్రపదవిలో అభిషిక్తుడవై నన్ను నీ భృత్యుడిగా ఏలుకొనుము. నేను నీ ఆజ్ఞప్రకారం నడచుకొనగలను. నాకంటె పరాక్రమంలో నీవు అధికుడవు కాబట్టి ఇంద్రపదవికి నీవే యోగ్యుడవు.

వ. **ఏను దేవేంద్రపదవి నుండ నోడుదు; నెట్లనిన భవదీయ తేజోవిశేషంబులు సూచి విస్మితులై కొందఱు నీకు నింద్రపదవియందు వేడ్కపుట్టునట్లుగా నే మేనింజెప్పి నావలనం గొఱగామి కల్పించి, నీకును నాకును భేదంబు సేయం జూతురు; దానం జేసి నీవు కుపితుండవై నాయెడం గృపదప్పిన నెవ్వారికి వారింప నలవిగాదు; లోకభయంకరంబైన విగ్రహంబు ప్రవర్తిల్లుఁ గావున నవశ్యంబును దివిజరాజ్యంబు నీక యొప్పించితి; మమ్మెల్ల నేలి కొ' మ్మనినఁ గుమారుండు నవ్వుచు ని ట్లనియె.** **227**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; దేవ+ఇంద్ర, పదవిన్= వేల్పులకు ప్రభువు అయిన ఇంద్రుని పదవిలో; ఉండన్+ఓడుదున్= ఉండుటకు జంకెదను; ఎట్లు+అనినన్= అందుకు కారణం ఏమి అని అడిగితే; భవదీయ, తేజస్+విశేషంబులు= నీయొక్క

దేదీప్యమైన గొప్పకాంతి మున్నగునవి; చూచి= అరసి; విస్మితులు+ఐ= అచ్చెరువు పొందిన వారై; కొందఱు= కొంతమంది; నీకున్; ఇంద్ర, పదవి+అందున్= వేల్పులకు ప్రభువుగా ఉండే పదవిలో; వేడ్క= ఆసక్తి; పుట్టునట్లుగాన్= కలుగునట్లుగా; ఏమి+ఏనిన్+చెప్పి= ఏదో ఒకటి కల్పించి పలికి; నా వలనన్= నాయందు; కొఱగామి కల్పించి= లోటుపాటు నిరూపించి; నీకును, నాకును= నీకును నాకును మధ్య; భేదంబు+చేయన్+చూతురు= శత్రుత్వం ఏర్పడేటట్లు ప్రయత్నాలు చేయగలరు; దానన్+చేసి= అందువలన; నీవు; కుపితుండవు+ఐ= కోపం చెందిన వాడవై; నా+ఎడన్= నా యెడల; కృపన్+తప్పినన్= దయమాలితే, ఆగ్రహిస్తే; ఏ+వారికిన్= ఎట్టి వారికినైనను; వారింపన్= ఆపుటకు; అలవి+కాదు= శక్యం కాదు; లోక, భయంకరంబు+ఐన= లోకానికి అంతటికీ భయం కలిగించేది అయిన; విగ్రహంబు= కయ్యం; ప్రవర్తిల్లున్= ఏర్పడుతుంది; కావునన్= కాబట్టి; అవశ్యంబును= తప్పనిసరిగా; దివిజ రాజ్యంబు= దేవతల ఏలుబడి; నీకున్+అ= నీకు ఒక్కడికే; ఒప్పించితిన్= సమర్పించాను; మమ్ముమ్న్+ఎల్లన్= మమ్మలిని అందరిని (వేల్పుల నందరిని); ఏలి కొమ్ము= పరిపాలించుకొమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; కుమారుండు= కుమారస్వామి; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను దేవేంద్రపదవిని ఇక అధిష్ఠింప జాలను. ఎందుకంటే దేదీప్యమానమైన నీ తేజస్సు చూచి, అచ్చెరువు పొందిన కొంతమంది నీవే దేవతలకు తగిన ప్రభుడవు అని చెప్పి, నీకు దేవేంద్రపదవిపై అభిలాష కలిగేటట్లు చూడగలరు. అప్పుడు నామీద నీకు ఆగ్రహం ఏర్పడవచ్చును. అప్పుడు నీవు నాపై పరాక్రమించిన, నిన్ను ఆపగల వార లెవరు? మనమధ్య ఏర్పడే శత్రుత్వం జగత్తుకు వినాశకరం. అందుచేత నీకును, నాకును, లోకానికి మేలు కలుగ వలెననే మంచిఉద్దేశంతో ఈ దేవలోక రాజ్యాన్ని నీకు సమర్పించటానికి ఉద్యమించాను. నన్ను, నాతోడి వేల్పులను దయతో పరిపాలించుము' అని దేవేంద్రుడు అభ్యర్థించాడు. ఆ మాటలు విని ఆదరాభిమానాలు సూచించే నవ్వుతో కుమారస్వామి ఇట్లా బదులు పలికాదు.

ఉ. 'అట్టివి యేల పుట్టు? నమరాధిప! నీవ జగత్ప్రభుండ వై
యిట్టల మైన తేజము వహించి సుఖంబున నుండు; మేను నీ
చుట్టమనై భుజాబలము సొంపున నీ కెలసంబు దీర్చెదం;
జట్టన నన్నుఁ బంపుము భృశంబుగ నెయ్యది కార్య మిత్తఱిన్?' 228

ప్రతిపదార్థం: అమర+అధిప!= ఓ దేవేంద్రుడా!; అట్టివి= అటువంటివి - అనగా చెప్పుడుమాటలవలన మనమధ్య ఏర్పడే విభేదాలు; ఏల= ఎందువలన; పుట్టున్?= కలుగుతాయి; నీవు+అ= నీవు మాత్రమే; జగత్+ప్రభుండవు+ఐ= లోకాలను పరిపాలించే రాజువుఅయి; ఇట్టలము+ఐన= హెచ్చు అయిన; తేజము= దేదీప్యమానమైన కాంతి; వహించి= ధరించి; సుఖంబునన్+ఉండుము= సౌఖ్యాన్ని అనుభవించుము; ఏను= నేను; నీ చుట్టమను+ఐ= నీ యొక్క బంధువును ఐ; భుజా, బలము, సొంపునన్= పరాక్రమం యొక్క సొగసుచేత; నీ కెలసంబు= నీ యొక్క పని; తీర్చెదన్= నెరవేరుస్తాను; చట్టనన్= శీఘ్రంగా; నన్నున్= నన్ను; పంపుము= నియోగించుము; ఈ+తఱిన్= ఈ సందర్భాన; భృశంబుగన్= వేగంగా; కార్యము= నెరవేర్చవలసిన పని; ఎయ్యది= ఏది?

తాత్పర్యం: 'ఓ దేవేంద్రా! చెప్పుడుమాటలవలన నీకును నాకును మధ్య శత్రుత్వం ఎన్నటికిని ఏర్పడదు. నీవు మనస్సులో ఎట్టి సంకోచాన్ని పెట్టుకొనవలదు. నీవు గొప్ప తేజస్సు కలవాడవు. అనుభవజ్ఞుడవు. పరిపాలనలో సామర్థ్యం ఉన్నవాడివి. నీవే దేవలోకాన్ని నిశ్చితంగా ఏలుకొనుము. నేను నీకు బంధువుగా నీ అండ నిలిచి నా పరాక్రమం ప్రదర్శించి నీ పనులను నిర్వహించగలను. ఇప్పుడు అవశ్యం నెరవేర్చదగిన కర్తవ్యాన్ని సూచింపుము. వెంటనే నెరవేర్చగలను'.

చ. అనవుడు సంతసిల్లి యతఁ డాతని కిట్లను 'నట్టు లైన నీ
పనుపున నేను సత్యహితభాషణ! యింద్రపదంబునందు ని
ల్చి నెగడువాఁడ నైతి; సురసేనల కెల్లను నాయకుండ వై
ఘనభుజ! నీవు సత్కృప జగద్భయమోచన మాచరింపవే!' 229

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; అతఁడు= (దేవేంద్రుడు); సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆతనికిన్= (కుమారస్వామికి); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; సత్యహిత భాషణ!= నిజంగా మేలొనగూర్చునట్టి దానిని వచించేవాడా, ఓ కుమార స్వామీ!; అట్టులు+ఐనన్= ఆ విధంగా అయితే; (అనగా నీవు చెప్పినట్లుగా నీవు నాకు బంధువుగా ఉండి, నాకు అండగా నిలిస్తే); నీ పనుపునన్= నీ అనుమతి చొప్పున; ఏను= నేను; ఇంద్ర, పదంబు నందున్= దేవేంద్ర పదవిలో; నిల్చి= ఉండి; నెగడువాఁడన్+ఐతిన్= ఒప్పునట్టివాడను అయినాను; ఘన, భుజ!= గొప్ప బాహువులు కలవాడా! మిక్కుటమైన పరాక్రమం కలవీరుడా!; సుర, సేనలకున్+ఎల్లను= సమస్తమైన వేల్పుల భటులకు; నాయకుండవు+ఐ= నేతవు అయి-సేనాధిపతివై; నీవు; సత్+కృపన్= మంచి దయతో; జగత్+భయ, మోచనము= లోకానికి ఏర్పడిన భీతిని తొలగించటం; ఆచరింపవే!= చేయవా! (చేయుము).

తాత్పర్యం: అని కుమారస్వామి చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని దేవేంద్రుడు మిక్కిలి సంతసించాడు. అంతట దేవేంద్రుడు కుమారస్వామితో ఈ విధంగా అన్నాడు: 'సత్యాన్ని వచించేవాడా! నామేలు కోరి వచించేవాడా! నీ మాటలు విశ్వసించి నీ అనుమతి చొప్పును నేను ఈ దేవేంద్రపదవిలో ఉండటానికి అంగీకరిస్తున్నాను; గొప్ప పరాక్రమంగల మహాబాహుడా! నీవు దేవతా సైన్యానికి నాయకుడవై, సర్వసేనాపతివై పరాక్రమ ప్రాభవంతో లోకంలో ఏర్పడి ఉన్న భయాన్ని తొలగించటానికి దయతో పూనుకొనుము'.

వ. అనినఁ గుమారుండు మరుత్పతి కిట్లనియె. 230

తాత్పర్యం: అనగా కుమారస్వామి దేవేంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'నీకుఁ బ్రియంబుగా భవదనీకినికిం బతి నయ్యెదన్ భుజో
త్సేకపటుప్రభావము లజేయములై పెనుపొందఁ బేర్చి ఘో
రాకృతు లైన నీ రిపుల నందఱఁ దున్మెద సర్వలోక ర
క్షాకరణైకవృత్తి నవికల్పుఁడ నయ్యెదఁ; గట్టు పట్టమున్'. 231

ప్రతిపదార్థం: నీకున్+ప్రియంబుగాన్= నీకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా; భవత్+అనీకినికిన్= నీ సైన్యానికి; పతిన్= భర్తను; అయ్యెదన్= ఔతాను; భుజ+ఉత్సేక, పటు, ప్రభావములు= భుజ పరాక్రమంయొక్క గొప్ప మహిమలు; అజేయములు+ఐ= గెలవటానికి వీలు లేనివై; పెనుపు+ఒందన్= అతిశయించగా; పేర్చి= విజృంభించి; ఘోర+ఆకృతులు+ఐన= వెఱపు గొలుపే రూపాలు కలవారైన; నీ, రిపులన్+అందఱన్= నీ యొక్క శత్రువులను అందరను; తున్మెదన్= సంహరిస్తాను; సర్వ, లోక, రక్షా, కరణ+ఏక, వృత్తిన్= సమస్తమైన జగత్తును కాపాడే కార్యంలో మాత్రమే దీక్ష కలవాడనై; అవికల్పుఁడన్+అయ్యెదన్= సందేహం లేనివాడను కాగలను; పట్టమున్= (సర్వసేనాపతి పదవికి) అధికారాన్ని; కట్టు(ము)= నిబంధించునది.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు పలుకగా, కుమారస్వామి ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు: 'నీకు సంతుష్టి కలిగేటట్లుగా నేను నీ సర్వసైన్యాధిపత్యాన్ని వహించగలను; గొప్పపరాక్రమం ప్రదర్శించి వెఱపు గొలిపే నీ శత్రువుల నందరిని సంహరించగలను; నిస్సంశయంగా విశ్వశ్రేయాన్ని ఒనగూర్చగలను. దీనికి తిరుగు లేదు. ఇక, నీ సర్వసేనాపతిగా నాకు పట్టం గట్టుము'.

వ. అనిన నతిప్రీతుం డగుచుఁ బురుహూతుండు సకలసురమునిగణసమేతుండై తత్‌క్షణంబ కుమారునకు నఖిలదేవసేనాధిపత్యంబునం దభిషేకం బొనరించె; మునివరుల జయజయ శబ్దంబులు నమరుల సింహనాదంబులుం గిన్నర గంధర్వగానంబులు మంగళతూర్యరావంబులు నప్సరో నర్తనంబులుఁ గల్పతరు కుసుమ వర్షంబులు సమకాలప్రవృత్తంబు లయ్యెం; బరార్ఘ్యభూషణమణిప్రభాలంకృతంబైన కుమారు మౌళిభాగంబున నుజ్జ్వలంబైన ధవళాతపత్రంబు సురగిరిశిఖరోపరిగతం బగు శరచ్చంద్ర బింబంబు ననుకరించు చుండె; నట్టియెడ. 232

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అతి ప్రీతుండు+అగుచున్= మిక్కిలి సంతుష్టిని చెందినవాడు ఔతూ; పురుహూతుండు= దేవేంద్రుడు; సకల, సుర, ముని, గణ, సమేతుండు+ఐ= సమస్తమైన వేల్పులయొక్క మునుల యొక్క సమూహాలతో కూడిన వాడై; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే - వెను వెంటనే; కుమారునకున్= కుమారస్వామికి; అఖిల, దేవ, సేనా+ఆధిపత్యంబు నందున్= సమస్తమైన వేల్పులయొక్క సర్వసేనాపతి పదవిలో; అభిషేకంబు+ఒనరించెన్= లాంఛనమైన స్నానాన్ని చేయించాడు; మునివరుల జయజయ శబ్దంబులున్= ఋషులలో శ్రేష్ఠులైనవారు పలికిన ఆశీర్వాదాన్ని సూచించే జయం జయం అనే మాటలును; అమరుల, సింహనాదంబులున్= వేల్పులు సంతోషంతో చేసిన సింహగర్జనలవంటి కేకలును; కిన్నర, గంధర్వ గానంబులు= కిన్నరులు, గంధర్వులు పాడిన పాటలును; మంగళ, తూర్య, రావంబులున్= శుభాన్ని సూచించే వాద్యధ్వనులును; అప్సరస్+నర్తనంబులున్= దేవవేశ్యలు చేసిన నాట్యాలున్ను; కల్ప, తరు, కుసుమ వర్షంబులున్= వేలుపు చెట్లనుండి కురిసిన పూలజల్లులున్ను; సమకాల ప్రవృత్తంబులు+అయ్యెన్= ఒకే సమయంలో ఏర్పడ్డాయి; పరార్ఘ్య, భూషణ, మణి, ప్రభా+ అలంకృతంబు+ఐన= శ్రేష్ఠాలైన నగల యందలి మణులయొక్క కాంతులచేత అలంకరించబడిన; కుమారు, మౌళి, భాగంబునన్= కుమారస్వామియొక్క శిరస్సుపైభాగాన; ఉత్+జ్వలంబు+ఐన= మిక్కుటంగా వెలుగొందుతున్న; ధవళ+ఆతపత్రంబు= తెల్లని గొడుగు; సుర, గిరి, శిఖర+ఉపరి, గతంబు+అగు= వేల్పుకొండ యొక్క పై భాగానికి చేరిన; శరత్+చంద్ర, బింబంబున్= శరత్కాలంలో కనబడే చంద్రమండలాన్ని; అనుకరించుచున్+ఉండెన్= సరిపోలుతున్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని దేవేంద్రుడు మిక్కిలి ఆనందించాడు. అతడు వెనువెంటనే వేల్పులతో మహర్షులతో కూడి కుమారస్వామిని సర్వసైన్యాధిపతిగా నియమించి అభిషేకించాడు. దేవర్షులు జయజయధ్వానాలతో కుమారస్వామిని ఆశీర్వదించారు. వేల్పులు సింహనాదాలు చేసి తమ సంతోషాన్ని వ్యక్తం చేశారు. కిన్నరులు, గంధర్వులు పాటలు పాడారు. దేవకన్యకలు నాట్యం చేశారు. కల్పవృక్షాలు పువ్వులను వర్షించాయి. ఇవి అన్నీ ఏకకాలంలోనే జరిగాయి. అప్పుడు కుమారస్వామిశిరస్సుమీద నవరత్నాలతో పొదుగబడిన విలువైన ఆభరణాలు వెలుగొందాయి. ఆతడి శిరస్సుపై ప్రకాశించే తెల్లనిగొడుగు శరత్కాలంలో మేరుపర్వతశిఖరంమీద ఉదయించిన చంద్రబింబంవలె ప్రకాశించింది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: కిన్నరులు= అశ్వముఖాలు నరశరీరాలూ కలవారు. దేవతలలో ఒక తెగ. గంధర్వులు= వేల్పులలో ఒక తెగ. గాయకులు.

ఈశ్వరుండు గుమారస్వామియొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-218-25)

శా. నానాసిద్ధగణంబు గొల్వఁ బరమానందంబునం జంద్ర రే
ఖా నవ్యాంచితమౌళి భూరిభుజగాకల్పోజ్జ్వలాకారుఁ డీ
శానుం డానతశంకరుండు గిరిజాసంయుక్తుఁడై వచ్చెఁ ద
త్సేనానిం బ్రియాసూను షణ్ముఖుని వీక్షింపం గడుం బ్రేమతోన్. 233

ప్రతిపదార్థం: చంద్ర, రేఖా, నవ్య+అంచిత, మౌళి= చంద్రవంకచేత క్రొత్తగా ఒప్పారు నట్టి శిరం కలవాడు- శివుడు; ఈశానుండు= శివుడు; ఆనత శంకరుండు= వినయంతో నమస్కరించువారలకు శుభం కలిగించేవాడు; నానా, సిద్ధ, గణంబు= పెక్కుమంది సిద్ధుల సముదాయం; కొల్వన్= సేవించగా; పరమ+ఆనందంబునన్= గొప్పదైన సంతోష తన్మయత్వంతో; భూరి, భుజగ+ఆకల్ప+ఉత్+జ్వల+ఆకారుఁడు= గొప్పవైన పాములచేత అలంకరించబడి మిక్కిలి ప్రకాశించే ఆకారం కలవాడు- అనగా భుజగభూషణుడైన శివుడు; గిరిజా+సంయుక్తుఁడు+ఐ= పార్వతీదేవితో కూడిన వాడై; తద్+సేనానిన్= ఆ సేనాధిపతి అయిన కుమారస్వామిని; ప్రియ, సూనున్= అనుగు కొడుకును; షట్+ముఖునిన్= ఆరుముఖాలు కలవాడిని; వీక్షింపన్= చూడటం కొరకై; కడున్= మిక్కిలి; ప్రేమతోన్= అనురాగంతో; వచ్చెన్= అరుదెంచాడు.

తాత్పర్యం: బాలచంద్రధరుడు భక్తులకు శుభం కలిగించేవాడు, నాగభూషణుడు అయిన ఈశ్వరుడు సిద్ధగణాలు తనను సేవిస్తూ ఉండగా, పార్వతీసమేతుడై తన కుమారుడైన షణ్ముఖుడిని చూడటానికై ప్రేమతో అరుదెంచాడు.

విశేషం: (1) సిద్ధులు = అణిమాదులైన అష్ట సిద్ధులు కలిగిన దివ్యపురుషులు. (2) కుమారస్వామి శివుడి పుత్రుడైన కథ. పార్వతీ పరమేశ్వరులు శృంగారమందిరంలో ఉండగా అగ్నిదేవుడు 'బల్లి' రూపంలో గోడపై నక్కిఉన్నాడు. ఆ బల్లిని చూచి పార్వతీదేవి ఇంచుక సంచలించినపుడు శివుడికి రేతఃస్ఖలన మైనది. అప్పుడు శివు డాగ్రహించి ఆ రేతస్సును ఆ బల్లి నోటిలో పోశాడు. అగ్నిహోత్రుడు ఆ వీర్యాన్ని భరించజాలక ఆవేదనపడుతూ తదుపరి మునిపత్నులను వలచాడు. స్వాహాదేవి సంగ్రహించిన రేతస్సుకు మాతృక శివుడే, ఈ విధంగా షణ్ముఖుడు ఈశ్వరుడికి ప్రియపుత్రుడు.

వ. ఇట్లు వచ్చి మహాదేవుండు మహాసేనుం గౌఁగిలించుకొని యతనికి విశ్వకర్మ నిర్మితంబును హేమమయంబును నయిన పుష్పమాలిక యొసంగె' నని చెప్పిన విని ధర్మజుండు 'కుమారుఁడు రుద్రాంశజుఁ డని చెప్పుదు; రదియె?' ట్లనిన మార్కండేయుండు పాండవేయున కిట్లనియె; 'వినుము; రుద్రుండు మున్ను వీర్యంబు వహ్నియందు సంగ్రహించినఁ దత్తేజోవిశేషంబునం జేసి పావకుండు గుమారు నుత్పాదించె; నదియునుం గాక, యగ్ని రుద్రుం డని వేదవిదు లైన విప్రులవలన వినంబడు; నట్లగుటం గుమారుండు వహ్నిసంభవుండును, రుద్రసూనుండును నని చెప్పంబడియె; నగ్నిభామిని గృత్తికాఖ్యలైన మునిపత్ను లార్వుర రూపంబులు గైకొని, ప్రియ సమాగమంబు సలిపి శ్వేతశైలంబున రేతస్స్కందనంబు సేయుటం బ్రభవించినవాఁడు గావునఁ గార్తికేయ స్కంద నామంబులం బరఁగె' నని చెప్పి యిట్లనియె. 234

ప్రతిపదార్థం: మహాదేవుండు= పరమశివుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వచ్చి= అరుగుదెంచి; మహాసేనున్= కుమారస్వామిని; కౌఁగిలించుకొని= ఆశ్లేషణం చేసి; అతనికిన్= ఆ కుమారస్వామికి; విశ్వకర్మ, నిర్మితంబును= విశ్వకర్మచేత చేయబడినట్టిదియును; హేమ, మయంబును= బంగారంతో కూడినట్టిది; అయిన= అయినట్టి; పుష్ప, మాలిక= పూలదండ; ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అని చెప్పినన్; విని; ధర్మజుండు; కుమారుఁడు= కుమారస్వామి; రుద్ర+అంశజుఁడు= రుద్రుడి యొక్క అంశతో జన్మించినవాడు;

అని చెప్పుదురు= అంటూ (పెద్దలు) వచిస్తారు; అది+ఎట్లు+అనినన్= అది ఏ విధంగా చెల్లును అని అడుగగా; మార్కండేయుండు= మార్కండేయుడు అనే ఋషి; పాండవేయునకున్= పాండురాజు కొడుకైన ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; వినుము= ఆలకింపుము; మున్ను= పూర్వం; రుద్రుండు= శివుడు; వీర్యంబు= (తన) శుక్లం; వహ్ని+అందున్= అగ్ని లోపల; సంగ్రహించినన్= నిక్షేపించగా; తద్+తేజస్+విశేషంబునన్+చేసి= ఆ గొప్ప శుక్లం వలన; పావకుండు= అగ్నిహోత్రుడు; కుమారున్= కుమారస్వామిని; ఉత్పాదించెన్= పుట్టించాడు; అదియున్+కాక= అంతమాత్రమే కాక; అగ్ని= అగ్నిహోత్రుడు; రుద్రుండు+అని= శివుడు అని; వేద విదులు+ఐన= వేదాల అర్థం తెలిసిన వారైన; విప్రుల వలనన్= బ్రాహ్మణుల నుండి; వినంబడున్= తెలుస్తున్నది; అట్లు+అగుటన్= కాబట్టి; కుమారుండు= కుమారస్వామి; వహ్ని, సంభవుండునున్= అగ్నిహోత్రుడివలన పుట్టినట్టివాడున్నూ; రుద్ర సూనుండును= శివుడి యొక్క కొడుకున్నూ; అని చెప్పంబడియెన్= అంటూ చెప్పబడింది; అగ్నిభామిని= అగ్నిహోత్రుడి భార్య; కృతికా+ఆఖ్యలు+ఐన= కృత్తికలు అనే పేర్లు కల వారైన; ముని, పత్నులు= ఋషుల భార్యలు; ఆర్వుర, రూపంబులు= ఆరుగురి ఆకారాలు; కైకొని= స్వీకరించి; ప్రియ, సమాగమంబు+సలిపి= భర్త పొందును అనుభవించి; శ్వేత శైలంబునన్= శ్వేతశైలం (తెల్లని కొండ) అనే పేరుగల కొండపై; రేతస్+స్కందంబు= శుక్లాన్ని సంగ్రహించటం; చేయుటన్= చేయటంవలన; ప్రభవించినవాఁడు= జన్మించినవాడు; కావునన్= కాబట్టి; కార్తికేయ, స్కంద, నామంబులన్= కార్తికేయుడు, స్కందుడు- అనే పేరులతో; పరఁగెన్= ఒప్పారినాడు; అని చెప్పి= అని వచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరమశివుడు వచ్చి మహాసేనుడైన షణ్ముఖుడిని కౌగిలించుకొని అతడికి విశ్వకర్మచేత చేయబడిన బంగారు పూలదండను బహూకరించాడు. మార్కండేయుడు ఆ కథ వినిపించగా, ధర్మరాజు మరొక ప్రశ్నవేశాడు. 'మార్కండేయ మహామునీ! కుమారస్వామి రుద్రుడితేజస్సువలన పుట్టినవాడని పెద్దలు చెప్పుతారుకదా! మీరు చెప్పిన గాథవలన అతడు అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడని తేలింది. దీనిని సమన్వయించటం ఎట్లా?' అని. అప్పుడు మార్కండేయ మహర్షి ధర్మరాజుకు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు. 'వినుము. పూర్వం శివుడు తన వీర్యాన్ని అగ్నిహోత్రుడియందు నిక్షేపించాడు. ఆ శివశుక్లంవలన అగ్నిహోత్రుడు కుమారస్వామిని కన్నాడు. అంత మాత్రమే కాక వేదాల అంతరార్థం తెలిసిన బ్రాహ్మణ పండితోత్తములు అగ్నిని రుద్రుడని కూడా చెప్పుతారు. అందుచేత కుమారస్వామి అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడు; శివుడి కుమారుడు అని చెప్పవచ్చును. అగ్నిహోత్రుడి భార్య స్వాహాదేవి కృత్తికలు అనే పేరులు కల ఋషిపత్నుల రూపాలు ధరించి, భర్తృవాల్లభ్యాన్ని అనుభవించి కన్నపుత్రుడు కనుక, కుమారస్వామికి కార్తికేయుడు అనే పేరు సార్థకమైనది. అగ్నిభార్య తన పతియొక్క రేతస్సును స్కందం చేయటం వలన ఉద్భవించిన కుమారుడు కనుక అతడికి స్కందుడు అనే' మరియొక పేరు ఏర్పడింది.

విశేషం: (1) కుమారస్వామి శివుడికుమారుడు అనటానికి ఆధారమైన గాథ 233 పద్యం చివర విశేషాంశ వివరణలో అనుశీలించేది. (2) కార్తికేయుఁడు= కృత్తికలకు పుట్టినవాడు. ఇందు జ్యోతిష విశేషం ఉల్లేఖించబడింది. ప్రస్తుతం ప్రచారంలో ఉన్నది అశ్విన్యాది నక్షత్ర పరిగణనం. విషువత్తు సంచలనంవలన ఒకానొకప్పుడు కృత్తికాది నక్షత్ర పరిగణనం ఏర్పడింది. భారతంలోని కుమారస్వామిగాథను పరిశీలిస్తే ప్రాచీనభారతీయులు సాధించిన లోకోత్తరజ్యోతిషపరిజ్ఞానం స్వయంవ్యక్తం కాగలదు.

తే. **అప్పు డింద్రుండు మున్ను దా నబ్జభవు ని । యోగమున సురక్షితముగ నునిచినట్టి**
దేవసేనకుఁ గన్యకాతిలకమునకుఁ । జెలువముగ నలంకారంబు సేయఁ బనిచి. **235**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; మున్ను= లోగడ; తాన్= తాను; అబ్జభవు, నియోగమునన్= బ్రహ్మదేవుడి ఆనతి చొప్పున, సురక్షితముగన్= క్షేమంగా; ఉనిచినట్టి= ఉంచినటువంటి; దేవసేనకున్= దేవసేన (అనెడి); కన్యకా, తిలకమునకున్= కన్నెలలో ఉత్తమోత్తమురాలు అయిన దానికి; చెలువముగన్= అందచందాలు ఒనగూడేటట్లుగా; అలంకారంబు= ఆభరణాలతో ఆహార్యం; చేయన్+పనిచి= చేయటానికి ఆజ్ఞాపించి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో, అది మంచి అవకాశమని భావించి, ఇంద్రుడు లోగడ తాను, బ్రహ్మదేవుడి ఆనతిచొప్పున సురక్షితంగా సాకుతున్న దేవసేన అనే కన్యారత్నాన్ని అలంకరించి తీసికొని రమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు.

వ. **సముచిత ప్రకారంబున నచ్చటికిఁ దెప్పించి కుమారుం జూచి 'యిక్కన్నియ భవదర్థం బై పరమేష్ఠిచేత సృజియింపంబడియెం గావున నివ్వరవర్ణినిం బరిగ్రహింపు' మనిన న ప్పార్వతీనందనుండు మందస్మిత సుందర వదనారవిందుం డయి యమ్ముహూర్తంబునందు.** **236**

ప్రతిపదార్థం: సముచిత ప్రకారంబునన్= తగిన మర్యాద చొప్పున; అచ్చటికిన్= ఆచోటికి; తెప్పించి= వచ్చునట్లుగా చేసి; కుమారున్+చూచి; కుమారస్వామిని చూచి; ఈ+కన్నియ; భవత్+అర్థంబు+ఐ= నీ కొరకై; పరమేష్ఠిచేతన్= బ్రహ్మదేవుడిచేత; సృజియింపంబడియెన్= సృష్టించబడింది; కావునన్= కాబట్టి; ఈ+వరవర్ణినిన్= ఈ అన్నులమిన్నను (ఈ అమ్మాయిని); పరిగ్రహింపుము= పెండ్లాడుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+పార్వతీ నందనుండు= కుమారస్వామి; మందస్మిత, సుందర, వదన+అరవిందుండు+అయి= చిరునవ్వుచేత అందం చేకూర్చబడిన పద్మం వంటి ముఖం గలవాడై; ఆ ముహూర్తంబు నందున్= ఆ లగ్నంలో.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ఆ సమయానికి తగిన మర్యాదతో సాలంకృత అయిన దేవసేనను అచటికి తెప్పించి కుమారస్వామితో ఇట్లన్నాడు: 'ఈ సుందరిని ప్రత్యేకంగా నీ కోసమే బ్రహ్మదేవుడు సృష్టించాడు. కాబట్టి నీవు లోకోత్తర సౌందర్యవతి అయిన ఈ కన్యకను వివాహమాడుము.' అంతట చిరునవ్వులు వెల్లివిరిసిన మొగంతో పార్వతీనందనుడైన కుమారస్వామి ఆ శుభలగ్నంలో

ఉ. **మానిత విక్రమోజ్జ్వలుఁడు మంగళతూర్యనినాద మొప్పఁ దే**
జోనిధి వహ్నిసాక్షిగ విశుద్ధవిధిజ్ఞుఁడు దేవమంత్రి మం
త్రానుగమం బొనర్పఁగఁ బ్రియం బెసలార వరించెఁ జారుప
ద్మానన దేవసేనఁ గరియానఁ గరగ్రహణ ప్రయుక్తితోన్. **237**

ప్రతిపదార్థం: మానిత, విక్రమ+ఉత్+జ్వలుఁడు= కొనియాడబడిన శౌర్యం చేత మిక్కిలి వెలుగొందేవాడు; తేజోనిధి= (తేజస్+నిధి) దేదీప్యమానమైన కాంతికి నెలవైన వాడు; మంగళ, తూర్య, నినాదము+ఒప్పన్= శుభాన్ని ప్రకటించే వాద్యాల ధ్వనులు విలసిల్లగా; విశుద్ధ, విధిజ్ఞుఁడు= నిర్మల మైన శాస్త్ర సూత్ర విధానం తెలిసినవాడు; దేవమంత్రి= దేవతలకు మంత్రి అయినవాడు (బృహస్పతి); మంత్ర+అనుగమంబు+ఒనర్పఁగన్= వేద ఋక్కులు వల్లించబడుతుండగా; చారు పద్మ+ఆననన్= అందమైన పద్మం వంటి మొగం కలదానిని; కరియానన్= ఏనుగు నడక వంటి నడక కలదానిని; దేవసేనన్= దేవసేనను; వహ్ని సాక్షిగన్= అగ్ని సాక్షిగా; కర, గ్రహణ, ప్రయుక్తితోన్= చేతిని చేతితో పట్టుకొనే చక్కని విధానంతో; ప్రియంబు+ఎసలారన్= సంతసం పొంగులు వారగా; వరించెన్= పెండ్లాడాడు.

తాత్పర్యం: గొప్ప శౌర్యం కలవాడు. దేదీప్యమానమైన కాంతికి ఆకరమైనవాడు, శాస్త్రసూత్రాలు విధించిన పద్ధతి నెరిగినవాడు, అగ్ని సాక్షిగా, వైదిక మంత్రాలు చదువబడుతుండగా, కుమారస్వామి సంతోషం తన మనసులో ఉప్పొంగుతుండగా లోకోత్తరసౌందర్యరాశి అయిన దేవసేనను పాణిగ్రహణం చేసికొన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో రెండు ముఖ్యాంశాలు ఉన్నవి. (1) వివాహ సంప్రదాయం: వహ్నిసాక్షికం మంత్ర పూతం, శాస్త్ర విధ్యుక్తం అని ఎట్టిన పేర్కొనటం (2) పాణి గ్రహణం= వివాహం; వైవాహిక విధికి పాణిగ్రహణానికి అవినాభావ సంబంధం ఇచ్చట సుస్పష్టంగా పేర్కొనబడింది.

ఆ. గుహుఁడు దేవసేనఁ గోరి పెండిలి యైన । యాదినంబు షష్ఠి యగుటఁ జేసి
యర్చనీయ మయ్యె నాదివసంబు లో । కముల నెల్ల వెలసె గారవమున. 238

ప్రతిపదార్థం: గుహుఁడు= కుమారస్వామి; దేవసేనన్= దేవసేన (అనే కన్యక)ను; కోరి= అభిలషించి; పెండిలి+ఐన= వివాహమాడిన; ఆ దినంబు= ఆ రోజు; షష్ఠి= (ఆరవతిథి); అగుటన్+చేసి= కావటం వలన; ఆ దివసంబు= ఆ రోజు; అర్చనీయము+అయ్యెన్= పూజించదగింది అయింది; లోకములన్+ఎల్లన్= అన్ని లోకాలలో; గారవమునన్= గొప్పతనంతో; వెలసెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: కుమారస్వామి అనురాగంతో దేవసేనను వరించి, పెండ్లాడిన దివసం షష్ఠి కావటం చేత లోకంలో ఆ రోజు (షష్ఠి) పూజించదగిన రోజు అయింది.

విశేషం: నేటికిని భారతదేశంలో స్కందషష్ఠి - లేదా- సుబ్రహ్మణ్య షష్ఠి పండుగగా జరుపబడుతున్నది.

క. ఏ దినమునందు షణ్ముఖు । శ్రీదేవి వరించెఁ గమలచిహ్నితకర యై
యా దివసము పంచమి లో । కాదరణీయంబు లక్ష్మి కాస్పద మయ్యెన్. 239

ప్రతిపదార్థం: ఏ దినము నందున్= ఏ రోజున; శ్రీదేవి= లక్ష్మీదేవి; కమల, చిహ్నిత, కర+ఐ= పద్మాలను పూనిన చేతులుగలదై; షట్+ముఖున్= ఆరు మొగాల దేవరను- కుమారస్వామిని; వరించెన్= అనురాగంతో స్వీకరించిందో; ఆ దివసము= ఆ రోజు; పంచమి= (అయిదవ తిథి); లోక+ఆదరణీయము= లోకాలచేత ఆదరించ దగింది; లక్ష్మికిన్= శ్రీదేవికి; ఆస్పదము+అయ్యెన్= నెలవు అయింది.

తాత్పర్యం: ఏ రోజున లక్ష్మీదేవి చేతులలో కమలాలను ధరించి కుమారస్వామిని వరించిందో ఆ రోజు పంచమి, ఆ తిథి లోకాలన్నింటికి ఆదరించదగినదైంది. లక్ష్మికి నెలవు అయింది.

వ. ఇట్లు విహితమంగళాచారుం డయిన కుమారు పాలికిం జనుదెంచి నిజభర్తలచేతం బరిత్యక్తలైన ముని భార్యలార్వురు నధికదైన్యవివర్ణవదన లై యిట్లనిరి. 240

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విహిత, మంగళ+ఆచారుండు+అయిన= శాస్త్రంచేత చెప్పబడిన శుభసంప్రదాయం నెరవేర్చిన వాడయిన; కుమారు పాలికిన్= కుమారస్వామి సన్నిధికి; చనుదెంచి= వచ్చి; నిజభర్తలచేతన్= తమ పెనిమిటులచేత; పరిత్యక్తలు+ఐన= విడువబడినట్టివారైన; ముని భార్యలు= ఋషుల పెండ్లాలు; ఆర్వురు= ఆరుగురు; అధిక, దైన్య, వివర్ణ, వదనలు+ఐ= మిక్కిలి దుఃఖం చేత పాలిపోయిన మొగాలు కలవారై; చనుదెంచి= వచ్చి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా, శాస్త్ర చోదిత మైన పద్ధతిలో వివాహవిధిని నిర్వర్తించిన కుమారస్వామిసన్నిధికి, తమ భర్తలచేత విడనాడబడిన ఆర్గురు మునుల భార్యలు వచ్చి, దుఃఖంచేత పాలిపోయిన మొగాలు కలవారై ఈ విధంగా పలికారు.

చ. 'కనుకనిఁ గూడి దుర్జనులు గానక చూడక యేము హవ్యవా
హనునకు నిన్నుఁ గంటి మని యాడిన నిందకు నోడి మమ్ముఁ జ
య్యనఁ బతు లుజ్జగించిరి ప్రియంబున నింకిట నీవు మాకు నం
దనుఁడవు మమ్ముఁ బ్రోవ విహితంబు గుమారక! నీ కవశ్యమున్. 241

ప్రతిపదార్థం: కనుకనిన్= జాగరూకతతో; కూడి= కలిసి; కానక= అరయక; చూడక= వివక్షచేయక; దుర్జనులు= చెడ్డవారు; ఏము= మేము (ఋషుల భార్యలం); హవ్యవాహనునకున్= అగ్నిహోత్రునకు; నిన్నున్= నిన్ను (కుమారస్వామిని); కంటిమి= ప్రసవించాం; అని+ఆడిన, నిందకున్+ఓడి= అని పల్కిన అపవాదానికి జంకి; మమ్మున్= మమ్ము; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; పతులు= భర్తలు; ఉజ్జగించిరి= విడనాడారు; కుమారక!= కుమారస్వామీ! (క-అల్పార్థం); ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; ఇంకన్+ఇట= ఇక ఇచట; నీవు; మాకున్ (ఋషుల భార్యలకు); నందనుఁడవు= పుత్రుడవు; మమ్మున్= మమ్ము; ప్రోవన్= కాపాడటం; నీకున్; అవశ్యమున్= తప్పనిసరిగా; విహితంబు= నెరవేర్పవలసిన పని.

తాత్పర్యం: 'దుర్జనులు మంచి చెడుగులు లోతుగా వివక్ష చేయక, ఋషిపత్నుల మైన మేము అగ్నిహోత్రుడితో వ్యభిచరించి నిన్ను కన్నామని ఒక నీలాపనిందను ప్రచారం చేశారు. అందుచేత మా భర్తలు మమ్ము విడనాడారు. ఇక నీవే మాకు పుత్రనిర్విశేషుడవు. మమ్ము కాపాడటం నీకు ఇప్పుడు అవశ్యకర్తవ్యం.

తే. పుణ్యలోకంబులకుఁ బాసి పొక్కుచున్న । మమ్ముఁ జేకొని కరుణాసమగ్రబుద్ధిఁ
బుణ్యగతియందు నిల్పుము పుత్త్రభావ । దృష్టి వెలయ మా యలమట దీర్పవయ్య! 242

ప్రతిపదార్థం: పుణ్య, లోకంబులకున్+పాసి= సుకృతం వలన పొందే జగత్తులను కోల్పోయి; పొక్కుచున్న= తపిస్తున్న; మమ్మున్= మునిభార్యలమైనమమ్ము; చేకొని= ఆదరించి; కరుణా, సమగ్ర, బుద్ధిన్= దయనిండిన మనస్సుతో; పుణ్యగతి+అందున్= సుకృతం కలిగే మార్గంలో; నిల్పుము= స్థాపించుము; పుత్ర, భావ, దృష్టి= కొడుకుకు ఉండే ఆలోచన సూచించే చూపు; వెలయన్= విలసిల్లేటట్లుగా; మా+అలమట= మా దైన్యం; తీర్పవు+అయ్య!= పోగొట్టవా! (పోగొట్టుమని భావం).

తాత్పర్యం: మేము సుకృత లోకాలను పోగొట్టుకొని మిక్కుట మైన బాధను అనుభవిస్తున్నాం. నీవు మమ్ము దయతో నిండిన మనస్సుతో ఆదరించి అభిమానాన్ని చూపాలి. ఇక నీవే మా పుత్రుడవు. తల్లిని చూచేటట్లు నీవు మమ్ము చూడాలి'.

క. అనినఁ గుమారుఁడు వినయం । బున నిట్లను నేను మీకుఁ బుత్త్రుఁడ; మీరల్
ననుఁ గన్న తల్లులరు వినుఁ; । డనుమానం బేల మీ ప్రియం బొనరింతున్. 243

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; కుమారుఁడు= కుమారస్వామి; వినయంబునన్= అణకువతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఏను= నేను; మీకున్= మీకు; పుత్రుఁడన్= కొడుకును; మీరల్= మీరు (ఋషిపత్నులు); ననున్+కన్న,

తల్లులరు= నన్ను కన్న మాతలు; వినుఁడు= ఆలకింపుడు; అనుమానంబు= సందియం; ఏల= ఎందుకు?; మీ ప్రియంబు= మీకు ప్రీతిని; ఒనరింతున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, కుమారస్వామి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు: 'నేను మీకు కొడుకును. మీరు నా కన్న తల్లులు. ఈ విషయంలో సందేహానికి తావు లేదు. మీకు నేను సంతుష్టిని చేకూర్చగలను.

సీ. **అనుచుఁ జేరువ నున్న యనిమిషపతిఁ జూచి । 'వీరికిఁ దగుపదం బారయంగ**
వలయు' నావుడు బలవైరి యిట్లనుఁ 'జంద్ర । సతులైన యా దక్షసుతలలోన
రోహిణి పొరువున రుచి నొప్పు నభిజిత్తు । నా నొక్కచుక్క దాఁ బూని యిప్పు
డందఱకంటె నత్యంతవల్లభ నేన । యగుదుఁ జంద్రున కని వగచి యర్థిఁ

ఆ. **దపము సేయ నరిగెఁ; దత్పదం బది రిత్త । యున్న యదియు; వీరి నునుపు మచట'**
ననిన వారిఁ బ్రీతి నతఁడు వీడ్కొలిపినఁ । గడఁగి వారు సనిరి గగనమునకు. **244**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని చెప్పుచు; చేరువన్+ఉన్న= సమీపంలో ఉన్న; అనిమిష, పతిన్+చూచి= దేవేంద్రుడిని చూచి; వీరికిన్= కృత్తికలకు; తగు= తగినట్టి; పదంబు= పదవి (గొప్ప స్థానం); ఆరయంగన్ వలయున్= చూడవలయును; నావుడున్= అని చెప్పగా; బల, వైరి= దేవేంద్రుఁడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు; చంద్ర, సతులు+ఐన= చంద్రుడి భార్యలు అయిన; ఆ దక్షసుతలలోనన్= ఆ దక్షప్రజాపతి పుత్రికలలో; రోహిణి పొరువునన్= రోహిణీ నక్షత్రానికి చేరువగా; రుచిన్+ఒప్పు= వెలుగొందు; అభిజిత్తు= అభిజిత్తు; నాన్= అనగా; ఒక్క, చుక్క= ఒక నక్షత్రం; తాన్+పూని= తాను కడగి; ఇప్డు= ఈ సమయంలో; ఏను+అ= నేనే; చంద్రునకున్; అందఱకంటెన్= అన్ని నక్షత్రాల కంటె; అత్యంత వల్లభన్= మిక్కుటమైన కూర్మి పేర్మిగల భార్యను; అగుదున్= కాగలను; అని, వగచి= తలపోసి; అర్థిన్= అభిలాషతో; తపము+ చేయన్+అరిగెన్= తపస్సు చేయటానికై వెళ్ళింది; తద్+పదంబు+అది, రిత్త= ఆ స్థానం ఇప్పుడు శూన్యంగా; ఉన్న+అదియున్= ఉన్నది; వీరిన్= ఈ కృత్తికలను; అచటన్= ఆ స్థానంలో; ఉనుపుము= ఉంచుము; అనినన్= అని చెప్పిన; వారిన్= ఆ కృత్తికలను; ప్రీతిన్= ప్రేముడితో; అతండు= ఆ కుమారస్వామి; వీడ్కొనినన్= సాదరంగా సాగనంపగా; కడఁగి= పూని; వారు= ఆ కృత్తికలు; గగనమునకున్= ఆకసానికి; చనిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ కుమారస్వామి తనకు సమీపాన ఉన్న దేవేంద్రుడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'ఈ కృత్తికలు నాకు మాతృనిర్విశేషలు. వీరికి తగిన గౌరవస్థానం చూపటం నా కర్తవ్యం'. అంతట దేవేంద్రుడు ఇట్లు సమాధానం చెప్పాడు. 'దక్షప్రజాపతికి పుట్టిన పుత్రికలు పలువురు చంద్రుడికి భార్యలైరి. ఆ తారకలలో రోహిణి ప్రక్కన దీప్తి వహించి 'అభిజిత్తు' అనే నక్షత్రం మిడిసిపాటుతో తానే సవతులందరను మించి చంద్రుడికి ప్రియవల్లభ కాగోరి తపస్సు చేసికొనటానికై వెళ్లింది. ఇప్పుడు ఆమె స్థానం (రోహిణి పొరువున నున్నచోటు) ఖాళీగా ఉన్నది. ఆ చోట ఈ కృత్తికలను నిల్పటం సమంజసం'. ఆ మాటల నాలకించిన కుమారస్వామి కృత్తికలకు సాదరమైన వీడ్కోలు ఇచ్చాడు. ఆ కృత్తికలు సంప్రీతితో అరిగి గగనంలో రోహిణిపొరువున నిల్చారు.

విశేషం: మహాభారతంలోని ఈ పద్యం భారతీయ జ్యోతిష శాస్త్ర చరిత్రలో మిక్కిలి ప్రాముఖ్యం వహిస్తున్నది. సూర్యుడు మున్నగు గ్రహాలు గగనమండలాన సంచరించే మార్గానికి - జ్యోతిష శాస్త్రంలో - 'క్రాంతి వలయం' అని పేరు. అందు అశ్విని మున్నగు నక్షత్రాలు ఉన్నవి. భూగోళం యొక్క ఇరుసు ఊహారేఖ పొడిగించబడితే ఎచట క్రాంతి వలయాన్ని తాకునో అది

జ్యోతిర్వలయానికి ఆదిమస్థానం. సంప్రదాయ సిద్ధంగా అది అశ్విని. కాని, ప్రతి సంవత్సరం ఆ బిందువు కొంత చలిస్తుంది. దానికి విషువత్తు అని పేరు. ఈ విషువత్తు యొక్క చలనాన్ని పూర్వికులు భారతీయులు, యవనులు గ్రహించారు గాని, నిష్కర్షగా నిగణించలేకపోయారు. ఇప్పుడు ఆ బిందువు అశ్వినికి వెనుక సుమారు $23^{1/2^0}$ దూరంలో ఉన్నట్లు నవీనఖగోళశాస్త్రవేత్తలు నిర్ధారణ చేసి ఉన్నారు. కుమారస్వామి గాథ అర్థవాదరూపాన ఈ విషువత్తు చలనబిందువు కృత్తికయందు ఉన్న సమయాన్ని సూచిస్తున్నది.

వ. **నాఁటంగోలెఁ గృత్తిక లార్వురు నగ్ని దైవత్యం బనంబరఁగు నక్షత్రం బై దివంబున వెలింగిరి; తదనంతరంబ స్వాహాదేవి యేతెంచి కుమారుం గని 'నీవు మత్పుత్త్రుండవు నిత్యంబును నీపాల వసియింపవలతు' ననినం బ్రీతుండై యాతం 'డట్ల కాక నీవు మత్సమీపంబున నుండి యేనును నీ కోడలుం గొనియాడం బ్రియంబున నుండు' మనియె, నప్పుడు కుమారమాతృకలు హవిషయుఁ గాళియుఁ గౌశికయు నుద్ధతయు శారికయు నార్యయు వైధాత్రియు ననువార లేడ్వురుం గుమారుముందట నిలిచి యిట్లనిరి.** **245**

ప్రతిపదార్థం: నాఁటం+గోలెన్= ఆ రోజునుండి; కృత్తికలు+ఆర్వురును= కృత్తికలు అనే నక్షత్రాలు ఆరును; అగ్ని దైవత్యంబు+ అనన్+పరఁగు= అగ్నిని దేవతగా కలిగినట్టిది అనబడెడి; నక్షత్రంబు+ఐ= తారఅయి; దివంబునన్= ఆకసంలో; వెలింగిరి= వెలుగొందారు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటనే; స్వాహాదేవి= స్వాహా అనే పేరు కల దేవి, అగ్నిహోత్రుడి భార్య; ఏ తెంచి= వచ్చి; కుమారున్+కని= కుమారస్వామిని చూచి; నీవు= నీవు; మత్+పుత్త్రుండవు= నా యొక్క కొడుకువు; నిత్యంబును= ఎల్లప్పుడును; నీపాలన్= నీ దగ్గర; వసియింపన్ వలతున్= ఉండవలె నని కోరుకొంటాను; అనినన్= అని చెప్పగా; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించిన వాడై; ఆతండు= ఆ కుమారస్వామి; అట్లు+అ+కాక= అట్లే జరుగుతుంది గాక; నీవు= (ఓ స్వాహాదేవీ); మత్+సమీపంబునన్+ఉండి= నా దగ్గరే ఉండి; ఏనును= నేనును; నీ కోడలున్= నీ కుమారుడి భార్యయు; కొనియాడన్= ప్రశంసించి సేవ చేస్తూ ఉండగా; ప్రియంబునన్+ఉండుము+అనియెన్= ప్రీతితో ఉండుమని వచించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కుమార మాతృకలు= కుమార మాతృకలు అనేవారు; హవిషయున్, కాళియున్, కౌశికయున్, ఉద్ధతయున్, శారికయున్, ఆర్యయున్, వైధాత్రియున్+అనువారలు= హవిష, కాళి, కౌశిక, ఉద్ధత, శారిక, ఆర్య, వైధాత్రి అనేవారు; ఏడ్వురున్= ఏడుగురును; కుమారు ముందటన్= కుమారస్వామి ఎదుట; నిలిచి= నిలబడి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆ దినంనుండి కృత్తికలు ఆర్వురు నక్షత్రకూటమిగా ఏర్పడి ఆకసంలో వెలుగొందారు. కృత్తిక అగ్నిని అధిదేవతగా కలిగినట్టిదిగా సుప్రసిద్ధమైనది. తదుపరి స్వాహాదేవి అరుగుదెంచి, కుమారస్వామిని చూచి ఇట్లా పలికింది: 'కుమారా! నీవు నా కొడుకువు. నేను ఎల్లప్పుడును నీ దగ్గరే ఉండవలె నని కోరుకొంటున్నాను.' ఆమె మాట విని కుమారస్వామి ఇట్లా బదులు పలికాడు. 'అమ్మా! సంతోషం. నీవు ఎల్లప్పుడూ నా దగ్గరే ఉండి నీ కుమారుడనైన నేనున్నూ, నా భార్య అయిన నీ కోడలున్నూ చేసే సపర్యలచేత సంప్రీతిని చెందుము'. అంతట కుమార మాతృకలు ఏడుగురు- హవిష, కాళి, కౌశిక, ఉద్ధత, శారిక, ఆర్య, వైధాత్రి అనేవారు కుమారస్వామివద్దకు వచ్చి ఈ విధంగా పలికారు.

విశేషం: (1) కుమారస్వామి మాతృగర్భంనుండి పుట్టినవాడు కాడు. మహాభారతంలో ద్రోణుడు గూడ 'కలశజుడు'. లోకోత్తర శక్తియుక్తులతో మాతృగర్భంలో కాక శోధననాళికలలో అప్రాకృత సంతానం ఉద్భవింప చేయటానికి ఆధునిక జీవశాస్త్రజ్ఞులు కృషి సలుపుతున్నారు. భవిష్యత్కాలంలో ఇట్టికృషి ఫలించే సూచనలు కన్పిస్తున్నవి. ఇట్టి కృషి సఫలీకృతమైన గాథ- మహాభారతంలో

పేర్కొనబడినట్టిది - కుమారస్వామి జనన ఘట్టం. (2) కుమారస్వామి - మాతృగర్భజుడు కాకపోయినప్పటికి ఆతడిని కథాక్రమంలో పుత్రుడిగా సంభావించిన వారు- పార్వతీ పరమేశ్వరులు, అగ్నిదేవుడు స్వాహాదేవి, కృత్తికలు. వారితోపాటు ఆనుషంగికంగా కుమారుడికొరకు వచ్చిన ఉపమాతలు కుమార మాతృకలు ఏడుగురు! వీరు బాలారిష్ట చిహ్నికలు. అసలు తల్లులకంటె, బాలబాలికలను సాకవలసింది వీరే కదా! కాని, ఈ కుమారమాతృకల గాథ మూలసంస్కృతమహాభారతంలో పలుప్రతులలో కానబడటం లేదు. అందుచేత ఈ గాథ ప్రక్షిప్తమని కొందరు విమర్శకులు భావిస్తున్నారు.

ఉ. 'మమ్ము జగత్త్రయంబునకు మాతలఁగా నొనరింపు మిప్డు; ము
న్నిమ్ముల నొప్పు మాతృకల కెక్కుడు గావుత మేము; సర్వలో
కమ్ములఁ దొంటి మాతృకలఁ గైకొనకుండుటయుం బ్రియంబుతో
మ మ్మనిశంబుఁ గొల్చుటయు మాకు వరంబుగ నిమ్ము షణ్ముఖా!' 246

ప్రతిపదార్థం: షట్+ముఖా!= ఆరు మోములుగల దేవరా!; కుమారస్వామీ!; మమ్మున్= (కుమార మాతృకలను); ఇప్డు= ఇప్పుడు; జగత్+త్రయంబునకున్= మూడు లోకాలకు; మాతలన్+కాన్= తల్లులు అయ్యేటట్లుగా; ఒనరింపుము= చేయుము; ఏము= మేము; మున్ను= పూర్వం, ఇంతకుముందు; ఇమ్ములన్+ఒప్పు= ప్రీతితో ఒప్పారెడు; మాతృకలకున్= తల్లులకు; ఎక్కుడు+కావుతన్= హెచ్చు అయినవారలం అగుదుముగాక; సర్వలోకమ్ములన్= అన్ని జగత్తులలోనూ; తొంటి, మాతృకలన్= పూర్వపు మాతృకా దేవతలైన బ్రాహ్మి, మాహేశ్వరి మున్నగు ఏడుగురిని; కైకొనక+ఉండుటయున్= స్వీకరించక ఉండటమున్నూ; మమ్మున్= ఇప్పటి సప్తమాతృకలమైన మమ్మల్ని; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రియంబుతోన్= ప్రేమతో; కొల్చుటయున్= ఆరాధించటమున్నూ; మాకున్= (సప్త మాతృకలమైన మాకు); వరంబుగన్= ఈడేరెడి కోరికగా; ఇమ్ము= ఒసంగుము.

తాత్పర్యం: ఆరుమొగాలదేవర వైన ఓ కుమారస్వామీ! సప్తమాతృకలమైన మమ్ము మూడులోకాలకు మాతృకా దేవతలనుగా నియమించుము. సర్వలోకాలలోనూ మునుపటి మాతృకలు (బ్రాహ్మి, మాహేశ్వరి మున్నగువారు) దేవతలుగా పరిగణించబడకుందురుగాక! అందరు మమ్ము త్రిజగన్మాతలుగా ఆరాధిస్తారు గాక! మాకు ఈ కోరిక ఈడేరేటట్లుగా దయతో వరాన్ని అనుగ్రహించుము.

కుమారస్వామి సప్తమాతృకల బాలగ్రహంబులఁ జేయుట (సం. 3-219-18)

ఆ. అనిన నగుచు నాతఁ 'డట్లేల వారల । పేర్మి మాన్పఁ దగవె? ప్రీతి నొండు
వరము వేఁడుఁ డిత్తు వదలక' యనుడు నా । స్కందమాత లనిరి గారవమున. 247

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఆతఁడు= (ఆ కుమారస్వామి); అట్లు+ఏల= ఆ విధంగా ఎందుకు; వారల, పేర్మి= వారల యొక్క ఆధిక్యం; మాన్పన్= పోగొట్టటం; తగవె?= ధర్మ మౌతుందా?; ప్రీతిన్= సంతుష్టితో; ఒండు= ఇంకొక, వరము= ఈడేరే కోరిక; వేఁడుఁడు= ప్రార్థించుడు; వదలక+ఇత్తున్= తప్పక ఇస్తాను; అనుడున్= అని చెప్పగా; ఆ స్కంద మాతలు= ఆ కుమారస్వామి తల్లులు; గారవమునన్= గొప్పతనంతో; అనిరి= పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు కుమారస్వామి నవ్వాడు. 'మునుపటి మాతృకల పేరిమి మాన్పటానికి మీ రెందుకు కోరుకొంటున్నారు? మీకు మేలు కలిగేటట్లుగా వేరొక వరాన్ని కోరుకొనండి. తప్పక ఇస్తాను' అని కుమారస్వామి పలుకగా, స్కందమాతలు ఇట్లా సమాధానం చెప్పారు.

క. 'అగుఁగాక యట్ల; యే మీ । జగములఁ గల శిశువులకు నజస్రముఁ బీడల్
దగ నొనరించుచు నీ కృప । నెగడెద; మివ్వరము మాకు నీ వొసఁగఁ దగున్.' 248

ప్రతిపదార్థం: అగున్+కాక+అట్లు+అ= ఆ విధంగానే జరుగుగాక- అనగా మేము కోరిన వరాన్నే ఒసంగుము; ఏము= మేము; ఈ జగములన్+కల= ఈ లోకాలలో ఉన్నట్టి; శిశువులకున్= బిడ్డలకు; అజస్రమున్= ఎల్లప్పుడును; పీడల్= వ్యథలు; తగన్= అనువుగా; ఒనరించుచున్= చేస్తూ; నీకృపన్= నీ దయచేత; నెగడెదము= వర్ధిల్లెదం; ఈ+వరము= ఈ కోరిక; మాకున్= మాకు (సప్త మాతృకలమైన మాకు); నీవు; ఒసఁగన్+తగున్= ఇవ్వదగును.

తాత్పర్యం: 'మేము కోరిన వరాన్నిమాత్రమే మాకు అనుగ్రహించుము. మేము ఈ లోకాలలోని పసిబిడ్డలకు ఎల్లప్పుడూ బాధలను కలిగిస్తాం. నీ దయవలన వర్ధిల్లుతాం. ఈ వరాన్ని నీవు మాకు ఇవ్వాలి.'

వ. అనినం గార్తికేయుం డి ట్లనియె. 249

తాత్పర్యం: అనగా కుమారస్వామి ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అక్కట! కీడు దలంచితి; । రిక్కార్యము దగవె? యైన నిచ్చితి; మీకున్
మ్రొక్కినఁ గొల్చిన వేఁడిన । నక్కటికముతోడఁ గావుఁడమ్మ శిశువులన్. 250

ప్రతిపదార్థం: అక్కట= అయ్యో; కీడున్+తలంచితిరి= హానిని చేయటానికి ఆలోచించారు; ఈ కార్యము= ఈ పని; తగవె?= న్యాయమైనదా? (న్యాయమైనది కాదు); ఐనన్= అయినప్పటికిని - న్యాయం కానిది అయినప్పటికిని; ఇచ్చితిన్= ఒసంగితిని (అనగా మీరు కోరిన వరం న్యాయం కానిది అయినప్పటికి అనుగ్రహించాను); మీకున్= సప్త మాతృకలయిన మీకు; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించినా; కొల్చినన్= ఆరాధించినా; వేఁడినన్= ప్రార్థించినా; అక్కటికముతోడన్= దయతో; శిశువులన్= పసి బిడ్డలను, కావుఁడు+అమ్మ= కాపాడండి అమ్మలారా!

తాత్పర్యం: అని సప్తమాతృకలు చెప్పగా కృత్తికలకు జన్మించిన కుమారస్వామి ఇట్లా బదులు పలికాడు. 'అయ్యో!, మీరు పసిబిడ్డలకు హాని చేయటానికి తలపోశారు. ఇది న్యాయమైన ఆలోచన కాదు కదా. మీరు ఈ కోరిక మాత్రమే ఈడేరాలని కోరారు. కాబట్టి మీకు ఈ వరాన్ని అనుగ్రహిస్తున్నాను. కాని, మిమ్ములను ఆరాధిస్తే, మీకు నమస్కరిస్తే, మిమ్మల్ని ప్రార్థిస్తే మాత్రం మీరు పసిబిడ్డలకు కీడు చేయక ఉంటారుగాక! దయ చూపెదరు గాక! అని అమ్మలారా! మిమ్ము అర్థిస్తున్నాను.

క. పాయక పదియాఱేడుల । ప్రాయమునందాఁక నరుల బాధింపుఁడు మీ
రాయత మదంశజనితు న । జేయు నొకని మీకు రక్షఁ జేయం బనుతున్. 251

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (ఓ సప్తమాతృకలారా); పాయక= వదలి పెట్టక; పది+ఆఱు+ఏఁడుల, ప్రాయము నందాఁకన్= పది ఆరేండ్ల వయసు నిండే వరకు; నరులన్= మనుషులను; బాధింపుఁడు= వ్యథల పాలు చేయండి; ఆయత, మత్+అంశ, జనితున్= విస్తారమైన నా అంశలో పుట్టినవాడిని; అజేయున్= గెలవటానికి అలవికాని వాడిని; ఒకనిన్= ఒక పురుషుడిని; మీకున్= (సప్త మాతృకలైన మీకు); రక్షన్+చేయన్+పనుతున్= కాపాడటానికై నియమించగలను.

తాత్పర్యం: ఓ సప్త మాతృకలారా! పదునారేండ్ల వయసు నిండేవరకు మీరు, బాలబాలికలను ఆవహించి బాధించండి. నా గొప్ప అంశతో జన్మించినట్టి ఒక మహాపురుషుడిని మిమ్ము కాపాడటానికై నియమిస్తాను.

వ. అని పలికి యమ్మహాసేనుండు నిజదేహంబునం గాంచనవర్ణుండైన పురుషు నొక్కరు నుత్పాదించిన వాఁడునుం, బుట్టి నప్పుడ యాఁకలి గదిరి తిరిగి నేలంబడి మూర్ఛితుం డైనం, గుమారుండు వానికిఁ జైతన్యం బొసంగె; నతండును స్కందాపస్మారం బను పేరి గ్రహం బై మాతృకాగణరక్షకుం డయ్యె; మఱియు శకుని మాత యైన వినతయు, దైత్యమాత యైన దితియు, గోమాత యైన సురభియు, శునకమాత యైన సరమయు, వృక్షమాత యైన కరంజయు, సర్పమాత యైన కద్రువయుఁ, గుమారుదాది యైన లోహితాస్యయు మాతృగణ సమన్వితలై గర్భపీడనంబును, శిశుపీడనంబునుం జేయుచు, మనుష్యులవలన బలిమంత్రోపహారదాన తర్పణంబులఁదృప్తింబొంది బాలురకు నాయురారోగ్యసుఖంబుల నొసంగుదురు; షోడశ వర్షంబుల మీఁదఁ గొన్నిగ్రహంబులు గలవు చెప్పెద; వినుము. 252

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+మహాసేనుండు= ఆ కుమారస్వామి; నిజ, దేహంబునన్= తన శరీరం నుండి; కాంచన వర్ణుండు+ఐన= బంగారు మిసిమిరంగు కలవాడైన; పురుషున్+ఒక్కరున్= ఒక మగవాడిని; ఉత్పాదించినన్= పుట్టించగా; వాఁడును= ఆ పురుషుడును; పుట్టినప్పుడు+అ= పుట్టిన వెనువెంటనే; ఆఁకలి గదిరి= క్షుద్బాధచేత పీడించబడి; తిరిగి= మరల; నేలన్+పడి= భూమి మీద పడిపోయి; మూర్ఛితుండు+ఐనన్= స్పృహదప్పి పడిపోయిన వాడు కాగా; కుమారుండు= కుమారస్వామి; వానికిన్= ఆ మూర్ఛితుడికి; చైతన్యంబు+ఒసంగెన్= కదలిక ప్రసాదించాడు; అతండును= ఆ మూర్ఛితు డైన పురుషుడును; స్కంద+అపస్మారంబు+అను+పేరి= కుమారస్వామికి సంబంధించిన మూర్ఛ అనే పేరు కలిగినట్టి; గ్రహంబు= పట్టి పీడించే పిశాచం; ఐ= అయి; మాతృకా, గణ, రక్షకుండు+అయ్యెన్= మాతృకల గుంపును కాపాడే వాడు అయ్యాడు; మఱియున్= ఇంకను; శకునిమాత+ఐన= పక్షుల తల్లి అయిన; వినతయున్= వినత యనే ఆమెయున్నూ; దైత్య, మాత= రాక్షసులతల్లి; ఐన= అయిన; దితియున్= దితియున్నూ; గోమాత+ఐన= గోవులకు తల్లి అయిన; సురభియున్= సురభి అనే పేరు కలదియు; శునక, మాత+ఐన= కుక్కలకు తల్లి అయిన; సరమయున్= సరమ అనే పేరు కలదియున్నూ; వృక్ష, మాత+ఐన= చెట్లకు తల్లి అయిన; కరంజయున్= కరంజయున్నూ (కానుగుచెట్టు); సర్ప, మాత+ఐన= పాములకు తల్లి అయిన; కద్రువయున్= కద్రువయున్నూ; కుమారు దాది+ఐన= కుమారస్వామికి మాతృస్థానీయ అయి పెంచిన దాది అయిన; లోహితాస్యయున్= లోహితాస్య అనే పేరు కలిగిన ఆమెయున్నూ; మాతృ, గణ, సమన్వితలు+ఐ= మాతృకలతో కూడిన వారై; గర్భపీడనంబును= గర్భాలకు చేటుచేయుటయున్నూ; శిశు, పీడనంబునున్= పసిపాపలకు బాధ గలిగించటమున్నూ; చేయుచున్= సల్పుతూ; మనుష్యుల వలనన్= నరుల వలన; బలి, మంత్ర, ఉపహార, దానతర్పణంబులన్= నైవేద్యాలు, జపాలు, కానుకలు, దానాలు, తృప్తి చెందించటానికై ఒసగబడే నీళ్లు-అనువాటివలన; తృప్తిన్+పొంది= సంతుష్టి చెంది; బాలురకున్= పసిబిడ్డలకు; ఆయుస్+ఆరోగ్య, సుఖంబులన్= చాలాకాలం బ్రతకటం, జబ్బులు లేకుండ ఉండటం, తదితర సౌఖ్యాలను; ఒసంగుదురు= ఇస్తారు; షోడశ వర్షంబుల మీఁదన్= పదునారేండ్ల వయసు నిండిన పిదప; కొన్ని, గ్రహంబులు= పట్టి పీడించే పిశాచాలు కొన్ని; కలవు= ఉన్నాయి; చెప్పెదన్= వివరించి పలుకుతాను; వినుము= ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: కుమారస్వామి ఆ విధంగా చెప్పి, తన శరీరంనుండి బంగారుచాయ గల ఒక మగవాడిని ఉద్భవింపజేశాడు. ఆ పసిడిమిసిమి మగవాడు పుట్టిన వెంటనే ఆకలిబాధచేత తలతిరిగి నేలమీద పడిపోయాడు. ఆ విధంగా మూర్ఛవోయినట్టి ఆతడికి కుమారస్వామి చైతన్యం ప్రసాదించాడు. అతడు స్కందాపస్మారం అనే పేరు కలిగిన పిశాచంగా రూపొంది మాతృకలను కాపాడే అంగరక్షకు డయ్యాడు. ఇంకను, శకునితల్లి వినత, రాక్షసులతల్లి దితి, ఆవులతల్లి సురభి, కుక్కలతల్లి సరమ, చెట్లతల్లి కరంజ, పాములతల్లి కద్రువ, కుమారస్వామి దాది లోహితాస్య, మాతృకలతో కలిసి గర్భాలకు పీడనూ, శిశువులకు బాధలు కలిగి ఉంటారు. కాని, మనుజులు వారిని శాంతింప

చేయటానికై జపాలు, బలులు, కానుకలు, ముడుపులు, తర్పణాలు చెల్లించినప్పుడు తృప్తి చెంది పసిపాపలకు ఆయువు, ఆరోగ్యం, సుఖం కలిగిస్తుంటారు. ఇక పదునారేండ్ల వయసు నిండిన పిదప కూడ మనుష్యులను పట్టి పీడించే పిశాచాలు కొన్ని ఉన్నాయి. చెప్పుతాను సావధానుడ వై ఆలకింపుము.

సీ. నిద్రించుతఱి నొండె నెఱయ మేల్కని యున్న । తఱి నొండె సురసముదయముఁ గాంచి
బ్రమసి పల్వలుకులు పలుకు మానవుఁ జోఁకు । నదియ దేవగ్రహ మని యెఱుంగు
నది శయానుం డయ్యు నాసీనుఁ డయ్యుఁ బి । తృశ్రేణిఁ గని యున్మదించె నేని
నది పితృ గ్రహము భ్రాంతాత్ముఁ డై నరుఁడు గం । ధర్వులఁ గనిన గాంధర్వ మనియుఁ

తే. బరఁగు గ్రహము చోఁ కది కాలపర్యయమునఁ । గదిరి భ్రమియించె నేని యక్షగ్రహంబు
వాత పైత్యాది వికృతుల వలన బుద్ధి । దప్పటయు నొక్క గ్రహవైకృతంబ యండ్రు. 253

ప్రతిపదార్థం: నిద్రించు తఱిన్+ఒండెన్= నిదుర పోయే సమయంలో కాని; నెఱయన్, మేల్, కని+ఉన్న, తఱిన్+ఒండెన్= పూర్తిగా మేల్కొని ఉన్న సమయంలో కాని; సుర సముదయమున్+కాంచి= వేల్పుల గుంపును చూచి; బ్రమసి= భ్రాంతిపొంది; పల్+పలుకులు= పెక్కు మాటలు; పలుకు= మాటాడు; మానవున్= మనుజుడిని; చోఁకున్+అది+అ= పట్టు నట్టిదియే; దేవ, గ్రహము= వేల్పులకు సంబంధించిన పిశాచం; అని+ఎఱుంగునది= తెలిసికొనునది; శయానుండు+అయ్యున్= పండుకొని ఉన్నట్టి వాడైనను; ఆసీనుఁడు+అయ్యున్= కూరుచున్న వాడయినను; పితృ శ్రేణిన్+కని= ప్రేతలను (చనిపోయిన వారి రూపాలను) చూచి; ఉత్+మదించెన్+ఏని= వెఱ్ఱితనపు లక్షణం ఆవహించుకొంటే; అది= అటువంటిది; పితృ గ్రహము= పితరులకు సంబంధించినట్టి పిశాచం; భ్రాంత+ఆత్ముఁడు+ఐ= బ్రమసినట్టి వాడై; నరుఁడు= మనుష్యుడు; గంధర్వులన్+కనిన= పాటలు పాడే వేల్పులను చూస్తే; గాంధర్వము+అనియున్= (అది) గంధర్వులకు చెందిన గ్రహం అనిన్నీ; పరఁగు= ఒప్పు; గ్రహము, చోఁకు= పిశాచం యొక్క పీడ (గ్రహం ఆవహించటం); అది= అది; కాలపర్యయమునన్= కాలం యొక్క మార్పు వలన; కదిరి= అతిశయించి; భ్రమియించెన్+ఏని= భ్రాంతిని చెందినట్లయితే; యక్షగ్రహంబు= యక్షులకు సంబంధించిన పిశాచం; వాత, పైత్య+ఆది, వికృతుల వలనన్= వాతం, పైత్యం మున్నగు వికారాలవలన; బుద్ధి= మనస్సు; తప్పటయున్= చలించటం; ఒక్క, గ్రహ, వైకృతంబు+అ= ఏదో ఒక పిశాచం వలన దాపురించిన పీడ; అండ్రు= అని చెప్పుతారు.

తాత్పర్యం: నిద్రలో మైమరచి ఉన్నపుడు కాని, మేల్కొని ఉన్నపుడు కాని వేల్పుల గుంపులను చూస్తే అది దేవతాపిశాచం పట్టి పీడించటం అని తెలియాలి. అప్పుడు నరుడు వివశుడై ప్రేలాపన చేస్తాడు. కూరుచున్నప్పుడు కాని పండుకొనినపుడు కాని పితృదేవతలను కాంచి మనస్సు చలిస్తే అది పితృగ్రహబాధ అని తెలియాలి. నరుడు, భ్రాంతిలో మునిగి వేల్పులు పాడే పాటలను విని కలత చెందితే అది గంధర్వగ్రహంవలన కలిగిన పీడ అని తెలియాలి. కాలం తెచ్చే మార్పులవలన కలత చెంది భ్రమిస్తే అది యక్షగ్రహ మని గుర్తించాలి. వాత పైత్య ప్రకోపంచేత వెర్రి తలకెక్కితే అదికూడ ఏదో ఒకగ్రహంవలన సంభవించిన పీడ అని తెలియాలి.

విశేషం: ఈ పద్యంలో చెప్పబడిన వన్నీ ప్రాయికంగా మానసిక రోగాలు. పూర్వకాలంలో మానసికరోగాలకు కారణాలు గ్రహ బాధలుగా భావిస్తుండేవారు. ఈ పద్యంలో 'అండ్రు' (అని చెప్పుతారు) అనే ప్రయోగం గమనించదగింది. లోకంలో ప్రచారంలో ఉన్న భావం ఇందు పొందుపరచబడింది.

క. విను డెబ్బది యేఁడుల దాఁ । కను మానవులకు గ్రహోపఘాతంబులు గ
ల్గు; ననంతరంబ గ్రహముల । పని వలవదు; ముదిమి యెల్ల పనులకుఁ జాలున్. 254

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకింపుము; డెబ్బది+ఏఁడుల, దాఁకను= డెబ్బది సంవత్సరాల వయస్సు వరకు; మానవులకున్= మనుజులకు; గ్రహ+ఉపఘాతంబులు= పట్టి పీడించే పిశాచాలవలన ఏర్పడే జాడ్యాలు; కల్గున్= ఏర్పడతాయి; అనంతరంబు+అ= పిమ్మట; గ్రహముల, పని= పిశాచాలు చేసే కార్యం; వలవదు= అవసరం లేదు; ముదిమి= ముసలితనం; ఎల్ల పనులకున్= అన్నిగ్రహాల ప్రభావాలకూ (జాడ్యములకు); చాలున్= సరిపోతుంది.

తాత్పర్యం: సావధానంగా వినుము. మానవులకు డెబ్బది సంవత్సరాల వయస్సు వచ్చే వరకును గ్రహాలవలన సంక్రమించే జాడ్యాలు ఏవేవో పీడిస్తాయి. ఆ పైన గ్రహాలు పీడించే అవసరం లేదు. ఎందుకంటే ముసలితనమే అన్ని జాడ్యాలను సంక్రమింపచేస్తుంది కదా!

క. నియతి గలిగి యింద్రియముల । జయించి శుచులైన శాంతిసంపన్నులకున్
భయ మొనరింపఁగ లే వ । వ్యయ పుణ్యా! గ్రహము లే యవస్థల యందున్. 255

ప్రతిపదార్థం: అవ్యయ పుణ్యా!= తరుగని సుకృతం కలవాడా, ఓ ధర్మరాజా!; నియతి+కలిగి= నిష్ఠతో కూడిన నియమాలు పాటించటం కలిగి ఉండి; ఇంద్రియములన్ జయించి= ఇంద్రియాలను గెలిచి; శుచులు+ఐన= మాలిన్యం లేని పరిశుద్ధులు అయిన; శాంతి సంపన్నులకున్= శాంతియే సంపదగా కల వారలకు; గ్రహములు= పట్టి పీడించే పిశాచాలు; ఏ+అవస్థల యందున్= ఎట్టి పరిస్థితులలోను; భయము= భీతి; ఒనరింపఁగన్‌లేవు+అ= కలుగజేయజాలవు సుమా.

తాత్పర్యం: గొప్పపుణ్యాన్ని ఆర్జించిన ఓ ధర్మరాజా! ఇందులో ఒక కిటుకు ఉన్నది. ఈ గ్రహబాధలు పిశాచ పీడలు దుర్బలమనస్కులకు హాని చేయగలవే కాని, నీతినియమ నిష్ఠలు కలిగి ఇంద్రియాలను గెలువ గలిగిన వారికి ఎట్టిభీతిని కలిగించ నేరవు.

విశేషం: (1) కడచిన పద్యాలలో గ్రహపీడలను గూర్చి చెప్పబడింది. ఈ పద్యం చెప్పిన తీరునుబట్టి తెలిసే దేమంటే 'మనస్సు నిబ్బరంగా లేని వారలకు అన్ని పిశాచపీడలు వర్తిస్తాయి. మనోనిగ్రహం కలవారికి ఎట్టిభయాలు లేవు. (2) గ్రహపీడలు మానసిక రుగ్మతలు. మనస్సును నిగ్రహించినవారికి ఇంద్రియవిజేతలకు ఎట్టి గ్రహపీడలు ఉండవు. పతంజలి యోగనిర్వచనం ఈ సందర్భంలో స్మరించతగింది. "యోగః చిత్తవృత్తినిరోధః".

వ. మఱియు నొక్కటి సెప్పెద. 256

తాత్పర్యం: మరి ఇంకొకటి వినిపిస్తాను.

ఆ. ఆదిదేవుఁడగు మహాదేవుమీఁద నె । వ్వాని మనసు భక్తివైభవమున
నుల్లసిల్లు నతని నెల్లకార్యముల డ । గ్గఱదు సూవె గ్రహవికారవితతి.' 257

ప్రతిపదార్థం: ఆది, దేవుఁడు+అగు= మొట్టమొదటి వేలుపు అయిన; మహాదేవు మీఁదన్= పరమశివుడిమీద; ఎవ్వాని మనసు= ఎవడి బుద్ధి; భక్తి, వైభవమునన్= ఆరాధన యొక్క మహత్త్వంతో; ఉల్లసిల్లున్= విలసిల్లుతుందో; అతనిన్= అట్టివాడిని; ఎల్ల కార్యములన్= అన్ని పనులలో; గ్రహ, వికార, వితతి= పట్టి పీడించే పిశాచాల పీడల గుంపు; డగ్గఱదు+చూవె= సమీపించదు సుమా.

తాత్పర్యం: ఇంకొక విశేషాన్ని వివరిస్తాను సావధానంగా ఆలకింపుము. గ్రహపీడలకు ఇంద్రియనిగ్రహం మాత్రమే విరుగుడు అని తలపోయకుము. పరమశివుడియందు గాఢమైన భక్తి విలసిల్లితే చాలు. శివభక్తి అన్నిరకాల పిశాచ పీడలకు సులువైన విరుగుడు సుమా!'

వ. అని చెప్పి మార్కండేయుం డిట్లనియె; 'నట్లు గుహుండు గ్రహంబుల నియోగించు నెడ నగ్నివల్లభ యల్లన నతనిం జేర నరిగి యి ట్లనియె; 258

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పి= అంటూ పలికి; మార్కండేయుండున్; ఇట్లు+అనియెన్; అట్లు= ఆ రీతిగా; గుహుండు= కుమార స్వామి; గ్రహంబులన్= గ్రహాలను; నియోగించు+ఎడన్= ఏర్పరచే సమయంలో; అగ్ని, వల్లభ= అగ్నిహోత్రుడి భార్య; స్వాహాదేవి; అల్లనన్= మెల్లమెల్లగా; అతనిన్= (కుమారస్వామిని); చేరన్+అరిగి= సమీపించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజుతో చెప్పి, మరియు ఈ విధంగా అన్నాడు: 'ఆ రీతిగా కుమారస్వామి గ్రహాలను నియమించే సమయంలో అగ్నిదేవుడిభార్య అయిన స్వాహాదేవి కుమారస్వామిని సమీపించి ఈ విధంగా పలికింది.

తే. 'పుత్ర! విను మేను దక్షునిపుత్త్రి; నన్నుఁ । బావకుని కిచ్చె మా తండ్రి బాల్యమునను;
నన్ను నతఁ డొల్లఁ డెంతయు; నాకుఁ బతికి । నెపుడు నెడ లేని పొందుగా నీ వొనర్పు.' 259

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్ర!= ఓ కొడుకా! (కుమారస్వామీ!); వినుము= ఆలకింపుము; ఏను= నేను; దక్షుని, పుత్త్రిన్= దక్షుని (ప్రజాపతి) కూతురిని; నన్నున్= నన్ను; మా తండ్రి= (మా తండ్రి అయిన దక్షుడు); బాల్యమునను= చిన్నతనంలోనే; పావకునికిన్= అగ్నిహోత్రుడికి; ఇచ్చెన్= (పెండ్లిచేశాడు); నన్నున్= నన్ను; అతఁడు= (ఆ అగ్నిహోత్రుడు); ఎంతయున్= ఏ మాత్రంకూడా; ఒల్లఁడు= ఇష్టపడడు; నాకున్= నాకును; పతికిన్= నా భర్తకును; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడూ; ఎడలేని, పొందుగాన్= విడిపోనట్టి అన్యోన్య బంధంతో కూడిన పొత్తుగా; నీవు+ఒనర్పుము= నీవు చేయునది.

తాత్పర్యం: 'పుత్త్రుడ వైన ఓ కుమారస్వామీ!, నేను దక్షప్రజాపతి కూతురిని. మా తండ్రి నన్ను నా చిన్నతనంలో అగ్నిహోత్రుడికి ఇచ్చి పెండ్లి చేశాడు. కాని, అగ్నిహోత్రుడికి నాయందు ఏ మాత్రం కూడా అనురాగం లేదు. నాకు నా భర్తతో ఎడబాటు ఇష్టం లేదు. కాబట్టి నీవు నాకూ నా భర్తకూ ఎప్పుడూ ఎడబాటు లేని అవినాభావ బంధాన్ని కూర్చవలెనని నా కోరిక.

వ. అనిన నగ్నిభవుండు 'మహాద్విజులు వహ్నియందు హవ్యంబులు స్వాహాకార కలితంబు లైన మంత్రంబుల నొసంగువారు; దానంజేసి నీకుఁ బ్రియునితోడి నిత్యసహవాసంబు సిద్ధించు' ననియె; నప్పుడు సకల మునిగణ సమేతుండై చనుదెంచి కమలాసనుండు మహాసేను నభినందించి, యంతకు మున్న సన్నిహితుండై యున్న మహాదేవు దెసఁ జూచి, యతని కి ట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; అగ్నిభవుండు= అగ్నిహోత్రునికి పుట్టిన కుమారస్వామి; మహాద్విజులు= బ్రాహ్మణోత్తములు; వహ్నియందున్= అగ్నిలో; హవ్యంబులు= హోమ ద్రవ్యాలు; స్వాహా, కార కలితంబులు+ఐన= స్వాహా అనే శబ్దంతో కూడిన; మంత్రంబులన్= దివ్యాక్షరాల ఉచ్చారణతో; ఒసంగువారు= వేల్చగలరు; దానన్+చేసి= అందుచేత; నీకున్= నీకు (ఓ స్వాహాదేవీ నీకు); ప్రియుని తోడి= భర్తతోడి; నిత్య, సహవాసంబు= ఎల్లప్పుడును కలసి మెలసి ఉండటం; సిద్ధించున్= లభిస్తుంది; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సకల, ముని, గణ, సమేతుండు+ఐ= పెక్కు ఋషుల సముదాయంతో కూడిన వాడై; కమల+ఆసనుండు= పద్మం ఆసనంగా కల బ్రహ్మదేవుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; మహాసేనున్= కుమారస్వామిని; అభినందించి= మెచ్చుకొని; అంతకుమున్ను+అ= అంతకు పూర్వమే; సన్నిహితుండు+ఐ+ఉన్న= సమీపానికి చేరి ఉన్న; మహా దేవుదెసన్= పరమశివుడు ఉన్న దిక్కు చూచి; అతనికిన్= ఆ పరమశివుడికి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, కుమారస్వామి ఇట్లా పలికాడు: 'అమ్మా! స్వాహాదేవీ! యజ్ఞయాగాదులు చేసేటప్పుడు బ్రాహ్మణోత్తములు హవ్యాలను అగ్నిలో వేల్చేటపుడు స్వాహా శబ్దోత్తర పదవిశిష్టంగా మంత్రాలను ఉచ్చరిస్తారు గాక! ఆ విధంగా నీకును నీ భర్త అయిన అగ్నిహోత్రుడికిని అవినాభావ సంబంధం ఏర్పడగలదు.' ఆ సమయానికి అక్కడికి ఋషులతో కలిసి బ్రహ్మదేవుడు విచ్చేసి, కుమారస్వామిని అభినందించాడు. అంతకు ముందే అక్కడ ప్రత్యక్షమై నిలిచిన పరమశివుడిని గాంచి, బ్రహ్మదేవుడు ఈ విధంగా కుమారస్వామితో చెప్పాడు.

ఆ. 'అనఘ! యితఁడె త్రిపురహరుఁడు త్రిలోచనుం; । డిదె త్రిలోక మాత హిమనగేంద్ర
తనయ; వీరు నీకుఁ దల్లియుఁ దండ్రియుఁ । జువ్వె! వీరిఁ గొల్వు సుచిరభక్తి. 261

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడ వైనవాడా!, ఓ కుమారస్వామీ! ఇతఁడు+ఎ= ఈయనయే సుమా; త్రిపుర, హరుఁడు= మూడు (రాక్షస) నగరాలను నాశనం చేసినవాడు; త్రి, లోచనుండు= మూడు కన్నులు కలవాడు; ఇది+ఎ= ఈ మెయే సుమా; త్రిలోక, మాత= మూడు జగాలకు తల్లి; హిమ, నగ+ఇంద్ర, తనయ= మంచుకొండల ఱేని యొక్క కూతురు, పార్వతీ దేవి; వీరు= ఈ పార్వతీపరమేశ్వరులు; నీకున్= కుమారస్వామివైన నీకు; తల్లియున్+తండ్రియున్= మాతాపితలు; చువ్వె= సుమా; సుచిర భక్తిన్= చాలాకాలం వరకు ఉండే (స్థిరమగు) పూజ్యభావంతో; వీరిన్= పార్వతీ పరమేశ్వరులను; కొల్వు(ము)= అర్చించుము.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ కుమారస్వామీ! ఈ మహానుభావుడే పరమశివుడు. మూడు కన్నుల దేవర. మూడు పట్టణాలను నాశనం చేసిన పరాక్రమశాలి. ఈమెయే హిమాలయ పర్వతరాజపుత్రి పార్వతీదేవి. ఈ పార్వతీపరమేశ్వరులే నీ తలిదండ్రులు సుమా. నీ తలిదండ్రులైన పార్వతీ పరమేశ్వరులను తరుగని భక్తితో ఆరాధించటం నీ పవిత్రకర్తవ్యం.

వ. అగ్నిదేవునియందును దదీయ భార్యయందును దారు నిజయోగబలంబునం జేసి యావేశించి, యా దంపతులు లోకహితార్థంబుగా నిన్నుం గని' రని చెప్పినఁ, బార్వతీ నందనుండు సానందహృదయుం డయి, సకలలోక గురువు లైన పార్వతీ పరమేశ్వరులం బూజించి, సంస్తుతించె; నంత నింద్రుండు కార్తికేయునకు నైరావణ భూషణం బైన ఘంటాద్వయంబు నొసంగిన, నం దొక్కటి కుమారుండు గైకొని యొక్కటి విశాఖున కిచ్చెం; బదంపడి. 262

ప్రతిపదార్థం: తారు= వారు =పార్వతీ పరమేశ్వరులు; నిజ యోగ బలంబునన్+చేసి= తమ యోగశక్తి యొక్క పటుత్వం వలన; అగ్నిదేవుని+అందును= అగ్నిహోత్రుడి అందున్నూ; తదీయ, భార్య+అందును= ఆతడి యొక్క పెండ్లము నందున్నూ; ఆవేశించి= ఆధ్యాత్మికంగా చొరబడి; ఆ దంపతులు= ఆ భార్యాభర్తలు; లోక, హిత+అర్థంబుగాన్= విశ్వ కల్యాణం కొరకై; నిన్నున్+కనిరి= నిన్ను (పుత్రుడిగా) కన్నారు; అని చెప్పినన్= అంటూ పలుకగా; పార్వతీ నందనుండు= పార్వతీదేవి కొడుకైన కుమారస్వామి; స+ఆనంద, హృదయుండు+అయి= ఆనందంతో కూడిన డెందం కలవాడై; సకల, లోక, గురువులు+ ఐన= సమస్త జగత్తులకు తలిదండ్రులు అయిన; పార్వతీ పరమ+ఈశ్వరులన్= పార్వతిని, పరమశివుడిని; పూజించి= అర్చించి; సంస్తుతించెన్= కొనియాడినాడు; అంతన్= అంతట; ఇంద్రుండు= వేలుపు దొర; కార్తికేయునకున్= కుమార స్వామికి; ఐరావణ భూషణంబు+ఐన= ఐరావతం అనే పేరుకల వెల్లయేనుగుకు అలంకారాలైన; ఘంటాద్వయంబున్= రెండు గంటలు; ఒసంగినన్= బహూకరించగా; అందున్+ఒక్కటి= ఆరెండు గంటలలో ఒక గంట; కుమారుండు= కుమారస్వామి; కైకొని= స్వీకరించి; ఒక్కటి= ఒక గంట; విశాఖునకున్; ఇచ్చెన్= బహూకరించాడు; పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అగ్నిహోత్రుడిలోనూ ఆతడి సతిలోనూ పార్వతీ పరమేశ్వరులు తమ యోగశక్తిపాటవంచొప్పున ఆవేశించి, నిన్ను పుత్రుడిగా కన్నారు. సమస్త జగత్తులకు తల్లిదండ్రు లైన పార్వతీపరమేశ్వరులు విశ్వకల్యాణం కొరకై నిన్ను పుత్రుడిగా పొందారు' అని బ్రహ్మదేవుడు కుమారస్వామితో చెప్పాడు. బ్రహ్మదేవుడి మాటలకు కుమారస్వామి డెందం ఉప్పొంగింది. అతడు ఆనందపరవశు డయ్యాడు. సర్వలోకాలకు మాతాపితలు అయిన పార్వతీపరమేశ్వరులను కుమారస్వామి పూజించి ప్రశంసించాడు. అంతట దేవేంద్రుడు తన వాహనమైన వెల్లయేనుగు ఐరావతానికి భూషణాలైన రెండు గంటలను కుమారస్వామికి బహూకరించాడు. కుమారస్వామి ఒక గంటను తాను స్వీకరించి, మరొక గంటను విశాఖుడికి సమర్పించాడు. ఆ తరువాత.

విశేషం: (1) 'యోగబలమునంజేసి ఆవేశించుట.' యోగ సాధన వలన పెక్కు మహిమలు అతిలోకాలైనవి, ఇంద్రియాతీతాలైనవి, ఒనగూడుతాయని పెద్దలు చెప్పుతారు. ఇంద్రియాలలోని దైన కంటిచూపు వేరు; యోగదృష్టి వేరు; అట్లే శరీరబలం వేరు; యోగబలం వేరు. పార్వతీపరమేశ్వరులు యోగబలంవలన అగ్నిహోత్రుడిని అతడి భార్యను ఆవేశించినట్లు ఈ గాథ అభివర్ణిస్తున్నది. (2) ఐరావతం స్వర్గలోకంలో దేవేంద్రుడియొక్క వాహన మైన పట్టపుటేనుగు. లోకంలోని ఏనుగులు నల్లగా ఉంటాయి. ఐరావతం తెల్లని ఏనుగు అని సాహితీసమయం.

ఈశ్వరుండు కుమారసహితుండై భద్రవటంబు సేరుట (సం. 3-221-1)

మ. తనయుం గౌఁగిటఁ జేర్చుచున్ వరుస మూర్ధఘ్రాణముం జేయుచున్
జనితానంద మనస్కుఁడై గిరిసుతాసంయుక్తుఁ డీశానుఁ డ
య్యనఘుం దోడ్కొని బద్ధకేసరి సహస్రస్యందనారూఢుఁ డై
చనియెన్ భద్రవటస్థలంబునకు నైశ్వర్యం బవార్యంబుగన్. 263

ప్రతిపదార్థం: గిరి, సుతా, సంయుక్తుఁడు= పార్వతీదేవితో కూడినట్టివాడు; ఈశానుఁడు= శివుడు; తనయున్= కొడుకును (కుమారస్వామిని); కౌఁగిటన్+చేర్చుచున్= కౌగిలించుకొంటూ; వరుసన్= మాటికి; మూర్ధ, ఘ్రాణమున్+చేయుచున్= శిరస్సును వాసన చూస్తూ (మూర్కొంటూ); జనిత+ఆనంద, మనస్కుఁడు+ఐ= కలిగిన సంతోషంతో కూడిన మనస్సు కలవాడై; ఆ+అనఘున్= ఆ పుణ్యాత్ముడిని (కుమారస్వామిని); తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; బద్ధ, కేసరి, సహస్ర, స్యందన+ ఆరూఢుఁడు+ఐ= వేయి సింహాలు పూన్చబడిన రథం కలవాడై; భద్ర, వట, స్థలంబునకున్= 'భద్రవటం' అనే పేరు కల చోటికి (భద్రవటం అనగా ఏపుగా, విశాలంగా ఎదిగి క్షేమంగా ఉన్న మఱ్ఱిచెట్టు గల స్థానం); ఐశ్వర్యంబు= విభూతి; అవార్యంబుగన్= వారించటానికి వీలు లేకుండగా అతిశయించి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: పార్వతీసమేతుఁడైన పరమేశ్వరుడు తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని కౌగిలించుకొని పలుమారులు తల నిమిరి వాసన చూచి వాత్సల్యంతో లాలించాడు. తదుపరి కుమారస్వామిని తోడ్కొని వేయిసింహాలు పూన్చిన తన రథాన్ని ఎక్కి, ఐశ్వర్యప్రకర్షతో ఆనందతన్మయత్వంతో భద్రవటం అనే పేరు కల పుణ్యక్షేత్రానికి చేరాడు.

విశేషం: ఈశ్వరుడి యొక్క భావం- 'ఐశ్వర్యం'. ఐశ్వర్యం అంటే సంపద. 'విభూతి' - పరమేశ్వర లాంఛనం. విభూతి ఎనిమిది విధాలు. ఇవి దివ్యాలు అతిలోకాలు అయిన శక్తులు. 1. అణిమ 2. మహిమ 3. గరిమ 4. లఘిమ 5. ప్రాప్తి 6. ప్రాకామ్యం 7. ఈశిత్వం 8. వశిత్వం.

వ. అమ్మహాదేవు ముందట ననేక యక్షగణ పరివృతుండును బుష్పకాధిరూఢుండును కుబేరుండును, వెనుక దెస నమరగణ సమన్వితుండును నైరావతారోహణోల్లాసియునై వాసవుండును, దక్షిణపక్షంబునం బ్రబల రక్షోయక్ష రక్షితుండై యమోఘు నామ ధేయుండైన యక్షోత్తముండును, గృతపరికరులైన వసు రుద్రాదిత్యులును, దాపలి పక్షంబున నతిభయంకర వ్యాధి మృత్యు పరివేష్టితుండై పితృపతియును, వివిధయాదోనివహ సనాథుం డయిన వరుణుండును నడచిరి; మఱియు మూర్తిమంతంబు లై శూల పట్టిస గదా ముసలాదికంబులైన యద్దేవు నాయుధంబులుఁగమండలు ప్రముఖోపకరణంబులుం జనియె; నయ్యాదిదేవునకు నా సన్నుండయి చంద్రుండును ధవళాతపత్రంబు ధరియించె; ననిలాగ్నులు చామరహస్తులై కొల్చిరి; విద్యయు, సావిత్రియు, గాంధారియుఁ గేశినియు నను దేవాంగనలు దాక్షాయణిం గొల్చి చనిరి; త్రిలోచనసఖుం డైన పింగళుం డను యక్షుండు వృషభకేతనంబు దాల్చె; నివ్విధంబున నభిరామ విభవోదారుండై కుమార గురుండు భద్రవటంబు సేర నరిగి, యచ్చటఁ గుమారుం జూచి యిట్లనియె.264

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+దేవు, ముందటన్= ఆ పరమశివుడికి ముందుగా; అనేక, యక్ష, గణ, పరివృతుండును= పెక్కు మంది యక్షుల చేత చుట్టుకొనబడి ఉన్నవాడున్నూ; పుష్పక+అధిరూఢుండును= పుష్పకం అనే విమానంపైకి ఎక్కి ఉన్నవాడున్నూ అయిన; కుబేరుండును= కుబేరుడున్నూ; వెనుక దెసన్= (ఆ ఊరేగింపులో శివుడి రథానికి) వెనుక భాగంలో; అమర, గణ, సమన్వితుండును= దేవతల సముదాయంతో కూడినవాడును; ఐరావత+ఆరోహణ+ఉల్లాసియును+ఐ= ఐరావతం అనే పేరు కల తెల్లని ఏనుగును అధిరోహించటం వలన గోచరించే సంతోషం కలవాడును అయి; వాసవుండును= దేవేంద్రుడున్నూ; దక్షిణ పక్షంబునన్= కుడివైపున; ప్రబల, రక్షస్+యక్ష, రక్షితుండు+ఐ= మిక్కుటమైన బలం కల రాక్షసులచేతను యక్షులనే వేల్పుల తెగవారిచేతను కాపాడబడెడి వాడై; అమోఘు నామధేయుండు+ఐన= అమోఘుడు అనే పేరు కలిగిన; యక్ష+ఉత్తముండును= యక్షులలో శ్రేష్ఠుడును; కృత పరికరులు+ఐన= ఆయుధాలను చేబూనిన; వసు, రుద్ర+ఆదిత్యులును= వసువులు, రుద్రులు, సూర్యులును; దాపలి పక్షంబునన్= ఎడమ వైపున; అతి, భయంకర, వ్యాధి, మృత్యు, పరివేష్టితుండు+ఐ= మిక్కిలి వెరపు గొలిపే రోగాలచేత మరణం చేత చుట్టుకొనబడి ఉండిన వాడైన; పితృ పతియును= ప్రేతాలకు అధినేత అయిన యముడును; వివిధ, యాదః+నివహ, సనాథుండు+అయిన= పెక్కు జలజంతువుల సముదాయంతో కూడిన వాడయిన; వరుణుండును= వరుణుడును (దిక్పాలకులలో ఒకడు); నడచిరి= నడచి వెళ్ళారు; మఱియున్= ఇంకను; మూర్తి మంతంబులు+ఐ= ప్రత్యక్షంగా కన్పించే ఆకారాలు కలవి అయి; శూల, పట్టిస, గదా, ముసల+ఆదికంబులు+ఐన= బల్లెం; ఇనుపరేకు వంటి ఆయుధం (పట్టాకత్తి), గద, రోకలి, మున్నగునవి అయిన; ఆ+దేవు+ఆయుధంబులున్= ఆ దేవుడి (శివుని) ఆయుధాలును; కమండలు, ప్రముఖ+ఉపకరణంబులున్= పానపాత్రికమున్నగు పనిముట్లును; చనియెన్= వెళ్ళాయి; ఆ+ఆది దేవునకున్= ఆ పరమశివుడికి; ఆసన్నుండు+అయి= దగ్గరగా ఉన్నవాడై; చంద్రుండును; ధవళ+ఆతపత్రంబు= వెల్ల గొడుగు; ధరియించెన్= మోశాడు; అనిల+అగ్నులు= వాయువు, నిప్పు; చామర హస్తులు+ఐ= చమరీ మృగం వెంట్రుకలలో

తయారయిన వీవనలను చేతులలో ధరించిన వారై; కొల్చిరి= సేవించారు; విద్యయున్, సావిత్రియున్, గాంధారియున్+ కేశినియున్+అను= విద్య, సావిత్రి, గాంధారి, కేశిని అనే పేరులు కల; దేవ+అంగనలు= దేవతాస్త్రీలు; దాక్షాయణిన్= పార్వతీదేవిని; కొల్చి= సేవిస్తూ; చనిరి= వెళ్ళారు. త్రిలోచన, సఖుండు+ఐన= ముక్కంటి అయిన శివుడికి మిత్రుడు అయిన; పింగళుండు+అను, యక్షుండు= పింగళుడు అనే యక్షుడు; వృషభ కేతనంబు+తాల్చెన్= ఎద్దు బొమ్మ గల జెండాను పట్టుకొన్నాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; అభిరామ, విభవ+ఉదారుండు+ఐ= అందమైన సంపదతో గూడిన గొప్పతనం కలవాడై; కుమార, గురుండు= కుమారస్వామి యొక్క తండ్రి అయిన పరమశివుడు; భద్రవటంబు+చేరన్+అరిగి= భద్రవటం అనే క్షేత్రాన్ని చేరి; అచ్చటన్= అక్కడ; కుమారున్+చూచి= కుమారస్వామిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: భద్రవటక్షేత్రాన్ని చేరేటప్పుడు పరమశివుడి ఊరేగింపు వర్ణించబడింది. వేయిసింహాలు పూన్చిన రథంమీద పరమశివుడు దేదీప్యమానంగా వైభవోపేతంగా ఆసీనుడై ఉన్నాడు. శివుడికి ముందట - పెక్కుమంది యక్షుల పరివారాలతో కూడినవాడున్నూ, సుప్రసిద్ధమైన పుష్పకం అనే విమానాన్ని అధిష్ఠించినవాడున్నూ అయిన కుబేరుడు సాగాడు. వెనుకభాగంలో దేవేంద్రుడు ఐరావతం అనే తెల్లయేనుగుపై వైభవంతో అధిష్ఠించి ఉన్నాడు. కుడివైపున అమోఘుడు అనే పేరు కల గొప్ప యక్షనాయకుడు నడిచాడు. వసువులు, రుద్రులు, ఆదిత్యులు తమ తమ ఆయుధాలతో అందులో పాల్గొన్నారు. ఎడమభాగంలో భీకరవ్యాధులచేత మృత్యుదేవతచేత చుట్టుకొనబడిన యముడు సాగాడు. వివిధ సముద్రాలతో కూడిన వరుణుడు అచట నిలిచాడు. ఇంకను, శూల పట్టిస గదా ముసలాదికాలైన పరమేశ్వరుడి ఆయుధాలు ప్రత్యక్షంగా కన్పించే ఆకారాలను ధరించి వెలుగొందుతూ నడిచాయి. అట్లాగే, కమండలువు మున్నగు శివుని పనిముట్లుకూడ అట్లే ఆ ఊరేగింపులో పాల్గొన్నాయి. పరమశివుడికి సమీపంలో నిలిచి, చంద్రుడు వెల్ల గొడుగు పట్టుకొన్నాడు. వాయుదేవుడు అగ్నిహోత్రుడు చామరాలతో వీస్తూ ఉన్నారు. విద్య, సావిత్రి, గాంధారి, కేశిని యనే దేవతావనితలు పార్వతీదేవిని సేవిస్తూ సాగారు. ముక్కంటికి అనుగునెచ్చెలి అయిన పింగళుడు అనే యక్షుడు ఎద్దుబొమ్మ కల జెండాను ఎత్తిపట్టి ముందు నడిచాడు. ఈ విధంగా కన్నుల పండువుగా ఊరేగుతూ కుమారస్వామితండ్రి అయిన శివుడు భద్రవటక్షేత్రాన్ని చేరాడు. భద్రవటాన్ని చేరిన పిదప, పరమశివుడు తన పుత్రుడైన కుమారస్వామితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) పుష్పకం :- కుబేరుడి విమానం. ఇందులో ఎందరు ఎక్కినా, ఇంకొకరికి చోటు ఉంటుందట! 'పుష్పకం' - రామాయణ పఠితలకు చిరపరిచితమైనదే. రావణుడు కుబేరుడిని జయించి పుష్పకవిమానాన్ని తనస్వాధీనం చేసికొన్నాడు. రావణ వధానంతరం పుష్పకంలో అయోధ్యకు చేరి రాముడు దానిని తిరిగి కుబేరుడికి పంపించాడు. (2) దాక్షాయణి అనగా దక్షప్రజాపతికూతురు, సతీదేవి. ఆమె ఆహ్వానం లేకపోయినప్పటికి తండ్రిచేసే యజ్ఞానికి వెళ్ళి, అవమానించబడి, అగ్నికుండం (యోగాగ్ని) సృష్టించుకొని దగ్ధమైపోయి, మరుజన్మలో పార్వతిగా పుట్టింది. ఇక్కడ దాక్షాయణి అనగా ప్రకరణానుబద్ధంగా పార్వతి అనే అర్థం సిద్ధించింది. (3) ఈ ఊరేగింపు అంతయు మహారాజవైభవస్ఫోరకం. ఎట్టిన సమకాలీన చక్రవర్తుల వైభవం ఈ వర్ణనలో ప్రతిబింబితం (4) ద్వాదశాదిత్యులు:- పండ్రెండు మంది సూర్యులు. ధాతా మిత్రోర్యమా రుద్రో వరుణ స్సూర్య ఏవచ । భగో వివస్వాన్ పూషా చ సవితా దశమః స్మృతః; ఏకాదశ స్తథా త్వష్టా విష్ణు ర్ద్వాదశ ఉచ్యతే॥ 1. ధాత 2. మిత్రుడు 3. అర్యముడు 4. రుద్రుడు 5. వరుణుడు 6. సూర్యుడు 7. భగుడు 8. వివస్వంతుడు 9. పూష 10. సవితృడు 11. త్వష్ట 12. విష్ణువు (5) రుద్రులు :- ఏకాదశ రుద్రులు. 1. అజుడు 2. ఏకపాదుఁడు 3. అహిర్బుధ్నుడు 4. విరూపాక్షుడు 5. సురేశ్వరుడు 6. జయంతుడు 7. బహురూపుడు 8. త్ర్యంబకుడు 9. అపరాజితుడు 10. వైవస్వతుడు 11. హరుడు.

తే. 'సప్తమం బైన మారుత స్కంధమునకుఁ । బతివి గమ్ము కుమార! దేవతల కెపుడుఁ
గార్య మొదవినఁ జేకొని కడఁకఁ దీర్పు; । మనిశమును మత్పదధ్యానఘనుఁడ వగుము. 265

ప్రతిపదార్థం: ఓ కుమారస్వామీ!; సప్తమంబు+ఐన= ఏడవదియగు; మారుత స్కంధమునకున్= మరుత్తులకు సంబంధించిన సేనా విభాగానికి; పతివి+కమ్ము= అధినేతవు అగుము; దేవతలకున్= వేల్పులకు; ఎపుడున్= ఏ సమయంలో నైనా; కార్యము+ఒదవినన్= పని ఏర్పడితే; చేకొని= పూనుకొని; కడఁకన్+తీర్పుము= పూనికతో నిర్వహించుము; అనిశమును= ఎల్లప్పుడును; మత్+పద, ధ్యాన, ఘనుఁడవు+అగుము= నా పాదాలను ధ్యానించటంచేత గొప్పవాడవు అగుము.

తాత్పర్యం: కుమారస్వామీ! ఏడవది అయిన మారుత సేనావిభాగానికి నాయకుడవు కమ్ము. దేవతలకు పని కలిగినపుడు పూనికతో వారిని కాపాడుము. ఎల్లప్పుడు నాయందు భక్తి కలిగి ఉండుము.

విశేషం: రాజ్యాంగం సప్తాంగాలతో కూడినది. 1. స్వామి 2. అమాత్యుడు 3. సుహృత్తు 4. కోశం 5. రాష్ట్రం 6. దుర్గం 7. బలం. ఇచ్చట 'మరుత్తులు' ఏడవ రాజ్యాంగంలోని బలం. మరుత్తులు అనగా గాలులు.

కుమారస్వామి మహిషాసురుం జంపుట (సం. 3-221-29)

క. చనుము శుభంబుల నొందుము । తనూజ!' యని కౌఁగిలించి తద్దయుఁ బ్రేమం
బున నతని వీడుకొలుపఁగ । ననఘ! మహోత్పాతములు రయంబునఁ బొడమెన్. 266

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! పుణ్యాత్ముడా, ఓ ధర్మరాజా!; తనూజ!= కుమారా! కుమారస్వామీ!; చనుము= వెళ్లుము; శుభంబులన్= శుభములను; ఒందుము= పొందుము; అని= పలికి; కౌఁగిలించి= ఆశ్లేషించి; తద్దయున్= మిక్కిలి; ప్రేమంబునన్= అనురాగంతో; అతనిన్= కుమారస్వామిని; వీడుకొలుపఁగన్= ఆమంత్రణంచేయగా; మహా+ఉత్పాతములు= గొప్ప భూత వికారాలు; రయంబునన్= శీఘ్రంగా; పొడమెన్= కన్పించాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడవైన ఓ ధర్మరాజా! వినుము. అంతట పరమశివుడు తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని కౌగిలించుకొని శుభంబులు పొందుమని ఆశీర్వదించి వీడ్కొలిపాడు. అప్పుడు వెంటనే గొప్ప ఉత్పాతాలు పొడసూపాయి.

విశేషం: ఉత్పాతాలు శుభాశుభసూచకమైన భూతవికారాలు. అవి మూడు రకాలు. (1) దివ్యం:- సూర్యగ్రహణం, చంద్ర గ్రహణం మున్నగునవి. (2) అంతరిక్షం :- ఉల్కాపాతం మున్నగునని (3) భౌమం :- భూకంపం మున్నగునవి.

ఆ. దెసలు మండె, ధరణి దిర్దిరఁ దిరిగె, న । భ్రంబు మ్రోసె, వడఁకెఁ బర్వతములు,
జగము ఘోరతిమిర సంవృతమయ్యె, ని । ర్జరులమనము లెల్ల సంభ్రమించె. 267

ప్రతిపదార్థం: దెసలు= దిక్కులు; మండెన్= అగ్నిజ్వాలలతో జ్వలించాయి; ధరణి= భూమండలం; దిర్దిరన్+తిరిగెన్= గిరగిర తిరిగింది; అభ్రంబు= ఆకసం; మ్రోసెన్= ధ్వనించింది; పర్వతములు= కొండలు; వడఁకెన్= కంపించాయి; జగము= లోకం; ఘోర, తిమిర, సంవృతము+అయ్యెన్= భయంకర మైన చిమ్మచీకట్లతో క్రమ్ముకొన్నది అయింది. నిర్జరుల మనములు+ఎల్లన్= (ముసలితనం లేని) దేవతల మనస్సులు అన్నీ; సంభ్రమించెన్= తిరుగుడు పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: దిక్కులలో అగ్నిజ్వాలలు వ్యాపించాయి. భూగోళం గిరగిర తిరిగింది. ఆకసం ధ్వనించింది. కొండలు వణికాయి. ప్రపంచమంతా భయంకరమైన చిమ్మచీకటులు క్రమ్ముకొన్నాయి. దేవతల గుండెలు దద్దరిల్లాయి.

వ. తదనంతరంబు 268

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

మ. ఘనశస్త్రాస్త్ర మహోజ్జ్వలంబు చతురంగ వ్యాప్త భూమండలం
బు నితాంతోద్ధత ఘోరఘోష బధిరీభూతాఖిలాశాముఖం
బనిరోధోద్గత వేగ ముగ్ర దనుజేంద్రానీక మేతెంచె నీ
సున నీశానముఖామరప్రతతిపై శుంభద్భుజారంభమై. 269

ప్రతిపదార్థం: ఘన, శస్త్ర+అస్త్ర, మహా+ఉత్+జ్వలంబు= గొప్పవైన ఆయుధాల చేతను, మంత్రపూతమైన ఆయుధాల చేతను దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించేదిన్నీ; చతురంగ వ్యాప్త భూమండలంబు= నాలుగు అంగాలు గల సేనచేత విస్తరించిన భూమండలం కలిగినదిన్నీ; నితాంత+ఉద్ధత, ఘోర, ఘోష, బధిరీభూత+అఖిల+ఆశా ముఖంబు= ఎల్లప్పుడూ గర్వంతో భయంకరమైన నాదంతో దిగ్దిగంతాలకు చెవుడు కల్పించేదిన్నీ; అ నిరోధ+ఉత్+గత, వేగము= ఆటంకం లేక పైకి ఉరికే వేగం కలిగినదిన్నీ అయిన; ఉగ్ర, దనుజ+ఇంద్ర+అనీకము= భయంకరమైన రాక్షసనాయకుడి సేన; ఈసునన్= రోషంతో; ఈశాన ముఖ,+అమర, ప్రతతిపైన్= శివుడు మొదలుగాగల వేల్పుల గుంపుపై; శుంభత్+భుజ+ఆరంభము+ఐ= ప్రకాశించే పరాక్రమం యొక్క ఎత్తికోలు కల్గినదై; ఏతెంచెన్= దండెత్తి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: తదుపరి, శివుడు మున్నగు నాయకులతో కూడిన దేవతలపైకి రాక్షసులసైన్యం మహాపరాక్రమ ప్రాభవంతో కూడిన పటాటోపంతో దండెత్తి వచ్చింది. ఆ రాక్షస సైన్యం- గొప్ప అస్త్రాలతో శస్త్రాలతో దేదీప్యమానంగా వెలుగొందింది. భూమండలాన్ని అంతటిని ఆక్రమించిన చతురంగబలం కలిగినట్టిది, దిగ్దిగంతాలు మారుమ్రోగుతూ వినేవారి చెవులు చిల్లులు పడేటట్లు శబ్దాలు చేసేది. ఆపలేని వేగం గలది.

విశేషం: చతురంగ బలం: 1. రథాలు 2. గుర్రాలు 3. ఏనుగులు 4. భటులు.

వ. ఇట్లు మహిషాసుర సంరక్షితం బయిన దానవసైన్యంబు పఱతెంచి చుట్టుముట్టి యసంఖ్యసాయకంబులు గదాఖడ్గ ముసల పరిఘశతఘ్ని ప్రముఖానేక ప్రహరణంబులు ప్రయోగించి, నిమిషమాత్రంబున ననిమిష సైన్యంబునం బ్రచుర మాతంగ తురంగ రథిక పదాతి ప్రకరంబులం బరిమార్చినం గార్చిచ్చు పొదివినం జెదరి పఱచు మృగంబులుం బోలె నమరులు సమరవిముఖులై తొలంగం బాఱినం జూచి నముచిసూదనుండు సింహనాదంబు సేయుచు నెలుంగెత్తి సురగణంబుల కిట్లనియె. 270

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మహిష+అసుర సంరక్షితంబు+అయిన= మహిషుడు అనే రాక్షసుడిచేత కాపాడబడిన; దానవ, సైన్యంబు= రాక్షసుల సేన; పఱతెంచి= దండెత్తి వచ్చి; చుట్టు ముట్టి= చుట్టును ముట్టడించి; అసంఖ్య సాయకంబులు= లెక్కకు మిక్కిలి బాణాలు; గదా, ఖడ్గ, ముసల, పరిఘ, శతఘ్ని ప్రముఖ+అనేక, ప్రహరణంబులు= గద, కత్తి, రోకలి, ఇనుపగుదియ, నూరుమందిని ఒకేసారి చంపగల యంత్రాయుధం మున్నగు పెక్కు ఆయుధాలు; ప్రయోగించి= ఉపయోగించి; నిమిష మాత్రంబునన్= క్షణమాత్రంలో; అనిమిష సైన్యంబునన్= దేవతలసేనలోని; ప్రచుర, మాతంగ, తురంగ, రథిక,

పదాతి, ప్రకరంబులన్= దట్టంగా ఉన్న ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథవీరులను, కాల్బలపు గుంపులను; పరిమార్చినన్= నాశనం చేయగా; కార్చిచ్చు= దావాగ్ని; పొదివినన్= అలముకొన్న; చెదరి= కకావికలై; పఱచు= పారిపోయే; మృగంబులున్+పోలెన్= లేళ్ల వలె; అమరులు= దేవతలు; సమర, విముఖులు+ఐ= యుద్ధం చేయటానికి తొలగినవారై; తొలంగన్+పాఱినన్+చూచి= చెదరి పారిపోవటం చూచి; నముచి సూదనుండు= దేవేంద్రుడు (నముచి అనే రాక్షసుడిని సంహరించినవాడు); సింహ నాదంబు+చేయుచున్= సింహగర్జన వంటి ధ్వనిని చేస్తూ; ఎలుంగు+ఎత్తి= కంఠస్వరం ఎత్తి (బిగ్గరగా మాటలు వినిపించేటట్లు); సుర, గణంబులకున్= వేల్పుల గుంపులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రాక్షసుల సైన్యం దేవతలపైకి దండెత్తి వచ్చింది. ఆ రాక్షస సేనలకు నాయకుడు మహిషుడు అనే రాక్షసుడు. ఆ రాక్షససేనలు దేవతలను చుట్టుముట్టి లెక్కకు మిక్కిలి బాణాలను, గదలు, కత్తులు, రోకళ్లు, ఇనుప గుదియలు, శతఘ్నులు మున్నగు ఆయుధ విశేషాలను ఉపయోగించి, క్షణంలోనే దేవతల సైన్యంలోని ఏనుగులను, గుర్రాలను, రథాలను, రథికులను, కాల్బలాలను నాశనం చేశాయి. అప్పుడు కార్చిచ్చుకు భయపడి పరుగెత్తే లేళ్లవలె దేవతలు యుద్ధం చేయటానికి భయపడి వెనుదిరిగి పారిపోయారు. అట్లా భీతితో పారిపోయే దేవతలను చూచి, దేవేంద్రుడు సింహనాదం చేస్తూ ఇట్లా పలికాడు.

చ. **'వలవదు సంభ్రమంబు, గరువంబుగ నియ్యెడ నెల్లవారు నే**
ర్పలవడ వాహనంబులు మహాస్త్రములున్ సమకట్టి క్రమ్మఱుం;
డలవునఁ దున్మివైవుఁడు దురాత్ముల దైత్యుల; నేను గల్గఁగాఁ
దలరఁగ నేల మీకు? ధృతిఁ దాల్పుఁడు నిల్వుఁడు గెల్వుఁ డుక్కునన్'. **271**

ప్రతిపదార్థం: సంభ్రమంబు= భయంతో కూడిన తొట్రుపాటు; వలవదు= వద్దు; గరువంబుగన్= ఠీవితో; ఈ+ఎడన్= ఈ తరుణంలో; ఎల్లవారున్= అందరు; నేర్పు+అలవడన్= సామర్థ్యం పెంపొందించుకొని; వాహనంబులు= యానములు; మహా+అస్త్రములున్= గొప్పవి మంత్రపూతాలు అయినవి అయిన ఆయుధాలు; సమకట్టి= ఆయత్తం చేసికొని; క్రమ్మఱుండు= మరలి రండి; అలవునన్= శక్తి సామర్థ్యంతో; దురాత్ములన్= చెడ్డవారలను; దైత్యులన్= రాక్షసులను; తున్మివైవుఁడు= సంహరించండి; నేను+కల్గఁగాన్= నేను ఉండగా; మీకున్= మీకు; తలరఁగన్+ఏల= ఆరాటం చెందనేల?; ధృతిన్+ తాల్పుఁడు= ధైర్యం వహించండి; నిల్వుఁడు= ఆగండి; ఉక్కునన్= పరాక్రమంతో; గెల్వుఁడు= జయించండి.

తాత్పర్యం: (ఈ పద్యం దేవేంద్రుడు తన పల్కుల ద్వారా దేవతలను ప్రోత్సహించిన విధాన్ని వివరిస్తున్నది). ఓ దేవతలారా! మీరు భయపడి పారిపోవద్దు. ఈ తొట్రుపాటు మంచిది కాదు. నేను మీతో కలిసి యుద్ధం చేయగలను. నే నుండగా మీకు భయం ఎందుకు? ఆత్మగౌరవంతో మీరందరు తిరిగి వచ్చి మీ శక్తి సామర్థ్యాన్ని చూపండి. వాహనాలు మహాస్త్రాలు సరిదిద్దుకొని దుర్మార్గులైన రాక్షసులను సంహరించండి. ధైర్యం వహించండి. రణరంగంలో స్థిరభావంతో నిల్వండి. మీకు విజయం సిద్ధించటం తథ్యం.

ఆ. **అనినఁ బోక నిల్చి యాహవోత్సాహులై । సకలవాహనాస్త్రశస్త్రచయము**
లలవరించి పేర్చి యార్చి తాఁకిరి వసు । రుద్ర సాధ్యముఖ మరుత్ప్రవరులు. **272**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; పోక= వెనుదిరిగి పారిపోకుండగా; నిల్చి= నిలిచి; ఆహవ+ఉత్సాహులు+ఐ= యుద్ధం చేయటంలో ఉత్సాహం కలవారై; సకల, వాహన+అస్త్ర, శస్త్ర, చయములు+అలవరించి= సమస్తమైన వాహనాలు, మంత్రపూతాలైన

ఆయుధాలు, యుద్ధ పరికరాల సముదాయాలను సంతరించుకొని; పేర్చి= అతిశయించి; ఆర్చి= సింహనాదాలు చేసి; వసు, రుద్ర, సాధ్య, ముఖ, మరుత్+ప్రవరులు= వసువులు, రుద్రులు, సాధ్యులు మున్నగు వేల్పు వీరులు; తాఁకిరి= (శత్రువులతో) తలపడ్డారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ఆ విధంగా ప్రోత్సాహక వాక్యాలు పలుకగా, దేవతలు పారిపోకుండా నిలిచి, ఉత్సాహంతో వాహనాలు అస్త్రాలు అలవరించుకొని సింహనాదాలతో శత్రువులను తాకారు. వసువులు రుద్రులు మున్నగు దేవతలు ఆ విధంగా మరల రణరంగంలో చేరి యుద్ధం సాగించారు.

మ. **అమరానీక విసృజ్యమాన బహుశస్త్రాస్త్రాహతిన్ భిన్నదే**
హములై ఘోరమదేభముల్ బహులరక్తాంగంబులై తూలెఁ దీ
వ్రమహావాత నిపాత జాత రభస వ్యాధూత సంధ్యారుణా
భ్రములో నా నవశంబులై యొఱలుచుం బ్రత్యర్థి సైన్యంబులన్. **273**

ప్రతిపదార్థం: ప్రత్యర్థి, సైన్యంబులన్= విరోధుల సైన్యాలలో; అమర+అనీక, విసృజ్యమాన, బహు, శస్త్ర+అస్త్ర+ఆహతిన్= దేవతల సైన్యాలచేత విడువబడుతున్న పెక్కు ఆయుధాల యొక్క, మంత్ర బాణాల యొక్క తాకిడి చేత; ఘోర, మద+ఇభముల్= భయంకరాలైన మదించిన ఏనుగులు; భిన్న దేహములు+ఐ= చీల్చబడిన శరీరాలు గలిగినట్టివి అయి; బహుల, రక్త+ అంగంబులు+ఐ= మిక్కుటంగా నెత్తురుతో కూడిన అవయవాలతో గూడినట్టివై; తీవ్ర, మహా, వాత, నిపాత, జాత, రభస, వ్యాధూత, సంధ్యా+అరుణ+అభ్రములో+నాన్= అధికమైన, గొప్పదైన గాలిచేత కొట్టబడటం వలన ఏర్పడిన సంక్షోభం కారణంగా చెల్లాచెదరుగా నైన, సంజవేళలో ఎర్రనిమబ్బులో అనునట్లుగా; అవశంబులు+ఐ= అదుపుతప్పినవై; ఒఱలుచున్= కలతచెంది ఆర్చుచు; తూలెన్= చెల్లాచెదరై పడిపోయాయి.

తాత్పర్యం: శత్రుసైన్యాలలోని మదపుటేనుగులు దేవతల సైన్యాలచేత ప్రయోగించబడిన పెక్కు శస్త్రాలచేతను అస్త్రాలచేతను కొట్టబడి చీల్చబడిన దేహాలు కలిగి, నెత్తురు కారెడి అవయవాలతో కూడినవై, అధికమైన గాలిచేత కొట్టబడి సంక్షోభాన్ని చెంది చెల్లాచెదరయ్యే సంధ్యాసమయంలోని మబ్బులో అనునట్లుగా, చెల్లాచెదరైపోయాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

మ. **పురుహూతాగ్రసరప్రభూత బలసంభూతాస్త్ర నిర్ధూత మై**
తిరిగెన్ బెంపఱి దైత్యవాహినుల నుద్వృత్తాశ్వికశ్రేణి వి
స్ఫురితోత్పాత సమీరవేగ విముఖీభూతాకృతిం దూలు భీ
కరరత్నాకరజాత సంతతతరంగవ్రాతముం బోలుచున్. **274**

ప్రతిపదార్థం: పురుహూత+అగ్రసర, ప్రభూత, బల, సంభూత+అస్త్ర, నిర్ధూతము+ఐ= దేవేంద్రుడు నాయకుడై ముందున్న గొప్ప సేననుండి పుట్టిన మంత్రయుక్తాలైన ఆయుధాలచేత చెదరగొట్టబడినదై; పెంపు+అఱి= అతిశయం నశించి; దైత్యవాహినులన్= రాక్షస సేనలలో; ఉత్+వృత్త+ఆశ్విక, శ్రేణి= గర్వించిన గుర్రపు సైనికుల గుంపు; విస్ఫురిత+ఉత్+పాత, సమీర, వేగ, విముఖీ భూత+ఆకృతిన్= ప్రకటంగా ఉవ్వెత్తుగ పైకెగసి ఎదురుగా వీస్తున్న పెనుగాలి దెబ్బలయొక్క వేగం చేత వెనుకకు మరలించబడిన ఆకారంతో; తూలు= చెదరిపోయే; భీకర, రత్నాకర, (రత్న+ఆకర) జాత, సంతత, తరంగ,

వ్రాతమున్= భయంకరమయిన సముద్రంలో పుట్టి ఎల్లప్పుడూ నడయాడే కెరటాల గుంపును; పోలుచున్= సమానం ఔతూ; తిరిగెన్= ఇటునటూ చెదరిపోయింది.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడి నాయకత్వంలో విజృంభించిన సైన్యం ప్రయోగించిన శస్త్రాలచేత, అస్త్రాలచేత, రాక్షస సైన్యంలోని ఆశ్వికదళం పెనుగాలిచేత వెనుకకు నెట్టబడి విరిగిపడే కడలి కెరటాల వలె చెదరి వెనుకకు పారిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **అడరుచు దేవసైన్యవిశిఖాగ్ని శిఖావలి చుట్టుముట్టినం**
గడువడి దానవధ్వజినిఁ గల్గు రథప్రకరంబు లన్నియుం
బొడిపొడి యయ్యె నుగ్రతర భూరిదవానల మెల్లదిక్కులం
బొడమిన వంటకట్టియల ప్రోవులు రూపఱుమాడ్కిఁ దోఁపఁగన్. 275

ప్రతిపదార్థం: అడరుచున్= అతిశయిస్తూ; దేవ, సైన్య, విశిఖ+అగ్ని= వేల్పుల సైన్యానికి సంబంధించిన బాణాల అగ్నియొక్క; శిఖా+ఆవలి= మంటల సమూహం; చుట్టు ముట్టినన్= నలువైపులా ఆవరించగా; కడువడిన్= మిక్కిలి వేగంతో; దానవ, ధ్వజినిన్= రాక్షసుల సైన్యంలో; కల్గు= ఉండే; రథ, ప్రకరంబులు= తేరుల గుంపులు; అన్నియున్= సమస్తమున్నూ; ఉగ్ర, తర, భూరిదవ+అనలము= మిక్కిలి భయంకరమున్నూ, మిక్కుటమున్నూ అయిన కార్చిచ్చు; ఎల్ల, దిక్కులన్= అన్ని దెసలను; పొడమిన= ఆక్రమించిన; వంట కట్టియల ప్రోవులు= వంట కొఱకు ఉపయోగించే కర్రముక్కల గుంపులు; రూపు+అఱు, మాడ్కిన్+తోఁపఁగన్= నశించే విధంగా కనబడుతూ ఉండగా; పొడిపొడి+అయ్యెన్= బూడిదగా మారిపోయాయి.

తాత్పర్యం: ఉత్సాహంతో దేవతల సైన్యం విజృంభించింది. వేల్పులు ప్రయోగించిన బాణాగ్నిజ్వాలలు వేగంగా నలుదెసల క్రమ్ముకొన్నాయి. రాక్షసులసేనలలోని రథాలు అన్నియు కార్చిచ్చు క్రమ్ముకొనినపుడు కాలిపోయే వంట కట్టెల వలె బూడిద బుగ్గి అయిపోయాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

శా. **గీర్వాణప్రవిముక్తబాణపటలక్రీడావిలూనంబు లై**
గర్వోన్నత్తసురారిశీర్షములు వీఁకన్ డొల్లెఁ గల్పచ్ఛిదా
నిర్విద్ధాంబుదమండలోద్గత మహానిర్ఘాతపాతావధూ
తోర్వీభృద్ఘనగండశైలములతో నూహింపఁ దుల్యంబులై. 276

ప్రతిపదార్థం: గీర్వాణ, ప్రవిముక్త, బాణ, పటల, క్రీడా, విలూనంబులు+ఐ= దేవతలచేత విడువబడిన అమ్ముల గుంపుల చేత (ఆటలోవలె) అలవోకగా ఛేదించబడినవై; గర్వ+ఉత్+మత్త, సుర+అరి, శీర్షములు= గర్వంచేత మిగుల మదించిన రాక్షసుల యొక్క తలకాయలు; వీఁకన్= బాగా; కల్ప+ఛిదా, నిర్విద్ధ+అంబుద, మండల+ఉత్+గత, మహా, నిర్ఘాత, పాత+అవధూత+ ఉర్వీభృత్+ఘన, గండ, శైలములతోన్= కల్పంయొక్క చివరిభాగంలో అనగా ప్రళయకాలంలో బాగా క్రమ్ముకొనిన, మేఘముల సమూహం నుండి వెల్వడుతున్న పిడుగుపాటులవలన చెల్లాచెదరైన కొండలనుండి రాలిపడుతున్న పెద్ద పెద్ద రాళ్ళతో; ఊహింపన్+తుల్యంబులు+ఐ= భావించటానికి సమానాలై; డొల్లెన్= రాలి క్రింద పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: గర్వంచేత మదించిన రాక్షసుల తలకాయలు వేల్పుల బాణాలచేత కొట్టబడి, ప్రళయకాలంలో మేఘమండలంనుండి పడే పిడుగులచే కొట్టబడి ముక్కలు చెక్కలై పడే కొండలనుండి ఎగిరిపడుతూ వున్న గొప్పరాళ్ళవలె రాలి క్రింద బడ్డాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమేయం రాక్షసుల బాణాలచేత కొట్టబడి నేలపై పడినట్టి దేవతల తలలు. ఉపమానం ప్రళయ కాలంలో పిడుగులపాటువలన కొట్టబడి నేలపై కూలే కొండల రాళ్లు. ఇచట 'ఊహింప' తుల్యంబులు - అనే ప్రయోగం అనుశీలించదగును. ఉపమానం (పోలిక) స్పష్టంగా వెల్లడియైతే అది ఉపమ అలంకారం. అది ఊహించవలసివస్తే ఉత్ప్రేక్ష.

వ. **ఇట్లు నిహన్యమానంబు లగుచు దైత్యసైన్యంబులు దైన్యంబు నొంది నిలువ నోపక నలుదెసలం జెదరిన నొదరి యందఱి నదల్చి మహిషాసురుం డొక్కమహాశైలంబు పెఱికి యిరుగేల నమర్చికొని యమరులమీఁదం గవిసినం గని, జనితోత్సాహం బైన యసురానీకం బతనిం గూడుకొని భేరీ నిస్సాణ పణవాది తూర్య రవంబులు సింహనాదంబులుఁ జెలంగం గడంగిన, నింద్రాది సురులును బెలుచ సంగరోన్ముఖులై నిలిచిన.** 277

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నిహన్య మానంబులు+అగుచున్= చంపబడుతున్నవి ఔతూ; దైత్య సైన్యంబులు= రాక్షస సేనలు; దైన్యంబున్+ఒంది= దీనత్వం పొంది; నిలువన్+ఓపక= స్థిరంగా ఉండలేక; నలు, దెసలన్+చెదరినన్= నాలుగు దిక్కులకు పారిపోగా; ఒదరి= పూని; అందఱిన్+అదల్చి= అందరిని అరికట్టి; మహిష+అసురుండు= మహిషుడు అనెడి రాక్షసుడు; ఒక్క, మహా, శైలంబు= ఒక పెద్ద కొండను; పెఱికి= కూరుకొని ఉన్న దానిని పైకి పెకలించి; ఇరు+కేలన్= రెండు చేతులలో; అమర్చి కొని= పొదివి పట్టుకొని; అమరులమీఁదన్= వేల్పుల మీద; కవిసినన్= పోరాటానికి పూనుకొనగా; కని= చూచి; జనిత+ఉత్సాహంబు+ఐన= ఉత్సాహం కలిగినదైన; అసుర+అనీకంబు= రాక్షసుల సేన; అతనిన్+కూడుకొని= (ఆ మహిషాసురుడితో కలిసి); భేరీ, నిస్సాణ, పణవ+ఆది, తూర్యరవంబులు= భేరి, నిస్సాణం, పణవం మున్నగునవి యుద్ధంలో సైనికులకు ఉత్సాహం కలిగించటానికై మ్రోగింపబడే వాద్య విశేషాలు. అవి చేసేనాదాలతో; సింహనాదంబులు= సింహగర్జనను అనుకరిస్తూ రణరంగంలో వీరులు చేసిన అరుపులు; చెలంగన్= అతిశయించగా; కడంగినన్= పూనుకొనగా; ఇంద్ర+ఆది, సురులును= ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలును; పెలుచన్= ఆటోపంతో; సంగర+ఉత్+ముఖులు+ఐ= యుద్ధం చేయటంలో అభిరుచి కలవారై; నిలిచినన్= నిలబడగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రాక్షసులు రణరంగంలో మరణిస్తూ దైన్యం చెంది నిలువజాలక నలుదిక్కులకు పారిపోసాగారు. అంతట, మహిషాసురుడు పారిపోయే రాక్షసభటులకు ప్రోత్సాహం కలిగించి వారిని కూడగట్టుకొని వచ్చి, ఒక పెద్ద కొండను పెకలించి తన రెండు చేతులతో పట్టుకొని దేవతలపైకి విజృంభించాడు. అంతట ఉద్రేకంతో ధైర్యం తెచ్చుకొనిన రాక్షస సైనికులు మహిషాసురుడితో కలిసి, భేరులు మున్నగు వాద్యాలను మ్రోగించి సింహనాదాలు చేస్తూ దేవతలను ముట్టడించారు. అప్పుడు ఇంద్రుడు మున్నగు దేవతలు రాక్షసులను రణరంగంలో అరికట్టడానికై నిలబడ్డారు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతదేశంలో యుద్ధరంగంలో సైనికులను పురికొల్పటానికై భేరులు, తప్పెటలు మున్నగు వాద్యాలను ఉపయోగించేవారు. భేరి= ఢక్క పెద్దడోలు. నిస్సాణము= ఇదికూడా చర్మవాద్య విశేషం, తప్పెటవంటిది; పణవము= ఏనుగు తోలుతో చేయబడిన వాద్యం. తూర్యము= ఢక్క మొదలైన ఒక వాద్య విశేషం.

క. మహిషుఁడు బల మేర్పడ న । మ్మహిధరమున్ వైచె నయ్యమరసైన్యముపై
మహి సంచలింపఁగా దశ । సహస్ర యోధవరు లపుడు సమసిరి దానన్. 278

ప్రతిపదార్థం: మహిషుఁడు; బలము+ఏర్పడన్= శక్తి విలసిల్లేటట్లుగా; ఆ+మహిధరమున్= ఆ కొండను; ఆ+అమర సైన్యముపైన్= ఆ దేవతల సేనపై; మహి= భూమి; సంచలింపఁగాన్= కంపించేటట్లుగా; వైచెన్= విసిరాడు; దానన్= ఆ కొండ వలన; అపుడు= ఆ సమయంలో; దశ, సహస్ర, యోధ, వరులు= పదివేల మంది గొప్ప వీరులు; సమసిరి= చచ్చారు.

తాత్పర్యం: మహిషాసురుడు ఆ కొండను దేవతల సేనపై విసిరాడు. ఆ కొండతాకిడికి దేవతలసేనలలో పదివేల మంది గొప్పయోధులు మరణించారు.

ఉ. అంతయుఁ జూచి యెంతయు భయంబున నింద్రునిఁదొట్టి నిర్జరుల్
భ్రాంతమనస్కులై తిరుగఁబడ్డ మదాంచితఘోరమూర్తి యై
యంతకశౌర్యుఁ డా దనుజుఁ డంత దిగంతము దూలఁ గిట్టి కా
లాంతకుఁ డైన రుద్రుని రథాగ్రము చెచ్చెరఁ బట్టె నుద్ధతిన్. 279

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్+చూచి= జరిగింది సమస్తమున్నూ గమనించి; ఎంతయున్, భయంబునన్= కొలదికి మీరిన వెరపుతో; ఇంద్రునిన్+తొట్టి, నిర్జరుల్= ఇంద్రుడు మొదలుగా గల దేవతలు; భ్రాంత మనస్కులు+ఐ= మోహం చేత కలవర పడిన మనస్సులు కలవారై; తిరుగన్+పడ్డన్= తిరుగు ముఖాలతో మరలినవారు కాగా; మద+అంచిత, ఘోర, మూర్తి+ఐ= గర్వంతో కూడిన భయంకరమైన ఆకృతి కలవాడై; అంతక శౌర్యుఁడు= యముడి వంటి పరాక్రమం కలవాడు; ఆ దనుజుఁడు= ఆ రాక్షసుడు (ఆ మహిషుఁడు); అంతన్= ఆ సమయంలో; దిక్+అంతము= దిక్కుల చివరి భాగం; తూలన్= చలించగా; కిట్టి= సమీపించి; కాల+అంతకుఁడు+ఐన= కాలాన్ని రూపుమాపేవాడైన; రుద్రుని= శివుని; రథ+అగ్రము= తేరుకొసభాగాన్ని; చెచ్చెరన్= వేగంగా; ఉద్ధతిన్= రోషంతో; పట్టెన్= పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సన్నివేశాల నన్నిటిని తిలకించి, మిక్కిలి వెరపుతో ఇంద్రుడు మొదలగు దేవతలు కలవరపడి మరలినారు. అప్పుడు యముడితో సమానమైన పరాక్రమం గల ఆ మహిషాసురుడు దిక్కులు సంచలించేటట్లుగా విజృంభించి, గర్వంతో కూడిన భయంకరమూర్తి అయి, కాలాంతకుడైన శివుడి తేరుకొసభాగాన్ని రోషంతో శీఘ్రంగా పట్టుకొన్నాడు.

చ. 'హరుఁ డదె చిక్కె నింక నసురాధిపుచేఁ దెగు' నంచుఁ బొంగి భీ
కరముగ దైత్యు లార్వఁగ జగత్త్రితయంబును గంప మొందఁగాఁ
దెరలి మునీశ్వరుల్ గరము దీనతఁ బొందఁగ మందహాస భా
సురముఖుఁ డై పురారి నిజసూనుఁ గుమారునిఁ జూచి యిట్లనున్. 280

ప్రతిపదార్థం: హరుఁడు= శివుడు; అది+ఎ= అదే= అదిగో; చిక్కెన్= వశం అయ్యాడు; ఇంకన్= ఇకమీదట; అసుర+అధిపుచేన్= రాక్షసుల ప్రభువు చేత (మహిషుడిచేత); తెగున్= చచ్చును; అంచున్= అని పలుకుతూ; దైత్యులు= రాక్షసులు; పొంగి= ఉత్సహించి; భీకరముగన్= భయంకరంగా; ఆర్వఁగన్= పెద్ద పెట్టున అరువగా; జగత్+త్రితయంబును= మూడు లోకాలున్నూ; కంపము+ఒందఁగాన్= భయంతో సంచలించగా; తెరలి= తిరుగుడుపడి; ముని+ఈశ్వరుల్= ఋషిశ్రేష్ఠులు; కరము= మిక్కిలి; దీనతన్+పొందఁగన్= దైన్యం చెందగా; మంద, హాస, భాసుర, ముఖుఁడు+ఐ= చిరునవ్వుచేత వెలుగొందిన మొగం కలవాడై; పుర+అరి= శివుడు; నిజ, సూనున్= తన కొడుకును; కుమారునిన్+చూచి= కుమారస్వామిని కనుగొని; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట రాక్షసభటులు 'ఇదిగో శివుడు చిక్కాడు; ఇక అతడు మహిషాసురుడిచేత చస్తాడు' అని భయంకరంగా అరిచారు. దానితో మూడులోకాలున్నూ కంపించిపోయాయి. ఋషిరేణ్యులు చిన్నవోయారు. కాని, పరమశివుడు మాత్రం చిరునవ్వులు చిందే మొగంతో తన కుమారుడైన కుమారస్వామితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'చూచితె వీని సాహసము శూరత మద్రథరోధి యయ్యె; ని
న్నీచుఁ గృతాపరాధు నవినీతు గతాయువు మృత్యుదేవికిన్
గోచరుఁ జేయు మీవు రణకోవిద!' నావుడు షణ్ముఖుండు గో
త్రాచలసన్నిభుండు మదనాంతకుమాటకుఁ బొంగి యుక్కునన్. 281

ప్రతిపదార్థం: రణ, కోవిద!= యుద్ధం చేయటంలో ప్రావీణ్యం కలవాడా, ఓ కుమారస్వామీ!; ఈవు= నీవు; వీని= ఈ మహిషుడి యొక్క; సాహసమున్; తెగువను; చూచితి(వి)+ఎ= సందర్శించావు కదా; శూరతన్= పరాక్రమం చొప్పున; మత్+రథ, రోధి+అయ్యెన్= నా తేరుకు ఆటంకం కల్పించిన వాడు అయ్యాడు; ఈ+నీచున్= ఈ నీచుడిని; కృత+అపరాధున్= చేసిన నేరం కలవాడిని; అవినీతున్= నీతి లేనివాడిని; గత+ఆయువున్= పోయిన ఆయుర్దాయం కలవాడిని; మృత్యు, దేవికిన్+గోచరున్+చేయుము= మృత్యుదేవతకు కనిపించేవాడినిగా ఒనరించుము; నావుడున్= అని చెప్పగా; గోత్ర+అచల, సన్నిభుండు= కుల పర్వతాలతో సమానమైన వాడగు; షణ్ముఖుండు= ఆరుమొగాల దేవర అయిన కుమారస్వామి; మదన+అంతకు, మాటకున్= మన్మథుడిని సంహరించిన శివుడియొక్క పలుకులకు; పొంగి= ఉత్సాహం చెంది; ఉక్కునన్= బలంతో.

తాత్పర్యం: 'యుద్ధం చేయటంలో ఆరితేరిన ఓ కుమారుడా!; చూచినావు కదా ఈ మహిషుడి సాహసం! వీడు నారథాన్నే అడ్డగించగలిగాడు. ఈ నీచుడికి ఆయువు తీరింది. ఇక వీడు మృత్యువువాత పడటం తప్పదు. ఈ దురహంకారిని నీవు శీఘ్రంగా సంహరించుము' అని శివుడు ఆజ్ఞాపించాడు. అప్పుడు కులపర్వతాల వంటి స్థైర్యం గలవాడైన కుమారస్వామి శివుడి మాటలకు ఉప్పొంగినవాడయ్యాడు.

విశేషం: స్థైర్యాన్ని పర్వతంతో పోల్చటం పరిపాటి. పర్వతాలలో శ్రేష్ఠాలు భూమిని మోసే 'కుల' పర్వతాలు. 1. మహేంద్రం 2. మలయం 3. సహ్యం 4. శుక్తిమంతం 5. గంధమాదనం 6. వింధ్యం 7. పారియాత్రం అనే ఏడున్నూ కులపర్వతాలు.

ఉ. లోహితరత్నభూషణుఁడు లోహితమాల్యధరుండు విస్ఫుర
ల్లోహితలోచనుండు నవలోహితవస్త్రుఁడు లోహితాస్యుఁ డై
యాహవకేళికిం గడఁగునప్పుడు సూడఁగ నొప్పె లోకని
ర్దాహసమిద్ధ నూతనపతంగుఁడ పోలె రథాధిరూఢుఁ డై. 282

ప్రతిపదార్థం: లోహిత, రత్న, భూషణుఁడు= ఎఱ్ఱని మణులతో చేయబడిన ఆభరణాలను తాల్చినవాడు; లోహిత మాల్యధరుండు= ఎఱ్ఱని పూలమాలలు ధరించినవాడు; విస్ఫురత్+లోహిత, లోచనుండు= ప్రకాశించే (కోపంతో) ఎఱ్ఱబడిన కన్నులు కలవాడు;

నవ, లోహిత, వస్త్రుఁడు= క్రొత్తవి అయిన ఎర్రని బట్టలు ధరించినవాడు; లోహిత+ఆస్యుఁడు+ఐ= (కోపంతో) ఎర్రబడిన మొగం కలవాడయి; ఆహవ, కేళికిన్+కడఁగు+అప్పుడు= యుద్ధం అనే ఆటకు పూనుకొనే సమయంలో; లోక, నిర్దాహ, సమ్+ఇద్ధ, నూతన, పతంగుఁడు+అ, పోలెన్= జగత్తును తగులబెట్టేటట్లు దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించే క్రొత్త సూర్యుడితో సరిపోలుతున్నవాడయి; రథ+అధిరూఢుఁడు+ఐ= తేరిపై ఎక్కినవాడయి; చూడఁగన్= చూడటానికి; ఒప్పెన్= విలసిల్లాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించిన కుమారస్వామి రథారూఢుడై, ప్రళయకాలంలో లోకాలను మాడ్చి వేయటానికి సమర్థుడై - దేదీప్యమానమైన తేజస్సు గలిగి ఉదయించే సూర్యుడివలె వెలుగొందాడు. ఆ సమయంలో కుమారస్వామి ఎర్రని మణులు పొదిగిన ఆభరణాలను ధరించి ఉన్నాడు. ఎర్రని క్రొత్త ఉడుపులను తాల్చి ఉన్నాడు. మిరుమిట్లుగొలిపే ఎర్రని కన్నులు కలవాడైనాడు. ఆతడి ముఖం క్రోధంతో ఎర్రబారింది.

విశేషం: ఎరుపు కోపానికి చిహ్నం. శౌర్యాన్ని సూచించే కవిసమయం. కుమారస్వామి లోహితాంబరుఁడుగా సుప్రసిద్ధుఁడు.

ఉ. ఆతని నుగ్రతేజు నిటలాక్షతనూభవుఁ జూచి నిర్జర
వ్రాతము భీతిఁ బోవిడిచి వారక ధీరత నిల్చె; నంత ని
ర్ధూతవిరోధివైరివధ దోహలియై వడివైచెఁ దీవ్ర ని
ర్ఘాతము తోడఁబుట్టు వనఁగాఁ దగు నుజ్జ్వలశక్తి దైత్యుపైన్. 283

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ఆ కుమారస్వామిని; ఉగ్రతేజున్= భయంకరమైన తేజస్సు కలవాడిని; నిటల+అక్ష, తనూ భవున్= ఫాలనేత్రుడైన పరమశివుడి కుమారుడిని; చూచి= అరసి; నిర్జర, వ్రాతము= దేవతల సమూహం; భీతిన్+పోన్; విడిచి= భయాన్ని వదలిపెట్టి; వారక= మానక; ధీరతన్= ధైర్యంతో; నిల్చెన్= నిలబడింది; అంత= అప్పుడు; నిర్ధూత, విరోధి= శత్రువులను చెదరగొట్టే కుమారస్వామి; వైరి, వధ, దోహలి+ఐ= శత్రువులను సంహరించే ఉత్సాహం కలవాడై; వడిన్= వేగంగా; తీవ్ర, నిర్ఘాతము, తోడన్+పుట్టువు+అనఁగాన్+తగు= గాఢమైన పిడుగుకు సహోదరమైనది అని చెప్పదగు; ఉత్+జ్వల, శక్తిన్= మిక్కిలిగా వెలుగొందే శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; దైత్యుపైన్= రాక్షసుడిపై= మహిషుడిపై; వైచెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: గొప్పతేజస్సుతో దేదీప్యమానంగా ప్రకాశిస్తున్న ముక్కంటి పట్టిని కుమారస్వామిని చూచి దేవతలు భయాన్ని వీడి ఉత్సాహంతో రణరంగంలో ధైర్యంగా నిలబడ్డారు. అంతట శత్రువును సంహరించే కోరికతో ఉత్సాహం వెల్లివిరిసి కుమారస్వామి ఆ రాక్షసుడైన మహిషుడిపై పిడుగునకు తోబుట్టువు అని చెప్పదగిన గొప్ప ఆయుధమైన శక్తిని ప్రయోగించాడు.

క. దారుణకల్పాంతాగ్ని స । మారంభము దోఁప నమ్మహాశక్తి రయం
బారంగ నడరి దివిజేం । ద్రారాతిం బొదివి భస్మితాంగునిఁ జేసెన్. 284

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా, శక్తి= ఆ గొప్ప శక్తి అనే ఆయుధం; కల్ప+అంత, అగ్ని, సమ్+ఆరంభము, తోఁపన్= ప్రళయకాలమందలి అగ్నియొక్క ఆటోపారంభం స్ఫురించేటట్లుగా; రయంబు+ఆరంగన్+అడరి= శీఘ్రచర్యతో విజృంభించి; దివిజ+ ఇంద్ర+ అరాతిన్+పొదివి= దేవతలయొక్క అధిపతి అయిన ఇంద్రుడి శత్రువును (మహిషుడిని) చేరి; భస్మిత+అంగునిన్+ చేసెన్= బూడిదగా మారిన శరీరం కలవాడినిగా చేసింది.

తాత్పర్యం: 'శక్తి' అనే ఆయుధవిశేషం, ప్రళయకాలమందలి అగ్నియొక్క ప్రారంభాన్ని తలపించేటట్లుగా మహిషాసురుడిని చేరి ఆతడి శరీరాన్ని బూడిదబుగ్గి అయ్యేటట్లు తగులబెట్టింది.

వ. ఇవ్విధంబున మహిషాసురుం బరిమార్చి కుమారుండు మఱియు నమ్మహాశక్తిం బునః పునః ప్రయోగంబు గావించుచు ననేకదైత్యదానవ శతసహస్రంబుల వధియించె; నద్దేవుని పారిషదగణంబుం గవిసి యసురులం దునిమి తూఁటాడి తదీయరక్తపాన మాంసఖాదనంబులు సేసి మత్తిల్లి యాడుచుం బాడుచు నతనిఁ గొనియాడుచు విహరించె; నిట్లు వైరులం బొలియించి తిమిరంబు విరియించిన తిమిర వైరియుం బోలె వెలుంగుచున్న కార్తికేయు నజేయుం జేర నరుగుదెంచి దేవేంద్రుం డతనిం గౌఁగిటం జేర్చి యిట్లనియె.285

ప్రతిపదార్థం: ఇవ్విధంబునన్= ఈ రీతిగా; కుమారుండు= కుమారస్వామి; మహిష+అసురున్= మహిషుడు అనే రాక్షసుడిని; పరిమార్చి= సంహరించి; మఱియున్= ఇంకను; ఆ+మహాశక్తిన్= ఆ గొప్ప శక్తి అనే ఆయుధ విశేషాన్ని; పునః, పునః, ప్రయోగంబు= తిరిగి తిరిగి వాడటం; కావించుచున్= చేస్తూ; అనేక, దైత్య, దానవ, శత, సహస్రంబులన్= పెక్కు వేల మంది దైత్యులను (దితివంశజులను), దానవులను (దనువు వంశజులను); వధియించెన్= సంహరించాడు; ఆ+దేవుని= ఆ కుమారస్వామి యొక్క; పారిషద గణంబున్= కొలువు కూటానికి సంబంధించిన భటుల గుంపుకూడ; కవిసి= ముట్టడించి; అసురులన్= రాక్షసులను; తునిమి తూఁటాడి= ముక్క చెక్కలు చేసి; తదీయ, రక్త, పాన మాంస, ఖాదనంబులు+చేసి= వారల యొక్క నెత్తురులు త్రాగి మాంసాలు తిని; మత్తిల్లి= మదించి; ఆడుచున్+పాడుచున్= ఆటలు ఆడుతూ పాటలు పాడుతూ; అతనిన్= కుమారస్వామిని; కొనియాడుచున్= ప్రశంసిస్తూ; విహరించెన్= స్వేచ్ఛగా తిరిగాయి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వైరులన్= శత్రువులను; పొలియించి= సంహరించి; తిమిరంబు, విరియించిన= చీకటిని పారద్రోలిన; తిమిర వైరియున్+పోలెన్= సూర్యుడివలె; వెలుంగుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; కార్తికేయున్= కుమారస్వామిని; అజేయున్= జయించ నలవికానివాడిని; చేరన్+అరుగుదెంచి= సమీపానికి వచ్చి; దేవేంద్రుండు= దేవతలకు ప్రభువు అయిన ఇంద్రుడు; అతనిన్+ ఆ కుమార స్వామిని; కౌఁగిటన్+చేర్చి= కౌగిలించుకొని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా కుమారస్వామి మహిషుడు అనే రాక్షసుడిని సంహరించాడు. పిదప కుమారస్వామి శక్తి అనే ఆ గొప్ప ఆయుధాన్ని రాక్షసులపై పలుమారులు ప్రయోగించాడు. అందువలన ఆ రక్కసులు అందరు చనిపోయారు. అంతట కుమారస్వామిపరివారానికి చెందిన భటగణములు ఆ రాక్షసులను చీల్చి చెండాడి వారల నెత్తురులు త్రాగి, మాంసాలను భక్షించి మత్తెక్కి, ఆడుతూ పాడుతూ కుమారస్వామిని కొనియాడారు. ఈ విధంగా, చిమ్మచీకట్లను పారద్రోలి దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించే సూర్యుడివలె తేజరిల్లిన కుమారస్వామిదగ్గరకు వచ్చి, దేవేంద్రుడు ఆతడిని కౌగిలించుకొని ఈ రీతిగా పలికాడు.

చ. 'కమలభవప్రదత్తవరగర్వితుఁడై మముఁ జీరికిం గొనం
డమితపరాక్రముండు దనుజాధిపుఁ డీతఁడు నీ మహోగ్ర కో
పమను దవాగ్నియందు శలభంబును బోలె నశించె; వీనికిన్
సములగువారు వెండియును జచ్చిరి నూర్వురు దైత్యు లీ యనిన్. 286

ప్రతిపదార్థం: అమిత పరాక్రముండు= గొప్ప శౌర్యం కలవాడు; దనుజ+అధిపుఁడు= రాక్షసులయొక్క రాజు; ఈతఁడు= (ఈ మహిషుడు); కమల, భవ, ప్రదత్త, వర, గర్వితుఁడు+ఐ= బ్రహ్మదేవుడిచేత ఈయబడిన వరంచేత మదించినవాడై;

మమున్= మమ్ములను (దేవతలను); చీరికిన్+కొనండు= లెక్క చేయడు; నీ, మహా+ఉగ్ర కోపము+అను, దవ+అగ్ని+అందున్= నీదైన మిక్కిలి భయంకరమైన ఆగ్రహం అనే కార్చిచ్చులో; శలభంబును+పోలెన్= మిడుతవలె; నశించెన్= నాశనమయ్యాడు; వెండియును= మఱియును; వీనికిన్ సములు+అగువారు= వీడితో (మహిషుడితో) సమానమైనవారు; నూర్వురు, దైత్యులు= వందమంది రాక్షసులు; ఈ+అనిన్= ఈ యుద్ధంలో; చచ్చిరి= మరణించారు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడివలన పొందిన వరంచేత మదించిన ఈ మహిషాసురుడు దేవతలమైన మమ్మల్ని సరకు చేయలేదు; ఈతడు గొప్ప శౌర్యవంతుడు, రాక్షసులకు ప్రభువు. కాని, వీడు నీ గొప్పకోపం అనెడి కార్చిచ్చులో పడి మిడుతవలె మాడిపోయాడు. అంతేకాక, ఈ యుద్ధంలో ఈ మహిషుడితో సమానులు అనదగిన వందమంది రాక్షసవీరులు సైతం మరణించారు. ఇది అంతా నీ పరాక్రమంచేతనే సాధించబడింది.

క. లోక త్రయంబు నందును । నీ కీర్తి వెలింగె నమరనికరము నేనున్
నీ కింకరులము గుణర । త్నాకర! రక్షింపు మమ్ము ననిశము కృపతోన్.' 287

ప్రతిపదార్థం: గుణరత్న+ఆకర!= మంచి గుణాలు అనే రత్నాలకు సముద్రం వంటివాడా!; నీ కీర్తి= నీ యశస్సు; లోక త్రయంబు నందును= మూడు లోకాలలోను; వెలింగెన్= ప్రకాశించింది; అమర, నికరమున్= వేల్పుల సముదాయమున్నూ; నేనున్= నేనున్నూ (ఇంద్రుడనైన నేనున్నూ); నీ కింకరులము= నీకు సేవకులము; అనిశము= ఎల్లప్పుడు; కృపతోన్= దయతో; మమ్మున్= మమ్ములను అనగా దేవతలను; రక్షింపు(ము)= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: మంచి గుణాలకు సముద్రం వంటివాడా! ఓ కుమారస్వామీ! నీ యశస్సు మూడులోకాలలో వెల్లివిరిసింది. నేనున్నూ, వేల్పులం అందరమున్నూ నీ యొక్క సేవకులం. దయతో నీవు మమ్మల్ని ఎల్లప్పుడూ కాపాడుము.'

వ. అని పలికె; నప్పుడు పార్వతీసుందరుండు నిజనందనుఁ బునఃపునరాలింగనంబుల నభినందించి, పురందర ప్రముఖులం జూచి, 'యిక్కుమారునందు నాయం దెట్లట్ల సభక్తికచిత్తులరై వర్తిల్లుం' డని యాజ్ఞాపించి, యనంతరంబ భద్రవటంబునకుం జనియె; నమరులు ప్రమదంబునం దమ తమ నివాసంబులకుం జని; రి వ్విధంబున. 288

ప్రతిపదార్థం: అని పలికెన్= అని చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పార్వతీ సుందరుఁడు= పార్వతీదేవికి భర్త అయిన శివుడు; నిజ, నందనున్= తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని; పునః, పునః+ఆలింగనంబులన్= మరల మరల కౌగిలించుకొనటం చేత; అభినందించి= సంతోషింపజేసి; పురందర, ప్రముఖులన్+చూచి= దేవేంద్రుడు మున్నగు నాయకులను అరసి; ఈ+కుమారునందున్= ఈ కుమారస్వామి పట్ల; నాయందున్+ఎట్లు+అట్లు+అ= నా యందు ఏ విధంగా ఉంటారో, అట్లే; సభక్తిక, చిత్తులరు+ఐ= పూజ్యభావంతో కూడిన అనురాగం కల మనస్సు కలవారై; వర్తిల్లుండు= ప్రవర్తించండి; అని= అని చెప్పి; ఆజ్ఞాపించి= ఆనతి ఇచ్చి; అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; భద్రవటంబునకున్= భద్రవటం అనే చోటికి; చనియెన్= వెళ్లాడు; అమరులు= దేవతలు; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; తమతమ నివాసంబులకున్= తాము తాము నివసించే స్థలాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పాడు. అంతట శివుడు తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని పలుమారులు కౌగిలించుకొని అభినందించాడు. పిదప శివుడు దేవేంద్రుడు మున్నగు నాయకులతో 'మీరు నన్ను ఏ విధంగా పూజ్యభావంతో

కూడిన అనురాగంతో చూస్తున్నారో అట్లే ఈ కుమారస్వామిని కూడ మన్నించండి' అని ఆజ్ఞాపించి, తాను భద్రవటానికి వెళ్ళాడు. పిమ్మట దేవతలు తమ తమ నివాసస్థానాలకు వెళ్ళిపోయారు. ఈ రీతిగా.

ఉ. ఒక్కదినంబునందు బలియుండు సురారుల నెల్లఁ దున్మి పెం
పెక్కి దయార్ద్రుఁ డై యభయ మిచ్చె జగంబుల కెల్ల షణ్ముఖుం;
డిక్కథ భక్తితో వినిన నెప్పుడుఁ గీర్తన సేసినన్ జనుల్
నిక్కము సర్వదోషముల నీఁగి భజింతురు భవ్య భద్రముల్. 289

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలం కలవాడు; షట్+ముఖుండు= ఆరుమోముల దేవర అయిన కుమారస్వామి; ఒక్క దినంబునందున్= ఒక రోజులోనే; సుర+అరులన్+ఎల్లన్+తున్మి= దేవతలయొక్క శత్రువులయిన రాక్షసులను అందరిని సంహరించి; పెంపు+ఎక్కి= అతిశయించి; దయా+ఆర్ద్రుఁడు+ఐ= కరుణచేత తడిసినవాడై; జగంబులకున్+ఎల్లన్= సమస్త లోకాలకు; అభయము+ఇచ్చెన్= రక్షణ కల్పించటానికి హామీ ఇచ్చాడు; జనుల్= ప్రజలు; ఈ+కథన్= ఈ కథను; భక్తితోన్= పూజ్యభావంతో; వినినన్= ఆలకిస్తే; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలో; కీర్తన+చేసినన్= చదివితే; సర్వ, దోషములన్+ఈఁగి= అన్ని పాపాలనుండి విముక్తి చెంది; భవ్య భద్రముల్= శ్రేష్ఠమైన శుభములను; భజింతురు= పొందుతారు; నిక్కము= నిజం.

తాత్పర్యం: బలవంతుడైన ఆరుమోములదేవర కుమారస్వామి దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసుల నందరిని ఒక్కరోజులోనే సంహరించి, మూడులోకాలలోని ప్రజలకు అభయం ప్రసాదించాడు. ఈ కథను మనుజులు ఎవ్వరైనా ఎప్పుడైనా, వినినా, చదివినా, సమస్తదురితాలు తొలగి, ఉత్కృష్టములైన శుభాలను పొందగలరు. ఇది ముమ్మాటికి నిజం.

వ. అని మార్కండేయుండు సెప్పినఁ బాండవులు సంతుష్టహృదయు లై యమ్మహాత్మునిం బ్రశంసించిరి; వా రివ్విధంబున నభీష్టకథాగోష్ఠిం బ్రవర్తిల్లు నెడఁ గృష్ణవల్లభ యైన సత్యభామయుఁ బాంచాలియు నేకతంబ యొక్క యెడఁ బ్రియసల్లాపసంసక్తలై యుండి; రప్పుడు సత్యభామ ద్రౌపది కి ట్లనియె. 290

ప్రతిపదార్థం: అని మార్కండేయుండు; చెప్పినన్= చెప్పగా; పాండవులు; సంతుష్ట హృదయులు+ఐ= మిక్కిలి తృప్తి చెందిన హృదయాలు కలవారై; ఆ+మహా+ఆత్మునిన్= ఆ మహానుభావుడిని; ప్రశంసించిరి= పొగడారు; వారు= ఆ పాండవులు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అభీష్ట, కథా, గోష్ఠిన్+ప్రవర్తిల్లు+ఎడన్= ఇష్టమైన కథలను పలువురు కలిసి శ్రద్ధతో వింటున్న సమయంలో; కృష్ణ, వల్లభ+ఐన= శ్రీకృష్ణుడి భార్య అయిన; సత్యభామయున్, పాంచాలియున్= ద్రౌపదియు; ఏకతంబు+అ= రహస్యంగా, ఏకాంతంగా; ఒక్క+ఎడన్= ఒక చోట; ప్రియ సల్లాప సంసక్తలు+ఐ+ఉండిరి= తమకు ఇష్టమైన సంభాషణ జరపటంలో ఆసక్తలై ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సత్యభామ; ద్రౌపదికిన్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మహిషాసుర సంహార గాథను, కుమారస్వామి పరాక్రమప్రాభవాలను మార్కండేయమహర్షి పాండవులకు వినిపించాడు. ఈ రీతిగా పాండవులు మిక్కుటమైన శ్రద్ధతో, భక్తితో పెక్కు కథలను మార్కండేయ మహర్షివలన విని, సంతృప్తి చెంది ఆ మహర్షిని పూజించి అభినందించారు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడి భార్య అయిన సత్యభామ, పాండవ ధర్మపత్ని అయిన ద్రౌపది ఇష్టసల్లాపాలలో నిమగ్నలై ఉన్నారు. అప్పుడు సత్యభామ పాంచాలితో ఒంటరిగా ఇట్లు పలికింది.

విశేషం: పాండవులు అరణ్యావాసం చేస్తున్నప్పుడు మార్కండేయమహర్షి వచ్చి, వారికి ఎన్నో కథలను వివరించి చెప్పాడు. మార్కండేయ మహర్షి వచ్చినప్పుడే శ్రీకృష్ణుడుకూడ తన ధర్మపత్నిఅయిన సత్యభామతోపాటు వచ్చి ఆ పురాణకథాగోష్ఠిలో పాల్గొన్నాడు. సత్యభామ ప్రాగల్భ్యవతిగా, స్వాభిమానవతిగా ప్రసిద్ధికెక్కిన పౌరాణిక పాత్ర. ద్రౌపది వినయవతి. ఇరువురి ఆంతరంగిక సంభాషణ అనుశీలించతగింది.

సత్యా ద్రౌపదీ సంవాదము (సం. 3-222-1)

సీ. **'నీ ప్రియభర్తల నిర్మలచరితులఁ । బ్రకటతేజుల లోకపాలనిభులఁ**
బార్థుల నీ వొకభంగిన వదలక । చెలువ! యెబ్భంగి భజింతు దగిలి?
యొక్క రొక్కనికంటె నువిద! నీ కేవురు । ననురక్తు లగుట యత్యద్భుతంబు;
నగుమొగంబుల కాని నలినాక్షి! నీ దెసఁ బతులకుఁ గింకిరిపాటు లేదు;

తే. **వ్రతము పెంపొ? మంత్రౌషధ వైభవంబొ? । సరస నైపథ్యకర్మ కౌశలమొ? చతుర**
విభ్రమోల్లాస రేఖయొ? వెలఁది! నీ వి । శేష సౌభాగ్య హేతువు సెపుమ నాకు. **291**

ప్రతిపదార్థం: చెలువ= అందమైనదానా! (ఓ ద్రౌపదీ); నీ ప్రియ భర్తలన్= నీకు ప్రీతిపాత్రులైన పెనిమిటులను; నిర్మల చరితులన్= కళంకం లేని పరిశుద్ధమైన శీలాలు కలవారిని; ప్రకట తేజులన్= దేదీప్యమానమైన వెలుగుతో భాసించేవారిని; లోకపాలనిభులన్= దిక్పాలకులతో సమానమైన వారిని; పార్థులన్= కుంతీకుమారులను, పాండవులను; నీవు; వదలక= వదలిపెట్టకుండ; ఒక భంగిన్+అ= ఒకే విధంగా (అందరను సమానంగా); ఏ+భంగిన్= ఏ రీతిగా; తగిలి= ఆసక్తి గలిగి; భజింతు(వు)= ఆరాధిస్తావు?; ఉవిద!= ఓ వనితా! ద్రౌపదీ!; ఒక్కరు+ఒక్కని కంటెన్= ఒకరిని మించి మరి ఒకరు; నీకున్= నీకు; ఏవురు= అయిదుగురు; అనురక్తులు+అగుట= ప్రేముడి కలవారు కావటం; అతి+అద్భుతంబు= మిక్కిలి అచ్చెరువు కలిగించే అంశం; నలిన+అక్షి!= పద్మాల వంటి కన్నులు గలదానా!; నగు, మొగంబుల కాని= నవ్వుతో కూడిన ముఖాలతో తప్ప; నీ దెసన్= నీ యెడల; పతులకున్= భర్తలకు; కింకిరిపాటు, లేదు= కోపంతో గూడిన ఏవగింపు ఉండదు; నీ విశేష, సౌభాగ్య హేతువు= నీ యొక్క గొప్పదైన భర్తృవాల్లభ్యానికి (భర్తచేత నీవు పొందుతున్న మిక్కిలి అనురాగానికి) కారణం; వ్రతము+పెంపు+ఒ= నోములు నోయటం వలన కలిగిన అతిశయమా?; మంత్ర+ఔషధ, వైభవంబు+ఒ= మంత్రాలయొక్క, మందులయొక్క గొప్పతనమా?; సరస నైపథ్య కర్మ కౌశలము+ఒ= చక్కని వస్త్రాద్యలంకార విశేషంలో నీకు గల నేర్పరితనమా?; చతుర, విభ్రమ+ఉల్లాస, రేఖ+ఒ= తెలివితేటలయొక్క చురుకుదనపు ఒరపా?; నాకున్= నాకు (సత్యభామ అయిన నాకు); చెపుమ= వివరించి తెలుపుము.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఓ ద్రౌపదీ! నీ భర్తలు అయిదుగురును నీయందు మిక్కుటమైన అనురాగం కలవారు. ఒకరిని మించి మరొకరు నీ మీద ప్రేముడి ప్రదర్శిస్తుంటారు. వారందరి యెడల నీవు సమానమైన ఆసక్తి గలిగి మసలుకొంటూ వుంటావు. వారు అందరు దేదీప్యమానమైన తేజస్సు కలవారు, పరిశుద్ధమైన శీలం కలవారలు, దిక్పాలకులతో సమానమైన ప్రాభవం కలవారు. అటువంటి వారు అందరును నీయెడ ఎల్లప్పుడు మురిపంతో ముసిముసినవ్వులు ప్రసరింపచేయటం వింతలలో వింత. ఇట్టి అద్భుత మహిమ నీకు ఏ విధంగా చేకూరింది? ఏవైనా గొప్ప నోములు నోచావా? మంత్రతంత్రాలు అభ్యసించావా? మందులు మాకులు ప్రయోగించావా? వస్త్రాద్యలంకారంలో తెలివితేటలు కారణమా? చురుకుదనాలు ఒయ్యారాలు ఒలికించగల నేర్పు ఏదైనా నీకు ఉన్నదా? భర్తల అనురాగాన్ని ఈ విధంగా నీవు చూరగొనటానికి గల కారణం నాకు చెప్పగోరుతున్నాను.

క. **ఏనును నీవలన నిజము । గా నిది యంతయును నెఱిఁగి కమలదళాక్షుం**
బూని వశగతునిఁ జేసి య । నూనస్నేహానుభోగయుక్తిఁ దలిర్తున్.' **292**

ప్రతిపదార్థం: ఏనును= (సత్యభామ నయిన) నేనును; నీవలనన్= నీ దగ్గర నుండి; నిజముగాన్= సత్యంగా; ఇది+ అంతయునున్+ఎఱిఁగి= దీనిని అంతటిని తెలిసికొని; కమల దళ+అక్షున్= తామరరేకులవంటి కన్నులు కలవాడిని (శ్రీకృష్ణుడిని); పూని= ప్రయత్నించి; వశగతునిన్+చేసి= లోబరచుకొని; అనూన, స్నేహ+అనుభోగయుక్తిన్= మిక్కుటమైన సౌఖ్యానుభవంతో కలిసి యుండటంతో; తలిర్తున్= విలసిల్లుతాను.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ! నీవ్యక్తిత్వం అసాధారణ మైనది. నీవు ఏ విధంగా నీ భర్తల అనురాగాన్ని చూరకొనగలిగావో ఆ కిటుకును, ఆ లోగుట్టును నాకు నిజంగా తెలిపితే నేను కూడా ఆ విధంగానే నా భర్త అయిన శ్రీకృష్ణుడి ప్రేముడిని చూరగొంటాను.'

క. **అని యడిగిన మది నించుక । గినుక వొడమ నడఁచుకొనుచుఁ గృష్ణ మృదులహా**
సిని యగుచుఁ గృష్ణభామినిఁ । గనుఁగొని యి ట్లనియె నిర్వికారాకృతియై. **293**

ప్రతిపదార్థం: అని, అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; మదిన్= మనస్సులో; ఇంచుక, కినుక+పొడమన్= కొంచెం కోపం ఏర్పడగా; అడఁచు కొనుచున్= అణచివేసికొంటూ; కృష్ణ= ద్రౌపది; మృదుల, హాసిని+అగుచున్= చిరునవ్వుతో కూడింది ఔతూ; కృష్ణ భామినిన్+కనుఁగొని= శ్రీకృష్ణుడి భార్యను (సత్యభామను) పరికించి; నిర్వికార+ఆకృతి+ఐ= ఏవిధమగు మానసిక భారం పైకి కనిపించనీయని ఆకారం కలదియై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: సత్యభామ ఆ విధమైన ప్రశ్నలు వేయటంచేత ద్రౌపదికి తన మనస్సులో కొంచెం కోపం వచ్చింది. తాను భర్తలప్రేమ చూరగొనటానికి మంత్రాలు, మందులు, మాకులు, అలంకరణంలో నేర్పరితనం-ఇట్టివానిని హేతువులుగా పేర్కొనటం సత్యభామకు ఉచితమగు ప్రవర్తనకాదు కదా! అందుచేత ద్రౌపదికి కోపం వచ్చింది. అయినను, ద్రౌపది తన కోపాన్ని అణచుకొన్నది. (కోపాన్ని అణచుకొనటం ఉత్తమలక్షణం). తదుపరి శ్రీకృష్ణుడి భార్యఐన సత్యభామతో ద్రౌపది ఈ విధంగా పలికింది.

క. **'నను నిట్లు దుష్టవనితా । జనమునటులుగాఁ దలంపఁ జనునే నీకున్?**
మన సొప్పదు పురుషోత్తము । వనితవుగాఁ దగవు నీవు వనరుహనయనా!' **294**

ప్రతిపదార్థం: వనరుహ, నయనా!= పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానా!; (ఓ సత్యభామా!); ననున్= నన్ను (ద్రౌపది నైన నన్ను); ఇట్లు= ఈ విధంగా; దుష్ట, వనితా జనము+అటులుగాన్= చెడ్డ స్త్రీల మాదిరిగా; నీకున్= నీకు; తలంపన్+చనునే= భావించవచ్చునా; మనసు+ఒప్పదు= (నీవు ఇట్టి మాటలు పల్కుతావని) మనస్సు అంగీకరించదు; నీవు= నీవు; పురుష+ఉత్తము, వనితవు+కాన్+తగవు= మగవారలలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడికి ఇల్లాలివి కాదగినదానవు కావు.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! సత్యభామా! నీవు ఎంతటి అందకత్తెవైనను, నన్ను తక్కువస్థాయిలోని ఆడువారితో జమకట్టి ఇటువంటి మాటలు మాటలాడవచ్చునా? అసలు నీవు ఇటువంటి మాటలు పలుకుతావనే విషయాన్ని నా మనస్సు అంగీకరించటం లేదు. పురుషోత్తముడైన శ్రీకృష్ణుడికి భార్యగా ఉండదగిన యోగ్యత నీకు

లేదు సుమా’ అని మెత్తమెత్తగా చీవాట్లు పెట్టింది ద్రౌపది - సత్యభామతో సరససల్లాపాలు చేస్తున్న మాదిరిగా పైకి కనపడుతూనే.

విశేషం: ఈ కందపద్యంలో ఎఱ్ఱనపై తిక్కన కవితాశిల్పప్రభావం కనపడుతున్నది. పురుషోత్తమ శబ్దం సార్థకం.

వ. అని మేలంపుఁ జందంబున దాని వివేకవిహీనత యెఱుక పడ నాడి, పాంచాలి మఱియు ని ట్లనియె.295

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; మేలంపున్+చందంబునన్= సరసపు పలుకులు పలికినట్లుగా; దాని= (సత్యభామయొక్క); వివేక, విహీనత= వివేకం లేకపోవటాన్ని (విచక్షణజ్ఞానం లోపించటాన్ని); ఎఱుక+పడన్= తేటతెల్లం అయ్యేటట్లుగా; ఆడి= పలికి; పాంచాలి= ద్రౌపది; మఱియున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది ఆ విధంగా హాస్యగర్భితమైన మాటలలో సత్యభామకు ఆమె తెలివితక్కువతనాన్ని తేటతెల్లం చేసి ఇంకను ఈ రీతిగా పలికింది.

చ. ‘అలయక మంత్ర తంత్ర వివిధౌషధ భంగులఁ జేసి యెంతయున్
వలతురు నాథు లంట మగువా! కడుబేలతనంబు; దాన మున్
గలిగిన ప్రేమయుం బొలియుఁ గాని యొకండును సిద్ధిఁబొంద; ద
ప్పొలఁతుక తోడి మన్కి యహిపొత్తుగఁ జూచు విభుం డెఱింగినన్. 296

ప్రతిపదార్థం: మగువా!= వనితా! (= ఓ సత్యభామా!); అలయక= డస్సిపోక - అనగా పూనికతో; మంత్ర, తంత్ర, వివిధ+ఔషధ, భంగులన్+చేసి= దివ్యాక్షరాలను జపించటం, వశీకరణ ప్రక్రియలను చేయటం, పెక్కు మందులను వాడటం మున్నగు పద్ధతులవలన; ఎంతయున్= ఎక్కువగా; నాథులు= భర్తలు; వలతురు= అనురాగం చూపుతారు; అంట= అనటం, అనుకోవటం; కడు= మిక్కిలి; బేలతనంబు= తెలివితక్కువతనం; దానన్= దాని వలన; మున్= అంతకుముందు; కలిగిన= ఏర్పడిన; ప్రేమయున్= అనురాగంకూడా; పొలియున్+కాని= నశిస్తుందేకాని; ఒకండును= ఒక్కటియున్నూ; సిద్ధిన్+పొందదు= ఫలించదు; ఆ+పొలఁతుకతోడి మన్కి= ఆ వనితతో కలిసి ఉండటం; విభుండు= మగడు; ఎఱింగినన్= తెలిసికొంటే మాత్రం (మందులు, మంత్ర, తంత్రాల ప్రయోగం చేస్తున్నట్లు పసికట్టితే); అహి, పొత్తుగన్= పాముతో చెలిమి చేస్తున్న మాదిరిగనే; చూచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సత్యభామా! మంత్రతంత్రాలతో మందులుమాకులతో భర్త వశుడౌతాడని అనుకొనటం తెలివి తక్కువతనం మాత్రమే. దానివలన, భార్యపై భర్తకు అంతకుముందు ఏర్పడిన అనురాగం కూడ నశిస్తుంది. ఎట్టి లాభం కలుగదు. అట్టి భార్యతో కాపురం చేయటం, పాముతో చెలిమి చేయటం వంటిదే అని భర్త భావిస్తాడు.

చ. మగువ యొనర్చు వశ్యవిధి మందులు మాఁకులు నొండుచందమై
మగనికిఁ దెచ్చు రోగములు, మానక మూకజడాదిభావముల్
మొగి నొనరించు, నద్దురితముల్ దన చేసిన చేఁత లై తుదిన్
జగమున కెక్కి నిందయును సద్గతిహానియు వచ్చు నింతికిన్. 297

ప్రతిపదార్థం: మగువ= ఆడుది; ఒనర్చు= చేసే; వశ్యవిధి= (భర్తను) లోబరచుకొనటానికై చేసే ప్రక్రియ; మందులు, మాఁకులు= ఔషధాలు, ఔషధాలను పోలినవి; ఒండు చందము+ఐ= వేరు విధంగా ప్రవర్తిల్లి; మగనికిన్= భర్తకు; రోగములు= జబ్బులు; మానక= తగ్గక; మూక, జడ+ఆది, భావముల్= మూగతనం, మొద్దుబారటం, మున్నగు స్థితిగతులు; తెచ్చున్= సంక్రమింపజేస్తాయి; మొగిన్= పూనికతో వరుసగా; ఒనరించు= చేసెడి; ఆ+దురితముల్= ఆ పాపాలు; తన చేసిన చేఁతలు+ఐ= తాను స్వయంగా చేసిన పనులై (స్వయంకృతమైన అపరాధాలై); తుదిన్= చివరకు; జగమునకున్+ఎక్కి= లోకానికి అంతటికీ తెలిసి; ఇంతికిన్= ఆడుదానికి (భార్యకు); నిందయును= అపవాదాన్నీ; సత్+గతి, హానియున్= ఉత్తమ గతులకు కీడు కలుగటయున్నూ; వచ్చున్= ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: భర్త తనకు లోబడి ఉండాలనే ఆరాటం చొప్పున భార్య వశీకరణ తంత్రాలు, మందులు, మాకులు ప్రయోగిస్తే, అవి బెడిసికొట్టి అనుకొనని విధంగా భర్తకు మూగతనం, మనస్సు, శరీరం మొద్దుబారటం మున్నగు జబ్బులు కొని తెచ్చి పెట్టుతాయి. ఆమెకు లోకంలో అపకీర్తి వస్తుంది. అది అంతయు ఆమె స్వయంకృతాపరాధమే కాబట్టి, ఆమెకు ప్రాప్తించేది తుదకు నరకయాతన మాత్రమే.

క. కావునఁ బతులకు నెప్పుడుఁ । గావింపం దగదు కపటకర్మంబులు; ద
ద్భావ మెఱిఁగి యనువర్తిని । యై వనిత చరింప, నదియ యగు నెల్లవియున్. 298

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; పతులకున్= భర్తలకు; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలో కూడా; కపట కర్మంబులు= మోసపు పనులు; కావింపన్+తగదు= చేయరాదు; తద్+భావమున్+ఎఱింగి= ఆ (భర్త యొక్క) అభిప్రాయాన్ని తెలిసికొని; అనువర్తిని+ఐ= అనుకూలమైన ప్రవర్తన కలదై; వనిత= మగువ (భార్య); చరింపన్= ప్రవర్తించటం చేత; అది+అ= అదియే; ఎల్లవియున్= సమస్తమును (భర్తను ఆకర్షించే ఉత్తమ పద్ధతులన్నీ); అగున్= ఔతుంది.

తాత్పర్యం: కాబట్టి భార్యలు ఎప్పుడును భర్తలయెడ మోసపు పనులు చేయరాదు. భర్త అభిప్రాయాలు తెలిసికొని, వాటికి అనుకూలంగా భార్య ప్రవర్తించాలి. అట్టి అనుకూల దాంపత్యమే సకల రీతుల భర్తను ఆకట్టుకొనే ఉత్తమ విధానమని గ్రహించాలి.

వ. పాండవులయెడ నే నెట్టిదాన నై యిట్టిసౌభాగ్యంబు నందితి; నది నీకు నెఱింగించెద నేర్పడ వినుము. 299

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల+ఎడన్= పాండురాజు కొడుకుల పట్ల (నా భర్తల యెడ); నేను= నేను; ఎట్టి దానను+ఐ= ఎటువంటి దానినై; ఇట్టి= ఈ విధమైన (నీవు గుర్తించినట్టి); సౌభాగ్యంబున్= భర్త ప్రేమ అనెడి సంపదను; అందితిన్= పొందానో; అది= (ఆ సంగతి); నీకున్= నీకు; ఎఱింగించెదన్= తెలియపరుస్తాను; ఏర్పడన్+వినుము= సావధానంగా ఆకర్ణింపుము.

తాత్పర్యం: పాండవుల పట్ల నేనెటువంటి దానినై వ్యవహరించి, ఇట్లాంటి పతివాల్లభ్యాన్ని (పతుల అనురాగాన్ని) పొందగలిగానో, దాన్ని నీకు తెలియపరుస్తాను. విశదంగా వినుము.

సీ. పతు లాత్మ నొండొక్క పడఁతులఁ । గలసిన నలుగ, నెయ్యెడల నహంకరింప;
మదముఁ బ్రమాదంబు మాని వారికిఁ జిత్త । మేకముఖంబుగ నెల్లప్రొద్దు
భక్తి సేయుదుఁ; జూపుఁ బలుకును గోర్కియుఁ । జెయ్వులు వింతగాఁ జేయ నెపుడు;
నమర గంధర్వ యక్షాదులం దైనను । బురుషు నన్యునిఁ దృణంబుగఁ దలంతు;

తే. స్నాన భోజన శయనాది సంప్రయోగ । మర్థిఁ బతులకు మున్నెందు నాచరింపఁ;
బతులు వచ్చిన నాసన పాద్య విధుల । భక్తితో నేన కావింతుఁ బనుప నొరుల. 300

ప్రతిపదార్థం: పతులు= భర్తలు; ఆత్మన్= మనస్సుతో; ఒండు+ఒక్క, పడఁతులన్= వేరొక స్త్రీలను; కలసినన్= కూడినప్పటికీ; అలుగన్= కోపగించుకోను; ఏ+ఎడలన్= ఏ సందర్భాలలోను; అహంకరింపన్= అహంకారాన్ని ప్రదర్శించను; మదమున్= గర్వాన్ని; ప్రమాదంబున్= పొరపాటును; మాని= ఉజ్జగించి; వారికిన్= భర్తలకు; చిత్తము+ఏక, ముఖంబుగన్= మనస్సును ఏకాగ్రంగా నిలిపి; ఎల్లప్రొద్దున్= ఎల్లవేళల; భక్తి+చేయుదున్= ఆరాధిస్తాను; చూపున్= వీక్షణం; పలుకును= మాటయును; కోర్కియున్= వాంఛయు; చెయ్వులు= చేష్టలు; వింతగాన్= అసాధారణంగా అచ్చెరువు గొలిపేటట్లుగా; ఎప్పుడున్= ఎపుడును; చేయను= ఒనరించను; అమర, గంధర్వ, యక్ష, ఆదులందున్+ఐనను= దేవతలు, గంధర్వులు, యక్షులు మున్నగు దివ్యజాతులకు చెందినవారయినను; పురుషున్= మగవాడిని; అన్యునిన్= ఇతరుడిని; తృణంబుగన్= గడ్డిపోచగా; తలంతున్= ఎంచుతాను; స్నాన, భోజన, శయన+ఆది, సంప్రయోగము= జలకమాడటం, ఆహారం తినటం, పడుకోవటం మున్నగు పనులలో కూడా; అర్థిన్= పూనికతో (మనసార కోరికతో); పతులకున్= భర్తలకు; మున్ను= ముందుగా; ఎందున్= ఎచటను; ఆచరింపన్= చేయను; పతులు= భర్తలు; వచ్చినన్= వస్తే; ఆసన, పాద్యవిధులన్= కూర్చుండటానికై పీట వేయటం, కాళ్ళుకడుగు కొనటానికి నీళ్ళుఇవ్వటం మున్నగు పనులు; భక్తితోన్= పూజ్యభావంతో; కావింతున్= చేస్తాను; ఒరులన్= ఇతరులను; పనుపన్= నియమించను.

తాత్పర్యం: భర్తలు అన్యకాంతలయెడ అనురక్తులయి వారిని కూడినప్పటికీ నేను కోపం చెందను; ఎప్పుడును స్వాతిశయం చూపక, ఎల్లప్పుడును భర్తలయెడ వినయంతో పూజ్యభావంతో వారికి పరిచర్య చేస్తాను. వింత పనులను చేయను. వింతమాటలు పలుకను. పరపురుషులు దేవతలైనా సరే, యక్షులైనా సరే, పరపురుషులైన వారిని గడ్డిపోచతో సమంగా చూస్తాను. స్నానం, భోజనం, శయనం మున్నగు సౌకర్యాలను భర్తలకు ముందుగా ఏర్పరచి, తదుపరి నేను అనుభవిస్తాను. భర్తలు ఇంటికి విచ్చేసినపుడు, వారికి కాళ్ల కడుగుకొనటానికి నీరు, కూర్చొనటానికి ఆసనాలు నేనే స్వయంగా ఏర్పాటుచేస్తాను కాని, ఆ పనులు చేయటానికై సేవకులను నియోగించను.

చ. తగియెడు వేళలందు నియతంబుగ మజ్జన భోజన క్రియల్
దగ నొడఁగూర్తు భర్తలకు; ధాన్యధనంబులు రిత్తమై వ్యయం
బగుటకు నోర్వ నెప్పుడు, గృహస్థలభాండ విశోధనంబు లి
మ్ముగ నొకనాఁడు నేమఱఁ, బ్రమోదము సల్పుదు బంధుకోటికిన్. 301

ప్రతిపదార్థం: భర్తలకున్= పతులకు; తగియెడు వేళలందున్= ఆయా సమయాలలో; మజ్జన భోజన, క్రియల్= స్నానం ఆహారం పెట్టటం అనెడి పనులు; నియతంబుగన్= ముందుగా నిర్ణయించబడిన పద్ధతి మీరకుండగా; తగన్= ఒప్పిదంగా, ఆయా పనులకు అనువైన రీతిగా; ఒడఁగూర్తున్= ఏర్పాటు చేస్తాను; ధాన్య, ధనంబులు= ధాన్యాలు ద్రవ్యాలు; రిత్తమైన్= అనవసరంగా, వ్యర్థంగా; వ్యయంబు+అగుటకున్= ఖర్చు కావటానికి; ఓర్వన్= సమ్మతించను; ఎప్పుడున్= అన్ని సమయాలలో; గృహ, స్థల, భాండ, విశోధనంబులు= ఇల్లు వాకిళులు చిమ్మటం, పాత్రలు తోమికడగటం; ఇమ్ముగన్= చక్కగా; ఒకనాఁడున్= ఒక రోజు కూడ; ఏమఱన్= మరచి వదలిపెట్టను; బంధు కోటికిన్= చుట్టాల సముదాయాలకు; ప్రమోదము= సంతోషం; సల్పుదున్= కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: నా పతులకు ఆయా సమయాలలో నిర్ణీతపద్ధతి తప్పకుండా స్నానం, ఆహారం మున్నగు సదుపాయాలను సమకూరుస్తాను. ధాన్యం కాని ధనం కాని వ్యర్థం కానీయను, అనవసరంగా వెచ్చింపను; ఇల్లు వాకిళులు పాత్రలు ఎప్పుడు పరిశుభ్రంగా ఉండేటట్లుగా, మరపు ఏమరుపాటు లేకుండా సదా కాచుకొని చూచుకొంటాను. చుట్టాలందరికి సదా సంతోషం కలిగిస్తాను.

క. పలుమాఱుం దలవాకిట । మెలఁగుట, యసతీజనైకమిత్రత, కలహం
బుల కెలయుట, నగుపలుకులఁ । బెలుచ నగుట నాకుఁ గానిపేరివి మగువా! 302

ప్రతిపదార్థం: మగువా!= వనితా, ఓ సత్యభామా!; పలుమాఱున్= ఎక్కువ సారులుగా; తల వాకిటన్= ఇంటి ముంగిట; మెలఁగుట= తిరుగుతుండటం; అసతీ జన+ఏక, మిత్రత= సతులుకాని ఆడువారలతో ఎక్కువగా స్నేహం చేయటం; కలహంబులకున్+ ఎలయుట= విరోధాలకు పాల్పడటం; నగు పలుకులన్= హాస్యపు మాటలతో; పెలుచన్+నగుట= ఎక్కువగా నవ్వటం, నాకున్=నాకు, కానిపేరివి= నాకు సంబంధించినట్టివి కావు.

తాత్పర్యం: పలుమారులు ఇంటిగుమ్మందగ్గర, ముంగిలిట్లో తిరుగుతూ ఉండటం, చెడ్డ ఆడువారితో ముఖ్యంగా స్నేహం చేయటం, వాదులాడటం, హాస్యపు మాటలతో మితిమీరి నవ్వటం మున్నగునవి నాకు ఇష్టం కలిగించేవి కావు. అట్టి పనుల జోలికి నేను ఎన్నడూ పోను.

క. పతు లిచ్చమెయిఁ బ్రవాస । స్థితులైనం బుష్పగంధ దీప్తాభరణ
ప్రతతి ధరియింపఁ దద్గత । మతి నగుచుఁ దదాగమంబ మదిఁ గాంక్షింతున్. 303

ప్రతిపదార్థం: పతులు= భర్తలు; ఇచ్చమెయిన్= తమతమ అభీష్టానుసారంగా; ప్రవాస స్థితులు+ఐనన్= గ్రామాంతరాలకు వెళ్లి ఉన్నట్లయితే; పుష్ప, గంధ, దీప్త+ఆభరణ, ప్రతతిన్= పూవులు, పరిమళ ద్రవ్యాలు, ప్రకాశించే అలంకారాల సముదాయాన్ని; ధరియింపన్= తాల్చను; తద్+గత, మతిన్+అగుచున్= వారియందే (ఆ భర్తల యందే) నిలుపబడిన మనస్సు కల దానను ఔతూ; తద్+ఆగమంబు+అ= వారి (ఆ భర్తల యొక్క) రాకను మాత్రమే; మదిన్= మనస్సులో; కాంక్షింతున్= కోరుకొంటూ ఉంటాను.

తాత్పర్యం: భర్తలు వారి వారి కోరిక మేరకు వేరుచోటులకు వెళ్లితే, నేను పువ్వులు ముడువను. పరిమళపు మై పూతలు పూసికొనను. మిరుమిట్లు గొలుపుతూ వెలుగొందే ఆభరణాలను ధరించను. భర్తలపట్లనే మనస్సు లగ్నం చేసికొని వారు ఎప్పుడు తిరిగి ఇంటికి చేరుతారా అని యెదురుతెన్నులు చూస్తూ వారి రాకకై నిరీక్షిస్తుంటాను.

ఉ. అత్తకు భక్తి గల్గి మది నాయమ సెప్పిన మాడ్కి జీవికా
వృత్తము లావహింతు; గురువిప్రజనాతిథి పూజనంబు ల
త్యుత్తమభక్తి నేన తగ నోపి యొనర్తుఁ; బ్రియంబుఁ దాల్మియున్
మెత్తఁదనంబు సన్మతియు మేలుగఁ దాల్తు సమస్తభంగులన్. 304

ప్రతిపదార్థం: అత్తకున్= భర్తయొక్క తల్లియెడ; భక్తి= పూజ్యభావం; కల్గి= ఉండి; మదిన్= మనస్సులో; ఆయమ= ఆమె (అత్తగారు); చెప్పిన మాడ్కిన్= సెలవిచ్చిన రీతిగా; జీవికావృత్తములు= నిత్య జీవితానికి సంబంధించిన ఆచరణలు; ఆవహింతున్= నెరవేరుస్తాను; గురు, విప్ర, జన+అతిథి, పూజనంబులు= గురుజనులు, విప్రజనులు, అతిథిజనులయొక్క సపర్యలు; అతి+ఉత్తమ, భక్తిన్= మిక్కిలి ఎక్కువైన పూజ్యభావంతో; ఏను+అ= నేనే స్వయంగా; తగన్=చక్కగా; ఓపి= సహించి; ఒనర్తున్= చేస్తాను; సమస్త భంగులన్= అన్ని పద్ధతులలో ఎల్లప్పుడును ఎల్ల రీతులలో; ప్రియంబున్= సంప్రీతిని; తాల్మియున్= ఓర్పును; మెత్తఁదనంబున్= మృదుత్వాన్ని; సత్+మతియున్= మంచితనాన్ని; మేలుగన్= శుభంగా; తాల్తున్= ధరిస్తాను.

తాత్పర్యం: అత్తగారియెడ పూజ్యభావం కలిగి, ఆమె చెప్పిన రీతిగనే నా దినచర్యను తీర్చిదిద్దుకొంటాను. పెద్దలు బ్రాహ్మణులు అతిథులు విచ్చేసినపుడు, వారి సేవకు అనుచరులను నియోగించక, పూజ్యభావంతో వారికి సపర్యలు నేను చేస్తాను; సంప్రీతి, క్షమ, వినయం, మంచితనం అనే శుభగుణాలను ఎల్లప్పుడును విడనాడక సదా ప్రవర్తిస్తాను.

విశేషం: పెద్దలకు చేయవలసిన సేవలు చేయటంలో గమనించవలసిన ముఖ్యాంశాలు (1) సేవకులకు ఆ పనులు ఒప్పగించక తానే చేయటం (2) ఆ సేవ హృదయపూర్వకంగా భక్తిభావంతో చేయటం.

క. **కడు మృదువు లనుచుఁ దేఁకువ । సెడి యెపుడుఁ జరింప భరతసింహులు గోపం**
బడరిన నాశీవిషముల । వడువునఁ గ్రూరు లని వెఱపు వదలక కొల్తున్. **305**

ప్రతిపదార్థం: భరత, సింహులు= భరతుడి వంశంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠులు (సింహాలవంటివారు) అయిన పాండవులు; కడు, మృదువులు+అనుచున్= చాల మెత్తని (స్వభావంకల) వారని అనుకొంటూ; ఎపుడున్= ఏ సమయంలో కూడా; తేఁకువ+చెడి= భయంలేకుండా; చరింపన్= ప్రవర్తించను; కోపంబు+అడరినన్= కోపం కలిగితే (వస్తే); ఆశీవిషముల, వడువునన్= పాముల వలె; క్రూరులు+అని= కఠినమైనవారని, నొప్పించేవారని, భయంకరులని; వెఱపు= భయం; వదలక= వీడకుండా (భయంతో అని భావం); కొల్తున్= సేవిస్తాను.

తాత్పర్యం: భరతవంశంవారిలో శ్రేష్ఠులైన పాండవులు ఎంత మెత్తటివారో అంత కఠినులు. వారు మనసుమెత్తనివారని తెలిసినా ఎప్పుడూ వారిపట్ల భయం లేకుండా నిర్లక్ష్యంగా ప్రవర్తించను. వారికే కోపంవస్తే పాముల్లాగా భయంకరులు, మనసు గట్టిపడి బాధిస్తారుకూడా. అందువలన వారికి ఎప్పుడూ భయంతోనే సేవలు చేస్తుంటాను.

సీ. **మాయత్తఁ బృథ్వీసమానఁ బృథాదేవిఁ । గుంతిభోజాత్మజఁ గోమలాంగి**
సతతంబు భోజనస్నానాదికములయం । దిమ్ముగఁ బరిచర్య యేన చేసి
సంప్రీతఁ జేయుదు; జనవంద్యుఁ డగు ధర్మ । తనయునిబంతి నిత్యంబుఁ బసిఁడి
పళ్ళెరంబులఁ గుడ్చు బ్రాహ్మణు లతిపుణ్యు । లెనిమిదివేలు సమిద్ధమతులు

తే. **యతులు పదివేలు; వారల కనుదినంబు । నన్నపానంబు లర్హసహాయ నగుచు**
నొడికముగ నేన కావింతు నుచిత వస్త్ర । భూషణాదులఁ బరితోషముగ నొనర్తు. **306**

ప్రతిపదార్థం: పృథాదేవిన్= పృథ అనే పేరు కల దేవిని; పృథ్వీ, సమానన్= భూదేవితో సమానమైన (అనగా మిక్కిలి ఓర్పు గల) దానిని; కుంతిభోజ+ఆత్మజన్= కుంతిభోజుడు అనే రాజుగారి కూతురును; కోమల+అంగిన్= మెత్తని శరీరం కలదానిని; మా+అత్తన్= మా అత్తగారిని; సతతంబు= ఎల్లప్పుడును; భోజన, స్నాన+ఆదికములఅందున్= ఆహారం, స్నానం మున్నగు క్రియల అందు; ఇమ్ముగన్= ప్రీతితో; పరిచర్య= సేవ; ఏను+అ= నేనే; చేసి= ఒనరించి; సంప్రీతన్+చేయుదున్= మిక్కిలి సంతృప్తి చెందినట్టి దానినిగా చేస్తాను; జనవంద్యుఁడు= జనులచేత నమస్కరించ దగినవా డయిన; ధర్మతనయుని, బంతిన్= ధర్మరాజుయొక్క వరుసలో (సహపంక్తిని); నిత్యంబున్= ప్రతి దినమున్నూ; పసిఁడి, పళ్ళెరములన్= బంగారు కంచాలలో; కుడ్చు= తినునట్టి; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; అతి పుణ్యులు= మిక్కిలి సుకృతాలు ఒనరించినట్టివారు; ఎనిమిది, వేలు= ఎనిమిదివేల మంది; సమ్+ఇద్ధ మతులు= గొప్ప వెలుగొందే బుద్ధికలవారు; యతులు= సన్న్యాసులు; పదివేలు= పదివేలమంది; వారలకున్= వారికి; అను దినంబున్= ప్రతిరోజున్నూ; అన్నపానంబులు= తిండియును త్రాగు నీరును; అర్హ సహాయన్+అగుచున్= తగినట్లుగా సాయం చేసే దానను ఔతూ; ఒడికముగన్= తెలివితేటలు చూపుతూ ఒప్పిదంగా;

ఏను+అ= నేనే; కావింతున్= చేస్తాను; ఉచిత, వస్త్ర, భూషణ+ఆదులన్+తగినట్టి బట్టలు ఆభరణాలు మున్నగు వాటిని; పరితోషముగన్= సంతోషంగా; ఒనర్తున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: మా అత్తగారు కుంతీదేవి కుంతిభోజుడు అనే మహారాజుగారికూతురు. ఓర్పులో భూదేవితో పోల్చదగింది. సుకుమారి. ఆమెకు స్నానం, ఆహారం మున్నగు సదుపాయాలను స్వయంగా నేనే సమకూరుస్తుంటాను. ప్రజలచేత ఆరాధించబడే ధర్మరాజు ప్రతిదినం భోజనసమయాన తన సహపంక్తిని ఎనిమిదివేలమంది బ్రాహ్మణులకు బంగారుకంచాలలో అన్నసంతర్పణ చేస్తాడు. అట్లే సన్న్యాసులు పదివేల మందికి భోజనం పెడతాడు. వారికి అందరికి నేనే స్వయంగా వడ్డన వార్పులు సరిచూచి, వారికి తగిన బట్టలు, ఆభరణాలు సమకూరుస్తుంటాను. అందరికీ సంతోషం సమకూర్చటం నా కర్తవ్యంగా పరిగణిస్తాను.

వ. **మఱియు ధర్మరాజునగరియందుఁ గనకమణిమయ భూషణాలంకృతు లయిన పరిచారకులు నూఱువేలు రేయును బగలును బాత్రహస్తులై యభ్యాగత భోజనంబు లొడఁగూర్చువారు నందఱు గలరు; వీ రెల్ల నిట్టిట్టిమెలఁకువ మెలంగుదు రని తత్కృతాకృతంబు లేన యెఱుంగుదు; నిరంతర మదధారా తరంగిత కపోలంబు లయిన భద్రగజశతసహస్రంబులుఁ బ్రభూతజవసత్త్వసన్నుతంబు లయిన యుత్తమాశ్వ శతసహస్రంబులుం గలవు; వానికి నన్నింటికి నిత్యోచితంబు లయిన ఖాద్యంబు లొనరింపను బాలింపను దగినవారి నేన నియమింతు; నఖండభాండాగారపూరితంబు లయిన యగణ్యమణి కనకాదివస్తువులను బ్రతిదినవిహితంబు లయిన యాయ వ్యయంబులు నా యెఱుంగని యవియు లేవు; గోపాల జనంబులు దుదిగాఁ గల సకల భృత్య జనంబుల జీవితంబుల నరసి యేన నడపుదుం; బరమయశోధను లగు పాండునందనులు నిజకుటుంబభారంబు సర్వంబు నాయంద సమర్పించి తారు నిర్భరులై యిష్టవిహారంబుల నుండుదు; రే నెల్ల వెంటల నప్రమత్త నై వర్తింతు.** **307**

ప్రతిపదార్థం: ॥మఱియున్= ఇంకను; ధర్మరాజు నగరియందున్= ధర్మరాజు యొక్క అంతఃపురంలో; కనక, మణిమయ, భూషణ+అలంకృతులు+అయిన= బంగారంతో, రత్నాలతో కూడిన నగలచేత అలంకరించబడిన వారయిన; పరిచారకులు= సేవకులు; నూఱువేలు= లక్షమంది; రేయును= రాత్రియును; పగలును= పగలును; పాత్రహస్తులు+ఐ= పాత్రలను పూనిన చేతులు కలవారై; అభ్యాగత, భోజనంబులు= పిలువక పోయినా వచ్చిన అతిథులకు ఆహారాలు; ఒడగూర్చువారు= సమకూర్చే వారు; అందఱు+అ+కలరు= (సేవకులు) అంతమందే ఉన్నారు; వీరు+ఎల్లన్= వీరందరును; ఇట్టి+ఇట్టి= ఇటువంటి ఇటువంటి; మెలఁకువన్= తెలివి తేటలతో కూడిన దీక్షతో; మెలంగుదురు= ప్రవర్తిస్తారు; అని= అని; తద్+కృత+అకృతంబులు= వారిచేత చేయబడినవి చేయబడనివి; ఏను+అ= నేనే; ఎఱుంగుదున్= తెలిసికొంటాను; నిరంతర, మద, ధారా, తరంగిత, కపోలంబులు+అయిన= ఎల్లప్పుడు కారుతున్న మదజలాల ధారల అలలచేత ఆవరించబడిన చెక్కిళ్లు కలవి అయిన; భద్ర, గజ, శత సహస్రంబులున్= పట్టపుటేన్గులు లక్షలును; ప్రభూత, జవ, సత్త్వ, సన్నుతంబులు+అయిన= అతిశయించిన వేగంతో శక్తితో పొగడబడినట్టివి అయిన; ఉత్తమ+అశ్వ, శత సహస్రంబులున్= మంచి గుర్రాలు లక్షలు; కలవు= ఉన్నవి; వానికిన్+అన్నింటికిన్= ఆ ఏనుగులు గుర్రాలు అన్నిటికిని; నిత్య+ఉచితంబులు+అయిన= ప్రతి దినానికి తగినట్టివి అయిన; ఖాద్యంబులు= ఆహారాలు; ఒనరింపను= ఏర్పాటు చేయుటకున్నూ; పాలింపను= సరిచూచుటకున్నూ; తగిన వారిన్= సమర్థులను; ఏను+ అ= నేనే; నియమింతున్= ఏర్పాటు చేస్తాను; అఖండ, భాండ+ఆగార, పూరితంబులు+అయిన= పూర్తిగా భాండాగారములలో నింపబడిన; అగణ్య, మణి, కనక+ఆది, వస్తువులను= లెక్కకు మించిన రత్నాలు బంగారాలు మొదలగు పదార్థాలను; ప్రతి, దిన, విహితంబులు= ప్రతిరోజూ ఏర్పాటుగా జరిగేవి; అయిన= అయినట్టి; ఆయ, వ్యయంబులును= రాబడి ఖర్చులున్నూ; నా+ఎఱుంగనివి= నాకు తెలియనివి; లేవు= ఉండవు; గోపాల జనంబులు=

గొల్లవారు; తుదిగాన్= చివరి వారుగా; కల= ఉన్న; సకల, భృత్య, జనంబుల జీవితంబులన్= అందరు సేవకుల సముదాయం యొక్క జీతభత్యాలను; అరసి= పరిశీలించి చూచి; ఏను+అ= నేనే; నడపుదున్= ప్రవర్తింప చేస్తాను; పరమ, యశస్+ధనులు+ అగు= గొప్ప కీర్తినే సంపదగా కల; పాండు నందనులు= పాండవులు; నిజ, కుటుంబ భారంబున్= తమదైన సంసారపు బరువు నంతటిని; నాయందున్+అ= నామీదనే; సమర్పించి= ఉంచి; తారు= తాము; నిర్భరులు+ఐ= బరువు లేనివారై; ఇష్ట, విహారంబులన్= తమకు నచ్చిన నడవడికలతో; ఉండుదురు= ప్రవర్తిల్లుతారు; ఏను= నేను; ఎల్ల వెంటన్= అన్ని ఎడలను; అప్రమత్తను+ఐ= అజాగ్రత్త లేని దాననై; వర్తింతున్= మెలగుతాను.

తాత్పర్యం: ఇంకను చెప్పుతాను. సావధానంగా వినుము. ధర్మరాజు దినచర్య విశిష్టవైభవోపేత మైనది. ఆయన అంతఃపురంలో నూరువేలమంది సేవకులు పవలు రాత్రి అనక సేవ చేస్తూంటారు. ఆ సేవకులు రత్నాలతో పొదుగబడిన బంగారు ఆభరణాలు ధరించేవారు. వారు చేతులలో ఎల్లప్పుడు పాత్రలను పూని అతిథులకు అభ్యాగతులకు ఆహారపానీయాలు సమకూరుస్తుంటారు. వారందరు ఎట్టి జాగరూకతతో ఉన్నారో ఏ ఉపచారాలు చేస్తున్నారో ఏ అపచారాలు చేస్తున్నారో అని నేను ఎల్లప్పుడూ కనిపెట్టుతుంటాను. ఎల్లప్పుడు మదజలం స్రవించే పట్టపుటేనుగులు లక్షలు; గొప్ప బలం వేగం కల గుర్రాలు లక్షలు ఉన్నవి. వాటికి అన్నింటికి సరిఅయిన ఆహారాన్ని సమకూర్చటానికి, వాటిని అదుపులో పెట్టి క్రమశిక్షణలో నిర్వహించటానికి తగినవారిని నేనే నియమిస్తుంటాను. బొక్కసంలో ఉండే రత్నరాసులు బంగారు వస్తువులు నిత్యం జరిగే ఆదాయ వ్యయాలు అన్నీ నాకు తెలియును. నాకు తెలియని అంశం ఒక్కటి కూడా లేదు. సేవకులలో చివరిశ్రేణికి చెందిన గొల్లవారలకు, తదితరులకు ఇచ్చే జీతభత్యాలు నేనే సరిచూస్తుంటాను. సుగృహీత నామధేయు లైన పాండవులు తమ సంసారపు బరువును నామీద మోపి, హాయిగా తమకు ఇష్టమైనతావులలో విహరిస్తుంటారు. కుటుంబాన్ని అంతటిని ఈదే దానిని నేనే. అన్నివిషయాలను నేనే చూచుకొంటాను. అన్నివైపులా జాగరూకత వహిస్తాను.

ఆ. వేగ జాము గలుగ వెడనిద్రఁ బొందుదుఁ । గాని రాజ్యభారకార్యయుక్తి
నబ్జనయన! నాకు నాహార నిద్రల । కెడయు లేదు సువ్వె యెల్లప్రొద్దు. 308

ప్రతిపదార్థం: అబ్జనయన!= పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానా, ఓ సత్యభామా!; వేగన్= తెలవారటానికి; జాము= ఏడున్నర గడియల కాలం; కలుగన్= ఉండగా; వెడ నిద్రన్= కలత నిద్దురను; పొందుదున్= అనుభవిస్తాను; కాని= అయినను; రాజ్య, భార, కార్య, యుక్తిన్= పరిపాలనయొక్క బరువుకు సంబంధించిన పనుల కూటమి చేత; నాకున్; ఎల్ల ప్రొద్దున్= ఎల్లప్పుడును; ఆహార నిద్రలకున్= తిండి తినటానికీ, నిద్దుర పోవటానికీ; ఎడయు లేదు, చువ్వె!= విరామంకూడా లేదు సుమా!

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఓ సత్యభామా! తెలవారుటకు ఇంకా ఒక జాము ప్రొద్దు మాత్రమే ఉన్నప్పుడు నాకు కొంత నిదుర పోవటానికి అవకాశం లభిస్తుంది. ఎల్లప్పుడు నాకు కడుపునిండ తిండి తినటానికి కనుల నిండ నిదురపోవటానికి సరిఅయిన తీరికే ఉండదు.

ఆ. ఇట్టి వర్తనముల నెపుడుఁ బాండవులకుఁ । దగిలి ప్రియము సేయఁ దగితిఁ గాని
మగువ! నీవు సెప్ప మందులు మాఁకులు । నింద్రజాలములును నే నెఱుంగ.' 309

ప్రతిపదార్థం: మగువ!= వనితా, ఓ సత్యభామా!; ఇట్టి= ఇటువంటి (అనగా పతివ్రతా చర్యల వలననే); వర్తనములన్= చర్యల వలన; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; పాండవులకున్= పాండునందనులకు; తగిలి= పూని; ప్రియము+చేయన్+తగితిన్+కాని= సంప్రీతి కలిగించటానికి చాలినాను గాని; నీవు+చెప్పు= నీవు చెప్పే; మందులు మాఁకులు= ఔషధాలు (మున్నగునవి) ఔషధాల వంటివి; ఇంద్రజాలములును= కనుకట్టులును; నేన్= నేను; ఎఱుంగన్= తెలియజాలను.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభామా! నేను నుడివిన పతివ్రతాచర్యలవల్లనే నా భర్తల అనురాగాన్ని చూరగొనగల్గితిని; పాండవులకు ప్రియం చేయటం మాత్రమే నే నెరిగిన ధర్మం. నీవు చెప్పిన మందులు మాకులను గూర్చి నా కేమీ తెలియదు. ఇంద్రజాలవిద్యలు నాకు తెలియవు.'

విశేషం: ఇంద్రజాలం అనగా లేనిది ఉన్నట్లు నయనభ్రాంతిని కల్పించే హస్తలాఘవం.

వ. అనిన విని లజ్జాకలితచిత్త యగుచు సత్యభామ పాండవభామిని కిట్లనియె. 310

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని; లజ్జా, కలిత చిత్త+అగుచున్= సిగ్గుచేత కూడిన మనస్సు కలది ఔతూ; సత్యభామ; పాండవ, భామినికిన్= పాండవుల సతి (అయిన ద్రౌపదికి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అనగా విని సత్యభామ సిగ్గుతో కూడిన మనస్సుతో ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నది.

క. 'ఏ నెఱుఁగమి నిట్లడిగితి; । నా నేరమి సైఁప వలయు; నగవుగఁ గొనుమీ
మానిని! నా పలుకులు; స । న్మానితము భవచ్చరిత్రమహిమ ధరిత్రిన్.' 311

ప్రతిపదార్థం: మానిని!= మగువా, ఓ ద్రౌపదీ!; ఏను= నేను; ఎఱుఁగమిన్= అజ్ఞానం చొప్పున; ఇట్లు+అడిగితిన్= ఈ విధంగా ప్రశ్నించాను; నా నేరమి= నా యొక్క అజ్ఞానాన్ని; సైఁపన్+వలయున్= క్షమించవలెను; నా పలుకులు= నా మాటలు; నగవుగన్+కొనుము+ఈ= పరిహాసంగా స్వీకరించుము; భవత్+చరిత్ర, మహిమ= నీప్రవర్తన యొక్క గొప్పదనం; ధరిత్రిన్= భూమిపై; సత్+మానితము= మంచి పేరు ప్రతిష్ఠల నార్జించింది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది చెప్పిన మాటలు ఆలకించి సత్యభామ సిగ్గుచేత తలవంచుకొనవలసి వచ్చింది. అందుచేత ఆమె ద్రౌపదికి క్షమాపణ చెప్పుకొన్నది. 'అభిమానవతివైన ఓ ద్రౌపదీ! నేను కేవలం అజ్ఞానం చొప్పున 'మందులు మాకులు' వశీకరణవిద్యలనుగూర్చి ప్రస్తావించాను. వాటిని దయతో' పరిహాస ప్రసంగాలుగా స్వీకరించి నన్ను మన్నించుము. నీ సౌశీల్యం నీకు ప్రపంచంలో పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించింది.'

వ. అనినం బాంచాలి మందస్మితానన యగుచు 'నది యట్ల కాక' యని పలికి మఱియు నిట్లనియె. 312

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా (అని సత్యభామ పలుకగా); పాంచాలి= పాంచాల రాజపుత్రి అయిన ద్రౌపది; మంద, స్మిత+ఆనన+అగుచున్= చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలది ఔతూ; అది= (నీవు మందులు మాకులు గూర్చి చేసిన ప్రసంగం) అట్లు+అ= ఆ విధంగానే (అనగా కేవలం నవ్వుటాల కొరకు అనిన మాటలుగానే); కాక= అగుగాక; అని పలికి= అని చెప్పి; మఱియున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని సత్యభామ క్షమాపణ కోరగా, ద్రౌపది చిరునవ్వులు చిందే మొగంతో సమాధానాన్ని ఇట్లా చెప్పింది. 'నీవు మందులు మాకులు గూర్చి చేసిన ప్రస్తావన, కేవలం నవ్వుటాలకు మాత్రమే జరిపినట్లుగా అనుకొందాంఅని.' మరల ద్రౌపది సత్యభామతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: (1) ఈ పద్యాలు వ్రాసిన మహాకవి కవిత్రయంలో మూడవవాడయిన ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. కాని తాను 'ఇది నన్నయ భట్ట ప్రణీతమైనది' అని తాను నన్నయను అనుకరిస్తున్నట్లుగా ప్రకటించాడు. నన్నయ కవితాశిల్పంలో ఎన్నదగినది 'ప్రసన్న కథా కవితార్థయుక్తి'. తిక్కన కవితాశిల్పంలో ఎన్నదగిన అంశము- "సంభాషణ చతురత. సత్యాద్రౌపదీ సంవాదంలోని 'సంభాషణ చారిమ' కు ఎఱ్ఱన మహాకవికి ఒజ్జబంతి ప్రసాదించిన మహనీయుడు తిక్కనయే. అంతేకాక 'మందస్మితానన' అయిన పాంచాలి లజ్జాకలితచిత్త అయిన సత్యభామ.... ఈ సాత్త్వికాభినయ వర్ణన తిక్కన ప్రభావమని చెప్పవచ్చును. పూర్వోక్తమైన వచనం (307 సంఖ్య)లో నన్నయ శైలి కన్పిస్తున్నది. నన్నయ తిక్కన మహాకవు లిరువురి కవితాశిల్పాలు ఎఱ్ఱన రచనలో గంగాయమునలవలె సంగమించిన వని చెప్పదగును.

ద్రౌపది సత్యభామకుఁ బతివ్రతాధర్మంబులు సెప్పుట (సం. 3-223-1)

క. **'పతిమనసు నాఁచికొనియెడు । చతురోపాయంబు నీకుఁ జపలాక్షి! సుని**
శ్చిత మతిఁ జెప్పెద విను మూ । ర్జితమును ధర్మాన్వితము సుశీలంబునుగన్. 313

ప్రతిపదార్థం: చపల+అక్షి!= చలించే కన్నులు కలదానా!; (ఓ సత్యభామా); పతి మనసున్= భర్త యొక్క మనస్సును; ఆఁచికొనియెడు= ఆకర్షించి కట్టుకొనే; చతుర+ఉపాయము= తెలివి తేటలతో కూడిన వెరవు; నీకున్; నిశ్చితమతిన్= సందేహం లేకుండా ఖండితంగా; ఊర్జితమును= గొప్పది అయినట్టిదిన్నీ; ధర్మ+అన్వితమున్= ధర్మంతో కూడినట్టిది; సుశీలంబుగన్= మంచి నడవడితో కూడినట్టిదిగా; చెప్పెదన్; వినుము;

తాత్పర్యం: 'చంచలమైన కన్నులు కల ఓ సత్యభామా!, భర్తయొక్క మనస్సుకు ఆకర్షించి పట్టుకొనే ఉపాయం నీకు చెప్పగలను. సావధానంగా ఆకర్ణించుము. ఆ ఉపాయం అచ్చమైన తెలివితేటలతో కూడింది; గొప్పతనాన్ని చేకూర్చేది. ధర్మంతో కూడింది. మంచినడవడి సమకూర్చేది సుమా! (మందులకు మాకులకు వశీకరణలకు తంత్రాలకు ఇంద్రజాలానికి సంబంధించింది కాదు అనే హెచ్చరిక అంతర్గర్భితం).

చ. **పతిఁ గడవంగ దైవతము భామల కెందును లేదు; ప్రీతుఁడై**
పతి గరుణించెనేనిఁ గలభాషిణి! భాసురభూషణాంబరా
న్విత ధనధాన్యగౌరవము విశ్రుతసంతతియున్ యశంబు స
ద్గతియును గల్గు; నొండుమెయిఁ గల్గునె యెన్నితెఱంగు లారయన్? 314

ప్రతిపదార్థం: కలభాషిణి!= అవ్యక్తమధుర మైన మాటలు మాటాడుదానా, ఓ సత్యభామా!; భామలకున్= మగువలకు; పతిన్= భర్తను; కడవంగన్= మించునట్టి; దైవతము= దైవం; ఎందును లేదు= ఎచ్చటను లేదు. పతి= భర్త; ప్రీతుఁడు+ఐ= తృప్తి చెందిన వాడయి; కరుణించెన్+ఏనిన్= దయ చూపితే; భాసుర, భూషణ+అంబర+అన్విత, ధన, ధాన్య గౌరవమున్= ప్రకాశించే ఆభరణాలతో వస్త్రాలతో కూడిన, సంపద, తిండి గింజలు అనువాని గొప్పతనం; విశ్రుత, సంతతియున్= పేరు కెక్కిన సంతానమున్నూ; యశంబున్= కీర్తి; సత్+గతియును= పుణ్య పదమున్నూ; కల్గున్= ఏర్పడతాయి, ఒండు మెయిన్= వేరొక రీతిగా; ఎన్ని, తెఱంగులు= ఎన్ని మార్గాలు; అరయన్= పరిశీలించినప్పటికి; కల్గును+ఎ= ఏర్పడునా? (= ఏర్పడవు).

తాత్పర్యం: అవ్యక్తమధురవాక్యాలు పలుకునట్టి ఓ సత్యభామా! భర్తను మించిన దైవం భార్యకు మరొకరు లేరు. భర్త దయచూపితే భార్యకు ఆభరణాలు లభిస్తాయి, ధన ధాన్య సంపదలు కలుగుతాయి, మంచి సంతానం

ఏర్పడుతుంది, కీర్తి లభిస్తుంది, పుణ్యం సంప్రాప్తిస్తుంది. ఆలోచించి చూస్తే భర్తవలనకాక వేరువిధంగా భార్యకు అభ్యుదయ పరంపరలు సంప్రాప్తించవుకదా!

విశేషం: చపలాక్షి, కలభాషిణి అనే సంబోధనలలో సత్యభామపట్ల ద్రౌపది 'ఎత్తిపొడుపు' ధ్వనిస్తుంది.

ఆ. **కరము దుఃఖపడినఁ గాని యొక్కింత సౌ । ఖ్యంబు ధర్మగతియుఁ గలుగ దెందుఁ,**
జూడు మబల! భర్తృశుశ్రూష ఫలము సం । తత శుభంబు గలదు, ధర్మ్మ మొదవు. 315

ప్రతిపదార్థం: అబల= మగువ, ఓ సత్యభామా!; కరము= మిక్కుటంగా; దుఃఖపడినన్+కాని= కష్టాన్ని అనుభవించిన గాని; ఒక్క+ఇంత= కొంత, కొంచెం; సౌఖ్యంబు= సుఖం; ధర్మగతియున్= ధర్మంతో గూడిన పదం; ఎందున్= ఎచటను; కలుగదు= ఏర్పడదు; చూడుము= గమనించుము; భర్తృ శుశ్రూష ఫలము= పతికి చేసిన సేవ యొక్క ఫలితం; సంతత, శుభంబు= ఎల్లప్పుడు కలిగే మేలు; కలదు= ఉంటుంది; ధర్మ్మవు= ధర్మం; ఒదవున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభామా! ఎంతో శ్రమిస్తే కాని కొంచెం సుఖం కలుగదు. పుణ్యం లభించటానికి మిక్కిలి శ్రమించవలసి ఉంటుంది. భర్తకు పరిచర్య చేస్తే సులువుగా పుణ్యం లభిస్తుంది. శీఘ్రంగా ఎల్లప్పుడూ మేలు కలుగుతుంది. దానివలన ధర్మం కూడా ప్రాప్తిస్తుంది.

క. **కావున నిత్యము సమ్య । గ్భావము ప్రేమంబు వెరవు భక్తియుఁ బ్రియముం**
గావింపుము నీ ప్రియునెడ । భావముఁ దా నెఱిఁగి భర్త బాగుగ మరగున్. 316

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; నిత్యమున్= ప్రతి దినం; సమ్యక్+భావము= సరియైన యోచనం (ఆలోచన); ప్రేమంబు= ప్రేముడి; వెరవు= ఉపాయం; భక్తియున్= పూజ్యభావనను; ప్రియమున్= సంప్రీతిని; నీ ప్రియు+ఎడన్= నీ భర్తయెడల; కావింపుము= ఒనరించుము; భావమున్= అనురాగ పూరితమైన యోచనం; తాన్= తాను(భర్త); ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; భర్త= పెనిమిటి; బాగుగన్= మంచిగా; మరగున్= వలపుతో కూడి ప్రవర్తిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభామా! నీకు ప్రియుడైన నీ భర్తయెడ ప్రతిదినం సరైన ఆలోచన, ప్రేముడి, ఉపాయం, ఆరాధనాభావం, సంప్రీతి ప్రసరింప జేయుము. నీ ప్రేముడి గుర్తించి నీభర్త నీయెడ అనురాగంతో ప్రవర్తిస్తాడు.

మ. **వనజాక్షుండు గడంగి నీ దగు గృహద్వారంబు సేరంగ వ**
చ్చెననంగా విని లెమ్ము సంభ్రమముతోఁ జెన్నొందు నభ్యంతరం
బునకున్ వచ్చిన నాసనాదికరణంబుల్ దీర్పఁ దత్తజ్జనం
బు నియోగించితి నంచు నుండక ప్రియంబుల్ సేయు మీవుం దగన్. 317

ప్రతిపదార్థం: వనజ+అక్షుండు= పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడు (శ్రీకృష్ణుడు); నీది+అగు= నీదగు, నీ యొక్క; గృహద్వారంబు+చేరంగన్, వచ్చెన్+అనంగాన్= ఇంటి గుమ్మందగ్గరికి వచ్చాడనే మాట ఆలకించినంతనే; విని; సంభ్రమముతోన్= తొట్రుపాటుతో; లెమ్ము= లేచి నిల్చుండుము; చెన్ను+ఒందు= అందమైన; అభ్యంతరంబునకున్= అంతఃపురం లోకి; వచ్చినన్= వస్తే; ఆసన+ఆది, కరణంబుల్= కూర్చొనటానికి చేసే సదుపాయాలు; తీర్పన్= సమకూర్చుటకు; తద్+తద్+జనంబున్= ఆయా మనుజులను; నియోగించితిని= ఏర్పాటు చేశాను; అంచున్= అని తలపోస్తూ; ఉండక= ఊరుకొనక; ఈవున్= నీవును; తగన్= ఒప్పిదంగా; ప్రియంబుల్+చేయుము= ప్రీతి కలిగించే వాటిని ఒనరించుము.

తాత్పర్యం: నీ భర్త అయిన శ్రీకృష్ణుడు పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడు. ఆతడు నీ ఇంటి గుమ్మం దగ్గరికి చేరగానే నీవు తొట్రుపాటుతో శీఘ్రంగా ఎదురేగి స్వాగతం పలుకుము. అతడే చెచ్చెర నీ అంతఃపురంలో ప్రవేశిస్తే, అతడికి కూర్చొనటానికి సదుపాయాలు చేయటానికై సేవకులను పలువురిని నియమించాను కదా అని నీవు ఉపేక్ష చేయరాదు. నీవే స్వయంగా ఎదురేగి ఆతడిని మన్నించి ఆతని అనురాగాన్ని చూరగొనుము.

చ. **తివిరి మురారి నీకుఁ గడు తీపుగఁ జెప్పిన పల్కు గల్గినం**
గువలయనేత్ర! నీ మనసు గూడినవారికి నైన నెప్డుఁ జె
ప్పవలదు; దాన నొండొక నెపంబు ఘటింతు రెఱింగి రేని నీ
సవతులు కృష్ణుబుద్ధి విరసంబగు నీదెసఁ దత్ప్రయుక్తిచేన్. **318**

ప్రతిపదార్థం: కువలయ నేత్ర!= నల్లగలువల వంటి కన్నులు కలదానా, ఓ సత్యభామా!; తివిరి= కడగి; ముర+అరి= ముర అనెడి రాక్షసుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుఁడు; నీకున్= నీకు; కడున్= మిక్కిలి; తీపుగన్= తీయగా; చెప్పిన పల్కు= చెప్పినమాట; కల్గినన్= ఉంటే; నీ మనసు+కూడిన వారికిన్+ఐనన్= నీ మనస్సుకు నచ్చిన నెచ్చెలులకైన; ఎప్డున్= ఎపుడుకూడా; చెప్పన్‌వలదు= చెప్పరాదు; దానన్= అందు వలన; నీ సవతులు= నీతోపాటు నీ భర్త పెండ్లి ఆడిన మగువలు; ఎఱింగిరి+ఏనిన్= (సంగతిని) తెలిసికొంటే; ఒండు+ఒక, నెపంబు= వేరొక మిష; ఘటింతురు= కల్పిస్తారు; తద్+ప్రయుక్తిచేన్= ఆ ప్రయోగం వలన; నీ దెసన్= నీ యెడల; కృష్ణు, బుద్ధి= శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు; విరసంబు= రసం లేనిది, ప్రేముడి లేనిది; అగున్= కాగలదు.

తాత్పర్యం: నల్లకలువలవంటి కన్నులు కల ఓ సత్యభామా! నీయందు మిక్కుటమైన మక్కువ చూపి, శ్రీకృష్ణుడు నీకు సరససల్లాపప్రసంగవశాన ఏదైన రహస్యం చెప్పితే, దానిని నీవు నీ అనుగు నెచ్చెలులకు కూడ చెప్ప కూడదు. ఒకవేళ ఆ సంగతి నీ సవతులకు తెలిస్తే నీమీద నింద మోపి ఆ రహస్యాన్ని బట్టబయలు చేయగలరు. అప్పుడు నీ మీద గల ప్రేమాభిమానాలు శ్రీకృష్ణుడి మనస్సులో సన్నగిల్లుతాయి; జాగ్రత్త.

చ. **పతికి ననుంగు లైన తగు బంధుల మిత్త్రుల భోజనాది స**
త్కృతముల నాదరించుచు నకృత్రిమభక్తినియుక్తి సంతతో
త్థితమతివై చరింపుము; తదీయ హితేతరవృత్తు లైన వా
రతివ! భవత్సుహృజ్జనము లైనను గైకొనకుండు మెప్పుడున్. **319**

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= ఓ మగువా, ఓ సత్యభామా!; పతికిన్= భర్తకు; అనుంగులు+ఐన= ఇష్టులు అయిన; తగు బంధులన్, మిత్త్రులన్= తగిన చుట్టాలను స్నేహితులను; భోజన+ఆది, సత్+కృతములన్= ఆహారం మున్నగు మంచి సదుపాయా లొనరించటంలో; ఆదరించుచున్= మన్నిస్తూ; అకృత్రిమ భక్తి నియుక్తిన్= స్వచ్ఛమైన పూజ్యభావం కలిగిఉండటంచేత; సంతత+ఉత్థిత, మతివి+ఐ= ఎల్లప్పుడును మేలుకొన్నబుద్ధిగలదానివై; చరింపుము= ప్రవర్తించుము; తదీయ, హిత+ఇతర, వృత్తులు+ఐనవారు= ఆతడి యొక్క మేలుకు వ్యతిరేకమైన ప్రవర్తన కలవారలను; భవత్+సుహృత్+జనములు+ఐనను= నీ యొక్క మిత్రములైనవారు అయినప్పటికిని; ఎప్పుడున్= ఎన్నడును; కైకొనక+ఉండుము= ఆదరించకుము.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభామా!, భర్తకు ప్రీతిపాత్రులైన చుట్టాలకు, మిత్రులకు ఆహారపానీయాలు మొదలైన సదుపాయాలను సమకూర్చటంలో నీవు ప్రత్యేకమైన జాగ్రత్త వహించుము. వారిని పూజ్యభావంతో గౌరవించుము. భర్త మేలు కోరక అతడికి వ్యతిరేకమైన చర్యలు చేసేవారు, నీకు మిత్రములైనప్పటికి వారిని ఆదరించకుము.

క. **విను, ప్రద్యుమ్నాది భవ । త్తనయులయెడ నైన నేకతంబున నేకా**
సనమున నుండుట దూష్యం । బని యెఱుఁగుము; సతులచరిత లతిదుష్కరముల్. **320**

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; ప్రద్యుమ్న+ఆది, భవత్+తనయుల+ఎడన్+ఐనన్= ప్రద్యుమ్నుడు మున్నగు నీ కుమారుల యెడ నైనప్పటికి; ఏకతంబునన్= రహస్యంగా; ఏక+ఆసనమునన్= ఒకే వేదికపై; ఉండుట= (కూర్చొని) ఉండటం; దూష్యంబు+అని= మంచిది కాదు అని; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; సతుల చరితలు= ఆడువారి నడవడులు; అతి, దుష్కరముల్= మిక్కిలి కష్టంతో చేయదగినవి.

తాత్పర్యం: సత్యభామా! శ్రద్ధతో ఆలకింపుము. ఆడువారి నడవడి మిక్కిలి కష్టంతో జాగరూకతతో తీర్చిదిద్దుకొనవలసి నట్టిది. ప్రద్యుమ్నాదులు నీకు పుత్ర నిర్విశేషులే. అయినప్పటికిని అట్టివారితో కూడి ఏకాంతంగా, ఒకే వేదికపై ఉండరాదు.

విశేషం: ప్రద్యుమ్నుడు రుక్మిణికి శ్రీకృష్ణుడికి పుట్టిన కొడుకు.

క. **కులవతులును సతులును ని । ర్మల మతులును నయిన యట్టి మగువలతోడం**
జెలిమి యొనరించునది; దు । ర్విలసిత వనితాభియుక్తి విడువుము తరుణీ! **321**

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= జవ్వనీ! ఓ సత్యభామా!; కులవతులును= ఆభిజాత్యవతులున్నూ (మంచి కుటుంబంలో జన్మించిన వారున్నూ); సతులును= పతివ్రతలున్నూ; నిర్మల మతులునున్= స్వచ్ఛమైన బుద్ధి కలవారున్నూ; అయిన+అట్టి= అయినట్టి; మగువలతోడన్= స్త్రీలతో; చెలిమి= స్నేహం; ఒనరించునది= చేయాలి; దుర్విలసిత, వనితా+అభియుక్తి= చెడ్డ హొయలు పోయే మగువలతో కలసి మెలసిఉండటం; విడువుము= వదలి పెట్టుము.

తాత్పర్యం: జవ్వని వైన ఓ సత్యభామా! మంచికుటుంబానికి చెంది మంచిబుద్ధి గల పతివ్రతలతో మాత్రమే నీవు స్నేహం చేయుము. వన్నెలవిసనకర్రలై విర్రవీగే వనితలతో ఎన్నడూ కలసి మెలసి తిరుగవద్దు.

వ. **ఇది నీకుఁ బరమసౌభాగ్యమూలం బయిన యుపాయం' బనినం బ్రీతచిత్తయై సత్యభామ యిట్లనియె.322**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (నేను చెప్పిన ఈ మాట); నీకున్; పరమ, సౌభాగ్య, మూలంబు+అయిన= భర్తయొక్క అధికమైన అభిమానాన్ని చూరగొనటానికి కారణమయిన; ఉపాయంబు= వెరవు; అనినన్= అని చెప్పగా; సత్యభామ= సత్యభామ; ప్రీత, చిత్త+ఐ= సంతృప్తిచెందిన మనస్సు కలదై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: నేను చెప్పిన ఈ మాటలు నీవు నీభర్తఅభిమానాన్ని అమితంగా చూరగొనటానికి ఆధారాలు ఔతాయి' అని ద్రౌపది చెప్పింది. సత్యభామ సంతృప్తి చెంది, ద్రౌపదితో ఇట్లా పలికింది.

సీ. **'నీవు ధర్మజ్ఞవు, దేవసన్నిభులు నీ । భర్తలు మహనీయ కీర్తిధనులు**
ధైర్యతేజోబలశౌర్యసంపన్నులు । గావున వీరికి నే విధమున
ధారుణీరాజ్యంబు సేరెడుఁ దడయక । మీ కెగ్గు సేసిన లోకనింద్య
చరితుండు గౌరవధరణీశువనితలు । దిక్కులే కలమటఁ బొక్కుచుండఁ

తే. గని ముదంబునఁ బొందెదు వనిత! నీవు । సుతుల నత్యంతనిర్మలమతుల శౌర్య
యుతులఁ గాంచిన సద్గుణాన్వితవు వగపు । వలదు చిత్తంబులో నీకు జలజనయన! 323

ప్రతిపదార్థం: జలజనయన!= పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానా, ఓ ద్రౌపదీ! నీవు= (ఓ ద్రౌపదీ) నీవు; ధర్మజ్ఞవు= ధర్మాన్ని ఎఱిగిన దానివి; నీ భర్తలు= నీ పతులు (పాండవులు); దేవ సన్నిభులు= దేవతలతో సమానులు; మహనీయ, కీర్తి, ధనులు= గొప్ప దైన యశస్సు అనే సంపద కలవారు; ధైర్య, తేజస్+బల, శౌర్య, సంపన్నులు= మనస్సు కలగని గంభీరత, దేదీప్యమాన మైన వెలుగు, శక్తి, పరాక్రమం అనే సంపద కలవారు; కావునన్= కాబట్టి; వీరికిన్= నీ భర్త లైన పాండవులకు; ఏవిధమునన్= ఎట్లయినను, తడయక= శీఘ్రంగా; ధారుణీ రాజ్యంబు= భూమిని పరిపాలించటం, భూమిపై ప్రభుత్వం; చేరెడున్= సంక్రమిస్తుంది; మీకున్+ఎగ్గు+చేసిన= మీకు అపకారం చేసిన; లోక, నింద్య, చరితుండు= జగత్తున గర్హింప దగిన ప్రవర్తనగలవాడు; కౌరవ, ధరణీ+ఈశు; వనితలు= కురువంశానికి చెందిన రాజు(దుర్యోధనుడి) యొక్క స్త్రీలు; దిక్కులేక= సాయం లేక; అలమటన్= కష్టాలలో; పొక్కుచుండన్= వెత చెందుతుండగా; కని= చూచి; ముదంబునన్+పొందెదు= సంతోషాన్ని అనుభవిస్తావు; వనిత!= మగువా!; నీవు= నీవు (= ఓ ద్రౌపదీ); సుతులన్= కొడుకులను; అతి+అంత నిర్మల, మతులన్= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన బుద్ధి కలవారిని; శౌర్య యుతులన్= పరాక్రమంకలవారిని; కాంచిన= పొందిన; సత్+గుణ+అన్వితవు= మంచి లక్షణాలతో కూడిన దానవు; నీకున్, చిత్తంబులోన్= మనస్సులో; వగపు వలదు= దుఃఖం ఉండరాదు.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!, ద్రౌపదీ! నీవు ధర్మం తెలిసిన దానవు; నీ భర్తలు దేవతలతో సమానులు; లోకంలో పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించిన గొప్పవారు; దేదీప్యమాన మైన తేజస్సుతో బలంతో పరాక్రమంతో వెలుగొందేవారు. ఏ విధంగానైనా అట్టి వీరులకు భూరాజ్యం సంక్రమించటం తథ్యం. మీకు అపకారం చేసిన దుష్టుడు లోకులచేత గర్హింపబడిన దుర్యోధనుడి భార్యలు దిక్కులేక కష్టాలు అనుభవించవలసి వస్తుంది. అప్పుడు నీ మనస్సుకు సంతృప్తి కల్గుతుంది. నీవు వీరపత్నివి మాత్రమే కాదు. నీ కొడుకులు అతిలోక పరాక్రమ వంతులు. నీవు వీరమాతవు, సద్గుణరాశివి. నీకు మనస్సులో పరితాపం ఉండరాదు సుమా!

వ. ప్రతివింధ్యాదు లైన నీ పుత్త్రు లేవురు నిప్పుడు వచ్చి యదుపురంబున నున్నవారు; వారికి నొక్కటం గొఱంత లేదు; రుక్మిణియు సుభద్రయుఁ దక్కినవారలు నక్కుమారుల యెడం దమ కొడుకుల కంటె గారవంబు సేయుదురు; వారి దెస నిశ్చింతవు గ' మ్మనియె; నయ్యవసరంబునం గృష్ణుండు పాండవుల వీడ్కొని మార్కండేయాది విప్రజనంబు నామంత్రణంబు సేసి గమనోన్ముఖుం డగుటయు, సత్యభామ యాజ్ఞసేనిం గౌఁగిలించుకొని సగౌరవంబుగా వీడ్కొనియె; నంత వాసుదేవుండును బ్రియాసహితంబుగా రథారూఢుం డై ద్వారవతీపురంబున కరిగె; మార్కండేయుండును బాండవేయుల నాశ్వాసించి నిజాశ్రమంబునకుం జనియె; నని చెప్పిన వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డి ట్లనియె. 324

ప్రతిపదార్థం: ప్రతివింధ్య+ఆదులు+ఐన= ప్రతివింధ్యుడు మొదలుగా గల; నీ పుత్త్రులు= నీ కొడుకులు; ఏవురున్= అయిదుగురును; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; వచ్చి= అరుగుదెంచి; యదుపురంబునన్= ద్వారకానగరంలో; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; వారికిన్= నీ పుత్రులకు; ఒక్కటన్+కొఱంత లేదు= ఏ ఒక్క అంశంలోనూ లోటు లేదు; రుక్మిణియున్= ఆ కృష్ణుడి మొదటి భార్య; సుభద్రయున్= శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలును; తక్కిన వారలున్= మిగిలిన వారును; ఆ+కుమారుల+ఎడన్= ప్రతివింధ్యుడు మున్నగు వారిపట్ల; తమ కొడుకుల కంటెన్= తమయొక్క పుత్రులకంటెగూడ; గారవంబు+చేయుదురు= మన్నన, మర్యాద చూపిస్తారు; వారి దెసన్= ఆ ప్రతివింధ్యాదుల విషయమై; నిశ్చింతవు+కమ్ము+అనియెన్= దుఃఖం లేని దానవు అగుము అని చెప్పింది. ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; కృష్ణుండు; పాండవులన్; వీడ్కొని= వెళ్ళటానికి మర్యాదపూర్వకంగా అనుమతి తీసికొని; మార్కండేయ+ఆది, విప్ర, జనంబున్= మార్కండేయుడు మున్నగు బ్రాహ్మణుల సముదాయాన్ని; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్కొని; గమన+ఉత్+ముఖుండు+అగుటయున్= ప్రయాణానికి ఉద్యుక్తుడు కాగా; సత్యభామ= శ్రీకృష్ణుని భార్య; యాజ్ఞసేనిన్= ద్రౌపదిని; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; సగౌరవంబుగాన్= మన్నన చొప్పున; వీడ్కొనియెన్= ఆమంత్రణం చేసింది; అంతన్= పిదప; వాసుదేవుండు= వసుదేవుడి కుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు; ప్రియా, సహితంబుగాన్= ప్రియురాలు అయిన సత్యభామతో పాటుగా; రథ+ఆరూఢుండు+ఐ= తేరుపై ఎక్కిన వాడై; ద్వారవతీ పురంబునకున్= ద్వారకా నగరానికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; మార్కండేయుండును; పాండవేయులన్; ఆశ్వాసించి= ఓదార్పు మాటలు చెప్పి, ఊరడించి; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తన యొక్క ఆశ్రమానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అని చెప్పినన్= అని వచింపగా; వైశంపాయనునకున్= భారత కథ చెప్పిన ఋషికి; జనమేజయుండు భారత కథను సర్పయాగసందర్భాన ప్రధానశ్రోత అయిన రాజు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఓ ద్రౌపదీ! నీ కొడుకులు ప్రతివింధ్యుడు మున్నగువారు అయిదుగురు ఈ సమయంలో ద్వారకానగరంలో ఉన్నారు. వారికి అక్కడ ఎట్టి లోటు లేకుండా, రుక్మిణి సుభద్ర తక్కినవారూ కలిసి చూస్తున్నారు. వారు నీ కొడుకులను తమకొడుకులకంటె మిన్నగా అభిమానంతో మన్నించి లాలిస్తున్నారు. అందుచేత నీవు సంతృప్తితో సంతోషంతో ఇచట సుఖంగా ఉండుము' అని చెప్పింది. అంతట శ్రీకృష్ణుడు పాండవులను వీడ్కొని, మార్కండేయుడు మున్నగు బ్రాహ్మణఋషులకు నమస్కరించి ప్రయాణానికి వారి అనుమతి తీసికొన్నాడు. అప్పుడు సత్యభామ ద్రౌపదిని కౌగిలించుకొని మన్నన తెలిపి మర్యాదగా తాను శ్రీకృష్ణుడితోపాటు వెళ్ళటానికి ఆమె అనుమతి పొందింది. అంత శ్రీకృష్ణుడు సత్యభామతోపాటు తేరుపై ఎక్కి ద్వారకానగరానికి వెళ్ళాడు. మార్కండేయమహర్షికూడ పాండవులకు ఓదార్పుమాటలు చెప్పి ఊరడించి తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళిపోయాడు - అని వైశంపాయనుడు సర్పయాగశాలలో జనమేజయుడికి భారతకథ వినిపించాడు.

విశేషం: (1) వైశంపాయనుడు - వేదవ్యాసమహర్షి శిష్యులలో ఒకడు. జనమేజయుడు- సర్పయాగం చేసిన మహారాజు, పరీక్షితుడి కొడుకు. పరీక్షితుడు అభిమన్యుడి పుత్రుడు. అభిమన్యుడు అర్జునుడి కొడుకు. పాండవులకు ద్రౌపది యందు వరుసగా జన్మించినవారు - ఉపపాండవులు: ప్రతివింధ్య, శ్రుతసోమ, శ్రుతకీర్తి, శతానీక, శ్రుతసేనులు.

క. 'వనముల ని ట్లనిశంబును । ఘనతర దుఃఖానుభవ వికల్పితు లగుచున్
మనుజోత్తము లప్పార్థులు । జననుత! యటమీఁద నెట్లు చరియించి రొకో!' 325

ప్రతిపదార్థం: జననుత!= జనులచేత పొగడబడినవాడా! ఓ వైశంపాయన మహర్షీ!! వనములన్= అడవులలో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనిశంబును= ఎల్లప్పుడున్నూ; ఘన, తర, దుఃఖ+అనుభవ,వికల్పితులు+అగుచున్= మిక్కిలి ఎక్కువైన శోకాన్ని అనుభవించినవారు ఔతూ; మనుజ+ఉత్తములు= నరులలో శ్రేష్ఠులు; ఆ+పార్థులు= పృథ యొక్క కొడుకులు అయిన పాండవులు; అట మీఁదన్= ఆ పిమ్మట; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చరియించిరి+ఒకో!= నడచిరో కదా!

తాత్పర్యం: ఓ వైశంపాయన మహర్షీ! మనుజులలో శ్రేష్ఠులు కుంతీకుమారులైన పాండవులు ఆ విధంగా అడవులలో నివసిస్తూ పెక్కుకష్టాలు పడుతూ బ్రదికిరికదా! పిదప వారు ఏ విధంగా తమ నడవడికలు తీర్చి దిద్దుకొన్నారో తెలుప వేడికోలు.

వ. అనిన నమ్మునీశ్వరుం డిట్లని చెప్పెఁ; 'గృష్ణుండు సనిన యనంతరంబ పాండవులు గామ్యకవన నివాసంబు పరిత్యజించి, యనేక వన శైల నదనదీ విశేషంబు లాలోకించుచు ద్వైతవనంబునకుం జని, యం దున్న యెడం గరిపురంబున నుండి యొక్క బ్రాహ్మణుండు సరసకథాకథనకుశలుండు సనుదెంచి, కౌంతేయులం గని, యుచితసల్లాపంబు సేసి, మగిడి ధృతరాష్ట్రుపాలికిం జనిన, నమ్మహీపాలుండు పాండవుల కుశలం బడుగుటయు, నవ్విప్రుండు వా రేవురు ననవరతశీతవాతాతపకర్శితాంగులై బహుదుఃఖసాగరంబున మునింగియున్న వా రనియు, వీరనాథ యయ్యును ననాథయుం బోలెఁ బాంచాలి పరమశోకార్తయై యున్నది యనియుం జెప్పిన విని, వైచిత్రవీర్యుండు విషణ్ణహృదయుండై కన్నీరు దొరుఁగం గొండొకసేపు వలుక కుండి, పదంపడి నిట్టూర్పు నిగిడించి గద్గదకంఠుం డగుచు నిట్లనియె. 326

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని జయమేజయుడు అడుగగా; ఆ+ముని+ఈశ్వరుండు= ఆ ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు (వైశంపాయనుడు); ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; చనిన+అనంతరంబు+అ= వెడలిన వెంటనే; పాండవులు= పాండునందనులు; కామ్యక, వన నివాసంబు= కామ్యకం అనే పేరు గల అడవిలో ఉండటం; పరిత్యజించి= వదలిపెట్టి; అనేక, వన, శైల, నద, నదీ, విశేషంబులు= పెక్కు అడవులు పర్వతాలు తూరుపునుండి పశ్చిమానికి పారే ఏరులు; పశ్చిమంనుండి తూరుపునకు పారే ఏరులు, అందు ముఖ్యము లైనవి; ఆలోకించుచున్= చూస్తూ; ద్వైత వనంబునకున్+చని= ద్వైతం అనే పేరు కల అడవికి వెళ్ళి; అందున్= అక్కడ; ఉన్న+ఎడన్= నివసిస్తున్నప్పుడు; కరిపురంబున నుండి= హస్తినాపురం నుండి; ఒక్క బ్రాహ్మణుండు= ఒక విప్రుడు; సరస, కథా, కథన, కుశలుండు= చక్కటి కథలను చెప్పటంలో నేర్పరి; చనుదెంచి= వచ్చి; కౌంతేయులన్+కని= కుంతీకుమారులను, పాండవులను సందర్శించి; ఉచిత, సల్లాపంబు+చేసి= తగిన మర్యాదలతో కూడిన మాటలాడి; మగిడి= తిరిగి; ధృతరాష్ట్ర పాలికిన్+చనినన్= ధృతరాష్ట్రుడి కడకు వెళ్ళగా; ఆ+మహీ, పాలుండు= ఆ భూభర్త అయిన మహారాజు; పాండవుల కుశలంబు= పాండునందనుల యొక్క యోగ క్షేమాల్ని; అడుగుటయున్= ప్రశ్నించగా; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; వారు+ఏవురున్= వారు అయిదుగురూ-పంచపాండవులు; అనవరత, శీత, వాత+ఆతప, కర్శిత+అంగులు+ఐ= ఎల్లప్పుడును చలిగాలులచేత ఎండలచేత కృశించిన శరీరం కల వారలై; బహు, దుఃఖ, సాగరంబునన్= పెక్కు కష్టాలనెడి సముద్రంలో; మునింగి+ఉన్నవారు+అనియున్= నిమగ్నులై ఉన్నవారలు అనియున్నూ; వీరనాథ+అయ్యును= వీరు లైన భర్తలు కలది అయినప్పటికిన్నీ; అనాథయున్+పోలెన్= కాపాడేవారు లేక దిక్కు లేని స్త్రీ వలె; పాంచాలి= పాంచాలదేశ ప్రభువు యొక్క పుత్రిక అయిన ద్రౌపది; పరమ, శోక+ఆర్త+ఐ= మిక్కుటమైన దుఃఖంచేత దీనురాలు అయి; ఉన్నది; అనియున్+చెప్పినన్; విని; వైచిత్రవీర్యుండు= విచిత్రవీర్యుడి కొడుకు అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; విషణ్ణ, హృదయుండు+ఐ= కలత చెందిన మనసు కలవాడై; కన్నీరు; తొరుఁగన్= జారుతుండగా; కొండొక సేపు= కొంత తడవు; పలుకక+ఉండి= మాటాడకుండి; పదంపడి= పిదప; నిడు+ఊరుపు= దీర్ఘ నిశ్వాసం; నిగిడించి= బయటకు వదలి; గద్గద కంఠుండు అగుచున్= డగ్గుత్తిక బడిన గొంతుక కలవాడవుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అంతట వైశంపాయనమహర్షి జనమేజయుడికి ఈ విధంగా ప్రత్యుత్తర మిచ్చాడు. శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకానగరానికి వెళ్ళిన తరువాత పాండవులు కామ్యకవనంలో నివసించటం మాని, ద్వైతవనానికి తమ ఆవాసాన్ని మార్చారు. మార్గమధ్యాన వారు పెక్కు అడవులను పర్వతాలను నదులను నదాలను ఆయా విశేషాలను చూచారు. అప్పుడు హస్తినానగర నివాసియు, చక్కని కథలను చెప్పటంలో నేర్పరి అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడు ద్వైతవనానికి వచ్చి, పాండవులను సందర్శించి మాట్లాడి, తిరిగి హస్తినాపురానికి చేరాడు. ధృతరాష్ట్రుడు పాండవుల యోగక్షేమాలను

గూర్చి ఆవిప్రుడిని ప్రశ్నించాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు - పాండవులు అడవులలో పెక్కు ఇడుమలు పడుతున్నారు అనిన్నీ, ఎండలకు మాడి, చలికి వణకి, వానలకు తడిసి దుఃఖసాగరంలో మునిగి ఉన్నారు అనిన్నీ, వీరులను భర్తగా పడసినప్పటికినీ, కాపాడేవారు లేని దీనురాలివలె పాంచాలరాజపుత్రిక అయిన ద్రౌపది వెతలతో అల్లాడుతున్నది అనిన్నీ చెప్పాడు. ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులు పడుతున్న పాట్లు విని కొంతసేపు మిన్నకుండి, ఆపైన దుఃఖంచేత వేడినిట్టూర్పులు విడిచి డగ్గుత్తిక పడిన గొంతుకతో ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి వర్ణనం ఆంగికాభివర్ణనం. ఇది మూలసంస్కృతమహాభారతంలో కానరాదు. నాటకీయమైన ఈ ఆంగికాభివర్ణన తిక్కన మహాకవి కవితాశిల్పంలోని విశేషం. ఇప్పట్టున ఎఱ్ఱనమహాకవి తిక్కనకవితాశిల్పాన్ని అనుకరించాడని చెప్పవచ్చును. 'సరస కథా కథన కుశలుండు'- 'అనవరత శీత వాతాతప కర్శితాంగులు' మున్నగు పదగుంఫనలు నన్నయ్య 'ప్రసన్న కథా కవితార్థ యుక్తి'ని తలపింప జేస్తాయి.

ధృతరాష్ట్రుండు పాండవుల వనవాసక్లేశంబునకు దుఃఖించుట (సం. 3-225-8)

క. 'నా చేసిన కీడునఁ గడు । నీచుం డగు నా తనూజునేరమి నిమ్మై
నోచెల్ల పార్థులకుఁ బు । ణ్యాచారుల కెందు లేని యాపద వచ్చెన్. 327

ప్రతిపదార్థం: ఓచెల్ల= అయ్యో! ఎంతటి అనర్థం జరిగింది; నా చేసిన= నేను ఒనరించిన; కీడునన్= అపకారం వలన; కడున్= మిక్కిలి; నీచుండు+అగు= దుష్టుడు అయిన; నా తనూజు నేరమిన్= నా కొడుకు యొక్క అజ్ఞానం వలన; ఈ+మైన్= ఈ రీతిగా; పార్థులకున్= పృథయొక్క కొడుకులకు, పాండవులకు; పుణ్య+ఆచారులకున్= సుకృతం కలిగించే నడవడిక కలవారలకు; ఎందున్, లేని= ఎచటను ఉండని; ఆపద= గొప్ప కష్టం; వచ్చెన్= దాపురించింది.

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! ఎంతటి అనర్థం దాపురించింది పాండవులకు? ఇది అంతయు దుర్మార్గుడైన నా కొడుకు దుర్యోధనుడి అజ్ఞానంవలన జరిగిన దురంతమే కదా! ఇది నేను చేసిన అపకారమే. పాండవులు పుణ్యప్రదమైన ప్రవర్తన కలవారు. వారికి ఎంతటి ఇక్కట్లు దాపురించాయి!

క. నా పెద్దకొడుకు ధర్మజుఁ । గాపురుషవిదూరు ధీరుఁ గౌరవకుల సం
దీపకు నివ్విధమున సం । తాపితుఁగాఁ జేసెనే విధాతృఁ డదయుఁడై. 328

ప్రతిపదార్థం: నా పెద్ద కొడుకు= మొదటి కుమారుడు; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; కాపురుష, విదూరున్= చెడ్డవారికి దూరంగా ఉండేవాడిని, మంచివాడిని; ధీరున్= మనస్సును నిగ్రహించినవాడిని; కౌరవ, కుల, సందీపకున్= కౌరవుల వంశాన్ని ప్రకాశవంతం చేసేవాడిని; ఈ+విధమునన్= ఈ రీతిగా; విధాతృఁడు= బ్రహ్మదేవుడు; అదయుఁడు+ఐ= జాలిమాలినవాడై; సంతాపితుఁ గాన్= మిక్కిలి కష్టపడేవాడినిగా; చేసెనే= ఒనరించాడు సుమా!

తాత్పర్యం: నేను నా పెద్దకొడుకుగా భావించే ధర్మరాజు, దుష్టులకు దూరంగా ఉండే ధర్మాత్ముడు. మంచివాడు. కౌరవ వంశాన్ని వెలుగొందచేసేవాడు. అట్టివాడికి బ్రహ్మదేవుడు ఇటువంటి ఇక్కట్టులను దాపురింపచేశాడే!

చ. అమలనివాతసౌధములయందు మనోజ్ఞమరాళతూల త
ల్పముల శయించి రేపులు శుభస్థితి మాగధసూతగీతనా

దములఁ బ్రబోధముం బొరయు ధర్మసుతుండు కఠోరభూమిభా
గమున శయించి మేల్కను సృగాలనినాదవికీర్ణకర్ణుఁడై. 329

ప్రతిపదార్థం: అమల, నివాత, సౌధముల అందున్= స్వచ్ఛమైనట్టివి, పెనుగాలిపాటు లేనట్టివి అయిన మేడల యందు; మనోజ్ఞ, మరాళ, తూల, తల్పములన్= మనోహరమైన హంసతూలికాశయ్యల; శయించి= పండుకొని; రేపులు= తెల్లవారువేళల; శుభస్థితిన్= మంచిగా; మాగధ, సూత, గీత, నాదములన్= వేకువవేళ పాటలయొక్క సవ్వడులచేత; ప్రబోధమున్+పొరయు= నిద్దుర మైకంనుండి మేల్కొనే; ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; కఠోర, భూమి, భాగమునన్= శరీరానికి నొప్పికలిగించే గట్టి నేలపై; శయించి= పవ్వళించి; సృగాల, నినాద, వికీర్ణ, కర్ణుఁడు+ఐ= నక్కల కూతలచేత బ్రద్దలయిన చెవులు కలవాడై; మేల్కనున్= నిదురనుండి లేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఈదురుగాలిపాటు లేక ప్రశాంతమై స్వచ్ఛంగా ఉండే మేడలపై మనోహరమైన హంసతూలికా తల్పాలపై నిదురించే ఆగర్భశ్రీమంతుడైన మహారాజకుమారుడు ధర్మనందనుడు. వేకువవేళలో అతడిని మాగధులు సుప్రభాతగీతికలు ఆలపించి మంగళతూర్యరావాలతో మేలుకొల్పేవారు. అక్కటా! అట్టి రాజకుమారుడు విధివైపరీత్యంచేత నేడు కఠినభూభాగాన పవ్వళించి కర్ణకఠోరాలైన నక్కలకూతలకు నిద్దుర మేలుకొంటున్నాడు కదా!

విశేషం: ప్రాచీనకాలంలో ప్రభాతకాలాన రాజులను రాజకుమారులను మేలుకొల్పటానికై, మాగధులు, వందులు వైతాళిక గీతికలు ఆలపించేవారు. సూతులు పౌరాణికులు సుప్రసిద్ధశ్లోకాలను కర్తవ్యప్రబోధగీతికలను వినిపించేవారు. అవి రాజమర్యాదలు.

క. నాగాయుతసత్త్వుఁడు ది । జ్నాగాయతహస్తుఁ డనిలనందనుఁడు మహో
ద్వేగాత్ముఁ డగుచు డస్సిన । నాగము క్రియ నుండకున్నె నవసి వనమునన్. 330

ప్రతిపదార్థం: నాగ+అయుత, సత్త్వుఁడు= పదివేల ఏనుగులయొక్క గొప్ప బలం కలవాడు; దిక్+నాగ+ఆయత హస్తుఁడు= దిగ్గజపు తొండం వంటి పొడవైన హస్తాలు కలవాడు; అనిల నందనుఁడు= వాయు పుత్రుడు-భీముడు; మహా+ఉద్వేగ+ ఆత్ముఁడు+అగుచున్= గొప్ప ఆవేశంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు అవుతూ; డస్సిన= శ్రమించిన; నాగము, క్రియన్= ఏనుగు వలె; నవసి= తపించి; వనమునన్= అడవిలో; ఉండక+ఉన్నె= ఉండడా?

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రుడైన భీముడు పదివేల ఏనుగుల గొప్పబలం కలవాడు. ఆజానుబాహుడు, దిగ్గజపు తొండం వంటి హస్తాలు కలవాడు. అతడికి గొప్ప ఆవేశం వస్తే ఆపటానికి ఎవరి తరం? ఆతడు పరితాపం చెంది అలసిన ఏనుగువలె అడవిలో తపిస్తూ ఉండడా?

విశేషం: దిగ్గజాలు ఎనిమిది. 1. ఐరావతం 2. పుండరీకం 3. వామనం 4. కుముదం 5. అంజనం 6. పుష్పదంతం 7. సార్వభౌమం 8. సుప్రతీకం.

ఉ. అన్నలుఁ దమ్ములున్ సతియు నార్తిమెయిన్ బహుదుఃఖమగ్నులై
యున్నతెఱంగు సూచి విజయుండు యుధిష్ఠిరవాక్యబద్ధుఁ డై
సన్నుతుఁ డుగ్రపన్నగము చాడ్పున రోఁజుచుఁ గ్రోధశోక వే
గోన్నతి నాత్మ నేమనుచునుండునొ నా సుతుతప్పు లెన్నుచున్. 331

ప్రతిపదార్థం: అన్నలున్= అగ్రజులును (ధర్మరాజును, భీముడును); తమ్ములున్= (అనుజులు - నకుల సహదేవులు; సతియున్= భార్యయు (ద్రౌపదియును); ఆర్తిమెయిన్= దైన్యం చొప్పున; బహు, దుఃఖ, మగ్నులు+ఐ= పెక్కు కష్టాలలో మునిగినవారై; ఉన్న, తెఱంగు= ఉన్న విధం; చూచి= అరసి; విజయుండు= అర్జునుడు; యుధిష్ఠిర వాక్య బద్ధుఁడు+ఐ= ధర్మరాజుయొక్క మాటకు కట్టుపడినవాడై; సత్+నుతుఁడు= పేరు ప్రతిష్ఠలను ఆర్జించినవాడు; ఉగ్ర పన్నగము చాడ్పునన్= భయంకరమైన పాము మాదిరిగా; రోఁజుచున్= బుసకొట్టుతూ; క్రోధ, శోక వేగ+ఉన్నతిన్= కోపం యొక్కయు, దుఃఖం యొక్కయు తీవ్రగమనంయొక్క అతిశయంచేత; నాసుతు, తప్పులు= నా కుమారు డైన దుర్యోధనుడి దోషాలను; ఎన్నుచున్= గణిస్తూ; ఆత్మన్= మనస్సులో; ఏమి+అనుచున్+ఉండును+ఒ= ఏ విధంగా ఆలోచిస్తుంటాడో కదా!

తాత్పర్యం: ఈ పద్యంలో ధృతరాష్ట్రుడు అర్జునుడి భావాలను గూర్చి అనుశీలిస్తున్నాడు. 'అర్జునుడు మహావీరుడు. తన అన్నలైన ధర్మరాజు, భీముడున్నూ, తమ్ములు అయిన నకుల సహదేవులున్నూ దైన్యంతో పెక్కు ఇక్కట్లు పడుతూ అడవిలో ఉండటం చూచి అతిలోక పరాక్రమవంతుడైన ఆతడు తాత్కాలికంగా అన్నగారి మాటకు కట్టుపడి ఉన్నప్పటికినీ మనస్సులోపల పగబట్టిన త్రాచుపామువలె దుర్యోధనుడు చేసిన దోషాలను ఎన్నుతూ కోప దుఃఖాల వేగంచేత రోజుతూ రొప్పుతూ కాలం గడుపుతున్నాడు కాబోలు' అని ధృతరాష్ట్రుడు వాపోయాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడికి భీముడి బలమన్నా, అర్జునుడి పరాక్రమమన్నా మిక్కిలి భయం. అతడికి పాండవుల సౌశీల్యం దుర్యోధనాదుల దుశ్చర్యలు, శకుని కర్ణుల దురాగతాలు అన్నీ తెలుసు. ధృతరాష్ట్రుడు తెలియని మూర్ఖుడు కాడు; తెలిసిన మూర్ఖుడు. ఈ విషయం పూర్వోక్త పద్యాలవలన, ముందు చెప్పబోయే పద్యాలవలన తేటతెల్లం కాగలదు.

క. అక్కట! మృదుగాత్రులు గడుఁ । జిక్కని మనసులు గుమారసింహులు గవ లిం
పెక్కిన సుఖముల కర్హులు; । స్రుక్కి నవయ నోర్చియునికి చోద్యం బరయన్' 332

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యోపాపం! (జాలితో కూడిన ఆశ్చర్యార్థకం); మృదు, గాత్రులు= సుకుమారమైన శరీరాలు కలవారు; కడున్= మిక్కిలి; చిక్కని మనసులు= సాంద్రమైన హృదయాలు కలవారు; కుమార సింహులు= బాలసింహాల వంటివారు; (సింహకిశోరాలు); కవలు= జంటగా పుట్టినవారు నకుల సహదేవులు; ఇంపు+ఎక్కిన, సుఖములకున్+అర్హులు= భోగాలతో కూడిన సౌఖ్యాలను పొందటానికి యోగ్యత కలవారు; స్రుక్కి= తపించి; నవయన్+ఓర్చి= కష్టపడటానికి ఓర్పు కలిగి; ఉనికి= ఉండటం; అరయన్= చూడగా; చోద్యంబు= ఆశ్చర్యం.

తాత్పర్యం: అయ్యోపాపం! సుకుమారశరీరాలు కలవారు నకులసహదేవులు; కవలబిడ్డలు, కొదమసింగాల వంటివారు. అట్టివారు భోగభాగ్యాలతో సమస్తసౌఖ్యాలను అనుభవించ తగినవారే కాని అడవిలో పెక్కు ఇక్కట్లు ఓర్పుతో భరించటం ఆశ్చర్యకరమైన విషయం'.

వ. అని పలికి, వెండియు. 333

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, మఱియు (ధృతరాష్ట్రుడు) ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. 'అనుపమతేజుఁ డున్నతభుజాగ్రుఁ డుదగ్రుఁడు వైరినిగ్రహుం
డనఘుఁడు వాయుసూనుఁడు నిజాగ్రజు చేసిన సత్యపాశబం
ధనమునఁ జిక్కి తత్సమయతత్పరుఁడై యిటు ఘోరదుఃఖ వే
దనములు సైఁచెఁ గాక మది తద్దయుఁ గ్రోధమయంబు వానికిన్. 334

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ తేజుఁడు= సాటిలేని గొప్పతేజస్సు కలవాడు; ఉన్నత, భుజ+అగ్రుఁడు= ఎత్తయిన భుజాల కొనలు కలవాడు; వైరి నిగ్రహుండు= శత్రువులతో పోరాడేవాడు; అనఘుఁడు= పుణ్యాత్ముడు; వాయు సూనుఁడు= వాయువుకు పుత్రుడైన భీముడు; నిజ+అగ్రజు, చేసిన= తనయొక్క అన్నగారు ఒనరించిన; సత్య, పాశ, బంధనమునన్= సత్యం అనెడి త్రాళ్లచేత కట్టుబడటంచేత; చిక్కి= లోబడి; తద్, సమయ, తత్పరుఁడు+ఐ= ఆతడి యొక్క ఒడబాటుకు కట్టుబడినవాడై; ఇటు= ఈవిధంగా (అడవిలో ఇడుమలు పొందుతూ ఉండటం); ఘోర, దుఃఖ, వేదనములు= భయంకరమైన కష్టపరితాపాలు; సైఁచెన్+కాక= ఓర్పుతో భరించెనే కాని; వానికిన్= ఆ భీముడికి; మది= మనస్సు; తద్దయున్= మిక్కిలి; క్రోధ, మయంబు= కోపంతో నిండి నట్టిది.

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రుడైన ఆ భీముడు ఉన్నాడే, వాడు సాటిలేని తేజస్సు కలవాడు. గొప్ప భుజాగ్రాలుకలవాడు; కయ్యానికి కాలుదువ్వేవాడు, అసాధారణ బలవంతుడు. అతడి అన్నగారు సత్యసంధుడు కావున, అన్నగారు అంగీకరించిన నియమాలను తాను ఉల్లంఘించ నేరడుకాబట్టి ఈ రీతిగా అడవులపాలయి ఘోరకష్టనష్టాలను అనుభవిస్తున్నాడు కాని వాడిమనస్సు ఉద్రిక్తమైనది, కోపమయమైనది సుమా!

విశేషం: సత్యపాశ - సత్యమనెడి పాశము - అలంకారం రూపకం.

సీ. **శకుని కైతవము, దుశ్శాసను చేసిన । దుష్కర్మమును, గర్ణు తులువతనము**
దుర్యోధనుని దైన దుర్ణయంబును, జిత్త । మునఁ గిరిశల్యముల్ వోలె నలఁప
దావాగ్ని తెఱఁగున దరికొని క్రోధంబు । వనవాస మనియెడు వాయుగతుల
నంతకంతకుఁ బేర్చి యవయవంబుల నెల్ల । మండంగ నెప్పుడు మధ్యముండు

ఆ. **మొగము జేవురింప ముడివడు బొమలతో । నవుడు గఱచుచును భయంకరముగ**
నున్నరూపు వాయకుండు నామది వాఁడ । మిత్తి నాదు పుత్త్రమిత్త్రతతికి. **335**

ప్రతిపదార్థం: శకుని, కైతవము= శకునియొక్క మోసం; దుశ్శాసను చేసిన= దుశ్శాసనుడు చేసిన; దుష్కర్మమును= చెడ్డపనియును; కర్ణు తులువ తనము= కర్ణుడి యొక్క నీచత్వం; దుర్యోధనునిది+ఐన= దుర్యోధనుడి యొక్క; దుర్ణయంబును= చెడు నీతిని; చిత్తమునన్= మనస్సునందు; కిరి శల్యముల్+పోలెన్= ఏదు పంది ఎముకలవలె- ముండ్లవలె; నలఁపన్= పీడించగా; దావ+అగ్ని, తెఱఁగునన్= కారుచిచ్చువలె; దరికొని= వ్యాపించి; క్రోధంబు= కోపం; వనవాసము= అరణ్యంలో నివసించటం; అనియెడు= అనునట్టి; వాయుగతులన్= గాలి సంచలనం చేత; అంతకున్+అంతకున్= క్రమ క్రమంగా; పేర్చి= అతిశయించి; అవయవంబులన్+ఎల్లన్= శరీరభాగాలు అన్నిటిని; మండంగన్= దహించగా; మధ్యముండు= మధ్యపుట్టినవాడు (కుంతీదేవికి పుట్టిన వారిలో నడిపివాడు) భీముడు; మొగము= ముఖం; జేవురింపన్= ఎర్రబడగా; ముడివడు బొమలతోన్= ముడులు వారిన కనుబొమలతో; అవుడు+కఱచుచును= పెదవి కొరుకుతూ; భయంకరముగన్= ఉగ్రంగా; ఉన్న రూపు= ఉండే ఆకారం; నామదిన్= నా మనస్సును; పాయక+ఉండున్= విడువక నిలిచి ఉంటుంది; వాఁడు+అ= వాడే (భీముడే); నాదు= నా యొక్క; పుత్ర, మిత్ర తతికిన్= కొడుకుల సముదాయానికి స్నేహితుల సముదాయానికి; మిత్తి= మృత్యువు.

తాత్పర్యం: శకుని మాయాద్యూతంలో చేసిన మోసం, దుశ్శాసనుడు నిండుసభలో చేసిన చెడ్డపని (ద్రౌపదీ వస్త్రాపహరణం), కర్ణుడి నీచత్వం (కౌరవులను సమర్థించటం), దుర్యోధనుడి చెడ్డ నాయకత్వం (జూదం మిష

కల్పించి పాండవుల రాజ్యం అపహరించటం మున్నగు కార్యాలు) మనస్సులో ఏదుపంది ముండ్లవలె గ్రుచ్చుకొన్నట్లు బాధించటంచేత కోపం అతడిలో కార్చిచ్చువలె వ్యాపించింది. భీముడికోప మనే అగ్నిహోత్రుడికి అడవిలో పడుతున్న ఇక్కట్లు అనే వాయువు తోడ్పడి, అగ్నిని ప్రజ్వలింపజేసి అతడి అవయవాలను అన్నింటిని క్రమక్రమంగా దహిస్తుంది. అందుచేత కుంతీకుమారులలో మధ్యముడైన ఆ భీముడి ఆకారం, జేవురించిన మొగం, ముడుతలు పడిన కనుబొమలు, పెదవి కరచెడి దంతాలు, ఆ భీకరాకృతి నా మనస్సులో ఎల్లప్పుడు సాక్షాత్కరిస్తూ ఉంటుంది. ఆ భీముడే నా పుత్రులకు మిత్రులకు అందరకు మృత్యువు.

విశేషం: అలం: ఉపమ; రూపకం.

క. **అంతకసుతు హృదయంబున । నంత గలుగ నేర దలుక, యర్జును మదిలో**
నంత గలుగ; దమ్మారుతి । యంతకనిభుఁ డధికరోషుఁ డనవరతంబున్. **336**

ప్రతిపదార్థం: అంతక సుతు హృదయంబునన్= యముడి కుమారుడి (ధర్మరాజు) మనసులో; అలుక= కోపం; అంత కలుగన్ నేరదు= అంత (యెక్కువ) ఉండ జాలదు; అర్జును మదిలోన్= అర్జునుడి యొక్క మనస్సులో; అంత= భీముని హృదయంలో ఉన్నంత కోపం; కలుగదు= ఏర్పడదు; ఆ, మారుతి= ఆ వాయునందను డైన భీముడు; అంతక, నిభుఁడు= యముడితో సమానుడు; అనవరతంబున్= ఎల్లప్పుడును; అధిక రోషుఁడు= మిక్కుటమైన కోపం కలవాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యముడితో సమానుడు సుమా! ఆతడి యెదలోని కోపం మెండైనది. ఎల్లప్పుడు అతడు రోషంతో రుసరుసలాడుతూ ఉంటాడు. భీముడికి ఉన్న కోపతాపాలు ధర్మరాజుకు లేవు. అర్జునుడిలో కానరావు.

తే. **అర్జునానిలప్రేరితం బగుచుఁ బేర్చి, । వాయుతనయ దవాగ్ని దుర్వారభంగిఁ**
గర్ణసౌబల సహితముగా మదీయ । పుత్త్రశత కాననము వెసఁ బొదువ కున్నె. **337**

ప్రతిపదార్థం: వాయు, తనయ దవ+అగ్ని= భీముడు అనే కారుచిచ్చు; అర్జున+అనిల, ప్రేరితంబు+అగుచున్= అర్జునుడు అనే వాయువుచేత ప్రేరేపించబడినది ఔతూ; పేర్చి= అతిశయించి, దుర్వార, భంగిన్= అడ్డుకొనటానికి వీలు లేనివిధంగా; కర్ణ, సౌబల, సహితముగాన్= కర్ణుడితో శకునితోపాటుగా; మదీయ పుత్రశతకాననమున్= నా నూరుగురు కొడుకులు అనే అడవిని; వెసన్= వేగంగా; పొదువక+ఉన్నె= నాశనం చేయక ఉంటుందా.

తాత్పర్యం: భీముడు అనే కార్చిచ్చు అర్జునుడు అనే వాయువుచేత ప్రేరేపించబడి, అతిశయించి, కర్ణశకునులతోపాటు నా పుత్రులు అనే అడవిని వేగంగా దహించి వేయదా?

విశేషం: అలం: సమగ్రమైన రూపకం.

క. **అగుఁగాక కర్మఫలములు; । దగఁ గుడువక పోవ వశమె దైవకృతంబుల్**
మగుడునె; కౌరవ్యులకుం । దెగుకాలం బయ్యెఁ; వగపు తెరు విం కేలా? **338**

ప్రతిపదార్థం: కర్మఫలములు= చేసిన క్రియలకు కలిగే ఫలితాలు; అగున్+కాక= జరిగి తీరుతాయి కదా; తగన్= సరిపడేటట్లుగా; కుడువక పోవన్ వశము+ఎ= అనుభవించక తప్పునా; దైవకృతంబుల్= విధి విపరిపాకాలు; మగుడునె= వ్యర్థంగా వెనుకకు

తిరిగి పోతాయా; కౌరవ్యులకున్= కౌరవులకు (దుర్యోధనుడు మున్నగు వారికి); తెగు కాలంబు= మరణించే సమయం; అయ్యెన్= దాపురించింది; వగపు తెరువు= విచారించే మార్గం; ఇంకన్+ఏలా= ఇక ఎందుకు?

తాత్పర్యం: చేసినకర్మకు తగినఫలం అనుభవించక తప్పదు కదా! ఇది విధి విపరిపాకం. అనుభవించక తప్పదు. దుర్యోధనుడు మున్నగువారికి మరణకాలం ఆసన్నమైంది. ఇది అవశ్యభవితవ్యం. ఇక విచారించి ప్రయోజనం లేదు.

క. **ఏను వలదన్న జూదము ၊ మానఁడ, సుతుదుర్ణయంబు మగిడింపక దు**
ర్మానమునఁ గులక్షయ సం ၊ ధానమునకుఁ దొడఁగితిని విధాతృని చెయిదిన్. **339**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను (ధృతరాష్ట్రుడు); వలదు+అన్నన్ జూదము= వద్దు అనిన జూదం; మానఁడు+అ= వదలి పెట్టడు (దుర్యోధనుడు); సుతు దుర్ణయము= కొడుకు యొక్క చెడు నడవడి; మగిడింపక= మరలించక; దుర్మానమునన్= చెడ్డ స్వాతిశయం చొప్పున; కుల, క్షయ, సంధానమునకున్= వంశం నశించే పనికి; విధాతృని చెయిదిన్= బ్రహ్మదేవుడి చర్యవలన; తొడగితిని= సమకట్టాను.

తాత్పర్యం: నా కుమారుడైన దుర్యోధనుడు నేను వలదు అని వారించినప్పటికి, నా మాట వినక, జూదానికి ఒడిగట్టాడు. ఆతడి చెడునడవడికను నేను మరలించ లేకపోయాను. దుష్టమైన నా అహంకారంవలన వంశం నశించే మార్గం ఏర్పడింది. అది ఎవరు తప్పించగలరు? అది బ్రహ్మదేవుడి చర్య.

తే. **రాత్రి తెగుదల దిన మేల రాకయుండు? ၊ దినము తెగుదల రాత్రి యేతేర కున్నె?**
పరఁగ సుఖదుఃఖములు గాల పర్యయమున ၊ నెందు మనుజులఁ బొందక యేల యుడుగు? **340**

ప్రతిపదార్థం: రాత్రి తెగుదలన్= రేయి చిట్టచివర; దినము= పగలు; ఏల= ఎందుకు; రాక+ఉండున్= రాకుండును; దినము తెగుదల= పగటి చిట్టచివర; రాత్రి= రేయి; ఏతేరక+ఉన్నె= రాక ఉంటుందా?; పరఁగన్= ఒప్పిదంగా; సుఖ, దుఃఖములు= సౌఖ్యాలున్నూ కష్టాలున్నూ; కాల పర్యయమునన్= కాలంయొక్క మార్పువలన; ఎందున్= ఎచటను; మనుజులన్= మనుష్యులను; పొందక= తాకక; ఏల= ఎందుకు; ఉడుగున్= మానును.

తాత్పర్యం: రాత్రి ముగిస్తే పగలు ఏర్పడుతుంది. పగలు గడిస్తే రాత్రి వస్తుందికదా. అట్లే సుఖాలు దుఃఖాలు క్రమక్రమంగా మనుజులకు కల్గుతుంటాయి. అది కాలాన్నిబట్టి సహజంగా సంక్రమించే మార్పుసుమా!

ఉ. **మేలున సంతసిల్లు నెడ మేకొని యాపద లొందు, నాపదల్**
దూలఁగ భూరిసౌఖ్యములు దోఁచుఁ; గృతంబులు తప్ప వెమ్మెయిం;
బోలఁగ నింతయుం గని ప్రబుద్ధమనస్కులు ఖేదమోదని
ర్గాళితధైర్యసాగరులు గాక సుఖింతురు సర్వకాలమున్. **341**

ప్రతిపదార్థం: మేలునన్= శుభాలు ప్రాప్తించేటప్పుడు; సంతసిల్లు+ఎడన్= సంతోషించేపట్టున; మేకొని= కూడి; ఆపదలు= కీడులు; ఒందున్= కలుగుతాయి; ఆపదల్= కష్టాలు; తూలఁగన్= తొలగగా; భూరి సౌఖ్యములు= గొప్ప సుఖాలు; తోఁచున్= ఉదయిస్తాయి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానైనా సరే; కృతంబులు= చేసిన కర్మలు; తప్పవు= జరిగి తీరతాయి; పోలఁగన్= సరి అయ్యేటట్లుగా, అమరేటట్లుగా; ఇంతయున్= ఈ రీతిగా జరిగిన దానిని అంతటిని; కని= చూచి; ప్రబుద్ధ మనస్కులు=

మేల్కొన్న మనస్సు కలవారు- జ్ఞానులు; ఖేద, మోద, నిర్గాళిత, ధైర్య సాగరులు కాక= దుఃఖం సంతోషం అనెడి వాటిచేత జారిన ధీరత్వం అనే సముద్రం కలవారు కాకుండగా; సర్వకాలమున్= ఎల్లప్పుడును; సుఖింతురు= సౌఖ్యాన్ని అనుభవిస్తారు.

తాత్పర్యం: శుభాలు ప్రాప్తించిన వని సంతోషించేటప్పుడే ఆపదలు సంభవిస్తాయి; ఆపదలు వచ్చినపుడు గొప్ప సౌఖ్యాలు ఒనగూడుతాయి. పూర్వజన్మలో చేసిన కర్మలు అనుభవించక తప్పదు. ఈ కర్మవిపరిపాకం సిద్ధించటం తెలిసిన జ్ఞానులు సుఖానికీ, దుఃఖానికీ అతీతులుగా ఉండే ధైర్యసాగరులు. ఎల్లప్పుడు వారు నిర్వికల్పంగా సుఖాన్నే అనుభవించగలరు.

చ. **సిరికిఁ దొలంగి కానల వసించి కృశించిన పార్థుఁ డట్టె ని**
ర్జరుల వరంబునం బరమ సమ్మద లీల మహాస్త్ర లాభ వి
స్ఫురణముఁ బొంది యద్దివికిఁ బోయి శరీరముతోన క్రమ్మఱన్
ధరణికి వచ్చె; నిట్టివి గదా! వివిధాద్భుత కర్మపాకముల్. **342**

ప్రతిపదార్థం: సిరికిన్= సంపదకు; తొలంగి= దూరమయి; కానలన్= అడవులలో, వసించి= ఉండి; కృశించిన= చిక్కిపోయిన (క్షీణించిన); పార్థుఁడు+అట్టె, కుంతీకుమారుడు అర్జునుడా; నిర్జరుల వరంబునన్= వేల్పులు ఇచ్చిన వరం వలన; పరమ, సమ్మద లీలన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో కూడిన ఆటగా; మహా+అస్త్ర, లాభ, విస్ఫురణమున్= గొప్ప మంత్రాయుధాలు ప్రాప్తించటం వలన వికాసం; పొంది= చెంది; ఆ+దివికిన్= ఆ స్వర్గానికి; పోయి= వెళ్లి; శరీరముతోన= దేహంతోనే; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; ధరణికిన్= భూమికి; వచ్చెన్= అరుదెంచాడు; వివిధ+అద్భుత, కర్మపాకముల్= అచ్చెరువు కలిగించే పెక్కు కర్మల యొక్క పరిణతులు; ఇట్టివి+కదా= ఇటువంటివేకదా!

తాత్పర్యం: చూడుము. ఆలోచిస్తే ఇది ఎంతటి అద్భుతమైన వృత్తాంతమో! సంపదలను కోల్పోయిన అర్జునుడు అడవులలో నివసిస్తూ, చిక్కి శల్యమైపోయాడు కదా! అంతలో ఆతడు దేవతలనుండి వరాలు సాధించి గొప్పవైన అస్త్రాలను ఆర్జించగలిగాడుకదా! అంతేకాక ఆతడు బొందితో దేవలోకానికి పోయి తిరిగి బొందితో క్షేమంగా భూలోకానికి విచ్చేశాడు. ఇది ఎంత అద్భుతం! ఇది ఏ జన్మలో చేసిన కర్మకు లభించిన ఫలమో కదా!

క. **గాండీవము విల్లటె, యా ၊ ఖండల నందనుఁడు విల్లు గలవాఁడటె, త**
త్కాండంబులు దివ్యము లటె, ၊ యొండేటికి వారిధనమ యుర్వియు సిరియున్.' **343**

ప్రతిపదార్థం: గాండీవము= గాండీవము అనునది (అర్జునుడి ధనుస్సు); విల్లు+అటె= ధనువు అట (అట+ఎ=అటె); ఆఖండల, నందనుఁడు= దేవేంద్రుడి కొడుకు అర్జునుడు; విల్లు కలవాఁడు= ధానుష్కుడు; అట+ఎ= అటె= అట; (ఆశ్చర్యార్థకం); తద్+కాండంబులు= ఆ వింటి యొక్క బాణాలు; దివ్యములు+అట+ఎ= దేవతా మహిమ కలవి అట; ఒండు+ఏటికి= వేరు (మాటలు) ఎందుకు; ఉర్వియున్= భూమియు; సిరియున్= సంపదయును; వారి ధనము+అ= వారికి మాత్రమే చెందిన సొత్తుకదా!

తాత్పర్యం: గాండీవం విల్లట! అది అతిలోకమహిమ కలది. అనన్యసాధారణమైనది. ఆ విల్లును ధరించేవాడు కూడ లోకోత్తరవీరుడైన అర్జునుడట. అతడు దేవేంద్రుడి కొడుకు. ఆ వింటిబాణాలు దేవతామహిమ కలవి. ఇక చెప్పే దేముంది? ఈ భూమండలమంతా ఈ లోకంలోని సంపద అంతా ఇక ఆ పాండవులకు మాత్రమే చెందే సొత్తు కదా!'

విశేషం: గాండీవం- అర్జునుడి విల్లు. లోకోత్తరమైన ఈ ధనుస్సును అగ్నిహోత్రుడు అర్జునుడికి ఖాండవవనదహన సమయంలో బహూకరించాడు. గాండీవంతోపాటు అగ్ని అర్జునుడికి అక్షయతూణీరాన్ని (తరుగని అమ్ములు కల పాదిని) బహూకరించాడు.

వ. అని ధృతరాష్ట్రుండు బహువిధంబు లగు వలుకులు వలుక విని, దుర్యోధనుండు శకునిం జూచి 'యీ రా జేల యింత భీతుం డయ్యె?' ననుచు నతండునుం దానును గర్ణసహితుండై యొక్క వివిక్తప్రదేశంబునకుం జని కార్యాలోచనంబున నున్న యెడం గర్ణుం డి ట్లనియె. 344

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; బహు విధంబులు+అగు= పెక్కు రీతులు అయిన; పలుకులు= మాటలు; పలుకన్= వచింపగా; విని= ఆలకించి; దుర్యోధనుండు; శకునిన్+చూచి; ఈ రాజు= ఈ ప్రభువు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఏల= ఎందుకు; ఇంత= ఈ విధంగా మిక్కుటంగా; భీతుండు+అయ్యెన్= భయం పొందినవాడు అయ్యాడు; అనుచున్= అని అంటూ; అతండునున్+తానును= శకునియు, దుర్యోధనుడును; కర్ణ సహితుండు+ఐ= కర్ణుడితో కూడినవాడై; ఒక్క= ఒక; వివిక్త ప్రదేశంబునకున్= రహస్యంగా ఉండే చోటుకు; చని= వెళ్ళి; కార్య+ఆలోచనంబునన్= చేయవలసిన పనిని గూర్చి యోచన చేస్తూ; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నప్పుడు; కర్ణుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనుడికి చెప్పాడు. అంతట దుర్యోధనుడు శకునితో 'ఎందుకు ఈ రాజు ఇట్లా పిరికిమాటలు పలుకుతున్నాడు? ఈయనకు ఇంతటిభయం ఎందుకు కల్గింది?' అని అన్నాడు. పిదప దుర్యోధనుడు శకునికర్ణులతో కలిసి, ఏకాంతప్రదేశానికి చేరి మంత్రాలోచనకు పూనుకొన్నాడు. అప్పుడు కర్ణుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

సీ. 'పాలితశౌర్యులు పాండవేయులు దుఃఖ । శీలురై యడవులపాలు వడిరి;
ధరణీశ! తొల్లి యింద్ర ప్రస్థపురమున । ధర్మనందను పాలఁ బేర్మితోడ
శోభిల్లుచున్న విశ్రుతలక్ష్మి నీ బుద్ధి । బలమున నిన్నుఁ బెంపాలయఁ బొందెఁ;
బరువడి దక్షిణ పశ్చిమోత్తర పూర్వ । దేశస్థులయిన మహీశులెల్ల

తే. నీక యరిగాపులై; రిప్డు నిఖిలజలధి । శైలకాననద్వీపవిశాల మైన
మహి సమస్తంబు నేలుము మహిమ యెసఁగ । లీల నింద్రుండు సురలోక మేలు నట్లు. 345

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= ఓ రాజా (దుర్యోధన మహారాజా!) పాలిత శౌర్యులు= గొప్ప శౌర్యవంతులు; పాండవేయులు= పాండవులు; దుఃఖ శీలురు+ఐ= కష్టాలను అనుభవించే స్వభావం కలవారై; అడవుల పాలు+పడిరి= అరణ్యాలలో నివసించ వలసి వచ్చింది; తొల్లి= పూర్వం; ఇంద్రప్రస్థపురమునన్= ఇంద్రప్రస్థం అనే నగరంలో; ధర్మనందనుపాలన్= ధర్మపుత్రుని సమక్షంలో; పేర్మితోడన్= అతిశయం తోడ; శోభిల్లుచున్న= విలసిల్లుతున్న; విశ్రుత లక్ష్మి= కీర్తికెక్కిన సంపద; నీ బుద్ధి బలమునన్= నీ యొక్క తెలివితేటలవలన; నిన్నున్= నిన్ను; పెంపు+ఒలయన్= గొప్పతనం ఏర్పడేటట్లుగా; పొందెన్= చెందింది; పరువడిన్= క్రమంగా; దక్షిణ, పశ్చిమ+ఉత్తర+పూర్వ దేశస్థులు+అయిన= దక్షిణం, పడమర, ఉత్తరం, తూర్పు దేశాలలో ఉన్న; మహీ+ఈశులు= రాజులు; ఎల్లన్= అందరును; నీకున్+అ= నీకే; అరిగాపులు+ఐరి= సామంతులు (కప్పం చెల్లించే తాబేదారులు) అయ్యారు; ఇప్డు= ఇపుడు; నిఖిల, జలధి, శైల, కానన, ద్వీప, విశాలము+ఐ= సమస్తమైన సముద్రాలు, పర్వతాలు, అడవులు, దీవులతో విరివి అయిన; మహి సమస్తంబున్= భూమిని అంతటిని; మహిమ+ఎసఁగన్= గొప్పతనం విలసిల్లేటట్లుగా; లీలన్= ఆటగా; ఇంద్రుండు= వేల్పుల దొర; సురలోకమున్= స్వర్గసీమను; ఏలునట్లు= పరిపాలించేటట్లు; ఏలుము= పరిపాలించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధన మహారాజా! పరాక్రమ ప్రాభవాలు చూపినట్టి పాండవులు తమ శౌర్యాన్ని అదుపులో పెట్టుకొని కష్టాలను అనుభవిస్తూ అడవులలో వసిస్తున్నారు. అలనాడు ఇంద్రప్రస్థపురంలో ధర్మనందనుడి సమక్షంలో వెల్లివిరిసిన సుప్రసిద్ధ సంపద నేడు నీ తెలివితేటలవలన నిన్ను వరించింది. నేల నాలుగుచెరగులలోని రాజులు ఉత్తరం, దక్షిణం, తూర్పు, పడమర, దిక్కులలో ఉండే రాజులు నీకు కప్పం చెల్లించి నీ ఆధిపత్యాన్ని అంగీకరించే సామంతులుగా ఉన్నారు. విస్తారమైన సముద్రంతో పర్వతాలతో అడవులతో దీవులతో సువిశాలమైన ఈభూమండల మంతటిని దేవేంద్రుడు స్వర్గలోకాన్ని ఏలుకొనేటట్లు సార్వభౌముడవై పరిపాలించుము.

కర్ణ శకుని దుర్యోధనులు మంతనంబు సేయుట (సం. 3-226-9)

ఉ. జానపదుల్ పురీజనులు సంతతముం బ్రమదం బెలర్ప నీ
దైన శుభోదయంబ హృదయంబులఁ గోరుచునున్నవారు; స
మ్మానము నొంది కౌరవసమాజము నిన్ను భజింప భూరితే
జోనిధి వై వెలింగెదవు సూర్యుని చాడ్పున నీవ యిమ్మహిన్. 346

ప్రతిపదార్థం: జానపదుల్= జనపదాలలో అనగా పల్లెటూళ్ళలో నివసించే ప్రజలు; పురీజనులు= పట్టణాలలో నివసించే ప్రజలు; సంతతమున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రమదంబు+ఎలర్పన్= సంతోషం అతిశయించేటట్లుగా; నీది+ఐన= నీ యొక్క; శుభ+ఉదయంబు+అ= మేలుకలగటాన్నే; హృదయంబులన్= మనసులలో; కోరుచున్+ఉన్నవారు= కాంక్షిస్తున్నారు; సమ్మానమున్+ఒంది= గౌరవాన్ని పొంది; కౌరవ, సమాజము= కౌరవ వంశంలోనివారు; నిన్నున్; భజింపన్= ఆరాధించగా; భూరి, తేజస్+నిధివి+ఐ= గొప్పదైన వెలుగుకు నెలవైనవాడవై; సూర్యుని చాడ్పునన్= సూర్యుడి మాదిరిగా; నీవు+అ= నీవే; ఈ+మహిన్= ఈ భూలోకంలో; వెలింగెదవు= ప్రకాశిస్తావు.

తాత్పర్యం: నీ పరిపాలన పట్టణాలలో ఉండేవారికి మాత్రమే కాక పల్లెటూళ్లలో ఉండే ప్రజలకు కూడ నచ్చింది. అన్నివర్గాలకూ చెందిన అశేషప్రజానీకం నీ యొక్క అభ్యుదయాన్నే కోరుతున్నారు. ఈ విధంగా సమస్త ప్రజల అభిమానాన్నీ చూరగొని గౌరవానికి పాత్రుడవైన నీవు దేవేంద్రుడు స్వర్గలోకాన్ని ఏలుకొనేటట్లుగా ఈ భూమండలాన్ని సార్వభౌముడవై పరిపాలించుము. కౌరవవంశానికి చెందినవారందరు నిన్ను ఆరాధించగలరు. నీవు దేదీప్యమానంగా ఆకసాన ప్రకాశించే సూర్యుడివలె భూమండలంలో వెలుగొందగలవు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. పాండవు లిప్పుడు పరమదుఃఖార్తు లగుచు ద్వైతవన సరోవర సమీపంబున నున్నవా రని వింటిమి; నీవు సకల సామ్రాజ్యవిభవంబు మెఱసి చని, యందు నీ తేజంబు ఘర్మసమయంబునాఁటి తపనుతేజంబై పగతుర కన్నులు గమర, నతిదుస్సహం బగు నట్లుగాఁజేయుము; దొల్లి నహుషపుత్త్రుం డయిన యయాతియుం బోలె నుజ్జ్వలుండ వై యున్న నిన్నుం జూచి, పాండవులు హృదయఖేదంబుగా వగచెదరు; మిత్త్రజన మోదంబును శత్రుజన ఖేదంబునుం గదా సంపదలకుం దగియెడు ఫలంబు. 347

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో పాండవులు= పాండురాజ నందనులు; పరమ, దుఃఖ+ఆర్తులు+అగుచున్= మిక్కుటమైన కష్టాలచేత దైన్యాన్ని చెందినవారు ఔతూ; ద్వైత, వన, సరోవర, సమీపంబునన్= ద్వైతం అనే పేరు కల అడవిలో

ఉన్న కొలను దగ్గర; ఉన్నవారు+అని= నివసిస్తున్నారు అని; వింటిమి= విన్నాం; నీవు సకల, సామ్రాజ్య, విభవంబు= సమస్తమైన గొప్ప ప్రభుత్వ సంపద; మెఱసి= ప్రకాశింపజేసి; చని= వెళ్ళి; అందున్= అచట (ఆ ద్వైతవనంలో); నీ తేజంబు= దేదీప్యమాన మైన నీ వెలుగు; ఘర్మ సమయంబు నాఁటి= వేసవికాలంలోని; తపను తేజంబు+ఐ= సూర్యుడి యొక్క గొప్ప కాంతి అయి; పగతుర కన్నులు= శత్రువుల నేత్రాలు; కమరన్= మాడిపోయేటట్లుగా; అతి దుస్సహంబు+అగునట్లుగాన్= మిక్కుటమై భరించ శక్యం కానట్టిదిగా; చేయుము; తొల్లి= పూర్వం; నహుష పుత్త్రుండు+అయిన= నహుషుడి కొడుకు అయిన; యయాతియున్+పోలెన్= యయాతివలె; ఉత్+జ్వలుండవు+ఐ= గొప్పగా ప్రకాశించేవాడవై; ఉన్న= ఉండిన; నిన్నున్+ చూచి; పాండవులు; హృదయ ఖేదంబుగాన్= మనస్సుకు దుఃఖం కలిగేటట్లుగా; వగచెదరు= దుఃఖిస్తారు; మిత్ర, జన, మోదంబును= స్నేహితులకు సంతోషం; శత్రు, జన ఖేదంబును= విరోధులకు దుఃఖం; కదా= (కలిగించటమే సుమా); సంపదలకున్= ఐశ్వర్యానికి; తగియెడు= తగినట్టి; ఫలంబు= ప్రయోజనం.

తాత్పర్యం: ఈ సమయంలో పాండవులు మిక్కిలి కష్టాలను అనుభవిస్తూ దైన్యంతో ద్వైతవనంలో ఒక కొలను దగ్గర నివసిస్తున్నారు అని విన్నాం. నీవు ఇప్పుడు సార్వభౌముడవై గొప్ప సామ్రాజ్యాన్ని ఏలుకొంటూ భోగభాగ్యాలతో తులదూగుతున్నావు. ఇప్పుడు నీవు అక్కడికి సపరివారంగా వెళ్ళి, మండువేసవిలో ప్రకాశించే సూర్యుడిమాదిరిగా వారికి నీతేజస్సు చాటి చూపుము. అలనాడు నహుషచక్రవర్తి కుమారుడైన యయాతివలె దేదీప్యమానంగా వెలుగొందే నిన్ను చూచి పాండవులు హృదయాలలో మిక్కిలి దుఃఖిస్తారు. మిత్రులను సంతోషపెట్టటం, శత్రువులను పరితపింపచేయటమే కదా సంపదలు కలిగినందుకు ఫలం.

విశేషం: అలం: ఉపమ, రూపకం.

క. **ధన ధాన్య పుత్త్ర బాంధవ । జనలాభంబులును దలఁప సరిగావు సుఖం**
బునఁ దాను దనరి శత్రులు । ఘనతర దుఃఖముల నుండఁ గని యలరుటకున్. **348**

ప్రతిపదార్థం: తలఁపన్= ఆలోచన చేసి పరిశీలించగా; ధన, ధాన్య, పుత్త్ర, బాంధవ, జన లాభంబులును= ధనం, పంటగింజలు, కొడుకులు, చుట్టాలు సమృద్ధిగా ప్రాప్తించటమున్నూ; తాను= తను; సుఖంబునన్= సౌఖ్యంగా; తనరి= విలసిల్లి; శత్రులు= విరోధులు; ఘన, తర, దుఃఖములన్= మిక్కిలి ఎక్కువైన కష్టాలలో; ఉండన్= ఉండగా; కని= చూచి; అలరుటకున్= సంతసించటానికి; సరిగావు= సమానం కావు.

తాత్పర్యం: తనకు ధనం ఉండవచ్చును. ధాన్యాలు ఉండవచ్చును. బంధువులు తనతో సహకరించవచ్చును. ఇది గొప్ప సంతోష యోగం కాదు. తాను సౌఖ్యాలతో విలసిల్లుతున్నప్పుడు తన విరోధులు మిక్కుటమైన వెతలను అనుభవించగా చూడటమే అచ్చమైన సంతోషయోగం. తనకు కలిగే మేలుకంటె శత్రువులకు కలిగే కీడు మాత్రమే అచ్చమైన ఆనందాన్ని కల్గిస్తుంది.

ఉ. **నారలు గట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రవనంబులో విప**
ద్భారము నొంది వందురిన ఫల్గును నుజ్జ్వలరాజ్యవైభవో
దారులమై కనుంగొని ముదంబునఁ బొందఁగఁ గాంచుకంటె నిం
పారఁగ నొండు గల్గునె కృతార్థత యెందును గౌరవేశ్వరా! **349**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఈశ్వరా!= కౌరవకులానికి అధిపతివి అయినవాడా, దుర్యోధనా!; నారలు= పీచుతో అల్లబడిన వస్త్రాలు; కట్టి= ధరించి; కూరలు= శాకాలు; అశనంబుగన్= తిండిగా; ఉగ్రవనంబులోన్= భయంకరమైన అడవిలో; విపత్+భారమున్= ఆపదల యొక్క బరువును; ఒంది= అనుభవించి; వందురిన= దుఃఖించిన; ఫల్గునున్= అర్జునుడిని; ఉత్+జ్వల, రాజ్య, వైభవ+ఉదారులము+ఐ= మిక్కిలి వెలుగొందే ప్రభుత్వ సంపదచేత గొప్ప వారలమయి; కనుంగొని= చూచి; ముదంబునన్= సంతోషాన్ని; పొందఁగన్, కాంచు కంటెన్= పొందేటట్లు చూడటంకంటె; ఇంపు+ఆరఁగన్= సంప్రీతిని చెందేటట్లుగా; ఒండు= వేరొకటి; కృతార్థత= ధన్యత్వం; ఎందును= ఎచట నైనను; కల్గును+ఎ= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: కౌరవులకు అధినేత వయిన ఓ దుర్యోధన సార్వభౌమా! సుకుమారసుందర మైన జిలుగు పట్టుపుట్టాలు కాక, ముదుక నారచీరలు ధరించి భయంకరమైన అడవిలో నివసిస్తూ, కందమూలఫలాలు భక్షిస్తూ నికృష్ట జీవితాన్ని గడుపుతున్నాడు అర్జునుడు. ఇక మనమా, దేదీప్యమానంగా వెలుగొందే భోగభాగ్యాలను అనుభవిస్తున్నవారం. మనం ఇప్పుడు అర్జునుడి దైన్యాన్ని కనులారా చూడటం కంటె మన జీవితాలకు ఇంకొక ధన్యత్వం కల్గుతుందా?

తే. **అతుల సౌభాగ్య పుణ్య సమగ్ర గరిమ । నొప్పుచున్న నీ దేవుల యొప్పు సూచి**
ధృతి దఱఁగి తన్నుఁ దాన నిందించు కొనుచు । హృదయమునఁ బాండవాంగన యెరియ వలదె!' **350**

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అంగన= పాండవుల భార్య అయిన ద్రౌపది; అతుల, సౌభాగ్య, పుణ్య, సమగ్ర, గరిమన్= సాటిలేని సంపదయొక్కయు సుకృతంయొక్కయు సంపూర్ణమైన గొప్పతనంచేతను; ఒప్పుచున్న= విలసిల్లుతున్న; నీ దేవుల+ఒప్పు= నీ రాణుల శోభ; చూచి; ధృతి+తఱఁగి= ధైర్యం కోలుపోయి; తన్నున్+తాన్+అ= తనను తానే; నిందించుకొనుచున్= తిట్టుకొంటూ; హృదయమునన్= డెందంలో; ఎరియన్ వలదె?= కుమిలి పోవలదా?

తాత్పర్యం: నీ రాణులు సాటిలేని సంపదలతో భోగభాగ్యాలతో అలరారుతుండటం చూచి, ధైర్యాన్ని కోలుపోయి తనను తాను నిందించుకొంటూ పాండవుల భార్య అయిన ద్రౌపది తన దురవస్థకు మనసులో లోలోన (దుఃఖిస్తూ) కుమిలిపోవాలి సుమా!'

వ. **అనిన నిది వోలు నని నాగకేతనుండు సంప్రీతుం డై కొండొక విచారించి, రాధేయుం జూచి యిట్లనియె.** **351**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కర్ణు డనగా; నాగకేతనుండు= సర్పము ధ్వజ చిహ్నంగా గలవాడు- దుర్యోధనుడు; ఇది= ఈ నీమాట; పోలున్+అని= తగునని; సంప్రీతుండు+ఐ= మిక్కిలి సంతృప్తి చెందినవాడై; కొండొక= ఇంచుక; విచారించి= ఆలోచించి; రాధేయున్= కర్ణుడిని; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని నాగకేతను డైన దుర్యోధనుడు మిక్కిలి సంతృప్తి చెందిన వాడై, కొంత ఆలోచించి, కర్ణుడికి ఈ విధంగా ప్రత్యుత్తరం చెప్పాడు.

క. **'నా తలఁపును నిట్టిది; నీ । వేతెఱఁ గెఱిఁగించి తది యభీష్టము; మన మా**
ద్వైతవనంబున కరుగుట । భూతలపతి యనుమతింపఁ బోలదు మదిలోన్. **352**

ప్రతిపదార్థం: నా తలఁపునున్= నా ఆలోచన కూడా; ఇట్టిది= ఇటువంటిదే; నీవు= నీవు; ఏతెఱఁగు= ఏ మార్గం; (ఎటువంటి అనువైన ఉపాయం); ఎఱిఁగించితి= తెలిపావో; అది= (మన ఐశ్వర్య ప్రదర్శనం); అభీష్టము= మిక్కిలి ఇష్టమైనది; మనము;

ఆ ద్వైత వనంబునకున్= ఆ ద్వైతం అనే పేరు గల అడవికి; అరుగుట= వెడలుట; భూతలపతి= రాజు (ధృతరాష్ట్ర ప్రభువు); మదిలోన్= మనస్సులో; అనుమతింపన్+పోలదు= అంగీకరించటానికి వీలు కాదు (అంగీకరించడు).

తాత్పర్యం: నా అభిప్రాయం కూడా ఇటువంటిదే సుమా! నీవు సరి అయిన ఉపాయాన్ని సూచించావు. నీవు చెప్పిన మాటలు నాకు మిక్కిలి ఇష్టము లైనవి. కాని, మనం ద్వైతవనానికి వెళ్ళటానికి ప్రభువైన ధృతరాష్ట్రుడు అంగీకరించజాలడు.

తే. అందుఁ బాండవు లుండుట యాంబికేయుఁ। డెఱుఁగు; మన మవ్వనంబున కేఁగుటయును
గడఁగి పార్థులతోడి విగ్రహము కొఱక। యని యవశ్యంబు వారించు నతఁడు మనల. 353

ప్రతిపదార్థం: అందున్= దానిలో, ఆద్వైతవనంలో; పాండవులు+ఉండుట= పాండురాజు నందనులు నివసించటం; ఆంబికేయుఁడు = అంబిక కొడుకు - ధృతరాష్ట్రుడు; ఎఱుఁగున్= తెలియును; మనము= మనం; ఆ+వనంబునకున్= ఆ అడవికి (ద్వైత వనానికి); ఏగుటయును= వెళ్లటమున్నూ; కడఁగి= పూని; పార్థులతోడి= కుంతీకుమారులతోడి; విగ్రహము కొఱకున్+అ= కయ్యానికి మాత్రమే; అని= అని చెప్పి; అవశ్యంబున్= తప్పకుండా; అతఁడు= (ఆ ధృతరాష్ట్రుడు); మనలన్= మనలను, వారించున్= అడ్డగిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్వైతవనంలో పాండవులు ప్రస్తుతం నివసిస్తున్న సంగతి, మహారాజు ధృతరాష్ట్రుడికి తెలియును. ఇప్పుడు మనం ఆ ద్వైతవనానికి విహారయాత్రకు వెళ్ళటం, పాండవులతో కయ్యానికి కాలు దువ్వటమే ఔతుందని ఆయన తలపోసి మనలను అక్కడకు వెళ్ళటానికి అనుమతించడు అని నా భయం.

వ. అదియునుం గాక. 354

తాత్పర్యం: అంతేకాక.

ఉ. ఉరుతరవిక్రమాఢ్యు లనియున్ మహనీయతపోవిశేష సు
స్థిరు లనియుం బృథాసుతుల దిక్కునఁ దద్దయు భీతుఁ డై నిరం
తరమును మానవేంద్రుఁ డెదఁ దాపము నొందుచునుండు; వింటె? యి
క్కురువిభుఁ డింతసేపు గడుఁ గూర్చి విలాపము సేసె వారికిన్. 355

ప్రతిపదార్థం: ఉరుతర, విక్రమ+ఆఢ్యులు+అనియున్= మిక్కిలి గొప్ప దైన శౌర్యం కలవారు అనిన్నీ; మహనీయ, తపస్+విశేష, సుస్థిరులు+అనియున్= గొప్పది సాటిలేనిది అయిన తపస్సు చేయటం చేత లభించిన నిలుకడ కలవారు అనిన్నీ; పృథా, సుతుల, దిక్కునన్= కుంతీకుమారుల యెడ; తద్దయున్= మిక్కిలి; భీతుఁడు+ఐ= భయపడినవాడై; నిరంతరమును= ఎల్లప్పుడున్నూ; మానవ+ఇంద్రుఁడు= మనుజులలో ఇంద్రుడు అనగా ప్రభువు ధృతరాష్ట్రుడు; ఎదన్= హృదయంలో; తాపమున్= కష్టం; ఒందుచున్+ఉండున్= అనుభవిస్తుంటాడు; వింటె? (వింటి+ఎ?)= విన్నావా?; ఈ+కురు విభుఁడు= ఈ కురువంశానికి చెందిన రాజు ధృతరాష్ట్రుడు; ఇంత సేపు= ఇంత సమయం; వారికిన్= వారి యెడల; పాండవుల యెడ; కడున్+కూర్చి= మిక్కిలి అనుసంధించి; విలాపము+చేసెన్= దుఃఖించాడు.

తాత్పర్యం: అంతమాత్రమేకాక, ధృతరాష్ట్రుడికి పాండవులన్న మిక్కిలి భయం ఏర్పడింది. పాండవులు సాటిలేని శౌర్యం కలవారనీ, గొప్పదైన తపస్సు చేసి, మిక్కుటమైన స్థైర్యాన్ని ఆర్జించారనిన్నీ ఎల్లప్పుడు కౌరవవంశ నేత

అయిన ధృతరాష్ట్ర మహారాజు తన డెందంలో దుఃఖిస్తూ ఉంటాడు. వినలేదా? ఇంతసేపటివరకు ఆయన పాండవుల శౌర్యధైర్యాలనుగూర్చి ఉగ్గడిస్తూనే ఉన్నాడు గదా!

వ. అతనియొద్ద నుండి విదురుండును వారిన పెట్టుచోటు గానక పొగడుచుండు; జూదంబు నాఁట నుండియు విదురుండు పాండవపక్షపాతి యగుట దెల్లం బయ్యె; మన విచారించిన యిక్కార్యంబు చిన్నసన్న యెఱింగె నేనియు నాతం డెల్లభంగుల విఘ్నంబు సేయుం గావున నిది యంతయు రహస్యంబుగా నొనరించుకొని, ధృతరాష్ట్రుండు దీని కనుమతించు తెఱం గెయ్యది యట్టి యుపాయంబు నీవును శకునియు నూహించు నది; మనము రేపకడ వచ్చి కురుపితామహుం డైన భీష్మునిఁ గురువంశోత్తముం డయిన ధృతరాష్ట్రుని నొడంబఱిచి, వెడలుద' మని వారి వీడ్కొలిపి దుర్యోధనుం డభ్యంతరగృహంబున కరిగి, యా రాత్రి సముచిత ప్రకారంబునఁ గడపెఁ; బ్రభాతం బగుటయుఁ గర్ణుండు దుర్యోధనుకడకుం జని యిట్లనియె. 356

ప్రతిపదార్థం: విదురుండును= విదురుడును; అతని యొద్దన్+ఉండి= (ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కడ ఉండి); పెట్టుచోటు+కానక= తనకు కూడుపెట్టే చోటని కూడా గమనించకుండా; వారిన్+అ= వారినే, ఆ పాండవులనే; పొగడుచుండున్= ప్రశంసిస్తూ ఉంటాడు; జూదంబు, నాఁటన్+ఉండియున్= జూదం జరిగినరోజునుండి; విదురుండు; పాండవ, పక్షపాతి+అగుట= పాండవుల యందు ఎక్కువ ప్రీతి కలవాడు కావటం; తెల్లంబు+అయ్యెన్= స్పష్టం అయింది; మన విచారించిన= మనం ఆలోచించిన; ఈ+కార్యంబు= ఈ పని; చిన్న సన్న= చిన్న గుర్తు; ఎఱింగెన్+ఏనియున్= తెలిసికొన్నప్పటికి; ఆతండు= ఆ విదురుడు; ఎల్లభంగులన్= ఎల్ల విధాల; విఘ్నంబు+చేయున్= ఆటంకం కల్పిస్తాడు; కావునన్= కాబట్టి, ఇది+అంతయున్= మన ఆలోచన అంతా; రహస్యంబుగాన్= ఎవరికి తెలియకుండా ఉండేటట్లుగా; ఒనరించుకొని= ఏర్పరచుకొని; ధృతరాష్ట్రుండు; దీనికిన్= మనం ఏర్పరచుకొన్న కార్యానికి; అనుమతించు తెఱంగు= అంగీకరించే మార్గం; ఎయ్యది= ఏదో; అట్టి= అటువంటి; ఉపాయంబు= వెరవు; నీవును= ఓ కర్ణా నీవును; శకునియున్= శకునియు; ఊహించునది= యోచన చేయండి; మనము= మనం (నేను నీవు శకునియున్నూ); రేప కడ= ఉదయాన్నే; వచ్చి= అరుదెంచి (కొలువు కూటానికి ఏగుదెంచి); కురు పితామహుండు+అయిన, భీష్మునిన్= కురు వంశానికి తాతగారు అయిన భీష్ముడిని; కురు, వంశ+ఉత్తముండు+అయిన= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడు, ప్రభువు అయిన; ధృతరాష్ట్రుని; ఒడంబఱిచి= అంగీకరింపజేసి; వెదలుదము= వెళ్ళుదాము; అని= అని వచించి; వారిన్= కర్ణశకునులను; వీడ్కొలిపి= సాగనంపి; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; అభ్యంతర గృహంబునకున్= అంతఃపురంలోకి; అరిగి= వెళ్లి; ఆ+రాత్రి= ఆరేయి; సముచిత ప్రకారంబునన్= తగిన రీతిని; కడపెన్= వెళ్ళబుచ్చాడు; ప్రభాతంబు+అగుటయున్= తెల్లవారుటయున్నూ; కర్ణుండు; దుర్యోధను కడకున్+చని= సుయోధనుని దగ్గరకు వెళ్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడికి పాండవులంటే భయం. ఆ మహారాజు కడ మంత్రిగా ఉన్న విదురుడు కుడిచే కూడు కౌరవులది. కాని, అతడి అభిమానం మాత్రం పాండవులపై ఉంటుంది. విదురుడి పాండవ పక్షపాతం జూదం జరిగిన రోజునే ఎల్లరకు తేటతెల్ల మయింది. అతడు ఎల్లప్పుడును పాండవులను ప్రశంసిస్తూనే ఉంటాడు. ఆతడికి మన ఆలోచన ఏ మాత్రం పొక్కినప్పటికిన్నీ ఇక మనకు ఆతడు ఆటంకాలు కల్పించటం తథ్యం. అందుచేత మనం రహస్యంగా మనపని నెరవేర్చుకొనవలసి ఉన్నది. ధృతరాష్ట్రుడు మన ఆలోచనకు ఏ రీతిగా సమ్మతిస్తాడా? అని ఆలోచించి దానికి తగిన ఉపాయం కనిపెట్టాలి. అట్టి వెరవును నీవును శకునియు ఆలోచించండి. మనము రేపు ఉదయం తిరిగి కొలువుకూటానికి చేరి కురువంశపితామహుడు అయిన భీష్ముడిని, కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన ధృతరాష్ట్రుడిని, అంగీకరింపజేసి, ద్వైతవనవిహారయాత్రకు వెడలుదాము' అని చెప్పి దుర్యోధనుడు అంతఃపురానికి అరిగి ఆ రేయి

యథోచితకృత్యాలతో గడిపాడు. మరునాడు తెల్లవారిన పిమ్మట కర్ణుడు దుర్యోధనుడి కడకు వెళ్ళి ఈ విధంగా పలికాడు.

ఉ. 'భూతలనాథ! యే నొకటి పోల నుపాయము గంటి; నిప్పు డా
ద్వైతవనంబునందు విదితంబుగ నున్నవి గో కదంబముల్;
ప్రీతిగఁ దద్విలోకనము పేరఁ జనం దగు; ధారుణీశ్వరుం
డీతెఱఁ గైనఁ బొమ్మను; నభీష్టముఁ జేకుఱు నెల్లభంగులన్'. 357

ప్రతిపదార్థం: భూతలనాథ!= భూమికి భర్తైన ఓ రాజా! ఓ సుయోధనా!; ఏను= నేను; ఒకటి= ఒకటి; పోలన్+ఉపాయము= సరిపడే నెరవును; కంటిన్= కనుగొన్నాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఆ ద్వైత వనంబునందున్= ద్వైతం అనే పేరు కల ఆ అడవిలో; గో, కదంబముల్= ఆవుల మందలు; విదితంబుగన్= విస్పష్టంగా; ఉన్నవి= ఉన్నాయి; ప్రీతిగన్= సంతృప్తిగా; తద్+విలోకనము, పేరన్= వాటిని (ఆ ఆవుల మందలను) చూడటం అనే నెపం చొప్పున; చనన్+తగున్= వెళ్లవచ్చును; ధారుణీ+ఈశ్వరుండు= భూమికి భర్తఅయిన - ధృతరాష్ట్రుడు; ఈ తెఱఁగు+ఐనన్= ఈ విధం అయితే; పొమ్ము+అనున్= మనం పోవటానికి అనుమతిస్తాడు; అభీష్టము= (మన) కోరిక; ఎల్ల భంగులన్= అన్ని విధాలా; చేకుఱున్= నెరవేరుతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ సుయోధన మహారాజా! నాకు సరైన ఒక మంచి ఉపాయం స్ఫురించింది. ఈ సమయంలో ఆ ద్వైతవనంలో మన ఆవులమందలు ఉన్న సంగతి అందరికీ తెలిసిన విషయమే కదా. ఆ ఆవులమందలను చూడటం కొరకై మనం ద్వైతవన విహారయాత్రకు వెళ్ళుతున్నట్లు ప్రకటిస్తే ధృతరాష్ట్ర మహారాజు అంగీకరించగలడు. ఎవ్వరూ అనుమానించటానికి ఎట్టి ఆస్కారమూ ఉండదు. ఈ విధంగా మన కోరిక ఈడేర గలదు.'

క. నా విని సుబల తనూజుఁడు । 'దేవా! నీ యాన, యేను దెల్లంబుగ రే
యీ వెఱవె నెమ్మనమ్మున । భావించితి' ననియె; నంతఁ బ్రహసితముఖులై. 358

ప్రతిపదార్థం: నాన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; సుబల తనూజుఁడు= సుబలుడి కొడుకు (శకుని); దేవా!= ఓ దుర్యోధన మహారాజా! ; నీ+ఆన= నీ మీద ఒట్టు సుమా; ఏను= నేను; తెల్లంబుగన్= స్పష్టంగా; రే= రాతిరి; ఈ వెఱవు+ఎ= ఈ ఉపాయాన్నే; నెమ్మనమునన్= నిండు మనస్సులో; భావించితిన్= తలపోశాను; అనియెన్= అని చెప్పాడు. అంతన్= పిదప; ప్రహసిత ముఖులు+ఐ= నవ్వు మొగాలు కలవారై.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు చెప్పగా ఆలకించి సుబలుడి కొడుకైన శకుని ఉప్పొంగిన సంతోషంతో, 'ఓ దుర్యోధన మహారాజా! నీ మీద ఒట్టుపెట్టి చెప్పుతున్నాను. కర్ణుడు ఇప్పుడు చెప్పిన ఉపాయమే ఈ రాత్రి నాకు తట్టింది. నిండుమనసుతో నేను కర్ణుడి ఆలోచనతో ఏకీభవిస్తున్నాను' అని వచించాడు. అంతట నవ్వులు చిందుతున్న ముఖాలతో వారు. (తరువాతి వచనంలో అన్వయం).

వ. ఒండొరుల చెయి సఱచి నవ్వుచు నమ్మువ్వురుం దత్క్షణంబ సమంగ నామధేయుం డయిన గోపాలకు నొక్కనిం గఱపికొని ధృతరాష్ట్రుపాలికిం దోడ్కొని సముచిత ప్రసంగ సేవా విశేషంబుల నమ్మహీవిభు సుముఖుం జేసి యనంతరంబ 'దేవా! ద్వైతవనంబు నందుల కీలారంబుననుండి వీఁడె యొక్క గోపకుండు వచ్చె' ననిన, నతండును వాని కభిముఖుండై పసుల సేమం బడుగుటయు వాఁ డిట్లనియె. 359

ప్రతిపదార్థం: ఒండు+ఒరుల= ఒకరినొకరు; చెయి+సఱచి= చేతులు కలిపి ధ్వనిని చేసి; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఆ+ముప్పురున్= ఆ ముగ్గురును (దుర్యోధనుడు, శకుని, కర్ణుడును); తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; సమంగ, నామధేయుండు+అయిన= 'సమంగుడు' అనే పేరు కలిగినట్టివాడిని; గోపాలకున్= గొల్లవాడిని; ఒక్కనిన్= ఒకడిని; కఱపికొని= ప్రబోధం చేసి (ఏ విధంగా ప్రవర్తించవలెనో చెప్పి చూపి); ధృతరాష్ట్రుపాలికిన్= ధృతరాష్ట్రుడి కడకు; తోడ్కొని= తీసికొని వెళ్లి; సముచిత, ప్రసంగ, సేవా, విశేషంబులన్= అప్పటికి సరిపడే సంభాషణలతో రాచమర్యాదలచేత; ఆ+మహీ విభున్= ఆ రాజును (ధృతరాష్ట్రుడిని); సుముఖున్+చేసి= (తమకు) అనుకూలుడిగా చేసికొని; అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటనే; దేవా!= ఓ మహారాజా! ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ! ద్వైతవనంబు, నందుల, కీలారంబున నుండి= ద్వైతం అనెడి అడవిలోని గొల్లల ఆలమంద నుండి; వీఁడు+ఎ= సమంగుడు అనే పేరుగల; ఒక్క= ఒక; గోపకుండు= గొల్లవాడు; వచ్చెన్= అరుగుదెంచాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండును= ఆ ధృతరాష్ట్రుడును; వానికిన్= ఆ గొల్లవాడికి; అభిముఖుండు+ఐ= ఎదురుగా మొగాన్ని పెట్టినవాడై; పసుల సేమంబు= పశువుల (ఆవుల) క్షేమాన్ని; అడుగుటయున్= ప్రశ్నించటమున్నూ; వాఁడు= ఆ గోపాలుడు (సమంగుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు సూచించిన ఉపాయం దుర్యోధనుడికీ శకునికీ నచ్చింది. అంతట సంతోషంతో వారు ముగ్గురును ఉప్పొంగిన సంతోషంతో అన్యోన్యకరచాలనాలు చేసికొన్నారు. వెనువెంటనే వారు సమంగుడు అనే పేరు కల ఒక గొల్లవాడిని కలిసికొని వాడికి ధృతరాష్ట్రుడి కడ ఏ విధంగా మాటాడవలెనో ఏ విధంగా నటించవలెనో చక్కగా నేర్పి కొలువుకూటానికి తోడ్కొనిపోయారు. అక్కడ మొదట ఈ విషయాన్ని ప్రస్తావించక, తగిన రీతిని సంభాషించి, రాచమర్యాదలు నెరపి, ధృతరాష్ట్రుడిని ప్రసన్నుడిని కావించుకొని, తదుపరి 'మహాప్రభూ! ద్వైతవనంలో ఉన్న మన ఆవులమందనుండి ఒక గొల్లవాడు దేవర దర్శనార్థం వచ్చాడు. ఇడుగో! ఇతడే, అవధరించండి' అని చెప్పారు. అంతట- ధృతరాష్ట్రుడు ఆ గోపాలకుడి దిక్కు మొగం పెట్టి, ఆవులక్షేమాన్నిగూర్చి ప్రశ్నించాడు. అంతట ఆ గోపాలకుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: సమంగు డనే గొల్లవాడు అసలు ద్వైతవనంలోని పసులమంద కాపరులలో ఒకడు కాడు. అతడికి కొలువుకూటంలో ధృతరాష్ట్రుడి సమక్షంలో ఎట్లా నటించవలెనో నేర్పారు దుర్యోధనుడు కర్ణుడు శకుని.

కర్ణ సౌబలులు ధృతరాష్ట్రుచేత ఘోషయాత్ర కనుజ్ఞ గొనుట (సం. 3-227-2)

ఉ. 'ద్వైతవనంబునట్టి సుఖవాసము గోవుల కెందు లేదు; ధా
త్రీతలనాథ! యిప్పుడు ప్రదీప్తములై సతతంబుఁ బేర్చి గో
వ్రాతభయంకరంబు లగు వాలుమృగంబులు సంచరించు; మీ
కా తెఱఁగెల్లఁ జెప్పుటకునై యిట వచ్చితి నేను జెచ్చెరన్.' 360

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీతల నాథ!= ఓ మహారాజా! (ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ!); ద్వైతవనంబు+అట్టి= ద్వైతమనే పేరు గల అడవి వంటి; సుఖవాసము= సౌఖ్యంతో కూడిన నివాసం; గోవులకున్= ఆవులకు; ఎందున్= ఎచటను (మరి ఏ వనంలోను); లేదు= ఉండదు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ప్రదీప్తములు+ఐ= విజృంభించి నట్టివై; సతతంబున్= ఎల్లప్పుడును; పేర్చి= చెలరేగి; గో, వ్రాత, భయంకరంబులు+అగు= ఆవుల సముదాయానికి భయాన్ని కలిగించేవి అయిన; వాలు మృగంబులు= పులి మొదలయిన క్రూర జంతువులు; సంచరించున్= తిరుగాడుతున్నాయి; మీకున్= (ఓ ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ!) తమకు; ఆ

తెలుఁగు+ఎల్లన్= ఆ విషయ మంతటిని; చెప్పుటకున్+ఐ= విశదంగా వచించటానికై; ఏను= నేను; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; ఇట వచ్చితిన్= ఇక్కడకు వచ్చాను.

తాత్పర్యం: 'భూమిని అంతటిని పరిపాలించే ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ద్వైతవనంలో ఆవులు ఇంతవరకు సుఖంగా ఉన్నవి. అది ఆవులకు హాయి కల్గించే అడవి. కాని, ఇప్పుడు పరిస్థితి తారుమారయింది. అక్కడ ఇప్పుడు క్రూర జంతువులు విజృంభించి విచ్చలవిడిగా తిరుగాడుతూ, ఆవులకు భయం కలిగించి హాని చేస్తున్నవి. మీకు ఆ విషయాన్ని వివరించి విన్నవించుకొనటానికి నేను ఇక్కడికి వచ్చాను. ఇక ఆలస్యం కాకుండా ఆవులను కాపాడటానికై తాము సత్వరచర్య గైకొన వేడికోలు'.

వ. **అనిన యనంతరంబ కర్ణసౌబలులు ధృతరాష్ట్రుతోడ 'దేవా! యట్లయినం దడయక దుష్టమృగనాశనంబును, గోగణ సంరక్షణంబును జేయుటకు భవత్సూను దుర్యోధను నియోగింపు' మనిన నతండు గొండొకవిచారించి యి ట్లనియె.** **361**

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+అ= అని చెప్పిన పిమ్మటనే; కర్ణసౌబలులు= కర్ణుడు శకుని; ధృతరాష్ట్రుతోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; దేవా!= ఓ మహాప్రభూ!; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే; దుష్ట, మృగ, నాశనంబును= చెడ్డ జంతువుల యొక్క సంహారాన్ని; గోగణ సంరక్షణంబును= ఆవుల మందలకు గట్టి భద్రతను కల్పించటాన్ని; చేయుటకు; భవత్+సూనున్= నీ యొక్క కొడుకును; దుర్యోధనున్= సుయోధనుడిని; నియమింపుము= నియోగింపుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండు= అతడు (ధృతరాష్ట్రుడు); కొండొక విచారించి= కొంతసేపు ఆలోచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: గోపాలుడు ఆ విధంగా నివేదించిన వెనువెంటనే కర్ణుడును, సుబలుడి సుతుడైన శకునియు ధృతరాష్ట్రుడితో సమయానికి అతికేటట్లుగా ఇట్లా అన్నారు. 'ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! గోపాలుడు చెప్పిన మాటలు నిజాలే అని తలపోస్తున్నాం. కావున, గోవులను కాపాడటానికీ, క్రూరమృగాలను సంహరించటానికీ నీ కొడుకు దుర్యోధనుడిని నియోగించుము.' ఆ మాటలు వినిన పిదప ధృతరాష్ట్రుడు కొంత తడవు ఆలోచించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

మ. **'తగు గోరక్ష యొనర్ప, దుష్టమృగ విధ్వంసంబుఁ గావింప మే**
లగు; నైనన్ వినుఁ డవ్వనాంతరమునం దాసక్తిమై నున్న వా
రు గరిష్ఠాత్ములు పాండురాజుతనయుల్, రూఢప్రతాపాఢ్యు; ల
ట్లగుటన్ మీ గమనంబు నామదిఁ బ్రియంబై తోఁప దెబ్భంగులన్. **362**

ప్రతిపదార్థం: గో, రక్ష+ఒనర్పన్= గోవులను కాపాడటం; తగున్= మంచిది; దుష్ట, మృగ, విధ్వంసంబున్= క్రూరజంతువుల వినాశం; కావింపన్= చేయటంవలన; మేలు+అగున్= శుభం కలుగుతుంది; ఐనన్= అయినప్పటికిని; వినుఁడు= ఆలకించండి; ఆ+వన+అంతరము నందున్= ఆ అడవి మధ్యలో; ఆసక్తిమైన్= అభిలాషతో; పాండురాజు తనయుల్= పాండవులు; గరిష్ఠ+ఆత్ములు= గొప్ప అంతరంగాలు గల మహానుభావులు; రూఢ, ప్రతాప+ఆఢ్యులు= ప్రసిద్ధికెక్కిన శౌర్యంతో కూడినవారు; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత (పాండవులు ఆ అడవిలో ఉండటం వలన); మీ గమనంబు= మీరు వెళ్ళటం (మీరు ఆ ద్వైతవనానికి వెళ్లటం); ఎబ్భంగులన్(ఏ+అంగులన్)= ఎన్ని విధాలుగా చూచినా; నామదిన్= నా మనస్సుకు; ప్రియంబు+ఐ= ఇష్టమై; తోఁపదు= కన్పించదు.

తాత్పర్యం: గోరక్షణం చేయటం మంచిదే. అది రాజులకు ముఖ్యమైన కర్తవ్యమే. క్రూరమృగాలను సంహరిస్తే తప్ప గోవులను కాపాడటానికి వీలు కాదు. ఆ మాట కూడా నిజమే. కాని, ఆ ద్వైతవనంలోనే పాండవులు అభిలాషతో నివసిస్తున్నారు. వారు మహానుభావులు. వారి శౌర్యం సుప్రసిద్ధమైనది, జగద్విదితమైనది, అనేక పరీక్షలలో విజయం సాధించినట్టిది. అందుచేత మీరు ఆ ద్వైతవనానికి వెళ్ళటం ఎన్నిరీతుల ఆలోచించినా నా మనస్సుకు ఏ మాత్రం నచ్చటం లేదు.

విశేషం: ఉ.వి. మహాభారత సంశోధిత ప్రతిలో 'దుష్టమృగ విధ్వసంబు నూహింప మేలగు' అనే పాఠం ఉన్నది. దానికంటె "విధ్వంసంబుఁగావింప మేలగు" అనే పాఠాంతరమే మేలని భావించి ఇక్కడ స్వీకరించటమైనది.

చ. **వనమున కేఁగి వందురిన వా రని వారల మీ రవశ్యముం**
జెనకఁ దలంతు; రప్పురుషసింహులు భూరితపోనిధుల్ మనం
బునఁ గలుషించిరేనియుఁ దపోమహిమన్ మిము నిర్దహింతు రొం
డె నతులితాస్త్ర శక్తిని వడిం దునుమాడుదు రాజి నందఱన్. **363**

ప్రతిపదార్థం: వనమునకున్= అడవికి; ఏఁగి= వెడలి; వందురిన వారు= దైన్యం పొందినవారు; అని= అని తలపోసి; వారలన్= ఆ పాండవులను; మీరు= మీరు (దుర్యోధనుడు కర్ణుడు శకుని ప్రభృతులు); అవశ్యమున్= తప్పకుండా; చెనకన్+తలంతురు= కీడు చేయ తలపోస్తారు; ఆ+పురుష సింహులు= మగవారిలో సింగాల వంటివారు (పాండవులు); భూరి, తపస్+నిధుల్= మిక్కుటమైన తపస్సుకు గనుల వంటివారు; మనంబునన్= మనస్సులో; కలుషించిరి+ఏనియున్= కోపాన్ని పూనితే; తపస్+మహిమన్= తపస్సుయొక్క గొప్పతనంచేత; మిమున్= మిమ్ము (దుర్యోధన ప్రభృతులైన మిమ్ము); నిర్దహింతురు= కాల్చివేస్తారు; ఒండెన్= లేదా; అతులిత+అస్త్ర, శక్తిని= సాటిలేని మంత్రపూరితమైన ఆయుధాలచేత; వడిన్= శీఘ్రంగా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; అందఱన్= ఎల్లరను; తునుమాడుదురు= ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండిస్తారు.

తాత్పర్యం: అడవులకు వెళ్ళి దైన్యంతో బ్రదుకుతున్నవారినిగా భావించి మీరు పాండవులను అవమానించటానికి పూనుకొంటారు. ఇక ఆ పాండవులన్ననో పురుషసింహులు, తపోనిధులు. వారికి కోపం వస్తే తమ తపోబలం వలన మిమ్మల్ని దహించి వేస్తారు. లేదా యుద్ధంలో మిమ్మల్ని అందరిని ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించి వేస్తారు.

క. **మున్నును మీచేతఁ గడున్ । బన్నము వడి నొచ్చినారు పార్థులు; మిమ్ముం**
గన్నంత నలుగకుండునె । పన్నగరిపుసన్నిభుండు పవనజుఁ డాత్మన్. **364**

ప్రతిపదార్థం: మున్నును= మునుపు, పూర్వం; పార్థులు= కుంతీ కుమారులైన పాండవులు; మీ చేతన్= మీ వలన; కడున్= మిక్కిలి; బన్నము+పడి= పరాభవం పొంది; నొచ్చినారు= కష్టాలు అనుభవించి ఉన్నారు; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; కన్నంతన్= చూడగానే; పన్నగ, రిపు, సన్నిభుండు= పాములకు శత్రువైన గరుత్మంతుడితో సమానమైనవాడు; పవనజుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; ఆత్మన్= మనస్సులో; అలుగక+ఉండును+ఎ?= ఆగ్రహించక ఉంటాడా?

తాత్పర్యం: పాండవులు మునుపు మీ చేత అవమానించబడి మిక్కిలి నొచ్చి ఉన్నవారు కదా! ఇపుడు మిమ్మల్ని చూచినంతనే పాములకు శత్రువైన గరుత్మంతుడితో సమానమైన బలం కలవాడైన భీముడు మనస్సులో కోపించక ఊరుకొంటాడా? మిమ్మల్ని చూచినతోడనే పాండవులకు మీపై ఆగ్రహం కలగటం తథ్యం.

వ. అదియునుం గాక. 365

తాత్పర్యం: అంతే కాక.

చ. ఒకరుఁడ ధాత్రి యంతయును నోర్చెఁ గృతాస్త్రుఁడు గాక యుండియుం
బ్రకటితబాహువిక్రముఁడు ఫల్గునుఁ డిప్డు మహేంద్రుపాల న
త్యకుటిల దివ్యబాణవిదుఁడై యెలమిం జనుదెంచె నట్టి వా
నికి నెదురంగ శక్యమగునే రణభూముల నింక నేరికిన్? 366

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు; కృత+అస్త్రుఁడు= మంత్రపూరితమైన బాణవిద్యలో ఆరితేరినవాడు; కాక+ఉండియున్= కానప్పుడే; ఒకరుఁడు+అ= ఒక్కడు మాత్రమే (ఏకైక వీరుడై); ధాత్రి+అంతయును= భూమి సమస్తాన్నీ; ఓర్చెన్= జయించాడు; ఇప్డు= ఇపుడు; మహేంద్రుపాలన్= దేవేంద్రుడి సమక్షంలో; అతి+అకుటిల, దివ్య, బాణ, విదుఁడు+ఐ= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైనవి, దేవతా మహిమ కలిగినవి అయిన బాణాలను తెలిసినవాడై; ఎలమిన్= ప్రీతితో; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అట్టి వానికిన్= అట్టి గొప్ప అస్త్రాలు సంపాదించిన అర్జునుడిని; రణభూములన్= యుద్ధరంగాలలో; ఎదురంగన్= ఎదుర్కొనటానికి; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; శక్యము అగును+ఏ?= సాధ్యం అవుతుందా?

తాత్పర్యం: మఱియును అర్జునుడు సాధారణమైన వీరుడు కాడు. అతడు దివ్యాస్త్రాలను ఆర్జించక ముందే, ఏకైకవీరుడై దిగ్విజయయాత్ర చేసి భూమిని సమస్తాన్నీ జయించగల్గాడు. ఇక, ఇపుడు ఆతడు దేవేంద్రుడి సమక్షంలో దేవతామహిమ గల గొప్పఅస్త్రాలను సంపాదించి, తిరిగివచ్చాడు. అట్టి అర్జునుడిని ఇక రణరంగంలో ఎదుర్కొని పోరాడటం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు.

తే. చెనకి మీరు వారికిఁ గీడు సేయుటయును । వారు మీ కెగ్గుసేఁతయు వగవ మేలు
గాదు; వలసిన ఘోషరక్షణ మొనర్పఁ । దగినవారలఁ బుత్తము దడయ కందు.' 367

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (దుర్యోధన ప్రభృతులు); వారికిన్= పాండవులకు; చెనకి= దుష్టబుద్ధితో పూని; కీడు= అపకారం; చేయుటయును= చేయటమున్నూ; వారు= ఆ పాండవులు; మీకున్= దుర్యోధన ప్రభృతులైన మీకు; ఎగ్గు= అపకారం; చేఁతయున్= చేయట మున్నూ; వగవన్= ఆలోచించగా; మేలు+కాదు= శుభం కాదు; తడయక= ఆలసించక; అందున్= అచటికి (ద్వైతవనానికి); ఘోష, రక్షణము= ఆవుల మందలను కాపాడటం; ఒనర్పన్= చేయటానికి; తగిన వారలన్= యోగ్యులైన వారలను; పుత్తము= నియోగిద్దాం.

తాత్పర్యం: దుష్టబుద్ధితో మీరు ఆ పాండవులకు కీడు చేయటం, వారు మీకు తిరిగి కీడు చేయటం అనేదాన్ని ఆలోచించి చూస్తే శ్రేయస్కరమైన పద్ధతి కాదు. ఆవులమందలను కాపాడటానికై ఆలస్యం చేయకుండా సమర్థులు అయినవారలను ఎన్నుకొని నియోగిద్దాం.'

వ. అని యొడంబడకున్న నయ్యాంబికేయునకు శకుని యిట్లనియె. 368

తాత్పర్యం: అని అంగీకరించని ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో శకుని ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'పాలితవిక్రమోన్నతులు పాండుతనూజులు; వారి కప్రియం
బేల యొనర్తు మే మధిప! యే మటు సేసితిమేనియుం బ్రతి
జ్ఞాలపితుండు ధర్మజుఁడు సత్యము దప్పునె? తమ్ము లేల త
చ్ఛీల మతిక్రమింతు? రిది సిద్ధము; నమ్ముము నెమ్మనంబునన్. 369

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! ఓ ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ!; పాండు, తనూజులు= పాండురాజు కొడుకులు; పాలిత విక్రమ+ఉన్నతులు= క్రమశిక్షణతో కూడిన శౌర్యంతో గొప్పవారైన వారు; వారికిన్= పాండవులకు; ఏము= మేము (దుర్యోధన ప్రభృతులం); ఏల= ఎందుకు; అప్రియంబు= కీడు; ఒనర్తుము?= చేస్తాము?; ఏము= మేము; అటు+చేసితిమి+ఏనియున్= ఆ విధంగా (పాండవులకు కీడు) చేసినప్పటికిని; ధర్మజుఁడు= ధర్మపుత్రుడు; ప్రతిజ్ఞాలపితుండు= శపథం యొక్క మాటకు కట్టుబడిన వాడు; సత్యము= నిజం; తప్పును+ఎ?= అతిక్రమిస్తాడా?; తమ్ములు= సోదరులు (భీముడు అర్జునుడు నకులుడు సహదేవుడు); ఏల= ఎందుకు; తద్+శీలము= తచ్ఛీలము= ఆతని యొక్క నడవడికను; అతిక్రమింతురు= దాటుతారు; ఇది= మేము వారికి కీడు చేయకపోవటం, చేసినను సత్యసంధుడైన ధర్మరాజు అతడి తమ్ములు ప్రతిజ్ఞను అతిక్రమించక పోవటం; సిద్ధము= ఈడేరేది; నెమ్మనంబునన్ (నెఱ+మనంబునన్)= నిండు మనస్సుతో; నమ్ముము= విశ్వసించుము.

తాత్పర్యం: పాండవులు క్రమశిక్షణతో కూడిన శౌర్యం కలవారు. వారికి మేము కీడు చేయ తలపోయం. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఒకవేళ మేము పాండవులకు కీడు చేసినప్పటికీ, అజాతశత్రువు, సత్యసంధుడు అయిన ధర్మరాజు తాను చేసిన ప్రతిజ్ఞను అతిక్రమించడు. అట్లే అతడి తమ్ములు భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు, అన్నగారి ఆజ్ఞ జవదాటరు. ఇది నిక్కం. నిండు మనస్సుతో మా మాట విశ్వసించుము.

క. మాకును జిత్తంబుల మృగ । యాకౌతుక మతిశయిల్లినది; గోగణర
క్షాకరణము గార్యం బటె; । యేకీడును నేల పొందు నిందు మహీశా!' 370

ప్రతిపదార్థం: మహీ+ఈశా!= (ఓ ధృతరాష్ట్ర) రాజా!; మాకును= దుర్యోధన ప్రభృతులమైన మాకును; చిత్తంబులన్= మనస్సులలో; మృగయా, కౌతుకము= వేటపట్ల తమకం; అతిశయిల్లినది= హెచ్చింది; గో, గణ, రక్షా, కరణము= ఆవుల మందలను కాపాడే పని; కార్యంబు+అటె= కర్తవ్యం అట కదా; ఇందున్= ఈ గోరక్షణ కార్యంలో; ఏ కీడునున్= ఏ హానియున్నూ; ఏల= ఎందుకు; పొందున్?= ఏర్పడుతుంది?

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మా మనస్సులలో వేటపట్ల తమకం అతిశయిస్తున్నది. ఆవులను రక్షించటం మంచి పని. ఇట్టి ఉత్తమ కార్యం చేసేటప్పుడు ఏ విధంగా కీడు కలుగుతుంది?[9]

క. అనిన నతఁడు గొండొకవడి । మనమున నూహించి 'బుద్ధిమంతుల రై గో
ధనము నరసి తడయక రం' । డని వారికి నెట్టకేల కనుమతి యిచ్చెన్. 371

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని(శకునియు కర్ణుడును) చెప్పగా; అతఁడు= (ధృతరాష్ట్రుడు); కొండొక వడి= కొంతసేపు; మనమునన్= మనస్సులో; ఊహించి= తలపోసి; బుద్ధిమంతులరు+ఐ= మంచిబుద్ధి కలవారై; గోధనమున్= ఆవులు అనే సంపదను; అరసి= చూచి, రక్షించి; తడయక= ఆలస్యం చేయక; రండు= తిరిగి రండి; అని= అని చెప్పి; ఎట్టకేలకున్= తుట్టతుదకు; అనుమతి= అంగీకారం; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడును శకునియు కలసి ఆ విధంగా నివేదించగా ధృతరాష్ట్రుడు కొంతసేపు ఆలోచించి- 'సరే, సద్బుద్ధి కలవారై గోవులను కాపాడి ఆలస్యం చేయకుండ తిరిగి రండి' అని చెప్పి వారలకు ఘోషయాత్రకు అనుమతి ఇచ్చాడు.

ఆ. **ఆ క్షణంబ కౌతుకాతిశయ వ్యగ్ర । హృదయుఁడైన ఫణధరేంద్రకేతు**
నాజ్ఞఁ గరిపురంబునం దెల్ల ఘోషింపఁ । బడియె ఘోషయాత్ర ప్రకటలీల. **372**

ప్రతిపదార్థం: ఆ క్షణంబు+అ= ఆ నిమిషంలోనే, వెనువెంటనే; కౌతుక+అతిశయ, వ్యగ్ర, హృదయుఁడు+ఐన= సంతోషం ఉప్పొంగటంచేత తొట్రుపాటుతో కూడిన డెందం కలవాడైన; ఫణ, ధర+ఇంద్ర, కేతు+ఆజ్ఞన్= పడగను ధరించే శ్రేష్ఠమైన పాముగుర్తుగల కల జెండా కలవాడియొక్క - అనగా దుర్యోధనుడియొక్క; ఆజ్ఞన్= ఆజ్ఞవలన; కరిపురంబునందున్= హస్తినాపురిలో; ఘోషయాత్ర= ఆవుల మందలను కాపాడటానికైన ప్రయాణం; ప్రకట లీలన్= అందరకు తెలిసే విధంగా; ఘోషింపన్+పడియెన్= చాటించబడింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రమహారాజు అనుమతి ఇచ్చిన వెనువెంటనే ఎటువంటి ఆలస్యం చేయకుండా నాగకేతను డైన దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞచేత హస్తినాపురంలో అందరకు తెలిసేటట్లు ఘోషయాత్ర చాటింపబడింది. 'ఘోషయాత్ర' కు ధృతరాష్ట్రమహారాజు అనుమతించటం చేత దుర్యోధనుడి మనస్సు సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయింది.

విశేషం: పూర్వకాలంలో ప్రధానంగా మహాభారతయుగంలో వీరులు తమకు నచ్చిన లాంఛనాన్ని తమతమ పతాకాలపై ముద్రించుకొనేవారు. ఆ చిహ్నం ఆ యా రథికులను రణరంగంలో గుర్తించటానికి ఉపయుక్తంగా ఉండేది.

దుర్యోధనుఁడు ఘోషయాత్రవోవుట (సం. 3-228-23)

సీ. **అంతఁ బ్రహృష్టాత్ముఁడై లలితాంబరా । భరణాంగరాగవిస్ఫురితమూర్తి**
నొప్పారి విభుఁడు సహోదరులును గర్ణ । గాంధారులును బ్రియబాంధవులును
సముచిత వాహన సైన్య సమేతులై । కొలువంగ వెడలె నుజ్జ్వలవిభూతి
నాందోళికాది వాహనములఁ దత్ప్రియ । ప్రమదలు బహుసహస్రములు సనిరి

ఆ. **కడఁగి పౌరు లెల్లఁ గైసేసి పడఁతులుఁ । దారు నడచి రతిముదంబుతోడఁ**
బ్రకట శకట వైశ్య పణ్యాంగనాది సం । కులత నుల్లసిల్లె ఘోషయాత్ర. **373**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; విభుఁడు= రాజు (దుర్యోధనుడు) ప్రహృష్ట+ఆత్ముఁడు+ఐ= మిక్కుటంగా ఆనందించిన డెందం కలవాడై; లలిత+అంబర+అంగరాగ, విస్ఫురిత, మూర్తిన్= మనోహరాలు అయిన వస్త్రాలతో, భూషణాలతో, మైపూతలతో విలసిల్లే దేహం కలవాడై; ఒప్పారి= శోభిల్లి; సహోదరులును= తోడబుట్టిన తమ్ములును; కర్ణ, గాంధారులుకు= కర్ణుడు గాంధార రాజపుత్రుడైన శకునియు; ప్రియ, బాంధవులును= అనుగు చుట్టాలున్నూ; సముచిత, వాహన, సైన్య, సమేతులు+ఐ= తగిన యానసదుపాయాలతో భటులగుంపులతో కూడినవారై; కొలువంగన్= తనను సేవించగా; వెడలెన్= బయలుదేరాడు; ఉత్+జ్వల విభూతిన్= మిక్కుటంగా వెలుగొందే సంపదతో; ఆందోళికా+ఆది, వాహనములన్= పల్లకీలు మున్నగు వాహనాలలో; తద్+ప్రియ, ప్రమదలు= ఆ దుర్యోధనుడియొక్క అనుగు పడతులు; బహు సహస్రములు= పెక్కు వేలమంది; చనిరి= వెళ్ళారు; కడఁగి= పూనిక వహించి; పౌరులు+ఎల్లన్= హస్తినలో వసించేవారు అందరున్నూ; కైసేసి= అలంకరించుకొని; పడఁతులు= వనితలు; తారు= తాము; అతిముదంబుతోడన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో; నడచిరి= పయనించారు; ఘోషయాత్ర= ఆలమందలకడ కేగే ప్రయాణం; ప్రకట, శకట, వైశ్య, పణ్య+అంగనా+ఆది, సంకులతన్= బాగా కనుపించిన బండ్లు, వర్తకులు, వెలయాండ్రు మున్నగువారల కోలాహలంతో; ఉల్లసిల్లెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: అంతట దుర్యోధనుడు ఆనందంతో ఉప్పొంగిన హృదయం కలవాడై మనోహరాలైన బట్టలు, భూషణములు, మైపూతలతో విలసిల్లే దేహం కలవాడై, తానును తన తమ్ములును కర్ణుడు గాంధార రాజపుత్రుడు శకుని అనుగుచుట్టాలును వారి వారికి తగిన వాహనాలతో సపరివారంగా అనుసరించగా ఘోషయాత్రకు ఉపక్రమించాడు. అతని రాణులు ప్రియమైన అంగనలు పల్లకీ మున్నగు వాహనాలను అధిరోహించి వేలమంది వెంబడించారు. హస్తినాపురంలోని ప్రముఖపౌరులు తమప్రియభామినులతోపాటు ముందు నడిచారు. సింగారించబడిన శకటాలలో వర్తకులు వెలయాండ్రు మున్నగువారు పయనించారు. ఆ ఘోషయాత్ర మిక్కిలి కోలాహలంగా కొనసాగింది.

విశేషం: (1) ఈ సీసపద్యంలోని అభివర్ణనకు సంస్కృత మహాభారతంలో మాతృక లేదు. అందుచేత ఈ వర్ణనం ఎఱ్ఱన మహాకవి సమకాలీన సమాజంలో మహారాజుల విహార యాత్రలను ప్రతిబింబిస్తున్నట్లు భావించవచ్చును. (2) ఎఱ్ఱన వర్ణనా ప్రియుడు. అతడికి సమకాలీనులు ఒసంగిన 'ప్రబంధ పరమేశ్వర' బిరుదం సార్థకమైనది. చూడండి - 375 సంఖ్య సీసపద్యంలోని ఆవులమంద వర్ణనం.

వ. **మఱియు నమ్మహీపతి పయనంబున కనురూపంబుగా నెనిమిదివేలు రథంబులు, ముప్పది వే లేనుంగులుఁ, దొంబది వేలు గుఱ్ఱంబులు, శతసహస్రసంఖ్య కాల్వురుం గల మహాసైన్యంబుతోడ నడిచె; మృగయాకుశలు లైన మృగయులును, విట విదూషక వంది వైతాళికాది జను లనేకు లనుగమించి; రిట్లు గవ్యూతిమాత్రం బగు నేల యరిగి, యచ్చట విడిసి యద్దినశేషంబును రాత్రియుం గడపి, మఱునాఁడు వివిధ గిరిగహనంబు లతిక్రమించి ఘోషంబు లున్న వనంబు సొచ్చి, యం దొక్క రమణీయప్రదేశంబున శిబిరంబు గావించి యమ్మనుజేంద్రుండు.** **374**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= వెండియు; ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); పయనంబునకున్= ప్రయాణానికి; అనురూపంబుగాన్= తగినట్లుగా; ఎనిమిది వేలు రథంబులు; ముప్పది వేలు ఏనుంగులు; తొంబది వేలు గుఱ్ఱములు; శత సహస్ర సంఖ్య= ఒక లక్ష; కాల్వురున్= కాల్బలం, పదాతులు; కల= ఉన్న; మహా, సైన్యంబు తోడన్= గొప్ప సేనతో; నడిచెన్= సాగాడు; మృగయా, కుశలులు+ఐన= వేటలో నేర్పరులు అయిన; మృగయులును= వేటకాండ్రను; విట, విదూషక, వంది, వైతాళిక+ఆది, జనులు= శృంగార ప్రియులు, హాస్యగాండ్రు, స్తోత్ర పాఠకులు, మేలుకొలుపులు పాడేవారు మున్నగు జనులు; అనేకులు= పెక్కుమంది; అనుగమించిరి= సహయాత్రికులై పయనించారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; గవ్యూతి మాత్రంబు+అగు, నేల+అరిగి= రెండు కోసుల దూరం కల భూమిని పయనించి; అచ్చటన్= ఆ చోట; ఆ స్థలంలో; విడిసి= తాత్కాలికంగా పయనం ఆపి నివసించి; ఆ+దిన, శేషంబును= ఆ దివసంలో (పయనింపగా) మిగిలిన పగలును, రాత్రియున్= రేయిని; కడపి= పుచ్చి; మఱునాఁడు= మరుసటిరోజున; వివిధ, గిరి గహనంబులు= పెక్కు పర్వతాలు, అడవులు; అతిక్రమించి= దాటి; ఘోషంబులు+ఉన్న= ఆలమందలు కల; వనంబు+చొచ్చి= అడవిలో ప్రవేశించి; అందున్= ఆ అడవిలో; ఒక్క= ఒక; రమణీయ ప్రదేశంబునన్= అందమైన స్థలంలో; శిబిరంబు+కావించి= స్కంధావారం నెలకొల్పి; ఆ మనుజ+ఇంద్రుండు= ఆ రాజు, దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాక. దుర్యోధనుడి ఘోషయాత్రకు అనుగుణంగా ఎనిమిదివేల రథాలూ, ముప్పైవేల ఏనుగులు, తొంభైవేల గుర్రాలు, నూరువేలమంది (లక్షమంది) భటులు ఉన్న పెద్దసైన్యం ఆతడి వెంట నడిచింది. వేటలో నేర్పరులైన వేటగాండ్రున్నూ, విటులు, విదూషకులు, వందులు, వైతాళికులు మొదలైనవారు అనేకమంది అతడి వెంట వెళ్ళారు. అందరూ కలిసి రెండుకోసుల దూరం వెళ్ళారు. అక్కడ ఆ మిగిలిన పగటి వేళను, రాత్రివేళను గడిపారు. మరురోజు మరల బయలుదేరి పెక్కు కొండలు గుట్టలు దాటి ఆవుల మందలున్న అడవిలో ప్రవేశించారు. ఆ వనంలో ఒక అందమైన చోట శిబిరాలను ఏర్పరచుకొన్నారు. అప్పుడు దుర్యోధనమహారాజు.

సీ. **నానా సహస్ర సంఖ్యానంబులై సంత । తానంద విగతభయత్వ లీల**
నక్కాననమున నే దిక్కు సూచిన నతి । సంకులంబుగఁ గుంద శంఖ చంద్ర
హార నీహార డిండీర పటీర ము । క్తాహార హీర సంకాశములును
గాదంబ కాలేయ కాదంబినీ నీల । జాల తమాలికా సన్నిభములు

తే. **ప్రౌఢబంధూకపల్లవ భాసితములు । వికచ కాంచన చంపక విస్ఫుటములు**
నైన వర్ణంబు లొప్ప నేత్రాభిరామ । భంగి నలరారు గోకదంబములఁ గనియె. **375**

ప్రతిపదార్థం: నానా, సహస్ర, సంఖ్యానంబులు+ఐ= పెక్కు వేల సంఖ్యగలవై, సంతత+ఆనంద, విగత, భయత్వ, లీలన్= ఎల్లప్పుడు గొప్ప హర్షంవలన పోయిన భయం గలవై, ఆ+కాననమునన్= ఆ అడవిలో; ఏ దిక్కు+చూచినన్= ఏ వైపు చూచినా; అతి సంకులంబుగన్= మిక్కిలి దట్టంగా; కుంద, శంఖ, చంద్రహార, నీహార, డిండీర, పటీర, ముక్తాహార, హీర, సంకాశములును= మల్లెపువ్వులతో, శంఖాలతో, చంద్రహారాలతో; మంచుతో, నురుగుతో, చందనంతో, ముత్యాలపేరులతో, వజ్రాలతో సరిసమానాలైనవి; కాదంబ, కాలేయ కాదంబినీ, నీల జాల తమాలికా, సన్నిభములు= నీలమణుల సమూహాలు, ధూమ్రవర్ణాలైన ముక్కు కాళ్లు రెక్కలు కల హంసలతో, వర్షాకాలానికి సంబంధించిన మబ్బులగములతో, నల్లని కాంతుల, చీకటి చెట్లతో సమానాలైనవి; ప్రౌఢ బంధూక, పల్లవ, భాసితములు= ముదిరిన మంకెనపువ్వులయొక్క చిగుళ్లవలె విలసిల్లేవి; వికచ, కాంచన, చంపక, విస్ఫుటములు= వికసించిన బంగారు సంపంగి పువ్వులవలె శోభిల్లేవి; ఐ= అయినట్టి; వర్ణంబులు= రంగులు; ఒప్పన్= విలసిల్లగా; నేత్ర+అభిరామ, భంగిన్= కనుల పండువుగా; అలరారు= ఒప్పారే; గో, కదంబములన్= ఆవుల మందలను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఆ అడవిలో రంగు రంగుల ఆవుల మందలను సందర్శించాడు. అచట లెక్కపెట్టలేనన్ని పెక్కువేలకొలది ఆవులు స్వేచ్ఛగా ఎల్లప్పుడు ఆనందంతో తిరుగాడుతున్నాయి. ఏ వైపు చూచినా ఆవులే. వాటిలో కొన్ని తెల్లని రంగు కలవి. ఆ తెలుపులో కూడ ఎంచదగిన ఛాయా భేదాలు పొడగట్టుతాయి. కొన్ని ఆవులు మల్లెపూలను, కొన్ని శంఖాలను, కొన్ని చంద్రహారాలను, కొన్ని మంచుగడ్డలను; కొన్ని నురుగును; కొన్ని చందనాన్ని, కొన్ని ముత్యాల పేరులను, కొన్ని వజ్రాలను పోలి తెల్లగా ఉన్నాయి. మరికొన్ని ఆవులు నల్లగా ఉన్నాయి. ఆ నలుపులో కూడ ఛాయాభేదాలు ఎన్నదగినవే. నల్లని ముక్కు నల్లని కాళ్లు నల్లని రెక్కలు కల హంసలవలె కొన్ని ఆవులున్నాయి. మరికొన్ని వర్షాకాలపు మబ్బుల దొంతరలను పోలుతున్నాయి. కొన్ని నల్లని వన్నెగల చీకటిచెట్లరంగులో ఉన్నాయి. కొన్ని ఎఱుపు రంగు కలవి. మంకెన పూల చిగురుటాకుల రంగులు కలవి కొన్ని ఆవులు. కొన్ని పసిడి చంపకాల వలె మిలమిలలాడుతున్నాయి. కనులపండువుగా తిరుగాడుతున్న ఆవులమందలను దుర్యోధనుడు అక్కడ సందర్శించాడు.

విశేషం: సంస్కృత మహాభారతంలో దుర్యోధనుడు ఆవులను చూచినట్లు ఉన్నది. తెలుగులోని ఈ సీసపద్యం ఎఱ్ఱన మహాకవి స్వకపోలకల్పితం. ఎఱ్ఱన కవితా శిల్పానికి వర్ణనాభిరుచికి ఈ సీసపద్యం మచ్చుతునక అని చెప్పవచ్చును.

వ. **కని తదీయసమృద్ధికి సంతసిల్లుచు గోపాలజనంబులు సవినయంబుగాఁ దన్నుం గాంచిన నాదరించి వారు దనకు నగ్గోవులపేళ్ళును లక్షణంబులు నేర్పడి నెఱింగించుచుండఁ బేరువేఱ వత్సంబులు వత్సతరంబులు మహోక్షంబులు ధేనువులు దర్ణకంబులు మొదలైన గోవిశేషంబుల నాలోకించుచు నయ్యైవిధంబులఁ బసికిం దగిన రక్షణంబు గావింప నర్హ జనంబుల సవిశేషంబుగా నియోగించి, మఱియును.** **376**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; తదీయ సమృద్ధికిన్= ఆ (గోవుల యొక్క) అభివృద్ధికి; సంతసిల్లుచున్= ఆనందిస్తూ; గోపాల జనంబులు= గొల్లవారు; సవినయంబుగాన్= నమ్రతతో కూడినవారై; తన్నున్= తనను (దుర్యోధనుడిని); కాంచినన్= చూడగా; ఆదరించి= అభిమానం చూపి; వారు= (ఆ గోపాలురు); తనకున్= తనకు (దుర్యోధనుడికి); ఆ+గోవుల= ఆ ఆవుల; పేళ్ళును= నామాలను; లక్షణంబులున్= గుణాలును; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; ఎఱింగించుచుండన్= తెలుపుతుండగా; పేరు వేఱ= పేర్లలోని భేదాలుకల; వత్సంబులు= దూడలు; వత్స తరంబులు= మోయటానికి, దున్నటానికి పంపదగిన వయసు కల కోడెదూడలు; మహా+ఉక్షంబులు= ఆఁబోతులు; ధేనువులు= పాడి ఆవులు; తర్ణకంబులు= అప్పుడే పుట్టిన లేగదూడలు; మొదలు+ఐన= మున్నగు; గో విశేషంబులన్= గోవులలోని ముఖ్యభేదాలను; ఆలోకించుచున్= చూస్తూ; అయ్యై విధంబులన్= ఆయా రీతుల; పసికిన్= పశువులకు; తగిన= సరిఅయిన; రక్షణంబు, కావింపన్= కాపాడటంకొరకై; అర్హజనంబులన్= యోగ్యులైనవారిని; సవిశేషంబుగాన్= గొప్పతనం భాసించేటట్లుగా; నియోగించి= ఏర్పాటు చేసి; మఱియును= వెండియును.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు అక్కడి ఆవులను పరిశీలించి చూచి, వాటి సమృద్ధికి సంతోషించి, గొల్లవారిని అభినందించాడు. గొల్లలు దుర్యోధనుడికి వినయంతో గోవులలోని విశేషాలను వివరించి చెప్పి చూపించారు. అందులో ఆవుదూడలు కొన్ని. కొన్ని ఆఁబోతులు. కొన్ని పాడిఆవులు. కొన్ని దున్నే వయసు వచ్చిన కోడెదూడలు. కొన్ని అప్పుడే పుట్టిన లేగదూడలు. దుర్యోధనుడు ఆ గోవులను అన్నింటిని సంరక్షించటానికి యోగ్యత నేర్పు కలవారిని ఎన్నుకొని నియోగించాడు.

క. **గోపాలసమన్వితుఁ డై । యా పాలమునఁ దిరిగి గోరసాస్వాదనలీ**
లా పరితృప్తిఁ దలిర్చె మ । హీపాలుఁడు నెమ్మితోడ నిష్టులుఁ దానున్. **377**

ప్రతిపదార్థం: మహీపాలుఁడు= రాజు (దుర్యోధనుడు); నెమ్మితోడన్= ప్రీతితో; ఇష్టులున్= మిత్రులును, తానున్= తానున్నూ (కూడి); గోపాల సమన్వితుఁడు+ఐ= గొల్లవారితో కూడినవాడై; ఆ పాలమునన్= ఆ క్షేత్రంలో; తిరిగి= నడయాడి; గో, రస+ఆస్వాదన, లీలా, పరితృప్తిన్= పాలను త్రాగటం అనే క్రీడలోని సంతృప్తితో; తలిర్చెన్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజు తాను తన మిత్రులతో కలిసి ఆ అడవిలో గొల్లవారితో కూడి విహరించి పాలు త్రాగి మిక్కుటమైన సంతృప్తి చెంది సంతసించాడు.

వ. **తదనంతరంబ గాయక నర్తకాదులు వంది మాగధ జనంబులుం గనిన నాదరించి, వారికి నభిమతధనంబు లొసంగి, మృగయావినోదంబునకుం దొడంగి.** **378**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; గాయక, నర్తక+ఆదులు= పాటలు పాడేవారు, నాట్యం చేసేవారు మున్నగువారు; వంది, మాగధ, జనంబులు= స్తోత్ర పాఠకులు; కనినన్= సందర్శించగా; ఆదరించి= అభిమానం చూపి; వారికిన్= వారికి; అభిమత ధనంబులు= కోరిన డబ్బులు; ఒసంగి= ఇచ్చి; మృగయా, వినోదంబునకున్= వేట వేడుకకు; తొడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: గోవులను సందర్శించి గోరక్షణకు తగిన ఏర్పాటులు చేసిన పిమ్మటనే, దుర్యోధనుడు పాటలు పాడేవారికి నాట్యం చేసేవారికి, స్తోత్రాలు చేసేవారికి దర్శనమిచ్చి, వారిని మన్నించి వారికి కోరిన ధనమిచ్చి సత్కరించాడు. తరువాత. వేట వేడుకకు ఉపక్రమించాడు.

మ. **హరిణవ్రాతములం గలంచుచు నుదగ్రానేకపశ్రేణిఁ జె**
చ్చెర బంధించుచు నుగ్రసింహనివహచ్ఛేదైక సక్రోధబం
ధురతం బేర్చుచుఁ బ్రస్ఫురన్మహిషశార్దూలోద్ధతక్రోడ ని
ర్ఘరపాతంబు లొనర్చుచుం దిరిగె భూపశ్రేష్ఠుఁ డక్కానలోన్. **379**

ప్రతిపదార్థం: భూప, శ్రేష్ఠుఁడు= దుర్యోధన సార్వభౌముఁడు; ఆ+కానలోన్= ఆ అడవిలో; హరిణవ్రాతములన్= లేడిగుంపులను; కలంచుచున్= కలవరపెట్టుతూ; ఉదగ్ర+అనేకప, శ్రేణిన్= భయంకరాలైన ఏనుగుల సమూహాలను; చెచ్చెరన్= వేగంగా; బంధించుచున్= కట్టివైచుచు; ఉగ్ర, సింహనివహ+ఛేద+ఏక, సక్రోధ, బంధురతన్= భయంకరాలైన సింహాల గుంపులను ఖండించటమునందు మిక్కుటమైన కోపంతో కూడి ఉండటం చేత; పేర్చుచున్= అతిశయిస్తూ; ప్రస్ఫురత్+మహిష, శార్దూల+ఉద్ధత క్రోడ, నిర్ఘర, పాతంబులు= ప్రకాశించే దున్నపోతులు పెద్దపులులు మదించిన అడవిపందులు మిక్కుటంగా నేలపై కూల్చడాలు; ఒనర్చుచున్= సలుపుతూ; తిరిగెన్= చరించాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఆ అడవిలో వేటాడుతూ లేడిగుంపులను కలత పెట్టాడు. మదించిన ఏనుగులను శీఘ్రంగా చెర పట్టాడు. సింహాలను కోపంతో ఖండించాడు. అట్లే అడవిపందులను చంపాడు. దున్నపోతులు పెద్దపులులు గుట్టలు గుట్టలుగా నేలపై కొరిగేటట్లుగా వేటాడాడు.

విశేషం: ఎఱ్ఱన 'ప్రబంధ పరమేశ్వర' బిరుదాన్ని సార్థకం చేసే పద్యాలలో ఇది ఒకటి. ఈ పద్యంలో దుర్యోధనుడి వేట వర్ణించబడింది. ప్రబంధాలలో ఉండవలె నని నిర్దేశించిన అష్టాదశవర్ణనలలో వేట ఒకటి.

వ. **మఱియు ననవరతసురభిసరసీరుహప్రకరకీర్ణంబు లగు జలాశయంబు లాలోకించుచు, నతిమనోహర ప్రసూనఫలభరితపాదప వనాభ్యంతరంబుల విహరించుచు, మన్మథ మయూర మధుకర కీర కోకిలాలాప కోలాహలంబు లాకర్ణించుచుఁ; గ్రమంబునం బరిజనసమన్వితుండై ధార్తరాష్ట్రుండు ద్వైతవన సరోవరంబు సేరం జనియె; నంత నట ధర్మతనయుండు తత్సమీపంబున మునిజనసహాయుండై వన్యంబు లగు మూల ఫలవిశేషంబులు సాధనంబులుగా సద్యస్కందం బను యజ్ఞంబు సేయుచుండె; నప్పుడు దుర్యోధనుండు నిజభృత్యజనుల నక్కొలనిదరిం గ్రీడాగృహంబులు నిర్మింప నియోగించిన.** **380**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= వెండియు; అనవరత, సురభి, సరసీరుహ, ప్రకర కీర్ణంబులు+అగు= ఎల్లప్పుడు పరిమళాలు వెదజల్లే పద్మాల సముదాయాలచేత కప్పబడినవి అయిన; జలాశయంబులు= చెరువులు; ఆలోకించుచున్= చూస్తూ; అతి, మనోహర, ప్రసూన, ఫల, భరిత, పాదప, వన+అభ్యంతరంబులన్= మిక్కిలి ఆహ్లాదకరమైన పువ్వులు, పండ్లు కల చెట్లతో కూడిన అడవులలోపల; విహరించుచున్= సరదాగా తిరుగాడుతూ; మన్మథ, మయూర, మధుకర, కీర, కోకిల+ఆలాప, కోలాహలంబులు= మనస్సును మథించే నెమళ్లయొక్క; తేనెటీగలయొక్క, చిలుకలయొక్క, కోకిలలయొక్క గానాల కలకల నాదాలు; ఆకర్ణించుచున్= వింటూ; క్రమంబునన్= వరుసగా; పరిజన, సమన్వితుండు+ఐ= సేవకులతో కూడినవాడై; ధార్తరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు అయిన దుర్యోధనుడు; ద్వైత వన సరోవరంబు= ద్వైత వనంలోని కొలను; చేరన్+చనియెన్= సమీపించాడు; అంతన్= అంతట; అట= అచట; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; తత్+సమీపంబునన్= ఆ కొలను దగ్గర; ముని, జన, సహాయుండు+ఐ= ఋషుల సముదాయంతో కూడినవాడై; వన్యంబులు+అగు= అడవికి సంబంధించినవి అయిన; ఫల విశేషంబులు= పేర్కొనదగిన పండ్లు; సాధనంబులుగాన్= పరికరాలుగా; సద్యస్కందంబు+అను= సద్యస్కందం-అనే పేరు కల; యజ్ఞంబు= క్రతువు; చేయుచుండెన్= చేస్తూ ఉన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; దుర్యోధనుండు; నిజ, భృత్య, జనులన్= తన యొక్క సేవకుల బృందాన్ని; ఆ+కొలని దరిన్= ఆ సరోవరందగ్గర; క్రీడా గృహంబులు= వినోదం కొరకై కట్టే ఇండ్లు; నిర్మింపన్= కట్టటానికి; నియోగించినన్= ఏర్పాటు చేయగా.

తాత్పర్యం: అంతేకాక దుర్యోధనుడు ఆ అడవిలో విహరించాడు. ఆతడు అక్కడ ఎల్లప్పుడును పరిమళాలు వెదచల్లే పద్మాలతో తామర తంపరలతో కప్పబడిన చెరువులను చూచాడు. మిక్కుటంగా హృదయాలకు ఆహ్లాదం కలిగించేవి, పండ్లతో నిండినవి అయిన చెట్లతో కళకళలాడే వనాలలో విహరించాడు. మనస్సును మథించే స్వరాలను, కోకిలల కూజితాలు తేనెటీగల సవ్వడులు నెమిళ్ల నృత్య నినాదాలు చిలుకల పాటలు కలరుతాలు ఆలకించాడు. పిదప, సేవకులచేత పరివేష్టించబడినవాడై ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకైన దుర్యోధనుడు ద్వైతవనంలోని సరస్సు దరి చేరాడు. అక్కడ ధర్మరాజు సద్యస్కందం అనే పేరు కల ఒక క్రతువు చేస్తూ ఉన్నాడు. ఆ క్రతువులోని విశేష మేమంటే - అది అడవిలో దొరికే పండ్లతో శాకాలతో మాత్రమే జరుపబడుతుండటం. ఋషులు పలువురు- ఆ క్రతువులో ధర్మరాజుకు సాయంచేస్తూ ఉన్నారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు తన సేవకులకు ఆసమీపంలో వినోదంకొరకై క్రీడాగృహాలను నిర్మించటానికి ఆజ్ఞాపించాడు.

క. **వారును సంభ్రమమున న। వ్వారిరుహాకరముపొంత వదలక క్రీడా**
గారములు గట్టఁ దొడఁగుడు। వారించుచు బాఱుతెంచి వడి గంధర్వుల్. **381**

ప్రతిపదార్థం: వారును= దుర్యోధనుడి సేవకులును; సంభ్రమమునన్= వేగంతో కూడిన తొట్రుపాటుతో; ఆ+వారిరుహ+ ఆకరము పొంతన్= ఆ సరోవరం కడ (పద్మాలకు ఆకరం అయిన సరోవరం వద్ద); వదలక= విడువక; క్రీడా+ఆగారములు= వినోదం కొరకై నిర్మించే గృహాలు; కట్టన్+తొడఁగుడున్= నిర్మించటానికి ఉపక్రమించగా; గంధర్వుల్= గంధర్వులు, (వేల్పుల లో ఒకజాతివారు); వడిన్= శీఘ్రంగా; వారించుచున్= అడ్డగిస్తూ; పాఱుతెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి సేవకులు సంరంభంతో ఆ సరోవరం దగ్గర క్రీడాగృహాలు నిర్మించసాగారు. అంతలో ఆ భటులను అడ్డగిస్తూ గంధర్వులు అచటికి వచ్చి చేరారు.

వ. **'ఇది చిత్రసేనుం డను గంధర్వపతికిం గ్రీడార్థంబు కల్పితం బైనది గావున మీ రిక్కొలను సేరక తొలంగి పోవునది' యనిన వారు మగుడం జని, దుర్యోధనునకుఁ జెప్పుటయు, నతండు రణదుర్మదు లైన సైనికులం గొందఱం బంచిన, నరిగి వారలు గంధర్వుల కిట్లనిరి.** **382**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ సరోవరం; చిత్రసేనుండు+అను= చిత్రసేనుడు అనే పేరు కల; గంధర్వ పతికిన్= గంధర్వుల రాజుకు; క్రీడా+అర్థంబు= వినోదం కొరకు; కల్పితంబు+ఐనది= నిర్మించబడింది. కావునన్= కాబట్టి; మీరు= దుర్యోధన సేవకులైన మీరు; ఈ+కొలను= ఈ సరోవరం; చేరక= సమీపించక; తొలంగి పోవునది= దూరంగా వెడలిపొండి; అనినన్= అని చెప్పగా; వారు= ఆ దుర్యోధనుడి సేవకులు; చేరక= సమీపించక; తొలంగి పోవునది= దూరంగా వెడలిపొండి; అనినన్= అని చెప్పగా; వారు= ఆ దుర్యోధనుడి సేవకులు; మగుడన్+చని= తిరిగి వెళ్లి; దుర్యోధనునకున్, చెప్పుటయున్; అతండు; రణ దుర్మదులు+ఐన= యుద్ధం చేయటంలో ఇచ్చగలిగి మదించినవారు అయిన; సైనికులన్= భటులను; కొందఱన్= కొంతమందిని; పంచినన్= నియోగించగా; అరిగి= వెడలి (కొలనుకడ ఉన్న గంధర్వులవద్దకు వెళ్లి); వారలు= ఆ భటులు; గంధర్వులకున్; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: 'ఈ సరోవరం చిత్రసేనుడు అనే గంధర్వులరాజు ప్రత్యేకంగా విహరించటం కొరకు నిర్మించబడింది కావున, మీరు ఈ కొలనుదరికి చేరరాదు. వేగమే తిరిగి పొండు' అని గంధర్వులు దుర్యోధనుడి సేవకులతో చెప్పారు. అంతట ఆ మాటలు దుర్యోధనుడి సేవకులు దుర్యోధనుడిదగ్గర కేగి చెప్పారు. దుర్యోధనుడు యుద్ధం చేయటానికై మదించి ఉన్న భటులను కొందరను ఏరి, అక్కడికి పంపగా, వారు కొలనువద్దకు వెళ్లి గంధర్వులతో ఈ విధంగా పలికారు.

మ. 'బలియుం డా ధృతరాష్ట్రసూనుఁడు మహాబాహుండు దుర్యోధనుం
డలఘుం డీ కమలాకరంబునకుఁ గ్రీడార్థంబు గౌతూహలం
బెలయంగాఁ బ్రియకామినీసహితుఁడై యేతెంచుచున్నాఁడు మీ
ర్వల దిందుండఁ, దొలంగి పొం' డనవుడున్ వారుద్ధతక్రోధులై. 383

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలం కలవాడు; ఆ ధృతరాష్ట్ర సూనుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు అయిన దుర్యోధనుడు, మహాబాహుండు= గొప్ప చేతులు కలవాడు, పరాక్రమవంతుడు; దుర్యోధనుండు; అలఘుండు= గొప్పవాడు; ఈ కమల+ఆకరంబునకున్= పద్మాలకు నెలవైన ఈ సరోవరానికి; క్రీడా+అర్థంబు= వినోదం కొరకు; కౌతూహలంబు= వేడుక; ఎలయంగాన్= అతిశయించగా; ప్రియకామినీ సహితుఁడు+ఐ= ఇష్టం కల వలపుకత్తెలతో కూడుకొని; ఏతెంచుచున్నాఁడు= వస్తున్నాడు; మీర్+వలదు+ఇందున్+ఉండన్= మీ రిక్కడ ఉండరాదు; తొలంగిపొండు= ఈ చోటు విడిచి దూరంగా వెళ్లండి; అనవుడున్= అని చెప్పగా; వారు= గంధర్వులు; ఉద్ధత క్రోధులు+ఐ= అతిశయించిన ఆగ్రహం కలవారై.

తాత్పర్యం: 'ఓ గంధర్వులారా! మహాబలవంతుడైన దుర్యోధనసార్వభౌముడు ధృతరాష్ట్రుడికొడుకు, పరాక్రమశాలి, వీరాధివీరుడు ఈ సరోవరతీరంలో తన వలపుకత్తెలతో కలిసి జలక్రీడ లాడాలనే వేడుకతో విచ్చేశాడు. అందుచేత మీరు ఇక్కడ ఉండకూడదు. దూరంగా పొండు' అని కౌరవభటులు చెప్పారు. గంధర్వులు అమితంగా ఆగ్రహించారు.

వ. ఒండొరువుల మొగంబులు సూచి పెలుచ నవ్వి వారల కిట్లనిరి. 384

ప్రతిపదార్థం: ఒండొరువుల మొగంబులు= ఒకరి మొగాలు ఒకరు; చూచి= అరసి; పెలుచ నవ్వి= అట్టహాసం సలిపి; వారలకున్= దుర్యోధనుడి భటులకు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడిభటుల ప్రగల్భవచనాలను ఈసడిస్తూ గంధర్వులు ఒకరిమొగాలు ఒకరు చూచి అట్టహాసం చేసి ఇట్లా పలికారు.

క. 'ఎదిరిం దన్ను నెఱుంగఁడు । మదమునఁ బ్రాణంబుఁ దనదుమానముఁ గోల్పో
మది దలఁచినాఁడు మీనృపుఁ । డిది యేటికిఁ జెనఁటిచెయ్వు లిన్నియు నిచటన్. 385

ప్రతిపదార్థం: మీ నృపుఁడు= మీ రాజు, దుర్యోధనుడు; ఎదిరిన్= ఎదుటివారిని; తన్నున్= తనను; ఎఱుంగఁడు= తెలియజాలడు; మదమునన్= గర్వం చొప్పున; ప్రాణంబున్= అసువులు; తనదు మానమున్= తనయొక్క గౌరవాన్ని; కోల్పోన్= పోగొట్టు కొనటానికి; మదిన్= మనస్సులో; తలఁచినాఁడు= తలపోశాడు; ఇది= ఈ పని అంతయు; చెనఁటి చెయ్వులు= చెడ్డ పనులు; ఇన్నియున్= ఇన్ని (పెక్కులు); ఇచటన్= ఇచట; ఈ సరోవరతీరాన; ఏటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధన భటులారా! మీ రాజుకు తన శక్తి తెలియదు; ఎదుటివారి శక్తి అంతకంటె తెలియదు. మీ రాజు గర్వాతిరేకంచొప్పున తన గౌరవాన్నే కాదు, చివరకు తన ప్రాణాన్ని కోలుపోవలసి వస్తుంది. పాపం మీ ప్రభువుకు ఈ విషయం తెలిసినట్లు కన్పించదు. గంధర్వులస్థావర మైన ఈ సరోవరతీరాన మీ రాజు ఇట్టి దుస్సాహసాలకు ఒడిగట్టటం తగదు. జాగ్రత్త!

వ. బుద్ధిమంతుల రై యూరక చనుట లెస్స యనుం' డనినం గ్రమ్మఱి చని వారు కురుపతికిం దద్వచనంబుల తెఱం గంతయుం జెప్పుటయు, నతండు రోషావేశవివశుం డై తమ్ముల దొరలం జూచి, 'మీ రిందఱు మీ మీ సైన్యంబులతోడం గూడి కడంగి, దుర్వినీతు లైన గంధర్వులగర్వంబు మాన్పి సరోవరం బాక్రమించునది; వారికి సహాయుం డయి సురగణసమేతంబుగ నింద్రుండు సనుదెంచె నేనియు నవలీల జయించునది' యని నియోగించిన. 386

ప్రతిపదార్థం: బుద్ధిమంతులరు+ఐ= బుద్ధికలవారై, వివేకవంతులై; ఊరక= ఏమీ చేయకుండ ఉండి; చనుట= వెడలిపోవటం; లెస్స= మంచిది; అనుండు= అని చెప్పండి; అనినన్= అని గంధర్వులు చెప్పగా; వారు= కౌరవభటులు; క్రమ్మఱి= వెనుతిరిగి, చని= వెడలి; కురుపతికిన్= కురువంశానికి నాయకుడైన దుర్యోధనుడికి; తత్+వచనంబుల తెఱంగు= వారియొక్క (గంధర్వుల యొక్క) మాటల తీరు తెన్ను; అంతయున్= సమస్తమున్ను; చెప్పుటయున్= చెప్పగా; అతండు= అతడు (దుర్యోధనుడు); రోష+ఆవేశ, వివశుండు+ఐ= కోపం యొక్క ప్రజ్వలనం చేత వశం తాను తప్పినవాడై; తమ్ములన్= సోదరులను; దొరలన్= సామంత ప్రభువులను; చూచి= మీరు+ఇందఱున్; మీ మీ సైన్యంబులతోడన్= మీ మీ ఆధిపత్యానికి లోబడి ఉన్న సేనలతో; కూడి= కలిసి; కడంగి= పూని; దుర్వినీతులు+ఐన= మర్యాద అణకువ లేనట్టి; గంధర్వుల గర్వంబు= గంధర్వుల యొక్క అహంకారం; మాన్పి= పోగొట్టి; సరోవరంబు= కొలనును; ఆక్రమించునది= అధీనంలోకి తెచ్చేది; సురగణ సమేతంబుగన్= వేల్పుల సమూహంతో కూడినవాడై; వారికిన్= ఆ గంధర్వులకు; సహాయుండు+అయి= తోడ్పడేవాడై; ఇంద్రుండు= వేల్పుల దొర; చనుదెంచెన్+ఏనియున్= వచ్చినప్పటికిని; అవలీలన్= సులువుగా, లెక్క చేయకుండా; జయించునది= ఓడించాలి (నెగ్గునది); అని= అని పలికి; నియోగించినన్= నియమించగా.

తాత్పర్యం: 'తెలివితేటలు కలవారై వివేకంతో ఊరక వెడలటం మంచిది అని మీ రాజుకు చెప్పండి' అని గంధర్వులు పలుకగా దుర్యోధనుడిభటులు వెనుకకు మరలి వెళ్ళి ఆతడికి గంధర్వులు చెప్పిన మాటల తీరు తెన్నులు వివరించి చెప్పారు. అంతట దుర్యోధనుడు ఆగ్రహంతో తన వశం తప్పినవాడై, తన సోదరులను సామంతప్రభువులను చూచి, 'మీరు ఇంతమంది మీమీ సేనలతో దండెత్తి వెళ్ళి దురహంకారంతో విర్రవీగుతున్న గంధర్వులమదం మాన్పి సరోవరాన్ని ఆక్రమించండి. వారికి దేవేంద్రుడు దేవతలతోపాటు సాయం చేయటానికి వచ్చినాసరే వారిని జయించండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు.

క. **అతులచతురంగసేనా । న్వితు లయి ధృతరాష్ట్రసుతులు నిరతిశయ రయో**
ద్ధతసింహనాదబధిరీ । కృదిఙ్ముఖు లగుచుఁ జనిరి గినుక యెలర్పన్. **387**

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్ర సుతులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; అతుల, చతురంగ సేనా+అన్వితులు+అయి= సాటిలేని నాలుగు దళాల సైన్యంతో కూడిన వారయి; నిరతిశయ, రయ+ఉద్ధత= అతిక్రమించటానికి వీలు కాని వేగంతో ఏర్పడిన గర్వంతో; సింహనాద బధిరీకృత, దిక్+ముఖులు+ఐ= సింహనాదాలచేత చెవుడుపడిన దిక్కులయొక్క మొగాలు కలవారై (అనగా సింహగర్జనలవంటి కేకలచేత దిక్కులు చిల్లులు పడేటట్లుగా చేసిన వారై); కినుక+ఎలర్పన్= కోపం అతిశయించగా; చనిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు ఆగ్రహావేశపరవశు లయి సాటిలేని చతురంగబలాలు కల సేనలతో గంధర్వులపై దండెత్తి వెళ్ళారు. వారు సాటిలేనివేగంతో గర్వంతో సింహనాదాలు చేస్తూ వెళ్ళారు. ఆ సింహనాదాలకు దిక్కులు పిక్కటిల్లాయి.

వ. **ఇట్లు సనుదెంచు కురువీరుల కడ్డంబు వచ్చి కొందఱు గంధర్వులు ప్రియపూర్వకంబుగా 'నిట యేల వచ్చెదరు? మీకు మాతోడి విద్వేషం బేటికి? నిలువుం' డనినం బెలుచ నార్చి సేనాగ్రచరులు వారలమీఁదం బ్రచురశస్త్రాస్త్ర పాతంబు సేయం దొడంగినం, దొలంగి చని, యా గంధర్వు లాక్షణంబ చిత్రసేనునకు నంతయుఁ జెప్పి పుచ్చినం, బ్రబలరోషరంజితాననుండై యతండు.** **388**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చనుదెంచు= అరుగుదెంచే; కురువీరులకున్= కురువంశానికి చెందిన యోధులకు; అడ్డంబు వచ్చి= ఎదురుగా చనుదెంచి నిల్చి; కొందఱు గంధర్వులు= కొంతమంది గంధర్వులు; ప్రియపూర్వకంబుగాన్= సామవచనాలతో; ఇట+ఏల, వచ్చెదరు= ఇక్కడికి ఎందుకు వస్తారు; మీకున్= కౌరవభటులైన మీకు; మాతోడి= గంధర్వులమైన మాతో; విద్వేషంబు= కయ్యం; ఏటికిన్= ఎందుకు?; నిలువుండు= ఆగుడు; అనినన్= అని పలుకగా; పెలుచన్+ఆర్చి= పెద్ద కేకలు పెట్టి; సేనా+అగ్రచరులు= సైన్యంలో ముందు నడిచేవారు; వారల మీఁదన్= ఆ గంధర్వులపై; ప్రచుర, శస్త్ర+అస్త్ర, పాతంబు= ప్రసిద్ధమైన బాణాలను మంత్రమహిమతో కూడిన బాణాలను ప్రయోగించటం; చేయన్+తొడంగినన్= సలుపుటకు పూనగా; తొలంగి= ఆ చోటు వీడి; చని= వెళ్ళి; గంధర్వులు; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ నిమిషంలోనే; చిత్రసేనునకున్= (గంధర్వ ప్రభువు అయిన) చిత్రసేనుడికి; అంతయున్= సమస్తాన్నీ; చెప్పి పుచ్చినన్= నివేదించగా; ప్రబల, రోష, రంజిత+ఆననుండు+ఐ= మిక్కుటమైన కోపంచేత ఎఱ్ఱబడిన ముఖం కలవాడై; అతండు= చిత్రసేనుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దండెత్తివస్తున్న కౌరవయోధులకు అడ్డం వచ్చి కొందరుగంధర్వులు సామవాక్యాలతో ఇట్లా అన్నారు- 'ఓ దుర్యోధనభటులారా! కౌరవనేతలారా! మీరెందుకు దండెత్తి వస్తున్నారు? మీకూ మాకూ కయ్యం ఎందుకు? ఆగండి అని. కాని, ఆ సాంత్వనవాక్యాలను కౌరవులు లెక్కచేయక సింహనాదాలు చేశారు. సైన్యానికి ముందు నడిచే భటులు గంధర్వులపై శస్త్రాలు అస్త్రాలు ప్రయోగించారు. అంతట గంధర్వులు తప్పుకొని, వెళ్ళి తమప్రభువైన చిత్రసేనుడికి జరిగిన సంగతి నివేదించారు. చిత్రసేనుడి మొగం కోపంతో ఎఱ్ఱబడింది.

క. **'చనుఁడు రయంబున నా దు । ర్జనులం గౌరవులఁ బొదివి సమయింపుఁడు మీ'**
రని బహుసహస్ర సంఖ్యులఁ । బనిచెను గంధర్వవరులఁ బ్రకటితబలులన్. **389**

ప్రతిపదార్థం: మీరు= ఓ గంధర్వులారా; రయంబునన్= వేగంగా; చనుఁడు= వెళ్ళండి; మీరు! ఆ దుర్జనులన్= ఆ చెడ్డవారిని; కౌరవులన్= కురువంశస్థులను; పొదివి= చుట్టుముట్టి; సమయింపుఁడు= సంహరించండి; అని= అని (ఆజ్ఞాపించి); బహు, సహస్ర, సంఖ్యులన్= పెక్కు వేల మందిని; గంధర్వ వరులన్= గంధర్వులలో శ్రేష్ఠులైనవారిని; ప్రకటితబలులన్= సుప్రసిద్ధమైన బలం కలవారిని; పనిచెను= నియమించాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ గంధర్వులారా, మీరు వేగంగా దండెత్తి పొండి. చెడ్డవారైన ఆ కౌరవులను చుట్టుముట్టి సంహరించండి' అని చెప్పి, చిత్రసేనుడు యుద్ధంలో ఆరితేరిన వీరులైన పెక్కు వేలమంది గంధర్వభటులకు ఆజ్ఞ నిచ్చాడు.

వ. **ఇట్లు పనిచిన.** **390**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చిత్రసేనుడు తన సైనికులను ఆజ్ఞాపించగా.

ఉ. **ఆయత కుంత కార్ముక గదాసి పరశ్వధ శూల పట్టిసా**
ద్యాయుధ ఘోరహస్తులు గులాచలతుంగతనుల్ ప్రచండతే
జోయుతు లా వియచ్చరులు శూరతమై నడతెంచి బల్విడిం
గో యని తాఁకి రుగ్రరణకోవిదులై కురురాజసైన్యమున్. **391**

ప్రతిపదార్థం: ఆయత, కుంత, కార్ముక, గదా+అసి, పరశ్వధ, శూల, పట్టిస+ఆది+ఆయుధ, ఘోర, హస్తులు= నిడుపైన బల్లెం, విల్లు, గద, కత్తి, గండ్ర గొడ్డలి, కొఱ్ఱు, అడ్డకత్తి మున్నగు పోటుముట్టులతో భయంకరమైన చేతులు కలవారు; కుల+అచల, తుంగ, తనుల్= కుల పర్వతాలవలె ఎత్తు అయిన శరీరాలు కలవారు; ప్రచండ, తేజస్+యుతులు= భయంకరమైన కాంతితో కూడినవారు; ఆ వియత్+చరులు= ఆ (ఆకసంలో చరించేవారు) గంధర్వులు; శూరత మైన్= పరాక్రమం చొప్పున; నడతెంచి= వచ్చి; బల్విడిన్= బలంతో; 'కో' యని= కో అనే సవ్వడి చేస్తూ; ఉగ్ర, రణ, కోవిదులు+ఐ= భయంకరమైన యుద్ధం చేయటంలో నేర్పు గలవారై; కురు, రాజ, సైన్యమున్= కురువంశానికి చెందిన రాజుయొక్క (దుర్యోధనుడి యొక్క) సేనను; తాకిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: నిడుపైన బల్లెము, విల్లు, గుదియ, కత్తి, గండ్ర గొడ్డలి, కొఱ్ఱు, అడ్డకత్తి మున్నగు పోటుముట్లను ధరించిన భయంకరమైన చేతులు కలవారు, కులపర్వతాలవలె ఎత్తైన శరీరాలు కలవారు, దేదీప్యమానమైన వర్చస్సుతో వెలుగొందేవారు, ఆకాశంలో సంచరించగల శక్తి గలిగిన గంధర్వులు పరాక్రమంతో దండెత్తి వచ్చి సింహనాదాలు చేస్తూ దుర్యోధనుడి సేనలను ఢీకొన్నారు.

వ. **ఇవ్విధంబున గంధర్వులు బెట్టిదంబుగాఁ గిట్టి నొప్పింపం దొడంగినం గలంగి దుశ్శాసనాది కౌరవులు ససైన్యంబుగాఁ దెరలి దుర్యోధను చేరువకుం బఱచినఁ, గర్ణుం డొక్కరుండ సుస్థిరుం డయి నిలిచి గంధర్వుల నిలువరించి భల్లార్ధచంద్ర ప్రముఖ బహుళబాణపాతంబులం దదీయదేహంబులు ఖండించుచు నిమిష మాత్రంబునఁ జిత్రసేను సైనికశతంబుల రూపుమాపుటయు, మఱియుం బైపై గంధర్వులు శతసహస్ర సంఖ్యులు తోఁతెంచినం బృథివి యెల్లను గంధర్వమయం బై నట్లుండె నప్పుడు.** **392**

ప్రతిపదార్థం: ఇవ్విధంబునన్= ఈ రీతిగా; గంధర్వులు= వేలుపుజాతివారు; బెట్టిదంబుగాన్= ప్రగాఢంగా, మిక్కుటంగా; కిట్టి= ఎదిరించి, ఢీకొని; నొప్పింపన్= బాధింపగా; తొడంగినన్= సమకట్టగా; కలంగి= కలతచెంది; దుశ్శాసన+ఆది, కౌరవులు=

దుశ్శాసనుడు మున్నగు కురువంశస్థులు; ససైన్యంబుగాన్= తమ సేనలతోపాటు; తెరలి= వెనుకకు మరలి; దుర్యోధను చేరువకున్= దుర్యోధనుడి దగ్గరకు; పఱచినన్= పారిపోగా; కర్ణుండు+ఒక్కరుండు+అ= కర్ణుడు ఒకడు మాత్రమే (ఏకైక వీరుడై); సుస్థిరుండు+అయి= కదలకుండ నిలిచినవాడై; నిలిచి= ఆగి; గంధర్వులన్= గంధర్వులను; నిలువరించి= ఆపి; భల్ల+అర్ధచంద్ర ప్రముఖ బహుల బాణపాతంబులన్= ఈటె, చంద్రవంక మున్నగు అనేకమైన అమ్ములు ప్రయోగించటం చేత; తదీయ దేహంబులు= వారియొక్క (గంధర్వులయొక్క) శరీరాలు; ఖండించుచున్= ముక్కలు ముక్కలుగా చేస్తూ; నిమిషమాత్రంబునన్= క్షణకాలంలో; చిత్రసేను సైనిక శతంబులన్= చిత్రసేనుడియొక్క భటులను వందలకొలది; రూపు మాపుటయున్= సంహరించటమున్నూ; మఱియున్= వెండియు; పైపైన్= అదనంగా; గంధర్వులు; శతసహస్ర సంఖ్యులు= లెక్కకు లక్షల మంది; తోఁతెంచినన్= రాగా; పృథివి+ఎల్లను= భూమి అంతయు; గంధర్వ, మయంబు+ఐనట్లు= గంధర్వులతో నిండింది అయినట్లు; ఉండెన్= ఉండింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గంధర్వులు కౌరవసేనలను చుట్టుముట్టి నొప్పించసాగారు. దుశ్శాసనుడు మొదలైన కౌరవులు గంధర్వులధాటికి తాళజాలక రణరంగం వీడి దుర్యోధనుడి సమక్షానికి పారిపోయి చేరారు. కాని, కర్ణుడు ఒక్కడే యుద్ధభూమిలో స్థైర్యంతో నిలిచి బల్లెములతో అర్ధచంద్రబాణాలతో గంధర్వులశరీరాలు ఖండించి నిమిషమాత్రములో చిత్రసేను సైనికులను వందలకొలది సంహరించాడు. ఎంతమంది రణరంగంలో కూలుతున్నా, ఆగక గంధర్వులు లక్షలకొలది వచ్చి కర్ణుడిపై పడసాగారు. భూమిఅంతా అపుడు గంధర్వులతో నిండి ఉన్నట్లు కన్పించింది. అప్పుడు.

చ. **శకునియుఁ దమ్ములుం బ్రబలసైన్యముతో నడతేర నాహవో**
త్సుకమతి యై సుయోధనుఁడు సూతతనూభవుఁ డున్నచోటికిం
బ్రకటభుజోగ్రతం గడఁగి బల్విడిఁ దద్రిపుకోటిఁ దాఁకినన్
సకలజగద్భయంకరలసత్సమరోత్సవ మయ్యె నయ్యెడన్. **393**

ప్రతిపదార్థం: సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; శకునియున్= సౌబలుడు; తమ్ములున్= అనుజ సోదరులును; ప్రబల సైన్యముతోన్= మిక్కుటమైన సేనతో; నడతేరన్= తరలి రాగా; ఆహవ+ఉత్సుక, మతి+ఐ= యుద్ధం చేయటంలో ఉత్సాహం కల మనస్సు కలవాడై; సూత, తనూభవుఁడు= సూతుడి పుత్రుడైన కర్ణుడు; ఉన్న చోటికిన్= ఉన్న స్థలానికి; ప్రకట, భుజ+ఉగ్రతన్= సుస్పష్టంగా వెల్లడి అయిన పరాక్రమం యొక్క భయంకరత్వం చొప్పున; కడఁగి= పూని; బల్విడి= బలం చూపి; తద్+రిపుకోటిన్= ఆ శత్రు సమూహాన్ని; తాఁకినన్= తలపడగా; ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో, అచట; సకల, జగత్+భయంకర, లసత్, సమర+ఉత్సవము= సమస్తమైన జగత్తుకు వెరపు గొలుపేది ప్రకాశించేది అయిన యుద్ధమనే పండుగ; అయ్యెన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తనవెంట శకునీ, తమ్ములూ ససైన్యులై రాగా, ప్రబలసేనలతో కూడి యుద్ధం చేసే ఉత్సాహంతో కర్ణుడున్న స్థలానికి పరాక్రమాటోపంతో చేరి గంధర్వులను చుట్టుముట్టాడు. అప్పుడు జగద్భయంకరమైన ఘోరయుద్ధం కౌరవులకూ గంధర్వులకూ జరిగింది.

క. **కొండొకసేపునకు మహో । ద్దండనృపానేకఘోరతరవిశిఖవ్యా**
ఖండిత శరీరులై ధృతి । ఖండితముగఁ బల్లటిలిరి గంధర్వు లనిన్. **394**

ప్రతిపదార్థం: కొండొక సేపునకున్= కొంత తడవునకు; గంధర్వులు; మహా+ఉద్దండ, నృప+అనేక, ఘోరతర, విశిఖ, వ్యాఖండిత, శరీరులు+ఐ= గండరగండలు అయిన ప్రభువులచేత విడువబడిన భయంకరమైన బాణాలచేత ముక్కలుగా చేయబడిన దేహాలు కలవారై; ధృతి, ఖండితముగన్= ధైర్యం కత్తిరించబడినదికాగా; అనిన్= యుద్ధంలో; గంధర్వులు= పల్లటిలిరి= చలించారు.

తాత్పర్యం: శకునితో తమ్ములతో కలసి దుర్యోధనుడు కొంతసేపు యుద్ధం చేయబూనగా, ఉద్దండులైనవారు విడిచిన భయంకర బాణాలచేత ఖండించబడిన దేహాలు కలవారై గంధర్వులు తల్లడిల్లిపోయారు.

చిత్రసేనుం డను గంధర్వరాజు దుర్యోధనునితో యుద్ధము సేయుట (సం. 3-230-21)

క. **గంధర్వులు దెరలుట విని । గంధర్వవిభుండు క్రోధకలుషితమతి యై**
గంధగజము చందమున, మ । దాంధగతిం గవిసెఁ గౌరవానీకముపై. **395**

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వులు; తెరలుటన్= వెనుబడటం; చావటం; విని= ఆలకించి; గంధర్వ విభుండు= గంధర్వుల రాజు, చిత్రసేనుఁడు; క్రోధ, కలుషిత, మతి+ఐ= కోపంచేత కలత చెందిన బుద్ధి కలవాడై; కౌరవ+అనీకముపైన్= కౌరవుల సేనపై; గంధ, గజము, చందమునన్= మదించిన యేనుగు మాదిరిగా; మద+అంధ, గతిన్= మదంచేత కన్ను గాననివాడై; కవిసెన్= ముట్టడించాడు.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు యుద్ధంలో ఓడిపోయిన వృత్తాంతాన్ని ఆలకించి, గంధర్వప్రభువైన చిత్రసేనుడు మదపుటేనుగు మాదిరిగా, మదంచేత గ్రుడ్డితనం ఏర్పడినరీతిగా కౌరవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. **ఇట్లు గవిసి చిత్రసేనుండు.** **396**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ముట్టడించి చిత్రసేనుడు.

శా. **మాయాసంగరకోవిదుండు వికసన్మాయాస్త్రజాలంబులన్**
వాయువ్యాప్తి యడంగ నర్కకిరణవ్రాతంబు రుద్ధంబుగాఁ
జేయం జొచ్చినఁ, ద్రెళ్ళెఁ దేరులు, కరుల్ శీర్ణంబు లయ్యెన్, దళ
త్కాయం బయ్యె హయాలి, గూలిరి భటుల్ కౌరవ్యసైన్యంబునన్. **397**

ప్రతిపదార్థం: మాయా, సంగర, కోవిదుండు= మోసంతో కూడిన యుద్ధంలో నేర్పరితనం కలవాడు, చిత్రసేనుడు; వికసత్+మాయా+అస్త్ర, జాలంబులన్= శోభిల్లేవి, మాయతో కూడినవి అయిన మంత్రమహిమతో కూడిన ఆయుధ సముదాయాలచేత; వాయు, వ్యాప్తి+అడంగన్= గాలి వీవటం (వ్యాపించటం) లేకుండేటట్లుగా; అర్క, కిరణ, వ్రాతంబు= సూర్యుడి రశ్మల సముదాయం (సూర్యకాంతి); రుద్ధంబుకాన్= అడ్డగించబడేటట్లు; చేయన్+చొచ్చినన్= చేయసాగగా; కౌరవ్య సైన్యంబునన్= కౌరవుల సైన్యంలో; తేరులు= రథాలు; త్రెళ్లెన్= కూలిపోయాయి; కరుల్= ఏనుగులు; శీర్ణంబులు+అయ్యెన్= ఖండించ బడ్డాయి; హయ+ఆలి= గుర్రాల గుంపులు; దళత్+కాయంబు+అయ్యెన్= ఖండించబడిన శరీరాలు కలవి అయ్యాయి; భటుల్= సైనికులు; కూలిరి= నేల కొరిగారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చిత్రసేనుడు యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించినపుడు కౌరవసేన చిందరవందర అయిపోయింది. చిత్రసేనుడు మాయాయుద్ధం నేర్చినవాడు. అతడు మాయతో కూడిన మంత్రబాణాలను ప్రయోగించాడు. అందుచేత గాలి ఆడటం ఆగిపోయింది. సూర్యకిరణాలకాంతి అడ్డగించబడింది. రథాలు విరిగిపోయాయి. ఏనుగులు ఖండించబడ్డాయి. గుర్రాలశరీరాలు తుత్తునియలయ్యాయి. భటులు నేల కూలారు.

క. **పొదలి యొకని కొక్కనికిని । బదుగురు పదుగురుగఁ గవిసి పౌరవసేనం**
బొదివి సమయింపఁ దొడఁగిరి । వదలక గంధర్వు లని నవార్యోద్ధతులై. **398**

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వులు; అవార్య+ఉద్ధతులు+ఐ= వారించరాని అతిశయం కలవారయి; పొదలి= విజృంభించి; ఒకనికిన్+ఒక్కనికిని= ఒకడికి ఒక్కొక్కడికిన్నీ (ఒక్కొక్క కౌరవభటుడికి); పదుగురు, పదుగురుగన్= పదిమంది పదిమందిగా; కవిసి= చుట్టుముట్టి; పౌరవసేనన్= కౌరవులసేనను; పొదివి= అలముకొని; సమయింపన్= సంహరించటానికి; వదలక= విడువక; తొడఁగిరి= పూనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: కౌరవసేనలోని ఒకభటుడి చుట్టు పదిమంది గంధర్వభటులు చుట్టుముట్టి, కేవలం సంఖ్యాబలం చొప్పున వారించటానికి వీలులేనివారై, గంధర్వులు కౌరవుల భటులను సంహరించటానికి సిద్ధపడ్డారు.

వ. **అవ్వియచ్చరుల విక్రమంబునకు నోర్వక బెదరి చెదరి కురురాజసైన్యంబు ధర్మనందనుం డున్న కందువకుఁ బాఱందొడంగె; నప్పుడు రాధేయుం డజేయుండై కులశైలంబునుం బోలెఁ దరలక నిలిచి గంధర్వులు గురియు శరవర్షంబున మునుఁగుచుఁ దన యోపినంత పెనంగుచుండె; సోదర సౌబల సహాయుండై దుర్యోధనుండు గర్ణసాహాయ్యంబు వదలక నిలిచె; నంత ననంతసత్త్వు లైన గంధర్వు లనేకులు సుట్టుముట్టి.** **399**

ప్రతిపదార్థం: కురు, రాజ, సైన్యంబు= కౌరవుల రాజుయొక్క (దుర్యోధనుడి) భట సమూహం; ఆ+వియత్+చరుల= ఆకసంలో తిరిగే వారైన ఆ గంధర్వులయొక్క; విక్రమంబునకున్= శౌర్యానికి; ఓర్వక= తాళజాలక; బెదరి= భయపడి; చెదరి= ఇటు అటు పారి; ధర్మనందనుండు= ధర్మపుత్రుడు; ఉన్న కందువకున్= ఉన్నచోటికి; పారన్+తొడంగెన్= పరుగెత్తిపోవటానికి మొదలుపెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; రాధేయుండు= రాధ కుమారుడైన కర్ణుడు; అజేయుండు+ఐ= జయించ శక్యంకానివాడై; కులశైలంబునున్+పోలెన్= కుల పర్వతంవలె; తరలక= వెనుదిరుగక; నిలిచి= నిలబడి; గంధర్వులు= వేలుపుజాతివారు; కురియు= వర్షించే; శర వర్షంబునన్= బాణాలనెడి వానలో; మునుఁగుచున్= మునిగిపోతూ; తన+ ఓపికన+అంత= తన శక్తి మేరకు; పెనంగుచుండెన్= పోరాడుతూ ఉన్నాడు; సోదర సౌబల సహాయుండు+ఐ= తమ్ములును శకునియు సాయంగా కలవాడై; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; కర్ణ సాహాయ్యంబు= కర్ణుడికి తోడ్పడుతుండటం; వదలక= విడువక; నిలిచెన్= నిలబడెను; అంతన్= పిదప; అనంత, సత్త్వులు+ఐన= తుది లేని బలంగలవారైన; గంధర్వులు; అనేకులు= పెక్కుమంది; చుట్టుముట్టి= పొదివి.

తాత్పర్యం: ఆ గంధర్వుల పరాక్రమానికి సహించలేక వికావికలై, దుర్యోధనుడి సైన్యం ధర్మరాజున్న చోటికి పరుగెత్తసాగింది; అప్పుడు కర్ణుడు వెనుదిరగక, కులపర్వతంవలె స్థిరంగా నిలిచి గంధర్వులు గుప్పించే బాణాల వర్షంలో మునుగుతూ కూడా తాను శక్తివంచన లేకుండా యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాడు. సోదరులూ, శకునీ తనకు సహాయం చేస్తూ ఉండగా దుర్యోధనుడు కర్ణుడికి ఆసటబాసటగా నిలిచాడు. అప్పుడు అమితబలులైన గంధర్వులు అనేకమంది వారిని చుట్టుముట్టారు.

ఉ. **కొందఱు సూతు, నశ్వములఁ గొందఱు, కొందరు చాపదండముం**
గొందఱు చక్రయుగ్మకముఁ, గొందఱు విస్ఫురితాతపత్త్రముం
గొందఱు కూబరంబు, మఱి కొందఱు కేతువుఁ, గొంద అక్షమున్
దందడిఁ దున్మివైచి విరథత్వ మొనర్చిరి సూతసూతికిన్. **400**

ప్రతిపదార్థం: కొందఱు= కొంతమంది (గంధర్వులు); సూతున్= సారథిని; కొందఱు= కొంతమంది; అశ్వములన్= గుర్రాలను; కొందఱు= కొంతమంది; చాప దండమున్= విల్లుయొక్క కాండాన్ని; కొందఱు= కొంతమంది; చక్ర, యుగ్మకమున్= (రథం యొక్క) చక్రాల జంటను; కొందఱు= కొంతమంది; విస్ఫురిత+ఆతపత్రమున్= ప్రకాశించే గొడుగును; కొందఱు= కొంతమంది; కూబరంబు= రథం యొక్క నొగలును; మఱి కొందఱు= ఇంకా కొంతమంది; కేతువున్= పతాకాన్ని; కొందఱు= కొంతమంది; అక్షమున్= రథం యొక్క ఇరుసును; దందడిన్= తరచైన వరుసలో; తున్మివైచి= ఖండించి; సూతసూతికిన్= సూతుడి కొడుకైన కర్ణుడికి; విరథత్వము+ఒనర్చిరి= తేరు లేనితనాన్ని కలిగించారు (రథాన్ని ధ్వంసం చేశారు).

తాత్పర్యం: గంధర్వభటులలో కొంతమంది సారథిని, కొంతమంది గుర్రాలను, కొంతమంది వింటిబద్దను, కొంతమంది రెండుచక్రాలను; కొందరు వెలుగొందుతున్న గొడుగును; కొందరు నొగలును; మరికొంతమంది జెండాను; కొందరు ఇరుసును ఖండించి సంరంభంతో కర్ణుడిరథాన్ని ముక్కలు ముక్కలు చేశారు.

వ. **ఇట్లు విరథుం డయి కర్ణుండు వికర్ణురథం బెక్కిరణభూమికిం దొలంగి చనియె; దుర్యోధనుండు విముఖుండు గాక పరబలంబు మార్కొని పెనంగం దొడంగినం గినిసి చిత్రసేనుండు వానిం దలపడి తదీయస్యందనంబు రాధేయురథంబు నట్లు భగ్నంబుగాఁ జేయించి, విరథుం డగు నమ్మహీవిభుం గేశాకర్షణంబున నేలం బడవైచి పెడకేలు గట్టి సింహనాదంబు సేసినం, దక్కిన గంధర్వులుం గనుకనిం బేర్చి యతని వనితా జనంబులను, దత్సోదరు లగు దుశ్శాసన దుర్విషహ దుర్ముఖ వివింశతి చిత్రసేన విందానువిందులను, దత్తనూభవులను, దదీయమంత్రులను బట్టి బంధించి చిత్రసేనున కొప్పించి; రంతఁ బెఱకౌరవులును బౌరులు నమాత్యులుం జెదరి యాక్రోశించుచుం బఱచి, ధర్మపుత్త్రు శరణు సొచ్చి యి ట్లనిరి.** **401**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విరథుండు+అయి= తేరును కోలుపోయినవాడయి; కర్ణుండు= కర్ణుడు; వికర్ణ, రథంబున్+ఎక్కి= వికర్ణుడియొక్క తేరును ఎక్కి (వికర్ణుడు దుర్యోధనుడి తమ్ముడు); రణ, భూమికిన్= యుద్ధం చేసే స్థలానికి; తొలంగి= వదలి దూరంగా; చనియెన్= వెళ్లాడు; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; విముఖుండు+కాక= (యుద్ధభూమికి) వెనుదిరిగిన మొగం కలవాడు కాక; పరబలంబున్= శత్రు సేనను; మార్కొని= ఎదిరించి; పెనంగన్+తొడంగినన్= పోరాడటం సాగించగా; కినిసి= కోపించి; చిత్రసేనుండు= గంధర్వ రాజు; వానిన్= దుర్యోధనుడిని; తలపడి= చుట్టుముట్టి; తదీయ, స్యందనంబు= ఆతడి యొక్క (దుర్యోధనుడి యొక్క) రథాన్ని; రాధేయ రథంబు+అట్ల= కర్ణుడి తేరు వలెనే; భగ్నంబుగాన్= ముక్కలు అయ్యేటట్లుగా, చేయించి= ఒనర్చి; విరథుండు+అగు= తేరును కోలు పోయినవాడు అయిన; ఆ+మహీవిభున్= ఆ రాజును (దుర్యోధనుడిని); కేశ+ఆకర్షణంబునన్= జుట్టు పట్టుకొని; నేలన్= భూమిమీద; పడన్వైచి= పడేటట్లుగా త్రోచి; పెడకేలు+కట్టి= చేతులు వెనుకకువిరిచి బంధించి; సింహనాదంబు+చేసినన్= (విజయ సూచకమైన) సింహం చేసే గర్జన వంటి శబ్దం చేయగా; తక్కిన= మిగిలిన; గంధర్వులున్; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పేర్చి= అతిశయించి; అతని= దుర్యోధనుడి యొక్క; వనితా జనంబులను= స్త్రీల సమూహాలను; తద్+సోదరులు+అగు= ఆతని తోడబుట్టువులు అయిన; దుశ్శాసన, దుర్విషహ, దుర్ముఖ, వివింశతి, చిత్రసేన, వింద+అను విందులను= దుశ్శాసనుడు, దుర్విషహుడు; దుర్ముఖుడు; వివింశతి,

చిత్రసేనుడు, విందుడు, అనువిందుడు అనే పేర్లు కల వారలను; తద్+తనూభవులను= ఆతడి యొక్క (దుర్యోధనుడి) కొడుకులను; తదీయ, మంత్రులను= ఆతడి యొక్క సచివులను; పట్టి= పట్టుకొని; బంధించి= చెఱపట్టి; చిత్రసేనునకున్= చిత్రసేనుడికి; ఒప్పించిరి= అప్పగించారు; అంతన్= పిదప; పెఱ కౌరవులును= తక్కిన కౌరవ వంశస్థులును; పౌరులును= (హస్తినా)పుర వాసులును; అమాత్యులున్= మంత్రులును; చెదరి= చెల్లాచెదరై; ఆక్రోశించుచున్= రోదనం చేస్తూ; పఱచి= పరుగెత్తి; ధర్మపుత్త్రున్= ధర్మరాజును; శరణు+చొచ్చి= రక్షణ ఇమ్మని ఆశ్రయించి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడు రథాన్ని కోలుపోయినవాడై, దుర్యోధనుడి తమ్ముడైన వికర్ణుడిరథం ఎక్కి యుద్ధభూమిని వీడి వెళ్లాడు. (అంతకుముందు కర్ణుడు ఏకైకవీరుడై చాలసేపు గంధర్వులతో పోరాడి వారిని నిలువరించి ఉన్నాడు). దుర్యోధనుడు యుద్ధభూమిని వీడక నిలబడి శత్రుసేనలను ఎదిరించి పోరాటం కొనసాగించటం చూచి గంధర్వరాజు అయిన చిత్రసేనుడు కోపించి, దుర్యోధనుడితో తలపడి, ఆతడి రథాన్నిగూడ కర్ణుడిరథంవలెనే భగ్న మొనరించాడు. పిదప, రథాన్ని కోలుపోయిన దుర్యోధనుడిని చిత్రసేనుడు జుట్టుపట్టుకొని యీడ్చి నేలమీద పడవైచి, ఆతని చేతులు వెనుకకు విరిచి కట్టి, విజయసూచకంగా సింహనాదం చేశాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి, సంభ్రమంతో మిగిలిన గంధర్వులు విజృంభించి దుర్యోధనుడి భార్యలను, తమ్ములైన దుశ్శాసనుడు, దుర్విషహుడు, దుర్ముఖుడు, వివింశతి, చిత్రసేనుడు, విందుడు, అనువిందుడు అనే వారిని, దుర్యోధనుడి కుమారులను, దుర్యోధనుడి మంత్రులను పట్టి బంధించి చిత్రసేనుడికి అప్పగించారు. అంతట మిగిలిన కౌరవులు, హస్తినాపుర జనులు, మంత్రులు రోదిస్తూ పారిపోయి ధర్మపుత్రుడిని శరణు వేడి ఇట్లా పలికారు.

విశేషం: ప్రాచీనభారతదేశంలో శరణువేడటం అనే సంప్రదాయం పేర్కొన తగింది. శరణు వేడటం అంటే దిక్కులేని దీనులు గొప్పవారిని రక్షణకై ప్రార్థించటం. శరణు వేడినచో శత్రువుల నైనను కాపాడటం అలనాటి వీరమర్యాద, క్షాత్రధర్మం.

మ. **'ఘనబాహాబలదుర్నివారమహిమన్ గంధర్వవీరుల్ సుయో**
ధనుఁ దత్కాంతలఁ దత్సహోదరుల బంధప్రాప్తులం జేసి కై
కొని వేపోవుచు నున్న వా రదె; రిపుక్షోభంబు గావించి, నీ
యనుజవ్రాతముఁ గావవే కరుణ నిండారంగ రాజోత్తమా!' **402**

ప్రతిపదార్థం: రాజ+ఉత్తమా!= ప్రభువులలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా! ఓ ధర్మరాజా!; ఘన, బాహా, బల, దుర్నివార, మహిమన్= గొప్ప పరాక్రమ శక్తి కలగటం వలన వారించటానికి వీలులేని గొప్పతనం వలన; గంధర్వ వీరుల్= వేలుపుజాతివారైన శూరులు; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; తద్+కాంతలన్= ఆతడి యొక్క వనితలను; తద్+సహోదరులన్= ఆతడి యొక్క తమ్ములను; బంధప్రాప్తులన్+చేసి= సంకెళ్లతో బంధించి; కైకొని= తీసుకొని; వే= వేగంగా; పోవుచున్+ఉన్నవారు+అదె= వెళ్ళుతున్నారు అరుగో; రిపు, క్షోభంబు+కావించి= శత్రువులకు కలత కలుగజేసి; నీ అనుజ, వ్రాతమున్= నీ సహోదరుల సమూహాన్ని; కరుణ= దయ; నిండు+ఆరంగన్= పరిపూర్ణం కాగా, కావవే!= రక్షించవే! (కాపాడుము).

తాత్పర్యం: 'రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! గంధర్వయోధులు సాటిలేని శౌర్యం ప్రదర్శించి వారించటానికి వీలులేని మహిమతో దుర్యోధనుడిని, అతని కాంతలను, సహోదరులను చెఱబట్టి తీసికొని పోతున్నారు. శత్రువులను జయించి, నీవు ఇప్పుడు నీ సోదరులను కాపాడవలెనని మా ప్రార్థన. ఇట్టి దయ చూపుట నీకే తగును.'

వ. **అని కృతాంజలులై పలుకుచున్న వారిం జూచి భీమసేనుండు ప్రహసితాననుం డగుచు ధర్మపుత్త్రున కి ట్లనియె.403**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; కృత+అంజలులు+ఐ= ఘటించిన నమస్కృతి కలవారై, (కైమోడ్పి); పలుకుచున్న వారిన్+చూచి= మాటలాడుతున్న వారిని గమనించి; భీమసేనుండు= భీముడు; ప్రహసిత+ఆననుండు+అగుచున్= బాగా నవ్విన మొగం కలవాడు ఔతూ; ధర్మపుత్త్రునకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ అంజలి ఘటించి ప్రార్థిస్తున్న దుర్యోధనుడి మంత్రులను చూచి, భీమసేనుడు సంతోషంతో నవ్వుదొంతరులు వెల్లివిరిసిన ముఖంతో ధర్మపుత్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'మనకుఁ జులుకనయ్యెఁ; మన చేయుపనియ గం । ధర్వవరులు గూడి తగ నొనర్చి;**
రింత లెస్స యగునె! యే భారమును లేక । యూరకుండ మనల నొందె జయము. **404**

ప్రతిపదార్థం: మనకున్+మనకు; చులుకన+అయ్యెన్= సులువు అయింది; మన చేయుపని+అ= మనం నిర్వహించవలసిన కార్యమే; గంధర్వ వరులు= గంధర్వులలో శ్రేష్ఠులు; కూడి= కలిసి; తగన్= ఒప్పిదముగా; ఒనర్చిరి= చేశారు; ఇంత= ఈ పాటిదైన; లెస్స+అగునె= మంచిపని జరిగింది కదా; ఏ భారమును= ఎట్టి బరువు బాధ్యతలును; లేక= లేకుండగనే; ఊరక+ఉండన్= మిన్నకుండగా; మనలన్= మనలను; జయము= గెలుపు; ఒందెన్= పొందింది.

తాత్పర్యం: 'ఆహా! ఎంత మంచిపని జరిగింది! అసలు మనం చేయవలసిన కర్తవ్యాన్ని మనకు ఎట్టి భారం లేకుండగానే, మనం ఎట్టి కష్టం పడకుండగానే గంధర్వ శ్రేష్ఠులు నెరవేర్చి మనకు గొప్ప ఉపకారం చేశారు. మనకు విజయం సులువుగా లభించింది గదా!

విశేషం: తెలుగులో సుప్రసిద్ధమైన సామెత "కాగల కార్యం గంధర్వులు తీర్చారు" అనేది ఈ కథనుబట్టె ఏర్పడింది.

తే. **పుట్టుగల్లరియై పాపములకు నెల్ల । దిట్టయై లోకములచేతఁ దిట్టు వడిన**
కట్టిఁడికి నిట్టి కష్టంబుగా నొనర్చి । తగ విధాతృఁడు చతురుఁ డై నెగడె నేఁడు. **405**

ప్రతిపదార్థం: పుట్టు+కల్లరి+ఐ= జన్మం చేతనే (అనగా పుట్టినప్పటి నుండియు) అబద్ధాలాడేవాడై; పాపములకున్= దురితాలకు; ఎల్లన్= అన్నిటికిని; దిట్ట+ఐ= సమర్థుడు అయి; లోకములచేతన్= జగత్తులలోని ప్రజలు అందరి చేతను; తిట్టు+పడిన= తెగడ్తలు పొందిన; కట్టిఁడికిన్= దుర్మార్గుడికి; ఇట్టి కష్టంబుకాన్= ఇటువంటి కష్టం (గంధర్వుల చేత చెఱవడటం) కలిగేటట్లు; ఒనర్చి= చేసి; తగన్= సరిపోలునట్లు; విధాతృఁడు= బ్రహ్మదేవుడు; నేఁడు= ఈ రోజున; చతురుఁడు+ఐ= తెలివితేటలు కలవాడయి; నెగడెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: పుట్టుకచేతనే అసత్యవాది అయి, అన్నిపాపాలు చేయటంలో నేర్పరి అయి, లోకాలచేత నిందించబడిన దుర్మార్గుడికి చివరకు ఈ విధంగా గంధర్వులచేత పరాభవం కల్పించి తగిన న్యాయం చేకూర్చిన బ్రహ్మదేవుడు తెలివిగలవా డని నేటికి ఋజువయింది కదా!

మ. **విపరీతస్థితి నొంది ఘోరవిపినోర్వీవాసులై నిత్యదుః**
ఖపరాధీనతఁ దూలి రంచు మనలన్ గర్వోద్ధతస్వాంతుఁ డై

యపలాపింపఁగ వచ్చి దుర్ణయపరుం డా ధార్తరాష్ట్రుండు దో
షపరీతాత్ముఁడు దత్ఫలంబు గుడిచెన్ సత్యంబు సామాత్యుఁడై. 406

ప్రతిపదార్థం: విపరీతస్థితిన్+ఒంది= తారుమారైన గతి పొంది; ఘోర, విపిన+ఉర్వీ, వాసులు+ఐ= భయంకరమైన అడవిలో నివసించేవారు అయి; నిత్య, దుఃఖ పరాధీనతన్= ఎల్లప్పుడును కష్టాలకు లోనయి ఉండటంచేత; తూలిరి+అంచున్= పడిపోయారు అంటూ; మనలన్= మనలను; ఆ, ధార్తరాష్ట్రుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు దుర్యోధనుఁడు; గర్వ+ఉద్ధత, స్వాంతుఁడు+ఐ= మదంచేత మత్తెక్కిన మనస్సు కలవాడై; అపలాపింపఁగన్= అవమానించగా; వచ్చి= అరుగుదెంచి; దుర్ణయపరుండు= చెడు నడవడిక కలవాడు; దోష, పరీత+ఆత్ముఁడు= నేరాలతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు- దుష్టుడు; స+అమాత్యుఁడు+ఐ= మంత్రులతో కూడిన వాడయి; తత్+ఫలంబు= తన చెడు నడవడికకు తగిన ఫలితాన్ని; కుడిచెన్= అనుభవించాడు; సత్యంబు= ఇది నిజం.

తాత్పర్యం: స్థితిగతులు తారుమారై, అడవులలో ఇడుమలు గుడుచుచు మిక్కుటమైన దైన్యానికి లోబడి పతనం చెందిన వారని తలపోసి మనలను గర్వంచేత మదించిన చిత్తం కలవాడై అవమానించటానికి వచ్చిన ధృతరాష్ట్రుడికొడుకు దుష్టాత్ముడు దుర్యోధనుడు అమాత్యులతో కలిసి తగిన శాస్తిని అనుభవించాడు. ఇది నిజం.

వ. వానిదెసం గృప సేయ వల' దనిన ననుజునకు నగ్రజుం డిట్లనియె. 407

ప్రతిపదార్థం: వాని, దెసన్= వాని పట్ల, దుర్యోధనుడి యెడ; కృప+చేయన్+వలదు= దయచూప వద్దు; అనినన్= అని చెప్పగా; అగ్రజుండు= అన్నగారు (ధర్మరాజు); అనుజునకున్= తమ్ముడికి; (భీముడితో); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడియెడ దయ చూపరాదు సుమా' అనిన భీమసేనుడితో ధర్మరాజు ఇట్లా పలికాడు.

క. 'అకట! యిది పరుషవాక్యము । లకు సమయమె? శరణు సొచ్చి లఘుభావముతో
వికలగతి నున్న కౌరవ । నికరమునకుఁ గరుణ సేయ నీకుం దగదే! 408

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో!; ఇది= ఈ పట్టు; పరుష, వాక్యములకున్= కఠినమైన మాటలకు; సమయమె?= వేళ? (కాదు); శరణు+చొచ్చి= శరణు వేడుకొని; లఘుభావముతోన్= అభిమానాన్ని కోల్పోయిన తేలికతనంతో; వికలగతిన్+ఉన్న= కలతచెంది ఉన్న; కౌరవ నికరమునకున్= కౌరవుల సముదాయానికి; కరుణ+చేయన్= దయచూపటం; నీకున్= నీకు (బలవంతుడ వైన ఓ భీమసేనా! నీకు); తగదే= తగదా (తగును).

తాత్పర్యం: 'అయ్యో, భీమసేనా! నీవు బలవంతుడవుకదా! శరణు చొచ్చిన వారిపై నీవంటివారు జాలి చూపవలెనే కాని కఠినమైన మాటలు మాటాడరాదు. కలత చెంది శరణు వేడిన కౌరవులపై నీవు దయచూపాలి సుమా. ఇది క్షాత్రధర్మం.

వ. ఏ కాన్వయజాతు లైన వారికి నర్థనిమిత్తం బైన భేదం బొక్కొకమాటు ప్రవర్తిల్లు; నంతన చేసి సహజస్నేహంబు దప్పనేరదు; జ్ఞాతిజనంబులు దమలో నెట్టివారైన నొప్పుం గాని, యన్యులవలనం బరిభవంబు దొడరినప్పుడు దా రొం డొరులఁ జేకొన కునికి లోక నింద్యంబు; దుర్యోధనుండు దుర్వినీతుం డైనను సభార్యుం డయి పరులచేతం బట్టు వడియె; దీని నుపేక్షించిన మనకుం గులహాని యగు; నదియునుం గాక శరణాగత

రక్షణంబు రాజమాత్రుం డగు వాని కెల్ల ధర్మంబు; నీయట్టి బాహుబలసంపన్నునకు నిట్టి సుకర్మంబు కర్తవ్యం బని వేఱ చెప్పనేల? లెమ్ము! నీవును తమ్ములు నిమ్ముల రథంబు లెక్కిసర్వాయుధసన్నద్ధులై చని సుయోధను చెఱ దలఁగుం' డనినఁ బవననందనుండు ధర్మనందనున కి ట్లనియె. 409

ప్రతిపదార్థం: ఏక+అన్వయ, జాతులు+అయిన వారికిన్= ఒకే వంశంలో పుట్టినవారికి; అర్థనిమిత్తంబు+ఐన= ధనానికి సంబంధించిన; భేదంబు= కలహం; ఒక్కొకమాటు= ఒకానొక పర్యాయం; ప్రవర్తిల్లున్= సంభవిస్తుంది; అంతన+చేసి= అంత మాత్రం చేతనే; సహజ స్నేహంబు= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఉండే నెయ్యం; తప్ప నేరదు= విడిపోదు; జ్ఞాతి జనంబులు= ఏక కుటుంబాన పుట్టిన వారలు; తమలోన్= తమలో తాము; ఎట్టివారు+ఐనన్= ఎటువంటివారు ఐనను; ఒప్పున్= సరిపోతుంది; కాని= కాని; అన్యుల వలనన్= పరుల మూలంగా; పరిభవంబు= పరాభవం; తొడరినప్పుడు= ఏర్పడినప్పుడు; తారు= తాము; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; చేకొనక+ఉనికి= తోడ్పడకుండటం; లోక, నింద్యంబు= ప్రజలచేత గర్హించబడతగింది; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; దుర్వినీతుండు+అయినను= చెడ్డ నడవడిక కలవాడు అయినను; సభార్యుండు+అయి= భార్యలతో కూడినవాడై; పరులచేతన్= ఇతరుల చేత; పట్టువడియెన్= బంధించబడ్డాడు; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; ఉపేక్షించినన్= లెక్కచేయకపోతే; మనకున్= మనకు; కులహాని+అగున్= కుటుంబానికి కీడు కలుగుతుంది; అదియున్+కాక= అంతమాత్రమే కాక; శరణ+ఆగత, రక్షణంబు= రక్షణకై ప్రార్థించ వచ్చినవారిని కాపాడటం; రాజ మాత్రుండు+అగు వానికిన్+ఎల్లన్= కేవలం రాజు అయిన వాడికి; ధర్మంబు= ధర్మం; నీ+అట్టి, బాహు, బల, సంపన్నునకున్= నీ వలె పరాక్రమమే సంపదగా కల వాడికి; ఇట్టి= ఇటువంటి; సుకర్మంబు= మంచి పని; కర్తవ్యంబు= అవశ్యం ఆచరించవలసిన కృత్యం; అని= అని; వేఱు= ప్రత్యేకంగా; చెప్పన్+ఏల= చెప్పటెందుకు; లెమ్ము= లేచి నిలబడుము, వెళ్ళటానికి సంసిద్ధం కమ్ము; నీవును; నీ తమ్ములున్= నీ సహోదరులును; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; రథంబులు+ఎక్కి= తేరులను అధిరోహించి; సర్వ+ఆయుధ సన్నద్ధులు+ఐ= సమస్తమైన పోటుముట్లు సమకూర్చుకొనిన వారై; చని= వెడలి; సుయోధను+చెఱ= దుర్యోధనుడి బంధం; తలఁగుండు= పోగొట్టండి; అనినన్= అని చెప్పగా; పవన నందనుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; ధర్మనందనునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; ఇట్లు అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఒకేవంశంలో పుట్టినవారికి ధనానికి సంబంధించిన కలహాలు అప్పుడప్పుడు ఏర్పడవచ్చును. అంతమాత్రంచేత ప్రకృతిసిద్ధమైన ప్రేమ తప్పిపోరాదు. ఒకే కుటుంబానికి చెందినవారు తమలో తాము ఏ విధంగా ప్రవర్తించినా సరిపోతుంది కాని, ఇతరులవలన అవమానం కలిగితే ఒకరికొకరు సాయం చేసికొనకపోతే లోకులచేత గర్హించబడతారు. దుర్యోధనుడు చెడునడవడి కలవాడే కావచ్చును. అతడు మనజ్ఞాతి. అతడు తన భార్యలతోపాటు ఇతరులచేత బంధించబడ్డాడు. దీనిని మనం లెక్కపెట్టకపోతే అది మన కుటుంబానికి సయితం అవమాన మౌతుందికదా! అంతేకాక, రాజవంశంలో పుట్టినవాడు బలహీనుడైనప్పటికి శరణాగతులను కాపాడవలెను. ఇది రాజవంశ మర్యాద. బలహీనుడికే శరణాగత రక్షణం కర్తవ్యమైనప్పుడు నీ వంటి బలము గలవానికి అది అవశ్యకర్తవ్యం అని వేరుగా చెప్పవలెనా? ఇక వాదాలు మాని నీ కర్తవ్యాన్ని నిర్వహించటానికి వేగంగా పూనుకొనుము. నీవూ నీ సోదరులూ హృదయపూర్వకంగా రథాల నెక్కి, మీ మీ ఆయుధాలు ధరించి, దండెత్తి వెళ్లి దుర్యోధనుడిని చెఱ విడిపించండి' అని చెప్పిగా ధర్మపుత్రుడికి భీమసేనుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

సీ. 'అనుమాన మొక్కింతయును లేక యలిగి జ । లంబులఁ ద్రోచె, విషంబు వెట్టె
గృహదాహ మొనరించె, విహితదురోదర । కపటుఁడై రాజ్యంబు నపహరించె,

జనులెల్లఁ జూడంగ వనజాక్షిఁ బాంచాలిఁ । దలవట్టి యీడ్పించె, వలువ లొలువఁ
బనిచెఁ; బుట్టినకోలె మనకు నక్కట! సుయో । ధనుఁ డెగ్గు సేయని దినము కలదె?

తే. వానిచేఁత లొకటి యేనియుఁ దలఁపవు; నీవు మనుజనాథ! కేవలంపుఁ
గరుణ పూని యుండు దరయ నెప్పుడు; నిట్టు । లైన మనకుఁ గార్యహాని గాదె?' 410

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజా! ఓ ధర్మరాజా!; అనుమానము= సందేహం; ఒక్క+ఇంతయును= ఏ మాత్రమున్నూ; లేక= లేకుండా; అలిగి= ఆగ్రహించి; జలంబులన్= నీళ్లలో; త్రోచెన్= నన్ను పడవేశాడు; విషంబు= విషం; వెట్టెన్= తినిపించాడు; గృహదాహము= ఇల్లు తగులబెట్టటం (లక్కఇల్లు); ఒనరించెన్= చేశాడు; విహిత, దురోదర, కపటుఁడు+ఐ= ఏర్పరచిన జూదంలో మోసగాడై; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; అపహరించెన్= అన్యాయంగా కాజేశాడు; జనులు+ఎల్లన్= ప్రజలు అందరు; చూడంగన్= చూస్తుండగా; వనజ+అక్షిన్= పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానిని; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; తల+పట్టి= శిరస్సును (శిరోజాలు) పట్టి; ఈడ్పించెన్= లాగించాడు; వలువలు= వస్త్రాలు; ఒలువన్= తొలగించటానికి; పనిచెన్= నియోగించాడు; పుట్టిన కోలెన్= జన్మించినప్పటి నుండి; మనకున్= మనకు (పాండవులకు); అక్కట!= అయ్యో; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఎగ్గు= కీడు; చేయని= చేయనట్టి; దినము= రోజు; కలదె= ఉన్నదా (లేదని భావం); వాని చేఁతలు= దుర్యోధనుడి యొక్క పనులు; ఒకటి+ఏనియున్= ఒక్కటయినను; తలఁపవు= స్మరించవు; నీవు; కేవలము+కరుణ+పూని= అచ్చమైన దయ వహించి; ఉండుదు(వు)= ఉంటావు; అరయన్= పరిశీలించగా; ఎప్పుడున్= ఎల్లయెడల; ఇట్టులు+ఐనన్= ఈ విధంగానే జరిగితే; మనకున్= మనకు (పాండవులకు); కార్య హాని+కాదె?= పనులకు కీడు కలుగదా?

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! ఆ దుర్యోధనుడు మనకు చేసిన అపకారాలను నీవు స్మరించటం లేదు. అతడు సందేహించకుండ నన్ను గంగమడుగులోనికి త్రోయించాడు, అన్నంలో విషం పెట్టి చంపింప తలపోశాడు. లక్కయింటిలో పెట్టి మనలను దహించాలని చూచాడు. జూదమనే పన్నాగంతో మోసం చేసి రాజ్యాన్ని అపహరించాడు. పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానిని - పాంచాల రాజపుత్రిని, ద్రౌపదిని నిండుసభలో వస్త్రాపహరణం చేయించాడు. పుట్టినప్పటి నుండీ ఈ దుర్యోధనుడు అనుదినం మనకు అపకారాలు చేస్తూనే ఉన్నాడు కదా! నీవు కేవలం దయామయుడవై అతడి తప్పులు అన్నింటిని మన్నిస్తే అది మనపనులకు హానికరమవుతుందికదా!.

వ. అని పూర్వవైరస్మరణకలుషితుండై పలికిన నతనికి నజాతశత్రుండు సాంత్వనపూర్వకంబుగా ని ట్లనియె. 411

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; పూర్వ, వైర, స్మరణ, కలుషితుండు+ఐ= కడచిన కాలంలోని శత్రుత్వాన్ని జ్ఞాపకం చేసికొనటం చేత, కలత చెందిన వాడై; పలికినన్= మాట్లాడగా; అతనికిన్= ఆ భీమసేనుడికి; అజాత శత్రుండు= పుట్టని శత్రువులు కలవాడు- అనగా ఎవరినీ విరోధులుగా పరిగణించని మహానుభావు డైన సాత్త్వికస్వభావుడు ధర్మజుడు; సాంత్వన పూర్వకంబుగాన్= ఓదార్పుమాటలతో; ఇట్లు అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని, పూర్వ శత్రుత్వాన్ని జ్ఞాపకం చేసికొనటంచేత కలతచెందిన భీముడితో, అజాతశత్రువు అయిన ధర్మరాజు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ ఘట్టం ధర్మరాజుకు ఏర్పడిన 'అజాతశత్రువు' అనే బిరుదాన్ని సార్థకం చేస్తున్నది.

ఆ. 'కావరయ్య యనినఁ గరము దుర్బలుఁ డైనఁ । జెనసి యోపినంత సేయు ననిన,
నూరకుండునయ్య? యుత్తమశూరుండు । దీనజనుల యున్నతెఱఁగు సూచి. 412

ప్రతిపదార్థం: కావరు+అయ్య+అనినన్= కాపాడండి అయ్యా! అని అడిగితే; కరమున్= మిక్కిలి; దుర్బలుఁడు+ఐనన్= బలహీనుడే అయినప్పటికి; చెనసి= పూని; ఓపినంత= చేతనైనంత మేర; చేయున్= ఒనరిస్తాడు; అనినన్= అనగా; ఉత్తమ శూరుండు= మంచి వీరుడు; దీనజనుల, ఉన్న, తెఱఁగు= కష్టంలో ఉండి ధైర్యం కోలుపోయిన వారు ఉన్న విధం; చూచి= అరసి; ఊరక+ఉండునయ్య?= ఉపేక్ష వహించి ఏమీ చేయక మిన్నకుంటాడా?

తాత్పర్యం: దయచేసి మీరు నన్ను కాపాడరా అని దీనంగా ప్రార్థిస్తే, బలహీనుడైనా సరే సాయం చేస్తాడు కదా! మరి, నీవంటి గొప్పవీరుడు దీనజనుల వెత చూచి ఏ సాయం చేయక మిన్నక ఉంటాడా?

క. శరణం బని వచ్చిన భీ । కరశత్రువు నయినఁ బ్రీతిఁ గావఁగ వలయుం
గరుణాపరుల తెఱం గిది; । యిరవుగ సరిగావు దీని కే ధర్మంబుల్. 413

ప్రతిపదార్థం: శరణంబు+అని= నాకు దిక్కు లేదు కాపాడుము నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను; అని; వచ్చిన= అరుదెంచిన; భీకర, శత్రువున్+అయినన్= భయంకరమైన విరోధిని సయితము; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కావఁగన్ వలయున్= రక్షించవలెను; ఇది= శరణాగతులను కాపాడటం; కరుణా పరుల, తెఱంగు= దయ కలిగిన వారి పద్ధతి. దీనికిన్= ఈ శరణాగత రక్షణకు; ఇరవుగన్= సరిపోలగా; ఏ ధర్మంబుల్= మరి ఏ ఇతర ధర్మాలున్నూ; సరికావు= సమానమైనవి కావు.

తాత్పర్యం: శరణు వేడితే భయంకరమైన శత్రువును సయితం ప్రేమతో రక్షించాలి. ఇది దయార్ద్రహృదయుల పద్ధతి. ఈ శరణాగతసంరక్షణతో సాటి అయిన ధర్మాలు వేరేవీ లేవు. ఇది పరమధర్మం.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతికి ఈ పద్యం మణిదర్పణం. దయ, క్షమ, ఔదార్యం - ఆత్మాభిమానం పెనగొని ప్రాచీన క్షాత్రధర్మం - 'శరణాగత రక్షణ' పరమధర్మంగా ప్రతిష్ఠించింది. భారతీయసాహిత్యంలో మాత్రమేకాక భారతదేశచరిత్రలో కూడ భారతీయుల శరణాగతరక్షణ పరాయణత్వానికి పెక్కు ఉదాహరణలు ఉన్నాయి. శరణాగత త్రాణం కొరకై ఆత్మబలిదానం ఒనర్చిన మహావీరులచరిత్రలు రాజస్థాన కథావళిలో (రచయిత: కర్నలు టాడ్ దొర: తెలుగు సేత: కీర్తి శేషులు చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారు) కాన వస్తాయి. ఈ రాజనీతి సిద్ధాంతం భారతీయుల బలం, మరియు బలహీనత అనే నవీన విమర్శకులు ఉన్నారు.

వ. ధృతరాష్ట్రసూనుండు భవదీయ బలశౌర్యంబులపేర్మి యెఱుంగుం గావునఁ దన్ను నవశ్యంబును విడిపింతు రని మనదెస బద్ధాశుం డై యుండు; నిది మనకుఁ బుణ్యంబును గీర్తియుం జేకొను సమయంబు; ని న్నింత నిర్బంధింప వలవ; దేన యరుగుదు; నిప్పుడు యజ్ఞదీక్షితుండ నై యున్నవాఁడఁగావున నాకుం జనరాదు; మీరు వేగఁ జని గంధర్వులం బ్రియపూర్వకంబుగా ననునయించి సుయోధను విడిపించునది; సామవచనంబులం దీరకున్నఁ బరాక్రమంబుననైనం బ్రతివీరుల నోర్చి కార్యంబు దీర్చునది; నా చేయు జన్నంబు సఫలంబు సేయుం' డనిన భీముం డెట్టకేనియు నియ్యకొనియె; నర్జునుండును ధర్మరాజు పనుపు గైకొని కురురాజుచెఱ దలఁగఁ బ్రతిజ్ఞసేసె; నకుల సహదేవులు నుత్సాహసమేతు లయి; రన్నలువురు నాముక్త కవచులు, నాబద్ధ తూణీరులు, నాకలిత కార్ముకులు, నారూఢ రథులు నయి, యగ్రజు వీడ్కొని, యతిత్వరితగతి నడచినం గౌరవసైన్యం బంతయు వారిం గూడుకొని సింహనాదంబులు సెలంగం జనియె; ని ట్లరిగి వారలు గంధమాదనంబున కయిచనుచున్న యవ్వియచ్చరానీకంబుం గూడ ముట్టిన. 414

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రసూనుండు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు-దుర్యోధనుడు; భవదీయ, బల, శౌర్యంబుల, పేర్మి= నీ యొక్క శక్తి, పరాక్రమాల యొక్క అతిశయం; ఎఱుంగున్+కావునన్= తెలియును కాబట్టి; తన్నున్= తనను (దుర్యోధనుడిని); అవశ్యంబును= తప్పకుండగా; విడిపింతురు+అని= విడిపించగల రని; మన దెసన్= మన యెడ; బద్ధ+ఆశుండు+ఐ= గట్టిగా నాటుకొనిన కోరిక కలవాడై; ఉండున్= ఉంటాడు; ఇది= ఈ కాలం; మనకున్= మనకు (పాండవులకు); పుణ్యంబును= సుకృతాన్ని; కీర్తియున్= యశస్సును; చేకొను= స్వీకరించదగిన; సమయంబు= అనువైన కాలం; నిన్నున్+ఇంత= నిన్ను ఇంతమేరకు; నిర్బంధింపన్ వలవదు= బలవంతపెట్టరాదు; ఏను+అ= నేనే; అరుగుదున్= వెళ్ళుతాను; (కాని) ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; యజ్ఞ, దీక్షితుండను+ఐ= క్రతువులో తాత్పర్యం కలవాడనై; ఉన్నవాడన్= ఉన్నాను; కావునన్= కాబట్టి; నాకున్+చన్‌రాదు= నాకు వెళ్ళటానికి వీలు లేదు; మీరు= (నీవును, అర్జునుడును, నకులుడును, సహదేవుడును); వేగన్= శీఘ్రంగా; చని= వెళ్లి; గంధర్వులన్= గంధర్వులను; ప్రియపూర్వకంబుగాన్= ప్రియం ముందుండేటట్లుగా (ప్రేమతో); అనునయించి= బుజ్జగించి, మీ వైపునకు త్రిప్పుకొని; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; విడిపించునది= బంధవిముక్తుడిని చేయండి; సామవచనంబులన్= సాత్త్వికమైన మాటలచేత; తీరక+ఉన్నన్= పని నెరవేరకుంటే; పరాక్రమంబునన్+ఐనన్= శౌర్యాన్ని ప్రదర్శించటంచేతనైనా; ప్రతి వీరులన్= శత్రు యోధులను; ఓర్చి= జయించి; కార్యంబు= కర్తవ్యాన్ని; తీర్చునది= నెరవేర్చండి; నా చేయు= నేను చేసే; జన్నంబు= యజ్ఞం; సఫలంబు+చేయుండు= ఫలితాన్ని ఇచ్చేదిగా ఒనరించండి; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; భీముండు; ఎట్టకేనియున్= తుట్టతుదకు; ఇయ్యకొనియెన్= అంగీకరించాడు; అర్జునుండును= అర్జునుడు సయితం; ధర్మరాజు పనుపు= ధర్మరాజు నియోగం; కైకొని= స్వీకరించి; కురురాజు చెఱ= కురువంశపు రాజు అయిన దుర్యోధనుడి నిర్బంధం; తలఁగన్= తొలగించటానికి; ప్రతిజ్ఞ= శపథం; చేసెన్= చేశాడు; నకుల సహదేవులు= నకులుడును సహదేవుడును; ఉత్సాహ సమేతులు= లోకోత్తర కార్యాన్ని నెరవేర్చటానికైన స్థిర సంకల్పంతో కూడినవారు; ఐరి= అయినారు; ఆ+నలువురు= భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు; ఆముక్త కవచులు= ధరించబడిన కవచాలు కలవారు; ఆ బద్ధ తూణీరులు= అమ్ములపొదులు ధరించినవారు; ఆకలిత కార్ముకులు= ధనుస్సులతో కూడినవారు; ఆ రూఢ రథులు= తేరులను ఎక్కినవారు; అయి; అగ్రజున్= అన్నవద్ద; వీడ్కొని= అన్న వద్ద సెలవు గైకొని; అతి త్వరిత గతిన్= మిక్కిలి శీఘ్రమైన గమనంతో; నడచినన్= వెడలగా; కౌరవ సైన్యంబు+అంతయున్= కౌరవుల సేన సమస్తమున్నూ; వారిన్= వారిని (భీమార్జున నకుల సహదేవులను); కూడుకొని= కలిసి; సింహనాదంబులు+చెలంగన్= సింహగర్జనల వంటివి సమరోత్సాహ సూచకములును అయిన శబ్దాలు ఒప్పారేటట్లుగా; చనియెన్= వెడలింది; ఇట్లు+అరిగి= ఈ విధంగా వెడలి; వారలు= భీముడు-అర్జునుడు-నకులుడు-సహదేవుడు; గంధమాదనంబునకు+అయి= గంధమాదనం అనే పర్వతం చేరటం కొరకై; చనుచున్+ఉన్న= పయనిస్తున్న; ఆ+వియత్+చర+అనీకంబున్= ఆకాశంలో చరించే గంధర్వులయొక్క సైన్యాన్ని; కూడ ముట్టినన్= చేరగా.

తాత్పర్యం: 'ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుడైన దుర్యోధనుడికి మీ యొక్క బల పరాక్రమ ప్రాభవాలు తెలియును; మనం అతడికి జ్ఞాతులం; ఏకకుటుంబానికి చెందినవారం కాబట్టి తప్పకుండగా మనం తనను బంధవిముక్తుడిని కావించగలమని మనమీద పెద్ద ఆస పెట్టుకొని ఉంటాడు. ఇది పుణ్యకార్యం. ఈ పుణ్యకార్యం చేయటంవలన మనకు కీర్తిప్రతిష్ఠలు పెరుగుతాయి. ఈ సదవకాశాన్ని మనం జారవిడుచుకొనరాదు సుమా! నేను ప్రస్తుతం ఈ యజ్ఞం నిర్వహించటంలో నిమగ్నుడనై ఉన్నాను. ఈ పవిత్రకార్యాన్ని మధ్యలో విడిచిపెట్టకూడదు. అసలు నేనే వెళ్ళి దుర్యోధనుడిని విడిపించవలసింది. నిన్ను బలవంతం చేయటం భావ్యం కాదు కాని నేను యజ్ఞదీక్షలో ఉండటంచేత కదలటానికి వీలు లేదు కనుక ఇంతగా నిన్ను వేడుకొనవలసి వచ్చింది. మీరు శీఘ్రంగా వెళ్లి, ముందు సామవాక్యాలతో గంధర్వులను ప్రార్థించి సుయోధనాదులను విడిపించాలి. ఒకవేళ సాంత్వనవాక్యాలను గంధర్వులు లెక్కచేయకపోతే మీరు శౌర్యసాహసాలు ప్రదర్శించి అయినా సుయోధనుడిని విడిపించాలి. అట్లాచేసి నే చేసే యజ్ఞం సఫలం

చేయండి' అని ధర్మరాజు ప్రబోధించగా ఎట్టకేలకు భీముడు అంగీకరించాడు. అర్జునుడు ధర్మరాజు ఆజ్ఞను సంతోషంతో స్వీకరించి దుర్యోధనుడిని బంధముక్తుడిని చేస్తానని శపథం చేశాడు. నకులసహదేవులును లోకోత్తరకార్యనిర్వహణంలోని స్థిరసంకల్పంతో అర్జునుడిని అనుసరించారు. భీముడు అర్జునుడు నకులుడు సహదేవుడు కవచాలు ధరించారు. అమ్ములపొదులను సంతరించుకొన్నారు. ధనుస్సులను సమకూర్చుకొన్నారు. రథాలను అధిరోహించారు. వారు ధర్మరాజును వీడ్కొని వేగంగా వెడలి, గంధమాదనపర్వతాన్ని చేర పయనిస్తున్న గంధర్వసైన్యాన్ని సమీపించారు. కౌరవసైన్యం భీమార్జున నకులసహదేవుల నాయకత్వంలో పురోగమించి గంధర్వసేనను చేరగానే ఉత్సాహంతో సింహనాదాలు చేశారు.

విశేషం: గంధమాదనం కులపర్వతాలలో ఒకటి. అది దేవతలకు నివాసయోగ్యం.

భీమార్జున నకులసహదేవులు గంధర్వులతో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 3-233-5)

క. కని గంధర్వులు గ్రమ్మఱి । ఘనులం బాండవుల నగ్నికల్పులఁ దేజో
ధనుల నమరేంద్రసదృశుల । ననఘుల మార్కొనిరి ప్రకటితాటోపమునన్. 415

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వులు; కని= చూచి; క్రమ్మఱి= వెనుతిరిగి; పాండవులన్= పాండు నందనులను; ఘనులన్= గొప్పవారిని; అగ్నికల్పులన్= అగ్నితో సమానులు అయినవారిని; తేజస్+ధనులన్= వర్చస్సు అనే ధనం కలవారిని; అమర+ఇంద్ర, సదృశులన్= దేవేంద్రుడితో సమానులు అయినవారిని; అనఘులన్= పాపరహితులను; ప్రకటిత+ఆటోపమునన్= బాగా వెల్లడి అయిన విజృంభణతో; మార్కొనిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు తమను తాకుటకై వచ్చిన సేనను చూచారు. వారు గంధమాదనానికి పోవటం మాని, వెనుకకు తిరిగి - గొప్పవారు, అగ్ని సమానులు, దేదీప్యమానమైన కాంతితో వెలుగొందేవారు, దేవేంద్రుడితో సమానులు, పుణ్యాత్ములు అయిన పాండవులను తమ శక్తిసామర్థ్యాలు ప్రకటమయ్యేటట్లుగా ఎదుర్కొన్నారు.

ఉ. అగ్రజువాక్యముల్ దలఁచి యర్జునుఁ డప్పుడు వారితోడ న
త్యుగ్రత దక్కి యెంతయుఁ బ్రియోక్తుల నిట్లను 'మీకు మాయెడన్
విగ్రహ మేల? నెయ్యమున విడ్వుఁడు కౌరవరాజుఁ; బార్థివ
ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు ప న్పిది; మీకు నలంఘ్య మిత్తఱిన్.' 416

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అగ్రజు వాక్యమున్= అన్నగారి (ధర్మరాజు యొక్క) మాటలను, తలఁచి= స్మరించి; వారితోడన్= గంధర్వులతో; అతి+ఉగ్రత= మిక్కుటమైన తీక్ష్ణత; దక్కి= వదలి; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; ప్రియ+ఉక్తులన్= ప్రీతితో కూడిన మాటలతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు; మీకున్= ఓ గంధర్వులారా! మీకు; మా+ఎడన్= మా పట్ల, పాండవుల యెడ; విగ్రహము+ఏల= విరోధం ఎందుకు?; కౌరవ రాజున్= కురు ప్రభువు అయిన దుర్యోధనుడిని; నెయ్యమునన్= స్నేహంతో; విడ్వుఁడు= వదలిపెట్టండి; పార్థివ ప్రాగ్రసరుండు= రాజులలో మొట్టమొదట లెక్కించదగినవాడు, సార్వభౌముడు; ధర్మసుతు, పన్పు+ఇది= ఇది ధర్మపుత్రుడి ఆజ్ఞ; ఈ తఱిన్= ఈ సందర్భంలో; (ఇది); మీకున్= మీకు (గంధర్వులకు); అలంఘ్యము= దాటటానికి వీలుకానిది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అన్నగారైన ధర్మరాజు చెప్పిన హితోపదేశాన్ని స్మరించి, అర్జునుడు ఆ గంధర్వులకు ఈ విధంగా హెచ్చరిక చేశాడు: 'ఓ గంధర్వులారా! మీకు మాతో విరోధం ఎందుకు? మేం దుర్యోధనుడిని విడిపించటానికై వచ్చాం. మీరు స్నేహపురస్సరంగా ఆతడిని విడిచి పెట్టండి. ఇది రాజులలో అగ్రేసరుడైన ధర్మరాజు గారి ఆజ్ఞ. ఈ ఆజ్ఞ మీరు జవదాటరానిదిగా గ్రహించండి'

విశేషం: ధర్మరాజు సత్యమూర్తి. అందుచేత సామవాక్యాలతో పని సాధించవలె నని తమ్ములకు సూచించాడు. అర్జునుడికి అన్నగారి మీద గౌరవమున్నది కాని ఆతడు అన్నగా రంత సాత్త్వికుడు కాడు. మొదట సామవాక్యాలు పలికినను చివరకు అర్జునుడు చేర్చిన హెచ్చరికలో కొంత అహంకారపూరితమైన ఆత్మప్రత్యయం అంతర్గర్భితంగా ఇమిడి ఉన్నది. అర్జునుడికి అసలు కావలసింది - తన శక్తి సామర్థ్యాలు ప్రదర్శించటం. గంధర్వులతో నెయ్యం, దుర్యోధన బంధవిముక్తి అర్జునుడిదృష్టిలో ఆనుషంగికాలే. ధర్మరాజు ఆజ్ఞ గంధర్వులు జవదాటటానికి వీలు లేదు - అనేమాటలోని యెత్తిపొడుపు గంధర్వులు గ్రహించక పోలే దని వారి ప్రత్యుత్తరమే సాక్ష్యమిస్తున్నది.

వ. అనిన నతనికి గంధర్వు లిట్లనిరి. 417

తాత్పర్యం: అనగా అర్జునుడితో గంధర్వులు ఈ విధంగా అన్నారు.

తే. 'ధర్మజుఁడు మాకుఁ బ్రభుఁడె? యా ధర్మతనయు । నాజ్ఞ నే మేల యొనరింతు? మనిమిషేంద్రుఁ
డొక్కరుఁడ మమ్ము శాసింప నొడయఁ; డన్యు । లెందు నెవ్వరైనను భయ మేమి మాకు?' 418

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; మాకున్, ప్రభుఁడె?= మాకు పరిపాలకుడా?; ఆ ధర్మతనయు+ఆజ్ఞన్= ఆ ధర్మరాజు యొక్క ఆనతిని; ఏము= మేము; ఏల+ఒనరింతుము?= ఎందుకు ఆచరిస్తాం?; అనిమిష+ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; ఒక్కరుఁడు+అ= ఒకడు మాత్రమే; మమ్మున్= మమ్మల్ని (గంధర్వులను); శాసింపన్= ఆజ్ఞాపించటానికి; ఒడయఁడు= ఏలిక; అన్యులు= ఇతరులు; ఎందున్= ఎచటనైనా; ఎవ్వరు+ఐనను= ఎవరైనను; మాకున్= మాకు (గంధర్వులకు); భయము+ఏమి?= ఏమి భయం?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాకు ప్రభువు కాడు కదా. ఆ ధర్మరాజు ఆనతిని మే మెందుకు పాటించాలి? దేవేంద్రుడు ఒక్కడే మమ్మల్ని ఆజ్ఞాపించదగిన ఏలిక. ఇతరులు ఎంతటివారైనా మాకు భయం లేదు.

వ. అనిన విష్వచ్చుం డవ్వియచ్చరుల నుపలక్షించి, 'మునుమున్న తెగువకుం జౌర నేల? యని ప్రియంబును ధర్మంబునుంగాఁ బలికితి; నెట్లును మీరు సామసాధ్యులరు గాకునికి దోఁచుచున్నయది గావున నుగ్రంబయిన విగ్రహంబున దుర్యోధను విడిపింతు' నని వారలమీఁద నిశితవిశిఖప్రకరంబులు ప్రయోగించె; నా గంధర్వు లతనిపైఁ బటుబాణవర్షంబులు గురిసి; రి ట్లా నలువురకు ననేకగంధర్వశతసహస్రంబులతో నతిఘోరసమరం బయ్యెఁ; నందు. 419

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పిన; విష్వచ్చుండు= అర్జునుడు; ఆ+వియత్+చరులన్= ఆ గంధర్వులను (ఆకాశంలో చరించే వారిని); ఉపలక్షించి= చూచి; మునుమున్న+అ= మొట్టమొదటనే; తెగువకున్= సాహసానికి; చౌరన్+ఏల= చొచ్చుకొని పోనేల; అని= తలచి; ప్రియంబును= ఇంపైనదియును; ధర్మంబునున్+కాన్= ధర్మమును అయ్యేటట్లుగా; పలికితిన్= వచించాను; ఎట్లును= ఏ రీతిగానైనా; మీరు= గంధర్వులైన మీరు; సామ సాధ్యులరు= సామంతో లొంగేవారు; కాక+ఉనికి= కానట్లుగా; తోఁచుచున్నది= తలపునకు తట్టుతున్నది; కావునన్= కాబట్టి; ఉగ్రంబు+అయిన= భయంకరమైన; విగ్రహంబునన్= యుద్ధంలో; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; విడిపింతున్= బంధముక్తుడిని కావిస్తాను; అని= అని పలికి; వారలమీఁదన్= గంధర్వులపై; నిశిత విశిఖ ప్రకరంబులు= వాడిఅయిన బాణాల సముదాయాలు; ప్రయోగించెన్= వేశాడు; ఆ గంధర్వులున్= ఆ గంధర్వులున్నూ; అతనిపైన్= అర్జునుడి మీద; పటు, బాణ, వర్షంబులు= అధికమైన అమ్ముల వానలు; కురిసిరి= వర్షించారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ నలువురకున్= ఆ నలుగురికి (అర్జునుడు, భీముడు, నకులుడు, సహదేవుడు అనే వారికి); అనేక, గంధర్వ, శత సహస్రంబులతోన్= పెక్కు లక్షల మంది గంధర్వులతో; అతిఘోర సమరంబు+అయ్యెన్= మిక్కిలి భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో.

తాత్పర్యం: అని గంధర్వులు బదులుపలికారు. అంతట అర్జునుడు గంధర్వుల నుద్దేశించి ఇట్లా పలికాడు: 'మొట్టమొదటనే సాహసానికి దిగటం మంచిది కాదని సామవాక్యాలతో ప్రియంగా ధర్మంగా వివరించి పలికాను. కాని, మీరు సామానికి లొంగేవారు కారని తెల్లమైనది. కాబట్టి, భయంకరమైన యుద్ధంలో దుర్యోధనుడిని బంధ ముక్తుడిని చేస్తాను' అని అర్జునుడు గంధర్వులపై వాడిఅయిన బాణాలను ప్రయోగించాడు. గంధర్వులున్నూ అర్జునుడిపై బాణాలవర్షం కురిపించారు. ఈ విధంగా భీముడికి అర్జునుడికి నకులుడికి సహదేవుడికిన్ని లక్షల కొలది గంధర్వులతో మిక్కిలి భయంకరమైన పోరాటం కొనసాగింది. ఆ యుద్ధంలో.

తరలము.

కదిసి యర్జునుతేరు భగ్నముగా నొనర్పఁ దలంచి పె
ల్లొదవి ఖేచరకోటి గ్రమ్ముటయుం బురందర నందనుం
డదయుఁడై పదిలక్షలం బ్రళయాగ్నికల్పుల దివ్యులం
గదనశూరుల నిర్దహించెఁ బ్రకాండదివ్యశరార్చులన్. 420

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= దగ్గరకు చేరి; అర్జును తేరు= అర్జునుడి యొక్క రథం; భగ్నముకాన్+ఒనర్పన్+తలంచి= విరుగ గొట్టటానికి ఊహించి; పెల్లు+ఒదవి= మిక్కిలి పుట్టి; ఖేచరకోటి= ఆకసంలో సంచరించేవారి సముదాయం, గంధర్వులు; క్రమ్ముటయున్= చుట్టుముట్టటమున్నూ; పురందర నందనుండు= దేవేంద్రుడి కొడుకు, అర్జునుఁడు; అదయుఁడు+ఐ= జాలి లేనివాడై; ప్రళయ+అగ్ని, కల్పులన్= ప్రళయ కాలంలోని అగ్నితో సమానులను; దివ్యులన్= వేల్పులను; పది లక్షలన్= పది లక్షల మందిని (10,00,000); కదన శూరులన్= యుద్ధ వీరులను; ప్రకాండ, శర+అర్చులన్= శ్రేష్ఠాలున్నూ దేవతా సంబంధమైన మహిమకలవియున్నూ అయిన బాణాలయొక్క అగ్నిజ్వాలలచేత; నిర్దహించెన్= కాల్చివేశాడు.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు, అర్జునుడి రథాన్ని చేరి, చుట్టుముట్టి దానిని భగ్నం చేయటానికి పూనుకొన్నారు కాని అర్జునుడు కఠినచిత్తుడై ఆ గంధర్వులను ప్రళయకాలంలోని అగ్నితో సమానులైనవారిని, యుద్ధంలో గొప్ప శక్తి సామర్థ్యాలు కలవారిని పదిలక్షలమందిని తనయొక్క శ్రేష్ఠమైన మంత్రబాణాల అగ్నిజ్వాలలలో దగ్ధమయ్యేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆర. 4.402 విశేషం.

మహాస్రగ్ధర.

ఘనకోదండోగ్రమౌర్వీ । క్వణ మఖిలనభో । గహ్వరాభోగభాగం
బున నాపూర్ణంబుగా ను । బ్బునఁ గవలు మరు । త్పుత్త్రుడుం దీవ్రనారా
చ నితాంతాపాతలీలా । సరభసగతులై । శత్రువీరవ్రజంబుం
దునుమం దచ్ఛోణితంబుల్ । దొరిఁగి మడువులై । తొట్టె నయ్యుద్ధభూమిన్. 421

ప్రతిపదార్థం: ఘన, కోదండ+ఉగ్ర, మౌర్వీ, క్వణము= గొప్పదైన ధనుస్సునుండి వెలువడిన భయంకరమైన అల్లెత్రాటి ధ్వని; అఖిల, నభస్, గహ్వర+ఆభోగ, భాగంబునన్= సమస్తమైన ఆకాశమనే గుహలోని విశాలమైన స్థలాన్నంతటినీ; ఆ పూర్ణంబున్+కాన్= నిండినదికాగా; ఉబ్బునన్= ఉత్సాహంతో; కవలు= జంటబిడ్డలు (నకుల సహదేవులు); మరుత్+పుత్త్రుడున్= వాయునందనుడును (భీముడును); తీవ్ర, నారాచ, నితాంత, ఆపాత, లీలా, సరభస గతులు+ఐ= తీక్ష్ణాలైన బాణాలను ఎల్లప్పుడు ప్రయోగించట మనే ఆటలో సంభ్రమంతో కూడిన నడవడిక కలవారై; శత్రు వీరవ్రజంబున్= విరోధి యోధుల సముదాయాన్ని; తునుమన్= ఖండించగా; తద్+శోణితంబుల్= వారియొక్క అనగా శత్రువీరులయొక్క నెత్తురులు; ఆ+యుద్ధభూమిన్= ఆ రణరంగంలో; తొరిఁగి= ప్రవించి; మడువులు+ఐ= కాలువలు అయి; తొట్టెన్= వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పదైన వింటినుండి వెలువడిన భయంకరమైన అల్లెత్రాటిచప్పుడు ఆకాశం అనెడి విశాలమైన గుహలో పరిపూర్ణంగా నిండగా, భీముడును నకులసహదేవులును ఉత్సాహంతో విజృంభించి తీవ్రములైన బాణాలను ప్రయోగించే ఆటలో సంభ్రమంతో కూడిన నడవడిక కలవారలై విరోధియోధుల సమూహాలను ఖండించారు. ఆ యోధులశరీరాలనుండి కారిన నెత్తురుటేరులు ఆ రణరంగంలో ప్రవహించాయి.

విశేషం: మహాస్రగ్ధరలోని ప్రతిపాదానికీ 22 అక్షరాలుంటాయి. ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా -స, త, త, న, స, ర, ర, గ - అనే గణాలుంటాయి. 9, 16వ అక్షరాలతో యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది. శార్దూల వృత్తపాదంలోని మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మారిస్తే మత్తేభ వృత్తమైనట్లే, స్రగ్ధరాపాదంలోని మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మారిస్తే మహాస్రగ్ధర పాదమౌతుంది.

వ. ఇట్లు కౌంతేయులచేతం బీడితులై గంధర్వులు దుర్యోధనాదుల చెఱ లేమఱక గొనుచు గగనంబునకు నెగసి త్రోచిపోవ నుంకించిన నెఱింగి సవ్యసాచి రయంబున నతినిబిడబాణజాలంబులం జేసి దిఙ్నభోమార్గంబులు నీ రంధ్రంబులుగాఁ గప్పిన నగ్గగనచరులు వలలోనం జిక్కిన పులుఁగులుం బోలెఁ బోవ నేరక శరపంజరంబునం జిక్కియు నుక్కుసెడక యన్నలువురమీఁద వివిధాయుధప్రకరంబులు ప్రయోగించిన. 422

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; గంధర్వులు; కౌంతేయుల చేతన్= కుంతీకుమారుల చేత; పీడితులు+ఐ= బాధించబడిన వారై; దుర్యోధన+ఆదుల చెఱలు= దుర్యోధనుడు మున్నగువారియొక్క బంధాలు; ఏమఱక= మరపు లేకుండ; కొనుచున్= పట్టుకొంటూ; గగనంబునకున్= ఆకాసానికి; ఎగసి= ఎగిరి; త్రోచిపోవన్= తప్పించుకొని పోవటానికి; ఉంకించినన్= ప్రయత్నించగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; సవ్యసాచి= కవ్వడి (రెండు చేతులతో బాణాలు ప్రయోగించే నేర్పరి అర్జునుడు); రయంబునన్= వేగంగా; అతి, నిబిడ, బాణ జాలంబులన్+చేసి= మిక్కిలి దట్టమైన బాణాల సముదాయాలతో; దిఙ్నభో మార్గంబులు= దిక్+నభస్+మార్గంబులు= దిక్కులు ఆకాశం అనెడి తెరువులు; నీరంధ్రములుగాన్= రంధ్రాలు లేనట్టివిగా - అనగా మిక్కిలిదట్టంగా; కప్పినన్= మూయగా; ఆ+గగన చరులు= ఆకాశాన చరించే ఆ గంధర్వులు; వలలోనన్= వలలోపల; చిక్కిన= చిక్కుకొనిన; పులుఁగులున్+పోలెన్= పక్షుల వలె; పోవన్+నేరక= తప్పించుకొని పోలేక; శర పంజరంబునన్= బాణాలతో నిర్మించబడిన గూటిలో; చిక్కియున్= బంధించబడియు; ఉక్కు+చెడక= బలం నశించక; ఆ+నలువుర మీఁదన్= ఆ నలుగురిపై (భీమ అర్జున నకుల సహదేవులపై); వివిధ+ఆయుధ, ప్రకరంబులు= పలురకాలైన పోటుముట్ల సముదాయాలు; ప్రయోగించినన్= ఉపయోగించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులచేత బాధించబడినవారై గంధర్వులు దుర్యోధనాదులబంధాలను సడలించకుండా గట్టిగా పట్టుకొంటూ ఆకసానికి ఎగిరి తప్పించుకొని పారిపోవటానికి ప్రయత్నించటాన్ని అర్జునుడు తెలివితేటలతో గుర్తించాడు. అంతట సవ్యసాచి అయిన అర్జునుడు మిక్కిలి దట్టములైన బాణపరంపరలను ప్రయోగించి ఆ గగనచారులైన గంధర్వులు తప్పించుకొని ఆకసంలో ఎగిరిపోకుండా దిక్కులను మూసివేశాడు. ఇంక గంధర్వులు వలలో చిక్కిన పక్షులవలె చిక్కుపడినప్పటికినీ, బలము కోలుపోక పాండవులపై పెక్కురకాలైన పోటుముట్లను ప్రయోగించారు.

మ. అవి యెల్లం దునుమాడి క్రీడి ఘనరోషాభీలుఁడై శాతభ
ల్లవితానం బడరించినం దలలు డొల్లం గాయముల్ మింట నుం
డి వడిం గుంభినిఁ గూలఁగా రుధిరవృష్టిం గాలువల్ పాఱఁగా
దివి గంధర్వుల క్రం దడంగె జగ ముద్వేగంబునం బొందఁగన్. 423

ప్రతిపదార్థం: అవి+ఎల్లన్= గంధర్వులు ప్రయోగించిన పోటుముట్లను అన్నింటినీ; తునుమాడి= ఖండించి; క్రీడి= అర్జునుఁడు; ఘన, రోష+ఆభీలుఁడు+ఐ= గొప్ప కోపంతో భయంకరుడై; శాత, భల్ల, వితానంబు= పదునైన భల్లాస్త్రాల సముదాయం (బల్లెముల పరంపరలను ఉద్భవింపజేసే అస్త్రాలు భల్లాస్త్రాలు); అడరించినన్= ప్రయోగించగా; తలలు= శిర్వాలు; డొల్లన్= దొరలి క్రింద పడగా; కాయముల్= శరీరాలు; మింటనుండి= ఆకసం నుండి; వడిన్= వేగంగా; కుంభినిన్= భూమిపై; కూలఁగాన్= క్రిందికి పడగా; రుధిర, వృష్టిన్= నెత్తురు వానచేత; కాలువల్= కాలువలు (ప్రవాహాలు); పాఱఁగాన్= ప్రవహించగా; దివిన్= ఆకసంలో; గంధర్వుల క్రందు= గంధర్వుల యొక్క సమ్మర్దం; జగము= లోకం; ఉద్వేగంబునన్+పొందఁగన్= వ్యాకులతను చెందేటట్లుగా; అడంగెన్= తగ్గింది.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు ప్రయోగించిన ఆయుధాల నన్నిటినీ, అర్జునుడు కోపంచేత భయంకరుడై భల్లాస్త్రం ప్రయోగించి ఖండించాడు. అంతట గంధర్వుల తలలు డొల్లినాయి. ఆకసంనుండి వారిదేహాలు ఖండించబడి వేగంగా భూమిపై పడ్డాయి. నెత్తురువాన కురిసి, రణరంగంలో కాలువలు ప్రవహించాయి. జగత్తు వ్యాకులత చెందింది. ఇంక ఆకసంలో గంధర్వుల సమ్మర్దం అణగింది.

వ. మఱియును నర్జునప్రయుక్తం బైన ఆగ్నేయాస్త్రంబు దావాగ్ని నీరసవిపినంబు దహించు తెఱంగున గంధర్వ నివహంబు నీఱు సేయం దొడంగినం గినిసి చిత్రసేనుండు భీమసేనానుజుమీఁదం బటు గదాదండంబు వైచిన నతండు దాని నేడు తునియలుగా సేయుటయు, గంధర్వరాజు మాయాబలంబున నంతర్హితుం డై. 424

ప్రతిపదార్థం: మఱియును= ఇంకను; అర్జున ప్రయుక్తంబు+అయిన= అర్జునుడిచేత ప్రయోగించబడిన; ఆగ్నేయ+అస్త్రంబు= అగ్నికి సంబంధించిన మంత్రాయుధం; దావ+అగ్ని= కార్చిచ్చు; నీరస విపినంబున్= ఎండిన అడవిని; దహించు తెఱంగునన్= కాల్చివేసే రీతిగా; గంధర్వ నివహంబున్= గంధర్వుల సముదాయాన్ని; నీఱు+చేయన్+తొడంగినన్= బుగ్గిగా మార్చి వేయసాగగా;

చిత్రసేనుండు= గంధర్వరాజు; కినిసి= కోపగించి; భీమసేన+అనుజు మీఁదన్= భీముడి తమ్ముడిమీద - అర్జునుడిపై; పటు, గదా, దండంబు= గొప్ప నిడివియైన గదాయుధాన్ని; వైచినన్= వేయగా; అతండు= అర్జునుడు; దానిన్= ఆ గదను; ఏడు తునియలుగా= ఏడుముక్కలుగా; చేయుటయును= ఖండించుటయున్నూ; గంధర్వరాజు= చిత్రసేనుడు; మాయాబలంబునన్= వంచనతో కూడిన శక్తిచేత; అంతర్హితుండు+ఐ= కనుపించకుండాపోయి.

తాత్పర్యం: అంతేగాక అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆగ్నేయాస్త్రం - ఎండిపోయిన అడవిని అగ్ని దహించే రీతిగా- గంధర్వసేనను తగులబెట్టింది. తన సేనలు బుగ్గి కావటంచేత కోపగించి గంధర్వరాజైన చిత్రసేనుడు అర్జునుడిపై గొప్ప గదాదండాన్ని విసిరాడు. అర్జునుడు ఆ గదను ఏడు తునియలుగా ఖండించాడు. ఇక చేసేది లేక మాయావి అయిన చిత్రసేనుడు కనుపించకుండా మాయమై.

క. నలువురు పార్థుల నత్యు । జ్జ్వల శరవర్షముల ముంచి జలధరముక్రియం
బెలుచన గర్జిల్లుచు మొ । క్కలుఁడయి తన విక్రమంబుఁ గడఁకయుఁ జూపెన్. 425

ప్రతిపదార్థం: (ఆ చిత్రసేనుడు); నలువురు పార్థులన్= నలుగురు కుంతీకుమారులను; అతి+ఉత్+జ్వల, శర, వర్షములన్= ఎంతగానో ప్రకాశించే అమ్ములవానలలో; ముంచి= తడిపి; జలధరము క్రియన్= మేఘంవలె; పెలుచన= గట్టిగా; గర్జిల్లుచున్= పెను ధ్వని చేస్తూ; మొక్కలుఁడు+అయి= మిడిసిపడే వాడయి; తన, విక్రమంబు= తనయొక్క శౌర్యం; కడఁకయున్= పట్టుదలను; చూపెన్= ప్రదర్శించాడు.

తాత్పర్యం: చిత్రసేనుడు భీమార్జుననకులసహదేవులపై తీవ్రమైన అమ్ములవాన కురిపించి, మేఘంవలె గర్జిస్తూ తనపరాక్రమాన్ని పట్టుదలను ప్రదర్శించాడు.

ఆ. దాని నుఱక యింద్రసూనుండు గాండీవి । శబ్దభేదు లయిన సాయకములఁ
జిత్రసేను సర్వగాత్రంబు భేదించి । యొక్క మాత్రలోన నుడిపెఁ గడఁక. 426

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఉఱక= దానిని లక్ష్యపెట్టక; ఇంద్రసూనుండు= ఇంద్రుడి కొడుకు; గాండీవి= గాండీవాన్ని ధరించేవాడు- అర్జునుడు; శబ్ద భేదులు+అయిన= శబ్దాన్ని బట్టి లక్ష్యాన్ని తునుమాడేవైన; సాయకములన్= బాణాలచేత; చిత్రసేను, సర్వ, గాత్రంబున్= చిత్రసేనుడి శరీరాన్నంతటిని, భేదించి= బ్రద్దలు కొట్టి; ఒక్క మాత్రలోనన్= ఒక త్రుటి కాలంలోనే; కడఁకన్= పూనికను; ఉడిపెన్= పోగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కన్నులకు కనుపించకుండ మరుగై, మేఘంవలె గర్జిస్తూ బాణాలు ప్రయోగిస్తున్న చిత్రసేనుడి మాయ వ్యర్థం అయ్యేటట్లుగా, శబ్దాన్ని బట్టి లక్ష్యాన్ని భేదించే అమ్ములచేత అర్జునుడు చిత్రసేనుడి శరీరాన్ని తూట్లు పడేటట్లు చేసి ఆతడి పూనికను వమ్ము చేశాడు.

విశేషం: ఒకనాటిరాత్రి అర్జునుఁడు బాల్యంలో భోజనం చేస్తుండగా దీపం ఆరిపోయింది. అయినను అతడు అభ్యాసవశాన తినగలిగాడు. అంతట, అట్లే కంటికి కన్పింపక పోయినా, అభ్యాసవశాన అమ్ములతో లక్ష్యాన్ని భేదించవచ్చు నని ఆలోచించి బహుళసాధన చేసి శబ్దభేదిసాయకవిద్యను నేర్చాడు. ఈ కథ మహాభారతం ఆదిపర్వంలో ఉన్నది.

వ. ఇట్లు నొచ్చి గంధర్వనాయకుండు రణసంరంభంబు విడిచి యర్జునుంజేరంజని తనపొడ సూపి నిలిచిన, నవ్వీరుండును నాత్మసఖుం డయిన ఖేచరపతి తెఱంగు సూచి సంహృతాస్త్రుం డయ్యెఁ; వృకోదరాదులును

సమరవిరామంబు నొందిరి; వారలందఱుఁ దమ తమ రథంబుల మీఁదన యుండి యొండొరులఁ గుశలంబు లడిగి; రప్పు డర్జునుండు చిత్రసేనున కి ట్లనియె. 427

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నొచ్చి= వెత చెంది; గంధర్వ నాయకుండు= గంధర్వుల నేత, చిత్రసేనుడు; రణ సంరంభంబు= యుద్ధ సన్నాహం; విడిచి= వదలిపెట్టి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; చేరన్+చని= సమీపించి; తన పొడ చూపి= తనరూపు కన్పించి; నిలిచినన్= నిలబడగా; ఆ+వీరుండును= ఆ అర్జునుడు కూడా; ఆత్మ, సఖుండు, అయిన= తన యొక్క చెలికాడు అయిన; ఖేచరపతి తెఱంగు= గంధర్వరాజు తీరు; చూచి= గమనించి; సంహృత+అస్త్రుండు+అయ్యెన్= ఉపసంహారం చేసిన మంత్రాయుధాలు కలవాడయ్యాడు (ఆయుధాలను ప్రయోగించటం విరమించాడు); వృకోదర+ఆదులును= భీముడు మున్నగువారును; సమర విరామంబున్+ఒందిరి= యుద్ధాన్ని ఆపారు; వారలు+అందఱున్= వారు అందరు (చిత్రసేనుడును పాండవులును); తమ తమ రథంబుల మీఁదన= తమ తేరులపైననే; ఉండి; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; కుశలంబులు= యోగక్షేమాలు; అడిగిరి= ప్రశ్నించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునుండు; చిత్రసేనునకున్= చిత్రసేనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నొచ్చి, గంధర్వరాజు చిత్రసేనుడు మాయాసంగరాన్ని విరమించి అర్జునుడిదగ్గరికి వచ్చి నిజరూపంతో కన్పించాడు. అర్జునుడును అనుగునెచ్చెలిఅయిన చిత్రసేనుడి దుస్థితికి వగచి, అస్త్రప్రయోగాన్ని ఉజ్జగించాడు. భీమసేనుడు మున్నగువారుకూడా యుద్ధాన్ని విరమించారు. అంతట చిత్రసేనుడును పాండవులును తమ తమ రథాలపైననే ఉండి, ఒకరి నొకరు యోగ క్షేమాలు విచారించుకొన్నారు. అర్జునుడు అపుడు చిత్రసేనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వీరోత్తమ! నీ కిమ్మెయి । వైరము దగునయ్య? కౌరవప్రకరముతోఁ
గౌరవపతి విడువుము త । ద్దారానుజసుత సమన్వితంబుగ నెమ్మిన్.' 428

ప్రతిపదార్థం: వీర+ఉత్తమ!= శూరులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా, ఓ చిత్రసేనా!; నీకున్; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; కౌరవ, ప్రకరముతోన్= కౌరవ సమూహంతో; వైరము= శత్రుత్వం; తగునయ్య?= ఉచితం అగునా?; కౌరవపతిన్= కురురాజును దుర్యోధనుడిని; తద్+దార+అనుజ, సుత, సమన్వితముగన్= ఆతడి యొక్క భార్యలతో, తమ్ములతో, పుత్రులతో సహితంగా; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; విడువుము= వదలిపెట్టుము.

తాత్పర్యం: 'శూరులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ చిత్రసేనా! నీకు ఈ రీతిగా కౌరవులసముదాయంతో శత్రుత్వం తగునా? కౌరవరాజు అయిన దుర్యోధనుడిని విడిచిపెట్టుము. ఆతనితోపాటుగా, ఆతడి భార్యలను, సహోదరులను సంప్రీతితో బంధముక్తులను చేయుము!'

వ. అనిన నతం డర్జునున కిట్లనియె. 429

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అర్జునుడు చెప్పగా; అతండు= చిత్రసేనుడు; అర్జుననకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చిత్రసేనుడికి చెప్పాడు. అంతట చిత్రసేనుడు అర్జునుడితో ఇట్లా బదులు పలికాడు.

సీ. 'ఈ దురాత్ముఁడు మిమ్ము నివ్వనంబున నితాం । తాయాసపీడితు లైనవారిఁ
బరమధర్మాత్ముల భార్యాసమేతుల । నపహసింపఁ దలంచి యరుగుదెంచె;

నింతయు నెఱిఁగి సురేంద్రుండు గలుషించి । యనుజవధూసహాయాన్వితముగఁ
బాపవర్తను వీనిఁ బట్టి తెమ్మని నన్నుఁ । బనిచిన వచ్చితిఁ బార్థ! వినవె;

తే. శక్రుపాలికి నిదె కొని చనుచునున్న । వాఁడ; నీ వింక నొం డన వలదు వినుము !
మత్సఖుండవు గావున మత్సరంబు । నలుకయును లేదు నీదెస ననఘ! నాకు'. 430

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= ఓ అర్జునా! వినవె= వినుము, వినుచుంటివి గదా!; ఈ దురాత్ముఁడు= ఈ దుష్టుడు దుర్యోధనుడు; మిమ్ముఁన్= మిమ్ములను (పాండవులను); ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; నితాంత+ఆయాస, పీడితులు+ ఐనవారిన్= ఎల్లప్పుడు శ్రమచేత వెతచెందినవారిని; పరమ, ధర్మ+ఆత్ములన్= గొప్ప ధార్మికులను; భార్యా, సమేతులన్= పెండ్లంతో కలిపి ఉన్న వారిని; అపహసింపన్+తలంచి= వెక్కిరించ తలపోసి; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు; ఇంతయున్+ఎఱిఁగి= ఈ విషయాన్నంతటిని గ్రహించి; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; కలుషించి= ఆగ్రహించి; అనుజ, వధూ, సహాయ+అన్వితముగన్= సోదరులు భార్యలు సాయం చేసేవారితో సహా; పాపవర్తనున్= పాపంతో కూడిన నడవడిక కలవాడిని; వీనిన్= దుర్యోధనుడిని; పట్టి తెమ్ము+అని= బంధించి తీసికొని రమ్ము అని ఆజ్ఞాపించి; నన్నున్= నన్ను; పనిచినన్= నియోగించగా; వచ్చితిన్= అరుగుదెంచాను; ఇది+ఎ= ఇదిగో; శక్రు పాలికిన్= దేవేంద్రుడి సమక్షానికి; కొని= బంధించి; చనుచున్+ఉన్నవాఁడన్= వెళ్ళుతున్నాను; ఈవు+ఇంకన్= నీవు ఇకమీద; ఒండు= వేరొకటి; అనన్‌వలదు= చెప్పవద్దు; వినుము= నేను చెప్పిన మాటకు అంగీకరించుము; అనఘ!= పాపరహితుడా! మత్+సఖుండవు= నా చెలికాడవు; కావునన్= కాబట్టి; నీ దెసన్= నీ యెడల; నాకున్= నాకు; మత్సరంబు= అసూయ; అలుకయును= కోపమును; లేదు= ఉండదు.

తాత్పర్యం: నీకు తెలియని విషయాన్ని తెలుపుతున్నాను. సావధానంగా వింటే నీకే తెలుస్తుంది. నీమీద నాకు ఎట్టి కోపంగాని అసూయ కాని లేదు. నీవు నాకు ప్రియమిత్రుడవు. ఈ దుర్యోధనుడు దురాత్ముడు. మీరు ఈ అడవిలో పలుపాట్లు పడుతుండగా మిమ్ము ఎగతాళి చేయటానికి ఈ ఘోషయాత్ర అనే మిష పెట్టి ఇక్కడికి వచ్చాడు. మీరు పరమధర్మాత్ములు. ఈ అడవిలో మీ భార్యతోపాటు కలసి ఉన్న మిమ్ము వెక్కిరించ తలపోయవచ్చునా? ఈ సంగతి నంతయు గ్రహించిన దేవేంద్రుడు ఈ దురాత్ముడిని, ఈ దురాత్ముడి పరివారాన్ని బంధించి తెమ్మని నన్ను ఆజ్ఞాపించాడు. నీవు వేరుమాట చెప్పవద్దు. ఈతడిని దేవేంద్రుడి సమక్షంలో నిలుపవలసి ఉన్నది.

తే. అనిన నర్జునుఁ డతని కిట్లనియె 'నీ సు । యోధనుఁడు మాకు వినుము సహోదరుండు
గాన యీతని విడుచుట కర్జ; మిదియ । ధర్మజున కెంతయును ప్రమోదంబు సేఁత. 431

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చిత్రసేనుడు పలుకగా; అర్జునుఁడు; అతనికిన్= చిత్రసేనునకు; ఇట్లు+అనియెన్; వినుము= ఆలకింపుము; ఈ సుయోధనుండు; మాకున్= మాకు (మా పాండవులకు); సహోదరుండు= సోదరుఁడు; కాన= కావున; ఈతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; విడుచుట= వదలటం; కర్జము= చేయదగిన పని; ఇది+అ=ఇదియే; ధర్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; ప్రమోదంబు+చేఁత= ఆనందం చేకూర్చటం.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చిత్రసేనుడితో ఈ విధంగా వచించాడు: 'ఈ దుర్యోధనుడు ఎటువంటి వాడైనను ఇతడు మాకు సోదరుఁడు'. ఆలకింపుము. ఇతడిని నీవు విడిచిపెట్టటమే చేయదగిన పని. ఏలన, అదియే ధర్మరాజుకు ఆనందాయకమైన పని.

చ. అమరవరేణ్యు పన్పయిన, నావల యెయ్యది యైన, నిష్టు ధ
ర్మమహితుఁడైన ధర్మజుసమక్షమునం దెఱిఁగించి, యాతఁ డే
క్రమమున నెద్ది సెప్పె నది గైకొని చేయుము; నీవు మత్ప్రియా
ర్థము చనుదెమ్ము' నావుడును దాని కొడంబడి చిత్రసేనుఁడున్. 432

ప్రతిపదార్థం: అమర వరేణ్యు పన్పు+అయినన్= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు అయిన ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ అయినప్పటికి; ఆవల= తదుపరి; ఏ+అది= ఏది; ఐనన్= అయినను; ఇష్టు= ఈ సమయంలో; ధర్మ, మహితుఁడు+ఐన= ధర్మంచేత గొప్పవాడయిన; ధర్మజు సమక్షమునందున్= ధర్మరాజు మ్రోల; ఎఱిఁగించి= తెలిపి; ఆతఁడు= ధర్మరాజు; ఏ క్రమమునన్= ఏ వరుసలో; ఎద్ది= ఏది; చెప్పెన్= చెప్పినాడో; అది= దానిని; కైకొని= అంగీకరించి; నీవు= నీవు; చేయుము= ఆచరింపుము; మత్+ప్రియ+అర్థము= నా ప్రీతి కొరకై; చనుదెమ్ము= రమ్ము; నావుడును= అని చెప్పగా; దానికిన్= ఆ మాటకు; ఒడంబడి= అంగీకరించి; చిత్రసేనుఁడున్= చిత్రసేనుడుకూడా.

తాత్పర్యం: అది దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞయే కావచ్చును. తరువాత ఏదైనా కావచ్చును. ముందుగా ఇపుడు చేయవలసిన పని- మనం ధర్మరాజువద్దకు వెళ్ళి, ఆయనకు అంతయు చెప్పి, ఆయన ఎట్లా నిర్ణయిస్తే ఆ విధంగా నడచుకొనవలెను. ముందు నీవు నా ప్రీతికొరకు ధర్మరాజుకడకు రమ్మ' అని అర్జునుడు పలికాడు. అందుకు చిత్రసేనుడు సమ్మతించాడు.

చిత్రసేనుఁడు ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చి దుర్యోధను విడిచిపెట్టి పోవుట (సం. 3-235-11)

వ. వారలుం దాను ధర్మజుకడకుం జనిన, నయ్యజాతశత్రుండు చిత్రసేను నతిప్రియంబునం బూజించి, 'మహాత్మా! యీ సుయోధనుండు సానుజామాత్యుం డయి మీచేత వధియింపం బడకునికి మేలయ్యెఁ; మీ కారణంబున మా వంశంబునకు కొండొకహాని వొంద దయ్యెఁ; వీఁ డెట్టి యపరాధంబు సేసినను, నదియంతయు సహించి మాకుంగా వీని విడువవలయు' నని ప్రార్థించిన, నతం 'డట్ల కాక' యని దుర్యోధనాదుల నందఱ విడిచి పాండుపుత్త్రుల నామంత్రణంబు సేసి, దివంబున కరిగి తత్ప్రకారంబు సకలంబును నింద్రునకు నివేదించిన, నింద్రుండును సమరనిహతు లయిన గంధర్వుల నమృతవృష్టిం జేసి బ్రదికించె; నిట యుధిష్ఠిరుండును ధార్త రాష్ట్రునకు బంధమోక్షణంబు గావించి వాని కిట్లనియె. 433

ప్రతిపదార్థం: వారలున్= వారూ (భీమార్జున నకుల సహదేవులును); తానున్= చిత్రసేనుడును; ధర్మజు కడకున్= ధర్మరాజు సమక్షానికి; చనినన్= వెడలగా; ఆ+అజాత శత్రుండు= శత్రువులు లేనట్టివాడు ఆ ధర్మరాజు; చిత్రసేనున్= చిత్రసేనుడిని; అతి ప్రియంబునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; పూజించి= అర్చించి; మహా+ఆత్మా!= మహానుభావుడ వైన ఓ చిత్రసేనా!; ఈ సుయోధనుండు= ఈ దుర్యోధనుడు; స+అనుజ+అమాత్యుండు+అయి= తమ్ములతోడను మంత్రులతోడను కూడినవాడై; మీచేతన్= గంధర్వుల చేత; వధియింపంబడకునికి= సంహరింపబడకపోవడంవలన; మేలు+అయ్యెన్= శుభం జరిగింది; మీ కారణంబునన్= మీ మూలాన; మా వంశంబునకున్= మా కుటుంబ కూటమికి; కొండొక హాని= ఒక కీడు; పొందదు+అయ్యెన్= పొందలేదు; వీఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; ఎట్టి= ఎటువంటి; అపరాధంబు= నేరం; చేసినను= ఒనరించినప్పటికీ; అది+అంతయున్= అది సమస్తం; సహించి= ఓర్చి; మాకున్+కాన్= మా కొరకుగా; వీనిన్= దుర్యోధనుడిని; విడువ వలయును= విడిచి పెట్టనగును; అని= చెప్పి; ప్రార్థించినన్= వేడుకొనగా; అతండు= అతడు (చిత్రసేనుడు); అట్లు+అ+కాక= ఆ విధంగానే

జరుగుగాక; అని= అని చెప్పి; దుర్యోధన+ఆదులన్= దుర్యోధనుడు మున్నగువారలను; అందఱన్= అందరిని; విడిచి= వదలిపెట్టి; పాండుపుత్రులన్= పాండునందనులను; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్కొని; దివంబునకున్= స్వర్గానికి; అరిగి= వెడలి; తద్+ప్రకారంబు= ఆ విధమును; సకలంబున్= అంతటిని; ఇంద్రునకున్= వేలుపుల దొరకు; నివేదించినన్= విన్నవించగా; ఇంద్రుండును= దేవేంద్రుడును; సమర, నిహతులు+అయిన= యుద్ధంలో చంపబడిన; గంధర్వులన్= గంధర్వులను; అమృతవృష్టిన్+చేసి= అమృతపు వాన కురిపించటం చేత; బ్రదికించెన్= పునర్జీవితులను చేశాడు; ఇట= ఇచట; యుధిష్ఠిరుండును= ధర్మరాజును; ధార్తరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకగు దుర్యోధనుడికి; బంధ మోక్షణంబు+కావించి= కట్లువిప్పించి; వానికిన్= దుర్యోధనునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులు చిత్రసేనుడు కలిసి ధర్మనందనుడి దగ్గరకు వెళ్ళారు. ఆ అజాతశత్రుడు చిత్రసేనుడిని స్వాగతమర్యాదలతో మన్నించి 'మహానుభావా! ఈ దుర్యోధనుడు మాకు సోదరుడు. మా అదృష్టంవలన ఈతడు, ఈతని భార్యలు, తమ్ములు, అమాత్యులు, మీచేత సంహరించబడక సజీవులై ఉన్నారు. మీరు దయ చూపుటచేత మాకుటుంబానికి కీడు కలుగలేదు. మీకు మా హృదయపూర్వకమైన కృతజ్ఞతలు తెలుపుతున్నాను. మీకు ఈతడు ఎట్టి అపచారం చేసినా మన్నించి, మాయందు దయచూపి ఈతడిని విడిచిపెట్ట వేడికోలు' అని అన్నాడు. ధర్మరాజు మాటలు కాదనలేక చిత్రసేనుడు దుర్యోధనాదులను విడిచిపెట్టి పాండునందనుల వీడ్కొని స్వర్గానికి పోయి, జరిగిన వృత్తాంతం అంతటిని దేవేంద్రుడికి విన్నవించాడు. ఇంద్రుడు అమృతవర్షం కురిపించి యుద్ధంలో మరణించిన గంధర్వులను బ్రదికించాడు. ఇట ద్వైతవనంలో ధృతరాష్ట్రసూనుడైన దుర్యోధనుడికి బంధమోక్షణం చేసి, ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లు పలికాడు.

ఉ. 'ఎన్నఁడు నిట్టి సాహసము లింక నొనర్పకు మయ్య! దుర్జనుం
డన్నన సాహసక్రియలయందుఁ గడంగి నశించుఁ; గావునం
గ్రన్నన తమ్ములన్ దొరలఁ గైకొని యిమ్ములఁ బొమ్ము వీటికిన్;
సన్నుత! దీని కొండొకవిషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్.' 434

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నఁడున్= ఎపుడును; ఇట్టి= ఇటువంటి (ఇంతటి పరాభవానికి దారితీసే); సాహసములు= తెగువలు; ఇంకన్= ఇక మీద (ఏదో తెలియక దురహంకారంతో ఈ పని చేశావు; ఇకమీద భవిష్యత్కాలంలోమాత్రం జాగరూకత వహించేది. బుద్ధి తెచ్చుకొనేది); ఒనర్పకుమయ్య= నాయనా చేయకుము; దుర్జనుండు= చెడ్డవాడు; అన్నునన్= ఒడలెరుగక; సాహస క్రియల అందున్= తెగువతో కన్నుమిన్ను కానని పనులందు; కడంగి= పూనిక వహించి; నశించున్= నాశనం చెందుతాడు; కావునన్= కాబట్టి; క్రన్నన= శీఘ్రంగా; తమ్ములన్= అనుజులను; దొరలన్= సామంత ప్రభువులను; కైకొని= వెంట నిడుకొని; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; వీటికిన్= (రాజధాని) నగరానికి; పొమ్ము; సన్నుత= సత్+నుత!= మంచివారిచేత పొగడబడినవాడా! ఓ దుర్యోధనా!; దీనికిన్= ఇపుడు ఈ విధంగా జరిగిన అవమానంవలనకలిగే; ఒండొక విషాదమున్= ఒకానొక (గాఢమైన) దుఃఖం; మనంబునన్= మనస్సులో; పొందకుము= అనుభవించకుము.

తాత్పర్యం: నాయనా! దుర్యోధనా! ఎప్పుడైనాసరే ఇటువంటి పరాభవాన్ని చేకూర్చే సాహసకృత్యాలకు ఒడిగట్టకుము. ఇపుడు జరిగిందేదో జరిగిపోయింది. ఇకమీద భవిష్యత్కాలంలోనైనా బుద్ధి కలిగి ప్రవర్తించుము. దుర్జనుడు దురభిమానంతో తన అంతరం ఎదిరి గొప్పతనం తెలియక కన్నుమిన్నుకానక సాహసానికి కడంగి నశిస్తాడు.

జాగ్రత్త సుమా! ఇక శీఘ్రంగా తమ్ములను దొరలను గైకొని నీ రాజధాని నగరానికి వెడలుము. మంచివారిచేత పొగడబడినవాడా! ఇట్టి అవమానం జరిగినందుకు, ఎటువంటి దుఃఖాన్ని నీ మనస్సులో అనుభవించవద్దు.

విశేషం: ఎఱ్ఱన మహాకవి వ్రాసిన పద్యాలలో ఇది తలమానికం. ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవితాశిల్పానికి ఈ పద్యం సమ్యగుదాహరణంగా ఎన్నదగింది. "రమణీయార్థ ప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్'' అని రసగంగాధరకర్త శ్రీ జగన్నాథ పండితరాయల నిర్వచనం చొప్పున ఈ పద్య మొక్కటే ఒక మహాకావ్యసదృశం. ఇందు నన్నయ్యను దలపించే ప్రసన్నకథా కవితార్థ యుక్తి, అక్షర రమ్యత, నానారుచిరార్థ సూక్తులు ఉన్నవి. తిక్కన మహాకవిని తలపింపచేసే "సంభాషణ చారిమ'' సజీవ పాత్ర చిత్రణమున్నూ ఉన్నాయి.'' వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్'' అన్నట్లు రసభావ నిరంతరాలైన వాక్యాల సంపుటం ఈ పద్యం. "అల్పాక్షరముల అనల్పార్థ రచన''కు ఈ పద్యం ఉత్తమోత్తమోదాహరణం. ప్రతివాక్యంలో వెల్లివిరిసే మనోహర భావగుంఫనమే కాక వాక్యాంతరాలలో జాలువారే వ్యంగ్య వైభవం- అర్థాంతర స్ఫూర్తి సహృదయ హృదయైక వేద్యం. ఈ పద్యంలో వ్యంగ్యగర్భితంగా స్ఫురించే అంతరార్థాంతరాలు హృదయంగమాలు.

(1) ఎన్నడూ ఇట్టి సాహసాలు ఇకపై ఒనర్పకు మయ్య. ఇకమీద ఇట్టి దుస్సాహసాలు చేయకుము- అనగా ఇంతకుపూర్వం దుర్యోధనుడు ఎన్నో చేసినట్లే కదా! అయితే ఇప్పుడు పాపం బ్రద్దలైంది.

(2) ఇట్టి సాహసములు- ఇటువంటి సాహసాలు. వీటికే అతడు సద్యఃఫలం అనుభవించాడు. దుర్యోధనుడిచేత అద్దం పెట్టాడు "మెత్తని పులి" ధర్మరాజు. ఆతడు తన మొగం అందులో చూచుకొనవచ్చును. అల మతి విస్తరేణ.

(3) దుర్జనుడు సాహసక్రియలయందు నశిస్తాడని ధర్మరాజు చేసిన హెచ్చరిక దుర్యోధనుడికి అనుభవ సద్యః సిద్ధం.

(4) 'క్రన్నన తమ్ములం దొరలఁగైకొని యిమ్ములఁ బొమ్ము వీటికిన్.' 'నాయనా దుర్యోధనా! ఇక్కడ నీవు పొందిన అవమానం నీ రాజధానిలోని వారలకు తెలియదు కదా. ఈ పరాభవాన్ని దులుపుకొని, ఏమియు జరుగనట్లుగా తిరిగి పొమ్మ' అన్నాడు ధర్మరాజు. అనగా, 'ఏమి మొగం పెట్టుకొని తిరిగి నీవు రాజధానికి పోగలవు?' అనే ఎత్తిపొడుపు ఇందులో అంతర్గర్భితం.

(5) 'సన్నుత' అనే సంబోధనం నెత్తిమీదసుత్తితో మొత్తిన ఎత్తిపొడుపు.

(6) ఇంత అవమానం జరిగింది కావున 'కొండొక' విషాదం పొందకుమీ మనంబునన్. ఇది దుర్యోధనుడికి విషాద సన్నివేశంగాక మరేమి. అది "కొండొక'' విషాదమా? నిలువెల్ల దహించే దుర్భరమైన అవమానాగ్ని కాదా? ధర్మరాజు చిచ్చరపిడుగు కాదు చలిపిడుగు. గంధర్వుల బాణాలకు ధర్మరాజు మెత్తనిపలుకుల కున్న పదను ఉన్నదా? ధర్మరాజు పెట్టిన సున్నితమైన చీవాట్లు దుర్యోధనుడిని ఆపాదమస్తకం దహించి వేసినవి. శీఘ్రంగా దుర్యోధనుడు రాజధానికి తరలిపోలేకపోయాడు. ధర్మరాజు చేసిన హెచ్చరిక దుర్యోధనుడికి ప్రాయోపవేశానికి పూర్వరంగాన్ని తీర్చిదిద్దిన నాటకీయ ప్రస్తావనయే. గంధర్వులు చేసింది ఏమున్నది? దుర్యోధనుడిని ఓడించి బంధించారు. అర్జునుడి చేతిలో ఓడిపోయి దుర్యోధనుడిని వదలిపెట్టిపోయారు. ధర్మరాజు చేసింది మహోపకారం ఏమున్నది? ధర్మరాజు సుకుమార సుందరంగా చేసిన పని దుర్యోధన తేజోవధ.

వ. **అని బుద్ధి సెప్పి వీడ్కొలిపిన, నతండును దీనాననుం డగుచుం జనియె; ననుజసహితుండయిన ధర్మతనయు ధార్మికత్వంబు ధౌమ్యాది భూసురులును దదాశ్రమవాసు లయిన మహామునులును బహువిధంబులం బ్రస్తుతించి రని వైశంపాయనవర్ణితం బయిన కథావిశేషంబు సవిస్తరంబుగా.** **435**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; బుద్ధి+చెప్పి= హితోపదేశం చేసి; వీడ్కొలిపినన్= ఆ మంత్రణం చేసి పంపగా; అతండును= దుర్యోధనుడును; దీన+ఆననుండు+అగుచున్= దర్పం తరిగిన మొగం కలవాడై; చనియెన్= వెళ్లాడు; అనుజ సహితుండు= తమ్ములతో కూడినవాడు; అయిన= ఐన; ధర్మతనయు, ధార్మికత్వంబు= ధర్మనందనుడి యొక్క ధర్మశీలాన్ని; ధౌమ్య+ఆది, భూసురులును= ధౌమ్యుడు మున్నగు విప్రులును; తద్+ఆశ్రమ వాసులు+అయిన= పాండవుల యొక్క ఆశ్రమంలో నివసించే; మహా, మునులును= గొప్ప ఋషులును; బహు విధంబులన్= పెక్కు భంగుల; ప్రస్తుతించిరి= పొగడారు; అని= అని చెప్పి; వైశంపాయన, వర్ణితంబు+అయిన= వైశంపాయనుడిచేత వర్ణించబడినట్టి; కథావిశేషంబు= పేర్కొనదగిన కథ; సవిస్తరంబుగాన్= విరివి అయిన అంశాలలో కూడినట్టిదిగా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడిని ఆ విధంగా మందలించి హితోపదేశం చేసి ధర్మనందనుడు వీడ్కొలిపాడు. దుర్యోధనుడు దర్పం తరిగి తేజోహీనుడై మొగం వంచుకొని వెడలిపోయాడు. ధౌమ్యుడు మున్నగు విప్రులున్నూ ఆశ్రమంలో నివసించే మహర్షులున్నూ ధర్మనందనుడియొక్కయు అతడి తమ్ములయొక్కయు ధర్మశీలాన్ని ప్రశంసించారు. అది వైశంపాయనమహర్షి వర్ణించి చెప్పిన కథావిశేషం. విరివి అయిన అంశాలతో కూడింది.

క. **రాజకులతిలక! భువన వి । రాజిత సితకీర్తి! దివిజరాజవిభవ! ని**
ర్వ్యాజ పరాక్రమ! సకల ధ । రాజన సంపూజ్య! ధర్మరక్షణ దక్షా! **436**

ప్రతిపదార్థం: రాజ, కుల, తిలక!= రాజులవంశంలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా!; భువన, విరాజిత, సిత, కీర్తి!= లోకంలో వెలుగొందిన తెల్లని యశస్సు కలవాడా!; దివిజ, రాజ, విభవ!= దేవేంద్రుడివంటి ఐశ్వర్యం కలవాడా!; నిర్వ్యాజ, పరాక్రమ!= కారణం లేని అనగా సహజసిద్ధమైన శౌర్యంకలవాడా!; సకల, ధరా, జన, సంపూజ్య!= అందరు భూప్రజలచేత అర్చించబడేవాడా!; ధర్మ, రక్షణ, దక్షా!= ధర్మాన్ని కాపాడే శక్తి కలవాడా!

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా! లోకంలో వెలుగొందిన తెల్లని యశస్సు కలవాడా! దేవేంద్రుడితో సమానమైన ఐశ్వర్యం కలవాడా! సహజమైన పరాక్రమం కలవీరుడా! సమస్తభూప్రజలచేత అర్చించబడేవాడా! ధర్మాన్ని కాపాడటంలో సామర్థ్యం కలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) ఈ పద్యం ఆశ్వాసాంతంలోని సంబోధనం. ఇందులోని సంబోధనలు అన్నియు కృతిపతి అయిన రాజరాజ నరేంద్రుడికి అన్వయించేవి. (2) నన్నయ్య మహాకవి తన ఆంధ్రమహాభారతాన్ని శ్రీ రాజరాజ నరేంద్రుడికి అంకితమిచ్చాడు. (3) ఈ ఆశ్వాసాన్ని ఈ ఆశ్వాసాంత పద్యాలను వ్రాసింది ఎఱ్ఱన. అయినప్పటికి తాను ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని నన్నయ్యపేరుమీదనే పూరించాడు కాబట్టి ఆశ్వాసాంతసంబోధనలను కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడినే ఉద్దేశించి వ్రాశాడు.

స్రగ్విణి.

సర్వలోకాశ్రయా! సౌమ్యభావోదయా! నిర్వికారాకృతీ! నిత్యసత్యోన్నతీ!
గర్వితోద్యద్భుజాకల్ప! కల్లోల్లస । త్సర్వసర్వంసహాచక్ర! చక్రాయుధా! **437**

ప్రతిపదార్థం: సర్వ,లోక+ఆశ్రయా!= సమస్త లోకాలకు అండ అయినవాడా!; సౌమ్య, భావ+ఉదయా!= సాత్త్వికమైన ఆలోచనల ఆరంభం కలవాడా!; నిర్వికార+ఆకృతీ!= నిర్వికారమైన ఆకారం కలవాడా!; నిత్య, సత్య+ఉన్నతీ!= ఎల్లప్పుడును నిజాన్ని పాటించే గొప్పతనం కలవాడా!; గర్విత+ఉద్యత్+భుజ+ఆకల్ప!= మదించినవారికి ప్రకాశించే పరాక్రమాన్ని పన్నెడివాడా!; గర్వితులను అణచే పరాక్రమప్రకర్ష కలవాడా!; కల్ప+ఉల్లసత్+సర్వ, సర్వంసహాచక్ర!= న్యాయ ప్రకారం వెలుగొందే సమస్తభూమండలం కలవాడా!; చక్ర+ఆయుధా!= నారాయణమూర్తీ!

తాత్పర్యం: సర్వలోకాలకు అండ అయినవాడా! ప్రశాంతమైన గంభీరమైన ఆకారం కలవాడా! ఎల్లప్పుడున్నూ నిజాన్ని పాటించటంచేత ఏర్పడిన గొప్పతనం గలవాడా! మదించినవారిని అణచగలిగిన పరాక్రమప్రాభవం కలవాడా!; న్యాయం ప్రకారం యావద్భూమండలాన్ని పరిపాలించేవాడా!; విష్ణుమూర్తీ! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) చాళుక్యులు, శ్రీ రాజరాజనరేంద్రుడి వంశస్థులు "లోకాశ్రయ" - "జనాశ్రయ" బిరుదాంకితులు. "రాజనారాయణ" బిరుదాంకితులు. ఈ పద్యంలోని సర్వలోకాశ్రయా - చక్రాయుధా సంబోధనలు బిరుదనామ సూచకాలు. (2) స్రగ్విణీ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలో వరుసగా నాలుగు రగణాలుంటాయి. 7వ అక్షరం యతిమైత్రి స్థానం. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది సకలసుకవిజనవినుత నన్నయ్యభట్ట ప్రణీతం బైన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబునం బతివ్రతా చరిత్రంబును, ధర్మవ్యాధుండు గౌశికునకుం బరమధర్మం బెఱింగించుటయు, నగ్నివంశానుకీర్తనంబును, గుమారోత్పత్తియు, సత్యాద్రౌపదీ సంవాదంబును, బాండవులు ద్వైతవనంబునకుం జనుటయు, ధృతరాష్ట్ర వాక్యంబులును, దుర్యోధనాదుల దుర్మంత్రంబున ఘోషయాత్రయుం, గౌరవ గంధర్వ యుద్ధంబును, దుర్యోధనాదులు గంధర్వులచేతం బట్టువడుటయు, నర్జునుండు వారల విడిపించుటయు నన్నది పంచమాశ్వాసము. **438**

తాత్పర్యం: ఇది ఉత్తమ కవులందరిచేత కీర్తించబడిన నన్నయభట్టుచేత రచించబడిన శ్రీ మహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వంలో పతివ్రతా చరిత్రమున్నూ, ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ఉత్తమధర్మాన్ని బోధించటమున్నూ, అగ్నివంశాన్ని కీర్తించటమున్నూ, కుమారస్వామి పుట్టుకయున్నూ, సత్యాద్రౌపదీ సంవాదమున్నూ, పాండవులు ద్వైతవనానికి వెళ్లటమున్నూ, ధృతరాష్ట్రుడి వాక్యాలున్నూ, దుర్యోధనుడు మొదలైనవారి దురాలోచనమున్నూ, ఘోషయాత్రయున్నూ, కౌరవ గంధర్వ యుద్ధమున్నూ, దుర్యోధనుడు మొదలైనవారు గంధర్వులచేత యుద్ధంలో పట్టుబడటమున్నూ, అర్జునుడు వారిని విడిపించటమున్నూ అనే అంశాలతో కూడిన అయిదవ ఆశ్వాసం.

-:ఆరణ్యపర్వంలో పంచమాశ్వాసం సమాప్తం :-

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము -షష్ఠాశ్వాసము

శ్రీలలితమూర్తి ! సుమహా ! చ్ఛాళుక్యవరేణ్య ! పుణ్యచారిత్ర ! విచి
త్రాలంకారోజ్జ్వల కవి। తాలాపకలాప ! సంతతానందమతీ! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, లలితమూర్తి!= సిరిసంపదలచేత మనోహరమైన ఆకృతికలవాడా!; సుమహత్+చాళుక్య, వరేణ్య!= మిక్కిలి గొప్పదైన చాళుక్య వంశంలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా!; పుణ్యచారిత్ర!= పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవాడా!; విచిత్ర+అలంకార+ఉత్+జ్వల, కవితా+ఆలాప, కలాప!= మిక్కిలి అచ్చెరువు కలిగించే అలంకారాలచేత వెలుగొందే కవిత్వ భాషణమనెడి భూషణం కలవాడా!; సంతత+ఆనంద, మతీ!= ఎల్లప్పుడూ సంతోషంతో కూడిన బుద్ధి కలవాడా!; ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

తాత్పర్యం: సిరిచేత తులదూగే మనోహరమైన రూపం కలవాడా!; ఓ రాజరాజనరేంద్రా! చాళుక్యరాజులలో శ్రేష్ఠుడా! పవిత్రమైన నడవడి కలవాడా! చిత్రవిచిత్రాలైన అలంకారాలతో వెలుగొందే కవిత్వ భాషణమనెడి భూషణం కలవాడా! నిత్యసంతుష్టమతీ!

విశేషం: 1. ఎప్పుడో ఎఱ్ఱనకు సుమారు రెండువందల సంవత్సరాలకు ముందు వేంగీమండలాన్ని ఏలినవాడు రాజరాజ నరేంద్రుడు. అతడు శ్రీమదాంధ్రమహాభారత కృతిపతి. ఆనాడు కృతికర్త నన్నయభట్టు. ఈనాడు ఈకృతికర్త ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. అయినను ఎఱ్ఱన శ్రీ రాజరాజనరేంద్రుడినే కృతిపతిగా మన్నించి తాను ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని నన్నయపేరుమీదనే వ్రాసి ప్రకటించటం ఇందలి విశేషం. ఈ సంబోధనలు అన్నీ అలనాటి ఆరాజరాజనరేంద్రుడికే అన్వయిస్తాయి. కృతిపతి కావ్యానికి ప్రథమ ప్రధానశ్రోత అనే సాహితీసంప్రదాయాన్ని నన్నయనుండి నేటివరకును తెలుగుకవులు పాటిస్తున్నారు.

దుర్యోధనుని విషాదము (సం. 3-236-1)

వ. అక్కథకుండు శౌనకాదిమహామునులకుం జెప్పె; నట్లతిమానుషంబైన యర్జునుపరాక్రమంబును, నత్యంతదైన్యాస్పదం బగు దుర్యోధనువరాభవంబును, ధర్మజుదయయు నాకర్ణించి, విస్మయ జుగుప్సాకలితమానసుం డగుచు జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథకుడు (పౌరాణికుడు అయిన ఉగ్రశ్రవసుడు); శౌనక+ఆది+మహామునులకున్= శౌనకుడు, మున్నగుగొప్ప మునులకు; చెప్పెన్= వచించాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; అతిమానుషంబు+ఐన= మనుజులశక్తికి మించింది అయిన; అర్జును, పరాక్రమంబును= అర్జునుడియొక్క శౌర్యాన్ని; అతి+అంత+దైన్య+ఆస్పదంబు+అగు= మిక్కుటమైన దర్పాన్ని కోలుపోయినట్టిస్థితికి నెలవైన; దుర్యోధను, పరాభవంబును= దుర్యోధనుడియొక్క అవమానాన్ని; ధర్మరాజు దయయున్= ధర్మరాజు చూపిన జాలియు; ఆకర్ణించి= విని; విస్మయ, జుగుప్సా+కలిత మానసుండు+అగుచున్= అచ్చెరువు, రోత కలిసిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ; జనమేజయుండు= జనమేజయమహారాజు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను ఉగ్రశ్రవసుడు శౌనకుడు మున్నగు మహామునులకు చెప్పాడు. ఆ విధంగా మనుజులశక్తిని అతిక్రమించిన అర్జునుడియొక్కశౌర్యం, మిక్కిలిదైన్యంతో కూడిన దుర్యోధనుడి అవమానం, ధర్మరాజు ప్రదర్శించిన జాలినిగురించి ఆకర్ణించి, జనమేజయుడు అచ్చెరువు రోత పెనగొన్న చిత్తంతో వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. షష్ఠాశ్వాసం మొదట గల ఈవాక్యం పంచమాశ్వాసంలోని తుదిపదంతో - 'సవిస్తరముగా' అనే దానితో అన్వయిస్తున్నది. 2. మహాభారతకథను వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి సర్పయాగసందర్భంలో వినిపించాడు. జనమేజయుడు అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడికి పౌత్రుడు. పరీక్షిత్తుకు కొడుకు. 3. జనమేజయుడికి 'విస్మయము' - 'జుగుప్స' కలిగాయి. జుగుప్స బీభత్సరసానికి స్థాయిభావం. విస్మయం= అద్భుతం - నవరసాలలో ఒకటి. అర్జునుడి పరాక్రమానికి విస్మయం, దుర్యోధనుడి పరాభవానికి జుగుప్స. అవిక్రమం.

చ. 'అనిశముఁ బాండుపుత్త్రులకు నప్రియకార్యము రోయునట్టి దు
ర్జనుఁడు సుయోధనుం డటులు శత్రులచే నవమానితుండుఁ బే
ర్చినకృప నొప్పుచున్న కురుసింహులచేత విమోక్షితుండు నై
మనమున లజ్జ లేక మునిమండన! యెమ్మెయి నేఁగె వీటికిన్? 3

ప్రతిపదార్థం: మునిమండన!= ఋషులకు అలంకారంగా ఉండేవాడా! ఓవైశంపాయనా!; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడున్నూ; పాండుపుత్త్రులకున్= పాండునందనులకు; అప్రియకార్యము= హితవుకాని పనిని, కీడును; రోయునట్టి= వెదకునట్టి; దుర్జనుఁడు= చెడ్డమనుజుడు; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అటులు= ఆ విధంగా; శత్రులచేన్= విరోధులచేత; అవమానితుండున్= అవమానించబడినవాడును; పేర్చిన= అతిశయించిన; కృపన్= దయతో; ఒప్పుచున్న= శోభిల్లుతున్న; కురుసింహులచేతన్= కురువంశంలో సింహాలవంటి వారైన పాండవులచేత; విమోక్షితుండును+ఐ= విడిపించబడిన వాడై; మనమునన్= చిత్తంలో; లజ్జ లేక= సిగ్గు లేకుండా; వీటికిన్= (తన) పట్టణానికి; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; ఏఁగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ఋషులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓవైశంపాయనా! ఎల్లప్పుడూ పాండవులకు కీడు చేయటానికే అవకాశాల కొరకు వెదకే దుర్జనుడు దుర్యోధనుడు. అతడు ఆవిధంగా శత్రువులచేత అవమానించబడటం మాత్రమే కాక కురువంశాన సింహాలవంటి పాండవుల పరాక్రమంచేత బంధమోక్షణం పొంది సిగ్గుపడకుండ ఏరీతిగా తన రాజధానికి తరలి వెళ్ళాడు?

విశేషం: 1. దుర్యోధనుడు శత్రువులైన గంధర్వులచేత ఓడించబడటం ఒకపరాభవం. తాను ఎల్లప్పుడూ అపకారంచేసిన పాండవుల దయవలన బంధమోక్షణం పొందటం ఇంకొక పరాభవం. 2. ఇక్కడ పాండవులు 'కురుసింహులు' గా పేర్కొనబడ్డారు. దుర్యోధనాదులు కౌరవులు. పాండురాజపుత్రులు పాండవులు. ఉభయులూ కౌరవులేకదా! వివక్షకొరకు కౌరవపాండవ వ్యపదేశం ఏర్పడింది. దీనికే కురుపాండవన్యాయం అని పేరు.

మత్తకోకిలము.

మేనఁ బ్రాణముఁ దాల్చి భంగము మ్రింగి యెప్పటిచాడ్పునన్
మానవేంద్రుఁడ నేను దద్దయు మానినన్ దలఁ పాత్మలోఁ
బూను టాతని కెట్లు గల్గఁగఁ బోలు నారయ నద్భుతం
బైన తచ్చరితంబు సెప్పుమ యంతయుం బరిపాటితోన్.' 4

ప్రతిపదార్థం: మేనన్= దేహంలో; ప్రాణమున్+తాల్చి= అసువులు ధరించి; భంగమున్ మ్రింగి= పరాభవాన్ని దిగమ్రింగి; ఎప్పటిచాడ్పునన్= యథాప్రకారం, లోగడ ఉన్నట్లుగనే; మానవ+ఇంద్రుఁడన్= మనుజులలో శ్రేష్ఠుడను, రాజును; నేను= నేను; తద్దయున్= మిక్కిలి; మానిన్= అభిమానం కలవాడిని; అన్= అనెడి; తలఁపు= ఆలోచన; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; పూనుట= వహించటం; ఆతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఎట్లు= ఏవిధంగా; కల్గఁగన్+పోలున్= కలగటానికి సరిపడుతుంది; ఆరయన్= పరిశీలించగా; అద్భుతంబు+ఐన= ఆశ్చర్యకరమైన; తత్+చరితంబు= ఆతడి ప్రవర్తన; అంతయున్= అంతటిని; పరిపాటితోన్= వరుసగా; చెప్పుమ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు స్వాభిమానధురంధరుడని వింటాం. అంతటి పరాభవం పొందిన తరువాత అతడు - 'నేను ఒక మహారాజును, అభిమానవంతుడిని, నాకు ప్రాణాలు, మానాభిమానాలు ఉన్నవి. ఇటువంటి పరాభవాన్ని ఎట్లా దిగమ్రింగగలను?' అనే ఆలోచన అతడికి కలుగకుండా ఎట్లా ఉంటుంది? పరిశీలించగా ఇది ఒక అద్భుతవృత్తాంతం. ఆపైన దుర్యోధనుడు ఏవిధంగా ప్రవర్తించాడో దయచేసి సవిస్తరంగా తెలపండి. నాకు విన కుతూహలంగా ఉన్నది.'

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు- ఆరణ్య. 4.267 విశేషాంశం.

వ. **అని యడిగిన నమ్మహాముని యిట్లను; నట్లు కౌంతేయులచేత బంధమోక్షితుం డై దుర్యోధనుండు లజ్జా కజ్జలితహృదయుం డగుచుఁ జెదరిన సేనలం గూర్చుకొని కొంత దవ్వరిగి యొక్కసమతలంబునం బటమందిరవిరచనంబు నిర్వర్తించి, యభ్యంతరమందిరమ్మున నొక్కరుండును దల్పంబుపయిం బడి చింతాపరవశత్వంబు నొంది, రాహుకబళనకలుషితుం డైన రోహిణీపతియునుంబోలె విషాదవివర్ణుం డయి యున్నయెడఁ గర్ణుండు వచ్చి, సముచితంబుగాఁ గని యన్నరేంద్రున కిట్లనియె.** **5**

ప్రతిపదార్థం: అని అడిగినన్= అని (జనమేజయుడు) ప్రశ్నించగా; ఆ+మహాముని= ఆ గొప్పఋషి; ఇట్లు అనున్; అట్లు; కౌంతేయులచేతన్= పాండవులచేత; బంధమోక్షితుండు+ఐ= చెఱవిడిపించబడినవాడై; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; లజ్జా, కజ్జలిత, హృదయుండు= సిగ్గుచేత మలినమైన డెందం కలవాడు (అనగా అవమానఖిన్నుడు); అగుచున్= ఔతూ; చెదరిన సేనలన్+కూర్చుకొని= నలువైపులకు పారిపోయిన సైన్యాలను ఒకచోటికి చేర్చుకొని; కొంత దవ్వు= కొంత దూరం; అరిగి= పయనించి; ఒక్క= ఒక; సమతలంబునన్= మిట్టపల్లాలు లేని స్థలంలో; పట, మందిర, విరచనంబు= వస్త్రాలచేత ఏర్పరచెడి గృహ నిర్మాణం; నిర్వర్తించి= చేసి; అభ్యంతర మందిరమ్మునన్= లోపలి గదిలో; ఒక్కరుండును= ఒకడు మాత్రమే; తల్పంబు పయిన్+పడి= మంచంమీద శయనించి; చింతాపరవశత్వంబున్+ఒంది= విషాదపూరితమైన ఆలోచనలో మునిగి; రాహు, కబళన, కలుషితుండు+ఐన= రాహువు మ్రింగటంచేత మాలిన్యం పొందిన; రోహిణీపతియునున్+పోలెన్= చంద్రుడివలె; విషాద వివర్ణుండు+అయి= దుఃఖంచేత పాలిపోయినవాడయి; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నప్పుడు; కర్ణుండు= కర్ణుడు; వచ్చి= అరుగుదెంచి; సముచితంబుగాన్+కని= తగిన మర్యాదలు పాటించి, చూచి; ఆ+నర+ఇంద్రునకున్= ఆరాజుతో, దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ ప్రకారం చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించగా వైశంపాయనమహర్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు: ఆ విధంగా దుర్యోధనుడు పాండవులచేత చెరవిడిపించబడినవాడై అవమాన ఖేదంతో అలమటించే హృదయంతో చెల్లాచెదరైన సేనలను చేర్చుకొని కొంతదూరం ప్రయాణంచేసి మిట్టపల్లాలు లేని ఒకస్థలంలో పటకుటీరాలు నిర్మించుకొని విడిది చేశాడు. కాని, తన మనస్సుకు శాంతి లేకపోవటంచేత లోపలిగదిలో ఏకాంతంగా మంచంపై పవళించి

పరితపించసాగాడు. పరాభవఖిన్నుడైన దుర్యోధనుడు రాహువుచేత మ్రింగబడిన చంద్రుడివలె కాంతి దొరగి పాలిపోయాడు. అప్పుడు కర్ణుడు అక్కడికి వచ్చి రాజమర్యాదలు నిర్వర్తించి దుర్యోధనుడిని సందర్శించి, ఇట్లా పలికాడు.

చ. **'మనుజవరేణ్య! చూడ నతిమానుష మమ్మెయిఁ గయ్య మెందుఁ గ**
ల్గునె? పటువిక్రమాన్వితులఁ గ్రోధనిబద్ధులఁ గామరూపులం
జెనయఁగ వచ్చునే ఖచరసింహుల నేరికి?; నట్టివారి నే
పునఁ దునుమాడి గెల్చితి విభూతి యెలర్పఁగ నీవుఁ దమ్ములున్. **6**

ప్రతిపదార్థం: మనుజవరేణ్య!= మనుజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! దుర్యోధన మహారాజా!; చూడన్= అరయగా; అతిమానుషము= మానవులకు సాధ్యంకాని పని అది; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; కయ్యము= పోరాటం; ఎందున్= ఎక్కడైనా; కల్గునె= ఉండునా? ఉండదు; పటు, విక్రమ+అన్వితులన్= మిక్కుటమైన శౌర్యం కలవారలను; క్రోధ నిబద్ధులన్= ఆగ్రహంచేత కట్టబడిన వారిని; కామరూపులన్= తాము కోరిన రూపాలు ధరించ గల్గిన శక్తికలవారిని; ఖచరసింహులన్= ఆకసంలో చరించే గంధర్వులలో సింహాలవంటివారిని; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; చెనయఁగన్ వచ్చునే= ఎదుర్కొన వచ్చునా?; అట్టివారిన్= అటువంటి వారిని (ఆ గంధర్వులను); ఏపునన్= అతిశయంతో; తునుమాడి= సంహరించి; నీవున్= నీవున్నూ; తమ్మలున్= నీ సోదరులున్నూ; విభూతి+ఎలర్పఁగన్= బలం శోభిల్లగా; గెల్చితి(వి)= జయించావు.

తాత్పర్యం: 'మనుజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ దుర్యోధనమహారాజా! మానవులకు సాధ్యంకాని ఘనకార్యాన్ని నీవు సాధించావు. అటువంటి యుద్ధం ఎక్కడా కానరాదు. వారు గంధర్వులలో సింహాలవంటివారు, మిక్కుటమైన శౌర్యం కలవారు, కోపంతో విజృంభించినవారు, కోరిన రూపాలను ధరించగల మాయావులు. అట్టివారిని మానవమాత్రులు ఎట్లా ఎదుర్కొనగలరు? నీవూ నీతమ్ములూ అటువంటి గంధర్వులను నిర్మూలించి గెలుపొందటం పేర్కొనదగింది సుమా!

ఉ. **అప్పుడు నీవు సూడఁగ ననంతములై ఖచరేంద్రసైన్యముల్**
గప్పె ననేకసాయకనికాయములన్ వడి నన్ను; నేనునుం
గుప్పలు గూల నేసి రిపుకోటి వధించితి; నంతలోన న
న్నొప్పరికించె సైన్యతతి; యొక్కఁడ నై రణభూమి నొచ్చితిన్. **7**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నీవు+చూడఁగన్= నీవు చూస్తుండగా; అనంతములు+ఐ= అంతులేనివై; ఖచర+ఇంద్ర, సైన్యముల్= గంధర్వపతి సేనలు; అనేక, సాయక, నికాయములన్= పెక్కుబాణాల సముదాయాలను; వడిన్= రయంగా; నన్నున్= నన్ను; కప్పెన్= చుట్టుముట్టాయి; నేనునున్= నేను సయితం; రిపుకోటిన్= శత్రుసమూహాన్ని; కుప్పలుకూలన్+ఏసి= గుట్టలు గుట్టలుగా పడేటట్లు బాణాలు ప్రయోగించి; వధించితిన్= సంహరించాను; అంతలోనన్= ఆ విధంగా జరుగుతున్న సమయంలో; సైన్యతతి= సేనలగుంపులు; నన్నున్= నన్ను; ఒప్పరికించెన్= ఉపేక్షించాయి; రణభూమిన్= యుద్ధరంగంలో; ఒక్కఁడన్+ఐ= ఒంటరివాడినై; నొచ్చితిన్= బాధపడ్డాను.

తాత్పర్యం: ఆసమయంలో, నీవు చూస్తుంటివికదా! గంధర్వపతిభటులు పెక్కుబాణాలసమూహాలతో నన్ను ఆచ్ఛాదించారు. కాని, నేను లెక్కకు మించిన శత్రుబలాలతో పోరాడి వారిని కుప్పలు కుప్పలుగా కూల్చివేశాను. మనసేనలు నాకు తోడ్పడజాలక పోయినవి. నేను ఒక్కడనై రణరంగంలో బాధపడ్డాను.

వ. ఆలోనన విరథుండ నై వికర్ణురథం బెక్కిన నది సమర ప్రదేశంబునకుఁ దొలంగఁ బఱచె; దేవా! నీవు బలవిక్రమాతిశయంబులం బ్రతివీరుల నోర్చి యక్షతుండ వై యుండుటఁ గనుంగొని కృతార్థుండ నైతి; నిట్టి పరాక్రమంబు సేసిన వా రిజ్జగంబున నెవ్వరు గల? రిది యత్యద్భుతం' బనినం గౌరవేశ్వరుం డాత్మగతంబున 'నీతండు మత్ప్రకారం బెఱుంగక యిట్లు వలికెం గాకేమి?' యని లజ్జితుం డగుచు రాధేయున కి ట్లనియె.8

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన్+అ= ఆసమయంలోపలనే; విరథుండన్+ఐ= రథాన్ని కోల్పోయిన వాడినై; వికర్ణురథంబు= వికర్ణుడియొక్క తేరు; ఎక్కినన్= అధిరోహించగా; అది= (ఆరథం); సమర, ప్రదేశంబునకున్= యుద్ధభూమికి; తొలంగన్= దూరం అయ్యేటట్లుగా; పఱచెన్= పరుగెత్తి పోయింది; దేవా= ఓప్రభూ; నీవు= నీవు; బలవిక్రమ+అతిశయంబులన్= బలశౌర్యాలయొక్క పెంపుచేత; ప్రతివీరులన్= శత్రుపక్షంలోని శూరులను; ఓర్చి= ఓడించి; అక్షతుండవు+ఐ= గాయాలు పొందని వాడవై; ఉండుటన్+కనుంగొని= ఉండటం చూచి; కృత+అర్థుండన్+ఐతిన్= ధన్యుడను అయినాను; ఇట్టి= ఇటువంటి; పరాక్రమంబు+చేసినవారు= శౌర్యం ప్రదర్శించినవారు; ఈ+జగంబునన్= ఈలోకంలో; ఎవ్వరు+కలరు? ఎవరు ఉన్నారు? (ఎవరూ లేరు); ఇది= ఈ పరాక్రమ ప్రదర్శనం; అతి+అద్భుతంబు= మిక్కిలి అచ్చెరువు కలిగించేది; అనినన్= అని (కర్ణుడు)పలుకగా; కౌరవ+ఈశ్వరుండు= కౌరవులప్రభువు, దుర్యోధనుడు; ఆత్మగతంబునన్= తన మనస్సులో; ఈతండు= ఈతడు (కర్ణుడు); మత్+ప్రకారంబు= నాదైన చందం; ఎఱుంగక= తెలియక; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పలికెన్= మాట్లాడాడు; కాక+ఏమి= అంతేగాని వేరువిధం ఏమీ కాదు; అని= అని తలచి; లజ్జితుండు+అగుచున్= సిగ్గు చెందిన వా డౌతూ; రాధేయునకున్= రాధకొడుకు అయిన కర్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతలోనే నారథం విరిగిపోయింది. నేను రథం లేనివాడినై వికర్ణుడిరథం ఎక్కాను. అది యుద్ధభూమి నుండి దూరంగా తొలగిపోయింది. ప్రభూ! నీవు బలపరాక్రమాలు అతిశయించగా శత్రువులను జయించి గాయాలు లేకుండా ఉండటం చూచి నేను ధన్యుడినయ్యాను. ఇటువంటి పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించినవారు ఈ లోకంలో ఎవరున్నారు? ఇది మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరం' - అని కర్ణుడు అన్నాడు. ఆమాటలు దుర్యోధనుడు విని లోలోన 'ఇతడికి నాకు జరిగిన సంగతి తెలిసినట్లు లేదు కాబోలు' అని సిగ్గుపడుతూ కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'అనఘ! తమ్ములు నేను నంబరచరకోటిఁ । దలపడి పోరంగ బలయుగంబుఁ
జచ్చియు నొచ్చియుఁ జలమునఁ బెనఁగె; నా । సమయమ్మునందు విక్రమ మెలర్ప
గంధర్వపతితోడఁ గలిగెఁ గయ్యము నాకు; । నాతని శరములచేత నాజి
నేను నొచ్చితి; వేయు నేల? భార్యానుజ । సుతమిత్త్రజనసమన్వితము గాఁగ

తే. నన్నుఁ జెఱగొని గంధర్వనాయకుండు । నెగసె దివమున; కప్పుడు బెగడి చెదరి
పఱచి మనవార లెల్లను బాండుసుతుల । శరణు సొచ్చిరి దైన్యసంభరితు లగుచు. 9

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవైనవాడా!; తమ్ములున్; ఏనున్; అంబర, చర, కోటిన్= గంధర్వుల సమూహంతో; తలపడి= మార్కొని; పోరంగన్= యుద్ధంచేయగా; బలయుగంబున్= రెండు సేనలున్నూ; చచ్చియున్= మరణించికూడా; నొచ్చియున్= వెతచెందికూడా; చలమునన్= పౌరుషంతో; పెనఁగెన్= పోరాడాయి; ఆసమయమ్మునందున్= ఆప్పుడు; గంధర్వ, పతితోడన్= గంధర్వులకు రాజు అయిన చిత్రసేనుడితో; విక్రమము+ఎలర్పన్= శౌర్యం శోభిల్లేటట్లుగా; నాకున్= నాకు; కయ్యము= యుద్ధం; కలిగెన్+ఏర్పడింది; ఆతని శరములచేతన్= ఆ చిత్రసేనుడియొక్క బాణాలచేత; ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఏను= నేను; నొచ్చితిన్= వెతచెందాను; వేయున్+ఏల= వేయిమాటలు ఎందుకు; భార్యా+అనుజ, సుత, మిత్త్ర, జన,

సమన్వితముగాఁగన్= పెండ్లాము, తమ్ములు, కొడుకులు, స్నేహితుల సముదాయంతోపాటుగా; నన్నున్= నన్ను; చెఱ+కొని= బంధించి; గంధర్వ నాయకుండు= గంధర్వులకు అధినేత చిత్రసేనుఁడు; దివమునకున్= ఆకసానికి; ఎగసెన్= ఎగిరాడు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; బెగడి= భయపడి; చెదరి= నలువైపులకు పారిపోయి; మనవారలు= మనవారు; ఎల్లను= అందరు; పఱచి= పరుగెత్తి; దైన్యసంభరితులు+అగుచున్= దీనత్వంతో కూడినవారు ఔతూ; పాండుసుతులన్= పాండవులను; శరణు+చొచ్చిరి= అభయాన్ని కోరారు.

తాత్పర్యం: 'పాపరహితుడ వైన ఓకర్ణా! నేనూ తమ్ములూ గంధర్వుల నెదిరించి పోరాటం సలిపాం; ఉభయసేనలలో పలువురు మరణించారు, గాయపడ్డారు; అయినా పోరాటం పౌరుషంతో కొనసాగింది. అప్పుడు గంధర్వపతి చిత్రసేనుడికిన్నీ నాకున్నూ ద్వంద్వయుద్ధం జరిగింది. ఆతడు నన్ను ఓడించి నన్నూ, నాభార్యలనూ, తమ్ములనూ, స్నేహితులనూ, కొడుకులనూ, అందరినీ బంధించి, ఆకసానికి ఎగశాడు. అంతట మనవారు హాహాకారాలు చేస్తూ దీనులై పాండవులవద్దకు పరుగెత్తి వారిని శరణువేడారు.

ఉ. వారలయార్తిఁ జూచి జనవంద్యుఁడు ధర్మసుతుండు దమ్ములన్
భూరిబలాఢ్యులం బరమపుణ్యుఁడు నన్ విడిపింపఁ బంచె; న
వ్వీరులు నుక్కునం గవిసి వీఁకున ఖేచరకోటిఁ దొల్త నిం
పారఁ బ్రియోక్తులం దెలఁచి; రంతటఁ దీరద కార్య మెమ్మెయిన్. 10

ప్రతిపదార్థం: వారల+ఆర్తిన్+చూచి= (కౌరవభటులయొక్క) వేదన గమనించి; పరమపుణ్యుఁడు= గొప్ప సుకృతం చేసినవాడు; జనవంద్యుఁడు= ప్రజలచేత నమస్కరించదగినవాడు; ధర్మసుతుండు= ధర్మనందనుడు; భూరి, బల+ఆఢ్యులన్= గొప్పబలంతో కూడినవారలను; పరమ పుణ్యుఁడు= గొప్ప సుకృతం చేసిన ధర్మజుడు; తమ్ములన్= అనుజులను; నన్= నన్ను; విడిపింపన్= బంధముక్తుడిని చేయటానికి; పంచెన్= నియోగించాడు; ఆ+వీరులు= ఆ శూరులు; ఉక్కునన్= బలంతో; వీఁకునన్= ఉత్సాహంతో; కవిసి= మార్కొని; ఖేచరకోటిన్= గంధర్వులను; తొల్తన్= (తొలుతన్); మొదట; ఇంపు+ఆరన్= ప్రీతితో; ప్రియోక్తులన్ (ప్రియ+ఉక్తులన్)= మంచి మాటలతో; తెలఁచిరి= ప్రార్థించారు; అంతటన్= దానితో ఆపిదప; కార్యము= పని; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగానూ; తీరదు+అ= నెరవేరలేదు.

తాత్పర్యం: మన కౌరవభటుల ఆవేదన గమనించి, జనులచేత పూజింపబడే ధర్మరాజు, పుణ్యాత్ముడు నన్ను బంధవిముక్తిడిని చేయించటంకొరకై గొప్పబలవంతులు మహాశూరులు అయిన తమ్ములను నియోగించగా, వారు ఉత్సాహంతో గంధర్వులను ఎదుర్కొన్నారు; మొట్టమొదట పాండవులు గంధర్వులను సామవాక్యాలతో నన్ను బంధవిముక్తుడిని చేయండని ప్రార్థించారు. కాని, గంధర్వులు అందుకు సమ్మతించలేదు.

ఆ. అంతఁ దెగువసేసి యంతకాకారు లై । భీమపార్థయములు భీమబలులు
ఖచరతతులమీఁదఁ బ్రచురబాణౌఘముల్ । గురిసి రాహవమున ఘోరభంగి. 11

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిదప; తెగువ+చేసి= సాహసించి; అంతక+ఆకారులు+ఐ= యముడివంటి రూపాలు కలవారై; భీమబలులు= భయంకర మైన శక్తి కలవారు; భీమ, పార్థ, యములు= భీముడు, అర్జునుడు, కవలును (నకులసహదేవులును); ఖచర, తతుల, మీఁదన్= గంధర్వులపై; ప్రచుర, బాణ+ఓఘముల్= పెక్కుఅమ్ములప్రవాహాలు; ఆహవమునన్= యుద్ధంలో; ఘోరభంగిన్= భయంకరరీతిలో; కురిసిరి= వర్షించారు.

తాత్పర్యం: అంతట సాహసించి, భీముడు అర్జునుడు నకులసహదేవులు యముడివలె భయంకరాకారాలతో విజృంభించి, గంధర్వులపై భీకరయుద్ధం చేసి పెక్కుబాణాలను వర్షించారు.

వ. తదీయబాణపాతంబుల నొచ్చి గంధర్వులు మమ్ముం గొనుచు గగనంబునం బఱచిన, నర్జునుండు వారికిం బోవరాకుండ నతినిబిడబాణజాలంబుల నంబరమార్గంబు నిరోధించినం, జిత్రసేనుండు దనప్రియసఖుండైన శతమఖసుతుం జేరనరిగి కుశలం బడిగిన, నర్జునుండునుం బ్రీతుండై వాని ననునయించి, 'యీ దుర్యోధనుండు మాతోడంబుట్టువు గావున నితని విడువవలయు' ననిన నాగంధర్వనాయకుండు. 12

ప్రతిపదార్థం: తదీయ, బాణ, పాతంబులన్= వారియొక్క (పాండవులయొక్క) అమ్ములతాకిడికి; నొచ్చి= వెతచెంది; గంధర్వులు; మమ్మున్+కొనుచున్= మమ్మల్ని బందీలుగా వెంటపెట్టుకొని తీసికొనిపోతూ; గగనంబునకున్= ఆకసానికి; పఱచినన్= పారిపోగా; అర్జునుండు; వారికిన్; పోవరాకుండన్= వెళ్ళటానికి వీలులేకుండా; అతినిబిడబాణజాలంబులన్= మిక్కిలి దట్టమైన అమ్ముల సముదాయంచేత; అంబర, మార్గంబు= ఆకాశపథం; నిరోధించినన్= అడ్డగించగా; చిత్రసేనుండు; తన, ప్రియ, సఖుండు+ఐన= తనకు అనుగుచెలికాడు అయిన; శతమఖ, సుతున్= దేవేంద్రుడికొడుకును, అర్జునుడిని; చేరన్+అరిగి= సమీపించి; కుశలంబు= యోగక్షేమాలు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అర్జునుండునున్; ప్రీతుండు+ఐ= సంతృప్తి చెందినవాడై; వానిన్= చిత్రసేనుడిని; అనునయించి= ఓదార్చి; ఈ దుర్యోధనుండు; మాతోడన్+పుట్టువు= మా సోదరుడు; కావునన్= కాబట్టి; ఇతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; విడువవలయున్= వదలిపెట్టవలెను; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ గంధర్వనాయకుండు= గంధర్వులకు నేత అయిన ఆ చిత్రసేనుఁడు.

తాత్పర్యం: పాండవులు ప్రయోగించిన బాణాలకు నొచ్చి గంధర్వులు మమ్మల్ని పట్టుకొని ఆకాశమార్గాన పారిపోవటానికై ఎగసినారు. కాని, అర్జునుడు ఆకాశాన్ని అమ్ముల సముదాయంతో నింపి వారిపన్నాగాన్ని భగ్నంచేశాడు. అంత చేసేది లేక చిత్రసేనుడు తన బాల్యసఖుడైన అర్జునుడిని సమీపించి యోగక్షేమాలను అడిగి అతడిని ప్రసన్నుడిని చేశాడు. అర్జునుడు ప్రీతిచెంది, 'ఈ దుర్యోధనుడు మాకు సహోదరుడు. ఇతడిని విడువవలె' నని చిత్రసేనుడిని అర్థించాడు. అంతట గంధర్వనాయకుఁ డైన చిత్రసేనుడు.

చ. మనదుర్మంత్రిత మంతయు । ఘనుఁ డప్పార్థునకుఁ జెప్పి 'ఘనభుజ! యిది యిం
ద్రుని పను పగుట నవశ్యం । బును నీతని విడువ' ననియె భూరిబలుం డై. 13

ప్రతిపదార్థం: భూరిబలుండు+ఐ= గొప్ప బలం కలవాడై; మన, దుర్మంత్రితము= మన చెడు ఆలోచన; అంతయున్= సమస్తం; ఘనుఁడు= గొప్పవాడైన; ఆ+పార్థునకున్= ఆ అర్జునుడికి; చెప్పి= విన్పించి; ఘనభుజ!= గొప్పభుజాలు కలవాడా! ఓ అర్జునా!; ఇది= ఈపని - దుర్యోధనాదులను బంధించటం; ఇంద్రుని పనుపు+అగుటన్= ఇంద్రుడి నియోగం కావటంచేత; అవశ్యంబునున్= తప్పనిసరిగా; ఈతనిన్= ఇతడిని(దుర్యోధనుడిని); విడువన్+అనియెన్= వదలను అని చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మనం పన్నిన చెడుపన్నాగా న్నంతటిని గొప్పవాడైన ఆ అర్జునుడికి వివరించి చెప్పి, 'మహాశూరుడ వైన ఓ అర్జునా! ఈపని (దుర్యోధనాదులును బంధించటం) మా అంతట మేము చేసింది కాదు. ఇది ఇంద్రుడి ఆజ్ఞవలన తప్పనిసరిగా చేయవలసి వచ్చింది. కనుక విడువను అని పరాక్రమించి పలికాడు.

క. కడు లజ్జయు దైన్యంబును । నడరి ముసుఁగు పడఁగ నాకు నాత్మగతమునం
బుడమి వివరంబు లేదే । యడఁగెద నన్నట్టి దయ్యె నప్పుడు కర్ణా! 14

ప్రతిపదార్థం: కర్ణా!= ఓకర్ణా!; కడున్= మిక్కుటమైన; లజ్జయున్= సిగ్గున్నూ; దైన్యంబును= హీనస్థితియున్నూ; అడరి= ప్రజ్వలించి; ముసుఁగు+పడఁగన్= కప్పివేయగా; నాకున్; ఆత్మగతమునన్= మనస్సులో; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పుడమిన్= భూమిలో; వివరంబు= రంధ్రం; లేదే= లేదుగదా; అడఁగెదన్= అణగి లోపలికి దూరిపోతానుగాక; అన్నట్టిది+అయ్యెన్= అనిపించింది.

తాత్పర్యం: మిక్కుటమైన సిగ్గూ, హీనస్థితీ నన్ను కప్పివేశాయి. నామనస్సులో 'అయ్యో! ఇప్పుడు భూమిలో పెద్దబెజ్జం పడితే ఎంత బాగుండేది. నేను దానిలోనికి దూకి నశించి ఉండేవాడినికదా! ఇట్టి అవమానం తప్పిఉండేది' అని అనిపించింది.

వ. అంతం గౌంతేయులు గంధర్వులం దోడ్కొని ధర్మరాజుపాలికిం జని, మనదుర్మంత్రంబుకతంబున బంధగోచరుండ నయిన నన్ను నయ్యజాతశత్రుముందట నివేదించిన, నతండు విడిచి పుత్తెంచె నిది మదీయ వృత్తాంతంబు. 15

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ మీదట; కౌంతేయులు= కుంతీకుమారులు(భీమార్జునకులసహదేవులు); గంధర్వులన్= గంధర్వులను; తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; ధర్మరాజు పాలికిన్= ధర్మరాజు దగ్గరికి; చని= వెడలి; మనదుర్మంత్రంబుకతంబునన్= మన చెడ్డఆలోచనవలన; బంధగోచరుండన్+అయిన, నన్నున్= చెరపెట్టబడిన నన్ను; ఆ+అజాతశత్రుముందటన్= ఆ ధర్మరాజు ఎదుట; నివేదించినన్= సమర్పించగా; అతండు= అతడు (ఆ అజాతశత్రుడు); విడిచి పుత్తెంచెన్= విడిపించి పంపాడు; ఇది, మదీయ వృత్తాంతంబు= ఇది నాకు సంబంధించిన సంగతి.

తాత్పర్యం: అంతట, భీముడు అర్జునుడు నకులుడు సహదేవుడు గంధర్వులను తమవెంటబెట్టుకొని ధర్మరాజు సమక్షానికి వెళ్ళారు. మనచెడ్డపన్నాగం బెడిసికొట్టటంచేత చెరపెట్టబడిన నన్ను ఆ అజాతశత్రుండు అయిన ధర్మరాజుముందట నిల్పారు. ఆ అజాతశత్రుడు నన్ను విడిచి పుచ్చాడు. ఇది నా జరిగిన కథ.

క. ఒవ్వనివారల యెదురన । యివ్విధమున భంగపడితి నే; నింక జనుల్
నవ్వఁగ నేటి బ్రదుకుగా । నివ్వసుమతి యేలువాఁడ? నెట్లు చరింతున్? 16

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఒవ్వనివారల+ఎదురన్+అ= శత్రువుల యొక్క సమక్షంలోనే; ఈ+విధమునన్= ఈ రీతిగా; భంగపడితిన్= అవమానం పొందాను; ఇంకన్= ఇకమీద; జనుల్= ప్రజలు; నవ్వఁగన్= వేళాకోళంచేయగా; ఏటి; బ్రదుకు+కాన్= ఎటువంటి జీవితంగా; ఈ+వసుమతి= ఈ భూమిని; ఏలువాఁడన్?= పరిపాలించగలను?; ఎట్లు= ఏవిధంగా; చరింతున్?= ప్రవర్తించగలను?.

తాత్పర్యం: శత్రువుల సమక్షంలో ఈవిధంగా మిక్కిలి పరాభవం పొందానుగదా! ఇక ప్రజలు అందరు నన్ను వెక్కిరించరా! ఇటువంటి బ్రదుకు నాకిక ఎందుకు? ఈ భూమిని నేను ఇక ఎట్లా పరిపాలించగలను?; ఇకమీద ఏమొగం పెట్టుకొని తిరుగాడగలను?

విశేషం: ఒవ్వ= గిట్టు, సరిపడు అని ఈక్రియకు అర్థం. అయితే - ఈధాతువుకు - వ్యతిరేకార్థంలో మాత్రమే 'ఒవ్వని' - అని ప్రయోగాలు కన్పిస్తున్నాయి.

ఉ. అక్కట! యమ్మహారణమునందు వియచ్చరకోటితోడఁ బే
రుక్కునఁ బోరి యేను మృతి నొందఁగ నేరన; యట్టు లైన నీ
తక్కువపాటు లేక ప్రమదంబున దేవపదంబు నొందుదున్;
మిక్కిలి యైన కీర్తియును మేదినియందు వెలుంగు నిత్యమై. 17

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో! (ఎంతటి దురవస్థప్రాప్తించింది); ఆ+మహారణమునందున్= ఆ గొప్ప యుద్ధంలో; వియత్+చరకోటితోడన్= గంధర్వుల సమూహంతో; పేరు+ఉక్కునన్= గొప్ప పరాక్రమంతో; పోరి= యుద్ధంచేసి; ఏను= నేను; మృతిన్+ఒందఁగన్+నేరను+అ= నేను మరణించి ఉండలేకపోయాను కదా! (చనిపోయిఉంటే ఎంత బాగా ఉండేది); అట్టులు+ఐనన్= ఆవిధంగా జరిగిఉన్నట్లయితే - (అంటే వీరమరణం పొంది ఉంటే); ఈ తక్కువపాటు= ఈపరాభవం; లేక= ఉండకుండా; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; దేవపదంబున్= స్వర్గలోకాన్ని; ఒందుదున్= అనుభవిస్తాను; మిక్కిలి+ఐన= మిక్కుటమైన; కీర్తియును= యశస్సుకూడా; మేదినిఅందున్= భూలోకంలో; నిత్యము+ఐ= శాశ్వతమైనదై; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: అయ్యో! నాకు ఎంతటి దురవస్థ ప్రాప్తించింది ! ఆ యుద్ధంలో గంధర్వసమూహాలతో పరాక్రమం ప్రదర్శించి పోరాడి వీరమరణం పొందజాలక పోయాను. ఆ విధంగా వీరమరణం పొంది ఉన్నట్లయితే నాకు ఈ పరాభవం ఉండేదికాదు, స్వర్గంలోకం ప్రాప్తించేది. గొప్పదైనకీర్తి భూమిపై శాశ్వతంగా వెలుగొందేది.

దుర్యోధనుండు ప్రాయోపవేశంబు సేయఁబూనుట (సం. 3-238-10)

వ. కావున నిట్టి దురవస్థపాలైతి; నేను ప్రాయోపవేశంబునఁ బ్రాణపరిత్యాగంబుఁ జేసెద; మీరందఱు దుశ్శాసనుం బురస్కరించుకొని పురంబున కరుగునది; మిత్రులకుఁబ్రమోదంబును శత్రులకు నిర్వేదనంబునుం జేయుచు మను నట్టియేను నేఁడు పోఁడిమిసెడి, పగతురచేత శిరస్తాడనంబు సేయంబడి సిగ్గువడక బంధు జనంబులలోని కేమని యరుగుదు? నాంబికేయుం గని యే మని పలుకుదుఁ? గురువృద్ధు లైన భీష్మబాహ్లికులయు నాచార్యులయిన కృప ద్రోణులయు సమ్ముఖంబున నెట్లు నిలుతుఁ? బరిజనులుం బౌరులుం బురోహితులు నన్నుం గనిన నేమని సంభాషింతు? నిది యాత్మదోషంబున నైన యపాయంబు, నా కవశ్యభోక్తవ్యంబు. 18

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఇట్టి= ఇటువంటి; దురవస్థ= చెడుస్థితి; పాలు+ఐతి= పొందాను; ఏను= నేను; ప్రాయోపవేశంబునన్= ఆహారం తీసికొనకుండా ఆమరణ ఉపవాస దీక్షతో (నిరశన వ్రతం అవలంబించి); ప్రాణ, పరిత్యాగంబున్= అసువులను విడవటం, మరణించటం; చేసెదన్= చేస్తాను; మీరు+అందఱున్= మీరు (శకుని కర్ణాదులు) అందరును; దుశ్శాసనున్= దుశ్శాసనుడిని; పురస్కరించుకొని= ముందిడుకొని, నాయకుడిగా పరిగ్రహించి; పురంబునకున్= నగరానికి (హస్తినాపురికి); అరుగునది= వెళ్లండి; మిత్రులకున్= స్నేహితులకు; ప్రమోదంబును= సంతోషాన్ని; శత్రులకున్= విరోధులకు; నిర్వేదనంబునున్= దైన్యాన్ని; చేయుచున్= చేస్తూ; మనునట్టి= బ్రతుకునట్టి; ఏను= నేను; నేఁడు= ఈనాడు; పోఁడిమి+చెడి= సొగసు కోల్పోయి; పగతురచేతన్= శత్రువులచేత; శిరస్+తాడనంబు= తలతన్నబడటం; చేయంబడి= ఒనరించబడి; సిగ్గు+పడక= లజ్జ చెందకుండ; బంధుజనంబులలోనికిన్= చుట్టపక్కాలలోకి; ఏమని= ఏమి అని - ఏమొగంపెట్టుకొని; అరుగుదున్?= వెళ్లగలను?; ఆంబికేయున్+కని= అంబిక పుత్రుడు అయిన ధృతరాష్ట్రుడిని చూచి; ఏమి+అని= ఏవిధంగా; పలుకుదున్?= మాటలాడగలను?; కురు, వృద్ధులు+ఐన= కురువంశంలో పెద్దలు అయిన; భీష్మ, బాహ్లికులయున్= భీష్ముడి యొక్కయు, బాహ్లికుడియొక్కయు; ఆచార్యులు+అయిన= గురువులు అయిన; కృప, ద్రోణులయున్= కృపాచార్యుడియొక్క, ద్రోణుడి యొక్కయు; సమ్ముఖంబునన్= ఎదుట; ఎట్లు= ఏరీతిగా; నిలుతున్?= నిలబడగలను?; పరిజనులున్= సేవకులును, పౌరులున్= పురజనులును పురోహితులు= పురోహితులు; నన్నున్= నన్ను; కనినన్= చూడగా; ఏమి+అని= ఏ రీతిగా; సంభాషింతున్= మాట్లాడగలను?; ఇది= ఈ పరాభవం; ఆత్మదోషంబునన్= నాఅంతట నేను చేసికొన్న తప్పువలన (స్వయంకృతాపరాధం చొప్పున); ఐన= జరిగిన; అపాయంబు= కీడు; (కావున); నాకున్; అవశ్య, భోక్తవ్యంబు= తప్పనిసరిగా అనుభవించదగింది.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, ఇటువంటి దీనస్థితి నాకు దాపురించింది. నేను నిరశనవ్రతం పూని మరణిస్తాను. నాకు గత్యంతరం లేదు. మీరు అందరు దుశ్శాసనుడిని నాయకుడిగా పరిగ్రహించి హస్తినాపురానికి పొండి, మిత్రులకు సంతోషాన్ని, శత్రువులకు దుఃఖాన్నీ కలిగిస్తూ తిరిగిన నేను ఈనాడు శత్రువులచేత పరాభవించబడి పరువు పోగొట్టుకొని తలవంచుకొని తిరగలేను. శత్రువులచేత తన్నబడిన శిరస్సుతో నేను చుట్టపక్కాలనడుమ ఏమొగం పెట్టుకొని పోగలను? ధృతరాష్ట్రుడితో ఎట్లా సంభాషించగలను? ఏమని మాట్లాడగలను? కురువంశంలో పెద్దలైన భీష్మ, బాహ్లికులతో ఎట్లా ఎదుటనిల్చి మాటాడగలను? గురువులైన కృపాచార్య, ద్రోణాచార్యులవారి సమక్షంలో, ఎట్లా నిలిచి మాటాడగలను? సేవకులకు ఆజ్ఞ లెట్లా ఇవ్వగలను? పురజనులూ, పురోహితులూ నన్ను సందర్శించవస్తే వారి నేవిధంగా పలకరించగలను? ఇది అంతా నా స్వయంకృతాపరాధం. పశ్చాత్తాపంతో ప్రాయశ్చిత్తానికి పూనుకొన్నాను. ఈ కర్మవిపరిపాకం నేను అనుభవించక తప్పదు.

క. విను దుర్వినయాత్మకుఁ డగు । జనుఁ డుజ్జ్వల మైన సిరియు సద్విద్యయుఁ గ
ల్గిన నందు మెలఁగనేరక । చెనఁటి తెఱంగునకుఁ జొచ్చి చెడిపోవుఁ దుదిన్. 19

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ఆలకించుము; దుర్వినయ+ఆత్మకుఁడు+అగు, జనుఁడు= చెడ్డ అహంకారం కల వ్యక్తి; ఉత్+జ్వలము+ఐన= మిక్కుటంగా ప్రకాశించే; సిరియున్= సంపదయున్నూ; సత్+విద్యయున్= మంచి చదువును; కల్గినన్= లభించగా; అందున్ (సిరియందును, చదువులందును); మెలఁగన్‌నేరక= ప్రవర్తింపజాలక; చెనఁటి, తెఱంగునకున్= మూర్ఖుని పద్ధతిలో; చొచ్చి= చేరి; తుదిన్= చివరకు; చెడిపోవున్= నశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆలకించుము. చెడ్డ అహంకారం కలవాడు సిరిసంపదలతో తులతూగవచ్చును, మంచిచదువు చదువ వచ్చును. కాని, వాటిని సవ్యంగా ఉపయోగించుకొననేరక మూర్ఖులు పోయే దారిని చేరి తుట్టతుదకు చెడిపోతాడు.

క. అకటకట యిట్టికష్టము । నకు వచ్చితి నయ్య యేను; నన్నటె వైరి
ప్రకరము లనిఁ బట్టినఁ గృప । నొకరుఁడు విడిపించె దైవ మోపదె యెట్లున్. 20

ప్రతిపదార్థం: అకట+అకట= అయ్యో! అయ్యో!; ఏను= నేను; ఇట్టి, కష్టమునకున్ వచ్చితినయ్య= ఇటువంటి దీనస్థితికి దిగజారవలసి వచ్చింది; నన్నున్+అటె= నా అంతటివాడిని సయితం; వైరి, ప్రకరములు శత్రు సమూహాలు; అనిన్= యుద్ధంలో; పట్టినన్= బంధించగా; కృపన్= జాలితో; ఒకరుఁడు= ఎవడో మరొకడు; విడిపించెన్= బంధవిముక్తుడిని చేశాడు; ఎట్లున్= ఏరీతిగా అయినా; (ఏది ఎట్లా జరగాలన్నా); దైవము= అదృష్టశక్తి; ఓపదె= శక్తికలదు కాదా? (శక్తికలదని భావం).

తాత్పర్యం: అయ్యో! అయ్యో! నాకు ఎంతటి దురవస్థ కలిగింది. నా అంతటివాడిని శత్రువులు యుద్ధంలో ఓడించి చెఱబట్టటమా! జాలితో ఒకడెవడో వచ్చి నన్ను బంధవిముక్తుడిని చేయటమా! ఏవిధంగా జరిపించటానికైనా దైవానికి శక్తి ఉన్నది. ఎంతటి బలవంతులైనా విధిచేతిలో కీలుబొమ్మలే కదా!

క. మానము సెడియును నిమ్మై। మేనం బ్రాణంబు లెట్లు మేకొని తాల్తుం?
గాన యిది నిశ్చయముగాఁ। బూనితి నాతెగువ మాన్పఁ బోల దొరులకున్.' 21

ప్రతిపదార్థం: మానము+చెడియునున్= ఆత్మాభిమానం పాడైపోయినప్పటికిని; ఇమ్మైన్= ఈ రీతిగా; మేనన్= శరీరంలో; ప్రాణంబులు= అసువులు; మేకొని= అంగీకరించి; ఎట్లు= ఏవిధంగా; తాల్తున్= ధరించగలను? కాన= కావున; ఇది= ఈ నిరశనవ్రతం; నిశ్చయముగాన్= దృఢమైన ఉద్దేశంతో; పూనితిన్= వహించాను; నాతెగువ= నా సాహసం; ఒరులకున్= ఇతరులకు; మాన్పన్+పోలదు= ఆపటానికి వీలు లేదు.

తాత్పర్యం: 'ఆత్మాభిమానం పాడయిపోయి, ఈ విధంగా ఈ శరీరంలో అసువులను నేను ఎట్లా భరించగలను? మానం కంటె ప్రాణం గొప్పది కాదు. ఇది నా దృఢమైన అభిప్రాయం, నేను ప్రాయోపవేశదీక్ష పూని ప్రాణాలను విడనాడదలచాను. దీనికి తిరుగు లేదు. ఎవరూ నా సాహసాన్ని మాన్పలేరు' అని దుర్యోధనుడు పలికాడు.

వ. అని పలికి సమీపగతుం డయిన దుశ్శాసను నాలోకించి యమ్మహీపాలుం డి ట్లనియె. 22

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; సమీపగతుండు+అయిన= దగ్గరకు వచ్చి నిలచిఉన్న; దుశ్శాసనున్= దుస్సేనుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఆ+మహీపాలుండు= ఆ రాజు, ఆదుర్యోధనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అంత - ఆతనిదరికి వచ్చి నిలబడిన దుశ్శాసనుడిని చూచి దుర్యోధనుడు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'అన్న! దుశ్శాసన! నిన్ను రాజ్యమునకుఁ। బట్టంబు గట్టెదఁ బతివి గమ్ము;
శకునికర్ణులు దీర్పఁ బ్రకటవసుంధరా। వలయమంతయు మహోజ్జ్వలత నేలు;
భ్రాతృవర్గమునకుఁ బ్రీతి సేయుము; బంధుఁ। జనుల బోషింపుము; సద్ద్విజులకు
నుత్తమంబుగఁ దగువృత్తులు సెల్లింపు;। గురుజనంబుల భక్తిఁ గొలువు మెపుడు;

తే. నింద్రుఁ డమరగణంబుల నేలునట్లు। ధరణి పతుల నేలుము; బాహుదర్ప మొప్పఁ
బగఱ నుక్కడఁగింపుము; పరమమిత్త్రు। లైన శూరులఁ గొనియాడు మర్థ్భంగి'. 23

ప్రతిపదార్థం: అన్న, దుశ్శాసన!= నాయనా, దుశ్శాసనా!; నిన్నున్; రాజ్యమునకున్= ప్రభుత్వానికి; పట్టంబు+కట్టెదన్= పట్టాభిషిక్తుడిని చేస్తాను; పతివి+కమ్ము= రాజువు అగుము; శకుని, కర్ణులు, తీర్పన్= శకుని, కర్ణుడు అమర్చగా; ప్రకట, వసుంధరా, వలయమున్= కనుపించునట్టి భూమండలాన్ని; అంతయున్= సమస్తం; మహా+ఉత్+జ్వలతన్= గొప్పగా ప్రకాశించేటట్లుగా; ఏలు(ము)= పరిపాలించుము; భ్రాతృవర్గమునకున్= సోదరసముహానికి; ప్రీతి+చేయము= సంతుష్టిని కల్గించుము; సత్+ద్విజులకున్= మంచి బ్రాహ్మణులకు; ఉత్తమంబుగన్= శ్రేష్ఠంగా; తగు వృత్తులు= ఉచితమైన ఈనాములు; చెల్లింపు(ము)= ఇమ్ము; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; గురుజనంబులన్= పెద్దలైన వారిని; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; కొలువుము= ఆరాధించుము; ఇంద్రుఁడు= వేలుపుదొర; అమర, గణంబులన్= వేల్పుల సముదాయాలను; ఏలునట్లు= పరిపాలించేటట్లుగా; ధరణిపతులన్= రాజులను; ఏలుము= పరిపాలించుము; పగఱన్= శత్రువులను; బాహుదర్పము+ఒప్పన్= పరాక్రమం శోభిల్లేటట్లుగా; ఉక్కు+అడఁగింపుము= మదాన్ని అణచివేయుము; పరమమిత్త్రులు+ఐన= మిక్కిలి స్నేహితులు అయిన; శూరులన్= వీరులను; అర్థభంగిన్= ఉచితమైన పద్ధతిలో; కొనియాడుము= కీర్తించుము.

తాత్పర్యం: 'నాయనా! దుశ్శాసనా! నీకు పట్టం కట్టుతాను, నీవే రాజువు కమ్ము; శకుని కర్ణుడు నీకు సర్వాన్నీ అమర్చి పెట్టగలరు. ఈ భూమండలమంతటిని దేదీప్యమానుడవై పరిపాలించుము. సోదరసమూహానికి సంతృప్తి కలిగించుము. చుట్టపక్కాలను పోషించుము. బ్రాహ్మణోత్తములకు అగ్రహారాలను దానంచేయుము. పెద్దలను పూజించుము. పరాక్రమంతో శత్రువులను నాశనం చేయుము. శూరులైన మిత్రులను సముచితంగా సమ్మానించుము.

వ. అనిన నమ్మాట దనహృదయంబునకు నిశితశూలంబయిన, నతండు నిలువ నోపక యగ్రజు పాదంబులపయిం బడి, 'దేవా! యిట్లానతీఁ దగదు; నాకుం బ్రసన్నుండ వగు' మని నిజనేత్రజలంబులం దదీయ చరణయుగళం బభిషేకించుచు నిట్లనియె. 24

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దుర్యోధనుడు చెప్పగా; ఆ+మాట= ఆ పలుకు; తన, హృదయంబునకున్= తన డెందానికి; నిశిత శూలంబు+అయినన్= వాడి బల్లెంవలె తగులగా; అతండు= దుశ్శాసనుడు; నిలువన్+ఓపక= ఆగజాలక; అగ్రజు= అన్నయొక్క; పాదంబులపయిన్+పడి= కాళ్లమీద వ్రాలి; దేవా!= ప్రభూ! (ఓదుర్యోధనసార్వభౌమా!); ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఆనతి+ఈన్+తగదు= ఆజ్ఞాపించరాదు; నాకున్+ప్రసన్నుండవు+అగుము= నాపట్ల అనుగ్రహం కలవాడవు కమ్ము; అని= అని చెప్పి; నిజనేత్ర, జలంబులన్= తన కన్నీళ్లతో; తదీయ, చరణ, యుగళంబు= అతడి పాదాలజంటను; అభిషేకించుచున్= తడుపుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడు చెప్పాడు. దుర్యోధనుడిమాటలు దుశ్శాసనుడి హృదయానికి వాడిబల్లేలమాదిరి గ్రుచ్చుకొన్నాయి. అంతట దుశ్శాసనుడు నిలువజాలక అన్న అయిన దుర్యోధనుడి కాళ్లమీద పడి, తన కన్నీళ్లతో ఆతడికాళ్లు తడిపి ఇట్లా పలికాడు.

చ. 'అవని విదీర్ణ మైనను, హిమాద్రి చలించుట గల్గినన్, మహా
ర్ణవ మది యింకినన్, దివసనాథుఁడుఁ జంద్రుఁడు దేజ మేదినం,
గువలయనాథ! నీకు నొక కుత్సితభావముఁ గల్గ నేర్చునే!
భవదుపయోగ్య మైన నృపభారము నాకు వహింప శక్యమే? 25

ప్రతిపదార్థం: కువలయనాథ!= భూమికి భర్తవైన రాజా! (ఓ దుర్యోధన సార్వభౌమా!); అవని= భూమి; విదీర్ణము+ఐనను= బ్రద్దలయిప్పటికి; హిమ+అద్రి= మంచుకొండ; చలించుట= కదలటం; కల్గినన్= ఏర్పడినప్పటికి; మహా+అర్ణవము= గొప్పసముద్రం; అది= అది(అంతటిది); ఇంకినన్= ఎండిపోయినప్పటికి; దివసనాథుఁడున్= సూర్యుడున్నూ (పగటికిభర్త); చంద్రుఁడున్= చందమామయున్నూ; తేజము= వెలుగు; ఏదినన్= కోలుపోయినప్పటికీ; నీకున్= నీకు; ఒక= ఒక; కుత్సితభావమున్= నికృష్టమైన ఆలోచన; కల్గన్‌నేర్చునే?= కలుగ గలదా?; భవత్+ఉపయోగ్యము+ఐన= నీకు ఉపయోగపడ దగిన; నృపభారము= రాజునకు సంబంధించిన బరువు, బాధ్యత; నాకున్= నాకు; వహింపన్= మోయటానికి; శక్యము+ఏ?= సాధ్యం అగునా?

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధన సార్వభౌమా! రాజ్యభారం వహించవలసిన వాడవు నీవే. నీకొరకే ఈ రాజ్యం ఏర్పడింది. ఈపృథివి ముక్క చెక్కలు అగు గాక. సముద్రం ఇంకిపోవుగాక! సూర్యచంద్రులు తమతేజాలు కోలుపోతారుకాక. నీలో ఎట్టి నికృష్టభావాలు పొడసూపకుండునుగాక! నేను నీవు వహింపదగిన రాజ్యభారాన్ని మోయజాలను సుమా!

క. హితు లైనవారిఁ బ్రోచుచు । సతతంబును రిపుల నెల్లఁ జమరుచు నిఖిల
క్షితితలము నీవ యేలుము । శతసంవత్సరము లధిప! జయశీలుఁడవై.' 26

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓమహారాజా!; హితులు+ఐనవారిన్= మిత్రులు అయిన వారిని; ప్రోచుచున్= కాపాడుతూ; సతతంబును= ఎల్లప్పుడును; రిపులన్+ఎల్లన్= శత్రువులనందరిని; చమరుచున్= నాశనం చేస్తూ; నిఖిలక్షితితలమున్= సమస్తమైన భూమండలాన్ని; నీవు+అ= నీవే; శతసంవత్సరములు= నూరు ఏండ్లు; జయశీలుఁడవు+ఐ= విజయం సాధించే స్వభావం కలవాడవై; ఏలుము= పరిపాలించుము.

తాత్పర్యం: మహారాజా! మిత్రులను కాపాడుతూ, శత్రువులను నశింపజేస్తూ నీవు ఈ భూమండలం సమస్తం విజయపరంపరలను సాధిస్తూ నూరుసంవత్సరాలు పరిపాలింపుము.'

వ. అనుచునయ్యువరాజు దుఃఖాతిభారవిహ్వాలుండై యెలుంగెత్తి యేడ్చిన, నయ్యన్నయుంగన్నీరొలుక నూరకుండె; నప్పుడు కర్ణుండు వారలంజూచి' యిట్లేల బాలిశులుంబోలెనేడ్చెదరు? ధైర్యంబులు ధరియించి శోకవ్యసనంబులు విడువుండు; శోకశీలురం జూచి పగతురు సంతసిల్లుదురు; శోకశీలురకుఁ బైపై శోకంబులు వొందు' నని దుర్యోధనుం బేర్కొని యిట్లనియె. 27

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనిపలుకుతూ; ఆ+యువరాజు= ఆ దుశ్శాసనుడు; దుఃఖ+అతిభార, విహ్వాలుండు+ఐ= వగపుబరువుచేత క్షోభించి అవయవాల పట్టు తప్పినవాడై; ఎలుంగు+ఎత్తి= కంఠస్వరాన్ని ఎక్కువ చేసి; ఏడ్చినన్= శోకించగా; ఆ+అన్నయున్= ఆ అగ్రజుడు అయిన దుర్యోధనుడు కూడా; కన్నీరు+ఒలుకన్= కంటినీరు కారగా; ఊరకుండెన్= మిన్నకున్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కర్ణుండు= కర్ణుడు; వారలన్+చూచి= వారలను (దుర్యోధన దుశ్శాసనులను) కాంచి; ఇట్లు+ఏల= ఈవిధంగా ఎందుకు; బాలిశులున్+పోలెన్= పసిబిడ్డలవలె, మూర్ఖులవలె; ఏడ్చెదరు= శోకిస్తారు; ధైర్యంబులు= చిత్తవైకల్యం లేని మనోనిగ్రహాలు; ధరియించి= వహించి; శోకవ్యసనంబులు= దుఃఖం కష్టాలు; విడువుండు= వదలిపెట్టండి; శోకశీలురన్+చూచి= ఏడుపుగొట్టువారిని కాంచి; పగతురు= శత్రువులు; సంతసిల్లుదురు= ప్రమోదం చెందుతారు; శోకశీలురకున్= దుఃఖవివశులయ్యే స్వభావం కలవారికి; పైపైన్= క్రమంగా; శోకంబులు= దుఃఖాలు; పొందును= కలుగుతాయి; అని= అని చెప్పి; దుర్యోధనున్+పేర్కొని= దుర్యోధనుడిని సంబోధించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, యువరాజు అయిన దుశ్శాసనుడు సంక్షోభించిన హృదయంతో వశం తప్పిన అవయవాలు కలవాడై బిగ్గరగా ఏడ్చాడు. అన్నగారైన దుర్యోధనుడు కంటినీరు కారుస్తూ మిన్నకున్నాడు. అపుడు కర్ణుడు వారిని చూచి, 'ఈవిధంగా మీరు ఇరువురూ పసిబిడ్డలవలె ఎందుకు ఏడుస్తున్నారు? మీరు ధైర్యంగా ఉండవలసినవారు. దుఃఖం మంచిది గాదు. ఏడ్చేవారిని చూచి శత్రువులు సంతోషిస్తారు. అంతేకాక, దుఃఖించే వారికి మరికొన్ని కష్టాలు క్రమంగా దాపురించి పైనబడుతుండటం కద్దు' అని చెప్పి, దుర్యోధనుడిని సంబోధించి ఈవిధంగా పలికాడు.

ఉ. 'ఒకయల్పమనుజు క్రియ సో । మకులోత్తమ! నీకు నిట్లు మహనీయసుఖ
ప్రకృతి యగు నిజశరీరం । బకట! విడువఁ దలఁపనగునె? యవిహితబుద్ధిన్. 28

ప్రతిపదార్థం: సోమ, కుల+ఉత్తమ!= చంద్రవంశంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా!; ఒక+అల్ప, మనుజు, క్రియన్= ఒకనీచమానవుడి వలె; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అవిహితబుద్ధిన్= క్రమశిక్షణ లేని మనస్సులో; మహనీయ, సుఖ ప్రకృతి+అగు= గొప్ప సౌఖ్యాలను అనుభవించే స్వభావం కలది అయిన; నిజ శరీరంబు= స్వీయదేహం; అకట!= అయ్యో!; విడువన్= విడిచిపెట్టటానికి; తలఁపన్+అగునె= ఆలోచించవచ్చునా (ఆలోచించరాదు).

తాత్పర్యం: చంద్రవంశంలో జన్మించిన వారిలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓసుయోధనమహారాజా! ఒక నీచమానవమాత్రుడి మాదిరిగా నీవు దుఃఖించతగునా? గొప్ప భోగభాగ్యాలు అనుభవించతగిన నీశరీరాన్ని విడిచిపెట్టటానికై అయ్యో! ఆత్మహత్యకు పూనతగునా? అట్టిపని క్రమశిక్షణ లేని దుర్బలమనస్కులు మాత్రమే చేస్తారు కాని నీవంటివారికి అది తగినపని కాదుసుమా!

తే. శోకమగ్నుండ వగు నిన్నుఁ జూచి బెగడి । యధిప! నీతమ్ములును నేను నధికదుఃఖ
వహ్ని పాల్పడ మయ్య! మావలనఁ గరుణ । గలిగి తీర్పవె యిందఱఁ గౌరవేంద్ర! 29

ప్రతిపదార్థం: అధిప= రాజా! (దుర్యోధనమహారాజా!)!; శోకమగ్నుండవు+అగు= దుఃఖంలో మునిగిన వాడవయిన; నిన్నున్= నిన్ను; చూచి= అరసి; బెగడి= ధైర్యంవీడి; నీ తమ్ములును= నీ అనుజులును; నేను= నేను (కర్ణుడును); అధిక, దుఃఖ, వహ్ని= గొప్పశోకం అనెడి అగ్నికి; పాల్పడము+అయ్య= వశమైనవారలముకామా? (దుఃఖమనెడి అగ్నికి చిక్కుతాము); కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవులకు ప్రభువైనవాడా! దుర్యోధనసార్వభౌమా!; మా వలనన్= మా యందు; కరుణ= దయ; కలిగి= ఉండి; ఇందఱన్+ ఇంతమందిని; తీర్చవె?= సంతృప్తిని పొందింపవా?

తాత్పర్యం: కౌరవులకు ప్రభు వయిన ఓ దుర్యోధన సార్వభౌమా! నీవు మాకు అధిపతివి. నీవు దుఃఖంలో మునిగితే నిన్ను చూచి, దుశ్శాసనుడు మున్నగు నీతమ్ములున్నూ, నేనున్నూ మిక్కుటమైన దుఃఖం అనే అగ్నికి ఆహుతి అయిపోతాంకదా! నీవు మాపట్ల జాలి గలిగి ఇంతమందిని సంతృప్తి పరచటానికైనా నీ నిరశనవ్రతం విరమించదగును.

విశేషం: 1. దుఃఖవహ్ని= దుఃఖం అనే అగ్ని. అలం : రూపకం. 2. ప్రాయోపవేశం దుర్యోధనుడి ఆత్మహత్యకు దారితీయటం మాత్రమేగాక- పలువుర మరణాలకు కారణం ఔతుందని కర్ణుడి హెచ్చరిక.

వ. పాండవులచేత విముక్తుండ నైతి నని వగచె; దంతియకాని నీకుం గార్యగతియందు వివేకంబు సాల; దది యెట్లనిన, నేరాజు రాజ్యంబున నిశ్చింతు లయిన జనులు తమతమ జీవనంబుల వర్తింతు రారాజునకు నట్టిజనులుబంట్లు; గావునఁదా రమ్మహీపతికిం దీఱమిగల్గిన చోట్ల నెల్లనుందమపౌరుషంబులు నెఱపవలయుఁ; గౌంతేయులు నీదేశంబున నుండి నీయాజ్ఞవలనం గృతారంభులై యున్న వా రగుటంజేసి వారు నీకింకరులు; నీకునైన యక్కఱ దీర్చుట వారి కర్త్వ కృత్యంబు; దీని కింత వనర నేల?; యదియునుంగాక పాండవులు జూదంబునాఁడ నీకు దాసు లైరి; తదీయంబు లైన మణికనకాదివస్తువులును భవదధీనంబులై యున్నయవి; వారు నిన్నుం గొలిచియుండుట లేకుండెనేనియు నింతటి కెలసంబు దీర్ప నేనియు వలదే; యిది యంతయు నూహించి వలవనివగలం బొగులక లెమ్ము! పురంబునకు నడువుము; నామాట వినక నిర్బంధపరుండ వైతేనియు ని న్నేమనవచ్చు; నిందఱము నీపోయిన గతిన పోవంగలవారము; నీవు లోకంబు చేత నగుఁబాటును బొందెద; వింతియ' యని కర్ణుండు సెప్పిన విని దుర్యోధనుండు వెండియుం బ్రాయోపవేశంబునందు నిశ్చయంబు వదలకున్నం గనుంగొని శకుని యి ట్లనియె. 30

ప్రతిపదార్థం: పాండవులచేతన్; విముక్తుండన్+ఐతిన్= బంధమోక్షణం చేయబడినవాడను అయినాను; అని= అంటూ; వగచెదు= దుఃఖిస్తావు; అంతియకాని= అంతేకాని; నీకున్; కార్యగతియందున్= చేయవలసిన పనిని జరపటంలో; వివేకంబు=విచారణచేసి భిన్నవస్తువులందు గల సూక్ష్మభేదాన్ని గుర్తించే తెలివి; చాలదు= సరిగా లేదు; అది= (వివేకంలేకపోవటం); ఎట్లు+అనినన్= ఎటువంటిది అంటే; ఏరాజు రాజ్యంబునన్= ఏప్రభువు ఏలుతున్న సీమలో; నిశ్చింతులు= దుఃఖం లేని వారు; అయినజనులు; తమ, తమ, జీవనంబులన్= తమతమత బ్రదుకుతెరువులలో; వర్తింతురు= (సుఖంగా) మెలగుతారో; ఆరాజునకున్= ఆప్రభువుకు; అట్టి జనులు= ఆవిధంగా (సుఖజీవితం గడిపే) ప్రజలు; బంట్లు= సేవకులు; కావునన్= కాబట్టి; తారు= తాము; ఆ+మహీపతికిన్= ఆరాజుకు; తీఱమి+కల్గిన, చోట్లన్+ఎల్లనున్= ఆపద (అక్కర) ఏర్పడిన అన్నితావుల్లో; తమపౌరుషంబులు= తమపరాక్రమాలు; నెఱపన్‌వలయున్= ప్రదర్శించాలి; కౌంతేయులు= కుంతీదేవి కుమారులు అయిన పాండవులు; నీదేశంబునన్+ఉండి= నీవు పరిపాలించే రాజ్యంలో నివసించి; నీ+ఆజ్ఞవలనన్= నీ ఆనతిచొప్పున; కృత+ఆరంభులు+ఐ+ఉన్నవారు= చేయబడిన ప్రయత్నాలు కలవారు (నెరవేరిన పనులు కలవారు); అగుటన్+చేసి= అగుటచేత; వారు= ఆ పాండవులు; నీకింకరులు= నీసేవకులు; నీకున్+ఐన= నీకు ఏర్పడిన; అక్కఱ= అవసరాన్ని; తీర్చుట= నెరవేర్చుట; వారికిన్= ఆ పాండవులకు; అర్హకృత్యంబు= తగినపని; దీనికిన్= ఈవిధంగా జరిగినదానికి; ఇంత= ఇంత ఎక్కువగా, ఈవిధంగా; వనరన్+ఏల?= దుఃఖించటం ఎందుకు?; అదియునున్+కాక= అంత మాత్రమే కాక (పై చెప్పబడిన హేతువుకు అదనంగా); పాండవులు= పాండునందనులు; జూదంబునాఁడు+అ= ద్యూతం ఆడిన రోజే; నీకున్; దాసులు; ఐరి; తదీయంబులు+అయిన= వారి వైన; మణి, కనక+ఆది, వస్తువులును= రత్నాలు, బంగారాలు మున్నగు పదార్థాలు సయితం; భవత్+అధీనంబులు+ఐ= నీకు లోబడినవి అయి; ఉన్న+అవి= ఉన్నవి; వారు= ఆ పాండవులు; నిన్నున్, కొలచి+ఉండుట+ లేకుండెన్+ఏనియున్= నిన్ను నీ కొలువుకూటంలో సేవించి ఉండటం చేయకపోయినా; ఇంతటి= ఈవిధంగా ఉన్నటువంటి; కెలసంబు= పని; తీర్పన్+ఏనియున్, వలదే= చేయవద్దా (చేసి తీరవలెను); ఇది+అంతయున్= ఈవిషయాన్ని అంతటిని; ఊహించి= ఆలోచించి; వలవని= కూడని; వగలన్= దుఃఖాలలో, పొగులక= వెతచెందక; లెమ్ము= లేచి నిలబడుము (అనగా అజ్ఞానం వీడి మేలుకొని అనంతరం కర్తవ్యం నిర్వహించటానికి సంసిద్ధుడవు కమ్ము); పురంబునకున్= నగరానికి (హస్తినాపట్టణానికి); నడువుము= బయలుదేరుము; నామాటన్= నేను చెప్పిన పలుకులను; వినన్= ఆలకించక (అంగీకరించక); నిర్బంధ పరుండవు+ ఐతి+ఏనియున్= బంధంలో చిక్కుకొన్నవాడవు అయితే; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి+అనన్‌వచ్చున్= ఏమనగలము?; ఇందరము= ఇంతమందిమి; నీపోయినగతిన్+అ= నీవు వెళ్లే మార్గంలోనే; పోవన్+కలవారము= వెడలగలవారం; నీవు= నీవు, ఓదుర్యోధనమహారాజా!; లోకంబుచేతన్= లోకంలోని అందరుప్రజలచేత; నగుఁబాటును, పొందెదవు= నవ్వుల పాలవుతావు; ఇంతియ= ఇంతే సుమా!; అని; కర్ణుండున్ చెప్పినన్; విని= ఆలకించి వెండియున్= మరల; ప్రాయోపవేశంబునందున్= నిరశనవ్రతదీక్షను పూనటంలోని; నిశ్చయంబు= నిర్ణయాన్ని; వదలక+ఉన్నన్= వీడక ఉండగా; కనుంగొని= గమనించి; శకుని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను గంధర్వులచేత జయించబడటం ఒకవిధమైన పరాభవం. అంతకంటె శోచనీయమైనది నాశత్రువులు అయిన పాండవులచేత చెఱనుండి విడుదల చేయబడటం. ఇది ఇమ్మడి పరాభవం' అని అభిమానధనుడ వైన నీవు దుఃఖించటం ఆలోచిస్తే స్థూలదృష్టికి సరిఅయినదే కాని, సూక్ష్మదృష్టికి సరి అయినది కాదు. జ్ఞానానికి మూలం విచక్షణ. అసలు పాండవులు ఎవరు? వారు నీరాజ్యంలో సుఖంగా జీవిస్తున్న పౌరులు కదా! రాజుకు ఆపదవచ్చినప్పుడు తమప్రాణాలొడ్డి అయినా పౌరులు రాజుకు సేవ చేయాలికదా! పాండవులు నీసేవకులు. నీవు పాండవులకు ఏలిక అయిన సార్వభౌముడవు. పాండవులు నీరాజ్యంలో శాంతిభద్రతలను అనుభవిస్తూ నివసిస్తున్న సేవకులు. సేవకుల ధర్మం రాజరక్షణ. కాబట్టి వారు తమ ప్రభు ఋణం దీర్చుకొనటానికి నిన్ను విడిపించారు. ఇది వారికి అవశ్యకర్తవ్యం. అంతేగాక - జూదంలో నీకు ఓడిపోయిననాడే పాండవులు నీకు దాసులు. వారి ధనధాన్యసంపదలు పౌరుషప్రాభవాలు

అన్నియు నీసొత్తుకదా! అసలు పాండవులు నీకొలువుకూటంలోనే ఉండి నిత్యమూ నీకు సేవలు చేయవలసిన వారే. ఏదో అక్కర యేర్పడినపుడు ముందుకు వచ్చి నీకు సేవ చేసి తమస్వామిభక్తిని ప్రకటించి ధన్యులైనారు. ఈవిధంగా, సూక్ష్మదృష్టితో విచక్షణ చేసి నీప్రాయోపవేశ దీక్షను విరమించి, మునుముందు నిర్వహించవలసిన పనికి పూనుకొనుము. లేదేని లోకులు నిన్ను పరిహసిస్తారు' అని కర్ణుడు దుర్యోధనుడికి హితబోధ చేశాడు. కాని, దుర్యోధనుడు తన పట్టుదల వదలక, నిరశనవ్రతదీక్షను పూనటంలోనే స్థిరసంకల్పం కలవాడయ్యాడు. అప్పుడు శకుని దుర్యోధనుడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. 'కర్ణుని యాడిన మాటలు । నిర్ణయమున కింత యొప్పునే! యిప్పలుకుల్
కర్ణంబులఁ జొనుపుము; దుః । ఖార్ణవపారంబుఁ బొందు మవనీనాథా ! 31

ప్రతిపదార్థం: అవనీనాథా!= భూమికి భర్తవైన రాజా! (ఓదుర్యోధనా!); కర్ణుని+ఆడినమాటలు= కర్ణుడు చెప్పిన పలుకులు; నిర్ణయమునకున్= కర్తవ్యాన్ని నిశ్చయించటానికి; ఇంత= ఈవిధంగా, ఇంతచక్కగా; ఒప్పునే!= సరిపడునా!; ఈ+పలుకుల్= ఈమాటలు; కర్ణంబులన్= చెవులలోకి; చొనుపుము= దూర్చుము; దుఃఖ+అర్ణవ, పారంబున్= శోకం అనెడి సముద్రపు అవ్వలిగట్టును; పొందుము= పడయుము, చేరుము.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనమహారాజా ! కర్ణుడు చక్కని చిక్కని హితబోధ నీకు చేశాడు. ఆతని మాటలు సందర్భశుద్ధి కలవి. విచక్షణ విజ్ఞానంతో కూడినట్టివి. ఆతడు చెప్పినట్లుగా ప్రవర్తించి, నీకు దాపురించిన దుఃఖ సముద్రంనుండి బయటపడు.

విశేషం: దుఃఖార్ణవము= దుఃఖం అనెడి అర్ణవము అలం: రూపకం.

తరలము.

కడఁగి బుద్ధిబలంబునంద యకంటకంబుగఁ జేసి యేఁ
బుడమిరాజ్యము సర్వముం దగఁ బుచ్చి యిచ్చిన నిమ్ములం
గుడువ నేరక దీని నిచ్చటఁ గూలఁ దన్ని శరీరమున్
విడుతుఁ గా కని నిశ్చయించెదు వెఱ్ఱి వైతె నరేశ్వరా! 32

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వరా!= ప్రజలకు అధిపతి వైన ఓరాజా! దుర్యోధనా!; కడఁగి= పూని; బుద్ధిబలంబునందున్+అ= కేవలం తెలివితేటల మహిమచేత మాత్రమే; ఏన్= నేను; పుడమి రాజ్యమున్= భూమిరాజ్యాన్ని అకంటకంబుగన్+చేసి= శత్రువులులేని దానినిగా ఒనర్చి, సర్వమున్= సమస్తం (సర్వరాజ్యం); తగన్= ఒప్పునట్లుగా; పుచ్చి యిచ్చినన్= తీసి ఇవ్వగా; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; కుడువన్‌నేరక= అనుభవించజాలక; దీనిన్; ఇచ్చటన్; కూలన్+తన్ని= పతనమయ్యేటట్లుగా కాలితో తాడించి; శరీరమున్= దేహాన్ని; విడుతున్+కాక+అని= విడిచిపెట్టుతాను సుమా అని; నిశ్చయించెదు= నిర్ణయిస్తున్నావు; వెఱ్ఱివి+ఐతి+ఎ= పిచ్చివాడవు అయినావా?.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా ! నీవు సాధారణమానవుడవు కావు; సార్వభౌముడవు. నీకర్తవ్యాన్ని గూర్చి జాగరూకతతో యోచించుము. నీకు ఈ భూమిరాజ్యాన్ని సమస్తాన్నీ కేవలం నాబుద్ధిబలంచేత (అనగా మాయాద్యూతమహిమచేత)

నీకు సంపాదించి ఇచ్చాను. నీవు నీబాహుబలంచేత సంపాదించింది కాదుకదా ఈ రాజ్యం. నీవు ఆర్జించినచో దానిని నీవు త్యజింప వచ్చునుగాని, నేను నీకు సంపాదించి ఇచ్చిన దానిని నీవు త్యజిస్తే నామనస్సు ఖేదపడుతుందికదా. నీవు కష్టపడి సంపాదించ నక్కరలేకుండా, సంక్రమించిన రాజ్యాన్ని హాయిగా అనుభవించకుండ ప్రాయోపవేశదీక్షతో ఆత్మహత్యకు పూనుకొనటం అవివేకం. నీకు పిచ్చి ఎక్కిందా ఏమిటి?

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు. 4.402 విశేషాంశం.

ఆ. నీకు వృద్ధసేవ లేకున్కి యిప్పుడు । నాకుఁ దెల్లమయ్యెఁ బ్రాకటముగఁ
గోపమును మనోనుతాపంబుఁ బొందుచో । ధీరుఁ డపుడ యడఁప నేరవలదె. 33

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= (ఓదుర్యోధనా) నీకు; వృద్ధసేవ= పెద్దలసేవ (పెద్దలకు పరిచర్యచేయటం); లేక+ఉన్కి= లేకపోవటం; నాకున్= నాకు; ప్రాకటముగన్= సుస్పష్టంగా; తెల్లము+అయ్యెన్= తెలిసింది; ధీరుఁడు= ధైర్యం కలవాడు (జంకుగొంకులు లేక ఆపదలలో కలతచెందని మనస్సు కలిగి నిలువగలవాడు); కోపమును= ఆగ్రహాన్ని; మనస్+అనుతాపంబున్= చిత్తంలో ఏర్పడిన వ్యాకులతను; పొందుచోన్= అనుభవించేటప్పుడు; అపుడు+అ= అప్పుడే; అడఁపన్ నేరవలదె= అణచివేయవలదా (అణచివేయాలి సుమా).

తాత్పర్యం: నీలోని లోపాన్ని నేను కనిపెట్టాను. నీవు యువరాజుగా పుట్టి పెరిగిన ఆగర్భశ్రీమంతుడవు. నీవు పెద్దలకు పరిచర్య చేయలేదు. పెద్దలకు పరిచర్య చేయటంచేత లభించే వ్యావహారికజ్ఞానం వేరు. సిద్ధాంతాలను గూర్చిన శ్రుతపాండిత్యం వేరు. అప్పుడప్పుడు - కోపం రావచ్చును. మానసిక వ్యాకులత ఏర్పడవచ్చును. ధీరుడైనవాడు అట్టి విచారాలను వెనువెంటనే త్రుంచివేయాలి కాని వాటి వలన విహ్వలుడు కాగూడదు.

విశేషం: గ్రాంథిక జ్ఞానం చాలదు. "చదువు - అనుభవమ్మసాటి గాదు". శ్రుతులు స్మృతులు భిన్నభిన్నమార్గాలు సూచిస్తాయి. ఎచ్చటను ఏకైకప్రమాణం కానరాదు. ఇక కర్తవ్యం నిర్ణయించడం ఎట్లా? పెద్దలు నడిచిన మార్గమే శరణ్యం. ఇది ప్రాచీనసంస్కృతిమర్యాద. "ధర్మము బహుమార్గ దృష్టంబు". మహాభారతంలో ధర్మవ్యాధుడి గాథలోని ప్రవచనం. ధర్మం గ్రాంథిక జ్ఞానంవలన తెలియనగును గాని 'ధర్మసూక్ష్మములు' - పెద్దల ప్రవర్తనల వల్లనే తేటతెల్లం ఔతాయి. మహాభారతం పంచమవేదం. ధర్మతత్త్వజ్ఞుల దృష్టిలో పలుతావులలో ధర్మశాస్త్రం. మహాభారతంలో పలుతావులలో సూక్ష్మప్రస్తావన ఉన్నది. దయ్యాలు వేదాలను వల్లెవేయవచ్చును. శకుని - మాయాద్యూతకారుడు. ధర్మపన్నాలను ఉదాహరించటానికి జంకలేదు.

తే. పిఱికితనము నేమఱుటయు నొఱువతనము । మెత్తఁబాటును గార్యంబు నత్తెఱంగు
నేరమియు విషయంబులఁ గూరుటయును । గలుగు పతికి నుండదు సిరి దొలఁగి పోవు. 34

ప్రతిపదార్థం: పిఱికితనమున్= భయపడే స్వభావమూ, ఏమఱుటయున్= మరపూ; ప్రమత్తతా; ఒఱువతనము= వికారత్వమున్నూ, మెత్తఁబాటును= మృదు స్వభావమున్నూ; కార్యంబు+ఆ+తెఱంగు, నేరమియున్= చేయవలసిన పనిని ఏవిధంగా చేయవలెనో ఆవిధం తెలియక పోవుటయున్నూ; విషయంబులన్= ఇంద్రియసుఖాలలో; కూరుటయును= తగులుకొనుటయును; కలుగు= ఉండే; పతికిన్= రాజుకు; సిరి= లక్ష్మి; తొలఁగిపోవున్= దూరమైపోతుంది.

తాత్పర్యం: భయపడేస్వభావం, ప్రమత్తత, వికారత్వం, మరీ మెత్తదనం, కర్తవ్యాలను నిర్వహించటంలో విచక్షణ లేకపోవటం మొదలైన లక్షణాలు కల రాజుకు సిరి తొలగిపోతుంది.

వ. కావునఁ గార్యజ్ఞుండ వగుము; కార్యజ్ఞానం బెట్టి దనిన. 35

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; కార్యజ్ఞుండవు+అగుము= చేయవలసిన పనిని ఏవిధంగా చేయనగునో తెలిసినవాడవు కమ్ము; కార్యజ్ఞానంబు= కర్తవ్యాన్ని గూర్చిన తెలివిడి; ఎట్టిది+అనినన్= ఎటువంటిదంటే.

తాత్పర్యం: కావున నీవు చేయవలసిన పనిని ఏవిధంగా చేయవలెనో తెలిసికొన్న వాడవు కమ్ము. కర్తవ్యాన్ని గూర్చిన జ్ఞానం ఎటువంటిదంటే.

ఉ. కౌరవనాథ! నీకు నుపకారము సేసిరి పాండవేయు ల
వ్వీరులయందు నెయ్యమును వేడ్కయు నొప్పఁగ నీ వభీష్టస
త్కారముసేఁత యుక్తమగుఁ గాక ప్రియంపడ నర్హమైనచో
దారుణశోకవహ్నిపరితాపముఁ బొందుట యిప్డు ధర్మువే? 36

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథ!= కౌరవులకు ప్రభువైనవాడా- ఓదుర్యోధనసార్వభౌమా!; పాండవేయులు= పాండురాజు కొడుకులు; నీకున్; ఉపకారము+చేసిరి= సాయం చేశారు; ఆ+వీరులయందున్= ఆ శూరులతో; నెయ్యమును= మైత్రియును; వేడ్కయున్= ఆనందమును; ఒప్పఁగన్= విలసిల్లగా; నీవు; అభీష్టసత్కారము+చేఁత= మిక్కిలిఇష్టమైన సమ్మానం చేయటం; యుక్తము+అగున్+కాక= సరిపోలుతుంది గాక; ప్రియంపడన్= ఇష్టపడటానికి; అర్హము+ఐనచోన్= యోగ్యమైనచోట; దారుణ, శోక, వహ్ని, పరితాపమున్= భయంకరమైన దుఃఖం అనే అగ్నిలో పడిన ఆవేదనను; పొందుట= అనుభవించటం; ఇప్డు= ఇపుడు, ఈసమయంలో; ధర్మువే= ధర్మమా,- ధర్మం కాదుసుమా.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనమహారాజా! పాండునందనులు నీకు ఉపకారం చేసినమాట నిజం. నీవు వారికి ప్రత్యుపకారం చేయటం పాడి. వారిని సత్కరించుము. ప్రేమతో వారియెడ మైత్రి నెరపుము. అంతేకాని, సంతోషింపవలసినచోట నీవు ఘోరమైన దుఃఖమనే అగ్నిలో పడి వెతచెందటం సరైనపని కాదు సుమా!

చ. కృతముఁ దలంచి చిత్తమునఁ గిల్బిషమంతయు నుజ్జగించి స
న్మతులఁ బృథాతనూజుల నమానుషతేజులఁ బిల్వఁ బంచి, త
త్పితృధన మైన రాజ్యము నభీష్టముగాఁ దగ నిమ్ము; నీకు నీ
క్షితివలయంబునం బరమకీర్తియుఁ బుణ్యముఁ గల్గు భూవరా! 37

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= భూమికి భర్త అయిన రాజా, - దుర్యోధనా! చిత్తమునన్= మనస్సులోపల; కృతమున్+తలంచి= పాండవులు నీకొనర్చిన ఉపకారమును స్మరించి; కిల్బిషము+అంతయున్= పాపం సర్వమూ; ఉజ్జగించి= వదలిపెట్టి; సత్+మతులన్= మంచిబుద్ధి కలవారిని; పృథాతనూజులన్= కుంతియొక్క కొడుకులను, పాండవులను; అమానుష, తేజులన్= మనుజులకు అతీతమైన దివ్యమైన వర్చస్సు కలవారిని; పిల్వన్+పంచి= ఆహ్వానించటానికి ఆజ్ఞ నొసగి; తత్+పితృధనము+ఐన= వారల తండ్రికి సంబంధించిన సొత్తు అయిన; రాజ్యమున్= (పరిపాలనకు లోబడిన) దేశాన్ని; అభీష్టముగాన్= సంప్రీతితో; తగన్+ఇమ్ము= ఒప్పునట్లుగా ఒసంగుము; నీకున్= నీకు; ఈ క్షితివలయంబునన్= ఈ భూమండలంలో; కీర్తియున్= యశస్సు; పుణ్యమున్= సుకృతం; కల్గున్= లభిస్తుంది.

తాత్పర్యం: పాండవులు నీకు చేసిన మేలును గుర్తించి, నీమనస్సులో ఉన్న పాపాన్ని అంతటిని తుడిచి వేసి, వారిని ఆహ్వానించుము. కుంతీకుమారులు సజ్జనులు, లోకోత్తర పరాక్రమవంతులు, దివ్యతేజస్సు కలవారు, పాండవులకు పైతృకమైన రాజ్యాన్ని ఇచ్చి, సంప్రీతితో సమ్మానించుము. అప్పుడు నీకు ఈ భూమండలాలలో సాటిలేని కీర్తి, పుణ్యం లభించగలవు.

క. వారలు నీతోఁబుట్టువు; । లీరాజ్యము మీరు వారు నేకం బై పెం
పారఁగ నేలుఁడు; దీనం । గౌరవకులనాథ ! సౌఖ్యగౌరవ మొందున్.' 38

ప్రతిపదార్థం: కౌరవకులనాథ!= కౌరవవంశానికి అధినేత వైన ఓ దుర్యోధనా! వారలు= వారు (ఆపాండవులు); నీతోఁ బుట్టువులు= నీ సహోదరులు; ఈరాజ్యము= మీ పరిపాలనకు లోబడిన ఈ దేశం; మీరున్, వారున్= మీరున్నూ, వారున్నూ (కౌరవులు, పాండవులు); ఏకంబు+ఐ= ఐకమత్యంతో కూడినవారై; పెంపు+ఆరఁగన్= అభ్యుదయం కలిగేటట్లుగా; ఏలుఁడు= పరిపాలించుడు; దీనన్= దీనివలన (కౌరవపాండవులు) ఏకం కావటంచేత; సౌఖ్యగౌరవము+ఒందున్= అధిక సుఖం ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: కౌరవవంశానికి అధినేత వైన ఓ దుర్యోధనా! పాండవులు నీకు తోడబుట్టినవారు. మీరూ పాండవులూ ఐకమత్యం కలిగి ఈ రాజ్యాన్ని పరిపాలించండి. ఆ విధంగా చేస్తే మీ ఉభయులకూ సౌఖ్యం గొప్పతనం చేకూరుతాయి.

వ. అని శకుని చెప్పుచుండ నగ్గాంధారీనందనుండు నిజచరణసమీపంబునం బడి యున్న దుశ్శాసనుం గ్రుచ్చి యెత్తి మూర్ధాఘ్రాణంబు సేసి కర్ణసౌబలులం జూచి 'మీ రేల నన్నుఁగారించెదరు? ధర్మైశ్వర్యధనభోగంబులందు నా కభిలాషంబు లేదు; ప్రాయోపవేశంబునందుఁ గృతనిశ్చయుండ నైతి; మీ రింక నొండు విఘ్నంబులు సేయక యూరక మీ వలయునెడకుం బొం' డనిన వారలు 'దేవా! నీవిధం బిట్టిద యయ్యె నేని మే మెందుఁ జేరెదము? నీతోడివారము కాక' యని; రంతం గమలహితుండు పశ్చిమాచల సమీపగతుం డగుటయు నన్నరనాథుండు సురలోకగమనకుతూహలి యై శుచిస్నానంబు సేసి వల్కలంబులు ధరియించి, సంధ్యాసమయ సముచితంబులగు కరణీయంబులు నిర్వర్తించి, వివిక్తదేశంబునందు దర్భాస్తరణంబున నాసీనుండై వాఙ్నియతుండై. 39

ప్రతిపదార్థం: అని= అనుచు; శకుని; చెప్పుచున్+ఉండన్= వచిస్తూ ఉండగా; ఆ+గాంధారీనందనుండు= గాంధారి కొడుకు దుర్యోధనుడు; నిజ, చరణ, సమీపంబునన్= తనఅడుగులదగ్గర; పడి+ఉన్న= వ్రాలిఉన్న; దుశ్శాసనున్; గ్రుచ్చి+ఎత్తి= కౌగిలించుకొని లేవదీసి; మూర్ధ+ఆఘ్రాణంబు+చేసి= తలను వాసన చూచి; కర్ణసౌబలులన్= కర్ణుడిని మరియు శకునిని; చూచి= అరసి; మీరు= మీరు; ఏల= ఎందులకు; నన్నున్= నన్ను; కారించెదరు?= బాధిస్తారు?; ధర్మ+ఐశ్వర్య, ధన, భోగంబులందున్= ధర్మంలో సంపదలో ద్రవ్యంలో సౌఖ్యాలను అనుభవించటంలో; నాకున్ అభిలాషంబు= కోరిక; లేదు; ప్రాయోపవేశంబు నందున్= ఆహారం తీసికొనకుండా మరణించటంలో; కృత, నిశ్చయుండన్+ఐతిన్= చేయబడిన నిర్ణయం కలవాడను అయినాను (నిరాహారదీక్షపూనటానికి దృఢసంకల్పం వహించాను); మీరు= కర్ణ శకుని దుశ్శాసనాదులు ఇంకన్= ఇక, ఒండు= వేరు; విఘ్నంబులు= ఆటంకాలు; చేయక= సలుపక, ఊరక= మిన్నక; మీవలయు+ఎడకున్= మీకు ఇష్టమైన

చోటికి; పొండు= వెళ్లండి; అనినన్= అని చెప్పగా; వారలు= వారు (కర్ణశకుని దుశ్శాసనులు); దేవా!= ప్రభూ!; నీవిధంబు= నీ పద్ధతి; ఇట్టిది+అ= ఇది మాత్రమే (ప్రాయోపవేశమే); అయ్యెన్+ఏని= అయితే; మేము= మేము (కర్ణశకుని దుశ్శాసనాదులము); ఎందున్= ఎక్కడికి; చేరెదము= వెళ్ళుతాం; నీతోడివారము+అ, కాక= నీతోడనే సహగమనం చేసే వారం సుమా; అనిరి= అనిచెప్పారు; అంతన్= అంతట; కమలహితుండు= పద్మమిత్రుడు సూర్యుడు; పశ్చిమ+అచల, సమీప, గతుండు+అగుటయున్= పడమటికొండ దగ్గరకు వెళ్ళినవాడు కావటమున్నూ (అస్తమించుటయున్నూ); ఆ+నరనాథుండు= ఆరాజు- సుయోధనుడు; సురలోక గమన, కుతూహలి+ఐ= స్వర్గలోకానికి పోవటంలో వేడుకగలవాడై, (మరణించటానికి ఉద్యుక్తుడై); శుచిస్నానంబు+చేసి= పరిశుద్ధస్నానంచేసి; వల్కలంబులు= నారబట్టలు; ధరియించి= తాల్చి; సంధ్యా, సమయ, సముచితంబులు+అగు= సంజవేళల చేయదగినవి అయిన; కరణీయంబులు= విధులు; నిర్వర్తించి= చేసి; వివిక్త, దేశంబునందున్= ఏకాంతమైన స్థలంలో; దర్భ+ఆస్తరణంబునన్= దర్భలతో చేయబడిన చాపమీద; ఆసీనుండు+ఐ= కూర్చున్నవాడయి; వాక్+నియతుండు+ఐ= మౌనవ్రతం పూనినవాడై.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా శకుని అభిప్రాయం వివరించాడు. అంతట దుర్యోధనుడు తన పాదాలదగ్గర వ్రాలి కన్నీరు కారుస్తున్న తమ్ముడు దుశ్శాసనుడిని కౌగిట చేర్చి ఎత్తి శిరస్సును నిమిరి వాసన చూచి, కర్ణుడితో శకునితో, 'ఎందుకు మీరు నన్ను బాధిస్తున్నారు? నాకు ధర్మంపై కాని, సంపదపైకాని, ధనధాన్యాలపై కాని ఇష్టం లేదు. నిరాహరదీక్ష పూనుటకే నేను నిశ్చయించుకొన్నాను. ఇది నా దృఢసంకల్పం సుమా! నన్ను వారించకండి; మీరు మీఇష్టం వచ్చిన చోటికి పొండి' అని చెప్పాడు. అంతట వారు 'ప్రభూ! మేము నిన్ను విడిచి వేరేచోటికి పోజాలం. నీతోపాటు సహగమనం చేయగలం' అని బదులు పలికారు. అప్పుడు సూర్యుడు అస్తమించే వేళ అయింది. దుర్యోధనుడు స్వర్గలోకానికి వెళ్లటానికి నిశ్చయించుకొని స్నానం చేసి పవిత్రమైన దర్భలచాపమీద కూర్చొని, సంధ్యాసమయంలో చేయదగిన పనులు చేసి ఏకాంతప్రదేశంలో మౌనవ్రతం అవలంబించినవాడై.

క. క్రమమున బాహ్యేంద్రియక । ర్మము లెల్లను వదల విడిచి మహిత సమాధి
క్రమదశ నుండె నివాత । స్తిమితంబై వెలుఁగుచున్న దీపము పోలెన్. 40

ప్రతిపదార్థం: క్రమమునన్= వరుసగా; బాహ్య+ఇంద్రియ, కర్మములు+ఎల్లను= పైకి కనిపించే ఇంద్రియాలు చేసే పనులు అన్నిటిని; వదలన్ విడిచి= వీడునట్లుగా త్యజించి; మహిత, సమాధి క్రమదశన్= గొప్ప సమాధి స్థితిలో; నివాతస్తిమితంబు+ఐ= గాలి లేమిచే కదలకుండ ఉండునట్టిదై; వెలుఁగుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; దీపము, పోలెన్= జ్యోతివలె; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: నిరాహారదీక్షను పూనిన దుర్యోధనుడు క్రమక్రమంగా బాహ్యా లైన ఇంద్రియాలు చేసే క్రియలను ఉజ్జగించ గలిగాడు. గొప్ప 'సమాధి' స్థితిలో గాలి లేని చోట నిశ్చలంగా ప్రకాశిస్తున్న దీపంవలె వెలుగొందాడు.

విశేషం: 1. అలం : "ఉపమ". 2. బాహ్యేంద్రియాలు ఇవి పది. జ్ఞానేంద్రియాలు అయిదు- చక్షువు, త్వక్కు, శ్రోత్రం, జిహ్వ, ఘ్రాణం. కర్మేంద్రియాలు అయిదు- వాక్కు, పాణి, పాదం, పాయువు, ఉపస్థ. అంతరింద్రియం - మనస్సు. 3. సమాధి. యోగప్రస్థానంలో సమాధి చిట్టచివరి దశ. పతంజలి యోగసాధనను- అష్టాంగ మార్గంగా ప్రస్తరించాడు. 1. యమం. 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. చిత్తవృత్తి నిరోధం యోగం. చిత్తం బహుధాచంచలం. సమాధిలో చిత్తచాంచల్యం నశించి బుద్ధి స్థిరసౌదామని వలె భాసిస్తుంది. అది అలలు లేని కడలి. స్తిమిత మైన దీపకళిక.

ప్రాయోపవిష్టుండైన దుర్యోధనునిఁ గృత్య పాతాళంబునకుఁ గొనిపోవుట (సం. 3-239-18)

సీ. **ఆ సమయమున ము న్నమరేంద్ర విజితు లై । యహిలోకమున నున్న యసురవరులు**
ధృతరాష్ట్రనందను తెగువ యెఱింగి యా । త్మీయపక్షక్షయస్థితికి వగచి
యాతనిఁ బిలిపింప నప్పుడు శుక్రాదు । లైన భూసుర సమూహములచేత
వేల్మి వెట్టించిన వేగంబ యొక కృత్య । వెలువడి భీషణవికృతమూర్తి

శా. **'యేమి పనులు గలిగె నెఱిఁగింపుఁ' డనిన, వా । 'రిచటి కిపుడు కౌరవేంద్రు ననఘు**
నుజ్జ్వలాంగు నా సుయోధనుఁ దెమ్ము, ప్రా । యోపవేశవృత్తి నున్నవాని. **41**

ప్రతిపదార్థం: ఆసమయమునన్= ఆకాలంలో, మున్ను= అంతకుపూర్వం; అమర+ఇంద్ర, విజితులు+ఐ= వేల్పుల దొర అయిన ఇంద్రుడిచేత ఓడించబడిన వారయి; అహిలోకమునన్+ఉన్న= పాతాళలోకంలో ఉన్న; అసుర, వరులు= రాక్షసశ్రేష్ఠులు; ధృతరాష్ట్రనందను, తెగువ= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు (దుర్యోధనుడి) యొక్క సాహసాన్ని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఆత్మీయ, పక్ష, క్షయస్థితికిన్= తమవర్గం యొక్క నాశనం ఏర్పడటానికి; వగచి= దుఃఖించి; ఆతనిన్= ఆతడిని (దుర్యోధనుడిని); పిలిపింపన్= ఆహ్వానించి రప్పించటం కొరకై; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శుక్ర+ఆదులు+ఐన= శుక్రుడు మొదలుగా గల; భూసుర, సమూహములచేతన్= బ్రాహ్మణుల సముదాయం చేత; వేల్మి+పెట్టించినన్= హోమం చేయించగా; వేగంబు+అ= శీఘ్రంగా; ఒక కృత్య= అభిచారక్రియవలన పుట్టిన భీషణ వికృతమూర్తి విశేషం; భీషణ మూర్తి= భయంకరమైన అంగవికారంతో కూడిన రూపంకల్గినది (కృత్య); వెలువడి= బయటపడి; ఏమి= ఎటువంటి; పనులు+కలిగెన్= కార్యాలు ఏర్పడ్డాయి; ఎఱిఁగింపుఁడు= తెలుపుడు; అనినన్= అని అడుగగా; వారు= ఆ రాక్షస నాయకులు; ఇచటికిన్= ఇక్కడకు (పాతాళలోకానికి); అనఘున్= పాపరహితుడైనవాడిని; కౌరవ+ఇంద్రున్= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడయిన వాడిని; ఉత్+జ్వల+అంగున్= ప్రకాశించే దేహం కలవాడిని; ఆ+సుయోధనున్= ఆ దుర్యోధనుడిని; ప్రాయోపవేశ వృత్తిన్+ఉన్నవానిన్= మృతినొందేదాకా నిరాహార వ్రతాన్ని పూనినవాడిని; తెమ్ము= తీసికొని రమ్ము.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడిచేత ఓడించబడినవారై ఆ సమయంలో పాతాళలోకంలో ఉన్న రాక్షసనాయకులు ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు అయిన దుర్యోధనుడు సాహసించి నిరాహారదీక్షను పూనిన సంగతి తెలిసికొని తమ వర్గం క్షయం చెందుతున్నదని దుఃఖించారు. అంతట వారు పాతాళహోమాన్ని చేయసంకల్పించి, శుక్రుడు మున్నగువారిచేత 'వేల్మి' పెట్టించారు. ఆ అభిచారహోమకుండం నుండి 'కృత్య' - భయంకర స్వరూపంతో ఆవిర్భవించి, 'నేను చేయవలసిన పనిని తెలపండి' అని అర్థించింది. అంతట రాక్షసశ్రేష్ఠులు- ఆమరణ నిరాహారదీక్షను పూనిన దుర్యోధనుడిని పాతాళలోకానికి తెమ్మని ఆ కృత్యను నియోగించారు.

వ. **అని పనిచినం గృత్యయు నాక్షణంబ చని ప్రాయోపవిష్టుండై యున్న దుర్యోధను గ్రుచ్చి యెత్తికొని రసాతలంబునకుం దెచ్చి, దైత్యులకు సమర్పించినం, బ్రీతులై వారు వానిం గౌఁగిలించుకొని కుశలం బడిగి, యిట్లనిరి: 'అయ్యా! నీవు శూరుండవు. శూరజన రక్షితుండవు, భరతకులోద్వహుండ; విట్టి సాహసం బేల చేసితివి? మఱి యాత్మఘాతుకునకు లోకంబున నిందయు, హీనతయు, దుర్గతియుం బ్రాపించు; లోకవిరుద్ధంబు లై మూల ఘాతంబు లైన కార్యంబులయందు నీయట్టి బుద్ధిమంతులు ప్రవర్తిల్లుదురే? యట్లుగావున, నీ వఖిల ధర్మార్థయశోభోగనాశం బైన యీదుర్విచారంబు విడువుము; ధైర్యంబును బ్రతాపంబును బాటింపుము;**

శత్రుజనభంజనంబు సేయుము; నీవు మనుష్యమాత్రుండవు గావు; నీపూర్వజన్మప్రకారంబు సెప్పెద; మాకర్ణింపుము. **42**

ప్రతిపదార్థం: అని పనిచినన్= అని నియోగించగా; కృత్యయున్= కృత్యయును; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ నిమేషమందే; చని= వెడలి; ప్రాయోపవిష్టుండు+ఐ+ఉన్న= నిరాహారదీక్షను వహించి ఉన్న; దుర్యోధనున్= సుయోధనుడిని; గ్రుచ్చి+ఎత్తికొని= కౌగిలించుకొని పైకెత్తి పట్టుకొని; రసాతలంబునకున్= పాతాళలోకానికి; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; దైత్యులకున్= రాక్షసులకు; సమర్పించినన్= సాదరంగా ఇవ్వగా; ప్రీతులు+ఐ= సంతుష్టిచెందిన వారయి; వారు= ఆరాక్షసులు; వానిన్= దుర్యోధనుడిని; కౌఁగిలించుకొని= అక్కున చేర్చి; కుశలంబు+అడిగి= యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నించి; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు; అయ్యా!= ఆర్యా! (పూజించతగినవాడా!); నీవు; శూరుండవు= వీరుడవు; శూర, జన, రక్షితుండవు= వీరులైన వారిచేత కాపాడబడేవాడవు; భరత, కుల+ఉత్+వహుండవు= భరతవంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడవు; ఇట్టి= ఇటువంటి; సాహసంబు= తెగువ; ఏల= ఎందుకు; చేసితివి= ఒనరించావు; మఱి= అంతియకాక; ఆత్మ, ఘాతుకునకున్= తనను తాను చంపుకొనేవాడికి; లోకంబునన్= ప్రపంచంలో; నిందయున్= అపవాదున్నూ; హీనతయున్= కొంచెపాటున్నూ; దుర్గతియున్= చెడ్డతెరువును; ప్రాపించున్= సంభవిస్తాయి; లోకవిరుద్ధంబులు+ఐ= ప్రపంచానికి వ్యతిరేకాలు అయి; మూల ఘాతంబులు+ఐన= ఆధారాలకే నష్టంవాటిల్లచేసేవి అయిన; కార్యంబుల+అందున్= పనులలో; నీ+అట్టి, బుద్ధిమంతులు= నీవంటి ఆలోచనపరులు ప్రవర్తిల్లుదురే= నడచెదరా; అట్లు+కావునన్= అందుచేత; నీవు; అఖిల, ధర్మ+అర్థ, యశస్+భోగ, నాశంబు+ఐన= సమస్తమైన ధర్మాలకు, సంపదలకు, కీర్తికి, సౌఖ్యానుభూతులకు నష్టం వాటిల్లచేసేది అయిన; ఈ, దుర్+విచారంబున్= ఈ చెడుయోచనను; విడువుము= వదలిపెట్టుము; ధైర్యంబును= స్థిరమైన చిత్తానికి సంబంధించిన నిలుకడయును; ప్రతాపంబును= శౌర్యాన్ని; పాటింపుము= అనుసరించుము; శత్రు, జన, భంజనంబు+చేయుము= విరోధులైన వారిని ఓడించుము; నీవు= నీవు (ఓ దుర్యోధనా నీవు); మనుష్యమాత్రుండవు= కేవలం మనుజుడవుమాత్రం; కావు; నీపూర్వజన్మప్రకారంబు= నీవెనుకటి పుట్టుకకు సంబంధించిన వృత్తాంతం; చెప్పెదము= వచిస్తాం; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి రాక్షసులు కృత్యను నియోగించారు. కృత్య ఆక్షణమే బయలుదేరి భూలోకానికి పోయి అక్కడ నిరాహారదీక్షలో ఉన్న దుర్యోధనుడిని కౌగిలించుకొని ఎత్తికొని మరల పాతాళలోకానికి వచ్చి రాక్షసులకు ఆతడిని సమర్పించింది. అంతట ఆ రాక్షసులు సంతసించి, ప్రీతిపూర్వకంగా దుర్యోధనుడిని మన్నించి ఆతడి యోగక్షేమాల నడిగి తెలిసికొని ఇట్లా పలికారు. 'అయ్యా! దుర్యోధనా! నీవు వీరుడవు. మహావీరులచేత కొలువబడుతున్నవాడవు; భరతవంశాన్ని ఉద్ధరించటానికి పుట్టినవాడివి. నీవు ఇటువంటి సాహసం ఎందుకు చేశావు? పిరికితనంతో ఆత్మహత్యకు పూనుకొన్నావు. ఆత్మహత్య చేసికొనేవాడికి ఈ ప్రపంచంలో అపకీర్తి దాపురిస్తుంది. దుర్గతి ప్రాప్తిస్తుంది. అతడిని అందరు హీనుడిగా పరిగణిస్తారు. నీవంటి మేధావులు లోకంలో అసహజంగా ఎంచబడే ప్రవర్తనకు లోనౌతారా? ధర్మాన్ని అర్థాన్ని సర్వసౌఖ్యానుభూతులను నాశం చేసే ఈ చెడుయోచన నీకు ఎట్లా కలిగింది? ఈ దురాలోచన వదలిపెట్టుము. ధైర్యంతో, శౌర్యంతో విజృంభించి శత్రువులను నాశనంచేయుము. నీవు సాధారణమనుష్యుడవు కావు. నీపూర్వజన్మవృత్తాంతం వివరించి చెప్పుతాం. వినుము. నీవు ఎంతటి గొప్పవాడవో నీకే తెలుస్తుంది.

ఉ. **ఏము తపంబు సేసి పరమేశ్వరు నీశ్వరుఁ బార్వతీమనః**
కాముకుఁ గామవైరి నవికారుఁ బురాంతకుఁ బ్రీతుఁ జేసినం

గామితదాయి యైన శితికంఠుఁడు నిన్ను సృజించి యిచ్చె ను
ద్దామదయావిధేయుఁడు ముదంబున మాకు నధీశ్వరుండుగన్. 43

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము (రాక్షసులం); తపంబు+చేసి= తపస్సు ఒనర్చి; పరమ+ఈశ్వరున్= మహాదేవుడిని; ఈశ్వరున్= శివుడిని; పార్వతీ, మనస్+కాముకున్= పార్వతీదేవియొక్క మనస్సును చూరగొనినవాడిని; కామ వైరిన్= మన్మథుడికి శత్రువును- శివుడిని; అవికారున్= మార్పు లేని వాడిని- పుర+అంతకున్= త్రిపురాలను నాశనం చేసినవాడిని; ప్రీతున్+చేసినన్= సంతృప్తి చెందిన వాడినిగా ఒనరించగా; కామితదాయి+ఐన= కోరికలను ఇచ్చేవాడైన; శితికంఠుఁడు= నల్లని కంఠం కలవాడు- శివుడు; నిన్నున్= దుర్యోధనా! నిన్ను; ఉద్దామ, దయా, విధేయుఁడు= గొప్ప దైన కరుణకు లోబడిన వాడు- శివుడు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; మాకున్= రాక్షసులమైన మాకు; అధీశ్వరుండుగన్= అధినేతగా; సృజించి= సృష్టించి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! రాక్షసుల మైన మేము పరమేశ్వరుడినిగూర్చి గొప్పతపస్సు చేశాం. ఆ పరమశివుడు పార్వతీదేవిమనస్సును చూరగొనిన మహానుభావుడు, మన్మథుడిని దహించిన మహిమాన్వితుడు, త్రిపురాలను భస్మం చేసిన వీరుడు, కోరినవరాలను ఒసగు నట్టి దేవదేవుడు ఆ మహాదేవుడు. మా తపస్సును మెచ్చుకొని, మిక్కుటమైన కరుణతో నిన్ను సృష్టించి మాకు అధినేతగా ప్రసాదించాడు.

విశేషం: 1. శివుడు పార్వతిని పెండ్లాడటం 2. శివుడు మన్మథుడిని దహించటం 3. శివుడు త్రిపురాలను భస్మం చేయటం సుప్రసిద్ధ పౌరాణిక గాథలు.

ఉ. నీదగు పూర్వదేహము వినిర్మలవజ్రశిలావిశేష సం
పాదిత మస్త్రశస్త్రపరిపాటనభేద్యము గాదు, నిత్యనిః
ఖేదము పుష్పకోమలము ఖేచర భూచరకామినీమనో
హ్లాదన; మిట్లుగా నభవుఁ డర్థి నొనర్చె నుమాసమేతుఁడై. 44

ప్రతిపదార్థం: నీదగు= నీది+అగు; నీయొక్క; పూర్వదేహము= శరీరంలోని మొదటిభాగం (శిరస్సునుండి బొడ్డువరకు ఉన్నభాగం); వినిర్మల, వజ్ర, శిలా, విశేష, సంపాదితము= స్వచ్ఛ మైన వజ్రాలతో, గొప్పపాషాణాలతో సమకూర్చబడింది; అస్త్ర, శస్త్ర, పరిపాటనభేద్యముకాదు= మంత్రమహిమ గల ఆయుధాలతోను, ఆయుధాలతో ఖండింప శక్యమైనది కాదు; నిత్యనిః+ఖేదము= ఎల్లప్పుడును ఆనందతన్మయత్వంతో కూడి ఉండేది; పుష్పకోమలము= పూలవలె సుకుమార మైనది; ఖేచర; భూచరకామినీ, మనోహ్లాదనము= (ఖే,చర, భూ, చర, కామినీ, మనస్+హ్లాదనము)= ఆకాశంలో చరించే దేవతాస్త్రీలకు భూమిలోని స్త్రీలకు మనస్సుకు సంతోషం కలిగించేది; ఇట్లు+కాన్= ఈవిధంగా ఉండేటట్లుగా; అభవుఁడు= శివుడు; ఉమాసమేతుఁడు+ఐ= పార్వతీదేవితో కూడినవాడై; అర్థిన్= ప్రీతితో; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: నీశరీరం అమానుషం. పరమశివుడు పార్వతీదేవితో కూడిన వాడై నీశరీరాన్ని ప్రత్యేకలక్షణాలతో నిర్మించాడు. నీ శరీరంలోని పూర్వభాగం స్వచ్ఛమైన వజ్రశిలతో ఏర్పరచబడింది. అస్త్రాలు గాని శస్త్రాలుగాని నీశరీరాన్ని ఖండించలేవు. నీ శరీరం నిత్యసమ్మోదంతో దేవతాస్త్రీలకు, మానవవనితలకు మానసికోల్లాసం కల్గించేది; పుష్పసౌకుమార్యం కలది.

ఉ. నీవు ధరిత్రిఁ బుట్టుటయు నీకు సహాయము చేయఁ గోరి నా
నావిధ దైత్యదానవగణంబులు రాజకులంబులందు స
ద్భావన నుద్భవించెఁ బటుబాహులు దివ్యమహాస్త్రకోవిదుల్
ద్రావితవైరు లుర్వి భగదత్తపురస్సరు లైన వీరులై. 45

ప్రతిపదార్థం: నీవు= ఓదుర్యోధనా! నీవు; ధరిత్రిన్= భూమిలో; పుట్టుటయున్= జన్మించగా; నీకున్; సహాయము= సాయం; చేయన్+కోరి= చేయతలపోసి; నానా, విధ, దైత్య, దానవ, గణంబులు= పెక్కురకాలైన రాక్షససమూహాలు; రాజకులంబులందున్= క్షత్రియవంశాలలో; సత్+భావనన్= మంచి ఆలోచనతో; పటుబాహులు= గొప్ప పరాక్రమం కలవారు; దివ్య, మహా+అస్త్ర, కోవిదుల్= దేవతామహిమ కల గొప్ప మంత్రపూరితమైన ఆయుధాలను ఎరిగినవారు; ద్రావిత, వైరులు= తరుమగొట్టబడిన శత్రువులు కలవారు (శత్రువులను ఓడించగలవారు); భగదత్త, పురస్సరులు+ఐన వీరులు+ఐ= భగదత్తుడు మొదలుగా గల శూరులు అయి; ఉర్విన్= భూమిపై; ఉద్భవించెన్= జన్మించారు.

తాత్పర్యం: నీవు కారణజన్ముడ వై భూలోకంలో అవతరించటంతోడనే, నీకు సాయం చేయటానికి రాక్షసులు పెక్కు తెగలకు చెందినవారు అందరు క్షత్రియవంశాలలో జన్మించారు. ఆ రాక్షస వీరులు గొప్ప పరాక్రమవంతులు. దివ్యాలైన అస్త్రాలు శస్త్రాలు ప్రయోగించే నేర్పరులు. శత్రువులను పారద్రోలగలిగినవారు. వారే భగదత్తుడు మున్నగువారు.

విశేషం: దైత్యులు= దితిసంతతివారు. దానవులు= దనువుసంతతివారు.

వ. భీష్మద్రోణకృపాదులు గొందఱు దేవాంశసంభవులైనను దదీయభావంబులు రాక్షసావేశంబు నొందెడు; దానంజేసి వారు నిర్దయులై విమూఢులుంబోలె నన్యోన్య పరుషంబులు వలుకుచు నలుక మిగులం బుత్త్ర పౌత్త్రమిత్త్రభ్రాతృ శిష్యగురుబాలవృద్ధజనభేదంబులు విచారింపక సమరంబు సేసి దివ్యంబులు మానుషంబులు నైన వివిధాస్త్ర శస్త్రంబులఁ బాండవపక్షక్షయంబు గావింపం గలవారు; పాండవులు బంధుస్నేహంబు విడిచి తెగువకుం జొచ్చి నీచేత నిహతు లగుదురు; నీమనంబున బీభత్సువలని భయంబు గొంత గలదు; దాని నెఱింగి యేమునుం దగు నుపాయంబు దలంచితి; మది యెట్లనినఁ గృష్ణుచేతం జచ్చిన నరకాసురునంశంబు గర్ణు నావేశింపం గల యది; తత్కారణంబునం గృష్ణార్జునులతోడ బద్ధవైరుండై యవ్వీరుండు నిజదివ్యాస్త్రంబులం గృష్ణుల నిద్దఱ నిర్దహించు; నివ్విధం బెఱింగి యింద్రుండు పాండవ రక్షణార్థంబు వచ్చి కర్ణుకవచకుండలంబులు గపట రూపంబున నపహరింపం గలవాఁడు; మఱియును. 46

ప్రతిపదార్థం: భీష్మ, ద్రోణ, కృప+ఆదులు= భీష్ముడు ద్రోణుడు కృపుడు మొదలైన; కొందఱు= కొంతమంది; దేవ+అంశ, సంభవులు+ఐనను= దేవతలయొక్క మహిమలో పాలు పంచుకొని పుట్టినవారే అయినను; తదీయ భావంబులు= వారియొక్క అభిప్రాయాలు; రాక్షస+ఆవేశంబున్= రక్కసులయొక్క వేగిరపాటును; ఒందెడున్= పొందుతాయి; దానన్+చేసి= అది కారణంగా; వారు; నిర్దయులు+ఐ= దయలేనివారై; అన్యోన్య పరుషంబులు= ఒకరినిగూర్చి ఇంకొకరు కఠినపదాలు; పలుకుచున్= మాటాడుతూ; అలుక, మిగులన్= కోపం అతిశయించగా; పుత్త్ర, పౌత్త్ర, మిత్త్ర, భ్రాతృ, శిష్య, గురు, బాల, వృద్ధజన, భేదంబులు= కొడుకులు, మనుమలు, స్నేహితులు, సోదరులు, తమదగ్గర చదువుకొనేవారు, ఉపాధ్యాయులు, బాలురు, ముసలివారు అనే తేడాలను; విచారింపక= ఆలోచించక; సమరంబు+చేసి= యుద్ధంచేసి; దివ్యంబులు= దేవతామహిమ

కలవియున్నా; మానుషంబులును+ఐన= మనుజులశక్తికి అనువైనవీ అయిన; వివిధ+అస్త్ర, శస్త్రంబులన్= పెక్కు మంత్రాయుధాలచేత, ఆయుధాలచేత; పాండవ, పక్ష, క్షయంబు= పాండవవర్గంవారి నాశనాన్ని; కావింపన్+కలవారు= చేస్తారు; పాండవులు; బంధు స్నేహంబు= చుట్టాలపై ఉండే నెయ్యం; విడిచి= వదలిపెట్టి; తెగువకున్+చొచ్చి= సాహసానికి పూని; నీచేతన్= ఓదుర్యోధనా! నీచేత; నిహతులు+అగుదురు= చంపబడతారు; నీమనంబునన్= నీచిత్తంలో; బీభత్సువలనిభయంబు= అర్జునుడిని గూర్చిన వెరపు; కొంత= కొంచెం; కలదు= ఉన్నది; దానిన్; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఏమునున్= మేముకూడా; తగు= సరిపడెడి; ఉపాయంబు= వెరవు; తలంచితిమి= ఆలోచించాం; అది= ఆ ఉపాయం; ఎట్లు+అనినన్= ఏవిధమైనది, అంటే; కృష్ణుచేతన్+చచ్చిన= శ్రీకృష్ణుడిచేత సంహరించబడిన; నరక+అసురు+అంశంబు= నరకుడు అనే రాక్షసుడి వ్యక్తిత్వమహిమ; కర్ణున్= కర్ణుడిని; ఆవేశింపన్+కల+అది= పూనగలదు; తత్+కారణంబునన్= ఆ హేతువువలన; కృష్ణ+అర్జునులతోడన్; బద్ధవైరుండు+ఐ= గాఢంగా ఏర్పడిన శత్రుత్వం కలవాడై; ఆ+వీరుండు= ఆశూరుడు; నిజ, దివ్య+అస్త్రంబులన్= తన వైన దేవతామహిమ గల ఆయుధాలచేత; కృష్ణులన్+ఇద్దఱన్= ఇరువురు కృష్ణులను (శ్రీకృష్ణుడిని అర్జునుడిని); నిర్దహించున్= కాల్చివేస్తాడు; ఈ+విధంబున్= ఈ తీరును; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఇంద్రుండు; పాండవ రక్షణ+అర్థంబు= ఆ పాండునందనులను కాపాడటంకొరకై; కర్ణకవచకుండలంబులు= కర్ణుడియొక్క మైమరువును, కుండలాలను; కపటరూపంబునన్= మాయావియై; అపహరింపన్+కలవాఁడు= వంచనతో సంపాదించగలడు; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు ద్రోణుడు కృపుడు మున్నగువారు దేవతలమహిమలు పంచుకొని జన్మించిన మహానుభావులే కాని వారి చిత్తవృత్తులపై రాక్షసులప్రభావం ప్రసరించటంచేత వారు క్రూరులై ఒకరినొకరు నిందించికొంటూ బుద్ధిహీనులవలె ప్రవర్తించి, కొడుకులు మనుమలు స్నేహితులు సోదరులు శిష్యులు గురువులు, పిన్నలు, పెద్దలు అనే విచక్షణ లేకుండా యుద్ధంచేసి పాండవపక్షంపై దేవతామహిమ గల ఆయుధాలు ప్రయోగించి వారి సేనలను నాశనం చేస్తారు. పాండవులు చుట్టరికం మరచి దుస్సాహసంతో నీపై యుద్ధం చేసి మరణిస్తారు. నీ చిత్తంలో అర్జునుడిపై కొంతభీతి ఉన్నది. ఆవిషయం మాకు తెలుసు. దానికి ఒక మంచి విరుగుడు ఆలోచించాం. శ్రీకృష్ణుడిచేత నరకాసురుడు సంహరించబడ్డాడు గదా. ఆ నరకుడి అంశ కర్ణుడి ఆత్మీయతలో ప్రవేశించగలదు. అప్పుడు కర్ణుడు ఇనుమడించిన మహిమతో ఇద్దరు కృష్ణులను (శ్రీకృష్ణుడిని అర్జునుడిని) దహించగలడు. ఇంద్రుడు పాండవులను కాపాడటం కొరకై కర్ణుడిని మోసగించి, అతడి సహజ కవచకుండలాలను అపహరించగలడు. దీనివలన తనకొడుకు అయిన అర్జునుడు కర్ణుడికి తీసికట్టు అని దేవేంద్రుడు భయపడినట్లే తేలుతున్నదిగదా! ఇంకను మేము వివరించి చెప్పేది సావధానంగా వినుము.

క. **క్షితి సంశప్తకు లనఁగా । శతలక్షసహస్రసంఖ్య జనియించిరి ద**
ర్పితులై దనుజులు దద్బల । తతిచే సమరమున నింద్రతనయుఁడు సిక్కున్. **47**

ప్రతిపదార్థం: దనుజులు= రాక్షసులు; క్షితిన్= భూమిపై; సంశప్తకులు+అనఁగాన్= ప్రతిజ్ఞ చేసి యుద్ధంనుండి మరలక విజయమో వీరస్వర్గమో చూరగొనెడి వీరులు అని పేరొందగా; శతలక్షసహస్రసంఖ్యన్= వందలక్షలవేల లెక్కలో; దర్పితులు+ఐ= గర్వం కలవారై; జనియించిరి= పుట్టారు; తత్+బల, తతిచేన్= ఆ సేనల సముదాయంచేత; సమరమునన్= యుద్ధంలో; ఇంద్రతనయుఁడు= ఇంద్రుడి కొడుకు, అర్జునుడు; చిక్కున్= దొరికిపోతాడు.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో లక్షలు కోట్లకొలది వీరులు రాక్షసులు సంశప్తకులు అనే పేరుకలవారు జన్మించారు. వారు గొప్ప గర్వం కలవారు. వారు రణరంగంలో వెనుకంజవేయని వీరులు. 'విజయమో వీరస్వర్గమో' చూరగొనటానికై శపథంచేసి పోరాడే ధీరులు వారు. ఆ సంశప్తకులచేత అర్జునుడు ఓడించబడతాడు.

తరలము.

నిహతకంటక మైన యిద్ధరణీతలం బఖిలంబు నీ
మహితశాసనగోచరం బగు మానవేంద్ర! ప్రసన్నతా
మహిమ నొందుము, నీవ తేపవు మాకు నందఱకుం; గురూ
ద్వహా! విషాదము వొందఁ బాడియె దైత్యపక్షభయంబుగన్? **48**

ప్రతిపదార్థం: మానవ+ఇంద్ర!= మనుజులలో ఇంద్రుడివంటి వాడవయిన ఓరాజా! దుర్యోధనా!; నిహత కంటకము+ఐన= చంపబడిన శత్రువులు కలది అయిన; ఈ+ధరణీతలంబు= ఈభూమండలం; అఖిలంబున్= సమస్తం; నీ మహిత శాసనగోచరంబు+అగున్= నీయొక్క గొప్ప దైన పరిపాలనకు లోబడుతుంది; ప్రసన్నతా, మహిమన్+ఒందుము= గొప్ప అనుగ్రహం కలవాడవు అగుము; నీవు+అ= నీవే; మాకున్+అందఱకున్= మా అందరికిన్నీ; తేపవు= తెప్పవు- అవ్వలిదరి చేర్చే పడవవు; కురు+ఉద్వహ!= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడా, ఓదుర్యోధనా!; దైత్య, పక్ష, భయంబుగన్= రాక్షసులవర్గం భీతిచెందేటట్లుగా; విషాదము= దుఃఖం; పొందన్= అనుభవించగా; పాడియే?= న్యాయమా? (న్యాయం కాదు).

తాత్పర్యం: కురువంశాన్ని ఉద్ధరించే ఓ దుర్యోధనమహారాజా! ఎట్టి ఆటంకాలున్నూ లేని ఈభూమండలం సమస్తం నీ పరిపాలనలోకి వస్తుంది. నీవు ఏకచ్ఛత్రాధిపతి వై ఏలుకొనుము. మాయందు దయ చూపుము. నీవే మాకందరకు తెప్పవంటి వాడివి. రాక్షసులపక్షం దైన్యం చెందేటట్లుగా నీవు దుఃఖించటం న్యాయం కాదు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు- 4.402 విశేషాంశం.

మ. **చను; మిం కొండు దలంపు మాను' మని యాశ్వాసించి వానిం బునః**
పునరాలింగన మాచరించి యెలమిం బూజించి, దైత్యోత్తముల్
జననాథోత్తము వీడు కొల్పిరి; తదాజ్ఞం జేసి యాకృత్యయున్
మును దాఁ దెచ్చిన చోటఁ బెట్టె నధిపున్ మోదంబు సంధిల్లఁగన్. **49**

ప్రతిపదార్థం: చనుము= వెళ్లుము; ఇంకన్+ఒండు= వేరొక; తలంపు= ఆలోచన; మానుము= వదలుము; అని= అని చెప్పి; ఆశ్వాసించి= ఊరడించి; వానిన్= వానిని (దుర్యోధనుడిని); పునః+పునః+ఆలింగనము= మాటికి మాటికీ కౌగిలించుకొనుట; ఆచరించి= చేసి; ఎలమిన్= సంతోషంతో; పూజించి= ఆరాధించి; దైత్య+ఉత్తముల్= రాక్షసులలో శ్రేష్ఠులు; జన, నాథ+ఉత్తమున్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన వాడిని (దుర్యోధనుడిని); వీడుకొల్పిరి= మర్యాదపూర్వకంగా సెలవిచ్చి పంపారు; తత్+ఆజ్ఞన్+చేసి= వారి యొక్క (రాక్షసులయొక్క) ఆనతిచొప్పున; ఆ+కృత్యయున్= కృత్యకూడా; మును= లోగడ; తాన్= తాను; తెచ్చినచోటన్= (ఎచటినుండి దుర్యోధనుడినితెచ్చిందో) ఆస్థలంలోనే; మోదంబు= సంతోషం; సంధిల్లఁగన్= విలసిల్లేటట్లు; అధిపున్= రాజును (దుర్యోధనమహారాజును); పెట్టెన్= ఉంచింది

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసనాయకులు దుర్యోధనుడిని సమ్మానించి పలుమారులు కౌగిలించుకొని ఆదరంతో, 'ఓదుర్యోధన మహారాజా! నీవు వేరొక ఆలోచన నీమనస్సులోనికి రానీయవద్దు. నీకు విజయం సిద్ధిస్తుంది' అని ఊరడించి పలికి, అతడిని వీడ్కొలిపారు. ఆ రాక్షసులఆజ్ఞచొప్పున ఆ కృత్య దుర్యోధనమహారాజును తాను తెచ్చిన స్థలానికి గొంపోయి సంతోషం కలిగేటట్లు విడిచిపెట్టింది.

ఉ. అంత సుయోధనుండు హృదయంబున విస్మయ మంది యంత వృ
త్తాంతము స్వప్నవృత్తము క్రియం దలపోసి నిజంబ కాఁగ న
త్యంతము నిశ్చయించుచుఁ బృథాసుతులన్ సమరంబులోన ని
ర్జింతున కాక యంచు వికసిల్లె దురాశయ భగ్నబుద్ధియై. 50

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; హృదయంబునన్= డెందంలో; విస్మయము+అంది= అచ్చెరువునంది; అంత, వృత్తాంతము= జరిగింది అంతయు; స్వప్న, వృత్తము క్రియన్= కలలో జరిగిన సంగతివలె; తలపోసి= తలచి; నిజంబు+అ+కాఁగన్= సత్యంగా జరిగినట్లుగనే; అత్యంతమున్= మిక్కుటంగా; నిశ్చయించుచున్= నిర్ణయిస్తూ; సమరంబులోనన్= యుద్ధంలో; పృథాసుతులన్= కుంతి కొడుకులను- పాండవులను; నిర్జింతును+కాక+అంచున్= జయిస్తాను సుమా అని తలపోస్తూ; దురాశయ, భగ్న, బుద్ధి+ఐ= చెడుకోరికచేత ఖండించబడిన మనస్సు కలవాడై; వికసిల్లెన్= ఒప్పారాడు.

తాత్పర్యం: పిమ్మట దుర్యోధనుడు మనసులో ఆశ్చర్యపడ్డాడు. జరిగినదంతా కలయా నిజమా అని తర్కించుకొని, మొదట కల అనుకొని తుదకు నిజమే అనుకొని నిర్ణయించుకొన్నాడు. దురాశచేత భగ్నమైన చిత్తంచొప్పున దుర్యోధనుడు యుద్ధంలో పాండవులను సంహరించగలనని ఉవ్విళులూరాడు.

క. విను, జనమేజయ! పౌరవ । జనవిభుఁ డబ్భంగి రాత్రిచరితం బగు న
ద్దనుజ సమాభాషణ మె । వ్వనికిని నెఱిఁగింపకుండువాఁ డయ్యె మదిన్. 51

ప్రతిపదార్థం: జనమేజయ!= ఓ జనమేజయమహారాజా!; విను= ఆలకించుము; పౌరవ, జనవిభుఁడు= పురువంశానికి చెందినరాజు, సుయోధనుడు; ఆ+భంగిన్= ఆ రీతిగా; రాత్రిచరితంబు+అగు= రేయి జరిగింది అయిన; ఆ+ దనుజసమాభాషణము= రాక్షసులు జరిపిన సంభాషణం; మదిన్= మనస్సులో ఉంచుకొని; ఎవ్వనికిని= ఏమనుజుడికిని; ఎఱిఁ గింపక+ఉండువాఁడు+అయ్యెన్= తెలుపకుండటానికి నిశ్చయించుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయమహారాజా! భారతకథను ఆలకింపుము. పౌరవవంశంలోనివాడై దుర్యోధనుడు ఆరాత్రి జరిగిన వృత్తాంతాన్ని ఎవరికిని తెలుపరాదని తన మనస్సులో నిశ్చయించుకొన్నాడు.

వ. అంతఁబ్రభాతం బగుటయు రాధేయుండు సుయోధనుపాలికిం జని హేతుమద్వాక్యంబుల నతని కి ట్లనియె.52

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; ప్రభాతంబు+అగుటయున్= తెల్లవారుటయు; రాధేయుండు= రాధకొడుకు కర్ణుడు; సుయోధనుపాలికిన్+చని= దుర్యోధనుడికడకు వెళ్లి; హేతుమత్+వాక్యంబులన్= కార్యకారణాలు పొసగునట్టి మాటలతో; అతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట తెల్లవారింది. కర్ణుడు దుర్యోధనుడివద్దకు వెళ్లి, కార్యకారణాలు ఏర్పడేటట్లుగా ఈవిధంగా చెప్పాడు.

ఉ. 'చచ్చిన పిమ్మటం గడిఁదిశత్రుల నోర్వఁగవచ్చునే? శుభం
బిచ్చునె చావు లెందును నరేశ్వర! యాఱడి చత్తు నంట దా
మెచ్చగునయ్య యేరికిని? మేనికి జీవము గల్గుచోన పెం
పచ్చుగ సిద్ధిఁ బొందు విజయార్థసుఖంబులు మర్త్యకోటికిన్. 53

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర!= రాజా! దుర్యోధనా!; చచ్చిన పిమ్మటన్= మరణించిన తరువాత; కడిఁది శత్రులన్= గొప్ప విరోధులను; ఓర్వఁగన్+వచ్చునే= జయించనగునా (గెలువరాదు); చావులు= మరణాలు; ఎందును= ఎచట నైనను; శుభంబు+ఇచ్చునే?= మేలును కలిగిస్తాయా?; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; చత్తును= మరణిస్తాను; అంట= అని పలకటం; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; మెచ్చు+అగునయ్య?= మెచ్చికోలు సంపాదిస్తుందా? మేనికిన్= శరీరానికి; జీవము= ప్రాణం; కల్గుచోన్+అ= ఉన్నప్పుడు మాత్రమే; మర్త్యకోటికిన్= మనుజుల సముదాయానికి; పెంపు= అతిశయం; అచ్చుగన్= ఉట్టిపడేటట్లుగా; విజయ+అర్థ, సుఖంబులు= గెలుపువలన కలిగే సౌఖ్యాలు; సిద్ధిన్+పొందున్= ఫలిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధన మహారాజా! చచ్చిన తరువాత బలవంతులైన విరోధులను జయించగలమా? చావు లెక్కడయినా శుభాలను చేకూర్చగలవా? వ్యర్థంగా చస్తానంటే అది ఎవ్వరికైనా మెప్పు కలిగిస్తుందా? శరీరంలో ప్రాణాలున్నప్పుడే మానవకోటి గెలుపు వలన లభించే సౌఖ్యాలను అధికంగా పొందగలరు.

ఉ. కావున శోకదైన్యముల కాలము గా దిది; లెమ్ము విక్రమ
శ్రీవిలసిల్లు' మంచుఁ గురుసింహుని సింహసమానుఁ జారుశ
య్యావివశాంగు నంగపతి యాదటఁ దా నిరుగేల గ్రుచ్చి సం
భావన నెత్తుచుం బ్రణయభాషల వెండియు వాని కి ట్లనున్. 54

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; శోక, దైన్యముల, కాలము= దుఃఖానికి లేమిడికి తగిన సమయం; కాదు+ఇది= ఇది కాదు; లెమ్ము= లేచి నిలబడుము (కర్తవ్యానికి పూనుకొనుము); విక్రమశ్రీ= పరాక్రమసంపదతో; విలసిల్లుము= శోభిల్లుము; అంచున్= అని పలుకుతూ; కురుసింహునిన్= కురువంశంలో సింహంవంటి వాడిని (దుర్యోధనుడిని); సింహసమానున్= సింహంతో సరిపోలేవాడిని; చారు శయ్యా, వివశ+అంగున్= మనోహరమైన పరుపుపై వశంతప్పిన (పండుకొన్న) శరీరం కలవాడిని, (దుర్యోధనుడిని); అంగపతి= అంగదేశానికి ప్రభువు (కర్ణుడు); ఆదటన్= ఆదరంతో; తాన్= తాను (కర్ణుడు); ఇరుకేలన్= రెండు చేతులతో; గ్రుచ్చి= పొదివి; సంభావనన్= గౌరవంతో; ఎత్తుచున్= కౌగిలించి లేపుతూ; ప్రణయ, భాషలన్= ప్రీతితో కూడిన మాటలతో; వెండియున్= ఇంకా; వానికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి ఇది దుఃఖంచెందవలసిన సమయం కాదు. నిర్వేదం పొందదగిన కాలంకూడా కాదు. నీవు పరాక్రమ ప్రాభవాలతో శోభిల్లవలసిన అదను ఇది' అని కర్ణుడు ప్రోత్సాహవాక్యాలు పలుకుతూ సింహంవంటి కౌరవశ్రేష్ఠుడైన దుర్యోధనుడిని ప్రేముడితో కౌగిలించుకొని పర్యంకంనుండి లేపి సంభావించి ఇంకను ప్రీతి పూర్వకమైన మాటలతో ఈవిధంగా పలికాడు.

క. 'మది నర్జునుఁ జూచి భయం । బొదవినయది నీకు; వాని నుగ్రరణమునం
బదునాలవయేఁడు జయిం । చెద; నాయుధ మంటి ప్రతిన సేసితి నధిపా!' 55

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓరాజా! దుర్యోధనా!; నీకున్= (ఓదుర్యోధనా!) నీకు; మదిన్= మనస్సులో; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి (తలచి); భయంబు= భీతి; ఒదవిన+అది= ఏర్పడింది; వానిన్= అతడిని (అర్జునుడిని); ఉగ్ర, రణమునన్= ఘోరయుద్ధంలో; పదునాలవ+ఏఁడు= పదునాలుగవ సంవత్సరం; జయించెదన్= గెలుస్తాను; ఆయుధము+అంటి= పోటుముట్టును (శస్త్రాన్ని) స్పృశించి; ప్రతిన+చేసితిన్= శపథం చేస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనమహారాజా! నీ మనస్సులో అర్జునుడంటే భయం దాగి ఉన్నది. కాని, ఇదుగో ఇప్పుడు ఆయుధాన్ని ముట్టుకొని శపథం చేస్తున్నాను. బాగా వినుము. పదునాల్గవయేట భయంకర యుద్ధంలో అర్జునుడిని సంహరిస్తాను.'

విశేషం: పూర్వకాలంలో వీరులు అయుధంపట్టుకొని ఒట్టుపెట్టి ప్రతిజ్ఞ చేస్తే వారు ప్రాణాలను ఒడ్డి అయినాసరే ఆ ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చేవారు.

దుర్యోధనుఁడు ప్రాయోపవేశము మాని కరిపురంబునకుఁ బోవుట (సం. 3-240-40)

చ. **అనవుడుఁ దత్ప్రతిజ్ఞయు సురారులవాక్యములుం దలంచి య**
జ్జనపతి గాఢనిశ్చయవశంవదుఁ డై శయనంబు డిగ్గి చ
య్యనఁ 'బయనంబు సేయుఁ' డని యప్పు డమాత్యులఁ బంచి యిమ్ములన్
దినముఖకృత్యముల్ సలిపి దీపితుఁడై వెడలెం బ్రియంబుతోన్. **56**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా (అని కర్ణుడు శపథంచేయగా); తత్+ప్రతిజ్ఞయున్= ఆతని శపథాన్నీ; సుర+అరుల, వాక్యములన్= దేవతలకు విరోధులయిన రాక్షసుల మాటలను; తలంచి= స్మరించి; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు (ఆ దుర్యోధనుడు); గాఢనిశ్చయవశంవదుఁడు+ఐ= తీవ్రమైన నిర్ణయానికి లోబడిన వాడై-కృతనిశ్చయుడై; శయనంబు= మంచం; డగ్గి= దిగి; చయ్యనన్= వేగంగా; పయనంబు= ప్రయాణం; చేయుఁడు= సాగనివ్వండి; అని= అని చెప్పి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అమాత్యులన్= మంత్రులను; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; దిన, ముఖ, కృత్యముల్= ప్రొద్దుపొడుపువేళ చేయదగిన పనులను; సలిపి= చేసి; ప్రియంబుతోన్= ప్రీతితో; దీపితుఁడు+ఐ= ప్రకాశిస్తున్నవాడై; వెడలెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఇటు కర్ణుడు చేసిన శపథం, అటు రేయి రాక్షసులు పలికిన ప్రోత్సాహకవాక్యాలు స్మరించుకొని, ప్రాయోపవేశాన్ని మానటానికి కృతనిశ్చయుడై శయ్య దిగి, దుర్యోధనుడు మంత్రులను పిలిచి ప్రయాణసన్నాహాలు చేయటానికి ఆజ్ఞాపించి, తాను కాలకృత్యాలు తీర్చి ప్రకాశిస్తున్నవాడై వెళ్ళాడు.

వ. **అయ్యవసరంబున.** **57**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

చ. **రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగనక్రసం**
చయములఁ జంచలచ్చటుల సైనికమత్స్యములన్ మహోన్నతం
బయి కురురాజచంద్రు నుదయంబునఁ దద్దయుఁ బొంగెఁ బ్రస్ఫుర
ద్భయదమనోహరప్రకటభంగులఁ దద్భటవార్ధి యుద్ధతిన్. **58**

ప్రతిపదార్థం: తత్+భట, వార్ధి= ఆ సైనికులు అనే సముద్రం; కురురాజచంద్రు+ఉదయంబునన్= కురువంశానికి చెందిన రాజు (దుర్యోధనుడు) అనే చంద్రుడి పొడుపుచేత; రయ, విచలత్+తురంగమ, తరంగములన్= వేగంగా కదలుతున్న గుర్రాలు అనే కెరటాలతో; మద, నాగ, నక్ర, సంచయములన్= మదించిన ఏనుగులు అనే మొసళ్లగుంపులతో; చంచలత్+చటుల, సైనిక, మత్స్యములన్= మిక్కుటంగా ఇటునటు కదలాడే భటులు అనే చేపలతో; మహా+ఉన్నతంబు+అయి= మిక్కిలి గొప్పది అయి; ప్రస్ఫురత్+భయద, మనస్+హర, ప్రకట, భంగులన్= మిక్కుటంగా భీతిని కలిగించే మనస్సును హరించే సౌందర్యాన్ని వెల్లడించే రీతులతో (రమణీయ భయానక మయి); ఉద్ధతిన్= అతిశయంతో; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; పొంగెన్= విజృంభించింది.

తాత్పర్యం: వేగంగా కదిలేగుఱ్ఱాలు అనే కెరటాలతో; మదించిన ఏనుగులు అనే మొసళ్ళగుంపులతో, మిక్కుటంగా కదలాడే సైనికులనే చేపలతో వెల్లివిరిసి కౌరవరాజు దుర్యోధనుడనే చంద్రుడి సందర్శనంతో ఆ సైన్యం అనెడి సముద్రం ఉత్సాహంతో రమణీయభయానకంగా విజృంభించింది.

విశేషం: 1.అలం: పరిణామం. కొందరు ఆలంకారికుల మతంలో పరిణామాలంకారం రూపకప్రభేదమే. 2. ఈపద్యం వ్రాసింది - ఎఱ్ఱన. అరణ్యపర్వంలో ఎఱ్ఱన నన్నయపేరుమీదనే 'తత్కవితారీతియు కొంత దోప' పూరించినట్లు చెప్పుకొన్నాడు. కాబట్టి ఈ పద్యంలో నన్నయకవితారీతి కొంతమాత్రమేకాక సొంతంగా కనపడుతుంది. ఎఱ్ఱన వ్రాసిన ఈపద్యానికి శిశుపాలవధ ఘట్టంలో నన్నయ వ్రాసిన ఈక్రిందిపద్యానికి జన్యజనకభావం సుస్పష్టం.

> **'రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగనక్రసం**
> **చయములఁ జంచలచ్చటుల సైనికమత్స్యములన్ భయంకరం**
> **బయి యదువృష్ణిభోజకుకురాంధకవాహినియుం గలంగె ని**
> **ర్దయతరరోషమారుత నితాంతసమీరిత మై క్షణంబునన్.' (సభాపర్వం - 2.33)**

చ. **చామరపుండరీకవిలసత్సితచారుపతాకలం గురు**
గ్రామణియాత్ర నెంతయును గాంతి వహించె నభంబు శారదో
ద్దామమరాళమండలసితస్ఫుటపద్మవనీపరిస్ఫుర
త్తామరసాకరంబున విధంబున భూచరనేత్రపర్వమై. **59**

ప్రతిపదార్థం: భూ, చర, నేత్ర, పర్వము+ఐ= పుడమిపై చరించే మానవుల కన్నులకు పండువు అయి; నభంబు= ఆకసం; చామర, పుండరీక, విలసత్+సిత, చారు, పతాకలన్= వింజామరలతో వెల్లగొడుగులతో శోభిల్లుతున్న తెల్లని అందమైన జెండాలతో; కురు, గ్రామణి, యాత్రన్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన దుర్యోధనుడి ప్రయాణంలో; శారద+ఉద్దామ, మరాళ, మండల, సిత, స్ఫుట, పద్మ, వనీ, పరిస్ఫురత్+తామరస+ఆకరంబున, విధంబున= శరత్కాలంలోని గొప్ప హంసల గుంపులతోనూ, తెల్లగా వికసించిన పద్మాలగుంపులతోనూ ప్రకాశించే తామరకొలను మాదిరిగా; ఎంతయును= మిక్కుటంగా; కాంతివహించెన్= వెలుగొందింది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి ప్రయాణంలో ఆకాశం కనులపండువుగా శోభిల్లింది. అప్పుడు వింజామరలతో ఆకసాన్ని నింపుతూ దుర్యోధనుడి సేనలు పయనించాయి. అప్పుడు శరత్కాలంలో గొప్పహంసలగుంపులతో, వికసించిన పద్మాలతో కళకళలాడుతున్న తామరకొలనువలె ఆకసం శోభించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 2. చామరం= చమరీమృగపు వెంట్రుకలచేత తయారు చేయబడిన వీవన. చామరం వెల్లగొడుగు రాజలాంఛనాలు. 3. వృత్తరచనలో నన్నయకు ఒకవిశిష్టశయ్య ఉన్నది. నన్నయ మాటలలో చెప్పవలెనంటే అది 'అక్షరరమ్యత' సుదీర్ఘ సంస్కృత సమాస సంఘటన నన్నయశైలికి గీటురాయి. స్థూలదృష్టికి ఈపద్యం నన్నయయే వ్రాశాడు అని అనిపించేటట్లు ఎఱ్ఱన వ్రాయగలిగాడు. ఛందోభంగిమలోకూడ నన్నయ ఒడుపు ఉన్నది.

ఉ. ఇట్లు దుర్యోధనుండు గర్ణసౌబలసమేతుండై దుశ్శాసనాద్యనుజ గణంబునుం దక్కిన యమాత్యులుం గొలువఁ జెలువు మిగులం జని కరిపురంబు ప్రవేశించి సముచిత వ్యాపారంబుల నుండునంత, నొక్కనాఁడు మంత్రి జన పరివేష్టితుండై యున్న రాజునకు భీష్ముం డిట్లనియె. 60

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; కర్ణసౌబల సమేతుండు+ఐ= కర్ణుడితో, శకునితో కూడినవాడై; దుశ్శాసన+ఆది+అనుజ, గణంబునున్= దుశ్శాసనుడు మున్నగు తమ్ముల సముదాయమున్నూ; తక్కిన= మిగిలిన; అమాత్యులున్= మంత్రులున్నూ; కొలువన్= సేవించగా; చెలువుమిగులన్= అందం అతిశయించేటట్లుగా; చని= వెళ్లి; కరిపురంబు= హస్తినాపట్టణం; ప్రవేశించి= చేరిచొరబడి; సముచిత వ్యాపారంబులన్= తగిన పనులలో; ఉండు+అంతన్= ఉన్నంతలో; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; మంత్రిజన పరివేష్టితుండు+ఐ+ఉన్న= అమాత్యులచేత చుట్టుకొనబడియున్న; రాజునకున్= ప్రభువునకు (దుర్యోధనుడికి); భీష్ముండు= భీష్ముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దుర్యోధనుడు శకునితో కర్ణుడితో దుశ్శాసనుడు మున్నగు తమ్ములతో మంత్రులతో కలిసి హస్తినాపురం చేరి రాచఠీవితో కొలువుదీర్చి ఉండగా, ఒకనాడు భీష్ముడు దుర్యోధనుడితో ఈ విధంగా పలికాడు.

మ. 'హితులై పెద్దలు బుద్ధిసెప్పఁగఁ గ్రియాహీనుండవై త్రోచి పో
యితి దుష్టాత్ములఁ గూడి; దానికి ఫలం బెట్లయ్యెనో చూచితే!
గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనందనుఁడు గల్గంబట్టి యప్పాట దు
ర్గతికిం దప్పితిగాక చిక్కితిగదా గంధర్వుచే నాజిలోన్. 61

ప్రతిపదార్థం: పెద్దలు= వయస్సు ముదిరి అనుభవం సంపాదించినవారు; హితులు+ఐ= (నీ) శ్రేయోభిలాషులు అయి; బుద్ధి+చెప్పఁగన్= హితవుబోధించగా; క్రియా, హీనుండవు+ఐ= కొరమాలిన వాడవై; త్రోచి= ప్రక్కకు నెట్టి; దుష్ట+ ఆత్ములన్+కూడి= దుర్జనులతోచేరి; పోయితి(వి)= వెళ్ళావు; దానికిన్= ఆవిధంగా వెళ్లినదానికి; ఫలంబు= ఫలితం, పర్యవసానం; ఎట్లు= ఏరీతిగా; అయ్యెనో= పరిణమించిందో; చూచితి+ఏ= చూచావు (అనుభవించావు) కదా!; గత విద్వేషుఁడు= పోయిన శత్రుత్వం కలవాడు, పగలేనివాడు; ధర్మనందనుఁడు= ధర్మజుడు; కల్గన్+పట్టి= ఉండటంచేత; ఆ+పాటన్= ఆ విధంగా; దుర్గతికిన్= చెడ్డ అవస్థకు; తప్పితి(వి)+కాక= తప్పించుకొన్నావు కాని; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; గంధర్వుచేన్= గంధర్వుడు అయిన చిత్రసేనుడి చేతిలో; చిక్కితి(వి)+కదా= లొంగిపోయావు కదా! (బందీవి అయ్యావుకదా!).

తాత్పర్యం: 'అనుభవజ్ఞులు గౌరవింపదగిన పెద్దలు నీకు హితవు బోధించి, ఘోషయాత్రకు వెడలవద్దని చెప్పి ఉన్నారు. వారు చేసిన హెచ్చరికను నీవు సరకుచేయక గర్వంతో చెడ్డవారి చెప్పుడుమాటలకు చెవియొగ్గి బయలుదేరావు. ఈ దుస్సాహసం ఏరీతిగా పరిణమించిందో నీకే తెలిసింది కదా! అజాతశత్రుడు, మహానుభావుడు అయిన ధర్మరాజు ఉండటంచేత నీవు బ్రదికి బయటపడ్డావు. లేకపోతే గంధర్వు డైన చిత్రసేనుడి చెరసాలలో మ్రగ్గుతూ ఉండేవాడవు గదా.

ఉ. నీవును దమ్ములున్ సతులు నెయ్యురు వైరులచే గృహీతులై
పోవఁగఁ బాఱిపోయెఁ గడుఁ బొల్లఁదనంబున సూతపుత్త్రుఁ డీ
కావరుఁ గష్టచిత్తు నధికంబుగ నమ్ముదు నీవు వీని బా
హావిభవంబు గయ్యమున నక్కడఁ జూచితె కన్నులారఁగన్. 62

ప్రతిపదార్థం: నీవును= ఓదుర్యోధనా! నీవున్నూ; తమ్ములున్= అనుజులున్నూ; సతులు= కులపాలికలైన స్త్రీలున్నూ; నెయ్యురు= మిత్రులున్నూ; వైరులచేన్= శత్రువులచేత; గృహీతులు+ఐ= చెరపట్టబడినవారై; పోవఁగన్= వెడలగా; సూతపుత్త్రుఁడు= సూతుని కొడుకు (కర్ణుడు); కడున్= మిక్కిలి; పొల్లఁదనంబునన్= వ్యర్థత్వమున, - ఎందుకు పనికిరానితనంతో; పాఱిపోయెన్= పిరికితనంతో పరుగెత్తిపోయాడు; నీవు; ఈ కావరున్= ఈ దుర్మదుడిని; కష్టచిత్తున్= వెతకు లోనైన మనస్సు కలవాడిని అనగా స్థైర్యం లేనివాడిని; అధికంబుగన్= ఎక్కువగా; నమ్ముదు(వు)= విశ్వసిస్తావు; వీని= ఈతని (కర్ణుడియొక్క); బాహావిభవంబు= భుజ పరాక్రమం; అక్కడన్= అచట; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; కన్నులు+ఆరఁగన్= కనుల నిండుచూపుతో; చూచితి(వి)+ఎ= అరసితివి కదా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనా! నీకు సూతుడికొడుకైన కర్ణుడంటే మిక్కిలి అభిమానం కదా! కానీ, నీవే స్వయంగా నీ కన్నులతో చూచావు ఆతడి పరాక్రమం. నీ తమ్ములు, స్త్రీలు, ప్రియమిత్రులు అందరు గంధర్వులచేతికి చిక్కినపుడు నీవు మహావీరుడు అని అనుకొన్న కర్ణుడు పిరికిపందవలె మిమ్మందరను వదలిపెట్టి పారిపోయాడుకదా. నీ ప్రాణమిత్రుడు కర్ణుడు స్థైర్యం లేనివాడని గంధర్వులతో ఏర్పడిన కయ్యం ఋజువు చేసింది.

ఉ. ఆయతబాహు లుగ్రబలు లార్యులు పార్థులు వారిభూరిశౌ
ర్యాయుధ నైపుణక్రియలయందుఁ బదాఱవపాలుఁ బోలఁ డీ
వాయపురజ్జులాఁ డధిప! వారలచందము వీని చందమున్
నీయెడ నిక్కమై తెలిసెనే ఖచరేంద్రుల పోరిలోపలన్. 63

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! ఓ దుర్యోధనమహారాజా!; పార్థులు= కుంతికొడుకులు(పాండవులు); ఆయతబాహులు= నిడివిఅయిన చేతులు కలవారు- పరాక్రమవంతులు; ఉగ్రబలులు= భయంకర మైన శక్తి కలవారు; ఆర్యులు= పూజించతగినవారు; వారి= వారియొక్క (పాండవులయొక్క); శౌర్య+ఆయుధ, నైపుణ, క్రియలఅందున్= పరాక్రమంతో శస్త్రాలను ప్రయోగించే నేర్పరితనాలలో; ఈ వాయపు, రజ్జులాఁడు= వ్యర్థంగా కలహించేవాడు (నోటి దురుసు కలవాడు కర్ణుఁడు); పదాఱవపాలున్= పదునారవభాగం (1/16 వ వంతు); పోలఁడు= సరిగాడు; వారల చందమున్= ఆ పాండవుల విధము; వీని చందమున్= ఈ కర్ణుడి విధం; ఖచర+ఇంద్రుల= గంధర్వశ్రేష్ఠులయొక్క; పోరిలోపలన్= యుద్ధంలో; నీ+ఎడన్= నీకు సంబంధించినమేరకు; నిక్కము+ఐ= నిజము అయి, నిజంగా; తెలిసెన్+ఏ= తెల్లం అయిందా? లేదా? (తేటతెల్లం అయింది కదా).

తాత్పర్యం: ఓదుర్యోధన మహారాజా! పాండవులు పరాక్రమం కలవారు. భయంకర మైన శక్తి కలవారు. బలంతో పాటు పూజించతగిన మంచితనం కలవారు. వారి పరాక్రమంలోగాని, వారికి ఆయుధాలు ప్రయోగించటంలో కల నేర్పరితనంలో కాని పదునారవపాలుగూడ లేనివాడు ఈ కర్ణుడు వ్యర్థంగా కయ్యానికి కాలుదువ్వే స్వభావంగల వాక్శూరుడు. ఈమధ్య గంధర్వులతో జరిగిన పోరాటంలో నీవే నీకన్నులతో అటు పాండవుల పరాక్రమప్రాభవాలను ఇటు కర్ణుడి పారుబోతుతనాన్నీ తెలిసికొన్నావు.

క. కులమును సిరియును జెఱుపక । యలఘుస్థితి నింకనైన నప్పాండవులం
గలసి మనవయ్య! నాదగు । పలుకు వినఁగదయ్య! హితము పథ్యము సుమ్మీ!' 64

ప్రతిపదార్థం: కులమును= వంశాన్ని; సిరియును= ఐశ్వర్యాన్నీ; చెఱుపక= పాడు చేయక; అలఘుస్థితిన్= గొప్పతనంతో; ఇంకన్+ఐనన్= ఇకమీదట నైనా; ఆ+పాండవులన్= ఆ పాండునందనులతో; కలసి= కూడుకొని; మనవయ్య= బ్రదుకవయ్య; నాది+అగు= నాయొక్క; పలుకు= మాట; వినఁగదయ్య= విని పాటించవయ్యా! హితము= (ఇది నీకు) శ్రేయస్సు కూర్చేది; పథ్యము= మేలు (ఒనగూర్చేది); సుమ్మీ= సుమా.

తాత్పర్యం: నీవంశాన్ని పాడు చేయకుము, నీసంపద పోగొట్టుకొనకుము, ఇకమీదనైనా, ఆ పాండునందనులతో నెయ్యం నెరపి సుఖశాంతులతో బ్రదుకుము. ఇది నేను నీకు చేస్తున్న హితబోధ. ఇది నేను నీమేలు కోరి చెప్పుతున్నాను సుమా!'

వ. అనిన భీష్మువచనంబుల దెస ననాదరంబు సేసి, దుర్యోధనుండు గర్ణసౌబలులం జూచి నవ్వుచు, వారలుం దమ్ములుం దోడన చన నక్కడ వాసి చనియె; భీష్ముండును లజ్జితుం డై నిజగృహంబున కరిగె; నంతఁ గౌరవేశ్వరుండు గ్రమ్మఱి యెప్పటిచోటికిం జనుదెంచి మంత్రులతోడ మంతనం బుండి 'మన కెయ్యది కర్తవ్యం? బెయ్యది సేసినఁ దేజోలాభంబు లగు?' నని యడిగినఁ గర్ణుండు 'దేవా! నీ కింక నే విచారమ్ములు నేల? నిష్కంటకంబైన యీ పృథివి సకలంబునుం బాలించుచు మహేంద్రమహిమతోడ నఖిలసుఖంబులు ననుభవింతుగా' కనినం బ్రీతుండై యతండు వాని కి ట్లనియె. 65

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలికిన; భీష్మువచనంబుల దెసన్= భీష్ముడియొక్క పలుకులపట్ల; అనాదరంబు+చేసి= తిరస్కారం చూపి; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; కర్ణ, సౌబలులన్+చూచి= కర్ణుడిని, శకునిని అరసి; నవ్వుచున్= హసిస్తూ; వారలున్= కర్ణుడు, శకుని; తమ్ములున్= సహోదరులును; తోడనచనన్= అతనివెంట వెళ్ళగా; అక్కర+పాసి= ఆస్థలం విడిచి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; భీష్ముండును= భీష్ముడుకూడా; లజ్జితుండు+ఐ= సిగ్గుపడినవాడై; నిజగృహంబునకున్= తనయొక్క ఇంటికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; కౌరవ+ఈశ్వరుండు= దుర్యోధనుడు; క్రమ్మఱి= మరలి; ఎప్పటిచోటికిన్= మునుపుఉన్నస్థలానికి; చనుదెంచి= వచ్చి; మంత్రులతోడన్= అమాత్యులతో; మంతనంబు+ఉండి= యోచనచేసి, సంప్రదించి; మనకున్; ఎయ్యది= ఏది; కర్తవ్యంబు?= చేయదగినపని?; ఎయ్యది= ఏది; చేసినన్= చేస్తే; తేజస్+లాభంబులు= వర్చస్సు అధికంకావటం, అభ్యుదయం చేకూరటం; అగును= ఏర్పడుతాయి; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; దేవా!= ప్రభూ, (ఓదుర్యోధనమహారాజా!); నీకున్; ఇంకన్= ఇకమీద; ఏవిచారమ్ములు= ఏ ఆలోచనలు; ఏల= ఎందులకు; నిష్కంటకంబు+ఐన= శత్రువులు లేనటువంటి; ఈపృథివి= ఈభూమి; సకలంబునున్= సమస్తం; పాలించుచున్= ఏలుకొంటూ; మహా+ఇంద్ర, మహిమతోడన్= దేవేంద్రుడి గొప్పశక్తివంటి శక్తితో; అఖిల సుఖంబులు= అన్నిసౌఖ్యాలు; అనుభవింతు(వు)+కాక= పొందెదవుగాక; అనినన్= అని చెప్పగా; ప్రీతుండు+ఐ= సంతసంచెందినవాడై; అతఁడు= దుర్యోధనుడు; వానికిన్= అతడికి (కర్ణుడికి); ఇట్లు+అనియెన్;

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పలికిన భీష్ముడి మాటలపట్ల గౌరవం చూపకుండా దుర్యోధనుడు కర్ణుడినీ, శకునినీ చూచి నవ్వుకొంటూ, వారూ తమ్ములూ కలిసి తన వెంటరాగా అక్కడినుండి తొలగివెళ్ళిపోయాడు. భీష్ముడుకూడా సిగ్గుపడి స్వగృహానికి వెళ్ళాడు. ఆ తరువాత దుర్యోధనుడు తిరిగి మునుపున్నప్రదేశానికి వచ్చి మంత్రులతో మంతనాలు మొదలుపెట్టాడు. 'ఇప్పుడు మనం ఏమి చెయ్యాలి? ఏది చేస్తే వర్చస్సు అధికమౌతుంది?' అని అడిగాడు. దానికి కర్ణుడిట్లా అన్నాడు. 'ప్రభూ! నీ వింక ఎటువంటి చింతలు లేకుండా ఈ నేలనంతా దేవేంద్ర మహిమతో ఏలుతూ అఖిల సుఖాలను అనుభవించుము' - అనగా సంతోషించి దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నీయట్టివీరవరుఁడు స । హాయుం డటె, పడయరాని యదియుం గలదే?
ధీయుత! నా కెయ్యదియును । బాయక విను మింక నొక్క పని దెల్లముగన్. 66

ప్రతిపదార్థం: ధీయుత!= బుద్ధిమంతుడా!, ఓకర్ణా!; నీ+అట్టి= నీ వంటి; వీర, వరుఁడు= శూరులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు; సహాయుండు+అటె= సాయం చేసేవాడు కాగా; నాకున్; ఎయ్యదియును= ఏది అయినను; పడయరాని+అదియున్+కలదే= పొందరానిది ఉన్నదా; పాయక= వదలక; ఇంకన్= ఇకమీదట; ఒక్కపని= ఒకకార్యం; తెల్లముగన్= తెలిసేటట్లుగా; వినుము= ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: 'మేధావి వైన ఓ కర్ణా! సావధానంగా ఆకర్ణించుము. నీవంటి మహావీరుడు నాకు సాయం చేయటానికి ఉండగా, నేను పొందరానిదేదీ ఉండదు. నాకు ఒక కర్తవ్యం నెరవేర్చవలె నని మిక్కిలి వేడుకగా ఉన్నది.

తే. ధర్మజుఁడు రాజసూయంబుఁ బేర్మిఁ జేసె । నంతనుండియు నమ్మహితాధ్వరమున
యం దభిప్రాయమై యుండు; నొంద నాకు । నమ్మఖంబు సేయింపవే యనఘ! నన్ను.' 67

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడ వైనవాడా, ఓకర్ణా!; ధర్మజుఁడు= ధర్మపుత్రుడు; రాజసూయంబున్= రాజసూయమనే యజ్ఞాన్ని; పేర్మిన్= గౌరవంతో; చేసెనంతనుండియున్= ఒనరించినప్పటినుండియున్నూ; ఆ+మహిత+అధ్వరమున అందున్= ఆ గొప్పయజ్ఞంలో; అభిప్రాయము+ఐ+ఉండున్= కోరిక అయి ఉన్నది; నాకున్; ఆ+మఖంబు= ఆ యజ్ఞం (ఆరాజసూయయాగం); ఒందన్= పొందేటట్లుగా; నన్నున్+చేయింపవే= నాచేత చేయింపవా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు రాజసూయయాగాన్ని చేసిన నాటినుండి నేనుకూడా ఆరాజసూయయాగాన్ని చేయాలని మనస్సులో గాఢంగా అభిలషిస్తున్నాను. మహావీరుడవైన ఓకర్ణా! నీవు నాచేత ఆ మహాయాగాన్ని చేయించి పుణ్యం కట్టుకొనుము' అని దుర్యోధనుడు ప్రార్థించాడు.

వ. అనినం గర్ణుండు గౌరవపతి కి ట్లనియె. 68

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; కర్ణుండు; కౌరవపతికిన్= దుర్యోధనుడికి (కౌరవులరాజుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు దుర్యోధనుడితో ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

క. 'అగుఁగాక యేమి యిప్పుడు । జగతిం గల నృపతు లెల్ల జనవర! నీ కి
మ్ముగ వశవర్తుల కావునఁ । దగ నుద్యోగింపు మిపుడు తత్క్రతు విధికిన్. 69

ప్రతిపదార్థం: అగున్+కాక= ఆవిధంగా జరుగుగాక (సరే ధర్మరాజు గొప్పగా రాజసూయం చేసి ఉండవచ్చును గాక); ఏమి= ఏమి (ఎందుకు); ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; జగతిన్+కల= లోకంలో ఉన్న; నృపతులు+ఎల్లన్= రాజులు అందరు; జనవర= ఓరాజా! దుర్యోధనా!; నీకున్; ఇమ్ముగన్= సంప్రీతితో; వశవర్తులు+అ= లోబడిఉన్నవారే; కావునన్= కాబట్టి; తగన్= సరిపడునట్లుగా; తత్క్రతువిధికిన్= ఆ యజ్ఞవిధానానికి; ఇపుడు= ఈసమయంలో; ఉద్యోగింపుము= ప్రయత్నించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధన సార్వభౌమా! పూర్వం ధర్మరాజు రాజసూయయాగం చేసి ఉండవచ్చును. అదేమి గొప్ప! ఇపుడు నీవుమాత్రం చేయనేరవా? ఏమి ? ఇప్పుడు, ఈ లోకంలోగల రాజులు అందరున్నూ నీకు సామంతులేకదా! నీకు ఆ యాగంపై అంతమక్కువ ఉంటే, ఇపుడు ప్రారంభించుము.

ఉ. రాజులఁ బిల్వఁ బంపుము, ధరాసురసంఘము నామతింపు, పే
రోజ నుదాత్తయజ్ఞగృహయూపతతుల్ సమకట్టఁ బంపు, వి
భ్రాజితభక్ష్యభోజ్యవిధి భవ్యపదార్థము లానయింపు, మ
వ్యాజ విభూతిమై నమరవల్లభుచాడ్పునఁ జేయు జన్నమున్. 70

ప్రతిపదార్థం: రాజులన్= ప్రభువులను; పిల్వన్+పంపుము= పిలిపించు; ధరా, సుర, సంఘమున్= బ్రాహ్మణుల సముదాయాన్ని; ఆమతింపు(ము)= ఆహ్వానించుము; పేరోజన్= (పేరు+ఓజన్=) మిక్కుటమైన ఉత్సాహంతో; ఉదాత్త, యజ్ఞగృహ, యూప, తతుల్= గొప్పవైన యాగశాలలు యాగపశువులను కట్టే కంబాల సముదాయాలను; సమకట్టన్= సమకూర్చటంకొరకు; పంపు(ము)= నియోగించుము; విభ్రాజిత, భక్ష్యభోజ్యవిధి= శోభిల్లే తినుబండారాలు పిండివంటలు సమకూర్చే క్రమంలో; భవ్యపదార్థములు= యోగ్యమైన వస్తువులు; ఆనయింపుము= తెప్పించుము; అవ్యాజ విభూతిమైన్= సహజమైనసంపదతో (ఏప్రయోజనాన్ని అభిలషించని ఐశ్వర్యం చొప్పున); అమర, వల్లభు, చాడ్పునన్= దేవేంద్రుడి మాదిరిగా; జన్నమున్= యజ్ఞాన్ని; చేయు(ము)= ఒనరింపుము.

తాత్పర్యం: రాజులను అందరను ఆహ్వానించటానికై దూతలను పంపుము. బ్రాహ్మణులను ఆహ్వానించుము; గొప్ప ఉత్సాహం వెల్లివిరిసేటట్లుగా యాగశాలలు నిర్మించుము. యూపస్తంభాలను సమకూర్చుకొనుము. అన్నసంతర్పణ చేయటానికై తినుబండారాలు పిండివంటలు సమకూర్చటానికి యోగ్యమైన పదార్థాలు తెప్పించుము. ఏప్రయోజనానికి ఎట్టి ప్రతిఫలం ఆశించకుండగా దేవేంద్రుడి మాదిరిగా గొప్ప యజ్ఞాన్ని చేయుము.

వ. అనిన సంతోసిల్లి కురుపతి యప్పుడు పురోహితునిం బిలిపించి, 'రాజసూయ యజ్ఞంబు సంపూర్ణ దక్షిణంబుగాఁ జేయవలయుఁ; దత్ప్రయోగ విశేషంబులకు మీరు సాలియుండునది' యనినం బురోహితుండు దగిన విద్వజ్జనంబులతోడ విచారించి దుర్యోధనున కి ట్లనియె. 71

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (కర్ణుడు) చెప్పగా; సంతోసిల్లి= సంతోషించి; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; అప్పుడు+అ= ఆసమయంలో; పురోహితునిన్= వైదికకర్మకాండను నిర్వహించే విప్రుడిని; పిలిపించి= ఆహ్వానించి, రప్పించుకొని; రాజసూయయజ్ఞంబు= రాజసూయం అనే క్రతువు; సంపూర్ణ దక్షిణంబుగాన్= సాంతంగా, చివర ఇచ్చే దక్షిణతో పాటుగ; చేయవలయున్= నిర్వహించవలెను; తత్+ప్రయోగ, విశేషంబులకున్= ఆ క్రతువును నిర్వహించటంలో పేర్కొనదగిన అంశాలకు; మీరు= (వైదికవిప్రులయిన) మీరు; చాలి+ఉండునది= సరిపోయేటట్లుగా ఉద్యుక్తులు కండి; అనినన్= అని (దుర్యోధనుడు) చెప్పగా; పురోహితుండు= వైదికవిప్రుడు; తగిన= యోగ్యులు అయిన; విద్వత్+జనంబులతోడన్= పండితులైన వారలతో; విచారించి= సంప్రదించి; దుర్యోధనునకున్= సుయోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడిమాటలకు దుర్యోధనుడు సంతసించాడు. పిదప దుర్యోధనుడు పురోహితుడిని పిలిపించి రాజసూయయజ్ఞాన్ని యథావిధిగా, నిండైన దక్షిణలతో చేయవలయు నని ప్రార్థించాడు. పురోహితుడు పండితులైన వైదికవిప్రులతో సంప్రదించి దుర్యోధనుడికి ఇట్లా తెలిపాడు.

విశేషం: పురస్+హితుడు= పురోహితుడు. పురోహితుడు వైదికవైదుష్యం కలవాడు మాత్రమే కాక, యజమానుని శ్రేయోభిలాషి అయిఉండాలి.

చ. 'జనవర! నీకుఁ బాండవులు శత్రులు గావున వారి నాజి నో
ర్చిన మఱి కాక మున్న యిటు సేయఁగ శక్యమె రాజసూయమున్?
వినుము దగంగ నిప్పటికి వేఱొక యజ్ఞము సేయు మిమ్ములం;
బనుపుము తత్క్రియావివిధభంగులకుం దగువారి వేగమై. 72

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= ఓ దుర్యోధనామహారాజ!; నీకున్= నీకు; పాండవులు; శత్రులు= విరోధులు; కావునన్= కాబట్టి; వారిన్= వారిని (పాండవులను); ఆజిన్= యుద్ధంలో; మఱి= ఇంక; ఓర్చినన్= జయించిననే; కాక= తప్ప; మున్ను+అ= అంతకు ముందే; రాజసూయమున్; ఇటు= ఈ విధంగా; చేయఁగన్= సలుపగా; శక్యమె= సాధ్యం అవుతుందా?; వినుము= ఆలకించుము; తగంగన్= తగునట్లుగా; ఇప్పటికిన్= ఇప్పటి స్థితిగతులకు అనువుగా; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; వేఱు+ఒక, యజ్ఞము= ఇంకొక యాగం; చేయుము= సలుపుము; వేగమైన్= శీఘ్రంగా; తత్+క్రియా, వివిధ, భంగులకున్= ఆ పనులలోని పెక్కురీతులకు; తగువారిన్= యోగ్యులైనవారిని; పనుపుము= నియోగించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓదుర్యోధన మహారాజా! నీకు పాండవులు శత్రువులు కదా! శత్రురాజులను అందరను నిశ్శేషంగా జయించిన పిమ్మటనే కాని రాజసూయయాగం చేయటం శాస్త్రసమ్మతం కాదు. పాండవులను యుద్ధంలో జయించిన పిమ్మట మాత్రమే నీకు ఆ యజ్ఞం చేసే అర్హత సంక్రమిస్తుంది. అందుచేత ప్రస్తుతం నీవు ఇంకొకయజ్ఞం చేయటానికి ఉపక్రమించటం మంచిది. ఇక శీఘ్రంగా అట్టి యాగాన్ని నిర్వహించటానికి యోగ్యత కలవారిని ఎన్నుకొనుము.

తే. రాజసూయంబు నట్టిద రాజవర్య! । వైష్ణవం బను యాగంబు; వాసుదేవుఁ
డిమ్మఖము సేసెఁ దొల్లి; యభీష్ట మిదియ; । చేయు నిర్విఘ్నముగ నిది సెల్లు నీకు'. 73

ప్రతిపదార్థం: రాజవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా!; ఓదుర్యోధనమహారాజా!; వైష్ణవంబు+అను యాగంబు= వైష్ణవం అనే పేరు గల యజ్ఞం; రాజసూయంబు+అట్టిది+అ= రాజసూయం వంటిదే; ఈ+మఖము= ఈ యజ్ఞాన్ని; వాసుదేవుఁడు= వసుదేవుడి కొడుకు, శ్రీకృష్ణుడు; తొల్లి= పూర్వం; చేసెన్= సలిపాడు; అభీష్టము+ఇది+అ= కోరదగింది ఇదే; నిర్విఘ్నముగన్= ఆటంకాలు లేకుండా; చేయు(ము)= నిర్వహింపుము. నీకున్; ఇది= వైష్ణవ యాగం; చెల్లున్= తగును.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధన మహారాజా! రాజసూయయాగంవంటిదే వైష్ణవయాగం. దానిని మునుపు వాసుదేవుడు చేశాడు. ఇది అభిలషించతగింది. ఈ యాగాన్ని ఎట్టి ఆటంకాలు లేకుండా చేసేది. ఇది నీకు తగిన యజ్ఞంసుమా!'.

క. అనిన నిది వోలు నని య । జ్జననాథుఁడు సూతతనయసౌబలులు ప్రియం
బున ననుమతింప నభిమత । వినుతాధ్వరసంప్రయోగవిహితోద్యముఁ డై. 74

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (పురోహితుడు) చెప్పగా; ఇది+పోలున్+అని= ఇది బాగా ఉన్న దని; ఆ+జననాథుఁడు= ఆరాజు (దుర్యోధనుడు); సూతతనయ, సౌబలులు= కర్ణుడును, శకునియు; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; అనుమతింపన్= అంగీకరించగా; అభిమత, వినుత+అధ్వర, సంప్రయోగ, విహిత+ఉద్యముఁడు+ఐ= కోరినట్టిది ప్రశంసించబడినట్టిది అయిన యజ్ఞాన్ని నిర్వహించటంలో అభిరుచితో కూడిన ప్రయత్నం కలవాడై.

తాత్పర్యం: పురోహితుడు చెప్పినమాటలు సముచితంగా ఉన్నవని దుర్యోధనుడు తలపోశాడు. సంతసంతో కర్ణుడు, శకుని అట్లే అని సమ్మతించారు. అంతట దుర్యోధనుడు యజ్ఞాన్ని చేయటానికి వలసిన సన్నాహాలలో నిమగ్నుడయ్యాడు.

క. **తనయుద్యోగము జననీ । జనకులకును ద్రోణవిదురశాంతనవ కృపా**
ది నిఖిలమాన్యజనమ్ముల । కును దగ నెఱిఁగించి భరతకుంజరుఁ డెలమిన్. 75

ప్రతిపదార్థం: భరత, కుంజరుఁడు= భరతవంశంలో ఏనుగువంటివాడు (శ్రేష్ఠుడు), దుర్యోధనుడు; ఎలమిన్= సంతోషంతో; తన+ఉద్యోగము= తనప్రయత్నం; జననీజనకులకును= తల్లిదండ్రులకును, (గాంధారికి ధృతరాష్ట్రుడికిని); ద్రోణ, విదుర, శాంతనవ, కృప+ఆది, నిఖిల, మాన్యజనమ్ములకును= ద్రోణుడు, విదురుడు, శంతనుని పుత్రుడు భీష్ముడు, కృపుడు మున్నగుసమస్తమైన పూజనీయు లైన వారికిని; తగన్= ఒప్పిదంగా; ఎఱిఁగించి= తెలిపి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు జన్నమొనర్చే తనసన్నాహాన్నిగూర్చి తల్లిదండ్రులు అయిన గాంధారికిని ధృతరాష్ట్రుడికి, పెద్దలు అయిన ద్రోణుడు విదురుడు భీష్ముడు కృపుడు మున్నగువారికి తెలిపి, తాను సంతోషంతో. (తదుపరి పద్యంతో అన్వయం).

దుర్యోధనుఁడు వైష్ణవం బను యజ్ఞంబు సేయుట (సం. 3-242-1)

వ. **వారిచేత ననుజ్ఞాతుం డయి నగరసమీపంబున నొక్క పుణ్యస్థలంబునం దఖిలయజ్ఞగృహంబులు నతిరమణీయంబులుగాఁజేయించి యజ్ఞోపకరణంబులును సమస్తవస్తువిశేషంబులును సమకట్ట నియోగించి శుభదినంబునం బరమబ్రాహ్మణసహాయుం డై నియతదీక్షాశోభనంబు వహించె నంత.** 76

ప్రతిపదార్థం: వారిచేతన్= తలిదండ్రులచేత, పెద్దలచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుమతించబడినవాడై; నగర సమీపంబునన్= హస్తినాపురం దగ్గరగా ఉన్న స్థలంలో; ఒక్క, పుణ్య, స్థలంబునందున్= సుకృతం కలిగించే ఒకచోట; అఖిల యజ్ఞ, గృహంబులున్= జన్నం చేయటానికి ఉపకరించే ఇండ్లను అన్నిటిని; అతిరమణీయంబులుగాన్= మిక్కిలి అందంగా; చేయించి= నిర్మించి; యజ్ఞ+ఉపకరణంబులును= జన్నం చేయటానికి కావలసిన కొరముట్లు; సమస్త వస్తు విశేషంబులును= అన్నిపదార్థాలను; సమకట్టన్= సమకూర్చటంకొరకు; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి; శుభదినంబునన్= మంచిరోజున; పరమ, బ్రాహ్మణ, సహాయుండు+ఐ= గొప్పవిప్రులు సాయంగా కలవాడై; నియత, దీక్షాశోభనంబు= శాస్త్రాలలో విధించబడిన క్రమశిక్షణ పాటించటంవల్ల, ఏర్పడే మంగళమును; వహించెన్= పొందాడు; అంతన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తలిదండ్రులచేతను పెద్దలచేతను అనుమతించబడినవాడై యజ్ఞసన్నాహాలు చేశాడు. హస్తినాపురానికి దగ్గరగా ఒకపుణ్యస్థలం ఎన్నికచేసి, అచట యజ్ఞానికై పెక్కుఇండ్లు అందచందాలు ఒప్పార నిర్మింపజేశాడు. యజ్ఞానికి కావలసిన వస్తుసామగ్రిని అంతటిని ఉపకరణాల నన్నింటిని సమకూర్పజేశాడు. ఒకశుభ ముహూర్తంలో బ్రాహ్మణోత్తముల సాయంతో శాస్త్రాలలో విధించబడిన క్రమశిక్షణ పాటించటంవలన ఏర్పడే దీప్తితో కూడిన సౌందర్యం పొందాడు.

ఆ. **అఖిలదేశవాసు లైన రాజులను బ । విత్రచరితు లైన విప్రవరుల**
నర్థిఁ బిలువ దూత లరిగిరి కౌరవే । శ్వరుని యాజ్ఞఁజేసి సమ్మదమున. 77

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఈశ్వరుని+ఆజ్ఞన్+చేసి= దుర్యోధనుడి ఆనతి చొప్పున; అఖిల, దేశ, వాసులు+ఐన= అన్ని రాజ్యాలలో నివసిస్తుఉండేవారైన; రాజులను= ప్రభువులను; పవిత్రచరితులు+ఐన= పావనమైన ప్రవర్తన గల; విప్రవరులన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; అర్థిన్= ప్రీతితో; పిలువన్= ఆహ్వానించటంకొరకై; దూతలు= రాయబారులు; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: అన్నిదేశాలలో నివసించే రాజులను, పవిత్రమైన ప్రవర్తన గల బ్రాహ్మణోత్తములను ఆహ్వానించటంకొరకై రాయబారులు దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞచొప్పున సంతోషంతో బయలుదేరి వెళ్ళారు.

వ. **అందొక్క దూతం బిలిచి దుశ్శాసనుండు 'నీవు ద్వైతవనంబునకుం జని పాండవులను దదాశ్రమవాసు లైన భూసురులను గౌరవేశ్వరు నధ్వరంబునకుఁబిలువు' మని పనిచిన, వాఁడునుంజని ధర్మరాజుం గని యిట్లనియె.** 78

ప్రతిపదార్థం: దుశ్శాసనుండు; అందున్+ఒక్కదూతన్= ఆదూతలలో ఒక రాయబారిని; పిలిచి= ఆహ్వానించి; నీవు= (ఓ దూతా) నీవు; ద్వైతవనంబునకున్+చని= ద్వైతవనానికి పోయి; పాండవులను= పాండునందనులను; తత్+ఆశ్రమవాసులు+ఐన= వారియొక్క ఆశ్రమంలో నివసించేవారు అయిన; భూసురులను= విప్రులను; కౌరవ+ఈశ్వరు+అధ్వరంబునకున్= దుర్యోధనుడి యజ్ఞానికి; పిలువుము= ఆహ్వానించుము; అని పనిచినన్= అని ఆజ్ఞాపించగా; వాఁడునున్= ఆ దూతయు; చని= వెడలి; ధర్మరాజున్+కని= ధర్మపుత్రుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈరీతిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడు దూతలలో ఒకడిని పిలిచి 'నీవు ద్వైతవనానికి పోయి పాండవులను, పాండవుల ఆశ్రమంలో నివసించే బ్రాహ్మణులను యజ్ఞానికి రమ్మని ఆహ్వానించుము' అని చెప్పాడు. ఆ దూత ద్వైతవనానికి పోయి ధర్మరాజును సందర్శించి ఈ విధంగా పలికాడు.

ఉ. **'వీరుఁడు గౌరవుండు నిజవిక్రమలబ్ధ సమున్నతార్థ సం**
భారములన్ మహాధ్వర మపారబలుం డొనరించుచుండి పెం
పారఁగ నిన్నుఁ దమ్ముల మహాద్విజులం బిలువంగఁ బంచె ధా
త్రీరమణేశ! నెమ్మిఁ జనుదెమ్ము తదధ్వరముం గనుంగొనన్.' 79

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీ, రమణ+ఈశ!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా, ఓధర్మరాజా!; వీరుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; కౌరవుండు= దుర్యోధనుడు; నిజ, విక్రమ, లబ్ధ, సమున్నత+అర్థ, సంభారములన్= తనయొక్క శౌర్యంచేత పొందబడిన మిక్కిలి గొప్ప వైన పదార్థాల సముదాయంచేత; మహా+అధ్వరము= గొప్పజన్నం; అపారబలుండు= అంతులేని శక్తి కలవాడు (దుర్యోధనుడు); ఒనరించుచున్+ఉండి= చేస్తూ ఉన్నవాడై; పెంపు+అరఁగన్= అతిశయం శోభిల్లేటట్లుగా; నిన్నున్= (ఓధర్మరాజా) నిన్నును; తమ్ములన్= (నీ) అనుజులను; మహా, ద్విజులన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; పిలువంగన్= ఆహ్వానించగా; పంచెన్= (నన్ను) నియోగించాడు; తద్+అధ్వరమున్= ఆ యజ్ఞాన్ని; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; కనుంగొనన్= చూడటంకొరకై; చనుదెమ్ము= రమ్ము.

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! కౌరవులలో వీరుడైన దుర్యోధనుడు తన శౌర్యానికి, ప్రాభవానికి అనురూపమైన గొప్పయజ్ఞాన్ని చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. ఆ మహాక్రతువుకై అంతులేని సంభారాలు సమస్త వస్తుసామగ్రి సమకూర్చబడినవి. ఇట్టి గొప్పయజ్ఞాన్ని తిలకించటానికై నిన్నును, నీ తమ్ములను, నీతోఉన్న

బ్రాహ్మణోత్తములను ఆహ్వానించటానికై, దుర్యోధనసార్వభౌముడు ప్రత్యేకంగా మీవద్దకు నన్ను దూతగా నియోగించి పంపాడు. దయచేసి యజ్ఞానికి రమ్మ.

విశేషం: "అనాహూతోఽధ్వరం గచ్ఛేత్" - "ఆహ్వానం లేకుండానే యజ్ఞానికి వెళ్ళవలెను" అనే ప్రాచీనసంప్రదాయం. అయినను పాండవులకు ప్రత్యేకదూత వచ్చి ఆహ్వానం సయితం అందించాడుగదా. ఇక పాండవులు యజ్ఞానికి వెళ్లటం విధ్యుక్త కర్తవ్యం అని రాయబారి సూచన. అయినను - ఈ ఆహ్వానంలో అంతర్గర్భితంగా దుర్యోధనుడి ఐశ్వర్యప్రాభవం - పరాక్రమప్రకర్ష ఇమిడి ఉన్నవి. దానిని పాండవులు గుర్తించక పోలేదు.

వ. అనిన ధర్మజుండు వాని కిట్లనియె. 80

తాత్పర్యం: అనగా విని ధర్మరాజు ఆ దూతతో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'అనఘుఁడు ధార్తరాష్ట్రుఁడు మహాధ్వరకర్మధురీణుఁ డయ్యె నా
విని ప్రియమందెఁ జిత్తము; పవిత్రిత మయ్యెఁ గులంబు; వింటె! యై
నను దగ మేము పూనిన ఘనంబగు పూనికి దీర్ప కెవ్విధం
బున నట రా నొడంబడము? భూవరుతో నిది సెప్పు మేర్పడన్.' 81

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= పాపరహితుడు; ధార్తరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడికొడుకు (దుర్యోధనుడు); మహా+అధ్వర, కర్మ, ధురీణుఁడు+అయ్యెన్= గొప్పయజ్ఞాన్ని నిర్వహించే పనిని చేపట్టినవాడు అయినాడు; నాన్= అనగా; విని= ఆలకించి; చిత్తము= మనస్సు; ప్రియము+అందెన్= ప్రీతి చెందింది; కులంబు= వంశం (మా కురువంశం); పవిత్రితము+అయ్యెన్= పావనం అయింది; వింటి+ఎ= సావధానంగా ఆలకించావుకదా; ఐనను= అయినప్పటికిని; తగన్= ఒప్పిదంగా; మేము= మేము (పాండవులమైన మేము); పూనిన= చేపట్టిన; ఘనంబు+అగు= గొప్పది అయిన; పూనికి= దీక్ష; తీర్పక= నెరవేర్చక; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; అట= అచటికి (ఆ యజ్ఞానికి) రాన్= రావటానికి; ఒడంబడము?= సమ్మతించగలం; భూవరుతోన్= భూమికి భర్తఅయిన రాజుతో (దుర్యోధనుడితో); ఇది= ఈవిషయం; ఏర్పడన్= విశదంగా; చెప్పుము= వచింపుము.

తాత్పర్యం: 'మహానుభావుడు దుర్యోధనుడు గొప్పయజ్ఞాన్ని చేయటానికి పూనుకొని, అంతటి సన్నాహాలు చేసి మమ్మల్ని ఆహ్వానించినందుకు సంతోషం. ఈ యజ్ఞంవలన మాకురువంశం పావనమౌతుంది. కాని, మా సమాధానం సావధానంగా వినుము. మేం చేసిన శపథాన్ని నెరవేర్చటానికి ముందే - అంటే, అరణ్యవాసం, అజ్ఞాతవాసం ముగించటానికి ముందుగానే - మేము యజ్ఞాన్ని సందర్శించటం ఏవిధంగా సముచితం ఔతుంది? ఈ విషయాన్ని దయచేసి మీరాజుతో వివరించి తెలుప వేడికోలు.'

విశేషం: ఈ సమాధానంలో ధర్మరాజుశీలం సాత్త్వికసంపద తెలివితేటలు మంచితనం స్వయంవ్యక్తమౌతున్నాయి.

వ. అనియె; నప్పుడు భీమసేనుం డాదూతం జూచి, 'యోరి! వినుము! పదుమూఁడగునేఁటి కడపటఁ బాండవాగ్రజుండు దీప్తం బగుశస్త్రాస్త్రదహనంబునందు ధార్తరాష్ట్రసుతశతకంబును బశువరించివేల్చి రణసత్త్రంబు సేయుటకునై వచ్చుం గాని యందాఁకం జనుదెంచుట గలుగ దని యాదుర్యోధను నెదురన వాయోడక చెప్పు' మనిన, వాఁడును మగిడి చని ధర్మనందను ప్రియవచనంబులను వృకోదరు నిష్ఠురోక్తులను ధార్తరాష్ట్రుల కెఱింగించెఁ; దదనంతరంబ. 82

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని ధర్మరాజు పలికాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; భీమసేనుండు= భీముడు; ఆదూతన్= ఆ రాయబారిని; చూచి; 'ఓరి!= (ఓదూతా!); వినుము= ఆలకింపుము; పదుమూఁడు+అగు= పదమూడవది అయిన; ఏఁటి, కడపటన్= సంవత్సరంచివర; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడు, ధర్మరాజు; దీప్తంబు+అగు= ప్రజ్వలిస్తున్నది అయిన; శస్త్ర+అస్త్ర, దహనంబునందున్= బాణాలవలన, మంత్రమహిమగల బాణాలవలన ఏర్పడే అగ్నిలో; ధార్తరాష్ట్ర, సుత, శతకంబును= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క నూరుమంది కొడుకులను; పశువరించి= బలి అయ్యే జంతువులనుగా చేసి; వేల్చి= హోమంలో పడవేసి; రణసత్త్రంబు= యుద్ధం అనెడి యజ్ఞం; చేయుటకున్+ఐ= చేయటానికై; వచ్చున్+కాని= వస్తాడు కాని; అందాఁకన్= అంతవరకు; చనుదెంచుట= రావటం; కలుగదు= జరుగదు; అని= అనిచెప్పి; ఆదుర్యోధను +ఎదురన్+అ= ఆ సుయోధనుడిఎదుటనే; వాయి+ఓడక= నోరువిప్పటానికి జంకక; చెప్పుము= వచింపుము; అనినన్= అని చెప్పగా; వాఁడును= దూతయును; మగిడిచని= తిరిగి వెళ్ళి; ధర్మనందను ప్రియ, వచనంబులను= ధర్మరాజు చెప్పిన ఇంపైన మాటలను; వృక+ఉదరు= భీముడియొక్క; నిష్ఠుర+ఉక్తులను= కఠినమైన మాటలను; ధార్తరాష్ట్రులకున్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులకు; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటనే.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు చెప్పాడు. ఆ సమయంలో జోక్యం కల్పించుకొని, భీమసేనుడు ఆ దూతతో 'ఓరీ దూతా! సావధానంగా నేను చెప్పేమాటలను వినుము. నేటికి పదమూడవసంవత్సరం ముగిసిన పిమ్మట - మా అరణ్యవాసం, అజ్ఞాతవాసం ముగిసిన తరువాత - పాండవుల అన్నగారు ధర్మనందనుడు పిలువకుండానే తాను కావించే యుద్ధయజ్ఞంలో ధృతరాష్ట్రుడి నూరుమంది కొడుకులను యజ్ఞపశువులను చేసి తన శస్త్రాస్త్రాలనే అగ్నిలో వేల్చడానికి వస్తాడు. ఆ యుద్ధ యజ్ఞం జరిగేటప్పుడే మేం రాగలం. అంతవరకు ఊరక అచటికి రాజాలమని నీవు జంకకుండా సుస్పష్టంగా దుర్యోధనుడితో చెప్పుము' అని గర్జించాడు. ఆ దూత తిరిగి వెళ్లి, ధర్మరాజు పలికిన సామవాక్యాలను, భీముడి పరుషమైన మాటలను ధృతరాష్ట్రుడికొడుకులకు వివరించి చెప్పాడు. అటు పిమ్మట.

క. చనుదెంచిరి కౌరవశా । సనమున ధరణిఁ గల నిఖిల జనపతులును స
న్మునులును సమస్తజనులును । ఘనభుజుజన్నంబుఁ జూడఁ గరిపురమునకున్. 83

ప్రతిపదార్థం: కౌరవశాసనమునన్= కురువంశంలోనివాడైన దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞ మేరకు; ధరణిన్+కల= భూమిపై ఉన్న; నిఖిల జనపతులును= అందరు రాజులును; సత్+మునులును= ఉత్తములైన ఋషులున్నూ; సమస్త, జనులును= అందరు ప్రజలున్నూ; కరిపురమునకున్= హస్తినాపురికి; ఘనభుజు జన్నంబున్= గొప్పపరాక్రమం కలవాడైన దుర్యోధనుడి యజ్ఞాన్ని; చూడన్= సందర్శించటం కొరకై; చనుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడిశాసనంమేరకు, భూమిలోని రాజులు అందరు, ప్రజలు అందరు, గొప్పఋషులు అతడు చేస్తున్న యజ్ఞాన్ని సందర్శించటానికై వచ్చారు.

వ. వారి కెల్లను దగిన సత్కారంబులు సేయను బాత్రదానంబులు గావింపను ధృతరాష్ట్రుండు విదురుం బనిచె; నివ్విధంబునఁ బ్రసిద్ధ దక్షిణాన్వితంబై ప్రభూతాన్నపానసంతర్పిత సకలజనంబై యభిమతాంబరాభరణ పరిపూజిత భూసురప్రకరంబై యథాకాలవిహితకర్మకలాపంబై యథాశాస్త్రీయంబై వైష్ణవయాగంబు నిర్విఘ్నంబుగఁ బరిసమాప్తం బగుటయు. 84

ప్రతిపదార్థం: వారికిన్+ఎల్లను= యాగానికి వచ్చినవారందరికీ; తగిన, సత్కారంబులు+చేయను= ఉచితమైనమర్యాదలను కావించటానికి; పాత్రదానంబులు= అర్హతనుపట్టి దానాలు; కావింపను= చేయటానికి; ధృతరాష్ట్రుండు; విదురున్= విదురుడిని; పనిచెన్= నియోగించాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈరీతిగా; ప్రసిద్ధ, దక్షిణ+అన్వితంబు+ఐ= కీర్తికి ఎక్కిన దక్షిణలతో కూడింది అయి (దక్షిణ= పండితులైన బ్రాహ్మణులకు బహుమానంగా సమర్పించబడే ధనం); ప్రభూత+అన్న, పాన, సంతర్పిత, సకల, జనంబు+ఐ= విరివిగా అన్నపానీయాలు సమకూర్చబడటంచేత సంతృప్తిచెందిన ప్రజలు కలదై; అభిమత+అంబర+ఆభరణ, పరిపూజిత, భూసుర, ప్రకరంబు+ఐ= కోరిన వస్త్రాలచేత, భూషణాలచేత బాగుగా సమ్మానించబడిన బ్రాహ్మణుల సముదాయం కలదై; యథా, కాల, విహిత, కర్మ కలాపంబు+ఐ= ఏసమయానికి ఏయేపనులు జరుగవలెనని శాస్త్రాలు నిర్దేశించాయో అట్లే జరిగిన అన్ని పనులు కలదై; యథాశాస్త్రీయంబు+ఐ= శాస్త్రం నిర్దేశించిన విధులను అనుసరించినది అయి; వైష్ణవయాగంబు= వైష్ణవయజ్ఞం; నిర్విఘ్నంబుగాన్= ఎట్టి ఆటంకాలు లేకుండా; పరిసమాప్తంబు+అగుటయున్= పూర్తిగా ముగిసినది కాగా.

తాత్పర్యం: ఆ యజ్ఞానికి విచ్చేసినవారికి సమ్మానంచేయటానికి, అర్హతలను బట్టి దానాలు ఇవ్వటానికి ధృతరాష్ట్రుడు విదురుడిని నియోగించాడు. ఈవిధంగా ఆ యాగానికి గొప్పపేరుప్రతిష్ఠలు కలిగాయి. అందులో బ్రాహ్మణులకు పుష్కలంగా దక్షిణలు లభించాయి. గొప్ప అన్నదానం జరిగింది. ప్రజలకు అందరికి అన్నపానాలు లభించటంచేత వారికి సంతృప్తి కలిగింది. బ్రాహ్మణులకు అందరకు సంతృప్తికరంగా వస్త్రాలు ఆభరణాలు లభించాయి. శాస్త్రంలో చెప్పబడిన విధులు అన్నియు సక్రమంగా సకాలంలో జరిగాయి. కర్మకాండలలో ఎట్టిలోపాలు జరుగలేదు. శాస్త్రవిధ్యుక్త ప్రకారం జరిగిన ఆ వైష్ణవయాగం ఎట్టి ఆటంకాలు లేక ప్రాయశ్చిత్తానికి అక్కరలేకుండా ముగిసింది.

క. **అవభృథశోభితుఁడై కౌ । రవముఖ్యుఁడు భూరికనకరత్నతతుల భూ**
దివిజులఁ బూజించి నృపుల । వివిధ విధుల సత్కరించి వీడ్కొలిపెఁ దగన్. **85**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవముఖ్యుఁడు= దుర్యోధనుడు; అవభృథశోభితుఁడు+ఐ= యజ్ఞం ముగిసిన పిదప చేసే పవిత్రస్నానంచేత శోభిల్లుతున్నవాడై; భూరి, కనక, రత్న, తతులన్= మిక్కుటమైన బంగారంచేత, రత్నసముదాయాలచేత; భూదివిజులన్= బ్రాహ్మణులను; పూజించి= ఆరాధించి; నృపులన్= రాజులను; వివిధ, విధులన్= పెక్కుతెరగులైన మర్యాదలతో; సత్కరించి= గౌరవించి; తగన్= ఒప్పిదముగా; వీడ్కొలిపెన్= ఆమంత్రణం చేసి, సగౌరవంగా పంపాడు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞం పూర్తిఅయిన పిదప చేసే పవిత్రస్నానంచేత శోభిల్లినవాడై కౌరవనాయకు డైన దుర్యోధనుడు బ్రాహ్మణులకు పసిడినాణేలను రత్నమాణిక్యాలను పెక్కు బహూకరించి పూజించాడు. యజ్ఞానికి విచ్చేసిన రాజులను అందరను సమ్మానించి అనేకమర్యాదలు చేసి వారివారిదేశాలకు సగౌరవంగా సాగనంపాడు.

వ. **అట్టియెడ నధ్వరోత్సవాగతు లైన జను లనేకులు ధృతరాష్ట్రనందను సమ్ముఖంబున ని ట్లనిరి.** **86**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆసమయంలో; అధ్వర+ఉత్సవ+ఆగతులు+ఐన= యజ్ఞమనేపండుగను చూడటానికై వచ్చినవారైన; జనులు= ప్రజలు; అనేకులు= పలువురు; ధృతరాష్ట్రనందను సమ్ముఖంబునన్= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకైన దుర్యోధనుడి ఎదుట; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆసమయంలో యజ్ఞాన్ని సందర్శించటానికి ఏతెంచిన ప్రజలు పలువురు ధృతరాష్ట్రుడికుమారు డైన దుర్యోధనుడిని ఈవిధంగా అభినందించారు.

క. **'జనపతు లెవ్వరు నివ్విధ । మున నిర్విఘ్నముగ నఖిలభూజనసమ్మో**
దనముగఁ జేసిరె సత్క్రతు । వనఘ! భవత్పుణ్యమహిమ లాశ్చర్య మిలన్. **87**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడైనవాడా, ఓదుర్యోధనా!; జనపతులు+ఎవ్వరున్= రాజులు ఎవ్వరు గాని; ఈ+విధమునన్= ఈరీతిగా; నిర్విఘ్నముగన్= ఎట్టి ఆటంకాలు లేకుండగా; అఖిల, భూ, జన, సమ్మోదనముగన్= భూమియందలి ప్రజలు అందరికిని సంప్రీతి కలిగేటట్లుగా; సత్+క్రతువు= మంచి జన్నం; చేసిరి+ఎ= సలిపి ఉండిరా; భవత్+పుణ్య, మహిమలు= నీయొక్క సుకృతానికి సంబంధించిన గొప్పప్రభావాలు; ఇలన్= భూమియందు; ఆశ్చర్యము= అచ్చెరువు కలిగిస్తున్నవి.

తాత్పర్యం: 'ఓదుర్యోధనా! నీవు గొప్పపుణ్యాత్ముడవు; ఎట్టి లోటుపాటులు లేకుండా, ఎట్టి దొసగులు దొరలకుండా భూమియందలి ప్రజలందరు సంతోషించేటట్లుగా ఇంతగొప్ప జన్నాన్ని ఇంత ఘనంగా మున్ను ఎవరును చేసి ఉండలేదు. నీ పుణ్యమహిమలు అచ్చెరువు కలిగిస్తున్నవి.

శా. **సారోదారవిభూతిమై మును హరిశ్చంద్రుం డొనర్చెం గ్రియా**
పారీణుండయి రాజసూయ; మది సెప్పన్ వింటి; మయ్యజ్ఞముం
గౌరవ్యోత్తముఁ డైన ధర్మసుతుఁడుం గావింపగాఁ గంటి; మే
మా రెండున్ సరిగావు నీమఖముతో నత్యున్నతిన్ భూవరా! **88**

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా, దుర్యోధనా!; మును= పూర్వకాలంలో; హరిశ్చంద్రుండు= హరిశ్చంద్రుడు; సార+ఉదార, విభూతిమైన్= దట్టమైన గొప్పదైన ఐశ్వర్యంచొప్పున; క్రియాపారీణుండు+అయి= అనుష్ఠానంలో నేర్పు కలవాడై; రాజసూయము= రాజసూయం (అనేయాగం); ఒనర్చెన్= చేశాడు; అది+చెప్పన్= దానినిగూర్చి పలుకగా; వింటిమి= విన్నాం; ఆ+యజ్ఞమున్= ఆ జన్నమున్నూ; కౌరవ్య+ఉత్తముఁడు+ఐన= కౌరవవంశానికి చెందినవారిలో గొప్పవాడైన; ధర్మసుతుఁడున్= ధర్మనందనుడు కూడ; కావింపఁగాన్= చేయగా; కంటిమి= చూచాం; ఏము= మేము; ఆ రెండున్= ఆరెండును (హరిశ్చంద్రుడు చేసిన రాజసూయయాగం ధర్మరాజు చేసిన రాజసూయం); నీమఖముతోన్= నీవు చేసిన జన్నంతో (వైష్ణవయాగంతో); అతి+ఉన్నతిన్= మిక్కిలి గొప్పతనంలో; సరి, కావు= సమానం కావు.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనమహారాజా! ఎప్పుడో పూర్వకాలంలో అష్టైశ్వర్యాలతో తులతూగే హరిశ్చంద్రుడు అనుష్ఠానవేదాంతిఅయి రాజసూయయాగాన్ని వైభవోపేతంగా నిర్వహించాడని విని ఉన్నాం. ఈ మధ్య కౌరవకులీనుడైన ధర్మనందనుడు ఆ రాజసూయయాగాన్ని సల్పటం కనులార చూచి ఉన్నాం. కాని, వైభవంలో ఆరెండు యజ్ఞాలున్నూ నీవు చేసిన వైష్ణవయాగానికి సాటిరావు.

క. **ఈ జన్న మొనర్చియకా । దే జగదావర్తకీర్తి దీపితులై య**
వ్యాజసురలోకసుఖముల । భ్రాజిల్లిరి రఘు యయాతి భరతాది నృపుల్'. **89**

ప్రతిపదార్థం: రఘు, యయాతి, భరత+ఆది, నృపుల్= రఘువు, యయాతి, భరతుడు మున్నగురాజులు; ఈ జన్నము= ఈ యాగం; ఒనర్చి+అ+కాదే= చేయటంచేత మాత్రమే కదా; జగత్+ఆవర్త, కీర్తి, దీపితులు+ఐ= లోకంలో సుడితిరిగిన యశస్సుచేత వెలుగొందినవారై; అవ్యాజ, సురలోక సుఖములన్= సహజమైన స్వర్గలోకసౌఖ్యాలతో; భ్రాజిల్లిరి= శోభిల్లారు.

తాత్పర్యం: పూర్వం ఈయజ్ఞం చేయటంవల్లనే కదా రఘువు, యయాతి, భరతుడు మున్నగు రాజులు లోకాలచుట్టూ వ్యాపించిన గొప్పయశస్సుచేత వెలుగొందారు. అందుచేతనే కదా వారికి శాశ్వత మైన స్వర్గలోకసౌఖ్యాలు సంప్రాప్తించాయి.

తే. **అని నుతింపంగ మఱియును నంద కొంద । ఱయ్యుధిష్ఠిరు రాజసూయంబు చిదుర**
పాలుఁ బోల దీమఖము వైభవసమృద్ధి । నని తలంచిరి నిజహృదయంబులందు. **90**

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; నుతింపంగన్= ప్రస్తుతించగా; మఱియును= వెండియును; అందున్+అ= అందే (వారిలోనే); కొందఱు= కొంతమంది; వైభవ, సమృద్ధిన్= సంపదయొక్క అతిశయంలో; ఈ మఖము= ఈ యజ్ఞం (దుర్యోధనుడు చేసిన వైష్ణవయాగం); ఆ+యుధిష్ఠిరు= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; రాజసూయంబు= రాజసూయంయొక్క; చిదురపాలున్= సూక్ష్మఖండం అయిన భాగాన్ని; పోలదు= సరికాదు; అని= అంటూ; నిజహృదయంబులందున్= తమడెందాలలో; తలంచిరి= భావించారు.

తాత్పర్యం: అని కొందరు ప్రస్తుతించారు. కాని వారిలో మఱికొందరుమాత్రం - ధర్మరాజు చేసిన రాజసూయయాగంతో పోలిస్తే ఐశ్వర్యాతిశయంలో దుర్యోధనుడు చేసిన ఈ యజ్ఞం ఒక అణువుతో గూడ సరిపోలదు- అని తమ హృదయాలలో తలపోశారు.

వ. **అనంతరంబ నిరంతరానందమందమందాయమానమానసుం డగుచు మానవేశ్వరుండు దమ్ములు దొరలు బంధుజనంబులుం బరివేష్టింపఁ బౌరజనదత్తాశీర్వాద జయజయశబ్ద శబ్దాయమాన దిగ్విభాగుం డగుచుఁ బుణ్యాంగనా కరకలిత లలితాక్షతవిక్షేపంబులును, బటువందిమాగధ సంకీర్తనంబులును గైకొనుచుఁ బురప్రవేశంబు సేసి, రాజమందిరగతుండై ధృతరాష్ట్రునకు గాంధారికిఁ గృపద్రోణభీష్ములకుం బ్రణమిల్లి యుల్లంబు వికసిల్లఁ గనకాసనాసీనుండయ్యెఁ; నప్పుడు కర్ణుం డతని కి ట్లనియె.** **91**

ప్రతిపదార్థం: అనంతరంబు+అ= తరువాతనే; మానవ+ఈశ్వరుండు= రాజు(దుర్యోధనుడు); నిరంతర+ఆనంద, మంద, మందాయ మాన మానసుండు+అగుచున్= ఎడతెగని సంతోషంచేత మెత్తమెత్తనైన మనస్సు కలవాడౌతూ; తమ్ములు= అనుజులు; దొరలు= సామంతులు, బంధు జనంబులున్= పలువురు చుట్టాలును; పరివేష్టింపన్= చుట్టూ చేరి కొలువ; పౌరజనదత్త+ఆశీర్వాద, జయ, జయ, శబ్ద, శబ్దాయమాన, దిక్+విభాగుండు+అగుచున్= పురంలో నివసించే పలువురు ప్రజలచేత ఇవ్వబడిన దీవనలు, జయజయ అనే నాదాలచేత నినదిస్తున్న దిక్కులయొక్క విభాగాలు కలవాడు ఔతూ; పుణ్య+అంగనా, కర, కలిత, లలిత+అక్షత, విక్షేపంబులును= ముత్తయిదువులయొక్క చేతులలోకూడిన మనోహరాలైన సేసల జల్లులను; పటు, వంది, మాగధ, సంకీర్తనంబులును= ప్రశస్తమైన వందులు మాగధులు గానంచేసే పాటలును; కైకొనుచున్= గ్రహిస్తూ; పురప్రవేశంబు+చేసి= నగరంలో చొచ్చి; రాజ, మందిర, గతుండు+ఐ= రాజు నివసించే భవనానికి వెళ్లినవాడై; ధృతరాష్ట్రునకున్ (తండ్రికి); గాంధారికిన్= (తల్లికి); కృప, ద్రోణ, భీష్ములకున్= కృపుడికి, ద్రోణుడికి, భీష్మునకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; ఉల్లంబు= మనస్సు; వికసిల్లన్= వికసించగా; కనక+ఆసన+ఆసీనుండు+అయ్యెన్= పసిడిగద్దియపై కూర్చొన్నాడు; అపుడు= ఆసమయంలో; కర్ణుండు; అతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పిమ్మట సంతోషంచేత స్నిగ్ధమయిన చిత్తంతో దుర్యోధనుడు తమ్ములు దొరలు చుట్టాలు పలువురు తనచుట్టూ చేరి కొలువ, హస్తినాపురాన్ని రాచఠీవితో ప్రవేశించాడు. పౌరుల జయజయనినాదాలతో దిక్కులు మారుమ్రోగాయి. పుణ్యవనితలు తమ సుకుమారహస్తాలతో సేసలు చల్లారు. వందిమాగధులు ప్రశంసలు చదివి కీర్తించారు. దుర్యోధనుడు రాజప్రాసాదాన్ని చేరి తలిదండ్రులైన గాంధారికి ధృతరాష్ట్రుడికి నమస్కరించాడు. గురువులైన

కృపాచార్యులకు ద్రోణాచార్యులకు అభివాదం చేశాడు. పితామహుడైన భీష్ముడికి వందన మాచరించాడు. ఆవిధంగా సంతోష తన్మయత్వంతో పసిడిగద్దియపై ఆసీనుడయిన దుర్యోధనుడితో కర్ణుడు ఈవిధంగా పలికాడు.

ఉ. **'భాగ్యము గాదె కౌరవనృపాల! భవన్మఖ మిష్టసత్క్రియా**
యోగ్యత నిర్వికల్పముగ నొందె సమాప్తి; నశేషధాత్రియున్
భోగ్యమ నీకు; నింక రణభూమిఁ బృథాసుతులన్ జయించి స
మ్యగ్యమశాలివై భువనమాన్య! యొనర్పుము రాజసూయమున్. **92**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనృపాల!= కురవంశానికి చెందినరాజా! దుర్యోధనా!; భాగ్యము+కాదే= ఎంతటి అదృష్టమో కదా; భవత్+మఖము= నీయొక్కయజ్ఞం; ఇష్ట+సత్+క్రియా; యోగ్యతన్= ఇంపైన మంచిపనుల కలయికచేత; నిర్వికల్పముగన్= ఎట్టిఅవరోధాలు లేకుండా; సమాప్తిన్+ఒందెన్= ముగిసింది; నీకున్; అశేషధాత్రియున్= సమస్తభూమియును; భోగ్యము+అ= అనుభవించ దగిందే సుమా; ఇంకన్= ఇకమీద; భువనమాన్య!= లోకంచేత ఆరాధింపదగినవాడా, ఓదుర్యోధన మహారాజా! రణభూమిన్= యుద్ధరంగంలో; పృథాసుతులన్= కుంతికొడుకులను (పాండవులను); జయించి= గెలిచి; సమ్యక్+యమశాలివి+ఐ= సముచిత మైన నియమము కలవాడవు అయి; రాజసూయమున్= రాజసూయం (అనేయజ్ఞాన్ని); ఒనర్పుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనమహారాజా! నీవు వైష్ణవయాగాన్ని అనుకొన్నరీతిగా, శాస్త్రోక్తంగా ఎట్టి ప్రాయశ్చిత్తాలూ అక్కరలేకుండా జగజ్జేగీయమానంగా నిర్వహించావు. ఆహా! నీవు ఎంతటి అదృష్టవంతుడివి! ఇక యుద్ధరంగంలో పాండునందనులను జయించి భువనమాన్యుడవై రాజసూయయాగాన్ని నియమంతో చేయుము.

విశేషం: 1. సమ్యగ్యమశాలి: సముచితమైన - 'యమము' కలవాడు. 'యమం' అష్టాంగాలలో ఒకటి. 1. యమం 2. నియమం 3. ప్రాణాయామం 4. ప్రత్యాహారం 5. ధ్యానం 6. ధారణ 7. మననం 8. సమాధి. యమం దశవిధం : 1. సత్యం 2. దయ 3. క్షమ 4. ధృతి 5. మితాహారం 6. ఆర్జవం 7. బ్రహ్మచర్యం 8. అస్తేయం 9. అహింస 10. శౌచం.

క. **అది యెమ్మెయి నగునో యని । మదిలో వగవంగవలదు; మఘవతనూజుం**
గదనంబునఁ జంపక యే । పదనఖధావన మొనర్పఁ బార్థివముఖ్యా!' **93**

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! ఓదుర్యోధనమహారాజా!; అది= పాండవులను యుద్ధంలో జయించటం; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; అగునో+అని= జరుగునో అని; మదిలోన్= మనస్సులో; వగవంగన్‌వలదు= విచారించవద్దు; మఘవతనూజున్= ఇంద్రుడికుమారుడిని- అర్జునుడిని; కదనంబునన్= యుద్ధంలో; చంపక= సంహరించకుండా; ఏన్= నేను; పద, నఖ, ధావనమున్= కాళ్లకు ఉన్నగోళ్లయొక్క శుద్ధిని, ఒనర్పన్= చేయను.

తాత్పర్యం: రాజరాజు వయిన ఓదుర్యోధనసార్వభౌమా! యుద్ధంలో పాండవులను జయించటం ఏవిధంగా జరుగుతుందో అని నీవు నీమనస్సులో చింతించబోకుము. నేను రణరంగంలో దేవేంద్రుడికొడుకు అయిన అర్జునుని సంహరించగలను. అంతవరకు, నేను నాకాళ్ళగోళ్లు కడుగుకొన నని శపథం చేస్తున్నాను.'

విశేషం: 'గదనమున నే జయింపన్' - అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో కానవస్తున్నది.

తే. **అనినఁ గర్ణుఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి యన్నరేంద్ర । నందనుఁడు 'నీ సహాయత నాకుఁ గలుగఁ**
బాండవుల నోర్చు టెంతటి పని మహాత్మ!' । యని సహోదరసహితుఁడై హర్ష మొందె. **94**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కర్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేయగా; ఆ+నర+ఇంద్ర, నందనుఁడు= ఆ రాజపుత్రుడు (దుర్యోధనుడు); కర్ణున్= కర్ణుడిని; కౌఁగిటన్+చేర్చి= ఆలింగనంచేసి; నీసహాయత= (ఓ కర్ణా) నీయొక్క సాయం; నాకున్= నాకు (దుర్యోధనుడికి); కలుగన్= ఉండగా; పాండవులన్= పాండునందనులను; ఓర్చుట= జయించటం; ఎంతటి పని?= ఎంత పని - మహా+ఆత్మ!= ఓ మహానుభావుడా, కర్ణ! అంటే మిక్కిలి సులువైన కార్యం సుమా; అని= అని చెప్పి; సహోదర, సహితుఁడు+ఐ= సోదరులతో పాటుగ; హర్షమున్+ఒందెన్= సంతోషించాడు.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. అంతట దుర్యోధనుడు కర్ణుడిని ఆలింగనం చేసికొని 'మహాత్ముడవైన ఓ కర్ణా! నాకు నీ సాయం ఉండగా పాండవులను జయించటం ఏమంత కష్టమైన కార్యం కాదు సుమా' అని చెప్పి సోదరులతో పాటు సంతోషించాడు.

వ. అట ధర్మతనయుండు సూతతనయు ప్రతిజ్ఞ విని వాని బలశౌర్యవిభవంబును నభేద్యకవచ ప్రభావంబును దలంచి విషణ్ణహృదయుం డై రేయెల్లను గన్ను మూయుట లేక వగచుచుండె; నిట దుర్యోధనుండునుం గర్ణసౌబలప్రవర్తిత కార్యఖడ్గుం డై భీష్మద్రోణకృపాదులకును మహనీయు లైన మహీసురులకు ననుదినంబును బ్రియ సత్కారంబులు సలుపుచు ధనంబు దత్తభుక్తఫలంబుగా వగచి, నిరంతర త్యాగ భోగంబుల ననురాగంబు నొందుచుండె ననిన' వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డిట్లనియె. 95

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అచట (ద్వైతవనంలో); ధర్మతనయుండు= ధర్మసుతుడు; సూతతనయు ప్రతిజ్ఞ= సూతునికొడుకు (కర్ణుడి) యొక్క శపథం; విని= ఆలకించి; వాని= అతడియొక్క - కర్ణుడి యొక్క; బలశౌర్యవిభవంబును= బలం పరాక్రమం అనే సంపదను; అభేద్య, కవచ, ప్రభావంబును= భేదించుటకు వీలుగాని తనుత్రాణంయొక్క మహిమను; తలంచి= స్మరించి; విషణ్ణ, హృదయుండు+ఐ= దుఃఖంతో నిండిన డెందం కలవాడై; రే+ఎల్లను= రాత్రి అంతయును; కన్ను= నేత్రం; మూయుట= నిమీలించటం; లేక= లేకుండగా; (నిదురమాని); వగచుచుండెన్= దుఃఖిస్తూ ఉన్నాడు; ఇటన్= ఇచట (హస్తినాపురంలో); దుర్యోధనుండునున్= సుయోధనుడును; కర్ణ, సౌబల, ప్రవర్తిత, కార్య, ఖడ్గుండు+ఐ= కర్ణుడిచేత శకునిచేత నడపబడిన కార్యం, ఖడ్గం కలవాడై (సంధివిగ్రహాలు కలవాడై); భీష్మ, ద్రోణ, కృప+ఆదులకును= భీష్ముడు కృపుడు ద్రోణుడు మున్నగు వారలకును; మహనీయులు+ఐన= మహానుభావులు అయిన, మహీసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అనుదినంబును= నిత్యమున్నూ; ప్రియ, సత్కారంబులు= ఇష్టమైన సమ్మానాలు; సలుపుచున్= చేస్తూ; ధనంబు= డబ్బు; దత్తభుక్తఫలంబు+కాన్= ఇచ్చుట తినుట ప్రయోజనలుగా గలది యని; వగచి= యోచించి; నిరంతర, త్యాగభోగంబులన్= ఎల్లప్పుడును ఇతరులకు ఇవ్వటం తాను అనుభవించటంలో; అనురాగంబున్= ప్రేముడిని; ఒందుచుండెన్= సంపాదిస్తూ ఉన్నాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; వైశంపాయనునకున్; జనమేజయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అక్కడ - ద్వైతవనంలో ధర్మరాజు కర్ణుడి ప్రతిజ్ఞ విని భయపడ్డాడు. కర్ణుడి సహజకవచకుండలాలను అభేద్యకవచాన్ని, అతడి పరాక్రమాన్నీ స్మరించి ధర్మరాజు నిదురించలేకపోయాడు. ఇక్కడ - హస్తినాపురంలో దుర్యోధనుడు కర్ణశకునుల మాటలు వింటూ, వారు చెప్పిన విధంగా రాజకార్యాలను సంధివిగ్రహాలను నెరపుతున్నాడు. అంతేకాక, దుర్యోధనుడు భీష్మద్రోణకృపాదులయెడల, బ్రాహ్మణోత్తములయెడ భక్తి ప్రపత్తులు చూపుతున్నాడు. తనకు సంక్రమించిన ఐశ్వర్యాన్ని దొరికిన పండును అనుభవిస్తున్నట్లుగా భావించి, తాను భోగాలను అనుభవిస్తూ, సహచరులకు తనసంపద పంచిపెట్టుతూ, త్యాగం భోగం మేళవించి బ్రదుకుతూ, అందరి అనురాగాన్నీ పొందుతున్నాడని గడచినకథ వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుకు సర్పయాగ సందర్భంలో వివరించి చెప్పాడు. అంతట జనమేజయుడు ఈ విధంగా వైశంపాయనుడిని ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: 'కార్యఖడ్గములు' - ఈపద గుంఫనం తిక్కననాడు మిక్కిలి ప్రచారంలో ఉన్నట్టిది. రాజనీతిలోని - సామదానభేదదండోపాయాలలో కార్యం అంటే సామం. ఖడ్గమంటే దండం. నన్నయయుగంనుండి తిక్కన యుగం వరకు మంత్రులు - దండనాథులుగా కూడా ఉన్నారు. 'సంధివిగ్రహపాత్రుడు' - అనే అధికారి ఆ యుగాలలో ప్రాముఖ్యం వహించినటుల సమకాలీన శాసనాలు తెలుపుతున్నవి. తిక్కనకు సమకాలీను డైన గణపతిదేవ చక్రవర్తి కార్యఖడ్గనిపుణుడు, ఖడ్గతిక్కన - గంటం తిక్కన సోదరులు. కవితిక్కన, ఖడ్గతిక్కన ఇరువురును కార్యఖడ్గ నిపుణులే. ఎర్రన మహాకవికి అనుగుమిత్రుడయిన మల్లారెడ్డి ఖడ్గప్రియుడుమాత్రమే కాదు, కవితాప్రియుడుకూడ. ఈ సంప్రదాయం తెలుగునేలపై చిరకాలం వర్ధిల్లింది. శ్రీకృష్ణదేవరాయల కాలంలో పరాకాష్ఠ నందింది. శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కవికాలికి గండపెండేరం (వీరుడికి తొడిగేది అందె; గండడు= వీరుడు) తొడిగాడు; శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కార్యఖడ్గనిపుణులలో మేరుపూస. తాను 'సాహితీ సమరాంగణ సార్వభౌముడను' అని చాటుకొన్నాడు. కలం, కత్తి తెలుగు సంస్కృతిని చిరకాలం 'పడుగు' - 'పేక' పేనినవి.

క. 'దుర్యోధను చెఱఁ దలిఁగి య । వార్యపరాక్రములు పాండవప్రభులు మహా
శ్చర్యచరితు లవ్వనమున । నార్యులు మఱి యెట్టివార లైరి మునీంద్రా!' 96

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా! ఓ వైశంపాయనమునీ!; దుర్యోధను చెఱన్= దుర్యోధనుడియొక్క బంధాన్ని; తలిఁగి= పోగొట్టి; అవార్యపరాక్రములు= వారించటానికి శక్యంగాని శౌర్యం కలవారు; మహా+ఆశ్చర్య, చరితులు= మిక్కిలి అచ్చెరువు కొలిపే నడవడి కలవారు; ఆర్యులు= పూజించదగినవారు; పాండవ ప్రభులు= రాజులు అయిన పాండవులు; ఆ+వనమునన్= ఆ అడవిలో; మఱి= వెండియు; ఎట్టివారలు= ఎటువంటి వారు; ఐరి= అయినారు.

తాత్పర్యం: 'ఓ వైశంపాయన మహర్షీ! పాండవులు ఎదురులేని పరాక్రమం కలవారు. వారు దుర్యోధనుడికి బంధమోక్షం చేసిన పిదప ఆ అడవిలో ఏవిధంగా ప్రవర్తించారు. వారు మాననీయులు. వారిచరిత్ర ఆశ్చర్యకరమైనది. ఇంకను వారు ఏవిధంగా తమ జీవితాలను తీర్చిదిద్దుకొన్నారో వినవలెనని కుతూహలంగా ఉన్నది. దయచేసి వినిపించుము.

ద్వైతవనంబునందలి మృగసమూహము ధర్మజు స్వప్నంబునందు వచ్చి తమదుఃఖంబు సెప్పుట (సం. 3-244-2)

వ. అని యడిగిన నమ్మహాముని యమ్మహీపతి కి ట్లనియె. 97

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ఆ గొప్పఋషి అయిన వైశంపాయనుడు రాజైన జనమేజయుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

సీ. 'ద్వైతవనంబున ధర్మజుం డొకనాఁడు । నిద్రింపఁగాఁ దద్వనేచరంబు
లగునట్టి మృగజాతు లన్నియుఁ గలలోన । వచ్చి కన్నుల నశ్రువారి దొరుఁగఁ
ద మ్మెఱింగించి యాతనితోడ నిట్లను । 'ధర్మాత్మ! మీరు నిత్యంబుఁ గడఁగి
చంపంగఁ జంపంగ సమసి యల్పావశి । ష్టము లయ్యె నిప్పు డస్మత్కులంబు

తే. లేము బీజమాత్రమ దక్కి యిట్లు వనరు । చున్నవారము; మీ రింక నొండు గడకు
నరిగి, మముఁ గావరే కరుణార్ద్రబుద్ధి' । ననిన నట్లకా కని వాని కభయ మిచ్చి. 98

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుండు; ద్వైతవనంబునన్= ద్వైతమనే పేరు గల అడవిలో; ఒకనాఁడు; నిద్రింపఁగాన్= నిద్రపోగా; తద్+వనేచరంబులు= ఆ అడవిలో తిరుగాడే జంతువులు; అగునట్టి= అయినట్టి; మృగజాతులు+అన్నియున్= జంతువిశేషాలు అన్నియును; కలలోన వచ్చి= స్వప్నంలో వచ్చి; కన్నులన్= నేత్రాలలో; అశ్రువారి= కన్నీరు; తొరుఁగన్= జారగా; తమ్ముఁన్+ఎఱింగించి= తమను తెలియ చెప్పుకొని; ఆతనితోడన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాయి; ధర్మ+ఆత్మ!= మీరు= మీరు (పాండవులు); నిత్యంబున్= ప్రతిదినం; కడఁగి= పూని; చంపంగన్+చంపంగన్= పలుమారులు చంపగా; సమసి= చచ్చి; అల్ప+అవశిష్టములు+అయ్యెన్= కొద్దిగా మాత్రమే మిగిలినట్టివి అయినవి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; అస్మత్+ కులంబులు= మా జాతులు; ఏము= మేము; బీజమాత్రమ+తక్కె= విత్తనానికి మాత్రం మిగిలిఉండి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వనరుచున్నవారము= వెతచెందుతున్నాం; మీరు= పాండవులైనమీరు; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు+కడకున్= వేరొకచోటికి; అరిగి= వెడలి; మమున్= మమ్ము; కరుణా+ఆర్ద్ర, బుద్ధిన్= దయతో తడిసిన చిత్తంతో; కావరే?= రక్షించరా?; అనినన్= అని చెప్పగా; అట్లు+అ, కాక+అని= సరే ఆ విధంగానే జరుగుగాక అనిచెప్పి; వానికిన్= ఆ జంతువులకు; అభయము+ఇచ్చి= కాపాడటానికి మాట ఇచ్చి.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించాడు. అంతట వైశంపాయనమహర్షి ఇట్లా జనమేజయుడికి బదులు పలికాడు. ద్వైతవనంలో ఒకనాడు ధర్మనందనుడు నిద్రిస్తూ ఉండగా ఆతడికి స్వప్నంలో ఆ అడవిలో నివసించే జంతుజాలాలు కన్పించి, 'పుణ్యాత్మా! మీరు నిత్యం వేటాడి మమ్ములను చంపటంచేత మా సంఖ్య నానాటికి క్షీణించింది. ఇప్పుడు మా జాతులు బీజప్రాయంగా మాత్రమే మిగిలిఉన్నాయి. మీరు జాలిగుండె కలవారుకదా! మా వంశాలు అంతరించిపోవకముందే మీరు వేరొకచోటికి పోతే మేము బ్రదుకగలం' అని విన్నవించాయి. ధర్మరాజు ఆ మృగసంతతిపై కరుణపూని వాటికి అభయమిచ్చాడు.

క. **జనపతి మేల్కొని యంతయు । ననుజుల కెఱిఁగించి యిట్టు లను 'నబ్దముపై**
నెనిమిది నెల లుండితి మి । వ్వనమునఁ; దగు నింక నొండువలనికిఁ బోవన్. **99**

ప్రతిపదార్థం: జనపతి= రాజు (ధర్మరాజు); మేల్కొని= నిద్రనుండి లేచి; అంతయున్= (తనస్వప్నవృత్తాంతాన్ని) అంతటిని; అనుజులకున్= తమ్ములకు; ఎఱిఁగించి= తెలిపి; ఇట్టులు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు; అబ్దముపైన్= సంవత్సరంపై; ఎనిమిది నెలలు= అష్టమాసాలు; ఈ+వనమునన్= ఈఅడవిలో; ఉండితిమి= (ఈ ద్వైతవనంలో) నివసించాం; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండువలనికిన్= వేరొక చోటికి; పోవన్= వెళ్ళటం; తగున్= ఉచితమౌతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు నిదురమేల్కొని తనతమ్ములతో ఈ విధంగా చెప్పాడు; 'మనం ఈద్వైతవనానికి వచ్చి ఒకసంవత్సరంమీద ఎనిమిది నెలలు గడిచాయి. ఇంకొకచోటికి పోవటం ఉచితం.

వ. **ఇప్పుడు కామ్యక వనంబు బహుమృగాకీర్ణంబై సరసఫలభరిత భూరుహప్రకరంబై విమలకమలాకరాభిరామంబై యున్న యది యని వింటిమి గ్రమ్మఱ గావునం నందులకుం జని తృణబిందునాశ్రమంబున వసియించుటలెస్స' యనినం దమ్ములు 'దేవా! నీ వెట్లు నిశ్చయించితి మాకు నదియ యిష్టం' బని వలికిరి; తదనంతరంబ.** **100**

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; కామ్యకవనంబు= కామ్యకం అనే పేరు కల అడవి; బహు, మృగ+అకీర్ణంబు+ఐ= పెక్కు జంతువులతో దట్టమైనదై; సరస, ఫల, భరిత, భూరుహ, ప్రకరంబు+ఐ= మంచి పండ్లతో నిండిన చెట్లసముదాయం కలదై; విమల, కమల+ఆకర+అభిరామంబు+ఐ= స్వచ్ఛమైన సరోవరాలచేత అందమైనదై; ఉన్న+అది= ఉన్నది; అని= అంటూ; వింటిమి= ఆలకించాం; కావునన్= కాబట్టి; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; అందులకున్= ఆ అడవికి; చని= వెడలి; తృణబిందు+ఆశ్రమంబునన్= తృణబిందుమహామునియొక్క ఆశ్రమంలో; వసియించుట= ఉండటం; లెస్స= మంచిది; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; తమ్ములు= అనుజులు; దేవా!= ప్రభూ!; నీవు+ఎట్లు= నీవు ఏవిధంగా; నిశ్చయించితి(వి)= నిర్ణయించావో; మాకున్; అది+అ= అదియే; ఇష్టంబు= ఇంపైనది; అని+పలికిరి= అని వచించారు; అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ సమయంలో కామ్యకవనం పెక్కు జంతువులకు నిలయమై ఉన్నది. ఆ వనంలో మంచిపండ్లతో నిండిన చెట్లు పెక్కు ఉన్నాయి. ఆ అడవిలో పలు సరోవరాలు ఉండటంచేత అది మనోహరంగా కన్పిస్తుందని విన్నాను. కావున మనం ఆ అడవికి వెళ్లి అందు కల తృణబిందుమహర్షి ఆశ్రమంలో ఉండటం మంచిది అనిపిస్తున్నది' అని ధర్మరాజు పలికాడు. అంతట అతడి తమ్ములు; 'దేవా! నీ నిర్ణయమే మా నిర్ణయం' అని పలికారు. పిమ్మట.

క. **అనుజన్ములుఁ బాంచాలియు । నను చరవర్గంబు బ్రాహ్మణావలియును దోఁ**
జనుదేరఁగ సమ్మదమున । ఘనతేజుఁడు సనియెఁ గామ్యకవనంబునకున్. **101**

ప్రతిపదార్థం: ఘనతేజుఁడు= గొప్పవర్చస్సు కలవాడు- ధర్మరాజు; కామ్యకవనంబునకున్= కామ్యకం అనే పేరుగల అడవికి; అనుజన్ములున్= తమ్ములున్నూ; పాంచాలియున్= ద్రౌపదియున్నూ; అనుచర, వర్గంబున్= పరివారమున్నూ; బ్రాహ్మణ+ఆవలియును= విప్రుల సముదాయమున్నూ; తోన్+చనుదేరఁగన్= తోడుగా రాగా; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: గొప్పవర్చస్సు కల ధర్మరాజు తనతమ్ములు, ద్రౌపది, సేవకుల సముదాయం బ్రాహ్మణులు పలువురున్నూ తోడుగా బయలుదేరగా కామ్యకవనానికి వెళ్లాడు.

వ. **ఇట్లరిగి యందుఁగృతనివాసులై యవ్వీరులు శాఖఫలమూలంబులంజేసి దేహయాత్రలు నడపుచు నొండొరుల యలజడి సూచి యత్యంతదుఃఖపరవశు లగుచు, జూదంబునాఁడు దమపడినపాట్లు దలంచి కలంగుచుఁ గ్రోధశోకంబులు దమలోన నుపశమించుకొనుచు వర్తిల్లం, బదునొక్కండగు నేఁడు సనిన నందఱుం గాలంబు గడగాంచినవారలై వెడవెడ వికసిల్లిన చిత్తంబులతో నుచితవృత్తంబుల నుండునంత.** **102**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వీరులు; ఇట్లు+అరిగి= ఈవిధంగా వెడలి; అందున్= ఆ కామ్యకవనంలో; కృతనివాసులు+ఐ= ఏర్పరచుకొన్న నివాసాలు కలవారై; శాక, ఫల, మూలంబులన్+చేసి= కాయగూరలు, పండ్లు, వేళ్ళచేత; దేహయాత్రలు= బ్రదుకులు; నడపుచున్= నెరపుతూ; ఒండు+ఒరుల+అలజడి= ఒకరి వెతలు ఇంకొకరు; చూచి= అరసి; అతి+అంత, దుఃఖ, పర, వశులు+అగుచున్= మిక్కుటమైన శోకానికి లోనయ్యేవారు ఔతూ; జూదంబునాఁడు= ద్యూతం ఆడినరోజున; తమపడినపాట్లు= తాము అనుభవించిన దురవస్థలు; తలంచి= జ్ఞాపకంచేసికొని; కలంగుచున్= కలతచెందుతూ; క్రోధ శోకంబులు= కోపాన్నీ, దుఃఖాన్నీ; తమలోన్+అ= తమయందే; ఉపశమించుకొనుచున్= అణచుకొంటూ; వర్తిల్లన్= నడచుకొంటూ ఉండగా; పదునొక్కండు+అగు+ఏఁడు= పదునొకండవ సంవత్సరం; చనినన్= గడవగా; అందఱున్= అందరును (పాండవులుఎల్లరు); కాలంబు+కడ+కాంచినవారలు+ఐ= సమయంయొక్క తుదిని పొందినవారై; వెడవెడ= ఇంచుక ఇంచుక; వికసిల్లిన= విప్పారిన; చిత్తంబులతోన్= మనస్సులతో; ఉచిత, వృత్తంబులన్= తగిన నడవడికలలో; ఉండు+అంతన్= ఉంటూండగా;

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా పాండవులు కామ్యకవనానికి వెడలి అందులో నివాసాలను ఏర్పరచుకొన్నారు. ఆ వీరులు అక్కడ కాయగూరలు పండ్లు వేరులు మున్నగువాటిని తింటూ శరీరపోషణకు చాలిన ఆహారం మాత్రమే స్వీకరిస్తూ ఉన్నారు. ఒకరు అనుభవిస్తున్న వెతలను ఇంకొకరు గమనించి మిక్కిలి దుఃఖానికి లోనౌతూ ఉన్నారు. జూదం జరిగిననాడు తాము పడిన బాధలు స్మరించి కలతచెందుతూ పదకొండవ సంవత్సరం గడిపి, వనవాసకాలం చివరకు రావటంతో ఇంచుక ఇంచుక వికసించిన మనస్సులతో సమయోచితమైన నడవడికలు నెరపుతున్నారు.

శా. **ప్రీతుండై చనుదెంచె నాశ్రితజనాభీష్టక్రియాశీలుఁ డు**
ద్గీతామ్నాయుఁడు నిర్విధూతదురితక్లేశుండు యోగామృత
స్ఫీతస్వాంతుఁ డనంతసంతతసమావిర్భూతకారుణ్యధా
రాతోయస్నపనైకశీలుఁ డగు పారాశర్యుఁ డచ్చోటికిన్. **103**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+చోటికిన్= ఆస్థలానికి (కామ్యకవనానికి); ప్రీతుండు+ఐ= సంతృప్తి చెందినవాడై; ఆశ్రిత, జన+అభీష్ట, క్రియా, శీలుఁడు= ఆశ్రయించినవారికి ఇష్టాలైన పనులను చేసే స్వభావం కలవాడు; ఉత్+గీత+ఆమ్నాయుఁడు= బాగా పలుకబడిన వేదాలు కలవాడు; నిర్విధూత, దురిత, క్లేశుండు= దూరంగా విసరివేయబడిన పాపాలవలనవగు దుఃఖాలు కలవాడు; యోగ+అమృత, స్ఫీత, స్వాంతుఁడు= యోగ మనే అమృతాన్ని సేవించటంచేత విస్తరించిన మనస్సు కలవాడు; అనంతసంతతసమ్+ఆవిర్భూత, కారుణ్యధారా, తోయ, స్నపన+ఏక, శీలుఁడు+అగు= అంతం లేనట్టిదిన్నీ, ఎల్లప్పుడూ ఉండేదిన్నీ, లెస్సగా పుట్టేదిన్నీ అయిన దయ అనెడి ప్రవాహ రూపమైన నీటిలో స్నానం చేయించే స్వభావం కలవాడు-సంతతదయామయుడు; అగు పారాశర్యుఁడు= పరాశరుడిపుత్రుడు అయిన వ్యాసుడు; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కామ్యకవనానికి పరాశరమహర్షిపుత్రుడైన వేదవ్యాసమహర్షి విచ్చేశాడు. శ్రీవేదవ్యాసమహర్షి పాండవులయెడ ప్రీతి కలవాడు, ఆశ్రితుల కోరికలు ఈడేర్చే స్వభావంకల మహానుభావుడు. వేదాల స్వరూపాన్ని నిర్ణయించి లెస్సగా గానం చేసినవాడు. పాపదుఃఖాలను దూరంగా విసరివేయగలిగిన మహాత్ముడు. యోగామృతాన్ని క్రోలటంచేత వికసించిన మనస్సు కల మహర్షి. నిర్మలకారుణ్య జలధారలచేత ఎదుటివారిని స్నానమాడించే మహనీయుడు.

విశేషం: వేదవ్యాసమహర్షి మహాభారత రచయిత. తెలుగులో మహాభారతాన్ని నిర్మించిన కవిత్రయం వారు వేదవ్యాసమహర్షిని ఉప్పొంగిన డెందంతో అభివర్ణించారు. వ్యాసుడియెడ కవిత్రయానికి గల భక్తిప్రపత్తులు వారు వ్రాసిన పద్యాలలో తొణికిసలాడుతుంటాయి. నన్నయభట్టు పారాశర్యుడిని అభివర్ణించిన పద్యం. 'నీలగిరీంద్రశృంగమున నిర్మల మైన సువర్ణవల్లరీ। జాలమువోని పింగళ విశాలజటాచయ మొప్పగా వచ। శ్శీలలితుండు వచ్చి నిలిచెన్ హరినీలవినీలవిగ్రహా! రాళరుచుల్ వెలుంగఁగఁ బరాశరసూనుఁడు తల్లిముంగటన్'. నన్నయభట్టు-వేరొకచోట వేదవ్యాసుడిని గూర్చి వ్రాసిన పద్యం-తిక్కనకు ఒజ్జబంతి అయింది. 'విద్వత్సంస్తవనీయభవ్యకవితావేశుండు విజ్ఞాన సంపద్విఖ్యాతుఁడు సంయమిప్రకరసంభావ్యానుభావుండు కృష్ణద్వైపాయనుఁ డర్థి లోకహితనిష్ఠం బూని కావించె ధ। ర్మాద్వైతస్థితి భారతాఖ్య మగు లేఖ్యం బైన యామ్నాయమున్'-తిక్కన వేదవ్యాసుడినిగూర్చి వ్రాసిన పద్యం ఇది.

క. **మునిపతి దోదవ్వులఁ గని । జనపతి దమ్ములును దాను సంప్రీతి నెదు**
ర్కొని యర్ఘ్యాది విశేషా । ర్చనలం బరితుష్టుఁ జేసె సంభృతభక్తిన్. **104**

ప్రతిపదార్థం: జనపతి= రాజు = (ధర్మరాజు); మునిపతిన్= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు వ్యాసుడిని; దోదవ్వులన్= దూరదూరంలోనే; కని= చూచి; తాను= తానున్నూ; తమ్ములును= అనుజులును; సంప్రీతిన్= మిక్కులిసంతుష్టితో; ఎదుర్కొని= ఎదురేగి

స్వాగతంచెప్పి; అర్ఘ్య+ఆది, విశేష+అర్చనలన్= స్వాగతం చెప్పడానికై చేతికి అందించే నీరు మున్నగు ప్రత్యేకమైన పూజలతో; సంభృతభక్తిన్= నిండిన పూజ్యభావంతో; (వ్యాసుడిని); పరితుష్టున్+చేసెన్= మిక్కిలి తృప్తిచెందినవాడినిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వేదవ్యాసమహర్షిని దూరంలోనే చూచి, తానును తమ్ములును ఎదురేగి స్వాగతం చెప్పి ప్రీతితో ఆ మహర్షికి అర్ఘ్యపాద్యాల నిచ్చి, పూజించి సమ్మానించారు.

వ. **కృష్ణద్వైపాయనుండును ననవరతవనవాసాయాస కృశదేహుల నధికదుఃఖాయమాన హృదయులం దన మనుమలం జూచి వగచి, ధర్మపుత్త్రున కి ట్లనియె.** **105**

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణద్వైపాయనుండును= వేదవ్యాసుడును; అనవరత, వన, వాస+ఆయాస, కృశ, దేహులన్= ఎల్లప్పుడును అడవిలో నివసించటం అనే శ్రమచేత కృశించిన శరీరాలు కలవారిని; అధిక, దుఃఖాయమానహృదయులన్= మిక్కుటంగా శోకిస్తున్న హృదయాలు కలవారిని; తనమనుమలన్= తన మనుమల్ని; చూచి; వగచి= దుఃఖించి; ధర్మపుత్త్రునకున్= ధర్మనందనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈరీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడును అడవిలో నివసించటంచేత ఆ శ్రమకు తట్టుకొనలేక శుష్కించిన శరీరాలు కలవారలను మిక్కుటమైన శోకంచేత పీడించబడిన హృదయాలు కల తన మనుమలను పాండవులను చూచి, వేదవ్యాసమహర్షి మిక్కిలి పరితపించి ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: 1. వ్యాసుడు పరాశరమహర్షి కొడుకుకాన పారాశర్యుడు కృష్ణద్వైపాయనుడు. (పరాశరునకు, సత్యవతికి) ద్వీపంలో జన్మించినవాడు కాబట్టి ఈయనకు - 'ద్వైపాయనుఁడు' అనే నామధేయం సిద్ధించింది. నల్లనిదేహం కలవాడు కావున కృష్ణద్వైపాయనుడు. వేదాలను ప్రస్తరింపజేసినవాడు కావున వేదవ్యాసుడు.

ఉ. **'కాలవిపర్యయంబున సుఖంబును దుఃఖము వచ్చుచుండు; నె**
క్కాలము నేరికిన్ ధ్రువము గాదు సుఖంబును దుఃఖమున్ మహీ
పాల! బుధుండు దద్వివిధభంగు లెఱింగి ప్రమోద ఖేదసం
శీలుఁడు గాఁడు రెంటను బ్రసిద్ధపథంబున నప్రమత్తుఁడై. **106**

ప్రతిపదార్థం: మహీపాల!= ఓరాజా! ధర్మనందనా!; కాలవిపర్యయంబునన్= సమయం తారుమారు కావటంవలన; సుఖంబును= సౌఖ్యం; దుఃఖమున్= శోకం; వచ్చుచుండున్= కలుగుతుంటాయి; ఏ+కాలమున్= ఏసమయంలోనూ; ఏరికిన్= ఎవరికిని; సుఖంబును= సౌఖ్యం; దుఃఖమున్= ఆవేదన; ధ్రువంబు+కాదు= స్థిరమైనది కాదు; బుధుండు= తెలివికలవాడు; తద్+వివిధ, భంగులు+ఎఱింగి= దానియొక్క (కాలవిపర్యంయొక్క) పెక్కురీతులు తెలిసికొని; ప్రసిద్ధపథంబునన్= బాగా తెలిసిన మార్గంలో; అప్రమత్తుఁడు+ఐ= జాగ్రత్తకలవాడై. రెంటను= రెండింటిలోనూ (మోదఖేదాలు రెండింటిలో); ప్రమోద, ఖేద, సంశీలుఁడు+కాఁడు= సంతోషం గాని, ఆవేదన గాని పొందే స్వభావంకలవాడు కాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! కాలం తారుమారు కావటంవలన ఒకప్పుడు సౌఖ్యం మరియొక సమయంలో దుఃఖం దాపురిస్తూ ఉంటాయి. ఎవరికైనను సుఖదుఃఖాలు స్థిరంగా ఉండవు. తెలివికలవాడు కాలంతెచ్చిపెట్టే పెక్కురీతులను తెలిసికొని సంతోషం చెందడు, ఆవేదన పొందడు. సుఖదుఃఖాలయెడ జాగరూకుడై ఉండి పేరొందుతాడు.

క. విను నీవును నాపదలకు । మనమున నొక్కింత యోర్చి మహనీయముగా
నొనరింపుము తపము; దపం । బునన కదా సకలసౌఖ్యములు సిద్ధించున్. 107

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకింపుము; నీవును= ఓ ధర్మరాజా నీవు సయితం; ఆపదలకున్= ఇడుమలకు; మనమునన్= మనస్సులో; ఒక్క+ఇంత= కొంచెం; ఓర్చి= సహించి; మహనీయముగాన్= గొప్పగా; తపము= తపస్సు (తదేకదీక్షతో కష్టాలను సరకు చేయక చిత్తాన్ని ఏకాగ్రతకు నిలయంచేసి సలిపే సాధన); ఒనరింపుము= చేయుము; తపంబునన+ కదా=తపస్సుచేతనే కదా; సకల సౌఖ్యములు= సమస్త సుఖాలు; సిద్ధించున్= లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నాహితోపదేశాన్ని సావధానంగా ఆలకించుము. మనస్సులో ఆపదలను లెక్కసేయకుము. కొంచెం ఓర్మి వహించుము. అన్నిటికంటె తపస్సు గొప్పది. తపస్సువలననే సర్వసౌఖ్యాలును లభిస్తాయి. కావున నీవు తపస్సు చేయుము.

క. క్షమయు నహింసయు సత్యము । సమతయు నింద్రియజయంబు శమముఁ బరిత్యా
గమును దపోలక్షణములు । గ్రమమున నిన్నియును నూర్ధ్వగతికారణముల్. 108

ప్రతిపదార్థం: క్షమయున్= ఓర్పును; అహింసయున్= జీవకోటికి ఎట్టి హానిని చేయకుండటమున్నూ; సత్యమున్= నిజం పలకటం; సమతయున్= సర్వభూతాలు సమానాలే అనే జ్ఞానానుభూతియున్నూ; ఇంద్రియ జయంబున్= విషయసుఖాలను జయించటమున్నూ; శమమున్= అంతరింద్రియ నిగ్రహమున్నూ; పరిత్యాగమును= స్వార్థమును ఉజ్జగించి, దానంచేయటమున్నూ; తపస్+లక్షణములు= తపస్సును సూచించే చిహ్నాలు; క్రమమునన్= వరుసగా; ఇన్నియును= ఈలక్షణాలు ఇన్నియును; ఊర్ధ్వగతి= ఉత్తమపదానికి; కారణముల్= హేతువులు.

తాత్పర్యం: ఓర్పు, అహింస, సత్యం, సమత్వం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, శమం, స్వార్థత్యాగంతో కూడిన దానం అనేవి తపస్సుయొక్క చిహ్నాలు.

తే. ఇందుఁ జేసిన పుణ్యంబ యందుఁ గుడుచు । మీఁది జన్మంబునకు నది మేలుఁ జేయుఁ
గాన తనశక్తితోఁ గూడ దానధర్మ । చిరపరోపకారంబులు సేయవలయు'. 109

ప్రతిపదార్థం: ఇందున్= ఇచట (ఈలోకంలో); చేసిన= ఒనర్చిన; పుణ్యంబు+అ= సుకృతమే; అందున్= అక్కడ (పరలోకంలో); (జీవుడు- తపస్సు చేసినవాడు); కుడుచున్= అనుభవిస్తాడు; మీఁది జన్మంబునకున్= రాబోయే పుట్టుకకు; అది= ఆ పుణ్యం; మేలున్+చేయున్= శుభం కలిగిస్తుంది; కాన= కాబట్టి; తనశక్తితోన్+కూడన్= యథాశక్తి, శక్తివంచన లేకుండగా; దాన, ధర్మ, చిర, పర+ఉపకారములు= దానం, ధర్మం, ఎల్లప్పుడు ఇతరులకు మేలు; చేయవలయున్= చేయాలి.

తాత్పర్యం: ఇహంలో చేసిన సుకృతం మాత్రమే జీవి పరంలో అనుభవిస్తాడు. ఆ పుణ్యమే రాబోయే జన్మంలోకూడ శుభం చేకూరుస్తుంది. కావున శక్తివంచనలేకుండా దానధర్మాలు చేయతగును. పరోపకారం చేయాలి.'

విశేషం: 1. దానం అనగా తనధనాన్నిగాని ద్రవ్యాలను గాని ప్రతిఫలాపేక్ష లేకుండా దీనులకు ఇవ్వటం. 2. 'ధర్మము' అనే పదానికి సువిశాలమైన అర్థం ఉన్నది. అందులో స్వార్థత్యాగం మాత్రమే కాక, పరోపకారం మాత్రమే కాక విశ్వశ్రేయస్సు కూడ ఇమిడి ఉన్నది. లోకాన్ని మంచిస్థితిలో నెలకొల్పేది - ధర్మం. మనుస్మృతిలోని ధర్మలక్షణ నిర్వచనం సుప్రసిద్ధమైనది. "ధృతిః క్షమా దమోఽస్తేయం శౌచ మింద్రియనిగ్రహః ధీ ర్విద్యా సత్య మక్రోధో దశకం ధర్మలక్షణమ్'.(6.92)

వ. అనినం బాండవాగ్రజుండు 'దానతపంబులలో దుష్కరం బెయ్యది? యెద్దాన నధికఫలం బగు?' నని యడిగిన వేదవ్యాసుం డి ట్లనియె. 110

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (వ్యాసమహర్షి) చెప్పగా; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడు (ధర్మరాజు); దానతపంబులలోన్= దానం తపస్సు- ఈ రెండింటిలో; ఎయ్యది= ఏది; దుష్కరంబు= చేయటానికి కష్టమైనది; ఏ+దానన్= దేనివలన; అధిక, ఫలంబు+అగున్= ఎక్కువ ఫలితం లభిస్తుంది; అని+అడిగినన్= అని అడుగగా; వేదవ్యాసుడు= వ్యాసమహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: అని వ్యాసమహర్షి ప్రవచించాడు. అంతట ధర్మరాజు ప్రత్యుత్తరంగా ఒక ప్రశ్న వేశాడు. 'దానం గొప్పదే. తపస్సు గొప్పదే. అయితే దానంకంటె తపస్సు గొప్పదా? తపస్సుకంటె దానం గొప్పదా?' అని. ఆ ప్రశ్నలకు వేదవ్యాసమహర్షి ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు.

సీ. 'దాన మూర్జితఫలదం బర్థసాధ్య మై । పరఁగుటఁ గరము దుష్కరము నదియ;
నరులకు నధిప! ప్రాణంబులకంటెను । రూపింప నర్థంబు తీపు వినవె
యుగ్రంబు లైన యాయుధముల మొనలపై । నుఱుకుట యంభోధి దఱిసి చనుట
కృషి పాశుపాల్యసంక్లేశంబు నొందుట । యడవులఁ గొండల నిడుమ వడుట

ఆ. నవసి పొవసి యనుదినముఁ బరప్రేష్యులై । యునికిఁ దలఁప నర్థమునకు చూవె!
యట్టి దుఃఖలబ్ధ మైన యయ్యర్థంబు । విడుచు టెవ్విధమునఁ గడిఁది గాదె? 111

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా, ఓధర్మరాజా!; దానము= ఈవి; ఊర్జిత, ఫలదంబు= గొప్పఫలితాన్ని ఇస్తుంది; అర్థ, సాధ్యము+ఐ= ధనంచేత సాధించతగింది ఔతూ; పరఁగుటన్= ఒప్పుటచేత; కరమున్= మిక్కిలి; దుష్కరము= కష్టసాధ్యం; అది+అ= అదే ధనం మాత్రమే; నరులకున్= మనుజులకు; ప్రాణంబుల కంటెను= అసువుల కంటెకూడా; రూపింపన్= ఏర్పరచగా; అర్థంబు= ధనం; తీపు= మధురమైనదిఅని; వినవె= వినలేదా; ఉగ్రంబులు+ఐన= భయంకరాలు అయిన; ఆయుధముల మొనలపైన్= శస్త్రాలయొక్క కొనలపైకి; ఉఱుకుట= దుముకుట; అంభోధి= అంభస్+ధిన్= సముద్రమును; తఱిసి= దాటి; చనుట= వెళ్లటం; కృషి= వ్యవసాయం; పాశుపాల్యసంక్లేశంబున్= పశువులను పెంచటంచేత పొందే శ్రమ; ఒందుట= పొందటం; అడవులన్= అరణ్యాలలో; కొండలన్= పర్వతాలలో; ఇడుమ+పడుట= కష్టపడటం; నవసి= కృశించి; పొవసి= లోపల కుమిలి; అనుదినమున్= ప్రతిరోజూ (అన్నిరోజులూ); పరప్రేష్యులు+ఐ= ఇతరులచే పంపదగినవారై; ఉనికిన్= ఉండటమున్నూ; తలఁపన్= ఆలోచించగా; అర్థమునకున్ చూవె= ధనం కొరకే కదా; అట్టి= ఆ విధమైన; దుఃఖ, లబ్ధము+ఐన= ఆవేదనచేత పొందబడినట్టి; ఆ+అర్థంబు= ఆ ధనం; విడుచుట= త్యాగం చేయటం; ఏ+విధమునన్= ఏతీరుగానైనా; కడిఁది+కాదె= గొప్పది కాదా (ధనాన్ని విడిచి చేసే దానం గొప్పదే సుమా).

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! దానం అంటే ధనాన్ని విడనాడటమే కదా! అందుచేత అది గొప్పఫలాన్ని చేకూర్చేది. ధనాన్ని త్యాగంచేయటం మిక్కిలి కష్టమైన పని. ఏలన, మనుజులకు ప్రాణాలమీది తీపికంటే ధనంపైగల తీపి అధికం. ఆయుధాల కొసలపై ఉరికి యుద్ధం చేయటం, సముద్రాన్ని దాటి దూరదేశాలకు పోవటం, వ్యవసాయం పశుపాలనం చేసి కష్టాలు అనుభవించటం. అడవులలో కొండలలో ఇడుమలు పొందటం, ఇతరులకు భృత్యులై చెమటోడ్చి శ్రమించటం కేవలం ధనంకొరకే కదా! ఆ విధంగా ఎన్నో కష్టాల నోర్చి సంపాదించటానికి మనుజులు పూనుకొనే ధనాన్ని త్యాగం చేయటం గొప్పవిషయమే అని అంగీకరించక తప్పదు.

శా. **అన్యాయార్జిత మైన విత్తమునఁ జేయం బూను దానంబు మూ**
ర్ఖన్యాయం బది; దానఁజేసి ఫలపాకం బేమియున్ లేదు; యు
క్తన్యాయార్జిత మించుకంత యయినం గాలంబు దేశంబు స
మ్మాన్యంబై తగఁ బాత్రయోగమున సౌమ్యంబై ఫలించుం దుదిన్. 112

ప్రతిపదార్థం: అన్యాయ+ఆర్జితము+ఐన= పాడి తప్పి సంపాదించిన; విత్తమునన్= ధనంతో (న్యాయమార్గంలో కాకుండ సంపాదించబడిన ధనం); చేయన్+పూను, దానంబు= చేయటానికి దొరకొనిన; ఈవి; మూర్ఖన్యాయంబు= బుద్ధిలేని వారి పరిపాటి; అది; దానన్+చేసి= దానివలన; ఫలపాకంబు+ఏమియున్= ఫలితంయొక్క పూర్ణత్వం, ఏమియును; లేదు= ఉండదు; యుక్త, న్యాయ+ఆర్జితము= సరియైన పద్ధతిలో పాడిదప్పక సంపాదించబడింది; ఇంచుక+అంత+అయినన్= కొంచెం మాత్రమే అయినప్పటికి; కాలంబు= సమయం; దేశంబు= సీమ; సత్+మాన్యంబు+ఐ= మిక్కుటంగా గౌరవం చెందినదై; తగన్= సముచితంగా; పాత్రయోగమునన్= సరిఅయిన వాటితో కలియటంవలన; తుదిన్= చివరకు; సౌమ్యంబు+ఐ= మంచిదై; ఫలించున్= మంచిఫలితాన్ని ఇస్తుంది.

తాత్పర్యం: పాడితప్పి సంపాదించిన ధనాన్ని దానంచేయటం బుద్ధిహీనుల పరిపాటి. అట్టి దానంవలన పుణ్యఫలం సిద్ధించదు. సరియైనపద్ధతిలో పాడి తప్పక ఆర్జించిన ధనాన్ని కొంచెంగా నైన దానం చేయటంవలన గొప్ప సుకృతం సిద్ధిస్తుంది. దానం మంచిఫలితాల నివ్వటానికి చూడవలసినవి మూడు ముఖ్యాంశాలు. 1. దానం సకాలంలో ఇవ్వబడాలి. 2. దానం సరియైన ప్రదేశంలో ఇవ్వబడాలి. 3. దానం పాత్రుడికి, యోగ్యుడికి చెందాలి.

వ. **తొల్లి ముద్గలుం డను మహాద్విజుండు సన్మార్గోపార్జితం బైన వ్రీహిద్రోణంబు సత్పాత్రంబున వినియోగించి కాదె పరమసిద్ధిం బొందె' ననిన విని ధర్మనందనుండు 'మునీంద్రా! ముద్గలుండు వ్రీహిద్రోణం బెబ్భంగి నుపార్జించె? నెట్టి పాత్రంబునఁ బ్రతిపాదించె?; వినవలతుం జెప్పవే!' యనిన నతం డిట్లనియె.** 113

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ముద్గలుండు+అను= ముద్గలుడు అనే పేరు గల; మహా, ద్విజుండు= గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; సత్+మార్గ+ఉప+ఆర్జితంబు+ఐన= మంచి పద్ధతిలో సంపాదించబడింది అయిన; వ్రీహిద్రోణంబు= వరిగింజలు పోసి నింపిన కలశం; సత్+పాత్రంబునన్= యోగ్యుడైన మనుజుడియందు; వినియోగించి+కాదె= ఉపయోగించటంచేతనేకదా; పరమసిద్ధిన్+పొందెన్= కైవల్యాన్ని పొందాడు; అనినన్= అని (వ్యాసుడు) చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మనందనుండు= ధర్మసుతుడు, ధర్మరాజు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడ వయినవాడా, ఓవ్యాసమహర్షీ! ముద్గలుండు= ముద్గలుడు; వ్రీహిద్రోణంబు= వరిగింజలు నింపిన కలశాన్ని; ఏ+భంగిన్= ఏరీతిగా; ఉపార్జించెన్= సంపాదించాడో; ఎట్టి= ఎటువంటి; పాత్రంబునన్= యోగ్యుడైన వ్యక్తియందు; ప్రతిపాదించెన్= వినియోగించాడో; వినవలతున్= వినవలె నని ఉన్నది; చెప్పవే= వచించవా - వచించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండు= అతడు (వేదవ్యాసమహర్షి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలం ముద్గలుడు అనే బ్రాహ్మణోత్తముడు మంచిమార్గాన్ని అనుసరించి సంపాదించిన వరిగింజలు నింపిన కలశాన్ని యోగ్యుడైన వ్యక్తికి దానం చేయటంచేతనే కదా కైవల్యపదాన్ని పొందాడు' అని వ్యాసమహర్షి చెప్పాడు. అంతట ధర్మరాజు, 'ఓ వ్యాసమహామునీ! బ్రాహ్మణోత్తము డైన ముద్గలమహర్షి వ్రీహిద్రోణాన్ని (వరిగింజలు నింపిన కలశాన్ని) ఏ విధంగా సంపాదించి యోగ్యతగలవ్యక్తి అయిన ఎవరికి దానిని ఏవిధంగా దానంచేశాడు?

వినవలెనని ఉన్నది. దయచేసి నాకు ఆ వృత్తాంతం వివరించుము' అని అడిగాడు. వ్యాసమహర్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

వ్యాసుఁడు ధర్మజునకు వ్రీహిద్రోణాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-246-3)

క. **'అతిథిప్రియుఁడు విశిష్ట। వ్రతుఁడు విమత్సరుఁడు సత్యవచనుండు విని**
ర్జిత విషయేంద్రియుఁడు సము। న్నత పుణ్యుఁడు ముద్గలుఁడు ఘనస్థిరబుద్ధిన్. 114

ప్రతిపదార్థం: అతిథిప్రియుఁడు= అన్నపానీయాదిసౌకర్యాలకొరకై వచ్చినవారియెడ ఇష్టం కలవాడు; విశిష్ట, వ్రతుఁడు= గొప్పదీక్షతో కూడిన నియమాలు పాటించేవాడు; వి, మత్సరుఁడు= మాత్సర్యం లేనివాడు- ఓర్వలేనితనం లేనివాడు; సత్యవచనుండు= నిజం మాటాడేవాడు; వినిర్జిత, విషయ+ఇంద్రియుఁడు= బాగా జయించబడిన ఇంద్రియార్థాలు ఇంద్రియాలు కలవాడు; సమ్+ఉన్నత, పుణ్యుఁడు= మిక్కిలి గొప్ప సుకృతాన్ని ఆర్జించినవాడు; ముద్గలుఁడు= ముద్గలుడు అనే పేరు కల ముని; ఘన, స్థిర, బుద్ధిన్= గొప్పది చలింపక నిలకడగా ఉండేది అయిన తెలివితో.

తాత్పర్యం: ముద్గలుడు మహానుభావుడు. అన్నపానాదిసౌకర్యాలతో తనగృహానికి వచ్చేవారిని ఆదరించేవాడు, అతిథులను అభ్యాగతులను గొప్పదీక్షతో ప్రీతితో సేవించేవాడు, నిత్యసత్యవచనుడు, వైరాగ్యం కలవాడు, ఇంద్రియాలను జయించినవాడు, గొప్ప సుకృతాన్ని సంపాదించినవాడు, నిలకడ గల గొప్పతెలివితేటలతో (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

వ. **పుత్త్రదారసహితంబుగాఁ గురుక్షేత్రంబున వసియించి యుంఛవృత్తిపరాయణుండై పాడ్యమిం దొడంగి పదునాలుగు దివసంబు లొక్కొక్కగింజయకా నేరి తూమెఁడు వడ్లు సమకూర్చి పర్వదినంబునఁ బాకంబు సేయించి దేవపితృపూజనంబు లొనరించి యతిథుల కన్నంబు వెట్టి మిగిలిన యన్నంబునఁ దానును బుత్త్ర కళత్రంబులును దేహయాత్ర నడపుచు నివ్విధంబునఁ బక్షోపవాసవ్రతంబున వర్తిల్లుచున్నయెడ నొక్క పర్వదినంబునందు.** 115

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్ర, దార, సహితంబుగాన్= కొడుకులతో భార్యతో కూడినవాడై; కురుక్షేత్రంబునన్= కురుక్షేత్రం అనేప్రదేశంలో; వసియించి= నివసించి; ఉంఛ, వృత్తి, పరాయణుండు+ఐ= పొలాలలో రాలిన గింజలను ఏతికొని బ్రదుకుటయే జీవనోపాధిగా కలవాడయి; పాడ్యమిన్+తొడంగి= అమావాస్య, పౌర్ణమి తదుపరి మొదటితిథి మొదలుకొని; పదునాలుగు దివసంబులు= పదునాల్గు రోజులు; ఒక్కొక్క= (ఒక్క+ఒక్క) ఒక్కటి ఒకటి; గింజ+అ+కాన్= విత్తునుగా; ఏరి= సేకరించి; తూమెఁడు= (తూము+ఎఁడు) నాలుగుకుంచాలతో సరిఅయిన ద్రోణం నిండునటువంటి; వడ్లు= వరిగింజలు; సమకూర్చి= సంపాదించి; పర్వదినంబునన్= పండుగ నాఁడు (పూర్ణిమ లేదా అమావాస్య తిథులలో); పాకంబు+చేయించి= వంటచేయించి; దేవ, పితృ, పూజనంబులు= దేవతలకు, పితరులకు ఆరాధనలు; ఒనరించి= చేసి; అతిథులకున్= అన్నపానాదులకై వచ్చేవారికి; అన్నంబు+పెట్టి= అన్నం వడ్డించి; మిగిలిన+అన్నంబునన్= శేషించిన అన్నంతో; తానును= తానూ (ముద్గలుడున్నూ); పుత్త్ర, కళత్రంబులును= పిల్లలు పెండ్లమున్నూ; దేహయాత్ర= శరీరపు యాత్ర; నడపుచున్= ప్రవర్తింపజేస్తూ; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; పక్ష+ఉపవాసవ్రతంబునన్= పదునైదు రోజుల నిరాహారదీక్షతో; వర్తిల్లుచున్న+ఎడన్= నడపుతున్నపుడు; ఒక్క= ఒక్క; పర్వదినంబునందున్= పండుగనాడు (అమావాస్య లేదా పూర్ణిమనాడు).

తాత్పర్యం: పుత్రులతో భార్యతో కలిసి కురుక్షేత్రంలో నివసించి 'ఉంఛవృత్తి' (పొలాలలో రాలిన ధాన్యాన్ని ఏరుకొనటం) జీవనోపాధిగా చేసికొని బ్రదుకుతూ, పదునైదు రోజులు నిరాహారదీక్షతో గడుపుతున్నాడు. అనగా పాడ్యమితిథినాడు మొదలిడి చతుర్దశి వరకు వారు వడ్లగింజలను ఏరటం మొదలుపెట్టేవారు. ఆ ఉంఛవృత్తిలో ఒక్కొక్క వరిగింజచొప్పున ఏరి తూమెడు (అనగా నాలుగు కుంచాల) ధాన్యం ప్రోగు చేసేవారు. ఆ పదునాలుగురోజులు ఉపవాసముండి పర్వదినంనాడు (అమావాస్యనాడు, పూర్ణిమనాడు) వంట చేయించేవారు. అట్లా వండిన అన్నంలో దేవతలకు, పితరులకు నివేదనం చేసి, అతిథులకు పెట్టి, మిగిలినదానిని ముద్గలుడూ, పిల్లలూ, పెండ్లామున్నూ భుజించేవారు. ఈవిధంగా శరీరధారణకుమాత్రమే వారు ఆహారం స్వీకరిస్తూ పక్షోపవాసవ్రతాన్ని నిర్వహిస్తున్న సమయంలో ఒక పర్వదినాన.

మ. **మతి నత్యంత జుగుప్సితం బయిన యున్మత్త స్వరూపంబుతో**
గతవస్త్రుండును ముక్తకేశుఁడు బహుగ్రామ్యోక్తిశీలుండు నై
హితపుణ్యుండు మునీశ్వరుం డతిథి యై యేతెంచె దుర్వాసుఁడన్
యతి యమ్ముద్గలుపాలికిం బటుబుభుక్షాయత్తతం దూలుచున్. **116**

ప్రతిపదార్థం: మతిన్= బుద్ధికి; అత్యంతజుగుప్సితంబు+అయిన= మిక్కుటంగా రోతను పుట్టించేటటువంటి; ఉన్మత్త స్వరూపంబుతోన్= పిచ్చివాడి ఆకారంతో; గతవస్త్రుండును= చినిగిపోయిన బట్టలు కలవాడును; ముక్తకేశుఁడున్= విరబోసికొన్న జుట్టు కలవాడున్నూ; బహు(గ్రామ్య+ఉక్తి, శీలుండున్+ఐ= పల్లెటూరి అనాగరకపు మాటల స్వభావం కలవాడున్నూ అయి; హితపుణ్యుండు= ప్రియ మైన సుకృతం పేర్చినవాడున్నూ; ముని+ఈశ్వరుండు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడు; దుర్వాసుఁడు+అన్+యతి= దుర్వాసుడనే ఋషి; అతిథి+ఐ= ఆగంతకు డై; ఆ+ముద్గలు పాలికిన్= ఆ ముద్గలుడి సన్నిధికి; పటు, బుభుక్షా+ఆయత్తతన్= మిక్కుటమైన ఆకలితో కూడినవాడై; తూలుచున్= ఇటునటు వాలుతూ; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దుర్వాసుడు ముద్గలుడిసన్నిధికి విచ్చేశాడు. అప్పుడు దుర్వాసుడి ఆకారం పిచ్చివాడివేషంవలె ఉన్నది. వస్త్రాలు చినిగిపోయినవి, జుట్టు విరబోసికొన్నాడు. అతడు పల్లెటూరికి చెందిన అనాగరికుడివలె నోటికి వచ్చినట్లు మాటలాడసాగాడు. అయినను అతడు పుణ్యమూర్తి అయిన మహర్షి. అతిథిగా ఆకలి అంటూ ఆర్తుడై వచ్చాడు.

క. **అతనిఁ గని యించుకంతయు । మతి ననుమానంబు లేక మానుగఁ బ్రత్యు**
ద్గతుఁడై యర్ఘ్యముఁ బాద్యము । నతిభక్తి నొనర్చి మునికులాగ్రణి నెమ్మిన్. **117**

ప్రతిపదార్థం: ముని, కుల+అగ్రణి= ఋషుల సముదాయంలో శ్రేష్ఠుడైన ముద్గలుడు. నెమ్మిన్= ప్రీతితో; అతనిన్= అతనిని (దుర్వాసుడనే మహర్షిని); కని= చూచి; మతిన్= బుద్ధియందు; ఇంచుక+అంతయున్= కొంచెంకూడ; అనుమానంబు+ లేక= సందేహంలేకుండా; మానుఁగన్= ఒప్పునట్లుగా; ప్రత్యుద్గతుఁడు+ఐ= సగౌరవంగా ఎదురేగినవాడై; అర్ఘ్యమున్= పూజాద్రవ్యమును; పాద్యమున్= కాళ్లు కడుగుకొనుటానికై ఇచ్చే నీరును; అతిభక్తిన్= మిక్కుటమైన పూజ్యభావంతో; ఒనర్చి= చేసి;

తాత్పర్యం: ఆ దుర్వాసమహర్షిని చూచి, కొంచెమయినను సందేహించక సగౌరవంగా లేచి ఎదురేగితోడ్తెచ్చి ముద్గల మహర్షి అతడికి అర్ఘ్యపాద్యాదులు సమర్పించి, మిక్కిలి పూజ్యభావంతో అతిథిసత్కారం నిర్వహించాడు.

క. **అన్నంబు వెట్టె నతఁడు త । దన్నంబంతయును గుడిచి యాత్మఁ దనిసి, శే**
షాన్నంబు మేన నిండఁగ । సన్నుతుఁ డలఁదికొని మగుడఁ జనియె నిజేచ్ఛన్. **118**

ప్రతిపదార్థం: అన్నంబు+పెట్టెన్= అన్నం పెట్టాడు; అతఁడు= ఆ దుర్వాసుడు; తత్+అన్నంబు+అంతయును= ఆ అన్నం అంతటిని; కుడిచి= ఆరగించి; ఆత్మన్= మనస్సులో; తనిసి= తృప్తిచెంది; శేష+అన్నంబున్= మిగిలిన అన్నమును; మేనన్= శరీరమునందు; నిండఁగన్= నిండేటట్లుగా; సన్నుతుఁడు= మంచివారలచేత పొగడబడినవాడు; అలఁదికొని= పూసికొని; నిజ+ఇచ్ఛన్= తనఇష్ట ప్రకారం; మగుడన్+చనియెన్= తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ముద్గలమహాముని దుర్వాసుడికి భోజనం పెట్టాడు. దుర్వాసుడు ఆ అన్నాన్ని ఆరగించి మిగిలిన అన్నాన్ని తనశరీరం నిండా పూసికొని, తనఇష్టం వచ్చినచోటికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషం: 'మగిడి చనియె' - అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

క. **మునిపతి పర్వము పర్వం । బున మఱియును నరుగుదెంచు; ముద్గలుఁడును దా**
ననశనుఁడై యుండియు న । మ్మునివరునకు నొసఁగు నన్నముం బ్రియ మెసఁగన్. **119**

ప్రతిపదార్థం: మునిపతి= మునులకు భర్త, మునులలో శ్రేష్ఠుడు, (దుర్వాసుడు); పర్వము పర్వంబునన్= పండుగ పండుగకు అనగా అమావాస్య, పూర్ణిమ తిథులలో; మఱియును= వెండియును; అరుగుదెంచున్= వస్తాడు; ముద్గలుడును= ముద్గలమహర్షియు; తాన్= తాను; అనశనుఁడు+ఐ, ఉండియున్= తిండి లేనివాడై ఉన్నప్పటికిని; ఆ+మునివరునకున్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడికి (దుర్వాసుడికి); అన్నమున్; ప్రియము+ఎసఁగన్= ప్రీతిపెంపారగా; ఒసఁగున్= ఇస్తాడు.

తాత్పర్యం: దుర్వాసుడు పర్వపర్వానికి-అమావాస్య, పూర్ణిమతిథులు-వదలకుండ మరల మరల వస్తూనే ఉన్నాడు. ముద్గలమహర్షి తాను నిరాహారుడై ఉండికూడ దుర్వాసుడికి అతిథిమర్యాదలతో సగౌరవంగా సంప్రీతితో అన్నం పెట్టుతూనే ఉన్నాడు.

వ. **ఇవ్విధంబున నాఱుపర్వంబులు గుడిచి దుర్వాసుండు వాని చిత్తంబున నొక్కకొఱంతయుం గానక యద్భుతప్రమోదమగ్నమానసుండై వాని కిట్లనియె.** **120**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈతీరున; ఆఱుపర్వంబులు= ఆరుపండుగలు; కుడిచి= ఆహారం ఆరగించి; దుర్వాసుండు; వాని చిత్తంబునన్= ముద్గలమహర్షి మనస్సున; ఒక్క= ఒక్క; కొఱంతయున్= లోపమును; కానక= చూడక; అద్భుత, ప్రమోద, మగ్న, మానసుండు+ఐ= ఆశ్చర్యకరమైన సంతోషంతో మునిగిన చిత్తం కలవాడై; వానికిన్= ముద్గలుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆరుపర్వదినాలలో ఆహారాన్ని స్వీకరించి దుర్వాసుడు ముద్గలుడిని పరీక్షించాడు. కాని, ముద్గలుడి మనస్సులో లేశమైనా లోపం కన్పించలేదు. అందుచేత దుర్వాసుడు అచ్చెరువుతోకూడిన సంతోషంలో మునిగి ముద్గలుడితో ఇట్లా పలికాడు.

క. **'నీయట్టి దానశీలుని । నీ యఖిలమునందుఁ గాన నెన్నండును స**
త్త్వాయత్తమతివి సాధువి । ధేయుండవు నీవు పుణ్యతేజుఁడ వనఘా! **121**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడ వైన ఓ ముద్గలమహర్షీ!; నీ+అట్టి= నీవంటి; దానశీలునిన్= దానంచేసే స్వభావం కలవాడిని; ఈ+అఖిలమునందున్= ఈ సమస్తంలో (ఈసమస్త భూమిలో); ఎన్నండును= ఎప్పుడును; కానన్= చూడలేదు; సత్త్వ+ఆయత్త; మతివి= సత్త్వగుణ నిబద్ధమైన బుద్ధి కలవాడవు; సాధువిధేయుండవు= సౌమ్యులు, సజ్జనులు అయినవారికి లోబడి ఉండేవాడవు; నీవు= నీవు; పుణ్యతేజుఁడవు= సుకృతంవలన ఏర్పడే వర్చస్సు కలవాడవు.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ ముద్గలమహామునీ!; నీతో సరిపోలే దానశీలుడిని నేను ఈ పృథివిలో ఎన్నడూ చూడలేదు సుమా! నీవు సత్త్వగుణుడవు. సుకృతం చేయటంవలన ఏర్పడే గొప్పవర్చస్సు కలవాడవు నీవు.

చ. **మనమున నేవగింప, కవమానము సేయక, యించుకంతయున్**
గినియక, యోలమందక, యకృత్రిమభక్తి నొనర్చి తీవు స
జ్జననుత! యన్నదానము; ప్రసాదము సత్యము ధైర్యమున్ దమం
బును నపరిగ్రహత్వమును బొల్పుగ నీధనమయ్యె నియ్యెడన్. **122**

ప్రతిపదార్థం: సత్+జన+నుత!= మంచివారిచేత పొగడబడినవాడా! (ఓముద్గలమహర్షీ); ఈవు= నీవు; మనమునన్= చిత్తమున; ఏవగింపక= అసహ్యపడక; అవమానము+చేయక= అగౌరవం చూపక; ఇంచుక+అంతయున్= కొంచెమైనను; కినియక= కోపించక; ఓలము+అందక= మరుగుపడక; అకృత్రిమ, భక్తిన్= కపటములేని భక్తితో; అన్నదానము= అన్నాన్ని దానం చేయటం; ఒనర్చితి= చేశావు. ఈ+ఎడన్= ఈతరుణంలో; ప్రసాదము= ప్రసన్నత; అనుగ్రహంతో కూడిన చిత్త నిర్మలత్వం; సత్యము= నిజం; ధైర్యమున్= ప్రతికూలస్థితిలో కూడ చలించని నిబ్బరం; దమంబును= ఇంద్రియనిగ్రహం; అపరిగ్రహత్వమును= ఒరులసొత్తును గైకొనకుండటం; పొల్పుగన్= అందంగా; నీధనము= నీసంపద; అయ్యెన్= అయినాయి.

తాత్పర్యం: మంచివారలచేత ప్రశంసించబడే ఓ ముద్గలమహర్షీ! నీవు మహానుభావుడవు. అన్నదానం చేయటంలో నీకు గల నిష్ఠ సాటిలేనిది. నీమనస్సు పరమపవిత్రమైనది. అన్నదానం చేసేటప్పుడు ఇంచుక కూడ నీమనస్సులో ఏవగింపు కానరాలేదు; కోపతాపాలు కన్పించలేదు; మరుగు లేదు. నీవు అతిథులను అవమానించకుండా, అతిథిపూజను స్వచ్ఛమైన భక్తితో నిర్వర్తించావు. ప్రసన్నత, సత్యం, ధైర్యం, బహిరింద్రియ నిగ్రహం, ఇతరుల సొత్తుపై ఈషణ్మాత్రం కోరికలేకపోవటం అనేవి నీకు సంపదలు.

చ. **చవులకుఁ బ్రేముడించు ననిశంబును నాలుక, దాల్మిపెంపు ధ**
ర్మువును శమంబుఁ ద్రెక్కొను సముద్ధతి నాఁకలి; వీని రెంటనుం
దవులవు జీవితస్థితివిధాయక మన్నము నీవు జీవితే
చ్ఛ విడిచి; తిప్పు డేమని ప్రశంస యొనర్తు నినుం దపోనిధీ! **123**

ప్రతిపదార్థం: తపోనిధీ!= తపస్+నిధీ!= తపస్సుకు నెలవు అయినవాడా, ఓ ముద్గలమహర్షీ!; నాలుక= జిహ్వ; అనిశంబును= ఎల్లప్పుడును; చవులకున్= రుచులకు; ప్రేముడించున్= ప్రియపడుతుంది; ఆఁకలి= ఆహారంకొరకైన వేగిరపాటు, తాల్మి, పెంపున్= ఓర్పుయొక్క అతిశయాన్ని; ధర్మువును= ధర్మాన్ని, శమంబున్= శాంతినీ; సముద్ధతిన్= మిక్కుటమైన పోటరింపుతో; త్రెక్కొనున్= చెరచును; వీని రెంటనున్= ఈరెండింటియందును (నాలుకను+ఆకలిని); తవులవు= ఆసక్తిచూపవు; అన్నము= ఆహారము జీవిత, స్థితివిధాయకము= బ్రదుకుతెన్నును నిర్ణయించేది; నీవు= నీవు; జీవిత+ఇచ్ఛన్= బ్రదుకునందలి కోరికను; విడిచితి(వి)= వదలిపెట్టావు; ఇప్పుడు= ఈస్థితిలో; నినున్= నిన్ను; ఏమి+అని= ఏవిధంగా; ప్రశంస+ఒనర్తున్= పొగడగలను? (ఎంతపొగడినా తక్కువే అని భావం).

తాత్పర్యం: తపస్సుకు నిలయమైనవాడా! ఓముద్గలమహర్షీ! నాలుక ఎల్లప్పుడు రుచులను అనుభవించటానికి ఉవ్విళ్ళూరుతుంటుంది. ఓర్పును ధర్మాన్ని ఇంద్రియనిగ్రహాన్ని ఆకలి నాశనం చేయగలదు. పై రెండింటియందు నీవు ఆసక్తుడవుకావు. నీవు బ్రదుకుతెన్నును తీర్చిదిద్దే అన్నాన్ని, బ్రదుకవలెననే కోరికను కూడ విడనాడితివి. నిన్ను ఎంతని పొగడగలను? నీగొప్పతనం మాటలలో వర్ణించలేనట్టిదిసుమా!

విశేషం: వ్యక్తుల జీవితాలపై ప్రపంచచరిత్రపై 1. నాలుక 2. ఆకలి వేసే ప్రభావం సుప్రసిద్ధం. వ్యాసమహర్షి ఆకలి తట్టుకొనలేక కాశిని శపించాడు. విశ్వామిత్రుడు శునకమాంసం దొంగిలించాడు. నాలుక ప్రేరేపించే రుచులు మరగి - పాశ్చాత్యులు సుగంధద్రవ్యాల వ్యాపారంనిమిత్తం ప్రాచ్యప్రపంచచరిత్రనే మార్చారు. ప్రపంచచరిత్రలో ఆకలి అనేకవిప్లవాలను రేకెత్తించింది. మహాభారతం ఈ సత్యాన్ని ఏనాడో గుర్తించింది.

క. **మనమున నింద్రియముల వ ၊ ర్తనమును సరిగా నొనర్చు ధర్మంబు దపం**
బని చెప్పుదు; రట్టి తపం ၊ బనఘా! నీయంద కలిగె నభినవభంగిన్. **124**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా, ఓముద్గలమునీ!; మనమునన్= చిత్తమునందు; ఇంద్రియముల వర్తనమును= ఇంద్రియాలయొక్క నడవడికను; సరిగాన్= సముచితంగా; ఒనర్చు= చేయు; ధర్మంబు= ధర్మము; తపంబు= తపస్సు; అని చెప్పుదురు= అని వచిస్తారు; అట్టి, తపంబు= అటువంటి తపస్సు (పైన చెప్పబడిన నిర్వచనానికి అనువైన తపస్సు); అభినవ, భంగిన్= కొంగ్రొత్త తీరుతెన్నులలో; నీ+అందున్+అ= నీలో మాత్రమే; కలిగెన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: చిత్తాన్ని ఇంద్రియాల నడవడిని సరిగా ఉండేటట్లు చేసే ధర్మమే తపస్సు అని పెద్దల నిర్వచనం. ఓముద్గలమునీ! ఆ నిర్వచనానికి అనువైన తపస్సు నీయందు మాత్రమే కొంగ్రొత్తగా వ్యక్తమైనది.

విశేషం: 1. ఆంధ్రమహాభారతంలో అర్థవంతాలైన కందపద్యాలు - అల్పాక్షరముల అనల్పార్థరచనకు ఉదాహరణప్రాయాలైనవి కొన్ని ఉన్నాయి. ఈపద్యం అట్టి విశిష్ట రచన. ఇందులో తపస్సు అనే పదానికి చక్కని చిక్కని నిర్వచనం ఉన్నది. తపస్సు అంటే శరీరాన్ని తపింపచేసికొనటం కాదుగదా! 'ధర్మంబు' - ఇచట 'ముఖ్యలక్షణము' అనే అర్థంలో ప్రయోగించబడింది. 2. ఈపద్యంలో - 'అభినవభంగిన్' అనే ప్రయోగం అనుశీలించ తగింది. పెద్దలు తపస్సుకు ఇచ్చిన నిర్వచనం కొంగ్రొత్త తీరుతెన్నులలో' - ఇతఃపూర్వం మరి ఎచట కన్పించనట్టి విధంగా ముద్గలమహర్షిలో గోచరించింది. 3. ఈవాక్యాలు చెప్పింది అంతర్ముఖుడైన దుర్వాసుడు తనలోను ఇతర ఋషులలోను లేని మనోధర్మాన్ని దుర్వాసుడు ముద్గలుడిలో దర్శించి తన్మయుడయ్యాడు. ఉన్మీలనం కల్పించింది. దుర్వాసుడు నైసర్గికంగా శీఘ్రకోపనుడే అయినప్పటికి, క్రాంతిదర్శి అయిన తపస్వి కాబట్టి ముద్గలుడిలోని విశిష్ట తపశ్శక్తిని గుర్తించి ప్రశంసించగలిగాడు.

ఉ. **ప్రీతుఁడ నైతి నీవలనఁ; బేర్చిన పుణ్యఫలంబు లెల్ల నీ**
చేతివ యయ్యెఁ; నీ దగు ప్రసిద్ధతపోవిభవంబు నిర్జర
వ్రాతము లిప్డు సాటెఁ; ద్రిదివంబున కీవును మేనితోడ వి
ఖ్యాతిగ దేవయానమున గ్రక్కున నేఁగెదు సంయమీశ్వరా!' **125**

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఈశ్వరా!= సంయమం కలిగిన మునులలో శ్రేష్ఠుడా - ఓముద్గలమహర్షీ!; నీవలనన్= నీయందు; ప్రీతుఁడన్+ఐతిన్= సంతృప్తి పొందినవాడను అయినాను; పేర్చిన= కుప్పలుగా కూర్చిన; పుణ్య, ఫలంబులు+ఎల్లన్= సుకృతాల

యొక్క ఫలితాలు అన్నియు; నీచేతివి+అ+అయ్యెన్= నీహస్తంలోనివే అయినవి- అనగా నీయందే ఉన్నవి; నీది+అగు= నీయొక్క; ప్రసిద్ధ, తపస్+విభవంబు= పేరుప్రతిష్ఠలు కాంచిన తపస్సు అనే సంపద; నిర్జరవ్రాతములు= దేవతల సముదాయాలు; ఇప్డు= ఇపుడు; చాటెన్= ప్రచారంచేశాయి; ఈవును= నీవును; మేనితోడన్= శరీరంతోనే; త్రిదివంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; దేవయానమునన్= దేవతలు తిరిగే విమానంలో; విఖ్యాతిగన్= యశస్సుపొందుతూ; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; ఏఁగెదు= వెళ్లగలవు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియనిగ్రహాన్ని సాధించిన ఋషులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ముద్గలమహామునీ! నీవలన నేను మిక్కిలి సంతృప్తి చెందాను. ఇతఃపూర్వం ఏర్పడిన పుణ్యాలు అన్నీ నీకు కరతలామలకాలే. అన్ని సిద్ధులును నీకు లభించినవే. దేవతలు నీ తపోవైభవాన్ని కీర్తిస్తున్నారు. గొప్పకీర్తితో స్వర్గలోకానికి నీవు ఈశరీరంతోనే దేవవిమానంలో వెళ్ళగలవు'

వ. అని పలికి దుర్వాసుం డరిగెఁ; దదనంతరంబ హంససారస యుక్తంబును గింకిణీమాలికా మనోహరంబును
గామగమనంబును నయిన విమానంబు గొనుచు దేవదూత ముద్గలుకడకుం జనుదెంచి యి ట్లనియె.126

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; దుర్వాసుండు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; హంస, సారస, యుక్తంబును= అంచలతో బెగ్గురుపక్షులతో కూడుకొన్నదియున్నూ; కింకిణీ, మాలికా, మనోహరంబును= చిరుగంటల వరుసలచేత అందంగా ఉండి మనస్సుకు ఆహ్లాదం కలిగించేదియున్నూ; కామగమనంబును= కోరినచోటికి పోగలిగినట్టిదియున్నూ; అయిన= అయినట్టి; విమానంబున్= విమానాన్ని; కొనుచున్= తీసికొనివస్తూ; దేవదూత= దేవతల రాయబారి; ముద్గలుకడకున్= ముద్గలుడి దగ్గరికి; చనుదెంచి= వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి దుర్వాసుడు వెళ్లిపోయాడు. పిదప, దేవదూత ముద్గలుడివద్దకు విమానం తెచ్చాడు. ఆ విమానంలో హంసలు బెగ్గురుపక్షులు ఉన్నాయి. చిరుగంటల వరుసలచేత ఆవిమానం కనుల కింపుగా గోచరించింది. ఆ విమానం కోరినచోటికి పోగలిగినమహిమ కలది.

క. 'అనఘ! భవత్సుకృతంబున । ననిమిషలోకాభిగమ మవాప్తం బయ్యెం;
జనుదెమ్ము విమానము చ । య్యన నెక్కుము చిత్తమునఁ బ్రహర్షం బెసఁగన్' 127

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! ఓముద్గలమహామునీ!; భవత్+సుకృతంబునన్= నీపుణ్యంవలన; అనిమిష, లోక+అభిగమము= స్వర్గలోకాన్ని పొందటం; అవాప్తంబు+అయ్యెన్= ప్రాప్తించింది అయింది; చిత్తమునన్= మనస్సునందు; ప్రహర్షంబు= మిక్కుటమైన ఆనందం; ఎసఁగన్= విలసిల్లగా; చనుదెమ్ము= రమ్ము; విమానము= విమానమును; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; ఎక్కుము= అధివసించుము.

తాత్పర్యం: మహానుభావుడ వయిన ఓ ముద్గలమునీ! నీవు చేసిన పుణ్యకర్మవలన స్వర్గలోకం సిద్ధించింది. దయచేసి రమ్ము; ఆకాశాన పయనించగల విమానం ఇదిగో. దీనిని శీఘ్రంగా ఎక్కుము; మనస్సులో ఆనందాన్ని నింపుకొనుము.

విశేషం: ఆకాశయానంచేయగల విమానాలను గూర్చి పలుతావుల భారతంలో కలదు. ఇక్కడ వర్ణించబడిన విమానానికి సారథి సంకల్పమే గమ్యానికి చేర్చగలదు. 'కామగమనం' కల విమానం ఇది.

వ. అనిన దేవదూతం జూచి ముద్గలుండు 'మహాత్మా! దివిజలోకం బెట్టిది? వినవలతు; నందుల గుణదోషంబు
లెఱింగింపవలయు; సత్పురుషులతోడి మైత్రి సాప్తపదీనం బని చెప్పుదురు గావున మైత్త్రిం బురస్కరించి ని
న్నడిగెద' ననిన నతం డమ్మునీంద్రున కి ట్లనియె. 128

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ముద్గలుండు; దేవదూతన్= దేవతల రాయబారిని; చూచి మహా+ఆత్మా!= గొప్ప ఆత్మకలవాడా!, ఓ దేవదూత!; దివిజలోకంబు= స్వర్గలోకం; ఎట్టిది= ఎటువంటిది; వినన్ వలతున్= వినాలని కోరుతున్నాను; అందులగుణదోషంబులు= ఆ స్వర్గలోకంలోని మంచిలక్షణాలూ లోపాలూ; ఎఱింగింపవలయున్= తెలుప వలెను; సత్+పురుషులతోడిమైత్రి= మంచివారితోడి స్నేహం; సాప్తపదీనంబు+అని= ఏడుఅడుగులకు (లేదా ఏడుమాటలకు) సంబంధించింది అని (పెద్దలు); చెప్పుదురు= వచిస్తారు; కావునన్= కాబట్టి; మైత్రిన్= స్నేహాన్ని; పురస్కరించి= ముందుపెట్టుకొని; నిన్నున్+అడిగెదన్; అనినన్; అతండు= ఆ దేవదూత ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడికి (ముద్గలుడికి); ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: దేవదూతతో ముద్గలమహాముని ఇట్లా చెప్పాడు: 'మహాత్మా! స్వర్గలోకం ఎటువంటిది? దానినిగురించి వినాలని కోరుకొంటున్నాను. అందలి మంచిచెడులనుగురించి దయచేసి నాకు వివరించండి. మంచివారలతో మైత్రి 'సాప్తపదీనం' అని పెద్దలు చెప్పుతారుకదా! మన ఉభయులకు స్నేహం ఏర్పడింది కాబట్టి చనువు పెంచుకొని నిన్ను ఈ విధంగా ప్రశ్నిస్తున్నాను, అనగా, దేవదూత ముద్గలుడికి ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

విశేషం: స్నేహం సాప్తపదీనం అని సనాతన సంప్రదాయం. పదం అంటే రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. ఒకటి మాట, ఇంకొకటి అడుగు. ఏడు అడుగులు కలిసి నడిచినా ఏడుమాటలు కలిసి మాట్లాడినా సఖ్యం ఏర్పడుతుందని అర్థం. ఇక్కడ దేవదూతా ముద్గలుడూ ఏడుపదాలు కలిసి సంభాషించారు. కాబట్టి సఖ్యం ఏర్పడినట్లే.

ముద్గలునకు దేవదూత పుణ్యలోకంబుతెఱంగు సెప్పుట (సం. 3-247-2)

క. 'ఈ లోకమునకు మీఁదై । చాలఁగ వెలుఁగొందుచుండు స్వర్లోకము నా
నాలంకారయుతము ది । వ్యాలోకము దేవయాన మది మునినాథా! 129

ప్రతిపదార్థం: మునినాథా!= మునులకు ప్రభువైనవాడా! (ఓముద్గలమహామునీ!); ఈలోకమునకున్= ఈ లోకానికి; మీఁదు+ఐ= పైన ఉండేదయి; చాలఁగన్= మిక్కుటంగా; స్వర్లోకము= (స్వర్+లోకము=) స్వర్గలోకం; వెలుఁగొందుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తుంటుంది; నానా+అలంకార, యుతము= అనేక రకాలుగా అందాన్ని ఇనుమడింపచేసే భూషణాలతో కూడింది; అది= ఆ స్వర్గలోకం; దివ్య+ఆలోకము= దేవతామహిమగల చూపు కలది; దేవయానము= దేవతలు నడయాడేది;

తాత్పర్యం: మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ ముద్గలా! స్వర్గలోకం భూలోకానికి పైన ఉంటుంది. నిత్యం ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది. అందులో ఎన్నో అందమైన భూషణాలు ఉంటాయి. దివ్యుల యొక్క దృష్టి గలిగి ఉంటుంది. దేవతలు నడయాడే స్థలం అది స్వర్గలోకం.

చ. అమలతపోనివాసులు మహాధ్వరశీలురు సత్యసంధు లు
త్తములు జితేంద్రియుల్ సములు దానపరుల్ రణశూరు లందు హ
ర్షమున వసింతు; రచ్చరలు సాధ్యులు దేవమునుల్ మరుద్వసు
ప్రముఖులు వేఱువేఱ తగుపట్టుల నుండుదు రంద యిమ్ములన్. 130

ప్రతిపదార్థం: అమల, తపస్+నివాసులు= స్వచ్ఛ మైన తపస్సులో నివసించేవారు; మహా+అధ్వర, శీలురు= గొప్పయజ్ఞాలను చేసే స్వభావం కలవారు; సత్యసంధులు= సత్యాన్ని పాటించటానికి శపథం చేసినవారు; ఉత్తములు= మంచివారు; జిత+

ఇంద్రియుల్= జయించిన ఇంద్రియాలు కలవారు; సములు= సమబుద్ధిని ఆర్జించినవారు; దానపరుల్= దానాన్ని వ్రతంగా పాటించేవారు; రణశూరులు= యుద్ధంలో పరాక్రమం ప్రదర్శించేవారు; అందున్= ఆ స్వర్గంలో; హర్షమునన్= సంతోషంతో; వసింతురు= నివసిస్తారు; అచ్చరలు= అప్సరసలు; సాధ్యులు= విశిష్టులైన దేవతలు; దేవమునుల్= దేవర్షులు; మరుత్+వసు, ప్రముఖులు= మరుత్తులు వసువులు మున్నగువారు; వేఱువేఱ= ప్రత్యేకంగా; తగు= సముచితమైన; పట్టులన్= స్థలాలలో; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; ఉందురు= నివసిస్తారు.

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన తపస్సులో సిద్ధిపొందిన మహర్షులు, గొప్పయజ్ఞాలను చేసినవారు, సత్యాన్ని పాటించటానికై ప్రతిజ్ఞచేసి కృతకృత్యులైనవారు, దానధర్మాలు చేసినవారు, యుద్ధాలలో గొప్పపరాక్రమం ప్రదర్శించినవారు స్వర్గలోకంలో సంతోషాన్ని అనుభవిస్తూ నివసిస్తారు. అందులో అప్సరసలు, సాధ్యులు, దేవర్షులు, మరుత్తులు, వసువులు ప్రీతితో ఆయాస్థలాలలో నివసిస్తూ ఉంటారు.

విశేషం: సాధ్యులు= దేవతలలో ఒకగణానికి చెందినవారు. మనువు, హనుమంతుడు, విష్ణువు, ధర్ముడు మున్నగువారు. వసువులు= దేవతలలో ఒక గణానికి చెందినవారు. అష్టవసువులు. 1. ఆపుడు 2. ధ్రువుడు 3. సోముడు 4. అధర్వుడు 5. అనిలుడు 6. ప్రత్యూషుడు 7. అనలుడు 8. ప్రభాసుడు. మరుత్తులు= వాయుదేవతలు. వేదవాఙ్మయంలో వీరు మిక్కుటమైన ప్రభావం గల దేవతలుగా వర్ణించబడ్డారు.

వ. మఱియు ముప్పదిమూఁడు వేల యోజనంబుల విస్తృతంబైన మేరుశిఖరంబునందు నందనప్రముఖంబు లైన దేవోద్యానంబులు పుణ్యపరులకుం గ్రీడాస్థానంబులై విలసిల్లు; నయ్యెడల నాఁకలియు నీరువట్టును శీతోష్ణభయంబులును జరారోగవికృతులును బుట్ట; వెయ్యెడలం జూచిన నతిమనోహరంబై సకలేంద్రియ తర్పణం బై యుండు; నిట్టి పుణ్యలోకంబునకు నర్హు లైన పుణ్యపురుషులు విధినియోగ పక్వంబు లయిన మానుషశరీరంబులు విడిచి తేజోమయంబు లగు దివ్యదేహంబులు ధరియించి వివిధాంబరాభరణ భూషితులును నమ్లానకుసుమమాలికా మనోహరులునై కనకవిమానంబులందు దేవదూతలచేతం గొనిపోవంబడి యందు శోకభ్రమశ్రమాయాసవిరహితు లై వివిధసుఖంబు లనుభవించుచుండుదురు. **131**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; ముప్పదిమూఁడువేలయోజనంబుల= ముప్పదిమూడువేలామడల; విస్తృతంబు+అయిన= వైశాల్యంగల; మేరుశిఖరంబునందున్= మేరువు అనెడి పర్వతంయొక్క కొనభాగంలో; నందన ప్రముఖంబులు+ఐన= నందనం మున్నగునవి అయిన; దేవ+ఉద్యానంబులు= వేలుపులయొక్క తోటలు; పుణ్యపరులకున్= సుకృతాన్ని ఆర్జించినవారికి; క్రీడాస్థానంబులు+ఐ= ఆటలకు అనువైన చోటులై; విలసిల్లున్= శోభిల్లుతాయి; ఆ+ఎడలన్= ఆ చోటులలో; ఆఁకలియున్= ఆహారం తినవలెననే కోరికయున్నూ; నీరువట్టును= దప్పికయున్నూ; శీత+ఉష్ణ, భయంబులును= చలివలన వేడి వలన కలిగే వెరపులున్నూ; జరా, రోగ, వికృతులును= ముసలితనానికి, జబ్బులకు సంబంధించిన దురవస్థలున్నూ; పుట్టవు= కలుగవు; ఏ+ఎడలన్= ఏచోట్లలో; చూచినన్= దర్శించినా; అతిమనోహరంబు+ఐ= మిక్కిలి సొగసుగా ఉండి మనస్సుకు ఆహ్లాదం కలిగించేదై; సకల+ఇంద్రియ, తర్పణంబు+ఐ+ఉండున్= అన్ని ఇంద్రియాలకు సంతుష్టి చేకూర్చేదై ఉంటుంది; ఇట్టి= ఇటువంటి; పుణ్యలోకంబునకున్= సుకృతంచేత సిద్ధించే లోకానికి; అర్హులు+ఐన= యోగ్యులు అయిన; పుణ్యపురుషులు= సుకృతం ఆర్జించినవారు; విధినియోగపక్వంబులు+అయిన= అదృష్టంతోకూడి పండినటువంటి; మానుష శరీరంబులు= మనుజ జన్మకు సంబంధించిన దేహాలు; విడిచి= వదలిపెట్టి; తేజస్+మయంబులు+అగు= వర్చస్సుతో కూడిన; దివ్యదేహంబులు= దివ్య శరీరాలు; ధరియించి=

వహించి; వివిధ+అంబర+ఆభరణ, భూషితులును= పెక్కు రకాలైనవస్త్రాలచేత, భూషణాలచేత అలంకరించబడిన వారై; అమ్లాన, కుసుమ, మాలికా, మనస్+హరులును= వాడనటువంటి పూలదండలచేత అందమైన వారున్నూ; ఐ= ఔతూ; కనక, విమానంబులందున్= బంగారంతో చేయబడిన విమానాలలో; దేవదూతలచేతన్= దేవతల ప్రతినిధులచేత; కొనిపోవంబడి= తీసికొనివెళ్లబడి; అందున్= ఆ స్వర్గంలో; శోక, భ్రమ, శ్రమ+ఆయాస, విరహితులు+ఐ= దుఃఖం, మోహం, కష్టమైనపని చేయటంవలన కలిగే అలసట లేనివారై; వివిధ సుఖంబులు= పెక్కువిధాలైన భోగాలు; అనుభవించుచున్+ఉండుదురు= పొందుతూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో ముప్పదిమూడువేల ఆమడల వైశాల్యంగల మేరుపర్వత శిఖరం ఉన్నది. అక్కడ వేలుపుల పెంపుడుతోట నందనోద్యానం ఉన్నది. దాహం లేదు. చలివలన వేడివలన కలిగే పీడలు ఉండవు. ముసలితనం లేదు. వ్యాధులు లేవు. ఎటుచూచినా, మనోహరాలైన దృశ్యాలే. అది సకలేంద్రియాలకు సంపూర్ణసంతృప్తి ఘటించే లోకం. అట్టి స్వర్గలోకానికి పోవటానికి అర్హులైన పుణ్యాత్ములు ఆయుస్సు తీరినపిదప రాలిపడిపోయే మనుజదేహాలను విడనాడి, తేజోమయశరీరాలను ధరించగలరు. వారు కోరిన వస్త్రాలు, అలంకారాలు, ఆభరణాలు, వాడిపోని పూలదండలు, మనోహరాలైన పసిడివిమానాలు సమకూర్చబడి దేవదూతలచేత స్వర్గానికి కొనిపోబడతారు. ఆ స్వర్గలోకంలో ఉన్నప్పుడు వారికి ఇక ఎట్టి దుఃఖాలు ఉండవు. కష్టపడి పనిచేయడంవలన కలిగే అలసట ఉండదు. వారు నిరంతర సౌఖ్యాలు అనుభవిస్తూ ఆనందంలో ఓలలాడుతారు.

ఆ. అనఘ! యింద్రలోకమునకంటె మీఁద ని । శ్శోక మగుచు బ్రహ్మలోక మమరు;
నది యనన్యదీప్తసదన మై తన దైన । వెలుఁగునను జగంబు వెలుఁగఁ జేయు. **132**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా! ఓముద్గలమహామునీ!; ఇంద్రలోకమునకంటెన్= స్వర్గలోకంకంటె కూడ; మీఁదన్= పైన; నిశ్శోకము+అగుచున్= దుఃఖం లేనిది ఔతూ; బ్రహ్మలోకము= బ్రహ్మయొక్క భువనం (సత్యలోకం); అమరున్= ఉంటుంది; అది= ఆ బ్రహ్మలోకం; అనన్య, దీప్త, సదనము+ఐ= సాటిలేకుండ వెలిగే నివాసం అయి; తనది+ఐన= తనయొక్క; వెలుఁగునను= దీప్తిచేతనే; జగంబున్= లోకాన్ని; వెలుఁగన్+చేయున్= ప్రకాశించేటట్లు చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ ముద్గల మహామునీ! స్వర్గలోకంపైన ఇంకొక గొప్పలోకం - బ్రహ్మలోకం ఉన్నది. అది దుఃఖరహిత మైనది. స్వయంప్రకాశమానమై సాటిలేకుండ వెలుగొందేది. ఆ బ్రహ్మలోక ప్రదీప్తిచేతనే జగత్తు ప్రకాశిస్తుంది.

చ. మనువులు ధాతలున్ మునులు మానుగ నుండుదు; రందు లోభముం
గినుకయుఁ గిల్బిషంబు నపకీర్తియు దుఃఖము జన్మవైకృతం
బును జనియింప; వీభువనముల్ దెగునప్పుడు నాశమొంద ద
ద్వినుతపదంబు; దానియెడ వేడుక సేయుదు రింద్రముఖ్యులున్. **133**

ప్రతిపదార్థం: మనువులు= మనువులు అనే దేవతలు; ధాతలున్= బ్రహ్మలు; మునులున్= ఋషులు; మానుగన్= ఒప్పిదంగా; అందున్= ఆ బ్రహ్మలోకంలో; ఉండుదురు= ఉంటారు; లోభమున్= పిసినిగొట్టుతనం; కినుకయున్= కోపం; కిల్బిషంబు= పాపం; అపకీర్తి= చెడుపేరు; దుఃఖము= ఆవేదన; జన్మ; వైకృతంబును= పుట్టుకమార్పు; జనియింపవు= పుట్టవు, కలుగవు; ఈ భువనముల్= ఈ లోకాలు; తెగునప్పుడు= నశించేటప్పుడు, (ప్రళయకాలంలో); ఆ+వినుతపదంబు=

ఆప్రశంసనీయమైన లోకం; నాశము+ఒందదు= నశించదు; దాని+ఎడన్= ఆ బ్రహ్మలోకంపట్ల; ఇంద్రముఖ్యులున్= ఇంద్రుడు మొదలైనవారు; వేడుక+చేయుదురు= కోరుకొంటారు.

తాత్పర్యం: మనువులు, బ్రహ్మలు, ఋషులు బ్రహ్మలోకంలో ఉంటారు. అక్కడ లోభం, కోపం, పాపం, దుర్యశం, ఆవేదన, పునర్జన్మలు ఉండవు. లోకాలన్నీ ప్రళయకాలంలో నాశనమౌతాయి కాని సత్యలోకం శాశ్వతంగా ఉంటుంది. ఆ పదం అందుకోడానికై ఇంద్రుడు మున్నగువారు సయితం కోరుకొంటారు.

విశేషం: 1. ప్రాచీన భారతీయుల కాలమానం విశిష్టమైనది. 4,320,000 సంవత్సరాలు ఒక మహాయుగం. అట్టివి 1000 మహాయుగాలు బ్రహ్మదేవుడికి ఒక పగలు. బ్రహ్మదేవుడికి ఒక పగలు, ఒకరాత్రి అట్టివి కలిస్తే ఒక దినం. 14 మనువులు బ్రహ్మదేవుడి ఒక దినంలో పరిపాలిస్తారు. మనువు పరిపాలనకు మన్వంతరం అని పేరు. మన్వంతరంలో 337, 142,657 1/2 మానవదినాలు ఉంటాయి. మనువులు పదునలుగురు. 1. స్వాయంభువుడు 2. స్వారోచిషుడు 3. ఉత్తముడు 4. తామసుడు 5. రైవతుడు 6. చాక్షుషుడు 7. వైవస్వతుడు 8. సూర్యసావర్ణి 9. దక్షసావర్ణి 10. బ్రహ్మసావర్ణి 11. ధర్మసావర్ణి 12. రుద్రసావర్ణి 13. రౌచ్యుడు 14. భౌచ్యుఁడు.

వ. స్వర్గంబునం గల గుణంబు లెఱింగించితిఁ దదీయదోషంబులు సెప్పెద వినుము. 134

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో ఉండే గుణాలు చెప్పాను. ఇక దానిలోని దోషాలను చెప్పుతాను వినుము.

తే. ఇందుఁ జేసినపుణ్యంబు లెల్ల నందుఁ । గుడుచుఁ గాని మర్త్యున కందుఁ గడఁగి పుణ్య
మాచరింపంగఁ గాదు; పుణ్యావసాన । మగుడు భూమిక ద్రోతురు మగుడ నతని. 135

ప్రతిపదార్థం: ఇందున్= ఈ (భూ) లోకంలో; చేసిన= ఒనర్చిన; పుణ్యంబులు+ఎల్లన్= సుకృతాలు అన్నియును; అందున్= స్వర్గలోకంలో; కుడుచున్= అనుభవిస్తాడు; కాని= కాని; మర్త్యునకున్= మనుజుడికి; అందున్= స్వర్గలోకంలో; కడఁగి= పూని; పుణ్యము= సుకృతం; ఆచరింపంగన్= చేయటానికి; కాదు= వీలులేదు; పుణ్య+అవసానము+అగుడున్= సుకృతం క్షీణించినపిదప; భూమికిన్+అ= భూలోకానికే; మగుడన్= తిరిగి; అతనిన్= ఆ మనుజుని; ద్రోతురు= క్రిందికి పడవేస్తారు.

తాత్పర్యం: ఈ భూలోకంలో చేసినట్టి పుణ్యఫలాలను ఆ స్వర్గలోకంలో మనుజుడు అనుభవించగలడు. కాని, స్వర్గలోకంలో మనుజుడు ఎట్టి పుణ్యాన్ని ఆర్జించటానికి వీలు లేదు. మనుజుడు చేసిన పుణ్యం అనుభవించిన పిమ్మట అతడు స్వర్గలోకంలో ఉండటానికి వీలులేదు. అతడిని తిరిగి భూలోకంలోనికి త్రోసివేస్తారు.

క. కడు మరగిన సౌఖ్యంబులు । విడుచుటఁ జిత్తంబు దుఃఖవివశముగ మహిం
బడుఁ జూవె; పుణ్యలోకం । బెడలిన మనుజుండు దేజ మేది యబలుఁ డై. 136

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యలోకంబు+ఎడలిన= స్వర్గలోకం విడనాడిన; మనుజుండు= మనుష్యుడు; తేజము+ఏది= వర్చస్సు తరిగిపోయి; అబలుఁడు+ఐ= శక్తికోలుపోయినవాడై; కడున్= మిక్కుటంగా; మరగిన, సౌఖ్యంబులు= అనుభవించటానికి అలవాటుపడిన భోగాలు; విడుచుటన్= వదలిపెట్టుటవలన; చిత్తంబు= మనస్సు; దుఃఖ, వివశముగన్= ఆవేదనకు మిక్కుటంగా లోనై; మహిన్= భూమిమీద; పడున్+చూవె= పడతాడుసుమా.

తాత్పర్యం: స్వర్గంనుండి తేజమును కోల్పోయి పుణ్యహీనుడై భూమిపై తిరిగి పడిన మనుజుడు మనస్సులో ఆవేదన పొందుతాడు. ఏలన భోగాలు అనుభవించటానికి అలవాటుపడినవాడు వాటిని విడనాడటం అంటే ఆవేదన పొందటమే కదా.

విశేషం: పుణ్యం తరిగిపోయిన పిమ్మట మనుజుడి ఆత్మ స్వర్గలోకంనుండి భూలోకం చేరి పునర్జన్మ మెత్తుతుంది. ఈవిషయం భగవద్గీతలో చెప్పబడింది. "తే పుణ్య మాసాద్య సురేంద్రలోకం । అశ్నంతి దివ్యా న్దివి దేవభోగాన్ । తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం । క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి".

క. తన తక్కువయునికియు న । న్యుని యున్నతశీలతయుఁ గనుంగొని చిత్తం
బున నెరియుచునికి గలుగును । జననుత! సురలోకవాస జనులకు నెల్లన్. 137

ప్రతిపదార్థం: జన, నుత!= ప్రజలచేత ప్రశంసించబడినవాడా! ఓముద్గలమహామునీ!; తన, తక్కువ+ఉనికియును= తాను తక్కువ స్థితిలో ఉండటమున్నూ; అన్యుని+ఉన్నత శీలతయున్= ఇతరుడియొక్క ఎక్కువస్థితిని; కనుంగొని= అరసి; చిత్తంబునన్= మనుస్సులో; ఎరియుచున్+ఉనికి= పరితపిస్తూ ఉండటం; సుర, లోక, వాస, జనులకున్= స్వర్గలోకంలో నివసించే ప్రజలకు; ఎల్లన్= అందరకును; కలుగును= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో నివసించే జనులు సయితం తమమనస్సులలో పరితాపం చెందుతారు. తాను హీనస్థితిలో ఉండటం. ఇంకొకడు హెచ్చుస్థాయిలో ఉండటం అరసినపుడు వారికి మనస్తాపం కలుగుతుంది.

వ. బ్రహ్మలోకంబునం దక్కఁదక్కిన పుణ్యలోకంబులం దెల్ల నిదియ మేరయై చెల్లు; మఱియుఁ బుణ్యలోకపరిభ్రష్టుండ మర్త్యలోకంబున సుఖశీలుం డయి పుట్టు; నీలోకంబు గర్మభూమియు నాలోకంబు ఫలభూమియు నని యెఱుంగుము; నీవలని యాదరంబునంజేసి యింతయుం జెప్పితి; నీ వింకఁ దడయ నేల? చనుదె' మ్మనిన ముద్గలుండు గొండొక విచారించి దేవదూతం జూచి యిట్లనియె. 138

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మలోకంబునన్+తక్కన్= బ్రహ్మలోకంలో తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; పుణ్యలోకంబులందున్+ఎల్లన్= సుకృతంవలన పొందగల భువనాలయందు అన్నిచోటులలో; ఇది+అ= ఇది మాత్రమే; ఈవిధమైన మనస్తాపం చెందటమే; మేర+ఐ= అవధి అయి; చెల్లున్= ప్రవర్తిల్లుతుంది; మఱియున్= ఇంకను; పుణ్యలోక, పరిభ్రష్టుండు+అ= పుణ్యాన్ని ఆర్జించటంచేత పొందిన భువనాలనుండి త్రోయబడినవాడే; మర్త్యలోకంబునన్= చావునకు లోనయ్యే మనుజులు ఉండే భూలోకంలో; సుఖశీలుండు+అయి= భోగాలను అనుభవించేవాడై; పుట్టున్= జన్మిస్తాడు; ఈలోకంబు= ఈ(భూ) లోకం; కర్మ, భూమియున్= కర్మలు చేసే సీమ (కర్మచేసి పుణ్య పాపాలను ఆర్జించేచోటు); ఆ లోకంబు= ఆస్వర్గసీమ; ఫలభూమియున్= భూలోకంలో చేసిన కర్మకు అనువైన ఫలితాన్ని అనుభవించే సీమ; అని+ఎఱుంగుము= అని తెలిసికొనుము; నీవలని+ఆదరంబునన్+చేసి= నీయందు నాకు కల అభిమానం చొప్పున; ఇంతయున్= ఇంతమేర (ఈ స్వర్గలోకవృత్తం); చెప్పితిన్= వచించాను; నీవు= నీవు, ఇంకన్= ఇక మీదట; తడయన్+ఏల?= ఆలసించటం ఎందుకు? చనుదెమ్ము= స్వర్గానికి దయసేయుము; అనినన్= అని పలుకగా; ముద్గలుండు= ముద్గలుడు; కొండొక, విచారించి= కొంత తడవు ఆలోచించి; దేవదూతన్+చూచి= దేవతల ప్రతినిధిని కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మలోకానికి తక్కిన పుణ్యలోకాలకు మధ్య నున్న తారతమ్యం ఇదే. పుణ్యం క్షీణించిన పిదప స్వర్గలోకంనుండి త్రోసివేయబడిన వాడే తిరిగి భూలోకంలో సౌఖ్యాలను అనుభవించే స్వభావం కలవాడుగా జన్మిస్తాడు. భూలోకం 'కర్మభూమి'. భూలోకంలో చేసిన కర్మవలన పుణ్యపాపాలు సిద్ధిస్తాయి. స్వర్గసీమ ఫలభూమి. స్వర్గలోకంలో జీవి భూలోకంలో చేసిన కర్మల కనువైన పుణ్యానికి తగిన స్వర్గభోగాలను తత్ఫలితంగా అనుభవిస్తాడు. నీయందు గల అభిమానంచొప్పున నేను నీకు ఈ విషయాలు వివరించి చెప్పాను. ఇక ఆలస్యం ఎందుకు? నీవు స్వర్గలోకానికి

విచ్చేయుము' అని దేవదూత చెప్పిన మాటలు విని ముద్గలుడు కొంతతడవు ఆలోచించి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

ఆ. 'ఇట్టి దివ్యసుఖము లే నొల్లఁ; బదివేలు । వచ్చె నాకు; నమరవర్గమునక
యుండనిమ్ము వాని నో యన్న! విచ్చేయు । మిష్టమైన యెడకు నిపుడ నీవు. 139

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అన్న!= ఓయన్న, ఓదేవదూతా!; ఇట్టి= ఇటువంటి; దివ్యసుఖములు= స్వర్గలోకానికి సంబంధించిన భోగాలు; ఏన్= నేను; ఒల్లన్= అనుభవించటానికి సమ్మతించను; నాకున్ పదివేలు వచ్చెన్ = నాకు పదివేల (భోగాలు) వచ్చినట్లుగనే భావిస్తున్నాను; వానిన్= ఆభోగాలను; అమరవర్గమునకున్+అ= వేల్పులసముదాయానికే; ఉండన్+ఇమ్ము= ఉండనిమ్ము!; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; నీవు= (ఓ దేవదూతా!) నీవు; ఇష్టము+ఐన+ఎడకున్= కోరిన చోటికి; విచ్చేయుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ప్రియమైన ఓదేవదూతా! నాకు స్వర్గభోగాలు అవసరంలేదు.అట్టివి పదివేలు నాకు కలిగినట్లే భావించుకొంటున్నాను. ఆ భోగాలను అన్నింటిని వేల్పులే అనుభవిస్తారుగాక! ఇక నీవు ఈ క్షణంలోనే నీకు నచ్చిన చోటికి వెడలిపొమ్ము.

క. ఎయ్యెడకుఁ జనినఁ బురుషుం । డియ్యెదకును మగుడకుండు నెక్కాలము నే
నయ్యుత్తమపదవికినై । యెయ్యనువున నైన నుత్సహించెద బుద్ధిన్.' 140

ప్రతిపదార్థం: ఏ+ఎడకున్= ఏచోటికి; చనినన్= వెడలినప్పుడు; పురుషుండు= మనుజుడు, జీవుడు; ఈ+ఎడకును= ఈచోటికి (భూలోకానికి); ఏ+కాలమున్= ఏ సమయంలోను; మగుడక+ఉండున్= తిరిగిరాక ఉంటాడో; ఏన్= నేను ఆ+ఉత్తమ, పదవికిన్+ఐ= అట్టి మంచిస్థాయికి; ఏ+అనువునన్+ఐనన్= ఏ ఉపాయంచేత నయినా; బుద్ధిన్= మనసులో; ఉత్సహించెదన్= ఉత్సాహంతో ప్రయత్నిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఏచోటికి చేరితే జీవుడు తిరిగి ఈ భూలోకానికి రాకుండా శాశ్వతంగా ఉండగలడో, అట్టి గొప్పస్థాయికి చేరటానికై నేను ఏమార్గంలోనైనా చిత్తశుద్ధితో శక్తివంచన లేకుండా ప్రయత్నం చేయగలను.

విశేషం: 1. స్వర్గలోకాన్ని చేరటానికి నిరసించిన ఉదాత్తపాత్ర ముద్గలుడు. 2. ముద్గలుడి గాథకు సమాంతరమైనది సక్తుప్రస్థుని కథ. భారతంలోని అశ్వమేధపర్వం చూడండి.

వ. అని దేవదూత వీడ్కొలిపి ముద్గలుండు శిలోంఛవృత్తి విడిచి, పరమశాంతిం గైకొని, నిర్వికల్పం బైన జ్ఞానయోగంబునం జేసి తుల్యనిందాస్తుతియును సమలోష్టాశ్మకాంచనుండును నై పరమసిద్ధిం బొందెఁ; బాండవోత్తమా! నీవును రాజ్యరహితుండనైతి నని వగవక తపంబు సేయుము; తపంబునంజేసి శుభంబులు సేకుఱుఁ; బదుమూఁడవునేఁటి కడపటఁ బితృపైతామహంబైన రాజ్యంబు నిన్నుం బ్రాపించు' నని యిట్లు సాత్యవతేయుండు గౌంతేయుల నాశ్వాసించి నిజాశ్రమంబునకుం జనియె; నంత. 141

ప్రతిపదార్థం: అని= వచించి; దేవదూతన్= దేవతలప్రతినిధిని; వీడ్కొలిపి= పంపి; ముద్గలుండు; శిలా+ఉంఛవృత్తి= పండినచేలలో నేలరాలిన వరిగింజలను ఏరుకొని బ్రదుకు తెరువు సాగించటం; విడిచి= వదలిపెట్టి; పరమశాంతిన్= గొప్పదైన నిర్వికార చిత్తవృత్తిని; కైకొని= గ్రహించి; నిర్వికల్పంబు+ఐన= మార్పు లేని; జ్ఞానయోగంబునన్+చేసి= జ్ఞానయోగంచేత; తుల్య, నిందా,

స్తుతియును= పొగడ్తలపట్ల, తెగడ్తలపట్ల సమాన మైన భావం కలిగి ఉండేవాడున్నూ; సమలోష్ట+అశ్మకాంచనుండును= మట్టిగడ్డ, రాయి, బంగారం అనే వాటిని సమభావంతో చూచువాడున్నూ; ఐ= అయి; పరమసిద్ధిన్= గొప్పకైవల్యస్థాయిని; పొందెన్= పొందాడు; పాండవ+ఉత్తమా!= పాండవులలో శ్రేష్ఠుడా, ఓధర్మరాజా!; నీవును= నీవుసయితమూ; రాజ్య, రహితుండను= రాజ్యంలేనివాడను; ఐతిన్+అని= అయినాను అని; వగవక= దుఃఖించక; తపంబు+చేయుము= తపస్సు చేయుము; తపంబునన్+చేసి= తపస్సుచేయడంచేత; శుభంబులు+చేకుఱున్= మంగళాలు ప్రాప్తిస్తాయి; పదుమూఁడవు+ఏఁటి, కడపటన్= పదమూడవ సంవత్సరం చివర; పితృపైతామహంబు+ఐన= తండ్రికి తాతకు సంబంధించిన; రాజ్యంబు= పరిపాలించే దేశం; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రాపించున్= పొందుతుంది; అని= అని చెప్పి; ఇట్లు= ఈరీతిగా; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతికొడుకు (వేదవ్యాసమహర్షి); కౌంతేయులన్= కుంతీకుమారులను-పాండవులను; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తనయొక్క ఆశ్రమానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= పిదప.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, దేవదూతను గౌరవమర్యాదలతో వీడుకొల్పి, ముద్గలుడు ఉంఛవృత్తిని విడిచి గొప్ప నిర్వికారచిత్తప్రశాంతిని పొంది గొప్పజ్ఞానయోగి అయ్యాడు. అప్పుడు అతడికి పొగడ్తల తెగడ్తలపట్ల సమభావం ఏర్పడింది. మట్టిపెళ్ళ, రాయి, బంగారం అతడి దృష్టిలో భేదం లేనట్టివే. ఆవిధంగా అతడు జీవన్ముక్తుడు అయ్యాడు. పాండవులలో పెద్దవాడవు అయిన ఓ ధర్మరాజా! నీవు నీరాజ్యాన్ని గోలుపోయినందుకు దుఃఖించకుము. కర్మయోగంచేతనే కాక జ్ఞానయోగంవలనగూడ చరితార్థత సిద్ధిస్తుంది. నీవు తపస్సు చేయుము. తపస్సువలన సమస్త శుభాలును చేకూరగలవు. పదమూడు సంవత్సరాలు గడిచినపిదప నీకు నీ తండ్రితాతలకు సంబంధించిన రాజ్యం చేకూరగలదు' అని సత్యవతికొడుకు అయిన వేదవ్యాసమహర్షి కుంతీకుమారు లైన పాండవులను ఓదార్చి తనఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు. అంతట.

విశేషం: 1. భగవద్గీత మహాభారతానికి గుండెకాయ వంటిది అని పెద్దల అభిభాషణం. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలన్నియు భగవద్గీతలో చెప్పబడిన సిద్ధాంతాలకు వ్యాఖ్యానప్రాయాలైన ఉదాహరణలే అని పెద్దల ప్రవచనం. అందుకు ముద్గలుడి గాథ చక్కని నిదర్శనం. 'తుల్యనిందాస్తుతియును' - 'సమలోష్టాశ్మకాంచనుడు' ఈ పదగుంఫనాలు భగవద్గీతలోనివే. ఈ ప్రకరణంలో భగవద్గీతలోని యీక్రింది శ్లోకాలు అనుస్మరించదగినవి. "జితాత్మనః ప్రశాంతస్య పరమాత్మా సమాహితః । శీతోష్ణసుఖదుః ఖేషు తథా మానావమానయోః॥' 6-1; "జ్ఞానవిజ్ఞాన తృప్తాత్మా కూటస్థో విజితేంద్రియః । యుక్త ఇత్యుచ్యతే యోగీ సమలోష్టాశ్మ కాంచనః॥" 6-8.

మ. వితతానేకమృగాకులంబును సదావిర్భూత నానాతరు
ప్రతతీపుష్పసుగంధబంధురశుభావాసంబు బ్రహ్మర్షిసం
శ్రితపుణ్యాశ్రమమండలంబు నగుచుం జెల్వొందు నక్కానలో
ధృతపుణ్యుల్ విహరించి రేవురును గుంతీపుత్త్రు లిచ్ఛాగతిన్. 142

ప్రతిపదార్థం: వితత+అనేక, మృగ+ఆకులంబును= విస్తరించిన పెక్కుజంతువులచేత నిండినది; సదా+ఆవిర్భూత, నానా, తరు, ప్రతతీ, పుష్ప, సుగంధబంధురశుభ+ఆవాసంబున్= ఎల్లప్పుడు పుట్టుతున్న పెక్కు చెట్లగుంపులకు సంబంధించిన పూల పరిమళంతో కూడి మంగళకరమై నివాసయోగ్య మైన స్థలం; బ్రహ్మ+ఋషి, సంశ్రిత, పుణ్య+ఆశ్రమ మండలంబును+అగుచున్= బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన మునులచేత ఆశ్రయించబడినట్టి పుణ్యప్రద మైన ఆశ్రమాల సమూహాలు కలిగినది ఔతూ; చెల్వొందు= శోభిల్లే; ఆ+కానలోన్= ఆ అడవిలో; ధృతపుణ్యుల్= ధరించిన పుణ్యంకలవారు, పుణ్యాత్ములు; కుంతీపుత్త్రులు= కుంతీకుమారులు; ఏవురును= ఐదుగురును; ఇచ్ఛాగతిన్= ఇచ్చవచ్చినట్లు; విహరించిరి= వినోదంగా తిరిగారు.

తాత్పర్యం: కుంతీపుత్త్రు లైన పాండవులు అయిదుగురును స్వేచ్ఛగా వినోదంగా ఆ అడవిలో సంచరించారు. పాండవులు పుణ్యాన్ని ఆర్జించినవారు. ఆ అడవిలో బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన ఋషిపరేణ్యులు నివసించే ఆశ్రమాలు పెక్కు ఉన్నాయి. పెక్కుమృగాలు విస్తారమైన ఆ అరణ్యంలో క్రుమ్మరుతూ ఉన్నాయి. ఆ అడవిలో పెక్కుచెట్లు ఉన్నాయి. ఆ చెట్లలో ఎప్పటికప్పుడు వికసించే పూవులయొక్కపరిమళం ఆ అడవిలో వ్యాపించి సుఖశుభనివాసానికి తోడ్పడుతున్నది.

విశేషం: కవిత్రయం పలుతావులలో - పాండవులను కుంతీపుత్త్రులుగానే అభివర్ణించటం కద్దు. ఈ పద్యంలో సుస్పష్టంగా ఎఱ్ఱన 'కుంతీపుత్త్రులేవురును' అని ప్రయోగించాడు. కుంతికి పుత్రులు ముగ్గురు. నకులసహదేవులు మాద్రికొడుకులు. ధర్మశాస్త్ర ప్రకారం భర్తకొడుకులు, భార్యకు సయితం పుత్రులే. అర్జునుడిని పేర్కొంటూ తిక్కనవిరాటపర్వంలో - వచ్చెం గుంతీసుతమధ్యముండు అని ప్రయోగించాడు.

వ. **ఒక్కనాఁడమ్మహారథులు దృణబిందు నాశ్రమంబున ధౌమ్యసహితంబుగాఁబాంచాలి నునిచి యేవురు నొక్కట మృగయార్థంబు నలుదిక్కులకుం జనిన యనంతరంబ.** 143

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; ఆ+మహా, రథులు= గొప్పరథాలు కలవారు అనగా గొప్పవీరులు; తృణబిందు+ ఆశ్రమంబునన్= తృణబిందు మహామునియొక్క ఆశ్రమంలో; ధౌమ్య, సహితంబుగాన్= ధౌమ్యుడితో పాటుగ; పాంచాలిన్+ఉనిచి= ద్రౌపదిని ఉంచి; ఏవురున్= అయిదుగురును (ధర్మజ భీమార్జున నకుల సహదేవులు); ఒక్కటన్= ఒకేతరి; మృగయా+అర్థంబు= వేట కొరకై; నలు, దిక్కులకున్= నాలుగు దిక్కులకును; చనిన+అనంతరంబు+అ= వెళ్లిన పిదపనే.

తాత్పర్యం: ఒకానొకరోజున మహావీరులైన పాండవులు అయిదుగురు తృణబిందు మహాముని ఆశ్రమంలో పురోహితుడైన ధౌమ్యుడిని, ద్రౌపదిని ఉంచి తాము ఒకేసారి వేటాడటంకొరకై నలుదిక్కులకు వెళ్ళారు. వారు వెళ్లిన తరువాత వెంటనే

సైంధవుఁడు ద్రౌపదిం జూచి మోహించుట (సం. 3-248-6)

చ. **వీరుఁడు సైంధవుండు జనవిశ్రుతశౌర్యుఁడు సాల్వకన్య నిం**
పారఁగఁ బెండ్లియాడుటకునై నిజవైభవ ముల్లసిల్ల వి
స్ఫార చతుర్విధోరుబలసంగతుఁడై చనుచుండి యాశ్రమ
ద్వారమునందుఁ గాంచె ద్రుపదక్షితిపాలతనూజ నచ్చటన్. 144

ప్రతిపదార్థం: వీరుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; సైంధవుండు= సింధుదేశానికి ప్రభువు; జనవిశ్రుతశౌర్యుఁడు= ప్రజలలో పేరుకెక్కిన పరాక్రమవంతుడు; ఇంపు+ఆరఁగన్= సంప్రీతితో; సాల్వకన్యన్= సాల్వ రాజుయొక్క కుమార్తెను; పెండ్లి+ఆడుటకునై= వివాహం చేసికొనటానికై; నిజవైభవము= తన సంపద; ఉల్లసిల్లన్= శోభించగా; వి, స్ఫార, చతుః+విధ+ఉరు, బల, సంగతుఁడు+ఐ= బాగా వ్యాపించిన నాలుగు అంశాలకు సంబంధించిన గొప్పసేనతో కూడిన వాడై; (అంటే రథగజతురగభటులతో కూడిన సైన్యంతో); చనుచున్+ఉండి= పయనిస్తూ+ఉండి; ఆశ్రమద్వారమునందున్= ఆశ్రమంయొక్క వాకిటిలో; అచ్చటన్= ఆ అరణ్యంలో; - ద్రుపద, క్షితిపాల, తనూజన్= ద్రుపదరాజుకూతురును; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: సింధుదేశాన్ని పాలించేవీరుడు, పరాక్రమవంతుడుగా గొప్ప పేరుప్రతిష్ఠల నార్జించిన వాడైన సైంధవుడు (జయద్రథుడు) సాల్వరాజ పుత్రికను వివాహమాడటానికై చతురంగ బలసమేతుడై దర్పంతో పయనిస్తూ మార్గమధ్యంలో ఆ కామ్యకవనంలో తృణబిందుమహామునియొక్క ఆశ్రమద్వారం వద్ద నిలిచి ఉన్న ద్రౌపదిని చూచాడు.

విశేషం: సైంధవుడు సింధుదేశపు ప్రభువు. అతడిపేరు జయద్రథుడు. తెలుగుదేశంలో సైంధవుడనే పేరుకు విశేషప్రచారం ఉన్నది కాని భారతదేశంలోని ఇతరప్రాంతాలలో - జయద్రథుడనే పేరు ఎక్కువ ప్రచారంలో ఉన్నది.

ఉ. **నీలపయోదమండలము నిశ్చలలీల వెలుంగఁజేయుచుం**
గ్రాలెడు వాలుఁ గ్రొమ్మెఱుఁగు కైవడిఁ దద్వనభూమి నెంతయున్
లాలితదేహకాంతిపటలంబునఁ జేసి వెలుంగఁజేయు న
బ్బాల వినీలకుంతలవిభాసినిఁ జూచి సవిస్మయాత్ముఁడై. 145

ప్రతిపదార్థం: నీల, పయోద (పయస్+ద) మండలము= నల్లని మేఘాల గుంపు; నిశ్చల, లీలన్= కదలకుండా ఉన్న రీతిగా; వెలుంగన్+చేయుచున్= ప్రకాశింపజేస్తూ; క్రాలెడు= దేదీప్యమానంగా వెలుగొందే; వాలు+క్రొత్త+మెఱుఁగు, కైవడిన్= పొడుగైన క్రొత్త విద్యుల్లత మాదిరిగా; తత్+వనభూమిన్= ఆ అరణ్యసీమను; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; లాలిత, దేహ, కాంతి, పటలంబునన్+చేసి= సుకుమారమైన శరీరముయొక్క ప్రభారాశి చేత; వెలుంగన్+చేయు= ప్రకాశింపజేసే; ఆ+బాలన్= ఆ లేతజవరాలిని; వినీల కుంతల, విభాసినిన్= మిక్కిలి నల్లనైన ముంగురులచేత వెలుగొందే దానిని - ద్రౌపదిని; చూచి; స, విస్మయ+ఆత్ముఁడు+ఐ= అచ్చెరువుతో కూడినమనస్సు కలవాడై. (క్రింది పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: నల్లని మబ్బులగుంపును దేదీప్యమానంగా వెలుగొందజేసే క్రొత్తవిద్యుల్లతవలె, ఆ అడవినంతటిని తన శరీరప్రభలచేత ప్రకాశింపజేస్తున్న లేజవరాలు నల్లని ముంగురులు గల ద్రౌపదిని చూచి సైంధవుడు మనస్సులో మిక్కిలి ఆశ్చర్యపడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **మగువఁదగిలిన చూడ్కుల మగుడఁ దిగువ । నేర్పు సాలక యతఁడు కందర్పదర్ప**
గోచరాత్ముఁ డై నిజసఖుఁ గోటికాస్యుఁ । డను నృపాత్మజుఁ జూచి యి ట్లనియెఁ బ్రీతి. 146

ప్రతిపదార్థం: మగువన్+తగిలిన= వనితయందు మగ్నమైన (ద్రౌపదియందు లగ్నమైన); చూడ్కులన్= చూపులను; మగుడన్= వెనుకకు; తిగువన్= మరలించటానికి; నేర్పు+చాలక= సామర్థ్యం సరిపోక; అతఁడు= సైంధవుడు; కందర్ప, దర్ప, గోచర+ఆత్ముఁడు+ఐ= మన్మథుడియొక్క గర్వానికి లోబడిన ఆత్మకలవాడై; కోటికాస్యుఁడు+అను= కోటికాస్యుడు అనే పేరుకల; నృపాత్మజున్= (నృప+ఆత్మజున్) రాజపుత్రుడిని; నిజ, సఖున్= తనమిత్రుడిని; చూచి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదియందు లగ్నమైన చూపులను వెనుకకు మరలింపజాలక, మన్మథుడిబారికి చిక్కిన ఆ జయద్రథుడు (సింధుదేశప్రభువు) తన ప్రాణమిత్రుడు అయిన కోటికాస్యుడను రాజకుమారుని సంబోధించి ఈ విధంగా పలికాడు.

ఉ. 'ఇన్నలినాక్షి యెవ్వతియొ? యివ్విపినంబున నేకతంబ యి
ట్లున్న నిమిత్త మేమియొ? సురోత్తమకన్యయొ, యక్షకాంతయో,
పన్నగభామయో, మనుజభామిని గామి నిజంబ; యిట్టి చె
ల్వున్నదియే మహీతలము నుగ్మలు లెవ్వరియందు నారయన్. 147

ప్రతిపదార్థం: ఈ, నలిన+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఈమె; ఎవ్వతి+ఒ= ఎవరికి సంబంధించినదో; ఈ+విపినంబునన్= ఈఅరణ్యంలో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఇట్లు+ఉన్న= ఈ విధంగా ఉన్న; నిమిత్తము= కారణం; ఏమి+ఒ= ఏమిటో; సుర+ఉత్తమ, కన్య+ఒ= దేవతా స్త్రీయో; యక్ష, కాంత+ఓ= యక్షజాతికి చెందిన ఆమెయో; పన్నగ, భామ+ఓ= సర్పజాతికి చెందిన సుందరియో; మనుజ, భామిని+కామి= మానవవనిత కాకపోవటం; నిజంబు+అ= సత్యంసుమా; ఆరయన్= పరిశీలించి చూడగా; మహీతలము+ఉగ్మలులు+ఎవ్వరియందున్= భూలోకానికి చెందినవనితలలో ఎవ్వరియందుకూడా; ఇట్టి= ఇటువంటి (లోకోత్తరమైన); చెల్వు= సొగసు; ఉన్నది+ఏ?= ఉన్నదా? (లేదు లేదు సుమా).

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఈ సుందరాంగి ఎవరు? ఒంటరిగా ఈ అరణ్యంలో ఈ విధంగా నివసించటానికి గల కారణ మేమిటి? ఈ లోకోత్తరసౌందర్యవతి దేవతా స్త్రీయా, యక్షజాతికి చెందిన కన్యయా? పన్నగ భామినియా? ఈమె భూలోకంలోని మానవజాతి స్త్రీమాత్రం కాజాలదు. ఎందుకంటే - ఈ అందచందాలు మానవవనితలలో ఎక్కడా లేవు కదా!

విశేషం: అలం: ఉల్లేఖం.

ఉ. లీల యెలర్పఁగా నబల లేఁజిగురాకును బోలె నొప్పు కెం
గేలు కదంబశాఖతుదిఁ గీల్కొనఁ జేసి వసంతవిభ్రమో
న్మీలిత బాలవల్లిక్రియ మేలగుచూడ్కుల మించి పావక
జ్వాలయ పోలెఁ జిత్తము నిజం బెరియింపఁ దొడంగెఁ జూచితే. 148

ప్రతిపదార్థం: అబల= స్త్రీ (ద్రౌపది); లీల+ఎలర్పఁగాన్= విలాసం అతిశయించగా; లేత+చిగురు+ఆకును+పోలెన్= లేత చిగురుటాకు వలె; ఒప్పు= శోభిల్లు; కెంగేలు= (కెంపు+కేలు) ఎఱ్ఱని చేయి; కదంబ, శాఖ, తుదిన్= కడిమిచెట్టు కొమ్మచివరను; కీల్కొనన్+చేసి= తగిలించి; వసంత, విభ్రమ+ఉన్మీలత, బాల, వల్లి, క్రియన్= ఆమనియొక్క విజృంభణచేత బాగా శోభిల్లిన లేతలతవలె; మేలు+అగు= సొగసైన; చూడ్కులన్= చూపులచేత; మించి= రాణించి; పావక, జ్వాల+అ+పోలెన్= అగ్నిశిఖవలె; చిత్తమున్= నా మనస్సును; ఎరియింపన్+తొడంగెన్= మండింపసాగింది; నిజంబు= సత్యం; చూచితి+ఏ= చూచావు కదా.

తాత్పర్యం: ప్రియమిత్రుడవైన ఓ కోటికాస్యుడా! చూచావుకదా ఆ మనోహర దృశ్యం. ఆ సుందరాంగి కడిమిచెట్టు కొమ్మను తనచేతితో పట్టుకొని నిల్చిందికదా! ఆమెచేయి లేతచిగురుటాకువలె ఎఱ్ఱగా సుకుమారంగా ఉన్నది. ఆమని పొంగులువారు అందచందాలతో శోభిల్లే లేత లతవలె అలరారుతూ ఆ కదంబవృక్షం కడ కన్పిస్తున్నది. అందమైన చూపులతో అతిశయించే ఆ సుందరి అగ్నిశిఖవలె నామనస్సును నిజంగా దహిస్తున్నది సుమా.

విశేషం: ఈ పద్యం ఎఱ్ఱనకు సమకాలీనులు ప్రసాదించిన ప్రబంధపరమేశ్వర బిరుదాన్ని సార్థకం చేస్తున్నది. అది పూలచెట్లు లతలు అల్లిబిల్లిగా అల్లుకొనిన అరణ్యంలోని ఆశ్రమం. ఆ ఆశ్రమం గడప నానుకొని ఉన్న ఒక కడిమిచెట్టు. ఆ కడిమిచెట్టు

గుత్తులుగుత్తులుగా ఎఱ్ఱని పూలను పూస్తుంది. ఆకడిమి చెట్టు కొమ్మను తనకెంగేలితో అంటిపట్టుకొని వసంతవిభ్రమోన్మీలిత మైన లేతలత వలె ద్రౌపది ఆశ్రమద్వారం దగ్గర నిలిచి వాలుచూపులు ప్రసరిస్తున్నది. ఆమె అగ్నిశిఖవలె సైంధవుడి చిత్తాన్ని దహించింది. కదంబ పుష్పాలు ఎఱుపు. కదంబవృక్షాన్ని నవీనులు - 'అరణ్యదావాగ్నిజ్వాల' అని అభివర్ణించటం కద్దు. అలం: ఉపమ.

ఉ. ఈ కమలాక్షి నాకు హృదయేశ్వరి యైనఁ ద్రిలోకరాజ్యముం
జేకుఱ నేలినట్లు విలసిల్లనె! దర్పకవీరు బంటుఁగాఁ
గైకొని సర్వభోగములుఁ గాంతు; నొడంబడఁ బల్కి దీనికిన్
నాకును బొందొనర్చి కరుణం జరితార్థునిఁ జేయవే ననున్.' 149

ప్రతిపదార్థం: ఈ, కమల+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఈమె; నాకున్; హృదయ+ఈశ్వరి= హృదయానికి ఈశ్వరి, వలపుకత్తె; ఐనన్= అయితే; త్రిలోకరాజ్యమున్= మూడులోకాల ప్రభుత్వం; చేకుఱన్= లభించగా; ఏలినట్లు= పరిపాలించినట్లు; విలసిల్లనె= శోభిల్లనా; దర్పకవీరున్= వీరు డైన మన్మథుడిని; బంటున్+కాన్= సేవకుడిగా; కైకొని= స్వీకరించి; సర్వభోగములున్= సకలసౌఖ్యములును; కాంతున్= అనుభవిస్తాను; ఒడంబడన్+పల్కి= అంగీకరించేటట్లుగా చేసి; దీనికిన్= ఈమెకూ; నాకును= నాకూ; పొందు+ఒనర్చి= సంయోగం కల్పించి; కరుణన్= దయతో; ననున్= నన్ను; చరిత+అర్థునిన్= ధన్యుడిని; చేయవే= చేయవా (దయచేసి చేయుము).

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు గల ఈమనోహరాంగి నాకు వలపుకత్తె అయితే మూడులోకాలను పరిపాలించే సార్వభౌముడివలె మన్మథవీరుడిని నాభృత్యుడిగా చేసుకొని సర్వసౌఖ్యాలను అనుభవించగలను. ప్రియమిత్రమా! నీవు పూనుకొని ఈమెను అంగీకరింపజేసి, ఈమెకూ, నాకూ సంయోగం కూర్చి దయతో నాజన్మ ధన్యం చేయాలి సుమా!'

వ. అని పనిచినం గోటికాస్యుండు గ్రక్కునం బాంచాలిపాలికిం జని ప్రణయసుభగంబుగా నమ్మగువ కి ట్లనియె. 150

ప్రతిపదార్థం: అని పనిచినన్= అని (సైంధవుడు); నియోగించగా; కోటికాస్యుండు; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; పాంచాలి పాలికిన్= పాంచాలదేశరాజుపుత్రిక (ద్రౌపది) వద్దకు; చని= వెళ్లి; ప్రణయసుభగంబుగాన్= ప్రేమమాధుర్యం ఉట్టిపడేటట్లుగా; ఆ+మగువకున్= ఆ వెలదికి (ద్రౌపదికి); ఇట్లు+అనియెన్;

తాత్పర్యం: అని సైంధవుడు నియోగించగా అతడిమిత్రు డైన కోటికాస్యుడు వేగంగా ద్రౌపది ఉన్నచోటికి వెళ్లి ప్రేమమాధుర్యాలు ఉట్టిపడేటట్లుగా ఈవిధంగా పలికాడు.

సీ. 'మృగనేత్ర! దారుణమృగసమాకుల మైన । యివ్వనాంతరమున నేకతంబ
యిట్లు నీ యున్కికి నెయ్యది మూల? మి । వ్వన దేవతవొ, సురేశ్వరునితోడ
నలిగి ధరిత్రికి నరుగుదెంచిన శచీ । లలనవో, హరియురస్థలి దొరంగి
కేలిఁ గ్రుమ్మరు పద్మగేహవో భవదీయ । జనకత్వమున సముజ్జ్వలితుఁ డైన

తే. పుణ్యుఁ డేవంశమునవాఁడు పొలఁతి! నీదు । జీవితేశ్వరుఁ డగు సుఖజీవితాత్ముఁ
డెవ్వఁ డబల! నీనామమై యింపు మిగులు । శబ్ద మెయ్యది? నాకు నిజంబు సెపుము. 151

ప్రతిపదార్థం: మృగనేత్ర!= లేడిచూపులవంటి చూపులు కలదానా!; దారుణ, మృగ, సమ్+ఆకులము+ఐన= భయంకరా లైన జంతువులతో క్రిక్కిరిసిన; ఈ, వన+అంతరమునన్= ఈ అరణ్యంమధ్య; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఇట్లు= ఈరీతిగా; నీ+ఉన్కికిన్= నీవు ఉండటానికి; మూలము= హేతువు; ఎయ్యది= (ఏ+అది) ఏది; ఈ, వన, దేవతవా= ఈ వన దేవతవా; సుర+ఈశ్వరునితోడన్= దేవేంద్రుడితో; అలిగి= కోపగించి; ధరిత్రికిన్= భూమికి; అరుగుదెంచిన= వచ్చిన; శచీ, లలనవా= దేవేంద్రుడి భార్య అయిన శచీదేవివా; (లలన= స్త్రీ); హరి+ఉరస్+స్థలిన్+తొరంగి= విష్ణుదేవుడి వక్షఃస్థలం వీడి; కేలిన్= లీలకొరకై; క్రుమ్మరు= విహరించే; పద్మగేహవో= లక్ష్మీదేవివో (పద్మం గృహంగా కలదానవో); పొలఁతి!= ఓసుందరీ!; భవదీయ జనకత్వమునన్= నీకు తండ్రిగా ఉండటంచేత; సమ్+ఉత్+జ్వలితుఁడు= మిక్కుటంగా ప్రకాశించేవాడు; ఐన= ఐనట్టి; పుణ్యుఁడు= సుకృతి; ఏవంశమునవాఁడు?= ఏ వంశానికి చెందినవాడు?; నీదు= నీయొక్క; జీవిత+ఈశ్వరుఁడు+అగు= భర్త అయిన; సుఖ, జీవిత+ఆత్ముఁడు= సౌఖ్యంతో కూడిన బ్రదుకు కలవాడు; ఎవ్వఁడు?= ఎవడు?; అబల!= ఇంతి, సుకుమారీ!; నీనామము+ఐ= నీపేరు అయినదై; ఇంపుమిగులు= సొంపారే; శబ్దము= పదం; ఏ+అది?= ఏది?; నాకున్; నిజంబు= సత్యం; చెపుము+అ= పలుకుము.

తాత్పర్యం: లేడిచూపులవంటి చూపులు కలదానా! భయంకర జంతువులతో కలతచెందిన ఈ అరణ్యం మధ్య ఒంటరిగా ఏల నివసిస్తున్నావు? ఇక్కడ నీవు ఉండటానికి కారణ మేమిటి? నీవు మూర్తీభవించిన వనదేవతవా? దేవేంద్రుడితో కలహించి దివినుండి భువికి దిగివచ్చిన శచీదేవివా? విష్ణుమూర్తి వక్షఃస్థలం వీడి వినోదంగా ఈ విపినంలో విహరించటానికి వచ్చిన లక్ష్మీదేవివా? నిన్ను కన్న ఆ అదృష్టవంతుడు ఎవరు? అతని దే వంశం? నీ ప్రేమకు పాత్రు డైన నీభర్త ఆ గొప్ప సుఖభోగి ఎవ్వరు? నీపేరులో పొసగటంవలన ఇంపారే ఆ శబ్దం ఏది? దయచేసి నాకు సత్యం చెప్పుము.

విశేషం: 1. ఈపద్యంలోని పోకడలు, పదగుంఫనలు, ఒడుపులు, విరుపులు, మెరుపులు తరువాతి ప్రబంధకర్తలకు ఒజ్జబంతులైనవి. ఇందలి సంభాషణచాతురి అనుశీలించ తగింది. 2. లోకోత్తరమైన నీ సౌందర్యం మమ్ము ఆకర్షించింది సుమా! అని చెప్పడం ఇందలి ఆంతర్యం.

క. **కరిరాజగమన! మాతెఱఁ । గరయఁ దలఁచితేని వినవె యధికబలుఁడ నే**
సురథుఁ డను రాజుపుత్త్రుఁడ । నరిమథనుఁడఁ గోటికాస్యుఁ డనఁ జనువాఁడన్. **152**

ప్రతిపదార్థం: కరిరాజగమన!= మదపుటేనుగునడకవంటి నడక కలదానా!; మాతెఱఁగు= మాతీరు; అరయన్+తలఁచితి+ఏని= తెలిసికొనదలిస్తే; వినవె= ఆలకించుమా; ఏన్= నేను; అధిక, బలుఁడన్= మిక్కిలి శక్తి కలవాడిని; సురథుఁడు+అను, రాజుపుత్త్రుఁడన్= సురథుడు అనేపేరు కల రాజుకొడుకును; అరి, మథనుఁడన్= శత్రువులను బాధించే వాడిని; కోటికాస్యుఁడు+ అనన్+చనువాఁడన్= కోటికాస్యుడు అనే పేరుచేత పిలువబడేవాడిని.

తాత్పర్యం: మత్తేభ మందగంభీరగమనం కలదానా! నీకు మావిషయం సవిస్తరంగా తెలిసికొనటానికి వివరిస్తాను. వినుము. నేను మిక్కిలి బలం కలవాడను. సురథుఁడు అనే మహారాజు కొడుకును. శత్రుసంహారం చేసే సామర్థ్యం కలవాడను. కోటికాస్యుడు అని నన్ను పిలుస్తారు.

తే. **అల్ల కాంచన రథముపై నలరువాఁడు । ఘనుఁడు క్షేమంకరుండు త్రిగర్తవిభుఁడు;**
మఱియు నినుఁ జూచుచున్నాఁడు మగువ! వాఁడె । దీప్తభుజఁ డైన కాళింగదేశవిభుఁడు.' **153**

ప్రతిపదార్థం: మగువ!= ఓ వనితా!; అల్ల= అదుగో (కనిపిస్తున్న అనతిదూరంలో); కాంచనరథముపైన్= బంగారంతో నిర్మించబడిన తేరిపై; అలరువాఁడు= శోభిల్లేవాడు; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; క్షేమంకరుండు= క్షేమంకరుడు అనేవాడు; త్రిగర్త, విభుఁడు= త్రిగర్తదేశానికి ప్రభువు; మఱియున్= ఇంకను (ఆ త్రిగర్తవిభుడుగాక); నినున్= నిన్ను; చూచుచున్నాఁడు= చూస్తున్నాఁడు (అంటే కోరుతున్నాడనిభావం); వాఁడు+ఎ= వాడే; దీప్తభుజుఁడు+ఐన= ప్రకాశించే భుజాలు కలవాడైన, పరాక్రమవంతుడైన; కాళింగ, దేశ, విభుఁడు= కళింగదేశానికి ప్రభువు.

తాత్పర్యం: సుందరీ! అడుగో మనకు కనిపిస్తున్న ఆ బంగారు రథంమీద శోభిల్లేవాడు త్రిగర్తదేశానికి రాజు, క్షేమంకరుడు. కోరికతో కూడుకొన్న చూపులు ప్రసరిస్తున్నాడే, ఆ మహాపరాక్రమశాలి, కళింగదేశానికి అధిపతి.

తే. **ఉల్ల పద్మాకరము పొంతనుండి నిన్ను । మెచ్చి కనుఁగొనుచున్న యున్మీలితాక్షుఁ**
డుత్పలాక్షి! యిక్ష్వాకువంశోద్భవుండు । సుబలభూపతిపుత్త్రుండు సుభగుఁ డతఁడు. **154**

ప్రతిపదార్థం: ఉత్పల+అక్షి!= కలువలవంటి కన్నులు కలదానా!; ఉల్ల= ఇంచుక దూరంలో; పద్మ+ఆకరముపొంతన్+ఉండి= తామరలకు నిలయమైన సరోవరం సమీపంలో ఉండి; నిన్నున్= నిన్ను (ద్రౌపదిని); మెచ్చి, కనుఁగొనుచున్+ఉన్న= ప్రశంసించి చూస్తూ ఉన్న; ఉత్+మీలిత+అక్షుఁడు= బాగా విప్పారిన కన్నులు కలవాడు; ఇక్ష్వాకు, వంశ+ఉద్భవుండు= ఇక్ష్వాకు మహారాజు వంశంలో పుట్టినవాడు; సుబలభూపతి, పుత్త్రుండు= సుబలుడు అనే రాజు యొక్క కొడుకు; అతఁడు= ఆతడు; సుభగుఁడు= మనోహరుడు, భాగ్యవంతుడు.

తాత్పర్యం: కలువలవంటి కన్నులు కలదానా! అల్లంతదూరంలో తామరకొలను వద్ద నిలువబడి నిన్ను మెచ్చి చూస్తూ ఉన్న ఆ విప్పారిన కన్నులవాడున్నాడే ఆతడు ఇక్ష్వాకువంశంలో పుట్టినవాడు, సుబలుడనే రాజు కుమారుడు. అతడు మనోహరుడైన భాగ్యవంతుడు.

విశేషం: అంతటి ఉత్తమవంశజుడు, అంతటి సుక్షత్రియుడు, అంతటి మనోహరుడు సైతం నిన్ను మెచ్చుకొని కనులు విచ్చుకొని చూస్తున్నాడని చెప్పటంవలన ద్రౌపది హృదయంలో సైంధవునిపట్ల ఉన్ముఖీకరణం జరగాలని మాటనేర్పరితనం ప్రకటించాడు కోటికాస్యుడు.

వ. **అరుణాశ్వయుక్తంబు లయిన రథంబులయందు రత్నమయభూషణు లయి సమిద్ధవహ్నులుం బోలె వెలుంగుచున్న యా సౌవీరకుమారులు పన్నిద్దఱుం దన్నుం జేరి కొలువ ననేకసహస్రకరితురగరథపదాతి పరివృతుండై మహాగజంబుపై శోభిల్లుచున్న యవ్వీరుండు సింధుసౌవీరనాథుం డైన జయద్రథుం; డమ్మను జేశ్వరుం డిప్పుడు నీతెఱం గెఱుంగఁ దివిరి, నన్ను నిట పుత్తెంచె' ననినఁ బాండవపత్ని మృదుసంభ్రమంబునం గదంబశాఖ విడిచి యుత్తరీయంబు సంగతంబు గావించుకొని కోటికాస్యున కి ట్లనియె.** **155**

ప్రతిపదార్థం: అరుణ+అశ్వ, యుక్తంబులు+అయిన= ఎఱ్ఱని గుఱ్ఱాలు పూన్చబడినవి అయిన; రథంబుల+అందున్= తేరులలో; రత్నమయభూషణులు+అయి= మణులతో నిండిన ఆభరణాలు ధరించిన వారయి; సమ్+ఇద్ధ, వహ్నులున్+పోలెన్= మిక్కుటంగా ప్రజ్వలిస్తున్న అగ్నులవలె; వెలుంగుచున్+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్న; ఆ సౌవీరకుమారులు= ఆ సౌవీర దేశానికి చెందిన రాచబిడ్డలు; పన్నిద్దఱున్= పండ్రెండు మంది; తన్నున్+చేరి= తనకు సహాయంగా ఉండి; కొలువన్= సేవించగా; అనేక, సహస్ర, కరి, తురగ, రథ, పదాతి పరివృతుండు+ఐ= పెక్కువేల ఏనుగులు గుఱ్ఱాలు తేరులు కాల్బలాలచేత చుట్టబడినవాడై; మహా,

గజంబుపైన్= గొప్ప ఏనుగుపై; శోభిల్లుచున్+ఉన్న= ఒప్పారుతున్న; ఆ+వీరుండు; సింధూసౌవీరనాథుండు+ఐన= సింధుదేశానికి సౌవీరదేశానికి ప్రభువు అయిన; జయద్రథుండు= జయద్రథుడు; ఆ+మనుజేశ్వరుండు= ఆరాజు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నీ తెఱంగు= నీతీరు; ఎఱుంగన్= తెలిసికొనటానికి; తివిరి= పూని; నన్నున్= నన్ను; ఇట= ఇక్కడికి; పుత్తెంచెన్= నియోగించాడు; అనినన్= అని (కోటికాస్యుడు) చెప్పగా; పాండవపత్ని= పాండవుల భార్య - ద్రౌపది; మృదు సంభ్రమంబునన్= సున్నితమైన తత్తరపాటుతో; కదంబ, శాఖన్= కడిమిచెట్టుకొమ్మను; విడిచి= వదలిపెట్టి; ఉత్తరీయంబు= పైన కప్పుకొనే వస్త్రం; సంగతంబు+కావించుకొని= సవ్యంగా ఉండేటట్లు సవరించుకొని; కోటికాస్యునకున్= కోటికాస్యుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: 'అదుగో! ఎర్రని గుర్రాలు పూన్చబడిన ఆ రథాలమీద మణులు పొదిగిన ఆభరణాలు ధరించి ప్రజ్వలించే అగ్నులవలె ప్రకాశిస్తున్న సౌవీరరాజపుత్రులు పన్నెండుమంది సేవించగా వెలుగొందుతున్న జయద్రథుడు నీతీరుతెన్నులను అరసిరమ్మని నన్ను నియోగించాడు. ఆ జయద్రథమహారాజు వైభవం తిలకించుము. పెక్కువేల చతురంగబలాలు, రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్బలాలు అతడిని పరివేష్టించి ఉన్నవి కదా! ఆ మహాసేనలమధ్య మత్తేభంమీద అధివసించి ఉన్నవాడే సింధుసౌవీరదేశాలకు అధినేత అయిన జయద్రథుడు'- అని వివరించి కోటికాస్యుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విన్న ద్రౌపది మెత్తని తత్తరపాటుతో తన ఉత్తరీయాన్ని సవ్యంగా అమర్చుకొని కడిమిచెట్టు కొమ్మను వదలి కోటికాస్యుడితో ఇట్లా చెప్పింది.

తే. **'అన్న! యిచ్చట నే నొంటి నున్నదాన; । నీ విచటి కేఁగుదెంచుట నియతి యగునె?**
సుతవతిని ధర్మవతి నన్ను నితరకాంత । గాఁ దలంచి పెక్కులు వల్కఁ గాదు నీకు. 156

ప్రతిపదార్థం: అన్న!; ఇచ్చటన్= ఈచోట (ఈ ఆశ్రమంలో); ఏన్= నేను; ఒంటిన్= ఒంటరిగా; ఉన్నదానన్= ఉన్న ఆడుదానిని; నీవు= నీవు; ఇచటికిన్= ఈ చోటికి; ఏఁగుదెంచుట= రావటం; నియతి+అగును+ఎ= మర్యాద ఔతుందా?= (కాదని భావం); సుతవతిని= కొడుకులు కలదానిని నేను; ధర్మవతిన్= పాడి పాటించే దానను; నన్నున్; ఇతర కాంతగాన్= ఇంకొక విధమైన ఆడుదానిగా; తలంచి= ఊహించి; పెక్కులు+పల్కన్= అధికప్రసంగం చేయటం; నీకున్+కాదు= నీకు తగదు సుమా.

తాత్పర్యం: అన్నా! ఓ కోటికాస్యా! ఇక్కడ ఈ అరణ్యంలో ఈ ఆశ్రమంలో నేను ఒంటరిగా ఉన్నాను కదా! నీవు నాదగ్గరకు రావడం సమంజసం కాదు. నేను కొడుకులు గలదానను. ధర్మాన్ని అనుసరిస్తున్నదానిని. నన్ను తదితర సామాన్య స్త్రీగా ఊహించి నీవు పలుమాటలాడటం పాడిగాదు.

వ. **నీవు శిబివంశోద్భవుం డయిన సురథుపుత్త్రుండ వగు టే నెఱుంగుదు; నస్మత్ప్రకారంబు సెప్పెద విను; మేను బాంచాలపతి యైన ద్రుపదుకూఁతురఁ, గృష్ణ యనుదానం; బాండునందను లగు యుధిష్ఠిరభీమార్జున నకుల సహదేవులకు ధర్మపత్ని; నవ్వీరు లిప్పుడు నన్ను నివ్వనంబున నునిచి. 157**

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (ఓకోటికాస్యా!); శిబి, వంశ+ఉద్భవుండు+అయిన= శిబియొక్క వంశంలో జన్మించిన; సురథు, పుత్త్రుండవు+అగుట= సురథుడి కొడుకువు కావటం; ఏను+ఎఱుంగుదున్= నాకు తెలుసు; అస్మత్+ప్రకారంబు= నాసంగతి; చెప్పెదన్= వచించగలను; వినుము= ఆలకించుము; ఏను= నేను; పాంచాలపతి+ఐన= పాంచాలదేశ ప్రభువు అయిన; ద్రుపదు కూఁతురన్= ద్రుపదుడియొక్క పుత్రికను; కృష్ణ+అనుదానన్= కృష్ణ అనే పేరు కలదానను; పాండునందనులు+అగు=

పాండురాజుయొక్క కొడుకులు అయిన; యుధిష్ఠిర, భీమ+అర్జున, నకుల సహదేవులకున్= ధర్మరాజుకు, భీముడికి, అర్జునుడికి, నకులుడికి, సహదేవుడికి; ధర్మపత్నిన్= అగ్నిసాక్షిగా వివాహం అయిన భార్యను; ఆ+వీరులు= పరాక్రమవంతులైన ఆ పాండవులు; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; నన్నున్; ఈ వనంబునన్= ఈ అడవిలో; ఉనిచి= ఉంచి.

తాత్పర్యం: ఓకోటికాస్యుడా! దానవీరుడుగా సుప్రసిద్ధుడైన శిబిచక్రవర్తివంశంలో జన్మించిన సురథుడికొడుకువు నీవు. ఆ సంగతి నాకు తెలుసు. ఇక నావిషయం చెపుతాను వినుము. నేను పాంచాలప్రభువు అయిన ద్రుపదుడియొక్క పుత్రికను. నన్ను కృష్ణ అని పిలుస్తారు. పాండురాజుకొడుకులు అయిన ధర్మరాజుకు భీముడికి అర్జునుడికి నకుల సహదేవులకు నేను ధర్మపత్నిని. వీరులైన పాండవులు ఇప్పుడు నన్ను ఈ అరణ్యంలో ఉంచి.

విశేషం: 1. శిబి - ప్రాచీన భారతీయవాఙ్మయంలో దానవీరుడుగా సుప్రసిద్ధి గాంచిన చక్రవర్తి. పావురాన్ని తరుముకొని వచ్చిన డేగ., పావురం శిబి శరణువేడటం, డేగకు తన శరీరం కోసి పావురం బరువు మాంసం ఇవ్వడానికి పూనుకోవటం, చివరకు తానే పావురానికి బదులు డేగకు ఆహారం కావటానికి సిద్ధపడటం (ఈకథ మహాభారతంలో ఆరణ్యపర్వంలోనే ఏడవఆశ్వాసంలో ఉన్నది). బౌద్ధవాఙ్మయంలో పరోపకారార్థం ఆత్మబలిదానం చేసికొనిన బోధిసత్త్వుడుగా శిబి వర్ణించబడ్డాడు.

తే. **ధర్మజుఁడు దూర్పు, భీముఁడు దక్షిణంబు, । నర్జునుఁడు పడమర, గవ లర్థి నుత్త**
రంబుగా వేఁట వోయిరి రాజముఖ్యు; । లనఘు లింతకు వత్తురు వినుతబలులు. 158

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; తూర్పు= తూరుపుదిక్కుకు; భీముఁడు= భీముడు; దక్షిణంబు= దక్షిణదిక్కుకు; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; పడమర= పశ్చిమానికీ; కవలు= జంటబిడ్డలు (నకులసహదేవులు); అర్థిన్= ప్రీతితో; ఉత్తరంబుగాన్= ఉత్తరదిశకు; వేఁట+పోయిరి= వేటాడటానికై వెళ్ళారు; రాజముఖ్యులు= రాజులలో శ్రేష్ఠులు; అనఘులు= పాపరహితులు అయిన మహానుభావులు; వినుత, బలులు= ప్రశంసించబడిన పరాక్రమం కలవారు (పాండవులు); ఇంతకున్= ఈ లోపలనే, కొద్దిసేపటిలోనే; వత్తురు= రాగలరు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు తూరుపు దిక్కుకూ, భీముడు దక్షిణదిక్కుకూ, అర్జునుడు పడమటిదిశకూ, నకుల సహదేవులు ఉత్తరదిశకూ వేటకు వెళ్ళారు. రాజులలో శ్రేష్ఠులు, పుణ్యాత్ములు, పరాక్రమోపేతులు అయిన పాండవులు కొద్దిసేపటిలో ఇక్కడికి తిరిగి రాగలరు.

వ. **మీ రమ్మహాత్ములకు మాననీయులరు గావున నార్యజనమిత్త్రులగు నక్కురుకులపవిత్రులు సేయు సత్కారంబులు గైకొనిపోవుదురు గాని యొక్కింతతడ వియ్యాశ్రమసమీపంబున నిలువుం' డని పలికి యల్లన యవ్వరవర్ణిని భయంబునం బర్ణగృహంబు సొచ్చినం, గోటికాస్యుండును గ్రమ్మఱి చని, జయద్రథునితోడ నబ్బామిని పాంచాలకన్యక యనియును, బాండవపత్ని యనియునుం జెప్పిన, నద్దురాత్ముండు మదనకంపితహృదయుం డగుచు, నమ్ముగువ నపహరింపం దివిరి కతిపయజనసమేతంబుగా నరిగి, సింహాగారంబు సొచ్చు వృకంబునుంబోలెఁ బాండవ నివాసంబు సొత్తెంచి, పాంచాలిం గని దాని కిట్లనియె. 159**

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; ఆ+మహా+ఆత్ములకున్= ఆ మహానుభావులకు; మాననీయులరు= ఆరాధించ తగినవారు; కావునన్= కాబట్టి; ఆర్య, జన, మిత్త్రులు+అగు= పూజించతగిన పెద్దలకు స్నేహితులు అయిన; ఆ+కురు, కుల, పవిత్రులు= కురువంశాన్ని పావనంచేసేవారైన-ఆ పాండవులు; చేయు= ఆచరించే; సత్కారంబులు= మర్యాదలు, మన్ననలు; కైకొని=

స్వీకరించి; పోవుదురు+కాని= వెళ్లెదరుగాక; ఒక్కింత, తడవు= కొంచెంసేపు; ఈ+ఆశ్రమసమీపంబునన్= ఈ ఆశ్రమానికి దగ్గరగా; నిలువుండు= ఆగుడు; అని పలికి= అని వచించి; ఆ+వరవర్ణిని= శ్రేష్ఠమైన శరీరకాంతి కల ఆ సుందరి ద్రౌపది; భయంబునన్= భీతిచేత; అల్లన= మెల్లగా; పర్ణగృహంబు+చొచ్చినన్= ఆకులతో నిర్మించబడిన కుటీరంలో ప్రవేశించగా; కోటికాస్యుండును= కోటికాస్యుడు అనే వాడుకూడ; క్రమ్మఱి= మరలి; చని= వెళ్ళి; జయద్రథునితోడన్= సైంధవుడితో; ఆ+భామిని= ఆ వనిత; పాంచాలకన్యక+అనియును= పాంచాలదేశప్రభువుయొక్క కూతురు అనిన్నీ; పాండవపత్ని+అనియునున్= పాండునందనుల భార్య అనిన్నీ; చెప్పినన్= తెల్పగా; ఆ, దురాత్ముండు= ఆ చెడుబుద్ధి గలవాడు (జయద్రథుడు); మదన, కంపిత, హృదయుండు+అగుచున్= మన్మథుడిచేత చలింపజేయబడిన డెందం కలవాడు ఔతూ; ఆ+మగువన్= ఆ వనితను; అపహరింపన్+తివిరి= బలాత్కారంగా పట్టుకొని పోవటానికి పూనుకొని; కతిపయ జనసమేతంబుగాన్= కొంతమందితో కూడుకొని; అరిగి= వెడలి; సింహ+అగారంబు= సింహం ఉండే నెలవును; చొచ్చు= ప్రవేశించే; వృకంబునున్+పోలెన్= తోడేలువలె; పాండవనివాసంబు= పాండవులు నివసించే గృహం; చొత్తెంచి= చేరి; పాంచాలిన్+కని= ద్రౌపదిని చూచి; దానికిన్= ఆమెతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మీరు మహాత్ములైన పాండవులచేత అతిథిమర్యాదలు పొంద తగినవారు. పాండవులు పూజ్యులకు మర్యాదలు మన్ననలు చేసి తమకురువంశాన్ని పావనం చేసికొనేవారు. కాబట్టి మీరు కొంతసేపు ఈ ఆశ్రమ సమీపంలో నిలవండి' అని పలికి, భీతితో ఆ వరవర్ణిని, పర్ణకుటీరంలోకి పోయింది. కోటికాస్యుడు మరలివెళ్లి, జయద్రథుడితో ఆ సుందరాంగి ద్రుపదమహారాజుకూతురనీ, పాండవుల ధర్మపత్ని అనీ తెలియచెప్పాడు. కాని, దురాత్ముడైన సైంధవుడు ద్రౌపదిని బలాత్కారంగా తీసికొని పోవ తలపెట్టి, కొంతమంది భృత్యులను వెంటపెట్టుకొని, మన్మథావేశంతో, కంపించే డెందంతో సింహ ముండే నెలవును సమీపించే తోడేలువలె పాండవులు నివసించే పర్ణకుటీరాన్ని చేరి, ద్రౌపదిని చూచి ఈ విధంగా పలికాడు.

క. 'వామాక్షి! నీకుఁ గుశలమె? । నీమన సెవ్వారియందు నిత్యప్రేమం
బై మెఱయు నట్టి సొబగులు । నీమగ లేవురకు నిపుడు నెమ్మదియె మదిన్?' 160

ప్రతిపదార్థం: వామ+అక్షి!= అందమైన కన్నులు కలదానా, ద్రౌపదీ!; నీకున్; కుశలమె= క్షేమంకదా; నీమనసు= నీచిత్తం; ఏ+వారియందున్= ఎవరియందు; నిత్య, ప్రేమంబు+ఐ= ఎల్లప్పుడూ అనురాగంతో కూడి ఉండి; మెఱయున్= శోభిల్లుతుందో; అట్టి= అటువంటి; సొబగులు= సౌందర్యవంతులు; నీ మగలు= నీ భర్తలు; ఏవురకున్= ఐదుగురికిన్నీ; ఇపుడు= ఈవేళ; మదిన్= మనస్సులో; నెమ్మదియె= సంప్రీతియే కదా.

తాత్పర్యం: అందమైన కన్నులు కలదానా! ద్రౌపదీ! నీకు కుశలమే కదా! నీ అనురాగానికి ఎల్లప్పుడూ నోచుకొన్న నీ భర్తలు, అదృష్టవంతులైన అందగాండ్రు, పాండవులు క్షేమంగా ఉన్నారుగదా!

విశేషం: వామాక్షి - వరవర్ణిని - మానవతి అనే ప్రయోగాలు కేవలం స్త్రీవాచకాలుమాత్రమే కాక - సందర్భాన్నిబట్టి సార్థకంగా ఎన్నదగినవి. అట్లే. రాజముఖ్యులు, వినుతబలులు, అనఘులు మున్నగు ప్రయోగాలు స్వీకరించదగినవి.

వ. అనిన వానికి నమ్మానవతి యి ట్లనియె. 161

తాత్పర్యం: అని అడుగగా జయద్రథుడితో ద్రౌపది ఈవిధంగా పలికింది.

చ. 'స్థిరమతు లైన పార్థులకు సేమమ, నీకు ననామయంబె భూ
వర! తగ వింద వైతి కురువర్యుల యింటికి; నట్లు గావునం
బరువడి నాసనక్రియయుఁ బాద్యముఁ గైకొను మాదరంబుతో
సరసకురంగమాంసములఁ జల్పుము భోజనకృత్య మిత్తఱిన్. 162

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజా! ఓ జయద్రథా!; స్థిర, మతులు+ఐన= ధైర్యంగల; పార్థులకున్= కుంతీపుత్రులకు, (పాండవులకు); సేమము+అ= కుశలమే; నీకున్= ఓ జయద్రథా! నీకు; అనామయంబు+ఎ= రోగం లేకుండా ఉన్నదికదా, ఆరోగ్యమే కదా!; కురు, వర్యుల+ఇంటికిన్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠులు అయిన (పాండవుల) గృహానికి; తగన్= ఒప్పినట్లుగా విందవు+ఐతి(వి)= అతిథివి అయినావు; అట్లు+కావునన్= ఆ విధంగా అతిథివి అయినావు కాబట్టి; పరువడిన్= సముచితంగా; ఆసనక్రియయున్= సుఖంగా కూర్చుండటం; పాద్యమున్= స్వాగత చిహ్నంగా ఇచ్చే నీరును; ఆదరంబుతోన్= అభిమానంతో; కైకొనుము= స్వీకరించుము; సరసకురంగమాంసములన్= రుచికర మైన లేడిమాంసాలతో (కూడిన); భోజనకృత్యము= ఆహారాన్ని స్వీకరించటం; ఈ+తఱిన్= ఈ అదనులో; చల్పుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'పాండవులు స్థిరచిత్తులు. వారు కుశలంగా ఉన్నారు. వారిమాట కేమి కాని నీవు ఆరోగ్యంగా ఉన్నావు కదా. ఓ రాజా, జయద్రథా! కురువంశంలోశ్రేష్ఠులు అయిన పాండవులకు నీవు ఇప్పుడు అతిథివి అయినావు. కావున సంప్రదాయసిద్ధ మైన మర్యాదలకు మన్ననలకు నీవు అర్హుడివి. దయచేసి ఉచితాసనాన్ని స్వీకరించుము. స్వాగతచిహ్నమైన పాద్యాన్ని గ్రహించుము. రుచికరాలైన లేడిమాంసాలతో విందుభోజనం ఆరగించుము.

ఆ. వేఁట వోయినారు విభు లిప్డు వత్తురు । వారు వచ్చి నీకు వలయునట్టి
ప్రియము లాచరింపఁ బ్రీతుండ వై మఱి । యిష్టజనులు నీవు నేఁగు మనఘ!' 163

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా!; విభులు= భర్తలు; (పాండవులు); వేఁట+పోయినారు= వేటకు వెళ్ళారు; ఇప్డు= ఇంతలోనే; వత్తురు= రాగలరు; వారు; వచ్చి; నీకున్; వలయు+అట్టి= కావలసిన; ప్రియములు= ప్రీతికరా లైనవి (మర్యాదలు మున్నగునవి); ఆచరింపన్= చేయగా; ప్రీతుండవు+ఐ= సంతుష్టి చెందినవాడవు అయి; మఱి= తిరిగి; ఇష్టజనులు= హితులును; నీవున్= నీవును; ఏఁగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడవైన ఓ జయద్రథా! నా భర్తలు పాండవులు వేటకు వెళ్ళి ఉన్నారు. వారు వచ్చేవేళ అయింది. వారు వచ్చినపిమ్మట నీకు తగిన మర్యాదలు చేయగలరు. ఆ సత్కారాలను గ్రహించిన పిమ్మట నీవు నీపరివారంతో వెళ్ళవచ్చును.

చ. అనవుడు సైంధవుం డనియె; 'నంబుజలోచన! నీవు మాకుఁ జే
యు నతిథిపూజ లన్నియును నొక్కట నైనఁ గొఱంతలేక వ
చ్చినవియ; మన్మథాస్త్రముల చిక్కునఁ గాఱియ వొందె డెంద; మిం
క ననుఁ గృతార్థుఁ జేయుము దగన్; రథ మెక్కుము లెమ్ము నెమ్మితోన్. 164

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (ద్రౌపది) పలుకగా; సైంధవుండు= జయద్రథుడు; అనియెన్= చెప్పాడు; అంబుజలోచన!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా, ద్రౌపదీ!; నీవు; మాకున్; చేయు= ఒనర్చు; అతిథిపూజలు+అన్నియునున్= అతిథి సత్కారాలు

అన్నియున్నూ; ఒక్కటన్+ఐనన్= ఒకదానియందు అయినను; కొఱంత, లేక= లోపం లేకుండా; వచ్చినవి+అ= చేకూరినవి సుమా; మన్మథ+అస్త్రములు= మన్మథుడియొక్క మంత్రబాణాలయొక్క; చిక్కునన్= ఇరుకుకొనినముడిలో; డెందము= హృదయం; కాఁతియ+పొందెన్= వెత చెందింది; ఇంకన్= ఇకమీద; ననున్= నన్ను; కృత+అర్థున్= ధన్యుడిగా; చేయుము= ఒనర్పుము; తగన్= ఒప్పిదంగా; నెమ్మితోన్= సంప్రీతితో; లెమ్ము= లేచి రమ్ము; రథము+ఎక్కుము= తేరుపై ఎక్కుము.

తాత్పర్యం: అని ద్రౌపది చెప్పింది. జయద్రథుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు. 'పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రౌపదీ! నీవు మాకు చేయదలచిన అతిథిమర్యాదలు అన్నిటిని పొందాను. ఏలోపం రాలేదు. కాని, మన్మథుడి మంత్రబాణాలచేత నాహృదయం తూట్లు పడింది. ఇంక నీవు నన్ను ధన్యుడిని చేయాలి. ఇక మారుమాట చెప్పక సమ్మతించి దయచేసి లేచిరమ్ము. ప్రీతితో రథాన్ని ఎక్కుము.

మ. **ధరణీరాజ్యము గోలుపోయి ఘనకాంతారస్థలీవాసులై**
సరివా రెల్లను నవ్వఁ గుత్సితదశాసంప్రాప్తిమై నున్న ము
ష్కరులం బార్థులఁ గొల్చినం గలదె సౌఖ్యం? బెంతయున్ బేలవై
తరవిందానన! శ్రీవిహీనులఁ గరం బర్థింతురే కామినుల్? 165

ప్రతిపదార్థం: అరవింద+ఆనన!= పద్మమువంటి మొగం కలదానా, ఓ ద్రౌపదీ!; ధరణీ, రాజ్యము= భూ ప్రభుత్వాన్ని; కోలుపోయి= పోగొట్టుకొని; ఘన, కాంతార, స్థలీ, వాసులు+ఐ= గొప్ప అరణ్యప్రదేశంలో నివసించేవారై; సరివారు= తోడివారు; ఎల్లను= అందరును; నవ్వన్= వెక్కిరించగా; కుత్సిత, దశా, సంప్రాప్తిమైన్= చెడుకాలం దాపరించటంచేత; ఉన్న= జీవిస్తున్న; ముష్కరులన్= దీనులను; పార్థులన్= కుంతీపుత్రులైన పాండవులను; కొల్చినన్= సేవిస్తే; సౌఖ్యంబు= సుఖం; కలదు+ఎ= లభిస్తుందా (లభించదుసుమా); ఎంతయున్= ఎంతగానో; బేలవు+ఐతి(వి)= తెలివిలేనిదానివి అయినావు; కామినుల్= ఆడువారు; శ్రీవిహీనులన్= ధనం లేని వారిని; కరంబు= మిక్కుటంగా; అర్థింతురు+ఏ= కోరుకొంటారా (కోరరుగదా).

తాత్పర్యం: పద్మంవంటి మొగం కల సుందరీ! ద్రౌపదీ! రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకొని, తోడివారలు అందరు వెక్కిరిస్తూ ఉండగా అడవులలో ఇడుమల పొందుతున్నవారుకదా పాండవులు. అట్టి దీనులను సేవించటం నీతెలివితక్కువ తనం సుమా! దానివలన నీకు సుఖమేమీ కలుగదు. ధనం లేని దరిద్రులను ఆడవారు కోరుకొనరుకదా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం

ఆ. **చిగురుబోఁడి! నిఖిలసింధుసౌవీరభూ । వలయరాజ్యగౌరవంబుతోన**
నన్ను నేలికొని మనఃప్రియభోగైక । యోగ్య వగుము ; విడువు మొండుదలఁపు'. 166

ప్రతిపదార్థం: చిగురుబోఁడి!= తలిరుటాకువలె సుకుమారమైన దేహం కలదానా! ద్రౌపదీ!; నిఖిల, సింధు, సౌవీర, భూ, వలయ, రాజ్య గౌరవంబుతోన్+అ= సమస్తమైన సింధు సౌవీరదేశాలకు చెందిన భూమండల ప్రభుత్వ మహిమతో సంపూర్ణంగా కూడి; నన్నున్= నన్ను (జయద్రథుడిని); ఏలికొని= వలచి పరిపాలించి; మనస్+ప్రియ, భోగ+ఏక, యోగ్యవు+అగుము= చిత్తానికి ఇంపైన సౌఖ్యం అనుభవించటానికి తగినదానివి కమ్ము; ఒండు తలఁపున్= వేరొక ఊహను; విడువుము= వదలిపెట్టుము.

తాత్పర్యం: తలిరుటాకులవంటి సౌకుమార్యంతో ఇంపెసలారే శరీరం కల ద్రౌపదీ! నేను సమస్తమైన సింధు సౌవీరరాజ్యాలను ఏలుకొనే మహారాజును; నన్ను నీవు ఏలుకొనుము; మనస్సుకు ఆనందాన్ని చేకూర్చే భోగాలను అన్నింటిని హాయిగా అనుభవించుము. వేరే ఊహ వదలిపెట్టుము.'

వ. **అనినం బాంచాలి ప్రకంపితచిత్త యగుచుఁగొండొక దొలంగి, వానిదెస ననాదరదృష్టిం జూచుచుఁ దనపతుల రాకయ కోరుచుం బ్రతివాక్యంబులఁ గొంతకాలక్షేపంబు సేయుటకై వాని కి ట్లనియె.** 167

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (జయద్రథుడు) చెప్పగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; కొండొక, తొలంగి= ఇంచుక తప్పుకొని; ప్ర, కంపిత, చిత్త+అగుచున్= మిక్కిలి వణకునట్టి మనస్సు కలిగినట్టిదై; వానిదెసన్= ఆ జయద్రథుడివైపు; అనాదర, దృష్టిన్= గౌరవం లేని చూపుతో; చూచుచున్= అరయుచు; తన, పతుల= తన భర్తల; రాక+అ= రావటాన్నిమాత్రమే; కోరుచున్= వాంఛిస్తూ; ప్రతివాక్యంబులన్= సమాధానపూర్వకాలయిన మాటలచేత; కొంత= కొంతమేర; కాలక్షేపంబు+చేయుటకై= కాలంగడపటంకొరకై; వానికిన్ జయద్రథుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడిమాటలకు భయపడి ద్రౌపది హృదయం కంపించింది. ఆమె కొంతతొలగి దూరంగా జరిగి నిలబడింది. ఆతడివైపు గౌరవంలేని చూడ్కులు నిగుడించింది. మనస్సులో తన భర్తలు ఎప్పుడు వస్తారా అని ఎదురుతెన్నులు చూడసాగింది. వారు వచ్చేవరకు, సమాధానం చేప్పేమిషతో కొంతసేపు కాలం గడపటానికి సంకల్పించి, ద్రౌపది జయద్రథుడితో ఇట్లా పలికింది.

తే. **'తలఁపఁ బాండవధార్తరాష్ట్రులకుఁ జెలియ । లైన యా దుస్సలకుఁ బతి వనఘ! నీవు;**
నాకుఁ దోఁబుట్టువవు గావె? నీకుఁ జనునె । పాడి దప్పిన మాటలు వలుక నిచట? 168

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా!; తలఁపన్= ఆలోచించగా; పాండవ, ధార్తరాష్ట్రులకున్= పాండునందనులకున్నూ, ధృతరాష్ట్రనందనులకున్నూ; చెలియలు= సహోదరి; ఐన= అయినట్టి; ఆ దుస్సలకున్= ఆ దుస్సలకు (దుస్సల ధృతరాష్ట్రుడి కూతురు); నీవు= జయద్రథా! నీవు; పతివి= భర్తవు; నాకున్= నాకు; తోన్+పుట్టువవు+కావె= సహోదరుడవే కావా?; పాడి+తప్పిన= న్యాయాన్ని అతిక్రమించిన మాటలు; ఇచటన్= ఈచోట; పలుకన్= మాటలాడటం; నీకున్; చనునె?= తగునా?

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడికూతురు దుస్సల పాండునందనులకున్నూ, ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులకున్నూ వరుసనుబట్టి ఆలోచించగా సోదరియే కదా! ఆమెకు నీవు భర్తవు. కాబట్టి నీవు నాకు సహోదరుడవే ఔతావు. ఇప్పుడు ఇక్కడ నీవు ఈ విధంగా న్యాయాన్ని అతిక్రమించిన మాటలు పలకటం తగునా?

క. **నయమును ధర్మము గల య । న్వయమున జనియించినాఁడ; వక్కట! ధర్మ**
క్రియ యెఱుఁగంగా వలదె? యు । భయలోకవిరుద్ధ మైన పథ మేమిటికిన్?' 169

ప్రతిపదార్థం: నయమును= నీతియున్నూ; ధర్మము= న్యాయమున్నూ; కల= ఉన్న; అన్వయమునన్= వంశంలో; జనియించినాఁడవు= పుట్టావు; అక్కట!= అయ్యో!; ధర్మక్రియ= ధర్మపుతీరు; ఎఱుఁగంగాన్‌వలదె= తెలియవద్దా?; ఉభయ, లోక, విరుద్ధము+ఐన= రెండులోకాలకు వ్యతిరేకం అయిన (ఇహం+పరం= ఉభయలోకాలు); పథము= మార్గం; ఏమిటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: నీవు నీతి ధర్మం ఉన్న వంశంలో పుట్టినవాడవు. అయ్యో! ధర్మాన్ని ఏవిధంగా అనుష్ఠించవలెనో నీవు తెలిసికొనవద్దా? ఇహపరాలకు వ్యతిరేక మైన ఈ మార్గంలో పోవటం ఎందుకు?'

విశేషం: 1. 'నీతి' - ఈలోకానికి, అంటే ఇహలోకానికి సంబంధించింది. లోకసంగ్రహార్థం ఏర్పడింది నీతి. ఇక - 'ధర్మం' పరలోకానికి, మరణానంతరం జీవుడు వెళ్ళే లోకానికి సంబంధించింది. ఇహపరాలకు - ఉభయలోకాలకు సమన్వయం సాధించటమే మానవజన్మకు పరమార్థం అని మహాభారతసందేశం.

క. అనిన నద్దురాత్ముండు దరస్మితాననుం డగుచు ని ట్లనియె. 170

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ద్రౌపది అట్లా చెప్పగా; ఆ+దుర్+ఆత్ముండు= ఆ చెడుబుద్ధి గలవాడు (సైంధవుడు); దర, స్మిత+ఆననుండు+అగుచున్= చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖం కలవాడవుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అనగా ఆ దుర్మార్గుడు చిరునవ్వుతో వికసించిన మొగం కలవాడౌతూ ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వనజాక్షి! రాజధర్మము । వినవే యెన్నఁడును మనుజవిభులకుఁ బ్రమదా
జనులయెడ వావి వెదకం । జనదు; వలసినట్ల వేడ్క సలుపఁగఁ జెల్లున్. 171

ప్రతిపదార్థం: వనజ+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా- ద్రౌపదీ! రాజధర్మము= ప్రభువుల ధర్మం; వినవే= ఆలకించవా; ఎన్నఁడును= ఎప్పుడును; మనుజవిభులకున్= రాజులకు; ప్రమదాజనుల+ఎడన్= ఆడువారి యెడల; వావి= వరుస; వెదకన్+చనదు= అన్వేషించరాదు; వలసినట్ల= కావలసిన రీతిగా; వేడ్క= వినోదం; సలుపఁగన్= ఆచరించగా; చెల్లున్= తగును.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రౌపదీ! సాధారణమనుజధర్మం వేరు, రాజధర్మం వేరు సుమా! రాజులకు స్వేచ్ఛ ఉన్నది. రాజులు ఆడువారియెడల బంధుత్వంలోనితారతమ్యాలను వావి వరుసలను అన్వేషించ నవసరం లేదు. అవసరమయిన పట్టులలో యథేచ్ఛగా వినోదం సలుపవచ్చు.

క. విను మదియుఁగాక జగమున । వనితారత్నంబు లెల్లవారికి భోగం
బునయెడ సాధారణము; లొ । కనిధన మని గరుసు గలదె కరినిభగమనా! 172

ప్రతిపదార్థం: కరి, నిభ, గమనా!= ఏనుగుతో సాటి అయిన నడక కలదానా, ద్రౌపదీ!; వినుము= ఆలకించుము; అదియున్+కాక= మఱియును; జగమునన్= లోకంలో; వనితా, రత్నంబులు= అన్నులమిన్నలు; ఎల్లవారికిన్= అందరికిని; భోగంబున+ఎడన్= అనుభవించటంలో; సాధారణములు= అందరికీచెందే వారు; ఒకని ధనము+అని= ప్రత్యేకం ఒకడి సొత్తు అని; గరుసు+కలదె= మర్యాద ఉన్నదా? (లేదు).

తాత్పర్యం: ఏనుగు వలె మందగంభీరంగా నడిచేదానా, ద్రౌపదీ! ఆలకింపుము. ఒకవిశేష విధి ఉన్నది. లోకంలో అన్నులమిన్నలు అందరు అనుభవించదగిన వారలే గాని ప్రత్యేకంగా ఒకరి సొత్తు అని చెప్పరాదు. అసలు ఆడువారు ఒకరికి మాత్రమే చెందిన సొత్తు అనటానికి ఏదైన హద్దు ఉన్నదా? లేదు కదా.'

విశేషం: ఉ.వి. ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ప్రతిలో 'ఒకని ధనమని గురుతుగలదె' అనే పాఠం స్వీకరించబడింది. పెక్కు ప్రతులలో 'గురుతు'కు బదులు 'గరుసు' అనే పాఠాంతరం ఉన్నట్లు అధస్సూచికలో తెల్పబడింది. గరుసు అంటే మర్యాద. గురుతు అనేపదంలో శకటరేఫం ఉండాలి. అప్పుడా పదానికి ఈ వస్తువు ఫలానివారిది అని తెలిపే ఒక గుర్తు అనే అర్థం ఏర్పడుతుంది. డబ్బు సంచీలకు లక్కగుర్తులు వేసి పేర్లు వ్రాసిపెట్టటం లోకంలో పరిపాటి. అట్లాగే స్త్రీ అనే ధనానికి ప్రత్యేకించి ఫలానివారికి చెందుతుందనే లక్కగుర్తులవంటి, లేదా నామ పత్రాలవంటి భౌతికమైన గుర్తులుంటాయా? అనే భావం ఏర్పడుతుంది. దీనికంటె పెక్కుప్రతులలో ఉన్న 'గరుసు'= మర్యాద - అనే పాఠమే ఔచిత్యవంతంగా ఉంటుందని భావించి ఈ ప్రతిలో పాఠంగా గ్రహించటమైనది. గురుదు, గురుసు- అనే పాఠాంతరాలు కూడా ఉన్నాయి. అన్నిటికంటె 'గరుసు' పాఠం సముచితం (సంపా.)

వ. అనిననయ్యంగన క్రోధకలుషితాంతరంగయై 'యిప్పాపాత్ముండు ప్రియ వచనంబులం బోవండు; బెట్టిదంబులం గాని చక్కంబడఁ' డని తలంచి యిట్లనియె. 173

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (జయద్రథుడు) చెప్పగా; ఆ+అంగన= ద్రౌపది; క్రోధ, కలుషిత+అంతరంగ+ఐ= కోపంచేత కలతచెందిన చిత్తం కలదిఅయి; ఈ+పాప+ఆత్ముండు= ఈ దురాత్ముడు; ప్రియవచనంబులన్= మంచి మాటలతో; పోవండు= పోడు; బెట్టిదంబులన్+కాని= కరకు మాటలతోకాని; చక్కంబడఁడు= దారికిరాడు (సరిపడడు); అని; తలంచి= భావించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని జయద్రథుడు పలికాడు. ఆ మాటలు వినిన ద్రౌపది కోపంచేత కలతపడిన మనస్సు కలదై, 'ఈ దుష్టుడు మంచిమాటలతో దారికి రాడు. ఈతడిపట్ల కఠినత్వం చూపక తప్పదు' అని ఆలోచించి ఈ విధంగా చెప్పింది.

ద్రౌపది సైంధవునితో నిష్ఠురోక్తులు వలుకుట (సం. 3-252-1)

చ. 'ప్రకటితశౌర్యసారుల నభగ్నపరాక్రమ నిర్జితాహిత
ప్రకరులఁ బాండునందనులఁ బాండుయశస్కుల నాత్మలోఁ దలం
పక నను ధిక్కరించెదు నృపాలకులాధమ! నీదుగర్వదు
ర్వికసన మింతఁ బోదు; తుది వ్రేఁగగుఁ; దక్కుము దుష్ప్రలాపముల్. 174

ప్రతిపదార్థం: నృపాల, కుల+అధమ!= రాజుల వంశంలో పుట్టిన నీచుడా, ఓ జయద్రథా!; ప్రకటితశౌర్యసారులన్= వెల్లడిచేయబడిన పరాక్రమం యొక్క నిగ్గు కలవారిని అనగా తమపరాక్రమాలను ఋజువు చేసికొన్నవారిని; అభగ్నపరాక్రమ, నిర్జిత+అహిత, ప్రకరులన్= మొక్కవోని (తమ) శౌర్యంచేత జయించబడిన శత్రుసమూహాలు కలవారిని; పాండు యశస్కులన్= తెల్లని కీర్తి కలవారిని; పాండు నందనులన్= పాండురాజు కొడుకులను; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; తలంపక= స్మరించక; ననున్= నన్ను; ధిక్కరించెదు= అవమానిస్తున్నావు; నీదు= నీయొక్క; గర్వదుర్వికసనము= నీ అహంకారపు చెడువిజృంభణం; ఇంతన్= ఇంతటితో; పోదు= ఆగదు. తుదిన్= చివరకు; వ్రేఁగు+అగున్= భరింపజాలనిది ఔతుంది, దుష్ఫలితాన్ని ఇస్తుంది; దుష్ప్రలాపముల్= చెడ్డవైనవి అహంకార పూరితాలైనవి అయిన మాటలు; తక్కుము= మానుము.

తాత్పర్యం: రాజులవంశంలో జన్మించిన ఓ నీచుడా, జయద్రథా! పాండవులు గొప్పపరాక్రమవంతు లైన సంగతి ప్రపంచానికి ఈవరకే ఋజువైన విషయం. మొక్కవోని శౌర్యంతో పాండవులు శత్రుసమూహాలను నిర్జించి ఉన్నారు. నిష్కళంకయశస్సును ఆర్జించిన పాండవులను లెక్కచేయక నీవు నన్ను అవమానిస్తున్నావు. ఇక నీ అహంకార పూరిత మైన ప్రేలాపన కట్టిపెట్టుము. ఇంతటితో ఆగకపోతే చివరకు నీవు దుర్భరమైన ఫలితాన్ని చవిచూడవలసి వస్తుంది.

మ. హిమవత్పాదవనాంతకేలిరతిమై నేపారి కోపారుణ
క్రమనేత్రాంచలమై ప్రభూతమదరేఖం బైన గంధద్విపేం
ద్రము డాయం జని సిల్లు సూపుట సుమీ ధర్మాత్ము నత్యుగ్రవి
క్రముఁ గౌంతేయవరిష్ఠు నీవు దొడరంగాఁ జూచు టూహింపఁగన్. 175

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ+ఆత్మున్= ధర్మాన్ని ఆచరించేవాడిని; అతి+ఉగ్ర, విక్రమున్= మిక్కిలి భయంకర మైన శౌర్యం కలవాడిని; కౌంతేయ వరిష్ఠున్= కుంతీకుమారులలో శ్రేష్ఠుడిని- ధర్మరాజును; నీవు= నీవు; తొడరంగాన్+చూచుట= ఎదిరించ తలపోయటం; ఊహింపఁగన్= ఆలోచించగా; హిమవత్+పాద, వన+అంత, కేళి, రతిమైన్= హిమాలయాల అడుగుల సమీపంలో కల అరణ్యంమధ్య వినోద విహారంలో నిమగ్నమై; ఏపారి= అతిశయించి; కోప+అరుణ, నేత్ర+అంచలము+ఐ= క్రోధం వలన ఎర్రవారిన కనుగొలకులు కలది అయి; ప్రభూత, మద రేఖంబు+ఐన= అధికమైన గర్వచ్ఛాయ కలది అయిన; గంధద్విప+ఇంద్రమున్= మదించిన గొప్ప ఏనుగును; డాయన్+చని= సమీపించి; సిళ్లు+చూపుట, సుమీ= ఏనుగును పొడిచే అంకుశాన్ని ప్రదర్శించటం సుమా.

తాత్పర్యం: హిమాలయపర్వతసానువులందు మధ్యగా ఉన్న అరణ్యాలలో వినోదిస్తూ, క్రోధంచేత ఎర్రనైన కనుచూపులతో విహరించే మత్తేభాన్ని సమీపించి, అంకుశం చూపించటం ఎటువంటిదో, కుంతీకుమారులలో శ్రేష్ఠుడు, ధర్మాత్ముడు, మిక్కిలి భయంకర మైన పరాక్రమం కలిగినవాడైన యుధిష్ఠిరుడిని నీవు ఎదిరించబూనటం అటువంటిదే సుమా! జాగ్రత్త.

విశేషం: మదించిన ఏనుగును సమీపించి ఎవరైనా అంకుశాన్ని చూపితే అది అతడిని వధిస్తుంది. అట్లాగే జయద్రథుడు ద్రౌపదిని కోరి ధర్మజుడితో వైరం కొని తెచ్చుకొన్నట్లే. అంకుశాన్ని సహించని మదేభంవలెనే ధర్మరాజు తన నవమానించే జయద్రథుడిని బ్రతుకనీయడని ఇందులో హెచ్చరిక. పాండవులలో ఒక్కొక్కరిని ఒక్కొక్క బలిష్ఠమైన వనజంతువుతో పోల్చి చెప్పటం ఇందులోని అలంకార సార్థక్యం. అలం: రూపకం.

ఉ. శాతనఖాగ్రఖండిత లసన్మదకుంజర కుంభముక్త ము
క్తాతతశైలకందర గుహాంతర సుప్త మృగేంద్రకేసర
వ్రాతము వేడ్క నూఁచికొన వారక చేరుటగాదె క్రోధని
ర్ఘాతమహోగ్రు భీముఁ జెనకం దలపోయుట నీకు నెమ్మెయిన్. 176

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు (ఓజయద్రథా! నీకు); ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా అయినను; క్రోధ, నిర్ఘాత, మహా+ఉగ్రున్= కోపముచే పిడుగులపాటువలె మిక్కిలి భయంకరుడు అయిన; భీమున్= భీముడిని; చెనకన్= ఎదిరించటానికి; తలపోయుట= ఆలోచించటం; శాత, నఖ+అగ్ర; ఖండిత, లసత్+మద, కుంజర, కుంభ, ముక్త, ముక్తా+ఆతత, శైల, కందర, గుహా+అంతర, సుప్త, మృగ+ఇంద్ర, కేసర, వ్రాతమున్= వాడియైన గోళ్లకొనల భాగాలచేత ముక్కలు చేయబడినవై ప్రకాశించే మదపుటేనుగుల కుంభస్థలాలనుండి జారిన ముత్యాలచేత విరివి అయిన కొండకనుమలలోని గుహలమధ్యలో నిద్రించే సింహంయొక్క జూలులోని వెంట్రుకలగుంపును; వేడ్కన్= వినోదం కొరకు; ఊఁచికొనన్= ఊగించటానికి; వారక= ఆగక; చేరుట+కాదె= చొరబడటంకాదా.

తాత్పర్యం: ఓ జయద్రథా! నీవు భీమసేనుడిని ఎదిరించబూనటం ఏవిధంగా చూచినా కూడని పని. కోపంతో వాడిఅయిన గోళ్లకొనలతో మదించిన ఏనుగుల కుంభస్థలాలనుండి వెలువడిన ముత్యాలతో విరివి అయిన కొండకనులమధ్య నున్న గుహలలో నిదురించే సింహంయొక్క జూలులోని వెంట్రుకలను పట్టి ఊగించటానికి చేసే సాహసంవంటిదే సుమా. జాగ్రత్త. కాబట్టి ఇట్టి సాహసానికి ఒడిగట్టకు. నీకు చేటు మూడుతుంది.

విశేషం: ధర్మరాజును మదేభమని చెప్పి భీమసేనుడిని సింహమని పేర్కొనటం విశేషం. నిద్రిస్తున్న సింహం జూలును వినోదంకోసం లాగినా అది ప్రాణాంతకమే అవుతుంది. ద్రౌపదిని కోరటం భీమసింహపుజూలును లాగటంవంటిది. మదేభకుంభస్థలాలను బ్రద్దలు చేసిన భీమసింహానికి జూలులాగే (ఎలుకవంటి బలహీనుల) ప్రయత్నం కోపకారణ మౌతుందని హెచ్చరిక. అలం. రూపకం

మ. చలజిహ్వాగ్రవిలీఢవిస్ఫురిత దంష్ట్రాభీషణం బైన బె
బ్బులిఁ గోలం గొని వ్రేసి త్రోసి తొలఁగం బోవచ్చినన్ వచ్చుఁ గా
క లసత్క్రూరశరాగ్నిదుస్సహుని నగ్గాండీవి నల్గించి యె
వ్వలనన్ మానధనాఢ్యులై బ్రతికిపోవన్ వచ్చునే యేరికిన్. 177

ప్రతిపదార్థం: చల, జిహ్వా+అగ్ర, విలీఢ, విస్ఫురిత, దంష్ట్రా+భీషణంబు+ఐన= కదలే నాలుకకొనచేత నాకబడుతూ బాగా కనిపించే కోరపండ్లచేత భయంకరమైన; బెబ్బులిన్= పెద్దపులిని; కోలన్+కొని= కర్ర చేత బూని; వ్రేసి= కొట్టి; త్రోసి= నెట్టి; తొలఁగన్= ప్రక్కకు తప్పుకొని; పోవచ్చినన్+వచ్చున్+కాక= వెడలి పోవచ్చు నేమో కాని; లసత్+క్రూర, శర+అగ్ని, దుః+సహునిన్= నొప్పించేవి అయిన బాణాలనే నిప్పులు విరజిమ్మటంచేత భరించలేని వాడిని; ఆ+గాండీవిన్= గాండీవం అనే విల్లు ధరించే అర్జునుడిని; అల్గించి= కోపించేటట్లు చేసి; ఏ+వలనన్= ఏరీతిగా నైనను; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; మానధన+ఆఢ్యులు+ఐ= మానం అనే ధనం కలవారై, చిత్తౌన్నత్యం కలవారై; బ్రతికి= జీవించి; పోవన్+వచ్చునే= పోవటానికి వీలు కలదా? (బ్రదికి తప్పించుకొని పోవటానికి వీలులేదు).

తాత్పర్యం: గాండీవం అనే గొప్ప విల్లును ధరించే వాడు అర్జునుడు. అతడికి కోపం తెప్పించేవారు చావు తప్పించుకొని బ్రదికి బట్టకట్టటం సాధ్యంకాదు. నాలుక కొన కదుపుచు నోరు తెరచి కోరపళ్ళతో భయంకరంగా మీదికి ఉరికే పెద్దపులిని చేతికఱ్ఱతో కొట్టి ప్రక్కకు నెట్టి; తప్పించుకొని పోవచ్చునేమో కాని క్రూరమైన బాణాలనే అగ్ని గుప్పించే అర్జునుడిబారినుండి ఎవరు తప్పించుకొని పోగలరు? మాన ప్రాణాలను ఎవరు రక్షించుకోగలరు?

విశేషం: అర్జునుడిని బెబ్బులితో పోల్చటం సార్థకం. అవమానిస్తే పగపట్టి ప్రాణం తీసే క్రూరమృగం బెబ్బులి. ద్రౌపదిని కామించి అర్జునుడి బారి నుండి తప్పించుకొనటం జయద్రథునికి అసాధ్యమని ఇందులో హెచ్చరిక!

ఉ. భోరన విస్ఫులింగములు వొడ్మఁగ నుగ్రవిషంబు గ్రక్కుచుం
గ్రూరవిచేష్టనాలుకలు గ్రోయు మహోరగరాజయుగ్మముం
జేరి పదాహతిం గినియఁ జేయఁ దలంచుట గా నెఱుంగు దు
ర్వారులు మాద్రిపుత్త్రుల కవజ్ఞ యొనర్పఁ దలంచు టేర్పడన్. 178

ప్రతిపదార్థం: దుర్వారులు= అడ్డగించటానికి సాధ్యంకానివారు; అగు మాద్రి పుత్త్రులకున్= మాద్రికొడుకులకు, (నకులసహదేవులకు); అవజ్ఞ= అవమానం; ఒనర్పన్= చేయటానికి; తలంచుట= ఆలోచించటం; భోరనన్= శీఘ్రంగా; విస్ఫులింగములు= నిప్పురవ్వలు; పొడ్మఁగన్= పుట్టగా; ఉగ్ర, విషంబు= భయంకర మైన గరళాన్ని; క్రక్కుచున్= బయటికి వదులుతూ; క్రూర, విచేష్టన్= నొప్పజేసే వ్యాపారంచేత; నాలుకలు= జిహ్వలు; క్రోయు= విషమంగా చాఁచు; మహా+ఉరగ, రాజ, యుగ్మమున్= మిక్కిలి గొప్ప వైన పాములజంటను; చేరి= సమీపించి; పద+ఆహతిన్= పదాల తాకిడిచేత; కినియన్+చేయన్= కోపగింప చేయాలని; తలంచుట+కాన్= ఆలోచించటంవలె; ఏర్పడన్= సుస్పష్టంగా; ఎఱుంగు= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: వారించశక్యంగాని పరాక్రమం కలిగిన నకులసహదేవులకు అవమానం చేయటానికి ఆలోచించటం ఎటువంటిదో సుస్పష్టంగా తెలిసికొనుము. శీఘ్రంగా అగ్నికణాలను వ్యాపింపజేస్తూ భయంకరమైన గరళాన్ని క్రక్కుతూ కాటువేయటానికై నాలుకలు చాస్తూ మీదకు ఉరికే గొప్పపాములజంటను పాదాలతో త్రొక్కి కోపింపచేయటం వంటిదే. జాగ్రత్త సుమా.

విశేషం: నకుల సహదేవులు కవలలు కాబట్టి భయంకర విషసర్పాలజంటగా పోల్చటం సార్థకం. అలం: ఉపమ.

ఉ. ఆలములోన వీఁక నమరాసురకోటికి నైన దుర్జయుల్
వాలినవీరు లవ్విభులు; వారికి నెగ్గొనరించి పోయి పా
తాళము సొచ్చి డాఁగినను దప్పదు మృత్యువు నీకు నక్కటా!
కాలము నిండె; నీవశము గాదు విధాతృని చెయ్ది త్రోవఁగన్. 179

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విభులు= ఆ రాజులు- పాండవులు; ఆలములోనన్= యుద్ధంలో; వీఁకన్= పరాక్రమంలో; అమర+అసుర, కోటికిన్+ఐనన్= దేవతల, రాక్షసుల సమూహాలకైనా; దుర్జయుల్= జయింప శక్యం కానివారు; వాలిన, వీరులు= గడిదేరిన పరాక్రమం కలవారు; వారికిన్= వారలకు (ఆ పాండవులకు); ఎగ్గు+ఒనరించి= కీడు చేసి; పోయి= వెడలి; పాతాళము+చొచ్చి= భూమికి క్రిందనున్న లోకం చేరి; డాఁగినను= దాగినప్పటికీ; మృత్యువు= మరణం; తప్పదు; అక్కటా!= అయ్యో! ఎంత చేటు వచ్చింది; నీకున్= నీకు (ఓ జయద్రథా); కాలము నిండెన్= ఆయువు తీరింది; విధాతృనిచెయ్ది= బ్రహ్మదేవుడి చేష్ట; త్రోవఁగన్= తప్పించగా; నీవశము+కాదు= నీకు సాధ్యం కాదు.

తాత్పర్యం: ఓ జయద్రథా! నీకు ఆయువు తీరింది. నీకింక చావు తప్పదు. ఈ విధివిపరిపాకాన్ని తప్పించుకొనటం నీకు సాధ్యంకాదు. నీవు పాతాళలోకంలో చేరి దాగినా నీవు మరణించటం తథ్యం. యుద్ధంలో పరాక్రమంలో పాండవులు రాక్షసులకు కాని, వేల్పులకు కాని జయించ నలవిగాని గొప్పవీరులు. వారికి కీడు తలపెట్టటం అవివేకం. జాగ్రత్త.

క. తేలును గర్కటియును దెగు । కాలమునకుఁ జూలుదాల్చుగతిఁ బార్థుల యి
ల్లాల నయిన నాదెస దు । శ్శీలుఁడవై తిది వినాశచిహ్నము గాదే!' 180

ప్రతిపదార్థం: తేలును= వృశ్చికమున్నూ; కర్కటియును= ఎండ్రియున్నూ; తెగు, కాలమునకున్= చనిపోయే సమయానికి; చూలు= గర్భం; తాల్చు= ధరించే; గతిన్= రీతిగా; పార్థుల+ఇల్లాలన్+అయిన= పాండవుల భార్యను అయిన; నాదెసన్= నాయెడ; దుశ్శీలుఁడవు= చెడు నడవడిక కలవాడవు; ఐతి(వి)= అయినావు; ఇది= ఇది (నాయెడ చెడునడవడిక కలవాడవు కావటం); వినాశ, చిహ్నము= నాశనాన్ని దెలిపేగుర్తు; కాదే?= కాదా?

తాత్పర్యం: తేలు, ఎండ్రి, ఆయువు తీరిన సమయాననే గర్భం ధరిస్తాయి. ఆ రీతిగా నీకు ఆయువు ముగిసే కాలం దాపురించటం చేతనే పాండవుల ధర్మపత్నినైన నాయెడ చెడుస్వభావం ప్రదర్శించావు. ఇది నీ వినాశ కాలానికి చిహ్నం.'

విశేషం: 1. అలం: ఉపమ. 2. తేలు, ఎండ్రి గర్భము ధరించి చూలునిండిన పిమ్మట పిల్లలు తల్లి దేహాన్ని చీల్చి బయటకు వస్తాయి. మహాభారతం జీవశాస్త్రవిషయమై ప్రదర్శించిన నిశితదృష్టికి ఈపద్యం నిదర్శనప్రాయం.

వ. అనిన జయద్రథుండు నవ్వుచు నవ్వెలంది కి ట్లనియె. 181

తాత్పర్యం: అనగా, సైంధవుడు నవ్వుతూ ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'వారిజనేత్ర! పాండుసుతవర్గము నేఁ డిఁట మాకు వింతయే?
భీరులఁ బోలె నేల వెఱపించెదు మాటల మమ్ము? వింటె! సౌ
వీరకులప్రసూతులము వీరుల మేఁ; మితర క్షితీశ సా
ధారణబుద్ధి సేయకు ముదాత్తచరిత్రుల మైన మాదెసన్. 182

ప్రతిపదార్థం: వారిజనేత్ర!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా ద్రౌపదీ!; పాండు, సుత, వర్గము= పాండురాజు కొడుకుల సముదాయం; నేఁడు= ఈరోజున; ఇట= ఇచ్చట; మాకున్; వింత+ఏ= అచ్చెరువు గాదు సుమా; మమ్మున్= మమ్మల్ని; భీరులన్+పోలెన్= పిరికివారిని వలె; మాటలన్= వట్టి బడాయి మాటలతో; ఏల= ఎందుకు; వెఱపించెదు= భయపెట్టుతున్నావు; వింటె= ఆలకింపుము; సౌవీరకుల ప్రసూతులము= సౌవీరులవంశంలో జన్మించిన వారలం; ఏము, వీరులము= మేం పరాక్రమవంతులం; ఉదాత్త చరిత్రులము+ఐన= గొప్ప స్వభావం కలవారము అయిన; మా+దెసన్= మాపట్ల; ఇతర, క్షితి+ఈశ, సాధారణబుద్ధి+చేయకుము= పెర రాజులతో సామ్యాన్ని తెచ్చే ఆలోచన చేయకుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ద్రౌపదీ! పద్మాలవంటి కన్నులుగల సుందరీ! పాండవుల సంగతి మాకు చిరకాలంనుండి బాగా తెలుసు. ఇప్పుడు ఇచట నీవు వారి పరాక్రమాతిశయాలనుగూర్చి అతిశయోక్తులతో అభివర్ణించి మమ్ము భయపెట్ట నవసరం లేదు. మేము పిరికిపందలం కాము. సౌవీరులవంశంలో జన్మించిన పరాక్రమవంతులం. ఇతరరాజులవంటి వారముకాము సుమా! గొప్ప స్వభావం కల మమ్ము సామాన్యుల సాటిగా ఎంచకుము.

వ. వలవని మాటలం దేర్చినం దీరదు; వేగంబ యల్ల కనకరథం బొండె నల్లమహాగజంబు నొండె నెక్కుము; బీరంపుమాట లాడక ప్రియవచనంబుల నస్మత్ప్రసాదభాజనంబ వగు' మనిన విని యాజ్ఞసేని వాని కిట్లనియె. 183

ప్రతిపదార్థం: వలవనిమాటలన్= అనవసర మయిన పలుకులతో; తేర్చినన్= ఊరడిస్తే; తీరదు= చక్కబడదు; వేగంబు+అ= శీఘ్రమే; అల్ల= అదుగో దగ్గరగా ఉన్న; కనకరథంబు+ఒండెన్= పసిడితేరు కాని; అల్ల= అదుగో దగ్గరగా ఉన్న; మహా, గజంబున్,+ఒండెన్= గొప్ప ఏనుగును కాని; ఎక్కుము; బీరంపు మాటలు+ఆడక= ఆత్మప్రశంసలతో కూడిన మాటలు పలుకక; ప్రియవచనంబులన్= మంచి మాటలతో; అస్మత్+ప్రసాద, భాజనంబవు+అగుము= నా అనుగ్రహానికి యోగ్యమైనదానవు కమ్ము; అనినన్= అని జయద్రథుఁడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; యాజ్ఞసేని= ద్రౌపది; వానికిన్= జయద్రథుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'అనవసరమైన మాటలు మాట్లాడి ఊరడింపచూస్తే ఇది చక్కబడే పని కాదు. అదుగో అది నా పసిడితేరు. వేగమే దానిని ఎక్కుము. లేదా అల్లదిగో ఆ గొప్పయేనుగు కన్పిస్తున్నదికదా. దానిని ఎక్కుము. ఆత్మప్రశంసలు మానుము. మంచిమాటలతో నా అనుగ్రహానికి పాత్రురాలవు కమ్ము' అని జయద్రథుడు పలికిన ఆమాటలు విని ద్రౌపది ఇట్లా బదులు పలికింది.

ఆ. 'వీరపత్ని నయ్యు వీరసహోదరి । నయ్యు నీకుఁ జూడ ననదవోలె
నున్నదాన; నెట్టు లున్నను నాకు నిన్ । దెలుప నేల పలుకు తియ్య మేల? 184

ప్రతిపదార్థం: వీరపత్నిన్+అయ్యున్= పరాక్రమవంతుల భార్యను అయినా; వీరసహోదరిన్+అయ్యున్= వీరులయొక్క చెల్లెలిని అయినప్పటికిన్నీ; నీకున్= నీకు (ఓ సైంధవా నీకు); చూడన్= చూడగా; అనద+పోలెన్= దీనురాలివలె; ఉన్నదానన్= ఉన్నాను; ఎట్టులు+ఉన్నను= ఏవిధంగా నీకు కనిపిస్తున్నప్పటికి; నాకున్= నాకు; నిన్+తెలుపన్+ఏల= నావిషయాన్ని నీకు నచ్చేటట్లుగా తెలుపటం ఎందుకు; పలుకుతియ్యము+ఏల= నీతో ప్రియవచనాలు పలకటమెందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓజయద్రథా! నేను వీరులయొక్క ధర్మపత్నిని. వీరుల ఇంటి ఆడపడుచును. నీదృష్టిలో నేను దీనురాలినిగా కన్పించవచ్చును. నీకు నేను ఏ విధంగానైనా కనిపించవచ్చును. నీకు బోధించవలసిన అవసరం నాకు లేదు. నీతో ప్రియముగా నేను పలకవలసింది లేదు.

చ. **అతులితవృష్ణి కేకయబలావళితోఁ బటుశంఖఘోష భీ**
షితభువనత్రయుం డగుచు శీఘ్రతురంగరథాధిరూఢుఁ డై
జితదనుజాన్వయుండు యదుసింహుఁడు వెన్నుఁడు ముట్టి నిన్ బరి
క్షతబలుఁ జేయు నాకు దెసగల్గు టెఱింగెదు గాక యత్తఱిన్. **185**

ప్రతిపదార్థం: అ, తులిత, వృష్ణి, కేకయ, బల+ఆవళితోన్= సాటిలేనట్టి వృష్ణుల, కేకయుల సేనల సమూహాలతో; పటు, శంఖ, ఘోష, భీషిత, భువన, త్రయుండు+అగుచున్= గొప్పదగు పాంచజన్యమనేశంఖ నాదాలచేత వెరగొందే టట్లు చేయబడిన మూడులోకాలు కలవాడు ఔతూ; శీఘ్ర, తురంగ, రథ+అధిరూఢుఁడు+ఐ= వేగంగా పరుగెత్తగల గుర్రాలను పూన్చిన తేరుకలవాడు ఔతూ; జిత, దనుజ+అన్వయుండు= జయించబడిన రాక్షసవంశం కలవాడు; యదు, సింహుఁడు= యదువులలో సింహంవంటివాడు; వెన్నుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; నిన్= నిన్ను; ముట్టి= తాకి; పరిక్షతబలున్+చేయున్= బాగా క్షీణించిన శక్తి కలవాడినిగా ఒనర్చును; ఆ+తఱిన్= ఆ తరుణంలో; నాకున్; దెస= దిక్కు; కల్గుట= ఉండటం; ఎఱింగెదు గాక= తెలిసికొంటావు సుమా!.

తాత్పర్యం: సైంధవా! యదుసింహుడైన శ్రీకృష్ణుడు నా సహోదరుడు. సాటిలేని వృష్ణికేకయ సేనాసముహంతో, పాంచజన్యమనే తన శంఖధ్వనికి ముల్లోకాలు దద్దరిల్లగా వడిగల గుర్రాలు పూన్చిన రథమెక్కవస్తారు. రాక్షసకుల విధ్వంసకుడైన మా అన్న నిన్నెదిర్చి నీబలపౌరుషాలను నిర్మూలించినప్పుడుగాని నాకు దిక్కున్నదో లేదో తెలియ గలదు.

విశేషం: 1. సైంధవుడిని జయించటానికి పాండవులు చాలరా? ద్రౌపది శ్రీకృష్ణుడిని గూర్చి ఇక్కడ ప్రసంగించటం. ఎందుకు? అనే ప్రశ్న రావచ్చును. ద్రౌపది - పాండవులు వచ్చేవరకు ఏదో మాటలాడి కొంత కాలక్షేపం చేయవలసి ఉన్నది. ఈ విషయం 167 సంఖ్యగల గద్యంలో ద్రౌపదియే స్పష్టంగా వివరించి ఉన్నది. కాలక్షేప వాక్యాలలో కూడా పాండవులకు శ్రీకృష్ణుడి అండదండలున్నవన్న వాస్తవాన్ని చెప్పి సైంధవుడిని బెదిరించి అతని దుష్ప్రవర్తనను మాన్పటానికి ద్రౌపది యత్నించింది.

సీ. **గాండీవరేఖ యాఖండలు చాపంబు। కరణిగాఁ, దద్గుణక్వణము ఘోర**
గర్జగా, నవిరళగంభీరవీరర। సాపూర్ణమై సంతతావలిప్త
శత్రుప్రతాపోష్ణ సమయంబు శమితంబు। గా, మిత్రబర్హికేకారవంబు
లెసఁగంగఁ దోఁతెంచి యింద్రనందన మహా। జలధరం బాయతసాయకోరు

ఆ. **వృష్టి ముంచుటయును వెరఁగంది నిలువంగ। నలవిగాక పఱచు నప్పు డైన**
నాత్మదోషవృత్తికై మనంబున వగ। చెదవు గాక! యిపుడు సెప్ప నేల? **186**

ప్రతిపదార్థం: గాండీవ, రేఖ= గాండీవం రూపురేక; అఖండలు, చాపంబు, కరణి+కాన్= ఇంద్రధనుస్సు మాదిరిగా ఏర్పడగా; తత్+గుణ, క్వణము= ఆ గాండీవంయొక్క అల్లెత్రాడు మ్రోగించగా విన్పించే నాదం; ఘోరగర్జగాన్= భయంకరమైన (మేఘ) గర్జనగా; అవిరళ, గంభీర, వీర, రస+ఆపూర్ణము+ఐ= ఎడతెగనిది, లోతైనది అయిన శౌర్యం అనెడి నీటితో నిండింది అయి; సంతత+అవలిప్త, శత్రు, ప్రతాప+ఉష్ణ, సమయంబు= ఎల్లప్పుడును గర్వించిన శత్రువులయొక్క పరాక్రమం అనెడి వేడిప్రొద్దు; శమితంబు+కాన్= తగ్గిపోవగా; మిత్ర, బర్హి, కేకా+ఆరవంబులు= స్నేహితులు అనే నెమిళ్ళయొక్క కూతల సవ్వడులు; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; తోఁతెంచి= సాక్షాత్కరించి; ఇంద్ర, నందన, మహా, జలధరంబు= ఇంద్రనందనుడు (అర్జునుడు) అనే గొప్పమేఘం; ఆయత, సాయక+ఉరు, వృష్టి= ఎడతెగని బాణాలు అనే గొప్పవానలో; ముంచుటయును= మునిగేటట్లుగా తడపటంచేత; వెరఁగు+అంది= భీతిల్లి; నిలువంగన్= నిలబడటానికి; అలవి+కాక= శక్యం కాక; పఱచునప్పుడు= పారిపోయేటప్పుడు; ఐనన్= అయినను; ఆత్మ, దోష, వృత్తికిన్+ఐ= జరిగిన నీ తప్పుల కొరకై; మనంబునన్= చిత్తంలో; వగచెదవు+కాక= దుఃఖించగలవుసుమా; ఇపుడు= ఈసమయంలో; చెప్పన్+ఏల= చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: నీవు చేసిన తప్పులకు నీవు పశ్చాత్తాపం చెందే తరుణం శీఘ్రంగా సమీపిస్తున్నది. ఇప్పుడే నేను నీకు చెప్పటం అనవసరం. చూడు. అర్జునుడు వేగంగా రాగలడు. అతడి ధనువైన - గాండీవం ఇంద్రధనుస్సువలె భాసించగలదు. గాండీవము యొక్క అల్లెత్రాటిమ్రోత మేఘగర్జనవలె విస్తరించగలదు. శత్రువుల ప్రతాపమనే ఎండ వేడి చల్లారగలదు. అర్జునుడు అనే మేఘం వాడిబాణపరంపరలు అనే వర్షాన్ని వర్షించగలదు. స్నేహితులనే నెమిళ్లు అపుడు సంతసిల్లి కేకలు వేస్తాయి. అట్టి అర్జునుడి బాణవర్షపాతంలో మునిగి ఉక్కిరిబిక్కిరై నీవు ప్రాణభయంతో పారిపోతావు సుమా!

విశేషం: అలం: రూపకం. ఉపమేయ ఉపమానాల వరుస- అర్జునుడు - మేఘం; గాండీవం- ఇంద్రధనుస్సు; అల్లెత్రాటిమ్రోత - మేఘగర్జన; బాణపరంపర - వర్షధార. ఇట సంపూర్ణంగా ఉపమానోపమేయాలకు అభేదాధ్యవసాయం సిద్ధించింది.

ఉ. **ఘోరగదావిదారణ విఘూర్ణితశాత్రవకుంభికుంభముల్**
చీరుచు మౌక్తికంపుతతిచే రణభూమి నలంకరించు కే
ళీరసలోలుఁ డై సమదలీల బకాంతకుఁ డేఁగుదేరఁ గ
న్నారఁగఁ జూచి కాక యిటు లంతకు నీమది త్రుళ్ళడంగునే? **187**

ప్రతిపదార్థం: ఘోర, గదా, విదారణ, విఘూర్ణిత శాత్రవ కుంభికుంభముల్= భయంకరమైన గదచేత తాడింపబడి తలక్రిందులుగా త్రెళ్లినవైన శత్రువులకు చెందిన ఏనుగులతలకట్లు; చీరుచున్= చీలికలు చేస్తూ; మౌక్తికంపుతతిచేన్= ముత్యాల సముదాయంతో; రణభూమిన్= యుద్ధరంగాన్ని; అలంకరించు= సింగారించు; కేళీరసలోలుఁడు+ఐ= వినోదార్థం తన్మయత్వం చెందినవాడై; సమదలీలన్= గర్వ విలాసంతో; బక+అంతకుఁడు= బకుడు అనే రాక్షసుడిని సంహరించినవాడు, భీమసేనుడు; ఏఁగుదేరన్= రాగా; కన్ను+ఆరఁగన్= కన్నులు వికసించేటట్లుగా; చూచి+కాక= కాంచినప్పుడు గాని; ఇటులు= ఈరీతిగా; అంతకున్= అంతవరకు; నీమదిత్రుళ్లు= నీచిత్తము యొక్క మిడిసిపాటు; అడంగునే= అణగునా; అణగదు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు రావటం కన్నులార చూచినప్పుడుగాని నీ చిత్తంలోని మిడిసిపాటు తగ్గదు. భీమసేనుడి పరాక్రమం ఎట్టిదో నీకు తెలియునా? భయంకరమైన గదతో అతడు శత్రువుల మత్తేభయూథాల కుంభస్థలాలను బ్రద్దలు కొట్టి, అందుండి జారిన ముత్యాలచేత రణరంగాన్ని సింగారించగలడు.

విశేషం: 1. ముత్యాలతో ముగ్గులు పెట్టటం ఆగర్భశ్రీమంతుల అలంకార విశేషం. 2. ముత్యాలు లభించే స్థలాలు 1. సముద్రం 2. వెదురుబొంగులు 3. ఏనుగు కుంభస్థలాలు. ఏనుగు కుంభస్థలాలు చీలినపుడు ముత్యాలు రాలటం కవిసమయం.

క. **ననుఁ బెఱవనితల చందం । బున నవమానింప నీకుఁ బోలదు మత్పా**
వనపాతివ్రత్యమహిమ । ననిశము నేకీడు నెందు నందదు నన్నున్.' **188**

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; పెఱ, వనితల, చందంబునన్= ఇతర స్త్రీలమాదిరిగా; అవమానింపన్= అగౌరవానికి లోనుచేయగా; నీకున్= ఓజయద్రథా నీకు; పోలదు= తగదు; మత్+పావన, పాతివ్రత్య, మహిమన్= నాయొక్కపవిత్రమైన పాతివ్రత్యంయొక్క గొప్పతనంవలన; నన్నున్= నన్ను; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడును; ఏకీడున్= ఎట్టిముప్పును; ఎందున్= ఎచటను; అందదు= చెందదు.

తాత్పర్యం: ఇతర వనితలవలె నీవు నన్ను అవమానించటానికి వీలులేదు. పరమపవిత్ర మైన నా పాతివ్రత్యమహిమ నన్ను ఎల్లప్పుడును కాపాడగలదు'.

వ. **అని పలికి ద్రౌపది యద్దురాత్ముండు దన్నుఁ బట్ట సమకట్టు క న్నెఱింగి తమపురోహితు ధౌమ్యునిం బేర్కొని**
యాక్రోశించిన, నతం డతిరయంబునఁ జనుదెంచు నాలోన. **189**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; ద్రౌపది= పాంచాలి; ఆ+దురాత్ముండు= ఆ దుష్టమైన ఆత్మ కలవాడు (సైంధవుడు); తన్నున్= తనను (దౌపదిని); పట్టన్= బంధింప; సమకట్టు= పూనుకొనే; కన్ను+ఎఱింగి= జాడ తెలిసికొని; తమపురోహితున్= తమయొక్క వైదికవిప్రుడిని; ధౌమ్యునిన్= ధౌమ్యుడిని; పేర్కొని= పేరెత్తి పిలిచి; ఆక్రోశించినన్= బిగ్గరగా ఏడ్చిన; అతండు= ధౌమ్యుడు; అతి, రయంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; చనుదెంచు= వచ్చే; అలోనన్= లోపలనే.

తాత్పర్యం: అని చెప్పింది ద్రౌపది. కాని, దురాత్మ డైన సైంధవుడిచూపులో ఆతడు తనను బలాత్కరించటానికి సిద్ధంగా ఉన్నట్లు గ్రహించి, ఆమె తమపురోహితుడైన ధౌమ్యుడిని పేరెత్తి పిలిచి బిగ్గరగా ఏడ్వటం మొదలు పెట్టింది. ధౌమ్యుడు ద్రౌపది ఆర్తనాదం విని మిక్కిలి వేగంతో పరుగెత్తుకొని రాసాగాడు. కాని ఆతడు వచ్చేటంతలోనే.

సైంధవుఁడు ద్రౌపదిని బలాత్కారముగా నెత్తికొని పోవుట (సం. 3-252-23)

చ. **పాపవినిశ్చయుండు సతిపయ్యెదకొంగు గడంగి పట్టినం**
గోపముతో నుదల్చికొని కోమలియున్ వెస వాని వ్రేయుడుం
బోపడి వాఁడు చిత్రముగ భూమితలంబునఁ ద్రెళ్ళె మారుత
క్షేపవిభగ్నమూల మయి చెచ్చెరఁ ద్రెళ్ళు మహీరుహంబునాన్. **190**

ప్రతిపదార్థం: పాప, వినిశ్చయుండు= దుష్కృతం చేయటానికి నిర్ణయించుకొన్న వాఁడు, జయద్రథుడు; సతి, పయ్యెదకొంగు= పతివ్రతయొక్క పైట కొంగును; కడంగి= పూనికతో; పట్టినన్= గ్రహించగా; కోమలియున్= సుకుమారి అయిన ద్రౌపదియును; కోపముతోన్= ఆగ్రహంతో; ఉదల్చికొని= విదిల్చివేసి; వెసన్= శీఘ్రంగా; వానిన్= అతనిని (జయద్రథుడు); వ్రేయుడున్= కొట్టగా; పోపడి= త్రోయబడినట్లయి తూలి; వాఁడు= జయద్రథుడు; మారుత, క్షేప, విభగ్నమూలము+అయి= గాలిచేత కొట్టబడి భగ్నమైన వ్రేళ్ళు కలది అయి; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; త్రెళ్లు= పడిపోయే; మహీరుహంబు= వృక్షం; నాన్= అనగా; చిత్రముగన్= ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లుగా; భూమితలంబునన్= భూమిపైభాగంమీద; త్రెళ్లెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: చెడ్డపని చేయటానికి కృతనిశ్చయుడైన ఆ పాపాత్ముడు జయద్రథుడు పతివ్రత అయిన ద్రౌపది పయ్యెద కొంగును పట్టి లాగాడు. సుకుమారి అయిన పాంచాలికూడా వేగంగా వాడిని ప్రక్కకు నెట్టి కోపంతో కొట్టగా ఆ జయద్రథుడు పెనుగాలికి కూకటివేళ్లతో పెల్లగిలిపడిన వృక్షమో అన్నట్లు ఆశ్చర్యకరంగా నేలపై పడిపోయాడు.

వ. **ఇట్లు నేలంబడి తడయక యెగసి జయద్రథుండు మగువం దిగిచి రథంబుపై నిడికొని సపరివారుం డయి**
యరుగం దొడంగె; నప్పు డప్పాలఁతి పురోహితునకు మ్రొక్కిన నమ్మహాత్ముండు సైంధవుం బేర్కొని
యిట్లనియె. **191**

ప్రతిపదార్థం: జయద్రథుండు= సైంధవుడు; ఇట్లు= ఈరీతిగా; నేలన్= భూమిమీద; పడి= వ్రాలి; తడయక= ఆలస్యం కాకుండా, ఎగసి= పైకి లేచి నిలబడి; మగువన్= వనితను (ద్రౌపదిని); తిగిచి= లాగిపట్టి, ఆకర్షించి; రథంబుపైన్= తేరిమీద; ఇడికొని= పెట్టుకొని; సపరివారుండు+అయి= (తన) అనుచరులతో పాటుగా; అరుగన్+తొడంగెన్= వెడలసాగాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాలఁతి= ఆ మగువ- ద్రౌపది; పురోహితునకున్= వైదికవిప్రుడికి; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; ఆ+మహా+ఆత్ముండు= ఆ మహనీయుడు (ధౌమ్యుడు); సైంధవున్= జయద్రథుడిని; పేర్కొని= పేరుతో పిలిచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా నేలమీద పడిన జయద్రథుడు వేగంగా లేచి నిలబడి త్వరపడి ద్రౌపదిని బంధించి పట్టి తేరుపై పెట్టుకొని, తన అనుచరులు వెంబడించగా వెడలసాగాడు. అప్పుడు ద్రౌపది పురోహితు డైన ధౌమ్యుడికి నమస్కరించింది. ఆ మహానుభావుడు సైంధవుడిని సంబోధించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

మ. **'తగునే రాజకులప్రసూతులకు నత్యంతంబు నేతాదృశం**
బగు దుష్కర్మము? నాదుపల్కు విను; మీ యబ్జాక్షి పుణ్యాత్మ, యి
మ్మగువన్ వే విడు ; పాండునందనులు నీమానంబుఁ బ్రాణంబు నే
పగిదిం గొందురు గాని పోవిడువ; రీపాపంబు నిన్ ద్రెక్కొనున్'. **192**

ప్రతిపదార్థం: రాజ, కుల, ప్రసూతులకున్= రాజులవంశంలో పుట్టినవారికి; ఏతాదృశంబు+అగు= ఇటువంటిది అయిన; దుష్కర్మము= చెడుపని; అత్యంతంబు= మిక్కుటంగా; తగునే= భావ్యమా?; నాదు, పల్కు= నామాట; వినుము= ఆలకించవయ్యా; ఈ+అబ్జ+అక్షి= ఈపద్మాలవంటి కన్నులు కలది; పుణ్య+ఆత్మ= సుకృతంతో కూడిన ఆత్మకలది, మంచిఇల్లాలు; ఈ+మగువన్= ఈ వనితను, ద్రౌపదిని; వేవిడు= శీఘ్రంగా వదలిపెట్టుము; పాండు నందనులు= పాండురాజపుత్రులు; నీ మానంబు= నీ మానాన్నీ; ప్రాణంబున్= ప్రాణాన్నీ; ఏపగిదిన్= ఏరీతిగానైనను; కొందురు= తీస్తారు; కాని= కాని; పో విడువరు= పోవ నివ్వరు; ఈ పాపంబు= ఈదుష్కృతం; నిన్= నిన్ను; త్రెక్కొనున్= చెరుస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఇటువంటి పాపపుపని నీవంటి రాజవంశంలో జన్మించినవారికి తగునా? నాయనా! నామాట వినుము. ఈ ద్రౌపది పుణ్యాత్మురాలు. పతివ్రతా శిరోమణి. వేగంగా ఈమెను విడిచిపెట్టుము. పాండవులు ఎట్లాగయినా నీ మానాన్ని, ప్రాణాన్నీ తీస్తారు. ఈపాపం నిన్ను కట్టి కుడుపుతుందిసుమా!

వ. అని యాక్రోశించుచు నమ్మహీసురవరుండు వానిపిఱుందన చనియె; నిట పాండవులు నవ్వనంబున ననేక మృగంబుల వధియించి యందఱు నొక్కయెడం గూడంబడి యాశ్రమాభిముఖులై వచ్చునెడఁ దమ్ములం జూచి ధర్మజుం డిట్లనియె. 193

ప్రతిపదార్థం: అని+ఆక్రోశించుచున్= అని బిగ్గరగా అరుస్తూ; ఆ+మహీసురవరుండు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు; వాని పిఱుందన= జయద్రథుడి వెనుకనే; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఇట= ఇక్కడ; పాండవులు; ఆ+వనంబునన్= ఆ అడవిలో; అనేక, మృగంబులన్= పెక్కుజంతువులను; వధియించి= చంపి; అందఱున్= అందరును; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; కూడన్+పడి= కలిసికొని; ఆశ్రమ+అభిముఖులు+ఐ= ఆశ్రమానికి ఎదురుగా ఉండే ముఖాలు కలవారై; వచ్చు+ఎడన్= అరుగుదెంచే సమయంలో; ధర్మరాజు; తమ్ములన్+చూచి= ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని బిగ్గరగా అరుస్తూ బ్రాహ్మణోత్తముడైన ధౌమ్యుడు జయద్రథుడి రథంవెంబడి వెళ్ళాడు. ఇట-పాండునందనులు ఆ అడవిలో పెక్కు జంతువులను వేటాడి అందరు ఒకచోట కలిసికొని ఆశ్రమందెసగా వస్తున్నారు. అప్పుడు ధర్మరాజు తమ్ములతో ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'ఇనుఁ డున్న దెసనుండి యెలుఁగింపఁ దొడఁగెఁ బ । క్షులు మృగంబులు నతిఘోరరుతుల;
మగిడెడు నిప్పుడు మనకు దాపలి దెస । నతిభీషణాకృతి నఱచె వఱడు;
పగఱచే నవమానపాటును గయ్యంబుఁ । గలుగు నీశకునప్రకార మరయఁ;
గడుకొని చెయి వెట్టి కలఁచినట్లయ్యెడుఁ । జిత్తంబుఁ, దనువు నిశ్చేష్ట మయ్యెఁ;

ఆ. నరుగుదెండు వేగ యాశ్రమంబునఁ గృష్ణ । నునిచి వచ్చినార మొంటి నకట!
తలఁపఁ గ్రూరమతులు ధార్తరాష్ట్రులు గడు । నెగ్గు సేయఁజూతు రెడరు వేచి. 194

ప్రతిపదార్థం: ఇనుఁడు= సూర్యుడు; ఉన్న, దెసనుండి= ఉన్నదిక్కు నుండి; పక్షులు= పిట్టలు; ఎలుఁగింపన్+తొడఁగెన్= కూయసాగినవి; మృగంబులున్= జంతువులును; అతిఘోర, రుతులన్= మిక్కిలి భయంకరమైన స్వరాలతో; మగిడెడున్= తిరిగి పోతున్నవి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; మనకున్ దాపలిదెసన్= మనకుఎడమవైపు; వఱడు= ముసలినక్క; అతిభీషణ+ఆకృతిన్= మిక్కిలి భయంకరమైన ఆకారంతో; అఱచెన్= బిగ్గరగా అరిచింది; ఈశకున, ప్రకారము= ఈ శకునాల చొప్పు; అరయన్= పరిశీలించగా; పగఱచేన్= శత్రువులచేత; అవమానపాటును= పరాభవం; కయ్యంబున్= యుద్ధం; కలుగున్= సంభవిస్తాయి; చిత్తంబు= మనస్సు; కడుకొని= పూని; చెయి+పెట్టి= హస్తం పెట్టి; కలఁచినట్లు= కలగుండు పరిచినట్లు; అయ్యెడున్= ఔతున్నది; తనువు= శరీరం; నిశ్చేష్టము+అయ్యెన్= కదలిక మెదలిక లేకుండ స్తంభించి పోతున్నది; వేగ= శీఘ్రంగా; అరుగుదెండు= రండు; ఆశ్రమంబునన్= ఆశ్రమంలో; కృష్ణన్= ద్రౌపదిని; ఒంటిన్= ఒంటరిగా; ఉనిచి= ఉంచి; వచ్చినారము, అకట!= అయ్యో!; తలఁపన్= యోచింపగా; ధార్తరాష్ట్రులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు, కౌరవులు; క్రూరమతులు= కరుకుదనంగల బుద్ధికలవారు; ఎడరువేచి= సమయం చూచి; ఎగ్గు= కీడు; చేయన్+చూతురు= చేయటానికి ప్రయత్నిస్తారు.

తాత్పర్యం: 'సోదరులారా! ఇప్పుడు మనకు ఎన్నో అపశకునాలు ఎదురైనవి. పక్షులు సూర్యుడు ఉన్న దిక్కునుండి బిగ్గరగా కూస్తున్నవి. జంతువులు భయంకర నినాదాలతో మరలుతున్నవి. ఇప్పుడు మనకు ఎడమవైపుగా ముసలినక్క భయంకరమైన ఆకృతితో అరుస్తూ పోయింది. ఈ అపశకునాలను పట్టి చూస్తే మనకు ప్రస్తుతం శత్రువులవలన అవమానం కలగటం, యుద్ధం జరిగే సూచనలు కన్పిస్తున్నవి. మనస్సు చేయిపెట్టి కలచినట్లుగా క్షోభిస్తున్నది; శరీరం

చేష్టలు దక్కి స్తంభిస్తున్నది; ఆలోచనలు పరిపరివిధాల పోతున్నవి. ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు దుష్టబుద్ధి కలవారు. మనం ద్రౌపదిని ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి వచ్చాం. సమయం కొరకై వారు నిరీక్షిస్తూ ఉంటారు. ఏమి ముప్పు మూడనున్నదో. వేగంగా కదలండి, ఆశ్రమానికి ఆలస్యం చేయకుండా చేరుకొందాం.

ఆ. కమలహీన మైన కమలాకరము వోలెఁ । రాజహీనమైన రాత్రి వోలెఁ
జూడఁ గామ్యకంబు శూన్యమై యున్నట్లు । దోఁచె; నేమి కీడు దొడరునొక్కొ!' 195

ప్రతిపదార్థం: కమలహీనము+ఐన= పద్మాలు లేని; కమల+ఆకరము+పోలెన్= సరోవరంవలె; రాజహీనము+ఐన= చందమామ లేని; రాత్రి+పోలెన్= రాతిరివలె; చూడన్= చూడగా; కామ్యకంబు= కామ్యకం అనే ఈ అడవి; శూన్యము+ఐ+ఉన్నట్లు= ఏమియు లేనిదిగా ఉన్నట్లు; తోఁచెన్= మనస్సుకు తట్టింది; ఏమి కీడు= ఎటువంటి ఆపద; తొడరున్+ఒక్కొ!= కలుగునో కదా!.

తాత్పర్యం: ఈ కామ్యకవనం శూన్యమై, పద్మాలు లేని సరోవరంవలె, జాబిల్లి లేని రేయి వలె శోభావిహీనమై మనస్సుకు క్షోభ కలిగిస్తున్నది. ఎట్టి ఆపద ప్రాప్తించనున్నదో కదా!'

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అనియె ని ట్లయ్యేవురు నరదంబులు సత్వరంబుగాఁ దోలుకొని యాశ్రమంబునకు వచ్చునెడఁ బాంచాలి పరిచారిక ధాత్రేయిక యనునది యతికరుణంబుగా నేడ్చుచున్నం గని, ధర్మతనయుసారథి యైన యింద్రసేనుండు రథంబు డిగ్గ నుఱికి చని 'ఇది యేల నేలంబడి పొరలుచు నేడ్చెదవు? నీ కపకారంబు సేసినవా రెవ్వ?' రనిన నది వానిం జూచి 'సైంధవుచేతం బాంచాలి చెఱవోయె' నని పలుకుచుఁ బెల్లేడ్చిన నింద్రసేనుం డి ట్లనియె. 196

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పాడు; ఇట్లు= ఈరీతిగా; ఆ+ఏవురును= ఆ అయిదుగురును (పంచపాండవులు); అరదంబులు= రథంబులు; సత్వరంబుగాన్= వేగంగా; తోలుకొని= నడిపించుకొని; ఆశ్రమంబునకున్= ఆశ్రమానికి; వచ్చు+ఎడన్= అరుగుదెంచే సమయంలో; పాంచాలి, పరిచారిక= ద్రౌపది యొక్క దాసి; ధాత్రేయిక+అనునది= ధాత్రేయిక అనే పేరుకలది; అతి, కరుణంబుగాన్= మిక్కిలి జాలి పుట్టేటట్లుగా; ఏడ్చుచున్నన్= ఆక్రోశిస్తుండగా; కని= అరసి; ధర్మతనయు, సారథి+ఐన= ధర్మరాజు తేరు నడిపేవాడు అయిన; ఇంద్రసేనుండు= ఇంద్రసేనుడు అనే వాడు; రథంబు తేరు నుండి; డిగ్గన్+ఉఱికి= క్రిందికి దుమికి; చని= వెడలి; ఇది ఏల= ఇట్లు ఎందుకు; నేలన్+పడి= భూమిపై పడి; పొరలుచున్= ఇటూ అటు దొర్లుతూ; ఏడ్చెదవు= విలపిస్తావు?; నీకున్; అపకారంబు+చేసినవారు= కీడు ఒనరించినవారు; ఎవ్వరు?= ఎవరు? అనినన్= అని ప్రశ్నించగా; అది= ఆమె (ధాత్రేయిక); వానిన్+చూచి= అతడిని (ఇంద్రసేనుడిని); చూచి; సైంధవుచేతన్= జయద్రథుడిచేత; పాంచాలి= ద్రౌపది; చెఱపోయెన్= బంధించబడింది; అని+పలుకుచున్= అని చెప్పుతూ; పెల్లు+ఏడ్చినన్= మిక్కిలి; ఆక్రోశించగా; ఇంద్రసేనుండు= ఇంద్రసేనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలికాడు. వెంటనే పంచపాండవులు తమతమ రథాలను వేగంగా తోలుకొని ఆశ్రమానికి తిరిగి వచ్చారు. ఆశ్రమంలో ద్రౌపది దాసి ధాత్రేయిక భూమిపై పొర్లాడుతూ బిగ్గరగా ఏడుస్తూ ఉండటం చూచి, ధర్మరాజురథసారథి ఇంద్రసేనుడు రథంనుండి దూకి ఆమెవద్ద కేగి 'ఎందుకు ఈరీతిగా ఆక్రోశిస్తున్నావు? నీకెవరు

అపకారం చేశారు?' అని అడిగాడు. సైంధవుడు ద్రౌపదిని బలాత్కారంగా రథంమీద తీసికొని పోయాడని చెప్పి ఆమె మరింత బిగ్గరగా ఏడ్వసాగింది. అప్పుడు ఇంద్రసేనుడు ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'పాండుపుత్త్రుల బహిఃప్రాణంబు నుత్తమ । శీలసమగ్రఁ బాంచాలతనయఁ
గొనిపోవునంతటి గుండెఁ గల్గెనె విమో । హాంధమానసుఁ డైన సైంధవునకు?
నేఁగుఁ గా కేమి మహీతలగతుఁ డైన । గగనంబునకు వేగ యెగసి చనినఁ
బోనిత్తురే పొరివుత్తురు గాక యు । ద్ధురవృత్తిఁ బార్థు లా దురితచరితు;

ఆ. వీరవరుల ఘోరవివిధాస్త్ర కౌశలం । బెఱుఁగఁ డయ్యెఁ గాక యేమి వాఁడు;
వగవకుండు మబల! వైరి నుగ్రతఁ దున్మి । మగువఁ దెత్తు రిపుడ మనుజవిభులు'. 197

ప్రతిపదార్థం: అబల= ఓవనితా! ఓ ధాత్రేయిక!; వగవక+ఉండుము= దుఃఖించకుము; పాండుపుత్త్రుల, బహిఃప్రాణంబున్= పాండునందనులయొక్క బయటికి కనుపించే ప్రాణం ద్రౌపదిని. (అనగా ద్రౌపది పాండవులకు ప్రియతమ అని భావం); ఉత్తమశీలసమగ్రన్= మంచి స్వభావం కలదానిని; పాంచాలతనయన్= పాంచాల రాజు కూతురిని; కొనిపోవు+అంతటి= బలాత్కారంగా తీసుకుపోయేటంతటి; గుండె= గుండెకాయ (ధైర్యసాహసాలు); విమోహ+అంధ, మానసుఁడు+ఐన= మిక్కుటమైన భ్రాంతి అనెడి చీకటితో నిండిన చిత్తం కలవాడైన; సైంధవునకున్= జయద్రథుడికి; కల్గెను+ఎ= ఉన్నదా?; ఏఁగున్+కాక+ఏమి= అతడా ద్రౌపదిని చెఱపట్టి తనవెంట గొనిపోయిన పోవుగాక, ఇంతలో ఏమైనది; మహీ, తల, గతుఁడు+ఐనన్= భూమిపైన ఉన్నవాడయినను; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; వేగ= వేగంగా; ఎగసి చనినన్= ఎగిరి వెళ్ళినప్పటికీ; పార్థులు= పాండవులు; ఆ దురిత, చరితున్= ఆ పాపశీలుడిని; ఉద్ధురవృత్తిన్= కాఠిన్యంతో; పొరివుత్తురు+కాక= చంపుతారు కాని; పోనిత్తురే= వెడలనిస్తారా; వీర, వరుల= శూరులలో శ్రేష్ఠులైనవారి యొక్క, పాండవుల యొక్క; ఘోర, వివిధ+అస్త్ర, కౌశలంబు= భయంకరాలైన, పెక్కు ఆయుధాల నేర్పరితనం; వాఁడు= ఆ సైంధవుడు; ఎఱుఁగఁడు= తెలియనివాడు; అయ్యెన్+కాక+ఏమి= తెలియనివాడు అయినాడు గాక ఏమి? మనుజవిభులు= రాజులు (పాండవులు); వైరిన్= శత్రువును, జయద్రథుడిని; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; తున్మి= సంహరించి; మగువన్= వనితను (పాంచాలిని); ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; తెత్తురు= తీసికొని రాగలరు.

తాత్పర్యం: 'ద్రౌపది - పంచపాండవులకు ఆరవ ప్రాణం, మంచి నడవడిక కలది. అట్టి మహానుభావురాలిని బలాత్కారంగా ఎత్తుకొనిపోయేటంతటి ధైర్యసాహసాలు కలిగి ఉన్నాడా? మోహంచేత కన్నులు కనుపించని జయద్రథుడు! వాడు ఎక్కడికి పోగలడు? భూమిమీద ఉన్నా లేదా ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోతున్నా వాడిని పోనిస్తారా? మహావీరులైన పాండవులు ఆ పాపాత్ముడిని పట్టి బంధించక వదులుతారా? ఆ అవివేకికి పాండవులయొక్క భయంకరాయుధాలనేర్పు తెలియదు. ఓ ధాత్రేయిక! నీవు అబలవు దుఃఖించకుము. మనుజులలో శ్రేష్ఠులైన పాండవులు జయద్రథుడిని సంహరించి, ద్రౌపదిని విడిపించుకొని వేగంగా తిరిగి రాగలరు. ఊరడిల్లుము'.

వ. అనిన నయ్యంగన యపాంగతరంగితంబు లగు బాష్పజలంబు లల్లన కరపల్లవప్రమార్జనంబుల నపనయించుచు నతనిం గనుంగొని యిట్లనియె. 198

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ఇంద్రసేనుడు) పలుకగా; ఆ+అంగన= ధాత్రేయిక; అపాంగ, తరంగితంబులు+అగు= కనుగొలకులనుండి కెరటాలవలె జాలువారిన; బాష్పజలంబులు= కన్నీళ్ళు; అల్లన= మృదువుగా; కర, పల్లవ, ప్రమార్జనంబులన్= లేతచిగుళ్లవంటి చేతులతో తుడిచికొనటంచేత; అపనయించుచున్= తొలగించుకొంటూ; అతనిన్+కనుంగొని= ఇంద్రసేనుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంద్రసేనుడు ధాత్రేయికను ఓదార్చాడు. అంతట ఆమె తనకనుగొలకులనుండి కెరటాలుగా కారుతున్న కన్నీళ్ళను తన మృదుహస్తాలతో తుడుచుకొంటూ, ఇంద్రసేనుడితో ఇట్లా చెప్పింది.

ఆ. 'ఇంద్రకల్పు లైన యేవురు నృపతుల । నాత్మఁ గొనక యుఱక యంబుజాక్షి
నపహరించి నపుడ యద్దురాత్మునకును । జేటుమూఁడె వేఱ చెప్ప నేల? 199

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రకల్పులు+ఐన= వేల్పులదొర అయిన ఇంద్రుడితో సమానులు అయిన; ఏవురునృపతులన్= అయిదుగురు రాజులను (పంచపాండవులను); ఆత్మన్+కొనక= తనమనస్సులో పరిగణించక; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; అంబుజ+అక్షిన్= పద్మాలవంటి కనులు కలదానిని, ద్రౌపదిని; అపహరించిన+అపుడు+అ= బలాత్కారంగా కొనిపోయినప్పుడే; ఆ, దురాత్మునకును= ఆ దుష్టుడికి, సైంధవుడికి; చేటు= కీడు; మూఁడెన్= దాపురించింది; వేఱు+అ= వేరుగా ఇక; చెప్పన్+ఏల?= చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడితో సరిసమానులైన పంచపాండవులను ధిక్కరించి, సౌందర్యవతి అయిన ద్రౌపదిని అపహరించినపుడే దురాత్ముడైన జయద్రథుడికి కీడు మూడింది. ఇక వేరుగా ఎందుకు చెప్పటం?

ఉ. ఇంతకు మున్న వాఁడు సనియెం; గడు దవ్వుగఁ బోవకుండ న
త్యంతరయంబునం బటురథావళి యొప్పఁగ నేఁగుఁ డుగ్రులై
సంతనకట్టుఁ డస్త్రములు శస్త్రములుం, దొడుగుండు వర్మముల్,
సంతతదివ్యబాణముల శాత్రవుఁ దున్ముఁడు దెండు నెచ్చెలిన్. 200

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకుమున్ను+అ= ఇంతకు పూర్వమే; వాఁడు= జయద్రథుఁడు; చనియెన్= వెళ్లాడు; కడున్= మిక్కిలి; దవ్వుగన్= దూరంగా; పోవకుండన్= అరుగకుండా; అత్యంతరయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా; పటురథ+ఆవళి= గొప్పఅరదాలసముదాయం; ఒప్పఁగన్= శోభిల్లగా; ఏఁగుడు= వెడలండి; ఉగ్రులు+ఐ= భయంకరులై; అస్త్రములు శస్త్రములున్= మంత్రమహిమకల ఆయుధాలు, ఆయుధాలు; సంతనకట్టుఁడు= ఆయత్తం చేయండి; వర్మముల్= కవచాలు; తొడుగుండు= ధరించండి; సంతత దివ్యబాణములన్= ఎడతెగక ప్రయోగించే అస్త్రాలచేత; శాత్రవున్= విరోధిని; తున్మُఁడు= చంపండి; నెచ్చెలిన్ (నెఱ+చెలిన్)= ప్రియసఖిని, (ద్రౌపదిని); తెండు= తీసికొనిరండు.

తాత్పర్యం: ఓ ఇంద్రసేనా! జయద్రథుడు ఇప్పుడిపుడే కొన్నినిమిషాలకు ముందే వెడలిఉన్నాడు. అతడు దూరంగా పోకుండానే మిక్కిలి వేగంగా మీరు రథాల నెక్కి సమరసన్నాహంతో పొండి. అస్త్రశస్త్రాలను సమకూర్చుకొని ప్రయోగానికి సిద్ధంగా పెట్టుకొనండి. కవచాలను ధరించండి. ఎడతెగని దివ్యబాణాలను ప్రయోగించి శత్రువును సంహరించండి. అనుగుసఖి ద్రౌపదిని చెఱవిడిపించుకొని తెండి.

సీ. బూదిలోఁ దొరఁగిన పూర్ణాహుతియుఁ బోలెఁ, । కుక్కతో లిత్తిలోఁ గూరినట్టి
రాజితకపిలగోరసధారయును బోలె, । మసనంబులోఁ బడ్డ మహిత పుష్ప

మాలికయునుబోలె మదిరాక్షి దుర్జను । కతమున దూషిత గాక మున్న
చనరయ్య! వేగంబ; చనునె సన్మంత్రవి । శ్రుతపురోడాశంబు శునకమునకుఁ?
తే. జనునె కమలసుగంధికాసారకేళి । కలుషశవఖాది యైన సృగాలమునకుఁ?
జనునె తన్వంగి సౌందర్యచతురభావ । భంగి యాదుష్టచరితుని పాలు వడఁగ?' 201

ప్రతిపదార్థం: బూదిలోన్= బూడిదలో; తొరఁగిన= పడిన; పూర్ణ+ఆహుతియున్+పోలెన్= నిండుహోమద్రవ్యంవలె; కుక్కతోల్+తిత్తిలోన్= కుక్కచర్మంతో చేయబడిన సంచిలో; కూరిన+అట్టి= నింపినట్టి; రాజిత, కపిల, గో, రస, ధారయునుబోలెన్= వెలుగొందే కపిల గోవు యొక్క పాలచాలువలె; మసనంబులోన్+పడ్డ= వల్లకాటిలో పడినట్టి; మహిత, పుష్ప, మాలికయునుపోలెన్= గొప్పపూలదండవలె; మదిర+అక్షి= మత్తెక్కించు కన్నులుగలది (స్త్రీ) ద్రౌపది; దుర్జనుకతమునన్= దుష్టుడిమూలాన; దూషిత= దోషంతో కూడినది; కాకమున్న= కాకముందే; వేగంబు+అ= శీఘ్రముగా; చనరయ్య= దయచేసి వెడలుడు; సత్+మంత్ర, విశ్రుత, పురోడాశంబు= మంచి వేదబుక్కులచేత వేల్చబడి పేరుకెక్కినయజ్ఞంలో హోమం చేయటానికై ప్రత్యేకంగా తయారుచేసిన పిండివంటకం; శునకమునకున్= కుక్కకు; చనునె= యోగ్యం అగునా? కమల, సుగంధి, కాసార, కేళి= పద్మాల యొక్క పరిమళంలో కూడిన సరోవరంలో వినోదంగా విహరించటం; కలుష, శవ, ఖాది+ఐన= క్రుళ్లిన పీనుగులను తినేది అయిన; సృగాలమునకున్= నక్కకు; చనునె?= సరియగునా?; తన్వంగి= సన్నని తనువుగల సుందరి - ద్రౌపదియొక్క; సౌందర్య, చతుర, భావ, భంగి= అందచందాలతో అలరారే భావాలతీరు; ఆ దుష్టచరితుని, పాలు,+వడఁగన్= ఆ దుర్మార్గస్వభావంకల జయద్రథుడి వశం కావటం; చనునె= భావ్యమా? (కాదనిభావం).

తాత్పర్యం: బూడిదలో పోసిన నిండుహోమద్రవ్యంవలె, కుక్కతోలుతిత్తిలో నింపిన కపిలగోవుయొక్క పాలవలె, శ్మశానంలో పడిన పూలదండవలె, మదిరాక్షియైన ద్రౌపది ఆ దుర్జను డైన జయద్రథుడిచేత అపవిత్రం కాకముందుగానే మీరు వేగంగా వెళ్ళి ఆమెను కాపాడండి. మంచివేదబుక్కులచేత పవిత్రం చేయబడిన యజ్ఞంలో హోమం చేయటకై తయారుచేయబడిన అపూపము కుక్కకు తగునా? పద్మాల పరిమళంచేత గుబాళించే సరోవరంలో క్రీడించటం క్రుళ్లినశవాలను తినే నక్కకు సరిఔతుందా? సౌందర్య చతుర భావభంగిమ గల ద్రౌపది ఆ దుర్జనుడైన జయద్రథుని బారిని పడటం తగునా?'

విశేషం: అలం: ఉపమ, నిదర్శన.

పాండవు లేవురు సైంధవుపై యుద్ధమునకుఁ బోవుట (సం. 3-253-21)

వ. అని పలుకుచున్న ధాత్రేయిక పలుకులు విని దాని నాశ్వాసించి, యక్కురువీరు లేవురు నాక్షణంబ సన్నద్ధులై క్రోధావేశంబునంజేసి మహోరగంబులుం బోలె రోఁజుచు జయద్రథు వెన్నడిదాడివెట్టి, కూడముట్టి, తత్సైన్యంబు పిఱుంద నాక్రోశ వచనవిహ్వలుండై పోవుచున్న ధౌమ్యుం గని నమస్కరించి, 'మీ రింక విగతఖేదుల రై యొయ్యన రం' డని యామిషంబునకుం గవియు డేగలుం బోలె సైంధవసేనపయిం గవిసి, సింహనాదంబులు సేసి; రప్పుడు పాండుపుత్త్రుల రథంబులు నడియాలంబులు సూచి సైంధవుండు ద్రౌపది కిట్లనియె. 202

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్న= అని వచిస్తున్న; ధాత్రేయిక పలుకులు= ధాత్రేయి యొక్కమాటలు; విని= ఆలకించి; దానిన్= ఆ ధాత్రేయికను; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; ఆ కురువీరులు= కురువంశానికి చెందిన ఆ శూరులు; ఏవురున్=

అయిదుగురున్నూ; ఆక్షణంబు+అ= ఆ నిమిషంలోనే; సన్నద్ధులు+ఐ= సన్నాహాలు గలవారై; క్రోధ+ఆవేశంబునన్+చేసి= కోపవిజృంభణచేత; మహా+ఉరగంబులున్+పోలెన్= గొప్పపాములవలె; రోఁజుచున్= నిట్టూరుపులు నిగుడిస్తూ; జయద్రథున్= సైంధవుడిని; వెన్నడి= వెనుక వెడలి; దాడి+పెట్టి= దండెత్తి; కూడన్ముట్టి= తఱిమి సమీపించి; తత్+సైన్యంబు, పిఱుందన్= ఆతడియొక్క సేనవెనుక; ఆక్రోశ వచన విహ్వలుండు+ఐ= ఎలుగెత్తి ఏడ్పు మాటలాడటం చేత శోషించిన వాడై; పోవుచున్న= అరగుచున్న; ధౌమ్యున్+కని= ధౌమ్యుడిని చూచి; నమస్కరించి= వందనం చేసి; మీరు= ఓ ధౌమ్యమహామునీ మీరు; ఇంకన్= ఇకమీద; విగత, ఖేదులరు+ఐ= పోయిన దుఃఖం కలవారు అయి; ఒయ్యనన్= మెల్లగా; రండు= రండి; అని= అని చెప్పి; ఆమిషంబునకున్= మాంసంకొరకై; కవియు= మూగు; డేగలున్+పోలెన్= గ్రద్దలవలె; సైంధవ, సేనపయిన్= జయద్రథుడి సైన్యంమీద; కవిసి= వేగంగా వ్రాలి; సింహనాదంబులు, చేసిరి= సింహగర్జనలవంటి కేకలు పెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాండుపుత్త్రుల రథంబులున్= పాండవులయొక్క తేరులును; అడియాలంబులు= చిహ్నంబులు; చూచి= అరసి; సైంధవుండు= జయద్రథుడు; ద్రౌపదికిన్= పాంచాలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధాత్రేయిక మాటలు విని, పాండవు లైదుగురూ ఆమెను ఓదార్చారు. వెంటనే యుద్ధానికి సిద్ధమై తీవ్రమైన కోపంతో మహాసర్పాలవలె బుసలుకొట్టుతూ జయద్రథుడిని వెంబడించి, దాడిచేసి, తరుముకుంటూ సమీపించారు. ఆతడి సైన్యం వెంట ఎలుగెత్తి శోకిస్తూ కేకలువేస్తూ అలసిపోయిన ధౌమ్యుడిని చూచి నమస్కరించారు. 'మీరింక విచారించక నెమ్మదిగానే రండి' అని చెప్పారు. మాంసంకోసం వేగంగా దూసుకొనిపోయే డేగలవలె సైంధవుడి సైన్యంమీద పాండవులు వాలారు. సింహనాదాలు చేశారు. అప్పుడు పాండవుల రథాలను టెక్కాలపై గుర్తులను గమనించి సైంధవుడు ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. పాండవులు ధౌమ్యుడిని మీరు అని బహువచనంలో సంబోధించటం గౌరవసూచకం. 2. అడియాలము-ప్రాచీనకాలంలో సమరవీరులు తమ ప్రత్యేక వ్యక్తిత్వాలను సూచించటానికై ధరించిన చిహ్నాలు, గొడుగులు, పతాకలు మున్నగునవి.

క. 'ఈ వచ్చురథంబుల వా । రేవురు నీమగలె యంబుజేక్షణ! వీరిన్
భావించి యెవ్వఁ డెవ్వం । డేవిధమునవాఁడు సెపుమ! యెఱుఁగఁగ వలయున్!' 203

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ+ఈక్షణ!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా, ద్రౌపదీ!; ఈవచ్చు రథంబులవారు= ఈవిధంగా ఇటు వస్తున్న అరదాల మీద ఉన్నవారు; ఏవురు= అయిదుగురు; నీమగలె!= నీభర్తలా? వీరిన్= పాండవులను; భావించి= వివేచించి; ఎవ్వఁడు+ఎవ్వండు= ఎవడు ఎవడో; ఏవిధమునవాఁడు= ఏరీతిగా ఉండేవాడో; ఎఱుఁగఁగవలయున్= తెలియటం అవసరం; చెపుము+అ= దయచేసి చెప్పుము.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రౌపదీ! రథాలపై వస్తున్న అయిదుగురున్నూ నీ భర్తలే కదా! వీరిలో ఎవడు ఎవడో ప్రత్యేకించి నాకు తెలుపుము. వీరి స్వరూపస్వభావాలు తెలియటం అవసరం'.

విశేషం: జయద్రథుడు ఏదో ఒకమిష పెట్టి ద్రౌపదితో సంభాషణకు ఉపక్రమించ దలచటం సహజం. లోగడ తాను పాండవులనుగూర్చి క్షుణ్ణంగా తెలిసినవాడ నని ద్రౌపదితో ప్రగల్భాలు పలికాడు. (చూడు: 192సంఖ్యపద్యం). ఇక ద్రౌపది సైంధవుడి కెందుకు సమాధానం చెప్పవలె? (చూడు: 205 సంఖ్య పద్యం).

వ. అనిన నప్పాంచాలి యనాదరక్రోధఘూర్ణిత యగుచు నతని కిట్లనియె. 204

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= సైంధవుడు అట్లా చెప్పగా; ఆ+పాంచాలి= ఆ ద్రౌపది; అనాదర, క్రోధ, ఘూర్ణిత+అగుచున్= ఆదరము లేమి చేతను, కోపముచేతను, తిరుగుడు పడిన మనస్సు గలది అవుతూ; అతనికిన్= ఆ సైంధవునితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడి మాటలు విని ద్రౌపది వెగటుతో కూడిన కోపంతో నిలువెల్ల కంపిస్తూ అతడితో ఇట్లా పలికింది.

ఆ. **'ఇంక వీరి నెఱిఁగి తేనియు నెఱుఁగక । యుండితేనిఁ జేయ నొండు గలదె?**
దుర్మదమునఁ గరము దుశ్చరిత్రమునకుఁ । జొచ్చి నీకుఁ జేటుఁ దెచ్చికొంటి. **205**

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్= ఇకమీదట; వీరిన్= వీరిని-పాండవులను; ఎఱిఁగితి(వి)+ఏనియున్= తెలిసికొన్నప్పటికీ; ఎఱుఁగక+ఉండితి+ఏనిన్= తెలియక ఉండి పోయినప్పటికీ; చేయన్= చేయటానికి; ఒండు= ఇంకొకటి (వేరొకచొప్పు); కలదె?= ఉన్నదా?; దుర్మదమునన్= చెడ్డగర్వంచేత; కరము= మిక్కిలి; దుశ్చరితమునకున్= చెడుప్రవర్తనకు; చొచ్చి= చేరి; నీకున్= నీకు; చేటున్= ముప్పును; తెచ్చికొంటి(వి)= తెచ్చుకొన్నావు.

తాత్పర్యం: ఇక పాండవులనుగూర్చి నీవు తెలిసికొన్నా తెలిసికొనక పోయినా ఇప్పుడు నీకు గత్యంతర మేమైనా ఉన్నదా? దురహంకారంతో నీవు చెడునడవడికకు ఒడిగట్టి ఈప్రమాదానికి గురిఅయినావు. ఇది నీ స్వయంకృతాపరాధం. తగిన శిక్ష అనుభవించక తప్పదు.

వ. **'అయినను నన్నడిగితివి గావునం జెప్పెద; నింతియ కాని నీవలని భయ మించుకంతయు నాకుఁ గలుగదు;**
సోదరసహితుం డైన ధర్మనందనుం గంటి; నింకఁ గుశలంబ' యని పలికి యిట్లనియె. **206**

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికిని; నన్నున్; అడిగితివి= ప్రార్థించావు; కావునన్= కాబట్టి; చెప్పెదను= వచిస్తాను; ఇంతియకాని= ఇంతమాత్రమే కాని; నీవలని భయంబు= నీ వలన ఏర్పడిన భీతి; నాకున్; ఇంచుక+అంతయున్= లేశమాత్రం కూడా; కలుగదు= ఏర్పడదు; సోదరసహితుండు+అయిన= తమ్ములతో కూడిన; ధర్మనందనున్+కంటిన్= ధర్మపుత్రుడిని చూచాను; ఇంకన్= ఇకమీద; కుశలంబు+అ= (నాకు) పూర్తిగా క్షేమమే; అని, పలికి= అని వచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: కాని, నీవు ప్రార్థించావు కాబట్టి చెప్పుతున్నాను. అంతే కాని, నిన్ను చూచి భయపడి నీకు సమాధానం చెప్పటం లేదు. తమ్ములతో విచ్చేసిన ధర్మరాజును చూచాను. ఇక నాయోగక్షేమాలనుగూర్చి నాకు ఎట్టి భయమూ లేదు' అని చెప్పి ఇంకా ఈ విధంగా అన్నది.

విశేషం: సైంధవుడికి తాను ఎందుకు సమాధానం చెప్పటానికి పూనుకొన్నదో ద్రౌపది చెప్పింది. చెప్పనికారణంకూడ ఉండవచ్చునుకదా! సైంధవుడికి పిరికిమందు పోయటానికి ద్రౌపదికి అవకాశం చిక్కింది.

మ. **'తనువృత్తాంగుఁడు శుద్ధకాంచనసముద్యద్వర్ణుఁ డభ్యుల్లస**
ద్వనజాతాయతచారులోచనుఁడు దీవ్యద్భూరితేజోఘనుం
డనఘుం డల్ల రథంబుపై వెలుఁగు పుణ్యాత్ముండు ధర్మాత్మజుం
డనిరోధప్రతిభాప్రభావనిధి యత్యాశ్చర్యశౌర్యుం డనిన్. **207**

ప్రతిపదార్థం: అల్ల= అదిగో అనతిదూరంలో; రథంబుపైన్= తేరిపై; వెలుఁగు= ప్రకాశించే; పుణ్య+ఆత్ముండు= పుణ్యంతో కూడినవాడు, మహానుభావుడు; ధర్మ+ఆత్మజుండు= ధర్మనందనుడు; తను, వృత్త+అంగుఁడు= సన్నని గుండ్రని దేహం కలవాడు; శుద్ధ, కాంచన, సమ్+ఉద్యత్+వర్ణుఁడు= స్వచ్ఛమైన బంగారు రంగుతో వెలిగే మేనిచాయ గలవాడు; అభి+ఉత్+లసత్, వనజాత+ఆయత; చారు, లోచనుఁడు= వికసించిన పద్మాలవంటి అందమైన నిడివిగల కన్నులు కలవాడు; దీవ్యత్+భూరి, తేజస్+ఘనుండు= దేదీప్యమానమైన గొప్పతేజస్సుతో వెలుగొందే మహనీయుడు; అనఘుండు= పాప మెరుగని పుణ్యాత్ముడు; అనిరోధ, ప్రతిభా, ప్రభావ, నిధి= అడ్డగించటానికి వీలులేని లోకోత్తర ప్రజ్ఞకు మహిమకు నెలవు అయినవాడు; అనిన్= యుద్ధంలో; అతి+ఆశ్చర్య, శౌర్యుండు= మిక్కిలి అచ్చెరువు కొలిపే పరాక్రమం కలవాడు.

తాత్పర్యం: అడుగో! అనతిదూరంలో కన్పిస్తున్న రథంపై వెలుగొందుతున్నవాడు ధర్మనందనుడు. సన్నని గుండ్రని శరీరం కలవాడు. అచ్చమైన బంగారు రంగుతో మిలమిలలాడే దేహకాంతి కలవాడు. అప్పటికప్పుడే వికసించిన పద్మాలవలె అందమైన వాలుగన్నులు కలవాడు. దేదీప్యమాన మైన వర్చస్సుతో వెలుగొందేవాడు. పుణ్యశీలంకల మహానుభావుడు. యుద్ధంలో అప్రతిహత మైన పరాక్రమం కలవాడు. అతిలోకప్రతిభను, మహిమలను ప్రదర్శించే యుధిష్ఠిరుడు అతడే.

చ. **కురుకులశేఖరుం డతఁడు ఘోరరణంబుల నెట్టి శత్రులున్**
శరణని సొచ్చిరేని విలసత్కరుణామతిఁ గాచు; నీవు చె
చ్చెరఁ జెడిపోక, నా పనుపు సేసి వినీతి యెలర్ప నమ్మహా
పురుషుని నాశ్రయింపుము; విభుండును నీదగు తప్పు లోఁ గొనున్. **208**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; కురు, కుల, శేఖరుండు= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడు; ఘోర, రణంబులన్= భయంకర మైన యుద్ధాలలో; ఎట్టి, శత్రులున్= ఎటువంటి విరోధులైనా; శరణు+అని= మీరు దయ చూపుడు మీకు విధేయులం అని; చొచ్చిరి+ఏని= చేరితే; విలసత్+కరుణా, మతిన్= శోభిల్లే దయతో కూడిన బుద్ధితో; కాచున్= కాపాడుతాడు; నీవు= ఓ జయద్రథా! నీవు; చెడిపోక= పాడయిపోవక; చెచ్చెరన్= వెంటనే; నాపనుపు+చేసి= నా మాట విని; వినీతి+ఎలర్పన్= వినయం శోభిల్లేటట్లుగా; ఆ+మహాపురుషునిన్= ఆ మహానుభావుడిని; ఆశ్రయింపుము= శరణువేడుము; విభుండును= రాజును (ధర్మరాజును); నీదు+అగు= నీయొక్క; తప్పు= దోషం; లోన్+కొనున్= క్షమించగలడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడు. అతడు అజాతశత్రువు. ఎట్టిభయంకర యుద్ధంలోకాని ఎట్టి శత్రువే కాని, తనను ఆశ్రయించి శరణువేడితే దయామయుడై ఆ శత్రువును కాపాడగల స్వభావం కలవాడు. ఓజయద్రథా! ఇప్పటికిని మించి పోయింది లేదు. నామాట విని నీవు ఆ మహానుభావుడిని వెంటనే శరణువేడుము. మహాత్ముడైన ధర్మరాజు నీతప్పు క్షమించగలడు. ఇది నీకు తుది అవకాశం సుమా!

చ. **ఘనజవసత్త్వచారుతురగంబులఁ బూన్చిన యల్ల విస్ఫుర**
త్కనకరథంబుపై నుదితకాయుఁడు సాలమహీరుహంబు చా
డ్పునఁ దనరారుచున్ వెలయు భ్రూకుటియున్ దశనోష్ఠపీడనం
బును నయి యున్నవాఁ డనిలపుత్త్రుఁడు భీముఁడు; భీముఁ డాజులన్. **209**

ప్రతిపదార్థం: ఘన, జవ, సత్త్వ,చారు, తురగంబులన్= గొప్పవేగం బలం కలిగి అందంగా కనిపించే గుఱ్ఱాలను; పూన్చిన= కట్టిన; అల్ల= అల్లదిగో అనతి దూరంలో ఉన్న; వి, స్ఫురత్+కనక, రథంబుపైన్= ప్రకాశించే బంగారు తేరుపై; ఉదితకాయుఁడు= ఉదయించిన దేహం కలవాడు; సాల, మహీరుహంబుచాడ్పునన్= మద్దిచెట్టువలె; తనరారుచున్= శోభిల్లుతూ; వెలయు= ప్రకాశించే; భ్రూకుటియున్= బొమముడియును; దశన+ఓష్ఠ, పీడనంబును= పండ్లచేత పెదవిని కొరకుచుండటమున్నూ; అయి ఉన్నవాడు= కలిగినట్టివాడుగా ఉన్నవాడు; అనిలపుత్త్రుఁడు= వాయునందనుడు; భీముఁడు= భీమసేనుడు అనేవాడు; ఆజులన్= యుద్ధాలలో; భీముఁడు= భయంకరుడు అయినవాడు.

తాత్పర్యం: అదుగో ఆ రథాన్ని చూడు. అల్లదే గొప్పవేగం బలం గల గుఱ్ఱాలను పూన్చిన తేరది. ఆ రథంపై కనిపించే శరీరం కలవాడు, ఏపుగా ఎదిగిన సాలవృక్షంవలె కన్పించేవాడు, స్పష్టమైన బొమముడితో, పెదవిని కొరుకుతున్న దంతాలతో భయంకరంగా కనుపించేవాడు వాయుపుత్రు డైన భీమసేనుడు. ఆతడు యుద్ధాలలో భయంకరుడు అయిన సార్థకనాముడు.

ఉ. **ఈతని పౌరుషం బరయ నెందు నమానుషకృత్య మప్రతీ**
ఘాత మనేక మద్భుతము; గర్వితు లౌ ధరణీశ్వరుల్ నిజం
బీతని నాజిలోఁ జెనయ నెవ్వరు నోడుదు; రిమ్మహాభుజుం
డాతతరోషుఁడైన బ్రళయానలు నట్టిఁడ; యాఱఁ డేమిటన్. **210**

ప్రతిపదార్థం: ఈతని పౌరుషంబు= ఈ భీముడియొక్క పరాక్రమం; అరయన్= చూడగా; ఎందున్= ఎచటనైనను; అ, మానుషకృత్యము= మానవులకు అతీతమైన పని; అ, ప్రతీఘాతము= ఎదిరంచ వీలుగానిది; న+ఏకము= బహుముఖమైనది; అద్భుతము= అచ్చెరువు కలిగించేది; నిజంబు= సత్యం; గర్వితులు+ఔ= మదించిన వారయిన; ధరణీ+ఈశ్వరుల్= భూమిని పరిపాలించే రాజులు; ఈతనిన్= ఇతడిని; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; ఎవ్వరున్= ఎవరైనను; చెనయన్+ఓడుదురు= ఎదిరించటానికి జంకుతారు; ఈ, మహా, భుజుండు= గొప్పపరాక్రమం కల ఈ భీముడు; ఆతత రోషుఁడు+ఐనన్= విస్తరించిన ఆగ్రహం పూనినవాడు అయితే; ప్రళయ+అనలు+అట్టిఁడు+అ= ప్రళయకాలంలోని అగ్నిహోత్రుడితో సమానుడే సుమా; ఏమిటన్= ఏవిధంగానైనను; ఆఱఁడు= ఉపశమించడు.

తాత్పర్యం: ఈ భీమసేనుడి పరాక్రమం మానవులకు సాధ్యం కానిది. అతడికి ఎక్కడా ఎదురు లేదు. అతడికి ఆతడే సాటి. అతడి శౌర్యం బహుముఖ మైనది. అచ్చెరువు కలిగించేది. గర్వంచేత మదించిన రాజులు భీమసేనుడిని యుద్ధంలో ఎదిరించటానికి జంకుతారు. ఆ మహావీరుడికి కోపంవచ్చిందా, ఇక అతడు ప్రళయకాలంలోని అగ్నిహోత్రుడే ఔతాడు, ఏవిధంగానూ చల్లారడు.

ఉ. **ధర్మజు కూర్మితమ్ముఁడును దత్ప్రియశిష్యుఁడు నైనవాఁడు స**
త్కర్ముఁడు వాఁడె చూడుము ప్రగాఢవికీర్ణి జితేంద్రియుండు దు
ష్కర్ములఁ గన్న సైపఁడు నికామభయంకర విక్రమక్రియా
నిర్మథితారి ఫల్గునుఁడు నిర్మలతేజుఁ డజేయుఁ డేరికిన్. **211**

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు; ధర్మజు, కూర్మి, తమ్ముఁడును= ధర్మరాజుయొక్క అనుంగుతమ్ముడున్నూ; తత్+ప్రియ, శిష్యుఁడున్= ఆతనియొక్క కూరిమిశిష్యుడున్నూ; ఐనవాఁడు= అయినవాడు; సత్+కర్ముఁడు= మంచి ప్రవర్తన

కలవాడు; వాడు+ఎ= అడుగో వాడే; చూడుము= కనుగొనుము; ప్రగాఢ, వికీర్ణి= గొప్పదాత; జిత+ఇంద్రియుండు= ఇంద్రియాలను జయించినవాడు; దుష్కర్ములన్= చెడుపనులచేసేవారిని; కన్నన్= చూస్తే; సైపఁడు= సహించడు; నికామ, భయంకర, విక్రమ, క్రియా, నిర్మథిత+అరి= మిక్కిలి భీకరమైన శౌర్యంచేత చలింపచేయబడిన శత్రువులు కలవాడు; నిర్మలతేజుఁడు= స్వచ్ఛమైన వర్చస్సు కలవాడు; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; అజేయుఁడు= జయించ రానివాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుకు ప్రియమైన తమ్ముడు, ఆతడికి అనువైన శిష్యుడు, మంచిప్రవర్తన కలవాడు అడుగో చూడుము. అతడే సుమా! అర్జునుడు! అతడు మహావదాన్యుడు, ఇంద్రియనిగ్రహం కలవాడు, భయంకరమైన పరాక్రమంచేత శత్రువులను తపింప చేయగలవాడు, స్వచ్ఛమైన వర్చస్సు కలవాడు, ఎవరికిని జయింప శక్యంకానివాడు.

క. **అవశగతిఁ గామరోషా । ది వికారము లొందినను మదిని ధర్మపథ**
ప్రవిహతి గానీఁ; డతఁ డా । దివిజేంద్రతనూజుఁ డద్వితీయుఁడు పేర్మిన్. **212**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, దివిజ+ఇంద్ర, తనూజుఁడు= ఆ దేవేంద్రుడి కొడుకు; అవశగతిన్= అదుపు తప్పిన రీతిలో; కామ, రోష+ఆది, వికారములు= కోరికలు, కోపతాపాలు మున్నగు చిత్తవికృతులు; ఒందినను= పొందినప్పటికి; మదిని= మనస్సును; ధర్మ, పథ, ప్రవిహతి, కానీఁడు= ధర్మమార్గానికి దెబ్బతగిలేటట్లు చేయడు; అతఁడు; పేర్మిన్= గొప్పతనంలో; అ, ద్వితీయుఁడు= (రెండవ) సాటి లేనివాడు.

తాత్పర్యం: అతడు దేవేంద్రుడి కొడుకైన అర్జునుడు; గొప్పతనంలో సాటిలేని మేటి. కోరికలు, కోపతాపాలు అదుపుతప్పిన రీతిలో మనసున కలిగినప్పటికీ, వాటిని ధర్మమార్గాన్ని ధ్వంసం చేసేటట్లు ప్రవర్తింపచేయడు.

చ. **అయనయసంగ్రహుండు వినయవ్యవసాయి భయార్తలోకసం**
శ్రయుఁడు గృతాస్త్రుఁ డాహవవిశారదశౌర్యుఁడు శిష్టబాంధవ
ప్రియుఁ డసమానసుందరగభీరశుభాకృతి యల్ల పుణ్యుఁ డా
రయ నకులుండు పాండుసుతరత్నము భాసురకీర్తి యిమ్మహిన్. **213**

ప్రతిపదార్థం: నకులుండు= నకులుడు; అయనయసంగ్రహుండు= మేలు చేసెడి నీతి విధానం బాగా తెలిసినవాడు; వినయవ్యవసాయి= నమ్రతను అలవరుచుకొనటానికి కృషిచేసినవాడు; భయ+ఆర్త, లోక, సంశ్రయుఁడు= భీతిచేత దీనులైన జనులకు ఆధారం అయ్యేవాడు; కృత+అస్త్రుఁడు= మంత్రమహిమ కల ఆయుధాలు ప్రయోగించటంలో సిద్ధహస్తుడు; ఆహవ, విశారద, శౌర్యుఁడు= యుద్ధం చేయటంలో కౌశలంతోకూడిన పరాక్రమం కలవాడు; శిష్ట, బాంధవ, ప్రియుఁడు= మంచివారైన బంధువులకు ఇష్టుడు; అసమాన, సుందర, గభీర, శుభ+ఆకృతి= సాటిలేనట్టి అందమైన లోతైన మంచిదైన ఆకారం కలవాడు (సాటిలేని సుందరుడు, లోతైన మనస్సు కలవాడు, శుభమైన ఆకారం కలవాడు); అల్ల= అదిగో చూడుము; పుణ్యుఁడు= సుకృతం చేసినవాడు; ఆరయన్= చూడగా; పాండుసుత రత్నము= పాండురాజు కొడుకులలో రత్నం (శ్రేష్ఠుడు); ఈ+మహిన్= ఈ లోకంలో; భాసురకీర్తి= ప్రకాశించే యశస్సు కలవాడు.

తాత్పర్యం: లోకానికి శ్రేయస్సు కలిగించే నీతి విధానం తెలిసిన వాడున్నూ, విజ్ఞానంవలన ఏర్పడిన వినయం కలవాడున్నూ, భయంచేత దీనులు అయిన ప్రజలను కాపాడి ధైర్యం చేకూర్చేవాడున్నూ, యుద్ధంచేయటంలో గడుసుదనం చూపగల పరాక్రమవంతుడున్నూ, మంచివారైన బంధువులకు సంప్రీతి ఘటించేవాడున్నూ,

సాటిలేనిసౌందర్యం కలిగిన ప్రియదర్శనుడున్నూ, పరోపకారపారీణుడున్నూ అయిన అడుగో అతడే పుణ్యాత్ముడు నకులుడు. పాండవులలో రత్నం. భూలోకంలో పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించినవాడు.

ఉ. వీరుఁడు చిత్రయోధి దృఢవేధి కృతాస్త్రుఁడు భూరిబుద్ధి వి
స్ఫారుఁడు వాగ్విశారదుఁడు పార్థులకూరిమితమ్ముఁ డుజ్జ్వలా
కారుఁడు ధర్మదక్షుఁ డవికారుఁడు ప్రౌఢపతంగతేజుఁ డ
ధ్ధీరుఁడు పాండవుండు సహదేవుఁడు దేవనిభుండు పెంపునన్. 214

ప్రతిపదార్థం: సహదేవుఁడు= సహదేవుడు; వీరుఁడు= గొప్పపరాక్రమం కలవాడు; చిత్రయోధి= అచ్చెరువుకొలిపే యుద్ధం చేయగలవాడు; దృఢవేధి= గురిచూచి గట్టిగా తగిలేటట్లు ఆయుధాలు ప్రయోగించగలవాడు; కృత+అస్త్రుఁడు= మంత్రమహిమ గల ఆయుధాలను వాడటంలో సిద్ధహస్తుడు; భూరిబుద్ధివిస్ఫారుఁడు= గొప్ప తెలివి తేటలు విస్తరించిన మేధావి; వాక్+విశారదుఁడు= మాటలలో నేర్పరి; ధర్మదక్షుఁడు= ధర్మం నిర్వహించటంలో సమర్థత కలవాడు; పార్థుల కూరిమి తమ్ముఁడు= పాండవులకు ప్రియమైన కడగొట్టు తమ్ముడు; ఉత్+జ్వల+ఆకారుఁడు= గొప్పగా ప్రకాశించే రూపం కలవాడు, తేజస్వి; అవికారుఁడు= చిత్తవికారాలు లేనివాడు; ప్రౌఢపతంగతేజుఁడు= చండమార్తాండుడివంటి ప్రకాశం కలవాడు; ఆ+ధీరుఁడు= చిత్తస్థైర్యం కలవాడు; పాండవుండు= పాండురాజుయొక్క కొడుకు; పెంపునన్= గొప్పతనంలో; దేవ, నిభుండు= దేవతలతో సమానుడు;

తాత్పర్యం: సహదేవుడు మానవమాత్రుడు కాడు సుమా! అతిలోక తేజస్వి అయిన అతడు దేవతలతో సమానుడు. గొప్పపరాక్రమం కలిగినవాడు. ఆశ్చర్యం గొలిపేవిధంగా యుద్ధంచేయగలవాడు. గురిచూచి గాటంగా నాటేటట్లు ఆయుధాలు ప్రయోగించే లక్ష్యశుద్ధి కలవాడు. బుద్ధికుశలత కల మేటి మేధావి. పొంకంగా తూచితూచి మాటలు కూర్చగల వక్త. పాండవులు అనురాగంతో లాలించే కట్టకడపటి తమ్ముడు. దేదీప్యమాన మైన తేజస్సు కలవాడు, ధర్మనిర్వహణ సమర్థుడు, చండమార్తాండుడివలె వెలుగొందేవాడు. చిత్తవికారాలు లేని ధైర్యశాలి. గొప్పతనంలో దేవతలతో సమానుడు. అడుగో అతడే సహదేవుడు. చూడుము.

తే. కొడుకులం దెల్లఁ గడుఁగూర్చు గొంతి యితని; । కిమ్మహాత్ముఁడు మహి చలియించె నేని
నగ్ని చల్లన యయ్యె నే నాత్మఁ దాను । ధర్మనిష్ఠుఁ డై సత్యంబు దప్పఁ డెపుడు. 215

ప్రతిపదార్థం: గొంతి= కుంతీదేవి; ఇతనికిన్= ఇతనిపై (ఈ సహదేవుడిని); కొడుకులందున్+ఎల్లన్= అందరి కుమారులలో; కడున్ మిక్కుటంగా; కూర్చున్= వాత్సల్యం చూపుతుంది; ఈ+మహా+ఆత్ముఁడు= ఈ మహానుభావుడు; మహి= భూమి; చలియించెన్+ఏనిన్= కంపించినప్పటికిన్నీ; అగ్ని= నిప్పు; చల్లన+అయ్యెన్+ఏని= చల్లబడినప్పటికిన్నీ; తాను= తాను (సహదేవుడు); ఆత్మన్= మనస్సులో; ధర్మనిష్ఠుఁడు+ఐ= ధర్మంలోనే ఏకాగ్రత కలవాడై; ఎపుడున్= ఏ సమయంలోనూ; సత్యంబున్= నిజాన్ని; తప్పఁడు= వీడడు.

తాత్పర్యం: కుంతీదేవికి తన కొడుకులు అందరిపై కంటె ఈ సహదేవుడిమీదనే వాత్సల్యం మెండు. ఈ మహాత్ముడు సంతత సత్యసంధుడు. భూమి కంపించవచ్చును, అగ్గి చల్లబడవచ్చును కాని సహదేవుడు మాత్రం ధర్మనిష్ఠ వదలిపెట్టడు, బొంకు పలుకడు.

వ. వీ రేవురు నత్యంతదుర్వారులు; వీరి బారిం బడిన వారాశినడుమ నుగ్రమకరాహతంబై యవియు పేరోడయుం బోలె నీసైన్యంబు వికలం బగు; నీవునుం బ్రాణం బొండె మానం బొండెఁ గోల్పోక మెయిమెయిం

బో నేర్చెదవే?' యనియె; నప్పుడు కౌంతేయులు సైంధవసేనం దలపడి దిఙ్ముఖంబున నెల్లం జీఁకట్లు గవియునట్లుగా బాణపటలంబులు వఱఁగింపం దొడంగిన. 216

ప్రతిపదార్థం: వీరు+ఏవురున్= వీరు అయిదుగురు - పంచపాండవులు; అతి+అంత, దుర్వారులు= వారించుటకు శక్యంగాని వీరులు; వీరి= పాండవులయొక్క; బారిన్+పడిన= హింసకు గురియైతే; వారాశినడుమన్= సముద్రమధ్యంలో; ఉగ్ర, మకర+ఆహతంబు+ఐ= భయంకరమైన మొసళ్ల చేత కొట్టబడినట్టిదై; అవియు= పగులు; పేరు+ఓడయున్+పోలెన్= పెద్ద నావవలె; నీసైన్యంబు= నీసేన; వికలంబు+అగున్= చెదరుతుంది; నీవునున్= నీవు సయితం; ప్రాణంబు+ఒండెన్= ప్రాణంకాని; మానంబు+ఒండెన్= గౌరవంకాని; కోల్పోక= పోగొట్టుకొనక; మెయిమెయిన్= అనాయాసంగా; పో, నేర్చెదవే?= పోగలవా?; అనియెన్= అని చెప్పింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కౌంతేయులు= కుంతీపుత్రులు- పాండవులు; సైంధవసేనన్= జయద్రథుడి సైన్యాన్ని; తలపడి= తాకి; దిక్+ముఖంబునన్= దిక్కుల పురోభాగంలో; ఎల్లన్= పూర్తిగా; చీకట్లు= అంధకారాలు; కవియునట్లుగాన్= ముసిరేటట్లుగా; బాణ పటలంబులు= అమ్ముల సముదాయాలు; వఱఁగింపన్+తొడంగినన్= ప్రయోగించ సాగగా.

తాత్పర్యం: పంచపాండవులు జయించ నలవిగానివారు సుమా. ఎవరును వీరిబారినుండి తప్పించుకొనలేరు. సముద్రమధ్యంలో మొసళ్లకు చిక్కి బ్రద్దలయ్యే పెద్దనౌకవలె నీసైన్యం పాండవులకు చిక్కి వికలం కాగలదు. ఇక నీవు సయితం ప్రాణాన్ని కోల్పోతావు లేదా గౌరవాన్ని కోల్పోతావు' అని ద్రౌపది సైంధవుడిని హెచ్చరించింది. అంతలో పాండవులు సైంధవుడి సేనలను చుట్టుముట్టి ఆకసాన్ని చీకట్లు క్రమ్మేటట్లుగా అమ్ములసముదాయాలను ప్రయోగించారు.

క. 'తొలఁగకుఁడు పొదువుఁ డేయుఁడు । నిలువుఁడు వడిఁ బొడువుఁ' డనుచు నిజయోధులఁ దాఁ
గలయఁ బురికొల్పి సైంధవుఁ । డలఘు పరాక్రముఁడు నిలిచె నాహవభూమిన్. 217

ప్రతిపదార్థం: తొలఁగకుఁడు= కదలిపోకండి; పొదువుఁడు= చుట్టుముగండి; ఏయుఁడు= కొట్టండి; నిలువుఁడు= పారిపోకుండా ఆగండి; వడిన్= వేగంగా; పొడువుఁడు= గ్రుచ్చండి; అనుచున్= అని పలుకుతూ; నిజ, యోధులన్= తనభటులను; తాన్= తాను (సైంధవుడు); కలయన్= కలిసి పోరాటం సలిపేటట్లుగా; పురికొల్పి= ప్రోత్సహించి; అ, లఘు, పరాక్రముఁడు= గొప్ప శౌర్యం కలవాడు; సైంధవుఁడు= జయద్రథుడు; ఆహవభూమిన్= యుద్ధంలో; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ప్రక్కకు కదలకండి, చుట్టుముట్టండి, కొట్టండి, ధైర్యంతో నిలబడండి, వేగంగా గ్రుచ్చండి' అంటూ తన సైనికులను ఐకమత్యంతో నిలిచి పోరాడం డని ప్రోత్సాహిస్తూ జయద్రథుడు గొప్పపరాక్రమం ప్రదర్శించేవాడై రణరంగంలో నిలబడ్డాడు.

వ. ఇట్లు, త్రిగర్తశిబిసింధుసైన్యంబులతో ననేకనరపతిపరివృతుండై నిలిచిన జయద్రథుం జూచి, భీమసేనుండు క్రోధారుణలోచనుం డై, రథంబు డిగ్గి హేమబంధ బంధురంబును నయోమయంబును నగు గదాదండంబు ద్రిప్పుచు వానిపయిం గవిసిన నడ్డపడి కోటికాస్యుండు నిజసైన్యసంఘంబుతో నమ్మహావీరుం బొదువుటయు నతండు. 218

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; త్రిగర్తశిబి సింధుసైన్యంబులతోన్= త్రిగర్తులకు శిబికి సింధుదేశానికి సంబంధించిన సేనలతో; అనేక, నరపతి పరివృతుండు+ఐ= పెక్కురురాజులచేత చుట్టకొనబడినవాడై; నిలిచిన= నిలబడిన; జయద్రథున్+చూచి=

సైంధవుడిని అరసి; భీమసేనుండు= భీముడు; క్రోధ+అరుణ, లోచనుండు+ఐ= కోపంచేత ఎఱ్ఱవారిన నేత్రాలు కలవాడై; రథంబు+డిగ్గి= తేరు దిగి; హేమ, బంధ, బంధురంబును= బంగారు పిడిచేత పొదుగబడినదియున్నూ; అయస్+మయంబును= ఇనుముతో కూడినదియున్నూ; అగు= అయిన; గదాదండంబు= గదను; త్రిప్పుచున్= ఇటు నటు సంచలింపజేస్తూ; వానిపయిన్= అతడిపై, జయద్రథుడిపై; కవిసినన్= ఉఱకగా; కోటికాస్యుండు= కోటికాస్యుడు; అడ్డపడి= అడ్డంవచ్చి; నిజ, సైన్య, సంఘంబుతోన్= తనయొక్క సేనల సముదాయంతో; ఆ+మహావీరున్= ఆగొప్పయోధుడిని; పొదువుటయును= చుట్టుముట్టుటమున్నూ.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా త్రిగర్తశిబిసింధుసేనలు పెక్కురు రాజులు తన చుట్టు చేరిఉండగా రణరంగంలో నిలిచిన సైంధవుడిని చూచి భీముడు కోపంచేత ఎఱ్ఱబడిన కన్నులతో తనరథం దిగి, బంగారుపిడి గల ఇనుపగదను త్రిప్పుతూ అతడిపైకి ఉరికాడు. అంతట కోటికాస్యుడు భీముడికి అడ్డుపడి తనసేనలతో కలిసి ఆ మహావీరుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

క. మదగజముల రథయోధులఁ । బదాతులను దురగములను బలువిడిఁ గలయం
జదుపుచు దుర్వారగతిన్ । విదితబలుఁడు ఘనగదాప్రవీణత మెఱసెన్. 219

ప్రతిపదార్థం: మదగజములన్= మదించిన ఏనుగులను; రథయోథులన్= రథికులను; పదాతులను= కాల్బలాలను; తురగములను= గుఱ్ఱాలను; బలువిడిన్= ఉత్సాహంతో; కలయన్+చదుపుచున్= కలసిపోవునట్లుగా నేలమట్టంచేస్తూ; దుర్వారగతిన్= వారించటానికి వీలులేని విధంగా; విదితబలుఁడు= తేటతెల్లమైన బలం కలవాడు అయిన భీముడు; ఘన, గదా, ప్రవీణతన్= గొప్పదైన గదయందు గల నేర్పును; మెఱసెన్= ప్రకాశింపచేశాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు మత్తేభాలను, రథాలతో కూడిన రథికులను, గుఱ్ఱాలను, కాల్బలాలను కలతచెందించి నేలమట్టంచేసి, తన గదాప్రయోగకౌశలాన్ని ప్రకాశింపచేశాడు.

వ. ఇట్లు విహరించి యహితసైన్యంబు నిహతం బగుటయుఁ జెలంగి సింహనాదంబు సేసి, యతండు సారథి
సముపనీతం బైన రథంబు సాదరంబుగా నెక్కి గృహీతశరాసనుండై విక్రమించె; మఱియును. 220

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విహరించి= యథేచ్ఛగా తిరిగి; అహిత సైన్యంబు= విరోధి సేన; నిహతంబు+అగుటయున్= చచ్చుటయున్నూ; చెలంగి= ఉత్సహించి; సింహనాదంబు+చేసి= సింహగర్జన వంటి కేక పెట్టి; అతండు= అతడు, భీముడు; సారథి, సముపనీతంబు+ఐన= సారథిచేత దగ్గరకు తీసికొనిరాబడిన; రథంబు= అరదం; సాదరంబుగాన్= అభిమాన పురస్సరంగా; ఎక్కి= ఆరోహించి; గృహీత, శరాసనుండు+ఐ= పట్టిన ధనుస్సు కలవాడై; విక్రమించెన్= పరాక్రమించాడు; మఱియును= వెండియును.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడు రణరంగంలో యథేచ్ఛగా తిరిగి శత్రుసేనలను రూపుమాపి సింహనాదం చేశాడు. తదుపరి సారథి తనకడకు తీసికొని వచ్చిన రథాన్ని అధిరోహించి, విల్లు చేపట్టి అమ్ములతో మరల యుద్ధం చేయసాగాడు.

క. అలిగి యుధిష్ఠిరుఁడును న । గ్గలికం బ్రతివీరు లడరఁ గార్ముక విద్యా
విలసనము మిగుల సౌవీ । రుల నూర్వుర రథికవరుల రూ పడఁగించెన్. 221

ప్రతిపదార్థం: యుధిష్ఠిరుఁడును= ధర్మరాజును; అలిగి= కోపించి; అగ్గలికన్= పూనికతో; ప్రతివీరులు+అడరన్= శత్రువీరులు భయపడేటట్లుగా; కార్ముక, విద్యా, విలసనము= విలువిద్య యొక్క విలాసం; మిగులన్= అతిశయించగా; సౌవీరులన్= సౌవీరజాతికి చెందిన; నూర్వుర రథికవరులన్= వందమంది రథయోధులలో శ్రేష్ఠులను; రూపు+అడఁగించెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కోపించి పూనికతో యుద్ధంచేసి శత్రువీరులు వెరపు చెందేటట్లుగా విలువిద్య ప్రకాశింప జేసి నూరుమంది సౌవీర రథయోధులను చంపాడు.

క. నకులుఁడు నిశాతసాయక । నికరంబుల సమర ధారుణీతల మెల్లం
బ్రకట పరవీరవరమ । స్తక బంధురముగ నొనర్చె దారుణభంగిన్. 222

ప్రతిపదార్థం: నకులుఁడు= నకులుడు; నిశాత సాయక నికరంబులన్= వాడియైన అమ్ముల సముదాయాలచేత; సమర ధారుణీతలము+ఎల్లన్= యుద్ధభూమిని అంతటినీ; దారుణభంగిన్= ఘోరమైన విధంగా; ప్రకట పరవీరవరమస్తక బంధురముగన్= స్పష్టముగా శత్రువీరశ్రేష్ఠుల యొక్క తలకాయలతో నిండినదిగా; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడు వాడిఅమ్ములను ప్రయోగించి యుద్ధభూమంతా శత్రువీరుల తలకాయలతో నిండిపోయి భయంకరంగా కనబడేటట్లు చేశాడు.

క. నారాచపాతముల దు । ర్వారుఁడు సహదేవుఁ డాహవ ముఖంబున న
శ్వారోహకులం గూల్చుచు । వీరవిహారంబు సలిపె వేడ్క యెలర్పన్. 223

ప్రతిపదార్థం: దుర్వారుఁడు= వారించుటకు వీలులేనివాడు; సహదేవుఁడు; నారాచపాతములన్= బాణాలను వర్షించటంచేత; ఆహవ, ముఖంబునన్= యుద్ధరంగపు ముందుభాగంలో; అశ్వ+ఆరోహకులన్= రౌతులను; కూల్చుచున్= సంహరిస్తూ; వేడ్క= వినోదం; ఎలర్పన్= శోభిల్లగా; వీరవిహారంబు= వీరుడు చేసే స్వేచ్ఛాయానం; సలిపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: బాణాలను ప్రయోగించి సహదేవుడు యుద్ధరంగంలో అనిమొనలోని అశ్వికులను సంహరించి వీరవిహారం చేశాడు.

ఆ. సింధురాజసైన్య సింధుపూరమునందు । మహిత ఫల్గునాఖ్య మంథనగము
దిరిగి కలఁపఁదొడఁగెఁ బరనృపాలక మహా । జలచరవ్రజంబు సంచలింప. 224

ప్రతిపదార్థం: మహిత, ఫల్గున+ఆఖ్య, మంథనగము= అర్జునుఁడు అనే పేరుగల గొప్ప మందర పర్వతం; సింధు రాజ సైన్య సింధుపూరమునందున్= సింధురాజుయొక్క సేన అనెడి ముద్రజలసమూహంలో; తిరిగి= పరిభ్రమించి; పర, నృపాలక, మహా, జలచర, వ్రజంబున్= శత్రురాజులు అనెడి జలజంతువుల సముదాయం; సంచలింపన్= క్షోభించేటట్లుగా; కలఁపన్+తొడఁగెన్= కదిపి కుదిపి వేయసాగాడు.

తాత్పర్యం: సింధురాజుయొక్క సైన్యం అనెడి సముద్రజలాలలో అర్జునుడు అనే గొప్ప మందరపర్వతం కలయదిరిగి శత్రురాజులు అనే జలచర సముదాయాన్ని క్షోభింపజేస్తూ కదిపి కుదిపివేసింది.

విశేషం: (1)అలం: రూపకం. (2) క్షీరసాగర మథనం-దేవదానవులు మందరగిరిని కవ్వంచేసి పాలకడలిని చిలకడం, సుప్రసిద్ధ పౌరాణికగాథ,

సీ. వారణకోటి దదారోహకులతోన । వివశమై యొఱలుచు నవనిఁ ద్రెళ్లెః
సూతహయధ్వజపాతపూర్వకముగ । రథములు దుమురయ్యె రథులతోన;
వెస రావుతులతోన వసమఱి హయములు । గెడసి యెల్లెడలను బుడమిఁ గప్పెః
దండడిఁ దెరలుచు సందడి పెల్లుగాఁ । గాలుబలంబులు గూలెఁ గలయఁ

ఆ. దుముల మధిక మయ్యె సమరతలంబున । ఘోరరుధిరవారిపూర మెసఁగెః
జితవిరోధిబలుఁడు శతమఖసూనుండు । చాపనైపుణంబు సూపునపుడు. 225

ప్రతిపదార్థం: జిత, విరోధి, బలుఁడు= జయించబడిన శత్రువుల సైన్యం కలవాడు; శతమఖ, సూనుండు= ఇంద్రుడికొడుకు; చాపనైపుణంబు= వింటినేర్పు; చూపునపుడు= ప్రదర్శించేటప్పుడు; వారణకోటి= ఏనుగుల సముదాయం; తత్+ ఆరోహకులతోన్+అ= ఆ ఏనుగులను ఎక్కిన వీరులతో పాటుగా; వివశము+ఐ= వశం తప్పి; ఒఱలుచున్= వ్రాలుతూ; అవనిన్= భూమిపై; త్రెళ్లెన్= పడిపోయింది; సూత, హయ, ధ్వజ, పాత, పూర్వకముగన్= సారథి గుర్రాలు జెండాలు ముందు పడునటువంటివి కాగా; రథములు= అరదాలు; రథులతోడన్= రథయోధులతో పాటుగ; తుమురు+అయ్యెన్= ముక్కలు అయ్యాయి; వెసన్= శీఘ్రంగా; రావుతులతోన= ఆశ్వికులతోపాటు; వసమఱి= అదుపు తప్పి; హయములు= గుర్రాలు; కెడసి= చచ్చి; ఎల్ల+ఎడలను= అన్నిచోట్లలో; పుడమిన్= భూమిని; కప్పెన్= ఆవరించాయి; దండడిన్= దట్టంగా; తెరలుచున్= పొరలుచు; సందడి= సమ్మర్దం; పెల్లుగాన్= అతిశయించగా; కాలు బలంబులు= కాల్బలాలు, పదాతులు; కలయన్+కూలెన్= కుప్పకూలాయి; తుములము= సందడి కయ్యం; అధికము+అయ్యెన్= హెచ్చింది; సమర తలంబునన్= రణరంగంలో; ఘోర, రుధిర, వారి పూరము= భయంకర మైన నెత్తురు ప్రవాహం; ఎసఁగెన్= అధికమయింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తన విలువిద్యను ప్రదర్శించేటప్పుడు భయంకరమైన నెత్తురు ప్రవాహాలు ఏర్పడ్డాయి. అతడు శత్రువులసేనలు సంహరించే సామర్థ్యం కలవాడు. ఏనుగుల సమూహాలు వాటిపై ఎక్కి యుద్ధం చేస్తున్న వీరులతో పాటు వశంతప్పి భూమిపై వ్రాలిపడి పోయాయి. రథాలు రథికులతో, గుర్రాలతో జెండాలతోపాటు ముక్కలు చెక్కలై రణరంగాన్ని కప్పివేశాయి. గుర్రాలు రౌతులతోపాటు అధీనం తప్పి యుద్ధభూమిపై కూలిపోయాయి. కాల్బలాలు దొమ్మియుద్ధం చేస్తూ కుప్పలు కుప్పలుగా రణరంగంలో ఒరిగిపోయాయి. యుద్ధభూమి బీభత్సంగా కన్పించింది.

తే. సవ్యకరమునందును నపసవ్యకరము । నందుఁ బర్యాయ సంగత మగుచుఁ జూడఁ
గొఱవి ద్రిప్పిన యొప్పున మెఱసెఁ బార్థు । గాండివము వాలుఁదూపులగని యనంగ. 226

ప్రతిపదార్థం: పార్థు గాండివము= గాండివం అనే పేరు కల్గిన అర్జునుడివిల్లు; సవ్యకరము నందున్= ఎడమచేతిలోనూ; అపసవ్య, కరమునందున్= కుడి చేతిలోనూ; పర్యాయ సంగతము+అగుచున్= ఒకమారు అటు ఒకమారు ఇటు సమకూర్చబడినదై; చూడన్= అరయగా; కొఱవి= మండెడు కఱ్ఱ; త్రిప్పిన+ఒప్పునన్= త్రిప్పిన విధంగా; వాలు+తూపుల గని= వాడి అమ్ములగని; అనంగన్= అనేటట్లుగా; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కవ్వడి. (కవ+వడి) రెండు వడులు కలవాడు; సవ్యసాచి= రెండు చేతులతో బాణాలు ప్రయోగించేవాడు. అర్జునుడు గాండీవం చేతబట్టి ఒకసారి కుడిచేతితో మరొకమారు ఎడమచేతితో బాణాలు ప్రయోగించాడు. అప్పుడు గాండీవం అమ్ములగనివలె కన్పించింది. త్రిప్పుతున్న కొరవివలె ప్రకాశించింది.

విశేషం: అర్జునుడు గాండీవం అమ్ములగని వలె కన్పించటానికి మూలహేతువు అది అక్షయ తూణీరంతో కూడిఉండటం కావటమే. అగ్నిదేవుడు ఖాండవదహనసమయంలో అర్జునుడికి అక్షయతూణీరం (తరుగని అమ్ములపొది), ఇతరులు నరుకలేని ధనుస్సు అయిన గాండీవాన్ని బహూకరించాడు.

వ. అట్టియెడం ద్రిగర్తపతి యైన సుధన్వుండు గదాహస్తుండై రథంబు డిగ్గి చని ధర్మతనయు రథ్యంబులఁ గూలనేసిన, నతండు నిశితసాయకంబున వానియురంబు వ్రచ్చి విగతజీవుం గావించి, సత్వరంబుగాఁ జని సహదేవు నరదం బెక్కెః మఱియును ద్రిగర్తులలోన మహాముఖ క్షేమంకరు లనువారు నకులుం బొదివి ఘనశరాసారంబు గురిసి జలధరంబులుం బోలె గర్జిల్లిన, నమ్మాద్రీసూనుండు వారి నిద్దఱఁ బెక్కమ్ముల నొప్పించెః నంతఁ దదీయాగ్రజుం డగు సురథుండు. 227

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ తరుణంలో; త్రిగర్తపతి+ఐన= త్రిగర్త దేశానికి ప్రభువు అయిన; సుధన్వుండు= సుధన్వుడు అనే వాడు; గదా, హస్తుండు+ఐ= గద చేతపూనిన వాడై; రథంబు, డిగ్గి= తేరు దిగి; చని= వెడలి; ధర్మతనయు, రథ్యంబులన్ ధర్మనందనుడియొక్క గుర్రాలను; కూలన్+ఏసినన్= సంహరించగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; నిశిత, సాయకంబునన్= వాడిబాణంచేత; వాని= ఆ సుధన్వుడియొక్క; ఉరంబు= వక్షం; వ్రచ్చి= చీల్చి; విగతజీవున్+కావించి= చంపి; సత్వరంబుగాన్= వేగంగా; చని= వెడలి; సహదేవు+అరదంబు+ఎక్కెన్= సహదేవుడియొక్క తేరును అధిరోహించాడు; మఱియును= వెండియు; త్రిగర్తులలోనన్= త్రిగర్తులలో; మహాముఖ, క్షేమంకరులు+అనువారు= మహాముఖుడు క్షేమంకరుడు అనేవారు; నకులున్+పొదివి= నకులుడిని చుట్టుముట్టి; ఘనశర+ఆసారంబు= పెద్ద అమ్ములవాన; కురిసి= వర్షించి; జలధరంబులున్+పోలెన్= మేఘాలవలె; గర్జిల్లినన్= ఉరుమగా; ఆ+మాద్రీ, సూనుండు= ఆ మాద్రికొడుకు; వారిన్+ఇద్దఱన్= వారిరువురిని- మహాముఖ క్షేమంకరులను; పెక్కు+అమ్ములన్= అనేక బాణాలు ప్రయోగించి; నొప్పించెన్= బాధించాడు; అంతన్= అంతట; తదీయ+అగ్రజుండు+అగు= వారి యొక్క అన్న అయిన; సురథుండు= సురథుడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరుణంలో త్రిగర్తదేశప్రభువు అగు సుధన్వుడు తనచేత గద ధరించి తేరు డిగ్గి ధర్మరాజుపై విజృంభించి అతడి రథానికి పూన్చిన గుర్రాలను చంపాడు. ధర్మరాజు ఒక వాడి బాణంతో ఆ సుధన్వుడివక్షం చీల్చి ఆతడిని సంహరించి, తాను సహదేవుడి రథంపై ఎక్కాడు. అంతట త్రిగర్తులలోని వీరులు మహాముఖుడును, క్షేమంకరుడును నకులుడిని చుట్టూ క్రమ్ముకొని, మేఘాలవలె గర్జిస్తూ అమ్ములజడివాన అతనిపై వర్షించారు. నకులుడు ఆ ఇరువురితో యుద్ధంచేసి, పెక్కుబాణాలు ప్రయోగించి వారిరువురిని బాధించాడు. అంతట వారి అన్న సురథుఁడు.

చ. కరినికరంబుతోఁ దొడరి గర్వితుఁడై తనవారణేంద్రు న
క్కురుకులవీరుమీఁద నెసఁగొల్పినఁ దద్రథఘోటకంబులం
బరుషతఁ జంపు నగ్గజము వాయక వాఁ డసిచర్మహస్తుఁడై
ధరణికి దాఁటుచో నది మదంబున వెండియుఁ బైఁ గడంగినన్. 228

ప్రతిపదార్థం: కరి, నికరంబుతోన్= ఏనుగుల సముదాయం తోడుగా పెట్టుకొని; తొడరి= పూని; గర్వితుఁడు+ఐ= మదించిన వాడై; తన, వారణ+ఇంద్రున్= తన యొక్క శ్రేష్ఠమైన ఏనుగును; ఆ+కురుకుల వీరుమీఁదన్= నకులుడిపై; ఎసఁగొల్పినన్= ఎదుర్కొనుటకు ప్రోత్సహించగా; తత్+రథ, ఘోటకంబులన్= ఆ నకులుడి తేరుయొక్క గుర్రాలను; పరుషతన్= కఠినంగా; చంపు= చంపే; ఆ+గజమున్= ఆ ఏనుగును; పాయక= వదలక (అంతటితో ఆగకుండా); వాఁడు= నకులుడు; అసిచర్మ

హస్తుఁడు+ఐ= కత్తిని డాలును చేతులలో ధరించినవాడై; ధరణికిన్= భూమికి; దాఁటుచోన్= ఉరికేటప్పుడు; అది= ఆ యేనుగు; వెండియున్= మరల; పైన్+కడంగినన్= నకులుడి మీదకు వచ్చి పడటంచేత.

తాత్పర్యం: సురథుడు తన ఏనుగులతండాన్ని తన వెంటపెట్టుకొని తన గజరాజాన్ని నకులుడిపై పురికొల్పాడు. ఆ యేనుగు విజృంభించి నకులుడి రథాశ్వాలను చంపింది. నకులుడు అంతట రథంపై నుండి కత్తిని డాలును చేబూని భూమిపై దూకినప్పుడు ఆ ఏనుగు మదించి ఆతనిపై విజృంభించింది.

చ. **తొలఁగక యమ్మహాబలుఁడు దోర్బల మొప్పఁ గృపాణపాతభం**
గులఁ గరినాథు కేలు నిరుగొమ్ములతో బెరయంగఁ ద్రుంప బె
ట్టిలకు విచేష్టమై నొఱగు నేనుఁగుపై నతిమాత్రభీతి వి
హ్వలుఁ డగు శత్రు నుద్ధతిఁ గృతాంత విధేయునిఁ జేసె వ్రేల్మిడిన్. **229**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహాబలుఁడు= ఆ గొప్ప బలవంతుడు- నకులుడు; తొలఁగక= (తాను విరథుడు అయినప్పటికీ యుద్ధభూమి) వీడక; దోర్బలము= భుజ శక్తి; ఒప్పన్= శోభిల్లగా; కృపాణ, పాత, భంగులన్= కత్తి వేటుల రీతులలో; కరినాథుకేలున్= ఆ గొప్ప ఏనుగు తుండాన్ని; ఇరు+కొమ్ములతోన్= రెండు దంతాలతో; బెరయంగన్= కలిసి ఒకటి అయ్యేటట్లుగా; త్రుంపన్= ఖండించగా; బెట్టు= మిక్కుటంగా; ఇలకున్= భూమికి; విచేష్టము+ఐ= చేష్టదక్కి, కదలిక లేనిదై; ఒఱగు= వ్రాలే; ఏనుఁగుపైన్= ఏనుగుమీదనే; అతి మాత్ర భీతి, విహ్వలుఁడు+అగు= కొలదికి మించిన భయంచేత చేష్టలుడిగినవాడు అయిన; శత్రున్= శత్రువును; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; వ్రేల్మిడిన్= శీఘ్రంగా; కృతాంత, విధేయునిన్ +చేసెన్= యముడికి అధీనుడిగా చేశాడు అంటే సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: తాను విరథుడు అయినప్పటికీ, యుద్ధం విరమించక గొప్పబలం గల ఆ నకులుడు ఆ మత్తేభాన్ని తన కత్తితో ఎదుర్కొని దాని తుండాన్ని దంతాలను ఖండించాడు. ఆ యేనుగు చేష్ట దక్కి భూమిపై కూలిపోయింది. ఆ మత్తేభంమీద నున్న వీరుడు సురథుడు ఆ దృశ్యాన్ని చూచి మిక్కిలిభయంతో చేష్టలుడిగాడు. అంతట అతడిని నకులుడు యమలోకానికి పంపాడు.

క. **వైరులు దలఁకఁగ నిమ్మై । దారుణపౌరుషవిశేషదక్షుం డై య**
వ్వీరుఁడు రయమున నరిగి స । మీరతనయునరద మెక్కి మెఱసెం బోరన్. **230**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వీరుఁడు= నకులుడు; వైరులు= శత్రువులు; తలఁకఁగన్= భయపడగా; ఇమ్మైన్= ఈ రీతిగా; దారుణ, పౌరుష, విశేష దక్షుండు+ఐ= భయంకరమున్నూ పేర్కొనదగినట్టిదియున్నూ అయిన పరాక్రమం చూపటంలో నేర్పరి అయి; రయమునన్= వేగంగా; అరిగి= వెళ్లి; సమీరతనయు+అరదము+ఎక్కి= వాయుపుత్రుడు అయిన భీమసేనుడి రథాన్ని ఎక్కి; పోరన్= యుద్ధంలో; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువులు భయపడేటట్లుగా ఆ రీతిగా సాటిలేని శౌర్యసాహసాలు ప్రదర్శించినవాడయి, సమర్థుడు అయిన ఆ వీరుడు నకులుడు వేగంగా వాయుపుత్రుడైన భీముడి రథాన్ని ఎక్కి, యుద్ధంలో ప్రకాశించాడు.

చ. **ఘనుఁడు వృకోదరుండు దనుఁ గట్టలుకం దలపడ్డ కోటికా**
స్యుని తురగంబులం దునిమి సూతునికంఠముఁ ద్రుంచి వైచి తీ

వ్రనిశిత మైన ప్రాసమున వాని యురంబు వగిల్చి చంపినం
గనుకనిఁ బాఱె భీతి యెసఁగంగఁ దదీయ చమూసమూహముల్. **231**

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; వృక+ఉదరుండు= (తోడేలు పొట్ట వంటి కడుపు గలవాడు) భీముడు; తనున్= తనను; కట్టలుకన్ (కడు+అలుకన్)= మిక్కిలి కోపంతో; తలపడ్డ= ఎదుర్కొన్న; కోటికాస్యునిన్= కోటికాస్యుడనే వాడియొక్క; తురగంబులన్= అశ్వాలను; తునిమి= చంపి; సూతుని కంఠమున్= సారథి కుత్తుకను; త్రుంచి వైచి= నరికివేసి; తీవ్ర, నిశితము+ఐన= మిక్కిలి వాడి అయిన; ప్రాసమునన్= ఈటె చేత; వాని+ఉరంబు= కోటికాస్యుడి వక్షం; పగిల్చి= పగులగొట్టి; చంపినన్= సంహరించగా; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; తదీయ, చమూ, సమూహముల్= ఆతడియొక్క (కోటికాస్యుని యొక్క) సేనలగుంపులు; భీతి+ఎసఁగంగన్= భయం అతిశయించగా; పాఱెన్= పారిపోయాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పవీరుడైన భీమసేనుడు తనపై మిక్కుటమైన కోపంతో దాడిచేసిన కోటికాస్యుడియొక్క రథాశ్వాలను చంపి, ఆతడి సారథి కుత్తుక నుత్తరించి వాడి అయిన ఈటెతో ఆతడి వక్షాన్ని చీల్చి చంపాడు. కోటికాస్యుడి మరణానంతరం ఆతడిసేనలు భయపడి చెల్లాచెదరై పారిపోయాయి.

అర్జునుఁడు సౌవీరకుమారులం బన్నిద్దఱఁ జంపుట (సం. 3-255-27)

వ. **అంత నంగారకుండును, గుంజరుండును, సృంజయుండును, సుప్తకుండును, శత్రుంజయుండును, సుప్రబుద్ధుండును, శుభంకరుండును, భ్రమంకరుండును, శూరుండును, రథియును, గుహకుండును, బలాఢ్యుండును నను సౌవీరకుమారులు పన్నిరువురు నిక్ష్వాకు శిబి సైంధవ త్రిగర్త సైన్యంబులం గూడి క్రీడి మార్కొని పటుబాణజాలంబులం గప్పిన.** **232**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; అంగారకుండును; కుంజరుండును, సృంజయుండును, సుప్తకుండును, శత్రుంజయుండును, సుప్రబుద్ధుండును, శుభంకరుండును, భ్రమంకరుండును, శూరుండును, రథియును, గుహకుండును, బలాఢ్యుండును; అను= అను పేర్లుగల; సౌవీర కుమారులు= సౌవీరదేశానికి చెందిన యువకులు; పన్నిరువురున్= పండ్రెండుమంది; ఇక్ష్వాకు, శిబి, సైంధవ, త్రిగర్త సైన్యంబులన్+కూడి= ఇక్ష్వాకులకు, శిబికి, సింధుదేశానికి, త్రిగర్తదేశానికి సంబంధించిన సేనలతోచేరి; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; మార్కొని= ఎదిరించి; పటు బాణ జాలంబులన్= బలమైన అమ్ముల సముదాయాలతో; కప్పినన్= ఆవరించగా.

తాత్పర్యం: అంత అంగారకుడు, కుంజరుడు, సృంజయుడు, సుప్తకుడు, శత్రుంజయుడు, సుప్రబుద్ధుడు, శుభంకరుడు, భ్రమంకరుడు, శూరుడు, రథి, గుహకుడు, బలాఢ్యుడు అనే పేర్లుగల పన్నెండుమంది సౌవీరయువకులు, ఇక్ష్వాకు, శిబి, సైంధవ, త్రిగర్త సేనలు కూడిరాగా అర్జునుడిని ఎదుర్కొని అమ్ముల సముదాయాలు గుప్పించారు.

మ. **అతులక్రోధ విఘూర్ణమానహృదయుండై చండ గాండీవ ని**
ర్గత భల్లౌఘములం దదస్త్రవితతుల్ ఖండించి సౌవీరసం
తతిఁ బన్నిద్దఱవిండ్లులం దునిమి దోర్దర్పంబు మీఱంగ స
స్మితుఁడై యాతఁడు దచ్ఛిరఃప్రకర విచ్ఛేదంబు సేసెన్ వెసన్. **233**

ప్రతిపదార్థం: అతుల, క్రోధ, విఘూర్ణమాన, హృదయుండు+ఐ= సాటిలేని కోపంచేత మిక్కుటంగా కలత చెందిన డెందం కలవాడై; చండ, గాండీవ, నిర్గతభల్ల+ఓఘములన్= భయంకర మైన గాండీవమనే వింటినుండి వెలువడిన బల్లేల సమూహాలచేత; తత్+అస్త్ర, వితతుల్= వారియొక్క అస్త్రాలసముదాయాలను; ఖండించి= ముక్కలు చేసి; సౌవీర సంతతిన్, పన్నిద్దర, విండ్లులన్= సౌవీరకుమారులు పన్నెండుమంది కార్ముకాలను; తునిమి= ఖండించి; దోర్దర్పంబు= భుజ పరాక్రమాటోపం; మీఱంగన్= అతిశయించగా; సస్మితుఁడు+ఐ= నవ్వుతో కూడినవాడై; ఆతఁడు= అర్జునుడు; వెసన్= శీఘ్రంగా; తత్+శిరః ప్రకర, విచ్ఛేదంబు= వారియొక్క తలల సముదాయంయొక్క ఖండనం; వెసన్= శీఘ్రంగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కోపంతో నిండిన హృదయం కలవాడై తన గాండీవం నుండి వెలువడిన బల్లేల పరంపరలతో ఆ సౌవీరకుమారుల కార్ముకాలను విరిచి, పిదప వారల శిరస్సులను అలవోకగా ఖండించాడు.

క. **ఆకులముగ శైబ్యుల ని। క్ష్వాకుల, సైంధవులనుంద్రిగర్తులనుం బో**
నీక పొదివి రయమున న। స్తోకపరాక్రముఁడు దునిమి తూఁటాడె వడిన్. **234**

ప్రతిపదార్థం: అస్తోక పరాక్రముఁడు= తక్కువకాని అనగా గొప్పపరాక్రమం కలవాడు - అర్జునుడు; వడిన్= శీఘ్రంగా; ఆకులముగన్= కలతచెందేటట్లు; శైబ్యులన్= శిబి వంశానికి చెందినవారిని; సైంధవులనున్= సింధుదేశానికి సంబంధించినవారిని; త్రిగర్తులనున్= త్రిగర్తదేశీయులను; పోనీక= తప్పించుకొని పోకుండా; పొదివి= ఆక్రమించి; రయమునన్= వేగంగా; తునిమి తూఁటాడెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: గొప్పవీరుడైన అర్జునుడు గుంపులు గుంపులుగా పోరాడుతున్న వారందరిని కలచివైచి, శిబివంశానికి చెందిన వారిని, ఇక్ష్వాకులను, సింధుదేశానికి సంబంధించిన వారిని, త్రిగర్తదేశీయులను తప్పించుకొని పోకుండా చుట్టుముట్టి అదిమిపట్టి శీఘ్రంగా తుత్తునియలు చేశాడు.

వ. **అప్పుడు రణభూమి యంతయు శవమయం బయ్యె, నంబరం బంతయుం గబంధమయం బయ్యెఁ; జారు కేయూర వీరాంకవిభూషితంబులైన బహుచరణచ్ఛేదంబులును, గార్ముకతూణీరకాండఖండంబులు, నక్షకూబర రథాంగకేతనత్రివేణుకశకలంబులును, బుండరీకవ్యజనచామర భంగంబులుం, గరవాలపరిఘ శక్తిగదా ముసలపట్టిసప్రాస లేశంబులు, నెక్కడఁ జూచిన రాసులై యుండెఁ; గీలాల పూరంబును మాంసపంకంబును గేశ శైవాలంబును నైన యపూర్వనదీప్రవాహంబునందు బహువిధక్రవ్యాదగణంబు లవగాహంబు సేయుచుఁ బ్రకటకోలాహలవ్యాకులం బగుచుండె; నివ్విధంబున.** **235**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; రణభూమి+అంతయున్= యుద్ధ ప్రదేశమంతా; శవమయంబు+అయ్యెన్= పీనుగులతో నిండిపోయింది; అంబరంబు+అంతయున్= ఆకసం అంతయును; కబంధ, మయంబు+అయ్యెన్= మొండెములతో నిండింది; చారు, కేయూర, వీర+అంక, విభూషితంబులు+ఐన= అందమయిన భుజకీర్తులతో, వీర లాంఛనాలతో అలంకరించబడిన; బాహు, చరణ+ఛేదంబులును= చేతుల యొక్క, కాళ్ల యొక్క తునుకలున్నూ; కార్ముక, తూణీర కాండ ఖండంబులును= విండ్లు, అమ్ములపొదుల సమూహాల తునుకలు; అక్ష, కూబర, రథాంగ, కేతన, త్రివేణుక, శకలంబులును= ఇరుసులు, నొగలు, చక్రాలు, జెండాలు, మూడు ముల్లులు కల పరిగోలలయొక్క ముక్కలున్నూ; పుండరీక వ్యజన చామర భంగంబులును= తెల్లగొడుగులు విసనకర్రలు, చమరీమృగపు వెండ్రుకలతో చేయబడిన వీవనలయొక్క తునియలున్నూ; కరవాల, పరిఘ, శక్తి గదా ముసల పట్టిస ప్రాస లేశంబులును= కత్తులు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, చిల్లకోలలు, గుదియలు, రోకళ్లు, అడ్డకత్తులు, ఈటెల యొక్క చిరుముక్కలు; ఎక్కడన్= ఎచటను; చూచినన్= అరసినప్పటికిన్నీ; రాసులు+ఐ= ప్రోగులు అయి; ఉండెన్= ఉన్నాయి; కీలాల పూరంబును= నెత్తురు ప్రవాహమున్నూ; మాంస పంకంబును= మాంసం అనెడి బురదయున్నూ; కేశ శైవాలంబును= వెండ్రుకలు అనే నాచున్నూ; ఐన= అయిన; అపూర్వ నదీ ప్రవాహంబునందున్= విచిత్రమైన నదియొక్క వెల్లువలో; బహువిధ, క్రవ్యాద గణంబులు= పెక్కు రీతులయిన రాక్షసుల తండాలు; అవగాహంబు+ చేయుచున్= మునుగుతూ; ప్రకట, కోలాహల, వ్యాకులంబు+అగుచుండెన్= వెల్లడి అయిన కలకల ధ్వనితో కలత చెందింది; ఇవ్విధంబునన్= ఈ రీతిగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో యుద్ధప్రదేశమంతయు పీనుగుపెంటలతో నిండింది. ఆకసం మొండెములతో నిండింది. అందమైన భుజకీర్తులతో, రాజలాంఛనాలైన ఆభరణాలతో కూడిన చేతుల కాళ్ళ ముక్కలు, ధనుస్సుల అమ్ములపొదుల ముక్కలు, ఇరుసులు, నొగలు, చక్రాలు, జెండాలు, మూడు ముల్లులు కల అంకుశాల యొక్క ఖండాలు, వెల్లగొడుగులు, చామరాలు మున్నగువాటి ముక్కలు, కత్తులు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, చిల్లకోలలు, గుదియలు, రోకళ్లు, అడ్డకత్తులు, ఈటెలు మున్నగు ఆయుధవిశేషాల ఖండికలును ఎక్కడ చూచినా ప్రోగులు ప్రోగులుగా పడి ఉన్నాయి. నెత్తురు అనే నీటివెల్లువతో మాంసమనే బురదతో వెంట్రుకలు అనే నాచుతో ఒక విచిత్రనది ఏర్పడింది. ఆ నెత్తుటేటిలో పలురకాలైన రాక్షసపిశాచగణాలు మునుగుతున్నాయి. అక్కడ ఏర్పడిన వింత సమ్మర్దం కలకలం వర్ణనాతీతం. ఈ విధంగా.

విశేషం: (1) యుద్ధ బీభత్సాన్ని కనులార చూచినవాడు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. తిక్కనకూడ ప్రత్యక్షయుద్ధపరిచయం కల మహాకవియే. కాని, ఎఱ్ఱనకాలంలో జరిగిన యుద్ధబీభత్సం సైనికులనే గాక ప్రజానీకాన్ని అంతటిని ఆవరించినట్టిది. (2) అలంకారం రూపకం.

క. **గాండివపవనప్రేరిత। చండాంబకఘోరశిఖల శతమఖతనయో**
ద్దండదహనుఁ డొకమాత్ర న। ఖండితసౌవీరసైన్యకానన మేర్చెన్. **236**

ప్రతిపదార్థం: శతమఖ, తనయ+ఉద్దండ, దహనుఁడు= అర్జునుడు అనే (దేవేంద్రుడి సుతుడు) అగ్నిహోత్రుడు; గాండివ, పవన ప్రేరిత, చండ+అంబక, ఘోర శిఖలన్= గాండీవ ధనువు అనే వాయువుచేత ప్రజ్వలించజేయబడిన భయంకర మైన బాణాలు అనెడి దారుణమైన అగ్నిజ్వాలలచేత; ఒక మాత్రన్= ఒక క్షణం లోపల మాత్రమే; అఖండిత, సౌవీర, సైన్య, కాననమున్= సమస్త మైన సౌవీరుల సేన అనే అడవిని; ఏర్చెన్= తగులబెట్టాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రసుతుడు అయిన అర్జునుడు అనే అగ్నిహోత్రుడు గాండివం అనే గాలిచేత ప్రేరేపించబడి, వాడిబాణాలు అనే జ్వాలలతో సౌవీరసైన్యం అనే అడవిని ఒక క్షణకాలంలో దహించి వేశాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. **అట్టి క్రందున జయద్రథుండు ద్రౌపదిని దిగ విడిచి రథంబు దోలుకొని పఱచె; నంత ధర్మజుండు ధౌమ్య సమన్విత యై యున్న పాంచాలిం గని నిజరథంబుపై నిడికొనియె; సైంధవు పలాయనం బెఱింగి యర్జునుండు శత్రుసేనాహననసంరంభంబున నున్న భీమసేనున కిట్లనియె.** **237**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; క్రందునన్= యుద్ధ సమ్మర్దంలో; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; ద్రౌపదిని= పాంచాలిని; దిగవిడిచి= దిగబెట్టి(తేరునుండి క్రిందికి దింపి విడిచిపెట్టి); రథంబున్= తేరును; తోలుకొని= ముందుకు నడిపించుకొని; పఱచెన్= పారిపోయాడు; అంతన్= అంతట; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ధౌమ్య+సమన్విత= ధౌమ్యుడితో కూడినదై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; పాంచాలిన్+కని= ద్రౌపదిని చూచి; నిజరథంబుపైన్= తన తేరు మీద; ఇడికొనియెన్= ఉంచుకొన్నాడు; అర్జునుండు; సైంధవు, పలాయనంబు= జయద్రథుడు పారిపోవటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; శత్రు, సేనా, హనన, సంరంభంబునన్= విరోధి సేనను చంపే ఉద్రేకంలో; ఉన్న; భీమసేనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సౌవీరసైన్యాన్ని చెండాడే సంరంభంలో మునిగి ఉండగా, జయద్రథుడు ద్రౌపదిని తన రథంనుండి క్రిందికి దింపి, తాను వేగంగా తేరు తోలుకొని పారిపోయాడు. అంతట ధర్మరాజు ధౌమ్యుడితో కూడి ఉన్న ద్రౌపదిని తనరథంపైకి ఎక్కించుకొన్నాడు. అర్జునుడు సైంధవుడు పారిపోయిన సంగతి తెలిసికొని, ఇంకను సైనికులను ఉద్రేకంతో వధిస్తున్న భీమసేనుడికడ కరిగి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'వీతలజ్జుఁడై పఱచె సౌవీరవిభుఁడు పొనుఁగుప్రజ నేల యాఱడిఁ దునిమి వైవ**
నద్దురాత్ముని వెనుకొని యసువు లిపుడు । గొనఁగవలయు, లే లెమ్ము సద్వినుతశౌర్య! **238**

ప్రతిపదార్థం: సత్+వినుత, శౌర్య!= మంచివారిచేత ప్రశంసించబడిన పరాక్రమం కలవాడా!; భీమసేనా!; వీత లజ్జుఁడు+ఐ= పోయిన సిగ్గు కలవాడై, సిగ్గు లేనివాడై; సౌవీరవిభుఁడు= సౌవీరులయొక్క రాజు- జయద్రథుఁడు; పఱచెన్= పారిపోయాడు; పొనుఁగు ప్రజన్= తేజోవిహీనమైన జనమును; ఆఱడిన్= వ్యర్థంగా; తునిమివైవన్= సంహరించటం; ఏల= ఎందుకు; ఆ, దురాత్మునిన్= దుర్మార్గుడైన ఆ జయద్రథుడిని; వెనుకొని= వెంబడించి; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; అసువులు= ప్రాణాలు; కొనఁగన్‌వలయున్= తీయాలి; లేలెమ్ము (లెమ్ము+లెమ్ము)= లెమ్ము; అనంతర కర్తవ్యాన్ని నిర్వహించటానికై తత్క్షణమే పూనుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: 'మంచివారిచేత పొగడబడే పరాక్రమం కల ఓ భీమసేనా! వ్యర్థంగా అమాయకులు, దీనులు అయిన ఈ భటులను ఇక సంహరించటం మానుము. ఈ సౌవీరులరాజు జయద్రథుడు సిగ్గుమాలి యుద్ధాన్ని విడిచి పారిపోయాడు. ఇక మనం ఆతడినే వెంబడించి వాడిప్రాణాలు తీయాలి'.

వ. **అనిన నతండు గయ్యంబు సాలించి ధర్మతనయుం జూచి.** **239**

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు ప్రబోధించగా యుద్ధాన్ని విరమించి ధర్మరాజువైపు చూచి.

క. **'జననాథ! ద్రుపదసుతఁ దో । డ్కొని ధౌమ్యుఁడు నీవుఁ గవలు గుఱుకొని మగుడం**
జనుఁ డాశ్రమంబునకు నే । మును సైంధవువెనుకఁ గూడ ముట్టెదము వెసన్. **240**

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= రాజా, ఓ ధర్మరాజా!; ద్రుపదసుతన్= ద్రౌపదిని; తోడ్కొని= వెంట నిడుకొని; ధౌమ్యుఁడున్= ధౌమ్యుడును; నీవున్= నీవును; కవలు= నకుల సహదేవులు; గుఱుకొని= పూని (బుద్ధి పూర్వకంగా); ఆశ్రమంబునకున్= విడిదితోటకు; మగుడన్+చనుఁడు= మరలి వెళ్ళండి; ఏమును= మేము (నేనును, అర్జునుడును); వెసన్= శీఘ్రంగా; సైంధవు వెనుకన్= జయద్రథుడి యొక్క వెనుకభాగంలో; కూడ ముట్టెదము= వెంబడిస్తాం.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ద్రౌపదిని తీసికొని మీరున్నూ, ధౌమ్యుడున్నూ, నకులసహదేవులున్నూ నిశ్చింతగా ఆశ్రమానికి తిరిగిపొండి. నేనూ అర్జునుడూ కలిసి శీఘ్రంగా వెళ్ళి జయద్రథుడిని వెంబడించి ముట్టడిస్తాం.

క. **అతలంబునఁ గ్రుంగిన న । ద్భుతముగ దివమునకు నెగసి పోయినఁ బగతున్**
హతుఁ జేయక మగుడము; విని । హతుఁడుగఁ జేయుదుము దివిజు లడ్డం బైనన్'. **241**

ప్రతిపదార్థం: అతలంబునన్+క్రుంగినన్= భూమిక్రింద ఉండే పాతాళలోకానికి దిగినప్పటికీ; అద్భుతముగన్= అచ్చెరువు కలిగించేటట్లుగా; దివమునకున్= ఆకాశానికి; ఎగసి, పోయినన్= ఎగిరిపోయినప్పటికీ; పగతున్= శత్రువును (జయద్రథుడిని); హతున్+చేయక= సంహరించకుండ; మగుడము= తిరిగి రాము; దివిజులు= దేవతలు; అడ్డంబు+ఐనన్= అడ్డుపడినప్పటికిని; వి, నిహతుఁడుగన్+చేయుదుము= సంహరించితీరుతాం.

తాత్పర్యం: పాతాళానికి దిగినా, ఆకాశంపైకి ఎగిరి పారిపోయినా శత్రువైన జయద్రథుడిని సంహరించగలం. దేవతలు అడ్డుపడినా ఆతడిని చంపకుండ విడిచిపెట్టం'.

విశేషం: (1) అతలం సప్తపాతాళాలలో ఒకలోకం. భూమిక్రింద అట్టివి ఏడులోకాలు కలవని పురాణకథనం. 1. అతలం 2. వితలం 3. సుతలం 4. తలాతలం 5. మహాతలం 6. రసాతలం 7. పాతాళం.

తే. **అనిన ధర్మజుఁ డిట్లను నద్దురాత్ముఁ । బొలియఁ జేయుట దగదు దుస్సలఁ దలంచి;**
వాని నొకతప్పునకు సైఁప వలదె? యాంబి । కేయమహిషికి ఖేదంబు సేయఁ దగునె?' **242**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని(భీముడు) పలుకగా; ధర్మజుఁడు= ధర్మనందనుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; దుస్సలన్= దుస్సలను (ధృతరాష్ట్రుడి కూతురిని); తలంచి= స్మరించి; ఆ, దురాత్మున్= ఆ దుష్టుడిని, జయద్రథుడిని; పొలియన్+చేయుట= సంహరించటం; తగదు= కూడదు. వానిన్= అతడిని (జయద్రథుడిని), ఒక తప్పునకున్= ఒకనేరానికి; సైఁపన్ వలదె?= సైరింపరాదా?; ఆంబికేయ మహిషికిన్= అంబికాతనయుడైన ధృతరాష్ట్రుడి రాణికి (గాంధారికి); ఖేదంబు+ చేయన్+తగునె?= దుఃఖం కలిగించవచ్చునా?

తాత్పర్యం: అని భీముడు పలుకగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు- 'జయద్రథుడు ఎంతటి దురాత్ముడైనా ఆతడిని సంహరించటం కూడదు. అతడు ధృతరాష్ట్రుడి కూతురైన దుస్సలకు భర్త. మనం దుస్సలను చూచి అతడు చేసిన మొదటి నేరాన్ని క్షమించవలయును. ధృతరాష్ట్రుడి రాణి గాంధారి బాధపడుతుందనే మాట మనం మఱచి పోరానిదికదా!'

వ. **అనినం బాంచాలి భీమార్జునులతోడ 'నప్పాపాత్ముని దెసం గృప సేయ వలవ; దవశ్యంబును వాని వధియించి, నాకుం బ్రియంబు గావించునది; యట్టి ద్రోహి యెల్ల భంగుల వధ్యుం' డనియెఁ; దదనంతరంబ ధర్మనందనుండు ధౌమ్య ద్రౌపదీ నకుల సహదేవ సహితుండై, మగిడి నిజాశ్రమంబునకుం జనియె; నిట భీమ విజయులు రథంబులు రయంబునం దోలుకొని చని, క్రోశమాత్రాంతరంబున సైంధవుం గని; రప్పుడు కిరీటి దూరాపాత విశిఖంబుల జయద్రథురథ్యంబులం బడనేసిన.** **243**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ధర్మనందనుడు) చెప్పగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; భీమ+అర్జునులతోడన్= భీముడితోడను; అర్జునుడితోడను; ఆ+పాప+ఆత్ముని, దెసన్= ఆ దుష్టుడిపట్ల; కృప+చేయన్, వలవదు= జాలి చూపవద్దు; అవశ్యంబును=

తప్పకుండ; వానిన్= అతడిని (జయద్రథుడిని); వధియించి= సంహరించి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు= ప్రీతి; కావించునది= చేయవలయును; అట్టి= అటువంటి; ద్రోహి= మోసం చేసినవాడు; ఎల్ల, భంగులన్= అన్ని విధాల: వధ్యుండు= చంపదగినవాడు; అనియెన్= అని చెప్పింది; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ధౌమ్య, ద్రౌపదీ, నకుల, సహదేవ, సహితుండు+ఐ= ధౌమ్యుడితో, పాంచాలితో, నకులుడితో, సహదేవుడితో కూడినవాడై; మగిడి= తిరిగి; నిజ+ ఆశ్రమంబునకున్= తన ఆశ్రమానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఇట= ఇక్కడ, (ఈ కథలో); భీమ, విజయులు= భీముడు అర్జునుడు; రథంబులు= తేరులు; రయంబునన్= వేగంగా; తోలుకొని= ముందుకు నడిపించుకొని; చని= పయనించి; క్రోశమాత్ర+అంతరంబునన్= కూత వినిపించే దూరం లోపల; సైంధవున్= జయద్రథుడిని; కనిరి= చూచారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కిరీటి= అర్జునుడు; దూర+ఆపాత, విశిఖంబులన్= దూరంలో ఆకస్మికంగా పడే బాణాలచేత; జయద్రథురథ్యంబులన్= సైంధవుడి గుర్రాలను; పడవేసినన్= సంహరించగా.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడు అట్లా చెప్పగా, ద్రౌపది భీమార్జునులతో ఈ రీతిగా పలికింది: 'పాపాత్ముడైన జయద్రథుడిపట్ల జాలి చూప తగదు. వాడు సంహరించదగినవాడు. అతడిని వధించి నాకు మీరు ప్రీతి చేయండి' అని. పిమ్మట, ధర్మరాజు ధౌమ్యుడితో, ద్రౌపదితో, నకులసహదేవులతో కలిసి తన ఆశ్రమానికి వెళ్లాడు. ఇక్కడ భీమార్జునులు తమతమ రథాలను వడిగా తోలుకొని కేక వినిపించే దూరం లోపలనే జయద్రథుడిని సమీపించారు. అంతట అర్జునుడు దూరంలో ఆకస్మికంగా పడే బాణాలను ప్రయోగించి, జయద్రథుడి రథానికి పూన్చిన గుర్రాలను కూలనేశాడు.

క. తల్లడ పడి యరదము డిగి । విల్లును నమ్ములును విడిచి వెల్ల నగుచు మే
నెల్లఁ జెమర్పఁగ నూర్పులు । పెల్లుగ నమ్మనుజపశువు పెలుచం బఱచెన్. 244

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మనుజ పశువు= మనుజులలో జంతువు- ఆ జయద్రథుఁడు; తల్లడపడి= ఆందోళన చెంది; అరదమున్= రథం; డిగి= దిగి; విల్లును= ధనుస్సును; అమ్ములును= బాణాలను; విడిచి= వదలిపెట్టి; వెల్లన్+అగుచు= తెల్లబోతూ; మేను+ఎల్లన్= శరీర మంతా; చెమర్పఁగన్= చెమట పట్టగా; ఊర్పులు= నిశ్వాసాలు; పెల్లుగన్= అధికం కాగా; పెలుచన్= శీఘ్రంగా; పఱచెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: కలత చెంది ఉద్వేగంతో రథంనుండి క్రిందికి ఉరికి, ధనువును బాణాలను విడిచిపెట్టి వెలవెల బోయిన వాడై, శరీర మంతా చెమటపట్టగా వేడినిట్టూరుపులు వెదజల్లుతూ ఆ మనుజపశువు శీఘ్రంగా పారిపోయాడు.

ఆ. వానిఁ జూచి నగుచు వార 'లోరోరి! యిం । కెందుఁ బోవ వచ్చుఁ బంద! నిలువు;
మిట్టికడిమి నమ్మియే ప్రల్లదంబులు । సేయఁ దొడఁగి' తనుచు డాయుటయును. 245

ప్రతిపదార్థం: వారలు= భీముడును, అర్జునుడును; వానిన్= అతడిని (ఆ జయద్రథుడిని); చూచి= కాంచి; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఓరోరి (ఓరి+ఓరి)= ఒరే ఒరే అని సంబోధిస్తూ; ఇంకన్+ఎందున్+పోవన్‌వచ్చున్= ఇంక ఎక్కడికి వెళ్ళుతావు?; పంద= పిరికివాడా, ఓ జయద్రథా!; నిలువుము= ఆగుము; ఇట్టి= ఇటువంటి; కడిమి= పరాక్రమాన్ని నమ్మియే= నమ్ముకొనేనా; ప్రల్లదంబులు= ఔద్ధత్యం; చేయన్+తొడగితి(వి)= చేయటానికి పూనుకొన్నావు; అనుచున్= అని పలుకుతూ; డాయుటయును= సమీపించగా.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడిని చూచి నవ్వుతూ భీముడును అర్జునుడును- 'ఇక ఎక్కడికి పోగలవురా!, ఓ పిరికిపందా!, ఆగరా, నీకున్న ఇటువంటి పరాక్రమాన్ని నమ్ముకొనేనా అటువంటి దర్పపుకూతలు కూశావు' అంటూ అతడిని సమీపించారు.

వ. మరలి చూచి వాఁ డొక్క గుల్మమధ్యంబుఁ దూఱుటయుఁ గని భీమసేనుండు రోషసందష్టాధరుం డగుచు రథంబు డిగ్గ నుఱికి. 246

ప్రతిపదార్థం: వాఁడు= జయద్రథుఁడు; మరలి చూచి= వెనుకకు తిరిగి చూచి; ఒక్క= ఒక; గుల్మ మధ్యంబున్= పొదమధ్యలోకి; తూఱుటయున్= చొరబడి (దాగుకొనగా); కని= చూచి; భీమసేనుండు= భీముడు; రోష, సందష్ట+ అధరుండు+ అగుచున్= తీవ్రమైన కోపంతో పెదవి కొరుకుతూ; రథంబు= తేరు; డిగ్గన్+ఉఱికి= క్రిందికి దూకి.

తాత్పర్యం: భీమార్జునులు వచ్చి మీద పడుతుండగా, జయద్రథుడు మరలిచూచి భయపడి ఒక పొదలోకి దూరి దాక్కొన్నాడు. అతడిని చూచి భీమసేనుడు ఆగ్రహావేశంతో పండ్లు పటపట కొరుకుతూ రథం మీదినుండి దూకి.

క. ఒడిసి తలవట్టి నేలం । బడఁ దిగిచిన, వాఁడు పెనఁగఁ బడుటయుఁ జిక్కన్
మెడఁ ద్రొక్కి గాఢముష్టిం । బొడిచె మొగం బవియ రక్తపూరము దొరుఁగన్. 247

ప్రతిపదార్థం: ఒడిసి= గడుసుదనం ప్రదర్శించి; తల పట్టి= శిరస్సును గ్రహించి; నేలన్+పడన్= భూమిపై పొరలేటట్లుగా; తిగిచినన్= దగ్గరగా లాగగా; వాఁడు= అతడు (ఆ జయద్రథుఁడు); పెనఁగన్+పడుటయున్= గుంజులాడుటయును; చిక్కన్= లొంగగా; మెడన్= కంఠాన్ని; త్రొక్కి= కాలితో అదిమిపట్టి; మొగంబు= ముఖం; అవియన్= బ్రద్దలయ్యేటట్లుగా; రక్తపూరము= నెత్తురు వెల్లువ; తొరఁగన్= ప్రవించేటట్లు; గాఢముష్టిన్= కఠినమైన పిడికిలితో; పొడిచెన్= పొడిచాడు (గుద్దాడు).

తాత్పర్యం: భీముడు తెలివితేటలతో, ఒడుపుగా జయద్రథుడిని తల పట్టి భూమిపై పడేటట్లు లాగి త్రోశాడు. సైంధవుడు పెనగులాడాడుగాని చివరకు భీముడికి లొంగిపోయాడు. భీముడు అతడి మెడపై తనకాలు మోపి అదిమిపట్టి అతడిని తన పిడికిలితో పొడిచాడు. జయద్రథుడి మొగం గంట్లువారిపోయింది. ముక్కునుండి నెత్తురు వెల్లువగా కారింది.

క. ఒడలెల్లఁ బిండికూడుగఁ । బొడిచి యెగయ నెత్తి త్రిప్పి భూస్థలి మీఁదన్
బడవైచి యురము మొగమును । నడిచెను వడముడి తలప్రహారకుశలుఁడై. 248

ప్రతిపదార్థం: ఒడలు+ఎల్లన్= శరీరమంతా; పిండి కూడుగన్= పిండిచేత చేయబడిన ఆహారపదార్థంవలె ముద్ద అయ్యేటట్లు; పొడిచి= గుద్ది; ఎగయన్+ఎత్తి= పైకి లేచేటట్లుగా ఎత్తి; త్రిప్పి= గిరగిర మలిపి; భూస్థలిన్= భూమిపై; పడన్‌వైచి= పడేటట్లుగా విసిరివేసి; వడముడి= భీమసేనుడు (శత్రువులకు తాపం కలిగించేవాడు); తల ప్రహార కుశలుఁడు+ఐ= అరచేతితో కొట్టే దెబ్బలలో నేర్పరి అయి; ఉరము= వక్షాన్నీ; మొగమును= ముఖాన్నీ; అడిచెను= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు జయద్రథుడిని లొంగదీసి, శరీరాన్నంతటిని మెత్తగా అయ్యేటట్లు దెబ్బలు కొట్టి, పైకిలేవ నెత్తి, గిరగిర త్రిప్పి, తిరిగి భూమిపై పడవేసి, అరచేతితో వక్షాన్నీ, ముఖాన్నీ మోదాడు.

వ. ఇట్లు బెట్టుగా నడఁచినఁ బగతుండు వివశుం డగుటయుం జూచి యర్జునుం 'డోహో! యింత సాలు; నింక నొచ్చినం బ్రాణ విముక్తుం డగుం గావున నజాత శత్రువచనంబులు దలంచి, వీనిఁ గరుణింపు' మనిన నతండు గవ్వడి దెసఁ గనుంగొని, 'ధర్మనందనుం డెప్పుడుఁ గరుణయకాని కార్యంబు చేటుపాటు విచారింపఁ జొరండు; నీవును నతనిభంగిన బేలవై; తిద్దురాత్ము నెట్లు సైఁప వచ్చు?' నని పలికె; ననంతరంబ. 249

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; బెట్టుగాన్= మిక్కుటంగా; అడఁచినన్= బాదగా; పగతుండు= శత్రువు; వి, వశుండు+ అగుటయున్= స్పృహ కోలుపోగా; చూచి= అరసి; అర్జునుండు; ఓహో= అయ్యో; ఇంత+చాలు= ఇంత మేరకు దెబ్బలు కొట్టింది చాలు; ఇంకన్= ఇంకమీద; నొచ్చినన్= వీడు బాధపడితే; ప్రాణ, విముక్తుండు+అగున్= అసువులు కోలుపోయేవాడు ఔతాడు; కావునన్= కాబట్టి; అజాతశత్రు వచనంబులు= (పుట్టుకచేత శత్రువులు లేనివాడయిన) ధర్మరాజుయొక్క మాటలు; తలంచి= స్మరించి; వీనిన్= వీడిని (జయద్రథుడిని); కరుణింపుము= దయచూపుము; అనినన్= అని (అర్జునుడు) పలుకగా; అతండు= అతడు (భీముడు); కవ్వడి (కవ+వడి) దెసన్= అర్జునుడివైపు; కనుంగొని= చూచి; ధర్మనందనుండు= ధర్మ తనయుడు; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలో అయినా; కరుణ+అ, కాని= దయ చూపటం మాత్రమే కాని; కార్యంబు, చేటు, పాటు= పనియొక్క మంచిచెడ్డలు; విచారింపన్+చొరండు= ఆలోచించటానికి పూనుకొనడు; నీవును= ఓ అర్జునా, నీవు కూడా; అతని భంగిన్+అ= ఆయన మాదిరిగానే; బేలవు+ఐతి= తెలివితక్కువవాడవు అయినావు; ఈ+దురాత్మున్= ఈ దుష్టుడిని; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; సైఁపన్వచ్చున్= క్షమించవచ్చును; అని పలికెన్= అని అన్నాడు; అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా గట్టిగా దెబ్బలు కొట్టటంచేత జయద్రథుడు స్పృహతప్పటం చూచి, అర్జునుడు భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'అయ్యో! ఇంత శిక్షించింది చాలు. ఇతడిపై జాలి చూపుము. ఇకమీద కొట్టితే ఈ జయద్రథుడు మరణిస్తాడు. అజాతశత్రువు అయిన ధర్మనందనుడి మాటలు స్మరించి, వీడిని కరుణించు'. అంతట భీముడు ఇట్లా అర్జునుడికి సమాధానం చెప్పాడు. 'ధర్మరాజు ఎల్లప్పుడూ జాలి చూపుమనే చెప్పుతుంటాడు. ఆయనకు లౌక్యం తెలియదు. అట్లా జాలిచూపటంవలన ఎన్నో అనర్థాలు దాపురిల్లి కార్యహాని కలుగుతుందని ఆలోచించడు. నీవుకూడా ధర్మరాజు వంటివాడవే సుమా! ఈ జయద్రథుడిని క్షమించరాదు' అన్నాడు. అటు పిమ్మట.

భీముఁడు సైంధవుం బట్టికొని పరిభవించుట (సం. 3-256-9)

ఆ. వాఁడియైన కత్తి వాతి యమ్మునఁ గొని । పగతుశిరము చెక్క లెగయ గొఱిగి
నరుల కెల్లఁ జూడ నవ్వగునట్లుగాఁ । గలయ నైదు గూఁకటుల నొనర్చె. 250

ప్రతిపదార్థం: వాడి+ఐన కత్తి వాతి+అమ్మునన్+కొని= పదనైన అంచుతో ఉన్న బాణాన్ని గ్రహించి; పగతు, శిరమున్= శత్రువు (జయద్రథుడి) యొక్క తలను; చెక్కలు+ఎగయన్= పీతోలు పైకి లేచిపోయేటట్లుగా; గొఱిగి= వెంద్రుకలు ఉత్తరించి; చూడన్= చూస్తే; నరులకున్+ఎల్లన్= ప్రజలందరికీ; నవ్వు+అగునట్లుగాన్= నవ్వు జనించేటట్లుగా; కలయన్= కూర్చి; ఐదు కూకటులన్= ఐదు పిలకలను; ఒనర్చెన్= కావించాడు.

తాత్పర్యం: పదను గల కత్తిఅంచు గల బాణంతో భీముడు జయద్రథుడితల పీతోలు లేచిపోయేటట్లుగా, వెంద్రుకలు గొఱిగి, చూచేవారు అపహసించేటట్లుగా ఐదు శిఖలుగా నిలిపాడు.

వ. ఇట్లు రాజవేషంబు వికల్పితంబు సేసి యమ్మహాభుజుండు వాని కిట్లను 'నోరీ! బ్రదుకవలతేని నేఁడు మొదలుగా నెల్ల సభలయందును 'బాండవదాసుండ' నని పలుకునది' యనిన వాఁడును దండాఘాతభయంబున 'నట్లచేయుదు' ననియె; నంత నయ్యిరువురు నతనిం బెడకేలు గట్టి రథంబుపై నిడికొని నిజాశ్రమంబునకుం జని ధర్మపుత్త్రునకు నివేదించి, 'వీఁడె పాండవ దాసుం' డనిన, నతం 'డట్లేని వీని విడువుం' డనియెఁ; బాంచాలియు జయద్రథుం జూచి నవ్వుచు 'నిప్పాపాత్ముండు భవదీయ దాసుం డయ్యెం గావున వీనిం బో

విడువుం' డని విడిపించె; నా సైంధవుండును ధర్మజునకుఁ దత్సభా గతులైన మునులకు మ్రొక్కిన, నజాత శత్రుం డి ట్లనియె. 251

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; రాజవేషంబు, వికల్పితంబు+చేసి= రాజు ధరించే ఆహార్యం లేకుండగా చేసి; ఆ+మహాభుజుండు= ఆ గొప్ప పరాక్రమం కలవాడు; వానికిన్= అతడితో - జయద్రథునితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా అన్నాడు; 'ఓరీ!= నీచుడ వైన ఓ జయద్రథా!; బ్రదుకన్ వలతు(వు)+ఏని= నీవు బ్రదుక తలిస్తే; నేఁడు= ఈ రోజు; మొదలుగాన్= మొదలుకొని; ఎల్ల, సభలయందును= పెద్దల సమావేశాలు అన్నింటిలోనూ; పాండవ దాసుండన్= పాండవుల సేవకుడను; అని, పలుకునది= అని పేర్కొనాలి; అనినన్= అని (భీముడు) చెప్పగా; వాఁడును= అతడును (ఆ జయద్రథుఁడు కూడా); దండ+ఆ ఘాత, భయంబునన్= కఱ్ఱ దెబ్బవలని భీతితో; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదున్+అనియెన్= చేస్తాను అన్నాడు; అంతన్= పిదప; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరున్నూ, భీముడును అర్జునుడును; అతనిన్= వాడిని (ఆ జయద్రథుడిని); పెడకేలు+కట్టి= చేతులు వెనుకకు విరిచి బంధించి; రథంబుపైన్+ఇడికొని= తేరుపై పెట్టుకొని; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్+చని= తమ ఆశ్రమానికి వెళ్లి; ధర్మపుత్త్రునకున్= ధర్మనందనుడికి; నివేదించి= విన్నవించి; వీఁడె= ఇతడే; పాండవ దాసుండు+అనినన్= పాండునందనుల సేవకుడు అని వచించగా; అతండు= ధర్మనందనుడు; అట్లు+ఏని= అటులే అయితే (ఈ జయద్రథుడు పాండవుల కింకరుడే అయితే); వీనిన్; విడువుండు= వదలిపెట్టండి; అనియెన్= అని అన్నాడు; పాంచాలియున్= ద్రౌపదియును; జయద్రథున్+చూచి= సైంధవుడిని చూచి; నవ్వుచున్= పరిహసిస్తూ; ఈ+పాప+ఆత్ముండు= ఆ పాపి- జయద్రథుడు; భవదీయ దాసుండు= మీ యొక్క సేవకుడు; అయ్యెన్+కావునన్= అయినాడు కాబట్టి; వీనిన్= వీడిని (సైంధవుడిని); పో విడువుండు= యథేచ్ఛగా పొమ్మని విడిచిపెట్టండి; అని= అని చెప్పి; విడిపించెన్= బంధముక్తుడిని చేయించింది; ఆ సైంధవుండును= ఆ జయద్రథుండును; ధర్మజునకున్= ధర్మనందనుడికి; తత్+సభా+గతులు+ఐన= ఆతని యొక్క సభలో ఉన్న వారు అయిన; మునులకున్= ఋషులకు; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; అజాతశత్రుండు= శత్రువులు లేనివాడు (పుట్టని శత్రువులు కలవాడు) ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు సైంధవుడికి రాజవేషం తొలగించి అతనితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓరీ! నీచుడవైన జయద్రథా! నీవు బ్రదుక దలిస్తే ఈనాడు మొదలుగా నీవు అన్నిసభలలో పాండవదాసుడిని అని ప్రకటించుకొనుము- అని శాసించాడు. దెబ్బలకు జడిసి జయద్రథుడు అందుకు సమ్మతించాడు. అంతట భీమార్జునులు ఆ సైంధవుడిని చేతులు వెనుకకు విరిచి కట్టి తమరథంమీద పెట్టి తెచ్చి, ధర్మరాజుసమక్షంలో ఉంచి 'ఇతడే జయద్రథుడు; పాండవ దాసుడు' అని నివేదించారు. ధర్మరాజు 'ఇతడు పాండవదాసుడు అయినాడు కనుక ఇక చంపదగినవాడు కాడు. కావున విడిచి పెట్టండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు. ద్రౌపదికూడా జయద్రథుడిని పరిహసిస్తూ 'ఈ పాపాత్ముడు మీకు కింకరుడైనాడు కాబట్టి బంధవిముక్తుడిని చేయండి' అని చెప్పింది. పాండవులు సైంధవుడిని విడిచిపెట్టారు. ఆతడు ధర్మరాజుకు ఆతడి ఆశ్రమసభకు విచ్చేసిన మునులకు నమస్కరించగా, అజాతశత్రువు సైంధవుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'ఎట్టి కష్టుఁ డైన నిట్టిపాపము సేయ । నెత్తికొనునె! ధరణి నీవు దక్క.
నరుగు మింక; నేమి యందుము నిన్ను నిం । ద్రియవిలోలు నల్పు ధృతివిహీను. 252

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిలో; నీవు= నీవు; తక్కన్= తప్ప; ఎట్టి= ఎటువంటి; కష్టుఁడు+ఐనన్= దుష్టుడు అయినప్పటికిని; ఇట్టి= ఇటువంటి; పాపము= కిల్బిషం (పరదారాపహరణం); చేయన్= చేయటానికి; ఎత్తికొనునె= పూనుకొంటాడా?; అరుగుము=

(యథేచ్ఛగా) వెళ్ళు; నిన్నున్; ఇంద్రియలోలున్= ఇంద్రియాలకు వశం అయినవాడిని; అల్పున్= నీచుడిని; ధృతి, విహీనున్= ధైర్యం లేనివాడిని; ఇంకన్= ఇంతకంటె; ఏమి+అందుము?= ఏ మని నిందించగలం?

తాత్పర్యం: ఎట్టి దుష్టుడు అయినా ఇటువంటి నీచపుపనికి (పరదారను అపహరించటానికి) పూనుకొంటాడా? నీ వంటి అల్పుడు మాత్రమే అట్టి నీచకృత్యానికి ఒడిగట్టుతాడు. నీ వంటి అల్పుడిని, నీ వంటి ఇంద్రియ వివశుడిని, నీ వంటి ధైర్యవిహీనుడిని, ఇంక ఏమని నిందించగలం? ఇక నీవు నీ ఇచ్చవచ్చినట్లు పొమ్ము.

విశేషం: ధర్మజుని మాటనేర్పరితనానికి, వాడితనానికీ ఈ కందం చక్కని ఉదాహరణం. 'ఎట్టి' 'ఇట్టి' అనే విశేషణాలతో అవాచ్యమైన అంశాలను చెప్పని ఔచిత్యం పాటించాడు. 'ధరణి నీవు దక్క' అని పేర్కొని భూమిజనుల్లో సైంధవునంతటి నీచుడు మరొకడు లేడని వ్యంగ్యం చేశాడు. ఈ ఉదంతంలో సైంధవునిలో కానబడే గుణాలు మూడు. 1. ఇంద్రియ లోలత్వం. 2. చెల్లెలివరుసను కూడా పాటించక ద్రౌపదిని హరించిన నైచ్యం. 3. ప్రగల్భాలు పలికి చివరకు పారిపోయే భీరుత్వం. ఈ మూడింటినీ చెప్పి 'ఇంక ఏమి అంటాం' అన్నాడు ధర్మజుడు. భీముని ప్రహారాలు సైంధవుడి దేహాన్ని పిండిపిండి చేశాయి. ధర్మజునిమాటలు మనస్సును తూట్లుపొడిచాయి.

వ. **ఇంక నెవ్వారికి నిట్టి కొఱగాములు సేయక బుద్ధిమంతుఁడవై యుండు' మనిన నతండు లజ్జావనత వదనుం**
డగుచు నచ్చోటు వాసి, గంగాద్వారంబున కరిగి యందు. **253**

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్= ఇకమీద; ఏ+వారికిన్= ఎవరికినీ; ఇట్టి= ఇటువంటి; కొఱగాములు= చెడ్డపనులు; చేయక; బుద్ధిమంతుఁడవు+ఐ= మంచిబుద్ధి కలవాడవు అయి; ఉండుము= జీవించుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతండు= (జయద్రథుడు); లజ్జా+అవనత, వదనుండు+అగుచున్= సిగ్గుచేత వాల్చబడిన మొగం కలవాడు ఔతూ; ఆ+చోటు+పాసి= ఆ స్థలం విడిచి; గంగా ద్వారంబునకున్= గంగా నది సముద్రాన్ని కలిసే స్థలానికి వెడలి; అందున్= అచట.

తాత్పర్యం: ఇక మీదట నీవు ఎవ్వరియెడలను ఇట్టి చెడుపనులు చేయకుము. మంచిబుద్ధితో మెలగుము అని ధర్మరాజు మందలించాడు. సైంధవుడు అంతట సిగ్గుచేత తలవంచుకొని ఆ చోటు నుండి బయలుదేరి గంగానది సముద్రాన్ని కలిసే పుణ్యస్థలంవద్దకు వెళ్ళాడు.

విశేషం: సైంధవుడికి దాపురించింది కేవలం యుద్ధంలో కలిగిన ఓటమిమాత్రమే కాదు. పాండవులు అతడి తేజోవధ చేశారు. మానసికంగా ఆధ్యాత్మికంగా జయద్రథుడు దీనుడైనాడు. అతడు కోలుకొనటానికి పుణ్యక్షేత్రానికి పోవటం అవసరమైంది.

శా. **ఆదిత్యార్చితపాదపద్ము జగదేకాధీశు నీశుం ద్రిలో**
కాదిం గామవిభేదిఁ బర్వతసుతాహ్లాదైకసంపాది నిః
ఖేదుం డై శివు నాత్మలో నిలిపి యక్షీణవ్రతారూఢతం
బాదాంగుష్ఠము నేల మోపి తప మొప్పం జేసె సద్భక్తిమైన్. **254**

ప్రతిపదార్థం: ఆదిత్య+అర్చిత, పాదపద్మున్= సూర్యుడిచేత ఆరాధించబడిన పద్మాలవంటి చరణాలు కలవాడినీ; జగత్+ఏక+అధీశున్= సృష్టికి అంతటికిని తా నొకడే ఆధిపత్యం వహించినవాడిని; ఈశున్= ఈశ్వరుడిని; త్రిలోక+ఆదిన్= మూడు భువనాలకు మూలం అయిన వాడిని; కామ విభేదిన్= మన్మథుడియొక్క విరోధిని; పర్వత, సుతా+హ్లాద+ఏక, సంపాదిన్= హిమవంతుని పుత్రియైన గౌరీదేవికి ఆనందాతిశయం కలిగించే వాడు ఐన; శివున్= ఈశ్వరుడిని; నిః,

ఖేదుండు+ఐ= దుఃఖంలేనివాడై (అవమానంవలన కలిగిన బాధ మరచిన వాడై జయద్రథుడు); ఆత్మలోన్= మనస్సులో; నిలిపి= ధ్యానించి; అ, క్షీణ, వ్రత+ఆరూఢతన్= గొప్ప దీక్షతో కూడినవాడై; పాద+అంగుష్ఠము= కాలియొక్క బొటనవ్రేలు (మాత్రమే); నేలన్+మోపి= భూమిని తాకేటట్లుగా ఉంచి; సత్+భక్తి, మైన్= మంచి భక్తితో; తపము= తపస్సు; ఒప్పన్+చేసెన్= శోభిల్లేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడు పరమశివుడినిగూర్చి నిష్ఠతో గొప్పతపస్సు చేశాడు. ఆ తపస్సు కఠోరదీక్షతో కూడింది. జయద్రథుడు తనపాదంబొటనవ్రేలును మాత్రమే భూమిపై నిలిపి పార్వతీపతిని, మన్మథవిరోధిని, సూర్యుడిచేత అర్చించబడిన పాదపద్మాలు కలవాడిని, సృష్టిసమస్తానికి అధిపతి అయినవాడిని, మూడు లోకాలు ఏర్పడటానికి మూలమైనవాడిని దృఢభక్తితో మనస్సులో ధ్యానిస్తూ ఘోర తపం చేశాడు.

విశేషం: కామవిలోలుడైన జయద్రథుడు కామవిభేదినిగూర్చి తపస్సు చేయటం సముచితం.

ఉ. **వానికి నమ్మహేశ్వరుఁడు వత్సలుఁ డై పొడసూపి, 'యీప్సితం**
బైనది వేఁడు' మన్న, నతఁ డానతుఁడై 'పరమేశ! విక్రమా
హీనులఁ బాండునందనుల నేవుర సైన్యయుతంబుగా ననిం
బూని జయించు నట్టి వరముం గృపసేయుము నాకు' నావుడున్. **255**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+ఈశ్వరుఁడు= ఆ పరమశివుడు; వత్సలుఁడు+ఐ= అనురాగం కలవాడయి; వానికిన్= అతడికి (ఆ జయద్రథుడికి); పొడ+చూపి= సాక్షాత్కరించి; ఈప్సితంబు+ఐనది= ఇష్టం అయినది; వేఁడుము= కోరుకొమ్ము; అన్నన్= అని (శివుడు) చెప్పగా; అతఁడు= వాడు- జయద్రథుఁడు; ఆనతుఁడు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; పరమ+ఈశ!= ఓ పరమ శివా!; విక్రమ+అహీనులన్= పరాక్రమంచే తక్కువకానివారిని; పాండు, నందనులన్= పాండవులను; ఏవురన్= అయిదుగురినీ; అనిన్= యుద్ధంలో; సైన్య, యుతంబుగాన్= సేనలతోపాటుగా; పూని= కడగి; జయించు+అట్టి= గెలుచునట్టి; వరమున్= కోరికను; నాకున్= నాకు; కృప+చేయుము= అనుగ్రహించుము; నావుడున్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడి తపస్సుకు మెచ్చి పరమశివుడు అతడికి ప్రత్యక్షమయ్యాడు. శివుడాతడిని ఇష్టమైన వరాన్ని వేడుకొనుమన్నాడు. జయద్రథుడు శివుడికి నమస్కరించి, 'దేవా, శౌర్యవంతులైన పంచపాండవులను వారి సేనలతోకూడ నేను యుద్ధంలో జయించే వరాన్ని అనుగ్రహించుము' అని కోరుకొన్నాడు.

క. **'ఇది వొసఁగదు పాండవులం । గదనమున జయింప నలవిగా దింద్రాది**
త్రిదశులకు; వినవె! యైనను । వదలక నీకోర్కి దీర్పవలయును యెట్లున్. **256**

ప్రతిపదార్థం: ఇది+పొసఁగదు= (నీవు పంచపాండవులను యుద్ధంలో సైన్యసమేతంగా గెలవటం సాధ్యం కాదు); కదనమునన్= యుద్ధంలో; పాండవులన్= పాండునందనులను; జయింపన్= గెలవటానికి; ఇంద్ర+ఆది, త్రిదశులకున్= ఇంద్రుడు మున్నగు దేవతలకు; అలవి+కాదు= సాధ్యం కాదు; వినవె?= విన లేదా?; ఐనను= అయినప్పటికీ; వదలక= విడువక; ఎట్లున్= ఎట్లాగైనా; నీ కోర్కి= నీ అభీష్టం; తీర్పవలయున్+అ= నెరవేర్పవలసిందే సుమా.

తాత్పర్యం: 'ఓ జయద్రథా! నీవు పంచపాండవులను వారిసైన్యంతోపాటుగా యుద్ధంలో జయించవలెనని కోరి ఉన్నావు. ఇది సాధ్యం కాని కోరిక. ఎందుకంటే, దేవేంద్రుడు మున్నగుదేవతలుకూడ యుద్ధంలో పాండవులను

జయించలేరు. ఇక నీ వనగా ఎంత? అయినను నీవు గొప్పతపస్సు చేసి నన్ను మెప్పించావు కాబట్టి నీకోరిక నేను తీర్చవలసిందే. ఏదో విధంగా నీకోరిక తీరుస్తానుగాక!

విశేషం: శివుడు 'బోలా శంకరుడు' గానూ, భక్తసులభుడుగానూ సుప్రసిద్ధుడు. సైంధవుడు కోరినవరం అసాధ్యమైనది. అంతేకాక పాండవులలో ఒకడైన అర్జునుడు సైంధవుడు తపస్సు చేయటానికి ముందే తపస్సు చేసి శివుడివలన వరాలను పొంది ఉన్నాడు. అందుచేత ఇపుడు లోగడ తాను అర్జునుడికి ఒసగిన వరాలకు భంగం కాని విధంగానే శివుడు సైంధవుడికి అనుగ్రహం చూపదగును గదా. ఆ విషయమే శివుడు తరువాతి పద్యంలో వివరించి తెలిపాడు.

చ. విజయుఁ డొకండు తక్క నతివీరులఁ బార్థుల నున్న నల్వురన్
నిజ మొకనాఁటి కయ్యమున నీవు జయింపుము; ఫల్గునుండు స
ర్వజగదజయ్య విక్రముఁడు; వాని నెదుర్కొని నాకు నైనఁ బో
ర జితునిఁ జేయు టెంతయు భరం బగు; నిక్కము వల్కితిం జుమీ! 257

ప్రతిపదార్థం: విజయుఁడు= అర్జునుడు; ఒకండు= ఒకడు; తక్కన్= తప్ప; అతివీరులన్= గొప్పపరాక్రమం కలవారిని; పార్థులన్+ఉన్న= పాండవులలో మిగిలిన; నల్వురన్= నలువురను; ఒకనాటి కయ్యమునన్= ఒక రోజున జరిగే యుద్ధంలో; నీవు= నీవు (ఓ జయద్రథా- నీవు); జయింపుము= గెలువుము; నిజము= నిక్కం; ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; సర్వజగత్+అజయ్య, విక్రముఁడు= సమస్తలోకాలచేతను జయించటానికి సాధ్యంకాని పరాక్రమం కలవాడు; వానిన్= అతడిని (అర్జునుడిని); ఎదుర్కొని= ఎదిరించి; పోరన్= యుద్ధంలో; జితునిన్+చేయుట= ఓడించబడినవాడినిగా చేయటం; నాకున్+ఐనన్= నాకు గూడ; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భరంబు+అగున్= కష్టం ఔతుంది; నిక్కము= నిజం; పల్కితిన్, చుమీ!= వచించాను సుమా!

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తప్ప, మిగిలిన పాండవులను యుద్ధంలో ఒకనాఁడుమాత్రమే జయించేటట్లు నీకు వరం ప్రసాదిస్తున్నాను. పాండవులు గొప్పవీరులు. అందులో నలుగురను జయించగలవు. అది చాలును నీకు. ఇది నిజం. ఇక అర్జునుడంటావా! అతడిని సర్వలోకాలు ఒకటై ఎదిరించినా జయింప జాలవు. అట్టి పరాక్రమం కలవాడు అతడు. నిజానికి నేనే యుద్ధంలో అతడిని ఎదుర్కొన్నా అతడిని జయించటం సులువు కాదు. నేను సత్యాన్ని చెప్పాను. ఇందులోని ఆంతర్యాన్ని గ్రహించుము.

విశేషం: ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు (ఫల్గుని నక్షత్రంలో జన్మించినవాడు).

వ. అస్మత్ప్రసాదవిశేషంబునం జేసి వాని కిట్టి ప్రభావంబు గలిగె; నదియునుం గాక. 258

తాత్పర్యం: నా అనుగ్రహవిశేషంచేత అర్జునుడికి ఇటువంటి మహిమ కలిగింది. అంతే కాక.

క. నిఖిలాస్త్రశస్త్రవిద్యా । సఖుఁ డపరాజితయశోవిశాలుఁడు విష్ణుం
డఖిలేశ్వరుఁ డతనికిఁ బ్రియ । సఖుఁ డటె! యవ్వీరు గెల్వ శక్యమె నీకున్?' 259

ప్రతిపదార్థం: నిఖిల+అస్త్ర, శస్త్ర, విద్యా సఖుఁడు= సమస్త మంత్ర మహిమలతో కూడిన ఆయుధాలయొక్కయు, శస్త్రాల యొక్కయు జ్ఞానంతో కూడినవాడు; అ, పరాజిత, యశస్+విశాలుఁడు= ఓటమి లేని కీర్తిచేత విస్తరించినవాడు; విష్ణుండు= శ్రీమన్నారాయణమూర్తి; అఖిల+ఈశ్వరుఁడు= అంతటికిని అధిపతి; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ప్రియ, సఖుండు+అటె= కూరిమి మిత్రుడు కదా; ఆ+వీరున్= అటువంటి అర్జునుడిని, నీకున్= నీకు; గెల్వన్+శక్యమె= జయించ సాధ్యం ఔతుందా?

తాత్పర్యం: అతడికి ప్రియసఖుడు విష్ణుమూర్తి అవతారమైన శ్రీకృష్ణుడు. సమస్త శస్త్రాల అస్త్రాల ఆంతర్యాల పరిజ్ఞానం గల అర్జునుడిని గెలవటం ఎవ్వరికీ సాధ్యం కాదు.

విశేషం: తిక్కనకాలంనాటికే శైవ వైష్ణవాలు తెలుగుసమాజంలో ప్రాధాన్యంకొరకై పోటీపడుతుండేవి. తిక్కన సమన్వయ సంధాత అయి హరిహరనాథోపాసనకు ఉపక్రమించాడు. ఎఱ్ఱనగూడ సమన్వయ సంధాతయే. ఆతడు నృసింహపురాణకర్త. అయినా అతడు శైవుడే. ఈ పద్యంలో పరమశివుడినోట ఎఱ్ఱనమహాకవి 'విష్ణుం డఖిలేశ్వరుండు' అని పలికించటం గమనించదగిన అంశం.

వ. అని పలికి యీశ్వరుం డంతర్హితుం డయ్యెఁ; సింధుపతియు నిజదేశంబునకుం జనియె' ననిన విని
జనమేజయుండు వైశంపాయనున కిట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; ఈశ్వరుండు= పరమశివుడు; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; సింధుపతియున్= సింధుదేశపురాజు కూడ, జయద్రథుడు; నిజదేశంబునకున్= తన (సింధుదేశానికి); చనియెన్= వెళ్లాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి పరమశివుడు మాయమయ్యాడు. సింధుదేశప్రభువు జయద్రథుడు స్వదేశానికి వెళ్ళాడు'. అని వైశంపాయన మహర్షి భారతకథను జనమేజయమహారాజుకు వినిపించాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని ఈ విధంగా ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: (1) జయద్రథుడు సింధుదేశంనుండి అసలు సాళ్వరాజకన్యకను వివాహం చేసికొనటానికై బయలుదేరాడు. మార్గమధ్యాన కామ్యకవనంలో అతడికి ఈ పరాభవం జరిగింది. పిమ్మట ఆతడు గంగాద్వారానికి పోయి తపస్సుచేశాడు. సింధుదేశం పశ్చిమ దిక్కున ఉన్నది. గంగానదీ ముఖద్వారం వంగదేశాన తూరుపుసముద్ర తీరాన ఉన్నది. అటనుండి జయద్రథుడు స్వదేశమైన సింధురాష్ట్రానికి వెళ్ళాడు. మరి- సాళ్వరాజపుత్రిని ఆతడు వివాహ మాడకుండానే స్వదేశానికి తిరిగి వెళ్ళాడని ఊహించవలసి వస్తున్నది.

తే. 'ధర్మపత్నీసమేతులై తద్వనంబు । నం దపారదుఃఖాతురు లగుచు నున్న
రాజముఖ్యులు సత్త్యైకరతులు పాండు । సుతులు మఱి యేమి సేసిరి సూరిముఖ్య!' 261

ప్రతిపదార్థం: సూరి ముఖ్య!= విబుధులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా- ఓ వైశంపాయన మహామునీ!; తత్+వనంబునందున్= ఆ కామ్యక వనంలో; ధర్మపత్నీ సమేతులు+ఐ= భార్యతో కూడినవారై, ద్రౌపదీ సహితులై; అపార, దుఃఖ+ఆతురులు+అగుచున్= మిక్కిలి ఆవేదనతో కలత చెందినవారు ఔతూ; ఉన్న= నివసిస్తున్న; రాజముఖ్యులు= రాజులలో శ్రేష్ఠులు; సత్య+ఏక, రతులు= సత్యంలో ముఖ్యమైన అభిరుచి కలవారు; పాండు, సుతులు= పాండు నందనులు; మఱి= ఇంక; ఏమి+చేసిరి= ఏ విధమైన కార్యాలను నెరవేర్చారు?

తాత్పర్యం: పండితులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా, ఓ వైశంపాయన మహర్షీ! ఆ అడవిలో అంతులేని దుఃఖాన్ని అనుభవిస్తూ, సత్యసంధులైన మహానుభావులు పాండవులు ధర్మపత్ని అయిన పాంచాలితో కూడి ఆ మీదట ఎట్టి కార్యాలు నెరవేర్చారు? దయచేసి వినిపించండి.

విశేషం: ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం వారి సంశోధిత మహాభారతం అచ్చుప్రతిలో ఈ పద్యం మొదటిపాదం ఇట్లున్నది.- "ధర్మపత్నీ సమేతులై ద్వైతవనము", ద్వైతవనానికి పాఠాంతరం "తద్వనంబు"గా పేర్కొనబడింది. అప్పుడు పాండవులు ఉన్నది - "ద్వైతవనము" కాదు. 100 సంఖ్యగల గద్యం చూడండి. కాబట్టి తద్వనమ్ము- అనగా ఆ కామ్యకవనం అనే అర్థం ఇచ్చే పాఠమే సరియైనది కావున ఇట ఈ పాఠం స్వీకరించబడింది. 262 సంఖ్య గద్యంలో స్పష్టంగా "కామ్యక వనంబు" అని చెప్పబడింది.

వ. **అనిన నతం డిట్లనియె; నట్లు ద్రౌపదీమోక్షణం బొనరించిన పిదపం గామ్యకవననివాసుండై భూసుర నివహంబుతో నున్న ధర్మజుపాలికి మార్కండేయుం డరుగు దెంచిన, ననుజసహితంబుగాఁ బ్రత్యుద్గతుండై యమ్మునివరుం బ్రభూతసపర్యల సంతుష్టహృదయుం గావించి, యవ్విభుండు పాంచాలియెడ జయద్రథు చేసిన దుర్వ్యవసాయంబు వానిం బరిభవించుటకునై తమ పడిన యాయాసంబును నమ్మహాత్మున కెఱింగించి 'మహనీయ శౌర్యధైర్య ధర్మారంభ సమగ్రుల మైన మా కివ్విధంబున నఖిలసామ్రాజ్యభోగ వియోగంబై దుస్తరం బగు వనవాసంబు సంప్రాప్తం బయ్యెం గావున విధికృతం బెవ్వనికి నెబ్భంగుల నలంఘ్యం బని తలంచెద' నని పలికి మఱియు ని ట్లనియె.** **262**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (జనమేజయుడు) చెప్పగా; అతండు= వైశంపాయనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా వచించాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; ద్రౌపదీ మోక్షణంబు= పాంచాలి చెఱ విడిపించటం; ఒనరించిన పిదపన్= చేసిన పిమ్మట; కామ్యక, వన, నివాసుండు+ఐ= కామ్యకవనంలో జీవిస్తున్నవాడై; భూసుర, నివహంబుతోన్+ఉన్న= బ్రాహ్మణుల సమూహంతో కూడిఉన్న; ధర్మజు పాలికిన్= ధర్మనందనుడి కడకు; మార్కండేయుండు= మృకండు మహాముని పుత్రుడు; అరుగుదెంచినన్= రాగా; అనుజ సహితంబుగాన్= తమ్ములతో కూడినవాడై; ప్రత్యుద్గతుండు+ఐ= లేచి యెదురు వెళ్ళి స్వాగతం చెప్పినవాడై; ఆ+ముని, వరున్= ఆ ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని; ప్రభూతసపర్యలన్= గొప్పవైన గౌరవంతో కూడిన సేవలతో; సంతుష్ట హృదయున్= సంతృప్తి చెందిన హృదయం కలవాడినిగా; కావించి= ఒనరించి; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు (ధర్మనందనుడు); పాంచాలి+ఎడన్= ద్రౌపది పట్ల; జయద్రథు, చేసిన= సైంధవుడు చేసిన; దుర్వ్యవసాయంబు= చెడు కృత్యం; వానిన్= వాడిని జయద్రథుని; పరిభవించుటకున్+ఐ= అవమానించటం కొరకై; తమ పడిన= తాము అనుభవించిన; ఆయాసంబును= శ్రమయును; ఆ+మహా+ఆత్మునకున్= ఆ మహనీయుడికి (మార్కండేయుడికి); ఎఱింగించి= తెలిపి; మహనీయ, శౌర్య, ధైర్య, ధర్మ+ఆరంభ, సమగ్రులము+ఐన= గొప్ప పరాక్రమం చిత్త స్థైర్యం ధర్మమునే ఆచరించ వలెననే సంపూర్ణ వ్యక్తిత్వం కలవారలమైన; మాకున్= మాకు (పాండవులకు); ఈ+విధంబునన్= ఈరీతిగా; అఖిల, సామ్రాజ్య, భోగ, వియోగంబు+ఐ= సమస్తమైన గొప్పరాజ్యంవలన గలిగే సౌఖ్యాలకు ఎడబాటు కల్గి; దుస్తరంబు+అగు= దాటటానికి వీలు లేని; వన, వాసంబు= అడవిలో నివసించటం; సంప్రాప్తంబు+అయ్యెన్= దాపురించింది; కావునన్= కాబట్టి; విధి కృతంబు= దైవంచేత నిర్ణయించబడినట్టిది; ఎవ్వనికిన్= ఏ వ్యక్తికిని; ఏ+భంగులన్= ఏ రీతులలోనైనా; అలంఘ్యము= దాటరానిది; అని, తలంచెదన్= అని భావిస్తాను; అని పలికి= అని వచించి; మఱియున్= వెండియును; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించగా, వైశంపాయనమహర్షి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు: ఆ రీతిగా ద్రౌపదిని చెఱవిడిపించి కామ్యకవనంలో బ్రాహ్మణసమూహంతోపాటు నివసిస్తున్న ధర్మరాజుకడకు మార్కండేయ మహర్షి వచ్చాడు. ధర్మరాజు తాను తమ్ములును ఆ మునీశ్వరుడికి ఎదురేగి స్వాగతసత్కారాలు చేసి, జయద్రథుడు పాంచాలియెడ చేసిన అత్యాచారాన్ని వివరించి తెలిపాడు. అప్పుడు పాండవులు జయద్రథుడితో, ఆతని పరివారవర్గంతో యుద్ధం చేయటం, వాడిని పరాభవించటానికి వారు పడిన ప్రయాస ఆ మహానుభావుడికి తెలిపి, 'మహాత్మా! మేము

మంచివారలం. పరాక్రమప్రాభవం కలవారలం. అయినను ఈ అడవిలో ఇట్టి ఇక్కట్లు అనుభవిస్తున్నాం. విధి విపరిపాకాన్ని ఎంతటి మంచివారైనా ఎంతటి పరాక్రమవంతులైనా తప్పించుకొనలేరని తలపోస్తున్నాను' అని నివేదించి మఱియు ఇట్లా పలికాడు.

తే. **'ద్రుపదనందనక్రియఁ గడుదుఃఖపడిన । నృపవధూటియు నాయట్ల నియతశోక**
వనధి నిర్మగ్నుఁ డైన భూవరసుతుండుఁ । గలఁడె వినఁ జూడ ననఘ! యెక్కాలముననుఁ?' **263**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాప రహితుడా! ఓ మార్కండేయ మహర్షీ!; ద్రుపదనందన, క్రియన్= ద్రౌపదివలె; కడున్= మిక్కిలిగా; దుఃఖపడిన= ఆవేదనాన్ని అనుభవించిన; నృప, వధూటియున్= రాజకాంతయున్నూ; నా+అట్లు+అ= నావలెనే; నియత, శోక, వనధి, నిర్మగ్నుఁడు+ఐన= నిత్య దుఃఖం అనే సముద్రంలో మునిగి ఉన్నవాడైన; భూవర సుతుండున్= రాజకుమారుడును; ఏ+కాలముననున్= ఏ సమయంలోనైనా; వినన్= వినడానికి; చూడన్= చూడడానికి; కలఁడె?= ఉన్నాడా?.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ మార్కండేయ మహామునీ! ద్రౌపదివలె మిక్కుటమైన ఆవేదనను అనుభవించిన రాజకుమారియున్నూ, నా వలె నిరంతర దుఃఖసముద్రంలో ఓలలాడిన రాజకుమారుడున్నూ ఎక్కడ నయినా ఉన్నాడా? ఏ కాలంలోను మాబోటివారు ఉన్నట్లుగా వినలేదు. చూడలేదు.'

వ. **అనిన నతనికి నత్తపోనిధి యి ట్లనియె.** **264**

తాత్పర్యం: అనిన ధర్మరాజుకు మహాతపశ్శాలి మార్కండేయుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. **'కడు దుఃఖము నొందితి నని । యుడుగక యిటు వగచె దేల యుర్వీశ్వర! నీ**
పడు టేటిది? రఘురాముఁడు । గడఁగి యిడుమ వడఁడె! తొల్లి కాఱడవులలోన్. **265**

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీ+ఈశ్వర!= ఓ ధర్మరాజా!; కడున్= మిక్కిలి; దుఃఖమున్= ఆవేదనను; ఒందితిన్+అని= అనుభవించానని; ఉడుగక= మానక; ఇటు= ఈ రీతిగా; వగచెదు+ఏల= ఎందుకు విచారిస్తావు; నీ పడుట+ఏటిది= నీవు పడిన (దుఃఖం) ఏపాటిది?; రఘురాముఁడు= రఘువంశానికి చెందిన శ్రీరాముడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; కడఁగి= పూని; కాఱు+అడవులలోన్= దట్టమైన (నల్లని) అరణ్యాలలో; ఇడుమ+పడఁడె!= కష్టం అనుభవించ లేదా!.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! మిక్కుటమైన ఆవేదన అనుభవించానని మానక ఇంతగా ఏల విచారిస్తున్నావు? నీవు పడిన కష్టాలకంటె రఘువంశంలో జన్మించిన శ్రీరాముడు ఎక్కువకష్టాలను అనుభవించి ఉన్నాడు. కారడవులలో నివసించి పెక్కుఇడుములు పొందాడు సుమా.

ఉ. **ఆ విభుకాంత గాదె జనకాత్మజ రావణుచే గృహీత యై**
పోవదె; వానరప్రకరముల్ వెసఁ దోడుగ నేఁగి యా ధరి
త్రీవిభుఁ డబ్ధిఁ గట్టఁడె, వధింపఁడె దివ్యశరంబులన్ దశ
గ్రీవునిఁ; గ్రమ్మఱం జని యకిల్బిషరాజ్యవిభూతి నొందఁడే? **266**

ప్రతిపదార్థం: జనక+ఆత్మజ= జానకి; ఆ విభుకాంత+కాదె= ఆ రాజుయొక్క భార్యయేకదా; రావణుచేన్= రావణుడు అనే రాక్షసుడిచేత; గృహీత+ఐ= గ్రహించబడినదై, అపహరించబడినది అయి; పోవదె= వెడలలేదా; వానర ప్రకరముల్= కోతుల

మూకలు; వెసన్= శీఘ్రంగా; తోడుగన్= సాయంరాగా; ఏఁగి= వెడలి; ఆ, ధరిత్రీ విభుఁడు= ఆ రాజు (రాముడు); అబ్ధిన్= సముద్రాన్ని; కట్టఁడె= బంధించడా?; దశగ్రీవునిన్= పదికంతాలు కలవాడిని రావణుడిని; దివ్యశరంబులన్= దేవతా మహిమ గల బాణాలచేత; వధింపఁడె?= సంహరించడా?; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; చని= వెడలి; అకిల్బిష, రాజ్య విభూతిన్= పాపం లేని పుణ్యరాజ్యసంపదను; ఒందఁడే?= పొందడా?.

తాత్పర్యం: ఆ రఘురాముడి భార్యయే జనకమహారాజుకూతురు, మహాపతివ్రతాశిరోమణి అయిన సీత. ఆమె రావణాసురుడిచేత అపహరించబడలేదా? కోతిమూకల సాయంతో శ్రీరాముడు సముద్రంపై వారధి కట్టి దివ్యాస్త్రాల చేత రావణుడిని సంహరించలేదా? తిరిగి తన రాజ్యసంపదలను అనుభవించలేదా?

విశేషం: ఇట్టి ప్రశ్ననే ధర్మరాజు వేసినపుడు బృహదశ్వ మహాముని నలోపాఖ్యానాన్ని చెప్పాడు. నలదమయంతులు పడినపాట్లు ద్రౌపది పాండవులు పడిన ఇడుమలకంటె విషాద పూరితాలు. అట్లే సీతారాముల వనవాసగాథను మార్కండేయుడు ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

ధర్మజునకు మార్కండేయుఁడు రామాయణకథ సెప్పుట (సం. 3-258-4)

వ. అనిన విని ధర్మజుండు 'మునీంద్రా! రాముఁ డెవ్వనివంశంబున వాఁడు? రావణుం డెవ్వని తనయుం? డేమి నిమిత్తంబున సీతాపహరణంబు సేసె? రామరావణులకు సంగ్రామం బెట్లు వర్తిల్లెం? జెప్పవే!' యని రామాయణ కథాశ్రవణకుతూహలియై యడిగిన నమ్మహాముని యి ట్లనియె. 267

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని మార్కండేయుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మజుండు= ధర్మనందనుడు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా, ఓ మార్కండేయ మహామునీ!; రాముండు= శ్రీరాముడు; ఎవ్వని వంశంబున వాఁడు?= ఎవరి కుటుంబానికి చెందినవాడు?; రావణుండు; ఎవ్వని, తనయుండు?= ఎవరి కుమారుడు?; ఏమి నిమిత్తంబునన్= ఏ కారణం వలన; సీతా+అపహరణంబు+చేసెన్= సీతను ఎత్తుకొని పోయాడు?; రామ రావణులకున్= రామునకును రావణునకును; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; ప్రవర్తిల్లెన్?= జరిగింది?; చెప్పవే= వినిపించవా; అని= అంటూ; రామయణ, కథా, శ్రవణ, కుతూహలి+ఐ= రామాయణ కథను వినటానికి ఆసక్తి కలవాడై; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+మహా, ముని= మార్కండేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని మార్కండేయుడు చెప్పగా ఆలకించి ధర్మరాజు- 'ఓ మార్కండేయ మహామునీ! శ్రీరాముడు ఏ వంశానికి చెందినవాడు? రావణుడు ఎవరి కుమారుడు? ఏ కారణాన రావణుడు సీతాదేవిని అపహరించాడు? రాముడికీ రావణుడికీ యుద్ధం ఏ విధంగా జరిగింది? దయచేసి వివరించి చెప్పవా?' అని రామాయణకథను వినవలె ననే వేడుకతో ప్రశ్నించాడు. మార్కండేయమహర్షి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ఇది మహాభారతంలో అంతర్గర్భితమైన రామాయణ కథ. ఎఱ్ఱన మహాకవి ప్రత్యేకంగా రామాయణాన్ని వ్రాశాడు. ఆ విషయంలో సందేహానికి ఎట్టి ఆస్కారమూ లేదు. కాని, దురదృష్టవశాన ఎఱ్ఱనరామాయణం నేడు ఉపలబ్ధం కాదు. ప్రాచీనాలంకారికులు ఎఱ్ఱన రామాయణంలోనివని ఉదాహరించిన పద్యాలు భారతాంతర్గతమైన ఈ రామాయణభాగంలో కన్పించవు. ఇక ఎఱ్ఱనరామాయణం ఏమైనట్లు? అది భవిష్యత్కాల పరిశోధకులు తేల్చవలసిన అంశం.

(2) రామాయణం అనగా శ్రీరామునియాత్ర వనవాసగమనం. నలోపాఖ్యానంవలె రామాయణగాథ కూడ విషాదాత్మకం; భావితాంతఃకరణప్రవృత్తిని సహృదయులకు సంఘటించే వృత్తం. నవరసరుచిరం. పలువురు రామాయణ మహాభారత కథలను అనుసరించి తులనాత్మక పరిశోధనకు పూనుకోవటం కద్దు. కురుక్షేత్ర సంగ్రామం మహాభారతకథకు వెన్నెముక. రామరావణ సంగ్రామం గూడ యుద్ధవర్ణనలో ప్రపంచసారస్వతంలో పేర్కొనదగిన ఘట్టం.

(3) ప్రాచీనభారతీయవాఙ్మయాన వీరగాథలు, విషాదాత్మకగాథలు సుప్రసిద్ధాలు. యుగయుగాంతరాల సహృదయుల హృదయాలను ఉఱ్ఱూతలూగించిన నలోపాఖ్యానం, రామాయణ గాథ మహాభారతంకంటె మిక్కిలి ప్రాచీనాలనిన్నీ పృథగ్భూతాలైన ఆ ప్రాచీనతను వీరవిషాదగాథలు మహాభారతంలో తరువాత చేర్చబడినవనిన్నీ పాశ్చాత్యవిమర్శకులు పలువురి అభిప్రాయం. రామాయణగాథ మిక్కిలి ప్రాచీన మైన దనటానికి నిర్వికల్పనిదర్శనం నవీనశాస్త్రజ్ఞులు నరుడికి ప్రపితామహులుగా భావించే 'వానర' పాత్రలు అందులో కన్పించటం.

క. 'విను మిక్ష్వాకుకులంబున। జనియించె నజుండు నాఁ బ్రశస్తచరితుఁ డా
తని కొడుకు దశరథుఁడు; ముద। మున నాతఁడు పెండ్లియయ్యె ముగ్గురు సతులన్. 268

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; ఇక్ష్వాకు, కులంబునన్= ఇక్ష్వాకులయొక్క వంశంలో; అజుండు; నాన్= అనగా; ప్రశస్త, చరితుఁడు= మంచి స్వభావం కలవాడు; జనించెన్= పుట్టాడు; ఆతని కొడుకు= ఆతడి యొక్క (అజుడి యొక్క) పుత్రుడు; దశరథుఁడు= దశరథుడు అనేవాడు; ఆతఁడు= ఆ దశరథుడు; ముదమునన్= వేడుకతో; ముప్వురు= ముగ్గురు; సతులన్= పతివ్రతలను; పెండ్లి+అయ్యెన్= వివాహమాడాడు.

తాత్పర్యం: చెపుతున్నాను సావధానంగా వినుము. ఇక్ష్వాకువంశంలో అజుడు అనే మంచి నడవడిక కల రాజు జన్మించాడు. అతడికి దశరథుడు అనే కొడుకు పుట్టాడు. ఆ దశరథుడు వేడుకతో ముప్వురు సతులను పెండ్లాడాడు.

వ. అందుఁ గౌసల్య కురాముండును, గైకేయికి భరతుండును, సుమిత్రకు లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులును జనియించి; రందు రామునకు విదేహరాజనందన యైన సీత ప్రియాంగన యయ్యెఁ; నిఁక రావణుజన్మంబు సెప్పెద వినుము. 269

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ ముప్వురియందు; కౌసల్యకున్= కౌసల్యఅనే సతికి; రాముండును= రాముడు అనేవాడును; కైకేయికిన్; భరతుండును; సుమిత్రకున్; లక్ష్మణ; శత్రుఘ్నులును; జనియించిరి= పుట్టారు; అందున్= ఆ పుత్రులలో; రామునకున్; విదేహ, రాజ, నందన+ఐన= విదేహరాజుయొక్క కుమారి అయిన; సీత; ప్రియ+అంగన= ఇష్టమైన వనిత-భార్య; అయ్యెన్= అయింది; ఇఁకన్= ఇకమీద; రావణు జన్మంబు= రావణుడి పుట్టుకనుగురించి; చెప్పెదన్= వచిస్తాను; వినుము= ఆకర్ణించుము.

తాత్పర్యం: ఆ దశరథుడిభార్యలలో కౌసల్యకు రాముడు, కైకేయికి భరతుడు, సుమిత్రకు లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులున్నూ జన్మించారు. వారిలో రాముడికి విదేహరాజకుమారి సీత అనుగు భార్య అయింది. ఇక రావణుడిపుట్టుకనుగూర్చి చెప్పుతాను. ఆలకించుము.

ఆ. అఖిలలోకకర్త యగు విరించికిఁ బుల। స్త్యుండు నాఁగ మానసుఁడు దనూజుఁ
డుద్భవించె; నతని కుదయించె వైశ్రవ। ణాభిధానుఁడైన యాత్మజుండు. 270

ప్రతిపదార్థం: అఖిల, లోక, కర్త,+అగు= సమస్తలోకాలను సృష్టి చేసేవాడైన; విరించికిన్= బ్రహ్మదేవుడికి; పులస్త్యుండు; నాఁగన్= అనఁగా; మానసుఁడు= మనస్సుకు సంబంధించినవాడు; తనూజుఁడు= కొడుకు; ఉద్భవించెన్= జనించాడు; అతనికిన్= వాడికి (ఆ పులస్త్యుడికి); వైశ్రవణ+అభిధానుఁడు+ఐన= వైశ్రవణుడు అనే పేరు కల వాడైన; ఆత్మజుండు= కొడుకు; ఉదయించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: సమస్తలోకాలను సృజించే బ్రహ్మదేవుడికి 'మానస పుత్రుడై' పులస్త్యుడు అనేవాడు పుట్టాడు. ఆ పులస్త్యుడికి వైశ్రవణుడు అనే కుమారుడు జన్మించాడు.

విశేషం: కుమారుడు జన్మించటం అనగా వైవాహికధర్మాచరణలో భార్యాభర్తలకు సంతానం కలగటం. ఇట- పులస్త్యుడు సృష్టి కర్తకు ఆ విధంగా పుట్టిన కొడుకు కాడు. బ్రహ్మదేవుడి మనస్సునుండి పుట్టినవాడు. అనగా పులస్త్యుడు బ్రహ్మమానసపుత్రుడు.

వ. ఆ వైశ్రవణుండు దన తండ్రి యగు పులస్త్యుని విడిచి, తాత యగు చతుర్ముఖునకుం దపంబు సేసి నలకూబరుం డను కొడుకును లోకపాలకత్వంబును ధనేశ్వరత్వంబును లంక యను పురంబును శంకరుతోడి సఖ్యంబును వరంబులుగాఁ బడసి, మహావిభూతితో వర్తిల్లుచున్నంగని, యలిగి, పులస్త్యుండు నిజశరీరంబునం దర్ధంబున విశ్రవసుం డను వాని సృజియించి, యా వైశ్రవణున కహితంబు సేయు మని పనిచిన నెఱింగి, కిన్నరేశ్వరుండు విశ్రవసుపాలి కరుదెంచి 'మహాత్మా! యేను నీకుం బుత్త్రుండ నయ్యెద; నాకుం గరుణింపు' మని యతనిం బ్రసన్నునిం జేసి నృత్తగీతవిద్యావిశారద లయిన రాక్షసస్త్రీలం బుష్పోత్కటయు, మాలినియు, బకయు నను వారి ముువ్వుర నవ్వి ప్రవరునకుఁ బరిచారికలంగా నిచ్చిన.271

ప్రతిపదార్థం: ఆ వైశ్రవణుండు= ఆ వైశ్రవణుడు; తన తండ్రి+అగు= తన యొక్క జనకుడు అయిన; పులస్త్యుని విడిచి= పులస్త్యుడిని వదలిపెట్టి; తాత+అగు= పితామహుడు అయిన; చతుర్ముఖునకున్= నాలుగు మోములు కల బ్రహ్మదేవుడిని గూర్చి; తపంబు+చేసి= తపస్సు చేసి; నలకూబరుండు+అను, కొడుకును= నలకూబరుడు అనే పేరు కల పుత్రుడిని; లోక పాలకత్వంబును= లోకాన్ని పరిపాలించటమున్నూ; ధన+ఈశ్వరత్వంబును= ధనానికి ఆధిపత్యం వహించటమున్నూ; లంక+అను పురంబును= లంక అనే పేరు కల పట్టణమున్నూ; శంకరుతోడి సఖ్యంబును= శివుడితోడి మైత్రియున్నూ; వరంబులుగాన్= వరాలుగా; పడసి= పొంది; మహా, విభూతితోన్= గొప్ప సంపదతో; వర్తిల్లు చున్నన్= సాగుతూ ఉండగా; కని= చూచి; అలిగి= కోపం పొంది; పులస్త్యుండు= పులస్త్యుడు (బ్రహ్మమానసపుత్రుడు); నిజ, శరీరంబు నందున్= తన దేహంలో; అర్థంబునన్= సగం భాగంతో; విశ్రవసుండు+అను వానిన్= విశ్రవసుడు అనే పేరు కల వాడిని; సృజియించి= పుట్టించి; ఆ వైశ్రవణునకున్; అహితంబు= కీడు; చేయుము+అని= సలుపుము అని; పనిచినన్= నియోగించగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కిన్నర+ఈశ్వరుండు= కిన్నరులకు ప్రభువు; విశ్రవసుపాలికిన్!= విశ్రవసుడి దగ్గరకు; అరుదెంచి= వచ్చి; మహా+ఆత్మా= మహానుభావుడవైన ఓ విశ్రవసూ! ఏను= నేను; నీకున్= నీకు; పుత్త్రుండన్+అయ్యెదన్= కొడుకును కాగలను; నాకున్+కరుణింపుము= నాయెడ దయ చూపుము; అని= వచించి; అతనిన్= వాడిని- విశ్రవసుడిని; ప్రసన్నునిన్+చేసి= అనుకూలుడుగా చేసికొని; నృత్త, గీత, విద్యా, విశారదలు+అయిన= నాట్యంలోను, గానంలోను నేర్పుకలవారు అయిన; రాక్షస స్త్రీలన్= రాక్షస వనితలను; పుష్పోత్కటయు, మాలినియు, బకయున్+అనువారిన్= పుష్పోత్కట, మాలిని, బక అనే వారిని; ముువ్వురన్= ముగ్గురిని; ఆ+విప్ర, వరునకున్= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడికి; పరిచారికలుగాన్= సేవకురాండ్రుగా; ఇచ్చినన్= అర్పించగా.

తాత్పర్యం: ఆ వైశ్రవణుడు తన తండ్రి అయిన పులస్త్యుడిని సరకుగొనక, పితామహుడు అయిన బ్రహ్మదేవుడిని గూర్చి తపస్సు చేసి, నలకూబరుడు అనే కొడుకును, లోకపాలకత్వాన్నీ (కిన్నరలోక ప్రభుత్వాన్ని), ధనానికి ఆధిపత్యాన్నీ,

లంకాపట్టణాన్నీ, శివుడితో స్నేహాన్నీ వరాలుగా పొందాడు. ఆ వైశ్రవణుడి సంపద చూచి కోపగించుకొని పులస్త్యుడు తన శరీరపు సగంభాగంనుండి విశ్రవసుడు అనేవాడిని సృజించి, ఆ వైశ్రవణుడికి కీడు చేయు మని నియోగించాడు. వైశ్రవణుడు ఆ వృత్తాంతాన్ని, తెలిసికొని, విశ్రవసుడి కడ కేగి 'మహాత్మా! నేను నీకు కొడుకుగా ఉండగలను; నాయందు దయ చూపుము' అని ప్రార్థించి, అతడి అనుగ్రహాన్ని చూరగొని, నృత్తంలోనూ గానంలోనూ ప్రావీణ్యం గల ముువ్వురు రాక్షసవనితలను- 'పుష్పోత్కట, మాలిని, బక' అనే పేరుకల వారలను ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడికి సేవకురాండ్రుగా సమర్పించాడు.

విశేషం: (1) ప్రాచీన పురాణవాఙ్మయంలో వైశ్రవణుడికి 'కుబేరుడు' అనే నామాంతరం ఉన్నది. అతడు కిన్నరలోకపాలకుడు. కిన్నరులు అశ్వముఖం నరశరీరం కల వేల్పులు. కిన్నరులు సంగీతప్రియులు.

(2) విశ్రవసుడికి పరిచారికలు ముువ్వురు. పుష్పోత్కట, మాలిని, బక. బకకు పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో "పాక"గా కనుపిస్తున్నది. ఇట "బక" పాఠమే గ్రహించబడింది. కారణం-273 సంఖ్య గల గద్యంలో ఎఱ్ఱన బకకు ఖరుండును శూర్పణఖ యను కన్యకయు- 'మిథునంబై' ప్రభవించినట్లు వ్రాశాడు. సంస్కృత మూలం దాక్షిణాత్యప్రతిలో "బకాయాం మిథునమ్ జజ్ఞే ఖరః శూర్పణఖా తథా' అని ఉన్నది. దీనినిబట్టి ఎఱ్ఱన దాక్షిణాత్యప్రతినే ప్రామాణికంగా ఎన్నినట్లు తలపవచ్చును. కావున ఖరుడికి శూర్పణఖకు తల్లి అయిన పరిచారిక పేరు "బక" అని నిర్ణయించవచ్చును. కొన్ని ఔత్తరాహప్రతులందు ఆమె పేరు "పాక" అని ఉన్నది.

క. పురుడున నయ్యువతులు నొం । డొరులం గడవంగ విలసదుపచారసమా
చరణప్రవీణభంగులఁ । బరితోషితుఁ జేసి రా తపస్వివరేణ్యున్. 272

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యువతులు= ఆ జవరాండ్రు; పురుడునన్= పోలికలో (పోటీపడుతూ); ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; కడవంగన్= అతిక్రమించేటట్లుగా; విలసత్+ఉపచార, సమ్+ఆచరణ, ప్రవీణ భంగులన్= శోభిల్లే పరిచర్యలు బాగా చేసే సామర్థ్యంలోని రీతులలో; ఆ తపస్వి, వరేణ్యున్= ఆ మునులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని; పరితోషితున్= మిక్కిలి సంతోషం చెందిన వాడినిగా; చేసిరి= ఒనరించారు.

తాత్పర్యం: సమానులయందుండే స్పర్ధతో ఆ జవ్వనులు ఆ మునిశ్రేష్ఠుడైన విశ్రవసుడికి పరిచర్య చేశారు. ఒకరి నొకరు మించవలెననే కోరికతో ఆతడిని మిక్కిలి సంతోషపెట్టారు.

వ. ఇట్లు ప్రీతుండై యతండు వారలకుఁ బుత్త్రదానంబు సేసిన నందుఁ బుష్పోత్కటకు రావణ కుంభకర్ణులును, మాలినికి విభీషణుండును, బకకు ఖరుండును శూర్పణఖ యను కన్యకయు మిథునంబై ప్రభవించి; రక్కుమారులకు నలువురకుఁ దజ్జనకుండు జాతకర్మాదిసంస్కారంబు లొనరించి సగౌరవంబుగాఁ బెనిచి యుపనీతులం జేసె; నందు. 273

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రీతుండు+ఐ= సంతుష్టి చెందినవాడై; అతండు= అతడు- విశ్రవసుడు; వారలకున్= ఆ ముగ్గురు పరిచారికలకు; పుత్త్ర దానంబు+చేసినన్= సంతానాన్ని దానం చేయగా; అందున్= వారిలో; పుష్పోత్కటకున్= పుష్పోత్కట అనే ఆమెకు; రావణ, కుంభకర్ణులును= రావణుడు కుంభకర్ణుడు అనే వారున్నూ; మాలినికిన్= మాలిని అనే ఆమెకు; విభీషణుండును= విభీషణుడును; బకకున్= బక అనే ఆమెకు; ఖరుండును= ఖరుడును; శూర్పణఖ= శూర్పణఖ

అనే పేరు కల; కన్యకయున్= కన్నెయు; మిథునంబు+ఐ= జతగా, కవలై; ప్రభవించిరి= పుట్టారు; ఆ కుమారులకున్= ఆ బిడ్డలకు; నలువురకున్= నలుగురికి - రావణ కుంభకర్ణ విభీషణ ఖరులకు; తత్+జనకుండు= వారి తండ్రి విశ్రవసుడు; జాతకర్మ+ఆది, సంస్కారంబులు= పుట్టినప్పుడు చేసే కర్మలు మున్నగు క్రియలు; ఒనరించి= చేసి; స గౌరవంబుగాన్= మంచి మర్యాదలతో; పెనిచి= పెంచి; ఉపనీతులన్+చేసెన్= వడుగులు అయినవారిగా చేశాడు; అందున్= వారిలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరిచారికలయెడ ప్రీతి కలవాడై; విశ్రవసుడు వారలకు సంతానం ప్రసాదించాడు. పుష్పోత్కటకు రావణుడు కుంభకర్ణుడు జన్మించారు. మాలినికి విభీషణుడు పుట్టాడు. బకకు ఖరుడు శూర్పణఖ అనే ఆడ, మగజంట కవలబిడ్డలై ఉద్భవించారు. ఆ నలుగురు కుమారులకు తండ్రి అయిన విశ్రవసుడు జాత కర్మాది సంస్కారాలు చేసి వారలకు వడుగులు చేశాడు. వారిలో.

విశేషం: జాతకర్మలు పదునారు. జీవుడు పుట్టటానికి పూర్వంనుండి గిట్టేవరకు జరుగవలసిన వైదికసంస్కారాలు. 1. గర్భాదానం 2. పుంసవనం 3.సీమంతం 4. జాతకర్మం 5. నామకరణం 6. అన్నప్రాశనం 7. చౌలం 8. ఉపనయనం 9. ప్రాజాపత్యం 10. సౌమ్యం 11. ఆగ్నేయం 12. వైశ్వదేవం 13. గోదానం 14. సమావర్తం 15. వివాహం 16. అంత్యసంస్కారం.

ఉ. ఆతతతేజుఁ డున్నతభుజాగ్రుఁడు లోకభయంకరుండు వి
ఖ్యాతపరాక్రముండు దశకంఠుఁడు సంతతరోషమానసుం;
డాతనియట్ల దుర్మదమయాత్ముఁడు క్రూరుఁడు గుంభకర్ణుఁడున్;
భీతివిదూరుఁ డార్యుఁడు విభీషణుఁ డుత్తమచిత్తుఁ డారయన్. 274

ప్రతిపదార్థం: దశకంఠుఁడు= పదికంఠాలు కలవాడు- రావణుడు; ఆతత+తేజుఁడు= విస్తార మయిన ప్రకాశం కలవాడు; ఉన్నత, భుజ+అగ్రుఁడు= ఎత్తయిన బాహువుల కొనలు కలవాడు; లోక భయంకరుండు= జగత్తులకు భీతి కలిగించే వాడు; విఖ్యాత, పరాక్రముండు= పేరు ప్రతిష్ఠల నార్జించిన శౌర్యం కలవాడు; సంతత, రోష, మానసుండు= ఎల్లప్పుడూ ప్రజ్వలించిన క్రోధం కలవాడు; కుంభకర్ణుఁడున్= కుంభకర్ణుడు అనేవాడు కూడ; ఆతని+అట్లు+అ= ఆతని వంటివాడే (రావణుడివంటివాడే); దుర్మద, మయ+ఆత్ముఁడు= చెడు గర్వంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు; క్రూరుడు= కఠిన చిత్తుడు; భీతి విదూరుఁడు= భయం లేని వాడు; విభీషణుడు= విభీషణుడు అనేవాడు; ఆర్యుఁడు= మంచి లక్షణాలు కలిగి పూజించ తగినవాడు; ఆరయన్= పరిశీలించగా; ఉత్తమ, చిత్తుఁడు= మంచి మనస్సు కలవాడు.

తాత్పర్యం: వారిలో రావణుడు విస్తారమైన వర్చస్సు కలవాడు, ఎత్తయిన భుజాలు కలవాడు, పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించిన పరాక్రమం కలవాడు, పదితలలు కలవాడు, ఎల్లప్పుడు ప్రజ్వలించే క్రోధంతో ఉండేవాడు. ఆతడివంటివాడే కుంభకర్ణుడు కూడ. మిక్కిలి కఠినచిత్తం కలవాడు, చెడుగర్వంతో నిండిన హృదయం కలవాడు. కాని, విభీషణుడు మాత్రం నిర్భయుడు, మంచిగుణాలు కలిగి మన్నించతగినవాడు. పరిశీలించి చూస్తే గొప్పమనస్సు కలవాడు.

విశేషం: ఎత్తైన భుజాలు కలిగి ఉండటం శౌర్యలక్షణంగా సాముద్రికశాస్త్రవేత్తలు భావిస్తారు.

క. ఖరుఁడు ఖరతేజుఁ డవనీ। సుర పరిభవకారి మాంసశోణితభుజుఁ డు
ద్ధురచిత్తుఁడు శూర్పణఖయు। దురితచరిత ధర్మకర్మదూషిత యెపుడున్. 275

ప్రతిపదార్థం: ఖరుఁడు= ఖరుడు అనే పేరు కలవాడు; ఖర తేజుఁడు= వాడిమి, వేడిమి కలవాడు; అవనీ సుర, పరిభవ, కారి= బ్రాహ్మణులకు అపకారం చేసేవాఁడు; మాంస శోణిత భుజుఁడు= మాంసం నెత్తురు భుజించేవాడు; ఉద్ధుర చిత్తుఁడు= కఠిన మైన మనస్సు కలవాడు; శూర్పణఖ యున్= శూర్పణఖ అనే పేరు కలదికూడ; దురిత చరిత= పాపం చేసే స్వభావం కలది; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; ధర్మ, కర్మ, దూషిత= ధర్మమైన పనులచే తిరస్కరించబడేది.

తాత్పర్యం: ఖరుడు అనేవాడు వాడిమి, వేడిమిగల వర్చస్సు కలవాడు. బ్రాహ్మణులను అవమానించేవాడు. మాంసాన్ని నెత్తురును ఆహారంగా స్వీకరించేవాడు. కఠినమైన మనస్సు కలవాడు. శూర్పణఖ పాపాత్మురాలు. ధర్మకర్మలను తిరస్కరించేస్వభావం కలది.

విశేషం: రామాయణపాత్రలకు ఆయాపేరులు సార్థకనామధేయాలుగా కన్పిస్తాయి. ఖరుడు వాడిమి వేడిమి కలవాడనే కాక గాడిదవంటివాడు అని అర్థం కూడ ఏర్పడుతుంది. శూర్ప+నఖ= శూర్పణఖ= చేటలవంటి గోళ్లు కలది. కుంభకర్ణుఁడు= కుండల వంటి చెవులు కలవాడు. రావణుడు= జగద్రావణం చేసేవాడు.

వ. ఆ రాక్షసకుమారులు దండ్రివలన నఖిలవేదవేదాంగ ధనుర్వేదపారగులై గంధమాదన గిరియందు సుఖం బుండి యొక్కనాఁ డతనికి మ్రొక్కవచ్చువాని నధికవిభవసమన్వితు వైశ్రవణుం జూచి తత్ప్రభావంబు తపోలబ్ధం బగుట విని జాతమత్సరు లయి తారును బితామహు నుద్దేశించి తపంబు సేయం దొడంగిరి; తత్ప్రకారంబు వినుము. 276

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాక్షస కుమారులు= ఆ రక్కసుల బిడ్డలు; తండ్రివలనన్= జనకుడివలన; అఖిల వేద, వేద+అంగ, ధనుః +వేద, పారగులు+ఐ= సమస్త వేదాలు, వేదాలయొక్క అంగాలు, విలువిద్యలయొక్క అవ్వలిగట్టును చేరినవారై; గంధమాదన, గిరియందున్= గంధమాదనం అనే పర్వతంలో; సుఖంబు+ఉండి= సౌఖ్యంతో నివసించి ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; అతనికిన్= విశ్రవసునికి; మ్రొక్కన్ వచ్చు వానిన్= నమస్కరించటానికై వచ్చిన వాడిని; అధిక, విభవ, సమన్వితున్= గొప్ప సంపదతో కూడిన వాడిని; వైశ్రవణున్+చూచి= కుబేరుడిని కాంచి; తత్+ప్రభావంబు= ఆతడియొక్క మహిమ; తపస్+ లబ్ధంబు+అగుట= తపస్సువలన సిద్ధించింది. అగుట; విని= ఆలకించి; జాత మత్సరులు+అయి= అసూయ కలవారయి; తారును= తాముకూడా; పితామహున్= బ్రహ్మదేవుడిని; ఉద్దేశించి= లక్ష్యంగా పెట్టుకొని; తపంబు+చేయన్+తొడంగిరి= తపస్సు చేయడానికి పూనుకొన్నారు; తత్+ప్రకారంబు= ఆ తపస్సు యొక్క వృత్తాంతం; వినుము= ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసకుమారులు జనకుడిదగ్గర వేదాలు వేదాంగాలు విలువిద్య అన్నింటిని క్షుణ్ణంగా అభ్యసించి, గంధమాదనపర్వతంలో సుఖంగా ప్రొద్దుపుచ్చుతూ ఉన్నారు. ఒకనాడు కుబేరుడు విశ్రవసుడికి అభివాదం చేయటానికై అచటికి వచ్చాడు. కుబేరుడివైభవం, మహిమలు, అతడికి తపస్సువలననే సంక్రమించినట్లు విని, అసూయ చెంది తాముకూడ బ్రహ్మదేవుడినిగూర్చి తపస్సు చేయటానికి పూనుకొన్నారు. వారి తపోవృత్తాంతం వివరిస్తాను. వినుము.

తే. మండు వేసవిఁబంచాగ్ని మధ్యమున, ఘ। నాగమంబున బయల, నత్యంత తుహిన
సమయమున నీరియందు, నిశ్చలత నిలిచి। దశముఖుఁడు వాయుభక్షుఁ డై తప మొనర్చె. 277

ప్రతిపదార్థం: దశముఖుఁడు= పది మొగాలు కలవాడు; వాయు భక్షుఁడు+ఐ= గాలినిమాత్రమే ఆహారంగా భుజించినవాడై; మండు వేసవిన్= ఎండలు చెండుతున్న వేసవి కాలంలో; పంచ+అగ్ని, మధ్యమునన్= అయిదు అగ్నుల మధ్యలో ఉండి;

ఘన+ఆగమంబునన్= వర్షాకాలంలో; బయలన్= బహిరంగ ప్రదేశంలో; అత్యంత, తుహిన, సమయమునన్= మిక్కుటంగా మంచు కురిసే కాలంలో; నీరియందున్= జలంలో; నిశ్చలతన్= చలించకుండా; నిలిచి= నిలబడిఉండి; తపము= తపస్సు; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పదిమొగాలు కల రావణుడు కఠినతపస్సు చేశాడు. వేసవి మండుటెండల సమయంలో అయిదు అగ్నులనడుమ నిలిచి తపస్సు చేసేవాడు. వానకాలంలో ఆరుబయట, మంచుకురిసేకాలంలో నీటిలోనూ నిష్ఠతో నిలబడి రావణుడు కేవలం గాలినిమాత్రమే ఆహారంగా గైకొని తపస్సు చేశాడు.

విశేషం: పంచాగ్నులు= పంచ+అగ్నులు= అయిదు అగ్నులు. 1. ఆహవనీయం 2. దక్షిణాగ్ని 3. గార్హపత్యం 4. సభ్యం 5. అవసథ్యం. వాటిని వరుసగా వేదికకు పూర్వ దక్షిణ పశ్చిమ-దిక్కులలోనూ, సభ్యం అపసథ్యం ఈశాన్యదిక్కునను నిలుపుతారు.

మ. **నియతాహారుఁడు నిర్జితేంద్రియుఁడు నై నిష్కంపవృత్తిన్ మహీ**
శయనుండై వ్రతముల్ చరించె నధికేచ్ఛం గుంభకర్ణుండు ధై
ర్యయుతుండై; ఘనుఁ డవ్విభీషణుఁడు పర్ణాహారవృత్తిన్ జపా
ధ్యయనాసక్తిఁ దపంబు సేసె మది నత్యంతంబు సంశుద్ధితోన్. **278**

ప్రతిపదార్థం: కుంభకర్ణుండు; నియత+ఆహారుఁడు= కట్టడికి లోనై తిండి తినే వాడు; నిర్జిత+ఇంద్రియుఁడున్+ఐ= గెలువబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడై, ఇంద్రియాలను అదుపులో పెట్టిన వాడై; నిష్కంపవృత్తిన్= చలించని వ్యాపారం కలవాడై; మహీ, శయనుండు+ఐ= నేలమీద పడుకొంటున్నవాడై; అధిక+ఇచ్ఛన్= మిక్కుటమైన కోరికతో, లక్ష్యసిద్ధియందు తదేకధ్యానం కలవాడై; వ్రతముల్= నోములు; చరించెన్= ఆచరించాడు; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; ధైర్యయుతుండు+ఐ= వికారాలు లేనట్టి స్థిర చిత్తం కలవాడై; ఆ+విభీషణుఁడు; పర్ణ+ఆహార, వృత్తిన్= ఆకులు మాత్రమే తిండిగా భుజిస్తూ; జప+అధ్యయన+ఆసక్తిన్= మంత్రాల ఆవృత్తి, వేదాల పారాయణంలోని కోరికచేత; మదిన్= చిత్తంలో; అత్యంతంబున్= మిక్కుటంగా; సంశుద్ధితోన్= స్వచ్ఛమైన పవిత్రతతో; తపంబు+చేసెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: కుంభకర్ణుడు ఆహారనియమాలను పాటిస్తూ, ఇంద్రియాలను నిగ్రహించి చలించనిమనస్సు కలవాడై వ్రతాల నాచరించాడు. గొప్పవా డైన ఆ విభీషణుడు ఆకులుమాత్రమే ఆహారంగా భుజించినవాడౌతూ మంత్రాలను ఆవృత్తి చేస్తూ, వేదాలను వల్లెవేస్తూ మనస్సును నిర్మలంగా పవిత్రంగా ఒనరించుకొంటూ తపస్సు చేశాడు.

విశేషం: ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం తపస్సుకు అపరిహార్యమైన లక్షణం.

వ. **ఖరుండును శూర్పణఖయు వారికిం దగిన పరిచర్యలు సేయుచుండి; రంత సహస్రవర్షంబులు నిండినం బంక్తివదనుండు దనమస్తకం బొక్కటి ఖండించి మండెడు నగ్నియందు వేల్చి మఱియు వేయేండ్ల కొక్కటిగాఁ దలలు తొమ్మిదియుం దఱిగి వేల్చిధైర్యంబు దఱుఁగక పదియగు తలయును ద్రెంప సమకట్టినఁ బితామహుండు ప్రత్యక్షంబై వారించి, వాని శిరంబు లెప్పటి యట్ల కలుగ నొసంగి 'యమరత్వంబు దక్కనొండు నీ కభిమతం బగునది యెయ్యది యైనను నడుగు' మనుటయు నన్నిశాచరుండు.** **279**

ప్రతిపదార్థం: ఖరుండును= ఖరుడును; శూర్పణఖయున్= శూర్పణఖయు; వారికిన్= (రావణ, కుంభకర్ణ, విభీషణులకు); తగిన= సరిపోయే; పరిచర్యలు= సేవలు; చేయుచున్+ఉండిరి; అంతన్= అంతట; సహస్ర వర్షంబులు= వేయిఏండ్లు; నిండినన్= పూర్తి అయిన పిమ్మట; పంక్తి వదనుండు= దశకంఠుడు - రావణుడు; తన మస్తకంబు= తన శిరము; ఒక్కటి= ఒక్కటి; ఖండించి= కత్తిరించి; మండెడు= జ్వలించే; అగ్నియందున్= నిప్పులో; వేల్చి= ఆహుతి చేసి; మఱియున్= ఇంకను; వేయేండ్లకున్= వేయి సంవత్సరాలకు; ఒక్కటిగాన్= ఒక శిరస్సుగా; తలలు= శిరములు; తొమ్మిదియున్= తొమ్మిదింటిని; తఱిగి= నరికి; వేల్చి= ఆహుతి చేసి; ధైర్యంబు= చిత్తంలోని దిటవుతనం; తఱుఁగక= తగ్గక; పది+అగు, తలయును= పదియవ శిరస్సును; త్రెంపన్= త్రుంచటానికి; సమకట్టినన్= పూనగా; పితామహుండు= బ్రహ్మదేవుడు; ప్రత్యక్షంబు+ఐ= సాక్షాత్కరించి; వారించి= ఆపి; వాని శిరంబులు= ఆతని తలలు- రావణుడి తలలు; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారం; కలుగన్= ఏర్పడేటట్లు; ఒసంగి= వరం ఇచ్చి; అమరత్వంబు, తక్కన్= చావు లేకపోవటం తప్ప; ఒండు= ఇంకొకటి; నీకున్+అభిమతంబు+అగునది= నీకు ఇష్టం అయినది; ఎయ్యది+ఐనను= ఏది అయినప్పటికి; అడుగుము= కోరుము; అనుటయున్= అని చెప్పటమున్నూ; ఆ+నిశాచరుండు= ఆ రాక్షసుడు- రావణుడు.

తాత్పర్యం: ఖరుడును శూర్పణఖయు తమ అన్నగారలు అయిన రావణుడికి కుంభకర్ణుడికి విభీషణుడికి అవసరమైన సేవలు చేస్తూ ఉన్నారు. వేయి సంవత్సరాలు ఆ విధంగా తపస్సు చేసినను బ్రహ్మదేవుడు సాక్షాత్కరించలేదు. అయినను రావణుడు తనదీక్షను వీడక తన పదితలలలో ఒక తలను ఖండించి అగ్నిలో ఆహుతి చేశాడు. అట్లే రావణాసురుడు మరి తొమ్మిదివేల సంవత్సరాలు కఠోరతపస్సు చేసి తన వేయి సంవత్సరాల కొక శిరస్సువంతున ఆహుతి చేస్తూ, చివరకు తన పదవ శిరస్సును కూడ ఖండించి అగ్నిలో వేల్చటానికి సంసిద్ధుడైనపుడు బ్రహ్మదేవుడు సాక్షాత్కరించాడు. అప్పుడు పితామహుడు రావణుడి తలలు తొమ్మిది యథాప్రకారం మొలిచేటట్లు వరాన్ని ఇచ్చి 'అమరత్వం తప్ప మరి యేదైన ఇంకొక వరాన్ని కోరుకొను' మని చెప్పాడు. అంతట ఆ రావణుడు.

విశేషం: (1) రావణుడు చేసింది తామస తపస్సు. అహంకారంతో, స్వార్థబుద్ధితో తన శక్తిసామర్థ్యాలు పెంచుకొనటానికై చేసే తపస్సు ఒక యెత్తు. విశ్వశ్రేయాన్ని కాంక్షించే తపస్సు మరియొక యెత్తు. (2) రావణుడు పదివేల సంవత్సరాలు తపస్సు చేసినట్లు ఇందులో ఉన్నది. ఈ కాలమానం ఎట్టిది? ఈ విషయంపై పండితులలో ఏకాభిప్రాయం కుదరలేదు.

శా. **'దేవా! యేను సమస్త దేవ పితృదైతే యాహి గంధర్వ ర**
క్షో విద్యాధర యక్షజాతులకు నక్షోభ్యుండఁగాఁ బ్రీతితో
నీ విశ్వంబునఁ గామరూపగతి నాత్మేచ్ఛావిహారుండఁగా
నీవే' నావుడు వాని కవ్వర మజుం డిచ్చెం గృపాలోలతన్. **280**

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ బ్రహ్మదేవుడా!; ఏను= నేను; సమస్త, దేవ, పితృ, దైతేయ+అహి, గంధర్వ, రక్షస్+విద్యాధర, యక్షజాతులకున్= వేల్పులు, పిశాచాలు, దితి సంతతివారైన రాక్షసులు, పన్నగులు, గంధర్వులు, రక్కసులు, విద్యాధరులు, యక్షులకు సంబంధించిన అందరకును; అక్షోభ్యుండన్+కాన్= కలత చెందనివాడనుగా; ప్రీతితోన్= వేడుకతో; ఈ విశ్వంబునన్= ఈ సృష్టిలో; కామ, రూప, గతిన్= ఇచ్చ వచ్చిన ఆకృతిని ధరించే తీరులో; ఆత్మ+ఇచ్ఛా, విహారుండన్+కాన్= స్వయం సంకల్పాన్ని బట్టి పయనం కొనసాగించ గలవాడిగా; (వరమును); ఈవే= ఇయ్యవా, ఇమ్ము; నావుడున్= అని (రావణుడు) అనగా; వానికిన్= అతడికి- రావణుడికి; ఆ+వరము= ఆ కోరిక; అజుండు= బ్రహ్మదేవుడు; కృపాలోలతన్= దయతో కూడిన ఆసక్తితో; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ బ్రహ్మదేవా! ఈ వరాలను నాకు అనుగ్రహించుము. దేవతలచేత, పితరులచేత, దితిసంతతిచేత, పన్నగులచేత, గంధర్వులచేత, రాక్షసులచేత, విద్యాధరులచేత, యక్షజాతులచేత నేను ఓడిపోరాదు. వేడుకగా ఈ సువిశాల సృష్టిలో ఎక్కడికైనా కోరిన రూపంతో సంచరించే శక్తి కలవాడను కావలెను' - అని రావణుడు ప్రార్థించగా, బ్రహ్మదేవుడు దయాతత్పరుఁడై ఆతడికి కోరినవరం ఇచ్చాడు.

బ్రహ్మ రావణ కుంభకర్ణ విభీషణులకు వరంబు లిచ్చుట (సం. 3-259-26)

వ. 'మనుష్యజాతి యొక్కండుదక్క నీ చెప్పిన యందఱవలనను నీకు మరణభయంబు లే' దని పలికి, పరమేష్ఠి గుంభకర్ణుం జూచి 'వరం బడుగు' మనిన వాఁడు దైవోపహతుండై తనకు నాత్యంతికం బయిన నిద్ర యడిగిన నట్ల యగు నని, విభీషణున కభిముఖుం డగుటయు నతండు కృతాంజలియై జలజాసనుఁ బ్రస్తుతించి.281

ప్రతిపదార్థం: మనుష్యజాతి= మనుజులు అనే తెగ; ఒక్కండు= ఒకటి; తక్కన్= తప్ప; నీ చెప్పిన= నీవు వచించిన; అందఱవలనను= అందరి మూలంగా; నీకున్; మరణభయంబు= చావువలని భీతి; లేదు= కలుగదు; అని పలికి= అని చెప్పి; పరమేష్ఠి= బ్రహ్మదేవుడు; కుంభకర్ణున్= కుంభకర్ణుడిని; చూచి= కాంచి; వరంబు+అడుగుము= కోరికను కోరుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; వాఁడు= అతడు- కుంభకర్ణుడు; దైవ+ఉపహతుండు+ఐ= దైవంచేత కొట్టబడినవాడై; తనకున్= తనకు; ఆత్యంతికంబు+అయిన= మిక్కిలి అయిన; నిద్ర= నిద్దుర; అడిగినన్= కోరగా; అట్ల+అగున్+అని= నీవు కోరినట్లే నీకు నిద్ర ఒనగూడునుగాక అని చెప్పి; (బ్రహ్మ) విభీషణునకున్; అభిముఖుండు+అగుటయున్= ఎదురుగా మొగము పెట్టిన వాడు అగుటయును; ఆతండు= అతడు (విభీషణుడు); కృత+అంజలి+ఐ= ఘటించబడిన కైమోడ్పు కలవాడై; జలజ+ఆసనున్= పద్మం ఆసనంగా కలవాడిని- బ్రహ్మదేవుడిని; ప్రస్తుతించి= పొగడి.

తాత్పర్యం: 'మనుజులచేత తప్ప నీవు కోరినమేరకు ఇతరజాతులవారిచేత నీకు చావువలనిభయం లేదు' అని రావణుడితో పలికి బ్రహ్మదేవుడు కుంభకర్ణుడిని చూచి వరం కోరుకొనుమని పలికాడు. ఆ కుంభకర్ణుడు దురదృష్టానికి చిక్కి, తనకు మిక్కిలి ప్రీతిగల నిద్ర కావాలి అని కోరాడు. 'సరే అటులే నీ కోరిక ఈడేరుగాక' అని చెప్పి, బ్రహ్మదేవుడు విభీషణుడికి ఎదురు మొగం పెట్టి నిలిచాడు. అంతట విభీషణుడు బ్రహ్మకు నమస్కరించి అతడిని ప్రస్తుతించాడు.

క. 'పరమాపద యైనపుడును । దురితంబులు నా మనంబు దొడరమియును భా
సుర మగు బ్రహ్మాస్త్రమ్మును। గరుణింపవె' యనిన నిచ్చి కమలజుఁ డనియెన్. 282

ప్రతిపదార్థం: పరమ+ఆపద= గొప్పదైన కీడు; ఐనపుడును= వచ్చి నప్పటికిని; దురితంబులు= పాపాలు; నామనంబున్= నా చిత్తాన్ని; తొడరమియును= చొరబడకుండటమున్నూ; భాసురము+అగు= ప్రకాశించేటటువంటి; బ్రహ్మ+అస్త్రమ్మును= బ్రహ్మకు సంబంధించిన దివ్యమహిమగల ఆయుధాన్ని; కరుణింపవె= అనుగ్రహించవా; అనినన్= అని అడుగగా; ఇచ్చి= ఒసగి; కమలజుఁడు+అనియెన్= పద్మంలో పుట్టినవాడు- బ్రహ్మదేవుడు పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'ఎంతటి కీడు దాపురించినా నా మనస్సు పాపానికి పూనకుండేటట్లుగా వరం ఇచ్చి నాకు బ్రహ్మాస్త్రం అనుగ్రహించుము' అని విభీషణుడు ప్రార్థించాడు. విభీషణుడు కోరిన వరా లిచ్చి, అతనితో బ్రహ్మదేవుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. 'నిరతము రాక్షసభవమును । బొరసియు నీ విట్లు ధర్మబుద్ధి వగుట య
చ్చెరు విది గావున నీకును । దిరముగ నమరత్వ మిచ్చితిం గృప వత్సా! 283

ప్రతిపదార్థం: వత్సా!= కుమారా!; నీవు= ఈవు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; రాక్షసభవమును= రక్కసి పుట్టుక; పొరసియున్= పొందినా; నిరతమున్= ఎల్లప్పుడు; ధర్మబుద్ధివి= ధర్మంతో కూడిన చిత్తం కలవాడవు; అగుట= అయి ఉండటం; అచ్చెరువు+ఇది= ఇది ఆశ్చర్యం; కావునన్= కాబట్టి; నీకును= నీకు మాత్రమే; తిరముగన్= స్థిరంగా; కృపన్= దయతో; అమరత్వము= చావు లేని స్థితి; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను.

తాత్పర్యం: వత్సా, విభీషణా! 'నీవు రాక్షసవంశంలో జన్మించినప్పటికిని' ధర్మంలోనే బుద్ధి నిల్పటం ఆశ్చర్యకరం. అందుచేత నీకు అమరత్వం దయతో ఇస్తున్నాను'.

వ. అని పలికి పితామహుం డంతర్హితుం డయ్యెఁ; దదనంతరంబ. 284

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; పితామహుండు= బ్రహ్మదేవుడు; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అని పలికి బ్రహ్మదేవుడు అదృశ్యమయ్యాడు. అటు పిమ్మట.

మ. వరగర్వోన్నతుఁ డై దశాననుఁడు దుర్వారోద్ధతిన్ దాడిమై
నరిగెం గిన్నరనాథుపై; నతఁడు కార్యం బాత్మ నూహించి సం
గరసన్నద్ధుఁడు గాక కింపురుష యక్షశ్రేణితోఁ గూడఁ దా
నరిగెన్ లంకఁ బరిత్యజించి రభసోద్యత్పుష్పకారూఢుఁడై. 285

ప్రతిపదార్థం: వర, గర్వ+ఉన్నతుఁడు+ఐ (బ్రహ్మదేవుడు ఇచ్చిన) వరంచేత వర్ధిల్లిన దర్పంచేత గొప్పవాడై; దశ+ ఆననుఁడు= పది మొగాలు కలవాడు- రావణుడు; దుః+వార+ఉద్ధతిన్= వారించటానికి శక్యంగాని అతిశయంతో; కిన్నరనాథుపైన్= కుబేరుడిపై; దాడిమైన్+అరిగెన్= దండెత్తివెళ్ళాడు; అతఁడు= కుబేరుడు; కార్యంబు+ఆత్మన్+ఊహించి= సామంతో జరుగదగిన కర్తవ్యాన్ని మనస్సులో ఊహించి; సంగర సన్నద్ధుఁడు+కాక= యుద్ధ సన్నాహాలను చేయక; కింపురుష, యక్ష, శ్రేణితోన్+కూడన్= కింపురుషుల యక్షుల సముదాయాలతోకూడుకొని; తాన్= తాను (కుబేరుడు); లంకన్= లంకను; పరిత్యజించి; రభస+ఉద్యత్+పుష్పక+ఆరూఢుఁడు+ఐ= సంభ్రమంతో, శోభిల్లే పుష్పకం అనే విమానంలో ఎక్కినవాడై; తాన్+అరిగెన్= తాను వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడివలన తాను పొందిన వరాలచేత మిక్కుటమైన దర్పం కలవాడై రావణుడు వారించటానికి వీలుకాని పరాక్రమప్రాభవంతో కిన్నరపతి అయిన కుబేరుడిపై దండెత్తి వెళ్లాడు. కుబేరుడు ఇంక రావణుడిని ఎదిరించి యుద్ధం చేయటం లాభంలేదని గ్రహించి, తత్తరపాటుతో తన పుష్పకవిమానాన్ని అధిరోహించి లంకను వదలిపెట్టి పారిపోయాడు.

విశేషం: (1) లంక - నాలుగు వైపుల సముద్రం చేత ఆవరింపబడిన ద్వీపం. (2) కింపురుషుడు - అశ్వముఖాన్నీ నరశరీరాన్నీ కల వేల్పుతెగకు చెందినవాడు. (3) పుష్పకం - సంకల్పమాత్రంచేత గమ్యం తెలిసి చేరగల యథేచ్ఛాగమనం కొనసాగించగల

విమానం. (4) కార్యం - సామవిధానం అనుసరించే రాజనీతి. కార్యనీతి × ఖడ్గనీతి. కార్యం ఖడ్గనీతికి అనగా యుద్ధానికి వ్యతిరేకం.

వ. ఇ ట్లతండు గంధమాదనంబునకుం జనునెడ వెన్నడిం దగిలి దానవుండు వాని మానంబుతోన విమానంబు నపహరించినం గనలి యక్షేశ్వరుండు 'గురుండ నగు నన్ను నవమానించితివి గావున నివ్విమానంబు నీ పగతు పా లయ్యెడు' మని శపించె నంత. 286

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+అతండు= ఈ విధంగా; అతండు= కుబేరుడు; గంధమాదనంబునకున్= గంధమాదనం అనే పర్వతానికి (వేల్పులు విహరించే కొండకు); చను+ఎడన్= వెడలేటప్పుడు; వెన్నడిన్+తగిలి= వెంబడించి; దానవుండు= రాక్షసుడు - రావణుడు; వాని మానంబుతోన= అతడి (కుబేరుడియొక్క) అభిమానం (పరువు)తోపాటే; విమానంబున్= అంతరిక్షవాహనం - పుష్పకం; అపహరించినన్= వంచించి తీసికొని పోవగా; కనలి= కలత చెంది; యక్ష+ఈశ్వరుండు= యక్షులకు ప్రభువు - కుబేరుడు; గురుండన్+అగు= పెద్దవాడను అయిన; నన్నున్= నన్ను; అవమానించితివి= అగౌరవించావు; కావునన్= కాబట్టి; ఈ+విమానము; నీ పగతుపాలు= నీ విరోధివశం; అయ్యెడున్+అని= ఔగాక అని; శపించెన్= శాపం ఇచ్చాడు; అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కుబేరుడు వేల్పులు విహరించే గంధమాదనపర్వతానికి పారిపోతూ ఉండగా, రావణుడు ఆతడిని వెంబడించి ఆతడి గౌరవాన్నేకాక పుష్పకవిమానాన్నికూడ అపహరించాడు. అంతట యక్షులకు రాజు అయిన కుబేరుడు ఆగ్రహించి, పెద్దవాడయిన తనను పరాభవించటంచేత ఆ విమానం శత్రువు పాలవుతుందని రావణుడిని శపించాడు.

విశేషం: శాపం - వరానికి వ్యతిరేకార్థకం.

క. రాక్షసలక్ష్మీమహిమకు । రక్షకుఁడుగఁ బంక్తిముఖుని రాక్షసమాయా
దక్షు నభిషిక్తుఁ జేసిరి । రాక్షసబేతాళవరులు రాగం బెసఁగన్. 287

ప్రతిపదార్థం: రాక్షస బేతాళ వరులు= రక్కసులలోని బేతాళులలోని నాయకులు; రాగంబు= ప్రేముడి; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; రాక్షస లక్ష్మీమహిమకున్= రక్కసులయొక్క సంపద అనే గొప్పతనానికి; రక్షకుఁడుగన్= కాపాడేవాడుగా; రాక్షస, మాయా, దక్షున్= రక్కసుల మోసంలో నేర్పరిని; పంక్తిముఖునిన్= పదిమోములు కలవాడిని - రావణుడిని; అభిషిక్తున్+చేసిరి= పట్టం కట్టారు.

తాత్పర్యం: రాక్షస మాయలలో నేర్పరి అయిన రావణుడిని రాక్షససామ్రాజ్యాన్ని కాపాడే సార్వభౌముడిగా రక్కసుల బేతాళుల నాయకులు అనురాగంతో పట్టాభిషిక్తుడిని చేశారు.

విశేషం: (1) బేతాళులు - పిశాచులు. ఈ తెగ మాంసభక్షకులు, నెత్తురు త్రాగేవారు. మృతదేహపరాయణులుగా పురాణాలలో అభివర్ణించబడ్డారు. రాక్షసులకూ వీరికీ పొత్తు ఉన్నది.

వ. వాఁడును బలదర్పమోహితుండై కడంగి యింద్రాదిదేవతల నొడిచి తత్పదంబు లాక్రమించి, యీసు మిగిలి జగద్రావణంబు సేయుటం జేసి, రావణుం డను పేరం బ్రఖ్యాతి వహించి సకలభూత భయంకరుం డయ్యె;

నట్టియెడ దేవర్షులును, రాజర్షులునుం గూడి చని తత్ప్రకారం బగ్నిదేవునకుం జెప్పిన, నతండు వారిం దోడ్కొని వారిజాసనుపాలికిం జని యి ట్లనియె. 288

ప్రతిపదార్థం: వాఁడును= దశకంఠుడును; బల, దర్ప మోహితుండు+ఐ= పరాక్రమ ప్రాభవాలచేత భ్రాంతి పొందినవాడై; కడంగి= పూనిక వహించి; ఇంద్ర+ఆది, దేవతలన్= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పులను; ఒడిచి= ఓడించి; తత్+పదంబులు= వారి స్థానాలు; ఆక్రమించి= తన అధీనం చేసికొని; ఈసు మిగిలి= అసూయతో అతిశయించి; జగత్+రావణంబు= లోకం అరచేటట్లు చేయుటయున్+చేసి= సలుపుట చేత; రావణుండు= రావణుడు; అను పేరన్= అను నామంతో; ప్రఖ్యాతి= కీర్తి; వహించి= ధరించి; సకల, భూత, భయంకరుండు+అయ్యెన్= సమస్తచేతనా చేతనాలకు వెఱపు గొలిపేవాడు అయ్యాడు; అట్టి +ఎడన్= అట్టి తరుణంలో; దేవ+ఋషులును, రాజ+ఋషులను= దేవతలలోని మునులును, రాజులలోని మునులును; కూడి= కలిసి; చని= వెడలి; తత్+ప్రకారంబు= ఆ విధాన్ని; అగ్నిదేవునకున్= అగ్నిహోత్రుడికి; చెప్పినన్= వచించగా; అతండు= అతడు (అగ్నిదేవుడు); వారిన్= వారిని (రాజర్షులను దేవర్షులను); తోడ్కొని= వెంటనిడుకొని; వారిజాసను, పాలికిన్= బ్రహ్మదేవుడి కడకు; చని= వెడలి ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు గర్వంతో విజృంభించి, దేవేంద్రుడు మున్నగువారి నోడించి వారిస్థానాలను ఆక్రమించి జగత్తు ఆక్రోశించేటట్లుగా చేయటంచేత 'రావణుడు' అనే సార్థకనామధేయుడై సర్వభూతములకు భీతి కలిగించాడు. ఆ తరుణంలో దేవతలలో ఋషులును రాజులయిన ఋషులును కలిసి వెళ్ళి ఆ ఉపద్రవాన్నిగూర్చి అగ్నిదేవుడికి తెలిపారు. ఆ అగ్నిదేవుడు వారిని తన వెంటబెట్టికొని, బ్రహ్మదేవుడిపాలికి వెళ్ళి, ఇట్లు విన్నవించాడు.

ఉ. 'భూరిభుజుండు విశ్రవసుపుత్త్రుఁడు పంక్తిముఖుండు దర్పదు
ర్వారుఁడు రాక్షసేంద్రుఁడు భవద్వరశక్తి నవధ్యుఁ డై మహా
ఘోరముగాఁ ద్రిలోకములకుం గడుఁ బీడ యొనర్పఁ జొచ్చె వృ
త్రారి పురోగమత్రిదశు లందఱుఁ గింకరు లైరి వానికిన్. 289

ప్రతిపదార్థం: భూరి భుజుండు= గొప్ప బాహువులు కలవాడు, మిక్కుటమైన పరాక్రమం కల వీరుడు; విశ్రవసు పుత్త్రుఁడు= విశ్రవసుడి కుమారుడు; పంక్తి, ముఖుండు= పది మొగాలు కలవాడు; దర్పదుర్వారుఁడు= పరాక్రమ ప్రకర్ష చేత వారించటానికి వీలుగానివాడు; రాక్షస+ఇంద్రుఁడు= రాక్షసులయొక్క ప్రభువు; భవత్+వర శక్తిన్= నీవు అనుగ్రహించిన వరాల బలంవలన; అవధ్యుఁడు+ఐ= చంపటానికి వీలులేనివాడై; మహా ఘోరముగాన్= మిక్కిలి దారుణంగా; త్రిలోకములకున్= మూఁడు లోకాలకున్నూ; కడున్= మిక్కుటంగా; పీడ= హింస; ఒనర్పన్+చొచ్చెన్= చేయటానికి పూనుకొన్నాడు; వృత్ర+అరి, పురోగమ, త్రిదశులు, అందఱున్= వృత్రుడికి విరోధి అయిన దేవేంద్రుడు మొదలుగాగల దేవతలు అందరును; వానికిన్= అతడికి - ఆ రావణుడికి; కింకరులు+ఐరి= సేవకులు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: 'గొప్పపరాక్రమప్రాభవం గల వీరుడు, విశ్రవసుడికుమారుడు, దశముఖుడు, రాక్షససార్వభౌముడు అయిన రావణుడు తన బలదర్పంచేత విర్రవీగుతూ వృత్రుడిని జయించిన దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలను అందరిని జయించాడు. వారు వేరే గతిలేక ఆ రావణుడికి సేవకులైపోయారు.

విశేషం: త్రిదశులు= ఎల్లప్పుడును ముప్పదేండ్లప్రాయంలోనే ఉండేవారు; దేవతలు.

ఉ. దానవుచేతఁ గష్టపడి దైన్యము నొందుట కోర్వలేక నీ
దైన పదాంబుజంబు లభయం బని చేరితి; మింక మమ్ము నె
ట్లైనఁ గృపార్ద్రమానసుఁడ వై తగఁ జేకొనవయ్య! మాకు ది
క్కైనను గాకయున్నఁ గమలాసన ! నీవ కదయ్య యెయ్యెడన్.' 290

ప్రతిపదార్థం: కమల+ఆసన!= పద్మం పీఠంగా కలవాడా, ఓ బ్రహ్మదేవుడా!; దానవు చేతన్= రాక్షసుడిచేత, రావణుడి చేత; కష్టపడి= బాధలను అనుభవించి; దైన్యమున్+ఒందుటకున్= హీనత్వాన్ని పొందటానికి; ఓర్వలేక= భరించలేక; నీదు+ఐన= నీ యొక్క; పద+అంబుజంబులు= పద్మాలవంటి చరణాలు; అభయంబు+అని= శరణం అని తలపోసి; చేరితిమి= వచ్చాము; ఇంకన్= ఇక మీదట; మమ్మున్= మమ్మల్ని; ఎట్లు+ఐనన్= ఏ రీతిగా అయినా; కృపా+ఆర్ద్ర, మానసుఁడవు+ఐ= దయతో తడిసిన (మెత్తనైన) చిత్తం కలవాడవై; తగన్= సరిపడేటట్లుగా; చేకొనవు+అయ్య= స్వీకరించవా దేవా; మాకున్; దిక్కు+ఐననున్= గతి అయినను; కాక, ఉన్నన్= గతికాక పోయినప్పటికి (అంటే రక్షించినా రక్షింపక పోయినా); ఏ+ఎడన్= ఏదిక్కైనా; నీవు+అ= నీవే; కద+అయ్య= కదా.

తాత్పర్యం: ఓ బ్రహ్మదేవా! రావణాసురుడిచేత పెక్కుకష్టాలు అనుభవించి, ఇక ఆ బాధలకు ఓర్వజాలక నీ చరణారవిందాలే శరణ్యాలని ఇక్కడకు చేరాం. రక్షించినా రక్షింపకపోయినా మాకు వేరే దిక్కు లేదు. నీవే అన్నింటా దిక్కువు. దయామయుడవై మమ్మల్ని మన్నించుము. మా విన్నపాలు ఆలకించుము'.

వ. అనినఁ బరమేష్ఠి వారల కిట్లను; నిక్కార్యంబునకు నేను మున్న తగిన యుపాయంబు నిశ్చయించి నారాయణుం బ్రార్థించితి; నద్దేవుండు మనుష్యభావంబున నవతరించి, యా రాక్షసు వధియించువాఁ డయ్యె; నింద్రాది సురులునుం దమ తమ యంశంబులం జేసి ఋక్షవానరజాతులయందు జనియింపఁగలవారు; మీకు భయంబు వలవ' దని యగ్నిప్రముఖు లైన యమ్మహామునుల సమ్ముఖంబున దుందుభి యను గంధర్వ కామినిం బిలిచి 'నీవు కుబ్జరూపంబున మంథర యను పేర భూలోకంబున నుద్భవించి నీ నేర్పు విధంబున దేవకార్యంబులు నిర్వహింపు' మని పనిచి వారి వీడ్కొలిపెఁ; బదంపడి దివిజుల యంశావతారంబులం జేసె. 291

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; పరమేష్ఠి= బ్రహ్మదేవుడు; వారలకున్= (బ్రహ్మర్షి, రాజర్షి, అగ్ని, ప్రభృతులకు); ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు; ఈ+కార్యంబునకున్= ఈ పనికి; ఏను= నేను; మున్న+అ= ఇంతకు ముందే; తగిన= సరి అయిన; ఉపాయంబు= వెరవు; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; నారాయణున్= విష్ణుదేవుడిని; ప్రార్థించితిన్= వేడుకొన్నాను; ఆ+దేవుండు= విష్ణువు; మనుష్య భావంబునన్= మనుజరూపంతో; అవతరించి= జన్మించి; ఆ రాక్షసున్= ఆ రక్కసుని (రావణుడిని); వధియించువాఁడు+అయ్యెన్= సంహరించగలవాడు అయ్యాడు; ఇంద్ర+ఆది, సురులునున్= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పులును; తమ తమ పాళ్ల చేత; ఋక్ష, వానర, జాతులయందున్= ఎలుగుల, కోతుల తెగలలో; జనియింపన్+కలవారు= పుట్టగలరు; మీకున్= మీకు (అగ్ని ప్రభృతులకు); భయంబు= భీతి; వలవదు= అనవసరం; అని= అంటూ; అగ్ని ప్రముఖులు+ఐన= అగ్ని నాయకత్వాన వచ్చిన; ఆ+మహా, మునుల; సమ్ముఖంబునన్= సన్నిధిలో; దుందుభి+అను= దుందుభి అనే పేరు కల; గంధర్వ, కామినిన్= గంధర్వ జాతికి చెందిన కాంతను; పిలిచి= ఆహ్వానించి; నీవు= ఓ దుందుభీ! నీవు; కుబ్జ రూపంబునన్= మరుగుజ్జు ఆడదాని ఆకారాన; మంథర అను పేరన్= మంథర అనే నామంతో; భూలోకంబునన్= భూమిపై; ఉద్భవించి= జన్మించి; నీ నేర్పు విధంబునన్= నీ నేర్పును బట్టి; దేవ కార్యంబు= దేవతల పని; నిర్వహింపుము= నెరవేర్చుము; అని పనిచి= అని నియోగించి; వారిన్= వారిని (అగ్ని ప్రభృతులను); వీడ్కొలిపెన్= సెలవు నిచ్చి పంపాడు; పదంపడి= పిదప; దివిజుల+అంశ+అవతారంబులన్+చేసె= దేవతలయొక్క పాళ్లను పంచుకొని జన్మించిన వారై;

తాత్పర్యం: అగ్ని మొదలైనవారలకు బ్రహ్మదేవుడు ఈ రీతిగా సమాధానం చెప్పాడు. ఈ సమస్యనుగూర్చి నేను ఇదివరకే ఆలోచించి ఒకనిర్ణయం తీసికొన్నాను. ఇంతకుముందే నేను ఈ విషయాన్ని శ్రీమన్నారాయణుడికి నివేదించి ఉన్నాను. ఆ దేవుడు భూలోకంలో మానవుడుగా అవతరించి రావణాసురుడిని సంహరించగలడు. ఇంద్రుడు మున్నగు దేవతలుకూడ, తమ తమ అంశాలతో వానరులుగా, ఎలుగులుగా అవతరించగలరు. ఇక మీకు భయం వద్దు. అంతేకాక, బ్రహ్మదేవుడు అగ్నిప్రభృతులసమక్షంలోనే, 'దుందుభి' అనే యక్షకాంతను పిలిచి, ఆమెను దేవకార్యం నిర్వహించటంకొరకై భూలోకంలో 'మంథర' అనే కుబ్జగా జన్మించుమనికూడా నియోగించాడు. ఆ తరువాత బ్రహ్మ అగ్నిప్రభృతులను వీడ్కొలిపి పంపాడు. పిదప దేవతల అంశలతో.

మ. గురుశైలోన్నతగాత్రు లుద్ధత భుజోగ్రుల్ వజ్రపాషాణ క
ర్కరు లర్కప్రతిమానతేజులు, గుణాకల్పుల్, మహాకల్పభీ
కరకాలాంతకకల్పు లాజినిపుణుల్ గర్వోన్నతుల్ ఋక్షవా
నర వీరుల్ జనియించి రెల్లయెడలన్ నాగాయుతప్రాణులై. 292

ప్రతిపదార్థం: గురు, శైల+ఉన్నత, గాత్రులు= పెద్దకొండలవలె ఎత్తైన శరీరాలు కలవారు; ఉద్ధత, భుజ+ఉగ్రుల్= దర్పంతో కూడిన భుజ పరాక్రమంతో అతిశయించిన వారు; వజ్ర, పాషాణ కర్కరులు= వజ్రాలవలె రాళ్లవలె కఠినాలైన దేహాలు కలవారు; అర్క, ప్రతిమాన, తేజులు= సూర్యుడితో సరిపోలే వర్చస్సు కలవారు; గుణ+ఆకల్పుల్= మంచిగుణాలు అనే భూషలు కలవారు; మహా, కల్ప, భీకర, కాల+అంతక, కల్పులు= గొప్ప ప్రళయసమయంలోని భయంకరమైన యముడితో సమానులు; ఆజి నిపుణుల్= యుద్ధంలో నేర్పరులు; గర్వ+ఉన్నతుల్= గొప్ప దర్పం కలవారు; ఋక్ష, వానర, వీరుల్= ఎలుగులకు కోతులకు సంబంధించిన శూరులు; నాగ+అయుత, ప్రాణులు+ఐ= పదివేల ఏనుగులకు ఉండే శక్తి కలవారై; ఎల్ల+ఎడలన్= అన్ని తావులలో; జనియించిరి= పుట్టారు.

తాత్పర్యం: పలుతావులలో ఎలుగులుగా కోతులుగా దేవతల అంశలు పంచుకొని వీరులు ఉద్భవించారు. ఆ వీరులు పెద్దకొండలవలె ఎత్తైనశరీరాలు కలవారు. దర్పంతో కూడిన పరాక్రమప్రాభవం కలవారు. వజ్రాల వలె, పాషాణాలవలె కఠినంగా ఉండే దృఢమైన దేహాలు కలవారు. సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవారు. మంచి గుణాలే ఆహార్యంగా కలవారు. ప్రళయకాలంలోని యముడితో సమానులు. యుద్ధంలో నేర్పరులు. పదివేల ఏనుగుల బలం కలవారు.

క. అన విని యుధిష్ఠిరుం డ । మ్మునివరుతో 'ననఘ! ధర్మమూర్తిని నా రా
ముని నేల యరణ్యంబున । కనిచెను దశరథుఁడు సెపుమ యక్కథ నెల్లన్'. 293

ప్రతిపదార్థం: అనన్ విని= అని చెప్పగా ఆలకించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అమ్మునివరుతోన్= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడితో (మార్కండేయుడితో); అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా, మార్కండేయ మహర్షీ!; దశరథుఁడు; ధర్మమూర్తిని= ధర్మమే మానవాకృతి ధరించినవాడిని; ఆ రామునిన్= ఆ శ్రీరాముడిని; ఏల= ఎందుకు; అరణ్యంబునకున్= అడవికి; అనిచెను= పంపాడు; ఆ+కథను= ఆ గాథను; ఎల్లన్= సమస్తం; చెపుమ= వచింపుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇట్లా పలికాడు: 'పుణ్యాత్ముడవైన ఓ మార్కండేయమహామునీ! "మూర్తీభవించిన ధర్మం' అని పేరు గాంచిన శ్రీరాముడిని దశరథమహారాజు ఏల అడవికి పంపాడు? దయచేసి, ఆ కథను తెలుపుము'.

విశేషం: రాముడు ధర్మమూర్తి. "రామో విగ్రహవాన్ ధర్మః" అని వాల్మీకి రామాయణంలో ఉన్నది.

వ. **అని యడుగుటయు మార్కండేయుం డిట్లనియె: 'దశరథుండు నిజ సుకృత పాకంబునం జేసి రామ ప్రముఖులయిన కొడుకుల నలువురం గని, త్రైలోక్యరాజ్యంబు సంప్రాప్తం బయినయట్లు సంతసిల్లె; నక్కుమారులు క్రమంబున నుపనీతులు నఖిలవేదవేదాంగవినీతులు, యథాక్రమ పరిణీతులు నై విలసిల్లి రంత.** **294**

ప్రతిపదార్థం: అని+అడుగుటయున్= అని ప్రశ్నించటమున్నూ; మార్కండేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్; దశరథుండు; నిజ, సుకృత, పాకంబునన్+చేసి= తన పుణ్యం పండటంవలన; రామ, ప్రముఖులు+అయిన= రాముడు మున్నగువారు అయిన; కొడుకులన్= కుమారులను; నలువురన్= నలుగురను; కని= కాంచి; త్రైలోక్య, రాజ్యంబు= మూడులోకాలపై ప్రభుత్వం; సంప్రాప్తంబు+అయిన+అట్లు= లభించినట్లు; సంతసిల్లెన్= సంతోషించాడు; ఆ+కుమారులు= ఆ కొడుకులు, (రాముడు, లక్ష్మణుడు, భరతుడు, శత్రుఘ్నుడు); క్రమంబునన్= వరుసగా; ఉపనీతులున్= ఉపనయనం (వడుగు) చేయబడినవారలు; అఖిల, వేద, వేదాంగ (వేద+అంగ) వినీతులు= సమస్త మైన వేదాలు, వేదాంగాలు నేర్చినవారు; యథాక్రమ పరిణీతులును+ఐ= క్రమము ననుసరించి వివాహితులును అయి; విలసిల్లిరి= శోభిల్లారు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుకు మార్కండేయుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'దశరథమహారాజు తాను చేసికొనిన పుణ్యం పండి, శ్రీరాముడు మున్నగు కొడుకులను కన్నాడు. పుత్రలాభంవలన తనకు మూడులోకాల సార్వభౌమత్వం చేకూరినట్లు దశరథుడు సంతోషించాడు. దశరథకుమారులు పెరిగి కాలక్రమాన వటువు (వడుగు) లయ్యారు. వేద వేదాంగాలను చదివారు. మరికొంతకాలానికి వరుసగా వివాహితులు అయ్యారు. అంతట.

విశేషం: వేదాలు:- ఋగ్వేదం, సామవేదం, యజుర్వేదం, అథర్వవేదం. వేదాంగాలు:- శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం. ధనుర్వేదం మున్నగు ఉపవేదాలుకూడా వేదాలలో అంతర్భాగాలే.

సీ. **అభినవపద్మదళాక్షు నక్షీణవి । స్తృతవక్షు నాజానుదీర్ఘబాహు**
మధురస్మితాననుు మదగజగమను నా । రూఢయౌవను నభిరూపతేజు
శ్రీరమణీయుఁ బ్రసిద్ధయశోరమ్యు । నిఖిలవిద్యాగమనిపుణచిత్తు,
నింద్రసమాను జితేంద్రియు ధర్మజ్ఞుఁ । బౌరబాంధవజనప్రార్థనీయు

ఆ. **దుష్టనిగ్రహైకధుర్యు విశిష్టసం । రక్షణాభిలోలు రామభద్రుఁ**
గులపవిత్రుఁ బెద్దకొడుకుఁ గనుంగొని । రాజవరుఁడు గరము రాగ మెసఁగ. **295**

ప్రతిపదార్థం: రాజ, వరుఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు, దశరథుఁడు; అభినవ, పద్మ, దళ+అక్షున్= కొంగ్రొత్త తమ్మిపూరేకులవంటి కన్నులు కలవాడిని; అక్షీణ, విస్తృత, వక్షున్= విశాలమైన పెద్దవక్షం గలవాడిని; ఆజాను, దీర్ఘ, బాహున్= మోకాళ్లవరకు వ్రేలాడే పొడుగుపాటిచేతులు కలవాడిని; మధుర, స్మిత+ఆననున్= తియ్యనైన చిరునవ్వులతో కూడిన మొగం కలవాడిని; మద, గజ, గమనున్= మదించిన యేనుగునడకవంటి నడక కలవాడిని; ఆ రూఢ, యౌవనున్= వికసించిన జవ్వనంలో ఉన్నవాడిని; అభిరూపతేజున్= ఒప్పిదమగు కాంతిగలవాడిని; శ్రీ రమణీయున్= సిరికళతో అందమైనవాడిని; ప్రసిద్ధ, యశస్+రమ్యున్= వెల్లడి అయిన కీర్తితో సుందరుడు అయినవాడిని; నిఖిల, విద్యా, ఆగమ, నిపుణ, చిత్తున్= సమస్తమైన విద్యలలో వేదాలలో ప్రావీణ్యం సంపాదించిన మనస్సు కలవాడిని; ఇంద్ర సమానున్= దేవేంద్రుడితో సాటి వచ్చేవాడిని; జిత+ఇంద్రియున్= ఇంద్రియాలను జయించినవాడిని; ధర్మజ్ఞున్= ధర్మాన్ని ఎఱిగినవాడిని; పౌర, బాంధవ, జన ప్రార్థనీయున్= పౌరులచేత, చుట్టాలచేత ఆరాధించదగినవాడిని; దుష్ట, నిగ్రహ+ఏక, ధుర్యున్= దుర్జనులను శిక్షించటంలో పరిపూర్ణమైన శక్తి కలవాడిని; విశిష్ట, సంరక్షణ+అభిలోలున్= మంచివారిని కాపాడటంలో తత్పరత కలవాడిని; కుల, పవిత్రున్= వంశాన్ని పవిత్రం కావించినవాడిని; పెద్ద కొడుకున్= కుమారులలో పెద్దవాడిని; రామభద్రున్= శ్రీరాముడిని; కనుంగొని= చూచి; కరము= మిక్కిలి; రాగము= ప్రేమ; ఎసఁగన్= అతిశయిల్లగా.

తాత్పర్యం: అప్పటి కప్పుడే వికసించిన కొంగ్రొత్త తామరపువ్వురేకులవంటి కన్నులు కలవాడు. విశాలమైన వక్షం కలవాడు, ఆజానుబాహువయినవాడు, తియ్యనైన చిరునవ్వుదొంతరలు వెల్లివిరిసే ముఖం కలవాడు, మత్తేభంవంటి గంభీరగమనం కలవాడు, ఎలజవ్వనంలో ఉన్నవాడు, తన తనువునకు తగిన కాంతి గలిగి ప్రకాశిస్తున్నవాడు, తేజస్సు కలవాడు; సిరికళతో విలసిల్లుతున్నవాడు, పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించినవాడు, వివిధవిద్యలు వేదవేదాంగాలు క్షుణ్ణంగా చదివినవాడు, వేలుపుదొర అయిన దేవేంద్రుడికి సాటి వచ్చేవాడు, ఇంద్రియాలను జయించినవాడు, ధర్మం ఎఱిగినవాడు, పౌరులచేత బంధువులచేత ఆరాధించ దగినవాడు, దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణ చేయగల ఆదర్శపరిపాలకుడు, రఘువంశాన్ని పావనం చేసేవాడు, తన పెద్దకుమారుడూ ఐన శ్రీరామచంద్రమూర్తిని దశరథమహారాజు ప్రేమ జాలువారగా కనుగొన్నాడు.

విశేషం: అభినవపద్మదళాక్షుఁడు - అనే పదగుంఫనంలో శ్రీరాముడు విష్ణుదేవుడి అవతారం అనే ధ్వని ఉన్నది. పద్మదళాక్షుడు అనేది విష్ణువుకు రూఢ్యర్థంలో పర్యాయపదం.

వ. **యౌవరాజ్యపదంబునకు నతని నభిషేకం బాచరింపం గోరి యాప్తమంత్రిజనసమ్మతంబునఁ బురోహిత నిరూపితం బైన శుభదినంబున నక్కార్యంబునకు సమకట్టునెడ భరతు దాది మంథర యనునది యమంద గతిం గైకేయిపాలికిం జని యిట్లనియె.** **296**

ప్రతిపదార్థం: అతనిన్= శ్రీరాముడిని; యౌవ రాజ్య పదంబునకున్= యువరాజు పదవికి; అభిషేకంబు+ఆచరింపన్+కోరి= పట్టం కట్టటానికి (పవిత్రస్నానం చేయించటానికి); తలపోసి; ఆప్త, మంత్రి జన సమ్మతంబునన్= శ్రేయోభిలాషుల, మంత్రుల, ప్రజల అంగీకారం చొప్పున; పురోహిత నిరూపితంబు+ఐన= పురోహితులచేత ఏర్పరచబడిన; శుభ, దినంబునన్= మంచిరోజున; ఆ+కార్యంబునకున్= యౌవరాజ్య పట్టాభిషేకానికి; సమకట్టు+ఎడన్= పూనిన తరుణంలో; భరతు దాది= భరతుడిని పెంచిన సేవకురాలు; మంథర+అను+అది= మంథర అనే పేరు కలది; న+మంద, గతిన్= వేగం గల నడకతో; కైకేయి పాలికిన్+చని= కైక దగ్గరకు వెళ్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: యువరాజుపదవికి శ్రీరాముడిని పట్టాభిషిక్తుడిగా చేయదలచి దశరథమహారాజు శ్రేయోభిలాషులను, మంత్రులను, పౌరులను సంప్రదించి వారి అనుమతి పొందాడు. పురోహితుడిచేత శుభముహూర్తం నిర్ణయించబడింది. ఆ తరుణంలో భరతుడిని పెంచిన దాది మంథర అనే పేరు గల పరిచారిక, కైకదగ్గరకు వెళ్లి ఈ విధంగా చెప్పింది.

ఉ. 'అక్కట నీదెసం బతికి నాఱడి కూరిమి యయ్యెఁ; మాయపుం
జొక్కులు నీవు నిక్కముగఁ జూచి మనంబున మోసపోయి; తా
టక్కరి కోసలాత్మజయెడం బ్రియుఁడై యదె తత్తనూజు నిం
పెక్కఁగ యౌవరాజ్యమున నిప్పడ పట్టము గట్టఁ బూనెడున్. 297

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో!; నీదెసన్= నీ యెడ; పతికిన్= భర్తకు- దశరథుడికి; ఆఱడి కూరిమి+అయ్యెన్= వ్యర్థమైన ప్రేమ అయింది; మాయము+చొక్కులు= కపటపు మోహాలు; నీవు= నీవు, (ఓ కైకా! నీవు); నిక్కముగన్+చూచి= నిజమనే భ్రాంతిలో పడి అరసి; మనంబునన్= చిత్తంలో; మోసపోయితి(వి)= వంచించబడ్డావు; ఆ టక్కరి= ఆ జిత్తులమారి; కోసల+ఆత్మజ+ఎడన్= కోసలరాజపుత్రిక అయిన కౌసల్యపట్ల; ప్రియుఁడు+ఐ= ప్రీతికలవాడై; అదె= అదిగో; తత్+తనూజున్= ఆమె కొడుకును; ఇంపు+ఎక్కఁగన్= ప్రీతి అతిశయించగా; యౌవరాజ్యమునన్= యువరాజు పదవియందు; ఇప్పుడు= ఈ వేళ; పట్టము= పట్టాభిషేకాన్ని; కట్టన్+పూనెడున్= కట్టటానికి సిద్ధపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! నీ భర్త అయిన దశరథుడికి నీపట్ల అచ్చమైన కూరిమి లేనట్లు తేలిపోయింది కదా. ఆహా! నీ యెడ ఎంతటి మోసపువలపును వెల్లడించాడు! ఆతడి నటనలు నీవు నిజాలని నమ్మి భ్రాంతిలో పడ్డావు. ఇదుగో ఇప్పుడు తెలిసింది కదా దశరథుడికి కోసలాత్మజ కౌసల్యపై గల అనురాగం. ఆమెకొడుకైన శ్రీరాముడికే నేడు యువరాజపట్టం కట్టుతున్నాడు. టక్కరికౌసల్య గెలిచింది. నీవు ఓటమి చెందావు.

ఆ. పుడమిఱేని మదికి నెడ యైతి నీ వింక; । నేమి సెప్పఁగలను వామనయన!
కడఁగి నిన్నుఁ గొడుకుఁ బెడవడ వైచి యా । సవతికొడుక యేలు నవని యింక'. 298

ప్రతిపదార్థం: వామనయన!= అందమైన కన్నులు కలదానా!, ఓ కైకేయీ!; నీవు= నీవు; పుడమి ఱేని మదికిన్= రాజుగారి చిత్తానికి; ఎడ+ఐతి(వి)= దూరం అయినావు; ఇంకన్= ఇకమీద; ఏమి+చెప్పన్‌కలను= ఏమని నీకు చెప్పేది?; కడఁగి= పూని; నిన్నున్= నిన్నును; కొడుకున్= నీ కొడుకు భరతుడిని; పెడవడవైచి= ప్రక్కకు నెట్టి, తొలగించి; ఆ, సవతి, కొడుకు+అ= ఆ సపత్ని అయిన కౌసల్య పుత్రుడు మాత్రమే; ఇంకన్= ఇక మీద; అవని= భూమి; ఏలున్= పరిపాలిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అందమైన కన్నులు గల ఓ కైకేయీ! నీవు కన్నులు మూసికొని ఉన్నావు. ఇక నేను ఏమి చేయగలను? ఏమి చెప్పగలను? దశరథమహారాజు చిత్తానికి నీవు దూరమైనావు; నిన్నును నీ కొడుకు భరతుడిని దూరంగా నెట్టి తొలగించి, నీ సవతి కౌసల్యకొడుకు శ్రీరామచంద్రుడు భూరాజ్యాన్నంతటిని ఏలుకొంటాడు'.

క. అనిన నుదరిపడి కేకయ । తనూజ గడుసంభ్రమమునఁ దత్క్షణమ నరేం
ద్రునిపాలికిఁ జని యేకత । మున నిట్లనుఁ బ్రణయపూర్వముగ నాతనితోన్. 299

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (మంథర) చెప్పగా; ఉదరిపడి= వేగంగా కలత చెంది; కేకయ, తనూజ= కేకయ రాజు కూతురు, కైకేయి; కడు, సంభ్రమమునన్= మిక్కుటమైన తత్తరపాటుతో; తత్+క్షణము+అ= ఆ నిమేషంలోనే; నర+ఇంద్రుని, పాలికిన్= దశరథ మహారాజు వద్దకు; చని= వెడలి; ఏకతమునన్= ఒంటరిగా; ప్రణయ, పూర్వముగన్= అనురాగపురస్సరంగా; ఆతనితోన్= దశరథమహారాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: మంథర చెప్పిన మాటలు విని కైకేయి అదరిపడి, తత్తరపాటుతో తత్క్షణమే బయలుదేరి దశరథ మహారాజువద్దకు వెళ్లి, ఒంటరిగా కలిసికొని, అనురాగం చిందే మాటలు చెప్పి, ఈ విధంగా పలికింది.

క. 'ధరణీశ! తొల్లి నాకుం । గరుణించిన వర మొకండు గల; దది మదిలోఁ
బరికించి యిప్పు డొసఁగుము; । చిరముగ సత్యవ్రతంబు సెల్లింపు తగన్.' 300

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= భూమికి అధినేత వైనవాడా, ఓ దశరథ మహారాజా!; తొల్లి= పూర్వం; నాకున్= నాకు; కరుణించిన= అనుగ్రహించి ఇచ్చిన; వరము= శపథం ప్రకారం తీర్చుకోరిక; ఒకండు= ఒకటి; కలదు= ఉన్నది; అది= ఆ వరం; మదిలోన్= మనస్సులో; పరికించి= అరసి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఒసఁగుము= ఇమ్ము; చిరముగన్= శాశ్వతంగా; సత్యవ్రతంబు= నిజాన్ని పాలించే నోమును; తగన్= సముచితంగా; చెల్లింపు= ఆచరింపుము.

తాత్పర్యం: 'భూమికి అధిపతి వైన ఓ దశరథమహారాజా! తొల్లి నీవు నాకు ఒకవరాన్ని అనుగ్రహించి ఉన్నావు. జ్ఞాపకం ఉన్నది కదా! దానిని నీ మనస్సులో పరికించుము. ఇప్పుడు నేను ఆ వరాన్ని కోరుకొంటున్నాను. నీవు సత్యవాక్యపరిపాలకుడవు కదా! ఆ వరాన్ని దయచేసి ఇప్పుడు నాకు ప్రసాదించుము'.

విశేషం: (1) సంస్కృత మూలభారతంలోకూడా రామాయణ కథ సంగ్రహంగానే ఉన్నది. ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ తెలుగుభారతంలో ఆ కథను మరింత సంక్షేపించి వ్రాశాడు. ఆరణ్యపర్వంలోని రామాయణకథలో బాలకాండాన్ని అంతటిని రెండు మూడు పద్యాలలో ఎఱ్ఱన సంగ్రహీకరించాడు. శ్రీరాముడి యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకంతో కథ ప్రారంభిస్తున్నది. సీతాకల్యాణాన్ని కూడా ఎఱ్ఱన వదలిపెట్టాడు. (2) కైకకు తొల్లి దశరథుడు ఎందుకు వరం ఇచ్చాడు? ఆ విషయాన్ని ఎఱ్ఱన వివరించలేదు. ఆతడి ప్రణాళిక ననుసరించి అది వివరించ నవసరం లేదు. ఈ విషయం పెక్కురామాయణాలలో పెక్కురకాలుగా కన్పిస్తున్నది. సుప్రసిద్ధమైన ఆ కథ సంక్షేపంగా ఇది: ఒకసారి దశరథుడు యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా అతడి రథచక్రాని కున్న సీల విరిగి పడిపోయింది. భర్తతోపాటు రణరంగాని కేగిన కైక సీలకు బదులు తన వ్రేలిని నిలిపి దశరథుడిని అపాయంనుండి కాపాడింది. అందుకు దశరథుడు సంప్రీతుడై ఆమెకు రెండువరాలు ఇచ్చాడు. కైకేయి భర్తకు ధన్యవాదాలు తెలిపి యథోచితసమయంలో తా నా వరాల నుపయోగించుకొనగలనని తెలిపింది. ఇప్పుడు ఆమె కోరుకొన దలచింది.

వ. అనిన నతం డయ్యతివం గనుంగొని 'యవధ్యుల వధియించుటయును, వధ్యులం గాచుటయును, బ్రాహ్మణ ధనంబులు దక్క నన్యులధనం బపహరించుటయును, నభీష్టధనంబు నిచ్చుటయును మొదలుగా నతి దుష్కరంబులైన వాని నైనను భవత్ప్రియార్థము సేసెద; నెయ్యది సెప్పు' మనిన ప్రీత యై భరతమాత యి ట్లనియె. 301

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (కైకేయి) చెప్పగా; అతండు= అతడు= (దశరథుడు); ఆ+అతివన్= ఆ వనితను- కైకేయిని; కనుంగొని= చూచి; అవధ్యుల వధియించుటయును= చంపరానివారిని చంపటమున్నూ; వధ్యులన్= చంపదగిన వారిని; కాచుటయును= రక్షించటమున్నూ; బ్రాహ్మణ ధనంబులు= విప్రుల విత్తాలు; తక్కన్= తప్ప; అన్యుల ధనంబున్= ఇతరుల ద్రవ్యం; అపహరించుటయును= బలాత్కారంగా సంగ్రహించటమున్నూ; అభీష్ట, ధనంబున్= కోరిన డబ్బులు ఇచ్చుటయును= ఇవ్వటమున్నూ; మొదలుగాన్= మున్నగునవి; అతి, దుష్కరంబులు= చేయటానికి మిక్కిలి చెడ్డవి; వానిని ఐన+ఐనను= అట్టి పనులను సయితం; భవత్+ప్రియ+అర్థము= నీకు ప్రీతి ఘటించే కొరకు; చేసెదన్= చేస్తాను; ఏ+అది= ఏది; చెప్పుము; అనినన్; ప్రీత+ఐ= సంతుష్టి చెందినదై; భరతమాత= భరతుడి తల్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని కైకేయి పలికింది. అంతట దశరథమహారాజు ఆమెకు ఇట్లా బదులు పలికాడు. 'చంపరానివారిని చంపటమున్నూ, చంపదగినవారిని కాపాడటమున్నూ, విప్రుల విత్తాల నపహరించటమున్నూ తప్ప, తక్కిన పనులు మిక్కిలి పాపకృత్యాలైనాసరే ఇతరుల ధనాన్ని హరించటం, కోరిన ధనాలను దానం చేయటం, మొదలైన చెడుపనులను సయితం నీ సంతృప్తికొరకై ఆచరించగలను. ఇక, నీకు ఇష్టమైనవరం వేడుకొనుము' అని అన్నాడు. అనగా భరతుడితల్లి కైక, దశరథుడితో ఇట్లా అన్నది.

తే. **'యౌవరాజ్యపదంబునయందు భరతు । నధిప! యభిషేక మొనరింపు; మడవిలోన**
నొలసి పదునాల్గువర్షంబు లుండ నాన । తిమ్ము రాముని; నురువర మ్మిదియ నాకు'. 302

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా, (ఓ దశరథ మహారాజా!); యౌవరాజ్య, పదంబున+అందున్= యువరాజుస్థానంలో; భరతున్= భరతుడిని; అభిషేకము+ఒనరింపుము= పట్టాభిషిక్తుడిని కావించుము; రామునిన్= శ్రీరాముడిని; అడవిలోనన్= అరణ్యంలో; ఒలసి= కడగి; పదునాల్గు వర్షంబులు= పదునాలుగు ఏండ్లు; ఉండన్= నివసించేటట్లుగా; ఆనతి+ఇమ్ము= ఆజ్ఞను ఒసంగుము; ఇది+అ= ఈ కోరిక తీర్చుటయే; నాకున్= నాకు; ఉరు, వరమ్ము= గొప్ప వరం.

తాత్పర్యం: 'ఓ దశరథమహారాజా! భరతుడికి యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకం చేయుము. శ్రీరాముడిని పదునాలుగు సంవత్సరాలు అడవిలో నివసించు మని ఆనతిమ్ము. ఇదియే నేను కోరుకొనే గొప్పవరం.

క. **అనవుడు వీనులు గొఱవిం । గొని చూఁడిన యట్టు లైనఁ గువలయపతి పె**
ల్లన పిడు గడఁ చిన క్రియఁ జే । తనరహితుం డగుచు ధరణితలమునఁ బడియెన్. 303

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (కైక) వచించగా; కువలయపతి= భూమండలానికి అధినేత అయినవాడు, (దశరథమహారాజు); వీనులు= చెవులు; కొఱవిన్+కొని= మండుతున్న కొయ్యను గైకొని; చూఁడిన= కాల్చిన; అట్టులు+ఐనన్= అట్టి విధంగా కాగా; పెల్లన= అధికంగా; పిడుగు+అడఁచిన, క్రియన్= పిడుగు మీదపడి క్రిందకు నొక్కిన రీతిగా; చేతన రహితుండు+అగుచున్= కదలిక మెదలిక లేనివాడు ఔతూ, స్పృహ తప్పినవాడు ఔతూ; ధరణితలమునన్= నేలపై; పడియెన్= కూలాడు.

తాత్పర్యం: కైకేయి చెప్పిన మాటలు వినేసరికి, చెవులలో మండేకట్టె దూర్చినట్లుగా మిక్కుటమైన వెత చెంది, ఆకస్మికంగా పిడుగుపాటుకు గురిఅయినవాడివలె దశరథమహారాజు స్పృహ తప్పి నేలపై పడి మూర్ఛచెందాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమలు. క్రియన్= వలె. క్రియ అనే మాటకు 'వలె' అనే అర్థం తెలుగులో మాత్రమే కనిపిస్తున్నది. క్రియ అనేది ఇక్కడ తద్భవం. సంస్కృతంలో ఈపదానికి ఈ అర్థం లేదు.

వ. **అంతయు నెఱింగి రాఘవుండు నిజజనకుండు సత్యప్రతిజ్ఞుండు గావుత మని యాక్షణంబ సీతాసమేతుండయి వనంబునకు వెడలె; నతని పిఱుందన లక్ష్మణుండునుం జనియెఁ; దదనంతరంబ.** 304

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్= ఆ జరిగిన సమస్తాన్నీ; ఎఱింగి= తెలిసికొని; రాఘవుండు= (రఘువు మహారాజు వంశానికి చెందినవాడు) శ్రీరాముడు; నిజ, జనకుండు= తన తండ్రి; సత్య ప్రతిజ్ఞుండు= సత్యమైన ప్రతిజ్ఞ కలవాడు - అనగా తానుపల్కిన మాటను (వరాన్ని) నెరవేర్చినవాడు; కావుత మని(కావుతన్+అని)= అగు గాక అని తలపోసి; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే, వెను వెంటనే; సీతా, సమేతుండు+అయి= సీతాదేవితో పాటుగ; వనంబునకున్= అరణ్యానికి; వెడలెన్= వెళ్లాడు; అతని పిఱుందన్+అ= అతడి (శ్రీరాముడి) వెంబడే; లక్ష్మణుండునున్= లక్ష్మణుడున్నూ; చనియెన్= వెళ్లాడు; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటనే.

తాత్పర్యం: జరిగింది అంతా తెలిసికొని- అనగా కైకేయి వరం కోరటం, దశరథుడు మూర్ఛిల్లటం విని, శ్రీరాముడు తనతండ్రి అయిన దశరథుడు ఆడినమాట తప్పని సత్యసంధుడుగా ఉండుగాక అని తలపోసి, ఆ క్షణంలోనే బయలుదేరి సీతతో కలిసి అరణ్యవాసానికి వెళ్ళాడు. లక్ష్మణుడుకూడ ఆతడిని అనుసరించాడు. అటు పిమ్మట.

విశేషం: (1) రాఘవుడు అనగా రఘువంశానికి చెందినవాడు. వాచ్యార్థాన్నిబట్టి దశరథుడు, భరతుడు, లక్ష్మణుడు - ఆ కుటుంబంలోనివారు అందరూ రాఘవులే. అయినా, రూఢ్యర్థంలో రాఘవశబ్దం శ్రీరాముడిపరంగానే బహుళంగా వాడబడింది.

2) రాముడిని దేవుడిని చేసింది ఆతడి స్వచ్ఛంద స్వార్థత్యాగం. వ్యావహారికమైన కర్మజగత్తు స్వార్థపరాయణం. ఏ ఆదర్శంలోనైనా కొంత దివ్యత్వం ఇమిడి ఉంటుంది. త్యాగంలో లోకోత్తరమైన దివ్యత్వం మిక్కుటంగా ఉన్నది. 'న కర్మణా న ప్రజయా న ధనేన త్యాగే నైకే అమృతత్వ మానశుః" సత్క్రియలవలన కానీ, సత్సంతానంవలన కానీ, ధనంవలన కానీ అమృతత్వం లభించదు. అది త్యాగంవలన మాత్రమే సిద్ధిస్తుంది.

దశరథుఁడు రామవిశ్లేషముచే సురలోకగతుం డగుట (సం.3-261-29)

క. **రాముఁడు సనుట విని మహో । ద్దామం బగు శోకవహ్ని దరికొనఁగను హో**
రామ! గుణధామ! యని యని । భూమీశ్వరుఁ డసువియోగముం బ్రాపించెన్. 305

ప్రతిపదార్థం: భూమి+ఈశ్వరుఁడు= పుడమికి అధిపతి, దశరథ మహారాజు; రాముఁడు+చనుట, విని= శ్రీరాముడు అరణ్యానికి వెళ్ళినవార్త విని; మహా+ఉద్దామంబు+అగు= మిక్కిలి ఎక్కువయింది అయిన; శోక వహ్ని= దుఃఖం అనే అగ్ని; దరికొనఁగను= అలముకొని మండగా; హో! రామ!= అయ్యో రామా! (నీవు వెడలి పోయావా?); గుణధామ!= మంచి గుణాలకు నెలవైన వాడా!; అని+అని= అని మాటిమాటికి పలవరిస్తూ; అసు, వి, యోగమున్= ప్రాణాలను విడవటం; ప్రాపించెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: రాముడు అరణ్యవాసానికి వెడలిన వార్త విని, దశరథ మహారాజు మిక్కుటమైన ఆవేదనతో, 'హో రామా! సద్గుణాలకు నెలవైనవాడా! అతిలోకం, మహోన్నతం అయిన త్యాగం ప్రదర్శించి అడవులకు వెళ్ళావు; నీ గొప్పతనం ఋజువు అయింది. నిన్ను వదలి నే నెట్లా బ్రదుకగలను?' అని విలపించి విలపించి మరణించాడు.

వ. **ఇట్లు దశరథుండు సురలోకగతుం డగుటయుఁ, గైకేయి దనకొడుకు రావించి 'భూవల్లభుండు దేవభావంబు నొందె, రాముండును వనంబున కరిగె, నింక నర్హుండవు నీవ కావున నఖిలమహీరాజ్య రక్షణంబు సేయు' మనిన నక్కుమారుండు క్రోధశోకదందహ్యమానమానసుం డగుచుఁ దల్లి కి ట్లనియె.** 306

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; దశరథుండు; సుర, లోక, గతుండు+అగుటయున్= దేవతలలోకానికి వెళ్ళటమున్నూ- మరణించటమున్నూ; కైకేయి= కేకయ రాజపుత్రి; తన కొడుకున్= తన పుత్రుడిని, భరతుడిని; రావించి= రప్పించి; భూవల్లభుండు= పుడమిపతి, రాజు (దశరథుడు); దేవ భావంబున్+ఒందెన్= దేవత్వాన్ని పొందాడు, మరణించాడు; రాముండును= శ్రీరాముడుకూడా; వనంబునకున్= అడవికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఇంకన్= ఇకమీద; అర్హుండవు= తగినవాడవు; నీవు+అ= నీవే; కావునన్= కాబట్టి; అఖిల, మహీ, రాజ్య రక్షణంబు= సమస్తమైన భూరాజ్యాన్ని కాపాడటం; చేయుము= సల్పుము; అనినన్=

www.mohanpublications.com www.granthanidhi.blogspot.in

అని చెప్పగా; ఆ+కుమారుండు= ఆ పుత్రుడు (భరతుడు); క్రోధ, శోక, దందహ్యమాన, మానసుండు+అగుచున్= కోపంచేతను దుఃఖం చేతను మిగుల దహించబడిన చిత్తం కలవాడు ఔతూ; తల్లికిన్= మాతకు (కైకేయికి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దశరథుడు దివంగతు డయ్యాడు. శ్రీరాముడు వనవాసానికి వెళ్ళాడు. కైకేయి భరతుడిని రప్పించి, 'మహారాజు (దశరథుడు) స్వర్గస్థుడైనాడు; రాముడు వనవాసానికి వెళ్లాడు; కనుక అర్హుడవైన నీవు రాజ్య భారాన్ని వహించు' మని కోరింది. కాని, భరతుడు ఆగ్రహంతో దుఃఖంతో కూడిన మనస్సు కలవాడై తల్లికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: (1) భరతుడికి - క్రోధం కలగటానికి కారణం - తల్లి నిర్వహించిన భూమిక. (2) దుఃఖానికి రెండు కారణాలు ఉన్నాయి. తండ్రిమరణం, అన్న అయిన శ్రీరాముడి అరణ్యగమనం.

సీ. **'దురితంబు లెన్నండుఁ బొరయక వెలుఁగొందు । కమలాప్తకులమునఁ గసటు గలిపి,**
పరమధర్మాత్మకుఁ బురుహూతసన్నిభుఁ । బతి మ్రింగికొని, కృపఁ బాఱవైచి
యాయతబాహుఁ దేజోయుక్తు మాయన్నఁ । బటుధైర్యు నడవులపాలు వఱిచి,
జీవితహంత్రివై త్రోవంగరాని దు । ష్కీర్తి నా యౌదలఁ గీలుకొల్పి,

ఆ. **శ్రీకి నెడలి సకలలోకంబుచేతను । దిట్టు గుడిచి కోర్కి దీర్చుకొంటి**
పాపజాతురాల! యీ పాతకం బేమి । సేయ? దింక నేమి సేయువాఁడ?' **307**

ప్రతిపదార్థం: పాప జాతురాల= పాపం చేసిన వర్గానికి చెందిన దానా, పాపాత్మురాలా!; దురితంబులు= పాపాలు; ఎన్నండున్= ఎప్పుడును; పొరయక= సంక్రమించకుండా; వెలుఁగు+ఒందు= ప్రకాశించే; కమల+ఆప్త, కులమునన్= సూర్యవంశంలో; కసటు+కలిపి= మాలిన్యం కలిగించి; పరమ, ధర్మ+ఆత్మకున్= గొప్ప ధార్మికుడిని; పురుహూత, సన్నిభున్= దేవేంద్రుడివంటివాడిని; పతిన్= భర్తను; మ్రింగికొని= కబళించి; కృపన్= దయను (జాలి అనే మంచి గుణాన్ని); పాఱన్వైచి= దూరంగా విసరివేసి; ఆయత బాహున్= పొడుగైన చేతులు కలవాడిని (పరాక్రమవంతుడిని); తేజస్+యుక్తున్= వర్చస్సు కలవాడిని; మా+అన్నన్= మా అన్న అయిన శ్రీరాముడిని; పటుధైర్యున్= గొప్పదైన చిత్తబలం కలవాడిని; అడవుల, పాలు, పఱిచి= అరణ్యాలపాలు చేసి; జీవిత హంత్రివి+ఐ= బ్రదుకులను హరించే దానివయి; త్రోవంగన్‌రాని= వదలించి వేయటానికి (నివారించటానికి) వీలులేని; దుష్కీర్తి= చెడ్డ పేరు; నా ఔదలన్= నా నడినెత్తిమీద; కీలు కొల్పి= ప్రతిష్ఠించి; శ్రీకిన్+ఎడలి= శ్రీకి దూరమైన (శోభ, కాంతి మున్నగు లక్షణాలకు దూరమై); సకల లోకంబుచేతను= సమస్త జగత్తుచేతను; తిట్టు+కుడిచి= తిట్లు తిని, నిందించబడి; కోర్కి+తీర్చుకొంటి(వి)= నీ అభిలాషను నెరవేర్చుకొన్నావు; ఈ పాతకంబు+ఏమి+చేయదు?= ఈ పాపం ఇంక ఏమి చేయకుండా ఉంటుంది? (అన్ని అనర్థాలకు ఈ ఒక్క పాపం చాలు); ఇంకన్= ఇక; ఏమి+చేయువాఁడన్?= నేను ఏమిచేసేది? (చేసిన పాపానికి ఎటువంటి నిష్కృతి లేదు కాబట్టి నేను అయోమయంలో ఉన్నానని భావం).

తాత్పర్యం: 'పాపాలచేత మలినంగాని స్వచ్ఛమైన సూర్యవంశానికి మచ్చతెచ్చి, పరమధార్మికుడు దేవేంద్రుడితో సమానుడు అయిన భర్తను కబళించి, హృదయంలో ఇసుమంత జాలి లేకుండా దేదీప్యమానమైన వర్చస్సు కలవాడును, గొప్పపరాక్రమవంతుడును ఐన మా అన్న శ్రీరాముడిని అడవులలో ప్రవాసానికి పంపించి, జీవితాలను హరించేదానివై, నా నెత్తిమీద తొలగించ వీలుకాని అపకీర్తి బరువును మోపి, శ్రీకి ఎడబాటయి సమస్తలోకాలచేత నిందను పొంది

నీ కోరిక నెరవేర్చుకొన్నావు. ఓ పాపాత్మురాలా!, ఇంతటి దురితానికి ఒడిగట్టావు; ఈ పాతకానికి ఏ నిష్కృతి అయినా ఉన్నదా? ఇక నే నేమి చేయగలను?'

వ. **అని దుఃఖించి, భరతుండు దండ్రికి నుచితక్రియలు నిర్వర్తించి, యనంతరంబ సమస్త మంత్రి సామంత భూసుర పౌర జానపద సహితుండై కదలి, ముప్పురు దల్లులను వసిష్ఠ వామదేవులనుం బురస్కరించుకొని తానును శత్రుఘ్నుండును రామానునయార్థంబు చిత్రకూటశైలంబున కరిగి యందు.** **308**

ప్రతిపదార్థం: అని దుఃఖించి= అనుచు పరితపించి; భరతుండు; తండ్రికిన్= జనకుడికి; ఉచిత క్రియలు= తగిన సంస్కారాలు (దినవార క్రియలు); నిర్వర్తించి= నిర్వహించి; అనంతరంబు+అ= ఆపైన వెంటనే; సమస్త, మంత్రి, సామంత, భూసుర, పౌర, జానపద సహితుండు+ఐ= అందరు అమాత్యులతో, కప్పం చెల్లించే రాజులతో, బ్రాహ్మణులతో, పట్టణవాసులతో, పల్లెలలో నివసించేవారలతో కూడుకొని; కదలి= పయనించి; ముప్పురు= ముగ్గురు; తల్లులను= జననులను; వసిష్ఠ, వామదేవులనన్= వసిష్ఠుడు, వామదేవుడు అనే పురోహితులను; పురస్కరించుకొని= ముందు పెట్టుకొని; తానును= తానున్నూ (భరతుడును); శత్రుఘ్నుండును= (సౌమిత్రి అయిన తమ్ముడు శత్రుఘ్నుడును); రామ+అనునయ+అర్థంబు= రాముడిని ఊరడించటంకొరకై; చిత్రకూట శైలంబునకున్= చిత్రకూటం అనే పేరుకల కొండకు; అరిగి= వెడలి; అందున్= అక్కడ.

తాత్పర్యం: అని పరిపరివిధాల దుఃఖించి, భరతుడు తన తండ్రికి అంత్యక్రియలు నిర్వహించాడు. పిదప అందరు మంత్రులతో, కప్పం చెల్లించే సామంతరాజులతో, బ్రాహ్మణులతో, పట్టణంలో నివసించే పౌరులతో, పల్లెటూళ్లలో నివసించే జానపదులతో కలిసి, ముప్పురు తల్లులైన కౌసల్య, సుమిత్ర, కైకేయి అనే రాణులతో, పురోహితులైన వసిష్ఠవామదేవులతో పాటు తానున్నూ, శత్రుఘ్నుడున్నూ శ్రీరాముడిని ప్రసన్నుడిని చేసికొనటానికై చిత్రకూటపర్వతానికి వెళ్లి అక్కడ.

మ. **కనియెం గోమలనీలమేఘసుభగాకారున్, జటావల్కలా**
జినధారున్, సితభూతిభూషితుని, రాజీవాక్షుఁ, గల్యాణ కీ
ర్తనుఁ, గాకుత్స్థకులప్రదీపకుని, సీతాలక్ష్మణోపేతు, స
న్మునిలోకార్చితు, సత్కృపాభరణు, రామున్, రాజచూడామణిన్. **309**

ప్రతిపదార్థం: కోమల నీల మేఘ సుభగ+ఆకారున్= లలితమైన నల్లని మబ్బువంటి మనోహరమైన రూపం కలవాడిని; జటావల్కల+అజిన, ధారున్= జడలు, నారబట్టలు, జింకతోలు ధరించిన వాడిని; సిత భూతి భూషితునిన్= తెల్లని బూడిదను అలంకరించుకొన్నవాడిని; రాజీవ+అక్షున్= పద్మాలవంటి కనులు కలవాడిని; కల్యాణ కీర్తనున్= మంచి ప్రవర్తన కలవాడుగా ప్రశంసించబడే వాడిని; కాకుత్స్థ, కుల, ప్రదీపకునిన్= కకుత్స్థ వంశాన్ని వెలుగొంద జేసేవాడిని; సీతా, లక్ష్మణ+ఉపేతున్= సీతతో లక్ష్మణుడితో కూడుకొని ఉన్నవాడిని; సత్+ముని, లోక+అర్చితున్= ఉత్తములైన ఋషుల సముదాయంచేత పూజించ బడునట్టి వాడిని; సత్+కృపా+ఆభరణున్= మంచి దయ అనే ఆభరణంచేత అలంకరించబడిన వాడిని; రాజ చూడామణిన్= రాజులలో తలమానికంవంటివాడిని, రాజశ్రేష్ఠుడిని; (భరతుడు); రామున్= రాముణ్ణి; కాంచెన్= సందర్శించాడు.

తాత్పర్యం: భరతుడు శ్రీరాముడిని చిత్రకూటపర్వతంపై సందర్శించాడు. ఆ శ్రీరాముడు సుకుమారమైన నీలమేఘంవలె మనోహరంగా ఉన్నాడు. జడలు, నారబట్టలు, జింకతోలు ధరించాడు. తెల్లని విభూతి దేహానికి అందంగా పూసుకొన్నాడు. పద్మాలవంటి కనులు కలిగిఉన్నాడు. కకుత్స్థ వంశాన్ని వెలుగొంద జేసేవాడు, మహర్షుల చేత మన్నింపబడేవాడు, దయార్ద్రహృదయుడు, రాజులలో శ్రేష్ఠుడు.

విశేషం: (1) రాముడు రాజీవాక్షుడు. సంస్కృత రామాయణంలో పలుతావుల వాల్మీకిమహర్షి శ్రీరాముడిని 'రామో రాజీవలోచనః' అని అభివర్ణించాడు. (2) కకుత్థ్సుడు సూర్యవంశంలో పుట్టిన వంశకర్త. వికుక్షిశశాదుల కుమారుడు. బ్రహ్మ విష్ణువుల ఆదేశంతో ఇంద్రుడిని వృషభ వాహనంగా చేసికొని దానవులపై దాడిచేసి వారిని సంహరించి దేవతలకు మేలు చేశాడు. కకుత్థ్సులంలో కూర్చుండి వెళ్ళి దానవులతో యుద్ధం చేశాడు కాబట్టి కకుత్థ్సుడని పేరు వచ్చింది. ఇంద్రవాహనుడనీ, పురంజయుడనీ అతడు ప్రసిద్ధుడు. అతని వంశానికి వన్నె తెచ్చినవాడు శ్రీరాముడు.

వ. **కని యంతంత నాక్రందన పరుం డగుచుం జని తదీయచరణంబులపయిం బడి పితృమరణప్రకారం బంతయు నెఱింగించి, 'దేవా! సకలసామ్రాజ్యధురీణుండ వై మమ్ముందఱ ననుశాసింపవే!' యని యర్వాజన సహితంబుగా నతనిం బ్రార్థించిన.** **310**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; అంతన్+అంతన్= సమీపానికి చేరుతూ వస్తుండగా; ఆక్రందన పరుండు+అగుచున్= ఏడుస్తున్నవాడై; చని= వెళ్లి; తదీయ చరణంబుల పయిన్+పడి= (ఆ శ్రీరాముడియొక్క) పాదాల మీద పడి; పితృ, మరణ, ప్రకారంబు+అంతయున్= తండ్రి చావునుగూర్చిన వివరాలను సంపూర్ణంగా; ఎఱింగించి= తెలిపి; దేవా!= ప్రభూ!; సకల, సామ్రాజ్య, ధురీణుండవు+ఐ= సమస్తమైన గొప్ప రాజ్యాన్ని భరించేవాడవు అయి; మమ్మున్+అందఱను; అనుశాసింపవే= ఏలుకొనవా; అని= అంటూ; అర్వాజన సహితంబుగాన్= యోగ్యులైన వారందరినీ కలుపుకొని; అతనిన్= అతడిని (శ్రీరాముడిని); ప్రార్థించినన్= వేడుకొనగా.

తాత్పర్యం: భరతుడు శ్రీరాముడిని సమీపించటానికి మునుముందుగనే రోదించసాగాడు. సమీపించి పెద్దపెట్టున ఏడుస్తూ భరతుడు శ్రీరాముడిపాదాలపై పడి, తండ్రి దశరథుడి మరణవృత్తాంతం సాకల్యంగా తెలిపి, 'దేవా! నీవు అయోధ్యకు తిరిగివచ్చి సింహాసనం అధిష్ఠించి మమ్ముల నందరిని ఏలుకొమ్ము' అని ప్రార్థించాడు. అతడితో పాటు వచ్చిన పెద్దలందరు భరతుడివాక్యాలను బలపరచారు.

క. **గురువాక్యరక్షణైకా । దరచిత్తుం డైన యయ్యుదాత్తచరితుఁ డె**
ప్పరుసున నొడఁబడఁ డయ్యెను । సరసమహీరాజ్యసమనుశాసనమునకున్. **311**

ప్రతిపదార్థం: గురు, వాక్య, రక్షణ+ఏక+ఆదరచిత్తుండు+ఐన= తండ్రి పలికిన మాటలను కాపాడటంలోనే అభిమానం కలిగిన మనస్సు కలవాడయిన; ఆ+ఉదాత్త, చరితుఁడు= ఆ గొప్ప శీలం కలవాడు (శ్రీరాముడు); సరస మహీరాజ్య సమనుశాసనమునకున్= మనోహరమైన భూరాజ్యాన్ని పరిపాలించటానికి; ఏ+పరుసునన్= ఏ విధంగాకూడా; ఒడంబడఁడు+అయ్యెను= సమ్మతించ జాలకపోయాడు.

తాత్పర్యం: పితృవాక్యపరిపాలనలోనే లగ్న మైన మనస్సు గలిగిన ఆ గొప్పశీలం కల శ్రీరాముడు ఎన్నివిధాల తనను బ్రతిమాలినప్పటికీ తిరిగి భూరాజ్యాన్ని పరిపాలించటానికి ఎంతమాత్రం సమ్మతించలేదు.

వ. **భరతుండును రాముచేతఁ బ్రత్యాఖ్యాతుండై తదీయపాదుకంబులు గొని చని, వాని నర్చించుచు నంది గ్రామంబునందు వసియించి రాజ్యానుసంధానంబు సేయుచుండె; నిట రాఘవుం డయోధ్యాపుర సమీపం బగుటం జేసి క్రమ్మఱ భరతాగమనంబు శంకించి, చిత్రకూటంబు వాసి శరభంగుపాలికిం జని, యతని చేత సత్కృతుండై దండకారణ్యంబు సొచ్చి, యందు గోదావరీతీరంబున ననుజవధూసహితంబుగాఁగృత**

నివాసుండై యున్నంత; దశగ్రీవుచెలియలు శూర్పణఖ సనుదెంచి, వారికి నపకారంబు సేయ మొనసినం గినిసి, యా రాజపుత్త్రులు దత్కర్ణనాసికావైకృతం బొనరించినం బదంపడి. **312**

ప్రతిపదార్థం: భరతుండును; రాముచేతన్= శ్రీరాముడిచేత; ప్రతి+ఆఖ్యాతుండు+ఐ= బదులు చెప్పబడి మరలించబడిన వాడై; తదీయ పాదుకంబులు= ఆతనియొక్క (శ్రీరాముడియొక్క) పాదుకలు; కొని= స్వీకరించి; చని= వెడలి; వానిన్= వాటిని, ఆ పాదుకలను; అర్చించుచున్= ఆరాధిస్తూ; నందిగ్రామంబునందున్= నందిగ్రామం అనే స్థలంలో; వసియించి= నివసించి; రాజ్య+అనుసంధానంబు= రాజ్య పరిపాలన; చేయుచున్+ఉండెన్= చేస్తున్నాడు; ఇట= ఇచట (రాముడు ఉండేచోట); రాఘవుండు= రఘువంశానికి చెందినవాడు - శ్రీరాముడు; అయోధ్యా, పుర, సమీపంబు+అగుటన్+చేసి= అయోధ్య పట్టణం దగ్గరగా ఉండటంచేత; క్రమ్మఱన్= మరల; భరత+ఆగమనంబున్= భరతుడియొక్క రాకను; శంకించి= అనుమానించి; చిత్రకూటంబు+పాసి= చిత్రకూటపర్వతాన్ని వదలిపెట్టి; శరభంగు పాలికిన్+చని= శరభంగుడు అనే ఋషిదగ్గరకు వెళ్ళి; అతనిచేతన్= (ఆ శరభంగుడిచేత); సత్కృతుండు+ఐ= సమ్మానించబడినవాడై; దండక+అరణ్యంబు= దండకం అనే పేరు కల అడవి; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అందున్= ఆ దండకవనంలో; గోదావరీ తీరంబునన్= గోదావరి అనే నది ఒడ్డున; అనుజ, వధూ, సహితంబుగాన్= తమ్ముడితోడను, భార్యతోడను కూడినవాడై; కృత నివాసుండు+ఐ= నెలవు ఏర్పరచుకొనినవాడై; ఉన్న+అంతన్= నివసించినంతట; దశగ్రీవు, చెలియలు= రావణుడి సోదరి; శూర్పణఖ= శూర్పణఖ యనే పేరు కలది; చనుదెంచి; వచ్చి; వారికిన్= వారికి (సీతారామ లక్ష్మణులకు); అపకారంబు+చేయన్= కీడు చేయటానికి; మొనసినన్= సమకట్టగా; కినిసి= కోపగించి; ఆ, రాజ, పుత్త్రులు= ఆ రాచబిడ్డలు; తత్+కర్ణ, నాసికా, వైకృతంబు+ఒనరించినన్= ఆమె చెవులకూ, ముక్కుకూ వికారం కలిగించగా (ముక్కూ చెవులూ కోయగా); పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: భరతుడు శ్రీరాముడిచేత బదులు చెప్పబడి మరలింపబడినవాడై, అన్నగారి పాదుకలను అర్థించి కైకొని అయోధ్యకు దగ్గరగా ఉన్న నందిగ్రామం చేరి అక్కడ రాముడిపాదుకలను నెలకొల్పి, తాను రాముడి ప్రతినిధిగా రాజ్యం చేయసాగాడు. ఇట శ్రీరాముడు తాను చిత్రకూటంలోనే ఉంటే భరతుడు తిరిగి వచ్చి తనను అయోధ్యకు రమ్మని మరల ప్రార్థించవచ్చుననే భయంతో అటనుండి కదలి శరభంగమహర్షియొక్క ఆశ్రమానికి చేరాడు. శరభంగుడు శ్రీరాముడికి స్వాగతం చెప్పి సమ్మానించాడు. తదుపరి శ్రీరాముడు దండకారణ్యంలో ప్రవేశించి, అందులో గోదావరీతీరంలో తమ్ముడితో తన భార్యతో పర్ణశాలను నిర్మించుకొని నివసించసాగాడు. అప్పుడు రావణుడిసహోదరి శూర్పణఖ అక్కడికి వచ్చి వారికి కీడు చేయబోగా వారు ఆగ్రహించి ఆమె ముక్కుచెవులు వికారం చేశారు. అంతట.

ఉ. **శూర్పణఖానిమిత్తమున శూరు లనేకులు రక్కసుల్ మహో**
త్సర్పితరోషులై బహుళ సైన్యయుతంబుగ నెత్తి వచ్చుడున్
దర్పితవైరిభంజనుఁ డుదారుఁడు రాఘవుఁ డస్త్రవిద్య నే
ర్పేర్పడఁ గేలిఁ బోలె సమయించె రణాంగణభూమి నందఱన్. **313**

ప్రతిపదార్థం: శూర్పణఖా, నిమిత్తమునన్= శూర్పణఖ మూలాన, అంటే, శూర్పణఖకు జరిగిన పరాభవానికి ప్రతీకారంగా; శూరులు= వీరులు; అనేకులు= పెక్కుమంది; రక్కసుల్= రాక్షసులు; మహా+ఉత్+సర్పిత, రోషులు+ఐ= మిక్కుటంగా విజృంభించిన కోపం కలవారై; బహుళ, సైన్య, యుతంబుగన్= పెక్కు సంఖ్య గల భటులు గల సేనలతో కూడుకొని; ఎత్తి వచ్చుడున్= దండెత్తి యుద్ధం చేయటానికై అరుదెంచుటయును; దర్పిత, వైరి, భంజనుఁడు= గర్వించిన శత్రువులను నాశనం

చేసేవాడు; ఉదారుఁడు= గొప్పవాడు; రాఘవుఁడు= రఘువంశంలో పుట్టినవాడు; అస్త్ర, విద్య, నేర్పు+ఏర్పడన్= మంత్రమహిమ గల బాణాలను ప్రయోగించటంలో తనకు లభించిన కౌశలంతో; కేలిన్+పోలెన్= ఆట మాదిరిగా; రణ+అంగణ భూమిన్= యుద్ధరంగంలో; అందఱన్= అందరిని (రాక్షసభటులను అందఱను); సమయించెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: శూర్పణఖకు జరిగిన పరాభవానికి ప్రతీకారంగా పెక్కుమంది రక్కస వీరులు మిక్కిలి రోషంతో పెక్కు సేనలతో శ్రీరాముడిపై దండెత్తి వచ్చారు. మహా పరాక్రమోపేతుడు గొప్పవాడు శత్రుసంహారకుడు మంత్ర బాణాలను ప్రయోగించటంలో ఆరితేరినవాడు అయిన శ్రీరాముడు యుద్ధరంగంలో ఆ రక్కసిమూకలను సంహరించాడు.

వ. ఇట్లు ఖరదూషణాదులం గొట్టి పదునాలుగువేలరాక్షసులం జంపి దండకారణ్యంబు విగతకంటకంబు గావించె; నంత శూర్పణఖయు రయంబున రావణుపాలికిం జని తచ్చరణంబులపయిం బడి యేడ్చినం, జెలియలి కైన వైకృతం బేర్పడం జూచి యన్నిశాచరనాథుం డి ట్లనియె. 314

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఖర, దూషణ+ఆదులన్+కొట్టి= ఖరుడు దూషణుడు మొదలుగా గల వారిని ఓడించి; పదు, నాలుగు వేల రాక్షసులన్= పదు నాలుగువేల మంది రక్కసులను; చంపి= సంహరించి; దండక+అరణ్యంబున్= దండకం అనే పేరు గల అడవిని; విగత కంటకంబు= పోగొట్టబడిన ముండ్లు (శత్రువులు) కలదిగా; కావించెన్= చేశాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట; శూర్పణఖయున్; రయంబునన్= శీఘ్రంగా; రావణు పాలికిన్+చని= రావణుడివద్దకు వెళ్లి; తత్+చరణంబుల పయిన్+పడి= ఆతడియొక్క పాదాలమీద వ్రాలి; ఏడ్చినన్= బిగ్గరగా శోకించగా; చెలియలికిన్+ఐన= సహోదరికి జరిగిన; వైకృతంబు= వికారం; ఏర్పడన్+చూచి= స్పష్టంగా పరిశీలించి; ఆ+నిశాచర, నాథుండు= ఆ రాక్షసపతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: రాముడు, ఈ విధంగా, ఖరుడు దూషణుడు అనే రాక్షసులను వారిభటులను ఓడించి, పదునాలుగు వేలమంది రక్కసులను సంహరించి, దండకారణ్యంలో రాక్షసబాధ లేకుండా చేశాడు. అంతట శూర్పణఖ శీఘ్రంగా తన అన్న అయిన రావణాసురుడిపాలికి వెళ్ళి, ఆతడి పాదాలపై పడి బిగ్గరగా శోకించింది. రావణాసురుడుకూడా తన సహోదరికి జరిగిన పరాభవాన్ని గుర్తించి ఆమెకైన అంగవికారాన్ని పరిశీలించి చూచి శూర్పణఖతో ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'ఎఱిఁగి యెఱింగి నేఁ డెవ్వాఁడు నిశిత వి । స్ఫారశూలాగ్రంబుపయికి నుఱికెఁ?
దలయంపియం దగ్గి దరికొల్పి యెవ్వండు । నేఁడు నెమ్మది శయనింపఁ జూచె?
నుగ్రవిషానలం బుమియుచున్న యహీంద్రుఁ । గడఁగి నేఁ డెవ్వండు గాలఁ దన్నె?
హుంకారఘోరమై యుదరు బెబ్బులి మీస । లుఱక యెవ్వాఁడు నేఁ డూఁచికొనియె?

ఆ. నిన్ను నెవ్వఁ డకట! నేఁ డిట్లు గడు భంగ । పఱిచెఁ జెపుమ నాకుఁ బద్మనయన!
యాయువును సిరియును నవశంబు లయ్యె నేఁ । డెవ్వనికొ తలంప నిజ్జగమున.' 315

ప్రతిపదార్థం: పద్మనయన!= తామరపువ్వుల వంటి కన్నులు కలదానా!; ఎఱిఁగి+ఎఱింగి= తెలిసి- తెలిసి అంటే బాగా తెలిసి కూడ; నేఁడు= ఈవేళ; ఏ+వాఁడు= ఎవడు; నిశిత, విస్ఫార, శూల+అగ్రంబు, పయికిన్= వాడి అయిన విశాలమైన, బల్లెం మొనపైకి; ఉఱికెన్= దూకాడు?; ఎవ్వండు= ఎవడు; నేఁడు= ఈ వేళ; తలయంపియందున్= తలగడపై; అగ్గి= నిప్పు;

దరికొల్పి= ప్రజ్వలింపచేసి; నెఱ+మదిన్= నిండు మనస్సుతో (హాయిగా); శయనింపన్= నిదురించటానికి; చూచెన్= యత్నించాడు?; నేఁడు= ఈ వేళ; ఎవ్వండు= ఎవడు; ఉగ్ర, విష+అనలంబు= దారుణమైన విసం అనే అగ్గి; ఉమియుచున్న= నోటినుండి కక్కుతూ ఉన్న; అహి+ఇంద్రున్= పాములరేనిని; కడఁగి= పూని; కాలన్= కాలితో; తన్నెన్= మర్దించాడు? ఏ+వాఁడు= ఎవడు; నేఁడు= ఈ వేళ; హుంకార ఘోరము+ఐ= గాండ్రిస్తూ ఉండటంచేత భయంకరమై; ఉదరు బెబ్బులి= బెదరు గొలిపే పెద్దపులి (యొక్క); మీసలు= మూతిపై ఉండే వెండ్రుకలు; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; ఊఁచి కొనియెన్?= లాగాడు?; అకట= ఔరా!; నేఁడు= ఈ వేళ; ఎవ్వఁడు= ఎవడు; నిన్నున్= నిన్ను, (ఓ శూర్పణఖా నిన్ను); ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కడున్= మిక్కిలి; భంగపఱిచెన్= పరాభవించాడు; నాకున్= నాకు; చెపుము+అ= వచింపవే; ఈ+జగమునన్= ఈ లోకంలో; తలంపన్= ఆలోచించగా; ఎవ్వనికిన్+ఒ= ఎవడికో; ఆయువును= బ్రదికి ఉండే కాలం; సిరియును= ఐశ్వర్యం; అవశంబులు+అయ్యెన్= నశించాయి సుమా!

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!, నా ప్రియసహోదరీ! శూర్పణఖా! నీకు ఈ రీతిగా పరాభవం చేసిన నీచుడు ఎవ్వడు? నేటితో వాడికి ఆయువు తీరిపోయింది. ఐశ్వర్యం అడుగంటింది సుమా! ఈ లోకంలో వాడిని నే నింక బ్రదుకనిస్తానా? ఎవడు వాడు? తెలిసి తెలిసి ఎవడు వాడిఅయిన బల్లెం మొనపయికి ఉరికాడు? ఎవడు వాడు తలగడపై నిప్పు రగిల్చి, హాయిగా నిదురపోవాలని యత్నిస్తున్నాడు? ఎవడు వాడు దారుణ మైన విషాగ్ని క్రక్కే సర్పరాజాన్ని కాలితో త్రొక్కేడు? ఎవడు వాడు గాండ్రిస్తున్న పెద్దపులి మీసాలను పట్టుకొని ఊగాడు? వా డెవడో చెప్పుము'.

క. అని పలుకునప్పు డాతని । ఘనతరముఖనేత్రనాసికాకర్ణములం
దనవరతరోషపావక । జనితశిఖావితతు లక్కజంబుగ వెడలెన్. 316

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకునప్పుడు= అని మాటాడేసమయంలో; ఆతని= ఆ రావణుడి; ఘనతర, ముఖ, నేత్ర, నాసికా, కర్ణములందున్= మిక్కుటంగా పెద్దవిగా ఉన్న మొగాలనుండి, కన్నులనుండి, ముక్కులనుండి, చెవులనుండి; అనవరత, రోషపావక, జనిత, శిఖా, వితతులు= ఎడతెగక ప్రజ్వలించిన కోపం అనే అగ్నినుండి పుట్టిన జ్వాలల సముదాయాలు; అక్కజంబుగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; వెడలెన్= వెలువడ్డాయి.

తాత్పర్యం: అని వచించేటప్పుడు పెద్దవి అయిన ఆ రావణాసురుడి మొగాలనుండి, కనులనుండి, ముక్కులనుండి, చెవులనుండి కోపం అనే అగ్నినుండి ఆవిర్భవించిన జ్వాలలు అచ్చెరువు కొలుపుతూ బయటకు వెలువడ్డాయి.

వ. శూర్పణఖయు నతనికి రాఘవు లున్న తెఱంగును, నిజపరిభవంబు దత్కృతం బగుటయు, ఖరదూషణాది రాక్షసవధయునుం జెప్పిన విని, ధనదానుజుం డాక్షణంబ పురసంరక్షణంబునం దాప్తజనంబుల నియోగించి, సన్నద్ధుండై యొక్కరుండ వెలువడి త్రికూటకాలపర్వతంబులు గడచి సముద్రతీరంబునఁ బరమేశ్వరనివాసం బైన గోకర్ణస్థానంబునకుం జని, యచ్చటం దొల్లి రామువలనం బ్రాప్తపరాభవుండై ప్రవ్రజనంబు నొంది తపంబు సేయుచున్నవానిం దనపూర్వామాత్యు మారీచుం గనిన, నతండును బ్రియసంభ్రమంబులతోడ నతనిం బూజించి కుశలం బడిగి, 'భవదాగమన నిమిత్తం బేమి?' యని యడిగిన నసురేశ్వరుం డి ట్లనియె.317

ప్రతిపదార్థం: శూర్పణఖయున్= శూర్పణఖయును; అతనికిన్= వాడికి (రావణుడికి); రాఘవులు= రఘువంశంలోనివారు (రాముడును లక్ష్మణుడును); ఉన్న, తెఱంగును= ఉన్న తీరును; నిజ పరిభవంబు= తనకు జరిగిన అవమానం; తత్+కృతంబు+

అగుటయున్= వారిచేత జరుపబడింది కావటమున్నూ; ఖర, దూషణ+ఆది, రాక్షస, వధయునున్= ఖరుడు దూషణుడు మున్నగు రక్కసులను సంహరించటమున్నూ; చెప్పినన్= వచించగా; విని= ఆలకించి; ధనద+అనుజుండు= కుబేరుడి తమ్ముడు; పురరక్షణంబునందున్= (లంకా) పట్టణాన్ని కాపాడటంకొరకై; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ నిమిషంలోనే; ఆప్త జనంబులన్= తనకు కూరిమి కలవారిని; నియోగించి= ఏర్పాటు చేసి; సన్నద్ధుండు+ఐ= సన్నాహాలు అన్నీ చేసికొన్నవాడై; ఒక్కరుండు+అ= ఏకాకిగా; వెలువడి= బయలుదేరి; త్రికూట, కాల, పర్వతంబులు= త్రికూటం, కాలం అనే కొండలు; కడచి= దాటి; సముద్రతీరంబునన్= కడలిఒడ్డున; పరమ+ఈశ్వర, నివాసంబు+అయిన= పరమశివుడు ఉండేచోటు అయిన (శివుడికోవెల ఉన్నచోటు); గోకర్ణస్థానంబునకున్+చని= గోకర్ణం అనేపేరు కల స్థలానికి వెళ్ళి; అచ్చటన్= ఆ స్థలంలో; తొల్లి= పూర్వం; రామువలనన్= శ్రీరాముడిచేత; ప్రాప్తపరాభవుండు+ఐ= అవమానం చెందినవాడై; ప్రవ్రజనంబున్+ఒంది= సన్న్యాసాన్ని స్వీకరించి; తపంబు+చేయుచున్+ఉన్నవానిన్= తపస్సు చేస్తున్న వాడిని; తనపూర్వ+అమాత్యున్= తనకు అంతకుముందు మంత్రిగా వ్యవహరించి ఉన్నవాడిని; మారీచున్= మారీచుడు అనేవాడిని; కనినన్= చూడగా; అతండును= ఆ మారీచుడును; ప్రియ సంభ్రమంబుల తోడన్= ప్రీతితోను తత్తరపాటుతోను; అతనిన్= ఆ రావణుడిని; పూజించి= అర్చించి; కుశలంబు+అడిగి= యోగక్షేమాలు విచారించి; భవత్+ఆగమన, నిమిత్తంబు= నీరాకకు కారణం; ఏమి+అని, అడిగినన్= ఏమి అని ప్రశ్నించగా; అసుర+ఈశ్వరుండు= రాక్షసులకు ప్రభువు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: శూర్పణఖ తన అన్నఅయిన రావణుడితో రామలక్ష్మణులు ఉన్న స్థలాన్ని, తనకు జరిగిన పరాభవాన్నీ, ఖరుడు దూషణుడు మున్నగు రాక్షసులను వారు సంహరించిన తీరును సవిస్తరంగా చెప్పి దుఃఖించింది. రావణుడు లంకాపట్టణాన్ని సంరక్షించటంకొరకై తనకు ఆప్తులైనవారిని నియోగించి, తాను సన్నాహాలు చేసికొని, ఒంటరిగా బయలుదేరి త్రికూటపర్వతాన్ని కాలపర్వతాన్ని అతిక్రమించి సముద్రతీరంలో ఉన్న గోకర్ణానికి వెళ్ళాడు. అక్కడ గోకర్ణేశ్వరాలయం ఉన్నది. శ్రీరాముడిచేత పరాభవం పొంది ఈశ్వరుడినిగూర్చి మారీచుడు అక్కడే తపస్సు చేస్తున్నాడు. ఆ మారీచుడు ఒకనాడు రావణాసురుడికి విశ్వాసపాత్రుడైన మంత్రిగా పనిచేసి ఉన్నవాడే. రావణుడి రాకను గమనించి మారీచుడు సంతోషించి అతడికి స్వాగతం చెప్పి, యోగక్షేమాలను గూర్చి ప్రశ్నించి, ఆతడిరాకకు గల కారణాన్ని తెలిసికొన గోరాడు. అప్పుడు, రావణుడు మారీచుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉత్సాహము.

'వినవె రాముఁ డనఁగ నొకఁడు విపులదర్పహృదయుఁ డై
మన ఖరుండు లోనుగా సమగ్రశౌర్యు లైన య
ద్దనుజవరులఁ దునిమి, యిపుడు దండకస్థలంబునం
దొనర నిర్భయత్వ మొప్ప నున్నవాఁడు మేటి యై. 318

ప్రతిపదార్థం: వినవె?= వినలేదా?; రాముఁడు+అనఁగన్= రాముడు అనే పేరు కలవాడు; ఒకఁడు= ఒకవ్యక్తి; విపుల, దర్ప, హృదయుఁడు+ఐ= మిక్కుటమైన గర్వంతో కూడిన డెందం కలవాడై; మన ఖరుండు= మనవాడైన ఖరుడు; లోనుగాన్= మొదలైనట్టి; సమగ్ర, శౌర్యులు+ఐన= పరాక్రమంలో ఆరితేరినవారైన; ఆ+దనుజ, వరులన్= ఆ రాక్షస శ్రేష్ఠులను; తునిమి= సంహరించి; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; దండకస్థలంబునన్= దండకం అనే పేరు కల ప్రదేశంలో; ఒనరన్= శోభిల్లేటట్లుగా; మేటి+ఐ= గొప్పవాడయి; నిర్భయత్వము= వెరపులేకుండటం; ఒప్పన్= శోభిల్లగా; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ మారీచా! నీవు వినలేదా? శ్రీరాముడు అనే పేరు కలవాడు ఒకడు గర్వంతో విఱ్ఱవీగేవాడు మన రక్కసులను పరాక్రమవంతులను, ఖరుడు మున్నగు వారిని సంహరించి దండకం అనే ప్రదేశంలో జంకుగొంకులు లేక ధైర్యంగా ఉన్నాడు.

విశేషం: ఉత్సాహవృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ ఏడు సూర్యగణాలపై ఒక గురువు ఉంటుంది. అయిదవ గణం మొదటి అక్షరం యతి.

ఆ. వానిఁ బరిభవింపవలయు నప్పనికి సా। హాయ్యకం బొనర్పు మనఘ! నాకు'
ననిన నధికభయసమావిష్టహృదయుఁడై। యమరవైరి కిట్టు లనియె నతఁడు. 319

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా, ఓమారీచా!; వానిన్= అతడిని (శ్రీరాముని); పరిభవింపన్‌వలయున్= అవమానించాలి; ఆ+పనికిన్= ఆ కార్యానికి; నాకున్= నాకు; సాహాయ్యకంబు= సాయం; ఒనర్పుము= చేయుము; అనినన్= అని (రావణుడు) అనగా; అతఁడు= మారీచుడు; అధిక, భయ, సమావిష్ట, హృదయుఁడు+ఐ= మిక్కిలి వెఱపుతో కూడిన డెందం కలవాడై; అమర, వైరికిన్= వేల్పులవిరోధికి (రావణుడికి); ఇట్టులు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'ఆ రాముడిని అవమానించి అతడిపై పగతీర్చుకోవాలి. పుణ్యాత్ముడ వైన ఓమారీచా! ఆ పనిలో నీవు నాకు చిన్న సాయం చేయాలి' అని రావణాసురుడు పలుకగా, మిక్కిలి భయంతో గజగజవణికే గుండెతో మారీచుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

చ. 'ఎఱుఁగవు గాక రాఘవు నుదీర్ణభుజాబలరూఢి నాజిలో
నుఱక తదీయబాణరయ మోర్వ వశంబె పినాకికైన? ను
క్కఱ మఱి నీకు నిత్తెఱఁగు గాదన కే ఖలుఁ డొక్కొ బుద్ధిగాఁ
గఱపినవాఁడు సేటునకుఁ గాలము సేరెనొ గాక యిమ్మెయిన్. 320

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుఁగవు+కాక= నీవు తెలియనేరవు గాని; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; రాఘవు+ఉదీర్ణ; భుజా, బలరూఢిన్= శ్రీరాముడి యొక్క గొప్పదైన బాహువులయొక్క శక్తి సామర్థ్యాన్ని; పినాకికిన్+ఐనన్= పినాకం అనే ధనువును ధరించిన వాడికి, (శివుడికి) అయినను; తదీయ, బాణ, రయము= ఆతడియొక్క (శ్రీరాముడి) బాణాల యొక్క వేగం; ఉఱక= మాటలాడక; ఓర్వన్‌వశంబు+ఎ= సహించటానికి శక్యమా; ఉక్కు+అఱన్= బలం నశించగా; మఱి= వెండియు; నీకున్= ఓరావణా నీకు; ఈ+తెఱఁగు= ఈ మార్గం; కాదనక= వలదు అని చెప్పక; ఏ ఖలుఁడు+ఒక్కొ= ఏ దుర్మార్గుడో కదా; బుద్ధి+కాన్+కఱపిన వాఁడు= నీకు ఈ సంకల్పం కలిగేటట్లు చేసినవాడు; ఈ+మెయిన్= ఈరీతిగా; చేటునకున్= కీడునకు; కలము+చేరెనొ+కాక!= సమయం దాపురించిందేమో!

తాత్పర్యం: ఓ రావణా! నీకు శ్రీరాముడితో యుద్ధం చేయటం అంటే ఏమిటో తెలియదు. శ్రీరాముడు గొప్ప పరాక్రమవంతుడు. రామబాణం ఎటువంటిదో నీకు తెలియదు. పినాకపాణి అయిన ఆ పరమశివుడు సయితం రామబాణం ధాటికి ఓర్వజాలడు. ఈ ప్రయత్నం వ్యర్థం సుమా. మఱి ఏదుష్టుడు నీకు ఈ చెడుబుద్ధి కల్గించాడో కదా! నీకు వినాశకాలం దాపురించి ఈ విపరీతబుద్ధి పుట్టింది.

ఆ. రాముతోడఁ దొల్లి రణమునఁ గడు భంగ । మొంది కాదె దైన్యయుక్తి నిట్లు
దపసి నైతి; నేఁడు తగ దమ్మహాత్ముని । యందు వైరబుద్ధి యధిప! నీకు.' 321

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! (ఓ రావణా!); తొల్లి= పూర్వం; రాముతోడన్= శ్రీరాముడితో; రణమునన్= యుద్ధంలో; కడున్= మిక్కిలి; భంగము+ఒంది, కాదె= పరాభవం అనుభవించే కదా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; దైన్య, యుక్తిన్= దీనత్వంతో కూడికొని; తపసిన్+ఐతిన్= సన్యాసిని అయినాను; నీకున్= నీకు; ఆ+మహా+ఆత్మునియందున్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవానియందు (ఆ శ్రీరాముడియందు); వైరబుద్ధి= శత్రుత్వం; నేఁడు= ఈసమయంలో; తగదు= కూడదు.

తాత్పర్యం: రాజా, రావణా! ఇంతకుముందు నేను శ్రీరామచంద్రుడిశౌర్యం యుద్ధంలో చవిచూచి ఉన్నాను. ఆతడిని జయించ శక్యం కాదని తెలిసికొనటంచేతనే కదా ఇపుడు ఇక్కడ నేను ఈ విధంగా సన్యాసం స్వీకరించి తపస్సు చేసికొంటూ ఉంటున్నాను. కానిచో, నేను ఇంతటి దీనస్థితికి దిగజారేవాడిని కాను. శ్రీరాముడితో శత్రుత్వం వహించటం నీకు ఎంతమాత్రం మంచిది కాదు.

వ. అనినం గలుషించి లంకేశ్వరుండు వానిం జూచి 'నా పనుపు సేయ వైతివేని నిన్నిప్పడ కృతాంతగోచరుం జేయుదు' ననిన, వాఁడును దనమనంబున 'వీనిచేతం జచ్చుటకంటెను రాఘవకృతం బైన మరణంబు మే' లని తలపోసి, 'మహాత్మా! నీకు హితంబుఁగోరి చెప్పితి; నిది యిష్టంబు గాదేని భవదీయశాసనంబు గైకొని చేసెదం; బనుపు' మనినఁ బౌలస్త్యుం డిట్లను; 'నీవు రత్నమయతనూరుహం బగు కనకమృగంబ వై చని, జానకిం బ్రలోభింపవలయు; సీతాచోదితుండై రాముండు నిన్నుం బట్ట సమకట్టి నీ చేత నతిదూరంబు గొనిపోవంబడు; నప్పు డేను దద్భామిని నపహరించెదఁ; బ్రియావిరహదుర్మనస్కుండై యతండు చెడిపోవు' ననిన 'నట్ల కాక' యని మారీచుండు. 322

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని(మారీచుడు) చెప్పగా; లంకా+ఈశ్వరుండు= లంకకు అధిపతి-రావణుడు; కలుషించి= కోపించి; వానిన్= అతడిని (మారీచుడిని); చూచి= కాంచి; నాపనుపు= నాయొక్క ఆజ్ఞ; చేయవైతివి+ఏని= నెరవేర్చకున్నచో; నిన్నున్= నిన్ను; ఇప్పుడు+అ= ఈ సమయంలోనే; కృతాంత, గోచరున్+చేయుదున్= యముడికి కన్పించే వాడినిగా చేస్తాను. సంహరించగలను; అనినన్= అని (రావణుడు) చెప్పగా; వాఁడును= మారీచుడును; తన, మనంబునన్= తన మనస్సులో; వీనిచేతన్= ఇతడిచేత (ఈ రావణుడిచేత); చచ్చుటకంటెను= మరణించటంకంటెను; రాఘవ, కృతంబు+ఐన= రాముడిచేత కావింపబడిన; మరణంబు= చావు; మేలు+అని= మంచిది అని; తలపోసి= ఆలోచించి; మహా+ఆత్మా!= మహానుభావుడవైన ఓరావణా!; నీకున్= నీకు; హితంబున్= శ్రేయం; కోరి= కాంక్షించి; చెప్పితిన్= వచించాను; ఇది= (శ్రీరాముడితో శత్రుత్వం మంచిది కాదు అని) నేనే చెప్పిన హితవు; ఇష్టంబు కాదు+ఏని= నీకు సమ్మతం కానిచో; భవదీయ శాసనంబు= నీయొక్క ఆజ్ఞను; కైకొని= స్వీకరించి; చేసెదన్= ఆచరిస్తాను; పనుపుము= నన్ను నియోగించుము; అనినన్= అని (మారీచుడు) చెప్పగా; పౌలస్త్యుండు= పులస్త్యుడి కొడుకు-రావణుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; నీవు= నీవు; రత్న, మయ, తనూరుహంబు+అగు= మణులతో కూడిన వెంద్రుకలు కల; కనక, మృగంబవు+ఐ= బంగారులేడిని అయి; చని= వెళ్ళి; జానకిన్= జనకుడికూతురు అయిన సీతను; ప్రలోభింపన్‌వలయున్= దురాశకు లోనయినట్టి దానినిగా (ఆకర్షించబడిన దానినిగా) చేయాలి; సీతా చోదితుండు+ఐ= సీతచేత పురికొల్పబడినవాడై; రాముండు= శ్రీరాముడు; నిన్నున్= నిన్ను (బంగారులేడిరూపంలో విహరిస్తుండే నిన్ను); పట్టన్= బంధించటానికి; సమకట్టి= ప్రయత్నించి; నీచేతన్; అతిదూరంబు= మిక్కిలిదవ్వు; కొనిపోవన్+పడున్= తీసికొని పోబడతాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏను= నేను; తత్+భామినిన్= ఆ శ్రీరాముడియొక్క భార్యయైన సీతను;

అపహరించెదన్= బలాత్కారంగా గైకొంటాను; ప్రియా, విరహ, దుర్మనస్కుండు+ఐ= ప్రియురాలియొక్క ఎడబాటుచేత పాడైన చిత్తం కలవాడై; అతండు= శ్రీరాముడు; చెడిపోవున్= పాడౌతాడు; అనినన్= అని (రావణుడు) చెప్పగా; అట్లు+అ, కాక= అటులే జరుగునుగాక; అని= అని చెప్పి; మారీచుండు= మారీచుడు.

తాత్పర్యం: మారీచుడు చెప్పినమాటలకు లంకాధిపతి అయిన రావణునకు కోపంవచ్చింది. 'ఓ మారీచా! నేను చెప్పినట్లు నీవు చేయకపోతే, నిన్ను ఇప్పుడే సంహరిస్తాను' అని కత్తి దూశాడు. అంతట మారీచుడు - 'ఇప్పు డిక్కడ ఈ రావణుడిచేత మరణించటం కంటె ఆ రాముడి చేతిలోనే చావటం మంచిది'- అని తన మనస్సులో ఆలోచించి, 'మహాత్మా! నీకు హితవు చెప్పాను. నీ కది ఇష్టంగానిచో, నీ ఆజ్ఞను నేను శిరసావహిస్తాను. ఆజ్ఞాపించుము' అని అన్నాడు. రావణుడు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు. 'రాముడినియుద్ధంలో జయించటం వేరుమాట. ముందు' నీవు రత్నమయమైన వెంట్రుకలతో రాజిల్లే బంగారు లేడిగా కామరూపం ధరించి, సీతకు కన్పించి ఆమెను ఆకర్షించవలయును. అంతట సీతాదేవి తనకు బంగారులేడి కావలెనని రాముడిని కోరుతుంది. అప్పుడు రాముడు బంగారులేడి రూపంలో ఉన్న నిన్ను వెంబడిస్తాడు. నీవు ఆవిధంగా శ్రీరాముడిని దవుదవ్వులకు కొనిపోతే, నేను సీతాదేవిని అపహరిస్తాను. ప్రియురాలిని ఎడబాసిన దుఃఖం చేత రాముడు చెడిపోతాడు'. మారీచుడు అందుకు సమ్మతించాడు.

మారీచుండు మాయామృగంబై చనుదెంచుట (సం. 3-262-24)

క. కనకమృగరూపమునఁ జని । యినవంశ్యుఁడు సతియు నున్నయెడ మెలఁగుటయుం
గని జానకి కౌతూహల । మునఁ బ్రియుఁ బ్రార్థించె హరిణపుంగవుఁ బట్టన్. 323

ప్రతిపదార్థం: కనక, మృగరూపమునన్= బంగారులేడి ఆకారంలో; చని= వెళ్ళి; ఇనవంశ్యుఁడు= సూర్యవంశంలో పుట్టినవాడు, శ్రీరాముడు; సతియున్= భార్యయును; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నస్థలంలో; మెలఁగుటయున్= సంచరించటాన్ని; కని= చూచి; జానకి= జనకుడి కూతురు అయిన సీత; హరిణపుంగవున్+పట్టన్= లేళ్ళలో శ్రేష్ఠమైన దానిని (హరిణరాజాన్ని) పట్టటానికై; కౌతూహలమునన్= వేడుకతో; ప్రియున్= భర్తను; ప్రార్థించెన్= వేడింది.

తాత్పర్యం: మారీచుడు బంగరులేడిరూపం ధరించి, సూర్యవంశజుడైన రాముడు, సీత నివసిస్తున్న ప్రదేశానికి పోయి విహరించసాగాడు. జానకి ఆ బంగరులేడిని చూచి, వేడుకపడి తనకు దానిని తెచ్చిపెట్టుమని తనభర్త శ్రీరాముడిని ప్రార్థించింది.

ఆ. ధరణిసుతయు విధియుఁ దన్నుఁ బ్రేరేపంగ । వివశబుద్ధి యగుచు నవనివిభుఁడు
మృగముఁ బట్టఁ దివిరె మృగనేత్రఁ గావ స । ద్వినుతబలు సుమిత్రతనయు నునిచి. 324

ప్రతిపదార్థం: అవనివిభుఁడు= భూభర్త- శ్రీరాముడు; ధరణిసుతయున్= భూదేవికూతురు- సీతయును; విధియును= భాగధేయం, అదృష్టశక్తి; తన్నున్= తనను (రాముడిని); ప్రేరేపంగన్= ప్రేరేపణ చేయగా, ప్రోత్సహించగా; వి, వశ, బుద్ధి+అగుచున్= వశం తప్పిన మతి కలవాడు ఔతూ; మృగనేత్రన్= లేడికన్నుల వంటి కన్నుల కలదానిని - సీతను; కావన్= కాపాడటం కొరకై; సత్+వినుత, బలున్= మంచివారిచేత పొగడబడినపరాక్రమం కలవాడిని; సుమిత్రతనయున్= సుమిత్రయొక్క కొడుకును - లక్ష్మణుడిని; ఉనిచి= ఉంచి; మృగమున్= లేడిని; పట్టన్+తివిరెన్= బంధించటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి ప్రోత్సాహంతోమాత్రమేకాక విధివిలాసంవలన కూడ ఉచితజ్ఞుడు మేధావి అయిన శ్రీరాముడు వివశుడై లేడిని పట్టుకొనటానికై బయలుదేరాడు. సీతాదేవిని కాపాడటంకొరకై సుప్రసిద్ధపరాక్రమం గల లక్ష్మణుడిని నియోగించాడు.

విశేషం: బంగరులేడి వృత్తాంతం రామాయణగాథలో ఒక అద్భుత సన్నివేశం. ఇతివృత్తం ఇట ఒక మలుపు తిరిగింది. రామలక్ష్మణులు ప్రక్కనుండగా రావణుడు సీత నపహరించటం సాధ్యంకాదు. ఆ విషయం తెలిసినవాడు కనుకనే రావణుడు ఈ పన్నాగం పన్నాడు. సీత బంగరులేడిపై వ్యామోహం చెందటంలో వింత లేదు. రావణుడు ఆవిషయం ముందే ఊహించగలిగాడు కదా! ఇక-శ్రీరాముడు సీతమాట విని బంగరులేడిని వెంబడించటమా? శ్రీరాముడికి కామరూపు లైన రాక్షసుల మాయలు అనుభవామ్రేడితాలేకదా! అంతటి మేధావి బంగరులేడి వెంటపడటం వింతలలో వింత. అంతే కాదు. అతడు కేవలం భార్యావిధేయుడై, ఆమెకోరిక తీర్చటంకొరకు తన ఉచితజ్ఞతను, బుద్ధిసంపదను మంటకలిపాడా? రాముడు తాత్కాలికంగా విచక్షణాజ్ఞానాన్ని కోల్పోయినట్లే. ఇది ఎట్లా జరిగింది? ఎందుకు జరిగింది? ఇది కేవలం సీతాదేవి కల్పించిన ప్రోత్సాహంమాత్రమే కాజాలదు. అది విధివిలాసం. ఇట్టి సన్నివేశాలు మానవజీవితంలో అప్పుడప్పుడు జరుగుతుంటాయి. అందుచేతనే 'మానవులు విధిచేతి కీలుబొమ్మలు' అనేవిశ్వాసం పలుతావుల రేకెత్తుతుంది.

క. **అసదృశకార్ముకధరుఁడై । మసలక యామృగము వెనుక మర్దితరిపుఁ డే**
పెసఁగంగ నరుగఁ దొడఁగెను । వెస రుద్రుఁడు యజ్ఞమృగము వెనుకొనుమాడ్కిన్. **325**

ప్రతిపదార్థం: అసదృశ, కార్ముక, ధరుఁడు+ఐ= సాటిలేని కోదండమును ధరించినవాడై; మసలక= ఆలస్యం చేయక; ఆ, మృగము, వెనుకన్= ఆ లేడి వెంబడి; మర్దితరిపుఁడు= మర్దించబడిన శత్రువులు కలవాడు- శత్రుసంహారకుడు; ఏపు= అతిశయం; ఎసఁగంగన్= శోభిల్లేటట్లుగా; వెసన్= శీఘ్రంగా; రుద్రుఁడు= శివుడు; యజ్ఞమృగమున్= క్రతువుకు ఉద్దేశించబడిన పశువును; వెనుకొను మాడ్కిన్= వెంబడించిన మాదిరిగా; అరుగన్+తొడఁగెను= వెడలసాగాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని కోదండమును ధరించిన వాడై శ్రీరాముడు తడయక ఆ లేడిని వెంబడిస్తూ అలనాడు పరమశివుడు యజ్ఞమృగాన్ని వెన్నాడినమాదిరిగా శీఘ్రంగా వెళ్ళాడు.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. (2) శివుడు యజ్ఞమృగాన్ని వెంబడించిన సుప్రసిద్ధగాథ ఇక్కడ ఉదాహరించబడింది.

వ. **అట్టి యవసరంబున.** **326**

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయంలో.

విశేషం: 'అవసరము' అనే సంస్కృతపదం సంస్కృతవాఙ్మయంలోనూ, కవిత్రయకాలంలోనూ 'కాలము' 'సమయము' అనే అర్థంలో ప్రయోగించబడింది. అర్థవిపరిణామం చెంది నేడు- అక్కర, కావలసినట్టిది- అనే అర్థాల నిస్తున్నది. ఇది అనవసరం= ఇది అక్కరలేదు- అని నేటి వ్యవహారం.

మ. **పఱచున్ దవ్వుగఁ, జేయలంతి నిలుచుం, బట్టీక యాసాసలం**
బిఱువోవుం, బొదలందు డిందుఁ, బొడమున్, బిట్టుల్కి వే దాఁటుఁ, గ్ర
మ్మఱి చూచుం, జెవి దార్చి నిల్చు, మలయున్, మట్టాడు, గోరాడు, నే
మఱినట్లుండుఁ దృణంబు మేయు నెలయున్ మాయామృగం బిమ్ములన్. **327**

ప్రతిపదార్థం: మాయా, మృగంబు= మాయ బంగారులేడి; ఇమ్ములన్= ఇంపుగా; దవ్వుగన్= దూరంగా; పఱచున్= పరుగెత్తుతుంది; చే+అలంతి= చేతికి అందేటంత తక్కువ దూరంలో; నిలుచున్= నిలబడుతుంది; పట్టు+ఈక= పట్టుబడకుండు; ఆసాసలన్= ఆసలు ఆసలు రేకెత్తించి; పిఱుపోవున్= వెనుకకు పోతుంది; పొదలందున్= పొదరిళ్ళలో; డిందున్= కనపడకుండా మాయమౌతుంది; పొడమున్= కన్పిస్తుంది; బిట్టు+ఉల్కి= మిక్కుటంగా భయపడి; వేదాఁటున్= వేగంగా గెంతుతుంది; క్రమ్మఱి= మరలి వెనక్కు; చూచున్= చూస్తుంది; చెవి+తార్చి, నిల్చున్= చెవులు నిక్కబొడిచేటట్లుగా చేసి నిలబడుతుంది; మలయున్= ప్రక్కదారిబట్టుతుంది; మట్టాడున్= త్రొక్కుతుంది; కోరాడున్= దుమ్ము రేపుతుంది; ఏమఱినట్లు+ఉండున్= పరధ్యానంగా కన్పిస్తుంది; తృణంబు= పచ్చగడ్డి; మేయున్= తింటుంది; ఎలయున్= విజృంభిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ బంగరు మాయలేడి ఒకసారి దూరంగా పారిపోతుంది. ఒకతూరి చేతికి చిక్కినట్లుగా దగ్గరకు వస్తుంది. కాని, పట్టుబడదు. ఆసలు రేకెత్తిస్తూ వెనుకకు తగ్గుతుంది. పొదలలో అణగిపోతుంది. అవతల ప్రత్యక్షమవుతుంది. భీతి చెందినట్లు నిలబడిపోతుంది. అంతలో వేగంగా దాటుతూ పరుగెత్తుతుంది. మరలిచూచి చెవులు నిక్కించి నిలిచి చూస్తుంది. నేల త్రొక్కుతూ దుమ్మురేపుతుంది. కొమ్ములతో రాస్తుంది. పరాకుగా ఉన్నట్లు కన్పిస్తుంది. పచ్చగడ్డి మేస్తుంది. ఒక్కసారి పైకెగసి పారిపోతుంది.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. ఆంధ్రవాఙ్మయంలో హృదయంగమమైన స్వభావోక్తి అలంకారానికి ఈపద్యం చక్కని ఉదాహరణం. ఇది నన్నయభట్టుగారి ఒరవడికిగాక ఎఱ్ఱనగారి స్వకీయప్రతిభకే ఉదాహరణం. ఇది ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ప్రబంధశైలికి నిదర్శనంగా ఎన్నదగింది.

వ. **ఇట్లతిదూరంబుగా నెలయించి యలయించిన నది రాక్షసమాయగా నూహించి రాఘవుం డమోఘబాణంబు దొడిగి తడయక యమ్మృగంబు నేసిన.** **328**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; అతిదూరంబుగాన్= దవుదవ్వులుగా; ఎలయించి= ప్రేరేపించి; అలయించినన్= అలసిపోయేటట్లుగా చేయగా; అది= ఆ బంగరులేడి చర్యలు; రాక్షసమాయగాన్= రక్కసులు పన్నిన మోసంగా; ఊహించి= తలపోసి; రాఘవుండు= రఘువంశంలోనివాడు- శ్రీరాముడు; అ+మోఘ, బాణంబు= వ్యర్థం కాని అమ్ము; తొడిగి= సంధించి; తడయక= ఆలసించక; ఆ+మృగమును= ఆ లేడిని; ఏసినన్= కొట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ బంగరులేడి రాముడిని మోసగించి దూరప్రదేశానికి కొనిపోయింది. అంతవరకు ఆ బంగరులేడిని ప్రాణాలతోనే పట్టుకొనాలని శ్రీరాముడి ఆలోచన. కాని, అది అంతా రాక్షసమాయ అని గుర్తించి వెనువెంటనే ఆ లేడిపై రాముడు తిరుగులేని బాణాన్ని ప్రయోగించాడు. రామబాణం వ్యర్థం కాని మహిమ కలది. ఆ బాణం ప్రయోగించటం అంటే బంగరులేడి మరణించటం తథ్యం. ఇక సీతకోరిక ఈడేరదు.

క. **వాలమ్ము దాఁకి యొఱలుచు । నాలోనన రాము నెలుఁగునట్టి యెలుఁగు గా**
'హా! లక్ష్మణ! సీతా!' యని । కూలి కపటమృగము తన్నికొనుచుం జచ్చెన్. **329**

ప్రతిపదార్థం: వాలు+అమ్ము= వాడిఅయిన (రామ) బాణం; తాఁకి= తగిలి; ఒఱలుచున్= అరుస్తూ; ఆ లోనన్+అ= ఆ లోపలనే; రాము+ఎలుఁగు+అట్టి+ఎలుఁగు+కాన్= శ్రీరాముడి కంఠస్వరాన్ని పోలిన కంఠస్వరంతో; హా లక్ష్మణ! = ఓ లక్ష్మణ!; సీతా= హా సీతా!; అని= అని అరుస్తూ; కూలి= నేలవ్రాలి; కపటమృగము= మాయలేడి; తన్నికొనుచున్= గిజగిజ అవయవాలు కంపింపచేస్తూ; చచ్చెన్= మరణించింది.

తాత్పర్యం: వాడిఅయిన రామబాణం తాకి, అరుస్తూ మాయలేడి నేలపై పడి, రాముడికంఠస్వరాన్ని పోలిన కంఠస్వరంతో 'హా లక్ష్మణా! హా సీతా!' అని బిగ్గరగా అరుస్తూ అవయవాలు కంపిస్తూండగా గిజగిజ తన్నుకొని చచ్చింది.

విశేషం: రామాయణగాథలో నాటకీయసన్నివేశాలలో ఇది ఒకటి. రాక్షస మాయామహిమ పరాకాష్ఠ చెందింది. 'రామబాణమహిమ మారీచుడికి అంతకుపూర్వం తెలిసిందే. కాని రావణుడికి రామబాణప్రభావం తెలియదు. రాముడికి మారీచుడి మాయామహిమ తెలియదు కాని రావణుడికి మాత్రం తెలియును. అందుచేతనే లంకనుండి రావణుడు గోకర్ణం చేరి మారీచుడి సాయం కోరాడు. జిత్తులమారి మారీచుడు మరణసమయంలో కూడ విడనాడని సద్యస్స్ఫూర్తితో శ్రీరాముడి కంఠస్వరాన్నిపోలిన కంఠస్వరంతో 'హా లక్ష్మణా హా సీతా' అని అరిచాడు. రామబాణం మారీచుడి ప్రాణాలను అపహరించగల్గింది. కాని, అతడి మోసపుతెలివితేటలు సీతాదేవినే అపహరింపజేశాయి.

తరువోజ.

ఆ యెలుఁ గేర్పడ నవనీతనూజ । యాలించి తల్లడం బడరు చిత్తమున
'నోయన్న! లక్ష్మణ! యొలసి మీయన్న । యుగ్రరాక్షసబాధ నొందదంగఁ బోలు;
నాయతభుజ! వింటె యమ్మహాభాగుఁ । డత్యంతదుఃఖార్తుఁ డై నిన్నుఁ జీరె;
బోయి వే కావు విస్ఫురితపుణ్యైక । భూషణోదార! యప్పురుషరత్నంబు'. **330**

ప్రతిపదార్థం: అవనీ, తనూజ= భూదేవి కూతురు- సీతాదేవి; ఆ+ఎలుఁగు+ఏర్పడన్= ఆ కంఠస్వరం సుస్పష్టంగా; ఆలించి= విని; తల్లడంబు+అడరు, చిత్తమునన్= తత్తరపాటుతో వ్యాకులమైన మనస్సుతో; ఓ+అన్న, లక్ష్మణ!= ఓ అన్నా! లక్ష్మణా!; ఒలసి= కోరి; మీ+అన్న= శ్రీరాముడు; ఉగ్ర, రాక్షస, బాధన్= భయంకరమైన రక్కసులు కల్పించిన ఆవేదనను, ఒందంగన్+పోలున్= చెందియుండ వచ్చును; ఆయత భుజ!= నిడివిఅయిన బుజాలు కలవాడా!; పరాక్రమవంతుఁడవు+ఐన ఓ లక్ష్మణా!; వింటి(వి)+ఎ= ఆలకించితివిగదా; ఆ+మహా, భాగుఁడు= ఆ మహానుభావుడు - శ్రీరాముడు; అతి+అంత, దుఃఖ+ ఆర్తుఁడు+ఐ= మిక్కుటమైన ఆవేదనకు లోనయినవాడై; నిన్నున్= నిన్ను; చీరెన్= పిలిచాడు; పోయి= వెళ్ళి; వి, స్ఫురిత, పుణ్య+ఏక, భూషణ+ఉదార!= బాగా ప్రకాశించే సుకృతం ముఖ్యమైన ఆభరణంగా కల గొప్పవాడా!; ఆ+పురుష, రత్నంబున్= మగవారలలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరాముడిని; వే కావు(ము)= వేగంగా రక్షించుము.

తాత్పర్యం: ఆ మాయలేడినుండి వెలువడిన కంఠస్వరం శ్రీరాముడి కంఠస్వరంగా సుస్పష్టంగా గుర్తించి, తత్తరపడిన చిత్తంతో సీతాదేవి లక్ష్మణుడితో ఇట్లా పలికింది. 'ఓ లక్ష్మణా! విన్నావుకదా మీఅన్నగారి ఆర్తనాదం. ఆయన రాక్షసులు పన్నిన బాధకు గురి అయినట్లు తెల్లమౌతున్నది. పరాక్రమవంతుడవైన లక్ష్మణా! మిక్కుటమైన దుఃఖంలో మునిగిఉన్న పురుషరత్నం మీఅన్న. అతడిని రక్షించటం నీకర్తవ్యం. దేదీప్యమాన మైన పుణ్యమే నీకు ఏకైకభూషణంకదా!'

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు- 4.302 విశేషాంశం.

వ. **అనిన నతం డా మానిని కి ట్లనియె.** **331**

తాత్పర్యం: అని సీత పల్కగా, ఆమెతో లక్ష్మణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. **'అబల! వెఱవకుండు; మఖిలలోకములను । రాఘవేశ్వరునకు రణములోన**
నెదురఁ గలఁడె శూరుఁ డెవ్వాఁడు? నతనికి । నెట్టియెడల దురిత మేల పొందు? **332**

ప్రతిపదార్థం: అబల= సీతా!; వెఱవక+ఉండుము= భయపడకుండా ఉండుము; అఖిలలోకములను= అన్నిభువనాలలోను; రాఘవ+ఈశ్వరునకున్= రఘుకులానికి చెందిన ప్రభువుకు, శ్రీరాముడికి; రణములోనన్= యుద్ధంలో; శూరుఁడు+ఎవ్వాఁడున్= ఎట్టివీరుడు అయినను; ఎదురన్+కలఁడు+ఎ= ఎదిరించి నెగ్గగలడా?; అతనికిన్= శ్రీరాముడికి; ఎట్టి+ఎడలన్= ఎట్టి పరిస్థితులలో కూడా; దురితము= పాపం, మిక్కుటమైనదుఃఖం; ఏల పొందున్?= ఎందుకు కలుగుతుంది? (కలుగదని భావం).

తాత్పర్యం: 'ఓ సీతా! భయపడకుము. రాఘవేశ్వరుడైన శ్రీరాముడిని యుద్ధంలో గెలువగల శూరుడు ఈ లోకంలోనే కాక ఏ లోకంలోనూ లేడు. శ్రీరాముడికి ఎక్కడైనాసరే ఎప్పుడైనా సరే ఎట్టి ఆపదా సంభవించదు.

క. **ఇనవంశోత్తముఁ డిప్పడ । చనుదెంచుఁ బ్రియంబు నొందు జలజానన!' నా**
విని జానకి లక్ష్మణు నెడ । జనితాశంక యయి క్రోధసంభ్రాంతమతిన్. **333**

ప్రతిపదార్థం: జలజ+ఆనన!= పద్మాలవంటి ముఖం కలదానా, సీతాదేవీ!; ఇన, వంశ+ఉత్తముఁడు= సూర్యవంశంలో శ్రేష్ఠుడు- శ్రీరాముడు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే- ఇక కొన్నిక్షణాలలోనే; చనుదెంచున్= వస్తాడు; ప్రియంబున్+ఒందు(ము)= సంప్రీతిని చెందుము; నాన్= అనగా; విని= ఆలకించి; జానకి= జనకుడి కూతురు - సీత; జనిత+ఆశంక+అయి= పుట్టిన సందేహం కల్గినది అయి; క్రోధ, సంభ్రాంత, మతిన్= కోపంవలన తిరుగుడువడిన చిత్తంతో.

తాత్పర్యం: 'పద్మంవంటి ముఖం కలదానా! సీతాదేవీ! ఇప్పుడే ఇక కొన్నిక్షణాలలోపలనే సూర్యవంశంలో శ్రేష్ఠుడైన శ్రీరాముడు రాగలడు' అని లక్ష్మణుడు పలికాడు. సీతకు లక్ష్మణుడియెడ అనుమానం రేకెత్తింది. కోపం వచ్చింది. కోపం రావటంచేత ఏర్పడిన అపోహతో ఆమె ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: సీత లక్ష్మణుడిని సందేహించవచ్చునా? ఈ ప్రశ్నకు పలువురు విమర్శకులు పలురీతుల సమాధానం చెప్తున్నారు. ఇట లక్ష్మణుడి సంబోధనం సీతనుగూర్చి- 'జలజానన!= పద్మంవంటి ముఖం కలదానా!' అనేది మాత్రం అందుకు హేతువు కాజాలదు. అట్టి పదాలు సర్వసాధారణంగా మర్యాదాసూచకాలు మాత్రమే. అబల, అంబుజేక్షణ, అరవిందలోచన, మానిని ఇత్యాదిశబ్దాలు అన్నీ స్త్రీసామాన్యవాచకాలే. నన్నయ భారతంలో గరుడుడు కన్నతల్లిని - 'పయోరుహానన' అని సంబోధిస్తాడు. ఆపత్సమయంలో సీతకు మతిపోయి అట్లా పలికినట్లుగనే భావించనగును. తదుపరి ఆమె పశ్చాత్తాపం చెంది లక్ష్మణుడికి క్షమాపణ అందించింది (ఆంజనేయుడిద్వారా).

సీ. **'నీతలం పెఱుఁగుదు; నీ కేల వలవని । జాలి నీ కి ట్లేల సంభవించె?**
నతిఘోరశస్త్రవిషాగ్నులయం దొంట । వేగంబ ప్రాణముల్ విడుతుఁగాక
యే నేల నిను వరియింతు? బెబ్బులికాంత । యక్కట! నక్కపొం దాస పడునె?'
యని యిట్లు సత్పురుషాగ్రణి సౌమిత్రిఁ । బడఁతి యప్రియములు వలుకుటయును,

ఆ. **జెవులు మూసికొనుచుఁ జిత్తంబు గలఁగ ల । క్ష్మణుఁడు దత్క్షణంబ మహిత శౌర్యుఁ**
డతులబాణచాపహస్తుఁడై తనయన్న । చనిన చొప్పునంద చనఁ దొడంగె. **334**

ప్రతిపదార్థం: నీతలంపు= నీయొక్కయోచన; ఎఱుఁగుదున్= తెలియుదును; నీకున్+ఏల= నీకు ఎందుకు; వలవని= కూడని; జాలి= దయ; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందులకు; సంభవించెన్?= కలిగింది?; అతి, ఘోర, శస్త్ర, విష+అగ్నులయందున్= మిక్కిలిదారుణం అయిన ఆయుధాలు, విసం, నిప్పులలో; ఒంటన్= ఏదియో ఒకదానితో; వేగంబు+అ= శీఘ్రంగా; ప్రాణముల్= అసువులు; విడుతున్+కాక= విడుస్తానుగాని; ఏన్= నేను; ఏల= ఎందుకు; నినున్= నిన్ను; వరియింతున్?= వరిస్తాను?; అక్కట= అయ్యో; బెబ్బులికాంత= ఆడుపెద్దపులి; నక్కపొందు= జంబుకంతోడి కలయిక; ఆస+పడునె?= ఆశిస్తుందా? (ఆశించదు); అని= అని పలికి; యిట్లు= ఆ రీతిగా; సత్+పురుష+అగ్రణి= మంచి మగవారలలో శ్రేష్ఠుడైనవాడిని; సౌమిత్రిన్= సుమిత్రకొడుకును లక్ష్మణుడిని; పడఁతి= వనిత - సీత; అప్రియములు= కఠినవాక్యాలు; పలుకుటయును= పలకటమున్నూ; లక్ష్మణుఁడు; చిత్తంబు= మనస్సు; కలఁగన్= సంక్షోభంచెందగా; చెవులు; మూసికొనుచున్= కప్పుకొంటూ; తత్+క్షణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే; మహితశౌర్యుఁడు= గొప్పపరాక్రమం కలవాడు; అతుల, బాణ, చాప, హస్తుఁడు+ఐ= సాటిలేని విల్లును అమ్ములను చేతిలో పూనినవాడై; తన అన్న= తన అగ్రజుడు- శ్రీరాముడు; చనిన చొప్పనందున్+అ= వెడలిన మార్గంలోనే; చనన్+తొడంగెన్= వెడలసాగాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ లక్ష్మణా! నీ ఆంతర్యం నాకు ఇప్పటికి అర్థమైంది. నీకు ఎందుకు నామీద ఇంతజాలి కలిగిందో నాకు తెలుసు. నేను భయంకరమైన ఆయుధాలచేతనో, విషంచేతనో, అగ్నిచేతనో ఆత్మహత్యకు పాల్పడతానుగాని, నిన్ను ప్రేమించి నీకు లొంగను. శ్రీరాముడు లేకపోతే నేను నీకు దక్కుతా నని ఎంతమాత్రం భావించకుము. ఆడుపెద్దపులి గుంటనక్కపొందుకు సమ్మతిస్తుందా?' అని సత్పురుషులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన లక్ష్మణుడితో సీత కఠోరవాక్యాలు పలికింది. ఆ మాటలు వినలేక సౌమిత్రి చెవులు మూసికొంటూ, ఆక్షణంలోనే విల్లు అమ్ములు ధరించి బయలుదేరి అంతకుముందు అన్నగారు శ్రీరాముడు వెళ్ళిన మార్గంలోనే తానును వెళ్ళాడు.

వ. అయ్యవసరంబున దశాననుండు. 335

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంలో పదిమోములు కలవాడైన రావణుడు.

మ. కమనీయం బగు జన్నిదంబు శిఖయుం గౌపీనమున్ ధాతువ
స్త్రము దండంబును గుండియుం గుశపవిత్రంబుం గడున్ వృద్ధభా
వము సంధిల్లఁ ద్రిదండివేషధరుఁడై వచ్చెం బథిశ్రాంతి దే
హమునం దోఁపఁగ సీతయున్నెడకు మాయాదక్షుఁ డక్షీణతన్. 336

ప్రతిపదార్థం: కమనీయంబు+అగు= అందమైన; జన్నిదంబున్= జందెమున్నూ (యజ్ఞోపవీతం); శిఖయున్= జుత్తుముడియున్నూ; కౌపీనమున్= గోచిగుడ్డయున్నూ; ధాతువస్త్రమున్= దేహాన్ని కప్పుకోటానికి మాత్రమే సరిపోయే బట్టయున్నూ; దండంబును= (చేతి) కఱ్ఱయున్నూ; కుండియున్= కమండలమున్నూ; కుశ, పవిత్రంబున్= దర్భలతో చుట్టబడిన అంగుళీయకమున్నూ; కడున్= మిక్కిలి; వృద్ధభావము= ముసలితనం; సంధిల్లన్= ఏర్పడగా; త్రిదండివేషధరుఁడు+ఐ= ఏకదండంగా కట్టిన మూడు దండాలను తాల్చే సన్న్యాసి ఆహార్యం ధరించిన వాడై; పథిశ్రాంతి= మార్గాయాసం; దేహమునన్= శరీరంలో; తోఁపఁగన్= కన్పించగా; సీత+ఉన్న+ఎడకున్= సీత నివసించే చోటికి; మాయాదక్షుఁడు= మోసం చేయటంలో నేర్పరి అయినరావణుడు; అక్షీణతన్= గొప్పతనంతో; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పదిమొగాలుకల రావణుడు మారువేషంతో సీతాదేవి ఉన్నచోటికి అరుగుదెంచాడు. మనోహరమైన యజ్ఞోపవీతం, చిన్నజుత్తుముడి, గోచిగుడ్డ, దేహాన్ని కప్పిన చిన్నబట్ట, చేతికఱ్ఱ, కమండలువు, దర్భలతో

చుట్టబడిన ఉంగరం ధరించి, మిక్కిలిముసలితనం తోచేటట్లుగా త్రిదండి సన్యాసివేషం ధరించి మాయావి అయిన ఆ రావణుడు మార్గాయాసంచేత అలసిపోయినట్లుగా కనిపిస్తూ సీతవద్దకు వచ్చాడు.

విశేషం: (1) త్రిదండం- వాగ్దండ కర్మదండ మనోదండాల సమాహారం. మనస్సు-వాక్కు-కర్మ త్రికరణాలు. వీటిశుద్ధి ఏర్పడటం ఆధ్యాత్మికోన్నతికి పరాకాష్ఠ.

తే. వాని నిక్కంపుమునియ కా వగచి రాము । వనిత గడుభక్తిఁ బూజించి వన్యఫలము
లొసఁగుటయు వానిఁ జేకొననొల్ల కసుర । మదనవివశుఁడై యిట్లను మగువఁజూచి. 337

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= అతడిని (ఆ త్రిదండి సన్యాసివేషంలో) వచ్చిన రావణుడిని; నిక్కంపు, ముని+అ, కా= నిజమైన యతిగనే; వగచి= భావించి, రామువనిత= శ్రీరాముడిభార్య- సీత; కడు= మిక్కిలి; భక్తిన్= పూజ్యభావంచేత; పూజించి= ఆరాధించి; వన్యఫలములు= అడవిలో కాచినపండ్లు; ఒసఁగుటయున్= ఇచ్చుటయున్నూ; వానిన్= వాటిని (ఆ వన్యఫలాలను); చేకొనన్= స్వీకరించటానికి; ఒల్లక= ఇష్టపడక; అసుర= రాక్షసుడు-రావణుడు; మదన, వివశుఁడు+ఐ= మన్మథుడికి లొంగిపోయిన వాడై; మగువన్+చూచి= వనితను- సీతను చూచి; ఇట్లు+అనున్.

తాత్పర్యం: యతివేషంలో వచ్చిన రావణుడిని నిజమైన మునిగనే భావించి శ్రీరాముడిభార్య అయిన సీత అతడిని పూజ్యభావంతో ఆరాధించి అతిథిసత్కారాలు చేసి అడవిపండ్లను సమర్పించింది. రావణుడు కామవికారానికి లోనయి, ఆపండ్లను స్వీకరించనొల్లకుండా సీతనే చూస్తూ ఇట్లా పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

'ఏను దానవనాయకుండ నహీనసత్త్వుఁడ రావణా
ఖ్యానిరూఢుఁడ లంక నాఁగ జగత్ప్రసిద్ధము మత్పురం
బానతాంగి! మదీయవల్లభ వై భజింపఁగ రాదె ది
వ్యానుభోగము లిష్టచేష్టితహారియౌవనలీలలన్. 338

ప్రతిపదార్థం: ఆనత+అంగి!= వంగినదేహంకలదానా, సౌకుమార్యంగల సుందరీ!; ఏను= నేను; దానవ, నాయకుండన్= రాక్షసులకు అధినేతను; అహీనసత్త్వుఁడన్= గొప్పబలం కలవాడను; రావణ+ఆఖ్యా, నిరూఢుఁడన్= రావణుడు అనేపేరుతో ప్రసిద్ధుడను; మత్+పురంబు= నా రాజధాని; లంక= లంక; నాఁగన్= అనగా; జగత్+ప్రసిద్ధము= లోకంలో పేరు కెక్కింది; మదీయవల్లభవు+ఐ= నీవు నా ప్రేముడికి పాత్ర మైన భార్యవై; దివ్య+అనుభోగములు= స్వర్గసౌఖ్యాలు అనుభవించటాలు; ఇష్టచేష్టిత, హారి, యౌవనలీలలన్= కోరిన పనులతో మనోహరాలైన జవ్వనపు ఆటలను; భజింపఁగన్ రాదె= అనుభవించరాదా!

తాత్పర్యం: 'సౌకుమార్యం వెల్లివిరుస్తున్న సుందరీ!; నేను రాక్షసులకు సార్వభౌముడను, జగత్ప్రసిద్ధమైన లంకాపట్టణం నా రాజధాని. నాపేరు రావణుడు. నాకు ప్రేయసివై నీవు పడుచుదనపు కోరికలతో రంగరించబడిన ఆటలలో తేలియాడుతూ స్వర్గసౌఖ్యాలను అనుభవించుము.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు- 4.267 విశేషాంశం.

క. ఎక్కడి రాఘవుఁ డక్కట! । తక్కువ యగు పేదమనుజుఁ దగిలి వనమునం
బెక్కిడుమలఁ బడఁ దగునే! । తక్కుము మది నింక నొండుదలఁపులు తరుణీ!' 339

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= జవరాలా, సీతా!; ఎక్కడి రాఘవుఁడు= రఘువంశంలో జనించిన శ్రీరాముడు ఎంతటివాడు; అక్కట!= అయ్యో! (నీకు ఎంత లోటు ఏర్పడింది); తక్కువ+అగు= హీనుడు అయిన; పేదమనుజున్= దరిద్రుడు అయిన మానవుడిని; తగిలి= కూడుకొని; వనమునన్= అడవిలో; పెక్కు+ఇడుమలన్= అనేకాలైన కష్టాలను; పడన్+తగునే?= అనుభవించటం ఎందుకు?; మదిన్= (నీ)మనస్సులో; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు, తలఁపులు= వేరేఆలోచనలు; తక్కుము= విడనాడుము.

తాత్పర్యం: పడుచుదనంలో ఉన్న సీతాదేవీ!; అయ్యో పాపం, నీకు ఎటువంటి కష్టం దాపురించింది! ఈ అడవులలో ఇన్ని కష్టాలు పడటం ఎందుకు? ఒక మనుజుడిని, ఒక దరిద్రుడిని పెళ్ళాడి అతడితో కలిసి ఉండటమా? నీ మనస్సులో వేరే ఆలోచనలు పెట్టుకోకుండా నన్ను చేరుము.

వ. అనిన విని వైదేహి భయకంపిత దేహ యగుచు నతని కి ట్లనియె. 340

తాత్పర్యం: అనగా విని భయంతో వణికే శరీరంతో సీత అతడితో ఇట్లా అన్నది.

సీ. 'ఇట్లాడ నర్హమే యే నేడ? నీ వేడ? నక్షత్రతారాగణంబుతోడ
నాకసం బంతయు నవనిపైఁ గూలిన । వసుమతి వ్రస్సిన, వనధు లెల్ల
నింకినఁ, జంద్రదినేశ్వరు లన్యోన్య । విపులతేజంబులు వీడుపడిన
నే నేల యన్యుని నెడలోనఁ గామింతుఁ? । గరిణి యేనాఁట సూకరముఁ గలయు?

ఆ. మహితకమలమధురమధురసాస్వాదన । పరవశాత్మ యైన భ్రమరకాంత
రిత్తబుద్ధి నకట! రేఁగుఁబువ్వుల రసం । బాను నెట్లు? బేలవైతి గాక.' 341

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఆడన్= ఈ విధంగా మాట్లాడటం; అర్హమే= తగునా?; ఏన్+ఏడ= నేను ఎక్కడ?; నీవు+ఏడన్= నీవు ఎక్కడ?; నక్షత్ర, తారాగణంబుతోడన్= చుక్కలగుంపులతో; ఆకసంబు+అంతయున్= గగనం సర్వమున్నూ; అవనిపైన్= భూమిపై; కూలినన్= క్రిందకు పడినా; వనధులు= సముద్రాలు; ఎల్లన్= అన్నియును; ఇంకినన్= ఎండిపోయినా; వసుమతి= భూమి; వ్రస్సినన్= బ్రద్దలు అయినా; చంద్ర, దిన+ఈశ్వరులు= చంద్రుడున్నూ, సూర్యుడున్నూ; అన్యోన్య, విపుల, తేజంబులు= ఒకరికొకరికి సంబంధించి విస్తరించిన కాంతులు; వీడుపడినన్= ప్రసరించటం మానినప్పటికి; ఏన్= నేను; ఏల= ఎందుకు; ఎడలోనన్= హృదయంలో; అన్యునిన్= ఇతరుని; కామింతున్?= కోరుతాను?; కరిణి= ఆడుఏనుగు; ఏనాఁటన్= ఎక్కడైనా, ఎప్పుడైనా; సూకరమున్= పందిని; కలయున్= కూడునా?; మహిత, కమల, మధుర, మధు, రస+ఆస్వాదన, పర, వశ+ఆత్మ+ఐన= గొప్ప తమ్మిపువ్వులలోని తియ్యనైన తేనెద్రవాన్ని క్రోలుతూ తనను తాను ఒడలు మరచి ఆనందించే; భ్రమరకాంత= తుమ్మెద పడుచు; రిత్తబుద్ధిన్= మతిచెడి; అకట!= అయ్యో!; రేఁగు+పువ్వుల రసంబు= రేగుపూలలోని ద్రవాన్ని; ఎట్లు= ఏరీతిగా; ఆనున్?= ఆస్వాదిస్తుంది?; బేలవు+ఐతి(వి)+కాక= నీవు అవివేకివి అయినావు సుమా!

తాత్పర్యం: రావణుడిమాటలు ఆలకించి విదేహ రాజకుమారి అయిన సీత ఆతడితో ఇట్లా బదులు పలికింది. 'ఓరావణా! నీవు అవివేకివని తేలింది. నీపలుకులు ఎంతమాత్రం ఉచితాలు కావు సుమా! నేను ఎక్కడ? తులువ

వైన నీవు ఎక్కడ? తారతమ్యం గుర్తించక నీవు నీ నోటికి వచ్చినట్లు వాగుతున్నావు. సమస్తతారాగణంతో క్రాంతివలయంతోసహా ఆకాశం అంతా భూమిపై పడుగాక! భూమిఅంతా బ్రద్దలైపోనీగాక! సముద్రాలు అన్నీ ఎండిపోనీగాక! సూర్యచంద్రులు కాంతివిహీనులై గతులు తప్పనీగాక, నేను పరపురుషుడిని మనసులో కోరనే, కోరను. ఆడుఏనుగు ఎన్నడును పందిని కలయగోరునా? తమ్మిపువ్వులలోని తియ్యతేనెను గ్రోలి ఒడలు మరచి ఆనందించే ఆడుతుమ్మెద రేగుపువ్వులరసం ఆస్వాదించ కోరదు కదా! ఓరీ బుద్ధిహీనుడా! జాగ్రత్త. నన్ను ఎన్నడు నీవు కాంక్షించరాదు'.

విశేషం: (1) అలం: నిదర్శనం (2) నక్షత్రాలు అన్నా తారకలు అన్నా ఆకసంలో చుక్కలు అనియే అర్థం. నక్షత్రాలు-ఇరువదియేడు. అశ్విని, భరణి మున్నగునవి సూర్యుడిగతిలో గ్రహాలగతులలో ఉన్నట్టివి. అనగా, కాంతివలయంలో ఉన్నట్టివి. ఇక-తారలు అసంఖ్యాకా లైన నక్షత్రాలు - కాంతివలయానికి బయట ఉండే చుక్కలు అని చెప్పవచ్చును. ఈ విధంగా పునరుక్తిదోషాన్ని పరిహరించటం సులువు. కవిహృదయాన్ని స్వీకరించటం సహృదయలక్షణం.

రావణుఁడు సీత నెత్తికొని లంకకుఁ బోవుట (సం. 3-262-39)

వ. అని పలుకుచు నొయ్యనొయ్యన తొలంగం జనిన నద్దురాత్ముఁ డతిభయంకరంబుగా జంకించి యమ్మగువం బట్టికొని గగనంబున కెగసి లంకాపురాభిముఖుండై యరుగఁ దొడంగిన నయ్యింతి యెంతయుం దలరి యిట్లని విలాపంబు సేసె. 342

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= అని అంటూ; ఒయ్యన+ఒయ్యన= మెల్లగా మెల్లగా; తొలంగన్+చనినన్= దూరంగా పోగా; ఆ+దురాత్ముఁడు= ఆ చెడ్డవాడు (ఆ రావణుడు); అతిభయంకరంబుగాన్= మిక్కిలి భీతికలిగేటట్లుగా; జంకించి= బెదరేటట్లుగా చేసి; ఆ+మగువన్= ఆమెను(ఆసీతను); పట్టికొని= (బలాత్కారంగా) పట్టుకొని; గగనంబునకున్= ఆకసానికి; ఎగసి=ఎగిరి; లంకాపుర+అభిముఖండు+ఐ= లంకానగరం వైపు మొగం కలవాడై; అరుగన్+తొడంగినన్= పోసాగగా; ఆ+ఇంతి= సీతాదేవి; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; తలరి= ఆవేదనచెంది; ఇట్లు+అని, ఈ విధంగా పలుకుతూ; విలాపంబు+చేసెన్= ఆక్రోశించింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా రావణుడిని అధిక్షేపిస్తూ సీతాదేవి అతడికి దూరంగా మెలమెల్లగా తొలగిపో సాగింది. అంతట రావణుడు ఆమెను బెదిరించి భయంకరంగా ఆమెను పట్టుకొని ఆకసానికి ఎగిరి లంకాపట్టణం వైపు పోసాగాడు. అప్పుడు సీతాదేవి మిక్కుటమైన ఆవేదనతో ఈ రీతిగా ఆక్రోశించింది.

ఉ. 'దేవతలార! యో ధరణిదేవతలార! జగత్త్రయోన్నతుం
డై వెలుఁగొందు రామునికులాంగన జానకి నేను; నన్ను మో
హావిలుఁ డొక్క రక్కసుఁ డనర్గళుఁడై కొనిపోయెడుం; గృపం
గావరె! పుణ్యమున్ యశముఁ గైకొనరే! యిదె మీకు మ్రొక్కెదన్'. 343

ప్రతిపదార్థం: దేవతలార!= ఓవేల్పులారా!; ఓధరణి, దేవతలార!= ఓపుడమివేల్పులారా- ఓబ్రాహ్మణులారా!; జగత్+ త్రయ+ ఉన్నతుండు+ఐ= మూడులోకాలలో గొప్పవాడై; వెలుఁగొందు= ప్రకాశించే; రామునికుల+అంగనన్= శ్రీరాముడిభార్యను; ఏను= నేను; జానకిన్= జనకరాజుకూతురను - సీతను; నన్నున్= నన్ను; మోహ+ఆవిలుఁడు= కామంచేత కలగినవాడు; ఒక్క రక్కసుఁడు= ఒక రాక్షసుడు; అనర్గళుఁడు+ఐ= అడ్డు లేనివాడై, స్వేచ్ఛతో కూడినవాడై; కొనిపోయెడున్= బలాత్కారంగా

తీసికొనిపోతున్నాడు; కృపన్= దయతో; కావరె= కాపాడరా? (కాపాడండి); పుణ్యమున్= సుకృతాన్ని; యశమున్= కీర్తిని; కైకొనరే= గ్రహింపరా (దయచేసి నన్ను రక్షించి పుణ్యాన్ని కీర్తిని ఆర్జించండి); ఇదె= ఇదుగో; మీకున్= మీకు; మ్రొక్కెదన్= నమస్కరిస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ వేల్పులారా! ఓ బ్రాహ్మణులారా! మూడులోకాలలోనూ గొప్పవాడై వెలుగొందే శ్రీరాముడిభార్యను నేను. జనకుడి కూతురిని సీతను. కాముకుడైన ఒకరాక్షసుడు నన్ను బలాత్కారంగా పట్టుకొని ఈ విధంగా తీసికొని పోతున్నాడు చూడండి. ఇతడిని అడ్డగించేవారు లేరా? దయచేసి నన్ను కాపాడండి. దీనురాల నయిన నన్ను రక్షిస్తే మీకు పుణ్యం, కీర్తి లభిస్తాయి. ఇదుగో మీకు నమస్కరిస్తున్నాను.

క. **అని యేడ్వఁగఁ దద్వచనము । లనఘుఁడు గిరిగహ్వరాంతరాలయగతుఁడై**
విని యరుణసుతుఁడు తేజో । ఘనుఁడు జటాయు వను పక్షి కారుణ్యమునన్. **344**

ప్రతిపదార్థం: అని+ఏడ్వఁగన్= అని (సీతాదేవి) విలపించగా; తత్+వచనములు= ఆ సీతయొక్క మాటలు; అనఘుఁడు= పాపంలేనివాడు, పుణ్యాత్ముడు; గిరి, గహ్వర+అంతర+ఆలయ, గతుఁడు+ఐ= కొండగుహలోపల నున్న ఆవాసంలో ఉన్నవాడై; తేజస్+ఘనుఁడు= దేదీప్యమాన మైన కాంతితో శోభిల్లే గొప్పవాడు; అరుణ, సుతుఁడు= అరుణుడికొడుకు; జటాయువు+అనుపక్షి= జటాయువు అనే పేరుగల పెద్దగ్రద్ద; విని= ఆలకించి; కారుణ్యమునన్= జాలితో.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా సీతాదేవి బిగ్గరగా ఆక్రోశించటం విని, అరుణుడికొడుకు అయిన జటాయువు అనే పక్షిరాజు- పుణ్యాత్ముడు, దేదీప్యమాన మైన కాంతితో ప్రకాశించేవాడు, కొండగుహ లోపల నివసించేవాడు జాలితో.

క. **ఎఱకలు గల కులశైలము । తెఱఁగు మెయిన్ రయము మెఱయ దివికి నెగసి బె**
ట్టుఱుము జలధరముక్రియ ను । క్కఱి భువనం బెల్ల నద్రువ నార్చుచుఁ గడిమిన్. **345**

ప్రతిపదార్థం: ఎఱకలు+కల= రెక్కలుకల; కులశైలము, తెఱఁగు మెయిన్= కులపర్వతంవలె; రయము= వేగం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; దివికిన్= ఆకసానికి; ఎగసి= ఎగిరి; బెట్టు+ఉఱుము= మిక్కుటంగా గర్జన చేస్తూ; జలధరముక్రియన్= మేఘంవలె; ఉక్కు+అఱి= బలంచెడి; భువనంబు+ఎల్లన్= జగము అంతయును; అద్రువన్= అదరగా; ఆర్చుచున్= అరచుచు; కడిమిన్= శౌర్యంతో.

తాత్పర్యం: రెక్కలు గల కులపర్వతంవలె వేగంగా వెడలివచ్చి ఆకసానికి ఎగిరి వేఘంవలె గర్జిస్తూ, మిక్కుటమైన పౌరుషం ప్రకాశించేటట్లుగా, జగత్తంతా అదరేటట్లుగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: (1)అలం: ఉపమ. (2) కులపర్వతాలు ఏడు. అవి భూమిని భరించేవి అని సనాతనసంప్రదాయం. 1. మహేంద్రం, 2. మలయం, 3. శుక్తిమంతం, 4. గంధమాదనం, 5. వింధ్యం, 6. పారియాత్రం, 7. సహ్యం. (3) అద్రువ- ııı నగణం; ఇచట అ- గురువు కాదు; 'అ' తేల్చి పలకాలి. (4) జటాయువు- ఎఱకలు గల కులపర్వతంవలె వినువీథికి ఎగసినట్లు కవి వర్ణన. పర్వతానికి రెక్కలు ఉండవు. ఇక- కులపర్వతం రెక్కలు గలిగితే ఎట్లుంటుందో అట్లాఉన్నది జటాయువు- అని వర్ణన.

ఉ. **'ఓరి దురాత్మ! యీ యబల నోడక యేటికిఁ బట్టినాఁడ? వం**
భోరుహనేత్ర విడ్వు; మెట వోయినఁ బ్రాణముఁ గొందు నింక; ను

గ్రారివిభేదివిక్రము జటాయు నెఱుంగవె?' యంచు దర్పదు
ర్వారుఁడు వీఁకఁ దాఁకె సురవర్గవిఘాతకు నద్దశాననున్. **346**

ప్రతిపదార్థం: ఓరిదురాత్మ!= ఓరి దుష్టుడా (రావణా!); ఈ అబలన్= ఈ వనితను, బలంలేని ఆడుదానిని (సీతను); ఓడక= జంకక; ఏటికిన్= ఎందుకు; పట్టినాఁడవు= అపహరించావు; అంభోరుహనేత్రన్- అంభస్+రుహ, నేత్రన్= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానిని (ఈవనితను); విడ్వుము= విడువుము; ఎట+పోయినన్= నీవు ఎటు వెళ్ళినను; ప్రాణమున్+కొందున్= (నీ) అసువులను గైకొంటాను, నిన్నుచంపుతాను; ఇంకన్= ఇంతవరకును; ఉగ్ర+అరి, విభేది, విక్రమున్= భయంకరు లైన శత్రువులను సంహరించే పరాక్రమం కలవాడిని; జటాయువున్= జటాయువును; ఎఱుంగవె= తెలియవా; అంచున్= అని పలుకుతూ; దర్ప+దుర్వారుఁడు= గర్వంచేత వారించ నలవి కానివాడు; ఆ+దశ+ఆననున్= ఆ పదితలలు కల రావణుడిని; సుర, వర్గవిఘాతకున్= వేల్పుల సముదాయానికి మిక్కుటమైన హాని కలిగించేవాడిని రావణుడిని; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓరీ, దుష్టుడా! ఈ ఆడుదానిని ఎందుకు చెరబట్టావురా? పద్మాలవంటి కన్నులు గల ఈమెను విడిచిపెట్టుము; నీవు నన్ను తప్పించుకొని పారిపోలేవు. నీవు ఎటుపోయినా నేను నిన్ను పట్టుకొని సంహరిస్తాను. భయంకరమైన శత్రువర్గాన్ని చీల్చిచెండాడే పరాక్రమంగల జటాయువును నేను; నన్ను నీవు ఎరుగవా?' అంటూ దర్పంతో చేరి వేలుపులకు హాని కలిగించే ఆ రావణుడిని ఉత్సాహంతో ఎదుర్కొన్నాడు.

మ. **ఘనపక్షాహతులం బ్రకాండపరిఘాఘాతంబులం దీవ్రశా**
తనఖోచ్ఛేదములం బ్రదీప్తశరవేధక్రీడలం గ్రూరచం
చునిపాతంబులఁ బ్రౌఢకుంతముఖవిస్ఫోటంబులం దత్ఖగేం
ద్రనిశాటేంద్రుల పోరు సాధనసమత్వస్ఫూర్తి నొప్పెం గడున్. **347**

ప్రతిపదార్థం: ఘన, పక్ష+ఆహతులన్= గొప్పవైన రెక్కలదెబ్బలచేతను; ప్రకాండపరిఘ+ఆఘాతములన్= నిడివి అయిన ఇనుపకట్ల గుదియలతో కొట్టటంచేతను; తీవ్ర, శాత, నఖ+ఉత్+ఛేదములన్= గాఢమైన వాడిఅయిన గోళ్ళతో రక్కుటలచేతను; ప్రదీప్త, శరవేధక్రీడలన్= వాడియైన బాణాలచేత బాధించటం అనే ఆటలచేతను; క్రూరచంచునిపాతంబులన్= కఠినమైన ముక్కుతో పొడవటంచేతను; ప్రౌఢ, కుంత, ముఖవిస్ఫోటంబులన్= ముదురు మొనగలిగిన ఈటెపోటులచేతను; తత్, ఖగ+ఇంద్ర, నిశాట+ఇంద్రుల, పోరు= ఆ పక్షిరాజు (జటాయువు) రాక్షసరాజు (రావణుడు) ల యుద్ధం; సాధన, సమత్వ, స్ఫూర్తిన్= పరికరాల యొక్క సమానత్వం అగుపించటంలో; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: పక్షులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన జటాయువుకూ నిశాచరులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన రావణాసురుడికీ జరిగిన భయంకరమైన యుద్ధంలో సాధనసమత్వం (ప్రయోగించిన పరికరాలలో సామ్యం) గోచరించింది. పక్షీంద్రుడు తనరెక్కలతో కొట్టాడు. రాక్షసేంద్రుడు ఇనుపకట్ల గుదియలు ప్రయోగించాడు. జటాయువు వాడియైన గోళ్లతో రక్కినాడు. రావణుడు వాడి అయిన బాణాలను ఉపయోగించాడు. పక్షి వెరపుగొలిపే ముక్కుతో చీరినాడు. రక్కసుడు నిడివిగల ఈటెను విసిరాడు.

చ. **పటుతరపక్షిపక్షముఖపాదనఖప్రవిఘాతఖండిత**
స్ఫుటితశరీరుఁడై బహుళశోణితధారలు మేనఁ గ్రమ్మఁగాఁ

దటసముపాంతనిర్గళితధాతురసారుణసాంద్రనిర్ఝరో
త్కటకులశైలలీల దశకంఠుఁడు నిల్చె నకుంఠితస్థితిన్. 348

ప్రతిపదార్థం: దశకంఠుఁడు= పదికంఠాలు కల రావణుడు; పటు, తర, పక్షి, పక్ష, ముఖ, పాద, నఖ, ప్ర, వి, ఘాత, ఖండిత, స్ఫుటిత, శరీరుఁడు+ఐ= మిక్కుటంగా పక్షియొక్కరెక్కలవలన, ముక్కువలన, పాదాలవలన, గోళ్ళవలన తగిన దెబ్బలుగలిగి బాగుగా నరుకబడి చిట్లిన దేహం కలవాడై; బహుళ, శోణితధారలు= పెక్కు నెత్తురుచారలు; మేనన్= దేహంలో, క్రమ్మగాన్= ఆవరించగా; తట, సముపాంత, నిర్గళిత, ధాతు, రస+అరుణ, సాంద్ర, నిర్ఝర+ఉత్కట, కులశైల, లీలన్= గట్టు సమీపంలో వెలికిజారిన మణిశిలలచేత ఎర్రనై దట్టమైన సెలయేళ్ళతో విరివిఅయిన కులపర్వతంవలె; అకుంఠిత, స్థితిన్= మొక్కవోని ధైర్యంతో; నిల్చెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: జటాయువుచేత మార్కొనబడిన రావణుడు కులపర్వతంవలె శోభిల్లాడు. జటాయువు తనరెక్కలచే, ముక్కుచే, పాదాలచే, గోళ్లచే, గిరి రావణుడిశరీరంనుండి నెత్తురు కారేటట్లు చేశాడు. తీరసమీపాన గల గైరికాదిధాతువులతో కలిసి ఎర్రబడిన నీళ్ళతో ప్రవహించే సెలయేళ్ళతో గూడిన కులపర్వతంవలె శోభిల్లుతూ రావణుడు ధీరుడై జటాయువును ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పూర్ణోపమ.

వ. **తదనంతరంబ.** 349

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

క. **తెఱపి గని దానవేశ్వరుఁ। డుఱక కృపాణమున నాఖగోత్తము నెఱకల్**
నఱకినఁ గూలె నతం డిల। నఱవఱలై పవనహతమహాభ్రమ పోలెన్. 350

ప్రతిపదార్థం: తెఱపి+కని= (పోరులో) కొంతవిరామాన్ని గమనించి; దానవ+ఈశ్వరుఁడు= రాక్షసప్రభువు; ఉఱక= లెక్కచేయక కృపాణమునన్= కత్తితో; ఆ ఖగ+ఉత్తము+ఎఱకల్= ఆ పక్షీంద్రుడిరెక్కలు; నఱకినన్= ఖండించగా; అతండు= ఆతడు (జటాయువు); పవనహతమహా+అభ్రము+అ, పోలెన్= గాలిచేత కొట్టబడిన పెద్దమేఘంవలె; అఱవఱలు+ఐ= తుత్తునియలు అయి; ఇలన్= భూమిపై; కూలెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పోరాటంలో కొంత విరామాన్ని గమనించి, రాక్షసప్రభువు రావణుడు తన కత్తిని ఎత్తి సులువుగా ఆ పక్షిరాజు అయిన జటాయువుయొక్క రెక్కలను తుత్తునియలుగా ఖండించాడు. అప్పుడు ఆ జటాయువు గాలిచేత కొట్టబడిన గొప్పమేఘంవలె ముక్కలుముక్కలుగా చెదరి పడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు జటాయువుం గూల్చి రావణుం డధికరయంబున నరుగునెడ జానకి తనకు దిక్కెవ్వరు లేమిం జేసి నిరాశయై యొక్కశైలశృంగంబునందుఁ గొందఱు వానరులు మెలంగుచున్నంగని, తన కట్టిన పుట్టంబుకొంగు సించి భూషణంబులు ముడిచి తత్ప్రదేశంబున వైచెం; బంక్తివదనుండును లంకాపురంబునకుం జని యం**

దశోకవనమధ్యంబున నాసుమధ్య నునిచి, తదీయరక్షణార్థంబు రాక్షసీనివహంబు నియోగించె; నిట రాఘవుండు మాయామృగంబు వధియించి మగుడం జనుదెంచువాఁడు దన కెదురుగా వచ్చు లక్ష్మణుం గని 'రాక్షస గోచరం బైన వనంబున జానకి నొంటి యునిచి వచ్చి తప్పుసేసి' తని పలుకుటయు, సుమిత్రానందనుండు ధాత్రీతనయ తన్ను నవమానించి పలికిన తెఱంగు సెప్పిన. 351

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; జటాయువున్+కూల్చి= జటాయువును సంహరించి; రావణుండు= రావణుడు; అధిక, రయంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; అరుగు+ఎడన్= వెడలుతున్నప్పుడు; జానకి= జనకుడికూతురు- సీత; తనకున్, దిక్కు= తనకు సాయం; ఎవ్వరున్= ఎవరును; లేమిన్+చేసి= లేకపోవటంచేత; నిరాశ+ఐ= ఆస లేనిది అయి; ఒక్క శైలశృంగంబునందున్= ఒక పర్వతంయొక్క కొనభాగంలో; కొందఱు వానరులు= కొన్ని కోతులు; మెలంగుచున్నన్= సంచరిస్తూ ఉండటం; కని= చూచి; తనకట్టిన పుట్టంబు= తాను ధరించిన చీర; కొంగు+చించి= చివరిభాగం చింపి; భూషణంబులు= ఆభరణాలు; ముడిచి= కట్టకట్టి; తత్+ప్రదేశంబునన్= ఆ స్థలంలో; వైచెన్= పడవేసింది; పంక్తివదనుండును= పదితలలుకలవాడును- రావణుడును; లంకాపురంబునకున్= లంకాపట్టణానికి; చని= వెళ్లి; అందున్= (ఆలంకాపురంలో); అశోకవన మధ్యంబునన్= అశోకవృక్షాలతో నిండిన ఉద్యానవనంలో; ఆ సుమధ్యన్= అందమైన నడుము కలదానిని- సీతను; ఉనిచి= ఉంచి; తదీయరక్షణ+అర్థంబు= ఆమెనుకాపాడటం కొరకై; రాక్షసీ, నివహంబున్= ఆడురక్కసి గుంపులను; నియోగించెన్= ఏర్పాటు చేశాడు; ఇట= ఇక్కడ (ఈకథలో ఇచట అంటే దండకారణ్యంలో పర్ణశాలదరిని); రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; మాయా, మృగంబు= మాయలేడిని; వధియించి= సంహరించి; మగుడన్+చనుదెంచువాఁడు= తిరిగి (ఆశ్రమానికి) వచ్చేవాడు; తనకున్+ఎదురుగాన్ వచ్చు= తనకు ఎదురుగా అరుగుదెంచే; లక్ష్మణున్+కని= లక్ష్మణుడిని చూచి; రాక్షస, గోచరంబు+అయిన= రక్కసులు నివసించేదైన; వనంబునన్= అడవిలో; జానకిన్= సీతను; ఒంటి+ఉనిచి= ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి; వచ్చి= అరుగుదెంచి; తప్పు+చేసితి(వి)= దోషం చేశావు; అని పలుకుటయున్= అని (రాముడు) చెప్పుటయు; సుమిత్రా, నందనుండు= సుమిత్రకొడుకు- లక్ష్మణుడు; ధాత్రీతనయ= భూదేవి కూతురు- సీత; తన్నున్= తనను (లక్ష్మణుడిని); అవమానించి= అగౌరవం చేసి; పలికిన తెఱంగు= మాటాడినతీరు; చెప్పినన్= వచించగా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా జటాయువును సంహరించి రావణుడు మిక్కిలివేగంతో పోతూ ఉండగా, సీత తనకు ఇంక సాయం చేసేవారు ఎవరున్నూ లేరని నిరాశపడి, ఒక కొండశిఖరంపై కొంతమంది వానరులు విహరిస్తూ ఉండటం చూచి, ఆ శిఖరంమీద పడేటట్లుగా తన ఆభరణాలను చీరచెంగు చించి మూటకట్టి పడవేసింది. రావణుడు సీతను గైకొని లంకాపురానికి చేరి అందుగల అశోకవనంలో ఆమెను ఉంచాడు. ఆమెను సంరక్షించటానికై రాక్షసస్త్రీలను కొంతమందిని నియమించాడు. ఇట దండకారణ్యంలో శ్రీరాముడు మారీచుడిని సంహరించిన పిదప తమ పర్ణశాలకు వెళ్లుతున్నాడు. మార్గమధ్యంలో లక్ష్మణుడు ఎదురువచ్చాడు. అప్పుడు శ్రీరాముడు- 'రాక్షసులు నిండిఉండే దండకారణ్యంలో సీతను ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి రావటం తప్పు సుమీ' అని హెచ్చరించాడు. లక్ష్మణుడు సీత తనను నిందించిన తీరు శ్రీరాముడికి చెప్పాడు. శ్రీరాముడి హృదయంలో ఆందోళన అధికమయింది.

మధురాక్కర

కనకమృగ మట్లు దను దవ్వుగాఁ ద్రిప్పి తెచ్చుటకు,
వనజముఖి నేకతమ శూన్యవనమునయం దునిచి
వెనుక ననుజుండు వచ్చిన విధమునకు, మదిలోన
ననఘుఁ డెంతయు వగచుచు నరిగె నాశ్రమమునకు. 352

ప్రతిపదార్థం: కనక, మృగము= బంగారులేడి; అట్లు= ఆరీతిగా; తనున్= తనను (శ్రీరాముడిని); దవ్వుగాన్= దూరంగా; త్రిప్పి= సంచరింపజేసి; తెచ్చుటకున్= తీసికొని రావటానికిన్నీ; వనజముఖిన్= పద్మంవంటి ముఖం కలదానిని- సీతను; ఏకతము+అ= ఒంటరిగా; శూన్యవనమునందున్= ఎవరున్నూ లేని (నరసంచారం లేని) అడవిలో; ఉనిచి= ఉంచి; వెనుకన్= (తాను వెళ్లిన మార్గం) వెంబడి; వచ్చిన= అరుదెంచిన; విధమునకున్= తీరుకు; మదిలోనన్= చిత్తంలో; అనఘుఁడు= పాపరహితుడు- శ్రీరాముడు; వగచుచున్= విచారిస్తూ; ఆశ్రమమునకున్= తాను నివసించే తోటవిడిదికి, పర్ణశాలకు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: బంగరులేడి తనను అడవిలో దవుదవ్వులకు కొనిపోయినందుకూ, పద్మంవంటిముఖంగల సీతను ఒంటరిగా నరసంచారం లేని ఆ అడవిలో విడిచిపెట్టి తన వద్దకు సోదరుడు లక్ష్మణుడు వచ్చినందుకూ అంతరంగంలో చింతిల్లుతూ పుణ్యాత్ముడైన శ్రీరాముడు తన ఆశ్రమానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషం: మధురాక్కర పాదంలో వరుసగా 1 సూర్యగణం 3 ఇంద్రగణాలు, 1 చంద్రగణం ఉంటాయి. నాల్గవ గణం మొదటి అక్షరం యతి. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

వ. **అట్లు సని చేతనారహితం బైన శరీరంబునుంబోలె సీతావిహీనంబయి యున్న పర్ణగృహంబుం గనుంగొని రాఘవుండు మూర్ఛితుండై, లక్ష్మణ ప్రయత్నంబునఁ గొండొకవడికిఁ దెలివొందె; నంత నయ్యన్నయుం దమ్ముండును దత్ప్రదేశంబులయందు సుందరిం దడవుచుం జనువారు ముందట.** **353**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+చని= ఆ విధంగా నడచి; చేతనా, రహితంబు+ఐన= కదలిక మెదలిక లేనట్టి (అసువులు పాసిన); శరీరంబునున్+పోలెన్= దేహంవలె; సీతా విహీనంబు+అయి+ఉన్న= సీత లేనిది అయిఉన్న; పర్ణగృహంబున్= ఆకులతో నిర్మించిన ఇంటిని; కనుంగొని= చూచి; రాఘవుండు= రఘువంశంలో పుట్టినవాడైన రాముడు; మూర్ఛితుండు+ఐ= స్పృహ కోలుపోయినవాడు అయి; లక్ష్మణప్రయత్నంబునన్= లక్ష్మణుడు చేసిన కృషివలన; కొండొక వడికిన్= కొంతసేపటికి; తెలివి+ఒందెన్= తేరుకొన్నాడు; అంతన్= అటుమీద; ఆ+అన్నయున్, తమ్ముండును= ఆ అగ్రజుడును, లక్ష్మణుడును; తత్+ప్రదేశంబుల+అందున్= ఆయాచోటులలో; సుందరిన్= సౌందర్యవతిని- సీతను; తడవుచున్= వెదకుతూ; చనువారు= వెళ్ళేవారు; ముందటన్= ఎదుట.

తాత్పర్యం: రామలక్ష్మణులు ఆ విధంగా ఆందోళన చెందుతూ నడిచి సీత లేని పర్ణశాలను ప్రాణం లేని దేహంవలె నున్నదానిని చూచారు. రాముడు ఆ శూన్యపర్ణకుటీరాన్ని కాంచి మూర్ఛిల్లాడు. లక్ష్మణుడు శీతలోపచారాలు చేయగా కొంతతడవుకు శ్రీరాముడు తేరుకొన్నాడు. అంతట ఆ అన్నదమ్ములు ఇరువురును ఆయా ప్రదేశాలలో సీతాదేవిని వెదకుకొంటూ వెళ్ళుతున్నారు. ముందట....

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **కులిశపాతభంగుర మైన కులనగంబు । కరణిఁ బడియున్న గృధ్రంబుఁ గాంచి బుద్ధి**
నదియు రాక్షసమాయయౌ నని తలంచి । యేయ సమకట్టుటయు విహగేంద్రుఁ డెఱిఁగి. **354**

ప్రతిపదార్థం: కులిశపాతభంగురము+ఐన= వజ్రం (దెబ్బ) పడటంచేత పగిలినది అయిన; కుల, నగంబు= కులపర్వతం; కరణిన్= వలె; పడి+ఉన్న= నేలపై కూలి ఉన్న; గృధ్రంబున్= గద్దను; కాంచి= చూచి; బుద్ధిన్= చిత్తంలో; అదియున్= (ఆ గద్దయును); రాక్షసమాయ+ఔన్+అని= రక్కసుల మోసమే అని; తలంచి= భావించి; ఏయన్= బాణంతో కొట్టటానికి; సమకట్టుటయున్= పూనుకోగా; విహగ+ఇంద్రుఁడు= పక్షులలో శ్రేష్ఠుడు- జటాయువు; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: వజ్రాయుధం యొక్క దెబ్బతో కుప్పకూలిన కులపర్వతంవలె నేలపై పడిఉన్న గొప్పగద్దను చూచి అదికూడా రక్కసులు కల్పించిన మోసంగా భావించి, రామలక్ష్మణులు బాణాలను ప్రయోగించటానికి ఉద్యుక్తులైనారు. అంతట ఆసంగతి గ్రహించి వారలతో ఆ జటాయువు ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ (2) పురాణకథ : పూర్వకాలంలో పర్వతాలు రెక్కలు కలిగి విహరిస్తూ ఉండేవట. అవి ఎక్కడ వ్రాలితే అక్కడ జనపదాలు, పొలాలు, అడవులు నాశనమౌతూ ఉండటంవలన దేవేంద్రుడు తన వజ్రాయుధంతో సంధించి ఆ కొండల రెక్కలను ఖండించాడు.

క. **'ఓయయ్యలార! యేను జ । టాయు వనంబరఁగు పక్షి నరుణతనయుఁడన్**
మీయయ్య దశరథక్షితి । నాయకునకుఁ బ్రియసఖుండ' నావుడు వారల్. **355**

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అయ్యలార!= ఓ ఆర్యులారా- ఓరామలక్ష్మణులారా!; ఏను= నేను; జటాయువు+అనన్+పరఁగు= జటాయువు అనే పేర పిలువబడే; పక్షిన్= పక్షిని; అరుణతనయుఁడన్= అరుణుడి పుత్రుడను; మీ+అయ్య= మీతండ్రి; దశరథ, క్షితి, నాయకునకున్= దశరథమహారాజుకు; ప్రియసఖుండన్= ఇష్టుడ నయిన మిత్రుడను; నావుడున్= అనవుడు, అని చెప్పగా; వారల్= వారు, శ్రీరామలక్ష్మణులు.

తాత్పర్యం: 'ఓ ఆర్యులారా! శ్రీరామలక్ష్మణులారా! నేను జటాయువు అనే పక్షిని. అరుణుడి కుమారుడను. మీ తండ్రి దశరథమహారాజుకు మిత్రుడను' అని చెప్పాడు. అంతట శ్రీరామలక్ష్మణులు.

విశేషం: అరుణుడు= అనూరుడు- సూర్యుడి సారథి, గరుత్మంతుడి అన్న.

వ. **డాయ నరుగుదెంచుటయు నతండు వారితో రావణుండు వైదేహిం గొనిపోవుటయుఁ, దదర్థంబై తాను నద్దనుజుం దొడరి పెనంగుటయుం జెప్పి, యావల రావణుం దరిగినదెస నెఱింగించి విగతజీవుం డయ్యె; నయ్యిరువురు నప్పులుఁగుఱేనికి నతిగౌరవంబున నగ్నిసంస్కారాదికరణీయంబులు నిజజనక నిర్విశేషంబుగా నాచరించి దక్షిణాభిముఖులై చని చని.** **356**

ప్రతిపదార్థం: డాయన్+అరుగుదెంచుటయున్= సమీపంగా రావటమున్నూ; అతండు= అతడు (ఆ జటాయువు); వారితోన్= రామలక్ష్మణులతో; రావణుండు; వైదేహిన్= సీతను (విదేహరాజు కూతురును); కొనిపోవుటయున్= తీసికొని వెళ్ళటమున్నూ; తత్+అర్థంబు+ఐ= అందుకొరకై; తాను= తాను (జటాయువు); ఆ+దనుజున్= ఆ రాక్షసుడిని (రావణుడిని); తొడరి= పూని; పెనంగుటయున్= పోరాడటమున్నూ; చెప్పి= వచించి; ఆవలన్= ఆ పిదప; రావణుండు; అరిగిన= వెళ్ళిన; దెసన్= దిక్కును; ఎఱింగించి= తెలిపి; వి,గత, జీవుండు+అయ్యెన్= పోయిన జీవం కలవాడు అయ్యాడు, మరణించాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు- రామలక్ష్మణులు; ఆ+పులుగుఱేనికిన్= ఆ పక్షిరాజుకు (జటాయువుకు); అతి, గౌరవంబునన్= గొప్పభక్తితో; అగ్నిసంస్కార+ఆది, కరణీయంబులు= దహనం చేయటం మున్నగు (దినవార) క్రియలు: నిజ, జనక, నిర్విశేషంబుగాన్= తమయొక్క తండ్రితో సమానంగా; ఆచరించి= చేసి; దక్షిణ+అభిముఖులు+ఐ= దక్షిణదిక్కుగా మొగాలు కలవారై; చని, చని= వెళ్ళి వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: రామలక్ష్మణులు జటాయువును సమీపించి నిలిచారు. అంతట ఆ పక్షిరాజు వారితో రావణుడు సీతను కొనిపోవటాన్నీ, తాను ఆ అత్యాచారాన్ని ఎదుర్కొని పోరాడి రెక్కలు కోల్పోయి నేలగూలటాన్నీ వివరించి చెప్పి, మరణించాడు. అంతట రామలక్ష్మణులు ఇరువురు తమ తండ్రితో సమానంగా భావించి జటాయువుకు అగ్నిసంస్కారాలు చేసి అంత్యక్రియలు నిర్వర్తించారు. జటాయువువలన రావణుడు దక్షిణదిక్కుకు పోయాడని తెలిసికొని తాముకూడ దక్షిణదిశగా పయనంచేయసాగారు.

ఉ. **ఉరమునయందుఁ గన్నులుఁ బృథూదరదేశమునందు నోరుఁ బ్ర**
స్ఫురితభుజద్వయంబుఁ గులభూమిధరోన్నతభావముం గరం
బరుదుగ నుగ్రమైన వికృతాకృతితోడ నశేషసత్త్వఘ
స్మరుఁ డగుచున్నవానిఁ బటుసత్త్వుఁ గబంధునిఁ గాంచి రచ్చటన్. **357**

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటన్= ఆ ప్రదేశంలో; ఉరమునయందున్= వక్షంలో; కన్నులున్; పృథు+ఉదరదేశమునందున్= విస్తార మైన కడుపు ఉన్న చోటులో; నోరున్= నోరున్నూ; ప్రస్ఫురిత, భుజ, ద్వయంబున్= బాగా విస్తరించిన రెండు బాహువులున్నూ; కుల, భూమిధర+ఉన్నతభావమున్= కులపర్వతంవంటి ఔన్నత్యాన్నీ; కరంబు= మిక్కిలి; ఉగ్రము+ఐన= భయంకర మైన; వికృత+ఆకృతితోడన్= వికారమయిన రూపంతో; అశేష సత్త్వ ఘస్మరుఁడు= పెక్కుజంతువులను చంపి తినేవాడు; అగుచున్నవానిన్= అయినవాడిని; పటుసత్త్వున్= మిక్కుటమైన బలం కలవాడిని; కబంధునిన్= కబంధుడు అనేవాడిని; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: రామలక్ష్మణులు, అచట వికృతమైన రూపం గల కబంధుడిని చూచారు. ఆ కబంధుడికి కన్నులు వక్షంలో ఉన్నవి. పెద్దకడుపులో నోరు ఉన్నది. మిక్కిలి పొడవైన బాహువులతో కులపర్వతంవలె ఎత్తైన, మిగుల భీతిని గొల్పే వికార స్వరూపంతో ఉన్నాడు. అమిత బలంగల ఆ కబంధుడు పెక్కుజంతువులను చంపి పొట్టనింపుకొనే గొప్ప తిండిపోతు.

ఆ. **అక్కబంధుఁ డామిషార్థియై లక్ష్మణుఁ । బట్టికొనియె బాహుబల మెలర్ప;**
నతఁడు గడువిషణ్ణుఁడై 'యన్న! ననుఁ జూడు' । మనుచు రాముఁ జూచి యనియె మఱియు. **358**

ప్రతిపదార్థం: బాహుబలము+ఎలర్పన్= చేతులశక్తి శోభిల్లేటట్లుగా; ఆ+కబంధుఁడు; ఆమిష+అర్థి+ఐ= మాంసాన్ని కోరినవాడై; లక్ష్మణున్+పట్టికొనియెన్= లక్ష్మణుడిని పట్టుకొన్నాడు; అతఁడు= లక్ష్మణుడు; కడున్= మిక్కిలి; విషణ్ణుఁడు+ఐ= విచారంతో కూడినవాడై; అన్న!= అగ్రజా, శ్రీరామా!; ననున్= నన్ను; చూడుము= అరయుము; అనుచున్= అంటూ; రామున్= రాముడిని; చూచి; మఱియున్= వెండియు; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కబంధుఁడు మాంసాహారం కొరకై అన్వేషిస్తూ యాదృచ్ఛికంగా లక్ష్మణుడిని పట్టుకొన్నాడు. లక్ష్మణుడు కబంధుడి బాహుబంధాన్ని విడిపించుకొనలేకపోయాడు. కబంధుడి బలం అట్టిది! అంత లక్ష్మణుడు విషాదంతో నిండిన చిత్తం కలవాడై 'అన్నా! శ్రీరామా! నన్ను చూడుము. నేను ఎట్టి దుఃస్థితిలో చిక్కానో!' అని చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా పలికాడు.

శ్రీరాముఁడు కబంధుఁ డను రాక్షసుం జంపుట (సం. 3-263-27)

సీ. **'మహనీయసామ్రాజ్యమహిమ వాయుటయును, । బితృమరణంబు, నాభీలవిపిన**
భూములఁ గడుదుఃఖమునఁ జరించుటయు, వై । దేహిఁ గోల్పడి వగఁ దిరుగుటయును,
దుదిఁ బోయి యే నిట్టు దొడరి యీ దానవు । వాతఁ జిక్కుటయును వగవ నీకుఁ
బైపయిఁ బెక్కులాపద లయ్యె నక్కట! । ధరణీశ! నీవు నా ధరణిసుతయుఁ

ఆ. **గలసి పూజ్యరాజ్యగౌరవంబున వెలుఁ । గంగ నెలమిఁ జూడఁ గాన నైతి**
నేను దలఁప నెట్టి హీనభాగ్యుండనో!' । యనుచు ననుజుఁ డార్తి నడలుటయును. **359**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= రాజా, శ్రీరామా!; మహనీయసామ్రాజ్యమహిమ= గొప్పదైనది, విస్తరించినది అయిన రాజ్యం యొక్క గౌరవం; పాయుటయును= వదలిపోవటమున్నూ; పితృ, మరణంబున్= తండ్రి చనిపోవటమున్నూ; ఆభీల, విపిన, భూములన్= భయంకరమైన అడవి ప్రదేశాలలో; కడున్= మిక్కుటమైన; దుఃఖమునన్= ఆవేదనతో; చరించుటయున్= తిరుగుటయున్నూ; వైదేహిన్= సీతను; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; వగన్= దుఃఖంతో; తిరుగుటయును= సంచరించటమున్నూ; తుదిన్+పోయి= చిట్టచివరకు; ఏన్= నేను; ఇట్టు= ఈరీతిగా; తొడరి= కడగి; ఈదానవువాతన్= ఈరాక్షసునినోటికి; చిక్కుటయును= వశం కావటమున్నూ; వగవన్= ఆలోచించగా; నీకున్= ఓరామా! నీకు; పై+పయిన్= ఒకదానిపై మరొకటి; పెక్కులు= అనేకాలైన; ఆపదలు+అయ్యెన్= కష్టాలు సంప్రాప్తాలయ్యాయి; అక్కట= అయ్యో! ఎంత దురవస్థ వాటిల్లింది; నీవున్= నీవును; ఆ ధరణిసుతయున్= భూమికి కూతురు అయిన సీతాదేవియున్నూ; కలసి= కూడి; పూజ్య, రాజ్య, గౌరవంబునన్= ఆరాధించదగిన రాజ్యమర్యాదలతో; వెలుగంగన్= ప్రకాశించగా; ఎలమిన్= సంతోషంతో; చూడన్+కానన్+ఐతిన్= దర్శింపజాలకపోయాను; నేను= నేను; తలఁపన్= యోచించగా; ఎట్టి= ఎటువంటి; హీనభాగ్యుండన్+ఓ= దురదృష్టవంతుడనో కదా; అనుచున్= అని అంటూ; అనుజుఁడు= తమ్ముడు (లక్ష్మణుడు); ఆర్తిన్= దుఃఖంతో; అడలుటయును= కలతచెందినవాడు కాగా.

తాత్పర్యం: 'అగ్రజా, శ్రీరామా! నీకు ఆపదలపై ఆపదలు దాపురించాయి. భోగభాగ్యాలతో తులతూగే రాజ్యం తొలగిపోయింది. తండ్రిగారు మరణించారు. భయంకరమైన అడవులలో తిరుగాడవలసి వచ్చింది. చిట్టచివరకు దురదృష్టదశకు పరాకాష్ఠగా- నేను ఈ రాక్షసుడికి చిక్కాను. ఇక ఈతడు నన్ను తన పొట్టనపెట్టుకొంటాడు. అయ్యో! శ్రీరామచంద్రా! నీవును నీదేవియైన సీతాదేవియు పట్టాభిషేకం చేసికొని, రాజలాంఛనాలతో శోభిల్లే సుందరదృశ్యాన్ని కనులపండువుగా కాంచలేకపోయానుగదా! ఇక నావంటి దురదృష్టవంతుడు ఎవడైనా ఉన్నాడా?' అంటూ లక్ష్మణుడు విచారంతో కలతచెందాడు.

తే. **విగతసంభ్రముఁ డై రామవిభుఁడు గడఁగి । 'యన్న! లక్ష్మణ! యోడకు మన్న, యేను**
గలుగ నీ కేల యాపద గలుగనేర్చు? ననుచు గ్రక్కున నిశితమహాసి వెఱికి. **360**

ప్రతిపదార్థం: రామవిభుఁడు= రామరాజు; విగతసంభ్రముఁడు+ఐ= పోయిన తత్తరపాటు కలవాడై, ధైర్యం కలవాడై; కడఁగి= పూని; అన్న! లక్ష్మణ!= ప్రేమపాత్రుడ వైన లక్ష్మణా!; ఓడకుము+అన్న!= భయపడవద్దయ్యా!; ఏను= నేను; కలుగన్= ఉండగా; నీకున్= నీకు; ఆపద= కీడు; ఏల కలుగనేర్చున్= ఎందుకు ఏర్పడుతుంది; అనుచున్= అని అంటూ; గ్రక్కునన్= వేగంగా; నిశిత, మహా+అసి= వాడి అయిన గొప్పకత్తిని; వెఱికి= (ఒరనుండి) బయటకు లాగి.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు ఎట్టి తత్తరపాటు చెందకుండా ధీరుడై నిలిచి 'ప్రియమైన తమ్ముడా! లక్ష్మణా! నేను ఉండగా నీకు ఎట్టి కీడు వాటిల్లదు' అంటూ ఒరనుండి గొప్పదైన తన కత్తిని తీశాడు.

వ. ఆ రక్కసు డాచేయిఁ దునియ వ్రేసిన లబ్ధమోక్షణుండయి లక్ష్మణుండు ప్రకటసైంహికేయ దంష్ట్రాయంత్ర విముక్తుండయిన తిగ్మభానుండునుంబోలెఁ బ్రదీప్తుండయి తీక్ష్ణకౌక్షేయకంబునఁ దదీయ దక్షిణబాహు ఖండనంబు సేసి పార్శ్వద్వయంబు భేదించిన నాక్షణంబ కబంధుఁడు దివ్యరూపధరుం డగుటయుం గని రాఘవుండు విస్మితుండై. 361

ప్రతిపదార్థం: ఆ, రక్కసు, డా, చేయిన్= ఆ రాక్షసుడియొక్క ఎడమచేతిని; తునియన్‌వ్రేసినన్= ఖండించగా; లబ్ధమోక్షణుండు+ అయి= పొందిన విముక్తి కలవాడు అయి (విముక్తి పొందినవాడై); లక్ష్మణుండు= లక్ష్మణుడు; ప్రకట, సైంహికేయదంష్ట్రా, యంత్ర, విముక్తుండు+అయిన= తేటతెల్లంగా కనుపించిన రాహువుయొక్క కోరలు అనే మరనుండి విడిచిపెట్టబడిన; తిగ్మ, భానుండునున్+పోలెన్= తీక్ష్ణమైన కిరణాలు కల సూర్యుడివలె; ప్రదీప్తుండు+అయి= వెలుగొంది; తీక్ష్ణ+కౌక్షేయకంబునన్= వాడి అయిన కత్తిచేత; తదీయ, దక్షిణ, బాహు, ఖండనంబు+చేసి= ఆతడియొక్క (ఆ కబంధుడియొక్క) కుడిచేతిని నరికి; పార్శ్వద్వయంబు= ప్రక్కలజంటను (కుడిప్రక్కగా, ఎడమప్రక్కగా ఉన్న ఉదరభాగాన్ని - అనగా చంకల క్రింది భాగాలను); భేదించినన్= చీల్చగా; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే (వెంటనే); కబంధుఁడు; దివ్య, రూప, ధరుండు+అగుటయున్= దేవతలకు సంబంధించిన ఆకారం కలవాడు కావటం; కని= చూచి; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చెరువును పొందినవాడై.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు కబంధుడి ఎడమచేతిని తనకత్తితో ఖండించాడు. వెనువెంటనే కబంధుడిబారినుండి విముక్తుడైన లక్ష్మణుడు రాహువుయొక్క కోరలనుండి విడివడిన సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తూ వాడికత్తిని తీసి కబంధుడి కుడిచేతినికూడ ఖండించి, వాడిపొట్టను ఇరుప్రక్కల చీల్చాడు. ఆక్షణంలోనే ఆరాక్షసుడు దివ్యరూపం ధరించి నిల్చాడు. శ్రీరాముడు ఆశ్చర్యపోయాడు.

విశేషం: కౌక్షేయకం= కుక్షికిదగ్గరగా ధరించబడే కత్తి. సంశోధితప్రతిలో గౌక్షేయకంఅని ఉన్నది. అది అచ్చుపొరపాటు. పూర్వకాలంలో వీరులు తనపొట్టకు కత్తిని ఆత్మరక్షణకై ఉపయోగించేనిమిత్తం కట్టుకొంటూ ఉండేవారు.

క. 'ఈవనమునందు రాక్షస । భావంబున నున్న నీకుఁ బ్రకటితదివ్య
త్వావాప్తి యైన కారణ । మేవిధ?' మనుటయును నాతఁ డిట్లని చెప్పెన్. 362

ప్రతిపదార్థం: ఈవనమునందున్= ఈ అరణ్యంలో; రాక్షసభావంబునన్= రక్కసివై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; నీకున్= నీకు; ప్రకటిత దివ్యత్వ+అవాప్తి= తేటతెల్ల మైన దేవతాస్వరూపం పొందటానికి; ఐన, కారణము= అయిన హేతువు; ఏవిధము= ఏరీతిగా ఏర్పడింది అనుటయునున్= (అని రాముడు) ప్రశ్నించటమున్నూ!; ఆతఁడు= అతడు (దివ్యరూపం తాల్చిన కబంధుడు); ఇట్లు+అని= ఈరీతిగా; చెప్పెన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ దివ్యపురుషుడా! నీవు ఇంతవరకు ఈ అడవిలో రాక్షసరూపంలో రాక్షసజీవితాన్ని గడపి ఉన్నావుకదా! ఇప్పుడు నీకు ఈ దివ్యరూపం ఏవిధంగా సంప్రాప్తించింది?' అని శ్రీరాముడు ప్రశ్నించాడు. అంతట దివ్యరూపం తాల్చి నిల్చిన భూతపూర్వ కబంధుడు ఈ రీతిగా పలికాడు.

వ. ఏను విశ్వావసుం డను గంధర్వుండ; బ్రహ్మశాపంబునం జేసి రాక్షసత్వంబు నొంది మీవలన శాపమోక్షంబు వడసితి; రావణుం డను రక్కసుండు జానకిం గొనిపోయి, లంకానగరంబున నునిచినవాఁడు; మీకు హితోపదేశంబు సేసెద; నిట పోవంబోవఁ బంపాభిధానం బయిన సరోవరంబు గలదు; దాని యావల ఋశ్యమూకం బనుశైలంబునందు వాలిసహోదరుండు సుగ్రీవుం డను వానరుండు సచివ చతుష్టయ సహితుండై యుండు; నతనితోడ సఖ్యంబు సేయుము; దానం జేసి నీకుఁ గార్యసిద్ధి యగు' నని పలికి గంధర్వుండు వారి వీడ్కొని నిజేచ్ఛం జనియెఁ; దదనంతరంబ యట చని చని. 363

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; విశ్వావసుండు+అను= విశ్వావసుడు అనే పేరుకల; గంధర్వుండన్= గంధర్వుడను; బ్రహ్మశాపంబునన్+చేసి= బ్రహ్మదేవుడియొక్క శాపంవలన; రాక్షసత్వంబున్= రాక్షసభావాన్ని; ఒంది= పొంది; మీవలనన్= (ఓ రామా! ఓలక్ష్మణా!) మీవలన; శాపమోక్షంబున్= శాపంనుండి విడుదల; పడసితిన్= పొందాను; రావణుండు+అను= రావణుడు అనేపేరు కల; రక్కసుండు= రాక్షసుడు; జానకిన్= సీతను; కొనిపోయి= అపహరించి; లంకానగరంబునన్= లంక అనే పట్టణంలో; ఉనిచినవాఁడు= ఉంచాడు; మీకున్= (రామలక్ష్మణులైన) మీకు; హిత+ఉపదేశంబు+చేసెదన్= మేలు కలిగించే మాటలను చెప్పుతాను; ఇట, పోవన్+పోవన్= ఇక్కడ నుండి వెళ్లగా వెళ్లగా, చాలాదూరం పయనించగా; పంపా+ అభిదానంబు+అయిన= పంప అనే పేరు కలిగిన; సరోవరంబు= సరస్సు; కలదు= ఉన్నది; దాని+ఆవలన్= ఆ పంపాసరోవరం దాటినపిదప; ఋశ్యమూకంబు+అను, శైలంబునందున్= ఋశ్యమూకం అనేపేరు గల కొండమీద; వాలిసహోదరుండు= వాలియొక్క తమ్ముడు; సుగ్రీవుండు+అను= సుగ్రీవుడు అనే పేరు గల; వానరుండు= కోతి; సచివచతుష్టయ, సహితుండు+ఐ= మంత్రులు నలుగురితో కూడినవాడు అయి; ఉండున్= నివసిస్తూ ఉంటాడు; అతనితోడన్= ఆ సుగ్రీవుడితో; సఖ్యంబు+ చేయుము= మైత్రి నెరపుము; దానన్+చేసి= దానివలన; నీకున్= నీకు; కార్యసిద్ధి+అగున్= కార్యం నెరవేరగలదు; అని పలికి= అని వచించి; వారిన్= వారిని (రామలక్ష్మణులను); వీడ్కొని= మర్యాదపూర్వకంగా సెలవు గైకొని; గంధర్వుండు= గంధర్వుడు; నిజ+ఇచ్ఛన్= తనయిచ్ఛ వచ్చిన చొప్పున; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; చని చని= వెడలివెడలి (చాలదూరం ప్రయాణం చేసి).

తాత్పర్యం: 'నేను విశ్వావసుడు అనేపేరు గల గంధర్వుడను. బ్రహ్మదేవుడిశాపంవలన నాకు రాక్షసజన్మ వచ్చింది. నేడు మీమూలంగా నాకు శాపవిమోచనం కలిగింది. రావణుడు అనే రాక్షసుడు సీతను అపహరించి లంకాపట్టణానికి కొనిపోయాడు. మీమేలు కోరి నేను చెప్పే వాక్యాలు వినండి. ఇటనుండి బహుదూరం పయనించిన పిదప 'పంప' అనే పేరు గల సరోవరం చేరుతారు. ఆ సరస్సుకు కొంచెం దూరంలో ఋశ్యమూకం అనేపేరు గల పర్వతం ఉన్నది. ఆ పర్వతంమీద వాలితమ్ముడు సుగ్రీవుడు అనే వానరుడు నలుగురు మంత్రులతో కలిసి నివసిస్తున్నాడు. మీరు ఆ సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేయండి. దానివలన మీపని నెరవేరగలదు' అని చెప్పి ఆ గంధర్వుడు రామలక్ష్మణులవద్ద మర్యాదగా సెలవుతీసికొని ఇచ్ఛవచ్చినచోటికి వెళ్ళాడు. పిమ్మట రామలక్ష్మణులు బహుదూరం పయనించి.

సీ. కమనీయకమలినీకహ్లారదళకేస । రాన్వితజలముల నర్ఘ్యవిధియుఁ,
దరళతరంగహస్తములఁ బాద్యంబు, ను । న్మద చక్రసారసమధుపహంస
రుతులఁ బ్రియోక్తులు, రుచిరవానీర ని । వేశనచ్ఛాయల విశ్రమంబు
మందసంచారితమారుతంబుల నురు । తాపనోదనమును దగిలి యెపుడు

ఆ. నాచరించుచును సమంచితాతిథి జన । సేవనమునఁ దనదుజీవనంబు
ఫలము నొంద నొప్పు పంపాసరోవరం । బెదురఁ గాంచి రన్నరేంద్రసుతులు. 364

ప్రతిపదార్థం: అ+నర+ఇంద్ర, సుతులు= ఆ రాజపుత్రులు (రామలక్ష్మణులు); కమనీయ, కమలినీ, కహ్లార, దళ, కేసర+అన్విత, జలములన్= మనోహరాలైన తామరతంపరలతో, ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక ఎఱుపు రంగును గల సౌగంధికపుష్పాలయొక్క రేకులలోని కింజల్కాలతో కూడిననీళ్లతో; అర్ఘ్యవిధియున్= పూజాసత్కారానికి ఇచ్చే నీరును; తరళ, తరంగహస్తములన్= మెరుస్తున్న కెరటాలు అనేచేతులతో; పాద్యంబున్= పాదాలు కడుగుకొనటానికై స్వాగతపూర్వకంగా ఇచ్చే నీరును; ఉన్మద, చక్ర, సారస, మధుప, హంస, రుతులన్= బాగా మత్తిల్లిన చక్రవాకముల యొక్కయు, బెగ్గురుపక్షుల యొక్కయు, తుమ్మెదలయొక్కయు, అంచలయొక్కయు ధ్వనులచేత; ప్రియోక్తులు= ప్రియ+ఉక్తులు= (యోగక్షేమాల నడిగే) మంచిమాటలును; రుచిర, వానీర, నివేశన+ఛాయలన్= ప్రకాశించే నీటిప్రబ్బలిచెట్లు సమకూర్చే విడిదిఇండ్లనీడలలో; విశ్రమంబు= విశ్రాంతి; మంద, సంచారితమారుతంబులన్= మెలమెల్లగా వీచే గాలులచేత; ఉరు, తాపనోదనమును= మిక్కుటమైన ఎండను తొలగించుటయును; తగిలి= పూని; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఆచరించుచును= చేస్తూ; సమంచిత+అతిథి, జనసేవనమునన్= ఒప్పిద మయ్యేటట్లుగా అతిథిజనులకు పరిచర్యచేయటంలో; తనదు= తనయొక్క; జీవనంబు=(1) బ్రదుకు, (2)జలం; ఫలమున్+ఒందన్+ఒప్పు= ఫలించేటట్లుగా శోభిల్లు; పంపాసరోవరంబు= పంప అనే పేరు గల సరస్సును; ఎదురన్= తమముందర; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: రాజపుత్రులైన ఆ రామలక్ష్మణులు తమకట్టెదురుగా ఉన్న పంపాసరోవరాన్ని చూచారు. ఆ పంపాసరోవరం సతతం అతిథి సత్కారం చేస్తూ తనజీవనం ధన్యమయ్యేటట్లు చేసికొంటున్నట్లు ఒప్పుతున్నది. పంపాసరస్సు ఎల్లప్పుడూ అతిథులకు అర్ఘ్యం సమర్పిస్తూ ఉన్నది. ఆ అర్ఘ్యజలం మనోహరా లైన తామరలచేతను, ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక ఎఱుపురంగు గల రేకులతో శోభిల్లే సౌగంధికపుష్పాల కింజల్కాలతో పుప్పొడులతో పరిమళిస్తూ ఉన్నది. ఇక, మెరసే కెరటాలు అనే చేతులతో అతిథులకు కాళ్ళుకడిగేనీటిని సమర్పిస్తూ ఉన్నది. అలాగే చక్రవాకములు, హంసలు మున్నగు జలపక్షుల ధ్వనులనే ప్రియోక్తులతో ఆదరిస్తూ ఉన్నది. తీరాలలోని పొదరిండ్ల నీడలనే విశ్రమస్థలాలను నిర్దేశిస్తున్నది. మందమారుతాలచే తాపశ్రమను తొలగిస్తూ ఉన్నది. ఈ రీతిగా ఈ అతిథిసేవయే తనజీవనానికి ధన్యత కలిగించేటట్లు భావించేదిగా పంపాసరోవరం వారికి గోచరించింది!

విశేషం: (1) అతిథిసేవాపరాయణత్వమే ఉత్తమసంస్కృతికి నికషాయమానం. 'అతిథిదేవోభవ'- సనాతన భారతీయసంప్రదాయాన్ని సూచించే ఉపనిషదుక్తి. (2) అలం: సంపూర్ణ రూపకం. పంపాసరోవరానికి ఆతిథేయునకు ఇట అభేదాధ్యవసాయం హృదయంగమంగా వర్ణించబడింది. (3) అలం: శ్లేష. జీవనం అనగా అర్థం బ్రదుకు. అర్థాంతరం నీరు. ఆతిథేయునిపట్ల బ్రదుకు, పంపాసరోవరంపట్ల నీరు అన్వర్థం. (4) ఈ సీసపద్యం ప్రబంధపరమేశ్వరుడైన ఎఱ్ఱనకు గల వర్ణనాభినివేశానికి ఉదాహరణం.

వ. ఆ సరోవరతీరంబునం గౌసల్యానందనుండు తత్తద్విషయవిశేషోల్లాసంబులవలనం గ్రొత్తయై చిత్తజానలంబు దరికొని చేతోవృత్తంబు నెరియింపం దొడంగినఁ దాల్మి దొఱంగి జానకిం బేర్కొని యాక్రందనవచనవివశుం డగుటయు, నతనికి లక్ష్మణుం డి ట్లనియె. 365

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సరోవర, తీరంబునన్= ఆ (పంపా)సరస్సుయొక్క ఒడ్డునందు; కౌసల్యానందనుండు= కౌసల్యకొడుకు- శ్రీరాముడు; తత్+తత్+విషయ, విశేష+ఉల్లాసంబులవలనన్= ఆయా ఇంద్రియార్థములు విశేషమైన వికాసమును పొందినవగుట వలన; క్రొత్త+ఐ= వినూతన మైనదట్టిదై; చిత్తజ+అనలంబు= మన్మథుడికి సంబంధించిన అగ్ని- కామోద్రేకం; దరికొని= సంక్రమించి; చేతన్+వృత్తంబున్= మానసికవ్యాపారాన్ని; ఎరియింపన్+తొడంగినన్= కలత చెందింప సాగగా; తాల్మి= ఓర్పు; తొఱంగి= వీడి; జానకిన్+పేర్కొని= సీతను స్మరించి బిగ్గరగా పలవించి; ఆక్రందన, వచన, వివశుండు+అగుటయున్= ఏడుస్తూ వశంతప్పినవాడు కాగా; అతనికిన్= రాముడికి; లక్ష్మణుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా వచించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పంపాసరోవర తీరంలో ఉద్దీపనవిభావా లైన ఆయా మనోహరపరిసరాలను చూచిన శ్రీరాముడు మన్మథభావవివశుడై సీతాదేవిని స్మరిస్తూ బిగ్గరగా ఎలుగెత్తి ఆమెను పేర్కొంటూ ఆక్రోశింపసాగాడు. అంతట లక్ష్మణుడు రాముడితో ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. 'పురుషవరేణ్య! యిట్లు మిముబోఁటులకుం జనునయ్య? యాపదల్
వొరసినచోఁ గలంగుట; ప్రభుత్వ మెలర్పఁగఁ దాల్మి యూఁది దు
స్తరతరమానసవ్యథలు దల్గుము; సంభృతపౌరుషుండ వై
యరయుము దేవి యున్నయెడ యారసి కార్యము దీర్పు నేర్పునన్. 366

ప్రతిపదార్థం: పురుష, వరేణ్య!= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా- శ్రీరామా!; ఆపదల్+పొరసినచోన్= ఇడుమలు తారసిల్లినపుడు; కలంగుట= కలతచెందటం; మిము బోఁటులకున్= మీవంటివారికి (మీవంటి మహానుభావులకు); ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చనున్+అయ్య= తగునా?; ప్రభుత్వము+ఎలర్పఁగన్= పరిపాలన అతిశయించగా, అనగా నిగ్రహం శోభిల్లేటట్లుగా; తాల్మి+ఊఁది= ఓర్పు వహించి; దుస్తర, తర, మానసవ్యథలు= దాటటానికి మిక్కిలి కష్టమైన మనస్సులోని బాధలు; తల్గుము= (తలుగుము)= వదలిపెట్టుము; సంభృత, పౌరుషుండవు+ఐ= పౌరుషంగలవాడవు అయి; దేవి+ఉన్న+ఎడ= (సీతా)దేవి ఉన్నచోటు; అరయుము= కనుగొనుము; ఆరసి= కనుగొని; నేర్పునన్= సామర్థ్యంతో; కార్యము+తీర్పుము= పనిని నెరవేర్చుము.

తాత్పర్యం: పురుషులలో శ్రేష్ఠుడవైన శ్రీరామా! ఇక్కట్టులు దాపురించినపుడు మీవంటి మహానుభావులు కలతచెందరాదు. ఓర్పు వహించి నిగ్రహంతో మనస్సులోని వెతలను పారద్రోలాలి. అదే పౌరుషం అనిపించుకొంటుంది. సీతాదేవి ఉన్నచోటు తెలిసికొనుము. తెలిసికొనినపిమ్మట నేర్పుతో కర్తవ్యం నెరవేర్చుము.

ఆ. అధిప! శిష్యుఁడను సహాయుండు భృత్యుండ । నైన యేను గల్గ నాత్మ నీకు
నేల వగవ?' నని మహీపతిచిత్తంబు । నలఁత డిందుపఱిచె నవరజుండు. 367

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓరాజా, శ్రీరామా!; శిష్యుఁడను= నీవు చెప్పిన చొప్పున నడచుకొంటూ నీకడ జ్ఞానం, శీలం నేర్చుకొనటానికి చేరినవాడిని; సహాయుండన్= నీకు తోడుపడే వాడిని; భృత్యుండన్= సేవకుడను; ఐన= ఐనట్టి; నేను= ఏను; కల్గన్= ఉండగా; నీకున్= నీకు; ఆత్మన్= మనస్సులోపల; వగవన్+ఏల?= విచారించటం ఎందుకు?; అని= అని చెప్పి; మహీపతి చిత్తంబు= రాజుయొక్క అనగా శ్రీరాముడియొక్క మనస్సులోని; అలఁత= వ్యాకులతను; అవరజుండు= తమ్ముడు- లక్ష్మణుడు; డిందుపఱిచెన్= తగ్గించాడు.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! శ్రీరామా! నేను నీకు శిష్యుడిని, భక్తితో ఆరాధించేవాడిని, తోడుపడేవాడిని, పరిచారకుడను. నేను నీప్రక్కన ఉండగా మనస్సులో నీవు ఎందుకు విచారపడాలి?' అని ఊరడించి తమ్ముడైన లక్ష్మణుడు శ్రీరాముడి మనస్సులోని కలవరాన్ని ఉపశమింపజేశాడు.

వ. తదనంతరంబ యయ్యిరువురుం బంపాసరోవరంబునం గృతస్నాను లయి దేవపితృతర్పణంబులు సేసి చని ముందట నతిబహుళబలాహకవ్యూహసన్నాహసమున్నతంబు లైన యభంగోత్తుంగ శృంగసముదయంబుల నఖిలగగన క్రోడపీడనంబు సేయుచున్న దాని ఋశ్యమూకశైలంబుఁ జేరి తదుపకంఠప్రదేశంబున విశ్రమించి యున్నంత. 368

ప్రతిపదార్థం: తత్+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరును (రామలక్ష్మణులు); పంపాసరోవరంబునన్= పంప అనే సరస్సులో; కృతస్నానులు+అయి= చేయబడిన స్నానం కలవారై (స్నానం చేసినవారై); దేవపితృతర్పణంబులు+చేసి= దేవతలకును, చనిపోయిన తండ్రితాతలు మున్నగువారలు తరించటానికై ఇచ్చే నీళ్లను వదలటం ద్వారా శ్రాద్ధక్రియలు నిర్వహించి; చని= పయనం కొనసాగించి; ముందటన్= ఎదురుగా; అతి, బహుళ బలాహకవ్యూహసన్నాహసమున్నతంబులు+ఐన= తరచైన పెక్కు మేఘాల సముదాయాల చేరికగలవై, మిక్కిలి ఎత్తై ఉన్న; అభంగ+ఉత్తుంగ, శృంగసముదయంబులన్= వంకరటింకరలు లేకుండా నిటారుగా ఉన్న శిఖరాలయొక్క గుంపులచేత; అఖిల, గగన, క్రోడ, పీడనంబు= సమస్తమైన ఆకాశంయొక్క వక్షానికి ఒరిపిడి; చేయుచున్నదానిన్= సలుపుచున్న దానిని; ఋశ్యమూకశైలంబున్+చేరి= ఋశ్యమూకం అనేపేరుగల పర్వతాన్ని చేరి; తత్+ఉపకంఠ; ప్రదేశంబునన్= ఆ(కొండయొక్క) సమీపంలో ఉన్న స్థలంలో - ఆ కొండచరియపై; విశ్రమించి+ఉన్నంతన్= అలపు దీర్చుకొనే సమయంలో.

తాత్పర్యం: పిమ్మట, రామలక్ష్మణులు పంపాసరోవరాన్ని చేరి అందులో స్నానంచేసి వేల్పులకు, పితరులకు తర్పణాలు విడిచారు. పిదప ఆ సరోవరానికి ముందుగా ఉన్న ఋశ్యమూకపర్వతాన్ని చూచారు.ఎత్తైన ఆ పర్వతపు శిఖరాలు మిక్కిలి ఎత్తుగా, నిటారుగా ఉండి ఆకాశం యొక్క వక్షఃస్థలాన్ని రాచుకొంటున్నట్లుగా ఉన్నాయి. ఆ శిఖరాల మీద దట్టంగా మేఘాలు ఆవరించి ఉన్నాయి. వారు- ఇరువురు ఆ కొండను చేరి- ఆ కొండ సమీప ప్రదేశంలో అలపు తీర్చుకొనడానికి కూర్చున్నారు.

సీ. ఆ రాజపుత్త్రుల నారూఢతేజుల । వీరుల నున్నతోదారభుజులఁ
గనుఁగొని సుగ్రీవుఁ డనఘుఁ డగ్గిరిశృంగ । ముననుండి తానును దన సచివులుఁ
జింతించి వారివృత్తాంతము నెఱుఁగంగ । సంతతోత్సాహు ధీమంతు శౌర్య
వంతు నుత్తము హిమవంతునిఁబోని య । త్యంతసుస్థిరు హనుమంతుఁ బనిచె;

ఆ. నతఁడు నరిగి నృపతిసుతులతెఱం గెల్ల । నెఱిఁగి వనచరేంద్రు నెఱుఁగఁ జెప్పి
యుగ్రతేజుఁ డైన సుగ్రీవుతోఁ జెల్మి । యొనర సంఘటించె మనుజపతికి. 369

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాజపుత్త్రులన్= ఆ రాచబిడ్డలను; ఆరూఢతేజులన్= దేదీప్యమాన మైన కాంతికల వారిని; వీరులన్= పరాక్రమవంతులను; ఉన్నత+ఉదార, భుజులన్= ఎత్తైనవి, గొప్పవి అయిన భుజాలు కలవారిని; అనఘుఁడు= పాపం లేనివాడు; సుగ్రీవుఁడు= సుగ్రీవుడు అనే వానరరాజు; ఆ+గిరి, శృంగమునన్+ఉండి= ఆ కొండకొమ్మున నిలిచి ఉండి; తానును= తానున్నూ; తనసచివులున్= తనమంత్రులున్నూ; కనుగొని= చూచి; చింతించి= ఆలోచించి; వారి, వృత్తాంతమున్= వారిసంగతిని; ఎఱుఁగంగన్= తెలియటానికి; సంతత+ఉత్సాహున్= ఎడతెగని ఉత్సాహం కలిగినవాడిని; ధీమంతున్= తెలివి తేటలు కలవాడిని; శౌర్యవంతున్= పరాక్రమం కలవాడిని; ఉత్తమున్= మంచివాడిని; హిమవంతునిన్+పోని= హిమవంతుని వలె; అత్యంత సుస్థిరున్= మిక్కిలి స్థైర్యం కలవాడిని; హనుమంతున్= హనుమంతుడిని; పనిచెన్= నియోగించాడు; అతఁడున్= ఆ హనుమంతుడును; అరిగి= వెళ్లి (రామలక్ష్మణుల దగ్గరికి వెళ్లి); నృపతి, సుతుల, తెఱంగు+ఎల్లన్= రాజపుత్రుల

(రామలక్ష్మణుల) తీరుతెన్నులన్నిటిని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; వన, చర+ఇంద్రున్= అడవిలో సంచరించే కోతులకు ప్రభువును- సుగ్రీవుడిని; ఎఱుఁగన్+చెప్పి= తెలిసేటట్లుగా వివరించి చెప్పి; మనుజపతికిన్= మానవుల రాజుకు శ్రీరాముడికి; ఉగ్ర తేజుఁడు+ఐన= మిక్కుటమైన వర్చస్సు కలవాడు అయిన; సుగ్రీవుతోన్= సుగ్రీవుడితో; చెల్మి= మైత్రి; ఒనరన్= ఒప్పిదంగా; సంఘటించెన్= ఏర్పరిచాడు.

తాత్పర్యం: వానరులప్రభువూ పుణ్యాత్ముడూ అయిన సుగ్రీవుడు ఆ రాజపుత్రులైన శ్రీరాముడిని లక్ష్మణుడిని దేదీప్యమానమైన తేజస్సుతో వెలుగొందుతున్నవారిని ఎత్తైనభుజాలతో మహావీరులుగా కన్పిస్తున్నవారిని ఆ కొండకొమ్మననుండి చూచాడు. అంతట ఆ సుగ్రీవుడు తన మంత్రులతో చర్చించి, ఆ రాజపుత్రులవృత్తాంతం తెలిసికొనటానికై హనుమంతుడిని నియోగించాడు. హనుమంతుడు సుగ్రీవుడి సచివుడు, పురుషకార్యం నిర్వహించటంలో లోకోత్తరకార్యాలను సాధించటంలో స్థిరమైన సంకల్పం కలవాడు, మేధావి, పరాక్రమం కలవాడు. మంచివాడు. చలించనిచిత్తం కలవాడు, స్థైర్యంలో హిమాలయపర్వతంవంటివాడు ఆ హనుమంతుడు- సుగ్రీవుని దూతగా ఆ రాజపుత్రులవద్దకు వెళ్లి, వారి సమాచారం సేకరించి, తేజస్వి అయిన సుగ్రీవుడిని గూర్చి వారికి తెలిపి, సుగ్రీవుడికి శ్రీరాముడికి స్నేహం సంఘటించాడు.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. ధైర్యం గల వీరుడిని చలించని కొండతో పోల్చటం పరిపాటి. హనుమంతుడు హిమవంతుడితో ఇట పోల్చబడ్డాడు. (2) పూర్వకాలంలో రాయబారిగా రాజకార్యాలను తీర్చు సచివుడికి ఉండవలసిన లక్షణాలు ఇట హనుమంతుడి పరంగా పేర్కొనబడ్డాయి.

వ. సుగ్రీవుండును మున్ను సీతాపరిత్యక్తంబై తమ ముందటం బడినం దారు గైకొని సంగ్రహించియున్న భూషణ నిచయంబు రామునకు నివేదించినంజూచి, యతండు సముత్సుకుండై వానికి వానరైశ్వర్యంబు ప్రతిశ్రుతంబు సేసి తదీయశత్రుం డైన వాలిం జంపఁ బ్రతిజ్ఞ సేసెఁ; గపీశ్వరుండును జానకిం దెచ్చుటకు సహాయంబుగా నొడంబడియె; నంతట నందఱుం గూడికొని వాలి నివాసం బైన కిష్కంధానగరంబున కరిగి; రప్పుడు భానుసూనుండును. 370

ప్రతిపదార్థం: సుగ్రీవుండును= సుగ్రీవుడుసయితం; మున్ను= అంతకుముందు; సీతా, పరిత్యక్తంబు+ఐ= సీతాదేవిచేత విడువబడినదై; తమ ముందటన్+పడినన్= తమ యెదుట పైనుండి క్రిందకు పడగా; తారు= తాము (సుగ్రీవాదివానరులు); కైకొని= స్వీకరించి; సంగ్రహించి+ఉన్న= దాచిఉంచిన; భూషణనిచయంబున్= ఆభరణాల సముదాయాన్ని, రామునకున్= శ్రీరాముడికి; నివేదించినన్= సమర్పించగా; అతండు= అతడు - శ్రీరాముడు; సముత్సుకుండు+ఐ= మిక్కుటమైన ఉద్వేగాన్ని పొందినవాడై; వానికిన్= అతడికి - సుగ్రీవుడికి; వానర+ఐశ్వర్యంబు= కోతులయొక్క ప్రభుత్వం; ప్రతిశ్రుతంబు చేసి= వాగ్దానం కావించి (సంపాదించిపెట్టటానికి అంగీకరించి); తదీయశత్రుండు+ఐన= ఆతడియొక్క (సుగ్రీవుడియొక్క) విరోధి అయిన; వాలిన్= వాలిని; చంపన్= సంహరించటానికై; ప్రతిజ్ఞ+చేసెన్= శపథం గైకొన్నాడు; కపి+ఈశ్వరుండును= కోతులరేడును-సుగ్రీవుడును; జానకిన్= సీతను; తెచ్చుటకున్= తీసికొనిరావటానికి (రావణుడి చెఱనుండి విడిపించి తేవటానికి); సహాయంబు+కాన్= సాయం చేయటానికి; ఒడంబడియెన్= సమ్మతించాడు; అంతట= అటుపిమ్మట; అందఱున్= అందరును (రాముడు, లక్ష్మణుడు, సుగ్రీవుడు, అతని సచివులును); కూడికొని= కలసి; వాలినివాసంబు+ఐన= వాలి నివసించే చోటు అయిన; కిష్కింధానగరంబునకున్= కిష్కింధ అనే పేరు కల పట్టణానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; భానుసూనుండును= సూర్యుడికొడుకు- సుగ్రీవుడును.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సుగ్రీవుడు శ్రీరాముడికి సీతాదేవి ఆభరణాలమూటను సమర్పించాడు. సీత అంతకుముందు రావణుడిచేత కొనిపోబడేటప్పుడు తనసొమ్ములను మూట కట్టి వానరులు సంచరిస్తున్న ఋశ్యమూకపర్వతంమీద పడవేసింది గదా! శ్రీరాముడు సీతఆభరణాలను చూచి మిక్కుటమైన ఉద్వేగాన్ని చెంది ఆ మూటను దాచి తన కిచ్చిన సుగ్రీవుడికి ప్రత్యుపకారం చేయటానికి నిశ్చయించి, వానరరాజ్యాన్ని సుగ్రీవుడికి చెందేటట్లుగా చేయటానికి సుగ్రీవుడిశత్రువు అయిన వాలిని సంహరించటానికి శపథం చేశాడు. కోతులరేడు అయిన సుగ్రీవుడు సీతను రావణుడిచెరనుండి విడిపించే కార్యంలో సాయం చేయటానికి సమ్మతించాడు. అంతట వారందరూ కలిసి వాలిరాజధాని పట్టణమైన కిష్కింధకు వెళ్లారు. అప్పుడు రవిసుతుడైన సుగ్రీవుడు.

విశేషం: రామాయణగాథలో నవీనవిమర్శకుల దృష్టిని మిక్కుటంగా ఆకర్షించిన సన్నివేశం వాలిసంహారం. శ్రీరాముడి శీలానుశీలనంలో మిక్కిలిప్రాముఖ్యం వహించిన చర్చనీయాంశం కూడ వాలివధయే. శ్రీరాముడు వాలిని సంహరించటంలోని ఔచిత్యమేమిటి? శ్రీరాముడు తననుగురించి రామాయణంలోనే ఇతరులు ఏవిధంగా భావించినప్పటికి తానుమాత్రం దశరథుడిపుత్రుడు అయిన మానవమాత్రుడిగనే భావించుకొంటున్నట్లు వచించాడు. సీతావియోగభారంతో శ్రీరాముడు ఋశ్యమూకాన్ని చేరాడు. అప్పుడు అతడికి సుగ్రీవుడితో మైత్రి ఏర్పడింది. అది యాదృచ్ఛిక సంఘటన. మిత్రుడి శత్రువు తనకుగూడ శత్రువే అని భావించటం ఆదర్శమిత్రధర్మం.

క. **వాలిగృహద్వారంబున । వాలి మదం బెసఁగ నార్చి వారక బాహా**
స్ఫాలనము సేయుటయు విని । వాలి మహారోషదుర్నివారోద్ధతుఁ డై. **371**

ప్రతిపదార్థం: వాలిగృహద్వారంబునన్= వాలియొక్క ఇంటికడపముందర; వాలి= క్రిందికి దిగి; మదంబు+ఎసఁగన్= గర్వం అతిశయించేటట్లుగా; ఆర్చి= పెనుకేక లిడి; వారక= ఉడుగక; బాహా+స్ఫాలనము+చేయుటయు= బుజాలపై చరచటం; విని= ఆలకించి; వాలి= వాలి; మహా, రోష, దుర్నివార+ఉద్ధతుఁడు+ఐ= గొప్పకోపం గలిగి, వారించటానికి వీలులేని గర్వంతో అతిశయించినవాడై.

తాత్పర్యం: సుగ్రీవుడు గర్వించినవాడై వాలి ఇంటికడపముందు నిలిచి, తన బాహువులను చేతులతో చరచి, చప్పుడుచేయటం విని, వాలి కోపంచేత, వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమంచేత ఉప్పొంగినవాడై.

వ. **సమరసన్నాహం బమర వెలువడంబోయినఁ దదీయవల్లభ యగు తార యతని వారించి యిట్లను; 'నేఁటిచందంబు సూడ సుగ్రీవుండు బలవత్సహాయుండై వచ్చినవాఁ; డది యెట్లనిన దశరథనందనుం డైన రాముండు రావణుచేత నపహృతదారుం డయి, నిజసహోదరుం డగు లక్ష్మణుండును దానును సుగ్రీవ సహాయత్వం బపేక్షించి యతనికార్యంబు దీర్పంబూనె నని వింటి; నదియునుంగాక మహాబలు లైన మైందద్వివిదులు నతిలోకపౌరుషుం డయిన హనుమయు బ్రసిద్ధబుద్ధి యగు జాంబవంతుండును వానికి మంత్రులై యుండుదురు; గావున నీ విప్పుడు గయ్యంబునకుఁ బోక నా కిష్టంబు గా' దనిన, నవ్వుచు నవ్వనచరవీరుండు.** **372**

ప్రతిపదార్థం: సమర సన్నాహంబు+అమరన్= యుద్ధానికి ముందుచేసే ప్రయత్నాలు శోభిల్లగా, కవచం మున్నగు ఆహార్యాలను అమర్చుకొని; వెలువడన్+పోయినన్= పో బోగా; తదీయ, వల్లభ+అగు= వాలియొక్క భార్య అయిన; తార= తార అనే ఆమె; అతనిన్= వాలిని; వారించి= ఆపి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా చెప్పింది; నేఁటి, చందంబు+చూడన్= ఈరోజు (సుగ్రీవుడి) వైఖరి గమనించగా; సుగ్రీవుండు= సుగ్రీవుడు; బలవత్+సహాయుండు+ఐ= సామర్థ్యం గలవారి తోడ్పాటు కలవాడై; వచ్చిన వాఁడు= వచ్చాడు; అది= (ఆ విషయం); ఎట్లు+అనినన్= ఏవిధంగా తెలుసు అని అడిగితే; దశరథనందనుండు= దశరథమహారాజు కొడుకు అయిన; రాముండు= రాముడు; రావణుచేతన్= రావణుడిచేత; అపహృతదారుండు+అయి= అపహరించబడిన భార్య కలవాడై; నిజ, సహోదరుండు+అగు= తనయొక్క తమ్ముడు అయిన లక్ష్మణుండును; తానును= తానును, శ్రీరాముడును; సుగ్రీవసహాయత్వంబు= సుగ్రీవుడియొక్క తోడ్పాటు; అపేక్షించి= కోరి; అతనికార్యంబున్= సుగ్రీవుడియొక్క పనిని; తీర్పన్= నెరవేర్చటానికి; పూనెను+అని= పట్టుపట్టాడు అని; వింటిన్= విన్నాను; అదియునున్+కాక= అంతేకాక; మహాబలులు+ఐన= గొప్పబలం కలవారు అయిన; మైంద ద్వివిదులును= మైందుడు, ద్వివిదుడును; అతిలోకపౌరుషుండు+అయిన= లోకాతీతమైన పరాక్రమం కలవాడు అయిన; హనుమయున్= హనుమంతుడును; ప్రసిద్ధబుద్ధి+అగు= గొప్పమేధావిగా కీర్తి వడసిన; జాంబవంతుండును; వానికిన్= సుగ్రీవుడికి; మంత్రులు+ఐ= సచివులు అయి; ఉండుదురు= ఉంటారు; కావునన్= కాబట్టి; నీవు+ఇప్పుడు= నీవు ఈ సమయంలో; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; పోక= వెళ్ళటం; నాకు+ఇష్టంబు+కాదు= నాకు సమ్మతం కాదు; అనినన్= అని (తార) వచించగా; ఆ+వనచర, వీరుండు= ఆ కోతులజాతికి చెందిన శూరుడు (వాలి); నవ్వుచున్= నవ్వుతూ.

తాత్పర్యం: వాలియుద్ధానికి పోయేటప్పుడు కావలసినయత్నాలను చేసి బయలుదేరటానికి చూస్తుండగా, అతడిభార్య అయిన తార, అతడిని ఆపి ఈ విధంగా అన్నది. 'సుగ్రీవుడి వైఖరి ఈనాడు వేరేవిధంగా కన్పిస్తున్నది. ఆతడికి వెనుక ఏదో గొప్ప బలం ప్రోత్సాహంగా ఉన్నట్లు తేలుతున్నది. నేను విన్నమాట ఒకటి ఉన్నది. దశరథమహారాజుకొడుకు శ్రీరామచంద్రుడు, అతడి తమ్ముడితో కలిసి వచ్చి సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేశాడు. రావణుడు శ్రీరాముడి భార్యను అపహరించాడు, శ్రీరాముడికి సుగ్రీవుడు సాయంచేయటానికీ, సుగ్రీవుడికి శ్రీరాముడు తోడ్పడటానికీ పరస్పరమైత్రితో మెలగటానికీ వారలకు అంగీకారం కుదిరిందట. అంతేకాక, సుగ్రీవుడికి గొప్ప బలశాలులైన మైందుడు, ద్వివిదుడు, లోకోత్తరపరాక్రమశాలి అయిన హనుమంతుడు, మేధావులలో మేటి అయిన జాంబవంతుడును తోడ్పడగలరు. ఇప్పుడు నీవు సుగ్రీవుడితో యుద్ధంచేయటం నాకు సమ్మతం కాదు'. తారమాటలు విని వాలి నవ్వాడు.

క. **ఆ వనిత వచనములు సు । గ్రీవవిషయపక్షపాతకృత్రిమములుగా**
భావించి యాదరింపక । తా వెడలె ననూనబాహుదర్పం బెసఁగన్. **373**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, వనిత, వచనములు= ఆ తారయొక్కమాటలు; సుగ్రీవ, విషయ, పక్షపాత, కృత్రిమములుగాన్= సుగ్రీవుడినిగూర్చిన ప్రస్తావనకు సంబంధించి అభిమానం చూపే కల్పితాంశాలుగా; భావించి= తలపోసి; ఆదరింపక= సరకు గొనక; అనూన, బాహుదర్పంబు= గొప్పదైన పరాక్రమగర్వం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; తాన్= తాను (వాలి); వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: తార మాటాడినవాక్యాలు, ఆమె సుగ్రీవుడియెడ గల అభిమానం చొప్పున లేనిపోని ఊహలతో కల్పించినవి అని తలపోసి, ఆ వాలి పరాక్రమగర్వంతో ముందుకు సాగాడు.

వ. **ఇట్లు వెడలి కట్టెదుర నున్న సుగ్రీవుం జూచి యి ట్లనియె.** **374**

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా, బయలుదేరి తనకు ఎదురుగా ఉన్న సుగ్రీవుడిని చూచి వాలి ఇట్లా పలికాడు.

వాలిసుగ్రీవుల యుద్ధము (సం. 3-264-27)

తే. 'ఓరి దుష్టాత్మ! యే నిట్లు పోరఁ బెక్కు । మాఱు లెగువంగ సిగ్గఱి పాఱుచుండు
నట్టి నీ కున్న యునికిన యిట్టలముగ । నిట్టి బీర మెక్కడనుండి పుట్టెఁ జెపుమ!' 375

ప్రతిపదార్థం: ఓరి దుష్ట+ఆత్మ!= ఓరీ నీచుడా!; ఏను= నేను; ఇట్లు= ఈరీతిగా; పోరన్= యుద్ధంలో; పెక్కుమాఱులు= అనేకపర్యాయాలు; ఎగువంగన్= తరిమి తరిమి కొట్టగా; సిగ్గు+అఱి= సిగ్గు నశించి (సిగ్గులేక); పాఱుచుండు+అట్టి= పారిపోతూఉండేటి; నీకున్= నీకు; ఉన్న+ఉనికిన= ఉన్నట్లుండి, ఆకస్మికంగా; ఇట్టలముగన్= అధికంగా; ఇట్టి= ఇటువంటి; బీరము= అహంకారంతో కూడిన ధైర్యం; ఎక్కడనుండి= ఏచోటినుండి; పుట్టెన్= పుట్టింది? చెపుము!= చెప్పరా!

తాత్పర్యం: 'ఓరీ నీచుడా! సుగ్రీవా! నేను ఎన్నోసారులు లోగడ నిన్ను యుద్ధంలో తఱిమి తఱిమి కొట్టానుకదా! నీవు అన్నిసారులు సిగ్గు లేక పారిపోయిన పిరికిపందవు. ఇప్పుడు ఉన్నట్లుండి ఒక్కమారు నన్ను ఈ విధంగా ఎదిరించే ధైర్యం నీకు ఏవిధంగా వచ్చిందిరా? చెప్పుము'.

వ. అనినఁ బ్రహసితముఖుం డగుచు నబ్బలిముఖుం డి ట్లనియె. 376

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వాలి వచించగా; ప్ర, హసిత, ముఖుండు+అగుచున్= పకపక నవ్విన వదనం కలవాడు ఔతూ; ఆ, బలి, ముఖుండు= ఆ కోతి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని వాలి అధిక్షేపించగా, అతడితో సుగ్రీవుడు పకపకనవ్వుతూ ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

క. 'ఆలిని రాజ్యముఁ గోల్పడి । యాలంబునఁ దూలపోయి యక్కట బ్రదు కిం
కేలా యని తెగువమెయిన్ । వాలి! రణము సేయ నమరి వచ్చితి నీతోన్. 377

ప్రతిపదార్థం: వాలి!= ఓవాలీ!; ఆలిని= భార్యను; రాజ్యమున్= ప్రభుత్వాన్ని; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; ఆలంబునన్= యుద్ధంలో; తూలపోయి= ఓడిపోయి; అక్కట= అయ్యో! (ఎంతటిదురవస్థదాపురించింది); బ్రదుకు= జీవితం; ఇంకన్= ఇకమీద; ఏలా+అని= ఎందుకు అని; తెగువ మెయిన్= సాహసంచొప్పున; నీతోన్= నీతోడ; రణము+చేయన్= యుద్ధం చేయటానికి; అమరి= సిద్ధపడి; వచ్చితిన్= అరుగుదెంచాను.

తాత్పర్యం: 'ఓవాలీ! నేను ఎందుకు ఇంతటి ధైర్యంతో ఏగుదెంచానో చెప్పుతాను వినుము. నేను నాభార్యను కోల్పోయాను. నా రాజ్యాన్ని కూడా పోగొట్టుకొన్నాను. అయ్యో! ఇంతటి దురవస్థ నాకు దాపురించింది. ఇక ఈ నిరర్థక మైన జీవితం గడపి నేను బావుకొనేది ఏమున్నది? అందుచేత నాకు ధైర్యం వచ్చింది. నీతో యుద్ధానికి సిద్ధమై వచ్చాను.

తే. చక్కఁ గమ్మింక ముందటి చంద మొందఁ । గలదె? తొంటి సుగ్రీవుండు గాఁడు నేఁడు;
నిన్నుఁ బొరివుచ్చి కాని పోనేర్చు నెట్లు?' ననుచు నుగ్రుఁడై యవ్వీరు నార్చి కవిసె. 378

ప్రతిపదార్థం: చక్కన్+కమ్ము= నీవు సన్నద్ధుడవు కమ్ము; ఇంకన్= ఇక; ముందటిచందము= లోగడరీతి; ఒందన్+కలదు+ఎ= జరుగునా? (వెనుకటిమాదిరిగా ఇక జరుగదు సుమా); తొంటి, సుగ్రీవుండు= పూర్వపు సుగ్రీవుడు; నేఁడు= ఈదినం; కాఁడు= కాడు; నిన్నున్= నిన్ను (ఓవాలీ నిన్ను); పొరి+పుచ్చికాని= నిన్ను సంహరించి కాని; ఎట్లు= ఏరీతిగా; పోనేర్చున్= పోగలడు? (నిన్నుసంహరించనిదే నేటి సుగ్రీవుడు పోజాలడు); అనుచున్= అని వచిస్తూ; ఉగ్రుఁడు+ఐ= భయంకరుడై; ఆ+వీరుని= ఆవాలిని; ఆర్చి= సింహనాదం చేసి, పెనుకేక పెట్టి; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓవాలీ! నీవు ఇంక సవ్యంగా యుద్ధానికి సన్నద్ధుడవు కమ్ము. వెనుకటి చరిత్ర వేరు. అలనాటి సుగ్రీవుడు వేరు. నేటి సుగ్రీవుడు వేరు. నేటి సుగ్రీవుడు నిన్ను యుద్ధంలో సంహరించకుండగా తిరిగిపోజాలడు సుమా' అంటూ భయంకరుడై సుగ్రీవుడు వాలిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబున. 379

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా.

ఉ. భూవినుతప్రభావులు ప్రభూత బలోద్ధతు లుగ్రవైరితే
జోవిజయుల్ నిరంతరయశోజయకాంక్షులు భూరిభూరుహ
గ్రావనఖాయుధుల్ బలిముఖప్రవరుల్ గడుఁ బొంగి వాలిసు
గ్రీవులు దాఁకి రొండొరు లకృత్రిమరోషకషాయవక్త్రులై. 380

ప్రతిపదార్థం: భూవినుతప్రభావులు= భూమిచేత పొగడబడిన మహిమ కలవారు- అనగా భూలోకంలోని ప్రజలందరిచేత గుర్తించబడిన గొప్పతనం కలవారు; ప్రభూత, బల+ఉద్ధతులు= గొప్పబలం కలిగి ఉండటంచేత మదించినవారు; ఉగ్ర, వైరి, తేజస్+విజయుల్= భయంకరమైన శత్రువులయొక్క వర్చస్సును బాగా జయించ గలవారు; నిరంతర, యశస్+జయ, కాంక్షులు= ఎల్లప్పుడును కీర్తిని, గెలుపును కోరేవారు; భూరి, భూరుహ, గ్రావ, నఖ+ఆయుధుల్= గొప్పచెట్లు, రాళ్ళు, గోళ్ళు ఆయుధాలుగా కలవారు; బలిముఖ, ప్రవరుల్= కోతులలో శ్రేష్ఠులు; వాలి, సుగ్రీవులు= వాలియును, సుగ్రీవుడును; అకృత్రిమ, రోష, కషాయవక్త్రులు+ఐ= సహజమైనకోపంచేత ఎర్రబడిన మొగాలు కలవారై; కడున్= మిక్కిలి; పొంగి= ఉత్సహించి; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; తాకిరి= మార్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా, భూలోకంలోని ప్రజలందరిచేత పొగడబడిన గొప్పతనం గలవారు; శత్రువుల తేజస్సును హరించేవారు. ఎల్లప్పుడును కీర్తిని, గెలుపును కోరుకొనేవారు, గొప్ప చెట్లు, రాళ్ళు, గోళ్ళు ఆయుధాలుగా చేసికొని పోరాడేవారు అయిన వాలిసుగ్రీవులు మిక్కుటమైన ఉత్సాహంతో విజృంభించి ఒకరినొకరు తలపడ్డారు.

మ. తరుసంఘంబులు పూన్చి యొండొరుల నుద్యద్బాహులై వ్రేయ ని
ష్ఠురవక్షస్స్థలపాతవేగవిరళస్తోకంబులై పోయె న
త్తరుసంఘంబులు; వెండియుం గడఁగి యుద్ధ్యల్లీల నయ్యిద్దఱుం
బరుషానేకశిలాప్రయోగముల నొంపం జొచ్చి రన్యోన్యమున్. 381

ప్రతిపదార్థం: తరుసంఘంబులు= చెట్లసముదాయాలు; పూన్చి= సంధించి; ఉద్యత్+బాహులు+ఐ= ఎత్తిన చేతులు కలవారలై; (చేతులు పైకెత్తి); ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; వ్రేయన్= కొట్టగా; ఆ+తరు+సంఘంబులు= ఆ చెట్లసమూహాలు; నిష్ఠుర, వక్షః+స్థల, పాత, వేగ, విరళ, స్తోకంబులు+ఐ= కఠిన మైన రొమ్ములపై పడి వేగంగా తుత్తునియలై నశించినవై; పోయెన్;

వెండియున్= మరల; కడఁగి= పూని; ఆ+ఇద్దఱున్= ఆ వాలిసుగ్రీవులు; ఉద్యత్+లీలన్= ప్రకాశించే రీతిగా; పరుష+అనేక, శిలాప్రయోగములన్= కఠినా లైన పెక్కురాళ్లు విసరుకొనటంచేత; అన్యోన్యమున్= ఒండొరులను; నొంపన్+చొచ్చిరి= బాధించసాగారు.

తాత్పర్యం: ఆ వాలిసుగ్రీవులు ఇరువురును మొట్టమొదట చెట్లను పెరికి ఒకరిపై నొకరు విసరి యుద్ధంచేశారు. ఆ చెట్లు వారి కఠినమైన రొమ్ములను తాకి తుత్తునియలై నశించాయి. ఇక, చెట్లు నశించగానే వారు రాళ్ళను గైకొని ఒండొరులతో యుద్ధం చేశారు.

క. అతులితశిలావితానం । బితరేతరతనునిపాతహేలా సంచూ
ర్ణిత మగుటయు, వారలు పటు । గతిఁ గవిసిరి బాహుయుద్ధకౌతుకమతులై. 382

ప్రతిపదార్థం: అతులిత, శిలావితానంబు= సాటిలేని రాళ్లసముదాయం; ఇతర+ఇతర, తను, నిపాత, హేలా, సంచూర్ణితము+అగుటయున్= ఒండొరుల దేహాలపై విసరటం అనే ఆటలో పొడిపొడి అయిపోవటంచేత; వారలు= వాలిసుగ్రీవులు; బాహు, యుద్ధ, కౌతుకమతులు+ఐ= చేతులతోనే పోరాటం సాగించటంలో వేడుక కలిగిన చిత్తం కలవారు అయి; పటుగతిన్= సామర్థ్యంతో; కవిసిరి= మార్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: చెట్లు పట్టుకొని పోరాటం సాగించారు. చెట్లు నశించాయి. ఇక, రాళ్ళనే ఆయుధాలుగా స్వీకరించి వాలిసుగ్రీవులు పోరాటం కొనసాగించారు. కాని, ఆ రాళ్ళుకూడా వారి ఇరువురి శరీరాలను తాకి పొడిపొడి అయిపోయాయి. ఇకచెట్లు, రాళ్ళు కానరాక, వారుఇద్దరును చేతులతోడనే ముష్టియుద్ధం చేయటానికి తారసిల్లారు.

ఉ. ఒండొరుఁ బట్టుచుం దిగుచు చొండొరుఁ బాయుచు వ్రేయుచున్ మహో
ద్దండత నొండొరుం దొలఁగఁ దాఁకుచు నీఁగుచు లోఁగుచుం జలం
బొండొరు మీఱు చొండొరుల యుద్ధతి సైఁపక వీఁకఁ బోరి రా
ఖండలభానుసూను లవిఖండిత చండభుజాప్రచండతన్. 383

ప్రతిపదార్థం: ఆఖండల, భానుసూనులు= దేవేంద్రుడి కొడుకు- వాలియున్నూ, సూర్యుడి కొడుకు- సుగ్రీవుడున్నూ; ఒండు+ఒరున్= ఒకరిని ఒకరు; పట్టుచున్= పరిగ్రహిస్తూ; తిగుచుచున్= లాగుతూ; ఒండు+ఒరున్= ఒకరిని ఒకరు; పాయుచున్= దూరంగా జరుగుతూ (తొలగుతూ); వ్రేయుచున్= కొట్టుతూ; మహా+ఉద్దండతన్= మిక్కిలి భీకరంగా; ఒండు+ఒరున్= ఒకరినొకరు; తొలఁగన్+తాఁకుచున్= దూరంగా పోయేటట్లుగా, మార్కొంటూ; ఈఁగుచున్= తొలగిస్తూ; లోఁగుచు= లొంగుతూ, చలంబు= పట్టుదలతో; ఒండు+ఒరు= ఒకరిని ఒకరు; మీఱుచున్= అతిక్రమిస్తూ; ఒండు+ ఒరుల+ ఉద్ధతిన్= ఒకరియొక్క అతిశయాన్ని ఇంకొకరు; సైఁపక= ఓర్వక; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; అవి, ఖండిత, చండ, భుజా, ప్రచండతన్= పరిపూర్ణమైన పరాక్రమంయొక్క వేడిమితో; పోరిరి= పోరాడారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడి కొడుకైన వాలియున్నూ సూర్యుడికొడుకైన సుగ్రీవుడున్నూ పరస్పరం భీకరంగా పోరాటం కొనసాగించారు. ఒకరినొకరు ఒకసారి పట్టుకొనేవారు. ఒకసారి ఒకరికొకరు లాగుకొనేవారు ఒకసారి తొలగిపోయేవారు, మరొకసారి కొట్టుకొనేవారు. ఒకసారి ఒకరినొకరు దూరంగా త్రోసివేసికొనేవారు. ఒకసారి ఒకరికొకరు లొంగిపోయేవారు,

మరొకసారి ప్రక్కకు నెట్టుకొనేవారు. ఈ రీతిగా ఒకరిని ఒకరు మీరుతూ ఉత్సాహంతో పరిపూర్ణపరాక్రమప్రాభవాలు ప్రదర్శిస్తూ ఒకరికొకరు ఏమాత్రం తీసిపోకుండా వాలిసుగ్రీవులు ఘోరయుద్ధం చేశారు.

శా. దేహోత్సాహ మెలర్ప నుద్ధతమదాంధీభూతులై యాహవో
త్సాహవ్యగ్రులు విగ్రహంబు మిగులన్ సంరంభశుంభద్గతిన్
బాహాబాహిఁ బెనంగ నప్పు డమరెం బ్రౌఢద్విపద్వంద్వహే
లాహస్తద్వయగాఢకర్షణరణోల్లాసంబు విస్పష్టమై. 384

ప్రతిపదార్థం: దేహ+ఉత్సాహము+ఎలర్పన్= శరీరాలలోని పొంగారేశక్తి అతిశయించగా; ఉద్ధత, మద+అంధీభూతులు+ఐ= గర్వంతో కూడిన మదంచేత కన్నులు కానరానివారై; ఆహవ+ఉత్సాహ, వ్యగ్రులు= పోరాటంలో పొంగులువారే శక్తితో తొందరపడే వారై; విగ్రహంబు= శత్రుత్వం; మిగులన్= అతిశయించగా; సంరంభ శుంభద్గతిన్= తొట్రుపాటుతో కూడిన వేగిరపాటుతో; బాహాబాహిన్= చేతులు చేతులతో కలిపి; పెనంగన్= పోరాటం సలుపగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ప్రౌఢ; ద్విప, ద్వంద్వ, హేలా, హస్త, ద్వయ, గాఢ, కర్షణ, రణ+ఉల్లాసంబు= ముదిరిన (మదించిన) ఏనుగులజంట వినోదంగా చేసే రెండు తొండాల తీవ్రమైన పెనగులాటవలె ఒప్పుతూఉన్న యుద్ధంలోని సంతోషశోభ; విస్పష్టము+ఐ= బాగా కనిపించేదై; అమరెన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: వాలిసుగ్రీవులు ఇరువురు బలమైన దేహాలు కలవారు. వారిశరీరంలోని ఉత్సాహంతో వారు ఇరువురు కన్నుమిన్నుగానక యుద్ధంమీది అభిలాషతో ఏర్పడిన తొందరపాటుతో చేతులు చేతులు కలిపి ఘోరయుద్ధాన్ని చేశారు. వారిరువురి ద్వంద్వయుద్ధం రెండు మదించిన ఏనుగులు తొండం తొండం కలిపి గాఢంగా లాగుతూ పెనగుతూ పట్టువీడక చేసే పోరాటాన్ని స్ఫురింపచేసింది.

వ. మఱియు నన్యోన్యదంతనఖముఖవిఖండితశరీరులై హరివీరులు రుధిరధారలం దడిసి పుష్పితంబు లగు నశోకంబులుం బోలె నొప్పి చలంబులు మెఱయం బెనంగునెడం దుల్యబలరూపవిక్రములై యున్న యయ్యన్నదమ్ముల నిరువుర నేర్పడ లక్షింపనేరక లక్ష్మణాగ్రజుండు విలక్ష్యహృదయుండై వీక్షించుచున్న నాంజనేయుండు రాఘవునకు నభిజ్ఞానార్థంబుగా నొక్కపల్లవదామంబు సుగ్రీవునఱుతం బెట్టఁ దదనంతరంబ రాఘవుం డమోఘబాణంబు దొడిగి వాలియురంబు వగుల నేసినం, బడి యవ్వానరుండు దశరథనందను నిందించుచుఁ బ్రాణవియోగంబు నొందె; నిత్తెఱంగున. 385

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= వెండియు; హరివీరులు= వానరవీరులు; అన్యోన్య, దంత, నఖ, ముఖ, విఖండిత, శరీరులు+ఐ= ఒకరినొకరు దంతములయొక్క, గోళ్ళయొక్క మొనలచే బాగుగా చీరబడిన దేహాలు కలవారై; రుధిరధారలన్= నెత్తురు జాలులతో; తడిసి= ఆర్ద్రమయి; పుష్పితంబులు+అగు= పూచినట్టి, అశోకంబులున్+పోలెన్= అశోకవృక్షాలవలె; ఒప్పి= శోభిల్లి; చలంబులు= స్పర్ధలు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; పెనంగు+ఎడన్= పోరాడేటప్పుడు; తుల్య, బల, రూప, విక్రములు+ఐ= సమానమైన శక్తి, ఆకార, శౌర్యాలు కలవారు అయి; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఆ+అన్నదమ్ములన్; ఇరువురన్= ఇద్దరియందు; ఏర్పడన్= భేదం తెలిసేటట్లు; లక్షింపనేరక= గురిపెట్టలేక; లక్ష్మణ+అగ్రజుండు= లక్ష్మణుడిఅన్న (శ్రీరాముడు); విలక్ష్యహృదయుండు+ఐ= చెదరిన గురిగల డెందం కలవాడై; వీక్షించుచున్+ఉన్నన్= చూస్తుండగా; ఆంజనేయుండు=

హనుమంతుడు; రాఘవునకున్= రాముడికి; అభిజ్ఞాన+అర్థంబుగాన్= గుర్తుగా ఉండటంకొఱకై; ఒక్క= ఒక; పల్లవదామంబున్= చిగురుటాకులదండను; సుగ్రీవు+అఱుతన్+పెట్టన్= సుగ్రీవుడి మెడయందు వేయగా; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట వెంటనే; రాఘవుండు= రాముడు; అమోఘబాణంబు= మొక్కవోని అమ్ము; తొడిగి= వింట సంధించి; వాలి+ఉరంబు= వాలియొక్క రొమ్ము; పగులన్+ఏసినన్= బ్రద్దలయ్యేటట్లుగా కొట్టగా; పడి= నేలపైకూలి; ఆ+వానరుండు= ఆ కోతి - వాలి; దశరథనందనున్= దశరథుడి కుమారుడైన శ్రీరాముడిని; నిందించుచున్= అధిక్షేపిస్తూ; ప్రాణవియోగంబున్+ఒందెన్= అసువులు వీడాడు, మరణించాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా.

తాత్పర్యం: వెండియును ఆ కపివీరులు వాలిసుగ్రీవులు ఇరువురున్నూ ఒకరినొకరు పండ్లతో, గోళ్ళతో పీడించుకొంటూ నెత్తుటిజాలులతో తడిసి పూచిన అశోకవృక్షాలవలె శోభిల్లారు. ఆ విధంగా వారు స్పర్ధతో పోరాడుతుండగా, ఆ అన్నదమ్ములు సమానరూపాలతో, సమానపరాక్రమంతో ఉండటంచేత వారిద్దరిలో ఎవరెవరో భేదం తెలియటానికి వీలులేకపోయింది. అందుచేత శ్రీరాముడు బాణాన్ని గురిపెట్టి సంధించలేక, వారిరువురిపోరాటాన్ని తిలకిస్తూ ఉండిపోయాడు. రాముడి అవస్థ గుర్తించి ఆంజనేయుడు వడిగా ఒకచిగురుటాకులదండను సుగ్రీవుడికంఠంలో వేశాడు. వెనువెంటనే శ్రీరాముడు గురిపెట్టి అమోఘబాణాన్ని వింటినుండి విడిచాడు. ఆ బాణం వాలిరొమ్మును భేదించింది. వాలి నేలపై వ్రాలి, దశరథమహారాజుపుత్రు డైన శ్రీరాముడు అట్టి అకృత్యం చేయటం పాడిగాదని నిందిస్తూ అసువులు వదిలాడు. ఈ విధంగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ. రుధిరధారలతో నొప్పారిన వాలిసుగ్రీవులు పూచిన అశోకవృక్షాలవలె శోభిల్లారు.

ఆ. **వాలిఁ జంపి యతనివనిత సుగ్రీవుని । వశము సేసి నిఖిలవనచరేంద్ర**
పదవియందు నెమ్మిఁ బట్టంబుఁ గట్టె వి । స్ఫారయశుఁడు రామభద్రుఁ డెలమి. **386**

ప్రతిపదార్థం: వాలిన్= వాలిని; చంపి= సంహరించి; రామభద్రుఁడు= శ్రీరాముడు; వి, స్ఫార, యశుఁడు= బాగా విస్తరించిన కీర్తి కలవాడు; ఎలమిన్= సంతోషంతో; అతనివనితన్= వాలిభార్యను; సుగ్రీవునివశము+చేసి= సుగ్రీవుడి అధీనంకావించి; నిఖిల, వనచర+ఇంద్ర, పదవి+అందున్= సమస్తమైన కోతులకు రేడు అయిన పదవిలో; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; పట్టంబున్+కట్టెన్= పట్టాభిషేకం చేశాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు వాలిని సంహరించి, సమస్త మైన కోతులకు రాజుగా సుగ్రీవుడికి పట్టాభిషేకం చేశాడు. ఆ విధంగా శ్రీరాముడు గొప్పకీర్తిని ఆర్జించాడు. మఱియును వాలిభార్యయైన తారను శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడి వశం చేశాడు.

విశేషం: తార వాలిభార్య । ఒక యుద్ధంలో వాలి చచ్చిపోయాడని తలంచటంచేత సుగ్రీవుడు కిష్కింధకు రాజయినాడు. అప్పుడు తార సుగ్రీవుని చేరింది. వాలి సుగ్రీవుని జయించి తన భార్యయైన తారను తీసుకుపోయాడు. రాముడు వాలిని సంహరించిన పిమ్మట తార మరల సుగ్రీవుని చేరింది. రుమ సుగ్రీవుడు వివాహమాడిన భార్య.

వ. **ఆ వనచరుండును రామునకుఁ గృతాంజలియై 'దేవా! యీఘర్మసమయశేషంబును ఘనసమయంబునుం గడపి మఱి సీతాన్వేషణంబునకు నుత్సహించుట లెస్స' యని యయ్యిరువురకును మాల్యవత్కూటంబున నివాసంబు గావించి తానును గిష్కింధాపురంబున నుండెఁ; నంత.** **387**

ప్రతిపదార్థం: ఆ వనచరుండును= ఆ వానరుడును, (ఆ సుగ్రీవుడును;) రామునకున్= శ్రీరాముడికి; కృత+అంజలి+ఐ= ఘటించిన అంజలికలవాడై, నమస్కరించినవాడు అయి; దేవా!= ప్రభూ!; ఈ ఘర్మసమయశేషంబును= ఈ వేసవికాలంలో మిగిలిన కాలాన్నీ; ఘనసమయంబునున్= వర్షాకాలాన్నీ; కడపి= పుచ్చి; మఱి= పిదప; సీతా+అన్వేషణంబునకున్= సీతను వెదకటానికి; ఉత్సహించుట= పూనటం; లెస్స= మంచిది; అని= అని వచించి; ఆ+ఇరువురకును= ఇద్దరకును, ఆరామలక్ష్మణులకు; మాల్యవత్+కూటంబునన్= మాల్యవంతం అనే కొండకొమ్మున(సమతలాన); నివాసంబు= ఉనికి; కావించి= ఏర్పరచి; తానును= సుగ్రీవుడును; కిష్కింధాపురంబునన్= కిష్కింధ అనే నగరంలో; ఉండెన్= నివసించాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఆ వనచరు డైన సుగ్రీవుడు శ్రీరాముడికి నమస్కరించి ఇట్లన్నాడు - 'దేవా! ఈ మండువేసవికాలం మిగులు ఎంతయో లేదు. ఇక వచ్చేది వానకాలం. అది ప్రయాణానికి అనువైన సమయం కాదు. వర్షాకాలం గడచిన వెనువెంటనే కపులను సీతను వెదకటంకొఱకై పంపటం మంచిది' అని పల్కిన అనంతరం సుగ్రీవుడు రామలక్ష్మణులకు మాల్యవంతం మీద విడిది యేర్పరచి తాను రాజధానిఅయిన కిష్కింధానగరంలో నివసిస్తూ ఉన్నాడు. అంతట.

మ. **ఉరుఘర్మౌఘవిఘాతసంవిహితవిశ్వోల్లాసమై సంచల**
త్సరసాంభోదనినాదతూర్యరవమై చంచద్బలాకాగరు
ద్భరలీలానవచామరస్ఫురణమై పర్జన్యసామ్రాజ్యమొ
ప్పె రమామందిరమై యుదగ్రశిఖినీపింఛాతపత్రంబులన్. **388**

ప్రతిపదార్థం: పర్జన్యసామ్రాజ్యము= మేఘాలయొక్క విస్తారమైన ఏలుబడి; ఉరు, ఘర్మ+ఓఘ, విఘాత, సంవిహిత, విశ్వ+ఉల్లాసము+ఐ= మిక్కుటమైన చెమటవెల్లువలు లేకుండ చేయటంచేత జగత్తుకు సంతోషం కలిగించేదై; సంచలత్+సరస+అంభస్+ద, నినాద, తూర్యరవము+ఐ= కదలేవి నీటితో కూడినవి అయిన మేఘాల గర్జనలనే బూరలధ్వనితో కూడినదై; చంచత్+బలాకా, గరుత్+భర, లీలా, నవ, చామర, స్ఫురణము+ఐ= విహరించే బెగ్గురుపక్షుల యొక్క అతిశయించిన రెక్కల విలాసముల వలన క్రొత్త చామరాలనే (చమరీమృగంయొక్క వెండ్రుకలతో చేయబడిన వీవనలను) తలపింప చేసేదై; ఉదగ్ర, శిఖినీపింఛ+ఆతపత్రంబులన్= గొప్పనెమలిపింఛాలనే గొడుగులతో; రమామందిరము+ఐ= లక్ష్మీనిలయమై; ఒప్పెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: మిక్కుటాలైన చెమటవెల్లువలను ఇంకింపచేయటంచేత జగత్తుకు సంతోషం కలిగించేదై, కదలాడే మేఘాలగర్జనలు అనే తూర్యనినాదాలు కలదై, బెగ్గురుపక్షుల రెక్కలు అనే చామరాలు కలదై, నెమలిపింఛా లనే గొడుగులు కలదై, లక్ష్మీనిలయమై పర్జన్యసామ్రాజ్యం శోభిల్లింది.

విశేషం: (1) అలం: రూపకం. (2) ఈ పద్యం ఎఱ్ఱన ప్రబంధపరమేశ్వరబిరుదాన్ని సార్థకం చేసే హృదయంగమకల్పన. ఇదివర్షాకాల వర్ణనం. వర్షఋతువులో కానవచ్చేవి కదలియాడే మబ్బులు; మేఘగర్జనలు బెగ్గురుపక్షులరెక్కల అతిశయం, పురివిప్పి ఆడే నెమళ్లు, జగత్తు ఆనందంలో ఓలలాడుతున్నట్లుగా సిరికళలతో శోభిల్లుతాయి. వర్షఋతువు పర్జన్యసామ్రాజ్యంగా వర్ణించబడింది. సామ్రాజ్యలాంఛనాలు విశ్వోల్లాసం, తూర్యరావాలు, ఛత్రచామరాలు- అన్నీ సమకూరాయి.

వ. **ఆ సమయంబున నక్కడ.** **389**

తాత్పర్యం: అదేకాలంలో లంకలోని అశోకవనంలో.

క. దానవనాయకు చెఱఁ బడి । జానకి యురిఁ బడిన హరిణశాబమ పోలెన్
మానిని సంతత భర్తృ । ధ్యానవివశ యగుచు నుండెఁ దాపం బెసఁగన్. 390

ప్రతిపదార్థం: జానకి= జనకుడి కూతురు (సీత); దానవనాయకుచెఱన్+పడి= రాక్షసనేత అయిన రావణుడిచేత బంధించబడి; ఉరిన్+పడిన= కంఠానికి అడ్డంగా తగుల్కొన్న ముడిలో పడిన (చావునకు ఆ విధంగా సుస్థిరమైన); హరిణశాబము+అ, పోలెన్= లేడిపిల్లవలెనే; మానిని= అభిమానం కల ఆడుది- సీత; సంతత, భర్తృ, ధ్యాన, వివశ+అగుచున్= ఎల్లప్పుడును భర్తను (శ్రీరాముడిని) గూర్చి ఆలోచించటంలోనే ఉండటంచేత వశంతప్పినదై; తాపంబు+ఎసఁగన్= బాధ అధికం కాగా; ఉండెన్= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి రావణాసురుడిచెరలో ఉరిత్రాడుముడిలో చిక్కుకొన్న లేడిపిల్లవలె మిక్కిలి కష్టాలను అనుభవిస్తూ, ఎల్లప్పుడున్నూ తనపతి అయిన శ్రీరాముడిని స్మరించుకొంటూ తెలివితప్పి పడి ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అమ్మగువ కాపున్న దనుజాంగనలు త్ర్యక్షియు లలాటాక్షియుఁ ద్రిస్తనియు నేకపాదయు దీర్ఘజిహ్వాయు నజిహ్వాయుఁ ద్రిజటయు నేకలోచనయు మొదలయిన వారు పెక్కండ్రు వికృతాకారంబులతోడ నయ్యబలం బరివేష్టించి యహర్నిశంబును నుఱక యదల్చువారును బెలుచం దిట్టువారును ఖరోష్ట్రనిస్వనంబులు సెలంగ వెఱపించువారును ద్రిభువనాధిపతియైన మన దశగ్రీవునొల్లని యీ దుష్టమానుషిఁబట్టి చెండి కండలు దిందు మనువారునునై యున్న నయ్యుగ్మలి గళద్బాష్పయు గద్గదకంఠియు నగుచు నారాక్షసస్త్రీల కిట్లనియె.391

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మగువ= ఆ ఆడుది(సీత); కాపు+ఉన్న= కావలి కాస్తున్న; దనుజ+అంగనలు= రాక్షసస్త్రీలు; త్ర్యక్షియున్= త్ర్యక్షిఅనే ఆమెయు; లలాట+అక్షియున్= లలాటాక్షి అనే ఆమెయు; త్రిస్తనియున్= త్రిస్తని యనే ఆమెయు; ఏకపాదయున్= ఏకపాద అనేదియు; దీర్ఘజిహ్వాయున్= దీర్ఘజిహ్వ అనేదియు; అజిహ్వాయున్= అజిహ్వాఅనేదియు; త్రిజటయున్= త్రిజట అనేదియును; ఏకలోచనయున్= ఏకలోచన అనేదియును; మొదలు+అయినవారు= మున్నగువారు; పెక్కండ్రు= పెక్కుమంది; వికృత+ఆకారంబులతోడన్= వికార మైన రూపాలతో; ఆ+అబలన్= ఆ వనితను - సీతాదేవిని; పరివేష్టించి= చుట్టుముట్టి; అహర్నిశంబును= పగలును రాత్రియును; ఉఱక= నిష్కారణంగా; అదల్చువారును= భయపెట్టేవారును; పెలుచన్= ఎక్కువగా; తిట్టువారును= దూషించేవారును; ఖర+ఉష్ట్ర నిస్వనంబులన్= గాడిదల యొక్కయు, ఒంటెలయొక్కయు, అరుపులు, చెలంగన్=ఒప్పేటట్లుగా, వెఱపించువారును= భయపెట్టేవారును, త్రి, భువన+అధిపతి+ఐన= మూడు లోకాలను ప్రభువు అయిన, మన, దశగ్రీవున్= దశకంఠుడిని,-రావణుడిని; ఒల్లని= అంగీకరించని; ఈ, దుష్ట, మానుషిన్= ఈ చెడుమనుజస్త్రీని, సీతను; పట్టి= పట్టుకొని; చెండి= ఖండించి; కండలు= శరీరంలోనిమాంసపు ముద్దలు, తిందుము= భుజిస్తాం; అనువారునున్, ఐ+ఉన్నన్= అయిఉండగా; ఆ+ఉగ్మలి= ఆ వనిత- ఆ సీత; గళత్+బాష్పయున్= జారునటువంటి కన్నీరు కలిగినట్టిదియును; గద్గద, కంఠియును= డగ్గుత్తిక పడిన గొంతుక కలదియు; అగుచున్= ఔతూ; ఆ, రాక్షసస్త్రీలకున్= ఆ రక్కసి మగువలకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: వికృతాలైన రూపాలుకలవారు త్ర్యక్షి, లలాటాక్షి, త్రిస్తని, ఏకపాద, దీర్ఘజిహ్వా, అజిహ్వా, త్రిజట, ఏకలోచన మున్నగువారు, సార్థకనామధేయలు సీతాదేవికి కావలి కాస్తున్నారు. పగలు రేయి ఆమెను అదలిస్తున్నారు. నిష్కారణంగా బాధిస్తున్నారు. పలుసారులు సీతను తిట్టుతూ గాడిదలవలె లొట్టిపిట్టల(ఒంటెల) వలె అరుస్తూ ఆమెను భయపెట్టసాగారు. 'ఈ నీచురాలు ఈ మానవస్త్రీ మూడులోకాలకు ప్రభువైన రావణుడిని కాదన్నది. ఈమె శరీరంలోని మాంసపుముద్దలు ఖండించి భుజిస్తాం' అంటూ ఆమెను బెదిరించసాగారు. సీత డగ్గుత్తిక వడిన గొంతుకతో ఆ రక్కసి వనితలతో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: అశోకవనిలో సీతను చుట్టుముట్టి కావలి కాచిన రక్కసి మగువలపేర్లు అనుశీలించదగినవి. వారు వికృతాకారలు - కాబట్టి సార్థకనామధేయలు అని ఎంచవచ్చును; త్ర్యక్షి= మూడు కన్నులు కలది; లలాటాక్షి= నొసటియందు నేత్రం కలది; త్రిస్తని= మూడుగుబ్బలు గలది; ఏకపాద= ఒక కాలు కలది; దీర్ఘజిహ్వా= పొడుగుపాటి నాలుక కలది; అజిహ్వా= నాలుక లేనిది; త్రిజట= మూడు జడలు గలది; ఏకలోచన= ఒకేకన్ను కలది.

తే. 'అమ్మలార! మీవలసినయట్ల చేయుఁ । డింక నేటికిఁ దడయంగఁ? నేను రాముఁ
దప్ప నొండొకపురుషుఁ జిత్తమునఁ దలఁప । నింత నిజము; నాకును జీవితేచ్ఛ లేదు'. 392

ప్రతిపదార్థం: అమ్మలార!= ఓతల్లులార! (తల్లితో సమానలైనవారా!); మీవలసిన+అట్లు+చేయుఁడు= మీకు తోచినట్లు చేయండి; ఇంకన్+ఏటికిన్+తడయంగన్?= ఇక ఆలస్యం చేయటం ఎందుకు?; ఏను= నేను; రామున్+తప్పన్= రాముడిని తప్ప; ఒండు+ఒక, పురుషున్= మరొక మగవాడిని; చిత్తమునన్= మనస్సులో; తలఁపన్= స్మరించను; ఇంత= ఇది అంతయు; నిజము= సత్యం; నాకును= నాకు సయితం; జీవిత+ఇచ్ఛ= బ్రదుకు కోరిక; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: 'ఓ తల్లులారా! మీకు నన్ను చంపవలెనని ఉన్నది. నాకుకూడ బ్రదుకవలెననే కోరిక లేదు. మీరు నన్ను మీకు తోచినట్లు చేయండి. నేను శ్రీరాముడిని తప్ప మనసులో వేరొకడిని కోరను'.

వ. అనిన నజ్జానకితెగువ రావణున కెఱింగింపఁ గొందఱు సనిరి; మఱియు సంతతప్రియవాదినియు ధర్మజ్ఞయు నైన త్రిజట యను రక్కసి రామాంగనం జేరంజని యి ట్లనియె. 393

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; ఆ+జానకి= ఆసీత(యొక్క); తెగువ= సాహసం; రావణునకున్= రావణుడికి; ఎఱింగింపన్= తెలియచెప్పటానికి; కొందఱు= కొంతమంది (రాక్షస స్త్రీలు); చనిరి= వెళ్ళారు; మఱియున్= అంతేకాక; సంతతప్రియవాదినియున్= ఎల్లప్పుడును ప్రీతి కొలిపే మాటలు పలికేదిన్నీ; ధర్మజ్ఞయున్= ధర్మం తెలిసినదిన్నీ; ఐన= అయిన; త్రిజట, అను= త్రిజట అనే పేరు కల; రక్కసి= రాక్షసి; రామ+అంగనన్+చేరన్+చని= రాముడిభార్య అయిన సీత వద్దకు వెళ్ళి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి చావుకు తెగించిన సంగతి రావణుడికి తెలియచెప్పటానికి కొందరు రాక్షస స్త్రీలు అతడివద్దకు వెళ్ళారు. అంతట, ఎల్లప్పుడు మృదువైన మంచిమాటలు మాటాడే త్రిజట అనేరాక్షస స్త్రీ, శ్రీరాముడిభార్య అయిన సీతను సమీపించి ఇట్లా పలికింది.

త్రిజట తన స్వప్నవృత్తాంతము సీతతోఁ జెప్పుట (సం. 3-264-53)

సీ. **'అమ్మ! నీ కెంతయు హర్షంబుగా నొక । వార్త నే నెఱిఁగింతు వనజవదన!**
నామాట నిజముగా నమ్ముము వినవె! య । వింధ్యుఁడు నా నొక్కవృద్ధదైత్యుఁ
డనఘుండు రామహితాన్వేషి యై నీకు । నాశ్వాస మొనరింప నబల! నన్ను
బనిచెను; విను, నిన్నుఁ బాసిన పిదప ల । క్ష్మణుఁడును దాను సేమమునఁ గలసి

ఆ. **యఖిలవానరేంద్రుఁ డైన సుగ్రీవుతోఁ । జెలిమి సేసి, యిపుడు శీఘ్రమునన**
వీరవరుఁడు నిన్ను విడిపించు పనికినై । యొదవి యుత్సహించి యున్నవాఁడు. **394**

ప్రతిపదార్థం: అమ్మ!= తల్లీ! (తల్లివంటిదానా); వనజ వదన!= పద్మంవంటి మొగం కలదానా, ఓ సీతాదేవీ!; నీకున్+ఎంతయున్, హర్షంబుగాన్= నీకు మిక్కిలి సంతసం కలిగించేటట్లు; ఒక వార్తన్= ఒక సమాచారాన్ని; ఏన్= నేను; ఎఱిఁగింతున్= తెలుపుతాను; నామాట= నాపలుకు; నిజముగాన్= సత్యం అని; నమ్ముము= విశ్వసించుము; వినవె= ఆలకించుము; అవింధ్యుఁడు; నాన్= అనగా; ఒక్క, వృద్ధ, దైత్యుఁడు= ఒక ముసలి రక్కసుడు; అనఘుండు= పుణ్యాత్ముడు; రామ, హిత+అన్వేషి= శ్రీరాముడి మేలు కోరేవాడు; ఐ= అయి; అబల= ఓవనితా!- సీతా!; నీకున్= నీకు; ఆశ్వాసము+ఒనరింపన్= ఊరట కలిగించటానికై; నన్నున్= నన్ను; పనిచెను= నియోగించాడు; విను= ఆలకించుము; నిన్నున్+పాసిన, పిదపన్= నీ నుండి వేరుపడిన పిదప; లక్ష్మణుఁడును+తాను= లక్ష్మణుడును తానును (శ్రీరాముడును); సేమమునన్+కలసి= క్షేమంగా కూడుకొని; అఖిల, వానర+ఇంద్రుఁడు+ఐన= ఎల్ల కోతులకు రాజు అయిన; సుగ్రీవుతోన్= సుగ్రీవుడితో; చెలిమి+చేసి= స్నేహం ఏర్పరచుకొని; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; శీఘ్రమునన్+అ= వేగంగా; వీర, వరుఁడు= శూరులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడు- శ్రీరాముడు; నిన్నున్= ఓసీతా నిన్ను; విడిపించు పనికిన్+ఐ= రావణునిచెరనుండి విడిపించే కార్యంకొరకు; ఒదవి= పూని; ఉత్సహించి+ఉన్నవాఁడు= ఉద్యుక్తుడై ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'తల్లివంటిదానా! పద్మంవంటి ముఖం కల సీతాదేవీ! నేను నీకు ఒక శుభవార్త తెలుపుతాను. సావధానంగా వినుము. నాపలుకులు సత్యాలు. నామాట నమ్ముము. అవింధ్యుడు అనే ఒక ముదుసలిరక్కసుడు శ్రీరాముడి మేలుగోరేవాడు నీతో ఈమాటలు చెప్పి నిన్ను ఊరడించుమని నన్ను వేడాడు. అలనాడు నిన్ను ఎడబాసిన పిమ్మట లక్ష్మణుడు శ్రీరాముడు క్షేమంగా కలిసికొన్నారు. పిదప వారు వానరరాజు అయిన సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేశారు. ఇపుడు శీఘ్రంగా దండెత్తి ఇచటికి వచ్చి రావణుడిచెరనుండి నిన్ను విడిపించటానికై వస్తున్నారు.

వ. **రావణునకు రంభానిమిత్తం బయిన నలకూబరు శాపంబుగలదు గావున నీయందు బలాత్కారంబు సేయరాదు; నీకు వీనివలని భయంబు వలదు; మఱి యిద్దురాత్మునకుం జేటు దెలుపునట్టి దుస్స్వప్నంబు గలిగె; నది యాకర్ణింపుము.** **395**

ప్రతిపదార్థం: రావణునకున్; రంభా, నిమిత్తంబు+అయిన= రంభకారణంగా కల; నలకూబరుశాపంబు= నలకూబరుడు ఇచ్చిన శాపం; కలదు= ఉన్నది; కావునన్= కాబట్టి; నీయందున్= నీ విషయంలో; బలాత్కారంబు= బలిమితో పీడించటం, భోగించటం; చేయరాదు= చేయజాలడు; నీకున్= నీకు; వీనివలన= ఇతడి వలన (రావణుడి వలన); భయంబు= భీతి; వలదు= పొందనక్కరలేదు; మఱి= ఇంక; ఈ+దురాత్మునకున్= ఈ చెడ్డ ఆత్మకలవాడికి (రావణుడికి); చేటు= కీడు; తెలుపు+అట్టి= సూచించేటి; దుస్స్వప్నము= చెడుకల; కలిగెన్= ఏర్పడింది; అది= ఆ కలను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: రావణుడు నిన్ను బలిమితో పీడించి సంభోగించనేరడు. దానికి ఒక కారణం ఉన్నది. రంభను బలాత్కరించి భోగించటంచేత నలకూబరుడు రావణుడిని శపించాడు. ఇక నీకు రావణుడి వలని భయం అనవసరం. ఇక ఆ దురాత్ముడైన రావణుడికి కీడు మూడింది. దానిని తెలిపే స్వప్నం నాకు వచ్చింది. ఆ కలను వివరించి చెప్పుతాను; వినుము.

విశేషం: 1. నలకూబరుడు కుబేరుడి కొడుకు. రంభ స్వర్గలోకంలో వేశ్య. నలకూబరుడి ప్రేయసి. ఒకసారి రావణుడు రంభను బలాత్కరించి సంభోగించాడు. నలకూబరుడు కోపించి, ఇకమీద రావణుడు ఏ వనితనైనా బలాత్కారంగా సంభోగిస్తే అతడి శిరస్సులు పగిలి చచ్చేటట్లు శాపం పెట్టాడు.

క. **ఖరములఁ బూనిన రథమున । విరిసిన వెండ్రుకలు వెంట వ్రేలఁగ దశకం**
ధరుఁడు బహుళతైలాప్లుత । శరీరుఁడై దక్షిణంబు సనఁ గలఁ గంటిన్. **396**

ప్రతిపదార్థం: దశకంధరుఁడు= పదికంఠాలు కలవాడు - రావణుడు; ఖరములన్+పూనిన, రథమునన్= గాడిదలను పూన్చిన తేరుపై; విరిసిన= చెదరిన; వెండ్రుకలు= రోమాలు; వెంటన్= వెనుకగా; వ్రేలఁగన్= వ్రేలాడగా; బహుళ, తైల+ఆప్లుత, శరీరుఁడు+ఐ= మిక్కుటమైన నూనెతో ముంచబడిన దేహం కలవాడై; దక్షిణంబు+చనన్= దక్షిణపుదిక్కుగా ఏగుతున్నట్లు; కలన్+కంటిన్= స్వప్నాన్ని కన్నాను.

తాత్పర్యం: గాడిదలు లాగుతున్న అరదాన్ని ఎక్కి, జారుతున్న వెంట్రుకలతో, నూనెతో తడుపబడిన దేహం కలవాడై పదితలలు కల రావణుడు దక్షిణదిక్కువైపు వెళ్లుతున్నట్లు నాకు స్వప్నంలో కనబడ్డాడు.

విశేషం: 1. దక్షిణదిక్కుకు పాలకుడు యముడు. 2. గాడిదలు గుఱ్ఱాలకుబదులు రథాన్ని లాగటం అపశకునం.

తే. **అతని చుట్టును గుంభకర్ణాదు లెల్ల । నరుణమాల్యానులేపనులై వికీర్ణ**
పతితకేశులై నగ్నులై పరఁగఁ బ్రేత । పతిదిశకు నేఁగు గతి గానఁబడియె నాకు. **397**

ప్రతిపదార్థం: అతని చుట్టును= రావణుడికి అన్నివైపులను; కుంభకర్ణ+ఆదులు+ఎల్లన్= కుంభకర్ణుడు మున్నగువారు అందరును; అరుణ, మాల్య+అనులేపనులు+ఐ= ఎఱ్ఱనిపూలదండలతో, ఎఱ్ఱనిమైపూతలతో కూడినవారై; వికీర్ణ, పతిత, కేశులు+ఐ= చెదరి క్రిందికి పడినజుట్టు కలవారయి; నగ్నులు+ఐ= దిగంబరులై; పరఁగన్= ఒప్పగా; ప్రేతపతిదిశకున్= యముడి దిక్కునకు- దక్షిణదిశకు; ఏఁగు, గతిన్= వెడలుతున్న రీతి; నాకున్= నాకు; కానఁబడియెన్= గోచరించింది.

తాత్పర్యం: ఆ రావణుడి చుట్టూ, కుంభకర్ణుడు మొదలైన రాక్షసులు అందరును ఎఱ్ఱనిపువ్వులు ఎఱ్ఱనిమైపూతలు కలవారై, విరబోసిన జుట్టుముడులు జారిపోయి, వస్త్రాలు లేకుండ యముడిదిశకు వెడలుతున్నట్లు నాకు కన్పించారు.

చ. **చారుసితోష్ణ వారణలసత్సితమాల్యసితాంగరాగుఁడై**
ధీరగుణోత్తరుం డధికధీనిలయుండు విభీషణుండు వి
స్ఫారసితాద్రిశృంగమున భవ్యుఁడు మంత్రిచతుష్టయాన్వితుం
డై రమణీయలక్ష్మిఁ బొలుపారఁగ నేఁ గలగంటి నుగ్మలీ! **398**

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్మలీ!= ఓకాంతా! సీతాదేవీ! చారు, సిత+ఉష్ణ, వారణ, లసత్+సితమాల్య, సిత+అంగరాగుఁడు+ఐ= మనోజ్ఞమైన, తెల్లని ఛత్రమున్నూ, వెలుగొందే తెల్లనిపూలదండలున్నూ, తెల్లనిమైపూతలున్నూ కలవాడై; ధీర, గుణ+ఉత్తరుండు= చలించని ధైర్యము మున్నగుమంచిగుణాలచేత గొప్పవాడు అయి; అధిక, ధీ, నిలయుండు= మిక్కిలి తెలివితేటలకు నెలవు అయినవాడు; విభీషణుండు= విభీషణుడు (రావణుడి తమ్ముడు); భవ్యుఁడు= సాత్త్వికుడు; విస్ఫార, సిత+అద్రి, శృంగమునన్= ప్రకాశించే తెల్లనికొండకొమ్మునందు; మంత్రి; చతుష్టయు+అన్వితుండు+ఐ= మంత్రులు నలువురితో కూడిఉన్నవాడై; రమణీయలక్ష్మిన్= అందమైనశోభతో; పొలుపారఁగన్= విలసిల్లగా; నేన్= నేను; కల+కంటిన్= కల కన్నాను.

తాత్పర్యం: మనోజ్ఞమైన తెల్లని గొడుగును ధరించి, తెల్లనిపువ్వులను ముడిచి, తెల్లని మైపూత వహించి, ధైర్యంఅను మంచిగుణంతో గొప్పవాడై తెలివితేటలకు నెలవు అయిన విభీషణుడు తెల్లనికొండకొమ్మున తననలుగురు మంత్రులతోపాటు మిక్కుటమైనశోభతో విలసిల్లుతూండటం నేను స్వప్నంలో చూచాను.

విశేషం: తెలుపురంగు స్వచ్ఛతకు గుర్తు. రావణాదులు ఎర్రనిపూలు, ఎర్రనిమైపూతలు వహించటం, ప్రతియోగంగా విభీషణుడు తెలిపువ్వులు తెలుపుమైపూతలు వహించటం గమనించతగింది. పూర్వకాలంలో మరణదండన విధించబడినవారల మెడలో ఎర్రనిపూలదండలు వేయటం కద్దు.

చ. **తన సిత కీర్తి విశ్వవసుధా గగనాంతరపూరితంబుగా**
ఘనభుజుఁ డున్నతద్విరదకంధరసుస్థితుఁడై ముదంబుతో
ననుజుఁడు దాను రాఘవకులాగ్రణి సన్మధుసిక్తపాయసం
బొనర భుజింపఁ గంటి వికచోత్పలలోచన! నిక్కమింతయున్. **399**

ప్రతిపదార్థం: వికచ+ఉత్పల, లోచన!= వికసించిన కలువలవంటి కన్నులు కలదానా- ఓ సీతాదేవీ!; అనుజుఁడున్= తమ్ముడును; తాను= తాను; రాఘవ, కుల+అగ్రణి= రఘువుయొక్కకులంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠుడు- శ్రీరాముడు; తన, సిత, కీర్తి= తనదైన తెల్లని యశస్సు; విశ్వవసుధా, గగన+అంతర, పూరితంబుగాన్= సమస్త మైన నేలకు, నింగికి కల మధ్యభాగాన్ని అంతటిని నింపుతుండగా; ఘనభుజుఁడు= గొప్పభుజాలు కలవాడు, అధికమైన శౌర్యంకలవాడు; ఉన్నత, ద్విరద, కంధర, సుస్థితుఁడు+ఐ= ఎత్తైన ఏనుగు మెడపై హాయిగా కూర్చున్నవాడై; ముదంబుతోన్= సంతోషంతో; సత్+మధు, సిక్త, పాయసంబు= మంచితేనెతో తడిసిన పరమాన్నం; ఒనరన్= ఒప్పిదంగా; భుజింపన్= తినుచుండటం; కంటిన్= చూచాను; ఇంతయున్= ఈ స్వప్న మంతయూ; నిక్కము= నిజం.

తాత్పర్యం: చెంగలువరేకులవంటి కనులు కల ఓ సీతాదేవీ! నాకు శ్రీరాముడు కలలో కన్పించాడు. తన తెల్లనియశస్సు భూమ్యాకాశాల మధ్యభాగాన్ని అంతటిని నింపగా, మహాపరాక్రమశాలి అయిన శ్రీరాముడు ఎత్తైన ఏనుగుమెడపై తమ్ముడు లక్ష్మణుడితో కలిసి కూర్చొని సంతోషంతో తేనెతో కూడిన పాయసాన్ని ఆరగిస్తున్నట్లు కల వచ్చింది. నాకు వచ్చిన కల నిజం (నిజమౌతుంది).

విశేషం: కీర్తి తెల్లగా ఉంటుంది. ఇది కవిసమయం.

క. **పులిచేత వ్రేటువడి మైఁ । గలయఁగ నెత్తురులు గ్రమ్మఁగా నేడ్చుచు ని**
మ్ములు నుత్తరాభిముఖి వై । కలుషితగతి నరుగ నిన్నుఁ గనుఁగొంటిఁ గలన్. **400**

ప్రతిపదార్థం: పులిచేతన్= వ్యాఘ్రంచేత; వ్రేటు+పడి= దెబ్బవేయబడి; మైన్+కలయఁగన్= శరీరంలో కలిసేటట్లుగా; నెత్తురులు= రక్తాలు; క్రమ్మఁగాన్= ఆవరించగా; ఏడ్చుచున్= ఆక్రోశిస్తూ; ఇమ్ములన్= యథేచ్ఛగా; ఉత్తర+అభిముఖివి+ఐ= ఉత్తరదిక్కుకు మొగం పెట్టినదానివై; కలుషితగతిన్= తొట్రుపడే నడకతో; అరుగు= వెడలే; నిన్నున్= ఓ సీతాదేవీ నిన్ను; కలన్= స్వప్నంలో; కనుఁగొంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: పెద్దపులిచేత కొట్టబడి శరీరంనిండా నెత్తురులు జాలువారుతుండగా శోకిస్తూ నీవు యథేచ్ఛగా ఉత్తరదిశవైపుకు తొట్రుపాటుతో కూడిన నడకతో పోవటం నేను నా స్వప్నంలో చూచాను.

క. **నా కల నిక్కల యయ్యెడు । శోకింపకు మమ్మ యింక సుందరి! పుణ్య**
శ్లోకు జితలోకు నతులవి । వేకుం బ్రియుఁ బొందఁగలుగు వేగమ నీకున్'. **401**

ప్రతిపదార్థం: సుందరి!= (అందగత్తె వైన) ఓ సీతాదేవీ!; నా కల= నాకు వచ్చిన స్వప్నం; నిక్కల+అయ్యెడున్= నిజం అయ్యే కల కాగలదు (నిక్కము+కల= నిక్కల); శోకింపకుమమ్మ= దుఃఖించకుము; ఇంకన్= ఇకమీద; పుణ్యశ్లోకున్= పుణ్యం కలిగించే కీర్తికలవాడిని; జితలోకున్= జయించబడిన లోకం కలవాడిని (లోకవిజేతను); అ,తుల, వివేకున్= సాటిలేని విచక్షణాజ్ఞానం కలవాడిని; ప్రియున్= భర్తను; వేగము+అ= శీఘ్రంగా; నీకున్= నీకు; పొందన్+కలుగున్= పొందటానికి వీలు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: అందగత్తె వైన ఓ సీతాదేవీ! నా కల నిజం కా గలదు. తల్లీ! ఇక దుఃఖించకుము. గొప్పయశస్సు నార్జించిన మహానుభావుడు, గొప్పపరాక్రమవంతుడు అయిన నీభర్తను నీవు శీఘ్రంగా పొందగలవు'.

ఆ. **అనినఁ ద్రిజటపలుకు లవి నిక్కములు గాఁగ । వగచి సీత గొంత వనట దక్కి**
యాసతోడ నుండె; నట దశవదనుండు । సీతఁ దలఁచి వివశచిత్తుఁ డగుచు. **402**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; త్రిజట పలుకులు= త్రిజట చెప్పిన మాటలు; అవి= అవి అన్నియును; నిక్కములు+కాఁగన్= నిజాలుగా; వగచి= భావించి; సీత= జానకి; కొంత= కొంచెం; వనట+తక్కి= విచారం మాని; ఆసతోడన్= ఆశతో; ఉండెన్= ఉండింది; అటన్= అక్కడ; దశవదనుండు= పదిమొగాలు కలవాడు, రావణుడు; సీతన్+తలఁచి= సీతను స్మరించి; వి, వశ, చిత్తుఁడు+అగుచున్= వశం తప్పిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ.

తాత్పర్యం: త్రిజట చెప్పిన పలుకులు విని, అవి నిజాలు కావచ్చునని ఆశతో సీత కొంత ఊరటచెంది ఉండింది. అట రావణుడు సీతను స్మరించి వశం తప్పిన మనస్సుకలవా డయ్యాడు.

వ. **తాను దేవదానవ గంధర్వాది భూతవర్గంబుల నెల్ల జయించియుం గందర్పదర్పంబు వారింప నోపక యాక్షణంబ దివ్యమాల్యాంబరాభరణ భూషితుండై సంచారశీలం బైన కల్పపాదపంబునుంబోలె నొప్పియుఁ దనయొప్పుఁ బితృపనంబునందలి వటభూరుహంబుపొంపునుంబోలె నతిభీషణం బగుచుండ నశోకవనమధ్యంబు సొత్తెంచి రోహిణీసమీపంబునకు వచ్చు శనైశ్చరుండునుంబోలె జానకిం జేరం జనుదెంచి ప్రణయపూర్వకంబుగా నిట్లనియె.** **403**

ప్రతిపదార్థం: తాను= తాను (రావణుడు); దేవ, దానవ, గంధర్వ+ఆది, భూత, వర్గంబులన్= వేల్పులు రాక్షసులు గంధర్వులు మున్నగునట్టి చేతనాచేతనజాతులను; ఎల్లన్= అన్నింటిని; జయించియున్= గెలిచియున్నా; కందర్ప, దర్పంబు= మన్మథుడియొక్క విజృంభణం; వారింపన్+ఓపక= అడ్డగింపజాలక; ఆ+క్షణంబు+అ= ఆ నిముసంలోనే; దివ్య, మాల్య+అంబర+ ఆభరణ, భూషితుండు+ఐ= దేవతామహిమగల పూవులు, వస్త్రాలు, భూషణాలచేత అలంకరించబడిన వాడై; సంచార శీలంబు+ఐన= నడచునట్టి స్వభావంగల; కల్ప, పాదపంబునున్+పోలెన్= కల్పవృక్షంవలె; ఒప్పియున్= శోభిల్లికూడ; తన+ఒప్పున్= తనశోభను, పితృవనంబు నందలి= శ్మశానంలోని; వటభూరుహంబు, సొంపునున్+పోలెన్= మర్రిచెట్టుయొక్క సొగసువలె; అతిభీషణంబు= మిక్కిలి భయంకరం; అగుచున్+ఉండన్= ఔతుండగా; అశోకవనమధ్యంబు+చొత్తెంచి= అశోకవనంయొక్క మధ్యభాగాన్ని చేరి; రోహిణీ, సమీపంబునకున్= రోహిణీనక్షత్రం దగ్గరకు; వచ్చు= అరుగుదెంచే; శనైశ్చరుండునున్+పోలెన్= శనిగ్రహం వలె; జానకిన్= సీతను; చేరన్+చనుదెంచి= చేరడానికి వచ్చి; ప్రణయ పూర్వకంబుగాన్= ప్రేమ తొణికిసలాడేటట్లుగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు వేల్పులు రాక్షసులు గంధర్వులు మున్నగు భూతజాతులను అన్నింటినీ గెలిచినవాడే అయినను మన్మథుడిని గెలువజాలకపోయాడు. ఇక సీతాదేవియొక్క అనురాగాన్ని చూరగొనటానికై రావణుడు దివ్యపుష్పాలు ముడిచి మంచివస్త్రాలను ఆభరణాలను ధరించి, నడుస్తున్న కల్పవృక్షంవలె అశోకవనానికి వచ్చాడు. కాని, ఆతడు శ్మశానంలో విస్తరించిన మర్రిచెట్టువలెనే భాసించి మిక్కిలి భయంకరంగా కన్పించాడు. రావణుడు అశోకవనంలో ఉన్న సీతాదేవివద్దకు రావటం రోహిణీనక్షత్రం సమీపానికి శనిగ్రహం చేరుతున్నట్లు కన్పించింది. ఆ రీతిగా రావణుడు సీతదరి చేరి అనురాగం తొణికిసలాడేటట్లుగా ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: 1. రావణుడు జంగమకల్పవృక్షంవలె చనుదెంచాడు అన్నప్పుడు. అలంకారం ఉత్ప్రేక్ష. కల్పవృక్షము- కదలునట్టిదికాదు. ఒకవేళ కదలితే ఎట్లుంటుందో అట్లా ఉన్నాడని ఊహించుకొనవలెను కాబట్టి ఉత్ప్రేక్ష. 2. కల్పవృక్షం స్వర్గంలో నందనవనంలోని చెట్టు. కోరిన కోరికల నిచ్చే మహిమ కలది. 3. వటవృక్షంవోలె అనుచో అలంకారం ఉపమ. 4. అట్లే శని రోహిణీ నక్షత్రాన్ని చేరినట్లు అనుచో అలంకారం ఉపమ. రోహిణీనక్షత్రాన్ని శనిగ్రహం చేరినప్పుడు లోకంలో పెక్కు అరిష్టాలు సంభవిస్తాయని జ్యోతిష్కులు చెప్పుతారు.

క. **'ఏల మదిరాక్షి! వలవని । జాలింబడి నవసెదవు లసద్భూషణ లీ**
లాలంకృతవై నను౯ గృప । నేలికొనం గదవె వేయు నేటికి నింకన్. 404

ప్రతిపదార్థం: మదిర+అక్షి!= మత్తెక్కించే నేత్రాలు కలదాన- ఓసీతాదేవీ! ఏల= ఎందుకు; వలవని= కూడని; జాలిన్+పడి= దుఃఖంలో పడి; నవసెదవు= వెతచెందుతావు; లసత్+భూషణ+అలంకృతవు+ఐ= ప్రకాశించే ఆభరణాలను సింగారించుకొనినదానివై; ననున్= నన్ను (రావణుడనైన నన్ను); కృపన్= దయతో; ఏలికొనన్+కదవె= పాలించుకొనవే; ఇంకన్= ఇక; వేయున్+ఏటికిన్?= వేలకొలది మాటలు ఎందుకు?

తాత్పర్యం: మత్తెక్కించే కన్నులు గల ఓ సీతాదేవీ! నీ కనుచూపులు చాలు. నేను మరులుగొని ఉన్నాను గదా! ఇటు నాపై దయచూపుము. ఎందుకు నీవు ఈరీతిగా కూడనిదుఃఖాన పడి కృశిస్తున్నావు? వెలుగొందే ఆభరణాలు ధరించి నన్ను దయతో ఏలుకొనుము. వేలకొలదిమాటలు మాటాడి నేను అధికప్రసంగం చేయదలచుకోలేదు.

చ. **అనిమిష యక్ష రాక్షస వియచ్చర కిన్నర పన్నగాసురాం**
గనలం గరంబు చిత్తమునం గైకొన కే ననురాగలీలమై
నిను మది నాదరించు టిది నీదగుభాగ్యము గాదె? యింతయున్
వనిత! యెఱుంగ వైతి; గరువంపువిచారము లేల నీయెడన్. 405

ప్రతిపదార్థం: వనిత!= మగువా! ఓసీతాదేవీ!; అనిమిష, యక్ష, రాక్షస, వియత్+చర; కిన్నర, పన్నగ+అసుర+అంగనలన్= వేల్పులకు, యక్షులకు, కిన్నరులకు, పాములకు, అసురులకు చెందిన ఆడువారిని; కరంబు= మిక్కిలిగా; చిత్తమునన్= మనస్సులో; కైకొనక= స్వీకరించక; ఏన్= నేను; అనురాగలీలమైన్= ప్రేమతో నిండిన కేళిచొప్పున; నినున్= నిన్ను; మదిన్= మనస్సులో; ఆదరించుట= ప్రేమించటం; ఇది= ఇట్టి ప్రేమ; నీదు+అగు= నీది అయిన; భాగ్యము+కాదె= అదృష్టమే కదా?; ఇంతయున్= ఇది (అంతయు నీ అదృష్టయోగమే అని); ఎఱుంగవు+ఐతి= తెలిసికొనలేకపోయావు; గరువంపు విచారములు= గర్వంతో కూడిన ఆలోచనలు; ఈ+ఎడన్= ఈపట్టున; ఏల= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఓ సీతాదేవీ! నేను దేవతలను యక్షులను గంధర్వులను కిన్నరులను పన్నగులను అందరను జయించినవాడను కదా! ఆయా జాతులలోని సుందరాంగులు ఎందరు లేరు? వారు అందరు నా అధీనంలో ఉన్నవారే అయినను వారిని ఎవ్వరిని వరించక నేను అనురాగంతో నిన్ను కోరటం నిజంగా నీకు పట్టిన గొప్ప అదృష్టయోగం సుమా! ఆ సంగతి నీవు గుర్తించలేదు. అనవసరమైన దుఃఖంలో మునిగి ఉన్నావు. గర్వంతో కూడిన ఆలోచనలు చేయటం ఈ పట్టున భావ్యం కాదు.

విశేషం: 1. కిన్నరులు - అశ్వముఖం నరశరీరంకల దేవజాతివారు. 2. అనిమిషులు - రెప్పపాటు లేనివారు- వేల్పులు. 3. రాక్షసులు, అసురులు దైత్యదానవులు. దితిసంతతి దనుసంతతి అని రక్కసులలో రెండు తెగలు. ఈ పద్యంలో రాక్షస అసుర పదాలు రెండూ వాడబడినవి.

ఉ. **రాముం డనంగం బేర్మియును రాజ్యముం గోల్పడి కానలోన దుః**
ఖామయ మగ్నుం డైన యొకయల్పమనుష్యుడు వానిపైం గడుం
బ్రేముడి సేయుచున్ వగపుపెల్లునం జిత్తము దల్లడిల్లంగా
నీ మెయి నుండు నీయునికి యేసుఖ మంద్రు లతాంగి చెప్పుమా! 406

ప్రతిపదార్థం: లతా+అంగి!= తీగవంటి సుకుమార మైన శరీరం కలదానా!; ఓసీతాదేవీ!; రాముండు+అనంగన్= రాముడు అనగా; పేర్మియును= గొప్పతనాన్ని; రాజ్యమున్= రాజ్యపరిపాలనమును; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; కానలోనన్= అడవిలో; దుఃఖ+ఆమయ, మగ్నుండు+ఐన= ఆవేదన అనే రోగంలో మునిగినవాడు అయిన; ఒక= ఒకానొక; అల్పమనుష్యుడు= తక్కువ అయిన మానవుడు; వానిపైన్= అతనిపై, ఆ రాముడిపై; కడున్= మిక్కిలి; ప్రేముడి+చేయుచున్= అనురాగం చూపుతూ; వగపు పెల్లునన్= విచారంయొక్క అతిశయంతో, గొప్పదుఃఖంతో; చిత్తము= మనస్సు; తల్లడిల్లగాన్= ఆందోళన చెందగా; ఈ మెయిన్= ఈ రీతిగా; ఉండు= ఉన్నటువంటి; నీ+ఉనికి= నీ బ్రదుకు; ఏసుఖము= ఎట్టి సౌఖ్యంతో కూడింది; అంద్రు= అని చెప్పుతారు; చెప్పుమా= వచించుమా.

తాత్పర్యం: తీగవలె సుకుమారమైన శరీరంగల సీతాదేవీ! రాముడు ఎవడు? గొప్పతనమును, రాజ్యాన్ని గోలుపోయి అడవులలో తిరుగాడుతూ దుఃఖం అనే రోగంలో మునిగిన ఒక అల్పమానవుడు. అట్టి రాముడిపై నీవు ప్రేమ వహించి నీ మనస్సును దుఃఖంతో తల్లడిల్లేటట్లు చేస్తున్నావు. ఇది ఎటువంటి సుఖం? ఎవరు దీనిని సుఖమని చెప్పుతారు? నీవే చెప్పుము.

విశేషం: ఉ.వి. ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ముద్రణ ప్రతిలో- "పేర్మియును రాజ్యము" అనే పాఠం ఉన్నది. (పేర్మియుమ- అనే అచ్చుతప్పుతో ఉన్న పాఠాన్ని సరిచేసుకోవాలి). "పేర్మి యువరాజ్యము' - అన్నది పాఠాంతరంగా గుర్తించబడింది. రాముడరణ్యావాసదీక్ష పూనే సమయంలో అతడు త్యాగంచేసింది యౌవరాజ్యాభిషేకమే కాబట్టి 'పేర్మి యువరాజ్యము' అనే పాఠాన్నే ఈ ప్రతిలో గ్రహించటమైనది.

వ. **ఏను సకలలోకేశ్వరుండ; నాకుం గింకరులై పదునాలుగుకోట్లు నిశాచరభటులును, నిరువది యెనిమిదికోట్లు రాక్షసులును, నెనుబదియాఱుకోట్లు యక్షులును వర్తిల్లుదురు; నిఖిలధనాధ్యక్షుండయిన యక్షేశ్వరుండు నాయగ్రజుండు; బ్రహ్మసమానుం డగు విశ్రవసుండు మదీయజనకుండు; గుబేరునకు వినోదపాత్రంబు లైన గంధర్వాప్సరోగణంబులు నన్ను సేవించుఁ; బంచమలోకపాలుం డని నన్నుఁ ద్రిభువనంబులుఁ గీర్తించు; భక్ష్యభోజ్యాది వస్తువులును సురేశ్వరగృహంబునం దెట్లట్లనాగృహంబున నక్షయంబు; లిట్టినావిభవం బింతటికిని మదీయజీవితంబునకు నధీశ్వరివై సుఖంబున భోగింపు' మనిన విని, వైదేహి క్రోధశోకవ్యాకులహృదయ యగుచు వానిదెసం జూడక యొక్కతృణాంకురం బుపలక్షించి యి ట్లనియె.407**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సకల, లోక+ఈశ్వరుండన్= సమస్తభువనాలకు అధినేతనైన పరిపాలకుడను; నాకున్= నాకు; కింకరులు+ఐ= సేవకులు అయి; పదునాలుగుకోట్లు నిశాచరభటులును= పదునాలుగుకోట్లమంది రాత్రించరులు- రాక్షసులును; ఇరువది+ఎనిమిదికోట్లు రాక్షసులును= ఇరువది ఎనిమిదికోట్లు రక్కసులును; ఎనుబది ఆఱుకోట్లు, యక్షులును= ఎనుబది ఆరుకోట్ల జక్కులును; వర్తిల్లుదురు= పనిచేస్తారు; నిఖిల, ధన+అధ్యక్షుండు+అయిన= సమస్తమైన ధనానికి అధిపతి అయిన; యక్షేశ్వరుండు= (యక్ష+ఈశ్వరుండు=) యక్షులయొక్కప్రభువు- కుబేరుడు; నా+అగ్రజుండు= నా అన్న; బ్రహ్మసమానుండు+అగు= బ్రహ్మదేవుడితో తుల్యుడు అయిన; విశ్రవసుండు; మదీయ, జనకుండు= నా తండ్రి; కుబేరునకున్; వినోదపాత్రంబులు+ఐన= వేడుకను ఒనగూర్చేవి అయిన; గంధర్వ= గంధర్వుల కన్నెలు; అప్సరోగణంబులు= వేలుపుకన్నెల సముదాయాలు; నన్నున్= నన్ను; సేవించుచున్= కొలుస్తూ; పంచమ లోకపాలుండు+అని= అయిదవ లోకపాలకుడు అని; నన్నున్= నన్ను; త్రి, భువనంబులున్= మూడులోకాలున్నూ; కీర్తించున్= కొనియాడుతాయి; భక్ష్యభోజ్య+ఆది వస్తువులును= తినుబండారాలు మున్నగునవి; సుర+ఈశ్వర, గృహంబునందున్= దేవేంద్రుడి ఇంటిలో; ఎట్లు+అట్లు+అ= ఏయేవిధాలుగా ఉంటాయో అట్లా; నా గృహంబునన్= నా ఇంటిలో; అక్షయంబులు= తరుగనట్టివి; ఇట్టి= ఇటువంటి; నా విభవంబు= నా సంపద; ఇంతటికిని= సర్వస్వానికి; మదీయ, జీవితంబునకున్= నా బ్రదుకుకు; అధి+ఈశ్వరివి+ఐ= ఏలికసానివై; సుఖంబునన్= సౌఖ్యంతో; భోగింపుము= అనుభవించుము; అనినన్= అని (రావణుడు చెప్పగా); విని= ఆలకించి; వైదేహి= విదేహరాజుకూతురు సీతాదేవి; క్రోధ, శోక, వ్యాకుల, హృదయ,+అగుచున్= కోపంచేత, దుఃఖంచేత, కలత చెందిన డెందం కలది ఔతూ; వానిదెసన్= అతడి (రావణుడి) వైపు; చూడక= వీక్షించక; ఒక్క= ఒక; తృణ+అంకురంబు= గడ్డిపరక; ఉపలక్షించి= అన్యాపదేశంగా నిలిపి- అనగా రావణుడికి బదులుగా ఉద్దేశించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: 'నేను ఎవరో నీకు తెలియునా? నేను సకలభువనాలకు సార్వభౌముడిని. నాకు సేవకులుగా పదునాలుగుకోట్లమంది దైత్యులు, ఇరువదియెనిమిదికోట్లమంది దానవులు; ఎనుబదిఆరుకోట్లమంది యక్షులు ఉన్నారు. సమస్తమైన ధనానికి అధిపతి అయిన యక్షులప్రభువు కుబేరుడు నా అన్న. బ్రహ్మతో తుల్యుడు అయిన విశ్రవసుడు నా తండ్రి. కుబేరుడికి వినోదం కల్పించే గంధర్వకన్యలు అప్సరసలు నన్ను కొలుస్తూ ఉంటారు. మూడులోకాలు నన్ను 'పంచమలోకపాలకుడు' అని మన్నిస్తాయి. దేవేంద్రుడి ఇంటిలో ఉన్నట్లే నాగృహంలోనూ తినుబండారాలు పుష్కలంగా ఉంటాయి. ఇవి నా సిరిసంపదలు. ఇట్టి నా ఐశ్వర్యానికే కాక నా జీవితానికి నీవు ఏలికసానివి కమ్ము. సమస్తసౌఖ్యాలు అనుభవించుము' అని రావణుడు చెప్పగా విని సీతాదేవి ఆతడి ముఖం చూడనొల్లక, మిక్కుటమైన కోపంచేత దుఃఖంచేత పీడించబడిన హృదయం కలదై, ఒక పచ్చగడ్డిపరకను రావణుడికి బదులుగా ఉద్దేశించి ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: 1. భక్ష్యాలు= తినుబండారాలు. ఇవి 5 విధాలు. 1. భక్ష్యం 2. భోజ్యం 3. లేహ్యం 4. చోష్యం 5. పానీయం- ఉపలక్షణం ఇంకొక దానిని ఉద్దేశించి చెప్పింది. ఇచట తృణాంకురము (రావణుడి స్థానంలో) ఉపలక్షించబడింది.

సీ. **'అకట! పరాంగన, నబలఁ, బతివ్రతఁ, । బరికింపఁగా మర్త్యభామ నేను,**
రాక్షసుండవు నీవు; రాగంబు మది నించు । కయు లేని నాదు సంగమమునందుఁ
గలిగెడు నట్టి సౌఖ్యం బెంత? యదియును । గాక యాద్యుం డైన కమలగర్భు
పౌత్త్రుఁడ నని లోకపాలతుల్యుఁడ నని । హరసఖుం డైన ధనాధినాథు

ఆ. **భ్రాత నని భవత్ప్రభావంబు సెప్పితి; । విట్టి నీవు ధర్మ్మ వెఱిఁగి దురిత**
వర్తనంబు విడువవలదె? సిగ్గేది యి । ప్పగిదిఁ బ్రల్లదములు వలుకఁ దగునె?' 408

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో!; పర+అంగనన్= ఒరుని భార్యను; అబలన్= బలంలేనిదానను (కోమలిని అని భావం); పతివ్రతన్= భర్తయందే అనురక్తి కలిగినదానను; పరికింపఁగాన్= అరయగా; ఏను= నేను; మర్త్యభామను= మనుష్యస్త్రీని; నీవు= ఈవు; రాక్షసుండవు= రక్కసుడవు; మదిన్= చిత్తంలో; రాగంబు= ప్రేమ; ఇంచుకయున్ లేని= ఏమాత్రమున్నూ లేని; నాదు, సంగమము నందున్= నాపొందులో; కలిగెడు+అట్టి= ఏర్పడునట్టి; సౌఖ్యంబు= సుఖం; ఎంత= ఏమాత్రమైనది?; అదియును+కాక= అంతమాత్రమేగాక; ఆద్యుండు+ఐన= మొదటివాడు అయిన (సృష్టికి ఆద్యుడు అయిన); కమలగర్భు, పౌత్త్రుఁడన్= బ్రహ్మదేవుడి మనుమడిని; అని= అంటూ; లోకపాలతుల్యుఁడన్+అని= దిక్పాలకులతో సమానమైనవాడను అని; హరసఖుండు+ఐన= శివుడి మిత్రుడు అయిన; ధన+అధినాథు, భ్రాతన్= కుబేరుడిసోదరుడను; అని= అనుచూ; భవత్+ప్రతాపంబు= నీదైన మహిమ; చెప్పితివి= వచించావు; ఇట్టి నీవు= ఇటువంటి ప్రతాపం కల నీవు; ధర్మమువు+ఎఱిఁగి= ధర్మాన్ని తెలిసికొని; దురిత, వర్తనంబు= చెడునడవడి; విడువన్వలదె= వీడవలెను కదా; సిగ్గేది(సిగ్గు+ఏది)= సిగ్గువీడి; ఈరీతిగా; ప్రల్లదములు= పారుష్యాలు (కఠినమైన మాటలు); పలుకన్= తగునె?= వచించటం భావ్యమా? (భావ్యం కాదుకదా);

తాత్పర్యం: 'అయ్యో, రావణా! నాకు ఎంతటి దురవస్థ ఏర్పడింది. నేను ఒరుని భార్యను. కోమలిని, భర్తయందే అనురాగం కలిగి భర్తనే దైవంగా భావిస్తున్నదానను. నీవా రాక్షసుడవు. నీయందు ఏమాత్రం అనురాగం లేని నాపొందు నీకు ఏవిధంగానూ ఎట్టిసుఖం ఈయజాలదు కదా. అదియునుంగాక, నీవు బ్రహ్మదేవుడి మనుమడవు

అని, దిక్పాలకులతో సమానుడను అనీ, పరమశివుడిమిత్రుడు ధనపతి అయిన కుబేరుడిసోదరుడను అని గొప్పలు చెప్పుకొంటున్నావు. మఱి అంతటి గొప్పవాడికి ధర్మం తెలియాలి. చెడునడవడి వదలిపెట్టాలి. అంతే కాని ఈ రీతిగా నోటికి వచ్చినట్లు కండకావరంతో ప్రల్లదాలు ప్రేలవచ్చునా? నీ ప్రవర్తన ఎంతమాత్రం బాగా లేదు'.

విశేషం: కమలగర్భుఁడు= బ్రహ్మదేవుడు. విష్ణుమూర్తి నాభికమలంనుండి ఉద్భవించినగాథ సుప్రసిద్ధం.

వ. అని పలికి జానకి యుత్తరీయసంవృతవదనయై యతికరుణంబుగా నేడ్చిన నద్దురాత్ముండు వెండియుఁ గొన్ని దుర్వచనంబులు పచరించి యనంతరంబ యంతర్ధానంబు నొందె; నప్పొలఁతియు నెప్పటియట్ల రాక్షసీరక్షిత యై యుండె నని మార్కండేయుండు ధర్మరాజునకు నిర్దేశించిన తెఱఁగు వైశంపాయనోక్తం బైన యాఖ్యానంబు విఖ్యాతమాధుర్య మనోహరంబుగా. 409

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; జానకి= సీత; ఉత్తరీయ సంవృత వదన+ఐ= పైవస్త్రంచేత కప్పబడిన మొగం కలది అయి; అతి కరుణంబుగాన్= మిక్కిలి జాలిగా; ఏడ్చినన్= ఆక్రోశించగా; ఆ+దురాత్ముండు= ఆ చెడ్డ ఆత్మ కలవాడు- రావణుడు; వెండియున్= మఱియును; కొన్ని= కొన్ని; దుర్వచనంబులు= చెడు పలుకులు; పచరించి= పలికి; అనంతరంబు+అ= వెనువెంటనే; అంతర్ధానంబున్+ఒందెన్= కనుపించకుండా పోయాడు; ఆ+పొలఁతియున్= ఆ వనితయు- సీతాదేవియు; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారంగా, ఇదివరకు వలెనే; రాక్షసీ రక్షిత+ఐ= రాక్షసస్త్రీలచేత కావలి కాయబడిందై; ఉండెన్= ఉండింది; అని= అని చెప్పి; మార్కండేయుండు; ధర్మరాజునకు; నిర్దేశించిన= తెలియచెప్పిన; తెఱఁగు= తీరు; వైశంపాయన+ఉక్తంబు+ఐన= వైశంపాయనుడిచేత చెప్పబడిన; ఆఖ్యానంబు= పెద్ద కథ; విఖ్యాత, మాధుర్య, మనస్+హరంబుగా= సుప్రసిద్ధమై, తియ్యనిదై, మనస్సును ఆహ్లాదపరిచేదిగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి సీత ఉత్తరీయంతో ముఖం కప్పుకొని మిక్కిలి దీనంగా ఏడువగా, ఆ దుర్మార్గుడైన రావణుడు ఇంకా కొన్ని దుర్భాషలాడి వెళ్లిపోయాడు. సీత ఎప్పటివలెనే రాక్షస స్త్రీ రక్షితయై ఉన్నది అని మార్కండేయ మహర్షి ధర్మరాజుతో చెప్పినట్లు వైశంపాయనుడు విఖ్యాతంగానూ, మధురంగానూ, మనోహరంగానూ చెప్పాడు.

ఆశ్వాసాంతము

క. విమలక్షాత్ర గుణోన్నత! విమలాదిత్యాత్మజన్మ! విలసత్కమలా
రమణీ కరకమలోజ్జ్వల । విమలాంబుజరేణు రాగ విలసిత వక్షా! 410

ప్రతిపదార్థం: విమల, క్షాత్ర, గుణ+ఉన్నత!= స్వచ్ఛమైన క్షత్రియ లక్షణాలు కలిగి ఉండటంచేత గొప్పవాడా!, నిర్మలమైన పరాక్రమం, మంచి గుణాలు, కలిగిన గొప్పవాడా!, విమలాదిత్య+ఆత్మజన్మ!= విమలాదిత్యుడి కుమారా!; విలసత్, కమలా, రమణీ, కరకమల+ఉత్+జ్వల!= శోభిల్లునట్టి లక్ష్మీదేవియొక్క పద్మాలవంటి చేతులచేత ప్రకాశించేవాడా, లక్ష్మీప్రదమైన హస్తాలు కలవాడా!; విమల+అంబుజ రేణురాగ విలసితవక్షా!= స్వచ్ఛమైన తామరపుప్పొడియొక్క ఎఱుపు చేత శోభిల్లే వక్షం కలవాడా!

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన పరాక్రమం మంచిగుణాలతో శోభిల్లే శీలం కలవాడా! విమలాదిత్యుడి కుమారుడా! లక్ష్మీదేవియొక్క పద్మాలవంటి చేతులచేత ప్రకాశించేవాడా! స్వచ్ఛమైన తామరపుప్పొడి ఎఱుపుచేత శోభిల్లే వక్షం కలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా! అవధరింపుము! ఈ ఆంధ్ర మహాభారత కృతిని.

విశేషం: విలసత్కమలాకర కమలోజ్జ్వలుఁడు - లక్ష్మీపాణిగ్రహణం చేసినవాడు విష్ణువు. అట్లే విమలాంబుజరేణురాగ విలసిత వక్షుఁడు విష్ణుమూర్తి. నావిష్ణుః పృథివీపతిః- రాజు విష్ణ్వంశసంభూతుడు. అందుచేత అర్థాంతర స్ఫూర్తిచేత రాజరాజనరేంద్రుడు విష్ణుదేవుడితో సమానుడు అని కవిహృదయం.

వనమయూరము.

భూసురకదంబ సురభూరుహ! వికాసో । ద్భాసిత కృపారసవిపాక! సుగుణైకో
ల్లాస! హరహార మృగలాంఛన మృణాళీ । హాసినవకీర్తి విసరాకలితలోకా! 411

ప్రతిపదార్థం: భూసురకదంబసురభూరుహ!= బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు కల్పవృక్షంవంటివాడా!; వికాస+ఉత్+భాసిత, కృపా, రసవిపాక!= వికసించటంచేత ప్రకాశించేటటువంటి - అనగా ఎప్పటికప్పుడు అతిశయించేటటువంటి దయారసంయొక్క పరిపక్వత కలవాడా!; సుగుణ+ఏక+ఉల్లాస! - మంచి గుణాలచేత ముఖ్యంగా సంతోషాన్ని కలిగించే వాడా!; హర,హార, మృగలాంఛన!, మృణాళీ, హాసి, నవకీర్తి విసర+ఆకలితలోకా= శివుడిని, ముత్యాల పేరును చంద్రుని తామరతూటిని పరిహసించే క్రొత్తకీర్తిరాశితో అంతటా నిండిన లోకం గలవాడా.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణసమూహాలు కోరిన కోరికలు కల్పవృక్షంవలె తీర్చేవాడా! పరిపక్వమై ఎల్లప్పుడూ స్రవించే దయారసం కలవాడా! సద్గుణాలచేత ముఖ్యంగా సంతోషం కలిగించేవాడా!; శివుడిని, ముత్యాలపేరును, చంద్రుడిని, తామరతూండ్లను తెల్లదనంలో పరిహసించే స్వచ్ఛమైన కీర్తితో జగత్తును నింపినవాడా!

విశేషం: 1. కీర్తి తెల్లగా ఉంటుంది. ఇది కవిసమయం. అట్లే శివుడు, ముత్యాలసరం,చంద్రుడు, తామరతూడు తెలుపురంగులో భాసిస్తాయి. 2. కల్పవక్షం కోరిన కోరికలను తీరుస్తుంది. అది నందనవనవృక్షవిశేషం. కల్పవృక్షాలు అయిదు 1. మందారం 2. పారిజాతం 3. సంతానం 4. కల్పం 5. హరిచందనం 3. ఆశ్వాసాంత పద్యాలు- కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలు. కాని, ఈ ఆరవ ఆశ్వాసం వ్రాసింది ఎఱ్ఱన మహాకవి అనే అంశం ఏడవ ఆశ్వాసం చివర సుస్పష్టంగా చెప్పబడింది. నాలుగవ ఆశ్వాసం 142వ పద్యంనుండి ఎఱ్ఱన వ్రాసినట్లు అన్ని తాళపత్రగ్రంథాలలోను సుస్పష్టంగా పేర్కొనబడింది. నన్నయ మరణించిన పిదప సుమారు రెండు శతాబ్దులు గడచిన పిమ్మట ఎఱ్ఱన మహాకవి ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని నన్నయభట్టు పేరుమీదనే పూరించాడు. 3. ఈ వృత్త పాదంలో వరుసగా భ, జ, స, న, గగ- గణాలుంటాయి, 9వ అక్షరం యతి స్థానం, ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది సకలసుకవిజనవినుత నన్నయభట్టప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబునందు దుర్యోధను ప్రాయోపవేశంబును, బాతాళగతు లయిన దానవు లతని నాశ్వాసించుటయు, వైష్ణవయాగ ప్రవర్తనంబును, బాండవులు గ్రమ్మఱఁ గామ్యకవనంబున కరుగుటయు, వ్రీహిద్రోణాఖ్యానంబును, ద్రౌపదీహరణంబును; జయద్రథు భంగంబును, రామాయణ కథా ప్రవృత్తియు, నందు రామరావణుల జననంబును, రాఘవవనప్రస్థానంబును, సీతాపహరణంబును, సుగ్రీవమిత్రత్వంబును, వాలివధయును, త్రిజటాస్వప్నకథనంబును, రావణ దుష్టవచనంబులు నన్నది షష్ఠాశ్వాసము. 412

తాత్పర్యం: ఇది- ఉత్తమకవులందరిచేత కీర్తించబడిన నన్నయభట్టారకుడిచేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వంలోని షష్ఠాశ్వాసం. ఇందులో దుర్యోధనుడి ప్రాయోపవేశం, పాతాళంలోని రాక్షసులు దుర్యోధనుడిని ప్రోత్సహించటం, దుర్యోధనుడు వైష్ణవయాగం చేయటం, పాండవులు మరల కామ్యకవనానికి చేరటం, వ్రీహిద్రోణోపాఖ్యానం, ద్రౌపదిని చెరపట్టటం, జయద్రథుడి పరాభవం, రామాయణకథ, అందులో రామరావణుల జననవృత్తాంతం, శ్రీరాముడు అడవికి పోవటం, సీతను రావణుడు అపహరించటం, శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేయటం, వాలిని శ్రీరాముడుసంహరించటం, త్రిజట తనస్వప్నాన్ని సీతాదేవికి చెప్పటం, రావణుడి పరుష వాక్యాలు- అనే అంశాలు ఉన్నాయి.

-: ఆరణ్యపర్వంలో ఆరవఆశ్వాసం సమాప్తం :-

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము -సప్తమాశ్వాసము

శ్రీకర సోమాన్వయ ర । త్నాకర హిమధామ! ధార్మికాంచిత వినయో
త్సేక! భువనైకవీర మ । హాకావ్యరస ప్రయోజనారూఢమతీ! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకర, సోమ+అన్వయ, రత్న+ఆకర, హిమధామ!= శోభాయమానమైన చంద్రవంశం అనే సముద్రానికి చంద్రుడివంటివాడా!; ధార్మిక+అంచిత, వినయ+ఉత్సేక!= ధర్మపరాయణులచేత పూజింపబడిన వినయాతిశయం కలవాడా!; భువన+ఏకవీర!= లోకంలో ముఖ్యమైన వీరుడా!; మహా, కావ్య, రసప్రయోజన+ఆరూఢ, మతీ!= గొప్ప సాహితీకృతులలోని రసాల ప్రయోజనమునందు ప్రసిద్ధమైన బుద్ధి గలవాడా!; అనగా మహాకావ్యాల ఉపరంజన ఉపదేశతత్త్వాన్ని ఆకళించుకొన్న సహృదయుడా! అని భావం.

తాత్పర్యం: శ్రీకరమైన చంద్రవంశం అనే సముద్రానికి చంద్రుడివంటివాడా! ధర్మాన్ని ఆచరించేవారి చేత ఆదరింపబడిన వినయాతిశయం కలవాడా! లోకంలో పేరెన్నిక కన్న మహావీరుడా! మహాకావ్యాలలోని రసాస్వాదనాన్ని, ఉపయోగాన్ని నెమ్మనంలో పొందుపరచుకొన్న మనస్సుగలవాడా! ఓ రాజరాజ నరేంద్రా!

విశేషం: (1) రాజరాజనరేంద్రుడు చాళుక్యరాజు. చాళుక్యులు చంద్రవంశజులు. చంద్రోదయానికి సముద్రం ఉప్పొంగుతుంది. అందుచేత రాజరాజనరేంద్రుడి ఉద్భవంచేత చాళుక్యవంశం ఉప్పొంగింది. (2) చాళుక్యవంశం రత్నాకరం. రత్నాలకు ఆకరమైనది సముద్రం. అనగా చాళుక్యవంశంలో రత్నాలవంటి రాజులు ఉద్భవించారని ధ్వని. (3) 'రసము' అనగా కావ్యపఠనంవలన సహృదయుడికి కలిగే ఆనందతన్మయత్వం. ఈ ఆనందం బ్రహ్మానంద సహోదరం, విగళితవేద్యాంతరం, సద్యఃపరనిర్వృతి అని ఆలంకారికులు అభివర్ణించారు. రాజరాజనరేంద్రుడు 'మహాకావ్య రస ప్రయోజనా రూఢమతి'. అనగా కావ్యశిల్పంలోని లోతుపాతులను సహృదయతతో అనుశీలించగల విద్వాంసుడు అని తాత్పర్యం. నన్నయభట్టుమహాకవి పేరుమీద ఈ సంబోధనలు కూర్చింది ఎఱ్ఱనమహాకవి. రాజరాజనరేంద్రుడికి సుమారు రెండువందల సంవత్సరాల పిదప వర్ధిల్లినవాడు. అనగా ఆంధ్రమహాభారత కృతిపతిగా రాజరాజనరేంద్రుడు సాహితీప్రపంచంలో అమరుడుగా మాననీయుడైన సహృదయసమ్రాట్టుగా ఎఱ్ఱనకాలంలోకూడా సుగృహీత నామధేయుడుగా ఉన్నాడన్నమాట.

రాముఁడు లక్ష్మణుని సుగ్రీవునొద్దకుఁ బంపుట (సం. 3-266-4)

వ. **అక్కథకుండు శౌనకాదిమహామునులకుం జెప్పెఁ; నట్లు పరమ తపోనిలయుండయిన మార్కండేయుండు పాండవులతో మఱియు నిట్లనియె; నంతమాల్యవత్కందరమందిరుండైన దశరథాగ్ర నందనుండు నవకందళిత సుందరంబులును జనకనందినీవియోగదుస్సహంబులు నగు ఘనసమయదివసంబుల నెట్టకేనియుం గడపి, నిరతిశయసాంద్రచంద్రాతప స్నపనశీతలసమీర వాహ్యమాన వినిద్రకుముదకేదారసౌరభ్య నిర్భరంబులు నతిదీర్ఘయామంబులు నైన శారదయామినులు సైఁపనోపక యొక్కనాఁడు దమ్మునిం జూచి యి ట్లనియె.** 2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథను చెప్పేవాడు (ఉగ్రశ్రవసుడు అనే సూతుడు); శౌనక+ఆది, మహా, మునులకున్= శౌనకుడు మున్నగు గొప్ప ఋషులకు; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; పరమ, తపస్+నిలయుండు+అయిన= గొప్ప తపస్సుకు నెలవు అయినవాడు అయిన; మార్కండేయుండు= మృకండుని కొడుకు; పాండవులతోన్= పాండునందనులతో; మఱియున్= వెండియు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట; మాల్యవత్+కందర+మందిరుండు+ఐన= మాల్యవంతం అనే పర్వతంయొక్క గుహను ఇల్లుగా చేసికొన్నవాడైన; దశరథ+అగ్ర, నందనుండు= దశరథుడి పెద్దకొడుకు- శ్రీరాముడు; నవ, కందళిత, సుందరంబులును= క్రొంగ్రొత్త మొలకలచేత అందంగా ఉన్నవియున్నూ; జనక, నందినీ, వియోగ, దుస్సహంబులున్= సీతాదేవినుండి కలిగిన యెడబాటుచేత ఓర్వజాలనివియునూ; అగు= అయిన; ఘనసమయ దివసంబులన్= వర్షాకాలపు దినాలను; ఎట్టకేనియున్+కడపి= ఏదోవిధంగా పుచ్చి; నిరతిశయ, సాంద్ర, చంద్ర+ఆతప, స్నపన, శీతల, సమీర వాహ్యమాన, వినిద్ర, కుముద, కేదార, సౌరభ్య, నిర్భరంబులును= మిక్కిలి దట్టమైన నెఱవెన్నెలలో స్నానం చేయించబడటం చేత చల్లనైన గాలులచేత మోయబడుచున్న వైన వికసించిన కలువపాదులనుండి వెలువడే పరిమళాలచేత నిండినవైన అతి దీర్ఘ, యామంబులున్+ఐన= మిక్కుటంగా పొడవైన జాములు కలిగిన; శారద యామినులు= శరత్కాలానికి చెందిన రాత్రులు; సైఁపన్+ఓపక= తాళజాలక; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; తమ్మునిన్+చూచి= తమ్ముడిని (లక్ష్మణుడిని) కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను చెప్పే సూతుడు శ్రోతలైన శౌనకుడు మున్నగు మహర్షులకు చెప్పాడు: ఆవిధంగా మార్కండేయుడు మరలా మరలా ఇట్లా చెప్పాడు: మాల్యవత్ పర్వతగుహలో నివాసం ఏర్పరచుకొన్న శ్రీరాముడు వర్షాకాలాన్ని ఎంతో కష్టంతో ఏదోవిధంగా నెట్టాడు. వర్షఋతువులో రోజులు, జనకతనయ అయిన సీతాదేవి లేకపోవటంచేత భరించరానివే అయినా, క్రొంగ్రొత్త మొలకలు కన్నుల పండువుగా విస్తరిల్లటంచేత ఆ రాముడు ఎట్లో కాలక్షేపం చేయగలిగాడు. కాని, శరత్కాలంలో ఏర్పడిన రాత్రులను తాళలేకపోయాడు. శరదృతువులో రేలప్రొద్దులు ఎక్కువ. నెరవెన్నెలలు కాస్తాయి. ఆ నెరవెన్నెలలో స్నానం చేయించటంచేత చల్లనైన కలువ పుప్పొడితావులు గుబాళించే పిల్లగాలులు విహరిస్తూ ఉంటాయి. అందుచేత రాముడు సీతావిరహబాధను ఓర్వజాలక, తమ్ముడు అయిన లక్ష్మణుడితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) అలం: అనుప్రాసం. బిందుపూర్వక దకారప్రయోగ పౌనఃపున్యం అనుశీలిందగింది. (2) చంద్రుడు కుముదబాంధవుడు. కలువలు వెన్నెలరేలలో శోభిల్లుతాయి. అందుకు శరదృతువులో కలువల శోభ, పరిమళాలు ఇంకను అధికం. నాయికానాయకులవిరహానికీ శరదృతువులోని నెఱవెన్నెలలకూ తెలుగుకవులు హృదయంగమమైన అవినాభావసంబంధాన్ని నెలకొల్పి అభివర్ణించారు.

సీ. **'చూచితే లక్ష్మణ! సుగ్రీవు కొఱగామి । యమ్మెయిఁ దనపగ యడఁచి మనము**
కపిరాజ్య మిచ్చినఁ గైకొని యింద్రియ । సుఖముల నెంతయుఁ జొక్కి నేఁడు
మనదిక్కుదలఁపఁడు; మనతోడఁ బల్కిన । సమయంబుఁ జెల్లింపఁ జనదె తనకు?
గడుఁ గృతఘ్నత సేసెఁ గపికులాధముఁడు; నీ । వనఘ! కిష్కింధకు నరుగు మిపుడ;

ఆ. **యద్దురాత్ముఁ గృపణు నాత్మీయ కార్య త । త్పరుని నధికరాగపరవశాత్ముఁ**
దొడరి వాలి చనిన త్రోవన యనిచి ర: । మ్మేల తడయ మనకు నింక నిచట? 3

ప్రతిపదార్థం: లక్ష్మణ!= ఓ లక్ష్మణా!; చూచితి+ఏ= అరసితివికదా; సుగ్రీవు= సుగ్రీవుని; కొఱగామి= పనికిరానితనం; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; తన పగ= తన శత్రుత్వాన్ని; అడఁచి= నశింపజేసి; మనము= మనం (నీవును+నేనును); కపిరాజ్యము= కోతులపై ప్రభుత్వం; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; కైకొని= తీసికొని; ఇంద్రియ సుఖములన్= విషయ భోగాలతో; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; చొక్కి= పరవశించి; నేఁడు= ఈ ప్రొద్దు; మనదిక్కు+తలఁపఁడు= మనవైపు చూడటం లేదు; మనతోడన్= మనతో; పల్కిన= వచించిన; సమయంబున్= ప్రతిజ్ఞను (ఒడంబడికను); తనకున్= తనకు (సుగ్రీవుడికి); చెల్లింపన్+చనదె= నెరవేర్చవలదా!; కపికుల+అధముండు= కోతుల జాతిలో తక్కువవాడు; కడున్= మిక్కిలి; కృతఘ్నత+చేసెన్= చేసిన మేలును మరచినవాడు అయినాడు; అనఘ!= పాపం లేనివాడా!; నీవు= ఓ లక్ష్మణా!; ఇపుడు+అ= ఈ క్షణంలోనే; కిష్కింధకున్= (సుగ్రీవుడి రాజధాని అయిన) కిష్కింధకు; అరుగుము= పొమ్ము; ఆ+దురాత్మున్= ఆ చెడ్డ ఆత్మ కలవాడిని; కృపణున్= ఆ కుత్సితుడిని; ఆత్మీయ, కార్య, తత్పరునిన్= తన పనియందు మాత్రమే నిష్ఠ కలవాడిని, స్వార్థపరుడిని; అధికరాగ పరవశ+ఆత్మున్= మిక్కుటమైన కామంతో వశం తప్పిన మనస్సు కలవాడిని; తొడరి= పూని; వాలి చనిన త్రోవన్+అ= వాలి వెళ్లిన మార్గంలోనే; అనిచి, రమ్ము= పంపించి తిరిగి ఇచటకు వచ్చేది; ఇంకన్= ఇకమీద; మనకున్= మనకు; ఇచటన్= ఇక్కడ; తడయన్+ఏల?= ఆలసించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడవైన ఓ లక్ష్మణా! చూచావు కదా ఆ సుగ్రీవు స్వభావం. వీడు ఎందుకూ పనికిరాని వాడుగా కనబడుతున్నాడు. ఈతడి శత్రువును సంహరించి మనం ఈతడిని కపిరాజ్యానికి అధిపతిని చేశాం. ఇతడు భోగలాలసుడై కాలం గడిపేస్తూ మనకు చేసిన వాగ్దానాలను మరిచిపోయాడు. ఇంతటి కృతఘ్నుతయా? నీవు ఇపుడే కిష్కింధకు బయలుదేరిపోయి, కోతిజాతిలో నీచుడైన ఆ సుగ్రీవుడిని అలనాడు వాలిని నేను సంహరించినట్లే సంహరించి తిరిగి రమ్ము. ఇంక ఇక్కడ ఆలస్యం చేయటం మనకు భావ్యం కాదు.

ఆ. **నీవు సనకమున్న నెఱితోడ మన కార్య । మునకుఁ దగిన యత్నములు ఘటించి**
యుండెనేని వాని నొండేమియుం జేయ । వలదు; తోడితె మ్మవార్యశౌర్య!' 4

ప్రతిపదార్థం: అవార్యశౌర్య!= వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కలవాడా, లక్ష్మణా! నీవు+చనక, మున్ను+అ= నీవు (కిష్కంధకు) వెళ్ళటానికి ముందే; నెఱితోడన్= న్యాయంతో; మన, కార్యమునకున్= మన పనికి; తగిన= ఉచితమైన; యత్నములు= సన్నాహాలు; ఘటించి+ఉండెన్+ఏని= చేసి ఉన్నట్లయితే; వానిన్= (సుగ్రీవుడిని); అతడిని; ఒండు+ఏమియున్= ఇంకేమియును; చేయన్‌వలదు= చేయవద్దు; తోడితెమ్ము= నీ వెంట పెట్టుకొని తీసికొని రమ్ము.

తాత్పర్యం: అప్రతిహతమైన పరాక్రమం గల ఓ లక్ష్మణా! ఒకవేళ నీవు కిష్కింధకు వెళ్ళటానికి ముందే సుగ్రీవుడు మనకు చేసిన వాగ్దానాలమేరకు సీతాన్వేషణకై సన్నాహాలు చేసి ఉంటే అతడిజోలికి పోవద్దు. అతడిని నీ వెంట పెట్టుకొని ఇక్కడకు తీసికొని రమ్ము.'

చ. **అనుడుఁ దదాజ్ఞఁ బూని యతఁ డాతతకార్ముకహస్తుఁడై రయం**
బునఁ జనియెం గపీశ్వరునిప్రోలికి; వాఁడును సంభ్రమంబుతో
ననుఁగులుఁ దాను రాజసుతు నర్థి నెదుర్కొని మ్రొక్కి యర్ఘ్యపూ
జన మొనరించుడున్, విభునిశాసన మాతఁడు సెప్పె వానికిన్. 5

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అని (శ్రీరాముడు) చెప్పగా; తద్+ఆజ్ఞన్+పూని= అతడి అనుశాసనాన్ని వహించి; అతఁడు= లక్ష్మణుడు; ఆతత, కార్ముక, హస్తుఁడు+ఐ= పెనువిల్లు చేతిలో ధరించినవాడై; కపి+ఈశ్వరుని ప్రోలికిన్= కోతులరాజైన

సుగ్రీవుడి నగరానికి; రయంబునన్= వేగంగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; వాఁడును=అతడును= (సుగ్రీవుడును); సంభ్రమంబుతోన్= తత్తరపాటుతో; అనుఁగులున్+తానున్= ఆప్తులున్నూ, తానున్నూ; రాజసుతున్= రాచబిడ్డను (లక్ష్మణుడిని); అర్థిన్= ప్రీతితో; ఎదుర్కొని= స్వాగతం చెప్పి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; అర్ఘ్య, పూజనము= తగిన అర్చన; ఒనరించుడున్= చేయుగా; ఆతఁడు= లక్ష్మణుడు; వానికిన్= అతడికి (సుగ్రీవుడికి); విభుని శాసనము= రాజుగారి ఆజ్ఞ (శ్రీరాముడి ఆనతి); చెప్పెన్= వినిపించాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు శ్రీరాముడిఆజ్ఞమేరకు, అల్లెత్రాటిని అమర్చిన విల్లు చేతబూని వేగంగా కపిరాజధాని కిష్కింధకు వెళ్ళాడు. లక్ష్మణుడు ఎక్కుపెట్టటానికి సిద్ధం చేసిన ధనుస్సును చేతపట్టుకొని వచ్చే వార్తను విని, సుగ్రీవుడు, తొట్రుపాటుతో ఎదురేగి రాజపుత్రుడికి స్వాగతమర్యాదలు చేసి నమస్కరించాడు. లక్ష్మణుడు సార్వభౌముడైన శ్రీరాముడిఆజ్ఞను సుగ్రీవుడికి తెలిపాడు.

వ. చెప్పిన విని భయకంపితగాత్రుం డగుచుఁ గమలమిత్త్రపుత్త్రుండు సుమిత్త్రాపుత్త్రున కిట్లనియె; 'నయ్యా! యే నేల కృతఘ్నుండ నగుదు? జానకి నన్వేషించుటకునై బలవంతులు బుద్ధిమంతులు నగువానరుల ననేకుల నలుదెసలకుం బనిచితి; వారును సకలవనశైలసాగరనగరగ్రామనదీసహితం బైన భూచక్రంబునం దెల్ల రోసి, యొక్కమాసంబులోనం గ్రమ్మఱివచ్చువారై సమయంబు సేసిపోయి; రింక నైదుదినంబులు గొఱంత; యింతియ; యటమీఁద వైదేహివార్త గొనుచు దేవరం గొలువవచ్చువాఁడనై యున్నవాఁడ' ననినం బ్రీతుండై లక్ష్మణుండు. 6

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్, విని= (లక్ష్మణుడు) చెప్పగా విని; భయకంపితగాత్రుండు+అగుచున్= భీతిచేత గజగజలాడిన దేహం కలవాడు ఔతూ; కమలమిత్త్ర పుత్త్రుండు= సూర్యుడి కుమారుడు- సుగ్రీవుడు; సుమిత్త్రా పుత్త్రునకున్= లక్ష్మణుడికి (సుమిత్ర కొడుకుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; ఏను= నేను (సుగ్రీవుడను); ఏల= ఎందుకు; కృతఘ్నుండన్+అగుదున్= చేసిన మేలు మరచినవాడను ఔతాను? జానకిన్= సీతను; అన్వేషించుటకున్+ఐ= వెదకటానికై; బలవంతులు= శక్తి కలవారు; బుద్ధిమంతులు= తెలివితేటలు కలవారు, అగు= అయిన; వానరులన్+అనేకులన్= కోతులను పెక్కుమందిని; నలుదెసలకున్= నాలుగు దిక్కులకు; పనిచితిన్= పంపాను; వారును= వారు (ఆ కోతులును); సకల, వన, శైల, సాగర, నగర, గ్రామ, నదీ సహితంబు+ఐన= సమస్తమైన అడవులతో, కొండలతో, సముద్రాలతో, పట్టణాలతో, పల్లెలతో, ఏరులతో కూడుకొనిన; భూచక్రంబు+అందున్+ఎల్లన్= భూవలయంలో అన్నిచోటులలోను; రోసి= వెదకి; ఒక్క, మాసంబులోనన్= ఒక నెలలోపలనే; క్రమ్మఱి= తిరిగి; వచ్చువారు+ఐ= అరుదెంచేవారై; సమయంబు+చేసి+పోయిరి= ప్రతిజ్ఞ చేసి వెళ్ళారు; ఇంకన్= ఇకమీద; ఐదు దినంబులు= ఐదు రోజులు మాత్రమే; కొఱంత= మిగులు ఉన్నది; ఇంతియ= ఇంత మాత్రమే (గడువు మిగిలి ఉన్నది); అటమీఁదన్= ఆపైన; వైదేహి వార్త= సీత ఉనికిని గూర్చిన సమాచారం; కొనుచున్= గ్రహించుచూ; దేవరన్= అధినాథుడైన రాముడిని; కొలువన్‌వచ్చువాఁడను+ఐ= సేవించటానికి వచ్చేవాడినై; ఉన్నవాఁడన్= ఉన్నాను; అనినన్= అని చెప్పగా; లక్ష్మణుండు= లక్ష్మణుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతృప్తి చెందినవాడై.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడి ఆదేశాన్ని లక్ష్మణుడినోటినుండి విని, భయంతో సుగ్రీవుడు గజగజ వణికాడు. అతడు లక్ష్మణుడితో 'అయ్యా! నేను చేసినమేలు మరచేటంతటి నీచుడను కాను. సీతాదేవిని వెదకటంకొరకై దేహబలం మాత్రమే గాక బుద్ధిబలంకూడ కలిగిన వానరులను ఏరి నాలుగు దిక్కులకు పంపించాను. వారు ఈ భూమండలాన్ని అంతటిని, అడవులు, కొండలు, సముద్రాలు, పట్టణాలు, పల్లెలు, నదులు అన్నింటిని గాలించి ఒకనెలలో తిరిగి

రాగలమని ప్రతిజ్ఞ చేసి వెళ్ళారు. ఇంక ఆగడువు ముగియటానికి అయిదురోజులుమాత్రమే వ్యవధి ఉన్నది. ఇది ఇంతవరకు జరిగిన పని. నేను ప్రమత్తుడను కాను. సీతాదేవిఉనికినిగూర్చిన సమాచారం సేకరించిన పిదపనే దేవరవారి సందర్శనం చేయటం మంచిది అని ఇంతవరకు ఆగి ఉన్నాను' అని పలికాడు. సుగ్రీవుడు చెప్పిన సమాధానానికి లక్ష్మణుడు సంతృప్తి చెందాడు.

క. వానిం దోడ్కొని చని యా । భూనాథునిఁ గానుపించి పొందుగఁ దత్కా
ర్యానుష్ఠానవిశేషము । దా నెఱిఁగించుటయు విభుఁడు దద్దయు నలరెన్. 7

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= అతడిని (సుగ్రీవుడిని); తోడ్కొని= వెంటపెట్టుకొని; (లక్ష్మణుడు); చని= వెళ్ళి; ఆ, భూనాథునిన్= ఆ రాజును, (ఆ శ్రీరాముడిని); కానుపించి= సందర్శనం చేయించి; పొందుగన్= తగినట్లుగా; తద్+కార్య+అనుష్ఠాన, విశేషము= అప్పుడు జరిగిన కర్తవ్యం ఏవిధంగా నెరవేర్పబడిందో ఆ విశేషం; తాన్=తాను; ఎఱిఁగించుటయున్= తెలుపగా; విభుఁడు= అధిపతి- శ్రీరాముడు; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; అలరెన్= సంతోషించాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు సుగ్రీవుడిని వెంటబెట్టుకొని వెడలి ఆ రామరాజుకు చూపించి, అప్పుడు కిష్కింధలో కర్తవ్యాలు నెరవేర్చబడినవిధాన్ని సవిస్తరంగా తెలిపాడు. శ్రీరాముడు మిక్కిలి సంతోషించాడు.

వ. పదంపడి కొన్ని దివసంబులకుఁ బూర్వపశ్చిమోత్తరదిక్కులకుం జనిన వనచరు లరుగుదెంచి రాఘవుం గని 'దేవా! సకలసాగరమేఖలావలయితం బైన భూవలయంబంతయు వెదకితిమి; దేవిం బొడగాన' మని చెప్పిన నతండు దుఃఖితుండయి, దక్షిణదిశకుఁబోయిన వానరులవలన వైదేహితెఱం గెఱుంగుదు నను నాసం జేసి ప్రాణంబులు ధరియించి యుండె; నంత వెండియు నొక్కమాసంబు సెల్లినఁ గొందఱువనచరులు పఱతెంచి సుగ్రీవుం గని యి ట్లనిరి. 8

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= అటు పిమ్మట; కొన్ని దివసంబులకున్= కొన్ని రోజులకు; పూర్వ, పశ్చిమ+ఉత్తర దిక్కులకున్= తూరుపు పడమర ఉత్తర దిశలకు; చనిన= వెళ్ళిన; వనచరులు= కోతులు; అరుదెంచి= వచ్చి; రాఘవున్+కని= శ్రీరాముడిని చూచి; దేవా!= ప్రభూ!; సకల, సాగర, మేఖలా, వలయితంబు+ఐన= సమస్తమైన సముద్రాలు అనే మొలనూలుతో చుట్టుకొనబడిన; భూ, వలయంబు+అంతయున్= భూమి చక్రాన్ని అంతటిని; వెదకితిమి= అన్వేషించాం; దేవిన్= (సీతా)దేవిని; పొడగానము= చూడలేదు; అని చెప్పినన్= అని నివేదించగా; అతండు= అతడు (శ్రీరాముడు); దుఃఖితుండు+అయి= ఆవేదన పొందిన వాడయి; దక్షిణదిశకున్= దక్షిణదిశకు; పోయిన= వెళ్ళిన; వానరులవలనన్= కోతులనుండి; వైదేహి, తెఱంగు= సీత ఉన్న తీరుతెన్నులు; ఎఱుంగుదున్= తెలిసికొనగలను; అను= అనే; ఆసన్+చేసి= ఆశతో; ప్రాణంబులు, ధరియించి= అసువులు వహించి; ఉండెన్= జీవించాడు; అంతన్= అటు పిదప; వెండియున్= మరల; ఒక్కమాసంబు+చెల్లినన్= నెలదినాలు గడవగా; కొందఱు, వనచరులు= కొంతమంది కోతులు; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; సుగ్రీవున్+కని= సుగ్రీవుడిని కాంచి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా వచించారు.

తాత్పర్యం: పిదప, కొన్నినాళ్లకు తూరుపు పడమర ఉత్తర దిశలకు వెడలిన కోతులు తిరిగి వచ్చి, శ్రీరాముడిని సందర్శించి ఇట్లు పలికారు: 'దేవా సమస్తమైన సముద్రాలచేత చుట్టబడిన భూమండలాన్ని అంతటిని గాలించాం కాని ఎక్కడా సీతాదేవి మాకు కన్పించలేదు' అని నివేదించగా ఆ మాటలు విని శ్రీరాముడు మిక్కుటంగా దుఃఖించాడు. ఇక దక్షిణ దిక్కుకు ఏగిన కోతులవలన సీతనుగూర్చిన సమాచారం అందగల దనే ఆశతో అతడు

బ్రదికి ఉన్నాడు. అంతట ఒక నెలరోజులు గడచిన పిమ్మట కొంతమంది వానరులు వచ్చి సుగ్రీవుడిని సందర్శించి ఈ విధంగా పలికారు.

సీ. **'నీవును వాలియు నేఁడును నాఁడునుఁ । బ్రియమునఁ బాటించు పెద్దతోఁట**
మధువనం బది నేఁడు మనయంగదుండును । హనుమంతుఁడును మొదలైనవారు
బలువిడిఁ జూఱాడి ఫలము లానెదరు త । ద్రక్షకు లగు మమ్ము రయము మీఱ
భంగించి' రనవుడు భానునందనుఁ డాత్మ । 'నంగదప్రముఖులు యామ్యదిశకుఁ

తే. **జనినవారలు గావున జనకపుత్త్రిఁ । గనిన యుబ్బిది గాఁబోలుఁ గాక; యిట్లు**
సేయ వెఱవరె? పతికార్యసిద్ధి సలుపు । జనుల కీ చన వెందును జనున కాదె!' 9

ప్రతిపదార్థం: నీవును= ఓ సుగ్రీవా! నీవును; వాలియున్= వాలియు; నేఁడును= ఇప్పుడును; నాఁడును= అప్పుడును; ప్రియమునన్= ప్రీతితో; పాటించు= పరిపాలించే; పెద్దతోఁట= గొప్ప ఉద్యానవనం; మధువనంబు= 'మధువనం' అనే పేరు కలది; అది+ఎ= అదియె; నేఁడు= ఈప్రొద్దు; మన+అంగదుండును= మన అంగదుడు (వాలికొడుకు యువరాజు); హనుమంతుఁడును మొదలు+ఐనవారు= హనుమ మున్నగువారు; బలువిడిన్= బలంకొలది; చూఱాడి= కొల్లగొట్టి; ఫలములు+ ఆనెదరు= పండ్లు తింటున్నారు; తత్+రక్షకులు= ఆ వనాన్ని కాపాడేవారలం; అగు= అయిన; మమ్మున్= మమ్ము; రయముమీఱన్= వేగం అతిశయించగా; భంగించిరి= అవమానించారు; అనవుడున్= అని చెప్పగా; భానునందనుఁడు= సుగ్రీవుడు; ఆత్మన్= మనస్సులో; అంగద ప్రముఖులు= అంగదుడు మున్నగువారు; యామ్యదిశకున్= దక్షిణదిక్కుకు; చనినవారలు= వెళ్లినవారు; కావునన్= కాబట్టి; జనకపుత్త్రిన్= సీతాదేవిని; కనిన+ఉబ్బు= చూచిన ఉత్సాహం; ఇది= (ఈ చేష్ట- మధువన విధ్వంసం); కాఁబోలున్= అయిఉండవచ్చును; కాక= అట్లుకాకపోతే; ఇట్లు+చేయన్+వెఱవరు+ఎ= ఈ విధంగా చేయటానికి భయపడరా?; పతి. కార్యసిద్ధి, సలుపు= రాజుగారి పనులను జయప్రదంగా నిర్వహించే; జనులకున్= మనుజులకు; ఈ చనవు= ఈ స్వాతంత్ర్యం; ఎందును+చనును+అ+కాదె!= ఎక్కడనైన చెల్లుబడి ఔతుంటుంది కదా!

తాత్పర్యం: ఓ సుగ్రీవమహారాజా! ఇప్పుడు నీవును, అప్పుడు వాలియు, మధువనం అనే ఉద్యానాన్ని మిక్కిలి ప్రీతితో పోషించి పెంచారు. అంతటి సుప్రసిద్ధమైన మన పెద్దతోటకు ఈనాడు ఎంతటిదుస్స్థితి దాపురించింది! యువరాజు అంగదుడు, హనుమంతుడు మున్నగువారు చేరి, స్వేచ్ఛగా విహరించి పండ్లు అన్నిటిని తెగదిన్నారు. ఆ తోటకాపరులమైన మేము అడ్డగించగా మమ్మల్ని అవమానించారు. వారి ఆనందాలకు అంతు లేదు' అని చెప్పారు. 'సీతను వెదకటానికై వారు దక్షిణదిక్కుకు వెళ్ళారు; వారు సీతాదేవిని సందర్శించి ఉంటారు. అందుచేతనే వీరికి ఈ మితిమీరిన ఉత్సాహం ఏర్పడింది. లేకపోతే ఈవిధంగా క్రమశిక్షణను ఉల్లంఘించి స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తించి ఉండరు. రాజుగారు చేయుమనిన పనిని జయప్రదంగా నిర్వహించేవారికి ఇట్టి చనవు ఏర్పడటం సహజమే కదా!' అని సుగ్రీవుడు మనస్సులో భావించాడు.

విశేషం: (1) రామాయణంలో మధువనవిధ్వంసం ఒక మనోహర ఘట్టం. మనోధర్మవిశ్లేషణకు ఉపకరించే ముఖ్యసన్నివేశం. "సుగ్రీవాజ్ఞ" సుప్రసిద్ధ మైనది. సుగ్రీవుడు చండశాసనుడు. క్రమశిక్షణ ఉల్లంఘించటం ఎంతమాత్రం సైపడు. ఆ విషయం అంగదుడికి, హనుమంతుడు మున్నగువారికి తెలిసిందే. అయినా ఆ వానరులు మితిమీరి మధువనంలో అట్లా ప్రవర్తించటం ఎట్లా సంభవించింది? ఆ ప్రశ్నకు సమాధానం ఈ పద్యంలో ఉన్నది. రాజకార్యంలో అసాధారణవిజయం సాధించినవారికి

అట్టి 'ఉబ్బు' కలుగుతుందని చండశాసనుడైన సుగ్రీవుడు గుర్తించాడు. మిక్కుటమైన క్రమశిక్షణలో బంధించబడి ఉండేవారికి తగినతరుణం లభిస్తే ఆటవిడుపుగా ఇటువంటి 'ఉబ్బు' ఏర్పడటం కద్దు.

వ. **అని యూహించి తత్ప్రకారంబు రఘుపతికిం జెప్పె; నంత.** 10

తాత్పర్యం: అని భావించి, తా నూహిస్తున్నపద్ధతిని రాముడికి నివేదించాడు. ఆపైన.

ఉ. **తేనెలు గ్రోలి క్రోలి కడుఁదియ్యని కమ్మనిపండు లింపు సొం**
పానఁగ నాని యాని పరపందిన నీడలు మెచ్చి మెచ్చి మం
దానిలశైత్యసౌరభసమగ్రతకుం గడుఁ జొక్కి చొక్కి యు
ద్యానమునందు మారుతసుతప్రముఖుల్ విహరించి తృప్తులై. 11

ప్రతిపదార్థం: మారుతసుత ప్రముఖుల్= వాయునందనుడైన హనుమంతుడు మున్నగువారు; తేనెలు= మధువులు; క్రోలిక్రోలి= మరీ మరీ ఆస్వాదించి; కడున్= మిక్కిలి; తియ్యని= మధురాలు అయిన; కమ్మని= రుచికరాలు అయిన; పండులు= ఫలాలు; ఇంపుసొంపు+ఆనఁగన్= కోరికలు సొగసులు శోభిల్లగా; ఆని+ఆని= ఆరగించి ఆరగించి; పరపు+అందిన= దట్టమైన; నీడలు= చాయలు; మెచ్చి+మెచ్చి= బాగా ఉన్నాయని పలుసారులు తలపోసి; మంద+అనిల, శైత్య, సౌరభ, సమగ్రతకున్= పిల్లగాలుల చల్లదనాల పరిమళాల నిండుదనానికి; కడున్= మిక్కిలిగ; చొక్కి+చొక్కి= సంతృప్తి చెంది చెంది; ఉద్యానము నందున్= పెంపుడు తోటలో; తృప్తులు+ఐ= సంతృప్తిని చెందినవారై; విహరించి= విచ్చలవిడిగా తిరుగాడి.

తాత్పర్యం: అట- వాయునందనుడైన హనుమంతుడు మున్నగువారు ఆ మధువనంలో విహరిస్తూ తేనెలు కడుపార త్రాగారు. తియ్యని కమ్మని ఫలాలు అమితంగా ఆరగించారు. దట్టమైన చెట్లనీడల్లో మెచ్చుకొంటూ విశ్రమించారు. పిల్లగాలుల చల్లదనాన్ని అనుభవించారు. పరిమళాలను ఆఘ్రాణించారు. ఆనందంలో తేలియాడారు.

విశేషం: (1) జీవితాలను పణంగా ఒడ్డి ఘనకార్యాన్ని - సీతాదేవి సందర్శనాన్ని - సాధించిన వానరులకు అది అవశ్యం అనుభవించదగిన ఆటవిడుపు. (2) సుగ్రీవుడు క్రమశిక్షణతో కూడుకొన్న పరిపాలనకు పేరువడినవాడు. పరిపాలనలోని ముఖ్యాంశాలు 1. క్రమశిక్షణ 2. పరేంగిత జ్ఞానం. 3. పట్టువిడుపులు. ఈ మూడున్నూ సుగ్రీవుడిశీలంలో కన్పిస్తున్నవి. మధువనంలో హద్దుమీరిన హనుమంతుడు మున్నగువారు కావలివారి దృష్టిలో దండనార్హులే. అయినా సుగ్రీవుడు పట్టువిడుపుల అదనెరిగిన పరిపాలనాదక్షుడు. కావున వారిని క్షమించాడు. పరేంగితజ్ఞానం పరిపాలనలోని ముఖ్యాంశం. ఇతరులమనస్సును గుర్తించే ఇంగితం పాలకులకు ఉండవలె. సుగ్రీవుడు వానరుల చర్యవలన వారు విజయం సాధించినవారని సీతాదేవి ఉనికిపట్టుల నెరిగి వచ్చారని వెంటనే గుర్తించగలిగాడు.

వ. **అందఱుం గూడుకొని చని సుగ్రీవలక్ష్మణసహితుండై యున్న జననాథుం గని దండప్రణామంబులు సేసినం గాకుత్స్థకులప్రదీపకుండు వారల ముఖవర్ణవిశేషంబు లుపలక్షించి సీతం గనినవార కా నిశ్చయించె; నప్పు డత్యంతమతిమంతుం డయిన హనుమంతుండు రాఘవునకుఁ గృతాంజలి యై యిట్లనియె.** 12

ప్రతిపదార్థం: అందఱున్= వానరులు అందరునూ; కూడుకొని= కలిసికొని; చని= వెడలి; సుగ్రీవ లక్ష్మణ సహితుండు+ఐ= సుగ్రీవుడితో లక్ష్మణుడితో కూడుకొని; ఉన్న= ఉన్నట్టి; జననాథున్= రాజును (శ్రీరాముడిని); కని= సందర్శించి; దండ, ప్రణామంబులు+చేసినన్= నేలమీదికి వాలి నమస్కృతులు చేయగా; కాకుత్స్థ, కుల, ప్రదీపకుండు= కాకుత్స్థ వంశాన్ని

ప్రకాశింపజేసేవాడు శ్రీరాముడు; వారల, ముఖ, వర్ణ, విశేషంబులు+ఉపలక్షించి= ఆ వానరులయొక్క మొగాల రంగురూపురేకలు గమనించి; సీతన్= సీతను; కనినవారు+అ+కాన్= చూచినట్టివారలే అని; నిశ్చయించెన్= నిర్ణయించుకొన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అతి+అంత, మతిమంతుండు+అయిన= మిక్కిలి మేధ కలిగినవాడైన; హనుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; రాఘవునకున్= శ్రీరాముడికి; కృత+అంజలి+ఐ= చేసిన నమస్కారం కలవాడై, నమస్కరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: వానరు లందరు కలిసి మధువనం వీడి, సుగ్రీవుడితో, లక్ష్మణుడితో కూడిఉన్న శ్రీరాముడి సన్నిధానానికి వచ్చి, సవినయంగా నేలకొరిగి నమస్కరించి నిలిచారు. శ్రీరాముడు వానరులమొగాలలోని కవళికలుబట్టి వారు సీతాదేవిని సందర్శించారని నిశ్చయించాడు. అప్పుడు వానరు లందరిలో మేధావి అయిన హనుమంతుడు రాముడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: వానరులు పెదవులు విప్పకుండగానే శ్రీరాముడు ఇంగితజ్ఞుడైన ఉత్తమ పరిపాలకుడు కాబట్టి, వారు సీతను సందర్శించారని మొగాలు చూచియే నిశ్చయించగలిగాడు.

క. **'దేవిఁ బొడగంటి నేను ధ। రావల్లభ! శైలసరిదరణ్యనగరపా**
రావారకలిత మగు వసు। ధా వలయము వెదకి వెదకి దక్షిణపుదిశన్. **13**

ప్రతిపదార్థం: ధరావల్లభ!= భూపతివైన ఓ శ్రీరామా!; ఏను= నేను; దేవిన్= సీతాదేవిని; శైల, సరిత్+అరణ్య, నగర, పారావార, కలితము+అగు= కొండలతో, నదులతో, అడవులతో, పట్టణాలతో, సముద్రాలతో కూడినది అయిన; వసుధావలయమున్= భూమండలాన్ని; వెదకి వెదకి= మరీ మరీ వెదకి; దక్షిణపుదిశన్= దక్షిణపు దిక్కున; పొడగంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: 'భూమికి అధిపతి వైన ఓ శ్రీరామప్రభూ! ఎట్టకేలకు నేను సీతాదేవిని సందర్శించాను. పెక్కు కొండలతో నదులతో అడవులతో పట్టణాలతో కూడిన ఈ సువిశాలభూమండలాన్ని అంతటిని అన్వేషించి అన్వేషించి, చివరకు దక్షిణదిక్కున దేవిని కాంచగల్గాను.

హనుమంతుఁడు రామునితో సీతం జూచిన వృత్తాంతంబు సెప్పుట (సం. 3-266-38)

తే. **అవధరింపుము దేవ! మే మందఱము న। నేకముఖమునఁ దొలి తొలి యిందు నందు**
నరయుచును బోయి యొక్కెడ నతివిశాల। మైన భూవివరముఁ గంటి మద్భుతముగ. **14**

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ప్రభూ!; అవధరింపుము= దయచేసి వీనులొగ్గి వినుము; మేము+అందఱమున్= మేము (వానరులం) అందరమున్నూ; అనేక ముఖమునన్= పెక్కుముఖాల అంటే (పెక్కు కండ్లు పెక్కు మొగాలు చేసికొని); తొలి తొలి= మొదట మొదట; ఇందున్+అందున్= ఇచట అచట అంటే అన్ని తావులలో; అరయుచును= చూస్తూ; పోయి= పయనించి; ఒక్క+యెడన్= ఒకానొక చోట; అతివిశాలము+ఐన= మిక్కిలి విస్తారం అయిన; భూవివరమున్= నేల సొరంగాన్ని; అద్భుతముగన్= అచ్చెరువు కలిగేటట్లుగా; కంటిమి= చూచాం.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! శ్రీరామచంద్రా! దయచేసి నా మాటలు సావధానుడవై ఆలకింపుము. మేము పడిన శ్రమ నీకు విన్నవిస్తేకాని మాకు తృప్తి కలుగదుకదా! వానరులం మేము అందరం ఒడలెల్ల కళ్ళు చేసికొని ఇచట అచట అన్వేషిస్తూ పయనించి ఒకచోట అచ్చెరువు కలిగించే ఒకపెద్ద విస్తారమైన నేలసొరంగాన్ని చూచాం.

వ. **కని దానిం బ్రవేశించి, నిరంతరతిమిరసంవృతంబును, బహుకీటసంకులంబును నైన మార్గంబున ననేకయోజనంబులు సనునెడ ముందట నర్కప్రకాశం బైన పురంబు గానంబడియె; నందొక్కతాపసాంగన యుండి మమ్ము నాదరించి, తనపేరు ప్రభావతి యనియును, నప్పురంబు మయునిపురం బనియునుం జెప్పి, మధురంబు లయిన భక్ష్యభోజ్యంబు లొసంగినం దృప్తులమై తదుపదిష్టమార్గంబున మహీవివరంబు నిర్గమించి సహ్యదర్దురశైలంబులు గడచి మలయశైలశిఖరం బెక్కి.** **15**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; దానిన్= ఆ సొరంగాన్ని; ప్రవేశించి= చొచ్చి; నిరంతర, తిమిర, సంవృతంబును= ఎల్లప్పుడూ చీకటితో నిండినదిన్నీ; బహుకీట సంకులంబును+ఐన, మార్గంబునన్= పెక్కుపురుగులచేత దట్టంగా క్రిక్కిరిసిన త్రోవలో; అనేక యోజనంబులు= పెక్కు ఆమడలు; చను+ఎడన్= వెళ్లుతున్నపుడు; ముందటన్= కనులకు ఎదురుగా; అర్క, ప్రకాశంబు+ఐన= సూర్యరశ్మికలదానివలె వెలుగొందుతున్న; పురంబు= పట్టణం; కానంబడియెన్= కనుపించింది; అందున్= ఆ పురంలో; ఒక్క= ఒక; తాపస+అంగన= తపస్విని అయిన వనిత; ఉండి= నివసిస్తూ ఉండి; మమ్మున్= మమ్మల్ని (వానరులను); ఆదరించి= గౌరవించి; తనపేరు; ప్రభావతి+అనియును; ఆ+పురంబు= ఆపట్టణం: మయుని పురంబు= మయునియొక్క నగరం; అనియునున్= అనిన్నీ; చెప్పి; మధురంబులు+అయిన= తియ్యనివి అయిన; భక్ష్యభోజ్యంబులు= తినుబండములు పెక్కు రకాలు; ఒసంగినన్= ఇవ్వగా; తృప్తులము+ఐ= సంప్రీతి చెందినవారమై; తద్+ఉపదిష్ట, మార్గంబునన్= ఆమెచేత చెప్పబడిన మార్గంలో; మహీ, వివరంబు= నేల సొరంగం; నిర్గమించి= వెలువడి; సహ్యదర్దురశైలంబులు= సహ్యం దర్దురం అనే పర్వతాలను; కడచి= దాటి; మలయ, శైల, శిఖరంబున్= మలయపర్వతపు కొమ్మును; ఎక్కి= అధిరోహించి.

తాత్పర్యం: అచ్చెరువుగొలిపే ఆ నేలసొరంగాన్ని ప్రవేశించాం. అది చీకటితో నిండినట్టిది. పెక్కు క్రిమికీటకాలచేత క్రిక్కిరిసిన దారిలో పెక్కు ఆమడలు పయనించి, చివరకు ఒక నగరాన్ని చేరాం. ఆ నగరం సూర్యరశ్మి వలె ధగధగలాడుతున్నది. ఆ పట్టణంలో ఒక తాపసాంగన మాకు కన్పించింది. ఆమె మమ్మల్ని ఆదరించి తన పేరు ప్రభావతి అనిన్నీ, ఆపట్టణం మయుడిపట్టణమనిన్నీ చెప్పి మాకు తియ్యనితినుబండములు వడ్డించి మంచి విందు భోజనం సమకూర్చింది. మేము ఆమె పెట్టిన విందును ఆరగించి సంతృప్తి చెందినవారమై ఆమెసూచనలను పాటించి ఆ నేలసొరంగం దాటాం. పిదప సహ్యపర్వతాలను దర్దుర పర్వతశ్రేణులను దాటి చివరకు మలయపర్వతపు కొమ్ము చేరి నిలిచాం.

విశేషం: (i) మయుడు పురాణసుప్రసిద్ధుడైన శిల్పి. (ii) భక్ష్యాలు ఐదువిధాలు. 1. భక్ష్యం 2. భోజ్యం 3. లేహ్యం 4. చోష్యం 5. పానీయం (iii) సహ్యశైలం- పడమటిదిక్కున ఉండే కొండలు, పడమటి కనుమలు. మలయశైలం దక్షిణదిక్కున ఉండే పర్వతం. దక్షిణభారత ద్వీపకల్పంలో అటు పడమటి కనుమలు ఇటు తూర్పుకనుమలు దక్షిణాన ఒకచోట కలుస్తాయి. అక్కడ ఉన్న కొండలను మలయపర్వతశ్రేణులు అని ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలో నిర్దేశించబడింది.

స్రగ్ధర. **లీలం గల్లోలమాలోల్లిఖితగగనమై, లీననానాకుళీర**
వ్యాలోగ్రగ్రాహమీనావళుల నెసఁగి, దుర్వారవారోఘగంభీ
రాలంఘ్యప్రౌఢవేగం బగుచు బహుతరాయామవిస్తారమై బి
ట్టాలోకింపంగ నుగ్రం బగు జలనిధి నంతంతటం గంటి మంతన్. **16**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిదప; అంత+అంతటన్= అల్లంత దూరంలో; లీలన్= హొయలుగా; కల్లోల, మాలా+ఉత్+లిఖిత గగనము+ఐ= కెరటాల వరుసలచేత స్పృశించబడినట్టి ఆకాశం కలదై (ఆకాశాన్ని అంటుతున్నట్లున్న ఎత్తయిన అలల

వరుసలు కలదై; లీన= మునిగిఉన్న; నానా, కుళీర, వ్యాళ+ఉగ్ర, గ్రాహ, మీన+ఆవళులన్= పెక్కు విధాలైన ఎండ్రులచేతను క్రూరమైనవి భయంకరమైనవి అయిన మొసళ్ళచేతను చేపలచేతను; ఎసఁగి= విజృంభించి; దుర్వార, వాః+ఓఘ, గంభీర+అలంఘ్య, ప్రౌఢ, వేగంబు+అగుచున్= వారించటానికి వీలులేని నీటిప్రవాహంచేత లోతై దాటటానికి శక్యంకానట్టిది, మిక్కిలి వేగం కలిగినది; బహుతర+ఆయామ, విస్తారము+ఐ= మిక్కిలి పొడవు వెడల్పు కలిగినట్టిదై; బిట్టు+ఆలోకింపంగన్= మిక్కిలి పరికించి చూడగా; ఉగ్రంబు+అగు= భయంకరం అయిన; జలనిధిన్= సముద్రాన్ని; కంటిమి= చూచాం.

తాత్పర్యం: అంతట, అల్లంత దూరాన సముద్రం మాకు కనిపించింది. ఆకడలికెరటాలు ఆకసాన్ని తాకుతున్నాయి. పెక్కు ఎండ్రకాయలు, భయంకరాలైన మొసళ్లు, చేపలు వేగంగా సుడులుతిరుగుతూ దాటటానికి శక్యంకాని ఆ సముద్రపు నీటివెల్లువలో లోతులోతులలో నివసిస్తున్నాయి. ఆ జలధి మిక్కిలి నిడివికలిగి దరిదాపులు లేకుండా భయంకరమై కన్పట్టింది.

విశేషం: స్రగ్ధరావృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా మ, ర, భ, న, య, య, య, అనే గణాలుంటాయి. 8, 15 అక్షరాలతో యతిమైత్రి, ప్రాస నియమం ఉన్నది.

క. కని, యిది రత్నాకర; మి । వ్వననిధిసీమమునఁ గల్గు వసుమతిలోనన్
జనకసుత వెదకి కానమ; । చన దివ్వారాశి దాఁటి చన నెవ్వరికిన్. 17

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఇది= ఈ కనుపిస్తున్నది; రత్న+ఆకరము= రతనాలకు నెలవయింది- సముద్రం; ఈ+వననిధి, సీమమునన్= ఈ సముద్రానికి సంబంధించిన ప్రదేశంలో; కల్గు= ఉండే; వసుమతిలోనన్= భూమిలో; జనకసుత= జనకుడికూతురు సీతను; వెదకి= అన్వేషించి; కానము+అ= చూడలేకపోయాం; ఈ వారాశి= ఈ సముద్రాన్ని; దాఁటి= అతిక్రమించి; చనన్= వెళ్ళటానికి; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; చనదు= వీలులేదు.

తాత్పర్యం: ఇది సముద్రం. ఈ సముద్రంలో ఉన్నప్రదేశాలను అన్నింటిని వెదికాం గాని సీతను చూడలేకపోయాము. ఇక ఈ సముద్రాన్ని దాటి వెళ్ళటానికి ఎవరికిని శక్యం కాదు.

ఉ. 'భూమితనూజఁ గాన మని పోయి రఘూద్వహుతోడఁ జెప్పి, య
బ్భూమిపుచిత్త మాతురతఁ బొందఁగఁ జేయుటకంటెఁ, జూడఁగా
నీమెయిఁ జావు మేలు; మన కేల విచారము లింక?'నంచు నం
దేము గడంగి యందఱము నేకతమం బగు నిశ్చయంబుతోన్. 18

ప్రతిపదార్థం: భూమితనూజన్= భూమికి కూతురు అయిన సీతాదేవిని; కానము+అని, = చూడలేము అని, పోయి= వెళ్లి; రఘు+ఉద్వహుతోడన్= రఘువుయొక్క వంశంలో పుట్టిన గొప్పవాడితో- శ్రీరాముడితో; చెప్పి; ఆ+భూమిపు, చిత్తము= ఆ రాజు మనస్సును, శ్రీరాముడి మనస్సును; ఆతురతన్+పొందఁగన్+చేయుటకంటెన్= వేగిరపాటుతో కూడిన ఆవేదన చెందేటట్లుగా చేయటం కంటె; చూడఁగాన్= అరయగా; ఈమెయిన్= ఈ పార్శ్వమున-ఇక్కడ; చావు= మరణం; మేలు= మంచిది; మనకున్+ఏల, విచారములు+ఇంకన్+అంచున్= మనకు ఇంక వేరే ఆలోచనలు ఎందుకు అని తలపోస్తూ; అందున్= ఆ సముద్రతీరంలో; ఏము+అందఱమున్= మేం అందరమున్నూ; ఏకతమంబు+అగు= ఏకగ్రీవమైన; నిశ్చయంబుతోన్= నిర్ణయంతో; కడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: 'సీతాదేవికొరకై వెదకి వెదకి వేసారాం. ఆమె ఎచట ఉన్నదో తెలిసికొనలేకపోయాం, అని చెప్పి రఘువంశశ్రేష్ఠుడైన శ్రీరామచంద్రమూర్తి మనస్సుకు వ్యాకులత కలిగించటంకంటె, మనమందరం ఇక్కడే గుమిగూడి మరణించటం మేలు' అనే నిర్ణయానికి ఏకగ్రీవంగా వచ్చాం. ఏమైనా మరణించటానికే నిశ్చయించుకున్నవారలం కాబట్టి ఇక తర్జనభర్జనలు మనకు అనవసరం.

వ. అనశనవ్రతంబు సంకల్పించి నియతచిత్తుల మై యుండి 'రాఘవుకార్యార్థంబై తెగిన జటాయువు గృతార్థుం డయ్యెఁ; మనము నట్టి పుణ్యలోకంబు వడయుద' మని పలుకుచున్నయెడ. 19

ప్రతిపదార్థం: అనశనవ్రతంబు= తిండిమాని మరణించే వ్రతదీక్ష; సంకల్పించి= మనస్సులో నిర్ణయించుకొని; నియతచిత్తులము+ఐ+ఉండి= నిగ్రహించబడిన మనస్సులు కలవారమై ఉండి; రాఘవుకార్య+అర్థంబు+ఐ= శ్రీరాముడి పనికొరకై; తెగిన= మరణించిన; జటాయువు= జటాయువు (అనే పేరుకల పక్షి); కృత+అర్థుండు= ధన్యుడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; మనమున్= మనంగూడ; అట్టి= ఆ జటాయువు చేరినట్టి; పుణ్యలోకంబు= స్వర్గం; పడయుదము= పొందుదాం; అని పలుకుచున్+ఉన్న+ఎడన్= అని మాట్లాడుతున్న సమయంలో. (మీది పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: అని ప్రాయోపవేశదీక్షతో మరణించటానికి మనస్సులలో నిర్ణయించుకొని, శ్రీరాముడిపనికొరకై జటాయువు చనిపోయి ధన్యుడయ్యాడుకదా! అట్లే మనంకూడ అట్టి పుణ్యాన్ని ఆర్జించి మరణానంతరం ఉత్తమగతికి పోదాం- అని మాట్లాడుతున్న సమయంలో.

క. గిరిశృంగతుంగవిగ్రహుఁ । డురుతరసత్త్వుఁడు విహంగమోత్తముఁ డం దొ
క్కరుఁ డొయ్యన మా యున్నెడ । కరుదుగఁ జనుదెంచి విగళితాశ్రుం డగుచున్. 20

ప్రతిపదార్థం: గిరి, శృంగ, తుంగ విగ్రహుఁడు= కొండశిఖరంవలె ఎత్తయిన ఆకృతి కలవాడు; ఉరుతరసత్త్వుఁడు= మిక్కిలి గొప్పబలం కలవాడు; విహంగమ+ఉత్తముఁడు= పక్షులలో శ్రేష్ఠుడు; అందున్= అచట; ఒక్కరుఁడు= ఒంటరిగా ఒక్కడుగా ఉన్నవాడు; ఒయ్యనన్= తిన్నగా; మా+ఉన్న+ఎడకున్= మేము ఉన్నచోటికి; అరుదుగన్= ఆశ్చర్యకరముగా; చనుదెంచి= వచ్చి; విగళిత+అశ్రుండు+అగుచున్= జారిన కన్నీరు కలవాడు ఔతూ.

తాత్పర్యం: అప్పుడు పెద్దకొండశిఖరంవంటి రూపం కలవాడు మిక్కుటమైన బలం కలవాడు ఒకగొప్పపక్కిరేడు ఒంటరిగా ఆశ్చర్యకరముగా మేం ఉన్నచోటికి వచ్చి కన్నీరుకారుస్తూ, (ఇట్లా పలికాడు).

సీ. 'అయ్యలార! జటాయు వని పల్కెదరు మీర । లెవ్వరు? సెప్పరే! యేను వాని
కగ్రజుండ; ననూరునాత్మజన్ముల మేము; । సంపాతి నాపేరు; సమ్మదమున
నేనును దమ్ముఁడు నినమండలమునకుఁ । జనువేడ్క నొకనాఁడు చదల నెగసి
చనఁ జనఁ దీవ్రాంశుసంతాపమునఁ జేసి । కమరె నా ఱెక్కలు; గమర వయ్యె

తే. ననుజుపక్షమ్ము; లే నిమ్మహాచలమున । నాఁటఁగోలె నెచ్చటికిఁ జనంగ నేర
కున్నవాఁడ; నాతమ్ముఁ డెట్లున్నవాఁడొ? । యెఱుఁగ నెఱిఁగింపరే నాకు నిష్ట మెసఁగ.' 21

ప్రతిపదార్థం: అయ్యలు+ఆర!= ఆర్యులారా!; జటాయువు+అని= జటాయువు అని; (మీరు); పల్కెదరు= అంటారు. మీరలు= మీరు; ఎవ్వరు?= ఎవ్వరు?; చెప్పరే?= తెలియచెప్పరా?; ఏను= నేను; వానికిన్= అతడికి (ఆ జటాయువుకు);

అగ్రజుండన్= ముందుపుట్టినవాడను, అన్నను; ఏము= మేము; అనూరు+ఆత్మజన్ములము= అనూరుడి కొడుకులం; నాపేరు= నా నామం; సంపాతి; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; ఏనును= నేనును; తమ్ముఁడున్= అనుజుడు అయిన జటాయువున్నూ; ఇనమండలమునకున్= సూర్యమండలానికి; చను, వేడ్కన్= వెళ్లాలనే సంబరంతో; ఒకనాఁడు= ఒకరోజు; చదలన్+ఎగసి= ఆకసానికి ఎగిరి; చనన్+చనన్= వెడలగా, వెడలగా; తీవ్ర+అంశు, సంతాపమునన్+చేసి= సూర్యుడియొక్క వేడిమివలన; నాఱెక్కలు= నాపక్షాలు; కమరెన్= మాడినవి; అనుజు, పక్షమ్ములు= నాతమ్ముడి రెక్కలు (జటాయువు రెక్కలు); కమరవు+అయ్యెన్= మాడిపోలేదు; ఏను= నేను; ఈ+మహా+అచలమునన్= ఈ పెద్దకొండమీద; నాఁటన్+కోలెన్= ఆనాటి నుండి; ఎచ్చటికిన్+చనంగన్‌నేరక+ఉన్నవాఁడన్= ఎగిరి ఎక్కడికీ వెళ్ళటానికి శక్తిలేనివాడనై ఉన్నాను; నాకున్+ఇష్టము+ఎసఁగన్= నాకు ప్రీతి అతిశయించేటట్లుగా; నాతమ్ముఁడు; ఎట్లు+ఉన్నవాఁడు+ఒ= ఏవిధంగా ఉన్నాడో; ఎఱిఁగింపరే= దయచేసి తెలుపరా?.

తాత్పర్యం: ఓ పూజ్యులారా! మీమాటలలో నాకు జటాయువు అనే పేరు విన్పించింది. మీరు ఎవరు? దయచేసి తెలపండి. నేను జటాయువుకు అన్నను. నేనూ జటాయువూ అనూరుడి కొడుకులం. నాపేరు 'సంపాతి'. ఒకనాడు మాచిన్నతనంలో నేనూ నాతమ్ముడూ వేడుకతో సూర్యమండలానికి వెళ్లవలెనని ఆకాశాన ఎత్తుగా ఎగురసాగాం. కొంతసేపటికి నా రెక్కలు సూర్యుడివేడిమికి మాడిపోయాయి. కాని, నాతమ్ముడు జటాయువు రెక్కలు మాత్రం మాడిపోలేదు. అతడిబలం అట్టిది. ఆనాటినుండి నేటివరకు, రెక్కలు లేని పక్షినై నేను ఈ కొండమీదనే పడిఉన్నాను. నాతమ్ముడైన జటాయువు యొక్క యోగక్షేమాలు దయచేసి మీరు నాకు తెలిపితే సంతసంతో వింటాను.

విశేషం: అనూరుడు సూర్యుడిసారథి. తొడలు లేనివాడు. గరుత్మంతుడి అన్న.

వ. **అనిన నే మతనికి భవదీయవృత్తాంతంబును, రావణుండు దేవిం గొనిపోవుటయుఁ, దదర్థంబై రావణునితో జటాయువు సమరంబు సేసి యీల్గుటయుఁ జెప్పిన విని దుఃఖితుండై సంపాతి యస్మదీయ ప్రవర్తనం బేర్పడ నడిగి మా కిట్లనియె.** **22**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఏము= మేము; అతనికిన్= ఆ సంపాతికి; భవదీయవృత్తాంతంబును= నీయొక్క సంగతిని; రావణుండు= రావణుడు; దేవిన్= (సీతా)దేవిని; కొనిపోవుటయున్= అపహరించటమున్నూ; తద్+అర్థంబు+ఐ= ఆమెకొరకై; రావణునితోన్; జటాయువు; సమరంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; ఈల్గుటయున్= మరణించటమున్నూ; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; దుఃఖితుండు+ఐ= శోకించినవాడై; సంపాతి= జటాయువు అన్న; అస్మదీయ ప్రవర్తనంబు= మా నడవడి; ఏర్పడన్+అడిగి= తెలిసేటట్లుగా ప్రశ్నించి; మాకున్+ఇట్లు+అనియెన్= మాతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని సంపాతి మమ్మల్ని ప్రార్థించాడు. అంతట మేము అతడికి మీ సమాచారాన్ని, రావణుడు సీతాదేవిని అపహరించటమున్నూ, ఆ సీతకొరకై జటాయువు రావణుడితో యుద్ధం చేసి మరణించటమున్నూ చెప్పాం. ఆతడు తమ్ముడిమరణవార్త విని మిక్కుటంగా శోకించి, మావిషయాలనుగూర్చి ప్రశ్నించి తెలిసికొని ఈ విధంగా చెప్పాడు.

ఉ. **'రావణు నే నెఱుంగుదుఁ; బరాక్రమదుస్సహుఁ డన్నిశాచరుం;**
డీవనరాశిమధ్యమున నిచ్చటికిన్ శతయోజనంబులన్

భూవిదితంబు లంక యను ప్రోలు తదీయనివాస; మచ్చటన్
భూవరుదేవిఁ గాన నగుఁ బొం; డరయుండు కృతప్రయత్నులై.' **23**

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; రావణున్= రావణుడిని; ఎఱుంగుదున్= తెలియుదును; ఆ+నిశాచరుండు= ఆ రాక్షసుడు; పరాక్రమదుస్సహుఁడు= శౌర్యంచేత సహించరానివాడు- గొప్పశౌర్యం కలవాడు; ఈవనరాశిమధ్యమునన్= ఈ సముద్ర మధ్యంలో; ఇచ్చటికిన్= ఈ స్థలానికి; శతయోజనంబులన్= నూరామడలదూరంలో; భూవిదితంబు= భూమిలో ప్రసిద్ధమైనది; లంక+అను, ప్రోలు= లంక అనే పట్టణం; తదీయనివాసము= ఆతనియొక్క నెలవు; అచ్చటన్= ఆస్థలంలో (ఆలంకలో); భూవరుదేవిన్= రాజుగారి భార్యను (సీతాదేవిని); కానన్+అగున్= చూడవచ్చును; పొండు= వెళ్ళండి; కృతప్రయత్నులు+ఐ= చేయబడిన యత్నం కలవారై (ప్రయత్నపరులై); అరయుండు= (సీతను) వెదకండి.

తాత్పర్యం: 'రావణుడిని నేను ఎఱుగుదును. ఆతడు గొప్పపరాక్రమం కలవాడు. అతడిని ఓడించటం సులభం కాదు. ఆ రాక్షసుడు ఈ సముద్రమధ్యంలో లంక అనే సుప్రసిద్ధపట్టణంలో నివసిస్తూ ఉంటాడు. మీరు ప్రయత్నం చేసి అక్కడికి వెళ్ళండి. అక్కడ శ్రీరాముడిభార్య సీత మీకు కనిపిస్తుంది'.

క. **అని యతఁడు సనిన నందఱు । మును సాగరతరణకార్యమునకు నుపాయం**
బొనరఁ దలపోయునెడ నే । నని యుత్సాహంబు సేయఁ డయ్యె నొకండున్. **24**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని వచించి; అతఁడు= సంపాతి; చనినన్= వెళ్ళగా; అందఱును= (వానరులం) అందరమున్నూ; సాగర, తరణ, కార్యమునకున్= సముద్రాన్ని దాటటం అనే పనికి; ఉపాయంబు= వెరవు; ఒనరన్= ఒప్పిదంగా; తలపోయు+ఎడన్= ఆలోచించే సమయంలో; ఒకండున్= ఒక్కడు కూడ; ఏను+అని= నేను (చేస్తాను) అని; ఉత్సాహంబు+చేయఁడు+అయ్యెన్= ఉత్సహింపడయ్యెను, ముందుకు రాలేదని భావం.

తాత్పర్యం: లంకాపట్టణానికి పొమ్మని సంపాతి చెప్పాడు కాని, మావానరులలో ఒకడికి కూడ సముద్రం దాటే ఉపాయం తట్టలేదు. ఒక్కడును తాను ఆ పనికి పూనుకొనటానికి ఉత్సాహం చూపలేదు.

మ. **జననాథోత్తమ! యేను బూని భవదాజ్ఞాలీల చెల్వంబు మ**
జ్జనకుం డైన సమీరదేవుకృపయున్ సత్త్వోన్నతుం జేయఁగా
ఘనవాస్తుంగతరంగసంగతమహాగ్రాహోరగాత్యుగ్రద
ర్శనమై పేర్చు పయోధి దాఁటితి జనాశ్చర్యైకసంపాదినై. **25**

ప్రతిపదార్థం: జననాథ+ఉత్తమ!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా (రామచంద్రా!); ఏను= నేను; పూని= కడగి; భవత్+ఆజ్ఞా, లీల, చెల్వంబున్= నీయొక్క ఆనతి అనే విలాసపు తీరు; మత్+జనకుండు+ఐన= నాతండ్రి అయిన; సమీర, దేవు, కృపయున్= వాయుదేవుడి దయయూ; సత్త్వ+ఉన్నతున్+చేయఁగాన్= బలంచేత గొప్పవాడినిగా చేయగా; ఘన, వాః+తుంగ, తరంగ, సంగత, మహా+గ్రాహ+ఉరగ+అతి+ఉగ్ర, దర్శనము+ఐ= అధికమయిన నీటిలోని ఎత్తైన కెరటాలచేత కూడి గొప్పవైన మొసళ్ళతో పాములతో కూడి భయంకరంగా కన్పించి; పేర్చు= అతిశయించే; పయోధిన్= సముద్రాన్ని; జన+ఆశ్చర్య+ఏకసంపాదిన్+ఐ= ప్రజలకు పరమాశ్చర్యము కలిగించువాడనై; దాఁటితిన్= దాటాను.

తాత్పర్యం: రాజులలో గొప్పవాడ వైన రామా! నీ ఆజ్ఞ నెరవేర్చటంలోని సొగసు, నాతండ్రి అయిన వాయుదేవుడి దయ నాకు బలం చేకూర్చాయి. ఆ ప్రోత్సాహంతో పొంగారినశక్తితో, నేను ఎత్తయిన నీటికెరటాలతో కూడింది,

భయంకరమైన మొసళ్ళతోపాములతో చూడటానికి వెరపుకలిగించేది అయిన సముద్రాన్ని దాటాను. అది లోకులకు అచ్చెరువు గొలిపే సన్నివేశమే.

ఉ. ఆ లవణాబ్ధిమధ్యమునయందుఁ ద్రికూటనగంబుమీఁద ను
త్తాలవిశాలహేమమణిధామసముజ్జ్వల మైన లంక యన్
ప్రో లొగిఁ గంటి; నెంతయు నపూర్వము దద్విభవంబు; దేవ! య
చ్చో లలితాంగి నారయుచుఁ జొచ్చి యనేకవిధంబులం దగన్. 26

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ఓప్రభూ!; ఆ, లవణ+అబ్ధి, మధ్యమున+అందున్= ఆఉప్పుసముద్రంయొక్క నడిమిభాగంలో; త్రికూట, నగంబుమీఁదన్= త్రికూటంఅనే పేరు గల పర్వతంపై; ఉత్+తాల, విశాల, హేమ, మణి, ధామ, సమ్+ఉత్+జ్వలము+ఐన= మిక్కిలి ఎత్తైన, విస్తీర్ణంతో కూడిన, బంగారు మణులు చెక్కబడిన స్థలాలతో మిక్కుటంగా ప్రకాశించే; లంక+అన్+ప్రోలు= లంకఅనేపట్టణం; ఒగిన్= ఒప్పిదంగా; కంటిన్= చూచాను; తద్+విభవంబు= ఆపట్టణంయొక్క ఐశ్వర్యం; ఎంతయున్+అపూర్వము= ఎంతయో గొప్పది; అచ్చోన్= ఆచోట; లలిత+అంగిన్= సుకుమార మైన దేహం కల దానిని-సీతను; ఆరయుచున్= వెదకుతూ; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అనేకవిధంబులన్= పెక్కురీతులుగా; తగన్= సముచితంగా.

తాత్పర్యం: ఆఉప్పుసముద్రంమధ్య మూడుశిఖరాలతో ఒప్పారే ఒకపెద్దకొండమీద ఉన్న లంకాపట్టణాన్ని చూచాను. ఆ పట్టణపు సంపద ఇంక ఎక్కడా ఎప్పుడూ కానరానట్టిది. అక్కడ విశాలమైనవి కనకరత్నమయాలైనవి అయిన ఎత్తయినమేడలు విలసిల్లుతున్నాయి. ప్రభూ! వర్ణనాతీతం ఆ లంకాపురివైభవం. అచ్చట సీతాదేవిని వెదకుతూ పలుతావుల తిరుగాడాను.

వ. అరసి యొక్కెడ రావణాంతఃపురం బైన యశోకవనంబునందు. 27

తాత్పర్యం: వెదకి, ఒకచోట, రావణాసురుడి లోపలినగరిలో ఉన్న అశోకవనంలో.

సీ. కన్నీరు జడిగొని క్రమ్మఁ బ్రాఁ కెక్కిన । కమ్రకపోలభాగములు గలిగి
యవశమై యొఱఁగిన యంగవల్లిక పొంత । నున్న భూమీరుహం బూఁత గాఁగ
వెడలు నిట్టూర్పులవేఁడిమిఁ బగిలిన । యధరపల్లవము గారాకుఁ బోలఁ
దలఁపులసందడి దందడించిన తాల్మి । గదిరి శిరఃకంపగతుల బెరయ

ఆ. నున్న పుణ్యమూర్తి నుత్తమసౌందర్య । నవనతాస్య నార్త యైన దానిఁ
గని విదేహతనయఁ గా నెఱింగితి నేను । హా! రఘుప్రవీర! యనుచు నడల. 28

ప్రతిపదార్థం: కన్నీరు= కంటినీరు; జడి+కొని, క్రమ్మన్= వెల్లువగా స్రవించటంచేత; ప్రాఁకు+ఎక్కిన= పాచి పట్టిన; కమ్ర, కపోల, భాగములు= అందమైన చెక్కిళ్లు; కలిగి; అవశము+ఐ= వశం తప్పినదై; ఒఱఁగిన= వాలిన; అంగవల్లిక= తీగవంటిదేహం; పొంతన్+ఉన్న= సమీపంలో కల; భూమీరుహంబు= చెట్టు; ఊఁత+కాఁగన్= ఆధారం కాగా; వెడలు= బయటకు వచ్చే; నిడు+ఊర్పుల, వేఁడిమిన్= నిడివి అయిన నిశ్వాసాల తాపంచేత; పగిలిన= బ్రద్దలైన; అధరపల్లవము= చిగురుటాకువంటి పెదవి; కారాకున్= కారు+ఆకున్+పోలన్= పండుటాకువలె ఉండగా; తలఁపులసందడి= ఆలోచనల సమ్మర్దంచేత; దందడించినతాల్మి= కలత చెందిన ఓర్పు; కదిరి= ఏర్పడి; శిరస్+కంప, గతులన్= తల అట్టిటు ఊచుతూ ఉండటంచేత;

బెరయన్= అలముకొనగా; ఉన్న+పుణ్యమూర్తిన్= పుణ్యం ఆకృతి ధరించినట్లుగా కనిపించినదానిని; ఉత్తమ, సౌందర్యన్= మంచి సొగసు కలదానిని; అవనత+ఆస్యన్= వంచిన మొగం కలదానిని (ముఖం వంచుకొని ఉన్నదానిని); ఆర్త+ఐనదానిన్= దీనురాలిని; కని= చూచి; ఏను= నేను; విదేహతనయన్+కాన్= విదేహరాజపుత్రి అయిన సీతగా; హా!రఘుప్రవీర!= అయ్యో, ఓ రఘువంశంలోని గొప్పవీరుడా!; అనుచున్= అని అంటూ; అడలన్= ఏడ్చుచుండటంచేత; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొన్నాను.

తాత్పర్యం: వెదకి వెదకి రావణుడి అంతఃపురంలో ఉన్న అశోకవనం చేరాను. అక్కడ కన్నీరు కారటంచేత పాచిపట్టి మలినమైన చెక్కిళ్ళు కలదానిని, వశం తప్పిన దేహాన్ని సమీపంలో ఉన్న చెట్టుకు ఆసరాగా చేర్చినదానిని, వెడలుతున్న వేడినిట్టూర్పులవలన పగిలి పండుటాకునుబోలిన పెదవి కలదానిని, హృదయంలోని ఆవేదనచేత తరచు తల ఆడిస్తున్న దానిని. సహజమైన సౌందర్యం కలదానిని, శోకంచేత తలవంచుకొని ఉన్నదానిని, 'హా!రఘువీర!' అని దుఃఖిస్తున్న దానిని- వైదేహి అయిన సీతాదేవిగా గుర్తించాను.

క. వినయమున దేవిఁ జేరం । జని యభివాదనము సేసి 'జానకి రఘునం
దనుదూత నేను మారుత । తనయుఁడ వానరుఁడ నిన్నుఁ దడవ నిచటికిన్. 29

ప్రతిపదార్థం: వినయమునన్= అణకువతో; దేవిన్= (సీతా)దేవిని; చేరన్+చని= సమీపించి; అభివాదనము+చేసి= నమస్కరించి; జానకి!= జనకుని కూతురవు అయిన ఓసీతా! ఏను= నేను; రఘునందనుదూతన్= రాముడి రాయబారిని; మారుత, తనయుఁడన్= వాయుదేవుడి కొడకును; వానరుఁడన్= కోతిని; నిన్నున్= నిన్ను, తడవన్= అన్వేషించటంకొరకై; ఇచటికిన్= ఈస్థలానికి.

తాత్పర్యం: అణకువతో సీతాదేవిదగ్గరకు వెళ్లి, నమస్కారం చేసి, 'జనకమహారాజుకూతుర వైన ఓసీతా!', నేను శ్రీరాముడిదూతను వాయుపుత్రుడను, వానరుడను; నిన్ను వెదకటానికై (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. అరుగుదెంచితి; రామలక్ష్మణు లత్యంతకుశలంబున నున్నవారు; వానరేశ్వరుం డయిన సుగ్రీవుండు వారితో సఖ్యంబు సేసి, తత్కార్యంబు దీర్పం బూనె; నింక మసలక నీహృదయేశ్వరుండు సనుదెంచు; నూఱడిల్లుము.30

ప్రతిపదార్థం: అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; రామలక్ష్మణులు= రాముడును లక్ష్మణుడును; అత్యంతకుశలంబునన్+ఉన్నవారు= మిక్కిలి క్షేమంగా ఉన్నారు; వానర+ఈశ్వరుండు+అయిన= కోతులకు రాజు అయిన; సుగ్రీవుండు; వారితోన్= రామలక్ష్మణులతో; సఖ్యంబు+చేసి= మైత్రినెరపి; తద్+కార్యంబు= వారిపని; తీర్పన్+పూనెన్= నెరవేర్చటానికి పూనుకొన్నాడు; ఇంకన్= ఇకమీద; మసలక= తడయక; నీహృదయ+ఈశ్వరుండు= నీభర్త శ్రీరాముడు; చనుదెంచున్= వస్తాడు; ఊఱడిల్లుము= తేరుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: వచ్చాను; రామలక్ష్మణులు క్షేమంగా ఉన్నారు. కోతులరాజయిన సుగ్రీవుడితో వారు మైత్రి చేశారు. సుగ్రీవుడు రామలక్ష్మణులకు సాయం చేయటానికీ, వారికార్యం నెరవేర్చటానికీ ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ఇంక జాగుచేయక నీభర్త అయిన శ్రీరాముడు రాగలడు. నీవు ఊరడిల్లుము.

క. 'రక్కసుఁడఁ గాను జుమ్మీ! । నిక్కము వానరుఁడ నేను; నీమదిలోనం
దక్కు మనుమాన' మనవుఁడు । నొక్కింత దలంచికొని సముత్సుక యగుచున్. 31

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుఁడన్= రాక్షసుఁడను; కాను+చుమ్మీ= కానుసుమా; నిక్కము= సత్యం; ఏను= నేను; వానరుఁడన్= కోతిని; నీమదిలోనన్= నీమనస్సులో; అనుమానము= సందేహం; తక్కుము= వీడుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; ఒక్క+ఇంత= కొంచెం; తలంచికొని= యోచించి; (సీత); సముత్సుక+అగుచున్= మంచి ఉత్సాహంతో కూడినది అయి.

తాత్పర్యం: 'నేను రాక్షసుడను కాను సుమీ; నేను నిజంగా వానరుఁడను; నీమనస్సులో సందేహం పెట్టుకొనకుము' అని నేను విన్నవించాను. సీతాదేవి కొంత యోచన చేసి ఉత్సాహంతో కూడినది అయింది.

వ. అద్దేవి నా కిట్లనియె; 'నన్నా! ని న్నెఱింగితి; నది యెట్లనిన రామహితాన్వేషి యగువాఁ డవింధ్యుం డను వృద్ధరాక్షసుండు మున్న యింతయుం ద్రిజటచేత నా కెఱింగించె; నతని పలుకులు దప్పవు; రాఘవుండు సుగ్రీవసహాయుం డయి యునికి గలిగెం గావున నింకఁ దడయక యవ్వీరవరుం దోడ్కొని వచ్చి నాకుం బ్రియంబు సేయుము; నీకుఁ గార్యసిద్ధి యయ్యెడు; మరుగు' మని తనశిరోభూషణం బయిన యీ రత్నంబు మీకు నభిజ్ఞానార్థంబుగా నాచేతి కిచ్చి, మఱియుఁ జిత్రకూటచరితం బైన కృతకవాయసకథయునుం జెప్పి వీడ్కొల్పిన, నేను లంకాపురదాహంబుసేసి, యిట దేవర కింతయు విన్నవింపవచ్చితి' నని చెప్పి హనుమంతుండు జానకి హృదయంబు మూర్తిమంతం బైన పగిది నున్న యమ్మహామణి రాజచూడామణికి సమర్పించిన. 32

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవి= సీతాదేవి; నాకున్+ఇట్లు+అనియెన్= నాతో ఈవిధంగా చెప్పింది; అన్నా!= ప్రియమైన సోదరా!; నిన్నున్+ఎఱింగితిన్= నిన్ను గుర్తించాను; అది; ఎట్లు+అనినన్; రామ, హిత+అన్వేషి+అగు, వాఁడు= శ్రీరాముడిమేలును వెదకేవాడు అయిన; అవింధ్యుండు+అను= అవింధ్యుడు అనేపేరు కల; వృద్ధరాక్షసుండు= ముసలివాడయిన రక్కసుండు; మున్ను+అ= ఇంతకు ముందే; ఇంతయున్= ఈ విషయం మొత్తం; త్రిజటచేతన్= త్రిజట అనేపేరుగల ఆమెచేత; నాకున్+ఎఱింగించెన్= నాకు తెలియజేశాడు; అతనిపలుకులు= ఆ అవింధ్యుని మాటలు; తప్పవు= అసత్యాలు కావు; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; సుగ్రీవసహాయుండు+అయి= సుగ్రీవుడియొక్క తోడ్పాటు కలవాడయి; ఉనికి+కలిగెన్+కావునన్= ఉండటం ఏర్పడింది కాబట్టి; ఇంకన్= ఇకపై; తడయక= ఆలసించక; ఆ+వీరవరున్= శూరులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరాముడిని; తోడ్కొనివచ్చి= వెంటబెట్టుకొని ఏగుదెంచి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు+చేయుము= సంతృప్తి కలిగించుము; నీకున్= నీకు; కార్యసిద్ధి+అయ్యెఁడున్= పని జయప్రదం కాగలదు; అరుగుము= వెళ్ళుము; అని= అని పలికి; తనశిరస్+భూషణంబు+అయిన= తనతలకు ఆభరణంగా ఉన్న; ఈ రత్నంబు= ఇదిగో ఈ కనుపిస్తున్న ఈ మణి; మీకున్= మీకు; అభిజ్ఞాన+అర్థంబుగాన్ = గుర్తు కొరకై; నాచేతికిన్+ఇచ్చి= నా చేతికి ఒసగి; మఱియున్= ఇంకను; చిత్రకూటచరితంబు+ఐన= చిత్రకూటం కడ జరిగిన; కృతక, వాయస, కథయునున్+చెప్పి= మాయకాకి వృత్తాంతాన్ని కూడా వచించి; వీడ్కొల్పినన్= వెళ్ళటానికి సెలవు దయచేయగా; ఏను= నేను; లంకాపుర, దాహంబు+చేసి= లంకాపట్టణాన్ని కాల్చి; ఇట= ఇచట; దేవరకున్= ప్రభువుకు; ఇంతయు= ఈవిషయాన్ని సవిస్తరంగా; విన్నవింపన్‌వచ్చితిన్= నివేదించటానికి వచ్చాను; అని చెప్పి= అని వచించి; హనుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; జానకిహృదయంబు= సీత మనసు; మూర్తిమంతంబు+ఐన, పగిదిన్+ఉన్న= రూపం గైకొని కన్పించినట్లుగా ఉన్న; ఆ+మహామణిన్= ఆ గొప్ప మాణిక్యాన్ని; రాజచూడామణికిన్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడికి, శ్రీరాముడికి (చూడామణి= శిరోరత్నం= (శ్రేష్ఠవాచకం); సమర్పించినన్= వినయంతో ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి నాతో ఈ విధంగా చెప్పింది. 'ప్రియమైన అన్నా! నిన్ను గుర్తించాను. రాక్షసులు కామరూపులు. వానరవేషధారి అయి ఎవరో రాక్షసుడు ఈ విధంగా నన్ను మోసగించటానికే వచ్చినట్లు నేను భావించవచ్చును గాని నీవు రావటానికి ముందే, శ్రీరాముడిపై అభిమానం గల ఒకముసలిరక్కసుడు త్రిజటచేత శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడితో మైత్రి నెరపినట్లు నాకు తెలియజేసిఉన్నాడు. అతడి మాటలు అబద్ధాలు కావు. ఇప్పుడు శ్రీరామదూతగా నీవు వచ్చావుకదా! ఆ మాట ఋజువు అయింది. ఇక ఆలస్యం కాకుండ సుగ్రీవుడి తోడ్పాటుతో వీరులలోశ్రేష్ఠుడు

అయిన శ్రీరాముడిని ఇటకు తోడ్కొని వచ్చి నాకు సంప్రీతిని కలిగించుము. నీకార్యం జయప్రదం కాగలదు. వెళ్ళుము' అని వచించి, గుర్తుకొరకై తన తలమీద ధరించే మాణిక్యాన్ని ఇదుగో దీనిని-నాచేతికి ఇచ్చింది. అంతేకాక, చిత్రకూటపర్వతంమీద మీరు ఉన్నప్పుడు జరిగిన మాయకాకి వృత్తాంతాన్ని కూడ నాకు చెప్పి నేను బయలుదేరటానికి సెలవు నిచ్చి దీవించి పంపింది. నేను లంకాపట్టణాన్ని కాల్చి, ఇట దేవరకు సీతాదేవి యోగక్షేమాలు చెప్పటానికై వచ్చాను' అని చెప్పి ఆంజనేయుడు ఆమణిని రాజశ్రేష్ఠు డైన శ్రీరాముడికి సమర్పించాడు. ఆ మణి కేవలం ఒకమణిగా మాత్రమే కాక సీతాదేవిహృదయమే ఆ మణిరూపం తాల్చిందా అన్నట్లు భాసించింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

ఆ. అమ్మనోజ్ఞరత్న మక్కునఁ గదియించి । పులక లెగయఁ గొంతప్రొద్దు విభుఁడు
జానకీకుచాగ్రసంగమసుప్తుఁ డై । నట్ల యుండె ముకుళితాక్షుఁ డగుచు. 33

ప్రతిపదార్థం: విభుఁడు= రాజు- రాముడు; ఆ, మనోజ్ఞ, రత్నమున్= అందమైన ఆ రతనాన్ని; అక్కునన్= గుండెకు; కదియించి= చేర్చి; పులకలు+ఎగయన్= గగుర్పాటు విస్తరించగా; కొంతప్రొద్దు= కొంతసేపు; ముకుళిత+అక్షుఁడు+ఐ= మూసిన కనులు కలవాడై; జానకీ, కుచ+అగ్ర, సంగమసుప్తుఁడు+ఐనట్లు+అ= సీతాదేవి చనుమొనల కలయిక గలిగి నిదురించిన వాడు అయినట్లుగనే; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: మనోహరమైన ఆచూడామణిని గుండెకు హత్తుకొని శ్రీరాముడు కొంతసేపు కన్నులు మూసికొనినవాడై పులకరిస్తూ సీతాదేవి వక్షంపై సుఖంగా నిదురించినవాడు అయినట్లు ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఇట్లు రాఘవుండు సీతావృత్తాంతంబు విని తత్సమాగమకుతూహలవ్యగ్రుండై, సుగ్రీవుం జూచి 'దండయాత్ర కాయితంబు సేయు' మనినఁ 'బ్రసాదం' బని యతండు నలుదిక్కులం గల వానరనాయకులం బిలువం బంచిన. 34

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; సీతావృత్తాంతంబు, విని= సీతయొక్కసంగతి ఆలకించి; తద్+సమ్+ఆగమ, కుతూహల, వ్యగ్రుండు+ఐ= ఆమెయొక్క కలయికయందు ఏర్పడిన కోరికయందు ఆసక్తి గలవాడయి; సుగ్రీవున్+చూచి= సుగ్రీవుడిని కాంచి; దండయాత్రకున్= విరోధులపై సేనలను నడిపే పయనానికి; ఆయితంబు+ చేయుము+ అనినన్= సన్నాహాలు చేయుము అని చెప్పగా; ప్రసాదంబు+అని= తమదయచొప్పున ఇచ్చిన ఆజ్ఞప్రకారం నడుపుతాను అని పలికి; అతండు= సుగ్రీవుడు; నలుదిక్కులన్= నాలుగు దెసలలో; కల= ఉన్నట్టి; వానర, నాయకులన్= కోతినేతలను; పిలువన్+పంచినన్= రమ్మని పిలవటానికి ఆజ్ఞాపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా హనుమంతుడివలన శ్రీరాముడు సీతాదేవి వృత్తాంతాన్ని విని, ఆమెతోడి కలయిక కొరకై ఆతురత చెందే హృదయం కలవాడై, సుగ్రీవుడిని చూచి 'రావణుడిపై దండెత్తటానికి తగిన సన్నాహాలను చేయు' మని అన్నాడు. సుగ్రీవుడు రాముడిఆజ్ఞను శిరసావహించి, నాలుగుదిక్కులలో ఉన్న వానరనాయకులను కిష్కింధకు రావలెనని ఆజ్ఞాపిస్తూ భటులను పంపాడు.

వానరవీరులు నానాదేశంబులనుండి సుగ్రీవునొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-267-1)

క. శతకోటిద్వయహరిపరి । వృతులై చనుదెంచి రతులవీరులు ధీరో
ద్ధతులు గజుఁడు గవయుఁడు వి । శ్రుతముగ రఘుపతికిఁ దోడు సూపిరి గడఁకన్. 35

ప్రతిపదార్థం: అతుల, వీరులు= సాటిలేని పరాక్రమం కలవారు; చనుదెంచిరి= వచ్చారు; ధీర+ఉద్ధతులు= ధీరులు, ఔద్ధత్యం కలవారూ అయిన; గజుఁడు= గజుడు అనేపేరు కలవాడు; గవయుఁడు= గవయుడు అనే పేరుకలవాడు; విశ్రుతముగన్= అందరకు తెలిసేటట్లుగ; శత, కోటి, ద్వయ, హరి, పరివృతులు+ఐ= రెండువందలకోట్ల కోతులతో కూడుకొన్న వారయి; కడఁకన్= పూనికతో; రఘుపతికిన్= శ్రీరాముడికి; తోడు+చూపిరి= సహాయాన్ని ప్రకటించారు.

తాత్పర్యం: సాటిలేనివీరులు వచ్చారు. శత్రువులను దర్పంతో ఎదుర్కొనటానికి ఉత్సహించే శూరులు గజుడు గవయుడు అనేవారు; రెండువందలకోట్లమంది కోతులతో కూడినవారై శ్రీరాముడికి తోడుపడటానికై వచ్చారు.

క. అఱువదికోటులు గపివరు । లుఱక జగత్త్రయముఁ బెలుచ నువ్వెత్తు గొనం
దఱిగొన్నయట్లు నడవఁగ । నెఱసి కుముదుఁ డరుగుదెంచి నృపవరుఁ గనియెన్. 36

ప్రతిపదార్థం: కుముదుఁడు= కుముదుడు (అనే వానరవీరుడు); అఱువది, కోటులు, కపివరులు= అరువదికోట్లమంది శ్రేష్ఠులైన కోతులు; ఉఱక= లక్ష్యం లేకుండా; జగత్+త్రయమున్= మూడులోకాలను; పెలుచన్= మిక్కుటంగా; ఉవ్వెత్తుగొనన్= ఆక్రమించటానికి; తఱిగొన్న+అట్లు= అవకాశాన్ని పొందినట్లు; నడవగన్ నెఱసి= నడిపించటంలో నేర్పు కలిగి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; నృపవరున్= రాజశ్రేష్ఠుడిని - శ్రీరాముడిని; కనియెన్= సందర్శించాడు.

తాత్పర్యం: కుముదుడు అనే వానరవీరుడు, అరువదికోట్లమంది కోతులతో మూడులోకాలు దద్దరిల్లిపోయేటట్లుగా దండువిడిసి శ్రీరామచంద్రుడిని సందర్శించాడు.

ఉ. కోటిసహస్రసేన తనుఁ గొల్వఁగ వానరకోటి కెల్లఁ దా
మేటి మహాబలుండు నిరమిత్త్రుఁడు మిత్త్రసహాయుఁడై తగన్
వీటికి నుబ్బుగాఁ జటులవేగసముచ్ఛ్రితపుచ్ఛగుచ్ఛవి
స్ఫోటితదిగ్విభాగుఁ డగుచుం జనుదెంచె సుషేణుఁ డత్తఱిన్. 37

ప్రతిపదార్థం: సుషేణుఁడు= సుషేణుడు (అనే పేరు కల వానరయోధుడు); ఆ+తఱిన్= ఆతరుణంలో; కోటి, సహస్ర, సేన= వేయికోట్లసైన్యం; తనున్= తనను; కొల్వఁగన్= ఆరాధించగా; వానరకోటికిన్+ఎల్లన్= కోతులగుంపులకు అన్నింటికి; తాన్= తాను; మేటి= అధికుడు; మహా, బలుండు= గొప్పబలం కలవాడు; నిరమిత్త్రుఁడు= శత్రువులు లేనివాడు; మిత్త్ర సహాయుఁడు+ఐ= స్నేహితుల సాయంతో కూడినవాడై, అనగా మిత్రులతో పాటుగా; తగన్= సముచితంగా; వీటికిన్= దండుకు; ఉబ్బుగాన్= ఉత్సాహం పొంగులు వారేటట్లుగా; చటుల, వేగ, సమ్+ఉత్+శ్రిత, పుచ్ఛ, గుచ్ఛ, విస్ఫోటిత, దిక్+విభాగుఁడు+అగుచున్= మిక్కుటమైన రయంతో బాగుగా ఎత్తబడిన తోకల సముదాయంతో ఛేదించబడిన దెసల విభాగాలు కలవాడు ఔతూ; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వేయికోట్లమంది వానరభటులు తనను కొలువగా సుషేణుడు కిష్కింధానగరానికి విచ్చేశాడు. అతడు మహాబలవంతుడు. శత్రువులు లేనివాడు. మిత్రులతో గూడినవాడై వానరసేనకు ఉత్సాహజనకంగా వేగాతిశయంతో పైకెత్తిన తోకల తాకిడికి దిక్కుల విభాగాలను ఛేదిస్తూ వచ్చాడు.

క. గణుతింపరాని వానర । గణములతో దధిముఖుండు కాకుత్స్థకులా
గ్రణికిఁ బ్రియంబుగ వచ్చె ధ । రణి భాగము వాహినీచరణదళితముగన్. 38

ప్రతిపదార్థం: గణుతింపన్‌రాని= లెక్కకు మించిన; వానర గణములతోన్= కోతుల గుంపులతో; దధిముఖుండు= దధిముఖుడు (అనే పేరు కలవాడు); కాకుత్స్థ, కుల+అగ్రణికిన్= కకుత్స్థునివంశంలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడికి- శ్రీరాముడికి; ప్రియంబుగన్= ప్రీతి కలిగించేటట్లుగా; ధరణి భాగము= భూప్రదేశం; వాహినీ, చరణ, దళితముగన్= సేనలయొక్క కాళ్లచేత చీల్చబడినదికాగా; వచ్చెన్= అరుదెంచాడు.

తాత్పర్యం: లెక్కకు మించిన కోతులగుంపులతో దధిముఖుడు అనే వానరనేత, శ్రీరాముడికి ప్రీతి కలిగించేటట్లుగా భూమిభాగం దద్దరిల్లేటట్లు సేనల నడిపించుకొంటూ వచ్చి చేరాడు.

ఆ. శతసహస్రకోటిసంఖ్యల యెలుపులు । గొలువ జలదనీలఘోరమూర్తి
జాంబవంతుఁ డతులసత్త్వుఁ డేతెంచె నా । భూపవరునికార్యమునకుఁ బూని. 39

ప్రతిపదార్థం: అతుల, సత్త్వుఁడు= సాటిలేని బలం కలవాడు; జలద, నీల, ఘోర, మూర్తి= మేఘం వలె నల్లని భయంకరమైన ఆకారం కలవాడు; జాంబవంతుఁడు= జాంబవంతుడు (అనే ఎలుగు రేడు); శత, సహస్ర, కోటి,+ఎలువులు= వందవేలకోటి భల్లూకాలు; కొలువన్= సేవిస్తుండగా; ఆ భూపవరుని కార్యమునకున్= ఆ రాజుయొక్క (శ్రీరాముడియొక్క) పనికి; పూని= పూనుకొని; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జాంబవంతుడు ఎలుగురేడు, సాటిలేని బలం కలవాడు, నల్లనిమేఘంవలె భయంకరమైన రూపం కలవాడు; వందవేయికోట్లభల్లూకసేనతో శ్రీరాముడిపనిని నెరవేర్చటానికి వచ్చాడు.

వ. మఱియు, ననేకు లనేకసహస్రసంఖ్యల బలంబులతోడం జనుదెంచి; రిట్లు గూడిన కపివీరులు వివిధాకారు లపారబలశౌర్యసారు లతిఘోరంబుగాఁ బేర్చి నిగుడుచు, మగుడుచుం, దాఱుచుఁ బాఱుచుం, దిరుగుచు, సురుఁగుచు, మలయుచుఁ, బొలయుచు, మత్తిల్లి గిరిగుహలయందును దరువనంబులయందును, సరి దుపాంతంబులయందును నానందంబున విహరించుచుండిరి; తదనంతరంబ. 40

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; అనేకులు= పెక్కుమంది; అనేక, సహస్ర, సంఖ్యల= పెక్కువేల లెక్కగల; బలంబులతోడన్= సేనలతో; చనుదెంచిరి= వచ్చారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కూడిన= చేరిన; కపి వీరులు= కోతుల యోధులు; వివిధ+ఆకారులు= పెక్కు ఆకృతులు కలవారు; అపార, బల, శౌర్యసారులు= మితిమీరిన శక్తియొక్క, పరాక్రమంయొక్క నిగ్గు కలవారు; అతిఘోరంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; పేర్చి= అతిశయించి; నిగుడుచున్= ముందుకుసాగుతూ; మగుడుచున్= వెనుకకు తిరుగుతూ; తాఱుచున్= సమీపిస్తూ; పాఱుచున్= పరుగెత్తుతూ; తిరుగుచున్= నడయాడుతూ; సురుఁగుచున్= అదృశ్యమౌతూ; మలయుచున్= మలుపులు తిరుగుతూ; పొలయుచున్= సంచరిస్తూ; మత్తిల్లి= గర్వించి; గిరి గుహలయందునున్= కొండబిలాలలోను; తరువనంబుల+అందును= చెట్లతోటల లోను; సరిత్+ఉపాంతంబుల+అందును= నదుల గట్టులమీదను; ఆనందంబునన్= సంతసంతో; విహరించుచున్+ఉండిరి= వేడుకతో తిరుగుతున్నారు; తత్+అనంతరంబు+అ= ఆ పిదప.

తాత్పర్యం: ఇంకను వేనకువేలు కోతులగుంపులతో వానరనాయకులు పెక్కుమంది కిష్కింధకు వచ్చారు. ఆ విధంగా గుమిగూడిన కోతులు పెక్కు ఆకారాలు గల వీరులు; గొప్పపరాక్రమం కలవారు; భయంకరంగా విహరించారు. ఎటు చూచినా కోతులమూక. చెట్లతోటలలో కొండగుహలలో గంతులు వేస్తూ విచ్చలవిడిగా తిరుగాడుతూ విర్రవీగుతూ ఒండొరులను తారసిల్లుతూ మత్తిల్లి ఆ వానరవీరులు సంచరిస్తూ ఉన్నారు. అప్పుడు.

మ. **ప్రభ నొప్పారి యనుంగుఁదమ్ముఁడు మహాభాగుండు సౌమిత్రి వీ**
తభయుండై కొలువం గపీంద్రబలసంతానంబుతో నుద్ధతిన్
శుభలగ్నంబున రాఘవుండు గదలెన్ సుగ్రీవసాహాయ్యసం
ప్రభవోత్సాహ మెలర్ప దర్పితరిపుప్రాలేయతిగ్మాంశుఁ డై. **41**

ప్రతిపదార్థం: రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; ప్రభన్= కాంతితో; ఒప్పారి= విలసిల్లి; అనుంగు+తమ్ముఁడు= ప్రియమైన అనుజుడు లక్ష్మణుడు; మహాభాగుండు= గొప్పవాడు; సౌమిత్రి=సుమిత్ర కొడుకు; వీత భయుండు+ఐ= పోయిన భయం కలవాడై; కొలువన్= సేవించగా; కపి+ఇంద్ర, బల, సంతానంబుతోన్= వానర శ్రేష్ఠులతో కూడిన సేనల సమూహాలతో; ఉద్ధతిన్= దర్పంతో; శుభలగ్నంబునన్= మంచి ముహూర్తంలో; సుగ్రీవ, సాహాయ్య సంప్రభవ+ఉత్సాహము= సుగ్రీవుడియొక్క తోడ్పాటు వలన ఉద్భవించిన ఉత్సాహం; ఎలర్పన్= అతిశయించగా; దర్పిత= గర్వించిన; రిపు, ప్రాలేయ తిగ్మ+అంశుఁడు+ఐ= శత్రువులు అనే మంచుకు చండకిరణాలు కల సూర్యుడివంటివాడై; కదలెన్= సాగాడు (దండయాత్రకు ఉపక్రమించాడు).

తాత్పర్యం: సుమిత్రకొడుకు అయిన లక్ష్మణుడు దేదీప్యమానంగా వెలుగొందుతూ తనను అనుసరించగా, సుగ్రీవుడి సాయం కల్గించిన ఉత్సాహంతో వానర సేనలతోపాటు దర్పంతో కూడినవాడయి శ్రీరాముడు శుభముహూర్తంలో దండయాత్రకు బయలుదేరాడు. అప్పుడు శ్రీరాముడు శత్రువు లనే మంచును సులువుగా ఛేదించగల సూర్యుడై భాసించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. శత్రు విచ్ఛేదకుడైన శ్రీరాముడికీ, మంచును ఛేదించే సూర్యుడికీ అభేదాధ్యవసాయం కల్పించబడింది.

ఉ. **ఆ హరివీరవాహినుల కన్నిటికిన్ మొగమై మరుత్సుతుం**
డాహవదోహళుం డమరె నంగద నీల నలాది వీరు లు
త్సాహము మీఱ నయ్యయి దెసం దగు కావలి యై సమగ్ర స
న్నాహమహోగ్రతం జనిరి నాకవిరోధివధాభిలాషులై. **42**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, హరి, వీర, వాహినులకున్+అన్నిటికిన్= ఆ కోతుల యోధుల సేనలు సమస్తానికి; మొగము+ఐ= ముందు ఉన్నవాడై; మరుత్+సుతుండు= వాయునందనుడు- హనుమంతుడు; ఆహవదోహలుండు= యుద్ధంలో ఉత్సాహం కలవాడు; అమరెన్= ఒప్పాడు; అంగద, నీల, నల+ఆది వీరులు= అంగదుడు, నీలుడు, నలుడు మున్నగు శూరులు; ఉత్సాహము మీఱన్= ఉత్సాహం అతిశయించగా; అయ్యయి దెసన్= ఆయా వైపుల; తగు= సముచితమైన; కావలి+ఐ= రక్షణకు అమరియుండిన వారై; సమగ్ర, సన్నాహ, మహా+ఉగ్రతన్= పరిపూర్ణమైన ప్రయత్నాలు చేసి మిక్కిలి భయంకరంగా; నాక, విరోధి, వధ+అభిలాషులు+ఐ= స్వర్గ శత్రువు అనగా రాక్షసుడైన (రావణాసురుడిని) సంహరించవలె ననే కోరిక కలవారై; చనిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయటంలో మిక్కుటమైన ఉత్సాహం కలవాడైన వాయునందనుడు ఆ కోతుల సేనలకు అన్నిటికీ మార్గదర్శకుడై నాయకత్వం వహించి ముందున్నాడు. అంగదుడు నీలుడు నలుడు మున్నగు యోధులు ఆయావైపుల సేనలకు రక్షణ కల్పిస్తూ భయాన్ని కలిగించే రూపాలతో స్వర్గవిరోధి అయిన రావణాసురుడిని సంహరించే కోరికతో దండు వెడలారు.

వ. **ఇట్లు నడచి యెడనెడం బ్రభూతవన్యఫలజలాశయంబు లగు ప్రదేశంబుల విడియుచుం గపిసైన్యంబు గతి పయదినంబులకు దక్షిణోదధితీరంబు సేరి రెండగు వారాశియుంబోలె ఘూర్ణిల్లుచుండె; నంత రాఘవుండు రవితనయుం జూచి యి ట్లనియె.** **43**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నడచి= (దండెత్తి) వెళ్లి; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడ అక్కడ; ప్రభూత, వన్య, ఫల, జల+ఆశయంబులు+అగు= గొప్ప అడవిపండ్లు, చెరువులు కల; ప్రదేశంబులన్= స్థలాలలో; విడియుచున్= తాత్కాలికంగా ఆగుతూ; కపిసైన్యంబు= కోతుల సేన; కతిపయ దినంబులకున్= కొన్ని రోజులకు; దక్షిణ+ఉదధి, తీరంబు= దక్షిణదిశలో ఉన్న సముద్రపు గట్టు; చేరి= సమీపించి రెండు+అగు= రెండవది అయిన; వారాశియున్+పోలెన్= సముద్రం వలె; ఘూర్ణిల్లుచుండెన్= తిరుగుళ్ళుపడుతూ గొప్ప ధ్వనిని చేస్తూ ఉండింది; అంతన్= పిదప; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; రవి తనయున్+చూచి= సుగ్రీవుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కపిసైన్యం ఈ రీతిగా సాగి, అడవిపండ్లు, చెరువులు ఎక్కువగా గల స్థలంలో తాత్కాలికంగా ఆగుతూ కొన్నిదినాలకు దక్షిణసముద్రతీరాన్ని చేరి తిరుగుళ్ళుపడుతూ పెద్దధ్వని చేస్తూ, రెండవ సముద్రమా అన్నట్లు ఉండింది. అంతట, సేనలు ముందుకు వెళ్ళటానికి వీలు లేకుండటం చూచి శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. **'మనబలమును నతిబహుళము । వననిధియును దుస్తరంబు వానరవర! యి**
వ్వననిధిఁ గడచు నుపాయము । మన కొక్కటి నిశ్చయింపుమా తగుభంగిన్.' **44**

ప్రతిపదార్థం: వానరవర!= కోతులలో శ్రేష్ఠుడా!,; మన బలమునున్= మన సేనయూ; అతి బహుళము= మిక్కిలి విస్తృతమైనది; వననిధియును= ఇక సముద్రమందుమూ; దుస్తరంబు= దాట రానిది; ఈ+వననిధిన్= ఈ సముద్రాన్ని; కడచు+ఉపాయము= దాటే మార్గం; మనకున్+ఒక్కటి= మనకున్ వీలైనది ఒకటి (ఒక ఉపాయం); తగు భంగిన్= సముచితంగా; నిశ్చయింపుమా= నిర్ణయించవలసినది.

తాత్పర్యం: 'కోతులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ సుగ్రీవా! మనసేన అపరిమితం. ఈ సముద్రమా దాటరానిది. ఈ సముద్రాన్ని దాటటానికి మనకు వీలు చాలు గల ఉపాయాన్ని నీవే నిర్ణయించవలసిఉన్నది.

తే. **అని విచారించునెడ కొంద ఱధిపుఁ జూచి । 'జడధి బలితంపుఁ దెప్పలఁ గడత' మనిరి;**
'ఘనపుఁ గలముల సమకట్టి గడత' మనిరి । కొంద; ఱంతయు విని రఘునందనుండు. **45**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; విచారించు+ఎడన్= ఆలోచించేటప్పుడు; కొందఱు= కొంతమంది; అధిపున్+చూచి= శ్రీరాముడిని కాంచి; జడధిన్= సముద్రాన్ని; బలితంపు+తెప్పలన్= పెద్ద కట్టుమానులతో; కడతము= దాటుదాం; అనిరి= అని చెప్పారు;

కొందఱు= కొంతమంది; ఘనము+కలములన్= పెద్ద పడవలను; సమకట్టి= నిర్మించి; కడతము+అనిరి= దాటుదాం అని పలికారు; రఘునందనుండు= శ్రీరాముడు; అంతయున్= (వారు అందరు చెప్పింది) సర్వమును; విని= ఆలకించి.

తాత్పర్యం: అని ఆలోచించే సమయంలో శ్రీరాముడిని చూచి కొందరు 'తెప్పలు కట్టి సముద్రాన్ని దాటుదాం' అని చెప్పారు. మరికొందరు 'పడవలు నిర్మించి సముద్రాన్ని దాటుదాం' అని పల్కారు. అందరు చెప్పిన మాటలు విని శ్రీరాముడు.

సీ. **అల్లన నగుచు నిట్లనియె: 'మీ చెప్పుటల్ । దగిన యుపాయంబు లగున; యయిన**
నగణితం బైన యీ హరిసైన్యముల కెల్లఁ । గలములుఁ దెప్పలు వలయునన్ని
సమకట్టు టరయ నశక్యంబు; శతయోజ । నంబుల పరపైన యంబురాశిఁ
గలములఁ దెప్పలఁ గడచుచో రిపుకోటి । యెదరునఁ బైఁబడి పొడువకున్నె?

ఆ. **యదియుఁగాక యల్పులగు వణిగ్జనముల । యోజ శూరతతికిఁ దేజ మగునె?**
కాన నాదుమతము గా దివ్విధంబు; నా । మనసు నిశ్చయంబు వినుఁడు మీరు. 46

ప్రతిపదార్థం: అల్లన నగుచున్= మెల్లగా నవ్వుతూ-చిరునవ్వు నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్; మీ చెప్పుటల్= మీరు చెప్పేమాటలు; తగిన= సరిపోయే; ఉపాయంబులు+అగును+అ= వెరవులు అయినవే; అయినన్= కాని; అగణితంబు+ఐన= లెక్కకు మీరిన; ఈ హరి సైన్యములకున్+ఎల్లన్= ఈ కోతులసేనలన్నింటికిని; కలములున్= పడవలు; తెప్పలు= కట్టుమ్రానులు; వలయు+అన్ని= కావలసినన్ని; సమకట్టుట= నిర్మించటం; అరయన్= యోచించగా; అశక్యంబు= సాధ్యం కానిది; శతయోజనంబుల= వంద ఆమడల; పరపు+ఐన= విస్తీర్ణం కల; అంబురాశిన్= సముద్రాన్ని; కలములన్= పడవలతో; తెప్పలన్= కట్టుమ్రానులతో; కడచుచోన్= దాటేటప్పుడు; రిపుకోటి= శత్రు సమూహం; ఎదురునన్= సందుచూచి; పైన్+పడి= మీద పడి; పొడువక+ఉన్నె?= హింసించదా?; అదియున్+కాక= అంత మాత్రమే కాక; అల్పులు+అగు= తక్కువవారైన; వణిక్+జనముల+ఓజ= వర్తకం చేసే ప్రజల మాదిరిగా ప్రవర్తించటం; శూర, తతికిన్= వీరుల సముదాయానికి; తేజము+అగునె= వర్చస్సు ఔతుందా? (అది ప్రకాశించే పద్ధతి కాదు); కానన్= కావున; నాదు, మతము= నా అభిప్రాయం; ఈ+విధంబు= (తెప్పలపై పడవలపై సముద్రాన్ని దాటటం); కాదు= కాదు; నా మనసు నిశ్చయంబు= నా హృదయంలోని నిర్ణయం; మీరు= (ఓ వానరులారా) మీరు; వినుఁడు= ఆలకించండి.

తాత్పర్యం: మందహాసం చేస్తూ శ్రీరాముడు ఈ విధంగా: 'మీరు చెప్పిన మాటలుకూడా తగిన ఉపాయాలే కాని అవి నాకు అంతగా ఇష్టాలు కావు. ఏలన, మన సైన్యమా, లెక్కకు మించిది. ఇంతటి సేనకు సరిపోయే తెప్పలు, పడవలు సమకూర్చటం సాధ్యం కాదు. సముద్రమా వందఆమడలకు మించిన విస్తీర్ణం కలది. మనం పడవలమీద తెప్పలమీద ఇంత విస్తీర్ణం గల సముద్రాన్ని దాటుతున్నంతసేపు శత్రుసమూహాలు కనులు అప్పగించి ఊరక చూస్తూ ఉంటాయా? అవకాశంచూచి మనమీద పడి హింసించరా? అంతేకాక మనం వీరులం. సముద్రాన్ని దాటేది శత్రుసంహారానికి గాని వర్తకవ్యాపారం చేయటానికి కాదు. బలపరాక్రమాలు ప్రదర్శించి మనం వీరులుగా మెలగవలెను గాని వర్తకులమాదిరి ప్రవర్తించరాదు. నా మనసులోనిమాట చెప్పుతాను వినండి.

చ. **వ్రతము ధరించి నిష్ఠ నుపవాసవిధిం గొలుతున్ సముద్రు; నా**
కితఁడు ప్రసన్నుఁడై తెరువు నిచ్చుట యంతయుఁ గల్గెనేని మేఁ;

లితరునిఁగా ననుం దలఁచెనేని నమానుషరోషవేగదీ
పితశరవహ్ని నిజ్జలముఁ బీల్చెదఁ బ్రేల్చెద నొక్క వ్రేల్మిడిన్.' 47

ప్రతిపదార్థం: వ్రతము ధరించి= నోము పట్టి; నిష్ఠన్= దీక్షతో; ఉపవాస విధిన్= ఆహారాన్ని విసర్జించే విధానంతో; సముద్రున్= సముద్రుడిని; కొలుతున్= ఆరాధిస్తాను; ఇతఁడు= ఈ సముద్రుడు; నాకున్= నాకు; ప్రసన్నుఁడు+ఐ= ఆదరం కలవాడై; తెరువున్+ఇచ్చుట+అంతయున్+కల్గెన్+ఏనిన్= దారిని ఇవ్వడం పూర్తిగా జరిగితే; మేలు= మంచిది; ననున్= నన్ను; ఇతరునిన్+కాన్= సామాన్య మానవునిగా (అనగా తనకు అభిమానపాత్రుడు కానివాడినిగా); తలంచెన్+ఏనిన్= తలపోస్తే; అమానుష, రోష, వేగ, దీపిత, శర, వహ్నిన్= మనుజులకు అతీతమైన కోపంయొక్క రయంచేత ప్రజ్వలింప చేయబడిన బాణాలు అనే అగ్నిచేత; ఈ+జలమున్= ఈ సముద్రజలాలను; పీల్చెదన్= ఇంకింప చేస్తాను; ఒక్క వ్రేల్మిడిన్= ఒక్క చిటికెలో; ప్రేల్చెదన్= సెగచేత ఉడికేటట్లు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను ఆహారం విసర్జించి ఉపవాసవ్రతంతో సముద్రుడిని ఆరాధిస్తాను. ఇది సౌమ్యపద్ధతి. సముద్రుడు సంతృప్తి చెంది నాకు ప్రసన్నుడై, దారి ఇస్తే శుభం. లేదా నాపై అభిమానం చూపకుంటే సాత్త్విక పద్ధతిని విడనాడి రాజసపద్ధతి వహించి నా బాణాగ్నితో జలాలను ఇంకింప జేస్తాను, సాగరుణ్ణి తుకతుక ఉడికింప జేస్తాను.

రాముఁడు దర్భశయనుండై సముద్రుం బ్రార్థించుట (సం. 3-267-30)

వ. **అని పలికి దశరథాగ్రసూనుండు దానును దమ్ముండును నుపవసించి దర్భశయను లై జలధీంద్రు నుపాసించి యున్నంత సముద్రుండు సకలజలచరప్రకరపరివారుండై రాఘవునకుం బొడసూపి 'యయ్యా! నీవలనఁ బ్రీతుండ నైతి; నీ కెయ్యది ప్రియంబు సేయుదుఁ? జెప్పు 'మనిన నతండు' నాకు లంకపై నరుగం దెరు విచ్చునది; యీనినాఁడు సూర్యనిభంబులైన మదీయదివ్యాస్త్రంబుల నిన్ను శోషింపం జేయుదు' ననిన విని సరిత్పతి రఘుపతి కి ట్లనియె.** 48

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; దశరథ+అగ్ర సూనుండు= దశరథుడియొక్క పెద్దకొడుకు శ్రీరాముడు; తానును= తానున్నూ; తమ్ముండును= లక్ష్మణుడున్నూ; ఉపవసించి= నిరాహార దీక్షను పూని; దర్భశయనులు+ఐ= దర్భలమీద పండుకొనిన వారై; జలధి+ఇంద్రున్= సముద్రశ్రేష్ఠుడిని; ఉపాసించి+ఉన్నంతన్= ఆరాధన చేసి ఉన్నమీదట; సముద్రుండు= సముద్రుడు; సకల, జలచర, ప్రకర, పరివారుండు+ఐ= సమస్తమైన నీటిలో తిరుగాడు జంతువుల సముదాయాలను తనకు అనుచరులుగా చేసికొనినవాడై; రాఘవునకున్= శ్రీరాముడికి; పొడసూపి= కనుపించి; అయ్యా= ఆర్యా; నీ వలనన్= నీ యందు; ప్రీతుండన్+ఐతి= ప్రీతి కలిగినవాడను అయినాను; నీకున్+ఏ+అది= నీకున్ ఏది; ప్రియంబు= ఇష్టం; చేయుదున్= చేయగలను; చెప్పుము= వచించుము; అనినన్= అని వచించగా; అతండు= శ్రీరాముడు; నాకున్= నాకు; లంకపైన్+అరుగన్= లంకపై దండెత్తటానికి; తెరువు+ఇచ్చునది= దారి ఇమ్ము; ఈని నాఁడు= ఇవ్వని సమయంలో; సూర్య, నిభంబులు+ఐన= సూర్యుడితో సమానాలు అయిన; మదీయ, దివ్య+అస్త్రంబులన్= నావైన దేవతామహిమ గల ఆయుధాలచేత; నిన్నున్= (ఓ సముద్రుడా) నిన్ను; శోషింపన్+చేయుదున్= ఎండించగలను; అనినన్= అని (రాముడు) చెప్పగా; విని= ఆలకించి; సరిత్+పతి= నదులకు భర్త అయిన సముద్రుడు; రఘుపతికిన్= శ్రీరాముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, దశరథుడి పెద్దకొడుకు శ్రీరాముడును అతడి తమ్ముడు లక్ష్మణుడును నిరాహారదీక్ష పూని దర్భలపై పండుకొని సముద్రుడిని ఆరాధించారు. శ్రీరామలక్ష్మణులవ్రతమును మెచ్చి సముద్రుడు తన

జలచరపరివారంతో ప్రత్యక్షమై రామునితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఆర్యా! నీవు నన్ను ప్రీతుడిని చేశావు. నీకు ఇష్టమైనది చెప్పుము చేయగలను' అని పల్కగా అంతట శ్రీరాముడు సముద్రుడితో తనకు లంకా పట్టణంపై దండెత్తటానికి దారి నిమ్మని అర్థించి, అట్లా దారిని ఇవ్వనిచో తాను సూర్యసమానా లయిన తన దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించి సముద్రజలాల నింకింప జేస్తా నని చెప్పాడు. అంతట నదులకుభర్త అయిన సముద్రుడు రఘుపతి అయిన శ్రీరాముడితో ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'జననాథ! నీ కార్యమునకు నే విఘ్నంబు । గావింప నోడుదు నే విధమున;
వినుము! నా వాక్యంబు; జను లెల్ల నెఱుఁగ నీ । కిత్తఱి నేఁ దెరు విత్తునేని
నిల నెల్లవాఁడును విలసిత దివ్యాస్త్ర । బలమున సాధింపఁ దలఁచు నన్ను;
మీయందుఁ గపివీరుఁ డాయతమతి విశ్వ । కర్మసూనుఁడు శిల్పికర్మవిదుఁడు

ఆ. నలుఁడు నాఁగ నొకఁడు గలఁడు; వాఁ డొలసి నా । యందుఁ దరులు గిరులు నొంద వైవ
నవి ధరింతు నేను; దివిరి నీ కది సేతు । వుగఁ గడంక నరిగి పగఱ గెలుము.' 49

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= ఓ రాజా, శ్రీరామా!; నీ కార్యమునకున్= నీ పనికి; ఏన్= నేను; ఏ విధమునన్= ఏ రీతిగా నయినా; విఘ్నంబున్= అడ్డు; కావింపన్= చేయటానికి; ఓడుదున్= జంకుతాను; నా వాక్యంబు= నా మాట; వినుము= ఆలకింపుము; జనులు+ఎల్లన్= ప్రజలందరు; ఎఱుఁగన్= తెలిసేటట్లుగా; నీకున్= నీకు; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; ఏన్= నేను; తెరువున్= మార్గాన్ని; ఇత్తున్+ఏనిన్= ఇచ్చినట్లయితే; ఇలన్= భూమిమీద; ఎల్లవాఁడును= ప్రతి ఒక్కడున్నూ; విలసిత, దివ్య+అస్త్ర, బలమునన్= శోభిల్లునట్టి దేవతా మహిమ గల ఆయుధాలచేత; నన్నున్= నన్ను; సాధింపన్+తలఁచున్= లోబరచుకొనటానికి తలపోస్తాడు; మీ+అందున్= మీలో; కపివీరుఁడు= కోతులలో యోధుడు; ఆయతమతి= మేధావి; విశ్వకర్మ సూనుఁడు= విశ్వకర్మయొక్క కొడుకు; శిల్పి కర్మ విదుఁడు= రాతి కట్టడాలకు సంబంధించిన కళ తెలిసినవాడు; నలుఁడు, నాఁగన్= నలుడు అనగా; ఒకఁడు= ఒకడు; కలఁడు= ఉన్నాడు; వాఁడు= అతడు, ఆ నలుడు; ఒలసి= పూనుకొని; నాయందున్= నాలో (సముద్రంలో); తరులు= చెట్లు; గిరులు= పర్వతాలు; ఒందన్, వైవన్= పోలునట్లుగా వేసినచో; అవి= ఆ తరులు గిరులు; ఏను= నేను; ధరింతున్= వహిస్తాను; తివిరి= పూని; నీకున్= నీకు; అది= అయ్యది (ఆ తరువులు కొండలు); సేతువుగన్= వారధికాగా; కడంకన్= పూనికతో; అరిగి= వెళ్ళి; పగఱన్= శత్రువులను; గెలుము= జయించుము.

తాత్పర్యం: 'జనులకు ప్రభువైన ఓ శ్రీరామా! ఏ విధముగానూ నీ పనికి నేను అంతరాయం కలిగించజాలను సుమీ. అయినను - ముందు నా విన్నపాన్ని ఆలకించుము. ఈనాఁడు ప్రజలు అందరికి తెలిసేటట్లుగా, నీకు నేను దారిని ఇస్తే ఇక అందరు కూడా నన్ను దివ్యాస్త్రాలు ప్రయోగించి వశంచేసికొన చూస్తారు. అది మంచిది కాదు. అంతకంటె మంచి ఉపాయాన్ని మీకు సూచిస్తాను. మీ సేనలలో నలుడు అనే పేరు గల శిల్పకళావేత్త ఉన్నాడు. అతడు విశ్వకర్మయొక్క కొడుకు. అతడు నాయందు చెట్లు చేమలను కొండలను వేస్తే నేను వాటిని భరించగలను. అది మీకు వారధిగా ఉపకరించగలదు. అప్పుడు ఆ వారిధిపై మీరు పయనించి శత్రువులను గెలవండి'.

వ. అని యతని నొడంబఱిచి సముద్రుండు సనుటయు, నమ్మహీపతి నలు రావించి సేతుబంధనంబు సేయ నియోగించిన, ననేకవానరసహస్రంబులు నలుదిక్కులకుఁ బఱచి గిరిశిఖరంబులుఁ దరునికరంబులు విఱిచి తెచ్చియిచ్చుచుండ నన్నలుండు మున్నీటి యందు శతయోజనాయామంబును దశయోజనవిస్తారంబునుంగా నతిదృఢం బగు సేతుబంధనంబు నిర్మించె నయ్యవసరంబున. 50

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; అతనిన్= అతడిని, ఆ రాముడిని; ఒడంబఱిచి= అంగీకరింప జేసి; సముద్రుండు= సముద్రుడు; చనుటయున్= వెడలుటయున్నూ; ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు - శ్రీరాముడు; నలున్= నలుడిని; రావించి= పిలిపించి; సేతుబంధనంబు+చేయన్= వారధి కట్టటానికి; నియోగించినన్= నియమించగా; అనేక, వానర, సహస్రంబులు= పెక్కువేల కోతులు; నలుదిక్కులకున్= నాలుగు దెసలకు; పఱచి= వేగంగా వెడలి; గిరి శిఖరంబులు= కొండల పై భాగాలు; తరునికరంబులు= చెట్ల సముదాయాలు; విఱిచి తెచ్చి= ముక్కలు చేసి తెచ్చి; ఇచ్చుచున్+ఉండన్= ఇస్తూ ఉండగా; ఆ+నలుండు; మున్నీటియందున్= సముద్రంలో; శతయోజన+ఆయామంబును= వంద ఆమడల పొడుగును; దశయోజన విస్తారంబునుంగాన్= పది ఆమడల వెడల్పును కలిగినదిగా; అతి దృఢంబు+అగు= మిక్కిలి గట్టిదైన; సేతుబంధనంబు= వారధి; నిర్మించెన్= కట్టాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని రాముడిని అంగీకరింపజేసి సముద్రుడు వెళ్ళాడు. శ్రీరాముడు నలుడిని పిలిపించి వారధి కట్టటానికి నియమించాడు. పెక్కువేల కోతివీరులు నాలుగుదిక్కులకు వేగంగా వెళ్ళి పర్వతశిఖరాలను, చెట్ల సముదాయాలను తెచ్చి ఇస్తూ ఉండగా, నలుడు వంద ఆమడల పొడుగు, పది ఆమడల వెడల్పుగల గట్టిదైన వారధిని నిర్మించాడు. ఆ సమయంలో.

ఆ. అన్నతోడ నలిగి యాప్తులుఁ దాను వి । భీషణుండు వినయభూషణుండు
నెమ్మి నరుగుదెంచి నృపశిరోమణి రాము । శరణుఁ జొచ్చె భక్తిభరితుఁ డగుచు. 51

ప్రతిపదార్థం: వినయ భూషణుండు= అణకువయే ఆభరణంగా కలవాడు; విభీషణుండు; అన్నతోడన్+అలిగి= అగ్రజుడిపై (రావణుడిపై) కోపించి; ఆప్తులున్+తానున్= మిక్కిలి చేరువగా ఉండే మిత్రులున్నూ తాను; నెమ్మిన్= సంప్రీతితో; అరుగుదెంచి= వచ్చి; నృప, శిరస్+మణిన్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడిని; రామున్= శ్రీరాముడిని; భక్తి, భరితుఁడు+అగుచున్= భక్తితో నిండినవాడు అగుచు; శరణున్+చొచ్చెన్= శరణువేడాడు, ఆశ్రయాన్ని అర్థించాడు.

తాత్పర్యం: వినయశీలుడైన విభీషణుడు అన్న అయిన రావణుడిపై ఆగ్రహించి, తన హృదయానికి సన్నిహితులైన మిత్రులతో పాటుగ సంప్రీతితో అరుదెంచి శ్రీరాముడిని శరణుజొచ్చాడు.

క. ఆ రాక్షసవృషభుని యా । కారము నింగితముఁ జూచి కాకుత్స్థకులో
ద్ధారుఁ డతని నతిధార్మికుఁ । గా రూపించి ముద మొప్పఁ గైకొనియెఁ దగన్. 52

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాక్షస వృషభుని ఆకారమున్= ఆ రక్కసులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాని (విభీషణుడియొక్క) రూపం; ఇంగితమున్+చూచి= మనసులోని భావం తెలిపే ముఖరేఖలు మున్నగునవి గమనించి; కాకుత్స్థ, కుల+ఉద్ధారుఁడు= కాకుత్స్థవంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడు, శ్రీరాముడు; అతనిన్= విభీషణుడిని; అతి ధార్మికుఁగాన్= మిక్కిలి ధర్మనిష్ఠుడిగా; రూపించి= నిర్ధారణ చేసి; తగన్= తగినవిధంగా; ముదము+ఒప్పన్= సంతోషం శోభిల్లేటట్లుగా; కైకొనియెన్= స్వీకరించాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసనాయకుడైన విభీషణుడి రూపరేఖాముఖవైఖరులను పరిశీలించి కాకుత్స్థవంశాన్ని ఉద్ధరించే శ్రీరాముడు అతడిని ధార్మికులలో గొప్పవా డని నిశ్చయించి అతడికి అభయప్రదానం చేశాడు.

విశేషం: (1) రాక్షసవృషభుఁడు - వృషభశబ్దం శ్రేష్ఠవాచకం. "కవివృషభులు మహాకావ్య మనియు"- అని నన్నయ ప్రయోగం- ఆదిపర్వ పీఠికలోనిది ఇట స్మరించాలి. (2) ఇంగితమును బట్టి- రూప రేఖా ముఖ విలాసాలను బట్టి శీలాన్ని నిర్ణయించేశక్తి

పరిపాలకులకు ఉంటుంది. వాల్మీకి రామాయణంలో ఈ సన్నివేశం విపులంగా అభివర్ణితం, విభీషణుడు శత్రువర్గంలోని వాడు. అతడికి ఆశ్రయమివ్వటం మంచిది కాదని శ్రీరాముడికి ఆప్తులు చెప్పినట్లు మూలంలో ఉన్నది. ఎఱ్ఱన- నన్నయతిక్కనలవలెనే మూలాన్ని పలుతావుల సంక్షేపించాడు. అట్టితావులలో ఇది ఒకటి.

ఉ. వానికి దానవేంద్రువిభవంబు సమస్తము నిచ్చువాఁడు గాఁ
బూని ప్రతిజ్ఞ సేసి కృతపుణ్యుఁడు లక్ష్మణుతోడి చెల్మియున్
వానికి నిచ్చెఁజెచ్చెర నవారితవానరసైన్యయుక్తుఁడై
వానిఁ బురస్కరించుకొని వారిధి దాఁటె మహోగ్రలీలతోన్. 53

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= అతడికి (విభీషణుడికి); దానవ+ఇంద్రు, విభవంబు= రాక్షసరాజు (రావణుడియొక్క) సంపద; సమస్తమున్= అంతయున్నూ; ఇచ్చువాఁడు+కాన్= ఒసగునట్టివాడుగా; పూని= కడగి; (శ్రీరాముడు); ప్రతిజ్ఞ+చేసి= శపథం చేసి; కృతపుణ్యుఁడు= సుకృతం చేసినవాడు (ఆ శ్రీరాముడు); లక్ష్మణుతోడి చెల్మియున్= లక్ష్మణుడితోడి మైత్రిని; వానికిన్= అతడికి (విభీషణుడికి); చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; ఇచ్చెన్= అనుగ్రహించాడు; అవారిత, వానర, సైన్యయుక్తుఁడు+ఐ= అడ్డగించటానికి వీలులేనట్టి కోతులసేనతో కూడినవాడయి (శ్రీరాముడు); వానిన్= అతడిని (విభీషణుడిని); పురస్కరించుకొని= ముందిడుకొని; మహా+ఉగ్ర, లీలన్= మిక్కుటమైన భయంకర రీతితో; వారిధిన్= సముద్రాన్ని; దాఁటెన్= తరించాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు విభీషణుడికి రావణుడిసామ్రాజ్యసంపద నంతటిని కట్టబెట్టుతానని పూనికతో శపథం చేశాడు. విభీషణుడికి లక్ష్మణుడికి మైత్రి కల్పించాడు. అప్రతిహతమైన వానరసేనలతోపాటు విభీషణుడిని మార్గ దర్శకుడిగా నిలిపి భయంకరయుద్ధసన్నాహాలతో సేతుమార్గాన సముద్రాన్ని దాటాడు.

వ. ఇట్లు సేతుమార్గంబున సాగరరోత్తరణం బాచరించి త్రికూటపర్వతం బెక్కిలంకానగరంబు చుట్టును శిబిరంబులు సంఘటింపం బంచిన. 54

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సేతుమార్గంబునన్= వారధి తెరువున; సాగర+ఉత్తరణంబు= సముద్రాన్ని దాటటం; ఆచరించి= చేసి; త్రికూట పర్వతంబు= త్రికూటం అనే పేరుకల కొండను; ఎక్కి= అధిరోహించి; లంకానగరంబు చుట్టును= లంకాపట్టణానికి నలువైపులను; శిబిరంబులు= స్కంధావారాలు, భటుల విడిదులు; సంఘటింపన్+పంచినన్= నిర్మించటానికి ఆజ్ఞాపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా వారధిపై పయనించి సముద్రాన్ని దాటి త్రికూటపర్వతాన్ని అధిరోహించి శ్రీరాముడు లంకాపట్టణానికి నలువైపుల వానరసేనలకై స్కంధావారాలు నిర్మించటానికి ఆజ్ఞ ఇచ్చాడు.

క. తాలైలాగరు సాల ర । సాల తమాలామ్ర నింబ జంబూ జంబీ
రాలంకృత లంకావన । జాలంబుల విడిసె వృక్షచరసైన్యంబుల్. 55

ప్రతిపదార్థం: తాల+ఏలా+అగరు, సాల, రసాల, తమాల+ఆమ్ర, నింబ, జంబూ, జంబీర+అలంకృత, లంకా వనజాలంబులన్= తాడిచెట్లు, ఏలకిలతలు, చందనం వంటి ద్రవ్యాన్ని ఇచ్చే చెట్లు, మద్దిచెట్లు, తియ్యమామిడిచెట్లు, చీకటిచెట్లు, మామిడిచెట్లు, వేపచెట్లు; నేరేడుచెట్లు, నిమ్మచెట్లతో అలంకరించబడిన లంకాపట్టణం చుట్టూ ఉండే అడవుల సముదాయాలలో; వృక్షచర సైన్యంబుల్= వానర సేనలు; విడిసెన్= తాత్కాలిక నివాసాలను ఏర్పరచుకొన్నాయి.

తాత్పర్యం: వానరసైన్యాలు లంకాపట్టణంచుట్టూ ఉన్న అడవులలో శిబిరాలను నిర్మించుకొన్నాయి. తాడిచెట్లు, ఏలకులతీగెలు, మద్దిచెట్లు, తియ్యమామిడిచెట్లు, చీకటిచెట్లు, మామిడిచెట్లు, వేపచెట్లు, నేరేడుచెట్లు, నిమ్మచెట్లు ఆ అడవులలో అందంగా ఎదిగిఉన్నాయి.

విశేషం: వానరులు 'వృక్షచరులు' కదా. లంకాపట్టణంచుట్టూ దట్టమైన చెట్లు పెరిగిన అడవులు ఉండటం వానరులకు సుఖదాయకం.

వ. తదనంతరంబ రావణచారులైన శుకసారణు లనువారలు వానరాకారంబులు దాల్చి శిబిరంబునఁ గ్రుమ్మరుచున్న నెఱింగి, విభీషణుం డా రాక్షసులం బట్టించి రామునకు సమర్పించిన, నతండు వారికి నిజసైన్యం బంతయుం జూప నియోగించి విడిచి పుచ్చినఁ, జని యయ్యిరువురు నమరవైరిం గని కపిసైన్యంబు దుర్జయం బనియును, రామలక్ష్మణుల తేజోమూర్తివిశేషంబులును నెఱింగించిన, నతండు దాని సరకు సేయక సమరంబునకు మోహరించి. 56

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; రావణచారులు+ఐన= రావణుడి రహస్యదూతలు అయిన; శుక, సారణులు= శుకుడు, సారణుడు అనేవారు; వానర+ఆకారంబులు+తాల్చి= కోతుల రూపాలు ధరించి; శిబిరంబునన్= స్కంధావారంలో; క్రుమ్మరుచున్+ఉన్న= తిరుగాడుతుండగా; విభీషణుండు; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ఆ రాక్షసులన్= ఆ రక్కసులను (గూఢచారులు అయిన శుక సారణులను); పట్టించి= బంధించి; రామునకున్= శ్రీరాముడికి; సమర్పించినన్= ఇవ్వగా; అతండు= అతడు- శ్రీరాముడు; వారికిన్= శుక సారణులకు; నిజసైన్యంబు= తమయొక్క సేనను; అంతయున్= సమస్తమున్నూ; చూపన్= చూపించటానికి; నియోగించి= ఏర్పాటుచేసి; విడిచి పుచ్చినన్= వదలిపెట్టగా; చని= వెడలి; ఆ+ఇరువురును= శుక సారణులు; అమరవైరిన్+కని= దేవతల విరోధిని రావణుడిని దర్శించి; కపిసైన్యంబు= కోతులసేన; దుర్జయంబు= గెలువరానిది; అనియును= అని వచించుటయును; రామలక్ష్మణుల తేజస్+మూర్తి, విశేషంబులును= రాముడియొక్కయు లక్ష్మణుడియొక్కయు వర్చస్సు ఆకారరేఖలయొక్క వివరాలను; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; అతండు= రావణుడు; దానిన్= దానిని (శుక సారణుల నివేదనను); సరకు+చేయక= లక్ష్యపెట్టక; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; మోహరించి= సన్నాహాలు చేసి.

తాత్పర్యం: శుకసారణులు అనే పేర్లు కల రావణుడిగూఢచారులు వానర సైన్య శిబిరంలో వానరాకారాలు తాల్చి తిరుగాడసాగారు. అది గుర్తించి విభీషణుడు వారిని రాముడికి అప్పగించాడు. రాముడు వారలకు తనసైన్యాన్ని చూపించటానికి నియోగించి, వారలను బంధముక్తులను చేసి పంపించాడు. శుకసారణులు రావణుడిని చేరి వానరసైన్యం జయించటానికి అలవికానిదనిన్నీ, రామలక్ష్మణులు అతిలోకవీరులు మహాతేజస్వులు అనిన్నీ చెప్పారు. కాని, ఆతడు వారలమాటలు సరకుచేయక యుద్ధసన్నాహాలలో నిమగ్నుడయ్యాడు.

సీ. బద్ధశిలాయంత్రబహుళమై యుత్తాలి । తాట్టాలకాభీలమై యుదగ్ర
కేతుపతాకాప్రకీర్ణమై తోమర । ముద్గరాలాతక ముసల శూల
శర శతఘ్నీముఖ సాధనోపేతమై । యుగ్రవిగ్రహధీరయోధవీర
సంకులంబై హయస్యందనవేదండ । చండమై సముదిత సప్తసాల

ఆ. మై యలంఘ్యపరిఖమై తృణకాష్ఠజ । లాది వస్తుభరిత మైన లంక
కధికరక్షc జేసి యప్రమాదంబున । నుండె రిపుజిగీష నుదితబలుcడు. 57

ప్రతిపదార్థం: బద్ధ శిలాయంత్ర బహుళము+ఐ= ఏర్పరచబడిన రాళ్ల రువ్వేమరలు పెక్కులు కలిగినట్టిదై; ఉత్తాలిత+అట్టాలక+ఆభీలము+ఐ= ఎత్తైన మేడలతో భయాన్ని కల్పించేదై; ఉదగ్ర, కేతు, పతాకా ప్రకీర్ణము+ఐ= పొడవైన టెక్కెములతో జెండాలతో వ్యాపించినదై; తోమర, ముద్గర+అలాతక, ముసల, శూల, శర, శతఘ్నీ, ముఖ సాధన+ఉపేతము+ఐ= చిల్లకోలలు, సమ్మెటలు, కొరవులు, రోకళ్లు, ఈటెలు, బాణాలు, నూరుమందిని (పెక్కుమందిని) చంపు గుండ్లను ప్రసారంచేసే మరలు మున్నగు పరికరాలతో కూడినట్టిదై; ఉగ్ర, విగ్రహ, ధీర, యోధ, వీర సంకులంబు+ఐ= భయంకరమైన యుద్ధాలు చేయటంలో చిత్తస్థైర్యం కలిగినవారితో, భటులతో, పరాక్రమం కలిగినవారితో దట్టమైనదై; హయ, స్యందన, వేదండ, చండము+ఐ= గుఱ్ఱాలతో, రథాలతో, ఏనుగులతో భయంకరమై; సమ్+ఉదిత, సప్తసాలము+ఐ= బాగా ఏర్పడిన ఏడు ప్రాకారాలు కలదై; అలంఘ్య పరిఖము+ఐ= దాటటానికి శక్యంగాని అగడ్త కలదై; తృణ, కాష్ఠ, జల+ఆది, వస్తు, భరితము+ఐన= గడ్డి, కట్టెలు, నీరు మున్నగు వస్తువులతో నిండినట్టిదైన; లంకకున్= లంక అనే పట్టణానికి; అధిక రక్షన్+చేసి= మిక్కుటమైన కాపుదల కల్పించి; రిపు జిగీషన్= శత్రువులను గెలువవలె ననే కోరికతో; ఉదిత బలుcడు= ఏర్పడిన బలం కలవాడు - రావణుడు; అ ప్రమాదంబునన్+ఉండెన్= ఏమరుపాటు లేకుండ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: బలవంతుడైన రావణుడు లంకానగరానికి మిక్కుటమైన రక్షణ కల్పించి ఏమరుపాటు లేకుండా సర్వయుద్ధసన్నాహాలను జాగరూకతతో ఒనరించాడు. లంకాపట్టణంలో పెక్కుశిలాయంత్రాలు అమరి ఉన్నాయి. అది మిక్కిలి ఎత్తైన సౌధాలతో, జెండాలతో, జెండాలు అమర్చడానికి నిర్మించబడిన స్తంభాలతో కూడిఉండింది. వివిధాలైన ఆయుధాలు-చిల్లకోలలు, సమ్మెటలు, ఈటెలు, కొరవులు, బాణాలు, శతఘ్నులు మున్నగు పరికరాలతో కూడినట్టిది. యుద్ధంచేయటంలో భయంకరమైన శక్తిసామర్థ్యాలు కల భటులతో క్రిక్కిరిసినట్టిది, గుఱ్ఱాలు రథాలు ఏనుగులతో భయంకరమైనది, ఏడు ప్రాకారాలతో సురక్షితమైనది, దాటటానికి శక్యంగాని అగడ్త గలది. గడ్డి కట్టెలు నీరు మున్నగు వస్తువులు సమృద్ధంగా కలిగినట్టిది.

విశేషం: ఇది లంకాపట్టణ వర్ణనం. ఆ లంకాపురి ఏ త్రేతాయుగంనాటిదో కదా. అప్పుడు లంకాపట్టణం ఎట్లా ఉండెనో ఏమో కాని, ఈ పద్యంలోని అభివర్ణన- ఎఱ్ఱన సమకాలీన దుర్గాలను మనస్సులో పెట్టుకొని వ్రాశాడని ఎంచవచ్చును. శిలాయంత్రాలు, సప్తప్రాకారాలు, చతురంగ బలాలు, శతఘ్నులు మొదలైన ఆయుధాలు తృణకాష్ఠ జలసమృద్ధి ఎఱ్ఱనకాలంనాటి తెలుగుకోటలకు సంబంధించినవే. తిక్కనగారి నిర్వచనోత్తర రామాయణంలోని అయోధ్యాపురవర్ణనం చూడండి. ఇందులో తిక్కనఅనుసరణ గమనించదగింది.

వ. ఇట రాఘవుండును సుగ్రీవసహితుండై యుండి యంగదుం జూచి 'నీవు రావణుపాలికిం జని యతనికిం దగినతెఱంగున బుద్ధిగాc జెప్పి, జానకి విడుచుట మే లని చెప్పు' మని పనిచినం బని పూని యవ్వీరుండు.58

ప్రతిపదార్థం: ఇట= ఇచట ఇంతవరకు లంకాపురం, రావణుడికి సంబంధించిన కథ చెప్పబడింది. ఇప్పుడు ఇచట రాముడి వృత్తాంతం చెప్పబడబోతున్నది; రాఘవుండును= శ్రీరాముడును; సుగ్రీవ సహితుండు+ఐ= సుగ్రీవుడితో కూడినట్టివాడై; ఉండి= ఉండి; అంగదున్+చూచి= అంగదుడిని చూచి; నీవు= ఓ అంగదా నీవు; రావణు, పాలికిన్+చని= రావణుడి కడకు వెళ్ళి; అతనికిన్; తగిన, తెఱంగునన్= ఉచితమైన రీతిలో; బుద్ధిగాన్+చెప్పి= హితవు వచించి; జానకిన్= సీతను; విడుచుట= వదలిపెట్టటం; మేలు+అని= మంచిది అని; చెప్పుము= వచించుము; అని= అని వచించి; పంచినన్= నియోగించగా; పని+పూని= కర్తవ్యం నిర్వహించటానికి పూనుకొని; ఆ+వీరుండు= (ఆ అంగదుడు).

తాత్పర్యం: అచట లంకాపురికి రావణుడు రక్షణ కల్పిస్తుండగా ఇచట, శ్రీరాముడు వారధికడ సుగ్రీవుడితో కూడి ఉండి, వానరయువరాజు అయిన అంగదుడిని పిలిచి 'ఓ అంగదా! నీవు రావణుడికడకు రాయబారివై వెళ్ళి, ఆతడికి, సీతను వదలిపెట్టటం మంచిది అని హితవు బోధించుము. సమయానుకూలంగా నీవు రావణుడితో మాటాడుము' అని చెప్పాడు. అంగదుడు రాముడిఆజ్ఞను నెరవేర్చదలచాడు.

శా. లంకాద్వారము దుర్నివార గమనోల్లాసంబునం జొచ్చి ని
శ్శంకుండై సురశత్రుసైనికసహస్రంబుల్ దనుం జూచి యా
శంకం బొందcగ లీలమైc జని సుహృత్సంఘంబు గొల్వన్ నిరా
తంకుండై కొలు వున్న దైత్యుc గని యుద్యన్మూర్తియై యిట్లనున్. 59

ప్రతిపదార్థం: లంకాద్వారము= లంకాపట్టణంయొక్క వాకిలి; దుర్నివార, గమన+ఉల్లాసంబునన్= వారించటానికి శక్యంగాని ప్రయాణంయొక్క విజృంభణం చేత; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నిశ్శంకుండు+ఐ= ఎట్టి జంకుగొంకులు లేనట్టివాడై; సుర, శత్రు, సైనిక, సహస్రంబుల్= దేవతలకు విరోధులైన రాక్షసభటులు వేనకు వేలమంది; తనున్+చూచి= తనను గాంచి; ఆశంకన్+పొందcగన్= భయాన్ని చెందగా; లీలమైన్= వినోదంగా; చని= వెళ్లి; సుహృత్+సంఘంబు= మిత్రుల సముదాయం; కొల్వన్= సేవించగా; నిరాతంకుండు+ఐ= అడ్డు లేనివాడై; కొలువు+ఉన్న= సభను తీర్చిఉన్న; దైత్యున్= రాక్షసుడిని (రావణుడిని); కని= చూచి; ఉద్యత్+మూర్తి+ఐ= ప్రకాశిస్తున్న ఆకారం కలవాడై; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంగదుడు - లంకాపట్టణంలో మిక్కుటమైన ఉత్సాహంతో ప్రవేశించాడు. దేదీప్యమానమైన ఆతడి తేజస్సు చూచి రాక్షసభటులు భయం పొందారు. అప్పుడు రావణుడు మిత్రులు తనను సేవించగా కొలువు తీర్చి ఉన్నాడు. అంగదుడు కొలువుకూటం చేరి రావణుడితో ధైర్యంగా ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) అంగదుడిపాత్ర వాల్మీకిరామాయణంలో విశిష్టంగా చిత్రించబడింది. అంగదుడు వాలికొడుకు, యువరాజు, ఉత్సాహవంతుడు. ఎఱ్ఱన ఒక్కసమాసంలో 'ఉద్యన్మూర్తి' అని అంగదుడివ్యక్తిత్వాన్ని సంక్షేపంగా చిత్రించాడు. అంతేకాక- శ్రీరాముడు అతడికి యథోచితంగా మాటాడే అవకాశం ఇచ్చి ఉన్నాడు కాబట్టి అతడు సర్వతంత్రస్వతంత్రప్రతిపత్తి కల రాయబారి గాని కేవలం ఒక దూత కాదు.

అంగదు రాయబారము (సం. 3-267-54)

క. 'ఇనకులతిలకుcడు బాణా । సనవిద్యాగురుcడు రామచంద్రుcడు నీతో
నను నిట్లను మని పనిచెను; వినుము తదీయోక్తిభంగి విస్పష్టముగన్. 60

ప్రతిపదార్థం: ఇన, కుల, తిలకుcడు= సూర్యవంశంలో శ్రేష్ఠమైనవాడు; బాణ+ఆసన, విద్యా, గురుcడు= విలువిద్యలో ఆరితేరి ఇతరులకు మేలుబంతి అయిన గొప్పవాడు; రామచంద్రుcడు= శ్రీరాముడు; నీతోన్= (ఓ రావణా) నీతో; ననున్= నన్ను; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనుము+అని= వచింపుము అని; పనిచెను= నియోగించాడు; తదీయ+ఉక్తి, భంగి= ఆతడియొక్క అనగా ఆ శ్రీరామచంద్రుడియొక్క మాటలవైఖరి; విస్పష్టముగన్= తేటతెల్లంగా; వినుము= ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: 'సూర్యవంశంలో జన్మించిన రాజులలో శ్రేష్ఠుడు, విలువిద్యలో ఘనుడు అయిన శ్రీరాముడు నీతో నన్ను ఈ మాటలు చెప్పుమని పుత్తెంచాడు. ఆ శ్రీరాముడిపలుకులు తేటతెల్లంగా నీకు చెప్పుతాను. సావధానంగా ఆలకించుము.

సీ. అనపరాధులఁ గాననాంతరమున నున్న । పేదతాపసులఁ జంపితి పలువుర
నమరుల యీలువుటాండ్రను జెఱవట్టి । యఖిలలోకములకు నలఁత సేసి;
తిదియెల్ల నొక తల; యేపుమీఱఁగ నన్నుఁ । జెనకుట యొక తల; సెప్ప నేల?
బలిమి యొప్పఁగ మంచి బంటవై వెడలుము । కయ్యంబునకు; నట్లు గాక యున్న

ఆ. శరణుఁ జొచ్చి నాకు జానకి నొప్పింపు; మొండు వెంట బ్రతికి యుండఁ దీఱ;
దస్మదీయశితశరాశీవిషంబుల । కెరయ నీదుప్రాణ మింత నిజము. 61

ప్రతిపదార్థం: అనపరాధులన్= నేరము లేవియు చేయని వారిని; కానన+అంతరమునన్+ఉన్న= అడవిలో ఉన్న; పేద తాపసులన్= సాధువులై తపస్సు చేసికొనే ఋషులను; పలువురన్= పెక్కుమందిని; చంపితి(వి)= సంహరించావు; అమరుల+ఈలువు+ఆండ్రను= దేవతలయొక్క పతివ్రత లైన స్త్రీలను; చెఱ+పట్టి= బంధించి; అఖిల లోకములకున్= అన్ని భువనాలకు; అలఁత+చేసితి= అపచారం చేశావు; ఇది+ఎల్లన్= ఇది అంతయున్నూ; ఒక, తల= ఒక యెత్తు; ఏపు మీఱఁగన్= అతిశయించేటట్లుగా; నన్నున్= నన్ను (రాముడిని); చెనకుట= ఎదిరించటం; ఒక తల= ఒక యెత్తు; చెప్పన్+ఏల= వచించటం ఎందుకు; బలిమి+ఒప్పఁగన్= పరాక్రమం శోభిల్లేటట్లుగా; మంచి బంటవు+ఐ= గొప్ప వీరుడవు ఐ; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; వెడలుము= వెళ్ళుము (రమ్ము); అట్ల+కాక+ఉన్నన్= ఆ రీతిగా కాకపోతే; శరణున్+చొచ్చి= రక్షణ వేడుకొని, ఆశ్రయించి; నాకున్= నాకు (రాముడికి); జానకిన్= సీతను; ఒప్పింపుము= అప్పగించుము, ఒండు వెంటన్= ఇంకొక రీతిగా అయితే; బ్రతికి+ఉండన్+తీఱదు= జీవించిఉండటానికి (నీకు) ఆస్కారం లేదు; అస్మదీయ, శిత, శర+ఆశీ విషంబులకున్= నాయొక్క వాడిబాణాలు అనే పాములకు; నీదు, ప్రాణము= నీదైన అసువులు; ఎర+అ= బలి కావలసిందే; ఇంత= ఈ రీతిగా జరగటం; నిజము= సత్యం.

తాత్పర్యం: ఓ రావణా! నిర్దోషులు మహానుభావులు సాత్త్వికులు అయి ఆడవులలో తపస్సు చేసికొనే ఋషులను నీవు నిర్దాక్షిణ్యంగా సంహరించావు. పతివ్రతలైన దేవతాస్త్రీలను బంధించి అఖిలభువనాలకు అపచారం చేసి ఉన్నావు. నీవు చేసిన అపరాధాలు అన్నీ ఒక యెత్తు; నాయెడ చేసినతప్పు ఒక యెత్తు అని వేరుగా చెప్ప నవసరం లేదు. పరాక్రమం కలవాడవనే గర్వం నీ కుంటే నాతో యుద్ధానికి తలపడుము. లేదా నన్ను శరణు వేడుము, సీతను నాకు ఒప్పగించుము. మరొక విధంగా అయితే నీవు జీవించి ఉండటం కుదరదు. నా బాణాలు అనే త్రాచుపాములకు నీ ప్రాణాలు బలి కావలసిందే. జాగ్రత్త. ఇది నిజం.

క. మనుజుండ నైన నా తెఱఁ । గనుమానము వాయఁ జూడు మాహవభూమిన్;
విను, రాక్షసులను నామం । బును నడఁపక యేను రిత్త వోనిచ్చెదనే?' 62

ప్రతిపదార్థం: ఆహవ భూమిన్= రణరంగంలో; మనుజుండన్+ఐన= మనుష్యుడను అయిన; నా తెఱఁగు= నా రీతి; అనుమానము+పాయన్+చూడుము= సందేహం పోయేటట్లుగా అరయుము; విను= ఆలకింపుము; రాక్షసులు+అను= రక్కసులు అనెడి; నామంబును= పేరును; అడఁపక= నశింపజేయక; ఏను= నేను; రిత్త+పోనిచ్చెదనే?= వ్యర్థంగా వదలి పెట్టుతానా?

తాత్పర్యం: ఓ రావణా! నీకు మనుజజాతిపై తక్కువచూపు ఉన్నది. రణరంగంలో మనుజజాతికి చెందిన నాబలం ఎటువంటిదో సందేహానికి ఆస్కారం లేకుండా నీవు చూస్తావు సుమీ! నా ప్రతిజ్ఞ వినుము. రాక్షసులు అనే పేరును సయితం నేను నాశనం చేయకుండ వదలిపెట్టను. ఇవి రిత్తమాటలు కావు.'

వ. అని పలుకుచున్న యంగదు పరుషభాషణంబులకు రోషించిన యసురపతి కన్నెఱింగి నలువురు రక్కసులు గ్రక్కున నవ్వాలి నందనుం బొదివి పట్టిన బిట్టెగసి హర్మ్యశిఖరంబు పైకి దాఁటుటయుఁ, దదాక్షేపవేగంబున నన్నిశాచరులు ధరణీతలంబున జర్జరిత శరీరు లై పడిరి; హరివీరుం డచ్చటినుండి శిబిర మధ్యంబునకు లంఘించి భూనాథునకుఁ దన పోయివచ్చిన తెఱంగు విన్నవించెం; దదనంతరంబ రాఘవు ననుమతంబున.63

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్న= అని అంటున్న; అంగదు, పరుష, భాషణంబులకున్= అంగదుడి కఠినమైనమాటలకు; రోషించిన= కోపం చెందిన; అసురపతి, కన్ను+ఎఱింగి= రక్కసులప్రభువు అయిన రావణుడి అభిప్రాయం తెలిసి; నలువురు, రక్కసులు= నల్గురు రాక్షసులు; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; ఆ+వాలి, నందనున్= వాలికొడుకు అయిన ఆ అంగదుడిని; పొదివిపట్టినన్= క్రమ్ముకొని పట్టగా, (అంగదుడు); బిట్టు+ఎగసి= బాగా పైకెగిరి; హర్మ్యశిఖరంబుపైకిన్= మేడకొసభాగం పైకి; దాఁటుటయున్= కుప్పించుటయున్నూ; తద్+ఆక్షేప వేగంబునన్= ఆ త్రోపుడులో ఏర్పడిన రయంవలన; ఆ+నిశాచరులు= ఆ నలువురు రక్కసులు; ధరణీతలంబునన్= భూప్రదేశంపై; జర్జరిత శరీరులు+ఐ= ముక్కలుగా చీలిన దేహాలు కలవారై; పడిరి= నేలపై కూలారు; హరివీరుండు= కోతుల వీరుడు; అచ్చటినుండి= రావణుడి కొలువుకూటంనుండి; శిబిరమధ్యంబునకున్= (కోతులు నిర్మించిన) స్కంధావారాల నడిమి ప్రదేశానికి; లంఘించి= దూకి; భూనాథునకున్= రాజుకు (శ్రీరాముడికి); తన, పోయివచ్చిన, తెఱంగు= తాను వెళ్లి వచ్చిన రీతిని; విన్నవించెన్= నివేదించాడు; తత్+ అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; రాఘవు+అనుమతంబునన్= శ్రీరాముడి అనుజ్ఞచేత.

తాత్పర్యం: అంగదుడిమాటలకు రావణుడికి కోపం వచ్చింది. అతడి కన్ను లెఱ్ఱబారాయి. ఆ రావణుడి మనోభావాన్ని గుర్తించి నలుగురు రాక్షసభటులు అంగదుడిని చుట్టుముట్టి బంధించబోయారు. కాని, అంగదుడు మిక్కుటమైన వేగంతో ఒక్కసారి మేడచివరిభాగంపైకి ఎగిరిపోయాడు. ఆ త్రోపుడులో ఏర్పడిన వేగంచొప్పున ఆ నలుగురు రాక్షసభటులు చీలినదేహాలు కలవారై నేలమీద పడిపోయారు. అంగదుడు అంతట అచ్చటినుండి ఆకసంపైకి లంఘించి ఆ వానరశిబిరాలమధ్యకు దూకి, శ్రీరాముడికి తాను నిర్వహించిన రాయబారాన్నిగూర్చి నివేదించాడు. పిదప శ్రీరాముడి ఆజ్ఞచొప్పున.

మత్తకోకిలము.

తాలసాలశిలాగ్రహస్తు లుదగ్రగోత్రమహీధరో
త్తాలదేహు లనేకవర్ణులు దారితాఖిలదిఙ్ముఖా
భీలవాలశిఖాగ్రు లుగ్రగభీరసత్త్వులు వానరుల్
గాలకల్పులు పేర్చి సంతనకట్టి రాహవకేళికిన్. 64

ప్రతిపదార్థం: తాల, సాల, శిలా+అగ్ర, హస్తులు= తాడిచెట్లు, మద్దిచెట్లు, వాడియైన రాళ్లు చేతులలో పూనినవారు; ఉదగ్ర, గోత్ర, మహీధర+ఉత్తాల, దేహులు= భయంకరాలైన కులపర్వతాలవలె పొడుగైన శరీరాలు కలవారు; అనేక, వర్ణులు= పెక్కురంగులు కల దేహాలు కలవారు; దారిత+అఖిల, దిక్+ముఖ+ఆభీల, వాల, శిఖా+అగ్రులు= చీల్చబడిన అన్నిదిక్కుల మొగాలలో విస్తరిల్లిన తోకల కొసలు కలవారు; ఉగ్ర, గభీర, సత్త్వులు= భయంకరం గంభీరం అయిన బలం కలవారు; వానరుల్= కోతులు; కాల, కల్పులు= యముడితో సమానులు; పేర్చి= విజృంభించి; ఆహవకేళికిన్= యుద్ధం అనే ఆటకు; సంతనకట్టిరి= సన్నాహాలు చేశారు.

తాత్పర్యం: తాడిచెట్లు మద్దిచెట్లు పదునైనరాళ్లు చేతబూనిన వారై, కులపర్వతాలవలె ఎత్తైన శరీరాలతో భయంకరులై, పెక్కురంగులు కల దేహాలు కలవారై, అన్ని దిక్కులభాగాలను ఎత్తిన తమతోకలకుచ్చులతో ఆక్రమించినవారై, వెరపు కొలిపే బలపరాక్రమాలు కలవారై యముడితో సమానులు అయిన వానరులు యుద్ధం అనే ఆటకు సన్నాహాలను ఒనరించారు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి - ఆరణ్యపర్వం 4.267 విశేషాంశం.

క. **పరువడి మొత్తములై బం । ధురఘోషం బెసఁగఁ బొంగి తోఁతెంచు హరీ**
శ్వర బలమునందు ఘనసా । గరవీచి వికాసరేఖ గానఁగ నయ్యెన్. **65**

ప్రతిపదార్థం: పరువడి మొత్తములు+ఐ= ఒక క్రమం ప్రకారంగా గుమిగూడినట్టివై; బంధురఘోషంబు= కలకల నినాదం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; పొంగి= ఉత్సాహించి; తోఁతెంచు= నడిచే; హరి+ఈశ్వర, బలమునందున్= వానరనాయకుల సైన్యంలో; ఘన, సాగర, వీచి వికాసరేఖ= గొప్ప సముద్రపుటలలయందు గోచరించు సౌందర్యం; కానఁగన్+అయ్యెన్= కన్పించింది.

తాత్పర్యం: ఆ వానరసేనలు ఒక క్రమపద్ధతిలో కూడిన వరుసలలో కదలుతూ, కలకల నినాదాలతో పొంగులు వారుతున్నప్పుడు, గొప్ప సముద్రంలోని అలల మాదిరిగా కన్పించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఉపమానం సాగరవీచివికాసరేఖ. ఉపమేయం హరీశ్వరబలం.

మత్తకోకిలము.

కోటఁ బన్నిన ఘోరదానవకోటిఁ జుల్కనఁ దోలి య
క్కోట నల్గడలన్ మహోగ్రతఁ గూలఁ ద్రోచి సమున్న మ
త్కూటతోరణయంత్ర కేతన గోపురాట్టకసంహతుల్
వీటతాటము సేసి రక్కపివీరు లొక్కట మాత్రలోన్. **66**

ప్రతిపదార్థం: కోటన్= దుర్గంలో (లంకాదుర్గంలో); పన్నిన= యుద్ధానికి సంసిద్ధంగా ఉన్న; ఘోర దానవకోటిన్= భయంకరులు అయిన రక్కసుల సమూహాన్ని; చుల్కనన్= సులువుగా; తోలి= నెట్టివేసి; ఆ+కోటన్= ఆ దుర్గాన్ని; నల్గడలన్= నాలుగు దెసలను; మహా+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి ఘోరంగా; కూలన్+త్రోచి= పడగొట్టి; సమ్+ఉన్నమత్, కూట, తోరణ, యంత్ర, కేతన, గోపుర+అట్టక, సంహతుల్= నిట్టనిటారుగా నిర్మించబడిన పురద్వారానికి ముందు అర్ధవలయాకారంలో ఏర్పరచబడిన కట్టడానికి సంబంధించిన మరలు, జెండాలు గోపురాలు మేడలు మున్నగునవి; ఆ+కపివీరులు= ఆ వానర వీరులు; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా; మాత్రలోన్= త్రుటిలో; వీటతాటము+చేసిరి= తారుమారు చేశారు.

తాత్పర్యం: ఆ కపివీరులు లంకాపురంకోటముందు యుద్ధానికి సంసిద్ధంగా ఉన్న భయంకరులైన రాక్షసులను సులువుగా పారద్రోలారు. ఆ కోట నలువైపులను కూలద్రోశారు. అందులో మిక్కిలి ఎత్తుగా అమర్చబడిన పురద్వారతోరణం జెండాలు, గోపురాలు, మేడలు మున్నగువాటిని ఒక్కసారిగా త్రుటిమాత్రలో ధ్వంసంచేశారు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి - అరణ్య 4-267 విశేషాంశం.

వ. **మఱియుఁ బ్రాకారంబుపై నున్న గదాపరిఘకుంత ప్రముఖంబులు గైకొని లంకామధ్యంబున వైవం దొడంగిన నాబాలవృద్ధం బగు పౌరలోకంబుహాహాకారవ్యాకులంబై కలంగంబడియె; నంత రావణచోదితు లైన దానవులు నానాకోటిసహస్రసంఖ్యు లరిగి యెక్క డెక్కడ యని తలపడి కపిసముదయంబులం దోలి యెప్పటియట్ల ప్రాకారంబుం గైకొని నిల్చి; రప్పుడు.** **67**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; ప్రాకారంబుపైన+ఉన్న= చుట్టుగోడపై ఉన్న; గదా, పరిఘ, కుంత, ప్రముఖంబులు= గదలు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, ఈటెలు మున్నగునవి; కైకొని= గ్రహించి; లంకామధ్యంబునన్= లంకాపట్టణం నడిమి ప్రదేశంలో; వైవన్+తొడంగినన్= విసరసాగగా; ఆబాల వృద్ధంబు+అగు= చిన్నపిల్లలనుండి పెద్దలవరకూ కల; పౌరలోకంబు= పురజనుల సమూహం; హాహాకారవ్యాకులంబు+ఐ= కుయ్యో మొర్రో అనే ఆర్తనాదాలతో కలతచెందినది అయి; కలంగన్+పడియెన్= కలతచెందింది; అంతన్= పిదప; రావణచోదితులు+ఐన= రావణుడిచేత ప్రేరేపించబడిన; దానవులు= రాక్షసులు; నానాకోటి సహస్రసంఖ్యలు= పెక్కుకోట్లవేలమంది; అరిగి= వెడలి; ఎక్కడ+ఎక్కడ, అని, తలపడి= (శత్రువులు) ఎక్కడ ఎక్కడ ఉన్నారు అని ముట్టడించి; కపి సముదయంబులన్= కోతుల మూకలను; తోలి= తరిమి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారంగా; ప్రాకారంబున్= చుట్టుగోడను; కైకొని= ఆక్రమించి; నిల్చిరి= నిలబడ్డారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: వానరులు లంకాపట్టణప్రాకారంమీద నున్న ఆయుధాలు - గదలు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, ఈటెలు మున్నగువాటిని సంగ్రహించి నగరంలోకి విసరసాగారు. అప్పుడు లంకాపౌరులు పిన్నలు పెద్దలు హాహాకారాలతో రోదించారు. ఆ హాహాకారాలను విని రావణుడు కోట్లకొలది రాక్షసభటులను పంపాడు. వారు ప్రాకారాన్ని చేరి, శత్రువులు ఎక్కడ ఎక్కడ ఉన్నా రని వెదకి వానరులను పారద్రోలారు. లంకాదుర్గప్రాకారాలు యథాపూర్వం రక్కసుల వశమయ్యాయి.

క. **మును మర్కటబలములచే । ననయంబును గపిలవర్ణమైనది మగుడన్**
దనుజబలసంవృతంబై । ఘనపటలచ్ఛాయఁ గోట కర మొప్పారెన్. **68**

ప్రతిపదార్థం: మును= అంతకుపూర్వం; మర్కటబలములచేన్= కోతులసేనలచేత; అనయంబును= మిక్కిలి; కపిలవర్ణము+ఐనది= గోరోజనపు రంగుగా కన్పించినట్టి; కోట= (లంకాపుర) దుర్గం; మగుడన్= తిరిగి; దనుజబల సంవృతంబు+ఐ= రాక్షససేనలచేత చుట్టుకొనబడినట్టిదై; ఘనపటల+ఛాయన్= మబ్బుదొంతరల రంగుతో; కరమున్= మిక్కిలి; ఒప్పారెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: లంకాపురదుర్గం అంతకుముందు కోతులచేత ఆక్రమించబడిఉండి గోరోజనం వంటి రంగుతో భాసించింది. తదుపరి దానిని రాక్షససేనలు ఆక్రమించటంచేత మబ్బురంగుతో శోభిల్లింది.

క. **వనచరసేనలు దెరలిన । నినవంశోత్తములు నృపతు లిద్దఱుఁ గయ్యు**
మ్మునకుఁ గడంగుటఁ గ్రమ్మఱ । గొనకొని కపిసేన యెల్లఁ గోటకుఁ గవిసెన్. **69**

ప్రతిపదార్థం: వనచర, సేనలు= కోతుల సైన్యాలు; తెరలినన్= వెనుకకు తిరిగిరాగా; ఇనవంశ+ఉత్తములు= సూర్యవంశానికి చెందిన శ్రేష్ఠులు; నృపతులు= రాజులు; ఇద్దఱున్= ఇరువురును; కయ్యమ్మునకున్= యుద్ధానికి; కడంగుటన్= పూనటంచేత;

క్రమ్మఱన్= మరల; గొనకొని= ఉద్యమించి; కపిసేన= కోతులసైన్యం; ఎల్లన్= అంతయును; కోటకున్= దుర్గాన్ని (లంకా దుర్గాన్ని); కవిసెన్= ముట్టడించింది.

తాత్పర్యం: వానరసేనలు వెనుదిరిగి రావటం చూచి, సూర్యవంశంలో ఉద్భవించిన గొప్పవీరులు రామలక్ష్మణులు ఇరువురున్నూ యుద్ధానికి ఉపక్రమించారు. అంతట వానరసేనలు మరల గుమికూడి లంకాదుర్గాన్ని ముట్టడించాయి.

వ. **ఇట్లు గవిసినం బ్రాకారరక్షకులైన రాక్షసవీరులు వారలం జేరనీక శిలాశూలపరశుతోమరాలాతశరకుంత ప్రముఖంబులు ప్రయోగించినం గయికొనక వనచరులు వృక్షశిలాప్రకరంబులు పఱఁగించుచుం గడంగి ప్రాకారంబుఁబ్రాఁకుటయు నయ్యిరుదెఱంగులవారికిం గేశాకేశి యగు సమరం బయ్యెఁ; బదంపడి రావణుండు వనుపఁ బర్వతుండును బ్రఘసుండును ఖరుండును గ్రోధవశుండును బ్రరుజుండును నను రాక్షసు లేవురు ననేకరాక్షసపిశాచసేనాపరివృతు లయి పురంబు వెలువడి మాయ గావించి యదృశ్యాకారులై కపిసైన్యంబు నొప్పింపం దొడంగినం గని.** **70**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కవిసినన్= దండెత్తగా; ప్రాకార, రక్షకులు+ఐన= చుట్టుగోడను కాపుగాస్తున్న; రాక్షసవీరులు= రక్కసులలో యోధులు; వారలన్= వారలను, కపివీరులను; చేరనీక= దరికి రానీక; శిలా, శూల, పరశు, తోమర+అలాత, శర, కుంత, ప్రముఖంబులు= రాళ్ళు, బల్లేలు, గండ్రగొడ్డళ్ళు, చిల్లకోలలు, కొరవులు, బాణాలు, ఈటెలు మున్నగునవి; ప్రయోగించినన్= వేయగా; కయికొనక= సరకుచేయక; వనచరులు= వానరులు; వృక్ష, శిలా, ప్రకరంబులు= చెట్ల రాళ్ల సముదయాలు; పఱఁగించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; కడంగి= పూని; ప్రాకారంబున్= చుట్టుగోడను; ప్రాఁకుటయున్= ఎక్కుటయు (మెల్లగా కష్టంగా ఎక్కటం); ఆ+ఇరు+తెఱంగులవారికిన్= ఆ రెండు పక్షాలవారికి; కేశాకేశి, అగు సమరంబు+అయ్యెన్= జుట్టు జుట్టు పట్టుకొనే యుద్ధం జరిగింది (పోటాపోటీలుగా యుద్ధం జరిగిందని భావం); పదంపడి= పిమ్మట; రావణుండు+ పనుపన్= రావణుడు పంపగా; పర్వతుండును, ప్రఘసుండును, ఖరుండును, క్రోధవశుండును, ప్రరుజుండును; అను రాక్షసులు+ఏవురు= అనే రక్కసులు అయిదుగురు; అనేక, రాక్షస, పిశాచ, సేనా, పరివృతులు+అయి= పెక్కు రక్కసులయొక్కయు భూతాలయొక్కయు సేనలతో కూడుకొనినవారై; పురంబు= నగరం; వెలువడి= బయటకువచ్చి; మాయ+కావించి= మాయను ప్రయోగించి; అదృశ్య+ఆకారులై= కనిపించని దేహాలు కలవారై; కపిసైన్యంబున్= వానరసేనను; నొప్పింపన్+తొడంగినన్= బాధింపపూనుకోగా; కని= చూచి.

తాత్పర్యం: వానరవీరులు మరల విజృంభించి రక్కసులను చుట్టుముట్టారు. చుట్టుగోడను రక్షిస్తున్న రాక్షసవీరులు వానరసేనలను అడ్డగించి, వారిపై రాళ్లు రువ్వారు. బల్లేలు విసరారు. గండ్రగొడ్డళ్లు, చిల్లకోలలు, కొరవులు, బాణాలు, ఈటెలు మున్నగు ఆయుధాలను ప్రయోగించారు. కాని, వానరులు లెక్కసేయక, తాము చెట్లు, రాళ్లు రాక్షసులపై ప్రయోగించి, ప్రాకారం మీదికి ప్రాకసాగారు. ఇరుపక్షాలకు జుట్టు జుట్టు పట్టుకొని యుద్ధం చేసే అవకాశం ఏర్పడింది. అంతట రావణుడు- పర్వతుడు, ప్రఘసుడు, ఖరుడు, క్రోధవశుడు, ప్రరుజుడు అనే పేర్లు కల అయిదుగురు రాక్షసవీరులను పంపాడు. వారు లంకాపట్టణం బయటికి వచ్చి, పెక్కు రాక్షసులను భూతాలను తమతోపాటుగా యుద్ధానికి పురికొల్పి, వానరులతో మాయాయుద్ధానికి పూని వారిని బాధింపసాగారు. దానిని గమనించి.

ఉ. **దారుణవిక్రముండు రిపుదర్పవిభేది మహాస్త్రవేది మా**
యారణకోవిదుండు గడు నల్గి విభీషణుఁ డేఁగుదెంచి య

వ్వీరుల మాయయుం జలము వ్రేల్మిడిలోఁ గుదియించి వీరకే
ళీరసికుండు వారి నవలీలమెయిం దునుమాడె నందఱన్. **71**

ప్రతిపదార్థం: దారుణ విక్రముండు= భయంకరమైన శౌర్యం కలవాడు; రిపు, దర్పవిభేది= శత్రువుల గర్వాన్ని అణచేవాడు; మహా+అస్త్ర, వేది= మంత్రమహిమ కల గొప్ప ఆయుధాలను తెలిసిన వాడు; మాయా, రణ, కోవిదుండు= మాయాయుద్ధంలో విశారదుడు; వీరకేళీ రసికుండు= పరాక్రమ మనే ఆటలో అభిరుచి కలవాడు అయిన విభీషణుఁడు; కడున్= మిక్కిలి; అల్గి= కోపించి; ఏఁగుదెంచి= వచ్చి, (యుద్ధభూమికి వచ్చి); ఆ+వీరుల, మాయయున్= ఆ వీరుల మాయ (లేనిదిఉన్నట్లు భ్రాంతి గొలిపే మహిమ); చలము= మాత్సర్యం; వ్రేల్మిడిలోన్= క్షణమాత్రంలో; కుదియించి= అణచివేసి; వారిన్= వారిని (ఆ రాక్షసులను); అందఱన్= అంతమందిని; అవలీలమెయిన్= సులువుగా; తునుమాడెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: భీకరమైన పరాక్రమం కలవాడు, శత్రువుల గర్వాన్ని భేదించేవాడు, మంత్రమహిమ గల ఆయుధాలను ప్రయోగించటంలో నేర్పు కలవాడు, మాయాయుద్ధం తెలిసినవాడు, ఆహవదోహలుడు అయిన విభీషణుడు కోపం వహించి ఆ రాక్షసవీరులను ఎదుర్కొని వారి మదాన్ని అణగించి, అంతమందినీ ఒక చిటికలో సంహరించాడు.

విశేషం: రాక్షసులు మాయాయుద్ధం చేయటంలో నేర్పరులు, వానరులు అట్టియుద్ధం చేయటంలో నేర్పరులు కారుగదా. విభీషణుడు రాక్షసుడే కాబట్టి - అతడు రాక్షసులను మాయాయుద్ధంలో గెలువగలిగాడు.

క. **ఆతని శరపాతంబుల। చేతం గడు నొచ్చి దైత్యసేన సగము ధా**
త్రీతలపతితం బయ్యె; వి। భీతిఁ బఱచి పురము సొచ్చెఁ బెఱసగము వెసన్. **72**

ప్రతిపదార్థం: ఆతని శరపాతంబుల చేతన్= ఆ విభీషణుడియొక్క బాణాలు పడటంచేత; కడున్= మిక్కుటంగా; నొచ్చి= బాధపొంది; దైత్యసేన= రక్కసులసైన్యం; సగము= అర్ధం; ధాత్రీ తల పతితంబు+అయ్యెన్= నేలమీదకు ఒరిగిపోయింది; పెఱసగము= మిగిలిన (సేన) అర్ధం; విభీతిన్+పఱచి= మిక్కిలి భయంతో పారిపోయి, వెసన్= శీఘ్రంగా; పురము+చొచ్చెన్= నగరంలోకి చేరింది.

తాత్పర్యం: విభీషణుడిబాణాలకు నొచ్చి, రాక్షససైన్యం సగభాగం నేలమీద ఒరిగిపోయింది. మిగిలిన సగం రాక్షససైన్యం భయంతో రణరంగం వీడి పారిపోయి లంకానగరంలోకి పోయి దాగింది.

క. **అది యెల్ల విని దశాననుఁ। డుదితక్రోధుఁ డయి మంత్రియుతముగ వెడలెన్**
మదగజ ఘోటక సైనిక। పదభర భగ్నావనీ విభాగుం డగుచున్. **73**

ప్రతిపదార్థం: అది+ఎల్లన్= దానిని అంతా (సగంసేన రణరంగంలో కూలటం, పెరసగం పారిపోవటం); విని= ఆలకించి; దశ+ఆననుఁడు= పది తలలు కలవాడు- రావణుడు; ఉదితక్రోధుఁడు+అయి= జనించిన కోపం కలవా డయి; మద, గజ, ఘోటక, సైనిక, పద, భర, భగ్న+అవనీ, విభాగుండు+అగుచున్= మదించిన ఏనుగులయొక్కయు, గుర్రాలయొక్కయు, భటులయొక్కయు, అడుగుల బరువుచేత బ్రద్దలయిన భూప్రదేశం కలవాడు అయి; మంత్రియుతముగన్= మంత్రులతో కూడుకొని; వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షససేనలు చావగా మిగిలినవి రణరంగంనుండి పారిపోయిన విషయమంతా విని, రావణుడు మంత్రులతో కూడుకొని తనసేనల తాకిడికి, మదించిన ఏనుగుల గుర్రాల భటుల పాదాల బరువుకు భూమి బ్రద్దలుకాగా రణరంగానికి బయలుదేరాడు.

వ. ఇట్లు వెడలి, యభేద్యం బగు నౌశనసవ్యూహంబు సంఘటించి వనచరబలంబుపయి నడచినం గని, రాఘవుండును బార్హస్పత్యవ్యూహంబు దీర్చి పేర్చి యెదురుకొనియె; నా సేనలు రెండు నకాండక్షుభిత సాగరయుగళంబు తెఱంగు దోఁప నొండొంటిం గవిసె; నప్పుడు రాముండు రావణుం దలపడియె, లక్ష్మణుం డింద్రజిత్తును, సుగ్రీవుండు విరూపాక్షునిఁ, దారుండు నిఖర్వటుం దాకి; రిట్లిరువాఁగునకును దేవాసురులకుం బోలె నాభీలసమరం బయ్యె; నందు. 74

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వెడలి= బయలుదేరి; అభేద్యంబు+అగు= భేదించటానికి శక్యంగాని, ఔశనసవ్యూహంబు= శుక్రుడికి సంబంధించిన మొగ్గరం; సంఘటించి= ఏర్పరచి; వనచరబలంబుపయిన్= కోతులమూకపయి; నడచినన్= దండెత్తగా; కని= ఆరసి; రాఘవుండును= శ్రీరాముడును; బార్హస్పత్య వ్యూహంబు= బృహస్పతికి సంబంధించిన మొగ్గరం; తీర్చి= సంఘటించి; పేర్చి= అతిశయించి; ఎదురుకొనియెన్= మార్కొన్నాడు; ఆ సేనలు రెండును= ఆ రెండు సైన్యాలున్నూ (రాక్షసవానరసేనలు); అకాండ, క్షుభిత, సాగర, యుగళంబు, తెఱంగు= అకాలంలో కలత చెందిన రెండు సముద్రాల రీతి; తోఁపన్= స్ఫురించగా; ఒండు+ఒంటిన్= ఒకదాని నొకటి; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాయి; అప్పుడు= ఆసమయంలో; రాముండు= శ్రీరాముడు; రావణున్= రావణుడిని; తలపడియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; లక్ష్మణుండు; ఇంద్రజిత్తును; సుగ్రీవుండు, విరూపాక్షునిన్= విరూపాక్షుడు అనే రాక్షసుడిని (రావణుడి మంత్రిని); తారుండు; నిఖర్వటున్= నిఖర్వటుడిని; తాకిరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఇరు వాఁగునకును= రెండు పక్షాలకున్నూ; దేవ+అసురులకున్+పోలెన్= దేవతలకూ రాక్షసులకూ వలె; ఆభీల, సమరంబు+అయ్యెన్= భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది; అందున్= (ఆ యుద్ధంలో).

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా బయలుదేరి రావణుడు శుక్రుడిచేత చెప్పబడిన మొగ్గరాన్ని ఏర్పరచి వానరసేనలపైకి దండెత్తాడు. శ్రీరాముడు ఆ రాక్షససేనలను ఎదుర్కొనటానికి అనువుగా బృహస్పతిచేత చెప్పబడిన మొగ్గరాన్ని ఏర్పరచి ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ రెండుసైన్యాలున్నూ (రాక్షస వానరసేనలు) సమయంగాని సమయంలో కలతచెందిన రెండుసముద్రాలవలె తోచి ఒకదాని నొకటి ఢీకొన్నాయి. ఆ యుద్ధంలో రాముడు రావణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. లక్ష్మణుడు ఇంద్రజిత్తును మార్కొన్నాడు. సుగ్రీవుడు విరూపాక్షుని, తారుడు నిఖర్వటుని ఎదుర్కొన్నారు. ఈ విధంగా రెండు పక్షాలకున్నూ వేల్పులకు రక్కసులకువలె భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. రామరావణ సేనలయుద్ధం దేవాసురసంగ్రామంతో పోల్చబడింది. (2) ఔశనస వ్యూహము: ఉశనుడు= శుక్రుడు. శుక్రుడు రాక్షసుల కులగురువు. శుక్రాచార్యుడు రూపొందించిన యుద్ధవ్యూహం. బార్హస్పత్యవ్యూహము - బృహస్పతికి సంబంధించినది. బృహస్పతి దేవతల కులగురువు. (3) సముద్రాలు ప్రళయకాలంలో క్షోభిస్తాయి. అకాలంలో చెలరేగిన సముద్రాలవలె రెండు సేనలు విజృంభించాయి. (4) ఇరుపక్షాలలోని వీరులు తమ తమ అంతస్తులకు తగిన ప్రతివీరులను ఎదుర్కొనటం సమస్కంధులయిన, వారిని మార్కొనటం గమనింపదగిన అంశం. (5) ఇంద్రజిత్తు: ఇంద్రుడిని జయించినవాడు కనుక అతడికి ఆ సార్థకనామం ఏర్పడింది. అతడు రావణుడి కొడుకు.

క. సౌమిత్రి నిశితవిశిఖ । స్తోమంబుల నసురపతిసుతుం బొదివిన సం
గ్రామమునకుఁ దొలఁగక యతఁ । డామనుజోత్తముని ముంచె నాశుగవృష్టిన్. 75

ప్రతిపదార్థం: సౌమిత్రి= సుమిత్రకొడుకు - లక్ష్మణుడు; నిశితవిశిఖ, స్తోమంబులన్= వాడి అయిన బాణాల సమూహంచేత; అసురపతిసుతున్= రాక్షసరాజుయొక్క కొడుకును ఇంద్రజిత్తును; పొదివినన్= ఆక్రమించగా; అతఁడు= ఆ ఇంద్రజిత్తు; సంగ్రామమునకున్= యుద్ధాన్ని; తొలఁగక= వదలి వెళ్ళక; ఆ మనుజ+ఉత్తమునిన్= ఆ మనుష్యులలో శ్రేష్ఠుడిని, లక్ష్మణుడిని; ఆశుగ వృష్టిన్= అమ్ములవానలో; ముంచెన్= ముంచాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు వాడిఅయిన బాణాలతో రావణుడికొడుకైన ఇంద్రజిత్తుని కప్పివేశాడు. ఇంద్రజిత్తు యుద్ధంనుండి తొలగక, లక్ష్మణుడిని అమ్ములవానలో ముంచాడు.

ఉత్సాహము

అమరవైరివిభుఁడు దశరథాగ్రసుతుఁడు నేపునన్
సమరసత్ప్రతాపకోప జాజ్వలచ్ఛరీరులై
తుములబాణపటలవృష్టిఁ దొప్పదోఁగి యిర్వురుం
దమక మేది తమక తమక తనిసి రాహవంబునన్. 76

ప్రతిపదార్థం: అమరవైరివిభుఁడు= వేల్పులకు శత్రువైన రాక్షసులకు రాజు- రావణుడు; దశరథ+అగ్ర, సుతుఁడున్= దశరథుడియొక్క పెద్దకొడుకు- రాముడున్నూ; ఏపునన్= విజృంభణతో; సమర, సత్+ప్రతాప, కోప, జాజ్వలత్+శరీరులు+ఐ= యుద్ధంలో ఏర్పడే గొప్పపరాక్రమంవలన జనించే ఆగ్రహంచేత మండిపోయే దేహాలు కలవారై; తుముల బాణపటలవృష్టిన్= దట్టమైన అమ్ముల దొంతరల వానచేత; తొప్పదోఁగి= (నిండిన దొన్నెలై) బాగా తడసిపోయి; ఇర్వురున్= ఇద్దరును (రామ రావణులు); తమకము+ఏది= వేగం తగ్గిపోయి; తమక తమక= తమకు తామే; ఆహవంబునన్= యుద్ధంలో; తనిసిరి= తృప్తిపొందారు.

తాత్పర్యం: వేల్పులకు శత్రువులైన రాక్షసులకు రాజు రావణుడున్నూ, దశరథుడి పెద్దకొడుకు శ్రీరాముడున్నూ యుద్ధంలో ఏర్పడే పరాక్రమకోపంచేత మండేదేహాలు కలవారు ఔతూ దట్టమైన అమ్ములజడివానలో తడిసిపోయి, తమంతట తామే యుద్ధంలో తృప్తిపొందారు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి. అరణ్య 6.318 విశేషాంశం.

వ. తదనంతరంబ. 77

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

క. ఆ రావణుండు నిజదో । స్సారమునకు రాముబాహుసారం బతి దు
ర్వారంబగు టేర్పడఁ గని । వీరారంభంబు కడఁక విడిచి రయమునన్. 78

ప్రతిపదార్థం: ఆ రావణుండు= ఆ రావణుడు; నిజదోః+సారమునకున్= తనయొక్క బాహుబలానికి; రాముబాహుసారంబు= శ్రీరాముడియొక్క భుజపరాక్రమం; అతిదుర్వారంబు+అగుట= మిక్కుటంగా వారించ శక్యం కానిది కావటం; ఏర్పడన్+కని= స్పష్టంగా గమనించి; వీర+ఆరంభంబు+కడఁకన్= పరాక్రమంతో కూడిన ప్రయత్నం; విడిచి= వదలిపెట్టి; రయమునన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట ఆ రావణుడు తన బాహుబలంతో శ్రీరాముడిపరాక్రమం ఆపటం మిక్కిలి కష్టమని స్పష్టంగా తెలిసికొని, శౌర్యంతో కూడిన కృషిని వదలిపెట్టి, వేగంగా. (మీది పద్యంతో అన్వయం)

క. **మగిడి నగరంబు సొచ్చిన । బెగడి నిశాచరబలంబు పెల్లగిలుటయున్**
విగతభయుండు ప్రహస్తుఁడు । దగఁ గోల్తల సేసె నత్యుదగ్ర స్ఫురణన్. **79**

ప్రతిపదార్థం: మగిడి= వెనుదిరిగి; నగరంబు= పట్టణం (లంకాపురి); చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; నిశాచరబలంబు= రాక్షసులసేన; బెగడి= ధైర్యం కోలుపోయి భీతినిచెంది; పెల్లగిలుటయున్= ఉన్నచోటు వీడి పారిపోగా; విగతభయుండు= పోయిన భీతి కలవాడు, భయంలేని వీరుడు; ప్రహస్తుఁడు= ప్రహస్తుడు (అనేరాక్షసుడు); తగన్= సముచితంగా; అతి+ఉదగ్ర, స్ఫురణన్= మిక్కిలి భయంకరమైన స్థితి తోచేటట్లుగా; కోల్తల+చేసెన్= యుద్ధంలో శత్రువు నెదిరించే సన్నాహం చేశాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు యుద్ధంలో శ్రీరాముడి ధాటికి ఓర్వలేక, రణరంగం వీడి లంకానగరంలోకి మగిడి వెళ్ళాడు. రాక్షససేనలు భీతితో ఉన్నచోటు వదలి పారిపోసాగాయి. అయినను, భయం చెందక వీరుడైన ప్రహస్తుడు మిక్కుటమైన భయంకరత్వం వెల్లివిరిసేటట్లుగా, తగినరీతిని యుద్ధంలో నిలిచి శత్రువును మార్కొనటానికి సన్నాహంచేశాడు.

ఉ. **ఆతనిఁ గాంచి తద్బలము లన్నియుఁ గ్రమ్మఱ నాహవోత్సవ**
స్ఫీతములై కడంగుటయుఁ బేర్చి విభీషణుఁ డుగ్రవానర
వ్రాతసమన్వితంబుగ నవారణ మార్కొనినన్ మహారణం
బాతతమయ్యె సైన్యనివహంబులు రెంటికి నద్భుతంబుగన్. **80**

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ఆతడిని (ఆ ప్రహస్తుడిని); కాంచి= చూచి; తత్+బలములు+అన్నియున్= ఆ సేనలు అన్నియున్నూ; క్రమ్మఱన్= మరల; ఆహవ+ఉత్సవ+స్ఫీతములు+ఐ= యుద్ధం అనే పండుగలో అతిశయించినట్టివై; కడంగుటయున్= పూనిక వహించుటయు; పేర్చి= అతిశయించి; విభీషణుఁడు; ఉగ్ర, వానర, వ్రాత, సమన్వితంబుగన్= భయంకరాలైన కోతులమూకలతో కూడిన వాడయి; అవారణ= అప్రతిహతంగా, అడ్డులేకుంగా; మార్కొనినన్= కవియగా; మహారణంబు= గొప్పయుద్ధం; సైన్యనివహంబులు= సేనాసమూహాలు; రెంటికిన్= రెండుపక్షాలకు; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; ఆతతము+అయ్యెన్= పొడిగించబడింది.

తాత్పర్యం: కోల్తల చేసిన ప్రహస్తుడిని కాంచి, ఆ రాక్షససేనలన్నీ తిరిగి యుద్ధం చేయటానికి ఉత్సాహంతో ఉపక్రమించాయి. అప్పుడు విభీషణుడు భయంకరమైన వానరసేనాసమూహాలను చేర్చుకొని ఆ రాక్షససేనలను అప్రతిహతంగా ఎదుర్కొన్నాడు. విభీషణ నాయకత్వంలో ఉన్న వానరసేనలకును ప్రహస్తుడినాయకత్వంలో ఉన్న రాక్షససేనలకును అద్భుతమైనపోరాటం చాలసేపు జరిగింది.

విశేషం: (1) రావణుడు రణరంగంనుండి నిష్క్రమించాడు. శ్రీరాము డిక ఏమి చేస్తూ ఉన్నాడు? అనే ప్రశ్న ఉదయించ వచ్చును. యుద్ధం చేసే వీరులు సమస్కంధులతోనే తలపడటం పరిపాటి. రావణుడు అలసి సొలసి యుద్ధం వీడవలసి వచ్చింది. శ్రీరాముడుకూడా అలసట చెంది ఉన్నాడు కదా. ఇక ప్రహస్తుడు కోల్తలసేయగా అతడిని ఎదుర్కొనటం విభీషణుడు తన కర్తవ్యంగా భావించి అతడితో మార్కొన్నాడు.

వ. **అంత.** **81**

తాత్పర్యం: పిమ్మట.

ప్రహస్త ధూమ్రాక్షుల యుద్ధము (సం. 3-270-1)

మ. **కృతహస్తుండు ప్రహస్తుఁ డాహవకళాకేళీవిదగ్ధుండు ద**
ర్పితుఁడై తాఁకె విభీషణుం గడఁకమైఁ బెంపారి వారిద్దఱున్
శితశల్యోగ్రమయూరపత్త్రవిశిఖశ్రేణీశతచ్ఛన్నులై
ధృతి నొప్పారిరి చిత్రవారిధరపంక్తిచ్ఛన్న శైలాకృతిన్. **82**

ప్రతిపదార్థం: కృతహస్తుండు= చేయి తిరిగినవాడు; ప్రహస్తుఁడు; ఆహవ, కళా, కేళీ, విదగ్ధుండు= యుద్ధ విద్యాక్రీడలో నేర్పరి; దర్పితుఁడు+ఐ= గర్వం చెందినవాడై; విభీషణున్= విభీషణుడిని; తాఁకెన్= మార్కొన్నాడు; కడఁకమైన్= పూనికతో; పెంపు+ఆరి= అతిశయం నిండి; వారు+ఇద్దఱున్= వారు ఇరువురునూ, ప్రహస్తుడును విభీషణుడును; శిత, శల్య+ఉగ్ర, మయూర, పత్త్ర, విశిఖ, శ్రేణీ, శత+ఛన్నులు+ఐ= వాడి అయిన ఎముకలవలె భయంకరాలై, నెమలి ఈకలతో పొదుగబడిన అమ్ముల వరుసలు వందలచే కప్పబడిన వారయి; చిత్ర, వారిధరపంక్తి+ఛన్న, శైల+ఆకృతిన్= పెక్కు రంగులు గల మబ్బులవరుసలతో కప్పబడిన కొండలరూపంలో; ధృతిన్= ధైర్యంతో; ఒప్పారిరి= శోభిల్లారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంచేయటం ఒక కళ. ఒక ఆట. ఆ కళాకేళిలో నేర్పు కలవాడు ఆరితేరినవాడు అయిన ప్రహస్తుడు పూనికతో విభీషణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. విభీషణుడూ ప్రహస్తుడూ ఒకరి నొకరు మించి మార్కొనుచూ వాడి అయిన ఎముకలవలె భయంకరాలై, నెమలి ఈకలతో పొదుగబడిన బాణాల పరంపరలచేత కప్పబడుతున్నవారై యుద్ధంచేశారు. ఆ యుద్ధంలో వారు ఇరువురూ ధైర్యంతో నిలిచి పోరాడుతూ రంగురంగుల మబ్బులచేత ఆవరించబడిన కొండలవలె భాసించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **కదిసి ప్రహస్తుఁ డార్చి పరిఘంబు రయంబున నెత్తి భీకరో**
న్మద కరిహస్త తాడనము మాడ్కి దలిర్పఁగ వ్రేసె నీసుమై
నదయత రావణానుజుని నాతఁడు వ్రేటున కించుకంతయుం
గదలక హేమకూటగిరికైవడి నిల్చి యుదీర్ణకోపుఁడై. **83**

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= కలియబడి; ప్రహస్తుఁడు; ఆర్చి= పెనుకేక పెట్టి (సింహానాదం చేసి); పరిఘంబు= ఇనుపకట్ల గుదియను; రయంబునన్= వేగంగా; ఎత్తి= పైకెత్తి పట్టుకొని; భీకర+ఉత్+మద, కరి, హస్త, తాడనము, మాడ్కిన్= భయంకర మైన ఏనుగు తొండంతో కొట్టేటట్లుగా; తలిర్పఁగన్= శోభిల్లగా; ఈసుమైన్= ఈర్ష్యతో; అదయతన్= నిష్ఠురంగా; రావణ+ అనుజునిన్= రావణుడితమ్ముడైన విభీషణుడిని; వ్రేసెన్= కొట్టాడు; ఆతఁడు= అతడు (విభీషణుడు); వ్రేటునకున్= దెబ్బకు; ఇంచుక+అంతయున్= ఏమాత్రమున్నూ; కదలక= చలించక; హేమకూటగిరి కైవడిన్= హేమకూట పర్వతంవలె; ఉదీర్ణ కోపుఁడు+ఐ= గొప్పదైన క్రోధంకలవాడై; నిల్చి= నిలబడి.

తాత్పర్యం: కలబడి ప్రహస్తుడు సింహనాదం చేసి ఇనుపకట్లగుదియను వేగంగా పైకెత్తి ఏనుగు తొండంతో కొట్టినట్లుగా ఈర్ష్యతో నిష్ఠురంగా విభీషణుడిపై విసరికొట్టాడు. విభీషణుడు ఆ దెబ్బకు ఎంతమాత్రమూ జంకక హేమకూటపర్వతంవలె ధైర్యంతో కదలక నిలబడి, గొప్పక్రోధం కలవాడై.

మ. **శతఘంటాపరిభూషితంబును జగత్సంహారఘోరానలో**
త్థిత కీలాసదృశంబునై మెఱయు శక్తిం బూన్చి మంత్రించి యు
ద్ధతతేజుండు ప్రహస్తు వైచిన వెసం దత్క్రూరసంపాత పా
టితవక్షుం డయి కూలె వాఁడు శతకోటిచ్ఛిన్నశైలాకృతిన్. 84

ప్రతిపదార్థం: శత, ఘంటా, పరిభూషితంబును= నూరుగంటలచేత అలంకరించబడినట్టిదియున్నూ; జగత్+సంహార+ఘోర+అనల+ఉత్థిత, కీలా, సదృశంబున్+ఐ= లోకాన్నంతటిని సంహరించే భయంకరమైన అగ్నియొక్క పైకిలేచిన జ్వాలలతో సమానమై; మెఱయు= వెలుగొందే; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; పూన్చి= సంధించి; మంత్రించి= మంత్రం జపించి; ఉద్ధతతేజుండు= గర్వంతో కూడిన వర్చస్సు కలవాడు- విభీషణుడు; ప్రహస్తున్= ప్రహస్తుడిని; వైచినన్= కొట్టగా; వెసన్= శీఘ్రంగా; తద్+క్రూర, సంపాత, పాటిత, వక్షుండు+అయి= ఆ నిష్ఠురమైన తాకిడిచేత బ్రద్దలుకొట్టబడిన రొమ్ము కలవాడుఅయి; శతకోటి+ఛిన్న, శైల+ఆకృతిన్= వజ్రాయుధంచేత ముక్కలు చేయబడిన కొండవలె; వాఁడు= ప్రహస్తుడు; కూలెన్= నేలపై పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: విభీషణుడు నూరు చిరుగంటలతో అలంకరించబడినదిన్నీ, ప్రళయకాలంలో జగత్తును సంహరించే భయంకరమైన అగ్నిజ్వాలలతో సదృశమై వెలుగొందేదిన్నీ అయిన- 'శక్తి' అనే ఆయుధాన్ని మంత్రాలు జపించి ప్రహస్తునిపై ప్రయోగించాడు. ఆ దెబ్బకు రొమ్ము బ్రద్దలు కాగా ప్రహస్తుడు, వజ్రాయుధంచేత ముక్కలు చేయబడిన కొండవలె నేలపై ఒరిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు ప్రహస్తుండు పడినం దత్సైన్యంబులు విముఖంబు లగుటయు, ధూమ్రాక్షుండు రోషతామ్రాక్షుం డగుచు నతినిబిడబలాహకానీకభీకరంబై కాఱుకొనుచున్న నిశాచరచక్రంబుతో నురలం బఱతెంచినం జలించి బలీముఖబలంబులు దుర్బలంబులై తొలంగినం జూచి యాంజనేయుం డజయ్యుండై నిల్చినం బెల్చన యెప్పటియట్ల యూథపతులుం గూడుకొని; రప్పుడు.** 85

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రహస్తుండు; పడినన్= కూలిపోగా (చనిపోగా); తద్+సైన్యంబులు= అతడిసేనలు; విముఖంబులు+అగుటయున్= వెనుదిరిగి పారిపోవటమున్నూ; ధూమ్రాక్షుండు; రోష, తామ్ర+అక్షుండు+అగుచున్= కోపంచేత ఎఱ్ఱ నయిన కనులు కలవాడు ఔతూ; అతి, నిబిడ, బలాహక+అనీక, భీకరంబు+ఐ= మిక్కిలి దట్టమైన మబ్బుల సమూహంవలె భయంకరమై; కాఱుకొనుచున్న= దట్టంగా మూగికొనిన; నిశాచరచక్రంబుతోన్= రాక్షసులదండుతో; ఉరలన్= అతిశయించిన వేగంతో; పఱతెంచినన్= రాగా; చలించి= చెదరి; బలీముఖబలంబులు= వానరసేనలు; దుర్బలంబులు+ఐ= శక్తిని కోలుపోయినట్టివై; తొలంగినన్= తప్పుకొనగా; చూచి= గమనించి; ఆంజనేయుండు= హనుమంతుడు; అజయ్యుండు+ఐ= గెలువశక్యంకానివాడై; నిల్చినన్= నిలబడగా; పెల్చన= ఆటోపంతో; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారం; యూథపతులున్= సేనాపతులును; కూడుకొనిరి= కలిసిరి; ఆప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వీరుడైన ప్రహస్తుండు మరణించటంచేత ఆతడి సైన్యాలు వెనుదిరిగి పారిపోయాయి; అందుచేత ధూమ్రాక్షుడు కోపంతో జేవురించిన కన్నులు కలవాడు ఔతూ, దట్టమైనమబ్బుల సమూహంవలె భయంకరంగా గుమిగూడుకొన్న రాక్షసులదండుతో పైకొని వచ్చాడు. అప్పుడు వానరసేనలు చలించి బలాన్ని

కోలుపోయి తారాడటం చూచి హనుమంతుడు గెలువశక్యం కాని పరాక్రమంతో ముందుకు వచ్చాడు. అంతట ఆటోపంతో యథాప్రకారం వానర సేనాపతులును కలుసుకొన్నారు. ఆ సమయంలో.

సీ. **అనిలతనూజ ధూమ్రాక్ష రక్షిత సైన్య । యుగ్మంబునకు నయ్యె నుగ్రసమర;**
మందు నిష్ఠురచరణాఘాతముల డొల్లు । నరదంబులును, శిలాహతులఁ దూలి
యొఱలు నేనుంగులు, నుత్తాలతరుహతిఁ । ద్రెళ్లు ఘోటకములు, తీవ్రనఖర
దంతక్షతంబుల దళితాంగులై నేలఁ । బడి తన్నికొను వీరభటులు నగుచు

ఆ. **నధిక శౌర్యసారులగు కపివీరుల । చేత నొచ్చి దైత్యసేన భీతిఁ**
బఱచెఁ గొంత, బెండువడి యుండెఁ గొంత, ధూ । మ్రాక్షువెనుక కొదిఁగె నంతఁ గొంత. 86

ప్రతిపదార్థం: అనిలతనూజ, ధూమ్రాక్ష, రక్షిత, సైన్య, యుగ్మంబునకున్= వాయునందనుడు అయిన హనుమంతుడిచేతను, ధూమ్రాక్షుడిచేతను కాపాడబడే సేనలు రెండింటికిని; ఉగ్రసమరము= ఘోరయుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; నిష్ఠుర, చరణ+ఆఘాతములన్= కఠినమైన కాళ్ల దెబ్బలచేత; డొల్లు= నేలమీద పొరలే; అరదంబులును= తేరులును; శిలా+ఆహతులన్= రాళ్లదెబ్బలచేత; తూలి= తూలిపోయి; ఒఱలు= ధ్వనిచేస్తూ పడిపోయే; ఏనుంగులున్= ఏనుగులును; ఉత్తాలతరుహతిన్= పొడుగుపాటి చెట్లదెబ్బలచేత; త్రెళ్లు= చనిపోయే; ఘోటకములున్= గుర్రాలు; తీవ్ర, నఖర, దంత, క్షతంబులన్= వాడియైన గోళ్లయొక్క పళ్లయొక్క కాట్లచేత; దళిత+అంగులు+ఐ= ఛేదించబడిన శరీరాలు కలవారై; నేలన్+పడి= భూమిమీదకు వ్రాలి; తన్నికొను= కంపించే; వీరభటులున్= పరాక్రమంగల యోధులను; అగుచున్= అగుచు; అధిక, శౌర్యసారులు+అగు= మిక్కుటమైన పరాక్రమంయొక్క నిగ్గు గల; కపివీరులచేతన్= వానరయోధులచేత; నొచ్చి= బాధించబడి; దైత్యసేన= రాక్షసులసైన్యం; కొంత= కొంతభాగం; భీతిన్= భయంతో; పఱచెన్= పారిపోయింది; కొంత= సేనలో కొంతభాగం; బెండు+పడి+ఉండెన్= నీరుగారిపోయి బలహీనమయింది; కొంత= సేనలో కొంతభాగం; ధూమ్రాక్షు వెనుకకున్= ధూమ్రాక్షుడి వెనుకకు; ఒదిఁగెన్= కుంచించుకుపోయి నక్కింది.

తాత్పర్యం: వాయునందనుడైన హనుమంతుడిసేనకున్నూ ధూమ్రాక్షుడి సైన్యానికిన్నీ ఘోరమైనసంగ్రామం జరిగింది. ఆ యుద్ధంలో వానరసేనదే పైచేయి అయింది. కోతిమూకలధాటికి రాక్షససేన తాళలేకపోయింది. వానరవీరుల బలమైన పాదాల దెబ్బలకు రాక్షసులసైన్యంలో రథాలు దొర్లాయి. రాళ్ల దెబ్బలకు ఏనుగులు బాధభరించలేక ఘీంకృతులతో నేలకు ఒరిగిపడ్డాయి. పొడుగాటి చెట్ల దెబ్బల చేత గుర్రాలు చచ్చాయి. వాడియైన గోళ్లతో రక్కి దంతాలతో కొరికి వానరులు రాక్షసులను బాధించగా వారు తన్నుకొంటూ భూమిపై బడి దొరలి మరణించారు. రాక్షససేనలో కొంతభాగం పారిపోయింది. కొంతభాగం సత్తువలేక నీరసించిపోయింది. కొంతభాగం భీతితో సేనాపతిఅయిన ధూమ్రాక్షుడి మరుగుచేరి నక్కిఉండింది.

మహాస్రగ్ధర

కని ధూమ్రాక్షుండు విశ్వ । గ్రసన రయలసత్కాల మేఘంబ పోలెన్
ఘన గర్జాఘోష మొప్పం । గడఁగి శరశతాకల్పితాసారదుర్ద
ర్శన వీరారంభుఁడైనన్ । సకల హరిచమూసంఘమున్ విహ్వలంబై
చనెఁ దూలెం గూలె లావుం । జలమును జెదరన్ సంగడిన్ విచ్చె నొచ్చెన్. 87

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి (రాక్షససేన దైన్యాన్ని గమనించి); ధూమ్రాక్షుండు; విశ్వగ్రసన రయలసత్+కాల, మేఘంబు+అ, పోలెన్= జగత్తును సంహరించే వేగంతో వెలుగొందే నల్లని మబ్బేయిది అనునట్లుగా; ఘనగర్జాఘోషము+ఒప్పన్= మేఘం చేసే గంభీరనాదం శోభిల్లగా; కడఁగి= పూని; శర, శత+ఆకల్పిత+ఆసార, దుర్దర్శన, వీర+ఆరంభుఁడు+ఐనన్= వందలకొలది బాణాలచేత ఏర్పరచబడిన జడివానచేత చూడశక్యంకాని పరాక్రమంయొక్క ప్రయత్నం కలవాడు కావటంచేత; సకల, హరి, చమూ, సంఘమున్= సమస్తమైన వానరసేనాసమూహం; విహ్వాలంబు+ఐ= దైన్యం చెందినట్టిది అయి; చనెన్= పారిపోయింది; తూలెన్= నేలవ్రాలింది; కూలెన్= మరణించింది; లావున్= బలం; చలమును= మాత్సర్యమూ; చెదరన్= విడిపోగా, సంగడిన్‌విచ్చెన్= నెయ్యంవీడింది; నొచ్చెన్= బాధపడింది.

తాత్పర్యం: రాక్షససేనలు దైన్యంచెందటం గమనించి ధూమ్రాక్షుడు ప్రళయకాలంలోని నల్లని మేఘంవలె గర్జిస్తూ వేలకొలది బాణాలు ప్రయోగించి తేరిచూడరాని పరాక్రమం ప్రదర్శించటంచేత వానరసైన్యాలు దీనావస్థకు లోనయి నేలకూలాయి. మాత్సర్యం వీడి పారిపోయాయి. తోడివారి నెయ్యాన్ని వీడి చెదరిపోయాయి. నొచ్చాయి.

విశేషం: (1) ఇది మహాస్రగ్ధరావృత్తం. నాలుగుపాదాలతో ప్రతిపాదంలో - స,త,త,న,స,ర,ర,గ, గణాలు : ప్రాసనియతి ఉన్నది. 1,9,16 అక్షరాలకు యతి చెల్లుతుంది. ప్రాసయతి చెల్లదు. (2) అలం : ఉపమ.

తే. **అతనియుద్ధతి సైఁపక యనిలసూనుఁ । డనిలవేగుఁడై పఱతెంచి యార్చి తాఁకెఁ**
బ్రధన మయ్యిద్దఱకు నుగ్రభంగి నమర । పతికిఁ బ్రహ్లాదునకుఁ బోలెఁ బ్రకట మయ్యె. **88**

ప్రతిపదార్థం: అతని+ఉద్ధతిన్= అతడి విజృంభణం (ధూమ్రాక్షుడియొక్క అతిశయం); సైఁపక= సహించలేక; అనిల సూనుఁడు= వాయుపుత్రుండు- హనుమంతుడు; అనిలవేగుఁడు+ఐ= గాలివంటి శీఘ్రగమనం కలవాడై; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; ఆర్చి= (సింహనాదంచేసి) పెనుకేక పెట్టి; తాఁకెన్= కవిశాడు; ఆ+ఇద్దఱకును= ఆ ఇరువురికిని; అమరపతికిన్= దేవేంద్రుడికిని; ప్రహ్లాదునకున్+పోలెన్= ప్రహ్లాదుడికిని వలె; ప్రధనము= యుద్ధం; ఉగ్రభంగిన్= భయంకరమైన రీతిగా; ప్రకటము+అయ్యెన్= ప్రసిద్ధమయింది. (కన్పించింది).

తాత్పర్యం: ధూమ్రాక్షుడి విజృంభణాన్ని సైరించలేక, వాయుసుతు డైన హనుమంతుడు వాయువేగంతో వచ్చి అక్కడ వ్రాలాడు. సింహనాదం చేసి పయి కురికిన ఆంజనేయుడికిన్నీ, ధూమ్రాక్షుడికిన్నీ అలనాడు ప్రహ్లాదుడికీ, దేవేంద్రుడికీ జరిగినట్లుగా ఘోరయుద్ధం జరిగింది.

విశేషం: (1) ప్రహ్లాదుడు విష్ణుభక్తుడు. హిరణ్యకశిపుడు అనే రాక్షసుడికొడుకు. అతడు దేవేంద్రుడిని యుద్ధంలో ఓడించాడు. (2) అలం: ఉపమ.

క. **పరిఘంబులు గదలును బె । క్కరుదుగ రక్కసుఁడు వైచె నమ్మారుతిపై**
నురుగండశైలములు ఘన । తరువులు హరివరుఁడు గురిసె దానవుమీఁదన్. **89**

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుఁడు= రాక్షసుడు, ధూమ్రాక్షుడు; ఆ+మారుతిపైన్= ఆ హనుమంతుడిపై; పరిఘంబులు= ఇనుపకట్లగుదియలు; గదలును= గుదియలును; పెక్కు= అనేకాలు; అరుదుగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; వైచెన్= విసరాడు; హరివరుఁడు= వానరశ్రేష్ఠుడు- హనుమంతుడు; ఉరుగండశైలములు= గొప్పరాళ్ల గల పర్వతాలు; ఘనతరువులు= గొప్పవృక్షాలు; దానవుమీఁదన్= రాక్షసుడిపై, ధూమ్రాక్షుడిపై; కురిసెన్= వర్షించాడు.

తాత్పర్యం: ఇనుపకట్లగుదియలు, గుదియలు పెక్కులు అచ్చెరువు గొలిపేటట్లుగా రాక్షసుడైన ధూమ్రాక్షుడు వాయునందను డైన హనుమంతుడిపై విసిరాడు. వానరశ్రేష్ఠు డైన ఆంజనేయుడు రాక్షసుడైన ధూమ్రాక్షుడిపై పెనుకొండలు, పెద్దపెద్దచెట్లను విసరాడు. ఈ విధంగా హనుమంతుడికి ధూమ్రాక్షుడికి మధ్య ద్వంద్వయుద్ధం కొంతసేపు జరిగింది.

విశేషం: రాక్షసుల ఆయుధాలు వానరుల పరికరాలకంటె నాగరకాలు.

ఉ. **ఇబ్భంగిం బెనంకువ సెల్లుచుండఁ గొండొక సేపునకు.** **90**

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా యుద్ధం సాగుతూ ఉండగా కొంతసేపటికి.

స్రగ్ధర.

లంకాలుంటాకుఁ డుద్య । ల్లఘుతరగమనోల్లాసియై డాసి వీఁకం
బొంకం బేపారఁ జంచ । ద్భుజరచిత మహాభూరుహం బెత్తి వైచెం
గింకన్ ధూమ్రాక్షు; వాఁడుం । గెడసెను వదనోద్గీర్ణకీలాలధారా
పంకప్రాగ్భాగమగ్నా । పఘనవిఘటితప్రాణుఁడై యాహవోర్విన్. **91**

ప్రతిపదార్థం: లంకాలుంటాకుఁడు= లంకను దోచుకొనేవాడు - హనుమంతుడు; ఉద్యత్+లఘుతర, గమన+ఉల్లాసి+ఐ= శోభిల్లుతున్న లగువైన నడకలో వేడుక కలవాడై; డాసి= సమీపించి; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; పొంకంబు+ఏపు+ఆరన్= నిండుతనం అతిశయించగా; చంచత్+భుజ, రచిత, మహా, భూరుహంబు= చలిస్తున్న భుజాలందు పెట్టబడిన గొప్పమ్రాను; కింకన్= కోపంచొప్పున; ధూమ్రాక్షున్= ధూమ్రాక్షుడిపైని; ఎత్తి వైచెన్= పైకెత్తి విసరాడు; వాడున్= అతడును - ఆ ధూమ్రాక్షుడున్నూ; వదన+ఉద్గీర్ణ, కీలాల, ధారా, పంక, ప్రాక్+భాగ, మగ్న+అపఘన, విఘటితప్రాణుఁడు+ఐ= మొగంనుండి ఉవ్వెత్తుగా స్రవించిన నెత్తురుధారలచేత ఏర్పడిన బురదలో మునుముందు మునిగిన శరీరం నుండి పోయినఅసువులు కలవాడై; ఆహవ+ఉర్విన్= యుద్ధభూమిలో; కెడసెను= మరణించాడు.

తాత్పర్యం: లంకను విధ్వంసం చేసిన హనుమంతుడు లాఘవమైన గమనంతో ధూమ్రాక్షుడిని సమీపించి తనవిశాలభుజస్కంధాలపై మోసికొని వచ్చిన పెద్దవృక్షాన్ని గురి చూచి నిండారినఉత్సాహంతో అతడిమీదకి విసరి వేశాడు. ఆ దెబ్బకు ఆ ధూమ్రాక్షుడు తట్టుకొనలేక మొగంనుండి నెత్తురు కారుతుండగా ఆ నెత్తుటి బురదలో ముందరి భాగం మునిగిపోయిన శరీరంనుండి ప్రాణాలు కోలుపోయి యుద్ధభూమిపై కూలాడు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి. ఆరణ్య. 7.16 విశేషాంశం.

వ. **ఇత్తెఱంగున ధూమ్రాక్షుండు తెగినఁ గపిసైనికు లార్చి హనుమంతుని ననేకభంగులం బ్రస్తుతించుచు రజనిచరులం గనుకనిం దోలినం దూలి యందఱుం బఱచి పురంబు సొచ్చిదనుజేంద్రునకుం బ్రహస్తధూమ్రాక్షుల మరణప్రకారంబు లెఱింగించినఁ, బ్రకటబాష్పనిశ్వాసవివర్ణవదనుం డగుచుఁ బంక్తివదనుండు.** **92**

ప్రతిపదార్థం: ఇత్తెఱంగునన్= ఈ రీతిగా; ధూమ్రాక్షుండు; తెగినన్= మరణించగా; కపిసైనికులు= వానరభటులు; ఆర్చి= సింహనాదం చేసి (పెనుకేక వేసి); హనుమంతునిన్= ఆంజనేయుడిని; అనేకభంగులన్= అనేకరీతుల; ప్రస్తుతించుచున్= పొగడుతూ; రజనిచరులన్= రాక్షసులను; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; తోలినన్= చెదరగొట్టగా; తూలి= వంగపడి; అందఱున్= అందరును; పఱచి= పారిపోయి; పురంబు+చొచ్చి= (యుద్ధభూమిని వదలి) (లంకా) నగరం ప్రవేశించి; దనుజ+ఇంద్రునకున్= రాక్షసరాజుకు- రావణుడికి; ప్రహస్త, ధూమ్రాక్షుల మరణ ప్రకారంబులు= ప్రహస్త ధూమ్రాక్షుల చావునుగూర్చిన విధానాలను; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ప్రకట, బాష్ప, నిశ్వాస, వివర్ణ, వదనుండు+అగుచున్= వెల్లడి అయిన కన్నీరు నిట్టూరుపులతో పాలిపోయిన మొగం కలవాడు ఔతూ; పంక్తివదనుండు= పదితలలు కల రావణుడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ధూమ్రాక్షుడు మరణించగా, వానరవీరులు సింహనాదాలు చేసి ఆంజనేయుడిని బహురీతుల పొగడి రాక్షసులను తోలారు. అంతట ఆ రాక్షసులు అందరు యుద్ధభూమిని వదలి, లంకాపురంలోకి వెళ్లి ప్రహస్తుడు ధూమ్రాక్షుడు మరణించిన వృత్తాంతాల నెరిగించారు. అప్పుడు రావణుడు కన్నీరు కారుస్తూ వేడినిట్టూరుపులు వదలాడు.

క. **'కలవా రెల్లను మడిసిరి; । కలిగియు లేఁడయ్యెఁ గుంభకర్ణుఁడు; వీనిం**
దెలుపుదునో? యేను గొడుకుం । జల మెడపక రిపులతోడ సరిఁ బెనఁగుదుమో?' **93**

ప్రతిపదార్థం: కలవారు+ఎల్లన్= ఉన్నవారు అందరున్నూ; మడిసిరి= మరణించారు; కుంభకర్ణుఁడు; కలిగియున్= ఉండికూడా; లేఁడు+అయ్యెన్= లేనట్టివాడే అయినాడు; ఏనున్= నేనును; కొడుకున్= తనయుడును- ఇంద్రజిత్తును; చలము+ఎడపక= మాత్సర్యాన్ని వీడక; రిపులతోడన్= శత్రువులతోడ; సరిన్+పెనఁగుదుమో?= సమానంగా యుద్ధం చేసేమా? వీనిన్= కుంభకర్ణుడిని; తెలుపుదునా?= మేలుకొలిపేదా?

తాత్పర్యం: 'ఉన్నవారందరు మరణించారు; కుంభకర్ణుడు ఉండికూడ లేనట్టివాడే అయ్యాడు. వీడిని ఇప్పుడు మేలుకొలిపేదా? లేదా - నేనూ నా సుతుడైన ఇంద్రజిత్తున్నూ కలిసి శత్రువులను ఎదిరించి పోరాడుదుమా?'

వ. **అని వితర్కించి యప్పటికిఁ గుంభకర్ణప్రబోధంబు గార్యంబుగా నిశ్చయించి, తదీయశయ్యాగృహంబునకుం జని వానిం దెలుపం బరిజనంబులం బనిచిన.** **94**

ప్రతిపదార్థం: అని, వితర్కరించి= అని తర్జనభర్జనలు చేసి యోచించి; అప్పటికిన్= ఆ సమయానికి; కుంభకర్ణ, ప్రబోధంబు= కుంభకర్ణుడిని మేలుకొల్పటం; కార్యంబుగాన్= కర్తవ్యంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; తదీయశయ్యాగృహంబునకున్+చని= ఆతడియొక్క (కుంభకర్ణుడియొక్క) పడకటింటికి వెళ్లి; వానిన్+తెలుపన్= అతడిని మేలుకొలుపటానికై; పరిజనంబులన్= సేవకులను; పనిచినన్= నియోగించగా.

తాత్పర్యం: అని రావణుడు యోచించి, ఇక ఆ సమయానికి కుంభకర్ణుడిని మేలుకొల్పటమే కర్తవ్యమని నిశ్చయించి, కుంభకర్ణుడిపడకటింటికి వెళ్లి ఆతడిని మేలుకొల్పటానికై సేవకులను నియోగించాడు.

సీ. **భేరీమృదంగగంభీరనాదంబులుఁ । గాహళఘంటికాకలకలములు,**
దారుణసింహనాదంబులు నొనరింపఁ । గడుఁ బెద్దవడికి నంగము గదల్చి

యొదిఁగిలి కను విచ్చి హూ యని బిట్టావు । లించి కొండొక దేఱి లేచి నీల్గి
కలయఁ జూచుటయును గట్టెదురున యున్న । యన్న నవ్వుచుఁ దన యనుఁగుదమ్ముఁ

ఆ. **జూచి యనియె 'నిట్టి చోద్యంపునిద్రలుఁ । గలవె? యేరికిని జగంబులోన?**
నెవ్వ రేమి యైరొ యెఱుఁగవు, ధన్యుఁడ; । వీవు మనకు నైన యెడరు వినవె? **95**

ప్రతిపదార్థం: భేరీ, మృదంగ, గంభీర, నాదంబులు= దుందుభులు, మద్దెలలనుండి వెలువడే గంభీరమైన ధ్వనులు; కాహళ, ఘంటికా కలకలములు= బూరాలనుండి చిరుగంటలనుండి వెలువడే కలకలరావాలు; దారుణ సింహనాదంబులు= భయంకరాలైన సింహ గర్జనలను పోలిన ధ్వనులు; ఒనరింపన్= చేయగా; కడున్= మిక్కిలి; పెద్దవడికిన్= చాలసేపటికి; అంగము= శరీరం; కదల్చి= చలింపజేసి; ఒదిఁగిలి= ప్రక్కకు కొంచెం తిరిగి; కనువిచ్చి= కనులు తెఱచి; హూ+అని; బిట్టు+ఆవులించి= పెద్దపెట్టున ఆవులించి; కొండొక+తేఱి= కొంత తెలివి తెచ్చుకొని; లేచి= మేలుకొని; నీల్గి=ఒడలు విరుచుకొని; కలయన్+ చూచుటయును= చుట్టుపట్ల చూడగా; కడు+ఎదురున= ఎట్టయెదుట; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; అన్న= అగ్రజుడు రావణుడు; నవ్వుచున్=హసిస్తూ; తన+అనుఁగు+తమ్మున్= తన ప్రియమైన అనుజుడిని; చూచి; అనియెన్; ఇట్టి= ఈ విధమైన; చోద్యంపు నిద్రలు= అచ్చెరువు కలిగించే నిద్దురలు; ఏరికిని= ఎవరికైనను; జగంబులోనన్= లోకంలో; కలవె= ఉన్నాయా; ఎవ్వరు= ఎవరు; ఏమి+ఐరొ= ఏమయిపోయారో; ఎఱుఁగవు= తెలియజాలవు; ధన్యుఁడవు= చరితార్థుడవు; ఈవు= నీవు; మనకున్+ఐన= మనకు దాపురించిన; ఎడరు= ఆపద; వినవె= ఆలకించవా?

తాత్పర్యం: కుంభకర్ణుడు గాఢనిద్రలో ఉన్నాడు. ఆతడిని నిద్రనుండి మేలుకొల్పటానికై దుందుభులు మ్రోగించారు, మద్దెలలు వాయించారు. బూరాలు ఊదారు. చిరుగంటల కలకలధ్వనులు వినిపించారు. భయంకరమైన సింహనాదాలు చేశారు. అంతట కొంతసేపటికి శరీరం కదల్చి కుంభకర్ణుడు ప్రక్కకు ఒదిగి, మెల్లమెల్లగా కనులు విప్పి, హూ- అని పెద్దపెట్టున ఆవులించి, కొంతవరకు మేలుకొని ఒడలు విరుచుకొని నలుప్రక్కలు చూచి, తన ఎట్టయెదుట నిలిచిఉన్న అన్న రావణుడిపై దృష్టి సారించాడు. అంతట రావణుడు తన అనుగుతమ్ముడితో ఇట్లా పలికాడు: 'ప్రియమైన తమ్ముడా! కుంభకర్ణా! లోకంలో ఇటువంటి వింతనిద్దుర లున్నాయా?! నీవు నిదురలో మునిగి ఉన్నావు, ఎవరికి ఏమి జరిగిందో నీవు పట్టించుకొనటం లేదు. ఒక విధంగా నీవు ధన్యుడవు, హాయిగా ఏ కష్టాలెరుగక గాఢనిద్రలో ఉన్నావు. మనకు దాపురించిన ఆపదగూర్చి నీకు ఏ మాత్రమైనా తెలియునా?'

వ. **దశరథ నందనుం డయిన రాముండు నాచేత నపహృతభార్యుండై కలుషించి యనేకవానరయూథంబులం గూర్చికొని వచ్చి వనధి బంధించి మనవీటిపై విడిసి, మమ్మెల్లను నేలకుం గోలకుం దెచ్చుచున్నవాఁడు; ప్రహస్తాది వీరులు వానిచేతం బెక్కండ్రు సిక్కిరి; నీవ కాక వాని జయింప నన్యుండు శక్తుండు గాఁడు; కావున లెమ్ము; గ్రక్కునం బగతుపై నడచి, పొడిచి, గెలువుము; దూషణానుజులు వజ్రవేగ ప్రమాథులు నీకుం దోడ్పడియెద' రనిన 'నట్ల కాక' యని కుంభకర్ణుండు విహితపరికరబంధుండై సమరసన్నద్ధులయిన పరిజనంబుల తోడం గూడి వెల్వడి నడతెంచిన.** **96**

ప్రతిపదార్థం: దశరథనందనుండు+అయిన= దశరథుడికొడుకు అయిన; రాముండు; నాచేతన్= నావలన; అపహృతభార్యుండు+ ఐ= అపహరించబడిన భార్య కలవాడై; కలుషించి= కోపించి; అనేక, వానర, యూథంబులన్= పెక్కుకోతుల మూకలను; కూర్చికొని= కలుపుకొని; వచ్చి= అరుగుదెంచి; వనధి, బంధించి= సముద్రాన్ని లోబరచుకొని (వారధి నిర్మించి దాటి);

మనవీటిపైన్= మన నగరంపై (లంకాపురిపై); విడిసి= శిబిరాలు నిర్మించి; మమ్మున్+ఎల్లను= మా అందరిని; నేలకున్+కోలకున్+ తెచ్చుచున్నవాఁడు= బాణాలకు గురి కావించి భూమిపాలు చేస్తున్నాడు; ప్రహస్త+ఆది, వీరులు= ప్రహస్తుడు మున్నగు యోధులు; పెక్కండ్రు= పలువురు; వానిచేతన్= అతడిచేత= శ్రీరాముడిచేత; చిక్కిరి= లోబడ్డారు (చనిపోయారు); నీవు+అ, కాక= నీవు మాత్రమే తప్ప; వానిన్= అతడిని- శ్రీరాముడిని; జయింపన్= గెలవటానికి; అన్యుండు= ఇతరుడు; శక్తుండు+కాఁడు= సమర్థుడు కాడు; కావునన్= కాబట్టి; లెమ్ము= నిలబడుము (బయలుదేరుటకు సంసిద్ధుడవు కమ్ము); గ్రక్కునన్= వేగంగా; పగతుపైన్= శత్రువుపై; నడచి= దండెత్తి; పొడిచి= పోరాడి; గెలువుము= జయింపుము; దూషణానుజులు= దూషణుడిసోదరులు; వజ్రవేగప్రమాథులు= వజ్రవేగుడు, ప్రమాథుడు అనేవారు; నీకున్= నీకు; తోడ్పడియెదరు= సాయం చేస్తారు; అనినన్= అని (రావణుడు) పలుకగా; అట్లు+ఆ+కాక+అని= అటులే జరుగుగాక అని చెప్పి; కుంభకర్ణుండు; విహితపరికరబంధుండు+ఐ= కావలసిన పనిముట్లను సమకూర్చుకొన్నవాడై; సమరసన్నద్ధులు+అయిన= యుద్ధప్రయత్నాలను చేసినవారైన, పరిజనంబులతోడన్= భటులతో; కూడి= కలసి; వెల్వడి= (శయనగృహం) నుండి బయలు దేరి; నడతెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: దశరథమహారాజుకొడుకైన శ్రీరాముడిభార్యను నేను అపహరించాను; శ్రీరాముడు ఆగ్రహించి పెక్కువానర సమూహాలను సమకూర్చుకొని పయనించి వచ్చి, వారధి నిర్మించి సముద్రం దాటి లంకాపురి చేరి ఇక్కడ శిబిరాలను నిర్మించి ఉన్నాడు. ఆతడితో యుద్ధానికి తలపడక తప్పలేదు. ప్రహస్తుడు మున్నగు యోధులు రణరంగంలో మరణించారు. ఇక నీవే మాకు శరణ్యం. ఇంకొకడు శ్రీరాముడిని గెలువజాలడు. కావున నీవు వేగంగా బయలుదేరుము. లేచి శత్రువుపై విజృంభించి పోరాడుము. దూషణుడి తమ్ములు - వజ్రవేగుడు ప్రమాథుడు నీకు బాసటగా నిలువగలరు' అని రావణుడు చెప్పాడు. కుంభకర్ణుడు అంతట కావలసిన ఆయుధాలను తీసికొని, యుద్ధానికి సంసిద్ధులై ఉన్న భటులతో కూడి రణరంగానికి బయలుదేరాడు.

కుంభకర్ణుండు యుద్ధము సేయుట (సం. 3-271-1)

లయగ్రాహి.

దారుణదవానల శిఖారుణ శిరోరుహు, గ । భీరఘనకర్బురశరీరుఁ, బటురోష
క్రూరనయనాంతగళితోరుతరవహ్నికణ । ఘోరముఖు, దంతవలయారభసదంశో
ద్గారి రుధిరాధరు, నుదారభుజసారణ వి । దూరితదిగంతుఁ, బదభారవినమద్భూ
భారుఁ, ద్రిజగద్విజయభూరిబలు, నద్దనుజ । వీరుఁ గని రచ్చెరువు గూరఁ గపివీరుల్. 97

ప్రతిపదార్థం: కపివీరుల్= వానరశ్రేష్ఠులు; దారుణ, దవ+అనల, శిఖా+అరుణ, (శిరస్+రుహు) శిరోరుహున్= భయంకరమైన కారుచిచ్చు జ్వాలలవలె ఎఱ్ఱవారిన తలవెండ్రుకలు కలవాడిని; గభీరఘన, కర్బుర, శరీరున్= దట్టమైన మబ్బురంగు గల దేహం కలవాడిని; పటు, రోష, క్రూర, నయన+అంత, గళిత+ఉరుతర, వహ్ని, కణ, ఘోర, ముఖున్= మిక్కుటమైన కోపంచేత నిష్ఠురమైన కన్నుల కొనలనుండి జారే పెద్దఅగ్గిరవ్వలు కల భయంకరమైన మొగం కలవాడిని; దంతవలయ+ఆరభస, దంశ+ఉద్గారి, రుధిర+అధరున్= పండ్లవరుసను పటపట వేగంగా కొరకటంచేత కారెడి నెత్తురుతో కూడిన పెదవులు కలవాడిని; ఉదార, భుజ, సారణ, విదూరిత, దిగంతున్= గొప్పభుజాలు చాపటంచేత మిక్కిలి దూరంగా చేయబడిన దెసలకొసలు కలవాడిని; పదభారవినమత్+భూభారున్= కాళ్లబరువుచేత వంగుచున్న భూమియొక్క బరువు కలవాడిని; త్రిజగత్+విజయ, భూరిబలున్= మూడులోకాలను గెలువగల గొప్పబలం కలవాడిని; ఆ+దనుజవీరున్= ఆ రాక్షసయోధుడిని; అచ్చెరువు+కూరన్= ఆశ్చర్యం ఒనగూడగా; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: వానరశ్రేష్ఠులు రాక్షసయోధుడైన ఆ కుంభకర్ణుడిని చూచి మిక్కుటమైన అచ్చెరువు పొందారు. ఆ కుంభకర్ణుడు వికారమైన రూపం కలవాడు. ఆతడి తలవెంట్రుకలు కార్చిచ్చుశిఖలవలె ఎఱ్ఱగా ఉన్నాయి. ఆతడి శరీరం ముదురుమబ్బురంగుతో నిండిఉన్నది. మిక్కుటమైన కోపంచేత అగ్నివిస్ఫులింగాలు క్రక్కేకనులు కల మొగం అతడిది! పండ్లచుట్టుకట్టునుండి పటపటకొరకుటచేత కారే నెత్తురుతో గూడిన పెదవులు అతడివి. నిడివి అయిన చేతులు చాపి నడవటంచేత అతడు దెసలకొసలను దూరంచేస్తూ ఉన్నాడు. తన కాళ్లబరువుచేత క్రుంగిన భూమిపై నడిచేవాడు అతడు. మూడులోకాలను గెలువజాలిన బలంకలవాడుగా కుంభకర్ణుడు కోతిమూకలకు కన్పించాడు.

విశేషం: ఇది లయగ్రాహి వృత్తం. ప్రతిపాదంలోను, భ, జ, స, స, భ, జ, స, న, భ, య గణాలుంటాయి. మూడుచోట్ల ప్రాసయతి కన్పిస్తుంది. వేరువిధంగా ఈ పద్యాన్ని ప్రస్తరించవచ్చును. ప్రతిపాదాన్ని పంచమాత్రలతో గూడిన గణాలు ఏడు+గగము అనగా ఈ పద్యం మొత్తం పదునారు ఖండికలు చేసి (5+5) + (5+5)॥ + (5+5) +(5+5)॥ + (5+5) + (5+5)॥+(5+5) +2+2 మాత్రలు గల ఖండికలుగా విభజించి 16 ఖండికలకు ప్రాసంమాత్రం ఘటించిన ఝంపె తాళానికి అనువైనపాట కాగలదు. నన్నయ మూడు, తిక్కన నాలుగు లయగ్రాహివృత్తాలను రచించారు. ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ లయగ్రాహి నొక్కదానినే రచించాడు.

క. **రక్కసుఁడును దనమదిలో । నక్కపివీరులను జీరికైనఁ గొనక పే**
రుక్కున రఘుకులవీరుల । దిక్కునకుం గవియుదెంచెఁ దీవ్రస్ఫురణన్. 98

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుఁడును= రాక్షసుడును- కుంభకర్ణుడును కూడ; తనమదిలోన్= తనచిత్తంలో; ఆ+కపివీరులను= ఆ వానరయోధులను; చీరికి+ఐనన్+కొనక= ఏమాత్రం లక్ష్యం చేయక; పేరు+ఉక్కున్= మిక్కుటమైన బలంతో; రఘుకులవీరుల, దిక్కునకున్= రఘువంశంలో జన్మించిన యోధులు (రామలక్ష్మణులు) ఉన్నదెసకు; తీవ్రస్ఫురణన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; కవియుదెంచెన్= మార్కొనటానికి బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడైన కుంభకర్ణుడు తన మనస్సులో వానరయోధులను ఎంతమాత్రం లక్ష్యపెట్టక, మిక్కుటమైన బలదర్పంతో రఘుకులవీరులైన శ్రీరామలక్ష్మణులు ఉన్నదెసగా అమితవేగంగా దూసుకొని పోసాగాడు.

విశేషం: పై పద్యాలలో ఎఱ్ఱన మహాకవి సహృదయుల మనోనేత్రాలకు సుస్పష్టంగా కన్పించేటట్లు కుంభకర్ణుడి రూపాన్ని చిత్రించాడు.

ఎఱ్ఱన కవితాశిల్పాన్ని $\frac{\text{నన్నయ + తిక్కన}}{2}$ +వర్ణనాభినివేశంగా ప్రస్తరించవచ్చును.

మ. **వడి నడ్డం బరికట్టె నెట్టన హరివ్రాతంబు పెన్బ్రాఁకులం**
బిడుగుల్వోని మహోద్ధతాశ్మముల నాభీలంబుగా దైత్యు బి
ట్టడువన్ వైవఁగఁజొచ్చెఁ గొందఱు బలంబారంగ వే డాసి దం
దడి తత్కాయము సించి రుగ్రనఖదంతన్యాససంక్రీడలన్. 99

ప్రతిపదార్థం: హరివ్రాతంబు= కోతులమూక; వడిన్= వేగంగా; నెట్టన= వారించటానికి వీలులేకుండా; అడ్డంబు+అరికట్టెన్= అడ్డు కల్పించింది; దైత్యు= రాక్షసుడిని; బిట్టు+అడువన్= బాగా అణచటానికై; పెన్, వ్రాఁకులన్= పెద్ద వృక్షాలతో; పిడుగుల్+పోని పిడుగులను పోలునట్టి; మహా+ఉద్ధత+అశ్మములన్= మిక్కిలి భీకరాలైన రాళ్ళను; వైవఁగన్+చొచ్చెన్= వేయసాగింది; కొందఱు= కొంతమంది వానరులు; బలంబు+ఆరంగన్= శక్తి నిండారగా; వే డాసి= వేగంగా దరి చేరి; దందడి= తరుచుగా; ఉగ్ర, నఖ, దంతన్యాస, సంక్రీడలన్= భయంకరమైన గోళ్ళచేత బరకుట, పళ్ళతో కొరుకుట అనే ఆటలతో; తత్+కాయము= ఆతడి యొక్క (కుంభకర్ణుడియొక్క) దేహం; చించిరి= ఛేదించారు.

తాత్పర్యం: కోతులమూకలు కుంభకర్ణుడివేగాన్ని అడ్డగించి అరికట్టడానికై పెనువ్రాకులను వేశారు. గొప్పవైన పెద్దరాళ్ళను ఆ రాక్షసుడిని అణచటానికై వేశారు. కొందరు వానరులు తమబలాన్నంతటిని వెచ్చించి గోళ్ళతో గీరి దంతాలతో కొరికి కుంభకర్ణుడిదేహాన్ని ఛేదించారు.

ఉ. **కన్నుల నిద్ర దేఱఁగ నకంపితుఁ డై యతఁ డెంత సేసినం**
దన్ను నెఱుంగ కొక్కమొగిఁ దత్కపిసైన్యచయంబుఁ బోర బే
రన్నున మ్రింగఁ జొచ్చె విలయాగమసంభృతదర్పరోషవే
గోన్నతలీలఁ గాలుఁడు జనోత్కరమున్ గ్రసియించుచాడ్పునన్. **100**

ప్రతిపదార్థం: కన్నులన్= నేత్రాలలో; నిద్ర= నిద్దుర; తేఱఁగన్= తేలిపోవగా; అకంపితుఁడు+ఐ= చలించనివాడయి; అతఁడు= కుంభకర్ణుడు; ఎంత చేసినన్= (ఇతరులు) (కపివీరులు) ఎంత చేసినప్పటికీ, ఎంతటి అడ్డంకులు కల్పించినప్పటికీ; తన్నున్+ఎఱుంగక= తనకు ఏమాత్రం తెలియక అనగా తనకు జరిగిన దేమీ గణించక; ఒక్కమొగిన్= ఒక వరుసలో; తత్+కపి, సైన్య, చయంబున్= ఆ వానరసేనా సమూహాన్ని; పోరన్= యుద్ధంలో; పేరు+అన్నునన్= పెనుపారవశ్యంతో; విలయ+ఆగమ, సంభృత, దర్ప, రోష, వేగ+ఉన్నత, లీలన్= ప్రళయకాలంలో వచ్చి నిండిన గర్వం కోపంయొక్క వేగంచేత ఏర్పడిన రీతిలో; కాలుఁడు= యముడు; జన+ఉత్కరమున్= జీవుల సమూహాన్ని; గ్రసియించుచాడ్పునన్= తినేటట్లుగా; మ్రింగన్+చొచ్చెన్= కబళింపసాగాడు.

తాత్పర్యం: కుంభకర్ణుడి కన్నులు నిద్దుర తేరాయి. కపిసేనలు ఏమి చేసినా సరకుగొనక అతడు విజృంభించి యుద్ధంచేయసాగాడు. అతడు తనకు ఎదురైన కోతిమూకలను ప్రళయకాలంలో యముడు రోషంతో నిండిన గర్వంతో జీవుల సమూహాలను తినివేసేటట్లు మ్రింగివేయసాగాడు.

వ. **ఇట్లు బల చండబల వజ్రబాహులు లోనుగాఁ బెక్కండ్ర యూథపతులను బహుసహస్రసంఖ్యల వానరయూథంబును మ్రింగియు గొదగొని వచ్చుచున్న యన్నిశాచరుని మార్కొన నోడి తారప్రముఖు లైన బలీముఖులు నలువంకలం జెదరి పఱచిన.** **101**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; బల= బలుడు; చండబల= చండబలుడు; వజ్రబాహులు= వజ్రబాహుడు; లోనుగాన్= మొదలుగా; పెక్కండ్ర= పెక్కుమంది; యూథపతులను= సేనాధిపతులను; బహుసహస్రసంఖ్యల= పెక్కువేలమంది; వానర, యూథంబును= వానరసేనను; మ్రింగియున్= కబళించికూడా; గొదగొని వచ్చుచున్న= తరుగక పెరిగి పైపైకి వస్తూ ఉన్న; ఆ+నిశాచరునిన్= ఆ రాక్షసుడిని- ఆ కుంభకర్ణుడిని; మార్కొనన్+ఓడి= ఎదిరింపజాలక; తారప్రముఖులు+ఐన= తారుడు మున్నగునట్టి; బలీముఖులు= కోతులు; నలువంకలన్= నలువైపులకు; చెదరి= కలఁగి, ఉన్నచోటువదలి; పఱచినన్= పారిపోగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బలుడు, చండబలుడు, వజ్రబాహుడు మున్నగు సేనాధిపతులను, పెక్కుమంది వేలకొలది వానరసైనికులను కుంభకర్ణుడు కబళించాడు. అంతమందిని పొట్టను పెట్టుకొని కూడ ఆగకుండా మీదకు వచ్చిపడుతున్న ఆ రాక్షసుడి ధాటికి ఓర్వజాలక తారుడు మున్నగు సేనాధిపతులు చెదరి నలుదిక్కులకు పారిపోయారు.

మ. **కని సుగ్రీవుఁడు బిట్టదల్చుచును వేగంబార దైత్యేంద్రు మా**
ర్కొని సాలంబున వాని యౌఁదలఁ గడున్ ఘోరంబుగాఁ బూన్చి వ్రే
సిన నా వ్రేటున నిద్రదేఱి కడఁకం జేదోయి సారించి య
మ్మనుజాశుండు గపీంద్రుఁ బట్టె రభసోన్మాదంబుమై నార్చుచున్. **102**

ప్రతిపదార్థం: కని= అరసి (వానరులను భక్షిస్తూ విజృంభించి వచ్చే కుంభకర్ణుడిని చూచి); సుగ్రీవుఁడు= సుగ్రీవుడు; బిట్టు+అదల్చుచును= మిక్కుటంగా బెదరిస్తూ; వేగంబు+ఆరన్= రయ మొప్పారగా; దైత్య+ఇంద్రున్= రాక్షసులలో శ్రేష్ఠుడిని, కుంభకర్ణుడిని; మార్కొని= ఎదిరించి; సాలంబునన్= మద్దిచెట్టుతో; వాని+ఔఁదలన్= వాడితలమీద; కడున్= మిక్కిలి; ఘోరంబుగాన్= భయంకరంగా; పూన్చి= గురిపెట్టి; వ్రేసినన్= కొట్టగా; ఆ వ్రేటునన్= ఆ దెబ్బకు; నిద్ర+తేఱి= నిదుర వీడి; కడఁకన్= పూనికతో; చేదోయి= చేతులజంట; సారించి= ముందుకు చాచి; ఆ+మనుజ+ఆశుండు= ఆ మానవభక్షకుడు; రభస+ఉన్మాదంబుమైన్= వేగంతో కూడిన పిచ్చి ఆవేశంతో; ఆర్చుచున్= పెనుకేక పెట్టుతూ, సింహనాదం చేస్తూ; కపి+ఇంద్రున్= వానరశ్రేష్ఠుడిని, సుగ్రీవుడిని; పట్టెన్= గ్రహించాడు.

తాత్పర్యం: వానరులను భక్షిస్తూ విజృంభించి వస్తున్న కుంభకర్ణుడిని చూచి, సుగ్రీవుడు ఒక పెద్దమద్దిచెట్టును పట్టుకొని గురిచూచి అతడి నెత్తిపై మోదాడు. ఆ దెబ్బకు నిద్దురమైకం తొలగి, రాక్షసుడైన ఆ కుంభకర్ణుడు రెండుచేతులు చాచి సింహనాదం చేస్తూ వానరరాజైన సుగ్రీవుడిని పట్టుకొన్నాడు.

క. **పట్టువడిన సుగ్రీవునిఁ । గట్టెదురం గాంచి యధికకలుషిత మతియై**
దట్టుఁడు లక్ష్మణుఁ డసురన్ । బిట్టేసెన్ బిడుగుఁ బోని పృథుబాణమునన్. **103**

ప్రతిపదార్థం: దట్టుఁడు= దిట్టతనం కలవాడు; లక్ష్మణుఁడు; పట్టు+పడిన= (కుంభకర్ణుడిచేత) గ్రహించబడిన; సుగ్రీవునిన్= సుగ్రీవుడిని; కడు+ఎదురన్= ఎదురుబొదురుగా; కాంచి= చూచి; అధిక, కలుషిత, మతి+ఐ= మిక్కుటంగా కోపించిన బుద్ధి కలవాడై; అసురన్= రక్కసుడిని, కుంభకర్ణుడిని; పిడుగున్+పోని= పిడుగును పోలెడి; పృథుబాణమునన్= గొప్ప అమ్ముతో; బిట్టు+ఏసెన్= గాటంగా కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కుంభకర్ణుడిచేత పట్టుబడిన సుగ్రీవుడిని, తన కనులతో చూచిన లక్ష్మణుడు కోపంతో కలతచెందిన మనస్సుకలవాడై, పిడుగును పోలెడి గొప్పబాణంతో కుంభకర్ణుడిని గట్టిగా కొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. **ఉరమాడి యాశరం బుచ్చిపోవుటయును, । గడు నొచ్చి యా కుంభకర్ణుఁ డలిగి,**
వెస వాలితమ్ముని విడిచి తోరపుశిలఁ । గొనుచు నుక్కున రాముకూర్మితమ్ము

దెసఁ బాఱుతెంచిన, ధీరుండు సౌమిత్రి । భల్లయుగ్మమునఁ దద్బాహు యుగము
నఱక, మాయాబలోన్నతుఁడు దైత్యుఁడు చతు । ర్బాహుఁడై తోఁచిన, భానుకులుఁడు

ఆ. చేతు లెల్లఁ దునిమె శితభల్లముల; వాఁడు । మఱియనేకహస్తమస్తకాంఘ్రి
భాగుఁ డైనఁ గినిసి బ్రహ్మాస్త్ర మేసినఁ । గూలె నసుర కొండ గూలినట్లు. 104

ప్రతిపదార్థం: ఆ శరంబు= ఆ బాణం; ఉరము+ఆడి= వక్షాన్ని కొట్టి; ఉచ్చిపోవుటయును= వెలుపలికి వెడలిపోగా; కడున్= మిక్కిలి; నొచ్చి= బాధ చెంది; ఆ+కుంభకర్ణుఁడు; అలిగి= ఆగ్రహం చెంది; వెసన్= శీఘ్రంగా; వాలితమ్మునిన్= వాలిఅనుజుడిని సుగ్రీవుడిని; విడిచి= వదలి; తోరపుశిలన్= పెద్దరాతిని; కొనుచున్= తీసికొంటూ; ఉక్కునన్= బలంతో; రాము, కూర్మితమ్ముదెసన్= రాముడి అనుగుతమ్ముడి దిక్కుగా, లక్ష్మణుడి వైపుగా; పాఱుతెంచినన్= వడిగా రాగా; ధీరుండు= ధైర్యం కలవాడు; సౌమిత్రి= సుమిత్రకొడుకు- లక్ష్మణుడు; భల్లయుగ్మమునన్= రెండు అమ్ములతో; తత్+బాహుయుగమున్= ఆ కుంభకర్ణుడియొక్క రెండుచేతులను, నఱకన్= ఖండించగా; మాయా, బల+ఉన్నతుఁడు= మాయ శక్తిచేత గొప్పవాడు; దైత్యుఁడు= రాక్షసుడు- కుంభకర్ణుడు; చతుః+బాహుఁడు+ఐ= నాలుగుచేతులు కలవాడై; తోఁచినన్= కనుపించగా; భానుకులుఁడు= సూర్యవంశానికి చెందినవాడు, లక్ష్మణుడు; శిత, భల్లములన్= వాడిఅమ్ములతో; చేతులు+ఎల్లన్= చేతులనన్నిటిని; తునిమెన్= ఖండించాడు; వాఁడు= అతడు (ఆ కుంభకర్ణుడు); మఱి= వెండియును; అనేక హస్తమస్తక+అంఘ్రి భాగుఁడు+ఐనన్= పెక్కుచేతులు తలలు కాళ్లు కలవాడు కాగా; కినిసి= (లక్ష్మణుడు) కోపించి; బ్రహ్మ+అస్త్రము= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రబాణం; ఏసినన్= ప్రయోగించగా; అసుర= రక్కసుడు (కుంభకర్ణుడు); కొండ= పర్వతం; కూలినట్లు= పడిపోయినట్లుగా; కూలెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బాణం కుంభకర్ణుడివక్షాన్ని ఛేదించింది. అతడు మిక్కిలి బాధపడి, కోపించి, వెంటనే తాను పట్టుకొని ఉన్న సుగ్రీవుడిని వదలిపెట్టి, ఒక పెద్దబండరాతిని చేతబూని లక్ష్మణుడు ఉన్నవైపు పురోగమించాడు. ధీరుడైన లక్ష్మణుడు రెండు వాడిబాణాలు ప్రయోగించి కుంభకర్ణుడి రెండుచేతులను నరికాడు. కాని, మాయాబలం గల ఆ రక్కసుడు కుంభకర్ణుడు నాలుగుచేతులు కలవాడుగా కన్పించాడు. లక్ష్మణుడు ఆ నాలుగుచేతులను ఖండించాడు కాని మరల ఆ కుంభకర్ణుడు పెక్కుచేతులతో పెక్కుతలలతో పెక్కుకాళ్లతో కన్పించాడు. అంత లక్ష్మణుడు కోపించి బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. కుంభకర్ణు డంతట కొండ కూలినట్లు నేలపై పడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు కుంభకర్ణుండు దెగటారినం జూచి దూషణానుజులు వజ్రవేగుండును, బ్రమాథియు రాఘవానుజుం దలపడి నిబిడబాణౌఘనిర్మగ్నుం జేయుటయు, నతండును వారి నతిబహుళశరజాలంబులం బొదివినఁ గయ్యం బొక్క ముహూర్తంబు చూపఱకు రోమహర్షణంబై చెల్లెఁ; దదనంతరంబ. 105

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కుంభకర్ణుండు; తెగటారినన్= మరణించగా; చూచి; దూషణ+అనుజులు= దూషణుడి తమ్ములు; వజ్రవేగుండును; ప్రమాథియు; రాఘవ+అనుజున్= రాముడి తమ్ముడిని, లక్ష్మణుడిని; తలపడి= మార్కొని; నిబిడ, బాణ+ఓఘ, నిర్మగ్నున్+చేయుటయున్= దట్టమైన అమ్ములు అనే ప్రవాహంలో మునిగినవాడిగా ఒనరించటమున్నూ; అతండును= లక్ష్మణుడుకూడా; వారిన్= వారిని (వజ్రవేగుడిని, ప్రమాథిని); అతి బహుళశరజాలంబులన్= మిక్కిలి యెక్కువ బాణసమూహాలచేత; పొదివినన్= క్రమ్మగా; కయ్యంబు= యుద్ధం; ఒక్క ముహూర్తంబు= ఒక క్షణకాలం; చూపఱకున్= చూచేవారికి, రోమహర్షణము+ఐ= గగుర్పాటు కలిగించేదై; చెల్లెన్= జరిగింది; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా కుంభకర్ణుడు మరణించటం చూచి, దూషణుడితమ్ములు వజ్రవేగుడు ప్రమాథి అనేవారు శ్రీరాముడి తమ్ముడైన లక్ష్మణుడిని ఎదుర్కొని, అతడిని దట్టమైన అమ్ములప్రవాహంలో ముంచివేశారు. లక్ష్మణుడుకూడా ఆ వజ్రవేగ ప్రమాథి సోదరులపై లెక్కకు మిక్కిలి బాణసమూహాలను ప్రయోగించాడు. అప్పుడు ఒకక్షణకాలం ఆ యుద్ధం చూచేవారికి గగురుపాటు కలిగించింది. అటు పిమ్మట.

చ. అనిలసుతుండు నీలుఁడు రయం బెసఁగం బఱతెంచి యమ్మహా
దనుజులమీఁద నేపున నుదగ్రనగాగ్రయుగంబుఁ బూన్చి వై
చినఁ గడు రూపఱం జదిసి చెప్పఁగఁ జూపఁగ లేక పోయి ర
ద్దనుజులు వానరోత్కరముఁ దద్దయు నుబ్బున నార్చె నత్తరిన్. 106

ప్రతిపదార్థం: అనిలసుతుండు= వాయుపుత్రుడు హనుమంతుడు; నీలుఁడు= నీలుడు; రయంబు+ఎసఁగన్= వేగం అతిశయించగా; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; ఆ+మహాదనుజులమీఁదన్= ఆ గొప్పరాక్షసులపై; ఏపునన్= బలంకొలది; ఉదగ్ర, నగ+అగ్ర, యుగంబున్= గొప్పకొండ శిఖరాలను రెండింటిని; పూన్చి= పొసగి; వైచినన్= విసరగా; కడున్= మిక్కుటంగా; రూపు+అఱన్= ఆకృతి నశించేటట్లుగా; చదిసి= అణగారిపోయి; ఆ+దనుజులు= ఆ రాక్షసులు (వజ్రవేగుడును ప్రమాథియు); చెప్పఁగన్+చూపఁగన్+లేకపోయిరి= చెప్పటానికి కాని చూపటానికి గాని వీలుకాకపోయారు; వానర+ఉత్కరమున్= కోతులసమూహం; ఆ+తరిన్= ఆ సమయంలో; తద్దయున్= మిక్కిలి; ఉబ్బునన్= ఉత్సాహంతో; ఆర్చెన్= సింహనాదం చేసింది.

తాత్పర్యం: హనుమంతుడున్నూ నీలుడున్నూ వేగంగా అక్కడికి వచ్చి, ఆ వజ్రవేగుడిపై ప్రమాథిపై రెండు పెద్దకొండ శిఖరాలు విసరివైచారు. ఆ రాక్షసులు ఇద్దరు నామరూపాలు లేకుండా ఆ కొండశిఖరాలతాకిడికి అణగారిపోయారు. ఆ విధంగా ఆ రాక్షసులు హతమారటం చూచి కోతిమూకలు ఉత్సాహంతో సింహనాదాలు చేశాయి.

క. ఆకులపడి నలుదెసలం । గాకులక్రియఁ జెదరి కడు వెగడుపడి రక్షో
నీకములు లంక యెనిమిది । వాకిళ్లను దూఱెఁ బౌరవర్గము దలఁకన్. 107

ప్రతిపదార్థం: ఆకులపడి= కలతచెంది; నలుదెసలన్= నాలుగుదిక్కులలో; కాకులక్రియన్= కాకులవలె; చెదరి= ఇటునటు పోయి; కడున్= మిక్కిలి; వెగడు, పడి= దైన్యం చెంది; రక్షస్+అనీకములు= (రక్షోనీకములు) రక్కసులసేనలు; లంక+ఎనిమిది, వాకిళ్ళను= లంకానగరంలో ఉన్న ఎనిమిది ద్వారాలను; పౌరవర్గము= పట్టణంలో నివసించేవారి సమూహాలు; తలఁకన్= భీతిచెందేటట్లుగా; దూఱెన్= తొందరగా ప్రవేశించాయి.

తాత్పర్యం: రాక్షసులసేనలు కలతచెంది నాలుగుదిక్కులకు కాకులవలె చెదరి పారిపోయాయి, లంకాపట్టణంలో ఎనిమిదిమూలల గల ద్వారాలలో దూరారు. ఆ విధంగా ఓడిపోయిన సేనలు చిందరవందరై యుద్ధభూమిని వదలి పట్టణంలోకి పారిపోయిరావటం కాంచి లంకాపట్టణవాసులు భీతిల్లారు.

క. అంతఁ దనకూర్మితమ్ముం । డంతకుఁ గూడుటయు, దూషణానుజమృతి వృ
త్తాంతంబును విని యెంతయు । వంతఁ దలరి యఱచెఁ బంక్తివదనుఁ డవశుఁడై. 108

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; పంక్తివదనుఁడు= పదితలలు కలవాడు రావణుడు; తన, కూర్మి, తమ్ముండు= తనకు ప్రియమైన అనుజుడు కుంభకర్ణుడు; అంతకున్+కూడుటయున్= యముడిని చేరుటయు, (మరణించుటయున్నూ) దూషణ+అనుజ, మృతి, వృత్తాంతంబును= దూషణుడితమ్ములయొక్క మరణాన్ని, గూర్చిన సంగతియును; విని; ఎంతయున్ వంతన్= మిక్కుటమైన దుఃఖంతో; తలరి= చలించి; అవశుఁడు+ఐ= తనమీద తనకు అదుపు తప్పినవాడై, దీనుడై; అఱచెన్= రోదించాడు.

తాత్పర్యం: అంతట తనతమ్ముడు, తనకు ప్రియమైనవాడు, మహాబలిశాలి అయిన కుంభకర్ణుడు యమలోకాన్ని చేరటమున్నూ, దూషణుడితమ్ములు నామరూపాలు లేకుండ రణరంగానికి బలికావటమున్నూ విని, రావణుడు మిక్కుటమైన దుఃఖంలో మునిగి బిగ్గరగా విలపించాడు.

వ. అయ్యవసరంబున నాముక్తకవచుండును, నాబద్ధతూణీరుండును, బ్రచండకోదండుండును, గృపాణబాణాసనాది వివిధ సాధనోపేత సన్నిహిత స్యందనుండును, బురందర హృదయ సాగర మందరుండును నైన మేఘనాదుండు తండ్రిం జేరం జనుదెంచి, వినయంబున నిట్లనియె. 109

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఆముక్త కవచుండును= ధరించిన తనుత్రాణం కలవాడున్నూ; ఆబద్ధ తూణీరుండును= అమరించబడిన అమ్ములపొది కలవాడున్నూ; ప్రచండకోదండుండును= మిక్కిలి తీవ్రమైన విల్లు కలవాడున్నూ; కృపాణ, బాణ+ఆసన+ఆది, వివిధ, సాధన+ఉపేత, సన్నిహిత, స్యందనుండును= కత్తులు, ధనుస్సులు మున్నగు వేరువేరు పరికరాలతో కూడిన దగ్గరగా ఉన్న రథం కలవాడున్నూ; పురందర, హృదయ, సాగర, మందరుండును= దేవేంద్రుడి మనస్సు అనే సముద్రాన్ని తరచునట్టి మందరపర్వతంవంటి వాడున్నూ; ఐన= ఐనట్టి; మేఘనాదుండు= ఇంద్రజిత్తు; తండ్రిన్= రావణుడిని; చేరన్+చనుదెంచి= చేరవచ్చి, సమీపించి; వినయంబునన్= వినయంతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కవచాన్ని ధరించిన వాడున్నూ, అమ్ములపొది సమకూర్చుకొన్నవాడున్నూ, గొప్పవిల్లు చేబూనినవాడున్నూ, కత్తులు బాణాలు ధనుస్సులు పలురకా లైన పరికరాలతోకూడిన రథం దగ్గరగా ఉన్నవాడున్నూ, దేవేంద్రుడి హృదయ మనే సముద్రాన్ని మందరపర్వతంవలె మథించినవాడున్నూ అయిన మేఘనాదుడు తనతండ్రి అయిన రావణుడిని సమీపించి ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. 'వగవఁగ నేల దైత్యకులవల్లభ! యేఁ గలుగంగ నెమ్మెయిన్
జగముల నీదుశత్రులకు శౌర్యము సెల్లునె? వృత్రవైరిలో
నగు సురకోటి యే పడఁచి యప్రతిమోన్నతి నున్న నీకుఁ గ్రోఁ
తి గముల నోర్చు టెంతపని దేవ! ననున్ గృపఁ బంపు మాజికిన్. 110

ప్రతిపదార్థం: దైత్యకులవల్లభ!= రాక్షసవంశానికి భర్త అయినవాడా, ఓ రావణా!; వగవఁగన్+ఏల= దుఃఖించటం ఎందుకు?; ఏ+మెయిన్= ఏ విధముగా నైనను; ఏన్= నేను; కలుగంగన్= ఉండగా; ఏ+మెయిన్= ఏవిధముగానైనను; జగములన్= లోకాలలో; నీదు+శత్రులకున్= నీయొక్క విరోధులకు; శౌర్యముచెల్లునె= పరాక్రమం రాణిస్తుందా; వృత్రవైరి= దేవేంద్రుడు (వృత్రాసురుడికి శత్రువు); లోనగు= మున్నగు; సురకోటి+ఏపు+అడఁచి= దేవతల సమూహాల విజృంభణం అణచి; అప్రతిమ+ఉన్నతిన్+ఉన్న= సాటిలేని గొప్పతనంతో భాసిస్తున్న; నీకున్= నీకు; క్రోతిగములన్= కోతిమూకలను; ఓర్చుట+ఎంత, పని?= ఓడించటం ఎంతటి కార్యం? (సులువైన పని); దేవ= ప్రభూ!; ననున్= నన్ను; కృపన్= దయతో; ఆజికిన్= యుద్ధానికి; పంపుము= పుత్తెంచుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాక్షసవంశవల్లభా! నీవు దుఃఖించ' నవసరం లేదు. నేను ఉండగా ఏ విధంగా కూడ లోకాలలో నీ విరోధుల పరాక్రమం రాణించదు. వృత్రుడిని చంపిన దేవేంద్రుడు మున్నగు వేల్పుల ఉక్కడగించి సాటిలేని శౌర్యంతో వెలుగొందుతున్న నీకు ఈ వానరసమూహాన్ని హతమార్చటం మిక్కిలి సులువైన పని. ప్రభూ! నన్ను దయతో రణరంగానికి పంపుము. నేను శత్రువులను జయించగలను.

ఉ. కూడిన కొండముచ్చులను గ్రోఁతుల నుగ్రత ముట్టి కిన్కఁ జెం
డాడెద; నుజ్జ్వలోగ్రవివిధాంబకచుంబితదిఙ్ముఖుండ నై
యాడెద వీరనృత్యము; రయంబునఁ బార్థివసూను లిద్దఱం
గ్రీడయపోలెఁ గిట్టి పెడకేలుగఁ గట్టెదఁ, బట్టి తెచ్చెదన్.' 111

ప్రతిపదార్థం: కూడిన= చేరిన; కొండముచ్చులను= కొండలలో తిరుగాడే ముదురుకోతులను; క్రోఁతులన్= వానరులను; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; ముట్టి= కదిసి; కిన్కన్= కోపంతో, చెండాడెదన్= ఖండిస్తాను; ఉత్+జ్వల+ఉగ్ర, వివిధ+అంబక, చుంబిత, దిక్+ముఖుండను+ఐ= దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించి భయంకరాలుగా కన్పట్టే పలురకాలైన బాణాలచేత ముద్దుపెట్టుకొనబడిన దిక్కులయొక్క మొగాలు కలవాడనై; వీరనృత్యము= వీరులు యుద్ధం చేస్తూ కావించే తాండవం; ఆడెదన్= చేస్తాను; రయంబునన్= వేగంగా; పార్థివసూనులు+ఇద్దఱన్= రాజపుత్రులు ఇరువురిని, రామలక్ష్మణులు ఇరువురిని; క్రీడ+అ, పోలెన్= ఆట ఆడే రీతిగానే (అవలీలగా); కిట్టి= సమీపించి; పెడకేలుగన్= చేతులు విరిచి, కుడిచేయి ఎడమభాగాన ఎడమచేయి కుడిభాగాన చేర్చి; కట్టెదన్= బంధిస్తాను; పట్టి= బంధించి; తెచ్చెదన్= తీసికొని వస్తాను.

తాత్పర్యం: చేరి గుమిగూడి వచ్చిన కోతులను కొండముచ్చులను భయంకరంగా కదిసి కోపంతో చీల్చి చెండాడుతాను; పెక్కురకాలైన బాణాల పరంపరలను అన్నిదిక్కులకు దేదీప్యమానంగా ప్రసరింపజేసే వీరవిహారం చేస్తాను; రాజకుమారుల నిద్దరను రామలక్ష్మణులను వినోదలీలావిలాసంగా యుద్ధంలో జయించి బంధించి పెడకేలు కట్టి నీముందర తెచ్చి పెట్టగలను. ఇది నా ప్రతిజ్ఞ.'

వ. అనినఁ దెలివొంది మందోదరీసుందరుండు ప్రియనందనున కి ట్లనియె. 112

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ఇంద్రజిత్తు వచించగా); తెలివి+ఒంది= తెలివొంది; తేరుకొని; మందోదరీ, సుందరుండు= మందోదరికి అందమైనవాడు, మందోదరి భర్త - రావణుడు; ప్రియనందనునకున్= అనుగుసుతునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా వచించాడు.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రజిత్తు ప్రోత్సాహవచనాలు చెప్పగా విని తెప్పరిలి ధైర్యం తెచ్చుకొనినవాడై, మండోదరిభర్త అయిన రావణుడు ప్రేమపాత్రుడైన తన తనయుడు ఇంద్రజిత్తుతో ఈ విధంగా పల్కాడు.

సీ. 'నీ పరాక్రమలీల నిక్కమే నెఱుఁగనే। పుత్త్ర! నీ భుజబలస్ఫురణమునన
కాదె నా కిట్టి విఖ్యాతియు సిరియును। గలిగె; గీర్వాణసంఘంబుతోడఁ

గూడ నయ్యింద్రునిఁ గొనివచ్చి నా బంటుఁ । గా నొనరింపవే గర్వ మెసఁగ;
మాయావిదుండవు మహితదివ్యాస్త్రవి । శారదుండవు నీవు; సంగరమునఁ

ఆ. బగతు రెల్ల వెఱఁగుపడఁగ దృశ్యాదృశ్య । దుర్నిరూపభంగిఁ దొడరి చిక్కు
వఱుచు నీ మహోగ్రబాణ పాతంబులు । దశరథాత్మజులకుఁ దరమె యోర్వ? 113

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్ర!= ఓ కుమార! ఇంద్రజిత్తూ!; నీ పరాక్రమలీల= నీయొక్క శౌర్యం అనే ఆట; నిక్కము= నిజం; ఏను= నేను; ఎఱుఁగన్+ఏ?= తెలియనా? (నాకు తెలియదా - తెలుసు అని భావం); నీ భుజ బలస్ఫురణమునన్+అ= నీ భుజశక్తి; ప్రకటనంవలననే; కాదు+ఎ= కాదా; ఇట్టి= ఇటువంటి; విఖ్యాతియున్= కీర్తియు; సిరియును= సంపదయున్నూ; కలిగెన్= నాకు లభించాయి; గర్వము+ఎసఁగన్= దర్పం అతిశయించగా; గీర్వాణ సంఘంబుతోడన్= వేల్పులసముదాయంతో, కూడన్= సయితంగా; ఆ+ఇంద్రునిన్; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి; నాబంటుగాన్= నా సేవకుడిగా; ఒనరింపవే= చేయలేదా; నీవు= నీవు; మాయావిదుండవు= మాయ (ఉన్నదానిని లేనట్లుగా, లేనిదానిని ఉన్నట్లుగా భ్రాంతిగొలిపే మహిమ) తెలిసినవాడవు; మహిత, దివ్య+అస్త్రవిశారదుండవు= గొప్పవైన మంత్రబాణాలనుగూర్చి తెలిసినవాడవు; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; పగతురు+ఎల్లన్= శత్రువులు అందరు; వెఱఁగుపడఁగన్= భీతితో నిశ్చేష్టులుకాగా; దృశ్య+అదృశ్య, దుర్నిరూపభంగిన్= కనుపించి, కనుపించకుండగా (ఎక్కడున్నది) నిరూపించటానికి వీలులేని విధంగా; తొడరి= పూని; చిక్కు+పఱుచు= కష్టంకలిగించే; నీ, మహా+ఉగ్ర, బాణపాతంబులు= నీయొక్క గొప్పవైన భయంకరమైన అమ్ముల ప్రయోగాలు; దశరథ+ఆత్మజులకున్= దశరథుడి కుమారులకున్= రామలక్ష్మణులకు; ఓర్వన్+తరము+ఎ= సహించటానికి శక్యం ఔతుందా? (శక్యం కాదు).

తాత్పర్యం: ఓ కుమారా! నీవు ఎంతటి పరాక్రమవంతుడవో నే నెరుగుదును. నాకు వచ్చిన కీర్తిప్రఖ్యాతులకు నీవే కారణం. వేల్పుల సముదాయాన్ని, ఇంద్రుడిని, జయించి నీవు ఆతడిని నా సేవకుడిగా చేశావు. నీ దర్పం గొప్పది. నీవు మాయావిదుడవు. యుద్ధంలో శత్రువులను భ్రాంతిలో ముంచగలవు. కనుపిస్తూనే క్షణంలో అదృశ్యం కాగలవు. నీవు ఎచ్చట ఉన్నది శత్రువులు గుర్తించలేరు. భయంకరాలయిన నీ బాణప్రయోగాలకు దశరథుడి కుమారులు రామలక్ష్మణులు తట్టుకోలేరు.

ఆ. నిఖిలశత్రుచయము నిశ్శేషముగఁ జంపి । యనఘ! సమరనిహతు లైన యస్మ
దీయ జనులఋణము దీర్పుము; మసలక । పోయి రమ్ము; పోరఁ బొడిచి గెలుము'. 114

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! నిఖిలశత్రుచయమున్= సమస్తమైన శత్రువుల సమూహాన్ని; నిశ్శేషముగన్= మిగులకుండగా; చంపి= సంహరించి; సమరనిహతులు+ఐన= యుద్ధంలో చనిపోయిన; అస్మదీయజనుల ఋణము= నా వారలయొక్క అప్పు; తీర్పుము= చెల్లించుము; మసలక= తడయక; పోయిరమ్ము= వెళ్లిరమ్ము; పోరన్+పొడిచి= పోరవగా యుద్ధంచేసి; గెలుము= జయించుము.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్ముడా! శత్రువులలో ఒక్కరు మిగులకుండ అందరిని సంహరించి లోగడ యుద్ధంలో మరణించిన నావారిఋణం తీర్చుము నాయనా!. పోయిరమ్ము!, యుద్ధం చేసి శత్రువులను జయించుము.'

వ. అని కౌఁగిలించుకొని వీడుకొల్పిన నింద్రజిత్తు సత్వరుండై యరదం బెక్కి లంకాపురంబు వెలువడినం గని వనచరానీకంబు లార్చుచు నెదురు నడచుటయు, నతండు వారి నించుకయు సరకుగొనక కరతలం బెత్తి లక్ష్మణునిం బిలిచిన. 115

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసి; వీడుకొల్పినన్= మర్యాదగా సెలవు ఇచ్చి పంపగా; ఇంద్రజిత్తు= ఇంద్రజిత్తు; సత్వరుండు+ఐ= వేగం కలవాడై; అరదంబు+ఎక్కి= రథాన్ని అధిరోహించి; లంకాపురంబు= లంకానగరం; వెలువడినన్= వెలుపలికి రాగా; కని= అరసి; వనచర+అనీకంబులు= వానరసేనలు; ఆర్చుచున్= సింహనాదాలు చేస్తూ; ఎదురునడచుటయున్= మార్కొనుటయు; అతండు= అతడు - ఇంద్రజిత్తు; వారిన్= వారిని (క్రోతిమూకలను); ఇంచుకయున్= ఏ మాత్రమున్నూ; సరకుకొనక= లక్ష్యపెట్టక; కరతలంబున్+ఎత్తి= చేయిని సాచి; లక్ష్మణునిన్= లక్ష్మణుడిని; పిలిచినన్= ఆహ్వానించగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, రావణుడు ఇంద్రజిత్తును వీడ్కొలిపాడు. ఇంద్రజిత్తు వేగంగా రథాన్ని అధిరోహించి, లంకాపట్టణంనుండి వెలువడి యుద్ధభూమిని చేరాడు. ఇంద్రజిత్తుఆగమనాన్ని కాంచి వానరసేనలు అతడిని మార్కొన్నాయి కాని, ఆతడు వారిని లెక్కసేయక, చేయెత్తి లక్ష్మణుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు.

ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మణునితోడ యుద్ధము సేయుట (సం. 3-272-8)

క. విని యాతండును మౌర్వీ । నినదంబున గగనధారుణీమధ్యం బె
ల్లను మ్రోయ మత్తగజముం । గనిన మృగేంద్రుండపోలెఁ గడఁగెం బెలుచన్. 116

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆలకించి; ఆతండును= అతడుకూడా (లక్ష్మణుడుకూడా); మౌర్వీ, నినదంబునన్= వింటియొక్క అల్లెత్రాటిధ్వనిచేత; గగన, ధారుణీమధ్యంబు+ఎల్లను= ఆకసానికీ భూమికీ మధ్య నుండే ప్రదేశం అంతయు; మ్రోయన్= ప్రతిధ్వనించగా; మత్తగజమున్= మదించిన యేనుగును; కనిన= అరసిన; మృగ+ఇంద్రుండు+అ, పోలెన్= సింహమే అనేటట్లుగా; పెలుచన్= ఆటోపంతో; కడఁగెన్= విజృంభించాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు ఇంద్రజిత్తు పిలుపును ఆలకించి, తన అల్లెత్రాటిమ్రోత భూమ్యాకాశాల మధ్య నున్న ప్రదేశమంతా ప్రతిధ్వనించేటట్లుగా చేస్తూ - మదించిన ఏనుగును చూచి లంఘించే సింహమే అన్నట్లు - ఆటోపంతో అతనిపై విజృంభించాడు.

వ. అంత. 117

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

ఉ. జైత్రులు గోత్రభూమిధరసారులు సాగరధీరు లుల్లస
చ్చిత్ర ధనుఃకళావిదు లజేయులు భూరిజయార్థు లప్డు సౌ
మిత్రియు మేఘనాదుఁడు నమిత్రవిభేదులు దాఁకి రార్చి లో
కత్రయ భీకరప్రధనకౌతుక వేగిత చిత్తవృత్తులై. 118

ప్రతిపదార్థం: సౌమిత్రియున్= సుమిత్రకొడుకు లక్ష్మణుడును; మేఘనాదుఁడున్= ఇంద్రజిత్తూ; అమిత్రవిభేదులు= శత్రువులను చీల్చి చెండాడేవారు; జైత్రులు= జయశీలం కలవారు; గోత్రభూమిధరసారులు= కులపర్వతాలయొక్క నిగ్గు కలవారు; సాగరధీరులు= సముద్రం వంటి ధైర్యంకలవారు; ఉత్+లసత్+చిత్ర, ధనుస్+కళా, విదులు= ప్రకాశమానమైన ఆశ్చర్యకరమైన విలువిద్య నెరిగినవారు; అజేయులు= గెలువశక్యం కానివారు; భూరి, జయ+అర్థులు= గొప్పగెలుపును కోరేవారు; అప్డు=

అపుడు; లోక, త్రయ, భీకర, ప్రధన, కౌతుక వేగిత, చిత్తవృత్తులు+ఐ= మూడుజగత్తులకు భయంకరమైన యుద్ధం చేయటంలో వేడుకచే తొందరింపబడిన మనస్సులయొక్క వ్యాపారాలు కలవారై; ఆర్చి= సింహనాదాలు చేసి; తాఁకిరి= (ఒండొరులను) మార్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో గెలుపుపొందే నేర్పుకలవారు, కులపర్వతాలయొక్క నిగ్గు గలవారు, సముద్ర ధీరులు, అచ్చెరువుకొలిపే, విలువిద్యలో ఆరితేరినవారు, గెలువశక్యం కానివారు, గొప్పవిజయాలను సాధింపకోరేవారు, శత్రుసంహారులు అయిన సుమిత్రకొడుకు లక్ష్మణుడున్నూ మేఘనాదుడు అయిన ఇంద్రజిత్తున్నూ మూడులోకాలు భీతి చెందే భయంకర యుద్ధంలో వేడుకతో కూడిన వేగం కల మనఃప్రవృత్తి కలవారై సింహనాదాలు చేస్తూ ఒండొరులను ఎదుర్కొన్నారు.

విశేషం: భూభారం వహించే కులపర్వతాలు ఏడు. అవి; 1. మహేంద్రం 2. మలయం 3. గంధమాదనం 4. వింధ్యం 5. సహ్యం 6. శుక్తిమంతం 7. పారియాత్రం.

క. మచ్చరము మీఱ నొండొరుఁ । జిచ్చఱ పిడుగులను బోని శితవిశిఖములం
జెచ్చెర నొంపఁగ విలు నే । ర్పచ్చటఁ దుల్యంబు లయ్యె నయ్యిరువురకున్. 119

ప్రతిపదార్థం: మచ్చరముమీఱన్= ఈసు అతిశయింపగా; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; చిచ్చు+అఱపిడుగులను+పోని= అగ్నిని వెదజల్లుతూ మండెడి పిడుగులను పోలిన; శితవిశిఖములన్= వాడి అయిన బాణాలచేత; చెచ్చెరన్= వేగంగా; నొంపఁగన్= నొచ్చేటట్లు చేయగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఆఇద్దరికీ; విలునేర్పు= ధనువు నందలి కౌశలం; అచ్చటన్= ఆ యుద్ధభూమిలో; తుల్యంబులు= సమానాలు; అయ్యెన్= అయినది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రజిత్తూ లక్ష్మణుడూ మాత్సర్యంతో ఒకరినొకరు చిచ్చఱపిడుగులవంటి బాణాలతో వేగంమీర పోరాటం కొనసాగించగా; విలువిద్యలో వారు ఇరువురును సమస్కంధులుగా కన్పించారు.

విశేషం: తుల్యంబయయ్యె అని పాఠాంతరం.

క. తనకంటె నపుడు రావణ । తనయుం డని మీఱఁ జూచుఁ, దా నాతనికం
టెను మున్న రాఘవానుజుఁ । డనుపమశరలీల నతిశయంబుగ మెఱయున్. 120

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో; తనకంటెన్= తనకంటె (లక్ష్మణుడికంటె); రావణతనయుండు= రావణుడికుమారుడు, ఇంద్రజిత్తు; అనిన్= యుద్ధంలో; మీఱన్+చూచున్= అతిశయించటానికి యత్నిస్తాడు; తాన్= తాను (లక్ష్మణుడు); ఆతనికంటెను= ఇంద్రజిత్తుకంటెను; మున్ను+అ= ముందుగా; రాఘవ+అనుజుఁడు= లక్ష్మణుడు; అనుపమ, శర, లీలన్= సాటిలేని బాణప్రయోగం అనే క్రీడలో; అతిశయంబుగన్= మిక్కుటంగా; మెఱయున్= వెలుగొందుతాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని బాణప్రయోగంలో లక్ష్మణుడికంటె ఇంద్రజిత్తు మించటానికి యత్నించేవాడు; ఇంద్రజిత్తుకంటె ముందే లక్ష్మణుడు అతిశయించి తనమేటితనాన్ని ప్రదర్శించేవాడు.

క. అంతఁ బటుతోమరంబుల । నెంతయు వెస నృపతనూజు నింద్రజి వైవన్
సంతతశరముల నన్నిటి । నింతింతలు శకలములుగ నేసె నతండున్. 121

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; పటుతోమరంబులన్= గొప్పవైన చిల్లకోలలను; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వెసన్= శీఘ్రంగా; నృపతనూజున్= రాజపుత్రుడిని - లక్ష్మణుడిని; ఇంద్రజి= ఇంద్రజిత్తు; వైవన్= వేయగా; అతండున్= అతడును (లక్ష్మణుడు); సంతతశరములన్= ఎడతెగని బాణాలచేత; అన్నిటిన్= అన్నిటిని (ఆ తోమరాలను అన్నిటిని); ఇంత+ఇంతలు= చిన్నిచిన్ని; శకలములుగన్= ముక్కలుముక్కలయ్యేటట్లుగా; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు గొప్పవైన చిల్లకోలలను మిక్కుటమైన వేగంతో లక్ష్మణుడిపైకి ఇంద్రజిత్తు విసరాడు. లక్ష్మణుడు ఎడతెగని బాణపరంపరలు ప్రయోగించి ఆ తోమరాలను అన్నిటిని చిన్నచిన్న ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించాడు.

వ. అట్టియెడ నంగదుండు గడంగి లక్ష్మణునకుం దలకడచి యమందవేగంబున మందోదరీనందనుం గదిసి ఘనమహీరుహంబునఁ దన్మస్తకంబు వ్రేసినఁ, జలింపక నిలింపవైరి నిశితప్రాసంబు వాసవపౌత్త్రుం జంప నెత్తుటయు, లక్ష్మణుండు దానిం దునియ నేసిన, నయ్యసురయు గదాదండంబుఁదీర్చి యంగదువక్షంబు వ్రేసినం, దొలంగక చెలంగి వాలిసూనుండు సాలవృక్షంబున నా రాక్షసురథంబు రథ్యసారథి సహితంబుగాఁ జదియనడిచె; నట్లు విరథుండయి యచ్చోటన యంతర్ధానంబు నొంది గగనగతుండయ్యెఁ; బదంపడి. 122

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ తరుణంలో; అంగదుండు= వాలికొడుకు, వానరయువరాజు; కడంగి= పూని; లక్ష్మణునకున్; తలకడచి= లక్ష్మణుడిని అతిక్రమించి ఉరికి; అమంద, వేగంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; మందోదరీనందనున్= మందోదరికొడుకు - ఇంద్రజిత్తును; కదిసి= మార్కొని; ఘన, మహీరుహంబునన్= పెనుమ్రాకుతో; తత్+మస్తకంబున్= ఆతడియొక్క - ఇంద్రజిత్తుయొక్క శిరమును; వ్రేసినన్= కొట్టగా; చలింపక= కంపించక; నిలింపవైరి= వేల్పులవిరోధి - ఇంద్రజిత్తు; నిశిత, ప్రాసంబు= వాడిఅయినఈటెను; వాసవపౌత్త్రున్= అంగదుడిని (దేవేంద్రుడి మనుమడిని); చంపన్= సంహరించటానికి; ఎత్తుటయును= పూనుటయున్నూ; లక్ష్మణుండు; దానిన్= దానిని; తునియన్+ఏసినన్= బాణం ప్రయోగించి ఖండించగా; ఆ+అసురయున్= ఆ రాక్షసుడును, ఆ ఇంద్రజిత్తును; గదాదండంబున్= గుదియను; తీర్చి= సవరించి; అంగదువక్షంబు= అంగదుడియొక్క రొమ్ము; వ్రేసినన్= కొట్టగా; తొలంగక= తప్పుకొనక; చెలంగి= విజృంభించి; వాలిసూనుండు= అంగదుడు (వాలికొడుకు); సాల, వృక్షంబునన్= మద్దిచెట్టుతో; ఆ రాక్షసురథంబు= ఆ రక్కసుడియొక్క, ఇంద్రజిత్తుయొక్క అరదం; రథ్యసారథి సహితంబుగాన్= గుఱ్ఱాలు సూతుడితో సహా; చదియన్+అడిచెన్= పచ్చడి అయ్యేటట్లు కొట్టాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; విరథుండు+అయి= తేరు కోల్పోయినవాడు అయి; (ఇంద్రజిత్తు); ఆ చోటన్+అ= ఆస్థలంలోనే; అంతర్ధానంబున్+ఒంది= అదృశ్యమై; గగన, గతుండు+అయ్యెన్= ఆకాశసీమకు వెళ్ళినవాడు అయినాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో వాలికొడుకు వానరయువరాజు అంగదుడు వేగంగా లక్ష్మణుడిని అతిక్రమించి దూకి మండోదరికొడుకు అయిన ఇంద్రజిత్తును మార్కొని, ఆతడితలను ఒకపెద్దమ్రానుతో కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు తట్టుకొని వేల్పులవిరోధి అయిన ఇంద్రజిత్తు ఒక వాడిఅయిన ఈటెతో అంగదుడిని సంహరించపూనుకొన్నాడు. అంతలో లక్ష్మణుడు ఆ ఈటెను తన బాణంతో ఖండించాడు. అప్పుడు ఇంద్రజిత్తు గదాదండంతో అంగదుడి రొమ్ముపై కొట్టాడు. అంగదుడును ఆ దెబ్బకు తట్టుకొని మద్దిచెట్టు గొని ఇంద్రజిత్తు రథాన్ని, సారథిని పచ్చడిఅయ్యేటట్లుగా మోదాడు. ఆ విధంగా రథాన్ని కోలుపోయిన ఇంద్రజిత్తు అచ్చటికచ్చటే అదృశ్యమై ఆకసానికి ఎగిరిపోయాడు. పిమ్మట.

క. 'ఎవ్వలన నుఱుకునో యతఁ । డెవ్వరి నెటు సేయునొక్కొయిం' దనుచుఁ గడున్
నివ్వెఱపడి కపిసేనలు । గ్రొవ్వసెడం బంక్తివదనుకొడు కుద్ధతుఁడై. **123**

ప్రతిపదార్థం: ఏ+వలనన్= ఏవైపునకు; ఉఱుకును+ఓ= దూకునో; అతఁడు= వాడు, ఇంద్రజిత్తు; ఎవ్వరిన్= ఎవరిని; ఎటు+చేయున్+ఒక్కొ= ఏమిచేయునో కదా; ఇందున్= ఇచట; అనుచున్= అని యోచిస్తూ; కడున్= మిక్కిలి; నివ్వెఱపడి= అచ్చెరువొంది; కపిసేనలు= వానరసైన్యాలు; క్రొవ్వు+చెడన్= దర్పం గోల్పడగా; పంక్తివదను, కొడుకు= పదితలల వాడి పుత్రుడు, రావణుడికొడుకు ఇంద్రజిత్తు; ఉద్ధతుఁడు+ఐ= గర్వంతో విజృంభించిన వాడై.

తాత్పర్యం: 'అదృశ్యుడై ఆకాశానికి ఎగిరిన ఇంద్రజిత్తు ఎక్కడ ఏ వైపు దూకుతాడో! ఏవిధంగా ప్రవర్తిస్తాడో ఎవరిమీద పడతాడో' అని వానరసేనలు అచ్చెరువుతో భీతిల్లాయి. రావణుడికొడుకు ఇంద్రజిత్తు గర్వంతో విజృంభించినవాడై.

చ. ఉఱుముచు నంత్యకాలచలితోగ్రబలాహకలీల దోఁపఁగాఁ
దఱచగు ఘోరపుంబిడుగుతండము వోని శరప్రతాన ము
క్కఱఁ దొరఁగించుచుం గపిబలావళిఁ ద్రుంచి కలంచె నేపునన్
నెఱఁకులు నొంచి బాణమయనీరధి ముంచె రఘుప్రవీరులన్. **124**

ప్రతిపదార్థం: ఉఱుముచున్= గర్జిస్తూ; అంత్య, కాల, చలిత+ఉగ్ర, బలాహక, లీల+తోఁపఁగాన్= ప్రళయసమయంలో తిరుగాడే భయంకరమైన మేఘంమాదిరి కన్పట్టగా; తఱచు+అగు= దట్టమైన; ఘోరము+పిడుగు, తండము+పోని= భయంకరాలైన పిడుగులసముదాయాన్ని పోలే; శరప్రతానమున్= బాణాల సమూహాన్ని; ఉక్కు+అఱన్= బలం అణగిపోయేటట్లుగా; తొరఁగించుచున్= వర్షిస్తూ; కపి, బల+ఆవళిన్= వానరసేనా సమూహాలను; త్రుంచి= ఖండించి; ఏపునన్= దర్పంతో; కలంచెన్= కలతచెందించాడు; రఘుప్రవీరులన్= రఘువంశంలో జనించిన గొప్పవీరులను; (రామలక్ష్మణులను); నెఱఁకులు+నొంచి= ఆయువుపట్టులు నొచ్చేటట్లుగా చేసి; బాణమయనీరధిన్= శర సముద్రంలో; ముంచెన్= మునిగేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రజిత్తు ప్రళయకాలంలోని భయంకరమేఘంమాదిరిగా గర్జిస్తూ చిచ్చఱపిడుగుల సముదాయాలను పోలినబాణజాలాలను బలం జారిపోయేటట్లుగా కపిసేనలపై కురిపించి దర్పంతో కలత నొందించాడు. రామలక్ష్మణులను ఆయువుపట్టులు నొచ్చేటట్లుగా శర సముద్రంలో మునిగేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. మాయాధికు నంతర్హిత । కాయుఁ బురందరవిరోధిఁ గాకుత్స్థులు క్రో
ధాయత్తు లగుచు నేసిరి । ధీయుక్తులు శబ్దభేదిదివ్యాస్త్రములన్. **125**

ప్రతిపదార్థం: మాయ+అధికున్= కపటమహిమచేత గొప్పతనం కలవాడిని; అంతర్హితకాయున్= కనిపించని దేహం కలవాడిని; పురందరవిరోధిన్= దేవేంద్రుడి శత్రువును - ఇంద్రజిత్తును; ధీయుక్తులు= బుద్ధిబలంతో కూడినవారు; కాకుత్స్థులు= కకుత్స్థవంశంలో జన్మించినవారు, శ్రీరాముడును లక్ష్మణుడును; క్రోధ+ఆయత్తులు+అగుచున్= ఆగ్రహంతో సన్నద్ధులు ఔతూ; శబ్ద, భేది, దివ్య+అస్త్రములన్= శబ్దాన్ని అనుసరించి ఛేదించే దేవతామహిమ గల మంత్రబాణాలతో; ఏసిరి= కొట్టారు.

తాత్పర్యం: అదృశ్యమైన దేహం కలవాడు ఇంద్రజిత్తు. అతడు కపటయుద్ధంలో ఆరితేరినవాడు. ఇక అతడిని బాణాలతో కొట్టటం ఎట్లా? బుద్ధికుశలత కల కాకుత్స్థులు కంటికి కనుపించని ఇంద్రజిత్తును శబ్దభేదిబాణాలు ప్రయోగించి కొట్టారు.

విశేషం: శబ్దభేది బాణాలంటే - లక్ష్యం అదృశ్యమై ఉన్నప్పటికి కేవలం చప్పుడునుబట్టి లక్ష్యం ఉన్నతావు నెరిగి ప్రయోగించే అమ్ములు. ఇట్టిశక్తి మేటి విలుకాండ్రలో కొంతమందికి మాత్రమే ఉంటుంది. అట్టిశక్తి నార్జించిన భారతవీరులలో అర్జునుడు పేర్కొనదగినవాడు.

వ. వానికి నలిగి సుగ్రీవాది వానరులు వృక్షశిలాప్రకరంబులు గైకొని యాకసంబున కెగసిన నద్దానవుండు వారి నందఱ వెఱచఱవ నేయుటయుఁజేవ సెడి మగుడి పుడమి కెఱఁగిరి; వాఁడంత నిలువక వాఁడి తూపులు వఱపి రామలక్ష్మణులఁ గరంబు నొప్పించినం జెయ్వేది యయ్యన్నయుం దమ్ముండును గపిబలంబు లడల ధరణీతలంబునకు నొరగి విలయకాలపతితు లైన సూర్యేందుల చందంబున నున్నంగని సింహనాదంబుసేసె. **126**

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= అతడికి (ఇంద్రజిత్తుకు); అలిగి= ఆగ్రహం చెంది; సుగ్రీవ+ఆది, వానరులు= సుగ్రీవుడు మొదలగు కోతులు; వృక్ష, శిలా, ప్రకరంబులు= చెట్లు, రాళ్ల సమూహాలు; కైకొని= చేతబట్టి; ఆకసంబునకున్= ఆ గగనానికి; ఎగసినన్= ఎగిరి వెళ్ళగా; ఆ, దానవుండు= ఆ రాక్షసుడు - ఇంద్రజిత్తు; వారిన్+అందఱన్= వారలను అందరిని - ఆ సుగ్రీవాదులను; వెఱచఱవన్= భయపడేట్టు; ఏయుటయున్= బాణాలతో కొట్టటమున్నూ; చేవ+చెడి= ఉక్కు తఱిగి; మగుడి= తిరిగి; పుడమికిన్= భూమికి, ఎఱఁగిరి= కూలిరి; వాఁడు= అతడు (ఇంద్రజిత్తు); అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆలసించక; వాఁడితూపులు= వాడిఅయిన బాణాలు; వఱపి= ప్రయోగించి; రామలక్ష్మణులన్= శ్రీరాముడిని మరియు లక్ష్మణుడిని; కరంబు= మిక్కిలి; నొప్పించినన్= బాధించగా; చెయ్వేది= చేయ్వు+ఏది= చేష్టలు తొలగి; ఆ+అన్నయును, తమ్ముండును= (రామలక్ష్మణులు); కపిబలంబులు= వానరసేనలు; అడలన్= భయంచెందగా; ధరణీతలంబునకున్= భూమి భాగానికి; ఒరగి= వ్రాలి; విలయకాల పతితులు= ప్రళయసమయంలో (భూమిపై) పడిపోయిన; సూర్య+ఇందుల= సూర్యుడు చంద్రుడు; చందంబునన్= మాదిరిగా; ఉన్నన్= ఉండగా; (ఇంద్రజిత్తు); కని= అరసి; సింహనాదంబు+చేసె= సింహంవలె గర్జించి. (క్రిందిపద్యముతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: ఇంద్రజిత్తుపై కోపించి, సుగ్రీవుడు మున్నగు వానరవీరులు పెద్దరాళ్ళ గుంపును, చెట్లసమూహాలను పట్టుకొని ఆకసానికి ఎగిరి వెళ్ళారుకాని ఆ రాక్షసుడు వారందరూ భయపడేటట్లుగా వాడిబాణాలను ప్రయోగించాడు. వారు అందరూ తిరిగి నేలపై కూలారు. అంతట ఇంద్రజిత్తు నిశితబాణాలు ప్రయోగించి శ్రీరాముడిని లక్ష్మణుడిని నొప్పించాడు. రామలక్ష్మణులు చేష్టలు దక్కి మూర్ఛిల్లి నేలపై వ్రాలారు. వానరసేనలు భీతిల్లి గజగజలాడాయి. అప్పుడు నేలపై బడిన రామలక్ష్మణులు ప్రళయకాలంలో భూమిపై పడిన సూర్యచంద్రులవలె భాసించారు. ఆ దృశ్యాన్ని కాంచి, విజయదర్పంచేత ఇంద్రజిత్తు సింహనాదం చేశాడు.

విశేషం: కవిత్రయంనాటి తెలుగుబాసకు నేటికాలపు తెలుగుబాసకు అక్కడక్కడ ఈషద్భేదాలు కానబడతాయి. ముఖ్యంగా-కారకంలో (విభక్తిప్రత్యయాల ప్రయోగంలో). 'వానికి నలిగి' అనేది ప్రాచీనప్రయోగం. నేడు మనం అతడిపై అలిగి, అతనిపై ఆగ్రహించి అని అంటాం.

మ. పరమోదాత్తులఁ బార్థివోత్తముల శుంభద్విక్రమారంభులన్
సురసంకాశులఁ గోసలప్రభుల నస్తోకప్రభోద్దాములన్
వరలాభోన్నతుఁ డన్నిశాచరుఁడు గర్వం బొప్ప దుర్వార ని
ర్భర' నాగాస్త్రములం దదాహవమహిన్ బంధించె నయ్యిద్దఱన్. 127

ప్రతిపదార్థం: వరలాభ+ఉన్నతుఁడు= వరాలను పొందటంచేత గొప్పతనం కలవాడు; ఆ+నిశాచరుఁడు= ఆ రక్కసుడు - ఆ ఇంద్రజిత్తు; గర్వంబు+ఒప్పన్= దర్పం శోభిల్లేటట్లుగా; పరమ+ఉదాత్తులన్= మిక్కిలి గొప్పవారిని; పార్థివ+ఉత్తములన్= రాజులలో శ్రేష్ఠులను; శుంభత్+విక్రమ+ఆరంభులన్= దేదీప్యమానమైన పరాక్రమంతో కూడిన పురుషకారం కలవారిని; సుర, సంకాశులన్= దేవతలతో సమానులను; కోసలప్రభులన్= కోసల రాజ్యానికి అధినేతలను; అస్తోక, ప్రభా+ఉద్దాములన్= మిక్కుటమైన తేజస్సుతో గంభీరమైన ఆకృతులు కలవారిని; ఆ+ఇద్దఱన్= ఆ ఇరువురను, శ్రీరాముడిని లక్ష్మణుడిని (రామలక్ష్మణులను); దుర్వార, నిర్భర, నాగ+అస్త్రములన్= వారించటానికి శక్యం కాని భరించటానికి వీలులేనంత తీవ్రా లైన పాములకు సంబంధించిన మంత్రబాణాలచేత; తత్+ఆహవమహిన్= ఆ యుద్ధభూమిలో; బంధించెన్= కట్టివేశాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలిగొప్పవారు, రాజన్యులలో శ్రేష్ఠులు, దేదీప్యమానమైన శౌర్యం అనే తేజస్సుతో వెలుగొందేవారు, వేల్పులతో సమానులు, కోసలదేశానికి అధిపతులు, మిక్కుటమైన వర్చస్సుతో విరాజిల్లేవారు అగు రామలక్ష్మణులను, వరాలు పొందటంచేత మహిమను ఆర్జించినవాడు అయిన ఇంద్రజిత్తు ఆయుద్ధభూమిలో విజృంభించి, వారించటానికి వీలులేని 'నాగాస్త్రాలు' ప్రయోగించి బంధించాడు.

వ. తదవసరంబున సుగ్రీవసుషేణ జాంబవత్ప్రముఖు లైన కపివీరులు రామలక్ష్మణు లున్నయెడకుం జనుదెంచి, యెయ్యదియునుం జేయునది నేరక దుఃఖితు లగుచుండ నవ్విభీషణుండు వారి నాశ్వాసించి, బ్రహ్మాస్త్ర ప్రయోగంబున నారాజకుమారులకు బంధమోక్షంబు గావించె; సుగ్రీవుండు విశల్యకరణి యను నౌషధంబున వారల విశల్యదేహులఁ జేసి; నిట్లు ప్రబుద్ధులై రాఘవులు గ్రమ్మఱఁ గయ్యంబునకుం గడంగి; రప్పుడు రావణానుజుండు రామునకుఁ గృతాంజలి యై యి ట్లనియె. 128

ప్రతిపదార్థం: తత్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సుగ్రీవ, సుషేణ, జాంబవత్+ప్రముఖులు+ఐన= సుగ్రీవుడు, సుషేణుడు, జాంబవంతుడు మున్నగునాయకులు అయిన; కపివీరులు= వానరయోధులు; రామలక్ష్మణులు= రాముడును లక్ష్మణుడును; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నస్థలానికి; చనుదెంచి= వచ్చి; ఎయ్యదియునున్= ఏ+అదియునున్= దేనిని కూడా; చేయునది నేరక= చేయదగింది తెలియజాలక; దుఃఖితులు+అగుచుండన్= శోకిస్తున్నవారు ఔతూఉండగా, ఆ+విభీషణుండు; వారిన్= వారిని (ఆ కపివీరులను); ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; బ్రహ్మాస్త్ర (బ్రహ్మ+అస్త్ర) ప్రయోగంబునన్= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రమహిమ కల బాణాన్ని ఉపయోగించి; ఆ రాజకుమారులకున్= ఆ రాజపుత్రులకు, రామలక్ష్మణులకు; బంధమోక్షంబు+కావించెన్= (నాగపాశాలయొక్క) బంధంనుండి విముక్తిని కల్పించాడు; సుగ్రీవుండు; విశల్యకరణి= విశల్యకరణి అనేపేరుకల; ఔషధంబునన్= మందుచేత; వారలన్= వారిని (రామలక్ష్మణులను); విశల్యదేహులన్= బాధకలిగించే పదార్థాలు తొలగిన శరీరాలు కలవారినిగా; చేసెన్= కావించాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రబుద్ధులు+ఐ= స్పృహను కాంచి, తెలివిని పొందినవారై; రాఘవులు= రఘువంశజులు రామలక్ష్మణులు; క్రమ్మఱన్= మరల; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; కడంగిరి= పూనుకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; రావణ+అనుజుండు= రావణుడితమ్ముడు విభీషణుడు; రామునకున్; కృత+అంజలి+ఐ= నమస్కరించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సుగ్రీవుడు, సుషేణుడు, జాంబవంతుడు మున్నగు వానరనాయకులు మూర్ఛిల్లిన రామలక్ష్మణులవద్దకు వచ్చి చేసేదిలేక దుఃఖించసాగారు. అంత, విభీషణుడు అక్కడికి వచ్చి బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి రామలక్ష్మణులను నాగపాశాలనుండి బంధవిముక్తులను కావించాడు. సుగ్రీవుడు విశల్యకరణి అనే ఔషధంతో రామలక్ష్మణుల దేహాలనుండి బాధ కలిగించే పదార్థాలను తొలగించాడు. ఈ విధంగా మూర్ఛనుండి తేరి, తెలివినొందిన రాముడును లక్ష్మణుడును మరల యుద్ధం చేయటానికి ఉద్యుక్తులయ్యారు. అప్పుడు రావణుడి తమ్ముడు అయిన విభీషణుడు శ్రీరాముడికి నమస్కరించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: 'విశల్యకరణి'- ములుకులు తీసివేసేది. శల్యం అనగా శరీరాన్ని నొప్పించే ముల్లు వంటి పదార్థం. విశల్యకరణి- దేహంలోని రక్తాన్ని శుద్ధి చేసే ఔషధం. ఇది గుడూచి తిప్పతీగ అని కొందరు, దంతినేపాళం అని కొందరు చెప్పుతున్నారు. భారతదేశాన మిక్కిలి ప్రాచీనకాలంలో శరీరంలో నాటిన ములుకులను నెట్టి ఆగాయాలను మాన్పే ఔషధాలు ఉన్నట్లు మనకు వాఙ్మయసాక్ష్యం ఇట లభిస్తున్నది. కరణులు నాలుగు : 1. విశల్యకరణి 2. సంధానకరణి 3. సావర్ణకరణి 4. సంజీవకరణి.

సీ. 'నరనాథ! కిన్నరనాథుని పనుపున । శ్వేతుండు నాఁగఁ బ్రసిద్ధుఁ డైన
గుహ్యకుఁ డిదె మీకుఁ గొనివచ్చె దివ్యతో । యంబు; లీ జలముల నంబుజాక్ష!
నయనపద్మక్షాళనము సేయుఁ; డిప్పు డ । దృశ్యభూతము లెల్లఁ దెల్లముగను
గానఁగఁ బడు' నన్నఁ గైకొని రాఘవుం । డనుజసహాయసమన్వితముగ

ఆ. నట్ల చేసి, కనియె నంబరమధ్య సం । చారుఁ గృతవిపక్షసంప్రహారు
నింద్రజాలశీలు నింద్రవిద్రావణు । రావణాగ్రతనయు రహితవినయు. 129

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ!= రాజా, శ్రీరామా!; కిన్నరనాథుని పనుపునన్= కిన్నరుల రాజుయొక్క ఆజ్ఞచేత, కుబేరుడి ఆజ్ఞచొప్పున; శ్వేతుండు+నాఁగన్= శ్వేతుడు అనగా; ప్రసిద్ధుఁడు+ఐన= యశస్సు నార్జించినవాడు అయిన; గుహ్యకుఁడు= వేల్పుజాతివాడు; దివ్యతోయంబులు= దేవతామహిమ కల నీళ్ళు; మీకున్= మీకొరకు; కొనివచ్చెన్= తీసికొనివచ్చాడు; అంబుజ+అక్ష!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడా! శ్రీరామచంద్రా! ఇది+ఎ= (ఇదె) ఇదుగో; ఈ జలములన్= ఈ నీళ్లతో; నయనపద్మక్షాళనము= పద్మాలవంటి కన్నులను కడుగుకొనటం; చేయుఁడు= చేయండి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; అదృశ్యభూతములు+ఎల్లన్= కానుపించని జడపదార్థాలు అన్నియున్నూ; తెల్లముగను= సుస్పష్టంగా; కానఁగఁబడున్= కన్పిస్తాయి; అన్నన్= అని పలుకగా; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; కైకొని= (ఆ దివ్యజలాలను) స్వీకరించి; అనుజ, సహాయ, సమన్వితముగన్= తమ్ముని సహాయంతో సాయము చేసే సహవ్రతులతోపాటుగా; అట్లు+అ+చేసి= ఆ విధంగానే చేసి (నయనప్రక్షాళనం చేసి); అంబరమధ్యసంచారున్= ఆకసం మధ్య తిరుగుతున్న వాడిని; కృతవిపక్ష సంప్రహారున్= శత్రువులను సంహరించినవాడిని; ఇంద్రజాలశీలున్= కనికట్టుకళలో చేయి తిరిగినవాడిని; ఇంద్రవిద్రావణున్= దేవేంద్రుడిని నిరసింపచేసినవాడిని; రావణ+అగ్ర, తనయున్= రావణుడియొక్క పెద్దకొడుకును; రహితవినయున్= అణకువ లేనివాడిని, దర్పం కలవాడిని - ఇంద్రజిత్తును; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: 'శ్రీరామా! కుబేరుడు పంపగా శ్వేతుడనే దేవజాతివాడు మీకొరకు దివ్యజలాలను తెచ్చాడు. అంబుజాక్షా! వాటిని మీకనుదమ్ములకు రాసుకొంటే చాలు అదృశ్యంగా ఉండే సమస్త పదార్థాలుకూడా కంటికి సుస్పష్టంగా కనపడతాయి. కాబట్టి వాటిని స్వీకరించండి' అని విభీషణుడు అన్నాడు. శ్రీరాముడు తన తమ్ముడి సహాయంతో ఆవిధంగా ఆచరించాడు. దానితో ఆకాశం మధ్యలో తిరుగుతున్నవాడు, శత్రువులపై దెబ్బతీసే నిపుణుడు,

మాయాజాలప్రవీణుడు, ఇంద్ర విజేత, వినయరహితుడు, రావణుని పెద్ద కొడుకు అయిన ఇంద్రజిత్తును స్పష్టంగా చూడగలిగాడు.

వ. ఆ రక్కసుండునుందన చేసిన పౌరుషంబు ప్రతిహతంబగుటకు విస్మయం బంది, మగుడి హోమకార్యంబునకుం బోవం దొడంగిన నెఱింగి, విభీషణుండు లక్ష్మణుం జూచి' యన్నీచునకు హోమసమాప్తి యయ్యె నేని నెవ్వరికిం గెలువ నశక్యంబు; వీని వెన్నడిం దగిలి తెగటార్పు' మనిన నతండు. 130

ప్రతిపదార్థం: ఆ, రక్కసుండునున్= ఆ రాక్షసుడున్నూ, (ఇంద్రజిత్తున్నూ); తన చేసిన= తాను ఒనర్చిన; పౌరుషంబు= పురుషకారం, పురుషయత్నం; ప్రతిహతంబు+అగుటకున్= వ్యర్థం కావటానికి; విస్మయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; మగుడి= మరల; హోమకార్యంబునకున్= అభిచారహోమం సల్పటానికి; పోవన్+తొడంగినన్= వెడలటానికి ఉద్యమించగా; విభీషణుండు; ఎఱింగి= తెలిసికొని; లక్ష్మణున్+చూచి= లక్ష్మణుడినిచూచి; ఆ+నీచునకున్= ఆ దుష్టుడికి; హోమ, సమాప్తి+అయ్యెన్+ఏనిన్= వేల్పుట పూర్తి అయితే; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనా; గెలువన్= జయించటం; అశక్యంబు= సాధ్యం కాదు; వీనిన్= ఇతడిని (ఇంద్రజిత్తును); వెన్నడిన్+తగిలి= వెంటబడి పూని (వెన్నడి వెన్నాడి రూపాంతరం); తెగటార్పుము= సంహరించుము; అనినన్= అని (విభీషణుడు) చెప్పగా; అతండు= లక్ష్మణుడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఇంద్రజిత్తు తన పురుషకారమంతా వ్యర్థంకావటంచేత ఆశ్చర్యపడి తిరిగి అభిచారహోమం చేయటానికి ఉద్యమించాడు. ఆ విషయం తెలిసికొని, విభీషణుడు లక్ష్మణుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఓ లక్ష్మణా! ఈ నీచుడైన ఇంద్రజిత్తు మరల అభిచారహోమాన్ని నెరవేరిస్తే ఇతడిని ఎవ్వరూ జయించనలవికాదు. కాబట్టి ఈతడిని వెన్నంటి సంహరించుము'- అని చెప్పగా అంతట లక్ష్మణుడు.

ఆ. ఆర్చి వెనుకఁ దగిలి యశనికల్పము లైన । శరము లేయుటయు, నిశాటవరుఁడు
గినిసి వడి నెదిర్చి కీలించె లక్ష్మణు । నంగకముల నుజ్జ్వలాంబకములు. 131

ప్రతిపదార్థం: ఆర్చి= పెద్దకేక వేసి, సింహనాదం చేసి; వెనుకన్+తగిలి= వెన్నంటి వెడలి; అశనికల్పములు+ఐన= పిడుగులతో సమానా లయిన; శరములు= బాణాలు; ఏయుటయున్= ప్రయోగించుటయున్నూ; నిశాటవరుఁడు= రాక్షసశ్రేష్ఠుడు, ఇంద్రజిత్తు; కినిసి= ఆగ్రహించి; వడిన్= వేగంగా; ఎదిర్చి= మార్కొని; లక్ష్మణు+అంగకములన్= లక్ష్మణుడి అవయవాలయందు; ఉత్+జ్వల+అంబకములు= వెలుగొందేబాణాలు; కీలించెన్= నాటెను.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు సింహనాదం చేసి ఇంద్రజిత్తును వెన్నాడి చిచ్చరపిడుగులను పోలిన బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఆ రాక్షసుడైన ఇంద్రజిత్తు ఆగ్రహించి వేగంగా లక్ష్మణుడిని మార్కొని అతడి అవయవాలలో ప్రకాశమానాలైన బాణాలు నాటాడు.

వ. ఇట్లు దలపడి యవ్వీరు లిరువురు నిశాచరవనచరబలంబులు రణం బుడిగి వెఱఁగుపడి తమపోరు సూచుచుండ నుద్దండవేదండ యుగళంబు పోలిక నాభీలశార్దూలద్వయంబు కరణి నసహ్యసింహ యమళంబు కైవడి నతిఘోరయుద్ధంబు సేయం దొడంగి; రంత. 132

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా, తలపడి= మార్కొని; అవ్వీరులు= ఇరువురున్= ఇద్దరు (లక్ష్మణుడున్నూ, ఇంద్రజిత్తున్నూ); నిశాచర, వనచర, బలంబులు= రాక్షసులయొక్కయు వానరులయొక్కయు సేనలు; రణంబు+ఉడిగి= యుద్ధాన్ని విరమించి;

వెఱఁగుపడి= ఆశ్చర్యంపొంది; తమపోరు= తమయుద్ధం; చూచుచుండన్= దర్శిస్తూ ఉండగా; ఉద్దండ, వేదండ యుగళంబు, పోలికన్= రెండు గొప్ప ఏనుగులవలె; ఆభీల, శార్దూల, ద్వయంబు, కరణిన్= భయంకరమైన రెండు పెద్దపులుల వలె; అసహ్య, సింహ, యమళంబు, కైవడిన్= సహింపరాని రెండు సింహాలవలె; అతిఘోరయుద్ధంబు= మిక్కిలి భయంకరమైన పోరాటం; చేయన్+తొడంగిరి= చేయసాగారు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మార్కొని ఆ ఇరువురు వీరులున్నూ (ఇంద్రజిత్తు, లక్ష్మణుడు) రాక్షససేనలు, వానరసేనలు పోరాటం చేయటం మాని తమయుద్ధాన్ని దర్శిస్తూండగా రెండు గొప్ప ఏనుగులవలె, రెండు భయంకరాలైన పెద్దపులులవలె, రెండు సహింపరాని సింహాలవలె మిక్కిలి భయంకరంగా పోరాడారు. అప్పుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. వడి నొక్కపెట్ట లక్ష్మణుఁ । డడరించె నిశాతశరము లా రక్కసుపైఁ
గడఁగి యతఁడు నాతనిపై । నెడపక నాటించెఁ గలయ నెనిమిది యమ్ముల్. 133

ప్రతిపదార్థం: లక్ష్మణుఁడు; వడిన్= వేగంగా; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; నిశాతశరములు= వాడిబాణాలు; ఆ, రక్కసుపైన్= ఆ రాక్షసుడిమీద, ఇంద్రజిత్తుమీద; అడరించెన్= ప్రయోగించాడు; అతఁడు= ఇంద్రజిత్తు; కడఁగి= పూని; ఆతనిపైన్= అతనిమీద, లక్ష్మణుడిపై; ఎడపక= వ్యవధి లేకుండగా; ఎనిమిదిఅమ్ములన్= ఎనిమిదిబాణాలను; కలయన్= అంతటా బాగుగా; నాటించెన్= గ్రుచ్చుకొనేటట్లుగ చేశాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు ఇంద్రజిత్తుపై వేగంగా ఒకేసారి వాడిఅమ్ములు పెక్కు ప్రయోగించాడు. ఆ ఇంద్రజిత్తు సయితం ఆ లక్ష్మణుడిపై ఎనిమిదిఅమ్ములను వ్యవధిలేకుండా శరీరమంతటా నాటేటట్లు ప్రయోగించాడు.

ఆ. వాఁడితూపు లొడల వడి నాటుటయు నొచ్చి । తోన కలుషరోషధూమకేతుఁ
డతిశయిల్ల రాఘవానుజుం డురుచాప । శింజినీరవంబు సెలఁగఁ గవిసి. 134

ప్రతిపదార్థం: వాఁడితూపులు= వాడిగల బాణాలు; ఒడలన్= శరీరంలో; వడిన్= వేగంగా; నాటుటయున్= గ్రుచ్చుకొనటంచేత; నొచ్చి= బాధపడి; తోన= వెంటనే; కలుష, రోష, ధూమకేతుఁడు= కలకబారిన కోపం అనే అగ్ని; అతిశయిల్లన్= పెంపొంద; రాఘవ+అనుజుండు= శ్రీరాముడి తమ్ముడు; ఉరుచాపశింజినీరవంబు= గొప్పధనుస్సుయొక్క అల్లెత్రాటి ధ్వని; చెలఁగన్= అతిశయిల్లగా; కవిసి= మార్కొని.

తాత్పర్యం: ఇంద్రజిత్తు ప్రయోగించిన వాడిబాణాలు తనశరీరాన నాటుకొనటంచేత, నొచ్చి వెంటనే కలకబారిన కోపం అనే అగ్నితో కూడినవాడూ ఔతూ, విజృంభించి శ్రీరాముడితమ్ముడు లక్ష్మణుడు తన గొప్పధనుస్సుయొక్క అల్లెత్రాటి ధ్వని విస్తరించగా ఇంద్రజిత్తును మార్కొని.

ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మణునిచేతఁ జచ్చుట (సం. 3-273-22)

మ. శితభల్లద్వితయంబునం గడువెసం జేదోయి ఖండించి ఖం
డితగోత్రాచలతుంగశృంగశతకోటిస్ఫారఘోరానల

ద్యుతిసాంద్రం బగు శాతభల్ల మొకటం ద్రుంచెం గనత్కుండలా
న్వితమై యొప్పు నిశాచరేంద్రుశిరమున్ వీరక్రియాదక్షుఁడై. **135**

ప్రతిపదార్థం: శితభల్లద్వితయంబునన్= వాడియైన రెండు అమ్ములతో; కడున్= మిక్కిలి; వెసన్= శీఘ్రంగా; చేదోయి= రెండుచేతులను (ఇంద్రజిత్తుయొక్క చేతులజంటను); ఖండించి= తునిమి; ఖండిత, గోత్ర+అచల, తుంగ, శృంగ, శతకోటి, స్ఫార, ఘోర+అనల, ద్యుతి, సాంద్రంబు+అగు= ఖండించబడిన కులపర్వతంయొక్క ఎత్తైనశిఖరం గల వజ్రాయుధంయొక్క వ్యాప్తిచెందిన భయంకరమైన అగ్నిజ్వాలల కాంతిచే దట్టమైనది అయిన; శాతభల్లము+ఒకటన్= ఒక వాడి అయిన యీటెఅమ్ముచేత; కనత్+కుండల+అన్వితము+ఐ ఒప్పు= ప్రకాశమానమైన (చెవి) దుద్దులతో కూడి శోభిల్లునట్టి; నిశాచర+ఇంద్రు, శిరమున్= రాక్షసశ్రేష్ఠుడైన ఇంద్రజిత్తుయొక్క తలను; వీర, క్రియా, దక్షుఁడు+ఐ= పరాక్రమం భాసించే కృత్యంలో నేర్పుకలవాడై; త్రుంచెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు వాడియైన రెండుభల్లాలు ప్రయోగించి మిక్కిలివేగంగా ఇంద్రజిత్తు రెండుచేతులను ఖండించాడు. వెనువెంటనే ఖండించబడిన కులపర్వతశిఖరం గల వజ్రాయుధంయొక్క, వ్యాప్తిచెందిన భయంకరమైన అగ్నిజ్వాలల వెలుగుతో నిగ్గుదేలిన వాడిభల్లం ప్రయోగించి ప్రకాశమానమైన కుండలాలతోశోభిల్లే ఇంద్రజిత్తు శిరస్సును పరాక్రమదక్షుడై లక్ష్మణుడు నరికాడు.

ఆ. **భగ్నశాఖ మైన పాదపంబును బోలె । నిట్లు సంగరమున నింద్రజిత్తు**
పడినఁ జూచి దైత్యబలములు భయమంది । పఱచెఁ; జెలఁగి యార్చెఁ బ్లవగబలము. **136**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా, ఇంద్రజిత్తు= మేఘనాదుడు; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; భగ్నశాఖము+ఐన= ఖండించబడిన కొమ్మలు కలది అయిన; పాదపంబును+పోలెన్= చెట్టువలె; పడినన్= కూలగా; చూచి= కనుగొని; దైత్యబలములు= రాక్షసులసేనలు; భయము+అంది= భీతిల్లి; పఱచెన్= పారిపోయాయి; ప్లవగబలము= వానరసైన్యం; చెలఁగి= అతిశయించి; ఆర్చెన్= సింహనాదం చేసింది.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఇంద్రజిత్తు యుద్ధభూమిపై కొమ్మలు నరుకబడిన వృక్షంవలె కూలగా, కనులార, కాంచిన రాక్షససేనలు భీతిల్లి పారిపోయాయి. వానరసైన్యాలు సింహనాదాలు చేశాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **తనయునిమరణం బేర్పడ । విని దశకంధరుఁడు శోకవివశుం డై బో**
రన బాష్పము లొలుకఁగ హా! । యనుచుం బదినోళ్ళుఁ దెఱచి యఱచెం బెలుచన్. **137**

ప్రతిపదార్థం: దశకంధరుఁడు= పదికంఠాలు కలవాడు- రావణుడు; తనయుని మరణంబు= కొడుకుయొక్క చావు (ఇంద్రజిత్తుమరణవార్త); ఏర్పడన్ విని= వివరంగా ఆలకించి; శోకవివశుండు+ఐ= దుఃఖంచేత వశం తప్పినవాడై; బోరన= వేగంగా; బాష్పములు= కన్నీటిబిందువులు; ఒలుకఁగన్= కారగా; 'హా'+అనుచున్= అయ్యో యని దైన్యంతో; పదినోళ్ళు= పది నోరులు తెఱచి= విప్పి; పెలుచన్= గట్టిగా; అఱచెన్= విలపించాడు.

తాత్పర్యం: తనకొడుకుమృతివార్త వివరంగా విని, రావణుడు దుఃఖం పెల్లుబికి వశంతప్పినవాడై వేగంగా కన్నీటిబిందువులు కారగా దైన్యంతో హాహాకారాలు చేస్తూ పదినోళ్లు తెరచి బిగ్గరగా విలపించాడు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. కన్నులనుండి బాష్పబిందువులు వేగంగా ప్రవించటం, శరీరం వశంతప్పటం, హాహాకారాలు చేయటం, 'పదినోళ్లు' తెరచి బిగ్గరగా ఏడవటం స్వభావసిద్ధాలు; సహజాలు.

క. **శోకంబు సైఁప లేక య । శోకవనంబునకు నరిగి సురశత్రుఁడు రో**
షాకులుఁడై జానకిఁ బు । ణ్యాకారం జంపఁ జంద్రహాసము వెఱికెన్. **138**

ప్రతిపదార్థం: (రావణుడు); శోకంబు= దుఃఖం; సైఁపలేక= భరించజాలక; అశోకవనంబునకున్= అశోకవృక్షాలు ఎక్కువగా కల తోటకు; అరిగి= వెడలి; సురశత్రుఁడు= వేలుపుల విరోధి, రావణుడు; రోష+ఆకులుఁడు+ఐ= కోపంచేత కలత చెందినవాడై; పుణ్య+ఆకారన్= మూర్తీభవించిన సుకృతాన్ని అంటే పుణ్యమే మానవఆకారం తాల్చిందా అన్నట్లు ఉన్నదానిని; జానకిన్= జనకుడిపుత్రిక అయిన సీతను, చంపన్= సంహరించటంకొరకై; చంద్రహాసము= చంద్రహాసం అనే పేరు గల తన కత్తిని; వెఱికెన్= (ఒరనుండి) పైకి లాగాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు పుత్రశోకాన్ని భరింపలేక వెనువెంటనే అశోకవనానికి వెళ్ళాడు. పుణ్యమే మానవస్త్రీ శరీరాన్ని తాల్చి కనుపిస్తున్నదా అనునట్లు అక్కడ ఉన్న సీతను కోపంచేత కలతచెందిన మనస్సుకలవాడై రావణుడు సంహరింప తలపోసి, ఒరనుండి తనకత్తి అయిన చంద్రహాసాన్ని పైకి లాగాడు.

విశేషం: (1) రావణుడి కత్తిపేరు 'చంద్రహాసం'. (2) సీతపై ఏర్పడిన కసి రావణుడికి పుత్రశోకంచేత ఇనుమడించింది. అందుచేత ఆతడు సీతను సంహరింప తలపోశాడు. ఆడుదానిని చంపటం వీరమర్యాద కాదు. అయినను రావణుడు అపుడు క్షణికోద్రేకానికి లోనయ్యాడు.

వ. **అప్పుడు వయోవినయవృద్ధుం డయిన యవింధ్యుం డతని వారించి, యిట్లనియె.** **139**

తాత్పర్యం: అప్పుడు వయసులోను, వినయంలోను పెద్దవాడు, వినయపరుడు అయిన అవింధ్యుడు రావణుడిని ఆ పనినుండి మాన్పించి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. **'ఇది తగునే దశానన! మహేంద్రుఁడు లోనగు దేవతాతతిం**
గదనములో జయించి త్రిజగంబులఁ బేర్కొనియున్న నీకు ని
మ్ముదిత వధింతు నంట గడుమోసము గాదొకొ! యొపుదేని నే
పొదవఁగ రాఘవున్ గెలువు; ముగ్మలిఁ జంపినఁ బెంపు గల్గునే?' **140**

ప్రతిపదార్థం: దశ+ఆనన!= పదిమొగాలు కలవాడా! ఓ రావణా!; ఇది= ఈ స్త్రీహత్యాప్రయత్నం; తగునే= నీకు భావ్యమైనట్టిదా; మహా+ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; లోనగు= మున్నగు; దేవతా+తతిన్= వేల్పులసముదాయాన్ని; కదనములోన్= యుద్ధంలో; జయించి= గెలిచి; త్రి, జగంబులన్= మూడులోకాలలోను; పేర్+కొని+ఉన్న, నీకున్= యశస్సు నార్జించి ఉన్న నీకున్; ఈ+ముదితన్= ఈ ఆడుదానిని- సీతను; వధింతున్+అంట= చంపెదను అనటం; కడున్= మిక్కిలి; మోసముకాదు+ఒకొ!= వంచనకాదా! (వంచన చేయటమే అగును); ఒపుదు+ఏనిన్= సామర్థ్యం ఉంటే; ఏపు+ఒదవఁగన్= అతిశయం శోభిల్లేటట్లుగా; రాఘవున్= రఘువంశజుడైన శ్రీరాముడిని; గెలువుము; ఉగ్మలిన్= ఆడుదానిని; చంపినన్= చంపివేస్తే; పెంపు= గొప్పతనం; కల్గునే= ఏర్పడుతుందా? (ఏర్పడదు).

తాత్పర్యం: 'పదిమొగాలు కల రావణా! ఇట్టి స్త్రీహత్యాప్రయత్నం నీవంటి మహావీరుడికి తగిన కృత్యం కాదు; నీవు దేవేంద్రుడు మున్నగు వేల్పుల సముదాయాన్ని యుద్ధంలో జయించినవాడవు. గొప్పకీర్తి ఆర్జించినవాడవు. ఈ విధంగా ఆడుదానిని అబలను వధించటం వంచన అనిపించుకొంటుంది. నీకు శక్తిసామర్థ్యాలు ఉంటే రఘువంశజుడైన శ్రీరాముడిని జయించుము. ఆడుదానిని సంహరించినంతమాత్రాన నీకు అభ్యుదయం చేకూరదు సుమా!'

వ. **అనినం దద్వచనంబుల నుపశమితకోధుండై దోషాచరేశ్వరుండు సమరసన్నాహం బమర రథం బెక్కిమిక్కిలి బీరంబు సొంపార నఖిలసేనాసహితంబుగాఁ బురంబు వెల్వడి నడతెంచె; నంత.** **141**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అవింధ్యుడు చెప్పగా; తత్+వచనంబులన్= ఆతడియొక్క మాటలచేత; ఉపశమితక్రోధుండు+ఐ= చల్లారిన కోపం కలవాడై; దోషాచర+ఈశ్వరుండు= నిశాచరప్రభువు, రావణుడు; సమరసన్నాహంబుఅమరన్= యుద్ధంకొరకు చేసే ప్రయత్నం శోభిల్లగా; రథంబు+ఎక్కి= తేరును అధిరోహించి; మిక్కిలి= గొప్ప; బీరంబు, సొంపు+ఆరన్= దర్పంయొక్క శోభ విలసిల్లేటట్లుగా; అఖిలసేనా సహితంబుగాన్= సమస్తమైన సేనలతో కూడినవాడై; పురంబు= (లంకా) పట్టణం; వెల్వడి= వెలుపలకు వచ్చి; నడతెంచెన్= యుద్ధానికి వెళ్ళాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అవింధ్యుడు పలుకగా ఆతని మాటలవలన రావణుడికోపం ఉపశమించింది. రావణుడు యుద్ధప్రయత్నాలు చేసి సాధనాలు సమకూర్చుకొని రథాన్ని ఎక్కి మిక్కుటమైన డాబు, దర్పం, శోభిల్లేటట్లుగా సమస్తసైన్య సమేతుడై లంకాపురంనుండి నిష్క్రమించి, యుద్ధరంగానికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో.

శా. **సుగ్రీవాదిసమస్తవానరులుఁ బ్రస్ఫూర్జన్మహావిగ్రహ**
వ్యగ్రాకారతఁ బేర్చి భూరుహశిలావ్రాతంబులం దాల్చి వా
లాగ్రవ్యాచలనంబు లొప్ప దశకంఠాగ్రేసరోదగ్ర దై
త్యగ్రామంబు నెదిర్చినన్ సమర మత్యంతోగ్ర మయ్యెన్ వడిన్. **142**

ప్రతిపదార్థం: సుగ్రీవ+ఆది, సమస్తవానరులున్= సుగ్రీవుడు మున్నగు కోతులు అందరున్నూ; ప్ర, స్ఫూర్జత్+మహా, విగ్రహ, వ్యగ్ర+ఆకారతన్= మిక్కుటంగా వెలుగొందే గొప్ప యుద్ధమందు వేగిరపడే ఆకారాలతో; పేర్చి= అతిశయించి; భూరుహ, శిలా, వ్రాతంబులన్= చెట్ల రాళ్ల సముదాయాలను; తాల్చి= ధరించి; వాల+అగ్ర, వి+ఆ చలనంబులు= తోకల చివరిభాగాలను బాగా చలింపచేయటాలు; ఒప్పన్= శోభిల్లగా; దశకంఠ+అగ్రేసర+ఉదగ్ర, దైత్య, గ్రామంబున్= రావణుడికి ముందు నడతెంచే భయంకరరాక్షస సమూహాన్ని; ఎదిర్చినన్= మార్కొనగా; వడిన్= శీఘ్రంగా, సమరము= యుద్ధం; అత్యంత+ఉగ్రము+అయ్యెన్= మిక్కిలి భయంకరం అయింది.

తాత్పర్యం: సుగ్రీవుడు మున్నగు ఎల్లవానరులు గొప్పయుద్ధం కోసం వేగిరపడే ఆకారాలతో విజృంభించి చెట్లు రాళ్ళు పూని, తోకలు త్రిప్పుతూ రావణుడికి ముందు నడచి వచ్చిన రాక్షససేనలను ఎదుర్కొనగా సంగ్రామం మిక్కిలి భయంకరం అయింది.

వ. **ఆ సమయంబున నఖిలమాయాకుశలుం డైన దశముఖుండు మాయ గావించిన.** **143**

తాత్పర్యం: అప్పుడు మాయలన్నింటిలో నిపుణుడైన రావణుడు మాయను ప్రదర్శించగా.

క. **ఆ రావణుదేహంబున । ఘోరగదాశక్తిఖడ్గ కోదండధరుల్**
వీరులు సహస్రసంఖ్యల । వారలు జనియించి రసురవరు లుద్ధతులై. **144**

ప్రతిపదార్థం: ఆ రావణుదేహంబునన్= ఆ రావణుడియొక్క శరీరంలో; ఘోర, గదా, శక్తి, ఖడ్గ, కోదండ, ధరుల్= భయంకరమైన గదలు, శక్తులు, కత్తులు, ధనుస్సులు ధరించినవారు; వీరులు= యోధులు; సహస్రసంఖ్యలవారలు= వేలకొలది; అసురవరులు= రాక్షసశ్రేష్ఠులు; ఉద్ధతులు+ఐ= గర్వించినవారై; జనియించిరి= ఉద్భవించారు.

తాత్పర్యం: ఆ రావణుడి శరీరంనుండి వేనకువేలు రాక్షసయోధులు భయంకరమైన గదలు శక్తులు కత్తులు ధనుస్సులు మున్నగునవి చేతపట్టినవారై గర్వంతో అతిశయించినవారు ఉద్భవించారు.

వ. **వారి నందఱఁ గౌసల్యానందనుండు సాంద్రశరజాలంబుల నవలీలం దునిమి తూఁటాడిన నమ్మేటి రక్కసుండు మఱియు నొక్కమాయ ప్రయోగించి రామలక్ష్మణ ప్రతిరూపంబు లనేకంబు లుత్పాదించుటయు, నయ్యన్నయుం దమ్ముండును వెఱఁగు పడియునుం జిడిముడివడక యమ్మాయారూపంబు లన్నియుం దునిమి, తదనంతరంబ.** **145**

ప్రతిపదార్థం: వారిన్అందఱన్= ఆ ఆయుధవిశేషధారులను అందరిని; కౌసల్యానందనుండు= కౌసల్యకొడుకు- శ్రీరాముడు; సాంద్రశరజాలంబులన్= దట్టమైన అమ్ములసముదాయాలచేత; అవలీలన్= సులువుగా; తునిమితూఁటాడినన్= ముక్కలు ముక్కలు చేయగా; ఆ+మేటి రక్కసుండు= ఆ గొప్ప రాక్షసుడు- రావణుడు; మఱియున్= వెండియును; ఒక్కమాయ= ఒక కాపట్యం; ప్రయోగించి= ఉపయోగించి; రామలక్ష్మణ ప్రతిరూపంబులు= రాముడిని లక్ష్మణుడిని పోలిన రూపాలను; అనేకములు= పెక్కు; ఉత్పాదించుటయున్= పుట్టించగా; ఆ+అన్నయున్= ఆ అన్నయును (రాముడును); తమ్ముండును= అనుజుడును (లక్ష్మణుడును); వెఱగుపడియునున్= అచ్చెరువు నందినప్పటికీ; చిడిముడిపడక= కలత చెందక; ఆ+మాయారూపంబులు+అన్నియున్= ఆ కృతకాలైన ఆకృతులను అన్నింటిని; తునిమి= ఖండించి; తత్+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఆయుధవిశేషాలను ధరించి ఉద్భవించిన మాయారాక్షసులనందరిని కౌసల్యకొడుకు శ్రీరాముడు ముక్కలుముక్కలుగా చేయగా, ఆ గొప్పరాక్షసుడైన రావణుడు వెండియు ఒకమాయ కల్పించి, రామలక్ష్మణులవలెనే కన్పించే పెక్కుమందిని సృజించాడు. రామలక్ష్మణులు రావణుడి కాపట్యానికి అచ్చెరువునందినా కలతచెందక, ఆ మాయారూపాలను ఖండించారు. అటుపిమ్మట.

చ. **అభినవభానుబింబరుచిరాకృతియున్ హరియుక్తమున్ మహా**
రభసదురాసదంబును విరాజితకేతన వైజయంతికా
ప్రభయును నైన తేరు సురపాలకుపంపునఁ జేసి రాఘవ
ప్రభునకుఁ దెచ్చి మాతలి సభక్తికుఁడై ప్రియమొప్ప నిట్లనున్. **146**

ప్రతిపదార్థం: అభినవ, భాను, బింబ, రుచిర+ఆకృతియున్= అప్పుడే ఉదయిస్తున్న సూర్యబింబంవలె వెలుగొందే రూపం కలిగినట్టిదియును; హరియుక్తమున్= గుర్రాలు పూన్చబడినట్టిదిన్నీ; మహా, రభస, దురాసదంబును= మిక్కుటమైన వేగంలో అతిక్రమించరానట్టిదిన్నీ; విరాజిత, కేతన, వైజయంతికా, ప్రభయునున్= వెలుగొందే జెండా- వైజయింతిక యొక్క కాంతులు

కలిగినట్టిదిన్నీ; ఐన= ఐనట్టి; తేరు= రథం; సుర, పాలకు, పంపునన్+చేసి= స్వర్గప్రభువు అయిన దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞచొప్పున; మాతలి= దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలి అనే పేరు కలవాడు; రాఘవప్రభునకున్= రఘువంశానికి చెందిన రాజుకు- శ్రీరాముడికి; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; సభక్తికుఁడు+ఐ= భక్తితో కూడినవాడై; ప్రియము+ఒప్పన్= ప్రీతిశోభిల్లేట్లుగా; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఉదయించే సూర్యబింబంవలె ధగద్ధగాయమానంగా వెలుగొందేదిగా, గుర్రాలు పూన్చబడిందీ, అన్నిరథాలకంటె వేగంగా పోగలిగిన శక్తి గలదీ; 'వైజయంతి' అనేపేరు కల పతాకకాంతులతో విరాజిల్లేదీ, అయిన ఆ రథాన్ని దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞచొప్పున మాతలి తెచ్చి, శ్రీరాముడికి భక్తితో నమస్కరించి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) దేవేంద్రుడు శ్రీరామునికి తనరథాన్ని పంపించాడు. కారణం సుగమం. రావణుడు దేవేంద్రుడిశత్రువు. శత్రువుయొక్క శత్రువును పరమమిత్రుడిగా పరిగణించటం రాజనీతి. శ్రీరాముడి విజయంలో పాలుపంచుకోదగినవాడు దేవేంద్రుడు. (2) ఇంతకుముందు కుబేరుడు గుహ్యకుడిని తనదూతగా పంపి శ్రీరాముడికి 'దివ్యతోయములను' బహూకరించాడు. చూడుడు- పద్యసంఖ్య 129 సీసం. కుబేరుడికి రావణుడు శత్రువు. రావణుడికి శత్రువు అయిన శ్రీరాముడు కుబేరునికి మిత్రుడు కదా!.

మ. **'ధరణీనాథ! సురేంద్రుతే రిది; మహాదైత్యేంద్రులం దొల్లి యీ**
యరదం బెక్కి యనేకులం దునిమె జంభారాతి ఘోరాజి; నీ
యరదం బెక్కివధింపు నీవును మదీయస్ఫార సారథ్య ని
ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం ద్రిభువనీభంగోన్నమత్కంధరున్.' **147**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథ!= రాజా, శ్రీరామచంద్రా!; ఇది= ఈ రథం; సుర+ఇంద్రు, తేరు= దేవేంద్రుడి అరదం; మహాదైత్య+ ఇంద్రులన్= గొప్ప రాక్షసశ్రేష్ఠులను; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ఈ అరదంబు+ఎక్కి= ఈ రథాన్ని అధిరోహించి; అనేకులన్= పెక్కుమందిని; ఘోర+ఆజిన్= భయంకరమైన యుద్ధంలో; జంభ+అరాతి= (జంభుడు అనే రాక్షసుడికి విరోధి) దేవేంద్రుడు; తునిమెన్= ఖండించాడు; ఈ అరదంబు= ఈ రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; నీవును= ఓ రామా! నీవును; మదీయ, స్ఫార, సారథ్య, నిర్భర, భంగిన్= నాదైన విస్తరించిన రథంనడుపు నేర్పుయొక్క సమగ్రమైన రీతిచేత; దశకంధరున్= పదికంఠాలు కలవాడిని; త్రిభువనీభంగ+ఉన్నమత్+కంధరున్= మూడులోకాలయొక్క భంజనం చేత గర్వించిన కంఠాలు కలవాడిని; వధింపు= సంహరించుము.

తాత్పర్యం: 'రాజా! శ్రీరామా! ఇది దేవేంద్రుడి రథం. పూర్వకాలంలో ఈ రథాన్ని అధిరోహించి. భయంకరమైన ఈ యుద్ధంలో జంభుడి విరోధి అయిన దేవేంద్రుడు గొప్పరాక్షసవీరులను పెక్కుమందిని సంహరించాడు. నీవుకూడా దేవేంద్రుడి రథాన్ని అధిరోహించి నేను అప్రతిమానచాతుర్యంతో తేరునడపుతుండగా మూడులోకాలను ఓడించిన దర్పంచేత తలనెత్తుకొని తిరుగాడే రావణుడిని సంహరించుము.'

మ. **అనినన్ మాతలి నాదరించి యరదం బా రాఘవుం డెక్కియు**
క్కున మీఱెన్ రిపుకోటిమీఁద విలసత్కోదండమౌర్వీమహా
స్వనభిన్నాఖిలదిగ్విభాగుఁ డగుచున్ శాతాస్త్రధారాభిషే
చనపూతప్రతిపక్షసైన్యుఁ డగుచున్ సంరంభదుర్వారతన్. **148**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని(మాతలి) చెప్పగా; ఆ రాఘవుండు= ఆ రాముడు; మాతలిన్= మాతలిని; ఆదరించి= గౌరవించి; అరదంబున్= రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; రిపుకోటిమీఁదన్= శత్రుసమూహంపై; విలసత్+కోదండ, మౌర్వీ, మహా, స్వన, భిన్న+అఖిల, దిక్+విభాగుఁడు+అగుచున్= శోభిల్లే వింటి అల్లెత్రాటియొక్క గొప్పశబ్దంచేత చీల్చబడిన అన్నిదెసల విభాగాలు కలవాడు ఔతూ, తనవింటిఅల్లెత్రాటిమ్రోతచే దిక్కులు అన్నిటిని చిల్లులు పడేటట్లు చేసినవా డౌతూ; శాత+అస్త్ర, ధారా+అభిషేచన, పూత, ప్రతిపక్ష, సైన్యుఁడు+అగుచున్= వాడి అయిన మంత్రబాణవర్షంయొక్క తడుపుచేత పవిత్రాలైన విరోధిసేనలు కలవాడు ఔతూ; సంరంభ, దుర్వారతన్= ఉద్రేకం యొక్క వారింప శక్యంగామిచేత; ఉక్కునన్ మీఱెన్= బలంతో విజృంభించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని శ్రీరాముడు మాతలిని అభినందించాడు. పిదప శ్రీరాముడు ఆ రథాన్ని అధిరోహించాడు. శత్రుసమూహాలపై విజృంభించి తనవింటి అల్లెత్రాటి మ్రోతతో దెసలకొసలు చిల్లులుపడేటట్లు చేశాడు. ఆపజాలని ఉద్రేకంతో శత్రుసైన్యాలపై శరపరంపరలు వర్షించి ఆ వర్షధారలచేత వారిని పవిత్రులు అయ్యేటట్లుగా చేశాడు.

ఉ. **అత్తఱి రావణుండు విలయానలదుస్సహమూర్తియై నరేం**
ద్రోత్తముమీఁదఁ దేరు గడు నుగ్రగతిం బఱపించి సంతతో
ద్వృత్తశరప్రవాహపరివీతదిశాముఖుఁ డైనఁ జూచి పే
రుత్తలమంది రాతనిసముద్ధతికిన్ దివినుండి నిర్జరుల్. **149**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తఱిన్= ఆ తరుణంలో; రావణుండు; విలయ+అనల, దుస్సహ, మూర్తి+ఐ= ప్రళయకాలంలోని అగ్నివలె సహించటానికి శక్యంకాని ఆకారం కలవాడై; నర+ఇంద్ర+ఉత్తముమీఁదన్= నరులలో శ్రేష్ఠుడు ఐన శ్రీరాముడిపై; తేరు= రథం; కడున్= మిక్కిలి; ఉగ్రగతిన్= భయంకరంగా; పఱపించి= నడిపించి; సంతత+ఉత్+వృత్త, శర, ప్రవాహ, పరివీత, దిశా, ముఖుఁడు+ఐనన్= ఎల్లప్పుడు గర్వించిన అతిశయించిన అమ్ములవెల్లువచేత చుట్టబడిన దెసల మొగాలు కలవాడు కాగా; ఎగతెగని, అతిశయించిన అమ్ముల వెల్లువచే చుట్టబడిన దిఙ్ముఖాలు కలవాడుకాగా, చూచి= అరసి; దివినుండి= స్వర్గంనుండి; నిర్జరుల్= దేవతలు; ఆతని సమ్+ఉద్ధతికిన్= రావణుడియొక్క మిక్కుటమైన విజృంభణకు; పేరు+ఉత్తలము+అందిరి= గొప్పతత్తరపాటును చెందారు.

తాత్పర్యం: ఆ రణంలో రావణుడు విజృంభించాడు. అతడు ప్రళయకాలంలోని అగ్నివంటి ఆకారంతో తేజరిల్లాడు. తన రథాన్ని భయంకరవేగంతో నరోత్తము డైన శ్రీరాముడిపైకి నడిపించాడు. అతిశయించే పైకెగిరే వెల్లువవలె అమ్ముల పరంపరలు ప్రయోగించి దిఙ్ముఖాలను కప్పాడు. దివినుండి రావణుడి విజృంభణం గమనించిన దేవతలు మిక్కుటమైన ఆతురతను ఆవేదనను అనుభవించారు.

వ. **ఇట్లు దలపడి రామరావణు లతిఘోరంబుగాఁ బోరం దొడంగి; రంతఁ బంక్తివదనుండు నిబిడజ్వాలాకరాళం బగు శూలంబు రాఘవుమీఁదం బ్రయోగించిన, నతండును నడుమన దానిఁ దునియలు సేసిన, నీసునం బెరిఁగి సురవైరి మఱియునుం దరతరంబ శతసహస్రసంఖ్యల శూలంబులు భిండివాలంబులుఁ దోమరంబులు శరంబులుం బఱఁగించి యంబరంబెల్ల నస్త్రమయంబుఁ గావించిన నఖిలభూతంబులును హాహాకారవ్యాకులంబు లయ్యెఁ; నసురసైన్యంబున భేరీప్రముఖతూర్యనినదంబులు సింహనాదంబులు సెలంగెఁ; గొండొకసేపునకు రావణప్రయుక్తం బయిన శస్త్రాస్త్రదహనం బంతయు నిరంతరవిశిఖధారాసారంబునం గబళించి రామజలధరంబు గంభీరసారంబునం బొదలుటయు సకలప్లవంగసముదయంబును బ్రహర్ష కోలాహలబహుళం బయ్యెఁ; బదంపడి.** **150**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; తలపడి= మార్కొని; రామరావణులు= రాముడును రావణుడును; అతిఘోరంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; పోరన్+తొడంగిరి= యుద్ధం చేయసాగారు; అంతన్= ఆ సమయంలో; పంక్తివదనుండు= రావణుడు; నిబిడ, జ్వాలా, కరాళంబు+అగు= దట్టమైన అగ్నిశిఖలచేత భయానకమైనది అయిన; శూలంబు= ఈటె; రాఘవుమీఁదన్= శ్రీరాముడిపయి; ప్రయోగించినన్= వేయగా; అతండును= శ్రీరాముడును; దానిన్= ఆ శూలాన్ని; నడుమన= మార్గమధ్యంలోనే; తునియలు, చేసినన్= ముక్కలుగా ఖండించగా; ఈసునన్= మాత్సర్యంతో; పెరిఁగి= అతిశయించి; సురవైరి= వేల్పులవిరోధి రావణుడు; మఱియునున్= వెండియును; తరతరంబు+అ= వరుసవరుసలుగా, పరంపరలుగా; శతసహస్రసంఖ్యలన్= వందలు వేలకొలదిగా, లెక్కకు మిక్కిలిగా, శూలంబులు= ఈటెలు; భిండివాలంబులున్= నాళికాస్త్రాలును (వడిసెలవలె ఉండే ఆయుధవిశేషాలు); తోమరములున్= చిల్లకోలలును; శరంబులున్= అమ్ములును; పఱఁగించి= ప్రయోగించి; అంబరంబు+ఎల్లన్= ఆకసం అంతటిని; అస్త్రమయంబున్+కావించినన్= అస్త్రాలతో నిండేటట్లు చేసిన; అఖిలభూతంబులును= సమస్తభూతాలును; హాహాకారవ్యాకులంబులు= హాహాకారాలు చేస్తూ కలతచెందినవి; అయ్యెన్= అయ్యాయి; అసురసైన్యంబునన్= రాక్షసులసేనలో; భేరీప్రముఖతూర్యనినదంబులు= దుందుభి మున్నగు పటహాల చప్పుడులు; సింహనాదంబులు; చెలంగెన్= ధ్వనించాయి; కొండొకసేపునకున్= కొంతతడవుకు; రావణప్రయుక్తంబు+అయిన= రావణుడిచేత ప్రయోగించబడిన; శస్త్ర+అస్త్ర, దహనంబు+ అంతయున్= శస్త్రాలయొక్కయు, మంత్రమహిమగల అస్త్రాలయొక్కయు అగ్ని సమస్తమున్నూ; నిరంతర, విశిఖ, ధారాసారంబునన్= ఎడతెగక కురిసే బాణవర్షాలవెల్లువచేత; కబళించి= మ్రింగి; రామజలధరంబు= రాముడు అనే మేఘం; గంభీరసారంబునన్= మిక్కిలి విక్రమంతో; పొదలుటయున్= అతిశయించిందికాగా; సకల, ప్లవంగ, సముదయంబును= సమస్త మైన వానరసమూహాలును; ప్రహర్ష, కోలాహల, బహుళంబు+అయ్యెన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో కూడిన పెద్దకలకలంతో నిండింది అయింది. పదంపడి= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మార్కొనిన రాముడికి రావణుడికి భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది. రావణుడు దట్టమైన అగ్నిశిఖలచేత ఆవరించబడిన శూలాన్ని రాముడిపై విసరగా, రాముడు దానిని మార్గమధ్యంలోనే ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించాడు. అంతట మాత్సర్యంతో అతిశయించి రావణుడు ఆగకుండా వరుసగా కొన్నివందలవేలు శూలాలు, నాళికాస్త్రాలు, చిల్లకోలలు, బాణాలు ప్రయోగించి ఆకసాన్ని అంతటిని శస్త్రాలతో అస్త్రాలతో కప్పాడు. అప్పుడు అఖిలభూతాలున్నూ కలతచెంది హాహాకారాలు చేశాయి. రావణుడి పరాక్రమాన్ని కాంచి రాక్షససేనలు దుందుభులు పటహాలు మున్నగు వాద్యాలను మ్రోగించి తమ సంతోషాన్ని ప్రకటించాయి; సింహనాదాలు చేశాయి. కొంతసేపటికి, రావణుడు ప్రయోగించిన అస్త్రశస్త్రాలకు సంబంధించిన కార్చిచ్చునంతటినీ తన సంతతబాణపరంపరల వృష్టిచే చల్లార్చి రాముడు అనే మేఘుడు అవక్ర విక్రమంతో అతిశయించాడు. అంతట శ్రీరామునిఅత్యద్భుత పరాక్రమ చాకచక్యానికి మిక్కుటమైన ఆనందాన్ని చెందిన వానరసేనల కోలాహలం మిన్నుముట్టింది. ఆ పిమ్మట.

విశేషం: (1) అలం: రూపకం. రాముడికి మేఘానికి, రావణబాణాలపరంపరకు అగ్నికి, రామబాణాలకూ మేఘవృష్టికి అభేదాధ్యవసాయం నిరూపించబడింది. 'గంభీరసంరంభంబునన్' - అనే పాఠం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

శ్రీరాముఁడు రావణాసురుని సంహరించుట (సం. 3-274-24)

సీ. **కమనీయకనకపుంఖప్రభాభాసియుఁ । దీక్ష్ణముఖంబును దివిజయక్ష**
మునిసిద్ధసాధ్యసమ్మోదావహంబు నై । విలసిల్లు బాణ మవ్వీరవరుఁడు

గైకొని బ్రహ్మాస్త్రకలితమంత్రాభియు । క్తంబుగా నొనరించి కార్ముకమున
సంధించి జగములు జయపెట్టఁ జెచ్చెరఁ । దివిచి యేయుటయును దీవ్రభంగిఁ

ఆ. **గడఁగి యాశరంబు గల్పాంతవహ్నియ । పోలెఁ బంక్తికంఠుఁ బొదివి నీఱు**
గా నొనర్చె సూతఘన రథరథ్య స । మన్వితముగ నొక్కమాత్రలోన. 151

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వీరవరుఁడు= వీరులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన ఆ శ్రీరాముడు; కమనీయ, కనక, పుంఖ, ప్రభా, భాసియున్= అందమైన బంగారుపింజలకాంతిచేత ప్రకాశించేదియున్నూ; తీక్ష్ణముఖంబును= వాడి అయిన ముందుకొన కలిగినదియున్నూ; దివిజ, యక్ష, ముని, సిద్ధ, సాధ్య, సమ్మోద+ఆవహంబును+ఐ= వేల్పులకు, జక్కులకు, ఋషులకు, వేల్పులజాతికి చెందిన సిద్ధులకును సాధ్యులకును మిక్కుటంగా సంతసాన్ని చేకూర్చేదిన్నీ+అయి; విలసిల్లు= శోభిల్లు; బాణము= అమ్ము; కైకొని= చేతబూని; బ్రహ్మ+అస్త్ర, కలిత, మంత్ర+అభియుక్తంబుగాన్= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రమహిమతో కూడిఉండేటట్లుగా; ఒనరించి= చేసి; కార్ముకమునన్= ధనుస్సును; సంధించి= ఎక్కుపెట్టి; జగములు= లోకాలు; జయ+పెట్టన్= జయజయధ్వానాలు సలుపగా; చెచ్చెరన్= వేగంగా; తివిచి= అల్లెత్రాటిని వెనుకకు లాగి; ఏయుటయును= ప్రయోగించటంచేత; తీవ్రభంగిన్= త్వరితరీతిగా; కడఁగి= పూని; ఆ శరంబు= ఆ బాణం; కల్ప+అంత, వహ్ని+అ+పోలెన్= ప్రళయసమయంలోని అగ్నివలె; పంక్తికంఠున్= పదికంఠాలు కలవాడిని, రావణుడిని; పొదివి= క్రమ్మి; సూత, ఘనరథరథ్య, సమన్వితముగన్= సారథితో గొప్పతేరితో అశ్వాలతోపాటుగా; ఒక్కమాత్రలోనన్= ఒక్కక్షణంలోనే; నీఱుగాన్= బూదిఅయ్యేటట్లుగా; ఒనర్చెన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు బ్రహ్మాస్త్రాన్ని సంధించి ఒక్కత్రుటిలో రావణుడిని బుగ్గిచేశాడు. అందమైన బంగారుపింజలచేత దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించేది, వాడిఅయిన కొన గలిగింది, వేల్పులజాతివారైన సిద్ధులు, సాధ్యులు, యక్షులు, ఋషులు సంతోషించేది అయిన అమ్మను వీరవరుడు అయిన శ్రీరాముడు బ్రహ్మాస్త్రమంత్రంతో జోడించి, వింటికి తొడిగి అల్లెత్రాటిని వెనుకకు లాగి వేగంగా ప్రయోగించాడు. ఆ బాణం ప్రళయకాలంలోని అగ్నివలె దశకంఠుడైన రావణుడిని క్రమ్మి, సారథి, రథం అశ్వాలతోపాటుగా ఒక్కక్షణంలో అతడిని బుగ్గికావించింది. జగములన్నీ జయజయధ్వానాలు చేశాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **అప్పు డంబరంబున దివ్యతూర్యనాదంబులు సెలంగం గలంగి యసురు లెల్లఁ దొలంగిరి; గంధర్వగానంబులు నప్సరోనర్తనంబులుఁబ్రవర్తిల్లె; నింద్రాదిదేవోత్తము లన్నరదేవోత్తముం బ్రస్తుతించుచుం బ్రమోదంబు నొందిరి.** 152

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అంబరంబునన్= ఆకసంలో; దివ్యతూర్యనాదంబులు= దేవతలకు సంబంధించిన పటహాలు మున్నగు వాద్యధ్వనులు; చెలంగన్= అతిశయించగా; అసురులు= రాక్షసులు; కలంగి= కలతచెంది; ఎల్లన్= అందరు; తొలంగిరి= అచటినుండి దూరంగా వెళ్ళారు; గంధర్వగానంబులున్= గంధర్వుల సంగీతాలు; అప్సరస్+నర్తనంబులున్= దేవకన్యల నృత్యాలు; ప్రవర్తిల్లెన్= జరిగాయి; ఇంద్ర+ఆది, దేవ+ఉత్తములు= ఇంద్రుడు మున్నగు వేలుపుపెద్దలు; ఆ నర, దేవ+ఉత్తమున్= ఆ మనుజాధిపులలో శ్రేష్ఠుడిని, శ్రీరాముడిని; ప్రస్తుతించుచున్= పొగడుతూ; ప్రమోదంబున్+ఒందిరి= సంతోషం అనుభవించారు.

తాత్పర్యం: రావణుడు మరణించిన సమయంలో ఆకసాన దేవదుందుభులు మంగళతూర్యరావాలు చెలరేగాయి. రాక్షసులు ఖిన్ను లయి యుద్ధభూమిని వీడి వెడలిపోయారు. గంధర్వులు గానం చేశారు. అప్సరసలు నాట్యం

చేశారు. ఇంద్రుడు మున్నగు వేలుపుదొరలు నరనాథులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరాముడిని పొగడుతూ ఆనందం పొందారు.

క. ఏకోత్సవంబు లయ్యెఁ ద్రి । లోకంబులు నఖిలలోకలుంటాకుఁడు ఘో
రాకారుఁడు దశవదనుఁడు । గాకుత్‌స్థనిశాతశరముఖంబునఁ బడినన్. 153

ప్రతిపదార్థం: అఖిల, లోక, లుంటాకుఁడు= సమస్తలోకాలను దోచుకొన్నవాఁడు; ఘోర+ఆకారుఁడు= భయానకమైన రూపం కలవాఁడు; దశవదనుఁడు= రావణుడు; కాకుత్‌స్థ, నిశాత, శర, ముఖంబునన్= కకుత్‌స్థవంశజుడియొక్క; (శ్రీరాముడియొక్క) వాడి బాణంవాత; పడినన్= పడటంచేత అనగా శ్రీరాముడిచేత రావణుడు సంహరించబడటంచేత; త్రిలోకంబులు= మూడుజగత్తులు; ఏక+ఉత్సవంబులు+అయ్యెన్= ఒకేసారి పండుగ జరుపుకొనేవి అయ్యాయి.

తాత్పర్యం: అఖిలలోక కంటకుడు అయిన రావణుడు శ్రీరాముడిచేత సంహరించబడటంచేత, మూడులోకాలూ సంతోషించి, ఒకేసారి పండుగ జరుపుకొన్నాయి.

ఉ. అంత ననంతకీర్తి శరణాగతరక్షణశాలి రాఘవుం
డెంతయు వేడ్కతోడ నసురేంద్రపదంబున నవ్విభీషణున్
సంతతపుణ్యుఁ బుణ్యజనసంతతివర్ధనుఁ గట్టెఁ బట్ట మ
త్యంతదయాంతరంగుఁడు గృతాహితభంగుఁడు దానుఁ దమ్ముఁడున్. 154

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ సమయంలో; అనంతకీర్తి= అనంతమైన అనగా విస్తారమైన యశస్సు కలవాడు; శరణ+ఆగత, రక్షణశాలి= అభయం కోరి ఆశ్రయించినవారిని కాపాడడంచే ఒప్పే; అత్యంత దయా+అంతరంగుఁడు= మిక్కుటమైన కృపతో నిండిన హృదయం కలవాడు; కృత+అహిత, భంగుఁడు= శత్రువులకు అవమానం చేసేవాడు. రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; తానున్= తానును (శ్రీరాముడు); తమ్ముఁడున్= అనుజుడును; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; వేడ్కతోడన్= సంతోషంతో; అసుర+ఇంద్రుపదంబునన్= రాక్షసరాజు పదవిలో; ఆ+విభీషణున్; సంతతపుణ్యున్= ఎల్లప్పుడున్నూ సుకృతం చేసేవాడిని; పుణ్య, జన, సంతతి, వర్ధనున్= రాక్షస సముదాయాన్ని అభివృద్ధిచేసేవాడిని; పట్టము+కట్టెన్= పట్టాభిషేక సింహాసనంపై ఆసీనుడిని చేసి పట్టంకట్టాడు.

తాత్పర్యం: అంతట, విస్తారమైన కీర్తిని ఆర్జించినవాడు, శరణు వేడినవారిని కాపాడడంచేత ఒప్పేవాడు, దయ నిండిన హృదయం కలవాడు, శత్రువులను నిర్జించేవాడు అయిన శ్రీరాముడు తన తమ్ముడితో కూడి, మిక్కిలి సంతోషంతో లంకాపట్టణానికి రాజుగా, రాక్షసులకు ప్రభువుగా పుణ్యాత్ముడూ, రాక్షస సమూహాన్ని పెంపొందించే వాడూ అయిన విభీషణుడికి పట్టం కట్టాడు.

విశేషం: రాజ్యారంభసూచకం పట్టాభిషేకం. అది రాజు సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించేసమయం. పట్టం అనగా రాజలాంఛన మైన పట్టు నూలు. దానిని కట్టటం, పుణ్యనదులతీర్థం శిరస్సున చల్లటం (అభిషేకించటం) పట్టాభిషేకం లేక పట్టంకట్టటం.

వ. తదనంతరంబ యవింధ్యుండు విభీషణసహితుండై జానకి నుచితయానంబున నునిచికొని రామదేవు పాలికిం దెచ్చి 'దేవా! దేవిం బరిగ్రహింపు' మని విన్నవించిన నతండు. 155

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; అవింధ్యుండు= అవింధ్యుడు (సీతాదేవిని రావణుడు సంహరించకుండగ కాపాడిన ముసలి రక్కసుడు); విభీషణసహితుండు+ఐ= విభీషణుడితో కూడినవాడయి; జానకిన్= సీతను; ఉచితయానంబునన్= తగినవాహనంలో; ఉనిచికొని= (ఆసీననుచేసి) ఉంచి; రామదేవుపాలికిన్= శ్రీరామచంద్రునియొద్దకు; తెచ్చి= తీసికొని వచ్చి; దేవా!= ప్రభూ!; దేవిన్= దేవిని; పరిగ్రహింపుము= కైకొనుము; అని= అని చెప్పి; విన్నవించినన్= వినయంగా ప్రార్థించగా; అతండు= అతడు- శ్రీరాముడు.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట అవింధ్యుడు విభీషణుడితోపాటు సీతాదేవిని సగౌరవంగా సముచితవాహనంమీద ఉంచి శ్రీరామదేవుడికడకు తీసికొని వచ్చి, 'దేవా! దేవిని పరిగ్రహించుము' అని సగౌరవంగా విన్నవించాడు.

చ. అతిమలినాంగి జీర్ణమలినాంబరధారిణి సంతతాశ్రుపం
కితవిలసత్కపోలఁ బరికీర్ణజటాయితకేశభార నా
యతఘనదుఃఖదూషితఁ బ్రియాంగనఁ గన్గొని యప్రియాత్ముఁడై
నుతచరితుండు దద్దయు మనోవ్యథ సేయుచు నింతి కిట్లనున్. 156

ప్రతిపదార్థం: అతిమలిన+అంగి= మిక్కిలి మాసిన శరీరం కలదానిని; జీర్ణ, మలిన+అంబర, ధారిణి= చినిగినట్టి మాసినట్టి బట్టలు ధరించినదానిని; సంతత+అశ్రు, పంకిత, విలసత్+కపోలన్= ఎల్లప్పుడూ స్రవించిన కన్నీటిచేత మలినపడినప్పటికీ, శోభిల్లుతున్న చెక్కిళ్లు కలదానిని; పరికీర్ణజటాయిత కేశభారన్= ఇటునటు చెదరి జడలుకట్టిన జుట్టుముడి కలదానిని; ఆయతఘనదుఃఖ దూషితన్= మిక్కిలి గొప్పది అయిన శోకంచేత బాధించబడినదానిని; ప్రియ+అంగనన్= భార్యను; కన్గొని= చూచి; అప్రియ+ఆత్ముఁడు+ఐ= కఠినమైన మనస్సు కలవాడై; నుతచరితుండు= ప్రస్తుతించబడిన నడవడి కలవాడు శ్రీరాముడు; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; మనోవ్యథ= మనస్+వ్యథ= చిత్తానికిబాధ; చేయుచున్= కలిగిస్తూ; ఇంతికిన్= భామకు, సీతకు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కుటంగా మాసిన శరీరం కలదానిని, చినిగిపోయినట్టి మాసినట్టి వస్త్రం తాల్చినదానిని; ఎల్లప్పుడును కన్నీరు కార్చటంచేత చెక్కిళ్లపై ఏర్పడిన చారికలు కలదానిని, చిక్కువడి జడలుగా అల్లుకొనిన జుట్టుముడి కలదానిని; చిరకాలం దుఃఖభారంచేత వేగినదానిని, తనకు ప్రియమైన భార్యయైన సీతాదేవిని చూచి, ప్రస్తుతించబడిన నడవడి కలవాడైన శ్రీరాముడు కఠినాత్ముడై ఆమెకు మిక్కుట మైన చిత్తతాపం కలిగించే రీతిలో ఈవిధంగా పలికాడు.

విశేషం: స్థూలదృష్టికి ఈ పద్యంలో పరస్పరవ్యాఘాతాలైన కొన్ని అంశాలు కన్పించవచ్చును. శ్రీరాముడు నుతచరితుడుకదా; సీతాదేవిస్వరూపమే ఆమె పాతివ్రత్యానికి నిర్వికల్పమైన సాక్ష్యంగదా; ఇక శ్రీరాముడు ప్రియాంగనతో అప్రియవాక్యాలు ఎందుకు పల్కాడు? సమాధానంకొరకు తరువాతి పద్యాలు అనుశీలించవచ్చును.

సీ. 'అధికదుష్టాచారుఁ డైన దశాననుఁ । డింతకాలము తనయింటఁ బెట్టి
కొనియున్న నిన్నుఁ గైకొనిన నస్మచ్చరి । త్రమునకుఁ దొడరదే ధర్మహాని?
పరిభవంబునకునై ప్రతికారముగ వైరిఁ । గూల్చితిఁ గాని నీకొఱకుఁ గాదు;
మెలఁత! నీ చరితంబు మేలైనఁ గీడైనఁ । గానిమ్ము, నిన్ను నిక్కముగ నొల్లఁ;

ఆ. బరఁగఁ గుక్కవాతఁ బడిన హవ్యముభంగి । యయ్యె నీ తెఱంగు నరయ నిపుడు;
గాన యిచటఁ దడయఁ గాదు; చెచ్చెర నీకు । నిష్టమయిన యెడకు నేఁగు మతివ!' 157

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= వనితా! ఓ సీతా! అధిక, దుష్ట+ఆచారుఁడు+ఐన= మిక్కిలి చెడ్డప్రవర్తన కలవాడైన; దశ+ ఆననుఁడు= పదిమొగాలు కలవాడు- రావణుడు; ఇంతకాలము; తన+ఇంటన్= తన గృహంలో; పెట్టికొని+ఉన్న= పెట్టుకొని ఉంచిన; నిన్నున్= ఓ సీతా! నిన్ను; కైకొనినన్= స్వీకరిస్తే; అస్మత్+చరిత్రమునకున్= నా నడవడికి; ధర్మహాని= ధర్మానికి కీడు; తొడరదే?= ఏర్పడదా (ఏర్పడుతుంది); పరిభవంబునకున్+ఐ= (నాకు జరిగిన) అవమానానికి; ప్రతికారముగన్= మారుచేతగా; వైరిన్= శత్రువును; కూల్చితిన్= సంహరించాను; కాని= కాని; నీ కొఱకున్+కాదు= నీకోసమై కాదు; మెలఁత!= ఓ వనితా! (సీతా); నీ చరితంబు= నీ నడవడి; మేలు+ఐనన్= మంచిది అయిననూ; కీడు+ఐనన్= చెడుది అయినను; కానిమ్ము= కావచ్చును కాని; నిన్నున్= నిన్ను; నిక్కముగన్= నిజంగా; ఒల్లన్= అంగీకరించను (పరిగ్రహించజాలను); పరఁగన్= ఒప్పిదంగా; కుక్కవాతన్= కుక్క నోటిలో; పడిన= పడిన; హవ్యముభంగిన్= హోమద్రవ్యం వలె; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; నీతెఱంగు= నీ విధం; అయ్యెన్= అయింది; కాన= కావున; ఇచటన్= ఈ స్థలంలో; తడయన్+కాదు= ఆలస్యంచేయటం మంచిది కాదు; నీకున్= నీకు; ఇష్టము+అయిన, ఎడకున్= ఇచ్చవచ్చినస్థలానికి; చెచ్చెరన్= వేగంగా; ఏగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ సీతాదేవీ! మిక్కిలి చెడునడవడి గల రావణుడిగృహంలో నీవు ఉన్నావు. అందుచేత నేను నిన్ను పరిగ్రహించజాలను. నిన్ను నేను స్వీకరిస్తే నా నడవడికి కళంకం ఏర్పడుతుంది. ధర్మానికి కీడు కలుగుతుంది. శత్రువైన రావణాసురుడిని సంహరించటం నాకు జరిగిన పరాభవాన్ని మాపుకొనటానికే కాని నీ కొరకు కాదు. నీ ప్రవర్తన మంచిదే కావచ్చును; మరి చెడ్డదే కావచ్చును. ఏదైనా, నేను నిన్ను అంగీకరింపజాలను. ఇది నిజం. కుక్కముట్టుకొనిన హోమద్రవ్యంవలె అయింది నీ సంగతి. అందుచేత ఇంక నీవు ఇక్కడ తడయరాదు. నీ ఇచ్చవచ్చిన స్థలానికి పొమ్ము.'

ఆ. అనినఁ జెవులఁ గొఱవి గొని చూఁడినట్లైనఁ । దాల్మి పెల్లగిల్లఁ దరళనయన
మొదలు నఱక నొఱగు కదళిచందంబున । నెలఁత దల్లడమున నేల వ్రాలె. 158

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని శ్రీరాముడు పలుకగా; చెవులన్= చెవులలో; కొఱవి= మండేకట్టె; కొని= కైకొని; చూఁ డినట్లు+ఐనన్= కాల్చినట్లుగా కాగా; తాల్మి= ఓర్పు; పెల్లగిల్లన్= పెరికివేసినట్లుగా తొలగగా; తరళనయన= కన్నీటితో చలిస్తున్న కన్నులుకల; మొదలు= మూలం (ప్రకాండంలో మొదటిభాగం); నఱకన్= ఖండించగా; ఒఱగు= వ్రాలే; కదళిచందంబునన్= అరటిచెట్టు మాదిరిగా; నెలఁత= వనిత - సీత; తల్లడమునన్= ఆరాటంతో; నేలన్= భూమిపై; వ్రాలెన్= కూలింది.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు ఆరీతిగా నిష్ఠురవచనాలు పలుకగా సీతాదేవికి చెవులలో కొఱవికొని గ్రుచ్చినట్లు అనిపించింది. ఆమె ఓర్పును కోలుపోయి, కన్నీరు కారుస్తూ, మొదలు నరకిన అరటిచెట్టువలె తత్తరపాటుతో నేలపై వ్రాలిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. వెఱఁగుపడి హర్షరాగము । తఱిఁగిన వెలువెల్లనై వదనములు వ్రాలం
దెఱఁగేది ఱిచ్చపడి ర । త్తఱిఁ దత్పరిజనము లెల్లఁ దద్దయు వంతన్. 159

ప్రతిపదార్థం: అత్తఱిన్= ఆతరుణంలో; తత్+పరిజనములు+ఎల్లన్= ఆతని పరిజనులందరును; తద్దయు వంతన్= మిక్కుటమైన ఆవేదనతో; వెఱఁగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; హర్షరాగము= సంతోషంయొక్క ఎఱుపురంగు; తఱిఁగినన్= తగ్గిపోగా; వెలువెల్లనై= పాలిపోయి తెల్లబడి; వదనములు= మొగాలు; వ్రాలన్= ఒరగగా; తెఱఁగు+ఏది= ఏం చేయాలో తోచక; ఱిచ్చపడిరి= కొయ్యబారారు.

తాత్పర్యం: ఆ తరుణంలో అచ్చటిసైనికులు అందరును, రాముడిమాటలు విని అచ్చెరువుపొంది, సంతోషవర్ణం తరిగి, మొగాలు వెలవెలబోయి, ఏంచేయాలో తోచక మిక్కుటమైన ఆవేదనతో కొయ్యబారారు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి.

తే. పడఁతి యల్లన మఱికొంతవడికిఁ దెలిసి । యలసమూర్తియై దందడి నశ్రు లురులఁ
గేలు ముకుళించి వసుమతీపాలుఁ జూచి । యెలుఁగు గుత్తుకఁ దగులంగ నిట్టు లనియె. 160

ప్రతిపదార్థం: పడఁతి= వనిత - సీతాదేవి; అల్లనన్= మెలమెల్లగా; మఱి, కొంత, వడికిన్= మఱికొంతసేపటికి; తెలిసి= స్పృహ వచ్చి; అలసమూర్తి+ఐ= కదలజాలని శరీరంతో; దందడిన్= వేగంగా; అశ్రులు= కన్నీటిబిందువులు; ఉరులన్= వేగంగా స్రవింపగా; కేలు= చేయి; ముకుళించి= జోడించి; వసుమతీపాలున్= రాజును - శ్రీరాముడిని; చూచి= కాంచి; ఎలుఁగు= స్వరం; కుత్తుకన్+తగులంగన్= కంఠంలోపలి భాగాన్ని తాకగా (డగ్గుత్తికవడ); ఇట్టులు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి కొంతసేపటికి స్పృహ తెచ్చుకొని, కదలజాలని శరీరంతో కన్నీటిబిందువులు జారుతుండగా చేతులు జోడించి ప్రభువు అయిన శ్రీరామచంద్రుడితో డగ్గుత్తికవడిన స్వరంతో ఈవిధంగా పలికింది.

విశేషం: స్వభావోక్తి.

క. 'నినుఁ గీడు వొరయకుండఁగ, । జనులకు నా నిక్క మెక్క జననాయక! యే
ననలంబుఁ జొచ్చి వెడలెదఁ; । గనుగొను; మిచ్చనవు నాకుఁ గరుణింపు దగన్. 161

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ప్రజలకు ఏలికవైన వాడా, శ్రీరామా!; నినున్= నిన్ను; కీడు+పొరయకుండఁగన్= హాని చుట్టుకొనకుండా; జనులకున్= ప్రజలకు; నానిక్కము+ఎక్కన్= నాగురించిన సత్యం తెలిసేటట్లుగా; ఏన్= నేను; అనలంబున్= అగ్నిలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; వెడలెదన్= వెళ్ళుతాను; కనుఁగొనుము= చూడుము; ఇచ్చనవు= (ఈ+చనవు) ఈ కోరిక; తగన్= ఒప్పిదంగా; నాకున్= నాకు; కరుణింపు= దయతో ప్రసాదించుము.

తాత్పర్యం: 'ప్రజలకు ప్రభువైన ఓ రామా! ధర్మహాని నిన్ను చెందకుండగా, ప్రజలకు నాదైన సత్యం తేటతెల్లం అయ్యేటట్లు నేను అగ్నిప్రవేశం చేస్తాను. దయచేసి ఈ కోరికను నాకు ప్రసాదించుము.

విశేషం: 'అనలంబున్ చొచ్చి వెడలెదను; కనుగొనుము' అని సీత పలికిన మాటలు సార్థకాలు. వెడలెదను- అంటే వెళ్ళుతానని ఒక అర్థం, అంటే చనిపోతాను అని తాత్పర్యం. వెడలెదను- అంటే అగ్నినుండి తిరిగివస్తాను, బ్రతికి బయటపడతాను- అని మరొక అర్థం. అలాగే కనుగొనుము: చూడుము, అనిన్నీ, పరీక్షించుము అనిన్నీ అర్థా లేర్పడతాయి.

అంతేకాదు, శ్రీరాముడికి అపకీర్తి రాకుండా సీత అగ్నిలో ప్రవేశిస్తుందనీ, ఆమె పాతివ్రత్యం నిరూపించుకొనేటట్లుగా అగ్నినుండి నిరపాయంగా తిరిగివస్తుందనీ భావం ఏర్పడుతున్నది. సీతాదేవి మాటలు సత్యమైనవని, అబద్ధాలు కావని ఈ వాక్యచమత్కృతి సార్థక్యం.

ఉ. నాదగుబుద్ధి నీదు చరణస్మరణంబ యొనర్చుఁ గాని యొం
డేదియు నెన్నఁడుం దలఁప; దిట్టిద; యొండొకచందమైన ని
మ్మేదినియుం గృశానుఁడు సమీరుఁడు శీతకరుండు నర్కుఁడుం
గా దన కీక్షణంబ ననుఁ గాల్పరె; వేల్పులు చెట్ట సైతురే?' 162

ప్రతిపదార్థం: నాది+అగుబుద్ధి= నా చిత్తం; నీదు= నీయొక్క; చరణస్మరణంబు+అ= పాదాలను తలపోయటం మాత్రమే; ఒనర్చున్+కాని= చేస్తుందికాని; ఒండు+ఏదియున్= ఇంకదేనిని; ఎన్నఁడున్= ఏ సమయంలోనూ; తలఁపదు= స్మరించదు; ఇట్టిది+అ= ఇదియే సుమా; ఒండు+ఒక, చందము+ఐనన్= ఇంకొక విధంగా జరిగితే; ఈ+మేదినియున్= ఈ భూమి; కృశానుఁడున్= అగ్నిదేవుడు; సమీరుఁడున్= వాయుదేవుడును; శీతకరుండున్= చంద్రుడును; అర్కుఁడున్= సూర్యుడును; కాదు+అనక= అంగీకరించక; ననున్= నన్ను; కాల్పరె= కాల్పరె, దహించివేయరా? (దహించివేయగలరు); వేల్పులు= దేవతలు; చెట్ట= చెడ్డతనాన్ని; సైతురే= ఓర్చెదరా? (ఓర్వరు).

తాత్పర్యం: నామనస్సు ఎల్లప్పుడును నీ పాదాలను స్మరించేదే కాని వేరొండువిధం కాదు. నాకు వేరొక స్మరణమే లేదు. ఈ మాటకు పంచభూతాలు సాక్షులు. వేరొక చందమైనట్లయితే ఈ భూదేవి, అగ్నిదేవుడు, వాయుదేవుడు, చంద్రుడు, సూర్యుడు నన్ను ఈక్షణంలో దహించివేస్తారు. దేవతలు చెడుగును సైరింపరు కదా!'

విశేషం: (1) అలం: అర్థాంతరన్యాసం. (2) ఈ పద్యాన్ని వ్రాసింది ఎఱ్ఱనమహాకవి. ఆతడు తాను అరణ్యపర్వశేషాన్ని నన్నయపేరుమీదనే' తత్కవితారీతియుకొంతదోప' వ్రాశా నన్నట్లు చెప్పుకొన్నాడు. అందుచేత అతడు బుద్ధిపూర్వకంగానే నన్నయను అనుకరించాడు. ఇట్టి అనుకరణ సుస్పష్టంగా ఈ పద్యంలో చూడవచ్చును. నలోపాఖ్యానంలో ఇట్టి సన్నివేశంలో నలుడు దమయంతిశీలాన్ని శంకించినప్పుడు దమయంతి చెప్పిన సమాధానం- నన్నయవ్రాసిన పద్యం ఉదాహరించనగును. (చూడండి. "ఏనతి పాపభావమును నెగ్గు దలంపక'' - అనే పద్యం. ఆరణ్య. 2.215)

వ. అని పలుకుటయు నప్పుడు పృథివ్యాదిభూతంబు లెలుంగులు సెలంగ నెల్లవారును వినం దమదమ నామంబు లెఱింగించి యి ట్లనిరి. 163

ప్రతిపదార్థం: అని, పలుకుటయున్= అని సీత చెప్పగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పృథివీ+ఆది భూతంబులు= భూమి మున్నగు భూతాలు; ఎలుంగులు+చెలంగన్= కంఠస్వరాలు ధ్వనించగా; ఎల్లవారును= అందరును; వినన్= ఆలకించగా; తమతమనామంబులు= తమతమపేర్లు; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి ఆ విధంగా పంచభూతాలను సాక్ష్యాలుగా పేర్కొని చెప్పగా, భూమి మున్నగు పంచభూతాలు తమతమనామాలు చెప్పి, అందరును ఆలకించగా ఈ విధంగా వచించాయి.

విశేషం: పంచభూతాలు 1. భూమి 2. ఆకాశం 3. నీరు 4. వాయువు 5. అగ్ని.

క. 'విను ముత్తమురాలు సుమీ । జననాయక! జనకతనయ; సందేహపడం
బనిలేదు మాకుఁ దెల్లము; । జనులకు మము మొఱఁగరాదు సకలక్రియలన్. 164

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ప్రజలకు నాయకుడవైన ప్రభూ!; వినుము= ఆలకించుము; జనకతనయ= జనకుడికూతురు సీతాదేవి; ఉత్తమురాలు+చుమీ= మంచి ఇల్లాలు సుమా; సందేహము+పడన్= అనుమానించవలసిన; పని లేదు= అవసరం లేదు; మాకున్= పంచభూతాల మయిన మాకు; తెల్లము= సుస్పష్టం; జనులకున్= ప్రజలకు; మమున్= మమ్ము; సకలక్రియలన్= అన్నివ్యాపారాలలో; మొఱఁగరాదు= మోసంచేయటానికి వీలు లేదు. (సందేహపడు= పడ్వాది సంధి)

తాత్పర్యం: 'ఓ జననాయకా! శ్రీరామా! మా మాట ఆలకింపుము. పంచభూతాల మైన మాకు సమస్తవ్యాపారాలు తేటతెల్లాలు. ప్రజలు మమ్మ మోసగించలేరు. జనకుడికూతురు సీతాదేవి ఉత్తమురాలు. మహాపతివ్రత. ఇందులో సందేహానికి ఎట్టితావునూ లేదు.'

వ. అనిన యనంతరంబ సకలసురముని గణసహితంబుగాఁ బితామహుండు సనుదెంచి రాఘవుచేత సత్కృతుం డై యిట్లనియె: 'నయ్యా! నీవు సకలభూతదుస్సహుండైన రావణుం బరిమార్చి లోకహితంబు సేసితివి; వినుము! నలకూబరుశాపంబునంజేసి దశగ్రీవునకుఁ బరస్త్రీలయందు బలాత్కారంబు సెల్లదు; గావున నీధర్మపత్నియం దొక్క దురితంబును బొరయదు; నీవు నిర్విచారుండ వై యిప్పతివ్రతం బరిగ్రహించి నెమ్మదిఁ బురంబున కరుగు' మని పలికి, యతనికిఁ బ్రియంబుగాఁ దత్సమరనిహతు లైన వానరులఁ బ్రాప్తజీవులం జేసి పరమేష్ఠి సనియెఁ; బురందరసారథియును దాశరథి వీడ్కొని హరిసహస్రయుక్తం బైన రథంబు గొని నాకలోకంబున కరిగె; నంత. 165

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+అ= అని పంచభూతాలు చెప్పిన పిమ్మట; సకల, సుర, ముని, గణ, సహితంబుగాన్= అందరు వేల్పులు ఋషులతో కూడినవాడుగా; పితామహుండు= బ్రహ్మదేవుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; రాఘవుచేతన్= శ్రీరాముడిచేత; సత్కృతుండు+ఐ= సమ్మానించబడినవాడయి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు= ఓ శ్రీరామా! నీవు; సకలభూతదుస్సహుండు+ఐన= అన్నిభూతాలకున్నూ సహించరానివాడయిన; రావణున్= రావణుడిని; పరిమార్చి= సంహరించి; లోకహితంబు+చేసితివి= జగత్తుకు శ్రేయస్సు కలిగించావు; వినుము= ఆలకింపుము; నలకూబరుశాపంబునన్+చేసి= నలకూబరుడు ఇచ్చిన శాపంచేత; దశగ్రీవునకున్= రావణుడికి; పరస్త్రీలయందున్= తన భార్యలు కాని వనితలయందు; బలాత్కారంబు+చెల్లదు= బలవంతం చేసి సంభోగించటం సాధ్యపడదు; కావునన్= కాబట్టి; నీధర్మపత్నియందున్= అగ్నిసాక్షిగా వివాహమాడిన నీభార్యయందు; ఒక్కదురితంబును= ఒక్కపాపంకూడా; పొరయదు= సంక్రమించదు; నీవు= నీవు; నిర్విచారుండవు+ఐ= దుఃఖం లేనివాడవు అయి; ఈ+పతివ్రతన్= భర్తయందుమాత్రమే అనురాగం కల నిర్మలచరితను; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి; నెమ్మదిన్= (నెఱ+మదిన్) నిండుమనస్సుతో; పురంబునకున్= (అయోధ్యా) పట్టణానికి; అరుగుము= వెడలుము; అని పలికి= అని చెప్పి; అతనికిన్= శ్రీరాముడికి; ప్రియంబుగాన్= ప్రీతిగా; తద్+సమర, నిహతులు+ఐన= ఆ యుద్ధంలో చంపబడిన; వానరులన్= కోతులను; ప్రాప్తజీవులన్+చేసి= పొందబడిన ప్రాణాలు కలవారినిగా చేసి, బ్రదికించి; పరమేష్ఠి= బ్రహ్మదేవుడు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; పురందరసారథియును= దేవేంద్రుడిసారథి మాతలియు; దాశరథిన్, వీడ్కొని= దశరథుడి కుమారుడైన శ్రీరాముడివద్ద సెలవు గైకొని; హరిసహస్రయుక్తంబు+ఐన= వేయిగుర్రాలు పూన్చిన; రథంబు+కొని= తేరును తీసికొని; నాకలోకంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= తరువాత.

తాత్పర్యం: అని పంచభూతాలు సీతాదేవి మహాపతివ్రత అని సాక్ష్యం చెప్పిన పిమ్మట, బ్రహ్మదేవుడు వేల్పులు, మునులు మున్నగువారలతోపాటు అరుగుదెంచి శ్రీరాముడిచేత సమ్మానించబడి ఈ విధంగా పలికాడు: 'ఆర్యా! నీవు సకలభూతకంటకుడైన రావణుడిని సంహరించి విశ్వశ్రేయస్సును ఒనగూర్చావు. ఆలకించుము. నలకూబరుడియొక్క శాపంవలన రావణుడు పరస్త్రీలను బలాత్కారంగా మానభంగం చేయజాలడు. నీధర్మపత్నియందు ఎట్టిదోషం లేదు. నీవు ఎట్టి సంకోచాలు లేకుండ ఆమెతోపాటు నీ రాజధానియైన అయోధ్యానగరానికి ఏగుము. సీతాదేవి పరమపతివ్రతాశిరోమణి' అని పల్కి, అనంతరం బ్రహ్మదేవుడు శ్రీరాముడికి ప్రీతిగా ఆయుద్ధంలో సంహరించబడిన వానరుల నందరిని బ్రదికించి వెళ్ళాడు. దేవేంద్రుడి సారథి అయిన మాతలి, వేయిగుర్రాలు పూన్చినరథాన్ని తీసికొని, శ్రీరాముడివద్ద సెలవుతీసికొని స్వర్గలోకానికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో.

విశేషం: (1) నలకూబరశాపం: నలకూబరుడు ధనపతిఅయిన కుబేరుడికొడుకు. కుబేరుడు రావణుడి సోదరుడు. రంభనలకూబరుడికి ప్రేయసి. ఒకనాడు రావణుడు రంభను కామించి బలాత్కారంగా ఆమెను సంభోగించాడు. నలకూబరుడు ఆగ్రహించి, ఇక రావణుడు పరస్త్రీలను బలాత్కరించి మానభంగం చేయ బూనుకొంటే తల పగిలి చస్తాడుగాక' అని శపించాడు. (2) బ్రహ్మదేవుడు శ్రీరాముడితో చెప్పినమాట: సీత- పతివ్రత. ఆమె రావణసమాగమానికి ఇచ్ఛగింపదు. ఇక రావణుడు ఆమెను బలాత్కారం చేయటానికి వీలులేదు. అందుచేత సీతాశీలాన్ని గూర్చి రాముడు శంకించ నవసరం లేదు. (3) శ్రీరాముడు సీతాశీలాన్ని శంకించలేదు. జగదేకవీరు డైన తనయొక్కభార్య సీత శంకాతీతంగా ఉండవలెనని ఆతడి కోరిక. చరిత్రలో జగద్వీరుడుగా సుప్రసిద్ధుడైన సీజరు తన భార్య విషయమై తా నామెను శంకించటం విషయాంతరమనియు "సీజరుభార్య శంకాతీతురాలుగా" ఉండాలని చెప్పెనట! సీజరు కాలం క్రీస్తుపూర్వం సుమారునలుబది వత్సరాలు. ఆతడు రామాయణకథ బహుశః విని ఉండవచ్చును. లేక అది జగదేకవీరుల మనస్తత్వం కావచ్చును. సీతయెడ శ్రీరాముడి నిష్ఠురప్రవర్తన, కఠినవాక్యాలు పురుషసామాన్యసామ్రాజ్యవాదానికి లేదా పురుషాధిక్యసమాజవాదానికి నిదర్శనంగా కాక, జగదేకవీరుడి మనస్తత్త్వంగా గ్రహించటం న్యాయం.

మ. **అవిరోధంబుగ జానకీసహితుఁడై యాబద్ధరత్నప్రభా**
నవపుష్పంబగు పుష్పకం బను విమానం బెక్కి యర్కాన్వయ
ప్రవరుం డిమ్ముల నేఁగె సమ్మదభరప్రాగ్భాగవారాకర
ప్లవమానుం డగుచుం బురంబునకుఁ బ్రాప్తశ్రీవిశేషోన్నతిన్. **166**

ప్రతిపదార్థం: అవిరోధంబుగన్= శత్రువులు లేనివాడై; జానకీసహితుఁడు+ఐ= జనకమహారాజు కూతురు అయిన సీతాదేవిని కూడినవాడై; ఆబద్ధరత్నప్రభానవపుష్పంబు+అగు= బాగుగా చెక్కబడినమణుల కాంతులతో ప్రకాశిస్తున్న క్రొత్తపూవులు కలిగినట్టిది అగు; పుష్పకంబు+అను= పుష్పకం అనే పేరు కల; విమానంబు+ఎక్కి= విమానాన్ని అధిరోహించి; అర్క+అన్వయ, ప్రవరుండు= సూర్యవంశంలో ఉద్భవించినశ్రేష్ఠుడు; సమ్మద, భర, ప్రాక్+భాగ, వారాకర, ప్లవమానుండు+అగుచున్= సంతోష తన్మయత్వంతో, అతిశయించిన సముద్రాన్ని దాటినవాడు ఔతూ; ప్రాప్త, శ్రీవిశేష+ఉన్నతిన్= లభించిన ఐశ్వర్యంయొక్క గొప్పఅభ్యుదయంతో; పురంబునకున్= అయోధ్యానగరానికి; ఇమ్ములన్+ఏఁగెన్= సంప్రీతితో వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శత్రుసంహారం చేసినపిదప శ్రీరాముడు సీతాసమేతంగా అయోధ్యానగరానికి వెళ్ళాడు. వారు పుష్పకం అనే విమానం ఎక్కి వెళ్ళారు. ఆ పుష్పకం రతనాలతో పొదగబడినక్రొత్తపుష్పాలు గలిగినట్టిది. సూర్యవంశపురాజులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరామచంద్రుడు పొంగారు సంతోషంతో విస్తారమైన సముద్రాన్ని దాటినవాడై తనకు లభించిన శ్రీవిశేషంతో అతిశయించినవాడై అయోధ్యా నగరానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: (1) 'శ్రీ' అనే శబ్దానికి సంస్కృతంలో సంపద, కాంతి, లక్ష్మి, శోభ, అలంకరణం, కీర్తి మున్నగు నానార్థాలు ఉన్నాయి. శ్రీరాముడు శ్రీవిశేషోన్నతుడు, అన్నిఅర్థాలతో అనుశీలించాలి. (2) పుష్పకవిమానం: సారథి లేకుండానే ఆకసంలో నడుస్తుంది! సంకల్పమాత్రాన గమ్యాన్ని పసికట్టి చేరేది! ఎంతమంది ఎక్కినా ఇంకను ఒకరికి చోటు ఉండేది! ఏవంవిధగుణగరిష్ఠమైన విమానం రామాయణ పాఠకులకు చిరపరిచితం. ఇరువదియవశతాబ్దికి పూర్వం విమానయానం సాధ్యమని విశ్వసించినవారే అరుదు. 'అకాలప్రళయం సృష్టించగల' అస్త్రాలు, సారథి లేకుండ పయనించగల విమానాలు ప్రాచీనభారతీయవాఙ్మయానికి సుపరిచితాలు.

వ. **ఇ ట్లరిగి భరతాదిబంధుజనంబులు నఖిలపరిజనంబులు నభినందింప వసిష్ఠవామదేవవిహితం బయిన యభిషేకశోభనంబు వహించి రాముండు సుగ్రీవవిభీషణాది సుహృజ్జనంబులం బ్రకటబహుమానవిశేషంబుల నాదరించి వీడ్కొలిపి, యభిమతభోగంబుల నిరంతరత్యాగంబులఁ బ్రభూతయాగంబులఁ బ్రసిద్ధుం డయి బహుసహస్రసంవత్సరంబులు వసుమతీరక్షణం బొనర్చె; నిది రాఘవుచరిత్రంబు.** **167**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; అరిగి= ప్రయాణం చేసి; భరత+ఆది, బంధుజనంబులున్= భరతుడు మున్నగు చుట్టపక్కాలు; అఖిలపరిజనంబులున్= అందరు సేవకులును; అభినందింపన్= సంతోషం ప్రకటించగా; వసిష్ఠ, వామదేవ, విహితంబు+అయిన= వసిష్ఠుడిచేత, వామదేవుడిచేత ఏర్పాటుచేయబడిన; అభిషేకశోభనంబు= పవిత్రజలాలు తలపై పోసి స్నానం చేయించటం; అనేపండుగ; వహించి= మోసి; రాముండు; సుగ్రీవ, విభీషణ+ఆది= సుగ్రీవుడు, విభీషణుడు మొదలైన; సుహృత్+జనంబులన్= మిత్రులైనవారిని; ప్రకట, బహుమాన, విశేషంబులన్= సుప్రసిద్ధాలైన గొప్పబహుమతులచేత; ఆదరించి= గౌరవించి; వీడ్కొలిపి= సగౌరవంగా సాగనంపి; అభిమతభోగంబులన్= ఇష్టమైన సౌఖ్యాలతో; నిరంతరత్యాగంబులన్= సంతతదానాలతో; ప్రభూత, యాగంబులన్= గొప్పయజ్ఞాలతో; ప్రసిద్ధుండు+అయి= కీర్తిని ఆర్జించినవాడయి; బహుసహస్రసంవత్సరంబులు= పెక్కువేలఏండ్లు; వసుమతీరక్షణంబు= భూమిని కాపాడటం; ఒనర్చెన్= చేశాడు. ఇది= ఇది; రాఘవుచరిత్రంబు= శ్రీరాముడి జీవితకథ.

తాత్పర్యం: 'పుష్పక' విమానంలో పయనించి శ్రీరాముడు అయోధ్యానగరం చేరాడు. భరతుడు మున్నగు బంధువులు సంతోషాన్ని ప్రకటించారు. వసిష్ఠుడు వామదేవుడు శుభలగ్నం నిర్ణయించి పట్టాభిషేకంలో పౌరోహిత్యాన్ని నెరపారు. శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడు, విభీషణుడు మున్నగు మిత్రులకు బహిరంగంగా కానుకలు పంచిపెట్టి, ధన్యవాదాలు తెలిపి, వారిని సగౌరవంగా సాగనంపాడు. పిదప శ్రీరాముడు పెక్కువేలసంవత్సరాలు భూమిపై శాంతిభద్రతలు నెలకొలిపి, భోగాలను అనుభవించి, త్యాగపూరితాలైన దానాలు చేసి, పెక్కు యాగాలు ఒనరించి కీర్తిని ఆర్జించాడు. ఇది శ్రీరాముడి జీవితచరిత్ర.

విశేషం: (1) భోగాలు ఎనిమిది. 1. గృహం 2. శయ్య 3. వస్త్రం 4. ఆభరణం 5. స్త్రీ 6. పుష్పం 7. గంధం 8. తాంబూలం. (2) రామరాజ్యం= భోగం+త్యాగం+యాగం+శాంతిభద్రతలు.

ఉ. **వారక యిట్లు పూని వనవాసనిరంతర దుఃఖమున్ మహా**
వైరికృతాపకారదురవస్థయు నోర్చి శుభంబు నొందఁడే
యారఘురాముఁ; డట్లు వసుధాధిప! నీవును దుఃఖ మింతయున్
సైరణ నోర్చి పొందెదవు సర్వమహీవలయాధిరాజ్యమున్. **168**

ప్రతిపదార్థం: వసుధా+అధిప!= రాజా, ఓ ధర్మరాజా!; ఇట్లు= ఈవిధంగా; వనవాసనిరంతరదుఃఖమున్= అరణ్యాలలో ఎల్లప్పుడును నివసించటంచేత సంక్రమించిన ఆవేదనను; వారక= తప్పక; పూని= భరించి; మహా వైరి, కృత+అపకార, దురవస్థయున్= గొప్ప శత్రువులచేత చేయబడిన కీడువలన ప్రాప్తించిన చెడ్డస్థితిని; ఓర్చి= సైరించి; ఆ రఘురాముఁడు= రఘువంశంలో జనించిన ఆ శ్రీరాముడు; శుభంబున్+ఒందఁడే= మేలును పొందడా; (పొందెను); అట్లు= అదేవిధంగా; నీవును= నీవుసయితం; దుఃఖము= పరితాపం; ఇంతయున్= ఇంతటిని; సైరణన్+ఓర్చి= ఓర్పుతో భరించి; సర్వ, మహీ, వలయ+అధిరాజ్యమున్= సమస్తమైన భూమండలంలో వ్యాపించిన సామ్రాజ్యాన్ని; పొందెదవు= సంపాదించగలవు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆలకించితివిగదా శ్రీరాముడిచరిత్ర. శ్రీరాముడు ఆ విధంగా అరణ్యంలో ఎల్లప్పుడు నివసించటంవలన ఏర్పడిన ఆవేదనను అనుభవించి, శత్రువులు చేసిన అపకారాలు సైరించి, చిట్టచివరకు శుభాన్ని పొందాడు. అదేవిధంగా నీవుకూడా ఈ వనవాసదుఃఖాన్ని గడచి భూమండలమంతటా విస్తరించియున్న సామ్రాజ్యాన్ని పొంది సర్వసౌఖ్యాలను అనుభవించగలవు.

వ. అని చెప్పిన విని యుధిష్ఠిరుండు రాముని పరాక్రమవిశేషంబు గొనియాడి, 'జానకి పాతివ్రత్యమహిమ యింత యొప్పునే!' యని పలికి, 'మునీంద్రా!, పతిభక్తితాత్పర్యంబున నఖిలదుఃఖంబులు నోర్చి శుభంబు నొందిన పుణ్యసతిచరిత్రంబు వినవలతుం జెప్పవే!' యనిన నతనికి మార్కండేయుండు 'సావిత్రి యను రాజపుత్త్రిచరిత్రంబు విను; మది నీ ప్రశ్నంబునకు నుత్తరం బగు' నని యిట్లనియె. **169**

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పినన్= అని వచించగా; విని= ఆలకించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; రాముని పరాక్రమవిశేషంబు= రాముడియొక్క శౌర్యాతిశయాన్ని; కొనియాడి= ప్రస్తుతించి; జానకిపాతివ్రత్యమహిమ= సీతపాతివ్రత్యంయొక్క గొప్పతనం; ఇంత+ఒప్పునే= ఇంతశోభిల్లునట్టిదిగదా; అని పలికి= అని వచించి; ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా!, ఓ మార్కండేయా!; పతిభక్తి తాత్పర్యంబునన్= భర్తయందలి పూజ్యభావంలో తత్పరత గలిగిన; అఖిలదుఃఖంబులున్= అన్నికష్టాలను; ఓర్చి= సైరించి; శుభంబున్= మేలును; ఒందిన= పొందిన; పుణ్యసతి చరిత్రంబు= పుణ్యాత్మురాలికథ: వినవలతున్= ఆలకింప కోరుతాను; చెప్పవే= దయచేసి వచింపుము; అనినన్= అని అడుగగా; అతనికిన్= ధర్మరాజుకు; మార్కండేయుండు; సావిత్రి+అను= సావిత్రి అనే; రాజపుత్త్రిచరిత్రంబు= రాజకుమారిగాథ; వినుము= ఆలకించుము; అది= సావిత్రిగాథ; నీ ప్రశ్నంబునకున్= నీవు అడిగినదానికి; ఉత్తరంబు= సమాధానం; అగును= కాగలదు; అని= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మార్కండేయుడు చెప్పిన రామాయణకథ విని, ధర్మరాజు శ్రీరాముడి పరాక్రమాన్ని, సీతాదేవి పాతివ్రత్యగరిమను మెచ్చుకొని, 'మునీంద్రా, మార్కండేయమహర్షీ! పతిభక్తితో అన్నికష్టాలను ఓర్చి, చివరకు శుభాన్ని పొందిన పుణ్యసతి చరిత్ర వినవలె నని ఉన్నది. దయచేసి చెప్పుము' అని ప్రార్థించాడు. మార్కండేయుడు 'ధర్మరాజా!, నీ ప్రశ్నకు సరిఅయిన సమాధానం సావిత్రిగాథ. ఆ రాజపుత్రిచరిత్ర చెప్పుతాను వినుము' అని ఈ విధంగా ఆ కథ చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ధర్మరాజు అట్టికథలను వినగోరటంలో కల ఆంతర్యం సుగమం. అట్టి పతివ్రతలగాథలు ద్రౌపదికి ఊరట కలిగిస్తాయి. మార్కండేయుడు ధర్మరాజు మనస్తత్వాన్ని కనిపెట్టి సావిత్రికథను చెప్పాడు. రామాయణగాథలో కథానాయకుడు శ్రీరాముడు. సావిత్రిగాథలో నాయిక సావిత్రి. నాయకపాత్ర సత్యవంతుడిభూమిక గౌణం.

మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకు సావిత్ర్యుపాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-277-5)

సీ. కలఁడు మద్రేశుండు ఘనుఁ డశ్వపతి యను । ధరణీశుఁ; డతఁడు సంతానకాంక్ష
నెంతయు ధృతిఁ బదునెనిమిది యేఁడులు । సావిత్రిఁ గొల్చె; నజ్జనవిభునకు
నద్దేవి ప్రత్యక్షమై 'వర మడుగుము' । నావుడు నతఁడు వినమ్రుఁ డగుచు
'నాత్మజుఁ గోరెద' ననవుడుఁ 'గన్నియ । పుట్టు నీ' కనియె నా భువనమాత;

తే. యనుడు 'దేవి! భవత్కృప నస్మదీయ । వాంఛితము సఫలంబు గా వలదె?' యని నృ
పోత్తముఁడు విన్నవించె; నయ్యోగమూర్తి । గాఢకారుణ్యవికచహృత్కమల యగుచు. **170**

ప్రతిపదార్థం: మద్రేశుండు= మద్రదేశానికి ప్రభువు; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; అశ్వపతి+అను, ధరణీశుఁడు= అశ్వపతి అనేరాజు; కలఁడు= ఉన్నాడు; అతఁడు= (ఆ అశ్వపతి); సంతానకాంక్షన్= బిడ్డలు కలుగవలె ననే కోరికతో; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; ధృతిన్= నిష్ఠతో; పదునెనిమిది+ఏఁడులు= పదునెనిమిది సంవత్సరాలు సావిత్రిన్= సావిత్రీదేవిని; కొల్చెన్= ఆరాధించాడు; ఆ+జనవిభునకున్= ఆ రాజుకు; అశ్వపతికి; ఆ+దేవి= సావిత్రి; ప్రత్యక్షము+ఐ= సాక్షాత్కరించి; వరము+అడుగుము= వరాన్ని కోరుకొనుము; నావుడున్= అని చెప్పగా; అతఁడు= అశ్వపతి; వినమ్రుఁడు+అగుచున్= భక్తితో వంగినవాడు ఔతూ; ఆత్మజున్= పుత్త్రుడిని; కోరెదన్= వాంఛిస్తాను; అనవుడున్= అని చెప్పగా; ఆ భువనమాత= ఆ జగన్మాత- సావిత్రి; కన్నియ+పుట్టున్= కన్యక ఉద్భవిస్తుంది; నీకున్= నీకు; అనియెన్= అని చెప్పింది; అనుడున్= అనిచెప్పగా; దేవి!= ఓ సావిత్రీదేవీ!; భవత్+కృపన్= నీయొక్క దయవలన; అస్మదీయవాంఛితము= నా కోరిక; సఫలంబు+కావలదె= తీరవలెను కదా; అని; నృప+ఉత్తముఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు - అశ్వపతి; విన్నవించెన్= నివేదించాడు; ఆ+యోగమూర్తి= సావిత్రి; గాఢ, కారుణ్య, వికచ, హృత్+కమల+అగుచున్= దట్టమైన దయతో వికసించిన పద్మంవంటి హృదయం కలది అగుచు.

తాత్పర్యం: అశ్వపతి అనే పేరుగలవాడు మద్రదేశాన్ని పరిపాలించే ప్రభువు అతడు గొప్పవాడు. ఆయన బిడ్డలకొరకు మిక్కుటమైన నిష్ఠతో పదునెనిమిదేండ్లు సావిత్రీదేవిని ఉపాసించాడు. ఆ రాజుకు సావిత్రి ప్రత్యక్షమై ఆతడిని వరం కోరుకొమ్మని అడిగింది. అతడు భక్తితో వినతుడై, 'దేవీ! నాకు కొడుకును ప్రసాదింపుము' అని ప్రార్థించాడు. అప్పుడు ఆ లోకమాత, 'నాయనా! నీకు కూతురు కలుగుతుంది' అని చెప్పింది. అంతట అశ్వపతి, 'అంబా! నీవు ప్రత్యక్షమైతివికదా; దేవీ! ఇక నాకోరిక ఈడేరవలెను కదా' అని విన్నవించాడు. అంత ఆ యోగమూర్తి అయిన సావిత్రీదేవి మిక్కుటమైన దయతో వికసించిన హృదయపద్మం కలదై.

విశేషం: సావిత్రి - యోగమూర్తి, జగన్మాత అని ఈ పద్యంలో చెప్పబడింది. అష్టాంగయోగం సుప్రసిద్ధం. 1. యమం 2. నియమం 3. ప్రాణాయామం 4. ప్రత్యాహారం 5. ధ్యానం 6. ధారణ 7. మననం 8. సమాధి. ఇరువదిఏడుయోగాలు చెప్పబడినవి. అందు ఈ పద్యంలో వాడబడిన "ధృతి" ఉన్నది. 1. విష్కంభం 2. ప్రీతి 3. ఆయుష్మత్తు 4. సౌభాగ్యం 5. శోభనం 6. అతిగండం 7. సుకర్మం 8. 'ధృతి' 9. శూలం 10. గండం 11. వృద్ధి 12. ధ్రువం 13. వ్యాఘాతం 14. హర్షణం 15. వజ్రం 16. సిద్ధి 17. వ్యతీపాతం 18. వరీయస్సు 19. పరిఘ 20. శివం 21. సిద్ధం 22. సాధ్యం 23. శుభం 24. శుభ్రం 25. బ్రహ్మం 26. ఐంద్రం 27. వైధ్రుతి. సావిత్రి అంటే నిఘంటువులోని అర్థాలు సరస్వతి, పార్వతి, ఇచట సావిత్రి బ్రహ్మను పేర్కొనటంచేత అశ్వపతి ఉపాసించిన దేవి సరస్వతి అని భావించవచ్చును.

వ. 'ఏను నీమనోరథంబుతెఱంగు మున్న చతుర్ముఖున కెఱింగించిన నతండు గన్నియఁగా నిర్దేశించె; నద్దేవునియానతి యమోఘంబు; విను మక్కన్నియ కారణంబున నీకు నొక్కవిధంబునం బిదపఁ బుత్త్రశతలాభంబు నగు; సంతసిల్లు' మని యనుగ్రహించి యద్దేవి యంతర్ధానంబు నొందె; నశ్వపతియును సావిత్రీప్రసాదంబున నిజధర్మపత్ని యయిన మాళవియందు సావిత్రి యను కూఁతుం గని, యక్కన్నియ నతిగౌరవంబునం బెనిచె నంత. 171

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నీ మనోరథంబు+తెఱంగు= నీ కోరికయొక్క తీరు; మున్ను+అ= ఇంతకుముందే; చతుర్ముఖునకున్= నాలుగు మోములు గల దేవరయైన బ్రహ్మదేవుడికి; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; అతండు= బ్రహ్మదేవుడు; కన్నియఁగాన్= కూతురుగా; నిర్దేశించెన్= నిర్ణయించాడు; ఆ+దేవుని+ఆనతి= ఆ బ్రహ్మదేవుడి ఆజ్ఞ; అమోఘంబు= వ్యర్థంకాదు; వినుము= ఆలకింపుము; అక్కన్నియ+కారణంబునన్= ఆ కన్యక హేతువుగా; నీకున్= నీకు; ఒక్కవిధంబునన్= ఒకానొక మార్గంలో; పిదపన్= పిమ్మట; పుత్త్ర, శత, లాభంబున్+అగున్= నూరుగురుపుత్రులు పుట్టుతారు; సంతసిల్లుము= సంతోషించుము; అని= అని చెప్పి; అనుగ్రహించి= కరుణించి; ఆ+దేవి= సావిత్రి; అంతర్ధానంబున్+ఒందెన్= అదృశ్యం అయింది; అశ్వపతియును= అశ్వపతియును; సావిత్రీప్రసాదంబునన్= సావిత్రీదేవి దయవలన; నిజధర్మపత్ని+అయిన= తనభార్య అయిన; మాళవియందున్= మాళవి అనే పేరు కల ఆమెయందు; సావిత్రి+అను, కూఁతున్+కని= సావిత్రి అనే కూతురును పొంది; ఆ+కన్నియన్= ఆ కన్యకను; అతిగౌరవంబునన్= మిక్కుటమైన శ్రద్ధతోకూడిన గారాబంతో; పెనిచెన్= పోషించాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: 'నేను నీకోరిక తీరు నెఱిగి ఇంతకుముందే బ్రహ్మదేవుడితో సంప్రదించాను. ఆయన కన్నియగా నిర్ణయించాడు. ఆ దేవుడి నిర్ణయానికి తిరుగులేదు. అయినా ఆలకించుము. నీకు తొలుత కన్యక ఉద్భవించినా పిదప, ఆమెకారణంగానే ఒకానొక సన్నివేశం సంప్రాప్తించి నీకు నూరుగురు సుతులు లభించగలరు. సంతోషించుము' అని అనుగ్రహించి ఆ దేవి అదృశ్యమైంది. పిదప అశ్వపతిధర్మపత్ని మాళవి గర్భం ధరించి సావిత్రి అనే కూతురిని కన్నది. తలిదండ్రులు సావిత్రిని మిక్కుటమైన శ్రద్ధతో గూడిన గారాబంతో పెంచారు. అంతట.

క. ఆ వనజాక్షి పరిస్ఫుట । యౌవనయై సిద్ధసాధ్యయక్షామరక
న్యావలిఁ దన సౌందర్య । శ్రీవిలసనరేఖ నపహసించుచు నొప్పెన్. 172

ప్రతిపదార్థం: ఆ వనజ+అక్షి= ఆ పద్మాలవంటి కనులు కలది; పరిస్ఫుట యౌవన+ఐ= తేటతెల్లమయిన యౌవనం కలదిఅయి; సిద్ధ, సాధ్య, యక్ష+అమర, కన్యా+ఆవలిన్= సిద్ధులు, సాధ్యులు, యక్షులు, దేవతలలోని కన్యకల సముదాయాన్ని; తన సౌందర్య శ్రీవిలసనరేఖన్= తన అందచందాల సొంపువంపులతో; అపహసించుచున్= పరిహసిస్తూ- అనగా అతిక్రమిస్తూ; ఒప్పెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఆ సావిత్రి తేటతెల్లమయిన జవ్వనం కలదై, తన అందచందాల సొంపు పెంపువంపులతో వేల్పులజాతికి చెందిన కన్యకలను, సిద్ధసాధ్య యక్షకన్యకలను అందరినీ అతిక్రమించింది.

తే. 'కోరి జనపతి దనకూర్మికూఁతుఁ జూచి । గుణవయోరూపముల ననుకూలుఁ డైన
భర్త నెమ్మెయి దీనికిఁ బడయువాఁడ । నొక్కొ!' యని యెందుఁ దడవుచునుండె నెలమి. 173

ప్రతిపదార్థం: కోరి= కాంక్షించి; జనపతి= రాజు - అశ్వపతి; తనకూర్మి, కూఁతున్= తన అనుగుపుత్రికను; చూచి= అరసి; గుణ, వయస్+రూపములన్= గుణాలలోను, వయస్సులోను అందమయిన ఆకారంలోను; అనుకూలుడు+ఐన= పొత్తు కుదిరినవాడైన; భర్తన్= పతిని; ఏ+మెయిన్= ఏ రీతిగా; దీనికిన్= ఈమెకు; పడయువాఁడన్+ఒక్కొ= సంపాదించగలవాడనో; అని= అని తలపోసి; ఎందున్= ఏవిధంగా నైనా; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; తడవుచున్+ఉండెన్= వెదకుచుండినాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వపతి అల్లారుముద్దుగా అందచందాలతో పెరిగి పెద్దది ఔతున్న కూతురును చూచి 'ఇంతటి సౌందర్యవతికి గుణగణాలు, వయస్సు, రూపం- ఈ మూడింటిలో చక్కగా పొత్తు కుదిరే వరుడిని ఎక్కడ ఏవిధంగా సంపాదించగలనా?' అని ఆలోచిస్తూ అన్వేషిస్తూ ఉన్నాడు.

వ. అదియును సాళ్వపతి యైన ద్యుమత్సేనుకొడుకు సత్యవంతుండు రూపవంతుం డనియును గుణవంతుం డనియును విని వానియందుఁ జిత్తంబు దగిలి యున్నను సిగ్గుపెంపున నెవ్వరికి నెఱింగింపకుండె; నంత నొక్కనాఁడు మద్రపతికడకు నారదుం డరుగుదెంచిన నతం డమ్మహాముని నుచితసపర్యాపరితోషితుం జేసి సద్గోష్ఠీవిశేషంబులు సలుపుచున్నయెడ. 174

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆమెయును- సావిత్రియు; సాళ్వపతి+ఐన= సాళ్వదేశపురాజు అయిన; ద్యుమత్సేనుకొడుకు= ద్యుమత్సేనుడు అనేవాడిపుత్రుడు; సత్యవంతుండు= సత్యవంతుడు అనే పేరు కలవాడు; రూపవంతుండు+అనియును= అందం కలవా డనియు; గుణవంతుండు= మంచి గుణగణాలు కలవాడు అనియును; విని= ఆలకించి; వానియందున్= అతడియందు- సత్యవంతుడియందు; చిత్తంబు= మనస్సు; తగిలి= లగ్నమై; ఉన్నను= ఉన్నప్పటికీ; సిగ్గుపెంపునన్= లజ్జ అతిశయించటంచేత; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికిని; ఎఱింగింపకుండెన్= తెలుపకుండా ఉండింది; అంతన్= పిమ్మట; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; మద్రపతికడకున్= మద్రదేశపు రాజుదగ్గరకు- అశ్వపతిదగ్గరకు; నారదుండు= నారదమహర్షి; అరుగుదెంచినన్= విచ్చేయగా; అతండు= అశ్వపతి; ఆ+మహామునిన్= ఆ గొప్పఋషిని; ఉచిత, సపర్యా, పరితోషితున్+చేసి= తగిన సేవలు చేయటంచేత మిగుల సంతోషం చెందిన వాడినిగా చేసి; సత్+గోష్ఠీ, విశేషంబులు= మంచి సంభాషణగరిమతో గూడినటువంటి గొప్పచర్చలు; సలుపుచున్న+ఎడన్= చేస్తున్న తరుణంలో.

తాత్పర్యం: సావిత్రి సాళ్వదేశాధీశుడైన ద్యుమత్సేనుడికొడుకు సత్యవంతుడినిగూర్చి విన్నది. అతడు అందగాడనీ, మంచిగుణాలు గలవాడనీ తెలిసి అతడిని ప్రేమించింది. కాని, అతిశయమైన లజ్జతో ఆ విషయాన్ని ఎవ్వరికీ తెలుపలేదు. అప్పుడు ఒకనాడు త్రిలోకసంచారి అయిన నారదుడు మద్రపతి అయిన అశ్వపతివద్దకు అరుదెంచాడు. అశ్వపతి ఆ మహర్షిని అతిథిమర్యాదలతో అలరించి మంచిగోష్ఠి సంభాషణలో వివిధవిషయాలు చర్చించసాగాడు. ఆ తరుణంలో.

క. నెచ్చెలులు దన్నుఁ గొలువఁగఁ । బచ్చవిలుతుకలిమి యెల్లఁ బద్మానన యై
యచ్చుపడినట్లు మెఱయుచు । నచ్చటి కేతెంచె భూవరాత్మజ నెమ్మిన్. 175

ప్రతిపదార్థం: నెచ్చెలులు= అనుగు సకియలు (నెఱ+చెలి= నెచ్చెలి); తన్నున్= తనను (సావిత్రిని); కొలువఁగన్= సేవించగా; పచ్చవిలుతుకలిమి+ఎల్లన్= మన్మథుడియొక్క సిరి అంతయు; పద్మ+ఆనన+ఐ= పద్మంవంటి ముఖం కలిగినట్టిది (సావిత్రి) అయి; అచ్చుపడినట్లు= గండరువును తీర్చిదిద్దినట్లు; భూవర+ఆత్మజ= అశ్వపతికూతురు సావిత్రి; మెఱయుచున్= తేజస్సుతో శోభిల్లుతూ; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; అచ్చటికిన్= ఆ స్థలానికి; ఏతెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అనుగుసకియలు తనను సేవించగా, ఆ అశ్వపతిరాజుకూతురైన సావిత్రి వర్చస్సుతో శోభిల్లుతూ ప్రీతితో ఆచోటికి అరుదెంచింది. అప్పుడు ఆ రాజపుత్రిక మన్మథుడి సిరిసంపద అంతా కలిసి మూర్తీభవించి పద్మముఖి అయిన ఆ సావిత్రిగా రూపొందిందా అనిపించేటట్లు ఉండింది.

వ. ఇట్లు వచ్చి సఖీజనంబు నంతంత నిలిపి మెలపుతోడి పొలుపున నమ్ముగ్ధ లీలామధురం బగుచుండఁ దండ్రికి మ్రొక్కిన, నతండు గాఢస్నేహదోహళం బగు చిత్తంబుతో నత్తన్వి గ్రుచ్చియెత్తి నిజాంకతలంబున నునిచికొని సముచితోపలాలనకేళీపరవశుం డయ్యెఁ; నప్పుడు నారదుం డమ్ముద్దియం జూచి యశ్వపతితోడ 'నిక్కన్నియం దగినవరున కొసంగక యి ట్లేల యునిచినవాఁడ?' వనిన నతండు గూఁతున కి ట్లనియె. 176

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; వచ్చి= అరుదెంచి; సఖీజనంబున్= చెలికత్తెలను; అంత+అంత= అంతంత, అల్లంత దూరంలో; నిలిపి= ఆపి; మెలపుతోడి పొలుపునన్= చాతుర్యంతో కూడిన సొంపుతో; ఆ+ముగ్ధ= ఆ లేతజవరాలు; లీలామధురంబు+అగుచుండన్= విలాసంతో కూడిన తీయదనం తొలుకాడుతుండగా; తండ్రికిన్= పితకు; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; అతండు= అశ్వపతి; గాఢ, స్నేహ, దోహళంబు+అగు= దట్టమైన అనురాగంచేత ఉత్సాహవంతమై ఉన్న; చిత్తంబుతోన్= మనస్సుతో; ఆ+తన్విన్= ఆ సుకుమారిని; గ్రుచ్చి+ఎత్తి= ఆప్యాయతతో దగ్గరకు తీసికొని కొద్దిగా పైకెత్తి; నిజ+అంక, తలంబునన్= తనయొడిలో; ఉనిచికొని= కూర్చుండబెట్టుకొని; సముచిత+ఉపలాలన, కేళీ, పరవశుండు+అయ్యెన్= ఒప్పిదమైన బుజ్జగింపు ఆటలో నిమగ్నుడయ్యాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నారదుండు= నారదమహర్షి; ఆ+ముద్దియన్+ చూచి= ఆ అమ్మాయిని కాంచి; అశ్వపతితోడన్= అశ్వపతిమహారాజుతో; 'ఈ+కన్నియన్= ఈ కన్యకను; తగినవరునకున్= యోగ్యుడైన పెండ్లికొడుకునకు; ఒసంగక= ఇవ్వకుండా; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఏల= ఎందుకు?; ఉనిచినవాఁడవు= ఉంచావు; అనినన్= అని అడుగగా; అతండు= అశ్వపతి మహారాజు; కూఁతునకున్= పుత్రికకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వచ్చి, సావిత్రి తన చెలికత్తెలను అల్లంతదూరంలో నిలిపి తాను తండ్రిదగ్గరకు వచ్చి నమస్కరించింది. తండ్రి అయిన అశ్వపతిమహారాజు లేజవరాలు, ముగ్ధ అయిన తనకూతురును, గ్రుచ్చియెత్తి తన ఒడిలో కూర్చుండబెట్టుకొని బుజ్జగిస్తూ మైమరచి ఉన్నాడు. అప్పుడు ఆమె తండ్రికి చిన్నకూతురుగా కన్పించింది కాని, నారదుడికి ఆమె సంపూర్ణయౌవనంతో తొణికిసలాడుతున్న సౌందర్యవతిగా కన్పించటంచేత, ఆ మహర్షి 'వయసువచ్చిన ఈ కన్యకను తగినవరుడికి ఏల ఇవ్వలేదు?' అని ప్రశ్నించాడు. ఆ ప్రశ్నను ఆలకించి అశ్వపతిమహారాజు తన కూతురుతో ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'తల్లి! నీగుణరూపవృత్తముల కెందుఁ । దగినవరు నీవ యిమ్ముగఁ దడవి నెమ్మి
నీదు మనసున కెక్కిన నృపకుమారుఁ । గోరి వరియింపు; మిదియ నాకును బ్రియంబు'. 177

ప్రతిపదార్థం: తల్లి!= అమ్మా, సావిత్రీ!; నీగుణరూపవృత్తములకున్= నీమంచి గుణాలకు, ప్రవర్తనకు, అందచందాలకు; ఎందున్= ఎచటనైనా; తగిన= యోగ్యుడైన, వరున్= మగడిని; నీవు+అ= నీవే; ఇమ్ముగన్= ప్రీతితో; తడవి= వెదకి; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; నీ+మనసునకున్+ఎక్కిన= నీ చిత్తానికి నచ్చిన; నృప, కుమారున్= రాజపుత్రుడిని; కోరి= ఇష్టంచొప్పున; వరియింపుము= ఎన్నుకొనుము; ఇది+అ= ఇదియే; నాకును= నాకుగూడ; ప్రియంబు= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా, సావిత్రీ! ఆలకించితివికదా నారదమహర్షి సెలవిచ్చినమాట. నీమంచిగుణాలకు, అందచందాలకు, ప్రవర్తనకు తగిన పెండ్లికొడుకును నీవే ప్రీతితో పేర్కొనుము. నీకు ప్రేమపాత్రుడైన రాజకుమారుడిని మగనిగా నీవే వరించుము. అదియే నేనుకూడ కోరుకొనేది. నీ ఇష్టమే నా అభీష్టం'.

వ. అనిన నదియుఁ గొండొక లజ్జించి కోర్కిపెంపున సిగ్గు దొలంగం ద్రోచి ప్రకటకౌతూహల తరళితాంతరంగ యగుచుఁ దండ్రి కిట్లనియె. 178

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అశ్వపతి చెప్పగా; అదియున్= సావిత్రియు; కొండొక లజ్జించి= ఇంచుక సిగ్గుచెంది; కోర్కి పెంపునన్= వాంఛ యొక్క అతిశయంవలన; సిగ్గు= బిడియం; తొలంగన్+త్రోచి= ప్రక్కకునెట్టి; ప్రకట, కౌతూహల, తరళిత+అంతరంగ+అగుచున్= వ్యక్తమైన ఆసక్తిచేత ప్రేరేపించబడిన డెందం కలది ఔతూ; తండ్రికిన్= పితకు, అశ్వపతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: తండ్రి అశ్వపతి చెప్పిన మాటలు విని సావిత్రి కొంతసిగ్గు చెందింది. కాని, తమకించిన కోరిక సిగ్గును ప్రక్కకు నెట్టగా ఆమె వ్యక్తమైన కుతూహలంతో ప్రోత్సహించబడిన హృదయం కలది ఔతూ తండ్రితో ఇట్లా చెప్పింది.

క. 'చిరకీర్తి సాళ్వభూవరు । వరతనయుం డయిన సత్యవంతుఁడు నాకున్
వరుఁడుగఁ గోరుదు మదిలో । నరవర! యాతనికి నిమ్ము ననుఁ బ్రీతిమెయిన్. 179

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= రాజా!; చిరకీర్తి= గొప్పపేరు కలవాడు అయిన; సాళ్వభూవరు వరతనయుండు+అయిన= సాళ్వదేశరాజుయొక్క శ్రేష్ఠుడగు కుమారుడైన; సత్యవంతుఁడు= సత్యవంతుడు అనేపేరు కలవాడు; నాకున్= నాకు; వరుఁడుగన్= మగడుగా; మదిలోన్= మనస్సులో; కోరుదున్= వాంఛిస్తాను; ఆతనికిన్= ఆ సత్యవంతుడికి; ననున్= నన్ను; ప్రీతిమెయిన్= సంతోషంతో; ఇమ్ము= ఒసంగుము.

తాత్పర్యం: చిరస్థాయి యైన కీర్తిని ఆర్జించిన సాళ్వదేశప్రభువు కొడుకు సత్యవంతుడు నాకు తగినవరుడు. రాజోత్తమా! అతడికి నన్ను ఇచ్చి పెండ్లిచేయుము.

వ. సాళ్వపతియును నిపుడు దైవయోగంబునం జేసి విగతచక్షుం డయి తనరాజ్యంబు వైరులచేతం గోల్పడి పుత్త్రదారసహితంబుగా వనంబున నున్నవాఁ; డట్లయినను సత్యవంతున వరియింతు' ననిన మద్రేశ్వరుండు నారదుంజూచి 'మునీంద్రా! మీ యెఱుంగని వారు లేరు; సావిత్రిచేత వరియింపంబడిన కుమారుం డెట్టివాఁడు? వానిగుణరూపశీలంబు లెఱింగింపుఁ' డనిన నారదుం డిట్లనియె. 180

ప్రతిపదార్థం: సాళ్వపతియునున్= ఆ సాళ్వదేశపురాజుసైతం; ఇపుడు= ఈసమయంలో; దైవయోగంబునన్+చేసి= విధి నిర్ణయం చేత; విగతచక్షుండు+అయి= పోయిన కనులు కలవాడు అయి (గ్రుడ్డివాడయి); తనరాజ్యంబున్= తాను ఏలే దేశాన్ని; వైరులచేతన్= శత్రువులచేత; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; పుత్త్ర, దార, సహితంబుగాన్= కొడుకుతో, భార్యతో పాటుగా; వనంబునన్= అడవిలో; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అయినను= అయినప్పటికిని; సత్యవంతున్+అ= సత్యవంతుడినే; వరియింతున్= భర్తగా స్వీకరిస్తాను; అనినన్= అని (సావిత్రి) చెప్పగా; మద్ర+ఈశ్వరుండు= మద్రదేశరాజు అశ్వపతి; నారదున్+చూచి= నారదుడిని కాంచి; 'ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడ వైన వాడా!; మీ+ఎఱుంగనివారు= మీకు

తెలియనివారు; లేరు= ఉండరు; సావిత్రిచేతన్; వరియింపంబడిన= ఎన్నుకొనబడిన; కుమారుండు= రాజకుమారుడు; ఎట్టివాఁడు= ఎటువంటివాడు; వాని= అతడియొక్క (సత్యవంతుడియొక్క); గుణరూపశీలంబులు= గుణగణాలు, ఆకారం, నడవడికలు; ఎఱింగింపుఁడు= తెలుపండి; అనినన్= అని (అశ్వపతి) అడుగగా; నారదుండు= నారదుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సాళ్వదేశాధిపతి ఈ సమయంలో విధివిపరిపాకం చొప్పున కన్నులు కోలుపోయాడు. శత్రువులు అతడిరాజ్యాన్ని ఆక్రమించారు. అతడు భార్యాపుత్రులతోపాటు అడవిలో నివసిస్తున్నాడు. అయినను నేను సత్యవంతుడినే వరిస్తున్నాను' అని సావిత్రి చెప్పింది. ఆ మాటల నాలకించి మద్రపతి అయిన అశ్వపతి నారదుడిని చూచి, 'మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! మీ రెరుగనివారు ఉండరు. మా సావిత్రి ఎన్నుకొనిన సత్యవంతుడు ఎట్టివాడు? అతని గుణాలు ఎట్టివి? రూపం ఎట్టిది? నడవడిక ఎట్టిది? దయచేసి వివరించి తెల్పండి' అని ప్రార్థించాడు. నారదమహర్షి అశ్వపతికి ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తర మిచ్చాడు.

సీ. **'సత్యంబు వలుకుట సత్యవంతుం డన । వతఁ డొప్పు; మఱియుఁ జిత్రాశ్వుఁ డనఁగ**
నామాంతరంబు నన్నరనాథసుతునకుఁ । గలదు; తేజంబునఁ గమలమిత్త్రు
బుద్ధి నింద్రాచార్యుఁ బురుడించు; శూరత । వాసవుఁ, దాలిమి వసుధఁ బోలుఁ;
గాంతిఁ జంద్రున కెనగాఁ దగు; రూపున । నాశ్వినేయుల సరియనఁ దలిర్పుఁ;

ఆ. **దపము శమము దమము దానంబు బ్రాహ్మణ । భక్తియును మహానుభావతయును**
నతనియంద కాని యన్యులయందు లే; । దింత నిక్కువము మహీతలేశ! **181**

ప్రతిపదార్థం: సత్యంబు పలుకుట= నిజాన్ని చెప్పటంచేత; సత్యవంతుండు+అనన్= సత్యవంతుడు అనగా; అతఁడు= అతడు (సత్యవంతుడు); ఒప్పున్= శోభిల్లుతాడు; మఱియున్= వెండియు; చిత్ర+అశ్వుఁడు= చిత్రాశ్వుడు; అనఁగ= అనునట్టి; నామ+అంతరంబు= మరొకపేరు; అన్నరనాథసుతునకున్= ఆ రాజకుమారుడికి; కలదు= ఉన్నది; తేజంబునన్= కాంతిలో; కమలమిత్త్రున్= సూర్యుడిని; బుద్ధిన్= తెలివితేటలలో; ఇంద్ర+ఆచార్యున్= ఇంద్రుడిగురువు బృహస్పతిని; పురుడించున్= సరిపోలుతాడు; శూరతన్= పరాక్రమంలో; వాసవున్= ఇంద్రుడిని; తాలిమిన్= ఓర్పులో; వసుధన్= భూమిని; పోలున్= సాటి ఔతాడు; కాంతిన్= తేజస్సులో; చంద్రునకున్= జాబిల్లికి; ఎనగాన్+తగున్= సరిపోలుతాడు; రూపునన్= సౌందర్యంలో; ఆశ్వినేయులన్= అశ్వినిదేవతలకు; సరి+అనన్= సమానం అనేటట్లుగా; తలిర్పున్= శోభిల్లుతాడు; తపము= తపస్సు; శమము= కోపతాపాదులు లేకుండా శాంతంగా ఉండటం; దమము= వెలుపలి ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం; దానంబు= పరోపకారార్థం త్యాగం చేయటం; బ్రాహ్మణభక్తియును= విప్రులపట్ల పూజ్యభావం; మహానుభావతయును= గొప్పప్రభావాన్ని కలిగి ఉండటమున్నూ; అతనియందు+అ= అతనియందు మాత్రమే; కాని; అన్యుల+అందున్= ఇతరులలో; లేదు= ఉండదు; మహీతల+ఈశ!= మహారాజా!; ఇంత= ఇదంతా; నిక్కువము= నిజం.

తాత్పర్యం: 'ఓ అశ్వపతి మహారాజా! సత్యం పలకటంచేత అతడికి సత్యవంతుడు అనే సార్థకనామధేయం ఏర్పడింది. అంతేకాక, అతడి ఇంకొక నామధేయం చిత్రాశ్వుడు. తేజస్సులో అతడు సూర్యుడిని, తెలివితేటలలో ఇంద్రుడిగురువైన బృహస్పతిని, పరాక్రమంలో ఇంద్రుడిని, ఓర్పులో భూదేవిని, కాంతిలో చంద్రుడిని, అందచందాలలో ఆశ్వినేయులను తలపిస్తాడు. తపస్సు, అంతరింద్రియ నిగ్రహం, బాహ్యేంద్రియ నిగ్రహం, త్యాగంతో కూడిన పరోపకారశీలం, బ్రాహ్మణభక్తి, గొప్పప్రభావంతో కూడిన వ్యక్తిత్వం ఆ సత్యవంతుడియందు మాత్రమే కన్పిస్తాయి. ఇతరులలో కన్పించవు. ఇది నిజం.

వ. **వానియందుఁ గీ డొక్కటి గలదు; పరిణయంబు మొదలుగా నొక్కసంవత్సరంబునకు మృతింబొందు; నిది నీకుఁజెప్పవలయుటంజేసి చెప్పితి' ననిన నతండు గూఁతుమొగంబు సూచి 'తల్లీ! యిమ్మహాత్ముండు దేవరహస్యం బెఱుంగు; నీతనివచనం బమోఘంబు; నీకు నట్టివరుం డేటికి? నొండొక్కవరుని వెదకి కొ మ్మనిన నక్కన్యక యి ట్లనియె.** **182**

ప్రతిపదార్థం: వానియందున్= ఆ సత్యవంతుడిలో; కీడు= హాని (గండం); ఒక్కటి= ఒక్కటి; కలదు= ఉన్నది; పరిణయంబు= వివాహం; మొదలుగాన్= ఆరంభంగా; ఒక్కసంవత్సరంబునకున్= ఒకయేఁటికి; మృతిన్+పొందున్= మరణిస్తాడు; ఇది= ఈ విషయం; నీకున్= నీకు; చెప్పవలయుటన్+చేసి= చెప్పవలసిరావటంచేత; చెప్పితిన్= వచించాను; అనినన్= అని నారదుడు చెప్పగా; అతండు= అతడు, అశ్వపతి; కూఁతుమొగంబు= పుత్రికముఖం; చూచి=అరసి; తల్లీ!= అమ్మా సావిత్రీ! ఈ+మహాత్ముండు= ఈ మహానుభావుడు; (నారదమహర్షి); దేవరహస్యంబు= దేవతలకు మాత్రమే తెలిసే రహస్యం; ఎఱుంగున్= తెలియగలుగుతాడు; ఈతని వచనంబు= ఈతడిమాట; అమోఘంబు= తప్పనట్టిది; నీకున్= ఓ సావిత్రీ, నీకు; అట్టివరుండు= పెండ్లికి పిదప ఒక వత్సరంమాత్రమే జీవించేమగడు; ఏటికి= ఎందుకు; ఒండు+ఒక్కవరునిన్= ఇంకొక పెండ్లికొడుకును; వెదకికొమ్ము= ఆలోచించి అన్వేషించుము; అనినన్= అని (అశ్వపతి) చెప్పగా; ఆ+కన్యక= సావిత్రి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సత్యవంతుడిలో ఒకలోపం మాత్రం ఉన్నది. పెండ్లిఅయిన పిదప అతడు ఒకసంవత్సరానికి మరణిస్తాడు. ఇది నీకు చెప్పవలసిన అంశం కాబట్టి చెప్పక తప్పింది కాదు' అని నారదమహర్షి చెప్పాడు. అంతట అశ్వపతి కూతురైన సావిత్రిముఖం చూచి, 'అమ్మా! నారదమహర్షి త్రిలోకసంచారి మాత్రమే కాక, త్రికాలజ్ఞుడు, దేవతలకుమాత్రమే తెలిసే రహస్యాలు ఈ మహానుభావుడికి తెలుసు. ఈయనమాటకు తిరుగులేదు. నీకు ఇటువంటి వరుడెందుకు? నీవు ఇంకొకవరుడిని అన్వేషించటం మంచిది' అని హెచ్చరించాడు. అంతట సావిత్రి ఇట్లా బదులు పలికింది.

క. **'వినుము మనోవాక్కాయము । లను మూఁడుతెఱంగులందు నంతఃకరణం**
బనఘ! ప్రధానము గావున । మనమునఁ గైకొన్న భర్త మానుటఁ దగునే? **183**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; మనస్+వాక్+కాయములు+అను= చిత్తం, మాట, శరీరచేష్ట అనే; మూఁడు+తెఱంగులందున్= మూడురీతులలో; అంతఃకరణంబు= మనస్సు; ప్రధానము= ముఖ్యమైనది; కావునన్= కాబట్టి; మనమునన్= మనస్సునందు; కైకొన్న= స్వీకరించిన; భర్తన్= మగడిని; మానుటన్= వీడుట; తగునే= భావ్యమా? (భావ్యం కాదు).

తాత్పర్యం: 'తండ్రీ! ఆలకింపుము. మనస్సు, వాక్కు, కాయం - ఈ త్రికరణాలలో మనస్సు ప్రధానం అయింది. కాబట్టి, మనసార వరించిన మగడిని మానటం పాడిగాదు కదా!.

వ. **సత్యవంతుం డెట్టివా డైననుం గాని; మ్మే నింక నొరుల వరియింప నొల్ల' ననిన నశ్వపతి నారదుదెసఁ జూచుటయు, నతం డి ట్లనియె.** **184**

ప్రతిపదార్థం: సత్యవంతుండు= చిత్రాశ్వుడు; ఎట్టివాడు+ఐననున్= ఎట్టివాడు అయినప్పటికీన్నీ; కానిమ్ము= కావచ్చును; ఏను= నేను; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒరులన్= ఇతరులను; వరియింపన్+ఒల్లన్= ఎన్నికచేయజాలను; అనినన్= అని(సావిత్రి) చెప్పగా; అశ్వపతి; నారదుదెసన్= నారదుడివైపు; చూచుటయున్= దృష్టిని సారించగా; అతండు= అతడు - నారదుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సత్యవంతుడు ఎట్టివాడైనా కావచ్చును. నేను ఇంక ఒరులను వరించటం కల్ల' అని సావిత్రి పలికింది. అంతట ఆమెతండ్రి నారదుడివైపు దృష్టి సారించాడు. నారదుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. **'గొనములప్రోక నీ యనుఁగుఁ గూఁతురు; దీని తలంపు మాన్పఁగా**
మనకు నశక్య; మింక ననుమానము లేల? నరేంద్ర! కూఁతుఁ జ
య్యన నృపసూతి కిమ్ము; కమలానన చేసిన పుణ్యగౌరవం
బున నయినం బ్రియుండు పరిపూర్ణచిరాయురుపేతుఁ డయ్యెడున్.' 185

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= నరులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ అశ్వపతిరాజా!; నీ అనుఁగు+కూఁతురు= నీ కూరిమిపుత్రిక; గొనములప్రోక= మంచిగుణాలరాశి; దీని తలంపు= ఈమెఆలోచన; మాన్పఁగాన్= ఆపగా; మనకున్= నీకును నాకును; అశక్యము= సాధ్యం కాదు; ఇంకన్= ఇకమీద; అనుమానములు+ఏల?= సందేహాలు ఎందుకు?; కూఁతున్= పుత్రికను; చయ్యనన్= వెంటనే; నృపసూతికిన్= రాజపుత్రుడికి, (సత్యవంతుడికి); ఇమ్ము= ఒసగుము; కమల+ఆనన= పద్మంవంటి మొగం కలది - సావిత్రి; చేసిన= ఒనర్చిన; పుణ్య, గౌరవంబునన్+అయినన్= సుకృతంయొక్క గొప్పతనంవలన అయినను; ప్రియుండు= భర్త; పరిపూర్ణ, చిర+ఆయుస్+ఉపేతుఁడు+అయ్యెడున్= దీర్ఘమైన నిండైన ఆయువుతో కూడినవాడు అగునుగాక.

తాత్పర్యం: 'ఓ అశ్వపతిమహారాజా! నీకూతురు సద్గుణాలరాశి. ఈమెమనస్సును మరలింపచేయటం మనకు సాధ్యం కాదు. ఇంక ఎట్టి సందేహాలు పెట్టుకొనకుము. నీ కూర్మికూతురును ఆ రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడికి ఒసగుము. కమలంవంటి కళకళలాడే ముఖంగల సావిత్రి చేసినపుణ్యంవలన అయినా ఆమెభర్తకు నిండుఆయుర్దాయం లభించగలదు'.

వ. **అనిన నమ్మహీపతి మునిపతికి మ్రొక్కి 'నీవు మాకుం బరమగురుండవు; నీ యానతిచ్చినట్ల చేసెద' ననియె; నారదుండును దాని దీవించి, దివంబునకుం జనియె; నంత.** 186

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీపతి= ఆరాజు, అశ్వపతి; మునిపతికిన్= మునిశ్రేష్ఠుడైన నారదుడికి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; నీవు= ఓ నారదా! నీవు; మాకున్= మాకు; పరమగురుండవు= పూజ్యుడయిన గురువర్యుడవు; నీ+ఆనతి+ఇచ్చిన+అట్ల= నీవు ఆజ్ఞాపించిన విధంగానే; చేసెదన్= చేస్తాను; అనియెన్= అని చెప్పాడు; నారదుండును= నారదమహర్షియున్నూ; దానిన్= ఆమెను - సావిత్రిని; దీవించి= ఆశీర్వదించి; దివంబునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= తరువాత.

తాత్పర్యం: అని నారదు డనగానే అశ్వపతి ఆ మహామునికి నమస్కరించి 'మహర్షీ! నీవు మాకు ఉత్తమగురువర్యుడవు. నీవు ఆజ్ఞాపించినట్లు చేస్తాను' అన్నాడు. నారదమహర్షి సావిత్రిని దీవించి స్వర్గానికి వెళ్ళాడు. అప్పుడు.

సీ. **అమరఁ బుణ్యదినంబునందు బాంధవమంత్రి । వృద్ధపురోహితవితతితోడ**
సావిత్రిఁ దోడ్కొని జననాయకుండు వై । వాహికమహనీయవస్తుకోటి
గొనుచుఁ బుణ్యారణ్యగోచరుండై తప । స్థితుఁడైన యా ద్యుమత్సేనుకడకుఁ
జనిన నారాజును సంభ్రమంబున నశ్వ । పతికి నర్ఘ్యాదిసంభావనంబు

ఆ. **లాచరించి సముచితాభిమతాలాప । పూర్వకముగ సుజనపూజ్యుఁ డతని**
యాగమననిమిత్త మడిగిన, మద్రేశుఁ । డెలమి సాళ్వపతికి నిట్లు లనియె. 187

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యదినమ్మునందున్= శుభముహూర్తంతో కూడిన రోజున; అమరన్= ఒప్పిదంగా; బాంధవ, మంత్రి, వృద్ధ, పురోహిత, వితతితోడన్= చుట్టాలు, సచివులు, పెద్దలు, వైదికకర్మలు చేయించే విప్రులు- వీరల సమూహంతో; సావిత్రిన్= సావిత్రిని; తోడ్కొని= వెంటనిడుకొని వెడలి; జననాయకుండు= రాజు, అశ్వపతి; వైవాహికమహనీయవస్తుకోటి= పెండ్లికి కావలసిన గొప్పపదార్థసముదాయం; కొనుచున్= వెంట తీసికొని; పుణ్య+అరణ్య, గోచరుండు+ఐ= పవిత్రమైన అడవిలో చేరినవాడయి; తపస్+స్థితుఁడు+ఐన= తపస్సునందు నిష్ఠతో కూడిఉన్న; ఆ, ద్యుమత్సేనుకడకున్= ద్యుమత్సేనుడు అనే ఆ రాజుదగ్గరకు; చనినన్= వెళ్ళగా; ఆ రాజును= ఆరాజు ద్యుమత్సేనుడున్నూ; సంభ్రమంబునన్= మిగులత్వరతో; అశ్వపతికిన్= అశ్వపతిరాజుకు; అర్ఘ్య+ఆది, సంభావనంబులు= స్వాగతచిహ్నమైన (కాళ్ళు కడుగుకొనటానికి) నీళ్ళివ్వటం, పానీయం మున్నగు మర్యాదలు; ఆచరించి= చేసి, సముచిత+అభిమత+ఆలాప, పూర్వకముగన్= ఆ సమయానికి తగినటువంటి ఇష్టాలైనటువంటి మాటలను మున్ముందుగా పలికి; సుజనపూజ్యుడు= మంచివారలచేత ఆరాధించదగినవాడు ద్యుమత్సేన మహారాజు; అతని+ఆగమన, నిమిత్తము= అశ్వపతిరాకకు కల కారణం; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; మద్ర+ఈశుఁడు= మద్రరాజు, అశ్వపతి; ఎలమిన్= వికాసంతో; సాళ్వపతికిన్= సాళ్వదేశరాజయిన ద్యుమత్సేనుడికి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఒకానొక శుభదినం చూచుకొని అశ్వపతిమహారాజు సావిత్రిని తోడ్కొని, చుట్టాలు, సచివులు, పెద్దలు, పురోహితులు వెంట రాగా, పెండ్లికి కావలసిన సంభారాలన్నిటిని సమకూర్చుకొని, ధర్మారణ్యంలో తపస్సు కావిస్తూఉన్న ద్యుమత్సేన మహారాజు వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ ద్యుమత్సేనుడున్నూ అశ్వపతిమహారాజుకు స్వాగతంచెప్పి అర్ఘ్యాన్నీ, పాద్యాన్నీ సమర్పించి, మన్నించి, కుశలప్రశ్నలు వేసి, పిదప అశ్వపతి రాజేంద్రునిరాకకు గల కారణాన్నిగూర్చి అడిగాడు. అంతట అశ్వపతి సాళ్వపతితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'ఈ కన్నియ నాకూఁతురు । మాకులమున కెల్లఁ దెప్ప మనుజోత్తమ! నీ**
వీకన్నియఁ గోడలుగాఁ । గైకొనుము మదీయవచనగౌరవబుద్ధిన్.' 188

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఉత్తమ!= మనుష్యులలో ఉత్తముడవైన ఓ ద్యుమత్సేనమహారాజా!; ఈ కన్నియ= ఈ కన్యక; నాకూఁతురు= నా పుత్రిక; మా కులమునకున్+ఎల్లన్= మా వంశం అంతటికిని; తెప్ప= తరింపచేసేది (పడవ); నీవు= నీవు; ఈ కన్నియన్= ఈ కన్యకను, సావిత్రిని; మదీయ, వచన, గౌరవ, బుద్ధిన్= నామాటలయందలి గౌరవంతోడి బుద్ధితో మన్నించే ఆలోచనతో; కోడలుగాన్= నీ కొడుకుకు భార్యగా; కైకొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ద్యుమత్సేనమహారాజా! ఈ కన్యక సావిత్రి నా కూర్మికూతురు. మా వంశాన్ని తరింపజేసే తెప్ప. నీవు ఈ కన్యకను నీ కోడలుగా దయతో స్వీకరింపుము. నా మాటలను మన్నించుము.'

వ. అని పలికి సావిత్రి నతనికి నభివందనంబు సేయించి మఱియు నతండు. 189

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, అశ్వపతి సావిత్రిచేత ద్యుమత్సేనుడికి నమస్కరింపజేశాడు. ఇంకా అత డిట్లా అన్నాడు.

క. 'నీకొడుకు సత్యవంతున । కీ కన్నియ దగు నరేంద్ర! యీ కన్నియకున్
నీ కొడుకు దగు; ననన్యగు । ణాకరు లియ్యిరువురును సమంచితమూర్తుల్.' 190

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= ఓ (ద్యుమత్సేన) రాజా!; నీకొడుకు= నీపుత్రుడు; సత్యవంతునకున్= చిత్రాశ్వుడికి; ఈ కన్నియ= ఈ పడుచుపిల్ల; తగున్= సరిపోతుంది; ఈకన్నియకున్= ఈకన్యకకు; నీకొడుకు= నీసుతుడు; తగున్= సరిపోతాడు; ఈ+ఇరువురును= ఈ ఇద్దరును; అనన్యగుణ+ఆకరులు= సాటిలేని లక్షణాలకు నెలవులు అయినవారు; సమంచితమూర్తుల్= శోభిల్లునట్టి అంగసౌష్ఠవం కలవారు.

తాత్పర్యం: 'నీకొడుకు సత్యవంతుడికి ఈ కన్నియ సావిత్రి సరిపోతుంది. మా సావిత్రికి నీకొడుకు సత్యవంతుడు సరిపోతాడు. వధూవరు లిద్దరు సాటి లేని మంచిగుణాలు కలవారు. అందచందాలతో కూడిన గొప్ప అంగసౌష్ఠవం కలవారు. ఈడుజోడు కుదిరిన జంట వీరు.

వ. అనిన నతనికి ద్యుమత్సేనుం డిట్లనియె. 191

తాత్పర్యం: అనగా అశ్వపతికి ద్యుమత్సేనుడు ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'విగతరాజ్యులమై ఘోరవిపినములకు । వచ్చి యిమ్మెయిఁ దప మున్నవార మేము;
బాల సుకుమారి యిది జనపాల! యడవి । నుండి మాతోడియిడుమకు నోర్చునయ్య?' 192

ప్రతిపదార్థం: జనపాల!= రాజా! ఓ అశ్వపతీ!; ఏము= మేము విగతరాజ్యులము+ఐ= పోయినరాజ్యం కలవారమై; ఘోర, విపినములకున్= భయంకరమైన అడవులకు; వచ్చి= అరుదెంచి; ఇమ్మెయిన్= ఈ రీతిగా; తపము+ఉన్నవారము= తపస్సు చేసికొంటూ ఉన్నవాళ్ళం; బాల= చిన్నపిల్ల; సుకుమారి= మిగులు కోమలత్వం కలది; ఇది= ఈమె, సావిత్రి; అడవిన్+ఉండి= అరణ్యంలో నివసించి; మాతోడి ఇడుమకున్= మాతోపాటు కష్టాలు పడటానికి; ఓర్చునయ్య?= సహింపగలుగునయ్య?

తాత్పర్యం: అశ్వపతికి ద్యుమత్సేనుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'మేము రాజ్యాన్ని కోల్పోయి భీతిగొల్పే అడవులకు వచ్చి ఈ విధంగా తపస్సు చేసికొంటున్నాము. ఓ అశ్వపతిమహారాజా! మీ అమ్మాయి చిన్నపిల్ల. మిక్కిలి సుకుమారి. మాతో ఈ అడవులలో ఉండి ఈ కష్టాలు పడుతూ కాపురం చేయకలదా?'

వ. అనిన నశ్వపతి యతని కి ట్లనియె. 193

తాత్పర్యం: అనగా అశ్వపతి ద్యుమత్సేనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'కలిమియు లేమియున్ సతముగా; వవి సెందినచోఁ జెలంగుచున్
గలఁగుచు నున్కి ధీరులప్రకారమె? లెస్సగ నింతవట్టు నేఁ
దెలియుదుఁ జెప్పెదన్ వసుమతీవర! పిన్న యనంగ నేల? నే
కొలఁదియుఁ గాదు; ధీరమతి గూఁతురు; పేర్కొనఁ జాలు పెంపునన్. 194

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ+వర!= ఓ రాజా; ద్యుమత్సేనా!; కలిమియున్= సంపదయున్నూ; లేమియున్= దారిద్ర్యమున్నూ; సతము కావు= శాశ్వతం కావు; అవి= కలిమి లేములు; చెందినచోన్= ఏర్పడితే; చెలంగుచున్= అతిశయిస్తూ; కలఁగుచున్= కలతచెందుతూ; ఉన్కి= ఉండటం; ధీరుల, ప్రకారమె?= ధైర్యవంతుల పద్ధతియా?; లెస్సగన్= మేలుగా; ఇంత+పట్టు= ఇంతమేర; నేన్+తెలియుదున్= నేను ఎఱుగుదును; చెప్పెదన్= వచిస్తాను; కూఁతురు= నాపుత్రిక సావిత్రి; పిన్న+అనంగన్+ఏల= (సావిత్రి) చిన్నపిల్ల అనటం ఎందుకు; ఏ కొలదియున్+కాదు= అంత తక్కువది కాదు (శక్తియున్నదే); పేర్కొనన్+చాలు= ఎన్నదగిన; పెంపునన్= గొప్పదనంలో; ధీరమతి= ధైర్యంతో కూడిన మనస్సు కలది.

తాత్పర్యం: ఓ ద్యుమత్సేనమహారాజా! సంపద, దారిద్ర్యం శాశ్వతాలు కావు. సంపద చేరినప్పుడు పొంగుట. దారిద్ర్యం సంక్రమించినపుడు క్రుంగుట ధైర్యవంతుల లక్షణం కాదు. నాకు తెలిసినంత మేరకు చెప్పగలను. నా కూతురును కేవలం చిన్నపిల్లగా పరిగణించవద్దు. ఆమె శక్తియుక్తులలో తక్కువేమీ కాదు; గొప్పతనంలో పేర్కొనదగిన ధీరమతియే!

క. నీతోడ వియ్యమందగఁ । జేతోగతి నాసఁ జేసి చెచ్చెర ని ట్లే
నేతెంచితి మత్ప్రార్థన । బ్రాఁతిగఁ జేకొనక యునికి పాడియె నీకున్?' 195

ప్రతిపదార్థం: నీతోడన్= ఓ ద్యుమత్సేనమహారాజా నీతో; వియ్యము+అందఁగన్= వైవాహికసంబంధం పెట్టుకొనటానికి; చేతస్+గతిన్= మనస్సులో; ఆసన్+చేసి= ఆశించి; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; ఇట్లు= ఈరీతిగా; ఏన్= నేను; ఏతెంచితిన్= వచ్చాను; మత్+ప్రార్థన= నా విన్నపం; బ్రాఁతిగన్= ప్రీతితో; చేకొనక+ఉనికి= స్వీకరించకపోవటం; నీకున్= నీకు; పాడి+ఎ= (పాడియె?) న్యాయమా? (న్యాయంకాదు).

తాత్పర్యం: ఓ ద్యుమత్సేనమహారాజా! నేను నీతోడ వియ్యమందాలని మనస్సులో ఆశించి శీఘ్రంగా నీవద్దకు వచ్చాను. నీవు నావిన్నపాన్ని మన్నించకుండటం న్యాయం కాదు.

సావిత్రి సత్యవంతుని వివాహం బగుట (సం. 3-279-25)

వ. అనుటయు నయ్యంధనృపతి తత్సంబంధంబునకు సంతసిల్లి నిజాశ్రమవాసు లైన మునులం గూర్చుకొని శుభలగ్నంబున సత్యవంతునకు సావిత్రిం బరిణయంబు సేసె; నయ్యశ్వపతియునుం గూఁతునకు నల్లునకు వివిధాంబరాభరణాది వస్తువిశేషంబు లొసంగి నిజపురంబున కరిగెఁ; బదంపడి. 196

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని అశ్వపతి చెప్పటమున్నూ; ఆ+అంధనృపతి= ఆ గ్రుడ్డిరాజు; తత్+సంబంధంబునకున్= ఆ వివాహసంబంధానికి, చుట్టరికానికి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నిజ+ఆశ్రమవాసులు+ఐన= తన ఆశ్రమంలో నివసిస్తున్న; మునులన్= ఋషులను; కూర్చుకొని= కూడగట్టుకొని; శుభలగ్నంబునన్= మంచిముహూర్తంలో; సత్యవంతునకున్= చిత్రాశ్వుడికి; సావిత్రిన్= సావిత్రిని; పరిణయంబు+చేసెన్= పెండ్లిచేశాడు; ఆ+అశ్వపతియును; కూఁతునకున్= పుత్రికకు; అల్లునకున్= జామాతకు; వివిధ+అంబర+ఆభరణ+ఆది, వస్తువిశేషంబులు= పెక్కువస్త్రాలు, భూషణాలు మున్నగు వస్తువులు; ఒసంగి= ఇచ్చి; నిజపురంబునకున్= తన రాజధానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అశ్వపతి చెప్పిన మాటలకు గ్రుడ్డిరాజు ద్యుమత్సేనుడు సంతోషించి సత్యవంతుడికి సావిత్రితో వివాహం నిశ్చయించాడు. తన ఆశ్రమవాసులైన ఋషులు శుభముహూర్తం నిర్ణయించగా పెండ్లి జరిపించాడు. అశ్వపతి

తనకూతురికి అల్లుడికి పెక్కుకానుకలు, వస్త్రాలు, ఆభరణాలు మున్నగువస్తువుల నిచ్చి, తనరాజధానికి తరలి వెళ్ళాడు. అటుపిమ్మట.

తే. పడఁతి రమణీయభూషణాంబరవిలాస । ముజ్జగించి వనాంతరయోగ్యలీల
వల్కలాజినవసనయై వదల కధిక । భక్తి భర్తృ శుశ్రూషణపరత నుండె. 197

ప్రతిపదార్థం: పడఁతి= వనిత (సావిత్రి); రమణీయభూషణ+అంబర, విలాసము= అందమైన ఆభరణాలతో వస్త్రాలతో కూడిన హొయలు; ఉజ్జగించి= వదలిపెట్టి; వన+అంతర, యోగ్య, లీలన్= అడవిలో నివసించుటకు తగిన విధంగా; వల్కల+అజిన, వసన+ఐ= నారచీరలు; లేడిమున్నగువాటిచర్మాలు వస్త్రములుగా కలదియై; అధికభక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యమైన భావాన్ని; వదలక= విడువక; భర్తృ, శుశ్రూషణ, పరతన్+ఉండెన్= భర్త యొక్క పరిచర్యయందలి ఆసక్తితో ఉండింది.

తాత్పర్యం: సావిత్రి అందమైన ఆభరణాలు, వస్త్రాలు మున్నగు వాటిని ధరించే హొయలు పరిత్యజించి అడవిలో నివసించటానికి అనువయిన నారచీరలు, తోలువలువలు ధరిస్తూ, మిక్కిలిభక్తితో భర్తకు పరిచర్య చేస్తూ ఉండింది.

క. ఆ మెలఁత సేయు సవినయ । సామకథల మృదుగభీరసంభావనలన్
మామయు నత్తయు సంతో । షామృతమునఁ దేలి రంతరంగములఁ దగన్. 198

ప్రతిపదార్థం: మామయున్= మామగారును, భర్తతండ్రియును; అత్తయున్= అత్తగారును, భర్తతల్లియును; ఆ మెలఁత= ఆ పడతి సావిత్రి; చేయు= ఒనరించునట్టి; సవినయసామకథలన్= అణకువతో కూడిన సాత్త్వికవర్తనముతోను; మృదు, గభీర, సంభావనలన్= మెత్తనైన లోతైన (గాఢమైన) మన్ననలతోను; అంతరంగములన్= మనస్సులతో; తగన్= ఒప్పిదంగా; సంతోష+అమృతమునన్= ఆనందం అనే అమృతంలో; తేలిరి= క్రీడించారు.

తాత్పర్యం: సావిత్రి చేసే పరిచర్యలవలన, వినయంతో గూడిన మన్ననలవలన, సహజమైన వర్తనలవలన, మంచి మాటలవలన ఆమె అత్తమామల మనస్సులు రంజిల్లాయి. వారు సంతోషం అనే అమృతంలో తేలియాడారు.

విశేషం: (1) అమృతము - త్రాగితే చావులేకుండ చేసే పానీయం. ద్రావకం. ఇట సంతోషమే అమృతద్రవంగా చెప్పబడింది. (2) అలం : రూపకం.

వ. సావిత్రియుఁ దనమగని యాయుఃప్రమాణంబు నారదముని చెప్పిన దినంబు మొదలుగా ననుదినంబును లెక్కయిడికొనుచుండె; నిట్లు వర్తిల్లుచుండ నాలుగుదివసంబులు గొఱంతగా నొక్కసంవత్సరంబు గడచిన. 199

ప్రతిపదార్థం: సావిత్రియున్= సావిత్రియు; తనమగని+ఆయుస్+ప్రమాణంబు= తనభర్తయొక్క ఆయువుయొక్క పరిమితి; నారదముని= నారదమహర్షి; చెప్పిన= వచించిన; దినంబు= రోజు; మొదలుగాన్= ఆరంభంగా; అనుదినంబును= ప్రతిరోజును; లెక్క+ఇడికొనుచున్+ఉండెన్= లెక్కపెట్టుకుంటూ ఉండింది; ఇట్లు= ఈ రీతిగా వర్తిల్లుచుండన్ = మెలగుతూ ఉండగా; నాలుగుదివసంబులు= నాలుగునాళ్ళు; కొఱంతగాన్= తక్కువగా; ఒక్కసంవత్సరంబు= ఒక్కయేడు; కడచినన్= జరుగగా.

తాత్పర్యం: సావిత్రి నారదమహాముని చెప్పినప్రకారం తనమగడి ఆయుః ప్రయాణం లెక్కించుకొంటూ ఉన్నది. ఈ విధంగా ప్రవర్తిస్తూ ఉండగా నాలుగునాళ్ళు తక్కువగా ఒకసంవత్సరం జరిగింది.

క. నాలవుదినంబు పతిమృతి । కాలం బని మది నెఱింగి కడునిష్ఠమెయిం
జాల భరంబుగఁ బూనెను । బాల త్రిరాత్రోపవాసపరమవ్రతమున్. 200

ప్రతిపదార్థం: బాల= అమ్మాయి సావిత్రి; నాలవుదినంబు= నాలుగవనాఁడు; పతిమృతికాలంబు+అని= భర్త మరణించే సమయం అని; మదిన్= చిత్తంలో; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కడు= మిక్కుటమైన; నిష్ఠ, మెయిన్= దీక్షతో; చాలన్= మిక్కిలి; భరంబుగన్= బరువుతో; నిష్ఠతో; త్రిరాత్ర+ఉపవాస, పరమవ్రతమున్= పగళ్లతో గూడిన మూడురాత్రుల పాటు నిరాహార మహాదీక్షను; పూనెను= వహించింది.

తాత్పర్యం: ఆ నాటికి నాలుగవరోజు భర్త మరణించే గడువుగా మనస్సులో తెలిసికొనిన సావిత్రి మిక్కుటమైన నిష్ఠతో త్రిరాత్రోపవాస మహావ్రతాన్ని (మూడునాళ్ళ నిరాహారదీక్షను) పూనింది.

వ. దానికి విస్మయంబంది ద్యుమత్సేనుండు గోడలిం బిలిచి, 'తల్లీ! యి ట్లేల దుస్తరం బగు వ్రతంబు దొడంగి?' తనిన నమ్మద్రరాజతనయ వినయంబుతో ని ట్లనియె. 201

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= సావిత్రి పూనిన - మూడునాళ్ల నిరాహారదీక్షకు; విస్మయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; ద్యుమత్సేనుండు; కోడలిన్= కొడుకుభార్యను- సావిత్రిని; పిలిచి= ఆహ్వానించి; తల్లీ!= అమ్మా! సావిత్రీ!; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఏల= ఎందుకు; దుస్తరంబు+అగు= దాటరాని (కఠినమైన); వ్రతంబు= నోము; తొడంగితి(వి)= ఆరంభించావు; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+మద్రరాజతనయ= ఆమద్రరాజుయొక్క కూతురు- సావిత్రి; వినయంబుతోన్= నమ్రతతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సావిత్రి పూనిన దీక్షకు ఆశ్చర్యం చెంది, ద్యుమత్సేనుడు కోడలిని పిలిచి, 'తల్లీ! ఇట్టి కఠోరవ్రతాన్ని ఎందుకు పూనావు?' అని ప్రశ్నించగా, ఆ మద్రరాజుపుత్రిక ఇట్లా నమ్రతతో బదులు పలికింది.

క. 'మీరు మదీయం బగు వ్రత । భారమునకు వగవవలదు; పరమశుభంబుల్
గోరి యొనరింపఁ బూనితిఁ; । గారణమును మీకు నెఱుఁగఁగా నగుఁ బిదపన్.' 202

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; మదీయంబు+అగు= నాదైన; వ్రతభారమునకున్= నోమునందలి బరువుకు(నిష్ఠకు); వగవన్వలదు= విచారించ వద్దు; పరమశుభంబుల్= మిక్కిలిగొప్పవైన శుభాలను; కోరి= కాంక్షించి; (ఈ వ్రతాన్ని); ఒనరింపన్+పూనితిన్= చేయసమకట్టాను; కారణమును= హేతువును; మీకున్= మీకు; పిదపన్= పిమ్మట; ఎఱుఁగఁగాన్+అగున్= తెలియవస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'మీరు నావ్రతభారాన్నిగూర్చి విచారించకండి. మిక్కిలిగొప్పవైన శుభాలను కోరి నే నీనోముకు ఉపక్రమించాను. కారణం మీకు పిదప తెలియ వస్తుంది.

వ. అనిన నతం 'డట్లైన మేలు గాక' యనియె; నంతఁ జతుర్థదివసంబున. 203

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి పలుకగా ద్యుమత్సేనుడు 'అట్లైతే నీకు శుభం కలుగుగాక' అని దీవించాడు. ఇక నాలుగవ రోజున.

సీ. కడురేపకడయ మేల్కని యింతి నిజభర్తృ । మరణదినం బని మానసమునఁ
దద్దయు శోకసంతాపంబు గదురంగ । దినముఖోచితవిధుల్ దీర్చి భక్తిఁ
బతికి సమంచితపావనపరిచర్య । యప్పుడు కడువేడ్క నాచరించి
యత్తకు మామకు నచటివృద్ధులకును । వేర్వేఱ ప్రణమిల్లి వేడ్క వారు

తే. తనకు సౌభాగ్యభాగ్య వర్ధనము గాఁగ । నిచ్చు దీవన మదిలో గ్రహించి యున్నఁ,
బ్రొద్దు జా మెక్కుటయుఁ బూవుఁబోఁడిఁ బిలిచి । మామ యిట్లని పలికె సన్మాన మెసఁగ. 204

ప్రతిపదార్థం: కడురేపకడ+అ= మిక్కిలి ప్రాతఃకాలంలోనే; మేల్కని= నిదురనుండి లేచి; ఇంతి= పడతి- సావిత్రి; నిజ, భర్తృ, మరణదినంబు+అని= తనయొక్క మగడు మరణించే రోజు అని; మానసమునన్= మనస్సులో; తద్దయున్= మిక్కిలి; శోకసంతాపంబు= దుఃఖబాధ; కదురంగన్= వ్యాపించగా; దిన, ముఖ+ఉచిత, విధుల్= ఉదయం (ప్రాతఃకాలంలో) చేయదగిన పనులు, కాలకృత్యాలు; తీర్చి= నిర్వహించి; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; పతికిన్= భర్తకు, సత్యవంతుడికి; సమంచిత, పావన, పరిచర్య= ఒప్పిదమైన పవిత్రమైన సేవ; అప్పుడు= ఆసమయంలో; కడువేడ్కన్= మిక్కుటమైన ప్రీతితో; ఆచరించి= చేసి; అత్తకున్= భర్త తల్లికి; మామకున్= భర్తతండ్రికి; అచటి= అచట ఉన్న; వృద్ధులకును= పెద్దలకుకూడా; వేఱు+వేఱ=(వేర్వేఱ) ప్రత్యేకంగా ఒక్కొక్కరికి; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; వేడ్కన్= ప్రీతితో; వారు= అత్తమామలు, పెద్దలు; సౌభాగ్య, భాగ్య వర్ధనముగాఁగన్= మాంగల్యం అనే సంపద అభివృద్ధి అయ్యేటట్లుగా; ఇచ్చు= ఒసగు; దీవన= ఆశీర్వచనం; మదిలోన్= మనస్సులో; గ్రహించి= పుచ్చుకొని; ఉన్నన్= ఉండగా; ప్రొద్దు= సూర్యుడు; జాము+ఎక్కుటయున్= ఏడున్నరగడియలకాలం అగుటయున్నూ; పూవుఁబోఁడిన్= పూవువంటి సుకుమారశరీరం కలది - సావిత్రిని; పిలిచి= ఆహ్వానించి; సమ్మానము= గౌరవం; ఎసఁగన్= శోభిల్లగా; మామ= భర్తతండ్రి ద్యుమత్సేనుడు; ఇట్లు+అని, పలికెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సావిత్రి ప్రొద్దుపొడవటానికి ముందే నిదురనుండి లేచి, ఆనాడు తనభర్త మరణించే దివసమని మనస్సులో మిక్కిలి పరితపించి, ప్రాతర్వేళలో కాల్యకృత్యాలు నెరవేర్చింది. భక్తితో భర్తకు శుశ్రూష చేసి, అత్తమామలకు, పెద్దలకు ప్రత్యేకంగా ప్రతిఒక్కరికి నమస్కరించి, వారు ప్రీతితో 'మాంగల్యసంపదను చిరకాలం పెంపొందే విధంగా అనుభవించుము' అని ఇచ్చే ఆశీర్వాదాలను మనసార గ్రహించింది. అంతలో జాము ప్రొద్దెక్కింది. సావిత్రిమామగారు పువ్వువలె సుకుమార మైన శరీరంగల కోడలిని పిలిచి మన్నించి ఈవిధంగా పలికాడు.

క. 'కడునుగ్రం బగు వ్రత మిది । దొడఁగితి; దివసత్రయంబుతో నది సెల్లెం;
బడఁతిరొ! యెంతయు డస్సితి: । దడయక పారణ యొనర్పఁదగదే యింకన్'. 205

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈ మూడురోజుల నిరాహారదీక్ష); కడున్= మిక్కిలి; ఉగ్రంబు+అగు= కఠోరమయిన; వ్రతము= నోమును; తొడఁగితి(వి)= పూనికతో జరిపావు; దివసత్రయంబుతోన్= మూడునాళ్లతో; అది= ఆవ్రతం; చెల్లెన్= ముగిసింది; పడఁతిరొ!= ఓ వనితా, సావిత్రీ!; ఎంతయున్= మిక్కిలి; డస్సితి(వి)= అలసిపోయావు. తడయక= ఆలస్యం చేయక; ఇంకన్= ఇకమీద; పారణ= వ్రతం పూర్తిగావించిన మరునాడు చేసే భోజనం; ఒనర్పన్+తగదే= చేయదగదా, చేయవచ్చునుకదా.

తాత్పర్యం: 'ఓ సావిత్రి! నీవు పూనినది కఠోరవ్రతం. ఆ మూడునాళ్ళూ గడచాయికదా. ఇక ఈ నాలుగవనాడు నీవు వ్రతాంతభోజనం చేయదగును. నీవు మిక్కిలి డస్సిఉన్నావు. ఇక ఆలసించటం తగదు.'

వ. అనిన సావిత్రి యతని కి ట్లనియె. 206

తాత్పర్యం: అనగా సావిత్రి ద్యుమత్సేనుడితో ఇట్లా పలికింది.

ఆ. 'అధిప! ప్రొద్దుగ్రుంకునంతకు నేఁడును । గుడువఁదగదు నాకుఁ; గోరి యిట్లు
గాఁగ వ్రతముఁ బూనుకాలంబునన యేను । నిశ్చయించుకొనిన నియమ మిదియ.' 207

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= మహారాజా!; ప్రొద్దు= సూర్యుడు; క్రుంకునంతకున్= అస్తమించేవరకును; నేఁడును= ఈనాడున్నూ; నాకున్= నాకు; కుడువన్+తగదు= భోజనం చేయరాదు; కోరి= వాంఛించి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కాఁగన్= అయ్యేటట్లు; వ్రతమున్= నోమును; పూనుకాలంబునన్+అ= మొదలుపెట్టే సమయంలోనే; ఏను= నేను; నిశ్చయించుకొనిన= నిర్ణయించుకొనిన; నియమము= ఏర్పాటు, సమయం; ఇది+అ= ఇదే సుమా.

తాత్పర్యం: 'మహారాజా! సూర్యుడు అస్తమించే వరకు ఈనాడుకూడ నేను భోజనం చేయటానికి వీలు లేదు. ఈ వ్రతాన్ని ఆరంభించటానికి ముందే ఈ నియమాన్ని నేను ఏర్పరచుకొని ఉన్నాను'.

వ. అనియె; నప్పుడు సత్యవంతుండు సమిత్కుశఫలాహరణార్థంబు వనంబునకుం గదలినం జూచి సావిత్రి యతనిఁ జేరంజని 'వనంబున కేనును నీతోడఁ జనుదెంతుఁ; దోడ్కొనిపోవలయు' ననిన నతండు 'నీవు త్రిరాత్రోపవాసంబునంజేసి యెంతయు డస్సినదానవు; రానోప' వనిన నత్తన్వి వాని కి ట్లనియె. 208

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని చెప్పింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సత్యవంతుండు; సమిత్+కుశ, ఫల+ఆహరణ+అర్థంబు= సమిధలు, దర్భలు, పండ్లు తీసికొనిరావటంకొరకై; వనంబునకున్= అరణ్యానికి (పోవుటకై); కదలినన్= బయలుదేరగా; చూచి= అరసి; సావిత్రి; అతనిన్= సత్యవంతుడిని; చేరన్+చని= సమీపించి; వనంబునకున్= అడవికి; ఏనును= నేనును; నీతోడన్= నీతోపాటు; చనుదెంతున్= వస్తాను; తోడ్కొనిపోవలయున్= వెంట తీసికొనిపోవలయును; అనినన్= అని పల్కగా; అతండు= సత్యవంతుడు; నీవు= ఓసావిత్రీ నీవు; త్రిరాత్ర+ఉపవాసంబునన్+చేసి= మూడుదినాలు ఉపవాసం చేయటంచేత; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; డస్సినదానవు= అలసి ఉన్నదానవు; రాన్+ఓపవు= వచ్చుటకు శక్తిఉన్నదానవు కావు; అనినన్= అని సత్యవంతుడు చెప్పగా; ఆ+తన్వి= ఆ సుకుమారి సావిత్రి; వానికిన్= అతడికి - సత్యవంతుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి చెప్పింది. ఆసమయంలో సత్యవంతుడు సమిధలు, దర్భలు, పండ్లు తేవటానికై అడవికి పోవసమకట్టాడు. అంత సావిత్రి సత్యవంతుడిని చేరి, 'అడవికి ఈనాడు నేనుకూడా నీతో వస్తాను. నన్నుకూడ తీసికొని పొమ్ము' అన్నది. సత్యవంతుడు, 'నీవు మూడురాత్రుల ఉపవాసవ్రతం చేసి మిక్కుటంగా అలసి ఉన్నదానవు. నీవు రాజాలవు' అన్నాడు. అంతట సావిత్రి సత్యవంతుడితో ఇట్లా చెప్పింది.

విశేషం: ఉపవాసం అంటే రూఢ్యర్థం నిరాహారదీక్ష. దీనికి ఆధ్యాత్మికవేత్తలు చెప్పే అర్థం ఉప= దగ్గరగా, వాసము= వసించటం. అనగా దేవుడికి దగ్గరగా ఉండటం. ఉపవాసంలో ఆహారం తీసికొనకుండటమేకాక, దైవానుసంధానం, ఆత్మావలోకనం- అపరిహార్యమైన అంశాలు. ప్రపంచంలోని మతాలు అన్నియున్నూ ఏదోవిధమైన ఉపవాసదీక్షను విధిస్తున్నవి. సముచిత మైన ఉపవాసంవలన ఆరోగ్యం మెరుగవటం, అవయవాలకు విశ్రాంతి లభించటంమాత్రమే గాక, మెదడుకు ఒకరకమైన ఉత్తేజం.

చురుకుదనం ఏర్పడటం అనుభవసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికభావపరిపుష్టమైన ఉపవాసంవలన ఇంద్రియాతీతశక్తులు సంక్రమిస్తాయి. సావిత్రి ఆవిధంగా చర్మచక్షువులు చూడలేని యమధర్మరాజును విస్ఫారినమనోనేత్రాలతో దర్శించగలిగిందని కొందరు చెప్పుతారు.

మ. **'ఉపవాసశ్రమ మించుకేనియును నాయుల్లంబునం దోఁప దీ**
విపినంబుజ్జ్వలపుష్పపల్లవఫలావిర్భూత నానాలతా
గపరీతం బన విందుఁ; జూడఁగ మదిం గౌతూహలంబయ్యెఁ; న
న్నుపరోధింపకు మింతవట్టు చన వీ యుక్తుండ వెబ్భంగులన్. 209

ప్రతిపదార్థం: ఉపవాసశ్రమము= నిరాహారదీక్షవలన ఏర్పడిన బడలిక; ఇంచుక+ఏనియును= కొంచెంకూడ; నా+ఉల్లంబునన్= నాహృదయంలో; తోఁపదు= కన్పించదు; ఈ విపినంబు= ఈ అడవి; ఉత్+జ్వల, పుష్ప, పల్లవ, ఫల+ఆవిర్భూత, నానా, లతా+అగ, పరీతంబు+అనన్= ప్రకాశించే పూవులు, చిగుళ్ళు, ఫలాలు పుట్టెడి పెక్కులతలతో, చెట్లతో వ్యాపించి ఉన్నది అని; విందున్= వింటాను; చూడఁగన్= (ఈ అడవిని) దర్శించగా; మదిన్= చిత్తంలో; కౌతూహలంబు= వేడుక; అయ్యెన్= అయింది; నన్నున్; ఉపరోధింపకుము= అడ్డు పెట్టకుము; ఏ+భంగులన్= ఏ రీతులలో ఆలోచించినా; ఇంత+పట్టు= ఇంతమాత్రం; చనవు= చొరవతోడి కోరికను; ఈన్= ఇవ్వటానికి; యుక్తుండవు= తగినవాడవు.

తాత్పర్యం: 'నిరాహారదీక్షవలన ఏర్పడిన బడలిక నా హృదయంలో ఏమాత్రం కన్పించటం లేదు. ఈ అడవి అందంతో శోభిల్లే పువ్వులు చిగురుటాకులు పండ్లు మున్నగు వాటిని కాచే లతలతో, చెట్లతో కూడిందని విన్నాను. ఈ అడవిని చూడాలని నామనసు ఉవ్విళ్ళూరుతున్నది. నన్ను ఆటంకపరచకుము. ఏవిధంగా ఆలోచించినను ఈ మాత్రం చనవు నీవు నా కీయదగునుకదా!'

వ. **అనిన నతం 'డట్లకాక చనుదె' మ్మనుటయు సావిత్రి చయ్యనంజని భార్యాసహితుం డయి యున్న తనమామకుం బ్రణమిల్లి 'మీకొడుకు వనంబునకు నగ్నిహోత్రార్థంబు సమిధలు దేర నరిగెడు; నాకును నతనితోడన చని వనంబు సూడ వేడుక యయ్యెడు; మీరు నా కివ్వరంబు గృప సేయవలయు' ననిన వారును 'నిమ్మగువ యెన్నండును నెయ్యదియును నడుగ; దిత్తెఱంగు దీనికిం బ్రియంబై యున్నది; మాకు నివారింప నేల?' యని తలంచి యనుమతించుటయు, నయ్యిరువురయడుగులం బడి వీడ్కొని. 210**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని సావిత్రి చెప్పగా; అతండు= అతడు- సత్యవంతుడు; అట్లు+అ, కాక= అటులే జరుగుగాక; చనుదెమ్ము= రమ్ము; అనుటయున్= అని అనగానే; సావిత్రి= సావిత్రి; చయ్యనన్= వేగంగా; చని= వెడలి; భార్యాసహితుండు+అయి= భార్యతో కూడినవాడయి; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; తనమామకున్= ద్యుమత్సేనుడికి; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; 'మీకొడుకు= మీపుత్రుడు - సత్యవంతుడు; వనంబునకున్= అడవికి; అగ్నిహోత్ర+అర్థంబు= అగ్నికార్యంకొరకు; సమిధలు= మోదుగుపుల్లలు మొదలైనవి; తేరన్= తేవటానికి; అరిగెడున్= వెడలుతున్నాడు; నాకును= నాకుకూడ; అతనితోడన్+అ= ఆయనతోడనే; చని= వెళ్ళి; వనంబు= అడవిని; చూడన్= చూచుటకు; వేడుక+అయ్యెడున్= కుతూహలం కలిగింది; మీరు= మీరు (అత్తమామలు); నాకున్= నాకు; ఈ+వరంబు= ఈ విశేషమైన కోరిక; కృప+చేయవలయున్= అనుగ్రహించవలెను;' అనినన్= అని (సావిత్రి) చెప్పగా; వారును= ఆ అత్తమామలును; ఈ+మగువ= సావిత్రి; ఎన్నండును= ఎప్పుడును; ఎయ్యదియును= ఏదియున్నూ; అడుగదు= కోరదు; ఈ+తెఱంగు= ఈ రీతి; దీనికిన్= ఈమెకు - సావిత్రికి; ఎన్నండును= ఎప్పుడును; ఎయ్యదియును= ఏదియున్నూ; అడుగదు= కోరదు; ఈ+తెఱంగు= ఈ రీతి; దీనికిన్= ఈమెకు- సావిత్రికి; ప్రియంబు+ఐ+ఉన్నది= ఇష్టం అయి ఉన్నది; మాకున్; నివారింపన్+ఏల= వద్దనటం ఎందుకు? అని తలంచి= అని ఆలోచించి; అనుమతించుటయున్= అంగీకరించుటయున్నూ; ఆ+ఇరువుర+అడుగులన్+పడి= ఆ ఇద్దరిపాదాలపై వ్రాలి (నమస్కరించి); వీడ్కొని= వెళ్ళటానికి సెలవు గైకొని.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి చెప్పగా సత్యవంతుడు, 'సరే రమ్ము' అన్నాడు. అంతట సావిత్రి వేగంగా వెడలి, భార్యతో పాటుగ నున్న మామగారు ద్యుమత్సేనుడికి నమస్కరించి 'మీకొడుకు అగ్నికార్యాలు చేయటానికి చిదుగులు తేవటానికి అరణ్యంలోకి పోతున్నాడు. నాకును ఆయనతో కలిసి వెళ్ళి అరణ్యాన్ని దర్శించవలెనని కుతూహల మేర్పడింది. మీరు నా యీ కోరికను అనుగ్రహించవలెను' అని విన్నవించుకొన్నది. ఆ అత్తమామలు, 'ఈ సావిత్రి ఎన్నడూ ఏదీ మనలను ఇంతవరకు కోరిందిలేదు. అరణ్యాన్ని దర్శింటానికి ఈ రీతిగా వేడుక పడుతున్నది. మన మెందుకు ఈమెను నివారించాలి?' అని తలపోసి అంగీకరించారు. సావిత్రి అత్తమామలు ఇరువురి పాదాలకు మ్రొక్కి, వెళ్ళటానికి సెలవు తీసికొన్నది.

సత్యవంతుఁడు సావిత్రీ సహితుండై వనంబునకుం బోవుట (సం. 3-280-29)

క. **చిత్తంబునఁ బైకొనియెడు । నుత్తలము నడంచి ముఖపయోరుహమునఁ ద**
ళ్కొత్తెడు వెడనవ్వునఁ బ్రియు । చిత్తం బిగురొత్తఁ జనియెఁ జెలువ యడవికిన్. 211

ప్రతిపదార్థం: చెలువ= సుకుమారి సావిత్రి; చిత్తంబునన్= మనస్సులో; పైకొనియెడు= ఉబికివచ్చే; ఉత్తలమున్= పరితాపాన్ని; అడంచి= అణచికొని; ముఖ, పయస్+రుహమునన్= మొగం అనే పద్మంలో; తళ్కు+ఒత్తెడు= వెలుగొందే; వెడనవ్వునన్= చిరునవ్వుతో; ప్రియుచిత్తంబు= భర్తమనస్సు; ఇగురు+ఒత్తన్= చిగురించగా; అడవికిన్= అరణ్యానికి; చనియెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: అంతరంగంలో చెలరేగిన విచారాన్ని అణచివేసికొంటూ, ముఖపద్మంలో మందహాసం వెలుగొందగా, ప్రియుడైన సత్యవంతుడిమనస్సు చిగురించేటట్లుగా సుకుమారి అయిన సావిత్రి అరణ్యానికి వెళ్ళింది.

వ. **ఇట్లాదంపతులు మందగమనంబున నరిగి పరిసరారణ్యంబు దటియం జొచ్చి; రప్పుడు. 212**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ దంపతులు= ఆ భార్యాభర్తలు, సావిత్రీ సత్యవంతులు; మందగమనంబునన్= మెల్లనినడకతో; అరిగి= వెళ్ళి; పరిసర+అరణ్యంబు= సమీపాన ఉన్న అడవి; తటియన్+చొచ్చిరి= సమీపానికి చేరారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ దంపతులు సావిత్రియు సత్యవంతుడును మెలమెల్లగా నడచి, సమీపంలో ఉన్న అరణ్యాన్ని సమీపించారు. ఆ సమయంలో.

సీ. **కమనీయ కమలినీ కల్లోలవీథులఁ । గదలు రాయంచలగతుల యొప్పు,**
బహుపుష్పపల్లవప్రకర చిత్రితములై । తనరారు తరులతాతతుల సొంపు,
మకరందరసపానమదవిలోలంబులై । క్రాలెడి యెలదేఁటి గముల యులివుఁ,
బరిపక్వమంజుల ఫలరసోద్ధతములై । పలుకు రాచిలుకలు పటురవంబుఁ,

ఆ. బ్రియుఁడు వేఱు వేఱ ప్రీతిమైఁ జూపుచుఁ । జెప్పుచును జనంగఁ జిగురుఁబోఁడి
గనుచు వినుచు నిర్వికారసల్లాప మిం । పార నతనితెఱఁగు నరయుచుండె. 213

ప్రతిపదార్థం: కమనీయ, కమలినీ, కల్లోలవీథులన్= సుందరా లైన సరోవరాల కెరటాలనే తెరువులలో (వరుసలలో); కదలు= నడయాడు; రాయంచల= రాజహంసల; గతుల+ఒప్పు= కదలికల అందం; బహు, పుష్ప, పల్లవ, ప్రకర, చిత్రితములు+ఐ= పెక్కుపువ్వులయొక్క, చిగురుటాకుల సముదాయాలయొక్క రంగురంగులతో శోభిల్లునవై; తనరారు= విలసిల్లే; తరులతాతతులసొంపు= చెట్లయొక్కయు, తీగెలసమూహాలయొక్కయు సొగసు; మకరంద, రస, పాన, మద, విలోలంబులు+ఐ= తేనెద్రవాన్ని త్రాగటంచేత మత్తెక్కి చరించేవి అయి; క్రాలెడి= ఒప్పెడి; ఎలతేఁటిగముల= కొదమ తుమ్మెదలయొక్క; ఉలివున్= ఝుంకారమునూ; పరిపక్వమంజులఫలరస+ఉద్ధతములు+ఐ= పండినవీ మనోహరములైనవీ అయిన పండ్లరసం త్రాగటంచేత గర్వించినవి అయి; పలుకు= మాటాడు; రాచిలుకన్= గండుచిలుకల; పటురవంబున్= పెనురవళులును; ప్రియుఁడు= భర్త- సత్యవంతుడు; వేఱువేఱ= విడివిడిగా; ప్రీతిమైన్= ప్రియమార; చూపుచున్= చూపి; చెప్పుచును= వివరంగా వచిస్తూ; చనంగన్= నడువగా; చిగురుఁబోఁడి= చిగురుటాకులవంటి సుకుమారమైన శరీరం కల సావిత్రి; కనుచున్= చూస్తూ; వినుచున్= ఆలకిస్తూ; నిర్+వికార, సల్లాపము= వికారం లేని మధురభాషణం; ఇంపారన్= ప్రీతిగొలుపగా; అతని తెఱఁగున్= అతడితీరు (సత్యవంతుడితీరుతెన్నులు); అరయుచున్+ఉండెన్= గమనిస్తూ ఉండింది.

తాత్పర్యం: రమణీయసరోవరాల కెరటాల వరుసలలో తేలియాడే రాజహంసల నడలతీరుతీయాలున్నూ, పెక్కుపువ్వులతో, చిగురుటాకులతో రంగురంగులు వెల్లివిరిస్తూ శోభిల్లే చెట్ల, తీగలసొగసున్నూ, తేనెద్రవాన్ని గ్రోలి మత్తెక్కి విహరించే కొదమతుమ్మెదలఝుంకారాలున్నూ, పండినపండ్ల మెత్తనిగుజ్జురసం పీల్చి పొగరెక్కి మాటలు పలికే చిలుకల కలరవాలనూ సత్యవంతుడు విడివిడిగా చూపిస్తూ, వివరించి చెప్పుతూ వెళ్ళుతున్నాడు. చిగురుటాకులవంటి సుకుమారమైన దేహం గల సావిత్రి ప్రియుడు చూపించే సుందరదృశ్యాలను చూస్తూనే ఉన్నది; ప్రియుడు చెప్పే మాటల నాలకిస్తూ ఉన్నది. నిర్వికారసల్లాపాలతో ఆమె అతడికి బదులు చెబుతూఉంటూనే అతడికి తెలియకుండా ఆతని తీరుతెన్నులను పరిశీలిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: సత్యవంతుడు సౌందర్యలాలసుడై ప్రకృతివైభవాన్ని సహృదయతతో అరసి సావిత్రికి చూపుతున్నాడు. వర్ణించి చెప్పుతున్నాడు. ఆతడికి రానున్న విపత్తునుగూర్చి తెలియనే తెలియదు. సావిత్రికి రాబోయేఘోరవిపత్తును గూర్చి తెలియును గదా. ఆమె నిర్వికారసల్లాపచాతురి ఉగ్గడించదగింది.

వ. తదనంతరంబ యారాజర్షినందనుండు మధురంబు లగు ఫలంబులు గోయుచు గరిడియ నిండించి, యొక్కయెడఁ బరశుపాతంబునఁ గాష్ఠదళనంబు సేయందొడంగి శ్రమంపడి యొల్లంబోయి గొడ్డలి పుడమిపై వైచి, నిరంతరనిశ్వాసవేగవిషణ్ణవదనుం డగుచు సావిత్రిం గనుంగొని. 214

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; ఆరాజ+ఋషి, నందనుండు= రాజులలో ఋషి అయిన ద్యుమత్సేనుడికొడుకు సత్యవంతుడు; మధురంబులు+అగు= తియ్యనివి అయిన; ఫలంబులు= పండ్లు; కోయుచున్= త్రెంపుచు; గరిడియ= గంప; నిండించి= నింపి; ఒక్క+ఎడన్= ఒక్కచోట; పరశు, పాతంబునన్= గండ్రగొడ్డలివ్రేటుచేత; కాష్ఠదళనంబు+చేయన్+తొడంగి= కట్టెలు నరకటానికి పూని; శ్రమంపడి= అలసటచెంది; ఒల్లన్+పోయి= డస్సి; గొడ్డలి= పరశువు; పుడమిపైన్= భూమిపై; వైచి= వేసి; నిరంతర, నిశ్వాస, వేగ, విషణ్ణ, వదనుండు+అగుచున్= విడువకుండ వెడలే నిట్టూర్పులవేగంచేత విషాదం పొందిన మొగం కలవాడు ఔతూ; సావిత్రిన్= సావిత్రిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట రాజర్షి యగు ద్యుమత్సేనుడిసుతుడైన సత్యవంతుడు తియ్యనిపండ్లను కోసి బుట్టను నింపాడు. అనంతరం గొడ్డలితో కట్టెలను నరకుతూ అలసటచెంది, గొడ్డలి పుడమిపై విడిచాడు. ఎడతెగని నిట్టూర్పులు విడుస్తూ విషాదం చెంది, సావిత్రిని చూచి.

చ. 'ఒడలు వశంబు గాదు, భ్రమ నొందినయట్లు మనంబు దూలెడిం,
గడఁగి శిరంబు శూలవిశిఖప్రకరంబున నొంచినట్టి ద
య్యెడు, నిలువంగ నోప; నొకయించుకసేపు శ్రమంబు దీఱ నీ
యెడ శయనింతు' నావుడు సితేక్షణ మెత్తని సంభ్రమంబుతోన్. 215

ప్రతిపదార్థం: ఒడలు= శరీరం; వశంబు+కాదు= స్వాధీనంలో లేదు; మనంబు= చిత్తం; భ్రమన్= మోహము; ఒందిన+అట్లు= పొందినట్లు; తూలెడిన్= వణకి వాలుతున్నది; కడఁగి= పూని; శిరంబు= తల; శూలవిశిఖప్రకరంబునన్= బల్లెములు బాణాల సమూహంచేత; నొంచినట్టిది+అయ్యెడున్= నొప్పి కలిగించినట్టిది అయింది; నిలువంగన్+ఓపన్= నిలబడ జాలను; ఒక+ఇంచుక, సేపు= ఒకకొంతసేపు; ఈ+ఎడన్= ఈ చోట; శ్రమంబు+తీఱన్= అలసట తగ్గేటట్లుగా; శయనింతున్= పండుకొంటాను; నావుడున్= అని (సత్యవంతుడు) చెప్పగా; సిత+ఈక్షణ= తెల్లని కాంతితో గూడిన కన్నులు (చూపులు) గల సావిత్రి; మెత్తని సంభ్రమంబుతోన్= మృదువయిన తత్తరపాటుతో.

తాత్పర్యం: 'శరీరం స్వాధీనం తప్పింది. మనస్సు భ్రమచెందినట్లు తూలుతున్నది. బల్లేలతో బాణాలతో పొడిచినట్లు తలపోటు పుట్టుతున్నది; కొంచెంసేపుకూడ ఇక నిలువలేను. అలసట తీరేవరకు శయనిస్తాను' అని సత్యవంతుడు పలుకగా, సావిత్రి మృదువైన తత్తరపాటుతో.

క. తనయంకతలము ప్రియుశిర । మున కుపధానముగఁ జేయ భూపతనయుఁ డొ
య్యన వ్రాలి సోలి నిశ్చే । తనుఁడైనట్లుండెఁ; గొంతతడవున కెదురన్. 216

ప్రతిపదార్థం: తన+అంక, తలమున్= తన ఒడిని; ప్రియుశిరమునకున్= భర్తయొక్కతలకు; ఉపధానముగన్= తలగడగా; చేయన్= అమర్చగా; భూప తనయుఁడు= రాజకుమారుడు - సత్యవంతుఁడు; ఒయ్యనన్= తిన్నగా; వ్రాలి= ఒరిగి; సోలి= వివశత్వం పొంది; నిశ్చేతనుఁడు+ఐనట్లు+ఉండెన్= ప్రాణాలు లేనట్టివాడుగా ఉండినాడు; కొంత తడవునకున్= కొంతసేపటికి; ఎదురన్= ఎదురుగా.

తాత్పర్యం: సావిత్రి తన అంకతలాన్ని భర్తకు తలగడగా చేసింది. రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడు తిన్నగా దానిపై వ్రాలి వివశత్వం చెంది, చైతన్యం లేనివాడుగా ఉండిపోయాడు. కొంతసేపటికి ఎదురుగా.

మ. కనియెం గోమలి నీలమేఘవిలసత్కాలాంజనాకారు, ఘో
రనిశాతోత్కటదంష్ట్రు, నుజ్జ్వలచలద్రక్తాక్షుఁ, బ్రత్యగ్ర కాం
చనవర్ణాంబరు, నంత్యకాలదహనజ్వాలాప్రచండున్, జగ
జ్జనసంత్రాసను, నొక్కదివ్యుఁ, బటుపాశప్రౌఢహస్తోద్ధతున్. 217

ప్రతిపదార్థం: నీల, మేఘ, విలసత్‌కాల+అంజన+ఆకారున్= నల్లని మబ్బువలె శోభిల్లే నల్లని కాటుకవంటి రూపం కలవాడిని; ఘోర, నిశాత, ఉత్కట, దంష్ట్రున్= భయంకరమై, వాడిఅయి, క్రూరములైన కోరలు కలవాడిని; ఉత్+జ్వల, చలత్+రక్త+అక్షున్=

ప్రకాశమానాలై చలించే ఎర్రనికన్నులు కలవాడిని; ప్రత్యగ్రకాంచనవర్ణ+అంబరున్= పరిశుద్ధమైన బంగారురంగుతో కూడిన వస్త్రాలు కలవాడిని; అంత్య, కాల, దహన, జ్వాలాప్రచండున్= ప్రళయకాలంలోని అగ్నిశిఖవలె భయంకరమైన ఆకృతికలవాడిని; జగత్+జన, సంత్రాసనున్= లోకంలోని జనులకు భీతిని కలిగించేవాడిని; ఒక్కదివ్యున్= ఒకవేలుపును; పటు, పాశ, ప్రౌఢ, హస్త+ఉద్ధతున్= తీక్ష్ణమైన పాశాయుధమును ధరించుటయందలి నేర్పుతోగూడిన చేతిచే గర్వించినవాడిని; కోమలి= సుకుమారి-సావిత్రి; కనియెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: సుకుమారి సావిత్రి తనకట్టెదుట ఒక వేలుపుదొరను చూచింది. ఆ దివ్యపురుషుడు నల్లనిమబ్బువలె శోభిల్లే నల్లనికాటుకవంటి ఆకారం కలవాడు, భయంకరమై వెలుపలికి వ్యాపించిన వాడికోరలు గలవాడు, నెత్తురు రంగు కలిగి మిలమిల మెరసే నేత్రాలు కలవాడు, తళతళలాడే బంగారురంగుతో వెలుగొందే బట్టలు ధరించినవాడు, ప్రళయకాలంలోని అగ్నిజ్వాలవలె మండేవాడు, లోకంలోని జనులకు భీతిని కలిగించేవాడు, గొప్పపాశాయుధాన్ని ఒడుపుగా త్రిప్పే నేర్పుగల హస్తం చేత గర్వించినవాడు.

విశేషం: (1) ఆ లోకభీకరమూర్తిని చూచినది ఎవరు??.... "కోమలి" సావిత్రి ఇది హృదయంగమమైన ప్రతియోగస్ఫూర్తి. (2) అసాధారణం ఆశ్చర్యకరమునైన దృశ్యాన్ని ఆకస్మికంగా కన్నులు చెదరేటట్లు కన్పించటాన్ని వర్ణించటం కవితాకళలోని ఉన్నతశిఖరాలలో ఒకటి. అర్వాచీనకవులకు ఎఱ్ఱనపద్యం చక్కని చిక్కని ఒరవడి తీర్చిదిద్దింది. ఇందు - 'కనియెన్' - అనే ఒక్కపదంమాత్రమే తెలుగు. పద్యం అంతా ప్రౌఢ సంస్కృతసమాసభూయిష్ఠం. ఇట్లే - తరువాతి కాలంలో ఎన్నోపద్యాలు "అటచని కాంచె భూమిసురుఁడు' - (అల్లసానిపెద్దనగారి మనుచరిత్రలోనిది) మున్నగునవి అవతరించాయి.

వ. అప్పురుషుండును నధికసంరంభంబున సత్యవంతుం గదిసిన నయ్యింతి యెంతయు భయంబునం బ్రియునిశిరం బొయ్యన దిగువం జేర్చి నిల్చి కృతాంజలియై 'యయ్యా! నీ వెవ్వ? రియ్యెడకు నెయ్యది సేయం దలంచి విజయంచేసి?' తనిన నతం డిట్లనియె. 218

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పురుషుండును; అధిక, సంరంభంబునన్= మిక్కుటమైన దర్పంతోకూడిన వేగిరపాటుతో; సత్యవంతున్= సత్యవంతుడిని; కదిసినన్= సమీపించగా; ఆ+ఇంతి= సావిత్రి; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; భయంబునన్= భీతితో; ప్రియునిశిరంబు= భర్తతల; ఒయ్యనన్= మెల్లగా; దిగువన్+చేర్చి= క్రింద పెట్టి; నిల్చి= నిలబడి; కృత+అంజలి+ఐ= చేసిన నమస్కారం కలది అయి (నమస్కరించినదై); అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు+ఎవ్వరు?= నీవు ఎవరవు?; ఈ+ఎడకున్= ఈ చోటికి; ఎయ్యది+చేయన్+తలంచి= ఏ పనిని చేయటానికి ఆలోచించి; విజయంచేసితి= విచ్చేశావు?; అనినన్= అని (సావిత్రి) అడుగగా; అతండు= ఆ దివ్యపరుషుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యపురుషుడు మిక్కుటమైన దర్పంతో కూడిన వేగిరపాటుతో సత్యవంతుడిని సమీపించగా సావిత్రి మిక్కిలి భయపడి భర్తతలను మెల్లగా క్రిందికి దింపి, నిలబడి నమస్కరించి, 'ఆర్యా, నీవు ఎవ్వరవు? ఇక్కడకు ఏ పనిచేయటానికై ఇప్పుడు వచ్చావు?' అని ప్రశ్నించింది. అంతట ఆ దివ్యపురుషుడు సావిత్రితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. 'కాలుండఁ జువ్వె యేఁ గమలాక్షి! నను నీవు । మహిత పాతివ్రత్యమహిమఁ జేసి
కానంగఁ జాలితి; కానరా దన్యుల; । కిదె నీదుభర్తకు నిపుడు కాల

మగుటయు వీఁడు మహాపుణ్యనిధి గాన । యితరులఁ బనుపక యేన వీనిఁ
గ్రచ్చఱఁ గొనిపోవఁగాఁ జనుదెంచితి' । నని యుగ్రభంగి నయ్యంతకుండు

ఆ. ధరణినాథతనయుతనువునఁ బ్రాదేశ । పరిమితాత్ముఁ డగుచుఁ బ్రజ్వరిల్లు
జీవు వెడలఁ దిగిచి, చెచ్చెర నతిదీర్ఘ । భయదపాశనికరబద్ధుఁ జేసి. 219

ప్రతిపదార్థం: కమల+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా ఓ సావిత్రీ!; ఏన్= నేను; కాలుండన్+చువ్వె= యముడను సుమా; ననున్= నన్ను; ఈవు= నీవు; మహిత, పాతివ్రత్య మహిమన్+చేసి= గొప్పదైన పాతివ్రత్య శక్తివలన; కానంగన్+చాలితి(వి)= చూడగలిగావు; అన్యులకున్= ఇతరులకు; కాన, రాదు= కనపడదు, చూడటానికి సాధ్యం కాదు; ఇది+ఎ= ఇదిగో (విను); నీదు+భర్తకున్= నీమగనికి; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; కాలము+అగుటయున్= ఆయువు తీరటంచేత; వీఁడు= నీభర్త - సత్యవంతుడు; మహా, పుణ్య, నిధి= గొప్ప సుకృతానికి నిక్షేపమైనవాడు; కాన= కావున; ఇతరులన్= ఒరులను (నాభటులను); పనుపక= నియోగించక; ఏను+అ= నేనే; వీనిన్= ఇతడిని (సత్యవంతుడిని); క్రచ్చఱన్= వెంటనే; కొనిపోవఁగాన్= తీసికొనిపోవటానికై; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; అని= అని పలికి; ఆ+అంతకుండు= ఆ యముడు; ఉగ్రభంగిన్= భయంకర రీతిని; ధరణినాథ తనయుతనువునన్= రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడిశరీరంలో; ప్రాదేశపరిమిత+ఆత్ముఁడు+అగుచున్= చూపుడువ్రేలు బొటనవ్రేలు చాపగా నైన నడిమి కొలతకు లోబడిన ఆకృతి కలవాడు ఔతూ; ప్రజ్వరిల్లు= వెలుగొందే; జీవున్= జీవుడిని (ఆత్మను); వెడలన్+తిగిచి= బయటకు వచ్చేటట్లు లాగి; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; అతి, దీర్ఘ, భయదపాశ నికర, బద్ధున్+చేసి= మిక్కుటమైన నిడివి కలిగి, భీతిని గొలిపే త్రాళ్ళసముదాయంచేత కట్టబడినవాడినిగా చేసి.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కల సావిత్రీ! నేను యమధర్మరాజును సుమా! నీవు గొప్పపతివ్రతవు కాబట్టి నన్ను చూడగలిగావు. సామాన్యమానవులు నన్ను చూడజాలరు. నీభర్త అయిన సత్యవంతుడికి ఆయువు తీరింది. ఆతడు గొప్పపుణ్యాత్ముడు కాబట్టి నేనే స్వయంగా వచ్చాను. ఈ పనిని ఇతరులకు అప్పగించలేదు.' అని పలికి ఆ యముడు మిక్కిలి నిడివియైన పాశాలను భయంకరరీతిలో ప్రయోగించి రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడి శరీరంనుండి జుత్తిలి కొలతగల జీవుడిని బంధించి బయటకు లాగాడు.

విశేషం: ఈపద్యంలో "ప్రాదేశ పరిమితాత్ముఁడగుచుఁ బ్రజ్వరిల్లు జీవుఁడు" - అనే ఈ ప్రయోగం మిక్కిలి ప్రౌఢమైనది. ఆత్మస్వరూపాన్ని గూర్చి ఉపనిషత్తులలో సవిస్తరంగా చెప్పబడింది. ఉపనిషత్సారమైన భగవద్గీత భారతంలో ప్రకరణాంతరాన నిర్వచించబడింది. యముడు పాశవితతిచేత బంధించినది సత్యవంతుడి శరీరంలోని జీవుడిని మాత్రమే.

మ. కొని వేగంబున దక్షిణాభిముఖుఁడై ఘోరంపుమార్గంబునం
జనఁగాఁ జొచ్చె; ననంతరంబ మదిలో సావిత్రి శోకంబు పై
కొనఁ బ్రాణేశ్వరుదేహ మొక్కయెడ సంగుప్తంబు గావించి యా
తనిపజ్జం దగఁ దాను నేఁగెఁ బదపద్మంబుల్ పొరిం దొట్రిలన్. 220

ప్రతిపదార్థం: (యముడు); కొని= (సత్యవంతుడి జీవుడిని) తీసికొని; వేగంబునన్= త్వరగా; దక్షిణ+అభిముఖుఁడు+ఐ= దక్షిణదిక్కుకు మొగం కలవాడై; ఘోరంపుమార్గంబునన్= భయంకరమైన దారివెంబడిని; చనఁగాన్+చొచ్చెన్= వెడలసాగాడు; అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; సావిత్రి= సావిత్రి; మదిలోన్= చిత్తంలో; శోకంబు= దుఃఖం; పైకొనన్= విస్తరిల్లగా; ప్రాణ+ఈశ్వరు, దేహము= భర్తయొక్క శరీరం; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట, సంగుప్తంబు+కావించి= భద్రం చేసి; ఆతని పజ్జన్=

ఆతడివెంట (యముడివెంట); తగన్= ఒప్పిదంగా; తాను= తాను సావిత్రి; పదపద్మంబుల్= అడుగుదమ్ములు (పద్మాలవంటి పాదాలు); పొరిన్= మాటిమాటికి; తొట్రిలన్= తడబడగా; ఏగెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: యమధర్మరాజు సత్యవంతుడి శరీరంలోని జీవుడిని పరిగ్రహించి, భయంకరమైనదారిబట్టి దక్షిణదిక్కుగా వెడలసాగాడు. దుఃఖపరితప్తురాలైన సావిత్రి తనప్రాణేశ్వరుడిదేహాన్ని ఒకచోట భద్రంగా దాచిపెట్టి యమధర్మరాజును వెంబడించింది. పద్మాలవలె సుకుమారమైన ఆమెపాదాలు ఆ భయంకరమార్గంలో నడిచేటప్పుడు మాటిమాటికి తడబాటుచెందుతున్నా ఆమె పయనం సాగించింది.

ఆ. **దానిఁ జూచి దండధరుఁడు 'నీ విట్లేల । వచ్చెదవు లతాంగి! వలదు నిలువు**
మింక; నీ కగమ్య మిటమీఁది తెరువెల్ల' । ననిన నతని కిట్టు లనియెఁ బొలఁతి. **221**

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+చూచి= ఆమెను (సావిత్రిని) కాంచి; దండధరుఁడు= యముడు; లతా+అంగి!= తీగవలె సుకుమారమైన దేహం కలదానా, ఓ సావిత్రీ!; నీవు= నీవు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఏల= ఎందుకు; వచ్చెదవు= వస్తావు; వలదు= రావలదు; నిలువుము= ఆగుము; ఇంకన్= ఇకమీద; ఇట మీఁదితెరువు= పైన ఉన్న మార్గం; నీకున్= నీకు; అగమ్యము= పయనించ శక్యం గానిది; అనినన్= అని (యముడు) చెప్పగా; అతనికిన్= ఆ యముడికి; పొలఁతి= పడతి సావిత్రి; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= వచించింది.

తాత్పర్యం: యముడు సావిత్రిని చూచి 'లతవలె కోమలమైన శరీరం కలదానా! నీవు ఎందుకు ఈ విధంగా నన్ను వెంబడిస్తున్నావు? ఇక రావలదు. ఆగుము. ఇకపై నున్న దారి నీవు పయనించరానిది. వెనుకకు మరలిపొమ్ము.' అని చెప్పాడు. ఆ యమధర్మరాజుకు సావిత్రి ఇట్లా బదులు పలికింది.

క. **'పతు లెందుఁ జనిన నచటికి । సతులుం జనవలదె? నీప్రసాదముననను మ**
త్పతిభక్తికతముననను సం । స్తుతగుణ! నా కరుగరానిచోటుం గలదే? **222**

ప్రతిపదార్థం: సంస్తుతగుణ!= బాగా పొగడబడిన గొప్పగుణాలు కలవాడా, ఓ యమధర్మరాజా!; పతులు= భర్తలు; ఎందున్+చనినన్= ఎచటకు వెళ్లినా; అచటికిన్= ఆ చోటికి; సతులున్= భార్యలును; చనన్‌వలదె= వెళ్లవలదా? వెళ్లవలెనుకదా; నీ ప్రసాదముననను= నీ అనుగ్రహంవలననూ; మత్+పతిభక్తి, కతముననను= నాకు భర్తయందు ఉన్న పూజ్యభావం కారణంగా; నాకున్= నాకు; అరుగరాని= చేరరాని; చోటున్= స్థలమన్నది; కలదే?= ఉన్నదా? (లేదు).

తాత్పర్యం: 'భర్తలు ఎక్కడికి వెళ్ళితే అక్కడికి భార్యలు కూడ వెళ్ళవలెను కదా. బాగా పొగడబడిన గొప్ప గుణాలుకల ఓ యమ ధర్మరాజా! నీ కారుణ్యంవలనను, నాకు భర్తపై గల పూజ్యభావంవలనను నేను చేరలేనిచోటు లేదు.

వ. **సకలమార్గంబులయందును ధర్మమార్గంబు ప్రధానం; బట్టి ధర్మంబునకు నాధారంబు సజ్జనుల యని వినంబడు; సజ్జనసందర్శనం బెప్పుడువృథగాదు గావున సజ్జనశేఖరుండ వనంజను నీదైన సందర్శనంబునం బరమశుభంబు నొందక యేను రిత్తజనంబులతెఱంగున నూఱక యెట్లు మగుడుదు?' ననిన దాని ప్రగల్భవచనంబులకు నద్భుతం బంది ధర్ముం డిట్లనియె.** **223**

ప్రతిపదార్థం: సకలమార్గంబులయందును= అన్నితెరువులలోను; ధర్మమార్గంబు= ధర్మంతో కూడిన దారి; ప్రధానంబు= ముఖ్యమైనది; అట్టి= అటువంటి; ధర్మంబునకున్= ఈ జగతిని సవ్యంగా నడపే ఆధర్మానికి; ఆధారంబు= మూలం; సజ్జనులు+అ= మంచివారుమాత్రమే; అని= అని; వినంబడున్= పెద్దలు చెప్పేమాటలు వినబడతాయి; సత్+జన, సందర్శంబు= మంచివారల దర్శనం; ఎప్పుడున్= ఎన్నడును; వృథ+కాదు= వ్యర్థం కాదు; కావునన్= కాబట్టి; సజ్జన, శేఖరుండవు+అనన్+చను= మంచివారిలో శ్రేష్ఠుడవు అని చెప్పదగిన; నీదైన= నీయొక్క; సందర్శనంబునన్= సాక్షాత్కారంవలన; పరమశుభంబున్+ఒందక= గొప్ప మేలు పొందక; ఏను= నేను; రిత్త, జనంబుల, తెఱంగునన్= వ్యర్థులు అయిన ప్రజలపోలిక; ఊఱక= నిరుపయోగంగా; ఎట్లు= ఏరీతిగా; మగుడుదున్?= మరలివెళ్లగలను? అనినన్= అని వచించగా; దాని= ఆమెయొక్క - (సావిత్రియొక్క) ప్రగల్భ, వచనంబులకున్= తెలివితేటలతో నిండిన మాటలకు; అద్భుతంబు+అంది= అచ్చెరువు నంది; ధర్ముండు= యముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అన్నిదారులలో ముఖ్యమైనదారి ధర్మమే. కాగా, ధర్మాన్ని అనుష్ఠించి చూపేవారు సజ్జనులు మాత్రమేకదా! అందుచేత సజ్జనులే ధర్మానికి ఆధారం - అని పెద్దలప్రవచనం. సజ్జనులలో నీవు శ్రేష్ఠుడవు, ధర్మరాజువు- అని చెప్పుతారు. సజ్జనసందర్శనం ఎన్నడూ వ్యర్థం కాదు. నీదివ్యసందర్శనం నాకు లభించింది కదా! దానివలన నేనేదైనా గొప్పమేలు పొందకుండా వ్యర్థజనులవలె ఊరక తిరిగిపోగలనా?' అని సావిత్రి విన్నవించింది. తెలివితేటలతో నిండిన ఆమెవాక్కులకు అచ్చెరువంది, యమధర్మరాజు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: (1) ఈ గద్యంలోని విషయం మిక్కిలిప్రధానమైన దని, సావిత్రి వెలిబుచ్చిన అభిప్రాయాలు విలువగలవని ఎఱ్ఱనమహాకవి సహృదయులను సుకుమారసుందరంగా హెచ్చరించటానికి 'దానిప్రగల్భవచనంబులకు' యమధర్మరాజే అచ్చెరువు పొందినట్లు వ్రాశాడు. యముడు సావిత్రిని 'ఇటమీది తెరువు' 'నీకు అగమ్యము' అని హెచ్చరించాడు. ఆమె చెప్పినసమాధానం 'అన్నిదారుల కంటెను ధర్మం గొప్పదారి'. అయితే ధర్మం- కన్పించే తెరువు గాదు. అది అదృశ్యంగా ఉండే ఆదర్శవిశేషం. అట్టిధర్మాన్ని అనుష్ఠించే సజ్జనులు మాత్రమే చూడగలరు. సావిత్రి యమధర్మరాజునే- 'మూర్తీభవించినధర్మం' అని చెప్పదగిన వాడినే సందర్శించింది. సాధారణ మానవులు చర్మచక్షువులతో తనను చూడజాలరని ఆతడే వచించిఉన్నాడు. అందుచేత పరమపథమైన ధర్మాన్నే తాను అనుసరిస్తుండగా ఇక ఆమెకు అగమ్యమైన దారియే ఉండజాలదని సావిత్రి యముడికి విన్నవించింది. తనమాటకు ఋజువుగా ఆమె యమధర్మరాజుసందర్శనాన్నే పేర్కొన్నది. అందుచేత ధర్ముడు ఆశ్చర్యచకితుడయ్యాడు.

ఆ. **'తనులతాంగి! భవదుదారవాగ్భంగికి । మెచ్చు వచ్చె నాత్మ; నిచ్చువాఁడ**
వేఁడు మొక్కవరము విభునిజీవితమొక్క । టియును దక్కనేది యయిన నొండు.' **224**

ప్రతిపదార్థం: తనులతాంగి!= సన్నని సుకుమారమైన తీగవంటి శరీరం కలదానా, సావిత్రీ!; భవత్+ఉదార (భవదుదార,) వాక్+భంగికిన్= నీదైన గొప్పదైన మాటల తీరుకు; ఆత్మన్= మనస్సులో; మెచ్చువచ్చెన్= మెచ్చికోలు ఏర్పడింది; ఒక్కవరము= ఒకవిశిష్టమైన కోరిక; వేఁడుము= అర్థించుము; విభుని, జీవితము= భర్త జీవించటం అనే; ఒక్కటియును= ఒక్క అంశాన్ని; తక్కన్= తప్ప; ఏది+అయినన్= ఏదైన; ఒండు= వేరొకటి; ఇచ్చువాఁడన్= ఈయగలను.

తాత్పర్యం: 'సన్నని లతవంటి సుకుమారమైన శరీరం కల సావిత్రీ! నీమాటలు నామనస్సును అలరించాయి. నేను నిన్ను మెచ్చాను. నీభర్త జీవిత మొక్కటి తప్ప, మరి ఏవరమైనా కోరుకొమ్ము. నీకు ఆ వరాన్ని ఇవ్వగలను.'

సావిత్రి యమునివలన నభీష్టవరంబులు వడయుట (సం. 3-281-26)

చ. అనవుడు మద్రరాజసుత ప్రాంజలియై సమవర్తితోడ ని
ట్లను 'రిపుకోటిచే నపజయంబును బొంది వనాంతరంబునం
దనవరతవ్రతాభిరతుఁ డైన మహాత్ముఁడు సాళ్వభూవిభుం
డనఘుఁడు లబ్ధచక్షుఁ డగు నట్టులుగాఁ గరుణింపవే మదిన్.' 225

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని యముడు చెప్పగా; మద్రరాజసుత= మద్రదేశాధిపతి అయిన అశ్వపతికూతురు సావిత్రి; ప్రాంజలి+ఐ= కైమోడ్పు ఘటించినది అయి; సమవర్తితోడన్= యమధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా చెప్పింది; 'రిపుకోటిచేన్= శత్రుసమూహాలచేత; అపజయంబును+పొంది= పరాజయం పొంది; వన+అంతరంబునందున్= అరణ్యంలోపల; అనవరత, వ్రత+అభిరతుఁడు+ఐన= ఎల్లప్పుడును నోములు నోమటంలోనే ఆసక్తి కలవాడయిన; మహా+ఆత్ముఁడు= మహానుభావుడు; అనఘుఁడు= పాపరహితుడు; పుణ్యాత్ముడు; సాళ్వభూవిభుండు= సాళ్వదేశాధిపతి ద్యుమత్సేనుడు; లబ్ధచక్షుఁడు= పొందిన కన్నులు కలవాడు; అగునట్టులుగాన్= అయినరీతిగా; మదిన్= మనస్సులో; కరుణింపవే= అనుగ్రహింపుమా.

తాత్పర్యం: అని యముడు చెప్పగా, సావిత్రి నమస్కరించి, అతడితో ఇట్లా పలికింది- 'శత్రువులచేత పరాభవం పొంది, మహానుభావుడైన సాళ్వదేశాధిపతి ఎల్లప్పుడు నోములునోస్తూ అరణ్యాలలో కాలం గడుపుతున్నాడు. ఆ మహానుభావుడు ద్యుమత్సేనుడు కన్నులు తిరిగిపొందేటట్లుగా దయతో అనుగ్రహించుము.'

క. నావుడు 'నట్టుల యయ్యెడు; । నీ విట రావలవ దుడుగు నెమ్మి' నని వెసం
బోవఁ దొడంగెను బితృపతి; । యా వెలఁదియు నంత నిలువ కరిగెఁ బిఱుందన్. 226

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అని పలుకగా; 'అట్టుల+అయ్యెడున్= ఆ విధంగానే జరుగుగాక- (ద్యుమత్సేనుడికి గ్రుడ్డితనం పోయి తిరిగి దృష్టి లభించుగాక); నీవు= ఓ సావిత్రీ! నీవు; ఇటన్= ఇచటికి; రావలవదు= రావద్దు; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఉడుగు(ము)= మానుము; అని= అని వచించి; వెసన్= వేగంగా; పితృపతి= యమధర్మరాజు; పోవన్+తొడంగెను= పోసాగాడు; ఆ వెలఁదియున్= ఆ వనితయు, సావిత్రియు; అంతన్= ఆ సమయంలో; నిలువక= ఆగక; పిఱుందన్= (యమధర్మరాజు) వెనుకనే; అరిగెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: సావిత్రి వరాన్ని కోరగా, 'సరే!, సాళ్వపతి ద్యుమత్సేనుడికి మరల దృష్టి ఏర్పడుగాక! నీవు కోరిన వరం ఇచ్చాను. ఇక సంతృప్తి చెంది నావెంబడి రావద్దు' అని చెప్పి యమధర్మరాజు పోసాగాడు. కాని, సావిత్రి యముడిని వెంబడించి వెళ్ళింది.

వ. ఇట్లు సనిచని మఱియు నిట్లనియె. 227

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా చాలదూరం పోయి ఇంకా ఈ విధంగా అన్నది.

చ. 'ఎడపక వాఙ్మనఃక్రియల నేరికి హింస యొనర్పఁబూన; రె
య్యెడలను దీనులం గరుణ యేర్పడఁ బ్రోవఁగఁజూతు; రిచ్చుచోఁ
గడమ వడంగ నీ కెదిరి కాంక్షితముల్ దుదిముట్టఁ దీర్తు; రె
క్కుడు మదిఁ గూర్తు రాశ్రితులకున్; విను మిన్నియు నార్యధర్మముల్. 228

ప్రతిపదార్థం: వినుము= వినుడు; ఎడపక= వ్యవధానం లేకుండా (వేగంగా); వాఙ్మనఃక్రియలన్ (వాక్+మనస్+క్రియలన్)= మాటలలో, మనస్సులో, చేతలలో; ఏరికిన్= ఎవరికీ; హింస= హాని; ఒనర్పన్+పూనరు= చేయటానికి ప్రయత్నించరు; ఏ+ఎడలను= ఏ సందర్భాలందైనా; దీనులన్= ఆర్తులను, కష్టాలలో ఉన్నవారిని; కరుణ ఏర్పడన్= దయసమకూడగా; ప్రోవఁగన్+చూతురు= కాపాడుటకే యత్నిస్తారు; ఇచ్చుచోన్= దానం చేసేటప్పుడు; కడమ+పడంగనీక= కొరతలేకుండగా; ఎదిరి, కాంక్షితముల్= ఇతరుల కోరికలు; తుదిముట్టన్= సంపూర్ణంగా; తీర్తురు= నెరవేరుస్తారు; ఆశ్రితులకున్= తమను సహాయంకొరకు ఆశ్రయించినవారికి; మదిన్= హృదయంలో; ఎక్కుడు= అధికంగా; కూర్తురు= సంతోషం కలిగిస్తారు; ఇన్నియున్= ఇవి అన్నియును; ఆర్యధర్మముల్= పూజ్యులైనవారు నిర్వహించే ధర్మాలు, నెరవేర్చే కర్తవ్యాలు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా సావిత్రి యమధర్మరాజును విడువక వెంబడించి ఇట్లా వచించింది: 'దయచేసి ఆర్యధర్మాలను ఆలకించవలసింది. ఆర్యధర్మాలలో ప్రధానమైనది- త్రికరణశుద్ధి. వాక్కు, మనస్సు, క్రియ ఈ త్రికరణాలలో ఎట్టి ఎడము ఉండరాదు. మనస్సులో ఆలోచించిందే పలుకవలెను. వచించిందే చేయవలెను. మనస్సు ఒకటి, మాట ఒకటి, క్రియ ఇంకొకటి కారాదు. త్రికరణాలతో ఎవరికిని ఎట్టి హింస చేయరాదు. దీనులయెడ దయ చూపాలి. దానం చేయాలి. దానం చేసేటప్పుడు ఎట్టి కొరతలకు ఆస్కారం లేకుండా, కోరినవారు సంతృప్తి చెందేటట్లు సంపూర్ణంగా దానం చేయాలి. ఆశ్రితులను మనసార ఆదరించాలి. ఇవి ఆర్యులు నెరవేర్చవలసిన కర్తవ్యాలు. ఆచరించవలసిన ధర్మాలు.

క. నీ వెఱుఁగనియది యెయ్యది । దేవోత్తమ! ధర్మగతులతెఱఁ గెల్ల భవ
ద్భావాధీన మగుటఁ గా । దే వెలసితి నీవు ధర్మదేవత వనఁ గాన్. 229

ప్రతిపదార్థం: దేవ+ఉత్తమ!= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! ఓ యమధర్మరాజా!; నీవు+ఎఱుఁగని+అది= నీవు తెలియనట్టిది; ఎయ్యది= (ఏ+అది) ఏది; ధర్మ, గతుల, తెఱఁగు+ఎల్లన్= ధర్మంనడచే తీరులు అన్నియును; భవత్+భావ+అధీనము+అగుటన్+కాదే= నీయొక్క సంకల్పానికి లోనుకావటం వలననే కదా; ధర్మదేవతవు= ధర్మానికి అధిష్ఠానదైవం; అనఁగాన్= అనునట్లుగా; ఈవు= నీవు; వెలసితి(వి)= శోభిల్లావు.

తాత్పర్యం: దేవతలలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ యమధర్మరాజా! నీవు సర్వజ్ఞుడవు. నీకు అన్నిధర్మసూక్ష్మాలును తెలిసినట్టివే. అందుచేతనే నీకు ధర్మదేవత అనేపేరు సిద్ధించింది. ధర్మగతులు నీసంకల్పానికి అధీనాలు అయినవే గదా.

క. సమబుద్ధితోడఁ దత్త । త్సముచిత కర్మఫల మఖిలజంతుతతులకున్
సమకూర్చుట నీ కయ్యెను । సమవర్తి యనంగఁ బేరు జగదభినుతమై. 230

ప్రతిపదార్థం: సమ, బుద్ధితోడన్= తుల్యమైన చిత్తంతో; తద్+తద్+సముచిత, కర్మఫలము= ఆయావాటికి తగిన కర్మఫలం; అఖిలజంతుతతులకున్= అన్ని ప్రాణికోటులకును; సమకూర్చుటన్= ఏర్పాటుచేయటంచేత; నీకున్= నీకు, జగత్+అభినుతము+ఐ= లోకంచేత పొగడబడునట్టిదై; సమవర్తి+అనంగన్+పేరు= సమవర్తి అనేపేరు; అయ్యెను= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రపంచంలోని ప్రాణికోటికి అంతటికిని నీవు ఆయాకర్మలకు తగిన ఫలితాన్ని తుల్యమైన బుద్ధితో సమకూర్చేవాడవు కావున, సుప్రసిద్ధమైన సమవర్తి అనే బిరుద నామం నీకు లోకంలో ఏర్పడింది.

విశేషం: (1) యమధర్మరాజుకు నామాంతరం "సమవర్తి". సమస్తజీవకోటి తాను చేసిన కర్మలఫలితాలు అనుభవించవలసిందే. ఇక, యమధర్మరాజు వహించే భూమిక యెట్టిది? అతడు అందరియెడ సమంగా వర్తించేవాడు. ఎవరి పుణ్యపాపాలు వారు అనుభవించవలసిందే. యముడు తటస్థుడు. కర్మసిద్ధాంతం విశ్వవేదాంతానికి ప్రాచీన భారతీయులు సమర్పించిన బహుమానం. ఈ సిద్ధాంతానికి - కేవలం ఆస్తికమతం అని కాని, నాస్తికమతంఅనికాని ముద్రవేయటానికి వీలు లేదు. ఇందు ఈశ్వరుడు తటస్థుడు, సమవర్తి, సాక్షిభూతుడు. (2) ఇక, కర్మ అనే పదానికి ఎన్నోఅర్థాలు ఉన్నాయి. "గహనా కర్మణోగతిః" - అని భగవద్గీత చెప్పేమాట. ఇచ్చట ఈపద్యంలో చెప్పినమాట - "కర్మ" ఫలం. ప్రాణులు తాము చేసిన కర్మలకు అనుగుణమైన ఫలితాన్ని అనుభవించవలసి ఉంటుంది. అట్టికర్మ జన్మజన్మాంతరాలు పేరుకొంటుంది. కర్మను వింగడించినచో - (1) సంచితం (2) ప్రారబ్ధం (3) ఆగామి అని త్రివిధాలు. పూర్వజన్మలలో పేరుకున్న కర్మలఫలితం 'సంచితం'. ఈ జన్మలో అనుభవించేది ప్రారబ్ధం. ఈ జన్మలో చేసే కర్మలఫలితం ఆగామి అని చెప్పవచ్చు. కర్మసిద్ధాంతం అనే సమాసంలో ప్రధానాంశం 'కర్మ' మాత్రమే గాక 'కర్మఫలం' అని గుర్తింపవచ్చును.

క. **యముఁ డండ్రు నిన్ను నార్యులు । యమియింపుదు భూతతతుల నట్లగుటఁ దగన్;**
శమనుండ వైతి కల్మష । శమనంబునఁ జేసి నీవు జలజాప్తసుతా!' **231**

ప్రతిపదార్థం: జలజ+ఆప్త, సుతా! పద్మాలకు ఆప్తుడైన సూర్యుడి పుత్రుడా, ఓ యమధర్మరాజా!; ఆర్యులు= పూజ్యులైన పెద్దలు; నిన్నున్= నిన్ను; యముఁడు+అండ్రు= యముడు అని అంటారు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేతనే (నీవు); భూతతతులన్= ప్రాణికోటులను; తగన్= యథోచితంగా; యమియింపుదు= నియమిస్తావు; కల్మష, శమనంబునన్+చేసి= పాపాలను అణచటంచేత; నీవు= నీవు; శమనుండవు= 'శమనుడు' అనేవాడవు (శమింపచేసేవాడవు); ఐతి(వి)= అయినావు.

తాత్పర్యం: సూర్యుడికుమారుడ వైన ఓ యమధర్మరాజా! పూజ్యు లైన పెద్దలు నిన్ను యముడు అని అంటారు. అందుచేతనే నీవు ప్రాణికోటులను అణుస్తావు. నీకు శమనుడు అనే సార్థకనామధేయంకూడా ఉన్నది. నీవు పాపాలను శమింపజేస్తావు.'

విశేషం: యమదండనవలన పాపకర్మ క్షయమౌతుంది.

వ. **అనినం బ్రేతపతి యాపుణ్యసతి కి ట్లనియె.** **232**

తాత్పర్యం: అనగా యముడు పుణ్యాత్మురా లయిన సావిత్రితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'తృషితుఁ డగు వాని శీతల । తుషారతోయములు మోదితునిఁ జేయుగతిన్**
హృషితాత్ముఁ జేసె ననుఁ గ । ల్మషహరణము లైన నీ సమంజసఫణితుల్. **233**

ప్రతిపదార్థం: కల్మషహరణములు+ఐన= పాపాలను పోగొట్టేవి అయిన; నీసమంజసఫణితుల్= సరిగా అమరేటట్లు చెప్పిన నీమాటల తీరుతెన్నులు; తృషితుఁడు+అగు వానిన్= దప్పిగొన్నవాడిని; శీతల, తుషారతోయములు= చల్లని మంచినీళ్ళు; మోదితునిన్+చేయుగతిన్= సంతోషసంభరితుడిని చేసేటట్లుగా; ననున్= నన్ను; హృషిత+ఆత్మున్+చేసెన్= సంతృప్తిచెందిన ఆత్మగల వాడినిగా చేశాయి.

తాత్పర్యం: దప్పిగొన్నవాడిని చల్లనిమంచినీళ్ళు సంతోషసంభరితుడిని చేసేటట్లుగా పాపాలను పారద్రోలే నీమాటలు చక్కగా సందర్భశుద్ధి కలిగి నన్ను సంతృప్తిపరచాయి.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. (2) ఈ పద్యంలో - కృతజ్ఞతతో యమధర్మరాజు సావిత్రికి ధన్యవాదాలు సమర్పిస్తున్నాడు! అతడికి సావిత్రి చేసిన మేలేది? సావిత్రిమాటలు దప్పిగొనినవాడికి 'శీతలతుషారతోయములు' ఎట్లు అయినవి? యమధర్మరాజు నిర్వహించే భూమిక అంత సులువైనది కాదు. స్థూలదృష్టికి యముడు దండధరుడు. ప్రాణులను శిక్షించేవాడు. సూక్ష్మదృష్టికి అతడు సమవర్తి. కేవలం తటస్థుడు. సావిత్రి జ్ఞానమయి. బ్రాహ్మీమూర్తి. యమధర్మరాజుకు గూడ 'వెలుగు' ప్రసాదించింది. కనుక యముడు సావిత్రికి కృతజ్ఞత తెలుపవలసివచ్చింది.

వ. **'కావున సత్యవంతునిప్రాణంబు దక్కందక్కినకోర్కియెయ్యది యైనం జెప్పుము; సఫలంబు సేసెద' ననిన సావిత్రి 'దేవా! వైరులచేత నపహృతం బైన రాజ్యం బెప్పటియట్ల ద్యుమత్సేనుం బ్రాపించు నట్లుగా ననుగ్రహింపవే' యని వేడుటయు, వైవస్వతుం 'డట్ల యగు' నని పలికి యి ట్లనియె.** **234**

ప్రతిపదార్థం: కావున= కాబట్టి; సత్యవంతుని ప్రాణంబు+తక్కన్= సత్యవంతుడి అసువులు తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; కోర్కి= కోరిక; ఏ+అది+ఐనన్= ఏది అయినప్పటికి; చెప్పుము= వచింపుము; సఫలంబు+చేసెదన్= ఈడేరుస్తాను; అనినన్= అని చెప్పగా; సావిత్రి; 'దేవా!= ప్రభూ!; వైరులచేతన్= శత్రువులచేత; అపహృతంబు+ఐన= అపహరించబడిన; రాజ్యంబు= ప్రభుత్వం (పరిపాలన చేసే దేశం); ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; ద్యుమత్సేనున్= ద్యుమత్సేనుడిని; ప్రాపించునట్లుగాన్= చేరేటట్లుగా; అనుగ్రహింపవే= కరుణించుమా; అని= అని; వేఁడుటయున్= ప్రార్థించగా; వైవస్వతుండు= యమధర్మరాజు; అట్లు+అ= అదే రీతిగా; అగున్= అగుగాక; అని, పలికి= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి, సత్యవంతుడి ప్రాణంతప్ప మిగిలిన ఏకోర్కె అయినా కోరుకొమ్ము; తీరుస్తాను' అని అనగా సావిత్రి ఇట్లా అడిగింది. 'దేవా! ద్యుమత్సేనుడికి శత్రువు లపహరించిన రాజ్యం ఎప్పటివలె లభించేటట్లు అనుగ్రహించుము' అని వేడగా ఆ ప్రార్థన విని యమధర్మరాజు 'అట్లే అగుగాక' అని పలికి, ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. **'వలదు నిలువు మింక; వదలక నీభక్తి । మగని కెక్కెఁ దుర్గమంపుఁ ద్రోవ**
యిది; కృతంబు లయ్యె నెల్లయు; నీ విట । వచ్చు సెలవు లేదు వనజనయన!' **235**

ప్రతిపదార్థం: వనజనయన!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! ఓ సావిత్రీ!; వలదు= (రా)వలదు; నిలువుము= ఆగుము; ఇంకన్= ఇకమీద; వదలక= వీడక; నీభక్తి= నీపూజ్యభావం; మగనికిన్= భర్తకు; ఎక్కెన్= అతిశయంగా చెందింది; ఇది= ఇది; దుర్గమంపుఁద్రోవ (దుర్గమము+త్రోవ)= నడవటానికి వీలులేనిదారి; ఎల్లయున్= నీకోరికలు అన్నియును; కృతంబులు+అయ్యెన్= చేయబడినవి అయ్యాయి (తీరాయి); ఈవు+ఇటవచ్చు= నీవు ఇక్కడకు వచ్చే; సెలవు= అనుమతి; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కల సావిత్రీ! నీవు ఇంక ఇచట ఆగుము. వదలని నీ పతిభక్తి అతడికి చెందింది. నీవు కోరినకోరికలు అన్నియు నెరవేర్చబడినవి. ఇది చొరరాని తెరువు. ఇక్కడికి రావటానికి నీకు అనుమతి లేదు.'

వ. **అనిన నమ్మహాభాగ యతని కి ట్లనియె.** **236**

తాత్పర్యం: అనగా ఆ మహానుభావురాలైన సావిత్రి యముడితో ఇట్లా మాట్లాడింది.

క. **'ధర్మాత్ములు దమ సలిపెడు । ధర్మక్రియ దప్ప రెట్టి దశలందును మో**
హోర్ములఁ దాపముఁ బుట్టవు । ధార్మికహృదయములఁ బ్రథమధర్మాధ్యక్షా! **237**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మాత్ములు= (ధర్మ+ఆత్ములు) ధార్మికులు; తమ, సలిపెడు= తాము చేసే; ధర్మక్రియ= ధర్మంతో కూడిన ప్రవర్తన; ఎట్టి= ఎటువంటి; దశల+అందును= అవస్థలలోను; తప్పరు= వదలి పెట్టరు; ప్రథమ+ధర్మ+అధ్యక్షా!= ధర్మపథాన్ని ఆరోహించే వారలలో మొట్టమొదటివాడా!; ధార్మిక, హృదయములన్= ధర్మాన్ని ఆచరించేవారి మనస్సులలో; మోహ+ఊర్ములున్= భ్రాంతి అనే కెరటాలున్నూ; తాపమున్= వేడిమి ఒనగూర్చేబాధయున్నూ; పుట్టవు= జనించవు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మపీఠం అధిరోహించేవారిలో మొట్టమొదట ఎన్నదగినవాడా, ఓ యమధర్మరాజా! ఎట్టి దురవస్థలలోనైనా ధర్మాత్ములు ధర్మంతోకూడిన తమకర్తవ్యాలను వదలజాలరు. ధార్మికుల హృదయంలో పరితాపం, భ్రాంతితరంగాలు జనించవు.

క. **కావునఁ బతియనుగమనం । బేవిధమున విడువఁదగునె? యెట్లయినను మో**
హావేశముఁ బొందక ధ । ర్మావస్థితి సలుప వలదె యవహితబుద్ధిన్. **238**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; పతి+అనుగమనంబు= భర్తను అనుసరించి వెళ్ళటం; ఏవిధమునన్= ఏరీతిగా; విడువన్+తగునె= వీడటం తగునా- వీడటం భావ్యం కాదు; ఎట్లు+అయినను= ఏవిధంగానైనా; మోహ+ఆవేశమున్+పొందక= భ్రాంతిమూలక మైన ఉద్వేగాన్ని చెందక; ధర్మ+అవస్థితి= ధర్మాన్ని నిలపటం; అవహితబుద్ధిన్= నిష్ఠతో కూడిన చిత్తంతో; సలుపన్‌వలదె= చేయవలదా= తప్పక చేయవలెను కదా.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, భర్తను అనుసరించి వెళ్ళటం ఏవిధంగా వదలిపెట్టేది? వదలటం న్యాయమా? ఏవిధంగా నైనా సరే భ్రాంతిమూలకమైన ఉద్వేగాన్ని వదలి అచంచలమైన నిష్ఠతో ధర్మాన్ని నిలపాలి కదా!'

తే. **అనిన నంతకుఁ డిట్లను 'నతివ! నీవు । ప్రకటధర్మవిశేష తత్పరవు గాన**
యింక నొక వర మిత్తుఁ; బ్రాణేశు బ్రతుకు । వలదు గాని యొం డడుగుము వలయుదాని.' **239**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని సావిత్రి చెప్పగా; అంతకుఁడు= యముడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా పల్కాడు; అతివ!= పడతీ! ఓ సావిత్రీ!; నీవు= నీవు; ప్రకట, ధర్మ, విశేష, తత్పరవు= ప్రసిద్ధమైన ధర్మంలోని విశిష్టతయందు మిగుల నిష్ఠ కలదానవు; కాన= కాబట్టి; ఇంకన్= ఇంకను; ఒక, వరము= ఒక వరం; ఇత్తున్= ఇచ్చెదను; ప్రాణ+ఈశు, బ్రతుకు= మగడి జీవితం; వలదు+కాని= కోరవలదు కాని; వలయుదానిన్= ఇష్టమైన దానిని (వరాన్ని); ఒండు= వేరొకటి; అడుగుము= కోరుము.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి పలుకగా, యమధర్మరాజు ఈ రీతిగా బదులు పలికాడు. 'ఓ సావిత్రీ! ప్రసిద్ధమైన ధర్మమునందు మిగుల ఆసక్తి కలదానవు. సంతోషం. నీ మగడిప్రాణాలను మాత్రం అడుగవద్దు. మరి ఇంకేవరాన్నైనా అర్థించుము. నీకు ఒసంగగలను'.

వ. **అనుటయు నక్కాంత గృతాంజలియై 'మాతండ్రిమద్రేశ్వరుం డపుత్త్రకుం; డతనికిఁ బుత్త్రశతలాభంబు గావలయు' నని యభ్యర్థించిన నట్ల కా నిచ్చితి' నని పల్కి ధర్మరాజు 'నీవు గడుదూరంబు వచ్చి డస్సి; తింక మగుడుట లెస్స' యని పలికిన నప్పతివ్రత యి ట్లనియె.** **240**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని (యముడు) చెప్పగా; ఆ+కాంత= ఆ వనిత; కృత+అంజలి+ఐ= ఘటించిన కైమోడ్పు కలదియై; 'మా తండ్రి= నా జనకుడు అశ్వపతి; మద్ర+ఈశ్వరుండు= మద్రదేశానికి రాజు; అపుత్రకుండు= కొడుకులు

లేనివాడు; అతనికిన్= మా తండ్రికి; పుత్ర, శత, లాభంబు= కొడుకులు వందమంది కలగటం; కావలయున్= కావాలి; అని= అని పలికి; అభ్యర్థించినన్= వేడగా; అట్లు+అ, కాన్= అటులే జరుగుగాక; ఇచ్చితిన్= (వరాన్ని) ఒసగితిని; అని పల్కి= అని వచించి; ధర్మరాజు= యముడు; 'నీవు= ఓ సావిత్రీ! నీవు; కడుదూరంబు= మిక్కిలిదవ్వు; వచ్చి= అరుదెంచి; డస్సితి= అలశావు; ఇంకన్= ఇకమీద ఇచ్చటినుండి; మగుడుట= తిరిగివెళ్ళటం; లెస్స= మంచిది; అని పలికినన్= అని వచించగా; ఆ పతివ్రత; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని యమధర్మరాజు చెప్పగా, సావిత్రి అతడికి చేతులు మోడ్చి నమస్కరించి, 'మా జనకుడు మద్రదేశప్రభువైన అశ్వపతికి కొడుకులు లేరు. అతడికి కొడుకులు వందమంది కలిగేటట్లు అనుగ్రహించుము' అని ప్రార్థించింది. 'సరే నీకోరిక ఈడేరుగాక. నీ తండ్రికి నూర్గురు కొడుకులు కలిగెదరుగాక. నీవు కడుదూరం వచ్చావు. మిక్కిలి అలసిపోయావు. ఇంక వెనుకకు మరలటం మంచిది' - అని చెప్పగా, ఆ పతివ్రత యముడితో ఇంకా ఇట్లా పలికింది.

తే. **'నాకు డప్పి యెక్కడిది? మనంబు భర్తృ । చరణపంకజాసక్తమై కరము భక్తి**
నలరుచున్నది; సతులకు నన్య మెట్టి । దియును ధర్మమె భర్తృసంశ్రయము కాక! **241**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; డప్పి+ఎక్కడిది= శ్రమ ఎక్కడిది?; మనంబు= చిత్తం; భర్తృ, చరణ, పంకజ+ఆసక్తము+ఐ= మగడియొక్క పాదపద్మాలపై కూర్మికలదై; కరము= మిక్కిలి; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; అలరుచున్+ఉన్నది= శోభిల్లుతున్నది; సతులకున్= పతివ్రతలకు; అన్యము= వేరొండు; ఎట్టిదియును= ఎటువంటిది అయినను; భర్తృ, సంశ్రయము కాక= మగడియొక్క అండ తప్ప; ధర్మమె= ధర్మమగునా? (ధర్మం కాజాలదు).

తాత్పర్యం: 'ఓ యమధర్మరాజా! నాకు శ్రమ ఎక్కడిది? నామనస్సు నాభర్తపాదపద్మాలయందే ఆసక్తికలిగి మిక్కుటమైన పూజ్యభావంతో శోభిల్లుతున్నది. ఎన్నివరాలు లభించినా అవి పతివ్రతలకు భర్తను ఆశ్రయించి ఉండటంతో సరిపోలవు కదా! సతికి ఏకైకపరమధర్మం భర్తృసంశ్రయమే.

వ. **మఱియు నొక్కవిన్నపంబు సేసెద.** **242**

తాత్పర్యం: ఇంకా ఒక్క మనవి చేస్తాను.

ఆ. **ఆత్మధర్మనిరతు లైన పుణ్యాత్ములు । దుర్లభులు సమస్తదురితములును**
శాంతిఁ బొందు వారి సంసర్గమునఁదీర్థ । భూతమతులు వారు భూతలమున. **243**

ప్రతిపదార్థం: ఆత్మధర్మనిరతులు+ఐన= తమధర్మాన్ని నెరవేర్చటంలో నిష్ఠకలవారు అయిన; పుణ్య+ఆత్ములు= సుకృతులు; దుర్లభులు= అరుదుగా దొరుకుతారు; (అట్టి) వారి సంసర్గమునన్= వారియొక్క సమాగమంవలన; సమస్త, దురితములును= అన్నిపాపాలు; శాంతిన్+పొందున్= శమిస్తాయి; వారు= ఆత్మధర్మనిరతులు అయిన పుణ్యాత్ములు; భూతలమునన్= భూప్రదేశంలో; తీర్థభూతమతులు= గంగాది తీర్థములవలె పవిత్రమైన మనస్సులు గలవారు.

తాత్పర్యం: తమధర్మాన్ని నిర్వహించటంలో నిష్ఠ గల మహానుభావులు చాల అరుదుగా కన్పిస్తారు. అట్టివారి సంపర్కంవలన సమస్తపాపాలు పోతాయి. బుద్ధివిశేషంచేత వారు పవిత్రతీర్థాలతో సమానులు. వారు జంగమ పుణ్యతీర్థాలు.

ఉ. వారల పేర్మిఁ గాదె శశివారిజమిత్త్రులు నిర్వికారసం
చారత నుల్లసిల్లెదరు, సర్వపయోనిధులున్ నిరాకులా
కారతఁ గ్రాలెడుం, గులనగంబులు నిశ్చలరూఢిఁ జాల నొ
ప్పారెడు భూతధాత్త్రి నిఖిలైకధురీణతఁ బేర్మిఁ బొందెడున్.' 244

ప్రతిపదార్థం: వారలపేర్మిన్+కాదె= వారలయొక్క అనగా ఆత్మధర్మనిరతు లైన పుణ్యాత్ముల గొప్పతనంచేతనే కదా; శశి, వారిజ, మిత్త్రులు= చంద్రుడు, సూర్యుడు; నిర్వికార, సంచారతన్+ఉల్లసిల్లెదరు= గతులు తప్పక నడుస్తూ శోభిల్లుతూ ఉంటారు; సర్వ, పయోనిధులున్= సర్వసముద్రాలున్నూ; నిరాకుల+ఆకారతన్= మేరమీరని రూపంతో; క్రాలెడున్= వెలుగొందుతాయి; కులనగంబులు= కులపర్వతాలు; నిశ్చల, రూఢిన్= కదలకుండ ఉండే స్థితి కలిగి; చాలన్= మిక్కిలి; ఒప్పారెడున్= విలసిల్లుతున్నవి; భూతధాత్రి= ప్రాణులతో కూడిన భూమి; నిఖిల+ఏక, ధురీణతన్= సమస్తమున్నూ తానే భరించటంలో; పేర్మిన్= గొప్పతనాన్ని; పొందెడున్= సంపాదిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆత్మధర్మనిరతు లైన మహానుభావుల గొప్పతనంవలననే కదా ఈ సృష్టి ప్రశాంతంగా కొనసాగుతున్నది. అట్టివారలమహిమవలననే సూర్యచంద్రులు గతులు తప్పక తిరుగుతున్నారు. సర్వసముద్రాలు మేరదప్పక శోభిల్లుతున్నాయి. కులపర్వతాలు కదలికలేని ఠీవితో విలసిల్లుతున్నాయి. సకలప్రాణులతో కూడినభూమి సమస్తాన్ని భరిస్తున్న గౌరవాన్ని పొందుతున్నది.

విశేషం: నిర్ణీతగణితబద్ధమై ఈ ప్రపంచం సర్వం ఒకశ్రుతిలో ఒకలయకు అనుబద్ధమై ఉండటం మహానుభావుల ధర్మనిరతితో సంవదించటం మనోహరమైన ఉదాత్తకల్పన.

వ. అని పలికి మఱియు నిట్లనియె. 245

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా అన్నది.

తే. 'ఏడుమాట లాడినయంత నెట్టివారు । నార్యజనులకుఁ జుట్టంబు లగుదు రనినఁ
జిరసమాలాపసంసిద్ధిఁ జేసి నీకు । నేను జుట్టమ నని చెప్ప నేల వేఱ? 246

ప్రతిపదార్థం: ఏడుమాటలు+ఆడిన= ఏడుపలుకులు పలికిన; అంతన్= మేరకు; ఎట్టివారున్= ఎవరు అయినను; ఆర్యజనులకున్= పూజ్యులైన పెద్దమనుష్యులకు; చుట్టంబులు= బంధువులు; అగుదురు= ఔతారు; అనినన్= అని చెప్పగా; చిర, సమ్+ఆలాప, సంసిద్ధిన్+చేసి= చాలకాలం మాటలాడటం ఏర్పడటంవలన; నీకున్= ఓ యమధర్మరాజా, నీకు; నేను; చుట్టమన్= చుట్టాన్ని; అని= అని; వేఱు+అ= వేరుగా; చెప్పన్+ఏల?= చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: "ఏడుమాటలు మాట్లాడితే ఎటువంటివారైనా బంధువులు ఔతారు - అని పెద్దల ప్రవచనం. మనం చాల సంభాషణ కొనసాగించాం. కాబట్టి నేను నీకు ఈ విధంగా చుట్టాన్ని ఐతిని కదా!

విశేషం: "సఖ్యం సాప్తపదీనమ్" అన్న సంస్కృతలోకోక్తికి ఇది అనుసరణ. ఏడుపదాలు స్నేహాన్ని ఘటిస్తాయి- అనునప్పుడు 'ఏడుమాటలు మాటాడినను లేదా ఏడుఅడుగులు కలిసి నడిచినను చాలు సఖ్యానికి అని రెండువిధాల అర్థం చెప్పవచ్చును.

సావిత్రియు యముడును చాలదూరం నడచారు. చాలమాటలు మాటాడారు. ఎట్లైన ఈ లోకోక్తిని తెలిగిస్తూ చుట్టరికం సాప్తపదీనం అనినను, వెనువెంటనే "మిత్రమనోరథమును" అని వాడుటచేత - కవిహృదయం 'సఖ్యంసాప్తపదీనం' అనే సుభాషితం అనియే సుస్పష్టం.

వ. కావున మిత్త్రమనోరథం బవశ్యకర్తవ్యంబుగాఁ జిత్తగింపు' మనిన నమ్మహానుభావుం డబ్బామినిదెసం గనుంగొని 'నీకుం బ్రసన్నుండ నైతి నీ కిష్టం బైన వరం బొక్కటి యిచ్చెద; నడుగు' మనిన నమ్మానిని యిట్లనియె. 247

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మిత్ర మనోరథంబు= మిత్రులకోరిక; అవశ్యకర్తవ్యంబుగాన్= తప్పనిసరిగా తీర్చదగినట్టిదిగా; చిత్తగింపుము= కరుణించుము; అనినన్= అని (సావిత్రి చెప్పగా); ఆ+మహా+అనుభావుండు= ఆ మహాభాగుడు; ఆ+భామిని, దెసన్+కనుంగొని= ఆ వనితవైపు చూచి; నీకున్= నీకు; ప్రసన్నుండన్+ఐతిన్= అనుగ్రహం కలవాడను అయినాను; నీకున్+ ఇష్టంబు+ఐన= నీకు ప్రీతికలిగించేదైన; వరంబు= వరం; ఒక్కటి= ఒకటి; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అడుగుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని అనగా; ఆ+మానిని= ఆ పడతి సావిత్రి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: 'కావున మిత్రులకోరిక ఈడేర్చటం తప్పనిసరిగా నెరవేర్చవలసిన ధర్మం, అనుగ్రహించుము' అని సావిత్రి యముడికి విన్నవించింది. మహానుభావుడైన యముడు సావిత్రిని చూచి 'నీకు నేను ప్రసన్నుడ నయినాను. నీవు ఇచ్చవచ్చిన వరాన్ని కోరుకొమ్ము' అని అన్నాడు. అంత సావిత్రి యమధర్మరాజును ఇట్లా అడిగింది.

క. 'మది సత్యవంతుజీవిత । మది యిమ్ముగఁ దొలఁగఁ బెట్టి యన్యంబుల ని
చ్చెద నని పలుకుదు మును నీ; । వది యిప్పుడు లేద; యింక నడిగెదఁ బ్రీతిన్. 248

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; మదిన్= మనసులో; సత్యవంతుజీవితము= సత్యవంతుడి బ్రదుకు; అది= ఆ అంశాన్ని; ఇమ్ముగన్= ఉపాయంగా; తొలఁగన్+పెట్టి= తప్పించి; అన్యంబులన్= ఇతరాలైన వాటిని (వరములను); ఇచ్చెదన్= అనుగ్రహిస్తాను;అని, మును, పలుకుదు(వు)= అని ఇంతకు పూర్వం అంటూ ఉండేవాడవు; అది= ఆ అపసరణం; ఇప్పుడు= ఈసారి; లేదు+అ= లేదుకదా; ఇంకన్= ఇకమీద; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; అడిగెదన్= (వరాన్ని) కోరుకొంటాను.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు నీవు నీ మనస్సులో సత్యవంతుడి ప్రాణాలను ఉపాయంగా తప్పించి, తక్కినవరాలను మాత్రమే కోరుకొమ్మని చెప్పావు. కాని, ఇప్పుడు ఆ అపసరణం లేకుండా కోరుకొనుమని అడిగావు. మహాప్రసాదం. ఇక యథేచ్ఛగా నేను వరాన్ని కోరుకొంటాను.

చ. పతివిరహంబు దుస్సహము; భర్తృవినాకృత యైన కాంత దూ
షిత యగు సర్వమంగళవిశేషములందును గాన మత్ప్రియుం
డతులితకీర్తిశాలి సుగుణాఢ్యుఁడు సాళ్వసుతుండు లబ్ధజీ
వితుఁడుగ నిమ్ము ధర్మపదవీపరిరక్షణ! పుణ్యవీక్షణా! 249

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపదవీ పరిరక్షణ!= ధర్మస్థితిని చక్కగా కాపాడేవాడా!; పుణ్యవీక్షణా!= పవిత్రమైన దృష్టికలవాడా! పతివిరహంబు= భర్తనుండి యెడబాటు; దుస్సహము= భరించరానిది; భర్తృ, వినాకృత+ఐన, కాంత= మగడు లేని భార్య, భర్త మరణించిన భార్య; సర్వమంగళవిశేషములందును= సమస్తమైన శుభకార్యాలు మున్నగువాటిలో; దూషిత+అగున్= పరిహరించబడుతుంది;

కాన= కావున; మత్+ప్రియుండు= నాభర్త; అతులితకీర్తిశాలి= సాటిలేని యశస్సుతో ఒప్పేవాడు; సుగుణ+ఆఢ్యుఁడు= మంచిగుణాలు కలవాడు; సాళ్వసుతుండు= సాళ్వదేశపురాజు కొడుకు; లబ్ధజీవితుఁడుగన్= పొందిన జీవితము కలవాడుగా; ఇమ్ము= ఒసంగుము (వరంగా).

తాత్పర్యం: ధర్మస్థితిని చక్కగా కాపాడేవాడా! పవిత్రమైన దృష్టిగలవాడా! ఓ యమధర్మరాజా! మగడి యెడబాటు మగువకు భరించరాని ఆవేదన గొలుపుతుంది. మగడు మరణించిన మగువ సమస్తమైన శుభకార్యాలనుండి పరిహరించబడుతుంది. కావున సాటిలేనియశస్సు నార్జించినవాడు, సాళ్వభూపతిసుతుఁడు సద్గుణాలప్రోవు అయిన నాభర్త తిరిగి బ్రదికేటట్లుగా దయచేసి వరాన్ని ప్రసాదింపుము.

వ. అనిన 'నట్లచేయుదు' నని యాక్షణంబ కృతాంతుండు సత్యవంతు నపగతపాశుం జేసి యాసుందరి కిట్లనియె. 250

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (సావిత్రి) పలుకగా, అట్లు+అ= అట్లే; చేయుదున్= చేస్తాను; అని= అని వచించి; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే; కృతాంతుండు= యమధర్మరాజు; సత్యవంతున్= సత్యవంతుడిని; అపగతపాశున్= తొలగిన పాశం కలవాడినిగా; చేసి= ఒనరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సావిత్రి ఆరీతిగా విన్నవించగా, 'సరే; అటులనే చేస్తాను' అని చెప్పి, ఆ క్షణంలోనే సత్యవంతుడిని బంధించిన పాశాలను తొలగించి ఆ పొలతితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'కొను మిదె నీమనఃప్రియునిఁ గోమలి! వీఁడు చతుశ్శతాబ్దముల్
మను నిటమీఁదఁ; బుత్త్రులఁ గ్రమంబున నూర్వురఁ గాంచుఁ; గీర్తివ
ర్ధనుఁ డగు; సంతతాధ్వరవితానములం బరితుష్టి సేయు న
య్యనిమిషకోటి కెల్లను; నిజాన్వయమౌళివిభూషణం బగున్.' 251

ప్రతిపదార్థం: కోమలి!= సౌకుమార్యం కలదానా- సావిత్రీ!; నీమనస్+ప్రియునిన్= (నీమనఃప్రియుడిని) నీ మనస్సుకు ప్రీతిని కలిగించేవాడిని- సత్యవంతుడిని; ఇదె= ఇదిగో; కొనుము= స్వీకరించుము; వీఁడు= ఇతఁడు - సత్యవంతుడు; ఇటమీఁదన్= ఇంకమీద; చతుస్+శత+అబ్దముల్= నాలుగువందల ఏండ్లు; మనున్= బ్రదుకును; పుత్త్రులన్= కొడుకులను; క్రమంబునన్= వరుసగా; నూర్వురన్= వందమందిని; కాంచున్= పొందుతాడు; కీర్తివర్ధనుఁడు+అగున్= యశస్సును వృద్ధిపొందించేవాడు ఔతాడు; సంతత+అధ్వర, వితానములన్= ఎల్లప్పుడును నిర్వహించే యజ్ఞాలసముదాయాలవలన; ఆ+అనిమిషకోటికిన్+ఎల్లను= ఆవేల్పులసమూహాలకు అందరికిని; పరితుష్టిన్+చేయున్= సంతృప్తిని కలిగిస్తాడు; నిజ+అన్వయ, మౌళి, విభూషణంబు+అగున్= తనవంశానికి శిరోభూషణం (శ్రేష్ఠుడు) కాగలడు.

తాత్పర్యం: 'సౌకుమార్యవతి వైన ఓ సావిత్రీ! ఇదుగో నీమనస్సుకు సంప్రీతిని కలిగించే నీభర్తప్రాణాలు తీసికొమ్ము. నీభర్త సత్యవంతుడు. ఇకమీద నాలుగువందలసంవత్సరాలు జీవించగలడు. నూరుమంది కొడుకులను కనగలడు; పేరుప్రతిష్ఠల నార్జించగలడు. పెక్కుయజ్ఞాలను చేసి వేల్పులను సంతుష్టిపరచగలడు; తనవంశంలో శ్రేష్ఠుడు కాగలడు'.

వ. అని యాదేశించి యంతర్హితుం డయ్యెఁ; నక్కాంతయుఁగ్రమ్మఱి చని యెప్పటియట్ల జీవితేశ్వరు తల తొడలపై నిడుకొని కూర్చున్న యెడం గొండొకవడికి లబ్ధచేతనుండై సత్యవంతుండు దెలిసి నిజవల్లభం జూచి యిట్లనియె. 252

ప్రతిపదార్థం: అని+ఆదేశించి= అని ఆజ్ఞాపించి; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= అదృశ్యుడు అయ్యాడు; ఆ+కాంతయున్= సావిత్రియు; క్రమ్మఱి, చని= మరలి వెళ్లి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; జీవిత+ఈశ్వరు, తల= భర్త అయిన సత్యవంతుడి శిరస్సు; తొడలపైన్+ఇడుకొని= ఒడిలో పెట్టుకొని; కూర్చున్న= ఆసీనురాలు అయి ఉన్న; ఎడన్= తరుణంలో; కొండొకవడికిన్= కొంతసేపటికి; లబ్ధచేతనుండు+ఐ= పొందిన చైతన్యం కలవాడై; సత్యవంతుండు; తెలిసి= స్పృహవచ్చి; నిజవల్లభన్+చూచి= తనభార్యను కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆజ్ఞాపించి యమధర్మరాజు అదృశ్యుడయ్యాడు. అంతట సావిత్రి అడవికిమరలివచ్చి, యథాప్రకారం తనభర్త సత్యవంతుడి శిరస్సును తనతొడపై ఇడుకొని కూర్చున్నది. కొంతసేపటికి సత్యవంతుడు స్పృహగాంచి తనభార్య సావిత్రిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'కడుఁ దడవు నిద్ర వోయితిఁ; । బడఁతీ! ననుఁ దెలుపవలదె; బలియుఁ డొకరుఁ డె
క్కుడు జవమునఁ బట్టి బలం । బెడలఁగ ననుఁ దిగిచె; నాతఁ డెవ్వఁడు సెపుమా! 253

ప్రతిపదార్థం: పడఁతీ!= వనితా ఓ సావిత్రీ!; కడున్+తడవు= చాలసేపు; నిద్ర+పోయితిన్= నిదురించాను; ననున్+తెలుపన్‌వలదె= నన్ను నిదురనుండి మేల్కొలుప వద్దా; బలియుఁడు= బలంకలవాడు; ఒకరుఁడు= ఒకడు; ఎక్కుడు, జవమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; పట్టి= గ్రహించి; బలంబు= శక్తి; ఎడలఁగన్= పోవగా; ననున్= నన్ను; తిగిచెన్= లాగినాడు; ఆతఁడు= (నన్ను ఆ రీతిగా ఆకర్షించినవాడు); ఎవ్వఁడు, చెపుమా= ఎవడో నాకు చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'సావిత్రీ! నేను చాలసేపు నిదురించాను. మరి నీవు నన్ను నిదురనుండి మేలుకొలుపవద్దా? ఎవడో ఒకదృఢకాయుడు మిక్కిలివేగంగా నన్ను పొదివి పట్టిలాగినట్లు అనిపించింది. ఆతడు ఎవడో చెపుమా!

చ. అది కల గాదు, నిక్కువమ యైనటు లున్నది; నాకు నెంతయున్
మది వెఱపుట్టె' నావుడును మానిని యిట్లను 'నీకు నంతయున్
ముదమున రేపు సెప్పెదఁ; దమోమయమై యిదె శర్వరీముఖం
బొదవెఁ; విలంబనం బిచట నొప్పదు లెమ్ము నరేంద్రనందనా!' 254

ప్రతిపదార్థం: అది= (నన్ను బలియుఁడు ఆకర్షించటం); కల= స్వప్నం; కాదు= కాదు; నిక్కువము+అ, ఐనటులు+ఉన్నది= నిజమే అయినట్లు ఉన్నది; నాకున్+ఎంతయున్= నాకు మిక్కుటంగా; వెఱపుట్టెన్= భయం కలిగింది; నావుడును= అని చెప్పగా; మానిని= అభిమానవతి అయిన సావిత్రి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నది; నర+ఇంద్ర, నందనా!= రాజపుత్రుడవైన ఓ సత్యవంతుడా!; నీకున్= నీకు (ఓ సత్యవంతుడా నీకు); అంతయున్= జరిగింది అంతయును; ముదమునన్= సంతోషంతో; రేపు= మరునాడు; చెప్పెదన్= వచిస్తాను; తమస్+మయము+ఐ= (తమోమయమై) చీకటిక్రమ్మి; ఇదె= ఇదిగో; శర్వరీముఖంబు+ ఒదవె= రాత్రి ప్రారంభమయింది; ఇచటన్= ఈ స్థలంలో; విలంబము= ఆలస్యం; ఒప్పదు= భావ్యం కాదు; లెమ్ము= బయలుదేరుము.

తాత్పర్యం: 'అది స్వప్నం కాదు. నిజంగా జరిగినట్లు భావిస్తున్నాను; నా చిత్తంలో మిక్కుటమైన భీతి ఏర్పడింది' అని సత్యవంతుడు వచించగా, అభిమానవతిఅయిన సావిత్రి ఇట్లా పలికింది; 'ఓ రాజపుత్రా! నీకు జరిగింది అంతయు రేపు తెలుపుతాను. చూడుము! ఇదిగో చీకటి నలుదెసల క్రమ్ముకొన్నది. రాత్రి ప్రారంభమైంది. ఇక అడవిలో ఈచోట ఆలస్యం చేయటం మంచిది కాదు; లెమ్ము!

మ. అదె నక్తంచరు లిందు నందును మహోగ్రాకారులై క్రందుగా
మెదలం జొచ్చిరి, ఘోరఫేరవరుతుల్ మిన్నందెఁ దీవ్రంబులై,
పదశబ్దంబులు మీఱెఁ జూడు కలయంబాఱం దొడంగెం బెనుం
గదుపుల్ గట్టి మృగంబు; లెంతయు భయోత్కంపంబు నా కయ్యెడున్. 255

ప్రతిపదార్థం: అదె= అదిగో; నక్తంచరులు= రాక్షసులు; ఇందున్+అందున్= ఇక్కడ అక్కడ; మహా+ఉగ్ర+ఆకారులు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరమైన రూపాలు కలవారై; క్రందుగాన్= సందడిగా; మెదలన్+చొచ్చిరి= తిరుగాడసాగారు; ఘోర, ఫేరవ, రుతుల్= భయంకరమైన నక్కలకూతలు; తీవ్రంబులు+ఐ= తీక్ష్ణాలై; మిన్ను+అందెన్= ఆకసాన్ని అంటాయి; పెనున్+కదుపుల్కట్టి= పెద్దగుంపులుగా చేరి; మృగంబులు= జంతువులు; చూడు= అరయుము; కలయన్+పాఱన్+తొడంగెన్= అంతటా పరుగెత్తుతున్నాయి; చూడు= గమనించుము; పదశబ్దంబులు= అడుగుల చప్పుడులు; మీఱెన్= అతిశయించాయి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భయ+ఉత్కంపంబు= వెఱపు వలన ఏర్పడిన వణకు; నాకున్+అయ్యెడున్= నాకు కలుగుతున్నది.

తాత్పర్యం: చీకటి పడింది. రాత్రివేళ తిరుగాడే రాక్షసులు అదిగో ఇచట అచట భయంకరమైన రూపాలతో సందడిగా తిరుగాడుతున్నారు. వెఱపు పుట్టించే నక్కకూతలు ఆకసాన్ని అంటుతున్నాయి. పెనుగుంపులు గుంపులుగా జంతువులు ఇటునటు తిరుగుతున్నాయి. వాటిఅడుగులసవ్వడి అతిశయిస్తున్నది. చూడుము. నాకు భయంవలన వణకు పుట్టుచున్నది.

క. విను! నీవు దడయుటకు మీ । జననియు జనకుండుఁ గరము సంతాపభరం
బునఁ బొందుదు రింతకుఁ; గ్ర । న్నన వారికి సంతసం బొనర్పవె యధిపా! 256

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా, సత్యవంతుడా!;; విను= ఆలకింపుము; నీవు= నీవు; తడయుటకున్= ఆలసించటానికి; మీ జననియున్= మీ తల్లియు; జనకుండున్= తండ్రియునూ; కరము= మిక్కిలి; సంతాప, భరంబునన్= దుఃఖం అనే బరువును; ఇంతకున్= ఇప్పటికి; పొందుదురు= అనుభవిస్తారు; క్రన్ననన్= శీఘ్రంగా; వారికిన్= మీ జననీ జనకులకు; సంతసంబు= సంతోషం; ఒనర్పవె= చేయుము (చేయవా).

తాత్పర్యం: రాజా, ఓ సత్యవంతుడా! ఆలకింపుము. ఇప్పటికే నీవు ఆలస్యం చేయటంచేత మీ తల్లితండ్రులు మిక్కుటమైన శోకభారంచేత తపిస్తుంటారు. శీఘ్రంగా ఇలు చేరి వారికి సంతోషం కలిగించుము.

వ. అని పలికి తదీయవిషాదచేష్టితంబు లుపలక్షించి వెండియు. 257

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; తదీయ, విషాద, చేష్టితంబులు= ఆతడియొక్క (సత్యవంతుడియొక్క) ఖేదంతో గూడిన చేష్టలు; ఉపలక్షించి= గమనించి.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి పలికి సత్యవంతుడియొక్క చేష్టలు ఖేదంతో కూడిఉండటం గమనించి.

చ. 'తమమును బెల్లుగాఁ బరఁగె, దవ్వు నిజాశ్రమభూమియున్, మదిన్
శ్రమమును బాయ దిప్డు డనుచందమ యైనఁ జనంగ నేల? యిం
పమరఁగ నింతప్రొద్దు సుగుణాకర! యిచ్చట నిల్చి రేపు వో
దమె? తెఱఁ గెద్ది?' నావుడును దన్వికి సాళ్వతనూజుఁ డిట్లనున్. 258

ప్రతిపదార్థం: తమమును= చీకటియును; పెల్లుగాన్= అధికంగా; పరఁగెన్= వ్యాపించింది; నిజ+ఆశ్రమభూమియున్= మన ఆశ్రమసీమకూడ; దవ్వు= దూరం; మదిన్= చిత్తంలో; శ్రమమును= అలసటయును; ఇప్డు= ఇప్పుడు; పాయదు= పోవదు; అను= అనునట్టి; చందము+అ+ఐనన్= రీతిగా అయితే; చనంగన్+ఏల?= పోవటం దేనికి?; సుగుణ+ఆకర!= మంచిగుణాలకు నెలవు అయినవాడా, ఓ సత్యవంతుడా!; ఇంపు+అమరఁగన్= ప్రీతి ఎసగగా; ఇంతప్రొద్దు= ఈ రాత్రిసమయం; ఇచ్చటన్= ఈస్థలంలో; నిల్చి= ఉండి; రేపు= ప్రొద్దున; పోదము+ఎ= వెడలుదమా; తెఱఁగు+ఎద్ది?= మార్గం ఏది?; నావుడును= అని వచించగా; తన్వికిన్= పొలతికి, సావిత్రికి; సాళ్వతనూజుఁడు= సాళ్వరాజు కుమారుడు - సత్యవంతుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మంచిగుణాలకు నెలవు అయినవాడా, ఓ సత్యవంతుడా! అంధకారం దట్టంగా వ్యాపించింది; మనఆశ్రమం ఇక్కడికి మిక్కిలి దూరం. మనసులోని అలసటకూడా తీరలేదు అని అనిపిస్తే, ఇక తొందరపడి పోవటం ఎందుకు? ఈరాత్రిప్రొద్దు వేడుకగా ఇక్కడనే గడపి తెల్లవారినపిదప బయలుదేరి వెళ్ళవచ్చును కదా. మీ ఆలోచన ఏమిటి?' అని సావిత్రి పలికింది. సావిత్రితో సత్యవంతుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'మానె శిరోవేదన, నా । మేనికిఁ దగ లావు వచ్చె, మెల్లన జరుగం
గా నేర్తుఁ, దల్లిదండ్రులఁ । గానక యే నెట్లు నిలుతుఁ గాననభూమిన్? 259

ప్రతిపదార్థం: శిరోవేదన= శిరస్+వేదన= తలనొప్పి; మానెన్= పోయింది; నామేనికిన్= నాశరీరానికి; తగన్= ఒప్పిదంగా; లావువచ్చెన్= బలం చేకూరింది; మెల్లన= మెల్లమెల్లగా; జరుగంగాన్ నేర్తున్= కదలి నడయాడగలను; తల్లిదండ్రులన్= జననీజనకులను; కానక= చూడకుండ; కాననభూమిన్= అరణ్యసీమలో; ఏన్= నేను; ఎట్లు= ఏరీతిగా; నిలుతున్?= నిలువగలను?

తాత్పర్యం: నాతలనొప్పి పూర్తిగా తగ్గింది. నాశరీరానికి ఒప్పిదంగా బలం చేకూరింది. మెల్లమెల్లగా కదలి నడవగలను. నాతలిదండ్రులను చూడకుండగా ఈ అరణ్యసీమలో నేను నిలువజాలను సుమీ.

క. ఇంతకు మున్నెన్నఁడు నే । నింత తడవు వారిఁ బాసి యెందుఁ దడయ; నేఁ
డింతవడి మసలుటకు వా । రెంత వడిరొ! యేమి యైరొ! యెట్లున్నారో! 260

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకున్+మున్ను= ఇంతకుపూర్వం; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడును; ఏన్= నేను; ఇంతతడవు= ఇంతసేపు; వారిన్= వారిని (జననీజనకులను); పాసి= విడిచి; ఎందున్= ఎచటను; తడయను= ఆలసించలేదు; నేఁడు= ఈనాడు; ఇంతవడి= ఇంతసేపు; మసలుటకున్= తిరుగాడటానికి, ఆలసించినందుకు; వారు= జననీజనకులు; ఎంత+పడిరొ= ఎంతటి ఆవేదన అనుభవించారో; ఏమి+ఐరొ= ఏమైనారో; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; ఉన్నారో= ఉన్నవారో కదా.

తాత్పర్యం: ఇంతకుపూర్వం నేను ఎప్పుడూ ఇంతసేపు జననీజనకుల నెడబాసి ఆలసించి ఉండలేదు. నేడు ఈ విధంగా నేను ఇటునటు తిరిగి ఆలసించటంవలన నా తలిదండ్రులు ఎంతటి ఆవేదన అనుభవిస్తున్నారో! ఏమైనారో! మరి ఏవిధంగా ఉన్నారో!

ఆ. సంధ్యప్రొద్దు నన్ను జనని యెన్నఁడు నిల్లు । వెడలనీదు; నేఁడు విపినభూమి
మధ్యరాత్రివేళ మసలుట కాయమ । యెట్టిపాటు పడెనొ, యే నెఱుంగ. 261

ప్రతిపదార్థం: సంధ్యప్రొద్దు= సంజవేళలో; నన్నున్= నన్ను; జనని= (నా)తల్లి; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడును; ఇల్లు= గృహం; వెడలనీదు= వీడనివ్వదు; నేఁడు= ఈరోజున; విపినభూమిమధ్యన్= అరణ్యసీమనడుమ; రాత్రివేళన్= రాత్రిసమయంలో; మసలుటకున్= ఆలసించటానికి; ఆయమ= ఆమె (నాజనని); ఎట్టి పాటుపడెనొ= ఎట్టి ఆవేదన పొందెనో; ఏను= నేను; ఎఱుంగన్= తెలియజాలనుకదా.

తాత్పర్యం: సాయంకాలంలో మా అమ్మ నన్ను ఇల్లు వదలి ఎచ్చటికీ పోనివ్వదు. ఈరోజున ఈ అడవిలో ఈ నిశాసమయంలో నేను ఇట్లా ఆలస్యంచేయటంవలన ఆమె ఎంతటి ఆవేదనకు లోనయిందో, నేను ఎఱుగజాలనుగదా!

సీ. **కౌఁగిట ననుఁ జిక్కఁ గదియించి శిరము మూ । ర్కొంచును బాష్పముల్ గురియుచుండఁ**
బట్టి 'మాయొడలులఁ బ్రాణంబులును నెల్ల । యర్థముల్ నీవ; మాయన్న! నీవు
దెప్పగా సంసారతీరంబు సేరెద । మని తలంచెదము సు మ్మన్న! యన్న!
కన్నులు లేని మాకన్నులుఁ గాళులు । నీవ కదన్న! మా నిఖిలవంశ

ఆ. **మును సముద్ధరించు మోపు నీ యదియ క । దన్న!' యనుచు నిట్టు లగ్గలంపుఁ**
బ్రేమ ననుదినంబుఁ బ్రేముడింతురు వృద్ధు । లక్కటకట! యేమి యైరొ నేఁడు? **262**

ప్రతిపదార్థం: కౌఁగిటన్= ఆలింగనంలో; ననున్= నన్ను; చిక్కన్= గట్టిగా; కదియించి= కూర్చిపట్టి; శిరము= తల; మూర్కొంచును= ఆఘ్రాణిస్తూ; బాష్పముల్= కన్నీరు; కురియుచున్+ఉండన్= కారుతుండగా; పట్టి= అదిమి; మా+ఒడలులన్= మాశరీరంలో; ప్రాణంబులునున్= అసువులూ, ఎల్ల+అర్థముల్= సకల సంపదలూ, నీవు+అ= నీవే; మా+అన్న= మా నాయనా; నీవు= ఈవు; తెప్పగాన్= పడవగా; సంసారతీరంబు= సంసారపు సముద్రపుయొక్క గట్టు; చేరెదము= పొందుతాం; అని తలంచెదము, సుమ్మ+అన్న= అని భావిస్తాం నాయనా!; అన్న= మాతండ్రీ; కన్నులు లేని= నేత్రాలులేని; మా కన్నులున్= మా నేత్రాలు; కాళులున్= కాళ్లు; నీవు+అ= నీవే; కద+అన్న= కదా నాయనా; మా, నిఖిలవంశమును= మా సమస్తకులాన్ని; సముద్ధరించు= కాపాడే; మోపు= భారం; నీ+అది+అ, కద+అన్న= నీదే కదా నాయనా; అనుచున్= అని చెప్తుతూ; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అగ్గలము+ప్రేమన్= (అగ్గలంపుఁబ్రేమన్) అధికమైన అనురాగంతో; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజూ; ప్రేముడింతురు= వాత్సల్యం చూపుతారు; వృద్ధులు= ముసలివాంధ్రు, జననీజనకులు; అక్కట+అకట= (అక్కటకట) అయ్యోపాపం; నేఁడు= ఈ దినం; ఏమి+ఐరొ= ఏమైనారో కదా.

తాత్పర్యం: నన్ను కౌగిటిలో గదియించుకొని నాతల ఆఘ్రాణిస్తూ కన్నీరు కారుస్తూ నన్ను పట్టుకొని, 'నాయనా! మా శరీరాలలోని పంచప్రాణాలు నీవే సుమా; మా సిరిసంపదలు అన్నియు నీవే కదా నాయనా; నీవు తెప్పగా మేము ఈ సంసారసముద్రం దాటి తీరాన్ని చేరుకొనగలమని భావిస్తున్నాం కదరా, కుమారా! కన్నులు లేని మా కన్నులు, కాళ్ళు నీవే కదా! మావంశాన్నంతా ఉద్ధరించేవాడవు నీవే నని నీమీద ఆశలు పెట్టుకొనిఉన్నాంరా నాయనా!' అని పరిపరివిధాల నామీద అనురాగం వర్షించే ముసలివారు నా తలిదండ్రులు. ప్రతిదినం నాకై పరితపించేవారు - నేడు నేను ఇంతసేపు ఆలస్యం చేయటంవలన అక్కటకటా! నాకొరకు ఎంతటిఆవేదన అనుభవించారో కదా!

విశేషం: (1) "అన్న" - తెలుగుబాసలో అనురాగతరంగిత మైన తియ్యనిపదం. (2) వాత్సల్యాన్ని ఆలంకారికులు నవరసాలలో చేర్చకపోయినా, హృదయాళువు లైన కొందరు వాత్సల్యాన్ని రసంగా పరిగణించి ఆప్తవియోగం స్థాయిభావంగా పేర్కొన్నారు. తలిదండ్రులయెడ పుత్రుడికి గల ఆర్ద్రభావం, కన్నులు లేక రాజ్యం కోలుపోయి ఏకైకసుతుడే తమజీవితసర్వస్వ మని భావించే

తలిదండ్రులవాత్సల్యం ఈ పద్యంలో హృదయంగమంగా కూర్చబడటం- రసజ్ఞుల తల లూపించక పోదు. జగన్మిథ్య అని వాదించేవారుకాని, కామక్రోధలోభమోహమదమాత్సర్య భూయిష్ఠమని ప్రపంచాన్ని నిరసించేవారుకాని జననీజనకుల వాత్సల్యంలో సత్యలేశం లేదని చెప్పనేరరుగదా. ఈ పద్యంలో ఎఱ్ఱన "వాత్సల్యమును రసస్థాయికి పెంచినట్లు భావించవచ్చును."

ఆ. **అడవి కేఁగుదెంచి యడరంగ ఫలమూల । తతులు గొనుచు నేను దడయ కపుడ**
పోవఁగాన నైతి; దైవోపహతి నింత । చిక్కువడితి; నేమి సేయువాఁడ! **263**

ప్రతిపదార్థం: అడవికిన్= అరణ్యానికి; ఏఁగుదెంచి= వచ్చి; అడరంగన్= త్వరపడుతూ; ఫల, మూల, తతులు= పండ్లు, కందగడ్డలు మున్నగునవి; కొనుచున్= పరిగ్రహిస్తూ; ఏను= నేను; తడయక+అపుడు+అ= ఆలసింపక అప్పుడే; పోవన్+కానను+ఐతిన్= పోలేకపోయాను; దైవ+ఉపహతిన్= విధిచేత దెబ్బతినటంచేత; ఇంత= ఇంతగా; చిక్కు+పడితిన్= ఇరుకులో పడ్డాను; ఏమి+చేయువాఁడన్= ఏమి చేయగలను.

తాత్పర్యం: అయ్యో! అరణ్యానికి వచ్చి పండ్లు కందమూలాలు మున్నగునవి సంగ్రహించుకొని ఆలసించక శీఘ్రంగా నేను మరలిపోయి ఆశ్రమం చేరిఉంటే ఎంత బాగుండేది! విధివిపరిపాకంచేత నేను ఇచ్చట చిక్కువడిపోయాను. కదా! ఇంకేమి చేయగలను?

క. **నా యున్నచో టెఱుంగక । యా యాశ్రమవాసులైన యందఱ నతిదుః**
ఖాయత్తుఁ డగుచు నడుగును । మాయయ్య దలంకి మాటిమాటికి నింకన్. **264**

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య= మా తండ్రి; నా+ఉన్నచోటు= నేను ఉన్నస్థలం; ఎఱుంగక= తెలియక; తలంకి= కలతచెంది; ఆ+ఆశ్రమవాసులు+ఐన= ఆ ఆశ్రమంలో నివసిస్తున్న; అందఱన్= అంతమందిని; అతిదుఃఖ+ఆయత్తుఁడు+అగుచున్= మిక్కుటమైన ఆవేదనతో కూడినవాడై; మాటిమాటికిన్= మరల మరల పలుమారులు; ఇంకన్= మరీమరీ; అడుగును= ప్రశ్నిస్తాడు.

తాత్పర్యం: నేను ఎచ్చట ఉన్నది మాతండ్రిగారికి తెలియదుకదా. ఆయన ఆశ్రమంలో ఉన్నవారందరిని పలుమారులు మిక్కుటమయ్యే ఆవేదనతో నాయోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నిస్తూ ఉంటాడు. పాపం ఆ ఆశ్రమవాసులు మాత్రం ఏమని బదులు పలుకగలరు? వారికి నా ఉనికిపట్టులు తెలియవుకదా! ఇక మాతండ్రిగారి దుఃఖం తీరేది ఎట్లా?

క. **నావార్త వినక యింతకు । నావృద్ధులు భిన్నహృదయులై ప్రాణంబుల్**
పోవిడుతురు గా కచటికిఁ । బోవం బనిగలదె యేనుఁ బుచ్చెద నసువుల్. **265**

ప్రతిపదార్థం: నావార్త= నన్నుగూర్చిన సమాచారం; వినక= ఆలకించక; ఇంతకున్= ఇప్పటికే; ఆ వృద్ధులు= ఆ ముసలివారు - నా జననీజనకులు; భిన్నహృదయులు+ఐ= పగిలినగుండెలు కలవారై; ప్రాణంబుల్, పోవిడుతురు+కాక= ప్రాణాలు విడిచి ఉండవచ్చును; అచటికిన్= ఆ చోటికి; పోవన్ పని కలదు+ఎ= కార్యం ఉన్నదా, ప్రయోజనం కలదా; ఏను= నేను; అసువుల్= ప్రాణాలను; పుచ్చెదన్= విడిచిపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: నా ఉనికిపట్టులగూర్చిన సమాచారం తెలియక, ముసలివారైన నా జననీజనకులు ఈపాటికే తమప్రాణాలను విడిచిఉంటారు. ఇక నేను ఆశ్రమానికి పోయినా ప్రయోజన మేముంటుంది? నేను నాప్రాణాలను వదలిపెడతాను.

సత్యవంతుఁడు సావిత్రితోడ మరలి తనయాశ్రమంబునకు వచ్చుట (సం. 3-281-97)

వ. అని బహుప్రకారంబులం బలవించి కన్నీరు నించిన, నక్కాంత దుఃఖాక్రాంత యగుచు నతని నాశ్వాసించి, నవమృణాళమృదులంబులగు భుజంబులం గౌఁగిలించియెగయ నెత్తిన, మెత్తన లేచి యతండు ధూళిధూసరితం బైన శరీరంబు దుడిచికొని గమనంబున కుత్సహించిన. 266

ప్రతిపదార్థం: అని= అని తలపోసి; బహుప్రకారంబులన్= పలువిధాల; పలవించి= దుఃఖించి; కన్నీరు, నించినన్= కన్నీరు కార్చగా; ఆ+కాంత= సావిత్రి; దుఃఖ+ఆక్రాంత+అగుచున్= విషాదంచేత అలముకొనబడినది ఔతూ; అతనిన్= ఆ సత్యవంతుడిని; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; నవ, మృణాళ, మృదులంబులు+అగు= లేత తామరతూండ్లవలె మెత్తనైన; భుజంబులన్= బాహువులచేత; కౌఁగిలించి= ఆశ్లేషించి; ఎగయన్+ఎత్తినన్= లేవనెత్తిగా; మెత్తన లేచి= మెల్లగా నిలబడి; అతండు= సత్యవంతుడు; ధూళి, ధూసరితంబు+ఐన= దుమ్ముచేత ఆవరించబడిన; శరీరంబు= దేహాన్ని; తుడిచికొని= దుమ్ముపోయేటట్లు ఒత్తి విదుల్చుకొని; గమనంబునకున్= పయనానికి; ఉత్సహించినన్= పూనగా.

తాత్పర్యం: అని యోచించి, పలువిధాల దుఃఖించి కంటినీరు కార్చగా సావిత్రి విషాదంచేత అలముకొనబడిందై సత్యవంతుడిని అనునయించి, లేతతామరతూండ్లవలె మిక్కిలి సుకుమారాలైన బాహువులతో అతడిని ఆలింగనం చేసికొని లేవనెత్తింది. సత్యవంతుడు మెలమెల్లగా లేచి తనశరీరంమీద నున్న దుమ్ము దులుపుకొని ఆశ్రమానికి పోవటానికి ఉత్సహించాడు.

క. ఫలభారము దుర్భర మని । వెలఁది యచట నొక్కవృక్షవిటపంబున ని
మ్ముల గరడియ దగిలిచి యు । జ్జ్వల పరశువుఁ గొనుచు మృదులసంభ్రమలీలన్. 267

ప్రతిపదార్థం: ఫలభారము= పండ్లయొక్కబరువు; దుర్భరము+అని= మోయటానికి అలవికాదు అని తలపోసి; వెలఁది= వనిత సావిత్రి; అచటన్= అచటనున్న; ఒక్క= ఒక; వృక్షవిటపంబునన్= చెట్టుకొమ్మయందు; ఇమ్ములన్= ఉపాయంతో; గరడియ= బుట్ట; తగిలిచి= వ్రేలాడగట్టి; ఉత్+జ్వల, పరశువున్= ప్రకాశించే (మిలమిలలాడే) గండ్ర గొడ్డలిని; కొనుచున్= పరిగ్రహిస్తూ; మృదులసంభ్రమలీలన్= మెత్తనైన తత్తరపాటుతో.

తాత్పర్యం: పండ్లబుట్టబరువు మోయటం కష్టమని భావించి సావిత్రి ఉపాయంచొప్పున ఆ పండ్లబుట్టను అరణ్యంలోని ఒక చెట్టుకొమ్మకు వ్రేలాడదీసింది. మిలమిలలాడే గండ్రగొడ్డలిని తనవెంట తీసికొని మెత్తని తొట్రుపాటుతో.

విశేషం: (1) సావిత్రి వహించవలసిన భారాలు రెండు. ఒకటి అలసిఉన్న జననీజనకులకై ఆవేదన చెందిఉన్న సత్యవంతుడిని ఆశ్రమం చేర్చటం. రెండు - సత్యవంతుడు కోసిన పండ్లు. ఉపాయంగా ఆమె పండ్లగంపభారాన్ని తప్పించుకోగలిగింది. ఆ పండ్లబుట్టను ఒక చెట్టుకొమ్మకు తగిలించింది. అనగా దినమెల్ల శ్రమించి సత్యవంతుడు సంపాదించిన ఆ పండ్లను విడిచి పెట్టవలసివచ్చింది. అది మానవజీవితంలోని విచిత్రవిరోధాభాసం. (2) గండ్రగొడ్డలి బరువు తక్కువ. అంతేగాక మార్గమధ్యంలో దాని అవసరం కలుగవచ్చును. అందుచేత దానిని వెంట తీసికొని వెళ్ళింది.

వ. జీవితేశ్వరువామబాహువు నిజవామభుజంబుపయి నిడికొని దక్షిణహస్తంబున నతని గ్రుచ్చి కౌఁగిలించి మందగమనంబున నాశ్రమదేశంబునకు మగిడె; నంత నక్కడ. 268

ప్రతిపదార్థం: జీవిత+ఈశ్వరువామబాహువు= భర్త అయిన సత్యవంతుడియొక్క ఎడమచేయి; నిజ, వామభుజంబు= తనదైన ఎడమచేయి; పయిన్+ఇడికొని= పైనపెట్టుకొని; దక్షిణహస్తంబునన్= కుడిచేతితో; అతనిన్= సత్యవంతుడిని; గ్రుచ్చి+ కౌఁగిలించి= గాటంగా పట్టి ఆలింగనం చేసికొని; మంద, గమనంబునన్= మెల్లని నడకతో; ఆశ్రమదేశంబునకున్= విడిదితోటకు; మగిడెన్= మరలివెళ్ళింది; అంతన్= అటు తర్వాత; అక్కడన్= ఆస్థలంలో అనగా ఆ ఆశ్రమంలో.

తాత్పర్యం: (సావిత్రి) తనభర్తఅయిన సత్యవంతుడి ఎడమచేయి తన ఎడమబుజంపై ఉంచుకొని; కుడిచేతితో అతడిని ఆలింగనం చేసికొని మెలమెల్లగా నడుస్తూ ఆశ్రమం ఉన్నచోటికి వెడలసాగింది. అక్కడ

ఉ. కన్నులు వచ్చి యెల్లెడలుఁ గన్గొని వృద్ధనరేంద్రుఁ డాత్మకుం
గన్నులుఁ బోలె నైన తన గాదిలిపుత్త్రుఁడు గాననంబులో
నెన్నఁడు లేని యింత తడ వేటికిఁ జిక్కెనొ యంచు నార్తితోఁ
గన్నులు లేనియ ట్లతఁడుఁ గానక యేడ్చె సతీసమేతుఁ డై. 269

ప్రతిపదార్థం: కన్నులు వచ్చి= కన్నులు వచ్చి (ఇంతవరకు ద్యుమత్సేనుడు గ్రుడ్డివాడు. అతడికి ఆకస్మికంగా దృష్టి వచ్చింది. సావిత్రికి యముడు అనుగ్రహించిన వరం చొప్పున); ఎల్ల+ఎడలున్= అన్నిచోటులును; కన్గొని= చూచి; వృద్ధ, నర+ ఇంద్రుఁడు= ముసలిరాజు- ద్యుమత్సేనుడు; ఆత్మకున్= తన అంతరాత్మకు; కన్నులున్+పోలెన్+ఐన= నేత్రాలు వలెనే ఉన్నటువంటి; తన, గాదిలి, పుత్త్రుఁడు= తన అనుగుకొడుకు సత్యవంతుడు; కాననంబులోన్= అరణ్యంలో; ఎన్నఁడున్లేని= ఎప్పుడును జరుగని; ఇంత, తడవు= ఇంతసేపు; ఏటికిన్= ఎందుకు; చిక్కెనొ= ఆలసించెనో; అంచున్= అని తలపోస్తూ; ఆర్తితోన్= దైన్యంతో; కన్నులులేని+అట్లు= నేత్రాలు లేని మాదిరిగా; అతఁడు= ద్యుమత్సేనుడు; కానక= కనుపించక (ఇపుడు ఆతనికి ప్రపంచమంతా కనిపిస్తున్నా - కొడుకు కన్పించకపోవటంచేత కన్పించనట్లుగనే ఎంచి); సతీసమేతుఁడు+ఐ= భార్యతో కూడినవాడై; ఏడ్చెన్= విలపించాడు.

తాత్పర్యం: ద్యుమత్సేనుడికి ఆకస్మికంగా గ్రుడ్డితనం పోయి దృష్టి వచ్చింది. ఇది ఆశ్చర్యకరమైన అంశం. కాని ఇంతవరకు తనఆత్మకు కన్నులవలె ఉన్నటువంటి కొడుకు సత్యవంతుడు కన్పించలేదు. ఆ వృద్ధభూపతి నల్గడలు పరికించి చూచాడు. కన్నులు వచ్చిన సంతోషపారవశ్యంతోపాటు ఆ క్షణంలోనే ఎప్పుడో అరణ్యంలోకి వెళ్ళిన కొడుకు ఇంతవరకు రాలేదు. ఆత డేమయ్యాడో అనే విషాదం అతడిని ఆవరించింది. కన్నులు వచ్చికూడ ద్యుమత్సేనుడు కన్నులు లేనివాడివలె భార్యతో కలిసి విలపించాడు.

విశేషం: ఇచ్చట కథ ఒకవింతమలుపు తిరిగింది. ఆకస్మికంగా ఆశ్చర్యకరంగా గ్రుడ్డిరాజు ద్యుమత్సేనుడికి దృష్టి వచ్చింది. ఆతడు నల్గడలు కలయజూచాడు. క్రొంగ్రొత్తప్రపంచం అత్యద్భుతంగా అతడికి గోచరించింది. కాని ఆతడు మొట్టమొదట చూడగోరేది ఆతని తనయుడైన సత్యవంతుడినేకదా. ఏడి ఆ సత్యవంతుడు? ఏమైనాడు? అడవికి పోయి చాలసేపు అయిందే?! వృద్ధభూపతికి కన్నులు వచ్చిన ఆనందంకంటె కొడుకు కన్పించకపోవటంచేత కన్నులు లేకపోవటమే మేలు అనిపించినది. అది మానవజీవితంలో నాటకీయమైన విచిత్రవిరోధాభాసం. మనిషిబ్రదుకు వెలుగునీడల వింతమెలిక. అప్పుడు ఆ తండ్రి మానసికపరిస్థితి సహృదయహృదయైక వేద్యం. అల మతి విస్తరేణ.

తరలము

కొడుకు నిందును నందు రోయుచుఁ గోరి ప్రేమభరంబునం
గొడుకుసద్గుణకోటి యెల్లను గోటిభంగుల నోలి ను

గ్గడన సేయుచు సత్యవంతునిఁ గానరే మునులార! యే
యడవిలోపల నంచు హాసుత! యంచు ధైర్యము డించుచున్. 270

ప్రతిపదార్థం: కొడుకున్= పుత్రుడిని (సత్యవంతుడిని); ఇందున్+అందున్= ఇచటను అచటను- అన్నిచోటులలో; రోయుచున్= వెదకుతూ; కోరి= ప్రీతితో పూని; ప్రేమభరంబునన్= వాత్సల్యాతిశయంచేత; కొడుకు, సత్+గుణ, కోటి+ఎల్లను= పుత్రుడియొక్క మంచి గుణగణాలనన్నింటిని; కోటిభంగులన్= పెక్కురీతుల; ఓలిన్= వరుసగా; ఉగ్గడన+చేయుచున్= గట్టిగా వల్లిస్తూ; మునులార!= ఋషులార!; ఏ+అడవిలోపలన్= ఏ అరణ్యంలోనైనా; సత్యవంతునిన్= సత్యవంతుడిని; కానరే= చూడలేదా; అంచున్= అని అడుగుతూ; హా, సుత!= అయ్యో కొడుకా!; అంచున్= అంటూ; ధైర్యము= చిత్తస్థైర్యం; డించుచున్= కోలుపోతూ.

తాత్పర్యం: ద్యుమత్సేనుడు తనకొడుకు సత్యవంతుడిని అన్వేషించసాగాడు. అతడు వాత్సల్యాతిశయంచొప్పున తనకొడుకు గుణగణాలనన్నిటిని వరుసగా వల్లెవేస్తూ పెక్కుభంగుల అరుస్తూ అరణ్యంలో తిరుగుతూ 'ఓ ఋషులార! మీరు ఎక్కడనైనా సత్యవంతుడిని చూచారా? అని అడుగుతూ 'అయ్యో! కొడుకా! ఎక్కడ ఉంటివిరా' అని ధైర్యం కోలుపోయి విలపిస్తూ (ఉన్నాడు).

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు: అరణ్య : 4.402 విశేషాంశం.

వ. **ఉన్నంతఁ, దదాశ్రమవాసులైన మునులందఱు నతనిం బొదివికొని తదీయనయనలాభంబునకు విస్మయం బందుచు నుచితవాక్యంబుల నతని నాశ్వాసించుచుండిరి; తదనంతరంబ యొక్క ముహూర్తంబునకు సావిత్రీసహితుండై చిత్రాశ్వుండు సనుదెంచిన నావృద్ధదంపతు లత్యంతహర్షంబున నతనిం గౌఁగిలించుకొని మూర్ధాఘ్రాణంబు సేసిరి; మునులు గరంబు సంతసిల్లి; రప్పు డారాజర్షి ముఖ్యుండు పుత్త్రునిం జూచి 'యయ్యా! యి ట్లేల వనంబున మసలి?' తని యడిగిన నతండు దాను జని పండ్లు గోయుటయును గాష్ఠదళనంబు సేయునెడం దల యేరు గదిరి నిలువనోపక విశ్రమించుటయుఁ దన్నొక పురుషుండు గలలోన నిగ్రహించుటయుం జెప్పునెడ సావిత్రి మామ కిట్లనియె.** 271

ప్రతిపదార్థం: (ఆ రీతిగా ద్యుమత్సేనుడు); ఉన్నంతన్= ఉండగా, విలపిస్తుండగా; తద్+ఆశ్రమవాసులు+ఐన= ఆ ఆశ్రమంలో నివసించేవారు అయిన; మునులు+అందఱున్= ఋషులు ఎల్లరు; అతనిన్= ద్యుమత్సేనుడిని; పొదివికొని= చుట్టూచేరి; తదీయ, నయన, లాభంబునకున్= ఆతనికి కన్నులు లభించినందుకు; విస్మయంబు+అందుచున్= అచ్చెరువు చెందుతూ; ఉచితవాక్యంబులన్= తగినమాటలతో; అతనిన్= ద్యుమత్సేనుడిని; ఆశ్వాసించుచున్+ఉండిరి= అనునయిస్తూ ఉన్నారు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; ఒక్క, ముహూర్తంబునకున్= రెండుగడియల కాలానికి; సావిత్రీసహితుండు+ఐ= సావిత్రితో కూడినవాడై; చిత్రాశ్వుండు= సత్యవంతుడు; చనుదెంచినన్= అరుగుదెంచగా; ఆవృద్ధదంపతులు= ఆ ముసలి భార్యాభర్తలు; ద్యుమత్సేనుడు మరియు అతని భార్యయును; అత్యంతహర్షంబునన్= మిక్కిలి ఆనందంతో; అతనిన్= అతడిని, సత్యవంతుడిని; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; మూర్ధ+ఆఘ్రాణంబు+చేసిరి= తలను వాసన చూచారు (మూర్కొన్నారు); మునులు= ఋషులు; కరంబు= మిక్కిలి; సంతసిల్లిరి= సంతోషించారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; ఆరాజ+ఋషి+ముఖ్యుడు= రాజర్షులలో శ్రేష్ఠుడు, ద్యుమత్సేనుడు; పుత్త్రునిన్+చూచి= కొడుకును కాంచి; అయ్యా!= నాయనా!; ఇట్లు+ఏల= ఈరీతిగా ఎందుకు; వనంబునన్= అరణ్యంలో; మసలితి(వి)= ఆలస్యంచేశావు; అని అడిగినన్= అని

ప్రశ్నించగా; అతండు= సత్యవంతుడు; తాను= తాను; చని= వెడలి; పండ్లు= ఫలాలు; కోయుటయును= త్రెంచటమున్నూ; (పిదప) కాష్ఠదళనంబు+చేయు+ఎడన్= కట్టెలు నరకేటప్పుడు; తల+ఏరు= తలనొప్పి; కదిరి= అలముకొని; నిలువన్+ఓపక= నిలువజాలక; విశ్రమించుటయున్= విశ్రాంతి తీసికొనటమున్నూ; తన్నున్= తనను; ఒక= ఒక; పురుషుండు= మగవాడు (విశిష్టవ్యక్తి); కలలోనన్= స్వప్నంలో; నిగ్రహించుటయున్= కైవసం చేసికొనటమున్నూ; చెప్పు+ఎడన్= చేప్పేటప్పుడు; సావిత్రి; మామకున్= భర్తతండ్రికి, ద్యుమత్సేనుడికి; ఇట్లు+అనియె= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ద్యుమత్సేనుడు పుత్రుడిని కానక విషాదవిహ్వలుడై ఉన్నాడు. ఆ ఆశ్రమవాసులు అయిన ఋషులు ఒకవంక అంధరాజుకు దృష్టి ఆకస్మికంగా వచ్చినందుకు ఆశ్చర్యపడ్డారు. మరొక వంక పుత్రుడిఉనికిపట్టులు తెలియజాలక దుఃఖిస్తున్న అతడిని అనునయించసాగారు. ఇంతలో రెండుగడియలు గడువగానే సావిత్రీసహితుడై సత్యవంతుడు ఆశ్రమాన్ని చేరాడు. ఆ ముసలిదంపతులు (ద్యుమత్సేనుడును అతనిభార్యయు) పుత్రుడిని ఆలింగనం చేసికొని తల నిమిరి వాసన చూచి వాత్సల్యం వర్షించారు. మునులు మిక్కిలి సంతోషించారు. అప్పుడు ఆ రాజర్షి ద్యుమత్సేనుడు - 'నాయనా! అరణ్యంలో నీ వెందుకు ఇంతఆలస్యం చేశావు?' అని ప్రశ్నించాడు. సత్యవంతుడు తాను పండ్లను కోయటం, తదుపరి కట్టెలు కొట్టేటప్పుడు తలనొప్పి అలముకొనటంచేత తాను సొలసి విశ్రమించటం, తనకు స్వప్నంలో ఒక విశిష్టవ్యక్తి కన్పించి నిగ్రహించటం తెలుపుతుండగా, సావిత్రి అందుకొని ద్యుమత్సేనుడితో ఇట్లా వచించింది.

విశేషం: (1) ముహూర్తం: రెండుగడియల కాలం. నేటి పరిభాషలో చెప్పవలెనంటే (80) ఎనుబదినిముసాల కాలం.

సీ. **'ఈ రాజసుతునకు నిద్దినంబున మర । ణం బని మును చెప్పె నారదుండు;**
మునినాథువచనం బమోఘంబు గావున । నేమఱ కేను నేఁ డితనితోడ
నడవికి నేఁగితి; నచట నీతఁడు సుప్తుఁ । డైయున్నయెడ వచ్చె నంతకుండు;
వచ్చి యివ్విభుని జీవముఁ గొనిపోవఁగ । వెనుకన చని యేను వివిధభంగి

ఆ. **సత్యధర్మఫణితి సంస్తుతించుటయుఁ గృ । పార్ద్రచిత్తుఁ డగుచు నజ్జముండు**
నాకు నెమ్మి నొసఁగె నాలుగువరములం । దొకట నితఁడు జీవయుక్తుఁ డయ్యె. 272

ప్రతిపదార్థం: ఈ రాజసుతునకున్= ఈ రాజపుత్రుడికి - సత్యవంతుడికి; ఈ+దినంబునన్= ఈ రోజున; మరణంబు+అని= మృత్యువు కలుగుతుందని; నారదుండు= నారదుడు; మును= పూర్వం; చెప్పెన్= వచించాడు; మునినాథు, వచనంబు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైననారదుడియొక్కమాట; అమోఘంబు= బీరువోవనట్టిది; కావునన్= కాబట్టి; ఏను= నేను; ఏమఱక= ప్రమత్తత వహించక; నేఁడు= ఈరోజున; ఇతనితోడన్= సత్యవంతుడితో; అడవికిన్= అరణ్యానికి; ఏఁగితిన్= వెళ్ళాను; అచటన్= అరణ్యంలో; ఈతఁడు= సత్యవంతుడు; సుప్తుఁడు+ఐ= నిదురించినవాడై; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నతరుణంలో; అంతకుండు= యముడు; వచ్చెన్= వచ్చాడు; వచ్చి= అరుదెంచి; ఈ+విభుని= ఈ విభుడియొక్క (అనగా) సత్యవంతుడియొక్క; జీవమున్= ప్రాణాన్ని; కొనిపోవఁగన్= తీసికొని పోతూ ఉండగా; వెనుకన్+అ= వెనుకనే; చని= వెళ్లి; ఏను= నేను; వివిధభంగిన్= పెక్కురీతుల; సత్య, ధర్మ, ఫణితిన్= సత్యం, ధర్మం, అమరిఉండే తీరులో; సంస్తుతించుటయున్= పొగడటమున్నూ; కృపా+ఆర్ద్ర, చిత్తుఁడు+అగుచున్= దయచేత తడిసిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ; ఆ+జముండు= ఆ యముడు; నాకున్= నాకు; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; నాలుగువరములు= నాల్గువరాలు; ఒసఁగెన్= ఇచ్చాడు; అందున్=వానిలో; ఒకటన్= ఒక వరంచేత; ఇతఁడు= సత్యవంతుడు; జీవయుక్తుఁడు= ప్రాణంతో కూడినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రాకుమారుడైన సత్యవంతుడికి నేడు మరణకాల మని మున్ను నారదమహర్షి నుడివిఉన్నాడు. ఆ మహర్షివచనం అమోఘం కాబట్టి నేను ఈనాడు ఏమాత్రమూ ఏమరక సత్యవంతుడిని విడనాడక అతడితోపాటు అరణ్యానికి వెళ్ళాను. సత్యవంతుడు అలసట చెంది నిదురించిన సమయంలో యమధర్మరాజు విచ్చేసి, ఈ రాకుమారుడి ప్రాణాలు కొనిపోయాడు. అంతట నేనూ యముడిని వెంబడించాను. సత్యం, ధర్మం అమరియుండేరీతిగా ఆతడిని ప్రస్తుతించాను. యమధర్మరాజు కరుణించి నాకు నాలుగువరాలు ప్రసాదించాడు. వాటిలో ఒకవరంమూలంగా రాకుమారుడు సత్యవంతుడు పునర్జీవితుడు అయ్యాడు.

వ. **మఱియు నొక్కవరంబు భవదీయనయనోన్మేషణకారణం బయ్యెఁ; దక్కిన వరద్వయంబున మీకు వైరి హృతరాజ్యసంప్రాప్తియు, మదీయజనకునకుఁ బుత్త్రశతలబ్ధియు నగు' నని చెప్పిన నయ్యిద్దఱుఁ బరమానందకందళితశీతలశిశిరహృదయులై కోడలి కి ట్లనిరి.** **273**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= వెండియు; ఒక్క, వరంబు= ఒకవరం; భవదీయనయన+ఉన్మేషణ, కారణంబు= మీనేత్రాలు విప్పారటానికి మూలం; అయ్యెన్= అయింది; తక్కిన= మిగిలిన; వరద్వయంబునన్= వరాలజంటవలన; మీకున్= మీకు; వైరి, హృత, రాజ్య, సంప్రాప్తియున్= శత్రువులచేత అపహరించబడిన రాజ్యం తిరిగి ప్రాప్తించటమున్నూ; మదీయజనకునకున్= నాతండ్రికి; పుత్త్ర, శత, లబ్ధియున్= కొడుకులు నూర్గురు కలగటమున్నూ; అగున్= కలుగుతాయి; అని చెప్పినన్= అని వచించగా; ఆ+ఇద్దఱున్= (ద్యుమత్సేనదంపతులు); పరమ+ఆనంద, కందళిత, శీతల, శిశిర, హృదయులు+ఐ= మిక్కుటమైన సంతోషం చిగురొత్తటంచేత చందనంవలె చల్లని డెందములు కలవారలై; కోడలికిన్= కొడుకుభార్యకు, స్నుషకు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అంతేకాక ఇంకొక వరం మీకు కనులు రావటానికి హేతువు అయింది. ఇంక మిగిలిన రెండువరాలు మీకు శత్రువులచేత అపహరించబడినరాజ్యం తిరిగి లభించటం, నా తండ్రికి వందమంది కొడుకులు పుట్టటం' అని సావిత్రి వివరించింది. ఆ ద్యుమత్సేనదంపతులు ఇరువురును మిక్కుటమైన ఆనందంతో చందనంవలె చల్లనైన హృదయాలు కలవారు అయి, కోడలైన సావిత్రితో ఇట్లా పలికారు.

క. **'ఆపత్సముద్రమగ్నం । బై పోయెడు నస్మదన్వయము పెంపెసఁగం**
దేప యయి కడవఁ బెట్టితి; । నీ పుణ్యచరిత్ర కీర్తనీయము తల్లీ!' **274**

ప్రతిపదార్థం: తల్లీ= అమ్మా సావిత్రీ!; ఆపత్సముద్రమగ్నంబు+ఐ= విపత్తు అనే సాగరంలో మునిగినట్టిదై; పోయెడు= నశించే; అస్మత్+అన్వయము= మా వంశం; పెంపు+ఎసఁగన్= అభివృద్ధిచెందేటట్లుగా; తేప+అయి= తెప్పవు అయి; కడవన్+ పెట్టితి(వి)= దాటించావు; నీపుణ్యచరిత్ర= సుకృతంతో కూడిన నీ జీవితవృత్తం; కీర్తనీయము= ప్రశంసించతగింది.

తాత్పర్యం: 'తల్లీ, సావిత్రీ! నీజీవితచరిత్ర మిక్కిలి ప్రశంసించతగినట్టిది. ఆపత్సముద్రంలో మునిగి నశించిపోయే మావంశాన్ని తెప్పవయి గట్టు చేర్చి కాపాడి మాకు అభ్యుదయం చేకూర్చావు.

వ. **అని యభినందించి; రప్పు డయ్యిందువదనను మునివరు లందఱుం బ్రశంసావచనంబుల నుపలాలించి, వారల దీవించి నిజగృహంబులకుం జని; రంతం గతిపయదినంబులకు.** **275**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; అభినందించిరి= ధన్యవాదాలు అర్పించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+ఇందువదనను= ఆ చంద్రముఖిని, సావిత్రిని; మునివరులు+అందఱున్= ఋషిశ్రేష్ఠులు ఎల్లరును; ప్రశంసావచనంబులన్= మెచ్చుకోలుమాటలతో; ఉపలాలించి= బుజ్జగించి; వారలన్= వారలను (ద్యుమత్సేనదంపతులను సావిత్రిని సత్యవంతుడిని); దీవించి= ఆశీర్వదించి; నిజగృహంబులకున్= తమ ఇండ్లకు; చనిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; కతిపయ, దినంబులకున్= కొన్నినాళ్లకు.

తాత్పర్యం: అని పలికి సావిత్రిని అభినందించారు. ఆ ఆశ్రమంలోని మునివరేణ్యులు అందరును చంద్రముఖి సావిత్రిని పొగడి బుజ్జగించి, వారిని ఆశీర్వదించి తమఇండ్లకు వెళ్ళారు. అంతట కొన్నినాళ్ళకు.

సీ. **ఆ సాళ్వభూవిభునాప్తమంత్రులు మూల । భృత్యులుఁ బౌరులుఁ బృథివిఁ గలుగు**
పెద్దలుఁ గూడి సంప్రీతి నాతని పాలి । కేతెంచి వినయసమేతు లగుచు
'నవనీశ! నీ శత్రుఁ డాత్మీయమిత్రభే । దనమునఁ జేసి బాంధవసహాయ
సహితుఁ డై మృతిఁబొందె; సకలజనంబులు । నేకచిత్తంబున నిపుడు నిన్నుఁ

ఆ. **బ్రకటరాజ్యపదవిఁ బట్టంబు గట్టంగ । వచ్చినారు; నిఖిలవసుధయందు**
విస్తరిల్లె నీదువిజయఘోషము; భద్ర । గజము నెక్కివేగ కదలు మింక. **276**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సాళ్వభూవిభు+ఆప్తమంత్రులున్= ఆసాళ్వదేశరాజుయొక్క ఆంతరంగిక సచివులును; మూలభృత్యులున్= ప్రధాన సేవకులు; పౌరులున్= పురజనులు; పృథివిన్= భూమియందు; కలుగు= ఉన్న; పెద్దలున్= విశిష్టవ్యక్తులును; కూడి= కలసి; సంప్రీతిన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; ఆతనిపాలికిన్= ఆ ద్యుమత్సేనుడికడకు; ఏతెంచి= వచ్చి; వినయ, సమేతులు+ అగుచున్= అణకువతో కూడిన వారు ఔతూ; అవనీశ!= రాజా, ఓ ద్యుమత్సేనా!; నీశత్రుఁడు= నీవిరోధి; ఆత్మీయ మిత్రభేదనమునన్+చేసి= తనయొక్కహితులలో ఏర్పడిన స్పర్థలవలన; బాంధవ, సహాయ, సహితుఁడు+ఐ= చుట్టాలతో సాయంచేసేవారితో కూడినవాడై; మృతిన్+పొందెన్= మరణించాడు; సకల, జనంబులున్= అందరుప్రజలును; ఏకచిత్తంబునన్= ఒకేమనస్సుతో; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రకట, రాజ్య, పదవిన్= వ్యక్తమైన రాజ్యస్థానంలో (అనగా సింహాసనంమీద రాజుగా); పట్టంబు కట్టంగన్= పట్టాభిషేకం చేయుటకై; వచ్చినారు= అరుదెంచారు; నిఖిల, వసుధయందున్= సమస్తభూమియందు; నీదు= నీయొక్క; విజయఘోషము= జయాన్నిగూర్చిన చాటింపు ప్రకటన; విస్తరిల్లెన్= వ్యాపించింది; ఇంకన్= ఇక; భద్రగజమున్+ఎక్కి= పట్టపుటేనుగును అధిరోహించి; వేగ= శీఘ్రంగా; కదలుము= బయలుదేరుము.

తాత్పర్యం: ఆ సాళ్వరాజుగారి ఆంతరంగికులు అయిన సచివులు, ప్రధానసేవకులు, పురజనులు, పెద్దలు అందరును కలిసి సంతోషంతో ద్యుమత్సేనునికడకు వచ్చి అణకువతో ఇట్లు విన్నవించారు. 'ఓ మహారాజా! నీ శత్రువు ఆత్మీయులు పన్నినకుట్రలవలన అంతశ్ఛిద్రాలకు లోనయి, తనచుట్టాలు సహవ్రతులు మున్నగువారందరితో పాటు మరణించాడు. ప్రజలు అందరు ఏకగ్రీవంగా నీకు ఇపుడు పట్టం కట్టి నిన్ను సింహాసనాన్ని ఎక్కించటానికి ఇక్కడకు అరుదెంచారు. నీవిజయసమాచారం పృథివి ఎల్లెడల చాటబడింది. ఇంక పట్టపుటేనుగు నెక్కి రాజధానికి బయలుదేరుము.

క. **ప్రాకటతపోబలంబున । నాకలితవిలోచనుండ వై యున్న నినున్**
లోకేశ! చూడఁగంటిమి; । మా కన్నులు చల్లనయ్యె మాభాగ్యమునన్.' **277**

ప్రతిపదార్థం: లోక+ఈశ!= మహారాజా!; ప్రాకట, తపన్+బలంబునన్= వ్యక్తమైన తపస్సుయొక్క మహిమచేత; ఆకలితవిలోచనుండవు+ఐ= కూడిన కనులు కలవాడవై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; నినున్= నిన్ను, ఓ ద్యుమత్సేనా; చూడన్+కంటిమి= చూడగలిగాం; మాభాగ్యమునన్= మాఅదృష్టంచేత; మాకన్నులు= మానేత్రాలు; చల్లన+అయ్యెన్= చల్లబడ్డాయి.

తాత్పర్యం: లోకానికి అధిపతి వైన ఓ ద్యుమత్సేనమహారాజా! నీ తపోమహిమ గొప్పది. నీ తపశ్శక్తివలన నీకు దృష్టి లభించింది. కన్నులు లభించిన నిన్ను మేము చూడగలగటం మా అదృష్టం. మా కన్నులు చల్లబడ్డాయి.'

వ. అనినం బ్రహృష్టహృదయుండై ద్యుమత్సేనుండు నాక్షణంబ తదాశ్రమవాసు లయిన మునుల నామంత్రణంబు సేసి, కొడుకుం దానును గజారూఢుఁడై బహుళచతురంగసేనాసంకులగమనంబునం బురంబునకుఁ జని సకలమహీరాజ్యంబునుగైకొని, చిత్రాశ్వునకుం బ్రథితయౌవరాజ్యపట్టం బొసంగి పరమైశ్వర్యధుర్యుం డయ్యె; నిత్తెఱంగున. 278

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పిన; ద్యుమత్సేనుండు= ద్యుమత్సేనుడు; ప్రహృష్టహృదయుండు+ఐ= సంతోషం చెందిన డెందం కలవాడై; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; తద్+ఆశ్రమవాసులు+అయిన= ఆ ఆశ్రమంలో నివసించేవారు అయిన; మునులన్= ఋషులను; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్కొని; కొడుకున్= పుత్రుడును, సత్యవంతుడును; తానును= తాను; గజ+ఆరూఢుఁడు+ఐ= ఏనుగును అధిరోహించినవాడై; బహుళ, చతురంగ, సేనా, సంకుల, గమనంబునన్= విరివిఅయిన నాలుగు దళాల సేనల కోలాహలంతో కూడిన ప్రయాణంచేత; పురంబునకున్= పట్టణానికి, రాజధానికి; చని= వెడలి; సకలమహీరాజ్యంబును= సమస్తమైన భూమిప్రభుత్వాన్ని; కైకొని= స్వీకరించి; చిత్రాశ్వునకున్= సత్యవంతుడికి; ప్రథిత, యౌవరాజ్యపట్టంబు= పేరు కెక్కిన యువరాజపదవి; ఒసంగి= ఇచ్చి; పరమ+ఐశ్వర్య+ధుర్యుండు= గొప్ప సంపద వహించినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈరీతిగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, సంతుష్టి చెందిన హృదయం కలవాడై, ఆక్షణంలోనే ద్యుమత్సేనుడు ఆ ఆశ్రమంలోని ఋషులకు సగౌరవంగా వీడ్కోలుచెప్పి తానూ సత్యవంతుడూ ఏనుగునెక్కి, విస్తరించిన నాలుగుదళాలతో కూడిన సేనలకోలాహలంతో ప్రయాణం చేసి రాజధాని నగరానికి చేరి పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. సత్యవంతుడు యువరాజు అయ్యాడు. ఈ విధంగా ద్యుమత్సేనుడు గొప్పఐశ్వర్యాన్ని వహించాడు. ఈ విధంగా.

క. తన మగని నత్తమామల । జననీజనకులను దన్ను సకలంబును దా
ఘనముగ సముద్ధరించెను । జనవర! సావిత్రిధర్మచరితము కంటే! 279

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= రాజా, ఓ ధర్మరాజా! తనమగనిన్= తనభర్తను; అత్తమామలన్= అత్తను మామను; జననీజనకులను= తల్లిని తండ్రిని; తన్నున్= తనను; సకలంబును= సమస్తాన్నీ; తాన్= తాను; ఘనముగన్= గొప్పగా; సమ్+ఉద్ధరించెను= అభ్యుదయం కలిగేటట్లు చేసింది; సావిత్రిధర్మచరితము= సావిత్రిజీవితకథ ధర్మంతో నిండినట్టిది; కంటే!= అరసితివి కదా!

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! తనభర్తను, అత్తమామలను, తలిదండ్రులను, తనను, సమస్తాన్నీ ఉద్ధరించిన సావిత్రి జీవితచరిత్ర ధర్మంతో కూడినట్టిది అనుశీలించావు కదా!

తే. ఆ పతివ్రత యట్లు యీ యాజ్ఞసేని । పరమకల్యాణకర్మసంభావనీయ
యధిప! మిమ్మును మీయఖిలాన్వయంబు । నుద్ధరించు మహాభాగ్యయుక్తిఁ జేసి. 280

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా, ఓ ధర్మరాజా! ఆ పతివ్రత+అట్లు+అ= ఆ పతివ్రతవలెనే, ఆసావిత్రివలెనే; ఈ+యాజ్ఞసేని= ఈ ద్రౌపది; పరమకల్యాణకర్మసంభావనీయ= గొప్పశుభాల నొనగూర్చేపనులచేత మన్నించదగినట్టిది; మిమ్మును= మిమ్ములను (పంచపాండవులను); మీ+అఖిల+అన్వయంబున్= మీవంశాన్ని అంతటిని; మహాభాగ్యయుక్తిన్+చేసి= గొప్పదైన అదృష్టం కూడివచ్చేటట్లు చేసి; ఉద్ధరించున్= పెంపొందిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజా! ఆ పతివ్రత అయిన సావిత్రివలెనే ఈ ద్రౌపది కూడ గొప్పశుభాల నొనగూర్చుపనులను చేసి గౌరవించబడి మిమ్ములనూ మీవంశాన్నీ ఉద్ధరించగలదు. అట్టి అదృష్టయోగం మీకు ఏర్పడగలదు.

క. అని చెప్పి పాండుతనయుల । ననఘుల వీడ్కొని మునీంద్రుఁ డనుపమతేజో
ఘనుఁ డగు మార్కండేయుఁడు । దన యాశ్రమమునకు నరిగెఁ దద్దయు నెమ్మిన్. 281

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రుఁడు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు; అనుపమ, తేజస్+ఘనుఁడు+అగు= సాటిలేని వర్చస్సు కల గొప్పవాడు అగు; మార్కండేయుఁడు= మృకండునికొడుకు; తద్దయున్+నెమ్మిన్= మిక్కుటమైన ప్రేమతో; అనిచెప్పి= అని వచించి; పాండుతనయులన్= పాండవులను; అనఘులన్= పాపరహితులను; వీడ్కొని= వీడి; తన ఆశ్రమమునకున్= తన ఆశ్రమానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: సావిత్రికథను చెప్పి, సాటిలేనితేజస్వి మునిశ్రేష్ఠుడైన మార్కండేయుడు మిక్కుటమైన ప్రేమతో పాండవులను వీడ్కొని తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు.

సూర్యుఁడు బ్రాహ్మణవేషంబునఁ గర్ణునకు హితంబు సెప్పుట (సం. 3-284-4)

వ. అని చెప్పిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనుతో 'మునీంద్రా! యింద్రుండు గర్ణుకవచకుండలంబు లెవ్విధంబున నపహరించెం జెప్పవే' యని యడిగిన నతం డి ట్లనియె. 282

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పిన విని; జనమేజయుండు; వైశంపాయనుతోన్; ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఇంద్రుండు; కర్ణు, కవచకుండలంబులు= కర్ణుడియొక్క కవచాన్ని, కుండలాలను; ఏ+విధంబునన్; అపహరించెన్= మోసం చేసి తీసికొన్నాడు; చెప్పవే= వచింపుమా; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; అతండు= అతడు (వైశంపాయనుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన ఆలకించి జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో 'మునిశ్రేష్ఠుడా! ఇంద్రుడు, కర్ణుడికవచకుండలాలను ఏవిధంగా అపహరించాడు? దయచేసి ఆ కథ చెప్పుము' అని అడిగాడు. వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. వనమున నప్పాండుతనయు లుండఁగ నందు । వరుసఁ బండ్రెం డగు వత్సరంబు
కడపట నింద్రుఁడు గడఁగి పాండవహిత । కారియై కర్ణుని కవచకుండ
లములు మాయాప్రయోగమున హరింపంగఁ । దలఁచిన నాతని తలఁ పెఱింగి
జలజాప్తుఁ డొకనాఁడు వెలయ రాధేయున । కది యెల్ల నెఱిఁగింతు నని తలంచి

ఆ. లోకనుతుఁడు బ్రాహ్మణాకార మొప్పంగ । నతనియున్నయెడకు నరుగుదెంచి
యేకతంబ యున్న యా కర్ణుతోడ న । భీష్టభంగి దోఁప నిట్టు లనియె. 283

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాండుతనయులు= ఆ పాండవులు; వనమునన్= అరణ్యంలో; ఉండఁగన్= నివసిస్తున్నప్పుడు; అందున్= అందు; వరుసన్= క్రమసంఖ్యలో; పంద్రెండు+అగు= పంద్రెండవది అయిన; వత్సరంబు కడపటన్= సంవత్సరం చివర; ఇంద్రుఁడు= వేలుపుదొర; కడఁగి= పూని; పాండవ, హిత, కారి+ఐ= పాండవులకు మేలు చేయగోరేవాడై; కర్ణుని, కవచ, కుండలములు= కర్ణుడియొక్క కవచాన్ని కుండలాలను; మాయాప్రయోగమునన్= కపటంచేత; హరింపంగన్= అపహరించుటకు; తలఁచినన్= యోచించగా; ఆతనితలఁపు= దేవేంద్రుడి ఆలోచన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; జలజ+ఆప్తుఁడు= సూర్యుడు (పద్మాలకు హితుడు); ఒకనాఁడు= ఒకదినాన; వెలయన్= ఒప్పిదంగా; రాధేయునకున్= రాధకొడుకైన కర్ణుడికి; అది+ఎల్లన్= దేవేంద్రుడి కుట్ర నంతటిని; ఎఱిఁగింతున్= తెలుపుతాను; అని తలంచి= అని ఆలోచించి; లోకనుతుఁడు= జగత్తుచే ప్రస్తుతింపబడేవాడు - సూర్యుడు; బ్రాహ్మణ+ఆకారము= విప్రవేషం; ఒప్పంగన్= శోభిల్లేటట్లుగా; అతని+ఉన్న+ఎడకున్= అతడు (కర్ణుడు) ఉన్న చోటికి; అరుగుదెంచి; వచ్చి; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఆ కర్ణుతోడన్= ఆకర్ణుడితో; అభీష్టభంగి= ప్రియమైన విధం; తోఁపన్= ప్రస్ఫుటమయ్యేటట్లుగా; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాండవుల అరణ్యావాసంలో పంద్రెండవయేడు పూర్తికానున్న సమయంలో, ఇంద్రుడు పాండవులకు మేలు చేయగోరి కర్ణుడికవచకుండలాలను అపహరించాలని తలపోశాడు. ఇంద్రుడిఅభిప్రాయాన్ని తెలిసికొని, లోకబాంధవు డైన సూర్యుడు కర్ణుడికి ఆ విషయం తెలపాలని భావించి బ్రాహ్మణవేషం తాల్చి, కర్ణుడు ఏకాంతంగా ఉన్నచోటికి వచ్చి ఈ రీతిగా పలికాడు.

క. 'ఓకర్ణ! సుజనవినుత గు । ణాకల్ప! భవద్ధితార్థమై యొకకార్యం
బేకతమ చెప్ప వచ్చితిఁ । బ్రాకటముగ వినుము నాదు పలుకులు ప్రీతిన్. 284

ప్రతిపదార్థం: ఓకర్ణ!= ఓకర్ణుడా!; సుజనవినుత= మంచివారిచేత పొగడబడిన; గుణ+ఆకల్ప!= మంచిగుణాలు ఆభరణాలుగా కలవాడా!; భవత్+హిత+అర్థము+ఐ= నీయొక్క మేలుకొరకై; ఒక కార్యంబు= ఒక కర్తవ్యం; ఏకతము+అ= రహస్యంగా; చెప్పన్ వచ్చితిన్= చెప్పటంకొరకు వచ్చాను; నా+పలుకులు= నామాటలు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ప్రాకటముగన్= బాగా నీకు వ్యక్తం అయ్యేటట్లుగా; వినుము= ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: 'ఓకర్ణా! నీమేలు కోరేవాడినై నీతో ఒక ఆంతరంగికవిషయం ముచ్చటించటంకొరకు అరుగుదెంచాను. నా మాటలు సావధానంగా ఆలకించుము.

వ. పాండవపక్షపాతియై పాకశాసనుండు భవదీయంబు లైన కవచకుండలంబులు హరియింపంగోరి, నీవు బ్రాహ్మణప్రియుండ వనియును బ్రాహ్మణు లడిగిన నెయ్యదియైనను వంచనసేయ కొసంగుదు వనియును నెఱుంగుం గావునఁ, గపటబ్రాహ్మణుండై వచ్చి యడుగం గలవాఁడు; నీవును గవచకుండలంబు లీవలవదు; రత్నకాంచనప్రముఖంబు లయిన పదార్థంబులు సూపియుం బ్రార్థించియు మఱియు నెవ్విధంబున నైనం గడపి పుచ్చవలయు; నట్లుగాక వీని నతని కిచ్చితేని మృత్యువశంబునం బొందఁగలవాఁడవు. 285

ప్రతిపదార్థం: పాండవపక్షపాతి+ఐ= పాండునందనులయెడ విశేషమైన అభిమానం కలవాడై; పాకశాసనుండు= ఇంద్రుడు; భవదీయంబులు+ఐన= నీవైన; కవచకుండలంబులు= కవచాన్ని కుండలాలను; హరియింపన్+కోరి= కపటంగా సంగ్రహించదలచి;

నీవు= నీవు; బ్రాహ్మణప్రియుండవు+అనియును= విప్రులయెడ ప్రీతికలవాడవు అని; బ్రాహ్మణులు+అడిగినన్= విప్రులు అర్థిస్తే; ఏ+అదిఐనను= ఏది అయినప్పటికిని; వంచన+చేయక+ఒసంగుదువు+అనియును= మోసంచేయక చిత్తశుద్ధితో ఇస్తావు అనిన్నీ; ఎఱుంగున్+కావునన్= తెలియును కాబట్టి; కపట, బ్రాహ్మణుండు+ఐ= మాయావిప్రుడై; వచ్చి= అరుగుదెంచి; అడుగన్+కలవాఁడు= అర్థించగలవాడు; నీవును= నీవును; కవచకుండలంబులు= కవచాన్ని కుండలాలను; ఈఁవలవదు= ఇవ్వవద్దు; రత్న, కాంచన, ప్రముఖంబులు+అయిన= మణులు బంగారం మొదలైనవి; పదార్థంబులు= వస్తువులు; చూపియున్= ప్రదర్శించియు; ప్రార్థించియున్= వేడియు; మఱియున్= వెండియు; ఏ+విధంబునన్+ఐనన్= ఏరీతిగా నయినా; కడపి పుచ్చన్‌వలయున్= సమాధానపరచి పంపివేయాలి; అట్లు+కాక= ఆవిధంగా చేయక; వీనిన్= వీటిని (కవచకుండలాలను); అతనికిన్= వేషధారి అయిన విప్రుడికి, ఇంద్రుడికి; ఇచ్చితి(వి)+ఏనిన్= ఇచ్చావా; మృత్యు, వశంబునన్+పొందన్+కలవాఁడవు= మృత్యువుకు లోబడి ఉండేవాడవు ఔతావు (మరణిస్తావు).

తాత్పర్యం: పాండవులయెడ విశేషమైన అభిమానం గల దేవేంద్రుడు నీ కవచాన్ని కుండలాలను మోసం చేసి హరించగలడు. నీవు బ్రాహ్మణులయందు భక్తికలవాడవనీ; బ్రాహ్మణులు ఏది కోరినా వెనుదీయక చిత్తశుద్ధితో దానం చేస్తావనీ దేవేంద్రుడికి తెలియును కాబట్టి ఆతడు నీవద్దకు వేషధారిఅయిన విప్రుడుగా వస్తాడు. అతడికి నీవు నీకవచకుండలాల నీయవద్దు. మణులు బంగారం మున్నగునవి చూపించి ఆతడిని మభ్యపెట్టుము. ఏదోవిధంగా అతడిని బ్రతిమలాడి తప్పించుకొనుము. అంతేకాని నీ కవచకుండలాలను ఆతనికి ఇచ్చావా, నీవు మృత్యుముఖంలో దూరినట్లే సుమా, జాగ్రత్త!

చ. అమృతమయంబు సువ్వె సుగుణాకర! యిమ్మహనీయవస్తుయు
గ్మము; నివి యుండు నేనిఁ ద్రిజగంబులయందు నశేషశత్రులో
కమునకు నీవు వధ్యుఁడవు గావు, నిరంతరసౌఖ్యసాంద్రమో
దమున వెలుంగు; దే నిది హితంబుగఁ జెప్పితి మోసపోకుమీ!' 286

ప్రతిపదార్థం: సుగుణ+ఆకర!= మంచిగుణాలకు నెలవైనవాడా, ఓకర్ణా!; ఈ+మహనీయవస్తుయుగ్మమున్= గొప్పవైన ఈ రెండు వస్తువులును (కవచకుండలాలు); అమృతమయంబు+చువ్వె= అమృతంతో నిండినట్టివి సుమా; ఇవి= ఇవి (ఈ కవచకుండలాలు); ఉండున్+ఏనిన్= ఉంటే; త్రిజగంబుల+అందున్= మూడులోకాలలో; అశేష, శత్రు, లోకమునకున్= సమస్తమైన విరోధులసమూహానికి; నీవు= నీవు; వధ్యుఁడవు+కావు= చంపదగినవాడవు కావు; నిరంతర, సౌఖ్య, సాంద్ర, మోదమునన్= ఎల్లప్పుడూ అనుభవించే భోగాలచేత దట్టమైన సంతోషంతో; వెలుంగుదు= ప్రకాశిస్తావు; ఏన్= నేను; ఇది= ఈ మాట; హితంబుగన్= నీమేలును కోరి; చెప్పితిన్= వచించాను; మోసపోకుమీ= వంచనకు లోనుగాబోకుమా.

తాత్పర్యం: మంచిగుణాలకు నెలవైనవాడా, ఓకర్ణా!, నీకవచకుండలాలు గొప్పవస్తువులు, అమృతమయాలు! ఇవి ఉంటే, మూడులోకాలలోను శత్రుసమూహం నిన్ను చంపజాలదు. సహజకవచకుండలాలతో కూడిఉంటే నీవు ఎప్పుడూ సుఖశాంతులతో కూడిన సంతోషంతో వెలుగొందుతూ ఉంటావు. నీశ్రేయస్సు కోరి ఈ విషయం నేను నీకు చెప్పుతున్నాను. జాగ్రత్త. మోసపోవద్దు!'

క. అనిన విని సూతతనయుఁడు । వినయంబున నిట్టు లనియె 'విప్రాకారం
బున వచ్చిన వేల్పవు నీ । వనఘా! యెవ్వఁడవు? నాకు నానతి యీవే.' 287

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (విప్రుడు చెప్పగా); విని= ఆలకించి; సూతతనయుఁడు= సూతుడికొడుకు - కర్ణుడు; వినయంబుననన్= అణకువతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; 'అనఘా!= పాపరహితుడవైనవాడా (పుణ్యపురుషుడా!); విప్ర+ఆకారంబునన్= బ్రాహ్మణవేషం తాల్చి; వచ్చిన= అరుగుదెంచిన; వేల్పవు= దేవతవు; నీవు= నీవు; ఎవ్వఁడవు?= ఎవడవు; నాకున్= నాకు; ఆనతి= అనుజ్ఞ; ఈవే= దయచేసి ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: అని ఆ విప్రుడు వచించాడు; అంతట సూతుడికొడుకు కర్ణుడు అణకువతో ఇట్లా పలికాడు. 'పాపరహితుడా! నీవు సామాన్యబ్రాహ్మణుడవు కావు. నీవు దేవతామూర్తివి. అసలు నీవు ఏ వేల్పవో దయచేసి నాకు తెలుప ప్రార్థిస్తున్నాను.'

క. అనుడు నతఁ 'డేను సూర్యుఁడ । మనమున నీయందుఁ గలుగు మక్కువఁ గర్జం
బొనరఁగ నుపదేశింపఁగఁ । జనుదెంచితి' ననిన నతఁడు సంభ్రమ మొప్పన్. 288

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అని (కర్ణుడు) పల్కగా,; అతఁడు= ఆ వేషధారివిప్రుడు; 'ఏను= నేను; సూర్యుఁడన్= సూర్యుడను; మనమునన్= చిత్తంలో; నీయందున్+కలుగు, మక్కువన్= నీయందు ఉన్న ప్రేమచొప్పున; కర్జంబు= కర్తవ్యం; ఒనరఁగన్= ఒప్పిదంగా; ఉపదేశింపఁగన్= యోగ్యతతో కూడిన మాటలతో చెప్పటానికై; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; అనినన్= అని (సూర్యుడు) చెప్పగా; అతఁడు= అతడు, కర్ణుడు; సంభ్రమము= తత్తరపాటు; ఒప్పన్= శోభిల్లగా.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు పల్కగా సూర్యుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు: 'నేను సూర్యుడను సుమా! మనస్సులో నీమీద గల మిక్కిలి మక్కువచొప్పున నీకు కర్తవ్యాన్ని ఉపదేశించటానికై నీవద్దకు వచ్చాను.'ఆమాటలు విని కర్ణుడు తత్తరపాటుతో.

వ. అభివందనంబు సేసి, 'దేవా! దేవరవు నాకత్యంతహితుండ వగుటంజేసి కృతార్థుండనైతి; నింకొక్క విన్నపంబు సేసెద నవధరింపుము. 289

ప్రతిపదార్థం: అభివందనంబు+చేసి= వినయంతో నమస్కరించి; 'దేవా!= ప్రభూ!; దేవరవు= దైవమవు; నాకున్= నాకు; అత్యంత, హితుండవు+అగుటన్+చేసి= మిక్కుటంగా నాశ్రేయస్సును కోరేవాడవు కాబట్టి; కృతార్థుండను+ఐతిన్= ధన్యుఁడనయ్యాను; ఇంకన్+ఒక్క= ఇంకొక; విన్నపంబు= మనవి; చేసెదన్= చేస్తాను; అవధరింపుము= దయచేసి వినుము.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు నమస్కరించి ఇట్లా అన్నాడు. 'దేవా, నీవు వేల్పువు. నామీద అపారమైన కరుణ కలిగి ఉండటంచేతనే నాశ్రేయస్సును కోరేవాడ వగుటచేతనే నావద్దకు వచ్చావు. నేను ధన్యుడను. ఇంకొక విన్నపం ఉన్నది. దయచేసి సావధానంగా ఆలకించుము.

ఉ. భూసురకోటి వేఁడుటయుఁ బోఁడిగ ప్రాణము లైన నీగి నా
బాస; దినేశ! లోకమునఁ బ్రస్ఫుట మింతయు; నట్లు గాకయున్
వాసవుఁ డట్టె! న న్నడుగవచ్చుఁ బ్రియంపడి నాకు నొక్క బ్రాఁ
తే సురలోకవందిత! మదిం గవచంబును గుండలంబులున్. 290

ప్రతిపదార్థం: దిన+ఈశ= ఓ సూర్యభగవానుడా; భూసురకోటి= బ్రాహ్మణసమూహం; వేఁడుటయున్= ప్రార్థించటమున్నా; పోఁడిగన్= మనోహరంగా; ప్రాణములు+ఐనన్= అసువుల నైనను; ఈగి= దానం చేయటం; నాబాస= నాశపథం; లోకమునన్= జగత్తులో; ఇంతయున్= ఈవిషయం అంతయును; ప్రస్ఫుటము= తేటతెల్లం అయినట్టిది అందరికీ తెలిసినదే; అట్లు+కాకయున్= అంతమాత్రమే కాక; వాసవుఁడు+అట్టె= ఇంద్రుడు అంతటివాడే; నన్నున్= నన్ను; అడుగవచ్చున్= ప్రార్థించటానికై వస్తే; ప్రియంపడి= ప్రీతితో; సురలోకవందిత!= వేల్పులసమూహాలచేత నమస్కరించబడేవాడా!; ఓసూర్యభగవానుడా!; మదిన్= నాచిత్తంలో; కవచంబును కుండలంబులున్= కవచం కుండలాలున్నూ; నాకున్= నాకు; ఒక్క= ఒక; బ్రాఁతి+ఏ= (బ్రాఁతే) ఆసక్తి వీడలేని ప్రియమా? కాదు).

తాత్పర్యం: వేల్పులసమూహాలచేత ఆరాధించబడే ఓ సూర్యభగవానుడా!, బ్రాహ్మణులు అర్థిస్తే వెనుదీయక మనోహరఫణితిలో నా అసువులను సయితం సమర్పించగలను. ఇది నా ప్రతిజ్ఞ! ఈ విషయం లోకాని కంతటికి తేటతెల్లమే. అంతేకాక దేవేంద్రుడంతటివాడు వేడుకతో నావద్దకు 'దేహి' అని ప్రార్థించటానికే వస్తే, ఇక కవచకుండలాలు ప్రియములా? అవి నాకు తృణప్రాయాలు.

క. జగముల నెల్లను నిండిన । పొగడిత గడు వెలితి సేసి, పొల్లయొడలికై
తగవే జన్మవ్రత మిటు । దిగవిడువఁగ నేఁడు నాకుఁ ద్రిభువనదీపా! 291

ప్రతిపదార్థం: త్రిభువనదీపా!= మూడులోకాలను వెలుగొందజేసేవాడా, ఓ సూర్యదేవుడా!; జగములన్+ఎల్లను= అన్ని లోకాలలోను; నిండిన= సంపూర్ణంగా వ్యాపించిన; పొగడిత= ప్రశస్తి; కడున్= మిక్కిలి; వెలితి+చేసి= కొఱతకలిగించి; పొల్ల+ఒడలికిన్+ఐ= వ్యర్థమైన (శాశ్వతంకాని) శరీరంకొరకై; జన్మవ్రతము= యావజ్జీవితం దీక్షతో పరిపాలించేనోము; ఇటు= ఈరీతిగా; దిగవిడువఁగన్= త్రోసిపుచ్చటం; నేఁడు= ఈసమయంలో; నాకున్= నాకున్; తగవు+ఏ= పాడి అగునా (కాదు గదా).

తాత్పర్యం: మూడులోకాలను వెలుగొందజేసే ఓ సూర్యదేవా! అన్నిలోకాలలో వ్యాపించిన సత్కీర్తికి కొఱత కలిగించి, ఏమాత్రం విలువలేని ఈ పొల్లశరీరంకొరకై యావజ్జీవితం దీక్షతో పరిపాలించే నోమును నేడు నేను విడవటం పాడికాదు కదా.

విశేషం: (1) 'పొల్లఒడలికై' తనదానవ్రతాన్ని విడువజాలనని కర్ణుడు సూర్యభగవానుడితో ఖండితంగా ప్రకటించాడు. ఈవాక్యం కర్ణుడిశీలానికి గీటురాయి. (2) ఈఘట్టంలో ఎఱ్ఱన వ్రాసిన పద్యాలు సూక్ష్మదృష్టితో అనుశీలిస్తే పోతనమహాకవికి ఒజ్జబంతులైనవి. పోతన చిత్రించిన బలిచక్రవర్తి శీలం గమనించదగింది.

మ. మతిఁ గుంతీసుతపక్షపాతి యగుచున్ మాయాస్వరూపంబుతో
జితదైత్యుండు శతక్రతుండు నను భిక్షింపంగ నేతెంచు న
ట్టి తెఱంగైనఁ దదీయకీర్తియ చుమీ డిందుం; ద్రిలోకీసము
న్నతమై యొప్పు మదీయకీర్తి; యిదిసూ నాపుణ్య మెబ్భంగులన్. 292

ప్రతిపదార్థం: జితదైత్యుండు= రాక్షసులను జయించినవాడు; శతక్రతుండు= వందయజ్ఞాలను చేసినవాడు, దేవేంద్రుడు; మతిన్= చిత్తంలో; కుంతీసుతపక్షపాతి+అగుచున్= పాండవులయెడ అభిమానం కలవాడు ఔతూ, మాయాస్వరూపంబుతోన్= కపటవేషధారణతో; ననున్= నన్ను; భిక్షింపంగన్= యాచించటానికై; ఏతెంచునట్టి= అరుదెంచే; తెఱంగు+ఐనన్= రీతిఏర్పడితే; తదీయకీర్తి+అ= దేవేంద్రుడియొక్క యశస్సే; డిందున్= క్రిందిదౌతుంది; చుమీ= సుమా; మదీయకీర్తి= నాయశస్సు; త్రిలోకీ, సమ్+ఉన్నతము+ఐ= మూడులోకాలలో పైకి ఎక్కినదై; ఒప్పున్= శోభిల్లుతుంది; ఏ+భంగులన్= ఎన్నివిధాలుగా చూచినా; ఇది= (ఈ విధంగా దేవేంద్రుడు నాకడకు యాచకుడై రావటం); నాపుణ్యము= నాసుకృతం; చూ= సుమ్ము.

తాత్పర్యం: రాక్షసులను జయించినవాడు, నూరుయజ్ఞాలను చేసినవాడు అయిన దేవేంద్రుడు చిత్తంలో పాండవులయెడ పొడిదప్పిన అభిమానంతో మారువేషం తాల్చి నాకడకు యాచకుడై రావటమా? రానిమ్ము. అది ఆతనికీర్తికి మాత్రమే లోటు. అప్పుడు నాకీర్తి మూడులోకాలలో ఉన్నతంగా వెలుగొందుతుంది. ఏవిధంగా చూచినా ఇది నాసుకృతవిశేషమేకదా!

ఆ. **కీర్తి విడువఁజాలఁ; గీర్తితో మెలఁగంగఁ । జావు వచ్చెనేనిఁ జత్తుఁ; గాని**
జగములోన నెల్ల 'సడికంటెఁ జావు మే' । లనఁగఁ బరఁగు మాట యనఘ! వినవె? **293**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా, ఓ సూర్యుడా!; కీర్తిన్= యశస్సును; విడువన్+చాలన్= వదలిపెట్టజాలను; కీర్తితోన్= యశస్సుతో; మెలఁగంగన్= ప్రవర్తిల్లగా; చావు, వచ్చెన్+ఏనిన్= మరణం సంప్రాప్తించినప్పటికి; చత్తున్= చస్తాను; కాని= అంతేకాని; జగములోనన్+ఎల్లన్= లోకంలో అంతటా; సడికంటెన్= అపకీర్తికంటే; చావు= మరణం; మేలు= మంచిది; అనఁగన్+పరఁగుమాట= అనెడి సుభాషితం; వినవె= ఆలకించవా.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓసూర్యభగవానుడా! నేను యశస్సును విడనాడజాలను. పేరుప్రతిష్ఠలతో బ్రతికేటప్పుడు మరణం ప్రాప్తించినా నాకు సమ్మతమే. లోకంలో 'అపకీర్తికంటె మరణమే మేలు' అనే సుభాషితాన్ని వినలేదా?

ఉ. **'కీర్తియ యిచ్చుఁ బుణ్యగతిఁ; గీర్తియ తల్లియుఁబోలెఁ బ్రోచు; స**
త్కీర్తియ యాయువున్ సిరియుఁ; గీర్తివిహీనుఁడచూ శవంబు; దు
ష్కీర్తను నెల్లచేటులును గిట్టి హరించు' ననండె తొల్లి భ
క్తార్తిహరుండు నాఁబరఁగు నంబుజసూతి జగద్ధితంబుగన్. **294**

ప్రతిపదార్థం: కీర్తి+అ= యశస్సు మాత్రమే; పుణ్యగతిన్= సుకృతలోకాన్ని; ఇచ్చున్= ప్రసాదిస్తుంది; కీర్తి+అ= యశస్సుమాత్రమే; తల్లియున్+పోలెన్= జననివలె; ప్రోచున్= కాపాడుతుంది; సత్+కీర్తి+అ= మంచియశస్సే; ఆయువున్= ఆయుర్దాయం; సిరియున్= సంపదయున్నూ; కీర్తివిహీనుఁడు+అ= కీర్తి లేనివాడే; శవంబు= పీనుగు; చూ= చుమ్ము, సుమా; తొల్లి= పూర్వం; దుష్కీర్తనున్= చెడ్డకీర్తి కలవాడిని; ఎల్ల, చేటులును= అన్నికీడులును; కిట్టి= సమీపించి; హరించున్= నశింపచేస్తాయి; (అని); భక్త+ఆర్తి, హరుండు= భక్తుల దైన్యాన్ని హరించేవాడు; నాన్= అనగా; పరఁగు= ఒప్పు; అంబుజసూతి= బ్రహ్మదేవుడు; జగత్+హితంబుగన్= జగత్తుకు శ్రేయస్సు కలిగేటట్లుగా; అనండు+ఎ= అనలేదా.

తాత్పర్యం: 'కీర్తియే పుణ్యగతిని ప్రసాదిస్తుంది. కీర్తియే కన్నతల్లివలె కాపాడుతుంది. మంచికీర్తియే ఆయువు. కీర్తియే సంపద. కీర్తిలేనివాడు పీనుగే. అపయశస్సు కలవాడిని అన్నికీడులు ఆవహించి నశింపజేస్తా' యని పూర్వం భక్తుల దైన్యాన్ని పోగొట్టేవాడైన, బ్రహ్మదేవుడు ప్రవచించి ఉన్నాడుగదా. అది జగత్తుకు శ్రేయస్సుకలిగించే సుభాషితం.

సీ. **విప్రులు గడు నర్థి వేడినఁ గలిమిలోఁ । బొచ్చెంబు సేయక యిచ్చు టొకటి,**
బలితంపుఁబగతురఁ బరిమార్చు టొక్కటి, । దండియై యనిఁ జచ్చు టొండె నొకటి,
శరణాగతుని నెట్టి శత్రువు నైనను । గరుణించి చంపక కాచు టొకటి,
భామినీద్విజవృద్ధబాలాతురుల కైన । యాపద చెచ్చెరఁ బాపు టొకటి

ఆ. **యనఁగ నివి వ్రతంబులై చెల్లు నాకు; నిం । దొకటి తప్పెనేని వికలకీర్తి**
నగుదుఁ; గాన నిత్తు నఖిలమ్ము నెఱుఁగ నా । ఖండలునకుఁ గవచకుండలములు.' **295**

ప్రతిపదార్థం: విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; కడున్= మిక్కిలి, అర్థిన్= కోరికతో; వేడినన్= ప్రార్థించగా; కలిమిలోన్= (ఉన్న) సంపదలో; పొచ్చెంబు+చేయక= తక్కువచేయక; ఇచ్చుట= దానంచేయటం; ఒకటి= ఒకటి; బలితంపు+పగతురన్= బలవంతులైన శత్రువులను; పరిమార్చుట= సంహరించటం; ఒక్కటి= ఒకటి; అనిన్= యుద్ధంలో; దండి+ఐ= మేటిఅయి; చచ్చుట+ఒండెన్= మరణించటం కాని; ఒకటి= ఒకటి; శరణ+ఆగతునిన్= రక్షణ కోరి ఆశ్రయించినవాడిని; ఎట్టిశత్రువున్+ఐనను= ఎటువంటి విరోధిని అయినప్పటికిని; కరుణించి= దయచూపి; చంపక= సంహరించక; కాచుట= రక్షించటం; ఒకటి= ఒకటి; భామినీ, ద్విజ, వృద్ధ, బాల+ఆతురులకున్+ఐన= స్త్రీలకు బ్రాహ్మణులకు ముసలివారికి పిన్నలకు దీనులకు దాపురించిన; ఆపద= కష్టం; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; పాపుట= పోగొట్టటం; ఒకటి= ఒకటి; అనఁగన్= అనునట్టివి; ఇవి= పైనచెప్పినట్టివి; వ్రతంబులు+ఐ= నోములు అయి; నాకున్= నాకు; చెల్లున్= ఏర్పడినవి. ఇందున్= ఈ నోములలో; ఒకటి= ఒక్కటి అయినా; తప్పెనేనిన్= జరగకుండా తప్పితే; వికల, కీర్తిన్+అగుదున్= చెడినయశస్సు కలవాడనౌతాను; కానన్= కావున; అఖిలమ్మున్+ఎఱుఁగన్= అంతయును తెలియగా; ఆఖండలునకున్= దేవేంద్రుడికి; కవచకుండలములు= కవచాన్ని కుండలాలను; ఇత్తున్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ఇవి నేను పాటించే వ్రతాలు (ప్రతిజ్ఞలు). బ్రాహ్మణులు కోరి నన్నడిగితే నా కున్న సంపదలో తక్కువ చేయకుండా దానం చేయటం ఒకటి. బలవంతులైన శత్రువులను సంహరించటం మరొకటి. లేదా యుద్ధంలో వీరుడుగా మరణించటం ఇంకొకటి. పగవాడైనా శరణువేడితే చంపకుండా దయతో రక్షించటం మరింకొక్కటి. ఆడవారు కాని, బ్రాహ్మణులు కాని, ముసలివారు కాని, చిన్నవారు కాని, దీనులు కాని ఆపదలో చిక్కుకుంటే వారి ఆపదలను తొలగించటం మరొక్కటి. వీటిలో ఏ ఒక్కటి తప్పినా ముక్కలు చెక్కలైన కీర్తి కలవాడనౌతాను. కాబట్టి, ఇవన్నీ స్పష్టమయ్యేటట్లు ఇంద్రుడికి నాకవచకుండలాలను ఇచ్చివేస్తాను.'

వ. **అనినఁ గర్ణునకు సూర్యుం డిట్లనియె.** **296**

తాత్పర్యం: అనగా సూర్యుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'కడు నెయ్యురు హితముగఁ జె । ప్పెడు పలుకులు వినవు; గరము బేలవు; నీ వె**
క్కడ? బుద్ధితెరువు లెక్కడ? చెడక వినుము నీకుఁ దెలియఁ జెప్పెదఁ గర్ణా! **297**

ప్రతిపదార్థం: కర్ణా!= ఓకర్ణా!; కడున్= మిక్కిలి; నెయ్యురు= మిత్రులు; హితముగన్= శ్రేయస్సు కలిగేటట్లుగా; చెప్పెడుపలుకులు= చెప్పేమాటలు; వినవు= వినిపించుకోవు; కరము= మిక్కిలి; బేలవు= అమాయకుడవు; నీవు+ఎక్కడ?= నీవు ఎక్కడ; బుద్ధి తెరువులు= తెలివితో గూడిన తీరుతెన్నులు; ఎక్కడ?= ఎక్కడ; నీకున్= నీకు; తెలియన్+చెప్పెదన్= తెలిసేటట్లుగా వచిస్తాను; చెడక= చెడిపోకుండ; వినుము= నేను చెప్పినట్లు నడచుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ కర్ణా! నీ శ్రేయోభిలాషులు నీహితం కోరి చెప్పేమాటలు నీవు వినవు. నీవు మిక్కిలి అమాయకుడవు. నీవు ఎక్కడ? తెలివితేటలతో కూడిన తీరుతెన్నులు ఎక్కడ? నీకు నేను బాగుపడేమార్గం చెప్తున్నాను. నేను చెప్పినట్లు నడచుకొనుము. నీకు మేలు కలుగుతుంది.

క. **తనకుఁ దనయులకు సతులకు । జననీజనకులకు బంధుజనులకుఁ గీడొం**
దని తెరువునఁ గీర్తి గనినఁ । జనుఁగా కందఱును జెడుయశం బేమిటికిన్? **298**

ప్రతిపదార్థం: తనకున్= తనకును; తనయులకున్= పుత్రులకు; సతులకున్= భార్యలకు; జననీజనకులకున్= తలిదండ్రులకు; బంధు, జనులకున్= చుట్టాలకును; కీడు+ఒందని, తెరువునన్= హాని కలుగని మార్గాన; కీర్తి+కనినన్= యశస్సును ఆర్జిస్తే; చనున్+గాక= ఒప్పుతుంది కాని; అందఱును= ఎల్లరును; చెడు= కీడు పొందు; యశంబు= కీర్తి; ఏమిటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: తనకూ, తనపుత్రులకూ, తనభార్యలకూ, తనతలిదండ్రులకూ, చుట్టాలకూ; హాని కలుగనిమార్గంలో, యశస్సు నార్జించటం భావ్యమౌతుంది కాని అందరికి కీడు గలిగించే కీర్తి ఎందుకు?

ఉ. **కావున నీవు ప్రాణములు గావుము; కీర్తి యటుండనిమ్ము; నీ**
జీవిత మున్నఁ గీర్తి మఱి చేరదె; కీర్తి యనంగ నొక్కఁ డే
లా? వనితల్ దనూభవులు లక్ష్మలు బంధులు సార్వభౌమతే
జోవిభవంబు నిమ్మడరఁ జొప్పడుఁ బ్రాణ మొకండు గల్గినన్. **299**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఈవు= నీవు; ప్రాణములు= అసువులు; కావుము= రక్షించుకొనుము; కీర్తి+అటు+ఉండన్, ఇమ్ము= యశస్సును, అటువైపు ఉండనిమ్ము; నీజీవితము+ఉన్నన్= నీవు బ్రదికి ఉంటే; కీర్తి= యశస్సు; మఱి= మరల; చేరదు+ఎ= దగ్గరకు రాదా?; కీర్తి= యశస్సు; అనంగన్= అనగా; ఒక్కఁడు= ఒకటి మాత్రమే; ఏలా= ఎందుకు?; వనితల్= పడతులు; తనూభవులు= సంతానము; లక్ష్మలు= సంపదలు; బంధులు= చుట్టాలు; సార్వభౌమ, తేజస్+విభవంబున్= చక్రవర్తిత్వంవలన చేకూరే దేదీప్యమాన మైన కాంతి సంపదను, ఇమ్ము+అడరన్= ఇంపుశోభిల్లేటట్లుగా; ప్రాణము+ఒకండు= జీవం ఒకటి; కల్గినన్= ఉంటేనే; చొప్పడున్= అమరుతాయి.

తాత్పర్యం: కావున నీప్రథమకర్తవ్యం నీఅసువులను కాపాడుకొనటం. అసలు నీవు బ్రదికి ఉంటే నిన్ను కీర్తి చేరుతుంది. ఒక్కకీర్తిమాత్రమే చేరటం ఏమిటి? భార్యలు బిడ్డలు సంపదలు చుట్టాలు చక్రవర్తిత్వతేజస్సు ఎన్నిఅయినప్పటికి ప్రాణము లున్నప్పుడే ఇంపుసెంపులు శోభిల్లుతాయి.

క. **మృతుఁ డైన నరుఁడు వెస భ । స్మితుఁడై చనుఁగాక, కీర్తిమేలిమి గనునే?**
మృతదేహంబునకు నలం । కృతిఁ జేసినయట్ల మృతునికీర్తి తలంపన్. **300**

ప్రతిపదార్థం: మృతుఁడు+ఐనన్= మరణం చెందితే నరుఁడు= మనుజుడు; వెసన్= శీఘ్రంగా; భస్మితుఁడు+ఐ= బూడిదగా మారినవాడై; చనున్+కాక= పోవునేకాని; కీర్తి= యశస్సుయొక్క; మేలిమి+కనును+ఏ= గొప్పతనాన్ని పొందుతాడా; మృతునికీర్తి= మరణించినవాడియశస్సు; తలంపన్= యోచన చేయగా; మృతదేహంబునకున్= మరణించిన శరీరానికి, పీనుగుబడలికి; అలంకృతి+చేసిన+అట్లు+అ= అలంకారం చేసినట్లే సుమా.

తాత్పర్యం: మరణించినపిదప మానవుడు బూడిదగా మారిపోతాడు. మరి యశస్సు యొక్క గొప్పతనాన్ని స్వయంగా చూడలేడు. పొందలేడు. ఆలోచిస్తే, మరణించిన వాడి యశస్సు చచ్చినవాడి కళేబరానికి చేసిన అలంకారంవంటిదే సుమా!

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **నీవు నాకు నత్యంతభక్తుండ వగుటంజేసి భక్తజనరక్షణంబు గర్తవ్యం బగుట ని ట్లన్నియుం జెప్పవలసె; మఱియు దేవనిర్మితం బైన రహస్యం బొక్కటి గలదు; దాననసేసి నీయందు నాకు వాత్సల్యంబు**

మిగిలియుండు; నది యిప్పు డేను జెప్పఁ; బిదపఁ దనయంతన యెఱుఁగంబడు; నీకు నర్జుననకుం దెగని పగయై యుండు; మీకుఁ గయ్యంబు నయ్యెడు; నందు నీవు సహజకవచకుండలమండితుండ వగుటంజేసి యర్జునున కజేయుండ వయ్యెద; వట్లుంగాక వీనిం గోలుపోయితివేని యెంతయు దెప్పరం బగు' ననినం గర్ణుం డిట్లనియె; **301**

ప్రతిపదార్థం: నీవు= ఓకర్ణా; నాకున్= నాకు; అత్యంతభక్తుండవు= మిక్కిలి భక్తుడవు; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; భక్తజనరక్షణంబు= భక్తులను కాపాడటం; కర్తవ్యంబు+అగుటన్= చేయవలసిన ధర్మం కావున; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అన్నియున్= సమస్తమైన అంశాలను; చెప్పవలసెన్= వచించవలసివచ్చింది; మఱియున్= అంతమాత్రమే కాక; దేవనిర్మితంబు+ఐన= దేవతలచేత ఏర్పరచబడిన; రహస్యంబు+ఒక్కటి= గూఢవిషయం ఒకటి; కలదు= ఉన్నది; దానన్+అ+చేసి= దానిమూలాన (ఆ రహస్యం కారణంగా); నీయందున్= నీమీద; నాకున్= నాకు; వాత్సల్యంబు= అనురాగం; మిగిలి+ఉండున్= మిక్కుటంగా ఉంటుంది; అది= ఆరహస్యం; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; ఏను= నేను; చెప్పన్= వచించను; పిదపన్= పిమ్మట; తన+అంతన్+అ= దాని అంతట అదే; ఎఱుఁగన్+పడున్= వెల్లడిఔతుంది; నీకున్= నీకును; అర్జుననకున్; తెగని= తీరని; పగ+ఐ+ఉండున్= శత్రుత్వం ఏర్పడిఉంటుంది; మీకున్= మీఇరువురకు (నీకును అర్జునుడికిని); కయ్యంబున్= యుద్ధమును; అయ్యెడున్= జరుగుతుంది; అందున్= ఆయుద్ధంలో; ఈవు= నీవు; సహజ, కవచ, కుండల, మండితుండవు, అగుటన్+చేసి= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిన కవచకుండలాలతో వెలుగొందేవాడవు అగుటచేత; అర్జుననకున్; అజేయుండవు+అయ్యెదవు= గెలువశక్యంగాని వాడవు ఔతావు; అట్లున్+కాక= ఆ విధంగా కాక; వీనిన్ ఈసహజ కవచకుండలాలను; కోలుపోయితివి+ఏనిన్= పోగొట్టుకొన్నావా; ఎంతయున్= మిక్కుటమయిన; దెప్పరంబు+అగున్= ఆపద ఏర్పడుతుంది; అనినన్= అని (సూర్యుడు) చెప్పగా; కర్ణుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: నీవు నాకు గొప్పభక్తుడవు. భక్తులను కాపాడటం అవశ్యం నిర్వహించవలసిన ధర్మంగదా! అందుచేత నీకు అన్నిఅంశాలు వివరించి చెప్పవలసి వచ్చింది. అంతమాత్రమేకాక ఇందు ఒక దేవరహస్యం ఇమిడి ఉన్నది. ఆ రహస్యాన్ని ఇప్పుడు నీకు నేను చెప్పను. కాని అది దానంతట అదియే వెల్లడి కాగలదు. నీకున్నూ అర్జునుడికిన్నీ తీరనిపగ ఏర్పడి ఉంటుంది. మీకు యుద్ధం జరిగితీరుతుంది. ఆ యుద్ధంలో నీకు ప్రకృతిసిద్ధంగా లభించిన కవచకుండలాలు ఉండటంచేత నీవు అర్జునుడికి గెలువశక్యంగానివాడవు కాగలవు. అట్లుకాక నీవు కవచకుండలాలను కోలుపోతే నీకు మిక్కుటమైన ఆపద ఏర్పడుతుంది' అని సూర్యుడు చెప్పగా కర్ణుడు ఈవిధంగా సమాధాన మిచ్చాడు.

మ. **'కరుణామూర్తివి నీవు సంతతము భక్తశ్రీసమాధానత**
త్పరచిత్తుండవు గావునం గడఁగి నాపై మక్కువం బద్మినీ
వర! మే లానతి యిచ్చి తింకొకటి దేవా! నిన్నుఁ బ్రార్థించెదం;
గరుణన్ నా ప్రతికూలదుర్లపిత వాక్యంబుల్ సహింపం దగున్. **302**

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ప్రభూ!; పద్మినీవర!= తామరతీగకు వల్లభుడవైనవాడా, ఓ సూర్యభగవానుడా!; కరుణామూర్తివి= దయయే ఆకారంగా రూపొందినవాడవు; నీవు= నీవు; సంతతమున్= ఎల్లప్పుడును; భక్తశ్రీ సమాధాన, తద్+పర, చిత్తుండవు= నిన్ను ఆరాధించేవారికి శోభ కూర్చటంలోనే నిమగ్నమైన మనస్సు కలవాడవు; కావునన్= కాబట్టి; కడఁగి= పూనిక వహించి; నాపైన్= నామీద; మక్కువన్= వాత్సల్యం చొప్పున; మేలు= శ్రేయం; ఆనతి+ఇచ్చితి(వి)= దయతో చెప్పావు; ఇంకన్+ఒకటి=

ఇక ఒకటి; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రార్థించెదన్= కోరెదను; కరుణన్= దయతో; నాప్రతికూల, దుర్లపిత, వాక్యంబుల్= నేను చెప్పే ఎదురుమాటలు చెడ్డవి; సహింపన్+తగున్= ఓర్చుకొన తగును.

తాత్పర్యం: దేవా! పద్మినీవల్లభా! ఓ సూర్యభగవానుడా! నీవు మూర్తీభవించిన దయవు. ఎల్లప్పుడు భక్తుల మేలు కోరి వారికి శోభ చేకూర్చటంలోనే నిమగ్నమయిన మనస్సు కలవాడవు. నామీద వాత్సల్యం చొప్పున నాశ్రేయస్సునుగూర్చి నీవు దయతో హితోపదేశం చేశావు. అయినను నిన్ను ఇంకొకటి అర్థిస్తున్నాను. నీమాటకు ఎదురుచెప్పే నా దుర్భాషల్ని మన్నించ వేడికోలు.

క. **అనృతమున కెంత వెఱతును ၊ విను మంతకునకును నంత వెఱవ; మును వహిం**
చినవ్రతము విడిచి దుర్గతిఁ ၊ జనఁ జాలుదు నయ్య! నన్నుఁ జనునే మాన్పన్? 303

ప్రతిపదార్థం: అనృతమునకున్= అసత్యానికి; ఎంత వెఱతును= ఎంతగా భయపడతానో; వినుము= అవధరించుము; అంతకునకునున్= యముడికికూడ; అంత వెఱవన్= అంతగా భయపడను; మును= ఇంతకుముందు; వహించిన వ్రతమున్= పూనిన నోమును విడిచి; దుర్గతిన్= చెడుమార్గంలో; చనన్+చాలుదునయ్యా= నడువగలుగుదునా? (నడువలేను సుమా); నన్నున్= నన్ను; మాన్పన్+చనునే (ఆ వ్రతమునుండి); ఆపటం భావ్యమా? (భావ్యం కాదు);

తాత్పర్యం: దేవా! అవధరింపుము. అసత్యానికి భయపడినట్లుగా, నేను యముడికి కూడా భయపడను. ముందు పూనిన నోమును విడిచి ఇపుడు చెడుమార్గంలో నడువజాలను. నన్ను సద్వ్రతంనుండి మరల్చటం పాడికాదు.

వ. **అర్జునుండు దుర్జయుం డని చూడవలవదు, నీవును మదీయంబు లగు దివ్యాస్త్రంబు లెఱుంగుదు; జామదగ్న్యుండును ద్రోణుండును నాకు నొసంగినదివ్యాస్త్రంబు లల్పంబులు గావు, గావున నవశ్యంబును సమరంబున నమరరాజనందనుం దెగటార్పనోపుదు; నీ వింక నొండు దలంపక నాకు ననుజ్ఞ యి' మ్మనిన నొక్కింత విచారించి యాదేవుండు రాధేయున కి ట్లనియె.** 304

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు= అర్జునుడు; దుర్జయుండు+అని= గెలువరానివాడని; చూడన్వలవదు= తలపోయవద్దు; నీవును= నీవుకూడా; మదీయంబులు+అగు= నావైన; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతామహిమ గల ఆయుధాలు; ఎఱుంగుదు(వు)= తెలియుదువు; జామదగ్న్యుండును= జమదగ్నికొడుకు పరశురాముడున్నూ; ద్రోణుండును= ద్రోణుడున్నూ; నాకున్+ఒసంగిన= నాకు ఇచ్చిన; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతామహిమ కల బాణాలు; అల్పంబులు+కావు= తక్కువైనవి కావు; కావునన్= కాబట్టి; అవశ్యంబును= తప్పనిసరిగా; సమరంబునన్= యుద్ధంలో; అమరరాజనందనున్= దేవేంద్రుడికుమారుడిని-అర్జునుడిని; తెగటార్పన్+ఓపుదున్= సంహరించ జాలుదును; నీవు= నీవు; ఇంకన్= ఇక మీద; ఒండు+తలంపక= వేరొకటి ఆలోచించక; నాకున్= నాకు; అనుజ్ఞ+ఇమ్ము= ఆనతి దయచేయుము; అనినన్= అని (కర్ణుడు) వచించగా; ఒక్క+ఇంత= ఒకకొంత (తడవు); విచారించి= ఆలోచించి; ఆ దేవుండు= ఆ దేవుడు, సూర్యభగవానుడు; రాధేయునకున్= రాధకొడుకుకు - కర్ణునికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సూర్యదేవా! అర్జునుడు గెలువరానివాడని నిర్ణయించకుము. నా వద్దనున్న దివ్యాస్త్రాలను గూర్చి నీకు కూడా తెలియును. పరశురాముడు ద్రోణుడు నాకు ఇచ్చిన దివ్యాస్త్రాలు తక్కువ అయినవి కావు. కావున యుద్ధంలో నేను అర్జునుడిని సంహరించటం తథ్యం. నీవు వేరే ఆలోచనలు చేయక నన్ను ఆశీర్వదించుము' అని కర్ణుడు అన్నాడు. సూర్యుడు కొంతతడవు యోచించి కర్ణుడికి ఈవిధంగా చెప్పాడు.

సూర్యుఁడు గర్ణునితో నింద్రుచే శక్తిఁ గైకొను మని సెప్పుట (సం. 3-286-14)

తే. **'ఎల్లభంగుల నిశ్చయం బిదియ యేని ၊ వత్స! విను మింక నొక్కటి; వాసవునకుఁ**
గలదు దారుణంబును నమోఘంబు నైన ၊ శక్తి; యది నీకు నడుగుము సవినయముగ. 305

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= నాయనా కర్ణ!; ఎల్ల, భంగులన్= అన్నివిధాల; నిశ్చయంబు= నిర్ణయం; ఇది+అ= ఇదియే; ఏని= అయితే; ఇంకన్= ఇంక; ఒక్కటి= ఒకమాట; వినుము= ఆలకించుము; దారుణంబును= భయంకరమైనదిన్నీ; అమోఘంబును= బీరువోవనట్టిదిన్నీ; ఐన= ఐన; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధవిశేషం; వాసవునకున్= దేవేంద్రుడికి; కలదు= ఉన్నది; సవినయముగన్= నమ్రతతో; అది= ఆ శక్తి; నీకున్= నీకు (ఇమ్మని); అడుగుము= కోరుము.

తాత్పర్యం: 'నాయనా, కర్ణా! దేవేంద్రుడు అడిగితే కవచకుండలాలను దానం చేయటమే నీ కృతనిశ్చయం అయితే, ఇంకొక మాట చెప్పుతాను. వినుము. దేవేంద్రుడికడ తిరుగులేని భయంకరమైన ఆయుధవిశేషం ఒకటి ఉన్నది. దానిపేరు శక్తి. నీవు వినమ్రంగా ఆ శక్తిని అడిగి తీసికొనుము.

క. **తొలి తొలి బలసూదనుచేఁ ၊ జెలువుగ నాదివ్యశక్తి చేకొఱఁ గొని కుం**
డలములుఁ గవచంబును మఱి ၊ యలఘుమతీ! యిమ్ము భద్ర మగు నిట్లయినన్. 306

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతీ!= గొప్పబుద్ధి కలవాడా, కర్ణా!; తొలి తొలి= మొట్టమొదట; బలసూదనుచేన్= దేవేంద్రుడిచేతినుండి; చెలువుగన్= పొలుపుగ; ఆ దివ్యశక్తి= ఆ దివ్యమైన ఆయుధవిశేషం; చేకుఱన్+కొని= చేకూరేటట్లుగా పరిగ్రహించి; మఱి= పిదప; కుండలములు= కుండలాలు; కవచము= తనుత్రాణం; ఇమ్ము= ఒసంగుము; ఇట్లు+అయినన్= ఈ రీతిగా జరిగితే (శక్తిని నీవు గైకొంటే); భద్రము+అగున్= (నీకు) మేలు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: మేధావి అయిన ఓ కర్ణా! మొట్టమొదట ఆయుధవిశేషమైన ఆ దివ్యశక్తిని పరిగ్రహించి, పిదప నీకవచాన్ని కుండలాలను దేవేంద్రుడికి ఇమ్ము. అప్పుడు నీకు భద్రమౌతుంది.

ఉ. **వైరులఁ జంపి చంపి వెస వచ్చుఁ గరంబున కాజిలోన న**
ద్దారుణశక్తి వాసవుఁడు దానన తొల్లి సహస్రసంఖ్యలం
గ్రూరసురారిసంఘములఁ గూల్చె; మహాభుజ! నీకు నెమ్మి నా
ఘోరపు సాధనంబు దొరకొన్న నవశ్యము గెల్తు వైరులన్.' 307

ప్రతిపదార్థం: మహా+భుజ!= గొప్పపరాక్రమం కలవాడా!; ఆ+దారుణశక్తి= ఆ ఘోర 'శక్తి'; వైరులన్= శత్రువులను; చంపి, చంపి= పలుమారులు సంహరించి; వెసన్= శీఘ్రంగా; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; కరంబునకున్= చేతికి; వచ్చున్= అరుదెంచును; వాసవుఁడు= దేవేంద్రుడు; తొల్లి= పూర్వం; దానన్+అ= దానివలననే, ఆశక్తి అనే ఆయుధవిశేషంచేతనే; క్రూర, సుర+అరి, సంఘములన్= భయంకరులైన రాక్షసుల సమూహాలను; సహస్రసంఖ్యలన్= వేనకు వేలు; కూల్చెన్= సంహరించాడు; నీకున్= నీకు; ఆఘోరము+సాధనంబు= ఆ భయంకరమైన ఆయుధం; నెమ్మిన్= ఒప్పిదంగా; దొరకొన్నన్= లభించితే; వైరులన్= శత్రువులను; అవశ్యం= తప్పకుండా; గెల్తు(వు)= జయించగలవు.

తాత్పర్యం: ఆ భయంకరమైన ఆయుధవిశేషం 'శక్తి' యుద్ధంలో శత్రువులను పలుమారులు సంహరించి శీఘ్రంగా మరల మరల చేతికి చేరుతూ ఉంటుంది; ఆ ఆయుధంచేత పూర్వం వేనకువేలమంది భయంకరరాక్షసులను

దేవేంద్రుడు సంహరించి ఉన్నాడు. పరాక్రమవంతుడ వైన ఓకర్ణా! నీకు ఆ భయంకరమైన ఆయుధం 'శక్తి' లభిస్తే శత్రువులను సులువుగా జయించగలవు'.

వ. అని చెప్పి కమలహితుం డంతర్హితుం డయ్యెఁ; కర్ణుండును వాసవురాక కెదురుసూచుచుండె; ననిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 308

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వచించి; కమలహితుండు= సూర్యుడు; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= అదృశ్యుడు అయ్యాడు; కర్ణుండును; వాసవురాకకున్= దేవేంద్రుడి ఆగమనానికి; ఎదురుచూచుచున్+ఉండెన్= నిరీక్షిస్తూ ఉన్నాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి సూర్యుడు అంతర్ధానం చెందాడు. కర్ణుడు దేవేంద్రుడిరాకకై నిరీక్షిస్తూ ఉన్నాడు - అని చెప్పగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

మధురాక్కర

'కలదు దేవగుహ్యం బని కమలబాంధవుఁడు గర్ణుఁ
బలికె నని చెప్పి; తది యెద్ది? బలియుఁ డా సూతజుండు
లలితకవచంబు మణికుండలములు నెమ్మెయిఁ బడసె?
వెలయ నివ్విధమంతయు వివరింపవలయు నాకు.' 309

ప్రతిపదార్థం: కమలబాంధవుఁడు= సూర్యుడు; దేహగుహ్యంబు= దేవతలకు సంబంధించిన రహస్యం; కలదు= ఉన్నది; అని= అంటూ; కర్ణున్= కర్ణుడితో; పలికెన్= చెప్పాడు; అని చెప్పితి(వి)= అని చెప్పావు; అది= (ఆ దేవరహస్యం); ఎద్ది= ఏది?; బలియుఁడు= బలవంతుడు; ఆ సూతజుండు= ఆ సూతుడికొడుకు-కర్ణుడు; లలితకవచంబు= మనోహరమైన తనుత్రాణం; మణికుండలములున్= మణులతో పొదగబడిన చెవిపోగులు; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; పడసెన్?= పొందాడు?; ఈ+విధము+అంతయున్= ఈరీతి సమస్తం; వెలయన్= ప్రస్ఫుటం అయ్యేటట్లుగా; నాకున్= నాకు; వివరింపన్వలయున్= విస్తరించి తెలుపవలెను.

తాత్పర్యం: ఏదో దేవరహస్యం కలదని కర్ణుడితో సూర్యుడు చెప్పి ఉన్నాడని నీవు చెప్పావు. ఆ రహస్యం ఏది? బలవంతుడైన ఆ సూతసుతుడు కర్ణుడు ఆ కవచకుండలాలను ఏవిధంగా సంపాదించాడు? ఈ విషయాలను తేటతెల్లంగా నాకు తెలుపగోరుతాను.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆరణ్యం: 6-352 విశేషాంశం.

వ. అనిన వైశంపాయనుం 'డదియంతయుం జెప్పెద విను' మని యిట్లనియెఁ; దొల్లి కుంతిభోజు నింటికి దుర్వాసుం డతిథియై వచ్చి వానిచేత సత్కృతుండై 'నాకు నీయింటఁ గొంతకాలంబు వసియింప నిష్టం బైనది; నాయున్నంత కాలంబును నీవును నీయనుచరులును నిర్వ్యాజం బగు భక్తి సేయవలయు; ని ట్లోపుదే?' యనుటయు నొడంబడి యతండు దన కూఁతుం బృథ యను కన్యం బిలిచి యమ్మహామునిం జూపి. 310

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (జనమేజయుడు) పల్కగా; వైశంపాయనుండు; అది= (ఆకథ); అంతయున్= సమస్తం; (ఆ దేవరహస్యగాథను); చెప్పెదన్= తెలుపుతాను; వినుము= ఆలకించుము; అని= అని వచించి; ఇట్లు+అనియెన్; తొల్లి= పూర్వం; కుంతిభోజు+ఇంటికిన్= కుంతిభోజుడి గృహానికి; దుర్వాసుండు; అతిథి+ఐ= అతిథియై వచ్చి= అరుగుదెంచి; వానిచేతన్= కుంతిభోజుడిచేత; సత్కృతుండు+ఐ= సమ్మానించబడినవాడై; నాకున్= నాకు; నీయింటన్= ఓ కుంతిభోజమహారాజా నీ గృహంలో; కొంతకాలంబు= కొన్నినాళ్లు; వసియింపన్= నివసించాలని; ఇష్టంబు+ఐనది= కోరిక కలిగింది; నా+ఉన్న+అంత, కాలంబును= నేను ఉన్న సమయంమేరకు; నీవును= నీవున్నూ; నీ+అనుచరులును= నీ సేవకులున్నూ; నిర్వ్యాజంబు+అగు= సహజమైన (ఎట్టికారణాలు లేకుండగా); భక్తి+చేయవలయున్= పూజ్యభావం చూపాలి; ఇట్లు+ఓపుదు(వు)+ఏ?= ఈరీతిగా నీవు చేయగలవా?; అనుటయున్= అని అనగానే; అతండు= అతడు, కుంతిభోజుడు; ఒడంబడి= అంగీకరించి; తనకూఁతున్= తన పుత్రికను; పృథ+అను, కన్యన్= పృథ అనే పేరుకల పెండ్లికానిది అయిన లేత జవరాలను; పిలిచి= దగ్గరకు రప్పించి; ఆ, మహా+మునిన్+చూపి= ఆ మహానుభావుడిని చూపి.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు అడుగగా- వైశంపాయనుడు, 'దాని నంతటిని సవిస్తరంగా చెప్పగలను; ఆలకించుము' అని ఈ విధంగా పలికాడు: పూర్వం కుంతిభోజుడిగృహానికి దుర్వాసమహర్షి అతిథిగా ఏతెంచాడు. కుంతిభోజుడు ఆ మునిని పూజించాడు. దుర్వాసుడు, 'ఓమహారాజా! నాకు నీ గృహంలో కొన్నినాళ్లు నివసించవలెనని కోరిక కలిగింది. నేను ఉన్నంతకాలం నీవున్నూ నీ సేవకులున్నూ ఎట్టి ప్రతిఫలాన్ని ఆశించకుండా సహనంతో నాకు పరిచర్య చేయగలరా? చెప్పుము' అని అడిగాడు. అందుకు కుంతిభోజుడు సమ్మతించి, తన పుత్రిక, పెండ్లికాని బాలను పృథ అనే కన్యకను పిలిచి ఆ మహామునిని చూపి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) కుంతిభోజుడు పృథను పెంచుకొనిన యాదవభూపతి. (2) అతిథి- తిథివారనక్షత్రాలు లేకుండ పయనించే బాటసారి అని మొట్టమొదటి అర్థం. తదుపరి- అతిథి అనగా స్వాగతసత్కారాలను కోరి గృహస్థులను చేరే బాటసారి - అనే అర్థం ఏర్పడింది. గృహస్థుల ఆహ్వానంచొప్పున వచ్చినవాడు 'అతిథి' అని - ఆహ్వానం లేకుండ వచ్చేవాడు 'అభ్యాగతుడు' అనే వివక్ష ఏర్పడింది. భారతీయసంస్కృతిలో గృహస్థులకు అతిథిపూజ, అభ్యాగతసేవ ప్రాముఖ్యాన్ని వహించాయి. "అతిథిదేవోభవ" - "అభ్యాగతఃస్వయంవిష్ణుః" అనే సుభాషితాలు ప్రాచీన భారతీయసంస్కృతిలో అభ్యాగతులకు అతిథులకు గల ప్రాముఖ్యాన్ని వెల్లడిస్తున్నవి. (3) దుర్వాసుడు- శీఘ్రకోపనుడుగా పౌరాణికవాఙ్మయంలో సుప్రసిద్ధుడైన ఋషివరేణ్యుడు.

ఉ. 'దేవసమానుఁ డీ ధరణిదేవుఁడు; వేడుక మద్గృహంబునం
దా వసియింపఁ గోరుటయు, దానికి నేనును నియ్యకొంటి, నిం
దీవరనేత్ర! నీవుఁ గడుధీరవు, సద్వినయోపచారసం
భావితవృత్త; వట్లగుట భక్తి భజింపుము బ్రాహ్మణోత్తమున్. 311

ప్రతిపదార్థం: ఇందీవరనేత్ర!= నల్లకలువల వంటి కన్నులు కలదానా, ఓపృథాకుమారీ!; ఈ ధరణిదేవుఁడు= ఈబ్రాహ్మణుఁడు; దేవసమానుఁడు= దేవతలతో సమానుడు; వేడుకన్= ప్రీతితో; మత్+గృహంబునన్= మనయింటిలో; తాన్= తాను; వసియింపన్+కోరుటయున్= ఉండవలెనని ఆశించటం; దానికిన్= అందుకు; నేనునున్= నేనున్నూ; ఇయ్యకొంటిన్= సమ్మతించాను; నీవున్= నీవు; కడున్= మిక్కిలి; ధీరవు= ధైర్యవంతురాలవు; సత్+వినయ+ఉపచార, సంభావితవృత్తవు= మంచి నమ్రతతో కూడిన పరిచర్య చేయటానికి ఆలోచించే శీలం కలదానవు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; బ్రాహ్మణ+ఉత్తమున్= విప్రులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని, దుర్వాసుడిని; భజింపుము= సేవించుము.

తాత్పర్యం: ఈ బ్రాహ్మణుడు దేవతలతో సరితూగకలవాడు. ప్రీతితో మనగృహంలో నివసించటానికై కోరాడు. నేను గూడ సమ్మతించాను. నల్లకలువలవంటి నేత్రాలు గలదానా! ఓపృథాకుమారీ!; నీవు మిక్కిలి ధైర్యవంతురాలవు. అణకువతో పరిచర్యచేయగల అభిరుచి అభినివేశం కలదానవు. విప్రులలో శ్రేష్ఠుడైన ఈ దుర్వాసమహర్షినిసేవించుము.

క. **ఇతఁ డెత్తఱి నెయ్యది స । మ్మతిఁ గోరిన నది ఘటించి మచ్చిక నిడి తో**
షితుఁ జేయు మిమ్మహాత్ముని । మతి యలుగక యుండవలయు మానిని! యెపుడున్. **312**

ప్రతిపదార్థం: మానిని!= అభిమానం కలదానా, ఓపృథాకుమారీ!; ఇతఁడు= ఈ దుర్వాసుడు; ఏతఱిన్= ఏవేళను; ఎయ్యది= (ఏ+అది)= దేనిని; కోరినన్= వాంఛిస్తే; అది= ఆ కోరిక; ఘటించి= సమకూర్చి; మచ్చికన్+ఇడి= ప్రీతితో ఒసంగి; తోషితున్+చేయుము= సంతృప్తి నందినవాడినిగా చేయుము; ఈ+మహా+ఆత్ముని, మతి= ఈమహానుభావుడియొక్క మనస్సు; ఎపుడున్= ఎప్పుడును, అలుగక ఉండన్‌వలయున్= కోపం చెందక ఉండవలయును.

తాత్పర్యం: ఓ పృథాకుమారీ! ఈ మహానుభావుడు, ఏ సమయంలో ఏ కోరిక కోరితే ఆ కోరికను వెంటనే తీర్చుము. సదా ఆతడు సంతృప్తి చెంది ఉండేటట్లుగా చూడుము. ఆతడు కోపించకూడదు సుమా.

ఆ. **వినుము విప్రవరులు వెడవెడఁ గినిసిరే । నియును ధరణి యెల్ల నీఱు సేయఁ**
జాలుదురు తపఃప్రశస్తులు దుర్వార । తేజు లెందు నధికధీరమతులు. **313**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; తపఃప్రశస్తులు= (తపస్+ప్రశస్తులు=) తపస్సుచేయటంచేత గొప్పవారు; దుర్వార, తేజులు= వారించుటకు శక్యం కాని తేజస్సు కలవారు; ఎందున్= ఎచటనైనను; అధిక, ధీరమతులు= మిక్కుటమైన ధైర్యంతో కూడిన బుద్ధికలవారు అగు, విప్రవరులు= బ్రాహ్మణోత్తములు; వెడవెడన్= కొంచెముగా నైనా; కినిసిరి+ఏనియును= కోపగిస్తే చాలు; ధరణి+ఎల్లన్= భూమిని అంతటిని; నీఱు+చేయన్+చాలుదురు= బూడిద చేయ జాలుదురు;

తాత్పర్యం: సావధానంగా ఆలకించుము. లేశమాత్రమైనా విప్రవరులు ఆగ్రహంచెందితే ఈభూగోళం సమస్తాన్ని బూడిదచేయగలశక్తి కలవారు. వారు తపస్సు చేయటంచేత గొప్పవారు; వారించటానికి వీలులేని తేజస్సు కలవారు; మిక్కుటమైన ధైర్యంతో కూడిన తెలివితేటలు కలవారు.

క. **భూదేవపరాభవమునఁ । గాదే వాతాపిదండక ప్రభృతులు పెం**
పేది చెడిరి; భూదేవస । మాదరమునఁ గాదె బ్రదికినవి యిజ్జగముల్. **314**

ప్రతిపదార్థం: భూదేవపరాభవమునన్+కాదు+ఏ= బ్రాహ్మణులను అవమానించటంచేతనే కదా; వాతాపి, దండక, ప్రభృతులు= వాతాపి, దండకుడు మున్నగువారు; పెంపు+ఏది= ఔన్నత్యం తరిగి; చెడిరి= నశించారు; ఈ+జగముల్= ఈ లోకాలు; భూదేవ, సమ్+ఆదరమునన్+కాదె= బ్రాహ్మణులను బాగా ఆదరించటంచేతనే కదా; బ్రదికినవి= జీవించాయి.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులను అవమానించటంచేతనే కదా వాతాపి దండకుడు మున్నగువారు తమఔన్నత్యాన్ని కోలుపోయి నశించారు. బ్రాహ్మణులను ఆదరించటంచేతనేకదా ఈ లోకాలు బ్రదికాయి.

విశేషం: (1) అగస్త్యమహాముని ఇల్వలుడి ఆతిథ్యం స్వీకరించి అతడు 'వాతాపి' అనే తన తమ్ముడిని చంపి నరమాంసాన్ని వడ్డించగా, గ్రహించి వాతాపిని జీర్ణంచేసికొన్నాడు. ఇల్వలుడు తమ్ముడిని సంహరించి నరమాంసాన్ని తెలియని అతిథులకు

వడ్డించి వారు ఆరగించిన పిదప 'వాతాపీ'! రమ్మ' అని పిలిచేవాడట. అతిథిపొట్ట చీల్చుకొని పునరుజ్జీవితుడై వాతాపి బయల్వెడలేవాడట. పిదవ ఇరువురు అన్నదమ్ములును - అతిథిమాంసాన్ని కమ్మగా భుజించేవారట. ఈ పన్నాగం అగస్తమహర్షిదగ్గర పారలేదు.

సీ. **పసిబిడ్డ వయ్యును బడఁతి! నీ వెంతయు । గుణవంతురాలవు గురులయందుఁ**
బెద్దలయందును బృథివీసురులయందుఁ । గడుభక్తి సేయుదు కమలనయన!
బంధులుఁ జెలులు సంబంధిజనంబులుఁ । బురమువారలు నంతిపురమువారుఁ
బూఁబోఁడి! నిను నెమ్మిఁ బొగడనివారు లే; । రేమని వర్ణింతు నేను నిన్ను?

తే. **యదుకులంబునఁ బుట్టి యత్యంతసౌఖ్య । మమరఁ బెరిఁగితి నాపుత్త్రి వై, త్రిలోక**
సుందరము రూపు, ప్రాయంబు సొంపు, నిట్టి । దిచ్చరిత్రంబు సతులకు నెందుఁ గలదు? **315**

ప్రతిపదార్థం: పడఁతి= ఓపృథా దేవీ!; నీవు= నీవు; పసిబిడ్డవు+అయ్యును= చిన్నపిల్లవు అయినను; ఎంతయున్= మిక్కిలి; గుణవంతురాలవు= మంచిగుణాలు కలిగినదానవు; కమలనయన!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా, పృథాకుమారీ!; గురుల, అందున్= ఒజ్జలపట్ల; పెద్దల, అందును= వయసుమళ్ళినవారిపట్లను; పృథివీసురుల, అందున్= బ్రాహ్మణులపట్ల; కడున్= మిక్కిలి; భక్తి+చేయుదు(వు)= పూజ్యభావాన్ని చూపుతావు; పూఁబోఁడి= పువ్వువలె మనోహరమైన దేహంకలదానా!; బంధులున్= చుట్టాలూ; చెలులున్= సఖులూ; సంబంధిజనంబులున్= కావలసినవారును; పురమువారలున్= పౌరులూ, అంతిపురమువారున్= అంతఃపురంలోనివారున్నూ; నినున్= నిన్ను; నెమ్మిన్= అనురాగంతో; పొగడనివారు= ప్రశంసించనివారు; లేరు= లేరు; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి+అని, వర్ణింతున్= నిన్ను ఏవిధంగా పొగడగలను; యదుకులంబునన్= యాదవవంశంలో పుట్టి= ఉద్భవించి; అత్యంతసౌఖ్యము= గొప్పభోగం; అమరన్= విలసిల్లగా; నాపుత్త్రివి+ఐ= నా కూతురువై; పెరిఁగితి(వి)= అభివృద్ధి చెందావు; రూపు= నీ రూపము; ప్రాయంబు= వయసు; సొంపు= శోభ; త్రిలోకసుందరము= మూడులోకాలలోను సుందరమైనది; ఇట్టిది= ఇటువంటిదైన; ఈ+చరిత్రంబు= ఈ నడవడిక; సతులకున్= ఆడువారికి; ఎందున్= ఎక్కడ; కలదు?= ఉన్నది?

తాత్పర్యం: ఓ పృథాకుమారీ! నీవు వయసున చిన్నపిల్లవే కాని, గొప్పగుణాలు కలదానవు. ఒజ్జలయందు పెద్దలయందు బ్రాహ్మణులయందు మిక్కిలిపూజ్యభావం చూపుతుంటావు. పద్మాలవంటికన్నులుకలదానా! చుట్టాలు నెచ్చెలులు పరిజనాలు నగరంలోనివారు, నగరిలోపలివారు నిన్ను ప్రశంసించనివారు లేరు. పూవువలె సుకుమారమైన శరీరం కలదానా!, నేను నిన్ను ఏరీతిగా అభినందించగలను? యాదవవంశంలో జన్మించి నాపుత్రికవై నీవు సకలభోగభాగ్యాలతోనూ పెరిగావు. త్రిలోకసుందరమైనది నీరూపం. లేజవ్వనపు సొగసుతో ఒయ్యార మొలికెడి ఇట్టిచరిత్ర ఆడుపిల్లలలో ఎచట కన్పిస్తుంది?

విశేషం: నీ చరిత్రంబు సతులకు నెందుగలదు? - అకాడమీ ప్రతిలోని ఈ పాదంలో యతి భంగం జరిగింది, అందుచేత తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం ప్రతిలోను, రామా అండ్ కో వారి ప్రతిలోను ఉన్న "ఇచ్చరిత్రంబు సతులకు నెందుగలదు?" అనే పాఠం స్వీకరించబడింది.

వ. **నీగౌరవం బంతయు నెఱింగి కాదె వహ్నిసమానుండైన యీ మహాముని నారాధించుటకు నీయందు భారం బెక్కించెద; నీవును దర్పంబును నహంకారంబును దూరంబున నిడి యిప్పుణ్యపురుషుం బరితుష్టుం జేసి కృతార్థతం బొందు' మనిన నక్కన్య యి ట్లనియె.** **316**

ప్రతిపదార్థం: నీగౌరవంబు+అంతయున్= నీగొప్పతనాన్ని సమస్తమున్నూ; ఎఱింగి+కాదు+ఎ= తెలిసియే కదా; వహ్ని, సమానుండు+ఐన= నిప్పుతో తుల్యుడైన; ఈ మహామునిన్= ఈ మహర్షిని; ఆరాధించుటకున్= అర్చించటానికి, సపర్యచేయటానికి; నీయందున్= నీమీద; భారంబు= బరువు; ఎక్కించెదన్= మోపెదను; నీవును= నీవున్నూ; దర్పంబును= గర్వంబును; అహంకారంబును= స్వాతిశయాన్ని; దూరంబునన్+ఇడి= దవ్వుల పెట్టి; ఈ+పుణ్య, పురుషున్+పరితుష్టున్+చేసి= ఈ పుణ్యాత్ముడిని సంతోషించిన వాడినిగా ఒనర్చి; కృతార్థతన్+పొందుము= ధన్యత్వాన్ని అనుభవించుము; అనినన్= అని (కుంతిభోజుడు) చెప్పగా; ఆ+కన్య= పృథాకుమారి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'ఓపృథాకుమారీ! నీకు నీగొప్పతనం చాకచక్యాలు అనుభవామ్రేడితాలు. అందుచేతనే నిప్పుతో తుల్యుడైన ఈ మహర్షిని అర్చించి శుశ్రూషసల్పటానికై నిన్ను ఎన్నికచేసి ఆ భారాన్నంతటినీ నీపై మోపాను. నీవు గర్వాన్నీ స్వాతిశయాన్నీ సంపూర్ణంగా విడనాడి ఈ మహానుభావు డైన దుర్వాసుడిని సంతోషింపచేసి నీవు ధన్యురాలవు కమ్ము' అని కుంతిభోజుడు చెప్పగా ఆ కన్య పృథాకుమారి ఇట్లా బదులు పలికింది.

ఉ. **'కోరుదు నేను విప్రతతిఁ గొల్వఁగ నెప్పుడు నాత్మలోన; నా**
కోరినకోర్కి నేఁడు దలకూడె; నరేశ్వర! యట్లుఁ గాక నీ
కోరినయట్టి యవ్విధము గోరి యొనర్చుట నాదుభాగ్యసం
భారము గాదె! యూఱడుము భారము నాపయిఁ బెట్టి నెమ్మదిన్.' **317**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర!= రాజా, ఓకుంతిభోజమహారాజా!; విప్రతతిన్= బ్రాహ్మణుల సమూహాన్ని; కొల్వఁగన్= సేవచేయటానికి; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఆత్మలోనన్= మనస్సులో; ఏను= నేను; కోరుదున్= ఆకాంక్షిస్తాను; నాకోరినకోర్కి= నేను కోరినట్టికోరిక; నేఁడు= ఈ రోజున; తలకూడెన్= సమకూరింది; అట్లున్+కాక= అట్లుకానిచో; నీకోరిన+అట్టి= నీవు అభిలషించిన; ఆ+విధము= ఆ రీతి; కోరి= మనసుపడి; ఒనర్చుట= చేయటం, నా+భాగ్య సంభారము+కాదు+ఎ= నాయొక్క అదృష్టయోగ భారంకాదా; భారమున్= బరువును, నాపయిన్+పెట్టి= నామీద మోపి; నెమ్మదిన్= (నెఱ+మదిన్=) నిండుచిత్తంతో; ఊఱడుము= విశ్రాంతి నందుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ కుంతిభోజమహారాజా! బ్రాహ్మణులకు పరిచర్యచేయవలెనని ఎల్లప్పుడూ నేను నామదిలో ఉవ్విళ్ళూరుతుంటాను. ఈ నాటికి నాచిరకాలవాంఛ ఈడేరింది. అట్లుగాకపోయినా నీవు అభిలషించిన రీతిగా పూని అట్టిపనిని నెరవేర్చగలగటం నా అదృష్టయోగం కదా! బరువు నామీద మోపి, తండ్రీ! నీవూ ఊరటచెందుము'.

వ. **అనిన సంతసిల్లి కుంతిభోజుండు దుర్వాసున కక్కన్నియం జూపి యి ట్లనియె.** **318**

తాత్పర్యం: అనగా విని కుంతిభోజుడు సంతోషించి, దుర్వాసుడికి ఆ కన్యను చూపి ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'ఈ పిన్నది నాకూఁతురు । తాపసజనముఖ్య! మిమ్ముఁ దాఁ గొలువంగా**
నోపుదు నని పూనెం బసి । పాపసుఁడీ! కినుక లేక పని గొనవలయున్. **319**

ప్రతిపదార్థం: ఈ పిన్నది= ఈ చిన్నది; నాకూఁతురు= నా పుత్రిక; తాపసజనముఖ్య= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడా! ఓ దుర్వాస మహర్షీ; తాన్= తనంతట తాను; మిమ్మున్= మిమ్ము; కొలువంగాన్+ఓపుదున్+అని= సేవించజాలుదు నని; పూనెన్= పూనుకొన్నది; పసిపాప+చుఁడీ= ఈమె మిక్కిలి చిన్నపిల్ల సుమా; కినుక లేక= కోపం లేకుండా; పని, కొనవలయున్= సేవ చేయించుకొనవలెను.

తాత్పర్యం: 'ఋషివరేణ్యులలో ముఖ్యుడవైన దుర్వాసమహామునీ! ఈ కన్యక కడుపసిబిడ్డ; నాకూతురు. ఈమె తనంతట తానై తమకు పరిచర్య చేయగలనని ముందుకు వచ్చింది. తాము కరుణతో కినుక లేకుండా ఆమె సపర్యల నందుకొన ప్రార్థన.

కుంతి దుర్వాసునకుఁ బరిచర్య సేయుట (సం. 3-288-12)

చ. **ఎఱుఁగక తప్పుగా మెలఁగె నేనియు దానికి సైఁచి నేరుపుల్**
గఱపి ప్రియంబుతోఁ గొలువు గైకొనఁగాఁ దగు మీకు; బాలురుం
దెఱవలు వృద్ధులుం దమకుఁ దెల్లము దప్పులు సేసిరేనియున్
మఱతురుగాని యల్గరు సమగ్రశమాన్వితు లైన తాపసుల్. **320**

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుఁగక= తెలియక; తప్పుగాన్= దోషంగా; మెలఁగెన్+ఏనియున్= ప్రవర్తించినప్పటికి; దానికిన్ సైఁచి= అందుకు సహించి; నేరుపుల్; కఱపి= సమర్థతలను బోధించి; ప్రియంబుతోన్= ప్రీతితో; కొలువు+కైకొనన్+కాన్= సేవలు స్వీకరించటం; మీకున్= మీకు; తగున్= ఒప్పుతుంది; బాలురున్= చిన్నపిల్లలును; తెఱవలున్= ఆడువారును, వృద్ధులున్= ముసలివారు; తమకున్+తెల్లము= తమకు తెలిసిన విషయమే కదా!; తప్పులు= దోషాలు; చేసిరి+ఏనియున్= సలిపినప్పటికిని; సమగ్ర, శమ+అన్వితులు+ఐన, తాపసుల్= పరిపూర్ణమైన శాంతంతో కూడిన మహర్షులు; మఱతురు+కాని= విస్మరిస్తారుకాని; అల్గరు= కోపించరు.

తాత్పర్యం: తెలియక మాఅమ్మాయి ఈ పృథాకుమారి చిన్నతనంచేత కొన్ని తప్పులు చేయవచ్చును. ఆమెను తాము క్షమించి ఆమెకు చాకచక్యంనేర్పు బోధించి ప్రీతితో సపర్యలు స్వీకరించగలరని నా విన్నపం. బాలురు ఆడువారు ముసలివారు తప్పులు చేయటం తమకు తెలిసినదే కదా! అయినను ఆతప్పులను పరిపూర్ణమైన శాంత స్వభావం కల తమవంటి తాపసులు విస్మరిస్తారు కాని కోపగించుకొనరు.

వ. **అని యప్పగించి యప్పార్థివేంద్రుండు మునీంద్రునకుఁ జంద్రికాధవళం బైన సౌధంబునందు శయనాసనప్రముఖోపకరణంబులు నభిమతాహారసాధనద్రవ్యంబులు నాయితంబులు సేయించి, తాను సంతసంబున నూఱడియుండె; నంత.** **321**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; అప్పగించి= ఒప్పచెప్పి; ఆ+పార్థివ+ఇంద్రుండు= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు, కుంతిభోజుడు; ముని+ఇంద్రునకున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడు దుర్వాసుడికి; చంద్రికాధవళంబు+ఐన= వెన్నెలవలె తెల్లనిది అయిన; సౌధంబునందున్= మేడలో; శయన+ఆసన, ప్రముఖ+ఉపకరణంబులున్= పరుపులు, గద్దెలు మున్నగు సాధనాలును; అభిమత+ఆహార, సాధన, ద్రవ్యంబులున్= కావలసిన భోజన సదుపాయాలును వస్తువులును; ఆయితంబులు+చేయించి= సమకూర్చి; తాను= తాను (కుంతిభోజుడు); సంతసంబునన్= సంతోషంతో; ఊఱడి+ఉండెన్= విశ్రమించి ఉన్నాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతిని అప్పగించి కుంతిభోజుడు దుర్వాసుడికి వెన్నెలవలె తెల్లనిది ఆయినమేడ విడిదిగా ఏర్పాటు చేశాడు. ఆమేడలో పరుపులు కుర్చీలు మున్నగు సాధనాలను, కావలసిన భోజనసదుపాయాలను, వస్తుసామగ్రినీ సమకూర్చి తాను విశ్రాంతిగా ఉన్నాడు.

క. భావించి నాఁడునాఁటికి । వేవిధముల మిగుల భక్తివినయంబులతో
దేవోపచారముల భూ । దేవోత్తముఁ గొల్చెఁ గుంతిదేవి నియతయై. 322

ప్రతిపదార్థం: కుంతిదేవి= పృథాకుమారి; భావించి= చిత్తశుద్ధితో; నాఁడునాఁటికిన్= దినదినానికీ; వే+విధములన్= వేయిరీతుల; మిగుల= అతిశయించిన; భక్తి, వినయంబులతోన్= పూజ్యభావంతో, అణకువతో; దేవ+ఉపచారముల= వేలుపులకు తగిన పరిచర్యలతో; నియత+ఐ= దీక్షకలిగినట్టిదై; భూ, దేవ+ఉత్తమున్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడిని, దుర్వాసుడిని; కొల్చెన్= సేవించింది.

తాత్పర్యం: కుంతీదేవి చిత్తశుద్ధితో రోజురోజుకు అనేక విధాలుగా భక్తి వినయాలతో వేలుపులకు తగిన పరిచర్యలతో దీక్షపూని ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడైన దుర్వాసమహర్షిని సేవించింది.

సీ. అతఁడును దద్భావ మరయంగ మదిఁ గోరి । రూపించి యొకమఱి రేప వత్తు
నని పోయి నడురేయి నర్థితోఁ జనుదెంచు, । రేయి వచ్చెద నని రేప వచ్చు;
నే ప్రొద్దు వచ్చిన నింతి యప్పుడు క్రొత్త । లుగ భక్ష్యభోజ్యాదు లొగి నమర్చి;
నెయ్యదిఁ గోరిన నిచ్చకురాఁ బెట్టు; । నలయదు మదినైన నలుగ దెపుడు;

ఆ. ననుదినంబు నధిపుఁ డాత్మజఁ బిలిచి త । ద్వర్తనంబు లడుగ వనజముఖియుఁ
దాను గొలుచుతెఱఁగుఁ దాపసవరునిచం । దమును జెప్పుచుండుఁ దండ్రి యలర. 323

ప్రతిపదార్థం: అతఁడును= వాఁడును (దుర్వాసుడును); తత్+భావము= ఆమెతలపు, పృథాకుమారిమనస్సు; అరయంగన్= తెలిసికొనటానికై; మదిన్= ఎడదలో; కోరి= అభిలషించి; రూపించి= నిర్ధారణ చేసికొని; ఒకమఱి= ఒకసారి; రేప= ఉదయమే; వత్తున్= వస్తాను; అనిపోయి= అని చెప్పి వెడలి; నడురేయిన్= అర్ధరాత్రి; అర్థితోన్= ప్రీతితో; చనుదెంచున్= వస్తాడు; రేయి= రాతిరి; వచ్చెదన్+అని= వస్తాను అని చెప్పి; రేప= ప్రాతఃకాలం; వచ్చున్= వస్తాడు; ఏప్రొద్దు= ఏసమయంలో (దుర్వాసుడు); వచ్చినన్= చనుదెంచినప్పటికి; ఇంతి= పడతి, కుంతి; అప్పుడు+అ= ఆ సమయంలోనే; క్రొత్తలుగన్= క్రొత్తక్రొత్తగా, తాజాగా; భక్ష్య, భోజ్య+ఆదులు= తినుబండారాలు; ఒగిన్= ఒప్పిదంగా; అమర్చి= సమకూర్చి; ఎయ్యదిన్= (ఏ+అదిన్)= దేనిని; కోరినన్= అభిలషించినా; ఇచ్చకున్, రాన్+పెట్టున్= (అతడి) ఇష్టానికి సరిపోయేటట్లే సమకూరుస్తుంది; అలయదు= అలసట చెందదు; మదిన్+ఐనన్= మనస్సులోకూడా; ఎపుడున్= ఏసమయంలో; అలుగదు= కోపగించదు; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజూ; అధిపుఁడు= రాజు, కుంతిభోజుడు; ఆత్మజన్= కూతురిని, కుంతిని; పిలిచి= రప్పించి; తత్+వర్తనంబులు= ఆతడియొక్క చర్యలు; అడుగన్= ప్రశ్నించగా; వనజముఖియున్= పద్మంవంటి మొగం కలిగింది, కుంతియును; తాను= తాను; కొలుచు, తెఱఁగున్= సేవించేతీరును; తాపసవరునిచందమును= మునిశ్రేష్ఠుడైన దుర్వాసుడితీరును; తండ్రి= జనకుడు, కుంతిభోజుడు; అలరన్= సంతోషించేటట్లుగా, చెప్పుచుండున్= చెప్పుతూఉంటుంది.

తాత్పర్యం: దుర్వాసుడు ఒక విచిత్రవ్యక్తి. అతడు తనమనస్సులో ఆ పృథాకుమారి ఓర్పును పరీక్షించవలెనని తలపోసి, ఆమె ఆలోచనలు తెలిసికొన కోరి, ఒకసారి 'ఉదయమే వస్తాను' అని చెప్పి అర్ధరాత్రి వస్తాడు. 'అర్ధరాత్రి వస్తా'నని చెప్పి ప్రాతఃకాలానికే వస్తాడు. దుర్వాసమహర్షి ఏ సమయంలో వచ్చినా కుంతి ఆ సమయంలోనే అప్పటి కప్పుడే చేసిన భక్ష్యభోజ్యాలను సమకూరుస్తూ ఉండేది. ఏది కోరినా, ఆతడు కోరినప్రకారంగానే ఏర్పాటు చేసేది. అలసట చెందేది కాదు. మనసులో లోలోపల కూడ కోపం పొందెడిది కాదు. ప్రతిరోజూ కుంతిభోజుడు కూతురైన పృథను పిలిచి దుర్వాసుడి ప్రవర్తనను గూర్చి అడుగుతూ ఉండేవాడు. ఆమె తాను చేసే శుశ్రూషనుగూర్చి దుర్వాసోమహర్షి ప్రవర్తించే తీరు గూర్చి వినోదంగా వివరించి చెప్పేది. కుంతిభోజుడు విని సంతోషిస్తూ ఉండేవాడు.

విశేషం: (1) భక్ష్యాలు తినుబండారాలు: పంచభక్ష్యాలు సుప్రసిద్ధాలు. 1. భక్ష్యం 2. భోజ్యం 3. లేహ్యం 4. చోష్యం 5. పానీయం. (2) దుర్వాసుడిశీలచిత్రణం - ప్రపంచంలో వింతప్రవర్తన కలవారు కొంతమంది ఉండవచ్చు. వారికి వారి వింతప్రవర్తన వింతగా కన్పించదు. కాని దుర్వాసుడిపాత్ర వేరు. ఆతడు బుద్ధిపూర్వకంగా ఇతరులను పరీక్షించేకొరకై వింతనడవడి పూనటం విశేషం.

వ. అంత నొక్కసంవత్సరంబు పరిపూర్ణం బయినఁ బ్రీతుండై దుర్వాసుండు కుంతిం జూచి 'నీచేసిన యారాధనంబునకు మెచ్చితి; నభిమతంబు లిచ్చెద నడుగు' మనిన నమ్మానిని గృతాంజలియై 'మీరు నావలనం బ్రసన్నులైతిరి; దీనికి మాతండ్రియుం గరం బలరు; నింతియ చాలు; నొం డేల?' యనిన నతం 'డట్లేని నిది యొక్కమంత్రంబు గైకొనుము; దీనంజేసి యెయ్యేని వేల్పునాహ్వానంబు సేసెద వవ్వేల్పు సనుదెంచి నీవశంబున నుండు' ననిన 'నొండన వెఱచి కుంతియుం 'బ్రసాదం' బనియె; నమ్మునీంద్రుండు దాని కమ్మంత్రంబు విధియుక్తంబుగా నుపదేశించి నిజేచ్ఛం జనియెఁ; నంతఁ గొంతకాలంబునకు. 324

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; ఒక్కసంవత్సరంబు= ఒకయేడు; పరిపూర్ణంబు+అయినన్= నిండగా; ప్రీతుండు+ఐ= సంతృప్తి చెందినవా డయి; దుర్వాసుండు; కుంతిన్+చూచి= పృథను చూచి; 'నీచేసిన= నీవు ఒనర్చిన; ఆరాధనంబునకున్= అర్చనసేవకు; మెచ్చితిన్= సంతోషపూర్వకంగా నీసామర్థ్యాన్ని గుర్తించాను; అభిమతంబులు+ఇచ్చెదన్= కోరినవరాలు ఇస్తాను; అడుగుము= వేడుము; అనినన్= అని (దుర్వాసుడు) చెప్పగా; ఆ+మానిని= పృథాకుమారి; కృత+అంజలి+ఐ= చేసిననమస్కారం కలదిఅయి, 'మీరు= మీరు, నీవు (గౌరవపూర్వకమైన బహువచనం) ఓ దుర్వాసమహర్షీ!; నావలనన్= నాయెడ; ప్రసన్నులు+ఐతిరి= సంతోషించినవారు అయినారు; దీనికిన్= ఈ రీతిగా మీరు సంతోషించినందుకు; మాతండ్రియున్= మా జనకుడును (కుంతిభోజుడును); కరంబు= మిక్కిలి; అలరున్= సంతోషిస్తాడు; ఇంతియ చాలున్= ఈ మాత్రమే సరిపోతుంది; ఒండు+ఏల?= వేరు ఒకటి ఎందుకు?'; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండు= దుర్వాసుడు; అట్లు+ఏనిన్= అటుల అయితే (ఏవరాన్నీ నీవు కోరదలచకపోతే); ఇది+ఒక్క, మంత్రంబు= ఇదిగో ఇది ఒకమంత్రం; కైకొనుము= స్వీకరించుము; దీనన్+చేసి= దీనిచేత; ఎయ్యేనివేల్పున్= ఏదేవతనైతే; ఆహ్వానంబు+చేసెదవు= పిలుస్తావో; ఆ+వేలుపు= ఆదేవత; చనుదెంచి= వచ్చి; నీవశంబునన్= నీ అధీనంలో; ఉండున్= ఉంటాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఒండు+అనన్= మారుపలకటానికి; వెఱచి= భయపడి; కుంతియున్= పృథయును; ప్రసాదంబు+అనియెన్= (నీ) అనుగ్రహం (సిద్ధించింది) అని వచించింది; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= ఆ ఋషివరేణ్యుడు, దుర్వాసుడు; దానికిన్= ఆమెకు (పృథాకుమారికి); ఆ+ మంత్రంబు= ఆ మంత్రం; విధియుక్తంబుగాన్= శాస్త్రంలో చెప్పబడినరీతిగా; ఉపదేశించి= చెప్పినేర్పి; నిజ+ఇచ్ఛన్= తన ఇచ్చవచ్చినట్లుగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= పిదప; కొంతకాలంబునకున్= కొన్నినాళ్లకు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఒకసంవత్సరకాలం గడచింది. కుంతి చేసిన శుశ్రూషకు సంతసించి దుర్వాసుడు ఆమెతో 'నీవు చేసిన అర్చనకు నేను మెచ్చాను; నీవు కోరిన వరాలు ఇస్తాను కోరుకొనుము' అని అన్నాడు. అంత కుంతి దుర్వాసుడికి నమస్కరించి, 'మహానుభావులు మీరు నావలన సంతోషించారు. మీసంతోషంతోపాటు మాజనకుడు కుంతిభోజుడి సంతోషంకూడా నాకు లభిస్తుంది. ఇంక వేరేవరం నాకెందుకు?' అని వినయంగా సమాధానం చెప్పింది. ఆమె మృదుమధురవాక్కులకు దుర్వాసుడు సంతోషించి, 'సరే నీవు వరాన్ని కోరుకొనకపోతే, నేనే నీకు ఒక గొప్పవరం అనుగ్రహిస్తున్నాను. నీకు ఒక మంత్రాన్ని ఉపదేశిస్తాను. నీవు ఈ మంత్రాన్ని ఉపాసించి, ఏ వేలుపును ఆహ్వానిస్తే ఆవేలుపు నీకడకు వచ్చి నీకు వశుడు కాగలడు' అని చెప్పాడు. కుంతి మారుమాట చెప్పజాలక, 'మహాప్రసాదం' అని మునికి ధన్యవాదాలు సమర్పించింది. దుర్వాసుడు కుంతికి ఆ మంత్రాన్ని శాస్త్రం విధించినప్రకారం ఉపదేశించి, తన ఇచ్చవచ్చినచోటికి పోయాడు. పిదప కొన్నినాళ్లకు.

మ. 'మదిఁ గారుణ్యము సేసి విప్రవరుఁ డీ మంత్రంబు నా కిచ్చె; నే
నిది యేచందమొ చూతు' నంచు నొకనాఁ డిచ్చన్ ఋతుస్నాత యై
సుదతీరత్నము పూర్వశైలతటిపై శోభిల్లు తిగ్మాంశుఁ జూ
చి దళత్పద్మము మాడ్కి నుల్లసితమై చిత్తంబు రాగిల్లఁగన్. 325

ప్రతిపదార్థం: విప్రవరుఁడు= బ్రాహ్మణోత్తముడు దుర్వాసుడు; మదిన్= చిత్తంలో; కారుణ్యము+చేసి= కృప వహించి; ఈ మంత్రంబు= ఈ మంత్రం; నాకున్+ఇచ్చెన్= నాకు ఇచ్చాడు; ఏను= నేను; ఇది= ఈ మంత్రం; ఏచందము+ఒ= ఏభంగిదో; చూతున్= చూస్తాను; అంచున్= అని తలపోస్తూ; ఒకనాఁడు= ఒకరోజున; ఇచ్చన్= కోరికతో; ఋతుస్నాత+ఐ= ముట్టుస్నానం చేసినదై; సుదతీరత్నము= ఆడువారిలో రత్నంవంటిది, పృథాకుమారి; పూర్వ, శైల, తటిపైన్= తూర్పుకొండప్రదేశంమీద; శోభిల్లు= విలసిల్లే; తిగ్మ+అంశున్= సూర్యుడిని; చూచి= కాంచి; దళత్+పద్మము, మాడ్కిన్= విచ్చుకొంటున్న తామరపువ్వు వలె; ఉత్+లసితము+ఐ= బాగా విప్పారినదై; చిత్తంబు= మనస్సు; రాగిల్లఁగన్= అనురాగం అంకురించగా.

తాత్పర్యం: 'మనస్సులో దయ కలిగిన బ్రాహ్మణోత్తము డైన దుర్వాసుడు ఈ మంత్రాన్ని నాకు ప్రసాదించాడు కదా! దీనిప్రభావం ఎటువంటిదో పరీక్షిస్తానుగాక' అని తలపోసి, కోరికతో కుంతి, ఋతుస్నాత అయి ఒకనాడు, తూర్పుకొండచరియమీద విలసిల్లే సూర్యుడిని చూచి, వికసిస్తున్న తామరపువ్వువలె తన మనస్సులో అనురాగం విస్తరిల్లగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇట కుంతిచిత్తం వికసిస్తున్న తామరపువ్వుతో పోల్చబడింది. సూర్యోదయానికి తామరమొగ్గ వికసిస్తుంది. తామరపువ్వు ఎర్రగా ఉంటుంది; అనురాగం ఎర్రగా ఉండటం కవిసమయం. కుంతి కన్యక. తామరపువ్వు - విచ్చుతున్నమొగ్గ. అనగా మొగ్గ కాదు, ప్రఫుల్లపుష్పం కాదు. కన్యక అయిన కుంతిచిత్తంకూడా అట్టిదే కదా.

వ. సహజకుండల కవచాభిరామంబైన తదీయమూర్తివిభవంబున కోటువడి 'దేవా! భవత్సమానసుందరుం డగు నందనుం గరుణింపవే' యని మనంబునం గోరుచు మంత్రోచ్చారణంబు చేసినఁ, బ్రభాకరుండును నిజయోగబలంబున మూర్త్యంతరంబు ధరియించి కుంతిపాలికిం జనుదెంచి మధురస్వరంబున. 326

ప్రతిపదార్థం: సహజ, కుండల, కవచ+అభిరామంబు+ఐన= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిన చెవిపోగులతో, తనుత్రాణంతో అందంగా ఉన్న; తదీయమూర్తి విభవంబునకున్= ఆతని (ఆ సూర్యుడియొక్క) ఆకృతిసంపదకు; ఓటు+పడి= లొంగిపోయి; 'దేవా!= దేవరా!; భవత్+సమాన, సుందరుండు+అగు= నీతో సరిపోలే అందగాడు అయిన; నందనున్= కుమారుడిని; కరుణింపవే?= దయతో ప్రసాదించవా?; అని= అని; మనంబునన్= ఎదలో; కోరుచున్= అభిలషిస్తూ; మంత్ర+ఉచ్చారణంబు+చేసినన్= మంత్రాన్ని జపించగా; ప్రభాకరుండును= సూర్యుడును; నిజయోగబలంబునన్= తన 'యోగ' శక్తిచేత; మూర్తి+అంతరంబు= ఇంకొకఆకారం; ధరియించి= వహించి; కుంతిపాలికిన్= పృథాకుమారివద్దకు; చనుదెంచి= వచ్చి; మధురస్వరంబునన్= తియ్యని కంఠధ్వనితో.

తాత్పర్యం: ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిఉన్న కుండలాలతో కవచంతో మనోహరంగా ఉన్న సూర్యుడిఆకృతిని దేదీప్యమానమైన తేజస్సును పరికించి, అతడియందు మనస్సును లగ్నం చేసి 'దేవరా! నీవంటి సుందరరూపుడైన కుమారుడిని నాకు దయతో అనుగ్రహించుము' - అని తనయెదలో తలపోసి పృథాకుమారి మంత్రాన్ని జపించింది. సూర్యుడు తనయోగబలంతో మరొకరూపం ధరించి కుంతివద్దకు వచ్చి తియ్యని కంఠస్వరంతో.

విశేషం: (1) మంత్రం - ఉచ్చాటన వలన అతిలోకమహిమ ప్రాప్తింపజేసే అక్షరసంపుటం. (2) యోగబలం - యోగంవలన ఇంద్రియాతీతశక్తులు లభిస్తాయి. దేవతలకు అట్టిశక్తి సహజం. అన్యథారూపప్రతిపాదనం యోగమహిమలలో ఒకటి.

తే. 'అబల! నీమంత్రబలమున నరుగుదెంచి । నాఁడ; నీవాఁడ నైతి; మనఃప్రియంబు
నీకు నెయ్యది యొనరింతు; నిజము చెపుమ!' । యనినఁ బడఁతి యిట్లనుఁ గమలాప్తుతోడ. 327

ప్రతిపదార్థం: అబల!= పడతీ! ఓ పృథాకుమారీ!; నీ మంత్రబలమునన్= నీవు జపించిన మంత్రంయొక్క శక్తివలన; అరుగుదెంచినాఁడన్= వచ్చాను; నీవాఁడన్+ఐతిన్= నీకు లోబడినవాడను అయినాను; మనఃప్రియంబు= మనస్+ప్రియంబు= మనస్సుకు ప్రీతినిచ్చేది; నీకున్= నీకు; ఎయ్యది= (ఏ+అది=) ఏది; ఒనరింతున్= చేయగలను; నిజము= సత్యం; చెపుము+అ= వచించుము' అనినన్= అని(సూర్యుడు చెప్పగా); పడఁతి= వనిత, కుంతి; కమల+ఆప్తుతోడన్= సూర్యుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా అన్నది.

తాత్పర్యం: 'ఓ కుంతీకుమారీ! నేను నీమంత్రశక్తిచేత ఆకర్షించబడి ఇక్కడికి వచ్చాను. ఇక నేను నీవాడను. నీ మనస్సుకు ఏది ప్రియమవుతుందో చెప్పుము. నీకోరిక తీరుస్తాను' అని చెప్పగా, కుంతి కమలాప్తుడైన సూర్యుడి కిట్లా సమాధానం చెప్పింది.

తే. 'కార్య మొక్కటియును లేదు; కౌతుకమున । నేను మంత్రంబు నొడివితి; నింతమాత్రఁ
జేసి నీకు నిచ్చటికి విచ్చేయ నేల? । దివికి నరుగుము క్రమ్మఱ దేవ! నీవు.' 328

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= దేవరా!; కార్యము= కర్తవ్యం, చేయవలసినపని; ఒక్కటియును లేదు= ఒకటికూడ లేదు; కౌతుకమునన్= వేడుకతో; ఏను= నేను; మంత్రంబున్, నొడివితిన్= మంత్రాన్ని ఉచ్చరించాను; ఇంతమాత్రన్+చేసి= ఇంతమాత్రంచేతనే; నీకున్= ఓసూర్యా, నీకు; ఇచ్చటికిన్= ఈ చోటికి; విచ్చేయన్+ఏల= రావటం ఎందుకు?; నీవు= నీవు; క్రమ్మఱన్= మరల; దివికిన్= ఆకాశానికి; అరుగుము= తిరిగివెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ సూర్యదేవా! ఇక్కడ నీవు నెరవేర్చవలసిన కర్తవ్యం ఒక్కటికూడా లేదు. ఏదో వేడుకకొరకు మంత్రాన్ని జపించాను. ఇంతమాత్రానికే నీవు విచ్చేయవలెనా? స్వామీ! దయచేసి నీవు ఆకాశానికి తిరిగిపొమ్ము.'

వ. అనిన దానికి సూర్యుం డిట్లనియె. 329

తాత్పర్యం: అని అనగా కుంతీదేవితో సూర్యుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'క్రమ్మఱి పోక తప్పెడినె? కామిని! యేమని మున్ను నీవు చి
త్తమ్మునఁ గోరి? తద్విధము దప్పక యిప్పుడుఁ బల్కరాదె? తే
జమ్మున మత్సమానుఁ గవచస్ఫుటకుండలమండితాంగు స
త్సమ్మతుఁ బుత్త్రుఁ గోరవె నిజమ్ముగ నావలనం దలోదరీ! 330

ప్రతిపదార్థం: కామిని!= వనితా, కుంతీ!; క్రమ్మఱి పోక, తప్పెడిన్+ఎ?= తిరిగివెళ్లక తప్పుతుందా? (ఎప్పుడో ఒకప్పుడు తిరిగి వెళ్లవలసినవాడనే కదా); నీవు= నీవు; మున్ను= ఇంతకుముందు; చిత్తమ్మునన్= మనస్సులో; ఏమి+అని= ఏది అనుకొని; కోరితి(వి)= అభిలషించావో; ఆ+విధము= ఆరీతి; తప్పక= అతిక్రమించక; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; పల్కన్‌రాదు+ఎ=

వచించకూడదా; తల+ఉదరీ= సన్నని నడుముకల కుంతీ! తేజమ్మునన్= ప్రకాశంలో; మత్+సమానున్= నాతో సరిపోలేవాడిని; కవచ, స్ఫుట, కుండలమండిత+అంగున్= తనుత్రాణంతో వెలుగొందే కుండలాలతో అలంకృతమైన శరీరంకలవాడిని; సత్+సమ్మతున్= మంచివారు మెచ్చుకొనేవాడిని; పుత్త్రున్= కొడుకును; నిజమ్ముగన్= సత్యంగా; నావలనన్= నామూలాన; కోరవె= అభిలషించవా (చెప్పుము).

తాత్పర్యం: ఓ కుంతీ! ఎప్పుడో ఒకప్పుడు నేను వచ్చినదారినిబట్టి మరలివెళ్లక తప్పదు కాని, నీవు ఆహ్వానించావు కాబట్టే వచ్చాను. ఇంతకుముందు నీవు నీచిత్తంలో ఏమని అభిలషించావో ఇప్పుడు ఆ మాట తప్పక చెప్పుము. సన్నని నడుము కలదానా! తేజస్సులో నాతో పోలేవాడిని, సహజకవచకుండలాలతో శోభిల్లే శరీరం కలవాడిని పుత్రుడిని నావలన పొందవలెనని నీవు అభిలషించావు కదా! ఈ నిజం నీకు తెలియదా?.

వ. కావున నిప్పుడు మదీయసమాగమంబున కొడంబడుము; నీకోరినయట్టి తనయుండు జనియించు; నిట్లు సేయనినాఁడు నిన్నును భవజ్జననీజనకులను భస్మంబు సేయుదు; మఱియు నీదైనశీలవృత్తంబు లెఱుంగక మంత్రంబు గర్వంబునంజేసి నీ కుపదేశించిన తాపసు నీక్షణంబ నిర్దహింతు; నిదె యంబరంబుననుండి యింద్రాదిసురవరులు నీకతమ్మునఁ జిక్కువడియున్న నన్నుం జూచి నవ్వుచున్నవా; రిదె సూడుము దివ్యదృష్టి యిచ్చితి' ననినం జూచి కుంతిభోజనందన డెందంబున నమందలజ్జావివశ యగుచు దినేశ్వరున కిట్లనియె. 331

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో మదీయ సమాగమంబునకున్= నాతోడిపొందుకు; ఒడంబడుము= సమ్మతించుము; నీకోరిన+అట్టి, తనయుండు= నీవు అభిలషించినటువంటి కొడుకు; జనియించున్= ఉద్భవిస్తాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చేయనినాఁడు= చేయకున్నవేళ; నిన్నును= నిన్నును; భవత్+జననీజనకులను= నీతలిదండ్రులను; భస్మంబు+ చేయుదున్= బూడిద చేస్తాను; మఱియున్= వెండియు; నీది+ఐన= నీదైన; శీలవృత్తంబులు= స్వభావమూ, నడవడీ ఎఱుంగక= తెలియకుండగనే; మంత్రంబు= మంత్రాన్ని; గర్వంబునన్+చేసి= దర్పంచేత; నీకున్= నీకు; ఉపదేశించిన= నేర్పిన; తాపసున్= తపస్విని; ఈక్షణంబు+అ= ఈ త్రుటిలోనే; నిర్దహింతున్= కాల్చివేస్తాను; ఇదె= ఇదిగో; అంబరంబునన్= ఆకసంలో; ఉండి= ఉండి; ఇంద్ర+ఆది, సురవరులు= ఇంద్రుడు మున్నగు వేలుపుదొరలు; నీకతమ్మునన్= నీకారణంగా; చిక్కు+పడి+ఉన్న= దురవస్థకు లోనయి ఉన్న; నన్నున్+చూచి= నన్ను అరసి; నవ్వుచున్నవారు= పరిహసిస్తున్నారు; ఇది+ఎ+చూడుము= ఇదిగో కనుగొనుము; దివ్య, దృష్టి+ఇచ్చితిన్= దేవతామహిమ కల చూపు ప్రసాదించాను; అనినన్= అని (సూర్యుడు) చెప్పగా; కుంతిభోజనందన= కుంతిభోజుడికూతురు - పృథ; చూచి= పరికించి; డెందంబునన్= హృదయంలో; అమందలజ్జా, వివశ+ అగుచున్= మిక్కుట మైన సిగ్గుకు లోనయినది ఔతూ; దిన+ఈశ్వరునకున్= సూర్యుడితో; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: కావున నీవు ఇప్పుడు నాతోడిపొందుకు అంగీకరించుము. నీకోరికమేరకు మహాతేజస్వి అయిన పుత్రుడు నీకు పుడతాడు. నీవు నన్ను ఒల్లనినాడు, నిన్నూ నీతలిదండ్రులనూ బూడిద చేస్తాను. అంతేకాక నీయోగ్యత నెరుగకుండా నీశీలాన్నీ నడవడికనూ అనుశీలించకుండా నీకు ఇట్టి మంత్రాన్ని ఉపదేశించిన మహర్షిని ఈ క్షణమే దహించివేస్తాను. నేను నీమూలాన నవ్వులపాలు కావలసివచ్చింది. ఇదిగో చూడుము. నీకు దివ్యదృష్టిని ప్రసాదిస్తున్నాను. ఆకసంలో నిలిచి ఇంద్రుడు మున్నగు వేలుపుదొరలు నా దురవస్థను కాంచి పరిహసిస్తున్నారు! అని సూర్యుడు పలికాడు. కుంతి దృష్టి సారించి ఆ దృశాన్ని దర్శించి, తనహృదయంలో మిక్కుటమైన సిగ్గు చెంది సూర్యుడితో ఇట్లా చెప్పింది.

విశేషం: (1) దుర్వాసుడు ఇచ్చిన మంత్రంయొక్కబలం ఋజువైంది. సూర్యభగవానుడు కుంతికి ప్రత్యక్షమైనాడు. (2) అంతేకాక సూర్యుడిమహిమవలన కుంతికి దివ్యదృష్టి లభించింది. కన్యకఅయిన కుంతికి సూర్యుడిపై గల గౌరవం ఇనుమడించింది. (3) ఇక కుంతి చెప్పే అడ్డుమాటలు సూర్యుడికి పరోక్షప్రోత్సాహకాలే అయ్యాయి.

క. 'నను నిచ్చుటకుం గర్తలు । జననియు జనకుండుఁ గాక, చనునే నాకున్
వనితాధర్మము విడువఁగ; । ననఘా! యిట్లయిన వంశహానియుఁ గాదే? 332

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా! ఓ సూర్యదేవా!; ననున్= నన్ను; ఇచ్చుటకున్= కన్యాదానం చేయటానికి; కర్తలు= బాధ్యులు; జననియున్, జనకుండున్+కాక= తల్లియు దండ్రియును కాబట్టి; నాకున్= నాకు; వనితాధర్మము= ఆడుదాని ధర్మం; విడువఁగన్= వదలిపెట్టగా; చనున్+ఏ= భావ్యమా; ఇట్లు+అయినన్= ఈ విధంగా జరిగితే (వనితాధర్మం విడిచి తలిదండ్రులకు తెలియకుండా నీతో సంగమించటం జరిగితే); వంశహానియున్+కాదు+ఏ= కులానికి కీడు కాదా? (వంశానికి హాని ఏర్పడుతుందికదా).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ సూర్యదేవా! నన్ను నీ కివ్వటానికి అర్హులు నాతలిదండ్రులు. ఇది వనితాధర్మం. జననీజనకులను కాదని వనితాధర్మం మీరి స్వచ్ఛందంగా నేను నీపొందు నంగీకరిస్తే దానివలన వంశహాని కాదా?

ఆ. మంత్రబల మెఱుంగ; మదిఁ గోరి తప్పు సే । సితి మహాత్మ!; దీనిఁ జెట్ట గాఁగ
నవధరింప కెట్టు లైన నాబాల్యంబుఁ । గరుణ సైఁపవలయుఁ గమలమిత్త్ర!.' 333

ప్రతిపదార్థం: కమలమిత్త్ర!= కమలాలకు హితుడవైనవాడా! ఓ సూర్యదేవా!; మంత్ర, బలము= మంత్రశక్తి; ఎఱుంగన్= తెలిసికొన; మదిన్= మనసులో; కోరి= కాంక్షించి; మహా+ఆత్మ!= మహానుభావుడవైన సూర్యదేవా!; తప్పు+చేసితిన్= అపరాధం చేశాను; దీనిన్= ఈ అపరాధాన్ని (తెలియక చేసిన తప్పును); చెట్ట+కాఁగన్= చెడ్డదిగా; అవధరింపక= భావించక; ఎట్టులు+ఐనన్= ఏదో విధంగా; నాబాల్యంబున్= నా చిన్నతనాన్ని; కరుణన్= దయతో; సైఁపన్‌వలయున్= క్షమించవలెను.

తాత్పర్యం: మహానుభావుడవైన ఓసూర్యదేవా! మంత్రానికి ఎట్టి మహిమ ఉన్నదో పరీక్షించటంకొరకు నేను ఈ అపరాధాన్ని చేశాను. తెలియక చెసిన తప్పును నేరంగా పరిగణించక, ఓ కమలమిత్ర! నా చిన్నతనపుచేష్టను దయచేసి క్షమించుము.

వ. అని మఱియు ననేకప్రకారంబుల దివాకరు ననునయించి యెట్లునుం గ్రమ్మఱింపనేరక దనకారణంబునఁ గులంబునకును గురుజనంబులకును నపాయం బగు ననియుం దలపోసి భయంబు మిగులఁ దెగువసేసి యతని కిట్లనియె. 334

ప్రతిపదార్థం: అని= అని వచించి; మఱియున్= వెండియును; అనేకప్రకారంబులన్= పెక్కువిధాల; దివాకరున్= సూర్యుడిని; అనునయించి= బుజ్జగించి; ఎట్లునున్= ఏవిధంగాకూడా; క్రమ్మఱింపన్+నేరక= వెనుకకు మరలింపజాలక; తన, కారణంబునన్= తనమూలాన; కులంబునకును= వంశానికిన్నీ; గురుజనంబులకును= పెద్దలకున్నూ; అపాయంబు+అగున్+అనియున్= కీడు కలుగుతుంది అనిన్నీ; తలపోసి= ఆలోచించి; భయంబు, మిగులన్= భీతి అతిశయించగా; తెగువ+చేసి= సాహసించి; అతనికిన్= వాడికి (సూర్యుడికి); ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: కుంతీకుమారి ఆవిధంగా చెప్పింది. మరీమరీ పెక్కువిధాల సూర్యుడిని బ్రతిమలాడింది. అన్నివిధాలా ప్రయత్నించికూడా ఆతడిని వెనుకకు మళ్ళించజాలకపోయింది. తనమూలాన తలిదండ్రులకూ గురువులకూ వంశానికీ హాని కలుగుతుందని విచారించింది. మిక్కిలి భయపడింది. చివరకు సాహసించి ఆమె సూర్యుడితో ఇట్లా అన్నది.

చ. **'ముదము దలిర్ప బంధుజనముల్ గురువర్గముఁ గూడి రూఢి నొ**
ప్పిదముగ ధర్మమార్గమునఁ బెండిలిసేయఁగఁ బిమ్మటన్ సము
న్మదరసకేళిలీలకుఁ గ్రమంబగుఁగాక కులంబు శీలమున్
వదలి వధూజనంబులకు వచ్చునె యిమ్మెయి వేడ్క సల్పఁగన్? 335

ప్రతిపదార్థం: వధూజనంబులకున్= కన్యకలకు; ముదము= సంతోషం; తలిర్పన్= చిగురించగా; బంధుజనముల్= చుట్టాలు; గురువర్గమున్= పెద్దలసమూహం; కూడి= చేరి; రూఢిన్= నిశ్చయించినరీతిగా; ఒప్పిదముగన్= విలసిల్లేటట్లుగా; ధర్మమార్గమునన్= ధర్మపథంలో (అగ్నిసాక్షిగా వేదోక్తమంత్రాలతో); పెండిలి+చేయఁగన్= వివాహం చేయగా; పిమ్మటన్= తరువాత; సమ్+ఉత్+మద, రసకేళిలీలకున్= మిక్కుటంగా మత్తెక్కిన శృంగార క్రీడా విలాసానికి; క్రమంబు+అగున్+కాక= సక్రమం అవుతుంది గాని; కులంబు= వంశం; శీలమున్= మంచిప్రవర్తనం; వదలి= విడిచిపెట్టి; ఈ+మెయిన్= ఈరీతిగా; వేడ్క, సల్పఁగన్+వచ్చును+ఎ= వేడుక చేయటం భావ్యమా?

తాత్పర్యం: సంతోషం చిగురించేటట్లుగా, చుట్టాలు తలిదండ్రులు పెద్దలు చేరి నిర్ణయించినవిధంగా ధర్మమార్గంలో వైదికమంత్రాలతో అగ్నిసాక్షిగా వివాహం జరిగిన తరువాత కన్యకలు శృంగారకేళీవిలాసాలలో తేలియాడ తగునుకాని, వంశాన్నీ శీలాన్నీ వదలి ఈవిధంగా వేడుక తీర్చుకొనటం ఎంతమాత్రం భావ్యం కాదు.

క. **బంధుమతి నైన నను ని । ర్బంధముమెయి ధర్మబాహ్యపథమున నలినీ**
బాంధవ! యిటు సేయుటయు న । మంధరభవదీయకీర్తి మలినము గాదే. 336

ప్రతిపదార్థం: నలినీబాంధవ!= పద్మాలకు బంధువు అయినవాడా, ఓ సూర్యదేవా!; బంధుమతిన్+ఐన= బంధువులు కలదాననైన; ననున్= నన్ను; నిర్బంధము, మెయిన్= బలవంతంచొప్పున; ధర్మబాహ్యపథమునన్= ధర్మానికి వెలియైన మార్గంలో; ఇటు+చేయుటయున్= ఈవిధంగా చేయటమున్నూ; అమంథర, భవదీయకీర్తి= వంకర కాని (తిన్నని) నీయశస్సు; మలినము+కాదు+ఏ= కలుషితం కాదా.

తాత్పర్యం: కమలాలకు బంధువైన ఓసూర్యదేవా! నేను నాబంధువులయెడ కూరిమి కలదానను; బలవంతంగా నీవు నన్ను ఈ విధంగా ధర్మానికి వెలిఅయిన మార్గానికి చేర్చటం తగదు. నీది తిన్ననిదైన యశస్సు. ఈవిధంగా చేస్తే నీ కీర్తి కలుషితం కాగలదు సుమా!.

చ. **జగములయందు ధర్మువును సత్యము నీయవి గావె దేవ! యే**
తగవులు నీ యెఱుంగని విధంబులె? యిట్టిది నీదు బుద్ధికిం
దగ వగునేని మార్పలుకుదాననె? యే మగుఁగాక నీకు నిం
పగుతెఱఁ గాచరింపు; మట యావల నయ్యెడు నింద కోర్చెదన్'. 337

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ఓ సూర్యదేవా!; జగముల+అందున్= లోకాలలో; ధర్మువును= ధర్మమును; సత్యము= నిజం; నీ+అవి+కావు+ఎ= నీవి కావా (నీవే); ఏతగవులున్= ఏధర్మాలు; నీ+ఎఱుంగని, విధంబులు+ఎ= నీకు తెలియని రీతులా; ఇట్టిది= జననీజనకులకు తెలియకుండ నీసమాగమం పొందటం; నీదు బుద్ధికిన్= నీచిత్తానికి; తగవు+అగున్+ఏనిన్= ధర్మం అయితే; మారు+పలుకుదానను+ఎ?= ఎదురుమాట చెప్పగలనా; ఏమి+అగున్+కాక= ఏమి జరిగితే అది జరుగుతుందిగాక; నీకున్= నీకు; ఇంపు+అగు= ప్రీతికలిగే; తెఱఁగు= తీరు; ఆచరింపుము= చేయుము; అట ఆవలన్= అటు పిమ్మట; అయ్యెడు= ఏర్పడే; నిందకున్= అపవాదానికి; ఓర్చెదన్= సహిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓ సూర్యదేవా! లోకాలలో ధర్మం, సత్యం, నీవే కదా! ఏధర్మాలు అయినా నీకు తెలియనివి కావుకదా! తలిదండ్రులకు తెలియకుండా నీసమాగమాన్ని పొందటం నీమనస్సుకు ధర్మం అని తోస్తే, నీయిష్టానుసారం చేయుము; ఇక ఆ పిదప వచ్చే నిందను నేనే సహిస్తాను.

సీ. **అనుటయు నద్దేవుఁ డయ్యిందుముఖిఁ జూచి । 'తల్లిదండ్రులును బాంధవజనంబు**
కారు నిన్నీగికిఁ గర్తలు; విను నీవ । యొడయురాలవు నీకు నుజ్జ్వలాంగి!
కామంబు లెల్లను గామించి పొందుట । నయ్యెఁ గన్యాశబ్ద మట్లుగాక
యాత్మతంత్రత్వంబునందు నీ కెగ్గు లే; । దే నేల నడతు ధర్మేతరంబు?

ఆ. **మత్సమాగమమున మదిరాక్షి! నీదు క । న్యావ్రతంబుఁ జెడదు; నందనుండు**
నధికతేజుఁ డుదయ మగు; నిన్ను నొక్కనిం । దయును బొందకుండుఁ; దథ్య మబల! 338

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని కుంతివచించుటయున్నూ; ఆ+దేవుఁడు= సూర్యుడు; ఆ+ఇందుముఖిన్= చంద్రుడివంటిమొగం కలిగినదానిని, కుంతిని; చూచి= అరసి; ఉజ్జ్వల+అంగి!= లావణ్యం వెల్లివిరిసే శరీరం కలదానా! కుంతీ!; తల్లిదండ్రులును= జననీజనకులును; బాంధవజనంబు= చుట్టాలును; నిన్నున్= నిన్ను; ఈగికిన్= దానం చేయటానికి; కర్తలుకారు= ఒడయులు కారు (స్వాములు కారు); విను= ఆలకించుము; నీకున్= నీకు; ఈవు+అ= నీవే; ఒడయురాలవు= స్వామినివి; కామంబులు+ఎల్లను= కోరికలను అన్నింటిని; కామించి= అభిలషించి; పొందుటన్= అనుభవించటంచేత; కన్యాశబ్దము= కన్య అనే పదం; అయ్యెన్= ఏర్పడింది; అట్లున్+కాక= అంతమాత్రమే కాక; ఆత్మతంత్రత్వంబునందున్= తన సొంతవ్యవహారాలను నడపుటలో; నీకున్= నీకు; ఎగ్గు= కీడు; లేదు= ఉండదు; ఏను= నేను; ధర్మ+ఇతరంబు= ధర్మం కంటె ఇతరమైన దానిని (అధర్మాన్ని) ఏల నడతున్?= ఎందుకు ఆచరిస్తాను?; మదిర+అక్షి!= మత్తెక్కించే నేత్రాలు కల మగువా! కుంతీ!; మత్+సమాగమమునన్= నా పొందుచేత; నీదు, కన్యావ్రతంబు= నీకన్యా నియమం; చెడదు= భగ్నం కాదు; నందనుండున్= కొడుకును; అధికతేజుఁడు= మిక్కుటమైన ప్రకాశం కలవాడు; ఉదయము+అగున్= జన్మిస్తాడు; అబల= పడతీ! కుంతీ!; నిన్నున్= నిన్ను; ఒక్కనిందయును= ఒక్క అపవాదుకూడా; పొందక+ఉండున్= చేరకుండా ఉంటుంది; తథ్యము= ఇది నిజం.

తాత్పర్యం: అని కుంతి పలికింది. అంతట సూర్యుడు ఆ చంద్రవదన అయిన కుంతిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు: 'లావణ్యం వెల్లివిరిసే శరీరం కల కుంతీ! ఆలకించుము. తల్లిదండ్రులు చుట్టాలు నిన్ను దానంగా సమర్పించటానికి కర్తలు కారు. నీశరీరానికి నీవే యజమానురాలవు. అసలు కన్య అనే శబ్దానికి అర్థం కోరికలను కోరి ఈడేర్చుకొనేది అనేగదా! అంతేకాక- ఎవరికి సంబంధించిన ఆంతరంగిక వ్యవహారం వారే నిర్వహించుకొనటంలో ఎట్టి ఎగ్గు ఎవరికి లేదు. నేను అధర్మాన్ని ఏల ఆచరిస్తాను? నాసమాగమంవలన నీకన్యావ్రతానికి భంగం కలుగదు. మత్తెక్కించే కన్నులు గల కుంతీ! నీకు మహాతేజస్వి అయిన కుమారుడు ఉద్భవిస్తాడు. నీకు ఎట్టి అపవాదమూ రాదు. ఇదిసత్యం.

విశేషం: (1) తనను కుంతి రహస్యంగా పొందటం తప్పు కాదని కొన్నిఉపపత్తులతో చెప్పాడు సూర్యుడు. అవి ఏమంటే- 1. తలిదండ్రులకు చుట్టాలకు కన్యకను దానంచేయటానికి అధికారం లేదు. 2. కన్యక అయిన వధువుకే వరుడిని ఎన్నుకొనే అధికారం సహజసిద్ధంగా ఉన్నది. 3. సమాగమం కన్యక ఆంతరంగిక వ్యవహారం. 4. సూర్యసమాగమంవలన కుంతికన్యావ్రతానికి భంగ మేర్పడదు. పై ఉపపత్తులు చెప్పింది సూర్యభగవానుడు. కన్యకకు ఆత్మతంత్రత్వంలో స్వాతంత్ర్యం ఉన్నదనే వాదానికి కుంతియే పూర్వపక్షాలు నెలకొల్పి ఉంచింది. అది వాదోపవాదాలకు సమయం కాదు. జరిగినకథను యథాతథంగా వ్యాసుడు వ్రాశాడు.

కుంతి సూర్యునివరంబున గర్భంబు దాల్చి కర్ణుం గాంచుట (సం. 3-292-1)

వ. అని యొడంబఱిచి సూర్యుండు దత్సమాగమంబునం బ్రీతుండై దానికి గర్భాధానంబు సేసి గగనంబున కరిగె; నంతఁ బూర్వపక్షంబునందుఁ జంద్రుండునుం బోలె గర్భంబు గ్రమంబునఁ బ్రవర్ధనంబు నొందుచు నభివ్యక్తంబయ్యునుబ్రభాకరునిమహిమం జేసి లోకవిదితంబుగాకుండెఁ; దత్ప్రకారంబు దాదికూఁతు రొక్కతియ యెఱుంగు; నిట్లు వర్తిల్లుచుం బది యగు మాసంబున నొక్కనాఁటి నిశాసమయంబునం గన్యాంతఃపురంబునందు. 339

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ఒడంబఱిచి= అంగీకరింపజేసి; సూర్యుండు= సూర్యుడు; తద్+సమాగమంబునన్= ఆమె కలయిక వలన; ప్రీతుండు+ఐ= మిక్కుటంగా తృప్తిని చెందినవాడై; దానికిన్= ఆమెకు, కుంతికి; గర్భ+ఆధానంబు+చేసి= కడుపు ఉంచుట చేసి; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; పూర్వపక్షంబునందున్= శుక్లపక్షంలో; చంద్రుండునున్+పోలెన్= చంద్రుడివలె; గర్భంబు= కడుపు (లోనిపిండం); క్రమంబునన్= నానాటికి; ప్రవర్ధనంబున్+ ఒందుచున్= అభివృద్ధిని చెందుతూ; అభివ్యక్తంబు+అయ్యును= ప్రస్ఫుటమైనప్పటికి; ప్రభాకరుని, మహిమన్+చేసి= సూర్యుడి ప్రభావంచేత; లోక, విదితంబు+కాక+ఉండెన్= లోకంలోని జనులకు తెలియకుండింది; తద్+ప్రకారంబు= ఆవిధం; దాదికూఁ తురు= దాది యొక్క కూతురు, ఒక్కతి+అ= ఒక్కతె మాత్రమే; ఎఱుంగున్= తెలియును; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వర్తిల్లుచున్= ప్రవర్తిస్తూ; పదియగుమాసంబునన్= పదవ నెలలో; ఒక్కనాఁటి= ఒక రోజుయొక్క; నిశాసమయంబునన్= రాత్రికాలంలో; కన్యా+అంతఃపురంబునందున్= కన్నెలు ఉండే రాచనగరి లోపలిప్రదేశంలో.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, కుంతిని సమ్మతింపజేసి, సూర్యుడు ఆమె సమాగమంతో తృప్తిచెందినవాడై. ఆమెకు గర్భం ఆవిర్భవిల్లేటట్లు చేసి ఆకసానికి వెళ్ళాడు. అంతట శుక్లపక్షంలోని చంద్రుడివలె, కుంతిగర్భం దినదినప్రవర్ధమాన మయింది; కాని, సూర్యుడిప్రభావంవలన లోకులకు మాత్రం ఆమె గర్భం అభివ్యక్తం కాకుండా ఉండింది. ఆ విషయం ఒక దాది కూతురికి తప్ప ఇతరులకు ఎవ్వరికీ తెలియదు. ఈ విధంగా కుంతిగర్భం విలసిల్లి పదవనెలలో ఒకనాఁడు రాత్రివేళ కన్నెలఅంతిపురంలో.

విశేషం: (1) పూర్వపక్షము= శుక్లపక్షం. అమావాస్య మరునాడు పాడ్యమినుండి పూర్ణిమవరకు.

**ఆ. కొడుకుఁ గనియె సహజకుండలకవచాభి । రాము విమలకమలకోమలాక్షు
దీర్ఘబాహుఁ జారుదృఢదేహుఁ దరుణార్క । తేజుఁ గుంతిభోజరాజపుత్త్రి. 340**

ప్రతిపదార్థం: కుంతిభోజరాజపుత్త్రి= కుంతిభోజరాజుయొక్క కూతురు; కొడుకున్= పుత్రుని; సహజకుండలకవచ+అభిరామున్= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిన చెవిపోగులు తనుత్రాణంచేత సుందరంగా ఉన్నవాడిని; విమల, కమల కోమల+అక్షున్= నిర్మలాలు, సుకుమారాలు అయిన కమలాలవంటి కనులు కలవాడిని; దీర్ఘబాహున్= పొడుగైన చేతులు కలవాడిని; చారుదృఢదేహున్= అందమైన బలిష్ఠమైన శరీరం కలవాడిని; తరుణ+అర్క, తేజున్= బాల సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడిని; కనియెన్= ప్రసవించింది.

తాత్పర్యం: కుంతిభోజుడి కూతురు కుంతి కుమారుడిని ప్రసవించింది. ఆ కుమారుడు ప్రకృతిసిద్ధమైన చెవిపోగులు తనుత్రాణం కల ప్రియదర్శనుడు, సుకుమారమయిన కమలాలవంటి కన్నులు కలవాడు, ఆజానుబాహుడు. అందమైన దృఢమైన శరీరం కలవాడు. తరుణసూర్యతేజస్వి.

వ. ఇట్లు జనియించిన యర్భకుం జూచి లోకాపవాదభయంబునకుం దలరి యాక్షణంబ యొక్క మంజూషలోన నబ్బాలకుం బదిలంబుగా నిడి దాని నతిదృఢంబుగాఁ దెప్పం బంధించి సఖియునుం దానును గొని పురసమీపగతంబైన యశ్వనదీప్రవాహంబున విడిచి కుంతి యెంతయు సంతాపంబున నిట్లని విలాపంబు సేసె. 341

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; జనియించిన= పుట్టిన; అర్భకున్+చూచి= శిశువును కాంచి; లోక+అపవాద, భయంబునకున్= లోకులవలన ఏర్పడే నిందకు భయపడి; తలరి= కలతచెంది; ఆక్షణంబు+అ= వెంటనే; ఒక్క= ఒక; మంజూషలోన్= పెట్టెలో; ఆ+బాలకున్= ఆ మగబిడ్డను; పదిలంబుగాన్+ఇడి= భద్రంగా ఉంచి; దానిన్= ఆ మంజూషను; అతిదృఢంబుగాన్= మిక్కిలిగట్టిగా; తెప్పన్= నీటిమీద మునగకుండా తేలియాడే నలుచదరపు పడవమీద; బంధించి= కట్టి; సఖియునున్+తానును+ కొని= చెలికత్తెయును తాను తీసికొని వెళ్లి; పురసమీపగతంబు+ఐన= నగరానికి చేరువగా ఉన్న; అశ్వనదీ ప్రవాహంబునన్= అశ్వం అనే పేరు కల నది వెల్లువలో; విడిచి= వదలిపెట్టి; కుంతి= కుంతి; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; సంతాపంబునన్= దుఃఖంతో; ఇట్లు+అని= ఈ రీతిగా తలపోసి; విలాపంబు+చేసెన్= శోకించింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉద్భవించిన మగబిడ్డను చూచి, లోకంలో ఏర్పడే అపనిందకు భయపడి ఆక్షణంలోనే కుంతి తన చెలికత్తెతో కలిసి ఆ శిశువును ఒక చక్కనిపెట్టెలో భద్రంగా ఉంచి ఆ పెట్టెను ఒకతెప్పపై పెట్టి గట్టిగా త్రాళ్లతో కట్టి నగరానికి దగ్గరగా ప్రవహిస్తున్న అశ్వనదిలో విడిచి పెట్టింది. కన్నబిడ్డను నదిలో విడిచిపెట్టివచ్చి కుంతి మిక్కుటమైన ఆవేదనతో ఈ విధంగా దుఃఖించింది.

**ఆ. 'కొడుక! నిన్నుఁ గాంచు కొఱఁత నోములె కాని । పెంచి గారవించి పేర్మి నీదు
ప్రోపుఁ గుడువఁ గాంచు పుణ్యంబు దుదిముట్ట । నేల చేయనైతి నేను గుఱ్ఱ! 342**

ప్రతిపదార్థం: కొడుక!= ఓపుత్త్రకా!; నిన్నున్= నిన్ను; కాంచు= ప్రసవించే; కొఱఁతనోములు+ఎ+కాని= లోపభూయిష్ఠమైన వ్రతాలే కాని; పెంచి= అభివృద్ధిచేసి; గారవించి= మన్నించి; పేర్మిన్= ప్రీతితో; నీ+ప్రోపున్= నీ సంరక్షణను; కుడువన్+కాంచు= అనుభవించే; పుణ్యంబు; తుదిముట్టన్= సంపూర్ణంగా; కుఱ్ఱ!= (నా) అనుగుశిశువా!; ఏను= నేను; ఏలచేయన్+ఐతిన్= ఏల చేయలేకపోయాను!

తాత్పర్యం: 'ఓ నా చిన్నశిశువా! నేను నోచిన నోములు తక్కువవి. నిన్ను నేను కన్నానే కాని, పెంచి పెద్ద చేసి, నీసంరక్షణ అనుభవించే సుకృతం నాకు సంపూర్ణంగా లేదు కదా!. ఎంతటి దురదృష్టవంతురాలను నేను.

మ. **నెఱయం బున్నమచందురుం జెనయు నీ నెమ్మోమునం దియ్యనై**
చిఱునవ్వొప్పఁగఁ జూడనీక, పులకల్ చెన్నొంద నిన్ గ్రుచ్చి య
క్కఱదీఱం బొరి నక్కునం గరము వేడ్కం జేర్ప నీ కిమ్మెయిన్
వఱుతం ద్రోవఁగఁ జేసెనే యకట! దైవం; బెందుఁ జొత్తున్ సుతా! **343**

ప్రతిపదార్థం: సుతా= ఓకొడుకా!; నెఱయన్= నిండుదనం ఒప్పారగా; పున్నమచందురున్= పూర్ణిమనాటి చంద్రుడిని; చెనయు= పోలెడి; నీ+నెఱ+మోమునన్= నీనిండుమొగంలో; తియ్యన+ఐ= మధురమై; చిఱు, నవ్వు+ఒప్పఁగన్= మందహాసం చిందులాడగా; చూడనీక= కాంచనీయక; పులకల్= గగురుపాటు; చెన్నొందన్= శోభిల్లగా; నిన్= నిన్ను; గ్రుచ్చి= పొదివి; అక్కఱ+తీఱన్= తృప్తి తీరేవరకు; పొరిన్= వరుసగా; అక్కునన్= హృదయానికి; కరము= మిక్కిలి; వేడ్కన్= ప్రీతితో; చేర్పనీక= హత్తుకోనీకుండ; దైవంబు= విధి; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; వఱుతన్= వరదలో; త్రోవఁగన్+చేసెను+ఏ= పడవేసేటట్లుగా చేశాడా?; అకట= అయ్యో; ఎందున్+చొత్తున్= ఎందులో పడేది? (నేనీ దుఃఖం భరించలేను అని తాత్పర్యం).

తాత్పర్యం: ఓ కొడుకా! నీమొగం పున్నమచంద్రుడివలె ఉన్నదికదా. నీనెమ్మోముమీద మృదుమధురమైన మందహాసాలు చిందులాడటం నిండుగా చూడనీక, గగురుపొడిచిన ఒడలితో నిన్ను గుండెకు హత్తుకొని తనివితీరేటట్లు ముద్దాడనీక అయ్యో, ఈవిధంగా దైవం నిన్ను వరదపాలు చేసేటట్లుగా చేశాడు గదా! నేను ఎక్కడికి పోయేది?

సీ. **ఏపుణ్యసతికి నీ వింక నందనుఁడ వై । యెక్కడఁ బడియెదో యే నెఱుంగ;**
నే పుణ్యురాలొకో యెప్పుడు నినుఁ బుత్త్రుఁ । గాఁ గాంచుటకు మేలికలను గాంచు;
లలిఁ బాంసుకేళి నల్లన నడయాడుచు । నవ్యక్తమధురవాక్యామృతంబు
వీనులఁ గురియుచు వెడఁదకన్నులఁ బిన్న । నవ్వును శుభలక్షణములు నమరఁ

ఆ. **దేజరిల్లు నిన్నుఁ దెఱవ యెవ్వత యొక్కొ । యడర గ్రుచ్చి యురమునందుఁ జేర్చి**
వేడ్క మిగుల వేనవేలభంగులఁ గొని । యాడి నగుచు ముద్దులాడుఁ గొడుక! **344**

ప్రతిపదార్థం: ఏపుణ్యసతికిన్= సుకృతం చేసుకొనిన ఏవనితకు; ఈవు= నీవు; ఇంకన్= ఇకమీద; నందనుఁడవు+ఐ= పుత్రుడవు అయి; ఎక్కడన్= ఏస్థలంలో; పడియెదు+ఓ= చేరెదవో; ఏను= నేను; ఎఱుంగన్= తెలియజాలనుకదా; ఏపుణ్యురాలు+ఒకో= సుకృతం చేసికొనిన ఏఇల్లాలో కదా; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; నినున్= నిన్ను; పుత్త్రుకాన్= కొడుకుగా; కాంచుటకున్= చూడటానికి; మేలికలను= మంచి స్వప్నాన్ని; కాంచున్= పొందుతుంది; లలిన్= ప్రేమతో; పాంసుకేళిన్= దుమ్ములో ఆడుకొంటూఉండగా; అల్లన= మెల్లగా; నడయాడుచున్= తప్పటడుగులు వేస్తూ; అవ్యక్త, మధుర, వాక్య+అమృతంబు= తియ్యనైన జిలిబిలి పలుకులు అనే అమృతం; వీనులన్= చెవులయందు; కురియుచున్= వర్షిస్తూ; వెడఁదకన్నులన్= విశాలాలైన నేత్రాలలో; పిన్ననవ్వును= చిన్ననగవున్నూ; శుభలక్షణములున్= మంచిచిహ్నాలున్నూ; అమరన్= విలసిల్లగా; తేజరిల్లు= వెలుగొందే; నిన్నున్= నిన్ను; తెఱవ+ఎవ్వత+ఒక్కొ= వనిత యెవ్వతెయో; అడరగ్రుచ్చి= గట్టిగా పొదివి; ఉరమునందున్+చేర్చి= కౌగిలించుకొని; వేడ్కమిగులన్= ప్రీతిఅతిశయించగా; వేనవేలభంగులన్= పెక్కుపెక్కురీతుల; కొనియాడి= ఉగ్గడించి; నగుచున్= నవ్వుతూ, ముద్దులు+ఆడున్= ముద్దులు పెట్టుకొంటుందో.

తాత్పర్యం: నాచిట్టితండ్రీ! నీవు ఇంక ఏపుణ్యాత్మురాలికి కొడుకువై సంతోషపెడతావోకదా! ఎక్కడికి చేరుతావో నాకు తెలియదు కదా. ఏపుణ్యసతి కాంచిన మధురస్వప్నాలు నిజమై నీవు ఆమెకు దక్కుతావో కదా! దుమ్ములో

ఆడుకొనేటప్పుడు తప్పటడుగులు వేస్తూ తియ్యనైన జిలిబిలిమాటలు పలుకుతూ చెవులలో అమృతం కురిసే నిన్ను, పెద్దపెద్దకనులలో చిన్నచిన్న నవ్వులు వెలార్చేనిన్ను, శుభలక్షణాలతో మిలమిల వెలుగొందేనిన్ను, ఏఅమ్మ కౌగిలించుకొని గుండెకు హత్తుకొని వేడుకమీరగా పలుమారులు ముద్దులు పెట్టుకొని మురిసిపోతూ నవ్వుకొని ఆనందిస్తుందో కదా! అయ్యో! నాకు ఆ అదృష్టం లేకపోయెనే.

ఉ. **లాలితయౌవనోజ్జ్వలవిలాసములం దిలకించు సుందరా**
భీలవిచేష్టితం బమర భీమవనోద్భవసింహరేఖమై
వాలవె యింక నీ వెలమి వామవిలోచన లంగజన్మలీ
లాలసలై విపక్షులు భయాలసులై ధృతి యేది చూడఁగన్. **345**

ప్రతిపదార్థం: లాలితయౌవన+ఉజ్జ్వలవిలాసములన్= మనోహరమైన యౌవనమునందలి ప్రకాశించే విలాసములతో; తిలకించు= ప్రకాశించే; సుందర+ఆభీల విచేష్టితంబు= అందమైనదీ, భయంకరమైనదీ అయిన చేష్ట, అమరన్= ఒప్పగా; భీమ-వన+ఉద్భవ-సింహ-రేఖము+ఐ= భయంకరమైన అడవిలో పుట్టకగల సింహముయొక్క చొప్పుతో; వామ-విలోచనలు= సుందరములైన కన్నులు గలవారు (స్త్రీలు); అంగజన్మ లీలా+అలసలు+ఐ= మన్మథవిలాసం చేత సోమరులయి, విపక్షులు= శత్రువులు; భయ+అలసులు+ఐ= భయముచే సోమరులయి, ధృతి= ధైర్యము; ఏది= కోలుపోయి; చూడఁగన్= చూడగా, ఇంకన్= ఇకముందు; నీవు; ఎలమిన్= సంతోషంతో, వాలవే= మీఱవా (మీఱుతావని భావం).

తాత్పర్యం: యౌవనంలో ఉజ్జ్వలమైన విలాసంతో ప్రకాశించి, సుందరమూ, భయంకరమూ అయిన చేష్ట ఒప్పగా, వెఱపుగొలిపే వనంలో ఉద్భవించిన సింహంయొక్క చొప్పుచేత, సుందరాంగులు మన్మథవిలాసం చేతనూ, శత్రువులు భయంతోనూ సోమరులయి, నిరుత్సాహులై చూస్తుండగా ఇక నీవు ప్రీతితో మీఱుదువు కదా!

విశేషం: యౌవనం వచ్చినప్పుడు కర్ణుడు సుందరుడూ, భయంకరుడూ అవుతాడు. అతని సౌందర్యానికి స్త్రీలు మన్మథావేశానికి లోనయి అలసలవుతారు. శత్రువులు అతని భయంకర రూపానికి ధైర్యం వీడిన నిరుత్సాహులు అవుతారని క్రమాన్వయం. "హిమరద్వన సంభూతం సింహం కేసరిణం యథా'' అని మూలము.

ఆ. **ఎచట నున్న నైన నెల్లప్పుడును నిన్నుఁ । గన్నులారఁ జూడఁగాంచుఁ గాన**
తనయ! నిన్నుఁ గనిన తపనుండు గడుధన్యుఁ । డయ్యెఁ; మందభాగ్య నైతి నేను. **346**

ప్రతిపదార్థం: తనయ!= ఓకుమారా!; ఎచటన్+ఉన్నన్+ఐనన్= నీవు ఎక్కడ ఉన్నప్పటికిని; ఎల్లప్పుడును= నిరంతరం; నిన్నున్= నిన్ను; కన్నులు+ఆరన్= కనులనిండుగా; చూడన్+కాంచున్+కాన= దర్శించగలుగుతాడు కాబట్టి; నిన్నున్= నిన్ను; కనిన= కన్న; తపనుండు= సూర్యుడు; కడున్= మిక్కిలి; ధన్యుఁడు+అయ్యెన్= చరితార్థుడు అయ్యాడు; ఏను= నేను; మందభాగ్యన్+ఐతిన్= దురదృష్టవంతురాలను అయినాను.

తాత్పర్యం: ఓ కుమారా! నీవు ఎచ్చట ఉన్నా నిను కన్నతండ్రి సూర్యుడు కనులార నిను కాంచగలడు కావున అతడు ధన్యుడే. ఇక, నిన్ను చూడనోచని దానను; నిను గన్నతల్లిని నేనే కేవలం నిర్భాగ్యురాలను.

చ. **ఇనుఁ డఱచేత మాటువడు టెన్నఁడుఁ గల్గునె? నిన్ను నెమ్మి నేఁ**
గనియెదఁ గాక యింక నొకకాలమునం దయినం దనూజ! నీ
వినుతశరీరభావమును వీనుల సన్మణికుండలంబులున్
ఘనతరవజ్రవర్మముఁ బ్రకాశత నొందక యుండనేర్చునే? 347

ప్రతిపదార్థం: తనూజ!= ఓకుమారకా!; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; అఱచేతన్= హస్తతలాన; మాటు+పడుట= మరుగుపడటం; ఎన్నఁడున్= ఎపుడైనను; కల్గును+ఎ?= సంభవించేనా; నిన్నున్= నిన్ను; ఓకుమారా నిన్ను; నెమ్మిన్= అనురాగంతో; ఏన్= నేను; ఇంకన్= ఇకముందు; ఒకకాలమునందున్+అయినన్= కొన్నినాళ్లు కడచిన పిదపనైనా; కనియెదన్+కాక= చూస్తానుగాక; నీవినుతశరీరభావమును= ప్రస్తుతింపబడే నీ అంగసౌష్ఠవం; వీనులయొక్క= చెవుల; సత్+మణి, కుండలంబులున్= మంచి రత్నాల వంటి చెవిపోగులున్నూ; ఘనతర వజ్రవర్మమున్= గొప్పదైన వజ్ర కవచమున్నూ; ప్రకాశతన్+ఒందక+ఉండన్‌నేర్చునే= వెలుగొందక ఉండగలవా!

తాత్పర్యం: ఓ కుమారకా! సూర్యుడు ఎన్నడూ అరచేయి అడ్డుపెట్టినంత మాత్రాన కన్పించకుండా పోతాడా? కొన్నినాళ్లు గడచినపిదప ప్రేమతో నేను నిన్ను దర్శించగలనుగాక. ఎట్లాగంటే ప్రస్తుతింపబడే నీశరీరసౌష్ఠవం, చెవులకు వెలుగొందే మణులవంటి పోగులు, వజ్రకాంతులు గలిగి గొప్పదైన సహజకవచం, స్వయంప్రకాశమానాలై అందరికీ నీయునికిపట్టులు ప్రస్ఫుట మొనరిస్తాయి కదా!

విశేషం: ఇంతకుముందు- సూర్యుడు ధన్యుడు, ఆతడు తన కుమారుడు ఎక్కడ ఉన్నా కనులార గాంచగలడనీ తానే అదృష్టవిహీనను అనీ కుంతి దుఃఖించింది. ఇప్పుడు ఆమె ఊరట చెందుతున్నది. ఆ బాలకుడు ఎక్కడ ఉన్నా కుంతి ఆతడి సహజ కవచకుండలాలు స్వయంప్రకాశమానాలు కనుక, కొంతకాలం గడచినపిమ్మట నైనా గుర్తించి కన్నతల్లిగా తాను సంతసించగలను అని చెప్తున్నది. అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

చ. **దివి భువి నంతరిక్షమున దిక్కుల గాడ్పున నగ్నియందు న**
ర్ణవములయందు ఘోరవిపినంబులయందును నీకు నెప్పుడున్
శివ మగుఁగాక! దిక్పతులు సిద్ధులు సాధ్యులు రుద్రు లాశ్వినుల్
భువనము లర్కచంద్రులును బుత్త్రక! నిన్ గృపఁ గాచుచుండెడున్.' 348

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రక!= నా చిట్టినాయనా!; దివిన్= స్వర్గంలో; భువిన్= భూలోకంలోను; అంతరిక్షమునన్= ఆకాశంలో; దిక్కులన్= దిశలలో; గాడ్పునన్= గాలిలోను; అగ్నియందున్= నిప్పులోను; అర్ణవములయందున్= సముద్రాలలో; ఘోర, విపినంబులయందును= భయంకరమైన అడవులలోనూ; నీకున్= నీకు; ఎప్పుడున్= సతతం; శివము+అగున్+కాక= శుభం కలుగును గాక; దిక్+పతులు= దిక్కులను పాలించేవారు; సిద్ధులున్, సాధ్యులున్= వేల్పులజాతులలోని సిద్ధులు, సాధ్యులును; రుద్రులున్= రుద్రులును; ఆశ్వినుల్= ఆశ్వినులు= (వేలుపువెజ్జులు); భువనములు= జగములు; అర్కచంద్రులును= సూర్యుడున్నూ చంద్రుడున్నూ; నిన్= నిన్ను; కృపన్= దయతో; కాచుచుండెడున్= రక్షిస్తూ ఉంటారుగాక!

తాత్పర్యం: ఓ నాచిట్టినాయనా!, నిన్ను కాపాడవలసిన కన్నతల్లిని నే నిప్పుడు నిర్దాక్షిణ్యంగా వదలివేయవలసి వచ్చింది. అయినను కన్నతల్లిగా నిన్ను దీవిస్తున్నాను. స్వర్గంలో భూలోకంలో ఆకాశంలో అన్నిదిక్కులలో గాలిలో,

నిప్పులో, సముద్రాలలో, భయంకరమైన అడవులలో, నీకు ఎప్పుడూ శుభం కలగాలి! దిక్పాలకులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, రుద్రులు, వేల్పువెజ్జులు, అశ్వినీదేవతలు, జగాలు, సూర్యచంద్రులు నిన్ను దయతో రక్షిస్తారు కాక.'

విశేషం: దిక్కులు - అష్టదిక్కులు. 1. తూర్పు 2. అగ్నిమూల 3. దక్షిణం 4. నిరృతిమూల 5. పడమర 6. వాయవ్యమూల 7. ఉత్తరం 8. ఈశాన్యం. దిక్పాలకులు: అష్టదిక్పాలకులు 1. ఇంద్రుడు 2. అగ్ని 3. యముడు 4. నిరృతి 5. వరుణుడు 6. వాయువు 7. కుబేరుడు 8. ఈశానుడు. రుద్రులు: ఏకాదశరుద్రులు. 1. అజుడు 2. ఏకపాదుడు 3. అహిర్బుధ్న్యుడు 4. విరూపాక్షుడు 5. సురేశ్వరుడు 6. జయంతుడు 7. బహురూపుడు 8. త్ర్యంబకుడు 9. అపరాజితుడు 10. వైవస్వతుడు 11. హరుడు.

వ. **అని యేడ్చుచుం గుంతి యచ్చటం దడయ వెఱచి గూఢప్రకారంబునఁ గన్యాంతఃపురంబునకు వచ్చి యెప్పటి యట్ల వర్తిల్లుచుండె; నట మంజూషయు నశ్వనదీవేగంబునఁ జర్మణ్వతికిం జని, యందుండి యమునాగత మయ్యెఁ; నట చని భాగీరథిం బడి సూతవిషయంబునం బంపానగరంబు చేరువ నరుగుచుండె; నా సమయంబున. 349**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని (దీవించి); ఏడ్చుచున్= విలపిస్తూ; కుంతి= కుంతి; అచ్చటన్= ఆస్థలంలో; తడయన్= ఆలసించటానికి; వెఱచి= భయపడి; గూఢప్రకారంబునన్= రహస్యవిధానాన; కన్యా+అంతఃపురంబునకున్= కన్నియలు ఉండే అంతిపురికి; వచ్చి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= ఇదివరకు మాదిరిగనే; వర్తిల్లుచున్+ఉండెన్= వ్యవహరిస్తూఉంది; అట= అచట (ఆ అశ్వనదిలో); మంజూషయున్= పెట్టెయు; అశ్వనదీవేగంబునన్= అశ్వనదీ ప్రవాహం యొక్క వేగంవలన; చర్మణ్వతికిన్= చర్మణ్వతి యనే నదిని చేరి; అందున్+ఉండి= చర్మణ్వతి నుండి; యమునాగతము+అయ్యెన్= యమునానదిని చెందింది అయ్యింది; అట చని= ఆయముననుండి వెళ్ళి; భాగీరథిన్+పడి= గంగలో చేరి; సూతవిషయంబునన్= సూతదేశంలో; పంపానగరంబు చేరువన్= పంప అనే పేరు కల పట్టణానికి సమీపాన; అరుగుచుండెన్= పోతూ ఉన్నది. ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: కుంతి తనకుమారుడిని దీవించి విలపించింది. ఆస్థలంలో ఆలసించటం మంచిది కాదని భయపడి ఆమె అంతిపురానికి చేరి ఎప్పటివలె జీవితం సాగిస్తూ ఉన్నది. అట శిశువుతోకూడిన పెట్టె అశ్వనదీప్రవాహవేగంవలన చర్మణ్వతీనదిలోకి చేరింది. చర్మణ్వతినుండి యమునానదికి చేరింది. యమునునుండి గంగానదిని చేరి సూతదేశంలోని పంపానగరసమీపానికి వస్తున్న సమయంలో.

విశేషం: (1) గంగానదికి యమునానది ఉపనది. అట్లే యమునలో వచ్చి పడుతుంది చర్మణ్వతి. చర్మణ్వతిలో కలుస్తుంది అశ్వనది. (2) విధివిలాసం విచిత్రమైనది. అశ్వనదీతీరంలోని రాజపుత్రి కుంతి పాండురాజును వివాహమాడి "గంగాతీరంలోని హస్తినాపురి చేరింది. ఆమెపుత్రుడున్నూ అంతకుముందే హస్తినాపురాన్ని చేరాడు.

సీ. **ధృతరాష్ట్రసఖుఁ డైన యతిరథుం డనుసూతుఁ । డతివయుఁ దానును నతివిభూతి**
గంగలోఁ జలకేళిసంగతుండై యుండి । తుంగతరంగానుషంగవశతఁ
జనుదెంచు మంజూషఁ గని కడువేడుకఁ । దనపరిజనములఁ బనిచి పట్టి
తెప్పించి ధీయుక్తి యొప్ప నేకతమున । నప్పెట్టెఁ దెఱచి తా నప్పు డందు

ఆ. **వినుతహేమకవచుఁ గనకకుండలధరు । ననుపమానతేజు ఘనుఁ గుమారుఁ**
గని మనంబులోన ననయంబు విస్మయం । బొనర గ్రుచ్చి యెత్తికొని ముదమున. 350

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రసఖుఁడు+ఐన= ధృతరాష్ట్రుడికి మిత్రుడు అయిన; అతిరథుండు+అను సూతుఁడు= అతిరథుడు అనేపేరు కల సూతుడు; అతివయున్= వనితయు, భార్యయు; తానునున్= తానును; అతి, విభూతిన్= మిక్కుటమైన విభవంతో; గంగలోన్= గంగానదిలో; జలకేళి= జలక్రీడలో; సంగతుండు+ఐ= కూడినవాడై; ఉండి= ఉండి; తుంగతరంగ+అనుషంగవశతన్= ఎత్తైన కెరటాలతో కూడియుండటంచేత; చనుదెంచు= వస్తున్న; మంజూషన్= పేటికను; కని= అరసి; కడువేడుకన్= మిక్కుటమైన ఆసక్తితో; తన, పరిజనములన్= తనసేవకులను; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; పట్టి తెప్పించి= అందుకొని తనకడకు తెప్పించి; ధీయుక్తి+ఒప్పన్= బుద్ధికుశలత ఏర్పడేటట్లుగా; ఏకతమునన్= రహస్యంగా; ఆ+పెట్టెన్= ఆపెట్టెను; తెఱచి= విప్పి; తాన్= తాను; అప్పుడు= ఆసమయంలో; అందున్= ఆపెట్టెలో; వినుతహేమకవచున్= ప్రస్తుతించబడే బంగారు మైమరువు కలవాడిని; కనక, కుండల, ధరున్= పసిడి చెవిపోగులు ధరించినవాడిని; అనుపమానతేజున్= సాటిలేనిప్రకాశం కలవాడిని; ఘనున్= గొప్పవాడిని; కుమారున్= బాలకుడిని; కని= అరసి; మనంబులోనన్= చిత్తంలో; అనయంబున్= మిక్కుటంగా; విస్మయంబు+ఒనరన్= ఆశ్చర్యం కలుగగా; ముదమునన్= సంతోషంతో; గ్రుచ్చి ఎత్తికొని= పట్టి ఎత్తుకొని.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడిమిత్రుడు అయిన అతిరథుడు అనే సూతుడు గంగలో వైభవోపేతంగా తనభార్యతో కలసి జలక్రీడలు ఆడుతున్నాడు. అప్పుడు కెరటాలతాగులో తేలియాడుతూ ఒక తెప్పపై నున్న మంజూష కన్పించింది. సూతుడు తన సేవకులను పంపించి ఆపెట్టెను తెప్పించాడు. రహస్యంగా పెట్టెను తెరచి చూచాడు. అందులో అచ్చెరువు గొలుపుతూ బంగారు కవచంతో పసిడికుండలాలతో మెరసిపోతున్న మగబిడ్డడిని చూచి సంతోష తన్మయత్వంతో పట్టి ఎత్తుకొన్నాడు.

విశేషం: సూతుడు: క్షత్రియుడికి బ్రాహ్మణస్త్రీయందు జన్మించినవాడు. వైశ్యునకు క్షత్రియస్త్రీయందు జన్మించినవాడు. వీరు ఒక ప్రత్యేక కులంగా ఏర్పడ్డారు. వీరిలో రథాలు నడపటం కొందరకు వృత్తి అయింది. కొందరకు పురాణాలు చెప్పే వృత్తి ఏర్పడింది.

వ. **తన జీవితేశ్వరి యైన రాధం జూచి యిట్లనియె.** **351**

తాత్పర్యం: తన ధర్మపత్ని అయిన రాధను చూచి ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. **'అనపత్యుల మగు మనకును । మనపాలిటివేలు పిక్కుమారుని నిచ్చెన్**
వనజాక్షి! వీఁడు మానుష । జనితుఁడు గాఁ; దరయ దేవసంభవుఁడు సుమీ!' **352**

ప్రతిపదార్థం: వనజ+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!; మనపాలిటివేలుపు= మనలను కాపాడే దేవుడు; అనపత్యులము+అగు, మనకును= సంతానవంతులం కాని మనకు; ఈ+కుమారునిన్= ఈబాలకుడిని; ఇచ్చెన్= అనుగ్రహించాడు; వీఁడు= ఈబాలకుడు; మానుషసంభవుఁడు+కాడు= మనుజజాతికి పుట్టినవాడు కాడు, అరయన్= పరిశీలించగా; దేవసంభవుఁడు= దేవతకు జన్మించినవాడు; సుమీ= సుమా.

తాత్పర్యం: సూతుడు తనధర్మపత్నిఅయిన రాధతో ఈవిధంగా పలికాడు: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! మనకు సంతానం లేదుకదా. మనలను రక్షించే దేవుడు అనుగ్రహించి ఈ బాలకుడిని మనకు ప్రసాదించాడు. చూడుము ఇతడి అతిలోకతేజస్సు. ఈ బాలుడు మనుష్యులకు జన్మించినవాడు కాజాలడు. ఇతడు నిశ్చయంగా దైవాంశసంభూతుడు సుమీ!'

క. **అని దానిచేతి కిచ్చినఁ । గొని యురమున నదిమి కొనియెఁ గొడుకు నతివ; య**
వ్వనితకుఁ బాలెంత తెఱంగు । గునఁ జన్నులు సేఁపె నపుడు గూరిమిపేర్మిన్. **353**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; దానిచేతికిన్= ఆమె చేతికి, రాధకు; ఇచ్చినన్= అందించగా; (రాధ); కొని= గ్రహించి (ఆశిశువును పట్టుకొని); ఉరమునన్= వక్షమున; అతివ (రాధ); కొడుకున్= బాలకుడిని; అదిమికొనియెన్= హత్తుకొన్నది; ఆ+వనితకున్= రాధకు; అపుడు= ఆసమయంలో; కూరిమిపేర్మిన్= ప్రేమాతిశయంచొప్పున; బాలెంత, తెఱంగునన్= బాలెంతరాలికివలె; చన్నులు+చేఁపెన్= చన్నుల నుండి పాలుకారాయి.

తాత్పర్యం: సూతుడు ఆ పసిబిడ్డను తనభార్య రాధచేతికి అందించాడు. ఆమెయు కుమారుడిని మిక్కుటమైన ప్రేమతో పుచ్చుకొని తన గుండెకు హత్తుకొన్నది. అప్పుడు బాలెంతరాలికి వలెనే ఆమెకు చన్నులు చేపాయి.

వ. **ఇ ట్లాదంపతులు ప్రమోదసంపద సొంపారఁ గుమారుం గొని నిజమందిరంబున కరిగి యాత్మీయకులోచితంబు లగు జాతకర్మ సంస్కారంబొనరించి సహజకుండలాలంకృతకర్ణుం డగుటం జేసి కర్ణుం డను నామకరణంబు సేసి; రంత.** **354**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; ఆదంపతులు= ఆ భార్యాభర్తలు (రాధ అతిరథుడు); ప్రమోదసంపద= ఆనందం అనే ఐశ్వర్యం; సొంపారన్= శోభిల్లగా; కుమారున్+కొని= బాలకుడిని పరిగ్రహించి; నిజమందిరంబునకున్+అరిగి= తమ ఇంటికి వెళ్ళి; ఆత్మీయ కుల+ఉచితంబులు+అగు= తమ కులానికి అనువైన; జాతకర్మసంస్కారంబు= పుట్టినపుడు చేసే సంస్కారం; ఒనరించి= చేసి; సహజ, కుండల+అలంకృతకర్ణుండు= ప్రకృతిసిద్ధమైన కుండలాలతో అలంకరించబడిన చెవులు కలవాడు; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; కర్ణుండు= కర్ణుడు; అను= అనునట్టి; నామకరణంబు+చేసిరి= పేరు పెట్టారు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఆసూతదంపతులు (అతిరథుడు రాధయును) ఆనందతన్మయత్వంతో ఆబాలకుడిని పరిగ్రహించి తమగృహాన్ని చేరి, తమకులానికి సంప్రదాయాలకు అనుగుణంగా ఆశిశువుకు పుట్టినప్పుడే చేసే సంస్కారం చేసి, సహజమైన కుండలాలు కల కర్ణములు కలవాడు కావున కర్ణుడు అని పేరుపెట్టారు.

క. **వసువర్మధరుఁడు గావున । వసుసేనుం డనెడుపేరు వాని కిడిరి పెం**
పెసఁగఁగ భూసురు; లాది । త్యసుతుం డిబ్భంగి సూతతనయుం డయ్యెన్. **355**

ప్రతిపదార్థం: వసు, వర్మధరుఁడు= పసిడికవచం ధరించి పుట్టినవాడు; కావునన్= కాబట్టి; వసుసేనుండు; అనెడుపేరు= అనే నామధేయం; భూసురులు= బ్రాహ్మణులు; పెంపు+ఎసఁగఁగన్= పేర్మి అతిశయించగా; వానికిన్= ఆ శిశువుకు; ఇడిరి= ఇచ్చారు, పెట్టారు; ఈ+భంగిన్= ఈ రీతిగా; ఆదిత్యసుతుండు= సూర్యుడికొడుకు; సూతతనయుండు+అయ్యెన్= సూతుడికొడుకు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: పసిడిమైమరువుతో పుట్టినవాడు కావున ఆ మగబిడ్డకు బ్రాహ్మణులు 'వసుసేనుడు' అనే నామధేయాన్ని కల్పించారు. ఈ రీతిగా సూర్యుడికొడుకు సూతసుతుడు అయ్యాడు.

వ. **తద్వృత్తాంతంబంతయుఁ గుంతి తన యాప్తచారులవలన విని, శిథిలీకృతసంతాపయై యుండె; నతిరథుండును గ్రమంబున సంప్రాప్తయౌవనుం డయిన కొడుకుం దోడ్కొనివచ్చి ద్రోణాచార్యులయొద్ద నస్త్ర**

శిక్ష సేయంబెట్టె; నా సూతసూనుండు మఱియుఁ గృపాచార్యులవలనను జామదగ్న్యవలనను,
వివిధాస్త్రలాభంబు నొంది, క్రమంబున దుర్యోధనుతోడ బద్ధసఖ్యుండై యతనికిఁ బ్రియంబు సేయం దివిరి
దివిజరాజనందనుతో మచ్చరించుచుఁ బాండవుల కప్రియంబు సేయుచుండె. 356

ప్రతిపదార్థం: తద్+వృత్తాంతంబు+అంతయున్= కర్ణుడిసంగతి అంతా; కుంతి= పృథ; తన+ఆప్త, చారులవలనన్= తనకు ఆంతరంగికు లైన గూఢభటులవలన; విని= ఆలకించి; శిథిలీకృతసంతాప+ఐ+ఉండెన్= సడలిన ఆవేదన కలిగినదై ఉండింది; అతిరథుండును; క్రమంబునన్= కాలక్రమాన; సంప్రాప్తయౌవనుండు+అయిన= ప్రాప్తించిన జవ్వనం కలవాడయిన; కొడుకున్= కుమారుడిని; తోడ్కొనివచ్చి= తీసికొని అరుదెంచి; ద్రోణ+ఆచార్యుల+ఒద్దన్= ద్రోణుడు అనేపేరు కల గొప్పగురువుకడ; అస్త్రశిక్ష+చేయన్+పెట్టెన్= అస్త్రవిద్య నేర్చుకొనటానికి ఉంచాడు; ఆ సూతసూనుండు= ఆ సూతుడికొడుకు కర్ణుడు; మఱియున్= వెండియు; కృప+ఆచార్యులవలనను= కృపుడు అనే గురువువలనను; జామదగ్న్యవలనను= జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడి వలనను; వివిధ+అస్త్రలాభంబున్+ఒంది= పెక్కుమంత్రమహిమలు కల ఆయుధాలను సంపాదించి; క్రమంబునన్= కాలక్రమంగా; దుర్యోధనుతోడన్; బద్ధసఖ్యుండు+ఐ= గాటంగా ఏర్పడిన స్నేహం కలవాడై; అతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ప్రియంబు= ప్రీతి; చేయన్+తివిరి= చేయబూని; దివిజ+రాజనందనుతోన్= దేవేంద్రసుతుడైన అర్జునుడితో; మచ్చరించుచున్= స్పర్ధవహిస్తూ; పాండవులకున్; అప్రియంబు+చేయుచున్+ఉండెన్= అపకారం చేస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వృత్తాంతాన్ని అంతా కుంతి తన ఆంతరంగిక గూఢచారులవలన తెలిసికొని ఆవేదన ఉడిగి ఊరడిల్లింది. అతిరథుడు తనకొడుకు యుక్తవయస్కుడు కాగానే ద్రోణాచార్యుడివద్ద అస్త్రవిద్యను అభ్యసించటానికి ఏర్పరచాడు. సూతసుతుడుగా విఖ్యాతి చెందిన కర్ణుడు ద్రోణాచార్యులకడ మాత్రమే కాక, కృపాచార్యులయొద్దను జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడికడకూడా విలువిద్య నేర్చి, గొప్పఅస్త్రాలను సంపాదించాడు. కర్ణుడికి కాలక్రమంగా దుర్యోధనుడితో ప్రగాఢమైన స్నేహం ఏర్పడింది. ఆ మైత్రివలన అతడు పాండునందనులకు విరోధి అయి, వారికి అపకారాలు చేయ సమకట్టాడు.

ఉ. ఆతని యస్త్రవీర్యము, సమంచితకుండల వజ్రవర్మవి
ఖ్యాతియు, నాత్మలోఁ దలఁచి కౌరవనాయక! ధర్మసూనుఁడున్
భీతమనస్కుఁడై, యతఁ డభేద్యబలుం డని సంతతంబు ధై
ర్యాతిశయంబు డించి హృదయవ్యథఁ బొందుచు నుండెఁ గానలోన్. 357

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాయక!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; ఆతని+అస్త్రవీర్యము= కర్ణునియొక్క అస్త్రాలకు సంబంధించిన పరాక్రమము; సమ్+అంచిత, కుండల, వజ్రవర్మ, విఖ్యాతియున్= చక్కగా ప్రకృతిసిద్ధంగా అమరిఉన్న చెవిపోగులు, వజ్రం వంటి తనుత్రాణాన్నిగూర్చిన కీర్తిని; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; తలఁచి= తలపోసి; ధర్మసూనుఁడున్= ధర్మపుత్రుడును; భీతమనస్కుఁడు+ఐ= భయం చెందిన మనస్సు కలవాడై; అతఁడు= కర్ణుఁడు; అభేద్యబలుండు+అని= భేదించటానికి వీలులేని బలం కలవాడని; సంతతంబు= ఎల్లప్పుడును; ధైర్య+అతిశయంబు= ధైర్యంయొక్క పెంపు; డించి= క్రిందకు పడవైచి; కానలోన్= అరణ్యంలో; హృదయవ్యథన్= ఎదలో ఆవేదనను; పొందుచున్+ఉండెన్= అనుభవిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: కురువంశానికి నాయకుడైనవాడా, ఓ జనమేజయమహారాజా! కర్ణుడి అస్త్రవిద్యాపాటవాన్ని ఆతడిసహజ కవచకుండలాల కీర్తిని మనస్సులో తలచుకొని అరణ్యావాసంలో ఉన్న ధర్మనందనుడు ధైర్యం కోలుపోయి ఎదలో మిక్కిలి ఆవేదనను అనుభవిస్తూ ఉండేవాడు.

వ. అయ్యుధిష్ఠిరునకుఁ బ్రియం బాచరింపంగోరి కర్ణకవచకుండలంబులు కొనుటకై పురందరుం డొక్కనాఁడు
బ్రాహ్మణరూపంబునం జని, మధ్యాహ్నసమయంబునఁ గర్ణుండు సూర్యోపాస్తి సేయుచుండి బ్రాహ్మణుల
కభీష్టధనంబు లిచ్చుతఱి నతనిం గని, 'భిక్షాం దేహి' యనుటయుఁ గర్ణుం డతని కిట్లనియె. 358

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యుధిష్ఠిరునకున్= ఆ ధర్మనందనుడికి; ప్రియంబు+ఆచరింపన్+కోరి= ప్రీతిని ఘటించ సంకల్పించి; కర్ణకవచకుండలంబులు= కర్ణుడియొక్క కవచాన్నీ కుండలాలనూ; కొనుటకున్+ఐ= గ్రహించటానికై; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; బ్రాహ్మణరూపంబునన్+చని= విప్రుని ఆకారంలో వెళ్ళి; మధ్యాహ్నసమయంబునన్= పట్టపగటివేళ; కర్ణుండు; సూర్య+ఉపాస్తి+చేయుచున్+ఉండి= సూర్యుడికి ఆరాధన సలుపుతూ ఉండి; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; అభీష్ట, ధనంబులు= కోరినద్రవ్యాలు; ఇచ్చుతఱిన్= ఒసంగేతరుణంలో; అతనిన్+కని= వాడిని (కర్ణుడిని) చూచి; "భిక్షాం దేహి" = బిచ్చాన్ని ఇమ్ము; అనుటయున్= అని అనగానే; కర్ణుండు; అతనికిన్= విప్రవేషంలో వచ్చిన దేవేంద్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: కర్ణు డంటే భయపడుతున్న ధర్మనందనుడికి సంప్రీతి కలిగించటానికై, కర్ణుడికవచకుండలాలను గ్రహించతలపోసి దేవేంద్రుడు ఒకనాడు విప్రవేషధారి అయి ఏతెంచాడు. అది పట్టపగలు. ఆ మధ్యాహ్నసమయంలో కర్ణుడు సూర్యోపాసన చేస్తూ ఉన్నాడు. అక్కడ గుమిగూడిన బ్రాహ్మణులకందరికీ కోరిన ద్రవ్యాల నతడు ఒసగుతూ ఉన్నాడు. దేవేంద్రుడు ఆ సమయంలో, 'భిక్షాం దేహి' (బిచ్చము పెట్టుము) అని అడిగాడు. అతడితో కర్ణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'అలసవిలాసలాలసరసాన్విత లైన నితంబినీజనుల్
వలసిన, భూరివిస్ఫురితవస్తుసమగ్రము లైన గ్రామముల్
వలసిన, నుల్లసన్మణిసువర్ణవిభూషణగోధనావళుల్
వలసినఁ గోరు మిచ్చెద ధ్రువంబుగ' నావుడు నాతఁ డిట్లనున్. 359

ప్రతిపదార్థం: అలస, విలాస, లాలస, రస+అన్వితలు= సుకుమారమైన విలాసమునందు మిగుల అనురక్తలైన శృంగారవతులు; ఐన; నితంబినీ-జనుల్= స్త్రీలు (నితంబిని-పెద్ద నితంబము పిఱుందు గలది స్త్రీ); వలసినన్= కావలసినా, భూరి, విస్ఫురితవస్తు, సమగ్రములు= అధికంగాఒప్పే పంటలు, వస్తువులు అనువానిచే నిండినవి; ఐన, గ్రామముల్= ఊరులు, వలసినన్= కావలసినా, ఉల్లసత్+మణి, సువర్ణ, విభూషణ, గోధన+ఆవళుల్= ప్రకాశిస్తున్న మణులతో బంగారముతో కూడిన నగలూ, గోధనముల వరుసలు; వలసినన్= కావలసినా, కోరుము; ధ్రువంబుగన్= నిశ్చయంగా ఇచ్చెదన్; నావుడున్= అనినంతనే; ఆతఁడు= కపట విప్రుడైన ఇంద్రుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మృదువైన విలాసంతో కూడియున్న శృంగారవతులైన యువతులు కావలసినా, అధికమైనా పంటలతోనూ, ప్రకాశించే రత్నాలతో వస్తువులతోనూ నిండిన గ్రామాలు కావలసినా, బంగారంతోనూ కూడిన నగలూ, గోధనాలూ కావలసినా తప్పక ఇస్తాను, కోరుకో అని కర్ణుడనగా విప్రవేషంలో ఉన్న ఇంద్రుడు ఈ రీతిగా పలికాడు.

క. విను మివి యెయ్యవియును నా । కు నభీష్టము గావు; నీదు కుండలములు నీ
వినుతకవచంబు నిచ్చినఁ । గొనియెద; ని మ్మొపుదేని గుణరత్ననిధీ!. 360

ప్రతిపదార్థం: గుణరత్ననిధీ!= మంచిగుణాలు అనే రత్నాలకు నెలవైనవాడా! సుగుణసముద్రుడా!; వినుము= ఆలకింపుము; ఇవి; ఏ+అవియును= ఇవి ఏవీకూడా; నాకున్; అభీష్టము+కావు= ఇష్టాలు కావు, నీదు+కుండలములు= నీ కర్ణభూషణములు;

నీ వినుత, కవచంబున్= కీర్తించబడిన నీమైతొడవును; ఇచ్చినన్= ఇస్తే; కొనియెదన్= స్వీకరిస్తాను; ఓపుదు(వు)+ఏనిన్= శక్తిఉంటే; ఇమ్ము= ఒసగుము.

తాత్పర్యం: అవధరింపుము. సుగుణరత్నాకరా! కర్ణా! నీవు చెప్పినవి ఏవియు (అన్నులమిన్నలు, అగ్రహారాలు, సువర్ణమణిభూషణగోధనరాసులు మున్నగునవి) నాకు ఇష్టాలు కావు. నీకు ఇష్టమైతే నీ చెవిపోగులనూ సుప్రసిద్ధమైన నీకవచాన్నీ దానంచేయుము గ్రహిస్తాను.

చ. అనవుడుఁ గర్ణుఁ డిట్లనియె 'నక్కట! యేను విశిష్టవస్తువుల్
గొనకొని యిత్తు నాఁగ నిటు గోరెదు నీవు దలంప నప్రయో
జన మగు వాని భూమిసురసత్తమ! యెంతయు బేల వైతి; ము
న్నెనయఁగ నిట్టి వెవ్వరును నెవ్వరి వేఁడిరె యిజ్జగంబులన్? 361

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (విప్రవేషధారి) చెప్పగా; కర్ణుఁడు, ఇట్లు+అనియెన్= ఈరీతిగా చెప్పాడు; అక్కట!= అయ్యో!; ఏను= నేను; విశిష్టవస్తువుల్= విశేషప్రాముఖ్యంగల పదార్థాలు; గొనకొని+ఇత్తున్= పూని (ఇష్టంతో) ఇస్తానని; నాఁగన్= అనగా; భూమిసురసత్తమ!= బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఇటు= ఈ రీతిగా; నీవు= నీవు; తలంపన్= ఆలోచించగా; అప్రయోజనము+ అగువానిన్= లాభం లేని వాటిని; కోరెదు= కోరెదు(వు)= కోరుతున్నావు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; బేలవు= అమాయకుడవు; ఐతి(వి)= అయినావు; మున్ను= పూర్వం; ఎనయఁగన్= ఒప్పిదంగా; ఇట్టివి= ఇట్టికోరికలు; ఎవ్వరును= ఎవరైనా; ఈ+జగమ్ములన్= ఈలోకాలలో; ఎవ్వరిన్= ఎవరినైనా; వేఁడిరె?= అడిగారా?

తాత్పర్యం: అనిన కర్ణు డీవిధంగా అన్నాడు: 'అయ్యో, ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నేను నీకు విశేషమైన ప్రాముఖ్యం గల వస్తువులను ఇస్తా నని చెప్పానుకదా! నీవు అమాయకుడివలె కన్పిస్తున్నావు. నీవు ఈ ఉపయోగంలేని వస్తువులను ఎందుకు కోరుకొంటున్నావు? నీవలె ఇంతకుముందు ఎవరైనా ఎవరినైనా జగత్తులో ఇటువంటివాటిని కోరినవారు ఉన్నారా? (నీకోర్కె అపూర్వం అని భావం).

క. కుండలములుఁ గవచము న । ట్లుండఁగ ని మ్మనఘ! వేఁడు మొండు ధనంబుల్;
నిండింతు నీమనోరథ । మొండేమియు ననకు మింక నూర్జితచరితా!.' 362

ప్రతిపదార్థం: ఊర్జితచరితా!= గొప్ప శీలం కలవాడా!; అనఘా!= పాపరహితుడవైనవాడా! ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా!; కుండలములున్= చెవిదుద్దులును; కవచమున్= తనుత్రాణాన్ని; అట్లు+ఉండఁగనిమ్ము= అటులనే ఉండనిమ్ము; ఒండు ధనంబుల్= వేరుద్రవ్యాలను; వేఁడుము= కోరుకొనుము; నీమనోరథమున్= నీకోరికను; నిండింతున్= పరిపూర్ణం చేస్తాను, ఈడేర్చగలను; ఇంకన్+ఒండు+ ఏమియున్+అనకుము= దయచేసి ఇక మారుమాట పలుకవద్దు.

తాత్పర్యం: గొప్పశీలం కల బ్రాహ్మణోత్తమా! నీవు పుణ్యాత్ముడవు. నీకు నిరుపయోగాలైన కవచకుండలాల మాట దయచేసి ఎత్తకుము. వేరుద్రవ్యాలను కోరుకొమ్ము. నీకోరిక పరిపూర్ణంగా తీరేటట్లు చేయగలను. ఇక నామాటకు ఎదురుమాట చెప్పవద్దు'.

వ. అనిన నతం డెవ్విధంబున నొడంబడక కవచకుండలంబులయంద బద్ధాభిలాషుం డయి పలికినఁ, గర్ణుం డతనిం బ్రార్థించియుఁబూజించియు ననేకమణికనకాది ద్రవ్యంబులు నివేదించియు నెట్లును నొడంబఱుపనేరక యి ట్లనియె. 363

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (కర్ణుఁడు) చెప్పగా; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా నయినను; ఒడంబడక= అంగీకరించక; కవచకుండలంబులయందున్+అ= కవచకుండలాలయందుమాత్రమే; బద్ధ+అభిలాషుండు+అయి= స్థిరంగా లగ్నమైన కోరిక కలవాడు అయి; అతండు; పలికినన్; కర్ణుండు; అతనిన్= (విప్రవేషధారిని); ప్రార్థించియున్= వేడికొనినా; పూజించియును= అర్చించినా; అనేక, మణి, కనక+ఆది, ద్రవ్యంబులు= పెక్కురత్నాలు బంగారాలు మున్నగు పదార్థాలు; నివేదించియున్= ఇవ్వచూపినా; ఎట్లునున్= ఏవిధంగానూ; ఒడంబఱుపనేరక= అతడిని అంగీకరింపజేయజాలక; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు చెప్పినమాటలకు విప్రవేషధారి సమ్మతించక తనకు కవచకుండలాలే కావా లని మొండిపట్టు పట్టాడు. కర్ణుడు ఆ విప్రవేషధారిని వేడికొన్నాడు. అతడికి పూజలు చేశాడు. పెక్కురత్నాలు బంగారాలు మున్నగుపదార్థాలను ఇవ్వజూపాడు. కాని, ఆ విప్రవేషధారి తనపట్టుదల వీడలేదు. అప్పుడు కర్ణుడు ఆ విప్రవేషధారితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'సహజములు నాకు నిక్కవచంబుఁ గుండ । లములు నివి లేకయున్న నే సమరభూమిఁ
గడిఁది శత్రులచేత భంగంబు వచ్చుఁ । గాన యీఁజాల నయ్యెద వీని నేను. 364

ప్రతిపదార్థం: నాకున్; ఈ+కవచంబున్; కుండలములున్= ఈ కవచం, పోగులు; సహజములు= పుట్టుకతోవచ్చినవి; ఇవి= ఈకవచకుండలాలు; లేకయున్నన్= లేనిచో; ఏ సమరభూమిన్= ఏ యుద్ధరంగంలోనైనా; కడిఁది, శత్రులచేతన్= గొప్పవిరోధులచేత; భంగంబు= పరాజయం; వచ్చున్= కలుగును; కాన= కావున; వీనిన్= వీటిని, ఈ కవచకుండలాలను; ఏను= నేను; ఈన్+చాలన్+అయ్యెదన్= ఈయజాలనివాడనౌతున్నాను.

తాత్పర్యం: ఈకవచకుండలాలు నాకు పుట్టుకతోనే ఉన్నవి కాని నేను సంపాదించి పెట్టుకొన్నవి కావు. ఈ కవచకుండలాలు లేకపోతే ఏ యుద్ధభూమిలోనైనా బలవంతులైన విరోధులు దాపురించినపుడు నాకు పరాజయం కలుగుతుంది. కావున ఈ కవచకుండలాలను నేను ఇవ్వలేను.

విశేషం: (1) దానం చేయవలసింది స్వార్జితమైన తనసొత్తుమాత్రమే. కవచకుండలాలు కర్ణుడిస్వార్జితాలు కావు. అంతేకాక, ఇవి అతడికి ప్రాణసమానాలు. ఈపద్యంవలన కర్ణుడికి తన కవచకుండలాల విలువ తెలిసినట్లు తేలుతున్నది. ఇది తెలియక చేసే దానం కాదు. ఈపద్యంలోని స్వారస్యం గుర్తించతగింది. (2) 'ఏ సమరభూమిఁగడిఁది శత్రులచేత భంగంబువచ్చు' - అనే ఈ పాఠానికి 'నే సమరభూమిఁగడిఁది భంగంబు వడుదు' - అనే పాఠాంతరం వావిళ్ళప్రతిలో కానవస్తున్నది.

క. నానాజనపదబహుళము । నానాధనయుతము నైన నారాజ్యము స
మ్మానంబున నిచ్చెదఁ గొన । వే ననుఁ గారింప కింక విప్రవరేణ్యా!' 365

ప్రతిపదార్థం: విప్రవరేణ్యా!= ఓబ్రాహ్మణోత్తమా!; నానా, జనపదబహుళము= పెక్కుగ్రామాలతో విస్తరించినట్టిది; నానాధనయుతమున్= పెక్కువిధాలైన ద్రవ్యాలతో కూడినది; ఐన; నారాజ్యము= నారాజ్యం; అంగదేశం; సమ్మానంబునన్= గౌరవపూర్వకంగా; ఇచ్చెదన్= సమర్పిస్తాను; ఇంకన్= ఇక; ననున్= నన్ను; కారింపక= వేధించకుండ; కొనవే= స్వీకరించుమా.

తాత్పర్యం: ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా!, పెక్కుగ్రామాలతో విస్తరించినట్టిది, పెక్కుద్రవ్యసంపదలతో కూడినట్టిది అయిన నారాజ్యం అంగదేశం. దానిని నీకు బహుమానంగా సమర్పిస్తాను. దయతో స్వీకరించుము. ఇక నన్ను వేధించవద్దు'.

వ. అనియును నతనియందు సుముఖత్వంబు గానక కానీనుండు దరహసితాననుం డగుచుఁ గృతకభూసురు
నుపలక్షించి యి ట్లనియె. 366

ప్రతిపదార్థం: అనియును= అని చెప్పికూడా; అతనియందున్= ఆ విప్రుడిలో; సుముఖత్వంబు= సమ్మతించిన పోకడ; కానక= చూడక; కానీనుండు= కన్యాపుత్రుడు కర్ణుడు; దరహసిత+ఆననుండు= చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; కృతకభూసురున్= కపటవిప్రుడిని; ఉపలక్షించి= చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పినప్పటికిని, ఆ బ్రాహ్మణుడియందు సమ్మతించిన జాడ కానుపించకపోవటం చూచి, కన్యకకు జనించినవాడైన కర్ణుడు చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడూ ఔతూ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: కర్ణుడు 'దరహసితవదనుడు' అయ్యాడు. దానికి కారణం ఆ బ్రాహ్మణుడు కపటవేషధారి అని కర్ణుడు గుర్తించటమే. కర్ణుడిముఖాన విరిసిన దరహాసముద్రకు అంతరార్థం తరువాతిపద్యంలో సుస్పష్టం.

చ. 'ఎఱిఁగితి నిన్ను నేను; విబుధేంద్రుఁడ వీవు; జగత్త్రయంబు గ్ర
చ్చఱ భవదీయరక్షణమునంద వెలుంగుచునుండు; నట్టి ని
న్నుఱవుగ నేను వేఁడుకొన యుక్తుఁడఁగాక, మొఱంగి నన్ను న
క్కఱ పడి నీవు వేఁడు టిది కర్జమె నిర్జితదైత్య! చెప్పుమా! 367

ప్రతిపదార్థం: నిర్జితదైత్య!= రాక్షసులను జయించినవాడా! ఓదేవేంద్రా!; నేను; నిన్నున్ ఎఱిఁగితి= నిన్ను గుర్తించాను; ఈవు= నీవు; విబుధ+ఇంద్రుఁడవు= దేవతలకు అధినేత వైనవాడవు; జగత్+త్రయంబు= మూడులోకాలు; గ్రచ్చఱన్= (గ్రచ్చు+అఱన్) నిష్కల్మషంగా; భవదీయరక్షణమునందున్+అ= నీయొక్క కాపుదలయందే; వెలుంగుచున్+ఉండున్= శోభిల్లుతుంటాయి; అట్టి= అటువంటి; నిన్నున్; ఉఱవుగన్= ఒప్పిదంగా; ఏను= నేను; వేడుకొనన్= ప్రార్థించటానికి; యుక్తుఁడన్+కాక= అర్హుడను గాని; మొఱంగి= వంచించి; నన్నున్; అక్కఱ+పడి= అవసరపడి; సవ్యాజంగా; నీవు (ఓఇంద్రుడా! నీవు); వేడుట= అర్థించటం; ఇది; కర్జము+ఎ?= (కర్జమె)? చేయదగిన కృత్యమా?; చెప్పుము+అ= దయచేసి వచించుము.

తాత్పర్యం: రాక్షసులను జయించిన ఓ దేవేంద్రా! నేను నిన్ను గుర్తుపట్టగలిగాను సుమా! మూడులోకాలు నీసంరక్షణలో శోభిల్లుతున్నాయికదా! అట్టి నిన్ను నేను వేడుటలో అర్థముంటుంది గాని నీవే నన్ను ఏదో వ్యాజంతో యాచించటమా? అంతేకాక నన్ను నీవు మారువేషంలో వచ్చి వంచించటం చేయవలసిన కృత్యమా? దయచేసి నీవే చెప్పుము.

విశేషం: (1) కర్ణుడు కపటవిప్రుడిని దేవేంద్రుడిగా గుర్తించాడుకదా! 'నీవు బ్రాహ్మణుడవు కావు. వంచకుడవు. నేను నీకు ఎట్టిదానాన్ని చేయను' అని కర్ణుడు అనలేదు. దేవేంద్రుడు వంచకుఁడే అయినను, కర్ణుడు తనదానవ్రతాన్ని మాత్రం విడనాడ దలచ లేదు. (2) దానానికి అంతరాత్మ త్యాగం అని మహాభారతసందేశం. సక్తుప్రస్థునిగాథ ఉదాహరణం. ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగంలోని దానాలు గాని షోడశమహారాజులు యజ్ఞాలలో చేసినదానాలు గాని ఆధ్యాత్మికదృష్టిలో అచ్చమైన దానాలు కావని ముంగిసరూపం ధరించిన జమదగ్ని మహాముని వివరించి ఉన్నాడు. అచ్చమైన దానంలో ఆత్మార్పణ అమరిఉంటుంది.

కర్ణుడి కవచకుండలప్రదానంలో త్యాగయోగంతో కూడిన ఆత్మార్పణం అమరిఉన్నది. ఆసంగతి దేవేంద్రుడికి తెలియును. కర్ణుడు దానవ్రతాన్ని విడనాడడు అనే విశ్వాసం దేవేంద్రుడికి ఉన్నది.

తే. అనిన నింద్రుఁ డిట్లనియె 'మీయయ్య పద్మ। హితుఁడు మున్నింతయును జెప్పె నిష్ట మెసఁగ
గాన నెఱిఁగితి నీ; విఁకఁ గడప నేల। యనఘ! మాబోఁటులకుఁ బ్రియమైన పనికి'. 368

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (కర్ణుడు) చెప్పగా; ఇంద్రుఁడు= వేల్పులరేడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా!; మీ+అయ్య= మీతండ్రి; పద్మహితుఁడు= సూర్యుడు; ఇష్టము+ఎసఁగన్= ప్రీతి అతిశయించగా; మున్ను= మునుపు; ఇంతయున్= ఈ విషయాన్ని అంతటిని; చెప్పెన్= వచించిఉన్నాడు; కానన్= కావున; నీవు; ఎఱిఁగితి(వి)= తెలిసికొన్నావు; ఇంకన్= ఇకమీద; మాబోఁటులకున్= మావంటివారికి; ప్రియము+ఐన, పనికిన్= ఇష్టమయిన కార్యానికి; కడపన్+ఏల= ఇయ్యక పొమ్మంటావెందుకు?

తాత్పర్యం: కర్ణుడితో ఇంద్రుడు ఈ రీతిగా వచించాడు: 'పుణ్యాత్ముడవైన ఓకర్ణా! నీతండ్రి అయిన సూర్యుడు మున్ను నీమీదిప్రేమతో ఈ విషయాన్ని అంతటిని చెప్పిఉన్నాడు కాబట్టి నీవు నన్ను గుర్తించగలిగితివి సరే. ఇక మాబోటివారికి ఇష్టమైనకార్యం నెరవేర్చకుండా నీవు పొమ్మంటావెందుకు?

వ. అనిన రాధేయుండు 'దేవా యట్లయిన నిఖిలశత్రుఘాతిని యయిన నీయమోఘశక్తి నాకుం గృప సేసి
కవచకుండలంబులు గొను' మనినం బాకశాసనుం డి ట్లనియె. 369

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (దేవేంద్రుడు) చెప్పగా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; దేవా= దేవరా! ఓ దేవేంద్రా!; అట్లుఅయినన్; నిఖిల, శత్రు ఘాతిని అయిన= సమస్తశత్రువులను సంహరించేది అయిన; నీ+అమోఘ, శక్తి= ఎన్నడు బీరువోనట్టి "శక్తి" అనే ఆయుధం; నాకున్= నాకు; కృప+చేసి= అనుగ్రహించి; కవచకుండలంబులు= తనుత్రాణాన్ని, కర్ణభూషణాలను; కొనుము= స్వీకరించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; పాకశాసనుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అనగా కర్ణుడు ఇట్లా అడిగాడు: 'దేవేంద్రా! అట్లే అయితే సమస్త శత్రువులను చంపగలిగిన తిరుగులేని శక్తి అనే నీ ఆయుధాన్ని నాకు దయచేసి ఇచ్చి, నా కవచకుండలాలను తీసికొమ్ము' అనగా ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'ఇచ్చెద శక్తి నీకు; విను మేర్పడ; నాజి మదీయశత్రులం
గ్రచ్చఱఁ జంపి చంపి యది గ్రమ్మఱ చేతికి వచ్చుచుండు; నీ
కిచ్చుట యట్లు గాదు; భువి నెందును దుర్జయుఁ డైన నీరిపుం
జెచ్చెరఁ దున్ము నొక్కరుని; చేకుఱ నన్ను భజించుఁ గ్రమ్మఱన్. 370

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధవిశేషాన్ని; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; ఏర్పడన్+వినుము= సావధానంగా ఆలకించుము; ఆజిన్= యుద్ధంలో; మదీయశత్రులన్= నావిరోధులను; గ్రచ్చఱన్= (గ్రచ్చు+అఱన్=) శీఘ్రంగా (నిరవశేషంగా); చంపి, చంపి= పూర్తిగా సంహరించి; అది= ఆ "శక్తి"; గ్రమ్మఱ= మరల; చేతికిన్ వచ్చుచుండున్= నాచేతికి చేరుతూ ఉంటుంది; నీకున్+ఇచ్చుట= నీకు ఇవ్వటం; అట్లు+కాదు= ఆ విధంగా కాదు; భువిన్= భూలోకంలో; ఎందును= ఎచ్చటను; దుర్జయుఁడు+ఐన= గెలువ నలవిగాని; నీ రిపున్= నీశత్రువును; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; ఒక్కరుని= ఒకరినిమాత్రమే; తన్మన్= సంహరిస్తుంది; గ్రమ్మఱన్= మరల; చేకుఱన్= లభించేటట్టు; నన్నున్= నన్ను; భజించున్= పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: 'నీకు నాఆయుధవిశేషం 'శక్తి' ని ఇస్తాను. కాని, నేను విధించే నియమాన్ని సావధానంగా వినుము. యుద్ధంలో నా 'శక్తి' శత్రువులను శీఘ్రంగా సంహరించి మరల నాచేతికి వస్తూ ఉంటుంది. ఇప్పుడు నేను నీకు ఇచ్చే శక్తి భూలోకంలో గెలువశక్యం గాని నీశత్రువును ఒకరిని మాత్రమే చంపి, తిరిగి నావద్దకు వచ్చి చేరి నన్ను సేవిస్తుంది.

వ. ఇట్టిది సమయంబుగాఁ బరిగ్రహింపు' మనినఁ గర్ణుండు 'నాకుం గల పగతుండును నొక్కరుండ; వాని
వధియించుటయ మదీయమనోరథం' బనుటయుఁ బురందరుండు దరహసితవదనుం డై. 371

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టిది= ఇటువంటిది; సమయంబుగాన్= నియమముగా; ('శక్తి'); పరిగ్రహింపుము= స్వీకరించుము; అనినన్= అని (దేవేంద్రుడు) పలుకగా; కర్ణుండు; నాకున్+కల= నాకు ఉన్న; పగతుండును= విరోధియున్నూ; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడు మాత్రమే; వానిన్= అతడిని, ఆశత్రువును; వధియించుట+అ= సంహరించుట మాత్రమే; మదీయ, మనోరథంబు= నా కోరిక; అనుటయున్= అని చెప్పగా; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; దరహసితవదనుండు+ఐ= చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఈ నియమానికి అంగీకరించి నీవు నా 'శక్తి'ని పరిగ్రహించుము' అని దేవేంద్రుడు చెప్పాడు. కర్ణుడును 'నాకు గల శత్రువు ఒక్కడే. ఆతడిని సంహరించటమే నాకోరిక. అందుచేత నీవు నిర్ణయించిన నియమానికి అంగీకరిస్తున్నాను' అని అన్నాడు. దేవేంద్రుడు కర్ణుడిపలుకులు ఆలకించి చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడై.

ఉ. 'నీ యభిలాష మేను మది నిక్క మెఱుంగుదు; నుగ్రశౌర్యతే
జోయుతుఁ బార్థు నోర్తు నని చూచెదు; నీ కది యేల తీరు రా
ధేయ! దయావిధేయుఁడు విధేయజగత్త్రయుఁ డవ్యయుండు నా
రాయణుఁ డమ్మహాత్మునకు రక్షకుఁ; డేరికి వాఁడు సాధ్యుఁడే?' 372

ప్రతిపదార్థం: రాధేయ= ఓకర్ణా!; నీ+అభిలాషము= నీ కోరిక; ఏను= నేను; మదిన్= చిత్తంలో; నిక్కము= నిజంగా; ఎఱుంగుదున్= తెలియుదును; ఉగ్ర, శౌర్య, తేజోయుతున్= (తేజస్+యుతు) భయంకరమైన వర్చస్సుతో కూడినవాడిని; పార్థున్= అర్జునుడిని; ఓర్తున్= జయింతును; అని చూచెదు= అని ఆలోచిస్తావు; నీకున్; అది= అర్జునుడినిజయించటం; ఏల, తీరున్= ఎందుకు నెరవేరుతుంది?; దయావిధేయుఁడు= కరుణకు లోబడినవాడు, కృపామూర్తి; విధేయ, జగత్+త్రయుఁడు= లోబడిన మూడులోకాలు కలవాడు; అవ్యయుండు= అక్షరుడు; నారాయణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+మహా+ఆత్మునకున్= ఆ మహనీయుడికి, అర్జునుడికి; రక్షకుఁడు= కాపాడేవాడు; వాఁడు= అతడు, అర్జునుడు; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; సాధ్యుఁడు+ఏ= సాధించదగినవాడా? (ఎవరును అర్జునుడిని జయించజాలరు.)

తాత్పర్యం: ఓకర్ణా! నీకోరికలోని ఆంతర్యం నామనస్సులో తెలిసికొన్నాను. భయంకరమైన శౌర్యం గల అర్జునుడిని యుద్ధంలో జయించవలెనని నీ ఉబలాటం కాని, నీకోరిక ఈడేరేది కాదు. మూడులోకాలున్నూ అవ్యయుడైన నారాయణదేవుడికి విధేయాలు. ఆ దేవుడు కృపారసమూర్తి. అతడు శ్రీకృష్ణుడు- అర్జునుడిని కాపాడేవాడు. కనుక, అర్జునుడు ఎవరికిన్నీ సాధ్యుడు కాడు. నీవు అర్జునుడిని గెలువజాలవు.'

వ. అనినం దపననందనుం 'డది యట్లుండె; సహజం బైన కవచం బొలిచి యిచ్చిన మదీయదేహంబు వికృతం
బగు; నిది యే మని యవధరించె?' దనిన నింద్రుండు 'నీ శరీరంబు భవజ్జనకుం డైన యరుణకిరణువర్ణం

బెట్టి దట్టిదీప్తిం జెలువొందు' నని పలికి వానికి నమోఘశక్తి యొసంగి 'దీని నాపత్కాలంబునం దక్కఁ
బెఱయప్పుడు ప్రయోగించిన నీ కపాయంబగు' నని చెప్పెఁ; దదనంతరంబ యవ్వీరుండు కవచ
కుండలంబులం బుచ్చి యతని కిచ్చె. 373

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (దేవేంద్రుడు చెప్పగా); తపననందనుండు= సూర్యపుత్రుడైన కర్ణుడు; అది= అది(నీమాట); అట్లు+ఉండెన్= ఆరీతిగా ఉండనిమ్ము; సహజంబు+అయిన= పుట్టుకతో ఏర్పడిన; కవచంబు= తనుత్రాణం; ఒలిచి ఇచ్చినన్= ఒలిచి ఇస్తే; మదీయదేహంబు= నాశరీరం; వికృతంబు+అగున్= వికారం కాగలదు; ఇది= ఈ విషయం; ఏమి+అని= ఏమని; అవధరించెదు= ఆలోచిస్తావు'; అనినన్= అని అడుగగా; ఇంద్రుండు; 'నీశరీరంబు= నీదేహం; భవత్+జనకుండు+ఐన= నీతండ్రిఅయిన; అరుణకిరణువర్ణంబు= ఎర్రని కిరణాలు కలవాడైన సూర్యుడిరంగు; ఎట్టిది+అ= ఎట్టిదో; అట్టి= అటువంటి; దీప్తిన్= ప్రకాశంతో; చెలువు+ఒందున్= శోభను పొందుతుంది; అని పలికి= అని వచించి; వానికిన్= అతడికి, కర్ణుడికి; అమోఘశక్తిన్= వ్యర్థంకాని- 'శక్తి' - అనే ఆయుధ విశేషాన్ని; ఒసంగి= ఇచ్చి; దీనిన్= దీనిని; ఆపత్+కాలంబునన్+తక్కన్= ఆపద ఏర్పడిన సమయంలో తప్ప; పెఱ+అప్పుడు= వేరేసమయంలో; ప్రయోగించినన్= ఉపయోగిస్తే; నీకున్= ఓకర్ణా! నీకు; అపాయంబు+అగును= కీడుకలుగుతుంది; అని చెప్పెన్= అని వచించాడు; తత్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; ఆ+వీరుండు= కర్ణుడు; కవచకుండలంబులన్+పుచ్చి= కవచకుండలాలను వెలికి తీసి; అతనికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అని దేవేంద్రుడు చెప్పగా కర్ణుడు. 'దానికేమిగాని ఇప్పుడు కవచం ఒలిచి నీకు ఇస్తే నాశరీరం వికారమౌతుందికదా! దీనికి నీవేమి ఆలోచించావు' అనిన, ఇంద్రుడు, 'నీశరీరం నీజనకుడైన సూర్యుడి తేజస్సుతో, బాలార్కసమానమైన రంగుతో భాసిల్లుతుంది' అని పలికి అతడికి తన ఆయుధవిశేషమైన 'శక్తి'ని ఇచ్చి, దీనిని కష్టసమయంలో మాత్రమే ప్రయోగింప దగును. కానిచో నీకే ప్రమాదం ఏర్పడగలదు' అని హెచ్చరించాడు. అంత వీరుడైన కర్ణుడు తనకవచకుండలాలను వెలికి తీసి దేవేంద్రుడికి ఇచ్చాడు.

చ. అలఘునిశాతశస్త్రమున నంగము లెల్లను నిర్వికారుఁ డై
యొలువఁ దొడంగినట్టియెడ హో యని కిన్నర యక్ష సిద్ధ సా
ధ్యులు దివినుండి యార్చుచును దూర్యరవంబు సెలంగ నద్భుతం
బెలయఁగఁ బుష్పవృష్టిఁ గురియించిరి కర్ణునిపైఁ బ్రియంబునన్. 374

ప్రతిపదార్థం: అలఘు, నిశాత, శస్త్రమునన్= గొప్ప వాడి అయిన ఆయుధంతో; అంగములు+ఎల్లను= అవయవాల నన్నిటిని; నిర్వికారుఁడు+ఐ= వికారము లేనివాడై (ధైర్యంతో చలించని చిత్తం కలవాడై); ఒలువన్+తొడంగినట్టి+ఎడన్= పైచర్మం ఒలుచుటకు పూనినట్టి సమయంలో; 'హో' అని= ఓహో, భళీ, భళీ - (ఎంతటి గొప్పదానం) అని; కిన్నర, యక్ష, సిద్ధ, సాధ్యులు= కిన్నరులు యక్షులు సిద్ధులు సాధ్యులు; దివినుండి= స్వర్గంనుండి; ఆర్చుచును= ఉద్ఘోషిస్తూనే; తూర్యరవంబు+చెలంగన్= మంగళప్రదాలైన జంత్రవాద్యాల నాదం ధ్వనించగా; అద్భుతంబు= ఆశ్చర్యం; ఎలయఁగన్= అతిశయించగా; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; కర్ణునిపైన్= కర్ణుడిమీద; పుష్పవృష్టి= పూలవాన; కురియించిరి= వర్షించారు.

తాత్పర్యం: తనసహజకవచకుండలాలను దేవేంద్రుడికి అర్పించటానికై, గొప్ప పదను గలిగిన ఆయుధంతో కర్ణుడు తన అవయవాల నన్నింటి పైచర్మం ఒలువసాగాడు. అప్పుడు ఆ అద్భుతదృశ్యాన్ని తిలకించి వేలుపుతెగలవారు -

యక్షులు కిన్నరులు సిద్ధులు సాధ్యులు ఆకసంలో చేరి - 'ఓహో, ఎంతటి ఈవి, ఏమి త్యాగం' - అని ఉద్ఘోషిస్తూ దుందుభులు మంగళతూర్యాలు మ్రోగించి ప్రీతితో కర్ణుడిపై పూలవాన కురిపించారు.

విశేషం: (1) నభమున దేవదుందుభులు మ్రోగటం! దివినుండి భువికి పుష్పవృష్టి కురియటం! అతిశయోక్తిగా అలంకారవిశేషంగా అసంగతాలైన అసత్యకల్పనలుగా ఆధునికులు కొందరు విమర్శించవచ్చు. కామక్రోధలోభ మోహమదమాత్సర్యగ్రస్తులు అయిన మానవులు నివసించేది ఈభూలోకం. ఈమానవులలోగూడ దేవతలు సయితం ఆశ్చర్యచకితులై పరవశించి సంగీత తాళలయలతో నర్తించి మెచ్చదగినట్టి అతిలోకమైన ఘనకార్యం అప్పుడపుడు చేసేవారు ఉండవచ్చును. అట్టి అద్భుతసన్నివేశాలు అనిమిషులు "అహో నేత్ర నిర్వాణమ్" అని చూడదగిన దృశ్యాలను అభివర్ణించటానికి భాషకు శక్తిచాలదు. అది శబ్దాలంకార విశేషభాషలకు అగమ్యం. సహృదయహృదయైక వేద్యం. (2) ఇచట 'రసము' - వీరము. వీరరసం దయావీరం, ధర్మవీరం, దానవీరం అని ప్రాచీనులు మూడువిభాగాలు చేశారు. వీరరసానికి స్థాయిభావం ఉత్సాహం. లోకోత్తర కార్యనిర్వహణంలో ఏర్పడే స్థిరసంకల్పానికి ఆలంకారికులు ఉత్సాహం అని వ్యపదేశంచేశారు. (3) కర్ణుడిభారతం అనే సుభాషితం తెలుగునేలలో సుప్రసిద్ధం. మహాభారతగాథకు కర్ణుడే ప్రధాననాయకుడుగా భావించేవారు ఉన్నారు. ఈ ఘట్టంలో కథానాయకుడు కర్ణుడు అనటం నిర్వివాదం. (4) కర్ణుడికిని- దుర్యోధనుడికిని కవిత్రయభారతంలో జరుగవలసిన న్యాయం జరుగలేదని విమర్శించేవారు కొందరు ఉన్నారు. నభమున దేవదుందుభులు మ్రోగటం - దివినుండి భువిపైన పుష్పవృష్టి కురియటం - ఎఱ్ఱన కర్ణుడిపట్ల (ఆరణ్యపర్వంలో), తిక్కన దుర్యోధనుడిపట్ల (శల్యపర్వంలో) హృదయంగమంగా అభివర్ణించటం చిరస్మరణీయం.

వ. ఇట్లు సూతపుత్త్రుని వికృతగాత్త్రుం జేసి వాసవుండు ప్రమోదవికాసభాసితుం డగుచు నిజలోకంబున కరిగెఁ; దద్వృత్తాంతం బంతయు విని కౌంతేయు లత్యంతసంతోషంబునం బొదలిరి; గాంధారేయులు దుఃఖవిదారితహృదయ లయి; రని యిట్లు కవచకుండలాభిహరణంబు సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. **375**

ప్రతిపదార్థం: వాసవుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; సూతపుత్త్రుని= కర్ణుడిని; వికృత, గాత్రున్+చేసి= వికారమయిన శరీరం కలవాడినిగా చేసి; ప్రమోద, వికాస, భాసితుండు+అగుచున్= సంతోషంతో వికసించిన ఆకారం కలవాడు ఔతూ; నిజలోకంబునకున్= తనస్వర్గలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; తత్+వృత్తాంతంబు= ఆ కథ; అంతయున్+విని= సంపూర్ణంగా ఆలకించి; కౌంతేయులు= పాండవులు; అత్యంత సంతోషంబునన్= మిక్కుటమైన ఆనందంతో; పొదలిరి= వర్ధిల్లారు; గాంధారేయులు= గాంధారికొడుకులు కౌరవులు; దుఃఖ, విదారిత, హృదయులు+అయిరి= ఆవేదనచేత చీల్చబడిన డెందాలు కలవారు అయ్యారు; అని= అని; ఇట్లు= ఈవిధంగా; కవచ, కుండల+అభిహరణంబు= కవచాన్ని కుండలాలను అపహరించటం; సవిస్తరంబుగాన్= విరివిగా (సాంగోపాంగసమృద్ధంగా); చెప్పినన్= వచించగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడి కవచకుండలాలు గొని అతడిని వికృతశరీరుడిగా చేసి, సంతోషంతో ప్రకాశించేవాడయి దేవేంద్రుడు తన స్వర్గలోకానికి చేరాడు. ఆ వృత్తాంతం విని పాండవులు ఆనందించారు. కౌరవులు దుఃఖించారు. ఇట్లు కవచకుండలాలను దేవేంద్రుడు అపహరించినకథను సవిస్తరంగా ఆలకించి జనమేజయమహారాజు వైశంపాయనమహర్షితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అనయము దుస్తర మగు న । వ్వనవాసము నిస్తరించి ద్వాదశవర్షం
బున కడపట నేమి విధం । బొనరించిరి మత్పితామహులు మునినాథా!' **376**

ప్రతిపదార్థం: మునినాథా!= ఓ వైశంపాయనమహర్షీ!; అనయము= అత్యంతం; దుస్తరము+అగు= దాటటానికి కష్టం అయిన; ఆ+వనవాసము= ఆ అరణ్యంలో నివసించటం; నిస్తరించి= దాటి; ద్వాదశవర్షంబున+కడపటన్= పండ్రెండవ సంవత్సరంయొక్క చివర; మత్+పితామహులు= నాతాతలు; ఏమి, విధంబు+ఒనరించిరి= ఏరీతిగా ప్రవర్తించారు.

తాత్పర్యం: 'దాటుటకు మిక్కిలి కష్టమయిన వనవాసాన్ని పండ్రెండేండ్లు చేసి, పండ్రెండవయేటికడపట ఏవిధంగా మా తాతలు ప్రవర్తించారో వైశంపాయనమహర్షీ! దయచేసి తెలుపుము.'

వ. అనిన నమ్మహీపతికి నమ్మహీదేవుం డిట్లనియె; నట్లు మార్కండేయువలనఁ బుణ్యకథలు విని పాండవు లనంతరంబ క్రమ్మఱి ద్వైతవనంబునకుం జని, యం దొక్కనాఁడు సుఖాసీనుం డయి యున్న ధర్మరాజుపాలికి నొకబ్రాహ్మణుండు సంభ్రమంబునఁ జనుదెంచి యిట్లనియె. **377**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పల్కగా; ఆ+మహీపతికిన్= ఆమహారాజుకు, జనమేజయుడికి; ఆ+మహీదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; వైశంపాయనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అట్లు= ఆరీతిగా; మార్కండేయువలనన్= మార్కండేయమహర్షినుండి; పుణ్యకథలు= సుకృతం చేకూర్చే గాథలు; విని= ఆలకించి; పాండవులు= పాండునందనులు; అనంతరంబు+అ= పిదప; క్రమ్మఱి= మరలి; ద్వైతవనంబునకున్+చని= ద్వైతం అనే పేరు గల అడవికి వెళ్ళి; అందున్= ఆ అడవిలో; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; సుఖ+ఆసీనుండు+అయి+ఉన్న= హాయిగా కూర్చునిఉన్న; ధర్మరాజుపాలికిన్= ధర్మనందనుడి దగ్గరకు; ఒక బ్రాహ్మణుండు= ఒక విప్రుడు; సంభ్రమంబునన్= తత్తరపాటుతో; చనుదెంచి= అరుదెంచి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని పల్కగా జనమేజయమహారాజుకు వైశంపాయనమహర్షి ఈవిధంగా చెప్పాడు: 'ఆవిధంగా మార్కండేయమహర్షివలన పెక్కుపుణ్యకథలు ఆలకించి విశ్రాంతినొంది పాండవులు మరల ద్వైతవనానికి తిరిగివచ్చారు. ఆ ద్వైతవనంలో, సుఖంగా కూర్చొని ఉన్న ధర్మనందనుడికడకు ఒక విప్రుడు తత్తరపాటుతో అరుదెంచి ఇట్లా అన్నాడు.'

విశేషం: రాజకుమారులు మహారాజులు భోగలాలసులై అంతఃపురసౌధాంతరాలలో నివసించవచ్చును. అయినను వారు కాంచనవజ్రపంజరంలో స్వచ్ఛందంగా బంధితులు. రాజప్రాసాదం ఒక గొప్ప కారాగారం కావచ్చును. ఇక- అరణ్యావాసం సువిశాల విశ్వవిద్యాలయం కావచ్చును. అక్కడ ఎప్పుడూ ఎదిగే మనస్సుతో ప్రకృతి సౌందర్యచిద్విలాసం అనుభవామ్రేడిత మౌతూండగా విజ్ఞానార్జన చేయవచ్చును. ప్రకృతిని మించిన పాఠశాల లేదు. విపద్దశను మించిన విశ్వవిద్యాలయం లేదు. పాండవులు పండ్రెండేళ్ళు నిరంతరజిజ్ఞాసువులై, అరణ్యవిశ్వవిద్యాలయంలో అంతేవాసులైనారు. అక్కడ ఉపన్యాసకులు మార్కండేయాదిమహర్షులు. ధర్మరాజు ఆదర్శవిద్యార్థిగా వనవాసాన్ని జ్ఞానులసన్నిధిలో గడిపాడు. విద్యాభ్యాసంచివర జరుగవలసింది విద్యాపరీక్ష. అవి యక్షప్రశ్నలు. అది ఆదర్శ ప్రశ్నపత్రం. ఆ ప్రశ్నలకు సదుత్తరాలిచ్చి, ధర్మరాజు విజ్ఞానపట్టభద్రుడయ్యాడు.

ధర్మరాజు బ్రాహ్మణుని యరణిఁ దెచ్చుటకుఁ బోవుట (సం. 3-295-7)

క. 'తరుశాఖఁ దగిల్చిన నా । యరణి యొకమృగంబు వచ్చి యతిరయమున న
త్తరువును నొరసి కొనంగా । ధరణీశ్వర! తగిలెఁ జువ్వె తచ్ఛృంగమునన్. **378**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ్వర!= రాజా, ఓధర్మరాజా!; తరుశాఖన్= చెట్టుకొమ్మకు; తగిల్చిన= వ్రేలాడదీసిన; నా అరణి= నిప్పుకొయ్య; ఒకమృగంబు= ఒక లేడి; వచ్చి= చేరి; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; ఆ+తరువును= ఆ చెట్టును; ఒరసికొనంగాన్= రాపిడి చేయగా; తద్+శృంగమునన్= ఆ లేడికొమ్మునందు; తగిలెన్+చువ్వె= అంటుకొనిపోయింది సుమా!

తాత్పర్యం: 'భూమికి అధిపతివైన ఓ ధర్మరాజా! నా అరణిని ఒక చెట్టుకొమ్మకు వ్రేలాడగట్టాను. అంతలో ఒకలేడి వచ్చి, వేగంగా ఆ చెట్టును ఒరసికొన్నది. నాఅరణి ఆ లేడి కొమ్మకు తగుల్కొన్నది. ఆలేడి పరుగు లంకించుకొని పారిపోయింది.

విశేషం: (1) అరణి= అగ్నిని చేకూర్చేసాధన విశేషం. త్రచ్చి అగ్గి పుట్టించేకొయ్య. శ్రోత్రియవిప్రులు పూర్వకాలంలో అరణిని త్రచ్చి నిప్పు పుట్టించి నిత్యవిధులు నెరవేర్చేవారు. 'అరణి' లేకపోతే వైదికవిప్రుల దినచర్య స్తంభించినట్లే.

క. **దానిఁ గొని పఱచె నమ్మృగ । మానతరిపులోక! నాకు నయ్యరణిఁ దగం**
గా నిపుడు దేరఁ బనుపవె । భూనుత! నిత్యవిధిలోపమునఁ జనకుండన్.' **379**

ప్రతిపదార్థం: ఆనత రిపులోక!= నమస్కారం చేసిన శత్రుసమూహం కలవాడా, ఓధర్మరాజా!; భూనుత!= భూమిలోని ప్రజలచేత పొగడబడినవాడా, ఓధర్మనందనా!; దానిన్= దానిని, ఆ అరణిని; కొని= పరిగ్రహించి; ఆ+మృగము= ఆలేడి; పఱచెన్= పరుగెత్తింది; నాకున్= నాకు; ఆ+అరణిన్= ఆ అరణిని; తగంగాన్= ఒప్పిదంగా; ఇపుడు= ఈసమయంలో; నిత్య, విధి= ప్రతిదినం నెరవేర్చవలసిన వైదికనియమం; లోపమునన్= లోపంతో; చనకుండన్= పోకుండా; తేరన్+పనుపవె= తెచ్చుటకు నియోగించవా.

తాత్పర్యం: శత్రువులచేత నమస్కరించబడినవాడా! భూజనులచేత ప్రశంసించబడినవాడా, ఓ ధర్మరాజా! ఆ అరణిని తీసికొని ఆలేడి పారిపోయింది. నా నిత్యానుష్ఠానానికి అరణి అవసరంకదా. అందుచేత నా అరణిని తేవటానికి నియోగించుము.'

చ. **అనవుడు నా క్షణంబ మనుజాధిపుఁ డుద్ధతచాపహస్తుఁడై**
యనుజులుఁ దాను నెంతయు రయంబున నాహరిణేంద్రుపజ్జఁ గై
కొని చని కూడముట్టి మెఱుఁగుల్ నిగుడం బటుసాయకంబు లే
సిన నొకయమ్ము నమ్మృగము సెందద చేరద యద్భుతంబుగన్. **380**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (బ్రాహ్మణుడు) చెప్పగా; మనుజ+అధిపుఁడు= రాజు, ధర్మనందనుడు; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; ఉద్ధత, చాప, హస్తుఁడు+ఐ= పెద్దదైన విల్లు చేత పూనినవాడై; అనుజులు+తాను= తమ్ములు తానును; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; రయంబునన్= వేగంతో; ఆ హరిణ+ఇంద్రు, పజ్జన్= ఆ శ్రేష్ఠమైన లేడి పరుగెత్తేచోటుకు సమీపాన; కైకొని చని= కూడి వెళ్లి; కూడముట్టి= పొదివి; మెఱుగుల్, నిగుడన్= వెలుగులు చిందేటట్లుగా; పటుసాయకంబులు= తీవ్ర బాణాలు; ఏసినన్= ప్రయోగించగా; ఒక+అమ్మున్= ఒక బాణం అయినను; అద్భుతంబుగన్= అచ్చెరువు కొలిపేటట్లుగా; ఆ+మృగమున్= ఆ లేడిని; చెందదు+అ= తగులదు; చేరదు+అ= తాకనే తాకదు.

తాత్పర్యం: అని బ్రాహ్మణుడు పలుకగానే ధర్మనందనుడు, విల్లును ధరించి విజృంభించి, తానును తమ్ములును ఆ శ్రేష్ఠమైన లేడిని వెంబడించి పొదువచూచి మెఱపుబాణాలు ప్రయోగించారు. కాని, ఆశ్చర్యకరంగా ఒక్కబాణం అయినా ఆ లేడిని చేరలేదు. తాకనే లేదు.

వ. **అదియును వారి నతిదూరంబుగా నెలయించికొని చని యొక్కఘోరవిపినంబున నదృశ్యంబైనఁ, బ్రయత్నంబు విఫలం బగుటకు విషాదంబు నందుచు నయ్యేవురు నతిశ్రాంతులై శీతలచ్ఛాయం బగు నొక్కవటమహీరుహంబు క్రింద విశ్రమించి; రప్పుడు నకులుండు ధర్మనందనున కి ట్లనియె.** **381**

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ లేడికూడా; వారిన్= పాండవులను; అతిదూరంబుగాన్= మిక్కిలి దవ్వులకు; ఎలయించుకొని= రప్పించుకొని; చని= వెడలి; ఒక్క= ఒక; ఘోరవిపినంబునన్= భయంకరమైన అడవిలో; అదృశ్యంబు+ఐనన్= కన్పించక పోగా; ప్రయత్నంబు= ఆ పెద్ద పూనిక; విఫలంబు+అగుటకున్= వ్యర్థం కావటానికి; విషాదంబున్+అందుచున్= విచారపడుతూ; ఆ+ఏవురున్= ఆ ఐదుగురును; అతిశ్రాంతులు+ఐ= మిక్కిలి డస్సినవారై; శీతల+ఛాయంబు+అగు= చల్లని నీడ కలిగినట్టిది అయిన; ఒక్క= ఒక; వట, మహీరుహంబు, క్రిందన్= మఱ్ఱిచెట్టు క్రింద; విశ్రమించిరి= సేదతీర్చుకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నకులుండు; ధర్మనందనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ లేడి పాండవులను దవుదవ్వులకు కొనిపోయి ఒక భయంకరమైన అడవిలో కన్పించకుండా మాయమయిపోయింది. పాండవులు తమప్రయత్నం వ్యర్థమయినందుకు వ్యథ చెందారు. ఆ లేడి వెంటబడి బహుదూరం తిరగటం చేత బడలిన పాండవులు ఒక పెద్దమఱ్ఱిచెట్టునీడను చేరి విశ్రమించారు. అప్పుడు నకులుడు ధర్మనందనుడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. **'కులశీలోన్నతియు విని । శ్చలకరుణారతియు ధర్మసంగ్రహమతియుం**
గల మనకు నివ్విధంబున । నలజడి వచ్చుటకు మూల మది యెయ్యదియో!' **382**

ప్రతిపదార్థం: కుల+శీల+ఉన్నతియున్= మంచివంశం, మంచినడవడి; వినిశ్చల, కరుణా, రతియున్= చలించని దయయందే ఇష్టం; ధర్మసంగ్రహమతియున్= ధర్మాన్ని సమకూర్చే బుద్ధియును; కల= ఉన్నట్టి; మనకున్= మనకు; ఈ+విధంబునన్= ఈరీతిగా; అలజడి= కలత; వచ్చుటకున్= దాపురించటానికి; మూలము= కారణం; అది= అది; ఎయ్యదియో= (ఏ+అది+ఓ)= ఏది అయి ఉంటుందో కదా.

తాత్పర్యం: 'మంచివంశంలో పుట్టి మంచిప్రవర్తన అలవరచుకొని, చలించని దయావ్రతాన్నే పాటిస్తూ ధర్మాన్ని సమకూర్చుకొనే బుద్ధికలిగి ఉన్నతులం అయిన మనకు ఈ రీతిగా ఆపద ప్రాప్తించటానికి కారణం ఏదై ఉండవచ్చును?'

విశేషం: (1) మంచివారికి ఆపదలు ఎందుకు వస్తాయి? యుగయుగాంతరాలనుండి మేధావులు ఈ ప్రశ్న వేస్తూనే ఉన్నారు. సముచితసమాధానాలకొరకై అన్వేషిస్తూనే ఉన్నారు. ఈ అన్వేషణ భూమికపై ప్రపంచంలోని వివిధభాషలలో ఈ విషయంపై ఆసక్తికరమైన వాఙ్మయం వేదాంతం ఏర్పడింది. పైప్రశ్నకు అనుబంధంగా ఇంకొకప్రశ్న కూడ ఏర్పడింది. (2) పురుషకారం గొప్పదా? దైవం గొప్పదా? మొదటి ప్రశ్నకు ప్రాచీనభారతదేశం చెప్పిన సమాధానాలలో పేర్కొనదగింది 'కర్మ' సిద్ధాంతం. నకులుడి ప్రశ్నకు ధర్మరాజు కర్మసిద్ధాంతాన్నే వివరించాడు. ఇక- రెండవప్రశ్నకు రెండు సమాధానాలు ఏర్పడ్డాయి. ఒకటి ఆస్తికత్వం. అంతా దైవలీల. రెండవది నాస్తికత్వం. ఇది ఇంతే. ఏమియు లేదు. మహాభారతంలో పలుతావులలో ముఖ్యంగా శాంతిపర్వంలో ఈ విషయంపై విపులచర్చలు ఉన్నాయి. ధర్మరాజు కర్మసిద్ధాంతాన్ని నమ్మిన ఆస్తికుడు. అతడితమ్ములకు ద్రౌపదికిని ఆతనిపై వ్యక్తిగతమైన గౌరవప్రపత్తులు ఉన్నవికాని అతడివేదాంతంపై దృఢవిశ్వాసం ఉన్నవారు కారు. ధర్మరాజుకంటె

భీముడు అర్జునుడు కొంతమేరకు నకులసహదేవులు యుద్ధవిద్యలో కుశలులు. అయితే కేవలం ధర్మరాజుకు వారు విధేయులు. ఆతని పెద్దరికానికి కారణం కేవలం వయస్సుమాత్రమే కాదు; ధర్మరాజు వేదాంతి, జ్ఞాని, అనుష్ఠానవేదాంతి, జిజ్ఞాసువు. అందుచేత అతడితమ్ములు తమ లౌకికశక్తిసామర్థ్యాలను మరచిపోయి అన్నగారిని ఆరాధించారు. ఇట - భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు సాగించే చర్చలనుబట్టి వారు గ్రుడ్డిగా అన్నగారిని అనుసరించలేదనిన్నీ, మంచి చెడుగులను క్షుణ్ణంగా చర్చించియే అనుష్ఠానవేదాంతి అయిన ధర్మరాజును అనుసరించిన బుద్ధికుశలులు అనిన్నీ తేలుతుంది. (3) ఈ పద్యం యొక్క పూర్వార్ధానికి' బలశౌర్య ధైర్యములు నిశ్చల కరుణారతియు నధిక సత్య ప్రౌఢిం' అనే పాఠభేదం కొన్ని ప్రతులలో కనపడుతున్నది.

వ. అనిన నమ్మహాప్రాజ్ఞుండతని కిట్లనియె. 383

తాత్పర్యం: అనగా, గొప్పవివేకం కలవాడైన ధర్మరాజు నకులుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'వినుము సుఖమునకు దుఃఖం । బునకుం గారణము దనదుపూర్వకృతం బై
చను కర్మమ; కారణ మిది । యని యన్యము గలుగనేర దం దొక్కటియున్. 384

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; సుఖమునకున్= ప్రియమైన అనుభూతికి; దుఃఖంబునకున్= ఆవేదనకు; కారణము= హేతువు; తనదు, పూర్వకృతంబు+ఐ= తాను పూర్వంచేసినట్టిదై; చను= ఒప్పు; కర్మము+అ= కర్మయే; అందు= ఆ సుఖ దుఃఖానుభూతిలో; అన్యము+ఒక్కటియున్= వేరు ఏదియును ఒకటి (కర్మం కాక మరి ఏదిన్నీ); కారణము= హేతువు; ఇది= ఇది; అని= చెప్పటానికి; కలుగన్నేరదు= ఏర్పడదు.

తాత్పర్యం: 'ఆలకించుము. సుఖం దుఃఖం దాపురించటానికి కారణం తనపూర్వకర్మయే. కర్మ కాక వేరొక కారణం ఏది చెప్పినా అది కుదరదు'.

విశేషం: సుఖదుఃఖాలు ఎట్లా ప్రాప్తిస్తున్నాయి? అనే ప్రశ్నకు కర్మసిద్ధాంతం సముచితసమాధానం. సరే, ఈ సిద్ధాంతాన్ని ఒకవేళ సమ్మతించకపోతే వేరొకసిద్ధాంతం సహేతుకంగా ఈ సమస్యకు సమాధానం చెప్పలేదు- అని ధర్మరాజు చెప్పాడు. దేవుడిని సాక్షీభూతుడిగా సుదూరాన నిల్పి కేవలం హేతువాదంచేతనే సుఖదుఃఖానుభూతిని సమర్థించేసిద్ధాంతం 'కర్మ' వాదం. ప్రాచీనభారతదేశంలో నాస్తికదర్శనాలుగా జైనబౌద్ధాలుసయితం కర్మవాదాన్ని అంగీకరించటం గమనింపదగిన అంశం.

వ. అనుటయు భీమసేనుండు నకులున కి ట్లనియె. 385

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు చెప్పగా భీముడు నకులుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'ప్రాతికామి వోయి పాంచాలిఁ గొలువులో । పలికిఁ దెచ్చి నపుడ యలుక యెసఁగ
నాంబికేయసుతుల నందఱఁ దునుమక । యునికి నిట్టియెడరు మనకుఁ బుట్టె'. 386

ప్రతిపదార్థం: ప్రాతికామి+పోయి= ప్రాతికామి (దుర్యోధనుడిసేవకుడు)పోయి; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; కొలువులోపలికిన్= రాజసభలోకి; తెచ్చినపుడు+అ= తీసికొనివచ్చినప్పుడే; అలుక+ఎసఁగన్= కోపం విజృంభించగా; ఆంబికేయసుతులన్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులను; అందఱన్; తునుమక+ఉనికిన్= సంహరించక పోవటంచేతనే; ఇట్టి+ఎడరు= ఇటువంటి ఆపద; మనకున్+పుట్టెన్= మనకు సంభవించింది.

తాత్పర్యం: 'ఆనాడు కొలువుకూటానికి ప్రాతికామి ద్రౌపదిని పిలుచుకొని వచ్చినపుడే ఆగ్రహాతిరేకంతో ఆ ధృతరాష్ట్రుడికొడుకులను అందరిని సంహరించకపోవటంచేతనే ఇప్పుడు ఈ విధమైన దుఃఖం మనకు దాపురించింది.

విశేషం: భీముడు ఈ మాటలు ధర్మరాజుతో కాక, నకులుడితో చెప్పాడు. అసలు ప్రశ్న వేసింది నకులుడే కదా, అయినను ఇది ధర్మరాజుపై ఎత్తిపొడుపే.

చ. అనవుడు నర్జునుం డనియె 'నాసభ సూతసుతుండు పేర్చి ప
ల్కిన పటువాక్యముల్ వినియుఁ గిన్కకుఁ బూనక యేఁ దొలంగి కా
ననమున కిట్లు కాతరజనంబులచాడ్పున నేఁగుదెంచుటన్
మనకు దురంతదుఃఖములు మానక పైకొని వచ్చెఁ దమ్ముఁడా!' 387

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (భీమసేనుడు) చెప్పగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; అనియెన్= వచించాడు; తమ్ముఁడా= సోదరా! నకులుడా!; ఆ సభన్= ఆ కొలువుకూటంలో; సూతసుతుండు= కర్ణుడు; పేర్చి= అతిశయించి; పల్కిన= వచించిన; పటువాక్యముల్= పరుషవచనాలు; వినియున్= వినినప్పటికీ; కిన్కకున్+పూనక= ఆగ్రహం చెందక; ఏన్= నేను; తొలంగి= తప్పుకొని; కాననమునకున్= అడవికి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; కాతరజనంబుల చాడ్పునన్= భీతిచెందినవారి విధంగా; ఏఁగుదెంచుటన్= రావటంవలన; మనకున్= మనకు; దురంతదుఃఖములు= అంతం లేని కష్టాలు; మానక= ఆగక; పైకొని వచ్చెన్= దాపురించాయి.

తాత్పర్యం: భీముడు ఆ విధంగా చెప్పగా అర్జునుడు ఈ విధంగా వచించాడు: తమ్ముడా! నకులా! 'అలనాడు ఆ కొలువుకూటంలో సూతుడికొడుకు కర్ణుడు పలికిన పరుషవచనాలు ఆలకించికూడా ఆగ్రహించక పిరికివారలవలె నేను అడవులకు ఈ విధంగా అరుదెంచటంచేత మనకు అంతం లేని కష్టాలు దాపురించాయి.

విశేషం: అర్జునుడు ధర్మరాజు వేదాంతాన్ని ఖండించి భీమసేనుడిని సమర్థించాడు.

వ. అనిన యనంతరంబ సహదేవుం డిట్లనియె. 388

తాత్పర్యం: అనిన తరువాత సహదేవుడు నకులుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'దుష్టశీలుఁ డైన దుర్ద్యూతపరుని గాం । ధారుఁ బట్టి యేను దడయ కపుడ
తునుమకునికి నిట్టి దుర్దశ పాలైతి । మనఘ! మనము కాననాంతరమున. 389

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడ వైన నకులుడా!; దుష్టశీలుఁడు+ఐన= చెడ్డస్వభావం కలవాడు అయిన; దుర్ద్యూతపరునిన్= చెడ్డజూదం ఆడేవాడిని; గాంధారున్= గాంధారరాజసుతుడైన శకునిని; పట్టి= గ్రహించి; ఏను= నేను; తడయక+అపుడు+అ= ఆలసించక ఆసమయంలోనే; తునుమక+ఉనికిన్= సంహరించక పోవటంచేత; మనము= మనము; కానన+అంతరమునన్= అడవియందు; ఇట్టి= ఇటువంటి; దుర్దశ= చెడుఅవస్థ; పాలు+ఐతిమి= పాల్పడ్డాం.

తాత్పర్యం: 'చెడునడవడి కలవాడు, మాయజూదం ఆడేవాడు అయిన ఆగాంధారరాజసుతుడు శకునిని ఆనాడే అక్కడే సంహరించకపోవటంచేతనే మనం ఈనాడు ఈ అడవులలో ఇడుమలు కుడువవలసి వచ్చింది.'

విశేషం: (1) తమ్ములు అందరును తాత్త్వికంగా ధర్మరాజుకు విముఖులే. అయినను ఆచరణలో ఆయనకు విధేయులే. (2) ధర్మరాజు తమ్ముల వాదోపవాదాలను పట్టించుకొనలేదు. అంతేగాక ఆ చర్చను మొదలుపెట్టిన నకులుడిని అచటినుండి పొమ్మని ఆజ్ఞాపించి వేరుపనికి నియమించాడు.

వ. అని యి ట్లందఱు నన్ని తెఱంగులఁ బలుకుచుండ నజాతశత్రుండు నకులుం జూచి 'భవదీయసోదరు లత్యంత పిపాసితు లైన వారు; నీ విమ్మహీరుహం బెక్కిజలంబు లున్నయెడ యరయు' మనిన నతండును నవ్వనస్పతి సమారోహణంబు సేసి దెసలు కలయం బరికించి 'దూరంబున సలిలంబు లున్న' వని యన్న కెఱింగించిన, నతం 'డట్లేని నీవు పోయి జలపానంబు సేసి మాకును జలంబులు గొనిర'మ్మని పనుచుటయు, మాద్రేయుండు వృక్షావతీర్ణుం డయి రయంబునం జని ముందట నతిమనోహరం బగు తటాకంబుఁ గని జలంబులు ద్రావంబోయిన నొక్కయశరీరభూతం బిట్లనియె. **390**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అందఱును= అందరు (భీముడు, అర్జునుడు, సహదేవుడు); అన్ని, తెఱంగులన్= అన్నివిధాల; పలుకుచుండన్= మాట్లాడుతూ ఉండగా; అజాతశత్రుండు= శత్రువులు లేనివాడు- ధర్మరాజు; నకులున్+చూచి= నకులుడిని అరసి; 'భవదీయసోదరులు= నీ అన్నదమ్ములు; అత్యంత, పిపాసితులు= మిక్కిలి దాహం చెందినవారు; ఐనారు= అయ్యారు; నీవు= ఈవు; ఈ+మహీరుహంబు+ఎక్కి= ఈ చెట్టును అధిరోహించి; జలంబులు= నీళ్ళు; ఉన్న+ఎడ+అరయుము= ఉన్నచోటు చూడుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతండును= అతడును (నకులుడును); ఆ+వనస్పతి= ఆచెట్టును; సమ్+ఆరోహణంబు+చేసి= పైభాగానికి ఎక్కి; దెసలు= దిక్కులు; కలయన్+పరికించి= నలుగడలు అరసి; దూరంబునన్= దవ్వుల; సలిలంబులు= నీళ్ళు; ఉన్నవి+అని= కలవు అని; అన్నకున్= అగ్రజునకు, ధర్మరాజుకు; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; అతండు= అతడు- ధర్మరాజు; అట్లు+ఏనిన్= అటులైతే; నీవు= నీవు; పోయి= వెడలి; జలపానంబు+చేసి= నీళ్లుత్రాగి; మాకును= మాకు కూడ; జలంబులు= నీళ్ళు; కొని= గ్రహించి; రమ్ము= అరుగుదెంచుము; అని= అని; పనుచుటయున్= నియమించుటయున్నూ; మాద్రేయుండు= మాద్రికొడుకు నకులుడు; వృక్ష+అవతీర్ణుండు+అయి= చెట్టుపైనుండి క్రిందికి దిగినవాడయి; రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెడలి; ముందటన్= తన కన్నులఎదుట; అతి, మనస్+హరంబు+అగు= (అతిమనోహరం బగు=) మిక్కిలి రమణీయంగా ఉన్న; తటాకంబున్= చెరువును; కని= చూచి; జలంబులు= నీళ్లు, త్రావంబోయినన్= త్రాగటానికి పూనగా; ఒక్క= ఒక; అశరీరభూతంబు= శరీరం లేని ఒకప్రాణి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా తమ్ములు అందరు తమకు తోచినట్లు మాట్లాడుతూ ఉండగా, అజాతశత్రువు అయిన ధర్మరాజు నకులుడిని చూచి, 'నీఅన్నదమ్ములు దప్పిగొని ఉన్నారు. ఈ చెట్టుపై కెక్కి నీరు ఉన్నచోటును గుర్తించుము' అని చెప్పాడు. నకులుడు ఆచెట్టుపైభాగానికి ఎక్కి, నలుదెసల దృష్టిసారించి 'దవ్వుల నీళ్లు ఉన్నాయి' అని అన్న ధర్మరాజుకు తెలిపాడు. అంతట ధర్మజుడు నకులుడిని అక్కడకు వెళ్ళి 'నీవు నీళ్ల త్రావి, సోదరులకు నీళ్ళు తె'మ్మని ఆజ్ఞాపించాడు. నకులుడు అన్న ఆజ్ఞాపించినట్లు చెట్టుక్రిందికి దిగి, వేగంగా వెడలి తనముందటి ఒకరమణీయతటాకాన్ని చూచి, అందలి జలాలు త్రాగటానికి సమకట్టాడు. అంతట శరీరం లేని ఒకభూతం ఈ విధంగా పలికింది.

నకులాదులు యక్షుని నిరాకరించి నీరు ద్రావి మూర్ఛితు లగుట (సం. 3-296-12)

క. 'ఓ యన్న! యీ తటాకము । నాయది; నీ వీ జలము గొనఁగ వలతేనిన్
నా యడిగిన ప్రశ్నములకు । ధీయుత! యుత్తరము లిమ్ము తేటపడంగన్.' **391**

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అన్న!= నాయనా, ప్రియసహోదరా!; ధీయుత!= బుద్ధిమంతుడవైనవాడా!; ఈ తటాకము= ఈ చెరువు; నా+అది= నాది; నీవు= ఈవు; ఈ జలము= ఈ నీరు; కొనఁగన్‌వలతు(వు)+ఏనిన్= త్రాగతలచినట్లయితే; నా+అడిగిన, ప్రశ్నములకున్= నేను అడిగేప్రశ్నలకు; తేటపడంగన్= స్పష్టంగా తెలిసేటట్లుగా; ఉత్తరములు= సమాధానాలు; ఇమ్ము= ఒసగుము.

తాత్పర్యం: 'అన్నా ఈ చెరువు నాది. నీవు ఈ చెరువులోని నీటిని త్రాగాలని అనుకొంటే, బుద్ధిమంతుడవై నేను అడిగేప్రశ్నలకు సమాధానాలు ఇమ్ము.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఉన్న రెండు సంబోధనలు- 'ఓయన్న'- 'ధీయుత' అనే ప్రయోగాలలోని స్వారస్యం భావింపతగింది. ఈ మాటలు పలికినది ఒక అశరీరభూతం. అన్న- అనే పదంలో ప్రేమ మరియు గౌరవభావం మిళితమై ఉన్నవి. ధీయుత- అనే శబ్దంవలన ఈ ప్రశ్నలు సాధారణ ప్రశ్నలు కావని, వీటికి మేధావులు కొందరుమాత్రమే సముచితసమాధానాలు చెప్పగలరు- అనే ధ్వని ఇమిడి ఉన్నది.

క. అనుటయు నవ్వాక్యముదెస । ననాదరము చేసి నకులుఁ డక్కొలనం ది
య్యని నీరు ద్రావి నిశ్చే । తనుఁడై యాక్షణమ పడియెఁ దత్తీరమునన్. **392**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని (అశరీరభూతం) వచించుటయున్నూ; ఆ+వాక్యముదెసన్= ఆ వచనంపట్ల; అనాదరము+చేసి= చులకన చేసి; నకులుఁడు; ఆ+కొలనన్= ఆ చెరువునందు; తియ్యని= మధురమైన; నీరు= జలం; త్రావి= క్రోలి; నిశ్చేతనుఁడు+ఐ= చైతన్యం లేనివాడై; ఆక్షణము+అ= ఆ త్రుటియందే; తద్+తీరమునన్= ఆ కొలనుగట్టుమీద; పడియెన్= కూలినాడు.

తాత్పర్యం: అశరీరభూతం చేసిన హెచ్చరికను చులకనచేసి నకులుడు ఆ చెరువులో ఉన్న తియ్యనినీరు గ్రోలి వెంటనే ఆ తటాకంఒడ్డున చైతన్యం లేకుండా కూలిపోయాడు.

వ. అట ధర్మపుత్త్రుండు సహదేవుం గనుంగొని 'నకులుండు జలంబులకుం జని తడసె; నీ వరిగి యతనిం దోడ్కొని జలంబులు గొనుచు ర'మ్మనిన నక్కుమారుం డతి శీఘ్రగమనంబునంబోయి యాపద్మాకరతీరంబునం బడియున్న యన్నతెఱంగుఁ జూచి విస్మయశోకవ్యాకులహృదయుం డగుచు, 'నిది యేమి నిమిత్తంబున నయ్యెనో!' యని యూహించుచుఁబెల్లడరు తృష్ణాభరంబు సహింప నోపక జలంబులదెస నాసఁ జేసి కొలనికి డిగ్గిన నెప్పటిభూతం బి ట్లనియె. **393**

ప్రతిపదార్థం: అట= అక్కడ (అడవిలో ధర్మరాజు ఉన్నచోట); ధర్మపుత్త్రుండు= ధర్మనందనుడు; సహదేవున్= సహదేవుడిని; కనుంగొని= చూచి; నకులుండు; జలంబులకున్+చని= నీళ్లకొరకైవెళ్లి; తడసెన్= ఆలసించాడు; నీవు+అరిగి= నీవు వెడలి; అతనిన్= వాడిని, నకులుడిని; తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; జలంబులు+కొనుచున్= నీళ్ళుతీసికొని; రమ్ము= అరుదెమ్ము;

అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; ఆ+కుమారుండు= సహదేవుడు; అతి, శీఘ్రగమనంబునన్+పోయి= మిక్కిలివేగంగా పయనించి వెళ్ళి; ఆ పద్మాకరతీరంబునన్= ఆ కొలనుగట్టున, పడి+ఉన్న= కూలిపోయిఉన్న; అన్న+తెఱంగున్+చూచి= అన్నతీరునుచూచి (నకులుడు విగతజీవుడై పడియుండటం కాంచి); విస్మయ, శోక, వ్యాకుల, హృదయుండు+అగుచున్= ఆశ్చర్యం, దుఃఖం కలవరపాటుతో కూడిన ఎద కలవాడు ఔతూ; ఇది= ఈ విధంగా పడిఉండటం; ఏమి నిమిత్తంబునన్= ఏమి కారణంచేత; అయ్యెను+ఓ= సంభవించెనో; అని ఊహించుచున్= అని తలపోస్తూ; పెల్లు+అడరు= మిక్కుటంగా అతిశయించే; తృష్ణాభరంబు= డప్పికబరువు (తీవ్రత); సహింపన్+ఓపక= తాళజాలక; జలంబులదెసన్= నీళ్ళవైపు; ఆసన్+చేసి= కోరికతో; కొలనికిన్= చెరువులోకి; డిగ్గినన్= దిగగా; ఎప్పటిభూతంబు= ఇదివరకు (హెచ్చరించిన) భూతం; ఇట్లుఅనియెన్.

తాత్పర్యం: అట అడవిలో ధర్మనందనుడు సహదేవుడిని చూచి, 'నకులుడు నీళ్ళు తేవటానికై వెళ్ళి చాల సేపయింది. నీవు వెళ్ళి నకులుడిని వెంటబెట్టుకొని నీళ్ళు కొనితెమ్ము' అని చెప్పాడు. సహదేవుడు మిక్కిలి వేగంగా పయనించి, వెళ్ళి ఆ కొలనుకడ పడిఉన్న అన్న నకులుడిని చూచి అచ్చెరువు, దుఃఖం, ఆకులపాటు క్రమ్ముకొనిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ, ఏకారణాన ఇట్లా జరిగిందో అని యోచిస్తూ, దప్పిక మిక్కుటం కావటంచేత తట్టుకొనలేక నీరు త్రాగటంకొరకై ఆ కొలనులోకి దిగాడు. అశరీరభూతం వెనుకటివలెనే ఇట్లా పలికింది.

ఆ. 'అనఘ! యీజలాశయము నాయధీనంబు; । సాహసంబుఁజేసి చనదు చొరఁగ;
నాదు ప్రశ్నములకు నలి నుత్తరము లిచ్చి । వారిఁ గొనుము నీకు వలసినట్లు'. 394

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా!; ఈ జల+ఆశయము= ఈ తటాకం; నా+అధీనంబు= నాకు వశమై ఉన్నట్టిది; సాహసంబున్+చేసి= తెగువ చేసి; చొరఁగన్= ప్రవేశించగా; చనదు= కూడదు; నాదుప్రశ్నములకున్= నేను అడిగేప్రశ్నలకు; నలిన్= యోగ్యంగా, ఒప్పిదంగా; ఉత్తరములు+ఇచ్చి= సమాధానాలు చెప్పి; నీకున్= నీకు; వలసినట్లు= కావలసినట్లు; వారిన్+కొనుము= నీటిని తీసికొనుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! ఈ కొలను నావశంలో ఉన్నది. నీవు తెగువ చేసి ఇందులో ప్రవేశించకూడదు. నేను అడిగే ప్రశ్నలకు సముచితసమాధానాలు ఇచ్చి పిదప నీవలసినట్లుగా నీరు త్రాగవచ్చును.'

క. అనిన నది యాదరింపక । ఘనుఁ డాసలిలములు ద్రావి గ్రక్కున విష మె
క్కినవిధమునఁ బరవశుఁడై । ఘనసాలమహీరుహంబు కైవడిఁ బడియెన్. 395

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (అశరీరభూతం) వచించగా; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు (సహదేవుడు); అది= ఆ హెచ్చరిక; ఆదరింపక= లెక్కపెట్టక; ఆసలిలములు= ఆ నీళ్ళు, త్రావి= త్రాగి; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; విషము= విసం; ఎక్కిన, విధమునన్= వ్యాపించిన తీరుగా; పరవశుఁడు+ఐ= స్పృహ కోల్పోయిన వాడై; ఘన, సాల, మహీరుహము, కైవడిన్= పెద్దమద్దిచెట్టు మాదిరిగా; పడియెన్= కూలాడు.

తాత్పర్యం: అశరీరభూతం చేసిన హెచ్చరికను సరకుచేయక, గొప్పవాడైన సహదేవుడు ఆ నీటిని త్రాగి, వెంటనే విషం శరీరాన్ని ఆవరించిన తీరుగా స్పృహను కోల్పోయి పెద్దమద్దిచెట్టు నేలపై పడిన తీరుగా కూలిపోయాడు.

సీ. అంత నంతకసూనుఁ డంతరంగంబున । సంతాప మెసఁగ వాసవతనూజుఁ
గనుఁగొని 'యన్న! నీ యనుగుఁదమ్ములు వోయి । కడుఁ దడవయ్యె; నిక్కాననమున

నెయ్యది వుట్టెనో? చయ్యన నీ వేఁగి । వారిని దోడ్కొని వారిఁ గొనుచుఁ
జనుదెమ్ము' నావుడు ఘనభుజుం డధికర । యంబున నరిగి జలాశయంబు

ఆ. తీరభూమిఁ బడిన వారి నవారిత । మహితశౌర్యధనుల మాద్రిసుతులఁ
జూచి, విస్మయైకగోచరుఁడై సవ్య । సాచి యుల్లమున విషాద మడర. 396

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆసమయంలో; అంతకసూనుఁడు= ధర్మనందనుడు; అంతరంగంబునన్= హృదయంలో; సంతాపము= దుఃఖం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; వాసవతనూజున్= అర్జునుడిని (దేవేంద్రుడి పుత్రుడిని); కనుఁగొని= అరసి; అన్న!= నాయనా!; నీ+అనుఁగు+తమ్ములు= ప్రియమైన నీ అనుజులు; పోయి= వెడలి; కడున్= మిక్కిలి; తడవు+అయ్యెన్= ఆలస్యం అయింది; ఈ+కాననమునన్= ఈఅడవియందు; ఏ+అది; పుట్టెను+ఓ= ఏమి సంభవించెనో; నీవు= నీవు; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; ఏఁగి= వెడలి; వారిని= నీతమ్ములను; తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; వారిన్+కొనుచున్= నీటిని కైకొని; చనుదెమ్ము= అరుగుదెంచుము; నావుడున్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; ఘనభుజుండు= గొప్పభుజాలు కలవాడు, పరాక్రమోపేతుడు, అర్జునుడు; అధిక, రయంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; అరిగి= వెడలి; జల+ఆశయంబు+తీర, భూమిన్= నీటికొలనుగట్టుమీది ప్రదేశంలో; పడినవారిన్= కూలినవారిని; అవారిత= వారింపశక్యముగాని; మహితశౌర్యధనులన్= గొప్ప శౌర్యమే సంపదగా కలవారిని; మాద్రిసుతులన్= మాద్రియొక్క కొడుకులను, నకులసహదేవులను; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; చూచి= అరసి; విస్మయ+ఏక, గోచరుఁడు+ఐ= అచ్చెరువుతో మాత్రమే కూడినవాడై; ఉల్లమునన్= హృదయంలో; విషాదము= ఆవేదన; అడరన్= వ్యాపించగా. (మీది పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: అంతట ధర్మనందనుడు హృదయంలో ఆవేదన అతిశయించగా, అర్జునుడిని గాంచి, 'నాయనా! నీకు ప్రియమైన తమ్ములు నకులసహదేవులు ఇరువురూ వెళ్ళి చాలసేపు అయింది. ఈ అరణ్యంలో ఏ ఆపద సంభవించిందో! నీవు శీఘ్రంగా వెళ్ళి వారిని వెంటబెట్టుకొని రమ్ము. వచ్చేటప్పుడు నీళ్ళను కూడా తెమ్ము' అని చెప్పాడు. అర్జునుఁడంత మిక్కుటమైన వేగంతో వెళ్ళి, ఆ కొలనుగట్టుపై పడిఉన్న మాద్రితనయులు నకులసహదేవులను చూచి ఆశ్చర్యచకితుడయ్యాడు. అతడి హృదయంలో దుఃఖం క్రమ్ముకొన్నది.

క. నాలుఁగుదిక్కులు గనుఁగొని । యాలో నెవ్వరిని గాన కత్యంతపిపా
సాలసుఁడై సలిలంబులు । గ్రోలఁగ సమకట్టి యొయ్యఁ గొలనికి డాసెన్. 397

ప్రతిపదార్థం: నాలుఁగుదిక్కులు= నాలుగు దెసలు; కనుఁగొని= చూచి; ఆలోన్= ఆనాలుగుదిక్కులలో; ఎవ్వరిని= ఎవ్వరినీ; కానక= చూడక; అత్యంత, పిపాసా+అలసుఁడు+ఐ= మిక్కుటమైన దాహంచేత డస్సినవాడై; సలిలంబులు= నీళ్ళు; క్రోలఁగన్= త్రావగా; సమకట్టి= పూని; ఒయ్యన్= తిన్నగా; కొలనికిన్= తటాకానికి; డాసెన్= సమీపించాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నాలుగు దిక్కులా పరికించి చూచాడు. అతడికి ఎచ్చటా ఎవ్వరూ కన్పించలేదు. అంత, మిక్కుటంగా దాహం అవుతూ ఉండటంతో డస్సినవాడయి, అతడు నీరు త్రాగటానికై, తిన్నగా చెరువును సమీపించాడు.

వ. డాయుటయు నయ్యశరీరభూతం బి ట్లనియె. 398

తాత్పర్యం: సమీపించగానే ఆ శరీరంలేనిభూతం అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నది.

మ. **'బలిమిం జొచ్చిన నెట్టివారికయినం బ్రాణంబుపై వచ్చు; నీ**
సలిలావాసము మత్పరిగ్రహము; తృష్ణాఖేదమారం జలం
బులు ద్రావన్ వలతేనిఁ బ్రశ్నములకుం బొం దొందఁగా నుత్తరం
బులు నా కి' మ్మనుడున్ మనంబునఁ బృథాపుత్త్రుండు సక్రోధుఁడై. **399**

ప్రతిపదార్థం: ఈసలిల+ఆవాసము= ఈ చెరువు; మత్+పరిగ్రహము= నాచే గ్రహించబడినట్టిది; బలిమిన్+చొచ్చినన్= దర్పంతో ప్రవేశిస్తే; ఎట్టివారికిన్+అయినన్= ఎటువంటివారికి అయినా; ప్రాణంబుపైన్+వచ్చున్= ప్రాణసంకటం కాగలదు; తృష్ణాఖేదము= దాహంచేత ఏర్పడిన పరితాపం; ఆరన్= చల్లారగా; జలంబులు= నీళ్ళు; త్రావన్= త్రాగటానికి; వలతు(వు)+ఏనిన్= కోరెదవేని; ప్రశ్నములకున్= నేను అడిగే ప్రశ్నలకు; పొందు+ఒందఁగాన్= సామరస్యం చేకూరేటట్లుగా; ఉత్తరంబులు= సమాధానాలు; నాకున్= నాకు; ఇమ్ము= ఒసగుము; అనుడున్= అని (అశరీరభూతం) చెప్పగా; పృథాపుత్త్రుండు= కుంతీకుమారుడు, అర్జునుడు; మనంబునన్= చిత్తంలో; సక్రోధుఁడు+ఐ= కోపంతో కూడినవాడై.

తాత్పర్యం: 'ఈ కొలను నాది. ఎట్టివారైనాసరే దర్పంతో ఈకొలను ప్రవేశిస్తే వారి ప్రాణాలకు ముప్పు వాటిల్లటం తథ్యం. దాహం తీర్చుకొనేవారు ఈ నీళ్ళు త్రాగదలిస్తే నా ప్రశ్నలకు సరిపోయే సమాధానాలు చెప్పవలెను. నీవును నా ప్రశ్నలకు సమాధానం ఒసఁగకుండా నీళ్ళు క్రోలటానికి వీలు లేదు' అని అదృశ్యభూతం పలికింది. ఆ మాటలు ఆలకించిన అర్జునుడు మనసులో మిక్కుటమైన కోపం కలవాడై.

ఉ. **'ముచ్చిలి నిల్చి దుర్వచనముల్ పచరించినఁ జెల్లనిత్తునే?**
చెచ్చెర నీయెలుం గడఁగఁ జేసెద నిప్పుడు సూడు' మంచు వి
వ్వచ్చుఁడు శబ్దభేదిశరవర్గముఁ దద్వచనంబుచక్కటిం
గ్రచ్చఱ నించె మౌర్వీరవకంపితసర్వదిగంతరాళుఁడై. **400**

ప్రతిపదార్థం: ముచ్చిలి నిల్చి= దొంగతనంగా (దొంగవలె కన్పించకుండ) నిల్చి; దుర్వచనముల్= చెడుమాటలు; పచరించినన్= వెల్లడిస్తే; చెల్లనిత్తును+ఏ= సాగనిత్తునా; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; నీ+ఎలుంగు= నీకంఠస్వరం; అడఁగన్+చేసెదన్= నశించేటట్లు చేస్తాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలోనే; చూడుము= అరయుము; అంచున్= అని అంటూ; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; శబ్ద, భేది, శర, వర్గమున్= ధ్వనినిబట్టి లక్ష్యాన్ని ఛేదించే అమ్ములగుంపును; తద్+వచనంబు+చక్కటిన్= ఆ (అశరీరభూతం) యొక్క వాక్కువెలువడినచోటికి; మౌర్వి, రవ, కంపిత, సర్వ, దిక్+అంతరాళుఁడు+ఐ= అల్లెత్రాటిధ్వనిచేత వణకించబడిన సమస్తదిక్కుల మధ్యభాగం కలవాడై; క్రచ్చఱన్= శీఘ్రంగా; నించెన్= నిండించాడు.

తాత్పర్యం: 'దొంగవలె మాటున దాగి చెడుమాటలు వెల్లడించిన నిన్ను నేను సైరింపజాలను. శీఘ్రంగా నీకంఠస్వరాన్ని మాటుపెట్టగలను. జాగ్రత్త. ఇప్పుడే. కాచుకొనుము' అని హెచ్చరించి అర్జునుడు అశరీరభూతంనుండి మాటలు వెలువడిన చోటికి శబ్దాన్నిబట్టి లక్ష్యాన్నికొట్టే అమ్ముల సముదాయం తన అల్లెత్రాటిమ్రోతకు దిగ్దిగంతాలు కంపించగా నింపాడు.

ఆ. **ఇట్టు లేయుటయును నెప్పటివాక్యంబు । మఱియు వినఁగఁబడిన మఘవసూనుఁ**
డలసి కొలనుఁ జొచ్చి యంబుపానము చేసి । యిలకు నొఱగె వివశహృదయుఁ డగుచు. **401**

ప్రతిపదార్థం: మఘవసూనుఁడు= దేవేంద్రుడికొడుకు, అర్జునుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఏయుటయున్= బాణాలు ప్రయోగించుటయును; ఎప్పటి వాక్యంబు= మునుపటి (వినపడిన) మాటకూర్పు; మఱియున్= వెండియు; వినఁగఁబడినన్= విన్పించగా; అలసి= డస్సి; కొలనున్+చొచ్చి= చెరువులోకి దిగి; అంబుపానము, చేసి= నీరు త్రాగి; వివశహృదయుఁడు+అగుచున్= వశం తప్పిన ఎద కలవాడు ఔతూ; ఇలకున్= నేలకు; ఒఱగెన్= కూలాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా శబ్దభేదిబాణాలు ప్రయోగించినప్పటికీ, యథాప్రకారం అశరీరభూతం మరల ఆ వాక్యాలే పలికింది. దేవేంద్రుడికుమారుడైన అర్జునుడు, అలసిపోయి ఆ చెరువులో ప్రవేశించి నీరు త్రాగి, వశం తప్పిన డెందం కలవాడై నేలకు ఒరిగాడు.

వ. **తదనంతరంబ యుధిష్ఠిరుండు భీమసేను నాలోకించి 'కవలును గవ్వడియును నింతదడయుటకు నిమిత్తం బెయ్యదియో నీ వరుగు' మనినం గిమ్మీరవైరి మారుతజవంబున నమ్ముువ్వురుఁ జనిన చొప్పునం జని పద్మాకరకూలంబున నిద్రాపరవశులుం బోలెఁ బడియున్న తమ్ములం గని దుఃఖితుండై.** **402**

ప్రతిపదార్థం: తదనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; భీమసేనున్= భీముడిని; ఆలోకించి= చూచి; కవలును= నకులసహదేవులును; కవ+వడి= కవ్వడియును= సవ్యసాచియును; ఇంత= ఇంతసేపు; తడయుటకున్= ఆలసించటానికి; నిమిత్తంబు= హేతువు; ఎయ్యది+ఓ= ఏదియో; నీవు= నీవు; అరుగుము= వెడలుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; కిమ్మీరవైరి= భీముడు (కిమ్మీరుడు అనే రాక్షసుడికి శత్రువు); మారుతజవంబునన్= వాయువేగాన; ఆ+మువ్వురున్= ఆ ముగ్గురును; చనినచొప్పునన్= వెళ్లిన మార్గంలో; చని= వెళ్లి; పద్మ+ఆకరకూలంబునన్= కొలనుగట్టున; నిద్రాపరవశులున్+పోలెన్= నిదురమైకంలో మునిగినవారివలె; పడి+ఉన్న= నేలపై పడిఉన్న; తమ్ములన్= అనుజులను; కని= అరసి; దుఃఖితుఁడు+ఐ= శోకం చెందినవాడై.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట, ధర్మరాజు భీముడిని చూచి, 'నకులసహదేవులున్నూ అర్జునుడున్నూ ఇంతఆలస్యం చేయటానికి కారణ మేమై ఉంటుందో; నీవు వెళ్లుము' అని చెప్పాడు. అంత కిమ్మీరుడిశత్రువు అయిన భీముడు వాయువేగంతో ఆ ముువ్వురుతమ్ములు వెళ్ళినమార్గాన్నిబట్టి వెళ్లి ఆ కొలనుగట్టుపై నిదురమైకంలో ఉన్నవారివలె పడిఉన్న నకులసహదేవులను అర్జునుడిని చూచి మిక్కిలి దుఃఖించాడు.

తరలము

'ఇది మనుష్యకృతంబు గాదు సురేంద్ర కిన్నర పన్నగ
త్రిదశనిర్మిత మైన కర్మము; దీని నింతయు నేర్పడం
బిదపఁ జూచెదఁగాక' యంచును భీతిదూరుఁడు నీరువ
ట్టొదవఁ దత్సలిలాశయంబు సముత్సుకుం డయి చొచ్చినన్. **403**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది (నకులసహదేవులు; అర్జునుడు నేలగూలటం); మనుష్య, కృతంబు+కాదు= మనుజులచేత చేయబడిన పని కాదు; సుర+ఇంద్ర, కిన్నర, పన్నగ, త్రిదశ, నిర్మితము+ఐన= దేవేంద్రుడు, కిన్నరులు, పన్నగులు అయిన దేవతలచేత చేయబడినట్టిది అయిన; కర్మము= పని; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; ఇంతయున్= సమగ్రంగా; ఏర్పడన్= సుస్పష్టంగా; పిదపన్= తరువాత; చూచెదన్+కాక= చూస్తానులే; అంచును= అని తలపోస్తూ; భీతిదూరుఁడు= భయానికి దూరంగా ఉండేవాడు, ధైర్యవంతుడు, భీముడు; నీరు+వట్టు+ఒదవన్= దాహం ఏర్పడగా; తద్+సలిల+ఆశయంబున్= ఆనీటికొలనును; సమ్+ఉత్సుకుండు+అయి= కోరిక కలవాడై; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: 'ఇది మనుష్యులు చేసిన పని కాజాలదు. దేవేంద్రుడో కిన్నరులో పన్నగులో త్రిదశులో ఈ పనిని చేసిఉండవలె. ఈ విషయాన్ని తరువాత పరిశీలిస్తానుగాక' అని తలపోస్తూ ధైర్యవంతుడైన భీముడు, దాహంచొప్పున ఆ నీటికొలనులోకి దిగాడు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య. 4.402 విశేషాంశం.

వ. **అంతరిక్షగోచరం బైన వచనం బిట్లని వినంబడియె: 'నయ్యా! నీ వి ట్లేల సాహసంబు సేసెద; విక్కొలను మత్పూర్వపరిగ్రహంబు; నీ వోపుదేని నా యడిగిన యర్థంబులకు నుత్తరంబు లిచ్చి జలంబులు ద్రావు' మనిన నప్పలుకులు గైకొనక వృకోదరుండు నిపీతసలిలుండై యచ్చోటన మూర్ఛితుండై పడియె; నిట బాండవాగ్రజుండు.** **404**

ప్రతిపదార్థం: అంతరిక్షగోచరంబు+ఐన= ఆకసంనుండి వ్యక్తమైన; వచనంబు= పలుకు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; వినంబడియెన్= విన్పించింది; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు= నీవు; ఇట్లు+ఏల= ఈ విధంగా ఎందుకు; సాహసంబు+చేసెదవు= తెగువ చూపిస్తావు; ఈ+కొలను; మత్+పూర్వపరిగ్రహంబు= నాచేత లోగడ గైకొనబడింది; నీవు= నీవు; ఓపుదు+ఏనిన్= చేతనైతే; నా అడిగిన= నేను ప్రశ్నించిన; అర్థంబులకున్= ప్రశ్నలకు (భావాలకు); ఉత్తరంబులు+ఇచ్చి= సమాధానాలు చెప్పి; జలంబులు= నీళ్ళు; త్రావుము= క్రోలుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; కైకొనక= స్వీకరించక (లెక్కసేయక); వృకోదరుండు= భీముడు; నిపీతసలిలుండు+ఐ= బాగా త్రాగబడిన నీళ్ళుకలవాడై (బాగా నీరుత్రాగి); ఆ+చోటన్+అ= ఆ స్థలంలోనే; మూర్ఛితుండు+ఐ= స్పృహతప్పినవాడయి; పడియెన్= పడిపోయాడు; ఇట= ఇక్కడ (అరణ్యంలో); పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో మొదటపుట్టినవాడు ధర్మనందనుడు.

తాత్పర్యం: అంత ఆకాశంనుండి శబ్దం విన్పించింది. 'అయ్యా! నీవు ఎందుకు ఇట్టి సాహసానికి పూనుకొంటున్నావు? ఈ కొలను పూర్వమే నాచేత పరిగ్రహించబడింది. నీకు శక్తి ఉంటే నేను అడిగే ప్రశ్నలకు సముచితసమాధానాలు చెప్పి, ఆ పిమ్మట ఈ కొలనునీరు త్రాగుము.' ఆ మాటలు సరకుగొనక, భీముడు నీటిని గ్రోలి స్పృహతప్పి అక్కడే పడిపోయాడు. ఇక అరణ్యంలో అట నున్న ధర్మరాజు.

క. **తమ్ములు నలువురు నొక్కట । నమ్మెయి మసలుటకు నాత్మ నత్యంతవిషా**
ద మ్మొలయ సముత్థితుఁ డై । క్రమ్మఱ నమ్మార్గ మపుడు గైకొని నడచెన్. **405**

ప్రతిపదార్థం: తమ్ములు= అనుజులు; నలువురున్= నలుగురున్నూ; ఒక్కటన్= ఒకేరీతిగా; ఆ+మెయిన్= ఆవిధంగా; మసలుటకున్= ఆలసించటానికి; ఆత్మన్= మనస్సులో; అత్యంతవిషాదమ్ము= మిక్కుటమయిన పరితాపం; ఒలయన్= కలుగగా; సమ్+ఉత్థితుఁడు+ఐ= లేచినవాడై; క్రమ్మఱన్= మరల; ఆ+మార్గము= ఆ దారి (తమ్ములు వెడలినదారి); అపుడు= ఆ సమయంలో; కైకొని= స్వీకరించి; నడచెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడు తన నలుగురుతమ్ములూ ఒకేరీతిగా ఆలసించటంచేత మనస్సులో మిక్కిలి పరితపిస్తూ, లేచి వారు లోగడ వెడలిన దారినిబట్టి నడవసాగాడు.

సీ. **అపగత జనశబ్దమై, యనభివ్యక్త । మార్గమై, యవిరళదుర్గశైల**
తరుగుల్మవల్లీవితానమై, గజసింహ । శరభ శార్దూల సూకర లులాయ

బహుళమై, బహువిధపక్షికోలాహల । భయదమై, కడుఁ బరపైన యడవి
ననుజుల వెదకుచు ననఘుండు సని కాంచెఁ । గమలాకరంబుతీరమునఁ బడిన

ఆ. **వారిఁ బూరువంశవరుల భీమార్జున । యముల నమితబలుల విమలమతులఁ**
బ్రళయపతితలోకపాలసంకాశుల । భూరిపుణ్యధనుల వీరవరుల. **406**

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపరహితుడు, ధర్మనందనుడు; అపగతజనశబ్దము+ఐ= ప్రజల ధ్వనిలేనిదై, జనసంచారంలేనిదై; న+అభివ్యక్తమార్గము+ఐ= కన్పించని దారికలదై; అవిరళ, దుర్గ, శైల, తరుగుల్మవల్లీవితానము+ఐ= దట్టమైన నడవటానికి వీలులేని కొండలతో చెట్లతో పొదలతో తీగెలసముదాయంతో కూడుకొనిఉన్నదై; గజ, సింహ, శరభ, శార్దూల, సూకర, లులాయ బహుళము+ఐ= ఏనుగులతో సింహాలతో మీగండ్లమెకాలతో అడవిపందులతో కారెనుపోతులతో దట్టమైనదై; బహువిధపక్షి కోలాహలభయదము+ఐ= పెక్కురకాలైన పిట్టల కలకలనాదంచేత భీతిగొలిపేదై; కడున్= మిక్కిలి; పరపు+ఐన, అడవిలోన్= విరివి అయిన అడవిలో; అనుజులన్= తమ్ములను; వెదకుచున్= అన్వేషిస్తూ; చని= వెడలి; కమల+ఆకరంబు తీరమునన్= కొలనుగట్టుపైన; పడినవారిన్= కూలిఉన్నవారిని; పూరువంశవరులన్= పురుమహారాజుయొక్క వంశంలో జన్మించినవారిలో శ్రేష్ఠులను; భీమ+అర్జున, యములన్= భీముడిని, అర్జునుడిని, (కవలను) నకులసహదేవులను; అమితబలులన్= గొప్పబలం కలవారిని; విమలమతులన్= నిష్కల్మషమైన బుద్ధి కలవారిని; ప్రళయపతితలోకపాలసంకాశులన్= ప్రళయకాలంలో పడిపోయిన దిక్పాలకులతో సమానులను; భూరిపుణ్యధనులన్= ఎక్కువసుకృతం ధనంగా కలవారిని; వీరవరులన్= శూరులలో శ్రేష్ఠులను; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అడవిలో నడవసాగాడు. ఆ అడవిలో నరసంచారశబ్దం విన్పించటం లేదు; దారితెన్నులు కానరావటం లేదు; ఎచ్చట చూచినా నడవటానికి వీలులేని రాళ్ళు రప్పలు కొండలు కోనలు చెట్లు పొదలు తీగెలు దట్టంగా అడ్డుతగులుతున్నాయి; ఏనుగులు సింహాలు మీగండ్లమెకాలు పెద్దపులులు పందులు కారెనుపోతులు తిరుగాడుతున్నాయి. పెక్కురకాలైన పక్షుల కలకలారావాలు భయంకరంగా విన్పిస్తున్నాయి. ఆ దట్టమైన అడవిలో పుణ్యాత్ముడైన ధర్మరాజు తనతమ్ములను అన్వేషిస్తూ వెడలి ఆ కొలనును చేరాడు. ఆ కొలనుగట్టుమీద స్పృహవీడి పడిఉన్న తమ్ములను - భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులసహదేవులను పూరువంశంలో జన్మించినవారిలో శ్రేష్ఠులను, మిక్కుటమైన బలం కలవారిని, నిర్మలమైన బుద్ధికలవారిని, గొప్పపుణ్యాన్ని ఆర్జించిన మహావీరులను ధర్మరాజు చూచాడు. వారు ప్రళయకాలంలో పడిఉండే దిక్పాలకులవలె ఆ చెరువుగట్టుపై కూలిపోయి కన్పించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

మ. **కని డెందంబునఁ దల్లడం బడర దీర్ఘశ్వాస వైవర్ణ్యముల్**
దనుకం దాల్మి చలింప విస్మయపరీతస్వాంతుఁడై శోకబా
ష్పనిరుద్ధాకులలోచనుం డగుచు మూర్ఛల్ పైకొనం గొంతసే
పు నరేంద్రోత్తముఁ డుండెఁ జిత్రమున రూపుంబోలెఁ దా నచ్చటన్. **407**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; డెందంబునన్= హృదయంలో; తల్లడంబు+అడరన్= సంతాపం అతిశయించగా; దీర్ఘశ్వాసవైవర్ణ్యముల్= నిట్టూరుపులు పాలిపోవటాలు; తనుకన్= క్రమ్ముకొనగా; తాల్మి= ఓర్పు; చలింపన్= కదలిపోగా; విస్మయపరీతస్వాంతుఁడు+

ఐ= ఆశ్చర్యంతో చుట్టుకొనబడినమనస్సు కలవాడై; శోకబాష్పనిరుద్ధ+ఆకుల, లోచనుండు+అగుచున్= దుఃఖంవలన వెలువడిన కంటినీటిచేత అడ్డగించబడి కలతచెందిన కన్నులు కలవాడు ఔతూ; మూర్ఛల్= స్పృహతప్పటాలు; పైకొనన్= వ్యాపించగా; కొంత+సేపు= కొంతతడవు; నర+ఇంద్ర+ఉత్తముఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు; చిత్రమున+రూపున్+పోలెన్= బొమ్మలో గీయబడిన ఆకృతివలె; తాన్= తాను; అచ్చటన్= ఆకొలను దరిని; ఉండెన్= (నిలబడి) ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: స్పృహ కోలుపోయి ఆ కొలనుగట్టుపై పడిఉన్న తమ్ములను చూచి ధర్మరాజు కొయ్యబారిపోయి కదలక మెదలక చిత్రంలో గీయబడిన ఆకారంవలె అక్కడ కొంతతడవు నిలబడిపోయాడు. ఆదృశ్యాన్ని చూచేసరికి ధర్మరాజు చిత్తం తల్లడిల్లింది. అతడిమొగం పాలిపోయింది. వేడినిట్టూరుపులు బయల్వెడలాయి. ఆశ్చర్యచకితుడవటంచేత అతడిఓర్పు మాయమైపోయింది. దుఃఖపరితాపంచొప్పున వెలువడిన కంటినీరువలన ఆతడి దృష్టి మాసిపోయింది. మూర్ఛలు క్రమ్ముకొన్నాయి.

విశేషం: (1) అలం: స్వభావోక్తి, ఉపమ. (2) ఈపద్యంలో ఎఱ్ఱనపై తిక్కనకవితాశిల్పప్రభావముద్ర ఆంగికసాత్త్వికానుభావవర్ణనలో ప్రస్ఫుటంగా కన్పిస్తుంది.

వ. పదంపడి డెందంబున ధృతి పొందుపఱుచుకొని యతం డన్నలువుర నుపలక్షించి నలుదెసలుం బరికించి యాత్మగతంబున. 408

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= పిమ్మట; అతండు= అతడు ధర్మనందనుండు; డెందంబునన్= హృదయంలో; ధృతి= ధైర్యం; పొందుపఱుచుకొని= కూడగట్టుకొని; ఆ+నలువురన్= ఆ నలుగురిని (భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని); ఉపలక్షించి= చూచి; నలుదెసలున్= నాలుగుదిక్కులను; పరికించి= చూచి; ఆత్మగతంబునన్= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: పిమ్మట కొంతతడవుకు ధర్మరాజు తేరుకొన్నాడు. అతడు తనహృదయంలో ధైర్యాన్నికూడగట్టుకొన్నాడు. కొలనుగట్టుపై పడిఉన్న తమ్ములు భీముడిని అర్జునుడిని నకులుడిని సహదేవుడిని క్రమంగా తేరిపార చూచాడు. నలుదిక్కులను పరీక్షించి చూచి, తనలో తాను (ఆలోచించసాగాడు).

తే. 'ఒరులు వచ్చిన చొప్పు లే; దరిగినట్టి । చొప్పు లేదు; పెనంగిన చొప్పు లేదు;
ఘనభుజుల యంగకంబులు గనుఁగొనంగ । నక్షతము; లేల యొక్కొ యి ట్లయిరి వీరు? 409

ప్రతిపదార్థం: ఒరులు= ఇతరులు; వచ్చిన= అరుగుదెంచిన; చొప్పు= తీరు; లేదు= లేదు; అరిగినట్టిచొప్పు= వెడలినతీరు; లేదు= లేదు; పెనంగినచొప్పు= పోరు సల్పిన తీరు; లేదు= లేదు; ఘనభుజుల అంగకంబులు= వీరుల అవయవాలు; కనుఁగొనంగన్= చూడగా; అక్షతములు= గాయాలు లేనట్టివి; ఏలయొక్కొ= ఎందుచేతనో; వీరు= భీమార్జున నకులసహదేవులు; ఇట్లు+అయిరి= ఈ విధంగా అయినారు.

తాత్పర్యం: 'ఆహా! ఏ మిది చోద్యం!! ఇక్కడకు ఇతరులు ఎవ్వరూ వచ్చిన జాడలు లేవు. ఇటనుండి ఇతరులు ఎవరూ వెళ్ళిన అడుగుజాడలు కన్పించవు. భీముడు అర్జునుడు నకులసహదేవులు సామాన్యులు కారు. మహావీరులు కదా; సులువుగా ఇతరులకు లొంగేవారు కారు. పోనీ, పోరాటం జరిగిందా అంటే, జరిగినట్లే లేదు. పోనీ, వీరి అవయవాలపై గాయాలు ఏవీ కానరావు. ఎందుకో వీరు ఈ విధంగా నేలకూలారు ఏమీ పాలుపోవటం లేదు.

విశేషం: సంశోధిత ప్రతిలోని నాలుగవ పాదంలో గణభంగమయింది- 'అక్షతంబు లేలకో యి ట్లయిరి వీరు'. అందుచేత వావిళ్ళ ప్రతిలోని 'అక్షతము లేలయొక్కొ యిట్లయిరి వీరు' అనే పాఠం స్వీకరించబడింది.

ఉ. క్రూరుఁడు ధార్తరాష్ట్రుఁ డతికుత్సితుఁ; డెంతయుఁ బాపబుద్ధి గాం
ధారుఁడు పెక్కుమాయలకుఁ దావల; మక్కట! యద్దురాత్మకుల్
వారక యెద్దియేని యొకవంచనమై యిటు సేసిరొక్కొ! యె
వ్వారలు నాత్మ నమ్ముదురె వక్రవిచారులఁ బాపకర్ములన్. 410

ప్రతిపదార్థం: ధార్తరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడికొడుకు దుర్యోధనుడు; క్రూరుఁడు= కఠినుడు; అతికుత్సితుఁడు= మిక్కిలికుటిలమైన బుద్ధి కలవాడు; గాంధారుఁడు= గాంధారరాజపుత్రుడు, శకుని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; పాపబుద్ధి= పాపమైన బుద్ధి కలవాడు; పెక్కుమాయలకున్= పలురకాల మోసాలకు; తావలము= నెలవు; అక్కట!= అయ్యో!; ఆ+దురాత్మకుల్= ఆ చెడు ఆత్మ కలవారు (దుర్యోధనుడు, శకుని); వారక= ఆగక; ఎద్ది+ఏని= ఏదిఐన; ఒకవంచనమైన్= ఒకమోసంతో; ఇటు= ఈ విధంగా; చేసిరి+ఒక్కొ!= చేసిరా ఏమి!; వక్రవిచారులన్= వంకరఆలోచనలు గలవారిని; పాపకర్ములన్= దుష్టకార్యాలు గలవారిని; ఏ+వారలున్= ఎవరుగాని; ఆత్మన్= మనస్సులో; నమ్ముదురె?= విశ్వసిస్తారా?

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడికుమారుడు ఆ దుర్యోధనుడు క్రూరుడు, కుటిలుడు. ఆతడికి సాయం చేసేవాడు గాంధారరాజపుత్రుడు శకుని. పేరుకెక్కిన మాయావి. పెక్కుమోసాలకు నెలవు. అక్కట! ఆ దురాత్ములు ఏదైన కుట్ర పన్ని ఈ విధంగా చేశారా? చెడుబుద్ధికలవారిని ఎవరైనా తమమనస్సులలో విశ్వసిస్తారా?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

క. వదనంబుల తెలివియుఁ గర । పదరుచియుం జెడదు; వీరు పడుటకుఁ గత మీ
యుదకము విషదుష్ట మనియు । మదిఁ దలఁపం బోల; దేమి మాయయొ యెఱుఁగన్. 411

ప్రతిపదార్థం: వదనంబుల= మొగాలయొక్క; తెలివియున్= ప్రసన్నతయును; కరపదరుచియున్= చేతులుకాళ్ళయొక్క కాంతియు; చెడదు= పాడు కాలేదు; వీరు+పడుటకున్= వీరు కూలటానికి; కతము= కారణం; ఈ ఉదకము= ఈ నీరు; విషదుష్టము= విసం చేత చెడిపోయింది; అనియున్= అనియును; మదిన్= చిత్తంలో; తలఁపన్+పోలదు= ఊహించటానికి వీలు లేదు; ఏమిమాయ+ఒ= ఇది ఏమి మోసమో; ఎఱుఁగన్= తెలియజాలను.

తాత్పర్యం: వీరిమొగాలు ప్రసన్నంగా ఉన్నాయి. వీరి చేతులు కాళ్ళు కాంతి చెడలేదు. వీరు ఈ రీతిగా కూలటానికి కారణం ఈ కొలనునీరు విషపూరితమని ఊహచేయుటానికికూడా వీలులేదు. మఱి ఇదేమి మాయయో నా ఊహకు అంతు చిక్కటం లేదు.

చ. పుడమియు సర్వసంపదలుఁ బొల్పఱ వైరుల పాలుసేసి యీ
యడవికి వచ్చి భీకరమృగావలిపొందున నున్న వీరి వె
న్నడికొని యిట్లు సేసెనె యనాథులఁబోలె విధాతృఁ; డింక నె
క్కడఁ జనువాఁడ? నేది గడగాఁ దరియింతు దురంతదుఃఖమున్? 412

ప్రతిపదార్థం: పుడమియున్= భూమియు, సర్వసంపదలున్= సమస్తమైన ఐశ్వర్యాలు; పొల్పు+అఱన్= శోభ నశించగా; వైరులపాలు= శత్రువులఅధీనం; చేసి= ఒనర్చి; ఈ+అడవికిన్= ఈ అరణ్యానికి; వచ్చి= అరుదెంచి; భీకర, మృగ+ ఆవలి+ పొందునన్+ఉన్న= భయంకరమైన జంతువులను చేరి ఉన్న; వీరిన్= వీరిని (భీమార్జున నకులసహదేవులను); వెన్నడికొని= వెంటాడి; విధాతృఁడు= బ్రహ్మదేవుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనాథులన్+పోలెన్= దిక్కులేనివారిని పోలేటట్లుగా; చేసెనె= ఒనర్చెనుకదా; ఇంకన్= ఇకమీద; ఎక్కడన్= ఎచటకు; చనువాఁడన్= వెడలగలను; దురంతదుఃఖమున్= అంతం లేని శోకాన్ని; ఏది= ఏది; కడగాన్= దిక్కుగా, ఆధారంగా; తరియింతున్= దాటగలను.

తాత్పర్యం: సమస్తమైన భూరాజ్యం ఐశ్వర్యాలు శోభ నశించగా శత్రువుల అధీనంచేసి ఈ అరణ్యానికి వచ్చి, భయంకరమృగాలను చేరి నివసిస్తున్న వీరిని (భీమార్జున నకులసహదేవులను) వెంబడించి బ్రహ్మదేవుడు ఈ రీతిగా దిక్కుమాలినవారివలె చేసెనుగదా. నే నింక ఎక్కడికి పోగలను? నాకు దిక్కెవరు? అంతం లేని ఈ పరితాపాన్ని ఎట్లా తరించగలను?

సీ. **పుత్త్రులు దుఃఖార్తిఁ బొగులుట కనిశంబుఁ । బొక్కచునున్న యప్పుణ్యచరిత**
మాతల్లి పాండునిమహిషి నా కెదురుగా । వచ్చి కౌఁగిటఁజేర్చి 'వత్స! నాఁడు
నీతమ్ముఁగుఱ్ఱలు నీవును నడవుల । కరిగితి, రిప్పు డయ్యనుజు లెందుఁ
జనిరి? నీ వొకడవ చనుదెంచి; తిది యేమి?' । యనిన నాయమతోడ నప్పు డేమి

ఆ. **యనఁగ నేర్చువాఁడ? నాచార్యవిదుర శాం । తనవకృపులు నను ముదంబుతోడఁ**
గుశల మడిగి రేనిఁ గుశల మే మనువాఁడ? । నెందుఁ దలఁగరాని యెడరు దగిలె.' **413**

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రులు= తన కొడుకులు; దుఃఖ+ఆర్తిన్= శోకదైన్యంతో; పొగులుటకున్= బాధపడటానికి; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడును; పొక్కచున్+ఉన్న= ఆవేదన అనుభవిస్తున్న; ఆ+పుణ్యచరిత= మంచిశీలం కలది; మాతల్లి= మాఅమ్మ; పాండుని, మహిషి= పాండురాజు దేవేరి; నాకున్= నాకు; ఎదురుగాన్= వచ్చి= స్వాగతంచెప్పుతూ అరుదెంచి; కౌఁగిటన్+చేర్చి= ఆలింగనం ఒనర్చి; వత్స!= నాయనా!; నాఁడు= ఆ రోజున; నీతమ్ము+కుఱ్ఱలున్= కుఱ్ఱలు అయిన నీ తమ్ములును; నీవును= నీవును; అడవులకున్= అరణ్యాలకు; అరిగితిరి= వెళ్ళారు; ఇప్పుడు= నేఁడు; ఆ+అనుజులు= ఆ తమ్ములు (భీమార్జుననకులసహదేవులు); ఎందున్= ఎచటికి; చనిరి?= వెళ్ళారు?; నీవు= నీవు; ఒకడవు+అ= ఒక్కడవే; చనుదెంచితి(వి)= వచ్చావు; ఇది+ఏమి?= (ఈ విధంగా తమ్ములు లేకుండా రావటం ఏమి); అనినన్= అని అడుగగా; ఆయమతోడన్= ఆమెతో (కుంతీదేవితో); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏమి+అనఁగన్= ఏమి చెప్పటానికి; నేర్చువాఁడన్= సమర్థుడను; ఆచార్య, విదుర, శాంతనవ, కృపులు= ద్రోణుడు, విదురుడు, భీష్ముడు, కృపుడు; ననున్= నన్ను; ముదంబుతోడన్= సంతోషంతో; కుశలము+అడిగిరి+ఏని= యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నిస్తే; కుశలము+ఏమి+అనువాఁడన్= క్షేమాన్నిగూర్చి అడిగినప్రశ్నకు బదులు ఏమని చెప్పగలను; ఎందున్= ఏవిధంగానూ; తలఁగన్‌రాని= తప్పించుకొనటానికి వీలులేని; ఎడరు= ఆపద; తగిలెన్= సంభవించింది.

తాత్పర్యం: తనకొడుకులు శోకంచేత పరితపించి దైన్యాన్ని అనుభవించటానికి ఎల్లప్పుడు తాను ఆవేదన చెందే తల్లి కుంతీదేవి, పాండురాజు దేవేరి, పుణ్యాత్మురాలు. ఆమె నాకు సంతోషంతో స్వాగతం చెప్పుతూ వచ్చి నన్ను ఆలింగనం చేసికొని 'నాయనా! ఆనాడు నీవూ నీ తమ్ములూ కలిసి అరణ్యాలకు వెడలితిరికదా! ఈనాడు నీవు ఒంటరిగా వచ్చావేమి? నీతమ్ములు ఏమైనారు? వారు ఎక్కడికి వెళ్ళారు?' అని ప్రశ్నిస్తే నేను ఏమని సమాధానం

చెప్పగలను? ద్రోణాచార్యులు, పితామహుడు భీష్ముడు, మహానుభావుడు విదురుడు, గురువు కృపుడు నన్ను చూడగానే నాయోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నిస్తారుకదా! నేనుమాత్రం క్షేమంగా తిరిగి వచ్చాను అని ఎట్లా బదులు పలుకగలను? ఏవిధంగానైననూ తీరని ఆపద సంప్రాప్తించిందికదా!'

వ. **అని పెక్కుతెఱంగుల వగచి యా ధర్మజుండు దప్పి కోర్వక నీళ్ళు ద్రావుటకై సరోవరంబులోనికి డిగ్గుటయు నెప్పటియట్ల యశరీరభూతం బిట్లనియె.** **414**

ప్రతిపదార్థం: అని; పెక్కుతెఱంగులన్= పలురీతుల, వగచి= దుఃఖించి; ఆ, ధర్మజుండు; దప్పికిన్= దాహానికి; ఓర్వక= తాళజాలక; నీళ్లు; త్రావుటకున్+ఐ; సరోవరంబులోనికిన్= కొలనులోకి; డిగ్గుటయున్= దిగగా; ఎప్పటి+అట్లు+అ లోగడమాదిరిగానే; అశరీర, భూతంబు= దేహం లేని ప్రాణి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని పలువిధాల దుఃఖించి ధర్మరాజు దాహానికి తాళజాలక ఆ కొలనులోకి దిగాడు. ఆతడిని వారిస్తూ ఇదివరకు మాదిరిగానే శరీరంలేనిభూతం ఇట్లా పలికింది.

మ. **'విను మే నొక్క బకంబ; నిక్కొలను పృథ్వీనాథ! నాసొమ్ము; నీ**
యనుజుల్ మద్వచనంబుఁ గైకొనక తోయాస్వాదులై యివ్విధం
బునఁ బ్రాణచ్యుతిఁ బొంది; రీవును గడున్ మోహంబునన్ సాహసం
బునకుం జొచ్చిన నట్ల యయ్యెడు సుమీ! మున్ముట్ట వారించితిన్. **415**

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీనాథ!= భూపతీ! ఓధర్మరాజా!; ఏను= నేను; ఒక్క= ఒక; బకంబు+అన్= కొంగను; ఈ+కొలను= ఈసరోవరం; నాసొమ్ము= నాఆస్తి; నీ+అనుజుల్= నీతమ్ములు; మత్+వచనంబున్= నామాట; కైకొనక= లెక్కచేయకుండా; తోయ+ఆస్వాదులు+ఐ= నీరు త్రాగినవారై; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; ప్రాణచ్యుతిన్+పొందిరి= అసువులను కోల్పోయారు; ఈవును= నీవును; కడున్= మిక్కుటమైన; మోహంబునన్= భ్రాంతితో; సాహసంబునకున్+చొచ్చినన్= తెగువకు పూనితే; అట్లు+అ (అట్ల)= ఆవిధంగానే; అయ్యెడు+చుమీ= ఔతుంది సుమా జాగ్రత్త; మున్+ముట్ట= మునుముందుగనే; వారించితిన్= అడ్డుచెప్పి హెచ్చరించాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మనందనా! నేను ఒకకొంగను. ఈ సరోవరం నా ఆస్తి. నీ తమ్ములు నేను చేసిన హెచ్చరిక పాటించకుండా ఇందులోని నీళ్ళు త్రాగి ఈ విధంగా ప్రాణాలను కోల్పోయారు. నీవుకూడ మిక్కుటమైన భ్రాంతిచొప్పున తెగువకు పూని ఇందలినీళ్ళను త్రాగితే నీతమ్ములకు పట్టిన దుర్గతియే నీకుకూడ దాపురించగలదు. జాగ్రత్త. మునుముందుగా నేను నీకు ఈ హెచ్చరిక చేస్తున్నాను.

క. **ఏ నడిగిన యర్థములకు । భూనుత! యుత్తరము లిచ్చి పొలుపొందఁ బయః**
పానంబు సేయు' మనవుడు । నా నిర్మలచరితుఁ డంబరాభిముఖుండై. **416**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; అడిగిన= కోరిన; అర్థములకున్= విషయములకు (ప్రశ్నలకు); భూనుత! భూమియందలిజనులచేత కీర్తించబడినవాడా, ఓధర్మనందనా!; ఉత్తరములు+ఇచ్చి= సమాధానాల నొసగి; పొలుపు+ఒందన్= శోభిల్లేటట్లుగా, పయః పానంబు (పయస్+పానమ్ము)చేయుము= నీళ్ళు త్రాగుము; అనవుడున్= అని (అశరీరభూతం) చెప్పుటచేత; ఆ నిర్మల, చరితుఁడు= ఆ స్వచ్ఛమైన శీలం కలవాడు, ఆ ధర్మనందనుడు; అంబర+అభిముఖుండు+ఐ= ఆకసంవైపు మొగం సారించినవాడై.

తాత్పర్యం: 'భూజనులచేత ప్రశంసించబడినవాడా, ఓధర్మరాజా! నేను కోరిన ప్రశ్నలకు సరిఅయిన సమాధానాలు చెప్పి, పిదప ఒప్పిదంగా ఈ సరోవరంలోని నీరు త్రాగుము'- అని అశరీరభూతం అన్నది. అంతట నిర్మలమైనశీలం గలవాడైన ఆ ధర్మరాజు ఆకాశంవైపు తనమొగాన్ని త్రిప్పి.

విశేషం: 'నిన్ను భూజనులు ప్రశంసిస్తున్నారు. ఆ నీ కీర్తి ఎంతవరకు సమంజసమైనదో నేను నిన్ను పరీక్షింప దలచాను.'- అని అశరీరభూతం చెప్పింది. అంతట ఆ నిర్మలశీలుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు. కీర్తికి తోడు జ్ఞానం, జ్ఞానానికితోడూ సౌశీల్యం ఉండాలి. కీర్తిజ్ఞానసౌశీల్యాలకు ముయ్యేలగుట్ట ధర్మరాజు.

వ. **'అయ్యా! నీవు బకరూపధరుండ వైన రుద్రుండవో, పావకుండవో, పవనుండవో! యట్లు గానినాఁడు కులపర్వతప్రతిము లయిన నాతమ్ములం బడఁద్రోచునట్టిబలంబు పులుఁగుల కెందునుం గలుగదు. దేవాసురగంధర్వయక్షాదులకు దుర్జయులైన యవ్వీరుల నిట్లు సేసి నీవు గాని వాఁడవ పోలెం దొలంగియున్నవాఁడవు; నాకు నద్భుతభయకౌతుకంబు లొక్కటం బొడమెడు; నీ వెవ్వండవు? నీతలంపెయ్యది? చెప్పి నాహృదయవేదన నపనయింపవే' యనిన నదృశ్యభూతంబు.** 417

ప్రతిపదార్థం: అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు= ఈవు; బకరూపధరుండవు= కొంగరూపంలో ఉన్న; రుద్రుండవు+ఓ= శివుడవో; పావకుండవు+ఓ= అగ్నిదేవుడవో; పవనుండవు+ఓ= వాయుదేవుడవో; అట్లు+కాని, నాఁడు= ఆవిధంగా కాకపోతే; కుల, పర్వత, ప్రతిములు= కులపర్వతాలతో సమానులు; అయిన= అయినట్టి; నా తమ్ములన్; పడన్+త్రోచునట్టి= కూల్చునట్టి; బలంబు= శక్తి; పులుఁగులకున్= పక్షులకు; ఎందునున్= ఎచ్చటను; కలుగదు= ఉండదు; దేవ+అసుర, గంధర్వ, యక్ష+ఆదులకున్= దేవతలకు, రాక్షసులకు, గంధర్వులకు; యక్షులు మున్నగువారికి; దుర్జయులు+ఐన= గెలువ అలవికానివారు అయిన; ఆ+వీరులను= భీమార్జున నకులసహదేవులను; ఇట్లు+చేసి= ఈవిధంగా ఒనర్చి; నీవు= ఈవు; కానివాఁడవు+అ+పోలెన్= తనకు సంబంధం లేనివాడుగనే; తొలంగి+ఉన్నవాఁడవు= ప్రక్కకు తప్పుకొని ఉన్నావు; నాకున్= నాకు; అద్భుత, భయ, కౌతుకంబులు= ఆశ్చర్యం భీతి వేడుక; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; పొడమెడున్= ఏర్పడినవి; నీవు; ఎవ్వండవు?= ఎవరవు?; నీతలంపు+ఎయ్యది?= నీఊహ ఎటువంటిది, నీవు ఏమి చేయ సంకల్పించావు?; చెప్పి= వచించి; నాహృదయవేదనన్= నా ఎదలోని సంతాపాన్ని; అపనయింపవే= దయచేసి పోగొట్టవా; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) పలుకగా; అదృశ్యభూతంబు= కనిపించని ప్రాణి; (ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా బదులు పలికింది.)

తాత్పర్యం: 'అయ్యా! నీవు కొంగవు కాజాలవు. కొంగరూపం ధరించిన శివుడవో, అగ్నిదేవుడవో, వాయుదేవుడవో. అట్లాకాకపోతే వీరులలో వీరాధివీరులు కులపర్వత సమానులు అయిన నాతమ్ములను (భీమార్జుననకులసహదేవులను) నేలగూల్చగల బలం పక్షులకు ఎన్నడూ కలుగనేరదు. దేవతలకు, రాక్షసులకు గంధర్వులకు యక్షులకు నాతమ్ములు గెలువ నలవిగానివారు. అట్టివీరులను ఈ విధంగా నేలపై పడవేయగలిగినవాడవు నీ వెవరవు? నాకు భయం, ఆశ్చర్యం, వేడుక నా ఎదలో ముప్పిరికొన్నవి. నీ వెవరవు? నీవు ఏమి చేయ సంకల్పించావు? దయచేసి నాకు చెప్పుము'- అనిన అదృశ్యభూతం ఈవిధంగా బదులు పలికింది.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. (2) ధైర్యస్థైర్యాలకు వీరులను పర్వతాలతో పోల్చటం పరిపాటి. పర్వతాలలో కులపర్వతాలు గొప్పవి. ఆదిశేషుడు మున్నగువారు భూభారాన్ని వహించేవారు. కులపర్వతాలు భూమిని వహిస్తునట్లు పౌరాణికకథనం.

ఆ. **'కౌరవేంద్ర! బకమఁ గాను నే; విను మొక్క । యక్షవరుఁడ; నిచట నస్మదీయ**
నికృతిఁ జేసి పడిరి నీతమ్ము లందఱు' । ననుచు నాక్షణంబ యతని యెదుర. 418

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవులకు అధిపతివైనవాడా!; వినుము= ఆలకించుము; నేన్= నేను; బకమన్+కాను= కొంగను కాను; ఒక్క= ఒక; యక్షవరుఁడన్= యక్షులలో శ్రేష్ఠుడను; ఇచటన్= ఈ స్థలంలో; అస్మదీయనికృతిన్+చేసి= నా వంచనచేత; నీతమ్ములు+అందఱున్= నీ అనుజులు అందరును (భీమార్జుననకులసహదేవులు); పడిరి= కూలారు; అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; అతని+ఎదురన్= అతని ఎదుట, ఆ ధర్మరాజుముందు.

తాత్పర్యం: 'కౌరవనాయకుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నేను కొంగను కాను. ఒక యక్షనాయకుడను. నీ తమ్ములు నన్ను అవమానించి ఈ స్థలంలో కుప్పకూలారు' అని వచించి ఆ క్షణంలోనే ధర్మరాజుముందు (ఆ యక్షుడు ప్రత్యక్షమయ్యాడు).

మ. **నిలిచెం దాళసముచ్ఛ్రితాంగుఁడు మహానిర్ఘోషసంతర్జితా**
ఖిలభూతప్రకరుండు దీర్ఘవిపులగ్రీవుండు దంష్ట్రాసము
జ్జ్వలవక్త్రుండు విరూపలోచనుఁడు తీవ్రస్ఫారతేజోఘనుం
డలఘుం డా సరసీతటాంతమున నయ్యక్షుండు ఘోరాకృతిన్. 419

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యక్షుండు= ఆ యక్షుడు; తాళసముచ్ఛ్రితాంగుఁడు= తాళ+సమ్+ఉచ్ఛ్రిత+అంగుఁడు= తాడిచెట్టువలె నిట్టనిటారుగా నిలిచిన శరీరం కలవాడు; మహా, నిర్ఘోష+సంతర్జిత+అఖిల, భూత, ప్రకరుండు= గొప్పమోతచేత మిక్కిలి అదల్పబడిన ప్రాణిసమూహం కలవాడు; దీర్ఘ, విపుల, గ్రీవుండు= పొడుగైన పెద్దకంఠం కలవాడు; దంష్ట్రా, సమ్+ఉత్+జ్వల, వక్త్రుండు= కోరపండ్లచేత ప్రకాశించే నోరుకలవాడు; విరూపలోచనుడు= భీతిగొలిపే కన్నులు గలవాడు; తీవ్ర, స్ఫార+తేజస్+ఘనుండు= దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించే వర్చస్సు కలగొప్పవాడు; అలఘుండు= గొప్పవాడు (అతికాయుడు); ఆసరసీతట+అంతమునన్= ఆ కొలనుగట్టుచివర; ఘోర+ఆకృతిన్= భయంకరరూపంతో; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యక్షుడు భయంకరస్వరూపంతో ఆ సరోవరతటంచివర నిలబడ్డాడు. అతడు తాడిచెట్టువలె నిట్టనిటారుగా ఉన్న ఎత్తైనశరీరం కలవాడు. ఆతడు అక్కడికి చేరి నిలిచినప్పుడు ఏర్పడిన ధ్వనికి భూతాలు అన్నియు అదిరిపోయాయి. అతడికంఠం పొడుగైనది, విశాలమైనది. ఆతనినోటిలోని కోరలు ప్రకాశిస్తూ కన్పిస్తున్నాయి. దేదీప్యమానమైన వర్చస్సుతో అతడిశరీరం మిరుమిట్లు గొల్పుతున్నది.

వ. **ఇట్లు నిలిచి కౌంతేయాగ్రజున కి ట్లనియె.** 420

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నిలువబడి ఆ యక్షుడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'నాయనుమతి లేకుండఁగ । నీయుదకము ద్రావిరేని యెవ్వా రైనన్**
ధీయుత! చత్తురు; నీ వటు । సేయవు సమ్యగ్విచారశీలుఁడ వగుటన్. 421

ప్రతిపదార్థం: ధీయుత!= బుద్ధిమంతుడా!, ఓధర్మరాజా!; నా+అనుమతి= నా అనుజ్ఞ; లేకుండఁగన్= లేకుండగా; ఈ+ఉదకము= ఈ నీరు త్రావిరి+ఏని= త్రాగారా; ఏ+వారు+ఐనన్= ఎవరు అయినా; చత్తురు= మరణిస్తారు; సమ్యక్+విచార, శీలుఁడవు+అగుటన్= సరిఅయిన యోచనచేసే స్వభావం కలవాడవు కావటంచేత; నీవు; అటు+చేయవు= ఆ విధంగా చేయవు.

తాత్పర్యం: 'బుద్ధిమంతుడవైన ఓ ధర్మరాజా! నా అనుమతి లేకుండా ఈ సరోవరంలోని నీళ్ళు త్రాగినవారు ఎంతటిగొప్పవారయినా మరణించగలరు. నీవు సరిఅయిన యోచన చేసేవాడవు కాబట్టి ఆ రీతిగా చేయలేదు.

వ. **కావున మదీయంబులగుప్రశ్నంబుల కుత్తరంబుసెప్పు మనిన నతండు 'మహాత్మా! నీ చిత్తంబునకు వచ్చునట్లుగాఁ జెప్పనాబోఁటివానికి శక్యం బగునే? యైనను నా నేర్చువిధంబునఁజెప్పెద నడుగు' మనిన నయ్యక్షుం డి ట్లనియె.** **422**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి, ఈ కారణంచేత; మదీయంబులు+అగు= నావైన; ప్రశ్నంబులకున్= ప్రశ్నలకు; ఉత్తరంబు= సమాధానం; చెప్పుము= వచింపుము; అనినన్= అని (యక్షుడు) చెప్పగా; అతండు= అతడు (ధర్మనందనుడు); మహా+ఆత్మా!= గొప్పఆత్మకలవాడా, ఓయక్షా!; నీచిత్తంబునకున్= నీమనస్సుకు; వచ్చునట్లుగాన్= తేటతెల్లమయి హత్తుకొనేటట్లుగా; చెప్పన్= (సమాధానము) వచించటం; నాబోఁటివానికిన్= నావంటివానికి; శక్యంబు= సాధ్యం; అగును+ఏ= అగునా, (సాధ్యం కాకపోవచ్చును); ఐనను= అయినప్పటికిని; నా నేర్చువిధంబునన్= నాకు తెలిసినమేరకు; చెప్పెదన్= వచించగలను; అడుగుము= ప్రశ్నించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+యక్షుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'కావున నేను వేసేప్రశ్నలకు నీవు సముచితసమాధానాలు చెప్పాలి' అని యక్షుడు అన్నాడు. అప్పుడు ధర్మనందనుడు 'మహాత్మా! యక్షుడా! నీవు అడిగేప్రశ్నలకు నేను సమాధానాలు చెప్పగలనా? నే నెంతటివాడను? నాజ్ఞానం ఎంతటిది? అయినను, నాకు తెలిసినమేరకు సమాధానాలు చెప్పగలను. దయచేసి అడుగుము' అని విన్నవించాడు. అంత యక్షుడు ఇట్లా ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో తరతరాల మేధావులను ఉఁర్రూతలూగించిన ఘట్టాలలో ఎన్నదగింది యక్షప్రశ్నల ఘట్టం. ఈ ప్రశ్నపరంపర అడిగినది యక్షరూపాన ఉన్న యమధర్మరాజు. సమాధానాలు చెప్పినవాడు - ధర్మనందనుడు. ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పేఅధికారం ధర్మరాజుకు ఏవిధంగా వచ్చింది? ధర్మరాజు పండ్రెండేండ్లు అరణ్యవిశ్వవిద్యాలయంలో జిజ్ఞాసువుగా విద్యాభ్యాసం చేసినవాడు. యక్షప్రశ్నలఘట్టం అతడికి స్నాతకపరీక్ష. పరీక్షాధికారి సాక్షాత్తు యమధర్మరాజే. పండ్రెండేండ్లనుండి ధర్మరాజు మహర్షులకు వేసిన ప్రశ్నపరంపరలకు అంతు లేదు కదా! సమాధానం చెప్పే వంతు ఇప్పుడు ధర్మరాజుకు వచ్చింది. ఇది అతడికి అసిధారావ్రతం. అతడితమ్ములప్రాణాలు ఆతడి సమాధానాలలో ఇమిడి ఉన్నాయి. అంతేకాక యక్షప్రశ్నపరంపరలో రెండు స్వారస్యాలు ఉన్నాయి. అవి అన్నీ చిక్కుముడుల ప్రశ్నలు. అడిగిన యక్షుడికి సముచిత సమాధానాలు తెలియును. ఇవి జిజ్ఞాసువు అడిగిన ప్రశ్నలు కావు. పరీక్షాధికారి ప్రాగల్భ్యంతో వేసిన ఆదర్శప్రశ్నలు. ఆదర్శప్రశ్నలకు ఆదర్శసమాధానాలు ఇందులో ఉన్నాయి. విశ్వసాహితీజగత్తులో- 'యక్షప్రశ్నలు' నిరుపమానాలు.

ధర్మరాజు యక్షప్రశ్నముల కుత్తరంబు లిచ్చుట (సం. 3-297-26)

క. **'దినకరు నెయ్యది నడపును? । దినకరు నెవ్వారు గొలిచి తిరుగుదు? రద్దే**
వుని యస్తమించు టేమిట? । ననఘ! తదాధారభూత మది యెద్దియొకో'? **423**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవయిన ఓ ధర్మరాజా!; దినకరున్= సూర్యుడిని; ఏ+అది= ఏది; నడపును= నడుపుతుంది?; దినకరున్= సూర్యుడిని; ఏ+వారు= ఎవ్వరు; కొలిచి= సేవించి; తిరుగుదురు?= సంచరిస్తారు?; ఆ+దేవుని= ఆ దేవుని యొక్క; అస్తమించుట= క్రుంకుట; ఏమిటన్= దేనిచేత?; తత్+ఆధారభూతము= ఆ సూర్యుడికి ప్రాపు; అది+ఎద్ది+ఒకో?= అది ఏది ఔతుంది?

తాత్పర్యం: సూర్యుడిని నడిపేది ఏది? సూర్యుడిని సేవించి తిరిగేవారు ఎవరు? సూర్యుడు దేనివలన అస్తమిస్తాడు? సూర్యుడికి ఆధారమయినది ఏది?

తే. **అనిన ధర్మజుఁ డిట్లను; 'నబ్జహితుని । నడపు బ్రహ్మంబు; సురకోటి నడచు కొలిచి;**
ధర్మువున నస్తమితుఁ డగుఁ దపనుఁ; డమ్మ । హాత్మునకు సత్య మాధార మండ్రు బుధులు.' **424**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని యక్షుడు ప్రశ్నించగా; ధర్మజుడు; ఇట్లు+అనున్; అబ్జహితునిన్= సూర్యుడిని; బ్రహ్మంబు= బ్రహ్మము; నడపున్= నడపుతాడు; కొలిచి= సేవించి; సురకోటి= వేల్పులసమూహము; నడచున్= నడుస్తుంది; తపనుఁడు= సూర్యుడు; ధర్మువునన్= ధర్మంచేతను; అస్తమితుఁడు+అగున్= అస్తమిస్తాడు; ఆ+మహా+ఆత్మునకున్= సూర్యుడికి; సత్యము= సత్యం (నిజం); ఆధారము= ప్రాపు; (అని) బుధులు= పెద్దలు; అండ్రు= చెప్పుతారు.

తాత్పర్యం: యక్షునకు ధర్మరాజు ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు: 'సూర్యుడిని బ్రహ్మం నడుపుతుంది. సూర్యుడిని సేవించి తిరిగేవారు వేల్పులు. సూర్యుడు ధర్మంచేత అస్తమిస్తాడు. ఆ మహాత్ముడికి ఆధారం సత్యం అని పెద్ద లంటారు.'

విశేషం: ఇచట 'బ్రహ్మం' 'ధర్మువు', 'సత్యము' అనే పదాలకు ఉపనిషత్ప్రోక్తమైన అర్థాలనే గ్రహించాలి.

వ. **అనిన విని యక్షుం డి ట్లనియె.** **425**

తాత్పర్యం: అనగా విని యక్షుడు మరల ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'ఏమిట శ్రోత్రియుఁ డనఁ జను? । నేమిటఁ గడుమహిమ వడయు నిమ్ముగఁ బురుషుం?**
డేమిట సహాయయుతుఁ డగు? । నేమిట నగు బుద్ధిమంతుఁ? డేర్పడఁ జెపుమా!' **426**

ప్రతిపదార్థం: ఏమిటన్= దేనిచేత; శ్రోత్రియుఁడు= సంప్రదాయజ్ఞుడయిన వేదవిదుడు; అనన్+చనున్= అనదగును; ఏమిటన్= దేనిచేత; కడుమహిమ= మిక్కుటమైనగొప్పతనాన్ని; పురుషుండు= మనుజుడు; ఇమ్ముగన్= ఒప్పిదంగా; పడయున్?= పొందుతాడు?; ఏమిటన్= దేనిచేత; సహాయయుతుఁడు+అగున్?= సాయం కలవాడు ఔతాడు?; ఏమిటన్= దేనిచేత; బుద్ధిమంతుఁడు= బుద్ధికలిగినవాఁడు; అగున్= ఔతాడు?; ఏర్పడన్= తేటతెల్లంగా; చెపుము+ఆ= తప్పక చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'దేనివలన శ్రోత్రియుడు ఔతాడు? దేనివలన పురుషుడు గొప్పమహిమను ఒప్పిదంగా పడయగలుగుతాడు? దేనివలన సాయం పొందినవాడు ఔతాడు? దేనివలన బుద్ధిమంతుడు ఔతాడు? తేటతెల్లంగా సమాధానాలు చెప్పుము.'

వ. **అనిన నతం డి ట్లనియె.** **427**

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ధర్మరాజు ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు.

క. **'శ్రుతమువలన శ్రోత్రియుఁ డగు; । నతులతపోయుక్తిఁ గడుమహత్త్వము వడయున్;**
ధృతిచే సహాయయుతుఁ డగు; । నతిశయముగ బుద్ధిమంతుఁ డగు బుధసేవన్.' **428**

ప్రతిపదార్థం: శ్రుతమువలనన్= వేదం అభ్యసించటంవలన; శ్రోత్రియుఁడు= సనాతనసంప్రదాయజ్ఞుడు; అగున్= ఔతాడు; అతుల, తపస్+యుక్తిన్= మిక్కుటమైన తపస్సుచేయటంవలన; కడు= గొప్ప; మహత్త్వము= ప్రభావం; పడయున్= సంపాదిస్తాడు; ధృతిచేన్= ధైర్యంచేత; సహాయయుతుఁడు= సాయంపొందినవాడు; అగున్= ఔతాడు; బుధసేవన్= జ్ఞానులపరిచర్యవలన; అతిశయముగన్= మిక్కుటంగా; బుద్ధిమంతుఁడు+అగున్= బుద్ధికలిగినవాడు ఔతాడు.

తాత్పర్యం: 'వేదాభ్యాసంవలన శ్రోత్రియుడు కాగలుగుతాడు. నిరుపమానమైన తపస్సువలన గొప్పప్రభావం సిద్ధిస్తుంది. ధైర్యంవలన సాయం పొందుతాడు. పెద్దలపరిచర్యవలన బుద్ధిమంతుడు ఔతాడు.'

వ. **అని చెప్పిన నప్పార్థివోత్తమునకు నప్పురుషుండు వెండియు ని ట్లనియె.** **429**

తాత్పర్యం: అని బదులు చెప్పిన ధర్మరాజుకు యక్షుడు మరల ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. **'ఏమి కతమున భూదేవుఁ డెసఁగు దేవ । భావమున? నాతనికి సాధుభావ మెవ్వి**
ధమున నగు? నసాధుత్వ మెద్దానఁ జెందు? మానుషుం డగు నాతఁ డేదానఁ? జెపుమ.' **430**

ప్రతిపదార్థం: ఏమి కతమునన్= ఏకారణంచేత; భూదేవుఁడు= బ్రాహ్మణుడు; దేవభావమునన్= దివ్యభావంతో; ఎసఁగున్= అతిశయిస్తాడు?; ఆతనికిన్= బ్రాహ్మణుడికి; సాధుభావము= నిర్మలస్థితి; ఏ+విధమునన్+అగున్?= ఏవిధంగా సంభవిస్తుంది?; అసాధుత్వము= మాలిన్యం; ఏ+దానన్= దేనివలన; చెందున్= కలుగుతుంది? ఆతఁడు= బ్రాహ్మణుడు; ఏదానన్= దేనివలన; మానుషుండు= మానవుడు, మర్త్యుడు; అగున్?= ఔతాడు?; చెపుము+అ= దయచేసి వచింపుము.

తాత్పర్యం: 'దేనివలన బ్రాహ్మణుడు దివ్యత్వాన్ని సాధిస్తాడు? బ్రాహ్మణుడికి నిర్మలత్వం ఎట్లేర్పడుతుంది? మాలిన్యం ఎట్లా దాపురిస్తుంది? దేనివలన బ్రాహ్మణుడు మర్త్యుడు ఔతాడు?'

చ. **అనవుడు ధర్మజుం డనియె 'నధ్యయనంబున దేవభావముం**
గను నవనీసుపర్వుఁ; డధికవ్రతశీలత సాధుభావ మా
తనికి; విశిష్టవృత్తి దిగఁద్రావి యసాధు వనంగ నుండు; శౌ
చనియతి లేక మృత్యుభయసంగతి నాతఁడు మానుషుం డగున్.' **431**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (యక్షుడు) ప్రశ్నించగా; ధర్మజుండు= ధర్మనందనుడు; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అవనీసుపర్వుఁడు= బ్రాహ్మణుడు; అధ్యయనంబునన్= చదువువలన, వేదపఠనంవలన; దేవభావమున్+కనున్= దివ్యత్వం అందుకొంటాడు; అధికవ్రతశీలతన్= మిక్కుటమైన నిష్ఠవలన; సాధుభావము= నిర్మలత్వం; ఆతనికిన్= బ్రాహ్మణుడికి (ప్రాప్తిస్తుంది); విశిష్టవృత్తిన్= సద్వర్తనాన్ని; దిగన్+త్రావి= పోవిడిచి; అసాధువు+అనంగన్+ఉండున్= కలుషితుడు అనేటట్లుగా ఉంటాడు; ఆతఁడు= విప్రుడు; శౌచనియతి లేక= శుచిత్వనియమాలను పాటించక; మృత్యుభయసంగతిన్= మరణభీతితో కూడి మానుషుండు+అగున్= మర్త్యుడు ఔతాడు.

తాత్పర్యం: యక్షుడిప్రశ్నలకు ధర్మరాజు ఇట్లా సమాధానాలు చెప్పాడు. 'విప్రుడు వేదపఠనంవలన దివ్యత్వం ఆర్జిస్తాడు. మిక్కుటమైన నిష్ఠవలన సాధుభావం ఆర్జిస్తాడు. ఎన్నదగిన సౌశీల్యాన్ని విడనాడి అసాధువు ఔతాడు. శుచిత్వాన్ని వీడి మృత్యుభయం చెంది మర్త్యుడు ఔతాడు'.

విశేషం: (1) బ్రాహ్మణుడికి సాధుభావ మెవ్విధంగా ఔతుంది? దేనివలన కలుగుతుంది? అనే ప్రశ్నలకు ఈ పద్యంలో సమాధానం చెప్పబడింది. ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? అనే చర్చ ప్రాచీనసాహిత్యంలో పలుతావుల కన్పిస్తుంది. మహాభారతంలోనూ ఈ చర్చ పలుతావుల ప్రాముఖ్యం వహించింది. ధమ్మపదంలో ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? అనే ప్రశ్నకు విపుల సమాధానం ఉన్నది. అందలి సారాంశం - కులంచేత కాని గోత్రంచేతకాని బ్రాహ్మణుడు కాజాల డనిన్నీ సౌశీల్యంవలన మాత్రమే బ్రాహ్మణత్వం సిద్ధిస్తుందనీ అందులో చెప్పబడింది. మహాభారతంలోని యక్షప్రశ్నలఘట్టంలోకూడా బ్రాహ్మణుడికి సాధుభావం సిద్ధించటం అనగా బ్రాహ్మణుడికి బ్రాహ్మణత్వం సిద్ధించటం అధికవ్రతశీలతవలన శీలానుష్ఠానంవలననే అని చెప్పబడింది. అట్లే, బ్రాహ్మణుడు - 'విశిష్టవృత్తి' దిగద్రావిన అసాధువు అయి బ్రాహ్మణత్వాన్ని కోలుపోతాడని ధర్మరాజు ప్రవచనం. (2) శుచిత్వం= శౌచనియతి అనగా కేవలం శారీరకమైన శుచిత్వం మాత్రమే కాదు. అందులో మానసికపారిశుద్ధ్యం ఇమిడి ఉన్నది. శుచిత్వం అనగా మనోవాక్కాయకర్మలలో పారిశుద్ధ్యం గలిగి ఉండటం.

క. **నావుడు నతఁ డాతనితో । 'జీవన్మృతుఁ డెట్టివాఁడు? సెప్పు' మనుటయున్**
'దేవాతిథిపితృభృత్యజ । నావళులకు నిడక కుడుచునతఁ' డని చెప్పెన్. **432**

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతడు= యక్షుడు ఆతనితోన్= ధర్మరాజుతో; జీవత్+మృతుఁడు= జీవిస్తూకూడా మరణించినవాడితో సమానుడు; ఎట్టివాఁడు?= ఎటువంటివాడు?; చెప్పుము= వచించుము; అనుటయున్= అని అడుగగా; దేవ+అతిథి, పితృ, భృత్యజన+ఆవళులకున్= దేవతలకు, అతిథులకు, పితరులకు, సేవకులు మున్నగువారికి అందరికి; ఇడక= పెట్టక; కుడుచు+అతఁడు= భోజనం చేసేవాడు; అని చెప్పెన్= అని సమాధానం చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'జీవన్మృతుడు ఎవడు?' అని యక్షుడు ప్రశ్నించాడు. 'దేవతలకు పితృదేవతలకు అతిథులకు సేవకులు మున్నగువారికి పెట్టకుండా తాను భోజనం చేసేవాడు బ్రదికిఉండగనే మరణించినవాడితో సమానుడు' అని ధర్మరాజు సమాధానం ఇచ్చాడు.

చ. **విని మగుడంగ వాఁడు పృథివీపతిఁజూచి 'ధరిత్రికంటె వ్రేఁ**
గనఁ జనుదాని, నాకసముకంటెఁ గడుం బొడవైనదాని, గా
డ్పునకును నెక్కుడై జవము పొంపిరివోయెడు దానిఁ, బూరికం
టెను దఱచైన దానిని, ఘటింపఁగఁ జెప్పుము నాకు' నావుడున్. **433**

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆలకించి; మగుడంగన్= మరల; వాఁడు= యక్షుఁడు; పృథివీపతిన్+చూచి= భూపతిని కాంచి, ధర్మరాజును చూచి; ధరిత్రికంటెన్= భూమికంటె; వ్రేఁగు+అనన్+చనుదానిన్= బరువైనది అని చెప్పదగిన దానిని; ఆకసముకంటెన్= ఆకాశంకంటెను; కడున్= మిక్కిలి; పొడవు+ఐనదానిన్= నిడివి కలదానిని; గాడ్పునకును= గాలికిని; ఎక్కుడు+ఐ= అధికం అయి; జవము= వేగం; పొంపిరి, పోయెడుదానిన్= అతిశయించే దానిని; పూరికంటెను= గడ్డికంటె; తఱచు+ఐనదానిని= విరివి అయిన దానిని; ఘటింపఁగన్= సరిగా కుదిరేటట్లు; నాకున్= నాకు; చెప్పుము= వచించుము; నావుడున్= అని (యక్షుడు) చెప్పగా.

తాత్పర్యం: యక్షుడు మరల ధర్మరాజును ప్రశ్నించాడు. 'భూమికంటె బరువు అయినది ఏది? ఆకసంకంటెకూడ నిడివి కలది ఏది? గాలికంటె వేగంగా పోగలిగింది ఏది? గడ్డికంటె విరివిగా పెరిగేది ఏది? చెప్పుము'.

వ. అమ్మనుజోత్తముం డయ్యక్షోత్తమున కి ట్లనియె. 434

తాత్పర్యం: మానవులలో మేటివాడైన ఆ ధర్మరాజు ఉత్తముడైన ఆ యక్షుడితో ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'తల్లి వ్రేఁగు సువ్వె ధరణికంటెను; నాక । సంబుకంటెఁ బొడవు జనకుఁ డరయ;
గాడ్పుకంటె మనసు కడుశీఘ్రగతి; తృణో । త్కరముకంటెఁ జింత గరము తఱచు'. 435

ప్రతిపదార్థం: తల్లి= జనని; ధరణికంటెను= భూమికంటె; వ్రేఁగు+చువ్వె= బరువు సుమా; జనకుఁడు= తండ్రి; ఆకసంబుకంటెన్= ఆకాశం కంటెను; అరయన్= పరిశీలించిచూడగా; పొడవు= నిడివి; గాడ్పుకంటెన్= గాలికంటె; మనసు= చిత్తం; కడున్= మిక్కిలి; శీఘ్రగతి= వేగగమనం కలది; చింత= వగపు; తృణ+ఉత్కరముకంటెన్= గడ్డిసముదాయంకంటె; తఱచు= విరివి అయింది.

తాత్పర్యం: 'భూమికంటె బరువైనది కన్నతల్లి. ఆకసంకంటె పొడవు తండ్రి. గాలికంటె వేగగమనంకలది మనస్సు. తృణసమూహంకంటె విరివి ఐనది చింత'.

వ. అనిన నంబరచరుండు మఱియు నిట్లనియె. 436

తాత్పర్యం: అనగా విని ఖేచరుడైన యక్షుడు మళ్ళీ ఇట్లా అడిగాడు.

తే. 'మొనసి నిద్రించియును గన్ను మూయ దెద్ది? । పుట్టియును జేతనత్వంబుఁ బొరయ దెద్ది?
యరయ రూపు గల్గియు హృదయంబు లేని । దెద్ది? వేగంబుకతమున నెద్ది పొదలు?' 437

ప్రతిపదార్థం: మొనసి= పూని; నిద్రించియును= నిదురించికూడా; ఎద్ది= ఏది; కన్ను= నేత్రం; మూయదు= ముకుళించదు; పుట్టియును= జన్మించికూడా; చేతనత్వంబున్= చైతన్యాన్ని; పొరయదు= వహించదు; ఎద్ది= ఏది; అరయన్= పరిశీలించగా; రూపు+కల్గియున్= ఆకృతి ఉండికూడ; హృదయంబు= డెందం; లేనిది= లేనట్టిది; ఎద్ది= ఏది?; వేగంబుకతమునన్= రయంచేత; ఎద్ది= ఏది; పొదలున్= అతిశయిస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'నిదురించికూడా కన్నుమూయనిది ఏది? జన్మించికూడా చైతన్యం లేనిది ఏది? రూపండుండికూడా డెందం లేనిది ఏది? వేగంచేత అతిశయించేది ఏది?'

తే. అనినఁ 'గన్ను మూయదు సుప్తమయ్యు మీను; । పుట్టియును గ్రుడ్డు చేతనఁ బొరయకుండు;
హృదయరహితంబు రారూప; మేఱు రయము । కతన వర్ధిల్లు' నని చెప్పెఁ గౌరవుండు. 438

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (యక్షుడు) అడుగగా; మీను= చేప; సుప్తము+అయ్యున్= నిదురచెందికూడా; కన్ను= నేత్రాన్ని; మూయదు; పుట్టియును= జన్మించికూడా; గ్రుడ్డు= అండం; చేతనన్+పొరయక+ఉండున్= చైతన్యం కలుగకుండా ఉంటుంది; రారూపము= రాతిరూపం; హృదయరహితంబు= గుండె లేనిది; ఏఱు= నది; రయముకతనన్= వేగంచేత; వర్ధిల్లున్= అతిశయిస్తుంది; అని= అంచు; కౌరవుండు= ధర్మరాజు; చెప్పెన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: 'యక్షుడికి ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పాడు: 'చేప నిదురించికూడా నేత్రాలు మూయదు. గ్రుడ్డు జన్మించికూడా ప్రాణం లేనిదే. రాయి రూపం కలిగికూడా గుండె లేనిది. ఏఱు వేగంవలన వర్ధిల్లుతుంది అని ధర్మరాజు చెప్పాడు'.

వ. చెప్పిన, నయ్యక్షుం డతనితోఁ 'దెరువు నడచువానికి, రోగార్తునకు, గృహస్థునకు, మృతిఁ బొందినవానికి నెవ్వరు సుట్టంబు?' లనిన నప్పుడమిఱేఁ 'డన్నలువురకుం గ్రమంబున సార్థంబును, వైద్యుండును, సద్భార్యయుఁ, గృతంబైనధర్మంబును బరమమిత్త్రు' లని నిర్దేశించుటయు; నయ్యక్షుండు పాండవేయున కిట్లనియె. 439

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్= ధర్మరాజు (చెప్పగా); ఆ+యక్షుండు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో; తెరువు నడచువానికిన్= బాటసారికిన్నీ; రోగ+ఆర్తునకున్= జబ్బుచేసినవాడికి; గృహస్థునకున్= గృహమేధికి; మృతిన్+పొందినవానికిన్= మరణించినవాడికి; ఎవ్వరు= ఎవరు; చుట్టంబులు= బంధువులు; అనినన్= అని (యక్షుడు) అడుగగా; ఆ+పుడమిఱేఁడు= ఆరాజు, ధర్మనందనుడు; ఆ+నలువురకున్= ఆ నల్గురకును; క్రమంబునన్= వరుసగా; సార్థంబును= వర్తకజనసమూహమూ, వైద్యుండును= వెజ్జును; సద్భార్యయున్= మంచిఇల్లాలును; కృతంబు+ఐన= చేసిన; ధర్మంబును= ధర్మమున్నూ; పరమమిత్త్రులు= గొప్పస్నేహితులు; అని= అని; నిర్దేశించుటయున్= సమాధానం చెప్పటమున్నూ; ఆ+యక్షుండు; పాండవేయునకున్= ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: యక్షుడు వేసిన ప్రశ్నలు: 'బాటసారికి, రోగికి, గృహస్థుడికి, మరణించినవాడికి చుట్టాలు ఎవ్వరు?' ధర్మరాజు చెప్పిన సమాధానం. (క్రమంగా) 'సార్థం, వైద్యుడు, మంచిభార్య, చేసినధర్మం.' అంత యక్షుడు ధర్మనందనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: (1) అలం: క్రమాలంకారం (2) సార్థము. పూర్వకాలంలో ఒకప్రదేశంనుండి మరియొక ప్రదేశానికి వివిధ పదార్థాలతో వర్తకులగుంపులు పోతూఉండేవి. అందులో ఒంటెలు మున్నగు జంతువాహనాలు, ఆయుధపాణులు అయిన భటులు, మార్గదర్శకులు అనుభవజ్ఞులు అయిన వృద్ధులు, పలువురు ఉండేవారు. సార్థములు అప్పుడప్పుడుమాత్రమే పయనించేవి. అదృష్టవశాన బాటసారికి సార్థం తెరువున కలియవచ్చును. (3) ధర్మాన్నిగూర్చిన చర్చ మహాభారతంలో పలుతావుల కాననగును. ధర్మం అనగా ఇచట నప్పెడి అర్థం - బ్రతికిఉండగా చేసినకర్మ. సుకృతం. అట్టిసుకృతం ధర్మనిర్వహణంలోనే ఏర్పడుతుంది. ధర్మానికి సుప్రసిద్ధమైన నిర్వచనం. "ధృతిః క్షమా దమోఽస్తేయం । శౌచ మింద్రియనిగ్రహః; ధీ ర్విద్యా సత్య మక్రోధో । దశకం ధర్మలక్షణమ్'' - మనుస్మృతి 6-92.

క. 'ఎయ్యది ధర్మువునకుఁ గుదు । రెయ్యది యాశ్రయము గీర్తి కిమ్మగు మార్గం
బెయ్యది సురలోకమునకు । నెయ్యది సుఖమునకు నిక్క యేర్పడఁ జెపుమా!' 440

ప్రతిపదార్థం: ధర్మువునకున్= ధర్మానికి; కుదురు= పాదు; ఏ+అది= ఏది; కీర్తికిన్= యశస్సుకు; ఆశ్రయము= ఆధారం; ఏ+అది= ఏది; సురలోకమునకున్= స్వర్గానికి; ఇమ్ము+అగు= సరియైన; మార్గంబు; ఏ+అది= ఏది; సుఖమునకున్+ఇక్క= సౌఖ్యానికి (తృప్తి నిచ్చే అనుభూతికి) నెలవు; ఏ+అది?= ఏది?; ఏర్పడన్= సుస్పష్టంగా; చెపుము+ఆ= వచింపుము.

తాత్పర్యం: 'ధర్మానికి కుదురు ఏది? కీర్తికి ఆధారం ఏది? స్వర్గానికి సరియైన మార్గం ఏది? సుఖానికి నెలవు ఏది? తేటతెల్లంగా వివరింపుము.'

వ. అని యడుగుటయు. 441

తాత్పర్యం: అని అడగగానే.

క. 'అమరఁగ దాక్షిణ్యము ధ । ర్మమునకుఁ గుదు రండ్రు; కీర్తిమహిమ నెలవు దా
నము; సత్యము సురపురిమా । ర్గము; శీలము సంశ్రయంబు సుఖముల కెల్లన్'. 442

ప్రతిపదార్థం: అమరఁగన్= ఒప్పిదంగా; దాక్షిణ్యము= కారుణ్యం; ధర్మమునకున్; కుదురు= పాదు; అండ్రు= అంటారు; దానము= ఈవి; కీర్తిమహిమ= కీర్తియొక్క గొప్పతనానికి; నెలవు= చోటు; సత్యము= నిజం; సురపురిమార్గము= స్వర్గపట్టణానికి బాట; సుఖములకున్+ఎల్లన్= అన్నిసౌఖ్యాలకు; సంశ్రయంబు= ఆటపట్టు; శీలము= సత్ప్రవర్తనం.

తాత్పర్యం: 'దాక్షిణ్యం ధర్మానికి కుదురు; దానం కీర్తికి ఆధారం; సత్యం స్వర్గానికి మార్గం; శీలం సమస్తసుఖాలకు నెలవు'.

వ. అని యుధిష్ఠిరుం డెఱింగించిన వెండియు. 443

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు తెలుపగా మరల.

చ. 'నరునకు నాత్మ యెవ్వఁడు? ఘనంబుగ దైవిక మైన చుట్ట మె
వ్వ? రతనికిం దదీయ మగు వర్తన మేమిట నిర్వహించు? భూ
వర! యతఁ డేమి పూని యనవద్యతఁ బొందు? నెఱుంగఁ జెప్పు మీ
వరుదుగ' నన్న నక్కురుకులాగ్రణి యాతనితోడ ని ట్లనున్. 444

ప్రతిపదార్థం: ఓభూపతీ! ధర్మరాజా!; నరునకున్= మనుజుడికి; ఆత్మ= ఆత్మ(జీవుడు); ఎవ్వఁడు?= ఎవడు?; అతనికిన్= మనుజుడికి; ఘనంబుగన్= గొప్పగా; దైవికము+ఐన, చుట్టము= అదృష్టవశాన ఏర్పడే బంధువు; ఎవ్వరు?= ఎవరు?; తదీయము+అగు= అతడికి సంబంధించిన; వర్తనము= బ్రదుకు; ఏమిటన్= దేనివలన; నిర్వహించున్= జరుపును?; భూవర!= ఓరాజా!; అతఁడు= మనుజుడు; ఏమి, పూని= దేనిని వహించి; అనవద్యతన్+పొందున్= మంచితనాన్ని పొందుతాడు; ఈవు= నీవు; అరుదుగన్= అసాధారణ ఫణితిలో; ఎఱుంగన్+చెప్పుము= తేటతెల్లంగా వచింపుము; అన్నన్= అని (యక్షుడు) పలుకగా; ఆ+కురు, కుల+అగ్రణి= కౌరవంశంలోని గొప్పవాడు ధర్మరాజు; ఆతనితోడన్= యక్షుడితోడ; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'నరుడికి ఆత్మ ఎవ్వరు? అతడికి దైవికంగా ఏర్పడే చుట్టం ఎవ్వరు? అతడు బ్రదుకు నెట్లా నిర్వహిస్తాడు? అతడు ఏవిధంగా మంచితనాన్ని పొందుతాడు? పైప్రశ్నలకు అరుదైన రీతిలో సముచిత సమాధానాలు తేటతెల్లంగా చెప్పుము' అనగా యక్షుడికి ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. 'ఆత్మజుఁడు సువ్వె పురుషున కాత్మ యయ్యెఁ; । నాతనికి భార్య దైవిక మైన చుట్ట;
మతని జీవిక పర్జన్యుకతనఁ జెల్లు; । నతఁడు దానముఁ గొనియాడి యతిశయిల్లు'. 445

ప్రతిపదార్థం: పురుషునకున్= నరుడికి; ఆత్మ= ఆత్మ; ఆత్మజుఁడు+చువ్వె= కొడుకుసుమా; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆతనికిన్= నరుడికి; భార్య= పెండ్లం; దైవికము+ఐన= దైవం చేకూర్చిన; చుట్టము= బంధువు; అతనిజీవిక= నరుడి బ్రదుకుతెరువు; పర్జన్యునికతనన్= మేఘుడిమూలాన; చెల్లున్= జరుగును; అతఁడు= నరుడు; దానమున్= ఈవిని; కొనియాడి= చేసి; అతిశయిల్లున్= గొప్పతనం ఆర్జిస్తాడు.

తాత్పర్యం: నరుడికి ఆత్మ - పుత్రుడు. అతడికి దైవికమైన చుట్టం - భార్య. అతడికి బ్రదుకు ప్రసాదించేది - మేఘుడు. అతడికి గొప్పతనం చేకూర్చేది - దానం.

విశేషం: ఇవి యక్షప్రశ్నలు. ప్రశ్నలు వేయటంలో ఒక ఒడుపు ఉన్నది. సమాధానాలు అరుదైనవి కావలెననే నియమం ఉన్నది. అందుచేత ఇచట వాడబడిన పదాలకు రూఢ్యర్థం వాచ్యార్థం చాలదు. అట్లని సుదూరమైన అర్థం చెప్పరాదు. పలుసారులు సమాధానాలు తేటతెల్లముగా ఉండవలెనని యక్షుడు అనుశాసనం వెలయించిఉన్నాడుగదా! (1) ఆత్మ అనగా సారం అని అంతరార్థం. ఆత్మకు అమరత్వ మున్నది. అందుచేత నరుడికి ఆత్మ - ఆత్మజుడు. (2)భార్యాభర్తల అనుబంధం విచిత్రమైనది. అడవిలోని ఉసిరి - అంబుధిలోని ఉప్పు ఒకచోట చేరి ఊరుగాయ అయినట్లు దాంపత్య మేర్పడుతుంది. అది దైవికంగా ఏర్పడే బంధుత్వం. (3) మానవుడి బ్రదుకుతెరువు స్థూలదృష్టికి బహుమార్గదృష్టమే అయినను కోటివిద్యలు తుదకు కూటికొరకే. కూడు లభింపజేసేవాడు మేఘుడు. (4) మానవుడు అతిశయిల్లేది త్యాగంతో, త్యాగంతో కూడిన దానంవలననే.

చ. అనవుడు 'మేటిధర్మ మగునట్టిది యెయ్యది? యేది యెప్పుడున్
గనియఁగఁ బండియుండు? నెసకంబున నెయ్యది నిగ్రహించినం
దనరుఁ బ్రమోదసిద్ధి? నియతంబుగ నెవ్వరితోడి సంధి యెం
దును వికలంబు గాదు? పరితోష మెలర్ప నుపన్యసింపుమా!' 446

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; మేటి= గొప్ప; ధర్మము+అగు+అట్టిది= ధర్మం అని చెప్పతగింది; ఏ+అది= ఏది?; ఏది= ఏది; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కనియఁగన్= పరిపక్వంగా; పండియుండున్= ఫలిస్తుంది; ఎసకంబునన్= పూనికతో; ఏ+అది= దేనిని; నిగ్రహించినన్= అదుపులో ఉంచితే; ప్రమోదసిద్ధి= సంతోషం కలగటం; తనరున్= విలసిల్లుతుంది; నియతంబుగన్= నియమానుసారంగా; ఎవ్వరితోడి= ఎవరితోడి; సంధి= పొత్తు; ఎందును= ఎచ్చటను; వికలంబు+కాదు= వ్యర్థం కాదు; పరితోషము+ఎలర్పన్= ప్రీతి అతిశయించగా; ఉపన్యసింపుము+ఆ= వక్కాణించుము.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు యక్షుడికి చెప్పాడు. మరల యక్షుడు ధర్మరాజును ఈరీతిగా ప్రశ్నించాడు: 'ధర్మాలన్నిటిలోను గొప్పదైన ధర్మం ఏది? ఏది సతతం పరిపూర్ణంగా ఫలితాన్ని చేకూరుస్తుంది? ఏది వదలిపెట్టితే సంతోషం చేకూరుతుంది? ఎవరితోడి పొత్తు ఎప్పుడూ చెడదు? ఈవిషయాలను ఆనందం చేకూరేటట్లు వక్కాణించుము' అని యక్షుడు ధర్మజుడిని కోరాడు.

వ. అని దివ్యుండు పలికిన నా దివ్యబోధనుం డిట్లనియె. 447

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; దివ్యుండు= యక్షుడు; పలికినన్= అడుగగా; ఆ దివ్యబోధనుండు= దివ్యమైన జ్ఞానం కలవాడు, ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: యక్షుడితో ధర్మరాజు ఈ రీతిగా పలికాడు.

ఆ. 'విను మహింస మేటి యనఁజను ధర్మంబు; । యాగకర్మ మెపుడు నమరఁ బండి
యుండు; మనసుక్రొవ్వు ఖండింపఁగా మోద । మెసఁగు; సుజనసంధి యెడల దెందు'. 448

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; అహింస= (భూతదయ) సకలప్రాణికోటికి ఎట్టిహాని చేయకపోవటం; మేటి= గొప్పది; అనన్+చను= అనదగిన; ధర్మంబు= ధర్మం; అమరన్= ఒప్పిదంగా; యాగకర్మము= యజ్ఞం చేయటం; ఎపుడున్= సంతతం;

పండి+ఉండున్= పంటను చేకూరుస్తుంది; మనసు క్రొవ్వు= చిత్తంలోని క్రొవ్వు - గర్వం, అహంభావం; ఖండింపఁగాన్= నిర్మూలించగా; మోదము= సంతోషం; ఎసఁగున్= పెంపొందుతుంది; సుజనసంధి= సజ్జనులతోడిపొత్తు; ఎందున్= ఎచటను; ఎడలదు= భగ్నం కాదు.

తాత్పర్యం: 'ఆలకించుము. అహింస అన్నిధర్మాలలోను మేటిధర్మం. యజ్ఞం ఎల్లప్పుడు పంటనిచ్చేకార్యం. అహంభావం పోతే సంతోషం కలుగుతుంది. సజ్జనసహవాసం ఎప్పుడూ భగ్నం కాదు.

తే. **అనిన నతఁడు 'లోకమున కెయ్యదియ దిక్కు? । జలము నన్నంబు నెద్దాన సంభవించు?**
విష మనంగ నెయ్యది? శ్రాద్ధవిధికి నెద్ది । సమయ?' మనిన నిట్లని చెప్పె జనవిభుండు. **449**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతఁడు= యక్షుడు; లోకమునకున్= జగత్తుకు; దిక్కు= సాయమయ్యే ఆధారం; ఏ+అదియ= ఏది; జలము= నీరు; అన్నంబు= ఆహారం; ఎద్దానన్= (ఏ+దానన్) దేనిమూలాన; సంభవించున్= ఏర్పడుతాయి; విషము+అనంగన్+ఎయ్యది;= విసం అంటే ఏది?; శ్రాద్ధవిధికిన్= పితృతర్పణకర్మకు; సమయము+ఎద్ది= ఉచితకాలం ఏది; అనినన్= అని (యక్షుడు) అడుగగా; జనవిభుండు= రాజు, ధర్మరాజు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; చెప్పెన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మనందనుడు చెప్పగా యక్షుడు తిరిగి ఈవిధంగా ప్రశ్నించాడు. 'లోకంలోని ప్రజలను ఆదుకొని సాయంచేసేవారు ఎవరు? దేనివలన నీరు, అన్నం లభిస్తాయి? విషం అనగా ఏమిటి? పితృతర్పణాలకు అనుకూలమైన కాలం ఏది?'

తే. **'సజ్జనులు దిక్కు సూవె యీ సర్వమునకు; । నభము ధరణియు జలము నన్నమ్ము నుద్భ**
వించు నెలవులు; విష మగు విప్రధనము; । లనఘ! శ్రాద్ధకాలము బ్రాహ్మణాగమంబు'. **450**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా, ఓయక్షుడా!; ఈ సర్వమునకున్= ఈ సమస్తానికి; సత్+జనులు= సజ్జనులు= మంచివారు; దిక్కు+చూవె= దిక్కు సుమా!; జలమున్+అన్నమ్మున్= నీటిని, అన్నాన్నీ; నభము= ఆకాశం; ధరణియున్= భూమియును; ఉద్భవించు= పుట్టించే; నెలవులు= స్థానాలు; విప్రధనములు= బ్రాహ్మణులసొత్తులు; విషము+అగున్= విసం కాగలదు; బ్రాహ్మణ+ఆగమంబు= విప్రుల రాక; శ్రాద్ధకాలము= పితృతర్పణానికి ఉచితసమయం.

తాత్పర్యం: 'ఈ సృష్టి సమస్తానికి దిక్కు అయినవారు సజ్జనులు. ఆకాశం నీటికి, భూమి అన్నానికి పుట్టే నెలవులు. విప్రధనం విషం ఔతుంది. బ్రాహ్మణులరాక పితృతర్పణాలకు అనువైనకాలం'.

వ. **అని తెలిపిన, నయ్యక్షుండు ధర్మనందనుతో 'మనుజుం డెయ్యది పరిత్యజించి సర్వజనప్రియుండును,**
నిశ్శోకుండును, నర్థవంతుండును, సుఖియును నగు?' ననిన నమ్మహీపతి యి ట్లనియె. **451**

ప్రతిపదార్థం: అని తెలిపినన్= అని (ధర్మరాజు)వివరించి చెప్పగా; ఆ+యక్షుండు; ధర్మనందనుతోన్= ధర్మరాజుతో; ఎయ్యది= ఏది; పరిత్యజించి= వదలిపెట్టి; మనుజుండు= నరుడు; సర్వజనప్రియుండును= అందరికి ఇష్టమైనవాడును; నిశ్శోకుండును= దుఃఖం లేనివాడును; అర్థవంతుండును= సంపన్నుడును; సుఖియునున్= సౌఖ్యం కలవాడును; అగున్= కాగలడు; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+మహీపతి= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ యక్షుడు ధర్మనందనుడిని ఈ రీతిగా ప్రశ్నించాడు.'దేనిని వదలిపెట్టితే మానవుడు సర్వజనాలకు ఇష్టుడు ఔతాడు? నిశ్శోకుడు ఔతాడు? సంపన్నుడు ఔతాడు? సౌఖ్యం కలవాడు ఔతాడు?'

తే. **'సర్వజనసమ్మతుం డగు గర్వ ముడిగి; క్రోధ మడఁచి శోకమునకుఁ గుదురు కాఁడు;**
వినవె యర్థాఢ్యుఁ డగు లోభ మొనర విడిచి; । తృష్ణ వర్జించి సౌఖ్యంబుతెరువుఁ గాంచు'. **452**

ప్రతిపదార్థం: వినవె= ఆలకింపుము; గర్వము+ఉడిగి= స్వాతిశయాన్ని విడనాడి; సర్వ, జన, సమ్మతుండు= అందరు ప్రజలకు ఇష్టుడు; అగున్= కాగలడు; క్రోధము+అడఁచి= ఆగ్రహాన్ని అణచిపెట్టి; శోకమునకున్= దుఃఖానికి; కుదురు+కాఁడు= పాలుగాడు; లోభము+ఒనరన్, విడిచి= పిసినారితనం ఒప్పిదంగా విడనాడితే; అర్థ+ఆఢ్యుఁడు= ధనం కలవాడు; అగున్= కాగలడు; తృష్ణ= ఆశ; వర్జించి= విడనాడి; సౌఖ్యంబుతెరువున్= సుఖాన్ని పొందేమార్గాన్ని; కాంచున్= చేరుతాడు.

తాత్పర్యం: 'గర్వం విడనాడితే అందరికి ఇష్టుడు కాగలడు. కోపం విడనాడితే శోకం పాలు కాడు. లోభం వదలిపెట్టితే సంపన్నుడు ఔతాడు. తృష్ణ వర్జిస్తే సుఖవంతుడు ఔతాడు.'

వ. **అనిన యనంతరంబ యద్దివ్యుం డతనితోఁ 'బురుషశబ్ద వాచ్యుం డెట్టివాఁడు? మఱి సర్వధని యగు వాఁ**
డెవ్వండు? నిశ్చయింపు' మనినఁ బాండవజ్యేష్ఠుం డిట్లనియె. **453**

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+అ= అని (ధర్మరాజు) చెప్పిన పిదప; ఆ+దివ్యుండు= ఆ దివ్యుడు; ఆ యక్షుడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో; 'పురుష' శబ్దవాచ్యుండు= 'పురుషుడు' అని చెప్పదగినవాడు; ఎట్టివాఁడు?= ఏలక్షణాలు కలవాడు?; మఱి= ఇంకా; సర్వధని= సర్వ సంపదలు కలవాడు; అగువాఁడు= అయినవాడు; ఎవ్వండు?= ఎవ్వడు?; నిశ్చయింపుము= నిర్ణయించి చెప్పుము; అనినన్= అని (యక్షుడు) పలుకగా; పాండవజ్యేష్ఠుండు= పాండవాగ్రజుడు, ధర్మరాజు, ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట దివ్యుడైన యక్షుడు మరల ప్రశ్నించాడు. 'పురుషుడు అని అనదగినవాడు ఎవ్వడు? సర్వధని-సకలసంపదలు కలవాడు ఎవడు?' ధర్మరాజు ఈ రీతిగా బదులు పలికాడు.

క. **'దివి ముట్టి ధరణియంతట । నివిడి మెఱయుచుండు నెవ్వనియశోరమ య**
ట్టి విశిష్టచరిత్రుఁడు, య । క్షవరా! పురుషుండు నాఁ బ్రకాశత నొందున్. **454**

ప్రతిపదార్థం: యక్షవరా!= యక్షులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా!; ధరణి= భూమి; అంతటన్= అంతటను; నివిడి= వ్యాపించి; దివి, ముట్టి= ఆకసాన్ని స్పృశించి; ఎవ్వని యశస్+రమ= ఎవ్వనియశోరమ= ఎవడికీర్తివైభవం; మెఱయుచున్+ఉండున్= దేదీప్యమానంగా మిరుమిట్లు కొలుపుతూ ఉంటుందో; అట్టి= అటువంటి; విశిష్టచరిత్రుఁడు= పేర్కొనదగిన ప్రవర్తన కలవాడు; పురుషుండు= పురుషుడు; నాన్= అనగా; ప్రకాశతన్+ఒందున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'భూమ్యాకాశాలను ఆవరించి ఎవ్వడి కీర్తివైభవం మిరుమిట్లు కొలుపుతూ విస్తరిస్తుందో అట్టి మహానుభావుడే పురుషశబ్దంతో పిలువదగినవాడు.

ఆ. **ప్రియము నప్రియంబుఁ బెల్లగు సౌఖ్యదుః । ఖములు భూతభావికార్యములును**
నెవ్వనికి సమంబు లివి సర్వధనియనఁ । బరఁగుఁ జువ్వె యట్టి భవ్యుఁ డనఘ!' **455**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! ఓయక్షుడా!; ప్రియమున్= ఇష్టమైనదిన్నీ; అప్రియంబున్= ఇష్టం కానిదిన్నీ; పెల్లు+అగు= మిక్కుటమైన; సౌఖ్యదుఃఖములు= శుభాలూ ఆవేదనలూ; భూత, భావికార్యములును= జరిగినవి జరుగబోయే పనులును; ఎవ్వనికిన్= ఎవరికి; ఇవి= ఇవి; సమంబులు= తుల్యాలో; అట్టి, భవ్యుఁడు= అటువంటి మహానుభావుడు; సర్వధని అనన్+పరఁగున్+చువ్వె= సర్వధని అని అనబడతాడు సుమా!

తాత్పర్యం: 'ప్రియం, అప్రియం, సుఖం, దుఃఖం, జరిగినకార్యాలు, జరుగబోయేకార్యాలు ఎవనికి సమానములో అట్టి మహానుభావుడు సర్వధని అని చెప్పవచ్చును.'

వ. అని వివరించిన విని యుధిష్ఠిరుదెసఁబ్రసాదమధురం బైన యాలోకనంబు నిగుడ నయ్యక్షవరుండు 'మహాత్మా! మదీయంబు లైన ప్రశ్నంబు లన్నింటికి సదుత్తరంబు లిచ్చితి; నీవలనం బ్రీతుండ నైతి; నీతమ్ములయం దొక్కరుని ప్రాణంబు లిచ్చెద నడుగు' మనిన నతండు. 456

ప్రతిపదార్థం: అని వివరించినన్= అని (ధర్మరాజు) వివరించిచెప్పగా; విని= (యక్షుడు) ఆలకించి; యుధిష్ఠిరుదెసన్= ధర్మరాజువైపు; ప్రసాదమధురంబు+ఐన= అనుగ్రహంతో మిళితమయి తియ్యనైన; ఆలోకనంబు= చూపు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; ఆ+యక్షవరుండు= యక్షులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడు; మహాత్మా!= ఓధర్మరాజా!; మదీయంబులు+ఐనప్రశ్నంబులు+ అన్నింటికిన్= నాయొక్క ప్రశ్నలకు అన్నింటికిని; సత్+ఉత్తరంబులు= మంచిసమాధానాలు; ఇచ్చితి(వి)= ఇచ్చావు; నీవలనన్= నీవలన; ప్రీతుండన్+ఐతిన్= సంతృప్తిచెందినవాడను అయినాను; నీతమ్ములయందున్= నీఅనుజులలో; ఒక్కరుని= ఒకనియొక్క; ప్రాణంబులు= అసువులు; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అడుగుము= కోరుకొమ్ము; అనినన్ (అని యక్షుడు) చెప్పగా; అతండు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు వివరించి చెప్పాడు. అంతట ఆ యక్షుడు ధర్మరాజుపై అనుగ్రహపూరితాలైన తియ్యని చూడ్కులు సారించి ఇట్లన్నాడు: 'మహాత్మా! ధర్మరాజా! నేను నిన్ను అడిగిన ప్రశ్నలకు గడుసుదనంతో మాత్రమే గాక మంచి సమాధానాలను చక్కగా చెప్పావు. నేను సంతృప్తి చెందాను. నీతమ్ములలో ఒకడి ప్రాణాలను ఇస్తాను కోరుకొమ్మ' అనగా ధర్మరాజు (ఇట్లా బదులు పలికాడు).

సీ. 'శ్యామాంగు నారక్తజలరుహనేత్రు సా । లప్రాంశు నున్నతలలితబాహు
నకులుని బ్రదికింపు' నావుడు యక్షుండు । 'భీమఫల్గును లతిభీమబలులు
ప్రియులు నీ కెంతయుఁ బృథివీశ! వీరిలో । నొకనిఁ గోరక యిట్లు నకులుఁ గోరి?'
తనుడు ధర్మాత్మజుం డనియెను 'మాతండ్రి । యగు పాండువిభునకు మగువ లిరువు:

ఆ. రందు గొంతికొడుకు లైన ముర్వురిలోన । నేను బ్రదికినాఁడ; నింక మాద్రి
తనయు లిరువురందుఁ దగ నొక్కరుం డిప్డు । బ్రదుకవలదె? చెపుమ పాడితెఱఁగు. 457

ప్రతిపదార్థం: శ్యామ+అంగున్= నల్లనైన దేహం కలవాడిని; ఆరక్తజలరుహనేత్రున్= మిక్కుటమైన ఎఱుపురంగు గల పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడిని, చెంగల్వసోయగంకల కన్నులు కలవాడిని; సాలప్రాంశున్= మద్దిచెట్టువలె పొడవైనవాడిని; ఉన్నత, లలిత, బాహున్= ఎత్తైనవి, సుకుమారమైనవి అయిన చేతులు కలవాడిని, ఆజానుబాహుడిని; నకులునిన్= నకులుడిని; బ్రదికింపు= పునరుజ్జీవితుని గావింపుము; నావుడున్= అని(ధర్మరాజు) చెప్పగా; యక్షుండు= యక్షుడు; పృథివీ+ఈశ!= భూపతీ, ఓ ధర్మరాజా!; భీమఫల్గునులు= భీముడును అర్జునుడును; అతిభీమబలులు= మిక్కిలి భయంకరమైన బలం

కలవారు; నీకున్= నీకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రియులు= ప్రీతిపాత్రులు; వీరిలోన్= భీమార్జునులలో; ఒకనిన్= ఒకరిని; కోరక= అర్థించక (బ్రదికించుమనికోరక); ఇట్లు= ఈ విధంగా; నకులున్= నకులుడిని; కోరితి(వి)= కోరావు; అనుడున్= అని యక్షుడు అనగా; ధర్మ+ఆత్మజుండు+అనియెన్= ధర్మనందనుడు చెప్పాడు; మాతండ్రి= మాజనకుడు; పాండువిభునకున్= పాండురాజుకు; మగువలు= వనితలు, భార్యలు; ఇరువురు= ఇద్దరు; అందున్= వారిలో; గొంతికొడుకులు= కుంతీదేవికుమారులు; ఐన= అయినట్టి; ముర్వురిలోనన్= ముర్వురిలో; ఏను= నేను; బ్రదికినాఁడన్= జీవించాను; ఇంకన్= ఇక మరి; మాద్రి తనయులు= మాద్రికొడుకులు; ఇరువురందున్= ఇద్దరిలో; తగన్= ఒప్పిదంగా; ఒక్కరుండు= ఒకఁడు; ఇప్డు= ఇపుడు; బ్రదుకన్‌వలదు+ఎ= జీవించవలదా; పాడితెఱఁగు= ధర్మంయొక్కతీరు; చెపుము+అ= దయచేసి నీవే వచింపుము.

తాత్పర్యం: 'శ్యామలశరీరుడు, చెంగలువసోయగం చిందే కన్నులు కలవాడు ఆజానుబాహువు' మద్దిచెట్టును పోలిన నిడివి కలవాడు ఉన్నతములు లలితములు అయిన బాహువులు కలవాడు, అయిన నకులుడిని బ్రదికించుము' అని ధర్మరాజు యక్షుడిని అర్థించాడు. అంతట యక్షుడు 'మహారాజా! ధర్మజా! నీకోరిక నాకు అర్థం కాలేదు. భీముడు అర్జునుడు సుప్రసిద్ధులైన లోకోత్తరవీరులు. నీకు ప్రీతిపాత్రులు. వీరిలో ఒకరిని బ్రదికించుమని కోరక, ఈ నకులుడిని బ్రదికించుమని కోరావు ఎందుకు?' అని ఆశ్చర్యం ప్రకటించాడు. ధర్మజుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు. 'మాతండ్రి పాండుప్రభువుకు ఇద్దరు భార్యలు. కుంతి, మాద్రి. కుంతీసుతులలో పెద్దవాడను నేను బ్రదికిఉన్నానుకదా! ఇక, మాద్రీతనయులలో ఒక్కడు బ్రదుకువలెనుకదా! నీవు ధర్మంతీరు నెఱిగి దయతో వచించుము.

విశేషం: యక్షుడిపరీక్ష - ప్రశ్నలు వేయటంతో ముగియలేదు. ఆపరీక్షలో ధర్మరాజు జ్ఞానిగా, మేధావిగా, వేదాంతిగా ఉత్తీర్ణుడైనాడు. ఇప్పుడు - యక్షుడు అడిగిన చివరిప్రశ్నకు చెప్పిన సమాధానంతో ధర్మరాజు జ్ఞానాన్ని ఆచరణంలోకి అనువదించే అనుష్ఠానవేదాంతిగా వెలుగొందుతున్నాడు.

ఆ. ధర్మనందనుండు ధర్మాత్ముఁ డని యెప్డుఁ । దగిలి జగము నన్నుఁ బొగడుచుండు;
నట్టి యేను ధర్మహానికి నోర్వఁజు । మ్మెంత వచ్చెనేని; యింత నిజము'. 458

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ధర్మ+ఆత్ముఁడు= ధర్మంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు; అని= అనుచు; ఎప్డున్= ఎల్లప్పుడున్నూ; తగిలి= ప్రియమార; జగము= లోకం (ప్రజలు); నన్నున్= నన్ను; పొగడుచుండున్= ప్రశంసిస్తూ ఉంటుంది; అట్టి= అటువంటి, లోకంచేత ధర్మాత్ముడని కీర్తించబడునట్టి; ఏను= నేను; ఎంతవచ్చెన్+ఏని= ఎట్టి ఆపద దాపురించినా; ధర్మహానికిన్= ధర్మనాశనానికి; ఓర్వన్+చుమ్ము= ఓర్వజాలను సుమీ; ఇంత= ఇది అంతా; నిజము= సత్యం.

తాత్పర్యం: ధర్మనందనుడు ధర్మాత్ముడు అని లోకం నన్ను ప్రీతితో ప్రశంసిస్తూ ఉంటుంది. అట్టి ప్రశంసలకు పాత్రుడనైన నేను ఎట్టి ఆపద దాపురించినా! సరే. ధర్మహానికి ఒడిగట్టజాలను, ఇది నిజం'.

వ. అనిన నతండు 'నీదైన ధర్మజ్ఞతకు మెచ్చితి; నీతమ్ములందఱు లబ్ధజీవితు లయ్యెద' రనిన నాక్షణంబ విగతక్షుత్పిపాసులై యన్నలువురు నిద్రవోయి మేల్కనిన తెఱంగున సముత్థితు లైనం జూచి, విస్మితుండై ధర్మపుత్త్రుం డి ట్లనియె. 459

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ధర్మరాజు) వచించగా; అతండు= అతడు (యక్షుడు); నీదు+ఐన= నీయొక్క; ధర్మజ్ఞతకున్= ధర్మపరిజ్ఞానానికి; మెచ్చితిన్= నీయందు గౌరవం పెంచుకొన్నాను; నీతమ్ములు+అందఱున్= నీఅనుజులు అందరును; లబ్ధ,

జీవితులు+అయ్యెదరు= పొందబడిన జీవితాలు కలవారు ఔతారు. తిరిగి బ్రదుకుతారు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆక్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే; విగత, క్షుత్+పిపాసులు+ఐ= తీరిన ఆకలి దప్పికలు కలవారలై; ఆ+నలువురున్= ఆ నలుగురున్నూ (భీమార్జున నకులసహదేవులు); నిద్రపోయి= నిద్రించి; మేల్కనిన, తెఱంగునన్= మేలుకొన్నట్లు; సమ్+ఉత్థితులు+ఐనన్= చక్కగా లేచినవారుకాగా; చూచి= అరసి; విస్మితుండు+ఐ= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం పొందినవాడై; ధర్మపుత్త్రుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని యక్షుడు 'ధర్మజా! నీ ధర్మజ్ఞానానికి మెచ్చాను. నీ తమ్ములందరూ బ్రతుకుతారు గాక!' అని అన్నాడు. వెంటనే భీమార్జున నకుల సహదేవులు నలుగురూ ఆకలిదప్పులు లేనివారై నిద్రనుండి మేల్కొన్నట్లు లేచారు. వారిని చూచి ధర్మరాజు ఆశ్చర్యపడి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. **'నిను నొక యక్షమాత్రుఁ డని నెమ్మది నమ్మఁగ నేర నయ్యెదన్.**
జననుత! నీవు నిక్కముగ శక్రుఁడవో, యలకాధిపుండవో,
యనలుఁడవో, సమీరుఁడవొ, యట్లునుగాక జగన్నుతుండు మ
జ్జనకుఁడు నైన ధర్ముఁడవొ? సత్కృపఁ జెప్పుము నాకు' నావుడున్. **460**

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; ఒక= ఒకానొక; యక్షమాత్రుఁడు+అని= యక్షుడు మాత్రమే అని; నెఱ+మదిన్= నెమ్మదిన్= నిండుమనస్సున; నమ్మగనేరను+అయ్యెదన్= విశ్వసింపజాలక ఉన్నాను; జననుత!= ప్రజలచేత ప్రశంసించబడేవాడా!; నీవు= నీవు, నిక్కముగన్= నిజంగా; శక్రుఁడవు+ఓ= ఇంద్రుడవో; అలకా+అధిపుండవు+ఓ= అలకాపురి రాజధానిగా కలవాడివో, కుబేరుడవో; అనలుఁడవు+ఓ= అగ్నిదేవుడవో; సమీరుఁడవు+ఒ= వాయుదేవుడవో; అట్లునుగాక= ఆరీతిగా కాక; జగత్+నుతుండున్= లోకంచేత పొగడబడేవాడున్నూ; మత్+జనకుఁడున్= (మజ్జనకుఁడు=) నా తండ్రిన్ని; ఐన= ఐనట్టి; ధర్ముఁడవు+ఒ= యమధర్మరాజువో; సత్+కృపన్= చక్కనిదయతో; నాకున్= నాకు; చెప్పుము= వచింపుము; నావుడున్= అని (ధర్మరాజు) అనగా.

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత ప్రశంసించబడేవాడా! నిన్ను, ఎవరో సామాన్యుడైన యక్షుడుగా పరిగణించజాలను. నీవు ఎవరో మహానుభావుడవనే నమ్మకం నాకు ఏర్పడింది. నిజంగా నీవు దేవేంద్రుడవో, అలకాధిపుడు అయిన కుబేరుడవో, అగ్నిదేవుడవో, వాయుదేవుడవో అయి ఉండాలి. ఒకవేళ అట్లాకాకపోతే జగత్తులచేత ప్రశంసించబడే నాజనకుడు ధర్మదేవతవే అయి యుండాలి. దయచేసి నీవు ఎవరవో నాకు నిజం చెప్పుమని వేడుతున్నాను, అని ధర్మరాజు పలుకగా.

వ. **అమ్మహాత్ముండు మందస్మితాననుండై.** **461**

తాత్పర్యం: మహానుభావుడైన ఆ యక్షుడు చిరునవ్వుతోకూడిన మొగం కలవాడై.

మత్తకోకిలము

'ఏను ధర్ముఁడఁ జువ్వె రాజకులేంద్ర! సత్యము శౌచమున్
దానముం దపమున్ శమంబును దాంతియున్ యశముం బరి
జ్ఞానయుక్తియు నాదుమూర్తులు; సమ్మదంబున నిప్డు మ
త్సూను నుత్తమధార్మికున్ నినుఁ జూచు వేడుక వచ్చితిన్. **462**

ప్రతిపదార్థం: రాజ+కుల+ఇంద్ర!= రాజుల సమూహాలలో శ్రేష్ఠుడా!; ఏను= నేను; ధర్ముఁడన్+చువ్వె= నేను యమధర్మరాజును సుమా; సత్యము= నిజం; శౌచమున్= నిర్మలత్వం; దానమున్= ఈగియున్నూ; తపమున్= తపస్సు; శమంబును= కామక్రోధాదులు లేని శాంతం; దాంతియున్= ఇంద్రియనిగ్రహమున్నూ; యశమున్= కీర్తియు; పరిజ్ఞాన, యుక్తియున్= వివేకంతో కూడిఉండటం; నాదు, మూర్తులు= నా ఆకారాలు; సమ్మదంబునన్= సంతోషంతో; ఇప్డు= ఇపుడు; ఈ సమయంలో; మత్+సూనున్= నా సుతుడిని; ఉత్తమధార్మికున్= గొప్పధర్మం కలవాడిని; నినున్= నిన్ను; చూచువేడుకన్= చూచే కోరికతో; వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: 'రాజులసమూహాలలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓధర్మరాజా! నేను యమధర్మరాజును సుమా! నాకుమారుడవు, పరమధర్మమూర్తివి అయిన నిన్ను చూచే వేడుకతో ఇప్పుడు వచ్చాను. సత్యం, శౌచం, దానం, తపస్సు, శమం, దమం, కీర్తి, వివేకం నా మూర్తులు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ధర్మస్వరూపం సంగ్రహంగానూ సమగ్రంగానూ నిర్వచించబడింది. మహాభారతం అంతా ఈ పద్యానికి విపులవ్యాఖ్యానమే. 'సత్యం వద' - 'సత్యమేవ జయతే' ఇవి శ్రుతివాక్యాలు. సత్యమే సౌందర్యం. సత్యమే పరబ్రహ్మస్వరూపం. ఏప్రలోభంవలన కాని ఏస్వార్థయోచనవలన కాని సత్యవ్రతానికి భంగం కలుగరాదు. శౌచం అన్నమాటకు శారీరకపరిశుభ్రత మాత్రమే అర్థం కాదు. శౌచం బాహ్యశౌచం మాత్రమేకాక ఆభ్యంతర శౌచం, మనోవాక్కాయ కర్మలలో పారిశుద్ధ్యాన్ని పాటించటంగా ఎన్నబడుతుంది. అట్లే - దానం, తపస్సు, శమం, దమం, కీర్తి, వివేకం అనేపదాలను విశాలమైన అర్థంలో స్వీకరించాలి. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలు ఈ అంశాలను హృదయంగమంగా ఉల్లేఖించేవే. వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆరణ్య: 4.267 విశేషాంశం.

వ. **న న్నాశ్రయించిన జనంబులు దుర్గతిం బొరయరు గావున నభిమతంబు లైన వరంబు లిచ్చెద' నడుగు**
మనినఁ బాండవాగ్రజుండు సంభ్రమభక్తిపరుం డగుచు దండప్రణామంబు సేసి, యద్దేవోత్తముం బ్రస్తుతించి,
'దేవా! మదీయాశ్రమవాసుండైన భూసురవరు నరణి యొక్కహరిణంబుచేత నపహృతంబయ్యెఁ; నతనికిం
గర్మలోపంబు గాకుండ నయ్యరణిం గరుణింపవే' యనినఁ బ్రీతచిత్తుం డగుచు ధర్మదేవుండు. **463**

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్= నన్ను (ధర్మువును); ఆశ్రయించిన= ఆధారం చేసికొనిన; జనంబులు= మనుజులు; దుర్గతిన్= చెడుస్థితిని; పొరయరు= పొందరు; కావునన్= కాబట్టి; అభిమతంబులు+ఐన= ఇష్టాలైన; వరంబులు= వరాలు; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అడుగుము= కోరుము; అనినన్= అని (యముడు) చెప్పగా; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; సంభ్రమ, భక్తిపరుండు+అగుచున్= తత్తరపాటుతో కూడిన పూజ్యభావం కలవాడు ఔతూ; దండప్రణామంబు+చేసి= భుజాలు భూమికి సోకేటట్లుగా నమస్కరించి; ఆ+దేవ+ఉత్తమున్= ఆ దేవతలలో శ్రేష్ఠుడైనవాడిని, యముడిని; ప్రస్తుతించి= కీర్తించి; దేవా!= దేవరా!; మదీయ+ఆశ్రమ, వాసుండు+ఐన= నా ఆశ్రమంలో నివసించేవాడు అయిన; భూసుర, వరు+అరణి= బ్రాహ్మణోత్తముడి అగ్గికొయ్య; ఒక్క, హరిణంబు+చేతన్; ఒకలేడిచేత; అపహృతంబు+అయ్యెన్= అపహరించబడింది; అతనికిన్= వానికి (ఆ బ్రాహ్మణుడికి); కర్మలోపంబు= అనుష్ఠానంలోని లోటు; కాక+ఉండన్= ఏర్పడకుండగా; ఆ+అరణిన్= ఆ అరణిని; కరుణింపవే= దయచేసి ప్రసాదించుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) పలుకగా; ప్రీతచిత్తుండు+అగుచున్= సంతృప్తి చెందిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ; ధర్మదేవుండు= యమధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: నన్ను ఆధారంగా చేసికొనిన మనుజులు దుర్గతిని పొందరు. నీవు నన్ను ఆశ్రయించితివి. కావున నీవు కోరే వరాలను ఇస్తాను. కోరుకొనుము' అని యముడు వచించాడు. ధర్మరాజు తత్తరపాటుతో కూడిన పూజ్యభావంతో

తనభుజాలు భూమికి సోకేటట్లుగా ధర్మదేవుడికి నమస్కరించి, అతడిని కీర్తించి, 'దేవా! నా ఆశ్రమంలో నివసిస్తున్న బ్రాహ్మణోత్తముడి అరణిని ఒకలేడి హరించింది. ఆతడి నిత్యానుష్ఠానానికి భంగం కలుగకుండ దయచేసి ఆ అరణిని ప్రసాదించుము' అని ప్రార్థించాడు. ఆ ధర్మదేవుడు సంతృప్తిచెందినవాడయి.

క. 'విను మేను నీమనోగతి । యనఘా! యెఱుఁగంగ వేఁడి యరణీహరణం
బొనరించితి; మృగ మెక్కడి?' । దని యమ్మహనీయవస్తు వతనికి నిచ్చెన్. 464

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పుణ్యాత్ముడా, ఓ ధర్మరాజా!; వినుము= ఆలకించుము; ఏను= నేను; నీమనోగతి= (నీమనస్+గతి) నీచిత్తప్రవృత్తి; ఎఱుఁగంగన్‌వేఁడి= తెలిసికొనగోరి; అరణీహరణంబు= అరణిని హరించటం; ఒనరించితిన్= చేశాను; మృగము= లేడి; ఎక్కడిది?= ఎచటిది?; అని= అని వచించి; ఆ+మహనీయవస్తువు= ఆ గొప్ప పదార్థాన్ని; అతనికిన్= వానికి (ధర్మరాజుకు); ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'పాపరహితుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నేను నీమానసికప్రవృత్తిని తెలిసికొనగోరి, ఆ అరణిని అపహరించాను. అంతే. లేడి ఎక్కడిది? నేనే అట్లా లేడిరూపం ధరించాను. ఇదిగో! అరణిని తీసికొమ్ము'అని వచించి యముడు ఆ మహనీయవస్తువైన అరణిని ధర్మరాజుకు తిరిగిఇచ్చాడు.

వ. ఇచ్చి మఱియు నిట్లనియె; 'పదుమూఁడవయేఁడు సనుదెంచె; నింక మీ రజ్ఞాతవాసంబు సలుపవలయు; నందు మీ రెవ్వ రెక్కడ నేరూపంబునం జరియింపం గోరిన నయ్యైరూపంబు లలవడియెడు; నె ట్లున్నను మి మ్మెవ్వరు నెఱుంగకుండు నట్లుగా వరం బిచ్చితి; నింకనొం డెయ్యదివలసిన నడుగు' మనిన నమ్మనుజేశ్వరుం డి ట్లనియె. 465

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్చి= (అరణిని) ఒసగి; మఱియున్= వెండియును; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగాచెప్పాడు; పదుమూఁడు+అవ+ఏఁడు= పదమూడవ వత్సరం; చనుదెంచెన్= వచ్చింది; ఇంకన్= ఇక; మీరు= పాండవులు అయిన మీరు; అజ్ఞాతవాసంబు= ఒరులకు తెలియబడకుండ నివసించటం; సలుపన్‌వలయున్= చేయాలి; అందున్= ఆ అజ్ఞాతవాసంలో; మీరు+ఎవ్వరు= మీ పాండవులలో ఎవరు ఎవరు; ఎక్కడన్= ఏస్థలంలో; ఏరూపంబునన్= ఏఆకారంలో; చరియింపన్+కోరినన్= ప్రవర్తింప తలిస్తే; అయ్యై= ఆయా; రూపంబులు= ఆకారాలు; అలవడియెడున్= ఏర్పడుతాయి గాక; ఎట్లు+ఉన్నను= ఏవిధంగా ఉన్నప్పటికీ; మిమ్ముౕన్= (మీ పాండవులను); ఎవ్వరున్= ఎవరును; ఎఱుంగక+ఉండు+అట్లుగాన్= తెలియలేనివిధంగా; వరంబు; ఇచ్చితిన్= ప్రసాదించాను; ఇంకన్= మఱియును; ఒండు+ఎయ్యది= ఇంక ఒకటి ఏదైన; వలసినన్= అవసరమైన కోరిక; అడుగుము= అర్థించుము; అనినన్= అని (యముడు) వచించగా; ఆ+మనుజ+ఈశ్వరుండు= ఆ మానవులకు ప్రభువు ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: యముడు అరణిని ధర్మరాజుకు ఇచ్చి మరియు ఇట్లా వచించాడు. 'మీకు పండ్రెండేండ్ల అరణ్యవాసం ముగిసింది. పదుమూడవ సంవత్సరం అరుగుదెంచింది. ఇక మీరు మారువేషాలలో శత్రువులకు తెలియకుండా అజ్ఞాతవాసం పూర్తిచేయవలసి ఉన్నది. ఆ అజ్ఞాతవాసంలో మీరు ఏయేరూపాలు ధరించవలె నని కోరితే ఆయారూపాలు మీఅందరికీ అలవడగలవు. మిమ్ము ఇతరులు ఎవ్వరూ గుర్తించకుండేటట్లు మీకు వరం ప్రసాదించాను. మఱియు ఇంకొక వరం అడుగుము'. ఆ మాటలువిని ధర్మరాజు యముడితో ఇట్లా పలికాడు.

మత్తకోకిలము

'ఆదిదేవుఁడ వైన నీవు దయామతిం బొడసూపి న
న్నాదరించుటఁ జేసి ధన్యుఁడ నైతి; నింతకు నెక్కు డొం
డేది కల్గునె? యైన నామది యెల్లనాఁడును గ్రోధ మో
హాదులం బెడఁ బాసి ధర్మువునంద నెక్కొనఁ జేయవే!' 466

ప్రతిపదార్థం: ఆది, దేవుఁడవు+అయిన= మొదటి వేల్పువు అయిన; నీవు= నీవు; దయామతిన్= కరుణతోకూడిన బుద్ధితో; పొడ+చూపి= ప్రత్యక్షమై; నన్నున్; ఆదరించుటన్+చేసి= సంప్రీతితో మన్నించటంచేత; ధన్యుడన్+ఐతిన్= చరితార్థుడ నయినాను; ఇంతకున్= నీవు ప్రత్యక్షమైకరుణతో నన్నాదరించటంకంటె; ఎక్కుడు= అధికమైనది; ఒండు= వేరు; ఏది= ఏదైనా; కల్గును+ఎ= సంభవిస్తుందా?; ఐనన్= అయినను; నా మది= నామనస్సు; ఎల్ల, నాఁడును= ఎల్ల వేళలలోనూ; క్రోధ, మోహ+ఆదులన్= కోపం, అజ్ఞానం (భ్రమ) మొదలైనవాటిని; పెడన్+పాసి= పెడమొగం పెట్టి దూరమై; ధర్మువునందున్+అ= ధర్మంలో మాత్రమే; నెక్కొనన్+చేయవే= లగ్నం అయ్యేటట్లుగా చేయుము.

తాత్పర్యం: 'దేవతలలో ప్రథముడ వయిన నీవు కరుణించి నాకు ప్రత్యక్షమై నన్ను మన్నించటంచేత నా జన్మ ధన్యమైనది. ఇంతకంటె వేరే భాగ్యయోగం నేను కోరుకొనదగింది ఏమున్నది? ఐనను నాచిత్తం ఎల్లవేళల ధర్మము నందే లగ్నమై ఉండేటట్లు దయచేసి వరం ప్రసాదించుము. నామనస్సు ఇక కోపతాపాలకు మద మాత్సర్యాదులకు అజ్ఞానానికి లోనుగాకుండ చేయుము'.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆరణ్య: 4.267 విశేషాంశం.

వ. అనిన నద్దేవుం డతనికి నవ్వరం బొసంగి యంతర్హితుం డయ్యెఁ; గౌంతేయులు గ్రమ్మఱి నిజాశ్రమంబున కరిగి, ధరణీదేవునకు నరణీప్రదానంబు సేసి, తత్ప్రయుక్తాశీర్వాదంబులు గైకొని, పరమానందంబునం బొంది రని యిట్లు పాండుతనయుల వనవాసప్రకారంబు సవిస్తరమధురంబుగా నుపన్యసించి. 467

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; ఆ+దేవుండు= ఆ దేవుడు, యముడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుకు; ఆ, వరంబు+ఒసంగి= ఆ వరాన్ని ఇచ్చి; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= అదృశ్యుడు అయ్యాడు; కౌంతేయులు= కుంతీనందనులు, పాండవులు; క్రమ్మఱి= తిరిగి; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తమ ఆశ్రమానికి; అరిగి= వెళ్ళి; ధరణీదేవునకున్= బ్రాహ్మణుడికి; అరణీప్రదానంబు+చేసి= అరణిని ఇచ్చి; తద్+ప్రయుక్త+ఆశీః+వాదంబులు= ఆ బ్రాహ్మణుడిచేత ఇవ్వబడిన దీవెనలు; కైకొని= గ్రహించి; పరమ+ఆనందంబునన్+పొందిరి= గొప్పసంతోషాన్ని అనుభవించారు; అని= అని; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పాండుతనయుల వనవాసప్రకారంబు= పాండవులు అరణ్యంలో నివసించిన విధం; సవిస్తర, మధురంబుగాన్= వివరాలతో కూడినట్లుగానూ, తియ్యగానూ; ఉపన్యసించి= వచించి.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు వచించాడు. యమధర్మరాజు యుధిష్ఠిరుడికి ఆ వరం అనుగ్రహించి అదృశ్యుడయ్యాడు. అంత పాండవులు తమ ఆశ్రమానికి తిరిగివెళ్ళి అరణిని ఆ బ్రాహ్మణుడికి సమర్పించారు. ఆ బ్రాహ్మణుడు పాండవులను ఆశీర్వదించాడు. పాండవులు గొప్ప ఆనందాన్ని పొందారు. అని పాండవుల వనవాసకథను, సాంగోపాంగంగా వివరాలన్నిటితో తియ్యతియ్యని మాటలతో చెప్పి.

క. అనఘుఁడు గృష్ణద్వైపా । యనశిష్యుఁడు బోధనిధి సమంచితమేధా
ఘనునకుఁ బారిక్షితునకు । ననవరతానందసుఖసమగ్రత యొసఁగెన్. 468

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= పాపరహితుడు; కృష్ణద్వైపాయన శిష్యుఁడు= వేదవ్యాసమహర్షియొక్క శిష్యుడు వైశంపాయనుడు; బోధనిధి= జ్ఞానానికి నెలవు; సమంచిత మేధాఘనునకున్= మిక్కిలి విలసిల్లే తెలివితేటలచేత గొప్పవాడికి; పారిక్షితునకున్= పరీక్షిత్తుకొడుకు జనమేజయుడికి; అనవరత+ఆనంద, సుఖ, సమగ్రత= సంతతమైన సంతోషం, సౌఖ్యం; ఒసఁగెన్= చేకూర్చాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యమూర్తి వేదవ్యాసమహర్షిశిష్యుడు జ్ఞానమూర్తి అయిన వైశంపాయనుడు మేధావి అయిన జనమేజయమహారాజుకు ఎల్లప్పుడూ ఉండే నిండు ఆనందాన్ని చేకూర్చాడు.

ఆశ్వాసాంతము

సీ. భవ్యచరిత్రుఁ డాపస్తంబసూత్రుండు, । శ్రీవత్సగోత్రుండు, శివపదాబ్జ
సంతతధ్యాన సంసక్తచిత్తుఁడు, సూర । నార్యునకును బోతమాంబికకును
నందనుఁ, డిలఁ బాకనాటిలో నీలకం । ఠేశ్వరస్థానమై యెసకమెసఁగు
గుడ్లూరు నెలవుగ గుణగరిష్ఠత నొప్పు । ధన్యుండు ధర్మైకతత్పరాత్ముఁ

తే. డెఱ్ఱనార్యుండు సకలలోకైక విదితుఁ । డయిన నన్నయభట్టమహాకవీంద్రు
సరససారస్వతాంశప్రశస్తి దన్నుఁ । జెందుటయు సాధుజనహర్షసిద్ధిఁ గోరి. 469

ప్రతిపదార్థం: భవ్యచరిత్రుండు= యోగ్యమైన శీలం కలవాడు; ఆపస్తంబ సూత్రుండు= ఆపస్తంబమహర్షి ప్రోక్తమైన సూత్రవిధికి కట్టుబడినవంశంలోనివాడు; శ్రీవత్సగోత్రుండు= శ్రీవత్సగోత్రానికి చెందినవాడు; శివ, పద+అబ్జ, సంతత, ధ్యాన, సంసక్త, చిత్తుఁడు= శివుడిపాదపద్మాలనుగూర్చిన ఎడతెగని ఆరాధనలో లగ్నమయిన మనస్సు కలవాడు; సూరన+ఆర్యునకును= పూజ్యుడు అయిన సూరనకును; పోతమ+అంబికకును= పోతమ అనే తల్లికి; నందనుఁడు= కొడుకు; ఇలన్= భూమిపై; పాకనాటిలో= పాకనాడు అనే ప్రదేశంలో; నీలకంఠ+ఈశ్వర, స్థానము+ఐ= నీలకంఠుడు అనే శివదేవుడు ఉండే గుడిగలిగినట్టిదై; ఎసకము+ఎసఁగు= శోభిల్లే; గుడ్లూరు= గుడ్లూరు అనే ఊరు; నెలవుగన్= నివసించేచోటుగా; గుణగరిష్ఠతన్= మంచిగుణాలయొక్క గొప్పతనంచేత; ఒప్పు= విలసిల్లే; ధన్యుండు= చరితార్థమైన జీవితం కలవాడు; ధర్మ+ఏక+తత్పర+ఆత్ముఁడు= ధర్మంలో మాత్రమే నిష్ఠగల మనస్సు కలవాడు; ఎఱ్ఱనార్యుండు= (ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ) ఎఱ్ఱన అని పిలువబడేవాడు; సకల, లోక+ఏక, విదితుడు+అయిన= సమస్తలోకంలో సుప్రసిద్ధుడయినవాడు అయిన; నన్నయభట్ట మహాకవి+ఇంద్రు= నన్నయభట్టు అనే గొప్పకవివరేణ్యుడి యొక్క; సరస, సారస్వత+అంశ, ప్రశస్తి= రసముతో కూడిన కవిత్వం పాలు పంచుకొనిన కీర్తి; తన్నున్= తనను; చెందుటయున్= పొందటంచేత; సాధుజనహర్షసిద్ధిన్+కోరి= సుజనసంతోషాన్ని పొందగోరి.

తాత్పర్యం: యోగ్యమైన ప్రవర్తన గలవాడు, ఆపస్తంబసూత్రుల వంశంలో జన్మించినవాడు, శ్రీవత్సగోత్రుడు, శివుడి పాదపద్మాలను ఆరాధించే మనస్సు కలవాడు, సూరనార్యుడికిన్నీ పోతమాంబికకున్నూ కొడుకు అయినవాడు పాకనాటిలో నీలకంఠేశ్వరుడి ఆలయంగల గుడ్లూరు అనే ఊరిలో నివసించేవాడు, మంచిగుణములే తనగొప్పతనానికి ఆధారమై జీవితం ధన్యమైనవాడు, ధర్మంలో మాత్రమే తాత్పర్యం కలవాడు అయిన ఎఱ్ఱన జగద్విదితుడు అయిన నన్నయభట్ట మహాకవివరేణ్యుడి సారస్వతమహిమలో పాలుపంచుకొనినట్లు పేరుపొందటంచేత సుజనసంతోషసిద్ధిని కోరి.

విశేషం: (1) ఈపద్యం ఎఱ్ఱన తననుగూర్చి తాను చెప్పుకొనినట్టిది. ఈ పద్యమే ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వాన్ని పూరించాడనటానికి నిర్వికల్పమైన నిదర్శనం. (2) ఈపద్యంలోని వాక్యాలు ఉత్తమపురుషలో కాక ప్రథమపురుషలో నుండటం గమనించదగింది. 'నేను' - అని వ్రాయక, ఎఱ్ఱన వ్రాశాడు అని చెప్పటం కవిసంప్రదాయంగా ఎన్నదగింది. 'నన్నయ భట్టు తెనుంగునన్ మహాభారత సంహితారచన బంధురు డయ్యె జగద్ధితంబుగన్' అని నన్నయ వ్రాసి ఉన్నాడు. (3) ఇప్పటికిని గుడ్లూరులో నీలకంఠేశ్వరుడి ఆలయం ఉన్నది. (4) 'నన్నయభట్టు సరససారస్వతాంశ ప్రశస్తి' తన్ను చెందినట్లు ఎఱ్ఱన చెప్పుకొన్నాడు. (5) ఎఱ్ఱన నాలుగవ ఆశ్వాసం చివర- అయిదు, ఆరు, ఏడు ఆశ్వాసాల చివర 'ఇది .... నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన ఆరణ్యపర్వమునందు' అనియే వ్రాసి ఆశ్వాసాంతపద్యాలను రాజరాజనరేంద్రుడికి సంబోధనలుగానే వెలయించాడు.

క. ధీరవిచారుఁడు తత్కవి । తారీతియుఁ గొంతదోఁపఁ దద్రచనయకా
నారణ్యపర్వశేషము । పూరించెఁ గవీంద్రకర్ణపుటపేయముగాన్. 470

ప్రతిపదార్థం: ధీరవిచారుఁడు= గంభీరమైన ఆలోచన కలవాడు, లోతైన యుక్తాయుక్తపరిజ్ఞానం కలవాడు; తద్+కవితా, రీతియున్= నన్నయభట్టుయొక్క కవిత్వపు పోకడ; కొంత+తోఁపన్= కొంత వ్యక్తమయ్యేటట్లుగా; తద్+రచన యకాన్= ఆతని రచనయే అగునట్లుగా; ఆరణ్యపర్వశేషము= అరణ్యపర్వంలో (నన్నయ వదలిపెట్టగా) మిగిలిన భాగం; కవి+ఇంద్ర, కర్ణ, పుట, పేయముగాన్= కవిశ్రేష్ఠుల చెవిదొప్పలచే త్రాగదగినదిగా, రుచికరంగా; పూరించెన్= పూర్తిచేశాడు.

తాత్పర్యం: గంభీరమైన యోచనచేసినవాడైన నన్నయభట్టుయొక్క కవితాశిల్పరీతి కొంత ప్రతిఫలించేటట్లుగా ఆతని రచనయే అయ్యేటట్లు ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని కవివరేణ్యులకు ప్రీతి ఘటించేటట్లుగా ఎఱ్ఱన పూరించాడు.

విశేషం: (1) ఈ కందపద్యం, దీనికి ముందున్న సీసపద్యం లేకపోతే ఈ అరణ్యపర్వశేషం ఎఱ్ఱన వ్రాసినట్లే తెలియదు. (2) ఈ రచన చేయటం ఎఱ్ఱన నిష్కామకర్మగా భావించాడు. నన్నయపేరుమీదనే రాజరాజనరేంద్రుడిపేరుమీదనే నాలుగు, అయిదు, ఆరు, ఏడు ఆశ్వాసాలు వెలిశాయి. ఈ రెండుపద్యాల తరువాతి ఆశ్వాసాంత పద్యాలు, రాజరాజనరేంద్ర సంబోధనలు. ఆశ్వాసాంతగద్యం నన్నయపేర విలసితం. (3) ఈ పద్యంలోని మూడు పదగుంఫనలు - 1. ధీరవిచారుఁడు; 2. తత్కవితారీతియు కొంతదోఁప; 3. తద్రచనయకాన్- మిక్కిలి అర్థవంతాలు. 1. ఎఱ్ఱన ధీరవిచారుడు. తరచిచూస్తే ఆరణ్యపర్వశేషం నన్నయకృతం గాదనీ, ఎఱ్ఱన రచన అనీ తెలుస్తుంది. జాగ్రత్తగా అనుశీలించటం అవసరం అనే హెచ్చరిక ఇందులో ఉన్నది. ఛందోరీతులలో భాషలో భావసంపుటీకరణంలో ఎఱ్ఱన వ్యక్తిత్వముద్ర ఇందులో కానబడుతుంది. 2. తద్+ కవితారీతియు కొంత తోప. ఇందులో నన్నయ అనుకరణం కానవస్తుంది. ప్రస్ఫుటంగా కానవస్తుంది. కాని అది! అంధానుకరణం కాదు. అది కొంతమాత్రమే అనే రెండవ హెచ్చరిక గమనించదగింది. 3. తద్+రచనయ కాన్= తద్రచనయ కాన్. ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషం నన్నయకవితయే అనేటట్లుగా వ్రాశాడు. ఇందుకు ఆశ్వాసారంభపద్యాలు ఆశ్వాసాంతపద్య గద్యాలు నిదర్శనాలు.

క. వీరావతార! విమలా । చార! మహోదార! శుభవిచార! సుజనమం
దార! నవకీర్తి మౌక్తిక । హార! హరపదాబ్జమధుకరాత్మవిహారా! 471

ప్రతిపదార్థం: వీర+అవతార!= వీరుడియొక్క అవతారం కలవాడా, వీరుడిగా జన్మించినవాడా!; విమల+ఆచార!= స్వచ్ఛమైన ప్రవర్తన కలవాడా!; మహా+ఉదార= గొప్ప ఔదార్యం కలవాడా!; శుభవిచార!= మంచి ఆలోచన కలవాడా!; సుజనమందార!=

సజ్జనులకు కల్పవృక్షం వంటివాడా!; నవకీర్తిమౌక్తికహార!= క్రొత్తయశస్సు అనే ముత్యాలదండ కలవాడా!; హరపద+అబ్జ, మధుకర+ఆత్మవిహారా!= శివుడిపాదపద్మాలయందు తుమ్మెదరూపంతో విహరించేవాడా!

తాత్పర్యం: నీరుడిగా అవతరించినవాడా! నిర్మలమైన నడవడిక కలవాడా! మంచి ఆలోచనలు కలవాడా! సజ్జనుల కోరిక లొనగూర్చటంలో మందారవృక్షంవంటివాడా! మాసిపోనట్టి కీర్తి అనే ముత్యాలదండ ధరించేవాడా! శివుడిపాద పద్మాలలో తుమ్మెదగా విహరించేవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) కీర్తి తెల్లగా ఉంటుంది. ఇది కవిసమయం. ముత్యాలహారం తెలుపు. (2) కోరిన కోరికల నీడేర్చేవృక్షం - స్వర్గంలోని నందనోద్యానంలో ఉండేచెట్టు మందారం.

తరలము

అమితవైభవ! లోభమోహమదాదిదుర్లభ! మంజువి
భ్రమ విలాసితకామినీజన పంచబాణ! నిరంతరా
నమదశేషనృపాలమౌళి పినద్ధముగ్ధమణిప్రభా
క్రమ సమంచిత విస్ఫురత్పదకాంతి నిర్జితపంకజా! 472

ప్రతిపదార్థం: అమిత, వైభవ!= మితిలేని సంపదకలవాడా!; లోభ, మోహ, మద+ఆది, దుర్లభ= పిసినితనం, అజ్ఞానం, గర్వం మొదలైనవి పొందని వాడా!; మంజు, విభ్రమ, విలసిత, కామినీజన పంచబాణ!= అందమైన విలాసాలచేత ప్రకాశించేటట్లు చేయబడిన స్త్రీలకు మన్మథుడి వంటివాడా!; నిరంతర+ఆనమత్+అశేష, నృపాల, మౌళి= ఎల్లప్పుడూ నమస్కరిస్తున్న నిఖిలరాజుల శిరస్సులపై; పినద్ధ, ముగ్ధ, మణి ప్రభాక్రమ, సమంచిత= కట్టబడిన అందమైన మణులయొక్క కాంతులయొక్క వరుసలతో కూడుకొన్న; విస్ఫురత్+పదకాంతి, నిర్జిత, పంకజా!= ప్రకాశిస్తున్న పాదాలయొక్క వెలుగుచేత జయించబడిన పద్మాలు కలవాడా! (సామంతులైన అనేకరాజులు రాజరాజనరేంద్రునికి నమస్కరించేటప్పుడు వారి శిరస్సులపై ఉన్న కిరీటాల మణుల కాంతులవరుసలతో అతడి పాదాలు పద్మాలను జయించాయి.

తాత్పర్యం: అపారమైన సంపదకలవాడా! పిసినారితనం, అజ్ఞానం, గర్వం మొదలైన గుణాలకు దుర్లభుడైనవాడా! అందమైన శృంగార చేష్టలచేత ప్రకాశించే స్త్రీలకు మన్మథుడైనవాడా! ఎల్లప్పుడూ నమస్కరిస్తున్న అంతులేని రాజుల శిరస్సులపై కట్టబడిన అందమైన మణులకాంతులచే ప్రకాశిస్తున్న పాదాల కాంతిచే జయింపబడిన పద్మాలుగలవాడా! అనగా సామంతులు శిరస్సుమోపి నమస్కరించగా వారి శిరోమణులకాంతులచే అతని పాదాలు కాంతిచే పద్మాలను తిరస్కరిస్తూ ఉన్నవని భావం (రాజరాజనరేంద్రా!)

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య 4.402 విశేషం.

గద్యము

ఇది సకలసుకవిజనవినుత నన్నయభట్టప్రణీతం బయిన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబునందు సీతాన్వేషణంబును, లంకాభిగమనంబును, రామరావణయుద్ధంబును, రాఘవాభ్యుదయంబును, సావిత్రీ

చరిత్రంబును, సూర్యుండు గర్ణునకు హితోపదేశంబు సేయుటయుఁ, గర్ణుజన్మంబును, నింద్రుండు విప్రరూపంబునఁ గర్ణు కవచకుండలంబులు హరించుటయు, నారణేయంబును, యక్షప్రశ్నలును, ధర్ముండు ధర్మజునకు వరంబు లొసంగుటయు నన్నది సర్వంబును సప్తమాశ్వాసము. 473

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతమునందలి యారణ్యపర్వము సమాప్తము

తాత్పర్యం: ఇది ఉత్తమకవిజనులందరిచేత కీర్తించబడిన నన్నయభట్టుచేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలోని (పదునెనిమిది పర్వాలలో మూడవదైన) ఆరణ్యపర్వంలో సీతకొరకై వెదకటం, లంకలోప్రవేశించటం, రామరావణుల యుద్ధం, శ్రీరాముడిఅభ్యుదయం, సావిత్రీచరిత్రం, సూర్యుడు కర్ణుడికి హితోపదేశం చేయటం, కర్ణుడి జన్మవృత్తాంతం, దేవేంద్రుడు బ్రాహ్మణవేషంలో వచ్చి కర్ణుడి సహజకవచకుండలాలను దానంగా స్వీకరించటం, అరణినిగూర్చిన కథ, యక్షప్రశ్నలు, యముడు ధర్మరాజుకు వరాలను అనుగ్రహించటం అనే అంశాలతో కూడుకొన్నది మొత్తం ఏడవ ఆశ్వాసం.

ఆరణ్యపర్వంలో సప్తమాశ్వాసం సమాప్తం

-: శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వం ముగిసింది :-

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

(ఐదవ సంపుటము)

ఆరణ్యపర్వశేషము

గద్యపద్య ప్రథమపాద సూచి

✦✦✦

మావద్ద లభించు గ్రంథములు

1. వ్రతకథలు - పూజలు

1.	శ్రీ వినాయక వ్రతం	వెల రూ.10-00
2.	శ్రీ విఘ్నేశ్వరపూజా-పుణ్యాహవాచనం	30-00
3.	శ్రీ విఘ్నేశ్వరపూజ (కాణిపాకక్షేత్రమాహాత్మ్యంతో)	10-00
4.	సంకష్టహరచతుర్థి శ్రీమహాగణపతి వ్రతం	30-00
5.	వరలక్ష్మీ వ్రతం	10-00
6.	కేదారేశ్వర వ్రతం	10-00
7.	త్రినాధ వ్రతం(కలర్)	10-00
8.	త్రినాధవ్రతం(సాదా)	5-00
9.	క్షీరాబ్ధి వ్రతం	12-00
10.	మంగళ గౌరీవ్రతం	10-00
11.	వైభవలక్ష్మీ వ్రతం ఫోటో యంత్రంతో	25-00
12.	శ్రీలక్ష్మీ కుబేర వ్రతం (ఫోటో యంత్రంతో)	25-00
13.	కనకమహాలక్ష్మీ వ్రతం (కామేశ్వరీపాటతో)	25-00
14.	సంతోషీమాతా వ్రతం	25-00
15.	ఏడు శనివారాల వ్రతం	25-00
16.	సత్యనారాయణవ్రతం	25-00
17.	శ్రీ సువర్చలాహనుమద్దీక్ష	30-00
18.	శివదీక్ష	10-00
19.	కాత్యాయనీ వ్రతం	20-00
20.	సౌభాగ్య గౌరీవ్రతం	20-00
21.	తిరుప్పావై (ధనుర్మాసవ్రతం)	36-00
22.	స్త్రీల వ్రతకథలు	36-00
23.	స్త్రీలవ్రతకథలుస్థూలాక్షరి (నేదునూరిగంగాధరరావుగారి)	54-00
24.	పెళ్ళి పాటలు - స్త్రీలపాటలు (కామేశ్వరిపాటతో)	36-00
25.	సర్వదేవతా పూజావిధానం	25-00
26.	ఆరువ్రతాలు	30-00
27.	రాహుకాలంలోదుర్గాదేవీపూజా	10-00

ఈ ధరలు నికరముకాదు, ఎప్పటికప్పుడు మారుచుండవచ్చును.

28.	తులసి నిత్యపూజ, తులసీఉపయోగాలు	10-00
29.	శ్రీ చక్ర రహస్య విజ్ఞానమ్	36-00
30.	శ్రీచక్ర పూజావిధానం(పెద్దది)	36-00
31.	లక్ష్మీ - గౌరీ నిత్యపూజ	10-00
32.	శ్రీ సరస్వతీ నిత్యపూజ	10-00
33.	శ్రీ దుర్గానిత్యపూజ	10-00
34.	కాలభైరవ నిత్యపూజ	10-00
35.	శివపూజ	10-00
36.	వీరభద్ర పూజ	10-00
37.	ఆంజనేయ నిత్యపూజ	10-00
38.	నాగేంద్ర స్వామి పూజ	10-00
39.	సుబ్రహ్మణ్య నిత్యపూజ	10-00
40.	రామదేవుని కథ	10-00
41.	శివదేవుని కథ	10-00
42.	లక్ష్మీనరసింహపూజ	10-00
43.	వేంకటేశ్వరపూజ	10-00
44.	బ్రహ్మంగారి నిత్యపూజ	10-00
45.	సూర్య నిత్యపూజ	10-00
46.	నవగ్రహ నిత్యపూజ	10-00
47.	రుక్మిణీ కల్యాణం	25-00
48.	ఉమామహేశ్వర వ్రతం	36-00
49.	శ్రీ కామేశ్వరీ వ్రతం	36-00
50.	16 సోమవారముల వ్రతము	25-00
51.	పార్వతీకల్యాణం	25-00
52.	సహస్రకమలవర్తి వ్రతము	25-00
53.	పంచముఖ ఆంజనేయ పూజావిధానము	36-00
54.	అష్టనాగపూజ	36-00
55.	పూజలు ఎందుకుచేయాలి ?	36-00
56.	ఏ దేవునికి ఏపుష్పాలతో పూజించాలి?	36-00
57.	ఏ దేవునికి ఏప్రసాదం నైవేద్యం పెట్టాలి?	36-00
58.	ఏదేవునికి ఏవిధముగాదీపారాధనచెయ్యాలి?	36-00
59.	ఏదేవునికి ఎన్ని ప్రదక్షిణలుచేయాలి ?	36-00
60.	హనుమద్ వ్రతం	36-00
61.	పంచాయతన పూజ	63-00
62.	28 వ్రతములు	120-00

63.	కలశపూజలు (9ఒకేసారి)	150-00
64.	కలశపూజలు (విడివిడిగా) (ప్రింటులో)	....
65.	హ్రీంకార మహాయజ్ఞం (ప్రింటులో)	....
66.	గోమాత	40-00

2. స్తోత్రాలు-సుప్రభాతములు సహస్రనామములు

1.	శ్రీ లలితా విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రాలు పురాణపండ రాధాకృష్ణమూర్తిగారి సంకలనం	45-00
2.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రములు (హిందీ) ,,	50-00
3.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రములు (ఇంగ్లీషు) ,,	50-00
4.	స్థూలాక్షరిలలితావిష్ణుసహస్రనామస్తోత్రములు(పత్రికసైజ్)	99-00
5.	లలితావిష్ణు (కేస్ బైండ్) 1/8 డెమ్మి	63-00
6.	స్థూలాక్షరీ లలితావిష్ణు (క్రౌన్‌సైజు)కేస్‌బైండ్	108-00
7.	సర్వదేవతా స్తోత్రమంజరి	120-00
8.	సకలదేవతా అష్టోత్తరశతనామావళిః (63)	24-00
9.	విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ (క్రౌన్)	25-00
10.	లలితా సహస్రనామ స్తోత్రమ్ (క్రౌన్)	36-00
11.	లలితా సహస్రనామములు	24-00
12.	లక్ష్మీ సహస్రనామములు	24-00
13.	దుర్గా సహస్రనామములు	24-00
14.	ఆంజనేయ సహస్రనామములు	24-00
15.	శివ సహస్రనామములు	24-00
16.	విష్ణు సహస్రనామములు	24-00
17.	గణపతి సహస్రనామములు	24-00
18.	సుబ్రహ్మణ్య సహస్రనామములు	24-00
19.	గాయత్రి సహస్రనామములు	24-00
20.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రాలు	24-00
21.	శ్రీరామా సహస్రనామములు	24-00
22.	సరస్వతి సహస్రనామములు	24-00
23.	సూర్యసహస్రనామములు & ఆదిత్యహృదయం	24-00
24.	శ్రీవేంకటేశ్వరసహస్రనామములు	24-00
25.	మణిద్వీపవర్ణన (పెద్దది)	24-00
26.	సంధ్యావందనం	24-00
27.	మంత్రపుష్పమ్	....
28.	త్రిభాషా హనుమాన్‌చాలీసా	15-00
29.	హనుమాన్ చాలీసా	10-00

30.	మణిద్వీపవర్ణన (పాకెట్)	10-00
31.	ఆరు చాలీసాలు	10-00
32.	శివారాధన (శివస్తోత్రాలు)	10-00
33.	వేంకటేశ్వర సుప్రభాతం (పాకెట్)	10-00
34.	ఆరుదండకాలు	5-00
35.	వేంకటేశ్వర గోవిందనామములు	5-00
36.	అష్టలక్ష్మీ స్తోత్రమ్ కనకధారాస్తోత్రమ్	10-00
37.	దేవీఖడ్గమాలాస్తోత్రమ్ (మహిషాసురమర్దనీస్తోత్రంతో)	10-00
38.	సుందరకాండ (పాకెట్)	10-00
39.	భగవద్గీత మూలం	27-00
40.	రామరక్షాస్తోత్రమ్	15-00
41.	స్తోత్ర రత్నావళి	36-00
42.	పురాణపండ లలితా-విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రమ్(మినీ)	10-00
43.	పురాణపండ లలితాసహస్రనామస్తోత్రమ్(మినీ)	10-00
44.	పురాణపండ విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రమ్	10-00
45.	పురాణపండ ఆదిత్య హృదయం	10-00
46.	మంత్రపుష్పం (మినీ)	10-00
47.	శివానందలహరి-సౌందర్యలహరి	36-00
48.	కుజదోషం	10-00
49.	కాలసర్ప దోషం	10-00
50.	మీ అప్పులు తీరాలా?	10-00
51.	దృష్టిదోషాలు నివారణ	10-00
52.	పంచసూక్తములు	10-00
53.	సంధ్యావందనం	10-00
54.	రుద్రనమకమ్-చమకమ్	10-00
55.	గాయత్రీమంత్రాలు	10-00
56.	హయగ్రీవ స్తోత్రమాల	10-00
57.	దక్షిణామూర్తి స్తోత్రమాల	10-00
58.	ద్వాదశ జ్యోతిర్లింగాలు - పంచారామాలతో	10-00
59.	శ్రీసూక్తం పురుష సూక్తం	10-00
60.	నవగ్రహస్తోత్రమాల	36-00
61.	మహాన్యాసమ్	36-00
62.	సుందరకాండ గానామృతం	36-00
63.	గోమాతపూజావిధానము	10-00
64.	ఆనందసిద్ధి - 1 శ్రీదేవీ స్తోత్రమాల	108-00

65.	ఆనందసిద్ధి - 2 ఏ సమస్యకు ఏ స్తోత్రమ్ పారాయణచేయాలి	108-00
66.	ఆనందసిద్ధి-3 మానసదేవీ స్తోత్రమాల	108-00
67.	శ్రీ కాలభైరవ రక్షా కవచమ్	63-00
68.	అర్చన	40-00
69.	నిత్యదేవతార్చన	40-00
70.	సర్వదేవతా స్తోత్ర నిధి	99-00
71.	శ్రీచక్ర నవవరణార్చన	63-00
72.	చండీ సప్తశతి పారాయణ క్రమం	99-00
73.	శ్రీదేవి స్తోత్ర రత్నావళి 32 దేవి స్తోత్రాలకు తాత్పర్యంతో	99-00
74.	వనదుర్గా మంత్రానుష్ఠాన క్రమమ్	63-00
75.	శ్రీ కాలభైరవ వ్రతము	63-00

3. శ్రీ సాయి దత్త గ్రంథములు

1.	శ్రీ సాయిబాబా సచ్చరిత్ర	120-00
2.	సంపూర్ణ శ్రీ గురు చరిత్ర	120-00
3.	శ్రీ సాయిఆరాధన-షిర్డివైభవం	120-00
4.	శ్రీ సాయిబాబా జీవిత చరిత్ర (క్రౌన్)	63-00
5.	శ్రీ గురుచరిత్ర (క్రౌన్)	63-00
6.	నవనాధ చరిత్ర	99-00
7.	శ్రీసాయిచరిత్ర (భైండు) ప్రయాణపుపారాయణగ్రంథం	63-00
8.	శ్రీగురుచరిత్ర (భైండు) ప్రయాణపుపారాయణగ్రంథం	63-00
9.	సత్యదత్తవ్రతం దత్తాత్రేయపూజాకల్పం,సహస్రంతో	30-00
10.	అనఘాదేవీ వ్రతం	30-00
11.	భక్తుల ప్రశ్నలకు బాబా జవాబులు	30-00
12.	శ్రీ సాయిపూజాకల్పం (సహస్రంతో)	25-00
13.	శ్రీ సాయిభజనమాల	20-00
14.	శ్రీ సాయి భజన్స్	20-00
15.	శ్రీ సాయిభక్తి గీతాలు	20-00
16.	శిరిడిహారతులు (భావంతో)	20-00
17.	"శ్రీసాయి"కోటి	27-00
18.	"శ్రీసాయిరామ్"కోటి	20-00
19.	శ్రీ సాయినాథ స్తోత్రమంజరి	10-00
20.	శ్రీ సాయివేయినామాలు	8-00
21.	శ్రీ సాయి హారతులు (పాకెట్)	15-00
22.	శ్రీ సాయి స్తవనమంజరి	10-00
23.	హిందీ శ్రీ సాయి హారతులు	15-00

24.	శని సింగణాపూర్ క్షేత్రమాహాత్మ్యం	63-00
25.	ఇంగ్లీషు శ్రీ సాయిహారతులు	15-00
26.	షిరిడి దర్శనం-శ్రీసాయి వైభవం	99-00
27.	సాయిసత్యవ్రతం	30-00
28.	సాయి అనుగ్రహమ్	120-00
29.	నవగురువారాల వ్రతకల్పము	15-00
30.	శ్రీదత్తలీలామృతము	99-00
31.	హృదయంలో సాయి	15-00
32.	శ్రీషిరిడీసాయి లీలామృతం(శ్రీసచ్ఛరిత్ర)	120-00
33.	గజాననమహరాజ్ చరిత్ర	99-00

4. జ్యోతిషాలు

1.	'కాలచక్రం' గంటలపంచాంగం (గార్గేయ)	72-00
2.	గ్రహభూమి పంచాంగము (గార్గేయ)	108.00
3.	ఆనందసిద్ధి పంచాంగం (వై.వి.శాస్త్రి)	63.00
4.	ములుగు వారి రాశిఫలితాలు (12రాశులువారికి)	50.00
5.	ములుగు వారి రాశిఫలితాలు విడివిడిగాఒక్కొక్కటి	12.00
6.	కాలచక్రంజ్యోతిషక్యాలండర్	25.00
7.	గ్రహబలం క్యాలండర్ (శ్రీనివాసగార్గేయ-భక్తిటివి)	25.00
8.	శుభమస్తు (పిడపర్తి) క్యాలండర్	25.00
9.	సాదా క్యాలండర్	5.00
10.	పాకెట్ క్యాలండర్	15.00
11.	తాజకనీలకంఠీయమ్	100-00
12.	కేరళ జ్యోతిష రహస్యాలు	180-00
13.	జ్యోతిష బ్రహ్మ రహస్యాలు	180-00
14.	మానసాగరి జాతకపద్ధతి	180-00
15.	వరాహమిహిర జాతకపద్ధతి	180-00
16.	వధూవర వివాహమైత్రిద్వాదశకూటములు	99-00
17.	సింపుల్ రెమిడీస్	180-00
18.	శంభు హోరప్రకాశిక	250-00
19.	పూర్వ పరాశరి	100-00
20.	పరాశర జ్యోతిషవిజ్ఞాన సర్వస్వం	200-00
21.	ప్రశ్న సింధు	99-00
22.	నక్షత్ర విశేష ఫలితాలు	63-00
23.	సూర్యసిద్ధాంతపంచాంగగణితంచేయడంఎలా?	180-00
24.	దృక్సిద్ధాంతపంచాంగగణితం చేయడంఎలా?	180-00

25.	ఆయుర్దాయ నిర్ణయం	63-00
26.	జాతక గణిత ప్రవేశిక	63-00
27.	జ్యోతిషమర్మబోధిని	63-00
28.	జ్యోతిష ప్రశ్నోత్తరమాల	63-00
29.	ముహూర్తం నిర్ణయించడంఎలా?	63-00
30.	జాతక మకరందం	63-00
31.	జ్యోతిష సరస్వతి	63-00
32.	మీజననకాల విశేషాలు	63-00
33.	ముహూర్త విజ్ఞాన భాస్కరం	63-00
34.	జ్యోతిష స్వయంబోధిని	63-00
35.	శుభముహూర్త శిరోమణి	63-00
36.	నక్షత్ర ఫలమంజరి	36-00
37.	పంచాంగం చూసే విధానం	36-00
38.	సర్వార్థ జ్యోతిషం	36-00
39.	ప్రాథమిక జ్యోతిషం	36-00
40.	నవరత్నములు శుభయోగములు	36-00
41.	శుభశకునాలు	30-00
42.	హస్తరేఖాఫలితాలు	36-00
43.	సంఖ్యల్లో భవిష్యత్	36-00
44.	ముహూర్త దీపిక	99-00
45.	పుట్టుమచ్చలు ఫలితాలు	30-00
46.	కలలు ఫలితాలు	30-00
47.	జాతక చక్రం వేయడం ఎలా?	36-00
48.	మానసాగరి (ప్రాచీనజ్యోతిషగ్రంథం) -పుచ్చాశ్రీనివాసరావు	250-00
49.	జ్యోతిషశాస్త్ర చిట్కాలు	120-00
50.	గుప్తా శతాబ్ది పంచాంగం (1940-2050)	999-00
51.	ప్రశ్నచండేశ్వరమ్	63-00
52.	ద్వాదశభావ ఫలచంద్రిక	250-00
53.	జ్యోతిష శతయోగరత్నావళి (నూరుయోగాలఫలితాలు)	120-00
54.	అంగసాముద్రికం	36-00
55.	హస్త సాముద్రికం	63-00
56.	లాల్ కితాబ్	99-00
57.	శకునశాస్త్రం	63-00
58.	ఆధునికప్రశ్నశాస్త్రం	120-00
59.	పరాశరజ్యోతిష ప్రశ్నజ్యోతిషం	180-00

60.	అష్టకవర్గు (కొండపల్లి)	63-00
61.	బృహత్‌జాతకం (ప్రాచీనప్రతికిపునర్ముద్రణ)	250-00
62.	లగ్నరత్నాకరం	63-00
63.	షట్పంచాశిక	120-00
64.	40 రోజుల్లో జ్యోతిషంనేర్చుకొనండి	270-00
65.	40 రోజుల్లో సాముద్రికంనేర్చుకొనండి	180-00
66.	40 రోజుల్లో సంఖ్యాశాస్త్రం	180-00
67.	40 రోజుల్లో నక్షత్ర (నాడీ) ఫలితములు	270-00
68.	40 రోజుల్లో వైద్యజ్యోతిషం నేర్చుకోండి	250-00
69.	మీ పుట్టినతేదీ అద్భుతరహస్యాలు (సాయిగణపతిరెడ్డి)	270-00
70.	కె.పి.జ్యోతిషం (పరిచయం)	63-00
71.	ముహూర్తచింతామణి	99-00
72.	సూర్యచంద్ర గ్రహణములు	63-00
73.	ప్రసిద్ధవ్యక్తుల జాతకాలు (వేరేకొండప్ప)	180-00
74.	అదృష్టరెమెడీస్	144-00
75.	గ్రహసంచార ఫలనిర్ణయదీపిక	63-00
76.	జ్యోతిష రెమిడీస్	300-00
77.	జాతకమార్తాండం పాతప్రతికి యథాతథం (కొండపల్లి)	250-00
78.	జ్యోతిషవిద్యాప్రకాశిక పాతప్రతికి యథాతథం (కొండపల్లి)	250-00
79.	నాడీజ్యోతిషం	63-00
80.	నక్షత్రపారిజాతం (గోరసవీరభద్రాచార్య)	63-00
81.	లగ్నపారిజాతం (గోరసవీరభద్రాచార్య)	63-00
82.	గౌతమసంహిత	63-00
83.	హోరరత్నమాల	63-00
84.	జాతకఫల మణిమంజరి	200-00
85.	పుష్కర పంచాంగం (2013-14నుండి 2024-25)	560-00
86.	దశాభుక్తిఫల నిర్ణయం	250-00
87.	వింత జోష్యములు	63-00
88.	షోడశవర్గులు	200-00
89.	రవిగ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
90.	చంద్ర గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
91.	కుజ గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
92.	బుధ గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
93.	గురు గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
94.	శుక్ర గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00

95. శని గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
96. రాహు & కేతు గ్రహముల సమస్త ప్రభావములు	99-00
97. ఆధునిక గ్రహములు-ఉపగ్రహములు సమస్త ప్రభావములు	99-00
98. ముహూర్తమార్తాండం	63-00
99. లఘుజాతకం	63-00
100. జాతకాలంకారము	63-00
101. మేషలగ్న ఫలితములు	99-00
102. వృషభ లగ్న ఫలితములు	99-00
103. మిధున లగ్న ఫలితములు	99-00
104. కర్కాటక లగ్న ఫలితములు	99-00
105. సింహలగ్న ఫలితములు	99-00
106. కన్యలగ్న ఫలితములు	99-00
107. తుల లగ్న ఫలితములు	99-00
108. వృశ్చిక లగ్న ఫలితములు	99-00
109. ధనుస్సు లగ్న ఫలితములు	99-00
110. మకర లగ్న ఫలితములు	99-00
111. కుంభ లగ్న ఫలితములు	99-00
112. మీన లగ్న ఫలితములు	99-00
113. నారద సంహిత	200-00
114. పంచాంగపీఠికలేఖకాగణితం	250-00
115. తారాబలం - చంద్రబలం (వేరే కొండప్ప)	99-00
116. సులభలగ్న సాధన (చిత్రాలగురుమూర్తిగుప్తా)	200-00
117. రాహు కేతువుల యోగము	99-00
118. ఛాయాగ్రహములు	99-00
119. జ్యోతిషవిజ్ఞాన దీపిక	63-00

బి.వి.రామన్ గారి గ్రంథములు

120. జ్యోతిష విద్యారంభం	50-00
121 గ్రహభావ బలములు	50-00
122. కాలచక్రదశ	50-00
123. అనుభవ ప్రశ్నాజ్యోతిషం	50-00
124. జ్యోతిషశాస్త్రంలో వాతావరణ భూకంపాలు	50-00
125. పురోగామి జాతకం	50-00
126. భావార్థరత్నాకరం	75-00
127. భారతీయజ్యోతిష సర్వస్వం	75-00
128. అష్టకవర్గ పద్ధతిః	75-00

129.	జ్యోతిషశాస్త్రంలో సందేహాలు,సమాధానాలు	75-00
130.	ప్రశ్నతంత్ర	75-00
131.	ముహూర్తం	75-00
132.	విశిష్ట జాతకములు	125-00
133.	భారతీయఫలితజ్యోతిషం	125-00
134.	300 ముఖ్యమైన యోగములు	125-00
135.	జాతకంపరిశీలించడంఎలా ?	300-00

రాష్ట్రపతి అవార్డుగ్రహీత, మహామహోపాధ్యాయ, వాచస్పతి
శ్రీ మధురకృష్ణమూర్తిగారి గ్రంథములు

136.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-1	200-00
137.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-2	200-00
138.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-3	200-00
139.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-4	200-00
140.	భావార్థరత్నాకరము	100-00
141.	ముహూర్త చింతామణి	100-00
142.	ముహుర్త చింతామణి-పార్టు2	200-00
143.	స్వప్న శాస్త్రము	36-00
144.	శతయోగమంజరి	50-00
145.	వ్రతనిర్ణయకల్పవల్లి	250-00
146.	దైవజ్ఞవల్లభం	75-00
147.	వసంతరాజశకునమ్ (బృహత్శకునశాస్త్రం)	250-00
148.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-1	100-00
149.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-2	200-00
150.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-3	100-00
151.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-4	200-00
152.	అనుభవసులభవాస్తు - 1	50-00
153.	అనుభవసులభవాస్తు - 2	100-00
154.	పంచాంగ వివేకము	99-00
155.	వశిష్ఠ సంహిత	360-00
156.	పంచపక్షి శాస్త్రం (కేస్‌బైండ్)	200-00

5. వాస్తులు

1.	40 రోజుల్లో "వాస్తువిద్య" నేర్చుకోనండి	180-00
2.	వాస్తుశాస్త్ర రహస్యములు	200-00
3.	వాస్తునుబట్టి మీ ఇల్లు	63-00
4.	మీరూ మీ వాస్తు	63-00

5. గృహవాస్తు చిట్కాలు 63-00
6. వాస్తు పూజ 63-00
7. వాస్తు సూత్రములు 63-00
8. వాస్తుశాస్త్ర రహస్యాలు 63-00
9. గృహవాస్తు వర్గులు 99-00
10. విశ్వకర్మవాస్తు శాస్త్రరీత్యా మీ ఇంటి ప్లానులు 63-00
11. విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రరీత్యా మీఇండ్లఆయములు 99-00
12. విశ్వకర్మ వాస్తు శాస్త్రం(చిత్రాలగురుమూర్తిగుప్తా) 180-00
13. ఆధునిక గృహవాస్తు 99-00
14. శుభవాస్తు 270-00
15. వాస్తుయంత్ర రత్నావళి 120-00
16. వాస్తుశాస్త్రం 120-00
17. హౌస్ ప్లాన్స్ 63-00
18. గృహనిర్మాణ వాస్తు 63-00
19. వాస్తు రెమెడీస్ 63-00
20. గృహవాస్తు దర్పణం 63-00
21. జ్యోతిష-గృహవాస్తుచంద్రిక 200-00
22. వాస్తురత్నాకరం (కొండపల్లి) 63-00
23. వాస్తుశిరోమణి ,, 120-00
24. వాస్తుసంగ్రహమ్ ,, 63-00
25. పంచవాస్తు పారిజాతం ,, 120-00
26. వాస్తుడిండిమమ్ ,, 63-00
27. వాస్తుదుందిభి ,, 120-00
28. విశ్వకర్మవాస్తుప్రకాశిక (కేస్‌బైండ్) 250-00
29. కృష్ణవాస్తుశాస్త్రము 63-00
30. జలవాస్తు,శల్యవాస్తు (దంతూరిపండరీనాథ్) 99-00
31. మయవాస్తు (గోరసవీరభద్రాచార్య) 120-00
32. వాస్తు జ్యోతి 63-00
33. మన ఇల్లు-మనవాస్తు 99-00
34. వాస్తవ వాస్తుపూజావిధానము 108-00
35. వాస్తు దర్పణం 120-00

6. మంత్రశాస్త్రాలు

1. మంత్రసాధన 63-00
2. తంత్రజాలం 63-00
3. మంత్రశక్తి 63-00

4.	దత్తాత్రేయ తంత్రవిద్య	63-00
5.	దత్తాత్రేయ మూలికాతంత్రమ్	63-00
6.	తాంత్రిక పంచాంగం	63-00
7.	యక్షిణీ తంత్రం	63-00
8.	మంత్రానుష్ఠాన చంద్రిక	63-00
9.	సర్వదేవతా మంత్రకవచములు	63-00
10.	మంత్రాక్షరాలరహస్యం (బీజాక్షరనిఘంటువు)	63-00
11.	సర్వదేవతా మంత్రరత్నావళి	63-00
12.	సదాచార దీపిక	63-00
13.	యోగినీ-వామకేశ్వరతంత్రం	63-00
14.	ప్రపంచసారతంత్రం	63-00
15.	బదనిక తంత్రమ్	63-00
16.	ఉచ్ఛిష్ట గణపతి తంత్రమ్	63-00
17.	గుప్త సాధన తంత్రం	63-00
18.	గంధర్వ తంత్రమ్	63-00
19.	సౌందర్యలహరి (మంత్రయంత్రరత్నావళి)	63-00
20.	యంత్ర మంత్ర తంత్ర	63-00
21.	పాశుపత తంత్రం	99-00
22.	పంచదశ మహాఖడ్గ తంత్రం	99-00
23.	రుద్రాష్టాధ్యాయః	99-00
24.	మంత్రసిద్ధి	120-00
25.	పరశురామతంత్రమ్	108-00
26.	శ్రీలలితావిలోమ పంచదశీ	108-00
27.	శ్రీ గురు తంత్రం	108-00
28.	గాయత్రీ తంత్రమ్	108-00
29.	మహాశక్తి మంత్ర తంత్ర రహస్యాలు	150-00
30.	శ్రీ దుర్గ తంత్రమ్	200-00
31.	మహామృత్యుంజయఅమృతపాశుపతమ్	200-00
32.	సర్ప (నాగ)తంత్రం	250-00
33.	హవన తంత్రం	250-00
34.	షోడశనిత్యతంత్రం	250-00
35.	శాక్తేయతంత్రం	250-00
36.	రుద్రయామళతంత్రం	250-00
37.	లక్ష్మీప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
38.	హిరణ్యశూలినీ తంత్రమ్	250-00

39.	మాయాప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
40.	శ్రీ విశ్వరూప ప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
41.	స్వర్ణాకర్షణభైరవతంత్రం	250-00
42.	కాశీవిశాలాక్షి తంత్రం	250-00
43.	శాంతితంత్రమ్	250-00
44.	యంత్రసిద్ధి	360-00
45.	శ్రీ లక్ష్మీతంత్రమ్	360-00
46.	మంత్రమహోదధి (స్త్రీదేవతాఃకల్పమ్)	360-00
47.	మంత్రమహోదధి (పురుషదేవతాఃకల్పమ్)	360-00
48.	మంత్రశాస్త్రం (గ్రంథము)	360-00
49.	ప్రత్యంగిరాకృత్యాతంత్రం	360-00
50.	కామధేనువు తంత్రం	360-00
51.	శూలినీదుర్గాతంత్రం	360-00
52.	శ్రీవిద్య రహస్యం	290-00
53.	కులార్ణవ తంత్రమ్	150-00
54.	ఆచార్య సిద్ధ నాగార్జునతంత్రం (ఒరిజనల్)	390-00
55.	సిద్ధమూలిక రహస్యం (మంత్ర,యంత్రసహితం)	63-00

7. గ్రంథాలు - ఆరాధనలు

1.	భగవద్గీత శ్లోక తాత్పర్య సహితం	54-00
2.	భగవద్గీత (వచనం)	99-00
3.	భగవద్గీత శ్లోకతాత్పర్యం-కేసుబైండింగ్	72-00
2.	గణేశ ఆరాధన 1	99-00
3.	గణేశోపాసన 2	99-00
4.	నవగ్రహవైభవం	99-00
5.	నవగ్రహ రెమెడీస్	99-00
6.	నవగ్రహ వేదం	99-00
7.	శనిగ్రహారాధన	99-00
8.	ఆదిత్యారాధన	99-00
9.	సుబ్రహ్మణ్యారాధన	99-00
10.	శ్రీ శివ ఆరాధన	99-00
11.	లక్ష్మీ ఆరాధన	99-00
12.	హనుమదారాధన	99-00
13.	లలితారాధన	99-00
14.	శ్రీ చక్రారాధన	99-00
15.	గాయత్రీ ఆరాధన	99-00

16.	వీరభద్రారాధన	99-00
17.	కుజగ్రహారాధన	99-00
18.	భైరవారాధన	99-00
19.	దైవారాధన	99-00
20.	గీతారాధన (భగవద్గీత శ్లోకతాత్పర్యసహిత)	99-00
21.	శ్రీవేంకటేశ్వరాధన	99-00
22.	హయగ్రీవారాధన	99-00
23.	లక్ష్మీనరసింహారాధన	99-00
24.	శ్రీ బాలాత్రిపురసుందరీ స్తోత్ర కదంబం	99-00
25.	దేవీ లీలామృతం	99-00
26.	పురాణపండ సుందరకాండ వచనం	99-00
27.	పురాణపండ రామాయణం	99-00
28.	పురాణపండ భారతం	99-00
29.	పురాణపండ భాగవతం	99-00
30.	(సూరి) వాల్మీకి రామాయణం	99-00
31.	కాలసర్ప యోగం	99-00
32.	నిత్య జీవితములో రుద్రాక్షలు	99-00
33.	నిత్య జీవితములో నవరత్నాలు	99-00
34.	వేదసూక్తములు	99-00
35.	వేమన పద్యసారామృతం	99-00
36.	పండగలు పర్వదినాలు	99-00
37.	సూక్తిరత్నాలు	99-00
38.	హనుమచ్చరిత్ర	99-00
39.	నవగ్రహ దర్శనమ్	99-00
40.	నిత్యజీవితంలో నవగ్రహాలు	99-00
41.	సాలగ్రామములు	99-00
42.	గురుశుక్ర ప్రభావము చంద్రకళానాడీ	99-00
43.	శనిగ్రహరెమిడీస్	99-00
44.	జాతకసుధాసారము-జాతకమోక్షప్రదాయిని	99-00
45.	వివాహజ్యోతిషమంజరి-మ్యారేజ్‌మ్యాచింగ్‌గైడ్ (సాయిగణపతిరెడ్డి)	99-00
46.	మీపుట్టినతేదీనిబట్టి మీజీవితరహస్యాలు (న్యూమరాలజీ లైఫ్‌గైడ్) ,,	99-00
47.	మీఅదృష్టానికి (పేరు) నేమ్‌కరక్షన్ ,,	99-00
48.	న్యూమరాలజీ రెమిడీస్	99-00
49.	మూకపంచశతీ	99-00
50.	శ్రీరామకర్ణామృతం	99-00

51.	రహస్యకుక్కుటశాస్త్రం	300-00
52.	ఉపాసన విధానం	99-00
53.	పంచమవేదం మహాభారతం	99-00
54.	దేవుళ్ళు డాట్ కామ్	99-00
55.	గణపతిభాష్యం	99-00
56.	యజుర్వేద ఉపనయనవివాహప్రయోగమంజరి	99-00
57.	నవయోగులు	99-00
58.	ఆంధ్రప్రదేశ్‌లోనిదర్శించవలసిన ప్రముఖదర్గాలు	99-00
59.	సకలదేవతాఅష్టోత్తరాలు(పెద్దది)-(180అష్టోత్తరశతనామావళులతో)	99-00
60.	సకలదేవతా అష్టోత్తరశతనామావళులు (కేస్‌బైండింగ్)	216-00
61.	సకలదేవతా సహస్రనామములు	99-00
62.	ఆధ్యాత్మిక సూక్తి నిధి	99-00
63.	బ్రాహ్మణులు గోత్రాలు,ప్రవరలు	99-00
64.	సర్వదేవతాస్వరూపుడు శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు	99-00
65.	శ్రీ లక్ష్మీసన్నిధి	99-00
66.	శ్రీలక్ష్మీగణపతి హోమకల్పం	99-00
67.	మార్షల్‌ఆర్ట్స్ (కరాటే,కుంగ్‌ఫూనేర్చుకోండి)	99-00
68.	మ్యాజిక్‌గైడ్	99-00
69.	చదరంగం	99-00
70.	పంచముఖ హనుమత్ వైభవం	63-00
71.	గరుడపురాణం	40-00
72.	మాఘపురాణం	36-00
73.	శివపురాణం	36-00
74.	వైశాఖపురాణం	36-00
75.	కార్తీక పురాణం	36-00
76.	కార్తీక పురాణం (చిన్నది)	25-00
77.	సర్వకార్యసిద్ధికి రామాయణపారాయణ	63-00
78.	పెద్దబాలశిక్ష	50-00
79.	గాయత్రీ మహిమ	36-00
80.	వృక్షదేవతలు	63-00
81.	యాజుష స్మార్త సంస్కార చంద్రిక	200-00
82.	సనాతనవైదిక బ్రాహ్మణస్మార్తాగమకల్పమ్	150-00
83.	చతుర్వేదములు	120-00
84.	నవగ్రహారాధన	120-00
85.	తాళపత్ర సమాహార గోపురం	120-00
86.	మనుధర్మ శాస్త్రం (వచనంలో...) (కేస్‌బైండు)	250-00

87.	మానవధర్మములు		120-00
88.	వేదమంత్ర సంహిత		120-00
89.	సహస్రలింగార్చన		120-00
90.	శ్రీ శివగీత		120-00
91.	ద్వాదశఉపనిషత్తులు		120-00
92.	పురాణపండవారి సౌందర్యలహరి	(కేస్‌బైండ్)	250-00
	(శ్లోకతాత్పర్యసహిత విపులవ్యాఖ్యతో)	సాదా	120-00
93.	బృహత్ శివ స్తోత్ర రత్నాకరము		200-00
94.	బృహత్ దేవీ స్తోత్రరత్నాకరము		200-00
95.	బృహత్ విష్ణు స్తోత్రరత్నాకరము		200-00
96.	కేదారనాథ్ బదరీనాథ్ యాత్రాగైడు		63-00
97.	దక్షిణావృత శంఖములు		63-00
98.	108 దివ్యదేశాల విష్ణుక్షేత్రదర్శిని		36-00
99.	ధర్మసింధువు(కేస్‌బైండింగ్)		270-00
100.	భారతీయ శైవక్షేత్రయాత్రాదర్శిని		99-00
101.	చిలుకూరి బాలాజీచరిత్ర		36-00
102.	భగవత్‌స్తుతి		63-00
103.	సూర్యోపాసన		36-00
104.	కాశీఖండం		250-00
105.	దేవీభాగవతం		360-00
106.	శ్రీ ఆంజనేయం		216-00
107.	ధర్మసందేహాలు		216-00
108.	ఆధ్యాత్మిక దైవిక వస్తువులు		250-00
109.	రామాయణం		600-00
110.	పోతన భాగవతం		900-00
111.	శివమంత్రములు		63-00

8. వైద్య గ్రంథాలు

1.	ఆహారం ఆరోగ్యం	36-00
2.	మూలికావైద్య చిట్కాలు	36-00
3.	ఆయుర్వేద వైద్య చిట్కాలు	30-00
4.	గృహవైద్య రహస్యాలు	36-00
5.	గృహవైద్యసారం	36-00
6.	హోమియోవైద్యం (ద్వాదశలవణచికిత్స)	63-00
7.	ప్రకృతివైద్యం	36-00
8.	ఆహారం-వైద్యం	99-00

9.	సంపూర్ణ ఆయుర్వేద-చిట్కా వైద్యం	99-00
10.	ఆయుర్వేదమ్	36-00
11.	ఆయుర్వేద మూలికావైద్యదీపిక	99-00
12.	దుంపకూరలు, ఆకుకూరలు, కాయగూరలు (వాడకం - ఉపయోగాలు)	99-00
13.	ఏకమూలికావైద్యం	99-00
14.	అష్టాంగ హృదయం (4భాగాలు)	1200-00
15.	రహస్యసిద్ధయోగవైద్యసారమ్	99-00
16.	ప్రాథమిక హోమియోవైద్యం	99-00
17.	ఒబెసిటి	99-00
18.	హెల్త్‌గైడ్	99-00
19.	ఆయుర్వేదం-జీవనవేదం	99-00
20.	ఫుడ్‌థెరపి	63-00
21.	న్యాచురల్‌థెరపి	99-00
22.	సంపూర్ణఆరోగ్యానికి 20ని॥	63-00
23.	కీళ్ళనొప్పులు మీ సమస్యలైతే...	99-00
24.	యోగామంత్ర	63-00
25.	యోగా మండే టు సండే	63-00
26.	హెర్బల్ మెడిసిన్-హెల్త్‌టుడే	99-00
27.	హెల్త్‌ఫైల్	108-00
28.	వస్తుగుణపాఠం	250-00
29.	రసాయన వాజీకరణ తంత్రం	150-00
30.	వస్తుగుణ మకరందం	400-00
31.	నాటువైద్యం -(కేస్‌బైండ్)	360-00
32.	నాటువైద్యం (చిన్నది)	99-00
33.	ప్రాణాయామము-యోగ	63-00

9. అయ్యప్ప - భవానీ రకాలు

1.	శ్రీ అయ్యప్ప లీలామృతం	30-00
2.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనపాటలు	63-00
3.	శ్రీ అయ్యప్ప పూజాకల్పం	20-00
4.	శ్రీ అయ్యప్ప భక్తి గీతాలు	20-00
5.	హారతిగైకొనుమా	40-00
6.	శ్రీ అయ్యప్ప దీక్ష F	10-00
7.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనమాల F	10-00
8.	శ్రీ అయ్యప్ప నిత్యపూజ P	10-00

9.	శ్రీ అయ్యప్ప నిత్యనియమావళి P	10-00
10.	భవానీదీక్ష (శ్రీ భవానీ లీలామృతం)	36-00
11.	దేవీలీలామృతం	99-00
12.	శ్రీ దేవీ పూజాకల్పం	20-00
13.	దేవీ భక్తిగీతాలు	20-00
14.	భవానీదీక్ష P	10-00
15.	దేవీ భక్తిమాల F	10-00
16.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనావళి	120-00
17.	అయ్యప్పపూజావిధి (జేసుదాసుసాంగ్స్‌తో)	24-00

10. భజనలు - కీర్తనలు

1.	అన్నమయ్య కీర్తనలు	20-00
2.	శ్రీరామదాసు కీర్తనలు	20-00
3.	సర్వదేవతా మంగళహారతులు	20-00
4.	వసుంధర మంగళ హారతులు	25-00
5.	సౌభాగ్య దేవతా మంగళహారతులు	36-00
6.	సర్వదేవతా భజనలు	36-00
7.	చిట్టి పొట్టి పాటలు	10-00
8.	జాతీయ గీతాలు	10-00
9.	దేశభక్తి గీతాలు	36-00
10.	పండుగలు-పుణ్యక్షేత్రాలు భక్తిగీతాలు	36-00
11.	గొబ్బిళ్ళపాటలు,లాలిపాటలు,కోలాటపాటలు	36-00
12.	అన్నమయ్య సంకీర్తనలు	99-00
13.	పెళ్ళిపాటలు-స్త్రీలపాటలు	36-00
14.	భక్తానంద భజనకీర్తనలు(ఓల్డ్‌సినీస్టైల్)	36-00
15.	సర్వదేవతాభక్తిమణిమాల	36-00
16.	బతుకమ్మ ఉయ్యాల పాటలు	36-00
17.	అన్నమయ్య సంకీర్తనానిధి(1000కీర్తనలు)	270-00

11. హిట్స్ సాంగ్స్

1.	ఘంటసాల భక్తిగీతాలు-భగవద్గీత	36-00
2.	ఎస్.పి.బాలు భక్తిగీతాలు	36-00
3.	ఘంటసాల సుమధురగీతాలు	99-00
4.	పి. సుశీల సుమధురగీతాలు	99-00

5.	ఎస్.పి. బాలు సుమధురగీతాలు	99-00
6.	ఎస్.జానకి సుమధురగీతాలు	99-00
7.	వేటూరి సుందరరామమూర్తిహిట్స్	99-00
8.	సర్వదేవతా సినీభక్తిగీతాలు	99-00

12. స్త్రీలకు ఉపయుక్త పుస్తకములు

1.	శ్రీకాంతామణి వంటలు (వెజ్)	63-00
2.	శ్రీకాంతామణి వంటలు (నాన్‌వెజ్)	63-00
3.	శాకాహార వంటలు	30-00
4.	మాంసాహారవంటలు	30-00
5.	చిట్టిచిట్కాలు	30-00
6.	అందానికి చిట్కాలు	30-00
7.	పిల్లల పేర్లు (పెద్దది)	30-00
8.	పిల్లల పేర్లు (చిన్నది)	10-00
9.	లేటెస్ట్ ఎంబ్రాయిడరీ శాలీబోర్డర్స్	36-00
10.	లేటెస్ట్ ఎంబ్రాయిడరీ డిజైన్స్	36-00
11.	చిన్నారులకు చిరుతిళ్ళు	30-00
12.	పసందైన ఫాస్ట్‌ఫుడ్ వంటలు	30-00
13.	పలావ్‌లు, ఫ్రైడ్ రైస్‌లు, వెరైటీరైస్‌లు	30-00
14.	వేపుళ్ళు-ఇగుర్లు	30-00
15.	బ్రేక్‌ఫాస్ట్ వంటలు	30-00
16.	పండుగలలో చేసుకొనే పిండివంటలు	30-00
17.	మైక్రోవోవెన్ వంటలు	99-00
18.	సర్వదేవతాభక్తిమాల	36-00
19.	పిల్లలపేర్లు (బాబు)	36-00
20.	పిల్లలపేర్లు (పాప)	36-00
21.	మోడ్రన్ మెహంది (గోరింటాకు డిజైన్స్)	36-00
22.	మోడ్రన్ పిల్లలపేర్లు	99-00
23.	నోరూరించే నాన్‌వెజ్‌వంటలు	99-00
24.	మోడ్రన్ టైలరింగ్ (లేడీస్ & జంట్స్)	99-00

వివిధ రకాలు

ఎందరోమహానుభావులు	270-00
యోగాసనాలు	36-00
సూర్యనమస్కారములు	36-00
పొడుపు కథలు (చిన్నవి)	10-00

హిందీ-తెలుగు-స్వబోధిని	20-00
ఇంగ్లీషు-తెలుగు-స్వబోధిని	20-00
జనరల్ నాలెడ్జ్	20-00
నూరు ఎక్కాలు	10-00
1-100 టేబుల్ బుక్	10-00
1-100 టేబుల్‌బుక్ (క్రౌన్‌సైజు)	4-50
శ్రీరామకోటి	27-00
శ్రీశివకోటి	27-00
మేజిక్	30-00
అంకెలతో గారడీ	30-00
హృదయస్పందన (కవితలు)	30-00
వాత్స్యయన కామసూత్రాలు	36-00
ఎ.పి.టూరిస్ట్ గైడు	36-00
ఇంద్రజాల రహస్యాలు	30-00
మహేంద్రజాల రహస్యాలు	30-00
శరీరభాష (బాడీ లాంగ్వేజ్)	99-00
క్రియాయోగం	36-00
ఆనందంగా జీవిద్దాం	99-00
హరిశ్చంద్ర నాటకం	50-00
వాత్సాయనకామసూత్రాలు	99-00
పంచసాయకం	99-00
రతిరహస్యాలు	99-00
అనంగరంగం (కంభంపాటి స్వయంప్రకాష్)	99-00
శృంగారకేళి (కంభంపాటి స్వయంప్రకాష్)	99-00
గాయత్రీవిజ్ఞాన్	99-00
చింతామణి (నాటకం)	50-00
బాలనాగమ్మ	50-00
కాళహస్తి స్త్రీల వ్రతకథలు	36-00
కాళహస్తి రామాంజనేయ యుద్ధం(బదిరెడ్డి)	50-00
కాళహస్తి గోవింద నామాల భగవద్గీత	36-00
కాళహస్తి గృహవాస్తు చింతామణి	99-00
కాళహస్తి గృహవాస్తు మర్మాలు (బైండు)	63-00
రామరాయవాస్తుశాస్త్రం(ముద్రగడరామారావు)	90-00
ఎం.ఎస్.ఆర్.హనుమాన్‌చాలీసా	10-00
ఎం.ఎస్.ఆర్.సుందరకాండ	80-00
బ్రహ్మంగారిజీవితచరిత్ర (జవంగుల)	125-00
శ్రీ ఆదిశంకరాచార్య దివ్యచరితామృతం	40-00

కాశీరామేశ్వర మజిలీ కథలు	63-00
శ్రీలలితాసహస్రనామము(భాస్కరభాష్యం)	600-00
ప్రకృతిసిద్ధాంతములు-వేదవిజ్ఞానము-ఫలితజాతక సూత్రములు	595-00
ముదుండి విశ్వనాథరాజుగారి గ్రంథములు	
విశ్వకర్మ ప్రకాశము	80-00
ప్రాచీనవాస్తుశాస్త్రాలు-ఆధునికవాస్తుపరిశీలన ,,	250-00
నారద సంహిత ,,	150-00
వాస్తురాజవల్లభము-మూలానువాదము ,,	60-00
మయమతము - వచనము ,,	80-00
బృహత్సంహిత - వచనము ,,	160-00
వాస్తువిజ్ఞానజ్యోతి	......
పురోహిత దర్శని (గోరసవీరభద్రాచార్య)	....
విశ్వకర్మవాస్తువిద్యారహస్యములు ,,	....
వాస్తు విజ్ఞాన చంద్రిక ,,	....
మహాదశా పారిజాతం ,,	....
వాస్తు నారాయణీయం ,,	120-00
యోగావళీఖండం ,,	120-00
ముహూర్తసింధువు	150-00
సర్వార్ధచంద్రిక (4భాగాలు)	1208-00
మీరే న్యూమరాలజిస్ట్ (దావూద్)	370-00
నిర్ణయసింధు (2భాగాలు)	590-00
సాయి... ,,	45-00
శ్రీ దుర్గానందలహరి ,,	200-00
ఆరతిసాయిబాబా ,,	11-00
ప్రతిష్ఠకల్పః(సాగి నరసింహమూర్తి)	500-00
తాజుద్దీన్‌బాబా సచ్చరిత్ర	100-00

సుమారు 100 సం॥రాలునాటి ప్రాచీన ప్రతులు తిరిగి
ఈ క్రింది గ్రంథములు ప్రచురించబడినవి.

శ్రీరామ మంత్రానుష్ఠానము	300-00
శ్రీరామనవరాత్రోత్సవకల్పః	300-00
సీతారామ కథా సుధ అయోధ్యకాండ	200-00
సీతారామ కథా సుధ బాలకాండ	150-00
అరణ్యకాండ	100-00
శ్రాద్ధము ఎందుకు పెట్టాలి ? షోడశ సంస్కారములు	200-00
స్మార్త కాపర్ది కారికలు	200-00
నపుంసక సంజీవనము, వైద్య శిరోమణి	200-00
విషవైద్య చింతామణి	200-00

హేమాద్రి సూరిణా ప్రాయశ్చిత్తాధ్యాయః	300-00
సర్వమూలికా గుణరత్నాకరం	300-00
ఆపస్థంబీయ ధర్మసూత్రాలు	300-00
సర్వశాంతి దర్పణం - అపర ప్రయోగ దర్పణం	200-00
గణకరంజని	200-00
సంతాన దీపిక	200-00
తిథినిర్ణయ కాణ్డః	250-00
ముహూర్త దర్పణం	200-00
జ్యోతిష శాస్త్ర రత్నము (శ్రీపతిజాతక పద్ధతి)	250-00
లఘుతాచకము	200-00
శ్రీ వైఖనస పైతృమేదిక ప్రయోగః	300-00
స్మృతి రత్నాకరము (ధర్మశాస్త్రం)	400-00
జాతకామృతతసారం	300-00
జాతక బోధిని	300-00
సంగీత విద్యాదర్పణం	300-00
సంగీత సర్వార్థసారసంగ్రహం	300-00
ముహూర్త మార్తాండం(టీకతాత్పర్యం)	450-00
జాతకరహస్యం	200-00
రాజమార్తాండం	200-00
ఆయుర్దాయదీపిక	200-00
వైద్యామృతం	200-00
అనుపానమంజరీ	200-00
నవగ్రహశాంతి విధానం-ఉదకశాంతి విధిః	200-00
చికిత్సరత్నము	200-00
స్వరచింతామణి	200-00
ద్వాదశలోహ భస్మవిధానం	200-00
దైవజ్ఞయశో విభూషణం	200-00
అనుపాన రత్నకరము	200-00
కాలామృతము	250-00
దైవజ్ఞకర్ణామృతము	300-00
రసేంద్ర చింతామణి	300-00
రసరత్న సముచ్చయం	300-00
వస్తుగుణరత్నాకరము	300-00
హోరానుభవదర్పణము	360-00
విశ్వకర్మ ప్రకాశిక వాస్తుశాస్త్రము	250-00
స్త్రీజన కల్పవల్లి	450-00
సంగీత సర్వార్థ సంగ్రహం	300-00
సంగీత సుధాసంగ్రహము	250-00
అర్క ప్రకాశము	200-00
సంగీత మార్తాండము	200-00
సంగీత ప్రధమబోధిని	200-00

వైద్యకల్పతరువు	200-00
రసప్రదీపిక	250-00
గణకానందము	250-00
శ్రీ లలితాసహస్రనామావళిః-వివరణాత్మక భావంతో	200-00
నవచండీ వేదోక్త శ్రీ దేవీ పూజాకల్పం	200-00
శ్రీ గాయత్రీ అనుష్ఠాన తత్త్వప్రకాశిక	360-00
సంగీతమార్తాండము	250-00
సారావళి	360-00
భేషజకల్పము	200-00
గురుశిష్య ఆయుర్వేద వైద్యచింతామణి	360-00
జాతకమణి	200-00
సర్వశకున ప్రకాశిక	200-00
యాజుష ప్రయోగ చంద్రిక	250-00
శిక్షావల్లీ-ఆనందవల్లీ-భృగువల్లీ	300-00
వసంతరాజ శకునము	250-00
తొట్టి వైద్యం	450-00
జ్యోతిష సిద్ధాంత సంగ్రహము (పంచాంగ గణితం)	300-00
సహస్ర యోగప్రకాశిక	300-00
శ్రీవిద్యారహస్యం	290-00
మహర్షుల చరిత్ర 1,3 300+300	
వేంకట సోమయాజీయం అను ధర్మశాస్త్రకాండము	250-00
శ్రీఆంజనేయం	216-00
రాశితుల్యవత్సర ఫలితం	200-00
నాడి జ్యోతిష విశ్లేషణ	400-00
రహస్యకుక్కుటశస్త్రం	300-00
స్త్రీ ధర్మరత్న బాండాగారము	200-00
శైవోత్సవరత్నాకరం	300-00
యాజుషప్రయోగ చిన్తామణి	300-00
సుస్వర ఋగ్వేద ప్రయోగదర్శిని	300-00
ఆయుర్వేద వైద్య సంగ్రహం	300-00
వశిష్ఠ సంహిత	360-00
హోమియోపతి గృహవైద్యం	200-00
వ్రతచూడామణి	300-00
వైశ్యధర్మప్రకాశిక	300-00
ఆలయ నిత్యార్చన పద్ధతి	200-00
స్మృతిముక్తాఫలం	300-00
ఆపస్థంబయల్లాజీయమ్	300-00
జ్యోతిషశాస్త్రసంగ్రహము	200-00
కర్మవిపాకాఖ్యయం	360-00
ముహుర్త రత్నావళి	250-00
సుదివిలోచనం	300-00
ఉత్తర కాలామృతం	200-00
సర్వవిషయ సర్వస్వసంగ్రహం	200-00